De Tijdspiegel. Jaargang 37

bron
De Tijdspiegel. Jaargang 37. Henri J. Stemberg, Den Haag 1880

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_tij008188001_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

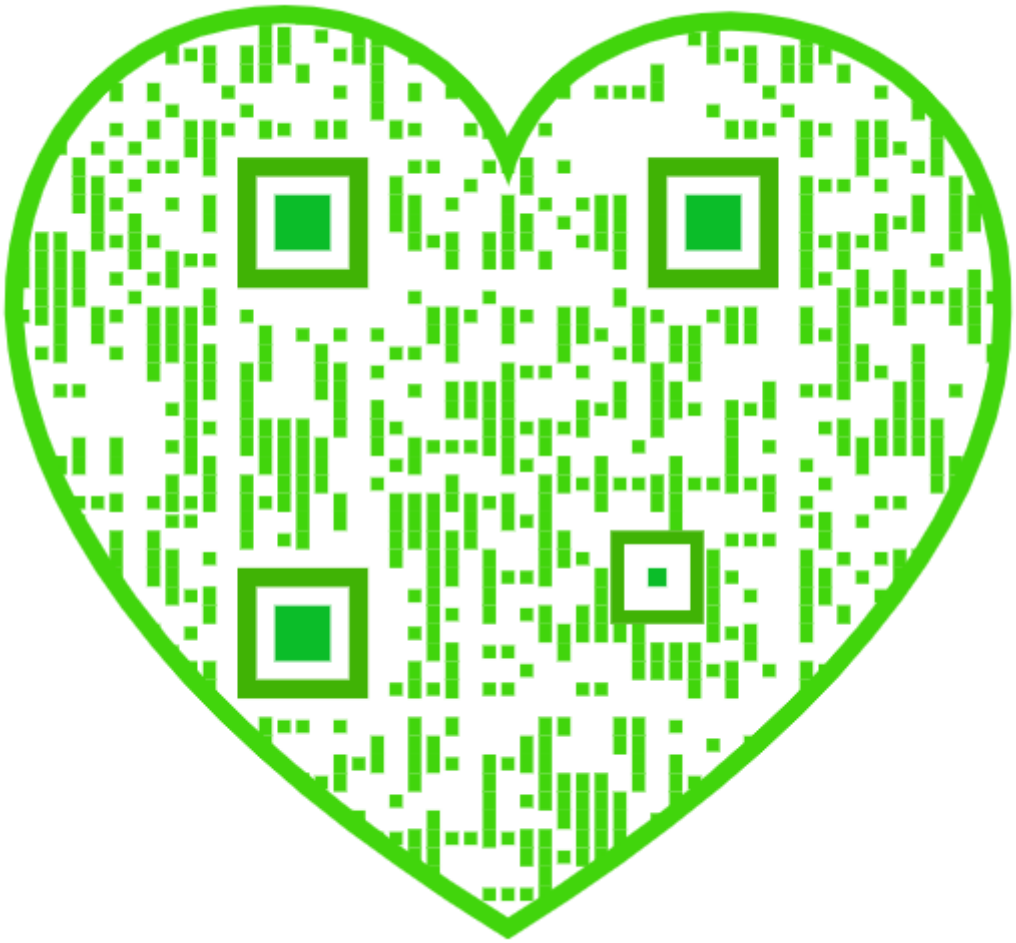

[Eerste deel]

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

De tegenwoordige en toekomstige toestand der vrouw.

> De vrouw heeft werkelijk wel het recht om van de menschheid en van de openbare meening eene uitbreiding van haren werkkring, en eene taak voor hare menigvuldige krachten te vorderen, maar mag daarom den werkkring der mannen niet veroveren, daar dit een gemeenschappelijk onheil voor beide geslachten zou zijn.
> FREDR. BREMER.

I.

De vrouw, die deze gedachten een dertig jaar geleden uitte, stond toenmaals boven haren tijd. Wat zij voor de vrouw verlangt, is, wat nog door de zeer gematigde voorstanders der vrouwen-beweging geeischt wordt. Zij ziet de noodzakelijkheid in, de vrouw nog een anderen werkkring te openen dan dien van echtgenoote en moeder, door de traditie erkend, omdat niet alle vrouwen die bestemming bereiken.

Zeker zou deze de eenige zijn, waarvoor zij geroepen is, als wij nog leefden in den natuurstaat: de geheele aanleg der vrouw duidt zulks aan. Reeds als kind zien wij het meisje hare pop liefkozen, aankleeden, verplegen; mamaatje spelen is voor het kleine meisje dikwijls een spel, waarin ze haar hart legt, en alleen de geest des tijds, die het kind zoo weinige uren gunt tot spel en verpoozing, is oorzaak, dat de kleine met eene Fransche of Duitsche grammatica in handen zit, terwijl hare grootmoeder op dienzelfden leeftijd volop genoot van het voorspel harer toekomstige levenstaak.

Hoe die grootmoeder die taak opvatte, hoe bekrompen hare denkbeelden veelal waren, zelfs over de lichamelijke opvoeding harer kinderen, dat alles zullen wij hier in het midden laten. Ook dan, wanneer men aan de vrouw alleen het recht toekent, als echtgenoote en

moeder invloed uit te oefenen op de maatschappij, is ontwikkeling, geheel harmonische, veelzijdige ontwikkeling van al hare krachten het eenige middel, waardoor zij hare taak waardig zal leeren vervullen. Wanneer wij harmonische, veelzijdige ontwikkeling van alle gaven en krachten als het hoogste streven der opvoeding beschouwen, dan moeten wij die des lichaams zeker meer recht laten weervaren, dan thans nog geschiedt.

Ontzaglijk vele zijn de misbruiken, die ook in dat opzicht nog heerschende blijven, maar ook vele zijn de edele pogingen, door mannen van wetenschap en humaniteit in die richting gedaan.

Het verkrijgen van een physisch krachtig gestel moet hoofdzaak worden bij de opvoeding. Geen gezonde geest in een krank of krachteloos lichaam. Zal het meisje eene bloeiende, krachtige gezondheid genieten, dan moet zij in hare kindsheid vrij kunnen spelen en stoeien, niet te vroeg en niet te veel uren op de schoolbanken slijten met onvruchtbaar geheugenwerk, met lessen leeren boven hare bevatting!

Het spreekt vanzelf, dat ook hier eene verstandige leiding vereischt wordt, dat het kind langzamerhand moet gewennen aan arbeid, aan inspanning, aan oefening zijner vermogens; maar de natuur moet niet verkracht worden; aan krachtige voeding behooren zich dagelijksche, vrije beweging in de open lucht, spelen, gymnastiek, baden en zwemmen te paren.

De eigenlijke leerlust begint dan eerst, als het meisje begrijpt, wat ze leert, als zij begint te vergelijken, te verwerken, na te denken.

De ontzettende haast, die tegenwoordig de menschheid voortzweept, maakt van het kind een dametje, en de kindsheid, de lentetijd des levens, waarin onschuld, eenvoud, natuur nog een straal van het menschelijk ideaal op het kind doen vallen, ze wordt, helaas! eene caricatuur van onze overbeschaafde groote-menschenwereld!

De weelde, die groote bederfster der menschelijke natuur, genotzucht in groote steden, steeds geprikkeld tot nieuwe behoeften, vormt van kinderen kleine, onuitstaanbare menschelijke wezens.

Neen! de vrouw, opgevoed met het oog op hare bestemming: moeder te worden van een nieuw geslacht, moet krachtig en gezond de plichten van het moederschap kunnen vervullen en op hare kinderen de onvervreemdbare erfenis van physische kracht, schoonheid en gezondheid overbrengen.

Dat mag niet uit het oog verloren worden, hoezeer de mode, de verfijnde, vervalschte smaak der beschaafde wereld, een slank, tenger figuurtje en teedere vormen verkiest boven de kenmerken eener bloeiende gezondheid. In hare opvoeding geene eenzijdigheid, geen willekeur, geene concessies aan valschen smaak of conventie! Leer haar hare gezondheid beschouwen als haren besten schat en hare grootste aantrekkelijkheid! Laat haar niet onbekend blijven met de wetten van haar bestaan, noch met de middelen, om hare gezondheid

te bewaren! Geene onkunde op dat gebied voor de vrouw, maar kennis, die hare reinheid niet besmet, noch haar ingeschapen gevoel van kieschheid beleedigen kan. De hoogste, heiligste rang, welken de vrouw bekleedt in de beschaafde maatschappij, is die van moeder. Als zoodanig heeft zij het lot van het nageslacht in handen; als zoodanig is 't het belang der menschheid, de vrouw te brengen tot die volkomenheid, waartoe haar aanleg en hare bestemming haar roepen.

Laten wij niet meenen, dat thans, op het einde der 19de eeuw, dat denkbeeld algemeen erkend en aangenomen is! Neen! onkunde, bekrompenheid, kleingeestigheid heerschen nog te zeer in de fatsoenlijke burgerkringen en zelfs in de hoogere standen. Wat uiterlijke beschaving, wat oppervlakkige kennis is voor het meisje, voor de aanstaande vrouw en moeder, voldoende. De naïeve erkenning van eigen minderheid, van gebrek aan kennis staat immers zoo lief, zoo bekoorlijk in het jonge meisje! Ze is immers eene bloem gelijk; ze moet behagen, het oog verlustigen! De man moet geen oogenblik kunnen wanen, dat zij hem gelijken, veel minder overtreffen zou in degelijke kennis. Hare vrouwelijkheid, ‘das ewig Weibliche’, zou ze verliezen en daarmee hare hoogste aantrekkelijkheid voor den man, die toch nog immer een lief gezichtje en bevallige bewegingen verkiest boven gaven des geestes. - Neen! - laten wij het verkondigen van de daken! Laten wij het herhalen, vaker en luider! Opvoeding, ontwikkeling is voor de vrouw eene behoefte, een recht!

Geen opvoeding op eene meisjeskostschool, hoe voortreffelijk ook in vele opzichten, zal het meisje de kennis schenken, die ze behoeft.

De middelbare school voor meisjes, zooals die in onze grootere steden gevestigd is, moet ze afloopen; en daar, waar die nog niet bestaat, maar burgerscholen zijn voor jongens, behooren de meisjes mede datzelfde onderwijs te genieten!

Wees niet bang, dat haar dat benadeelen zal, dat het gelijk opleeren met jongens haar ruw of aanmatigend zal maken! Neen, het meisje zal zich vrij leeren bewegen onder de mannelijke jeugd, onder welke ze kameraden zal vinden, soms vrienden, met wie ze één doel beoogt: het verkrijgen van kennis, die ook haar eene macht kan worden, om zich eene positie te veroveren. Vrij en natuurlijk zal het meisje omgaan met hare medeleerlingen; haar ijver, hare volharding, bij de vrouw dikwijls grooter dan bij den man, zal de hunne opwekken en gaande houden, en zoo kan er voor beide geslachten slechts goeds voortspruiten uit eenen omgang, op de schoolbanken begonnen en licht later voortgezet aan eene universiteit.

In de vrouwelijke opvoeding heerscht het vooroordeel nog algemeen, om kloosterachtige afzondering voor meisjes en knapen tot regel te stellen. De welvoegelijkheid wil niets weten van kameraadschap tusschen de beide geslachten; preutschheid, stijfheid, onnatuur zijn er de vruchten van.

Mannen en vrouwen, wier paden soms naast elkaar loopen, kunnen elkaar steunen, veredelen, ontwikkelen, ook zonder dat hier de liefde eene reine, broederlijke vriendschap vervangt, en eene vrouw, dus opgevoed, zal met den man harer keuze kunnen denken en samenwerken. Zij zal, wanneer ze zonen heeft, weten, wat hun toekomt, wat hunne behoeften zijn als knaap en als jongeling, en zonder moeite zal ze hun eene leidsvrouw kunnen zijn, eene raadgeefster in menig moeielijk oogenblik.

Daarom nog eens! Aangenomen, er zij geene andere bestemming voor de vrouw dan die van gade en moeder, dan nog zal ontwikkeling alleen haar die taak leeren begrijpen, zoodat er kracht van haar uitga, kracht ten leven door alle standen der maatschappij!

II.

Naast de roeping der vrouw als moeder, ligt die van opvoedster, van onderwijzeres het eerst voor de hand. Het is voor onzen tijd bewaard gebleven, den onderwijzersstand op te heffen uit de minachtende geringschatting van vroegere tijden. Betere bezoldiging, hoogere waardeering van den onderwijzer is de billijke erkenning der groote waarde, die het onderwijs heeft voor den mensch. En men is verder gegaan: men heeft ingezien, dat de vrouw bij uitnemendheid geschikt is, door haar geduld, hare zachtmoedigheid en volharding, om den man in die taak niet alleen tot hulpe te zijn, maar hem eenmaal te vervangen; ik bedoel natuurlijk alleen bij het lager onderwijs.

Van jaar tot jaar zien wij de vrouwelijke adspiranten naar eene akte als hulponderwijzeres, of eene aanteekening voor de eene of andere taal, toenemen in aantal.

Niet uit den behoeftigen en den burgerstand alleen, neen, uit de deftigste families zien wij dochters onder degenen, die examen afleggen.

Waar moet het heen met al die onderwijzeressen? de markt wordt immers overvoerd! Geen nood echter. De helft der dames, voorzien van eene of meer akten, heeft geen plan, zich practisch te wijden aan het onderwijs. Bij de meesten is het doen van examen het einde harer studies, de samenvatting harer capaciteiten. Hare eerzucht is voldaan, en zij keeren terug tot het min of meer beuzelachtig leven der meeste jonge dames.

Het meisje, dat vlug leert, in de huishouding of andere vrouwelijke bezigheden geen lust heeft, werpt zich, na eenige jaren eene zoogenaamde Fransche school bezocht te hebben, op de studie, legt zich toe op het een of ander vak, waarin ze examen zal afleggen. Maar, tenzij ze op de Kweekscholen te Arnhem, Haarlem of Groningen gevormd worde, of bij uitzondering door degelijk, oordeelkundig onderwijs voorbereid zij, wordt ze afgericht; de kennis, bij het examen vereischt, mag ze toonen te bezitten door het verkregen diploma: dikwijls toch

blijft hare kennis, hare geheele ontwikkeling oppervlakkig en eenzijdig. Gaat zij over tot de practijk, dan zal zij door eigen oefening menige leemte in hare vorming aanvullen. Dikwijls ook is de akte de lauwer, waarop men zich dan veilig ter ruste legt, en wat beteekent dan het moeilijk verworven bezit van dat diploma?

De nieuwe wet op het onderwijs zal zeker aan dat misbruik paal en perk stellen. Zij, die begint zich op achttienjarigen leeftijd eene akte als hulponderwijzeres te verwerven, moet eerst practische kennis op de scholen opdoen, vóór zij zich op de talen gaat toeleggen.

Zoodoende wordt het dilettantisme geweerd; het appeltje voor den dorst, zooals velen nog tegenwoordig het examen-doen beschouwen, ingeval van veranderde omstandigheden, vervalt geheel en al.

Uit de gelederen van den kleinen burgerstand zullen onderwijzeressen voor de volksschool worden gevormd, die zeker een beschavenden invloed zullen uitoefenen op den derden en vierden stand. Intusschen zal het groot aantal jonge meisjes, die zich eene akte verwerven, inkrimpen, en dat is zeker gewenscht; alleen degenen, die ernst maken met hare roeping, blijven over, en op deze kracht kan de maatschappij rekenen.

Maar ziet men in deze mode, zooals men het zou kunnen noemen, een hooger verschijnsel, de behoefte namelijk der vrouw aan een meer geestelijken arbeid, aan eigen werkkring, aan een middel van bestaan, wanneer kommervolle omstandigheden haar daartoe noodzaken, dan is het bedroevend te ontwaren, dat deze weg alleen maar overblijft.

De man heeft in alle vakken en beroepen vrije keus; in de maatschappij kiest hij die betrekking, waartoe aanlegen neiging hem drijven.

Hem het leeuwendeel van alle voorrechten, zoo burgerlijke als maatschappelijke. Voor de andere helft des menschdoms zijn maar enkele wegen, tot onafhankelijkheid leidend, geopend, en dan nog onder zeer beperkende bepalingen. Daarenboven heeft de vrouw in hare minder sterke constitutie een grooten hinderpaal te overwinnen, vóórdat zij geschikt is voor denzelfden werkkring als de man, als hij wind en weder kan trotseeren en bij nacht en ontijde zich derwaarts begeven, waar de plicht haar roept.

Wij vertrouwen, dat de nieuwe wet het gehalte van het vrouwelijk onderwijzend personeel verbeteren en den standaard harer kennis verheffen zal. Wij hopen, dat de belemmerende bepalingen slechts degenen terughouden, die naar de akte dingen om de akte; maar de kern der vrouwelijke jeugd, zoekend naar werkzaamheid, moet dat arbeidsveld als het hare veroveren, ook op den man! Laat der vrouw de jeugd; laat haar ook de onzekere schreden van den knaap leiden op het pad der kennis; laat haar zijn oog openen voor de wonderen der natuur, den zin voor het ware en schoone in hem aankweeken: en de vrucht zal niet uitblijven. Zijne ruwheid zal verzacht, de kwaadwilligheid, aan den knapenleeftijd eigen, zal getemd worden, en de

vrouw zal een levensgeest wakker roepen over de maatschappij der toekomst, die het ruwe geweld terugdringt en de aanmatiging van den man overwinnen moet.

Ja! de opvoedster, de onderwijzeres zal ook bij machte zijn, den cynischen, op het zinnelijke alleen gerichten tijdgeest tegen te gaan met een excelsior! op de lippen. Naar hooger! Opwaarts voert de weg der menschheid. In plaats van den mensch te bewijzen, dat hij dier is, dat hij dierlijke hartstochten bevredigen moet, om gelukkig te zijn en aan zijne bestemming te beantwoorden, zal zij hem spreken van een ideaal, dat hij ook bereiken kan, van een ingeschapen behoefte aan God!

De vrouw zij ook hier de draagster van het hoogere! Zij heeft nog niet als zoovele mannen het geloof aan eene hoogere wereldorde verloren. Zij kan geen geluk, geene bevrediging verwachten van de stof alleen.

Zooals de bloem haren kelk opent voor den hemeldauw, zal de vrouw haar hart openen voor geloof, hoop en liefde. Deze drie voert ze mee, waar ze ook gaat, op den donkeren lijdensweg en in de nog duisterder holen van misdaad en zonde. Deze drie helpen haar strijden en overwinnen overal, in het huisgezin, in de school, in de wereld!

III.

Wie de teekenen der tijden met ernst waarneemt, krijgt een voorgevoel van eene naderende beroering, van een ontzettenden schok, die het eeuwenoude gebouw der thans bestaande instellingen uit zijne voegen dreigt te lichten.

Er zit iets ongezonds in de lucht, die we inademen, dat benauwend of prikkelend werkt op het zenuwstelsel der volken. Is het een ziekteverschijnsel of een levensteeken, die zucht om af te breken, wat, oud en eerwaardig, den roem uitmaakte of de liefde bezat onzer voorvaderen? dat wantrouwen in de deugdelijkheid van het bestaande, dat niet alleen dringt tot twijfel en onderzoek, maar heil en hervorming verwacht van omverwerpen, afbreken, beeldstormen? Geen adelbrief van eeuwen geeft wijding aan eene instelling, al staat ze dáár op het veld der geschiedenis, geheiligd door al wat een vroeger geslacht voor deugd en eer rekende. Heeft eene vorige eeuw de burchten der leenheeren neergehaald en hunne molmende bouwvallen der poëzie gelaten, om ze met hare sagen en legenden te versieren, onze eeuw roept hare kinderen ten strijde tegen de tempels, waren het slechts die, met handen gemaakt! maar ook tegen de heiligdommen des geloofs en der liefde!

Zouden zij, die hun moker tegen de gewijde muren opheffen, zich de vraag niet eens stellen, of bij dat afbreken van het oude niet de eene of andere kostbare bezitting verloren kon gaan, welke de nakomelingschap betreuren zal?

Zou de Noordsche dichter niet eene diepe waarheid hebben uitgesproken, waar hij zingt:

‘Heb eerbied voor het oude; dat wat is
En dat wat eens geweest is, kent uw blik,
Maar wat zal zijn, staat met gesloten helm.
Vel niet lichtzinnig honderdjarige eiken;
Een machtig harte klopt er in hun borst,
En slechts de storm heeft recht om dat te breken’?

Vermolmd zijn vele maatschappelijke instellingen; gewoonte en sleur houden ze nog in het leven. Tronen waggelen op hunne grondvesten; kerken worden verlaten, eerwaardige monumenten van een vroeger krachtig geloof.

En als het dof gedreun van een naderenden orkaan dreigt de revolutie uit de verte; zij nadert meer en meer. Maar mogen er donkere wolken hangen aan den horizon, het licht, door kennis en wetenschap ontstoken, blijft heldere stralen werpen over de wereld.

Vooroordeelen zien we bij dat licht onthuld in al hunne armoede; diepe holen van menschelijke schande en ellende, sedert eeuwen verborgen, komen aan den dag; het kwaad zien we in zijne afzichtelijkste gedaante, en het licht werpt zijn helder schijnsel op den grooten, koninklijken weg van den vooruitgang, dien de volken van Europa bewandelen.

Maar te midden van den chaos van rookende puinhoopen en verlaten heiligdommen, midden in den strijd dezer eeuw, staat de vrouw, roepend om recht!

Is dat waar? Heeft de vrouw te klagen? Heeft ze in hare jeugd, in de dagen van haren bloei en van hare schoonheid, vergeefs gevraagd naar de hulde des mans? Zijn de tempels der kunsten voor haar gesloten? Wordt haar de beker des genots onthouden en kan ze hare schreden niet richten, waarheen ze wil?

Over het geheel zullen onze vrouwen en dochters, die zich verheugen in een vriendelijk, gezellig tehuis, geene verandering wenschen, geen onrecht erkennen, omdat de keten, die haar bindt, weinig knelt; omdat zij, als gekortwiekte vogels, niet weten, dat ze zich op breede vleugelen zouden kunnen verheffen, hoog en vrij in de diepe, blauwe lucht!

De groote massa echter spreekt van andere dingen. De gehuwde vrouw heeft recht, als ze klaagt over verongelijking; want hare persoonlijke vrijheid wordt niet gewaarborgd door de wet, die eene beschermende hand uitstrekt over het gansche volk, tegen de willekeur van den man, die zich haar heer en meester noemen kan, haar als zijn eigendom beschouwt, en zich het recht toekent, voor zichzelven te eischen, wat het offer is van een menschenleven, en dikwijls van eene menschenziel.

Zal ik spreken van het vooroordeel tegen de gescheidene vrouw? Een vooroordeel, dat, dikwijls zonder eenigen schijn van billijkheid, het recht plaatst aan de zijde van den echtgenoot, maar niet vraagt naar de oorzaak, die haar van den gemeenschappelijken haard verdreef. De

gescheidene vrouw is gebrandmerkt door de publieke opinie; ze sleept haar leven voort, gebroken van hart, veroordeeld door de wereld, die in haar de schuldige ziet.

Voor de wet is de vrouw eene onmondige; het huwelijksformulier houdt haar den plicht voor der afhankelijkheid, der gehoorzaamheid aan den man, en zij moet van eigen wil afstand doen en het fiere hoofd buigen, ook dan, als haar heer en meester zedelijk haar mindere is.

De vrouw, die zich uit liefde verbindt aan den man harer keuze, zal hem uit den innigen drang des harten vereeren en dienen met al de toewijding, die haar bestaan adelt en ook de nederigste dienstbetooning verheft. Maar waartoe moet de wet tusschenbeide treden en eene geheel vrijwillige handeling, de overgave eener vrije liefde, maken tot een wetsartikel? De eene helft des menschdoms is geene macht gegeven over de andere! Meer nog; het kiesrecht, dat de minste burger, die eene zekere belastingsom betaalt, bezit, blijft haar geweigerd. Is zij ongehuwd of weduwe, eigenaresse zelfs van groote bezittingen, ze heeft geene stem. Zelfs in de kerk, wier ledige gestoelten nog door vrouwen worden bezet, wordt hare stem niet gehoord, terwijl de geringste onder de mannelijke lidmaten een recht heeft boven de vrome, rijke, ontwikkelde vrouw in kerkelijke aangelegenheden. Is dat geen onrecht? Of is men bang, der vrouw evenals een kind een wapen te geven, dat gevaarlijk wordt in onbedreven handen? Het stemrecht zou immers aanleiding geven tot allerlei geknoei en intriges! Alsof dat onder de mannen geen plaats vond! - Toch is deze toestand van willekeurige achteruitzetting der vrouw zoozeer gewoonte geworden, dat zij allerminst er zich over beklagen durft en alleen degenen, die in botsing komen met de bestaande belemmeringen, roepen over onrecht!

Maar keeren we terug tot de hoofdquaestie. Het huwelijk is geen regel, maar uitzondering in de beschaafde standen. Tal van jonge meisjes blijven ongehuwd. Het is dus plicht voor de ouders, om hunne meisjes zoodanig op te voeden, dat ze alleen haar weg kunnen vinden door het leven.

Bij vele vrouwen heeft dat denkbeeld overwegenden invloed gekregen, getuige ook de loffelijke pogingen van vrouwenvereenigingen, zooals ‘Arbeid adelt’ en ‘Tesselschade’, welke, straks in elkander opgelost, een krachtig werkzaam leven te gemoet gaan.

Toch zijn de middelen, welke ten haren dienste staan, de wegen, die haar van hooger hand geopend zijn, om zich geheel en al onafhankelijk te maken, ontoereikend. Wij zullen niet spreken over de broodwinningen, eerlijke en winstgevende, welke de meisjes uit het volk een bestaan verzekeren niet alleen, maar haar ook nog de middelen verschaffen, om zich op te schikken; maar de meisjes uit de beschaafde middenklassen, door hare opvoeding aan zekere weelde en

gemak gewoon, staren zoekend rond. Zich eene eervolle positie te veroveren, even en op gelijke wijze als de man, zij vermogen dit slechts bij uitzondering.

Zou het voor beide geslachten een onheil zijn, zoo de vrouw den werkkring der mannen veroverde?

De maatschappij en zij, die de macht in handen hebben, schijnen dat te vreezen; vandáár zoovele moeielijkheden, die het streven der vrouw in die richting belemmeren. In zekeren zin is die vrees niet ongegrond. In ons overbevolkt werelddeel, waarin alle klassen en standen streven naar vooruitgang en de middenstand overvoerd wordt door hen, die zich uit het volk omhoog werken, terwijl er voor de minste landsbetrekking, hoe slecht ook bezoldigd, adspiranten zijn te over, waar moet het daar heen, indien ook de vrouw zal kunnen meedingen naar posten, waarvoor er nu zelfs te veel liefhebbers zijn? Maar zoover zal het niet komen. De vrouw verlangt alleen in aanmerking te komen voor die vakken, welke strooken met haren aard en hare neiging. Enkele sterke geesten onder haar zullen zich bij uitzondering werpen op den werkkring des mans; voor de meesten heeft die weinig aantrekkelijks.

Maar in die gevallen dan ook moet bekwaamheid alleen de maatstaf zijn en geen onderscheid van kunne.

Er zijn tal van betrekkingen, welke als het ware wachten op de vrouw, maar waartoe de dames tot nu toe geene neiging betoonden. Is de geneeskunde niet het vak, bij uitnemendheid voor de vrouw geschikt? En zien we het niet door de moedige baanbreekster, Mejuffr. Jacobs, bewezen, dat de vrouw wel degelijk alle hinderpalen daarbij overwinnen kan?

Kan ze niet als ziekenverpleegster eene zegenrijke roeping vervullen?

En is daar niet de kunst, de hooge, eenige, welke de vrouw in den tijd harer stille verborgenheid gekend heeft en geroepen als haar uitverkoren priesteres?

Ik zal ze hier niet opnoemen, de namen diergenen, welke zich in letterkunde, schilderkunst, tooneel- of treurspel hebben onderscheiden, terwijl onze tijd wijst op eene Sara Bernhard, eene Louise Abbema, Rosa Bonheur, Ouïda en zoovele anderen, die bewijzen, dat de gave van het genie ook de vrouw werd geschonken, en dat ze, waar zij die vrij vermocht te ontwikkelen, in het strijdperk der kunst de schoonste lauweren oogsten kan.

Is het meer algemeen geworden, dat de vrouw in elken stand op eervolle wijze een grooter of kleiner inkomen kan verdienen, dan zal een voornaam beletsel tegen het huwelijk vervallen, want de onmogelijkheid voor den man, om alleen te voorzien in de kosten van het huishouden, is hoofdzakelijk oorzaak van het celibaat; de man heeft dan in zijne echtgenoote in waarheid eene hulpe gevonden, ook in den strijd om het bestaan. Brengt ze geen kapitaal mede ten huwelijk, ze heeft

een vermogen, dat ertegen opweegt. Ontrukt aan den beuzelgeest, die tot dusverre haar leven vervulde, gedreven door de edele eerzucht, zichzelve door eigen inspanning een levenslot te scheppen, waarin aanleg en neiging tot hun recht komen, zal ze den man niet op zijde dringen, maar met hem voor de menschheid nieuwe bronnen openen van welvaart en geluk. Huwt zij niet, zij zal zich niet beklagen; degelijke arbeid, ernstig levenswerk zal hare kracht stalen, en daarin zal zij vergoeding vinden voor het gemis van een twijfelachtig geluk.

Van de vrouw en haar invloed, want onze tijd heeft niet alleen licht noodig, maar ook warmte, de warmte van een rijk, veelzijdig gemoedsleven, heeft de maatschappij redding te verwachten, indien ze, hare hooge roeping begrijpend, door een eenparig, geduldig, krachtig pogen de ketenen, die haar nog kluisteren, vermag te breken; als zij, niet schuw en vreesachtig, maar geleid door het licht der wetenschap, gedreven door den geest dier liefde, die alle dingen hoopt en alle dingen verdraagt, met echt vrouwelijken tact de hand weet te leggen op de wonde plek en, in vereeniging met den man, de krankheên der zuchtende en worstelende menschheid weet te heelen. Want vrouw en man moeten elkander aanvullen en volmaken. Te zamen, vereenigd maken zij het ideaal uit van den mensch!

Eene grootsche taak is der vrouwe bereid! Zien we een geest van eigenbelang, uitvloeisel van het materialisme, hoe langer zoo meer veld winnen; hooren we de kreten, die daar opgaan tegen de kerk, tegen alle vormen van den godsdienst, ja, tegen het Christendom zelf, dat, volgens velen, als verouderd, geen levensbeginsel meer zijn kan voor de maatschappij der toekomst: de vrouwelijke menschheid zal het hoogere, het goddelijke blijven zoeken, omdat dit eene levensbehoefte is voor haar bestaan; zij zal dat in het heiligdom haars harten bewaren en een vonkske ervan neerleggen en aanblazen in het gemoed der jeugd. Laat de vorm wegvallen, de leege schaal een prooi worden van den tijdgeest: het ideale, de godsdienst, welke de poëzie der menschheid is, moet de lichtende vuurkolom blijven, die de volken der aarde door de woestijn der eeuwen heenleidt.

De vrouw zij de draagster van het ideaal! Dat te zijn, zij haar doel in elken kring, klein of groot!

Heil en eere den man, zoo hij dit begrijpt en hare hulp niet versmaadt in den levensstrijd, ook niet in den grooten strijd dezes tijds.

E.H. SINE.

Staatkunde en geschiedenis.

Sociale studiën.

Getuigen en redden.
V.

De *Inwendige Zending* heeft eene zware en tevens hoogst ondankbare taak te vervullen, die in eminenten zin een sociaal karakter dragen moet, indien zij hare hooge roeping begrijpt en op den duur vruchten van haar moeilijken arbeid wil plukken. Maar al te dikwijls wordt zij door hen, die niet tot de ware kudde der uitverkorenen behooren, bespot en aan de kaak gesteld; want de moderne maatschappij koestert nog wel eenige sympathie voor den barmhartigen Samaritaan en maakt van hem zelfs gebruik, om een literarisch effect na te jagen, maar over den Samaritaan onder het beeld des kruises is zij zeer slecht te spreken. Het is veelal onder de zoogenaamde beschaafde standen en vooral onder de gegoede middelklasse mode geworden, om het Christendom als een overwonnen standpunt te beschouwen, en het is hoogst fatsoenlijk, om het onderzoek over het wezen van het Christelijk beginsel aan hen over te laten, die de Kerk op de eene of andere wijze dienen. In de practijk ziet men echter weinigen, die dat kerkgebouw kunnen ontberen of het gevoelsleven met ander voedsel van even ideaal gehalte voorzien; in de practijk ziet men daarentegen de Kerk aan het werk, en menige sociale ziekte, die in de materieele wereld met ideeën en door middel der vrijheid genezen zal worden, indien wij onze moderne profeten willen gelooven, neemt gaarne de onbaatzuchtige hand van de dienaren der liefde aan, om weder op de been te geraken.

Van den econoom, die niet met den zedelijken factor rekent, zou het consequent zijn, indien hij alle onproductieve krachten en hen, die nog op ondersteuning aanspraak maken, eenvoudig als negatieve elementen beschouwde en met de opruiming van alle dingen zonder waarde begon; het Christelijk beginsel, de algemeene menschenliefde, houdt hem van dergelijke stellingen terug. Feitelijk echter handelen

velen overeenkomstig het antwoord, mij eens door een goed liberaal gegeven: ‘Gij zinspeelt op Schäffle's “Bau des socialen Körpers”; welnu, ik heb een afschuw van al hetgeen vies is, en het volk is vies.’ Wij onderscheiden nu echter den ‘philanthropisch’ en den ‘Christelijk’ socialen arbeid en plaatsen daartegenover het individueel egoisme, dat den zedelijken ernst mist, met onverschilligheid gadeslaat, hoe duizenden in de naaste omgeving onmenschelijk lijden, het liefst met rust gelaten wordt en hoogstens aan de publieke weldadigheid deelneemt, zonder er bepaald op te letten, of dergelijke gaven heil of onheil aanrichten, opheffen of vernederen.

De dichters der oudheid noemen den strijd der helden *arbeid*; de Schrift spreekt van het leven des Christens, dat moeite, zorg en arbeid is, als van eene *ridderschap* en vergelijkt den strijd tegen de zonde, gepaard aan het werk der liefde, met het beroep van den *krijgsknecht.* Al deze eigenschappen vinden wij weder in de zending. Zij treedt op voor de ontwikkeling der materieele, intellectueele en moreele cultuur, die in de absolute harmonie van het ideaal wortelt; zij gaat het zedelijk verval en de algemeene ellende, ook op het gebied des geestes, te keer, zoekt overal de sociale ziekteverschijnselen op en werkt onvermoeid, onbekommerd, of zij de trappen der rijken of de holen der armoede moet betreden, of de moreele verwildering op het tooneel van verkwisting, luxe en pracht, dan wel op dat der materieele ontzenuwing voorkomt; zij bestrijdt de barbaarschheid, zonder naar de vormen te vragen, waarin deze zich vertoont, maar steeds gereed, om te helpen en te redden, om de sociale tegenstellingen te verzachten, om de bestaande kloof te dempen en om de lijdende menschheid te dienen. In de eerste plaats moet zij het euvel leeren kennen, de kwaal onbevooroordeeld behandelen, de taal der lijdenden geheel en al verstaan.

In de tweede plaats mag zij zich niet in eene ziekelijk spiritualistische of in eene onnatuurlijk ascetische richting bewegen en even min een confessioneel standpunt op den voorgrond plaatsen; want zij vraagt niet naar de leer, maar naar de liefde, niet naar den persoon, maar naar de daad, niet naar de theologische opvatting, maar naar de algemeene organisatie, die de Christelijke beschaving en niet het Christelijk dogma op het oog heeft. Wij zouden bijv. dwalen, indien wij de wereldhistorische beteekenis van den godsdienst der Brahmanen, Boeddhisten, Mohammedanen of Israëlieten gingen loochenen en ons boven geloofsgenooten van anderen aard wilden plaatsen; wij begaan een onrecht, indien wij, gelijk zelfs in Palestina veelal tegenover de Joden geschiedt, belijders van andere geloofsvormen trachten te verhinderen, voor hun geloof uit te komen. Wanneer de Israëlieten hun geschiedboeken opslaan, dan vinden zij weinig bladzijden, die over de leer der liefde van zoogenaamde Christenen handelen, voor zoover er althans van de toepassing van het hoofdgebod: ‘Hebt uwen naaste lief als uzelven’, sprake is, en het pleit voor de gezondheid der wortelen van hun

stam en voor den geest van den Talmud, dat zij aan die tallooze stormvlagen het hoofd wisten te bieden en, niettegenstaande de vervolging, zoo ontzaglijk veel op het gebied der wetenschap konden volbrengen. Men denke niet, dat de Israëlieten in de moraal beneden ons staan, of op sociaal gebied tot ons moeten opzien, of in de liefde het onderspit delven. Indien wij de afvalligen van het geloof buiten rekening laten, beschamen zij ons.

Ds. Hirzel, Predikant te Sternenberg (in 1871 als predikant te Zurich gestorven), aanvaardde zijne taak in eene gemeente, die physiek, economisch, moreel en intellectueel totaal verwaarloosd was en op een zeer lagen trap der sociale ladder stond. Hij begon overal orde te stichten, riep spaar- en andere kassen in het leven, regelde de verschillende toestanden en verhoudingen, en het gelukte hem, door de toepassing der werkdadige liefde binnen weinige jaren eene arbeidzame, vrij welvarende en in elk opzicht tevredene gemeente aan andere handen over te dragen. Zijn collega Gustav Werner te Reutlingen werkte geheel in denzelfden geest, en is door zijne vereenigingen voor verwaarloosde kinderen meer algemeen bekend geworden. Beiden verschilden in de theologie van meening, want de een was orthodox en de ander modern, maar zij hadden geen tijd, om te theologiseeren en over de leer te twisten, want zij arbeidden daartoe te veel in den wijngaard des Heeren, en daar zij het beginsel der liefde in sociale vormen tot een levendmakend geloof wisten te verheffen, zoo kon het wel niet anders, of dezelfde leer werd op elk gebied toegepast (V. Böhmert: *Der Socialismus und die Arbeiterfrage*). Voorwaar, een beter en aantrekkelijker beeld dan dat van Ds. Bramesfeld uit Bielefeld, die in het *Verein für innere Mission der Grafschaft Mark* woordelijk de volgende woorden voordroeg: ‘Ter wille der moraal moest niemand een gevallen meisje als min in dienst nemen. Kon eene moeder haar kind niet zelve voeden of met kunstmatige voeding in het leven houden, zoo moest zij maar in Godsnaam een Abrahamsoffer brengen.’ Ongetwijfeld beter dan die vier hofpredikanten, die tijd hadden voor een heftig dispuut over den boom der kennisse des goeds en des kwaads, en wel of er van een appel- dan wel van een pereboom sprake was, om ten slotte bij meerderheid van stemmen de keus op eene gouden renet te vestigen(*). Voorzeker van meer belang dan die kerkvergadering,

(*) Wij zeggen dit geenszins, om de geestelijkheid te bespotten, maar alleen om erop te wijzen, dat haar zwaartepunt, volgens onze opvatting, op het omvangrijk gebied der pastoraal gezocht moet worden, en dat zij, met het oog op de teekenen des tijds, in de ethisch sociale richting haar heil moet zoeken. De beteekenis van den appel als het *symbool der liefde* achten wij daarom, op zichzelf beschouwd, niet gering. Den granaatappel, *het attribuut der Aphrodite*, vinden wij reeds in het wapen, van het eiland Melos en hij staat zelfs in verband met den naam van dat gebied. De *Venus van Kanachos* hield in de eene hand de papaver, als het symbool der vruchtbaarheid, en in de andere den appel, als dat der liefde. De *Venus victrix* is mede met den appel afgebeeld, en indien wij de verschillende afbeeldingen der antieken, hetzij in brons, hetzij in Terra cotta, nagaan, ontmoeten wij voortdurend dit symbool, dat niet als eene toevallige bijzaak beschouwd mag worden. Dit symbool mag even min verwisseld worden met den Parisappel, door Venus als teeken der overwinning in den strijd met Minerva en Juno aanvaard, want het is reeds van ouderen datum en beteekent meer. Oorspronkelijk is de appel het *symbool der vruchtbaarheid in de natuur*, en als het zinnebeeld der liefde verloor hij de gewone beteekenis en werd psychisch en ethisch gedacht, zoodat daaronder gaandeweg liefde en schoonheid verstaan konden worden. De granaatappel heeft de meeste pitten, en volgens de sage werd de granaatappelboom door Aphrodite voor het eerst op Kypros geplant. Buitendien beteekende dezelfde uitdrukking zoowel den appel, meer algemeen gedacht als boomvrucht, als de borst of den boezem. Het begrip boomvrucht omvat evenzeer

waar het thema behandeld werd, of de vrouw eigenlijk wel tot de menschen behoorde. De Talmud zegt: 'Het is goed, uwe studiën met een ambacht te vereenigen; zoo blijft gij van zonden vrij.'

In de derde plaats omvat de zending het gebied der sociale vraag, minder de armverzorging dan wel al hetgeen de sociale ellende bij hoog en bij laag teweegbrengt, en op dit gebied heeft zij in te halen, wat eene reeks van geslachten verzuimd heeft.

Toen aan de theologen te Tübingen aangeboden werd, om het hun door eene wijziging in de academische regeling mogelijk te maken, de lessen in de economische wetenschap bij te wonen, namen de Katholieken de gelegenheid waar en antwoordden toestemmend, terwijl de Protestanten dat onnoodig vonden(*). Toen Döllinger en Emanuel von Ketteler op het belang der sociale vraag voor de geestelijkheid wezen, wierp zich een groot deel der aankomende priesterschaar op deze studie, en de vruchten van hun ijver zijn èn in Beieren èn in Rijnpruisen-Westfalen reeds nu te bespeuren. Slaan wij die beweging èn in de bijzondere pers èn in de Katholieke vereenigingen gade, zien wij den invloed van die beweging op het gebied der practijk en vergelijken wij daarmede, wat door de Protestanten gedaan wordt, zoo kunnen laatstgenoemden zich niet met de eerstgenoemden meten, ofschoon de

de peer, de perzik, de abrikoos en de oranje, zoodat onder het symbool in verband met Aphrodite gemeend wordt: *de idee der natuurlijke vruchtbaarheid*, *der vegetatie en der voortplanting.* De planeet Venus gold als de voortbrengster van den bevruchtenden dauw, die op aarde wasdom verleent. *Venus frugi* trad bevruchtend op, en Aphrodite werd in den tuinbouw en de daardoor te voorschijn geroepen kunst vereerd. De appel gold tevens als het symbool der zon en speelt in de mythologie eene belangrijke rol, o.a. in de sage van Atalante. In den Bijbel bezit de appel mede eene symbolische beteekenis, die in de geschiedenis van het paradijs meer op den voorgrond treedt. Het toewerpen van appels stond geruimen tijd gelijk met eene declaratie; het appelspel had steeds betrekking op de liefde, en zelfs boeleersters en koppelaarsters bedienden zich als lokspijs van den symbolischen appel. Wij meenden dit hier te moeten aanstippen, omdat wij uit den aard der zaak later de beteekenis der Aphrodite moeten vaststellen, daar van de Venusgedachte in de moderne wereld misbruik gemaakt wordt, hetgeen maar al te licht tot onjuiste voorstellingen aanleiding geeft.

(*) De Katholieke Kerk hechtte steeds aan eene verbinding der *theologie* met de *sociale economie*, en reeds vóór 250 jaren verkondigde een priester, Adam Contzen, wat de hoofdzaak betreft dezelfde beginselen, die heden ten dage met zooveel gevolg door de kathedersocialisten geleerd en zelfs ten deele door de tegenwoordige regeering in practijk gebracht worden. De Katholieke literatuur is belangrijk genoeg, om door de Protestanten niet over het hoofd gezien te worden. Wie de tegenwoordige politieke en sociale ontwikkeling nauwkeurig wil nagaan, moet met haar kennis maken en kan die kennis zelfs niet ontberen.

Protestanten weder vrij wat meer ten uitvoer brengen dan de radicalen. De Protestanten kunnen echter de leer niet op den achtergrond plaatsen, hetgeen in het maatschappelijk leven absoluut noodzakelijk is. De sociaaldemocraat Bebel (*Biographie*) roemt de Katholieke gezelleuvereenigingen zeer; de geheele inrichting was goed, de lectuur vrij wel naar wensch, de toon ongedwongen, de geest ten opzichte van andersdenkenden zeer liberaal, en een ieder werd op hoogst nuttige, leerrijke en aangename wijze bezig gehouden. De Domvicaris Kolping in Keulen stichtte niet minder dan 400 vereenigingen van dien aard. Nog beter, om niet te zeggen voorbeeldig, zijn de Katholieke casino's ingericht.

Daarentegen verklaart Bebel, zich met de Protestantsche jongelingsvereenigingen niet te kunnen vereenigen; de inrichting liet veel te wenschen over; de lectuur was hoogst eenzijdig en gebrekkig; steeds werd er van den godsdienst of liever over de leer gesproken en op de richting gelet, en een ieder zocht in de meest mogelijke onverdraagzaamheid zijn heil, zoodat de naam ‘Muckerthaler’ (femelaar) wèlverdiend was. Bebel was in die dagen nog geen partijman en sociaaldemocraat, rookte en danste niet, zocht zich met loffelijken ijver op elke mogelijke wijze te ontwikkelen, om hetgeen aan de hem verleende opvoeding ontbroken had eenigermate aan te vullen, en noteerde een en ander als gezel op zijne reizen door Duitschland. Ik moet uit eigen ondervinding Bebel in hoofdzaak gelijk geven, vond echter bij vele Protestanten, die op dit gebied werkzaam waren, het streven om zich van al die overdaad te ontlasten, maar als theologen onderschatten zij de practische beteekenis der economische wetenschappen, waren aan geene tegenspraak gewend, meenden steeds op den kansel te staan, waar wellicht de zalving tehuis behoort, en bezaten niet genoeg menschenkennis. Gunstige uitzonderingen zijn natuurlijk voorhanden. De democratische ‘Arbeiterbildungsvereine’ en de organisatie der sociaaldemocratie zijn op de leest der Katholieke vereenigingen geschoeid, maar negeeren al hetgeen met het godsdienstig karakter en de historische traditie van hun model in nauw verband staat, omdat zij de sociale ziekteverschijnselen volgens de *mechanische*, in plaats van volgens de *moreele methode* willen genezen.

De leus moet met Jahn zijn: ‘frisch, fromm, fröhlich, frei’; alleen onder deze leus kunnen wij strijden, alleen met deze leus den tegenstand overwinnen en de sociale hervorming tot stand brengen.

Wil de inwendige zending als sociale macht, en van deze is hier slechts sprake, aan hare roeping beantwoorden, zoo moet zij tolerant zijn, eene hechte organisatie met fijngesponnen vertakkingen weten tot stand te brengen, met de philanthropisch sociale richting trachten saam te werken, alle elementen, die niet absoluut in tegenovergesteld vaarwater roeien, voor zich zoeken te winnen en haar troepen in twee deelen splitsen, nl. in een vast korps goed geschoolde en standvastige

strijders en in de zoogenaamde vrijscharen, die steeds nieuwe aanhangers winnen en zelfstandiger kunnen handelen, omdat zij minder gebonden zijn en als het ware in alle richtingen gelijktijdig uitvliegen. In Engeland trad in het begin der coöperatieve beweging *Maurice* met zijn orgaan *The Christian Socialist* op het tapijt, en trachtten een aantal jonge advocaten met hem, op het moreel en intellectueel karakter der arbeidende klasse een gunstigen invloed uit te oefenen en op den idealen zin te werken. Zij waren te theoretisch gevormd en niet eenvoudig genoeg, en zoo behield de neutrale, zuiver practische en democratische richting de overhand.

De coöperatieve beweging was voor Engeland het uitgangspunt der hervorming op het gebied van den arbeid, en uit haar komt de verdere ontwikkeling voort; derhalve ware het zaak geweest, in haar reeds aanstonds de ideale gedachte te planten, die het wezen der intellectueele aristocratie uitmaakt. Neutraliteit op kerkelijk en geestelijk gebied, practische zin en uitsluitende sympathie voor de democratie zijn ontegenzeggelijk loffelijke eigenschappen, en indien daarbij nu nog de zorg voor de materieele behoeften komt, zoo is de moderne vrijheid kant en klaar; maar ons schijnt dat niet voldoende, want wat daaraan ontbreekt, verleent aan het leven eerst de hoogere waarde. De Kerk, verbonden met de intellectueele aristocratie, moet ervoor zorgen, dat zij steeds à la tête der beweging blijft marcheeren en naast de materieele gedachte met energie en beleid de ideale op den voorgrond plaatst. Zij moet zich verjongen en in andere vormen aan de haar gestelde, hooge eischen voldoen. In de vorige eeuw onderwierpen de Fransche encyclopaedisten de bestaande orde aan hunne geestige en scherpe critiek, en onder hun mokerslagen stortte het staatsgebouw als een kaartenhuis ineen, maar onder de puinhoopen werd ook de intellectueele aristocratie begraven. Het rijk der Rede hield geen stand.

In onze eeuw begint het verlangen naar de concrete daad te heerschen; de natuurwetenschappen hervormen al hetgeen met de natuur te doen heeft en op de natuur is aangewezen; zij tasten de philosophische speculatie aan en rekenen met feiten; zij beginnen van binnen naar buiten het wezen der maatschappij te herscheppen, maar kunnen voor den menschelijken geest noch het ideaal, noch de mythe, noch de poëzie ontberen. Uit de daardoor noodzakelijk geworden combinaties geraken wij met vrij wat meer zekerheid tot de kennis der wetten, die ons beheerschen, en worden wij vrij wat voorzichtiger met gevaarlijke experimenten in de menschelijke maatschappij, zoolang wij de gevolgen niet kunnen voorzien. Wij geraken geheel en al op het gebied der practijk en handelen meer zonder ons om holle theorieën te bekommeren, begroeten echter allen, die dezelfde eigenschap openbaren, met sympathie, omdat wij weten, wat ertoe behoort, alzoo den arbeid achten; wij onderzoeken het historisch ontwikkelingsproces en beginnen nu op deze grondslagen de reten en scheuren te dichten, de

oude vormen te wijzigen, de harmonie te herstellen, kortom, aan het omvergeworpen gebouw der middeleeuwen een ander karakter te geven. Begrijpt de Kerk hare taak, zoo concentreert zij hare kracht op het gebied der werkdadige liefde, houdt het ideaal in het oog en wordt de ethische macht bij uitnemendheid, die de tegenstellingen met elkander verzoent, het religieus bewustzijn ontwikkelt en leidt en ons voortdurend op onze plichten opmerkzaam maakt.

O. Hjelt (*Die Verbreitung der venerischen Krankheiten in Finnland*) zegt, dat in Finland door bekendmakingen *in de kerken* aan alle geslachtskranken de uitnoodiging gericht wordt, om zich naar het hospitaal te begeven en zich gratis te laten verplegen.

Ook Kopenhagen schijnt in dit opzicht zich aan het voorbeeld van Finland te willen spiegelen. Nu is het klimaat in Finland gunstig, de wijze van voeding, zoowel als de leefwijze, normaal en gezond, maar daarentegen bevordert het handelsverkeer, in verband met de scheepvaart, de ontucht, terwijl de gezondheidstoestand juist op dit gebied relatief gunstig genoemd wordt (Ignatius: Mouvement de la population en Finlande de 1869 à 1874).

Finland is een eigenaardig land, een der schilderachtigste streken van Europa met prachtige, nog ongeschonden wouden; het landschap draagt een grootsch, maar somber karakter, is echter rijk aan afwisseling, aan tegenstellingen en aan water. Ver van elkander liggen de bewoonde plaatsen, die meestal uit een klein getal familiën bestaan en geheel in deze antieke natuur passen. Het hoofd van elk gezin is tevens onderwijzer der kinderen, omdat de school gewoonlijk te ver verwijderd is; hij kan de gedrukte Schrift lezen en de sagen van zijn volk met geestdrift vertellen en vertolken. Zijn de Laplanders klein en leelijk, zoo zijn de Finnen groot en mannelijk schoon. De Russen lieten aan het volk zijne eigene wetgeving en zijne eigene gebruiken en gewoonten, eerbiedigen de Zweedsche taal, ook voor ambtshandelingen en laten op de school de Luthersche leer onderwijzen. Het volk is dapper, matig, vroolijk van aard, arbeidzaam, rondborstig, eerlijk, vredelievend en eenvoudig; het is niet zeer toeschietelijk, zeer conservatief, levert aan Rusland goede soldaten en kent niet dien dorst naar geld, die elders meer en meer den toon aangeeft. Liefde voor de poëzie is daarentegen bij allen voorhanden en gedurende den arbeid wordt ijverig gezongen, zoo mogelijk onder begeleiding der citer; de boeren, ook het vrouwelijk geslacht, vervaardigen eenvoudige liederen, lyrische ontboezemingen en gedichten ter verheerlijking der liefde, waarbij echter het zinnelijk element geheel op den achtergrond treedt. Beiden, het epos en de lyriek, worden gekoesterd en gekweekt en de Kalewala is de geliefkoosde sage, die het Noordsch karakter trouw bewaart. Aan de kust nu is deze volkspoëzie bijna geheel uitgeroeid, omdat de tonen der natuur door de geestelijkheid uit onverstand en misplaatsten ijver als overblijfselen uit een heidensch

tijdperk beschouwd werden(*). Geen wonder, dat wij dan lezen, wat Hjelt ons bericht, want neem ik een volk zijn eigenaardig karakter, zoo ontneem ik het zijne weerstandskracht. Welke macht oefent in Duitschland niet de muziek uit; tegenover de romance van het Zuiden staat het kernachtig, door en door gezond volkslied der Duitschers, tonen, aan de natuur als het ware ontlokt en met het juiste muzikale gevoel gezongen; dit is eene kracht, die de moraliteit schraagt. Wat is er van het oud-Nederlandsche volkslied overgebleven? Hoe dikwijls hoort men niet èn in België èn in Nederland bekende melodieën, maar met gemeene woorden?

Aan het eigenaardige moet de Kerk vastknoopen en dat eigenaardige zelfs verder ontwikkelen en met nieuwe steunpilaren voorzien. Nam niet de Kerk oorspronkelijk veel van het heidendom over? Wist zij niet menige sage aan haar doel dienstbaar te maken? Niet ten onrechte wordt beweerd, dat de Engelsche revolutie van 1688 het 'merry England' gedood heeft. Charles I en II stonden uitdrukkelijk toe, dat na afloop der godsdienstoefening een ieder zich naar welgevallen mocht vermaken; de nationale volksspelen, de dans en al hetgeen tot de onschuldige vreugde behoorde, waren veroorloofd, en zelfs werd het aan de vrouwen vergund, de kerken met groen en bloemen te versieren. Dit was in het oog der Puriteinen heiligschennis. George I wilde de nationale feesten herstellen; hij wenschte 'a plea for national Holidays'. Uit de volksvermakelijkheden kan men reeds afleiden, hoe het met de volksmoraal staat en indien men er niet toe bijdraagt, om de deugd in een aantrekkelijk gewaad te hullen, maar zich ertoe bepaalt, tegen de ondeugd te velde te trekken, zoo is beterschap onmogelijk. Ook hierin wist de Katholieke kerk te voorzien, daar zij op de verbeelding werkt en daar zij meer speelruimte laat.

Onder de leus *getuigen en redden* hebben de behoudende Protestanten in Nederland den strijd tegen de prostitutie op de door Heldring reeds gevestigde grondslagen ingeleid, en zijn zij sedert eenigen tijd met het getuigen door middel van agitatie en het redden door middel van den invloed der asylen begonnen. Wij hebben hier alzoo te doen met reeds bestaanden en op grond van langjarige ondervinding met energie voortgezetten arbeid en tevens met eene nieuwe beweging, die de verbetering van den bestaanden zedelijken toestand op het oog heeft. Hoewel in eene bepaalde theologische richting werkzaam, wordt een humaan standpunt op den voorgrond geplaatst en het 'wie niet tegen ons is, is voor ons' niet wedersproken.

(*) Men vergelijke: 'Ueber die epischen Dichtungen der finnischen Völker, besonders die Kalewala vom Freiherrn v. Tettau. Heft VII. Jahrb. der. K. Academie gemeinnütziger Wissenschaften zu Erfurt.'
Ik behandel hier Finland uitvoeriger, omdat in het algemeen kleine oorzaken groote werkingen hebben. In de kracht van het huis ligt de beste moreele waarborg en hoe meer dat huis met de poëzie in verbinding staat, hoe duurzamer de invloed op ontvankelijke gemoederen is.

Is de arbeid op het omvangrijk gebied der sociale ellende steeds ondankbaar, zoo is dat in nog veel hooger mate het geval, zoodra er van de prostitutie sprake is, want teleurstelling en zorg worden nog vermeerderd door hoon en verdachtmaking. Is het in de sociale maatschappij moeilijk, overdrijvingen te vermijden, zoo zijn de grenzen in de zoogenaamde moreele wereld nog bezwaarlijker te herkennen. Is men in het algemeen feitelijk vies van het volk, zoo is men nog viezer, wanneer er aan hen gedacht wordt, die gewoonlijk door den socialen nood, door gebrek aan opvoeding, door een zwak karakter en door verslapping van het zedelijk gevoel genoodzaakt werden, het caudinische juk te passeeren. Niemand denkt eraan, hoevelen onder dezelfde omstandigheden en in dezelfde positie vóór den Rubicon zouden blijven staan, maar zij, die staande bleven, omdat zij niet verzocht werden, oordeelen over de gevallenen, alsof het Evangelie der Liefde niet bestond.

Cabet spreekt van ‘cadavres ambulants’; beter ware het van ‘moderne slavernij’ te gewagen, want, om het genot van enkelen te vermeerderen, zijn anderen gedoemd, om physiek en moreel in het ongeluk gestort te worden. De geschiedenis leert, dat vuur en ijzer niet in staat zijn, om het euvel uit te roeien, hetgeen hoogst natuurlijk is, daar men niet bij hen begon, die offers verlangden, maar bij hen, die zich offeren moesten; de Fransche senaat moest in 1865 over een decreet, betreffende de afschaffing der prostitutie, beraadslagen en had zijn tijd beter kunnen besteden, want te decreteeren zijn de zeden niet; Ds. Orth eischte in de Berlijnsche synode de toepassing van zweepslagen, zich op Johannes VIII beroepende, en men had hem gerust Salzmann's roman *Karl von Karlsbergen* kunnen vereeren, om hem met tafereelen uit een langvervlogen verleden bekend te maken, daar ook dat systeem zonder eenig resultaat beproefd werd. Los de sociale vraag op, en de prostitutie zal niet langer de gemoederen bovenmatig bezig houden. De Staat kan direct niet veel doen, want de maatschappij moet beginnen. Toen in Bockenheim, kort na elkander, twee postbeambten in den strijd tegen zoogenaamde ‘Louis’ bezweken, dienden de verontwaardigde huiseigenaars eene petitie bij de Regeering in, waarin zij op verwijdering van den nalatigen commissaris van politie aandrongen en het verleenen van huisvesting aan geprostitueerden ten strengste afkeurden. Een deel der onderteekenaars had vergeten, dat zij zich reeds lang daaraan schuldig maakten en een ander deel was later gaarne bereid, om aan geprostitueerden te verhuren, want de tijden waren slecht, de woningen stonden leeg; wie kon beweren, dat juist deze huurders van de prostitutie leefden, daar zij hun bedrijf in Frankfort uitoefenden en slechts een gemeenschappelijk besluit, met de verplichting zich onderling te steunen, had kunnen helpen. Zoo worden dergelijke vragen maar al te dikwijls behandeld.

Professor Reclam zegt niet ten onrechte, dat het publiek nooit tevreden is met het toezicht der politie en met de regeling der openbare moraliteit. Men verlangt, dat de politie almachtig, alwetend, onfeilbaar en nergens bemerkbaar zij; de persoonlijke vrijheid van ongehuwden mag niet beperkt worden, maar de wetten of voorschriften moeten toch streng zijn; gehuwden willen niet lastig gevallen worden op straat, of publieke huizen in hunne nabijheid dulden, omdat dit hun eigendom in waarde vermindert en hun oog beleedigt; maar wat buiten hunne omgeving geschiedt, kan hun niets schelen. IJverige bezoekers van bordeelen veranderen na hun huwelijk in heftige tegenstanders, vooral indien zij als huwelijksgift huizen bekwamen, die nabij publieke huizen gelegen zijn. Zoo wordt de moraal geheel afhankelijk van de tijdelijke, materieele en sociale positie der burgerij; de politie moet aan de tegenstrijdigste eischen voldoen; wordt hare macht uitgebreid, zoo heerscht er een algemeen geschreeuw; wordt hare macht beperkt en schiet zij dientengevolge te kort ten opzichte van de in haar gestelde verwachtingen, zoo is het geschreeuw nog grooter. Ondersteund wordt de politie bijna in het geheel niet, maar wel met wantrouwen gadegeslagen, tegengewerkt en lastiggevallen. Het particulier egoisme, dat zich niet kan of wil schikken en onderwerpen; dat van anderen veel verlangt en toch zelf niet medewerkt; dat zich door geen hooger beginsel laat leiden, en dat niet wil gehoorzamen, treedt op moreel gebied nog meer dan elders op den voorgrond, en daarom begroeten wij het streven der Kerk met sympathie en wenschen, dat zij met de politie samenwerke, om naast de rust en orde ook de zuivering door te zetten; maar daarom hopen wij ook, dat zij alle overdrijvingen trachte te vermijden en nooit haar practisch doel uit het oog verlieze, want dan alleen is op den duur de heftige oppositie te overwinnen.

Alzoo in de eerste plaats betuigen wij sympathie voor het streven der leaders van de nieuwe beweging, en beschouwen wij hun optreden als eene daad van moed en in zekeren zin ook als een offer ter wille van eene goede zaak. In de tweede plaats hopen wij, dat zij hunne taak verder uitbreiden en haar een door en door sociaal karakter geven, en eindelijk rekenen wij erop, dat zij ook ten opzichte der toepassing noch exclusief noch doctrinair zullen worden en hoe langer hoe meer positieve eischen stellen, daar het bestrijden uitsluitend de eerste periode van ontwikkeling kan en mag beteekenen.

Vóór mij liggen: *De strijd tegen de prostitutie in Nederland*, door Mr. W. van den Bergh; *Het maandblad*, *getuigen en redden*, geredigeerd door Ds. H. Pierson, en de strijdschriften tusschen Ds. Pierson en Dr. A.P. Fokker, terwijl mij de debatten van het Utrechtsch congres en de pogingen ter oprichting van vereenigingen, enz. bekend zijn. Buitendien moet ik het *Evangelisch jaarboekje Magdalena*, 1879, vermelden, niet zoozeer om op de daarin meer letterkundig gedachte bijdragen het oog te vestigen, dan wel met het oog op het jaarver-

slag van het asyl Steenbeek. De uitgave van een zoodanig jaarboekje is een geschikt middel, om vrienden voor de zaak te winnen en de reeds voorhanden zijnde vrienden met blijvende belangstelling te vervullen. Dit zijn op zichzelf kleinigheden, maar zij oefenen een gunstigen invloed uit en zijn bevorderlijk aan het doel, dat beoogd wordt. Voor menigeen wordt daarin het een of ander aangeboden, dat hem aantrekt of boeit, dat zijne opmerkzaamheid trekt en hem tevens tot krachtige ondersteuning aanspoort. Het blijft daarenboven in meer beperkten kring. Mij schijnt dit verreweg verkieslijk boven de beknopte blaadjes, die door de Duitsche asylen onder de leden verspreid worden, ofschoon eene zoodanige uitgave meer kosten vereischt. Daar de leden echter over het geheele land verspreid zijn en het asyl ver van de middelpunten des lands verwijderd is, zoo moet dit als een band voor de leden onderling beschouwd worden.

Ds. Pierson plaatst op den voorgrond: 1° *de heiligheid van het huwelijk is onschendbaar;* de grenzen tusschen kuischheid en ontucht mogen nooit worden uitgewischt; 2° *de moraal moet het sexueele leven beheerschen*, en niet omgekeerd het sexueele leven de wet stellen aan de moraal; 3° *de openbare macht moet repressief te werk gaan* ten aanzien van de prostitutie en mag haar door geen daden, zelfs ook maar ten deele, wettigen. Derhalve geen *laissez-aller*, maar *nog veel minder transactie* met het kwaad; 4° *het sanitair toezicht in den bestaanden vorm moet worden afgeschaft*, als a. *in strijd met de zedelijkheid;* b. *niet in overeenstemming met het recht;* c. *van betwistbaar nut uit een hygiënisch standpunt;* 5° *alleen de Christelijke liefde is in staat*, *gevallenen te redden*, omdat zij den standaard der strengste zedewet onverbiddelijk omhoog heft en tevens kan afdalen tot de diepst gezonkenen; de Christelijke levensbeschouwing van het menschelijk hart is de eenige, die volkomen rekening houdt met de werkelijkheid en zich geen illusies behoeft te maken, om den moed niet te verliezen.

Van de drie systemen: *niets doen*, *reglementeeren, bestrijden*, kiest hij het laatste, voorloopig het ‘wat dan’ onbeantwoord latende. Zich aansluitende aan de besluiten van het congres van Genève, later door andere jaarlijksche bijeenkomsten van gelijken aard gevolgd, en steunende op *le bulletin continental par Aimé Humbert à Neuchâtel*, krijgt de beweging eene Europeesche beteekenis, zonder natuurlijk daardoor aan het nationaal karakter afbreuk te doen. In het algemeen hebben congressen eene zeer relatieve waarde en bieden zij meer gelegenheid, om zich uit te spreken en elkander te ontmoeten, dan om wetenschappelijke vragen op te lossen; de resolutiën strekken daarvan mede ten bewijze, vooral wanneer zij eenstemmig genomen worden en, zonder het agitatorisch belang gering te schatten, beschouw ik ze toch meer als eene zaak van mode dan van algemeen nut. Het publiek is er echter van gediend. De kracht der beweging ligt hoofdzakelijk in de leus, maar het bestrijden is eene negatieve gedachte, die ons niet

voldoen kan, omdat van dit 'wat dan' te veel afhangt. Afschaffing der prostitutie en handhaving der bestaande sociale orde zijn twee zaken, die niet met elkander te vereenigen zijn, want het eene vloeit uit het andere voort; afschaffing der bordeelen en plaatsing onder scherpe contrôle, onder toepassing van een voldoend sanitair toezicht, en verplichte, kostelooze verpleging in behoorlijk ingerichte hospitalen zouden derhalve als het eerste station op den weg naar het ideaal beschouwd moeten worden. Gelijktijdig echter moet men met het leggen van dammen en dijken gaan beginnen, om de bronnen te verstoppen. Lecour wijster zeer terecht op, dat de openbare prostitutie afneemt, terwijl de geheime terrein wint, hetgeen zeer verklaarbaar is; dientengevolge is het zaak, de geheime op te sporen en zooveel mogelijk te knakken. Ds. Pierson is zich het negatief karakter der leus wel bewust en zoekt daarom ook positieve middelen op, gelijk uit zijn *woord tot predikanten* blijkt, waarin tevens wenken voor onderwijzers gegeven worden. Hij omschrijft de taak des godsdienstleeraars met betrekking tot het onderwijs en de pastoraal en voegen wij er gerust bij, hij wenscht de organisatie der redding, in verband met de Kerk, tot sterking van het geloof. Hij gaat verder en speelt aan op de verdere ontwikkeling der doorgangshuizen, het plaatsen van gevallenen bij solide familiën, die op eenvoud prijs stellen, de roeping der politie, de noodzakelijkheid van een hospitaal voor zieken, verbonden met het asyl, en op den werkkring in plattelandsgemeenten.

Wij zijn nu een stap verder gekomen en kunnen ons in het algemeen aansluiten.

Dit Christelijk beginsel der liefde vatten wij iets algemeener op en laten ook voor de Israëlieten een plaatsje over. Van de 15% onechte kinderen, die te Berlijn geboren werden, behoorden in verhouding tot het zielental slechts 2% tot de Joden; van de 4% doodgeboren kinderen, niet meer dan 1%, een gevolg van de opvatting, dat men de vrouw gedurende de zwangerschap moet ontzien en goed verplegen, omdat zij niet meer alleen is. Tegen den tijd der geboorte plaatst de gemeente eene gesloten bus bij het echtpaar, onverschillig of het rijk dan wel arm is, en na de bevalling wordt hierin het dankoffer nedergelegd. De verschillende bussen worden afgehaald en door elkander geplaatst, om eerst veel later geopend te worden, opdat niemand meer wete, wie als gever gelden kan. Uit dit fonds worden de armen gedurende den tijd der zwangerschap, der bevalling en genezing rijkelijk ondersteund, maar ook bij hen ontbreekt de bus niet, want het geluk en de zegen kennen en onderscheiden niet naar stand of rang.

Bij de Israëlieten zijn 90% der huwelijken bij beide echtgenooten het *eerste* huwelijk, tegenover 80% bij de andere confessiën. Van dezen zijn bij de Joden 85% *normaal*, d.i. de man niet boven 40 en de vrouw niet boven 30 jaar, tegenover 72% bij de overigen. Onder de overledenen zijn 32% der Israëliëten gehuwd en 10% weduwnaar

of weduwe; bij de overigen 18% resp. 8%; van de kinderen stierven bij de eerstgenoemden 17% en bij de laatstgenoemden 25%. Dit is in verhouding tot het zielental, voor allen aldus onder gelijke omstandigheden(*). De stad telt 90% der bevolking Protestanten en daarvan bezoeken nog geen 2% de kerk; de belangstelling is geweken; van kerkelijke tucht is geen sprake meer; de oude vormen zijn niet meer bruikbaar, en zonder nieuwe vonken, die het oude vuur weder aanblazen, valt zij in atomen uiteen. Eene verdere ontleding der drie confessiën op sociaal, moreel en intellectueel gebied geeft stof tot nadenken. Dat deze afvalligen in staat zouden zijn, om de absolute vrijheid te dragen, moeten wij aan de hand der feiten ontkennen: dat dit de schuld der orthodoxie en wel in gelijke mate als die van het modernisme is, staat vast; zij trachten elkander te verslinden en vergeten, dat beiden in dien strijd de beste krachten verliezen, èn omdat de arbeid naar buiten daaronder lijdt, èn omdat de onpartijdigen voor dit theologiseeren zonder practischen achtergrond niet de minste sympathie koesteren.

Bedenkelijk schijnt mij menige raad van Ds. Pierson aan de predikanten, want kuischheid in gedachten veronderstelt bij kinderen volkomen onschuld.

Op een stoomboot beneden op de trap naar de kajuit stond eene moeder, terwijl haar dochtertje boven op het dek bij de trap stond uit te kijken. ‘Mama, Mama,’ riep het kind, ‘kijk, kijk, die menschen baden.’

‘Zijn het mannen of vrouwen?’ vroeg de moeder haastig.

‘Hoe kan ik dat weten,’ was meesmuilend het antwoord, ‘ze hebben immers geen kleeren aan.’

Het publiek verheugde zich over deze naïeveteit en wedijverde in beleefdheid en vriendelijkheid voor moeder en kind.

Hetgeen wij ‘ons geneeren’ noemen, kennen de mindere standen niet of in vrij wat geringer mate, zoodra zij onder elkander zijn, zonder dat daaronder juist de goede zeden zullen of wel behoeven te lijden, want in ‘het bedenken of denken aan’ ligt toch het kwaad en het komt er daarom op aan, om het karakter onschuldig te houden. Staat niet opgeteekend: ‘Sij (de Friezen) draagen een rij-rok, met een gesp of bij gebrek desselven, met een doorn toegehaakt. De

(*) De Joodsche gemeente bezit een eigen ziekenhuis, dat 70000 thlr. kostte en voor 120 bedden ingericht is. Onder de 90 zieken bevonden zich 30 Christenen; zij bezit eene eigene apotheek, verschaft jaarlijks aan 550 zieken een onderkomen, zorgt uitnemend voor de armen en nog in het bijzonder voor ouden van dagen, voor weduwen en weezen. Behalve de genoemde instelling voor zwangeren bestaat er nog van de zijde der gemeente eene bijzondere vereeniging met hetzelfde doel, terwijl zieke vrouwen buitendien nog behoorlijke voeding bekomen. Wij noemen alzoo Christelijk al hetgeen met de leer der liefde in overeenstemming is en niet alleen materieele verlichting beteekent, maar dat daarbij ook gelijktijdig een edeler beginsel op den voorgrond plaatst. Bij de Joden wrordt daarenboven het streven naar ontwikkeling op buitengewone wijze begunstigd. De Talmud zegt: ‘Vóór alle dingen leer, en spoedig zult ge de studie niet ter wille van iets anders, maar als studie liefhebben.’

andere deelen des lichaams zijn bloot. Sij sijn tot die gewoonte gebragt, datze in de koutste plaatsen geen gewaad als vellen hebben en wasschen zich in de stroomen. Het werd seer schandig gehouden een vrouw bekent te hebben voor de twintigste jaar. Sij baaden zonder onderscheit in de vloeden: gebruiken korte vellen, het voorste des lichaams bloot zijnde. Tot haar twintig jaaren gingen ze naakt, ook in de bitterste koude.'

Het klimaat en de zoogenaamde beschaving protesteeren tegen deze mode, niet echter, mijns inziens, het beginsel der zedelijkheid als zoodanig, want dat staat op zichzelf in verband met natuur en eenvoud; daarentegen komt dat beginsel op tegen elke mode, die, aan den demi-monde ontleend, op kunstmatige wijze, hetzij door gedeeltelijke onthulling, hetzij door tooi en andere eigenaardigheden, de zinnen prikkelt en de gedachte aan den zinnelijken lust opwekt. Wat met de wet der schoonheid in overeenstemming is, kan niet zondig zijn, omdat het van nature onschuldig is. De orthodoxie in Stuttgart wilde er zich tegen verzetten, dat de marmerstatuen naar de antieken in de promenade rondom het koninklijk slot opgesteld zouden worden, om den smaak van het publiek te ontwikkelen en te veredelen; van hoog ernstige zijde werd haar te kennen gegeven, dat ware kunst de moraliteit niet ondergraven kan, maar haar daarentegen loutert; zij zijn in den tuin van het slot geplaatst; niemand neemt er aanstoot of ergernis aan, en er wordt zelfs niet aan gedacht, om over het Venusbeeld te schertsen of te lachen.

Er was een tijd, dat de kerkelijke hiërarchie de antieken in japonnetjes liet hullen, maar toen eerst waren zij bevorderlijk aan de opwekking van onkuische gedachten. Anders zou de edele plastiek ondermijnd worden, want haar ideaal is het naakte. Het werd opgemerkt, dat publieke vrouwen - meestal ongeschikt, om een goed model te vervangen - indien zij model wilden staan, er niet of met groote moeite toe konden besluiten, zich in eenig atelier te ontkleeden, terwijl zij zich wel aan een ieder te koop aanboden en, eens kunstmatig geprikkeld, tot de grootste gemeenheden in staat waren; daarentegen zijn er modellen, die zich gaarne ontkleeden, maar hare kuischheid bewaren en bij de minste beleediging der goede zeden, al ware het slechts door één enkel woord, zich weder in haar gewaad hullen. Het spreekt wel vanzelf, dat zoo iets alleen in de zuivere kunstwereld kan plaats vinden en dat deze nimfen eerst moeten weten, wien zij voor zich hebben en wien zij in dit opzicht kunnen vertrouwen. In het Zuiden ismen geenszins zoo angstig, en toch zijn er de zeden in het algemeen daarom niet slechter. Wij moeten hier streng onderscheiden. Het ballet, dat zich aan de Grieksche kunst aansluit en de pantomime als kunst opvat, is niet onzedelijk; het modern ballet, voor zoover het op den cancan steunt, is onzedelijk en buitendien of juist daarom onschoon. Het volkstooneel, dat het gezonde kluchtspel op-

voert en de grenzen der kunst niet overschrijdt, is bevorderlijk aan de goede zeden, terwijl het café chantant, evenals elke ordinaire Thespiskar, het zedelijk verval begunstigt.

De beste wenken worden misverstaan, en aan het onderwijs den natuurlijken eenvoud te ontnemen acht ik eene gevaarlijke onderneming, die groote teleurstellingen bereidt; met het onderwijs moet de poëzie als het ware verbonden zijn, en vastknoopende aan de natuur en hare verschillende vormen, kan het geloof met den vollen gloed der overtuiging verkondigd worden, zonder iets van de practische wereld over 't hoofd te zien of aan de zuiver ideale gedachte te kort te doen. Men wil toch met het geloof, den eerbied, het gezag en de vereering verbinden. De afschaffing van den zusterkus bij aannemelingen zal er voorzeker toe bijdragen, om het prestige der geestelijkheid te vermeerderen. Daarentegen maakt Ds. Pierson op een aantal punten opmerkzaam, die ten volle de algemeene aandacht verdienen, en terecht merkt hij op, dat het twisten over de leer overbodig is, omdat hij, die het meeste doet, ook wel het meest in den naam der waarheid kan spreken, want op de daden komt het hoofdzakelijk aan.

In het verslag der *Magdalena* deelt Ds. Pierson mede, dat de asylisten gedurende den herbouw van het asyl Steenbeek geene aanleiding tot klachten gaven, hoewel zij herhaaldelijk met het werkvolk in aanraking kwamen en veelal zonder toezicht gelaten moesten worden. Zij werden noch door de arbeiders beleedigd, noch met minachting bejegend. Met dit resultaat kan men ongetwijfeld tevreden zijn. Van belang is voorts het bezoek van eene meisjes-naaivereeniging in nederig toilet; want de aanraking met haar, die in eere haar brood verdienen en tevreden zijn, is het beste middel, om anderen aan te sporen naar een gelijk lot te streven en zoo mogelijk duurzaam aan de sociale ellende te ontsnappen. ‘Onze maatschappelijke toestanden’, zegt Ds. Pierson, ‘helpen ons volk vernederen en bederven, zoodat Steenbeek ook de roeping heeft niet alleen om te redden, maar ook om te getuigen.’ Daartoe zijn de kleine doorgangshuizen te Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Groningen gewis behulpzaam. In het oog vallend is het, dat de geachte voorganger nooit met eene enkele asyliste alleen spreekt, maar altijd in tegenwoordigheid van eene vrouw; dat hij deze methode ook aan hen, die op redding bedacht zijn en het gevaar niet schuwen, ten sterkste aanraadt, en dat hij dit zelfs aan een Duitsch collega aanbeval. De sleutel, die toegang geeft tot de woningen der rijken en de hutten der armen, die ons met een aantal raadselen op maatschappelijk en moreel gebied bekend maakt en die ons de kansen op beterschap der sociale orde als het ware onthult, berust ten deele bij de vrouw, die, onder het symbool van den palmboom, het leven voorstaat. Dit is ongetwijfeld eene treurige waarheid, maar zij is waar.

Wie zich om de arbeiders bekommert, stuit, voordat hij er nog

aan denkt, op de gevallene, want de arbeidende klasse stelt het hoofdcontingent; wie de samenstelling der familiën nagaat, de bronnen van bestaan der enkele leden en de wijze, waarop zij zich individueel ontwikkelen, onderzoekt, landt maar al te spoedig bij de gevallene; wie het maatschappelijk leven in alle vormen bestudeert, wie met en onder het volk leeft en wie met open oogen rondwandelt, moet dit gebied betreden. Alle draden, hoe fijn ook gesponnen en met hoeveel talent ook in elkander gevlochten, loopen ten slotte uit op de vrouwen, en helaas, maar al te dikwijls op de gevallene.

De Katholieke Kerk heeft met onvergelijkelijk talent de vrouw begrepen; zij heeft den sleutel tot het gemoedsleven verkregen en weet met dien sleutel wonderen te verrichten; zij kent de macht der inconsequentie, der verbeelding en der natuurlijke zwakte. Een der fijnste kenners der vrouw op modern letterkundig gebied is Paul Heyse; zijne toonscala, indien men dit zeggen mag, is volledig. De vrouw moet alzoo bestreden worden met de wapenen, waarmede zij vecht, en in dien strijd komen bijna onmerkbaar, maar toch duidelijk genoeg, de kenteekenen te voorschijn, die ons veroorloven, een blik in haar gemoed te werpen. Bij de gevallene zal daarmede de mogelijkheid of onmogelijkheid der redding eenigermate te bepalen zijn. Is bij dat onderzoek eene vriendin tegenwoordig, zoo is de kans nog niet geheel verkeken, maar in tegenwoordigheid van eene haar vreemde vrouw wordt niet veel bereikt. Zij kan berouw toonen, eene opwelling van smart gevoelen, met ijver arbeiden en den besten wil bezitten, van duurzame beterschap is slechts dan sprake, als haar dat voedsel gebracht wordt, hetwelk zij individueel behoeft. Staat de bekeering direct op den voorgrond, zoo is reeds het wantrouwen gewekt. Eene werkelijk gevallene moet meestal eerst physiek volkomen hersteld zijn, alvorens zij vatbaar wordt voor eene inwendige hervorming. Geheel en al aan de vorige omgeving ontrukt en door niets aan hetgeen tot de verleiding bijdroeg herinnerd, zal zij langzaam aan regelmatigen arbeid moeten wennen; is zij sterk genoeg van karakter, om weder de maatschappij te betreden, zoo mag zij toch niet meer naar de oude woonplaats terugkeeren en, indien zij huwen kon, zou zij nog de meeste waarborgen voor de toekomst opleveren. De methode van Ds. Pierson schijnt mij niet gelukkig gekozen te zijn.

De 12 bestaande Duitsche asylen behandelen c[a] 200 gevallenen, maar naar de verslagen te oordeelen zijn de resultaten gering. Verwaarloosden zijn gemakkelijker terecht te brengen. Ook de Duitsche asylen roepen de medewerking der vrouw in, om aan den reddenden arbeid deel te nemen, en wijzen daartoe op het voorbeeld van Engeland; zij wenschen, dat de vrouw openlijk partij trekke voor hare gevallen medezuster en met energie de hand aan den ploeg sla[(*)]. In de

(*) Een algemeen geacht geestelijke, bij wien ik de dissertatie van Mr. W. van den Bergh vond en die op het gebied der zending eene autoriteit is, meende echter terecht, dat de vrouw niet uit hare sfeer gerukt mocht worden en zich daarom niet in den maalstroom der ellende moest storten, indien zij niet onder de onmisbare leiding van geoefende strijders stond. Hem had het optreden der vrouw op het congres te Genève, waar alle onderwerpen van moreelen aard sans gêne behandeld werden, eenigermate bevreemd en, naar het scheen, minder bevallen. Wij mogen ook in de practijk niet over het hoofd zien, dat het gevoelsleven der vrouw al licht geknakt wordt en dat er genoeg te arbeiden valt, zonder dat deze juist nachtwandelingen ter redding behoeft te ondernemen. De vrouw troost en verpleegt in den oorlog de gewonden, maar strijdt niet mede.

Mission der Frauen unter den Frauen wordt de arbeid der Engelsche vrouwen op populaire wijze besproken. Miss Sarah Robinson, de arbeidster onder de soldaten, begon in 1864 te Alderschot met eene religieuse toespraak aan 30 gevallenen, die echter dronken waren en derhalve op dit ongelegen en hoogst onpractisch gekozen uur niet bijzonder opmerkzaam toeluisterden. Den volgenden morgen herhaalde zij de poging in de woningen der ongelukkigen, die eene kolonie voor c[a] 100, twee per vertrek, vormden. Allengs leerde zij den besten weg kennen, om invloed uit te kunnen oefenen, en haar resultaten schijnen aan de gestelde verwachtingen te beantwoorden. Mrs Vicars te Brighton begon met de noodige dosis sentimentaliteit, maar zette het door, dat twee dames elke week de holen der ontucht moeten bezoeken en elke maand zich daartoe gemeenschappelijk in den Heere sterken. Vergeten wij echter niet, dat Parent-Duchâtelet o.a. zegt: 'A Londres c'est le déchaînement de la prostitution, à Liverpool c'est la prostitution de la violence, à Manchester la prostitution de la misère, à Edinburgh la prostitution comme il faut' (onder alle standen).

Eene navolgenswaardige idee is een Christelijke inrichting als doorgangshuis, die door middel van naaien en wasschen grootendeels in eigen onderhoud voorziet.

In Frankfort a/M. zorgt men voor een geregeld leven, regelmatigen arbeid en behoorlijke afwisseling in het asyl, dat onder de voortreffelijke leiding van Ds. Schlosser staat. De asylisten krijgen, gelijk elders, elk jaar een Kerstboom met geschenken. Ter stijving der kas begon men met het organiseeren van concerten, die weder de Evangelische zangvereeniging aanmoedigen. In Ds. Schlosser bezit de Duitsche inwendige zending een man van groote begaafdheid en kennis, die veel gezien en nog meer ondervonden heeft. Ook hij ziet de noodzakelijkheid in, om een gasthuis voor geslachtszieken op te richten, daar op hen de meeste invloed uit te oefenen is en daar juist zij in de stedelijke inrichting van dien aard eer verdierlijken, dan zich kunnen verbeteren. In dergelijke ziekenzalen is de toon meer dan gemeen en de zorg voor de zieken gering; het is meer voldoening aan de noodzakelijkheid dan behoorlijke verpleging. Kunnen de Katholieken te Mainz hunne strenge verbeteringsmethode op sommige gevallenen niet toepassen en wenschen dezen in een Protestantsch asyl geplaatst te worden, zoo brengen zij hen naar het asyl te Frankfort[(*)].

(*) Deze opmerking ontleen ik aan een gesprek met een Protestantsch geestelijke, die zelf op het gebied der inwendige zending werkzaam is en mij een paar gevallen van dien aard mededeelde. Katholieke geestelijken, mede uit eigen ondervinding op dit gebied bekend, bestreden dit, omdat de Katholieke leer daarmede in strijd is en meenden, dat bijzondere omstandigheden na en dan daartoe aanleiding konden geven, indien het werkelijk geschied ware. Na staat het Lutherdom minder ver van het Katholicisme af, dan het Calvinisme, en zou het Martinisme vergelijkenderwijze als eene zelfstandige schakeering kunnen gelden, gelijk ook uit de geschiedenis omtrent de geloofstwisten blijkt, o.a. uit de houding der Martinisten te Antwerpen. Intusschen neem ik gaarne aan, dat eene zoodanige liberaliteit zelden voorkomt. Terloops herinner ik aan de heerlijke beschouwing over het pastorieleven en den eigenlijken werkkring der geestelijken in *Intimis* van Dr. A. Pierson.

In welke richting moet zich nu de inwendige zending ontwikkelen?

Wat de armverzorging betreft, zoo zal de Engelsche armenwet wel overal als voorbeeld kunnen gelden, en in dit opzicht is het jaar 1834 van groote algemeene beteekenis geweest; intusschen is deze regeling meer als noodweer, een middel ter bescherming van het bezit en de daaraan verbonden voorrechten, dan als eene bepaalde verdienste op te vatten, en buiten Engeland laten èn de opvatting van het wezen der armverzorging, èn de wijze van toepassing nog veel te wenschen over. Daarop volgt de algemeene ziekenverpleging, een gemeentelijk belang van buitengewoon gewicht. Dan komt het onderwijs, te beginnen met de bewaarschool en van trap tot trap steeds hooger stijgende. Op dit aanbeeld wordt genoeg geslagen en aan dezen strijd nemen alle partijen deel. Dan dagen de weezen, weduwen, bejaarden en invaliden aan den gezichteinder op. Eerst daarna begint de philanthropische arbeid, ingeleid door *Pestalozzi*, *Falk* en *Fellenberg* in Duitschland, *Demetz* in Frankrijk en *Suringar* in Holland. Gelijktijdig trad de inwendige zending in Duitschland met de zorg voor verwaarloosde kinderen, gevangenen, enz. op en werd door haar de roeping der vrouw als ziekenverpleegster etc. in een gunstig daglicht geplaatst. Zij groepeerde zich als het ware rondom het *Rauhe Haus* te Hamburg, eene stichting van Dr. *Wichern*, vond steun bij *Zeller* te *Beugen*, bij *Recke* in het *Dal der Dussel* en bij *Fliedner* te *Kaiserswerth* en verbreidde zich over geheel Duitschland. Dezelfde verschijnselen treden bij de Fransche Protestanten te voorschijn en deden de inrichtingen te Straatsburg (o.a. *Bon Pasteur*) geboren worden, die in menig opzicht boven de Duitsche organisatie de voorkeur verdienen. Eene tweede editie waren de jongelingsvereenigingen met de in den geest der zeemanshuizen gedachte *Herberge zur Heimath*, waar tegen matige vergoeding kost en logies aangeboden worden en evenzeer het exploiteeren der goê gemeente onmogelijk is.

In Engeland zien wij *Mrs. Fry* het werk van *Howard* ten opzichte der misdadigers opvatten. De *Blue Books* met de tallooze beknopte mededeelingen en welsprekende getallen, met de getuigenissen van onbevooroordeelde artsen en waarheidslievende menschenvrienden, schudden de openbare meening eenigermate wakker en *Mayhew* (*London Labour and London poor*), *John Shaw* (*Travels in England etc.*), *J. Rees* (*Mysteries of City life*) en *Sketches from the life of a Clergyman* openden zelfs den blinden de oogen. Er werd eene hervorming en organisatie der kerspelen op touw gezet en men begon het vereenigingswezen

op te bouwen, uitgaande van het beginsel, dat men de ellende moest opzoeken en niet tot zich laten komen, niets moest verzwijgen, maar licht over die duisternis verspreiden. Zwangeren en kleine kinderen kwamen het eerst aan de beurt; aan kleeding en voeding werd in de tweede plaats gedacht; vuur en licht bleven niet achter, en de omvangrijke coöperatieve beweging begon overal wortel te schieten; kortom, elke politieke partij moest met den socialen arbeid rekenen en daarbij tevens meer dan vroeger aan de loonarbeiders denken. Conservatieven als Mr. Cross en anderen begrepen de economische en rechtsvraag der naaste toekomst maar al te goed en streden om de eer, deze beweging te mogen leiden.

Door de reorganisatie der politie onder Peel kreeg deze macht eene andere gedaante en achter haar kwam de Kerk aangesukkeld. De ontwikkelde grootgrondbezitter begon aan het landvolk te denken en kwam de pastorie te hulp. Zij bestreden gemeenschappelijk de 'Village clubs' met de verderfelijke 'swearing rooms' en dachten aan het herstel der volksfeesten of aan de organisatie van nieuwe nationale vermakelijkheden, o.a. aan het 'harvest home' (oogstfeest), aan de toepassing van het 'alotment', aan het parcelleeren van den grond en de verpachting aan landbouwers, en aan de arbeiderswoning. Herstel van het 'merry England', de verdeeling van den grond, de woning en een krachtig en gezond vereenigingswezen zijn de beste bondgenooten der ware zending; volksbibliotheken, onderwijs, bevordering der natuurlijke algemeene ontwikkeling gaan daarmede hand in hand.

De stad kwam natuurlijk niet te kort en de zending trachtte in de fabrieken te geraken en in het centrum der corruptie hare netten uit te werpen. De moderne nomaden, mannen en vrouwen, jongens en meisjes en het internationaal proletariaat werden zoowel door de Kerk als door de humane philanthropie opgezocht, om niet te zeggen opgejaagd en bewerkt. 'The unfortunates' moesten gered, 'the social Evil' bestreden, 'the ragged boys' verlost en 'the national Evil' (dronkenschap) uitgeroeid worden. 'Lodging houses' voor c[a] 2 millioen gasten verrezen ten getale van meer dan 5000 uit den grond, maar de menschelijke cloaken zijn van dien aard, dat dit kinderspel is, vergeleken bij den omvang der sociale ellende in de meest verschillende vormen. Naast de Kerk en den arm der gerechtigheid werkten de neutraal humane geestesrichting en het beginsel 'help yourself'. De Kerk deed veel, al overdreef zij ook met hare 'Revivals', maar zij had daarbij toch een goed doel op het oog. Bisschop Bloomfield opende de reeks van vereenigingen ter ondersteuning van den gewonen arbeid der parochiën of kerspelen met de 'Metropolitan Relief Society', die de armen door hare leden laat bezoeken en ondersteund wordt door de 'Diocesan Missionary Society' en de zending van het ijverige 'St. Albansgild'.

Onafhankelijk van deze instellingen arbeidt de door Nasmyth in 1835 gestichte 'Home Mission', hoofdzakelijk onderscheiden in 'City

Mission' en de vereeniging van 'Scripture Readers'. Eene uitgebreide reeks van vereenigingen van gelijken aard en met eenige bijzondere afdeeling van den arbeid belast, ten deele door vrouwen geleid, treden met de wapenen van het Christendom tegen de ellende en de barbaarschheid op en trachten den nood te lenigen. Het is een wedstrijd, om het kruis in dien chaos te planten, een wedstrijd, waaraan alle confessiën deelnemen.

In meer engeren zin op het gebied der prostitutie ontstonden de 'Houses of Refuge', 'Reformatories', etc., gesteund door de 'Midnight Meetings' en de nuttige inrichtingen ter ondersteuning van den arbeid der vrouwen; wij rekenen evenzeer de onmisbare wasch- en badhuizen tot dit zeer omvangrijk gebied, want zindelijkheid is een hulpmiddel bij uitnemendheid; goed drinkwater, gezonde beweging in daartoe aangelegde wandelparken, goede muziek, gymnastiek, opwekkende vermakelijkheden en al, wat daartoe behoort, zijn mede van onberekenbare waarde. Wij zien eene drievoudige beweging, nl. 1°. langzame hervorming onder erkenning der sociale rechten van de lagere volksklassen, door tegemoetkoming op het gebied der wetgeving in de richting der ontwikkeling van het arbeidsrecht; 2° herleving van den kerkelijken invloed, door toepassing van het Christelijk beginsel der liefde, en 3° eene krachtige particuliere ondersteuning van de zelfstandige coöperatie. Al die pogingen zijn volstrekt niet voldoende, om het egoisme te overwinnen, zijn met grove gebreken behept en gaan naast, in plaats van met elkander, maar zij getuigen van den goeden wil en het verdienstelijk streven van een klein gedeelte der bevoorrechten. Wil de aristocratie nog eene toekomst hebben, zoo moet zij in die richting werkzaam zijn en met de verjongde Kerk de wapenen des geestes en de wapenen der liefde hanteeren, zoo moet zij den schijn vaarwel zeggen en er eene eer in stellen, intellectueele banierdragers aan de gematigde sociaal-conservatieve hervorming der naaste toekomst te leveren. Edele lords geven haar het voorbeeld èn op het gebied der zending, èn op het gebied van den arbeid; ijverige dienaars der Kerk waken en werken in liefde, maar zij staan nog veel te veel geïsoleerd en nog heet het 'het land jonkert', wanneer het graan in het stroo schiet.

Ds. Pierson steunt op de orthodoxie in zijn kerkgenootschap en indien dat het geval is, zoo moeten èn de pastorale bezigheid der predikanten, èn de Evangelisatie, èn de individueele pogingen ter opheffing en ter bestrijding van nationale gebreken in overeenstemming met zijn streven gebracht worden. Zoo ontstaat verdeeling van arbeid. Nemen wij nu Dr. A. Kuyper's 'Confidentie' ter hand, zoo vinden wij daarin eene vergelijking van den arbeid der Christelijk Gereformeerde kerk met dien der voormalige staatskerk en van de middelen der beide geloofsgroepen; wij vinden daarin een plan ter organisatie van kerspelen voor de geloovigen in verhouding tot het zielental, met uitsluiting der naam-

of schijn-Christenen. De afgescheidenen, meestal eenvoudige burgers, toonden te kunnen sparen en voor hunne meening iets over te hebben, en leverden na de vrije Schotsche zendingskerk het beste bewijs voor de macht der gemeenschap op het gebied der religie. Zij beschamen hen, die met sympathie de Hollandsche arbeidersbeweging gadesloegen, want zij brachten binnen weinige jaren een flink gebouw met talrijke geconsolideerde vertakkingen tot stand. Daar deze partij in de Kerk gezegevierd heeft, zoo moeten zij wel het kerkelijk leven op eene andere basis inrichten, de tucht herstellen en de leden ten opzichte van hunne moraal aan eene strenge contrôle onderwerpen, derhalve de kerkelijke organisatie geheel op dien voet inrichten. Slaan zij de handen ineen, zoo kunnen doorgangshuizen geopend worden en zullen geloovige familiën wel bereid zijn, arme gevallenen tijdelijk te huisvesten; zoo staat noch aan de Evangelisatie, noch aan de nachtelijke oefeningen iets in den weg; zoo kan zelfs de Engelsche methode in uitgebreiden omvang toegepast worden. Tevens gaat daarmede gepaard de agitatie tegen ‘la vanité de nos habitudes’, tegen de mode, etc. Dit zou een vast corps zijn op kerkelijk gebied.

De politie is uit den aard der zaak tot de haar gegeven voorschriften beperkt en verkeert in het vrije Nederland nu juist niet in eene benijdenswaardige positie; zij moet derhalve op de hulp der maatschappij wachten. De Katholieken leeren ons nu, hoe men in de maatschappij eene macht vormt en wat eene gesloten eenheid vermag; zij zijn bijv. in Amsterdam met het bouwen van kerken, evenredig aan de uitbreiding der stad, druk aan het werk en rusten niet op de reeds verkregen rechten of lauweren uit, maar zijn onvermoeid bezig, om de veroverde positie te bevestigen en uit te breiden. De Protestanten zullen toch wel niet voor hen willen onderdoen, maar gaarne getuigen, wat van de Katholieken in de industrieele Rijnstreken gezegd wordt: ‘De kapelaan is de eenige, die van gemoed tot gemoed niet den arbeider spreekt, vrouw en kind raad en troost ten beste geeft, hun in het ongeluk bijstaat en met den zegen en de aalmoezen niet karig is. Hem is geen vertrek te klein, geen wever te arm, en geen hoogmoed houdt hem ervan terug, met en onder het volk zijn glas bier te drinken. Evenals vóór duizend jaren het Christendom met verbazingwekkende snelheid de harten hierdoor won, dat het zich aan de zwakken en onderdrukten als steun en staf aanbood, zoo bezit het Katholicisme zijne grootste kracht in de verhouding van zijn dienaren tot de harten der wevers. Het volk is gewoon, politieke en andere vragen met het gemoed op te lossen en wie de macht van het Katholicisme alleen in de domheid en het bijgeloof der menigte zoekt, kent niet de wortelen van den boom des tegenstanders. Hiërarchische wenschen van de kerk zijn haar onverschillig, maar dat de kerk front maakt tegen de zoogenaamde liberale fabrikanten en tegen den overmoed der bevoorrechten, dat trekt haar aan.’ Dit zegt een onbevoor-

oordeeld vorscher op grond van eigen onderzoek. De Katholieken ondersteunen veelal de trouwe zonen der Kerk met financieele middelen, wel is waar niet met onbaatzuchtige gedachten, maar het geschiedt toch; zij steunen allen de Kerk. Waar het nu de redding of het behoud van menschen geldt, zullen toch de Protestanten niet willen achterstaan, en geld is voor de zending noodig, geld om mede te werken; want het redden moet met den socialen arbeid gepaard gaan en wat gewerkt wordt, moet verkocht worden, derhalve op eene markt kunnen rekenen. Ziehier de methode, om in tweeledig opzicht de zaak te steunen en tevens de leden, die niet redden, in den productieven arbeid te doen deelen.

Gelegenheid om te naaien, te wasschen, te koken, te verstellen en wat voorts nog onder den vrouwelijken arbeid gerangschikt wordt, moet niet alleen bestaan, maar moet tevens in een deel der kosten voorzien. Onderwijs en godsdienstige leiding vullen het program aan. In het 'Amalienhaus' te Berlijn voor verwaarloosde vrouwen en kinderen geven o.a. jonge dames van goeden huize onderwijs in hetgeen tot den vrouwelijken arbeid behoort en zelfs in de eerste beginselen van het lager onderwijs en der godsdienstleer. In 1872 vond ik aldaar 53 bedden voor pensionnaires en c[a] 119 kinderen; 15 vrouwen kregen les op de naaimachine en 380 meisjes hadden die inrichting reeds bezocht. Het jaarlijksch budget omvatte c[a] 15000 thlr. De toon was ongedwongen, maar de richting trad ten opzichte van de leer wel wat al te veel op den voorgrond.

In groote steden worden alléénstaande meisjes aan haar lot overgelaten; het aankomend mannelijk geslacht is voor een groot deel beter op de hoogte van hetgeen de waar op de markt heet, dan van de bouwstoffen ter verdere ontwikkeling, zoodat de verleiding deze meisjes in honderdvoudige vormen begeleidt, onverschillig waar zij gaan of staan. Daarom begon men met het oprichten van goedkoope restauraties voor dames, hier en daar verbonden met logies. Dit is eene gedachte der liberale richting. Vereenigingen bieden jonge meisjes tegen vergoeding onderwijs in alle handwerken en in de technische vakken van den vrouwenarbeid, in het teekenen, de stenographie, het schoonschrijven, enz. aan, verbinden daarmede eene kinderbewaarschool, leiden op voor het onderwijs en openen eene restauratie, terwijl jonge dames aldaar les in het koken ontvangen. Over het bezoek wordt hier en daar geklaagd, hoewel, naar ik getuigen kan, deze inrichtingen zeer aan te bevelen zijn en ook bij vereenvoudiging der leiding bloeien moeten.

Zeer te betreuren is het, dat de principalen aan de meisjes geene huisvesting meer verleenen of haar in hunne familiën opnemen; hoe grooter de vensterglazen zijn en hoe langer 's avonds gearbeid wordt, hoe grooter de gevaren. Het beginsel, dat men uitsluitend de arbeidskracht huurt, gedeeltelijk per stuk betaalt en, terwijl men groote eischen aan het toilet stelt, de loonen zóó normeert, dat de vriend stilzwijgend als het ware in het contract opgenomen is, moet als onzedelijk verworpen worden.

De dienstbodenvraag is van groot belang. Berlijn werd gedurende den goeden tijd grootendeels door één grootondernemer van dienstboden voorzien. Pommeren, Posen, West-Pruisen en Silezië leveren het hoofdcontingent, evenals Holstein en Brunswijk aan Hamburg. Aan de stations stonden de gedienstige geesten, om haar terecht te helpen en met de groote stad bekend te maken. De besteedsters in de meeste steden nemen het ook niet zoo nauw met de moraal en letten het meest op de verdiensten. Daartegen nam de inwendige zending afdoende maatregelen. De ‘Herberge zur Heimath’ neemt dienstboden tegen eene geringe vergoeding op, geeft haar gedurende de periode van wachten arbeid en verschaft haar diensten. Zij is met een groot zwart bord aan de voornaamste stations vertegenwoordigd. Op den duur wordt op deze wijze de besteedster overbodig en worden de schakels der keten normaal gesloten. Ook voor gezellen werden zulke ‘Herbergen’ ingericht. Kost en logies worden verleend en voor het overige wordt de individueele vrijheid volkomen geëerbiedigd, zonder dat het toezicht daaronder lijdt. Voor godsdienstige opbouwing bestaat natuurlijk gelegenheid. Dit is een gebied, waarop de inwendige zending moet treden, indien zij wil behouden, om niet later te moeten redden. Zij ging nog een stap verder en biedt tegenwoordig zelfs aan winkelmeisjes, etc. eene goede woning tegen matigen prijs aan.

In Frankfort a/M. schonk eene rijke Israëlietische dame een gebouw, om alléénstaande meisjes een tehuis te verschaffen. Eene beschaafde vrouw, moeder genoemd, staat aan het hoofd; elk meisje verplicht zich, direct na afloop van den arbeid huiswaarts te komen en de wetten van het huis te eerbiedigen, is echter voor het overige vrij en kan 's Zondags vriendinnen ontvangen, uitgaan en bezoeken afleggen. Voor de bediening zorgen de meisjes onderling. Twee meisjes hebben het gebruik van één behoorlijk ingericht en ruim vertrek en 's avonds wordt in het algemeene salon voorgelezen. Eene kleine, maar goede bibliotheek, gezelschapsspelen en al hetgeen tot vermeerdering der gezelligheid en ter veraangenaming van het leven bijdraagt, zijn voorhanden. Het getal is beperkt, om niet het karakter van een gesticht aan deze huiselijke inrichting te geven, en ieder betaalt eene bepaalde som met inbegrip van de wasch, terwijl de spaarpenningen goed belegd worden. Verjaardagen en feestdagen worden extra gevierd. De resultaten waren zeer goed. Zijn echter de wetten des huizes te streng, zoo verkiezen de meisjes hare vrijheid, want fatsoenlijk en huiselijk willen zij blijven, zonder echter onder voogdij te staan.

Juist in dat wonen bij familiën, die veelal vreemdsoortig saamgesteld zijn en de chambregarnisten op elke mogelijke wijze exploiteeren, of in het huren van slaapplaatsen met 4 à 5 anderen, die al licht ten deele los van zeden zijn, juist in dien toestand van verlatenheid te midden der woelige wereld ligt een groot gevaar.

Wij meenen derhalve, dat de inwendige zending hen moet steunen,

die op sociaal gebied de strijdende partijen hierdoor trachten te verzoenen, dat zij de verhouding der tegenstellingen bij de wet willen regelen en voor een bijzonder arbeidsrecht opkomen; dat zij de moraliteit als grondslag aannemen en dientengevolge tegenover een groot deel der arbeidgevers moeten staan, en dat zij de belangen des volks zonder aanzien des persoons behartigen. Wij meenen, dat de inwendige zending slechts dan de afschaffing der bestaande vormen van prostitutie mag prediken, indien zij in de aangegeven richting door positieve hervormingen den grond voor eene nieuwe basis gelegd heeft, en op practische wijze zonder partijdigheid aan de economen de hand reikt en met hen werkt ter opbouwing en ontwikkeling.

Wij meenen, dat zij alle vormen der algemeene, particuliere en zuiver individueele gemeenschap moet bezielen met de hoogste gedachte van het Christelijk beginsel, om de eenheid te herstellen, die wij op den duur niet kunnen ontberen en toch sedert de heerschappij der atomistische richting verloren hebben.

Wij meenen, dat zij niet stokstijf op haar program mag blijven staan, maar het principe der vooruitgaande beweging moet huldigen. Aldus voorbereid, meen ik meer in het bijzonder tot het gebied der prostitutie te kunnen overgaan.

De inwendige zending wil afschaffing der bordeelen hoofdzakelijk van godsdienstig standpunt en gelijktijdige versterking van het geloof. Reeds het Protestantsch *Theologorum* drong in de 16de eeuw op die afschaffing aan, toen Mainz, Straatsburg, Keulen, enz. om de concentratie in bepaalde straten en strenge contrôle verzochten, en Luther was daarmede geheel in overeenstemming, met de Wittenbergers op de stichting van Magdalena-asylen wijzende *(Ritter*, *Evangelisches Denkmal);* wij beschouwen die afschaffing als een sociaal recht en vinden het beneden de waardigheid van den Staat, te dulden en te reglementeeren, wat in strijd is met de moraal, de belangen der burgerij en de algemeene beschaving, wat eene begunstiging is der bezittende klasse, die zich den luxe veroorloven kan, bordeelen te bezoeken en concubinen te houden.

Beschamend is de klacht van Maxime du Camp: ‘La licence des moeurs semble avoir fait effort pour égaler celle que l'on a reprochée à la Régence et au Directoire. Nous sommes aujourd'hui en présence d'écuries d'Augias, où les gens de toute catégorie et de toute condition se sont empressés de verser leur fumier! Quel Hercule aura le courage et la force de nettoyer la cloaque? Le remède est seulement dans les réformes morales, mais - qui donc veut en entendre parler et ne sourit à ce mot là?’

Beschamend is het woord van een Chineesch gezant: ‘Vier hoofdkenmerken der beschaving vond ik in alle Europeesche hoofdsteden zeer sterk vertegenwoordigd; nl. spoorwegen, telegraaflijnen, dagbladen en de prostitutie.’

Mr. W. van den Bergh geleidt ons in zijn *Strijd tegen de prostitutie* met zekere hand door het doolhof van keuren en placaeten, biedt ons eene reeks gemeentelijke en andere verordeningen aan, laat de bestaande letterkundige bronnen een woordje meespreken en beschikt over een veelzijdig materiaal, dat hem een flink aantal bruikbare wapenen verleent, om goed toegerust het strijdperk te kunnen betreden. Zijn werk is een geschiedkundig overzicht der ontwikkeling van deze vraag op nationaal gebied en bevat enkele opmerkingen en gegevens betreffende den strijd tegen de prostitutie, maar zijn voorraadschuren zijn goed voorzien en het geheel is grondig bewerkt, terwijl de officieele stukken de waarde van het werk niet weinig verhoogen. De strijders op dit gebied zijn in ons land schaarsch vertegenwoordigd. Parent-Duchâtelet werd door de Heeren Schneevoogt, Van Oordt en Van Trigt op de hoogte gesteld en van materiaal voorzien, dat ook op de plaatselijke verordeningen let; Dr. A.A. Fokker behandelde de geschiedenis der syphilis in de Nederlanden, en Ds. Heldring streed met onverdroten ijver voor de goede zaak. Mr. W. van den Bergh voorziet met zijne doorwrochte studie in eene dringende behoefte en zijne verdiensten moeten ten zeerste gewaardeerd worden. Of hij niet meer op de historische ontwikkeling in andere landen had moeten letten, of hij niet naast de verordeningen der gemeenten het wezen, de inrichtingen, de feitelijke sterkte en de bevoegdheden, de gebreken en de middelen ter verbetering der politie had moeten behandelen, wil ik in het midden laten; of hij niet aan het asyl Steenbeek eene met het oog op den omvang van het euvel te groote beteekenis toekent, is mede te overwegen. Velen schreven recepten voor ter oplossing der sociale vraag en meenden geruimen tijd, het ei van Columbus gevonden te hebben, totdat later bleek, dat die recepten onder bepaalde omstandigheden voor bepaalde gevallen een middel waren, om wellicht beterschap voor te bereiden. Hij pleit voor de afschaffing der bordeelen, zonder echter ook het ‘wat dan’ te behandelen, want, toegegeven dat het geloof de menschen verbetert, zoo is door het geloof alleen nog geene wijziging in de sociale ellende gebracht. Rabelais laat Panurge zeggen: ‘Heere, ik ken spreeke anders geen taele dan kersten (Christen) tael; mij dunkt nogthans, als ik en seg u niet een woord, mijnne noot verklaert genoegh wat ik begeere. Geeft mij uijt bermhertigheijt ijets waarvan ik gevoet magh zijn.’ Lassalle meende ook: eerst maar voor de afschaffing van alle misbruiken geagiteerd, dan zou het overige wel volgen. Zóó ging het met het raadsel van Koning Johan van Saksen, dat het hof in vertwijfeling bracht, omdat niemand het raden kon, en toch scheen het zoo eenvoudig, één enkel woord, bestaande uit twee lettergrepen. De Koning schudde het hoofd, lachte, maar heeft, helaas, de oplossing mede in het graf genomen.

Onze voorouders waren nu juist geen heiligen. In de *Beschrijving der stat Amsterdam van haar eerste beginselen*, *oudtheijdt*, *vergroo-*

tingen, *gebouwen en geschiedenissen tot op den jare* 1665 staat o.a. opgeteekend: ‘Het is den schouts-dienaren vergund, bordeelhuizen of gemeene vrouwen te houden, alleen in de Pijl- en Halsteeg, nergens anders. Wie elders dit bedrijf uitoefent, wordt met pijp en trom in de Pijl- of Halsteeg gebracht’ (Keuren uit het jaar 1509), en ‘bordeelen zijn in koopsteden niet te ontberen; zij moeten echter tegen de toenemende hoererij waken en deze van stadswege regelen. Zelfs is het beter, indien zulke huizen voorhanden zijn ter ontlasting van anderen, mits uitsluitend te houden door schouts-dienaren.’ In 1596 werd het Spinhuis opgericht voor meisjes, die langs de straten ledig liepen bedelen. ‘Andere ook die bevonden wierden, zich tot hoerderije te begeven, wierden uijt de Hoer-Huijzen in deze heijlige plaats, tot groote onkosten der stadt ghehuijsvest om getucht en gebetert te worden.’ Het opschrift luidde:

> ‘Om schamele meijskens, maagden en vrouwen,
> 't Bedelen, leeg gaan en doolweg te schouwen,
> Is dit Spinhuijs gesticht, zo men hier zien mach,
> Elk laat zich niet verveelen of rouwen
> Uijt charitaat hier aan de handt te bouwen,
> Wie weet wat hem oft de zijn noch geschien mach.’

Zoo kreeg het voormalig St.-Urselklooster een stedelijk karakter, en moesten de oneerbaren uit herbergen en bordeelen, hier veelal ook door de ouders besteed, aan den arbeid gewend worden. P.C. Hooft schreef:

> ‘Schrik niet, ik wreek geen quaat maar dwing tot goet,
> Straf is mijn handt, maar lieflijk mijn gemoet.’

Men onderscheidde drie klassen, nl. 1 en 2 voor hoerderije, dronkenschap en ongebondenheid.

3. Op vonnis van schepenen.

Voorts particuliere vertrekken voor ‘eerlijcke luijden, dochters door lichtvaardigheijdt vervoert, of de drank te lief hebbende, ook wel voor getrouwde vrouwen.’

Dat de Reformatie duurzamen invloed op de algemeene zeden uitoefende, wordt nergens gemeld, en volgens oude reisbeschrijvingen ontbrak het nooit aan galante avonturen. Onze schilders kenden het volkskarakter getrouw en Jan Steen, Adriaan Brouwer, Ostade en anderen behoefden hunne phantasie niet buitengewoon te scherpen, toen zij de voorhanden zijnde natuur met tot heden ongeëvenaard meesterschap in de meest karakteristieke tafereelen wilden weergeven. Eene wandeling door de musea is even leerrijk als eene wandeling door het gebied der keuren en placaeten en tevens welsprekender. Maar

het is waar, onze oude meesters werden daarvoor slecht beloond, want men hulde hen in niet altijd even kiesche anekdoten en scheen daarmede te willen zeggen, dat men het met paria's der maatschappij te doen had. De wetenschap heeft hun weder dit kunstmatig gefabriceerd kleed uitgetrokken, en wij kunnen ons gerust aan hunne leiding toevertrouwen, indien wij onze maatschappij willen leeren kennen. Een geestverwant van hen schilderde met onverbiddelijke waarheidsliefde de zeden en gewoonten gedurende onze bloeiperiode, toonde de zwakheden aan en deed ons over die zwakheden lachen, en aan Brederoo en de zijnen zal men gewis het juiste koloriet niet betwisten(*). Wij behoeven alzoo niet ver te gaan, om te zoeken en te vinden.

Onze letterkunde, onze kunst, ons tooneel, ziedaar wegwijzers.

Fidicin *(Diplomatische Beiträge*, *Bd. V)* onderscheidt in de 18de eeuw officieel te Berlijn 4 klassen van huizen, aan de ontucht gewijd; nl.:

4o, meisjes met kornetten en mutsen op het hoofd in burgerlijk gewaad voor Hamburgsche en Amsterdamsche schippers en kramers;

3o, meisjes met geblankette physionomieën in karkassen, met weinig pretensie in haar optreden, verblijf houdende in afgelegen wijken, voor handwerkslieden;

2o, fatsoenlijke tabagiën, waar de vrouwen door den waard als mamsel aangesproken worden, echter evenzeer geblanket zijn en in karkassen rondloopen; alhier werd een akkoord gesloten, derhalve niet direct ontucht bedreven;

1o, elegante inrichtingen.

Bekend waren 100 bordeelen met gemiddeld 7-9 vrouwspersonen per huis (1780). Er was echter slechts van uitwendige middelen ter bestrijding sprake, want de pastoraal werd totaal verwaarloosd, het onderwijs was zeer onvoldoende en het ontbrak aan veredelende publieke vermakelijkheden.

De geestelijkheid koesterde zeer verschillende meeningen.

Luther predikte eens te Wittenberg: ‘Es hat der Teufel durch unseres Glaubens sonderliche Feinde etliche Huren hierher geschicket, die Jugend zu verderben. Dem zuwider ist meine, als eueren alten Predigers, an euch, lieben Kinder, meine väterliche Bitte, ihr wollet ja gewisslich glauben, dass der böse Geist solche Huren hierher sendet, die da krätzig, schäbig, garstig stinkend, venerisch sind, wie sich leider in der Erfahrung befindet; dass doch ein gut Geselle den andern warne. Denn eine solche venerische Hure zehn, zwanzig, dreissig, hundert guter Leute Kinder vergiften kann, und ist derhalben zu rechnen als eine Mörderin, viel ärger als eine Vergifterin. Helfe doch in solchem giftigen Geschmeiss Einer mit treuem Rath warnen... Darum rathe ich euch, Speckstudenten, dass ihr euch bei Zeiten trollet, ehe es der Landesfürst erfahre, was ihr mit den Huren treibet... Wenn ich ein Richter wäre, so wollte ich eine solche venerische Hure

(*) Vergelijk Jan ten Brink-Brederoo.

rädern oder ädern lassen. Denn es ist nicht auszurechnen, was Schaden eine solche unfläthige Hure thut bei dem jungen Blut, das sich so jämmerlich an ihr verdirbt, ehe es ein rechter Mensch ist geworden, und in der Blüthe sich verdirbt (*Luther*, *sämmtl. Schriften*, *Bd.* 22).

Calvijn legde zijne gedachten in zijn wetsontwerp ter regeling der stedelijke toestanden neder en ruimde met gunstig gevolg den Augiasstal op; zijne leges morales steunen op de tien geboden en aan strenge tucht, zonder aanzien des persoons, ontbrak het niet, want discipline was het nervus rerum, geloof en matigheid in alle dingen, achting voor de autoriteit der wet, bescheidenheid, deemoed, handhaving der volksrechten en vrijheden zonder revolutie, en goede zeden werden met elkander vereenigd. In lateren tijd verslapte echter de tucht (*Joh. Calvin als Staatsmann*, *Gesetzgeber und Nationalökonom von Dr. L. Elster*).

Een achtbaar geestelijke te Frankfort a/M., Peter Geltner, een anti-Zwinglianer, trad voor duiding der publieke huizen op, om erger schandalen te verhoeden en wederlegde de argumenten van zijn collega's op even ernstige als welmeenende wijze (*Kirchner*, *Geschichte der Stadt Frankfurt.*)

Tot op den jongsten tijd bestaat die tweestrijd; terwijl de meeste geestelijken de afschaffing wenschten, stond in Zwitserland weder een achtbaar predikant als verdediger op; het lastige der zaak is, dat de argumenten gewoonlijk van zuiver theologischen aard zijn en dat slechts weinigen zich zelfstandig eene eigene meening vormen, zoodat ten slotte bij nader onderzoek slechts een paar ernstige strijders van beide richtingen overblijven.

Keeren wij nu tot Mr. W. van den Bergh terug. Hij stipt terloops aan, dat de zoogenaamde aristocratie reeds in de 15de eeuw aan de ontaarding deelnam en met een deel der geestelijkheid en der kloosterlingen wedijverde, om deze pandemische ziekte steeds verder en verder te verbreiden. De tooneelen van bandeloosheid en raffinement ten opzichte der moraal, door Meiners (*Vergleich der Sitten des Mittelalters und denen unseres Jahrh.*) met sterke kleuren geschilderd, worden ook door hem aangeduid, hoewel hij terecht op de pogingen ter bestrijding en op het optreden der ‘Susteren ter Magdaleen’ wijst. Reeds van Sebastiaan Brandt weten wij, hoe ontaarding, schijnheiligheid, traag vertrouwen op Gods barmhartigheid, zelfzucht, zin voor pracht, luxe en genot en niet het minst de *kunstmatige* onderscheiding van stand en rang getuchtigd moeten worden; reeds in de volksliteratuur van den toenmaligen tijd, in de populaire geschriften van Bebel(*) *(Triumph der Venus* en *Facetiën)*, wordt het zedelijk verval ten gevolge der scherpe sociale tegenstellingen met bijtende scherpte aan de kaak gesteld;

(*) Wij verzoeken, den Bebel der middeleeuwen niet met den Bebel der moderne sociaal-democratie te verwisselen.

want eenerzijds heerschten verkwisting en immoraliteit zonder weerga en andererzijds hartverscheurende armoede en ellende. Geen gevoel van schaamte hield er de aristocratie van terug, om in de salons het verfoeilijk Adam- en Evaspel op te voeren, om den onschuldigen dans met den dierlijken lust in verbinding te brengen en om de kleeding met opzet aan eene zoodanige verpeste atmosfeer dienstbaar te maken. De Fransche legers uit de 1ste en 2de helft der 13de eeuw hebben er niet weinig toe bijgedragen, om het reeds in het Zuiden van Frankrijk aanwezig vergif te verspreiden en voornamelijk Italië aan te steken. De geschriften van Robert van Blois en Amanien des Escas bewijzen ons, hoe diep de moraal zinken kan.

Met de beschaving hield de ontucht gelijken tred. De steden bleven niet verschoond en de onbeschaamdheid ging zoover, dat wij in oude cassaboeken posten genoteerd vinden voor het verkeer met publieke vrouwen. Zoo teekent een eerzaam Straatsburger met den grootsten eenvoud op: 'Hab' a gebickt, thut 30 pfenning.' De geestelijkheid, verwend door de rijke kloosters en het ontzaglijk inkomen, reikte den adel in dit opzicht maar al te dikwijls de hand. Het Concilie van Costnitz werd door 7000 meretrices, virgines publicae, bezocht, ofschoon elk geestelijke zijne eigene minnares medebracht; gedurende dit Concilie verdiende ééne vrouw 800 goudguldens in echte munt; in Friesland werd hier en daar de geestelijkheid door de burgerij gedwongen, zich concubines te houden, om daardoor de vrouwen en dochters der inwoners voor verleiding te bewaren; in Berlijn mocht een geestelijke, op ontucht betrapt, doodgeslagen worden. Terwijl aldaar onechte kinderen van burgers geadopteerd konden worden, waren de kinderen van geestelijken van elke legitimatie uitgesloten. Nog in de 15de eeuw voorzagen adellijken hun gasten van concubines. Heette in dien tijd een onecht kind papenkind, zoo is later echter weder meer van soldatenkind sprake. Zimmermann (*Ueber die Einsamkeit*) onthult het leven der nonnen en noemt de nonnenkloosters publieke huizen; het inkleeden van eene non stond algemeen gelijk met het wijden tot publieke vrouw, en Nicolaus von Bibera, die zoo meesterlijk de satire in die dagen wist te hanteeren, wordt op eens ernstig en sentimenteel, als hij de Begijnen bezingen moet. Volgt hieruit nu iets tegen den godsdienst? Neen, want de leer stond tegenover de handeling van vele bedienaars en het verwijt geldt vrij wat meer de sociale orde, want de traagheid, zoowel als de willekeurige verdeeling van den rijkdom, waren hoofdzakelijk daaraan schuld, en slechts in zoover de Kerk van hare roeping afweek en deze tyrannie begunstigde, deelt zij die schuld. Niet de Kerk staat tegenover ons, maar het egoisme, hetzij in de Kerk, hetzij in den staat, hetzij in de maatschappij, het plichtverzuim en het cynisme.

De Kerk zocht het verval tegen te gaan.

Een priester, Broeder Stephan, een edel dienaar der Kerk, had

medelijden met het rampzalig lot der gemeene vrouw en predikte haar het woord des heils. Hij spoorde haar aan, de duisternis der wereld te verlaten en in een klooster gemeenschappelijk het licht op te zoeken. Hij verlangde boete en berouw, het gebed en den arbeid. Zijne poging werd met gunstig gevolg bekroond, en als *eerste* proost der nieuwe orde in Duitschland ontving hij de regelen van St. Augustinus en de inrichtingen van het nonnenklooster S. Sixti te Rome. Zoo ontstond reeds in de eerste helft der 12de eeuw de orde der *witte vrouwen S. Mariae Magdalenae de Poenitentia.* In 1227 ontving de orde volgens eene nog voorhanden zijnde oorkonde van Paus Gregorius IX in Anagni bepaalde statuten, naar het schijnt op dringend en herhaald verzoek des stichters, die tot dien tijd met de organisatie en leiding onvermoeid bezig was. Intusschen was ook dit nog maar het voorspel, daar de eigenlijke regelen, vrijheden, rechten en aflaatprivilegiën eerst den 16den November 1232 verleend werden. Bisschop Conrad van Hildesheim trad voor Duitschland als *defensor* en Broeder Ulrich als *proost* op. Wij zien derhalve, dat de eerste periode van wording en ontwikkeling vrij lang duurde en meer aangeduid kan worden, dan met zekerheid te vervolgen is; dat de eerste sporen wel te bepalen, maar niet nauwkeurig te ontleden zijn, en dat de historisch zekere geschiedenis in 1232 begint. De voorschriften zijn zeer streng en de leden der orde moesten veel ontberen en zware plichten volbrengen. Zij mochten niets persoonlijk bezitten, moesten stilzwijgend den overste gehoorzamen en verlieten het klooster, waarin zij hunne gelofte afgelegd hadden, nooit meer. Van April tot den 14den September werd *twee*malen, het overig gedeelte des jaars *één*maal daags, groente zonder vleesch gekookt; op feestdagen was de pot beter; daarentegen moest op vastendagen de spijze tot een minimum gereduceerd worden. Alle godsdienstige verrichtingen geschiedden stilzwijgend; zonder uitdrukkelijke vergunning der priores van het klooster mocht niet langer dan één uur daags eene bescheidene wisseling van gedachten plaats vinden. De kleeding bestond uit grof wit goed, zonder de geringste versiering, terwijl voor de gezondheid, zoowel als voor de zindelijkheid, voldoende gezorgd werd; het nachtleger bestond uit stroo met ééne ruwe deken; achtmalen 's jaars werd het haar geschoren. Overeenkomstig het verleden der zondares en het doel der beterschap waren de overtredingen, die konden voorkomen, verdeeld in *licht, licht-zwaar*, *zwaarder*, *zwaarst.* Tot de eerstgenoemden behoorden: het te laat komen in de bijeenkomsten, in de godsdienstoefening en tot den arbeid; onbescheiden bewegingen en woorden; langzaamheid in de vervulling van bekomen opdrachten, en stoornis der rust; de straf bestond in het vragen om vergiffenis en het lezen van een psalm.

Tot de tweeden behoorden: het wegblijven uit godsdienstoefeningen; lachen en anderen aan het lachen brengen in het koor; noodelooze betuigingen en ongepaste antwoorden; nalatigheid, en het verruilen

van kleedingstukken als anderszins; de straf bestond in eene lichte kerkelijke tuchtiging en het lezen van zoovele psalmen, als de priores beval.

Tot de derden behoorden: ongehoorzaamheid; het zaaien van twist en tweedracht; onbeschaamdheid; het spreken met vreemden zonder bijzondere vergunning; het onbescheiden aanstaren der lieden; liegen, schimpen, vloeken en praatjes maken; het zich beroepen op reeds ontvangen straffen; het lasteren, en het onjuist beschuldigen van anderen. De straf bestond in het vragen om vergiffenis, driedubbele kerkelijke tuchtiging en vasten bij water en brood, indien de schuldige zichzelve aangaf; in het tegenovergestelde geval verscherping der straf. Klachten over spijs, drank en kleeding konden bij den proost ingediend worden en werden dan onderzocht; wie echter, zonder zich tot den proost te wenden, morde, verviel in dezelfde straf en moest 14 dagen lang datgene ontberen, wat haar niet voldoende voorkwam.

Tot de vierden behoorden: het verwonden van eene medezuster; eene misdaad; godslastering, en diefstal. De straf bestond in strenge kerkelijke tuchtiging, tentoonstelling in het convent als een door den duivel bezeten wezen, uitsluiting van de gemeenschappelijke tafel en spijziging aan eene ongedekte tafel met grof brood en water, terwijl de resten niet met die der algemeene tafel vermengd mochten worden, ten teeken, dat de zondares niet meer tot het lichaam des kloosters behoorde. De kerk moest zij het eerst van allen betreden, maar uitgestrekt voor de deur blijven liggen, totdat allen zonder op haar te letten binnengetreden waren. Toonde zij na aanhoudende boete en deemoediging waarachtig berouw, zoo was vergiffenis door den proost en het algemeen kapittel mogelijk.

Eindelijk had onverbeterlijkheid kerkerstraf ten gevolge.

Door een tralievenster met zeer enge traliën had het verkeer met de buitenwereld plaats en de maatregelen ter verhindering van misbruik waren van dien aard, dat daarvan geen sprake kon zijn. Binnen de traliën werd de spreekster door 2 à 3 nonnen bewaakt en daarbuiten stonden twee mannelijke getuigen. Zonder getuigen was het verkeer zelfs tusschen de priores en den prior even min als tusschen de ondergeschikten veroorloofd. Geen monnik mocht den kloosterdrempel overschrijden. Éénmaal 's jaars werd het klooster gevisiteerd. De sacramenten werden in ambtsdracht met de allernoodzakelijkste woorden uitgedeeld. De administratie berustte bij den prior en een convent van zes broeders, waarvan drie tot priester gewijd moesten zijn.

Strenge voorschriften bestonden omtrent de indeeling van den dag en den arbeid en omtrent al hetgeen tot de tucht en de goede orde behoorde. Op Zon- en feestdagen werd gerust. Hieruit blijkt, dat de voorschriften van St. Benedictus eigenlijk den toon aangaven en St. Augustinus aanvankelijk slechts genoemd werd. Overeenkomstig

deze regelen bezat Erfurt een klooster, dat in 1235 den steun van den Paus en de erkenning van het eigendomsrecht der voorhanden zijnde goederen bekwam, aan den aflaat verdiende, aalmoezen in geld en levensmiddelen ontving en van de opbrengst der vervaardigde artikelen leefde. In 1246 brandde het af en eerst in 1258 ontmoeten wij de orde in een nieuw gebouw, nu echter overeenkomstig de voorschriften van St. Augustinus. De stad had daartoe bijdragen geleverd en Paus Alexander IV wijzigde daarom bij deze gelegenheid de statuten; maar allengs kreeg het klooster een ander karakter, nam voornamelijk de dochters van patriciërs op en bemoeide zich èn met de huisindustrie, èn met het onderwijs, èn met de ziekenverpleging. De priores werd de *domina* en bezorgde met het convent, of liever met den proost, geheel zelfstandig het beheer der goederen en dat des kloosters. Zoodra de burgerij zich de zaak aantrok, veranderde ook de inrichting. De Saksische stam is van nature zinnelijk en kwam menigvuldig in conflict met de zedewet. Intusschen schijnt op den duur ook de wereldsche zin binnen het gebouw niet geheel afgestorven te zijn, want volgens eene sage staat het Erfurter klooster met de heilige Elisabeth in verbinding, die aldaar de eerste *school* voor borduurwerk stichtte. In deze school borduurden de zondaressen een der oudste kunstwerken uit dien tijd, tafereelen uit de *Maria-legende.* Of de prachtige gobelins met 26 scènes uit het epos der liefde *Tristan en Isolde* ook van haar zijn, wil ik in het midden laten.

Voor het overige verwijzen wij naar Mr. Van den Bergh (pag. 5), die de drieledige onderscheiding aan Römer ontleent, nl.:

vrouwen en maagden, die de eere waardig waren, om de geloften te mogen doen, werden onder de *h. Magdalena* gerangschikt;

vrouwen en maagden, die daartoe om de eene of andere reden niet toegelaten werden, stonden onder de *h. Martha;*

vrouwen en maagden, die tot geringe hoop op verbetering aanleiding gaven of door ouders en aanverwanten aan het klooster toevertrouwd waren, behoorden aan den *h. Lazarus.*

De opklimming van klasse tot klasse en het ontslag waren onder de voorschriften opgenomen. Daar deze kloosters meer op zichzelf stonden, kunnen wij de regelen niet als zoo strikt bindend beschouwen. De humane opvatting, die meer en meer veld won, had ten gevolge, dat het karakteristiek karakter niet altijd bewaard bleef, gelijk wij reeds zagen.

Wij zien eerst nog meer speelruimte gelaten aan de oud-Germaansche opvatting, die in een brief van den Apostel Bonifacius aan Koning Ethelbald nader toegelicht wordt en die vooral bij de ‘Sassen’ in eere gehouden werd; wij zien allengs een systeem van kerkelijke boetedoeningen als anderszins toepassen en met de humane richting ook de heerschende meening zich wijzigen, zoodat de scherpe onderscheidingen wegvielen; wij zien het pauselijk recht in beginsel ook in het

burgerlijk leven veld winnen en staan nog onder den invloed van dat recht.

In den nieuweren tijd zien wij bij de Katholieken de bekeering, verbetering en verhoeding van het zedelijk verval door de vrije orde van den *Goeden Herder* op den voorgrond geplaatst, en het gesticht bijv. te Soeterwoude nabij Leiderdorp toont den vooruitgang in de wijze van opvatting van dien zwaren arbeid. De klasse der *Magdalena's* of goed bekeerden is geheel op den achtergrond geplaatst, omdat penitenten tot de zeldzaamheden behooren. Terloops herinner ik hier aan de psychologische novelle van Vosmaer: *Mona* (*Vogels van diverse pluimage*), om het begrip 'boete' op te helderen zonder in beschouwingen te vervallen. Voorts ontmoeten wij *bewaarden* en *gevallenen*, gesteund door de *religieuses* of *consacrées*, die door arbeid, gebed en voorbeeld zich en anderen op den weg ter zaligheid met onverdroten ernst en bewonderenswaardige zelfverloochening voorbereiden. Zij arbeiden en leven met de gevallenen en zijn haar tot troost en aansporing; zij stichten een onbegrijpelijk nut, want zij staan niet boven de anderen, maar kenden denzelfden strijd, dezelfde moeilijkheden, en overwonnen in ootmoed en geloof, zichzelven verloochenende om in werkdadige liefde de Kerk te dienen. Hier is een voorbeeld van de veerkracht en de verjongende kracht der Kerk; hier vinden wij eene inrichting, die èn ten opzichte der regelen èn ten opzichte der methode verreweg de voorkeur verdient, en hier zien wij, hoe in de historische richting van stap tot stap het beginsel der beweging, getoetst aan het geloof, zich ontwikkelt en baan breekt, hoe het oorspronkelijk karakter, wel is waar in gewijzigde vormen, maar toch zuiver en waar, gehandhaafd wordt ook bij het huldigen van den vooruitgang. Wij kunnen daarom bijv. de Gravin *Hahn-Hahn* met haar reddingswerk gelukwenschen. Tegen list en leugen, duurzame verstoktheid en sluwheid moet op het gebied der zonde gestreden worden, en door welgelukte proeven is de hier toegepaste methode gebleken, goed gekozen te zijn. Op het omvangrijk gebied der werkdadige liefde is de Katholieke kerk onze leermeesteres; zij handelt systematisch en versnippert geene kracht; zij bezit '*le caractère essentiel*'.

Om erger kwaad te verhoeden, duldde de geestelijkheid veelal publieke huizen en beval zij zelfs nu en dan de reglementeering aan. Zij plaatste zich daarbij op het standpunt der utiliteit, uitgaande van het beginsel: de Kerk verbiedt den doodslag, maar zendt haar dienaren toch naar het slagveld, om geslagen wonden te genezen en troost en hulp te verleenen; de staat verbiedt het duel, is echter teruggekomen van de belachelijke bepaling, daarbij aanwezige artsen te bestraffen; de maatschappij verwerpt de prostitutie, maar wetende, dat uit hare bestaande orde dit euvel voortvloeit, tracht zij de gevaren te verminderen. Het is echter in elk geval kleingeestig, indien de bestrijders, de voorstanders van het hygiënisch toezicht, gemis aan ernst en menschenliefde voorwerpen of acht-

bare vorschers van tegenovergestelde meening van frivoliteit beschuldigen, en de wijze, waarop de afschaffers, vooral in den laatsten tijd, juist in dit opzicht vechten, boezemt mij daarom niet de geringste sympathie in. Het dulden van bordeelen is mijns inziens eene fout, omdat daardoor eene begunstiging van particuliere ondernemers en uitzuigers te voorschijn geroepen wordt en omdat de ongelukkigen aan onmenschelijke slavenhouders geofferd worden. Wie bordeelen wenschelijk acht, om de overige vrouwelijke maatschappij te ontlasten, omdat hij de prostitutie voor een noodzakelijk kwaad houdt en slechts de gevaren voor de gezondheid wil verminderen, moet voor staats- of stedelijke bordeelen ijveren, want dezen geven uitsluitend waarborgen. Wie die noodzakelijkheid ontkent, maar tevens met de werkelijkheid rekent, is verplicht, de macht der geprostitueerden op eene andere wijze te fnuiken en de geheime prostitutie in alle schuilhoeken op te zoeken, moet echter op sociaal gebied kleur bekennen en tegen het individueel egoisme opkomen. Beiden echter moeten tegen de tegenwoordig bestaande bordeelen front maken, omdat zij de exploitatie van zwakken en verstootenen ten koste der algemeenheid beteekenen, omdat zij onder den schijn van recht de tyrannie tot koning proclameeren en een schandvlek der maatschappij zijn, de beste illustratie van menschelijke traagheid, onverschilligheid en baatzucht. Hügel en Müller hadden den moed, voor deze consequentie uit te komen en voor staatsinstituten te pleiten; zij beroepen zich daarbij op historische feiten, want hetgeen zij wenschen, is niet maar losjes uit de mouw geschud, en hoewel ik de tegenovergestelde meening belijd, zou ik mij schamen, hen verdacht te maken of als het type der frivoliteit voor te stellen en mij daarbij op het oordeel der pers te beroepen, die noch den tijd, noch de roeping bezit, om dergelijke zaken zorgvuldig te onderzoeken en onbevooroordeeld te ontleden, om beide tegenstellingen te wikken en te wegen en naast elkander op de weegschaal te plaatsen. Of men niet meer van haar verlangen mag, dan zij aanbiedt, of zij niet in eminenten zin zonder partijoogmerken de publieke meening moest opvoeden, leiden en voorlichten, om haar geheel zelfstandig te maken, is eene andere zaak, maar gaat ons hier niet aan.

Met de Reformatie werden de moreele toestanden tijdelijk beter, want het geloof werd weder meer algemeen eene levendmakende kracht; er ontstond wrijving, leven en beweging. De verslapte zenuwen werden door den strijd gesterkt, de ingedommelde zielen wakker geschud en de geestdrift herleefde. Huss riep met bezieling uit: ‘O eeuw! de studiën bloeien, de geesten ontwaken, het is een lust om te leven.’ Er werd gestreden en geleden; Erasmus had de eieren gelegd, die de hervormers uitbroeiden; de politiek kwam erbij te pas en de sociale wereld liet de bazuinen weerklinken; een ieder dacht aan opwekking, nam deel aan den wedstrijd en vocht voor langgekoesterde idealen.

Ééne enkele vonk had het vuur weder aangeblazen en het brandde, totdat de teleurstelling weder veld won.

De Katholieken hadden de snaar te strak gespannen, zoodat zij breken moest, maar de Protestanten namen de taak over zonder te bedenken, dat zij dezelfde fouten moesten vermijden en voornamelijk van geestelijken hoogmoed en schijnheiligheid afstand hadden te doen, om op den duur de leiding te kunnen aanvaarden.

Men tastte de schoone muze aan en vernielde kunstgewrochten van eeuwige waarde; men schafte de onschuldigste vermakelijkheden af en predikte de strenge Zondagsviering. Het zuiver dogmatisch geloof werd hoofdzaak; phantasie en gemoed stonden op den achtergrond. Prozaïsche predikanten traden op in de nuchterste kerkgebouwen en drongen aan op den letterdienst, terwijl eentonig orgelspel en hartverscheurend gezang dit alles de kroon opzette. Wanneer een zonnestraal nog hier en daar de gewijde ruimte doordringt, die eertijds ook met het oog op den smaak, den geest der bouwkunst en het wezen van den godsdienst in het leven geroepen werd, maar later aan eene zuivering blootstond, om aan ultra-Hervormde eischen te kunnen voldoen, dan laaft men zich weder, als het ware, aan de constructie van het gewelf en voelt met den bouwmeester de verschrikkelijke dissonance, die het gemoed verscheurt.

De Katholieke kerk verslapte en ontaardde, omdat zij de hiërarchie najaagde; de Reformatie zuiverde zoolang de atmosfeer, totdat zij in de oude sleur verviel en met andere woorden in den droogsten vorm hetzelfde doel op het oog had.

Ten tijde der Reformatie werd de Augiasstal van het Katholicisme gereinigd; nu staan wij vóór de cloaken, onder de Protestantsche hiërarchie tot ontwikkeling geraakt. De Reformatie was een keerpunt in de geschiedenis, maar toen zij met het reglementeeren begon, geraakte zij in hetzelfde schuitje. Wij hebben de treurige gevolgen der strenge Zondagsviering in Engeland vóór ons(*); zij bevordert het 'national Evil' en tevens de huichelarij; wij kunnen ook in Nederland in dit opzicht de schaduwzijden van het Calvinisme gadeslaan. Eenzijdigheid baart reactie, en eene zoodanige reactie bevordert het zedelijk verval. Ik gun aan de Calvinisten hunne geloofsuiting in hunne leer; ik waardeer in het Katholicisme het ernstig streven, om op het gemoed te werken; ik erken de voortreffelijke moraal der Israëlieten, maar ik wensch, dat niemand zich als *de* reddende macht bij uitne-

(*) In één enkel lokaal van hoogst twijfelachtig gehalte te Liverpool komen 's avonds tegen 11 uur circa 1000 personen van beide seksen bijeen. 's Zondags verneemt men van buiten tonen, die naar de melodie van eenigen psalm of eenig religieus lied op een orgel of eene pianino ten beste gegeven worden, om het schandaal schijnbaar in een ander gewaad te hullen en aan de Zondagswet te voldoen. Van New-York zou men nog geheel andere zaken omtrent de Zondagsviering en de daarmede verbonden huichelarij kunnen melden. Niets draagt er meer toe bij, om het volk te degradeeren, dan de gedwongen verloochening der menschelijke natuur ter wille van eenige kunstmatig uitgevonden formule.

mendheid presenteert, want allen moeten op den weg der werkdadige liefde toonen, waarin de voortreffelijkheid bestaat. Dan ontmoeten wij elkander op sociaal gebied en kunnen gemeenschappelijk het volk van den socialen druk verlossen, zonder het ideaal en de aristocratische gedachte op te offeren.

In de 15de eeuw bereikte de ontaarding het toppunt en werd de prostitutie eenigermate georganiseerd; in de 16de ontstond door het opkomen van den derden stand weder verbetering; in de 17de heerschte de invloed der Gereformeerde kerk en werden de bordeelen opgeheven, ontucht en onzedelijkheid bestraft. In de 18de heeft de ontwikkeling der Gereformeerde kerk haar grenzen bereikt, neemt de lichtzinnigheid toe en is overal afval waar te nemen. In de 19de is men op het vroeger standpunt teruggekeerd, zoodat de klachten toenemen, het geloof in de heerschappij der Kerk verdwijnt en de vierde stand aanklopt, om binnengelaten te worden en niet langer de paria's der maatschappij te spelen. De beweging vormt eene zich voortdurend kronkelende lijn, is te vergelijken met een barometer, en het zal nu moeten blijken, welk godsdienstig beginsel de nieuwe periode der toekomst zal beheerschen, wie de meeste veerkracht bezit, om de hoofdrol op het wereldtooneel duurzaam te spelen.

De bijzonderheden omtrent elke periode van ontwikkeling kunnen wij bij Mr. W. van den Bergh naslaan. Hij dateert de feitelijke erkenning en organiseering der prostitutie van overheidswege van het tijdstip der inlijving bij Frankrijk en de invoering der Fransche wetgeving. Eene uitzondering maakt de stad Tilburg. Of de moraal daar hooger staat dan elders, wordt niet medegedeeld en toch ware het wenschelijk geweest, daaromtrent het een en ander te vernemen, omdat deze uitzondering wel is waar eene kleine, maar in de eerste plaats eene fabriecksstad is, waar bijzondere eigenaardigheden op den voorgrond treden. Brabant en Limburg mogen niet zonder nadere opgaven ten opzichte der heerschende toestanden en verhoudingen met Noord- en Zuid-Holland vergeleken worden. Ik moet hier opmerken, dat het bijv. niet voldoende is, te vernemen: Bouard, voormalig Burgemeester van Beaune, werd tot Voorzitter van de Parijsche bijeenkomst der gedelegeerden ter bestrijding der prostitutie gekozen, omdat hij zijn gemeentelijk ambt niet had willen aanvaarden, alvorens hij de zekerheid bezat, dat de publieke huizen gesloten zouden worden; want het komt op de werking van het alsdan gevolgd systeem aan, en het is ongetwijfeld noodzakelijk, te weten, hoe hij na de sluiting ten opzichte der geprostitueerden te werk ging. Potsdam is nog geene modelstad ten opzichte der moraal, al verkondigt de Burgemeester dier gemeente wijd en zijd, dat hij de onzedelijkheid aldaar uitgeroeid heeft. De debatten naar aanleiding der petitie over '*die öffentliche Sittenlosigkeit*' in den Noord-Duitschen rijksdag, of de behandeling van dergelijke vragen in den Pruisischen landdag laten nog steeds

veel te wenschen over en leveren tot nog toe hoogstens het bewijs, hoe weinig zelfs de sprekers zich om het door hen betreden gebied bekommeren. Maar al te dikwijls wordt het paradepaard bestegen, maar later komt het uit, dat Generaal Knopf(*) het dier bereden heeft. Men kan niet voorzichtig genoeg zijn.

De geschiedenis van het asyl Steenbeek (1847-1878), de oprichting van instituten, die de inwendige zending trachten bij te staan en op te kleine schaal op touw gezet werden, en de strijd van Heldring, om èn op wetgevend gebied, èn in de maatschappij hervormingen tot stand te brengen, zijn niet onbekend. Deze beweging groepeerde zich om de leer der Gereformeerde kerk, maar sloot de medestrijders van andere richtingen niet uit en had een zuiver practisch doel. Heldring was ‘wellicht grooter in het bestrijden der prostitutie, dan in het redden van prostituées’. Hij stichtte Steenbeek (1847) voor haar, ‘*die reeds weggedreven of nog wegdrijvende*’ waren, en Talitha Kumi (1856) voor kinderen ‘nog niet weggedreven, maar vaak zoo hopeloos’ (Bethel voor meisjes boven de 16 jaar); hij maakte de middelen bekend, die de redding op het oog hadden, gaf de wetsbepalingen aan, die herziening vereischten of verbetering konden teweegbrengen, besprak de gedragslijn der overheid ten opzichte der prostitutie, de oorzaken der onzedelijkheid in Nederland en de geneesmiddelen ter voorkoming en genezing. Het asyl neemt haar op, die vrijwillig komen, onverschillig van welke uiterlijke kerkbelijdenis, voedt haar op tot Christelijke dienstboden of leert haar door middel van arbeid zich door het leven te slaan, en handhaaft het Christelijk karakter in leer en wandel. Gewoonlijk blijven de asylisten 2 jaren, en 1025 genoten reeds de leiding, alzoo gemiddeld 34 per jaar, waarvan gemiddeld 12½% beneden 18 en c^{a} 54½% beneden 23 jaren waren. Het kostgeld bedraagt fl. 25 entrée en fl. 2 per week als doorloopende bijdrage; voor den uitzet in een dienst zorgt het Bestuur. Doorgangshuizen bestaan in Amsterdam (sedert 1846 met het doel, gevallenen zelfstandig aan de maatschappij terug te geven en bij wijze van uitzondering in het asyl te plaatsen; het biedt ook stoffelijken en zedelijken steun aan ongelukkigen en staat in verbinding met een dameskrans, waar kleedingstukken voor boetvaardigen gemaakt worden), in 's-Gravenhage (meer kosthuis, besteedde 300 vrouwen), in Groningen en in Rotterdam. Voorts bestaan er een 100tal correspondentschappen. Noemen wij nog een klein asyl voor de drie voornoemde categorieën te zamen; de scholen voor fabriekarbeidsters te Leiden, Amsterdam, Haarlem, Utrecht, Rhenen, enz.; vrouwenlogementen te 's-Hage, Amsterdam, Leeuwarden, en damescomités tot ontvangst van dienstboden op uitgaansdagen, om het beeld volledіger te maken. Ziehier het voorhanden zijnde materiaal.

(*) Ik verwijs hier naar de geestige satire: ‘Leben, Wirken und Ende weiland Seiner Excellenz des Oberfürstlich Winkelkramschen Generals der Infanterie, Freiherrn Leberecht vom Knopf, aus dem Nachlass eines Offiziers herausgegeben durch *Dr. Med. Ludwig Siegrist*’.

Wij behoeven den strijd van Heldring en anderen ter bescherming van den dienstbodenstand, ter herziening van de wettelijke voorschriften voor minderjarigen, ter regeling der prostitutievraag, ter toelichting der slavernij in Nederland (V.d.B. pag 86/87) en ter verdediging van hun standpunt niet uitvoerig te behandelen, daar dit een algemeen bekend terrein is, dat door Mr. V. d. Bergh met de grootste nauwkeurigheid bewerkt werd, zoodat het voor de kennismaking met dit onderwerp zeer aan te bevelen is, zich nader met dit boek bekend te maken. De geachte Schrijver schaart zich aan de zijde van hen, die de afschaffing der bordeelen eischen en op grond van de moraal, het geloof en het voorhanden zijnde materiaal voor het herstel of liever voor de verbetering der bestaande zeden eene lans breken, en hij treedt met zwaar geschut in het strijdperk. Waar wij van zijne meening afwijken, daar is die afwijking feitelijk niet zeer groot; waar wij meer verlangen, daar zal allengs wel meer moeten aangeboden worden, omdat onze tijd in hooge mate een socialen achtergrond bezit, die met den dag meer op den voorgrond treedt. Intusschen brengen wij hulde aan zijn streven en meenen aan de door hem medegedeelde geschiedenis der opheffing van de publieke huizen te Berlijn nog te moeten toevoegen, wat in 1869 te Frankfort a/M. in dit opzicht plaats vond.

De stad Frankfort a/M. bezat reeds in het jaar 1387 publieke huizen(*),

(*) Voor Frankfort a/M. verwijs ik naar Lersner's *Chroniek* en Kirchner's *Geschichte der Stadt Frankfurt* a/M. Wat uit onzen tijd medegedeeld is, werd aan de *akten der Frankforter politie* ontleend en levert het bewijs, hoe aldaar gedacht wordt. Vrij van sentimentaliteit en eenzijdigheid bestrijdt Pruisen de bordeelen, is echter te practisch, om na de opheffing niet *een ander systeem van inschrijving*, *contrôle en hygiënisch toezicht* toe te passen, in de hoop, daardoor het euvel beter te kunnen bewaken.
Nog ééne opmerking. Mr. V. d. Bergh stelt het voor, alsof te Berlijn door de opheffing der bordeelen in den geest van Heldring en de geestverwanten dier richting gehandeld werd, en hij voert o.a. Dr. Behrend als bekeerling aan; hij ziet echter over 't hoofd, dat *de ministerieele opvatting* èn de inschrijving, èn de keuring eischt. Zij wil van overheidswege geene toelating, omdat deze met het wezen en de roeping des staats in strijd is, onderscheidt tusschen ontwikkelden en onontwikkelden (acht de bordeelen meer in het belang der eerstgenoemden, die echter door daden moeten bewijzen, dat de ontwikkeling op zelfbeheersching en het geven van een goed voorbeeld berust), en sluit hier en daar één oog voor de onontwikkelden, vooral in fabrieksplaatsen. Met de opheffing neemt zij in beginsel de ethische roeping des staats aan en ter wille der practijk belast zij de politie met een systematisch georganiseerd toezicht, gesteund op strenge voorschriften, derhalve in zekeren zin ook gereglementeerd. De particuliere industrie in de prostitutie wordt als onwaardig verworpen, geenszins de reglementeering als zoodanig. Het is het door mij als het eerste station aangeduid stelsel. In Berlijn meende de publieke opinie, dat de toelating verboden was, omdat de koningin-weduwe zich daartegen verzette, zoodat dan ook haar overlijden het signaal gaf, om concessie voor de oprichting van bordeelen aan te vragen. Men gewaagt van 30-80 aanvragen, binnen weinige dagen ingereikt, en laat een aanzienlijk kapitaal als waarborgfonds ter ondersteuning van de pogingen, om deze particuliere industrie te herstellen, aan het hoofd der bordeeltroepen marcheeren. Er werd daarbij niet genoeg op de officieele regeeringsopinie gelet. De artsen waren vóór, de economen der jongere school tegen het herstel. Sedert bestaat er weinig kans meer voor de heropening. Dr. Behrend verzoende zich met de tegenwoordig bestaande inrichting en is als geneeskundig ambtenaar met het hygiënisch toezicht belast. Van *Parent-Duchâtelet* is de uitspraak bekend: 'Dans l'intérêt des moeurs et de l'ordre général il faut les maisons publiques de prostitution protéger et multiplier.' De Pruisische inrichting is geenszins synoniem met de wenschen der quand-même bestrijders.

die onder het toezicht van den scherprechter stonden. Één scherprechter had twee huizen voor gemeene vrouwen onder zijn beheer; de vrouwen genoten zijne bescherming en moesten hem daarvoor eene zekere som betalen. Wemelde het in die dagen overal van bordeelen en was het zelfs mogelijk, dat de gevallenen eigen gilden vormden, die door beëedigde meesteressen geleid werden, zoo sprak het wel vanzelf, dat de vroolijke Mainstad geene uitzondering maakte. Gedurende de verkiezingsperiode des keizers, gedurende rijks- en vorstendagen en gedurende de jaarmarkten bevolkte zich de stad buitengemeen, en in gelijke verhouding nam het aantal gemeene vrouwen toe, zoodat de scherprechter dan ook verplicht was, bij zulke gelegenheden aan de stad het dubbele der voor gewone tijden vastgestelde som te betalen. Men noemde deze contributie de wekelijksche rente, omdat dit bedrag elke week voldaan moest worden. Gewoonlijk bedroeg het hoofdgeld 16 schillingen per week van elke meesteres, die dochters hield, en deze som steeg gedurende de jaarmarkten tot 4 goudguldens, omdat men aannam, dat de verdiensten dan zooveel grooter waren. Buitendien huisden een aanzienlijk getal in de wijnhuizen en in andere druk bezochte etablissementen van gelijken aard. Officieel werden zij naar eene bijzondere wijk verbannen, mochten noch vóór de deur, noch op straat zitten, de lieden opwachten noch aanspreken, noch zich bij openbare feesten onder de fatsoenlijke dansers mengen. Overtredingen werden streng bestraft. Wij zien derhalve, dat de stad feitelijk publieke huizen hield, deze instellingen door stedelijke beambten liet besturen en uit deze inrichtingen financieele voordeelen trok, waarbij zelfs het verschil tusschen gewone en buitengewone tijden ten koste der vreemdelingen op den voorgrond trad; wij zien eene bepaalde organisatie, gebonden aan bepaalde regelen en wij zien daarnaast de clandestine, in weerwil der vaderlijke zorg der regeering, bloeien. Eene eeuw later ging men een stap verder; de stad liet den ingang naar de stedelijke bordeelen 's morgens 9 uur openen en 's namiddags 4 uur sluiten en richtte een nieuw instituut met vreemde gemeene vrouwen op.

Het schijnt echter niet alles naar wensch gegaan te zijn, want spoedig daarop liet zij in de bijzondere wijk een pranger plaatsen, en eenige jaren later werd eene vrouw uit Leipzig wegens ontucht en diefstal in de Main geworpen. Deze methode werd dikwijls toegepast; zoo bestond er ook in de stad een speelhuis, maar valsche spelers werden zonder vorm van proces op eene kar geladen en in de Main geworpen. Dat het hoogst noodzakelijk was, de orde te handhaven, blijkt uit de klachten over de toenemende clandestine, die van dilettantisme beschuldigd werd en door hare concurrentie de geprivilegeerde stedelijke maagden afbreuk deed. De stad stond echter in die dagen in Duitschland zoo slecht aangeschreven, dat men, om aan te duiden, hoe gunstig het terrein aldaar voor de prostitutie was, iemand evenveel geluk in zijn beroep toewenschte als een publieke

vrouw te Frankfort a/M. gewoonlijk had, terwijl daarbij buitendien nog op het aantal gezinspeeld werd. Na de Reformatie en na de opheffing van het gedwongen celibaat werden de grenzen nauwkeuriger vastgesteld en kon men van de bewoners ten opzichte der moraliteit meer verlangen. De gilden verboden aan de meesters en de gezellen het dansen met publieke vrouwen, en ontuchtigen mochten niet meer aan het groote feest der stad, het 'Hirschessen' deelnemen; maar opdat zij niet te kort kwamen, zond men haar haar aandeel naar huis. De geestelijkheid ijverde voor de afschaffing en nadat vele beperkingen afgekondigd waren, zonder iets te baten, volgde in 1545 de opheffing. Sedert dien tijd weigerde de scherprechter de betaling der rente, maar voor het overige bleek de maatregel onvoldoende, daar later aan ontuchtigen het dragen van goud, verguld, fluweel, atlas en damast verboden moest worden en tevens het bezoek der kerken, alwaar zij naast eerzame burgers plaats namen, niet meer gedoogd werd. Bedreigingen en verordeningen volgden elkander op, maar feitelijk bleef alles bij het oude en moest gedurende de jaarmarkten de toestemming steeds weder verleend worden. De naburige dorpen herbergden tallooze gemeene vrouwen en het winstbejag belette elke reorganisatie, want de bevolking werkte niet mede. In de 17de eeuw werd de dans als onzedelijk verboden. Nu eens zegevierden de afschaffers, dan weder gaf eene andere zienswijze den doorslag, totdat eindelijk eene strenge verordening en feitelijke vergunning aan den voortdurenden strijd een einde maakte. Toen Pruisen de regeering der stad aanvaardde, werd de moreele toestand nauwkeurig onderzocht en den 26sten Augustus 1868, overeenkomstig de later te bespreken, ministerieele voorschriften van het jaar 1839, op voorstel der politie, de opheffing der bordeelen bevolen. In 1861 telde de stad 32 pensionnaires der publieke huizen, allen elders geboren en door 1 vrouwelijke en 3 mannelijke personen als particuliere ondernemers met 9 dienstboden geëxploiteerd. Ten tijde der opheffing waren er nog 22 aanwezig, hetgeen in vergelijking met den omvang der clandestine niet veel beteekent. De burgerij was geenszins met dezen maatregel ingenomen en beschouwt de afschaffing nog heden ten onrechte als een middel ter bevordering der algemeene onzedelijkheid. Zij vergeet, dat er nu 150 geprostitueerden ingeschreven zijn, onder uiterst scherpe contrôle staan en regelmatig, elke week éénmaal, geneeskundig onderzocht worden; dat de politie vrij wat meer het heft in handen heeft dan vroeger, en dat niemand meer door ontuchtigen op den openbaren weg of elders lastig gevallen wordt, indien hij haar niet opzoekt. Eene Pruisische institutie is nu eenmaal niet populair, maar men ziet over 't hoofd, dat de voorsteller een Frankforter is, die beide systemen door en door kent en de sporen op dit gebied reeds lang verdiend heeft. De opheffing gaf aanleiding tot verscheiden protesten en het komt mij niet overbodig voor, om enkele motieven aan te stippen.

De voorstanders der bordeelen, tevens de belanghebbenden, beweerden;

1°, de afschaffing zou eene vermeerdering der onechte geboorten, van kindermoord, enz. ten gevolge hebben;

2°, de afschaffing was in strijd met het privaatrecht, tastte het privaatbezit aan, benadeelde de verdiensten, vernietigde een algemeen erkend bestaan en was ondankbaar, omdat de bordeelhouders steeds Pruisenvrienden geweest waren en de officieren goed en opmerkzaam bediend hadden.

De politie wees er eenvoudig op, dat er nooit van concessie in den eigenlijken zin sprake geweest was, maar uitsluitend van toelating tot wederopzeggens toe en met de uitdrukkelijke bepaling, dat de sluiting te ieder ure uitgesproken kon worden. De herberging, inschrijving, enz. was slechts voorschrift en niet als eene rechtsbasis te beschouwen of als eene erkenning op te vatten. De eigenaars der bordeelen waren in het bezit van équipage, paarden, villa's, en muntten uit door liederlijkheid, prachtliefde, verkwisting en luxe, hetgeen uit de akten zichtbaar was en ook bewezen werd.

Het gasthuis genoot eene niet onbelangrijke financieele bijdrage van de bordeelhouders, die echter een gering aantal zieken aldaar lieten verplegen, en daar de kosten der ziekte daaraan niet evenredig waren, zoo werd een overschot verkregen. Eene zoodanige ondersteuning niet meer te bekomen, moest het gasthuis als een voorrecht beschouwen, daar zij door eene belasting der ongelukkige offers verkregen werd.

Wordt nu beweerd: *a.* de opheffing is eene ruïne voor het toekomstig geslacht; *b.* zij is eene ruïne der nationale welvaart, en *c.* bordeelen zijn eene ontlasting der gevaren, die anders het familieleven en het fatsoenlijk burgermeisje bedreigen, zoo is het antwoord: de politie meende oorspronkelijk te moeten toelaten met het oog op het aanzienlijk getal passanten, het omvangrijk garnizoen, de clandestine en de syphilis. Zij is van die gedachte teruggekomen. In het begin dezer eeuw bestonden er 30 bordeelen en waren de klachten over besmetting en verbreiding der prostitutie vrij wat sterker; de contrôle was scherp, maar de clandestine nam desniettemin voortdurend toe en was niet meester te worden. Elke huisknecht, portier en herbergier is in het bezit van adressen, die hij op verzoek aan de gasten mededeelt; de meeste naaisters zijn min of meer geprostitueerd; moeders verkoppelen hare dochters en beschouwen dit als eene goede verzorging (concubine of min); zucht naar genot en weelde bevordert de prostitutie buitengemeen, vormt met het geld de goden van onzen tijd; de vrouwelijke eer is eene hersenschim, en de religie geldt als een overwonnen standpunt. Acht meisjes van een Keur-Hessisch dorp verkochten o.a. aan een geldwolf heur haar, om voor 12 kreuzer een bontgekleurden halsdoek te kunnen koopen; zij stelden haar geweten gerust met het beroep op de erfzonde. De publieke vermakelijkheden zijn diep gezonken, prikkelen de zinnelijkheid en maken het bezoek der

bordeelen overbodig. *Het pad der deugd is smal en vol doornen*, *dat der zonde breed en licht te betreden*, en de Staat mag zijne autoriteit niet op het spel zetten, door aan de ontucht den weg te wijzen. Wie bezoeken bordeelen? *Dieven* en *vagabonden*, die het gestolene snel verkwisten; *jongelieden van goeden huize*, nadat zij in eenig gezelschap zijn geweest; *vreemdelingen en kooplieden*, en *gehuwde mannen*, die met hunne vrouwen ontevreden zijn en elders de besmetting vreezen. Zal dit alles door de opheffing en regeling overeenkomstig eene andere methode vermeden worden? Zal daardoor beterschap te bespeuren zijn? Zoolang de maatschappij niet medewerkt, geenszins; maar zoolang is de Staat, d.i. in dit geval de politie, verplicht, bepaalde maatregelen te nemen, om de ontucht zooveel mogelijk te keer te gaan en voor de nakoming der wetten en voorschriften te waken.

Nog iets over kiesstelsels.

De Heer Mr. R. Macalester Loup heeft zich aan het werk gezet, om een lans te breken voor het kiesstelsel, waaraan hij grootelijks schijnt gehecht te zijn, namelijk het kiesstelsel van Thomas Hare. In het Septembernummer van *De Tijdspiegel* 1879 treffen wij zijn vrij omvangrijk schrijven over dit onderwerp aan. De aanleiding tot dit schrijven schijnt te moeten gezocht worden in mijne beschouwingen over zijn Akademisch proefschrift, opgenomen in het Meinummer van *De Tijdspiegel* 1879.

Het doet mij genoegen, dat de schrijver thans, waarschijnlijk na naauwkeuriger lezing, heeft bespeurd dat er niet slechts, wat de gevolgen betreft, bedenkingen tegen het stelsel van Hare zijn gemaakt, maar dat de grondgedachte, het grondbeginsel daarvan, wel degelijk is aangevallen. - Hij heeft dit in zijn tegenwoordig schrijven erkend, en heeft zich moeite gegeven om het stelsel tegen dien aanval te verdedigen. Die aanval is gekomen van mijne zijde: ik heb het stelsel bestreden, omdat het m.i. in strijd was met het beginsel, waar men in elke maatschappij, in elke vereeniging van gelijke regten hebbende menschen niet buiten kan, namelijk dat de wil van de stemhebbende meerderheid moet beslissen. In de tweede plaats heb ik aangetoond, dat eene vertegenwoordiging van alle rigtingen en belangen, die in den Staat leven, ook van de kleinste, en zulks in *dezelfde* verhouding als waarin die verschillende rigtingen en belangen tegenover elkander in den Staat bestaan, onmogelijk daar te stellen zou zijn, terwijl ik beweerde, dat, wegens de onmogelijkheid om het behoorlijk in werking te kun-

nen brengen, het stelsel van zelf veroordeeld was. Met bedenkingen, gegrond op het ingewikkelde van het stelsel en op de moeijelijke werkzaamheden der stembureaux, heb ik mij niet opgehouden. Evenmin vreesde ik de opheffing van den zoogenaamden ‘localen band’, alsmede de doodende partijorganisatie, die, zooals sommige tegenstanders meenden, de kiezers van hunne zelfstandigheid zou berooven; de omkooperijen, de verkiezing van stokpaardberijders en dergelijken. Die bedenkingen hebben bij mij nimmer gewogen. Ik behoef mij dus niet aan te trekken, wat de Heer M.L. daaromtrent zegt, en kan mij bepalen bij eene beantwoording der opmerkingen, die mijne eigene bezwaren raken.

Ik mag niet ontveinzen, dat ik het aangenamer zou gevonden hebben, indien de Heer M.L. in zijne bestrijding van de meeningen der tegenstanders van het stelsel van Hare wat minder gegeneraliseerd had; hij zou mijne beschouwingen dan niet op één lijn geplaatst hebben met die van anderen, van welke zij in beginsel grootelijks verschillen. Het spreekt van zelf dat, door deze wijze van handelen, hetgeen ik gezegd heb somtijds in een licht geplaatst wordt, waarin het niet had moeten worden gezien, en door opmerkingen getroffen, die er niet op toepasselijk zijn.

Hoe dit zij, volgens den schrijver, heb ik gezegd: ‘In het stelsel van Hare verkrijgt men geen volksvertegenwoordiging, maar de vertegenwoordiging van een verzameling van minderheden’(*), en hij moet bekennen ‘ook na rijp nadenken het zwaarwichtige dezer tegenwerping niet te kunnen vatten.’

Hij wil aannemen, dat in het stelsel van Hare deze vertegenwoordiging van een verzameling van minderheden verkregen wordt, maar volgens hem is eene vertegenwoordiging van b.v. 80 minderheden te zamen wel degelijk eene vertegenwoordiging van het geheel, eene volksvertegenwoordiging.

Deze stelling is meer opgeworpen, maar het ongegronde daarvan is aangetoond. Indien de schrijver wil herzien hetgeen er op pag. 149, 150, 151 en 152 van het Junijnummer van *De Tijdspiegel* jaargang 1878 te lezen staat, dan zal hij daar een betoog vinden, dat die stelling in volkomen strijd is met art. 74 in verband met art. 82 onzer grondwet; een betoog dat hem, als hij er meer op gelet had, waarschijnlijk zou genoopt hebben zijne stelling niet zonder eenige wederlegging van het daartegen aangevoerde ter neder te schrijven.

Mijne opmerking dat, wil de volksvertegenwoordiging een getrouwe afspiegeling van het volk opleveren, ook al de verschillende partijen en belangen daarin, en wel in *dezelfde* verhouding moeten vertegenwoordigd wezen, als waarin zij tegenover elkander in den Staat bestaan, beantwoordt de Heer M.L. op de volgende, m.i. vrij spitsvondige wijze:

(*) Ik heb dit niet gezegd: ik heb alléén gezegd, dat in dat stelsel niet de meerderheid koos, maar verschillende minderheden. Mij dunkt tusschen het een en het ander is verschil

‘Het spreekt vanzelf, dat in een parlement, in verhouding tot het volk een zeer klein lichaam, de strijd der meeningen en der belangen als het ware gecondenseerd moet worden weergegeven, en dat er uit den aard der zaak geen plaats is voor meeningen en belangen, die daarbuiten slechts van uiterst geringe beteekenis zijn en weinig invloed hebben. Is daarom de vertegenwoordiging minder een spiegel van het volk? Is een portret er te minder gelijkend om, omdat niet ieder hoofdhaartje van het origineel is weergegeven?’

Wat bedoelt de schrijver met dien ‘als het ware gecondenseerden strijd’? Heel begrijpelijk is dat zeker niet. Ik kan er mij ten minste geen duidelijke voorstelling van vormen. En hoe wordt nu beslist over de vraag, welke meening of welk belang van zoo weinig beteekenis is, dat er geen plaats voor behoort te zijn in de volksvertegenwoordiging?

In een kiesstelsel als dat van Dr. Fruin (zie *De Gids* van October 1869) wordt het door louter willekeur bepaald. Men zegt namelijk eene partij, die geen duizend voorstanders kan winnen, heeft geen regt om in het parlement vertegenwoordigd te worden. In een stelsel als dat van Hare hangt de bedoelde beslissing van het toeval af. Men deelt het getal uitgebragte stemmen door het getal te vervullen plaatsen en de uitkomst duidt de hoeveelheid stemmen aan die vereischt wordt om te zijn gekozen. Zijn er b.v. 100.000 kiezers en 100 plaatsen te vervullen, dan is het vereischte quantum 1000. - In het eerste en tweede stadium der stemopneming heeft dus een partij, die geen 1000 stemmen op haren kandidaat kan uitbrengen, geen regt op een vertegenwoordiger. In het laatste stadium der verkiezing echter, wanneer de betrekkelijke meerderheid van stemmen den uitslag geeft, kan een partij, die b.v. 400 of 600 stemmen op haren kandidaat heeft uitgebragt, een vertegenwoordiger bekomen. Is dat aantal er echter niet, dan heeft zij geen regt op een vertegenwoordiger.

Is deze regeling nu redelijk en billijk, althans in het stelsel van Fruin of van Hare?

Ik geloof, dat men op deze vraag niet anders dan ontkennend zal kunnen antwoorden. De partij, of liever de meening, die op het oogenblik nog geen duizend of vierhonderd voorstanders telt, kan eene zeer goede, zeer juiste, zeer gewigtige meening zijn, die misschien binnen zeer korten tijd een veel grooter aantal voorstanders zal kunnen verwerven. En ofschoon het waar is, dat het weglaten van een enkel hoofdhaartje op een portret de gelijkenis niet zal doen verloren gaan, zoo dient dan toch niet voorbij gezien te worden, dat eene op goede gronden steunende openbare meening die, al heeft zij op het oogenblik nog niet het toevallig of willekeurig bepaalde aantal voorstanders, binnen korten tijd het beeld des volks grootelijks zal kunnen doen veranderen, heel wat anders is dan een enkel hoofdhaartje op een portret. - John Stuart Mill, de groote voorstander van het kiesstelsel van Hare, dacht dan ook geheel anders over de zaak. Hij

verlangde, dat het parlement zou zijn: ‘een volksbureau van klagten en een congres van denkwijzen; een strijdperk, waarin niet slechts het gevoelen van de natie in 't algemeen, maar ook het gevoelen van elk deel der natie in het bijzonder, en zooveel doenlijk het gevoelen van elk uitstekend man zich uitspreken en andersdenkenden tot wederlegging uitdagen kon’(*).

Als een bewijs voor de onjuiste verhouding wees ik ook nog op het geval door Mr. W.A. Reiger in zijn stuk in *De Gids* van 1866 opgegeven, dat aan het slot der verkiezing meestal nog personen zullen moeten verkozen verklaard worden, die het bepaalde aantal stemmen niet hebben verkregen, en dat dus sommige rigtingen en belangen, misschien die, welke de minste voorstanders hebben, een aandeel in de volksvertegenwoordiging kunnen verkrijgen, veel ruimer dan in evenredigheid met hunne werkelijke kracht. De Heer M.L. erkent de juistheid der opmerking maar, naar zijn inzien, valt er zeer weinig waarde aan te hechten. Wat komt het er eigenlijk op aan of, gesteld dat het vereischte aantal stemmen oorspronkelijk 2500 was, er misschien personen verkozen worden verklaard, die maar 1200 stemmen hebben verworven? Er is slechts geen mathematische juistheid verkregen, dat is het eenige bezwaar!

Inderdaad, te zwaartillend is zeker de Heer M.L. bij het verdedigen van het stelsel van Hare niet. Een der hoofdbeginselen van hetgeen *proportionele* vertegenwoordiging zal kunnen genoemd worden, dat elke rigting moet vertegenwoordigd worden naar mate van hare wezenlijke kracht, wordt maar eenvoudig tijdelijk over boord geworpen, als men dat niet in de praktijk van het stelsel gebruiken kan.

‘Maar - verzekert ons de schrijver op pag. 33 - de zaak heeft reeds veel van zijn kracht verloren door de verbetering, welke Hare in zijn stelsel aanbracht.’ Reeds op pag. 24 heeft hij van deze verbetering gesproken, en hij zegt daar: ‘Terloops zij opgemerkt, dat de Heer Van Oosterwijk met deze handelwijze in het laatste stadium der stemopneming niet bekend schijnt. Het schijnt hem ontgaan te zijn, dat Hare in dit opzicht in de opvolgende uitgaven van zijn werk zijn stelsel heeft verbeterd. Zooals de Heer V.O. de zaak voorstelt, staat zij in Hare's eerste editie.’ De geachte lezer gelieve op te merken, dat hier voor den schrijver nog geen *zekerheid* ten opzigte van mijn verzuim schijnt te bestaan; toch acht hij het volkomen gepast om mij, niettegenstaande deze onzekerheid, reeds een Seitenhieb toe te dienen; wij lezen toch op pag. 25: ‘Ik voor mij twijfel, of het aanbeveling verdient, om, wanneer men een stelsel bestrijdt, de verbeteringen te ignoreeren, door den vader van het stelsel in den loop des tijds aangebracht.’ Is dit niet wat onbezonnen geredeneerd, en behoort het wel in eene goede polemiek te huis om teregtwijzingen te geven, zonder voldoenden grond, dat zij noodig zijn? Nog opmerkelijker wordt de

(*) Alzoo een dispuut-collegie, waar tot in het oneindige geredeneerd kan worden!

zaak als wij zien, dat de *onzekerheid* van den schrijver op pag. 25, reeds op pag. 33 in *zekerheid* is veranderd: wij lezen daar: ‘de verbetering, in het stelsel van Hare aangebracht, die Mr. Van Oosterwijk *niet kent,* die Mr. Reiger in 1866 nog niet kon kennen’. Hoe weet de Heer M.L. dat ik die wijziging niet gekend heb? De zaak is deze: toen ik het eerst over het stelsel van Hare schreef, heb ik de voorstelling daarvan van den Heer Reiger gevolgd, omdat ik die voorstelling zoo duidelijk vond. Ik heb toen uitdrukkelijk gezegd, dat ik dit doen zou, en heb zelfs de eigene woorden van dien schrijver aangehaald.

Om de wijziging, die Hare in een latere editie van zijn werk had voorgesteld, ten opzigte van de methode der stemopening in het laatste stadium, heb ik mij niet bekommerd, omdat m.i. die wijziging de zaak niet duidelijker maakte, en evenmin in de bezwaren voorzag. Bovendien zij raakte de grondbeginselen van het stelsel zelf niet. Ik achtte alzoo die wijziging van weinig beteekenis. En wat leeren wij nu ter zake uit het schrijven van den Heer M.L.? Op pag. 25 erkent hij, dat de werkzaamheden van de stembureaux, bij de toepassing van het stelsel, ingewikkeld zijn, en *dat het moeijelijk is*, *ze door beschrijving volkomen duidelijk te maken.* Het schijnt dus wel, dat hij begreep, dat dit ook hem niet gelukt was, en wij worden getroost met de opmerking: dat wie zich eenige moeite geeft om ze te begrijpen, en bij Hare zelven de uitvoerige uiteenzetting nauwgezet volgt, spoedig den weg in den doolhof moet vinden. Hij beweert overigens ook niet, dat het bezwaar door de bedoelde wijziging is weggenomen, maar alleen (zie pag. 33) dat het daardoor verminderd is, of, zooals hij het uitdrukt, veel van zijn kracht heeft verloren. - *Bewijzen* daarvoor vind ik niet. Het is toch moeijelijk als *bewijs* te beschouwen, hetgeen de schrijver op de aangehaalde plaats zegt, namelijk: ‘Terwijl het volgens de eerste editie (van Hare's werk) niet zeker was, of de laatstgekozenen wel die waren, die werkelijk relatief den meesten aanhang hadden, is dit althans door de in de laatste editie voorgeslagen methode boven bedenking verheven.’ Ik vraag, wat bewijst dit nu tegen het bezwaar? Zou men niet tot het resultaat moeten komen, dat de schrijver het bezwaar niet goed begrepen heeft? Hij vervolgt ter plaatse aldus: ‘Als men nu verder in aanmerking neemt, dat op veel van die briefjes reeds een doorgehaalde naam moet hebben gestaan, dan begrijpt men, dat velen van hen, die nu een afgevaardigde krijgen met betrekkelijk weinig stemmen, evenwel nog meer ingenomen waren met een of anderen persoon, die reeds gekozen was, dat zij dus niet behooren tot een klein clubje door “sinister interests” gedrevenen.’

Ik vind hierin eene meening, eene bijzondere opvatting omtrent den eventuelen loop der zaak, maar volstrekt geen bewijs, dat die loop zóó en niet anders zal kunnen zijn. Maar bovendien, al ware de opvatting volkomen juist te achten, dan moet ik al weder vragen: wat doet dit af tegen het bezwaar?

Het spreekt van zelf, dat in een stuk, geschreven met het doel, waarmede het werd geschreven, een groote ruimte moest worden gewijd aan de schets van een beeld van het stelsel van Hare in de praktijk. De schrijver heeft dat beeld dan ook met bijzondere voorliefde geschetst. Ik kan echter in die schets niets nieuws ontdekken, waardoor het stelsel in mijn oog meer aanbevelenswaardig zou worden. De bestaande bezwaren tegen de invoering blijven voor mij bestaan. Ik wensch echter niet in herhalingen te vervallen, en meen dus te kunnen verwijzen naar hetgeen door mij in het Junijnummer van *De Tijdspiegel* 1878 is gezegd. Het daar gezegde toch is voor een groot deel mede toepasselijk op het stelsel van Hare.

Over het door mij voorgestaan stelsel wordt in het stuk ook natuurlijk de staf gebroken; het wordt te eenenmale door den schrijver veroordeeld: volgens hem zou het tot despotisme en onderdrukking der minderheden leiden. Een parlement, dat alleen uit mannen der meerderheid bestond, zou niet wortelen in het volk en geen gezag hebben tegenover de regering. Het zou met wantrouwen van beneden, met minachting van boven worden aangezien. Het zou den vloek der eenzijdigheid torschen bij al wat het deed, en zelfs, waar het zooveel mogelijk zou trachten zich voor dat gebrek te vrijwaren, zou nog algemeen geloofd worden, dat het eenzijdig was geweest in zijn oordeelen. Het zou de tyrannie der meerderheid zwaar doen drukken op de minderheid bij al wat het ondernam, en zelfs, waar het zijn best zou doen regtvaardig te wezen, zouden nog de minderheden gelooven onderdrukt te worden. Een nieuw regeringsstelsel werd zoodoende gehuldigd, maar een regeringsstelsel, dat van het vertegenwoordigend stelsel niets is dan een karikatuur. Het volk zou mogen kiezen wel is waar, maar dit regt alleen schept geen vertegenwoordigend stelsel. De verkiezingsstrijd zou zeker zoo bitter mogelijk zijn, en Jezuïetische leuzen zouden kans hebben veel aanhangers te winnen: het zou toch om niet meer of minder te doen zijn dan om de verovering der oppermagt in den staat voor een reeks van jaren. De partij, die zegevierde, zou de magt hebben om een partijregering van de drukkendste soort in te voeren, om ten eigen bate te heerschen ten koste der minderheden en wetende, dat zij bij een nederlaag geen genade te wachten had, zou zij geen genade schenken. Was eenmaal de verkiezing afgeloopen, dan zou de overwonnen partij in de staatszaken volstrekt geen belang meer stellen, maar ligt beginnen nieuwe krachten te verzamelen voor een volgende worsteling, en zou de zegevierende partij in de gekozenen minder haar vertegenwoordigers dan haar dienaren zien.

Ik heb met opzet deze geheele profetie overgenomen, omdat er zulk een groote overdrijving in ligt opgesloten, dat ik mij niet kan begrijpen hoe de schrijver, ook bij al zijn blijkbare opgewondenheid, dit niet zelf heeft bespeurd. Hoe kan hij ons dit alles met zooveel zekerheid voorspellen? Hoe kan dezelfde man, die zoo weinig zwaartillend is bij

het verdedigen van het stelsel van Hare in eens zulk een volslagen pessimist worden, als het geldt de beoordeeling van een ander kiesstelsel?

Alles, wat hier ten opzigte van het door mij voorgestaan kiesstelsel wordt voorspeld, is eigenlijk reeds behandeld in mijne meergemelde stukken in *De Tijdspiegel*; ik zou dus kunnen volstaan met daarnaar te verwijzen. Ik wensch evenwel een enkele opmerking te maken, omdat ik mij niet begrijpen kan, dat men de fout, die men maakt, niet bespeurt. Al die verschrikkelijke gevolgen - wordt ons verzekerd - zullen wij ondervinden van een parlement bestaande uit mannen, die den geest weergeven van de meerderheid van het kiesbevoegde volk. Die meerderheid zal overheerschen en de minderheden onderdrukken, enz. Dusdanige beschouwingen breed uitmetende, verbeeldt men zich, dat die overheersching der meerderheid niet aanwezig zou kunnen zijn bij het stelsel van Hare. Deze verbeelding is m.i. geheel onjuist; de overheersching zal ook in dat stelsel zeer gemakkelijk kunnen plaats vinden. Ik zal, om dit aan te toonen, mutatis mutandis een voorbeeld nemen, dat de Heer M.L. zelf vermeldt: Er zijn 200.000 kiezers, die uit 80 minderheden of groepen bestaan. Vijftig van die minderheden of groepen vormen de gematigd liberale partij. Zij vaardigt dus 50 mannen van hare kleur af. De overige 30 minderheden zijn over de anti-revolutionaire, ultramontaansche, radicale en conservatieve partijen verdeeld, zoodat het aantal afgevaardigden, dat zij zullen zenden, veel geringer zal zijn.

Ziet men nu niet, dat, wanneer zich deze niet onmogelijke toestand voordoet, de gematigd liberale partij de andere partijen, die veel minder sterk zijn, zal overheerschen, zoodat slechts die wetten en voorstellen zullen worden aangenomen, die in haren geest vallen? Het is, dunkt mij, een magere troost voor de anti-revolutionaire, ultramontaansche, radicale en conservatieve partijen, dat hunne weinige afgevaardigden eenige oppositie zullen kunnen voeren, maar altijd zullen worden overstemd. Indien nu die weinig afdoende tegenwoordigheid voor de partijen, die in de minderheid zijn, elk denkbeeld van eenzijdigheid en overheersching, alle wantrouwen tegenover de grootste partij of de meerderheid zal moeten en kunnen wegnemen, indien het voor haar voldoende zal moeten en kunnen zijn, dat hare afgevaardigden, zonder eenig succès, langdradige redevoeringen houden, dan is zeker het verstand dier partijen niet zeer hoog aan te schrijven. Ik kan dan ook niet gelooven, dat zij zich daarbij zoo zoetsappig zouden nederleggen. Integendeel zij zouden, ook onder het stelsel van Hare, evenzeer onophoudelijk trachten het getal van hunne afgevaardigden te vergrooten, en van minderheid meerderheid te worden in het parlement, ten einde eveneens te kunnen handelen als de tegenwoordige meerderheid deed.

Op pagina 39 zegt de schrijver, dat Prof. R. Fruin in *De Gids* van October 1869 mijne stelling, dat de volksvertegenwoordiging moet

wedergeven den geest der meerderheid van het kiesbevoegde volk, meesterlijk zou hebben wederlegd. Ofschoon ik het bedoelde stuk als zeer belangwekkend beschouw, heb ik er toch die ‘meesterlijke wederlegging’ van mijn stelsel niet in kunnen vinden. Prof. Fruin zegt, voorzoover ik kan nagaan, ter zake alleen het volgende: ‘Indien het juist was, wat de Heer van Oosterwijk onlangs heeft beweerd, dat de volksvertegenwoordiging de uitdrukking behoort te zijn van de gezindheid der meerderheid van het tot verkiezen rijp verklaarde volk, zou zeker de door hem aanbevolen wijs van verkiezing de meest geschikte zijn. Maar ik ontken de juistheid van zijn beginsel. Een volksvertegenwoordiging moet, om aan haar naam en wezen te beantwoorden, niet slechts de meerderheid, maar ook de minderheden, ieder naarmate van haar kracht en beteekenis, vertegenwoordigen.

‘Kernachtig is dit uitgedrukt door Guizot: “Le but du gouvernement représentatif n'est atteint que par le triomphe de la vraie majorité, la minorité constamment présente et entendue. Si la minorité est déplacée par artifice, il y a mensonge. Si la minorité est mise d'avance hors de combat, il y a oppression. Dans l'un ou l'autre cas le gouvernement représentatif est corrompu.”’

De ‘wederlegging’ zal ik toch niet daarin moeten zoeken, dat Prof. Fruin de juistheid van mijn beginsel ontkent, en zegt, wat hij voor eene goede volksvertegenwoordiging houdt. Ook zal ik die moeijelijk kunnen zoeken in de aanhaling van het groote maar, naar het mij voorkomt, minder goed doordachte woord van Guizot. Men zie daaromtrent pag. 144 en 145 van het Junijnummer van *De Tijdspiegel* 1878. In hetzelfde nummer zal men wijders eene wederlegging vinden van het stelsel van Prof. Fruin, welk stelsel ook in het oog van den Heer M.L. niet zonder gebreken is. Met genoegen vond ik op pag. 40 van zijn schrijven eenige van dezelfde bezwaren terug, die ik reeds in het zoo even genoemde nummer van *De Tijdspiegel* pag. 152 volgende, daartegen had in het midden gebragt.

Intusschen is het mij zeer aangenaam geweest, dat de Heer M.L. zijne denkbeelden omtrent het stelsel van Hare wat breeder heeft uiteengezet, en wel in een tijdschrift, dat vrij algemeen gelezen wordt. Ik ben een groot voorstander van het audi et alteram partem, en voorstellen tot wijziging van het kiesstelsel zijn onderwerpen, die zooveel mogelijk algemeen moeten worden beoordeeld. Voor het door mij voorgestaan stelsel koester ik geen andere voorliefde, dan dat ik het beter vind dan dat van Hare of van Dr. Fruin. Van ons tegenwoordig kiesstelsel wil ik niet spreken; de Heer M.L. kan er niet afkeeriger van zijn dan ik. Ik ben dus, naar het schijnt, minder gehecht aan het door mij voorgestaan stelsel, dan hij aan het zijne. Zijn stelsel is voor hem het eenige mogelijke, terwijl ik volstrekt niet zou aarzelen het mijne op te geven, als men mij maar een stelsel kon aanwijzen, dat meer consequent en tevens even praktisch uitvoerbaar in de

maatschappij, waarin wij leven, en in overeenstemming met de hoofdbeginselen onzer staatsregtelijke wetgeving was. Die aanwijzing heeft echter tot dusver nog niet plaats gehad, en zelfs het welgeschreven pleidooi van den Heer Mr. R. Macalester Loup heeft mij nog niet kunnen bekeeren.

Mr. G. VAN OOSTERWIJK.

Lent, November 1879.

Geschiedenis van den dag.
Op den scheidsweg.

Er was een zekere agitatie merkbaar in de ‘politieke kringen’ der Residentie in den tijd, die verliep tusschen de beraadslagingen over het adres van antwoord op de troonrede en die over de Staatsbegroting. Ik zeg in ‘politieke kringen’, want daarbuiten wordt niet veel notitie genomen van hetgeen er in onze Tweede Kamer voorvalt; deelneming in politieke zaken ligt niet in den aard van ons volk, en hetgeen zoo nu en dan tot de lagere kringen doordringt, is niet van dien aard, dat er voorliefde door wordt opgewekt. Wie de oppervlakte kent, haalt de schouders op; wie weet, wat er voorvalt, kan een glimlach niet onderdrukken, maar een glimlach, die vermengd is met bitterheid.

Voor die ongerustheid bestond eenige reden; de adresdiscussies waren, om zoo te zeggen, een voorloopige schermutseling, waarbij de verschillende partijen meer trachtten haar strijdkrachten te verbergen, dan het gevecht te beginnen met open vizier. Van weerszijden behoedzaamheid, voorzichtigheid in woorden en uitdrukkingen. Den heer Van Houten en den heer Elout zonderen wij hiervan uit; maar dit deed tot het geheel niet af, want de eerste, die door de onafhankelijkheid van zijn karakter zoolang een der weinige eervolle figuren van ons parlement is geweest, heeft sinds de tusschenregeering van Kappeyne een manie gekregen voor het algemeen stemrecht, die hem als 't hollend paard blind heeft gemaakt voor recht en reden; de laatste vertegenwoordigt de Calvinistische factie, die wel in ons land altijd zich zeer op den voorgrond heeft geplaatst, maar nooit de meerderheid, noch in, noch buiten de Kerk, heeft kunnen boeien, tenzij men bij de bepaling Van die meerderheid het wegen afschaft en zich alleen bij het tellen bepaalt.

Liet de Regeering zich weinig uit, zelfs niet over de bepaling van den termijn van de invoering der nieuwe schoolwet, de hoofden of zaakgelastigden der liberale fracties bleven òf zwijgen, òf namen,

zooals de heeren Van de Putte en Mirandolle, een gereserveerde houding aan.

Bestonden er dus redenen, waarom de heeren afgevaardigden toen niet alles zeiden, wat zij op het hart hadden, bij het 'voorloopig verslag' op de staatsbegrooting bleek, dat men zich zooveel mogelijk had willen haasten, om de schade in te halen. Daar kwam weder een van die gekke stukken van 'sommigen' en 'anderen', die wellicht zijn gemaakt, om een geschikte gelegenheid te hebben, ten einde alle hatelijkheden en beleedigingen aan den man te brengen, waarvoor men bij het openbaar debat niet durft instaan, althans niet op die wijze.

Ik zie in mijn verbeelding over een halve eeuw een boekje verschijnen, ongeveer met den titel A b d e r i e t i s c h e p o l i t i e k, en daarin de fraaiste phrasen uit 'onze voorloopige verslagen' aangehaald.

Wij hebben vroeger eens zulk een stuk met eenige opmerkzaamheid nagegaan; het was, indien wij ons niet vergissen, bij gelegenheid, dat de Minister Heemskerk moest worden afgemaakt door de liberale partij onder aanvoering van Kappeyne.

Ditmaal was de anonieme brief - die naam drukt het best het karakter van de 'voorloopige verslagen' uit - wel niet zoo erg, maar het kan toch schikken.

Als voorbeeld kan in de eerste plaats dienen een aanval op den Minister Van Lijnden, die, wat grofheid betreft, voor niets behoeft onder te doen; de hooggeroemde 'parlementaire vormen' schijnen dan ook bij het 'onderzoek in de afdeelingen', waaruit die voorloopige verslagen het aftreksel zijn, buiten werking te worden gesteld.

Wij hebben het oog op § 3 van het 'voorloopig verslag'; in het begin wordt geschermd met het bekende houten zwaard van de Regeering uit de meerderheid. 'Het vorig Kabinet', zoo heet het, 'was afgetreden, omdat dit geen genoegzamen steun bij de Kamer meer meende te vinden'; men moest derhalve hebben een ander liberaal Kabinet; bestond die meerderheid niet, dan kon alleen een Kabinet van de z o o g e n a a m d e (*) rechterzijde *raison d'être* hebben.

'In strijd met die (constitutioneele) begrippen', zoo leest men verder, 'was een Kabinet opgetreden, waarin twee leden zitting hadden, die zich steeds tot plicht hadden gesteld tegen elk liberaal bewind krachtige oppositie te voeren. Tot die leden behoorde de formeerder van het Kabinet zelf, die vroeger, als lid der Kamer, zich onder de anti-revolutionaire partij had geschaard en die later, door in het ministerie Heemskerk zitting te nemen, zich aan de conservatieve partij aangesloten en aan zijne vroegere politieke medestanders den rug gekeerd had. Nu echter had diezelfde formeerder van het Kabinet ambtgenooten helpen benoemen, die den welverdienden naam hadden van

(*) Wij spatieeren; dat *zoogenaamde* verraadt de afkomst van deze §; waar overbodige Fransche woorden worden gebruikt in plaats van betere Nederlandsche in onze Kamer, worden zij in het verslag tot onderscheiding cursief gedrukt.

de liberale richting te zijn toegedaan. Hij had daarenboven zelf de liberale vlag ontrold en verklaringen gedaan, waaruit bleek, dat zijn bewind, zonder eenige bepaalde uitzondering, het regeringsbeleid in de richting der liberale partij voeren zou. Dit nu achtten deze leden niet overeen te brengen met de politieke moraliteit, en op dien grond meenden zij dan ook aan het nieuwe Kabinet alle vertrouwen te moeten ontzeggen. Naar aanleiding van die bedenkingen werd door enkele leden de vraag geopperd, of dit Kabinet niet terstond na zijne optreding door een votum van de Vertegenwoordiging de goedkeuring der plaats gehad hebbende persoonsverwisseling der raadslieden van de Kroon had behooren te vragen. Zoolang dergelijk votum niet was uitgebracht, had het Kabinet eene onzekere stelling tegenover het Parlement. Een dezer leden verklaarde nu reeds zoo bepaald mogelijk in geen geval tot bestendiging van dezen toestand te kunnen medewerken, te minder omdat hij daar, waar hij nog eenig verschil in politieke gedragslijn of voornemens tusschen het tegenwoordig Kabinet en het vorige meende te kunnen ontdekken, aan de door het laatstgenoemde gevolgde richting de voorkeur gaf.'

Voor het gezond verstand van dit 'deel der leden' moet men aannemen, òf dat zeker deel niet geheel in orde is, òf dat zij in de laatste maanden hebben geslapen en, wakker wordend, niets bevroedden van de zonderlinge wijze, waarop het Ministerie Kappeyne zichzelf heeft afgemaakt, noch iets wisten van de mislukte poging, door de heeren Van de Putte en Cremers aangewend, om poolshoogte te nemen, ten einde te zien, of de vorming van een liberaal Kabinet mogelijk was.

De commissie van rapporteurs, bestaande uit de heeren Mirandolle, Goeman Borgesius, Borret, Van Tienhoven en Idzerda, schijnen er een ondeugend pleizier in te hebben gehad, om de kakelbonte kleur van het voorloopig verslag ditmaal zoo sterk mogelijk te doen uitkomen.

Op bovengenoemde hatelijkheden van liberale zijde volgt onmiddellijk een reeks van hatelijkheden, èn aan den afgetreden premier, èn aan het nieuwe Kabinet gericht. Het ligt voor de hand, hierin een ontboezeming te zien van hetgeen elders 'de zoogenaamde rechterzijde' wordt genoemd.

Wij voeren deze leden, die betiteld zijn met 'weder andere', eveneens schrijvende in:

'Weder andere leden meenden het aftreden van den vorigen Minister van Binnenlandsche Zaken vooral ook te moeten toeschrijven aan twijfel omtrent de deugdelijkheid der beginselen, die hij geroepen was in toepassing te brengen, en vooral aan het bij de voorbereiding der uitvoering van de wet op het onderwijs verkregen inzicht, dat die beginselen in de praktijk schipbreuk begonnen te lijden. Maar nu konden zij nauwlijks woorden vinden om de teleurstelling uit te drukken, dat zich thans met toepassing dier beginselen een Kabinet ging belasten, van wiens samensteller men geheel andere inzichten en dus eene geheel

andere richting had mogen verwachten. Was het omtrent den vorigen Minister van Binnenlandsche Zaken geopperde vermoeden juist, dan kon men zijne aftreding niet anders dan als eene handeling beschouwen, die van strikte eerlijkheid getuigde, maar dan stak daartegen de politiek, door het Kabinet van Lijnden bij zijne optreding gehuldigd, op hoogst ongunstige wijze af en kenschetste zich die politiek, ook deze leden moesten het woord gebruiken, door immoraliteit.'

Men zal ons zeer zeker wel allerminst verdenken van bijzondere voorliefde voor den Heer Kappeyne als staatsman; maar zulk een insinuatie onder anoniemen vorm op een plaats, waar iemand zich niet kan verdedigen, is een teeken van laagheid, zóó groot, dat het voor de eer der Kamer wenschelijk ware, dat de lafaard in openbare zitting werd gedesavoueerd.

Let eens op de inkleeding van den aanval op Van Lijnden, welke onmiddellijk daarop volgt; hier spreekt niet een toon, zooals men dien verwachten zou van de eerste mannen des lands - immers, het zijn vertegenwoordigers des volks? - maar als van nijdige, kijvende jongens. Slechts weinigen lezen in ons land de Kamerstukken; wat stijl betreft, of nieuwheid van denkbeelden, doet men beter dat te blijven nalaten, maar voor een tijd ware de lezing goed, opdat zij, die laag neerzien op het Kamerwerk, niet zouden worden gehouden voor onbillijke vitters.

Het kwaad ligt echter niet aan deze of gene partij; het is een algemeene ziekte. Soms krijgt men den indruk, dat men lid der Kamer is, om alle nadenken prijs te geven bij hetgeen men zegt of... schrijft. Men kent de zotte overdrijving, waarmee aan den eenen kant op de herziening van de wet op het lager onderwijs van '57 is aangedrongen, en aan den anderen kant even heftig die herziening bestreden werd. Welnu, de wet is eindelijk herzien, maar op een wijze, die niemand voldeed. Elke actie geeft reactie; op de overdrijving volgt verslapping; de uitvoering van de wet van '78 werd dan ook met een zeer gewone Hollandsche kalmte afgewacht; zelfs 'Volksonderwijs' scheen, door overspanning uitgeput, in slaap gevallen. Ook van clericale zijde was het vrij wat kalmer, met uitzondering van enkele personen, voor wie de agitatie echter meer beschouwd moet worden als de uiting van een natuurlijke behoefte. Maar zie, wat leest men nu in het 'Voorloopig verslag'?

'In eene der afdeelingen bracht men het voornemen van het nieuwe bewind omtrent de uitvoering van de nieuwe wet op het lager onderwijs in verband met den gedrukten toestand, waarin de meeste takken van nijverheid hier te lande verkeeren en die, althans voor een deel, met gebeurtenissen in het buitenland samenhangt. In zulke dagen van tegenspoed, als wij thans beleven, zeidemen, zijn ingenomenheid met 's lands instellingen en eendracht onder de ingezetenen meer dan ooit onmisbaar en moet naar het aankweeken daarvan in het belang van welvaart en rust worden gestreefd. Maar nu viel het

niet te loochenen, dat de onvoldoende regeling vooral ook van het lager onderwijs oorzaak is van toenemende spanning onder alle standen des volks en dat de herziening der wet van 1857 aan de reeds hoog geklommen ontevredenheid omtrent deze aangelegenheid nieuw voedsel heeft verschaft.'

Wij vragen: heeft ook de overdrijving geen grenzen? Wanneer pastoors of predikanten zoo praten op den kansel of schrijven in de kranten, dan haalt men de schouders op, omdat men aan het keffen gewoon is; maar moet zulk een onzinnige, leugenachtige taal niet alleen gesproken, maar ook geschreven en gedrukt worden in de afdeelingen van onze volksvertegenwoordiging?

Was het 'Voorloopig verslag' gemaakt, om brandstof te geven voor de algemeene beraadslaging over de begrooting? Het schijnt wel zoo.

Men herinnert zich, op welk een zonderlinge wijze de heer Kappeyne de grondwetsherziening aan de orde trachtte te stellen; de afkeuring daarvan was schier algemeen; en na al hetgeen daarover was voorgevallen, na de treurige figuur, die de liberale partij had gemaakt door haar verdeeldheid, zou men verwacht hebben, dat dit punt niet weder was aangeroerd. Een zekere bescheidenheid reeds maakte dit tot plicht. Maar neen; was vroeger van grondwetsherziening niet of slechts in zeer algemeenen zin gesproken, nu was in navolging van den sprong van Kappeyne grondwetsherziening plotseling de groote quaestie geworden, evenals vroeger de onderwijsvraag. Het schijnt dus in Nederland met politieke quaesties te gaan als met dijkbreuken: zij komen geheel onverwacht en vallen geheel buiten berekening.

't Scheen zelfs, dat dit plan van grondwetsherziening vrij algemeen ingang had gevonden bij de liberalen; immers, de voorstanders van den sprong worden genoemd 'een aanmerkelijk aantal leden'.

Bij de bespreking van de 'hervorming van het kiesrecht' keert hetzelfde vraagstuk weder. Wanneer de Minister deze hervorming mogelijk achtte zonder wijziging van de grondwet, dan vroeg men, of 'een voorstel tot herziening der kieswet nog in dit zittingjaar kon worden tegemoet gezien'? Moest de grondwet worden gewijzigd, om tot een hervorming van het kiesrecht te geraken, 'dan verwachtte men, dat de Regeering zoo spoedig mogelijk het voorstel tot grondwetsherziening aanhangig zal maken, ook al betreft het enkel de voorschriften omtrent de kiesbevoegdheid'.

Nu weet iedereen, welke lastige formaliteiten aan de wijziging der grondwet zijn verbonden; vandaar, dat die wijziging, wanneer zij plaats heeft, wel overwogen moet zijn, zoodat zulk een herziening voor zeer geruimen tijd niet meer behoeft plaats te hebben.

Aan zulke gewone overwegingen echter storen de Kamerheeren zich niet. Wijzig even de grondwet, wanneer dat voor de hervorming van het kiesrecht noodig is - zoo luidt het. Inderdaad, dezelfde lichtzinnigheid, die op een onverwacht oogenblik de grondwetswijziging aan

de orde stelde in een brief aan den Koning, plant zich in de Kamer voort als de schimmelplant. Eerst wetten vragen, met aandrang, met den meest mogelijken spoed, en wanneer zij er zijn, van die wetten partijcabaal gemaakt, ziedaar, helaas! het niet ongewone verschijnsel.

Had men dus geen reden, om onstuimige algemeene beraadslagingen te verwachten? Wel werd hier en daar in het 'Voorloopig verslag' juist niet het ongerijmde van deze voorstelling van zaken aangetoond, maar toch een woord gezegd van bedaard overleg; wellicht om den geest van het eerste lid der commissie van rapport weer te geven, stond echter overal felle oppositie op den voorgrond; het was geheel, of men een 'chambre de combat' zou hebben.

Tegenover zulk een kwaadaardige oppositie, en daarbij zulk een groot verschil van meening, blijkbaar ook onder de fracties der liberale partij, was het antwoord der Regeering kalm en bezadigd. Het is ons voornemen niet, dit stuk uitvoerig na te gaan, maar wij willen op een paar hoofdpunten wijzen, waarop de aandacht dient gevestigd, al staan zij in de 'Memorie van Beantwoording' met treffenden eenvoud. 1°. Het vorig Ministerie zou met de aanneming van de voorwaarde tot aanblijven, door den Minister van Binnenlandsche Zaken gesteld, niet zijn te behouden geweest, omdat er juist over die voorwaarde - grondwetsherziening - verschil van gevoelen bestond. 2°. Het constateeren van 'het feit, dat het individualisme en de afkeer van den band eener partij ten onzent sterker dan elders ontwikkeld is'. 3°. 'Wijziging der grondwet mag alleen dan aan de orde worden gesteld, wanneer zij de vrucht is van eene door grondig onderzoek en gedachtenwisseling gerijpte volksovertuiging en als gebiedend noodzakelijk wordt erkend.' Alleen onder deze voorwaarde kan de grondwet blijven, wat zij behoort te zijn: het vaste fundament der staatsinrichting. En wordt het gewichtige werk van die wijziging ter hand genomen, dan behoort men zich vooraf te hebben verstaan over den aard, de richting en den omvang van de hervormingen, wier noodzakelijkheid op den voorgrond treedt.

In weerwil van deze bezadigdheid nam echter de onrust toe; men sprak van het aangroeien van het aantal Kappeyneanen; de vraag, of afstemming van de begrooting, om redenen, buiten de begrooting gelegen, geoorloofd was, werd weder geopperd; men had daarbij voornamelijk het oog op den formeerder van dit Kabinet, den Minister van Buitenlandsche Zaken; afstemming van zijn begrooting werd voor waarschijnlijk gehouden, want er moest een schitterend bewijs worden gegeven van de 'vastheid van de constitutioneele beginselen'.

Vóór wij de algemeene beraadslaging over de staatsbegrooting nagaan, moeten wij even een zaak bespreken, in ons vroeger overzicht van den politieken toestand van ons land toegelicht. Wij bedoelen het plotseling aan de orde stellen van de Grondwetsherziening door den vorigen

Minister van Binnenlandsche Zaken, den heer Kappeyne. In ‘Vreemde ontknooping’ achtten wij het voor den naam van den heer Kappeyne zelfs wenschelijk, dat het denkbeeld van grondwetswijziging een inval was, en geen overdacht plan; immers, ware het een overdacht plan, dan moest men veronderstellen, dat de zaak ware behandeld met al den ernst, die zulk een gewichtig onderwerp vereischt. ‘Herziening van de grondwet’, zoo schreven wij, ‘kan geen zaak zijn van een enkele partij, maar vertegenwoordigers van alle fracties moeten daaraan meewerken. Immers, zou het geen ramp zijn, wanneer ook de grondwet een partijwerk werd, waarvoor men juist om die reden niet van allen eerbied en achting kan verlangen? Laat de partijziekte nog zoo groot zijn, de grondwet moet een nationaal karakter blijven dragen, zij moet staan boven de partijen.’ Ook de tegenwoordige Regeering is, blijkens de woorden uit de ‘Memorie van Beantwoording’, boven aangehaald, van dit gevoelen.

Tegen dit gevoelen is echter dezer dagen een strijdschrift verschenen, dat een afzonderlijke bespreking verdient, niet zoozeer om den inhoud, als wel om den persoon van den schrijver, daar deze deel heeft uitgemaakt van het vorige Ministerie. Men begrijpt reeds, dat wij bedoelen de brochure van den heer J.C.G. den Beer Poortugael, oud-Minister van Oorlog(*).

Het is de gewoonte niet, dat Ministers de zaken van het Kabinet, waartoe zij behoord hebben, voor het groote publiek in brochures bespreken en het is wenschelijk, dat dit hooge uitzonderingen blijven. Er schijnt echter tegenwoordig twijfel te bestaan, welke personen in kranten of in brochures mogen schrijven, en na al de lange circulaires, die de heer Den Beer Poortugael tijdens zijn kortstondig Ministerschap heeft vervaardigd, tot zelfs over het aardappelschillen van de soldaten, is het zeker niet onverklaarbaar, dat hij persoonlijk behoefte gevoelde, om de pen te voeren; het gevoel van de menschen is zoo verschillend en zoo afwisselend.

Het gevoel van dezen oud-Minister van Oorlog uit zich met zekere heftigheid, en, wat minder gepast is, hij is beleedigend voor anderen. De meening, dat Kappeyne de grondwetswijziging ter elfder ure heeft opgeworpen, om met een kunstgreep zijn ministerieele loopbaan te eindigen - wordt door den heer Den Beer Poortugael verklaard voor een ‘onwaar verzinsel op zoodanige behendige wijze uitgestrooid, dat een groot deel van 't publiek geeindigd is met er geloof aan te hechten’. Het toeschrijven van dit plan wordt genoemd ‘miskenning en verguizing’ van den heer Kappeyne.

Bij het meest oprechte streven, om niemand te miskennen en niemand te verguizen, heeft de heer Den Beer Poortugael ons echter niet overtuigd; het eenige juiste, waarover hij licht heeft verschaft, is,

(*) De noodzakelijkheid tot Grondwetsherziening voor de defensie door J.C.C. den Beer Poortugael, oud-Minister van Oorlog 's Gravenhage, Martinus Nijhoff.

dat de grondwetswijziging vroeger door den heer Kappeyne met den heer De Roo ernstig is besproken als een noodzakelijkheid voor een goede regeling van 's lands weerbaarheid. Wij nemen dat aan op het gezag van den heer Den Beer Poortugael, omdat wij niet gelooven, dat hij werkt met ‘onware verzinsels’, maar dat hij is een eerlijk, zelfs gemoedelijk man, die volkomen ter goeder trouw handelt, spreekt en schrijft. Dit neemt echter niet weg, dat de logische gedachtengang bij den oud-Minister van Oorlog veel te wenschen overlaat.

De grondwetswijziging is vroeger besproken, 't is waar; maar waar is dit niet geschied? In de laatste tien jaren is dit onderwerp in de pers meermalen aan de orde geweest, en er zullen slechts weinige staatslieden zijn, die, in het afgetrokkene beschouwd, niet overtuigd zijn van het wenschelijke van de wijziging van de tegenwoordige grondwet. Niet minder sterk is echter bij alle nadenkenden de overtuiging, dat die wijziging een zaak is, die met veel ernst, veel tact, moet worden aangevat, terwijl zooveel mogelijk moet worden vermeden, daarvan een partijzaak te maken; zulk een taak kan alleen worden ondernomen door een sterke regeering, een regeering, die allen eerbied en achting inboezemt. Kan aan deze voorwaarde tijdelijk niet worden voldaan, dan is het beter te wachten.

De oud-Minister van Oorlog heeft aan dit bezwaar volstrekt niet gedacht en springt over het niet spreken van het volksbewustzijn heen met de phrase: ‘Eene regeering moet regeeren en gouverner c'est prévoir.’

Aangenomen echter, dat dit niet zoo is - en wij kunnen ons voorstellen, dat òf weinig nadenkende, òf zeer heethoofdige staatslieden er anders over denken - ook dan nog zal wel door allen erkend worden, dat een Ministerie, dat zulk een voorstel doet, voor 't minst eendrachtig moet zijn en zulk een voorstel, niet alleen in schijn, maar ook in wezen, moet uitgaan van de geheele Regeering; een voorstel tot grondwetswijziging kan nooit uitgaan van één Minister of eenige Ministers.

En op dit punt is juist de verdediging van den heer Den Beer uiterst zwak; de voorstelling van de zaak is zelfs scheef en in strijd met de werkelijkheid. ‘De voordracht (tot grondwetswijziging)’, schrijft hij, ‘was aan alle Ministers bekend en zou voorzeker ook door allen - misschien met uitzondering van de Heeren Van Rees en Gleichman - zijn onderteekend, wanneer de steller niet had geoordeeld het alléén te moeten doen, omdat het een antwoord behelsde van hem persoonlijk, op een Kabinetsschrijven namens den Koning tot hem gericht.’

Wij spatieeren, omdat wij den nadruk willen leggen op die uitdrukking; dat misschien is merkwaardig; hetzelfde kan men zeggen van dat bekend; de Ministers wisten het evengoed als een aantal andere personen in de residentie, maar stemden zij er ook mee in? De ervaring heeft het tegendeel geleerd van de heeren Van Rees en Gleichman.

Meende de heer Kappeyne, dat het hier een persoonlijke zaak gold, dan ware het toch wenschelijk geweest, dat in het voorstel aan den Koning de instemming van de andere Ministers werd gemeld. Op zulk een brief moest natuurlijk het advies van den Ministerraad worden gevraagd, en men weet met welk een afloop. Dit juist is het gevaarlijke van het uitgeven van zulk een brochure door een - en nog wel een zeer logisch denkend Minister - dat wij slechts één getuige hebben; om een juist oordeel te vellen in deze zaak, zou men ook de andere getuigen moeten hooren, en vooral ook de reden moeten weten, die den heer Tak bewoog, om in geen geval zijn portefeuille weder te aanvaarden. Achter de vorige Ministercrisis steekt meer, dan de heer Den Beer schijnt te bevroeden.

Er is nog een ander zwak punt in de brochure. De heer Den Beer heeft bij de aanvaarding van de ministerieele portefeuille met den heer Kappeyne over de grondwetswijziging gesproken, en beiden waren van het wenschelijke daarvan zeer innig overtuigd. De heer Den Beer schijnt van omhaal te houden en in de behandeling van zaken even omslachtig te zijn als in het schrijven van zijn bekende vele circulaires; hij maakte ‘eene memorie, waarin zijne beginselen, voornemens en voorwaarden werden vermeld’.

In die memorie stond ook het ‘w e n s c h e l i j k e ’ van de herziening van het 8ste hoofdstuk der grondwet. Maar - zoo luidt het verder - ‘ik kende de leden van het kabinet òf niet òf te weinig om te weten, hoe het met hun ernstigen wil tot regeling der defensiebelangen gesteld was. Die overwegingen deden mij de reserve er bijvoegen: Geschiedt niet het eerste (grondwets-herziening) dan behoort *dadelijk* tot het laatste (naar hervorming te trachten zonder die herziening) te worden overgegaan.’

Men ziet hieruit, dat het aan de orde stellen van de grondwetsherziening volstrekt geen uitgemaakte zaak was; er hebben algemeene overwegingen plaats gehad, van geheel persoonlijken aard; de zaak was zoo weinig dringend, dat er personen in den Ministerraad zitting konden nemen, zonder dat over de grondwetsherziening een woord met hen was gerept. En dan vragen wij opnieuw: was het een daad van politiek overleg van den heer Kappeyne, om in een persoonlijken brief aan den Koning de grondwetsherziening tot een voorwaarde te maken van zijn blijven? die vraag te doen zonder instemming van den geheelen Ministerraad, in een tijd van een slepende ministerieele crisis, van een ontbinding van het zoogenaamde liberale partijverband, een ontbinding, waartoe de heer Kappeyne zelf het meest heeft meegewerkt? Moest zulk een allerbelangrijkste regeeringsdaad niet vooraf op de partijvergadering zijn besproken, aangenomen, dat de grondwetsherziening een zaak kan zijn van een enkele partij?

Van welke zijde men de quaestie ook beziet, de daad van Kappeyne blijft uit een politiek oogpunt onverklaarbaar, en wanneer de heer

Den Beer zegt: ‘Het vorig Ministerie is gevallen, omdat het de vaan der grondwetsherziening heeft opgeheven’, dan beschuldigen wij hem niet van ‘het behendig uitstrooien van onware verzinsels’, maar van het uitspreken van een zeer oppervlakkig oordeel, veroorzaakt door òf ongenoegzame kennisneming, òf lichtzinnig voorbijzien van de feiten.

Wij betreuren het uitgeven van de brochure, omdat zij bij een zekere gemoedelijke gehechtheid aan den persoon van den heer Kappeyne - een gehechtheid, die wij overigens kunnen verklaren - te weinig de zaak toelicht, het publiek eenzijdig inlicht en door een scheef oordeel nog meer op het dwaalspoor brengt. Het oordeel over de daad van Kappeyne kan door zulke gegevens niet gewijzigd worden, en na de lezing van de brochure zegt men: het afgetreden Ministerie had een zwak lid meer, dan wij wisten.

Wij keeren thans terug tot de algemeene beraadslaging over de staatsbegrooting. De houding van den heer Van Houten wekte terecht bevreemding op; men zou haar als van geheel persoonlijken aard - de heer Van Houten vertegenwoordigt geen partij - kunnen laten rusten, ware 't niet, dat men den Groninger afgevaardigde kan nemen als een type uit dien kring van personen, die den zonderlingen greep van Kappeyne ten eigen bate geëxploiteerd hebben. Mr. S. van Houten was geen vriend van Kappeyne; integendeel, hij was met den hoofdleider van de liberale partij zoo weinig ingenomen, dat hij het partijverband niet langer kon uithouden. Dat nu de heer Van Houten nog meer met grondwetsherziening is ingenomen dan Kappeyne, dat hij in de wijziging nog veel verder wenscht te gaan, niemand zal hem dit ten kwade duiden. Maar vreemd mag het genoemd worden, dat na de zonderlinge wijze, waarop die herziening door Kappeyne werd aan de orde gesteld, dit Van Houten en anderen kon bewegen, om hun oordeel over den expremier belangrijk te wijzigen en de vaan, door het verkeerd opsteken bijna in miskrediet gebracht, weder op te heffen.

De heer Van Houten moge dit in zijn eigenaardigen vorm wat krasser gedaan hebben, hij staat hier niet alleen. Velen zijn met hem van dezelfde meening. Terwijl vóór den inval van Kappeyne de grondwetsherziening onder aan het program stond van de liberalen, wordt zij nu op eens voorop geplaatst. Financieele hervorming, uitbreiding van het kiesrecht, niets kan meer behandeld worden, zonder dat eerst de grondwet gewijzigd is. Vanwaar die plotselinge verandering? Is op eens de volksgeest ontwaakt en is het voorstel van Kappeyne de vonk geweest, die de vlam deed uitbarsten? Niemand kan het met eenigen ernst beweren. Nergens bewijzen van sympathie, nergens geestdrift; men kreeg integendeel den indruk, dat aan de in het afgetrokkene zeer wenschelijke herziening van de grondwet een slechte dienst was bewezen, omdat de zaak in een verkeerd spoor was gebracht. De eenige verklaring, die men van dit verschijnsel kan geven, is, dat de politieke

ontwikkeling over 't geheel zeer gering is, ook bij hen, die den naam hebben van de openbare meening uit te spreken of die te leiden.

Hoe, grondwetsherziening op dit oogenblik, nu er geen meerderheid in de Kamer bestaat, nu het liberale partijverband is uiteengeslagen, de conservatieve partij op hoogst onnatuurlijke wijze is saamgesmolten tot een schamel kuddeke, nu twee clericale fracties als woedende vijanden van de moderne maatschappij zijn opgetreden, nu de geheele partijvorming in onze Kamer berust op een ongezonden grondslag!

Met geschreven of gesproken woorden kan men het liberale partijverband niet weer aaneen lijmen, en eendracht te prediken aan heterogene elementen, is een arbeid, waaraan geen verstandig mensch zich kan wijden.

Denk voor een oogenblik de gevolgen eens in! Om grondwetsherziening te verkrijgen op dit oogenblik, zou men moeten beginnen, dit Ministerie te nopen af te treden, want, zooals men weet, staat de zaak bij deze Regeering onder aan het program. En welk een verwarring zou er geboren worden, wanneer dit Ministerie heenging! Wie zou in staat zijn, een nieuw Kabinet te vormen, dat met deze Kamer kan leven? Inderdaad, men kan zich niet genoeg verbazen over het gebrek aan doordenken, dat er soms blijkt te bestaan bij hen, die hier zoogenaamd aan politiek doen.

De poging van den heer Van Houten, om den Koning voor te stellen als den hinderpaal voor de grondwetsherziening en kroon en volk tegenover elkander te plaatsen, behoeft ternauwernood vermelding; zulk een voorstelling is geheel in strijd met de feiten en even eenzijdig als het oordeel van den heer Den Beer Poortugael. Opgang heeft de meening van Van Houten dan ook nergens gemaakt.

Het kan natuurlijk onze bedoeling niet zijn, om al de verschillende sprekers bij de algemeene beraadslagingen na te gaan; in de eerste plaats loont dat de moeite niet; de beraadslaging was een breede, gerekte herhaling van hetgeen in het ‘Voorloopig verslag’ reeds was gedrukt en door de Regeering schriftelijk beantwoord; in zoover zou men de algemeene beraadslagingen kunnen noemen een dorschen op leeg stroo. Ook spraken niet, zooals in andere parlementen, de hoofden der fracties; neen, het heeft meer van een debating-club, waarin iedereen spreekt, die zijn stem wil doen hooren; men voert het woord, zonder iets nieuws te zeggen te hebben of zonder iets voort te brengen, dat òf de Kamer, òf het publiek daarbuiten belang inboezemt. Het eenige, wat ons daarbij heeft getroffen, is, dat de leden, meer dan anders, notitie namen van hetgeen hun ‘geachte’ collega's gezegd hebben, en de punten van verschil of van overeenkomst tot uitgangspunt maakten van nieuw gepraat.

De houding van de clericale stokebranden tegenover dit Ministerie is bekend, en men verkreeg van hen, wat men verwachten kon; ver-

heffend is hetgeen zij spreken niet, noch van het politiek, noch van het Christelijk, noch van het beschaafd standpunt.

Vestigen wij nu de aandacht op hetgeen de kern der liberale partij, haar voornaamste woordvoerders hebben gezegd, en tevens op den uitslag der stemmingen, dan blijkt, dat de booze geruchten, waarvan wij boven spraken, niet bevestigd zijn; toch waren de eersten niet uit de lucht gegrepen; het 'Voorloopig verslag' moest vanzelf daartoe aanleiding geven, en de vijandige stemming tegen het Ministerie bleek ook uit andere feiten; vandaar dat men, het een bij het ander voegend, de gevolgtrekking moet maken, dat het meer onmacht geweest is van de liberale meerderheid, dan volkomen overtuiging, die zoo heeft doen handelen, dat de Regeering haar positie niet alleen behield, maar zelfs sterker uit den strijd te voorschijn kwam. De liberalen, die zulke booze plannen in den zin hadden tegen het Kabinet en in hun uitingen volstrekt geen geheim maakten van hun gezindheid, deinsden terug voor de gevolgen; het veroorzaken van een nieuwe crisis - het werd door enkele leden zelf opgemerkt - zou een slechten indruk hebben gemaakt en de logge openbare meening hebben kunnen wakker schudden.

Buitendien wist niemand, hoe in het gegeven geval een einde aan de crisis zou kunnen worden gemaakt, want de verdeeldheid, die onder de liberale meerderheid bestond, ook ten opzichte van de houding tegenover de Regeering, was groot en berustte op verschil van beginsel. Een deel van de liberalen - de volgers van Kappeyne - namen een afwachtende houding aan, traden zeer gereserveerd op, maar men las tusschen de regels, dat men den aanval verdaagde tot een meer geschikten tijd; men liet de grondwetsherziening, voor zoover daarvan met deze Regeering sprake kon zijn, op den achtergrond treden; het was, alsof men wilde zeggen: wij zullen wachten, maar met dit Ministerie geen grondwetsherziening; dat blijft voor ons; wij kunnen natuurlijk de Regeering niet verbieden, de uitbreiding van het kiesrecht, de militaire quaestie te regelen met behoud van de tegenwoordige grondwet, maar men kan bij voorbaat uitrekenen, met hoe weinig welwillendheid door ons zulke voorstellen zullen worden ontvangen.

Een ander deel van de liberale partij echter - de volgers van Van de Putte - namen een andere houding aan; had men na den val van Kappeyne van deze zijde beproefd op de beruchte partijvergadering, of er mogelijkheid bestond, een ander liberaal Kabinet te vormen, en waren deze pogingen afgestuit op den onwil van den een en de onverschilligheid van den ander, men erkende hier ronduit, dat dit Ministerie voor 't oogenblik en vooreerst het eenige denkbare was, en men dankbaar moest zijn, dat men tegenover zulk een Kabinet stond. De quaestie van de grondwetswijziging werd hier weder onder aan het program geplaatst en regeling zoowel van de kies-quaestie, als van de verbetering van het leger, mogelijk geacht onder de tegenwoordige grondwet. De redevoering van den heer Fransen van de Putte over

dit onderwerp vormt inderdaad het lichtpunt van de algemeene beraadslagingen; die taal was mannelijk, openhartig.

Aan welke zijde wij ons scharen, ligt voor de hand. Een weinig gezond verstand, en wie zal kunnen beweren, dat er bij den tegenwoordigen stand der partijen van grondwetsherziening sprake kan zijn, en vooral niet door een liberaal Ministerie; indien de zaak urgent was, dan zou zij nog eer kunnen worden toevertrouwd aan het tegenwoordige Kabinet, dat inderdaad boven de partijen staat, voor zoover dat het geval kan zijn.

Men heeft gesproken van de 'heterogene bestanddeelen' van dit Kabinet; met evenveel recht kan men spreken van de heterogene bestanddeelen van de liberale meerderheid; lijm deze bestanddeelen aaneen, het blijft toch een ongezonde grondslag, omdat de liberalen verdeeld zijn èn door beginsel, èn door persoonsquaesties. Met zulk een partij een grondwet te herzien, is een onbegonnen werk, en wie weet, welke verwarring ons stond te wachten, wanneer dit werk nu werd ondernomen. Laat eerst de liberale partij haar fouten vergroeien, georganiseerd zijn, niet door een oppervlakkig partijverband, dat in het duister werkt en over welks hechtheid niemand kan oordeelen, maar door natuurlijke aaneensluiting, door vastheid van overtuiging, waardoor de persoonsquaesties op den achtergrond treden. Voor zulk een reorganisatie zijn echter jaren noodig; er is te veel gebeurd, om spoedig zulk een verbetering te verwachten.

Er is een andere reden, om de grondwetsherziening weder onder aan het program te brengen; onze kieswet is gebrekkig en daarom is er reden voor de klacht, dat deze Kamer niet het Nederlandsche volk vertegenwoordigt. Welnu, binnen het kader van de tegenwoordige grondwet is een groote verbetering van het kiesrecht mogelijk - de heer Van de Putte wees o.a. daartoe den weg - en is het dan niet wenschelijk, een veelzijdiger Kamer af te wachten, om over de grondwetsherziening uitspraak te doen? De Minister van Financiën beweerde reeds, dat door de hervorming op zijn gebied het aantal kiezers belangrijk zal worden uitgebreid. Is die grondwet dan zoo slecht, dat wij het onmogelijk langer ermee kunnen doen? Och, de wetten zijn licht goed genoeg, als de menschen maar deugen en de staatkunde niet ontaardt in partijgescharrel, waarbij men quaesties maakt, evenals advocaten twist aanstoken, omdat zij geen praktijk hebben. Er zijn reuzenwerken voor elke Regeering, die werken wil, indien de partijziekte het arbeiden niet onmogelijk maakt.

Of men deze Regeering den tijd zal laten voor den arbeid, kan niemand met zekerheid zeggen. Waarschijnlijk is het niet, want, zooals wij boven reeds aantoonden, niet uit overtuiging, maar uit onmacht, uit vrees duldt de meerderheid deze Regeering, en er zijn nog weinig teekenen van een meer gezonden geest in onze Kamer.

Nu men in de Kamer tot onmacht was veroordeeld en de Regeering

door waardigheid, beleid en bezadigdheid geen vat op zich gaf, moest buiten de Kamer het partijgescharrel worden voortgezet. Er was reden, om het afgetreden Kabinet te laten rusten; het had zichzelf begraven. De heeren Lenting, Bergsma en Idzerda ontwierpen echter een ‘diner’ aan den afgetreden premier, die de liberale partij van den wal in de sloot had geholpen. Een diner aan Kappeyne en dat op dit oogenblik! Kan het kortzichtiger? Wilde men dan de verdeeldheid, die er bestond tusschen de liberalen, nog eens recht duidelijk aan het licht doen komen, de scheiding nog grooter maken? Begreep men zelfs het dwaze van het plan niet, toen er waren, die weigerden om mee te doen, toen er waren, die teekenden, maar zich lieten schrappen van de lijst, omdat zij tot een partijdemonstratie niet wilden meewerken? Waarlijk, indien men zulke dingen beleeft, kan men van de toekomst niet veel goeds denken.

Wellicht zal deze of gene opmerken, dat onze beschouwing al weder niet opwekkend is. Wij vragen: ligt het aan ons of aan de feiten? Wij zijn ons niet bewust, met opzet de zaken donkerder gekleurd te hebben, dan zij zijn; wij merken gaarne het goede, het gezonde op, overal waar wij het kunnen ontdekken; maar eisch niet, dat wij gunstiger over een zaak of over een persoon zullen oordeelen, omdat deze of gene partij erbij betrokken is. Dat is juist het verderf van de pers, dat zaken en personen gekleurd worden, al naarmate zij tot deze of gene richting behooren; daardoor wordt het publiek even partijziek als de Kamer en de kranten, en leert niet het ware van het onware, leugen van recht onderscheiden.

Opwekkend - ik vraag, is er reden, om opgewekt te zijn, wanneer wij denken aan het jaar, dat achter ons ligt? Zeker, het aantal van hen, die een afkeer hebben van het partijdrijven, die oog hebben voor recht en waarheid, die zich afwenden van de kleingeestige behandeling van zaken en het goede en schoone erkennen, waar zij het vinden, is grooter, dan wij in onze oogenblikken van neerslachtigheid meenen; maar bij het ruwe marktgeschreeuw en het schel geluid van hen, die niet geroepen zijn, maar zichzelf geroepen hebben tot deelneming aan de publieke zaak, zwijgen de ernstigen, uit overdreven bescheidenheid.

Ook dit behoort tot de schaduwzijden van onzen tijd; die recht van spreken hebben, zwijgen, en de ongeroepenen, de eerzuchtigen, die slechts een plaats voor zichzelf zoeken en geen hart hebben voor het algemeen belang, dringen zich op, maken zich breed, zoodat er geen plaats is voor anderen, die hun licht in de schaduw zouden stellen. In en buiten de Kamer, op politiek en maatschappelijk gebied, is er veel beunhazerij.

Tegen die kwaal is ook de uitbreiding van het stemrecht geen geneesmiddel; zal het anders worden, dan moeten de welgezinden zich aaneensluiten en zich krachtiger doen gelden met woord en daad; men

moet niet langer schromen, de zaken bij haar waren naam te noemen, en den moed hebben, ze af te scheiden van personen en partijen. Er is een kern der natie, die slaapt, maar die moet ontwaken en krachtig opkomen in den strijd des levens.

Opgewekt - neen, wij zijn het niet bij het scheiden van het jaar; veeleer is er reden tot de vraag, of wij niet onmerkbaar henendrijven naar dat maatschappelijk verval, waarbij het geld de hoofdrol speelt, en de wijze, waarop dit wordt verdiend, bijzaak is.

Herinner u de treurige financieele catastrophe in de tweede koopstad des Rijks, in het nijvere en arbeidzame Rotterdam. Pincoffs, die in Amerika een weinig meer dan armoedig leven slijt, was niet de eenige schuldige in dit drama, dat honderden ongelukkig maakte, die hun vertrouwen bleken verkeerd geplaatst te hebben. Het is een onmogelijkheid, dat zulk een kolossale windhandel gedreven kan worden door één persoon, zonder dat anderen van den onzuiveren toestand kennis dragen en toch medewerken, omdat er ook voor hen voordeel in gelegen is, en daardoor direct of indirect medeplichtig zijn aan de zwendelarij. Wanneer het recht zijn loop had gehad, dan werd daardoor niets aan den toestand veranderd, en het zou den ongelukkigen slachtoffers van de ramp weinig gebaat hebben, dat Pincoffs gearresteerd werd. Maar dat die man kon ontvluchten bij zooveel bekendheid, als er m o e s t zijn, dat de zaken niet in orde waren, en dat na die ontvluchting de vertegenwoordiger van de rechterlijke macht met een ridderorde werd vereerd - zie, dat is een feit, dat een eerlijk Nederlander van schaamte doet blozen.

Opgewekt - neen, wij zijn het niet, wanneer wij zien, hoe de onzedelijkheid toeneemt, hoe de valsche weelde ontzenuwt, hoe genot - en welk genot - het hoogste doel des levens wordt, hoe de arbeid wordt geminacht, en te midden van de zinkende maatschappij het Christelijk ideaal, het leven van adel door liefde begraven wordt onder het schetterend, honend, ontzielend kerkgetwist, dolle dweepzucht en krankzinnige onverdraagzaamheid.

Ons politiek leven is krank, omdat onze maatschappij krank is. Genezing, verbetering althans is mogelijk, maar niet zonder erkenning van de diepte, waartoe wij gezonken zijn, maar tevens ook niet zonder eendrachtige, moedige samenwerking van allen, die, het kwaad erkennend, het ook tot hun plicht rekenen, om getuigenis te geven van hetgeen zij voor waar en goed houden, en de handen ineen slaan, om het leven degelijker, gezonder te maken.

NOORMAN.

15 December '79.

De beweging der Lazzerettisten in Italië. (1878).

De Monte Amiata is een der liefelijkste streken der Appenijnen, tusschen de provinciën Siena en Grosseto in het Toskaansche gelegen. In den zomer is het klimaat er heerlijk; natuurlijk en mineraal water is er in overvloed; de grond is vruchtbaar en de plantengroei rijk. Men vindt er goede dorpswegen en een spoorweg, die de streek in verbinding brengen met Florence, Livorno en Rome; de Italiaansche en buitenlandsche reizigers kiezen dit oord meer en meer voor een lang of kort verblijf; zij, die schoone natuurtooneelen beminnen of rust en herstel van gezondheid zoeken, verlaten het verrukt en voldaan.

Aan de oostelijke helling van het gebergte, welke tot de provincie Siena behoort, liggen de gemeenten Abbadia, San Salvatore, Piancastagnajo en Radicofani; aan de westelijke (provincie Grosseto), de gemeenten Roccalbegna, Santa Fiora, Arcidosso, Casteldepiano en Cinigiano. De laatste drie tellen 17094 inwoners, waarvan 5768 in de bebouwde kommen en 11326 in gehuchten of verspreide hutten wonen; de oppervlakte is 374 vierkante kilometers.

Er is in deze streek niet veel onderwijs te krijgen. Wel worden in de vijf laatstgenoemde gemeenten het voor eene bevolking van nog geen 28000 zielen betrekkelijk groot getal van 39 scholen aangetroffen, maar het zijn alleen scholen van 't meest elementair onderwijs (*scuole elementari di grado inferiore*), waar niet veel meer dan lezen en schrijven te leeren is; te Arcidosso en Casteldepiano hebben die scholen slechts twee klassen, in Cinigiano drie. Welk gebruik van deze inrichtingen van onderwijs wordt gemaakt, blijkt uit de volgende cijfers:

	Getal scholen.	**Kinderen in den schoolleeftijd.**	**Schoolbezoekers.**	**Genieten dus geen onderwijs.**
Arcidosso	7	827	305	63 pct.
Casteldepiano	7	387	254	35 pct.
Cinigiano	9	346	265	24 pct.
Roccalbegna (bev. 4527)	7	392	200	49 pct.
Santa Fiora (bev. 6304)	9	437	390	11 pct.

Schoone natuur, verspreide bevolking, weinig onderwijs, ziedaar de geliefde verblijfplaatsen van dweepzucht en onkunde. Geen wonder, dat deze door de natuur rijk bedeelde streek het tooneel kon zijn van eene beweging van religieus-politiek en aard als die van 1878, toen een man als David Lazzeretti van de domheid zijner buren wist gebruik te maken tot het verwekken van woelingen, die gelukkig nog intijds door het openbaar gezag konden worden gestuit, terwijl de poging den opruier het leven kostte en zijnen volgelingen tal van rampen bracht.

Nu door de jongste processen de aandacht weder op den opstand

van Lazzeretti gevestigd is, kan het dienstig zijn, den loop en den aard der beweging eenigszins uitvoerig te doen kennen. Het hier volgend overzicht is ontleend aan de daarover door de burgerlijke en rechterlijke autoriteiten uitgebrachte rapporten, door de regeering van Italië eenige maanden geleden in het licht gegeven.

David Lazzeretti werd 6 November 1834 te Arcidosso geboren. Hij ontving onderwijs in de beginselen van lezen en schrijven, doch moest als knaap reeds zijn vader, die voerman was en de voornaamste voortbrengselen van den Monte Amiata naar de markt bracht, in zijne beroepsbezigheden behulpzaam zijn. Flink ontwikkeld van lichaam, van een sterk gestel, twistzoekend van aard en een onverbeterlijk godslasteraar zijnde, had David weldra eene zekere vermaardheid in den omtrek zijner woonplaats verworven.

In 1857 huwde hij, tegen den zin harer ouders, Carolina Minucci, die hem eene trouwe levensgezellin, later eene werkzame medearbeidster in het volvoeren van zijne plannen was. In 1860 nam hij als vrijwilliger dienst bij de cavalerie, en nam aan het gevecht van Castelfidardo deel; later nam hij zijn oud bedrijf van voerman weder op, doch maakte daar geen beste zaken mee. Op zijne tochten kwam hem een verhaal der lotgevallen van Bertoldo in handen, dat hij met graagte las; zijne levendige verbeeldingskracht raakte opgewekt, en hij viel aan op de weinige boeken, die hij bemachtigen kon, meest tooneelstukken van schrijvers van lagen rang, die met erotische liederen de koopwaar uitmaken, door marskramers op kermissen en markten ten platten lande uitgevent. Hij trad zelf als auteur in hetzelfde genre op, en schreef gedichten en tooneelstukken, waarvan taal en stijl hoogst gebrekkig waren, en waarin noch poëzie, noch gezond verstand te bespeuren was. Inmiddels ging zijn bedrijf hard achteruit.

Op den raad zijner vrienden liet hij zijne proefnemingen op letterkundig gebied geheel varen, doch om zich met even grooten ijver toe te leggen op de studie en de uitlegging van de heilige schriften. Weldra volgden hierop profetische droomen en allerhande verschijningen en gezichten; naar hij voorgaf, werden hem in den slaap door een monnik wonderlijke openbaringen gedaan, met last die aan den Paus mede te deelen. Met dit doel ging hij twee- of driemaal naar Rome, doch tevergeefs. Op elke reis had hij nieuwe visioenen; en telkens verscheen dezelfde monnik weder, die hem gelastte, naar Rome terug te keeren om zijne zending te volvoeren. Ten slotte gelukte het hem (gelijk hijzelf verhaalt), door de tusschenkomst van invloedrijke personen met een kardinaal in aanraking te komen, die hem een schriftelijk verslag van al zijne droomen en verschijningen vroeg, met de toezegging, dat hij spoedig tot den Heiligen Vader zelf zou toegelaten worden. Hierop ging hij een kluizenaarsleven leiden in het Sabijnsche gebergte, waar hij zich van Augustus 1868 tot Januari 1869 ophield, voortdurend,

naar hij voorgaf, door engelen en heiligen bezocht, die hem zijne toekomstige grootheid voorspelden en hem de gave der profetie mededeelden. Hoezeer deze gemeenschap en deze gaven hem verhieven tot heiligheid en wijsheid, kan blijken uit de naar inhoud beuzelachtige en naar taal en stijl ontoonbare brieven, die de kluizenaar aan zijne vrouw verzond. Dezen lezende, verbaast men zich erover, dat de schrijver van grootheid en glorie droomen, en zich een wereldhervormer, een leider en profeet, een tweeden Jezus Christus wanen kon; ja, meer nog, dat hij duizenden tot dweepzucht kon vervoeren, en vrienden en volgelingen vinden in anderen, op wier beginselen wel veel aan te merken was, maar die toch personen waren van een ontwikkeld verstand en eene eervolle plaats innamen in de maatschappij.

Voor het overige staat het, afgescheiden van 's mans droomen en verschijningen (blijkens het getuigenis van zijne nabestaanden en aanhangers) vast, dat Lazzeretti in de eerste maanden van 1868, waarschijnlijk wegens zijne ongunstige geldelijke omstandigheden, zich meer afgetrokken toonde, dan zijne gewoonte was. Hij gewaagde van de geheimenissen zijns levens, en zeide menigmaal tot Filippo Corsini, den meest verblinde zijner latere volgelingen en den meest ijverigen apostel zijner leer, dat hij eene groote reis ondernemen en eenigen tijd buitenslands verblijven zou, om als vermogend man terug te keeren en al zijne vrienden te verrijken. Waarmede hield zijn verwarde, overspannen geest zich destijds bezig? In aanmerking nemende, dat dit gebeurde in de eerste maanden van 1868, toen na de treurige voorvallen van Mentana de reactie zijn gemoed had verstoord, houdt men het ervoor, dat Lazzeretti toen voornemens was, zich aan de zaak van het Pauselijk gezag te verbinden, en daardoor groote stoffelijke voordeelen te behalen. Tijd en omstandigheden konden hem daarvoor een middel hebben aan de hand gedaan.

Inmiddels had zich in de omstreken van Arcidosso het gerucht verspreid van David Lazzeretti's plotselinge bekeering, van zijn kluizenaarsleven in het Sabijnsche gebergte, en van zijne gemeenschap met engelen en heilige mannen en vrouwen. De een sloeg daaraan geen geloof, maar schold hem dwaas of bedrieger; anderen, lichtgeloovig voor alles, wat wonderlijk en bovennatuurlijk is, namen de vreemdste berichten als waarheid aan; anderen weer - en zoo hielden zich de meesten - schortten hun oordeel op, of wachtten althans met partij kiezen, totdat de groote meerderheid haar oordeel zou uitgesproken hebben. Toen de nieuwe profeet, want dezen naam nam Lazzeretti terstond aan, tegen den avond van 8 Januari 1869 zijne terugkomst in het vaderland aangekondigd had, werd hij door eene groote menigte personen, deels vrienden, deels eenvoudig nieuwsgierigen, met ongeduld verwacht. Hij kwam inderdaad; zijn statige tred, zijn lange, verwaarloosde baard, zijne stootende spraak, als die eens zieners, en vooral het, naar zijn zeggen, door Sint Pieter zelf op zijn voorhoofd inge-

drukt merkteeken (uit een kruis tusschen eene rechte en eene averechtsche *C* bestaande, en welk teeken op de schouders en de dijen herhaald was), dat alles maakte het blind geloof van dezen, de nieuwsgierigheid van genen gaande; de ongeloovigen wendden zich met eene schouderophaling af, doch niemand had den moed, om openlijk tegen het dom bedrog op te komen. Van toen aan werd David Lazzeretti's huis aanhoudend bestormd door mannen en vrouwen, ouden en jongen, meest uit den boerenstand of dien der kleine grondeigenaren, waarvan de een kwam, om hem te hooren profeteeren, de ander, om naar zijne opgeschroefde predikatiën te luisteren, een derde, om zijn raad in te winnen in particuliere aangelegenheden. Toen hij dan ook in den aanvang van Juli 1869 op het denkbeeld kwam, om op den berg Labbro een toren te stichten, kwam bijna de gansche bevolking van Arcidosso en de omliggende landstreek uit, om hem bij den opbouw behulpzaam te zijn, hetzij door het verstrekken van materialen en werktuigen, hetzij door zelf de handen aan den arbeid te slaan. Men verhaalt, dat enkele ongelukkigen het verstand verloren, dat anderen met een last, die hunne krachten te boven ging, van steigers vielen, en aldus op eene noodlottige wijze het leven verloren, alles tot vervoering, bewondering en afgunst van de talrijke aanwezigen, die in deze ongelukken niet anders dan het bewijs eener goddelijke uitverkiezing konden zien. Na den zeer hoogen toren werden de kerk en de hermitage op den top van den Labbro van het geld en met den arbeid eener juichende bevolking gebouwd. En deze kerk, dit zij terloops opgemerkt, werd voor den eeredienst opengesteld met machtiging van den Bisschop van Montalcino, die haar inwijdde en als bedienende geestelijken Polverini en Imperiuzzi aanstelde, dezelfden, die later tot rebellen en ketters verklaard werden.

In den avond van 15 Januari 1870 legde David Lazzeretti, wien de gaven van zijne geloovigen reeds begonnen toe te vloeien, een groot avondmaal aan voor velen zijner vrienden en volgelingen, waarop hij een (in zijn *Risveglio dei popoli*, bl. 62, later openbaar gemaakt) stuk voorlas, dat, nevens de gewone voorspellingen van toekomstige rampen en omwentelingen, de aankondiging inhield van zijn aanstaand vertrek naar een onbekend land, waar hij boete zou doen voor zijne eigene en anderer zonden en aldus waardig zou worden, Gods eigen stem te vernemen; den 7^{den} Maart zou hij op den berg Labbro terug zijn. Hij hield woord op den bepaalden dag, na zich als kluizenaar op het eiland Monte Cristo opgehouden te hebben, waar hij met het verhaal van zijne visioenen en van zijne gesprekken met het Opperwezen, te midden van donderslagen en bliksemschichten gevoerd, de dweepzucht ook van de weinige, aldaar gevestigde visschers opwekte.

Na eenige weken gingen de gebroeders Rafaël en Josef Vichi, zeer welgestelde landbouwers (die bij het aanhangen der valsche theorieën van Lazzeretti bezittingen en vrijheid beide hebben verspeeld), hem op-

zoeken, om hem naar zijne woning terug te brengen. Toen zij te San Stefano gekomen waren, vreesde het plaatselijk bestuur voor rustverstoringen door de toejuichingen en de uitgelatenheid der geheele bevolking, die sterk met den nieuwen profeet ingenomen was, en liet dezen verzoeken, zich uit die plaats te verwijderen, door een officier van de karabiniers, welke hem tot Orbetello begeleidde. Vandaar begaf zich Lazzeretti naar Scansano, waar hij zich ophield tot den voor zijnen terugkeer op den Labbro bepaalden dag; zijnen volgelingen maakte hij diets, dat hij zich in de omstreken van Buriano opgehouden had, om zijne vasten te houden, die juist 47 dagen hadden moeten duren.

Tegen zijne aankomst in den avond van 7 Maart kampeerde een menigte van ongeveer 1500 personen op den top van den Labbro, te midden van groote vuren, deels aangelegd tegen de op den bergtop heerschende koude, maar deels ook als eene vreugdebetooning over de terugkomst van den profeet. Deze verscheen plotseling, als uit den hemel gevallen, in hun midden (een kunstgreep, wel berekend, om de verbeeldingskracht van deze arme bedrogenen te treffen), sprong op een rotsblok en las zijnen broeders in den geloove de redevoering voor, welke onder den titel: ‘God ziet ons, oordeelt ons, verdoemt ons’, in het reeds genoemd *Risveglio dei popoli* (Het ontwaken der volkeren) te lezen is.

Om deze rede diende de ambtenaar van politie te Arcidosso eene aanklacht tegen David Lazzeretti in, als zich schuldig makende aan den rechtstreekschen toeleg, om de regeering omver te werpen of den regeeringsvorm te veranderen, het aanzetten tot burgeroorlog, vernieling, moord en plundering in een of meer gemeenten van den Staat, misdrijven, voorzien bij art. 97 en 126 van het strafwetboek voor Toskane. De rechtbank van Grosseto verklaarde echter bij vonnis van 29 April 1870, dat er geene termen tot vervolging aanwezig waren.

De verschillende, door Lazzeretti opgerichte maatschappijen, waarover later meer, leverden inmiddels haren stichter groote winsten in geld en goederen op. Ten einde de belangen van de beklagenswaardige bevolking te beschermen, werd alsnu eene nieuwe aanklacht tegen hem ingediend, en wel wegens veelvuldige oplichterijen. De rechterlijke autoriteit gelastte de voorloopige inhechtenisneming, en in den nacht van 22 op 23 Augustus 1871 werd deze last door eene sterke macht karabiniers, aan het hoofd waarvan een officier en de politieambtenaar stonden, ten uitvoer gelegd. Bij zijne aankomst te Scansano werd de gevangene opgewacht door den rechtsgeleerde Giovanni Salvi, gewezen procureur-generaal van de Groothertogelijke regeering, een man van weinig moraliteit, maar zeer geacht om zijne kunde en zijn rijkdom. Hij verwelkomde den gevangene aan zijn rijtuig met openbare blijken van achting en eer, en legde onmiddellijk bij de rechtbank de verklaring af, dat hij zich met de verdediging belastte; tevens verzocht hij het ontslag van den gevangene onder borgtocht, welken hijzelf zich bereid verklaarde te stellen. Dit verzoek werd toegestaan en Lazzeretti in

vrijheid gesteld, onder verplichting van zich te Scansano te blijven ophouden. Ruim zes maanden bleef hij daar, in de woning van den genoemden advocaat, totdat de raadkamer 9 Maart 1872 wederom verklaarde, dat er geen termen tot vervolging aanwezig waren.

Na dezen tijd bleef hij een tijdlang op den berg Labbro, totdat hij, de rust en het zelfbedwang moede, zijn oude zwerversleven weder opvatte en den omtrek van Rieti doorkruiste, overal de godsdienstige dweepzucht der bevolking opwekkende en met hare edelmoedige giften zijn voordeel doende. Op aanvrage van het openbaar ministerie werd hij eindelijk opnieuw in voorloopig arrest gesteld, en bij een vonnis van 25 Mei 1874 werd hij, wegens oplichterij en landlooperij, veroordeeld tot eene gevangenisstraf van vijftien maanden, een jaar onder toezicht van de politie, en tot betaling der gerechtskosten. Hij kwam echter in beroep bij het hof van appèl te Perugia en werd, bij arrest van 20 September 1874, geheel vrijgesproken. Als eene merkwaardige bijzonderheid kan hierbij worden vermeld, dat Lazzeretti, een beroep doende op de edelmoedigheid zijner vrienden tot het betalen der gerechtskosten, in enkele dagen 2599 Lire ontving, grootendeels uit Frankrijk gezonden giften.

Omstreeks dezen tijd, hetzij de zaken niet naar zijn zin gingen, hetzij hij zijne persoonlijke vrijheid niet veilig genoeg achtte, verhuisde Lazzeretti met de zijnen naar Frankrijk, waar hij langen tijd de gast was van zekeren Heer Du Vachat, rechter te Belley, terwijl zijn zoon Turpino in het *Collège de Marie* te Lyon en zijne dochter Bianca in eene kostschool te Bourg geplaatst werden. Misschien zouden wij nimmermeer van hem gehoord hebben, al waren zijne beginselen op den Labbro ook veld blijven winnen, indien hij niet den 6^{den} Maart 1878 teruggekeerd was, vast besloten, naar het schijnt, om nieuwe ondernemingen te wagen en ditmaal krachtig op te treden. Na weinige dagen reeds, den 10^{den} Maart, vertrok hij, volgens zijn zeggen naar Rome, doch inderdaad naar eene onbekende bestemming; den 5^{den} Juli keerde hij terug, om 18 Juli nogmaals te vertrekken; eindelijk vestigde hij zich in den ochtend van 25 Juli met zijn uit Frankrijk teruggekeerd gezin op den Labbro. Den 18^{den} Augustus had de bloedige ontknooping plaats, welke elk weldenkende betreuren moet.

Reeds is melding gemaakt van de plotselinge verandering, in de eerste maanden van 1868 in Lazzeretti's manier en taal voorgevallen; van zijne behoefte tot het ondernemen van eene groote reis, gelijk hij aan zijn trouwen vriend en medestander Filippo Corsini had verhaald, van welke reis hij zoo rijk terug zou komen, dat hij ook zijn vriend tot een rijk man zou gemaakt hebben; van zijne onder voorwendsel van bedrijfszaken ondernomen, herhaalde tochten naar Rome, waarop hij met kardinalen en hooge waardigheidbekleeders van het Pauselijk hof in aanraking kwam; van zijn kluizenaarsleven in het Sabijnsche gebergte, vanwaar hij, een nieuw mensch geworden en met het uiterlijk teeken

van heiligheid, de gave der profetie en van andere door Sint Pieter ingegeven deugden op het voorhoofd, naar Arcidosso, zijne vaderstad, terugkeerde. Men moet daarbij in het oog houden, dat hij van dien tijd af het plan had, om zich in dienst der reactie te stellen en op zoodanige wijze op te treden, als tijd en omstandigheden zouden aangeven. Wij treffen dan ook in al zijne geschriften, ook in die, welke op het einde van 1877 het licht zagen, deze verklaring herhaaldelijk aan: ‘dat hij geboren en gedoopt was in den schoot der Christelijke, Katholieke, Apostolische, Roomsche kerk; dat hij in hare gemeenschap leven en sterven wilde, en dat al zijne handelingen, daden en geschriften overeenkomstig zouden zijn aan de leer dier kerk, geregeerd door haar zichtbaar hoofd op aarde, den opperpriester Pius IX’.

Zijne eerste gedichten, redevoeringen en gebeden, in de *Risveglio dei popoli* geplaatst, die in 1869 verspreid, zoo niet in druk uitgegeven, werden, dragen een louter godsdienstig karakter. Wellicht was dit een middel, om de gunst der clericale partij te verwerven. In den aanvang van 1870, nadat zijne profetische gaven en deugden door het volk en door eenige leden dier partij, meer of min te goeder trouw, waren erkend, begon Lazzeretti's arbeid op staatkundig en sociaal gebied. In een gedicht op de ‘veranderlijkheid der wereld’ vinden wij het volgende: ‘Italië, mijn vaderland, die zoovelen uitstekenden helden het leven geschonken hebt en de bloem der wereld zijt, er zal een tijd aanbreken, waarin ge van het geslacht uwer koningen zult ontslagen zijn; dan zult ge in vrede leven in den schoot dier bruid des Heeren, naar wie de hemelingen smachten en de gelukzaligen verlangen.’ Hier wordt kennelijk gezinspeeld op den val van het Italiaansche koningshuis en op de algemeene heerschappij van het kerkelijk gezag. Verder verspreidde hij zijne losse gedichten, naar hij voorgaf op bevel van Gods stem, op 26, 27 en 28 Januari 1870 op Monte Cristo vervaardigd. Ziehier eenige dier verzen, hard en stootend, gelijk God ze hem (naar 't heette) voorgezegd had, waaruit duidelijk blijkt, dat de eenige vorst, die moest overblijven, de Paus was. ‘Wie zijn de Koningen der wereld? Zijn zij geen nietig stof? Zij onteeren mij op gruwzame wijze, vergeten, dat zij sterfelijk zijn en stoffen op hunne macht.... De kunde uwer rekenaars, de bekwaamheid uwer werktuigkundigen, de krachten uwer onderhoorigen zullen niet bij machte zijn, u op den troon te handhaven; ge zult in de handen der volken overgeleverd worden, en er zal één enkel Koning zijn.’

Van nu af begon hij een bepaalden vorm aan zijne denkbeelden te geven en de genootschappen in te richten, waarvan hij zich meende te bedienen, om zijne toekomstige grootheid te vestigen. Voor de kluizenaars van den berg Labbro en van het Sabijnsch gebergte, onder welke laatsten de herinnering aan zijn verblijf bewaard bleef, richtte hij eene congregatie op, welke den naam voerde van Godsdienstige stichting der kluizenaars, boetrechters en boetelingen, en 2 kluizenaars,

33 boetrechters en 72 boetelingen omvatte, welke door hem uit zijne trouwste volgelingen, die den meesten invloed hadden bij de landelijke bevolking, waren gekozen. Ongeveer terzelfdertijd stichtte hij de Gemeenschap der heilige ligue of de Christelijke broederschap, waarin tegen betaling van 5 centesimi 's weeks alle personen boven den 20jarigen leeftijd, en op verlangen hunner betrekkingen ook jongeren, konden opgenomen worden. Het openlijk doel dezer vereeniging was onderlinge hulp bij ziekte of nood; maar van de ontvangen gelden werd geenerlei rekening gedaan en hadden geen uitkeeringen aan de leden plaats. Aan het hoofd van deze ligue stonden, doch meer in naam dan inderdaad, gelijk later zal worden aangetoond: de Aartspriester Giuseppe Milani uit het Sabijnsche gebergte als president, Don Gaspare Maria uit het klooster van Morcione en Don Gioacchino di Scoi, een bekend reactionnair, door wiens tusschenkomst Lazzeretti zich in betrekking had weten te stellen tot eenigen der warmste kampvechters van 's Pausen wereldlijk gezag.

Maar er is nog meer; als toekomstig hervormer van Italië en van de gansche wereld stelde Lazzeretti omstreeks December 1870 en Januari 1871 een godsdienstig, zedelijk, staatkundig en burgerlijk wetboek op, dat door de rechterlijke macht met zijne andere papieren in beslag is genomen, en waaraan hier eenige bijzonderheden ontleend worden.

Het godsdienstig wetboek telt 10 artikelen, handelende over de uitoefening of delegatie van het wereldlijk gezag vanwege het geestelijk gezag, waarvan het eerste aldus luidt: ‘De Heilige Roomsche opperpriester, de wettige plaatsvervanger van Christus, zal erkend worden als koning en monarch, over alle koningen en monarchen der aarde gesteld. Hij zal de eenige beslechter zijn van alle twisten en geschillen tusschen de volken en natiën. Van hem zal uitgaan de hooge wetgevende macht in wereldlijke en geestelijke aangelegenheden, doch de uitvoering zijner beslissingen en uitspraken geschiedt volgens de bepalingen van eene wereldlijke en politieke wet.’ Het derde artikel houdt in, dat de inkomsten van den Staat, evenals die van de vaste goederen en kapitalen der Kerk, ter beschikking van den Paus gesteld, en dat de geseculariseerde kerkelijke goederen weder ten dienste van den kerkedienst zullen aangewend worden; zij zullen een van de staatsinkomsten afgescheiden beheer hebben. Artikel 7 bevat de volgende bepaling: ‘Het wapen van den Paus is ook het wapen en embleem van den Staat.’

Het staatkundig wetboek beschrijft in 13 artikelen een nieuwen regeeringsvorm, de wijze van verkiezing der leden van het bestuur onder eedverband jegens de Kerk, den militairen dienst, kortom, het bevat de hoofdtrekken van een volledig regeeringsstelsel. Het eerste artikel houdt de volgende bepaling in: ‘De Italiaansche natie erkent geen anderen koning dan den heiligen opperpriester van Rome. Hem zal eene vergadering van 72 hoofdgezworenen, van wie er een den naam van

president draagt, ter zijde staan; hij zal 12 rechtsgeleerde raadslieden hebben, welke hem tot leiding en raad zullen dienen.' Het belastingstelsel wordt bij deze wet hoogst eenvoudig ingericht; alle burgers van 20 tot 75 jaren, de geestelijken, broeders en monniken uitgezonderd, betalen een hoofdgeld van minstens 50 centesimi en hoogstens 6 Lire, naar de verschillende klassen, waarin zij verdeeld worden; de vrouwen betalen de helft van het door de mannen verschuldigde.

De zedelijke wet heeft vooral betrekking op het onderwijs, dat, gelijk verwacht kon worden, aan de geestelijkheid moet opgedragen zijn, waartoe in elke gemeente van 5000 zielen een klooster gevestigd zou worden. In 12 groote steden worden voorts universiteiten toegelaten, welke almede onder het toezicht der geestelijkheid worden gesteld. Verder wordt de vrijheid van drukpers opgeheven, de openlijke en geheime ontucht streng verboden, het overspel gestraft naar de willekeur van den beleedigden echtgenoot en bij onthouding van dezen met levenslange gevangenisstrat.

Het Burgerlijk Wetboek bevat in 12 artikelen bepalingen omtrent de belastbaarheid van vaste goederen en kapitalen, over het recht van visscherij, de belasting op het vee en op sommige levensbehoeften.

Het is voorzeker geen geest van vrijheid en vooruitgang, welke doorstraalt in deze wetsbepalingen, die waarschijnlijk niet door den vrachtrijder David Lazzeretti, maar door anderen voor hem opgesteld zijn. En bij deze wetboeken behoorde eene hoogdravende inleiding, waarvan hier eenige zinsneden volgen.

'Ziethier, o volkeren! hetgene alle bekende natiën der aarde sedert langen tijd met een onbeschrijfelijk ongeduld verwacht hebben.

Uit den hoogen hemel zelf is eindelijk de behoefte verkondigd aan een wetboek, geschikt om naar strenge beginselen van tucht elk volk te regeeren en te leiden op den weg van zedelijkheid en recht. De hemel juicht en de hel siddert bij de afkondiging van deze wetten.

De grooten en machtigen der aarde beven, verschrikken en gruwen; zij leggen hunne gewaande grootheid neder op het altaar van Gods rechtvaardigheid. Hunne kronen, hunne schepters, hun koninklijk purper en hunne tronen zullen geofferd worden aan de tabernakelen van het vlekkeloos Lam Gods. Hun lot staat beslist te worden tusschen het kruit en het graf.

Ook de verleiders der volken beven, verschrikken en gruwen; zij beweenen ten slotte hunne bedriegelijke vleitaal en hunne kuiperijen op de trappen van de rechtzaal der wezenlijkheid en der rechtvaardigheid. Hun lot staat beslist te worden tusschen de galg en de vergiffenis.

Den oorlog, ja, den oorlog op leven en dood zeggen deze wetten aan aan de trotschheid, de inhaligheid, de ontucht, de ketterij en aan alle afschuwelijke vormen, waarin de zonde zich openbaart. De ondeugd en de schande zullen strengelijk worden gestraft, gelijk ik u andermaal in naam van God verklaar, met al de gestrengheid der

vreeselijkste, onverbiddelijke en onpartijdige rechtvaardigheid. De deugd zal naar verdiensten worden verhoogd en beloond; ja, juicht, volkeren en natiën der geheele aarde, juicht! en weest overtuigd, dat, dank zij der gestrengheid van deze heilige en lang verbeide hervorming, de volkeren welvarend, gelukkig en godvreezend, de geestelijkheid getrouw, nederig en heilig zullen worden.

Voor de derde maal roep ik u op Gods last toe: Wee, wee! hem, die bij de uitvoering dezer wet voor Gods en der menschen rechtvaardigheid als beschuldigde treden moet.'

In 1871 gaf hij wederom eenige zijner gewone profetieën uit, in eene waarvan: 'Een onbekende profeet' genaamd, hij den Paus en alle vorsten en staten der wereld vermaande om zijne toekomstige grootheid te erkennen.

'God heeft aan de Kerk en aan de natiën een vorst (zoo schreef hij) geschonken, dien gij nog niet kent, en dien anderen nog niet kennen, omdat hij nederig is onder de menschen. Hij zal van de bergen afdalen met den standaard van 's volks verlossing in de hand. Hij zal ongewone merkteekenen voeren; op de borst zal hij een kruis tusschen twee letters dragen, en dat zal ook zijn wapenteeken zijn. Zijn hoofddeksel zal met drie vederen versierd wezen en voorop de beeltenis dragen van eene duif, die twee olijftakken in den snavel draagt'; en aldus uitgedost daalde hij dan ook den 18^{den} Augustus van den Labbro af. Tot Koning Victor Emanuel richtte hij, na gezegd te hebben, dat de meeste dienaars der kroon in waarheid sluipmoordenaars zijn, de volgende taal:

'Indien ik aan uwe zijde kon staan, zou ik u ter wille van uwe voorvaderen kunnen redden van het gevaar, waarin ge verkeert.' Aan Frankrijk gelast hij, het godtergend standbeeld van Voltaire om te halen en diens werken ten vure te doemen. 'Indien gij dat hebt gedaan - gaat hij voort - zal Gods toorn bedaren en alle uwe rampen zullen ophouden. Een telg uit den stam van Pepijn zal het toppunt uwer glorie worden, en dat zal de groote Koning zijn, de uitverkorene Gods, door alle volkeren der wereld verbeid. Deze vorst zal van de Italiaansche Appenijnen tot u afdalen...'

Ook in andere geschriften van hetzelfde jaar voorspelt hij zijne eigene grootheid en rampen en wraak over hen, die niet in hem gelooven. En inmiddels raakte de bevolking van den berg Amiata ten toppunt van een blind fanatisme; de volgelingen van Lazzeretti werden al talrijker en al ondernemender; de gaven in geld en allerhande waren vloeiden meer en meer naar den toren van den Labbro heen. Alstoen werd Lazzeretti op rechterlijk bevel in den nacht van 22 op 23 Augustus gevangengenomen en naar Scansano vervoerd, als beschuldigd van bedriegerij en oplichterij.

Na, gelijk reeds gemeld is, zijne voorloopige invrijheidstelling verkregen te hebben, bracht hij den tijd van zijn gedwongen verblijf te

Scansano niet in ledigheid door. Hij ontving daar de bezoeken van vele bekende personen, behoorende tot de clericale partij, onder anderen van zekeren *Monseigneur* Carli, die later verklaarde, door de Heilige Inquisitie afgevaardigd te zijn om te onderzoeken, of Lazzeretti inderdaad een heilige of profeet, dan wel een bedrieger was. Naar het schijnt, viel het onderzoek gunstig voor de eerste onderstelling uit, vermits *Monseigneur* Carli, drie jaren later, niet aarzelde in het aanbieden van een borgtocht van 1000 Lire, om Lazzeretti uit de gevangenis van Rieti te doen slaken.

Bovendien legde hij gedurende zijn verblijf te Scansano de grondslagen van eene nieuwe vereeniging, aan de Hoop toegewijd (gelijk de vereeniging der kluizenaars, enz. aan het Geloof, en de heilige ligue aan de Liefde). Hierbij werden de volgende, zuiver communistische begrippen gehuldigd.

'Elk lid treedt toe voor zichzelf, met al zijne goederen, voor vrouw en kinderen. Alle leden moeten de vereeniging dienen en voor haar arbeiden; maar de vereeniging zorgt voor onderhoud en voeding harer leden, verzorgt de ouden van dagen, voedt de kinderen op.

Tot aan de stichting der regelmatige orde kunnen de leden ook in hun eigen huis blijven wonen, maar moeten zij altoos aan de vereeniging gehoorzaam zijn en de opbrengst van hunne gronden aan haar uitkeeren.

De leden wonen hetzij bijeen, hetzij in hunne huizen; allen gaan op dezelfde wijze gekleed, waarvoor hun de stoffen door de vereeniging geleverd worden.'

Tot deze vereeniging traden weldra meer dan vijftig landbouwersgezinnen, meestal gegoede personen, toe; op den 1sten Januari 1872 nam deze blijkbaar een communistisch karakter dragende maatschappij een aanvang om, volgens de statuten, op 31 December 1890 te eindigen. En behalve de bezittingen der leden (feitelijk in 't gemeen gebracht, niet wettelijk, omdat de vereeniging niet wettig erkend kon worden) werden de landelijke bezittingen van Salvi voor gemeenschappelijke rekening in gebruik genomen.

Aan de leden werd een soort rekening-courantboekje ter hand gesteld, waarin zij werden gecrediteerd voor de gestorte gelden en de opbrengst van hunnen grond, en gedebiteerd voor de levensbehoeften, de kleeding en de andere, hun door de vereeniging verstrekte goederen. Dergelijke boekjes zijn onder de door de rechterlijke macht in beslag genomen papieren voorhanden; en het verdient opmerking, dat zij meerendeels sluiten met een voordeelig saldo van de leden tegenover het gemeenschapsbestuur, door een van David Lazzeretti's broeders op zijnen last gevoerd.

Ondertusschen ging hij voort met zijne kuiperijen met de leiders der clericale partij in Italië en Frankrijk, waarvan menigmaal afgezanten hem in het openbaar op den top van den Labbro bezochten. Onder anderen bezochten hem daar drie geestelijken en een leek uit

Frankrijk in 1872, en weinig tijds daarna eene Fransche dame, die zich uitgaf voor eene afgevaardigde van een hooggeplaatst persoon, hoofd van de legitimistische partij. Dit laatste bezoek had blijkens het rechterlijk onderzoek onder bijzonderheden plaats, die hier vermeld mogen worden. Deze dame meldde zich, als boerin verkleed, bij den kanunnik P. te Roccalbegna aan, die destijds hoofdredacteur was van een clericaal blad, met het verzoek haar naar den berg Labbro te begeleiden en haar als tolk te dienen bij Lazzeretti, die geen Fransch kende. De Heer P. voldeed aan dit verzoek en geleidde haar naar Lazzeretti, die, zoodra hij haren naam vernomen had, volstrekt verlangde, dat de tolk zich verwijderen zou, zeggende dat hij, hoe dan ook, al moest het alleen door teekens wezen, zijne bezoekster zou weten te verstaan en geen derde bij de samenkomst kon toelaten.

Na het proces te Rieti, dat hem op zes maanden voorarrest te staan kwam, week Lazzeretti met zijne gansche familie naar Frankrijk uit, waar hij reeds vele vrienden en voorstanders had. De reis- en verblijfkosten werden hem gedeeltelijk verstrekt door zijne volgelingen van den berg Labbro, hoofdzakelijk uit de fondsen der gemeenschap, waarin hijzelf niets bijgedragen had, en gedeeltelijk door de reactionnaire partij, wie hij blijkbaar zijne diensten had aangeboden.

Gedurende den tusschentijd van zijn vertrek naar en zijn terugkeer uit Frankrijk, raakte David Lazzeretti min of meer in 't vergeetboek, niet bij zijne aanhangers, die hem, af- of aanwezig, even trouw bleven, maar bij de regeering en bij hen, die het meest van hem te vreezen hadden. Hijzelf vergat echter zijne geliefkoosde denkbeelden van hervorming en van opstand tegen de wetten van zijn vaderland niet; van Beley uit zond hij voortdurend bevelen en onderrichtingen aan zijne meest vertrouwde vrienden, en liet meermalen den genoemden geestelijke Imperiuzzi overkomen. Uit de in beslag genomen correspondentie, hoofdzakelijk met Filippo Corsini gevoerd, blijkt de voortdurende werkzaamheid van den profeet ten duidelijkste. Hij kondigde de verzending aan van in het Fransch geschreven brochures, die in het Italiaansch vertaald en verspreid moesten worden; onder anderen boekjes, getiteld: De bloemen des hemels; mijne worsteling met God, enz. Hij was voorzeker even min de Fransche schrijver noch de vertaler; maar wie waren dan zijne medewerkers? Zonder twijfel maakte hij gemeene zaak met de clericale reactie, die er altoos op uit is, onrust in Italië te stoken.

En Lazzeretti's werkzaamheid bepaalde zich niet tot geheime stokerijen; hetzij uit eigen beweging, hetzij op last van hen, die zijne handelingen bestuurden, kondigde hij de nadering van den strijd aan. Op 12 Februari 1878 schreef hij uit Lyon aan Corsini het volgende: ‘Ik gelast u thans, onbeschroomd zeer na aanstaande, vreeselijke gebeurtenissen te voorspellen; grijp moed tegen de laaghartigen en kleingeloovigen en doe hen sidderen op het geluid van uwe stem, gelijk ze

dat eens gedaan hebben en weldra weder zullen doen op het vernemen van de mijne.'

In den avond van 8 Maart, twee dagen na zijne terugkomst op den berg Labbro, ging David Lazzeretti de vrij talrijk in de kerk opgekomen geloovigen in het gebed voor. Een tijd lang scheen hij afgetrokken, verlegen en dof; doch op eens riep hij met luider stem: 'Hebt ge nu Gods grootheid gezien, kinderen? Van morgen af zal voortaan aan dit altaar de mis bediend worden, zonder dat iemand het beletten kan; komt haar morgen vroeg hooren, en houdt uwe communie zonder schroom.' Daarna ging hij zijne aanhangers voor naar zijne woning, waar hij hun eenige gedeelten ging uitleggen van zijn geschrift: 'Mijne worsteling met God'. Hierna verstomde hij weder en scheen in ernstige en diepe gepeinzen verzonken; hij knielde, sprong plotseling weder op, en riep naar zijn adem hijgende en op den grond stampende uit: 'Ja, ja! 't Is de waarheid... een zondvloed van vuur en bloed... De eerste wordt kwijtgescholden, de tweede is niet te ontgaan. Staat op en roept met luider stem: wij gorden ons tot de zegepraal aan! Juicht in God, gij, die heden vrijgekocht zijt, gelijk alle andere natiën door mij vrijgekocht zullen worden. *Ego sum*, ik ben de David, van wien Jezaja spreekt, ik, ja, ik ben de ware hoogepriester. In mij zijn de Paus, de Koning, de bisschoppen, de priesters, in mij is alles vereenigd. De dag van 14 Maart zal mij in de groote stad van Italië, in Rome zien, vanwaar ik zal wederkeeren, wanneer de profetieën vervuld zijn. Dan zal ik de Appenijnen bestijgen, gelijk Mozes den berg Sinaï besteeg, de strijdlustige volkeren tot mij roepen, en hun met den vrede nieuwe wetten en nieuwe godsdienstplichten schenken.' Hier voegde hij nog bij, dat het teeken van de groote ineenstorting, van den zondvloed van bloed, zou bestaan in een rood kruis, dat hijzelf zijnen vrienden en volgelingen op de borst zou hechten.

De beschrijving van dit tooneel is ontleend aan twee bij de rechterlijke macht berustende verslagen, door de verklaringen van ooggetuigen gestaafd. Zij zijn niet geschikt, om woordelijk aangehaald te worden, omdat men hier met landbouwers te doen had, die in eenzame berghutten wonen en derhalve geenerlei gelegenheid hadden, om met de buitenwereld in aanraking te komen.

Gelijk reeds gezegd is, vertrok David Lazzeretti 10 Maart. Sedert zijn kortstondig verblijf op den berg Labbro waren zijne proselieten onrustiger, in afwachting van de aanstaande, verschrikkelijke gebeurtenissen. De communistische denkbeelden, zoovele jaren onder een schijn van godsdienst gepredikt en in de befaamde maatschappelijke wet uitgedrukt, kwamen meer aan het licht, en trachtten tot bij de grondeigenaren door te dringen. De storm kwam naderbij, maar was nog verre van het losbreken.

Het is inderdaad vreemd, dat Lazzeretti, die, niettegenstaande al zijne plannen tot hervorming van het ritueel der Katholieke Kerk, tot dus-

ver geheel in den geest der clericale reactie en der geestelijkheid gehandeld had, na zijne aankomst op den berg Labbro terstond van richting veranderd was, en met name ettelijke leerstukken van de Katholieke Kerk, voornamelijk de oorbiecht, bestreed, welke laatste hij wilde vervangen door eene openlijke belijdenis van gezondigd te hebben tegen God, zijnen naaste en zichzelven. Men kan dezen ommekeer niet verklaren, en de in beslag genomen stukken en papieren vertoonen geen enkel spoor, dat tot eene verklaring leiden kan. Doch een feit is het, dat hij, sedert jaren op maatschappelijk gebied onrust stokende, dit thans ook op kerkelijk gebied aanving.

Hij liet zich in hatelijke bewoordingen uit over de Katholieke Kerk en hare geestelijken, die hem vroeger zoo welwillend behandeld hadden; hij voer uit tegen de 'afschuwelijke ketterij van den paapschen afgodendienst', en noemde het Pausdom 'het zevenhoofdig helgedrocht, symbool van de zeven hoofdzonden'; hij kantte zich met heftigheid tegen de geestelijkheid van Arcidosso aan. De Bisschop van Montalcino, die vroeger zijne kerk gewijd en voor den kerkedienst aldaar twee priesters aangesteld had, oordeelde, dat de toestand erg genoeg was, om de tusschenkomst der regeering te rechtvaardigen. Hij richtte brieven eerst aan den Minister van Binnenlandsche Zaken, toen aan den Minister van Justitie, waarin hij aandrong op het nemen van maatregelen tot bescherming van de openbare orde en van het door Lazzeretti's stoken ondermijnd geestelijk gezag; nadat hij alvorens de bedoelde priesters Polverini en Imperiuzzi in de uitoefening van kerkelijke bedieningen had geschorst, als hebbende zich bij de der kerk vijandige secte der Lazzerettisten of Davidianen, gelijk de volgers van den profeet zich noemden, aangesloten. De regeering onthield zich echter van andere maatregelen dan de aanbeveling, om de woelingen dezer sekte nauwkeurig in het oog te houden, daar de prefect van Grosseto bij herhaling berichtte, dat er vooralsnog geenerlei verstoring van de orde en rust had plaats gehad noch gevreesd werd.

Inmiddels bereidde Lazzeretti zich meer en meer voor op een handelend optreden, en schreef kort daarop, 21 Mei, uit Frankrijk aan Filippo Corsini: 'Uit de twee ingesloten hymnen zult ge opmaken, dat de tijd nadert, waarop we den strijd moeten aanvaarden, om in de meeste landen der wereld de vijanden des vaderlands en des geloofs te verdelgen.'

Den 5^{den} Juli kwam hij op den berg Labbro terug en hield zich daar tot den 18^{den} op, zonder aanleiding te geven tot beweging of buitengewone vervoeringsbetooningen der bevolking. Nog verwijderde hij zich gedurende eene week, en bleef toen voorgoed bij de zijnen gevestigd.

Van toen af wijdde hij zich met eene koortsachtige werkzaamheid aan zijne functiën van prediker en godsdienstleeraar, waartoe dag aan dag eene groote menigte samenkwam, aan het vervaardigen van kleedingstukken, uit stoffen en naar modellen, uit Frankrijk overgezonden,

voor welker gebruik hij de machtiging verzocht van den commissaris van politie, die haar noch verleende noch weigerde, daar hem niet te beslissen stond over het dragen van kleederen, die volstrekt geen militaire uniform waren. Hij bepaalde ten slotte den 14^{den} Augustus als den dag, waarop hij met zijne volgelingen naar Arcidosso zou trekken en vandaar de schreden naar Rome richten, om de gedurende zooveel jaren voorspelde en aangekondigde hervormingen door een mirakel tot stand te brengen. Een detachement van tien karabiniers, van de naburige standplaatsen ontboden, was voldoende, om Lazzeretti en zijne bende dit voornemen te doen opgeven, maar zoodra de aldaar gevestigde brigade weder tot hare gewone sterkte of daaromtrent (want zij werd tijdelijk met 2 man vermeerderd) teruggebracht was, besloot hij zijne volgelingen tot handelen op te roepen.

Het was de ochtend van 18 Augustus. Onder het gelui der kerkklok en het gezang der tot dweepzucht opgewonden menigte, werd op den toren van den berg Labbro de roode vlag met het opschrift: ‘De republiek is het rijk Gods’, geheschen; nadat de mis was bediend en de voor deze gelegenheid vervaardigde kleedingstukken door een zestigtal mannen en vrouwen aangetogen waren, daalde de gansche menigte langzaam van den berg Labbro af in drie groepen verdeeld, voorafgegaan door banierdragende kinderen. Een der vlaggen was gelijk aan de boven omschrevene; eene andere, mede rood, droeg het opschrift: ‘Soldaten van den heiligen dienst’ en het merkteeken der Lazzerettisten, gelijk het op het voorhoofd van den aanvoerder geteekend stond; eene derde was wit en droeg het opschrift ‘Mater Victoriae:’ op een vierde was de heilige geest afgebeeld op een gelen grond met het opschrift: ‘Deus pro nobis est’. Eindelijk waren er nog drie banieren met de volgende opschriften en motto's: ‘Eerste legioen, Italianen’, een gevleugelde leeuw met een zevenkoppigen draak in de klauwen, op blauw-, wit- en gelen grond; ‘Tweede legioen, Franschen’, een adelaar met de driedubbele kroon op rood-, groen- en gelen grond; ‘Derde legioen, Spanjaarden’, een gevleugelde stier met de driedubbele kroon op rood-, wit- en blauwen grond. Alle drie voerden deze banieren de letters C.Q.S.V. (*con questo segno vincerai:* in dit teeken zult ge overwinnen) en S.P.F. (*sancta propaganda fide*). Al degenen, en hun getal kan op 1000 geschat worden, die geen uniformkleeding noch vlaggen droegen, hadden van Lazzeretti een rood kruis met twee tot elkander gekeerde C's ontvangen, zijnde het teeken van de groote ineenstorting en den zondvloed van bloed, gelijk hij in den avond van 8 Maart had te kennen gegeven.

Het langzamerhand voorttrekken van deze aanhoudend talrijker wordende menigte vermeer derde de reeds groote ongerustheid der inwoners van Arcidosso, van hen namelijk, en dit waren de besten, die niet tot David's sekte behoorden en zich nooit met hem ingelaten hadden. Alle winkels en kantoren, ja, alle deuren en vensters der particuliere

woningen werden gelijktijdig gesloten. De huisvaders grepen de wapens en vereenigden zich aldus, niet alleen met het plichtmatig voornemen, om huis en haard te verdedigen, maar bereid, om desvereischt den eersten aanval te doen; vrouwen en kinderen weenden en jammerden in haren angst, en riepen in luide smeekbeden de hulp en de bescherming des Hemels in.

De commissaris van politie en de syndicus van Arcidosso traden toen, door zelfopoffering en burgermoed bezield, de naderende menigte te gemoet, op korten afstand door de brigade karabiniers gevolgd, en trachtten David Lazzeretti door woorden en raadgevingen te overreden, om terug te trekken en den optocht, evenals op de vorige dagen, op den berg Labbro te eindigen. Maar deze vermaningen baatten niet; de syndicus verwijderde zich dus, opdat de politie haren plicht zou kunnen doen; de commissaris bekleedde zich met de teekenen van zijn ambt en sommeerde Lazzeretti en zijne menigte terug te keeren. Gelijk bewezen is, deed hij de sommatie niet drie-, maar viermalen, waarop Lazzeretti antwoordde met den commissaris en den inmiddels naderbijgekomen karabiniers te gelasten hunne wapens af te leggen, en zijnen volgelingen toe te roepen: ‘Ik ben uw Koning, voorwaarts, mijn volk! verdedigt mij, ontwapent hen!’

Het is niet duidelijk gebleken, of terstond op deze aansporing, dan wel nadat de karabiniers hunne vuurwapenen in de lucht hadden afgeschoten, de feitelijkheden een aanvang namen. Dit is echter zeker, dat op de vier aanmaningen eene losbranding zonder iemand te schaden plaats had, en dat de karabiniers de menigte eerst hebben aangetast, nadat Lazzeretti zelf den commissaris van politie een stokslag op het hoofd had toegebracht, en nadat eene hagelbui van steenen den commissaris en drie karabiniers, waarvan een vrij ernstig, verwond had.

Het verdient opmerking, dat, terwijl vlak bij de plaats, waar de menigte zich bevond, een groote hoop keisteenen van zekere bepaalde kleur en soort gevonden werd, de steenen, waarmede de commissaris en de karabiniers geworpen werden, van dezen in kleur en soort verschilden. Hieruit blijkt genoegzaam, en het is trouwens bewezen, dat vele deelnemers aan deze, naar 't heette, godsdienstige processie zich bij hun vertrek van den berg Labbro met steenen gewapend hadden. Overigens hadden de Lazzerettisten geen geweren, maar met jachthagel geladen buksen, zooals blijkt uit de omstandigheid, dat eenige burgers door hagel verwond werden, terwijl de karabiniers alleen de reglementaire ammunitie hadden. Dat enkelen uit de menigte door hagel verwond werden, was natuurlijk, want de schoten, die den commissaris en de karabiniers misten, troffen noodwendig de omstanders.

Aangaande de vermoedelijke talrijkheid der menigte bestaat eenig verschil; de een schatte haar op een duizendtal, de ander op drie- of vierduizend. Dit verschil kan aldus verklaard worden, dat het getal der Lazzerettisten, die van den berg Labbro afdaalden, een duizend

groot was, doch weldra aanzienlijk vermeerderd werd door eene groote menigte van samengeloopen aanhangers of bloote nieuwsgierigen uit Arcidosso en den omtrek; zoodat de commissaris en de karabiniers in een oogwenk ingesloten en gedrongen werden.

Is dus het gebruik der vuurwapenen, èn uit het oogpunt van zelfverdediging, èn uit dat van bescherming eener bedreigde en beangstigde bevolking, volkomen gerechtvaardigd, niettemin zal ieder rechtgeaarde de gevolgen daarvan betreuren. Vier dooden, twintig gewonden (de commissaris, twee karabiniers, de gemeentepolitieagent en zijne twee zonen, die de politie de hand leenden, benevens 14 personen uit de menigte), ziedaar den oogst van dezen droevigen dag, ziedaar de materieele gevolgen van David's leer. Maar de economische gevolgen zijn van meer blijvenden aard; want de mensch kan dikwijls den dood zijner betrekkingen gemakkelijker dan het verlies zijner bezittingen dragen. En een aantal gezinnen zijn thans geheel ten val gebracht, daar zij hunne eigene bezittingen hebben opgeofferd, om de denkbeelden van den schijnprofeet in de hand te werken, en hem de middelen tot verspreiding daarvan te verschaffen. Zoo hebben de gebroeders Vichi, die een vermogen van 50,000 Lire hadden, bijna al hunne bezittingen moeten verkoopen; vele anderen zijn in groote moeilijkheden geraakt door het afgeven van wissels, die de som van hun vermogen te boven gaan. Zoo heeft een stadsburger, wiens kapitaal 3000 Lire bedroeg, twee wissels geteekend van 10,000 en 5000 Lire. Eene ongelukkige vrouw, eene erfenis gebeurd hebbende van 1400 Lire, mocht het aanzien, dat haar echtgenoot die in de door Lazzeretti gestichte gemeenschap bracht; de verblinde man, die onder de gewonden en ter beschikking der justitie gestelden gevonden wordt, bracht daarenboven daarbij nog zijn geheelen graanoogst van het loopende jaar in, die omstreeks 60 statios (de statio = 24½ liter) bedroeg. De ongelukkige vrouw is thans niet bij machte, in haar eigen onderhoud en dat van hare jeugdige kinderen te voorzien.

Maar welk doel kan Lazzeretti met de verspreiding zijner onheilbrengende leeringen beoogd hebben? Het schijnt, dat tegenzin in den arbeid, trek naar de afwisseling van een zwervend leven, eene buitensporige en noch met zijne verstandelijke vermogens, noch met zijne opvoeding strookende eerzucht hem den verkeerden weg hebben doen inslaan. De zucht naar snel verkregen rijkdommen, die hij aan Filippo Corsini openbaarde, dreef hem naar Rome in de armen der clericale reactie, die hem door schoone beloften bedroog, gelijk hij wederkeerig zichzelf en de zijnen. Want dat David Lazzeretti een afkeer van den arbeid had, bewijst niet alleen zijn gansche leven, maar zeggen ons zijne eigene woorden. ‘Hij had zich - zoo schrijft hijzelf in zijn *Risveglio dei popoli* - volgens zijne missie op den berg Labbro teruggetrokken op eene bezitting van zijn geloofsverwant Raffaello Vichi, en bearbeidde aldaar dagelijks (na zijne godsdienstplichten als boeteling te hebben verricht)

gedurende eenige uren eenen akker, ten einde een schamel onderhoud voor vrouw en kinderen te verdienen; maar de talrijke menigte, die hem uit den ganschen omtrek kwam bezoeken, gaf hem duidelijk te verstaan, dat het een man als hem niet voegde, zich met zulken arbeid bezig te houden.' Na zijne bekeering leefde dan ook David Lazzeretti van den arbeid van anderen, van door hem opgerichte instellingen, die hem alleen voordeel, allen anderen schade en ondergang moesten aanbrengen. De kosten van zijne processen bestreed hij met de giften van door hem bedrogen vrienden.

En hoe leefde hij, bijna vier jaren lang, in Frankrijk zonder beroep of bedrijf, zonder den wil of de daad, om op eene eerlijke wijze zijn brood te verdienen? Waar vond hij de middelen, om de opneming van zijne kinderen in inrichtingen van onderwijs te bekostigen? Waarschijnlijk bood hij zijne diensten aan de vijanden zijns vaderlands aan, wel bewust, dat hij ze nooit zou kunnen bewijzen. Gedreven en misschien bedreigd door den een, teruggeroepen door den ander en beschuldigd van ten eigen bate de in gemeenschap gebrachte bezittingen te hebben verteerd van hen, die in de beloofde maatschappelijke hervormingen het middel tot herstel hunner verliezen zagen, kwam hij uit Frankrijk op den berg Labbro terug, om zijn treurig, onvermijdelijk lot te ondergaan. Er moest eene of andere poging tot oproer en rebellie worden gedaan, en die poging moest onvermijdelijk zijn ondergang ten gevolge hebben. En het bleek ten slotte, dat hij in den avond van 8 Maart 1878 slechts in een enkel opzicht een goed profeet geweest was, toen hij zichzelven het eerste slachtoffer van zijne zending noemde.

In de laatste dagen van October 1879 werd voor het hof van assizen te Siena het laatste tafereel in het treurspel der Lazzerettisten afgespeeld; een tachtig deelnemers aan de oproerige beweging stonden daar terecht, maar werden, gelukkig voor de arme misleiden, vrijgesproken. De volgers van den profeet hadden trouwens door dezen nieuwen messias, die de kunst der menschelijke exploitatie zoo meesterlijk verstond, reeds zooveel stoffelijke schade geleden, dat men wel genade voor recht mocht laten gelden. De rapporten der administratieve macht gewagen met bezorgdheid van de zware wissels, die de kleine grondeigenaars onder deze sekte ten voordeele van den profeet hadden geaccepteerd, en meenden zelfs aan de regeering den heroïeken maatregel, om die van onwaarde te verklaren, in overweging te moeten geven, ten einde alzoo aan den nood dier bedrogen lieden een weinig te gemoet te komen. Van zulk een, overigens in vele opzichten zeer bezwaarlijken maatregel, die licht onschuldige personen tot slachtoffers maken zou, is echter niet nader gebleken.

De in de rapporten ontwikkelde theorie der verandering in Lazzeretti's denkbeelden en oogmerken is zeer aannemelijk, en ook uit andere omstandigheden verklaarbaar. Men mag als vaststaande aanmerken,

dat in het eerst dweepzucht en eene soort religieuse manie den man voortdreven; al spoedig brachten de gebeurtenissen in zijn vaderland hem waarschijnlijk op het denkbeeld, om het opzien, dat hij verwekte, en den invloed, dien hij zich verwierf, tot eigen stoffelijk voordeel dienstbaar te maken aan de zaak der reactie tegen de eenheid van Italië, aan de zaak van 's Pausen wereldlijke macht. Uit dit tijdperk, beginnende met de reizen naar Rome, waar de Kardinaal Panebianco, de vertrouweling van Pius IX, gelijk men beweert hem te woord had gestaan, dagteekenen de aanroepingen aan alle potentaten der gansche wereld, om zich te onderwerpen aan den eenen Koning, den Stedehouder Gods. Het vertrek naar Frankrijk en het verblijf aldaar zal met deze politieke woelingen wel in verband hebben gestaan, want men weet, dat er na de bevestiging van den republikeinschen regeeringsvorm een nauwe band van oppositie tusschen de clericale partijen in Italië en in Frankrijk, de aanhangers van Pius IX en de volgelingen van den Graaf van Chambord, heeft bestaan, welke natuurlijk is voor partijen, die, waar ze ook gevestigd zijn, geen ander vaderland hebben dan Rome, geen ander vorst dan den Paus, waar ze zich ook bevinden en onder welke regeeringsvormen ze ook leven. Men verwondere zich er niet over, dat de clericale partij zich bediende van een man zoo zonder ontwikkeling, hoogere bekwaamheid en reëele beteekenis als de dweepzieke vrachtrijder van Arcidosso. Die partij heeft nergens veel keuze van personen, en moet zich maar al te vaak behelpen - de voorbeelden zouden niet ver te zoeken zijn - daarenboven was Lazzeretti eene zekere kracht ter opwinding van het domme gemeen, dat gemakkelijker op vreemdheden, die zijne zinnen treffen, en op groote woorden, die in zijne ooren galmen, ingaat, dan op overtuigende redeneeringen, die zich richten tot een orgaan, dat het niet bezit.

Maar terwijl Lazzeretti in Frankrijk was, hadden daar gewichtige voorvallen plaats. De reactie, die zich door misdadige kunstmiddelen had weten op het kussen te werken, werd gedwongen voor de luide en op de meest wettige wijze uitgedrukte verontwaardiging der publieke opinie te wijken; de wezenlijke, door alle oorden des lands toegejuichte republiek zonder reactionnaire of monarchale neigingen werd voorgoed, althans steviger dan ooit te voren, gevestigd. Met de monarchale woelingen zou 't dus vooreerst wel uit zijn; althans de zaken stonden er niet naar, om van kuiperijen ten gunste eener restauratie vooreerst veel nut te verwachten. Maar eene tweede reden kwam hierbij, die Lazzeretti's vooruitzichten, welke die ook mogen geweest zijn, benam. Te gelijk dat de clericale partij in Frankrijk de teugels van het gezag uit de handen moest geven, verloor zij den hechten steun harer geestverwanten van over de Alpen. Op 7 Februari 1878 stierf Pius IX en werd tien dagen later opgevolgd door Leo XIII. Die verandering was een groote slag; want in plaats van een oud man, die om het verloren grootsch verleden de vele kansen van het tegen-

woordige over het hoofd zag, die zijne verminderende krachten aan eindeloos herhaalde redevoeringen verspilde en wel te vinden was voor droomers en zieners als de man van den Monte Labbro, trad nu een uiterst scherpzinnig prelaat, die den toestand van het Pausdom in het doordringend oog vatte en, uitmuntend diplomaat, geene gelegenheid zou laten voorbijgaan, om met de omstandigheden zijn voordeel te doen. Maar voor de kleine middelen als de hulp van droomers en zieners was er van den nieuwen Paus niets te hopen; wat tot nog toe van zijne handelingen en zienswijze gebleken is, geeft ons althans het recht niet, hem anders te beoordeelen.

Kan de laatste reis van Lazzeretti, die naar de onbekende bestemming, ook ondernomen zijn, om zich aangaande 's Pausen bedoeling zekerheid te verschaffen? Licht mogelijk, dat hij haar elders dan te Rome verkregen had, indien het waar is, wat de officieele rapporten beweren, dat hij Italië's hoofdstad in Juli 1878 niet heeft bezocht; maar Rome kan toch in zooverre 's mans reisdoel zijn geweest, dat hij, waar en bij wien dan ook, vernemen moest, wat hij van het Vaticaan te verwachten had.

De hem ongetwijfeld berokkende teleurstelling zal wel de reden zijn geweest van den omkeer, destijds in Lazzeretti's gedragingen opgemerkt, van zijn uitvaren tegen het zevenhoofdig ‘helgedrocht’, dat hij vroeger tot koning over de gansche aarde had willen kronen - van zijn verzet tegen de geestelijke autoriteiten, en van de bezorgdheid van den Bisschop van Montalcino, die tot dusverre de beweging met een niet ongunstig oog had aangezien en, niettegenstaande de sociale en politieke ketterijen van den modernen profeet, zijn heiligdom op den berg van gewijde priesters had voorzien. In den laatsten tijd had Lazzeretti zich, gelijk een rapport van den procureur-generaal op het gezag van in zijn toren in beslag genomen papieren mededeelt, dan ook nieuwe en hoogere titels toegedacht, waarbij hij de Pauselijke waardigheid geheel op zijde zette, voor zoover hij ze niet daarin opnam. Hij noemde zich den Christus, hervormer der maatschappelijke, staatkundige en godsdienstige wet, verdelger van de bestaande orde van zaken en stichter van een universeel wereldrijk, waarop hij krachtens Goddelijke openbaringen, als afstammeling van Constantijn den Groote, aanspraak maakte.

Indien deze onderstelling juist is, dan zou ook deze volksmisleider zelf wederom misleid zijn geworden door anderen, die zich wel buiten het bereik der justitie wisten te houden. Toen men hem niet meer gebruiken kon, liet men hem los; misschien uit ijdelheid, misschien uit een soort van gevoel van verantwoordelijkheid jegens zijne volgelingen, trachtte de hand hoofd te worden, en bereidde zichzelf een harden dood, bracht schade en schande over de onnoozele lieden, die hun vertrouwen in hem gesteld hadden.

Natuurkunde.

Een welkome verschijning.

Landbouwdierkunde. Nuttige en schadelijke dieren van Nederland, door Dr. J. Ritzema Bos, Leeraar aan de Rijkslandbouwschool te Wageningen I^{e} dl. Groningen, J.B. Wolters

> ‘Landbouw is in onze dagen
> De eerste welvaartsbron van 't land.
> Heil het volk, dat roem mag dragen
> Op een nijv'ren landmansstand.’

Wie zou zich niet gaarne vereenigen met bovengenoemde dichtregelen van onzen Honigh, welke als motto prijken aan 't hoofd van 't boek, dat mij door de Redactie van dit tijdschrift ter beoordeeling werd toegezonden? Doch, is het aan den eenen kant boven allen twijfel verheven, dat de landbouw de voornaamste bron van welvaart is voor den Nederlandschen Staat, aan den anderen kant moeten wij gulweg bekennen, dat het attribuut *nijver* niet in *alle* opzichten meer op onzen landmansstand toepasselijk is. Ja, nijver is onze landmansstand, wat betreft het volbrengen van zijn dagelijksche beroepsbezigheden; gelijk in den tijd, toen Poot de genoegens van 't akkerleven bezong, werkt de landbouwer in 't zweet zijns aanschijns, ten einde voor de waren, die hij ter markt brengt, de hoogst mogelijke prijzen te bedingen. Doch men zou ziende blind moeten zijn, wanneer men niet wilde erkennen, dat vele boeren in ons vaderland niet met den tijd zijn medegegaan en nog moeilijk over te halen zijn, om hun voordeel te doen met de resultaten der wetenschap.

> ‘Hoe genoeglijk rolt het leven
> Des gerusten Lantmans heen.’

Zoo zong Poot, en, helaas! in onze dagen kan met volle recht beweerd worden, dat het leven van den landman maar al te dikwijls te genoegelijk heenrolt, en dat het gros der boeren (want er zijn gelukkig gunstige uitzonderingen) al te gerust leeft. De meeste boeren zijn volslagen onbekend met de eenvoudigste natuurverschijnselen, en in weerwil ervan, dat juist zij het zijn, die 't meest in de vrije Natuur

verkeeren, betoonen ze zich volkomen onverschillig voor alles, wat de Natuur betreft. Ze doen denken aan hen, die door de menigte boomen 't bosch niet zien.

Ze zijn tevreden, wanneer ze slechts hun zuivel weten te bereiden en hunne akkers te bebouwen op dezelfde wijze, als hun voorouders gewoon waren te doen, en willen niet inzien, dat vele begrippen, die vóór één of meer eeuwen voor waar werden gehouden, thans tot de dwaalbegrippen gerekend moeten worden.

Intusschen mag niet ontkend worden, dat er eenige kans bestaat, dat we binnen een niet al te lang tijdsverloop van algemeenen vooruitgang onder den boerenstand zullen mogen spreken. Vooreerst zal de Rijkslandbouwschool te Wageningen, die van jaar tot jaar 't aantal harer leerlingen ziet toenemen, en sedert de stichting van haar proefstation de hooge waarde der op wetenschappelijke gronden gebaseerde landbouwkunde hoe langer zoo duidelijker doet uitkomen, niet nalaten, rijke vruchten af te werpen voor de toekomst, en ik acht het dan ook volstrekt niet onmogelijk, dat de hooge regeering binnen weinige jaren de noodzakelijkheid zal inzien, om in een der meest welvarende streken van ons land een tweede inrichting van dien aard te doen verrijzen. In de tweede plaats openbaren zich onder den boerenstand zelven gunstige verschijnselen; men denke slechts aan de modelboerderij te Winkel, door wakkere mannen in 't leven geroepen, alsmede aan 't Nederlandsche rundveestamboek; men denke ook slechts aan de krachtige pogingen, door Mr. Amersfoordt te Haarlemmermeer en den kundigen Wouter Sluijs te Beemster tot verbetering der bestaande toestanden sinds jaren in 't werk gesteld, en men zal terstond tot de overtuiging komen, dat er reeds vooruitgang te bespeuren is. Men denke ook aan 't alleszins verblijdend verschijnsel, dat onlangs een Nederlandsche boer op de tentoonstelling van boter te Londen met den eersten prijs bekroond werd. Zal evenwel de Nederlandsche boer vruchten gaan plukken van den boom der kennis, dan spreekt het wel vanzelf, dat hem daartoe de weg moet worden gewezen. ‘Want niet iedereen valt het geluk ten deel, naar Korinthe te gaan’; zoo ook is 't niet iederen aanstaanden boer gegeven, zich te Wageningen voor zijn gewichtig beroep te gaan voorbereiden.

Daarom is het zaak, dat althans dat gedeelte der kennis, hetwelk zonder de hulp van een onderwijzer uit boeken kan worden aangeleerd, op de gemakkelijkste wijze onder ieders bereik worde gebracht.

De beginselen der Natuurkunde en der Scheikunde met het oog op den landbouw enkel door lectuur grondig te leeren, zal wel bezwaarlijk gaan; doch iets anders is het, de beginselen der Dierkunde in zich op te nemen, voor zoover ze betrekking heeft op de dieren, waarmede de landbouwer òf dagelijks omgaat, òf bij de uitoefening van zijn bedrijf onwillekeurig kennis maakt.

Green tak van wetenschap werd tol hiertoe meer verwaarloosd dan

de Landbouwdierkunde; bijna volslagen onkunde heerscht er nog op dat gebied, en de onkunde is - de ervaring heeft het door alle eeuwen heen bewezen - de moeder van 't bijgeloof. Brengt echter 't bijgeloof op het terrein van den godsdienst alleen schade toe aan den geest - dat, hetwelk voortspruit uit onbekendheid met de nuttige en schadelijke diersoorten, is nog veel verderfelijker; want het benadeelt de geldbeurs.

Immers, tal van dieren, die inderdaad aan den landbouwer de grootste diensten bewijzen, zijn dagelijks aan vervolgingen blootgesteld; andere, die ontegenzeggelijk groote nadeelen berokkenen, worden niet opgemerkt en daardoor gespaard. 't Wordt dus meer dan tijd, dat er een einde kome aan dat bijgeloof, en daarom moet elke poging, die aangewend wordt, om daaraan afbreuk te doen, met vreugde worden begroet. Daarom dan ook noem ik de 'Landbouwdierkunde' van Dr. J. Ritzema Bos, waarvan 't eerste deel thans 't licht heeft gezien, een welkome verschijning. Een korte beoordeeling daarvan moge dienen, om mijn bewering te staven.

Reeds de inleiding, 14 bladzijden beslaande, noodigt tot nadere kennismaking uit. Men oordeele slechts naar 't volgende:

'De aardbeziën in uw tuin zijn aangevreten. Gij legt eens eenige bladeren op zijde, en dáár kruipt eene pad! Ziedaar den misdadiger! Die leelijke padden eten alle aardbeien op! - Och, zie eens een oogenblik nader toe! Kijk eerst eens naar de gaten, die in uwe heerlijke vruchten zijn gegeten. Bezie dan eens nauwkeurig die pad! En nu vraag ik u, of 't mogelijk is, dat dit dier met zijn grooten, tandeloozen bek, zulke gaten in de aardbeien kan vreten. - Verder moet ik u nog iets verzoeken. Ga bij regenachtig weer of tegen den avond eens in uw tuin wandelen. Dan zult gij *slakken* in menigte vinden, die zich aan uwe aardbeien te goed doen. Dáár hebt gij de misdadigers. En wanneer ge nu maar wat geduld hebt, en u doodstil houdt, dan kunt ge allicht eene pad betrappen, juist bezig eene slak met grooten smaak te verorberen. Wat zegt ge nu? De pad eet geen *aardbeziën* maar *slakken*, en is dus uw *vriend*, niet uw *vijand.* Wat hebt gij 't diertje oppervlakkig beoordeeld en veroordeeld! Zoo'n pad ziet er op 't oog niet zoo heel gunstig uit. En omdat zij leelijk is en zich niet zeer aangenaam voordoet, wordt dadelijk een ongunstig oordeel uitgesproken. Nu ja, de *kleuren* en de *vormen* maken het dier, even als de *kleeren* en de *vormen* den man. Gij zijt, toen gij de pad veroordeeldet, volkomen consequent gebleven. Toch was uw oordeel geheel onjuist.' Men zal 't, dunkt mij, met mij eens zijn, dat dit een voorbeeld is van zuiver populairen schrijftrant.

Het tweede hoofdstuk, waarin de bouw en de verrichtingen van 't dierlijk lichaam behandeld worden, geeft eerst een duidelijk begrip van de stofwisseling in 't menschelijk en dierlijk lichaam, terwijl vervolgens de voedingsverrichtingen besproken worden. Daarop geeft de

Schrijver een kort, maar zaakrijk overzicht van de verschillende wijzen van voortplanting, en eindelijk volgt een beknopte beschrijving van betrekkingsverrichtingen, gevoel en willekeurige beweging. Bewijst dit hoofdstuk in de eerste plaats, dat Dr. Ritzema Bos zijn onderwerp volkomen meester is, in de tweede plaats springt duidelijk in 't oog, dat hij uitnemend de kunst verstaat, een schijnbaar droog onderwerp zonder omhaal van woorden aan elken leek, die zich slechts een weinig inspanning wil getroosten, duidelijk te maken.

De rangschikking der dieren maakt het onderwerp van een volgend hoofdstuk uit.

Dit lezende, zal iedereen, zonder dat hij ooit aan dierkunde iets gedaan behoeft te hebben, een goed denkbeeld krijgen van ras, soort, geslacht, enz., en zoo ook van de Linnaeaansche wijze van benoeming der dieren. Op de voorbeelden, die de Schrijver geeft, ten einde 't nut der Latijnsche soorts- en geslachtsnamen te doen inzien, heb ik een kleine aanmerking. Daar 't boek zich de beschrijving der inlandsche dieren ten doel stelt, zou ik het beter gevonden hebben, wanneer de Schrijver zich niet bepaald had bij 't beerengeslacht, waarvan geen enkele soort hier te lande voorkomt. Waarom niet liever 't geslacht *Lepus*, of *Equus*, of *Mus* gekozen? 't Spreekt echter vanzelf, dat deze aanmerking van zeer ondergeschikt belang is.

Na alzoo 35 bladzijden besteed te hebben aan die zaken, welke voor 't begrijpen van 't volgende noodig kunnen worden geacht, wordt overgegaan tot het belangrijkste gedeelte, de bespreking van de voor den Nederlandschen landbouwer belangrijke dieren, in stelselmatige volgorde. Daaraan gaat vooraf een kort overzicht van den lichaamsbouw der gewervelde dieren, meer in 't bijzonder van dien der zoogdieren. Waar de Schrijver de bilaterale symmetrie duidelijk maakt, zou 't misschien wenschelijk geweest zijn, met het oog op den stand, voor welken 't boek voornamelijk, om niet te zeggen uitsluitend, geschreven is, te wijzen op 'tgeen ons in dit opzicht een middendoorgedeeld varken te zien geeft, gelijk men dit dagelijks in de slagerswinkels kan waarnemen.

De Schrijver veroorlove mij één aanmerking op de uitdrukking: ‘Het aantal *halswervels* bedraagt bij de zoogdieren *altijd* zeven.’ 't Is mij er volstrekt niet om te doen, te vitten; doch waar hij zoo apodictisch 't woord *altijd* bezigt, meen ik te moeten aanstippen, dat een der plantaardig voedsel gebruikende Cetaceën, nl. de Amerikaansche Lamantyn (Manatus australis), slechts 6 halswervels bezit; terwijl bij twee soorten van het tot de tandeloozen behoorende geslacht Bradypus (Luiaard) meer dan 7 halswervels gevonden worden, nl. bij Br. torquatus 8 en bij Br. tridactylus 9. 't Ware dus beter geweest, te zeggen: *bijna altijd*, tenzij Schr. van meening is, dat het slechts schijn is, dat sommige dieren meer of minder dan 7 bezitten, wat door enkele geleerden inderdaad verkondigd wordt.

Ik kom thans tot het voornaamste gedeelte, de beschrijving der inlandsche diersoorten. In de voorrede zegt de Heer Ritzema Bos, na met volkomen recht de bewering te hebben uitgesproken, dat de verschijning van een boek, dat kennis van de schadelijke en nuttige dieren wil aanbrengen, geen rechtvaardiging behoeft: ‘Een andere vraag echter is 't, of 't mij gelukt is, door 't schrijven van deze “Landbouwdierkunde” in de bestaande behoefte te voorzien.’ Ik aarzel niet, daarop toestemmend te antwoorden. Niet, omdat de Schrijver zoo heel veel heeft geleverd, wat in andere boeken niet reeds vermeld is geworden - immers, veel van hetgeen hij mededeelt, kan men in 't onovertroffen werk van Brehm vinden - maar omdat hij, gebruik makende van de door anderen verzamelde bouwstoffen, deze gerangschikt heeft tot een goed geheel, zonder dat hij zich tot een slaafsche navolging heeft laten verleiden.

Wat de beschrijving der inlandsche vledermuizen betreft, zoo ben ik er vrij zeker van, dat geen boer, na ze gelezen te hebben, 't meer ondernemen zal, dergelijke onschadelijke, ja, nuttige wezens aan de staldeur vast te spijkeren; dat geen boer ook meer geloof zal hechten aan 't sprookje, dat de vledermuizen 't spek uit den schoorsteen wegkapen, of, zooals sommigen meenen, zich achter 't zwoord verschuilen, om rustig haren winterslaap te kunnen volbrengen.

Meesterlijk wordt de levenswijze van den egel geschetst. Ik kan niet nalaten, ten bewijze daarvan eenige regels, daarop betrekking hebbende, over te schrijven. ‘Wanneer een bewoner van eene onzer kleistreken op een zomeravond tusschen licht en donker eene wandeling maakt door 't bouwland, en dan een oogenblik blijft stilstaan om eens rondom zich te zien, - dan hoort hij soms plotseling dicht bij zich een eigenaardig knorrend geluid, dat wel iets heeft van 't knorren van een varken. En weldra ziet hij een ongeveer 3 dM. lang dier in gedrukte houding vrij snel langs zich voorbijgaan. Alras heeft de geheimzinnige gast ergens aan den kant van eene sloot eene of andere plaats gevonden, waar hij wegschuilt, althans - hij is weldra spoorloos verdwenen. Houd u nu echter heel rustig, dan komt hij na korten tijd wel weer te voorschijn. Laat hem nu zich een eindweegs van de sloot begeven, zoodat hij daarheen niet kan terugkeeren. Sla nu eens naar hem met een wandelstok.... 't langwerpige dier is in eens tot een bal samengerold, die zoolang ge eenige beweging blijft maken, zich in zijne rust niet laat storen. Raakt ge dien bal aan, dan merkt ge, dat hij geheel met stekels is bedekt. Ge hebt den schemeringminnenden wandelaar herkend. “Een *stekelvarken!*” zegt ge als ge Hollander of Gelderschman, “een *zwijnegel!*” als ge Groninger zijt(*). Werkelijk, 't is de bedaarde, uitwendig stekelige, maar

(*) De Schrijver had erbij kunnen voegen: ““Een stikelbarg!” als ge Fries zijt.” *Barg* is de naam voor een varken.

goedhartige hoewel eenigszins domme snaak, dien men egel, verkeerdelijk ook wel "stekelvarken" noemt. Neem het dier eens op. Ge kunt het best doen, zonder u te verwonden, als gij de hand van voren naar achteren over de stekels beweegt om deze plat te leggen. Neem hem nu mee naar huis, en leg hem op de tafel. Maar wees vooral stille toeschouwer; want, beweegt ge u, dan zal hij zoo vrij zijn, zijnen bolvorm te behouden; dat vindt hij 't voorzichtigst. Als ge echter eenige minuten heel bedaard naar dien bal hebt staan kijken, dan komt er eenige beweging in. Met een paar schokken rekt zich het ronde lichaam uit, en plotseling komt een fijn, puntig snuitje te voorschijn, dat dadelijk den omtrek begint te besnuffelen, en onophoudelijk daarmee doorgaat, terwijl het zich nu links, dan rechts wendt. Steeds meer en meer geraakt de met stekels bedekte rug in schokkende beweging, en weldra komt de geheele grijsbruine kop voor den dag, wiens schitterende zwarte oogjes goedig, maar eenigszins beangst rondkijken. Hun blik doet echter meer verstand verwachten, dan het diertje werkelijk bezit.

Terwijl de kop zichtbaar wordt, komen ook de korte pootjes voor den dag, waartusschen het eerstgenoemde lichaamsdeel was samengetrokken. De egel rekt zich nog eenigszins uit, maar krijgt, in rustende houding, geene grootere lengte dan 2 dM., terwijl de hoogte 13 à 15 cM. bedraagt. Weldra gaat hij over de tafel rondloopen, en rekt zich dan uit tot eene lengte van bijkans 2 dM., terwijl natuurlijk de hoogte iets geringer wordt, en nu niet meer dan 11 à 12 cM. bedraagt. Van het staartje valt dikwijls niet veel te zien; nu en dan wordt het even uitgestoken, en het blijkt dan hoogstens 2½ cM. lang te zijn.

Terwijl de egel daar rustig over de tafel rondloopt, af en toe zijn half sissend, half brommend geluid eens doet hooren, en zijn snuitje snuffelend voor zich uitschuift, hebben wij den tijd, het zonderlinge dier eens goed op ons gemak waar te nemen.'

Hierop volgt een allerduidelijkste, door figuren opgehelderde beschrijving van de wijze, waarop 't dier zich door samentrekking van de rughuidspieren weet ineen te rollen. Of de egel gespaard, dan wel vervolgd dient te worden, blijkt zonneklaar uit de fraaie beschrijving van de levenswijze van den egel:

'Het voedsel van dit dier bestaat uit allerlei insecten, vooral uit kevers en keverlarven, verder uit aardslakken en wormen. Maar bovenal vormen muizen zijne lievelingskost. In dit opzicht is hij niet alleen op het veld, maar ook in huizen, in schuren en op zolders van groot nut. In huizen zou hij gevoegelijk de kat kunnen vervangen, daar hij - hoewel minder snel en vlug - meer geduld bezit. Van snoepen heeft men bij hem weinig hinder, daar hij niet kan klimmen. Maar daar hij altijd 's nachts op de vangst uitgaat en zijne tegenwoordigheid door een luid geknor te kennen geeft, kan men hem in

de nabijheid van slaapkamers niet dulden. Ook maakt de minder aangename reuk, die hem in den regel vergezelt, hem als huisgenoot juist niet bijzonder gewenscht. Op zolders en in schuren echter is hij als muizenvanger zeer bruikbaar.

Nuttiger echter wordt hij in deze qualiteit op 't open veld. Kan hij ook al niet de snelvoetige muizen achterhalen, die op de oppervlakte der aarde rondhuppelen, hij weet ze des te beter in hare onderaardsche schuilhoeken op te sporen. Brehm deelt mede, hoe de egel dit aanlegt. “Ik zag in 't voorjaar er een op een korenland rondwandelen; hij bleef plotseling voor een muizengat staan, snoof en snuffelde daar omheen, wendde zich langzaam heen en weer, en scheen zich er eindelijk van te hebben op de hoogte gesteld, aan welken kant de muis zich mocht bevinden. Nu kwam hem zijn snuit uitstekend te stade. Hij woelde met groote snelheid den gang der muis op, en haalde deze ook werkelijk na korten tijd in; een gillend piepen van de muis en een tevreden geknor van den egel bewezen, dat de roover zijn offer had gegrepen.” Het nut, dat de stekelige gast verricht, valt door het medegedeelde duidelijk in 't oog. Wie er aan mocht twijfelen, kan de maag van den egel onderzoeken; hij zal er altijd - naast vele stukken van insekten en wormen - overblijfselen van muizen in aantreffen.

Verder maakt zich de egel verdienstelijk door 't dooden van de vergiftige adders. Het is merkwaardig, dat hij tegen verschillende dierlijke giften bestand is.’

De Schrijver verzwijgt niet, dat de egel somtijds eenige schade aanricht door kuikens te verslinden, de afgevallen vruchten weg te kapen en enkele zaden op te eten; doch daartegenover staan zulke gewichtige voordeelen, dat hij niet aarzelt, tot de slotsom te komen, dat men 't dier in bescherming moet nemen.

Van de insecteneters worden verder ook de spitsmuizen en de mol besproken, en aan 't laatste dier wordt een uitvoerige beschouwing gewijd. Dat was dan ook niet overbodig, omdat er bijna geen dier is, dat zoozeer door den landbouwer vervolgd wordt, als de mol. Neemt men in aanmerking, dat er geen zoogdier is, dat hem in gulzigheid evenaart - immers, in 24 uren tijds verslindt hij zijn eigen gewicht aan voedsel - en dat hij uitsluitend van wormen, insecten en insectenlarven leeft, dan komt men tot het inzicht, dat de mol alle recht heeft, door den mensch ontzien te worden.

Terwijl de Heer Wouter Sluijs te Beemster bewees, dat de ritnaald door den mol ijverig vervolgd wordt, toonde de Schrijver zelf aan, dat de maag van dit dier steeds gevuld is met larven van meikevers, aardwormen, enz.

Toch wordt niet uit het oog verloren, dat de mol in enkele gevallen ook schadelijk kan zijn, b.v. door 't loswoelen van de jonge grashalmpjes, van 't pas ontkiemde vlas, door 't graven van gangen in de

dijken, en dat hij ook voor den beminnaar van bloemen een zeer onaangename gast is.

Onder de knaagdieren is er zeker geen, dat zoo nadeelig is voor den landbouw als de veldmuis. De veldmuizen zijn het toch, die, omdat ze bij duizenden te gelijk zich vertoonen, den oogst van 't een of ander gewas totaal kunnen doen mislukken, ja, zelfs door 't doen mislukken van den hooioogst invloed kunnen uitoefenen op den prijs van 't slachtvee. Men zal het daarom billijk vinden, dat, terwijl de andere knaagdieren slechts kortelijk behandeld worden, aan de veldmuis bijna 17 bladzijden besteed worden. Vooral de verschillende methoden om deze landplaag te verdelgen, worden uitvoerig besproken, en zoo grondig, dat het boek reeds daarom alleen voor elken landbouwer onmisbaar mag worden geoordeeld.

De orde der roofdieren geeft den Schrijver aanleiding, een lans te breken voor sommige daarvan, die, wel is waar, door jacht te maken op 't wild, waarnaar de rijke lekkerbek watertandt, dezen van menig heerlijk gebraad berooven, doch juist daardoor aan den landbouwer dikwijls meer voordeel dan schade aanbrengen. Ik ben het volkomen met den Schrijver eens, dat het hoogst onpractisch is, van Regeeringswege premiën uit te loven voor 't dooden van dieren, welke voor de jachtliefhebbers schadelijk, maar voor de landbouwers nuttig zijn, en dat het vrij wat beter zou zijn, indien de hooge Regeering, in plaats van rekening te houden met het eigenbelang van enkele jagers, meer ging letten op 't belang van den boer, dat het belang van iedereen is.

Van den bunsing sprekende, zegt Dr. Ritzema Bos, dat men dit dier in Friesland putóór noemt; ik meen, dat de naam *mud* meer gebruikelijk is. Tevens doe ik opmerken, dat het verkieslijker zou zijn geweest, indien hij de anale klieren van den bunsing platweg aarsklieren genoemd had. Daar 't werk voor boeren geschreven is, althans voornamelijk voor boeren, is het zaak, niet meer wetenschappelijke uitdrukkingen te bezigen, dan strikt noodig is. Ik stem overigens gaarne toe, dat het onmogelijk is, in een werk als dit ze geheel en al te vermijden.

Niet alleen de in 't wild voorkomende roofdieren worden in dit werk behandeld, maar ook de tamme dieren, de hond en de kat, en vooral omtrent het eerste dier bevat het werk belangrijke mededeelingen. Wat echter menigeen niet zal begrijpen, is, dat de Schrijver den das Grimbart, den wolf Isegrim noemt. Evenzoo wordt in 't gedeelte, dat over de knaagdieren handelt, de haas herhaaldelijk Lampe genoemd. Ook Brehm gebruikt die namen; doch deze mag gerustelijk van de veronderstelling uitgaan, dat elk beschaafd Duitscher ‘Reineke Fuchs’ van Göthe gelezen heeft. Doch dit mag niet worden verondersteld van 't publiek, waarvoor Dr. Ritzema Bos schrijft, en nog veel minder mag worden vermoed, dat elke landbouwer in Nederland 't oud-Hol-

landsche stuk ‘van den Vos Reinaerde’ kent. 't Gaat dus niet aan, zonder eenige opheldering dergelijke namen te gebruiken. Onwillekeurig denkt men hier aan den bekenden regel: ‘Aliquando dormitat bonus Homerus.’

De vijfde orde, door den Schrijver dikhuidigen of veelhoevigen genoemd (waarom niet liever daarvan twee orden gemaakt, parighoevigen en onparighoevigen, daar toch 't paard en de ezel moeilijk tot de veelhoevigen gebracht kunnen worden), omvat het varkensgeslacht, 't paardengeslacht, 't rundergeslacht, 't schaap, de geit en de hertachtige dieren, die in ons land door de in 't wild levende soorten edelhert en ree en 't alleen in hertenkampen voorkomende damhert vertegenwoordigd worden. Met deze orde wordt de klasse der zoogdieren besloten. Ruim 60 bladzijden worden aan deze ‘dikhuidigen’ besteed; doch dat is zeker niet te veel, als men bedenkt, dat de welvaart van ons land met de meeste van deze dieren in 't nauwste verband staat. Klaarblijkelijk vergist de Schrijver zich, als hij zegt: ‘Daartoe (tot de dikhuidigen) behooren 1°. de door 't herkauwen, de samengestelde maag en 't bezit van slechts twee ontwikkelde hoeven te herkennen *herkauwers* of *tweehoevige dieren*, 2°. de *eenhoevigen* of *paardachtigen,* door 't bezit van slechts eenen hoef aan elken voet kenbaar, en 3°. de *dikhuidigen* of *veelhoevigen*, waaronder men alle hoefdieren verstaat, die niet in ééne der beide andere *orden* (ik cursiveer) t' huis behooren, dus alle niet herkauwende dieren met meer dan twee hoeven aan elken voet.’

Wenschelijk zou ik 't gevonden hebben, dat bij de behandeling van het tamme varken met een enkel woord melding ware gemaakt van de zoo gevreesde trichinenziekte, al is ze hier te lande ook nog nooit voorgekomen. In een overigens zoo volledig werk, als deze Landbouwdierkunde is, zou dit onderwerp evengoed op zijn plaats zijn geweest, als de bij de honden zoo dikwijls voorkomende dolheid, waarvan ook geen melding wordt gemaakt.

De verschillende paardenrassen hadden, naar mijn bescheiden meening, wel wat uitvoeriger besproken kunnen worden; gaarne zou ik daarvoor een gedeelte van de beschrijving van de levenswijze der verwilderde paarden, hoe boeiend ook, gemist hebben. Wat men door *vetlokken* te verstaan heeft, waarover de Schrijver bij 't Zeeuwsche en 't Geldersche paard spreekt, had misschien bij de beschrijving van 't maaksel van 't paard vermeld kunnen worden. Een verklaring van dat woord zocht ik in 't boek tevergeefs.

Ook de runder- en schapenslagen zijn wel ietwat stiefmoederlijk bedeeld. Dit neemt niet weg, dat alles, wat over de runderen en schapen medegedeeld wordt, de lezing overwaardig is. Vooral over de afstamming dezer dieren bevat het werk veel, dat algemeen bekend verdient te worden. Belangrijk is ook datgene, wat betrekking heeft op den bouw en de vorming van 't gewei der herten. Helderheid en

bevattelijkheid, waardoor 't gansche werk zich onderscheidt, springen vooral ook hier duidelijk in 't oog.

Onpartijdig, als de Schrijver is, verzwijgt hij ook niet, dat de herten voor landbouw en houtcultuur ten hoogste nadeelig zijn.

We komen thans aan de klasse der vogels, en daarmee aan 't fraaiste gedeelte van 't boek. 't Uit- en inwendig samenstel van den vogel, de ontwikkeling van 't jonge dier in 't ei, de verzorging der jongen door de ouders, de nestbouw en het trekken der vogels worden op een zoo beknopte en tevens zoo echt populair-wetenschappelijke wijze beschreven, dat ik eerlijk moet bekennen, zelden iets gelezen te hebben, dat daarmede kan wedijveren. Men oordeele slechts naar deze weinige regelen:

''t Is in Maart. Snerpend giert de wind over de vlakte. 't Is koud, zeer koud, zooals het in Maart kan zijn. Dat merkt men ook aan de lieve dorpsschooljeugd, die met klokke half twaalf de deur uitstormt, den nek in den kraag van den winterjas verscholen en de handen in den zak. In een draf gaat het voort: 't is geen weer om stil te staan. In eens roept er een: "Kijk, daar is hij al!" en kijkt naar den hoogen boom in den tuin van den dominé. "Ja, hoezee, daar is hij," klinkt het overal; en 't jonge volkje, dat daar zooeven in vliegenden draf over de straat voortholde, schijnt nu geen kou te voelen, en - wat meer zegt - geen trek om te eten ook. "Daar is de andere ook!" "Daar zijn ze allebei," hoort men nu. En allen kijken nog eens verheugd naar boven, om getuige te wezen van de komst van het hooge echtpaar. En als de kinderen eindelijk naar huis zijn gegaan, en daar hebben verteld, dat de ooievaars weer het nest in dominé's tuin hebben betrokken, dan gaan de ouderen van dagen ook al spoedig eens kijken, of de beminde reiziger in zijn witte blouse en met zijne roode, juchtleeren laarzen werkelijk weer in 't land is.

Waarom die drukte, waarom die vreugde bij jong en oud? Omdat de ooievaar voor ons is, wat de heilige *ibisvogel* voor de oude Aegyptenaren was, de heilbode, die ons komt verkondigen, dat een rijk en schoon jaargetijde begint. Ja, is hij geen heilaanbrenger, de vogel, die ons komt verkondigen, dat de Natuur uit haren slaap zal ontwaken, dat het jaargetijde weer genaakt, waarin de knoppen springen en de bloemen ontluiken, waarin onze huisvrienden, de zwaluwen, ook zullen terugkeeren om hun nestje te bouwen en de nachtegaal zelfs in den nacht zijne teere, gevoelvolle stem zal doen hooren!'

Wat dunkt u, lezer, getuigt het weinige, dat ik aanhaalde, niet van een zeldzaam meesterschap over taal en stijl?

Men leze ook de beschrijving van de voortplanting van den koekoek. Eerlijk moet ik bekennen, dat ik nooit een betere heb aangetroffen. Terecht schrijft mijns inziens Dr. Bos het aan de inrichting der maag toe, dat deze vogel zijne eieren met lange tusschenpoozen legt.

Terwijl Gloger beweert, dat een landbouwer bezwaarlijk iets wezenlijks omtrent de schadelijkheid van een of ander, overigens nuttig dier kan weten, wat in de Dierkunde niet reeds sinds lang bekend is, en dat hij derhalve maar op gezag heeft te gelooven, wat de dierkundige hem leert, en, mocht hij iets anders meenen waar te nemen, maar dadelijk, zonder verder te onderzoeken, begrijpen moet, dat hij 't bij 't verkeerde eind heeft, is Dr. Ritzema Bos van een geheel ander gevoelen. En dat is zeer te prijzen; want wat zou het worden, indien alle wetenschappelijke mannen 't autoriteitsgeloof van Gloger coûte qui coûte wilden voortplanten? Gloger is bovendien een autoriteit, die niet altijd evengoed op de hoogte is; dat blijkt onder anderen, waar hij beweert, dat men de roeken door vogelverschrikkers uit de kersenboomgaarden kan houden. Dr. Bos daarentegen zegt zeer terecht, dat een zoo slimme vogel, als de roek is, zich op den duur maar niet door een loos alarm laat verschrikken.

Gloger beweert, dat de roeken alleen bij gebrek aan insectenlarven en regenwormen de uitgezaaide korrels opvreten; Dr. Bos bewijst door eigen waarneming, dat ze de pasgezaaide korrels wegpikken, in weerwil ervan, dat het kan wemelen van engerlingen en regenwormen. Hij kan dan ook, de schromelijke overdrijving, waaraan Gloger zich dikwijls schuldig maakt, in aanmerking nemende, niet nalaten, te zeggen: ‘De meeste landbouwers zien beter rondom zich, dan de Duitsche schrijver meent, en zullen, zijn boek lezende, hem zelven vaak genoeg - o.a. bij de behandeling der roeken - op onnauwkeurige, valsche waarneming betrappen. Verder hebben zij te veel gezond verstand, om aan te nemen, dat berekeningen als die, welke ik boven aanhaalde (de uit de lucht gegrepene berekening van Dr. Gloger omtrent het getal vlindereieren, dat door een mees jaarlijks verslonden wordt, in verband met het uitroeien der muizen) iets te beteekenen zouden hebben.’ 't Is ook volkomen juist, dat de Schrijver Mevrouw Van Manen Thesingh, de wel wat al te ijverige dierenbeschermster, van overdrijving beschuldigt ter wille van de musschen. Want, al heeft deze zeer begaafde schrijfster gansch Nederland aan zich verplicht door haar werkje over 't nut van de inlandsche vogels, 't nut der musschen wordt door haar zeer overdreven; want ze gebruiken meer plantaardig dan dierlijk voedsel, en zijn daardoor meer schadelijk dan voordeelig voor den landbouw. Dat overigens Dr. Ritzema Bos een zeer ijverig dierenbeschermer is, spreekt wel vanzelf; doch hij is onpartijdig, wat van velen niet kan worden gezegd. De kunstmatige vogelnesten, door Dr. Gloger 't eerst in zwang gebracht, worden ook door hem aangeprezen; de wijze, waarop men ze moet gebruiken, wordt zelfs beschreven. 't Zou misschien niet ondienstig geweest zijn, indien bij 't noemen der Nederlandsche firma's, bij welke ze te verkrijgen zijn, tevens de prijs van die nesten opgegeven was. Velen toch laten zich tot hiertoe afschrikken, omdat ze vreezen, dat de

aanschaffing der kunstmatige vogelnestjes te kostbaar is, wat voorzeker niet het geval is.

Alvorens tot de bespreking van 't overzicht der verschillende orden over te gaan, moet ik nog vermelden, dat de Schrijver een zeer belangrijke tabel geeft voor 't herkennen van vogelsoorten in de vlucht. Ook voor het determineeren der soorten vindt men tabellen, die vooral dit voor hebben, dat ze in een oogopslag doen zien, of men met nuttige, dan wel met schadelijke vogels te doen heeft.

't Is duidelijk, dat het werk veel te uitvoerig zou zijn geworden, wanneer de Schrijver van alle inlandsche vogelsoorten een afzonderlijke beschrijving gegeven had; trouwens, de tabellen maken dat ook overbodig. Daarom worden alleen de voornaamste soorten eenigszins uitvoerig behandeld, zooals onder de klimvogels de koekoek, de spechten, de draaihals, en 't nut der spechten voor 't houtgewas wordt duidelijk in 't licht gesteld. Van de priemsnaveligen worden de kwikstaarten, de piepers, de wielewaal, de waterspreeuw, de lijsters, de basterdnachtegaal, de tapuiten, de zangers, de goudhaantjes en de winterkoning meer of minder uitvoerig besproken. Onder de kegelsnaveligen worden de meezen, de leeuweriken, de kruisbekken, de gorzen en vinken; onder de raafachtigen de spreeuw, de kraaien, de ekster, de Vlaamsche gaai; onder de tandsnaveligen de klauwieren, de vliegenvangers en de alleen in strenge winters hier voorkomende pestvogel; van de zwaluwachtigen al de hier voorkomende soorten (huiszwaluw, boerenzwaluw, oeverzwaluw, gierzwaluw en geetemelker) eenigszins in 't breede behandeld.

Terwijl in alle boeken, die over de vogels handelen, althans voor zoover ze mij bekend zijn, 't groote nut der spechten verkondigd wordt (men zie onder anderen Brehm's ‘Thierleben’ en Prof. Harting's ‘Bouwkunst der dieren’), waagt Dr. Ritzema Bos het, als zijn meening uit te spreken, dat de spechten meer kwaad dan goed doen. Hij is 't in dit opzicht eens met Altum, die beweert, dat niet alleen rottende, maar ook volkomen gave boomstammen door deze vogels aangetast worden. Trouwens, de waarheid daarvan is hemzelven proefondervindelijk gebleken. Bovendien brengt de specht aan de denneboomen even zooveel schade toe, als de eekhoorntjes, terwijl hij door 't eten van de zoo nuttige mieren ook ver van nuttig is. Zoo kan de Schrijver zich ook niet vereenigen met hetgeen nu wijlen Dr. Staring over een paar vogels schreef, en wel ‘dat wij ons geweten niet bezwaren door de treklijsters en leeuweriken, wanneer zij in den herfst hunne terugreis langs onze kusten nemen, op te vangen’.

Na een kort overzicht van de duiven gegeven te hebben, worden eindelijk achtereenvolgens de hoenderachtige vogels, de steltloopers en de zwemvogels besproken, voor welke laatste orde de Schrijver de eendachtigen, de roeipootige vogels, de meeuwachtige vogels en de kortvleugeligen in de plaats stelt.

Wat de hoenderachtige vogels aangaat, meen ik, dat de verschillende kippenrassen al te kort behandeld zijn; ik verbeeld mij, dat iemand, die kippen teelt, er dikwijls weinig belang in zal stellen, te vernemen, dat deze dieren reeds honderden jaren vóór Christus als huisdieren bekend waren, en veel meer waarde zal hechten aan bijzonderheden, welke 't kweeken der verschillende rassen betreffen.

De kalkoen werd volgens den Schrijver in Engeland in 1524, in Duitschland in 1530 voor 't eerst ingevoerd. Als ik mij niet bedrieg, geschiedde dit in Frankrijk omstreeks 't jaar 1572; althans op de bruiloft van Karel IX prijkte 't eerst een kalkoen als hoofdschotel op den disch.

De kruipende dieren en amphibiën, door Dr. Ritzema Bos tot ééne klasse vereenigd - een zienswijze, waarmede ik mij moeilijk kan vereenigen met het oog op de ontwikkelingsgeschiedenis - worden zeer kort behandeld, en van de visschen wordt alleen de lichaamsbouw besproken. Uiterst nauwkeurig en bevattelijk wordt uiteengezet, waarom de kruipende dieren en visschen koudbloedig zijn. Daar evenwel, wat de visschen betreft, volstrekt geen soorten beschreven woorden, wat zeker in een boek voor landbouwdierkunde ook minder te pas zou komen, zie ik niet in, waarom deze klasse niet geheel en al buiten rekening had kunnen blijven. Wat de kruipende dieren aangaat, vind ik 't door den Schrijver gegeven overzicht hier en daar wel wat al te kort. Onwillekeurig krijgt men, als men 't werk van 't begin tot het einde doorleest, den indruk, dat Dr. Ritzema Bos, toen hij de zoogdieren en de inleiding tot de vogels had afgehandeld, is beginnen in te zien, dat hij, zoo voortgaande, de hem gestelde perken ver zou moeten overschrijden. Indien hij de bouwstoffen, waarover hij beschikken kon, eenigszins meer gelijkelijk verdeeld had, zou 't boek nog meer waarde hebben gekregen.

Ik hoop, dat de Schrijver mij de aanmerkingen, welke ik maakte, ten goede zal houden, en voor zooverre hij zich ermee kan vereenigen, daarop moge letten bij een mogelijken tweeden druk, alsmede bij de bewerking van 't volgende deel, dat ik met belangstelling te gemoet zie. Al kon ik niet alles beamen, toch zal iedereen toestemmen, dat mijn bedenkingen niet op hoofdzaken, maar alleen op bijzaken betrekking hebben. Ik aarzel dan ook niet, te verklaren, dat Dr. Ritzema Bos, naar mijn overtuiging, door de uitgave van 't eerste deel zijner ‘Landbouwdierkunde’ een nuttige daad heeft verricht, en dat hij verdient, dat zijn werk gelezen worde door allen, die belang stellen in landbouw en veeteelt.

De uitvoering is, gelijk men die van den Heer Wolters te Groningen gewoon is: papier en druk zijn uitstekend, en de afbeeldingen zijn meestal zoodanig, dat ze volkomen passen bij den fraaien, bondigen, populairen tekst.

Brielle, Oct. 1879.

D^{r}. R. SINIA.

Letterkunde.

Korte mededeelingen uit het gebied der nieuwere letterkunde.

a) Gedenkschriften, Brieven, Monografiën. 1 Mad^{me} de Rémusat. 2 Mad^{me} Bonaparte. 3 Kierkegaard.

1. Mémoires de Madame de Rémusat 1802-1808; publiés avec an préface et des notes par son petit-fils Paul de Rémusat, Sénateur de la Haute Garonne, I. Paris, Calmann Lévy, 1880, 413 bl.

In 1802 werd De Rémusat, grootvader van den uitgever dezer *Mémoires*, préfet du palais, en zijn vrouw, de auteur van deze *Mémoires*, *dame pour accompagner* Madame Bonaparte (Josephine). Zij was toen twee en twintig jaar. Bijna terstond begon zij hare dagelijksche indrukken op te schrijven in den vorm van intieme brieven. Bij Napoleon's terugkeer uit Elba werden deze aanteekeningen, eer men wist wat men deed, als een misschien gevaarlijk bezit verbrand. Vier jaren later wekte haar zoon haar op, het verlorene te herstellen; hij schreef haar tot dien einde een brief (27 Mei 1818), die in de *Préface* van Paul de Rémusat (p. 88) wordt meegedeeld. Haar antwoord was dadelijk toestemmend:

> ‘C'est une entreprise réellement un peu forte que celle qui me tente et que vous me prescrivez... Hier, j'étais seule devant mon secrétaire. Je cherchais dans mon souvenir les premiers moments de mon arrivée près de ce malheureux homme (Napoleon, over wien zij gaandeweg al hare illusiën verloren heeft). Je sentais de nouveau une foule de choses, et ce que vous appelez si bien ma haine politique était toute prête à s' effacer pour faire place à mes illusions premières.’ En eenige dagen later: ‘Savez-vous que j'ai besoin de tout mon courage pour faire ce que vous m'avez prescrit? Je ressemble un peu à une personne qui aurait passé dix ans aux galères, et à qui on demanderait le journal de la manière dont elle y employait son temps. Aujourd'hui mon imagination se flétrit quand elle revient sur tous ces souvenirs. J' éprouve quelque chose de pénible et de mes illusions passées et de mes sentiments présents. Vous avez raison de dire que j'ai l'âme vraie.’ En eenige maanden later, nadat zij zich reeds aan het werk had gezet: ‘Votre père.... prétend que personne ne pousse plus loin que moi

> le talent d'être *vraie*, c'est son expression. Un jour vous trouverez cela (deze *Mémoires*) dans mon inventaire, et vous en ferez ce que vous voudrez.' Eindelijk na eenige dagen: 'S'il arrivait qu'un jour mon fils publiât tout cela, que penserait-on de moi? Il me prend une inquiétude qu'on ne me crût mauvaise, ou du moins malveillante. Je sue à chercher des occasions de louer. Mais cet homme (altijd Napoleon) a été si *assommateur* de la vertu, et nous, nous étions si abaissés, que bien souvent le découragement prend à mon âme, et *le cri de la vérilé me presse.*'

Deze verklaringen stellen de *Mémoires*, die ons hier aangeboden worden, in het rechte licht: 1° tusschen den eersten tijd, waarop zij betrekking hebben, en den tijd, waarin zij begonnen geschreven te worden, liggen zestien jaren; 2° zij werd en geschreven over een persoon, omtrent wien de auteur vele en groote illusies verloren had; 3° in dat *le cri de la vérité me presse* is, dunkt mij, een toon van verbittering onmiskenbaar. Zij schijnt dit zelve gevoeld te hebben. Ergens vindt zij het noodig, te verklaren: 'Je sens (ten aanzien van den Keizer) mon esprit loin des atteintes d'une récrimination personnelle.'

Hare gedenkschriften beginnen met eenige opmerkingen over het karakter van Napoleon en van verschillende personen, leden zijner familie. Ik laat in het verkort haar signalement van Napoleon hier volgen:

Hij was klein, slecht geproportioneerd, schoon van profiel, ofschoon de kin te kort was; ijdel op zijn mooie handen en voeten, eenvoudig in zijn kleeding, zindelijk uit hygiëne, betooverend, als hij lachte; meestal ernstig, op het laatst meestal slecht gehumeurd. Hij hield van al wat deed mijmeren: van Ossian, de schemering, eentonige muziek, spookgeschiedenissen; gaarne ging hij de oorzaak van zijne gewaarwordingen na, en bleef dientengevolge vreemd aan 'cette nonchalance naturelle, qui fait qu'on agit parfois sans projet et sans but.' Dat hij ook de andere menschen hieraan vreemd achtte, heeft hem de menschen dikwerf verkeerd doen beoordeelen.

Een gentleman was hij niet: 'Bonaparte manque d'éducation et de formes'. Hij was het in geen enkel opzicht: 'Rien de si rabaissé... que son âme. Nulle générosité, point de vraie grandeur. Je ne l'ai jamais vu admirer, je ne l'ai jamais vu comprendre une belle action.' Voor brutaal liegen had hij achting: 'M. de Metternich, disait Napoléon, est tout près d'être un homme d'État, il ment très-bien.'

Zijn hart laat dus, volgens haar, te wenschen over. Op het stuk van zijn geest is zij beter te spreken: 'Il serait difficile... d'en avoir un plus étendu. L'instruction n'y avait guère ajouté, car, au fond, il est ignorant, n'ayant que très-peu lu... La capacité de sa tête semble immense par le nombre de choses qui peuvent y entrer et s'y classer facilement' (hoe gaat dit samen?). Ongeduldig ten aanzien van elken regel, spreekt hij bezield, schitterend, maar 'avec des irrégularités grammaticales', waarvan de Schrijfster evenwel toegeeft, dat zij somtijds zijn zeggingskracht verhoogen.

Over de andere Bonaparte's deelt zij niets mede, dat bijzonder treft; tenzij dan over onzen Koning Louis:

> 'Une certaine hypocrisie de quelques vertus' kent zij hem toe, en 'quelque chose de romanesque dans l'imagination qu'il a su allier à une complète sécheresse de coeur.' Zij noemt hem 'essentiellement égoiste et défiant'. Daarentegen van Hortense durft zij te schrijven (p. 155): 'J'ai vu Mad^{me} Louis Bonaparte de très près, j'ai fini par connaître tous les secrets de son intérieur, et elle m'a toujours apparu *la plus pure* comme la plus infortunée des femmes..... Combien de fois lui ai-je entendu dire ces touchantes paroles: "Je ne vis que de la vie d'Eugène"' (haar broeder); (p. 160); 'Lui (Napoleon) qui n'estimait guère les femmes, il a toujours fait profession de vénération pour Hortense, et la manière dont il parlait d'elle et dont il agissait envers elle dément bien formellement les accusations dont elle a été l'objet.... Hortense, disait-il quelquefois, me force de croire à la vertu.'

Met betrekking tot Josephine, van wie wij hier geen nieuwe indrukken ontvangen, teeken ik slechts dit aan: (p. 170) '.... C'était peu de temps après le jour où Bonaparte avait cru devoir s'établir aux Tuileries, jour où j'ai su depuis, de sa femme même, qu'au moment de se coucher il lui dit en riant: "Allons, petite créole, venez vous mettre dans le lit de vos maîtres."'

Zoo aardig was de betrekking tusschen Napoleon en Josephine niet bestemd te blijven. Napoleon had zijne distracties, die zijn vrouw hem niet eens kwalijk mocht nemen. De eerste *liaison*, die Mad^{me} De Rémusat vermeldt, is met een actrice, Mad^{lle} Georges(*). Josephine was er spoedig achter en klaagde haar leed aan hare *dame du palais:*

> Elle commença a me donner sur son époux des notions qui m'étaient encore tout à fait inconnues... à l'entendre, il n'avait aucun principe de morale, il dissimulait alors le vice de ces penchants... peu à peu on le verrait s'abandonner aux passions les plus honteuses. N'avait-il pas séduit ses soeurs, les unes après les autres?.... Il ne tardait pas à... lui montrer une surprise presque sauvage de ce qu'elle n'approuvait pas qu'il se livrât à des distractions qu'il démontrait, pour ainsi dire mathématiquement, lui être permises et nécessaires.'

Dan, natuurlijk, tranen van Josephine, harde en ruwe taal van Bonaparte, totdat zijn passie over was, waarop nieuwe liefkozingen de arme vrouw weer een tijdelijke gerustheid gaven (Zie p. 207 vlgg.: het komiek tooneel, waartoe deze *liaison* met Mad^{lle} Georges eens in de Tuileries aanleiding gaf.)

Maar de *chronique scandaleuse* van Napoleon laten wij voor hetgeen zij is. Van de talrijke gesprekken tusschen hem en Mad^{me} De Rémusat, meegedeeld in deze *Mémoires* en die zich lang niet altijd door groote belangrijkheid kenmerken, wil ik er een aanhalen, dat op letterkunde betrekking heeft (p. 278 vlgg.):

(*) Naast haar schitterde als actrice de niet schoone Mad^{lle} Duchesnois. 'On disait que l'une était si bonne, qu'elle en était belle; l'autre si belle, qu'elle en était bonne.'

> ‘Ah! le bon goût, voilà encore une de ces paroles classiques que je n'adopte point(*). C'est peut-être ma faute, mais il y a certaines règles que je ne sens point. Par exemple, ce qu'on appelle *le style,* mauvais ou bon, ne me frappe guère. Je ne suis sensible qu' à la force de la pensée. J'ai aimé d'abord Ossian, mais c'est par la même raison qui me fait trouver du plaisir à entendre murmurer les vents et les vagues de la mer. En Égypte on a voulu me faire lire l'Iliade, elle m'a ennuyé. Quant aux poètes français, je ne comprends bien que votre Corneille.... Quant à Racine, il me plaît dans *Iphigénie*; cette pièce, tant qu'elle dure, vous fait respirer l'air poétique de la Grèce. Dans *Britannicus* il a été circonscrit par Tacite, contre lequel j'ai des préventions, parce qu'il n'explique pas assez ce qu'il avance. Les tragédies de Voltaire sont passionnées, mais *ne fouillent pas profondément l'esprit humain.* Par exemple, son Mahomet n'est ni prophète ni Arabe. C'est un imposteur qui semble avoir été élevé à l'école polytechnique, car il démontre ces moyens de puissance comme, moi, je pourrais le faire dans un siècle tel que celui-ci... Pour la comédie, elle est pour moi comme si l'on voulait me forcer à m'intéresser aux commérages de vos salons; *j'accepte vos admirations pour Molière, mais je ne les partage pas;* il a placé ses personnages dans des cadres où je ne me suis jamais avisé d'aller les regarder agir.’

Deze letterkundige gesprekken vonden plaats in het kamp van Boulogne. Mad^{me} De Rémusat was erheen geijld op het bericht van een ernstige ziekte van haar man. Zij bracht den dag aan zijn ziekbed door, maar dejeuneerde en dineerde vaak met Napoleon alleen. Dat herhaald en soms lang *tête à tête* gaf aanleiding tot geruchten, die Josephine werden overgebriefd, en eenige verkoeling deden ontstaan tusschen haar en Mad^{me} De Rémusat. Zij was van korten duur en de jaloezie nam af uit gebrek aan voedsel.

Niettemin is uit den toon van deze *Mémoires* duidelijk, dat haar hart in den aanvang en zelfs nog lang daarna aan Napoleon hing. Het heeft haar pijn gekost, het van hem af te trekken. De moord van den Hertog Van Enghien heeft haar zelfs nog niet geheel ontgoocheld.

> ‘J'ai déja dit comme il avait supporté la douleur que je ne pus dissimuler à la mort du duc d'Enghien; son indulgence à cet égard ne se ralentit point, et il trouva peut-être une sorte d'amusement à pénétrer le secret de toutes mes impressions et à en effacer peu à peu l'effet par les témoignages d'une bienveillance soigneuse, qui ranima mon dévouement pour lui *prêt à s'éteindre.* Je n'étais point encore de force à lutter avec succès contre l'attachement que je me sentais disposé à avoir pour lui; j e gémissais de sa faute que je trouvais immense; mais quand je le voyais, pour ainsi dire, meilleur que par le passé, je pensais qu'il avait fait un bien faux calcul, mais je lui savais gré de ce qu'il tenait sa parole, en se montrant doux et bon après, comme il l'avait promis.’

(*) Talleyrand zeide eens tot den Keizer: “Le bon goût est votre ennemi personnel. Si vous pouviez vous en défaire à coups de canon, il y a longtemps qu'il n'existerait plus.”

Ik beken gaarne, dat de groote aantrekkingskracht van deze *Mémoires* voor mij gelegen is in de omstandigheid, dat zij ons in het hart van de Schrijfster doen lezen. Een jonge, reine vrouw, geplaatst naast een man als Napoleon, met een hart, begeerig en in staat om hare

omgeving, en vooral het groote middelpunt van hare omgeving, in een ideaal licht te plaatsen; van Napoleon verwachtende, dat hij haar toe zou laten, dit te doen, maar nu langzamerhand gedwongen te erkennen, dat zij het onmogelijke heeft beproefd! Deze *Mémoires* hebben daarom, naar het eerste deel te oordeelen, meer literarische dan historische waarde. Ook zij behelzen op hun manier ‘le supplice d'une femme’. Wat hun historisch belang betreft: Chateaubriand, die ze reeds in handschrift gelezen had, heeft ze uit dit oogpunt goed gekenschetst in zijne *Mémoires d'Outre-Tombe:* ‘Les Mémoires de Mad^{me} de Rémusat, que j'ai connue, étaient extrêmement curieux sur l'intérieur de la cour impériale. L'auteur les a brulés pendant les Cent-Jours, et ensuite écrits de nouveau; ce ne sont plus que des souvenirs reproduits sur des souvenirs; la couleur est affaiblie, mais Bonaparte y est toujours montré à vue, et jugé avec impartialité.’

2. Eugene L. Didier, The Life and Letters of Mad^{me}. Bonaparte, London, Sampson Low enz. 1879, 280 bl.

Dit zijn de brieven van Elisabeth Patterson, de vrouw van Jerôme Bonaparte, die uitgesloten bleef van het Keizerlijke hof en wier opkomst, om zoo te spreken, dagteekent van Napoleon's val. Sedert dien val is haar loopbaan schitterender geweest dan die van eenig ander lid der familie, met uitzondering van Napoleon III. Koningen en prinsen hebben de vriendschap gezocht van deze dochter van een koopman uit Baltimore, getrouwd op haar achttiende, reeds verlaten op haar twintigste jaar, bewonderd om schoonheid en geest, en voor wie het lot had weggelegd, de oorzaak eener breuk te worden tusschen een paus en een keizer.

In den zomer van 1803 landde Jerôme in Nieuw-York; kort daarop werd hij door Commodore Joshua Barney, die vroeger in de Fransche marine had gediend, naar Baltimore genoodigd. Daar zag hij de achttienjarige Elisabeth Patterson, werd doodelijk verliefd, was na eenige weken met haar geëngageerd en den avond voor Kerstmis met haar getrouwd.

Zij hadden buiten den waard gerekend. Jerôme was minderjarig. Napoleon verklaarde het huwelijk niet geldig, buiten zijne en zijner moeder toestemming gesloten, en gelastte Jerôme, èn terug te keeren naar Frankrijk, èn terug te keeren zonder zijn vrouw. Zij gaven er geen gehoor aan, en bevonden zich nog in Amerika, toen Napoleon (einde 1804) Keizer werd. Maar de jonge, schoone vrouw geloofde in haar schoonheid. Als zij Napoleon slechts kon zien, zou zijn weerstand zijn gebroken. Jerôme en zijn vrouw gaan onder zeil naar Europa en landen (April 1805) te Lissabon. Of neen, de jonge vrouw landt niet. Mad^{me} Jerôme moet aan boord blijven op 's Keizers last. Jerôme schrijft, Jerôme ijlt naar Parijs. Tevergeefs, en voor de ongelukkige schoone bleef niets over, dan te pogen uit de haven van Lissabon een

andere haven te bereiken, waar zij veilig was voor Napoleon. Zij richtte koers naar ons land. Den eersten Mei kwam zij op de reede, maar verder dan Texel kwam zij niet. Raadpensionaris Schimmelpenninck had de strengste orders, haar landen te verhinderen. Zij week naar Londen, waar den 7^{den} Juli 1805 haar eerst en eenig kind geboren werd. Vóór het einde van het jaar was de jonge, schoone moeder, die geen oogenblik den moed of het geloof in haar man verloren had, in Baltimore terug. Een aanzienlijk jaarlijksch pensioen, haar door Napoleon aangeboden, onder voorwaarde, dat zij ophield zich Bonaparte te noemen, werd in dezen tijd door haar geweigerd.

Inmiddels had de Keizer (24 Mei 1805) Paus Pius VII verzocht, Jerôme's huwelijk te ontbinden. Napoleon had de onbeschaamdheid, vooral den nadruk te leggen op de omstandigheid, dat Miss Patterson Protestantsch was. Te gelijk met den brief ging een gouden tiara voor den Paus. Brief en tiara bleken vruchteloos. Maar wat de Paus weigerde, deed de rechtbank in Frankrijk, die het huwelijk onwettig verklaarde. Jerôme schreef nog eenige pathetische brieven aan zijn ‘chère et bien-aimée femme’, en was daarna gewetenloos en laaghartig genoeg, om in de scheiding te berusten. Voor zijn belooning werd hij prins en admiraal.

En nu kan in het gemoedsleven der twintigjarige, schandelijk verlaten vrouw een geweldige omkeering plaats gegrepen hebben. Het voorwerp harer liefde werd het voorwerp van hare minachting. Alles was bitterheid geworden, en een cynische trek liep voortaan door geheel haar karakter. Tijdens de regeering van Napoleon bleef zij in Amerika. Na zijn tweeden val vestigde zij zich, tegen den wensch van vader en vrienden, te Londen voor de opvoeding van haar kind, nadat zij eerst in Amerika haar huwelijk had laten ontbinden, opdat de ellendeling niet, na Waterloo in het ongeluk, nog aanspraak zou maken op haar fortuin. Van uit Engeland begint de reeks der brieven, die juist niet in staat zijn, de teederste soort van sympathie te wekken.

In Londen is zij gezien en zeer gezocht, de lionne van de *season.* Zij meldt het haar vader, die, in haar oog, haar niet genoeg steunt. ‘Let people think’, schrijft zij hem, ‘you are proud of me, which indeed you have good reason to be, as I am very prudent and wise’, waarop de vader antwoordt: ‘You say you are prudent and wise; God grant it may be so, for surely nothing would give me more pleasure.’

Nooit heeft een jonge vrouw grooter zelfvertrouwen aan den dag gelegd, helderder bewustzijn van hare gaven:

> ‘My fervent desire of European pleasure’, schrijft zij haar vader (najaar 1815), ‘was not the vision of a distempered fancy. It was only a prophetic spirit of the fascinations which here surround existence.,. Beauty commands homage, talents secure admiration, misfortune meets with respect.... There is no danger

> of my committing a single imprudent action - circumspect conduct can alone preserve *those distinctions for which I sighed during ten years.*'

Het was wel de moeite waard, naar deze 'distinctions' tien jaar te zuchten.

De arme vader was niet gerust. Hoe zij, na met hem hare moeder en laatste zuster naar het graf te hebben gedragen, hem had kunnen verlaten, 'to seek for admiration in foreign countries, surely the most charitable construction is, that it must proceed in some degree from a state of *insanity*'. Ziedaar dus den indruk, dien zij op haar vader maakte. Maar - 'il est difficile de contenter tout le monde et son père'.

Alles tevergeefs. Zij wilde en zou het leven genieten. Weldra is zij in Parijs de heldin van den dag om haar gratie en schoonheid. Wellington bewondert haar. Talleyrand roemt haar geest. Mad^{me} De Stael verheft haar vrouwelijk schoon. Wat wil men meer? 'I have every thing', schrijft zij uit Parijs, 'necessary to my complete success, except money.'

Gelijke zegepraal later in Genève, waar grooten en prinsen en andere ledigloopers haar omringen. Uit Genève licht zij haar vader in omtrent de opvoeding van haren zoon, toen reeds vijftien jaar oud: 'I hope he will reward... all my cares, and I rejoice that I have no more children to toil after, never having envied any one the honour of being a mother of a family, which is generally a thankless position.'

Het zou dat vooral destijds geweest zijn voor haar. Elken avond gaat zij uit. Zij gelooft er niet ouder uit te zien dan vijf en twintig, al telt zij tien jaren meer. Drie keer in de week neemt zij dansles, haar eigen zoon meldt het ons, om den volgenden winter veel te kunnen dansen, wat zij betreurt in Parijs niet te hebben gedaan. Straks vinden wij haar, op uitnoodiging van Pauline Bonaparte, in Rome met den jongen Jerôme, want de familie Bonaparte behandelt haar als aangetrouwd, ook Madame Mère. Had Miss Patterson van haar leed iets geleerd? iets anders dan de zucht, om zich te verstrooien, te verdooven, en in het vervolg verstandig te zijn? Van haar zou men althans verwachten, dat zij in haar eigen kind nooit een oprechte liefde zou tegenwerken, en geen huwelijk ooit zou weigeren om wereldsche overleggingen. Men oordeele: 'I will never consent to his marrying any one but a person of great wealth. He knows *I can only recognise a marriage of ambition and interest*, *and that his name and rank require it.*' Men zou een brief, waarin deze woorden voorkomen, eerder geteekend achten Napoleon dan Elisabeth Patterson.

Verstandig is zij geworden, dat valt niet te ontkennen:

> (Aan haar vader, 1822) 'I beg, my dear Sir, you will advise Bo (haar zoon, destijds te Baltimore) in this sense, and *discourage all tendency to romance and absurd falling in love which has been the ruin of your own family.*'
> Zij eischt, dat hij nooit afstand zal doen van 'a single particle of his consequence, which might

be lost in some boyish connexion *begun in folly and to end in children*, *obscurity and poverty.*'

Zij is letterlijk ziek van agitatie omtrent het huwelijk van haar zoon, die naar Amerika was gegaan ten behoeve van een huwelijksverbintenis met zijn nicht, Prinses Charlotte, de dochter van Joseph Bonaparte.

Na zijn vertrek bleef zij nog eenige weken in Rome en vertrok toen naar Florence. Hier ontmoette zij Jerôme Bonaparte toevallig in het Paleis Pitti. 'On seeing her Jerome started and whispered to the Princess of Wurtemberg, his second wife: "That is my American wife." No words passed between them.' Later schreef zij van hem: 'Poor man, his faults always proceeded from want of judgment more than badness of heart; but, when the first is wanting, nothing improper can excite surprise.' Een, in zeker opzicht, zachter trek:

Van haar zoons huwelijk scheen niets te kunnen komen, en voorloopig zette hij zijne studiën in Amerika voort. De moeder verliest hem geen oogenblik uit het oog, en geeft haren vader allerlei raad voor hem. Zij betreurt, dat de jonge Jerôme zijn hond niet bij zich heeft, 'for the poor beasts fidelity and many other good qualities which he possesses, not to mention his great intelligence *which renders him superior to half the persons one meets in the world*'.

Welke opmerking evenwel niet te kennen geeft, dat zij al genoeg had van de wereld. 'There are balls or parties every night', schrijft zij 1822 uit Genève, 'and I have not spent one night during five months at home', te sterker, daar de brief gedagteekend is van 24 December.

Openhartiger wereldsche vrouw is er misschien nooit geweest. Zelve Protestantsch, liet zij haar zoon grootbrengen in het Roomsche geloof, 'the religion of princes and kings'.

En toch maakt een en ander soms den indruk van iets gedwongens. 'I have seen a German countess - schrijft zij Lady Morgan - she is a practical philosopher, unlike me as possible... She tried to *débarrasser* me of what she called *mes idées romantiques et mes grandes passions.* But I am incorrigible.' Dat practische en positieve schijnt dus aangenomen. Was er een hartewond, een nog ongeheelde wond? In een brief van 1825 (p. 187) lees ik deze veelbeteekenende woorden: 'Nothing can, I think, console for the loss of a person whom one has loved and been loved by', en in 1826 deze pessimistische uiting: 'Marrying is almost a crime, in my eyes, because I am persuaded that the highest degree of virtue is to abstain from augmenting the number of unhappy beings... I have no desire to see my son married, and I hope he will never have any family.'

Inmiddels gaat *fashionable life*, gelijk het heet, voor haar zijn gang. Van 1826 tot 1831 was zij in Florence, overal ontvangen, overal welkom: aan het hof, aan de ambassades, bij particulieren. Haar toilet was uitgezocht, haar schoonheid nog in staat veroveringen te maken.

‘Mama is still at Florence’ (1827), schrijft haar zoon, destijds in Rome, ‘where she is very much attended to, and amuses herself.’ En zelve schrijft zij uit Florence: ‘I was out every night for three months until two in the morning, until I became so unwell that for the last two weeks, I have had a fever, which forced me to stay at home. I am now better, and shall commence my amusements by going to a party this evening’. 't Is, of zij haar leed wil wegdansen, want het dansen gaat, om zoo te spreken, theoretisch: ‘I should prefer a child of mine... dancing every evening in good company, to his or her marrying beggars and bringing children into the world to deplore existence.’

Haar zoon was van een ander gevoelen en huwde een koopmansdochter van Baltimore in 1829; een jaar later was hij vader. Het viel de moeder hard, erover heen te komen. Daarbij begonnen de jaren reeds te klimmen: ‘I am dying with *ennui*, and do not know in what way a person of my age can be amused. I am tired of reading and all ways of killing time.... I doze away existence; I am too old to coquet, and without this stimulant I die with *ennui*... I am tired of life, and tired of having lived.... It is a bore to grow old.... All is vexation and vanity.’ Dat zijn de uitdrukkingen, die nu in hare brieven voorkomen.

Uit hare verveling, in Genève, Parijs of ook Baltimore jaren lang met meer of minder geduld gedragen, ontwaakt zij eerst in 1849, toen op het onverwachtst de ster der Bonaparte's weer opging:

> ‘The emperor’, schrijft zij 14 Maart 1849 (p. 265) aan Lady Morgan, ‘hurled me back on what I most hated on earth - my Baltimore obscurity; even that shock could not divest me of the admiration I felt for his genius and glory; I have ever been an imperial Bonapartiste *quand même*, and I do feel enchanted at the homage paid by six millions of voices to his memory, in voting an imperial president.... I never could endure universal suffrage until it elected the nephew of an emperor for the chief of a republic; and I shall be charmed with universal suffrage *once* more if it insists upon their president of France becoming a monarch. I am desinterested personally. It is not my desire ever to return to France.’

Het was goed voor haar, dat zij persoonlijk belang ter zijde stelde. Men weet, hoe zij het proces verloor, dat zij ondernomen had, om de rechten van haar zoon te handhaven. Tevergeefs pleitte Berryer's welsprekendheid. - Zij keerde weer naar Baltimore, waar zij nog achttien jaren had door te brengen en doorbracht met de administratie van haar nu zeer aanzienlijk vermogen. ‘Once’, placht zij in haar hoogen ouderdom te zeggen, ‘once I had everything but money; now I have nothing but money.’ Zij overleefde nog haar zoon, die toch vijf en zestig jaar was, toen hij stierf. Maar haar verleden week niet van haar. ‘She once asked a lady, who had recently returned from Europe, if she had not heard of her beauty on the continent? She was in the

habit of standing before her portrait, and viewing with complacency the wondrous beauty which had led captive the heart of Jerôme Bonaparte.' Zij koketteerde nog met haar leeftijd. Op haar negentigste jaar wordt zij gevraagd naar haar ouderdom. Haar snippig antwoord luidde: 'Negenhonderd negentig jaar, negen en negentig dagen en negen minuten.'

Wat een vrouw! Heeft Shakespeare haar gemaakt? Een *mondaine* tot het einde. Zij gaf in tegenwoordigheid van haar nicht haar voorkeur voor het Roomsch geloof, de 'religie van de koningen', te kennen.

'Oh! aunt', riep deze uit, 'you would not give up Presbyterianism?' To which Mad^{me} Bonaparte responded: 'The only reason I would not is, that I should not like to give up the stools my ancestors had sat upon.' En p. 276: 'Up to the time of her last illness she was in the habit of looking over her ancient finery. Each article had its history: This was her husband's wedding coat; this dress was given her bij the Princess Borghese; this one had been worn at the court of Tuscany; this one she wore at the Pitti palace on the day she met her husband, this she wore when presented to Madame Mère etc.'

Den 30sten December 1878, op haar drie en negentigste jaar derhalve, werd zij ziek en sedert dien dag verliet zij niet meer haar bed. Men stond eromheen. Iemand maakte de opmerking: 'Niets is toch zeker als de dood.' De repartie van de zieke was onmiddellijk: 'Except taxes!' Het sterven zelf duurde twee en een halven dag. Op dat sterfbed, zegt Didier, 'her hands were as rosy as an infant's'. Den 4^{den} April 1879 is zij eindelijk bezweken. In Februari was zij 94 geworden.

Er is bij mijn weten in lang geen boek uitgekomen, dat ons zulk een opmerkelijk karakter te vermoeden geeft. Misschien mogen wij nog meer mededeelingen te gemoet zien; in haar testament is althans sprake van 'diaries and manuscripts'. De perzik smaakt naar meer.

Op den achtergrond van het tooneel, waarop dit boek ons verplaatst, staat een stille, boeiende figuur, eenigszins in de schaduw, maar toch herkenbaar, die van den ouden Heer Patterson; een man van den ouden slag; bij vergissing, zou men haast zeggen, vader van deze vrouw; voortdurend een dochter beknorrende, die de wereld bewonderde.

3. Georg Brandes, Sören Kierkegaard, Ein literarisches Charakterbild. Leipzig, 1879. 240 bl.(*).

Deze oorspronkelijke en in zeker opzicht krachtige man i s bij ons te weinig besproken. Het *literarische Charakterbild*, door niemand minder dan Georg Brandes geteekend, geeft een opvatting, waarmede het de moeite waard is kennis te maken.

(*) Te vergelijken: A. Bärthold, Sören Kierkegaard, 'eine Verfasserexistenz eigner Art', en dezelfde: Noten zu S.K. 's Lebensgeschichte.

Een vriend van natuurstudie was hij in dezen tijd van natuurstudie niet, een hart voor de geschiedenis had hij even min; zijn aanleg was daarvoor te bespiegelend; nauwelijks trok de muziek hem aan; aan de liefhebberijen van de negentiende eeuw is hij dus vreemd gebleven: zal men nog naar hem willen omzien? Naar die magere, droge gestalte, dat gebogen hoofd, den man met de parapluie onder den arm, zonder wien het corso van Kopenhagen een zijner vaste typen miste? Daar was hij voor elk toegankelijk, maar niemand wage het, hem daarvoor te houden, als men des avonds de verdieping voorbijgaat, die hij bewoont. Alle vensters zijn verlicht van de talrijke, fraai gemeubelde, goed verwarmde vertrekken, waarin de zonderlinge denker op en neer wandelt, tenzij hij juist even stilstaat, om iets op te schrijven. Hij kan het overal doen; in alle kamers is schrijfgereedschap aanwezig: papier en inkt. Hoe had hij het zonder beide kunnen stellen? Inkt, dat geestrijk vocht, dat nog geen afschaffing heeft willen afschaffen, in niemands leven heeft het grooter beteekenis gehad dan in het zijne. Dertig boekdeelen heeft hij achtergelaten; schier even omvangrijk is buitendien zijne schriftelijke nalatenschap: nagenoeg alles de vrucht van twaalf jaren arbeids, de twaalf laatste van zijn leven; een leven, uitwendig het eentonigste; innerlijk, misschien het meest stormachtige, dat ooit in Denemarken werd geleefd.

Jeugd heeft hij niet gekend. Zijne ouders waren lang niet jong meer, toen hij (1813) geboren werd. Zwaarmoedig en ironisch was zijn aanleg van het begin. Zijn ziel miste zon. Zwak, krank, stond hij pijnen uit, die hem schier tot waanzin brachten. Hij spreekt zelf van zijn ‘doorn in het vleesch’. Omgekeerd, in zijne talrijke werken, nooit van zijne moeder.

Zijn vader was een Jutlandsche boer, in zijn jonge dagen een herdersknaap, levende op de heide, in al haar onafzienbaren weemoed, in hare eenzaamheid. Het maakte dien vader visionnair, mystiek, welk mysticisme hem evenwel later niet verhinderde, een solide en schrandere winkelier te Kopenhagen te zijn. Hij was met al zijne kerkelijke rechtzinnigheid ‘verstandig in zijn geslacht’ als een kind der wereld; streng, rechtzinnig, hypochondrisch. Zijn zoon heeft de werking dezer eigenschappen ondervonden. De huiselijke kring was benauwend; verstrooiingen waren verboden waar. Wilde Sören uitgaan, de vader vergunde het hem niet, maar vertelde hem een wandeling, zoo natuurlijk, zoo aanschouwelijk, zoo levendig, dat het kind na een half uur meer vermoeid was, dan wanneer hij werkelijk had geloopen. Sören zag hem spoedig deze kunst af en wedijverde met zijn vader. Zoo werd de zin voor werkelijkheid vroeg in hem afgestompt, de phantasticus ontwikkeld.

Geheel naïef was deze opvoeding niet. De vader bespeurde, wat hij deed, bespeurde het bijna als iets noodlottigs. Hij zag zijn kind

geestelijk kwijnen, en kon er niets aan veranderen, even min als aan zichzelf. Soms stond hij stil voor zijn knaap en sprak: ‘Arm kind, gij wandelt uw weg in een stille vertwijfeling.’

's Vaders orthodoxie leerde hem wel theologiseeren en disputeeren, maar niet de zwaarder kunst van blijde te zijn. Integendeel: puriteinsche angsten maakten zich van hem meester; angsten, die, om de hel te ontvlieden, zich storten in een hel; angsten, waarvoor geen kruid is gewassen, en die daarom zoo gemakkelijk voeren tot lichtzinnigheid en geveinsdheid.

Speelkameraden had hij niet. Voor lichaamsoefeningen of stoeipartijen was hij te zwak. Zelfverdediging moest hij zoeken in bijtenden spot, verbittering ten slotte voor zijn eigen karakter, dat tevens in dien spot, soms in schijn tot scherts zich veredelend, een middel bezat, om de zwaarmoedigheid te verbergen, die, ware zij aan het licht getreden, hem gemaakt zou hebben tot hetgeen zijn trots verafschuwde: een voorwerp van medelijden.

Alles werkte samen, om hem aan die atmosfeer van waarheid, natuurlijkheid, te ontrukken, die voor een gezond geestelijk leven onmisbaar is. Het pleit voor hem, dat hij in weerwil van de sombere en onaangename herinneringen, die de gedachte aan zijne jonge dagen bij hem moest opwekken, nooit in een reactie vervallen is ten aanzien van den geest, die toch zijn jeugd bedorven had. Zijn vader had hem ‘uit liefde ongelukkig gemaakt’; ongelukkig, dat stond vast; maar uit liefde, dat stond niet minder vast. Het Christendom van zijn vader te verloochenen, al had hij er ook niets aan te danken: de piëteit veroorloofde hem niet, dat zelfs als mogelijk te beschouwen.

Een aangrijpende ervaring kwam die piëteit versterken, al had zij ook voor een minder edelen geest een geheel andere vrucht kunnen dragen. Zijn vader was in zijn oog tot dusver beminnelijk zeker niet, maar wel in de hoogste mate eerbiedwaardig geweest: het ideaal van zedelijke gestrengheid. Hij geloofde onvoorwaardelijk aan zijns vaders integriteit. Dit geloof ontving een zwaren, een onherstelbaren schok. Hij kwam plotseling, toevallig, tot de ontdekking van een geheim in het leven zijns vaders, dat op het karakter van den ouden man een ongunstig licht wierp.

Zijn lijden was groot. Hij noemt het ergens de groote aardbeving in zijn leven. Maar die teleurstelling wekte geen verontwaardiging, geen afkeer; louter medelijden. In den eerbied voor den gewaanden vlekkelooze mengt zich een druppel teederheid voor den bevlekte. Dat Christendom, eens, naar het scheen, 's vaders zwaard, werd nu in zijn oog 's vaders steun, 's vaders staf. De zoon had dat Christendom er te liever om. Wie wist, of dat voor de wereld zoo strenge geloof niet in de binnenkamer den schuldige een woord had toegefluisterd, balsem in een wond. Hoe op later leven te verloochenen, wat op hem geen anderen indruk moet hebben gemaakt, dan die teweeggebracht wordt

door den aanblik van den stok, waarop een vader, thans niet meer onder de levenden, in zijn grijsheid heeft geleund.

Zonderling en treffend wordt dus zijne geheele betrekking tot het Christendom: hij moet er den hardsten godsdienst in zien, en tevens den godsdienst, waarvan hij zich niet te binnen kan brengen, wat een voor hem onvergetelijk, en tevens ongelukkig, wezen eraan verschuldigd was geweest, zonder onwederstaanbare verteedering te gevoelen. Dit laatste bindt hem handen en voeten tegenover een macht, welker zwakke zijde aan zijn scherp verstand geenszins ontging.

Aan zulk een piëteit, als in dit geval werkzaam was, moest zich onvermijdelijk een geheel ander gevoel huwen: een zekere minachting, althans geringschatting. Hieraan is medelijden altijd eenigszins verwant. En medelijden was, als daareven bleek, bij hem een bron van piëteit geworden. Ook vervoert de piëteit tot onderdrukking der critiek. Men wil de gebreken niet zien van datgene, waaraan men piëteit toedraagt. Dat onderscheidt piëteit van geloof. Het geloof ziet geen bezwaren, de piëteit wil ze niet zien.

Op deze natuurlijke aaneenschakeling moet bij Sören Kierkegaard vooral gelet worden. Zoo dringt men door in het diepst van zijn wezen, waarvan dus de samenstelling gunstiger had kunnen zijn. Had hij meer geloof gehad, hij had inniger kunnen liefhebben; had hij meer critiek gehad, hij had met grooter humaniteit kunnen verdragen.

De geringschatting, aan de piëteit onwillekeurig verbonden, wordt vanzelf tot ironie, de Sokratische ironie; een stemming, want zoo mag men haar noemen, die rijper leeftijd al licht de redelijkste doet schijnen. De ironische stemming wortelt in rijke levenservaring, waarbij geen begoocheling gespaard, en niettemin de levenslust bewaard bleef; eene levenservaring, die ons òf de onzekerheid, òf het onbevredigende, òf zelfs het ijdele van vele dingen heeft doen inzien, terwijl men zich omringd vindt van hen, die deze zelfde dingen onbetwijfelbaar en waard om na te streven noemen.

In Brandes' ‘Charakterbild’ moet men lezen, hoe deze onderscheidene krachten Kierkegaard tot den indrukwekkendsten dichter-prozaschrijver van Denemarken hebben gemaakt. Hij kon dit worden, omdat hij èn dichter, èn scherpzinnig denker was. Een zijner groote eigenaardigheden ligt in de nog ongewone vereeniging van Protestantsche orthodoxie en besliste afkeuring van het kerkelijk Christendom. Het Christendom, voor zijn verstand een paradox, voor zijn hart lijden - werd in zijn oog door de Kerk ten eenen male miskend. Vandaar zijn bittere strijd tegen de geestelijkheid, wier slachtoffer hij natuurlijk geworden is. - Wie zich een denkbeeld wil vormen van Kierkegaard's geestesrichting, leze o.a. zijne *Einübung im Christenthum aus dem Dänischen*, vertaald door Bärthold (Halle, Julius Fricke 1871)(*).

(*) Nog in het Duitsch, evenzeer van de hand van Bärthold: Kierkegaard's *Zwölf Reden* (1875), *Drei Beichtreden* (1877), *Lessing und die objective Wahrheit* (1877).

Brandes, die Sören Kierkegaard zoo grondig kent, noemt dit een van zijne voortreffelijke geschriften, een werk, dat uitmunt door scherpzinnigheid en waarheidsliefde. Wie geen tijd heeft, gaat Brandes voort (bl. 217), veel uit Kierkegaard's laatste periode te lezen, moet althans dit boek door en door leeren kennen. In dit werk heeft Kierkegaard den gang zijner denkbeelden geteekend, geheel zijn gevoelsleven nedergelegd.

Wanneer men met de *Einübung im Christenthum* kennis heeft gemaakt, bespeurt men, welke diensten het Brandes bewezen heeft bij zijne letterkundige karakterteekening van Kierkegaard. Die karakterteekening is in menig opzicht een meesterstuk; er is diepte in en warmte. Overal straalt de poging door, om den schrijver in het gunstigste licht te plaatsen, om zijne voornaamste levenservaring tot bron zijner letterkundige werkzaamheid te maken(*). Aan de andere zijde stelt juist de *Einübung im Christenthum* ons in staat, te beoordeelen, in hoever Brandes' teekening den geheelen Kierkegaard recht laat wedervaren. Brandes heeft een *literarisches Charakterbild* willen geven, en was dus, streng genomen, misschien niet verplicht, het godsdienstig standpunt van Kierkegaard te kenschetsen. Beproeven wij dat te doen, zoo schijnt het volgende op den voorgrond te moeten staan: Kierkegaard ziet in het Christendom de hoogste waarheid, omdat Christus zelf voor hem het absolute is. En onder het absolute verstaat hij niets anders dan de volstrekte toewijding en zelfopoffering, uit onuitputtelijke liefde geboren. Het relatieve is in zijn oog het gebied van het doelmatige. Het relatieve is mitsdien het gebied van het verstand. Hier kan niets geschieden, of op de vraag: waartoe? moet een antwoord kunnen worden gegeven. Het absolute is daarentegen het gebied van de liefde, van dat handelen, dat zijn beweegkracht vindt, niet in een doel, ofschoon het natuurlijk niet zonder doel geschiedt, maar in heiligen aandrang, in geestdrift, om zoo te spreken, in een goddelijk instinct van mededeeling van eigen wezen, van overstorting van eigen wezen en leven in anderen. De liefde, de niet berekenende, de zelfopofferende liefde, de liefde, die met het grootste gemak over geheel het aardsch bestaan beschikt, is in zijn oog het bovenmenschelijke, het goddelijke; en Christen te worden, dit te gelooven, hiervan overtuigd te zijn en de practijk naar dit geloof in te richten.

Dit is inderdaad Kierkegaard's groote eigenaardigheid. Hij kan zich niet alleen geen Christendom voorstellen zonder geestdrift; neen, even min een Christendom, dat in iets anders dan in de hoogste geestdrift bestaat, in iets anders zijn wezen vindt of zoekt. Deze geestdrift is geloof, dat op een geheel anderen grondslag rust dan wetenschap of practijk. Dat geloof is niet het voor waar houden van eenige stelling,

(*) Men hoore evenwel ook de wederpartij: ‘Die Bedeutung der aesthetischen Schriften Sören Kierkegaards mit Bezug auf G. Brandes S.K. ein literarisches charakterbild’ von A. Bärthold, 1879.

het is de moed van te midden eener werkelijkheid, waarin oorzaken naar hare gevolgen moeten berekend worden en die ons verplicht, soms veroordeelt, practisch te zijn, met gevolgen geene rekening te houden, om de onvoorwaardelijke heerschappij te verzekeren aan een beginsel, juister nog aan een aandrift, die in haren goddelijken adel, en daarin alleen, haar recht van bestaan vindt.

In deze opvatting van het geloof ligt de verklaring van Kierkegaard's vijandige gezindheid jegens de Kerk. Al neemt hij aan, wat in de hoofdzaak door de geheele Christelijke Kerk wordt geleerd, hij hecht aan hare uitdrukkingen een anderen zin. Maar bovenal: hij zoekt in een door den Staat betaalden geestelijken stand, die een bruikbare moraal heeft te prediken en de goddelijke dwaasheid der volkomene toewijding, der volkomene liefde binnen de perken moet terugbrengen van het gezond verstand en van de maatschappelijke orde, tevergeefs die geestdrift, of zelfs den moed om die geestdrift aan te prijzen, waarin hij al de waarde van het geloof vindt. Kierkegaard, ware hij Katholiek geweest, had een St. Franciscus kunnen worden, indien hij althans de kracht van karakter had bezeten, om het leven in te richten naar zijne theorie.

Geesten, als de zijne, die het recht van het enthusiasme handhaven, zijn onmisbaar, om den zoo onmisbaren practischen zin voor het gevaar te behoeden van tot de alleenheerschappij te geraken. Van zulke geesten gaat kracht uit, een kracht, die verheft. Waarom Kierkegaard nog altijd uitsluitend met den naam van Christendom blijft doopen wat, met veel minder kans op het kweeken van misverstand, zielenadel wordt genoemd; waarom hij behagen blijft scheppen in den naam van Godmensch, gegeven aan een menschelijk wezen, waarin de liefde een volstrekt gezag uitoefent: dat een en ander moet hijzelf weten. Wij zijn zeer verre van deze zonderlinge hebbelijkheid in bescherming te nemen. Maar dit verhindert ons niet, en mag ons ook niet verhinderen te erkennen, dat men, na het lezen van zijne *Einübung im Christenthum*, zich opgewekter gevoelt, edeler gestemd. Hij is een dier schrijvers, die het hooge en nauwe venster van de cel, waarin wij ons leven doorbrengen, voor eenige oogenblikken weet open te zetten. Dan zien wij iets van den blauwen hemel.

(*Wordt vervolgd.*)

A. PIERSON.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

De ontwikkelingsgeschiedenis der menschheid. Cultuurhistorische studien, naar het Hoogduitsch van Otto Henne-Am Rhyn, voor Nederland bewerkt door G. Kuyper Hz. 1e deel. Amsterdam, C.L. Brinkman.
De oorsprong der beschaving. De mensch in zijn vroegsten toestand. Het geestelijk en maatschappelijk leven der wilden door Sir John Lubbock. Voor ons volk uit het Engelsch vertaald. Met eene aanbeveling van Jonkheer B.H.C.K. van der Wyck, Hoogleeraar te Groningen. 's Hertogenbosch, W.C. van Heusden.

Het gaat met vertalen soms vreemd in ons land; er worden werken uitgegeven, waarvan men zeggen moet: hoe is 't mogelijk; er zijn andere, die geheel vergeten worden; men moet wel, wanneer men let op de grilligheid, waarmee het een wordt uitgepikt, het ander overgeslagen, tot het resultaat komen, dat de vertalers niet bijzonder op de hoogte zijn van de letterkunde van het vak.

Met nadruk mag dit worden gezegd van de werken over de geschiedenis van de beschaving of van de ontwikkeling van den mensch. Aanvankelijk scheen het, dat men in Nederland een levendig aandeel zou nemen in hetgeen op dit gebied elders werd voortgebracht. Buckle maakte sensatie, Lecky werd ernstig besproken, maar het schijnt, dat men na dien tijd is ingesluimerd. En toch waren dat slechts de eerste stappen op den weg, die, vergeleken met den rijkdom van kennis, waarover wij thans beschikken, slechts kinderschreden zijn. Wij behoeven slechts de namen te noemen: Tylor, Lubbock, Bagehot, Caspari, Hellwald.

Na Buckle zag het eerst een vertaling het licht van Kolb's *Culturgeschichte der Menschheit*, *mit besonderer Berücksichtigung von Regierungsform*, *Politik*, *Religion*, *Freiheits- und Wohlstandsentwicklung der Völker. Eine allgemeine Weltgeschichte nach den Bedürfnissen der Jetztzeit.* Ik meen, dat van dit werk in Duitschland nog een tweede druk is verschenen, een bewijs, dat het daar opgang heeft gemaakt. Tot een derden druk zal het echter wel niet komen; daarvoor zijn de leemten van het boek te groot; Kolb is te veel partijman, om een goed geschiedschrijver te zijn; statistiek is zijn hoofdvak en door zijn *Handbuch der vergleichenden Statistik* heeft hij een naam gemaakt, die door zijn *Culturgeschichte* er niet op verbeteren kon. Hoe het hier met de vertaling is gegaan, weten wij niet; het werk was voor ons land, waar nog zoo weinig op dit gebied bestond, goed genoeg en de fouten van de bewerking liggen nog bovenop, zoodat zij door den eenigszins nadenkenden lezer spoedig worden opgemerkt. Wellicht ware het boek hier meer besproken en gelezen geworden, indien het publiek er meer op was voorbereid; het was wat groot, om de geschiedenis der beschaving naar de nieuwere opvatting bij ons in te leiden.

Dat men op een betrekkelijk nieuw gebied bij voorkeur niet met uitgebreide werken moet aankomen, is zeer juist gezien door den heer Van der Wyck, die het werkje inleidde, waarvan wij boven den titel afschreven; hij gaf den vertaler wenken ter bekorting van het vrij uitvoerige werk van

Lubbock over *De oorsprong der beschaving*, dat daardoor voor den Hollandschen lezer veel bruikbaarder geworden is.

Lubbock heeft een ernstige studie gemaakt van het leven der zoogenaamde wilde volken en uit de bonte rij der verschijnselen, welke dat leven geeft, de algemeene wetten gezocht, volgens welke de zeden en begrippen der wilden - en ook wij zijn wilden geweest - ontstaan en zich ontwikkelen. Veel van hetgeen wij in onze beschaafde omgeving zien, van hetgeen wijzelf gevoelen, wordt ons duidelijk door na te gaan, hoe de maatschappelijke en zedelijke begrippen zich langzaam vormen.

Van den rijken inhoud van Lubbock's werk geeft men het best een overzicht, door de opschriften te noemen van de verschillende hoofdstukken; zij luiden: kunst en opschik;huwelijk en bloedverwantschap;over de ontwikkeling der begrippen van bloedverwantschap; godsdienst; zeden en karakter; taal; wetten.

Het merkwaardigste van dit uitnemend boekje is, dat het schijnbaar losse verhalen en opmerkingen geeft, terwijl het inderdaad een werk is van studie en ernstig nadenken.

In Engeland heeft men het geheim, om zulke boeken te schrijven; men vergelijkt het genoemde werk van Lubbock terstond bij dat van Walter Bagehot over *De oorsprong der naties*, dat eveneens van geen groote uitgebreidheid is, zich heel aangenaam laat lezen en toch een schat van gezonde wijsheid bezit; men leest en herleest zulke boeken, en niemand is er, die na de ernstige overweging niet gevoelt, hoeveel goed hem dit heeft gedaan, om tot een gezonde opvatting te komen van de dingen op sociaal gebied, die hem omgeven, en die, oppervlakkig beschouwd, hem vreemd en raadselachtig voorkomen.

Is het nu weer niet uiterst vreemd, dat Lubbock's *oorsprong der beschaving* werd vertaald, en Bagehot's *oorsprong der naties* niet? Hetzelfde zouden wij kunnen vragen ten opzichte van het beroemde werk van den onvergetelijken Oscar Peschel: *Völkerkunde*, waarvan de eerste druk in '74 verscheen te Leipzig bij Duncker en Humloth en dat nu reeds ettelijke onveranderde uitgaven heeft beleefd. Wij kennen op dit gebied geen werk, dat zulk een rijkdom van kennis meedeelt in klassieken vorm.

Het volledigste werk over de geschiedenis van de ontwikkeling van den mensch, tevens van echt wetenschappelijk gehalte, is dat, hetwelk wij boven het eerst noemden. Otto Henne - Am Rhyn is zeker bij velen in ons land een bekende naam; jaren achtereen werkte hij met Duitsche volharding aan een volledige *Culturgeschichte*, die eerst het vorige jaar gereed kwam. Het was een stoute onderneming van den uitgever en den vertaler, om dit uitgebreide werk den Nederlanders aan te bieden; het geheele werk toch beslaat zes lijvige deelen, maar wanneer men de namen hoort van beiden, vertaler en uitgever, dan begrijpt men, dat zij tegen zulk een onderneming niet opzagen; het zijn de heeren C.L. Brinkman en G. Kuyper Hz.

Het eerste deel, dat compleet is, handelt over de vroegste tijden en de Oostersche volkeren tot op het verlies hunner zelfstandigheid. Deel II zal bevatten de Grieken en Romeinen; deel III de Middeleeuwen; deel IV de Hervorming tot op den Dertigjarigen oorlog; deel V het tijdperk der verlichting tot de Fransche omwenteling, en deel VI den nieuweren tijd tot onze dagen.

Wat veelomvattende kennis betreft, kon de vertaling van dit werk voorzeker aan niemand beter worden toevertrouwd dan aan den heer Kuyper.

Ten opzichte van de vertaling veroorloven wij ons eenige opmerkingen, die wij vertrouwen, dat ons in dank zullen worden afgenomen en die wij aanbevelen, om er bij de volgende deelen aan gedachtig te zijn. Wij bedoelen het Hollandsch van den heer Kuyper, dat hier en daar te wenschen overlaat; wellicht door de haast der bewerking schijnt de heer Kuyper soms vergeten te hebben, dat er voor al de Duitsche woorden ook Nederlandsche bestaan.

Wil men eenige voorbeelden? Wij nemen er slechts enkele. Op het gebruik van het woord *cultuur* en *cultuurhistorisch* kunnen wij bijna geen aanmerking meer maken, omdat dit germanisme zooveel gebruikt wordt, dat men er niemand bijna voor aansprakelijk kan stellen. Ik zou met de overplanting nog vrede kunnen hebben, indien het woord *cultuur* bij ons geen vaste, andere beteekenis had; wij gebruiken het bijna uitsluitend bij planten, en spreken van bloembollen-cultuur, enz. In den zin, waarin de Duitschers het woord 'Cultur' gebruiken, ligt allereerst, wat wij verstaan onder *beschaving*; waarom nu dit woord niet gehouden? Wij hebben vroeger ook boeken gehad over 'de geschiedenis van de beschaving', en wij behoeven geen vreemd, tot misverstand aanleiding gevend woord te gebruiken, nu de geschiedenis in gansch anderen zin wordt geschreven dan vroeger. Wil men *Culturgeschichte* vertalen door geschiedenis der ontwikkeling van het menschelijke geslacht of van den mensch, dan drukt men hetzelfde denkbeeld uit, maar *beschaving* is nu eenmaal het goede, geijkte woord; er is geen enkele reden, waarom wij een ander zouden nemen. En er is in geen geval reden, om te spreken van 'geschiedenis der menschelijke cultuur', want dan denkt men aan bloembollen of zoo iets.

Op het verstaan van de bedoeling des schrijvers oefent zulk een germanisme echter geen invloed uit; de heer Kuyper gebruikt echter hier en daar woorden, die niet vertaald zijn en slechts den Duitschen klank geven in Hollandsche letters; niet zelden ontstaat daardoor onduidelijkheid, of ook wel, wanneer iemand geen Duitsch kent, zal hij den zin der woorden niet begrijpen. Zoo wordt in den regel het Duitsche *Beherzigung* vertaald door *behartiging.* Wat is echter behartiging van eerediensten, kunsten en wetenschappen?

Vervolkomening is niet alleen geen Hollandsch, maar ook een erg leelijk woord. Hetzelfde moet gezegd worden van *veralgemeening*; men begrijpt, wat de schrijver wil zeggen, maar men moet er toch even over nadenken, wat 'veralgemeening van bijzondere verschijnselen' is.

Gemakkelijk is zeker ook niet te begrijpen, wat er verstaan moet worden onder het opschrift van het tweede deel: Over de Hellenen en Romeinen en *dier mogendheid*'.

Azië wordt genoemd: 'de eigenlijke stam van den *landenbouw* der aarde'; Azië is het eenige werelddeel, dat 'aan alle Oceanen *belendt*'.

Het sterkste voorbeeld van Duitsch met Hollandsche letters is het gebruik van b e t o n i n g , *Betonung*, in den zin van accentuatie. Wij lezen blz. 53: 'Aan de gebarentaal ontbreekt echter ook alle b e t o n i n g , welke een gewichtig element voor het verstaan van het gesprokene is.'

Waar zoo weinig op de beteekenis der woorden wordt gelet, kan men

niet anders verwachten, dan dat ook de stijl hier en daar de sterkste sporen vertoont van het oorspronkelijke; de zinbouw is soms Duitsch gebleven; de zinnen zijn dientengevolge overmatig lang en hangen zoodanig met voegwoorden samen, dat een Hollandsche lezer ermee in de war raakt. Wij nemen als voorbeeld den volgenden zin, voorkomende op blz. 13:

'Daar nu de vakaangehoorigheid (!) met den hierdoor bepaalden verschillenden aanleg der menschen voor de geschiktheid der ten slotte te verkrijgen uitkomsten, derhalve voor de cultuurgeschiedenis van 't hoogste belang is, zoo kunnen we ons alleen te vreden stellen (!) met eene indeeling van de menschen, welke zich hoofdzakelijk regelt naar dier verhouding tot de cultuur, en dit wel naarmate zij zich hierin gereedelijker of bezwaarlijker konden vinden, voor haar meer of minder over hadden, aan de veredeling van het menschelijk geslacht veel of weinig toebrachten.'

Wij zullen de eersten zijn, om te erkennen, dat de vertaling van een werk als dat van Henne-Am Rhyn vele en groote moeilijkheden oplevert en een goede bewerking meer vaardigheid en meer arbeid vereischt, dan gewoonlijk bij vertalen wordt verondersteld. Wij maken echter geen aanmerkingen, om te critiseeren, maar om den vertaler aan te sporen, bij de bewerking van de volgende deelen nauwlettender toe te zien.

Wij hebben ons over de vertaling van dit werk verblijd, omdat naar ons inzien de kennis van de wording der maatschappij, vooral in onzen partijzieken tijd, over 't geheel veel te gering is. Er zouden vrij wat minder holle theorieën verkocht, vrij wat minder groote woorden gebruikt worden, indien men van de geschiedenis der maatschappij meer afwist. Om die reden wenschen wij ook, dat velen zich door de lang niet onverbeterlijke vertaling van den heer Kuyper niet zullen laten afschrikken, om de *Culturgeschichte* van den onvermoeiden Duitschen geschiedvorscher te lezen, te bestudeeren.

N.

Herinneringen uit Zuid-Afrika ten tijde der annexatie van de Transvaal door Theod. M. Tromp. Met eene voorrede van prof. C.M. Kan en eene kaart. Leiden, E.J. Brill.
De stam der Ama-Zoeloe (Zoeloes) door Theod. M. Tromp. Leiden, E.J. Brill.
Zuid-Afrika, zijn verleden en heden. Eene beknopte geschiedenis van de Europeesche volkplantingen aan de Kaap door John Noble, griffier van het House of Assembly der Kaap-Kolonie. Uit het Engelsch. Amsterdam, J.C. Schröder.

Ziedaar een goede hoeveelheid Kaapsche lectuur, die zonder twijfel in ons land veel aftrek zal vinden, want er bestaat nog altijd een gevoel van sympathie voor de Kaap, deels omdat het een oude Hollandsche bezitting is, onder veel ander land door de Engelschen geannexeerd, deels omdat de stamverwantschap spreekt.

De belangstelling in het land, inzonderheid in de thans ook al geannexeerde Transvaalsche Republiek, is in de laatste jaren zeer toegenomen, nadat de President Burgers hier de kennismaking met Nederland had vernieuwd en door het openen van

gunstige vooruitzichten een aantal lieden direct of indirect aangespoord had, om hun fortuin in Zuid-Afrika te beproeven. Den meesten is dat natuurlijk erg tegengevallen, wat waarschijnlijk nog meer aan zelfmis-

leiding, dan aan misleiding van Burgers moet worden geweten. Om in zulk een kolonie vooruit te komen, moet er veel energie zijn, en daaraan hebben juist de meerendeels heel of half maatschappelijk verongelukten, die zulk een tocht wagen, gebrek.

Maar hoe men ook over dit punt moge oordeelen, aan wien men ook de schuld moge geven, door het vertrek van familieleden is de lust aangewakkerd, om zich op de hoogte te stellen van het land, waar de maatschappelijke 'schipbreukelingen' vertoeven.

Een niet alleen veilige, maar ook zeer aangename gids is voor dezulken de heer Theod. M. Tromp, die de Transvaal bezocht en ooggetuige is geweest van den ondergang der Republiek; hij geeft niet alleen een reisbeschrijving, maar deelt een aantal merkwaardige bijzonderheden mede over land en volk. Tromp geeft daarbij bewijzen, dat hij is een goed en vaardig opmerker en een gezellig, onderhoudend verteller. Waar hij quaestieuse punten behandelt, verzwijgt hij zijn gevoelen niet, deelt dit zelfs met de meest mogelijke openhartigheid mede, maar verbergt ook niet, wat door de tegenpartij wordt gezegd en geloofd. Zijn boek heeft belangrijke geschiedkundige waarde, omdat Tromp als particulier secretaris van den heer Burgers in de gelegenheid is geweest, het geheele drama van de annexatie van nabij waar te nemen. Dit boek zal die waarde blijven behouden, zoolang er in de geschiedenis van het Kaapland, en inzonderheid van de Transvaal, belang wordt gesteld.

De 'Herinneringen uit Zuid-Afrika' hebben tevens een niet geringe verdienste; immers, het is een niet alledaagsch talent, wanneer men hetgeen men ziet en hoort, op zulk een wijze weet mee te deelen, dat anderen het gaarne lezen; sommigen verkrijgen dat door studie, door langdurige oefening, bij anderen is het iets aangeborens. Dit laatste is, naar ons inzien, het geval bij den heer Tromp; hij vertelt aangenaam, omdat hem dit zoo gegeven is; ik geloof, dat de heer Tromp in gezelschap op dezelfde aangename wijze van zijn reizen kan vertellen.

Waarom wij gelooven, dat het talent den heer Tromp aangeboren is? Eenvoudig, omdat hij meer op zuiverheid van taal, op juistheid van uitdrukking zou hebben gelet, wanneer hij door oefening 't zoover had gebracht. Wanneer wij daarom aanmerking maken op zijn stijl, dan is 't, omdat wij het zeer zouden bejammeren, indien de gaaf, die hem van nature eigen is, niet verder werd ontwikkeld, zijn taal meer beschaafd. Wanneer de heer Tromp de moeite wilde nemen, elken dag met eenige opmerkzaamheid een paar bladzijden te lezen van goede Nederlandsche schrijvers - velen zijn zij, helaas! niet in getal; wij noemen Van der Palm en Beets - zou zijn werk veel meer letterkundige waarde hebben.

Om eenige voorbeelden te noemen; waarom op den titel: '*Ten tijde der annexatie'* in plaats van: *tijdens de annexatie*? In de voorrede van den schrijver stuiten wij al spoedig op een zin, die, krom gebouwd, eindigt met een lam achteraankomend tegenwoordig deelwoord: *aannemende.*

Voeg hierbij het gebruik van woorden, die duidelijk doen zien, dat de schrijver zich te weinig moeite heeft gegeven, om òf een beter òf een netter woord te vinden. Zoo b.v. *naturellenstammen*, waar er sprake is van de oorspronkelijke bewoners des lands; *naturellen* vindt men bij pruikenmakers.

Welke reden is er, om het oude *een iegelijk* te gebruiken in plaats van *ieder*? mooi is het niet.

Elders is de schrijver zich niet volkomen bewust van de beteekenis der woorden; zoo lezen wij op blz. 25: ‘was de toestand ook nog verre van gevaarlijk, *grillig* was hij in elk geval’. Uit het verband maken wij op, dat de schrijver gedacht heeft aan *griezelig*, dat meer in de spreek- dan in de schrijftaal wordt gebezigd.

Wij maken deze opmerkingen, zooals wij reeds zeiden, omdat het talent van den heer Tromp als schrijver voor de toekomst te veel belooft, dan dat wij niet hartelijk zouden wenschen, dat hij voortga, het verder te ontwikkelen. Het is een gebrek in de tegenwoordige jeugdige schrijvers - en wij hebben hier niet zoozeer uitsluitend het oog op den heer Tromp - om bij de gemakkelijkheid, waarmee de woorden hun uit de pen vloeien, zich ook niet de minste moeite op te leggen, en te schrijven, zooals het hun invalt; er zijn er, waaraan niets te bederven valt, maar er zijn er ook, waarvan het jammer is, dat zij zich niet met meer ernst toeleggen op zuiverheid van taal en stijl.

Dat de heer Tromp bij zijn beschouwingen weinig ingenomenheid met de Engelschen aan den dag legt, zal niemand verwonderen; een goed Hollander kan de Engelsche koloniale politiek niet behandelen, zonder dat hij zijn gevoel van verontwaardiging van tijd tot tijd lucht geeft.

Jammer slechts, dat de koloniale staatkunde van al de Westersche volken zooveel overeenkomst heeft, en een eerlijk man ook de Nederlandsche koloniale geschiedenis niet kan lezen zonder blozen. Om die reden eischt de onpartijdigheid, dat men naast een Hollandsch boek, al is de heer Tromp zoo onpartijdig mogelijk, ook een Engelsche geschiedbeschouwing neemt. Als zoodanig verdient het werk van John Noble alle aanbeveling; door zijn betrekking was hij in staat, te putten uit officieele bronnen en buitendien was het meer zijn doel, de geschiedenis van de Kaapkolonie te schrijven, terwijl de heer Tromp voornamelijk zijn eigen, persoonlijke bevinding meedeelt.

Van de annexatie van de Transvaal vertelt Noble ons weinig; aan het slot stelt hij de zaak dus voor, dat òf confederatie òf annexatie het eenige middel was, om aan den onhoudbaren, verwarden toestand van de Transvaal een eind te maken. Een noot, bij het woord *annexatie* gevoegd, luidt aldus: ‘Dit is sedert op den 2 April 1877, gelukkig ten uitvoer gebracht.’

Wie het werk heeft vertaald, weten wij niet, maar den Nederlandschen lezer kan het niet anders dan welkom zijn. Dat een Engelschman de schrijver is, wapent genoegzaam tegen de eenzijdigheid.

Het tweede bovengenoemde werkje van den heer Tromp over de Zoeloes is oorspronkelijk een lezing, gehouden op een vergadering van het Aardrijkskundig Genootschap te Amsterdam, waarvan een uittreksel gelijktijdig verscheen als feuilleton in *Het Vaderland.* Het is een studie over het merkwaardige volk, dat zulk een hardnekkigen tegenstand heeft geboden aan de Engelschen en daaraan zijn groote populariteit heeft te danken. De heer Tromp verhaalt hier op dezelfde aangename wijze de zeden en gebruiken en, voor zoover mogelijk, de geschiedenis van de Zoeloes. Ook nu de oorlog is ten einde gebracht, behoudt de studie haar waarde voor ieder, die belang stelt in de kennis van vreemde volken.

Met verbazing heb ik echter gezien, dat de heer Tromp de Zoeloes niet

tot de Kaffers rekent. ‘De Zoeloe’, schrijft hij op blz. 6, ‘verschilt in allen deele van de eigenlijke Kaffers, waarom men hem dan ook volstrekt niet daaronder mag rangschikken.’ De heer Tromp komt hier in strijd met twee autoriteiten op ethnographisch gebied, waarvoor ik eerbied heb, namelijk Peschel en Friedrich Müller; beiden rekenen de Zoeloes tot de Kaffers. Wij lezen in de *Allgemeine Ethnographie von Friedrich Müller*, 2e *Auflage*, blz. 180: ‘Als die ältesten Auswanderer aus der Urheimat im Nord-Osten Afrika's erscheinen die am weitesten nach Süden vorgedrungenen Kaffer-Völker, worunter die Stämme der Ama-nosa, Amatembu, Ama-mpondo und Ama-Zulu gehören.’ Heeft de heer Tromp de Kaffers niet verward met de Hottentotten, die van een geheel ander ras zijn dan de Negers, waartoe Kaffers en andere volken behooren?

K.

Rusland en de Russen doorreisd, gadegeslagen en beschreven door D. Mackensie Wallace. Uit het Engelsch door C.H. Pleyte, 2 dl. Utrecht, Gebr. van der Post.

Het verheugt ons, de vertaling van dit werk te kunnen aankondigen; er wordt in ons land veel vertaald, maar niet zelden daarbij van hoogst belangrijke werken in het buitenland volstrekt geen notitie genomen. Toen wij in schier alle talen van Europa de vertaling van ‘Rusland en de Russen van Mackensie Wallace’ zagen vermeld, rees de vraag bij ons op, hoe het hier ermede zou gaan; plaats was ervoor, wanneer men let op de vele prullen, die het licht zien en soms ettelijke deelen beslaan.

Wellicht zou het werk hier te degelijk, te wetenschappelijk worden gevonden - zoo dachten wij. En zie, eenigen tijd later zagen wij de vertaling ook hier toegezegd, en zij was in goede handen: bij een uitgever als Gebr. Van der Post en een vertaler als de heer C.H. Pleyte.

De vertaling is met zorg bewerkt en het boek laat zich in het Hollandsch aangenaam lezen. Het is inderdaad verrassend, welk een talent de schrijver heeft, om in den vorm meestal van een reisbeschrijving al het wetenswaardige van zulk een merkwaardig volk en zulk een merkwaardig land mee te deelen. Juist die vorm maakt het geschikt voor algemeene verspreiding, want ook zij, die gewoon zijn aan lichte lectuur, zullen dit boek zonder inspanning lezen.

Mackensie Wallace heeft ongeveer zes jaren in Rusland doorgebracht, daar Russisch geleerd, zich alleen onder het Russische volk bewogen, en hij heeft niet, wat onder de Engelsche schrijvers over Rusland doorgaans regel is, het zwak, om de Russische toestanden te beschouwen met een zwartgallig oog; hij tracht te leeren kennen en te begrijpen, en doet u telkens gevoelen, dat wij in Rusland ons bevinden, in een maatschappij op een geheel ander standpunt van ontwikkeling, bij toestanden, die daarom niet uitsluitend moeten worden beoordeeld naar de begrippen van onze Westersche beschaving. Daardoor is Wallace 't dan ook geweest, die door zijn werk den grond heeft gelegd voor een meer juiste kennis van het Russische Rijk, dat in de laatste jaren het onderwerp is geworden van veler denken en vreezen en dat in de eerste eeuwen wel blijven zal.

Wij hopen naderhand op dit werk uitvoeriger terug te komen, en haasten ons met deze aankondiging om, zoo mogelijk, iets bij te dragen, dat zulk een voortreffelijk boek meer bekend en gelezen wordt. De uitgever verdient, dat een ruim debiet hem loone voor zijn bereidvaardigheid, om zulk een in alle opzichten uitnemend werk voor het groote publiek toegankelijk te maken.

Handleiding bij het opsporen en verzamelen van voorwerpen uit het Dierenrijk ook in Oost- en West-Indië, door Dr. A.A.W. Hubrecht, Conservator aan 's Rijks Museum van Natuurl. Hist. te Leiden. Leiden, E. J Brill.

Er bestond in onze taal, tot hiertoe, voor zoover ik weet, geen enkele handleiding tot het verzamelen en conserveeren van dieren. Ieder dus, die uit liefhebberij bijeenvergadert, wat de fauna, hetzij in ons Vaderland, hetzij in Oost of West, hem merkwaardigs te zien gaf, moest dus òf telkens de hulp inroepen van den een of anderen vakgeleerde, òf zijne kennis putten uit buitenlandsche geschriften. Met het oog vooral ook op de belangrijke geschenken, welke van tijd tot tijd uit onze Overzeesche bezittingen aan 't Rijksmuseum te Leiden worden toegezonden, was het alleszins wenschelijk, hen, die geen moeite ontzien, om onbekende, of althans zeldzame species bijeen te verzamelen ten bate der wetenschap, in de gelegenheid te stellen, hun doel op de gemakkelijkste, minst omslachtige wijze te bereiken. Door bovengenoemd werkje nu wordt die gelegenheid geopend. In een kort bestek, 66 bladzijden, wordt achtereenvolgens medegedeeld, welke methode men moet volgen bij 't verzamelen van ongewervelde en gewervelde dieren. Ik twijfel niet, of dit boekje, dat met groote zaakkennis geschreven is, zal niet alleen welkom zijn aan allen, die in Oost- en West-Indië hun verblijf houden, of zich op de reis derwaarts met de verzameling van zeedieren bezig houden, maar ook, wat het gedeelte betreft, dat over de gelede dieren handelt, aan de studenten onzer hoogescholen en zelfs aan de leerlingen der hoogere burgerscholen.

Notes from the Royal Zoölogical Museum of the Netherlands at Leyden edited by Prof. H. Schlegel, Director of the Museum. N°. 1. January. Leyden, E.J. Brill.

Weinige vakken zijn er, welke in den laatsten tijd zulke snelle vorderingen hebben gemaakt als de Zoölogie, en 't is een groote eer voor Nederland, dat ook daar ijverig gearbeid wordt, om een wetenschap, die sedert de onderzoekingen van Darwin en anderen een nieuwe phase is ingetreden, meer en meer te volmaken.

Gelijk de titel aanduidt, is bovengenoemd boekje, dat de eerste aflevering vormt van een periodiek geschrift, dat elk kwartaal door Prof. H. Schlegel in vereeniging met eenige erkende specialiteiten op 't gebied der systematiek

zal worden uitgegeven, bestemd, om vooral ook in 't Buitenland bekend te maken, welk aandeel ons land neemt aan de onderzoekingen van onze eeuw.

Voor leeken is dit tijdschrift dan ook niet bestemd; 't kan alleen aan mannen van 't vak belang inboezemen. Men vindt er verscheidene, tot hiertoe weinig bekende, of geheel nieuwe species in beschreven. Prof. Schlegel beschrijft daarin twee roofvogels, tot het geslacht Nisus behoorende, nl. N. Rufitorques en N. Poliocephalus; Dr. F.A. Jentink zes uit Oost-Indië afkomstige soorten van 't geslacht Mus, waaronder twee nieuwe, nl. M. Musschenbroekii en M. Callitrichus; Dr. A.A.W. Hubrecht een tot dusverre onbekend geslacht van slangen, door hem Leiopython genoemd. Daarvan determineert hij ééne soort onder den naam van L. gracilis. Verder vindt men van de hand van Dr. Hubrecht nog een beschrijving van een andere slangensoort, door hem Liasis Petersii genoemd, benevens eene bijdrage tot de kennis der geographische verbreiding van een andere slang, Erebophis asper Gthr. (Günther). R.B.S. vermeldt de kenmerken van twee vliegenvangers, Arses batantae en A. aruensis; benevens van een nieuwe vogelsoort van 't eiland Lettie, nabij Timor, nl. Rhipidura elegantula. Aan denzelfden anonymus heeft men een beschrijving te danken van verscheidene andere, tot hiertoe onbekende vogels.

Dr. F.A. Jentink vermeldt bijzonderheden omtrent drie soorten van eekhoorns, waaronder twee nieuwe, Sciurus Rosenbergii en Sc. microtis. Eindelijk bevat deze aflevering nog een aanteekening van Prof. Schlegel over Paradoxuxus Musschenbroekii, benevens een beschrijving van drie nieuwe coleoptera, nl. Paussus Andreae, Apatetica brunnipes en Catoxantha purpurascens, van de hand des Heeren C. Ritsema Cz.

R.S.

Aan den rand des afgronds door R. Koopmans van Boekeren. Te Leiden, bij A.W. Sijthoff.

De aanleiding tot de uitgave van dezen roman, waarvan de schets reeds een paar jaren in de portefeuille lag, was om te beproeven - nadat door wijlen ‘Ons Streven’ zeer ernstige aanmerkingen gemaakt waren op des Auteurs roman ‘Aan den Booze verkocht’ - nu eens een boek te schrijven, waarin niet zulke onfatsoenlijke booswichten worden afgeschilderd, als ‘Ons Streven’ ze opmerkte in genoemden roman, waarin onder de handelende personen voor een deel zulke onmenschen waren, dat een fatsoenlijk mensch er zelfs in zijne verbeelding niet mee in aanraking wil komen.

In den boven aangekondigden roman maakt men ook wel kennis met zeer slechte menschen, maar hun slechtigheid, zegt de Heer Van Boekeren, is niet onfatsoenlijk (= fatsoenlijk?). ‘Een paar van de hoofdpersonen zouden door hunne zwakheid bijna onfatsoenlijk worden, maar het komt er niet toe; zij blijven staan aan den rand des afgronds.’

In de ‘Inleiding’ wordt ons voorgesteld zekere Dominé Loods, die aanleiding krijgt, om uit zijn pastoraal leven een belangwekkend verhaal mede te deelen, hetwelk den inhoud van dit boek uitmaakt.

‘Bij het opschrijven van dit verhaal’, zegt Van B., ‘heb ik mijn zegsman niet sprekende ingevoerd. Ik heb liever over Loods in den derden persoon

willen schrijven, omdat ik heb trachten te doen uitkomen, welk een edel mensch hij was, in welke poging ik gemakkelijker zal slagen, wanneer ik over den man spreek, daar anders zijn lof of verzwegen, of door hem zelf verkondigd moest worden.'

In vier boeken: Een promotiebal; Het verloren handschrift; Op het ijs; Het licht schijnt in de duisternis, vinden wij den geleidelijken gang van het verhaal, dat zich vrij boeiend en niet zonder belangstelling laat lezen. Het is te ingewikkeld, om in een kort overzicht den inhoud ervan mede te deelen.

Twee der hoofdpersonen, Hector van Arkel, een huzarenofficier, later burgemeester, en Aafje Dauwsma, het jolige en levenslustige jonge vrouwtje van den reeds bejaarden, stijven schoolmeester Stuurs, staan aan den rand des afgronds.

Hector, door een laaghartige intrige in den waan gebracht, dat hij door zijn geliefde, Mathilda van Velzen, bedrogen was, was eerst een levensmoede gelijk. Door een edele daad, met de grootste zelfopoffering volbracht, won hij veler welverdiende achting. Tot zijn bewonderaars behoorde Aafje Stuurs, die zichzelve betrapte op een nog ander gevoel dan alleen bewondering voor den kloeken en voor haar zoo lieftalligen jonkman. De hartstochten ontwaken, worden voor een oogenblik meester, en eens, zich onbespied achtende, had Van Arkel zijn arm om Aafje's hals geslagen, die, al fluisterde zij ook nu weer: 'Och neen!' ditmaal echter de omhelzing niet kon of wilde voorkomen.

Of alle lezers en lezeressen van dit boek het gedrag dier beide personen voor *bijna* onfatsoenlijk zullen houden, betwijfelen wij; te meer, omdat de delinquenten zelven in hun daarop gevolgd, diep berouw het getuigenis gaven, dat zij *zeer* onfatsoenlijk gehandeld hadden.

Nog treffen we in dit verhaal een paar menschen aan, door den Auteur terecht aangeduid als slechte menschen, maar wier slechtigheid, volgens hem, niet onfatsoenlijk was.

De een is een zekere Jonker, Alphonsus van Rankhuijsen, een Oosterling met heel warm bloed, en in zijn jeugd een boosaardige kwelduivel. Deze ontmoet Mathilde van Velzen ten tweeden male, maar nu, zooals zij als een frisch ontloken bloemknop zich vertoonde. Haar te zien was genoeg, om des Jonkers hartstocht in vollen gloed te doen ontvlammen. Vernemende, dat zij met Hector van Arkel zou verloofd worden, beraamt hij een duivelsch plan, om die verbintenis te verstoren en zelf naar de hand dier schoone te dingen. Van zulk een karakter verwondert het ons niet, dat hij in staat zou geweest zijn zijn, medeminnaar den nek..... Spoedig had hij voor zichzelven besloten, iets aan de zaak te doen, welke uitdrukking, onder woorden gebracht, wilde zeggen: 'Ik moet beproeven Hector's doopcedel te lichten, en wij zullen het doen, of liever laten doen op eene niet al te optimistische wijze.' Het kwam er nu maar op aan, om een goeden speurhond te vinden, die als *éclaireur* dienst zou willen doen, om te onderzoeken, of er ook kans zou zijn, Hector in een verkeerd daglicht te brengen bij den Heer Van Velzen, Mathilde's vader, en Van Arkel daardoor den voet te lichten.

Van Rankhuijsen slaagde niet ongelukkig. Als advocaat had hij een zekeren Gerkes, beschuldigd van oplichterij en valschheid in geschriften, vrijgepleit, schoon hij voor zichzelven de overtuiging had, dat zijn cliënt wel degelijk de hem te laste gelegde misdaad bedreven had. Bij zijn onderhoud met Gerkes had hij dien persoon leeren kennen als een door en door listig en

geslepen man, wien een zaak van kritieken aard wèl scheen toevertrouwd te zijn. Tot dezen nu wendde zich Van Rankhuijsen en droeg hem de uitvoering zijner plannen op.

Spoedig bleek, dat Gerkes de rechte man was, om het schandelijk doel te bereiken, daar die gewetenlooze handlanger geen middelen daartoe ontzag en door omkooperij zelfs een ander in het verderf stortte.

Wij rangschikken natuurlijk deze twee onder de zeer slechte menschen, die we, volgens den Auteur, in dezen roman aantreffen; maar als we hem hooren zeggen, dat hun slechtigheid niet onfatsoenlijk was, dan verklaren we, dat wij ons van fatsoenlijkheid altijd een geheel ander denkbeeld gevormd hebben.

De Heer Van Boekeren heeft een eigenaardige wijze van schrijven, waar hier en daar *spirit* niet aan ontbreekt, iets, wat we echter wel onderscheiden van enkele gezochte aardigheden.

Bij het geven van een schets van een promotiebal is het aanroepen der Muzen (bl. 6), om des schetsers hart te ontgloeien en te verjongen en zijn pen te bestieren, wel wat uit den tijd.

De voorstelling van Dominé Loods op het promotiebal (bl. 19) vinden we wat rarekiekachtig: ‘Kijk, daar staat hij -, hij is gemakkelijk te herkennen, ook al wees ik niet waar hij stond, want hij draagt een witten das.’

Wij stuitten op uitdrukkingen als (bl. 25): ‘Als hij - de Jonker Van Rankhuijsen namelijk - 't u kon lappen’. ‘Help eens kijken’ (bl. 32), voor: Let eens op, of iets dergelijks. ‘Omhangen in koffiehuizen’ (bl. 56). ‘Toe, neem een stoel en val eens neer’ (bl. 91). ‘Maar hoe kunnen bijen zich in een boom inrichten’ (bl. 194).

Wij kunnen begrijpen, dat Hector diep verontwaardigd was over de listen en lagen, hem gelegd, maar ons niet voorstellen, dat een beschaafd man, in zijn rechtmatige boosheid, zóó ruw spreken en zulke ongemanierde uitvallen doen kan, als we lezen van bl. 213-215.

En nu, ons oordeel over dezen roman? Als dat, na wat we ervan gezegd hebben, den Auteur soms niet al te gunstig mocht voorkomen, dan weten we, volgens zijn inleidend woord, dat hij bescheiden genoeg is, om daartegen niet met heftigheid te protesteeren.

H.

Hand aan hand. Novellen door W. Otto, Haarlem. W.C. de Graaf.

In langen tijd kwam mij geen nieuwe uitgave in handen, die ik met zooveel vrijmoedigheid, zoo onvoorwaardelijk, een ieder ter lezing zou durven aanbevelen als de hierboven aangekondigde.

Reeds door zijn ‘Bij den haard’, eene verzameling sprookjes, had de Schrijver zich bij ons lezend publiek bekend gemaakt en zich hier en daar warme vrienden verworven. Hun aantal zal niet weinig toenemen, als ‘Hand aan hand’ zich een weg zal gebaand hebben in menige huiskamer, en de ronde zal hebben gedaan in de leesgezelschappen en onder de abonnés van Nutsen particuliere leesbibliotheken. 't Zijn smakelijke, gezonde gerechten, die hier

worden opgedischt, en die velen zullen doen vragen naar meer. Een reine, frissche geest ademt er u van 't begin tot het einde uit tegen. Van echt stichtelijk optimisme is het geheel doortrokken. Een open oog heeft de Schrijver voor de liefelijkheden in de natuur en de menschenwereld, een open hart, om mede te gevoelen de smarten en vreugden, die 's menschen borst doen trillen. Snaren van diep religieus gevoel klinken er u hier en daar uit tegen.

De hier uitgesproken, hooge ingenomenheid met het werk van den Heer Otto zal ons er evenwel niet van terughouden, enkele aan- of liever opmerkingen, die we bij het lezen aanteekenden, hier vrijmoedig ter sprake te brengen.

De eerste opmerking is: dat we niet weten, onder welke soort van literatuur we deze bijdragen moeten plaatsen, waarvan enkelen, z.a. ‘Geerte’, ‘Clara’, ‘Vooruit Bles!’ het zuivere karakter van novellen vertoonen; anderen, z.a. ‘Gelukkige Cijfers’ en ‘Het huisje in de duinen’ halve sprookjes zijn, of ook hier en daar aan die literarische producten doen denken, die, voor een paar jaar, Van Nievelt, onder den naam van ‘Fantasiën’, in het licht zond.

In ‘Gelukkige cijfers’ (n°. 39, een cijfer met twee stippen en een staart) verhaalt ons de Schrijver, hoe Neeltje, de vrouw van den spoorbrugwachter Joris, na een kinderloos huwelijk van vier jaar, haar man tot den gelukkigen vader van tweelingen maakte. Zal ik u eene uitnemende voortreffelijkheid van dit stukje noemen, Mevrouw? Welnu, gij kunt aan de hand van dezen Auteur gerust uw twaalfjarig dochtertje de kraamkamer in wachthuisje n°. 39 laten binnengaan; ze komt er even onschuldig naïf weder uit, en zal u de geheele geschiedenis van den wondertrein, die het popje bracht, met opgetogen gezicht vertellen, evenals zij 't u het pas gelezen sprookje van Grimm of Andersen doet. Maar Meneer uw man, als hij 't lieve verhaaltje gelezen heeft, zal waarschijnlijk zeggen, dat Otto er maar liever heelemaal een sprookje van had moeten maken en dat het in ieder geval geen novelle is.

‘Het huisje in de duinen’ heeft weder iets van dat sprookjesachtige. Of vergis ik mij zoozeer, als ik in de voorstelling van de zee enkele trekken van overeenkomst meen te ontdekken met dien stroomgod ‘Koelebron’, uit het Duitsche sprookje ‘Undine’? Als er sprake is van de zee, delieflijke en wreede, die van de arme visschers, wien zij brood geeft, eenmaal terugeischt, wat zij gaf: het leven? Die den eenmaal haar ontrukten knaap steeds haar eentonig verhaal in de ooren zingt: ‘Hij kwam tot mij, ik omarmde hem, kuste hem en drukte hem de oogen dicht, en ik gaf hem terug; ben ik niet grootmoedig, ben ik niet eerlijk?’

Eene andere opmerking betreft den titel. Het is een eigenaardigheid van veel schrijvers tegenwoordig, dat ze hun werken namen geven, die u aan raadseltjes doen denken. Wie kan raden, waarom dàt boek zóó heet? Waarom heet deze verzameling novellen (?) ‘Hand aan hand’? Wil het zeggen: ‘hand aan hand door 't leven’? En wil de Schrijver er de algemeene strekking mee aangeven dezer verhalen, waarin 't geluk door de liefde 't begin en het einde is? Zoo niet - dan geef ik het op en veronderstel, dat velen met mij 't zullen opgeven.

Nog ééne algemeene opmerking houde de Schrijver mij ten goede. Hij idealiseert, naar het mij voorkomt, wel wat al te zeer. Bijna zonder uitzondering zijn de personen, die hij opvoert, genomen uit het volk of uit den

kleinen burgerstand. En deze allen, de slechte karakters natuurlijk uitgezonderd, geven niet alleen blijk van fijn, diep gevoel, van den meest kieschen tact en een zeer ontwikkeld verstand, maar weten ook te spreken in taal en vormen, zoo gekuischt en welgekozen, dat men er waarlijk *het volk*, ook het beste gedeelte ervan, dat men in werkelijkheid in dorpen en steden aantreft, niet in herkent.

Men brenge hiertegen in, dat het hart overal dezelfde taal spreekt en dat het gemoed altijd en overal *wel*sprekend maakt, dat neemt niet weg, dat wisselwachters als Joris, boeren als Bouwer en vooral vrouwen, die spreken en handelen als *hunne* vrouwen, of ook als Wanda en Vrouw Blok in 'Het huisje in de duinen', in de werkelijkheid niet gevonden worden. Ik maak den Schrijver evenwel van dit eenigszins overdreven idealisme geen al te zwaar verwijt. Te midden van de voorstellingen der naakte, platte, bij voorkeur leelijkewerkelijkheid, die veel van de hedendaagsche literatuur ons te genieten (?) geeft, doet het ons weldadig aan. Wij waarschuwen slechts en wijzen in dezen op een paar uitstekende voorbeelden. Hoe aandoenlijk en natuurlijk komt de innige dankbaarheid uit van het diakenhuis-mannetje uit de 'Camera', in die eenvoudige vraag: 'Smeer ik uw laarzen wel netjes?' en 'Is uw jasjen wel goed genoeg geborsteld?' En de kruidenier Winkelman in De Bull's 'Moeder de vrouw', als hij op zijn zilveren bruiloftsfeest een toost zal instellen op haar, die zijn licht in de duisternis, zijn kracht in zwakheid was geweest, spreekt alleen maar deze weinige, maar in zijn mond veelbeteekenende woorden: 'Kinderen! vrienden! allen weten hoe ik 't meen: Leve moeder de vrouw!' Zoo drukken eenvoudige menschen hun gevoel uit.

Ziedaar tevens verheffend, stichtelijk realisme.

Nog een paar kleinigheden.

Donker in 'Clara', die altijd in korte, afgebroken volzinnen spreekt, is niet natuurlijk, waar hij, met zijne zuster over hare dochter sprekende, in schoone, vloeiende volzinnen en uitgekozen bewoordingen zich uit. Zóó *kan* men ook niet veinzen. Zulk een taal des harten komt niet bedriegelijk van de lippen van *zulk* een huichelaar.

Men kan niet met beide handen aan de slapen voor een venster staan en dan kushandjes maken (bl. 116.)

'Even goed vijf dan als tien' (bl. 88) klinkt al heel zonderling.

Ik hoop niet, dat deze opmerkingen iemand ervan zullen terughouden het boek van Otto te lezen. Men zou zichzelven dan berooven van een groot genot.

Vooral 'Vooruit Bles!' moet men spoedig opzoeken en tweemaal overlezen; gij vooral, moeders van volwassen jongens, en gij, driftige knapen, en gij, twistende gelieven, en gij allen, die eens een keurige novelle genieten wilt. Ik voor mij stel 'Vooruit Bles!' boven 'Geerte', al is deze laatste ook bekroond met den eersten prijs in den wedstrijd voor Novellen, uitgeschreven door de letterkundige vereeniging: 'Jan Frans Willems' te Antwerpen, 1876.

Wie een allerprettigst, los verhaal wil lezen met een humoristisch- wijsgeerige beschouwing over jagers en visschers, beginne met het laatste: 'Hoe oom Jacob achter het net vischte'. Iets dergelijks, maar veel aardiger nog, vindt ge anders in 'Op het dak'. Uit een literarisch oogpunt stel ik deze schets bovenaan. Eenige regels mogen dienen als proeve van taal en stijl:

''Waar is Carlo'? vraagt Revelli aan zijn huishoudster, 'ik roep door het

heele huis en ik krijg geen antwoord'. 'Carlo?' zegt ze, 'hebt u al eens in den schoorsteen geroepen - hij zit er bijna alle dagen bovenop'. - 'En wat moet dat beteekenen?' - 'Ja,' is het antwoord, 'dat weet ik niet, hij zit daar te zingen, en gooit met stukjes kalk naar beneden, ik heb er al op mijn hoofd gekregen.' - ''t Is mooi,' zegt hij. 'Mooi, wat mooi? dat hij een bejaard mensch met kalk gooit, welnu kom aan.' - 'Och, dat meen ik niet' zegt Revelli, en hij loopt naar den schoorsteen en roept naar boven: 'Hola, ia, Carlo ben je daar?' En Carlo herkent zijn vaders stem en antwoordt: 'ja, wat is er?' 'Dat je dadelijk naar beneden moet komen.' - 'Daar ben ik al' roept hij terug, glijdt door den donkeren koker en.. enz.

In dezelfde oogenblikken vraagt Meneer Schotel: 'Waar is Mina? ik roep door het heele huis, en ik krijg geen antwoord.' - 'Mina,' zegt Mevrouw, 'ze zal in de keuken zijn.' Juist komt Betje de meid binnen, en hij vraagt: 'Betje, is mijn dochter in de keuken?' 'Neen' antwoordt Betje, 'maar ze zal op den droogzolder zijn'.... 'enz.

Ziehier eenige regels uit 'Gelukkige Cijfers':

'De eerste trein van Veelhuizen naar Minderhuizen was snuivend, gillend, stampend, en vervaarlijke rookwolken uitblazend voorbijgevlogen. Heel in de verte blies hij nog witte wolkjes uit, die zoo aardig tegen den blaauwen hemel afstaken, nog eenige oogenblikken bleven hangen om dan door het morgenwindje verjaagd te worden. Maar de trein blies steeds nieuwe, alsof hij het den wind niet wilde gewonnen geven, totdat hij op eens achter een boschje verdween. Toen zag hij (de brugwachter) ze (hem) niet meer.... ja, toch, boven de groene boomen kwam een enkel wolkje te voorschijn en hij hoorde nog de zware ademhaling van het ijzeren monster, alsof een reus, in dat boschje verborgen, zijn pijp rookte. Toen werd alles stil. De trein was uit het gezicht.'

En in datzelfde verhaal: '"Hoor eens, Joris! (zei de dokter). Het geluk zit van binnen, daar waar nu je hand ligt en als het daar altijd zoo rustig, zoo rein en zoo warm blijft tikken dan blijven ze, (de 3 en de 9 nl.) wat er ook gebeure, voor jou en voor Neeltje, gelukkige cijfers."'

Eindelijk halen we aan uit 'Vooruit Bles!':

'"Steven, je trekt je hand weg, en ik zal niet meer vragen of je die in de mijne wilt leggen - dat zou een moeder niet passen, maar ik denk dat een zoon, die iemand haat en die zijn moeders hand niet meer wil of durft aanraken, niet veel goeds in den zin heeft." Zij stond op en ging naar de deur.

Zij zag nog eens om en bleef staan. Het bleef stil, doodelijk stil. Zooals ze daar stond, tooverachtig beschenen door het zilveren maanlicht, met de deur in de hand, maar met het hoofd naar haar zoon gekeerd - met oogen waarin dikke droppels glinsterden, geleek ze meer op eene verschijning, die Steven voor het kwaad kwam waarschuwen, dan op wat zij werkelijk was - een angstige, bedroefde moeder.

"Moeder!" klonk het, "Moeder!"'

Deze aanhalingen zeggen genoeg. We hopen, dat spoedig een tweede druk dezer 'Novellen' noodig zal zijn.

H.

TÉPÉ.

De Houtvester door Berthold Auerbach. Uit het Hoogduitsch door Mevr. Van Westrheene 's Gravenhage D.A. Thieme.

Het oordeel over een roman schijnt soms een zaak van smaak, waarover niet te twisten valt, en wat mij betreft, ik vind ‘De Houtvester’ onder de kleinere romans van Auerbach stellig een der beste. Het zijn frissche, krachtige naturen, die Auerbach ons hier voorstelt, fijn naar het leven geteekend, met een groote mate van aanschouwelijkheid. De ontleding van Emmy b.v., de jonge weduwe, verraadt de bekende meesterhand.

Ik noem juist haar, omdat zij èn de meest uitgewerkte, èn de meest natuurlijke figuur is. Karla, Roeland, Schaller staan, wat uitgebreidheid van teekening betreft, daarmee wel op dezelfde lijn, maar zij herinneren tevens, vooral wat de twee eersten aangaat, aan de schaduw van Auerbach's talent, deze namelijk, dat zijn karakters iets boekachtigs hebben. Zeide Spinoza, dat men de hartstochten der menschen moet beschouwen als meetkunstige figuren, Auerbach maakt omgekeerd van zijn menschen wel eens meetkunstige figuren, aangekleede gedachten, die zich voegen, soms al te veel, naar de rol, die hij hen wil laten spelen. Daarbij vindt men echter zooveel menschkundige opmerkingen, zooveel echte levenswijsheid, dat men de schaduwzijde vergeet.

De vertaling is zóó vloeiend, dat zij zelden het oorspronkelijke verraadt; wij zijn dat van Mevr. Van Westrheene gewoon, en zijn haar dankbaar, wanneer zij een goed boek voor den Nederlandschen lezer bewerkt. De meeste moeite met de Duitsche vertalingen heeft men met de titels en betrekkingen, en ik zou het wenschelijk achten, dat bij de vertaling daarvan meer vrijheid werd genomen; het Hollandsche ‘Houtvester’ geeft het Duitsche ‘Forstmeister’ niet geheel weer, maar die naam is althans nog Hollandsch en de betrekking heeft bestaan. Hinderlijk is het echter, wanneer men hoort spreken van den ‘adjunct’, want vele lezers zullen niet weten, welke soort van betrekking dat is.

Auerbach heeft met al zijn Spinozisme veel vereerders in ons land, onder geloovigen en ongeloovigen; ik hoop, dat ook ‘De Houtvester’ op hen een even aangenamen indruk zal maken, als hij dat op mij heeft gedaan.

De familie Seaforth door Florence Montgomery, Schrijfster van: Verkeerd begrepen, Bijeengebracht, Wilde Rob enz. enz. Naar het Engelsch door Alma. Amsterdam, W.H. Kirberger.

Het verhaal van de familie Seaforth verplaatst ons te midden dier natie, die van alle Europeesche volken wel het minst door buitenlandsche invloeden beheerscht wordt; een natie, die door haar gehechtheid aan de oude tradities haar oorspronkelijk karakter het meest bewaart en handhaaft.

Hoe hoog men dat nationaal gevoel moge schatten, de bekwame Schrijfster van de familie Seaforth laat er ons ook de schaduwzijde van zien.

Het punt van uitgang in deze geschiedenis is het erfelijk recht, dat in Engeland onder de aanzienlijke families op den oudsten zoon overgaat. Wanneer dat plaats heeft, zooals hier het geval is, met een ouderen broeder, zoo

geheel verschillend in karakter, denk- en leefwijze van zijn jongeren, dan kunnen daaruit noodlottige gevolgen voortvloeien.

Godfried, de jongere broeder van Herald Seaforth, was zoo lichtzinnig als zijn broeder ernstig en streng zedig was. De vaderlijke macht, die de oude Graaf aan zijn oudsten zoon over den jongeren had overgedragen, had zulk een ongelukkigen invloed op Godfried, dat hij van kwaad tot erger verviel en eindelijk schande bracht over den familienaam, de onvergefelijkste misdaad in de oogen van Herald, bij wien niets hooger stond dan zijn familietrots.

Hinc illae lacrymae zou men kunnen zeggen bij dit verhaal, dat geleidelijk voortgezet en onderhoudend geschreven is.

De bittere grieve van Herald en zijn daarop gevolgde woede, toen zijn eerste liefde voor een schoon en edel meisje niet beantwoord werd, maar de beminnelijke Hester daarentegen hare hand aan Godfried schonk; de groote teleurstelling, die Herald ondervond, toen uit zijn meer beredeneerd dan uit ware liefde gesloten huwelijk met eene nog jeugdige weduwe een ‘niet begeerd’ kind sproot - een dochtertje, waarop het onvoorwaardelijk erfbezit van het rijke en uitgestrekte landgoed Seaforth niet kon overgaan; de lotgevallen van dat door vader en moeder beiden verstooten kind; het leven en het levenseinde van Herald's broeder; het edel gedrag van Godfried's vrouw, de even liefderijke echtgenoote, zelfs onder de zwaarste beproeving, als de verstandige en zorgvolle opvoedster harer kinderen; de vijandige verhouding tusschen Godfried en zijn zoon, den jeugdigen Godfried, nadat aan dezen door zijn grootvader het oud-vaderlijk erfgoed was toegewezen, bij ontstentenis van een eerstgeboren mannelijken afstammeling van Herald; het levenslot, de strijd, de zelfopoffering van den jongen Godfried, en eindelijk de ontknooping van het drama - ziet daar, onder vele andere bijzonderheden, de hoofdzaken, die in dit romantisch verhaal voorkomen.

Tegenover trotsche, eigenzinnige, onbuigzame, zedelooze en baatzuchtige treffen we hier ook gevoel- en liefdevolle, flinke, moreele en edele personen aan.

De Auteur heeft eene eenvoudige, maar daarom niet minder degelijke wijze van verhalen.

Tot ons genoegen vonden we bij deze Engelsche Schrijfster geen ziekelijk-mystieke, maar wel een gezonde opvatting van den godsdienst, die als zoodanig in den levensstrijd de kracht schenkt tot het in beoefening brengen der edelste beginselen en tot het overwinnen van zelfzuchtige begeerten en zondige hartstochten.

Over het geheel voldoet de vertaling. Niet welluidend vinden we (bl. 26): ‘Wat haar karakter betreft, voor zoover hij na zoo korte kennismaking kon nagaan, had hij daar niet op aan te merken’; onjuist (bl. 65): ‘Hij zag er uit als iemand, die naar beneden gaat’, voor: die materieel en moreel dieper zinkt. Nog merkten we op (bl. 78): ‘Haar adem kwam (?) kort en snel’; ‘Hij sprak zoo weinig, dat zijne stem heesch werd en hij zich die gewoonte had moeten eigen maken’ (bl. 199).

H.

Salvatore Farina. Eer hij geboren werd. Novelle uit het Italiaansch door Mej. C.E.v.D. Amsterdam, Y. Rogge.
Verhalen en Schetsen van Salvatore Farina. Uit het Italiaansch door Dr. E. Epkema. Amsterdam, Y. Rogge.

De in zijn land gevierde Italiaansche Schrijver Salvatore Farina is zeker bij de lezers van *De Tijdspiegel* reeds bekend. Sedert P.N. Mulder in *De Gids* opmerkzaam op hem maakte, werden zijne romans 'Ziende blind', 'De roman van een weduwnaar' en 'De Schat van Donnina' in onze moedertaal overgezet, en heeft zijn naam ook ten onzent een goeden klank. Een lofredenaar in *Het Leeskabinet* rangschikte hem bereids 'onder de beroemdste letterkundigen van onzen tijd'.....

Overbodig mag ik het dus achten, over 's mans schrijftrant uit te weiden, en ik kan volstaan met iets te zeggen over de keus van de hier aangekondigde Novellen en Schetsen en over hare vertaling.

'Eer hij geboren werd' zette ik bovenaan, zoowel omdat eene dame het stukje overzette, als omdat inhoud en vertaling beide mij het meest bevielen. Bedrieg ik mij niet, dan hebben wij in deze episode uit het leven van een jeugdig echtpaar van 73 bladzijden klein octavo, ruim gedrukt, een echt staaltje van Farina's kunst. Hoe eenvoudig al wat hij hier vertelt, ook moge zijn, door zijne naïeveteit, door zijn *humor* sleept hij u van den beginne af mede en gij verkneutert u in het geluk van de jeugdige echtelingen. Gij lacht met hen mee bij het ongegronde der hun toegedichte verwachting van echtelijken zegen, en deelt in hunne uitbundige vreugde, als er werkelijk grond bestaat voor hunne hoop op het bezit van een kind. Het *Prima che nascesse* van den titel zou ik daarom ook liever vertaald hebben met: 'Voordat *het* geboren werd', dan zooals die titel nu luidt. Wel moge de schoonvader een zoon verwachten en de vader zelf spreken van zijn 'August': dat zoon of dochter zijn is voor de toekomstige ouders niet de hoofdzaak, maar wel het onuitsprekelijk geluk, vader en moeder te zullen worden. Farina laat het dan ook geheel onbeslist, of de zoo vurig verlangde spruit een jongen of een meisje was.

Zonder hemelhoog in de wereld der phantasie met u op te stijgen, of u diep te laten afdalen in den afgrond van menschelijke hartstochten, schetst de Schrijver, terwijl hij een weinig idealiseert, u het lief en het leed van een door liefde verbonden, aantrekkelijk paar menschen in hunne eerste huwelijksjaren, waarin echter het leed binnen de engst mogelijke grenzen beperkt blijft; en wat hij schetst, is door de verdienstelijke Vertaalster, Mej. C.E. v(an) D(eventer?), keurig nageteekend. Gij bemerkt bijna niet, dat gij geen oorspronkelijk werk voor u hebt.

Dat laatste kan ik van den zinbouw en de woordenkeus van Dr. Epkema niet even volmondig beweren. Wel heeft zijn vertaalwerk groote verdienste - en ik druk hierop, omdat stijl en taal van zulk een geestigen, echt humoristischen Italiaan in even vloeiend en, waar het moet, in even eenvoudig Hollandsch weer te geven, overgroote moeielijkheden heeft - maar toch kwam het mij voor, dat de Doctor, meer dan Mej. Van D., te worstelen had met onze Nederlandsche deftigheid, zoodat hij zich niet altijd vrij hield

van zoogenaamden boekenstijl en van boekentaal. Het onderscheid tusschen schrijftaal en spreektaal is bij ons nog al aanmerkelijk; weinig auteurs verstaan de kunst, al schrijvende zich van laatstgenoemde te bedienen, of zij vervallen in het platte, triviale, als zij het willen doen.... Misschien vreesde Dr. E. hiervoor en vertelde hij hier en daar zijn origineel niet even prettig na. Hij duide mij dus de bekentenis niet ten kwade, dat ik onder het lezen nog al eens herinnerd werd, geen oorspronkelijk werk voor mij te hebben, maar eene vertaling. Om mij te rechtvaardigen, verzoek ik hem den laatsten volzin van bl. 1 eens over te lezen. Al erkent hij met mij, dat Farina zelf hier wel wat haastig schreef en in deze lange periode (in het Holl. van 19 regels!) te veel tusschenzinnetjes gebruikte: dat vijfmaal ‘die’ in de eerste tien regels der vertaling maakt den zin bijna onverstaanbaar. En de ‘oppervlakkige grappen’, die Onorato nog moest ‘beleven’ en die ‘evenwel niet tot het hart doordrongen...’ wat zijn dat?....

Het is mij niet te doen, om te vitten, en ik haal geen enkel bewijs meer aan, om mijne aanmerking te staven. Ik wil gaarne bekennen, mij volstrekt niet in staat te gevoelen, om het werk van Dr. Epkema te verbeteren; maar even min als ik den naam wil hebben van een vitter, die jacht maakt op fouten en gebreken in het werk van anderen, even min wil ik behooren tot hen, die wat zij aankondigen, ‘onder loftuitingen begraven’.

Wat nu den inhoud der door Dr. E. in dezen bundel vereenigde ‘Verhalen en Schetsen’ betreft, aarzel ik niet te erkennen, dat ook hij in zijne keus gelukkig is geweest. Met de eerste schets zou men alleen eene uitzondering kunnen maken. ‘De familie van Onorato’ komt mij voor, door Farina te overhaast nedergeschreven te zijn. Het is niet genoeg afgewerkt en mogelijk voor een tijdschrift, dat iedere maand een hapje bellettrie aan leesgrage magen moet voorzetten, geschikt, maar te onbeduidend, om zoo afzonderlijk te worden in 't licht gegeven. De overige stukjes hebben ieder zijn eigen verdiensten. Voor ontleding zijn ze niet vatbaar, omdat er te weinig overblijft, als men de feiten en gebeurtenissen van de inkleeding ontdoet, of eene bloote beschrijving van de bijzondere karakters geeft. Ook wil ik niemand, door eene voorbarige mededeeling van inhoud en strekking van hetgeen Farina op zijne eigenaardige wijze verhaalt, het genot der eerste lectuur bederven. Men leze zelf en men zal Dr. E. dank zeggen voor de moeite, die hij zich gaf, om den Italiaan Hollandsch te laten spreken.

De uitgever gebruikte voor het werk van Mej. Van D. geel getint papier, voor dat van Dr. E. eenigszins blauwachtig wit. Mij wil dat geel niet bevallen; het doet mij te veel denken aan door tijd en tabaksrook geel geworden boeken. Maar dat is een punt van smaak of van mode, en daarom zwijg ik. Druk, enz. zijn anders netjes genoeg.

Kampen, Nov. 1879.

J. HOEK.

Mengelwerk.

'Oe Piet an z'n tweede vrouwe kwam.

Piet was wevenaer en i ao gin cent in de wereld. Louwtje was 'en weduwvrouwe en z'aod en aorig stuvertje. Piet lee in de kost bie vrouw Piersen, ok 'en weduwvrouwe, en vlak der over weunde Louwtje in d'r eigen 'uusje.

Piet docht dikkels: ‘'k Wou 'k ok 'en eigen 'uusje ao en van vrouw Piersen af was;’ wan vrouw Piersen was belange nae nie mak as z' op 'er poot speelde, en dâ dee ze nog â dikkels. En as ze dan goed op 'er dreef was, dan stapte Piet nae buten, goeng op de banke voor de deure zitten, mî z'n rik tegen den muur en mî z'n beenen lankuut op de banke, stak z'n pupe-n-an en zuchtte: ‘'k Wou 'k niks meer mit 'er te maeken ao!’ En dan keek i nae d' overkant, nae 't 'uusje van Louwtje mî d' aegelwitte schuufgerdientjes - en as i 'eur zelvers zag dan knikte-n-i es tegen 'er en zee bie z'n eigen: ‘Gin guus, 'en eigen 'uusje en 'en aorig stuvertje!’ en bie ielk van die drie diengen sloog i mit z'n pupestele tegen 'en vienger, mî z'n duum te begunnen.

't Was niks raor dâ Piet zoo docht; 't bin gin diengen, die je zoo maer ielken dag tegen 't liêf loopen, en in ziên plekke aod â minnigeen... mae Piet was nie gauw in z'n doen, en i ao dat aolles wel al 'en jaer lank drie keer in de weke gedocht, voor i der mit iemand over sprak. Maer op 'en keer dâ vrouw Piersen d'r musse nog â goed stoeng, zee i: ‘Raor dâ dat Louwtje nog nie es trouwt, vî-je nie?’

‘Bel neen-ik, dâ doen 'k net nie. 't Mensche was wê gek as z' en man nam. Z' ei goed 'er broodje en waevoor wou ze 't dan doen?’

‘Eh, van wege de gezelligheid.’

‘Van wege de gezelligheid! Nee mae je binnen me-n-ok gezellig goed, moe' je glooven! Wî 'k j'es wâ zeien? 'En gekkinne, die tweemael trouwt, wan de vinters bin aopentuug, van groot tot klein, dâ zeg ikke. De vrouweliengen motten mae sloven en werken en 'en

vrooielijk gezicht zetten derbie, aors is 't mis, en julder bin allinnig goed as je mit de werme vierplaete onder je kousen kunnen zitten smoken, dâ je der aokelik van wordt om j'n 'arte. Nee je moe' glooven, 't is gezellig goed, die vinters! Nie dâ 'k ie's van mien man wou zeien, weet-je, dâ was 'en kaolf van goeiïgheid.' En vrouw Piersen wier in ees schrikkelijk bedroefd en dee net asof ze mit de punt van 'er schorte en traen wegvêgde; mae Piet wis 'eel goed, dâ ze d'r man net zoo lank getreiterd ao, tot i op z'n kouwe rik lee - en op 't durp zee ielkendeen: 'z' eit 'er man doodgedreind!'

't Viel Piet niks mee, dâ vrouw Piersen der zoo over docht en toen z' 'n stuitje laeter vroog: 'Wou jie ze somtemens vraegen?' zee i niks as: 'Dâ binnen mien zaeken;' en toen was i weer mae gauw nae de banke geloopen, van waer i vrouw Piersen 'oorde lachen en bie d'r eigen 'oorde zeien, maer 'ard genogt dat i 'et ok kos verstaen: 'Wâ zâ ze blieë ziên, dâ Louwtje! Dumen en viengers zâ ze lekken vor zoo'n vetzak van 'en vriejer!'

Piet was blieë, dat i 't eten deur z'n keel ao en nie meer nae binnen moch. I was wê nie bange van 'eur, - kâ je begriepen, mae... noe 't besan nie! Kiek, an d' overkant zag i de witte trekmusse van Louwtje en i knikte-n-es tegen 'eur, en mit de pupesteel tegen z'n duum zee i: 'Gin guus!' en tegen z'n vooste vienger: ''En eigen uusje!' en tegen z'n middeste vienger: ''En aorig stuvertje!' Dâ laeste von-i schrikkelijk mooi leek 't wê; wan i bleef 'en 'eelen tied mî de pupesteel tegen z'n vienger zitten lachen en toen i eindelienge z'n pupe weer in z'n mond stak was i uut, en moch' i vier kissen om 'em weer an te steken.

Eindelienge zee i bie z'n eigen: ''k Zâ 't 'er vraegen,' en toen i zoo varre gekommen was, knikte-n-i nog ees zoo dikkels nae d' overkant en docht: ''k Wou 't mae Zundag was!' wan dan moch' de koegel deur de kerk.

's Zundags goeng Louwtje aoltied nae Nieuwdurpe ter kerke. Dae stoeng domenie Fienebuuk en die preekte toch â vê zoovee' mooi, dâ-je der 'eelegaer kapot van was, kiedae, as je der van daen kwam. Den domenie 'ier op Duunland was nie in den 'Eere; je dee meer kwaed as goed an je ziele mit er nae toe te gaen, dâ zee domenie Fienebuuk zelvers - en dâ was 'en man! Nee mae zoo vin j' er nie veel.

Nieuwdurpe leit 'en uurtje buten Duunland. Den eesten den besten Zundag zou Piet ok nae Nieuwdurpe gae en onder wegt Louwtje in-'aelen en... begriep je 't? En as 't dan niet goeng, dan kos i 't 'eur nog es vraegen op den trugwegt. 't Was slim overleid, von' Piet, 'eel slim zelvers, en ielke reis as i der om docht, moch' i der bie z'n eigen om lachen. Glad was i toch, zou 'k zoo dienken, â docht vrouw Piersen, dat i zoo stom was as de keu in 't kot, jae nog vee' stommer, wan dâ zee z' 'em ielken dag wê tien keer.

Den volgenden Zundag zat Piet â vroeg op de banke uut te kieken. Vrouw Piersen wist van 'eel 'et plannetje niks, dâ spreek van zelvers. Ziê mocht 'er puntige neuze der mae buten 'ouwen, tot i daer an d' overkant achter de gerdientjes zat, of daer op de banke van z'n eigen 'uus - en i lachte bie z'n eigen, 'oe i dan tegen 't kwaoie gezicht van vrouw Piersen zou salleweeren as ze voren zat, net asof i zeien wou:

‘Jae, wor noe mae zoo kwaed as 'en koppespinne, dâ doe me deugd. Je kan toch nie bie me, ouwe toover'ekse!’ Jao 'en mensch kan soms raore diengen in z'n oot kriegen, dae j' om lachen mot, â bî je moederziel alleenig.

Eindelienge kwam Louwtje vor den dag mit 'er kerkboek in 'er eene-n-'and en 'er groote groene perreplû in de-n-aore; wan de lucht zag erg buïg. Piet doch bie z'n eigen, 'oe ze saemen wel es onder die perreplû naer 'uus kossen kommen, en 'oe gek vrouw Piersen dàn wê zou kieken. I moch der weer om lachen, mae liever aod i toch maer, dat 'et nie regende; wan i ao z'n nieuwen rok an.

‘Ge mergen Louwtje!’ riep i nae d' overkant. ‘Gae je nae kerke?’

‘Ge mergen,’ bromde ze trug en vorbie goeng ze en ze biesde as de lokkemetief langs den spoorwegt.

Piet lie z' 'en goed end voruut gaen, stoeng toen op en goeng z' achteran, eest langzaem, mae toen i 't durp uut was mî groote stappen; wan Louwtje was den eesten draoi van den wegt â vorbie.

't Joengen, wâ beenderde dâ Louwtje! 't Was om t' ende-n-aesem te kommen. Ze waeren gin kwertier meer van Nieuwdurpe, toen i z' eent in'aelde.

‘Bel, bel is dâ loopen Louwtje!’ begon Piet.

‘'k 'Eb ik j' ommers nie gevrogen om m' achternae te loopen?’ vroog Louwtje en ze keek niks vrindelijk.

‘Foefen,’ docht Piet; ‘aors niks as foefen. Je zal es zien, 'oe gauw ze bedeen biedraoit.’ ‘Jae, mae 'k was ik bange dâ 'k te laete in kerke zou kommen, omdâ 'k joe zoo zag loopen. 'En godzaelige man, dien domenie Fienebuuk, Louwtje.’

‘Dâ 's 't net,’ zee ze, 'en bitje vrindelijker. Daer ei je 't â - docht Piet - dae gaet i: ‘'Ooe lank is je man â dood, bure!’

‘'k Vind ik 'et niks aorig van je, dâ je me dae noe net opbriengt. As j' aors niet weet!’

‘Noe, noe, 'k zee 't zóó maer, omdâ 'k â zoo dikkels gedocht aen: 't Is toch fremd, dat er gin mensch om 'eur komt, nog zoo'n knap wuuf dâ Louwtje en z' ei nog 'en aorig stu... och!... zoodâ 'k allinnig mae zeien wou, 't is raor, 'eel raor zelvers.’

Louwtje zee niks, mae ze biesde nog veel 'arder as dae net; Piet ao werk om ze bie t' 'ouwen.

‘'t Is toch maer eenzaem, zoo allinnig; spreek me der nie van,

'k weet 'et bie ondervindienge, seed' den dood van m'n goeie vrouwe.' Louwtje zee nog aoltied niks. 'En dan aen ikke nog wat anspraeke an vrouw Piersen, al is 't nie 'eel vee', mae jie ei zoo niks es.' Louwtje zee nog aoltied niks. 'Kiek es Louwtje, ikke bin allinnig en jie bint allinnig; as me noe mî z'n beien waeren, dan... dan waeren me mî z'n tweeën, en...'

'Ae 'k 'et nie gedocht, dat 'et daer op neer zou draoien. Jae, je moe' dienken dâ 'k gek zâ zien! Allo, ruk uut en lae me mî free.'

Piet bleef t' midden op den wegt staen. 'Christemeziele! die kâ j' ok je vet geên! Me zû noe mae wachten tot nae kerke, en dan nog maer es geperbeerd. 't Bin aollemael foefen van 't mensche, ze bin aollemael zoo pot zoo pollepel, eest spelen ze: 'k moe' nie ae en laeter is 't asjeblieft. 't Was ok stom vâ me om over d'r man te begunnen en dan trek te zeien: wî je mien ae. Daerom wou ze niks vâ me weten. Strakjes nae de preeke zâ 't beter gaen. En Piet goeng Louwtje achterop en bienae tegliek mit 'eur de kerke in, wae domenie net op den stoel klom.

't Was 'en mooie preeke, net as aoltied. Zonde was 't, mae Piet docht meer an 't gin i strak moch' zeien as an de preeke, en zoo noe en dan docht i, dâ domenie Fienebuuk 't er dien mergen om dee, om de kerke zoo lank an t' 'ouwen en dat i nooit meer 'Aomen!' zou zeien. Maer eindelienge, dae kwam 'et en i was uut de piene.

Piet wachtte tot aol de menschen uut de kerke waeren en toen goeng i ok. 't Regende 'en bitje en 'eel in de varte zag i de zwarte faolie en de groene perreplû van Louwtje. 't Duurde nie lank of i was weer naest 'er.

''En schrikkelijke mooie preeke gewist Louwtje! Bel, bel, ikekreeg der 'en roerienge van in 't liêf.'

'Dan zâ je meschien ok wê begriepen dat 'et niks mooi vâ je staet, om 'en erme weduwvrouwe zooveel overlast an te doen en m'n stichtienge weg te nimmen.'

'Kom, kom Louwtje, dâ meen je zoo kwaed nie, dâ wee 'k wê beter, nee, je meent 'et zoo kwaed nie. As 'k zoo dag in dag uut op de banke zat en ik keek es nae d' overkant, dan zee 'k bie m'n eigen: "Kiek Piet, dâ zou 'en kolfje nae j'n 'andje ziên, zoo'n vrouwe, die aoltied iefderig is, en zoo goed, en zoo go'sdienstig, en-n-n... jae kiek, 'k 'ouw ik ieselijk vee' van joe, Louwtje, kiek 't is t'ende-n-uut."

Louwtje zee niks, mae ze keek zoo kwaed as 'en oorebeest, mae dâ zag Piet nie, van wege d'r perreplû. I docht juust dat aolles in 't reeje was, omdâ ze niks zee.

"Kiek Louwtje, dan gaene me vortaen mit ons beien nae kerke. Och toe, mag 'k onder je perreplû kommen?" - en i trok 'eur an 'er faolie. - 't Begun zoo 'ard te regenen en 'k ae m'n besten rok...'

'Lae los, rakkert van 'en veint, lae los zei ik, of 'k legge je de perreplû op je goddelooze ziele!'

Piet bleef staen asof i van 't onweer geslogen was, en Louwtje liep fort asof de duvel op d'r 'ielen zat.

Vreed voo de wereld! wat 'en tange van 'en wuuf is dat - docht Piet. 'Ad i dae z'n mooien, nieuwen rok vor an motten doen, daer i zoo lank voor 'ad motten spaeren? En der noe mee in den regen te motten staen! 't Viel 'em dan lillijk tegen, i aod op zoo ies in seheel nie gerekend. Saetan was 't wuuf in d'r liêf gevaeren, dâ was zeker. Mae zeker was 't ok, dat i ze noe nie ees meer ae wou; i kos net zoo goed vrouw Piersen vraegen, brr... i kreeg de beverik â, allinnig van er an te dienken.

Eindelienge stapte Piet ok weer deur, lankzaempjes an, i was noe toch nat en i wou dâ wuuf vor gin geld in'aelen. 't Was toch mae miesderaobel kiek, om de duitjes en 't 'uusje van Louwtje zoo mae te laeten loopen, voral as j' er zoo goed as zeker van bint gewist. 'Eur kos i missen, bel jaet, i aod 'et zoo lank zonder vrouwe gedaen - mae 't aore! -

'Zoo bî-je daer eindelienge?' vroog vrouw Piersen toen i thuus kwam. 'Gosjes! kiek me zoo'n vint er es uutzien, zoo nat as slik! Dâ komt er van om vrouweliengen nae te zitten, schaem je je nie? Zoo'n ouwe vint! Louwtje is dae net bie me gewist; 't mensche was der 'eelegansch verbouwereerd van. Gae je daevor nae kerke, ouwe zundaer? En dâ bederf me werempel z'n nieuwen rok! Mae *dâ* doe me deugd, j' aod er nog vee' meer van motten ae...' Zoo raesde ze maer aol deur en Piet zee niks trug, maer toen i z'n buuk vol ao, goeng i nae 't voorkaemertje en deur 'en garretje tusschen de schuufgerdientjes keek i nae d' overkant, waer de gerdientjes 'eelegaer toegeschoven waeren; en i schudde mî z'n oote en zee â zuchtende bie z'n eigen: 't Is toch jammer, me zouen dae zoo leutig gezeten ae mî z'n beidjes en 'k aod ikke m'n gemak kunnen 'ouwen. Dâ ze dat noe nie begriept, dâ frommes? Gin eigen 'uusje Piet, en gin cent,' en i draoide z'n eigen om mit 'en gezicht asof i niks in z'n aor was.

Daegen en weken goengen vorbie en Piet was ter an gewoont gerocht, om an 'eel de zaeke nie meer te dienken en dikkels goeng i z'n kost'uus uut of in, zonder ees nae d' overkant te kieken - en as i 't â dee en i zag de witte trekmusse van Louwtje, dan keek i trek weer voor 'um. Nee, 'eel die zaeke aod i uut z'n oote gezit, errebeier was i en errebeier moch' i bluven tot an z'n dood toe, en daemee uut.

Op 'en goeien dag, dâ vrouw Piersen in den 'of doende was, wier der an de klienke van de voordeure geriengeld en 'en stemme riep: ''Ola!'

Vrouw Piersen goeng nae voren en in 't deurgat stoeng 'en man, i

leek wê van den kant van 't Nieuweland van daen, en i aod 'en rouwband rond z'n 'oed en 'en strik an z'n erm.

‘'Ier weunt Piet Klaoisen, is 't nie?’ vroog de man mî de rouwstrikke.

‘Jaeme; maer i is nie thuus, as j' 'um ae moch? Mae dâ besan nie, doe mien de booschap mae, wan of je 't an mien zeit of an 'um, dâ 's toch net eender.’

‘Bî jie dan z'n vrouwe?’

‘Ikke!? Den 'Eere bewaere me veint; bî j' in j'n oote? Mae... noe, 't eit er toch wel 'en bitje van; wan i vertel mien aolles. Zei mae gerust wâ j' op je lever eit. Mae kom eest binnen, 'ier in den voorvloer, dan zâ 'k 'en komme koffie voor j' 'aelen, dâ zâ je wê trok in ae.’

Vrouw Piersen was ieselijk vrindelijk op 'eur meniere; wan ze wou graeg weten wâ de man te vertellen ao.

‘'t Is 'en aekelik gevaol,’ begos de man, en i kniepte z'n oogen toe en blaesde in de werme komme koffie in z'n 'and.

‘Dat ao 'k motten weten,’ - doch' vrouw Piersen. ‘'En aekelik gevaol, dae kâ j' ielken dag toe kommen en noe drienkt i m'n koffie nog uut ok. Ao 'k 'em maer op stoepe laeten staen.’

‘'En schrikkelijk aekelik gevaol,’ zee de man weer en i nam 'en grooten slok en knikte mî z'n oot van jae.

‘Zeit dan je gezegdes, wan ik ae wê wat aors te doen as nae joe geleuter te staen luusteren.’

‘Noe, noe,’ zee de man, ‘eegister is moeie Leuntje gesturven,’ en i nam weer 'en grooten slok.

‘God in den nacht is dat aolles? Loop mî je moeie vor mien part nae Perdamme. Allo!’ en vrouw Piersen dee de voordeure open, woenk mit 'er oot nae buten en sloog d'r lange viengers nae de komme. Mae de man goeng 'en stap trug en zee gauw: ‘Jae, mae 't is ok 'en moeie van Piet Klaoisen en ikke en i motten van 'er erven.’

‘Ao dâ trek gezeid! Wî je somtemens nog nie 'en komme koffie? Z' is aors nog goed 'oor! En is 't vee'?’

‘Wâ blie?’

‘Bê d' erfenisse!’ Christeneziele wat 'en sukkel, ‘wâ blie!?’

‘D' erfenisse meen je? Doe je? Noe lae' dâ mae loopen, dâ zâ genogt meeloopen, rieke bin me-n-'oor, aollebei... mae 't spiet me van moeie zie-je, dâ 's vreed; wan 't was zoo'n goeie ziele...’

‘Jae, dat wî 'k graeg glooven! En 't zâ dan nog â meevaollen dienk je? En jie en Piet motten gliek op deelen?’

‘Jaeme, dat ei ze temiste tegen me gezeid: “Jan,” zee ze, “'k aen ik nog 'en neve op Duunland weunen,” zee ze, “en die mot ok van me-n-erven,” zee ze, “net as jie. 't Staet in m'n testement.” Mergen wor ze begraeven, de ziele, en dae mot Piet ok bie ziên.’

‘I zâ der wizzen! Waer weun jie en 'oe 'eet je moeie?’

‘Leuntje Meraones op 't Nieuweland, t' midden in 't durp.’

‘'k Zâ 't Piet zeien, 'oor; en i wor rieke? I zâ der ziên 'oor! Goeie reize trug en goeie mergen!’ A sprekende ao vrouw Piersen den man zachtjes an 't vooruus en de deure uutgeboend, die ze noe mit 'en boens achter 'em toegooide.

‘Dat is me-n-ok 'en schoone medam!’ riep Jan verontwaerdigd. ‘Vier uur motten loopen en dan nog nie ees 'en stoel kriegen om wat op uut te rusten! Zei jie es,’ vroog i an Louwtje, die net bezig was mit 'er padje te schuren. ‘Zei-jie es, bin z' 'ier aollemael zoo vrindelijk? Nee mae 't is de piene waerd 'oor! En dat nog â, as je komt vertellen, dà ze 'en erfenisse gekregen 'ebben!’

Louwtje sloog d'r 'anden in mekaore. ‘'t Is zonde-n-alevel is 't waere? Wat 'en vee! Kom binnen man en as j' 'en bitje rusten wilt, 't is je van 'arte gegund, kiek. En ei, vrouw Piersen zoo 'en erfenisse gekregen? 't Is zonde dâ ziê 't kriegt, de sloore, wan z' is 't nie nut. Toe vertel noe maer es.’

Jan Meraones trof 'et dien dag overal mae maegertjes; wan toen Louwtj' um 'eelegansch uutg'oord ao, zee ze dâ ze schrikkelijk vee' compassie mit 'um aod, mae dâ z' an d'r werk moch' - en dae mee kos i optrekken.

‘'k Lae me trappen as 'k mergen achter 't liek naest dien vremden indrienger wil loopen,’ zee Jan bie z'n eigen toen i Duunland afgoeng â mopperende over de vrindelijke ontvangste.

‘Dat verannert!’ zee Louwtje bie 'eur eigen, toen Jan vort was. ‘Piet ei me lest es gevrogen, mae toen aod i niks en noe in ees rieke, zee dien vint? Nee mae dat ao 'k motten weten, wan riek zou 'k ok wê willen ziên. - Piet... noe... der bin der wê betere... mae, de zunne schient nooit an twee kanten tegliek en der is aoltied wat dâ je nie bevaolt. Mae riek... ao 'k 'em zoo mae nie afgejakkerd laest. I zâ me noe nie meer vraegen, dâ 's gek genogt. Wacht 'k weet er â wat op!’ riep z' in ees uut - en â vroeg goeng z' in den achtermiddag in de voorkaemer zitten, mit 'er Zundagsche jak an en 'en schoone trekmusse op, schoof de gerdientjes 'en 'eel ende open, keek rechtuut nae den wegt en as z' in 't achteruus moch' wezen, liep z' as 'en kieviet, om toch weer gauw werom te ziên en op straete te kunnen kieken.

In pesant ao vrouw Piersen 'et 'eure gedocht over 't gin ze g'oord ao. ‘Bel, bel; ik kan 't mae nie op, ik kan 't mae nie op, dien simpele Piet, 'en erfenisse! 't Was beter dat 'et vor mien was. Dae zeg ik zoo wat... zou der gin meugelijkeid... Piet is toch ok zóó nie - en kwa, i ei toch niks in te briengen, dâ spreek van zelvers. 'k Bin ik noe toch ees an 'em gewoont, en 'en erfenisse is gin dienk,

om zoo mae zonder ie's te zeien of te doen langst j'n neuze te laeten strieken. - 'k Zal 'em wâ suker in z'n koffie geèn as i thuus komt, dan is i in z'n aor - en as i riek wordt 'eit i toch 'en vrouwe noodig. Goed dâ Louwtje-n-'em zoo afgesnauwd 'eit; wan buten 'eur kent i gin vrouweliengen as mien - en 'k zal 'em wel 'en bitje op de pad 'elpen; wan 't is zoo'n raore sul. Jae, 'k zal 'em 'en goeien schep suker in z'n koffie geên.'

Toen Piet dien aevend van 't land kwam, aod i zeker nie kunnen dienken, dat er twee vrouweliengen op 'em zaeten te wachten. Toevaollig keek i nae 't 'uusje van Louwtje. Nee mae, was 't waer of nie wat i dae zag? Was dat dat eigeste Louwtje van laest, die dae voo 't glas zat te knikken tegen 'em en 'em woenk om binnen te kommen? En werempel kiek, dae goeng de voodeur open en dae woenk z' in 't deurgat tegen 'em:

'Kom Piet, kom es binnen? 'k Moe' j' es wâ vraegen.'

Twee stappen dee i nae d'r toe, mae toen bleef i stokstiêf staen. Was dat dat eigenste mensche? En weer riep ziê: 'Allo, kom mae binnen?' en eindelienge stapte Piet nae d' overkant, 'et uusje van Louwtje binnen.

'Noe bure, as je 't dan mae nie lank maekt,' zeed i; 'wan aors wor m'n koffie koud thuus en je weet, dâ vrouw Piersen nog al uutschieterig... noe dâ besan nie. Wat ao je te vertellen?'

'Bel, bel, buurman! wat ei-je noe 'en 'aeste,' zee Louwtje â lachende, 'um 'et voorkaemertje inschuvende. 'Over 'en paer weken ao-je meer tied 'oor!'

'Jae maer 'oor es, as je daer over begunt...' zee Piet, maer i bleef bot weg steken en i docht voor 't eest van z'n leven: ''k Wou 'k bie vrouw Piersen zat!'

''k Zee 't zóó maer, om je te plaegen Piet! Mae gae noe toch nae binnen, dae staet de koffie klaer en 't brood mî stropivet. Lae bure noe vor van aevend maer es brommen.'

Piet gaepte-n-'eur maer aol deur an, mit oogen as theebakken. Kiek dae zaeten ze noe mî z'n beidjes achter de witte gerdientjes, mae nie zoo as i indertied wel es g'oopt ao en i ao noe wê 'k weet nie wat willen geên, as i der nie zat. En as i zoo noe en dan es nae d' overkant keek, zag i 'oe vrouw Piersen ielke reis over d'r onderdeurtje lee te kieken, of i nog nie an kwam en dan weer 'eengoeng mit 'en gezicht as 'en oorebeest. 't Joengen der zou wat op zitten as i thuus kwam!

Piet ao z'n vuufde komme koffie uut en z'n vierde snee brood mî stropivet op en Louwtje droeng 'em om nog wat t' eten; maer i schoof z'n mes weg, keerde z'n kommetj' om en stoeng op om naer uus te gaen. Mae Louwtje zee:

'Kom, bluuf nog 'en bitje zitten? Ei-je nog wel es gedocht, an 't gin je me laest gevrogen 'eit, Piet?'

‘Om je de waor'eid te zeien... nee, temiste nie vee'. Nee dat ae 'k maer uut m'n oot gezet. G'n aeved bure, 'k danke je...’

‘Bluuf dan toch nog 'en bitje! Kiek es Piet, 'k 'eb ik toen nie 'eelegansch g'andeld as 't 'oorde; mae 'k dee 't espres Piet, espres, â begriep je dat noe zoo nie, mae 'k zâ je 't uut leien.’

‘'k Tweefel der gin oogenblik an bure of je meende-n-'et. 'k Bedanke je wê vor je lekker bakje en 't aore, mae 'k moe' fort. De groetenisse!’

I begriept er niks van, den stommen uul - docht ze, en 'ardop zee ze: ‘Nog 'en ienkeld oogenblikje; toe, gae nog even zitten, zóó. Kiek Piet, toen je lest zee... afien, dâ je zoo vee' van me-n-'ieuw en zoo, toen docht ik trek: dien Piet zou toch 'en goeie man vor me ziên, mae 'k diene toch eest te weten of i aolles wê meent - werachtiges dat docht ik. Wan kiek es Piet, jie bint erm, j' ei zoovee' nie as ter 'ier op m'n leegen 'and leit en ikke...’

‘Dat is 't 'um net, ikke bin erm, vier gulden tachtig in de weke, dae wor je nie riek van, en jie ei ze zitten, dae zit 'et 'um!’ en Piet zuchtte en stoeng weer op, wan zoo net was vrouw Piersen vor de vuufde reize boven d'r onderdeurtje wizzen kieken.

Ziezoo, i weet nog van niks - docht Louwtje en 'ardop zee ze: ‘'k Zegge dâ nie omdâ je der minder om bint 'oor Piet, bel neent! Mae je begriept, dâ 'k eest wou weten of je mien meende of dat 'et was om m'n geld...’

‘Suust,’ zee Piet, z'n stoel op z'n plekke tegen den muur schuvende.

‘... Mae toen 'k je daenae nie meer op de banke zag zitten en jie der aoltied zoo triestig uutzag, toen zee ik bie m'n eigen: Piet meent 'et goed en as 'k 'em es spreek, dan zâ 'k 'em zeien, dâ 'k 'um wel ae wil. Kiedae noe weet je 'et,’ en Louwtje keek strek in 'er schoote en kwispelde mit 'er dumen.

Piet zag der niks uut as iemand die blieë is, nee in seheel nie; wan dien zundag kwam bie 'um op, toen z' 'em zoo op z'n rok gegeên ao en i docht: 't is gin zuvere koffie, 'k wou 'k 'ier van daen was.

‘'k Vind ik 'et 'eel aorig van joe bure, dâ je zoovee' trok in me-n-'eit, mae... kiek weet je, 't gaet aolles zoo gauw en zoo raor in z'n werkienge, dâ 'k der nog wel es over dienken wou.’

Mae toen i dâ gezeid ao, docht i trek an de drie diengen, daer i aoltied zoo'n aorigheid in ao - en net wou i 'eur zeien, dat i toch ok nog â vee' zinnigheid in 'eur 'ad, toen de deure openvloog en vrouw Piersen binnen sturmde schreeuwende:

‘'k Wis ik nie dâ je zoo'n slange was, Louwtje, om mansluu in te oolijken! 'k 'Eb aolles g'oore van bure Jans 'oe j' op den loer ei gelegen en Piet binnen getruggeld 'eit. En jie lummel lae die katte mit 'er freweele toeng loopen, z' 'ouw je toch voor den gek, begriep

je dâ nie. Mae je bluuft bie mien 'oor, en as j' 'en vrouwe noodig 'eit, dan bin ikke der ok nog. Allo, gae mae gauw mî me mee.'

Piet ao dan d' eene en dan d' aore an staen gaepen en gedocht: maeken julder 't maer uut mî z'n beien, 'k bin ik der 'eelegansch buten; mae toen vrouw Piersen zee: 'As j' 'en vrouwe noodig 'eit dan bin ikke der ok nog,' nee mae kiek, toen sloog de schrikke-n-'um 'eelegaer in z'n beenen. Vrouw Piersen mit 'er bruun vel ziên vrouwe, om ok dood getreiterd te worren? Nee dan mae liever Louwtje mit 'er 'uusje en 'er centjes. Trouwen moch' i toch leek 'et wê, of i wou of nie, i aod allinnig mae te kiezen tusschen die twee.

'Nim me nie kwaelijk, vrouw Piersen,' zee i, 'mae Louwtje is ter 't eeste bie gewist en vor vier weken ae 'k â gevrogen of ze zenieïgheid...'

'Jie moe' mae weten wâ je doet!' riep vrouw Piersen, toen ze bleik van kwedaorigheid de deur uutliep. 'Vâ mien zâ je nie te weten kommen van wie je g' urven 'eit, ondankbaere vint!'

'Dat 'oeft ok nie,' schreeuwde Louwtje z' achterop; 'wan dâ weet ik net zoo goed as jie!' Ze vertelde toen aolles wâ Jan gezeid ao en Piet docht: 'Dat ao 'k 'en bitje vroeger motten weten,' maet rek derop: 'Nee, 't is toch zoo mae beter, aors ao 'k vrouw Piersen motten nimmen.'

Trek moch' Piet van Louwtje nae burgemeester loopen, om ulder an te geven - zoo bange was ze, dat 'er buurvrouwe nog mî Piet zou gaen strieken en mit d' erfenisse derbie.

Leuntje Meraones ao beschreven, dat 'er testement eest 'en maend nae d'r begraefenisse moch' open gemaekt worren. In dien tied trouwde Piet mit Louwtje - en toen 't testement opengemaekt wier, kwam 'et uut dâ Piet niks g' urven ao as d' ouwe kleeren van Leuntjes man, die â zes jaer dood was; 'omdat' - zooas ter stoeng - 'omdat Piet z'n eigen bie 'er leven nooit an 'eur gesteurd ao en ziê toch te vee' meelieje mit 'em aod, om 'um niks te geên.'

Vrouw Piersen lachte-n-'in 'er vuusje, dâ begriep je en Louwtje was niks op 'er gemak, dâ begriep j' ok. Mae Piet lachte en zee bie z'n eigen: ''k 'Eb ik der toch 'en eigen 'uusje en 'en aorig stuvertje mee verdiend en 'en vrouwe op den 'oop toe!'

H.E. BEUNKE.

School- en kinderversjes(*).

God.

God is licht en God is klaarheid,
God is eeuwig, God is schoon;
God is recht en God is waarheid,
En op liefde rust zijn troon.

Wie misprijst zijn wil en goedheid,
Dwaalt verloren, wordt besmet;
God vergeeft met milde zoetheid,
Want op liefde rust zijn wet.

Godes leer is louter zegen,
Godes waarheid glanst en gloort,
Boven, onder, allerwegen,
En uit liefde vloeit zijn woord.

Van den plicht.

Wie taak en plicht
Met moed verricht,
Is vriend van God en menschen;
Zijn werk gedijt
Door tijd en vlijt,
En overtreft zijn wenschen.

Gelijk m' een kerk,
Een reuzenwerk,
Uit steen bij steen moet stichten,

(*) Zie *De Tijdspiegel*, aflev. Januari 1877, bl. 170 en 171.

Zoo ook is vaak
De grootste taak
Een hoop van kleine plichten.

Daarom verzuim,
Door gril of luim,
Geen dagelijksche plichten,
Dan zult ge eerlang,
Als spel en zang,
Het zwaarste werk verrichten.

Dan vindt ge, al waart
Gij hier op aard'
Van God en mensch vergeten,
Den zoetsten loon,
De rijkste kroon
Bij u, in 't rein geweten.

Van den molen.

Draai!
Waai!
Molen, maal het koren.
Zie, de ezel brengt een nieuwe vracht,
En in 't veld, waarop de zonne lacht,
Rijpen aren, uitverkoren.
Draai!
Waai!
Molen, maal het koren.

Draai!
Waai!
Molen, rep uw vleugelen.

Gij wrikt en kraakt met wilde kracht,
Maar de mensch, begaafd met geestesmacht,
Kan u mennen en beteugelen.
Draai!
Waai!
Molen met uw vleugelen.

Draai!
Waai!
Alles mag u loven.
Maar is uw nut, uw weldaad groot,
En bezorgt gij ons het daaglijksch brood,
Wind en zegen komt van boven.
Draai!
Waai!
Alles mag u loven.

Van den hond.

En als de hond aan 't jagen is,
Dan trekt hij stout door gras en lisch,
Of plonst, gelijk een vorsch of visch,
Door kreek en beek en moeren;
Voor 's meesters lust, voor 's meesters baat,
Op 's meesters teeken doet en laat,
En snuffelt, zoekt hij, loopt of staat,
En zal geen lid verroeren.

Mijn wensch
Zou zijn, dat kind en mensch,
Dat elk naar stand en krachten,
Gelijk de hond, zoo vlijtig trouw,
Op tijd en stond, zijn plichten zou
Betrachten.

En als de hond de kudde wacht,
Dan neemt hij wel op alles acht,
En drumt en stoot en bijt ook zacht,
Tot leer van schaap en lammeren;
Hij hoedt den oogst, beschut de vrucht,
Hij is voor stok noch beet beducht,
En naakt er wolf of dief, dan vlucht
Weldra de schurk al jammeren.

Mijn wensch
Zou zijn, dat kind en mensch,
Dat elk naar stand en krachten,
Gelijk de hond, zoo vlijtig trouw,
Op tijd en stond, zijn plichten zou
Betrachten.

En als de hond, zooals het meest
't Geval is en ook is geweest;
Wanneer het brave, trouwe beest
Bij ons in huis mag wonen:
Dan is hij maat van knecht en kind,
En hoe hij innig u bemint,
Dat zal, al was hij stram en blind,
Zijn kwispelstaart u toonen.

Mijn wensch
Zou zijn, dat kind en mensch,
Dat elk naar stand en krachten,
Gelijk de hond, zoo vlijtig trouw,
Op tijd en stond, zijn plichten zou
Betrachten.

Van den hond en de kat.

Het poesje ligt daar aan den heerd,
Ineengerold met kop en steert,
Onnoozel als een kerstenkindje.
Nabij de deur ligt Mops, de hond,
Het muilken open, langs den grond,
En pinkt en ademt 't avondwindje.

‘Wau! wau! fu! fu!’ gerucht, geraas,
En hondgeblaf en katgeblaas;
Wat is er, drommels! weer voorhanden?
De hond is dol; de kat is vlug
En wipt den disch op, kromt den rug
En heft den klauw... hare oogen brand en.

De meid ontbindt de geeselroe,
En zwaait ze rond en slaat maar toe,
Nu mis, dan raak, uit al haar krachten;
De twisters, zonder onderscheid,
Ontvangen meer dan hun bescheid,
En vlieden, steert bij steert, naar buiten.

Nu, kindren-lief, 't gebeurt soms wel,
Dat eensklaps, bij het mooiste spel,
Gij schreeuwt en tiert als honden, katten.
Foei! foei! toegevend zijn is plicht;
Ik zeg het u in rijm en dicht,
Opdat ge 't zonder roe zoudt vatten.

Van de kat en de muis.

Een kat,
Die bij den heerd te spinnen zat,
Zag eensklaps iets bewegen;
Zij dacht, maar sprak niet: ‘Wat is dat?
He! veel of luttel, 't is toch wat.
Nu schoon geloerd en stil gezwegen.’

Een muis
Stak 't snuitje door een greppelbuis,
En lonkte schuw naar binnen.
Zij trippelde eerst nabij haar kluis;
Maar 't katje maakte geen geruisch
En dacht: ‘Wie zwijgt, zal baat gewinnen.’

Zij zweeg,
Als ware zij van was of deeg,
Gelijk een kat kan zwijgen.
De muis liep dartel hoog en leeg,
Totdat ze een kruimel vond terdeeg.
Het katje dacht: ‘Ik zal je krijgen.’

En hauw!
Daar neep het muisje een wreede krauw,
En 't werd weldra verslonden.
Ja! wie 't gevaar zoekt, vindt het gauw;
't Is erger dan der katten klauw,
En 't slaat nog rasscher buil en wonden.

Van het vliegsken.

Wat wonders men in 't vliegsken ziet,
Dat schreef men nauw met honderd pennen;
Ook wil ik, in dees rijm of lied,
Een enkel trekje u leeren kennen.

Het vliegt en hommelt, ruischt en snort
In 't zonnestraalken op en neder,
En rust een poosje op disch of bord,
En snort en ruischt en hommelt weder.

En als het moe gevlogen is,
En menig tochtje heeft hernomen,
Dan zet het zich op bord of disch,
Als wou het daar een wijlke droomen.

Maar schouwt met de oogen allebei;
Dat is geen droom, geen overweging.
Treedt nader, kindren; ziet ge 't? Ei!
Twee pootjes zijn daar in beweging.

Zij glijden af, zij glijden op;
Elk stofje, dat eraan mocht kleven,
Wordt afgevaagd van vlerk en kop,
En 't pootjen ook dan afgewreven.

En is zijn opschik gansch gedaan,
Dan rept het blij de kleine leden,
En hommelt, snort en vliegt vandaan,
Eens naar omhoog, eens naar beneden.

Nu, leert dees spreuk van 't vliegje klein,
En pleegt ze in al uw doen en werken:
‘Een reine ziel wil 't lichaam rein,
En duldt geen stofje op haar vlerken.’

Middagslaapje.

't Is warm, en 't noenmaal is gedaan;
Op 't hof is alles aan 't luieren;
Men vlijt zich neer, men strekt zich uit,
Langs muur of wand, op gras of kruid.
De haan alleen is aan 't kuieren.

Hij zoekt en schart voor zijn gezin;
   Men hoort daartusschen hem kokkelen:
‘Dat is me nu een raar gedrag!
Men slaapt hier midden in den dag!
   Is dat zijn dagloon niet smokkelen?’

Hij schart en pikt en kokkelt voort,
   Of kraait naar lust en genoegen;
Maar nauw verdwijnt de zon in 't West,
Of meester haan is in zijn nest,
   En laat de menschen maar zwoegen.

Hij handelt wèl, maar spreekt verkeerd:
   Een middagslaapjen is lekker,
Als vroeg men is aan 't werk gegaan;
Maar vroeg ter rust gaan past den haan,
   Want hij is 's morgens de wekker.

G. ANTHEUNIS.

Een stem des harten.

Zalig zijn zij, die hongeren en dorsten naar de gerechtigheid, want zij zullen verzadigd worden.
JEZUS.

Een algemeen gevoel van zekerheid, van vertrouwen, van toevoorzicht is verloren gegaan; de bloemhof des levens is tijdelijk van een zijner begeerlijkste sieraden beroofd, - heilige vreugde. Dat is niet weinig, maar dat is ook al.

C^{d}. BUSKEN HUET.
Nieuwe Litterarische phantasiën.

Zangen, die versterven zullen,
   Zingen wij.
Al wat licht is, wordt verduisterd,
Al wat schoon is, gaat voorbij.

Wat ons harte heeft bewogen
Bij ons lied
Is als andre levensvormen,
Die het oog op aarde ziet.

Uit verrijzen en verzinken
Saamgesteld
Is het leven. Moed noch liefde
Baat op 's levens oorlogsveld.

Heilge waarheid? Droeve waarheid!
Hard en wreed!
Meerd're kennis bracht ons smarte,
Ongeneeslijk zieleleed!

Heilge blijdschap? Met de droomen
Van 't voorheen,
Die verdwenen als een rookwolk,
Vlood zij van deze aarde heen.

In het stof zonk alle grootheid;
Want de ziel
Kan in 't goede niet gelooven,
Waar de Bron des goeds verviel.

Kleurloos werd geheel het leven;
Al wat blonk,
Werd verdoofd, waar droef des levens
Zon verduistrend onderzonk.

Laat ons zwijgend wachten, wat de
Toekomst brengt,
Wat een reed'loos noodlot over
't Reed'lijk menschenkind gehengt.

Zangen, die versterven zullen,
Zingen wij.
Al wat licht is, wordt verduisterd,
Al wat schoon is, gaat voorbij.

Armen! Zij, die zoo gelooven!
't Menschenhart
Moet zich daarbij nederbuigen
Onder wreede zielesmart.

Hongren blijft het menschenharte
Bij die leer.
Dorstend naar Gods heil'ge liefde
Keert er menig zondaar weer,

Die vermoeid werd van het eeuwig
Eenerlei van 't golfgebruis
Op de woeste zee des twijfels,
Naar het reddend Vaderhuis.

En, tot God teruggedreven
Op des harten machtgebod,
Juicht hij weer in 't eeuwig leven,
Vindt een Vader in zijn God.

W. MALLINCKRODT.

Solo.

Staatkunde en geschiedenis.

Sociale studiën.

Proletariaat.
VI.

Michel Chevalier zegt: '*D'une existence irrégulière à une vie déréglée il n'y a qu'un pas*. De là une cause active énergique qui menace sans cesse de bouleverser le fonds. Cette absence de toute fixeté détruit le corps et démoralise l'âme. La plus grande et la plus précieuse des richesses publiques et privées c'est la certitude du lendemain - *sans lendemain il n'y a pas de foyer domestique* et par conséquent *de famille ni de bonnes moeurs*.' Ed. Ducpétiaux formuleert de *oorzaken* der prostitutie aldus:

1º de *sociale ellende* en het *onvoldoend inkomen of loon;*
2º de *zucht naar genot en opschik;*
3º het *gemis aan opvoeding* en van *het religieus bewustzijn;*
4º de *slechte methode en organisatie* der *eigenlijke leerperiode;*
5º de *vermenging der beide seksen*, gepaard aan *hoogst gebrekkig toezicht*, *in de werkplaatsen;*
6º de *betrekkelijke eenzaamheid*, een *slecht voorbeeld der ouders*, *verderfelijke raadgevingen*, etc.

Nu zegt men wel: de prostitutie is noodzakelijk; men moet haar tolereeren en reglementeeren in naam der publieke gezondheid, en geneeskundige capaciteiten, die hun beroep niet in den zin van Hippocrates opvatten, verlangen eene organisatie, zonder op de moraal of de gezonde wetten der politiek te letten. Moet men dan ter wille van den vrede in een aantal bevoorrechte familiën, de eer der wettelijk gesloten verbintenissen en de handhaving van de bestaande sociale orde, de prostitutie buiten de deur plaatsen en rustig laten voortwoekeren? Mag men dan bij voortduring de groote steden als de kloaken beschouwen, die overal het vergif verbreiden en de moreele atmosfeer

verpesten? Is dan de jeugdige arbeidster verplicht, zich op te offeren, om de jonge dame van goeden huize een zorgeloos leventje te verschaffen? Het schijnt wel, alsof men zich aan het voorbeeld van Creta spiegelt en elk jaar aan den Minotaurus eene zekere hoeveelheid menschenvleesch offert. Natuurlijk, de prostitutie is noodzakelijk, indien men niets doet, om haar te bestrijden, indien men voortgaat, haar steeds nieuw voedsel te verschaffen, indien men haar als het ware aanmoedigt, om nog dieper wortel te schieten. Daarom juist ligt het zwaartepunt der vraag op sociaal gebied, geldt hier het 'to be or not to be' voor de maatschappij en hare toekomst, is het niet voldoende, de prostitutie als een bijzonder euvel te beschouwen, dat volgens een bijzonder recept behandeld moet worden, maar moet zij in hare sociale beteekenis als eene noodzakelijke uiting der sociale ellende op elk gebied opgevat en toegelicht worden.

Ryan en Talbot rekenden uit, dat onder de lagere volksklasse in Engeland *één* gevallen of verwaarloosd meisje tegenover 3 zoogenaamd brave personen staat; in Hamburg schat men de verhouding als 1 tegenover 9. Thwaites zegt, dat de manufactuur-industrie Londen jaarlijks tallooze jeugdige arbeidsters toevoert, die afwisseling zoeken, geen arbeid meer konden of wilden vinden, mishandeld werden en onder den invloed van de agenten der prostitutie geraakten. Getallen zijn moeilijk met eenige zekerheid aan te geven en loopen bij de verschillende vorschers uiteen, omdat het aan nadere ontleding ontbreekt. De omvang der prostitutie, hetzij zij in publieke huizen georganiseerd is, hetzij zij in de vormen der clandestine optreedt, hangt af van de heerschende opvatting der algemeene moraal, van de samenstelling der maatschappelijke tegenstellingen, van den zedelijken ernst der bevolking en van de macht der verschillende elementen, die de ontaarding en ontzenuwing noodzakelijk voorbereiden. Wat den man aanleiding geeft, om eene misdaad te begaan, spoort eene vrouw aan, om zich in den maalstroom der ondeugd te storten; ieder roeit met de riemen, hem door de natuur geschonken, en strijdt in de maatschappij om het zelfbehoud, zich vastklampende aan de stroohalmen, die hem wellicht nog kunnen helpen en redden.

Een zeer juist beeld ontwerpt Logan, city-missionary, in zijn *An exposure of female prostitution*; dit werk kunnen wij gerust naast *Colqu' houn's* of *Waldlaw's* studiën plaatsen. Eigenaardig is het, dat de stad Rochdale zelf geen publiek huis van den eersten rang bezit, maar in de behoeften van Manchester voorziet, derhalve in dezelfde verhouding tot de groote stad staat, als Mühlhausen in Den Elzas tot Straatsburg. Ook op dit gebied is de centraliseerende richting mode. Het stiefmoederlijk bedeelde Ierland, dat met de grootste ellende te kampen heeft, voorziet voor een groot deel in de vleeschelijke behoeften van het trotsche Albion.

Wanneer een meisje, om een karig loon te verdienen, van 's morgens

4 à 5 uur bijna onafgebroken tot 's avonds laat moet werken; òf in ellendige hokken met 5 à 6 lotgenooten in het zweet des aanschijns arbeidt, om nog niet zooveel te verdienen, dat zij hare dagelijksche behoeften voldoende bevredigen kan; òf wanneer zij in modemagazijnen, enz. van slechten kost in een armzalig logies leven moet: dan spreekt het wel vanzelf, dat zij vroeg oud wordt, indien de phthisis haar spaart, en twee eigenschappen bijna niet of met groote moeite tot volle ontwikkeling komen, nl. plicht- en eergevoel. Het plichtgevoel en hare eer gebieden haar te lijden, te volharden en langzaam weg te kwijnen; de levenslust en de jeugd spiegelen haar verlichting, genot, wellicht een huwelijk en tijdelijke verlossing voor. Beiden geraken voortdurend met elkander in botsing, en in dien zwaren strijd, door niemand bijgestaan, zinkt zij maar al te dikwijls.

En daartegenover staat, wat James Greenwood terecht het '*Know-nothing and Do-nothing principle*' noemt, of liever: '*The monstrous evil in question has grown to its present dimensions chiefly because we have silently borne with it and let it grow up in all its lusty rankness under our noses.*'

Erger is het nog natuurlijk met de fabrieksmeisjes, terwijl Parent Duchâtelet zeer terecht zegt: '*L' inconduite des parents* et les *mauvais exemples de toute espèce* qu'ils donnent à leurs enfants, doivent être considérés pour beaucoup de filles et en particulier de Paris, comme une des causes premières de leur détermination. Jetées pour la plupart sur la voie publique dès la pointe du jour ou confondues dans les ateliers avec les jeunes gens de leur trempe, elles prennent bientôt des habitudes licencieuses, et forment prématurément des liaisons immorales; *leur innocence est perdue avant même que la nature ait parlé. Ces malheureuses sont déjà prostituées au sein du travail et sous les yeux de leurs parents.*'

Potton, een der uitstekendste specialisten op dit gebied, meent, dat voortdurend door de *noodzakelijkheid* nieuw voedsel aan de corruptie verleend wordt, en dat vooral de tegenwoordig met steeds kortere tusschenpoozen wederkeerende industrieele crises de ruïne voor de moraal zijn, omdat zij als het ware alles omverwerpen, zonder voldoenden tijd tot herstel te laten. Zonder verdienste, vragen dan de jeugdige offers, blozende van schaamte en geplaagd door den honger, tegen het vallen van den nacht de middelen om te leven aan de prostitutie, verlangen zij van haar, wat de arbeid meedoogenloos van de hand wijst. Eens in dien modderpoel geraakt, ontbreekt het veelal aan kracht, om tot een beter leven terug te keeren. Zoo is in Lyon de verhouding van 1 gevallene tegenover hoogstens 10 brave meisjes als regel aan te nemen, en komt op elke 50 ingezetenen minstens ééne geprostitueerde. 'L'hospice de l' Antiquaille' verpleegde in 1841 aldaar 521 geslachtskranke vrouwen, waaronder 293 fabrieksmeisjes.

Eene latere ontleding van 626 gevallenen toonde aan, dat:

23 nog niet ouder dan 12 jaren waren; 98 beneden 20 jaar; 312 tusschen 20-25 jaar; 128 tusschen 25-31 jaar, en 88 boven 31 jaar.

De clandestine voedt zich bijna geheel van de industrie, en onder de zieken rangschikte men ⅓ tot de zijde-industrie; de groote meerderheid der ongehuwde moeders behoort tot de arbeidende klasse en moet veelal met 1 fr. per dag voor kost en logies uitkomen. Het is waar: deze klasse is onwetend, zelfs menigmaal gevoelloos en totaal onverschillig, maar dat was niet altijd het geval en is een gevolg van de ellende, die zich van geslacht tot geslacht meer merkbaar maakt. Lucht, licht en leven ontbreken, want wat haar aangeboden wordt, kan daarmede niet vergeleken worden en heet slechts zoo.

Overdreven is deze voorstelling niet, want èn Potton èn Villermé èn Frégier deelen nog vrij wat hartverscheurender toestanden en tooneelen mede, en de studiën van alle drie werden bekroond.

Ducpétiaux constateert in dit opzicht de harmonie tusschen Engeland, Frankrijk en België, vond echter in Engeland eene grootere mate van weerstandskracht, alvorens de meisjes zich aan de prostitutie overgaven, maar tevens de walgelijkste gemeenheid, zoodra zij gevallen waren; hij beweert, dat de Protestantsche landen wel is waar ten opzichte van het onderwijs op den hoogsten trap der sociale ladder staan, maar ten opzichte der moraal aan de Katholieken de eerste plaats moeten gunnen, hetgeen niemand verwonderen moet, daar onderwijs en opvoeding twee verschillende zaken zijn. Vele fabrieksmeisjes uit de omgeving van Aken tot en met Vaels blijven de geheele week in de fabrieken; 's Maandags gaan zij naar de werkplaatsen, voorzien van aardappelen, brood, boter en vet voor zes dagen, en 's Woensdags brengen de moeders nog het een en ander van de markt mede; 's nachts hullen zij zich in doeken en zakken en hokken in de fijnspinnerij opeen, terwijl zij 's winters in de verwarmde grofspinnerij en weefzalen op zakken liggen, die met afval, enz. volgestopt zijn. Overdag, dus c[a] 14 uren, zijn zij aan stof en den invloed der verpeste atmosfeer blootgesteld en 's nachts genieten zij in dezelfde ruimten rust, terwijl zij buitendien nog op de loonen een ongunstigen invloed uitoefenen, daar zij minder verlangen dan de stedelingen. Voorwaar, heerlijke toestanden! Omtrent Viersen werd medegedeeld, dat weduwnaars zonder dochters, alléénstaande jonggezellen en mannen met zwakke vrouwen jonge meisjes na het weefgetouw in de woning lokken.

Ook wordt de vrouw veelal naar de fabriek gezonden en zorgt het meisje zoolang voor de keuken; financieel is deze speculatie zeer gelukkig. De meester tracht het meisje te verleiden en stuit op geringen tegenstand, en zoo komt het voor, dat 16jarige meisjes in echtbreuk zwanger bevonden worden. Razend van ijverzucht, rent de vrouw 's avonds naar huis, tiert en schreeuwt, maar moet zich in de noodzakelijkheid schikken, want op deze wijze wordt het dubbele verdiend en het is niet anders mogelijk. Ongunstiger is het nog in de industrieele mid-

delpunten met 30 à 40 rijke fabrikantenfamiliën, duizenden arbeiders en eenige agenten van politie. De groote katoenspinnerij op actiën te Gladbach gaf op eens aan 500 meisjes werk; woningen waren niet voorhanden, maar slaapzalen werden in de fabriek ingericht, eene strenge tucht werd ingevoerd, en wie niet 's avonds te 10 ure tehuis was, bleef buitengesloten. Dit was het signaal voor de leus: ‘vogue la galère’. De vlasspinnerij te Viersen liet Engelsche meisjes overkomen, om aan de Duitsche zusters dit moeilijk werk te leeren; deze garde liet aan de hartstochten vrij spel, stak hare Duitsche zusters door haar voorbeeld aan, en het scheen wel, alsof de wereld uit hare voegen geraakte, zoo werd er voortaan in de geheele streek huisgehouden. Niemand was meer aan de slaapzalen te binden, en ontucht, bandeloosheid en liederlijkheid voerden onbeperkt gezag. Op jeugdigen leeftijd verlaten de meisjes het ouderlijk huis; zelven verdienen zij haar onderhoud; vrij willen zij over den niet door de fabriek in beslag genomen tijd beschikken, en wat zij zien, is niet van dien aard, dat zij zoo licht tot inkeer komen. Gesteld nu eens: een zoodanig meisje huurt eene slaapplaats bij een meesterknecht, die als solide bekend staat; welnu, twee dagen later heeft zij reeds weder de woning verlaten, want zij had in het vertrek van het echtpaar, tevens dat der oudste dochter, geslapen, terwijl de volwassen zonen door deze ruimte moesten, om hun vertrek te bereiken. Dikwijls slapen de meisjes met de geheele familie in eene en dezelfde ruimte; nu en dan zijn alkoven voor haar gereserveerd. Is dit laatste het geval, zoo maken liederlijke gezellen jacht op haar; er wordt sterke drank gedronken, op de harmonica gespeeld, en het beeld der liederlijkheid gaat spoedig alle beschrijving te boven. Veelal zien de verhuurders dit gaarne, omdat zij daarbij verdienen; of de kinderen van dat alles getuige zijn, schijnt niet in overweging genomen te worden. Bij Gladbach zijn de graanvelden door de minnende paren 's zomers totaal verwoest; bij Lennep worden 's winters in de afgelegen fabrieken orgiën gevierd, die den dichtsten sluier behoeven. Zulke Augiasstallen kunnen niet op kunstmatige wijze gezuiverd worden; daartoe wordt meer verlangd.

En toch zijn dit slechts enkele staaltjes uit het boek der practijk, geringe proeven, hoe de maatschappij er werkelijk uitziet, en wegwijzers, die de diepte en de ware bronaâr van het kwaad aanduiden(*).

(*) Gunstiger zijn de toestanden in het ‘Bergisch-Märkische’, vooral bij Solingen en Remscheid, waar het karakter van het voorvaderlijk handwerk meer gehandhaafd kon worden en de oude zeden in eere staan. Daar voelt men zich nog mensch, en met zeker gevoel van welbehagen en tevredenheid zingt men met den dichter:

> ‘Hör' ich Hämmer kräftig schwingen,
> Klopft mir froh bewegt die Brust,
> Denn das helle Eisenklingen
> Ist mein Leben, meine Lust;
> Wenn die Luppen lichtroth glühen,
> Funken blitzend, hell und rein,
> Zischend aus den Flammen sprühen,
> Bin ich stolz, ein Schmied zu sein.’

In de familie heerschen tucht en orde, en is de maagd aan den Rijn trotsch op hare schoonheid, zoo kan de dochter van het naburig bergachtig land terecht wijzen op hare deugd. Wellicht verdient het meisje aan den Rijn meer, geniet zij meer vrijheid en minder toezicht, maar daartegenover staat, dat hare zuster uit de naburige streek tehuis blijft, in het ouderlijk huis, de voorrechten van den ouderlijken haard geniet en onder het gezag der ouders staat. Zij kan

Wat echter aan dit alles de kroon opzet, is, dat nog heden ten dage bij velen der lagere volksklasse de meening heerscht, dat, ingeval eene besmettelijke ziekte het gevolg van bandelooze liederlijkheid is, zij door den omgang met een kuisch meisje genezen kan worden, en dat deze waan vaak tot het verkrachten van kinderen aanleiding gegeven heeft. Zoo werden geheele familiën in het ongeluk gestort.

Begint nu een fabrieksinspecteur op al deze toestanden en verhoudingen te letten, maakt hij zonder aanzien des persoons gebruik van de hem wettelijk verleende macht, zoo ontstaat zeer spoedig een conflict met de fabrikanten, en daarvan is maar al te dikwijls terugroeping of verplaatsing het gevolg. Dan duurt het niet lang, of een ervaren bureaucraat, ook wel een man van fijne beschaving, vervult dit hoogst belangrijk ambt, en spoedig is ieder tevreden, want de fabriek wordt niet meer op ongelegen tijden en onverwachts bezocht; het oog, dat tot de kern doordringt, ontbreekt, en de oude sleur begint te herleven. Wij weten zeer goed, waarom juist het arbeidsrecht op zooveel tegenstand stuit: men wil de waarheid niet, omdat zij lastige reorganisatiën noodzakelijk maakt; het lastdier wordt bepakt, en de drijver verzekert: ‘Bezwaren zijn er niet’[(*)].

niet ontsnappen, om elders af te dwalen. De eerlijke vrijer is tehuis welkom, en wie de belofte van trouw niet nakomt of misbruik van het hem verleende voorrecht maakt, wordt als een ‘gemeen sujet’ aan de algemeene verachting blootgesteld. In de dorpen Velbert en Langenberg heerscht nog de oude gewoonte, dat voor de volwassen dochter het kamertje links van de voordeur in orde gebracht wordt. Daar zit en werkt zij. Elk jongmensch mag daar haar bezoeken, met haar praten en hare hand trachten te verwerven; wie zich echter 's namiddags na 5 ure vertoont, wordt met schimp en schande weggejaagd. Deze meisjes worden goede huisvrouwen en stellen op orde en een geregeld leven prijs. Afwijkingen van de goede zeden veroorloven zich slechts enkele zonen van goeden huize, indien men hen zóó mag noemen. Waar de grootindustrie zich in die streken baan begint te breken, is achteruitgang te bespeuren en treedt de sociale ellende te voorschijn. In het algemeen echter wordt nog op een eerbaar en zelfstandig karakter prijs gesteld, is dienstbaarheid eene uitzondering en de kern gezond. Lang echter zal deze toestand ook hier niet meer duren.

(*) Het is bekend, dat de Pruisische minister V. d. Heydt bij het vernemen der verschillende tafereelen van industrieele ellende ontzet uitriep: ‘Indien het er in de grootindustrie zóó uitziet, dan is het beter, dat zij van de aarde weggespoeld worde, dan dat zij op deze wijze ons volksleven vergiftige en onze nationale toekomst in gevaar brenge!’
Volgens de officieele opgaven van 1874 arbeiden in Duitschland, met uitsluiting van Elzas-Lotharingen, niet minder dan 226,000 vrouwelijke personen boven 16 jaar in de fabriekmatige grootindustrie. Daarvan zijn:

24% tusschen	16-18 jaar, waarvan	0, 5% gehuwd
42% tusschen	18-25 jaar, waarvan	20, 5% gehuwd
34% tusschen	25 jaar, waarvan	79% gehuwd;

op Pruisen vallen 53%, op Saksen 18%, op Baden en Hessen 9% en op Beieren 8%. 128,000 behooren tot de textil-industrie en 34,000 tot de tabaksnijverheid. 556,500 mannelijke fabriekarbeiders staan hiertegenover. In Pruisen zijn 3½ maal zooveel mannen als vrouwen in de fabrieken werkzaam, in Saksen ½ maal zooveel mannen als vrouwen, in Baden 10% meer vrouwen, en in Wurtemberg en Hessen is de verhouding tusschen beide seksen bijna dezelfde.
In de grootindustrie treden alzoo in loonarbeid 72% mannen en 28% vrouwen op.

De prostitutie zal steeds op dezelfde hoogte staan, waarop zich de moraal van een volk geplaatst heeft. Kan de Staat als zoodanig haar het recht van bestaan ontzeggen, zoo zal dit toch niet verhinderen, dat het euvel zoolang niet alleen voorhanden blijft, maar ook overal zichtbaar wordt, als het de voedende stoffen van de haar verafschuwende maatschappij ontvangt. Het individu draagt daartoe op zichzelf weinig bij, en toch moet' ieder direct of indirect een deel der schuld voor zijne rekening nemen. Wil men nu de beterschap bevorderen, zoo moet men beginnen met de erkenning van het gezag van den Staat, met de uitbreiding van dat gezag, voor zoover hij die macht behoeft, en met de beperking der individueele vrijheid. Indien ieder in staat ware, aan het gezond verstand de heerschappij te laten en deelneming zoowel als medelijden voor de ongelukkigen te koesteren; of indien de mensch matig ware in spijs en drank, vooral ten opzichte van de voeding met vleeschspijzen en het gebruik van zoogenaamd opwekkende dranken, die de zinnen kittelen, sterk prikkelende vermakelijkheden wilde vermijden, aan pracht en luxe den oorlog verklaarde, zich dagelijks kon baden in koud water, in een gezonde atmosfeer leven, gelijkmatig arbeiden met lichaam en geest, waarbij voldoende beweging der spieren niet verzuimd werd; of indien hij een zorgvuldige opvoeding genoot, behoorlijk onderwezen werd, op jeugdigen leeftijd in het huwelijk trad met haar, die zijn hart bezat, van de overdrijvingen van kerk, staat en maatschappij verschoond bleef en door alle drie in den arbeid en de harmonische ontwikkeling der hem door de natuur verleende krachten gesteund werd: zoo zouden vraag en aanbod op het gebied der prostitutie tot een minimum zinken, en konden normale toestanden, overeenkomstig recht en gerechtigheid, den toon aangeven.

Geld is echter de spil, waarom alles draait; voor geld kan men alles koopen, met geld zijne kunstmatig geprikkelde hartstochten botvieren, door het geld de kunstmatige sociale orde handhaven en aan het geld de betere natuur, het ideaal, ten offer brengen(*). Voor

(*) In Holstein is het op het platteland en in de kleine steden nog veelal bij burgerlieden gebruikelijk, om de huwelijksgeschenken in geld te geven. De gasten komen den avond vóór het huwelijk, den zoogenaamden ‘Polterabend’, gezellig bijeen en brengen hulde aan de scherts en den dans. Voordat het gezelschap uiteengaat, plaatsen zich bruid en bruigom aan de deur, om onder vroolijke kwinkslagen de vrijwillige bijdragen voor de inrichting van den eigen haard in ontvangst te nemen.
Iets zuidelijker huist nog een boerenstand, die de volgende practische methode toepast: het hemd van echt linnen, aan het benedeneinde netjes versierd, is bij de bemiddelde boerendochters iets langer dan het kleed en de overige rokken, zoodat het voor allen zichtbaar is. Betreedt nu de boer het danslokaal, zoo weet hij terstond, wie in staat is voor een goed uitzet zorg te dragen, want uit de lengte en de qualiteit van het hemd wordt afgeleid, dat er van schijn geen sprake is, maar dat integendeel van top tot teen alles even degelijk en rijk zal zijn. Elders weder dient het aantal rokken en strooken tot maatstaf: al naar gelang van hoedanigheid en versiering of wel kleur moet men met eene zekere som vermenigvuldigen en die som als zilver of goud opvatten. Op deze wijze is elk bedrog, evenals elke teleurstelling, buitengesloten. De boeren zijn van nature practisch, maar gaan open te werk; bij de overige standen is de vorm anders, maar het wezen hetzelfde. Zij willen echter veelal meer schijnen, dan zij zijn, en lachen daarbij om anderen, zonder echter anders te handelen.

geld is de gezonken deern veil; kortom, de vloek der maatschappij kleeft aan het geld. Vele familiën voeden de dochters systematisch voor een slecht bedrijf op, en op de vorming van het karakter wordt in het algemeen niet gelet. De mannelijke jeugd wordt veelal opgevoed met het beginsel, dat in het verkeer met geprostitueerden op zichzelf geene overtreding der algemeene zedewet gelegen is, mits de grenzen niet overschreden worden; de vrouwelijke jeugd wordt aan de gevaren der groote stad blootgesteld, zonder de minste voorbereiding en ontbloot van alle wapenen tot tegenweer. Zij moet aan behoeften ten opzichte van het toilet en het leven voldoen, die niet door den arbeid bestreden kunnen worden, en daar de arbeidsmarkt uitgebreid is, moet zij zich een karig loon laten welgevallen, want anders wordt zij door de concurrentie op zijde geschoven. Anderen rekenen reeds bij voorbaat op het loon, dat de prostitutie haar kan opleveren, en lachen om haar, die zoo slecht kunnen rekenen en niet alle factoren, die op het loonniveau invloed hebben, in gelijke mate laten gelden. Wel is waar vernietigt de prostitutie het karakter, verlamt de arbeidskracht en doodt het leven, maar is dan het lot van vele gehuwden zooveel beter, is vagabondage met of zonder blanketsel niet de mode van den nieuwen tijd? Steeds weder weerklinkt het: ‘après nous le déluge’ en ‘vogue la galère’. En dan zingt het publiek in navolging der operette:

> ‘Immer lustig, immer lustig, durch die Welt gesprungen,
> Aller Blödsinn schadet nichts - gesungen!
> Steht auch das charmante Ding aesthetisch auf der Kippe,
> Liebt unser liebes Publikum doch die frivole Sippe;
> Nach einem ernsten Tagewerk wollt Ihr Euch gern mir widmen,
> Drum cultiviret die Musik der leichtgeschürzten Rhythmen.’

Betreden wij nu eens de Berlijnsche wereld, om de heerschende toestanden te leeren kennen. Het ongedwongen en gezellig verkeer in de familiën vermindert op onrustbarende wijze, en de maatschappelijke parade ter voldoening aan bepaalde plichten en ter nakoming van denkbeeldige sociale lasten neemt in gelijke mate toe. Afdoeners en uitwendige vertooningen, om met den schijn op een goeden voet te staan en de maatschappelijke gezelschapsleugen te dienen, ziedaar alles, wat geboden wordt. Hier en daar nog sporen van het voormalig

salonwezen, dat met het intellect coquetteerde; hier en daar nog natuur en waarheid, in het kleed der réserve gehuld en vrij wel aan de buitenwereld onttrokken; hier en daar nog de oude Pruisische degelijkheid, maar in het algemeen toch meer en meer eene verzameling van zoogenaamd fraaie toiletten, die een aantal menschelijke vormen bedekken, zoodat overal hetzelfde modern waas op den voorgrond treedt, dat met het discours in bewonderenswaardige harmonie staat. Inhoud is geheel bijzaak; kennis wordt niet begeerd, maar alleen op routine, handigheid en tournure wordt gelet.

Een gevolg van dien maatschappelijken toestand is, dat de huwelijken schaarsch worden; de zorgen zijn menigvuldiger, de afstanden grooter, de tijd is meer bezet en de grond ter ontwikkeling van een gezellig verkeer, dat de beschaving op den voorgrond plaatst, wordt allengs ongunstig en dor. Wie zijne vrouw aan het gezelschapsleven der wereld te danken heeft en zich later teleurgesteld voelt, heeft geen recht van klagen, want hij speelde in de loterij en trok eene niet; wie een man van de parade haar hart vereert en later andere eigenschappen ontdekt, verkeert in hetzelfde geval. Hoe zou een huwelijk uit liefde gesloten kunnen worden, wanneer de verbintenis op uitwendige en niet op inwendige grondslagen berust, wanneer berekening, zinnelijke drijfveeren of de macht der gewoonte, der sleur en van den schijn het gemoed beheerschen? De maatschappij plaatst zich tegenover de moraal, en toch moet de moraal niet voor haar, maar zij daarentegen voor de moraal wijken. Liefde onderwerpt zich meestal gaarne aan de wet, al is zij ook minder vrij; maar het vooroordeel der maatschappij is machtiger dan de wet. Wat de stad niet meer of onvoldoende aanbiedt, wordt 's zomers in de badplaatsen gezocht; beide seksen lijden daaronder en de algemeene moraal moet het gelag betalen, want tegen haar wordt gezondigd en wel in verhouding tot den omvang der maatschappelijke ontaarding.

Nu leven in Berlijn een ontzaglijk groot aantal ongehuwde mannen en vrouwen tusschen 20 en 30 jaren, die òf aan den economischen arbeid deelnemen, òf zich voor een toekomstig beroep voorbereiden, en die voortdurend met elkander in aanraking komen. Schopenhauer zegt: '*Das Weib bedarf eines Herrn; ist sie jung*, *so ist es ein Liebhaber*, *ist sie alt*, *ein Beichtvater.*' Hare weerstandskracht is onder de gegeven omstandigheden gering. Buitendien verkeert het huwelijksleven in een betrekkelijk zeer ongunstigen toestand, hetgeen reeds ten deele uit het buitengewoon groot getal echtscheidingen blijkt, laatvooral de samenstelling der familiën veel te wenschen over en worden deze en andere nadeelen door niets geparalyseerd of zelfs eenigermate verminderd. De geestelijkheid is te zwak vertegenwoordigd, om zich met de pastoraal in den eigenlijken zin des woords te kunnen belasten, en van steun en hulp in ander opzicht is slechts zelden sprake.

Reeds wees ik op de wanverhouding tusschen de gedomicilieerde en

fluctueerende bevolking en op de gebreken, die aan de verdeeling der woning kleven; welnu, van de chambregarnisten zijn 24,8% vrouwen en daaronder 10% naaisters, kleermaaksters, modistes, winkeldochters, zoogenaamde handelsvrouwen, waschvrouwen, enz.; 26,% weduwen en 6,1% vrouwen zonder beroep; 19½% der slaapplaatsen worden door vrouwen bezet, terwijl een getal van c[a] 43,000 dienstboden en dienstbare geesten als normaal aangenomen wordt. Van de mannelijke bevolking nemen 1 van 1,45 en van de vrouwelijke 1 van 3,40 bewoners deel aan den economischen arbeid; derhalve is de industrieele kracht zeer sterk ontwikkeld. Wij vinden verder 98,995 mannelijke en 29,016 vrouwelijke arbeidgevers, 142,823 mannelijke en 73,382 vrouwelijke arbeidnemers; wij vinden onder deze vrouwen 5047 gehuwden, 25,380 weduwen en 71,971 ongehuwden, en onder deze mannen 8371 weduwnaars en 122,959 ongehuwden, terwijl het garnizoen op 20,000 man geschat moet worden; wij vinden c[a] 2700 kellners en kellnerinnen en kunnen het getal vrouwen, die op de eene of andere wijze dienen of dienstbaar zijn, op c[a] 64,000 personen vaststellen; van dezen wonen 32% bij den dienstgever; 39% hebben een eigen logies; 8% houden bij bloedverwanten verblijf, en 21% huren slaapplaatsen(*). Deze welsprekende cijfers werden in 1869 door Schwabe gepubliceerd.

Vroeger kreeg eene kellnerin een vast loon en genoot kost en logies van den dienstgever, die haar onder zijn toezicht hield; zij mocht met de gasten schertsen, hen tot drinken aanmoedigen en hen zooveel mogelijk bezighouden, maar geene zedeloosheid, gemeenheid of vrijpostigheid begaan. Later boden zich personen van hoogst twijfelachtig gehalte aan, die geen loon begeerden, maar alleen om de fooien dienden en aan een eigen logies de voorkeur gaven. Daarmede zonk deze bezigheid en sedert dien tijd is zij een vorm van prostitutie geworden; de verdiensten zijn goed en het baantje wordt verreweg boven de gewone vormen der onzedelijkheid verkozen. Toen de rijkswet alle bordeelen in Duitschland ophief, lieten zich de in Dresden en Leipzig voorhanden zijnde prostituées als kellnerinnen inschrijven; het bordeel is nu eene restauratie met vrouwelijke bediening, draagt een anderen naam, maar bezit geheel hetzelfde karakter en sticht nog meer onheil. In Brunswijk werd de bijzondere straat met bordeelen totaal gezuiverd, maar wie daar slechts eenigermate bekend is, weet, dat de immoraliteit sedert dien tijd eer toe- dan afnam. De juiste vorm van behandeling dezer quaestie wordt nog gezocht, maar is nog niet gevonden; men volgt in beginsel Von Mohl (*Polizeiwissenschaft*), stuit echter op zwarigheden, die niet zoo gemakkelijk op te lossen zijn en

(*) In de bezochte badplaatsen wil een groot deel der dienstboden alleen 's zomers dienen. 's Winters gaan zij òf met het bespaarde naar huis, om op de verkregen lauweren uit te rusten, òf verkiezen zij de stad met hare tallooze vermakelijkheden. Op deze wijze is ook onder deze volksklasse dezelfde beweging als onder de hoogere mode geworden, en worden dezelfde ondeugden eenvoudig verplaatst en in andere vormen gehuld. De algemeene zedelijkheid lijdt onder dien toestand.

een ernstig onderzoek vereischen, alvorens zij met eene phrase ter zijde geschoven worden.

Cadet (*Le mariage en France*) heeft gelijk: ‘Si l'on nous dit que la prostitution est un mal nécessaire pour sauvegarder les femmes honnêtes, nous répondrons que c'est dans les villes où elle règne qu'on fait le plus violence à la chasteté’; maar de toepassing der tegenovergestelde leer vindt den heftigsten tegenstand en de vindingrijkheid der booswilligen overtreft, helaas! maar al te dikwijls de kracht der welmeenende oppositie.

In 1855 werd de vrouwelijke arbeid per dag met 50 penningen betaald; tegenwoordig is het loon hooger, maar toch niet in vergelijking met de prijzen voor kost en logies. Vergeten wij daarenboven niet, dat groote steden zelden voor allen toegankelijk natuurgenot aanbieden, zelden andere en betere indrukken kunnen verschaffen, dat daar meer kracht uitgegeven en sneller geleefd wordt, dat in den moeilijken strijd des levens het egoisme meestal bovendrijft en het fijner gevoel afgestompt wordt. Eens in de groote stad, kent het meisje wel nu en dan de ‘Sehnsucht’ naar huis, maar terugkeeren zou zij toch niet willen, want zij leerde zaken zien en genieten, waarvan zij in het eenvoudig dorp niet droomde en zij voelt zich, wat meer zegt, vrij. Ook wanneer zij inwendig met haar lot ontevreden is en zich zuchtende voortsleept, schrijft zij in opgewonden stemming naar huis en haalt nog menige vriendin over, om haar voorbeeld te volgen. Is zij in eene ietwat gunstigere materieele positie, zoo wil zij haar leven niet geheel aan den ondankbaren arbeid wijden, maar ook de genoegens der groote stad smaken. Zij zoekt aanraking met mannen, in de hoop op den waren Jozef te stuiten en een huwelijk te kunnen sluiten. Het huwelijk schijnt haar eene ware verlossing. Eens op het hellend vlak aangekomen en van nature zwak, begint zij te zinken en, eens gezonken, is voor haar in de meeste gevallen alle illusie verdwenen. Het vertrouwen werd bedrogen, het door haar gebracht offer wel aangenomen, maar om later bittere teleurstelling teweeg te brengen, en met ware verachting en waanzinnige woede stort zij zich dieper en dieper in smaad en ellende, om ten slotte in den modderpoel te verzinken. Dat is het beeld van het beste type. Lijden en lijden, steeds weder lijden is het leven van de zoodanigen, die het goede wilden, maar niet konden volbrengen, die met hoog gespannen verwachting de groote stad betraden en veelal misbruikt werden. Zij waren lichtzinnig; zij dragen een deel der schuld, maar zij verdienen niet de verachting, terwijl de hoofdschuldigen onbekommerd en glimlachend voortgaan met het leven te spelen en niet achterwaarts blikken, om de ruïne te zien, die zij op hun weg achtergelaten hebben en waarvan de maatschappij de nadeel en maar al te ras bespeurt.

Paul Heyse betreedt in zijne novelle *Lottka* het omvangrijk gebied van het maatschappelijk vooroordeel, en het door hem gekozen beeld

is, gelijk wij van hem gewoon zijn, onmiddellijk aan het leven ontleend, zoodat wij, als het ware, met eene even diepgevoelde als fijn en juist doordachte schildering der natuur te doen hebben. Lottka's moeder bezat te Berlijn een geheim speelhuis, tevens een rendez-vous der zoogenaamde fashionable wereld met dubbelzinnig karakter. Als kind was Lottka getuige van tooneelen, die steeds walging zullen blijven opwekken, zoolang er nog van zedelijken ernst in de maatschappij sprake is, en zat zij aan de speeltafel, starende op het goud, dat van hand tot hand ging, om ten slotte in het bezit harer moeder over te gaan. Drinkende van den haar aangeboden Champagne, sliep zij onder het losbandig en uitgelaten gelach van het lichtzinnig gezelschap in, onbewust van hetgeen rondom haar voorviel. Een zoodanig tooneel en eene zoodanige omgeving zijn door het eerste bedrijf van Sardou's *Fernande*, meer dan voldoende en ook wenschelijk is, bekend geworden. Met het toenemen der jaren zocht Lottka's moeder hulp en steun bij een jeugdiger geslacht en dacht zij er tevens aan, om hare ontluikende dochter, eene schoonheid van den eersten rang, aan haar wanbedrijf op te offeren; maar nauw was Lottka in het tijdperk der wordende rijpheid getreden, of zij ontvlood die dierlijke omgeving en zocht haar brood met eere door middel van arbeid te verdienen.

Gelijk te verwachten was, beantwoordde het resultaat niet aan de gestelde verwachtingen, want werd zij in de arbeidswereld door eenig wellusteling van voorheen herkend, zoo begon de vervolging opnieuw en was ook het geloof in het onschuldig karakter bij anderen geweken. Hoe kon zij eraan denken, het maatschappelijk vooroordeel te trotseeren, het wantrouwen te overwinnen en zich van lastige verleiders te ontslaan! Gering is de steun, dien de ware deugd in de maatschappelijke wereld ontmoet, en machtig is het rijk der zelfzucht en van het egoisme; straffeloos kunnen de belagers der eer van onschuldigen hun laaghartig werk uitoefenen, en gewoonlijk blijven de medemenschen onverschillige toeschouwers, steeds bereid, om het ergste te gelooven en steeds geneigd, om te oordeelen en te veroordeelen. Een vloek rustte op Lottka's geboorte, een vloek op hare jeugd en een vloek op hare toekomst. Wie zou het wagen, haar hart en hand aan te bieden, en indien dit geschiedde, mocht zij een offer aanvaarden, dat in elk geval en onder alle omstandigheden met zoovele nadeelen en zoo onoverkomelijke bezwaren verbonden was? Een zoodanig huwelijk wordt door de maatschappij veroordeeld, oefent een ongunstigen invloed op de loopbaan des mans uit en roept strijd en verdeeldheid onder bloedverwanten en vrienden te voorschijn. Wel veracht een man van karakter het oordeel der wereld, maar zelfs voor het geval, dat hij steeds het wezen boven den schijn plaatst en aan het inwendig geluk boven uitwendige vormen de voorkeur geeft, werpt toch deze daad van moed eene breede schaduw op het levenspad der vrouw en tevens van het gezin. De vrouw, fijngevoeliger en tevens teerhartiger, brengt

gaarne een offer, maar neemt ongaarne een offer van dien aard aan; zij draagt het leed blijmoedig, maar wil niet de aanleiding zijn, waardoor de man verhinderd wordt, de hem door de natuur verleende talenten in het belang zijner eigene familie geheel tot ontwikkeling te brengen. De vrouw wil gaarne, zoo mogelijk, den weg helpen bereiden, niet echter in den weg staan. Nog beteekent protectie meer dan kennis; nog staan naam en familie boven werkelijke verdiensten, en nog wordt meer op het uit- dan op het inwendige gelet. Wat eene daad van moed op sexueel gebied beteekent, behoef ik niet nader aan te toonen; wat de gevolgen in de meeste gevallen zijn, ligt voor de hand. De man, door de rede gesteund en trotsch op zijn gevoel van plicht en eer, zal met energie en volharding de hinderpalen trachten te overwinnen en de gevolgen dragen; het gevoelsleven der vrouw lijdt echter en dat lijden knaagt aan het geluk van het gezin.

Lottka spaarde, om naar elders te vertrekken, maar aan de grenzen werd zij als een landloopster behandeld, omdat haar papieren uit den aard der zaak niet in orde waren. Zij werd naar Berlijn teruggezonden en aan hare moeder uitgeleverd. Aan de verleiding bood zij ook verder weerstand, maar met walging vervuld, gebukt onder het leed en in het bewustzijn van den toestand van ellende, waarin zij verkeerde, deed de geringste aanleiding de weegschaal naar links overhellen, en uit overtuiging koos zij den dood boven een leven in oneer en schande. Wel is waar kon zij den man harer eigene keus tot echtgenoot verkrijgen, werd het offer haar vrijwillig uit liefde aangeboden en wachtte haar de belooning na jarenlangen strijd, maar in haar antwoord schemerde duidelijk door, hoe zij het leven beschouwde:

‘“Nennen Sie das Vorurtheile?” sagte sie, ohne ihn anzusehen. “Möchten Sie einen Apfel essen, den Sie im Schmutz auf der Strasse gefunden haben? Sie können ihn zehnmal abwaschen, der Widerwille bleibt. Und wer weiss auch, welcher Fuss schon darauf getreten hat, und ob nicht etwas Schlamm durch die Schale gedrungen ist, wenn auch der Kern ganz sauber wäre? Nein, nein, nein! Es ist nun einmal so; schlimm genug, dass es so ist; man soll es nicht noch ärger machen.”’

Zich voor hem opofferen, wilde zij gaarne, maar *zijn* offer kon en mocht zij niet aannemen, omdat de roeping van den man eene andere is, dan die der vrouw. In haar antwoord wees zij op het beginsel der maatschappij, die zich Christelijk noemt, al is zij het slechts voor een zeer gering deel, en wat zij deed, geschiedde met bewustzijn, na rijp beraad en met het oog op de werkelijkheid. Heyse schildert met het hem in zoo hooge mate eigen talent, en wat aan zijn greep uit het leven buitengewone waarde verleent, is de macht der waarheid, zonder aanzien des persoons getoetst aan de werkelijkheid en zonder overdrijving in den juisten kunstvorm gehuld.

C. Vosmaer wijst in zijne *Wandelingen door de wereld* op den

uitgang uit de algemeenheid en de intrede in de individualiteit, physisch en moreel eene zoo belangrijke en kritieke periode. ‘Ik had lust’, zegt hij, ‘het kind der natuur te bespieden in haar zielenleven.’ Hij schildert het eenvoudige landmeisje, de slanke, lenige en veerkrachtige deern, het beeld van slechts even gerijpte jeugd, het natuurkind met een merkwaardige sierlijkheid en harmonie van verhoudingen in hare vormen.

‘Straks bukte zij, en zich in een kleinen waterplas spiegelend, ging ze de dicht en rijk groeiende, los golvende, blonde haren bijeenvlechten. Eerste daad van een noch duister, maar zachtkens uit zijn natuurslaap oplevend zelfbewustzijn. Wat ging er bij die handeling om in het hoofd van dat natuurkind, geboren en opgewassen in de eenzaamheid? Wat al vizioenen kwamen in dien tooverspiegel des waters haar voor den geest? Wat voor nikkers keken van onder door het heldere medium haar in de oogen? Kind, wat doet gij! Het is de eerste voetstap, dien gij zet uit uw Eden, uit uw volstrekte en onbewuste onschuld, uit uw natuurstaat. Helder is toch noch de spiegel waarin gij kijkt, helder als uw gemoed tot nu was; maar gij hebt de betoovering verbroken, van nu af *moeten* er wolken over heen gaan, *moet* die heldere oppervlakte, door het slib, dat op den bodem ligt, verduisterd worden.

Zooals ik haar bespied had bracht ik haar snel met eenige trekken op mijn teekenboek, maar nauwelijks snel genoeg of zij zag het plotseling, en trok met een donkeren blos over hals en wangen, de pas gevlochten haren uiteen, als door een duister instinkt gedreven om mij een bewijs te geven van het argelooze harer daad, maar juist daardoor de kleine wereld van haar binnenste openbarend.....

Ik. Wat doet gij gewoonlijk?

Zij. De geiten hoeden, en sprokkelen, en dan werk ik in huis...

Ik. Hebt gij niet op school geleerd?

Zij. Een korten tijd; - wij wonen te ver af, en zij kunnen me niet missen voor de beesten.

Ik. En blijft ge hier zóó leven?

Zij. Ik weet het niet: ik wilde liever weg; 't is hier doodsch.

Ik. Kunt gij dan niet hier vandaan?

Tranen verduisterden hare oogen. Ik bukte mij om een plant te plukken, en deed alsof ik het niet bemerkte. Toen weer een lang stilzwijgen.....

De moeder. Mijnheer is een schilder: - schilders komen hier veel.

Ik. Dat niet: ik kom een dag leven in de natuur, de stad ontvluchten met haar drukte en gewoel, en buiten uitrusten.

De vrouw. Zijt ge dan niet tevreden in de stad?

Tevreden? Wat is tevredenheid? Is het stilstand, die niet meer werkt, die niet meer wenscht, dan is zij apathie. Of de gemoedsstemming, die wel vrede kon hebben met wat is, maar waarbij het streven naar iets beters niet is uitgesloten? Dan ben ik tevreden.

Maar geen stilstand, geen afgesloten leven; oneindig is het streven des geestes. Het geheele leven is streven, en misschien is zelfs sterven hetzelfde, en slechts eene zeer gewone letteromzetting van streven.

Ik. Tevreden? ja - maar in de stad verliest men zichzelven, men moet zich terugvinden in de vrije velden en bosschen.

Het meisje (blozend). De stad! eenzaam en stil is het leven hier. Wat ziet of geniet men hier? Hoe vroolijk en druk en heerlijk is de stad! Hoe gelukkig is het onder de menschen te wonen.

Ik (tot de vrouw). Zijt gij tevreden met uw leven hier?

De vrouw (verwonderd). Waarom zou ik ontevreden zijn? Wij hebben niets te verlangen; de grond geeft plaggen om te branden, en ons bebouwd veld geeft vruchten; mijn man verdient veel geld met het delven van keien, waarmee de grond hier gevuld is; met de zon staan wij op en werken totdat de zon ondergaat; wij eten, slapen en werken goed, wat wilt gij meer?

Ik. En hindert u de eenzaamheid niet?

De vrouw. De afzondering geeft vrijheid; wij leven vrij en gerust, en hebben het noodige.

Het meisje. Niet altijd,..... of het noodige is heel weinig.

Ik. Verlangt gij dan niets?

De vrouw. Wij verlangen zon en regen voor ons veld, en keien in overvloed in den grond.

Ik. Gelukkige eenvoud. - En zal die jongen, die uw kleed maar vast blijft houden, er ook zoo over denken? Een flinke knaap, moeder!

De vrouw. Ja, flink is de jongen, niet waar? Zoo wou ik hem houden, wat hebben wij anders aan de kinderen? Mijn oudste, mijn zoon is naar de stad, hij werkt daar, - maar voor ons is het alsof hij niet leeft.

Ik. Wat kunt gij er aan doen? Het is een noodzakelijkheid van het leven. De vleugels zijn om te vliegen, dat is, om het nest der ouders te verlaten.

De vrouw. Had hij hier niet kunnen werken met ons?

Het meisje. Wat zou hij hier gedaan hebben? Moeder, moeder! ach, wanneer gaan wij ook naar de stad! Daar is alles schitterend, zeggen zij, en vroolijk, en meer dan duizend menschen wonen daar.

Onvoorzichtig kind, wat gaat gij beginnen! Wilt gij uwe schoone wereld verlaten? Ja, de jonge maagd zal dat paradijs van onbewustheid, van onschuld verlaten, - in dien éénen blos van verrukking, op 't hooren van den naam der stad, is het al te bespeuren. Welk drama ligt er voor haar in gereedheid? Wolkjes komen op, aan den gezichteinder zijn ze al gerezen, om den helderen spiegel, waarin zij straks tuurde, te overschaduwen. Zooals duizenden vóor haar, zooals de menschheid met haar, zal zij het Eden der volstrekte onschuld verlaten en de wereld ingaan, om daar in de beschaving, in het kunstmatige, in eene versierde en mismaakte zedelijkheid te zwoegen,

te worstelen, te lijden, te struikelen en voort te strompelen; misschien, zoo 't haar gegeven zal zijn, zich op te richten.'

Ook Vosmaer schildert naar het leven; zijne kunstenaarshand teekent met ware kleuren, en overal treedt het licht van den physiologischen achtergrond helder en duidelijk te voorschijn. Hij kent het leven en is een gids, dien wij met vol vertrouwen kunnen en mogen volgen.

Het is niet van belang ontbloot, eens na te gaan, hoe de positie der meisjes is, die zich aan een onzedelijken levenswandel schuldig maken in vergelijking van haar, die aan den economischen arbeid deelnemen.

Onder de hier en daar in de bladen verstrooide statistische mededeelingen van Dr. Schwabe te Berlijn ontdekken wij menige hoogst belangrijke opmerking. De verdienstelijke statisticus sloeg zijne omgeving op de nauwkeurigste wijze gade en spoorde tot aan zijn onverwacht einde het opkomend geslacht aan, zijn voorbeeld te volgen. Geen punt van algemeen belang ontsnapte aan zijn oog; geen gebied achtte hij te laag voor een onbevooroordeeld en onpartijdig wetenschappelijk onderzoek, en geen arbeid was hem onaangenaam of viel hem te zwaar. De maatschappij moet weten, hoe het er in haar midden uitziet, en moet leeren onderscheiden, wat gezond en wat rot is; slechts daardoor is het mogelijk, beterschap teweeg te brengen, geneesmiddelen op te sporen en onbekommerd om het oordeel der wereld nuttig werkzaam te blijven. De ware volksvriend *werkt* zonder te tieren of te schimpen, vraagt niet naar goed- of afkeuring, zoekt geen eigen eer, sluit zich niet aan bij eenige partij, noch is afhankelijk van het loon, door eenige partij hem met egoistische bijoogmerken wellicht aangeboden. Hij verricht, wat plicht en eergevoel hem gebieden. In de voetstappen van Schwabe trad Dr. Huppé, maar ook hem werd niet veroorloofd, lang aan het werk te blijven.

Schwabe onderzocht in de eerste plaats de steeds toenemende huwelijksannonces en ontleedde 400 aanvragen uit de Berlijnsche *Vossische Zeitung*. Hij vond, dat driemaal zooveel mannen als vrouwen door middel van eene annonce in het huwelijk zochten te treden. Terwijl 81% der vrouwen ten opzichte van den leeftijd geene voorwaarden stelden, was dit met 56% der mannen het geval; terwijl 6% der vrouwen op jeugdige mannen prijs stelden, wenschten 32% der mannen vrouwen, jong van jaren. Bij beiden werd meer waarde gehecht aan de mate van ontwikkeling dan aan de confessie; 13% der mannen verlangden eene fatsoenlijke familie, terwijl 33% der vrouwen daarvan het huwelijk afhankelijk maakten; 7% der mannen eischten opgave van het vermogen, terwijl 41% der vrouwen op het vermogen letten; 53% der mannen behoorden tot den handels- en fabrikantenstand.

In het algemeen kon men zeggen, dat bij de mannen, voor zoover er van humbug of onzedelijke drijfveeren geene sprake was, het gemis aan gelegenheid, om meisjes te leeren kennen, op den voorgrond trad, en dat bij de vrouwen meer practische zin aan den dag gelegd werd

De mannen dachten meer aan de voorrechten van den huiselijken haard, de vrouwen daarentegen aan de financieele en maatschappelijke positie. De Israëlieten, die van de huwelijksbureaux gebruik maken, plaatsen tegenover de kans van stijgen op de sociale ladder de macht van het eigendom of het geld, en beschouwen een zoodanig huwelijk geheel als eene handelszaak.

Het spreekt wel vanzelf, dat deze uiting van het modern maatschappelijk leven nog niet aan de kinderschoenen ontwassen is en dat het onderzoek, uit den aard der zaak, gebrekkig en onvolledig moet zijn; maar met het oog op de heerschende algemeene moraal en de zienswijze omtrent het wezen van het huwelijk is dit gebied geenszins van belang ontbloot.

Schwabe schatte het aantal geprostitueerden te Berlijn op c[a] 14000, waarvan 2224 onder het toezicht der politie stonden. Hiervan waren niet minder dan 1482 aan de arbeidende, 305 aan de beambten- en 222 aan de zelfstandige handels- en nijvere klasse ontsproten. Oorspronkelijk waren 794 dienstboden, 355 fabrieksmeisjes, behoorden 936 tot de zoogenaamde huisindustrie en hadden 139 in winkels verkocht. Deze opgaven kunnen wij met de berichten van Parent-Duchâtelet omtrent Parijs vergelijken. Nog belangrijker echter is de nadere ontleding van deze getallen.

423 ongelukkigen of geprostitueerden bezaten een eigen woning; 794 waren chambregarnisten en van dezen genoten 411 kost en logies; 743 huurden slaapplaatsen; 123 hadden geene woning, en 141 huisden bij de ouders. Niet minder dan 44,5% stamden uit Berlijn en 55,5% waren van elders gekomen.

De huurprijzen of de prijzen voor kost en logies werpen eenigermate licht op de verdiensten. 152 meisjes waren in staat, 11-20 thaler per maand uit te geven; 208 voorzagen met 21-50 thaler in hare behoeften, en 25 besteedden per maand 51-100 thaler. Al zijn deze statistische opgaven ook onvolledig, zoo kunnen zij toch voor een groot deel tot grondslag der bestaande toestanden aangenomen worden. Zij zijn niet toevallig opgelezen, maar aan de werkelijkheid ontleend en als regel te beschouwen. Wel is waar worden zij gedurende de slechte tijden belangrijk gewijzigd, maar toch in evenredigheid tot de daling der prijzen van hetgeen tot onze onmisbare levensbehoeften, tot kleeding en woning behoort. Daar de publieke huizen verboden zijn en fatsoenlijke lieden slechts bij wijze van uitzondering kost en logies aan geprostitueerden verleenen, zoo recruteert de stand der verhuurders of liever verhuursters zich gewoonlijk uit de klasse der gevallenen, en is dit als het ware de retraite op hooger leeftijd. Zoo ontstaat datgene, wat door de opheffing van bordeelen moest uit den weg geruimd worden, nl. de verbreiding der prostitutie over de geheele stad en in alle huizen en de verdere ontwikkeling van het stelsel van vaste adressen, van de verfoeilijke koppelarij en van de handhaving der oude toestanden

in andere vormen. Wanneer wij nu de beschaafde maatschappij nauwkeurig willen ontleden, dan moeten wij, helaas! met Schiller zeggen: ‘Auf der anderen Seite geben uns die civilisirten Classen den noch widrigeren Anblick der Schlaffheit und einer Depravation des Charakters, die desto mehr empört als die Cultur selbst ihre Quelle ist.’

Op de arbeidsmarkt wordt de arbeidskracht der vrouw gemiddeld per maand met 30, 36, 45, 54 en 60 Rm. betaald. Eerstgenoemd bedrag is de gewone goede verdienste, laatstgenoemde som verdient een goed onderwezen boekhoudster en eene ontwikkelde eerste kracht in de confectie(*). Fabrieksmeisjes bereiken het minimum der normale loonskala voor winkeljuffrouwen niet. Wordt per stuk betaald, zoo kunnen zij, die fijne handwerken tehuis maken, nog iets meer dan het maximum verdienen, indien zij smaak bezitten, goed technisch onderwijs genoten, onvermoeid werkzaam zijn en over uitstekende oogen, gepaard aan natuurlijken aanleg, te beschikken hebben. Dan echter zijn noch arbeidgeefster, noch arbeidneemster aan elkander gebonden en is eene zoogenaamd vrije overeenkomst mode. Tegen Kerstmis is de arbeidstijd langer van duur, maar de daaropvolgende feestdagen verslinden weder de meerdere verdiensten. In gewone tijden zijn de verdiensten bij matige behoeften en noeste vlijt zoo ongeveer voldoende, hoewel natuurlijk de instandhouding en aanvulling der garderobe, zoowel als de wasch, voor haar, die steeds voor anderen werken, met groote bezwaren en kosten verbonden zijn. Kunnen zij in het ouderlijk huis of bij welgezinde bloedverwanten en vrienden verblijf houden, zoo is er zelfs van sparen op geringe schaal sprake. Ingeval van ziekte, plotseling ontslag, het heerschen van eene handelscrisis of bijzondere verliezen verandert de toestand.

Nu is de vindingrijkheid op het gebied der sexueele moraal gewoonlijk grooter dan op dat van andere hulpbronnen ter verbetering der materieele positie; daartegenover staat echter de onbestendigheid der loonen en van de arbeidsmarkt, de macht der mode, van gril en luim. Ook willen zij de ouders ontlasten, derhalve hun niet meer tot last zijn, en tevens òf zich eene onafhankelijke positie voor later leeftijd verschaffen, òf bijtijds voor het uitzet zorgen. Dienstboden met een loon van 100-200 Rm., vrij kost en logies, het verval en het Kerstfeest, zijn er beter aan toe, mits zij niet aan trouwen denken, maar missen hare persoonlijke vrijheid, zonder tegenwoordig meer tot de familie, die haar in dienst nam, gerekend te worden. Omdat de dienstbaarheid geheel op den voorgrond staat en de persoonlijke verhouding zelden meer in de hand gewerkt wordt, moeten zij eene betere sociale positie trachten te verwerven en de gevaren, aan dat

(*) Ofschoon ik over een aantal van 1871/74 door mij te Berlijn ontlede en samengestelde budgetten op het gebied van den vrouwelijken economischen arbeid zoowel in de fabriek- als in de huisindustrie beschik, wenschte ik hier uitvoerige tabellen te vermijden en bepaal ik mij daarom tot de slotsom.

streven verbonden, zijn niet zoo gemakkelijk te vermijden en te overwinnen. Buitendien oefent het nog steeds heerschend stelsel van fooien een ongunstigen invloed op het karakter uit; men wil verdienen, niet met geschenken in geld beloond worden. In Baden worden fooien niet zelden geweigerd, omdat daar nog velen dienen, om het huishouden te leeren en niet, om in eigen onderhoud te voorzien, en omdat daar het point d'honneur sterk ontwikkeld is. Het gevoel van dienstbaarheid demoraliseert op den duur. Onze sociale orde wordt te veel op het geld gebaseerd, en omdat geld meer waard is dan geboorte, rang, zielenadel, onafhankelijkheid en eer, tast de dienstbare de heerschappij van het kapitaal aan en eischt de ware aristocraat de heerschappij van het recht, zonder daarbij aan het geld te denken. Het geld is eene grootheid zonder karakter, zonder naam, zonder individualiteit, die slechts dan nut sticht, wanneer zij als hulpmiddel beschouwd wordt, om anderen met de voorrechten der beschaving bekend en bevriend te maken. Het geld in zijne hedendaagsche beteekenis is de natuurlijke vijand van het Christendom, opgevat als de leer van Christus.

'Le christianisme c'est un vivant qu'on a voulu attacher à des morts: coupez les liens qui le retiennent et il se relèvera.'

De publieke moraliteit zal verschillen, al naar gelang de sociale positie der arbeidende factoren gunstiger of ongunstiger is, en al naar gelang het kapitaal meer of minder dienstbaar gemaakt wordt aan de verdere ontwikkeling der economische krachten. Wij kennen een arbeidersproletariaat, dat ten koste der algemeenheid en der harmonische ontwikkeling van het vermogen van anderen wil genieten en teren, zonder daarvoor eigen arbeid in de plaats te geven, dat afbreekt en ondermijnt, wat tot de steunpilaren der Christelijke maatschappij behoort; wij kennen een geldproletariaat, dat van geërfd kapitaal leeft en geniet, zonder dat kapitaal te gebruiken, om de algemeene economische ontwikkeling te vermeerderen en door middel van eigen arbeid en eigen streven met de zonder moeite en verdiensten verkregen voorrechten in het belang van het algemeen te woekeren; wij kennen een intellectueel proletariaat, dat de hooge roeping van kunst en wetenschap ontwijdt en in plaats van de algemeenheid te dienen en de beschaving te bevorderen of mede te werken aan de verbreiding der cultuur, voor zichzelven oogst, wat anderen gezaaid hebben, zonder opnieuw te eggen, te ploegen, te zaaien en de opgekomen vrucht van onkruid te zuiveren. Al naar gelang het proletariaat, van welken aard ook, meer of minder wortel schiet, zal de moraliteit van een volk hooger of lager staan; met de heerschappij van den arbeid wint ook het moreel gehalte der natie.

Berlijn is ten opzichte der vrouwelijke bevolking, voor zoover zij aan den economischen arbeid deelneemt, in eene ongunstige positie, omdat een betrekkelijk gering getal aldaar een 'tehuis' heeft, derhalve vele alleenstaanden in eene woelige wereld met een betrekkelijk karig loon in

alle behoeften moeten voorzien; Frankfort a./M. verkeert in eene omgekeerde verhouding, maar daartegenover staat, dat Berlijn alle krachten inspant, om alle zustersteden te overvleugelen, terwijl Frankfort het verleden beweent, van ouden roem teert en eerst weder rustig en kalm naar een nieuw zwaartepunt zoekt. Berlijn jaagt naar kapitaalvorming, Frankfort zou er met minder kapitaal en meer energie beter aan toe zijn. Bij eene vergelijking der moreele en sexueele toestanden moeten dergelijke punten wel degelijk in aanmerking genomen worden. Buitendien is een weinig beweeglijk karakter, een naar buiten afgesloten en hoogst eenzijdig levensbeginsel, de heerschappij van enkele, wijdvertakte familiën, die bij voorkeur onder elkander huwen, en de africhting voor het handelsbedrijf, zonder op de breede basis voor opvoeding en onderwijs te letten, op den duur niet bevorderlijk aan de ontwikkeling der publieke moraal en hare fijne onderscheidingen, indien wij onze moraal althans niet doctrinair opvatten en uitsluitend aan uitwendige vormen vastknoopen.

Een alleenstaand meisje in eene groote stad betaalt voor kost en logies 8-15 thaler per maand en verbruikt al licht 1 à 2 Rm. per dag. Voor haar is het van veel belang, ten opzichte van het toilet niet al te zeer aan groote uitgaven gebonden te zijn. Wel wordt zij veelal door gewetenlooze principalen op de hulp van zoogenaamde vrienden gewezen, die voor huur en toilet zorgen en tevens het amusement en het Zondagsvermaak betalen, zoodat het leven in schande haar gemakkelijk gemaakt wordt, maar zoolang de financieele berekening niet uitsluitend op den voorgrond staat, begint de demoralisatie eerst allengs veld te winnen en haar als het ware te beheerschen. Huurt zij eene slaapplaats met anderen, zoo steekt het kwade voorbeeld spoediger aan. Aanvankelijk is er sprake van liefde en een huwelijk, daarna komt de voorbijgaande liaison aan de beurt en eindelijk wordt er alleen aan genot en financieele verlichting gedacht. Hoe dikwijls verlangen de ouders niet nog geldelijke ondersteuning, die op deze wijze verkregen wordt! Hoe menigmaal wenschen de meisjes niet uit ijdelheid, te toonen, hoe goed zij het in de groote stad hebben en hoezeer alles aan de door haar vroeger gestelde verwachtingen beantwoordt! Dan moet het dorp zich verbazen en tevens over de trouwe dochter, die hare geboorteplaats niet vergeet, zich verheugen. De vlijt wordt minder, maar de hulpbronnen van elders vloeien in ruimere mate; het lichaam verlangt naar rust, het zenuwleven naar nieuwe prikkeling, het geweten naar verdooving, en de gewoonte wordt tot eene tweede natuur. De principaal begrijpt, waarom de lust en liefde tot den arbeid verminderen, waaraan de nalatigheid, onverschilligheid, het slecht humeur en de afmatting toe te schrijven zijn, en hij steunt met zijn werk steeds minder en minder op haar, vertrouwt haar niet veel meer toe en zorgt bijtijds voor eene plaatsvervangster.

Een deel versterkt direct de prostitutie, de meerderheid echter

vereenigt beide middelen van bestaan met elkander en de overigen, die deugdzaam blijven, vinden in die atmosfeer en die omgeving geen voedsel voor haar gemoedsleven en kwijnen voort. Vele fabrikanten, die meisjes bezighouden, klagen over toenemende zedeloosheid, en ondervinden maar al te dikwijls in hunne fabrieken de nadeelen der zwangerschap, waardoor goede ambachtskrachten weken lang den arbeid in den steek moeten laten, om later, verzwakt door de veelal slechte verpleging en onvoldoende voeding, terug te keeren en zich met zorg en moeite voort te sleepen.

Is de eisch naar belooning in verhouding tot de algemeene winsten der zaak, uit den door hen geleverden arbeid voortvloeiende, niet gerechtvaardigd, zoo is toch het verlangen naar bestendigheid, wat de positie betreft, naar steun op moreel gebied in den uitgebreidsten zin en naar de toepassing van het Christelijk beginsel ongetwijfeld juist. Men huurt niet alleen de arbeidskracht, maar geniet de hulp van den mensch, die als zedelijk en redelijk wezen op een menschwaardig bestaan een onbetwistbaar recht bezit.

Het ligt voor de hand, dat onder de gegeven omstandigheden de macht der verleiding grooter is, dan die der redding of bewaring, en dat op deze wijze zoowel het proletariaat als het sociale deficit meer voedsel ontvangt, dan in het belang der maatschappij is. De meeste pogingen, om in dien toestand beterschap te brengen, zijn door de heerschende maatschappelijke vooroordeelen belemmerd of zelfs verijdeld; men speelt als het ware met het vuur.

Nu wijst men op den invloed der Kerk en de kracht van het geloof, maar daarnevens verrijzen de materieele eischen, zoowel als de wenschen naar degelijk en grondig practisch onderwijs. Wordt het niet aan de hulpbehoevende meisjes gemakkelijk gemaakt, om te blijven staan, zoo zal er van langzame genezing der sociale en moreele kwalen geen sprake zijn, want niet de boetedoening als zoodanig helpt, maar wel de daad der werkdadige liefde.

Ebers plaatst in zijn *Homo Sum* de opvatting der Anachoreten in zekeren zin tegenover het echt Christelijk huis van Petrus, dat steeds werkt en helpt, dat ieder op de voor hem bestemde en tevens geschikte plaats tracht aan den arbeid te zetten en dat niet volgens eenig dor schema handelt, maar met de eischen van het leven rekening houdt. Kleine oorzaken, groote werkingen! Waar de hand der voelende en handelende liefde bereid is, al arbeidende, te voorkomen en zoo mogelijk het gevaar weg te schuiven, of wel met vaste hand de zwakke langs de klippen in de zekere haven te geleiden, daar zal werkelijk iets tot stand komen; waar echter gewacht wordt, totdat het wellicht te laat is en de natuur des menschen aan formules gehoorzamen moet, daar is de hulp te gering, om in de maatschappij bespeurd te worden of om inderdaad hervormingen van ingrijpenden aard tot stand te brengen. Uitgaande van het beginsel, dat met

den zedelijken ernst staat of valt, komt het vooral op het initiatief aan.

Tegenover de maatschappij in haar tegenwoordigen vorm staat de arbeidende vrouw bijna hulpeloos en vindt zij, omringd van gevaren, steun noch raad; in den individueelen chaos is de stem van het individu te zwak, om het egoisme met gunstig gevolg te bestrijden, en wordt hoogstens een eigenaardig isolement te voorschijn geroepen. De bestrijding van het proletariaat in alle vormen is echter noodzakelijk, omdat deze macht het wezen der maatschappij ondermijnt en de demoralisatie bevordert. Daarom moeten allen, die tegen de demoralisatie te velde trekken, deze vraag in hare eminente sociale beteekenis opvatten. Zij kunnen dit van Christelijk en van behoudend standpunt doen, zij kunnen dit ook op radicale wijze willen doorzetten. Hoe meer de reeds bestaande, fijngesponnen organisatiën zich hiermede onledig houden, hoe geringer het gevaar van revolutionnaire uitingen is.

Een strijder voor het algemeen stemrecht.

In eene brochure van derdehalf vel betoogt een ongenoemd schrijver(*) de noodzakelijkheid van de invoering van het algemeen stemrecht in Nederland. Hij voert aan, dat onze huidige staatsinrichting niet voldoet aan de eischen eener gezonde volksregeering en de oorzaak is van het bestaan van een achtergestelden stand, waarop van toepassing is hetgeen Sieyès tijdens de Fransche omwenteling van den derden stand schreef, dat hij namelijk ‘niets’ is; hiermede wordt bedoeld ‘de vierde stand, die der politiek onmondigen’. Wat in 1848 eene daad van revolutie geweest zou zijn, welke schromelijke gevolgen had kunnen hebben, eene gelijkstelling van de onderste lagen des volks met de bovenste, behoort thans - naar deze schrijver meent - te worden ondernomen; aan die onderste lagen moeten politieke rechten toegekend, de politiek onmondigen aan hunne voogdij onttrokken worden.

Veel voegt de schrijver er over het onderwerp zelf, over de vraag of het algemeen stemrecht behoort ingevoerd te worden, niet bij. Hij beschouwt die vraag blijkbaar als reeds *omnium consensu* in zijnen geest beslist, en durft zelfs beweren, dat hier te lande eigenlijk nog maar gestreden wordt over het al of niet tijdige der invoering. De instelling wordt door ‘de democratie’ geëischt; daarmede is de quaestie uitgemaakt. Verder strekt het boekje, om eenige weifelingen en

(*) *Algemeen Stemrecht* door P. Sneek, H. Pijttersen Tz.

tegenwerpingen aan te roeren en op de vele, onschatbare voordeelen te wijzen, die de invoering voor alle partijen en belangen zou medebrengen. Over het gewichtig en moeilijk punt van staatsrecht, dat naar den Gordiaanschen trant kortaf beslist wordt, weinig of niets.

Wij namen de brochure met groote verwachting op, ingenomen door eene dagbladrecensie, waarin met zekere warmte en instemming verkondigd werd, dat dit vertoog gunstig afstak bij de onzinnige en onverstandige redeneeringen, waarmede sommige pluimstrijkers van de Nederlandsche werklieden over dit onderwerp uitvaren. Verwachtten we dus al geen groote schokken in onze overtuiging, wij dachten in deze luttele bladzijden de vraag, die hier te lande van tijd tot tijd aan de orde komt, met ernst en wetenschappelijk behandeld te zullen vinden.

Wat stelde P. ons teleur! Zoowel historisch als politisch is zijn arbeid onbeduidend en foutief; zijn punt van uitgang is volkomen verkeerd. Geen wonder, dat zijne geheele redeneering van den goeden weg afdwaalt.

Dat P. de quaestie van het algemeen stemrecht van 1789 ophaalt en de bekende woorden van Sieyès citeert, klinkt reeds verdacht. Hij strandt dan ook dadelijk op die klip van den ‘vierden stand’, die zoovele politieke zeevaarders van onzen tijd doet vastraken, en welke ze gemakkelijk zouden ontzeilen, indien zij maar wèl toegerust met oordeel en onderscheiding waren scheep gegaan. Wat was in 1789 de derde stand? Het volk; - maar niet, wat wij ‘het volk achter de kiezers’ noemen, die klasse namelijk der natie, die door handenarbeid aan haar dagelijksch brood komt. Het was de nijvere burgerklasse, die belastingen betaalde zonder eenig evenredig deel aan het beleid der zaken; - de magistratuur, de mannen van kunst en wetenschap, handel en bedrijf, al die belangen - in één woord - die in de voormalige parlementen hunne uitdrukking vonden. Zij vormden dien derden stand, niet als een afgesloten, op zichzelf staand geheel, maar als een tegenwicht tegen de twee bevoorrechte standen, den adel en de geestelijkheid. Deze twee waren afgesloten corporatiën, door monopoliën en privilegiën als bolwerken omringd en verdedigd, scherp afgescheiden en met wettelijke praerogatieven begiftigd. Niemand kon daarbinnen komen, die zich niet, gelijk Beaumarchais het uitdrukt, ‘de moeite had gegeven om geboren te worden’ in dien omheinden kring, of niet door gunstbetoon van het geestelijk gezag daartoe bestemd werd. Standen dus in den waren zin des woords, gevestigde lichamen met omschreven rechten in den Staat. Al wat daarbuiten stond, werd niet medegeteld; dat was het volk, *le peuple taillable et corvéable à merci.* Bij de samenkomst der Staten-Generaal, waartoe men, om den benarden toestand der lands-geldmiddelen, wel genoodzaakt was geweest, afgevaardigden uit de gemeenten op te roepen, bleek het terstond, dat de beide gevestigde standen wel gemeen-

schappelijk met elkander, maar niet met die indringers te doen wilden hebben. Die indringers vormden zich toen tot een derden stand, wiens eerste eisch was gelijkstelling voor de wet, gelijkstelling in rechten en plichten met de beide tot dusver uitsluitend erkende standen. Deze eisch is, in hoofdzaak, vervuld; niet slechts in Frankrijk, maar ook in de landen, die, omstreeks het einde der achttiende eeuw, Frankrijk's voetstappen gevolgd hebben. Wie in onze dagen, vooral in Nederland, van de werklieden als van een vierden stand spreekt, maakt zich dus aan een vervaarlijk anachronisme schuldig. Wettelijk geconstitueerde standen, zooals ze in 1789 nog bestonden, kennen de door de Fransche omwenteling gelouterde landen niet meer; wil men, met eenige verbeeldingskracht, de niet-kiezers tegenover de kiezers volstrekt als een stand aanmerken, dan zal men 't in elk geval niet verder kunnen brengen dan tot een e e r s t e n stand, de kiezers, en een t w e e d e n stand, het ‘volk, dat achter de kiezers staat’. Jammer maar, dat men dan den schijn moet derven van voort te bouwen op de grondslagen der groote beginselen van 1789!

Het slecht gekozen woord geeft hier echter aanleiding tot verwarring en misverstand. Door het verleenen van het kiesrecht uitsluitend aan hen, die eene zekere som in 's rijks directe belastingen bijdragen, wordt nog volstrekt geen geprivilegieerde klasse in de maatschappij geschapen, noch een ‘stand’ in het leven geroepen. Vooraf reeds is het duidelijk, en de ondervinding van den dag bevestigt het, dat elk werkman - want vooral de werklieden, meer bepaald de ambachtslieden, heeft men bij de vertoogen over het algemeen stemrecht op het oog - mits hij oppassend, ijverig en bekwaam is, de grens van het *pays légal* overschrijden en kiezer worden kan. Geen enkele eisch van geboorte, afkomst, uitkiezing of wat ook wordt voor de kiesbevoegdheid gesteld; alleen de betaling van eene zekere som is noodig, en wie tot zooveel welvaart gekomen is, dat hij voor die som in de directe belastingen is aangeslagen, vindt geen enkelen slagboom, geen hinderpaal, die hem den weg tot het kiesrecht verspert. Wie dus spreekt van een ‘scheidsmuur, tusschen de zonen van hetzelfde volk opgericht’, vervalt in eene schromelijke overdrijving of toont, zijn onderwerp niet wel te hebben overdacht.

Even min als de onderlinge tegenstelling van standen is in de quaestie der kiesbevoegdheid de onderlinge tegenstelling van bezittende en niet bezittende klassen tegen eenig onderzoek bestand. Is dan waarlijk, om ons bij de hoogste cijfers te bepalen, die het kiesrecht voor de Tweede Kamer geven en het dubbel bedragen van den census van kiesbevoegdheid voor de verkiezing der Gemeenteraden - is dan waarlijk die aanslag van *f* 112 te Amsterdam, *f* 100 te 's-Gravenhage en Rotterdam, *f* 60 te Utrecht, *f* 40 te Arnhem, enz., of die van *f* 20 in ruim 500 van de 1100 gemeenten des lands, de grens tusschen de bezittende en niet bezittende klassen? Is hij, die meer belasting be-

taalt, rijk, bemiddeld, gegoed zelfs? hij, die minder of niets betaalt, arm? Niemand zal 't beweren. En van een privilege der bezitters kan men ook om deze reden kwalijk spreken, omdat dit, indien het bestond, noodwendig progressief zou moeten wezen: hoe meer goed, des te meer invloed en voorrechten; zoo was 't met de bevoorrechtte standen in Frankrijk vóór 1789. Voor het kiesrecht echter staan allen gelijk, die maar voor het bedrag van den census aangeslagen zijn. Bij de stembus is elk kiezer maar één eenheid; het kasteel heeft niets boven de boerenhofstede voor, de rijke bankier of fabrikant niets boven den bakker of kruidenier, die hem onder zijne begunstigers telt. Indien er onder het kiezersvolk een invloed van de rijken en machtigen bestaan mocht, dan wortelt die niet in eenige wet, maar in de natuur der dingen, waartegen geen wettelijke bepaling iets vermag.

Mogen we dus ten aanzien van den scheidsmuur, dien P. niet ‘zedelijk, billijk (noch) verstandig’ oordeelt, dezen schrijver niet op zijn woord gelooven, ook ten aanzien van het eenig argument, dat hij voor de invoering van het algemeen stemrecht te berde brengt, past groote omzichtigheid. Het is niet te lang, om het over te drukken, daar het kort en bondig aldus luidt:

‘De toekomst behoort aan de democratie....

De democratie wil dat de mensch, het individu zich zelf zal leiden en besturen; het [zij?] wil de regeering der natie door de natie.’

Over de eerste stelling willen we niet twisten; de verzekering, dat aan een of ander politiek beginsel *de* toekomst behoort, is een wrak voetstuk voor een wetenschappelijk betoog, en al ware de stelling in ons oog een axioma, toch zouden wij haar als argument moeten wraken. Van de beide volgende is de eerste onjuist, en bewijst de tweede te veel, dus: niets. De moderne democratie is er juist zeer ver van af, de individualiteit op den voorgrond te stellen; zelfleiding en zelfbestuur zijn groote en schoone beginselen van moraliteit, maar de politieke democratie gaat integendeel van een ander standpunt uit. Zij eischt, dat de eenheid zich in het geheel oplost, en stelt collectiviteit verre boven individualiteit. Dat regeering der natie door de natie het doel is, waarnaar zij streeft, is volkomen waar; maar beoogt dit streven niet veel meer dan het algemeen stemrecht alleen? Ligt daarin niet het régime der volksvergaderingen van de ouden, of van het *referendum*, waaraan Zwitserland zich ter kwader ure verhangen heeft?

Meermalen zijn voor het beginsel, waarvoor P. den handschoen opneemt, betere argumenten aangevoerd, ook al moeten zij naar onze meening niet geacht worden, den doorslag te kunnen geven. In onze Tweede Kamer zelf is meer dan eens de stelling uitgesproken, dat eene Kamer, tot welker verkiezing niet de gansche natie heeft mede-

gewerkt, niet geacht kan worden, de gansche natie naar waarheid te vertegenwoordigen.

Het hangt er slechts van af, wat men onder vertegenwoordigen verstaat. Bedoelt men ermede, dat in het vertegenwoordigend college alle belangen, alle meeningen, alle wenschen en behoeften, alle deugden en ondeugden van het vertegenwoordigd lichaam en zijne onderdeelen - misschien wel proportioneel - moeten worden teruggevonden, dan voorzeker is er meer kans op bereiking van dit doel, zoo men alle leden van het lichaam tot de verkiezing laat medewerken. Echter levert onze tegenwoordige Tweede Kamer het bewijs, dat men het met een beperkt stemrecht in dit opzicht al tamelijk ver brengen kan.

Wie het vertegenwoordigen in een hoogeren zin opvat en daaraan het denkbeeld hecht, dat de Staten des lands zoo moeten worden samengesteld, dat zij de ware belangen der natie, de toekomstige zoowel als de oogenblikkelijke, kunnen onderkennen en overzien, onafhankelijk van den volkswaan van den dag; dat zij de behoeften en wenschen des volks en van alle zijne samenstellende onderdeelen kennen, en weten op te lossen en saam te smelten tot het gemeen belang des vaderlands - wie dus oordeelt, zal inzien, hoe ongegrond dit beklag is over het onjuist vertegenwoordigen der natie. Wat meer is, hij zal beseffen, dat het algemeen stemrecht onmogelijk de vereischte waarborgen kan geven voor eene goede samenstelling der vertegenwoordiging; want juist de groote hoop is de drager van den volkswaan van den dag. Regeering en Vertegenwoordiging moeten verder vooruitzien dan de omringende omstandigheden, waaraan oog en oordeel van de massa's blijven hangen; zij moeten daartoe hooger dan de massa staan. Hoe is dit mogelijk, indien juist het oordeel der massa het grondvlak is, waarop zij staan, een grondvlak, zoo bedriegelijk, zoo onvast als de waterspiegel der zee, die door den minsten wind bewogen wordt? Terecht heeft onze grondwetgever naar andere grondslagen gezocht, die wel minder breed, doch dieper en in elk geval vaster zijn, en aldus voldoende waarborgen geven, dat het staatsgebouw niet door de geringste uitwendige verstoring aan 't wankelen rake. Men heeft daarom het stemrecht beperkt en van een census afhankelijk gesteld.

Is de census een goede maatstaf van beperking?... Men wijze een beteren aan, die in de practijk dienen kan. Dit is zeker, dat bij het betrekkelijk laag cijfer van den census, dat van jaar tot jaar bij de regelmatig voortgaande depreciatie van het geld nog lager wordt, men er niet dan met de grootste overdrijving de vestiging in kan zien van hetgeen P. de geldaristocratie, en de Heer Van Houten - met een meer uitheemsch, minder begrepen en juist daardoor meer indruk makend woord - de plutocratie noemt. Tegen de verhouding der in 1850 voor verschillende plaatsen vastgestelde censuscijfers worden terecht groote bezwaren gemaakt; geen staatsman in Nederland, die

daarvan de gegrondheid loochent. Maar men vergete den oorsprong van den census niet. In 1848 zag men daarin, evenals vroeger, zekere waarborgen voor de geschiktheid van den kiezer, om zijne burgerplichten naar behooren te vervullen. Wie belasting betaalt, zoo redeneerde men, heeft b e l a n g bij een goeden gang van zaken en kan tot zekere hoogte geacht worden, genoeg k e n n i s te hebben, om goede keuzen te doen. Paradoxaal, als dit laatste schijnt, is toch de kern van waarheid niet te loochenen. Want, om van de grondbelasting te zwijgen(*), de beide andere directe belastingen kunnen tot eene zekere hoogte als maatstaf van geschiktheid en ontwikkeling dienen: de personeele belasting, omdat ze gegrond is op zekeren uiterlijken staat, die met de intellectueele en materieele ontwikkeling van den aangeslagene in verband staat; het patentrecht, omdat het een bewijs levert, dat de aangeslagene deel neemt aan het algemeen werk der productie, hetgeen zekere mate van kennis en oordeel doet onderstellen. Wij herhalen het: wij zijn bereid, den census voor een beteren maatstaf tot toedeeling van het kiesrecht te geven. Doch beperking moet er zijn; zonder haar kunnen wij geen wezenlijke landsvertegenwoordiging bekomen, die beter dan de natie zelve de nationale belangen kan overzien, omdat zij een hooger standpunt inneemt. Om zijne belangen met gerustheid op te dragen aan iemand, wiens meerderheid men erkent - om eens anders meerderheid te erkennen en hem in staat te achten, de hem toevertrouwde belangen beter te behartigen, dan men het zelf doen zou - om zulk een afgevaardigde niet vast te leggen aan de banden van het imperatief mandaat, maar op zijn beter doorzicht te vertrouwen - om hem niet terstond met intrekking van het mandaat te straffen, wanneer hij anders heeft gestemd, dan de mandataris wegens een bekrompen en oppervlakkig inzicht in zijne eigene belangen wenschelijk acht: daartoe is vrij wat meer zelfverloochening, vrij wat hoogere ontwikkeling noodig, dan het volk achter de Nederlandsche kiezers deelachtig is. Het is geen onbillijke, onbewijsbare beschuldiging, die wij hier uitspreken. Heeft nog niet ten vorigen jare een met het algemeen stemrecht ten hoogste ingenomen geleerde, de Delftsche Hoogleeraar Pekelharing, juist op dit gebied jammerklachten gericht aan het adres van de Nederlandsche werklieden, op persoonlijke ervaring gegrond? En hoe zal het beneden den census gaan, wanneer het in het *pays légal* zelf - met den be-

(*) Ofschoon wij opzettelijk in deze korte beschouwing de bijzonderheden buiten beoordeeling laten, moeten wij hier toch de vraag doen, of het niet beter ware, het b e l a n g van den kiezer als uitgangspunt van de censusregeling op te geven. Belang bij den goeden gang van zaken, bij orde en rust, bij eene doelmatige wetgeving en verstandige regeering heeft iedereen: de ambachtsman zoo goed als de millionair, de hier gevestigde vreemdeling zoo goed als de Nederlandsche staatsburger. In verband daarmede zou de aanslag in de grondbelasting voor toekenning van het kiesrecht en de verkiesbaarheid van de Eerste Kamer moeten wegvallen, en alleen de p e r s o o n l i j k e directe belastingen worden behouden. Op de kiezerslijsten zou deze verandering van weinig, op de lijsten der hoogstaangeslagenen daarentegen van een grooten, in de gevolgen heilzamen invloed wezen.

trekkelijk hoogen census van *f* 100 nog wel - gaat zooals dezen zomer te Rotterdam, waar een der meest verdienstelijke leden van de Tweede Kamer, de Heer Mees, slechts bij herstemming zijn mandaat heeft kunnen behouden, omdat vele kiezers hem eene stemming euvel duidden, waarbij zij meenden, dat hij het beperkt locaal belang van de stad hunner inwoning had voorbijgezien voor dat van eene mededingende handelsstad van Nederland? Een der grootste fouten van het algemeen stemrecht is juist het opofferen van toekomstige, blijvende, aan tegenwoordige, oogenblikkelijke belangen. Nergens komt dit beter aan den dag dan op economisch gebied. Van de beide landen, welker regeering onder den meest directen invloed van het algemeen stemrecht staat, de Noord-Amerikaansche Unie en Frankrijk, heeft het eerste zich onvoorwaardelijk aan het protectionisme overgegeven en de bekrompen inzichten der werkliedenbevolking tot den grondslag zijner handelswetgeving aangenomen; in het tweede is, nu de deesem van vervalsching van het tweede keizerrijk uitgewerkt heeft, de neiging der vertegenwoordiging, om dienzelfden dwaalweg op te gaan, maar al te merkbaar. Hoe zou het hier te lande gaan met kiezers, die, gelijk onlangs de werklieden van een tijdelijk gesloten Haagsche fabriek openlijk in een dagblad verklaarden, het beginsel huldigen, dat de Staat hunne patroons in staat moet stellen, hun werk te verschaffen?

Wij geven het voorafgaande niet voor hetgeen het niet is, eene wetenschappelijke verdediging van het beperkt stemrecht. Het moge alleen dienen, om te doen gevoelen, dat voor het algemeen stemrecht aangevoerde argumenten, die van meer belang en van meer schijnbare juistheid zijn dan P.'s nuchter en min juist beroep op ‘de democratie’, niet tegen een ernstig onderzoek bestand zijn.

In hetgeen nog verder tot bestrijding van tegenwerpingen en aanprijzing van zijn geneesmiddel aan utiliteitsargumenten wordt aangevoerd, is P. niet gelukkiger dan in de gekozen voorbeelden van landen, welker gelukkig lot ons wacht, wanneer we slechts tot de invoering gelieven over te gaan. Hij zegt, niet te behooren ‘tot hen, die in het algemeen stemrecht een geneesmiddel zien tegen de kwalen der maatschappij’, maar toch verwacht hij er nog al vele verbeteringen van. De belangstelling in de publieke zaak zal toenemen en niet meer, gelijk thans, de helft van de kiezers bij de stemming wegblijven; wij zullen op industrieel gebied niet meer door België overtroffen worden; onze ‘zuivelproductie’ zal niet langer door Denemarken ‘van de wereldmarkten worden verdrongen’; onze letterkunde, ‘die meer en meer tot het verledene gaat behooren’, zal evenals die van Frankrijk herleven, enz. Ofschoon er over verwachtingen niet te twisten valt, willen wij hiertegen alleen de opmerking maken, dat het P. ontgaan schijnt, dat de Fransche letterkunde nooit schooner gebloeid heeft dan onder het absoluut, monarchaal gezag, en dat de letterkunde in de door het

algemeen stemrecht beheerschte landen, Duitschland, Noord-Amerika, ja, in het door hem aangehaald Frankrijk zelfs, volstrekt zoo schoon niet bloeit, als men hem schijnt diets gemaakt te hebben. Verder dat de ontwikkeling van de industrie van geheel andere oorzaken afhangt dan van politieke wetten, die een land geen grondstoffen schenken, welke de natuur eraan onthouden heeft; gelijk de industrieele bloei bewijst van België, waar een census bestaat, en de klachten over kwijning der groote industrie in Frankrijk, in spijt van het algemeen stemrecht. Voorts, dat de achteruitgang onzer zuivelbereiding en van onzen boterhandel niet te wijten is aan den census, maar deels aan het geknoei van boeren en boterkoopers, die reeds kiezer zijn, deels aan de onkunde der boerenvrouwen en -dochters, die ook bij de invoering van het algemeen stemrecht wel 'achter de kiezers' zullen gelaten worden. Al die zaken hebben met het kiesrecht volstrekt niets gemeen; wij kunnen ze dus gerust ter zijde laten.

De eerste voorspelling, de opwekking van het publiek leven, wordt echter te dikwijls gebezigd en kan te goed worden gecontroleerd, om haar met stilzwijgen voorbij te gaan. Men bedoelt met dit argument tweeërlei: òf dat de toewijding aan de publieke zaak en de lust tot het vervullen van burgerplichten bij de ambachtslieden grooter zijn dan bij alle andere burgers van den Staat; òf dat, wegens den traagmakenden invloed van het bezit, de grootste belangstelling en inspanning, in het algemeen het meest bij de niet of minder bezittenden gevonden worden. Spreekt P. in den eersten zin, dan zal een eenvoudig onderzoek bij de commandanten en commissiën van de dienstdoende schutterij hem leeren, dat hij zich vergist, dat de ambachtslieden in de zucht, om zich van dezen plicht, den eenigen, dien de wet hun oplegt, te ontdoen, volstrekt niets aan de gegoeden toegeven. Spreekt P. in den tweeden zin, dan logenstraffen hem de cijfers der statistiek, waardoor uitkomt, dat de regel, die in het algemeen waar genoemd kan worden, op het gebied der verkiezingen niet opgaat. Indien de census op alle plaatsen juist en naar billijkheid geregeld was, dan zou de statistiek der verkiezingen ons niets kunnen leeren. Indien de verschillen alleen afhingen van plaatselijke omstandigheden, zou immers overal dezelfde klasse van personen op de kiezerslijsten voorkomen, en de grootere of kleinere belangstelling en opkomst der kiezers in de verschillende districten alleen toe te schrijven zijn aan toevallige, van tijd, plaats of personen afhankelijke omstandigheden. Iedereen weet echter, dat dit niet het geval is, dat de gebrekkige regeling van den census het kiesrecht ten platten lande heeft gebracht tot eene klasse van personen, die in de steden uitgesloten zijn. Wanneer nu de statistiek leerde, dat de opkomst der kiezers in alle districten met lagen census grooter is dan in de grootere gemeenten, dan bestond er grond, om aan te nemen, dat P.'s vermoeden juist is, en de belangstelling in de publieke zaak hier te lande werkelijk in omgekeerde reden staat tot de gegoedheid van den kiezer.

Nemen wij bij voorbeeld den uitslag der periodieke verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1877. In de vier en dertig kiesdistricten, waar de eerste stemming besliste, kwamen 56218 van de 102269 kiezers op, derhalve 54.97 pCt. Ver beneden dit gemiddeld opkomstcijfer, 't is waar, stond de hoofdstad des lands met den census van *f* 112; van de 4195 kiezers maakten er slechts 1543, of 36.78 pCt., van hun recht gebruik. Maar te Hoorn, met een census van slechts *f* 32 voor het geheele district, bleven er nog meer van de stembus weg; slechts 1415 van de 3963, of 35.7 pCt., stemden daar. En het allerlaatst op de lijst komen voor de districten Assen, waar de census met uitzondering van een paar gemeenten tot het minimum van *f* 20 is afgedaald, en Tilburg, dat geheel onder den minimum-census staat. Te Assen toonden 830 van de 2675 kiezers (31.02 pCt.), te Tilburg 1109 van de 3771 (29.4 pCt.) hunne toewijding aan de publieke zaak(*).

Bij verkiezingen voor den Gemeenteraad blijkt even min van eene doorgaande grootere opkomst der kiezers met lagen census, vooral niet, wanneer men in aanmerking neemt, dat in eene kleine gemeente vergelijkenderwijze meer gestemd wordt dan in eene groote, niet omdat de kiezers er niet tot de geldaristocratie behooren en dus meer belang stellen in de publieke zaak, maar omdat men er elkander beter kent, omdat er niet zooveel veranderingen in het kiezerspersoneel voorkomen, omdat eene verkiezing een voorval van meer gewicht is dan in de steden. Blijkens het provinciaal verslag van Zuid-Holland - de provincie van ons land, waar de grootste verscheidenheid van gemeenten

(*) Boven de gemiddelde opkomst van 54.97 pCt. waren bij de periodieke verkiezingen van 1877 de volgende kiesdistricten: Roermond 78.31, Zutfen 76.9, Deventer 76.89, Middelburg 71.78, Maastricht 71.61, Leiden 70.02, Zwolle 69.72, Sneek 67.04, Gouda 66.5, Zierikzee 65.1, Dokkum 64.29, Tiel 62.45, Gorinchem 60.64, Amersfoort 59.61, Nijmegen 58.63, Arnhem 56.71 en Alkmaar 56.56.
Beneden die opkomst bleven: Boxmeer 54.79, Utrecht 53.32, Dordrecht 52.89, Winschoten 52.23, Den Haag 50.71, Rotterdam 49.72, Eindhoven 45.5, Haarlem 45.08, Zuidhorn 40.73, Leeuwarden 40.01, Appingadam 39.33, Den Bosch 39.32, Amsterdam 36.78, Hoorn 35.7, Assen 31.02 en Tilburg 29.4.
Daarentegen bedroeg de gemiddelde opkomst bij de periodieke verkiezingen van 1875 in de bovenstaande kiesdistricten (welke in beide jaren geheel dezelfde samenstelling hadden), voor zoover geene herstemming noodig was, 63.76 pCt.
Boven die opkomst waren: Sneek 89.16, Zutfen 84.39, Roermond 81.14, Zwolle 78.25, Gouda 78.14, Nijmegen 77.77, Tiel 76.99, Middelburg 75.54, Breda 69.81, Gorinchem 67.89, Leeuwarden 66.64, Amersfoort 65.46, Dordrecht 65.38 en Leiden 64.91.
Beneden die opkomst bleven: Amsterdam 58 38, Rotterdam 55.67, Appingadam 55.51, Eindhoven 55, Haarlem 53.19, Hoorn 51.58, Den Bosch 48.83, Assen 48.22, Tilburg 43.73, Maastricht 43.56, Boxmeer 42.83 en Den Haag 33.52.
Eene vergelijking van deze cijfers doet uitkomen, dat de opkomst der kiezers nu eens hooger dan lager is, naar gelang de strijd over beginselen of personen feller brandt of verflauwt, doch niet afhankelijk kan geacht worden van het censuscijfer. Wel staat bijvoorbeeld Roermond, met den minimum-census, telkens bovenaan, maar iedereen weet, hoe de trouwe opkomst daar verkregen wordt. Het stemmen is er in zekeren zin geen burgermaar godsdienstplicht. Bovendien stonden Assen en Tilburg, beiden evengoed als Roermond door den minimum-census beheerscht, in 1875 en 1877 onderaan.

gevonden wordt - werd in 1877 bij de periodieke aanvulling der gemeenteraden gestemd door 17752 van de 33070 kiezers, dus 53.67 pCt. In de zeven steden Rotterdam (census *f* 50), 's-Gravenhage (*f* 50), Dordrecht (*f* 35), Delft (*f* 30), Schiedam (*f* 30), Leiden (*f* 25) en Gouda (*f* 22) stemden 6116 van de 12860 kiezers, of 47.55 pCt. Daar de census voor de Gemeenteraadsverkiezingen ten platten lande van Zuid-Holland slechts *f* 14 en *f* 16 bedraagt, zouden de cijfers er zonder twijfel wel anders uitzien, indien werkelijk de belangstelling in de publieke zaak toenam, naarmate men afdaalt op de maatschappelijke ladder.

Elders logenstraft de ondervinding deze bewering. Herinneren wij ons, wat Henri Taine in 1872 van de werking van het algemeen stemrecht in Frankrijk getuigde: '*Il est très-probable que le suffrage universel sera maintenu. Sans doute, nous n'en avons pas fait trop bon usage; nos gouvernemens l'ont manié comme un cheval robuste et aveugle; selon le côté où on le tirait*, *il a donné à droite ou à gauche; aujourd'hui il semble qu'il refuse de marcher. Dans la dernière élection des conseils généraux*, *deux électeurs sur trois n'ont pas voté.*' (Du suffrage universel et de la manière de voter.)

Het ongelukkigst is echter de schrijver, waar hij zich beroept op de voordeelen, die andere landen van het algemeen stemrecht plukken en ons op Frankrijk en de Vereenigde Staten van Noord-Amerika wijst. Duitschland zondert hij uit, omdat daar het algemeen stemrecht, door eene autocratische regeering ingevoerd, gebruikt wordt ter bereiking van reactionnaire doeleinden. Maar wanneer het algemeen stemrecht eene autocratische regeering laat bestaan, en zich door haar zelfs misbruiken laat - wat heeft men er dan aan? Indien P. de geschiedenis der laatste dertig jaren wèl had gekend, zou hij ook Frankrijk hebben moeten uitzonderen. Men spreekt dikwijls, alsof het algemeen stemrecht daar eerst ingevoerd is na 4 September 1870, en vergeet, dat Lodewijk Napoleon het bijna dertig jaren geleden weder heeft ingesteld en er zich bijna twintig jaren lang door heeft staande gehouden. Wij weten wel, dat het twintig jaren van vervalsching en verkrachting zijn geweest, maar indien het algemeen stemrecht zoolang valschheid duldt - wat heeft men er dan aan?

Ook op België beroept zich P., vergetende, dat daar te lande, evengoed als hier, een census bestaat. Doch de verkiezingsgebruiken van België zijn hem zeer naar den zin en hij meent, dat ook Nederland met de invoering van het algemeen stemrecht hetzelfde opgewekt politiek leven zal deelachtig worden. Indien het op straat brengen van politieke quaestiën, indien straat- en herberggevechten, brandstichtingen en dergelijken de gevolgen zijn der aanbevolen hervorming, is de hervorming dan in gemoede wel aan te raden? Er bestaat niet veel kans, P. te bekeeren, die met ingenomenheid van het 'woelige' België spreekt,

en op de ‘orde, vrede, kalmte, die in ons land heerschen’, als verslappend en ontzenuwend laag nederziet, doch wij denken, dat de lezer het meer met ons eens zal wezen.

Maar P.'s beroep op de Vereenigde Staten is in de hoogste mate zonderling. Volgens hem werkt daar ‘het stelsel van volkomen vrijheid en gelijkheid van rechten en plichten, waardoor gehoorzaamheid en eerbied geboren worden uit plichtbesef’. Welk een oordeel over Amerika! Over het land, thans bestuurd door een President - gelukkig, of liever toevallig, zelf een bekwaam en eerlijk man - dien men zijn zetel alleen heeft kunnen doen bezetten door vervalsching van stemmingen, zoo gruwelijk en zoo openlijk gepleegd, als Napoleon III en zijne ondernemende prefecten het nooit hebben durven bestaan; over het door partijzucht vaneengereten land, waar zelfs geen veiligheid van persoon en goed gevonden wordt, waar de wetenschap, ja, zelfs de rechterlijke macht (blijkens de geschiedenis der *Tammany-ring* en de vonnissen over de namaak van fabrieksmerken) veil is; over het land, dat juist nog dat ander afschrikkend voorbeeld tegen het algemeen stemrecht geeft, dat daar blijkt, tot welke fouten en afdwalingen eene vertegenwoordiging vervallen kan, die niets anders ziet dan de bekrompen opgevatte nationale belangen van het oogenblik, en dus naar waarheid vertegenwoordigt den volkswaan van den dag!

Ook op Engeland wijst P. zijne lezers. Niet om te doen zien, dat eene ingrijpende verandering van kiesstelsel, gelijk daar bij de reformbill van 1867 plaats greep, zonder verstoring van orde, zonder schending van belangen, zonder gevaar voor de stabiliteit kan stand houden. Dit wezenlijk ernstig argument vóór zijne stelling schijnt hem geheel onbekend. Hij noemt ons daarentegen Engeland als een afschrikkend voorbeeld, als een land, ‘doodbloedende aan de tallooze wonden, het in- en uitwendig toegebracht door eene buiten het volk staande regeering’. Zonderling voorwaar; want in Engeland is noch letterkunde, noch industrie, noch zuivelbereiding, ten goede noch ten kwade, veranderd na 1867; terwijl overigens in geen land ter wereld zooveel rechtstreeksche, persoonlijke gemeenschap tusschen de leden van het regeerend Parlement en de natie bestaat als juist daar. Indien de toestand der Britsche natie terecht ‘doodbloeden’ genoemd kan worden, dan is die dood voor ons vaderland verre te verkiezen boven het koortsachtig politiek leven van het ‘woelige België’, en de volkomen vrijheid en gelijkheid van het ‘door gehoorzaamheid, eerbied en plichtbesef’ beheerscht Amerika!

M.G.

Natuurkunde.

In memoriam.

Johannes Swammerdam.

Te Bologna, zoo las ik dezer dagen in een onzer dagbladen, wil men een standbeeld gaan oprichten ter eere van den beroemden anatoom en physioloog Aloisio Galvani, die aldaar geboren werd en van 1762 tot 1780 in zijn vaderstad 't hoogleeraarsambt vervulde.

Gelijk bekend is, had hij zijn roem vooral te danken aan de omstandigheid, dat hij den 6^{den} November 1789 toevalligerwijze de spiercontractie in den kikvorschpoot ontdekte. Deze ontdekking beschreef hij in een Latijnsch werk, en sedert dien tijd heeft men alles, wat betrekking heeft op de electriciteit, die opgewekt wordt door eenvoudige aanraking, samengevat onder den naam van galvanisme.

't Komt mij niet onwaarschijnlijk voor, dat Galvani's zoogenaamde ontdekking berust op een proef, die hij genomen kan hebben naar aanleiding van de waarnemingen, die de Nederlandsche geleerde Johannes Swammerdam reeds meer dan een eeuw vroeger bij de kikvorschen gedaan heeft.

Galvani, zoo luidt het verhaal ongeveer, had zijn vrouw, die aan een hardnekkigen hoest leed, 't gebruik van kikvorschensoep voorgeschreven.

Terwijl hij nu bezig was, voor eenige toeschouwers proeven te doen met een electriseermachine, bereidde een knecht in zijn nabijheid de kikvorschen. Plotseling laten al de aanwezigen een kreet van verbazing hooren, want de doode kikvorschen beginnen opnieuw te leven. De kranke vrouw bemerkte 't eerst, dat de stuiptrekkingen dezer dieren op 't oogenblik, dat de electriseermachine vonken gaf, 't hevigst waren, en Galvani kwam daardoor op 't denkbeeld, dat het verschijnsel aan een electrische werking moest worden toegeschreven.

Hij ging nu onderzoeken, of de luchtelectriciteit ook dergelijke stuiptrekkingen kon veroorzaken, en daartoe maakte hij aan de ontbloote zenuwen der pooten van een kikvorsch een koperdraad vast, waarin

die electriciteit moest worden opgevangen. Hij hing daarom twee kikvorschpooten, na ze met een gedeelte van de ruggegraat door koperdraad verbonden te hebben, op aan 't ijzeren hek, waardoor zijn tuin werd afgesloten. En wat zag hij nu? Zoo dikwijls de pooten met het hek in aanraking kwamen, hadden hevige samentrekkingen der spieren plaats, en daar de lucht geen spoor van electriciteit vertoonde, nam Galvani als bewezen aan, dat de kikvorschen zelven electriciteit bezaten en dat deze langs het metaal van de zenuwen naar de spieren werd voortgeplant. Ook bij andere dieren nam hij nog na den dood stuiptrekkingen waar, als hij de zenuwen en spieren door verschillende metalen met elkaar verbond. Elk levend schepsel werd nu voor hem een bron van electriciteit, en om de zaak naar behooren te kunnen verklaren, nam hij in de zenuwen een eigenaardige vloeistof aan, welke door middel van den metalen geleidingsdraad naar de spieren vloeide.

Bekend is het ook, dat Volta, de antagonist van Galvani, trachtte aan te toonen, dat de geleidingsdraad, indien men sterke trekkingen wil zien optreden, uit twee verschillende metalen moet bestaan, die onderling verbonden zijn. Terwijl Volta echter 't aanwezig zijn van twee verschillende metalen noodzakelijk achtte voor 't ontstaan van den stroom, bewees Galvani, dat er ook samentrekkingen plaats kunnen hebben zonder de hulp van metalen. Daartoe sneed hij de zenuwen dicht bij de plaats, waar ze uit het ruggemerg te voorschijn komen, af, en bracht ze eenvoudig met de buitenzijde van den poot in aanraking. Deze proef werd later op een meer nauwkeurige wijze gedaan door Nobili, en deze bestempelde den hierbij ontstaanden stroom met den naam van ‘corrente propria della rana’, d.i. eigen stroom van den kikvorsch.

Ik begon met als mijn vermoeden uit te spreken, dat Galvani, toen hij zijn ontdekking deed, kennis kan hebben gedragen van de onderzoekingen van onzen Swammerdam. Daarvoor is mijns inziens wel eenige grond; immers, in 't jaar 1737, juist een eeuw na Swammerdam's geboorte, werden zijn gezamenlijke verhandelingen, waaronder ook die, welke betrekking heeft op den kikvorsch, door de zorg van den grooten Boerhaave onder den naam van ‘Bijbel der Natuure’ uitgegeven in 't Hollandsch, terwijl Gaubius er een Latijnsche vertaling bij leverde. Swammerdam nu was in Italië reeds gedurende zijn leven volstrekt niet onbekend; immers, hij ontving, tijdens hij te Amsterdam woonde, een bezoek van Cosmus III, Groothertog van Toskane, en den geleerden Italiaan Magalotti, en hield briefwisseling met den Italiaanschen natuuronderzoeker Paolo Boccone; terwijl zijn vriend, de Deensche geleerde Stenon, een deel van zijn leven te Pisa sleet en vandaar uit ijverig met hem correspondeerde. 't Is, dunkt mij, dus waarschijnlijk, dat ook de academie te Bologna, toen Galvani er hoogleeraar was, reeds een exemplaar van de wereldberoemde ‘Biblia Naturae’ bezat, en dan ligt het vermoeden voor de hand, dat deze,

toen hij 't verschijnsel waarnam, waarvan ik boven sprak, zijn licht ging putten uit Swammerdam's verhandeling omtrent den kikvorsch, die aan hem, als anatoom, wel in de eerste plaats bekend moest zijn.

Laat ons thans eens zien, wat Swammerdam reeds gedaan heeft met betrekking tot hetgeen eerst veel later door Galvani wereldkundig is gemaakt.

Hoewel hij nederig beleed, niet bekend te zijn met ‘de beweeging en werking, dewelke die subtiele geest in de spier veroorsaakt, die geduurig door de senuw daar invloeijt, als sijnde dit een saak, die onder oneijndige duijsterheeden verborgen is’, zoo kon hij toch niet nalaten, door talrijke proefnemingen te trachten, eenige kennis op te doen omtrent de zoo geheimzinnige oorzaak der spiercontractie.

Door de zenuwen van 't middenrif (de spier, die de borstkas scheidt van de buikholte) in een hond, dien hij levend geopend had, met de punt van een fijne naald te prikkelen, had hij die spier zich zien samentrekken en van gewelfd vlak zien worden, en zoo had hij tal van andere proeven op zoogdieren gedaan. Deze proeven hadden hem geleerd, dat ‘het is eene saak van eeuwige waarheid, en seer groote consideratie, dat ten welken tijde men de senuwen der leevende lichamen aanroert, dat men terstont in de spieren, waarnaar toe sij loopen, een merkelijke beweeging siet veroorsaakt, dewelke van de natuurlijke contractie der selve niet verschilt’.

Bij den kikvorsch nu ontdekte hij, dat, wanneer hij een geprepareerde spier bij de zich aan weerszijden bevindende pezen aanvatte, de contractie plaats had, zoodra hij de neerhangende zenuw met een pincetje prikkelde.

Om verder te zien, in welke mate de spier zich samentrok, bedacht hij de volgende proef: hij plaatste de spier in een glazen buisje en stak door de twee pezen fijne spelden, wier punten hij in kurk bevestigde. Wanneer hij vervolgens de zenuw irriteerde, zag hij, dat ten gevolge van de contractie der spier de koppen der spelden zich naar elkaar toe bewogen, en hij bemerkte zelfs, dat de in 't buisje besloten spier aanmerkelijk verdikt werd. 'tZelfde verschijnsel nam hij waar, als hij de spier met al de ‘verhaalde toestel’ aan zichzelve overliet, of wanneer hij alles te zamen in koud water plaatste; de werking had dan alleen een weinig langzamer plaats. De meeste tijdgenooten van Swammerdam meenden, dat de spiercontractie gedurende 't leven te danken was aan een soort van ‘opblaasing, opbruijssing, en een uijtgedagte uijtsettende beweeging’; dat alle spieren als het ware vervuld waren van geesten, ‘soodat daar maar een weijnig dierlijke geesten nodig sijn, om deese of die spieren op te blaasen, en door contractie te doen opspannen, gelijk het oog ons leert’. Hij kon zich nochtans niet vereenigen met het gevoelen, dat er een zekere vloeistof van de zenuwen naar de spieren zou kunnen stroomen. ‘Want’, zoo drukt hij zich uit, ‘daar gaat niet als een zeer geswinde

beweeging door, die soo seer snel is, dat sij kwalijk den naam verdient van een momentelijke beweeging genoemt te worden. En daarom soo is die geest, die beweegde of die subtile materie, die in een oogenblik door de Senuwen tot de Spieren voortgaat, met alle reeden te vergelijken, met die snelle voortgedreeve beweeging, dewelke door een lange mast of balk gaat, daar men aan de eene sijde met de vinger opknipt, en die men, bijkans op hetzelve oogenblik, aan de andere sijde gewaar wort, als men daar sijn oor tegen aan legt: soodat se ook in onse spieren selfs verscheijde beweegingen door de senuwen veroorsaakt; gelijk diegeenen betoonen kunnen, die dit rare, hoewel gemeene experiment, wel considereeren.' Deze woorden zijn gewis, met het oog op den tijd, waarin ze werden neergeschreven, uiterst merkwaardig.

Met recht verklaarde Swammerdam zich dan ook tegen 't gevoelen van sommigen, die meenden, dat er een voedende stof, zoo dik als eiwit, door de zenuwen naar de spieren stroomde, en dat daaraan de contractie te danken was.

De voornaamste proef, die hij nam, om de contractie der spieren duidelijk te maken, was de volgende: in een glazen spuitje, hetwelk in een nauw buisje uitliep, bevestigde hij een zuiger. Op dien zuiger soldeerde hij een koperdraad, die van boven tot een oogje was omgebogen. Op dezen zuiger werd ook de uit het lichaam van den kikvorsch verwijderde spier geplaatst, terwijl de vrij neerhangende zenuw bevestigd werd aan een zilverdraad, die door 't oog van den koperdraad gestoken werd. Hier maakte hij dus werkelijk, evenals veel later Volta deed, gebruik van twee verschillende metalen. Als hij nu den zilverdraad zeer voorzichtig naar beneden trok, totdat de zenuw in aanraking kwam met het koperen oogje, zag hij, dat de spier zich samentrok. Hij zegt evenwel, dat deze proef zeer teer is, en dat verschillende omstandigheden daarbij in acht moeten worden genomen.

Ik vraag het U, Lezers! wie denkt bij 't vernemen van deze proeven niet onwillekeurig aan die, waardoor Galvani, meer dan honderd jaren later, zich beroemd heeft gemaakt? Galvani riep ter verklaring der spiercontractie bij den kikvorsch de electriciteit te hulp, waarvan bij Swammerdam nog geen sprake kon zijn, omdat eerst na zijn dood de verschillende theorieën met betrekking tot dit onderdeel der natuurkunde zijn opgebouwd.

Toch is het, dunkt mij, ontegenzeggelijk waar, dat, indien men in Swammerdam's tijd reeds evenveel van electrische verschijnselen geweten had, als ruim een eeuw later, zijn proeven niet onopgemerkt gebleven zouden zijn, en misschien zijn naam in plaats van dien van Galvani verbonden zou zijn geworden aan de geschiedenis der natuurkundige wetenschap. Swammerdam sprak van een subtielen geest; als hij zijn proeven een eeuw later genomen had, zou hij misschien van electrische vloeistoffen gesproken hebben. Trouwens, de laatste be-

naming verklaart het wezen der electriciteit even min als de eerste; want nog altijd weet men eigenlijk niet, wat electriciteit is.

Terwijl men derhalve Galvani een standbeeld waardig keurt wegens zijn onderzoekingen met betrekking tot de spiercontractie in den kikvorschpoot, meen ik, na hetgeen ik aanvoerde, ten volle gerechtigd te zijn, te besluiten, dat aan Swammerdam de eerepalm toekomt.

Al had nu onze landgenoot niets anders in 't belang der wetenschap gedaan dan hetgeen ik vermeldde, reeds dan zou hij ten volle de eer waardig zijn geweest, die men hem een paar jaren geleden bewezen heeft, door een der nieuwe straten van Amsterdam te bestempelen met den naam van Swammerdamstraat. Doch dat is slechts een kleinigheid, vergeleken bij 'tgeen zijn reuzentalent tot stand heeft gebracht op ontleedkundig gebied, en vooral bij 'tgeen we aan hem te danken hebben, wat betreft de kennis der insecten.

Den 17^{den} Februari 1880 zal het juist tweehonderd jaar geleden zijn, dat Swammerdam voorgoed de oogen sloot, en daar ik het alleszins plichtmatig acht, dat Nederland op dien gedenkdag aan 't buitenland toone, dat het zijn groote mannen weet te waardeeren, al zij 't dan ook alleen door een gedenksteen te onthullen in de kerk, waarin eens zijn stoffelijk overschot werd bijgezet, meen ik geen nutteloos werk te verrichten, door de lezers van dit tijdschrift nader met hem in kennis te brengen.

Johannes Swammerdam dan werd den 12^{den} Februari 1637 geboren te Amsterdam, waar zijn vader apotheker was. Deze was een man van zeer strenge begrippen en vatte daarom al spoedig 't plan op, zijn zoon voor den ‘heiligen dienst’ te doen opleiden. Met het oog daarop liet hij hem onderwijzen in 't Latijn en Grieksch, opdat hij later de gewijde schriften des te beter zou kunnen verstaan. De jeugdige leerling echter, diep doordrongen van 't groote gewicht der theologie, die toen nog de koningin der wetenschappen was, de hoogbejaarde Sarah, welke de wijsbegeerte als haar dienstmaagd, haar Hagar, beschouwde, zag al spoedig in, dat hij nimmer geschikt zou worden, om de betrekking van predikant naar waarde te vervullen.

In die dagen was 't aanleggen van kabinetten van curiositeiten uit Oost en West aan de orde van den dag. Italië was 't land, vanwaar de zucht, om al 't merkwaardige, dat verafgelegen landen en zeeën aanboden, bijeen te brengen, zich langzamerhand over 't gansche beschaafde Europa verbreidde. Werd gedurende de middeleeuwen alles, wat Aristoteles aangaande de natuur verhaald had, in verband met de leerbegrippen der alleenheerschende kerk op gezag geloofd, en alles, wat uit 's mans geschriften niet te bewijzen was, verworpen; werd in dien tijd de gansche natuur binnen de muren der dompige kloosters tot het onderwerp van geloovige bespiegelingen gemaakt, met het voorname doel, om de stellingen des geloofs op wetenschappelijke wijze

te bevestigen, en werd alzoo die spitsvondige scholastiek geboren, wier macht zich eeuwen lang heeft doen gelden - toch begon reeds in de 15de eeuw in datzelfde Italië de zucht voor vrije studie te herleven.

Wel had reeds veel vroeger Dante door zijn ‘Divina Commedia’ de geestdrift weten op te wekken voor de klassieke oudheid, terwijl Boccacio en vooral Petrarca op den ingeslagen weg voortgingen; doch 't groote gebrek was, dat er niemand gevonden werd, die de Grieksche taal naar behooren verstond. Vandaar, dat men tot dien tijd de dierenbeschrijvingen van Aristoteles hoofdzakelijk had leeren kennen uit een commentaar van Avicenna, welke door Michael Scotus uit het Arabisch in 't Latijn vertaald was. Het steeds verder voorwaarts rukken van de Turken, die van Adrianopel uit, waar de Sultan zijn zetel gevestigd had, Konstantinopel meer en meer bedreigden, noopte de Byzantijnsche keizers van tijd tot tijd, Grieksche gezanten, welke door groote beschaving uitmuntten, naar Italië te zenden, om zoo mogelijk een hereeniging van de Latijnsche en Grieksche kerk tot stand te brengen en hulp te verkrijgen tegen de woeste Mohammedanen. Zulk een gezant nu was Theodorus Gaza, die, nadat in 1430 zijn vaderstad, Thessalonika, in de macht der Turken was gevallen, naar Italië reisde en daar de Latijnsche taal leerde. Hij keerde echter niet naar zijn vaderland terug, maar bleef in Italië, om zijn leven te wijden aan de verbreiding van de kennis der Grieksche taal; terwijl hij zich, behalve door sommige geschriften van Cicero in 't Grieksch te vertalen en een Grieksche spraakkunst te schrijven, zeer verdienstelijk maakte, door de werken van Aristoteles in een Latijnsch gewaad te steken. Sedert Gaza begon men zich met allen ijver op de studie der Grieksche klassieken toe te leggen, en van Italië uit werd de lust tot onderzoek door Erasmus, Melanchton en anderen naar de Nederlanden, Duitschland, Frankrijk en Engeland overgeplant. Inmiddels was door de uitvinding der boekdrukkunst ook voor hen, die buiten de kloosters leefden, de gelegenheid geopend, om zich te laven en te verfrisschen aan de bron der wetenschap, en een sterk bewijs, dat de zucht, om de werken der natuur te leeren kennen, al spoedig uit haar doffen slaap ontwaakte, vinden we hierin, dat de door Gaza bewerkte geschriften van Aristoteles nog in diezelfde eeuw vijfmaal te Venetië gedrukt werden.

Sedert de ontdekking van Amerika in 't laatst der 15de en de daarop volgende veroveringen in dat werelddeel in 't begin der 16de eeuw begonnen ook langzamerhand de uit het verre Westen aangevoerde natuurproducten de aandacht te trekken; weldra werden door de bemoeiingen van aanzienlijke mannen ook scheepsreizen derwaarts ondernomen. Nu verrezen in Italië al spoedig de academie van wetenschappen te Padua, de Academia Secretorum Naturae en de Academia dei Lyncei te Rome, zoo genoemd, omdat haar leden zich ten doel stelden, met een even scherpziend oog als dat van een lynx de natuur te beschouwen. Vooral de leden van deze academiën waren het, die voor

gezamenlijke rekening de zeldzaamheden uit vreemde landen lieten aanvoeren. Op deze wijze ontstonden de kabinetten van curiositeiten.

Een dergelijk kabinet nu bezat ook Jan Jacobsz. Swammerdam, de vader van onzen Johannes Swammerdam, en 't bijeenbrengen daarvan werd hem, al geschiedde het dan ook met groote opofferingen, mogelijk gemaakt door de tochten onzer voorvaderen naar Oost en West, vooral na de stichting der Oost-Indische Compagnie in 1601 en der West-Indische in 1621.

Dit kabinet was zoo vermaard, dat het de aandacht trok van burger en vreemdeling en zelfs buitenlandsche vorsten het kwamen bezichtigen. Geen wonder dus, dat de zoon door 't dagelijksch aanschouwen van al die zeldzaamheden, ‘dieren, dierkens, aardgewassen en bergwerken’, meer en meer werd aangedreven, om de wijsheid van zijn God, in plaats van uit den Bijbel, uit de natuur zelve te leeren kennen. Geen wonder dan ook, dat hij alle pogingen in 't werk stelde om zijn vader te overtuigen, dat de eischen, welke de godgeleerdheid stelde, zijn jeugdige krachten te boven gingen; en gelukkiglijk verkreeg hij dan ook eindelijk de toestemming, om zich alleen op de geneeskunde toe te leggen.

Al spoedig werd dan ook aan hem de taak opgedragen, de voorwerpen, welke 't kabinet bevatte, te reinigen en te rangschikken.

Dit kabinet was een verzameling van allerlei curiositeiten, waaronder er voorzeker vele zullen geweest zijn, die voor den zoon niet de minste aantrekkelijkheid konden hebben, zooals b.v. een soort van mergel, die onder den naam van ‘gestremde melck van de Maeght Maria’ vermeld werd; ook vond men daarin ‘de sonnen-aarde van Paludanus’, ‘drie Arents-steenen’, die uit arendsnesten afkomstig heetten te zijn en waaraan men een ziektewerende kracht toeschreef, benevens oude en nieuwe munten, gouden penningen, Indiaansch geld, porselein, beeldjes van gedreven zilver, ‘de hand van een Meremin’, een ‘Eenhoorn, lang ses voet en drie duim’, enz. Tevens bevatte de verzameling een paar paradijsvogels ‘met voeten’, 70 koraalgewassen en meer dan 1900 schelpen.

Insecten kwamen er niet in voor, en dit wetende, kunnen we ons eenigermate een begrip vormen van den buitengewonen lust, dien de jonge Swammerdam bezat, om deze dieren voor zichzelven te verzamelen; want in 't jaar 1669 bezat hij reeds een collectie van bijna 1200 stuks, daaronder begrepen de poppen van verscheiden vlinders, alsmede eenige schorpioenen, uit Oost en West afkomstig. Dit blijkt uit zijn eigen verklaring in de ‘Historia Insectorum generalis’.

Juist dat reinigen en rangschikken van 't kabinet zijns vaders schijnt den grooten stoot te hebben gegeven aan zijn toekomstige ontwikkeling. Door al 't schoone en aantrekkelijke, dat hij dagelijks voor oogen had, werd zijn lust, om met de geheimen der natuur bekend te worden, gaandeweg grooter, zoodat hij al spoedig zelfs de meest verborgen schuil-

hoeken binnendrong en alles, wat hij daar vond, met behulp van de geschriften der toongevers op zoölogisch gebied ging bestudeeren. Zijn critische geest kon echter dikwijls geen vrede vinden met hun fraai opgesmukte, doch niet zelden vrij ongeloofwaardige en weinig wetenschappelijke beschrijvingen. Daarom ging hij zelf de natuur ondervragen, en de antwoorden, die hij haar wist te ontlokken, getuigden van een zoo groote scherpzinnigheid en nauwgezetheid, dat zijn tijdgenooten zich nauwelijks konden voorstellen, dat de resultaten, die hij later in zijn geschriften bekend maakte, niet verzonnen waren. Met eenig recht kon dan ook Boerhaave schrijven: ‘En waarlijk, hij heeft in zijn eerste jeugd, in dit alles ontdekt meer sekers en waaragtigs, dan de bekende schrijvers van alle de eeuwen te samen.’

Om Swammerdam's verdiensten, bij de latere bespreking van zijn verhandelingen, naar waarde te kunnen schatten, dien ik een kort overzicht te geven van 't werken en streven der drie mannen, welke in die dagen als de grootste autoriteiten golden.

De eerste van dit driemanschap was de Duitsche geleerde Conrad Gesner, die van 1516 tot 1564 leefde. Gelijk Albertus Magnus in de 13de eeuw ondernomen had, uit de door Aristoteles geleverde bouwstoffen, zoowel met betrekking tot bovennatuurlijke als tot natuurlijke zaken, een geordend geheel te maken, in overeenstemming met de dogmata der toenmalige kerk, zoo trachtte Gesner alles, wat door Aristoteles en diens volgelingen aangaande de dieren was medegedeeld, in één groot werk te verzamelen. Gelijk hijzelf ergens zegt, was zijn plan, in dit ééne werk als het ware een gansche bibliotheek bijeen te vergaderen, ten einde alzoo 't naslaan van andere schrijvers, wier aantal legio was, overbodig te maken. Deze reuzenarbeid zou den titel hebben van ‘Historia animalium’ (Geschiedenis der dieren), en 't eerste gedeelte daarvan zag 't licht in 't jaar 1551. Dat Gesner met deze uitgave een grootsch doel voor oogen had, blijkt genoegzaam uit den titel van dit eerste boek, hetwelk over de ‘levend barende viervoetige dieren’ handelt. Immers, hij noemt het ‘een werk, dat zeer nuttig en tegelijk zeer aangenaam zal zijn om te lezen voor wijsgeeren, geneesheeren, taalkenners, letterkundigen, dichters, kortom voor allen, die de verschillende zaken en talen bestudeeren’. 't Gelukte hem evenwel niet, zijn werk te voltooien; een groot gedeelte bleef in handschrift achter.

't Manuscript nu, dat op de insecten betrekking had, kwam later in handen van den Engelschen geleerde Thomas Penn, die 15 jaar lang al zijn krachten inspande, om de door Gesner bezorgde materialen te rangschikken en de leemten, die hij hier en daar gevonden had, zooveel mogelijk aan te vullen. Tot dit laatste doel maakte hij gebruik van 't in 1552 te Parijs verschenen werk van den Engelschen arts Eduard Wotton. Dit boek, dat waarschijnlijk 't oudste systematische werk is, geeft onder den titel van ‘over de verschillen der dieren’ een

verdeeling en beschrijving van de voornaamste diergroepen, trouwens geheel en al op 't voetspoor van Aristoteles(*). Ook Penn mocht de uitgave van zijn manuscript niet beleven. 't Kwam nu in 't bezit van een anderen Engelschen geneesheer, Thomas Mouffet; doch ook deze, die telkens op aanraden van zijn vrienden van de uitgave afzag, stierf, zonder dat het werk 't licht had gezien. Eerst aan Theodorus de Mayerne, een Fransch geneesheer, in dienst van Koning Karel I, gelukte het, en wel in 1634, het 'vroeger door Wotton, Gesner en Penn begonnene en door Mouffet vermeerderde en verbeterde' werk uit te geven, en wel onder den naam van 'Schouwtooneel der kleinste dieren'.

Wanneer men dit boek doorloopt, valt het spoedig in 't oog, dat de door Aristoteles gepredikte leer, dat uit rottende stoffen levende wezens kunnen ontstaan, schering en inslag uitmaakt. In de verhandeling over de bijen b.v. wordt de oorsprong van den stamvader der 'beste en edelste' afgeleid van den leeuw, en vervolgens wordt gezegd: 'De voornaamsten en koningen (zoo noemde men vroeger de bijenkoninginnen) ontstaan uit zijn hersenen, die trouwens 't goddelijkste deel van 't geheele lichaam uitmaken.' Andere, minder edele, zijn volgens den schrijver voortgekomen uit den stier, weer andere uit koeien, nog andere, teederder soorten uit de lijken van kalveren. Dit alles wordt op gezag van andere schrijvers medegedeeld, terwijl de verrotting in 't algemeen de straf voor de eerste zonde wordt genoemd. In 't voorbijgaan zij vermeld, dat reeds in 1619 hier te lande een thans zeldzaam boekje werd uitgegeven, hetwelk den volgenden titel droeg: 'Van de Bijen, hare wonderlicke oorspronc, Natuer, Eygenschap, krachtige, onghehoorde en seltsame wercken.' De schrijver daarvan was Theodorus Clutius, eigenlijk Cluyt, de eerste directeur van den in 1577 te Leiden aangelegden botanischen tuin. In dit merkwaardige boekje, opgedragen aan de Staten van Holland en West-Friesland, en niet, gelijk Cuvier in zijn 'Histoire des sciences naturelles' vermeldt, van den uit Arras geboortigen Carolus Clusius, werden de door Mouffetus en anderen verkondigde dwaasheden omtrent het ontstaan der bijen uit rottende stoffen belachelijk gemaakt; terwijl 't ontstaan uit door de koningin gelegde eieren daarin duidelijk wordt aangetoond. Wanneer we bedenken, dat eerst in 1651 de Engelsche geneesheer William Harvey in zijn verhandeling 'over 't ontstaan der dieren' zijn sedert dien tijd beroemd geworden stelling bewees, dat elk dier uit een ei voortkomt, en dat de Italiaansche geleerde Francesco Redi pas in 1668 door zijn werk over de voortplanting aan de verrottingstheorie den genadeslag toebracht, dan hebben we alle recht, ons te beroemen, dat de voorlooper van die twee groote mannen een Nederlander is geweest.

(*) De door mij geraadpleegde bronnen zijn in 't Latijn geschreven; voor 't gemak der lezers geef ik echter titels en aanhalingen in 't Nederlandsch.

Zonderlinge zaken vindt men in 't werk van Mouffetus. Men oordeele slechts: De vlieg heeft den slurp gemeen met den olifant; bij dag vliegt ze op een bevallige wijze, doch 's nachts rust ze uit, ‘gelijk de vromen plegen te doen’. Als ze iemand bijt, doet ze dit niet uit ongemanierdheid of ter wille van 't bloed, maar uit liefde en humaniteit. De cicade is 't eenige onder alle insecten, dat geen mond bezit; ze heeft een soort van uitwas alleen, waarmede ze den dauw, haar eenig voedsel, opneemt. Waar sommigen beweren, dat het niet zingen der vrouwelijke cicaden aan haar grootere koelheid is toe te schrijven, zegt hij, dat zulks niet waar kan zijn, omdat eunuchen, grijsaards en vooral oude vrouwen veel leven maken. Hij is 't met Hippocrates eens, dat de vrouwen van een warmere natuur zijn dan de mannen, en dat zal voor de wijfjes der cicaden des te eerder doorgaan, omdat de mannetjes onder het trillend vlies, waarmede ze zingen, een spleet bezitten, waardoor de lucht heenblaast; de vrouwelijke dieren hebben van die afkoeling door tocht geen last, omdat ze dien toestel missen. De natuur heeft ons, door aan de vrouwelijke cicaden de stem te weigeren, willen leeren, dat het de vrouw past, te zwijgen.

Tal van andere bijzonderheden, waaruit blijkt, dat de bespiegeling steeds op den voorgrond, 't zien uit eigen oogen op den achtergrond treedt, zou ik nog kunnen mededeelen; doch dat zou ons te ver voeren. Alleen de totaalindruk, dien 't ‘Schouwtooneel der kleinste dieren’ onder 't lezen op mij maakte, wil ik mededeelen. Bijna op alle bladzijden verbaasde ik mij over de belezenheid van schrijvers als Gesner, Penn en Mouffetus. Aan 't ontzaglijk aantal bronnen, dat ze bij hunnen arbeid raadpleegden, is het te danken, dat hun boek schier een reuzenwerk mag worden genoemd. Overigens doen ze telkens onwillekeurig denken aan zoo menigeen, die in zijn jeugd vast geloofd heeft aan 't bestaan van spoken en geestverschijningen, en die, den rijperen leeftijd bereikt hebbende en daardoor tot hooger ontwikkeling gekomen zijnde, meestal lacht om zijn vroegere dwaasheid, doch in kritieke gevallen toch nog altijd doordrongen blijkt te zijn van den ouden zuurdeesem. Zoo is 't met Mouffetus en zijn voorgangers, wat het ontstaan der dieren betreft: de ervaring heeft hun en vroegeren schrijvers geleerd, dat het ‘omne vivum ex ovo’ (alles, wat leeft, ontstaat uit een ei), later door Harvey uitgesproken, in zeer vele gevallen doorgaat; doch als 't onderzoek naar de wijze van 't ontstaan der dieren hun te moeilijk valt, nemen ze wederom de toevlucht tot de spookgeschiedenis der spontane wording. Ze staan op de brug, die leidt naar 't land, waar de ervaring den scepter zwaait; van tijd tot tijd doen ze een schrede voorwaarts, om straks wederom terug te deinzen.

De tweede groote schrijver van de 17de eeuw was de Bologneesche geleerde Ulysses Aldrovandus (1522-1605), die bijna zijn gansche leven besteedde aan de bestudeering en beschrijving der dieren. Zijn ‘VII boeken over de insecten’, waarvan de laatste druk in 1638 te

Bologna verscheen, werden door Swammerdam ijverig bestudeerd. Wat men bij Aldrovandus vindt en bij Mouffetus mist, dat is de wijsgeerige redeneertrant, die geheel en al den stempel draagt der Aristotelische scholastiek. Gewapend met een overvloed van sophismen, weet hij telken male op quasi-logische wijze zóó vernuftig 't eene uit het andere af te leiden, dat het lichtelijk te begrijpen is, dat vele latere schrijvers zich door hem hebben laten verschalken. 't Ontstaan van insecten uit rottende stoffen speelt ook bij hem een voorname rol, en hij copieert daarbij eenvoudig zijn voorgangers. Waar hij eigen waarnemingen vermeldt, blijkt het, dat hij alleen lette op uitwendige kenmerken en niet tot de kern wist door te dringen.

Allerlei citaten, aan Latijnsche dichters ontleend, ja, zelfs Homerische verzen versieren den lijvigen foliant, en van tijd tot tijd wordt de lezer vergast op 't een of ander wonderverhaal. Zoo deelt hij, om maar iets te noemen, mede, dat het den heiligen Franciscus gelukte, een cicade op acht achtereenvolgende dagen te doen zingen ter eere Gods. Telkens had hij slechts te zeggen: ‘Zing, o zuster Cicade, en prijs door uw jubeltonen uwen Heer en Schepper’, om 't insect terstond te doen gehoorzamen. De afbeeldingen, die erin voorkomen, wekken dikwijls den lachlust op; zoo vertoont de afbeelding van een vlinderpop 't gelaat van een mensch, ‘met myter en horens’, gelijk hijzelf zegt.

In een aanhangsel geeft hij onder anderen een afbeelding van een worm, afkomstig uit de ingewanden van een 15jarig meisje; dit dier zou 6 voet lang en een duim dik zijn geweest, en veel geleken hebben op een paling!

Al vinden we nu bij Aldrovandus telkens grove fouten tegen de wetenschap, ontkennen mogen we 't niet, dat hij een scherpzinnig geleerde was; want de uitspraken van Aristoteles werden door hem zooveel mogelijk aan critiek onderworpen, en hij schroomde niet, te wijzen op de tegenstrijdigheden, die hij dikwijls in de werken van den grooten Stagiriet ontmoette. Iedereen zal toestemmen, dat daartoe in die dagen een groote moed behoorde, vooral in 't door de Jezuïeten beheerschte Italië. En dien moed bezat Aldrovandus in hooge mate, al is het onbetwistbaar waar, dat hij liep in 't gareel der Aristotelische wijsbegeerte, die door de Kerk in bescherming werd genomen. Op de brug - om nog eenmaal 'tzelfde beeld te gebruiken - die leidt naar 't rijk der ervaring, is hij veel verder voorwaarts geschreden dan Mouffetus, en dat is gewis hieraan toe te schrijven, dat hij gewoon was, aan zijn oogen den kost te geven. Doch ook hij mist dat aangeboren talent voor natuuronderzoek, dien scherpen blik, en ten eenen male die uitgebreide anatomische kennis, waardoor het aan mannen als Malpighi en vooral aan onzen Swammerdam gelukte, door te dringen in de diepste geheimen der natuur.

De derde compilator van naam eindelijk in de 17de eeuw was John Jonston (1603-1675). Hij gaf in 1632 te Amsterdam bij Willem

Blaeu zijn eerste natuurhistorische werk uit. 't Is een net boekje, in 't formaat der tegenwoordige zakbijbeltjes, en draagt den zonderlingen titel van ‘Natuurlijke Wonderbeschrijving’ (Thaumatographia naturalis). 't Is dan ook grootendeels een opeenstapeling van allerlei wonderbaarlijkheden. Van den otter wordt daarin beweerd, dat hij den kop van een hond, de ooren van een bever en de pooten van een vos heeft; van den lynx, dat hij door muren heen kan zien; van de vledermuis, dat ze somtijds ontstaat uit rottende stoffen; terwijl hij ook verhaalt van een olifant, die een paar woorden kon zeggen, en van een anderen, die Grieksche letters kon schrijven.

Wat dit boekje echter interessant maakt, is, dat daarin een belangrijke verhandeling voorkomt van den Italiaanschen geneesheer Libavius over den zijdeworm, die, ofschoon ze reeds in 1599 geschreven werd, alle beschrijvingen van Mouffetus en Aldrovandus in de schaduw stelt. Malpighi, die zich in 1669 wereldberoemd maakte door zijn anatomische verhandeling over 'tzelfde onderwerp, maakt daarvan volstrekt geen melding, hoewel hij waarschijnlijk als landgenoot 't werk van Libavius wel gekend zal hebben; misschien heeft hij 't dus met opzet verzwegen, om daardoor zijn eigen roem te verhoogen. Swammerdam maakt er wel degelijk gewag van, waar hij erkent, dat Libavius de ‘verandering van de huyt in de sydewurmen heel natuurelijk beschreven heeft ende neerstig aangeteekent’. Swammerdam is ook eerlijk genoeg, om te erkennen, dat Malpighi ‘de aldereenigste is, dewelke naa den Opmerckelijken heer Andreas Libavius, met waarheid ende uytsluytinge van vervorming, van de waare manier van veranderingen van de Sydewurmen geschreeven heeft’.

Jonston had zijn grooten naam echter minder te danken aan zijn ‘Thaumatographia’ dan aan een ander, veel grooter werk, dat de gansche zoölogische wetenschap van dien tijd omvatte, en volgens Cuvier tot den tijd van Linnaeus en Buffon 't bij uitstek klassieke werk bleef, wat het ensemble der wetenschap betreft. 't Gedeelte, dat over de insecten handelt, verscheen onder anderen herhaalde malen te Amsterdam; in 1713 nog werden al de werken van Jonston, zonder bijvoeging van den naam des schrijvers, aldaar uitgegeven door de zorg van Hendrik Ruysch, den zoon van den grooten anatoom Frederik Ruysch.

't Werk van Jonston is weer een compilatie uit de geschriften van vroegere en latere schrijvers; wat echter de waarde van 't werk verhoogt, is, dat men er, althans in de Heilbronnsche uitgave, die, voor zoover de insecten betreft, in 1757 verscheen, prachtige koperetsen in vindt van den beroemden graveur Matthias Merian, een broeder van de door haar natuurhistorische platen bekende Maria Sibylle Merian. Doch, hoe meesterlijk ook geëtst, ze bezitten de gebreken van Aldrovandus en Mouffetus, waaraan ze ontleend zijn. Zoo vindt men in 't boek een sprinkhaan afgebeeld, die doet denken aan een soort van duivel; want hij vertoont een menschelijk gelaat, heeft horens op den

kop en een langen pluimstaart. Ook poppen van vlinders met menschelijk gelaat ontbreken niet. In ééne afbeelding ziet men den vlinder der zijderups uit de cocon te voorschijn komen, en hier zou men veel eer denken aan een zuigeling dan aan een insect. Een der vele spinnen, die afgebeeld zijn, geeft insgelijks een menschelijk gezicht te aanschouwen, en de wijze, waarop dit dier zijn acht pooten op den grond zet, herinnert eenigermate aan een oud manneke, dat op krukken voortstrompelt.

Ook bij hem speelt het ontstaan der dieren uit rottende stoffen een groote rol. Zoo put hij uit verschillende schrijvers de bewijzen, dat bij den mensch in alle deelen van 't lichaam wormen vanzelf kunnen ontstaan, en tot staving daarvan verwijst hij naar de ‘Medische observatieën’ van onzen landgenoot Tulp.

Eigenaardig zijn de slotwoorden van Jonston's werk: ‘Alleen Gode zij de eer, tot in eeuwigheid, Amen!’

Swammerdam nu bestudeerde, zooals op menige bladzijde van den ‘Bijbel der Natuur’ te zien is, de werken der pas vermelde compilatoren met den grootsten ijver. Doch wel verre van hetgeen door hen aan oudere schrijvers ontleend was, op gezag aan te nemen, toetste hij alles aan eigen ervaring, en bij al wat hij onderzocht, was hij gedachtig aan de gulden spreuk van den Engelschen wijsgeer Bacon: ‘Men moet niet versieren of uitdenken, maar uitvinden wat de Natuur doet.’ Doch behalve dat hij gebruik maakte van de werken van Mouffetus, Aldrovandus en Jonston, bestudeerde hij bijna alles, wat in zijn tijd over de ‘insecten’ (hiertoe behoorden verscheidene dieren, die tegenwoordig tot geheel andere afdeelingen gebracht worden) geschreven werd, onder anderen de ‘Natuurlijke gedaanteveranderingen of geschiedenis der insecten’ van den Middelburgschen schilder Jan Goedaert, een werkje, waarin veel onnatuurlijks voorkomt, en waarin de verrottingstheorie wederom op den voorgrond treedt. De opstanding des vleesches is volgens Goedaert mogelijk, omdat er rupsen bestaan, ‘die eerst sterven en verrotten, doch daarna opstaan door middel van een nieuwe vervorming, en tot een andere soort overgaan’. Met de werken van Harvey en Redi over de voortplanting, reeds vroeger door mij vermeld, was hij ook volkomen bekend, en met vrij groote zekerheid mag men aannemen, dat zij, evenals Malpighi, hem de juiste richting aanwezen, waarin zich 't onbevooroordeeld natuuronderzoek moet bewegen.

Gelijk we reeds zagen, zou de jonge Swammerdam in de geneeskunde studeeren, en zijn geboorteplaats bood hem een uitstekende gelegenheid aan, om daartoe de noodige kennis in de anatomie op te doen. Daar toch leefden en werkten in dien tijd twee mannen, die in dat vak bijzonder uitmuntten, nl. Tulp en Blasius. Aan de ontleedkundige onderzoekingen van laatstgenoemden geleerde nam hij later ijverig deel, zooals blijkt uit de in 1667 uitgegeven waarnemingen van 't Amsterdamsch geneeskundig college.

Hetzij door de bijzonder gunstige gelegenheid, die de lessen van den beroemden Blasius hem tot voortzetting zijner anatomische studiën aanboden (Tulp had reeds in 1653 't hoogleraarsambt tegen de waardigheid van burgemeester verwisseld), hetzij door de halsstarrigheid zijns vaders, die vooral ook op financieel gebied tamelijk behoudend was - Swammerdam werd eerst op 24jarigen leeftijd als student aan de Leidsche hoogeschool ingeschreven, nl. op 11 October 1661. Tot zijn vertrek naar Leiden zal voorzeker ook hebben bijgedragen de omstandigheid, dat het professoraat in de geneeskunde sedert het jaar 1658 was opgedragen aan een man, die gedurende Swammerdam's jongelingsjaren te Amsterdam gewoond had, en daar als een buitengemeen bekwaam geneesheer bekend was. De naam van dezen hoogleeraar was Franciscus de le Boë (du Bois), of, gelijk hij zichzelf zeer pleonastisch noemde, Franciscus de le Boë Sylvius: Sylvius toch beteekent hetzelfde als De le Boë. Hij was uit Hanau geboortig, en had zich, na in 1637 te Bazel den doctorstitel te hebben verworven, reeds spoedig naar 't rijke en wetenschappelijke Holland begeven. De ‘noijt genoegh gepresen vondt van den omloop des bloedts’, gelijk de Dordtsche geneesheer Johannes van Beverwijck de ontdekking van Harvey noemde, werd reeds in 1640, d.i. 12 jaar na 't bekend worden ervan, openlijk door Sylvius verdedigd tegen de aanvallen, welke ze van verschillende kanten te verduren had. Sylvius was ook de eerste, die een eenigszins nauwkeurige beschrijving van de hersenen gaf.

Een tweeden leermeester van grooten naam vond hij te Leiden in zijn stadgenoot Johannes van Horne, die ook vroeger te Amsterdam werkzaam was geweest.

Sylvius en Van Horne hebben gewis ontzaglijk veel bijgedragen tot de ontwikkeling der buitengewone talenten, waarmede Swammerdam door de natuur begiftigd was.

Er heerschte in dien tijd een niet zeer vredelievende stemming onder de professoren der medische faculteit aan de Leidsche academie. Sylvius, die een uitnemenden tact bezat, om zijn auditorium te boeien, verheugde zich in de drukst bezochte colleges, en ontzag zich niet, zich op een minder aangename en heusche wijze over zijn collega's uit te laten. Hierbij kwam nog, dat hij zich tot taak stelde, de studenten zoo spoedig mogelijk en met betrekkelijk weinig inspanning voor de practijk geschikt te maken. 't Was derhalve niet vreemd, dat Van Horne, die minder welsprekend was, die de ontleedkunde op streng wetenschappelijke wijze voordroeg, en de studenten trachtte te nopen, de wetenschap om haarszelfs en niet om des broods wille alleen te beoefenen, zich dikwijls ergerde aan de slechte opkomst. Dit was een reden te meer tot het ontstaan van een hechte vriendschap tusschen Van Horne en die weinigen, welke toonden, dat zij den man wisten te waardeeren. Behalve Swammerdam behoorden in dien tijd tot de ijverigste en bekwaamste kweekelingen der Leidsche

academie de Deen Nicolaus Stenon, gewoonlijk ten onrechte Steno genoemd, benevens Regnerus de Graef, die zich later onsterfelijk maakte door zijn verhandeling over de generatie-organen van den mensch. Zoo duurzaam de vriendschap was, die Swammerdam al spoedig sloot met Stenon, met wien hij gewoonlijk samenwerkte op anatomisch terrein - De Graef, die eerst in 1663 student werd en aanvankelijk ook zeer met hem bevriend was, zou later zijn onverzoenlijkste vijand worden, gelijk we zullen zien.

Allerlei proeven werden door Swammerdam en Stenon te zamen gedaan. Zoo onderzochten ze onder anderen bij drachtige honden, welke ze levend openden, hoe 't mogelijk was, dat de ongeboren jongen ademhaalden. Had Swammerdam reeds te Amsterdam de noodige bedrevenheid opgedaan in 't hanteeren van 't ontleedmes, niet minder ervaren was Stenon, die in zijn geboorteplaats, Kopenhagen, reeds de lessen gevolgd had van den beroemden anatoom Thomas Bartholinus.

Ook onder de leiding van Sylvius werkte Swammerdam met grooten ijver. Deze althans verhaalt, dat Swammerdam hem den 15^{den} Januari 1663 bij een levenden hond aantoonde, dat bij inademing de lucht uit de vertakkingen der luchtpijp in de slagaderen en aderen der longen doordrong, en vervolgens in 't hart kon worden gedreven.

Juist 2 jaren na zijn inschrijving in 't album der academieburgers werd Swammerdam tot candidaat in de medicijnen bevorderd. Hij besloot toen, in 't belang van zijn verdere studie, zich naar 't buitenland te begeven.

Zoo vinden we hem dan eenigen tijd daarna te Saumur, in het tegenwoordige Fransche departement Maine et Loire. Hij was daar gehuisvest bij zekeren heer Tannegui Lefèvre, beter bekend onder den Latijnschen naam van Tanaquillus Faber. Deze Faber was een der grootste humanisten der 17de eeuw, en was aan de Protestantsche academie zijner woonplaats leeraar in de Calvinistische godgeleerdheid. Vroeger was hij lector aan 't gymnasium te Nijmegen geweest. Te Saumur wijdde Swammerdam zich met onverdroten ijver aan 't onderzoek van allerlei insecten, welke hij in den omtrek der rivier de Loire aantrof; onder anderen onderzocht hij er den bouw, de gedaantewisseling en de levensgeschiedenis van eenige soorten van haften, hetgeen hem later waarschijnlijk aanleiding heeft gegeven tot zijn beroemde monographie over 't één dag levende haft of oeveraas.

Ook ontdekte hij hier de klepvliezen, die in de watervaten van den mensch voorkomen. Hij vond echter met betrekking tot dit laatste onderwerp een geduchten mededinger in zijn beroemden landgenoot, den Haagschen geneesheer Frederik Ruysch, die door zijn anatomische studiën zooveel naam maakte, dat hij in 1665 tot hoogleeraar te Amsterdam benoemd werd. Vooral de waarnemingen van Ruysch aangaande de klepvliezen der melk- en watervaten werden ten zeerste

geroemd. Al gaf hij nu daarvan de eerste nauwkeurige beschrijving, toch beweerde hij volstrekt niet, dat hem de prioriteit van de ontdekking toekwam. Hij vermoedde dan ook niet, dat Swammerdam ze reeds vroeger te Leiden had aangewezen aan den Leuvenschen hoogleeraar De Bils, die 't bestaan ervan ontkend had.

Ondertusschen was Swammerdam in kennis geraakt met den gewezen gezant van Frankrijk bij de Genueesche republiek, Melchisedec Thévenot. Deze was, gelukkig genoeg voor den jeugdigen geleerde, in den vollen zin des woords een beschermer van kunsten en wetenschappen.

Ik acht het wel der moeite waard, mijn lezers eenigszins nader met deze belangrijke persoonlijkheid in kennis te brengen. Hij was in 1620 te Parijs geboren, en overleed in 1692 op zijn buitengoed Issy, nabij zijn geboortestad. Na een groot gedeelte zijns levens te hebben gewijd aan 't doen van reizen door bijna geheel Europa, waarbij zijn uitgebreide kennis van een groot aantal talen hem uitnemend te stade kwam, keerde hij eindelijk naar Parijs terug, legde zich van toen af uitsluitend op de studie toe, en verzamelde, gesteund door een groot fortuin, boeken over allerlei vakken van wetenschap, vooral echter over wijsbegeerte, wiskunde, politiek en geschiedenis.

Lodewijk XIV benoemde hem zelfs in 1684 tot opziener der koninklijke bibliotheek. Zijn dorst naar kennis maakte, dat hij met geleerden uit allerlei oorden vriendschapsbanden aanknoopte, en weldra hadden in een der zalen van zijn buitenplaats geregeld wetenschappelijke séances plaats, die aanleiding hebben gegeven tot het ontstaan der ‘Académie des sciences’.

In de Hollandsche taal was hij zeer bedreven, zooals blijkt uit de vele vertalingen van reisbeschrijvingen, enz. van zijne hand. Zoo gaf hij b.v. uit: ‘Relation de la prise de Formose sur les Hollandais’, ‘Relation ou journal du voyage de Bontekoe aux Indes orientales’, ‘Relation de l'état présent du commerce des Hollandais et des Portugais dans les Indes orientales’, ‘Voyage d' Abel Tasman’, enz.

Dat hij tot Swammerdam in betrekking heeft gestaan, blijkt, behalve uit de tusschen hen gevoerde briefwisseling, ook uit de in 1681 te Parijs uitgegeven ‘Recueil de voyages de M^{r}. Thévenot, dédié au Roy’.

In een dergelijk exemplaar, afkomstig uit de bibliotheek van Isaäc Vossius, vond ik met potlood aangeteekend: ‘Ci-joint. Le Cabinet de M^{r}. Swammerdam. Voy. Camus p. 282. On a ajouté encore à cet ex. Hist. nat. du Cancellus et les figures de l'Ephémère, pas ment. par Camus’. 't Schijnt dus, dat Camus, die tijdens de Fransche omwenteling van 1789 een groote rol speelde, in de door hem in 1783 uitgegeven ‘Hist. des animaux d'Aristote’, ook 't kabinet van Swammerdam bespreekt.

In gemeld boek van Thévenot vindt men Swammerdam's geschiedenis

van 't haft zeer kortelijk beschreven, en de afbeeldingen, welke voorkomen in den ‘Bijbel der Natuure’ en in de door Swammerdam zelven uitgegeven, grootere verhandeling over dit insect, versieren ook deze verhandeling. Ze beslaat hier echter slechts 20 bladzijden in klein octavo, zeer wijd gedrukt. Ik vond hierin een merkwaardig voorschrift, om mollen te dooden, van den volgenden inhoud: ‘Les Taupes, par exemple, qui gastent tant les prez et les jardins, se nourrissent de vers de terre, comme on le voit dans leur estomac. Si avec de ces vers hachez vous meslez de l'arsénic et du sang de Taupe, qui se tire aisément, en leur donnant un coup sur le museau, vous les faites mourir.’ Naïef recept voorwaar, dat in de latere uitgaven van 't haft ontbreekt.

Dat Thévenot hoog ingenomen was met de verhandeling van zijn vriend Swammerdam, blijkt uit de volgende woorden: ‘Ceux qui compareront cette histoire de l' Ephémère de Monsieur Swammerdam avec celle qu' en ont fait Aldrovandus, Jonston et Clutius, trouveront que l'on apprend plus en étudiant la nature, qu'en passant sa vie sur les livres. Clutius, par exemple, nous donne l' Ephémère décrit par Dortmanns sur la mémoire qui lui en estoit demeurée: Godart en donne la copie sur ce qu'il en a trouvé dans Clutius, et confesse qu'il n'en a jamais vu. Nostre Académicien au contraire en rapporte plus de particularitez luy seul que tous les autres et suivant les maximes de sa compagnie ne rapporte gueres que ce qu'il a observé.’

De woorden ‘suivant les maximes de sa compagnie’ slaan op 't Amsterdamsche medische college, waarvan Swammerdam lid was, gelijk we vroeger zagen. Want al komen ook in de ten jare 1730 te Frankfort en te Leipzig uitgegeven ‘Amoenitates literariae’ (letterkundige verlustigingen), met name in een brief van Christophorus Arnoldus aan Spigelius, de woorden voor: ‘de Swammerdamo e grege Quackerorum’ (omtrent Swammerdam van 't Kwakergenootschap); terwijl in denzelfden brief vermeld wordt, dat hij, Amsterdam verlatende, naar Pisa zou zijn vertrokken, om daar, tegelijk met Stenon, 't Katholieke geloof te omhelzen: zoo is noch voor 't eene, noch voor 't andere eenige grond. Ook Van der Aa dwaalt dus in dit opzicht (zie zijn groot biographisch woordenboek).

Aan de gastvrijheid van Thévenot had Swammerdam zeer veel te danken; in de woning van dezen Maecenas bracht hij met zijn vriend Stenon de aangenaamste dagen zijns levens door. Als ijverig voorstander van alles, wat verlichting beoogde, spaarde de edele Franschman moeite noch kosten, om zijn vriend in de gelegenheid te stellen, zijn onderzoekingen aangaande de ‘bloedeloose Dierkens’ (zoo noemde men de insecten in navolging van Aristoteles, omdat men meende, dat ze geen bloed bezaten) op groote schaal voort te zetten, en tot eer van Swammerdam moet gezegd worden, dat hij tot zijn dood die weldaden op hoogen prijs heeft gesteld. In de geleerde vergaderingen

echter, waarvan 't buitengoed Issy getuige was, was 't stugge karakter van Swammerdam in lijnrechte tegenspraak met de luchthartigheid der Franschen. Gewoonlijk hoorde hij zwijgend hun gesprekken aan, en er was dan ook veel moeite noodig, om hem te bewegen, hun proeven te geven van zijn zeldzame vaardigheid in 't ontleden der dieren.

Tot de huisvrienden van Thévenot behoorde ook Koenraad van Beuningen, die evenals Swammerdam uit Amsterdam afkomstig en ook evenals deze somber en afgetrokken van aard was. Hij was een man van grooten invloed, en vervulde in zijn vaderstad achtereenvolgens de gewichtige betrekkingen van secretaris, pensionaris en burgemeester. In oorlogzuchtige tijden bewees hij den Staten van Holland meermalen groote diensten als buitengewoon gezant. In de dagen, waarvan hier gesproken wordt, was hij afgevaardigd naar Frankrijk, om een verbond met Lodewijk XIV tegen Engeland te sluiten. 't Is niet te verwonderen, dat Van Beuningen, wiens oprechtheid, fierheid en afkeer van kruiperij algemeen geroemd werden; wiens zinspreuk was: ‘Esse, non videri’, d.i. zijn, niet schijnen, al spoedig genegenheid opvatte voor zijn geleerden stadgenoot, die insgelijks het zijn boven 't schijnen stelde. Aan Van Beuningen's invloed was het te danken, dat Swammerdam de voor dien tijd veelbeteekenende vergunning verkreeg, zich in 't gasthuis te Amsterdam op 't menschelijk cadaver te oefenen. Verheugd over deze aanleiding tot verrijking zijner kennis, keerde hij in 't laatst van 't jaar 1665 naar zijn geboorteplaats terug. Van toen af nam hij ook op de ijverigste wijze deel aan de werkzaamheden van 't Amsterdamsch college. De gezamenlijke waarnemingen, door dit college gedaan, werden in 1666 en 1667 uitgegeven bij Caspar Commelin te Amsterdam. Trouwens, Swammerdam was reeds toen als anatoom tot ver buiten ons land bekend; dit blijkt onder anderen uit een brief, dien de straks genoemde Thomas Bartholinus in 1663 uit Kopenhagen schreef aan zijn vriend, den Hoogleeraar Olaus Borrichius, die destijds te Leiden vertoefde. In bedoelden brief toch spreekt Bartholinus van ‘de geoefende hand van uwen Sqvammerdam’, naar aanleiding eener kunstbewerking, welke deze aan 't strottenhoofd van een levenden hond verricht had. Ook had Swammerdam reeds in 'tzelfde jaar belangrijke ontdekkingen gedaan omtrent het verband tusschen de borstbuis en de ondersleutelbeensader, waarvan de eerste het uit het darmkanaal getrokken voedingssap, de chijl, in de laatste uitstort, om vervolgens in bloed veranderd te worden.

Te Amsterdam zette hij zijn reeds vroeger te Leiden begonnen onderzoekingen omtrent de ademhaling voort, en hij maakte deze tot onderwerp zijner dissertatie. Tegen 't einde van 1666 was hij hiermede gereed; hij keerde toen naar Leiden terug, en werd aldaar den 22sten Februari van 't volgend jaar tot doctor in de medicijnen bevorderd, op eenige stellingen, waarin hij zijn denkbeelden aangaande de ademhaling neerlegde. Kort na zijn promotie gaf hij een uitgewerkte ver-

handeling daarover in 't licht, en hij droeg deze ‘eerstelingen van zijn doctoraat’, gelijk hij ze noemde, op aan zijn beschermer Thévenot. Van deze verhandeling verscheen in 1677 een 2de, in 1679 een 3de, onveranderde druk, en nog in 1738 verscheen een 4de uitgave. De Duitsche geleerde Albrecht von Haller zegt van deze dissertatie in zijn van 1774-1777 te Zürich verschenen ‘Anatomische Bibliothek’: ‘Niets, wat dit proefschrift evenaarde, was tot hiertoe in Holland, zoowel als elders, uitgegeven.’ En 't oordeel van een autoriteit, als Von Haller was, beteekende voorzeker nog al iets. Toch waren er niet weinigen, die Swammerdam's stellingen betwijfelden. Tot zijn tegenstanders behoorde ook IJsbrand van Diemerbroeck, hoogleeraar aan de Utrechtsche hoogeschool; terwijl ook Sylvius bij de verschijning van den 2den druk niet kon nalaten, ertegen op te komen. De zonderlingste wederlegging was die van Jan Baptist van Lamsweerde, een weinig beteekenend man, die nog geheel en al bezield was met den geest der middeleeuwsche scholastiek. Deze trachtte Swammerdam's leer belachelijk te maken in een tamelijk lijvig boekdeel, dat den zonderlingen titel droeg van ‘Respirationis Swammerdammianae Exspiratio’, d.i. het expireeren van de Swammerdammiaansche ademhaling.

In de door 't Utrechtsch genootschap van kunsten en wetenschappen bekroonde ‘Geschiedenis der ontdekkingen in de ontleedkunde van den mensch, gedaan in de Noordelijke Nederlanden tot aan het begin der negentiende eeuw’, van Dr. A. van der Boon Cz., wordt Swammerdam's tijdgenoot Regnerus de Graef genoemd als ontdekker van de kunst, om door inspuiting de bloedvaten te vullen, in 't jaar 1668. Reeds in 1663 echter was het, blijkens een brief van Borrichius aan Bartholinus, aan Swammerdam gelukt, de borstbuis met spiritus op te vullen, zoodat aan dezen de prioriteit toekomt. Dit neemt niet weg, dat De Graef door zijn uitvinding van de injectiespuit en zijn daarmede verrichte opspuitingen der bloedvaten veel gedaan heeft tot de verbreiding van juistere inzichten omtrent den bloedsomloop. Toch waren zijn proefnemingen in zooverre gebrekkig, dat de loop der fijnste bloedvaten door hem niet kon worden nagegaan, daar dezen bij een ontleedkundig onderzoek van de opgespoten deelen onwillekeurig gekwetst werden, zoodat het vocht eruit liep en ten gevolge daarvan de vorm verloren ging. Swammerdam nu was de eerste, die op 't denkbeeld kwam, de vaten op te vullen met door verwarming vloeibaar gemaakt was, dat bij bekoeling stolde en derhalve bij 't maken van insnijdingen niet kon wegvloeien. Hierdoor baande hij den weg voor zijn landgenoot Ruijsch, die later deze kunst tot een ongekende hoogte wist op te voeren.

Van dezen tijd ook dagteekent de twist, die ontstond tusschen Swammerdam en De Graef en de vriendschap welke tot dusverre tusschen hen bestaan had, deed verkeeren in een bittere vijandschap, die tot den dood zou voortduren.

Van Horne, De Graef en Swammerdam hielden zich nl. gelijktijdig bezig met het onderzoeken der menschelijke generatiewerktuigen, over wier inrichting tot hiertoe de zonderlingste denkbeelden hadden bestaan.

Zoo was de meening van Stenon, dat het foetus (de vrucht) reeds vóór de bevruchting aanwezig was in een eitje, hetwelk een bestanddeel uitmaakte van de vrouwelijke ‘testes’, later ‘ovaria’ of eierstokken genoemd. Harvey beweerde, dat het ei in de baarmoeder ontstond; terwijl wederom anderen, in navolging van Aristoteles, meenden, dat de vrucht gevormd werd uit een ei, dat op zijn beurt weer zijn ontstaan te danken had aan 't manlijke sperma (zaad). De groote Leeuwenhoek stond de meening voor, dat er twee soorten van ‘zaaddiertjes’ waren, manlijke en vrouwelijke, en nog een eeuw later durfde Albrecht von Haller staande houden, dat alle menschen hunnen oorsprong hadden te danken aan de eitjes, die eenmaal in den schoot van moeder Eva verborgen waren geweest; ja, hij ging zelfs zóóver, dat hij daarop een berekening baseerde.

De Graef nu maakte in 1668 de resultaten van zijn onderzoek aangaande de vrouwelijke generatieorganen bekend en bewees, dat de mensch ontstaat uit een eitje, dat reeds vóór den coitus in de ovaria aanwezig is en zich vandaar ter bevruchting naar den uterus begeeft. De eenige dwaling van De Graef bestond hierin, dat hetgeen later naar hem 't Graefiaansche eitje of blaasje genoemd werd, eigenlijk een bestanddeel uitmaakt van wat hij voor een eitje aanzag.

Veel van hetgeen De Graef aan 't licht bracht, werd ook door Van Horne en Swammerdam onafhankelijk van hem gevonden, en toen nu Swammerdam door de uitgave van De Graef's werk verrast werd, ontstak hij in hevige gramschap, daar hij meende, dat aan hem de eer toekwam. Al droeg ook zijn zwakke gezondheid - immers, zijn gestel werd ondermijnd door gedurige aanvallen van koorts - er veel toe bij, om aan zijn eerzuchtig karakter langzamerhand een verkeerde plooi te geven, zeker viel dit in hem af te keuren. Nu volgde tusschen De Graef en Swammerdam een briefwisseling, zóó vinnig en scherp, vooral van de zijde van laatstgenoemde, dat ze, volgens Leeuwenhoek, den vroegtijdigen dood van den eerste veroorzaakt heeft. Swammerdam beweerde, dat De Graef zich moest versieren met de veeren van anderen, omdat hij van zijn eigene beroofd was. Van Swammerdam's zwartgalligheid en achterdocht vindt men treurige voorbeelden in zijn ‘Wonder der Natuur, of 't maaksel van de vrouwelijke baarmoeder’, welke verhandeling hij den 1sten Mei 1672 uitgaf. Ze werd opgedragen aan de ‘Royal London Society’ en verscheidene malen herdrukt, 't laatst in 1729.

Leeuwenhoek intusschen bleef nog steeds 't ontstaan van de jongen der levendbarende dieren uit eieren als een verdichtsel beschouwen, en zeide, dat hij er niet aan twijfelde, of Swammerdam en De Graef, die hij beiden speciaal kende en meermalen bij zich aan huis ontving,

zouden, ‘als ze nu nog leefden, blozen over hun ingebeelde verdichtselen omtrent de eiernesten’. Hij schreef dit nl. in zijn 81ste missive aan de Kon. Sociëteit te Londen, den 19den Maart 1694, dus na den dood van beide geleerden.

't Was insgelijks in 't jaar 1668, dat Swammerdam vereerd werd met een bezoek van Cosmus III, Groothertog van Toskane. In 't gevolg van den Groothertog bevonden zich Thévenot en de Italiaansche geleerde Graaf Lorenzo Magalotti. Met de grootste belangstelling beschouwden zij de kabinetten van den ouden en den jongen Swammerdam, welke laatste reeds toen een prachtige collectie bezeten moet hebben; want een jaar daarna, zoo verhaalt hij in zijn ‘Algemeene verhandeling over de bloedeloose Dierkens’, bezat hij bijna 1200 exemplaren.

Bij die gelegenheid gaf de jeugdige geleerde schitterende proeven van zijn vernuft, door aan te toonen, hoe in de rups de kapel reeds verborgen ligt. De doorluchtige afstammeling uit het huis Medicis was dan ook zóó opgetogen van verbazing over hetgeen hij hier aanschouwde, dat hij hem 12000 gulden bood voor zijn bijzonder kabinet, op deze voorwaarde echter, dat hij te Florence aan 't hof zou komen wonen. Swammerdam wees dit aanbod van de hand.

De lof, door mannen van groote vermaardheid hem toegezwaaid, zal er waarschijnlijk veel toe hebben bijgedragen, om hem eindelijk te doen besluiten, zijn onderzoekingen wereldkundig te maken, en zoo verscheen dan in 1669 bij Van Dreunen te Utrecht zijn ‘Historia Insectorum Generalis, ofte Algemeene Verhandeling van de Bloedeloose Dierkens’. In de opdracht aan de burgemeesters van Amsterdam, tot welke ook Van Beuningen behoorde, kon Swammerdam gerustelijk zeggen, dat zijn ontdekkingen konden dienen ‘als een vaste grond om een grooter ende verwonderlijker gebouw op te timmeren: ende als een fakkel verstrekken, om onnoemelijke waarheden, onder de valsheid der redenstrijdende gevoelens nog geheel verdonkert, te ontdekken’. En met recht kon hij ook in zijn narede beweren, dat hij zaken tot klaarheid had gebracht, welke van Aristoteles af, dus gedurende bijna 2000 jaren, duister en raadselachtig waren gebleven. Want men kan zeggen, dat de insgelijks in 1669 uitgegeven verhandeling van onzen Swammerdam op dit gebied het eerste geschrift is, dat op een zuiver empirischen grondslag rust. Neemt men in aanmerking, dat Swammerdam's werk nog vóór dat van Malpighi 't licht zag, dan mag gerustelijk beweerd worden, dat hij, door een ernstige en nauwgezette studie te maken van de gedaanteverwisseling der insecten, den grond gelegd heeft tot een natuurlijke classificatie dezer dieren.

't Plan van den schrijver was, in een tweede deel de verdere resultaten van zijn onderzoek mede te deelen; dit blijkt zoowel uit de narede als uit het titelblad. Eensdeels aan zijn ziekelijken toestand, anderdeels aan zijn later gewijzigde denkbeelden omtrent den godsdienst zal men 't wel moeten toeschrijven, dat met uitzondering van de uitvoerige

verhandeling over 't haft, alsmede van een boekje in folio, getiteld: ‘Specialia experimenta et artificia circa insecta, iconibus expressa’ (Bijzondere en kunstige proeven omtrent insecten, in beeld gebracht), al de overige vruchten van zijn zoölogisch onderzoek door hemzelven nooit in 't licht zijn gegeven. Laatstgemeld geschrift schijnt uiterst zeldzaam te zijn. Althans Dr. Hermann August Hagen zegt in zijn ‘Bibliotheca Entomologica’: ‘Ich habe in Holland und England keine Auskunft über dies Werk erhalten können’, en Nodier zegt in zijn ‘Bibliographie entomologique’: ‘Livre de la plus grande rareté dont on n' a tiré que deux exemplaires, ce qui fait qu'il est peu connu’.

De nieuwe gezichtspunten, welke door Swammerdam's verhandeling over de ‘Bloedeloose Dierkens’ geopend werden, maakten aanvankelijk niet den opgang, dien ze verdienden. En dat behoeft ons niet te verwonderen, daar men in dien tijd nog al te zeer gewoon was, de natuur binnen de enge wanden van 't studeervertrek te verklaren, dan dat men lust zou hebben gevoeld, de door Swammerdam ‘vertoonde nieuwigheden’ aan de waarneming te toetsen. Bovendien was het een groot beletsel, dat het werk alleen in 't Hollandsch geschreven was, zoodat het in 't buitenland tamelijk wel onbekend bleef. Eerst na zijn dood zou het meer gewaardeerd worden. In 't jaar 1682 toch verscheen te Utrecht bij Van Walcheren de eerste Fransche uitgave, onder den titel van ‘Histoire générale des Insectes’ (Een andere uitgave verscheen later nog bij Ribbius te Utrecht, en verschilde alleen in zooverre van de eerste, dat ze van een nieuw gedrukte inleiding en een nieuw titelblad voorzien was). Van Walcheren droeg 't werk op aan Theodoor van Velthuysen, Heer van Heemsteede, Willeskoop, Kort-Heeswyck, etc. etc., en deze opdracht geeft ons treurige bewijzen van de moeite, welke men in dien tijd moest aanwenden, om een wetenschappelijk werk te introduceeren, en van de walgelijke vleitaal, waardoor men de bescherming van voorname personages trachtte te koopen. Men oordeele slechts: ‘Le Père de l'Eloquence Romaine m'enseigne par sa sentence dorée, le chemin que je dois rendre pour vous faire voir le grand desir que j'ay, a vous tesmoigner ma reconnoissance, pour tant de faveurs, graces et bienfaits que j'ay receu de vostre Generosité, depuis le Temps que j'ay eu l'honneur de vous connoistre. L'ingratitude (dit il) est la racine de tout vice. Pour ne me pas rendre donc coupable de ce crime, et pour satisfaire aucunement a mon devoir, je prens cette occasion *par les cheveux* (ik cursiveer) et je viens en tout humilité vous offrir ce present Ouvrage.’

Vervolgens verheft hij hemelhoog de deftige afkomst van den Heer Van Velthuysen en den roem van diens voorgeslacht, en vindt daarin voldoende gronden, om hem de vrijheid, die hij zich met de opdracht veroorloofd heeft, niet euvel te duiden. Noblesse oblige, zal hij gedacht hebben.

't Insgelijks van den uitgever afkomstige voorbericht maakt een soortgelijken indruk, als de bombastische uitnoodigingen, om een kermistent binnen te treden, op ons maken. Men oordeele wederom, naar de volgende aanspraak tot den lezer: ‘Approuvez mon dessein (Amy lecteur) et lisez avec attention ce beau Traitté, en vous des embarrassant de tous les prejugez qui pouroyent vous envelopper l'Esprit, et vous détourner du dessein de vouloir penetrer a fonds dans la nature de ces Insectes; ou vous rencontrerez des merveilles qui jamais ont été découvertes, et des veritez puissamment établies par nôtre Swammerdam; sur le pied des qu'elles vous vous sentirez peut-être aiguillonné d'un désir puissant a vouloir penetrer a son imitation dans les choses qui vous ont été cachées jusqu' aujourd'hui afin d'en recueillir une satisfaction singuliere pour recompence de tous vos soins et travaux que vous y aurez employé.’

Eerst in 1685 werd een Latijnsche vertaling van 't oorspronkelijke werk bezorgd door Henninius, en deze werd 8 jaren later herdrukt.

Gelijk ik reeds vroeger mededeelde, werden de gezamenlijke geschriften van Swammerdam, behalve de medische, in 1737 door Boerhaave uitgegeven onder den naam van ‘Bijbel der Natuure’. 't Heeft den verdienstelijken hoogleeraar in de geneeskunde aan de Leidsche Hoogeschool echter vrij wat moeite gekost, om hiertoe te komen.

Swammerdam's handschriften namelijk berustten gedurende zijn laatste levensjaren bij zekeren Wingendorp, die op zich genomen had, zijn verhandelingen over de kapellen en bijen in 't Latijn te vertalen. Deze Wingendorp, die met vertaalwerk op sobere wijze den kost verdiende, was van een niet zeer eerlijk karakter. Althans, toen Thévenot kort na den dood van Swammerdam moeite deed, om ze in handen te krijgen, daar ze hem bij legaat vermaakt waren, wilde Wingendorp ze niet afstaan, en eerst na een langdurig pleitgeding werden ze aan den Hoogleeraar Burcher de Volder te Leiden, als procuratiehouder van Thévenot, ter hand gesteld. Thévenot nu had het legaat aanvaard onder de verplichting van Swammerdam's geschriften uit te geven, doch door mij onbekende redenen voldeed hij daaraan niet. In 1692 overleed Thévenot, en nu werden de manuscripten 't eigendom van Joubert, hofschilder van Lodewijk XIV. Eerst na den dood van Joubert kwamen ze in betere handen, want ze werden in publieke veiling voor slechts 50 Fransche kronen verkocht aan den beroemden Franschen anatoom Joseph Guichard Duverney. Deze bestudeerde ze met den grootsten ijver, en vatte zelfs 't plan op, ze uit te geven; doch ook thans kwam daarvan niets.

Gelukkiglijk wist Boerhaave door bemiddeling van een zijner vrienden de zekerheid te verkrijgen, dat Duverney de gelukkige bezitter van Swammerdam's manuscripten was, en 't gelukte hem zelfs, eenige daarbij behoorende teekeningen machtig te worden. Hij wist het eindelijk zoover te brengen, dat Duverney hem in 1727 alles afstond

voor de som van 1500 Fransche guldens, voorwaar geen geringe som in vergelijking met hetgeen de geschriften vroeger hadden opgebracht. Zoo kwam 't dan eindelijk, dat in 1737 de ‘Bijbel der Natuure’ in 't licht kon worden gegeven, en we kunnen Boerhaave bijna niet erkentelijk genoeg zijn, dat hij moeite noch kosten gespaard heeft, om 't kostbaar kleinood, dat anders misschien op den langen duur in den vreemde verloren zou zijn geraakt, weer op den vaderlandschen bodem over te brengen.

De ‘Bijbel der Natuure’ bestaat uit twee folianten, welke te zamen honderden bladzijden bevatten, en is versierd met uitstekende afbeeldingen, waarvan de origineele, door Swammerdam zelven vervaardigde teekeningen in de bibliotheek der Leidsche hoogeschool te vinden zijn.

Groot waren de verdiensten van Swammerdam met betrekking tot de insecten, en vooral over de gedaantewisseling dezer dieren werd door hem 't helderste licht verspreid. Men had daaromtrent in die dagen zulke zonderlinge denkbeelden, dat onder anderen de reeds vroeger door mij genoemde Goedaert verhaalde, dat bij den overgang van een rups tot een vlinder datgene, wat voor de eerste de buik was, bij den laatste de rug wordt, waarmede dan tevens een verplaatsing der pooten gepaard ging.

Mouffetus had zelfs beweerd, dat de kop van de zijderups bij den overgang tot pop veranderde in den staart van den vlinder, en in de pop was volgens hem noch een mond, noch iets, dat op ledematen geleek, aanwezig! Zelfs werden die poppen, waarbij men de deelen van 't volmaakte insect niet zonder ontleding, waaraan men trouwens ook niet dacht, kon waarnemen, voor volmaakte eieren gehouden, en de herinnering aan dat bijgeloof vinden we nog in de benaming ‘miereneieren’, zooals men de poppen der mieren tegenwoordig nog noemt.

Swammerdam gelukte het, duidelijk te bewijzen, dat in elke pop de vormen van 't volmaakte insect reeds zichtbaar zijn; op onwedersprekelijke wijze toonde hij ook aan, dat in de larve, zooals b.v. een rups, ook de pop reeds besloten is. Van eene eigenlijke ‘gedaanteaflegging’, waarbij zelfs dood en opstanding werden te hulp geroepen, kon van nu af geen sprake meer zijn.

Bij 't bestudeeren der mieren kwam hij reeds tot de ontdekking, dat er in een mierenmaatschappij individuen bestaan, die enkel bestemd zijn, om te arbeiden en de jongen te verzorgen, alsmede, dat deze arbeiders noch van 't manlijk, noch van 't vrouwelijk geslacht zijn.

Nauwelijks kan men zich in onze dagen voorstellen, hoe 't mogelijk is geweest, dat hij, met de gebrekkige hulpmiddelen van den tijd, waarin hij leefde, al die fijnere bijzonderheden in den bouw van kleine dieren opspoorde, vooral ook met betrekking tot het darmkanaal, 't ademhalingsstelsel en 't zenuwsysteem. Geen enkel geleerde van dien tijd, Malpighi en Redi niet uitgezonderd, kon hem daarin evenaren,

en geen wonder dan ook, dat Swammerdam's naam zoo dikwijls voorkomt in elk wetenschappelijk werk, dat over insecten handelt.

De uitvoerigste verhandeling, welke wij aan Swammerdam te danken hebben, is de ‘Verhandeling van de Bijen, of Naukeurige Beschrijving van den Oorsprong, Voortteeling, Geslagt, Huishouding, Werken en Nuttigheid der Bijen’. Deze beslaat 183 bladzijden.

Men kan zich niet genoeg verbazen over de verregaande onkunde, waarin men sedert de vroegste tijden verkeerd had aangaande den waren aard en de levenswijze van een insect, dat reeds sinds tal van eeuwen door den mensch tot eigen voordeel was gekweekt, en wanneer de werken der schrijvers het niet zonneklaar bewezen, dan zou men voorwaar moeite hebben te gelooven, dat men onder anderen de bijenkoningin ettelijke eeuwen lang voor een manlijk dier gehouden en onder den naam van koning beschreven heeft als een roi fainéant, een waren Sardanapalus, die, zonder iets in 't belang van de republiek te verrichten, op kosten van deze een aangenaam en weelderig leven leidde. Gelijk ik reeds vroeger mededeelde, was onze landgenoot Cluyt de eerste, die door eigen waarnemingen bewees, dat de zoogenaamde koning een vrouwelijk wezen is, welks voorname bezigheid bestaat in 't leggen van eieren. Swammerdam blijkt bij 't schrijven zijner verhandeling ook van 't boekje van Cluyt gebruik te hebben gemaakt; doch zeker is het, dat niemand vóór hem van de bijen zulk een grondige studie had gemaakt, en dat alle latere schrijvers, zooals Maraldi, Réaumur, Needham, Latreille, Kirby, Huber en anderen, met de door hem verkregen resultaten hun voordeel hebben gedaan. 't Moge waar zijn, dat hij enkele dwalingen begaan heeft, onder anderen daar, waar hij de monddeelen der bij beschrijft, toch blijft zijn verhandeling een arbeid, waarop elk rechtgeaard Nederlander met nationalen trots kan wijzen.

Swammerdam zag zeer juist, dat de bijen, welke door vroegere schrijvers fuci of broedbijen genoemd werden, niets anders zijn dan hommels of manlijke bijen; terwijl hij die individuen, welke de cellen bouwen en zich met het aanbrengen van 't voedsel voor de larven belasten, terecht werkbijen noemde. Hij wist ook reeds, dat de werkbijen onvolkomen wijfjes zijn. De uitwendige kenmerken, waardoor de koningin, de werkbijen en de hommels van elkander te onderscheiden zijn, werden duidelijk door hem opgegeven; hij maakte ook reeds de opmerking, dat het achterste paar pooten bij de werkbijen veel breeder is, dan de twee andere paren zijn, en dat zulks in verband staat met de inzameling van 't stuifmeel. De gedaantewisseling der bijen werd met de grootste zorgvuldigheid door hem waargenomen, beschreven en afgebeeld, waarbij hij tevens tot in de fijnste bijzonderheden acht gaf op de langzame veranderingen, welke de inwendige, zoowel als de uitwendige lichaamsdeelen ondergaan bij den overgang van larve tot pop, van pop tot volmaakt insect.

Bijna elke bladzijde verraadt den meester; telkens verbaast men zich, dat Swammerdam heeft weten door te dringen in geheimen, aan wier opheldering niemand vóór hem zich gewaagd had, en die waarschijnlijk zonder zijn tusschenkomst nog lang onopgelost zouden zijn gebleven. Wat de anatomische bijzonderheden betreft, moge hij in sommige opzichten gedwaald hebben, hiertegenover staat, dat er veel in deze verhandeling voorkomt, dat zeer juist beschreven is. Vooral de beschrijving van de samengestelde oogen, van 't ademhalings- en zenuwstelsel, van 't ruggevat of hart, en van de vrouwelijke generatieorganen getuigen van zijn reusachtig talent. De afbeeldingen b.v. van de vrouwelijke generatieorganen werden gecopieerd door Réaumur in zijn beroemde ‘Mémoires pour servir à l'histoire des Insectes’.

Van de kaasvlieg, waarvan Redi bewezen had, dat ze niet door verrotting ontstaat, maar uit het ei van een vlieg voortkomt, maakte hij 't eerst zulk een uitvoerige en doorwrochte studie, dat nog in onze eeuw algemeen naar deze verhandeling verwezen wordt. Vooral in deze monographie bestrijdt hij met al de kracht, die in hem is, 't geloof aan 't ontstaan van dieren uit rottende stoffen: ‘Synde het alleen onse domheid en onweetendheid, dewelke door een voorbaarig oordeel de kunstwerken der Natuur aan de verrotting toegeschreven heeft. En daar op hebben de wyse en gemeene lieden gerust geslapen, sonder te denken, dat haar luyheid en vooroordeel in het nalaaten van de werken Gods te ondersoeken, alleen de oorsaake van haar algemeene dwalingen syn geworden, waardoor de waarheid verborgen en versegelt is geworden.’

Verontwaardigd en in 't vuur zijner overtuiging zegt hij iets verder: ‘Maar dat gemeene beestagtige gevoelen, van dat de Dieren uyt de verrotting selfs souden gebooren worden, en casueel aangroeijen, dat is reedenloos en atheïstisch, en sonder de minste schaduw van ervarentheid of waarheid’, enz.

't Uitkomen van de kapel nam Swammerdam met zulk een scherpzinnigheid waar, dat de hierop betrekking hebbende beschrijving, indien men slechts enkele benamingen, in overeenstemming met de uitkomsten van latere wetenschappelijke onderzoekingen, verandert, nog geheel en al past in 't kader van onzen tijd. Hij zag bijvoorbeeld, hoe 't bloed uit het ruggevat, hetwelk de plaats van 't hart vervult, en de lucht uit de tracheeën of luchtbuizen naar de snel aangroeiende vleugels werden geperst, en hoe ten gevolge daarvan 't popomhulsel regelmatige spleten verkreeg, waardoor de kapel zich langzamerhand heenworstelde. In 't afgelegde omhulsel toonde hij zelfs eenige witte draden aan, ‘de afgestroopte longpijpen (luchtbuizen), dewelke voor het alder laatste nog eens haar huyt afleggen’.

Ook bij een soort van tor was 't hem reeds gelukt, aan te toonen, dat, wanneer de larve vervelt, ook een gedeelte van 't darmkanaal en zelfs de tracheeën aan de vervelling deelnemen.

Bij de zijderups ontdekte hij zelfs een gedeelte van 't zenuwstelsel, dat voor den scherpen blik van Malpighi verborgen was gebleven.

Over de verhandeling van 't haft zal ik later spreken, omdat de uitgave daarvan in nauw verband staat met Swammerdam's levensgeschiedenis.

Ook verschillende soorten van slakken werden door hem onderzocht, en vooral zijn verhandeling over de wijngaardslak wordt nog steeds voor een meesterstuk van ontleedkunde gehouden. De fijnste bijzonderheden omtrent het maaksel van dit weekdier komen hierin voor, zooals een beschrijving van de op de voelhorens geplaatste oogen, waarin hij zelfs de vochten en de kristallen aantoonde, van 't zenuw- en spierstelsel, van den voet, waarmede 't dier zich voortbeweegt, van 't darmkanaal, van de groote, in de schelp verborgene lever, van 't hart en de groote bloedvaten, van de slijmkliertjes, van de voortplantingsorganen, enz. De Fransche anatoom Duverney, die, gelijk we straks zagen, Swammerdam's handschriften een tijd lang in eigendom bezat, was zoo verrukt door al 't schoone, dat hij in deze monographie vond, dat hij nog in hoogen ouderdom, op de knieën liggende, de levenswijze der slakken ging bestudeeren. Duidelijk komt in deze verhandeling uit, dat Swammerdam niet veel gewicht hechtte aan de benaming van bloedelooze dieren. Immers, hij wijst er uitdrukkelijk op, dat de roode kleur niet aan alle bloed eigen behoeft te zijn; dat men zelfs bij den mensch somtijds wel ‘wit bloed’ (witte bloedlichaampjes) heeft waargenomen, en dat er vele dieren zijn, die, evenals de slak, witachtig bloed bezitten. Dat de slakken van tweeërlei geslacht zijn, werd ook door hem bewezen, en de paring werd nauwkeurig door hem waargenomen, beschreven en afgebeeld. Zelfs gelukte het hem, bij sommige waterslakken aan te toonen, dat het beginsel van de schelp reeds in 't ei aanwezig is, en ook de vorming en de groei der schelp werden op meesterlijke wijze door hem geschetst. Wie duizelt niet van verbazing over een zoo reusachtig talent?

Om kort te gaan: Swammerdam zou zich reeds dan een onvergankelijke eerezuil hebben gesticht in 't geheugen der nakomelingschap, wanneer hij niets anders geschreven had dan zijn verhandeling over de wijngaardslak; want moeilijk is het, één werk uit dien tijd op te noemen, dat hiermede op ééne lijn kan worden geplaatst. Met recht heeft dan ook later de groote Cuvier herhaaldelijk zijn lof verkondigd, en met het meeste recht kan men Swammerdam den voorganger van dezen hervormer der dierkunde noemen in 't grondig onderzoeken van de anatomie der weekdieren. De wetenschap moge sedert dien tijd met reuzenschreden vooruitgegaan zijn, op Swammerdam's arbeid, beschouwd in 't licht der 17de eeuw, kan nog steeds worden gewezen als op een monument van oud-vaderlandsche geleerdheid.

Vatten we thans den draad der levensgeschiedenis van Swammerdam weder op.

Zijn vader was niet zeer ingenomen met de lievelingsstudie van zijn zoon en had sinds lang met leede oogen aangezien, dat hij, in weerwil van de bevoegdheid, welke hij had, om de geneeskundige praktijk uit te oefenen, zich enkel op 't bestudeeren der dieren toelegde. De oude Swammerdam was een van die echt practische menschen, een van die echte materialisten, waaraan ook de tegenwoordige eeuw zoo rijk is, en die bij alles vragen: ‘Hoeveel geld is daaruit te slaan?’ Een zoon, die reeds de dertig gepasseerd was, nog den kost te moeten geven, en hem bovendien van tijd tot tijd nog geld te moeten geven tot het aankoopen van zeldzame dieren, uit Oost en West afkomstig, tot aanvulling van zijn kabinet, dat was te veel gevergd.

Aanvankelijk gelukte het den zoon, zijn vader tevreden te stellen met de verzekering, dat hij weldra met zijn arbeid over de ‘bloedeloose Dierkens’, waarvan, gelijk we zagen, alleen 't eerste deel uitgegeven was, gereed zou zijn, en zich dan met allen ijver op de praktijk zou toeleggen. 't Bleef evenwel bij beloften en verzekeringen. 't Gevolg daarvan was, dat de verhouding tusschen Swammerdam en zijn vader hoe langer zoo meer gespannen werd. Eerst toen zijn vader begon te dreigen, dat hij de handen geheel van hem zou aftrekken, indien hij zijn liefhebberijen niet naliet en zich met ijver op de geneeskundige praktijk ging toeleggen, besloot hij, voor de overmacht bukkende, diens zin te doen. Doch 't duurde slechts kort, toen hij door ziekte genoodzaakt werd, de praktijk te laten varen, en op 't land eenige rust en verademing te zoeken. Daar leefde hij spoedig weer geheel en al voor zijn ‘bloedeloose Dierkens’; daar ook onderhield hij een geregelde briefwisseling met Thévenot. In zijn correspondentie kon hij niet nalaten, telkens te klagen over de slechte verhouding, waarin hij tot zijn vader stond, en over den dwang, dien deze tegen hem uitoefende. 't Gevolg daarvan was, dat zijn edele beschermer hem herhaalde malen dringend uitnoodigde, andermaal tot hem in Frankrijk te komen. De oude Swammerdam echter weigerde zijn zoon de vergunning daartoe, en deze schijnt zich niet ernstig daartegen verzet te hebben; althans wij lezen, dat hij, om zijn vader genoegen te doen, diens rijk kunstkabinet in orde ging brengen.

Inmiddels was hij in kennis gekomen met de geschriften van een dame, die zulk een overweldigenden invloed op zijn volgend leven uitoefende, dat ik het niet van belang ontbloot acht, mijn lezers met haar in kennis te brengen.

(*Slot volgt.*)

Brielle, Nov. 1879.

Dr. R. SINIA.

De weervoorspellingen van vroegeren en lateren tijd.

Onder de wetenschappen, die in de laatste jaren zeer op den voorgrond treden, behoort de meteorologie. In allen deele verdient zij de aandacht van ieder, die op onze breedte woont en dus met ons deelt in eene zeer afwisselende weersgesteldheid.

In het kort willen wij het een en ander over het vroegere en hedendaagsche standpunt der weervoorspelling mededeelen.

De kunst, om vooruit te zeggen, welk weder te wachten is, is zeer oud, maar het is slechts sedert kort, dat deze profetieën op deugdelijke gronden konden plaats hebben, en wie zal nog de jaren tellen, vóórdat alle wetten opgespoord en den mensch dienstbaar gemaakt zijn? Toch twijfelen wij niet aan de groote en schoone toekomst, die hier voor ons is weggelegd, vooral wanneer wij de reeds verkregen uitkomsten vergelijken met den korten tijd, die er verloopen is, sedert de meteorologie zich den rang van wetenschap verworven heeft.

Tot de eerste sporen van weervoorspelling, die voor ons bewaard gebleven zijn, belmoren de profetieën, die op de steenen tafelen der koninklijke bibliotheek te Ninivé voorkomen. Hare ontcijfering, die eerst in de laatste jaren heeft plaats gehad, heeft talrijke bewijzen opgeleverd, dat aan de sterrenkundigen, die door den staat bezoldigd werden, o.a. opgedragen was, ‘om uit de studie der sterren het weder voor de verschillende provinciën af te leiden’. Om een denkbeeld van de profetieën uit dien tijd te geven, zullen wij den inhoud van een dezer tafelen mededeelen: ‘Wanneer de maan den 1sten en 28sten van de maand hetzelfde voorkomen heeft, dan is dit een slecht voorteeken voor Syrië, en heeft dit op den 1sten en 27sten plaats, voor het land Elam. Wanneer Mars in de maand Ulul goed zichtbaar is, dan zal de oogst goed zijn en het hart van den landman verheugd worden. Wordt de maan in hare verschillende gestalten door wolken bedekt, dan komen er overstroomingen’, enz.

Dit enkele voorbeeld zal voldoende zijn, om het karakter en de waarde van deze voorspellingen te doen kennen. Toch hebben de bijgeloovige weerkundige beschouwingen der Chaldeërs, over Klein-Azië en Rome verspreid, grooten invloed uitgeoefend en ontdekken wij er nu nog de sporen van.

De geleerden der oudheid waren geheel verstrikt in de Chaldeesche inzichten. Een Virgilius herhaalt in zijn gedicht over den landbouw grootendeels de voorspellingen, die de Macedonische arts Aratos eenige honderden jaren vóór hem in een astronomisch gedicht uitgesproken had; terwijl Aratos weer zijne wijsheid putte uit de werken van

Eudoxos van Knidos, die in de 4de eeuw vóór Christus leefde, en o.a. over de beweging en den invloed van het gesternte schreef.

De vader der wetenschappelijke astronomie, Ptolemaeus, die in het midden der 2de eeuw te Alexandrië leefde, en van wien werken over astronomie, geographie en astrologie voor ons bewaard gebleven zijn, beschreef o.a. den invloed der sterren op droogte en vochtigheid; hoe enkele sterren den toestand van het weder beheerschten; hoe men uit het voorkomen der zon het weder voorspellen kon, enz. Zijne denkbeelden hebben zich bijna onveranderd staande gehouden, zoolang men geloofde aan den invloed van den sterrenhemel op het weder.

Nog in de 16de en in de eerste helft van de 17de eeuw geloofde men aan het verband tusschen den sterrenhemel en het weder. Bovenal heeft het denkbeeld, dat de groepeering der sterren tijdens de geboorte van een mensch grooten invloed op diens levensloop zou uitoefenen, zich lang staande gehouden. Hoe menig onrustig gemoed, dat voor een groote, maar donkere toekomst stond, heeft zich tot den sterrenwichelaar gewend, om den sluier op te heffen!

Treffend en dien tijd kenschetsend is het tooneel tusschen den machtigen Hertog en den sterrenwichelaar Seni, dat Schiller ons in zijn ‘Wallenstein's Tod’ schildert. Is Schiller's teekening ook soms wat te schel van kleuren, de historie heeft voor ons bewaard, dat De Richelieu den astroloog Baptiste Morin dikwijls consulteerde, en dat later de Kardinaal Mazarini hem een jaargeld tot zijn dood toe uitkeerde.

De naam van den sterrenwichelaar Nostradamus, die met groote onderscheiding aan het hof van Katharina de Medici behandeld en later lijfarts van Karel IX werd, heeft tot op den huidigen dag eene zekere vermaardheid en heeft dikwijls dienst gedaan als aanbeveling van almanakken, die de toekomst voorspelden. Goethe in zijn ‘Faust’ en Béranger in een van zijne gedichten hebben zijn naam als ziener vereeuwigd.

Maar niet alleen machtige en bijgeloovige menschen hielden aan de astrologie vast; zelfs groote geesten op het gebied der astronomie, op wier werken wij tegenwoordig nog met bewondering staren, lieten zich in de strikken van het bijgeloof vangen. Tycho de Brahe en de nog grootere Keppler hebben hunne almanakken gevuld met de invloeden, die de koude en vochtige Saturnus, de warme en droge Jupiter, de heete Mars, de vroolijke Venus en de nevelachtige Mercurius op het weder en de gewichtige gebeurtenissen in Kerk en Staat zouden uitoefenen.

Bij het noemen van Keppler's naam onder de astrologen gebieden de rechtvaardigheid en de roem, aan zijn naam verbonden, van hem te getuigen, dat hij zijne voorspellingen slechts als broodwinning beschouwde en haar volstrekt geen waarde toekende.

Uit de geschriften, die uit de 16de eeuw tot ons gekomen zijn, leeren wij de eigenschappen kennen, die men aan de sterren toeschreef.

Bij de voorspellingen werd aan het planetenstelsel volgens Ptolemaeus vastgehouden. Zooals bekend is, stelt het de aarde voor in het midden van 11 holle, bolvormige schalen, die, op verschillende afstanden van haar middelpunt, elkaar omsluiten. In deze bolvormige schalen, die men uit kristal gewrocht waande, zijn de hemellichamen geplaatst en wel in de eerste de maan, en in de volgende Mercurius, Venus, de zon, Mars, Jupiter en Saturnus, in de achtste al de vaste sterren, terwijl de drie overigen dienst moesten doen, om eenige andere verschijnselen te verklaren. De zeven planeten heerschten achtereenvolgens en wisselden elkaar om het uur af. Zooals wij boven reeds opmerkten, kende men aan elke planeet bepaalde eigenschappen toe, die echter voor verhooging of vermindering vatbaar waren, naarmate van het teeken, waarin zij stonden. Aan het sterrenbeeld van den Waterman verbond men regen, aan Sirius verhooging van temperatuur, enz.

De kometen werden als voorboden van naderend onheil beschouwd; traden zij op, dan waren oorlog, pest en andere verschrikkingen te wachten. Reeds Cicero, Plinius, enz. waren dit laatste gevoelen toegedaan, en Milton boekte het in zijn ‘Paradise lost’. Nog heerscht dit denkbeeld onder het volk; zelfs trad in 1829 een arts, Forster, in Engeland op, die beweerde, dat het verschijnen van kometen in verband stond met het uitbreken van epidemieën.

Tal van almanakken, voorzien van weervoorspellingen, werden in den handel gebracht en vonden gereeden aftrek. De beroemde ‘Hundertjähriger Kalender’, die in Duitschland het eerst in 1701 het licht zag, werd oorspronkelijk altijd voor zeven jaren nieuw bewerkt en berustte grootendeels op de jaarlijksche troonsverwisseling der zeven planeten. Tegenwoordig spreekt deze almanak niet meer zoo boud als vroeger; herhaaldelijk herinnert hij den lezer, dat zijne voorspellingen berusten op onderstellingen, die hare waarde verloren hebben, en toch prijkt het titelblad met: ‘Ehemals verfasst von Dr. Moritz Knauer Abt, Neue, durchaus verbesserte und vermehrte Ausgabe’.

Stouter is de taal van den Franschen almanak, die onder den titel van: ‘Le triple Almanach Mathieu (de la Drôme) indicateur du temps pour 18..., indispensable à tout le monde, rédigé par les sommités scientifiques et littéraires, orné de vignettes par les premiers artistes’, uitkomt en grooten aftrek vindt. Dit boek is in drie afdeelingen gesplitst; de eerste bevat den gewonen almanak, de tweede de voorspellingen van het weder en de derde opstellen van verschillenden aard. De tweede afdeeling is voor ons van belang; zij bevat o.a. eene opgave van gevaarlijke perioden voor de scheepvaart, soms met vermelding der havens; een overzicht van het karakter van het jaar en van de jaargetijden; eene opgave van tijden, dat de rivieren hoog

zullen zijn en overstroomingen te wachten zijn, enz. Om toch vooral koopers te vinden, wordt ten slotte een overzicht gegeven van de vroeger voorspelde feiten en in hoeverre zij uitgekomen zijn, om eindelijk de onverschilligheid van het Fransche gouvernement tegenover dit belangrijke werk te laken. De rubriek voorspelde en uitgekomen feiten is reeds voldoende, om de geloofwaardigheid van dezen almanak tot nul te reduceeren. Op welke grondslagen de voorspellingen berusten, is niet bekend.

Tevergeefs poogden Bebel en Rabelais reeds voor meer dan 300 jaren de profetieën van den almanak in een belachelijk daglicht te plaatsen, door met nadruk en waardigheid te verklaren, dat in het aanstaande jaar vele menschen aan geldgebrek en anderen aan ziekten zouden lijden, terwijl voor het overige de oude zon en maan zouden schijnen en de winter verkoudheid en de zomer zweet zouden veroorzaken.

Naarmate het stelsel van Copernicus ingang vond, verloren de vroegere weervoorspellingen, althans voor de beschaafden, hare waarde, omdat haar fondament hiermede verzonk.

Volgens het stelsel van Copernicus was de zon het middelpunt en beschreven de planeten om haar uitmiddelpuntige kringen. De meening, dat de sterren op de aardsche zaken invloed zouden uitoefenen, werd zeer verzwakt.

Toch traden nog kampioenen voor den invloed der sterren op het weder op. Onder hen bekleedde de Hoogleeraar Pfaff, die in 1835 te Erlangen stierf, eene eerste plaats. Hij geloofde nog aan eene zekere sympathie tusschen de sterren en de aarde, maar wierp het denkbeeld van verband tusschen de sterren en het noodlot der menschen ver van zich. Door zijne ‘Astrologie’, in 1816 uitgegeven, en zijn zakboek voor 1822 en 1823 zocht hij zijne denkbeelden te verspreiden. In lateren tijd trad de ‘Rechnungsrath’ Schneider uit Berlijn in het strijdperk en beweerde, op grond van zijne astrometeorologische studiën, voor elken dag twee jaren te voren de temperatuur, enz. te kunnen berekenen.

Zijne stem vond echter geen weerklank meer: de dageraad van eene nieuwe periode was te schitterend aangebroken.

Met de astrometeorologie is thans voorgoed gebroken, wanneer men het vraagstuk van de invloeden van maan en zon op de weersgesteldheid uitzondert.

De groote invloed van de maan op het weder is een onuitroeibaar overblijfsel uit den Chaldeeschen tijd. Uit hare kleur, haren glans, hare schijngestalten, enz. leidde men vroeger besluiten af voor het naderende weder. Doch ook heden ten dage is de leer verspreid, dat alle 19 jaren, wanneer de schijngestalten weer op dezelfde data vallen, hetzelfde weder in dezelfde volgorde terugkomt; zoo zou dus b.v. het weder van 1880 hetzelfde verloop moeten hebben als dat van 1861.

Deze onderstelling maakte mede den grondslag uit, waarop Prof. Stieffel te Karlsruhe zijne weerprofetieën deed, die hij in 1844-1849 in het tijdschrift ‘Zeus, Monatsblatt der künftigen vermuthlichen Witterungen’ uitgaf.

Op denzelfden grondslag steunende, gaf Raspail, die in 1878 stierf, in Frankrijk zijn ‘Almanach et calendrier météorologique’ uit. De nieuwere meteorologie heeft bijna geheel met het geloof aan den invloed van de maan op het weder gebroken. Zelfs het vermoeden, dat zij op den dampkring een soortgelijken invloed als op het water zou uitoefenen, is, trots de zorgvuldigste waarnemingen met den barometer, niet voldoende bewezen. Bestaat het feit, dan wordt er een nauwelijks merkbare druk door teweeggebracht.

Omtrent den invloed van de maan op de temperatuur is bewezen, dat zij tijdens de volle maan iets hooger is dan bij de nieuwe maan, maar het verschil bedraagt voor Nederland slechts 1/10 graad en is voor andere landen ook zóó gering, dat alleen eene vergelijking van meer dan honderd jaren het feit doet uitkomen.

Deze resultaten komen weinig met het volksgeloof overeen. Hoe dikwijls vestigt menigeen bij slecht weder al zijne verwachtingen op de aanstaande verandering van de maan, omdat, zooals men zegt, ‘maansverandering ook weersverandering teweegbrengt’. En toch zouden de schijngestalten der maan, wat het weder betreft, onopgemerkt voor ons voorbijgaan, indien niet de almanakken er ons mede in kennis stelden.

De Fransche sterrenkundige Faye heeft onlangs, als het ware in wanhoop, alle onderwijzers uitgenoodigd, om hem behulpzaam te zijn in het bestrijden van dit volksgeloof, door de scholieren dikwijls te laten zeggen en schrijven: ‘Il n'est pas vrai que la nouvelle lune change le temps, que la pleine lune mange les nuages’, etc.

Met het oog op de zon moeten wij aanstippen, dat men reeds in de vorige eeuw meende op te merken, dat het tijdperk van maximum vlekken op de zon samenviel met groote koude, misgewas, hooge graanprijzen, hongersnood, enz., maar nauwkeuriger onderzoekingen van Herschel, den oudere, bewezen het tegendeel, en thans houden de Engelsche weerkundigen zich bezig met de vraag ‘of niet de afwezigheid van vlekken op de zon de oorzaak is van den grooten Indochineeschen hongersnood’.

In den laatsten tijd heeft de Oostenrijksche natuuronderzoeker Falb weder de aandacht gevestigd op de aantrekkingskracht van zon en maan op onzen dampkring, om daaruit het toekomstig weder af te leiden. Wij spraken reeds boven met een enkel woord over de mogelijkheid van eb en vloed in den dampkring. Tijdens het eerste en laatste kwartier werken zon en maan tegen elkaar in, maar tijdens volle en nieuwe maan werken zij in dezelfde richting, en zou er een atmosferische springvloed kunnen ontstaan. Vooral zouden zij krachtig

samenwerken, wanneer gelijktijdig een zon- of maansverduistering plaats heeft en wanneer de maan juist in de grootste nabijheid van de aarde is. In geval vier of vijf van deze factoren samenwerken, hetgeen vooraf te berekenen is, dan zouden niet alleen een keizersvloed, maar ook hevige stormen ontstaan; terwijl de vermindering van luchtdruk aan de eene zijde de dampen uit het binnenste der aarde gelegenheid zou geven, om te ontsnappen. Duisternis, orkanen, onweder, aardbevingen en overstroomingen - in één woord alle verschrikkingen der natuur zouden dan te wachten zijn. Op deze gronden heeft Falb reeds vele voorspellingen gedaan, die ook gedeeltelijk zijn uitgekomen. De mannen der meteorologie heeft hij echter niet voor zijne theorie kunnen winnen.

Alvorens over te gaan tot het tegenwoordige standpunt der weervoorspelling, willen wij met een enkel woord vermelden, dat velen aan sommige dieren een voorgevoel van het aanstaande weer toeschrijven.

Bekend is het, dat de groote Newton op eene wandeling door een schaapherder gewaarschuwd werd voor een regenbui. De gegeven raad, om huiswaarts te keeren, werd door den geleerde in den wind geslagen; toch begon het spoedig zóó hevig te regenen, dat hij doornat tehuis kwam. Vooraf had hij den herder opgezocht. Bij dien man dacht hij misschien een zeer geleerde verklaring van zijne voorspelling te hooren, doch hij werd hierin bedrogen, want de herder wees hem een bok en zeide: ‘Wanneer die met den rug naar den wind gaat staan, dan is het mis.’

De spinnen kregen als weerprofeten vooral grooten naam, toen Quatremère-Disjonval, op grond van zijne waarneming van spinnen, aan Pichegru de strenge vorst van 1794 voorspelde, die de rivieren bevloerde en tot de verovering onzer republiek medewerkte.

Wij zouden hier nog menig voorbeeld van uitgekomen voorspellingen kunnen bijvoegen, maar toch gelooven wij, dat deze gave der profetie niet een eigenschap is van zekere soort van dieren. Wat de bok van bovengenoemden herder deed, doen niet alle bokken. Zelfs de aandachtige waarnemer van den groenen waterkikvorsch zal zich dikwijls in zijne voorspellingen bedrogen vinden. Het zal hiermede als met sommige menschen gesteld zijn, die door het eene of andere ongeluk aan arm of been, enz. de naderende weersverandering kort te voren maar al te zeer gevoelen.

De ongestadigheid van het weder is vooral een moeielijk te verklaren factor. Bestond onze aarde uit een gepolijsten of ongepolijsten kogel, geheel uit dezelfde stof samengesteld, zonder bergen, bosschen, woestijnen, zeeën, enz., dan zou het weder ontegenzeggelijk een veel regelmatiger verloop hebben dan nu. Maar de ongelijke vatbaarheid der deelen, om zich aan de zon te verwarmen, de opgenomen warmte uit te stralen, den waterdamp te verdichten en te ontwikkelen, is,

evenals de bergen, enz., eene der oorzaken van afwijkingen in de regelmatige luchtstroomingen en maakt het geheele proces zeer samengesteld. Bedenkt men daarbij, dat slechts eene geringe oorzaak noodig is, om het labiel evenwicht in den dampkring te verbreken en de wervelwinden te doen ontstaan, die verwoestend over het land heentrekken en wier broeinest misschien een door de zon sterk verwarmd rotsachtig eiland of eene brandende stad is, dan zal het duidelijk zijn, dat al deze secundaire oorzaken, die het regelmatig verloop van het weder doorkruisen, onberekenbaar zijn.

In plaats van het te verwachten weder uit de oorzaken jaren te voren te voorspellen, zullen de geleerden zich wel voorloopig moeten bepalen met het op den voet te volgen, slechts 24, hoogstens 48 uren van te voren eene voorspelling te wagen, en tevreden zijn, wanneer zij door geen storingen schipbreuk lijdt.

In de 16de en 17de eeuw kreeg de meteorologie twee instrumenten, die haar, in verband met den hygrometer, regenmeter en vele andere werktuigen, tot den rang van wetenschap zouden verheffen; wij bedoelen den thermometer en den barometer.

Het gebruik van den thermometer is reeds zeer oud; wien het vaderschap toekomt, is onbekend. Buiten elken twijfel maakten reeds de leden van de vereeniging ‘Academia del Cimento’ te Florence, in het midden der 17de eeuw, gebruik van een dergelijk instrument. Deze warmtemeters waren met alcohol gevuld en hadden allen dezelfde verdeeling, die echter op zeer onzekere grondslagen berustte. Zekere pater Raineri uit het klooster ‘delgi Angeli’ te Florence heeft destijds, gedurende 15 jaren, minstens 5maal daags de temperatuur gemeten; zijne waarnemingen zijn voor ons bewaard gebleven, doch eerst in 1828, toen men meerdere van die oude thermometers terugvond, was het mogelijk, zijne uitkomsten met de hedendaagsche te vergelijken. Toen men in de eerste helft van de vorige eeuw algemeen kwik tot vloeistof, en het vries- en kookpunt aannam, verkreeg men een onderling vergelijkbaar instrument.

De bekende proef van Toricelli in 1643 legde den grondslag tot den barometer. Pascal, die den barometer als hoogtemeter deed kennen, meende reeds een zeker verband tusschen luchtdruk en weder gevonden te hebben, dat hij aldus uitdrukte: ‘Gewoonlijk staat het kwik in den barometer bij mooi weder laag, en rijst bij koude of slecht weder.’ Later bleek het, dat de groote geleerde zich vergist had. Boyle deed in 1665 als zijne meening kennen, dat over het algemeen bij mooi weder de barometer hooger stond dan vóór of tijdens den regen, en tevens dat bij oostelijke en noordelijke winden hoogere standen waargenomen werden dan bij westelijke en zuidelijke.

Den grootsten naam als weervoorspeller kreeg de barometer, toen de beroemde Maagdenburgsche burgemeester Otto von Guericke op zekeren dag het poppetje, dat boven de vloeistof van zijn barometer zwom,

plotseling zóó sterk zag dalen, dat hij een storing in den dampkring verwachtte. De door hem voorspelde storm brak ook werkelijk twee uren later over Maagdenburg los. Sedert dien tijd heeft men de barometers van wijzers voorzien, en daar iedereen op onze breedte door de veranderlijkheid van het weder een weinig aan de weerkennis doet, is hij een bijna onmisbaar meubel voor elk huisgezin geworden.

De oplettende waarnemer ondervindt spoedig, dat niet alles, wat de barometer voorspelt, uitkomt, en dat slechts eenigszins bevredigende resultaten te verkrijgen zijn, door zijne bewegingen oplettend te volgen en gelijktijdig het oog te houden op de temperatuur, de richting van den wind, den vochtigheidstoestand van de lucht, het jaargetijde, enz.; m.a.w. instrumenten als hygrometers, regen- en verdampingsmeters, enz. waren noodig, om de hedendaagsche wetenschap op te bouwen.

Alvorens verder te gaan, moeten wij nog een oogenblik stilstaan bij het aflezen van den barometerstand voor meteorologische waarnemingen. Zooals bekend is, zetten alle lichamen door warmte uit; wanneer wij dus den luchtdruk met verschillend verwarmde barometers meten, dan zal die, waarbij het kwikzilver het warmste was, den grootsten druk aangeven, m.a.w.: het onderling vergelijken der barometerstanden is slechts mogelijk, wanneer men ze tot een gemeene temperatuur, waarvoor men die van het vriespunt aanneemt, herleid heeft.

Maar deze correctie is nog niet voldoende; voor het verschil in hoogte tusschen de plaatsen van waarneming moet nog een correctie vóór de onderlinge vergelijking worden aangebracht; men moet daartoe den barometerstand terugbrengen tot een algemeen vergelijkingsvlak, waarvoor men het oppervlak der zee aanneemt.

Jaren lang deden enkele personen en vereenigingen hunne waarnemingen(*), doch een gemeenschappelijk plan van onderzoek, eene algemeene methode werd gemist. De gegevens hadden slechts plaatselijke waarde. In Duitschland werd eerst eenheid in de waarneming voor vele plaatsen gebracht door de ‘Societas meteorologica palatina’ te Mannheim (1782-1792). Toch zou het ondankbaar zijn, namen als Saussure, Cassini, enz. te vergeten; zij droegen mede de steenen aan, waaruit later het gebouw der wetenschap zou opgetrokken worden. Eene vastere organisatie voor deze waarnemingen, in verbinding met die van het aardmagnetisme, hebben wij aan Alexander von Humboldt te danken. In vereeniging met Arago en Leopold von Buch riep hij, in aansluiting bij de met Gauss opgerichte magnetische observatoria, een groot aantal met elkaar in verbinding staande stations in het leven.

De eerste schreden op het gebied der wetenschappelijke meteorologie

(*) Meteorologische waarnemingen hebben in Italië sinds Galileï plaats en worden te Parijs sedert 1666 gedaan.

waren vooral van klimatologischen aard. Eerst moest men door de klimatologie voor een bepaalde streek het gemiddelde verloop van temperatuur, luchtdruk, enz. geleerd hebben, om daarna te komen tot de meteorologie, die zich bezighoudt met den feitelijken toestand en de afwijkingen van den gemiddelden, dus met wat wij gewoonlijk weer of weersgesteldheid noemen.

Vooral komt een woord van hulde aan Dove toe, die reeds in 1837 betoogde, dat de waarnemingen, die men tot nog toe gedaan had, slechts het fondament vormden voor de meteorologie. In 1848 werd hij tot directeur van het twee jaren te voren opgerichte meteorologisch instituut te Berlijn benoemd. Genoemd instituut was verbonden met het bureau voor statistiek, en, hoe zonderling deze vereeniging ook schijne, toch was zij van grooten en goeden invloed op de meteorologie. Dove toch vond er aanleiding in, om deze wetenschap langs den zekersten en besten weg op te bouwen, namelijk langs dien der vergelijkende, geographische statistiek. Door deze vergelijkende statistische methode leerde men vooreerst de verdeeling der warmte over de aarde kennen, en werden het eerst door Dove de Isothermen, lijnen van gelijke maand- of jaarwarmte, op de kaarten aangebracht, terwijl door het invoeren der Isanomalen de meer bestendige onregelmatigheden werden aangegeven.

Tot voor korten tijd hield de wetenschappelijke meteorologie zich enkel bezig met het verzamelen van gegevens omtrent het weder, dat wij gehad hadden; later trad zij, op grond der verzamelde gegevens, waaruit het verloop van het weder kon afgeleid worden, met voorspellingen op, en deze deelen bovenal in onze belangstelling.

Onder de groote verschrikkingen der natuur behoort de wind. Hoe aangenaam en verkwikkend is op een warmen zomerdag het zachte koeltje, dat aan zoo menigeen verademing schenkt; maar hoe grootsch en verschrikkelijk wordt die wind, wanneer hij tot een orkaan aangroeit, die alles met vernieling bedreigt! Zijne woeste vaart in elke richting vooruit te snellen, werd slechts mogelijk, toen het grootste gedeelte der aarde door de telegraaf verbonden was.

De afgevaardigde Romme in de Fransche Constituante somde in 1793 onder de voordeelen, die aan de invoering van de telegraaf van Chappe verbonden waren, op, ‘dat men daardoor de havens en de boeren in kennis kon stellen met naderende stormen’. Kreil in Oostenrijk en Piddington in Engeland gaven in 1842 als hunne meening te kennen, dat slechts door de telegraaf de mogelijkheid ontstaan zou, om de naderende storingen in den dampkring te voorspellen.

In Amerika ging men spoedig tot practische maatregelen over; Franklin had reeds opgemerkt, dat de stormen over het algemeen in de zuidelijke staten ontstonden, en zich over de middelste naar de oostelijke voortbewogen. Daarop betoogde Redfield in 1846 de mogelijkheid, om de Atlantische havens te verwittigen van het naderen van

een storm door middel van de electrische telegraaf, die spoedig het Zuiden en het Noorden der Unie verbinden zou. Op soortgelijke wijze liet Prof. Loomis zich uit. Hunne pogingen werden, zooals wij later zien zullen, tot groot nut der scheepvaart met den gewenschten uitslag bekroond.

In Engeland had J. Bell op eene vergadering van de 'British Association for the Advancement of Science' op het feit gewezen, dat te Londen, een paar uren na de waarnemingen, de uitkomsten van Groot-Brittanje en Europa grootendeels bekend waren, en dat daardoor de mogelijkheid ontstond, om een storm vooraf te voorspellen. Doch de eigenlijke stoot werd in Europa gegeven door den verschrikkelijken storm van 14 November 1854, die het kamp der verbondenen bij Balaclava verwoestte, en vele oorlogsschepen in de Zwarte Zee vernielde. Deze storm was over Europa van het Westen naar het Oosten heengegaan; reeds den 10^{den} en 11^{den} November was hij over Spanje en Frankrijk losgebroken, zoodat men zeggen kon, dat door tijdige waarschuwing veel onheil had voorkomen kunnen worden. Overal, waar de storm was losgebroken, had men eene sterke daling van den barometer opgemerkt en bij het ophouden eene rijzing.

De maarschalk Vaillant, destijds minister van oorlog, richtte daarop tot den directeur van de Parijsche sterrenwacht, Le Verrier, het verzoek, om het verloop van dien storm na te gaan. Le Verrier belastte hiermede Liais. Het belangrijke rapport, dat hij over dit onderwerp uitbracht, bevatte o.a. deze opmerking: bij het regelmatig verloop van dezen storm komt men vanzelf tot de vraag, of het leger en de vloot niet gewaarschuwd hadden kunnen worden, wanneer eene electrische verbinding tusschen Weenen en De Krim bestaan had, en of men niet te Weenen had kunnen voorspellen, dat de storm de Zwarte Zee zou bereiken, uit de wetenschap, dat hij op dit uur aan de Fransche kusten, op een ander uur te Parijs, op weer een ander uur te Munchen, enz. in steeds toenemende vaart was waargenomen.

Om de gewenschte uitkomsten te verkrijgen, was het noodig, dat de plaats, vanwaar de waarschuwingen uitgingen, dagelijks opgaven ontving van een zoo groot mogelijk aantal plaatsen uit verschillende richtingen der aarde.

Le Verrier was een man van groote bekwaamheden en zeldzame energie, zoodat hij reeds tegen het einde van den winter 1854-1855 elken voormiddag van verschillende plaatsen in Frankrijk telegraphische berichten kreeg, omtrent den wind, den stand van den barometer en van den thermometer, en den toestand van het weder. Reeds in de tweede helft van Februari 1855(*) legde hij aan de Parijsche academie kaarten voor, waarop de weersgesteldheid was aangegeven, zooals zij

(*) Reeds in 1854 had Prof. Buys Ballot het vervaardigen van dergelijke kaarten voorgeslagen.

over geheel Frankrijk geweest was; den 19den Februari 1855 bracht hij eene kaart ter tafel, die inlichting gaf over de weersgesteldheid in Frankrijk tusschen 9 en 10 ure 's morgens van dienzelfden dag, en den 26sten Februari 1855 eene voor dien dag ten 8 ure 's morgens.

Eerst bepaalden zich de dagelijks inkomende telegraphische berichten tot Frankrijk, doch spoedig werd ook het buitenland in den kring der waarnemingen opgenomen. Sedert 1 Januari 1858 verscheen elken dag het ‘Bulletin international de l'observatoire de Paris’, waarin de weerkundige berichten, die iederen morgen waren ingekomen, bekend gemaakt werden. In September 1863 heeft men bij het bulletin eene kaart gevoegd. De eerste weerkundige kaarten gaven slechts den luchtdruk en de richting van den wind op eenzelfde tijdstip voor de verschillende punten van waarneming aan, terwijl de punten van gelijke barometerstanden door lijnen (Isobaren) onderling verbonden waren. Behalve deze opgaven bevatte elk bulletin nog o.a. de plaatsen, waar sedert den vorigen dag de barometerstand gedaald was, het vermoedelijk toekomstig weder en andere belangrijke mededeelingen voor de meteorologie, natuurkundige aardrijkskunde en sterrenkunde. Tegenwoordig komen dagelijks twee kaarten uit; de eerste geeft den luchtdruk aan, den wind, den toestand van den hemel en van de zee op elke plaats van waarneming om 7 of 8 uur 's morgens, naarmate van het jaargetijde; de tweede de temperatuur en den sedert den vorigen dag gevallen regen. In het voorjaar van 1878 kreeg de meteorologische afdeeling van de Parijsche sterrenwacht elken voormiddag opgaven uit 29 Fransche en 69 buitenlandsche stations. Deze opgaven omvatten: den barometerstand, de temperatuur, de richting en de kracht van den wind, den toestand van den hemel en voor de kustgewesten tevens den toestand der zee. Zij worden 's morgens - 's zomers ten 7 ure en 's winters ten 8 ure - opgenomen en overgeseind, met opgave van de laagste temperatuur van de morgenuren, en de hoogste temperatuur van den dag te voren.

Sedert 1863 worden de Fransche havens geregeld door de Parijsche sterrenwacht verwittigd van naderende stormen, terwijl tevens in Augustus 1863 de bulletins van de hand van Marié - Davy ‘Probabilités’ behelsden voor den volgenden dag. Deze ‘Probabilités’ gaven profetieën voor bepaalde streken zelfs voor buiten Frankrijk aan, en bevatten opgaven omtrent den wind, den toestand van den hemel en de verdamping. In October 1863 werden echter deze gedétailleerde opgaven gestaakt, zoodat zij tegenwoordig dienaangaande slechts algemeene opgaven behelzen. In 1876 is men begonnen, de berichten zoo mogelijk dienstig te maken aan den landbouw. Deze opgaven bevatten minder de aankondiging van stormen, dan wel van regen, hagel, vorst, overstroomingen, enz.

In vele landen verrezen spoedig observatoria in den geest van het Parijsche. Een der eersten was het meteorologisch instituut te Utrecht

onder onzen beroemden Prof. Buys Ballot, die het eerst van allen (1 Juni 1863) uit Utrecht de Nederlandsche havens kennis gaf van naderende stormen.

In den herfst van 1876 stond dit observatorium in verbinding met 5 binnenlandsche en 12 buitenlandsche stations. Elken morgen worden daar berichten ontvangen omtrent den barometer- en thermometerstand, de richting en de kracht van den wind, den toestand van den hemel en van de zee, waaruit dan besluiten getrokken worden voor de bestaande en toekomstige weersgesteldheid.

Op het oogenblik is er bijna geen groote Nederlandsche courant, die niet eene plaats ingeruimd heeft aan de 'weerkundige waarnemingen', die door Utrecht bekend gemaakt worden.

Het is zeker niet van belang ontbloot, om te zien, welke gevolgtrekkingen wij uit deze weerkundige waarnemingen kunnen maken. Door Prof. Buys Ballot werd reeds in 1857 aangetoond, dat de richting en de kracht van den wind voor eene plaats minder afhangen van de hoogte van den barometerstand, dan wel van de gelijktijdige verschillen tusschen de omliggende plaatsen. Om nu gemakkelijk erover te kunnen oordeelen, is gewoonlijk de afwijking van den gemiddelden stand, 760 mM., aangegeven. Vooral belangrijk zijn deze verschillen ten opzichte van de plaatsen in Nederland opgegeven, omdat hierop de bekende wet van Buys Ballot toepasselijk is, volgens welke een verschil in barometerstand(*) op twee plaatsen een wind ten gevolge zal hebben, die loodrecht staat op de lijn, welke die beide plaatsen verbindt en den laagsten barometerstand aan de linkerzijde heeft. Hoe grooter dit verschil is, des te meer invloed zal het op de richting en de kracht van den wind hebben; terwijl de wind het sterkste zijn zal op de plaatsen, waar de barometer het laagste staat. Juist om het grootste verschil te leeren kennen, zijn de waarnemingsplaatsen zooveel mogelijk in de vier hoeken van ons land gekozen. Vinden wij dus, dat Maastricht 4,6 boven Groningen staat, dan wil dat zeggen, dat de barometer te Maastricht 4,6 mM. hooger staat dan te Groningen, hetgeen Westenwind doet verwachten.

De kracht van den wind is in de eerste plaats afhankelijk van de grootte van het verschil in barometerstand, maar ook van de windrichting; bij even groote verschillen zal een te verwachten Zuiden- of Westenwind heviger zijn, dan een Noorden- of Oostenwind. Maastricht 4,6 boven Groningen waarschuwt dus tegen een storm uit het Westen; terwijl omgekeerd Groningen 4,6 boven Maastricht geen hevigen Oostenwind ten gevolge behoeft te hebben. Wanneer de luchtdruk in het Zuiden van ons vaderland dien van het Noorden 4 mM. of meer overtreft, dan gebeurt het 65maal van de 100, dat de kracht van den wind 25-30 KG. per M^2 bedraagt. In den zomer komt echter in dit geval veel meer regen voor dan sterke wind.

(*) Deze barometerstanden worden niet tot den spiegel der zee herleid.

Ofschoon de verschillen in de eerste plaats de aandacht verdienen, zoo moeten wij toch ook letten op den barometerstand zelf. Is de stand overal hoog, dan is het gevaar minder groot, dan wanneer hij overal laag is. Eindelijk komt nog in aanmerking het verschil van den vorigen dag, daar een verschil, dat op zichzelven geen gevaar aanwijst, bedenkelijk kan worden, wanneer het aanmerkelijk afwijkt van den vorigen dag.

Omtrent het optreden der winden, nadat de barometerstanden ontstaan zijn, vinden wij, dat de winden tusschen het Zuiden en Westen gewoonlijk 1 of 2 dagen na het verschil, de winden uit het Noorden - Westen integendeel dikwijls reeds na eenige uren volgen.

De waarde en het gewicht der besluiten, uit deze waarnemingen te trekken, meenen wij niet beter te kunnen aantoonen, dan door op het feit te wijzen, dat gedurende Februari 1877 - December 1879 52malen een verschil van 4 mM. of meer werd waargenomen, dat op Zuiden- of Westenwind duidde, dat hierop 33malen een storm met een drukking van 30 KG. of meer volgde; terwijl van de overige 19malen de drukking tot bijna 30 KG. steeg. Slechts éénmaal kwam in dien tijd een winddruk van meer dan 30 KG. voor, die niet voorspeld was.

Voor menigeen zal het niet onbelangrijk zijn, te vernemen, op welke wijze de waarschuwing van naderende stormen aan de Nederlandsche havens geschiedt, zoodat wij hieraan een enkel woord willen wijden.

Zooals wij reeds opmerkten, worden de verschillende barometerstanden sedert 1 Juni 1860 uit Utrecht naar de havens geseind. De scheepskapiteins kunnen ze op de in 't openbaar opgestelde zwarte borden lezen, of te weten komen door de havenmeesters. Toen men later in Engeland andere teekens invoerde, heeft men deze ook hier te lande bij de borden gevoegd. In December 1866 zag men echter in Engeland van deze teekens af, waarop Nederland spoedig volgde. Behalve de uitvoerige zwarte borden bezit elke Nederlandsche haven een ‘Aeroklinoskoop’, die door middel van een ver zichtbaren, beweegbaren arm aangeeft, tusschen welke stations(*) verschil in barometerstand is waargenomen.

Ook in Engeland was men reeds vroeg doordrongen van het groote gewicht, dat in de kennis van de gelijktijdige weersgesteldheid over eene groote uitgestrektheid lag, ter wille van het practische nut, dat zij voor de scheepvaart kon afwerpen.

Zooals wij reeds zagen, vestigde men reeds in 1848 de aandacht hierop, doch in 1858 kwam het onderwerp vooral ter sprake bij eene vergadering van de ‘British Association for the Advancement of Science’ te Aberdeen, met het gevolg, dat reeds in Februari 1861 door

(*) Deze stations zijn Groningen, Den Helder, Vlissingen en Maastricht. Dagelijks worden hier ten 8 ure 's morgens en ten 6 ure 's avonds waarnemingen gedaan en naar Utrecht getelegrapheerd, vanwaar men de havens met de verschillen in kennis stelt.

het meteorologisch departement van de ‘Board of Trade’ voor naderende stormen gewaarschuwd werd. De Admiraal Fritzroy heeft zich vooral ten dezen opzichte verdienstelijk gemaakt; na zijn dood werden de waarschuwingen een tijdlang gestaakt, om echter in Maart 1874 met vernieuwden ijver voortgezet te worden. Tot 1874 kwamen slechts 60 pCt. van de voorspelde stormen uit; na 1874 steeg dit getal tot 78,2 pCt. Later belastte zich het ‘Meteorological committee’ met het verzamelen van gegevens van de gelijktijdige weersgesteldheid, die sedert December 1867 gepubliceerd werden. Tegenwoordig is de leiding aan een ‘Meteorological Office’ in Londen toevertrouwd, dat in October 1876 met 29 Britsche en 22 buitenlandsche stations in verbinding stond. Elken dag komt een bericht uit, waaraan 4 kaarten zijn toegevoegd.

Hanover bezat reeds in 1864 een centraalstation, vanwaaruit waarschuwingen voor naderende stormen gegeven werden, terwijl men in Pruisen sedert 1868 in denzelfden geest werkzaam was. Tegenwoordig is te Hamburg het centraalstation voor Duitschland gevestigd. Daar worden elken dag van 27 inlandsche en 8 buitenlandsche stations telegraphische berichten ontvangen, die dagelijks openbaar gemaakt worden door middel van bulletins en kaarten, terwijl tevens de havens van naderende stormen verwittigd worden. Onder de rubriek ‘Aussichten’ worden door de Hamburgsche couranten sedert 1876 korte mededeelingen gedaan omtrent het te verwachten weder, doch deze opgaven zijn slechts voor Noord-Duitschland en vooral voor de kusten van kracht. Volgens het maandelijksch overzicht van de weersgesteldheid, door de Duitsche ‘Seewarte’ gepubliceerd, zijn in de zomermaanden van 1877 70 pCt. van de voorspellingen goed en 20 pCt. gedeeltelijk uitgekomen.

Oostenrijk is niet achtergebleven; het bezit sedert 1851 te Weenen een centraalstation, dat met 23 binnen- en 37 buitenlandsche stations in verbinding staat.

Het groote Czarenrijk heeft Petersburg tot centraalstation en ontving in October 1876 uit 47 Russische en 39 buitenlandsche stations berichten. Iederen dag verschijnt in het Duitsch en het Russisch een ‘Meteorologisches Bulletin des Physikalischen Central-Observatoriums St. Petersburg’.

In Italië werden sedert 1865 de verzamelde gegevens uitgegeven door het ‘Meteorologia Italiana’; in den laatsten tijd worden de berichten vooral gepubliceerd door ‘Bollettini decadici’ en ‘Bollettini mensili’.

De waarschuwingen voor de naderende stormen geschieden sedert 1866 door ‘Uffizio centrale meteorologico’, dat als het eigenlijke centraalstation voor Italië aan te merken is, in 1869 met 20 stations in verbinding stond, en zijne waarschuwingen voor naderende stormen aan de verschillende havens sinds 1869 liet toekomen.

Wij zouden hier met Europa kunnen besluiten, wanneer ons niet een gevoel van sympathie dreef naar een klein volk, dat groote dingen door noeste vlijt tot stand bracht. Wij bedoelen Noorwegen. Reeds een oppervlakkige beschouwing der kaart doet ons besluiten, dat hier slechts een energiek volk kan wonen, en dat dit zoo is, daartoe behoeven wij slechts op het feit te wijzen, dat te Fromsoe op 70° N.B. eene soort van gymnasium is opgericht. Dit volk, dat ervoor zorgde, dat in het verre Noorden de fakkel der wetenschap niet uitgebluscht werd, stichtte te Christiania een centraalstation, 'Det Norske meteorologiske Institut', waarop de Noorwegers met recht trotsch kunnen zijn. In zijne publicatiën van 1876 komen 8 Noorweegsche en 10 buitenlandsche stations voor.

Wenden wij ons nu naar Amerika, waar wij reeds kennis maakten met Redfield en Loomis. Eigenaardig waren de bezwaren, die hier uit den weg te ruimen waren; van staatshulp was geen sprake; bijzondere personen en vereenigingen moesten daar, met opoffering van geld en tijd, het groote gebouw der wetenschap optrekken. Maar het duidelijkste bewijs voor de volharding en den betoonden ijver is, dat reeds in 1858 dagelijks uit 32 Amerikaansche stations de waarnemingen te Washington ontvangen werden. De burgeroorlog maakte een geweldige streep door de rekening; doch onvermoeid was men bezig, de verbroken draden weer te verbinden, zoodat reeds vóórdat de vrede tot stand gekomen was, de telegraphische berichten verschenen.

De 'Smithsonian Institution', die vooral veel gedaan had voor de meteorologie, trof een zware slag door een grooten brand in Januari 1865, die hare gebouwen vernielde, zoodat vooreerst weer alle plannen in duigen vielen. Eerst in 1868 wees de directeur van het observatorium te Cincinnati, Abbe, weer op het groote belang, dat in stormwaarschuwingen gelegen was, en wist hij het zoover te brengen, dat de Kamer van Koophandel van Cincinnati hem machtigde, de noodige stappen te doen, om geregelde berichten over het weder te publiceeren. Van 1 September 1869 af verschenen daarop dagelijks, met uitzondering van 's Zondags, 'The Weather Bulletins of the Cincinati Observatory', waarin onder anderen ook het weer voor Cincinnati voor de eerstvolgende 24 uren voorspeld werd. Deze inrichting werkte tot December 1870, toen zij vrij overbodig werd, daar de Staat zich de meteorologie aangetrokken had.

Den 9^{den} Februari 1870 had namelijk het congres der Vereenigde Staten eenstemmig besloten, om het Ministerie van Oorlog met de meteorologische waarnemingen te belasten. Sedert dien tijd zijn de werkzaamheden toevertrouwd aan de 'Division of Telegrams and Reports for the Benefit of commerce and Agriculture', welke in verbinding staat met de 'Army signal Office'. In November 1877 bedroeg het aantal stations 86, terwijl de waarnemingen driemaal daags - 7 uur 35′ voormiddags, 4 uur 36′ namiddags en 11 uur 's avonds - vol-

gens den tijd van Washington plaats hebben. De waarnemingen geschieden door personen, die daartoe op de school ‘Signal school of Instruction’ te Fort Whipple in Virginië opgeleid zijn. Groote voorzorgen zijn genomen, dat de waarnemingen snel en juist aan het centraalstation aankomen. Driemaal daags, 9 uur 's morgens, 6 uur 's avonds en 1 uur 's nachts, worden de bulletins te Washington uitgegeven. Terwijl zij verspreid worden, wordt op het centraalbureau de ‘Synopsis’ gemaakt. De Synopsis, die op de morgenwaarnemingen gebouwd is, komt om 10 uur 's morgens uit en zoo respect. ten 7 ure 's avonds en 1 ure 's nachts. Bovendien verschijnen dagelijks 3 zeer uitgebreide kaarten, welke per stuk voor den matigen prijs van 1½ cents te verkrijgen zijn. Evenals in Frankrijk publiceert het Amerikaansche centraalstation berichten voor den landbouw, terwijl tevens voorspellingen voor het toekomstige weder plaats hebben. Van deze laatste voorspellingen kwamen in 1871 69 pCt. goed uit, in 1872 77 pCt., in October 1877 85 pCt. en in Mei 1878 86 pCt.

Omtrent de uitgekomen stormvoorspellingen vinden wij opgeteekend, dat in 1872 70 pCt. en in Maart 1878, toen 233 stormen voorspeld waren, 80 pCt. uitkwamen.

Dat voor zulke werkzaamheden een groot kapitaal noodig is, spreekt vanzelf; volgens de begrooting voor 1872 werden hiervoor 250,000 dollars toegestaan.

Misschien doen wij den lezer geen ondienst, door een oogenblik stil te staan bij de inrichting der meteorologische kaarten. Daar de Amerikaansche tot de grootste behooren, zoo zullen wij deze tot het onderwerp van onze beschouwingen maken. Elke kaart, 55 cM. breed en 39 cM. hoog, verschijnt in kleurendruk; op de lichtgroene geographische kaart komen de paarsche isobaren met de daarop betrekking hebbende getallen flink uit bij de overige, roodgedrukte cijfers. De isobaren zijn zoo aangebracht, dat zij in hunne opvolging een verschil van 0,10 Engelsche duim aanwijzen. Op de plaats van elk station staat een cirkeltje, waarin volgens een overeengekomen teeken aangegeven is, of er op het uur van waarneming regen of sneeuw, helder of bewolkt weder was. De richting van den wind wordt door een pijltje aangegeven, zijne snelheid, alsmede de stand van den barometer en den thermometer, door getallen. Verder bevat iedere kaart eene opgave voor elk station, òf en hoe de barometerstand in de voorgaande 24 uren veranderd is, de betrekkelijke vochtigheid van de lucht op het oogenblik van waarneming en het bedrag van den atmosferischen neerslag in de laatste 8 uren. Ten slotte nog de synopsis benevens de voorspellingen. Dat dergelijke kaarten duidelijker spreken dan de droge opsomming van getallen in een staatje, behoeft geen betoog; doch de groote kosten, aan de uitgave verbonden, zijn oorzaak, dat zij niet overal verschijnen.

Bij de in zoo betrekkelijk korten tijd reeds verkregen uitkomsten legt men zich niet neder. Onvermoeid zijn de mannen der wetenschap bezig, den gezichteinder te verwijden. Niet tevreden den storm korten tijd te voren te kunnen voorspellen, willen zij zekerheid erlangen, of een storm in de drie eerste dagen te verwachten is. Zulke opgaven, zoo zij eens verkregen worden, zullen, vooral voor ons land met zijne ligging aan de Noordzee, van groot gewicht zijn.

Onder de mannen, aan wie deze wetenschap groote verplichtingen heeft, bekleedt Prof. Buys Ballot eene eerste plaats. Zoo stelde hij o.a. te Weenen voor, om waarnemingen over de geheele aarde op een bepaald tijdstip te laten doen, en langs telegraphischen weg aan een centraalstation mede te deelen. Dit voorstel werd krachtig ondersteund door Generaal Myer, directeur van het Noord-Amerikaansch instituut, zoodat reeds in den herfst van 1876 400 stations naar Washington seinden en dagelijks de berichten, sedert 1 April 1875, gepubliceerd werden in de 'Bulletins of international meteorological observations'. Aan elk station worden daartoe waargenomen de luchtdruk, de temperatuur, de vochtigheidstoestand van de lucht, de richting en de kracht van den wind, de toestand van den hemel en de hoeveelheid gevallen regen en sneeuw.

Niemand zal tegenwoordig meer het groote nut betwijfelen, dat de meteorologie voor de scheepvaart heeft. De getallen, die wij opgaven, spreken voor zichzelf. Zeker zullen deze cijfers met ieder jaar gunstiger worden, naarmate de telegraphische gemeenschap uitgebreider wordt en de gegevens vermeerderen.

In den laatsten tijd heeft men ook proeven genomen met postduiven, om te zien, in hoeverre zij diensten konden bewijzen, om meteorologische waarnemingen op groote afstanden en met groote snelheid over te brengen. Zoo werd o.a. de afstand tusschen de haven Penzanze op de kust van Cornwallis en Londen, 270 KM., door een duif in 6 uren afgelegd. Wanneer men bedenkt, dat de stormen op deze breedte zeer zelden eene snelheid van 30 KM. in het uur bereiken, dan kan men zeggen, dat de duif steeds het station bereikt zal hebben vóór den storm.

Ten slotte een woord over de aankondigingen van stormen, die de 'New York Herald' publiceert. Prof. Buys Ballot heeft deze berichten besproken in eene reeks van artikelen in 'Eigen Haard', jaargang 1878 en 1879. Daar lezen wij o.a.: 'Welke weersgesteldheid ons te wachten staat, kunnen wij op het vasteland eenigermate weten, maar van de zeekusten slechts ten halve. Want aan de Amerikaansche kust kan men den vorm oostwaarts niet kennen, zoolang de telegrafen ons niet uit zee kunnen mededeelen wat daar voorvalt, en aan onze Europeesche kusten kennen wij om dezelfde reden den toestand westwaarts van ons niet. Zoolang dit niet kan geschieden,

weet men aan geen der beiden zijden van den Oceaan, waar de centra zich bevinden, terwijl zij daarboven vertoeven. In Amerika kan men niet controleeren of zij hunne richting zullen veranderen; en hier niet, of zij meer of minder noordelijk zullen aankomen, dan of zij, gelijk zoo dikwijls geschiedt, op de banken van Newfoundland een poos zullen blijven stilstaan, of wel opgelost worden, noch ook of zij reeds naderen en ons zullen bezoeken in een tijdsverloop lang genoeg, dat de practijk van die kennis nog nut kan trekken. En toch, van die plaatsen der centra hangt de richting af, waarin de stormen ons zullen treffen en van hunne snelheid de tijd, waarna zij op onze kusten zullen aankomen.'

'Ziet men in de door het Nederlandsche meteorologische instituut uitgegeven en tegen zeer geringen prijs (0,50) verkrijgbaar gestelde werkjes de officieele lijst der door den N.Y.H. voorspelde stormen na, binnen twee jaren 91 in getal, zoo begrijpt men, dat verreweg het grootste gedeelte zich niet aan onze kusten als eigenlijke stormen hebben kunnen doen gevoelen, om welke te vermijden men zich niet had behoeven op te houden', enz.

In de 'Popular Science Review' lezen wij, dat deze berichten in den regel te algemeen zijn; wanneer zij spreken van den storm, die de Britsche kusten, Frankrijk en Noorwegen bereiken zal, dan omvatten zij eene breedte van 25°, en het is ongehoord, dat een storm zulk eene uitbreiding heeft. Groot is de schade, die door zulke berichten aan tijd en geld aan scheepvaart en visscherij berokkend wordt.

De uitkomsten van eene zorgvuldige vergelijking der feiten met deze waarschuwingen zijn gedurende de jaren 1877 en 1878 opgeteekend. In het lijstje hieronder, waarbij bepaald nog concessiën gedaan zijn, vindt men opgegeven het aantal malen, dat de voorspellingen geheel, gedeeltelijk, of in het geheel niet uitgekomen zijn:

	1877	**1878**
Met volkomen gunstigen uitslag	17,5 } 42,5	27 } 45
Met gedeeltelijk gunstigen uitslag	25 } 42,5	18 } 45
Met gedeeltelijk ongunstigen uitslag	15 } 67,5	10 } 55
Met volkomen ongunstigen uitslag	12,5 } 67,5	45 } 55

F.A. HOEFER.

Letterkunde.

Korte mededeelingen uit het gebied der nieuwere letterkunde(*).

b) Studiën over letterkunde.
1 Volkspoëzie van Bretagne. 2 Molière-literatuur. 3 Lafontaine's fabelen. 4 Shakespeare als polemicus. 5 Shakespeare's ontwikkelingsgang.

I.F.M. Luzel. *Veillées Bretonnes. Moeurs*, *Chants*, *Contes et Récits populaires des Bretons-Armoricains*, Morlaix, Jules Manger, 1879, 291 bl.

Al wat dit boek bevat, heeft de schrijver hooren verhalen aan den haard, in Bretagne, zijn vaderland. Hij beproefde op kleine schaal voor dat kleine land te doen, wat de gebroeders Grimm deden voor het hunne. Frankrijk bleef in het verzamelen van zijn volkspoëzie tot dusver bij Duitschland ten achteren. Toch zou ongetwijfeld ook in Frankrijk de oogst overvloedig kunnen zijn. Het voorbeeld, door Luzel gegeven, moge navolging vinden.

Ziehier - de geschiedenis is zeker niet nieuw, doch ‘wem sie just passiret’, enz. - een der schoone volksballaden van Bretagne, gelijk Luzel ons haar mededeelt (bl. 84 vlgg.):

> ‘À Plonnévez j'allai au pardon; - là mon coeur fut brisé, - et si mon corps est revenu à la maison, - il est bien malade aussi, ma chère petite soeur.
> Ma chère petite soeur, prépares-moi mon lit; - Dieu seul sait quand je m'en relèverai: - cherches-moi aussi un prêtre, - mon pauvre coeur est brisé!
> - Mon frère chéri, dites-moi - quel est ce mal dont vous êtes atteint? - Il n'y a pas de mal qui ne puisse se guérir, - avec la grâce et la volonté de Dieu.
> - Hélas! pour avoir trop aimé une fille, - j'ai du mal et de la douleur assez!
> - Hélas! Marguérite Kernistron - est celle qui m'a brisé le coeur!
> Dans le pardon quand j'arrivai, - mon Dieu qu'ai-je vu! - ô malheur! celle que j'aime dansait avec Pierre de Kervran!

(*) Zie blz. 108.

Une belle coiffe à dentelles sur la tête, les joues rouges, les cheveux blonds, - un bouquet de fleurs parfumées à son corset, - le pied léger et l'oeuil vif.

A son doigt était encore mon anneau: - et elle était gaie et rieuse. - Dieu, comme elle était belle et jolie, - et comme chacun la convoitait!
Elle passa près de moi: - quand elle me vit, elle détourna la tête. - o Dieu quel crêve-coeur! comment ne suis-je pas mort sur la place?
Mais cela arrivera sans tarder; - oui, ma pauvre soeur, il faudra mourir, - mon coeur est brisé dans ma poitrine, - et jamais plus je n'irai à aucun pardon!
En m'en retournant à la maison, le soir, comme je gravissais la colline, - j'ai vu une étoile - qui était belle et brillante:
Et elle est descendue du haut du ciel - et est tombée dans les ténèbres, - et je me dis alors à moi-même: - voilà mon amour!
Ma soeur, faites préparer mon cercueil, - car dans trois jours, je serai dans le cimetière - et quand mon corps aura été descendu en terre, - ma soeur, vous mettrez dessus
Des fleurs d'été: des roses rouges et blanches, - sous le plus grand des ifs (du cimetière), - afin que les jolies filles - et les jeunes gens viennent les cueillir.
Et alors ils se diront ceci: - agenouillons-nous et prions - pour le jeune homme qui repose ici, - et qui est mort pour avoir trop aimé!'

Terwijl de legenden niet zeldzaam zijn, die de macht schilderen van het Katholiek geloof over de aandoeningen van het menschelijk gemoed, zijn er anderen, die over den dwang, opgelegd door het dogma, het menschelijk gemoed laten triumfeeren.

De volgende (bl. 142 vlgg.) behoort tot die soort en heeft veel aantrekkelijks:

'Marie ar moal.
(Traduction littérale).

Notre-Dame-des Cieux,
Mon coeur est rempli de deuil.
Mon doux cloarec est allé recevoir les ordres,
Quand il s'en retournera, il sera prêtre!

Marie Ar Moal disait
Un jour, à sa petite servante:
- Ma petite servante, apprêtez-vous,
Pour que nous allions à la rencontre du cloarec.

La petite servante disait,
En arrivant sur le grand chemin:
- Je vois venir le cloarec,
J'ai mille peurs qu'il ne soit prêtre:
Il a au cou un rabat
Comme en portent les prêtres.
Quand Marie Ar Moal entendit,
Elle tomba trois fois à terre:

Elle tomba trois fois à terre,
Le prêtre Congar la releva.
- Marie Ar Moal, ne pleurez pas,
Et je vous donnerai quatre cents écus,
Et mon père vous en donnera trois cents,
Une bonne épargne pour une jeune fille,
Puis, je vous marierai à mon frère Guillaume,
Et vous viendrez à ma maison comme gouvernante.
- Ce n'est pas pour avoir le fils aîné
Que je parlais au cadet.
- Marie Ar Moal, si vous m'aimez,
Vous n'assisterez pas à ma première messe;
C'est demain que je célébrerai ma première messe,
Je crois que ce sera aussi ma dernière.

Marie Ar Moal demandait
En arrivant (le lendemain) dans le cimetière:
- Femmes et jeunes filles, dites-moi,
La messe est-elle commencée?
- Elle n'est ni commencée ni achevée,
Le prêtre ne peut pas la célébrer.
Marie Ar Moal disait.
En arrivant dans l'église:
- Femmes et jeunes filles, sortez de l'Église,
Pour que le prêtre puisse célébrer sa messe.
Aussitôt que Marie Ar Moal eût parlé,
Il (le prêtre) reconnut sa voix,
Il reconnut sa voix,
Et son pauvre coeur se brisa!
De l'autel à la porte principale,
On attendit éclater leurs coeurs!...
Le recteur de la paroisse disait
À ses paroissiens, là, en ce moment:
- Je jette ma malédiction sur les jolies filles,
Qui sont cause de la mort de mon jeune prêtre!

Ils sont allés faire leur paix avec Dieu.
Puissions-nous y aller aussi, un jour.
On les a mis dans la même tombe,
Puisqu'ils n'ont pas été dans un même lit,
Puisqu'ils n'ont pas été dans un même lit,
Ils sont allés dans la même tombe!’

Laat mij onder de liederen mogen aanhalen: *Adieux à la Jeunesse* (bl. 207 vlgg.); het behelst een oorspronkelijke wending: aan de jonkheid wordt hier toegeschreven, wat gewoonlijk op rekening wordt gesteld van den ouderdom:

‘Dimanche soir, après souper, - j'allai me promener dans mon jardin, o gué tra la, la! - j'allai me promener, me promener dans mon jardin. Et là, j'entendis un petit oiseau qui me disait, sur la branche, es-tu malade de coeur, ou as-tu peine d'esprit?

- Je ne suis malade de coeur, ni n'ai peine d'esprit: - mais, je regrette ma jeunesse, je ne sais où elle s'en est allée.
Elle a emporté mes dents et blanchi mes cheveux; - elle a voûté mes épaules, et obscurci mes yeux.
Jadis, quand j'étais jeune homme allant aux pardons, - j'avais de l'argent en poche, pour payer bouteille.
Et quand sonnaient le biniou et la bombarde, - j'étais le plus léger et le roi de la danse.
Mais aujourd'hui, que je suis marié et que j'ai femme, - adieu, la jeunesse, adieu, tous les plaisirs.
Mais toi, petit oiseau, toi qui as deux ailes, - vole après ma jeunesse et dis-lui de revenir sur ses pas.
Vole après ma jeunesse, dis-lui de revenir à l'instant, - et quand nous nous retrouverons, je paierai bouteille.
- Laisse-là ta jeunesse, puisqu'elle s'est envolée, - car, quand bien même j'aurais quatre ailes, je ne pourrais la rattraper'(*).

2. *Molière und seine Bühne. Molière-Museum. Sammelwerk zur Förderung des Studiums des Dichters in Deutschland unter Mitwirkung der Herren Dr. Humbert, Laun und Fritsche, in zwanglosen Heften herausgegeben von Dr. Heinrich Schweitzer. I Heft. Biographisches auf Grund eigener Quellenforschung vom Herausgeber. Leipzig in Commission bei Theodor Thomas* 1879. CV en 43 bl.

Dit Repertorium wil een centraal orgaan worden voor diegenen onder Molière's vrienden in Duitschland, die door wetenschappelijk onderzoek tot de diepere kennis en waardeering van den dichter het hunne willen bijdragen. Het wil alles behandelen, wat Molière's beteekenis ten aanzien van de beschaving, van de geschiedenis van letterkunde en tooneel in het licht stelt. Tot dien einde moet het opstellen behelzen, die den dichter schilderen in betrekking tot zijne voorgangers, in en buiten Frankrijk. Aan uitgebreider verhandelingen, die het karakter zijner kunst toelichten en door de ontleding van zijne stukken verklaren, zullen studiën van minder omvang worden toegevoegd over de bronnen zijner comedies of ook over critisch-philologische onderwerpen.

Deze eerste aflevering geeft het begin van een nieuwe biographie naar de echte bescheiden. Bij elke aflevering zal een aanhangsel ons op de hoogte houden van de literatuur over Molière en van de nieuwste uitgaven zijner werken. Ieder jaar mogen drie afleveringen worden verwacht; aan het eind van ieder jaar maakt een nauwkeurig register van namen en zaken het naslaan gemakkelijk.

Wij begroeten dit Repertorium met ingenomenheid, èn omdat het ons vermoedelijk veel wetenswaardigs omtrent Molière zal leeren kennen, èn omdat het bij alle lezers de overtuiging versterken zal, dat de nieuwere letterkunde met denzelfden wetenschappelijken

(*) Luzel is evenzeer de schrijver van *Sainte Tryphine et le Roi Arthur*, Mystère Breton; *Bepred Breizad*, *poésies bretonnes*, avec trad.; *Gwergion Breiz-Izel* ou poésies populaires de la Basse Bretagne.

ernst beoefend kan worden, dien men bij de beoefening der klassieke literatuur niet wil missen.

Wat de eerste vrucht betreft, die deze uitgave dragen kan: nog altijd blijft het waar, wat Aimé Martin in 1824 schreef: 'Pour entendre Molière, il faut connaître sa vie, ses habitudes, ses sociétés et son siècle, il faut même pénétrer dans son cabinet et examiner ses livres, se mettre s'il se peut dans la confidence de ses lectures.'

En dat 'entendre Molière', wat daarvan de waarde is, moge Goethe ons zeggen in Eckermann's *Gespräche* 1 D. bl. 219: 'Ich lese von Molière alle Jahre einige Stücke.... denn wir kleinen Menschen sind nicht fähig, die Grösse solcher Dinge in uns zu bewahren, und wir müssen daher von Zeit zu Zeit immer dahin zurückkehren, um solche Eindrücke in uns aufzufrischen.'

Molière was vroeger alleen te kennen uit zijne werken, thans ook uit allerlei stukken, die in de laatste jaren met grooten ijver aan het licht gebracht en gebruikt zijn. Lenient's *Portrait physique et moral de Molière;* Soulié's *Recherches sur Molière et sur sa famille;* Clarétie's *Molière*, *sa vie et ses oeuvres;* Jules Loiseleur's *Les points obscurs de la vie de Molière* (eerst in *le Temps* van 1876 opgenomen, een jaar later afzonderlijk uitgegeven), komen hier onder anderen in aanmerking, waarbij allerminst vergeten wordt, wat Ad. Laun voor Molière heeft verricht, even min als de nieuwe uitgave in die onschatbare *Grands Écrivains de France* onder leiding van Adolphe Regnier (aanwezig o.a. op de bibliotheek der universiteit te Utrecht).

Ook de statistiek heeft men te hulp geroepen en uitgerekend, dat van 1659 tot 1870 Molière 20780 maal in Frankrijk gespeeld is geworden. De *Archives du Théâtre Français*, de *Moniteur* en andere bladen zijn met het oog op deze statistiek opzettelijk bestudeerd. Evenzeer telt de statistiek hier het getal der uitgaven zoowel als dat der vertalingen, waarbij Duitschers en Hollanders voorgaan; en eindelijk de franken, die thans voor een oorspronkelijke uitgave worden besteed, of ook voor een autographischen regel van den dichter. Er zijn er niet veel. Ten aanzien van Molière is ons bezit in dit opzicht niet grooter dan ten aanzien van Shakespeare. 'Circonstance vraiment bizarre (schrijft De la Pyardière, *Rapport sur la Découverte d'un autographe de Molière*, *présenté à la Préfet de l'Hérault*, 1873), l'on connaît à peine deux lignes authentiques de l'écriture de Molière.' - Het bewijst, in verband met nog andere verschijnselen, dat hij zich niet al te zeer bewust is geweest van zijne beteekenis voor het nageslacht.

Hoe stond het ten dezen met zijne tijdgenooten? Hebben zij begrepen, wie Molière was? Loret (+ 1668) in zijn *Muse historique*, Robinet in zijn *Gazette de France* en Jean Donneau de Visé in zijn veel gelezen en aan alle hoven gezienen *Mercure galant* hebben nooit melding gemaakt van den mensch, die achter den komediant kon

steken. De pers zwijgt van zijn afsterven. - Gédéon Tallemant, tijdgenoot van Molière, die in zijn *Historiettes* over 6000 personen spreekt, Malherbe, Voiture, Balzac, Mlle De Scudéry vermeldt, weet van Molière niets bijzonders te verhalen: ‘Molière schreef stukken, niet zonder geest en comisch.’ Aan den persoon van Molière laten ook de brieven van Mad^me^ De Sévigné zich niet gelegen liggen. Saint Simon vermeldt hem in het geheel niet. Beter maakt het Elizabeth van de Palts, die Molière tot de gelukkige gestarnten rekende, waaronder hare aankomst te Parijs plaats vond(*); evenzeer de bekende doctor Guy Patin. De Pater Jezuïet, René Rapin, noemt hem onder zijne vrienden, waarvan de *Univers* niet nagelaten heeft een handig gebruik te maken; al te handig zelfs: noemt Rapin hem ‘un de *mes* amis’, de *Univers* laat hem zeggen ‘un de *nos* amis’. Molière kon een vriend zijn van Rapin, zonder een vriend te zijn van de Jezuïeten. Bussy de Rabutin schrijft na Molière's dood: ‘Peut-être le siècle suivant n'en verra-t-il pas un de sa façon.’

Samuel Chappuzeau is de eerste schrijver onder de tijdgenooten van Molière, die over zijne persoonlijkheid als ooggetuige spreekt. Chappuzeau kende Molière waarschijnlijk sedert 1656; zijn werk *le Théâtre* enz. *Français* is van 1674. Een tweede bron ontsluit de actrice Angelica Gassot, die den dichter lange jaren overleefde en eerst op haar 82ste jaar eraan dacht, ons zijn persoon te beschrijven. Door de uitvoerigheid en aanschouwelijkheid van haar portret maakte zij het langdurig verzuim weder goed.

Charles Varlet de la Grange opent met zijn *Régistre* de rij dergenen, die ons niet incidenteel, maar opzettelijk Molière doen kennen. Eerst 32 jaar na des dichters dood komt er een biographie van hem uit, die van Jean Léonard le Gallois Sieur de Grimarest (1705); veelszins aangevallen, hier in het rechte licht gesteld.

Wat een later geslacht, wat vooral onze eeuw voor de kennis van Molière's leven en werken gedaan heeft, wordt in deze Inleiding van Schweitzer slechts aangeroerd, daar zijn eigen *Leven* van den dichter hem de gelegenheid zal aanbieden, uitvoeriger hierop terug te komen. De Inleiding wordt besloten met een paar verhalen van de troostvolle werking, die voor menschen in pijnlijke omstandigheden van de lectuur van Molière is uitgegaan.

Van de biographie, die Schweitzer zelf van Molière wil geven, staan in deze aflevering slechts 43 bladzijden. De voortzetting wordt in de tweede aflevering beloofd. Een aanhangsel bevat de genealogie van de Poquelins (Pawelyns) sedert 1460; die van Molière; drie proeven eener vertaling in het Duitsch van *Le Bourgeois Gentilhomme* Acte 3, Scène 9; de merkwaardigste uitgaven van Molière's *Opera Omnia*, van

(*) Het is o.a. uit *Leben und Charakter der Elisabeth Charlotte*, *Herzogin v. Orleans*, *nebst einem Auszuge des denkwürdigsten aus ihren Briefen* van Prof. Schütz, vooral uit die brieven, dat men deze origineele vrouw kan leeren kennen.

1666 tot 1878, en eindelijk een overzicht der nieuwste literatuur over Molière. Het laatste geschrift, hier vermeld, is dat van Alexey Wesselowski, *Studien über Molière's Tartuffe*, Moskau, 1879, waarvan in de volgende aflevering van Lankenau een analyse mag worden te gemoet gezien.

3. Wilhelm Kulpe, *La Fontaine, Seine Fabeln und ihre Gegner*, Leipzig, 1880, IV en 171 bl.(*).

Hoeveel moeite de Duitschers zich ook geven, om de Fransche letterkunde voor hunne landgenooten toegankelijk te maken, een Duitsche biographie van La Fontaine, een volledige studie over zijne fabelen bestonden, zijn wij wel onderricht, tot dusver nog niet. Kulpe heeft gepoogd in deze leemte eenigszins te voorzien, en, gebruik makende van den arbeid zijner voorgangers, Walkenaer, Chamfort, St. Marc-Girardin en Laun, La Fontaine te schilderen als mensch, als fabulist, als moralist en als philosoof.

La Fontaine behoort niet tot de geesten, die vroeg hun aanleg verraden. Zijne eerste levensjaren waren onbeteekenend. Geboren 8 Juli 1621, wordt hij twintig jaren oud, zonder iets van zijn talent te laten bespeuren. Zijne eerste letterkundige passie, Malherbe, dreigde hem op den verkeerden weg te brengen. Pintrel, een zijner bloedverwanten, maakte hem gelukkig op de klassieken opmerkzaam. Het huwelijk, op zijn 28ste jaar gesloten met de vijftienjarige, schoone, op roman lezen verzotte Marie Héricart, heeft hem geen geluk bereid. Hij en zij waren onpractisch om het zeerst. Renten en kapitaal waren spoedig verdwenen. Man en vrouw gingen van elkander, en, tijdelijk, elk zijns weegs.

La Fontaine werd huispoëet bij Fouquet, tegen 1000 franken per jaar, waarvoor hij om de drie maanden een gedicht had te leveren. Nu, bij Fouquet was het uit te houden en was men in goed gezelschap. Alle beroemde tijdgenooten waren hem welkom. Pelisson was zijn secretaris, Le Nôtre teekende zijne tuinen, Le Brun schilderde voor zijn prachtig paleis, Molière schreef voor zijn tooneel. Hier woonde La Fontaine het schitterend feest bij, dat de schatrijke intendant, inderdaad tot zijn ongeluk, zijn koning mocht aanbieden. De dichter was toen nog slechts bekend door zijn *l'Eunuque*, die van 1654 dagteekent. Hij had nog weinig gearbeid, want naast den hartstocht der poëzie had hij dien van de vrouwen en van het *dolce far niente.* In het huis van Fouquet, dien hij ook na zijn val getrouw bleef (zie zijne *Élégie aux Nymphes de Vaux*), schreef hij slechts zijn *Songes de Vaux*, brieven, balladen en kleinere gedichten: niets van hetgeen hem tot de nakomelingschap heeft gebracht.

(*) Te verg. het vroeger verschenen werk: *Lafontaine's Fabeln mit Einleitung und deutschem Commentar* van A. Laun.

Nadat Fouquet in ongenade gevallen en La Fontaine dientengevolge van een gastvrij dak beroofd was, greep er weer eenige toenadering plaats tusschen hem en zijne vrouw, die in La Fontaine's geboorteplaats, te Château-Thierry, was blijven wonen. Wij hebben uit dezen tijd eenige brieven van hem aan haar; de eerste is van 25 Augustus 1663. Te zamen behelzen zij de beschrijving van een reisje in Frankrijk, in 1662. Uit die brieven kan men het karakter en de gewoonten van *Mademoiselle* De la Fontaine opmaken. De titel van *Madame* werd destijds nog niet gegeven. O. a.:

> 'Vous ne jouez ni ne travaillez, ni ne vous souciez du ménage; et, hors le temps que vos bonnes amies vous donnent par charité, il n'y a que les romans qui vous divertissent. C'est un fonds bientôt épuisé. Vous avez lu tant de fois les vieux, que vous les savez; il s'en fait peu de nouveaux, et, parmi ce peu, tous ne sont pas bons: ainsi vous demeurerez souvent à sec.' Tevens teekent hij zichzelven, in den brief van 30 Augustus. In een 'carrosse' ontmoet hij drie vrouwen: 'Parmi les trois femmes, il y avoit une Poitevine qui se qualifiait comtesse; elle paraissait assez jeune et de taille assez raisonnable, témoignait avoir de l'esprit, déguisoit son nom et venoit de plaider en séparation contre son mari: toutes qualités de bon augure, et j'y eusse trouvé matière de cajolerie, si la beauté s'y fut rencontrée; mais sans elle rien ne me touche; c'est à mon avis le principal point; je vous défie de me faire trouver un grain de sel dans une personne à qui elle manque.'

Men stelt zich moeilijk voor, hoe iemand dit alles aan zijne vrouw schrijft.

In den brief van 12 September vertoont zich reeds de echte La Fontaine:

> 'Dans l'une de celles (des chapelles) qui sont en haut je trouvai l'original de cette dondon que notre cousin a fait mettre sur la cheminée de la salle. C'est une Madeleine du Titian (sic!), grosse et grasse, et fort agréable; de beaux tetons comme aux premiers jours de sa pénitence, auparavant que le jeûne eût commencé d'empiéter sur elle. Ces nouvelles pénitentes sont dangereuses, et tout homme de vain entendement les fuira. Il me semble que je n'ai pas parlé trop dévotement de la Madeleine; aussi n'est ce pas mon fait que de raisonner sur des matières spirituelles, j'y ai eu mauvaise grâce toute ma vie.'

Hij geneert zich niet:

> 'Du lieu où nous regardions ces statues, on voit à droite une fort longue pelouse, et ensuite quelques allées profondes, couvertes, agréables, où je me plairois extrêmement à avoir une aventure amoureuse.'

Het is zonderling, dat Kulpe van deze en de andere brieven van La Fontaine in het geheel geen gebruik heeft gemaakt, daar hij toch ook den mensch wilde teekenen.

Twee jaren later, in 1665, kwam het eerste boek van zijne *Contes et Nouvelles* uit. Door zijn terugkeer in Thierry had hij daar de

Hertogin De Bouillon in haar kasteel leeren kennen. Haar man was in den oorlog sedert 1664. Zij verveelde zich. Om haar den tijd te verdrijven, overwon La Fontaine zijne natuurlijke traagheid en schreef hij zijne vertellingen. Kulpe heeft voor dit werk, waarin voor het eerst de ware La Fontaine aan het licht trad, slechts dit harde woord over: 'Diese, wie fast alle folgenden, zu derselben Art gehörigen Dichtungen sind mit wenigen Ausnahmen ein Fleck in seinem Leben, eine Sünde, über die er mit Recht getrauert hat.' Nu hij ervan spreekt, had hij ten minste ook La Fontaine's verdediging moeten vermelden, gelijk zij voorkomt in de Préface van het eerste boek:

> 'Ce n'est pas une faute de jugement que d'entretenir les gens d'aujourd'hui de contes un peu libres. Je ne péche pas non plus en cela contre la morale. S'il y a quelque chose dans nos écrits qui puisse faire impression sur les âmes, ce n'est nullement la gaieté de ces contes; elle passe légèrement: je craindrois plutôt une douce mélancolie, où les romans les plus chastes et les plus modestes sont très-capables de nous plonger, et qui est une grande préparation pour l'amour.'

Maar voor zulke onderscheidingen heeft Kulpe geen oog. Hij schrijft van uit hetgeen men thans gelieft te noemen het positief-Christelijk standpunt. Hij kent dus slechts de groote en grove tegenstelling van zonde en heiligheid. Het is bevreemdend, dat iemand dit standpunt inneemt en dan genoeg belangstelling koestert voor La Fontaine, om een boek over hem te schrijven. Ik ben niet geheel zeker, dat La Fontaine's bekeering, nagenoeg *in extremis*, er niet de ware oorzaak van is.

Men mag evenwel niet beweren, dat Kulpe's kerkelijk geloof zijn oog verduisterd heeft voor het eigenaardige in La Fontaine, al vat hij dat eigenaardige ook inzonderheid van de moreele zijde op; de volgende karakteristiek behelst waarheid:

> 'Molière's Pinsel arbeitet energisch, der Pinsel Lafontaine's ist zierlich und fein. Ersterer erfasst die grossen Lügen und ist über Kleinigkeiten erhaben, letzterer beschäftigt sich mit der Feinheit der Nüancen, welche die Kenntniss der grossen Lügen voraussetzt... Jener lässt mich über meinen Nächsten lachen, dieser zeigt mir mein eigenes Bild. Wenn ich Molière lese, fürchte ich die öffentliche Meinung, bei der Lectüre Lafontaine's schlägt mein eigenes Gewissen. Unterwirft sich ein Mensch der Zuchtruthe des ersteren, so hört er wohl auf, lächerlich zu sein, doch bleibt er dabei lasterhaft. In dem moralischen Reinigungsfeuer eines Lafontaine legt man die Bosheit ab und bestrebt sich, ein tugendhafter Mensch zu werden.'

Meer beperktheid van blik toont Kulpe in het hoofdstuk, dat over La Fontaine als philosoof handelt. Daarin doet hij al zijn best, om La Fontaine tot een bestrijder van het materialisme te maken. Wat hij daarin zegt, is niet onwaar, maar in een onjuist licht gesteld. Il a forcé le ton. Men lette bijv. op het volgende:

> ‘Der Dichter erkannte auch die Gefährlichkeit dieser materialistischen Ideen, die alle Moral über den Haufen wirft und den Menschen bis zum Thiere erniedrigt, und *zeigt* in “La Chatte métamorphosée en Femme” *die Allmacht Gottes*, welche die Creaturen schafft und mit verschiedenen Gaben ausstattet. In der Fabel: “La souris métamorphosée en fille”,... *liefert er den Beweis*, dass alle Künste dieser Welt nicht im Stande sind, die Natur der Creatur zu verändern.’

Goede hemel! Hoe zwaar op de hand! Men herleze Boek II, fab. 18 en Boek IX, fab. 7! Kulpe's poging moet onvruchtbaar blijven, ook omdat het iederen denker volkomen onverschillig kan zijn, of de philosoof La Fontaine al dan niet materialist was. Eerstdaags zal nog de een of andere Duitscher uit de genoemde gelijk uit andere fabelen afleiden, dat La Fontaine door dichterlijke *clairvoyance* Darwin voorzien en bij voorbaat bestreden heeft! Een geest als La Fontaine heeft toch inderdaad tevergeefs geleefd voor elk, die van dezen geest een apologeet maakt in formâ van een wijsgeerige richting. Dat een dichter geen materialist is, behoeft niet meer aangetoond te worden; dat dit iets tegen het materialisme bewijst als natuurkundige theorie of onderstelling, kan niemand aantoonen.

Kulpe had deze fout niet behoeven te begaan. Hij heeft in het laatste hoofdstuk van zijn boek La Fontaine op uitnemende wijze verdedigd tegen Lessing en daarmede getoond, het echt-dichterlijk karakter der fabel te beseffen. Doch waarom dan getracht, van deze dichterlijke bloem iets anders te maken, dan wat zij is en blijven moet? - Sprekende over Lessing's polemiek tegen La Fontaine had Kulpe nog het woord van Hamann kunnen aanhalen: ‘Wenn Lessing den Lafontaine tadelt, so greift er, ohne es zu wissen, seiner eigenen Grundsätze Anwendung an. Lafontaine ist desshalb so plauderhaft, weil er die Individualität der Handlung zur Intuïtion bringt, und nicht, wie Lessing, ein Miniaturmaler, sondern ein Erzähler im rechten Verstande ist.’ Een dier woorden, waardoor Hamann zijne onleesbaarheid in het gemeen doet betreuren.

De fabelen van Lessing hebben dan ook voorloopig die van den Franschen dichter nog niet verdrongen.

4. E. Hermann, *Shakespeare der Kämpfer. Die polemischen Beziehungen des Midsummer-Night's dream und Tempest*(*) *urkundlich nachgewiesen. Abtheilung I*: *Shakespeare wider John Lyly; Abtheilung II*: *Shakespeare wider Ben Jonson. Shakespeare u. Spenser; Abtheilung III und IV: Shakespeare wider Green*, *Marlowe und Nash*, *und die Abfassungszeit des Sommernachtstraums.* Erlangen, Deichert; London, Fr. Thimm; New-York, Westermann u. Comp. 1879.

Dit is weer een dier smakelooze Duitsche boeken, die de openbare meening in Duitschland nog altijd niet onmogelijk schijnt te maken; een dier boeken, die geene boeken zijn, maar verzamelingen van noten. Van compositie geen sprake; aan kunsttermen en leelijke woordver-

(*) Te verg. I. Caro, die historischen Elemente in Shakespeare's Sturm, enz. in *Englizche Studien* von Dr. S. Kolbing, II Bd. 1 Heft, 1878.

bindingen en uitweidingen geen gebrek; aan uitdrukkingen, beleedigend voor andersdenkenden, even min.

Doch dit raakt den vorm. Wat den inhoud betreft, door den titel wordt hij reeds eenigszins gekenschetst. Hermann stelt, dat Shakespeare met volkomen zelfbewustheid opgetreden is als hervormer van het tooneel. Deze stelling poogt hij te bewijzen door aan te toonen, dat sommige zijner stukken geschreven zijn met een polemisch doel. Zij hadden de strekking, volgens Hermann, critiek uit te oefenen over de dramatische richting van hen, wier arbeid door Shakespeare werd afgekeurd. Zoo zal de *Midsummer-Night's dream* een rechtstreeksche bestrijding zijn geweest van Lyly's Endymion(*) en andere stukken. De betrekking tusschen deze beide stukken wordt uitvoerig besproken. Ziehier eene aan bl. 249 van het 1ste deel ontleende proeve van de resultaten, waartoe Hermann komt:

> 'Die Verbindung Titanias mit Bottom enthält die phantasiereiche Versinnbildlichung desselben ästhetischen Urtheils, was sich in der Form des Handwerkerstückes (bedoeld wordt natuurlijk de voorstelling van *Pyramus en Thisbe* aan het slot van *Midsummer-Night's dream*) mit so unvergleichlich satirischer Komik ausspricht, das Urtheil nämlich, dass es dem Englischen Drama an der einheitlichen Kunstform gebricht. Die Nebenordnung Bottoms neben Titanien würde jedoch ein fehlerhafter ästhetischer Ueberfluss gewesen sein, wenn sich darin wirklich nur derselbe aesthetische Gedanke hätte ausprägen sollen, wie in der Form der Handwerker-Tragicomödie. Aber der feine Zug, dass die Liebe der Tollheit (Titania und Bottom, Tophas und Dipsas) im Sommernachtstraum nicht von dem Manne ausgeht; dass hier vielmehr umgekehrt der Mann mit dem "villainous low forehead" der Gegenstand des unsinnigen Begehrens für die feiner gestaltete Frau ist; dieser feine Zug macht die Titania-Bottomliebe zu einem selbständigen und dabei höchst wesentlichen aesthetischen Factor innerhalb des Rahmens von Shakespeare's Gemälde. Die Form der Handwerker-Tragicomödie zeigt die Wirkung, denn sie ist "Bottoms Dream"; aber das Liebesverhältniss Titanias zu Bottom zeigt die Ursache; und zwar - vom Standpunkte der schönen Diction aus in unübertrefflicher Weise, grade darin dass das edle Weib nach dem "hateful fool" schmachtet. Und ist es denkbar, die ästhetische Function des Oberon, und damit des Theseus, bestimmter fest zu stellen, als indem er die Titania von dieser Liebe zur Hässlichkeit erlöst, und ihr ihre geistige Freiheit wieder erobert, indem er sie allen Beirrungen der Sinnlichkeit entrafft, und den unschuldig heiteren Spielen wieder zuführt, denen sie die Natur bestimmt hat? Die Schönheit, welche in Theseus und Hippolyta so kräftige jugendfrische Vertreter sieht, siegt über das Hässliche, und erlöst die Welt damit zugleich vom moralischen Uebel, wie schon vorher Theseus, dieser Begründer des attischen Staates, der Panathenäen, und der isthmischen Spiele, die Erde von verderblichen Unholden befreit hatte.'

Bij dit algemeene blijft het niet:

(*) Te verg. Halpin, Oberon's Vision.... illustrated by a comparison with Lyly's Endymion, 1843, en Elze's verhandeling over den M.-S.-N.-dream in zijne Shakespeare-Abhandlungen.

(Bl. 281 vlgg.) ‘Der erste Haupttheil von Oberon's Erzählung (het visioen van

> de Sirene op den rug van een dolfijn, het lied zingende, dat de zee tot rust brengt en de sterren uit hare banen lokt) enthält eine Anspielung auf die Kenilworther Festlichkeiten von 1575 (door Leicester ter eere van Elizabeth gegeven).... Der erste Theil des zweiten Haupttheils (Cupido in volle krijgsrusting, vliegende tusschen maan en aarde en vruchteloos zijn pijl afschietende op de maagd van het Westen)... bezieht sich auf die Liebeshändel Leicesters (met de weduwe van Sheffield, met de vrouw van Essex), aber auch hier bcobachtet der Dichter wieder dasselbe Verfahren, wie im ersten Haupttheile, er verarbeitet nicht die Thatsachen selbst, sondern schliesst sich an gewisse *devices* an, in denen sie bereits ihre allegorische Ausgestaltung gefunden haben; mit andern Worten, er wählt die allegorischen Formen des Endymion zu seiner Anspielung und bildet aus diesen sein eigenes selbständiges Phantasiebild.... Wie ich gezeigt habe, behandelt weder Lyly noch auch Greene die Kenilworther Festlichkeiten; die dessfallsige Anspielung ist also ganz und durchaus Shakespeare's geistiges Eigenthum; und so verhält es sich auch mit der letzten Unterabtheilung von Oberons Vision, mit dem Verderben, das der Cupidoschuss im Busen des kleinen Blümleins des Westens anrichtet.'

Volgens Halpin en Elze is dit bloempje Lettice, Lady Essex. Hoe Hermann het interpreteert, blijkt op bl. 286, die kenmerkend is voor zijne geheele opvatting:

> 'Dass... Leicester selbst - abweichend von Lyly - nicht als Endymion, sondern eben als Cupido, dargestellt ist, war schon durch die Selbständigkeit, mit welcher Shakespeare's Phantasie den ihr von Lyly und Leicester dargebotenen Stoff verarbeitet hat, geboten, noch weit mehr aber durch ihren besonderen Drang, *sich von dem kleinlichen Boden der historischen Persönlichkeiten in das unbegrenzte Reich der Ideen*, *der Ideale zu erheben.* Die Erde welche Oberon gesehen, ist die Sheffield und ist auch nicht die Sheffield, sondern nur jener allegorische Schatten in Lyly's Endymion Tellus genannt;.... der Cupido, den Oberon gesehen, ist Leicester... und er ist auch wieder nicht Leicester, sondern der leibhaftige Cupido, der Gott der Verführung... Diese nebelhaften Vorstellungsverschlingungen sind die natürliche Wirkung der Vorstellungsassociation, welche in der Phantasie des Dichters stattgehabt hat... Die hehre Vestalin ist die Königin Elisabeth und ist sie auch nicht; Elisabeth kann, was der Dichter von ihr sagt, auf sich beziehen, wenn man die Dinge ganz aüsserlich betrachtet, und sie kann es auch nicht so bald man den idealen Sinn ins Auge fasst.'

Elders (bl. 288) komt hij op zijn exegetisch beginsel terug:

> 'Mir scheint's, die symbolische Sprache des Dichters ist klar bis zur Unmissverständlichkeit, so bald man sich nur von der kleinlichen Caprice emancipirt, in dieser Vision, die... im Stile reinster sittlicher Begeisterung gehalten ist, nichts als Anspielungen an gewisse Personen und deren Schicksale zu suchen. Es handelt sich in Oberons Vision in der That um

die Grundprincipien der Aesthetik; der Ausdruck Shakespeares ist aber hier wie überall concret in sich abgeschlossen, und birgt überdiess bestimmte historische Elemente in sich, weil der Dichter für seine aesthetischen Ideale gegen eine herrschende falsche Richtung kämpft. Er beschuldigt nämlich Lyly, und zwar mit grösstem Rechte, dem Drama seine selbständige Freiheit geraubt zu haben, indem er es der praktischen Tendenz unterordnete.'

De ware floscula, de kleine bloem van het Westen, die door Cupido lijdt, wordt derhalve bij Hermann het Engelsche drama, dat onder Leicester-Maecenas geleden heeft! Zijne eigene lichtzinnigheid in het erotische was in het Engelsche drama overgegaan, met name in dat van Lyly. Nu moet evenwel Hermann zelf toegeven, dat de ‘changeling boy’, waarom gestreden wordt tusschen Titania en Oberon, insgelijks het drama van Lyly voorstelt. Dit zou dus op twee geheel verschillende wijzen geallegoriseerd zijn? Wat doet Hermann, om aan deze moeilijkheid te ontkomen? Hij offert er Shakespeare's kunst eenvoudig voor op:

> ‘Diese Incongruenz muss einfach als ein Fehler zugestanden werden, zu dem der Dichter leider gezwungen war, weil die ganze Anlage des Stückes ihm die allegorische Ausführung seiner kathartischen Hauptidee nur dann gestattete, wenn Titania durch unzweideutige symbolische Handlung bestätigte dass Oberons Heilverfahren bei ihr radical gewirkt, dass sie eine vollständige moralisch ästhetische Katharsis (reiniging) durchgemacht habe. Wie innig aber beide Vorstellungen beim Dichter zusammengehangen haben, lässt sich am deutlichsten daraus erkennen, dass eben der Saft der liebewunden Blume als Heilmittel angewandt wird um Titanien zur Herausgabe des *changeling boy* zu bewegen.’

Hier treedt de zwakke zijde van deze geheele exegese toch recht duidelijk aan het licht. Want laten wij de allegorische taal weg, dan komt de laatste stelling hierop neder: de quintessence van het onder Leicester's invloed beschadigde Engelsche drama is het middel, waardoor de ware schoonheid bewogen wordt, uit het bedorven Engelsche drama terug te geven!... Wie dit begrijpt, moge het zeggen.

Tegen een zoeken als dat van Hermann heb ik op zichzelf hoegenaamd geen bezwaar. Integendeel, in mijn oog verdient het aanmoediging, omdat wij niets onbeproefd mogen laten, om den achtergrond van Shakespeare's drama's te leeren kennen en wij het recht hebben, dien te vermoeden in het persoonlijk leven van Shakespeare gelijk in het leven zijner tijdgenooten. Men mag evenwel nooit vergeten, dat geen enkel getuigenis ons daaromtrent iets mededeelt. Alles moet beginnen met op zuivere gissing te rusten. Zal de gissing aannemelijk zijn, dan moet zij al de verschijnselen op ongedwongen wijze verklaren. Stond het reeds vast, dat Shakespeare zoowel in de gewonde bloem als in Titania's knaap het Engelsche drama van zijn tijd had willen voorstellen, dan zou het te pas komen, met Hermann een aesthetischen misgreep aan te nemen. Maar nu en zoolang dit nog niet vaststaat, gaat het niet aan, de onderstelling, die men maakt, te rechtvaardigen door de tweede onderstelling, dat Shakespeare aan een zeer groven aesthetischen misgreep schuldig is. - Hermann spreekt over hetgeen Shakespeare al dan niet heeft bedoeld met een zekerheid, alsof hij tot de bijzondere vrienden van den dichter had behoord. Dit wekt reeds ongunstig vermoeden, dat niet wijkt, wanneer men ziet, met welke

bewijzen hij zich tevreden stelt(*). - Dit alles, ik herhaal het, neemt echter niet weg, dat het doel, door Hermann nagejaagd, door de wetenschap nooit verwaarloosd mag worden. Zij mag niet moede worden, naar de genetische verklaring van Shakespeare's werken te zoeken.

Het tweede deel van dit werk houdt zich allereerst bezig met te betoogen, dat de *Tempest* Shakespeare's dramatisch afscheid is. Men weet, dat de chronologie van de werken des dichters zeer in het duister ligt en er zelfs tusschen de natiën, die zich met de vraag naar den tijd van het ontstaan der onderscheidene stukken inlaten, geen eenstemmigheid heerscht ten aanzien van de methode, die bij dat onderzoek gevolgd behoort te worden. In Elze's *William Shakespeare*, gelijk in zijne reeds genoemde *Abhandlungen*, kan men het wetenswaardige daaromtrent vinden.

Is Hermann zijn betoog gelukt, dan zullen wij dus althans omtrent den *Tempest* zekerheid hebben. Elze heeft evenzeer in den *Tempest* het laatste drama van Shakespeare gezien, op grond van de omstandigheid, dat Prospero, die dan den dichter zelven voorstelt, zijn tooverkunst, naar Elze wil, opgeeft. Ook Hermann ziet in Prospero den dichter, maar beroept zich vooral op den Epiloog: ‘Now I want spirits to enforce, art to enchant’, tot aan ‘Let your indulgence set us free’. Dat zal de afscheidsbede van Shakespeare zelf zijn. Hij toch was ‘der englische Geisterbeschwörer’ bij uitnemendheid.

> ‘Diesen Umstand benutzt er mit seiner sicheren Meisterschaft, um seine Thaten, das heisst seine Werke, in denen puritanische Blödsichtigkeit allen Ernstes nichts weiter sah, als teuflische Inspirationen, dem Gebete seiner Nation zu empfehlen. Shakespeare hat es klar erkannt, dass nur die Liebe des unbefangenen Theiles seiner Nation, nur dessen Hochachtung den Fortbestand seiner Werke sichern konnte’, enz. enz.

Ik wil het gaarne gelooven, maar wie zal het zeggen? Nadat Hermann nog een geheele bladzijde met soortgelijke verzekeringen is voortgegaan, schrijft hij rustig:

> ‘Ich denke angesichts dieser unbestreitbaren Thatsachen wird kein unparteiischer Einsichtiger mehr an dem Farewell-Charakter des *Tempest* zweifeln’.

Wat men al ‘Thatsachen’ durft noemen!

Ook in den *Tempest* is Shakespeare weder ‘der Kämpfer’. Hermann weet ons te zeggen, dat de heks Sycorax ‘ist der böse Geist des vorshakespeareschen Dramas... Prospero's (d.i. Shakespeare's) mächtigerer Gegenzauber siegte aber ihren Künsten ob.’ Caliban is de ‘Gesinnung, die in dem Englischen Drama aus Shakespeare's Rei-

(*) Men zie o.a. bl. 327 vlgg. zijn tabellarisch overzicht van de parallellen tusschen Endymion en Midsummer-Night's dream.

feperiode in Ben Jonson ihren Koryphäen besass'. Het schaakspel van Ferdinand en Miranda: 'Sweet Lord, you play me false,' enz. biedt even min zwarigheid. 'Der Sinn von Miranda's Worten ist: der Globe (het Londensch theater van dien naam) muss darauf bedacht sein, die Führerschaft über die Londoner Bühne zu bewahren; das aber kann er nur, wenn er mich - scil. den Geist des Shakespeareschen Dramas - nicht als Tändelei behandelt, sondern als die eigentliche Seele der Kunst selbst.'

Gelijk de *M.S.-Night's dream* tegen Lyly, zoo is de *Tempest* tegen Ben Jonson gericht, en wie het betwijfelt, sluit het oog voor de klaarblijkelijkheid zelve. Jonson's *Volpone* is dan, namelijk in zijne bewerking voor de pers(*), het antwoord op den *Tempest.* Bl. 422:

> 'In der That hat Shakespeare im *Tempest* eine nicht sowohl poetische, wie allgemein ästhetische Furie gegen Jonson entfesselt, und es ist geradezu lächerlich von Jonson, wähnen zu können, durch derartige Mittel den durchaus gerechten Ansturm des grossen Dichters gegen ihn pariren zu können.'

Het overige van dit tweede deel behandelt Shakespeare in betrekking tot Spenser; nauwkeuriger gesproken: de betrekking tusschen den *M.S.-N.dream* en *The Teares of the Muses.* De soort van ontdekkingen, die Hermann in deze dingen maakt, worden door hem niet gering geschat:

> 'Es ist nämlich', heet het bl. 469, '*die überaus wichtige Thatsache zu constatiren*, dass Shakespeare die Anregung zu Titania's Klage über die ongünstige Witterung u.s.w. Spensers *Teares of the Muses* entnommen hat.' Ook hier weer polemiek bij den dichter. 'Wenn ich Shakespeare's trauernde Musen in eine sehr praecise Beziehung zu den weinenden Musen Spensers setzen werde, so geschieht es nur... um zu zeigen, dass Shakespeare in den letzteren die Schwächen einer ganz bestimmten ästhetischen Richtung aufdeckt, als deren Hauptvertreterin er Spensers Elegie behandelt.'

Anderen hebben met evenveel zekerheid in die treurende Muzen van den *M.S.-N.dream* een toespeling gezien op Spenser's dood.

Van bl. 492 aan tracht Hermann het bewijs te leveren, dat de uitdrukking '*pleasant Willy*' bij Spenser op niemand anders slaat dan op Shakespeare(†). Zegt Spenser: 'And there, though last not least, is *Aëtion*, a gentler shepherd may nowhere be found', dan is het weder zonneklaar, dat Aëtion Shakespeare aanduidt. Bewijs (zie bl. 513): Aëtion was een beroemd schilder en schilderde de bruiloft van Roxane en Alexander. Lees voor Roxane Hippolyta, voor Alexander

(*) De opvoering (1605) ging, naar Hermann, bl. 452, aan die v.d. *Tempest* (1606(vooraf.

(†) Deutsch. Shakesp. Jahrb. 13, p. 92 vlgg. zegt Prof. Bern. ten Brink te Straatsburg even positief: '*Our pleasant Willy* kann nicht Shakespeare sein.'

Theseus, en de dichter Shakespeare heeft gedaan, wat de schilder Aëtion deed; atqui ergo.

In het derde deel van dit werk kan de schrijver de verzekering geven, ‘dass Shakespeare's Hauptquelle fur den Oberon der Huon gewesen ist; und dass sowohl Spenser wie Rob. Greene aus derselben damals in England sehr populären Quelle geschöpft haben’ (p. 666). Onder den ‘Huon’ verstaat Hermann het romantische Epos *Hues de Bordele* (Huon de Bordeaux. Chanson de geste. Publié pour la première fois d'après les manuscrits de Tours, de Paris et de Turin par F. Guessard et C. Grandmaison. Paris 1860)(*). In een volgend gedeelte poogt de schrijver den invloed aan te wijzen, dien Dunbar's allegorisch gedicht *The golden Terge* op het visioen van Oberon en op eenige andere stukken van den *M.S.-N.dream* zal hebben uitgeoefend; dan de oppositie, die Shakespeare's drama zal gevoerd hebben tegen Greene's Jakob IV. Ook Marlowe en Nash zullen 's dichters aanvallen niet zijn ontgaan. ‘Nash's Stück (bl. 632) bleibt fur jeden unverständlich der den Zusammenhang desselben (nl. van *Summer's Last Will*) mit dem Sommernachtstraume noch nicht gefasst hat’, en niemand van hen, die zich tot dusver met Shakespeare hebben bezig gehouden, heeft dit nog gedaan. Zonderling genoeg, want ‘*Summer's Last Will* enthält (bl. 636) buchstäblich nicht einen Satz, der nicht antagonistisch gegen Shakespeare, besonders gegen den Sommernachtstraum gemeint wäre’. - Ook hier een kleine proeve van de bewijsvoering: (bl. 637) Henry VIII had een hofnar, William Summer geheeten. Aan dezen Will Summer geeft Nash de rol van ‘presenter’, dus in den grond der zaak dezelfde rol, die Theseus en Oberon in den *M.S.-N.dream* spelen, zoodra men die beiden denkt als één persoon. De ‘presenter’ Will Summer, wiens voornaam zoo juist van pas met dien van Shakespeare overeenstemt, moet voor hem namelijk dienst doen als masker voor den acteur Shakespeare. Op deze mededeeling volgt dan onmiddellijk: ‘Dem Leser wird jetzt schon ein Licht der Erkenntniss aufgehen, wo es mit dem Titel von Nashs Stück hinaus will.’ De lezer, dien Hermann zich voorstelt, moet met weinig tevreden, of met bijzondere oogen toegerust zijn. Heeft men slechts gewone oogen, dan vertrouwt men ze nauwelijks, waar men soortgelijke verzekeringen leest.

Wij komen eindelijk tot het vierde en laatste betoog, dat niet minder dan drie stellingen bewijzen moet. Vooreerst: met den *Dream* is het Globe-theater ingewijd(†); dit stuk is in den zomer van 1595 ten tooneele gevoerd; eindelijk: de opvoering kon niet eerder geschieden, ook omdat Shakespeare - een reis maakte in Italië en in Duitschland. Wij willen alleen bij de laatste dezer drie stellingen nog even ver-

(*) Te verg. A. Graf, *I complementi della Chanson d'Huon de B.* enz. Halle 1878.

(†) Elf jaren geleden heeft Kurz hetzelfde trachten te bewijzen ten aanzien van *Henry V.*

toeven(*). Is Hermann hier een betrouwbare gids, dan heeft de biographie van den dichter - thans nagenoeg een stuk wit papier - een belangrijk hoofdstuk gekregen.

Dat Shakespeare het vasteland heeft bezocht, acht Hermann door Elze bewezen. Zijne ontdekking is het slechts, dat dit in het jaar 1591 is geschied. 'Welches sind denn nun aber die Documente, die mich veranlassen Shakespeare's Reise in die angegebene Zeit zu verlegen?' Zoo vraagt Hermann zelf bl. 747. Deze 'Documente' zijn 'zunächst Spensers Thränen der Musen, und zwar diejenigen bei den Stanzen, welche von Willy's künstlerischem Absterben, von seiner klösterlichen Zurückgezogenheit reden.' De verzen van Spenser zijn:

> 'And he, the man whom Nature self has made
> To mock herself.....
> Our pleasant Willy, ah! is dead of late.'

Dus: Willy is William Shakespeare; 'Willy is dead' beteekent: Shakespeare's 'künstlerisches Ableben', en dit sterven van den kunstenaar, dat de kunstenaar op reis is gegaan, en wel naar het vasteland(†). Een tweede bewijs zal hierin liggen: 'Der Sommernachtstraum (bl. 754) zeigt unbestreitbare Spuren der Beeinflussung durch ein Deutsches Stück, *das wir leider erst im* 17^{en} *Jahrh. in einer Bearbeitung des Andreas Gryphius kennen lernen* (voor het eerst uitgekomen te Leiden in 1639), *das aber weit früher existirt haben muss*, und den Titel PETER SEQUENZ geführt hat.' Het is overbodig, de zwakheid van dit argument in het licht te stellen. - Hermann kent zelfs de plaatsen in Duitschland, waar Shakespeare geweest is. Het is Neurenberg, en waarschijnlijk ook Wolfenbuttel.

Deze aankondiging, al kon en mocht zij niet nalaten op het zeer onbevredigende van dit boek de aandacht te vestigen, moge evenwel niemand, die zich ernstig met Shakespeare bezighoudt, afschrikken van het lezen van dit werk, dat van veel studie getuigt en veel wetenswaardigs behelst. Men heeft in de wetenschap zulke dwepers noodig, die in hun dwepen de kracht vinden, om bouwstoffen bijeen te brengen, die anders wellicht verstrooid blijven liggen. Het gewaagde van de gevolgtrekkingen behoeft geen afbreuk te doen aan de waarde der verschijnselen, waaruit die gevolgen werden getrokken(*).

(*) Die niet alleen hij verdedigt; zie Elze in de aangeh. *Abhandlungen.*

(†) Hier zegt de Schrijver evenwel uitdrukkelijk (bl. 750): 'Ich weiss sehr wohl, das meine vorstehenden Ausführungen uber die Zeit von Shakespeares Reise sich nicht über das Niveau der Hypothese erheben.'

(*) Die niet alleen hij verdedigt; zie Elze in de aangeh. *Abhandlungen.*

5. Edward Dowden, *Shakspere, sein Entwickelungsgang in seinen Werken, mit Bewilligung des Verfassers übersetzt von* Wilhelm Wagner. Heilbron, Henninger, 1879, XI en 327 bl.(*).

Een fraai en deugdelijk boek, dat ons waarlijk met Shakespeare doet omgaan.

Wanneer men zich bij de beoefening van Shakespeare niet bepalen wil tot de verklaring zijner gedichten, zal men zich altijd moeten getroosten, tot hypothesen zijne toevlucht te nemen. Al wat buiten die verklaring ligt, draagt een nagenoeg volstrekt hypothetisch karakter. Ook die verklaring zelve is niet altijd volkomen zeker, omdat de tekst zich niet zelden in bedorven toestand bevindt, en noch naar eenig handschrift, noch naar een volkomen betrouwbare eerste editie kan verbeterd worden. Dit hypothetisch karakter van de beoefening van Shakespeare mag ons evenwel niet ontmoedigen.

Dowden heeft dit ingezien. Zijn werk, dat geheel op de hoogte staat van dat gedeelte der moderne philologie, dat zich met Shakespeare bezig houdt(†), is ééne doorloopende, veelomvattende, door ernstige studie gevormde hypothese; niets meer, natuurlijk, want, zou het meer kunnen zijn, dan moest de chronologie van Shakespeare's drama's vaststaan. Zij staat in het geheel niet vast, gelijk ik reeds deed opmerken.

Maar als hypothese heeft het groote waarde. Wanneer men, met inachtneming van hetgeen voor het overige waarschijnlijk mag heeten, de werken van Shakespeare naar hunne tijdsorde rangschikt, en op dien grondslag een beeld ontwerpt van zijn ontwikkelingsgang, kan dit ontwerp niet bevredigend uitvallen zonder een gunstig vermoeden te wekken ten aanzien van de juistheid dier chronologische rangschikking. Indien toch, omgekeerd, op grond van deze rangschikking een voorstelling van Shakespeare's ontwikkelingsgang moest ontstaan, die groote psychologische raadselen opleverde, zou die rangschikking daardoor aan onwaarschijnlijkheid lijden.

Dowden heeft de fout vermeden, van voor elk stuk van Shakespeare den juisten datum te willen aanwijzen. Hij verdeelt die stukken in groepen, en durft van die groepen beweren, dat de eene ouder is dan de ander. Den *M.S.-N.dream* laat hij behooren tot de alleroudste, den *Tempest* tot de allerjongste groep. *Romeo en Julia* valt bij hem een tiental jaren vroeger dan de *Hamlet*, die zelf weder ouder is dan de *Macbeth.* De Shakespeare, die *Cymbeline* schreef, was, volgens hem, een twintig jaren ouder dan de Shakespeare van *Love's Labour Lost.* In nadere chronologische bepalingen daalt hij niet af. Nu wij kennis dragen van dit verstandig voorbehoud, kan de wijze belangstelling wekken, waarop Dowden den draad van Shakespeare's

(*) Men kan verg. E. Vehse: Shakesp. als protestant, enz.

(†) Baumgarten en Werder over Hamlet zijn Dowden onbekend gebleven.

innerlijk leven tracht te spinnen. Twee plaatsen uit zijn geschrift maken ons in het algemeen met zijne opvatting bekend. Zij mogen daarom hier een plaats vinden:

> (Bl. 33.) ‘Jede Fähigkeit breitete sich bei ihm aus und wurde energischer, während zugleich der ganze Bau der Natur des Mannes mehr verwickelt und verschlungen wurde. Seine Denkkraft wuchs stetig im Verlauf der Jahre, sowohl in dem sichern Erfassen des Bekannten, als auch in dem standhaft und nachdenklich auf das Unbekannte gerichteten Blicke. Sein Fühlen wurde, statt seine Energie und Feinheit der Auffassung bei zunehmender Mannheit zu verlieren, statt durch die Berührung mit der Welt abgestumpft zu werden, durch die Berührung mit der Welt.... behender und ausgedehnter. Je tiefer Shakspere in die Thatsachen unseres Lebens eindrang, desto mehr fand er in ihnen, was das Herz erregte und in Gluth setzte und nährte; er entdeckte ein Ehrfurcht gebietendes und geheimnissvolleres Dunkel und auch ein stärkeres und lieblicheres Licht. Aus seinen Dramen und Gedichten geht auch klar hervor, dass sein Wille mit seinem Alter wuchs und immer ruhiger und fester wurde.... Schliesslich erreichte er ein heiteres und sicheres Bewusstsein seines selbst.... Er konnte Alles, was er nicht verstand, doch mit Fassung hinnehmen... In Shakspere's Jugendwerken können wir beobachten, wie er seinen Witz oder seine Einbildungskraft spielen lässt; das eine Mal ist er klug und verstandesmässig, das andere Mal zärtlich und enthusiastisch. In seinem späteren Stil aber gehen Einbildungskraft und Verstand, Weisheit und Fröhlichkeit und Mildherzigkeit, praktische Erfahrung und blosses Rathen so durch einander, dass häufig die Bedeutung einer Stelle durch ihre allseitige Lebensfülle verdunkelt wird.’

De tweede plaats, waarop ik het oog heb, is deze:

> (Bl. 67.) ‘Die Veränderungen, welche in den Typen der bedeutendsten weiblichen Charaktere der Stücke Shakspere's sich vollzogen, während der Dichter von der Jugend ins Mannesalter und aus dem Anfang desselben zur grössern Reife überging, würden einen interessanten Gegenstand für eine eingehende Studie abgeben. Die sich jeder Stimmung hingebenden Frauengestalten seiner Jugendstücke ermangeln, wenn sie auch nicht ruhlos und angreifender Stimmung sind, doch der Zartheit des Herzens, der Feinheit des Instinctes, der Triebe und der Gewöhnung. Die daneben stehenden mehr verstandesmässigen Frauen sind klug und gewandt, aber zu zuversichtlich, kühn oder trotzig. In den frühen Historien erscheinen schreckliche Frauengestalten, Frauen, deren Ehrgeiz durchkreuzt, deren Herz zerrissen und ertödtet worden ist, die von wildem Kummer leidenschaftlicher Entrüstung mit einer Gier nach Rache erfüllt sind. Solche sind die Herzogin von Gloucester, Margarethe von Anjou, die Königin Eleanor und Constance. Wie nun eine Komödie auf die andere folgt, werden die weiblichen Charaktere immer mehr complex, feiner, vortrefflicher. Aus Rosalina's Spott über Biron wird Rosalindes schalkhafter Spott über Orlando oder der neckische Streit Beatricens mit Benedict. In

Portia, im Kaufmann von Venedig, spielen Verstand und Stimmungen mit anmuthiger Behendigkeit, Gewandtheit und Lebenswärme durch einander.

Gerade am Schluss der Periode, die Shakspere's freudigste Komödien hervorbrachte, und am Eingange zu der tragischen Periode treten weibliche Charaktertypen auf, die durch ein bestimmtes Element besonderer Stärke sich auszeichnen. Helena, Isabella, Portia im Julius Caesar, ein Typus des vollendeten weiblichen Heroismus, bei welcher jedoch noch die Schwäche ihres Geschlechtes vollkommen

> vorhanden ist; und diesen gegenüber stehen dann Studien weiblicher Unfähigkeit oder Unwürdigkeit, Ophelia, Gertrude, Cressida.... Dann folgen die tragischen Gestalten, Desdemona, die unbesiegliche Treue des Eheweibs; Cordelia, die unüberwindliche Treue der Tochter; lauter Opferleben, die sich hingeben und die Erde heiligen, Leben, die im Kampf mit dem Bösen untergehen und die im Untergang ihren Sieg der Liebe erringen. Und so wie diese die Welt verschönern und heiligen, selbst da wo sie sie als eine fremdartige und kummervolle lassen, stehen ihnen gegenüber die Zerstörer des Lebens, Lady Macbeth und die Ungeheuer Goneril und Regan.
> Und schlieszlich erscheinen in den letzten Stücken Shakspere's einerseits die Gestalten der grossen Dulderinnen, ruhig, selbstbewusst, vieltragend, frei von parteiischen Gedanken, ungerechtem Rachegefühl und der Leidenschaft der Rache - die Königin Katharine und Hermione; und andererseits stehen die reizenden Mädchengestalten, Kinder, die keinen Kummer kennen, über die eine zauberhafte Schönheit ausgegossen ist, ein ideales Licht, während man Shakspere über ihnen zu sehen vermeint, wie er sich liebevoll herabbeugt - Miranda, Perdita. Welch ein grosser Raum ist hier durchmessen! Statt der schrecklichen Margarethe von Anjou haben wie hier die Königin Katherine. In seiner jugendlichen Zeit würde Shakspere Katharinens Geduld, Zurückhaltung und gleichmässige Seelenstimmung kalt und für die Zwecke der Kunst unpassend erachtet haben. Statt Rosalinens haben wir hier Perdita. Ein Todtenbett, das mit einer Engelvision verklärt ist, und die reizende Morgenröthe eines jungen Mädchenlebens - das sind die zwei letzten Gegenstände bei denen des Dichters Phantasie noch gern lang und liebevoll verweilt.'

Soortgelijke beschouwingen zijn natuurlijk niet bestemd, om op gezag te worden overgenomen, maar om den lezer tot eigen onderzoek aan te sporen. Zij geven gezichtspunten aan, van waaruit de stukken van Shakespeare met vrucht onderling vergeleken kunnen worden. Dit vergelijken wordt ons bovendien door Dowden zelf gemakkelijk gemaakt, daar hij een uitvoerige analyse geeft van de drama's, waarop zijn oordeel rust. De analyse blijft altijd kalm en nauwkeurig. Het opgeschroefde, het dithyrambische, waarin men bij het behandelen van Shakespeare zoo licht vervalt, wordt gelukkig vermeden. De opmerkingen zijn meestal juist, niet zelden treffend. Ik acht dit boek inzonderheid geschikt, om iemand in de studie van Shakespeare in te leiden en wijs - misschien uit behoefte aan actualiteit - vooral op de bladzijden over *Romeo and Julia.* Shakespeare mag even min als een Grieksch auteur vluchtig gelezen, hij wil bestudeerd worden.

Eer Dowden de stukken bespreekt, die hij in tijdsorde tot de laatsten rekent, geeft hij een hoofdstuk (bl. 252 vlgg.) over *Shakspere's Humor.* Dit bewijst reeds, dat hij aan deze kracht van den dichter een groote plaats en beteekenis toekent: voor ons een waarborg, dat hij niet, op het voetspoor van zoovele Duitsche exegeten, Shakespeare tot een zedenmeester zal willen maken, tot een geest, in wiens wereld geen plaats is, dan voor hetgeen hijzelf kan goedkeuren. - Ook in dit hoofdstuk volgt hij geheel de vergelijkende en historische methode: Shakespeare's lachen wordt

gesteld naast dat van een Rabelais, een Molière, een Dickens, maar dan ook gekenschetst, zooals het zich

vertoont in de chronologisch gerangschikte stukken van den dichter. Het is niet een der minste hoofdstukken van dit werk, dat met kennis van zaken, met verstand en met liefde geschreven is(*).

A. PIERSON.

De naturalistische roman.

Emile Zola. Eene bladzijde uit de geschiedenis van den franschen roman der XIXe eeuw, door Dr. Jan Ten Brink. Nijmegen, Blomhert en Timmerman.
Michelle Jeoffrin. Naar den naturalistischen roman *La dévouée*, van Leon Hennique, door Eggeman. 's Gravenhage, H.C. Susan C. Hzn.

Wij hebben hier te doen met twee pogingen, om de vruchten van het zoogenaamd naturalisme, de romans van Zola, Huijsmans, Hennique en een paar anderen, in Nederland te naturaliseeren. Die van Dr. Jan ten Brink bestaat in een beredeneerd overzicht van Emile Zola's tot dusverre uitgekomen romans; die van den schrijver, die zich Eggeman noemt, in eene vertaling van een der lettervruchten uit Zola's school.

Waren deze pogingen noodig? verdienen en beloven zij, te slagen? Het gaat niet aan, de eerste vraag anders dan bevestigend te beantwoorden. We mogen niet aannemen, dat de heer Ten Brink zich zooveel moeite voor het aanprijzen van hetgeen hij ‘een uiterst merkwaardig verschijnsel voor de geschiedenis der litteratuur onzer eeuw’ noemt, zou gegeven hebben, indien hij vermoeden kon, dat de romans van den zoo bewonderden schrijver, evenals zooveel andere buitenlandsche voortbrengselen van letterkunde, in Nederland hun weg wel zouden vinden. En dat de schrijver zich veel moeite heeft getroost, blijkt niet slechts uit het voor ons liggend boek van 258 bladzijden op zichzelf, maar ook uit het ‘woord vooraf’, waarin de schrijver ons mededeelt, dat hij reeds driemaal in tijdschriften eene dergelijke letterkundige studie over Zola begonnen is, doch haar om de uitgebreidheid niet heeft kunnen voltooien. De heer Ten Brink moet dus wel van de noodzakelijkheid zijner onderneming doordrongen zijn geweest; en wij willen gaarne op zijn gezag aannemen, dat onze landgenooten, in den regel zoo gastvrij en, vooral op het letterkundig gebied, den vreemdeling zoo genegen, tegenover Zola en zijne bentgenooten eene met de nationale traditie strijdige terughouding hebben aan den dag gelegd. Wie nu echter weet, dat men hier te lande

(*) Onder het afdrukken ontvang ik eene *Studie over Shakespeare* van niemand minder dan Swinburne (London, Chatto en Windus, 1880. 309 bl.).

bij het inhalen van vreemde schrijvers voor geen klein geruchtje vervaard is, en ter wille van de nieuwheid over heel wat bezwaren heenstapt, die den Nederlandschen letterkundige als een onoverkomelijke hinderpaal den weg versperren, zal er ongetwijfeld belang in stellen, door een criticus als de schrijver van deze letterkundige studie onderzocht en aangewezen te zien, waarom nu juist de romans van Emile Zola, die naar het getuigenis van den auteur zelf kuisch noch kiesch, maar de uitdrukking van eene splinternieuwe methode zijn, die gewaarwordingen, verhoudingen en plaatsen, waarover tot nog toe de schrijvers hunne lezers slechts in bedekte termen en met eene zorgvuldige zelfbeperking durfden onderhouden, uitvoerig en omstandig teekenen met de slaafsche, schaamtelooze getrouwheid der photographie, een bij uitzondering ongunstig onthaal op den Nederlandschen bodem gevonden hebben. Men zou integendeel zeggen: ze moesten verslonden zijn door jong en oud, evenals voorheen de werken van Sue en Flaubert; want hoe nieuw, hoe wetenschappelijk het naturalisme dan ook beweert te werk te gaan, het volgt in de hoofdzaak toch met deze schrijvers hetzelfde spoor.

Wie in het werk van den heer Ten Brink in dezen zin een gids verwachten, zullen zich teleurgesteld zien. Het onderzoekt en verklaart weinig of niets en, na het te hebben doorgelezen, moet de belangstellende ten slotte toch tot de bedoelde romans zelven zijne toevlucht nemen, om voor zich uit te maken, of het Nederlandsch publiek, dat ze niet met bewondering inhaalde, en de Nederlandsche beoordeelaars, die er zich ongunstig over hebben uitgelaten, dwaalden of niet. Het is eene vermoeiende lectuur, die de heer Ten Brink ons verschaft: bijna driehonderd bladzijden vol van uitbundigen lof, vol verheerlijking van den Hercules, den athleet, den wetenschappelijken onderzoeker, die Zola heet - die reeds negen romans voltooid en er nog acht in de pen heeft van zijn reusachtig epos *Les Rougon-Macquart*, *histoire naturelle et sociale d'une famille sous le second empire.* Tegenover eene zeldzame, uiterst bescheiden aanmerking, die de schrijver, wien de weinig verkwikkende geuren van het naturalisme nu en dan zijns ondanks wat al te sterk worden, zich hier en daar veroorloven durft, vindt men een aantal schimpscheuten aan het adres van de alledaagsche duisterlingen, die met den nieuwen, zelf-aangestelden messias van de zoogenaamd nieuwe kunstrichting niet dwepen kunnen - zeggen we liever: niet dwepen w i l l e n , want volgens Dr. Ten Brink worden de Nederlandsche veroordeelaars van de Zola-literatuur eenvoudig gedreven door onwil. Bewonderen moet iedereen; wie 't niet zegt te doen, is een leugenaar uit afgunst.

Een in dezen toon geschreven boek moet onrustig, zenuwachtig, vermoeiend zijn. Het uitgangspunt is de mythe van Hercules, en het fundament van des schrijvers bewondering voor Zola wordt met de volgende uitdrukking gelegd: ‘De gadelooze moed in het te boven

komen van het onmetelijke, van het reusachtige wordt somtijds op kunstgebied met bewondering waargenomen.' Op die bewondering maken, volgens den schrijver, aanspraak: Dante, Michaël Angelo, Rembrandt, Shakspere, De Balzac en Zola; de laatste om 'de aanvankelijk goed geslaagde poging om in twintig aaneengeschakelde romans een beeld te geven van het tweede keizerrijk'. Het gaat wat ver, iemand terstond met Michaël Angelo of Shakspere gelijk te stellen, omdat hij twintig romans belooft; en men vreest, dat er voor een onpartijdig onderzoek en nuchtere redeneering niet veel plaats zal overblijven in een boek, dat met zooveel overdrijving begint. Die vrees wordt bewaarheid; wie de geheele reis door het reusachtig epos der verschenen, en zelfs der nog niet geschreven romans van den athleet aan de hand van dezen bewonderaar heeft medegemaakt, zal intellectueel ongeveer dezelfde gewaarwording ondervinden, als lichamelijk dengene uitput, die uren achtereen op stelten heeft gegaan. De heer Ten Brink overtuigt niet; hoogstens geeft hij hier en daar opmerkingen en deelt hij eenige feiten mede, van hemzelf afkomstig of door anderen waargenomen, die den lezer bij het vormen van een eigen, onafhankelijk oordeel over die zoo bewonderde boeken van nut kunnen zijn. Alleen toch langs dien weg, door eigen onderzoek, kan men tot een antwoord komen op de hierboven gestelde vraag: of het wenschelijk is, dat de heer Ten Brink ons romanlezend publiek zijne opgewonden hoogschatting van Zola's gewrochten doe deelen.

Men weet zoo ongeveer, waar het naturalisme voor wil doorgaan. Groot virtuoos in de kunst van poseeren en zelfverheffen, heeft de heer Zola met eenige pennetrekken in een Russisch tijdschrift de bestaande literatuur afgemaakt en is op het vrij gekomen terrein eene geheel nieuwe letterkunde op eigen hand gaan opbouwen. Die letterkunde heeft deze twee grondslagen, dat ze uitsluitend naar w a a r h e i d vraagt en eene w e t e n s c h a p p e l i j k e m e t h o d e volgt. In het streven naar waarheid mag de romanschrijver alleen uitgaan van verworven wetenschap en nauwkeurig waargenomen feiten, wat de uitwendige omstandigheden betreft, en moet hij geleid worden door psychologische en physiologische kennis. Beantwoordt hij aan die twee eischen, dan is de auteur verder volkomen vrij en kan beschrijven, wat en hoe hij wil. De lezer heeft dus alleen recht te vragen: Hebt gij 'tgeen ge mij beschrijft, werkelijk zelf waargenomen? Zoo hij daarop een bevestigend antwoord ontvangt, moet hij den schrijver op zijn woord gelooven, daar er kwalijk bewijzen te vorderen zijn, en moet bukken voor 'de waarheid', al schijnt hem die nog zoo onwaar, al wordt zij hem nog zoo afstootelijk, ruw of onkiesch voorgesteld. Ziedaar het beginsel der nieuwe letterkunde, gelijk het door Zola wordt aangegeven, naar waarheid en onpartijdig vermeld. Met recht kan echter gevraagd worden, welk nieuw element dit programma be-

vat. Heeft niet elke kunst, en vooral de letterkundige, door alle eeuwen heen naar ‘waarheid’ gestreefd? en waren niet de grootste meesters in het vak juist zij, die op den vasten grondslag van wetenschap en waarneming voortwerkten? Wel zijn er tijden van afdwaling geweest, waarin het oog van de hoogepriesters van dit kunstvak de poolster der waarheid niet scheen te kunnen vatten; wel is er nu en dan een succes behaald door schrijvers, bij wie zekere gave van intuïtie het gemis van voorafgaande studie vergoedde; doch dit waren locale of persoonlijke uitzonderingen: de algemeene richting der kunst, der letterkunde althans, is immer geweest een streven naar waarheid op wetenschappelijken bodem. Zelfs die auteurs, op wie de profeet van deze quasi-nieuwe richting het laagst nederziet, hebben geen ander doel voor oogen dan hij. Indien dus de werken der naturalisten onze aandacht vergen, dan moeten zij die evenals elk ander werk verdienen door eigen deugd, maar kunnen bezwaarlijk bij voorbaat al geroemd en geprezen worden, omdat ze ‘iets nieuws’ zijn en naar iets nieuws streven, waaraan alle andere letterkundigen nog nooit gedacht hebben. Als *a new departure*, gelijk de Amerikanen zeggen, als de aanvang van een nieuw leven, moet aan het naturalisme het recht van bestaan worden ontzegd, daar het zich, zij 't ook met zonderlinge wendingen, in de algemeene richting der letterkunde van onzen tijd beweegt.

Toch valt het niet te ontkennen, dat de naturalistische producten der Fransche romantische letterkunde in zeker opzicht op zichzelf staan en een afzonderlijk genre vormen. Zij onderscheiden zich van alle andere romans, en hier komen wij in het hart der quaestie, hierdoor, dat zij zich moedwillig en opzettelijk vergrijpen aan alles, wat schoon en liefelijk is, wat - soms ten onrechte, maar vaak met het grootste recht - bij den beschaafden mensch voor eerbiedwaardig en aantrekkelijk doorgaat; dat zij een behagen scheppen in aanstootelijke, afzichtelijke voorstellingen, in de meest ruwe en onkiesche uitdrukkingen vervat. Alleen in dit opzicht komen de naturalisten onderling overeen en verschillen zij van de anderen: zij werken zonder ideaal, zonder hoogere opvatting, laag bij den grond, en hunne producten kunnen aldus onmogelijk beantwoorden aan de eischen der aesthetiek. Op het leelijke kunnen de wetten der schoonheidsleer niet werken.

Tot onze vreugde, al is die met eenige bevreemding vermengd, reikt ons hier Dr. Ten Brink de hand; hij geeft ons toe, dat Zola's ‘kunstovertuiging hem meermalen meesleepte op den weg der smakeloosheid, of hem feiten deed beschrijven, waartegen het kieschheidsgevoel van den lezer in opstand komt’ (bl. 88). Elders beweert hij, dat ‘de realistische school zondigt tegen de eischen der aesthetiek’ (bl. 33), en gewaagt van ‘realistischen wansmaak’ (bl. 34), alles naar aanleiding van een van Zola's romans, dus niet met de bedoeling, om het naturalisme ten koste van het realisme, het kind ten koste van

de moeder, in de hoogte te steken. Trouwens, de werkmethode der naturalisten kan niet anders dan onvolmaakte producten leveren, onvolmaakt juist hierom, omdat hun de hoogere wijding der kunst en van het gevoel ontbreekt. Wil men weten, hoe de vader van deze school werkt, de heer Ten Brink, die 't van De Amicis verneemt, zal het zeggen: ‘Hij stelt zijne kunstwerken meer door studie en logika dan door fantasie samen. Hij maakt eene serie van waarnemingen op de natuur gereed en zoekt den draad, die al deze kartons moet verbinden. De grondstof voor zijn roman is dus natuurstudie, 't zij van de maatschappij, 't zij van de onbezielde natuur’ (bl. 170). Zoo had De Amicis van den meester zelf een verslag gehoord omtrent zijne voorbereidende studie voor den, sedert mislukten, roman *Nana.* Een der schouwburgen van Parijs moest daarin voorkomen, en daartoe had de schrijver ‘er uren doorgebracht, de zolders en de kelders doorsnuffeld en er een plan van geteekend, 't welk hij bij het schrijven van den roman raadpleegt’ (bl. 252). Ook met betrekking tot *l'Assommoir* vernemen wij, dat de meeste tafereelen daarvoor reeds zoo goed als gereed waren, terwijl de schrijver nog maar altoos peinsde op een draad, die al die waargenomen feiten vereenigen zou (bl. 221). Men begint dus met de détails, om met de hoofdzaak te eindigen, evenals de tooneeldirecteur uit de bekende anekdote, die bij eene gunstige gelegenheid fonkelnieuwe costumes had gekocht en zich toen tot een letterkundige wendde met het verzoek, om daar een stuk voor te schrijven. Het eerste en onmiddellijke gevolg van deze methode, vooral waar zij zoo overdreven wordt als door de naturalisten, zal Dr. Ten Brink zelf ons aanwijzen: de verwikkeling is gebrekkig of ontbreekt geheel. ‘De verwikkeling behoort niet tot het beste deel van Zolaas arbeid’ - de beoordeelaar spreekt, gelijk men ziet, met de bescheidenheid, die den zeloot voegt - ‘Zij kan het niet, omdat het wezentlijk talent van onzen auteur in s c h i l d e r e n , geenszins in v e r h a l e n bestaat. Zijne naturalistisch-realistische methode brengt hem tot deze wijze van werken. Hij wil het leven zelf geven, de afloop der gebeurtenissen is bijzaak’ (bl. 80). Het is niet recht duidelijk, hoe men, met dit oordeel op de lippen, een romanschrijver als zoodanig prijzen kan. Voor den roman toch is de verwikkeling hoofdzaak, niet om het verhaal zelf, om de actie of beweging, die daaruit voortkomen, maar omdat zij de uitdrukking is der botsing tusschen de verschillende karakters. En het schilderen der karakters, niet het uitwendig portret, der personen is toch het hoofddoel van den roman; wanneer een schrijver 't van groot belang acht, ons de boven- en onderkleederen van zijne helden en heldinnen tot in de geringste bijzonderheden te beschrijven, maar de verwikkeling, de karakterstudie, verzuimt, omdat ‘de afloop der gebeurtenissen’ maar ‘bijzaak’ is, dan houden wij hem, met al zijn gebazel over zijne psychologische, physiologische, ja, zelfs anatomische studiën, voor niet veel meer dan een kwakzalver. Het is

alles goed en wel, en het staat zeer geleerd, te beweren, dat ‘de letterkundige kunst moet overeenstemmen met de moderne wetenschap, die alleen aan feiten hecht’ (bl. 229), maar de kunstenaar, die dan toch altoos zijne phantasie moet laten werken, heeft nog met andere dan bloot uiterlijke feiten te maken. Indien hij de moreele feiten verwaarloost, de moreele waarheid ontkent, zal al zijne wetenschappelijkheid hem niet van wansmaak en eenzijdigheid redden.

Tot welke overdrijving dat uitsluitend waarnemen en relateeren (we moeten hier wel een deurwaarderswoord gebruiken) van uitwendige feiten leidt, leert ons Dr. Ten Brink. Volgens hem ‘behoort een romanschrijver wijsgeer, moralist, anatoom, medicus, statisticus en financier te zijn - wat staatswetenschap en staatsmanswijsheid, wat theologie en rechtsgeleerdheid kunnen tevens worden gebruikt. Geheimen van beroep of bedrijf mogen voor hem niet bestaan. De romanschrijver moet boekhouder en kassier, makelaar in effecten en industriëel, koopman en generaal kunnen zijn, hij behoort op de Beurs, aan het stuurrad van eene transatlantische pakketboot, in den veldslag en voor de groene tafel der ministers geen vreemdeling te wezen’ (bl. 33). En nu blijkt uit de verschillende romans van den meester, dat de romanschrijver van de naturalistische school tot in de kleinste bijzonderheden de beroepsbezigheden moet kennen, onder anderen van groentekoopman, vischvrouw en spekslager (*Ventre*), gouddraadtrekker (*Assommoir*), leerlooier (*Conquète*), kok (*Eugène Rougon*), stoffeerder (*Curée*), zinkwerker (*Assommoir*), bloemist (*Faute*), poelier (*Ventre*), ja, zelfs van doodgraver, waschvrouw en strijkster (*Assommoir*); van welke broodwinningen hij voor *Nana* zoo al verstand zal moeten hebben, durven wij zelfs niet aanduiden. Maar het moreele feit van 's menschen karakter is bijzaak; om nog eenige verwikkeling te verkrijgen, wordt *l' hérédité* te baat genomen en de erfelijke ‘kiem van waanzin’ te werk gesteld, om de lotgevallen der hoofdpersonen, die zich te midden van dit kolossaal stilleven bewegen, tot een einde te brengen.

Te gevaarlijker is de methode, omdat de romans van Zola niet uitsluitend beschrijvingen zijn van dingen van allerlei aard met hier en daar eene menschelijke figuur ertusschen, maar omdat zij ook nog eene andere pretensie maken. Volgens Dr. Ten Brink althans dienen zij, om een ‘historisch spiegelbeeld’ aan te bieden van het door den schrijver gekozen tijdvak, de regeering van Napoleon III met al hare ondeugden, gruwelen en onzedelijkheden (die na den val van het tweede Keizerrijk dus wel niet meer in Frankrijk zullen voorkomen). Als zoodanig spiegelbeeld nu wraken wij deze boeken ten stelligste. Al moge onze landgenoot, na de beschrijving van een diner ten hove gelezen en de daarin vermelde ‘lucht van gebraden wild en citroenen’ opgesnoven te hebben, zich zoo welbehagelijk gevoelen, alsof hij ‘in werkelijkheid te Compiègne gedineerd’ had, al moge de met de stiptheid van een taxateur opgemaakte inventaris der meubelen van het echtpaar

Saccard hem de betuiging ontlokken, dat Zola ‘ruw en tot overmoedig wordens toe w a a r ’ is, wij zien in de werkmethode van den schrijver eene waarschuwing, om niet al te grif zijne beelden als trouwe afspiegeling der waarheid aan te nemen. Eene geheele reeks van zorgvuldig waargenomen feiten kunnen stuk voor stuk waar zijn, en toch, als geheel, onwaarheid wezen. Om een beeld van zijn tijd, of van welken tijd ook, te schetsen, moet de schrijver meer zijn dan nauwkeurig opmerker, handig schikker, kunstig kleurder van feiten; hij moet juist bezitten die echte kunstenaarsgave van critiek en uitkiezing, waar Zola geen heil in ziet; hij moet de waarde en het verhand zijner feiten wèl kunnen vatten. Indien men een vreemdeling, die eene beschrijving van de uniform der Nederlandsche soldaten verlangd had, de afbeelding toezond van een man, met de stevels van den marechaussée aan de voeten en de kolbak van den generaal, met grenadiers-vangsnoeren opgemaakt, op het hoofd, met den groenen broek van den jager, onder de attila van den blauwen huzaar, versierd met de vergulde kraag en ruggalons van den rijdenden artillerie-officier, de schouderbedekking van den stafmuzikant en het zwarte lederwerk van den artillerist: dan zou elke bijzonderheid van de teekening volkomen waar, en toch het geheel eene vervaarlijke caricatuur wezen. De waarheid eener voorstelling toch is niet slechts essentieel en van de bijzonderheden alleen, maar ook relatief en van het geheel afhankelijk. Bovendien kunnen de feiten waar, doch uitzonderingen zijn; wie ze dan voorstelt als spiegelbeelden van den tijd, misleidt en vervalscht. Wat zou men zeggen van den schrijver, die volkomen naar waarheid de Rotterdamsche oplichterijen afschilderde als een ‘historisch spiegelbeeld’ van het gehalte der leden van de Nederlandsche Eerste Kamer der Staten-Generaal?

Waar ons de gelegenheid gegeven is, om de wetenschappelijk waargenomen feiten te controleeren, blijft dan ook bij een onpartijdig en degelijk onderzoek niet veel van die alles beheerschende waarheid over. Wij bepalen ons bij voorbeeld tot de schildering van de Parijzer arbeidende klasse in *l' Assommoir.* Wij kiezen dezen roman niet uit het ‘reusachtig epos’, omdat we dien zoo bijzonder aantrekkelijk vinden, noch ook om Zola onverdiend te bezwaren, daar in dezen roman, volgens Dr. Ten Brink ‘de schildering van het volstrekt leelijke’ gevonden wordt (bl 227). Wij nemen den bedoelden volksroman om twee redenen: vooreerst wordt het doel daarvan in de voorrede duidelijk medegedeeld; in de tweede plaats telt de auteur zelf dien volstrekt niet, gelijk Dr. Ten Brink, onder zijne minst geslaagde, minst gelukkige werken. Hij noemt *l' Assommoir*: ‘*à coup sûr le plus chaste de mes oeuvres... C'est une oeuvre de vérité*, *le premier roman sur le peuple*, *qui ne mente pas et qui ait l'odeur du peuple.*’ Zijn doel geeft hij in deze woorden weder: ‘*J'ai voulu peindre la déchéance fatale d'une famille ouvrière*, *dans le milieu empesté de nos faubourgs.*

Au bout de l'ivrognerie et de la fainéantise, *il y a le relâchement des liens de la famille*, *les ordures de la promiscuité*, *l'oubli progressif des sentiments honnêtes*, *puis comme dénoûment*, *la honte et la mort.*' De schrijver wil ons dus doen zien, hoe een fatsoenlijk gezin uit de arbeidende klasse door drankmisbruik ondergaat. Een uitstekend, een uiterst zedelijk doel, en met het oog op deze strekking mocht Zola op zijn werk het (altijd betrekkelijk) epitheton '*le plus chaste de mes oeuvres*' toepassen, ofschoon de lezing ervan een afschrik van die andere romans, uit het oogpunt van kuischheid en kieschheid, geven moet.

De verwikkeling van den roman mogen we bekend onderstellen. De lezer zal dan ook de eenige, doch gewichtige bedenking gemakkelijk kunnen vatten, welke wij te maken hebben tegen den weg, waarlangs Zola zijn doel bereiken wil. De hoofdpersoon, wier tragisch lot den ganschen roman beheerscht, is niet Coupeau, de dronkaard, maar zijne vrouw, die noch aan den drank verslaafd noch een leegloopster is, maar zich te midden van arbeid en welvaart zonder eenige voldoende oorzaak, uit natuurlijke verdorvenheid in het '*relâchement des liens de la famille*' begeeft, en aan de '*ordures de la promiscuité*', dubbel walgelijk in de door den roman gegeven toestanden, te buiten gaat. Van den man daarentegen, den drinkebroêr en leeglooper, wordt geen enkele onzedelijke handeling vermeld. Hier schijnt de strenge logica en moderne wetenschappelijkheid, waarvan we reeds zooveel gehoord hebben, den heer Zola te hebben begeven. Eene eerste en voorname reden, waarom het boek ons niet aantrekt.

Dat is echter de eenige reden niet. De schrijver belooft ons voor het eerst een waren volksroman, waarin het volk wordt geschilderd, zooals het *is*. En welken indruk maakt nu het boek? Op ons althans, een indruk van walging en weerzin tegen de arbeidende klasse te Parijs. Is dit tafereel waar, dan is deze zelfs in hare beste oogenblikken louter en uitsluitend op zingenot belust, kent ze geen ander levensdoel, geen ander onderwerp van denken of spreken, dan lichamelijk zwelgen op allerlei manieren; dan is de arbeidende klasse in Frankrijk's hoofdstad reddeloos gezonken tot de diepste laagheid van een uitsluitend dierlijk leven. Hoe kan de lezer eenig belang stellen in zulke personen? Wat deert het hem, of al die afzichtelijke wezens te gronde gaan? hoe kan men hem het geloof ingeven, dat drankmisbruik, en niet eigen verdorvenheid en beginselloosheid, de schuld is van de welverdiende rampen, die hen treffen? Alle personen zijn even verdorven en slecht; de eenige, die eene uitzondering maakt, de smid Goujet, wiens goedheid en braafheid aan onnoozelheid grenzen, emancipeert zich dan toch op een gegeven oogenblik zoover, van de vrouw van zijn vriend voor te stellen, om man en kinderen in den steek te laten en met hem door te gaan! 't Is alsof de schrijver, in zijn jacht op 't leelijke, dezen goeden stumper niet ongerept kon laten.

Nu weten wij echter van elders, dat de arbeidende klasse van Parijs

volstrekt niet aan Zola's voorstelling beantwoordt. Er zullen zwarte schapen onder de kudde zijn, zonder twijfel, maar de ondeugd en verdorvenheid is volstrekt de regel niet; wanneer men de om bekwaamheid en degelijkheid even beroemde *ouvriers en chambre* vertegenwoordigd ziet door wezens als Lorilleux en Poisson, dan begrijpt men, dat Zola, uit een weinig benijdenswaardigen trek naar het leelijke, bij uitzondering weerzinwekkende personen en feiten uit de arbeidende klasse waargenomen en die met een even weinig benijdenswaardig gebrek aan logica gegeneraliseerd heeft, om als een zedenbeeld dienst te doen.

Dat de schrijver, om de gruwelijke gevolgen van de dronkenschap te vertoonen, ons op plaatsen voert en tafereelen schildert, die weinig aantrekkelijk zijn en afkeer wekken, is natuurlijk en was vooruit te voorzien; eveneens dat de personen, die hij als de slachtoffers van die verfoeilijke ondeugd schetst, onze sympathie bezwaarlijk kunnen gaande maken. Maar dat hij alle personen even slecht, even afzichtelijk en verdorven maakt, is een vergrijp tegen de waarheid en tegen de kunst, waardoor hij moedwillig den indruk van zijnen arbeid vernietigt. Tegen beter weten in, kan de lezer niet gelooven, dat hem hier een gelijkend beeld van de arbeidende klasse geschilderd wordt, en die algemeene slechtheid van alle personen geeft aan het kunstwerk eene eentonigheid, eene matheid, gelijk ze een schilderstuk ontsieren zouden, waarvan alle bijzondere onderdeelen meesterlijk en getrouw naar de natuur wedergegeven waren, maar waaraan het perspectief ontbrak. Daarenboven brengt hij ons vaak in aanraking met afkeerwekkende personen en in terugstootende omstandigheden, die niets ter zake doen en zeer wel achterwege gelaten hadden kunnen worden; terwijl hij van den anderen kant beschrijvingen, die hij ons tot bereiking van zijn doel niet mocht sparen, dikwijls bederft door het bijvoegen van walgelijke bijzonderheden, die volstrekt overbodig zijn en aan den eindindruk van zijn werk schade doen. Zoo staat het geheele tafereel van de vechtpartij in het waschhuis, als een wansmakelijk *hors d'oeuvre*, op zichzelf; het doet de donnée van het boek afbreuk, omdat ons daarin de heldin, voor wie de schrijver van tijd tot tijd onze sympathie schijnt te willen winnen, als eene helleveeg van het zwaarste kaliber wordt afgeschetst, terwijl de beschrijving van het genot, waarmede de omstanders de twee halfnaakte vrouwen elkander zien mishandelen, mede volstrekt overbodig is. Ook het feestmaal in den strijkwinkel is noodeloos met de walgelijkste bijzonderheden beladen, evenals de beschrijving, hoe Coupeau, ziek van dronkenschap, door zijne vrouw gevonden wordt. Maar het toppunt van gruwelijkheid wordt door den schrijver bereikt, waar hij bij den op deze ontdekking volgenden val van de vrouw de veertienjarige dochter met '*de grands yeux d'enfant vicieuse*, *allumés d'une curiosité sensuelle*', van de schande harer moeder getuige doet zijn. Bij den dood en de begrafenis der

inwonende moeder, bij het ontdekken van het lijk der heldin zelve, hindert ons diezelfde onnoodige ruwheid van toon en woord. '*Un matin*, *comme ça sentait mauvais dans le corridor*, *on se rappela qu'on ne l'avait pas vue depuis deux jours; et on la découvrit déjà verte, dans sa niche.*'

Van de vele onzedelijke momenten van het boek willen wij zwijgen. Al is het de minst onkuische schakel uit de Rougon-Macquart-keten, men kan wel begrijpen, dat een 'epos', dat met concubinage begint en langs overspel tot prostitutie afdaalt, niet 'virginibus puerisque' geschreven is. Maar eene veel grootere grief tegen Zola is juist die opzettelijke ruwheid, die jacht op hetgeen leelijk en terugstootend is; wij klagen over zijn verregaanden wansmaak.

Maar dat is geene ruwheid, zegt men; dat is 'de eigenaardige taal der ouvriers, vol grove, maar schilderachtige uitdrukkingen' (Ten Brink, bl. 67). Waar Zola zijnen personen deze taal in den mond legt, kan deze tegenwerping gelden; doch ze houdt in het algemeen geen steek, omdat de schrijver, waar hijzelf spreekt of beschrijft, eene even ruwe en onhebbelijke, schoon verre van schilderachtige, taal bezigt als de laagstgezonkene van zijne helden. Of noemt de heer Ten Brink de volgende vergelijkingen, die met hare wanhebbelijkheid bij lange na niet tot de meest stuitende behooren, schilderachtig: '*son apprentie*, *laide comme un derrière de pauvre homme*' (*Ass.* bl. 173), en later: '*ils avaient des faces pareilles à des derrières*, *et si rouges*, *qu'on aurait dit des derrières de gens riches*, *crevant de prospérité*' (bl. 276)? Of wel, moeten wij ze bewonderen als de vruchten van de veelomvattende en diepgaande wetenschappelijke studie van den meester? De waarheid is, dat Zola, waar de keuze hem vrijstaat, altoos de meest afstootende en onaesthetische uitdrukking bezigt, die hij vinden kan. Zoo beschrijft hij - wanneer wij ons niet vergissen in *Une page d'amour* - een jong meisje, dat berispt wordt, omdat zij zich voor een bal te laag gekleed heeft: zij neemt een bouquet uit eene bloemvaas '*et se le fourra entre les seins*'. Dergelijke manier van spreken mag in de snijkamer voegzaam zijn en den anatoom niet euvel worden geduid; de roman is niet voor de snijkamer geschreven, maar voor het beschaafd publiek, dat zich gaarne met eenige welvoegelijkheid behandeld ziet. Het moet zich wel ergeren over de wijze, waarop bijvoorbeeld in alle werken van dezen schrijver over hetgeen daar liefde genoemd wordt, en over de verhouding tusschen man en vrouw wordt gehandeld; ook hier kan of wil Zola zich niet hooger plaatsen dan op het standpunt van den anatoom.

In het kort, zelfs deze meest kuische roman uit het 'reusachtig epos' stoot af door zijne onwaarheid, ruwheid en leelijkheid. De oorzaak van den opgang van dit boek, dat reeds één en zeventig uitgaven beleefde, hebben wij niet te verklaren: dat gaat Frankrijk aan. Zulk eene ingenomenheid bestaat, blijkens Dr. Ten Brink's optreden,

hier te lande niet; wij hopen en verwachten, dat de rechtmatige en verblijdende tegenzin onzer landgenooten tegen de naturalistische romans, die hem de pen deed opvatten, tegen dit pleidooi van den blakenden bewonderaar wel bestand zal zijn.

Bij de eerste inzage hielden wij Michelle Jeoffrin voor eene satire op den naturalistischen roman. Veel oorspronkelijks vonden wij er niet in; de daarin beschreven toestanden en bijzonderheden, als naar gewoonte dáár gegrepen, waar de goede smaak zich bij voorkeur niet ophoudt, hebben eene sterke gelijkenis met hetgeen in de werken van andere naturalistische en realistische auteurs voorkomt. Men weet, dat de ‘nieuwe’ scholen eene bijzondere voorliefde hebben voor de huiduitwasemingen; geen realistische of naturalistische roman, of hij bevat ettelijke beschrijvingen, hoe den helden of heldinnen onder de warmte van den zomer of bij de inspanning van den arbeid het zweet op het gelaat staat. De eerste kennismaking van Charles Bovary met zijne tweede vrouw wordt bij Flaubert mede gestoffeerd met eene beschrijving van het zweet, dat op Emma's hals parelt. Wie het museum-Wiertz te Brussel bezocht heeft, zal zich herinneren, welke rol, op de voorstelling van den strijd der Grieken en Trojanen om het lijk van Patroclus, de genoemde bestrijder der conventie in de schilderkunst (ofschoon zijne ‘waarheid’ door de uitspattingen eener grillige phantasie niet zelden uitermate vervalscht werd) de zweetstralen langs de bloote schouders en lendenen der strijders spelen laat. Elke zich nieuw noemende school schijnt aan de werkzaamheid der huid groot gewicht te hechten. Nu heeft men de eerste bladzijden van Michelle Jeoffrin maar te lezen, om een nauwkeurig relaas aan te treffen, hoe copieus twee menschen, een oud man en een jong meisje, op een warmen zomermiddag een wandeling makende, transpireeren. Verder heeft men het tafereel van een diner, van eene begrafenis met de gebruikelijke ruwheid van taal en vormen, en waarbij de aan het naturalisme zoo dierbare, beschonken lijkbezorgers niet ontbreken. De opsomming van alle triviale en onschoone bijzonderheden eener openbare terechtzitting in strafzaken kunnen wij mede genieten, terwijl eene terechtstelling door de guillotine, tot waarschijnlijk groot leedwezen der liefhebbers van afschuwelijke ‘waarheid’, in veel te groote trekken en met veel te weinig bloed afgeschetst wordt. Verder sterft een der personen, vergiftigd door rattenkruit; van haar lijden en sterfbed wordt een verslag gegeven, dat blijkbaar aan Madame Bovary is ontleend, doch waarbij zoowel het talent van Flaubert als de diepe, tragische beteekenis, welke het gruwelijk tafereel van Emma's dood bezit, volstrekt ontbreken. Uit dit een en ander, en uit de soms koddige overdrijving, de nauwkeurigheid en ‘wetenschappelijkheid’ onder anderen, waarmede Hennique straatvuil, dierlijke uitwerpselen en dergelijke dingen in woorden schildert - maakten wij eerst op, dat de schrijver

van Michelle Jeoffrin met het samenrapen en bijeenvoegen van alle afschuwelijkheden en smakeloosheden van de naturalistische kunstrichting ons het leelijke en onvolkomene van dit genre heeft willen doen gevoelen. De verwikkeling, ze moge dan bijzaak wezen, komt in het kort hierop neder: een vader, zich inbeeldende achter het geheim van de luchtvaart te zijn, vergiftigt, om aan geld te komen, zijne jongste dochter en klaagt dan de oudste wegens dien moord aan, om zoodoende het moederlijk erfdeel van de beide meisjes te bemachtigen. Men zal toegeven, dat zelfs deze fabel, in hare verregaande overdrijving, ja, onbestaanbaarheid, tot de illusie medewerkte, alsof het hier eene scherpe satire gold. Bij eene aandachtige lezing bleek het echter weldra, dat het den heer Hennique wel degelijk ernst is met zijn naturalistischen arbeid; dat hij zijn best heeft gedaan, om in de voetstappen van meester Zola te treden, en dat, zoo 't hem alleen gelukt is, een in alle opzichten foeileelijk boek te maken, dat niet moet geweten worden aan zijn gebrek aan goeden wil, maar aan zijne onmacht. Van het onmiskenbaar talent, dat Zola bezit, van den gloed, waarmede hij sommige catalogussen van triviale en afzichtelijke voorwerpen weet te kleuren, van de korte en krachtige streken van zijn penseel - van dat alles bij Hennique geen spoor. Michelle Jeoffrin is het papier niet waard, waarop, noch den inkt, waarmede het gedrukt is; we beklagen den kostbaren tijd, aan zetten en corrigeeren verspild, en de moeite, aan de vertaling besteed. Wat kan hem, die zich Eggeman noemt, toch wel bewogen hebben, dit prul bij het Nederlandsch publiek in te leiden! Afschrikken van de enormiteiten der naturalistische school is, blijkens 's mans voorrede, zijn oogmerk niet geweest; hij blijkt integendeel nog zoo naïef van te meenen, dat het volstrekt onmogelijk staaltje van rechterlijke dwaling, dat ons hier voorgesteld wordt, ook voor ons land eene waarschuwing kan zijn. Michelle Jeoffrin kan alleen hierin eene waarschuwing wezen, dat het afschrikt van een leelijk, onzinnig genre.

Kan dit nu de letterkunde der toekomst zijn? Opent dan wezenlijk de school van Zola en zijne volgelingen ons een verschiet, waarin, na den geheelen ondergang der onware traditie en valsche conventie, waarheid en wetenschap het terrein van den roman zullen beheerschen? Wij gelooven het niet, om de eenvoudige reden, dat alleen de richting, die zich verheft en naar het hoogere en schoonere streeft, op de toekomst rekenen kan. Hier daarentegen hebben wij met verlaging, met opzettelijke en moedwillige tegenkanting tegen het schoone, edele, hoogere te doen. Op dien grond onderschreven wij met overtuiging het oordeel van een Fransch kunstrechter, die het naturalisme niet noemde eene nieuwe, krachtige en jeugdige richting, maar het verval van krachten eener door overdrijving uitgeputte beweging; *le commencement* alleen in dezen zin dus, dat het is *le commencement de la fin.*

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Cornelia. Een geschenk voor moeders, door R. Koopmans van Boekeren. Tiel, H.C.A. Campagne.

In een smaakvol bandje, blauw met zwart en zilver, biedt een bekend letterkundige een geschenk aan, dat uitsluitend bestemd is voor de Nederlandsche huismoeders uit den ‘deftigen, althans gegoeden stand’.

De schrijver nadert die dames met gevoelens van hoogachting en wenschte, dat zijn pennevrucht kon worden vergeleken met gouden appelen op zilveren schalen; zoo iemand, is eene moeder zulk een geschenk waard.

In de voorrede deelt de auteur mede, dat hij er een oogenblik over dacht, om dat, wat hij had te zeggen, mee te deelen in den vorm van een verhaal of in brieven; beide denkbeelden werden echter, bij eenig nadenken, weder verworpen, hoofdzakelijk omdat men een roman aanmerkt als bestemd voor het groote publiek, terwijl dat, wat de heer Koopmans van Boekeren op het hart heeft, alleen in de handen der moeders moet komen.

Huismoeders hebben in den regel heel wat te doen, om altijd den wagen in het rechte spoor te houden, en vooral zij, welke gezegend zijn met een groot gezin, kunnen met den besten wil der wereld maar zeer weinig tijd vinden, om zich eens rustig neer te zetten met een boek. Jammer is het dus, als dat met moeite gevonden leesuurtje besteed wordt aan lectuur, die niet meevalt, en met gretigheid zal daarom menige hand worden uitgestoken naar iets, wat uitsluitend voor haar werd bestemd.

Ik stel mij zoo'n huismoeder voor: St. Nicolaas bracht haar ‘het geschenk’, maar zij vond nog geen gelegenheid, de *Cornelia* anders dan vluchtig in te kijken; eindelijk, hedenavond, is het oogenblik daar, waarop zij er eens kennis mede kan maken.

De dag was zeer rumoerig: door de onverwacht ingevallen vorst allerlei buitengewone drukte; de kleine kinderen schreierig en ongedurig door de koude, waar ze nog niet aan gewend zijn; de jongens opgewonden door het gezicht van de sneeuw, die hun zooveel pret belooft; de dienstboden kleumerig en minder geneigd tot voortmaken, dat dubbel noodzakelijk is, daar de wintervoorraad gedekt en bezorgd moet worden; gedurig oponthoud door het aanbellen van hulpbehoevenden, die bij ondervinding weten, hoe koude, medelijden en liefdadigheid steeds in zeer nauw verband staan; onverwachte en wellicht niet geheel welkome gasten; werkvolk, waarop gewacht werd en dat niet verscheen, enz. enz. Iedere huisvrouw kent die dagen, waarop de avond als een weldadige vriend wordt begroet.

Mevrouw A. zet zich dan ook met een gevoel van echt welbehagen neer, nu het zoo kalm om haar heen is; de kleinen slapen al sedert een paar uren; de grootere kinderen zijn onder den slaapverwekkenden invloed van het sneeuwgenot ook maar vroeg naarboven getrokken; het theegoed is afgewasschen, en de heer des huizes neemt in een vergadering een deel zijner maatschappelijke plichten waar.

Zij vindt haar werk noch prozaïsch, noch vervelend, maar dat neemt niet

weg, dat zij toch half onwillekeurig een zucht van verlichting slaakt, nu eene kleine pauze haar eens veroorlooft, te vertoeven in de wereld der gedachten.

'Ik meen het zoo goed met u, dat gelooft ge immers wel, niet waar?' vraagt de aanbieder van het geschenk, en half glimlachend denkt zij: 'Wie zou daaraan twijfelen?' Uit de inleiding blijkt haar, dat de schrijver hoofdzakelijk opvoedkundige punten met haar bespreken wil, en welk onderwerp kan eene moeder wel meer aantrekken dan dat, waar zij bijna tot in den slaap mede bezig is? Nu ze dat weet, stelt ze nog meer belang in haar boek en, om geene afleiding te hebben, spoedig een inspectie-reisje ondernomen naar de slaapkamers, waar alles in orde bevonden wordt, en nu aan de lectuur.

Dienstvervanging

heet het eerste hoofdstuk van de eerste afdeeling, waarin al dadelijk op de eerste pagina wordt beweerd: 'dat vele Nederlandsche vrouwen zich van de haar opgelegde taak ontlasten en die door anderen laten vervullen - eene dienstvervanging waardoor veel ellende wordt veroorzaakt'.

De dienstvervanging begint reeds dadelijk na de geboorte van het kind: al voelt de moeder het voor haar kind bestemde voedsel in hare borst oprijzen - zij neemt een min en staat dus toe, dat Emma en Karel, in latere jaren, als ze een schreeuwende vischvrouw zien voorbijgaan, moeten hooren, dat zij hun eerste voedsel aan de borst van die vrouw hebben genoten!

't Is wel waar: de Nederlandsche moeder leeft niet zoo onverantwoordelijk met den jonggeborene als de Fransche, zegt de schrijver, doch voegt erbij: '*'T is hier te lande lang geen ongehoord geval dat mama haar zuigeling aan min en baker*, *en later als de kinderen loopen kunnen ze aan meiden*, *bonnes of kinderjuffrouwen toevertrouwt*, *totdat ze rijp zijn voor de kostschool.*'

't Is een vrij krasse beschuldiging, en de lezeres schuift bedroefd haar boek ter zijde. Het moet wel zoo zijn, als de voorganger van eene groote gemeente dit als een door hem opgemerkt feit meedeelt, maar hoe zij ook peinst - in den kring harer bekenden en vrienden is zoo iets nooit voorgekomen. Zij denkt aan de heete tranen, die mevrouw B. stortte, omdat zij haar kindje niet kon voeden; aan het leed, dat mevr. D. had, toen de dokter haar niet wilde toestaan, haar dochtertje te zoogen; zij herinnerde zich, hoe deze dame slechts bij wijze van uitzondering de min toestond, de kleine eenigen anderen dienst te bewijzen dan dien, waarvoor zij gekomen was, en hoe de moeder in den nacht toch de wieg voor haar bed hield, om ook niet het kleinste deel der zorg voor haar lieveling onnoodig uit de hand te geven.

En nu ze zich bij dit onderwerp bleef bepalen, bedacht ze op eens, met hoeveel afkeuring er voor een paar jaren gesproken was over eene Indische dame, die eene min genomen had, terwijl het niet gebiedend noodzakelijk was - wel een bewijs dus, dat deze een uitzondering maakte op den regel.

Wellicht wordt er hier en daar nog zoo'n uitzondering gevonden, maar regel is het hier te lande stellig niet, dat de jonge moeder afstand doet van hare plichten, om hare kleinen aan de borst eener vreemde te leggen; althans, zoo kwam het mevrouw A. voor, terwijl zij de lectuur voortzette en de eerste afdeeling ten einde las. Na de waarschuwing tegen de min, eene tegen de bakers, die wel niet geheel gemist kunnen worden, maar die men beter op haar plaats moet houden, dan tegenwoordig gebeurt, en eindelijk tegen de kinderjuffrouw, kindermeiden en de kindermeisjes. De schrijver heeft, voor het open raam zittende, eene van deze laatsten, eene zekere Apol-

lonia, genoemd Pleuntje, bespied, en stelt haar nu voor, zooals zij onder het rijden met den kinderwagen zich in al haar gemeenheid en verdorvenheid laat zien. Natuurlijk is het gezelschap en bijzijn van zoo'n wezen allerverderfelijkst voor een kind, en ongelukkig de kleinen, die aan zulke handen worden toevertrouwd. In den regel hebben echter beschaafde moeders genoeg menschenkennis, om dergelijke Pleuntjes niet in dienst te nemen.

'Toch doen dit vele moeders uit *gemakzucht* en *genotzucht*'; aldus de beschuldiger. Die beide woorden zijn met groote letters in den tekst gedrukt, en het ligt dus wel in de bedoeling van den schrijver, daarop het volle licht te doen vallen.

Aan het tegenwoordige geslacht vreest de auteur, dat niet veel meer te doen zal zijn; doch een volgende generatie zal wellicht beter geleid kunnen worden, als de moeders nu meer met de volwassen dochters uitgaan 'Als deze thans bals, opera's, concerten en schouwburgen bezoeken, zullen zij in later tijd als het hare beurt is om bij eigen kinderen thuis te blijven, dat doen met de herinnering aan vroeger gesmaakt genoegen en zoo beter aan hare bestemming beantwoorden.'

Met een weemoedig lachje sloot mevr. A. voor dien avond haar geschenk; waarschijnlijk had zij alles eerder verwacht dan het verwijt, van zich te veel aan het gemak te wijden of het genot te zeer na te jagen; zij verdiende stellig die beschuldiging in het geheel niet; maar ook onder hare bekenden kon zij wel velen opnoemen, die eer te veel dan te weinig van zichzelven vergden, doch geene enkele, die hare moederlijke en huishoudelijke plichten verwaarloosde uit genot- of gemakzucht.

De taak der huismoeder is schoon, maar niet gemakkelijk; er valt heel wat te bedenken en te overleggen, om alles goed te regelen. Het leven heeft zoovele eischen en daaronder verschillende, die lijnrecht tegen elkander schijnen in te druisen - er is heel wat tact noodig, om er een goed geheel van te maken, iets, wat toch menigeen uitstekend gelukt.

De heer Koopmans van Boekeren heeft daar echter geen oog voor; hij wenscht de dames meer te doen nadenken over hare moederplichten, en bespreekt daarom in de volgende afdeelingen van het geschenk verschillende onderwerpen, die in meerdere of mindere mate betrekking hebben op de verhouding van moeder en kind.

Het zijn, zooals de schrijver zelf zegt, geen nieuwe gedachten; maar het geschreven woord geeft dikwijls aanleiding, om nog eens dubbele aandacht te schenken aan punten, die men anders licht over het hoofd ziet; als zoodanig zal menige moeder nut van haar boek kunnen hebben.

Te betreuren echter is het, dat de schrijver - hoezeer hij zich (pag. 7) tot de beschaafde Nederlandsche dames richt - zich zijn publiek als veel te weinig ontwikkeld voorstelt, en daardoor een verkeerden toon aanslaat. Voorbeelden kunnen een groote levendigheid aan den stijl bijzetten of noodig zijn ter meerdere duidelijkheid, maar ze moeten met meer zorg gekozen worden, dan hier gedaan is.

Een enkel staaltje: pag. 38 zegt de schrijver, na aangetoond te hebben, hoe de moeder steeds geheel waar moet zijn en nooit mag overdrijven:

'Kleine Mina heeft van negen tot elf doodstil en zoet gespeeld; doch na elven verveelt zij zich, loopt nu her- dan derwaarts en zit overal met de handen aan. Eindelijk laat zij een van de opgenomen voorwerpen, een gescheurd stuiversch pannetje, op den grond vallen, en het pannetje is kapot. Dat

mama hierover knort is verklaarbaar, ja, loffelijk. Mina had dat pannetje moeten laten staan. Maar als ik nu mama hoor zeggen; ‘neen, maar het is niet om uit te houden; dat kleine kataas breekt alles hier in huis, zij schijnt geen rust te hebben, voordat zij al ons huisraad kort en klein heeft gesmeten!.... Ik weet niet wat ik met zoo'n nest moet beginnen, geen kwartier lang is ze ooit zoet, van dat haar oogen 's morgens opengaan tot 's avonds laat, zwerft ze door het huis om den boel te vernielen en alles te bederven!’ - als mama zeg ik, zoo uitvaart, dan maakt zij zichzelve bespottelijk en haar kind waarlijk niet beter. Vergeten wij toch vooral niet, dat een kind ook reeds op zeer jeugdigen leeftijd eenig begrip heeft van wat waar is en rechtvaardig, ja, op dat punt zelfs fijngevoelig mag heeten. Nu ja, maar, zegt menigeen, ‘die zoogenaamde mama, daar sprekende door u ingevoerd, is toch niet eene wezenlijke dame. Zoo spreekt de vrouw van een schoenlapper, maar niet een heusche mevrouw.’

De schrijver verzekert echter, dat er vele mevrouwen zijn, die, als ze zich boos maken, op deze manier overdrijven en waarschuwt er nog eens ernstig tegen. ‘Inmiddels’, laat hij erop volgen, ‘hoop ik er in het vervolg om te denken mijne mamaas wat fatsoenlijker woorden op de lippen te leggen. Zij zullen meer gedistingueerde expressiën gebruiken en b.v. over Mina's stoutheid sprekende assureeren dat het horrible, ja, insupportabel is, dagelijks zoo'n lastig kind in je entourage te hebben.’

Op pag. 171, waar hetzelfde onderwerp in anderen vorm behandeld wordt, vertelt de barbier in tegenwoordigheid van mevrouw het volgende nieuwtje: ‘er moet gister op de Hoogstraat eene arme vrouw zijn overreden.’ Meer zegt de barbier niet; maar mevrouw vertelt het bericht over in dezen vorm: ‘Gisteren avond is eene arme vrouw overreden, een weduwe, dat spreekt van zelf. Och ja, dat komt van dat onzinnige harde rijden, ze moesten zoo'n koetsier geeselen, dat zeg ik.’

Men ziet het: de ‘mevrouw’ verdient wel eene terechtwijzing, en de schrijver spaart haar die dan ook niet. ‘Ik zeg’, heet het, ‘dat Uedele redeneert als een kip zonder kop. Het spreekt niet van zelf, dat eene vrouw, die overreden wordt, noodzakelijk eene weduwe moet zijn; ook gehuwde vrouwen en maagden kan een dergelijk ongeluk overkomen. Dat het rijtuig in hollende vaart reed is ook niet bewezen, even weinig als dat er een koetsier op den bok zat - sommige heeren toch mennen immers zelf hunne paarden.’

Na deze punten duidelijk gemaakt te hebben, spreekt de auteur de zeker niet te gewaagde stelling uit, dat genoemde mevrouw niet denkt, althans niet genoeg denkt bij hetgeen ze zegt en komt zoo tot den wenk, dat men bij de opvoeding goed moet letten op de wijze, waarop de kinderen iets meedeelen of vertellen.

Door het achterwege laten van dergelijke geschiedenisjes zou de waarde van het werkje verhoogd zijn - een auteur moet niet streven naar te groote duidelijkheid - aan de verbeelding moet iets worden overgelaten.

Vele dezer praatjes over opvoedkundige onderwerpen veranderden daardoor in overtollige raadgevingen. Waar b.v. het voor en tegen van het spelen op straat besproken wordt, lezen wij (pag. 120): ‘Vooreerst moet men niet gedoogen dat de kinderen spelen met viezigheden, zooals b.v. met een doode rat, of een op straat gevonden weggeworpen sok of wollen

kous. (!) Wil men de rat begraven, men mag het voor mijn part doen met treurmuziek en men houde aanspraken bij het graf, maar men gooie elkander niet met zoo'n kreng om de ooren en wage geen ontleedkundige proeven!'

Onwillekeurig zou de lezer geneigd zijn te vragen, welke gedragslijn gevolgd moet worden ten opzichte van de oude sok of kous.

Maar weg met dergelijke scherts, evenals met verdere aanhalingen; uit zeer vele, helaas! valt nog de bewering te staven, dat de heer K.v.B. zijn damespubliek vrij wat lager stelt, dan zijn inleidend woord deed verwachten.

Onze beschaafde huismoeders hebben recht op fijnere gaven!

R. 20 Dec.
A.

Het vervloekte (drank)huis.
Het vervloekte Huis. Door G.J. van der Hoeve. Arnhem, J. Minkman.

'*Ni tant d'Honneur ni tant d'indignité!*' kan, dunkt mij, Van der Hoeve uitgeroepen hebben, toen hij, in *De Gids* van Sept. ll., de recensie las van zijn 'Een zonnetje in huis'. Hij zou althans zijn eigen romanschrijverstalent veel te hoog moeten schatten, als hij zich de eer liet aanleunen, in één adem genoemd te worden met een kunstenaar als Emile Zola; en de beschuldiging, dat in zijn boek 'het lage en gemeene den boventoon heeft', mocht hij met verontwaardiging van zich wijzen.

Ook is hij zeker te verstandig, om uit een enkelen volzin aan het slot eener aankondiging, in *De Tijdspiegel* van Juni ll., af te leiden, dat iemand hem, om eene uitdrukking van Flanor te gebruiken, 'onder den vloed zijner loftuitingen wilde begraven'. Of is het zulk eene 'loftuiting', als van een roman gezegd wordt, dat er 'voor romanverslinders genoeg intrige in is'? Of wel, dat er nog veel meer in gevonden wordt voor die denkende lezers, 'die naar het zedelijk-godsdienstige gehalte vragen'? Hooge kunst is er immers even min noodig, om aan den smaak van bedoelde verslinders te voldoen, als om een boek te schrijven, welks zedelijk-godsdienstig gehalte lof verdient?

In de veronderstelling, met een beginnend auteur te doen hebben, in wien ik vindingsvermogen en eenig plastisch talent meende te ontdekken, wilde ik den mij geheel onbekenden schrijver liever aanmoedigen dan afschrikken. Ik kleedde daarom mijne opmerkingen en aanmerkingen zoo in, dat zij hem van nut konden zijn en op den lezer geen al te ongunstigen indruk behoefden te maken. Voor den beginner zijn enkele wenken voldoende, mits hij nederig genoeg is om te kunnen zien, waar hij zich op een dwaalweg bevindt. Voor het lezend publiek kan de aanwijzing volstaan, dat het verhaal een goed gevonden verwikkeling bevat, die op de verbeelding werken en de aandacht boeien kan, maar met de aanwijzing tevens, dat het eene zedelijke

strekking heeft en welke. Zonder zulk een intrige zou het werk niet ter hand genomen en stellig niet doorgelezen worden door leeslustige dametjes, die ook zonnetjes in huis zouden kunnen worden, als zij wat meer aan degelijke dingen wilden denken; noch door Hollandsche romans niet versmadende heeren, die de kat in 't donker knijpen, maar nog niet cynisch genoeg zijn, om den schijn van fatsoenlijkheid te verwaarloozen. Of de romanvorm het geschiktste middel is, om aan zulke lezeressen en lezers zedelessen - bij wijze van verzilverde pillen - in te geven, is reeds zoo dikwijls besproken, dat wij deze vraag in 't midden kunnen laten. Het: '*Tous les genres sont bons hormis le genre ennuyeux*', zal hier ook wel altijd blijven gelden.

Dat ik 'Een zonnetje in huis' hoofdzakelijk om de goede strekking aanbeval, na tegen de kunstvaardigheid van den Auteur gewichtige bedenkingen in het midden te hebben gebracht, schijnt de inzender van de advertentie in *Het Nieuws van den Dag* geheel voorbijgezien te hebben, toen hij het publiek opmerkzaam maakte op het verschil tusschen een enkel aanprijzend woord van mij in *De Tijdspiegel* en de scherpe afkeuring in *De Gids*. Ik dacht dadelijk aan Talleyrand's: 'Geef mij een regel schrift van u en ik breng u aan de galg!'.....

Wie als criticus optreedt, al is het in den bescheiden vorm van boekaankondiger, moet zich allerlei liefelijkheden getroosten, onder anderen ook, dat in eigen oog zooveel hooger staande 'medeboekbeoordeelaars' (mooi woord!) laag op hem nederzien. Men kan zich dat gemakkelijk laten welgevallen. Ieder krijgt wat op zijne beurt, en zelfs de meest gevierde en het hoogste gezag uitoefenende kunstrechters op letterkundig gebied loopen niet vrij. Alleen gegronde aanmerkingen en welverdiende terechtwijzingen neemt een penvoerder, die eerbied voor de kunst en achting voor zichzelven heeft, ter harte: dankbaar, als zij hem op gepasten toon worden toegediend. Grofheden van zonder eenige waardeering veroordeelende recensenten en teleurgestelde uitgevers trekt hij zich niet aan.

Om terug te komen op den heer Van der Hoeve en zijn thans hier aangekondigd boek: ik moet bekennen, dat ik in 'Het vervloekte Huis' noch den hartstocht der werkelijkheid, noch de zucht tot navolging van Zola's naturalisme gevonden heb. Eer zou ik hem beschuldigen van het tegenovergestelde, nl van conventionalisme, waardoor hij in de fout vervalt van zijne karakters òf te braaf òf te slecht te schilderen. Reeds gaf ik hem daarom den raad, 'zijne menschen nog wat meer in de werkelijkheid te bestudeeren' en zich van dit 'conventionalisme in de romantiek' vrij te maken. Waarschijnlijk was dit zijn werk reeds afgedrukt, voordat hij kennis kon nemen van de aanmerkingen, die op zijn roman gemaakt waren. Zelfs wat hij ten opzichte van zijn ontmaskerden huichelaar in 'Een zonnetje' nog gedaan had, den door en door slechten Mijnheer eene zekere mate van menschlievendheid toedichten, verzuimde hij geheel bij den marqué van dit verhaal, aan wien niets goeds te vinden is. Wel een bewijs, dat hij geen acht geslagen had - of niet had kunnen slaan - op mijne opmerking, dat 'als menschen aangekleede ondeugden zonder iets goeds versleten roman- en tooneelhelden zijn'; maar, naar mijn oordeel, tevens een sterk sprekend getuigenis, dat hij niet ter schole ging bij een Zola, die, wars van alle conventionalisme, zijn personeel onmiddellijk aan de werkelijkheid ontleent. Van der Hoeve's Jan en Jans hebben meer van een braven Hendrik en dito Maria,

dan van de mannen en vrouwen uit de volksklasse, en zijne koffiehuistafereelen meer van ordentelijke bijeenkomsten, dan van de vreeselijke tooneelen uit *Le ventre de Paris* en *L' Assommoir.*

Ik zette boven deze aankondiging: 'Het vervloekte (drank)huis', om al dadelijk het dubbelzinnige van den titel weg te nemen. Een 'vervloekt huis' doet denken aan een huis, waarop het bijgeloof een vloek laat rusten, die de bewoners ongelukkig maken moet. De bedoeling van den Schrijver was echter eene gansch andere, dan zoo iets noodlottigs te willen schilderen, maar, hij duide het mij niet ten kwade, ook zoo geëmendeerd deugt de titel nog niet. Moge de strekking van het boek zijn, het gevaarlijke aan te toonen van drankhuizen te bezoeken: niet de kroeg op zichzelf is hier de verleider van den braven Jan, maar wel zijn mede-erfgenaam met zijn handlanger, gedeeltelijk ook de groote onbekende of alleen als 'baardman' aangeduide democraat, internationale of communist; men weet niet, wat de man eigenlijk is. Beteren zelfs dan Jan zouden voor dezen toeleg bezweken zijn. Neen, die toeleg - en dat nog wel van een fatsoenlijk man! - is de hoofdzaak van het verhaal. Jan moet zedelijk vermoord worden, opdat hij uit het testament van Mijnheers nicht geschrapt worde en de geheele erfenis zijn verderver in handen valle! De pogingen, hiertoe aangewend, vormen de intrige en hare verijdeling levert de ontknooping, waarbij natuurlijk de testament-makende nicht eene hoofdrol vervult....

Het een en ander was in mijn oog geen nieuw bewijs voor die vindingskracht, die ik bij den Auteur meende opgemerkt te hebben; en over 't geheel bleef 'Het vervloekte Huis' in mijn oog ver beneden de verwachting, die 'Een zonnetje in huis' bij mij had opgewekt. Misschien ware van de gegevens een zoogenaamd volksverhaal te maken geweest, maar met wijziging van het karakter, zoowel als van de handelwijze, des Heeren Robin. Een beetje medehelpen, om Jan op den verkeerden weg te brengen, had hem kunnen worden toegeschreven; maar het volk zulk een gepremediteerden schoelje in gekleede jas voor te houden, is niet de beste manier, om het voor sociaal-democratische opruiers te waarschuwen. In den net uitgevoerden gr. 8°. vorm, waarin het boek nu verscheen, komt het natuurlijk in handen van beschaafde lezers, en ik ben het volkomen eens met hen, die het hiertoe te plat prozaïsch, te alledaagsch hebben genoemd. Flanor heeft terecht die geschiedenis met den haan, als proef van taal, stijl en gedachte, uitgemonsterd, en er is meer van dien aard in, bijv. de aardigheid over en met Robin's snuifdoos.....

Van der Hoeve kan beter. Hij lette gestrenger op den vorm niet alleen, maar ook en vooral op de karakters, die hij laat optreden! Misschien heeft het toedeelen van de hoofdrollen in zijne drama's aan *lage* sujetten en *gemeene* intriganten hem de beschuldiging op den hals gehaald, waarin deze onderstreepte woorden voorkomen. Ik noemde dat reeds onverdiend, want zijne bedoeling was goed; deed zijne kunst hem dezen keer niet de beste middelen aan de hand, hij luistere opnieuw naar hare ingeving, maar vergete daarbij niet, dat zij ons in den steek laat, als wij ons niet boven het alledaagsche zoeken te verheffen! In weerwil van alle aanmerkingen, die nu nog op zijn werk kunnen gemaakt worden, blijf ik gelooven aan zijn aanleg voor de kunst van romanschrijven en verwacht van hem, dat hij nog eenmaal een roman ons zal geven, vrij van de gebreken, waarop hij werd

opmerkzaam gemaakt. Hij haaste zich slechts niet; bestudeere de meesters in het vak, niet om hen na te volgen, maar om te leeren, hoe en wat men wel en niet moet schrijven, en als hij bij voortgezette oefening zich tevens toelegt op de moeielijke kunst van zelfcritiek, twijfel ik niet, of hij zal onze letterkunde met goed 'leesbare' boeken helpen verrijken.

J. HOEK.

Banjaert. Oorspronkelijke Novelle door A.J.C. Kremer. Arnhem, J. Minkman.

De heer Minkman is begonnen uit te geven een serie oorspronkelijke Nederlandsche en vertaalde romans van hedendaagsche auteurs, onder den algemeenen titel: 'Roman-Bibliotheek'. Maandelijks zal een deel verschijnen, terwijl de uitgever wenscht, dat deze onderneming, waarvan het hoofddoel is: bevordering van den bloei onzer nationale letterkunde, een krachtigen steun bij het publiek zal mogen ontvangen.

De eersteling in dien bundel is een oorspronkelijke novelle van den heer A.J.C. Kremer, Banjaert getiteld.

Jonkheer Willem Banjaert is een ongehuwd edelman, die zijn veertigste jaar achter den rug had en op zijn slotje, het Huis ter Heide genaamd, vrij afgezonderd leefde met een bejaarde huishoudster, de nog al pretentieuse Juffrouw Eva Bleeker.

De Jonker was een gulhartig, gedienstig, eenvoudig, oprecht edelman, die in de algemeene achting deelde en om zijn rondheid van karakter en gedecideerdheid in zaken hoog gewaardeerd werd. Was hij doorgaans in een goed humeur, als hij door 'het pootje' gekweld werd, of als hij onbillijkheden, onrechtvaardigheden of miskenningen opmerkte en aantrof, kon hij lastig zijn en zich in hooge mate toornig maken.

Juffrouw Eva had geen gemakkelijk humeur, en wanneer de Jonker ontstemd was en haar een hard woord toevoegde, bleef zij niet in gebreke, hare ontevredenheid daarover op knorrige wijs te kennen te geven, ja, zelfs haren heer met gelijke munt te betalen.

Terwijl de Jonker nog aan zijn voeteuvel leed, verzocht hij zijn huishoudster, een boek voor hem te halen, onverschillig welk, als het zijn verveling maar verdrijven kon. Niet gelukkig in hare keuze, bracht Eva een boek, waarvan hij niets verstond of begreep. En toch was dat boek, welks inhoud dominee Hanszen hem verklaarde, als handelende over iemand, die den ongehuwden staat verkiest, hoewel hij in staat is te huwen, de aanleidende oorzaak van een geheele omkeering in 's Jonkers denk- en leefwijze.

Tot groote ergernis toch van zijn huishoudster begint hij erover te denken, het celibataire leven vaarwel te zeggen, en dit werd hem met den dag meer ernst.

Nu gebeurde er iets, dat op het onberispelijk zedelijk gedrag van den Jonker een vlek scheen te werpen. Op een laten avond wordt een klein, slapend kindje, dat slechts eenige dagen oud kon zijn, in een mandje gelegd, aan des Jonkers huis bezorgd. Zijn belangstelling in dat knaapje en zijn besluit om de verzorging ervan op zich te nemen, wekken zoowel bij

zijn familie als bij zijn bekenden achterdocht tegen hem op. Een jong meisje, Cornelie Kneppers, dochter van een op zijn dorp wonend gepensionneerd officier, wordt van medeplichtigheid verdacht en de laster spaart haar niet.

Intusschen blijft de Jonker uitzien naar een levensgezellin. Er wordt van verschillende kanten, niet altijd met de zuiverste bedoelingen, geintrigeerd, om hem in de vervulling van zijn wensch te hulp te komen. Daar hij echter zijn eigen weg gaat, worden velen teleurgesteld en eindigt hij met zijn lot te verbinden aan dat van Cornelie, wier onschuld daardoor boven alle verdenking verheven en te klaarder in het licht gesteld werd.

Ziedaar den loop van dit novellistisch verhaal, dat zich door energieke vinding noch diepte van gedachte onderscheidt. Misschien zou de uitgever voorzichtiger hebben gehandeld, als hij het eerstgeboorterecht aan de vrucht van een anderen auteur had afgestaan.

Niet, dat wij aan Banjaert een plaats ontzeggen zouden in onze novellistische literatuur, maar wie zijn magazijn opent, plaatst zijn beste en fijnste artikelen zóó, dat zij het eerst in het oog vallen en den kooplust opwekken.

Jonker Banjaert heeft onze sympathie. Niet alle landedellieden kunnen zich zoo gelukkig boven heerschende vooroordeelen verheffen en hebben zooveel gevoel voor billijkheid en rechtvaardigheid. 't Mocht den Jonker aan ontwikkeling door gezette studie of degelijke lectuur ontbreken, zijn gezond verstand wees hem bij de beoordeeling van zaken of het nemen van besluiten veelal den goeden weg, daarin bovenal geholpen door zijn rechtschapen hart, dat, onvatbaar voor vleierij, in den strijd der hebzucht en eergierigheid niet bezweek. Wij volgden hem gaarne op zijn levensbaan en namen met voldoening afscheid van hem.

We hadden hier en daar te worstelen met des heeren Kremer's stijl en vreemdsoortige uitdrukkingen.

Vloeiend vinden we niet, wat we lezen op bl. 10: ‘Geen landlooper vond niet des avonds op de boerderij een schotel pap; geen fatsoenlijk man kon daar op zijn wandeling niet uitrusten’.

Begrijpe, wie het kan, wat er staat op bl. 19 o.a. en volg.: ‘Niet uit de wrijving der opiniën wordt de waarheid bij den mensch geboren, maar uit vasten, water en geest’, of moet dit een zinspelende aardigheid zijn?

‘Een licht, dat de *borst* verhelderd’ (bl. 28).

‘Zij is een doos’, wordt (bl. 89) gezegd met betrekking tot Cornelie Kneppers, en daarmede moet te kennen gegeven worden, dat zij het gevoel haars harten niet openbaar zal maken.

Een leeuwerik *streeft* niet opwaarts, maar stijgt zingende (bl. 96).

Lange zinsneden met tusschenzinnen en nog eens tusschenzinnen, zooals op bl. 29, 192, 202, 218-19, veraangenamen de lectuur van een boek even min, als de gedrongen en daardoor dikwijls onverstaanbare zinnen, die we aantreffen op bl. 107, 147 en elders.

H.

Landolin van Reutershoeve. Uit het Hoogduitsch van Bertold Auerbach. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

Nadat Auerbach het terrein der *Dorfgeschichten*, dat hij vroeger met zooveel geluk ontgonnen had, een tijdlang braak heeft laten liggen, om zijne krachten in grootere, veelzijdigere romandichtingen te beproeven, is hij nu onlangs in 'Landolin' tot zijne eerste liefde: het dorpsverhaal, teruggekeerd. Deze novelle onderscheidt zich van de vorigen *noch* door nieuwen inhoud, *noch* door nieuwen vorm, maar is juist daardoor zeer geschikt, om den lezer, die Auerbach nog niet kent, met het eigenaardige van diens talent bekend te maken. Zij bewijst opnieuw, over welke uitnemende gaven van poëtische scheppingskracht, diepen, wijsgeerigen blik en fijne karakterteekening deze dichter beschikt. Het probleem, dat daarin op boeiende en indrukwekkende wijze in beeld gebracht wordt, laat zich, naar 't ons voorkomt, het best in dezer voege formuleeren. Dáár, waar zelfgevoel, trots en tirannieke heerschzucht zich in buitengewone mate openbaren, volgt in den regel een terugslag van de zijde der omgeving, die onder den druk geleden heeft. De wereld is sterker dan het individu, en zij schept er genoegen in, den geleden hoon met woeker te betalen.

Deze waarheid wordt nergens uitgesproken, maar vormt den geheimen achtergrond, die aan het geheele verhaal een diepere beteekenis geeft.

Op niet minder duidelijke wijze wordt daarin, niet in woorden, maar in indrukwekkende feiten, de leer verkondigd, dat de misdadiger, die aan de handen der straffende gerechtigheid weet te ontkomen, daarom toch niet ongestraft blijft.

Landolin wordt ter verantwoording geroepen, omdat hij een knecht, die hem beleedigde, in drift om het leven gebracht heeft. Hij weet zich vrij te liegen. Doch op meesterlijke wijze, in duizend kleine trekken, wordt met bewonderenswaardige kunst geteekend, hoe weinig Landolin met zijne vrijspraak geholpen is. De publieke opinie veroordeelt hem; zijn eigen, waarheidlievende dochter wendt zich met minachting van hem af; zijn boosaardige, nu niet langer door het vaderlijk gezag bedwongen zoon grijpt de teugels van de regeering in huis en hof; onder de ingezetenen zijner gemeente voelt Landolin zich geïsoleerd, gemeden en veracht; de moeder van den verslagene vervolgt hem met haren vloek. Alleen zijne vrouw, een bescheiden, edel wezen, blijft hem trouw ter zijde staan. Maar zij sterft - een conflict tusschen vader en zoon, dat zij ongezien bijwoont en waarin de laatste den eerste den waren aard der vrijspraak meedoogenloos onthult, verhaast haren dood.

De verschillende karakters in deze novelle worden scherp en duidelijk geteekend; een vrij groot aantal levensvolle figuren wordt ten tooneele gevoerd, en verscheiden toestanden maken een diepen, aangrijpenden indruk.

Ook in kleine gebreken, in minder prijselijke gewoonten geeft zij een getrouw, niet geflatteerd portret van Auerbach's talent.

Zoo heeft hij de gewoonte en hij blijft daaraan ook *hier* getrouw, om aan al de ten tooneele gevoerde personages, ook aan de zoodanigen, die zich daaraan in de werkelijkheid zelden of nooit bezondigen, geestige of diepzinnige gezegden in den mond te leggen.

Een andere, minder aanbevelenswaardige karaktertrek, dien hij ook in deze

novelle niet verloochent, is de volgende. Karakteristieke woorden, gebaren en handelingen worden eerst eenvoudig verteld en daarna uitvoerig gecommentarieerd. Daardoor wordt den lezer het genoegen benomen, om de verhaalde feiten zelf in 't rechte licht te plaatsen, waartoe hij best in staat zou zijn, en hij vindt het onaangenaam, dat de auteur veronderstelt, dat hij zóó weinig scherpzinnigheid bezít.

In weerwil evenwel van deze kleine vlekjes is Landolin van Reutershoeve - wij herhalen het - een zeer fraaie en lezenswaardige dorpsnovelle, die op zeer verdienstelijke wijze in een Nederlandsch gewaad gestoken is.

Russische Idyllen. Nagelaten novellen van Karl Detlef. Met een voorwoord van Lodewijk Mulder. 's Gravenhage, Henri J. Stemberg.

Het was een goed denkbeeld van den heer H.J. Stemberg, om deze keurige novellen, die reeds als feuilleton in een krant hadden dienst gedaan, afzonderlijk uit te geven. Vooreerst zijn er velen, die niet houden van het lezen van een boek bij stukjes en brokjes, ook wel er geen gelegenheid voor hebben. Ten tweede zou het mij zeer verwonderen, of er ook niet velen zijn, die deze novellen in de krant vluchtig hebben gelezen en ze nu nog eens willen lezen, om het frissche en bekoorlijke van deze schetsen opnieuw en beter te genieten. Het is geen alledaagsch werk, wat Detlef levert, en het zou inderdaad jammer geweest zijn, indien het met de gewone krantenlectuur vergeten ware.

De verdienste van deze novellen zijn tweeërlei; vooreerst verdienen zij lof om de uitstekende karakterteekening, die zelfs in kleine bijzonderheden goed is volgehouden. In de tweede plaats brengen zij ons in kennis met de hedendaagsche Russische wereld, waarover veel gesproken wordt, maar waarover zulke dwaze voorstellingen in omloop zijn, gevoed door oppervlakkige, partijdige lectuur.

De heer Lodewijk Mulder maakt dan ook in de voorrede terecht de opmerking, dat ‘dit boek zijn lezers en zijn weg door de wereld wel zal vinden’. Wij vereenigen ons daarmee volkomen.

De vertaler verdient lof voor de losse wijze, waarop hij de schetsen in onze taal heeft overgebracht, wat inderdaad geen gemakkelijk en, als wij op de ervaring letten, lang niet ieders werk is.

Mengelwerk.

Jacob de veerman.
Walchersche vertelling uit den tijd der Fransche Overheersching.

I.

't Was een zoete zomeravond, droomerig en stil. In de zachtrood getinte oppervlakte van het Sloe trok de boot van Jacob den veerman lange, glinsterende rimpels. Zoowel Jacob als Dirk, zijn knecht, waren in gepeins verzonken, en slechts traag bewogen de anders rappe handen de riemen.

Dirk verbrak het stilzwijgen met de vraag: ‘Wat mot 'et wê mooi ziên op zee, Jaocob?’

‘Eh? O, schrikkelijk kiek, voral as ze mit blauwe boonen gooien,’ en meesmuilend stootte Jacob Dirk aan met zijn houten been - een blijvende herinnering aan het gevecht bij Doggersbank.

‘En waerom bî jie der dan nae toegegaen?’

‘Ikke?’ De oude keek een poos voor zich en vervolgde toen lachend: ‘'t Is lank gelejen; 'k wî 't joe wê vertellen. 'k Was ik in m'n tied zooveel as verliefd gerocht, zie je; mae 't was 'en slechte tied om te trouwen: geld, net zooveel as blommen op 'en winterdag. Toen zee ik bie m'n eigen: “Jaocob,” zee ik, “ouwe joengen, gaed-'en 'andj' 'elpen, om d' Iengelschen op d'r baoitje te geên, daer is vor 'en erm mensch 'en goed daggeldj' an te verdienen.” Zoo'n Iengelsman loopt uut z'n vel, as i maer 'en Zeeuw ruukt - dà vertelden ze, zieje; j' ei wel es g'oore van De Ruter? Suust, ik ok - en as i dan op den loop goeng, dan ao je niks te doen as te pakken, net zooveel as je maer ae wou en...’

‘En lukte-n-'et, Jaocob?’ vroeg Dirk, met tintelende oogen omziende.

‘Wach' je beurt af, joengen; nie zoo 'ard van staepel loopen, dan zit je trek mit je boeg in de slik. Ik zee dan op 'en goeien aevend: “Nacht Jans!” me schreeuwden ielk 'en deuntje op z'n eigen 'outje,

'k beloofde 'k weet niet wâ vor moois voor d'r mee te briengen, en vort goeng ik. Maer de reuk wou nie overslaen nae den Iengelsman, 'oor! de paluffel docht er nie an, om weg te loopen, mae kwam bertaol op ons an - en in ees, sss! - dae komt er 'en koegel an, zoo groot as de kajuutskap, en voor ik uut de wege kos gaen, was m'n been â nae de wallevischjes en m'n riekdom vorgoed op de pekel. Net acht maenden, nae 'k weggegaen was, kwam ik op 'en aevend naer 'uus dansen op m'n ander'alf been - en dien sulferstok was 't eenigste presentje, dâ 'k meebroch' vor Jans. Jae, 't is allemiechtelijk leutig op zee!'

'En wâ zee ziê?' vroeg Dirk, toen Jacob zweeg.

'Ziê? O, Jans? Bel, ze zee eigelijk niks; ze wier zoo 'n bitje witachtig rond 'er neus, en dà 's 'en broerd slecht teiken, Dirk. Z' ao gliek; 'k was weggegaen as 'en driedekker mit opgetogen zeilen, en ik kwam trug as 'en afgetaekelde beurtman. Vier maenden nae dien - dà 's net 'en jaer, nae 'k weggoeng, as 'k goed telle - toen kuirde ze mit 'en dikken paelienkboer uut Nieuwland. Z' ao gliek, 'oor, die zou d'r teenen nie aftrappen, as i is misstapte. Jae dien tel'out! - Mae 't ei toch z'n voordeel ok: je weet nie, 'oeveel kousen, broekspupen en schoeën 't uutgespaerd eit in die dartig jaer, en verveelt 'et me, an den eesten den besten boom groeien der net zooveel nieuwe, as 'k maer ae wil... Mae me drieven 'eelegansch uut de koerse! Allo Dirk, breien en praeten gae best tegliek, zee m'n grootje. Jae joengen, me kunnen der noe mee lachen, 't is lank gelejen, mae toen was 't 'en lillijke striepe deur m'n rekenienk.'

Een poos roeiden zij zwijgend verder. Dirk dacht na over de overeenkomst tusschen zijn toestand en dien van den invalide. Wat aod i ok nie dikkels nae zee gewild, om geld te verdienen, noe daer mit den oorlog zooveel kans op was. Nie om 't geld... jae toch wel, maer alleenig, om der 'en gedoetje voor te koopen en 'en 'uusouwentje op te zetten. Och, wie weet, of Suze 'um wel ees ae wou - en 't 'er vraegen, voor i geld genogt verdiende, om 'eur t' onder'ouwen, dat nooit.

'Z' 'adden m'n oot net zoo goed weg kunnen blaezen,' begon Jacob weer; 'dâ 's nog 'en geluk bie 'en ongeluk, en 't rimmetiek ae 'k 's winters maer alleenig in m'n lienker schoe.'

'Seed wanneer weunen Katriene en Suze â bie je?' vroeg Dirk.

'Jae, dâ 's al 'en 'eele tied,' zeide Jacob, knipte met zijn linkeroog achter Dirk's rug en dacht: moe' je 't weer over 'eur ae, m'n joengen? 'k docht ik â, wae bluuf je zoo lank. 'Ze trokken mî volle meziek binnen: Suze schreeuwde as 'en lucht metroos, die gekiel'aeld wordt. Ze kos toen makkelijk in m'n zuudwesser, kop, beenen en 'eel d'r takkeloazie. 'k Ae toen zoovee' motten ziengen bie d'r wiege, dâ 'k seed 'eel m'n stemme kwiet gerocht bin. Katriene is 'en specie van 'en nichte van me, dâ weet je. 'Eur man goeng dood en er viel

niks t' erven as de kleeren, die i gedrogen 'ad, 't bedde, waerin i gesturven was, en 'en wiege mit 'en schreeuwlillijkert derin. Toen zee ik: “Katriene, verkoop den inventaoris maer op die mande mî meziek nae, en lae j'n anker bie mien neervallen, as je zenieïgheid 'eit.” “Accoord,” zee Katriene, en op 'en goeien zeumerschen mergen, dae trokken me-n-op mit 'et kleine dienk tusschen ons beien - en 'k von ikke, dâ 'k an den besten koop was, en dâ vind ik nog. 't Kleine dienk is groot geworren, Dirk; in mien tied zou ze nie lank meer bie nom Jaocob bluven. Mae tegenwoorig dienken de joengers der aors over,’ en weer knipte hij met zijn linkeroog. ‘Maer 'k geên ik gin premissie, of 't mot 'en vint zien as goud,’ vervolgde hij, toen Dirk bleef zwijgen. ‘Wâ zei jie?’

Dirk wendde zich even om; plotseling betrok zijn gelaat en naar den oever wijzende, dien zij thans tot op korten afstand genaderd waren, riep hij met gedempte stem: ‘Dan ei-je daer degeen, dien je zoekt!’

Driftig keek Jacob in de aangewezen richting. Op den dijk liep zijn nichtje en naast haar Marien Sors, de eenige zoon van een rijken boer uit den omtrek. Jacob barstte in lachen uit. ‘Den dien daer? Dien lekker van de Fransche meseus? Nee mae, dâ kâ je begriepen!’ Bij zichzelven mompelde hij: de joengen is zoo blind op klaerlichten dag as 'en vleeremuus. 'k Zâ nog motten zeien: ‘Allo, pak an, joengen, daer ei-je ze,’ bel verdompeld!

‘Daer zit goud genogt an,’ zeide Dirk na een poos.

‘Wat goud! dâ zit in 'en mensch z'n liêf en nie in z'n zak; zuk goud moe' 'k ae,’ bromde de oude. ‘Begriep je nie, dâ z' 'um vor den gek 'ouwt, dien zak grauw erten?’

Er kwam geen antwoord, en Jacob's goede luim was weg. ‘Dâ gedraoi - gromde hij bij zichzelven - dà mot uut ziên, of ik maek ik 'et zelvers uut; waerom komt i nie uut den 'oek?’ Norsch wierp hij zijn knecht het touw toe, om de boot vast te leggen, en riep: ‘Kiek dan toch uut j'n oogen; je zit net, of je gin tien kan tellen; as j' 'um nie vastleit, drieven me weer trug.’

‘G'n aevend saem!’ riep Marien van den dijk, toen de schippers de trap naar het veerhuis beklommen. Zonder te spreken zette Jacob zich neer op de bank voor het veerhuis, naast Katrien, die zich met eenig verstelwerk bezighield.

‘Mooie-n-aevend, Jaocob!’ begon Marien weer, wat naderbij tredende.

‘Dat ae m'n eigen oogen ok gemerkt,’ bromde Jacob. ‘Nog meer zuk nieuws?’

‘Je bin nie erg vrindelijk. Meschien zie je me-n-â gauw nooit meer. Der is weer lotienge vor 'en nieuwen oorlog, zeien ze, en as 'k der in valle...’

‘Bel, dâ zou kostelijk ziên, joengen, 't beste wâ je doen kan voor j'n lieven amperleur - of 'oe 'eet den veint? - om es voor 'um te vechten.’

‘Dienk jie der ok zoo over, Suze?’ vroeg Marien, het meisje verliefd aankijkende. Snel sloeg zij een blik op Dirk. Jae, i zag 'eur an, smeekend en angstig. In d'r binneste juuchte-n-'er 'en stemme en toch - jae, 't dee d'r zeer - en toch zee z', 'ardop: ‘Nee, Marien, net nie, 'k wou 'k *nie* graeg, dâ je weggoeng.’

Na een korten groet snelde Dirk heen. Wrevelig schoof Jacob op de bank heen en weer. I begreep niks meer van de joenge gasten. In zien tied, voor z' um mit dat tel'out opsulferden, 'iewen ze d'r eigen nie op mit aol die poerperlees. Toen was 't: ‘Wî je mien? 'k wil ik joe’ - uut. Dâ gedraoi kwam zeker ok â van die fransche vrieïgheid, God beter 't!

‘Zeg er is, Fransche meseu, wilder gaen nae kooi; 'k verbeele me, dâ je noe wel op kos rukken,’ en zachter voegde hij erbij: ‘K' wou, je de wegt nooit meer trug kos vinden.’

‘'t Is nog zoo lekker buten,’ merkte Katrien op, ‘de joenge gasten...’

‘O zóó, doe jie ok â mee? Nee mae 't wor tied, dâ 'k op gae stappen; de wereld wor me te knap, dâ zien 'k wê!’

Suze maakte een eind aan het gesprek door naar Jacob toe te loopen en hem vleiend aanziende te vragen:

‘Wà schort er toch an, noompje? As je nog lank zoo zwart kiekt, dan sprieng ik in 't waeter; jae, 'k doen 't, 'oor! Toe, lach noe es tegen me? Nie!? Gee me dan maer 'en erm, dan gaen wilder nae binnen, stap, stap. Dan kan Marien z'n praetjes an moeder verkoopen. - Is 't noe goed?’ voegde zij er zacht aan Jacob's oor bij.

‘Je bint 'en kwaedoenster 'eel je leven deur,’ zei de oude, glimlachende ondanks zijn gramstorigheid. ‘Allo, één, twee, drieë, dae gaen ze.’ Arm in arm stapten zij naar binnen, vanwaar weldra een vroolijk gelach bewees, dat het laatste overblijfsel van Jacob's gramschap voor 't oogenblik althans was verdreven.

En toen Suze eenigen tijd later te bed lag, moest zij bij zichzelve lachen om dien Dirk. Wat 'en gezicht trok i... z'ao toch compassie mit 'um g'ad ok, maer ze zou 'um net zoolank tempteeren mit dien onnoozelen Marien, tot i uut den 'oek kwam.

Lachend viel zij in slaap, om weldra te droomen, hoe zij bruiloft hield met Dirk. Marien stond op een afstand en dreigde met zijn vuist, tot oom Jacob hem zóó onzacht met zijn houten been op de toonen trapte, dat hij huilend wegliep.

II.

Een paar weken waren voorbijgegaan. Op een namiddag zat Jacob weer op de bank voor zijn huisje en Suze stond in het deurgat te breien. De loting, waarvan Marien sprak en waaraan zoowel hij als Dirk zich moesten onderwerpen, had dien ochtend plaatsgegrepen.

Reeds vroeg waren zij naar Middelburg vertrokken, en vol onrust wachtte men aan het veerhuis den uitslag af. Suze was uiterlijk even kalm als gewoonlijk, mae daer van binnen - kiek, daer was 't biewielen net, asof ze mit 'en 'aomer slogen. Jacob wendde minder moeite aan, om zijn vrees te verbergen. Telkens was 't: ‘Toe Suze, jie bint viver ter been as ikke; kiekt es effetjes om 't 'oekje, of je Dirk nog nie an zie kommen,’ en blijde van aan haar eigen verlangen te kunnen voldoen, rolde zij dan haar breikous op en liet geruimen tijd haar oogen gaan langs den weg. Even dikwijls kwam zij echter teleurgesteld terug, hervatte tegen den deurpost geleund haar werk en liet meer steken vallen dan anders in een gansch jaar.

‘Die weergaoische Keezen,’ bromde Jacob. ‘Dat ae me der noe van, om de Fransozen in 't oolijken. Eest 'aelen ze je geld wegt, tot 'et waeter langst je kaeken loopt en dan kommen z' om je zeuns, je mannen, je vaoders - â gauw zûn z' om mien kommen ok!’

‘Om joe, nom Jaocob? Wâ wouwen ze mî joe doen? In d' eersten den besten slikwegt bleef je vastzitten. Je bint toch 'en aorige nom Jaocob!’

‘M'n 'anden, meisen, m'n 'anden!’ riep de invalide verontwaardigd uit, zijn vuisten ballende. ‘Die bin nog goed genog, 'oor; laen ze me maer in 'en schute zetten of op 't dek van 'en schip, dâ 'k nie vee' loopen mot, dan wî 'k zien, dâ 'k voor een van je tegenwoorige joengers uut den wegt gae. Laen ze maer op kommen, as ze 't 'art ae!’ en Jacob stond op in krijgshaftige houding. ‘'k Ae kruut geroken, meisen, voor m' om joe dochten. Mae toen vochten me voor ons eigen, weet je, en voor den prins, dien ze vort gejogen ae, de duvel 'aele ze!’

‘Noe noe, noompje, bedaer mae; je kiekt net, of je mî mien wil vechten en je weet wê, as 'k zóó mî m'n priem komme, zóó - dan lei j'al omvarre.’ Met haar breinaald deed zij een uitval op Jacob, die lachend weer ging zitten.

‘Allo, meisen, kiek nog es om 't 'oekje, dâ 's 'en boel beter as aol die flauwsen.’

Haastig voldeed zij aan zijn verzoek en terstond kwam zij met hoogroode kleur terug. ‘Daer komt i!’ zei zij en ging zoover in huis, dat Dirk haar niet zou bemerken, als hij den dijk opkwam. Van binnen sloog de-n-'aomer weer van geweld, maer i 'oefde nie te zien, 'oe ze voor den uutslag vreesde. In den laesten tied was i zoo raor gewist, i keek 'er net an, of z' 'um 'k weet nie wat gedaen 'ad - ziê kos 'um toch nie om z'n nek vliegen, zoo 'n joenge!

‘'Oe is 't?’ klonk het buiten.

‘Vrie.’

Goddank! juichte het in Suze's binnenste, en stil nam zij haar plaats op den drempel weer in.

‘'Oeraoi!’ schreeuwde Jacob, zich achterover tegen den muur werpende met zijn beenen recht vooruit. ‘Je bint vee' te goed, om je vor

dien soepjas dood te laeten schieten. 'Oor je 't, Suze, i is vrie! Allo, trek noe nie langer van die doodgraeversgezichten tegen mekaore, of 'k wor tureluurs.'

Suze breide ijverig door; Dirk zag haar een oogenblik van ter zijde aan, keek toen voor zich op den grond en zeide eindelijk:

'Och, mien ao 't zoo *'eel* veel nie kunnen schillen; 'k ae der dikkels an gedocht, om seldaot of metroos te worren.'

Suze wendde het gelaat af. Nie schillen, of i van 'eur weggoeng! Dae, de traenen kwammen ervan in d'r oogen.

Jacob gaapte zijn knecht vol verbazing aan. Nie schillen; z'n 'and maer uut te steken en 't mooiste meisen uut den omtrek zeit asjeblieft! I zelvers zou der z'n spaerduitjes angeên; vor wie aod i z' aors overgegaerd as voor ziên kind! Den blinden vienk - moch' i dan nog dudelijker zeien: je kan ze kriegen? Nie schillen... 'Weet je, wat je doet, joengen? Gae werom; zonder lotterieboel zal der ok wel ievers 'en koegel voor je te vinden ziên!'

'Kan 't joe vee schillen, of 'k bluve of dâ 'k weggaen, Suze?' Joengen, wâ was ze mooi, as ze daer zoo stoeng mit dâ bleusje op 'er lief bakkesje, 'en vrouwe vor 'en konienk, nie vor 'en ermen schippersknecht.

Suze boog zich dieper over haar werk. Jae vrindje, lap om leer, noe is 't mien beurte - en zonder op te zien, antwoordde zij zacht:

'Och, me bin an joe gewoont: nom Jaocob ei vee' gemak van joe, en... n... ne... 'en nieuwe knecht is nie aoltied 'en betere. En Marien, is die ok vrie?' - die was raek! Dirk slaakte nauw hoorbaar een zucht en liet zijn oogen langs de huppelende golfjes weiden. 'Vraegt 'et 'um zelvers; daer komt i.'

'Die on'brak er nog net an, om 't spil te volmaeken,' gromde Jacob, van zijn plaats oprijzende. 'Die kan 'k vandaeg nie onder m'n vierliene velen, wan 'k zou 'um â gauw de volle laeg geên. En 'k zegge julder, laet i je mae nie te dicht op ziê kommen, dien Franschen gladdekker!' en bij zichzelven pruttelende stapte hij naar binnen.

'Is 't mis?' vroeg Suze. 'Je kiek zoo streep langs je neus?'

'Ei Dirk 't nie gezeid? Der in, 'k ae nommer 10. 'Eere God, Suze, wâ moe 'k begunnen! Ikke en vaoder ae van ochtienk aol de zieleverkoopers achter an gezeten; m' ae tot vuuftien 'onderd zeeuwen gebojen, mae der wilt gin mensch op. Vaoder en moeder bin raedeloos. Och, Suze, 'k docht ik, dâ 'k zoo nae was an m'n geluk en noe...' Marien barstte in tranen uit.

'Bel, bel, je doe me verschrikken, dâ 's ieselijk aekelik!'

Dirk keek strak voor zich naar 't spel der golven. Ze gaen aollemael op en neer, op en neer, en de zunne geeft er 'en gouwen striep over, net as mî Sintereklaois de gasten op de spikkelaosie. Kiek, ze blienken 'en stuitje en dan gaen ze kepot en 'en aor blienkt in z'n plekke. Net m'n eigen ziel, daer viel ok 'en gouwen lichtstriep op -

bel, bel, wat liekt dat lank gelejen en 't is toch zoo kort... dae, 't is net, of ter 'en vlies voorkomt... bel jee, de waeterlanders in m'n oogen! Bî je gek, Dirk, julen as dien flauwerik daeginter! - Tegen mien ei ze nie gezeid: ‘'K zou 't ieselijk aekelik vinden’; ‘'en nieuwe knecht is nie aoltied 'en betere’, suust, nie aoltied, mae der is net zoo vee' kans van wel... toe, gae maer weg, Dirk; 'k vind ik 'et niks aekelik; vech' maer, en wel bekommetje... Vuuftien 'onderd Zeeuwen! Je kan toch nie aolles kriegen mî geld; voor 'en paer weken docht ik van wel, voor mien temist... 't is noe mae goed, dâ 'k 'et nie ae, wat zou 'k der mee doen... gae mae vort, Dirk; de nieuwe knecht is net zoo goed as de-n-ouwe. Kiek, ze gaen aollemael op en neer, boens tegen mekaor an; ze vechten ok die baeren; jae, slaen julder je koppen mae te berste, dâ doe me goed... As j' oud wordt, Jaocob, en te katievig om te werken, dan zâ je 't goed aen mî zoo'n rieke neve. Mae 't genaedebrood zâ je zuur smaeken, ouwe man, van 'en vint, dien je nie luchten of zien kan. As ikke... nee, dâ 's uut... maer in m'n verbeeldienge zag ik j' aoltied bie ons zitten in 't 'oekje van den 'aerd, mit 'en kleinen Jaocob op je knie... och jee, wâ was dat aorig! Jie zou 't wèl aekelik vinnen, as 'k weggoeng; as 't an joe lee... en 't was toch vroeger net, of ze van mien ok 'ieuw. Och God, waerom kos ik ze toen nie vraegen; waerom moch' ik net zoo erm ziên...

‘'t Was vor joe 'en boel minder gewist, Dirk,’ zeide Marien op klagenden toon. ‘Jie 'eit gin moeder en gin vaoder, niks as j'n eigen.’

‘En 't kan 'um niks schillen, om van ons weg te gaen,’ voegde Suze er verwijtend bij.

Dirk hief driftig het hoofd op, doch al sprekende was zij naar binnen gegaan. Noe ae 'k aolles weer goed gemaekt - dacht ze, en haar hartje klopte weer opgeruimd - dae strakjes was ik toch t' 'ard tegen 'um, maer an m'n toon zal i noe wê begriepen, wâ 'k meende. De joengers bin toch vee' jaloerser as wilder. Net of ik nie angegaen zou ziên daer even, as 'k op Marien verliefd was! 'Oe dien Dirk daer toch 't eest opgekommen is? 't Is net of ik docht, dat i op moeder verliefd was, wan daer is i vee' vrindelijker tegen as tegen mien. 'En leutige mosch ok, dien Marien, te julen as 'en schooljoengen, ajakkes!

‘'t Kan me nie schillen, om van joe weg te gaen?’ riep Dirk, toen Suze weg was, ‘zei liever, dâ jie me vortjaegt!’ en Marien schrikte van het bleeke gezicht vóór zich en den donkeren blik, dien hij een oogenblik op zich voelde rusten.

III.

Den volgenden ochtend verscheen Dirk niet als naar gewoonte aan het

veerhuis. Men verdiepte zich daar in gissingen en maakte zich meer en meer ongerust, naarmate de dag vorderde. Telkens ging Suze tersluiks door de achterdeur kijken, of zij Dirk den weg niet af zag komen en vast nam zij zich voor, hem nooit meer te plagen.

Toen ze gister 'oopte, dat i 'eur achternae zou kommen en i bleef maer aol deur weg, ei z' es effetjes tusschen de gerdientjes gekeken en gezien, dat i druk mî Marien stoeng te riddeneeren en dâ z' eindelienge saemen weg goengen. Dirk keek zoo zwart en Marien lachte zoo vaolsch - och 'Eere, as ter mae niks tusschen ulder voorgevallen is. Z' 'eit daervan thuus niks durven zeien; nom Jaocob was alevel zoo raor tegen 'er. As Dirk noe voor d'r stoeng, zou z' 'um zeien, dâ Marien 'eur niks kos schillen, dâ z' 'um liever nie zag as aol, dae. Eh, stoeng i der maer! Mae der is niks te zien op den wegt, niks as de joengen van baes Lourens, die op de graezende koeien past.

't Werd avond, en nog was Dirk niet terug. Jacob had 's ochtends de hulp van zijn naasten buurman, Roojen Kees, ingeroepen voor de bediening van 't veer. Het viertal zat thans in het kleine kamertje bijeen, en weinig werd er gesproken. Rooje Kees was een trouw bezoeker van het veerhuis. Eens in de week bracht hij er vast een avond door, dronk een borrel en ging weer heen, zonder veel anders dan eenige weerkundige opmerkingen ten beste gegeven te hebben. Een vijftiental jaren geleden was dat anders geweest. Toen kwam hij elken avond, staarde Katrien onafgewend aan, lachte luidkeels bij het minste, dat zij zeide, stootte Jacob dan met den elleboog aan en fluisterde: ‘'En merkwaerig frommes!’ Jacob had in deze verschijnselen het begin eener liefdesgeschiedenis meenen te zien, en toen Rooje Kees op een avond luidruchtiger geweest was dan anders, hardop zijn bewondering had te kennen gegeven en eens zelfs tegen Katrien geknipoogd had, rekende hij het tot zijn plicht, aan die buitensporigheden een eind te maken. Toen Kees vertrok, volgde hij hem op den voet, tikte hem op den schouder en vroeg: ‘Zie je daer die pael boven waeter steken?’ ‘Jaeme,’ had Kees geantwoord. ‘Noe, die zou 'k al zoo lief in de fermielje ae as joe. Vortaen gin gegiechel en gelaori meer, of je gaet de deur uut.’ Dat had Kees voorgoed bekoeld; zijn bezoeken beperkte hij tot één avond in de week, en het eenige bewijs zijner vroegere genegenheid bestond hierin, dat hij steeds op den jaardag van Katrien, in November, vóórdat hij ging zitten, stilzwijgend een versche ham voor de jarige op de tafel legde. ‘Bel, dat ao je nie motten doen!’ zei ze dan geregeld, en even geregeld zeide Rooje Kees: ‘Me kunnen 't verken toch nie ten goeien op.’

Heden meende hij blijk van deelneming te moeten geven door telkens zwaar te zuchten, en reeds driemaal had hij zijn blikken snuifdoos rond laten gaan met een bemoedigend: ‘Toe, 't verlucht!’

‘En Marien bluuf d-ok â weg,’ zeide Katrien eindelijk. ‘I was aors in de laeste daegen mî gin stok van de deure te slaen. Dien

aekelikken oorlog ok! Jae Suze, kwam die der nie zoo lillijk tusschen, dan zou j'â gauw meer daelders aen as noe duiten, as je 't mien vraegt.'

'En as je 't mien vraegt,' sprak Jacob, 'as dien Marien nog lank in m'n vaerwaeter laveert, dan gaet i net as 'en zeker iemand, 'ier nie ver van daen.'

'Wî j' 'em ok nie in de fermielje ae, Jaocob?' fluisterde Kees.

'Nog liever joe!'

'Dâ doe me deugd!' schreeuwde Kees, lachte luidkeels, klopte met zijn snuifdoos op zijn knie, hield zich toen eensklaps in en vroeg zacht: 'Zou Katrien toch nie beter vor me ziên?' Jacob wilde een driftig antwoord geven; Kees, die zulks aan zijn gelaat, waarop het schijnsel van het haardvuur viel, gewaar werd, stak hem haastig de geopende snuifdoos toe en riep: 'Toe Jaocob! As jie 't nie goedvindt dan is 't uut!' - toen de deur openging en de lang verwachte binnentrad. Een kreet van verrassing begroette hem. Katrien stak gauw de lamp aan, maar Jacob, wiens onrust voor gramschap plaats maakte, nu hij zijn knecht in levenden lijve voor zich zag staan, zeide:

'Bel zeker, de joenk'eid kuiren eh, en d'ouwerdom werken? Nee mae, 't wordt 'eele gansch de verkeerde wereld!'

Dirk prevelde een groet en ging aan de tafel over Suze zitten met de hand onder 't hoofd en het gelaat half naar haar, half naar Jacob gewend.

'Je was gister zoo aekelik over 't weggaen van Marien,' begon hij, maar de woorden bleven hem in de keel stokken.

'Och,' zeide Suze, maar eensklaps barstte zij in tranen uit. Een schok voer Dirk door de leden; een pijnlijke trek trilde een oogenblik om zijn mond, mae Goddank, i slokte z'n verdriet op: 'en man was i, en 'en man zou i z'n eigen toonen.

'Droog j'n oogen maer af, Suze. Gister zee je, dâ 'k 'en goeie knecht gewist was; 'k zou graeg ae dâ je zee, i was 'en goeie vrind ok. Wis mae tevree, Marien bluuf-d-'ier.'

'I kom toch nie in de fermielje,' grinnikte Kees en ziende, dat Suze hare tranen met den rug harer hand trachtte af te wisschen, stak hij haar goedig zijn bontkatoenen zakdoek toe, erbij voegende: 'Dae, meisen, maek gin rooj'oogen. De sop is de kool nie waerd.'

'Kom,' sprak Jacob ongeduldig, 'je praet vee' te veel, nae dat je verstand 'eit; drienk je glasje uut en gae naer 'uus.'

Kees deed, zooals hem gelast werd, legde vier duiten op tafel en vertrok zonder iets te zeggen. Maar buiten gekomen, wreef hij zich vergenoegd de handen en mompelde: ''k Bin toch weer wiesder geworren. En pael eeder as ikke, ikke eeder as Marien; gooit er je musse mae naer, m'n joengen! En brom jie maer toe, ouwen diender; je meent er toch niks van; ikke en jie kun nie zonder mekaore,'

en met een zeker gevoel van eigenwaarde liep hij den dijk landwaarts af.

‘Ziezoo,’ hernam Jacob, toen de deur achter Kees toegevallen was. ‘Ziezoo, noe moe 'k is 'en eitje mî julder beitjes pellen, want dâ gezaonik begun me-n-allemiechtelijk te vervelen.’

Maar voordat het daartoe kwam, bracht Dirk een leeren brieventasch te voorschijn, haalde daaruit eenige papieren en vroeg: ‘Wî je dâ geld vor mien bewaeren, Jaocob? As 'k over vuuf jaer nie trug bin, dan is 't aolles vor joe.’

‘Me... me... mae wâ beteikent dat aollemael?’ vroeg de invalide, verschrikt naar de tafel strompelende.

‘'k Ae m'n eigen verkocht; 'k trek uut vor Marien.’

‘Verkocht!’ Onthutst trad Jacob achteruit en viel op zijn stoel neer.

‘Je bint 'en goeie joengen,’ zeide Katrien, een traan wegpinkende. ‘Toe Suze, bedankt 'um, gauw!’ Maar deze was doodsbleek geworden. Zij wankelde naar Dirk toe en hem smeekend aanziende:

‘Dirk, om Go'swil, as je wat om mien geet, toe, brieng dan dâ geld trug.’

Hij zag haar een oogenblik weifelend aan, maar wendde toen zijn gelaat af.

‘Waerom Suze! Gaen ik nie, dan zou Marien motten uuttrekken. 't Is vor mien ommers niks, 'k 'eb ik gin moeder en gin vaoder; 'k 'eb ik niks - en i 'eit aolles. Maer anzien, dat jie naer 'um zou zitten verlangen... afien, dâ besan noe nie... 'k mos' weg!’

‘Maer Marien gae me niks an! Och toe bluuf, Dirk - as j'is doodgeschoten wier - deur mien schuld...’

‘Mergen zâ je der 'eel aors over dienken. Dâ zei je noe zoo maer uut goeiigheid. - 'k Wou, dâ je wat minder goed tegen me gewist was. Daedeur kwammen der van die gekke diengen in m'n oot... mae dâ 's uut.’

‘Mae begriep je me dan nie?’ riep zij uit; snikkend knielde zij naast hem en legde haar hoofd op zijne knieën. ‘Van *joe* 'ouw ik, *joe* vrouwe wî'k worren!’

‘'Eere God, Suze! m'n vrouwe? Och toe, 'ouw me noe nie vor den gek,’ maar toen zij haar gelaat naar het zijne ophief, las hij daarop de bevestiging harer woorden. In zalige verrukking klemde hij haar in zijne armen - en een oogenblik dacht niemand aan de Jobstijding.

Vergenoegd wreef Jacob zich de handen en zeide tot Katrien: ‘Dien draoi bevaol me, ouwe zeemerremin!’

‘Mae mien bevaolt i niks: waerom moe' ze den joengen tegen'ouwen, om dat geld te verdienen? 'k Begriep der niks van; eest aelt ze Marien an...’

‘'k Gloo 't best, dâ je 't nie begriept; ikke wel, 'oor! 'k' Eb ikke gevrejen uut pure verliefdigheid, zie je; 'k eb ik verstand van die dien-

gen - mae jie... dien petiterigen Joost van joe... maek me noe nie wies, dâ je daer zenieïgheid in g'aod eit; dae glo'k niks van!'

'Gae je noe noch weg?' vroeg Suze zacht, Dirk glimlachend aanziende.

Zijn gezicht betrok. ''t Mot Suze; 't is te laet, om trug te trekken.' Maar opgewekt vervolgde hij: 'Luuster is, mien lief bekje; 'k zâ j' aolles is vertellen. Toen je dâ gister zee... noe je weet wê, kiekt er noe mae niet triestig om; toen ao 'k 'en oogenblik, dâ 'k Marien 'en ongeluk ao kunnen doen. Mae dâ zakte, wan 'k docht: ik krieg ze der toch nie deur en 'k maek 'eur nog ongelukkig derbie. Bluven kos ik 'ier nie langer - en in ees zee ik tegen Marien: "Gee mien dâ geld, daer je van sprak, dan trek ik voor j' op." 't Was nie om dâ geld, zie-je, wâ zou 'k der mee doen - mae 't was 'en specie van vraok: ik docht zoo, vor niks krieg je ze nie. En laeter zee ik bie m'n eigen: 'k zâ 't an Jaocob geên; der zal 'en tied kommen, dat i oud wordt en katievig en van mien zal i eeder wat annimmen as van Marien, en omdat i gin nee zou zeien, gaf ik 'et 'um te bewaeren; maer 'k was der nooit omgekommen. Mae noe, kiek es op, Suze lief - nee toe, juul noe nie - as 'k trug kom, ae me-n-'enaorig duitje, om mee te begunnen; je moeder en je noom kommen bie ons inweunen... Nee toe, kiek noe is?'

Een forsche hand werd hem op den schouder gelegd en opziende, stond Jacob naast hem. Een traan liep langs de wang van den oudmatroos; de mondhoeken trilden zenuwachtig onder zijn poging, om vroolijk te lachen, en met afgebroken stem zeide hij:

''Oor es, kameraed, lae jie den ouwe mae zelvers voor z'n broodkast zurgen. J' ei noe 'en eigen schip; loop noe nie trek van boord, wan dan gaet 'en aor der nog mee onder zeil; 'ier ei je 't bewies,' en hij stampte met zijn houten been. 'Brieng dâ pampier mae vort, gauw!'

'Der is niks meer an te doen; 'k ae geteikend,' sprak Dirk met neergeslagen blikken.

Jacob stond een oogenblik sprakeloos. Toen boog hij het hoofd, vatte Katrien bij de hand en voerde haar zwijgend de kamer uit. 'Lae de stumperds 'et mit ulder beien uutmaeken,' zei hij met aandoening. 'Je zâ je zinnigheid kriegen, Katriene; de joengen zâ 't geld motten verdienen.'

En bedrukt zette Jacob zich buiten op de bank. Het maanlicht flikkerde op de golfjes, die murmelend hun rusteloos spel speelden, en in het land zongen de kikvorschen hun eentonig gezang. En terwijl de oude daar voor zich staarde in den helderen nacht, daar ontrolde zich voor zijn blik een gansch verleden, waarin zijn pleegkind de lichtende ster was. Kiek, daer in 't 'oekje van 't kleine kaemertje staet de wiege en daerin leit 'en klein dienk mit oogjes, zoo blauw as de vergeet-me-nietjes onder an den diek. En i zit er naest - twintig jaer joenger as noe - en i ziengt 'en deuntje voor 'eur. - 'Eere jae,

waer 'en mensch â nie toe komt! - en 'en oogenblik verbeeldt i z'n eigen, dat 'et ziên kind is, 't kind van Jans - mae, dan vaol z'n oog op z'n been en nee, 't is nie ziên kind, mae der van 'ouwen - i kos nie meer van z'n eigen vleisch en bloed g'ouwen ae, en i kust 'et snuutje, tot 'et moord en brand schreeuwt en Katriene uut de keuken kom loopen, om te kieken, wat er an 't 'andj' is. Dan zit i weer plech'staotig te ziengen en te trokken an 't wiegetouwtje, asof ter niks gebeurd is, en as Katriene zeit: ‘Toch 'en lastig joenk!’ dan zeit i: ‘Niks van an; 't is 't zuur, eh, m'n kleine schermienkel?’

En noe kan 't loopen en zeit: ‘Bao, bao,’ tegen 'um. I is zoo groo's op 'er, dat i wel an ielkendeen, die overgezet moe' worren, zou willen vraegen: ‘Kom-d-es effetjes kieken binnen, nae m'n vergeet-me-nietje?’ As ze dan soms vraegen: ‘Dâ 's zeker joe kind?’ dan komt er wel is nattigheid in z'n oogen, as i trug zeit: ‘'K wou 't waer was!’ En de stomp van z'n been steekt net, asof 't pas afgesnejen is. Mae dâ verannert trek, as 't kleine dienk naer 'um toe kom scharrelen, mit aollebei d'r 'andjes z'n 'outen been beetpakt en roept: ‘'Oopen!’ Dan staet i vorzichtig op, schuuft zach'jes ziedelienks uut, net as 'en krabbe; 't kleine dienk stapt mee mit 'er 'andjes rond den stok, en 'eit 'en pelzier! - bienae net zooveel as i. - Och 'Eere, waer 'en mensch â nie toe kommen kan!

En 'en paer jaer verder gae ze noe en dan mee in de boot. Ielkendeen 'eit aorigheid in 't kleine babbelaertje en briengt wâ voo' d'r mee, as i voor de tweede reis over mot. En as ze dan mî z'n tweetjes trug roeien, kom ze tusschen z'n beenen staen; mit ielken 'and pak z' 'en riem beet, en dan zeit i: ‘Douwen, meisen, je moe' nom Jaocob 'elpen!’ i gebaert, asof i niks gin kracht doet en ziê alleenig de boot vortroeit; in z'n eigen 'eit i leut in 't ernstige gezichje voor 'um, tot i in ees de riemen loslaet, 'er in z'n ermen nimt en 'er kust, dat 'et klapt. Mae 't nist wor kwaed 'oor en zeit: ‘Lae me los, noom, ik moe' j' 'elpen!’ Saemen roeien ze nae den kant; weer dienkt zie, dâ z' aol 't werk alleenig doet, en an moeder vertel ze - 't grappige joenk! - ‘Dâ ze nie zou weten, 'oe nom Jaocob 't zonder 'eur zou stellen.’ En gliek 'ei ze. Oe zou i 't zonder ziên zunnestraeltje, zonder ziên vergeet-me-nietje motten stellen?

Dan komt er 'en duustere tied. 't Kind lei ziek, erg ziek. De meester weunt ver wegt, en butendien, ziên dotje overlaeten an zoo'n veint, die niks as stevige paluffels onder z'n knuusten kriegt, daer kom niks van in. Op 'en goeien nacht, as 't kind erger is, loopt i nae stad, twee uur ver; God weet, wat 'en moeite 'et 'um gekost eit en toch, i loopt langst den wegt as 'en postpaerd en de wind in de boomen roept maer: ‘A'rder, Jaocob, of 't is te laet!’ 't Zweet loopt 'um mit straelen langst z'n wezen, as i in Middelburg voor de Slikpoort staet en mî moeite binnen gelaeten wordt.

Maer aol, wat i voor 'eur gedaen 'eit, 't is niks bie 't gin ziê vor

'um gewist is, de zunne van z'n leven. En noe zûn ze der 'en doenkere wolke voorschuven, net noe ze schooner zou schienen as ooit - en ziên schuld zâ 't ziên. - Verschrikt voer de oude met de hand langs het voorhoofd. Ziên schuld! I, die aolles vor 'eur zou doen, om 'er gelukkig te zien? Jae, i ao wiesder motten ziên; i wis, 'oe speelsch ze was en 'oe ze plaegen kos uut gekkigheid; i ao nae Dirk toe motten gaen en ronduut zeien: 'Vraeg ze; z' ei me zelvers gezeid dâ ze j' ae wilt.' Och jee, wâ was i blieë toen ze daer saemen op die eigenste banke zatten op 'en aevend, en ze lee d'r kopje op z'n schouwer en ze vroeg 'um, mit 'er lief oogjes naer 'um op geslaegen: 'Zou je 't 'eel aekelik vinnen, as 'k is trouwde, noompje?' Toen was ter 'en oogenblik gewist, of i 't wèl aekelik zou vinnen, mae dâ duurde nie lank en toen ze zee: 'Dirk en ikke zouen 't wê goed kunnen vinden, dienk ik,' aod i mî traenen in z'n oogen gezeid: 'As 'k dat nog es beleven kos!' Ze kos zoo vertrouwelijk mit 'um ziên as z' alleenig waeren; ze vertelde-n-'um aolles, meer as an d'r moeder - en ziên schuld was 't, as ze noe ongelukkig wier. 'Je bint 'en lieve joengen, Jaocob,' - mompelde hij met een schorren lach. 'Je moe' mae vee' zeien tegen 'eur: 'k 'ouwe van je, dan ei je kans, dâ ze trug zeit, je liegt... mae 'k 'eb ik toch nie aolles op m'n kerfstok,' riep hij eensklaps, van zijn plaats opstuivende en de vuisten krampachtig ballende. 'Jie, duvel van 'en veint mit aol je moordenaers volk, jie 'eit mien kind 'er geluk gestolen, vervloekte dief... Mien erm schaep!' en snikkend viel de sterke man met zijn hoofd in beide handen op de bank neer.

De dag van Dirk's vertrek was aangebroken. Jacob vertoonde zich zoo min mogelijk in zijn woning, maar in zijn boot gezeten sloeg hij alles neerslachtig gade, wat daar voorviel. Rooje Kees hield hem trouw gezelschap, was druk in de weer met zijn snuifdoos en gaf allerlei troostredenen aan de hand, als: 'Nie ielk schot is 'en endveugel, Jaocob!' 'Ze zûn dae gunter ok wê boomen ae, om achter te krupen, as ter 'en koegel an komt.'

En onderwijl namen Dirk en Suze afscheid van elkander. Beiden deden hun best, om zich goed te houden, en Dirk wees haar op 't geluk, dat hun wachtte, als hij ongedeerd terug kwam. 'En dâ zâ 'k zeker, Suze, dâ voel ik 'ier. Ei je nie 'en klein diengesje voor me, om bie me te draegen, as 'k verre wegt bin? As 'k 'et dan bekieke voor 'k gaen slaepen, zâ 'k 'et veer'uus zien, en den diek en 't Sloe, en joe zien 'k zitten op de banke, en 'k zâ j' 'ooren ziengen, net as zoo minnig keertje, as 'k van d' overkant kwam en 'k docht: 'K wou, 't mien liestertje was!'

Suze bedacht zich een oogenblik; een glimlach verhelderde plotseling haar treurig gezichtje. 'Suust, dâ zâ 't ziên!' riep zij en snelde naar boven. In een oogwenk was zij terug met een kartonnen doosje in

de hand, en haar hoofd tegen Dirk's schouder aanvlijende, schudde zij daaruit een in watten gewikkeld gouden ringetje. Voorzichtig wreef zij het kleinood met haar boezelaar, liet het met een mengeling van weemoed en ingenomenheid in de zon schitteren en vroeg: ‘Is 't nie mooi? Ik kreeg 'et van nom Jaocob, toen 'k angenommen wier; 't is 't eenigste riengetje, dâ 'k ae. Dae, briengt 'et mae gauw werom,’ en haar gevoel niet langer meester, verborg zij haar gezicht snikkend aan Dirk's borst, terwijl zij hem het ringetje in de hand stopte.

‘En dienk je, dâ 'k 'et mooiste, wâ j' 'eit, mee...’

‘Sst Dirk,’ hernam zij, haar tranen afvegende. ‘Je zâ 't wê doen. En as je dae ginter in vremde landen bint en... enne je ziet daer mooie meisen, kiek dan maer is nae dat riengetje en dienk: zooas Suze zouen ze toch nie vâ me-n-'ouwen.’

Een half uur later was Dirk op weg. Toen hij op eenigen afstand van het veerhuis nog voor 't laatst eens omkeek, zag hij twee mannen op zich afkomen. De voorste was Jacob, die met ongewone snelheid kwam aanloopen en met een rooden zakdoek wuifde. Hijgend vatte hij Dirk's hand en zijn vuist dreigend schuddende, zei hij, terwijl tranen langs zijn wangen liepen: ‘As je 't in j'n 'essens kriegt, om mî kepotte pooten werom te kommen...’ toen wendde hij zich plotseling om en liep even snel weg, als hij gekomen was. Kees, de tweede man, riep: ‘Kruup maer achter 'en boom, as ze schieten. Marien kom toch nie in de fermielje.’ Daarop volgde hij zijn vriend, zeer voldaan over zichzelven.

(*Vervolg hierna.*)

Stuifmeel.

I.
Aan ijveraars.

Wilt g' ongeloovigen bekeeren,
Wil niet te veel dan redeneeren.
De woordenstrijd voert vaak tot twist,
En weinig wordt daardoor beslist;
Maar leef blijmoedig, vroom en vroed,
Gelijk een dankbaar Christen doet.
Zoo zult gij harten tot u trekken
En twijfling bij den twijflaar wekken.

II.
Aan een goedhartig Ultramontaan.

Neen, vriend, gelukkig zijt gij niet;
Gij moet te veel verdoemen.
Dat wordt u strijd en zielsverdriet;
En u gelukkig noemen
Moogt gij uzelven daarom niet,
Noch in uw vrede roemen.

III.
Aan zekere beschavers en verlichters.
Een klein verschil.

Uw zegewagen der beschaving
Schijnt mij een mestkar toe, mijnheer.
't Verhevenst en het schoonst op aarde
Is mest in wording u, niets meer.

IV.
Aan jeugdige misanthropen.

A.
Ik strijd niet meer. 't Is nutteloos;
De wereld toch is al te boos!
B.
Gij zijt zoo jong nog. Hebt misschien
G' uit andrer pogen dat gezien?

V.
Rustig.

‘Bedaard wat. Zachtjes, vriend! Een Christen
Is allereerst een rustig man.’

Zoo rustig, dat hij bij 't verkeerde
Zich rustig nederleggen kan?

VI.
't Zonnetje in 't water.

A.
Gij moogt het zonnetje in 't water wel zien schijnen,
En doet de vroolijkheid niet door uw komst verdwijnen.
B.
Wanneer de vroolijkheid slechts op de zon gelijkt,
Die met een rijken vloed van heldre stralen prijkt,
Die koestert en verwarmt, die nieuwe schoonheid, leven
Aan 't spieg'lend watervlak door 't trillend licht komt geven;
Wanneer de vroolijkheid gulhartig is en rein:
Zal zij weldadig ook voor menschenzielen zijn.

VII.
Verkiezingen.

A.
Een leege zak, met wind gevuld!
Maakt hij geraas, aan wien de schuld?
B.
Aan wien hem naar de Kamer zond,
Den kleinen man met grooten mond,
Waar hij zijn wijsheid nu verkondt.
A.
O neen! Aan hen, die meenden, man,
Dat iedereen wel kiezen kan,
Die maar een zeker kapitaal
In kas heeft. Daarin zit de kwaal.

VIII.
Geestdrift Eene vraag.

Vaak spreekt hij nog van geestdrift,
Die aan geen geest gelooft.
Hoe kan men hoofdpijn hebben,
Wanneer men is onthoofd?

IX.
Liefde.

De stof begeert. Een ziel slechts kan beminnen.
Moog dan uw hart, o frissche jeugd,
Uw liefde u voor 't geloove winnen,
Zoo wordt uw zaligheid uw deugd.

X.
Vergeet-mij-niet.

In de plassen
En moerassen,
Half verscholen onder 't riet,
In de slooten van de weiden
Bloeit bescheiden
Schoon vergeet-mij-niet.

In de plassen
En moerassen
Van de laagste zonde tart
Soms de deugd nog 't kwaad, blijft spreken
Onbezweken
Tot het menschenhart.

W. MALLINCKRODT.

Solo.

'k Wilde wel een vogel wezen!

Jonkvrouwe Josephine de Groot hoogachtend opgedragen.

Arme Lina! Veertien malen
Heeft het bosch voor haar gegroend,
Zongen dag- en nachtegalen;
Vader heeft zij nooit gezoend;
Slechts haar moeder bleef in 't leven,
In een hutje van Boer-Jan;
Maar ook dat moet zij begeven,
Daar zij niet betalen kan.

‘'k Wilde wel een vogel wezen,’
Zuchtte 't kind als in een droom,
Waar zij de oogen, roodgegrezen,
Dwalen liet van boom tot boom;
‘'k Wilde wel een vogel wezen,
Nestjes hebben, rond en fijn;
Dien Boer-Jan niet moeten vreezen,
En geen huishuur schuldig zijn!

Naar de kruin der boomen stijgen;
De eerste stralen zien der zon,
En gekoesterd nederzijgen,
Om te drinken aan een bron.
Moederlief! te zamen azen,
T' zamen vliegen vroeg en laat;
En Boer-Jan maar laten razen,
Als zijn hutje ledig staat!

Liedjes zingen voor de kleenen,
Die in 't bosch om brandhout gaan;
Voor die zuchten, voor die weenen,
Voor die beedlen langs de baan.
Ja, mijn liedjes doen klinkklanken
Heinde en verre door de lucht,
Dat Boer-Jan mij zelf zou danken,
Als hij ook eens weent of zucht!

'k Wilde wel een vogel wezen,
Nestjes hebben, rond en fijn;
Geen Boer Jannen moeten vreezen,
Want geen huishuur schuldig zijn!’

JULIUS DE GEIJTER.

Antwerpen.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Een goede kennis in oud en nieuw gewaad.

I.

In het jaar 1777 zag in ons vaderland het eerste deel het licht van een boek, ‘Katechismus der Natuur’ getiteld. De schrijver was de Zutfensche Predikant J.F. Martinet, meester der vrije konsten, doctor in de wijsbegeerte, enz., zooals wij op het titelblad kunnen lezen. In het jaar 1778 konden de uitgevers reeds een tweeden druk van het eerste deel ter perse leggen. Dit feit heeft in een klein land als het onze, waar boeken - uitgezonderd enkele, die voor het onderwijs geschreven zijn - zelden een groot aantal uitgaven beleven, niet geringe beteekenis. Het bewijst, dat het werk, waarvan sprake is, in alle kringen der maatschappij onder eenvoudigen, zoowel als geleerden, een groot aantal lezers gevonden heeft. En het laatste vindt zijne verklaring in het feit, dat de denkbeelden, door den schrijver ontwikkeld, volkomen in den geest van dien tijd vielen, dat hij onverholen en duidelijk uitsprak, wat allen meer of minder helder voor den geest stond. Voeg daarbij, dat de inhoud van het boek met Godgeleerdheid in het nauwste verband stond, en wij begrijpen ten volle, dat het met den Bijbel en Cats, wat de populariteit betreft, die het verkregen heeft, op ééne lijn kan gesteld worden. Dat Martinet's arbeid ook in het buitenland de aandacht trok, kan hieruit blijken, dat de Hoogleeraar Ebert te Wittenberg er reeds in 1779 een Hoogduitsche overzetting van bezorgde, terwijl het eveneens in N. Amerika in het Engelsch vertaald werd.

Wat had de schrijver van den Katechismus aan zijne landgenooten mede te deelen? Ziedaar een vraag, die na het voorafgaande niet onbelangrijk kan heeten. Wij zullen haar niet beantwoorden, door een overzicht te geven van het lijvige werk, dat uit niet minder dan vier dikke deelen bestaat. Een enkele, algemeene opmerking en

een paar aanhalingen zullen voldoende zijn, om den geest te doen kennen, die uit elke bladzijde van het begin tot het einde ons tegenkomt.

'De Katechismus der Natuur' is naar het model van zijn Heidelbergschen naamgenoot in den vorm van vragen en antwoorden geschreven. De heer Martinet, een predikant van den ouden stempel met korte broek, kniegespen en steek, zooals het portret hem leert kennen, wandelt met een denkbeeldigen, weetgierigen leerling door bosch en veld rond. Laatstgenoemde richt zich onophoudelijk tot zijn leermeester om uitleg en verklaring van alles, wat de natuur rondom hem te aanschouwen geeft; hij neemt zijn leermeester letterlijk de vragen uit den mond, zoodat deze telkens aanleiding vindt, om in den vorm van een antwoord te zeggen, wat hem op het hart ligt. De leerling, voortdurend door een matige twijfelzucht gedreven, legt zich telkens neder bij de uitspraken des meesters, die hem overtuigt van de wijsheid des Scheppers, maar niet minder van die van den leermeester.

Het karakter der gesprekken tusschen meester en leerling zal voldoende uit de volgende aanhalingen blijken:

'Vraag. Waartoe dient deeze vermakelijke blaauwe Koleur des Hemels?'

'Antwoord. Onze oogen verdraagen het allerbest deeze zagte Koleur des Hemels, en de Formeerder van alles wil ons, door het gezigt eener gloeiende Zon in een blaauw Uitspansel, steeds vervrolijken. Of hebt gij nooit met aandagt deze pragt aanschouwd, nooit in zwaarmoedige uuren het opbeurende deezer heerlijke vertooning gevoeld? Alles juicht dan. De pragtige en vrolijke hemelen vertellen dan Gods eer'(*).

Nadat de meester een lofrede op de schoonheid der bloemen gehouden heeft, zegt de leerling: 'En dan er noch bij de andere uitmuntende oogmerken des Scheppers!' 'Ja', zegt de meester, 'deezen mogen vooral niet vergeeten worden! 't Zijn toch de Bloemen, die ons waare sieraaden in de Bouwkunst aan de hand geeven, 't zij om daarmede eenige onvermijdelijke gebreken te bedekken, 't zij om ons eenige zaaken uit te drukken. 't Zijn de bloemen, die in onze vertrekken de stinkende uitwaasemingen verdrijven en opslorpen; die zelfs des nagts op eene tafel voor onze bedstede geplaatst, ons heimelijk versterken, en de gezondheid begunstigen', enz.(†).

Elders luidt het:

'De goedertieren Formeerder van het Heelal heeft, om ons te vermaaken, eene vaste schikking in de Koleuren gemaakt, waaraan ik nooit dan met eene aangenaame verwondering kan denken'(§).

Laten wij nog een oogenblik naar Martinet luisteren, als hij zijn leerling een volkomen inzicht in de gedachten en plannen des Scheppers geeft.

(*) Katech. der Nat., Dl. I bladz. 80.
(†) Katech. der Nat., Dl. IV bladz. 4.
(§) Katech. der Nat., Dl. IV bladz. 17.

‘Wij waren’, zegt hij tot zijn leerling, die reeds langdurig met hem gesproken heeft, ‘tot het Hooi gevorderd, en ik heb u de reden gezegd, waarom de Schepper hetzelve zo dun geformeerd heeft, naamelijk, opdat de Dieren hetzelve spoedig zonder veel moeite zouden kunnen kaauwen; ook op dat het, afgemaaid, binnen korten zou droogen, eer er nieuwe Regenvlaagen opkomen, die dat beletten’(*).

Enkele malen doet de leerling ondeugende vragen, die, zoo zou men zeggen, den meester nog al in het nauw moeten brengen. Nadat hij vernomen heeft, dat de Koleuren der Bloemen geschapen zijn, om den mensch te vermaken, vraagt hij: ‘Waarom groeien er Bloemen, daar zeldzaam of maar weinige Menschen komen? Waarom heeft men niet alle die pragtige Tooneelen alleen in onze Bloemperken?’ Maar de meester laat zich zoo niet uit het veld slaan; hij weet trouwens ook wel, dat het er niet om te doen is, om hem vast te zetten. Hij antwoordt: ‘Het is onbetwistbaar, dat er veele fraaie Bloemen in het wilde groeien, waarom ik ondernoomen heb eenen bijzonderen Tuin van zodanigen aan te leggen: dan, allen daarin over te brengen, schijnt niet te zullen gelukken’(†).

De leerling wenscht te weten, waarom dat overbrengen van alle Bloemen niet gelukken zal, en het gesprek neemt daarmede een andere wending. Later echter bemerkt de leerling, dat hij eigenlijk met een kluitje in het riet gestuurd is, en brengt hij dezelfde vraag weder te berde. De meester meent evenwel, dat uit het gezegde ongedwongen de oplossing der vraag voortvloeit. Hij voegt er nog bij: ‘Behalven dit, moeten de Bloemen in Weilanden en Wildernissen blijven, zullen wij daar de nuttige Gewassen, door welken zij worden voortgebragt, behouden. Ons oog moet ook op plaatzen, waar men zeldzaam of toevallig koomt, waare bekooringen aantreffen’(§).

De leerling is voldaan.

Gevallen, waarin niet het minste voordeel voor den mensch te vinden is, zijn kastijdingen der Voorzienigheid.

De leerling vraagt: ‘Hoe het gemaakt moet worden, als er eens geen Hooi genoeg gewonnen wordt?’ ‘Dan’, luidt het antwoord, ‘voorziet de eene plaats de andere! Doch, vriest het lang, of komt het Gras laat aan, en raakt het Hooi geheel op, gelijk vóór veele jaaren gebeurde, toen er van elders niet te haalen viel; dan is men gedwongen, waartoe men eerst in Noordholland kwam, het stroo van de Daken te rukken en aan het van honger schreeuwend vee voor te werpen. Hemelsche Voorzienigheid! de zeldzaamheid van deeze kastijding strekt ter uwer eere’(**)!

Laten wij deze aanhaling in een laatste als 't ware samenvatten:

(*) Katech. der Nat., Dl. IV bladz. 269.
(†) Katech. der Nat., Dl. IV bladz. 23.
(§) Katech. der Nat., Dl. IV bladz. 28.
(**) Katech. der Nat., Dl. IV bladz. 278.

‘Hoe veele goede bestellingen van God, en die allen voor den nietigen Mensch’[(*)]!

De heer Martinet was echter niet de eerste, die op deze wijze de natuurverschijnselen verklaarde[(†)]. Zijn ambtgenoot en voorganger Nieuwentijt had reeds in 1715 een boek in het licht gegeven, waarin soortgelijke opvattingen waren nedergelegd. Op het titelblad van dat boek[(§)] lezen wij: ‘Het regt gebruik der wereltbeschouwingen, ter overtuiginge van ongodisten en ongelovigen aangetoont door Bernard Nieuwentijt, M.D.’ Kan Nieuwentijt, wat het karakter zijner wereldbeschouwing betreft, met Martinet vergeleken worden en komt hij met eerstgenoemde overeen in uitgebreide kennis der natuur, die inderdaad onze bewondering opwekt, in elk ander opzicht zijn beide mannen hemelsbreed verschillend. Uit den ‘Katechismus’ spreekt tot ons een man, gewoon, een volgzame kudde te leiden, goedhartig van natuur, vol eerbied voor zijn Schepper, doch in het bezit eener niet geringe mate van wereldsche ijdelheid. Nieuwentijt verraadt aanstonds, dat hij een zoon is der 17de eeuw; hij herinnert aan het type der machtige predikanten onder de Republiek. Bij hem geen gemoedelijke vermaning, geen preektoon; hij heeft de waarheid en verkondigt die den volke, krachtens zijn goddelijk ambt; wie twijfelt, is een ongelukkige ongodist, dien hij uit medelijden kastijdt of in zijn toorn met verachting van zich stoot.

Het zij mij geoorloofd, mijnen lezers tot staving van het bovenstaande eenige plaatsen uit ‘Het regt gebruik der wereltbeschouwingen’ voor te leggen.

In een woord vooraf aan den lezer vernemen wij, dat: ‘Het ooghmerk, waarmede deze Beschouwingen geschreven zijn, is om ongodisten van de Wijsheit, Magt en Goedheit van haren Godt, den aanbiddelijken Maker en Bestierder van het Geheel-Al; en ongelovigen, die wel eenen Godt, dogh geensints het gesagh der H. Schriften erkennen, van de Bovenmenschelijke afkomst der Schrifture te overtuigen: en dus aan haar beide het regt gebruik der Werelt-Beschouwingen aan te toonen.’

‘Dogh’, zoo lezen wij verder in deze voorrede, ‘eer ik deze Aanspraak eindige, moet ik UL nogh dit versoeken, ongelukkige Philosophen, onsekere Twijfelaars, ongelovigen, en beklagelijke Esprits Forts, voor wie dit werk voornamelijk geschreven is; dat gij dogh niet soo seer

(*) Katech. der Nat., Dl. IV bladz. 281.

(†) In dezelfde eeuw verscheen tal van soortgelijke werken. Wij noemen slechts:
J.E. Bode, Anleitung zur Kenntnis des gestirnten Himmels (in 't Nederlandsch vertaald),
Gods oneindige grootheid schitterende in het oneindig getal van werelden, uit het Fransch, von Marian. 1772.
Ray, Gods wijsheid in de werking der schepping.
Lulofs, Natuur- en wiskundige beschouwing des Aardkloots.
La Pluche, Schouwtoneel der Natuur.

(§) Het regt gebruik der wereltbeschouwingen, ter overtuiginge van ongodisten en ongelovigen aangetoont door Bernard Nieuwentijt, M.D. Met kopere platen. Te Amsterdam bij de Wed. J. Wolters en J. Pauli op het Water, 1715.

met een scherpsinnig als wel met een ernstigh verstand en behoorlijk ontsagh voor soo gewigtigh een ondersoek tot het lesen gelieft te komen.'

Nadat de snij- en hoektanden van den mensch beschreven zijn, vraagt de schrijver:

'Is hier nu geen wijsheit in, die dit beoogt? waarom sijn de volgende tanden, Kiesen genaamd, niet van deselve figure? Waarom sijn sij plat en breet,..... Is dit bij geval, waarom staan de Kiesen niet voor, en de tanden niet agter in den mont? 't Welk ons het afbijten en kauwen seer moeijelijk soude maken'(*).

Van de tong heet het:

'Dese tonge leit in de mont, daar het geluit uit het strottenhooft komende doorgaat; hetwelk de tonge bewogen sijnde, onderscheiden maakt; formerende alsoo alle talen en spraken, waardoor dit groote wonder, dat een mensch de gedagten van sijn ziel aan een ander door dit bewegen der zelver kan bekent maken, uitgewrogt wert; daar soo sij op een ander geplaatst of van deze bequaamheit en gestel niet en was, de gansche werelt in de grootste verwarringe soude sijn.....

Deselve tonge ligt ook op die plaatse, daar de spijse en drank doorgaat; en is boven dit alles ook een voornaam instrument van onse smaak. Hadde de tonge dese eigenschap niet, hoe veel menschen souden met minder lust en plaisier haar voetsel nemen? en aan vele soude soo nodigh een werk verdrietigh vallen.

Kan ymant nu weder oordeelen, dat hij geen verpligtingh aan de wijsheid en goedertierenheit van sijnen Formeerder heeft? die dese tonge in de mont gelegt, en aan haar alle dese bequaamheden gegeven heeft'(†).

Bij de behandeling van het gehoor wordt een paragraaf besteed, 'om aan te toonen, dat Godt het gehoor als een middel heeft willen doen dienen, om het gelove onder het Menschdom voort te planten'(§).

Ten slotte zij Nieuwentijt nog eenmaal het woord gegeven. 'Boven dit', zoo spreekt hij, 'opdat de menschen door het ligt gelukkigh souden wesen, nadien de sonne des avonds ondergaande den volkomen dagh binnen zeer weinigh tijds in een dikke duisternisse, en des morgens opgaande een stikdonkeren nagt in weinig oogenblikken in een helderen dagh soude doen veranderen, en alsoo hare oogen door desen schielijken opkomenden glans na een sware voorgaande donkerheit soude doen beschadigt en verswakt worden (gelijk de ondervindinge meermalen leert te geschieden) scheen hier insgelijks een middel nodigh te sijn om door een morgen- en avondschemeringe de klaarheit van het sterke Sonne-ligt, allenskens en bij trappen te doen opkomen, en weder afwijken.

(*) Het regt gebruik der wereltbeschouwingen, bladz. 46.
(†) Het regt gebruik der wereltbeschouwingen, bladz. 48 en 49.
(§) Het regt gebruik der wereltbeschouwingen, bladz. 247.

Ik vrage nu aan een Atheïst, die nogh segt niet te kunnen sien, dat eene dese einden beoogenden Wijsheid omtrent de wetten, aan welke het ligt gehoorzaamt, plaatse heeft; of hij ook dese twee groote saken beter soude kunnen te weege brengen, als met aan het ligt, boven de andere, ook dese eigenschappen der refractie te geven; door welke te voren reeds aangewesen is, hoe dese twee geseide swarigheden kunnen voorgekomen werden; waarom wij hier niet meer daarvan seggen. En nadien deselve ongemakken nu op dese wijse dadelijk voorgekomen sijn; wat reden heeft soo een ongelukkig Philosooph, om hier de Wijsheit des Makers Bestierders van het ligt niet te willen erkennen'[(*)]?

Martinet en Nieuwentijt hebben in het voorafgaande zoo ondubbelzinnig gesproken, dat elke nadere toelichting van de beteekenis hunner woorden overbodig mag heeten. Zij geven niet slechts een waardeering, maar een verklaring der natuurverschijnselen. Het is hun doel niet, om naast de natuurverklaring uit mechanische oorzaken een andere te plaatsen, die ook andere gezichtspunten in den kring der beschouwing opneemt, die verband zoekt te brengen tusschen de verschijnselen der natuur en die op zedelijk en godsdienstig gebied. Een verklaring der natuur, zooals wij die verstaan, zoekt men bij hen tevergeefs; zij is bij hen althans van ondergeschikt belang. Zij beschrijven de voorwerpen en verschijnselen der natuur meer of minder nauwkeurig en zoeken het 'waarom' van hetgeen zij zien in het nut, dat de mensch in zijn stoffelijk en geestelijk bestaan ervan ondervindt. Vandaar, dat zij juist datgene schier uitsluitend vermelden, waarvan het nut voor den mensch duidelijk in het oog valt.

Beschouwingen als die van Martinet en Nieuwentijt hebben den naam van *teleologie* verkregen. Die naam drukt geheel haar karakter uit. Teleologie, afgeleid van het Grieksche τεγος, doel, en λογος, leer, beteekent *leer der doeleinden.* En dat zijn zij inderdaad. Elk verschijnsel is voor den Schepper een middel, om een ander, hetwelk dan ten opzichte van het eerste een 'doel' is, te bereiken. Het is de toepassing van onze begrippen van 'middel' en 'doel' op de geheele natuur, waarbij dan de menschelijke persoonlijkheid door de Godheid vervangen wordt.

De teleologie, die wij in het voorafgaande leerden kennen, is van een bijzondere soort. Men zou haar de anthropocentrische kunnen noemen. De mensch is het doel van alle verschijnselen. Dezen dienen slechts, om zijn stoffelijk bestaan mogelijk te maken, om zijn genot te verhoogen, zijn verstandelijke, zedelijke en godsdienstige opvoeding te voltooien. De mensch is het middelpunt van het Heelal; de gedachten des Scheppers en de openbaring daarvan in de stoffelijke verschijnselen zijn allen op hem gericht. Neem den mensch weg, en alles verliest zijn beteekenis.

(*) Het regt gebruik der wereltbeschouwingen, bladz. 655.

In den tegenwoordigen tijd zal de teleologie in den vorm, waarin wij haar in het voorafgaande leerden kennen, wel geen ernstige bestrijding behoeven. Er is vooral in onze dagen zooveel geschreven over de plaats, die de mensch inneemt in de natuur; er zijn zoovele feiten aan het licht gekomen, die erop wijzen, dat de mensch geenszins het middelpunt is des Heelals, dat alleen verregaande ijdelheid, die de uitkomsten der wetenschap niet kent, nu nog zulk een gedachte kan koesteren. Het is inderdaad zeer gemakkelijk, zulk een natuurbeschouwing te leveren. Van alles, wat bestaat, is wel iets te bedenken, dat voordeelig is voor den mensch; dat is dan de reden, waarom het bestaat. En mocht dat in enkele gevallen niet in het oog vallen, welnu, dan zegt men met Martinet:

'Nimmer moet ik u tellen onder die laage, inhaalige, begeerlijke zielen, welken op het zien eener zaak aanstonds den neus ophaalen, wanneer men hun niet oogenblikkelijk kan zeggen: tot dit en dat voordeel heeft God ons deeze zaak gegeeven'(*)!

Treedt van het een of ander het den mensch vijandige element zóó sterk op den voorgrond, dat het in de eerste plaats genoemd moet worden, men zie er de straffende hand der Godheid in en roeme met Martinet:

'Hemelsche Voorzienigheid! de zeldzaamheid van deeze kastijding strekt ter uwer eere!'

Onderwijl had de teleologie bij ons te lande in de bij den aanvang der 19de eeuw reeds invloedrijke Maatschappij tot Nut van 't Algemeen een machtige beschermvrouw gekregen. Teleologische beschouwingen strookten uitnemend met den geest dier Maatschappij, waarop predikanten van den beginne af aan een grooten invloed uitoefenden. Er werden prijsvragen uitgeschreven, om populaire verhandelingen te verkrijgen, die den Schepper op de klaarste en eenvoudigste wijze uit zijn schepselen deden kennen. Op de vergaderingen der Departementen traden redenaars op, die in dezen geest over natuurkundige onderwerpen spraken, en aan blijken van instemming ontbrak het hun nergens. Niemand maakte zich in dit opzicht verdienstelijker dan J.A. Uilkens, Predikant te Eenrum. De redevoeringen, die hij achtereenvolgens op verschillende Departementale vergaderingen uitsprak, werden in het jaar 1801 door hem te Groningen, tot een paar boekdeelen vereenigd(†), in het licht gegeven.

Wij behoeven dit werk slechts vluchtig in te zien, om den indruk te verkrijgen, dat wij te doen hebben met een man van uitgebreide

(*) Katech. d. Nat., Dl. IV bladz. 79.

(†) Onder den titel: 'De volmaaktheden van den Schepper in zijne schepselen beschouwd, tot verheerlijking van God en tot bevordering van nuttige natuurkennis', in redevoeringen door J.A. Uilkens Art. lib. Mag. Phil-Doctor, en Leeraar bij de Hervormden te Eenrum. In 1819 verscheen een derde druk van dit werk.

kennis, die daarenboven de kunst verstaat, om zijn denkbeelden in schoone, soms wegsleepende vormen uit te drukken.

Lezen wij met meer aandacht, dan blijkt het ons weldra, dat Uilkens in breedte van opvatting zijn voorgangers ver overtreft, dat hij wel de leer der doeleinden huldigt, doch geenszins in dien vorm, welke vooral bij Martinet zoo sprekend uitkomt. Zijn teleologie is niet antropocentrisch op de bekrompen wijze, die wij bij Martinet en Nieuwentijt aantroffen. De mensch wordt wel is waar niet geheel van het voetstuk gestooten, waarop hij zoo lang triomphantelijk gestaan had, hij houdt echter op, het eenige doelwit van de liefde en wijsheid des Scheppers te zijn. Wij laten Uilkens zelf de waarheid van het gezegde bewijzen. In de redevoering over den sterrenhemel zegt hij:

'Voor den bewoner van deze Planeet dan niet alleen die zich zo dikwerf in zijne onkunde vermetel verbeeld heeft, dat sterrenheiren geschapen waren, heeft de eindeloze Schepper van het Heelal de zon gesproken; neen - meer werelden zoude zij verlichten en verwarmen. Ja - hebben wij slechts op de 25 ons thans bekende Dwaalsterren gelet, - hoe groot zal nog niet het getal der Staartsterren zijn, voor welke de zon niet minder, dan voor ons, en de overige planeten, dienstig is'(*).

Op een andere bladzijde heet het:

'Hoe lang heeft niet de onkundige Aardbewoner dit stipje der schepping, dat wij zelfs, op een andere Planeet geplaatst, in 't Heelal niet zouden merken, als het middenpunt beschouwd, waarom sterrenheiren zich bewogen, en waarom sterrenheiren geschapen waren; - welke bekrompene denkbeelden van dat Godsrijk, dat uit myriaden zonnestelsels bestaat, - welke eene nauwe bepaling der Grootheid Gods, bij ene wereld; - welk een trotsch, ook hier, gelijk altoos, uit onkunde geboren'(†)!

In zijn beschouwing der aarde zegt de schrijver, dat dit onderwerp ons minder grootsch kan voorkomen dan de sterrenheiren, maar des te meer oogenschijnlijke blijken van wijsheid en liefde vertoont, omdat wij in alle bijzonderheden, die zich hier aan ons oog voordoen, kunnen indringen en 'niet alleen bij grootheid en menigte, gelijk bij zonnen- en aardbollen behoeven staan te blijven, of alleen uit veronderstellingen besluiten; maar ook doelmatigheid, tot in de allergeringste delen, van al hetgeen, dat zich hier aan onze bespiegelingen aanbiedt, ontdekken kunnen; - ene doelmatigheid in den zandkorrel en den hoogsten berg; - in het drupje water en den groten Oceaan; in het moschplantje en den hoogsten eik; - in den worm en den olifant; - ene doelmatigheid, die zich zichtbaar door alle de rijen der Schepping op deze aarde uitstrekt, en die alles in zich bevat wat God-

(*) De volmaaktheden des Scheppers, Dl. I bladz. 36.
(†) De volmaaktheden des Scheppers, Dl. I bladz. 40.

lijke Almagt, Godlijke wijsheid en Godlijke liefde genoemd kan worden'(*).

De teleologische strekking, die reeds uit het voorafgaande blijkt, treedt op elke bladzijde onverholen te voorschijn.

'Het verwondert u misschien, M.T.!', zoo klinkt het van de lippen des redenaars, 'slechts een derde gedeelte dezes Aardkloots oppervlakte droog te zien, en twemaal meer met het water overdekt te vinden; - misschien dunkt u dit minder wijs en goed, dan gij verwacht hadt!

''t Is waar, dit was ook wel eens ene bedenking van den onkundigen bediller; doch het moest niet alleen gene bedenking, gene zwarigheid voor u zijn, maar ook gij moet het volkomen doelmatige, het zegenrijke, het noodzakelijke daarvan weten'(†).

De redenaar gaat dan de doelmatigheid dezer inrichting aan zijn toehoorders uiteenzetten. Zij vernemen dan, dat God niet alles aan de waterweegkundige wetten wilde overlaten, dat hij op zijn stemme de wateren in de diepte deed zinken en het land zich verheffen. Dat hij echter een groote uitgestrektheid water deed overblijven, om door verdamping wolken te vormen, die het aardrijk moeten drenken, den dampkring zuiveren en verkoelen. Als de zeeën kleiner en het land daardoor grooter waren, zou het laatste door gebrek aan bevochtiging woest en onbewoonbaar zijn. 'De algoede en wijze God heeft de nauwkeurigste evenredigheid tusschen water en land bepaald, die hij van eeuwigheid wist, dat voor dezen Aardbol, als ene woonplaats voor millioenen wezens, zo noodzakelijk was.' Verder wordt op de zeeën gewezen als de allergemakkelijkste middelen tot onderlinge vereeniging der verstafgelegen volkeren. 'Dit slechts', zoo luidt het ten slotte, 'ene enkele aanwijzing; - maar voor den nadenkenden - ook voor u allen, hoop ik, genoegzaam, om niet verlegen te vragen: "waartoe twee derde delen des Aardbols met water bedekt?"'(§). Voortdurend wijst Uilkens erop, dat de schepping een groot geheel is - 'dat wij nimmer enige werking, verschijnsel, of schepping gedeelte, als op zich zelf staande, zonder nauw verband met al het overige, moeten aanmerken, daar alles verbonden is, elkaar in duizend punten raakt, en elk deel ter volmaking of bewaring van het geheel werkt; zo ook, dat er onmogelijk een schakel in de grote keten der schepping veranderd kan worden, zonder het geheel veranderen. Er staat nimmer ene werking op zich zelve, of vloeit uit alleen hierin bijzonder werkende krachten voort tot enkel dat bijzonder oogmerk, dat wij dikwerf in de nadelige uitwerking alleen aanschouwen..... Dat wij, eindelijk, zoo wij bij enig verschijnsel onze onkunde moeten bekennen, geenzins dan aan de goedheid en wijsheid des algemenen Vaders moeten

(*) De volmaaktheden des Scheppers, Dl. I bladz. 52.
(†) De volmaaktheden des Scheppers, Dl. I bladz. 58.
(§) De volmaaktheden des Scheppers. Dl. I bladz. 62.

twijfelen; maar veel eer mogen besluiten, dat, doordien God alles, wat binnen het bereik van ons verstand is, met wijsheid en liefde geregeld heeft, dezelfde wijsheid en liefde ook in alles zal heerschen, wat er buiten is'(*).

Ieder, die, na zich op het supranaturalistisch standpunt van Uilkens geplaatst te hebben, zonder vooringenomenheid van zijnen arbeid kennis neemt, zal moeten erkennen, dat hij in hem een man gevonden heeft, die een helderen, ruimen blik in de wereld om zich heen had geslagen, die van geestdrift blaakte voor de zaak, die hij voorstond, en wiens wereld- en levensbeschouwing alles behalve bekrompen was.

Geen wonder, dat 'De volmaaktheden van den Schepper' meermalen in een nieuw kleed de pers moesten verlaten. En dat later (1849) mannen als Kaiser, Jan v.d. Hoeven, Van Hall, Matthes en Beijma het niet beneden zich achtten, het toezicht op de herdrukken op zich te nemen, om zorg te dragen, dat de inhoud steeds in overeenstemming bleef met de rusteloos voortschrijdende wetenschap. Wij weten, dat de ingenomenheid, die de genoemde geleerden voor Uilkens' arbeid aan den dag legden, niet slechts een goedkeuring van het wetenschappelijk gehalte ervan beteekende, maar evenzeer instemming met den geest en de strekking van dien arbeid te kennen gaf.

Inderdaad, men behoeft slechts een der populaire geschriften van Kaiser, J. v.d. Hoeven of den Groningschen Hoogleeraar Claas Mulder, want ook deze was in alle opzichten hun geestverwant, vluchtig in te zien, om te weten, dat de teleologie van Uilkens ook hun wereldbeschouwing was. Toch namen deze mannen een te hoog standpunt in de wetenschap in, om in hunne populair-natuurkundige geschriften de teleologie voortdurend het woord te geven. In de eerste plaats was het hun altijd te doen om een nauwkeurige beschrijving der verschijnselen en een duidelijke uiteenzetting van hunnen samenhang. Was dat geschied op de heldere en overtuigende wijze, waarin vooral Kaiser zulk een meester was, dan werd de lezer in een anderen kring van denkbeelden binnengeleid. Dan werd erop gewezen, 'dat', zooals V. d. Hoeven het uitdrukt, 'het boek der natuur een maker heeft'. Dan vernam hij, 'dat het een ongerijmdheid is, waartoe wel niemand in ernst kan vervallen, dat het groot heelal, met al zijne tot in de kleinste bijzonderheden ons verstand zoo zeer bevredigende en toch onze eindige bevatting zoo zeer te boven gaande magt en wijsheid, zonder eene eerste oorzaak zou kunnen bestaan'. Dan werd 'de hooge waarde der natuur voor den redelijken mensch' hierin gevonden, 'dat zij hem een spiegel vertoont, waarvan het afschijnsel van Gods heerlijkheid terugstraalt'.

Had Kaiser in den schuinen stand van de omwentelings-as der aarde de eenig verwijderde oorzaak van de afwisseling der jaargetijden leeren kennen, dan maakte hij er opmerkzaam op, 'dat de matige helling,

(*) De volmaaktheden des Scheppers, Dl. I bladz. 139.

welke die afwisseling veroorzaakt, bij uitstek geschikt is voor de levende wezens, die de aarde bewonen, en door welke een grooter deel van de oppervlakte der aarde bewoonbaar is, dan dit bij een aanmerkelijk grootere of kleinere helling van hare as het geval zou wezen'. Dan sprak hij vol bewondering: 'De Natuur behoefde niets meer dan dezen zeer eenvoudigen maatregel, om de treffende verschijnselen te weeg te brengen, die door ons in de afwisseling der jaargetijden worden waargenomen.'

Twee omstandigheden hebben ertoe bijgedragen, om de anthropomorphe teleologie - zoo toch kunnen wij haar noemen in den vorm, waarin de laatste bladzijden ons haar leerden kennen - onder de beoefenaars der natuurwetenschap geheel in diskrediet te brengen. Als de eerste noemen wij het uitsterven van de oude garde van geleerden, die met hunnen geest een groot deel der geheele natuurwetenschap omvatten; die zich bij het mededeelen hunner kennis schier met evenveel gemak en sierlijkheid van het klassieke Latijn als van hunne moedertaal bedienden; die niet verlegen stonden, als een ambtgenoot in de taal van Skandinavië hun de uitkomsten van een onderzoek mededeelde; die de groote kunst verstonden, om op een wijze, voor ieder nadenkende verstaanbaar, in schoone vormen van hunne wetenschap te spreken, en de behoefte gevoelden, om dat bij voortduring te doen. Wat het laatste betreft, zou het onbillijk zijn, te beweren, dat ons land in het geheel geen mannen meer bezit, die als natuurkundigen in de voorste gelederen staan en tevens schoon en bevattelijk tot hun beschaafde landgenooten weten te spreken. Wij behoeven slechts de namen van de Hoogleeraren Harting en Huizinga te noemen, die elk in den lande kent. Doch geleerden, die het geheele veld der natuurwetenschap overzien, zijn in onze dagen niet meer te vinden. En geen wonder! Er is geen wetenschap, op welker gebied de grenspalen van het menschelijk weten in tientallen van jaren zóóver uitgezet zijn als op dat der natuur. Het is tegenwoordig eenvoudig onmogelijk, dat één mensch in alle onderdeelen der natuurwetenschap thuis is, dat hij te gelijk een goed astronoom, een voortreffelijk physicus en chemicus is, tevens het gebied der Natuurlijke Historie in alle richtingen doorzocht heeft en met de verschijnselen en wetten van het levend organisme bekend is. Het beginsel der verdeeling van den arbeid heeft hier een ruime toepassing gevonden. Zelfs een enkele der genoemde wetenschappen is voor één natuurvorscher te veel. Gij zoudt een ongelukkig figuur maken, als gij het den natuurkundige, die de proefondervindelijke natuurkunde beoefent, ten kwade wildet duiden, dat hij een vraag op het gebied der mathematische physica onbeantwoord moest laten. Een chemicus zou u van onkunde beschuldigen, als gij als uw meening te kennen gaaft, dat hij op het gebied der analytische, technische en eveneens op dat der theoretische scheikunde u te woord moest kunnen staan. Nergens vertoont zich dat

verschijnsel in sterker mate dan bij de beoefenaars der dierkunde. Deze heeft de wespen tot zijn hoofdvak gekozen; gene heeft slechts oog voor de wormen. Elk natuurvorscher heeft zich op het groote veld der natuur een plekje verkozen, dat hij zijn leven lang ijverig bewerkt. Van den arbeid zijns naasten buurmans blijft hij vrij goed op de hoogte; wat er elders geschiedt, merkt hij ternauwernood op. Alleen dan, als er op grooten afstand iets grootsch wordt tot stand gebracht, ziet hij even op, om na te gaan, of het ook invloed zal hebben op zijn onmiddellijke omgeving. Is dat niet het geval, hij laat het aan anderen over en hervat op zijn akker den arbeid.

Een toestand als de bovengeschetste is, wegens den omvang der kennis en de beperktheid van de vermogens des menschen, noodzakelijk en aan den vooruitgang der wetenschap bevorderlijk. Hij heeft echter schaduwzijden, die voor velen het genot van al dat licht zeer verminderen. De eenheid en het verband tusschen de afzonderlijke wetenschappen gaat, althans voor langen tijd, ontbreken. Voor philosophisch-natuurkundige beschouwingen, die een ruimen blik, een vergezicht over de geheele natuurwetenschap vereischen, is voor natuurkundigen geen plaats meer. Later zal dat weder anders worden. De geïsoleerde deelen zullen allengs in meerdere punten samenkomen. De wetten, die overal ontdekt worden en die slechts voor een zeer beperkt aantal feiten van bijzondere soort gelden, zullen in meer algemeene wetten tot een hoogere eenheid samenvloeien. Reeds nu worden door het beginsel van het behoud van arbeidsvermogen en de hypothese van Darwin meerdere wetenschappen op denzelfden grondslag geplaatst en door velerlei wederkeerige betrekkingen verbonden.

Dat bij zulk een stand van zaken de lust en de geschiktheid voor teleologische bespiegelingen, die de uitkomsten der verschillende wetenschappen onder één gezichtspunt trachten samen te vatten, allengs moesten verdwijnen, zal wel geen betoog behoeven.

Een tweede oorzaak van het verval der teleologie is in de theorie gelegen, welke Darwin aangaande de ontwikkeling der soorten verkondigd en die de geheele beschaafde wereld zoozeer in beweging gebracht heeft. De wederkeerige afhankelijkheid, de nauwe samenhang, het zich wederkeerig steunen en aanvullen van alle deelen der schepping, die zich daardoor als een groot, harmonisch geheel voor de oogen der menschen vertoont, was steeds voor de teleologie het argument, waarop alles aankwam. Men kon zich geen voorstelling maken van de wijze, waarop dat langs den weg van oorzaken en gevolgen tot stand kwam. Hier scheen het aannemen van een onmiddellijk ingrijpen des Scheppers onvermijdelijk te wezen.

Nu tracht Darwin's theorie juist van een groot deel hiervan een verklaring te geven. Zij plaatst elk levend wezen voor het dilemma: te gronde gaan, of door wijziging van het eigen organisme in volkomen harmonie komen met de omgeving. Het Heelal is een toestand van

evenwicht, dat voortdurend bewaard wordt door het uitwerpen van alle deelen, die in duizendvoudige verscheidenheid onophoudelijk ontstaan en in het groote geheel niet passen. Geen wonder derhalve, dat van toen af aan de aanvallen van de voorstanders der teleologie schier uitsluitend op de genoemde theorie werden gericht. Wij moeten hier echter de opmerking bijvoegen, dat de theorie van Darwin alleen in haar oorspronkelijken vorm als vijandig aan de teleologie werd beschouwd; en dat de laatste bij de natuurkundigen reeds zoo in diskrediet was gekomen, dat Darwin's leer slechts den laatsten stoot behoefde te geven. Dat volgens ons gevoelen de teleologie ten onrechte in Darwin een vijand zag en de natuurkundigen de perken hunner bevoegdheid te buiten gingen, waar zij haar met wapenen uit de arsenalen der natuurwetenschap bestreden, zal uit het volgende blijken.

(Slot volgt.)

Natuurkunde.

In memoriam.

Johannes Swammerdam.
(*Slot.*)

Reeds van 't jaar 1668 dateert volgens Van Berkum (in het door mij gebruikte handschrift, berustende in de bibliotheek der Remonstrantsche gemeente te Amsterdam, heb ik dit niet kunnen constateeren) de kennismaking van Swammerdam met de dame, die in 't vorig nommer door mij bedoeld werd. Zoo groot was de invloed, welke door haar op zijn kortstondig leven werd uitgeoefend, dat ik het noodig acht, mijn lezers met haar in kennis te brengen. Haar naam was Antoinette Bourignon de la Porte.

Antoinette Bourignon - want zoo was ze gewoon, zich te teekenen - werd den 13^{den} Januari 1616 geboren te Rijssel en was de dochter van een deftig koopman. Ze kwam bijna als een monster ter wereld; haar bovenlip vormde met den neus één vleezige massa, terwijl haar voorhoofd geheel en al behaard was. Antoinette maakte hierdoor zulk een akeligen indruk op haar moeder, dat ze, in weerwil ervan, dat het aangeboren gebrek door een operatie behoorlijk genezen werd, steeds bij de andere kinderen moest achterstaan. 't Gevolg hiervan was, dat ze zich bij haar ouders niet tehuis gevoelde, veelal de eenzaamheid zocht en al vroeg ging peinzen over de zaken des geloofs, tot groot verdriet van haren vader, die zich weinig met het Katholicisme bemoeide. Eerst toen ze den huwbaren leeftijd bereikt had, scheen er een groote verandering in haar leven te zullen komen. Ze ging zich kleeden naar de eischen der mode, ijverig vroolijke kransjes bezoeken en werd al spoedig door haar geestigheid en dartelheid de ziel van 't gezelschap. Dit duurde nochtans slechts kort. Op zekeren avond namelijk, zich alleen tehuis bevindende, in dezelfde kamer, die vroeger getuige was geweest van haar vrome gebeden en verzuchtingen, van haar Ave Maria's en Paternosters, verbeeldde ze zich eensklaps, de stem van Jezus te hooren, die haar berispte over haar wereldsch gedrag en haar aanmaande, voortaan voor hem alleen te leven. Sedert die ver-

schijning was ze voorgoed bekeerd, en haar biechtvader, voor wien ze heur hart uitstortte, versterkte haar in 't besluit, om zich van nu af aan enkel aan den dienst van haren Zaligmaker te wijden. Haar ouders, die haar gaarne tot andere gedachten wilden zien terugkeeren, deden alle mogelijke moeite, om haar tot het aangaan van een huwelijk te bewegen; Antoinette echter bleef steeds halsstarrig weigeren en zocht hare door 't najagen van wereldsche vermaken geschokte gemoedsrust terug te vinden in gebeden, boetedoening en zelfkastijding.

Nadat haar vader uit afkeer tegen de Jezuïeten haar verzoek, om in een klooster te mogen gaan, geweigerd had, en de abdis van een der kloosters te Rijssel haar niet had willen aannemen, omdat ze geen geld kon aanbrengen, besloot ze, na eenigen tijd geaarzeld te hebben, heimelijk de ouderlijke woning te verlaten en dit voornemen volvoerende, kwam ze op zekeren morgen van 't jaar 1636 in mansgewaad bij den Pastoor van 't dorpje Blatton aan. Deze kreeg sympathie voor haar plannen tot hervorming der ontaarde kerk en bracht haar al spoedig in kennis met den Aartsbisschop van Kamerijk, in de hoop, dat ook deze het met haar eens zou zijn. Deze was echter van een geheel ander gevoelen. Ze vestigde zich nu gedurende eenigen tijd, geheel en al voor haar ideaal levende, ten huize van den Pastoor, totdat haar vader haar verblijf wist op te sporen en haar tijdelijk besteedde in een eenigszins vrijzinnig klooster te Doornik, ten einde den terugkeer in de maatschappij gemakkelijker voor haar te maken.

Ze keerde dan ook inderdaad spoedig in de ouderlijke woning terug, waar ze, in rouwgewaad gehuld, in een afzonderlijke kamer dag en nacht haar verblijf hield, die alleen van tijd tot tijd verlatende, om haar kerkelijke plichten waar te nemen of de armen te bezoeken. De ceremoniën der Roomsche kerk begonnen haar echter langzamerhand zoozeer tegen de borst te stuiten, dat haar vader, de gelegenheid gunstig oordeelende, alle pogingen in 't werk stelde, om haar in de wereld terug te voeren, en haar zelfs van een huwelijk durfde spreken. Hoe slecht haar dat beviel, bleek hieruit, dat ze in 1639 andermaal de ouderlijke woning ontvluchtte. In gezelschap van een weduwe begaf ze zich naar Bergen, waar ze op aanraden van den reeds genoemden Aartsbisschop voorloopig haren intrek nam in 't huis van ‘Onze Lieve Vrouw’, dat bewoond werd door eenige reeds bedaagde meisjes, die geen gelofte hadden gedaan. Ze kon evenwel niet nalaten, aan haar verontwaardiging over de diepe bedorvenheid der geestelijken lucht te geven, en dat maakte, dat de Jezuïeten haar 't leven zóó onaangenaam begonnen te maken, dat ze weldra genoodzaakt werd, een andere woonplaats te zoeken.

Ze verhuisde nu naar Luik, waar ze, dank zij de medewerking van een koopman, een gebouw ging stichten, waarin een nonnenorde naar haar eigen inzichten gevestigd zou worden. Ook dit plan werd verijdeld door de geslepenheid der Jezuïeten.

Door den dood harer moeder voelde ze zich eindelijk genoopt, de huishouding haars vaders te gaan bestieren, en ze bleef nu getrouw aan zijn zijde, totdat hij voor de tweede maal in 't huwelijk trad.

In 'tzelfde jaar, waarin door den Munsterschen vrede een einde werd gemaakt aan den 80jarigen oorlog, en alzoo 't hervormingswerk, door Luther begonnen, meer vastheid verkreeg, stierf Antoinette's vader, en ze kwam door deze gebeurtenis in 't bezit van een aanzienlijk vermogen. Nu kwam ze al spoedig in kennis met zekeren Jean de St. Saulieu, met wien ze op godsdienstig gebied bijzonder wel overeenstemde. Deze wist haar over te halen, zich te belasten met de opvoeding van eenige weesmeisjes, die zich te Rijssel bevonden in een huis, dat door een koopman was aangekocht en bestempeld werd met den naam van ‘gasthuis van de vrouw der zeven weeën’.

Ze associeerde zich dus in 1653 met dien koopman en aanvaardde nu 't bestuur van 't gasthuis, onder toezicht van drie pastoors. De paters Jezuïeten trachtten echter haar gezag door allerlei intriges te ondermijnen, en toen De St. Saulieu haar eindelijk ten huwelijk vroeg en een weigerend antwoord ontving, ging ook deze haar 't leven op allerlei wijzen verbitteren. 't Gevolg van dat alles was, dat ze in 1662 de vlucht nam naar Gent en vandaar naar Mechelen. In deze laatste stad werd ze op de meest heusche wijze opgenomen in een voormalig klooster, waarin een arme-kinderschool gehouden werd. Ze maakte daar kennis met drie mannen, die door hun vrijzinnige denkbeelden weldra sympathie gevoelden voor haar hervormingsplannen. Deze mannen waren Coriache, Aartsdeken en later Vicaris-Generaal van den Aartsbisschop van Mechelen, Christiaan de Cort, Pastoor van St. Jan, en Pierre Noël, gewezen secretaris van Janssenius, Bisschop van Yperen, den bekenden stichter der oud-bisschoppelijke cleresie.

Al kreeg ze hier spoedig ook een groot aantal volgelingen, de geestelijkheid maakte haar toestand bijna even spoedig onhoudbaar. De Cort trachtte haar daarom over te halen, zich met hem naar Holland te begeven, waar veel meer gewetensvrijheid heerschte. Zij was evenwel daartoe niet te bewegen, omdat ze maar niet kon inzien, dat er onder de kettersche Geuzen velen gevonden zouden worden, die rijp waren voor haar gevoelens. Toen ze echter meer en meer begon te begrijpen, dat een langer verblijf te Mechelen voor haar leven gevaarlijk zou kunnen worden, en nadat De Cort haar beloofd had, dat ze niet langer dan noodig zou zijn, in Holland zouden vertoeven, ja, zich zoo spoedig mogelijk zouden begeven naar 't eiland Nordstrand, hetwelk hem grootendeels toebehoorde, liet ze zich overreden. Op den 2^{den} December 1667 aanvaardde ze dus de reis naar Holland, in gezelschap van De Cort en de onderwijzeres van de bovenvermelde arme-kinderschool. Ze kwamen in goeden welstand te Amsterdam aan, waar Antoinette Bourignon een kleine woning betrok op 't Water.

Amsterdam was in die dagen een Babel van geloofsverwarring. Men had er reeds Kwakers, Lutherschen, Doopsgezinden en Remonstranten, allen min of meer afwijkende van de door de Dordsche synode vastgestelde leer der Hervormde kerk. Men vond daar aanhangers zoowel van de Aristotelische, als van de Cartesiaansche wijsbegeerte; de eersten vooral onder de volgelingen van Voetius, de laatsten, meer verlichten, onder die van Coccejus. Ook de eerst in onzen tijd naar eisch gewaardeerde Spinoza had te Amsterdam een groot aantal vereerders. Bovendien vond men er een groot aantal zoogenaamde mystieken, die zich met geene der bestaande sekten konden vereenigen, onder anderen vele volgelingen van Jacob Böhme, wiens geschriften in 1660 voor 't eerst te Amsterdam waren uitgegeven. Ook Swammerdam was, gelijk uit den ‘Bijbel der Natuure’ blijkt, daarmede bekend. Onder deze mystieken nu, menschen, die, volgens Ypey (Geschiedenis van de hervormde christelijke kerk in Nederland) ‘met hun verstand zich ernstig toelegden op de kennis der zaken, die het hart heiligden, en eene troostrijke gemeenschap met God konden aankweeken’, opgeklaarde mystieken dus eigenlijk, zooals ook Luther er een was, zou Bourignon voortaan een voorname plaats innemen.

Te Amsterdam kwam Bourignon door bemiddeling van De Cort al spoedig met menschen van allerlei richting en gezindheid in aanraking, vooral met Doopsgezinden. 't Was evenwel niet te verwonderen, dat zij, die in haar vaderland de boosheid en onoprechtheid der menschen reeds herhaaldelijk ondervonden had, aanvankelijk nog te zeer bevooroordeeld was, om geloof te kunnen hechten aan de verzekeringen van nederigheid en oprechtheid des harten van de zijde der volgelingen van Menno Simonsz. Hierbij kwam natuurlijk ook de haat, dien zij, opgevoed als ze was in de Roomsche kerk, nog voedde tegen alle mogelijke nuances van ‘geuzen’. Al wat De Cort dan ook deed, om haar de Doopsgezinden te doen waardeeren; al de pogingen ook, die hij aanwendde, om haar in kennis te brengen met geleerden en wijsgeeren, bleven vruchteloos.

Eerst in 't jaar 1668 zou dat anders worden. Ze werd toen aangetast door een zware ziekte, en De Cort, die volgens Van Berkum met Swammerdam kennis had gemaakt, bracht, zegt hij, dezen als geneesheer aan haar ziekbed. In 't door mij gebruikte manuscript wordt alleen melding gemaakt van een beroemd geneesheer. 't Komt mij zelfs waarschijnlijk voor, dat Dr. Schrader, de vriend van Swammerdam, die in de hoofdstad een grooten naam had, Bourignon's geneesheer is geweest. Later zal ons nader blijken, wie Schrader was. Wat daarvan nu ook zijn moge, zeker is het, dat Swammerdam, die zich tot hiertoe bijna uitsluitend met tastbare zaken, zooals de natuur ze hem te zien gaf, had beziggehouden, meer en meer begon na te denken over de raadselen van den menschelijken geest, dien men niet kon ontleden zooals 't lichaam, en dezelfde geleerde, die vroeger met

Cartesius gemeend had, dat men 't onbekende uit het bekende moest afleiden, ging hoe langer zoo meer overhellen tot het door Bourignon verkondigde dogma, dat er een door God geopenbaard licht bestaat, hetwelk de menschelijke rede beheerscht en boven alle wijsgeerige onderzoekingen verheven is. Bovendien zullen de zoogenaamde afdwalingen van Spinoza - die door Bourignon dikwijls werd aangehaald, om haren volgelingen te toonen, tot welke goddeloosheid 't bestudeeren der werken van Cartesius noodzakelijk leidde - van Spinoza, den uitgeworpen Jood, die door 't gansche land heen verfoeid en verafschuwd werd als de grootste ketter, zeker veel ertoe hebben bijgedragen, om Swammerdam tot andere gevoelens te brengen(*).

Door haren geneesheer werd Bourignon in kennis gebracht met verschillende geestdrijvers, onder anderen met den zonderlingen Vlaamschen theoloog Petrus Serrarius, eigenlijk Pierre Serrurier, die 't grootste gedeelte zijns levens te Amsterdam doorbracht en een Latijnsche verhandeling schreef over de conjunctie van alle planeten in het teeken van den Schutter, in verband met de aanstaande wederkomst van den Messias (Glasius, Godgeleerd Nederland). Weldra werd Bourignon dan ook zoo bekend, dat ze eens zelfs bezocht werd door twee beroemde aanhangers van Cartesius en Coccejus, nl. den Leidschen Hoogleeraar Abraham Heidanus en diens schoonzoon Franciscus Burman, Hoogleeraar te Utrecht.

Ook De Labadie, wiens richting veel met de hare overeenkwam, en die gedurende zijn verblijf in ons land reeds een vrij grooten aanhang verkregen had (Van Berkum, De Labadie en de Labadisten), ja, zelfs een Anna Maria van Schurman onder zijn ijverigste volgelingen mocht tellen, kwam te Amsterdam, om met Bourignon kennis te maken. Deze trachtte haar zelfs over te halen, om in gezelschap van hem en haren vriend De Cort naar 't eiland Nordstrand te verhuizen, ten einde daar een vrije gemeente te stichten en in veiligheid te leven. Gesteund door rijke Zeeuwsche dames, wist hij De Cort, wiens bezittingen op Nordstrand bezwaard waren, door de aanbieding van groote geldsommen spoedig over te halen. Bourignon daarentegen wilde er niets van weten, hoe dikwijls ook De Labadie zijn verzoek herhaalde.

De Cort werd niet lang hierna, op aanstoken der Jezuïeten, wegens schulden in gijzeling gezet, tot groote ergernis van Bourignon, en ofschoon hij door bemiddeling der Nordstranders spoedig weer in vrijheid gesteld werd, Bourignon zou hem niet terugzien. Naar zijn geliefd eiland gevlucht zijnde, werd hij daar den 12^{den} November door een priester vergiftigd. Hij had Bourignon tot zijn eenige erfgename benoemd, en de hoop der geestelijkheid, om zich na zijn dood met zijn bezittingen te kunnen verrijken, werd daardoor verijdeld.

't Duurde nu slechts kort, of de laaghartige moordenaar kwam ook

(*) Zonderlinge overeenkomst! Op de Oude Schans te Amsterdam, waar Swammerdam eens leefde en werkte, bracht ook Spinoza een deel van zijn veelbewogen leven door.

haar bezoeken. Zijn pogingen, om ook haar te vergiftigen, mislukten echter.

Bourignon, die meer en meer begon in te zien, dat zij te Amsterdam niet veilig was, vluchtte nu naar Haarlem, waar ze insgelijks een aanhang wist te verkrijgen, en eindelijk ook daar geen rust meer vindende, zeilde ze in Juni 1671 te Enkhuizen uit, om zich naar Holstein te begeven.

Ze vestigde zich te Tonningen, doch ook daar wist de moordenaar van De Cort haar te vinden. Ten tweeden male trachtte hij, doch tevergeefs, haar door vergift uit den weg te ruimen. Steeds vervolgd door den gehaten Pater Patin (zoo heette de moordenaar van De Cort) en een gehuurden sluipmoordenaar trok ze met haar trouwste aanhangers naar Frederikstad en vandaar naar Sleeswijk. In deze laatste stad kreeg ze een aanhang, grooter, dan ze ergens gehad had. Toch was deze plaats als hofstad minder geschikt voor haar doel, en zoo vinden we haar dus al spoedig in 't kleine stadje Husum, vlak tegenover Nordstrand.

De door haar uitgegeven geschriften waren tot dusverre bijna allen gedrukt te Amsterdam. 't Werd echter te lastig en tijdroovend, waarschijnlijk ook te gevaarlijk, nu ze de Nederlanden eenmaal verlaten had, op deze wijze voort te gaan; daarom richtte ze in hare woning een complete drukkerij in. In 't begin van 1673 verliet haar werk, getiteld: ‘Le Témoignage de la vérité, Traité apologétique’, te Husum de pers, en nu bleek 't al spoedig, dat ook de rechtzinnige Protestanten haar tegenwerkten; want de Sleeswijksche predikanten dienden een aanklacht wegens godslastering tegen haar in, en 't gevolg hiervan was, dat haar drukkerij van regeeringswege verzegeld werd.

Onder de Amsterdammers, die tot haar waren gekomen, bevond zich ook een zekere Joan Tielens. Deze was, gelijk mij bleek uit een brief, die berust in de verzameling van handschriften der Remonstrantsche gemeente te Amsterdam en mij door de groote welwillendheid van Prof. Tideman ten gebruike werd afgestaan, op den 9^{den} Juni 1671 nog boekverkooper te Amsterdam. Hij woonde aldaar op den Oudezijds-achterburgwal, over de Barndesteeg, in 't nog heden bestaande huis, genaamd ‘Engelandt’. 't Komt mij waarschijnlijk voor, dat deze Tielens aan 't hoofd heeft gestaan van Bourignon's drukkerij.

Door Tielens nu kwam Swammerdam tot Bourignon in een nauwere betrekking. 't Lezen van haar werken had een machtigen indruk gemaakt op zijn neerslachtig gemoed: Haar geschriften, zooals ‘La lumière née en ténèbres’, ‘Le Tombeau de la fausse théologie exterminée par la véritable, venant du S. Esprit’, benevens de door De Cort bezorgde Hollandsche vertaling van ‘La lumière du monde’, konden slechts strekken, om hetgeen er nog aan zijn bekeering ontbrak, aan te vullen. ‘Sijn geest’, zoo spreekt Boerhaave, ‘vluchte, en haate, de saken die den mensch meest ter harte gaan, vooral de

drivten des gemoeds, en onder deze wel voornamelijk die der onversadelijke eergierigheid, waarom elk de opperste wil zijn. Daarom sogt hij deze, een wortel sijnde van veel sonden, 't eenemaal uijt sijn siel uijt te roeijen.'

Den 18^{den} Maart 1673 schreef Swammerdam een brief aan Tielens, waarin hij hem verzocht, hem 't verlof te bezorgen, om met Antoinette Bourignon over zijn gemoedsbezwaren in briefwisseling te treden. De vergunning daartoe werd hem niet lang daarna verleend, en de correspondentie tusschen hen werd derhalve geopend. 't Is mij, helaas! niet mogelijk geweest, de brieven, welke over dit onderwerp gewisseld zijn, machtig te worden. Wel heb ik een groot aantal van Bourignon's eigenhandige brieven, afkomstig uit de bibliotheek van de reeds meermalen genoemde gemeente, nauwkeurig doorgezocht; doch de personen, aan welke ze gericht zijn, worden daarin meestal niet vermeld. Den naam van Swammerdam vond ik slechts enkele malen, onder anderen in een straks aan te halen brief aan Dr. Justus Schrader.

Deze Schrader, insgelijks reeds boven door mij vermeld, was geboortig uit Helmstedt, in Brunswijk, had evenals zijn oudere tijdgenoot Swammerdam onder Sylvius en Van Horne te Leiden gestudeerd en behoorde tot de meest gevierde geneesheeren van Amsterdam. Hij gaf in 't jaar 1674 een klein, in 't Latijn geschreven werkje uit, dat behalve een uittreksel uit Harvey's 'De Generatione animalium' (over de voortplanting der dieren) en eenige waarnemingen van Langly over de wording der dieren, etc. ook bevat: 'Observationum Anatomico Medicarum Decades quatuor' (veertig anatomisch-medische waarnemingen). Dit boekje prijkt met een Latijnsch motto, ontleend aan Prediker XI vers 5. Schrader droeg het op aan zijn vriend Dr. Matthaeus Sladus en aan Dr. Johannes Swammerdam. Twee der hierin vermelde waarnemingen zijn door Swammerdam gedaan, onder medewerking van Schrader. De eerste van deze twee betreft de opening van 't lijk van een bejaarden man, die in 't Amsterdamsche gasthuis overleden was. In 't hart van dezen vond Swammerdam drie polypen, en de beschrijving van 't ontleedkundig onderzoek toont duidelijk genoeg aan, hoezeer hij bedreven was in de menschelijke anatomie. Zeer geestig vergelijkt de verslaggever, Schrader, 't hart van den mensch bij de zon, waar hij zegt: 'Zoo wordt derhalve ook de zon van den mikrokosmus nu en dan door vlekken bezoedeld.'

De tweede behelst Swammerdam's ontdekking van den waren aard der breuken en prijkt met een goede afbeelding van een praeparaat, hetwelk hij volgens Schrader in zijn kabinet bewaarde. Dit stemt trouwens geheel overeen met hetgeen we vinden in den catalogus van dit kabinet, voorkomende aan 't slot van Thévenot's 'Recueil de voyages'. Immers, we lezen daar: 'Une boëte avec quantité de boyaux, tant d'hommes que d'autres animaux. Dans la mesme boëte est aussi le processus peritonei, ainsi qu'il est naturellement, et aussi comme il

est étendu dans une rupture, comme M^{r}. Swammerdam l'a communiqué à M^{r}. Schrader, qui en a donné la figure dans son Livre des observations d' Harveus réduites en ordre.' Boerhaave gist, dat Swammerdam deze ontdekking deed omstreeks denzelfden tijd, waarin hij met Bourignon in briefwisseling trad. De eenige grond voor deze gissing zal wel deze zijn, dat de laatst voorgaande observatie, die van een datum voorzien is, van den 24sten October 1671 is, en de daarop volgende waarnemingen van Swammerdam dus later zullen bebben plaats gehad Hiertegenover staat echter, dat Schrader niet alle waarnemingen naar tijdsorde gerangschikt heeft; want later ontmoeten we weer jaartallen als 1669, 1667, enz.

Aan 't einde van Schrader's werkje vindt men een beschrijving van de wijze, waarop Swammerdam de lichaamsdeelen door balseming tegen bederf wist te vrijwaren. Hieraan ontleen ik 't volgende: 't lichaam, dat gebalsemd moest worden, werd gelegd in een tinnen vat, en wel op een soort van matje met kleine openingen, hetwelk zich op twee vingerbreedten afstands van den bodem bevond. Vervolgens goot hij er ter hoogte van drie vingerbreedten terpentijnolie op, voorzag daarna 't vat van een deksel, dat er niet nauwkeurig op sloot, en liet het dan gedurende een bepaalden tijd rustig staan. De olie drong nu langzamerhand in 't lijk door en verdrong de vochten, die de voornaamste oorzaken van de gisting en 't bederf waren, en, door 't matje heendroppelende, zich verzamelden in de ruimte, welke tusschen dit en den bodem overbleef.

Inmiddels verdampte 't vluchtige gedeelte der terpentijnolie; de vastere bestanddeelen bleven achter in 't lijk, en dit kon, aldus gepraepareerd, gemakkelijk in de open lucht bewaard worden, zonder te bederven. Schrader deelt verder mede, dat hij bij Swammerdam verschillende aldus gebalsemde voorwerpen gezien heeft, onder anderen een kikvorsch en een groote rups, die niet alleen alle natuurlijke eigenschappen behouden hadden, maar zelfs op den langen duur zacht en buigzaam bleven.

Dat Swammerdam ook met een voor dien tijd bewonderenswaardig talent het maaksel der planten bestudeerde, blijkt uit zijn briefswijze verhandeling over de Filix Mas (Mannetjes-varen) van Dodonaeus. Hij schreef deze in 't jaar 1673. Hij was de eerste, die aan de achterzijde der veeren (bladeren) van deze plant de door de meesten ontkende voortplantingsorganen, de sporen, ontdekte, die door hem zaden werden genoemd. Uit deze verhandeling, die 't slot vormt van den Bijbel der Natuur, blijkt op een treffende wijze, welk een ommekeer 't lezen der geschriften van Bourignon reeds toen bij hem had teweeggebracht. Want hij vindt thans, dat 'daar niet en beter is, als sijn selven altijt te mistrouwen, en in voorsigtigheyd te wandelen, alsoo de ellendige Mensch in alles onwetend is, en dat sijne waare kennisse niet en bestaat, als in sijn swakheyd en ijdelheyd wel te kennen:

die niets in sich selven besit, en die alles van God moet ontfangen'. In zijn verhandeling over de bijen, die hij op den 30sten September van 't jaar 1674 voltooide, en waaraan hij gedurende verscheidene maanden dag en nacht met de grootste inspanning gewerkt had, komen insgelijks verscheidene staaltjes voor van zijn veranderde denkwijze. Eenmaal zelfs noemt hij 't menschelijk verstand een 'dwaalligje, ende gans niet bekwaam, om onbegrijpelijke saaken wel te onderscheyden.' In welk een schrille tegenspraak staat deze bekentenis met 's mans veelomvattende geleerdheid, die in genoemde verhandeling zoo helder uitblinkt!

Wanneer men in aanmerking neemt, dat hij meer en meer tot de valsche overtuiging kwam, dat de mensch, in plaats van zijn aandacht te schenken aan de voorwerpen der natuur, zich veeleer moet wijden aan zijn God en dien alleen zoeken, dienen en beminnen, dan verbaast men zich, dat hij, in weerwil van de tranen van berouw, die hij dikwijls vergoot over zijn naar eigen inzien verkeerde handelingen, in weerwil van de moeite, die hij aanwendde, om zijn naar verlichting jagenden geest het 'tot hiertoe en niet verder' te gebieden, toch zulk een onweerstaanbare neiging had, om de geheimen van de groote werkplaats der natuur te doorgronden, dat hij in de felste hitte van de zomerzon met ongedekt hoofd zijn microscopische onderzoekingen deed, en hoezeer zijn ziekelijk lichaam ook vermoeid en afgetobd mocht zijn, zijn nachtrust opofferde, om te boek te stellen, wat hij 's daags had waargenomen.

Waarlijk, men kan het nauwelijks genoeg betreuren, dat een zoo reusachtige figuur als Swammerdam, wiens scherpzinnige nasporingen nog twee eeuwen na zijn dood ieders bewondering wekken, bedolven moest raken, ondergaan in den maalstroom van 't mysticisme, hetwelk de dood is voor de wetenschap.

In 't voorjaar van 1674 trad Swammerdam in briefwisseling met den Italiaanschen natuuronderzoeker Paolo Boccone. Deze correspondentie vond ik in de 'Recherches et observations naturelles de Monsieur Boccone, Gentilhomme Sicilien'. Men vindt daarin brieven van Boccone zelven, zoowel als van anderen. Boccone was iemand, die in 't belang der wetenschap verschillende landen doorkruiste, en zoo had hij vroeger reeds te Amsterdam met Swammerdam kennis gemaakt. In zijn 6den brief vermeldt hij b.v., dat hij te Amsterdam twee kabinetten bewonderd heeft, nl. dat van zekeren Brayne, drogist, en dat van Swammerdam.

Boccone maakte, behalve van de levende, ook bijzonder veel studie van de *versteende planten*, de koraalgewassen. Immers, vóórdat de Marseillaansche geneesheer Peyssonnel zijn onderzoekingen omtrent de dierlijke natuur der zeepolypen in 't licht had gegeven, en de Geneefsche geleerde Trembley in de vijvers van 'tzelfde buitengoed, dat later getuigen zou van de zedekundige rijmelarij van onzen Vader Cats, Sorghvliet nabij Den Haag, zijn beroemde ontdekking aangaande de

zuiver dierlijke levensverrichtingen der zoetwaterpolypen gedaan had - en dat geschiedde pas in de eerste helft der 18de eeuw - hielden de geleerden zich geheel en al aan de uitspraak van Ovidius, voorkomende in Metamorphoseon IV, 749:

‘Sic et corallium, quo primum contigit auras.
Tempore durescit, mollis fuit herba sub undis.’

De polypenstokken waren dus, volgens deze aanhaling, niets anders dan planten, die, wanneer ze boven 't water te voorschijn kwamen, langzamerhand hard werden, versteenden. We hebben ons derhalve niet te verwonderen, dat Swammerdam in twee brieven, door hem aan Boccone geschreven, nog vasthoudt aan die thans verouderde leer.

Boccone nu had in zijn 13den brief aan Stenon inlichtingen gevraagd omtrent het ontstaan der stervormige witte figuren, welke hij gevonden had in de bekende blauwe steenen, waarvan vele stoepen en bordessen te Amsterdam gemaakt waren.

Op 't eiland Sicilië had hij steenen gevonden met dergelijke figuren erin, en een onderzoek had hem geleerd, dat deze bestonden uit kleine kokertjes, veel overeenkomende met die van die koraalgewassen, welke Madreporen genoemd worden. Boccone bestempelde deze steenen met den naam van pierres étoilées. 't Antwoord, dat Stenon hem zond, was niet zeer bevredigend. Deze vond de door Boccone medegedeelde bijzonderheden heel aardig, maar meende tevens, dat de quaestie door hem niet opgelost was. Aan 't slot van den brief vermeldde Stenon alleen, dat hij in 't jaar 1669 in de stad Innsbrück bij iemand schelpen had gezien, welke met dergelijke stervormige figuren vermengd waren, waaruit hij opmaakte, dat ze overblijfselen konden zijn van den grooten Zondvloed.

Den 4den Januari 1674 schreef Boccone een brief aan Swammerdam en Arnoldus Seyen, Hoogleeraar in de plantkunde aan de Leidsche hoogeschool, ten einde hun gevoelen daarover te vernemen. Op denzelfden dag nog werd deze brief gevolgd door een tweeden, waarin hij den oorsprong der versteeningen behandelde, benevens de wijze, waarop versteende planten en dieren konden ontstaan. Beide brieven schreef hij gedurende zijn verblijf te Amsterdam.

Swammerdam schreef als antwoord daarop twee uitvoerige brieven, waaraan de datum ontbreekt. Ze zijn deels gewijd aan een uiterst nauwkeurige vergelijking van de stervormige figuren in de ‘Blaeuwe Steenen’ met de Siciliaansche Madrepora, deels aan den oorsprong en de anatomie van 't bloedkoraal. Alleen bij dit laatste onderwerp, dat verreweg 't grootste deel der brieven inneemt, zal ik mij bepalen. Er moge veel in voorkomen, dat niet overeenstemt met de resultaten der tegenwoordige wetenschap, toch zal het ons opnieuw blijken, dat Swammerdam, beschouwd in 't licht der 17de eeuw, een natuuronderzoeker was van een bijna ongeëvenaarde scherpzinnigheid en van een zeldzaam groot waarnemingsvermogen.

Swammerdam begon met het microscopisch onderzoek der de as omringende korst, die hij in bijna onzichtbaar kleine deeltjes splitste. Elk van deze fijne deeltjes bleek te bestaan uit ongeveer 10 kristallijnen bolletjes van een roodachtig witte kleur. Hij bedoelt hier mijns inziens waarschijnlijk de lichaampjes, welke men tegenwoordig kalkspicula noemt. De bolletjes der kalkspicula dan bleken gerangschikt te zijn òf tot vierkante, òf tot cylindrische figuren; doch meestal vormden ze kruisen. Ook bevond hij soms, dat ze kleine, kristallijnen staafjes (de kalknaalden?) vormden; enkele malen vond hij stervormige figuren. Om de korst los te maken, legde hij de stukken koraal in zeepwater, dat hij verwarmde, totdat hij die schors gemakkelijk kon verwijderen. Boccone had het vermoeden geopperd, dat deze bolletjes, welke pas met behulp van 't microscoop zichtbaar werden, afkomstig zouden kunnen zijn uit de zoute bestanddeelen van 't gebruikte zeepwater. Swammerdam bewees, dat zulks ongegrond was; want toen hij de korst kookte in zuiver regenwater, zonder bijmenging van zeep, en ze vervolgens fijnwreef, verkreeg hij dezelfde doorschijnende en roodachtige bolletjes. Ze waren zoo klein, dat ze met het water door fijn linnen heendrongen.

Dergelijke bolletjes vond hij ook in zeer dunne doorsneden, welke hij maakte van 't bloedkoraal, nadat hij de korst weggenomen had. Insgelijks bleken ze aanwezig te zijn in onderscheidene andere soorten van koraalgewassen.

Behalve de fijne, evenwijdige strepen, waarmede de as bedekt is, vond hij ook in 't midden van 't bloedkoraal de met die strepen in gemeenschap staande cellen, welke door middel van kleine openingen in de korst uitkwamen.

Swammerdam beschouwde 't voedingssap, dat men in de cellen vond, evenals Boccone als een soort van melksap, geheel en al overeenkomstig de vermeende plantaardige natuur der polypenstokken. Immers, in vele plantendeelen vindt men een eigenaardig sap, dat dikwijls, zooals bij de Paardebloem, wit ziet en daarom melksap genoemd wordt. Dezelfde dwaling, als die, welke Swammerdam beging, werd trouwens nog in 1711 begaan door den Italiaanschen geleerde Marsigli (Carus, Gesch. der Zoölogie).

Aan dat ‘melksap’ nu knoopte Swammerdam een zeer eigenaardige beschouwing vast. Hij meende toch, dat het, met het zeewater in aanraking komende, de zoutdeelen daarvan kon praecipiteeren, en dat uit het neerslag vervolgens de korst kon ontstaan, die zich om de ‘plant’ vastzette. Alzoo zou dan volgens hem een koraalgewas ontstaan, op soortgelijke wijze, als een zilverboom gevormd wordt, wanneer men zilver, in salpeterzuur opgelost, praecipiteert door middel van een stuk koper. Tevens meende hij, dat men in dit ‘melksap’ zonder twijfel ook kristallijnen bolletjes zou moeten vinden, en wanneer die eenmaal ontdekt mochten worden, dan zou men ze kunnen beschouwen als ‘'t echte zaad, of 't ware begin van 't echte koraal’.

In zijn tweeden brief deelt hij zijn verdere onderzoekingen mede omtrent het ‘melksap’. Hij vond in de grootere cellen citroengele vliezen, die zeer week en beweegbaar waren en zich bij koking evenals de dooier van een ei verdeelden. ‘Deze gele vliezen’, zoo schrijft hij aan Boccone, ‘zijn niets anders dan uw melksap (vostre laict), of gestold deeg in de topcellen van 't koraal.’ En iets verder zegt hij, dat deze vliezen zich gemakkelijk laten verdeelen in onderscheidene anderen. Waarschijnlijk dus heeft men hier te doen met de buitenste en de binnenste cellenlaag, waartusschen zich een intermediaire laag van bindweefsel bevindt. Binnen deze vliezen mocht hij zelfs een zeer groot aantal bolletjes van verschillende grootte ontdekken. Sommigen waren wit en klein, anderen geelachtig en groot, nog anderen roodachtig en doorschijnend. Deze laatsten waren allen geplaatst tegenover de stervormige opening der cellen. Terwijl de reeds vroeger genoemde bolletjes tusschen de tanden knarsten, waren deze zacht en niet steenachtig. 't Komt mij dus voor, dat we hier te denken hebben aan de met geslachtsstoffen gevulde blaasjes, welke eerst in onzen tijd door Lacaze Duthiers ontdekt heeten te zijn. Zooveel vermocht Swammerdam met zijn gebrekkige hulpmiddelen!

Hij eindigt dezen brief met de volgende woorden: ‘Mais j'avoue, que je laisse encor beaucoup à découvrir à ceux, qui s'y appliqueront apres moy: pourquoy je confesse librement que je n'ay veu en tout cecy, que les ombres du Divin et Adorable Architecte, à qui je vous recommande.’

Inmiddels was Swammerdam, verzwakt door langdurige derdedaagsche koortsen en terneergeslagen door zijn briefwisseling met Antoinette Bourignon, wier invloed op zijn hart gaandeweg grooter werd, langzamerhand zoo afkeerig geworden van alle aardsche zaken, dat hij 't vaste besluit nam, zich voorgoed van de wereld af te zonderen en enkel aan den godsdienst zich te wijden. Doch waarvan zou hij leven? Wel rekende hij, van 400 gulden 's jaars te kunnen bestaan, maar eigen kapitaal bezat hij niet, en op ondersteuning van den kant zijns vaders viel niet te rekenen. Zijn eenige rijkdom bestond in 't kabinet, dat door landgenoot en vreemdeling bewonderd werd, en - zonderlinge afdwaling voorwaar van den menschelijken geest - dat kabinet, de vrucht van zooveel zorgen, wenschte hij thans te verkoopen, opdat hij zou kunnen leven van de renten, die 't daaruit voort te spruiten kapitaal zou opleveren! Om zijn doel te bereiken, schreef hij een brief aan Thévenot, met het verzoek, het kabinet te willen inventariseeren en in Frankrijk aan den man te brengen.

De lijst, welke Thévenot van de in dit kabinet aanwezige voorwerpen opmaakte, vindt men, gelijk reeds vroeger door mij medegedeeld werd, als aanhangsel in het door hem uitgegeven ‘Recueil de Voyages’.

Alleen van de ‘bloedelooze Dierkens’ vond men in Swammerdam's kabinet ongeveer 1200 exemplaren. Zoo vond men er een flesch, be-

vattende 't haft of oeveraas, zoowel 't mannetje als 't wijfje, in de verschillende stadia van ontwikkeling; in een andere werd de gansche anatomie van de zijderups tentoongesteld. Tevens vond men daarin een gebalsemd exemplaar van deze larve. In een derde flesch zag men de anatomie van een neushoornkever en zijn larve. Verder was er een nommer, dat bestond uit 88 afbeeldingen naar 't leven van buitenlandsche insecten.

Bijzonder rijk was dit kabinet aan allerlei anatomische praeparaten, waaronder de gebalsemde en de met was opgespotene een voorname plaats innamen, en 't is voorzeker te bejammeren, dat ze voor de wetenschap verloren zijn gegaan. Ziehier enkele nommers, die naar mijn meening vooral de aandacht verdienen:

'Un garçon âgé d'un mois, qui est avec toutes ses entrailles dans une bouteille embaumé en un baume transparant, où il est depuis l'an 1669.

Les commencemens des dens dans un Embryon d'agneau, les osselets de l'ouye, et la squelette d'un agneau.

La mâchoire inférieure d'un foetus (vrucht), où on voit comment les dens se poussent l'une l'autre.

La squelette d'un agneau qui n'est pas plus grand que d'un doigt.

Un agneau embaumé avec sa chair.

Neuf oeufs d'une femme dont quelques uns ont encor leurs vaisseaux.

Une grande boëte avec des coquilles dissequées et anatomisées de diverses manières différentes, pour faire voir leur structure, figure intérieure, et la diversité de leurs entortillemens admirables.

Quantité d'oeufs de limaçons de cette grandeur (hierbij is de teekening gevoegd) les quels M. Swammerdam a tiré hors de l'uterus, du limaçon vivipare.

Les parties du Corail, sur des morceaux de verre, pour faire voir leur structure, ses boules crystallines, comme on le peut voir dans sa Lettre adressée au Sr. Bocconi.'

De anatomische praeparaten, aan 't menschelijk lichaam ontleend, onder anderen ook die, welke met was opgespoten zijn, ga ik stilzwijgend voorbij, omdat de omschrijving daarvan voor vele lezers te streng wetenschappelijk zou zijn.

De catalogus eindigt met de volgende mededeeling van Thévenot:

'Ce Cabinet de Mr. Swammerdam, tire son principal merite de ce qu' il y a mis de son industrie, et de ses preparations Anatomiques, celuy de feu Monsieur son Pere quiest maintenant à vandre à Amsterdam est peut être un des plus grands qui soit en l'Europe, il y avoit mis tout ce qui est venu de plus curieux des Indes Orientales et Occidentales, dans l'espace de cinquante ans, qu'il a employé à le faire.'

Welke pogingen Thévenot ook aanwendde, om 't waarlijk zeldzame kabinet in Frankrijk te verkoopen, het mocht hem niet gelukken. Nu

herinnerde Swammerdam zich, dat Cosmus III, Groothertog van Toskane, hem vroeger 12000 gulden daarvoor geboden had, en hoewel hij dit aanbod toen had afgeslagen, zoo vleide hij zich toch met de hoop, dat de vorst thans nog even bereid zou zijn, om het te koopen.

Ter bereiking van zijn doel bood zich een uitnemende gelegenheid aan, daar zijn vriend Stenon juist in dien tijd aan 't hof te Florence vertoefde. Deze had zich reeds korten tijd na 't volbrengen zijner studiën aldaar gevestigd, om de lessen te volgen van Francesco Redi, die zich vooral door zijn onderzoekingen omtrent het ontstaan der insecten uit eieren, in plaats van uit rottende stoffen, gelijk men in navolging van Aristoteles nog algemeen geloofde, wereldberoemd had gemaakt. Stenon's verdiensten werden te Florence zeer gewaardeerd, hetgeen blijkt uit zijn benoeming tot lid van de Academia del Cimento, die in 1651 door Redi en eenige andere geleerden opgericht was, doch reeds in 1667 opgeheven werd. Zonderling is het, dat een zoo wetenschappelijk man als Stenon zich liet overhalen, den Roomschen godsdienst te omhelzen. Deze bekeering bezorgde hem later te Kopenhagen, waar hij in 1672 anatomiae professor werd, tal van vijanden, en zijn leven werd daar spoedig zoozeer verbitterd, dat hij eindelijk wederom naar Toskane vertrok, waar hij belast werd met de opvoeding der kinderen van Cosmus III. 't Duurde zelfs niet lang, of hij werd priester, ja, eindelijk zelfs bisschop in partibus infidelium en apostolisch vicaris voor Noordelijk Europa. 't Was dus in den tijd, toen Stenon aan 't hof te Florence als onderwijzer verkeerde, dat Swammerdam hem verzocht, den Groothertog tot den aankoop van zijn kabinet over te halen.

't Antwoord, dat hij op zijn schrijven aan Stenon ontving, was in zooverre gunstig, dat hem de som van 12000 gulden werkelijk daarvoor geboden werd. De voorwaarden nochtans waren zeer bezwarend; want hij moest zich verbinden, aan 't hof te komen wonen en evenals Stenon tot het Roomsche geloof over te gaan.

't Spreekt wel vanzelf, dat de vurige vereerder van de zoo anti-Roomsche Antoinette Bourignon zich geenszins daaraan wilde onderwerpen. Hij schreef dan ook aan Stenon, dat zijn ziel niet voor geld te koop was. Aldus werd zijn lievelingsdenkbeeld, om zich enkel met den godsdienst bezig te houden, verijdeld. Toch liet hij de hoop niet varen, dat hij eenmaal in den verkoop van zijn kabinet zou slagen; althans, hij ging het opnieuw rangschikken, volgens een verbeterd plan.

Hoofdzakelijk echter hield Swammerdam zich van nu af aan bezig met de bestudeering van Bourignon's werken, en Van Berkum beweert zelfs, dat hij in 1675 haar ‘Traité de la véritable ou solide vertu’ in 't Nederlandsch vertaalde en te Amsterdam uitgaf. Van bedoeld werk, dat uit twee deelen bestaat, is alleen 't eerste deel in onze taal overgebracht, en uit een exemplaar daarvan, hetwelk ik door de welwillendheid van Dr. Campbell uit de Koninklijke Bibliotheek ontving, is

mij de waarheid van Van Berkum's bewering niet gebleken. Immers, het prijkt niet met den naam des vertalers, en het verscheen niet in 1675, maar in 1677, en wel bij Michiel Pietersz te Amsterdam. Wel leerde mij een kopie van een brief, dien Bourignon 20 April 1877 aan Dr. Schrader schreef, dat Swammerdam zich voor de vertaling interesseerde. Maar in dienzelfden brief vond ik deze woorden: ‘Je beny Dieu qu' allez avant au Translat de la Solide Vertu’, waaruit men moet opmaken, dat Schrader de vertaler van 't werk was.

Vroeger vermeldde ik, dat Swammerdam door sommigen tot de Kwakers gerekend werd, en dat het mij niet duidelijk was, welke reden daarvoor bestond. 't Eerste deel nu van de ‘Bewonderenswaardige verhandeling van de waare of vaste deugt’ geeft daaromtrent eenige opheldering. Want daaruit blijkt, dat ook Bourignon dikwijls, vooral door de haar vijandige Lutherschen, beschuldigd werd, het eens te zijn met de in die dagen zeer gehate sekte der Kwakers. We lezen daar ergens: ‘Want daar sijn menschen gevonden, die quaetwillig genoch waaren, om deese Juffvrouw een gerucht naa te geeven, dat sij het met de Secte der Quaekers hielt.’ Op pag. 81 van 't meermalen door mij aangehaalde handschrift ‘Das Leben der Antoinette Bourignon’ wordt hetzelfde vermeld. Geen wonder dus voorzeker, dat men ook haren volgeling Swammerdam dikwijls voor een Kwaker uitschold.

Den 12^{den} Juli 1675 verscheen te Amsterdam de laatste vrucht van Swammerdam's scherpzinnigen geest, nl. zijn verhandeling over 't Haft, waaraan hij reeds sedert het jaar 1661 van tijd tot tijd gearbeid had.

Hoeveel wetenschappelijke waarde dit boek ook moge bezitten, waar het geldt de tot in de kleinste bijzonderheden afdalende natuurhistorische beschrijving van 't slechts één dag levend insect, de titel alleen reeds zegt het ons, dat de schrijver aan de theologie 't leeuwendeel zal schenken. ‘Ephemeri vita of afbeeldingh van 't Menschen Leven’, die woorden zijn gewis voldoende, om ons bij den eersten oogopslag te doen vermoeden, wat we te verwachten hebben. En mochten we nog eenigszins twijfelen, die twijfel wordt geheel en al weggenomen, doordien de titel ook nog ‘Een grondige en noyt gehoorde verhandeling van den waaren stant des menschen, soo voor als na sijn val’ belooft. Ware de verhandeling geschreven door een Nieuwentijt of Martinet, dan zouden we misschien lachen om de vermakelijke wijze, waarop de vroegere theologen de almacht en de wijsheid van hunnen anthropomorphen god uit alle mogelijke zaken, die de natuur betroffen, wisten te destilleeren. Wanneer men echter Swammerdam's werk leest, worden de theologisch-wetenschappelijke beschrijvingen van dergelijke mannen geheel en al in de schaduw gesteld; want nooit is mij een natuurhistorisch geschrift van vroegere eeuwen onder de oogen gekomen, dat een opeenstapeling van zooveel dwaasheden bevat op theologisch gebied. Alleen 't zuiver wetenschappelijk gedeelte doet ons

nog den vernuftigen natuuronderzoeker herkennen; doch, helaas! de rest overtuigt ons, dat Swammerdam bij 't schrijven van deze verhandeling leed aan een hersenziekte, die men theomanie zou kunnen noemen. Men vergeve mij dit woord; ik weet er geen beter voor te kiezen, en ik verbeeld me, dat waar men spreekt van puromanie, van bibliomanie, van kleptomanie, ja, zelfs van een manie voor kunstverzamelingen, gelijk een proces, dat een paar jaar geleden in de hoofdstad gevoerd werd, ons geleerd heeft, 't woord theomanie op zijn minst evenveel recht van bestaan heeft. 't Doet niets af aan den eerbied, dien ik heb voor ieders godsdienstige beginselen.

De invloed, dien Bourignon door haar werken en ook door de aan hem geschreven brieven op Swammerdam had uitgeoefend, was zóó groot, dat hij de verhandeling over 't Haft niet durfde uitgeven, dan na alvorens haar toestemming te hebben gevraagd. Daarom schreef hij haar in 't begin van 1675 tot tweemaal toe een brief, en 't antwoord op zijn laatste schrijven vindt men in 't Fransch en in 't Nederlandsch aan 't begin der verhandeling. Hoe zij over de uitgave dacht, moge blijken uit de volgende daarin voorkomende woorden: ‘Indien nu den druck van dit schrift kan dienen tot opbouwingh of saligheijdt van de naasten; soo sou ick wel van gevoelen sijn, dat ghij het uitgaaft, als het laatste stuck van uwe nauwkeurige wercken; ten eynde u te begeeven, tot ernstiger oeffeningen, die de eeuwigheydt beoogen. Want hoewel dit schrift schijnt te dienen, als een middel om de menschen tot de kennisse van haare ellende te trecken, soo en sal hetselve daarom niet naalaaten, eenige tacken van ijdele eer ende eygen behaagen, in u ziel te doen uytspruyten, indien dat ghij niet op u hoede sijt, om dat mannelijk teegens te staan.’ Iets verder zegt ze: ‘Ick verheugh mij te sien in de uwe aan S. (Schrader?) geschreeven, dat ghij geduurigh hoort dat ick u segge: verlaat de aardtsche saacken: Treckt uwe geneegenheeden af van de schepselen: verlochent u selven: Want al wat van de natuur is, dat en komt niet van de Genaade.’

In de verhandeling zelve zijn hier en daar nog flauwe sporen waar te nemen van Swammerdam's vroegere denkwijze, vooral waar hij zegt: ‘Alleen raade ick, dat soo yemandt de waarheydt recht wil weeten, dat hij die in de natuur selve gaa soecken. Want die overtreft alle de schriften; ende verhandelingen, die men daar van maacken kan: en sij leert meer in een oogenblick tijdts, als veele Boecken, in lange jaaren doen kunnen. De natuur is een geduurigh opgeslagen boeck gelijck, alwaar haare wonderen veel mackelijker en lichter te begrijpen sijn; als in eenige vertellingen van swacke menschen; de welcke meesten tijdt haar selven, ende niet Godts eer in het beschrijven sijner wercken soekende; daar oneyndige misslagen komen onder te mengen, en alsoo de heerlijckheydt van de wercken Godts, die noyt genoeghsaam kunnen beschouwt, en nimmer genoeghsaam kunnen verwondert worden, komen te verdonkeren.’ Verreweg het meeste echter is van een heel ander

gehalte. De talrijke bijbelteksten, zoowel in rijm als in proza als het ware aaneengeregen, zijn even zoovele bewijzen voor de jammerlijke dwaasheden, waartoe dweepzucht den mensch voeren kan.

De beschrijving van 't Haft eindigt met een vers, waarin hij zijn verlangen uitspreekt, om de Aarde los te laten en alleen voor den Hemel te leven, en dat doet hij op een wijze, welke onwillekeurig ons medelijden opwekt.

Daarop volgt een betoog, waarin Swammerdam aan een vertrouwden vriend mededeelt, waarom men, om Gods liefde te verwerven, alles moet verlaten. Hij verhaalt hierin onder meer bijzonderheden, die ons minder belang inboezemen, dat sommige zijner vrienden hem bedreigd hadden met Gods toorn, wanneer hij hun mededeelde, dat hij de 'oeffeningen van de Anatomie' wilde nalaten. 'Maar deese mijne vrienden', zegt hij, 'en merckten niet, dat het ondersoecken der menschelijke ende andere lichaamen, t' eenemaal verbooden is geweest in het Oude Testament. Behalve noch dat de geneesingh van den mensch niet en hanght, aan de kennisse van de anatomie, of eenige andere weetenschappen, (die niet als superficieel of in een uytterlijcke schijn, in de Schoolen ende de Academien geleert worden); maar alleen aan de vreese des Heeren. Daar wederom de ongesontheyt t' eenemaal hanght, aan het verbreecken van de Wetten Godts.'

Een volgend hoofdstuk is getiteld: 'Stichtingen der siele tot Godt', en daaruit haal ik alleen deze woorden aan tot kenschetsing van 's mans denkbeelden: 'Ick wil dan u, ô mijn Schepper, alle mijne begeerten, geneegentheeden, ende liefde, van alle geschaape saacken, als oock van mijn selve, ende de weetenschappen aftrecken', enz. Deze verzuchting eindigt met een gebed! Hierop volgen eenige proeven van rijmelarij, voorts de narede, welke voornamelijk dient, om een brief van Bourignon dd. 19 April 1675 aan de lezers bekend te maken, en dan weer een paar verzen; terwijl 't geheel besloten wordt met een niet geheel en al onverdienstelijk vers - althans wanneer men niet te veel let op den geest, die eruit spreekt. Het is getiteld: 'De Formeering van den Mensch, of uytbreydingh van den 139sten Psalm.'

Keeren we thans terug tot Antoinette Bourignon. We zagen, dat ze te Husum ook al niet veilig was, en daar ze inmiddels te Flensburg een vrij sterken aanhang verkreeg, vertrok ze in 't laatst van 1673 in alle stilte derwaarts. Doch zoodra men daar vernam, wie ze was, begon de vervolging met grooter woede dan ooit te voren. Haar woning werd herhaalde malen bestormd door 't gepeupel, dat door de predikanten tegen haar was opgeruid; de kerken daverden van de verwenschingen, tegen haar ex cathedra uitgebraakt. Nadat ze pas een maand te Flensburg vertoefd en door van 't eene huis naar 't andere te vluchten haar leven gered had, ontkwam ze eindelijk, dank zij de hulp van een harer vrienden, naar haar vroegere woonplaats, Husum. Nauwelijks echter was ze daar teruggekeerd, of de

Jezuïeten wisten het zoover te brengen, dat haar drukkerij verbeurd verklaard en al haar boeken en papieren verscheurd werden. De Hertog van Sleeswijk-Holstein had haar tot dusverre in zijn land oogluikend toegelaten. Eindelijk nochtans wisten de Luthersche predikanten hem van haar schuld te overtuigen, en aan den Generaal-Majoor Van der Wijk werd nu last gegeven, haar in hechtenis te nemen en levenslang op te sluiten in 't kasteel van Tonningen. Gelukkig was het voor haar, dat de Generaal tot haar geheime vrienden behoorde; hij had haar werken gelezen en daardoor meer en meer achting voor haar persoon opgevat, reden, waarom hij den Hertog tot andere inzichten trachtte te brengen. Dat gelukte hem zoo goed, dat het over haar uitgesproken vonnis vernietigd werd, tot groote ergernis van Ouw en Burchard, de twee predikanten, die haar 't meest tegenwerkten. Dezen konden zich hiermede dan ook niet vereenigen, en andermaal gelukte het hun, 't gemeen tegen Bourignon op te hitsen. Ze kon dus ook niet langer te Husum blijven, en haar vrienden aldaar achterlatende, vluchtte ze, als boerin vermomd, in allerijl naar de stad Sleeswijk, om zich onder de bescherming van Van der Wijk en 't Hof te plaatsen. Door bemiddeling van den Generaal verkreeg ze hier eindelijk een woning, die ze geen enkele maal verliet, uit vrees voor 't gemeen. Toen ze zich eindelijk ook daar niet langer veilig achtte, bood de heer Van der Wijk haar zijn eigen woning aan; zij maakte echter van dit heusche aanbod geen gebruik, omdat ze onafhankelijk wenschte te blijven.

Eindelijk wisten Van der Wijk en de opperpresident Kielman, door openlijk voor haar partij te kiezen, haar vijanden tot rust te brengen, en 't scheen, dat ze voortaan haar levensdagen in kalmte zou kunnen slijten in den kring van eenige vrienden, die haar tot leidsvrouw op hunnen levensweg hadden gekozen.

Intusschen had Swammerdam steeds meer lust gekregen, zich bij zijn vriendin geheel en al aan te sluiten, en daarom besloot hij, met achterlating van zijn kabinet, dat hem sedert zijn bekeering bitter weinig belang meer inboezemde, naar Sleeswijk te verhuizen. Den 30sten September 1675 kwam hij daar aan.

Daar leefde hij, geheel en al opgaande in de door haar verkondigde leer, eenige maanden in de innigste geestelijke gemeenschap met de vrouw, die sinds jaren voor hem 't ideaal van vroomheid was geweest.

't Getal der aanhangers van Bourignon nam te Sleeswijk met den dag toe. Toch had ze geen plan, daar op den langen duur te blijven, omdat ze nog steeds hoop had, dat haar lievelingsdenkbeeld, de stichting eener vrije kerk op Nordstrand, eenmaal zou worden verwezenlijkt. Doch de paters-Jezuïeten betwistten haar nog altijd het recht op de haar door De Cort vermaakte bezitting, en de orthodoxe Luthersche predikanten deden al hun best, om bij 't Hof te bewerken, dat haar 't bezit van dit goed wegens onrechtzinnigheid zou worden ontzegd. Ze voelde zich derhalve verplicht, een geloofsbelijdenis in te zenden,

en de opperpresident Kielman beloofde haar zijn steun ter verkrijging van een gunstige beschikking. Door een inval der Denen echter, die sedert tal van jaren al hun krachten inspanden, om de verloren leenheerschappij over Sleeswijk-Holstein te herwinnen, werd haar hoop opnieuw verijdeld. 't Gansche Hof nam bij de nadering der vijanden de vlucht, en niet lang daarna viel de stad Sleeswijk hun in handen. Kielman werd gevangen genomen, terwijl de Luthersche predikanten met de afgevaardigden van den Koning van Denemarken spoedig op een goeden voet wisten te komen en nu van hunnen invloed gebruik maakten, om Bourignon zoo mogelijk uit den weg te ruimen.

Swammerdam bracht hier dus alles behalve aangename, kalme dagen door. Een van Bourignon's vrienden had van de booze plannen harer vijanden kennis gekregen en meende haar voor 't gevaar, dat haar bedreigde, te moeten waarschuwen. Hij deed zulks op een eigenaardige wijze: op zekeren morgen namelijk, toen Swammerdam haar een bezoek ging brengen, zag deze met groote letters de volgende woorden op de huisdeur staan: ‘Hodie mihi, cras tibi, Memento mori!’ dat is: ‘Vandaag voor mij, morgen voor u, Gedenk te sterven!’ Hierop besloot Bourignon, in overleg met Swammerdam, de stad ten spoedigste te verlaten, en reeds in Maart 1676 vluchtte ze in zijn gezelschap naar Hamburg. Ze wilde nu trachten, van den Koning van Denemarken verlof te verkrijgen, om op Deensch grondgebied te wonen, en Swammerdam reisde daartoe met een vriend naar Kopenhagen, vanwaar hij evenwel met een weigerend antwoord terugkeerde.

Te Hamburg voegde zich ook bij haar Pierre Poiret, Predikant te Annweil in Tweebruggen. Hij was (Glasius, Godgeleerd Nederland) de zoon van een zwaardveger en in 1646 te Metz geboren. Aanvankelijk was hij opgeleid tot schilder en beeldhouwer, en dat hij als zoodanig niet tevergeefs gearbeid had, bewijst het feit, dat hij na Bourignon's dood haar beeltenis heeft kunnen vervaardigen. Reeds op 13jarigen leeftijd echter ontwaakte bij hem de lust tot wetenschappelijke studie, en reeds 5 jaar daarna ontmoeten we hem te Bazel als student in de theologie en wijsbegeerte.

Terwijl hij als theoloog zich hield aan de vrijzinnige leer der Gereformeerde academie te Saumur, waaraan, gelijk we vroeger zagen, ook Tanaquillus Faber, de beschermer van Swammerdam, eenigen tijd verbonden was geweest, volgde hij als wijsgeer 't voetspoor van Cartesius. In 1672 werd hij beroepen als predikant te Annweil of St.-Annahoeve. Hier ging hij zich met grooten ijver verdiepen in de geschriften van de grootste theologen der 17de eeuw, en zoo maakte hij ook kennis met de werken van Bourignon.

Hoe meer hij in deze laatste las, des te grooter werd de lust, om persoonlijk met haar in kennis te geraken.

Groot moet wel de invloed van deze vrouw geweest zijn; want zagen we eerst een geleerde als Swammerdam de wetenschap, waarin hij

uitblonk, vaarwel zeggen, om zich geheel en al aan de door haar gepredikte godsdienstleer te kunnen wijden; thans zien we een man, die geliefd was in zijn gemeente, zijn ambt nederleggen, om vrijelijk te kunnen voldoen aan den drang van zijn hart, dat niets vuriger wenschte, dan zich te koesteren in 't door haar uitgestraalde licht. Meenende, dat Bourignon zich nog in Holland zou bevinden, reisde Poiret eerst derwaarts; vandaar zwierf hij in gezelschap van zijn echtgenoot geruimen tijd rond, steeds vruchteloos zoekende, totdat hij haar eindelijk met haren vriend Swammerdam te Hamburg vond.

Swammerdam werd spoedig aan Poiret voorgesteld en stelde in den beginne niet veel vertrouwen in hem, omdat hij meende, dat hij gekomen was, om met Bourignon te twisten over de Cartesiaansche wijsbegeerte Doch weldra leerden ze elkander van een gunstige zijde kennen, en de achterdocht maakte nu plaats voor broederlijke vriendschap. ‘Zoo zaten dan’, zegt Van Berkum, ‘twee der beroemdste geleerden van hunnen tijd aan de voeten eener vrouw. Beiden hadden als wijsgeeren een grooten naam verworven; maar roem en eer, wetenschap en geleerdheid leiden ze neder aan de voeten van Antoinette Bourignon.’ Minder goed kan ik beamen, wat hij hierop laat volgen: ‘Trekt de schouderen op, gij wijzen der wereld! noemt die beide mannen waanzinnig, of verwaande dweepers, ons zijn ze nieuwe bewijzen, dat de wetenschap in het algemeen en de wijsbegeerte in het bijzonder geen voldoening schenkt aan den mensch. Het hart heeft behoeften, waarvoor de wetenschap geen vervulling heeft, maar die door de godsdienst worden bevredigd.’ Immers, elk godsdienststelsel behoort juist tot het gebied der wijsbegeerte.

Swammerdam bleef niet lang in dit gezelschap. In Juni 1676 vertrok hij naar Amsterdam. Hij werd door zijn vader, gelijk te verwachten was, niet zeer liefderijk ontvangen, en toen kort daarna zijn zuster Johanna, die de huishouding haars vaders bestuurde, in 't huwelijk trad, ging deze bij zijn dochter inwonen. De huishouding van den ouden Swammerdam werd dus opgebroken, en de jonge Swammerdam stond alleen in de wereld, zonder eenigen anderen rijkdom te bezitten dan zijn kabinet, dat hij ook thans, in weerwil van alle pogingen, niet aan den man kon brengen. Een jaargeld van 200 gulden was alles, wat zijn vader hem wilde geven, zoodat er geen denken aan was, daarvan rond te komen. Nu had hij in vroegere jaren veel vriendschap genoten ten huize van zekeren heer Ort, Heer van Nyenrode, Breukelen, enz., en menigmaal zelfs had deze hem verzocht, bij hem zijn intrek te komen nemen en zijn lievelingsstudie, 't onderzoek der ‘bloedeloose Dierkens’, op zijn buitenverblijf voort te zetten. Steeds echter had Swammerdam dat aanbod beleefdelijk afgeslagen; maar thans, door den nood gedrongen, besloot hij, zichzelven aan te dienen. 't Kan zijn, dat de veranderde denkwijze van Swammerdam de vriendschappelijke gezindheid van den heer Ort aanzienlijk getemperd had.

't Is ook mogelijk, dat deze zelf te veel leed ondervonden had gedurende de laatste jaren, om een ouden vriend in zijn huiselijken kring op te nemen. Immers, 't nabij Breukelen gelegen kasteel Nyenrode was pas vier jaren geleden, in 1672, door de Franschen ‘met den vuire vernield’ (Ludolf Smids Schatkamer der Nederlandsse Oudheden). Hoe het ook zij, zeker is het, dat de heer Ort Swammerdam's verzoek weigerde.

Gelukkig voor hem stierf zijn vader een jaar daarna, en de nalatenschap was van dien aard, dat de zoon kans zag, voortaan tamelijk onbekrompen te leven. De verdeeling der erfenis en ook de verkoop van 't kabinet zijns vaders brachten hem echter in onmin met zijn zuster Johanna, die, gelijk Boerhaave vermeldt, zeer inhalig was, en aan wie het dan ook, dank zij den steeds grooter wordenden afkeer haars broeders van wereldsche zaken, maar al te wel gelukte, zich 't meeste en 't beste toe te eigenen.

Swammerdam zou niet lang genot hebben van de ruimere omstandigheden, waarin hij zich nu bevond. Had zijn ziekelijk gestel naar alle waarschijnlijkheid de eerste aanleiding gegeven tot de afdwalingen van zijn verstand, en de bekende spreuk: ‘Mens sana in corpore sano’: (een gezonde geest past bij een gezond lichaam) alzoo ook in hem een bevestiging gevonden, wiens lichaam steeds lijdende was, van den anderen kant bleek het maar al te spoedig, hoe groot de invloed is, dien een ziekelijke afwijking van den geest op 't lichaam uitoefent. Het is waar, er zijn voorbeelden van waanzinnigen, die gezond leven en zelfs een hoogen ouderdom bereiken; maar zelden zal dat het geval zijn, wanneer de hersenen een bovenmatigen arbeid verrichten.

Swammerdam kreeg niet lang na den dood zijns vaders hevige koortsen, die hem maanden lang bijbleven. In dien tijd schijnt hij meer en meer menschenschuw te zijn geworden; want toen de koorts voor eenigen tijd geweken was, en zijn vrienden, onder welken zich ook Dr. Schrader bevond, hem ernstig aanraadden, de frissche buitenlucht te gaan genieten, verzocht hij hun kortweg, dat punt niet meer aan te roeren, omdat volgens zijn gevoelen alleen de eenzaamheid de laatste sporen zijner ziekte zou kunnen uitwisschen. Nog duidelijker blijkt dit uit een brief aan Thévenot; immers, hij schreef hem, dat hij desnoods zou kunnen besluiten, de reis naar Frankrijk te ondernemen, wanneer hij maar zeker was, zijn kabinet daar te kunnen verkoopen. Hij verbond daaraan echter de zonderlinge voorwaarde, dat niemand met hem in aanraking mocht komen. Thévenot kon hem evenwel, gelijk vanzelf spreekt, geen voldoende zekerheid geven, zoodat hij ten langen leste besloot, zijn kostbare verzameling in Mei 1680 bij opbod te laten verkoopen.

Hij zou nochtans van dien verkoop geen getuige zijn: weldra kwam de koorts met vernieuwde woede terug, en eindelijk kwam daarbij waterzucht. Zelf zijn einde voelende naderen, maakte hij op den 25sten Januari 1680 zijn testament, waarbij hij al zijn manuscripten, de be-

schrijving der bijen en kapellen betreffende, benevens de 52 daarbij behoorende platen met teekeningen aan zijn vriend Thévenot legateerde. Het was 't laatste blijk van belangstelling in hetgeen zijn eenmaal zoo heldere geest gewrocht had. De zonderlinge geschiedenis van dit legaat, voor dat het op Nederlandschen bodem terugkeerde, na eerst met moeite verworven te zijn door Thévenot, bespraken we reeds vroeger. Thans bevinden zich die manuscripten en platen, gelijk we reeds zagen, in de Leidsche bibliotheek.

De ongeneeslijke kwaal sloopte zijn krachten met toenemende snelheid, en reeds den 17den Februari van 'tzelfde jaar overleed Swammerdam. Den 21sten Februari 1680 werd het lijk van den 43jarigen geleerde aan den schoot der aarde toevertrouwd.

De plaats, waar zijn stoffelijk overschot begraven werd, was tot voor ongeveer twee jaren onbekend. Aan de groote welwillendheid van Dr. P. Scheltema, provinciaal en stedelijk archivaris te Amsterdam, benevens aan den heer A.C. Bekol, koster der Waalsche kerk aldaar, ben ik dank verschuldigd voor de groote moeite, die ze zich ter opsporing van het graf van Swammerdam hebben moeten getroosten. Dr. Scheltema had de beleefdheid, de verschillende begrafenisboeken der stad voor mij te doorloopen, en in 't laatste, dat hem in handen kwam en aan de Waalsche kerk toebehoorde, vond hij d.d. 21 Februari 1680 't volgende aangeteekend:

'Begraven bij avont Dr. Johannes Swammerdam, Jonghman, leyt G. No. 8, eygen graf... *f* 8.-'

Uit hetgeen de heer Bekol omtrent dit graf aangeteekend heeft gevonden, bleek mij, dat het den 23sten November 1645 door den vader, Jan Jacobsz. Swammerdam, gekocht werd en voorzien van een merkteeken, waaruit men de initialen J.J.S.D. (J.J. Swammer Dam) duidelijk kan opmaken. In dit graf is den 25sten Mei 1722 ook Johanna Swammerdam begraven. Waarschijnlijk is het in lateren tijd door 't niet betalen van de gebruikelijke verhooging aan de kerk vervallen. Althans, den 1sten September 1735 reeds werd het door heeren kerkmeesteren overgeschreven op den naam van Anna Margaretha Ros, en den 6den Mei 1853 werd het verkocht aan, en gesteld op naam van Mevrouw Ottolina Elisabeth Brugmans, geb. Bruyning. Sedert dien tijd zijn er nog in begraven de heer Barend Jacob Bruyning en Jacomina Maria Bruyning, deze laatste in 't jaar 1857.

Swammerdam schijnt tot zijn dood toe met zijn zuster Johanna in onmin te zijn gebleven, daar hij niet haar, maar zekere Margrita Volkers, de vrouw van den medicinae doctor Daniel de Hoest, tot erfgenaam van zijn nalatenschap had gemaakt. Of deze in eenige familiebetrekking tot hem gestaan heeft, is mij niet bekend. 't Register van collaterale successie, te Amsterdam berustende en door mij geraadpleegd, vermeldt alleen, dat op 10 April 1680 de nalatenschap van Dr. Johannes Swammerdam door deze dame, die op de Achtergracht

over de Varkensmarkt woonde, voor den twintigsten penning is aangegeven.

Noch in 't register der medicinae doctores, noch in dat der chirurgijns, welke te Amsterdam gepractiseerd hebben, noch zelfs in 't poorterboek komt Swammerdam's naam voor. Wij kunnen dus veilig aannemen, dat hij gedurende zijn kortstondig en veelbewogen leven slechts bij weinige Amsterdammers bekend moet zijn geweest, en dat zijn afsterven behoord zal hebben tot de zeer gewone gebeurtenissen van de rijke en welvarende koopstad aan 't IJ. Slechts de weinige vrienden, die in de duisternis van den winteravond aan zijn stoffelijk overschot de laatste eer bewezen, zullen bij 't nederzinken van de lijkkist in de sombere groeve overtuigd zijn geweest, dat de zon had opgehouden te schijnen voor een der grootste geleerden van Nederland, ja, van Europa. Maar zeer klein zal voorzeker 't getal zijn geweest dergenen, die durfden voorspellen, dat de vergeten burger bijna twee eeuwen na zijn dood waardig zou worden geacht, te herleven in eene der straten van 't zich steeds vernieuwende en verjongende Amsterdam.

Terwijl echter mannen als Galvani, Malpighi en zoovele andere geleerden een standbeeld waardig zijn gekeurd, zou het een schande voor Nederland zijn geweest, indien op den 200jarigen gedenkdag van Swammerdam's afsterven nog niet op een andere wijze hulde werd gebracht aan de nagedachtenis van dien waarlijk grooten Amsterdammer.

De bestudeering van 's mans geschriften en die van Aldrovandus, Mouffetus, Jonston, Malpighi en andere geleerden der 17de eeuw bracht mij tot de overtuiging, dat onze Swammerdam hen allen ver overtroffen heeft. Daarom rekende ik mij verplicht, de geleerden van ons vaderland op te wekken tot de viering van een Swammerdamsdag op 17 Februari 1880. Gelukkiglijk kan ik thans mededeelen, dat het genootschap voor Natuur-, Genees- en Heelkunde te Amsterdam, waarvan Prof. Stokvis president en Prof. Tilanus secretaris is, besloten heeft, op dien dag een waardige hulde te brengen aan Swammerdam's nagedachtenis door 't plaatsen van gedenksteenen in de Waalsche kerk en in den gevel van 't huis, waarin de scherpzinnige anatoom eens leefde en werkte. Daardoor moge het aan 't buitenland blijken, dat wij, Nederlanders, al zijn we niet zoo heel gemakkelijk te bewegen tot het oprichten van standbeelden, toch onze groote mannen op prijs weten te stellen; dat ons hart nog warm klopt voor de grootsche dingen, door onze voorvaderen tot stand gebracht; dat we nog niet zijn ‘une nation éteinte’(*).

Brielle, 1 Febr. 1880.

Dr. R. SINIA.

(*) Antoinette Bourignon stierf slechts eenige maanden later. Nadat ze sedert haar vertrek uit Hamburg altijd was blijven rondzwerven, nergens rust vindende, overleed ze den 30sten October 1680 te Franeker, dus op Nederlandschen bodem.

Letterkunde.

Korte mededeelingen uit het gebied der nieuwere letterkunde.

a) Gedenkschriften.
1 Madm. de Rémusat. 2 Lemaitre.
1. Mémoires de Madme de Rémusat, 1802-1808; publiés avec un préface et des notes par son petit-fils Paul de Rémusat, Sénateur de la Haute Garonne, II. Paris, Calmann Lévy, 1880, 420 bl.

In het Januari-nummer van dit tijdschrift werd het eerste deel dezer Gedenkschriften door mij aangekondigd en in het licht gesteld, waarin de belangrijkheid van dit werk gelegen was.

Dit tweede deel doet ons in de eerste plaats Napoleon's tweestrijd kennen na het proces van Generaal Moreau. Zou hij de daarin betrokken personen, die ter dood veroordeeld of door andere vonnissen bezwaard waren, de straf geheel of gedeeltelijk kwijtschelden? De invloed van Mad^{me} De Rémusat op de eindbeslissing kan, volgens haarzelve, niet ontkend worden. Zij was het, tot wie Mad^{me} De Polignac zich wendde, om door hare bemiddeling een audiëntie te verkrijgen bij de Keizerin, die weder op hare beurt aan de ongelukkige vrouw den toegang moest verschaffen tot den Keizer. Men slaagde, en De Polignac behield het leven. Maar het aandoenlijke van de ontmoeting tusschen Mad^{me} De Polignac en Napoleon ware bijna verijdeld geworden door de dwaze manier, waarop de vrouw zich aanstelde, die haar begeleidde:

> ‘Quand M. de Talleyrand sortit du cabinet de l'empereur, il me trouva dans le salon de l'impératrice, et il me conta tout ce qui venait de se passer; et au travers des larmes qu'il me faisait répandre et de l'émotion que lui-même avait éprouvée, il me fit sourire par le récit d'une petite circonstance ridicule, que son esprit malin n'avait eu garde de laisser échapper. La pauvre Madame Dandlau, qui accompagnait sa nièce, et qui voulait aussi produire son petit effet, tout en

> relevant et soignant Madame de Polignac, qui avait peine à reprendre ses sens, ne cessait de s'écrier: “Sire, je suis la fille d'Helvétius!” Et avec ses paroles vaniteuses, disait M. de Talleyrand, elle a pensé nous refroidir tous.’

De volgende hoofdstukken, IX en X, houden zich vooral bezig met de voorbereiding van de kroning en met die plechtigheid zelve. Daarin is zeker vrij vermakelijk het volgende:

> ‘Quand il fallut marcher de l'autel au trône (in de Nôtre-Dame), l'impératrice eut un moment d'altercation avec ses belles soeurs qui portaient son manteau avec tant de répugnance, que je vis l'instant où la nouvelle impératrice ne pourrait point avancer. L'empereur, qui s'en aperçut, adressa à ses soeurs quelques mots secs et fermes qui mirent tout le monde en mouvement.’

Het is goed, aanteekening te houden van de verzekering van de schrijfster op bl. 67:

> ‘Prenant mon mari à part, elle (l'impératrice) lui confia que, dans la matinée de cette journée (twee dagen vóór de kroning), un autel avait été préparé dans le cabinet de l'empereur, et que le cardinal Fesch l'avait mariée en présence de deux aides de camp. Après la cérémonie, elle avait exigé du cardinal une attestation par écrit de ce mariage..... On a dit, depuis, que tout mariage religieux qui n'a point pour témoin le curé de la paroisse où il est célébré renferme, par cela même, une cause de nullité. Il faudrait, dans ce cas, que le cardinal lui-même eût consenti à cette fraude. Cependant la conduite qu'il tint dans la suite ne le donne point à penser, car, lors des scènes assez vives auxquelles le divorce a donné lieu, l'impératrice alla quelquefois jusqu'à menacer son époux de publier l'attestation qu'elle avait entre les mains, et le cardinal Fesch, consulté, répondait toujours qu'elle était en bonne forme, et que sa conscience ne lui permettait pas de nier que le mariage n'eût été consacré de manière qu'on ne pouvait le rompre que par un acte d'arbitraire autorité.’

Dit getuigenis is ondubbelzinnig en schijnt betrouwbaar. Maar hoe durft Metternich in zijn onlangs uitgekomen *Mémoires*, enz. dan te schrijven: ‘Nous savions aussi (I, bl. 95) qu'il était résolu à rompre son mariage avec l'Impéra trice Joséphine, *mariage d'ailleurs entaché d'irrégularité*’? Onbeschaamder evenwel is nog het volgende (bl. 97): ‘Cette question (du divorce) n'existait pas pour l'Église... Napoléon avait contracté un mariage civil sous la condition formelle que cette union pourrait être rompue; ce mariage était donc sans valeur aux yeux de l'Église... La dissolution du prétendu premier mariage n'était donc plus qu'une simple formalité’. En de inzegening van Kardinaal Fesch? Zij kan Metternich niet onbekend zijn gebleven. Maar Metternich is ook een dier geveinsden, die den mond vol hebben van geweten, beginselen, plichtgevoel, om ter gelegener ure met te meer gerustheid naar goedvinden te kunnen handelen. Al is de inzegening van Fesch hem onbekend gebleven, hoe heeft Metternich

kunnen voorbijzien, dat, wanneer de vereeniging met Josephine in de oogen der Kerk geen huwelijk is,

de Paus in de Nôtre-Dame willens en wetens een keizer met zijn bijzit heeft gekroond?

De hoofdinhoud van het elfde kapittel laat zich samenvatten in deze twee woorden: *Bonaparte amoureux.* Het zijn huishoudelijke tooneelen uit de *Chronique scandaleuse* van het eerste keizerrijk, alleen belangrijk, omdat zij doen onderstellen, dat Josephine, wier jaloerschheid tot die tooneelen aanleiding gaf, als vrouw nog niet onverschillig jegens Napoleon was geworden. Later is haar gevoel afgestompt en is er meer onverschilligheid gekomen. Evenwel, toen de Keizer het hof maakte aan de zeventienjarige Stéphanie de Beauharnais, nicht van de Keizerin en aangenomen dochter van Napoleon, straks Stéphanie van Baden, kwam bij Josephine weder iets van de oude gevoeligheid boven.

Geheel de beschrijving van Napoleon's huiselijk leven, indien men zich zoo kan uitdrukken, is bij uitnemendheid in staat, hem als mensch van zijn laatste prestige te berooven. Men moet al een zeer fanatisch Bonapartist zijn, om het na de lezing van deze *Mémoires* te blijven. Ziehier eene deugdzame vrouw, alles behalve van geest beroofd, Napoleon van den aanvang af een goed, ja, een warm hart toedragende, maar die hem niet eenige jaren van nabij kan zien, zonder hare liefde meer en meer in weerzin te voelen veranderen(*). Niet slechts in afkeuring, maar in weerzin. Napoleon was niet alleen slecht; hij was bovendien, misschien juist daarom, het tegenovergestelde van een *gentleman.* Hij heeft nooit geweten, hoe om te gaan met vrouwen; hij heeft nooit liefgehad. Hij was een *débauché* tot in zijn eigen huis. Niemand, die zichzelf eerbiedigt, zou een man als Napoleon, enkel als mensch beschouwd, onder zijne kennissen willen tellen. Als mensch was hij een kleingeestige komediant; en het is misschien een der belangrijkste menschkundige vraagstukken uit de nieuwere geschie-

(*) De verandering in de gevoelens van Madame De Rémusat ten aanzien van Napoleon heeft zeer geleidelijk plaats (bl. 153): 'Comme je l'aimais encore, quoiqu'il m'inspirât plus de crainte que par le passé, je souhaitais toujours qu'il se fît aimer'; (bl. 165): 'Il était assez difficile de n'être pas ému par sa présence; mais je souffrais en éprouvant cette émotion mêlée d'une certaine défiance qu'il commençait à m'inspirer'; (bl. 192): 'Les dangers qu'il (Napoléon) allait courir (gedurende den eersten oorlog in Oostenrijk) ranimèrent tout l'attachement que je lui portais. Je ne me sentais plus la force de lui rien reprocher quand je le voyais s'éloigner pour un si grave motif.' Bl. 277 kan zij nog uitstekend toegeven en zelfs in het licht stellen, dat er zijn 'deux hommes réunis en lui'. Men leze geheel de scherpzinnige karakterteekening bl. 277-280. Bl. 314: 'Je l'aimais encore, quoique je fusse moins entraînée vers lui.' Ja, bl. 364, na een theâtrale voorstelling van liefhebbers, waaraan zijzelve had deelgenomen: 'Après le spectacle, il me fit quelques compliments: nous avions tous joué de coeur, et il semblait un peu ému. Quand il m'arrivait de le voir ainsi, saisi comme à l'improviste par une sorte de détente et d'attendrissement, il me prenait des envies de lui dire: Eh bien, laissez-vous faire et consentez quelquefois à sentir et à penser comme un autre.' 'J'éprouvais, dans ces occasions trop rares, un vrai soulagement; il semblait qu'une espérance nouvelle vînt tout à coup se raviver en moi.' Ik heb gemeend, deze uitspraken te moeten vereenigen, omdat zij de betrouwbaarheid van het oordeel der schrijfster verhoogen. Zag men een plotselinge verandering, men zou bij deze vrouw *dépit amoureux* kunnen vermoeden. Madame De Rémusat heeft zich letterlijk voortdurend gekweld met de onvervulde behoefte, om Napoleon bemind te weten.

denis, hoe men te gelijk een genie en een Philistijn kan zijn. Want ook dat laatste was hij in den vollen zin des woords.

Voor de kennis van den mensch in Napoleon, ook van den mensch in den regent, zijn deze *Mémoires* onmisbaar. Veel van de kleingeestigheid, die wij in zijne persoonlijke levensbetrekkingen waarnemen, bespeuren wij evenzeer in zijne politiek. De *Templiers*, schrijft hij 1 Juni 1805 aan Fouché (p. 163), zullen ten tooneele gevoerd worden. 'Cela est bien, mais je ne crois pas qu'il faille laisser jouer des pièces dont les sujets seraient pris dans les temps trop près de nous. Je lis dans un journal qu'on veut jouer une tragédie de Henri IV. Cette époque n'est pas assez éloignée pour ne pas réveiller des passions. La scène a besoin d'un peu d'antiquité, et sans porter de gêne sur le théâtre, je pense que vous devez empêcher cela, sans faire paraître votre intervention.'

Nu ik den naam van Fouché heb genoemd, maak ik van de gelegenheid gebruik, om de aandacht te vestigen op een zeer belangrijke parallel tusschen hem en Talleyrand, bl. 187 vlgg.

Evenals in het eerste deel treft ook in dit tweede de bijzonder gunstige meening van de schrijfster over de vrouw van Koning Louis. Zij, die zoo streng pleegt te zijn voor bijna geheel de kliek der Bonapartes, heeft nauwelijks genoeg woorden van lof voor Hortense. Het is waar, dat zij geen Bonaparte was. Juli 1812 (bl. 254) heet het: 'En parlant de la reine, je ne puis assez te dire quel charme je trouve à l'intimité de sa société C'est vraiment un caractère angélique, et une personne si complètement différente de ce qu'on croit. Elle est si vraie, si parfaitement ignorante du mal', enz. Daarentegen zien wij (bl. 304 vlgg.) dien *bon Louis* in een licht, dat geen licht mag heeten en hem den naam van een vuilen, tirannieken echtgenoot doet verdienen. Ik zou niet durven overnemen, wat Mad^{me} De Rémusat van hem verhaalt en mag naar geen ander adjectief zoeken.

Om tot Napoleon zelven terug te keeren: over hem heeft zij woorden gevonden, die waarschijnlijk zullen blijven:

> (bl. 365 vlgg.): 'Bonaparte croyant tirer un plus grand parti du mal que du bien, c'étaient les mauvaises parties de la nature humaine qu'on pouvait le plus avantageusement découvrir. Il aimait à apercevoir les côtés faibles, dont il s'emparait. Là où il ne voyait point de vices, il encourageait les faiblesses, ou, faute de mieux, il excitait la peur, afin de se trouver toujours et constamment le plus fort.'
> (bl. 369): 'J'oserais dire que l'immortalité de son nom lui paraissait d'une bien autre importance que celle de son âme.'
> (bl. 384): Quelques unes (van de hofdames) vivaient silencieusement et indifféremment dans cette cour.... Tout se passait sans bruit, parce que Bonaparte n'aimait que celui qu'il faisait.'
> (bl. 364): 'C'est une dure chose à supporter que le mépris universel de l'humanité dans le souverain auquel on est attaché.'

Het gunstigst leert men den mensch in Napoleon kennen uit sommige zijner brieven aan zijn stiefzoon: Eugène de Beauharnais (zie bl. 263, vlgg. noot).

Want wij moeten onze aanhalingen staken en noemen ten slotte nog slechts: bl. 210 (het bestelen van particuliere woningen door Fransche veldoversten in Duitschland, het voorbeeld gevende, een zeventig jaar later door Duitsche veldoversten gevolgd in Frankrijk); bl. 257 (de ongeloofelijke vleierei, waartoe de autoriteiten in Frankrijk zich jegens Napoleon verlaagden); bl. 375 vlgg. (waar Mad^{me} De Remusat - evenals weleer Mad^{me} De Courcelles - haar eigen portret teekent; bl. 388 (een kostelijke, en bij mijn weten nog nooit verhaalde, ontmoeting van Napoleon en Delille); bl. 394 vlgg. (een croquis van Chateaubriand, maar al te zeer gelijkgevende aan Sainte-Beuve); bl. 400 (een karakteristiek woord over Mad^{me} De Stael: 'Le repos lui a manqué; c'est une privation sans remède pour le bonheur et même pour le talent').

Met belangstelling blijven wij de volgende deelen te gemoet zien. Deze *Mémoires* oefenen een eigenaardige aantrekkingskracht uit, waarvan men niet terstond het geheim weet te vinden. Groot historisch belang hebben zij niet, even min als die volstrekte betrouwbaarheid, die aanteekeningen kunnen bezitten, wanneer zij door een geloofwaardig ooggetuige opgeschreven zijn onder den onmiddellijken indruk der gebeurtenissen. De stijl van deze *Mémoires* valt niet bijzonder te roemen; zij schijnen geschreven *au courant de la plume* en aan geen strenge herziening onderworpen te zijn geweest. De letterkundige oordeelvellingen, die erin voorkomen, onderscheiden zich niet altijd door innerlijken samenhang en ondervinden den invloed van het denkbeeld, dat de achttiende eeuw in Frankrijk zich had leeren vormen van de zeventiende.

De aantrekkingskracht dezer gedenkschriften is vooral van zedelijken aard. Zij onderscheiden zich en boeien door een toon van waarheid, die weldadig aandoet. Mad^{me} De Rémusat blijft van het begin tot het einde volmaakt natuurlijk, terwijl toch veel haar in de verzoeking moest brengen, om onnatuurlijk te worden, om te poseeren. Hoe licht had een vulgaire schrijfster het intiemere leven van Napoleon kunnen maken tot een voetstuk, waarop zij zichzelve had geplaatst. Mad^{me} De Rémusat spreekt dikwerf over zichzelve, maar nooit zonder noodzaak; doet meermalen de plaats uitkomen, die zij innam aan het keizerlijk hof, maar nooit op een wijze, die van ijdelheid getuigt. Zij verhaalt, wat er te verhalen valt, zonder ophef, zonder opsmuk.

Hare waarheidsliefde openbaart zich verder in de nauwkeurige analyse, die zij geeft van karakters, inzonderheid van het karakter van Napoleon. In karakterontleding zijn de Franschen meesters. In hun theater, in hunne romans, in hunne Mémoires moeten de eigenschappen der menschen bestudeerd worden; de eigenschappen, die even zoovele krachten zijn, door welker vereenigde, elkander wijzigende werking

de daden der menschen worden voortgebracht. Wie een blind optimisme omtrent de menschelijke karakters huldigen wil, late de verstandigste Fransche schrijvers ongelezen, ook Mad^me^ De Rémusat. Zij wordt misleid noch begoocheld; zij stelt zich niet met de oppervlakte tevreden, maar dringt tot de roerselen der menschelijke handelingen door. Met hare opmerkingsgave en haar doorzicht was zij uitnemend geplaatst, om van deze hare deugden het meest partij te trekken. Zelfs een La Bruyère zou niet La Bruyère zijn geworden, wanneer hij het leven der groote wereld niet had gekend. Hoe beschaafder, hoe minder individueel de vormen zijn van den kring, waarin men zich beweegt, hoe duidelijker zich voor den scherpzinnige de gewaarwordingen vertoonen, die achter die conventioneele vormen inderdaad aanwezig zijn. Daarom geeft vooral het leven aan een hof de rechte kennis van menschen.

Daar is een gevaar aan verbonden. Met de kennis van menschen is de kennis van den mensch moeilijk te verbinden. Met andere woorden: niet allen, die de menschen weten waar te nemen, zijn of blijven dichterlijk genoeg gestemd, om tot de ideale opvatting van het wezenlijke en normale in den mensch te geraken. Toch zijn empirie en poëzie de twee groote en in gelijke mate onmisbare werktuigen van den menschelijken geest. Naast de atomistische of wetenschappelijke beschouwing der dingen blijve staan de samenvattende, de eenheid scheppende of dichterlijke. Aan het genoemde gevaar is Mad^me^ De Rémusat ontkomen; zij heeft het ideale beeld van den mensch in zich en betreurt het, wanneer een menschelijk wezen er niet aan beantwoordt.

Ten slotte nog een wensch. Ik zou willen, dat boeken als deze Gedenkschriften met afdoende waarborgen van echtheid in het licht werden gegeven. Al wat wij hier omtrent deze *Mémoires* hebben doen opmerken, berust natuurlijk op de onderstelling, dat wij hier inderdaad het werk voor ons hebben van Mad^me^ De Rémusat, hofdame in het paleis van Napoleon. Deze onderstelling berust uitsluitend op de verzekering van den heer Paul de Rémusat, kleinzoon van de schrijfster. Ik heb niet de eer, den heer Paul de Rémusat te kennen, en weet dus niet, òf en in hoever hij geloof verdient. Indien wij eens het slachtoffer waren van een mystificatie! Indien dit boek een bewerking ware van de hand diens kleinzoons, een bewerking van zekere aanteekeningen, nagelaten door de grootmoeder! Indien die bewerking eens een politieke daad ware van den anti-Bonapartistischen senator, een laatste slag op het hoofd van de reeds ter aarde liggende Bonapartistische partij!

De eenige waarborg voor de echtheid dezer *Mémoires* in het algemeen ligt in de omstandigheid, dat Chateaubriand ze gezien heeft in manuscript, dat (zie mijn eerste opstel) vermeldt in zijne *Mémoires d'Outre-Tombe* en ze kenschetst op een wijze, die het boven allen twijfel verheft, dat hij in het algemeen over het boek spreekt, dat wij thans de *Mémoires de Mad^me^ de Rémusat* noemen. Maar dat stelt ons natuur-

lijk omtrent de bijzonderheden niet gerust. Heeft Paul de Rémusat het handschrift zijner grootmoeder volstrekt geëerbiedigd, of hier en daar veranderd?

De vraag is niet van belang ontbloot. Want deze *Mémoires* leeren ons eigenlijk niets nieuws dan juist dit eene, dat de mensch in Napoleon zoo laag stond. Stond hij werkelijk zóó laag? Dat zouden wij willen weten, en, formeel, is die vraag één met deze: zijn de *Mémoires* in elk opzicht afkomstig van een ooggetuige?

2. Souvenirs de Frederick Lemaitre publiés par son fils avec portrait, Pari, aul Ollendorf, 1880, 348 bl.

Aangenaam geschreven herinneringen van een groot tooneelspeler, dien velen onzer hebben gezien, dien wij kennen ook door Lewis. De zoon geeft een doorloopend verhaal, waarin de *Souvenirs* van zijn vader ingeweven zijn. Indien men ooit het recht heeft gehad, om van een vocatie voor het tooneel te spreken, dan is het hier. Al de moeilijkheden, waarmede Lemaitre in zijn jeugd te worstelen heeft gehad en die ons hier worden medegedeeld, hebben hem niet afgeschrikt.

De gelegenheid, waarbij Lemaitre het eerst zijn genie als tooneelspeler openbaarde, is zelve bijna een *scène de comédie.* In Maart 1823 had hij in het *Théâtre de l'Ambigu comique* gedebuteerd met het melodrama *l'Homme à trois visages.* Bl. 82 vlgg.:

> ‘Puis, vinrent successivement quelques ouvrages sans importance, et enfin *l'Auberge des Audrets*.... Lorsque la lecture, qui eut lieu au théâtre, fut terminée, je partis découragé en songeant que ce rôle de Macaire devait être ma première création. Comment faire accepter au public cette intrigue sombre et ténébreuse développée dans un style rien moins qu'académique? Comment, sans faire rire, rendre ce personnage grossièrement cynique, cet assassin de grand chemin, effrayant comme l'ogre du conte de Perrault...?.... J'en étais arrivé à ne plus savoir vraiment à quel parti m'arrêter, lorsqu' un soir en tournant et retournant les pages de mon manuscrit, je me mis à trouver excessivement bouffonnes toutes les situations et toutes les phrases de Robert-Macaire et de Bertrand, *si elles étaient prises au comique.*’

En zoo werden zij door Lemaitre opgevat en teruggegeven, tot groote vreugd van het publiek en van de directeuren van den schouwburg, die uitstekende recettes maakten. En de auteurs? Zij hadden niets minder bedoeld dan een nieuwen Cid te maken, en bleken nu ten slotte een bespotting te hebben geleverd van hun eigen genre:

> ‘Les auteurs... prirent leur parti en hommes d'esprit et se consolèrent d'autant plus facilement de n'avoir pu faire répandre au public les larmes qu'ils avaient rêvées, sans pouvoir arriver à les verser eux-mêmes, en voyant les recettes s'élever tous les soirs à un chiffre jusqu' alors inconnu. Seul, leur troisième complice, un certain docteur Polyanthe... me voua une rancune implacable. Il allait criant partout que j'avais assassiné sa pièce! *Celui-là du moins*, *avait des entrailles de père.*’

Van den omvang van Lemaitre's talent als acteur maakt men zich een voorstelling, wanneer men naast het verhaal van dezen genialen trek de voorrede legt van Victor Hugo voor zijn Ruy-Blas, in 1838:

> ‘Quant à M. Frédérick Lemaitre, qu'en dire?.. Rêveur et profond au premier acte, mélancolique au deuxième, grand, passionné et sublime au troisième, il s'élève au cinquième acte à l'un de ces prodigieux effets tragiques du haut desquels l'acteur rayonnant domine tous les souvenirs de son art. Pour les vieillards, c'est le Kaïn et Garrick mêlés dans un seul homme; pour nous, contemporains, c'est l'action de Kean combinée avec l'émotion de Talma. Et puis, partout, à travers les éclairs éblouissants de son jeu, M. Frédérick a des larmes, de ces vraies larmes qui font pleurer les autres... Dans Ruy-Blas, M. Frédérick a réalisé pour nous l'idéal du grand acteur.... Pour M. Frédérick la soirée du 8 Novembre n'a pas été une représentation mais une transfiguration.’

Van Lamartine en van Théophile Gautier zou men woorden kunnen aanhalen, die van niet minder bewondering voor Lemaitre getuigden.

Heeft het hem aan de toejuichingen van de uitnemendsten gelijk van de menigte niet ontbroken, zijn leven is daarom nog niet een aangenaam leven geweest. Deze *Souvenirs* laten een treurigen indruk achter. Lemaitre heeft veel geleden, en dat op onderscheidene wijzen. Ook heeft hij de noodlottige werking meer dan eens ondervonden van die macht, die in Frankrijk grooter is dan ergens elders, de macht der routine. Op zijn zeventigste jaar heeft hij een zoon van veertig verloren. Zelf is hij op hoogen ouderdom bezweken aan een vreeselijke kwaal: kanker in de tong. Men had den aard zijner kwaal zorgvuldig voor hem verborgen gehouden. Op een morgen vond hij dien zonder eenige omschrijving genoemd in een dagblad.

Men mist ongaarne in deze *Souvenirs* wenken, waarmede jonge tooneelspelers hun voordeel hadden kunnen doen.

Oorspronkelijke romans.

Lentestormen, door Josephine Giese, 2 dln. Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon.
Benijd en beklaagd, door Mevrouw Van Westhreene, 2 dln. Haarlem, W.C. de Graaff.
Hare roeping getrouw, door Johanna van Woude, 2 dln. 's-Gravenhage, Henri J. Stemberg. Een ‘net’ mensch, door A.J.C. Kremer, 2 dln. Deventer, H.J. ter Gunne.
Charles Duplessis. Een verhaal uit den tegenwoordigen tijd, door Jhr. H.B. Smissaert, 2 dln. Amsterdam, Y. Rogge.
De Vlasvinken. Novelle van P. Grootes. Enschedé, M.J. van der Loeff.
Mejonkvrouwe Lullu, door Warna. Arnhem, J. Minkman.
Zijn geheim, door H.T. Chappuis. Arnhem, J. Minkman.

Hillegonde van Duijvenvoorde en andere novellen van C. Terburch. Utrecht, J.L. Beijers.
Een verhaal zonder titel, door W.R. van Groenendael. Utrecht, J.L. Beijers.

Een drietal novellen, door Marcellus Emants. Haarlem, W.C. de Graaff.

Drie novellen van Virginie Loveling (Bibliotheek van Nederlandsche schrijfsters I^{e} serie, 3^{e} deel). Haarlem, de erven F. Bohn.

Wanneer de herfst op zijn einde loopt en de lange winteravonden

beginnen te naderen, heerscht er eene geweldige drukte in de zetterijen en drukkerijen van ons goede Nederland. Bergen van handschriften worden aangedragen; met de snelheid en een regelmatig knetterend geluid, die aan een door stoom gedreven werktuig doen denken, reppen zich tot laat in den avond de vingers der letterzetters in het schelle licht der nedergekaatste gasvlam. Nadat schrijver of schrijfster, de een met een popelend hart, de ander met een zucht van verlichting of een schouderophalen van berusting, een derde met de zekerheid door bewustzijn of inbeelding van eigen kracht gebaard, de laatste revisie met den last tot afdrukken verzonden heeft, vangt de laatste phase van den arbeid aan. De stoom wordt te hulp geroepen, de snelpers te werk gesteld; weldra hijgt en zweet zij van haar onvermoeid rollen, dreunen en klepperen, en het aamechtig stoomtuig blaast den adem in witte, dunne wolkjes hoog in de donkerblauwe lucht, waar de enkele flonkerende sterren met haar goudachtigen glans van den naderenden winter schijnen te spreken.

En als straks de afgedrukte vellen worden weggedragen, om weldra in de handen van vouwers en brocheerders te worden gesteld, die ze scheiden en bijeenvoegen, dan ontstaat allengs die groote stapel van boeken, die de nijverheid van den boekhandel en den leeslust van het publiek voeden, somwijlen zelfs uitgever en schrijver verrijken.

Het in vele opzichten zoo ongunstige jaar 1879 is op het gebied der letterkunde niet onvruchtbaar gebleven. Had de tuin- en landbouwer te klagen over schralen oogst en misgewas, werden in de hoogste sferen der menschelijke werkzaamheid minder vruchten van vrede, intellectueele welvaart en hoogere beschaving geplukt, dan de verlichte negentiende eeuw met hare hooge zelfwaardeering te verwachten gaf - zeker is het, dat de boomgaard der Nederlandsche letterkunde heel wat ooft heeft opgeleverd.

Als naar gewoonte werd er in het laatste herfstseizoen flink aan de boomen geschud, en zij wierpen een groot aantal vruchten af van verschillende grootte en waarde, rijp en groen. De zeventien boekdeelen, welker titels aan het hoofd van dit overzicht vermeld staan, allen behoorende tot hetgeen de schrijfster van een daarvan ‘fantasie-lectuur’ noemt, romans en novellen, behooren tot die najaarsvruchten van 1879. De bestuurders van leesgezelschappen behoeven niet met de handen in 't haar te zitten wegens gebrek aan grondstof; dat Nederlandsche critici in den laatsten tijd elkander te lijf gingen, was waarlijk niet hieraan te wijten, dat een falen van de productiviteit der vaderlandsche letterkundigen hun het werk uit de hand genomen had.

Het is bij sommigen gebruik geworden, om op deze vruchtbaarheid laag neder te zien, en van de oud-vaderlandsche leesgezelschappen op smalenden toon te gewagen. Wij gelooven, dat men daar niet wèl aan doet en dat een helder inzicht in de belangen, zoowel der letterkunde zelve als van de letterkundigen en van het publiek, integendeel

tevredenheid in plaats van ergernis over het bestaan dier vereenigingen behoort op te wekken. Bestonden zij niet, dan voorzeker zouden publiek en critiek zich niet zoo dikwijls hebben te stooten aan uiterst gebrekkig werk, dat nooit gedrukt had behooren te zijn, doch alleen uitgegeven werd, omdat ingebeelde letterkundigen en luchthartige uitgevers, uitsluitend hun dadelijk eigenbelang tellende, van oordeel waren, dat de bestendige vraag op de letterkundige markt de beteekenis der innerlijke waarde van het handelsartikel op den achtergrond drong. Doch om nadeelen, waartegen ieder zichzelf wachten kan, mogen de grootere voordeelen eener zaak niet over het hoofd gezien worden. En een groot, een zeer groot voordeel leveren de leesgezelschappen aan Nederland op: de groote uitbreiding der kringen van lezers, van deelnemers in, of althans getuigen van, de beweging van den tijd op het gebied der letterkunde, der gedachte in het algemeen. Schaf alle leesgezelschappen in stad en dorp af en ge zult zien, hoe in de eerste plaats de geheele, omvangrijke, nationale industrie, die met het uitgeversvak en den boekhandel in betrekking staat en aan duizenden menschen, de verstandelijke aristocratie van hun stand, werk verschaft, terstond stil staat en te gronde gericht wordt; hoe eveneens met een tooverslag het bestaan van vele ontwikkelden en werkzamen in den lande zou bedreigd of vernietigd worden. De ergste gevolgen zouden wel iets langer uitblijven, doch zich duurzaam en sterk doen gevoelen; het voornaamste daarvan is het intellectueel verval van een zeer groot deel van onze landgenooten, die thans door boek en tijdschrift worden bereikt, doch uit onverschilligheid, uit apathie of uit karigheid ervan teruggehouden zouden worden, om voor betrekkelijk hooge prijzen te koopen, wat hun thans het leesgezelschap gemakkelijk en goedkoop bezorgt, Boekenkoopers, althans koopers van bellettrie, zijn hier te lande nog altijd schaarsch; na eene opheffing der leesgezelschappen zouden zij niet veelvuldiger worden. Maar de leesgezelschappen houden den kring der lezers bijeen; hun is het voornamelijk te danken, dat in ons klein land eene nationale letterkunde kan bestaan.

Sluiten we ons dus niet aan bij hen, die uit kortzichtigheid over die, zoo 't heet, kunstmatig uitgebreide vraag op de nationale letterkundige markt de schouders ophalen, wij zijn echter niet blind voor de noodzakelijkheid eener zeer strenge marktpolitie, die uit dezen toestand voortvloeit. Het boek is het voedsel voor den geest; tegen vervalsching en bedrog met die koopwaar moet even zorgvuldig worden gewaakt, als waar het de eerste stoffelijke levensbehoeften van den mensch geldt. Alleen met dit onderscheid, dat, terwijl de plicht, om op gehalte en hoedanigheid van dezen het oog te houden, op den Staat rust (hetzij hij dien plicht vervult of verzuimt), op het letterkundig gebied daarentegen de Staat zich moet onthouden en de vrije critiek dat politietoezicht heeft uit te oefenen, onder de oogen en het eindoordeel van het groote publiek, dat zich ten slotte niet om de

aanprijzing of afkeuring van de critiek behoeft te bekreunen en verslinden kan, wat hem lust. Het komt hier toch eindelijk maar op eene quaestie van geestelijke spijsvertering neer.

Doch evenals de roeping van den hygiënist zich bepaalt tot waarschuwen en aanbevelen en zich niet uitstrekt tot het genezen, wanneer het in den wind slaan zijner raadgevingen en voorschriften den patient eene ziekte op den hals heeft gehaald, zoo gaat de critiek ook niet verder dan voorlichten en oordeelen; zij is verantwoord, hare taak is volbracht, wanneer zij naar haar beste weten aan het publiek rekenschap heeft gegeven van de gronden harer goed- of afkeuring.

Wij meenden het bovenstaande te moeten doen voorafgaan, voordat we den rijken, althans overvloedigen, romantischen oogst van 1879 aan een oordeel onderwierpen. Het is wenschelijk, vooraf het standpunt te doen kennen, waarop de beoordeelaar zich plaatst, om hem te vrijwaren voor beschuldigingen van partijdigheid en persoonlijk vooroordeel, wanneer zijne uitspraak nu en dan aan de verwachting van belanghebbenden en belangstellenden niet beantwoorden mocht.

Wij beginnen, met de hierboven opgesomde werken in twee groepen te verdeelen naar het bloot uitwendig feit der uitgebreidheid, hetwelk alleen in zooverre met eene innerlijke hoedanigheid in verhouding staat, dat zij een maatstaf is van de pretensie van schrijver of uitgever. Wij tellen vijf romans van twee deelen, waarvan drie werkstukken van vrouwenhand; de wellevendheid eischt, dat wij met de laatsten beginnen. In *Lentestormen* schildert Josephine Giese ons de lotgevallen van een fijngevoelig jong meisje, dat zich de wederwaardigheden van haar leven sterker aantrekt, dan ze wellicht verdienen, tot aan hare behouden aankomst in de veilige haven van het huwelijk. Mevrouw Van Westrheene's *Benijd en beklaagd* daarentegen dient juist, om te waarschuwen, dat het huwelijk niet altoos eene veilige en rustige haven is en dat de samenkoppeling van slecht bij elkander voegende echtparen, hetzij uit veile berekening, hetzij uit onberedeneerden hartstocht, maar zonder wederkeerige, oprechte liefde tot stand gekomen, geheele familiën in meer dan één geslacht diep ongelukkig kan maken. Van den roman, die den naam *Hare roeping getrouw* draagt, is een beminnelijk jong meisje de hoofdpersoon, die door een zelfzuchtig vader uit berekening aan een slecht echtgenoot opgeofferd, doch door een liefhebbend broeder gered wordt, om eindelijk aan de zijde van den edelen man, dien zij steeds in het geheim heeft liefgehad, het geluk te vinden, dat voor haar op aarde niet meer weggelegd scheen. Gelijk men ziet: in geen dezer drie romans is de geschiedenis nieuw of verre boven het alledaagsche verheven. Die opmerking is volstrekt geen verwijt, verre vandaar. Het strekt tot eer dezer drie dames, dat zij niet gezocht hebben naar het gemakkelijk succes van den sensatieroman, waarbij het alleen aankomt op het vinden eener stoute intrige met ver-

rassende wendingen en zware effecten, overgoten met eene sterk gepeperde, melodramatische saus. Zij hebben zich zonder schroom gewaagd op een terrein, dat haar blootstelde aan de critiek van alle omstanders, doordat zij menschen beschrijven van gelijke bewegingen als de eerste de beste lezer, voorvallen en tegenheden, die elkeen op zijn levenspad al licht ontmoet of op zijns buurmans weg opgemerkt heeft. Men begrijpt, dat de schrijver, die zich in dit vlak beweegt, zich vrijwillig eene contrôle op den hals haalt, die hem bij de keuze van een exceptioneel onderwerp, op hoogdravenden toon behandeld, niet deren zou. Wie koninginnen en keizers, groote wijsgeeren en sluwe staatslieden tot zijne helden verkiest, kan het groote publiek heel wat diets maken, voordat hij wantrouwen of ernstige critiek ondervindt; hoe verder de beschreven kring buiten het waarnemingsvermogen van den lezer ligt, des te meer kan men hem er ongestraft uit vertellen, ja, des te gelooviger zal men hem vinden, om het meest onwaarschijnlijke zelfs aan te nemen. De opgang van de phantastisch-historische romans van Mühlbach, Samarow en anderen bewijst dat. Maar wanneer een schrijver u verhaalt, welke gewaarwordingen eene ongelukkige liefde, teleurstelling, disharmonie van karakters en dergelijke omstandigheden bij een pas van de kostschool teruggekeerd meisje opwekken: negen van de tien lezeressen, die hem uit eigen ondervinding woord voor woord kunnen narekenen, en geen lezer, die zijn verhaal niet aan dagelijksche waarneming in eigen omgeving kan toetsen. Voeg daarbij, dat de practische beteekenis van den alledaagschen roman die van den poëtischen verre overtreft, omdat de lezer in zijn strijd met de dagelijksche omstandigheden des levens daaruit meer kracht en opbeuring kan putten, en men zal beseffen, dat wij deze drie Nederlandsche schrijfsters 't niet tot een verwijt maken, dat zij hare grepen in het volle menschenleven hebben gedaan, in het leven van iedereen en van alledag.

Tusschen de drie genoemde romans bestaat een punt van overeenkomst, dat niet bloot toevallig is, maar voortvloeit uit eene opvatting, waartegen het niet overbodig is, te waarschuwen. Zij vangen op de school of kostschool aan, en brengen ons in kennis met de toekomstige heldinnen, op den avond vóór haar vertrek uit dit meisjesvagevuur naar het gedroomd paradijs der ouderlijke woning. Hoe verdienstelijk ook geschetst, geven deze schooltafereeltjes een blijk, dat de logica voor een oogenblik het kunstgevoel der schrijfsters heeft overstemd. Voor het afschilderen van een historisch persoon is zulk eene behandeling *ab ovo*, het opklimmen tot de dagen zijner kindsheid en tot de personen, die zijne eerste schreden leidden, aan zijne eerste gedachten eene richting gaven, zonder twijfel noodig, maar een romanschrijver behoeft zoo conscientieus niet te werk te gaan, wil hij het gevaar der eentonigheid ontkomen. Wel moet hij het karakter zijner helden zoo duidelijk voor den geest hebben, dat hij de eerste openbaringen van elke eigenschap daarvan te zijner tijd kan te pas brengen, maar hij

behoeft die niet zoo uitvoerig en nauwkeurig in haar historisch beloop te schetsen, als in deze romans gedaan is. De fout ligt hier aan te groote uitwerking der bijzonderheden, der bijzaken, waaronder de indruk van het geheel niet zelden lijdt. Voor den aandachtigen beschouwer van de Venus van Milo wordt de fijne bewerking van het hoofd volstrekt niet geschaad of bedorven door de betrekkelijk ruwe lijnen van heup en lendenen; die schijnbare ruwheid dient integendeel tot verhooging van den eindindruk en vorming van een bijna volmaakt geheel. Het is de kunst van licht en bruin, welke deze dames in verschillende maten hebben miskend: het ergst de schrijfster van *Lentestormen*, het minst die van *Hare roeping getrouw.* Josephine Giese werkt met een heirleger van personen, welke bijna allen een min of meer werkdadig aandeel aan de handeling nemen en met eene overbodige en den eindindruk schadende nauwkeurigheid zijn uitgewerkt. Bij Mevrouw Van Westrheene is meer concentratie en uitkiezing op te merken. Bezigt zij misschien ook al meer personen, dan voor de volledige uitwerking harer gedachte strikt noodig waren, zoo houdt zij de bijstaande figuren toch meer in de schaduw en laat alleen op de hoofdpersonen het volle licht vallen. Doch de schrijfster, die zich Johanna van Woude noemt, staat in dit opzicht van de drie het hoogst. Haar huiselijk drama wordt afgespeeld in denzelfden kring, tusschen niet meer personen, dan vereischt werden, om de handeling te volmaken. De figuranten, die hier en daar tot aanvulling dienen, hebben nergens rechtstreekschen invloed op den gang der verwikkeling; ze zijn en blijven, terecht, figuranten en zullen niet licht bij hun optreden voor hoofdpersonen aangezien worden. Aldus wordt de aandacht van den lezer niet afgeleid van de hoofdzaak en zal hij ook niet vragen, hoe 't met al die menschen, waarmede hij kennis heeft moeten maken, afgeloopen is. Deze aanmerking geldt wel den vorm alleen, doch men begrijpt, dat een dergelijk gebrek het kunstwerk zelf groote afbreuk doet en er den indruk van vermindert.

Ook eene tweede algemeene aanmerking op door vrouwen geschreven romans moge hier als toepasselijk vermeld worden: de onmogelijkheid der bevoorrechte helden. Onze Nederlandsche schrijfsters vervallen in dit opzicht in eene fout, die (om van minderen niet te spreken) ook aan Ouida en George Elliot verweten kan worden: de held, waarop de heldin verlieven moet, en die haar, wanneer alles goed gaat, ten slotte dan ook ‘krijgt’, is een geheimzinnig, duister, ondoorgrondelijk wezen, hoog boven alle menschelijke zwakheid verheven en tot elke menschelijke, ja, bijna bovenmenschelijke, grootheid geschapen, een persoon, door alle vrouwen en meisjes aangebeden en tegen wien alle mannen met vrees en ontzag opzien; ofschoon zoodanig persoon, indien hij vleesch kon worden in onze hedendaagsche maatschappij, al spoedig bij zijne medemannen als een volslagen *humbug* zou geboekt staan. Bij de beide jeugdige schrijfsters, waarover wij 't hier hebben, vinden

wij dien traditioneelen damesromanheld op zijn post. Mevrouw Van Westrheene vertoont hem ons niet. Laat ons hopen, vooral in het belang der toekomstige geschriften van de beide andere dames, dat de afwezigheid van dien onmogelijken held uit haren roman niet voortvloeide uit de volstrekte onmogelijkheid, om hem in hare verwikkeling te passen, maar uit een door rijpere ondervinding verkregen, juister inzicht in het menschelijk karakter. Volmaakte wezens - och, laat het ons maar gul bekennen! - bestaan er nu eenmaal onder het mannelijk geslacht niet; personen als Ernst van Rhenen en Maurits Folkertsma gaan niet onder de aardbewoners om; in den roman, die ons het dagelijksch leven te zien geeft, moesten ze daarom niet ten tooneele komen. Ook hier schaden zij aan den indruk van het werk, omdat zij noodwendig, in hoogere sferen der phantasie zwevende, buiten de handeling moeten staan en alleen als een soort *deus ex machina* kunnen ingevoerd worden, waar afgedwaalden terecht te helpen en kleinmoedigen te troosten zijn.

Behoudens deze twee algemeene aanmerkingen is *Lentestormen* een verdienstelijk geschreven en goed gedacht verhaal. Het te ver uitwerken der détails en de neiging der schrijfster, om vooral van de figuren op den tweeden grond caricaturen te maken, verhinderen niet de regelmatige ontwikkeling van het karakter harer heldin in de weinig sympathie wekkende omgeving, waarin zij na hare thuiskomst weldra geplaatst is. De plaats harer moeder ingenomen door eene stiefmoeder, die niet uit liefde, maar ter wille van het geld en om aan hare zucht naar wereldsche vermaken te voldoen, den weduwnaar met twee volwassen dochters getrouwd heeft; alle haar zoo dierbare herinneringen aan de overledene een voor een haar ontrukt; haar vader door den misplaatsten hartstocht jegens zijne tweede vrouw tot de uiterste zwakheid gedemoraliseerd en toch in zijne liefde teleurgesteld; hare zuster met de stiefmoeder wedijverend in het najagen van vermaken, en door een onbedacht huwelijk met haren echtgenoot ongelukkig geworden - ziedaar de omgeving, waarin dit, als uiterst teergevoelig afgeschilderd, meisje, dat als kind reeds met eene boven haren leeftijd staande wijsheid wist te redeneeren, geplaatst werd. Nergens vindt zij sympathie dan bij de voordochter harer stiefmoeder, een stug, onhandelbaar meisje, dat hare eigene moeder op 't onbehoorlijkst behandelt en voor niemand plaats in haar hart heeft dan voor hare grootmoeder, die van hare hartelooze dochter geen enkel liefdeblijk ondervindt, en voor Ange van Elmsbeek, de heldin. Voeg daarbij eene ongelukkige liefde voor den reeds aangeduiden romanheld, waarin Ange wederom hare stiefmoeder tot mededingster heeft, en men kan zich eene voorstelling maken van de omstandigheden, waarin de schrijfster hare belangwekkende heldin plaatst. De held harer droomen neemt op eene wel wat theatrale, en daarom minder hartelijke wijze -

want waartoe het hart van dat arme kind zonder hoop in beroering gebracht? - te midden van eene muziekpartij voorgoed afscheid van haar; weldra berooft haar vader, die zijn gansche fortuin blijkt opgemaakt te hebben, zich van het leven en laat de stiefmoeder met hare eigene dochter en Ange in kommervolle omstandigheden achter. Doch de geliefde man verschijnt te zijner tijd weder op het tooneel en de roman eindigt met een tafereel van Ange's echtgeluk, nadat haar eenige zuster van haar huiselijk leed uit eigen schuld door den dood bevrijd is.

Er spreekt een gezonde geest in dezen roman, die van trouwe plichtsvervulling en zelfopoffering getuigt, waarin veel onvervalscht gevoel doorstraalt en menig bewijs gevonden wordt, dat de schrijfster de kunst van scherp op te merken en zich sierlijk uit te drukken verstaat. De natuurbeschrijvingen, welke nu en dan voorkomen, zijn frisch en waar en verraden meer verwantschap aan eigen opmerking dan aan modelmatig fabriekwerk. Wil men een voorbeeld? Wij schrijven den aanhef van het zesde hoofdstuk uit:

'De zomer was voorbijgegaan en de herfstzon neigde ook reeds ten ondergang. Zij blikte treurig op de naakte velden en de dorre boomen en het was alsof er een traan in haar groot glanzend oog blonk. Zij blikte treurig, maar toch vriendelijk, gelijk eene trouwe gezellin, die ongaarne scheiden gaat. Toen zij op den laatsten herfstdag haar loop volbracht had en in de onmetelijke zee wegzonk, toen zond zij haar schoonste stralen over de wijde, wijde vlakte heen; toen goot zij haar geheelen schat van goud en purper over de schuimende golven uit, en voordat zij in den kouden schoot der wateren verdween, hief zij nog even het omsluierd gelaat uit den ruischenden vloed omhoog en wenkte zoo vriendelijk en teeder, alsof zij de koude borst der aarde met nieuwe hoop wilde bezielen.

Dat was haar afscheidsgroet. Maar de aarde sluimerde en bemerkte van dien laatsten groet niets. De planten sliepen den doodslaap, de insecten deden hun teere vleugeltjes niet meer glinsteren in het vroolijke zonlicht, de vogelen verhieven zich niet meer zingend in de klare blauwe lucht, en hoorde men hier en daar een enkel muschje, zoo was het een droevig gesjilp om brood. Geen zachte koeltjes ruischten meer door de boomen, maar in de verte verkondigde een woest gehuil, dat de winter in aantocht was met zijn sneeuw en zijn stormen.

De wolken ijlden wild langs den grauwen hemel alsof zij bevreesd waren voor het naderend noodweer; verschrikt vlogen de verwelkte bladeren door elkander en de dorre takken steunden en zuchtten als door een naargeestig voorgevoel bevangen. Niet lang ook werd het woeste gehuil in de verte vernomen: het kwam nader en nader met ontzettende snelheid, als een bruisende stroom, waaraan geen weerhouden meer is. Alles omverwerpende wat hem in zijn vaart hinderde en zich met toomeloos geweld een weg banende, joeg de

ontboeide storm in blinde drift voort, altijd voort, alsof hij nooit meer rusten kon. Ook kwam hij niet alleen. Onder zijne vleugelen droeg hij hagel en sneeuw en in wilde wanorde stortte hij zijn last over de verschrikte aarde uit. Dagen en weken voerde hij onbeperkt gebied; toen was het alsof het eindeloos luchtruim hem verzwolgen had, alsof hij met de ijlende wolken was heengetogen, verre weg waar het oog der menschen hem niet meer volgen kon. Een diepe stilte heerschte alom. De winterzon rees langzaam en treurig op aan den grauwen hemel en droeg een dichten sluier voor het gelaat. Een ijskoude nevel zweefde over de aarde.'

In één woord: *Lentestormen* vervult reeds veel van de beloften, die *Licht en Schaduw* niet lang geleden aan het publiek kwam doen. Indien Josephine Giese zich op zelfbeperking toelegt, en zich bij het concentreeren der handeling tegenover het bijwerk de moeilijke kunst van geven en nemen weet eigen te maken, dan zal zij eene eervolle plaats onder onze romanschrijfsters kunnen innemen.

Van *Benijd en beklaagd* werd reeds gezegd, dat er meer licht en bruin in gevonden wordt en de schrijfster ons niet ter wille van bijzaken, die, hoe geestig geschilderd en hoe zorgvuldig uitgewerkt, toch altoos bijzaken blijven moeten, de hoofdzaak uit het oog doet verliezen. Dat is vooral hieraan te danken, dat de schrijfster zich hoofdzakelijk toelegt op de ontwikkeling der karakters en de daaruit ontstaande verwikkeling. Wie met de ultra-realisten van den laatsten tijd dergelijke dingen daarentegen als de bijzaken van den roman beschouwt en alleen in beschrijvingen van levende of doode natuur de waarde van het kunstwerk zoekt, zal zonder twijfel deze eigenschap van Mevrouw Van Westrheene voor eene groote fout houden; op ons maakt zij dien indruk niet. Wij weten nu eenmaal, waar die beschrijvingen op nederkomen. Men kiest bij voorbeeld een ameublement, waarvan elke kras geteld, elke vlek of breuk aangewezen, de stoflaag afgeblazen en het jaar van vervaardiging voor elk artikel met historische trouw opgegeven wordt, terwijl dan 'tintelend zonlicht' of 'zilverpoeder', wanneer de maan schijnt, de opsomming moet kleuren, tinten, toetsen, enz. Oneindig hooger stellen wij de moreele schildering, op karakterstudie gegrond, zooals het liefelijk tafereel van de grootmoeder met hare twee kleinkinderen, die Mevrouw Van Westrheene in haren roman te genieten geeft. Mevrouw Aalout met Albert en Elisabeth vormen niet de eigenlijke hoofdpersonen, maar toch de middengroep van het werk, waarom de intrige zich beweegt. Zij trekken onze aandacht en wekken onze sympathie, die oude vrouw, die hare minderjarigen met zooveel verstand en liefde weet te leiden, dat beminnelijk meisje met haar groot hart, die, in de lente haars levens te midden van eene bloeiende gezondheid door een ongeval verminkt en tot een vroegen ouderdom gedoemd, die bittere teleurstelling weet te dragen

met een moed en eene zelfbeheersching, door de schrijfster met warmte en soberheid, met groot talent in één woord, voorgesteld. Haar broeder Albert is minder gelukkig gedacht; hij is zwak en weinig zelfstandig, zoodat hij zich ten slotte tegen den zin zijner scherpziende grootmoeder en niet minder verstandige zuster met een meisje verbindt, dat hem niet liefheeft en dat hem niet lijkt.

Toch verwijlt bij dit drietal het liefst en het langst de belangstelling van den lezer; dat zou ook het geval zijn, al had de schrijfster iets meer licht laten vallen op de andere gezinnen, waarin de intrige zich ontwikkelt. Dat zij dat niet gedaan heeft, dunkt ons een misgreep. Twee schoolvriendinnen - de eene eenvoudig, gul van karakter en huiselijk van aard, de andere slecht gehumeurd, coquet en ten kwade geneigd, beiden in hare fouten meer overdreven, dan noodig was - huwen zonder eigenlijke liefde. De eerste krijgt een man, tegen wien zij opziet, maar die haar alleen om haar geld genomen heeft en wien zij, weinig aantrekkelijks hebbende en niet bij machte zijnde hem, te boeien, al spoedig verveelt; de andere trouwt, om zich te onttrekken aan het ouderlijk huis, waar zij zich door haar onaangenaam karakter nutteloos en onbemind maakt, den vermelden Albert, dien zij zeer ten onrechte als beneden haar staande beschouwt. Van deze twee ter kwader ure vereenigde paren gevoelen nu de man van het eerste en de vrouw van het tweede zich tot elkander aangetrokken; er ontstaat eene ongeoorloofde verhouding uit, die op beider vlucht uitloopt. Deze ontknooping nu is van de personen, zooals de schrijfster ze geteekend heeft, niet natuurlijk, of althans niet voldoende gemotiveerd. De man, die zijne vrouw verlaat, de referendaris Tendal, wordt voorgesteld als een bekwaam, maar zeer zelfzuchtig man, die eene goede carrière maakt, doch geen fortuin heeft. Dat hij een huwelijk sluit om geld, begrijpen wij - dat hij zijne vrouw, die wezenlijk in ontwikkeling beneden hem staat, na vergeefsche pogingen, om haar tot zich op te heffen, verwaarloost, kan niemands verwondering baren; zelfs niet, dat hij bij eens anders vrouw zoekt, wat hij bij de zijne niet vinden kan - ofschoon de schrijfster de vrouw, bij wie hij zoeken gaat, volstrekt niet heeft toegerust met de verleidelijke, aantrekkelijke eigenschappen, die dan toch wel vereischt zullen worden, om een getrouwd man van zijn plicht te brengen. Maar de schrijfster kan ons onmogelijk doen gelooven, dat een zoo doorkneed en berekenend egoist als Tendal in zoodanige omstandigheden met die vrouw op de vlucht zal gaan, om buitenslands zonder geld van expediënten te leven. De echtbreukige vrouw wordt ons zóó harteloos voorgesteld, dat zij haren man ontloopt, omdat hij van de pokken geschonden van het ziekbed opkomt; al is deze voorstelling wat overdreven, wij kunnen er ons bij nederleggen. Maar had de schrijfster niet een nog veel grooter effect kunnen bereiken, indien zij, na het ontdekken der ongeoorloofde verhouding door de zuster der vrouw, Tendal zijne medeplichtige uit

koude berekening had laten verstooten? Wanneer hij haar voorstel tot vluchten had beantwoord met de nuchtere vraag: waar zullen wij van leven? zou dan de ontknooping niet tragischer gevallen zijn dan in den roman? Wij hebben hier volstrekt geene 'bevredigende oplossing' op het oog; de beide huwelijken konden in de gegeven omstandigheden niet anders dan ongelukkig eindigen; het komt ons alleen voor, dat het karakter van den egoist aldus beter zou zijn uitgekomen. Of anders zou Mevrouw Van Westrheene ons hebben moeten doen zien, langs welken weg Tendal gekomen is tot dien uitersten stap, zoo tastbaar aandruisende tegen zijn eigen, materieele belangen.

Dit artistiek vergrijp tegen de eenheid van karakter van een der hoofdpersonen is te gelijk een zedelijk verzuim. De romanschrijver moet, wanneer hij een val schildert, evengoed den daaraan voorafgaanden strijd, de regelmatige, logische afdaling naar een onvermijdelijk einde beschrijven, als hij rekenschap moet geven van den strijd, dien zijn held te strijden heeft, om zich in het goede te handhaven of van een val te verheffen. 't Is waar, allicht zouden er preutsche lieden gevonden worden, die zich aan zoodanige schildering ergerden, maar voor den kunstenaar mag dat geen beweegreden zijn, om zijn werk onvolledig te laten.

Zien wij dus in *Benijd en beklaagd* niet een volkomen meesterstuk, wij erkennen veel goeds in den roman. De verwikkeling wordt met beknoptheid en zonder overlading geleid; sommige aantrekkelijke figuren zijn zeer verdienstelijk geschilderd, en hier en daar weet de schrijfster, zonder ooit meesterachtig te worden, opmerkingen in te vlechten, die hare scherpzinnigheid en menschenkennis bewijzen.

De jeugdige schrijfster, die met *Hare roeping getrouw* haren eersten stap op letterkundig gebied zette, verdient een warmen en waardeerenden welkomstgroet. Mevrouw Van Westrheene, die als vertaalster van romans begonnen is, zich een welverdienden naam te maken en te gelijk de geheimen van het schrijversvak van buitenlandsche meesters in de kunst afgezien heeft, leverde in haar eersten oorspronkelijken roman een verdienstelijk werk, waarboven haar tweede, *Benijd en beklaagd*, in vele opzichten te verkiezen is. Eveneens bereikte Josephine Giese, in hare *Lentestormen*, een hoogeren trap van meesterschap over stof en vorm, dan zij in haar eersten roman getoond had te bezitten. Maar Johanna van Woude, een splinternieuwe naam in onze literatuur, van wier eerste pogingen en oefeningen het lezend publiek, bij zijn weten althans, geen getuige is geweest, maakt onverwacht haar debuut met een omvangrijk werk, dat, al moge het niet vrij van fouten zijn, door onloochenbare verdiensten eene eervolle plaats inneemt onder de lettervruchten van den dag. Hier past niet alleen de wellevendheid, waarop eene beschaafde vrouw bij haar optreden op het gladde ijs der literatuur aanspraak heeft, maar de welwillende waardeering, waarmede

hij begroet behoort te worden, wiens eersteling een werk is, dat de sporen draagt van veel talent.

De intrige van het verhaal en de grootste verdienste der schrijfster, hare zelfbeperking en soberheid namelijk, waardoor zij recht op haar doel afgaat, zonder door onnoodig bijwerk en overtollige personen 's lezers aandacht af te leiden, hebben wij reeds vermeld. Voordat wij in de bijzonderheden van onzen lof afdalen, eerst een woord over de gebreken, die den roman aankleven. Terwijl wij het karakter van de heldin in zijne zwakheid en kracht verdienstelijk geschilderd vinden, is dat van den vader sterk overdreven. Het is een orthodox predikant, die veel loop heeft en blijkens den indruk, dien de dochter van zijne predikatie wegdraagt, dien loop verdient; wordt zijne kerkbeurt druk bezocht, ook zijn huis telt zeer vele bezoekers, daar hij rijk is - althans op een grooten voet leeft - iedere week receptie houdt, waarbij zelfs gedanst wordt, muziekuitvoeringen in een sociëteitstuin bezoekt en wat dies meer zij. Ofschoon dat alles van een orthodoxen predikant niet zeer natuurlijk schijnt, gaan wij het stilzwijgend voorbij, om tot een grooter bezwaar te komen. De predikant in quaestie is een vervaarlijk, een kolossaal egoist, die voor niets liefde, voor niets belangstelling, voor niets hart heeft dan voor de dingen, die hem aangaan en zijn materieel welzijn kunnen bevorderen. Al wordt dit karakter ons somwijlen aangeduid met trekken, die aan het wansmakelijke grenzen, wij erkennen, dat het consequent en met vaste hand geteekend is. Doch de schrijfster overdrijft. Waar ze dezen vader zijne dochter een eed laat doen, dat zij een rijk man trouwen zal, die haar onverschillig en, naar hij zeer goed weet, harer onwaardig is; waar zij hem dat aan zijn zoon met duidelijke woorden doet verklaren en in spijt van diens tegenwerpingen bij zijn besluit volharden, om het eenvoudig motief, dat hij in schulden steekt en een rijken schoonzoon behoeft, om goede sier te kunnen blijven maken - daar wordt zij onwaar. Een vader, tenzij hij zedelijk veel lager staat dan deze, kan onmogelijk zoo tegenover zijne dochter en vooral tegenover zijn zoon optreden. Hij was veel meer in zijn karakter gebleven, indien hij, voor zijne kinderen evenzeer comedie spelende als voor de buitenwereld, Betsy op de vele voordeelen eener huwelijksverbintenis met de familie Van Zelheim gewezen en de tegenwerpingen van zijn zoon beantwoord had met de erkenning, dat de gewenschte schoonzoon wel een los heer was, maar daarbij het vertrouwen had geuit, dat eene lieve vrouw misschien een middel in Gods hand tot zijne bekeering zou worden. Van zijne geldelijke moeilijkheden echter als drangreden had hij geheel tegenover den zoon moeten zwijgen. Aldus zou, wel is waar, Ds. Terhorn zelf er niet beter afgekomen zijn dan nu; zijn karakter zou niet opgesierd zijn door die huichelarij, maar het zou aan eenheid gewonnen hebben. En als een huichelaar was hij voor ons nu toch eenmaal gebrandmerkt! Doch door die wending zou de dochter in

onze schatting gerezen zijn; thans wordt zij alleen door ongegronde vrees aanjagen, door overbluffen gedwongen, dien dwazen eed te doen, terwijl zij daarentegen, bij eene andere voorstelling, tot dit huwelijk zou kunnen besloten hebben, overreed, dat zij den wuften man voor de maatschappij zou kunnen redden.

Deze overdrijving is eene fout in de conceptie van het verhaal zelf; andere afdwalingen van de schrijfster zijn van minder belang en hadden gemakkelijk vermeden kunnen worden. Zoo is de schrik, waarmede Betsy na haars vaders dood verneemt, dat zij ‘in betrekking’ moet, met haar karakter in strijd; voor een meisje, zoo bereid, haar levensgeluk op te offeren op een eenvoudig bevel van een zelfzuchtig vader, kon het onder de menschen gaan, om in haar eigen onderhoud te voorzien, immers zoo verschrikkelijk niet zijn? Vervolgens is de door den broeder aangewende kunstgreep, om zijne zuster van de onwaardigheid van haren aanstaande te overtuigen, door hem namelijk 's nachts bewusteloos van dronkenschap in huis te brengen, waar de zuster voor hem opzat, uit het oogpunt van goeden smaak niet wel te verdedigen. Een veel geleidelijker middel dan dit aanstootelijke en onwaarschijnlijke lag voor de hand. Het meisje, dat het voorwerp van Wolter's oneerlijke hofmakerij was geweest, had immers Betsy, die zij zoo liefhad, alles kunnen zeggen? Ons laatste bezwaar tegen de schrijfster betreft de houding van den na het genoemde tooneel afgewezen aanstaande. Wanneer Betsy hem zijn afscheid geeft, gedraagt hij zich zoo onberispelijk en laat hij zich van zulk eene gunstige zijde kennen, dat de lezer onwillekeurig gaat denken, dat zijne verloofde hem onbillijk beoordeelt. Dat kan wel niet in de bedoeling van de schrijfster liggen.

Doch genoeg hiervan, opdat men niet denke, dat deze roman toch niet veel anders dan blaam verdient. De schrijfster verdient grooten lof wegens de ontwikkeling van het karakter harer heldin. Reeds in de nachtelijke escapade der schoolmeisjes zien wij hare illusiën omtrent het gelukkige leven, dat haar thuis wacht als den eenigen steun van een liefhebbend vader, geuit. De teleurstelling der thuiskomst, eerst in allerlei kleinigheden en ten slotte in de gewichtigste omstandigheden van haar leven ondervonden, wordt eenvoudig en gevoelvol geschetst; al hare indrukken en gewaarwordingen zijn met zorg en kennis van het menschenhart wedergegeven en ontleed. Van de beschrijvingen, die hier en daar voorkomen, is onder anderen die van Betsy's spoortreinreis naar het ouderlijk huis keurig bewerkt, en roepen andere in weinige woorden liefelijke beelden voor den geest. Men leze, welken indruk de uitnoodiging tot haar eerste zomerconcert maakt:

‘Spoedig daarop klonk er vroolijk gezang door het huis, dat wel geen twee minuten wijs hield, maar onvermoeid opnieuw begon. Het drong door tot de studeerkamer en ds. Terhorn hield even op met schrijven, steunde het hoofd met de hand en meende een geur van heidekruid en dennenaalden te bemerken, die door het venster eener

andere studeerkamer placht binnen te stroomen, terwijl hij luisterde naar de beminde stem, die eens een andere pastorie met liefelijkheid vervuld had; - tot de mangelkamer, waar een treurig hartje verlangend klopte en de afgunst trachtte te verdrijven, die er wilde binnen dringen; - tot Trui, die het de rimpels van het voorhoofd vaagde; en eindelijk smolt het in den tuin samen met het gezang en getjilp der vinken, meerels en musschen, die de schoone gestalte nieuwsgierig naoogden, terwijl zij met Hector over de grasperken snelde. Heinde en ver klonk op dien lentemorgen de echo van dat lied vol jeugd en dwaasheid en geluk.'

In de verdienstelijk geschreven gesprekken weet de schrijfster hier en daar korte, maar scherpe karaktertrekken aan te geven. Bij voorbeeld wanneer bij het bezoek op den kerktoren Maurits - de ondoorgrondelijke held - over godsdienstige richtingen spreekt, laat zij Betsy denken, 'hoe hij straks, naar huis wandelende, denken zou dat zij hem was tegengevallen'. Wanneer zij van haren broeder vernomen heeft, dat zijn vriend verliefd op haar is, wordt als hare eerste gewaarwording vermeld: 'Eigenlijk had zij nu reeds veel meer ondervinding dan de secondantes van de kostschool, die haar toch altijd als kind hadden behandeld!' En wanneer haar vader verlangt, dat zij een voorgenomen uitgang zal opgeven, om hem bij zijne hoofdpijn gezelschap te houden, komt de gedachte in haar op: 'Er was iets, dat op pijn geleek in haar eigen hoofd, zou pa erge pijn hebben?' Dergelijke kleine trekjes bewijzen de fijne gave van opmerking dezer schrijfster.

Al het aangehaalde komt voor in het eerste deel en betreft Betsy Terhorn. Zij is verreweg het best geteekend van alle figuren, waarvan zij trouwens de voornaamste is; eerst in het tweede deel, waar de karakterschildering in de handeling overgaat, stuiten we op de boven aangevoerde bezwaren. Hoe gewichtig die ook zijn, ze kunnen ons niet weerhouden, Johanna van Woude geluk te wenschen met dezen eersteling en te hopen, dat op haar volgende werken nog minder aanmerkingen te maken zullen zijn.

Voor die volgende werken, en dit willen we ook aan de beide andere behandelde schrijfsters aanbevelen, moge een andere soort titel gekozen worden. Die van *Lentestormen* is duidelijk genoeg; doch de beide anderen hebben iets raadselachtigs. Kan de schrijfster van *Benijd en beklaagd* bedoelen, dat menigeen naar het uiterlijk gelukkig geacht wordt, die het inderdaad niet is? Maar op welken harer personen is dat dan zoo beslist van toepassing? Dat men nu eens benijd en dan weder, na de eene of andere lotwisseling, beklaagd wordt, is voorzeker een regel, die ook voor de meesten harer romanfiguren opgaat; maar is die waarheid wel geschikt voor den titel van een roman, die, wil hij iets beteekenen, een terugslag op des schrijvers bedoeling moet bevatten? Van *Haar roeping getrouw* is dat nog veel minder het geval; ons is het ten minste niet duidelijk, welke roeping Betsy heeft, om

daaraan getrouw te blijven. Was het, haren vader het leven te veraangenamen, door zichzelf aan zijne onredelijke wenschen op te offeren? Maar dan werd zij toch ten slotte hare roeping ontrouw, door het engagement te verbreken, dat zij op een onberaden oogenblik, door den onredelijken vader gedwongen, had aangegaan. Wie de beteekenis van een boek in den titel leggen wil, moet zich wel voorzichtig wachten, dat hij door eene slecht gekozen uitdrukking zijne lezers niet in dwaling brengt of misverstand verwekt; zet men eenvoudig den naam of de aanduiding van den hoofdpersoon boven het handschrift, dan heeft niemand te klagen. Dat hebben de beide schrijvers gedaan, tot wier romans wij thans overgaan.

Met *Een* '*net*' *mensch* is de heer Kremer niet gelukkig geweest; van zijne hand bezitten wij werken, die veel hooger staan dan dit, al doen zij er in omvang voor onder. Het draagt de sporen van haastig en met het oog op bepaalde omstandigheden geschreven te zijn, die wij hier niet nader hebben aan te duiden, doch waarmede het portret op den omslag van de tweede uitgave van Jan Holland's *Nette menschen* kennelijk in verband staat. Aan die haast moeten zeker de blijken van slordigheid geweten worden, die ook in den stijl nu en dan merkbaar zijn. Wie met de vereischte zorg werkt en zijne woorden nauwgezet kiest, schrijft geen zinnen als de volgende: 'Men leverde een geducht getrap met de hiel en de laarzen' (I 130), of 'het geschoten kapitaal terugnemen, zou zijn zijn grooten invloed op de aandeelhouders opgeven' (II 276), noch zegt van iemand, die in het water ligt, dat hij 'op stikken of buiten adem' is. Even min zal iemand, die tot zijn held een zwendelaar en oplichter zonder eenige moraliteit hoegenaamd ook gekozen heeft, wanneer hij zich nauwkeurig en rustig rekenschap van zijn werk geeft, van dien held zeggen: 'Van Ture was geen huichelaar' (I 227), of 'het stond hem tegen te liegen' (I 264). Verder schrijven wij aan dezelfde reden de verkeerde citaten in vreemde talen en de taal- en drukfouten toe, die den lezer hinderen; waarschijnlijk heeft het gebrek aan fijnheid en beschaving in de opvatting en uitwerking van den roman, waardoor de gesprekken maar al te dikwijls door ruwe en banale uitdrukkingen ontsierd worden, geen andere oorzaak.

Veel belangstelling weet de schrijver voor zijne personen niet te winnen. Van Ture is een schavuit van het ergste allooi, die leeft van bedrog en oplichterij, voor zingenot en immoraliteit, de eerlijke lieden uit den roman, en niet minder zijne kornuiten, benadeelt en besteelt en zich in de Tweede Kamer weet te doen verkiezen. Bij het uitkomen van zijne euveldaden vlucht hij, door een onechten zoon geholpen, naar Noord-Amerika. Zijne dochter is een appeltje, dat niet ver van den vaderlijken stam valt; hoewel ze verloofd is met een der slachtoffers van haren vader, knoopt zij eene intieme verstandhouding aan

met een gehuwd klerk van haars vaders kantoor, wiens verleiding door de veelbelovende (en veelgevende) maagd ons nog al ruw in alle bijzonderheden geschilderd wordt. Ook zij neemt met haren medeplichtige en de kas na de ontdekking de vlucht. De vrouw des huizes en de zoon, die eerlijk zijn en blijven, verzetten zich aanvankelijk tegen de huiselijke schandalen van den 'netten man', doch daar de schrijver hen op den duur niet gebruiken kan, verzendt hij ze spoedig naar eene badplaats, waar zij verder rustig blijven en de moeder vóór de ontknooping sterft. Een Duitsch bierbrouwer met vrouw en dochter, een voormalig kantoorbediende, die wegens eene ongegronde beschuldiging van diefstal Van Ture verlaten heeft, een rechtgeaard oudgast vertegenwoordigen het handelend eerlijk element in het boek en bereiden de ontdekking en ontknooping voor.

Wanneer wij gezegd hebben, dat de verschillende onbehoorlijke handelingen van Van Ture met helderheid en zaakkennis beschreven zijn, en de schrijver daarbij de grenzen van het mogelijke en waarschijnlijke niet overschrijdt, dan meenen wij al den lof te hebben uitgeput, dien wij over dezen roman kunnen uitspreken. De schrijver bepaalt zich tot het uiterlijk van personen en handelingen; door geen enkele belangrijke, karakterkundige ontwikkeling trekt hij ons aan en laat ons daarom geheel koud. Wat deren ze immers den lezer, die opsomming en beschrijving van al de euveldaden en kwade praktijken van een gewoon oplichter, wanneer de schrijver hem niet weet aan te toonen, langs welke wegen en door welke oorzaken die man tot zijn zedelijk verval gekomen is, opdat men in hem den medemensch erkennen en niet alleen den schurk verachten leere? En de bijfiguren zijn even weinig aantrekkelijk als de hoofdpersoon. Dat een lichtgeloovig, onbeduidend man als de advocaat Bollingham, dien de schrijver ons voor kundig tracht te doen houden, of eene dwaze oude vrijster als diens tante de slachtoffers van den intrigant worden, boezemt ons weinig belang in, even min als het lot der hoogst onbeduidende familie Dorbach, tusschen welke en den oud-resident Duplessis plotseling een nauwe, echt melodramatische band van oude liefde en herinnering wordt geknoopt. Een gevolg van deze matheid en onvolkomenheid is, dat hetgeen aardig bijwerk had kunnen, en niet meer had mogen zijn, de beste momenten van den roman is gaan vormen. Wij bedoelen de beschrijving der avondjes op de sociëteit, het eene op den dag, waarop Van Ture's zoon een knaap uit het water heeft gered, eene gebeurtenis, waaruit de vader, na er zijn misnoegen over te hebben geuit in den familiekring, in het publiek handig munt voor eigen gebruik weet te slaan; het tweede na zijne verkiezing tot lid van de Tweede Kamer. Zij bewijzen, dat de gave, om scherp op te merken en trouw weder te geven, tot de uitrusting van dezen auteur behoort. Een groot talent voorzeker, maar dat niet behoort beperkt te blijven tot uiterlijke bijzonderheden, om buiten dienst te worden gesteld, waar het

innerlijk leven van den mensch en het verband tusschen zijne gedachten en handelingen zich ter ontleding aanbieden.

Het werk, waarmede de heer Smissaert debuteert, heet ‘een verhaal uit den tegenwoordigen tijd’. Deze tweede titel heeft alleen eene chronologische beteekenis; in dit boek wordt ons niet aangeboden, wat men gewoon is, met zekere aanmatiging een ‘tijdbeeld’ te noemen, waarin de vraagstukken van onzen tijd, in een romantisch kleed gehuld, aan den lezer voorgesteld of opgelost worden. De persoon, die den titel aan den roman geeft, is een jong man van Fransche afkomst, met zijn vader niet op den besten voet, die bij het inconveniënt, van een muzikaal genie te zijn, het voorrecht bezit, van alle vrouwen op zich te doen verlieven. Eene eigenlijke handeling vindt men in dit boek niet; de intrige hangt aan een los draadje, waarvan men nu en dan maar eens iets bemerkt en aan wier ontknooping de schrijver zelf eerst ernstig schijnt gedacht te hebben, toen hij al tamelijk ver in het tweede deel gevorderd was. Met eene verwonderlijke gemakkelijkheid en groote zuiverheid van stijl rijgt hij in zijne twee deelen eene reeks van tafereeltjes en gesprekken aaneen, die uitmunten door waarheid en natuurlijkheid en betrekking hebben op den vriendschappelijken omgang van een viertal Amsterdamsche studenten en de villegiatuur van Hollandsche, vermogende familiën aan het strand van de Noordzee en in de nabijheid der voornaamste steden. Men vindt er jonge weduwen, coquetteerend, jonge dames, verlievend, freules, speculeerend en eenige zeer solide en geestige Amsterdamsche jongelui, zich met de borst toeleggende op hunne studie of kunst en wel bepaaldelijk op de muziek. Zelden hebben wij den beschaafden conversatietoon zoo juist en los en met zooveel smaak terug zien geven als door dezen schrijver; door niemand is beter dan door hem tot nog toe de geest van het studentenleven, die gevaarlijke klip voor de meeste schrijvers, in zijne mengeling van dartelheid en degelijkheid gevat en op het papier gebracht, en toch is de eindindruk van zijn werk niet bevredigend. Al die redeneeringen brengen zoo min den lezer zelf als de verwikkeling van het boek iets verder, zoodat men, aan het einde gekomen, niet zou weten te zeggen, wat de auteur met deze twee dicht ineen gedrukte deelen toch wel bedoeld kan hebben. De gemakkelijkheid, waarmede hij werkte, schijnt den heer Smissaert te hebben verschalkt, zoodat de inhoud ongemerkt door den vorm op den achtergrond gedrongen is; een schrijversgebrek van belang, want al is het volstrekt niet onverschillig, hoe men iets zegt, men moet toch altoos beginnen, met iets te zeggen te hebben en... eindigen, met iets te zeggen.

Wij waardeeren het, dat de schrijver zulk een spaarzaam gebruik heeft gemaakt van het privilege, dat het geniaal karakter van Charles Duplessis hem schonk. Bedenkt men, welke vervaarlijke ongerijmdheden op rekening van geniale romanhelden plegen gesteld te worden, dan

moet men wel zeer dankbaar zijn voor de bezadigdheid van dezen, wiens eenige buitensporigheden bestaan in het doen van verre nachtelijke tochten te paard, het bestudeeren van Shakspere (in alle eer en deugd) met het beminnelijk dochtertje van zijn Amsterdamschen hospes, en het voordragen van phantasieën op de piano, die gansche gezelschappen tot tranen bewegen. (De beschrijving van den indruk dezer phantasieën - dit terloops aangemerkt - maakt bij den lezer gewis het door den schrijver bedoeld effect niet; muziek is volstrekt niet in woorden te beschrijven, en de indruk van het onbeschrijfelijke kan nog veel minder worden geschetst.) Maar van den anderen kant rijst de vraag, of de omstandigheden, waarin de held geplaatst wordt, wel in evenredigheid staan tot zijne geniale natuur? Zou het niet meer het talent van den auteur waardig zijn geweest, de botsingen van zijn edel en hooggestemd gemoed met het hard, haatdragend karakter van den vader, die thans niet eens ten tooneele verschijnt, te schilderen, dan zijn ge*flirt* (men vergeve ons dit barbarisme) met jonge weduwen in de Zandvoortsche duinen of zijn opsporen van een weinig belangwekkend verrader, die, voordat de roman begint, een weinig belangwekkend misdrijf heeft gepleegd? Verscheiden plaatsen van den roman geven het vermoeden, dat de heer Smissaert zeer goed in staat was geweest, zijn werk breeder op te vatten en dieper uit te werken, en doen het betreuren, dat zijne niet te miskennen verdienste van een gemakkelijken en vloeienden stijl hem over de oppervlakte heeft doen heenglijden.

Nemen wij van Jhr. H.B. Smissaert voor ditmaal afscheid, wij laten er een oprecht gemeend: tot weerziens, op volgen. Het zou ons spijten, indien hij de pen neerlegde, die zooveel goeds kan leveren. Slechts geven wij hem den raad, in het vervolg geen zoogenaamde tusschenhoofdstukken te schrijven. Het staat den schrijver vrij, zich ieder oogenblik rechtstreeks tot zijne lezers te wenden, wanneer hij iets uit te leggen of mede te deelen heeft, dat hij niet in den objectieven vorm van het verhaal wil inkleeden, of niet door een zijner personen kan of mag laten overbrengen. Geen enkel auteur, die van deze bevoegdheid niet honderdmaal gebruik maakt en allerlei opmerkingen en vingerwijzingen in zijn werk vlecht. Aan niemand heeft dat ooit aanstoot gegeven; maar een schrijver, die nu en dan zijn verhaal afbreekt, om persoonlijk tegen den lezer in een afzonderlijk hoofdstuk te gaan redeneeren, doet meer, dan van deze natuurlijke vrijheid gebruik te maken. Wij kunnen zijne handelwijze niet beter vergelijken dan bij die van den tooneelschrijver, die tusschen de bedrijven van zijn stuk het scherm eens even zou laten ophalen, om de toeschouwers opmerkzaam te maken op hetgeen hun vertoond was of hen voor te bereiden op hetgeen hun nog te zien zou worden gegeven. Hij zou evenzeer de handeling stremmen en het geduld van zijn publiek vermoeien, als de schrijver van *Charles Duplessis* met zijne tusschenhoofdstukken. Zij doen denken aan de excursen van de oude geleerden, waarmede Sterne zoo geestig

den draak steekt, en zijn evenals deze uit den tijd geraakt. De Caxton-romans van Bulwer hebben getoond, hoe storend en onaangenaam dergelijke letterkundige tusschenspijzen werken, zelfs wanneer de schrijver daarin dingen zegt, die de moeite van zeggen en overwegen ten volle waardig zijn en in een anderen vorm zonder twijfel naar waarde geschat zouden worden. Men gevoelt, hoeveel ongunstiger de indruk moet wezen, wanneer triviale of althans alledaagsche dingen, gelijk het schoeisel van de Amsterdamsche dames, de genoegens van het tabakrooken en dergelijke, tot het onderwerp van dergelijke intermezzo's worden genomen.

Om van de ons geschonken ruimte en van de aandacht van den lezer geen misbruik te maken, zullen wij de zeven volgende novellen-verzamelingen iets minder breedvoerig bespreken. Eene andere dan deze bloot opportunistische aanleiding bestaat voor dit onderscheid niet, omdat al deze romantische verhalen uitsluitend in uitgebreidheid van elkander afwijken. Moest men de punten van verschil en overeenstemming tusschen roman en novelle naar dezen stapel boeken bepalen, men zou wezenlijk verlegen staan; men vindt eronder, die, al noemen ze zich roman en maken ze deel uit van eene verzameling, die onder den veel- (of althans iets-) beteekenenden naam van romanbibliotheek uitgegeven wordt, toch inderdaad niet meer dan novellen zijn, terwijl daarentegen de aanleg en behandeling van enkele novellen in weinig opzichten van die van den roman verschillen. Doch de schrijvers en uitgevers hebben nu eenmaal een uitwendig onderscheidingsteeken aangenomen, en wij zien er geen bezwaar in, dat te volgen.

De Vlasvinken van P. Grootes is geen verhandeling over inlandsche vogels, zooals de titel zou doen vermoeden, maar de geschiedenis van eene Amsterdamsche familie, wier hoofd een gemeenteambtenaar is, die, om in den dienst vooruit te komen, om zich geld te verschaffen en om eene zijner dochters aan een getiteld man te helpen, die volstrekt geen huwelijksplannen met het meisje heeft, allerlei laagheden en dwaasheden doet, zijne huisgenooten en betrekkingen op de onhebbelijkste manier behandelt, zijne vrouw beleedigt en slaat en ten slotte al zijne ondernemingen verkeerd ziet uitkomen. Het boek is in een zeer lagen toon geschreven; de gesprekken zijn onbelangrijk, ruw, zeurig of plat; de intrige is onwaarschijnlijk in de hoogste mate; de personen zijn onnatuurlijk en onmogelijk. Daarbij komt, dat de gebreken van den inhoud volstrekt niet door de verdiensten van den vorm worden bedekt of vergoed; de schrijver lijdt aan eene vervaarlijke taalarmoede en voert geen beschaafden conversatietoon. Er gebeuren nog al eens erge voorvallen in de familie Vlasvink en hare omballing; tusschen broeder, zuster, zwagers, kennissen en vrienden is er onmin en ruzie om de andere bladzijde. Daardoor hebben alle personen van den roman beurtelings gelegenheid, om zich te verbazen; welnu, om

dat te kennen te geven, staat den schrijver maar een enkele uitdrukking ten dienste: ze zijn dan onveranderlijk ‘geheel uit de lijken geslagen’. Deze op zichzelf echt nationale en onberispelijke uitdrukking hebben wij in 't voorbijgaan een keer of zes aangeteekend; de schrijver had haar nu en dan kunnen vervangen. Keurig is zijne taal even min als rijk; er zijn schoonere woorden te vinden, om het langzaam verval eener zieke te schetsen, dan zijn ‘zij soesde meer dan zij leefde’. Och, of dit boek maar over inlandsche vogels gehandeld had! Inlandsche, ja, menschelijke menschen kan men er niet uit leeren kennen.

Warna's *Mejonkvrouwe Lullu*, het negende deel van Minkman's roman-bibliotheek, staat iets hooger; blijkbaar biedt de schrijfster ons daarin een eersteling aan. Al zegt men niet gaarne een vrouw onaangename waarheden, we kunnen naar aanleiding van deze novelle de opmerking niet achterhouden, dat vele menschen van oordeel schijnen, dat pen, papier, inkt, een intrige en een uitgever voldoende zijn, om de wereld met een roman te verrijken. Het gevolg van deze dwaling is bedroevend; menig werk, dat verdienstelijk van aanleg en ontwikkeling is, wordt ontsierd door slordigheden van taal en stijl, die met luider stem getuigen, hoe slecht toegerust de schrijver zijn moeilijk werk ondernomen heeft. Dergelijke vlekken worden ook in Warna's roman gevonden. Zoo antwoordt bij voorbeeld een meisje, dat zich bezig houdt met letterkundigen arbeid, op de betuiging eener jongere zuster, dat zij voor zulk werk geen geduld zou hebben, het volgende:

‘Ik voor mij geloof, dat elk mensch met geduld is bedeeld, de eene in mindere, de andere in meerdere mate, maar elkeen heeft geduld en het hangt geheel van hem zelf af, dit geduld te beoefenen en aan te kweeken. Ik heb nu het mijne genoegzaam gekoesterd en aangekweekt om het bij deze aangename en nuttige bezigheden naar willekeur op de proef te kunnen stellen, zonder angst het voor een oogenblik te verliezen.’

De zin is met dat driemaal g e d u l d gebrekkig, onbeholpen gebouwd; maar, wat erger is, eene groote verwarring van denkbeelden heerscht erin. Hoe kan men zijn geduld te gelijk beoefenen, aankweeken en koesteren? Het geduld, de abstracte deugd, kan beoefend; de menschelijke eigenschap, die zoo genoemd wordt, kan aangekweekt worden, maar dat zijn twee geheel verschillende zaken, door de schrijfster hier met elkander verward. Had zij meer doorgedacht, zij zou zich gewis anders en juister uitgedrukt hebben en stellig ook de oudere zuster niet hebben doen zeggen, dat zij door aangename bezigheden haar geduld ‘op de proef’ stelde. Andere fouten in dezen roman zou eene ernstige beoefening der grammatica de schrijfster hebben doen vermijden. Men zegt niet: ‘geen harer vroegere kennissen zou den tijd meer geheugd hebben’; noch: ‘ik hoop dat uwe wandeling zich spoedig zal herhalen’, even min als: ‘verdedig mijne aanklacht’

in plaats van: ‘verdedig u tegen mijne aanklacht’. De zin: ‘misschien was haar dit kind juist daarom zoo dierbaar, daar het nooit de moeder had gekend, nooit de moeder had gezien, nooit de moeder had lief gehad’, wordt door een germanisme ontsierd, terwijl er logische stijging noch daling is in dat: gekend, gezien, liefgehad.

De intrige van het verhaal is zwak. Er komen twee juridische onmogelijkheden in voor, namelijk een onterfd zoon en een jong meisje, dat, schoon hare ouders en eene oudere zuster nog in leven zijn, de eenige eigenares wordt genoemd van het landgoed, waarop de familie woont, terwijl haar vader toch ten slotte blijkt - en dat strookt meer met onze wetgeving - de vrije beschikking over de bezitting te hebben. Doch zwaarder dan deze juridische ketterijen wegen voor ons de fouten tegen de karakters. Ergens in het boek wordt gezegd, dat de familie Van Wilmersteijn, in welker boezem de roman zich ontwikkelt, zoo trotsch is; men zou eer het familiezwak in verliefdheid zoeken. De heldin zelve raakt eerst verliefd op een oom, tot wien zij een formeel huwelijksaanzoek richt; vervolgens blijkt er van eene teedere gehechtheid aan een neef, welke de lezer gereedelijk met eenige personen uit den roman voor liefde aanziet. En ten slotte wordt dit meisje verliefd op den man, dien haar vader haar dwingt, hare hand te schenken, omdat hij haar reeds voor jaren tot het onderwerp van eene financieele overeenkomst met 's mans vader heeft gemaakt. Alsof een meisje niet altoos gruwen moest van een huwelijkscandidaat, die op zulk een buiten haar weten gesloten contract zijne aanspraken grondt, en hem hare hand alleen zou kunnen reiken ten gevolge van eene omkeering, welker langzaam verloop de pen van een diep menschenkenner alleen kan beschrijven. Ook de oudere zuster van de heldin is door de familiekwaal aangetast; zij is op den reeds vermelden neef verliefd, terwijl de zuster van dezen laatste weder eene hevige liefde voedt voor den aanstaande van haar nichtje. Ten slotte blijkt uit hetgeen de zoo even genoemde oom zich ontvallen laat, dat ook hij van de epidemie niet bevrijd is gebleven, maar voor de moeder der heldin eene ongelukkige liefde gekoesterd heeft.

Om de verrassingen der intrige voor den lezer niet te bederven, begeven wij ons niet verder in het kruisvuur van inclinaties, waaraan de schrijfster ons blootstelt. Wij hopen later iets beters van hare hand te ontvangen, een roman, waarin de handeling met meer ernst en logica is ontwikkeld en de gesprekken minder onbeduidend zijn dan die, welke in *Mejonkvrouwe Lullu* (een zonderlinge naam, in 't voorbijgaan) voorkomen. Aan vinding hapert het Warna overigens niet; hier en daar treft men kernachtige, veelzeggende uitdrukkingen bij haar aan, waaruit geest en zeggingskracht spreken: de waarschuwing bij voorbeeld der eene zuster tot de andere tegen een huwelijk zonder liefde ten koste eener bestaande inclinatie: ‘Men bouwt geen huis op een graf’. Tegen den aanleg van het verhaal hebben wij nog dit be-

zwaar, dat de eigenlijke heldin veel te laat ten tooneele verschijnt, nadat andere personen ons voorgesteld zijn met eene uitvoerigheid, alsof zij de wezenlijke helden en heldinnen van den roman waren, zonder dat hunne woorden of handelingen in rechtstreeksch verband staan tot de hoofdpersoon zelve.

Wie een boeienden, spannenden sensatieroman verlangt te lezen, moet *Zijn geheim* ter hand nemen! Hoeveel de titel ook belooft, de schrijver geeft vrij wat meer. Niet één geheim, maar eene geheele reeks van geheimen; ieder der hoofdpersonen heeft er een. Vooreerst ligt er bij een klein timmermans-baasje, in de Krom-Elleboogsteeg te 's-Gravenhage, een zorgvuldig weggesloten, ‘door den tijd verkleurd en geel geworden beschreven stuk papier’, bewijzende, dat zeker jong heer niet de zoon van zijn vader is. Nog grooter is het geheim van een ander stuk papier, dat een oude heer in den zak draagt, namelijk dat zijne dochter is gestolen; met welk geheim weder een derde in verband staat, te weten, dat de dochter van een zeer deftig heer uit de hofstad, lid van den Gemeenteraad, bewoner van een villa aan den Scheveningschen weg, vice-president der Haagsche afdeeling van het Roode Kruis, enz. enz. zijn dochter niet is, maar een ondergeschoven kind, door dien deftigen man gestolen en in de plaats gelegd van het doodgeboren kind, waarvan zijne vrouw bevallen was. Ziedaar drie geheimen, drie flinke, ouderwetsche romangeheimen in plaats van één!

In een op deze grondslagen gebouwden roman moet men het met de waarschijnlijkheid niet te nauw nemen. Men verwondere zich dan ook niet, dat op eene der eerste bladzijden reeds, bij eene avondwandeling, die een echtpaar van middelbare jaren op het Scheveningsche zeestrand maakt, de vrouw haren man op eens staande houdt met de categorische vraag, of hij haar van echtbreuk verdenkt; even min, dat een jongmensch van goeden huize, zijn vader komende opzoeken, die wegens een ongeval bij eene onbekende familie het huis ingedragen is, aan die wildvreemde menschen begint te vertellen dat zijn ‘gevoel van kinderlijke liefde niet zeer groot is’; trouwens, de grootste inspanning, die de schrijver van ons denkvermogen vormt, de voorstelling van een deftig Haagsch gemeenteraadslid als falsaris en kinderdief, maakt al die andere onwaarschijnlijkheden te niet.

Dat neemt niet weg, dat de roman verdiensten heeft; de karakters zijn goed geteekend, schoon overdreven, en, zooals reeds gezegd is, de gewone romanlezer vindt hier eene boeiende, spannende lectuur. Wij hebben bij de reeds vermelde, uiterlijke onwaarschijnlijkheden echter een bezwaar van grooter gewicht te vermelden, dat de ontknooping raakt. De toekomstige lezer van het boek moet het ons niet kwalijk nemen, dat wij den sluier van een paar der geheimen even oplichten; wij kunnen daar echter niet buiten. Nadat het is uitgekomen, dat de zoon en dochter eener familie elkander niet in den bloede

bestaan, verandert het broederlijk gevoel, dat zij voor elkander hebben, in wezenlijke liefde en - zij krijgen elkander. Dat achten wij verkeerd gedacht; het komt ons voor, dat twee jongelieden, die van kindsbeen af als broeder en zuster met elkander hebben omgegaan, nimmer voor elkander iets anders kunnen zijn en broederlijke genegenheid zullen blijven gevoelen, in welke verhouding zij ook later geplaatst worden. Vriendschap, broederlijke genegenheid en liefde zijn drie zeer verschillende gewaarwordingen, die zich, zoo te zeggen, volkomen evenwijdig ontwikkelen en elkander nimmer kunnen ontmoeten. Dat twee als broeder en zuster opgebrachte personen elkander in huwelijk begeeren, komt ons even ondenkbaar voor, als dat een pleegvader het meisje tot zijne echtgenoote maakt, dat hij jaren lang voor zijne dochter gehouden en als zoodanig opgevoed en behandeld heeft. De ontknooping, die de heer Chappuis aan zijn roman gegeven heeft, strijdt daarom tegen de natuur, zelfs min of meer tegen de kieschheid.

Voor de beide volgende werkjes, die den uitgever Beijers door hun smaakvol uiterlijk eer aandoen, *Hillegonde van Duijvenvoorde* en twee andere novellen van C. Terburch en *Een verhaal zonder titel* van W.R. van Groenendael, moeten we nog iets hooger stijgen. In beiden herkent men taal en opvatting van een beschaafd man. Zondert men eenige archaïsmen en Vlaamsch-klinkende uitdrukkingen uit, dan mag de vorm, waarin Terburch zijne goed gedachte en los verhaalde, korte novellen aan ons voorstelt, keurig en sierlijk heeten. Eene dergelijke hulde mag ook aan Van Groenendael niet onthouden worden, al komt het ons voor, dat de inleiding van zijn meer uitgebreid verhaal een *hors d'oeuvre* is, dat veilig achterwege had kunnen blijven, en al betreuren wij het, dat hij hier en daar met goedkoope effectjes gewerkt heeft (waar hij eene Joodsch-sprekende vrouw, elders een juffrouw met een spraakgebrek opvoert), waartoe hij waarlijk zijne toevlucht niet behoefde te nemen. Aan ieder, die, niet belust op sensatiewerk en melodramatische spanning, lectuur verlangt, die hem aangenaam bezig houdt en nog iets beters achterlaat dan de herinnering aan de beschaafde vormen van den auteur, bevelen wij de twee laatstgenoemde boekskens met aandrang aan.

Nog slechts twee boekdeelen, en wij zijn aan het einde van den arbeid. In *Een drietal novellen* geeft Marcellus Emants den herdruk van twee in een tijdschrift opgenomen verhalen, waarover wij dus, naar het gewoon gebruik, ons hier niet hebben uit te laten. De derde novelle is, gelijk ons in eene voorrede medegedeeld wordt, in dat tijdschrift, hoewel de heer Emants zelf er redacteur van is, niet gepubliceerd. Zijne mede-redacteuren meenden, dat hun orgaan zijn fatsoenlijk publiek verliezen zou, indien dat geschiedde. 't Is mogelijk, dat zulks het geval geweest ware; als zeker durven wij echter wel

voorspellen, dat geen beschaafde lezeres het verhaal ten einde zou hebben gebracht. Het relaas van een zeer triviaal avontuur - euphonisch l i e f d e -avontuur genoemd - van een Nederlandsch jong advocaat in een Belgisch *restaurant borgne*, waar de held gedwongen is eenigen tijd zijn intrek te nemen, is op zichzelf weinig aantrekkelijk; doch de opzettelijk onkiesche, ruwe taal, waarmede de schrijver zijn verhaal stoffeert, maakt het voor iemand met eenig fijn gevoel volstrekt ongenietbaar. Van opzettelijke vergrijpen tegen den goeden smaak mag hier gesproken worden, omdat de schrijver, na van zijne mederedacteuren vernomen te hebben, dat hun bezwaar betrof 'eenige gemeene woorden,... een menigte ruwe uitdrukkingen,... en een al te nuchtere levenswijsheid [N.B. alweder euphonisch aldus genoemd] in een gesprek tusschen jongelieden', zich niet de geringe moeite gegeven heeft, om die woorden te schrappen, de uitdrukkingen te beschaven en de uitingen van levenswijsheid wat te polijsten, maar is gaan beproeven, de bezwaarden door eene voorrede 'te winnen voor de algemeene beginselen, die [hem] bij het neerschrijven dezer novellen hebben geleid'. Die beginselen komen eenvoudig neder op 'de natuur'; zijn doel was, in dezen 'krachteloozen, gemakzuchtigen, nuchteren tijd eene vrouwelijke liefde te plaatsen van zeldzame warmte, volkomene toewijding en zonder eenige berekening'. Konden dan die warme toewijding en belangelooze liefde alleen gevonden worden bij de dochter van een gemeen herbergier en ontaard vader? Moest die zeldzame parel alleen worden gezocht in een afzichtelijken mesthoop? En waren de gemeene, ruwe en onzedelijke détails, waaraan de redacteuren van *De Banier* aanstoot namen, de onvermijdelijke stoffage van het heerlijk beeld der zuivere, schoon verboden liefde, dat hun medelid in zijne novelle had afgemaald?

Wij weten op deze vragen geen antwoord te geven; wij merken alleen op, dat de latere geschiedenis van het door den jongen advocaat ontvoerde en verleide meisje, haar door den verleider zelf bemiddeld huwelijk met een muzikant, die haar gaarne van den 'mijnheer' wil overnemen, en waarbij deze laatste zelf als getuige dienst doet - de gemoedelijkheid en 'innige waardeering', waarmede zij, veertien jaren later den verleider komende opzoeken, over haren man tot hem spreekt en vertelt, dat ze reeds twee kinderen naar den ouden vriend verdoopt hebben, - dat al deze trekken van de heldin haar in ons oog maken tot een zeer prozaïsch schepsel, waarvan men zich moeilijk eene warme, toewijdende en belangelooze liefde kan voorstellen. *Een avontuur* geeft niet meer dan de geschiedenis van voldanen lust, en hoe de beide partijen op ordentelijke voorwaarden elk haars weegs gaan. Het is jammer van het onmiskenbaar talent van den heer Emants, die zonder twijfel een der besten is van de schrijvers, wier werken wij hier behandelen, dat hij den verkeerden weg gekozen heeft der zoogenaamd naturalistische school en Emile Zola niet slechts in zijne

onaesthetische methode, maar ook in zijne laatdunkendheid en kleinachting van anderen navolgt. Voor een kunstenaar kan het wellicht een tijdlang aangenaam wezen, zich in te beelden, dat hij ver boven al zijne tijdgenooten uitsteekt en alleen kan gevoelen en durft zeggen, wat die dwergen niet vermogen; voor zijne kunstvaardigheid is echter zoodanige zelfoverschatting gevaarlijk. Zij kan niet missen, weldra ook voor hemzelf nadeelig te worden en zoowel hem als het publiek groote teleurstelling te baren.

De drie lieve novellen van Virginie Loveling (1e serie, 3e deel der Bibliotheek van Nederlandsche schrijfsters, onder redactie van Catharina F. van Rees) verdienen grooten lof. Het hoogst stellen wij de tweede, *Mijne goede faam*, de geschiedenis, hoe een devoot zusje, die met al hare kerkschheid toch boven geen enkele vrouwelijke zwakheid verheven, die pronklievend, ijdel, kwaaddenkend en jaloersch is trots de... beste, door samenloop van omstandigheden onverdiend in een slecht daglicht komt. Deze geschiedenis, die gelukkig goed afloopt, wordt uitnemend door de heldin zelve verhaald. De ongekunstelde, losse trant van vertellen der vriendelijke schrijfster, haar diepe blik in het menschelijk hart, haar talentvol teekenen van personen en plaatsen, niet door lange reeksen van eigenschappen, uiterlijkheden, lijnen en kleuren, maar door luttele, sprekende en typeerende trekken, al deze bekende verdiensten komen in deze novellen weder treffend uit. Indien iemand nog voor de werken van Virginie Loveling eene aanbeveling behoeft, dan geven wij haar van ganscher harte.

Zeer voortreffelijk is de voorraad niet, die wij voor ditmaal hadden te beoordeelen; de quantiteit is meer opmerkelijk dan de qualiteit. Ver boven het middelmatige verheft zich geen enkel dezer romantische voortbrengselen, schoon wij gaarne erkennen, dat er vooral in de meer omvangrijke boeken, waaraan eene meer uitvoerige bespreking ten deel kon vallen, wezenlijke verdiensten te vinden zijn, die goede hoop geven voor de toekomst.

Wij willen aan geen enkel schrijver de keuze van zijn genre verwijten - tenzij wanneer hij een wansmakelijk, onaesthetisch genre kiest. De critiek mag voor het eene geene voorliefde hebben boven het andere; zij mag geen middelmatigen karakterroman stellen boven een voortreffelijken sensatieroman, omdat zij aan den eersten als zoodanig boven den laatsten de voorkeur geeft. Maar ten aanzien van den vorm is gestrengheid plicht, en vooral moet men onverbiddelijk zijn tegenover auteurs, die blijkbaar onbekend met de eerste regelen van taal en stijl met hunne producten voor het publiek durven optreden. Gewis, de schrijver moet, als ieder arbeider op elk veld, al doende veel leeren; ook de stijl wordt door oefening beschaafd en veredeld. Maar tot eene zekere hoogte mag, ja, moet men van den schrijver vergen, dat hij

met het werktuig zijner kunst behoorlijk bekend zij. Aan dien eisch beantwoorden sommige der door ons hier besproken boeken niet; enkele schrijvers en schrijfsters verraden eene onkunde en toonen eene slordigheid ten aanzien van taal en stijl, die bijna nog meer verwonderen dan ergeren. Men mag niemands grondwettig recht verkorten, om te laten drukken en uitgeven, wat hem lust, in den door hem gewenschten vorm, hoe gebrekkig die vorm ook zij; de eisch, dat niemand tot het uitgeven van een letterkundig werk zou worden toegelaten, tenzij hij een voldoend examen in de vaderlandsche taal en letterkunde had afgelegd, zou inbreuk maken op de persoonlijke vrijheid. Hier past echter der critiek eene dubbele waakzaamheid, opdat niet het terrein onzer letterkunde door onkundige beunhazen en aanmatigende taalbedervers worde afgestroopt.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Het verloren kind door Dr. Jan ten Brink. Leiden. A.W. Sijthoff.

De directeur van mijn leesgezelschap gaf mij onlangs te kennen, dat hij eene aankondiging van bovenstaande novelle in het *Gids*-nommer van November 1879 gelezen had, die zóó ongunstig was uitgevallen, dat hij twijfelde, of zij voor de lezers en lezeressen van ons leesgezelschap eene boeiende en belangwekkende lectuur zoude opleveren. Naar aanleiding van dien twijfel vroeg hij mijn oordeel over dit werk. Ik zeide hem, dat de lezing ervan op mij een hoogst aangenamen indruk had gemaakt; dat ik weinig of geene Hollandsche boeken in den laatsten tijd gelezen had, waarin de diepe klove, die ten onzent schrijf- en spreektaal zoolang gescheiden hield, met zooveel tact en smaak was aangevuld; dat het verhaal wel is waar misdeeld is van ingewikkelde incidenten en van een door rijkdom en nieuwheid van vinding verrassende intrige, maar dat dit gemis ruimschoots vergoed wordt door de van fijne opmerkingsgave getuigende karakterteekening en door menige boeiende, met meesterhand gepenseelde episode, zooals, om maar iets noemen, de ruwe tooneelen op de paardenmarkt en in het logement ‘De Koppelpaarden’ te Oosterwolde, en, in een geheel ander genre, het aandoenlijk slottooneel: ‘Een lichtstraal in de pastorij’; dat ik hem dus ten sterkste aanraadde, om dit werk in onzen leeskring te doen circuleeren.

Maar - zei mijn directeur - wat zegt ge dan van de critiek van den heer Heijse, die ‘Het verloren kind’ zwak en gebrekkig noemt en geenszins in overeenstemming met de krachten en gaven van zijn auteur; die er sporen in vindt van vlugge en al te vluchtige bewerking, bewijzen van gebrek aan studie en aan zorgvuldige uitvoering?

Mijn antwoord luidde, dat ik het ervoor hield, dat de heer Heijse, bij

het schrijven van die critiek, een veel te zwarten bril had opgezet, of liever, zich van een optisch instrument had bediend, dat de gebreken sterk vergroot en de deugden verkleint.

Toen mij verzocht werd, de akte van beschuldiging van den heer H. te weerleggen, beloofde ik, het te zullen beproeven,

Mogen de volgende regelen het bewijs leveren, dat ik die proeve met niet al te ongelukkigen uitslag ondernomen heb!

De heer H. heeft in de eerste plaats bezwaar tegen den titel: het zoogenaamd verloren kind, zegt hij, speelt al te weinig een hoofdrol, om het boek naar hem te heeten. Ik erken, dat de titel meer geestig dan juist gekozen mag heeten, maar meen tevens te moeten opmerken, dat men aan den titel eener novelle andere eischen stelt dan aan dien van een wetenschappelijk werk. Doch de aanmerking op den titel acht ik wel wat te onbeduidend, om er langer bij stil te staan.

Niet alleen de titel, zegt de heer H., maar het geheele werk verraadt de sporen eener haastige, weinig zorgvuldige bewerking. Het wemelt van onwaarschijnlijkheden, die de intrige moeten redden, maar bij eenig nadenken toch inderdaad onhoudbaar zijn. De voorbeelden, waarmede hij deze beschuldiging tracht te staven, bevatten de quintessence van zijne critiek. Ik geef hem dus nog eenige oogenblikken het woord: Dominee Walker, die naar de bedoeling van den schrijver niet voor een huichelaar en even min voor een ingebeelden botterik mag doorgaan, is door de wijze van voorstelling een wandelend raadsel. Dat de reis naar Utrecht en zijne daar gedane waarnemingen hem niet alleen omtrent Hendrik, maar ook ten opzichte van Adolf niet volledig zouden hebben ingelicht, is een bepaalde onmogelijkheid. Even onwaarschijnlijk is het, dat hij na die reis in verband met de mislukking van Hendrik nog altijd voor zichzelven bleef gelooven aan de deugdelijkheid zijner opvoeding. En dat hij, op 't punt van naar Utrecht te gaan, onder den indruk der ontvangen brieven, bij zijn afkeer van het tooneel, den jongsten zoon zonder tegenstribbelen verlof geeft, eene comedievertooning bij te wonen, geloove het, wie het gelooven kan! Even raadselachtig en onmogelijk is mevrouw Walker. Dat zij uit zeker heilig opzien tegen haren heer en meester zich niet verzet, is zeer begrijpelijk; niet alzoo hare beschouwing van dien man, als hij voortdurend haren lieveling verongelijkt.

Onbegrijpelijk is ook de genegenheid der degelijke Adrienne voor de wufte modepop Adolf, maar bepaald onmogelijk en onnatuurlijk het vertrouwen, dat zij hem schenkt na zoo korte kennismaking, terwijl haar gastheer en neef geheel onbekend met hare omstandigheden blijft.

Dat eene kleine stad wantrouwend, babbelziek en tot scherpe afscheiding van standen geneigd is, schijnt de heer Ten Brink alleen in Nederland niet te weten. Daarom moest de heer Leuven in Oosterwolde op bespottelijke wijze ontvangen worden, zonder bij iemand bekend te zijn; daarom moest heel de stad nooit iets geweten hebben van de loszinnige handelingen der beide predikantszonen; daarom ook was er zulk een wondere eendracht in de conversatie dezer stad.

Zooals men ziet - de heer Heijse spaart de roede niet. Het komt mij evenwel voor, dat de meeste, zoo niet alle door hem aangewezen onwaarschijnlijkheden bij nauwkeurige beschouwing blijken zullen, slechts te ont-

staan uit *zijne* opvatting van karakters en toestanden, welke van de door den auteur bedoelde merkelijk verschilt.

Wat vooreerst dominee Walker betreft - het is waar, dat de auteur hem niet als een huichelaar en even min als een ingebeelden botterik heeft willen voorstellen; maar het valt duidelijk in het oog, dat deze figuur, die met breede en scherpe trekken ten voeten uit geteekend is en getuigt van diepe studie en veelzijdige opmerking op 't gebied van het *clerical life* in Nederland, bedeeld is met eene groote mate van bekrompenheid en met gebrek aan wereld- en menschenkennis.

De vroeger in vele kringen heerschende predikantenvergoding had vaak ten gevolge, dat de gevleide en gekoesterde dominee zelf de dupe was van de vooroordeelen zijner omgeving. Hij verbeeldde zich al licht, dat tout allait pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles, wanneer slechts in zijne onmiddellijke omgeving een atmosfeer bleef heerschen van kalme rust en tevredenheid, van zichzelve bewuste eerbiedwaardigheid, van engelachtige zachtheid en zalvende gemoedelijkheid. Zoo iemand, van wien uitdrukkelijk gezegd wordt, dat hij weinig van de wereld gezien heeft en zich uitsluitend aan zijne hooggewaardeerde ambtsbezigheden wijdde en daarin opging, moest wel langen tijd de dupe blijven van zijne beide oudste zoons, Hendrik en Adolf, die hunne slechte neigingen achter een masker van eerbied voor hun vader en kinderlijke gehoorzaamheid wisten te verbergen. Bedenk daarbij, dat hij door de lijdelijke en onderworpen houding zijner vrouw, die het niet waagt, aanmerking te maken op de handelwijze van haren echtgenoot, tot wien zij met liefde en eerbiedige vereering opziet, in zijne zelfverblinding versterkt wordt. Vergeet ook niet den edelmoedigen aard van dominee Walker, die zich vertoont in de ruime en onbekrompen wijze, waarop hij in de geldelijke behoeften zijner oudste zoons aan de Academie voorziet, en vooral niet minder in zijne bereidwilligheid, om hunne fouten aan jeugdige onervarenheid toe te schrijven en van de toekomst steeds het beste te verwachten. In het bezit van deze gegevens bevreemdt mij de handelwijze van dominee Walker in geenen deele, en kan ik hem geenszins een wandelend raadsel noemen. Dat de reis naar Utrecht, enz. hem niet volledig omtrent het gedrag zijner oudste zoons zoude hebben ingelicht, is eene veronderstelling van den heer Heijse, die door de lezers van ‘Het verloren kind’ niet gedeeld zal worden.

Immers, op bladzijde 186 lezen zij: ‘Dominee Walker had het geloof in de voortreffelijkheid van zijn oudsten zoon verloren. Zijne reis naar Utrecht kostte hem het grootste deel van zijne illusiën.’ En ruim een half jaar later vinden wij, dat Hendrik, met goedvinden van zijn vader, bezig is, zich voor het boerenbedrijf te bekwamen.

Wel is waar heeft hij met Adolf nog wat geduld en laat hem vooreerst nog te Utrecht studeeren. Maar wat is natuurlijker dan deze handelwijze van dominee Walker en meer strookende met zijne zoolang gekoesterde illusiën omtrent de toekomstige bestemming zijner zoons? Dat hij nog altijd bij zichzelven bleef gelooven aan de deugdelijkheid zijner opvoeding - is eene fout, die hij met de meeste vaders deelt en die hij zou kunnen verdedigen met de opmerking, dat diezelfde opvoeding bij zijn jongsten zoon Frans uitmuntend is geslaagd.

Ik kan ook de opmerking niet beamen over de vreemde handelwijze van dominee Walker, dat hij, op 't punt van naar Utrecht te gaan, onder den

indruk der ontvangen brieven, bij zijn afkeer van het tooneel, zonder tegenstribbelen Frans verlof geeft, om eene comedievoorstelling bij te wonen.

Dominee Walker heeft een afkeer van het beroep van tooneelspeler, of, beter gezegd, hij verzet zich met alle macht tegen het voornemen van zijn zoon Frans, om zich aan het beroep van tooneelspeler te wijden.

Maar - toen hij Frans verlof gaf, om eene voorstelling van reizende comedianten te Oosterwolde bij te wonen, was de laatste nog een kind, een knaap van 14 of 15 jaar, en had nog nimmer de minste neiging geopenbaard, om acteur te worden. In de omgeving van dominee Walker was dan ook het verlangen, om het beroep van tooneelspeler tot zijn levensbestemming te kiezen, zoo iets ongehoords, dat Frans door zijne moeder ternauwernood begrepen werd, toen hij voor het eerst ervan sprak, om de kunstenaarsloopbaan in te slaan. Dominee Walker had dus wel een buitengewone *devinationsgabe* moeten bezitten, indien hij op den inval gekomen was, dat zijn zoon Frans nimmer een tooneelvoorstelling mocht bijwonen - uit vrees dat daardoor misschien de lust bij hem zoude kunnen ontwaken, om tooneelspeler te worden.

En nu het al te geduldige, lijdzame en onderworpene gedrag van mevrouw Walker. Dit laat zich, dunkt mij, voldoende verklaren uit haar karakter, dat, door en door vrouwelijk, ofschoon misschien wat al te zacht en meegaande, uit deemoed, liefde en onwankelbare trouw geweven is. Zij heeft wel een duister gevoel, dat haar lieveling Frans door haren man verongelijkt wordt, maar durft het zich nauwelijks bekennen, daar liefde en eerbied de beschuldiging op hare lippen terughouden.

Zij is evenwel in de predikantenwereld eene eenigszins exceptioneele verschijning. De dominee's-juffrouw had of heeft gewoonlijk zeer veel eerbied voor de wetenschap en de pastorale wijsheid van haren echtgenoot, maar laat zich het recht niet ontnemen, over de opvoeding harer kinderen een woordje mee te spreken en zelfs wel eens het laatste woord te hebben.

Dat de degelijke Adrienne genegenheid gevoelt voor de wufte modepop Adolf en hem, na korte kennismaking, haar vertrouwen schenkt, terwijl haar gastheer en neef onbekend blijft met hare omstandigheden, is ook niet zoo onbegrijpelijk, als men let op haren neteligen en gevaarlijken toestand.

De woorden van Frans: ‘Het was eene vergissing, Adrienne! Je hebt Adolf nooit liefgehad! Je hoopte als zijn vrouw van afhankelijkheid en dienstbaarheid ontslagen te zullen worden. Je verwachtte bescherming van hem, daar je eigen familie je niet kon waarborgen voor de onbeschaamdheden van Leuven’, geven den sleutel van het raadsel. En waarom wendde Adrienne zich in hare verlegenheid niet tot haren gastheer en neef, den notaris Belmonte? Om *twee* redenen, dunkt mij. Zij had hem dan vooreerst met een pijnlijk familiegeheim - het lichtzinnig en onverantwoordelijk gedrag van hare broers - bekend moeten maken en ten tweede was het haar bekend, dat haar neef de notaris bovenmate ingenomen was met den aanzienlijken Hagenaar, den zoogenaamden Graaf Leuven, en mocht zij dus niet verwachten, dat hare klacht bij den notaris een geopend oor zou vinden.

Nu blijft, als ik wèl zie, nog slechts één steen des aanstoots in de novelle van den heer Ten Brink voor den *Gids*-beoordeelaar over: de wijze namelijk, waarop geheel Oosterwolde zijne ingenomenheid aan den dag legde met den gewaanden Graaf Leuven van Houtenisse, ofschoon eigenlijk niemand dat heerschap

kende. Maar ik ben van meening, dat geen steentje gemakkelijker uit den weg geruimd kan worden dan dit. Men behoeft waarlijk niet zoo heel veel ondervinding te hebben, om te weten, dat het publiek van eene kleinere of grootere stad soms den een of anderen vreemdeling op de handen draagt en hem allerlei beleefdheden bewijst, ofschoon het van zijne antecedenten weinig of niets weet, indien hij slechts de kunst verstaat, om zich op een schitterende, indrukwekkende wijze te introduceeren.

Waarlijk - niet alleen het publiek van het afgelegen Oosterwolde heeft zich meer dan eens laten beetnemen door iemand met een gedistingeerd voorkomen, die de stad met eene schitterende equipage, een koetsier en een palfrenier in eene even schitterende liverei was komen binnenrijden, die aan het achtbaar hoofd der gemeente een naamkaartje aanbood met een adellijk wapen en eene kroon.

Ik geef het den heer H. toe, dat eene kleine stad wantrouwend, babbelziek en tot scherpe afscheiding van standen geneigd is, maar dat belet geenszins, dat zij evenzeer geneigd is tot het plegen van onberedeneerde afgoderij met vreemdelingen, die de kunst verstaan, om door hun uiterlijk zekeren indruk teweeg te brengen. Ik zie dan ook in de ontvangst van den heer Leuven te Oosterwolde niets onwaarschijnlijks, maar vind het jammer, dat dezelfde of een dergelijke situatie reeds eenmaal door den heer Ten Brink in zijne ‘Nederlandsche dames en heeren’ geschetst is (zie: mijnheer Apollo en de menschen in Beotië). De heer Ten Brink bezit te veel phantasie en vindingskracht, om zichzelven na te schrijven en in herhalingen te vervallen.

Ik geloof, dat ik nu vrij wel alle aanmerkingen van den heer H. op ‘Het verloren kind’ beantwoord heb. Hij zegt ook nog wel, dat heel de stad nooit iets geweten heeft van de loszinnige handelingen der beide predikantszonen, maar dat zou mij haast op het vermoeden brengen, dat de heer H. een ander exemplaar gebruikt heeft dan ik. In het mijne ten minste heb ik niets gevonden van den indruk, door het gedrag van Hendrik en Adolf Walker op het Oosterwoldsche publiek gemaakt, noch ten goede, noch ten kwade.

Toen ik mijn vriend den directeur eenige dagen later ontmoette, zeide hij, dat hij mijn raad opgevolgd en er zich wel bij bevonden had. Hij betuigde mij zijne erkentelijkheid voor het genot, dat hij bij de lezing der novelle van den heer Ten Brink gesmaakt had en verklaarde, dat hij mij tegenover den recensent in *De Gids* gelijk gaf. Indien de lezers van *De Tijdspiegel* er ook zoo over denken, heb ik mijn oogmerk met het schrijven dezer aankondiging bereikt.

In Bonte Rij. Vertellingen en beelden, door C. van Nievelt. Leiden, S.C. van Doesburgh Phantasieen door C. van Nievelt. Tweede druk. Leiden, S.C. van Doesburgh.

Sedert de *Ontboezemingen* van Gabriël in de *Guldens-editie* verschenen, neemt de heer Van Nievelt eene eervolle plaats onder de Nederlandsche letterkundigen in en toont hij van tijd tot tijd door de vruchten van zijne pen, ons in dagblad en tijdschrift voorgezet, dat hij er prijs op stelt, zijn goeden naam te behouden, en dien bij voortduring blijft verdienen. Dat

zijne *Phantasieën* een tweeden druk beleven, zal hem een aangenaam bewijs zijn, dat de rechter in het hoogste ressort, voor wiens uitspraak schrijver en beoordeelaar beiden moeten buigen, het publiek, een gunstig vonnis heeft geveld. Wij eerbiedigen de *res judicata*, die trouwens geheel met onze meening overeenstemt, en bepalen ons, wat dit boekske betreft, tot eene eenvoudige vermelding der verschijning.

Schoon *In bonte rij* voor het eerst in dezen vorm uitgegeven wordt, zijn de acht vertellingen en beelden, die het boek vullen, almede oude en goede bekenden van het groote publiek; de meesten ervan, zoo niet allen, verschenen eerst in het feuilleton van een der meest verspreide dagbladen, de anderen in tijdschriften. Geen twijfel, of de lezers zullen gaarne de kennis hernieuwen. Er spreekt in deze bladzijden zooveel ware humor; ernst en spot zijn er met zooveel gevoel tot een geheel in geworden; treffende opmerkingen wisselen met de grilligste phantasieën zoo kleurig en uitbundig af. Daarbij blijft de schrijver zich overal meester; al voert zijn onderwerp hem hoog in de lucht, of draven gewaarwordingen en indrukken schijnbaar in wilde vaart met hem vooruit, hij houdt toch met vaste hand de teugels en weet den gang te temperen, wanneer 't hem noodig schijnt. Aldus is de vorm steeds voortreffelijk, en worden onder de beelden, die de schrijver ons in zijne bonte rij voor oogen stelt, hier en daar keurige natuurtooneeltjes aangetroffen. Vooral de schetsen, wier tooneel in Zwitserland ligt' P o n t i u s en D e w i l d e d o o p, en die, welke den titel voert O m d e n B l o k s b e r g h e e n verdienen uit dezen hoofde lof, terwijl het met talent gedaan verhaal H e t l u i d e n v a n d e b e l weder om andere verdiensten op lof aanspraak maakt. De eerste schets V a n S c y l l a i n C h a r y b d i s is wel de zwakste van allen en vindt ter wille van de climax terecht hare plaats op de eerste bladzijden van het net uitgegeven boekje.

Dit laatste woord van lof geldt evenzeer voor deze beide uitgaven van den heer Van Doesburgh.

Miss Molly. Uit het Engelsch van Beatrice May Butt door Mevr. Koorders - Boeke. Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon.

Wij kunnen kort zijn met de aankondiging van het werk, dat, als het slechts bekend wordt, zonder onze aanbeveling zijn weg wel zal vinden.

De menschkundige, smaakvolle, door sentimenteele of de verbeelding overspannende lectuur niet bedorven lezers en lezeressen moeten onder het lezen van dit lieve boek wel genieten.

De levendige, luchthartige, soms eigenzinnige Miss Molly eindigt met de heldhaftig-trouwe, goede, lieve Miss Molly te blijven; haar tweelingzuster Génie, het liefelijk en verwarmend zonnetje in haar huiselijken kring.... doch wij gaan niet voort met al de personen in dezen roman u voor te stellen, omdat we dan noodzakelijk den draad der gansche geschiedenis zouden moeten volgen, iets dat de ruimte van eenige bladzijden zou eischen.

Maar er is een fijnheid in de karakterschilderingen, die van den juisten blik, de vatbaarheid voor het schoone en goede en het onpartijdig oordeel der Schrijfster alleszins gunstig getuigt.

Wij danken Mevrouw Koorders - Boeke, dat zij ons met deze pennevrucht uit den vreemde in onze taal heeft bekend gemaakt.

Als goede vertaalster heeft zij onzen lof niet van noode.

Een paar opmerkingen vergunne zij ons. Als we op bl. 5 lezen van een *heele* lieve vrouw, dan zou een spotvogel misschien kunnen zeggen: geen *halve* dus. Op bl. 101 is zeker bedoeld te schrijven: ‘gedrukt door de lasten en (den) strijd des levens’. Dachten we op bl. 146 aan een schrijf- of drukfout, toen we daar lazen: ‘En zoo kwam het te geschieden’, wij moesten die meening opgeven, toen we op de volgende bladzijde andermaal aantroffen: ‘En zoo kwam het te geschieden’.

H.

Uit tijden van gisting. Roman van Victor Blüthgen. Uit het Duitsch vertaald door J.H. Ebbeler.

Blijkens titel en inhoud van bovenstaanden roman heeft de auteur de zonderlinge periode van woeling en gisting willen teekenen, die in Duitschland, en wel voornamelijk in de Rijnstreken, de revolutie van 1848 voorafging. In dat oogmerk komt hij ons voor, in zóóverre niet ongelukkig te zijn geslaagd, dat inderdaad een paar der meest in 't oog vallende trekken van de physionomie van dien tijd op niet onverdienstelijke wijze in de door hem geschapen wereld van verdichting van de werkelijkheid zijn afgezien. Vurige geestdrift voor een democratisch-gekleurd, maar overigens zeer vaag en onbestemd ideaal van volksvrijheid, vermengd met socialistische droomerijen; regeeringen, die in haren onfeilbaarheidswaan den steen der wijzen meenen te bezitten en intusschen de eenvoudigste en meest voor de hand liggende voorzorgsmaatregelen tegen den opkomenden storm verzuimen - die beide karakteristieke verschijnselen van de jongste revolutionnaire beweging in Duitschland vinden wij hier duidelijk weergegeven.

Doch dat is dan ook nagenoeg het eenige, wat wij in dezen roman van Victor Blüthgen te prijzen vinden. En zelfs die lofspraak mag niet zonder voorbehoud worden aanvaard.

Wij gelooven namelijk, dat de schrijver de Duitsche revolutie van '48, die hij eenvoudig als het werk van dwepers en intriganten beschouwt, niet naar waarde heeft geschat. Hij schijnt zich namelijk geen oogenblik de vraag te hebben gesteld, hoe eene naar zijn oordeel zoo oppervlakkige beweging, die slechts ‘den gistenden most in het vat deed bruisen en zijne parelen en blazen deed opwaarts stijgen’, zulke grootsche en vèrstrekkende gevolgen heeft kunnen hebben, als b.v.: de eenheid van Duitschland, de stichting van het Duitsche rijk, zijn optreden als de machtigste militaire mogendheid van Europa, de vernedering van Frankrijk en de herovering van de sedert twee eeuwen voor Duitschland verloren en ver-Franschte provinciën Elzas en Lotharingen.

Al die zaken toch zijn als de min of meer directe, min of meer bewuste gevolgen te beschouwen der Duitsche revolutie van 1848. Ook gelooven wij, dat de auteur zich vergist, als hij de beweging van '48 in Duitschland als eene oppervlakkige en weinig beteekenende gisting beschrijft, die sedert

lang heeft uitgewerkt, als hij zijn oordeel over dat woelige tijdvak in de volgende woorden samenvat: ‘De revolutie is bijna vergeten; de kinderen van een beteren tijd willen er nauwelijks iets meer van weten. Wie van degenen, die den fonkelenden geurigen wijn in zijne glazen schenkt en zich over zijn fijn bouquet verheugt - wie van hen vraagt naar den tijd, toen de gistende most in het vat bruischte en zijne parelen en blazen opwaarts doet stijgen?’

Wie zóó oordeelt, verwerft misschien een goedkeurenden glimlach van zekere invloedrijke reactionnaire kringen, maar hij mag niet op den bijval rekenen van den onpartijdigen geschiedvorscher. Deze zal het vermoedelijk met ons eens zijn, dat de idealen van 1848 nog steeds en in toenemende mate door de Europeesche menschheid worden nagestreefd en dat zij, als een weldadige giststof, het politieke en sociale leven van onzen tijd in voortdurende beweging houden.

Doch genoeg over de teekening van den historischen achtergrond van dezen roman. Ook over het andere element van iederen historischen roman, namelijk de romantische inkleeding, intrige en karakterteekening, kunnen wij geen goedkeurend oordeel vellen.

Schering en inslag vormt eene vrij alledaagsche liefdesintrige, welker ontwikkeling den lezer weinig belang kan inboezemen, daar hij steeds in onzekerheid blijft verkeeren over de hoofdvraag, of de beide gelieven, Dr. Urban en Emilie Hornemann, elkander werkelijk oprecht beminnen. Zulk een twijfel nu is voor de belangstelling doodelijk.

Daarbij vormen ijdelheid en zelfbehagen het hoofdelement van het karakter dier beiden, die de voornaamste rol in het drama vervullen. Zij zijn ook daardoor niet in staat, om de sympathie van den lezer te verwerven. De eenige beminnelijke figuren in dezen roman zijn Karl Hornemann en Harro de Fries. Beide karakters zijn evenwel niet scherp en duidelijk geteekend. Het zijn meer abstracties dan levende personen. Over 't geheel achten wij *hierin* de zwakke zijde van dezen roman gelegen: Bluthgen schijnt de gaaf te missen, die den romanschrijver onontbeerlijk is, om met enkele fijne, scherpgeteekende trekken de kinderen zijner verbeelding voor onze phantasie tot levende personen te stempelen Zelfs de slechte karakters in dezen roman missen het individueele, het karakteristieke, dat alleen in staat is, ons aan hun werkelijk bestaan te doen gelooven. Bandmüller b.v. heeft zoovele schurkenstreken en misdaden op zijn geweten, dat hij meer op een duivel of eene caricatuurteekening dan op een werkelijk bestaand wezen, een man van vleesch en bloed, gelijkt. In allen gevalle is het een karakter, dat meer aanspraak mag maken op de belangstelling van den rechter van instructie, dan op die van het romanlezend publiek. Men leest toch geen roman met het oogmerk, om geïntroduceerd te worden in den uitgelezen kring van Schinder-Hannes en consorten.

Wij vermoeden, dat de roman van Blüthgen de eer der Nederlandsche vertaling, indien men dat met het oog op de vele vertaalde prullen nog eene eer kan noemen, slechts te danken heeft aan de omstandigheid, dat zij oorspronkelijk in de gunstig bekende *Gartenlaube* geplaatst werd.

Moeielijker is het te raden, waarom de naam van den vertaler op het titelblad genoemd wordt. De vertolking toch, ofschoon zij over 't algemeen den zin van het oorspronkelijke vrij goed weergeeft, wordt nu en dan ont-

sierd door germanismen en dwaze misvattingen. Om maar iets te noemen: van menschen, die te laat de gelagkamer verlaten, om naar huis te gaan, wordt gezegd, dat zij zich *verlaat* hadden. Elders spreekt de vertaler van *beroerde* tijden, van het *bewerkstelligen* der omwisseling van schuldbekentenissen voor bankpapier, van een zwaard, dat *recht* over leven en dood. Voorts laat hij den deken loopen met de schitterende *remonstrans* in de hand.

De hier en daar ingestrooide liedjes en versjes zijn niet nagezongen, maar tot hortende, stootende wartaal verknoeid.

Ten slotte hebben we nog iets op het hart tegen drukker of uitgever. Wij weten niet, aan wie van beiden het te wijten is, maar het exemplaar, dat wij ontvingen, is zóó slordig ingenaaid, dat 17 pagina's ontbreken (tusschen 48 en 65).

Hans Wachenhusen. De Heiduk. Roman naar het Hoogduitsch door Dr. J.A. Stamkart. 2 Deelen. Met twee platen. Amsterdam, H.J. Otto.

Avontuurlijker, fabelachtiger, onnatuurlijker boek kwam ons zelden onder de oogen. Allerminst past de titel ‘roman’, met welks eischen de auteur òf niet schijnt bekend te zijn, òf ze in dit werk verwaarloosd te hebben.

Wat het geschied- en volkenkundige in dit boek waarde mogen hebben, kan niet opwegen tegen de ondenkbare voorstelling van feiten en gebeurtenissen, die al het aanzien van sprookjes hebben.

Het verwondert ons zeer, dat zulk een boek vertaler en uitgever ten onzent gevonden heeft.

Er zijn enkele beschrijvingen in van plaatsen en toestanden, die werkelijk verdiensten hebben, maar deze kunnen niet goed maken, wat aan het geheel ontbreekt, dat letterlijk moet doorgeworsteld worden.

Wij hebben de eer niet, den heer Stamkart te kennen, maar wij mogen hem in gemoede aanraden, als hij weer een boek vertaalt, te zorgen, dat hij niet alleen een betere keuze doe, maar ons ook beter Hollandsch te lezen geve. We waren begonnen met aanteekeningen te maken van onnauwkeurigheden, slordigheden en nauwelijks verstaanbare zinsneden, van taal- en stijlfouten, maar het werd een *mer à boire* en wij moesten het opgeven.

De twee leelijke platen hadden gerust achterwege kunnen blijven.

H.

Mengelwerk.

Jacob de veerman.
Walchersche vertelling uit den tijd der Fransche Overheersching. (*Vervolg en Slot.*)

IV.

Zomer en herfst waren vreugdeloos voorbijgegaan in het veerhuis. De winter had er de tijding gebracht van Napoleon's nederlagen in Duitschland en de hoop op Dirk's terugkomst verlevendigd. Walcheren zuchtte nog steeds onder het meer en meer knellende juk der Fransche heerschappij, doch de verlossing scheen aanstaande, sedert Noord- en Zuid-Beveland zich met Engelsche hulp hadden vrijgemaakt.

Op een kouden winterdag zaten Jacob, Katrien en Suze in het voorkamertje bij het heldere, knappende vuur. Een geopende brief lag op de tafel voor den oude en door een grooten bril zat hij op de letters te turen, tot Suze hem het stuk afhandig maakte en het misschien voor de honderdste maal begon te lezen. Met gretige blikken zocht hij dan op haar gelukkig gezicht te lezen, aan welk gedeelte zij gekomen was, tot hij zich niet langer weerhouden kon en uitriep, terwijl hij met het brillenhuis op tafel sloeg: ‘'Ardop meisen, dan ae me der ok wat an. 'k Wed, dâ je dien slag te pakken 'eit; allo, 't begunt zóó: “'s merges begonnen de koegels â vroeg te roenken en 'k docht nog zoo, zou 't mien net as Jaocob gaen...”, allo meisen dan!’

Lachend wierp Suze hem den brief toe en zei: ‘Je kent 'em 'eelegansch â van buten; wâ wou je der nog van weten?’

‘Je liekenen wê gek,’ bromde Katrien, die in 't geheel niet deelde in de vreugd der anderen.

‘Bel meid, dâ zâ gauw bruloft ziên, as i trug komt,’ hervatte Jacob, zonder zich aan de woorden van Katrien te storen, en den brief glad uitstrijkende begon hij weer te turen, bij zichzelven lachende: ‘Broerd, dâ 'k nie wies kan worren uut die 'aonepooten; 't bin net

koppespinnen. Ei Suze, wat staet daer noe?' en met den vinger wees hij op een regel, terwijl hij haar over den bril aankeek.

Suze bukte zich over hem heen en lachte: 'J' 'eit 'eel den brief t' onderste boven.'

'Je bril deug nie, Katriene,' riep Jacob met koddige verontwaardiging; 'daer ei-j' 'em trug, pak an,' en de bril werd in het huisje over de tafel geschoven.

''k Bin toch blieë,' vervolgde hij, zich in de handen wrijvende, ''k bin toch blieë, dat i nie nae Kees z'n raed 'eit geluusterd en den durf-nie 'eit uutg'angen. 'En flauwerik kan 'k nie velen, maer 'en ferme veint... Meisen,' vervolgde hij bewogen, 'dienkt er om, dat j' onze Lieve-n-'Eer wel es danken mag; der kommen der nie veel trug uut de oorlogen van dien Franschen duvel.'

'Wis nie vorbaerig,' zei Katrien. 'De brief is â drie maenden oud en der stae niks van trugkommen in. De joengen is meschien â lank verongelukt. Maek je nie blieë mit 'en dooie mosch.'

''k Vin ik 'et nie aorig van joe, moeder, om zoo ie's te zeien op 'en dag van vreugd vor mien en nom Jaocob,' sprak Suze met een traan in 't oog. 'Vroeger moch' je Dirk toch ok graeg lieën en 'k weet nie wat de joengen je in den wegt geleid 'eit, om zóó te spreken over 'em.'

'Bel, dat weet ik wê,' riep Jacob gebelgd. 'As de joengen der zakken mit daelders op nae 'ieuw, dan zou de wind wel uut 'en aoren 'oek waoien! Kom, gae jie maer es mee nae Kees, Suze, die zâ meer in z'n schik ziên mit 'et goeie nieuws.'

Kees woonde een kwartiertje van den dijk met een oudere zuster. Een stukje land, rond hunne woning gelegen, voorzag in hunne dagelijksche behoeften, en men beweerde, dat Kees er buitendien een aardig spaarpotje op na hield, hetgeen hij steeds hardnekkig ontkende. Hoe dat ook ware, hij kwam zonder veel inspanning door de wereld. Sedert Dirk's vertrek had hij ongevraagd diens bezigheden op zich genomen, die hij best bij zijn andere werkzaamheden kon waarnemen. Nadat Zuid-Beveland zich aan de Fransche overheersching ontrukt had, was het veer nagenoeg geheel opgeheven, en de douaniers, die sedert dien tijd ook aan de oostzijde van Walcheren waren gesteld, hadden in last gekregen, om op te letten, dat geen boot het veer zonder machtiging verliet. Toen was Kees weer voorgoed naar huis gegaan en kwam slechts nu en dan 's avonds een bezoek brengen op den dijk.

'Ken je Kees z'n zuster Meine?' vroeg Jacob onderweg aan zijn nichtje.

''k Ae ze zoowel is in 't deurgat zien staen, as 'k vorbie moch', mae ze goeng aoltied nae binnen, voor ik bie' eur was.'

'Dan zâ je ze noe is flak in d'r kluusgaeten kunnen kieken; mae verschrik nie, wan 't is 'en raoreteit, zooas je z' op de korremisse nie ziet,' en Jacob lachte bij zichzelven en gaf op Suze's vragen geen ander antwoord dan: 'Wach' mae, meid, bedeen binnen me der.'

Toen zij de woning van Kees binnentraden, zat deze bij den haard. Zijn hoed stond achterover op zijn hoofd en zijn gezicht drukte de diepste neerslachtigheid uit. Zijn klompen stonden naast hem; beurtelings hield hij zijn voetzolen voor de vlammen, en tot tijdverdrijf pookte hij nu en dan in het vuur. Meine was voorshands onzichtbaar.

‘Ziezoo,’ riep Jacob, toen hij de kamer binnen en naar Kees toetrad. ‘Ziezoo, noe kom ik es 'en bitje bie joe vor anker leien. Waer is Meine, d' ouwe bruunvissche?’

‘Sst!’ riep Kees, angstig wijzende naar de bedstede, waarvan de deuren openstonden. ‘'Oe krieg je 't in j'n oot, om naer 'ier te kommen, as ziê et te pakken 'eit?’ en met groote oogen keek hij zijn bezoekers aan, overbluft door zulk een heldenstuk.

‘Wat schilt er an?’ vroeg Suze.

‘Wat er an schilt?’ herhaalde Kees benauwd; ‘dâ begriep gin mensch; 't vaolt er in ees op 't liêf en dan kruup ze mae trek in bedde. En dâ 's 't beste, wâ ze doen kan,’ vervolgde hij, met een vervaarlijk geweld in 't vuur pokende, opdat de zieke hem niet verstaan zou; ‘wan 't is, of aol de beesten van d' Openbaerienk in d'r kop zitten, as ze 't beet 'eit...’

‘Schei uut mit die saotansche reuteliengen!’ riep een stem, en tusschen de bedgordijnen kwam een lang en mager gezicht in een lijst van rood haar voor den dag.

Kees hield zich oogenblikkelijk doodstil, en eerst nadat het hoofd verdwenen was, waagde hij 't met een verwijtenden blik op Jacob te zeggen: ‘'t Is joe schuld. 't Is wat te zeien, as je je leven lank mit zoo'n kwellaozie opgescheept zit!’

Jacob lachte luidkeels, stampte met zijn houten been en riep: ‘'k Wed, dà ze net zoovee' mankeert as ikke. Alla, droge kallebas, komt eruut, of 'k zette je vierkant op je maegere sprieten!’

Vol schrik vatte Kees Jacob bij beide armen en duwde hem met geweld achterwaarts de kamer uit, zijn hoofd als stormram gebruikende. Toen sloot hij de deur aan den buitenkant en vatte er post voor met wijd uitgebreide armen, na een vergeefsche poging, om eenige diepe deuken uit zijn hoofddeksel te verwijderen.

‘Dat ao je zoo makkelijk nie gedaen gekregen, as ik zoo nie moch' lachen,’ zei Jacob, over Kees tegen den gangmuur leunende. ‘Gae noe mae gauw uut den wegt. 'k Ae 't noe ees in m'n oot gezet, om net zoo lank bie je te bluven zitten, as 't in m'n kraem te pas komt, al lejen der tien Meines in kooi, en daer bluuft 'et bie.’

‘Jaocob,’ zei Kees plechtig; ‘waerom wou je mien over vuuftien jaer nie in de fermielje ae? Dan was ik ze kwiet gewist en ik docht toen, dan kan ziê bie joe in 't veer'uus gaen weunen. Jie zou der 'eel goed mee gewist ziên en 'k was ik van d'r af gewist,’ en weer keek hij zijn vriend verwijtend en hoofdschuddend aan.

Jacob lachte nog harder, maar zich eensklaps inhoudende, vatte hij

Kees bij den schouder: ‘Je bint 'en erme bloed; 'k ae compassie mit je. Allo, gae maer op ziê; 'k zâ gin woord meer over of tegen 'er zeien,’ en hij schoof Kees ter zijde, alsof deze een kind geweest ware.

Bij de tafel strekte Jacob zich op zijn gemak uit in Meine's leunstoel, schoof een stoel bij voor Suze en zei tot Kees, die hem schoorvoetend gevolgd was: ‘Noe gin doodgraeversgezicht meer, 'oor! Kâ je schriefletters lezen?’

‘In m'n tied wê glôk,’ en Kees schoof zijn gedeukten hoed op het hoofd heen en weer, zich verdiepende in gissingen, wanneer hij wel op die geleerdheid roem kon gedragen hebben.

‘Dus noe nie meer,’ hernam Jacob haastig; ‘suust, dâ 's goed, wan 'k zou nie graeg willen, dâ jie diengen kos, waer ikke gin gat in zien. Zet j'n ooren maer open, dan zal onze schoolmeester 'ier je 't voorcieferen. Allo Suze, zieng op,’ en zich op zijn gemak zettende, knikte hij zijn nichtje aanmoedigend en met welgevallen toe ‘Luuster goed, Kees, zukke pampieren diengen, 'eelegansch uut Duusland, 'oor j' ok nie ielken dag.’

Suze had reeds lang te voren Dirk's brief gereed gehouden en voldeed terstond aan 't verzoek van haar oom, die onder de lezing telkens zijne opmerkingen inlaschte. Kees hield zich met moeite in, doch toen er onder aan den brief stond: ‘Groet Kees ok ees van mijn en zeid, dat ik zijn raad niet eb gevolgd van dien boom,’ toen gooide hij vol verrukking zijn hoed tegen den zolder en schreeuwde luidkeels: ‘'Oeraoi!’ hetgeen terstond met niet minder geestdrift door Jacob werd herhaald.

‘'t Is 'ier gin kroeg zooas bie dien éénpooter,’ krijschte de stem in bed. ‘Wat gae me julder Dirk an!’

Een oogenblik aarzelde Kees, liep toen naar de bedstede, smeet de deuren toe, zette er twee stoelen voor en schreeuwde: ‘Loop van daege nae de maene mî je kwellaozie, 'k ae leute! Alloo Jaocob, 'oeraoi!’ en weer vloog de hoed tegen den zolder.

Na deze uitbarsting van vreugde stond Jacob op en zei, naar Kees toegaande, op beschermenden toon: ‘Kees, je mag 'en rooje kop ae as 'en roo'bol, mae vaolsigheid steekt er gin sikkepitje in. 'k Eb ik achtienge vor joe, en noe gaen 'k vort. Allo Suze.’

Bij de laatste woorden verdween eensklaps elke uitdrukking van vreugde en overmoed van Kees' gezicht. Angstig keek hij naar de bedstede en dan naar Jacob, tot hij plotseling de deur uitsloop en in 't voorbijgaan tot Suze zeide: ‘'K gaen ik mî julder mee.’

Toen het drietal in het veerhuis kwam, vond het Katrien in druk gesprek met Marien. Een wolk trok over Jacob's opgeruimd gelaat. Kees trok Suze grinnekend van plezier uit het kamertje naar buiten. ‘Laet 'um mae mit den dien daer begaen, Suze; je zâ der spul van beleven.’ In afwachting plaatste hij zich naast het raam en nam

nu en dan den stand van zaken binnen op, door plotseling vooruit te schieten en met de hand boven de oogen door de ruiten te kijken. Even schielijk trok hij zich telkens teleurgesteld terug, bij zichzelven pruttelende: ‘Noe eit i 'em nog nie te pakken!’

‘Zoo, m'n lieve joengen,’ begon Jacob schamper, toen hij de deur achter zich gesloten had. ‘Je zit daer nog al gemakkelijk glôk. Je bin zeker bezig, om de moeder op te vriejen, noe je de dochter nie kriegen kan? 'k Zâ der in motten berusten; wan z' 'eit er jaeren van onderscheid, en as Dirk trug is, zâ der vor mien wel 'en plekje bie 'um en Suze open ziên.’

‘Jie mit je ge-Dirk!’ gromde Katrien, niets gesticht over de stoornis. ‘'k Wil wedden, dat i â lank dood is, aors was i ommers â trug; begriep je dàt noe nie? 'k Wou 't dae strak nie zeien vor Suze...’

‘Nee Katriene, ik begriep 'et net nie; mae wat ik wel begriep, is dat je nog aoltied doende bint, om 'en viertje an te stoken, dae je je viengers wel is an branden kos. Noe kom ikke derbie biewieze van brandspute.’ Onderwijl zette Jacob zich bij 't vuur, het bovenlijf voorover gebogen en de handen op zijn knieën gesteund, keek dan den een en dan de andere aan en scheen geen plan te hebben, om vooreerst weg te gaan of het gesprek te vervolgen.

Geruimen tijd heerschte er een drukkende stilte. Marien keek verlegen in de vlammen, verschoof dan zijn stoel of kuchte eens en scheen iets te willen zeggen, doch liet aanstonds dat voornemen varen, als hij opkeek naar het meesmuilende gelaat van zijn vijand. Katrien zat met stijf op elkaar geknepen lippen te breien, en hare naalden kletterden van verbeten woede.

Verscheiden malen reeds had Kees hetzelfde tooneel door de ruit aanschouwd. Eindelijk meende hij zijn vriend een aanmoediging te moeten geven, klopte tegen het venster, maakte daarop met zijn hand een beweging, alsof hij een oorvijg uitdeelde en drukte terstond zijn neus plat tegen het glas, om de uitwerking van zijn raad waar te nemen. Weinig ingenomen met deze ongevraagde tusschenkomst, liet Katrien de gordijn vallen.

Eindelijk besloot Katrien een eind aan den gespannen toestand te maken. Zij liet haar breiwerk in haar schoot rusten, zette haar gelaat in een vriendelijke plooi en zei op verzoenenden toon:

‘Kewa Jaocob, laene me nie langer 'arrewarren. M'ae 't vee' te lank goed kunnen vinnen mî mekaore, om 't noe nie seens te worren.’

‘Dâ 's 'en goed begun, Katriene. Mien voorwaerden bin gauw gezeid en makkelijk angenommen.’

‘Kiek es,’ hernam Katrien vertrouwelijk, wat dichter bijschuivende; ‘je zâ motten bekennen, dâ je nog al 'en stiefkop bint. As j' ees ie's gezeid 'eit, dan bluuft 'et zoo, â wou je nog zoo graeg aors; is 't waer of nie?’

‘Best meugelijk; bedankt voor de goeie gedachten, die je van me-n-'eit. Wat varder?’

‘Suust, zoo is 't in die zaeke mî Suze ok. Jie 'eit in der tied de partie van Dirk gekozen. 'k Ae 't toen op z'n beloop gelaeten, wan 'k docht: de joengen gaet â gauw weg, en uut 'et oog uut 'et 'art. Je begriep wê, dat 'et erremoei troef zou ziên mit die twee, en dat er dus niks van komt. 'Ouw jie je noe buten de zaeke, dan kom j' er mî fesoen af en ikke en Marien briengen den boel in 't reje.’

‘'t End van je riddenansie is slechter as 't begun, Katriene. Je bin zeker bie de Fransosen in de leer gewist; die kwammen ok mit ferweele pootjes, en dat lange end mensch 'ier ei je dae meugelijk van op d' 'oogte g'olpen.’

‘Nee mae, lacht er noe nie mee! 'Ier zit Marien, dien Suze vor den gek g'ouwen eit, dat ielk andere joengen zou gezeid ae: 'k 'eb er genogt van, en toch komt i werom. Dàt noem ik verliefdigheid.’

‘As j' 'en 'ond 'en trap geet, dan lekt i je nog. Mae 't is noe meer as genogt. As je dienkt, dâ 'k j' 'elpen zal, om ons kind te verkoenkelen an dien geldzak, dan bî je 't glad mis. As je me vroog, om den vint, die 'ier verdriet over den durpel gebrocht 'eit, die de bloedzugers van z'n land bluuft aoien, noe ielk, die 'en 'art in z'n liêf 'eit, z'n eigen gereed 'ouwt, om ze der uut te trappen - as je me vroog, om dien vint de deure uut te smakken, dan zou ik zeien: braef, Katriene, dae gaet i... Bluuf mae zitten, m'n vintje,’ vervolgde hij spottend en eenigszins weemoedig tot Marien, die op den uitval een eind was achteruitgeschoven. ‘'k Zâ je gin kwaed doen. As jie alleenig de schuld ao, jae, dan stoeng ik nie vor m'n eigen in, maer 'ier zit er een, die der meer an toegebracht 'eit as jie, zie je,’ en met de vuist sloeg hij zich voor de borst en bleef in somber gepeins voor zich staren. Na een poos hief hij het hoofd op en zei: ‘Dat zâ me gin ruste laeten, voor ik Dirk gezond en wel voor me zien staen, en noe zou je willen... schaem je, Katriene. En je spreek mae net, of Suze gin stemme in 't kepittel 'eit. Z' ouwt van Dirk en den dien kan ze nie luchten of zien, net zoo min as ikke.’

‘Och kom, mit aol die flauwsen,’ riep Katrien grimmig; ‘praetjes vor de vaeke, aol dâ geleuter over verliefdigheid... wis-d-is verliefd mit 'en leegen buuk? Mit 'en zak ronde zeeuwen kom j' 'en 'eel ende varder; 't aore kom van zelvers.’

‘Je praet, asof je 't bie ondervindienge weet,’ lachte Jacob.

‘Nee, mae weet je, wâ 'k wê bie ondervindienge weet, noe â twintig jaer? Dat 'et gin leven is, om zoo kort g'ouwen te worren, dâ j' amper weet rond te kommen.’

‘Katriene,’ sprak de oude verbleekende en met tranen in de oogen. ‘Katriene, dàt ao 'k nie vâ je gedocht. God weet, 'oe 'k overtuugd bin, dat 'et an mien is, om te bedanken vor 't gin er nog an vreugde gewist is 'ier in 'uus, nie an joe - mae dâ je me-n-op

m'n ouwen dag zou kommen verwieten: dâ 's gin leven gewist, dàt ao 'k nie vâ je gedocht.'

''t Was zoo nie gemeend,' pruttelde Katrien, met ijver haar breiwerk hervattende. 'Wat doe je mien ok aoltied te dwarsboomen; 't is mien kind en nie 't joewe.'

'Daer 'eit dien Iengelschen koegel veur gezurgd, dat ikke gin vaoder bin. Maer as je van die riddenansies en koenkelderieën doet as daer net, dan zou 'k gaen glooven, dat jie ee'der den koegel verdiend 'ad en ikke 't kind.'

Op dit oogenblik naderde er een geraas van stemmen en voetstappen; de deur werd driftig opengestooten, en Suze kwam binnen, gevolgd door twee landlieden. Kees nam de gelegenheid te baat, om even een nieuwsgierigen blik naar binnen te werpen. Nadat de deur gesloten was, ging hij met groote schreden rond het huis wandelen, bij zichzelven sprekende: 'Der zâ gin mensch mit 'en slekkensteker in de buurte kommen, of 'k zâ je waerschouwen. 't Is gin leutig werk, 'ier rond te kuiren, mae toch beter as die kwellaosies van Meine an te zien.'

Ondertusschen hadden de vreemden binnen plaats genomen en deed Suze een verward verhaal van het doel hunner komst, tot Jacob zijn vingers in zijn ooren stak en met het hoofd schuddende uitriep: 'Schei uut, meisen, mit je geziegezaeg; ik kan 't mit gin touwen an mekaor vastmaeken!' en zich tot een der mannen wendende: 'Allo, 'elp jie ons uut den brand, maer 'ouwt 'en bitje beter koerse as die rammelaerster.'

'Me kwammen vraegen, om ons over te zetten. De Fransche bullebakken 'ebben ons naegezeten en as z' ons te pakken kriegen, dan gaen m' achter de traljes.'

'En dâ waevoor?' riep Jacob ongeduldig. 'Dâ zeit ziê ok en 'k wor ik op die meniere niks wiesder.'

'Bê ze kwammen mit 'en 'eelen 'oop volk onze waepens af'aelen, mae dae bedankten me vor en toen ze kwammen, ae me-n-in 't durp de klokken geluud en bin me tegen ulder uutgetrokken...'

'Ferm zoo!' viel Jacob den verhaler met tintelende oogen in de rede. 'En wat toen?'

'...Ze mieken trek rechsomkeer en wilder z' achterop, tot in de stad. Mae daer kregen ze 'ulpe; ze draoiden om en begonnen op ons te schieten. Wilder 'adden maer weinig geweren, meest 'ooivurkes en vluien; 't was gin pertuur, en toen der 'en paer van ons gevaollen waeren, goengen wilder op onze beurt an den 'ael. Die nie 'ard genog loopen kos, wier ingerekend - en noe kommen me joe vraegen...'

''t Is dom,' sprak Jacob, het hoofd schuddende. 'Mit 'ooivurkes en vluien nim je gin stad in. Nee, dae ginter bie Noor'-Beveland leit d' Iengelsche vleute: één woordje, en me kriegen net zoovee' kruut

en geweren, as m' ae willen. Dan trekken m' eest op Middelburg los en dan op Vlissiengen; in 'en ommezientje ae me ze weggejogen. 'k 'Eb der â zoo dikkels op getamboerd, mae der zit 'ier gin durf in; ze laeten liever d'r vee en aolles wegpakken en zeien nog bedankje toe, as ze zoo 'n prullaoriao van 'en pampiertje in de plekke kriegen, daer gin mensch tegenwoorig meer wat voor geêt. Flauwerikken, 'k wou liever!'

'Jie zou der nie veel bie verliezen, as 't verkeerd uutkwam,' waagde Marien in te brengen, die zich tot nog toe wijselijk buiten het gesprek had gehouden.

'Wat wou jie, deegvintje?' riep de oude minachtend. 'Dâ jie je koest 'ouwt, begriep ik, mae nie dà je d' astrantigheid 'eit, om zukke diengen te zeien. 'k Weet eigelijk nie, 'oe j' 'ier nog durf kommen! Gae liever je vrindjes mî stropie smeren of je vaoders erf wiejen, dae deug je nog net vor.'

Toornig sprong Marien op bij deze honende woorden. 'Schreeuw zoo 'ard nie, Jaocob; m'n vrindjes, zooas je ze noemt, kossen je wel es 'en toontje laeger laeten spreken, as ze weten, wat jie van ulder vertelt en 'oe jie de menschen op zit te rui...' maar hij eindigde niet. Jacob had zich in zijn volle lengte opgericht, ging langzaam en met een blik vol verachting en woede naar zijn tegenpartij en donderende:

'Wat, dreigementen in mien 'uus? Dae, vertel dat an die schooiers, dae, joe opraepsel!' - greep hij hem aan en slingerde hem tegen de voordeur. Toen op zijn prooi losvliegende, greep hij hem nogmaals met reuzenkracht aan, trok de deur open en wierp Marien met een laatste inspanning het huis uit en den dijk op.

'Laen z' 'um noe maer 'en potje zalf geên, die lievertjes; dà zal i kunnen gebruken,' zei Jacob, toen hij zich lachend op zijn stoel liet neervallen. 'Jae, m'n boventakkelaosie is nog goed; as de rest zoo was!'

'Je moch' je schaemen!' riep Katrien met een stem, trillende van ergernis 'Zoo'n riekeluu's kind as 'en 'oop vuulte de deure uut te gooien!'

'Zwieg, mensche, en maek me nie dul! I zâ noe z'n anker 'ier nie meer uutgooien, en aors stier ik 'em weer 't eigenste gat uut. I weet noe, 'oe de wind waoit.'

'Knap gedaen, Jaocob!' riep Kees, zijn hoofd binnenstekende. ''k Gloof ik, dat i noe vor goed uut de fermielje is. I is den kant van Rammetjes uutg'ienkeld en in 't vorbiegaen zee i: "'k Zal 'um leeren!" en noe gaen 'k weer uutkieken.'

'Dâ 's gek genogt,' zei Jacob, toen Kees weg was. 'As i de seldaoten in Rammetjes waerschouwt, dat julder 'ier zitten... 'k Ae weer stom gedaen, merk ik van achter. M' 'adden Marien 'ier motten 'ouwen, dan 'adden je tot den doenker kunnen wachten, en dan 'aod ik je stilletjes overgesmokkeld. As i den verraojer is gaen spelen, bin

z' over 'en uurtj' â lank en breed 'ier. Afien, julder maggen der nie onder lieën; gae mee, dan zet ik je trek over.'

'Je zâ toch wê wiesder ziên!' riep Katrien uit, Jacob met verbazing en ontsteltenis aanziende. 'Je weet, dâ je zonder premissie nie over mag...'

''t Gebeurt en daemee uut!' zei Jacob beslist. 'Voor z' 'ier kommen, bin 'k trug - as der temist gin doeaonders tusschentie's kommen kieken,' voegde hij er zacht bij. 'Alla mannen, der is gin tied te verliezen, kom mee,' en door de beide mannen gevolgd stapte hij de deur uit. Buiten voegde Kees zich bij hen en weldra sneed de boot, door vier paar krachtige armen voortgestuwd, door het water.

Met kloppend hart tuurde Suze op den dijk de boot na. 'Och 'Eertje, laet 'um toch trugkommen, voor dat er een van die bemoeials komt; laen z' 'um noe ok nie van ons afpakken,' bad zij onophoudelijk en angstig keek zij om zich heen, of er geen onraad naderde.

Binnen pruttelde Katrien bij zichzelve nog altijd over 't gebeurde met Marien. 'Dien Jaocob, omdat i ulder in 'uus genommen 'ad, docht i, dat i aolles mae te zeien 'ad, net asof ziê der nie was. Net of ze zonder 'um ok nie deur de wereld waeren gekommen! As ze Kees genommen 'ad, 'ad ze 't 'en boel rejaolder g'ad, mae dâ moch' ok â nie. I moeide z'n eigen overâ mee, en 't was mae bangigheid om alleenig te bluven - as Suze mit Dirk trouwde, dan bleef aolles bie mekaor, dâ sprak van zelvers, wan waer wou de joengen 't geld van daen 'aelen vor 'en eigen gedoei in die diere tiejen? Suust, die bangigheid was 't alleenig en nie die verliefdigheid van Suze en Dirk. Verliefdigheid! - ziê 'ad er nooit last van g'ad, en 't was toch goed gegaen tusschen 'eur en Joost.' Deze en dergelijke gedachten hielden haar bezig, tot plotseling Suze doodsbleek binnen kwam snellen, uitroepende: 'Dae bin ze, moeder; ze kommen langst den binnenkant van den diek; gauw, gae jie ze tegen deur d' achterdeure, as je ze maer 'en oogenblikje op'ouwt.'

'Wie bin der, meisen?' vroeg Katrien ontsteld en werktuiglijk naar de achterdeur gaande, om aan Suze's verzoek te voldoen.

'Seldaoten om nom Jaocob zeker. Toe gauw, moeder!'

Elke wrok tegen haar ouden vriend was terstond onderdrukt bij 't vernemen van 't gevaar, waarin hij verkeerde en dat zij slechts half begreep. Zonder te vragen, hoe haar tusschenkomst hem nuttig kon zijn, liep Katrien het huis uit, om de soldaten te gemoet te gaan. Te gelijk ijlde Suze de voordeur uit, den dijk af, en met één sprong zat zij in de boot, de eenige aan deze zijde van het veer. Nog een oogenblik en met forsche slagen dreef zij het vaartuig voort, dat het schuim hoog opspatte tegen den boeg. Van de overzijde naderde de boot van Jacob. Als zij hem maar tijdig kon waarschuwen, om terug

te keeren! Haar hart bonsde van angst en inspanning, doch de hoop op welslagen werd grooter met den afstand tusschen haar en den oever. ‘Goddank, de stroom is mee,’ prevelde zij, ‘en nom Jaocob 'eit 'em tegen; dâ win weer wat.’

‘'Eila Suze, waer gae jie zoo op los mit de laerzen van klein duumpje?’ riep de stem van Jacob over 't water.

‘Draoi om, nom Jaocob; der is seldaotenvolk an 't veer; ik komme je waerschouwen.’

‘Dan zûn ze motten zwemmen; der zit niks aors op,’ zei Jacob bedaard. ‘Kiek, daer bin z' al op den diek! Allo Kees, nog 'en paer slaegen, dan nimmen me Suze op sleeptouw en dan mae trug nae d' overkant in Go'snaem; der is niks an te doen. Van nacht 'ael ik je moeder over, al staet den diek vol van dâ gespuus; de pruttelmedam eit 'et aors nie verdiend in den laesten tied, dat ik m'n ouwen kop der an waege. Allo Suze, maek 'et touw vast, zóó. Je bint 'en ferme meid, 'oor! M' ae die aorigheid zeker an vrind Marien te danken. Wach' mae, vrindje, 'k zâ je teikenen, as die poerperlees mae goed en wel weg bin! Z' 'ebben ons in de gaeten, 'oor; kiek mae, ze wienken, dâ me werom motten kommen. Ik krieg der werachtelijks aorigheid in! Der schreeuwt er een deur z'n 'anden; verstaen julder, wat i op z'n 'art eit? of is 't van dâ potjeslatien, daer gin kat uut wies kan?’

‘I roep zoo ie's, dâ me trek trug motten kommen,’ meende Suze.

‘O suust, dâ bin me net van plan,’ zeide Jacob en zijn handen als een trompet voor zijn mond houdende, riep hij terug: ‘Trek julder schoeien en kousen maer uut, mooie joengers, en drieft op de slaoi-immers, die j' op je kop ae,’ en de riemen weer opvattende, deed hij eenige krachtige slagen. ‘Toe Kees, 'ouw jie de boot goed in den stroom, dan zûn m' onze vlagge is laeten kieken.’ Lachend knoopte hij zijn rooden zakdoek aan den bootshaak, dien hij daarop hoog boven zijn hoofd zwaaide. ‘Wâ 's dat? Ze leien an glôk. Bokken Suze, bokken Kees!’ Een flikkering, een scherpe knal, en 't was weer stil. ‘Dâ briengen je der maer slecht af, joengers; j' 'ebben m'n mooie vlagge nie neer gekregen. Dae, bekiekt 'um nog maer is vor 't laest.’ Nogmaals wuifde hij met den doek en greep toen weer naar de riemen. ‘Noe goed anroeien, dan binnen me buten schot;’ en een poos later: ‘Je kan wel weer opdukelen, Suze; ze kunnen ons toch nie meer raeken en zoo slim bin z' ok wel, om dat te begriepen.’

Toen Suze geen gevolg gaf aan zijn woorden, zeide Jacob zacht tot Kees, die vóór hem zat: ‘Z' is ter 'eelegansch van veraltereerd, d' erme meid. Laene me maer gauw an den kant zien te kommen. As ze Katriene mae gin kwaed doen.’

Eindelijk bereikten zij de aanlegplaats aan den Zuid-Bevelandschen wal. ‘Kom Suze,’ zei Jacob, over de roeibank van Kees stappende, om haar te helpen. ‘Der schil toch niks an?’ en snel keek hij in de tweede boot, doch even snel deed hij ontzet een stap terug en

steunde: ‘Groote God! dâ 's mien schuld!’ Vóór hem op den bodem der boot lag Suze, doodsbleek, en haar hand, waaraan bloed kleefde, tegen de borst geklemd.

‘Dood!’ kreet Kees, zijn handen voor de oogen drukkende.

‘Dood?’ klonk het heesch naast hem. ‘Zeit, dat 'et nie waer is, Kees, dâ ze slaept,’ en met geweld trok Jacob de handen van Kees weg en zag hem met zulke wilde oogen aan, dat deze zich verschrikt aan den ijzeren greep van zijn vriend trachtte te ontworstelen. ‘Ze slaept, zei ik, Kees; 'k bin ik toch gin moordenaer?’ en plotseling Kees loslatende, sprong hij in de andere boot, nam de beweginglooze gestalte op zijn knieën en riep op wanhopigen toon: ‘Suze, Suze! wor toch wakker, mien kind! Spreek es tegen nom Jaocob,’ en hij bedekte het schoone gelaat met kussen. ‘Toe kind, kiek op; strak kom Dirk; je mag nie slaepen, en dae stae je moeder... nee Katriene nee, 'k 'eb 'et nie gedaen!’ gilde hij, over zijn gansche lichaam trillende en met de hand een afwerende beweging makende. ‘Z' is nie dood; vraegt 'et maer an Kees. Toe Kees, jaeg ze vort,’ en weer moest Kees het gezicht afwenden voor dien woesten blik. Een oogenblik scheen de oude tot bedaren te komen. Zacht wiegde hij den dierbaren last op zijn knieën, speelde met de lange haren, die uit het mutsje waren neergevallen, en prevelde: ‘Jae strak, as Dirk komt, wor ze wakker; dan zâ ze zeien: nom Jaocob 'eit 'et nie gedaen... wâ gedaen? Wie zeit daer, dat ik z' ae vermoord? Kees, zei, dâ ze liegen; Kees, jaeg ze vort, daer ginter Katriene en Marien ok, kiek, i lacht... God, zou 't waer ziên?’ Dieper boog hij het hoofd neer en bleef geruimen tijd zoo zitten. Telkens voer een hevige trilling door al zijn leden en dan zat hij weer onbeweeglijk als de gestalte in zijn armen. Eindelijk drukte hij een langen kus op de gesloten oogleden, lei de doode zacht neer op den bodem der schuit en stond op, een gebogen man. Met de hand voer hij langs het voorhoofd; een duizeling deed hem een oogenblik wankelen, maar terstond herstelde hij zich en zonder rechts of links te zien stapte hij aan wal en begon den dijk te beklimmen.

‘Jaocob, Jaocob, wâ gae je doen?’ riep Kees, zijn vriend nasnellende en zich vóór hem plaatsende. Terstond hield Jacob stil en vestigde een wezenloozen blik op Kees. ‘Gae weg, man,’ zei hij dof; ‘'k moe' vort nae 't rizzement van Dirk.’

‘Jaocob, kiek zoo raor nie, toe juul-d-eest is,’ smeekte Kees, zijn vriend met deernis aanziende. Jacob maakte een afwerende beweging en herhaalde ongeduldig: ‘'k Moe nae 't rizzement van Dirk; i zâ ze wakker maeken; pas op 'eur,’ en Kees eensklaps bij de hand vattende: ‘'En 'ouwt Katriene tegen; kiek, daer is ze weer!’ Angstig schoof hij Kees ter zijde en klauterde zoo snel als hij kon den dijk verder op. Kees volgde hem, liet ongemerkt zijn geldbeurs en snuifdoos in den zak van Jacob's wambuis glijden en bleef toen staan op

den dijk, bij zichzelven prevelende: ‘Vor onderwegt,’ en een glimlach kwam een oogenblik op zijn bedroefd gelaat. Hij zag, hoe de invalide zonder omzien voortschreed; het avondrood viel op zijn hooge gestalte, en de wind suisde geheimzinnig door de struiken aan den dijk. Eindelijk verdween hij uit zijn gezicht, en een gevoel van angst maakte zich meester van den trouwen vriend. ‘I ao Jaocob nie weg motten laeten gaen, zóó mit d' ielende koorse in 't oote. Zou i 'em naeloopen? maer i ao gezeid: “Pas op 'eur!” en i was aoltied zoo rebelsch, as je nie dee, wat i zee. En dat erme meisen kos i toch nie alleenig laeten leien. Joengen, joengen, wat 'en dag!’ riep hij uit en zich op den grond latende vallen, bedekte hij het gezicht met beide handen en snikte luide. ‘Der was toch gin mensch, om 'et te zien of t' 'ooren.’

Nadat hij dus geruimen tijd aan zijn droefenis den vrijen loop had gelaten, stond hij langzaam op, om den treurigen terugtocht te ondernemen. De gedachte aan een mogelijke gevangenschap, als hij aan de overzij kwam, schrikte hem niet af. ‘De boel kos 'um niks meer schillen. Suze dood, Jaocob wegt - 't eenigst verzet in z'n leven was uut.’

Behoedzaam, als vreesde hij, dat het plassen de doode zou storen, dompelde hij de riemen in het water en terwijl dikke tranen langs zijn wangen liepen, mompelde hij van tijd tot tijd: ‘Noe is Katriene d' eenigste van de fermielje.’

V.

Met denzelfden strakken, wezenloozen blik, die Kees zoozeer had doen ontstellen, liep de invalide steeds verder en verder het land in, zonder rechts of links te zien. Vóór zich zag hij steeds het doel der lange reis, nu eens dichter bij, dan eens verder af, en in de inspanning van al zijn krachten, geestelijke als lichamelijke, om dat onbestemde doel te bereiken, verdween langzamerhand het verleden achter nevelen, die slechts zelden een schemering van de vreeselijke waarheid doorlieten. Een onweerstaanbare macht, die nu eens de dreigende gedaante van Katrien aannam, dan in vormlooze gestalte rond hem waarde door de lucht en door de suisende boomen, joeg hem voort. Een enkele maal sprak hij een voorbijganger aan, om te vragen: ‘Bin ik op de goeie pad nae Duusland?’ doch zelden wachtte hij het verbaasde antwoord af en strompelde verder op zijn moeilijk pad. Menig voorbijganger ook week verschrikt ter zijde voor die hooge gestalte, die daar als een spook uit het schemerdonker eensklaps scheen op te dagen en weer even plotseling verdween.

Met den avond kwam hij in een dorp. De meeste inwoners waren reeds ter ruste gegaan, doch in enkele huizen flikkerde nog licht door

de reten der luiken. Na eenige aarzeling klopte hij aan een dier woningen. Een jong meisje deed hem open.

‘Laen ik 'en oogenblik bie je rusten,’ vroeg hij; ‘'k bin zoo moeë en de wegt is zoo lank.’

‘Kom mee,’ antwoordde het meisje, hem in een warm vertrek voorgaande. Aan de tafel zaten de boer en de boerin, lieden van middelbaren leeftijd, tegenover elkander.

‘Wellekom vrind,’ sprak de man, toen Jacob op een stoel had plaats genomen en het meisje zijn verzoek had meegedeeld. ‘Waer kom je van daen en waer gaet de wegt nae toe?’

‘Van 't Sloe en nae 't rizzement van Dirk, ievers in Duusland,’ antwoordde Jacob, zich het zweet van het gelaat afwisschende.

‘Dâ 's 'en lange wegt, ouwe man. Kos dâ gin mensch vor je doen, joenger en viver ter been as jie?’

Jacob schudde het hoofd. ‘'k Moe zelvers m'n joengen zoeken,’ zei hij zacht. ‘Ze jaegen me vort, aoltied vort, tot ik 'um gevonden ae. 't Is mien schuld, zeien ze.’

‘Is je zeun in den oorlog?’ vroeg de vrouw medelijdend.

‘M'n zeun?’ riep Jacob, de vrouw aanziende. ‘'k Ae nooit kinders gaod.’ Met de hand voer hij over zijn voorhoofd, als wilde hij zijn herinneringen verzamelen, en tot zichzelven sprekende vervolgde hij: ‘Jae, jaeren gelejen, toen was ter 'en klein meisen en dâ zee “bao, bao” tegen mien, lank gelejen, 'eel lank. En ze wier groot; wâ was ze mooi, mien vergeet-me-nietje! En 's aevens zat ze naest me en saemen keken me nae de golven, tot de maene ons kwam vertellen, dat 'et tied was, om nae bedde te gaen, en dan leesde z' eest voor uut den biebel en 'k moch' nae d'r kieken en verstoeng de-n-'elt nie van wâ ze leesde.’ Een oogenblik zweeg hij, nog altijd langs zijn voorhoofd wrijvende en zijn oogen strak op den grond gericht. De anderen zagen eerst elkaar en toen den gebogen grijsaard met deernis aan. Deze vervolgde even zacht:

‘En toen kwam Dirk en z' 'ieuwen veel vâ mekaor en 'k docht: Jaocob, joe riek is uut. En toen kwam der nog een bie... 'k weet nie meer... Dirk goeng nae Duusland... dà 's mien schuld!’ riep hij woest.

Een hand werd hem op den schouder gelegd en 't meisje, dat hem had binnen gelaten, vroeg met een traan in 't oog:

‘En je dochter, ouwe man?’

Jacob vestigde een uitvorschenden blik op haar, maar droevig wendde hij eindelijk het gelaat af. ‘Nee, jie bint 'et nie; as 'k Dirk gevonden ae, dan...’

‘'Eur vriejer is ok in den oorlog,’ zeide de vrouw zacht, met het hoofd naar de plaats wijzende, waar het meisje zich snikkend had neergezet.

‘O zoo,’ sprak Jacob verward, ‘en joe dochter leef nog - wie

zeit, dâ mien kind dood is?' schreeuwde hij, woest opspringende. ''k Zegge je, dâ ze slaept; 'k moe vort nae Dirk; waerom 'ouwen je me tegen? Kiek, ze jaegen me vort, Katriene vorop en dae... wie is dat! i lacht en i wiest mî z'n vienger, en 'oor! i roept: "Jie 'eit 'et gedaen!" Lae me deur, gauw, 'k moe' vort!' en 't angstzweet parelde op zijn voorhoofd.

'Luuster, goeie vrind,' sprak de man sussend. 'Ze zûn j' 'ier gin kwaed doen; je bin ziek en as je mergen beter bint, zâ 'k je de pad wiezen. Je zou verdolen in den doenker.' Met zacht geweld dwong hij den oude, te gaan zitten en deze bood niet langer weerstand, maar lei het hoofd op beide armen en prevelde: 'Jae mergen, dan zâ 'k 'em vinden en ze zûn me mî ruste laeten.'

Het avondmaal, dat men voor hem neerzette, roerde Jacob slechts even aan en daarna viel hij weldra van afmatting in een diepen slaap. Om zijn rust niet te storen, schoof men zijn stoel voorzichtig bij het vuur tegen den muur, opdat hij niet zou vallen. Toen liet men hem alleen en nog lang voordat de slaap ook hunne oogen sloot, verdiepten de eenvoudige lieden zich in gissingen omtrent de geschiedenis van hun deerniswaardigen gast.

Toen Jacob den volgenden dag wakker werd, zond de zon reeds enkele matte stralen door het venster. Naast hem knetterde en vlamde een vuur van turf en hout, waarboven een ketel met water hing te koken. Dat trok echter slechts een oogenblik zijn aandacht. Bij het vuur stond een meisje van een jaar of zes, haar heldere, blauwe kijkers nieuwsgierig en vrijmoedig naar den vreemden gast opgeslagen. Een schok ging Jacob door de leden, toen zijn blik op het kind viel. Hij richtte zich half op, wreef zich de oogen, sprong eensklaps met den blijden uitroep: 'Jae, z' is 't, mien vergeet-me-nietje!' van zijn rustplaats en drukte het kind in zijn armen. Dikke tranen liepen langs zijn wangen, terwijl hij met het meisje op zijn knieën op de vuurplaat ging zitten en het kleine gezichtje met kussen bedekte.

'Mien dotje, waerom ei je nom Jaocob zoo lank allinnig gelaeten, stout meisen... nee, nee, m'n zoete, lieve kind bî-jie...'

Het kind had zich uit zijn hartstochtelijke omhelzing los weten te maken en nog altijd op zijn knie zittende, barstte zij in een schaterlach uit, wees op zijn houten been en vroeg: 'Wat ei-jie vor 'en gek beentje, noompje?'

Ruw zette Jacob het kind op den grond en sprong op met de hand voor de oogen. 'Nee, dat is mien vergeet-me-nietje nie; dâ lach nie om den ouwen man. God, waer is ze dan? Sst! ze slaept; Dirk zâ ze wakker maeken; vort Jaocob, waerom gae je nie... Kiek, daer ei je ze weer, die kwelduvels... Jae, 'k gaen â Katriene, j' ei gliek; 't is mien schuld,' en zoo snel als zijn houten been toeliet, liep hij de deur uit, zonder meer om te zien naar de gastvrije woning.

En weer traden de wandelaars onwillekeurig ter zijde voor den langen man met zijn houten been, zijn verwarde, witte haren en zijn strakken blik, die ver vooruit gevestigd scheen op een voor anderen onzichtbaar voorwerp. Nu en dan herhaalde hij zijn vraag naar den weg en ging dan weer verder, met een onwrikbaar vertrouwen op het welslagen van zijn onderneming. Een maal eten en een legerstede in de hooischuur had ieder gaarne over voor den ouden man, wiens inwendig lijden duidelijk genoeg op zijn gelaat te lezen lag. Menigeen beproefde hem de weinige kans van welslagen onder het oog te brengen en hem den verderen tocht te ontraden: maar wantrouwend hoorde hij steeds die raadgevingen aan en de angst, dat men hem weerhouden mocht, dreef hem aanstonds verder.

Hagel en sneeuw joegen vaak heen om den eenzamen reiziger, maar hij scheen zulks ternauwernood te merken; voort moest hij, al werd zijn gang moeilijk en slepend, en op elke vriendelijke uitnoodiging tot toeven gaf hij hoofdschuddend en vast ten antwoord: ‘'t Is nog dag, 'k moe varder; mergen bin 'k der.’ En dat morgen verschoof zich van den eenen dag op den anderen, vele dagen lang. En altijd joegen de spookgestalten zijner verbeelding hem voort, dreigend en spottend.

Op zekeren dag tegen den avond bevond hij zich op een uitgestrekte vlakte. Nergens was in den omtrek een woning te bespeuren, waar hij een onderkomen kon zoeken voor den naderenden nacht. Telkens stond hij stil, leunde vermoeid op den stok, dien hij onderweg van een boom had gesneden, en liet zijn oogen langs den omtrek gaan; doch overal breidde zich dezelfde onafzienbare vlakte uit, met dor heidekruid begroeid, hier en daar met sneeuw en rijp bedekt. Aan den helderen hemel vertoonde zich reeds de maan, in glans toenemende, naarmate de kleuren in het Westen samenvloeiden en zich in de lucht oplosten. De roode gloed, dien de ondergaande zon geworpen had op de heide, kroop opwaarts tegen de stammen der lage, knoestige boomen, die zich hier en daar verhieven, en verlichtte nog even de dorre takken.

‘Ze zeeën van mergen, dâ 'k nie 'eel var meer van Duusland af was,’ mompelde de oude, zich met moeite voortsleepende. ‘Meschien kan 'k der van nacht nog kommen, en mergen ochtienk zâ 'k 'um vinden.’ Dit laatste denkbeeld scheen zijn krachten aan te wakkeren, want sneller liep hij een poos voort. Doch toen bleef hij weer stil staan en zuchtte: ‘'t Gae nie; 'k zà tot mergen middag motten wachten, om 'um te zoeken.’ Nogmaals liet hij zijn oogen om zich heen gaan. In de verte zag hij een licht, dat nu eens hel opflikkerde, dan weer een oogenblik onzichtbaar was, als werd er een donker voorwerp voorgeschoven. Daarheen richtte hij aanstonds zijn schreden, en naderbij gekomen bleek het licht een groot vuur te zijn, door een aantal donkere gestalten omringd. Een verstrooide bende Hollanders, die na Napoleon's rampspoeden in Duitschland naar het vaderland terug-

keerde, was als Jacob even over de grenzen door den nacht overvallen. De vlammen beschenen een aantal gebaarde mannen, deels nog in hun versleten uniform, deels in allerlei vreemdsoortige kleedingstukken gehuld, die zij onderweg meester hadden kunnen worden. Het dichtst bij het vuur gehurkt zat een marketentster met een weinig innemend voorkomen. De veeren op haar hoed waren reeds lang door regen en wind geknakt en hingen slap neer langs het bruine gelaat, dat met een norsche uitdrukking leunde op de gesloten linkervuist, terwijl zij met de rechterhand haar vaatje vasthield, als achtte zij haar gezellen niet te goed, om zich anders te bedienen zonder haar te raadplegen. Het fluweelen keurslijf en de roode rok waren vuil en versleten en hier en daar versteld met lappen van een andere kleur en stof. Over hare schouders hing een wijde ruitermantel, van voren open, om de handen vrij te hebben. Zij mengde zich zelden in het luidruchtige gesprek om zich heen, maar keek recht voor zich in 't vuur, slechts dan teeken van leven gevende, als een der mannen haar onderdanig naderde, om een dronk uit het vaatje te vragen, een verzoek, dat gewoonlijk wrevelig werd afgewezen met de woorden: ‘Je staat al genog in 't krijt,’ waarop de vrager eensklaps zijn onderdanigheid scheen af te schudden en met een: ‘Verd.... feeks!’ zijn plaats weer opzocht.

Toen Jacob nabij genoeg was, om te bespeuren, met welk gezelschap hij te doen had, slaakte hij een kreet van blijdschap, verhaastte zijn tred en trad binnen den kring van licht, uitroepende:

‘Is Dirk bie julder? Is dit Duusland â?’

In een oogwenk waren de soldaten op de been en zelfs de marketentster verwaardigde zich, het hoofd op te heffen en den aankomende met de hand boven de oogen op te nemen. Twee der ruwe klanten snelden joelend op Jacob los, vatten hem bij beide armen, trokken hem bij 't vuur en drongen hem met geweld op den grond naast de marketentster.

‘Zit, prengel, naast de duivel z'n moer!’ schreeuwde de een, zeker een afgewezen drinkebroer.

‘En zuip!’ voegde de andere erbij, Jacob's hoofd tegen het drankvaatje aanduwende, voor welke moeite een fiksche trap van het houten been hem terstond beloonde en hem achterover op den grond deed buitelen. Dreigend en vloekend drongen de anderen zich om den vreemden indringer; de marketentster alleen lachte luidkeels en de hand beschermend uitstrekkende, riep zij:

‘Raakt 'em eens an, als je 't hart hebt! De ouwe pummel laat 'en mensch nog ens lachen, en dien brutalen platzak heeft al lang wat verdiend,’ en ziende, dat deze met een pijnlijk gezicht zijn zijde wreef, barstte zij opnieuw uit in een schorren lach. Hare vroolijkheid werkte aanstekelijk; de omstanders wendden zich lachend naar den verslagene en bespotten hem over zijn schielijken aftocht.

Een onderofficier trad naar Jacob toe, die het tooneel bijwoonde, alsof

het hem niet aanging, tikte hem op den schouder en sprak: ‘Dat is d' eerste keer niet, kameraad, dat je van leer trekt. Waar heb je 't vak geleerd en dat trapmachine verdiend?’

‘Is Dirk bie julder?’ herhaalde Jacob, de aanwezigen een voor een opnemende.

‘Antwoord eerst, onbehouwen brok van 'en mensch,’ hernam de ander ongeduldig. ‘Die knul, daar je 't zoo druk mee hebt, is zeker achtergebleven, met d' een of andere Duitsche meid aan 't vrijen, weet ik het. Nou, geef je asem?’

‘An 't vrieën?’ vroeg Jacob, zijn ondervrager doordringend aanziende. Weer wreef hij met de hand langs zijn voorhoofd; zijn oogen begonnen vuur te schieten en eensklaps opspringende, schudde hij den sergeant bij den arm en schreeuwde: ‘Je liegt, saotansche rakker; Dirk vriet mî mien kind... nee, 'k ae gin kind... Jans wou...’ Machteloos viel zijn arm terug en treurig zette hij zich weer neder.

‘Wel vervloekt!’ riep de sergeant woedend, ‘dâ 's nou de tweede keer! Alla mannen, pak an, an den boom met den rekel!’

Bereidwillige handen waren aanstonds gereed, om het bevel ten uitvoer te brengen, doch weer was het de marketentster, die haar alvermogende bescherming over den vermetele uitstrekte.

‘Geen gekheid, jongens; je blijft van 'em af, dat weet je. Ik trakteer... en de sukkel betaalt,’ voegde zij er zachter bij, achter Jacob's rug de beurs toonende, die Kees zijn vriend had meegegeven en die het wijf dezen had weten te ontfutselen. ‘Als je hem iets doet, hou ik de buit alleen.’

Het voorstel werkte terstond bedarend op de licht ontvlambare gemoederen, te meer daar ieder een soort van ontzag begon te gevoelen voor den moedigen grijsaard.

Deze zat onderwijl stil bij het vuur, met de handen op de knieën geleund, in gepeins verzonken, totdat zijn beschermster hem aanstootte en het glaasje aanreikende, zei: ‘Kom ooievaar, suf niet en drink eens op je dochter. Laat ze dien vrijer maar uit haar kladboek schrappen, want die deugt niet meer voor zoo'n boerenschepsel. Wor' maar niet boos; 't is 'en beste ziel, 'k geloof 't graag; daar gaat ze!’ en zelf dronk zij het glas uit, dat zij nog in de hand hield.

‘Frommes of veint, wat of je bint,’ sprak Jacob, het wijf voor 't eerst aanziende; ‘dâ meisen was 't licht vâ m'n oogen en ziê juulde, as nom Jaocob is langer as een dag weg was. En toen kwammen der veinters... kiek, daer ei-je ze weer... dae ginter bie dien boom... en ze jaegen me vort nae d' overkant... en ze schieten, kiek, en rooje Kees zeit, dâ ze dood is... God nee! je liegt, zei ik; ze slaept. Waer is Dirk; toe, zeit 'et mein?’

De toon, waarop hij sprak, was zóó wanhopend, dat de mannen onwillekeurig luisterden en ontroerden. De marketentster wendde zich onverschillig af, geeuwde eens en zei:

‘De vent speelt komedie of i is gek. Hij begint me te vervelen. Kom, 't is tijd, om te gaan slapen. Bonsoir!’ en zonder omslag wikkelde zij zich in haar mantel, moffelde Jacob's beurs ergens weg in haar kleeren en lei het hoofd op het tonnetje. De anderen volgden weldra haar voorbeeld, op één na, die het vuur wat oprakelde en daarna dicht bij Jacob ging zitten. Van tijd tot tijd keek hij van ter zijde zijn buurman aan, die onbeweeglijk in de vlammen zat te turen, en toen hij zijn makkers ingeslapen waande, tikte hij hem op den schouder en zei zacht:

‘Ga ook rusten, ouwe man; je hebt het noodig.’

Jacob knikte werktuiglijk. ‘Jae, jae, nae bedde gaen en droomen, dâ mien kind bie me-n-is, en wakker worren deur die duvels, die me vortjaegen, aoltied vort.’

‘Maar waar moet je dan toch heen?’

‘Dirk zoeken en 'um meebriengen. Sst! ze slaept en i allinnig kan ze wakker maeken. I schreef, dat i in Duusland was... Joeng mensch, jie eit 'en vrindelijk wezen; 'elp den ouwen man, zei jie, waer 'k 'um vinden kan. Is dit â Duusland?’

De soldaat was onder deze woorden ontsteld een eind achteruit geschoven en prevelde: ‘Pieternel heeft gelijk; de man is niet wel bij 't hoofd,’ en hardop: ‘Hier ben je nog in Holland, doch wat verder, die zijde op ligt Duitschland. Ga nu slapen; morgen zal ik je den weg wijzen.’

Jacob knikte verheugd en lei zich neer, gedwee als een kind. Lang nog bespiedde de jonge soldaat medelijdend de rust van den invalide, totdat ook hij door den slaap werd overmand.

Nog voordat de dag aanbrak, richtte zich een hooge gestalte op in het kamp. De wegstervende vlammen wierpen een rooden gloed op zijn bleek, doorgroefd gelaat, en de gure wind speelde door zijn witte haren.

‘Suust, dien kant mocht ik uut, zee i,’ klonk het zacht, en voorzichtig zocht de gedaante een weg tusschen de slapenden.

En voort ging het weer langs de eenzame vlakte in de grauwe schemering van den wintermorgen. De hoop, dat hij spoedig het doel der lange reis zou bereiken, schonk hem nieuwe veerkracht, en telkens als hij een oogenblik stil hield, om adem te scheppen, mompelde hij met een blijden lach: ‘Nog 'en eendje, Jaocob, daer bie dat gunsche bosch mot 'et ziên, daer wees i op; vort, 't is vor 't laest.’ En met nieuwen moed vervolgde hij zijn weg.

Tegen den middag bereikte hij het bosch en voordat hij verder ging, zette hij zich neer, om even uit te rusten. Nauwlijks was hij gezeten, of achter hem klonk het luide:

‘Qui vive!’

Als door een adder gestoken sprong hij op. Uit zijn oogen straalde een wilde gloed; zijn neusvleugels trilden; zijn vuisten sloten zich, totdat

de nagels in het vleesch drongen. Het hoofd voorover gebogen en naar adem hijgende, luisterde hij aandachtig. Weer werd de uitroep herhaald en met een vloek snelde hij het hout in: ‘Jae, ze bin 't, de duvels, die mien kind ae vermoord!’

Het bosch was op die plaats slechts enkele ellen breed. Aan de andere zijde bevond zich een vrij ruime vlakte, aan alle zijden door houtgewas beschut. In het midden dier vlakte was een talrijke bende soldaten gelegerd. Op verschillende plaatsen in den omtrek waren schildwachten uitgezet, en een hunner had den invalide opgemerkt en hem toegeroepen. Met de woede van een wild dier stortte Jacob zich op den soldaat en had hem reeds bij de keel, voordat hij zich kon hoeden tegen dien onvoorzienen aanval. Aanstonds snelde er hulp aan en Jacob zag zich in een oogenblik omringd en door ruwe handen aangegrepen. Een worsteling ontstond, waarin de oude, die zijn eerste prooi los had moeten laten, zich met reuzenkracht weerde en verscheidenen in 't zand deed bijten, totdat eensklaps de kreet weerklonk: ‘Groote God, dâ 's Jaocob!’

Een paar stevige armen baanden zich een weg door de aanvallers en drongen hen ter zijde; nog een oogenblik, en Dirk stond voor zijn ouden vriend en beschutte hem met zijn lichaam.

Een doodelijke bleekte verspreidde zich over Jacob's gelaat; zijn armen vielen slap langs zijn lijf; een duizeling beving hem, en met den uitroep: ‘Dirk, Dirk, z' ae ze vermoord!’ stortte hij bewusteloos neder.

VI.

De lente was weer daar met balsem voor de wonden, die de winter had geslagen. Het zonlicht danste weer vroolijk op de ruischende golfjes van het Sloe, die de booten van het veer wiegden en den groenen dijk besproeiden.

Op een vroegen ochtend naderden twee mannen het veerhuis van de landzijde. De een was een oud man met witte haren en een houten been, de andere een jongeling in half militaire, half burgerlijke kleeding. De lachende omgeving scheen weinig invloed op hen te hebben. De oude keek met een doffen, wezenloozen blik vóór zich en liet zich leiden door zijn jongeren metgezel, die met ontroering zijn oogen langs den omtrek liet gaan.

‘Dâ 's den diek, Jaocob,’ zei de jonge man, als tot een kind sprekende. ‘Kiek, daeginter ei-je 't veer'uus.’

‘Jae, jae, den diek,’ prevelde de oude, zonder op te zien

‘Kiek en daeginter zat Suze zoo dikkels, Jaocob, daer onder an den diek, as 't boven te vee' waoide, 't erme schaep!’ Groote tranen rolden langs zijn gezicht en met de hand woelde hij in zijn borst naar een klein gouden voorwerp, dat daar aan een koordje hing, altijd

sinds hij het veerhuis verliet. ‘Wat aod i z'n eigen dikkels gelukkig gemaekt mit de gedachte, 'oe i dat riengetje bie z'n trugkomst an 'er vienger zou steken: Kiek Suze, net as dâ riengetje bî jie overâ bie me gewist En noe was ze dood...’ Zijn gevoel niet langer meester, liet hij den arm van den oude los en leunde stuipachtig snikkend tegen een boom aan den weg.

Hulpeloos stond Jacob stil. ‘Toe Dirk,’ sprak hij verwijtend. ‘Stae noe nie stil; je zou me thuus briengen, toe.’

Dirk richtte zich op, nam den arm van zijn vriend weer onder den zijnen en ging langzaam verder. De oude lachte verheugd en zei: ‘Goeie joengen!’

Een hevige ziekte had Jacob aangegrepen, nadat hij het doel der moeitevolle reis had bereikt. Dag en nacht had Dirk bij hem gewaakt en was toen stuksgewijze achter de vreeselijke waarheid gekomen. De waanzin van zijn vriend, wiens innige gehechtheid aan Suze hij kende, was voor Dirk de bevestiging geweest van de schijnbaar onsamenhangende woorden, die de koortslijder uitstiet. Buiten verwachting herstelde de zieke, maar als een afgeleefd grijsaard. Met zijn kracht was zijn geheugen verdwenen. Suf en in zichzelf getrokken kon hij uren vóór zich zitten turen, zonder zich met iets of iemand te bemoeien. Tevergeefs had Dirk getracht, om meer te vernemen van den ongelukkigen dag, die al zijn hoop op geluk had vernietigd: de oude scheen elke herinnering daaraan verloren te hebben. Toen Dirk van naar huis gaan sprak, toonde hij eenige belangstelling; terstond was hij bereid, den terugtocht te ondernemen, doch het bleek niet, of zijn verward brein zich een duidelijke voorstelling vormde van de plaats, die hij sedert dien tijd met koortsachtig ongeduld zocht te bereiken en of dat verlangen niet veeleer een rusteloos zoeken was naar verandering.

Op eenigen afstand van het veerhuis beklommen de wandelaars een smal voetpad naar de dijkskruin. Met vochtige oogen keek Dirk langs den breeden waterplas, den kronkelenden dijk en het land daarachter met zijn groene bosschen en ontluikende akkers, alles beschenen door den zachten glans der lentezon. Maar het langst vestigde zich zijn blik op gindsche kleine woning, waar het geluk hem, helaas! zoo kort uit twee dierbare oogen toelachte. Die onvergetelijke dagen trokken nog eens voorbij zijn geest, gelouterd nog door het lange tijdsverloop. Eindelijk wekte de invalide hem uit zijn droef gepeins door een ruk aan zijn arm en den ongeduldigen uitroep: ‘Toe Dirk, aors kommen me nooit thuus!’

Dichterbij gekomen, zag Dirk voor het veerhuis op de bank een man zitten, met gekruiste armen en een pijp in den mond. ‘Amper bî je wegt,’ prevelde hij, ‘of 'en aor nim je plek in; zeker â de nieuwe veerman. Wâ duvel, 't is Kees!’ riep hij luide. ‘Jaocob, kiek is, dae zit Kees; ken je Kees nog? Kiek, i 'eit ons ok in de gaeten, glôk.’

‘Jae, jae,’ zei Jacob, een anderen kant uitziende, ‘ik ken ik um wê.’

Kees was opgestaan en stond met de hand boven de oogen naar hen te kijken. Eensklaps wierp hij zijn pijp weg en vloog op hen af. Reeds uit de verte schreeuwde hij: ‘'k Ae 't gedaen, 'oor Jaocob; 'k ae 't gedaen, 'oeraoi!’

‘Wat eit i gedaen?’ vroeg Jacob verstrooid.

‘Vor 'eur gezorgd en vor Katriene ok; ze wouwen me veerman maeken, mae 'k zee: Jaocob kom trug; 't geld leit in 'en komme op 't kammenet en noe kan 'k trug nae m'n eigen,’ en na dien woordenvloed vatte hij de reizigers ieder bij een hand en trok hen goedschiks, kwaadschiks mee. Op weinige passen afstands van het huisje rukte Dirk zich met geweld los en wankelde doodsbleek terug.

‘God, wâ 's dat?’

Op den drempel verscheen Suze, schooner dan ooit, en met een luiden kreet van blijdschap snelde zij hun te gemoet.

‘'k Ae voor d'r gezurgd,’ grinnikte Kees, zijn handen wrijvende. ‘Onderwegt wier ze weer â levendig en toen bin 'k om den meester geloopen, en Katriene ei z' in pesant gevriefd. Toe Jaocob, kiek noe zoo gek nie!’ Verschrikt week de goede man achteruit. ‘Jaocob, kiek toch naer 'eur; j' ao gliek, ze sliep maer, toe Jaocob!’

Maar de oude keek verwonderd om zich heen en zei op den toon van een pruilend kind:

‘'k Moe naer 'uus!’

Suze rukte zich los uit de armen van Dirk en snelde met een van geluk stralend gezicht naar den ouden man. ‘Noompje, bî je jaloersig, dâ je niks zeit, omdâ 'k eest...’ maar halverwege bleef zij staan. ‘Wâ 's dat Dirk,’ riep ze, terwijl de kleur uit haar wangen week, maar de jonge man gaf geen antwoord en wendde zich ontroerd af.

‘Nom Jaocob, ken je mien nie, joe kind, joe Suze? Toe, kiek zoo aekelik nie...’

‘Jae, jae,’ zei de oude zacht, haar afwerende, ‘ik kenne joe wel. Gae-d-'en bitje uut den wegt, allo Dirk!’ En de arme liep zijn vrienden en zijn oude woning voorbij en wenkte Dirk, om voort te gaan.

Een jaar was voorbijgegaan. Dirk en Suze waren in dien tijd getrouwd en woonden met Katrien en Jacob in het veerhuis. Geen zorgende liefde had den laatste uit zijn treurigen toestand kunnen redden. Stil en ingetrokken bracht hij zijn dagen door buiten op de bank, of binnen aan den haard, en een groot gedeelte van den dag hield Kees hem daar gezelschap. Over zijn ouden vriend gezeten, met zijn pijpje in den mond, kon Kees uren in het veerhuis doorbrengen, de eene

pijp na de andere stoppende en onder dat bedrijf Jacob beschermend toeknikkende. Bij de minste beweging van zijn buurman vroeg hij: ‘Zit je nie goed, Jaocob? Wacht effetjes,’ en terstond ging hij dan met een grappig vertoon van gewicht den oude helpen, die hem met een vriendelijk ‘bedank je’ loonde.

En nu was 't weer lente. Buiten op de bank zat Jacob zich te koesteren in de zonnestralen. Een buitengewone drukte en bedrijvigheid hadden geheerscht in het veerhuis, herinnerde hij zich flauw. Toen had Kees hem op zekeren avond medegenomen naar een ander huis, vanwaar hij het Sloe niet zien kon, en daar had hij zich zeer treurig gevoeld. Doch heden zat hij weer voor 't eerst op zijn oude plaats. Met stralende oogen keek hij naar de golfjes, die kabbelend opsprongen tegen de palen van de aanlegplaats, naar de schommelende booten en naar de zeemeeuwen, die pijlsnel langs het water scheerden, dan weer omhoog vlogen en zich in de blauwe lucht aan 't oog onttrokken. Doch eensklaps was het, alsof dat alles aan zijn aandacht ontsnapte. Half van de bank opgerezen, de handen opgeheven en het hoofd eenigszins ter zijde gebogen, luisterde hij opmerkzaam.

‘Schilt er wat an, Jaocob?’ vroeg Kees, die naast hem zat en hem den ganschen morgen met meer dan gewone bezorgdheid had gadegeslagen.

Jacob schudde driftig het hoofd, lei Kees met de hand het zwijgen op en in zijn blik lag iets van de oude opvliegendheid.

En zacht klonk binnen een vrouwenstem:

Slaep, slaep, kindje,
Dan wor j' 'en fiksche meid;
Moeders 'arte doe zoo'n zeer,
As klein wuufje schreit.

Eenig gedruisch deed de jonge moeder aan de wieg omzien. Achter haar stond Jacob met ingehouden adem. Zijn oogen schitterden; zijn borst zwoegde.

‘Nom Jaocob!’ riep Suze verschrikt, hem met de hand tegenhoudende en voor de wieg post vattende.

‘Uut den wegt, meisen; laen ik kieken,’ sprak de oude heesch en met geweld schoof hij haar op zijde, knielde voor de wieg en stak het hoofd tusschen de gordijnen.

Op Suze's hulpgeroep kwamen Katrien, Dirk en Kees binnenstormen. De laatste verontschuldigde zich over zijn schijnbaar gebrek aan waakzaamheid: ‘Ik kos ik 'um nie tegen'ouwen, Dirk; i liep me glad onderste boven.’

Dirk, die altijd eenig overwicht op Jacob had, tikte hem op den schouder en zei:

‘Toe Jaocob, gauw, gae nae buten in de zunne, daer is 't zoo lekker.’

‘Kiek is, Dirk, kiek is gauw; daer ei je mien vergeet-me-nietje, mien kleine Suze,’ klonk het ontroerd, en opstaande nam Jacob het

schreiende kind uit het wiegje en ging ermede op een stoel zitten, voordat iemand het hem kon beletten. Met aandoening bekeek en kuste de oude het kleine gezichtje, wiegde het kind dan in zijn armen en zong met afgebroken stem het wiegeliedje, dat twintig jaar geleden zoo vaak in hetzelfde kamertje had weerklonken:

Slaep, slaep, kindje,
Dan wor j' 'en fiksche meid;
Oomes 'arte doe zoo'n zeer,
As klein wuufje schreit.

Zwijgend en ontroerd blikten de anderen elkaar aan. Katrien ging naar Jacob toe. ‘Jaocob, ken je dat ouwe deuntje nog en ken je mien nie meer?’

Hij hief het hoofd op, alsof hij uit een droom ontwaakte, streek met de hand langs de oogen en fluisterde: ‘Sst, wis stille; 'k ae geslaepen, glôk. 't Is lank gelejen, dâ 'k 'ier zat bie die wiege daer, is 't nie? En der was nog 'en kind, 'en meisen van 'en jaer of vuve, dae 'k mee speelde... nee, 't was grooter... 'k zat mit 'er in 'en boot en in ees, dae schoten ze...’

‘Nom Jaocob, ikke bin 't; kiek me-n-is goed an,’ en snikkend knielde Suze bij hem neer.

Weifelend keek Jacob nu eens de zuigeling, dan de knielende aan; 't was, of er langzaam een licht voor hem opging, maar het schijnsel was nog te sterk voor zijn zwak brein. Met wantrouwen in blik en houding wendde hij zich af van Suze, drukte het kind dichter aan zijn hart en zei: ‘Nee, ze zûn mien nie wies maeken, dâ je mien vergeet-me-nietje niet bint!’

‘Jaocob,’ riep Kees, wat naderbij tredende. ‘Jaocob, dienk nog es 'en bitje. 'k Zat ik ok in de boot, toen ze schoten, en ikke zee: z' is dood, en jie zee: je liegt, ze slaept, en jie ao gliek net as aoltied. Allo, ouwe joengen, dienkt is 'en bitje; 'k zâ je wel op de pad 'elpen, as je de klus kwiet bint.’

‘I zee, dâ ze dood was, en ikke zee: ze slaept,’ zei Jacob peinzend. ‘Wie was dat dan? 't Zit aolles in 'en mist, en daer steken gezichten uut... ik kan 't nie an mekaor prakkezeeren... en dan die nacht mit aol die spoken en aekelikke droomen.’ Een rilling ging door al zijn leden bij de herinnering aan hetgeen hem thans een lange nacht toescheen. Toen sloeg hij weer een uitvorschenden blik op Suze. ‘Mae wat is dit dan?’ en aarzelend betastte hij het kind; doch eensklaps slaakte hij een kreet van verrassing: ‘Dat is mien vergeet-me-nietje nie; kiek, 't ei bruun oogjes en 't miene 'ad blauwe!’

Dichter schoof Suze naar hem toe, sloeg haar zachte oogen naar hem op en vleide als weleer: ‘Noompje, wâ bî je dom, dâ je dâ kleine dienk voor mien anziet. 't Is mien kind, 't kind van Dirk, die in den oorlog gewist is, die jie trug g'aeld 'eit...’

Aandachtig had de oude geluisterd; zijn gelaatspieren begonnen te

werken; een nevel trok voor zijn oogen; zijn armen breidden zich wijd uit, en snikkend riep hij: ‘Jae, jae, noe bin 'k wakker; Suze, m'n lievelienk, kom 'ier!’

Langzamerhand keerde Jacob's geheugen terug en verdween de lustelooze gedruktheid van zijn gemoed.

Op zekeren dag vertelde Kees hem, wat er sedert zijn vertrek aan den dijk had plaatsgegrepen en besloot zijn verhaal met de woorden: ‘Z' ae me veerman willen maeken, Jaocob, mae 'k docht ik: Jaocob kom trug. Dirk nimt 'et ok mae voor joe waer.’

‘Kees,’ sprak de grijsaard bewogen. ‘Kees, der zit meer in dien roojen bol van joe, as 'k der in vuuftien jaer in gezocht ae. Wà 'k toen is gezeid ae, van de fermielje - je weet wê? - 'aelt er 'en dikke striepe deur. 'k Zou groo's ziên, as je der in zat, kiedae.’

‘Ik ok,’ zei Kees droog en hij keek onafgewend naar de rookwolken, die hij uit zijn pijp blies. ‘Der is noe 'en aor tegen, 't besan nie.’

‘En wie dat?’

‘Gae mee,’ fluisterde Kees, Jacob mee naar buiten troonende. ‘Wie? bê, 't frommes zelvers! Marien is 'ier wizzen 'ooren nae Suze. Katriene wou nie glooven, dat i 't viertje angestoken 'ad, en toen bin 'k 'um mit de sliepplanke op z'n liêf gekommen. Dâ von Katriene nie goed en ielken mergen zee ze: ‘Gae vort, rood verken!’ en dan zee ik: ‘'k Moe voor je zurgen, tot Jaocob werom is,’ en dan zee ziê: ‘Jie 'oort 'ier nie, je jaegt de menschen van de deure;’ en dan zee ikke: ‘Marien kom toch nie in de fermielje,’ en dan zee Suze. ‘Accoord.’

Jacob lachte. ‘Noe Kees, Katriene is ter over'een, dâ Dirk en Suze getrouwd bin. As je zenieïgheid eit, je zou 't 'en 'eel ende stieren.’

Kees schudde het hoofd en hulde zich in tabaksdamp. ‘Dank je, Jaocob, der is gin reden voor; Meine is inpesant opgestapt; 'k ae noe ruste, en 't vrouwvolk! - Ze tempteeren je, ze schellen j' uut, ze maeken je nie wies - 'k ae der m'n bekomste van. Ajuus!’ en haastig stapte Kees heen en verscheen in geen dagen op den dijk.

Geluk en voorspoed heerschten weder in het kleine veerhuis aan het Sloe. Jacob scheen zijn stem teruggekregen te hebben en zat als voor twintig jaar te zingen en aan 't wiegetouwtje te trekken, als het kind schreeuwde. Dan keek hij Katrien aan en zei vol verrukking: ‘Katriene, 'oor toch is! Percies *ons* klein dienk!’

Zutphen, 1879.

H.E. BEUNKE.

Ziekelijke philanthropie.
Eene bladzijde uit de geschiedenis van het maatschappelijk leven in de twintigste eeuw.

De Burgemeester (de schrijverskamer, vroeger secretarie, binnentredende). - Wat is aan de orde, schrijver?

De Schrijver (vroeger secretaris). Hein Verstel verlangt eene aanwijzing op het fonds voor kraamvrouwen, daar zijne vrouw ieder oogenblik kan bevallen. Hij raasde niet weinig, omdat ze hem geweigerd werd.

De Burgemeester. Onder-schrijver voor dat fonds! waarom is aan zijn verzoek niet voldaan?

De Onder-schrijver. Omdat er geen geld in kas is, Burgemeester!

De Burgemeester. Afgehandeld! Wat verder?

De Schrijver. Dertien vrouwen hebben klachten ingeleverd, dewijl hare kinderen telkens te laat worden afgehaald voor de bewaarschool. ‘'t Is meestal’, zei de woordvoerster van dien troep, ‘half zeven en soms nog later, als ze gehaald worden, en wij moeten om zes uren op ons werk zijn. Als dat zoo voortgaat, wordt het op 't laatst nog net als vroeger, toen de vrouwen de kinderen zelf moesten brengen en dan nog maar voor een uur of wat, zoodat het weinig kon helpen.’

De Burgemeester. Onder-schrijver voor de bewaarschool, zijn die klachten gegrond?

De Onder-schrijver. Uit gebrek aan de noodige fondsen, om haar te betalen, heb ik verscheidene kinderhaalsters moeten afdanken, en nu spreekt het vanzelf, dat de weinige overgeblevenen niet alle kinderen te gelijk kunnen afhalen.

De Burgemeester. Afgehandeld dus. Wat meer?

De Schrijver. Zeven vrouwen hebben geklaagd, omdat de liefdadige instelling voor kleeding weigert, hare kinderen, die naar de school moeten, van kleeren te voorzien, onder voorwendsel, dat er geen gereed zijn, en zes anderen, dat er nog zóóveel aan haar luiermand ontbreekt, dat het een schande is. Zij zeggen, dat behoorde gezorgd te worden, dat er steeds goed in voorraad is.

De Burgemeester. Onder-schrijver voor de kleeding van behoeftige kinderen, wat hebt ge daar op te antwoorden?

De Onder-schrijver. Geen geld in kas, Burgemeester!

De Burgemeester. Afgedaan! Nog iets?

De Schrijver. Nog al! Nog al! Acht vaders hebben hun ongenoegen te kennen gegeven, dewijl hunne kinderen niet worden opgenomen in het gesticht voor verwaarloosde knapen. Zij zeggen, dat hunne jongens vrij wat meer verwaarloosd zijn dan anderen, die wel daarin zijn opge-

nomen, en deze laatsten dus veel minder recht hadden - dat het God geklaagd is, dat de minder verwaarloosden tegenwoordig de voorkeur schijnen te hebben, enz. enz.

De Burgemeester. Onder-schrijver voor de verwaarloosden! wat is daarvan de oorzaak?

Onder-schrijver. Er waren maar vier plaatsen open, en die heb ik gegeven aan hen, die er volgens de statuten meer recht op hadden.

De Burgemeester. Afgehandeld!

De Schrijver. Neen, Burgemeester! Die mannen hebben gezegd, dat, als den Burgemeester zijne vensterglazen en zijn *corpus* lief zijn, hij daarin spoedig zal dienen te voorzien. Vijf jongens zijn erbij, die al voor diefstal gezeten hebben, en dus is hun recht onbetwistbaar, zeggen ze.

De Burgemeester. Onder-schrijver! wat zegt gij daarop?

De Onder-schrijver. Zij zouden de voorkeur erlangd hebben, zoo ik niet had geweten, dat die diefstallen juist zijn gepleegd, om die voorkeur te verdienen. De opgenomenen waren meer zuiver - natuurlijk verwaarloosden.

De Burgemeester. Dan zijt ge in uw recht, en dus - afgedaan!

De Schrijver. Maar uw persoon en uwe glasruiten?

De Burgemeester. Ja, wat zal ik ertegen doen! - Verder!

De Schrijver. Een en twintig behoeftigen en arbeiders eischen, dat het Bestuur van de soepkokerij worde afgezet, daar de soep ellendig is, en er in drie dagen tijds geen lood vleesch naar het kookhuis is gebracht. Zoo dat niet gebeurt, zullen zij zorgen, dat de *grootheid* geen enkel stuk vleesch meer op tafel krijgt uit de slagerswinkels in deze gemeente.

De Burgemeester. Waar is de onder-schrijver voor de soepkokerij?

De Onder-schrijver. Hier, Burgemeester! - Ik leg mijn post neer. Wie zonder geld vleesch kan koopen, moge het doen - *ik* kan het niet.

De Burgemeester. Als *gij* ons verlaat, dan weet ik niet, wat aan te vangen. Wie zal er in uwe plaats willen treden?

De Onder-schrijver. Wellicht niemand; maar *ik* heb er genoeg van.

De Burgemeester. Enfin! we moeten dan maar zien! - wat verder?

De Schrijver. De arbeider Jan Janszoon klaagt, dat zijn zoon bij geen enkelen baas kan worden aangenomen als leerjongen, daar al de plaatsen voor de verwaarloosden zijn in beslag genomen.

De Burgemeester. Ja, dat zal wel zoo zijn. Hij is ongelukkig een braaf, arbeidzaam man, en zijn zoon een oppassende jongen. De bazen weten, dat het in hun belang is, de verwaarloosden niet af te wijzen. Hij moet hem dan maar elders zien te plaatsen.

De Schrijver. Ja, waar? In de meeste gemeenten is 't al eveneens gesteld.

De Burgemeester. Dat moet *hij* weten! *Ik* kan er niets aan doen. - Is er nog meer?

De Schrijver. Ziehier eene klacht, onderteekend door bijna al de bedeelden. Zij zeggen, dat het brood te licht en heel slecht is en zij minder geld krijgen dan vroeger, dus minder dan hun toekomt.

De Burgemeester. Onder-schrijver voor de bedeelingen! hoe is dat?

De Onder-schrijver. Volkomen waar, Burgemeester! waar niet is, verliest de Keizer zijn recht.

De Burgemeester. Ook al een leege kas?

De Onder-schrijver. Leeg is die nog wel niet, doch zal dat spoedig zijn. Het aantal bedeelden neemt dagelijks toe, en de gevers verminderen in meer dan gelijke mate.

De Schrijver. Een aantal vrouwen schreeuwen wraak over de zoogsters. Dezen komen - zooals ze zeggen - niet vaak genoeg, om de zuigelingen het noodige voedsel te verschaffen, en zijn bovendien zoo slecht daarvan voorzien, dat de arme bloedjes bij den dag bleeker en magerder worden.

De Burgemeester. Onder-schrijver voor de zoogsters! wat is daarvan de oorzaak?

De Onder-schrijver. Eenvoudig deze. Er is in dat fonds geen geld genoeg aanwezig, om voor al die zuigelingen een genoegzaam aantal zoogsters aan te nemen. Voor drie, ja, soms voor vier zulke kinderen moet dus dikwijls ééne vrouw zorgen, behalve dat zij ook haar eigen kind het noodige moet geven.

De Burgemeester. Dan is het waarachtig geen wonder, dat die arme schapen niet genoeg krijgen, want haar eigen kind zal ze wel niet het minste doen toekomen. Maar waarom doet ge er niet eenigen over aan uw collega voor de papvoedering?

De Onder-schrijver. Die bedankt feestelijk voor die overname. Waarom - zal u zoo aanstonds blijken.

De Burgemeester. Verder, schrijver!

De Schrijver. Verscheidene moeders klagen, dat de papvoersters niet op haar tijd komen en de pap meestal zuur of koud is.

De Burgemeester. Onder-schrijver voor de papvoedering! Wat hebt gij tegen deze klacht in te brengen?

De Onder-schrijver. Ik heb al in geen twee maanden de voedsters haar salaris kunnen betalen, en dus is het niet te verwonderen, dat zij nalatig worden.

De Burgemeester. Neen, dat is 't ook niet. 't Is, om radeloos te worden. Het eenige....

De Schrijver. Neen, 't is niet het eenige, Burgemeester. Ik heb nog klachten over de kleerverstellers voor behoeftigen, de schoenlappers voor behoeftigen, de stopsters voor behoeftigen, de....

De Burgemeester. Houd op, man! houd op! We hebben voor vandaag al meer dan genoeg. Laat de rest maar voor morgen.

De Schrijver. Dan zal er wel weer het noodige bijgekomen zijn.

De Burgemeester. In 's hemels naam! Maar ik kan er nu niet meer

van hooren. 't Eenige, wat ons overblijft, is, maar weer een nieuwe hoofdelijke omslag. Ik zal daar eens met de Onder-Burgemeesters(*) over spreken.

De Schrijver. Dat zal, dunkt me, niet veel baten. Want over *wie* een hoofdelijke omslag? De rijken zijn al lang verdwenen, omdat ze niet verlangden, hier uitgekleed te worden. Van de gegoede burgers zijn de meesten zóólang geplukt, totdat ze zelf haast bedeeling noodig hebben. Drie van hen, die nog wat zouden kunnen missen, staan gereed, naar elders te vluchten, voordat ze geheel kaal zijn.

De Burgemeester. Daar moest eene wet bestaan, die ieder inwoner verbiedt, zijne gemeente te verlaten zonder toestemming van den Burgemeester en van den Raad.

De Schrijver. Dan konden ze er evengoed een maken, die ieder burger gebood, zich levend te laten villen.

De Burgemeester. Wel mogelijk. Maar dat alles verschaft ons nu geen geld, en daar komt het toch maar op aan.

De Schrijver. Ik weet er geen middel meer op, Burgemeester!

De Burgemeester. Ik ook niet. Ik geef er den brui van en vraag mijn ontslag.

De Schrijver. O neen. Als gij dat doet, is alles verloren. Niemand zal in uw plaats willen treden, en wat moet er dan van de gemeente worden?!

De Burgemeester. Die moet dan maar komen ten laste van den Staat, evenals zoo vele andere gemeenten.

De Schrijver. Dat zal, helaas! het eenige zijn, wat erop zit. - Maar hoe zijn we toch in dien ellendigen toestand gekomen?

De Burgemeester. Dat zal ik u in weinig woorden kunnen vertellen. Laat ik eerst even hooren, wat Bröder (een Agent van Politie) heeft te zeggen.

De Agent. Burgemeester! Ik heb *proces-verbaal* moeten opmaken tegen Dirk van Hoven.

(De zaak, die aanleiding had gegeven tot het opmaken van dat *proces-verbaal*, staat wel niet direct in verband met het thans door ons behandelde onderwerp. Toch kunnen wij de verzoeking niet weerstaan, haar, *tusschen twee haakjes*, in zoo weinig bewoordingen mogelijk mee te deelen.)

De Burgemeester. Wat heeft die man misdreven?

De Agent. Hij heeft, met zijn volgeladen handwagen over de markt rijdende, twee standbeelden beschadigd: n°. 30 en n°. 48.

(*) Vroeger Wethouders genoemd. Die benaming was afgeschaft, dewijl er in de kleinere gemeenten velen werden gevonden, die dezen post bekleedden, maar de *Wet* niet goed kenden, en haar dus moeielijk konden *houden*, en ook - die haar wel kenden, maar niet altijd strikt *hielden.* Men achtte het daarom beter, hen Onder-Burgemeester te noemen.
Naar ons inzien eene zeer juiste benaming voor die soort van waardigheid-bekleeders, daar zij veelal òf *onder* den Burgemeester zitten, òf als onder-*Burgemeesters* spreken en handelen, òf althans wenschen te handelen.

De Burgemeester. Met moedwil of zonder bepaalden toeleg?

De Agent. Neen, niet met moedwil, Burgemeester! 't Staat daar aan die zij van de markt zoo vol van standbeelden, dat het bijna onmogelijk is, er met een wagen door te komen, zonder er een te beschadigen.

De Burgemeester. Zie eens even na, van wie die standbeelden zijn, schrijver!

De Schrijver (na een oogenblik in den catalogus der in die gemeente aanwezige standbeelden en monumenten gebladerd te hebben). n°. 30 is dat van een zekeren Piet Hein, n°. 48 dat van een brievenbesteller, die 25 jaren zijn ambt had waargenomen, zeker tegen een behoorlijk salaris.

De Burgemeester. Een nobele daad van hem. Maar die Piet Hein, wat was dat voor een kerel?

De Schrijver. De geschiedenis zegt, dat het een zeekapitein of zoo iets is geweest, eenige eeuwen geleden. Maar de critici van den tegenwoordigen tijd hebben hem naar het gebied der legende verwezen, daar zijne voorgewende daden in verband staan met een feeënsprookje, waarin een *Zilveren Vloot* figureert.

De Burgemeester (tot den agent). Dat is twee kwartjes voor ieder standbeeld. Hij mag nog van geluk spreken. 't Zou hem anders in de beurs zijn gekomen, als 't het standbeeld was geweest van een meer notabel persoon, b.v. van een....

'Burgemeester!' zoo viel hier de agent - die wat doof was (een nog al onwelvoegelijk gebrek voor een politie-agent) - zijn Edelachtbare in de rede: 'Die man is te arm, om de boete te kunnen betalen.'

De Burgemeester. Dan maar - een halven dag gevangenis. (Tot den schrijver, nadat de agent was vertrokken). Ook al een erfenis van 't geslacht der vorige eeuw - een product van de Monumento-manie, die toen geheerscht heeft.

De Schrijver. Maar Burgemeester! U zoudt mij vertellen, hoe wij in dien toestand gekomen zijn.

De Burgemeester. Dat is waar ook. Welnu! In de voorgaande eeuw heerschte er in een gedeelte van Europa - en daartoe behoorde ook ons lieve Vaderland - eene Philanthropie-koorts. Die koorts had twee oorzaken: *medelijden* en *eigenbelang.*

't Verwondert u mogelijk, dat ik de *Christelijke liefde* niet als een der oorzaken opgeef. Maar die verwekt wel geestdrift, doch geen koorts. Zij, die zich aan háár vastklemmen, blijven in een normalen toestand en geraken daar niet uit, zoolang zij zich niet door anderen daarvan laten aftrekken. Eerst dan worden ze vatbaar voor die epidemie, en dat is, helaas! met velen hunner het geval geweest.

Dat *medelijden* werd nu wel *liefde* genoemd, maar het was een mal-moertjes-liefde, die, in plaats van het mes ferm in de wonde te zetten, die met allerlei soort van pleisters bedekte en daarbij '*suja, suja kindje!*' zong. Bovendien drong de verontrustende, ja, dreigende houding, die het *pauperisme* hier en daar weldra aannam, hen, die

veel te verliezen hadden, tot het aanwenden van middelen, om de weerbarstige kindertjes te sussen, en ze neurieden daarbij, binnensmonds:

'Staak, liefje! dat woelen;
Vlij rustig u neer!'

uit een toenmaals in zwang zijnd wiegeliedje.

Ongelukkig schreeuwden de ondeugendste hulpbehoevenden het hardst, en was men daardoor er het eerst op bedacht, dezen tot zwijgen te brengen.

Dientengevolge ontstond er langzamerhand een tal van vereenigingen tot leniging van den nood der behoeftigen: gestichten voor bedelaars, voor verwaarloosde en havelooze kinderen, genootschappen voor *deze* en maatschappijen voor *die* onder de armen - te veel, om hier te noemen. Ja, ten laatste zorgde de eene vereeniging voor de kraamvrouwen - eene andere voor zoogsters (daar de krachten der arbeidsters moesten gespaard worden) - eene derde voor papvoersters - weder andere voor naaisters, stopsters, schoenlappers, enz. voor de behoeftigen. Zoodat, wie het slim wist te overleggen, uit zes of zeven bronnen te gelijk kon putten (daar iedere vereeniging op zichzelve stond), en zóó - dubbel-op kreeg ten koste der anderen. Ja, zoodat iemand, die door de hulp van een dier inrichtingen *franco in* de wereld was gekomen, zonder veel moeite bijna *franco erdoor* en *franco er weer uit* kon geraken, al duurde zijn tocht van de wieg tot het graf ook vele, vele jaren.

Of men nu al riep: 'Niets voedt zoozeer de deugd, als de geest van onafhankelijkheid. Ontwijfelbaar moet de arme geholpen worden... maar hoe? - Door hem in staat te stellen, voor zichzelven te zorgen'(*) - en dus niet door hem afhankelijk te maken van - en te doen steunen op de openbare liefdadigheid: 't mocht weinig baten. Of men nu al predikte: 'Door eene onvermijdelijke reactie worden de weldaden, over onwaardige armen uitgestort, eene bron van onheilen voor den braven arbeider. Zij verstikken het gevoel van bloedverwantschap bij den werkman, want zijne kinderen worden voor hem eene soort van koopmans-speculatie. Wanneer men hen leert, op anderen te steunen, worden zij niets anders dan een last voor de nijverheid'(†). - Of men al zeide: '- De hedendaagsche Philanthropie handelt, in sommige opzichten, als eene moeder, die haar ondeugend kind, uit medelijden, vergast op meer lekkernijen dan hare gehoorzame kinderen, en aan deze laatsten alzoo een deel onttrekt van wat zij anders aan hen had kunnen geven'(§).

'In de gelijkenis van den verloren zoon wacht de vader, totdat zijn

(*) Bulwer. Engeland en de Engelschen.
(†) Bulwer. t.a. pl.
(§) Woorden van den Schrijver van dit opstel, indertijd geplaatst in *De Tijdspiegel.*

zoon berouwvol tot hem terugkeert uit den zwijnenstal, en onthaalt hem eerst dan aan een welvoorzienen disch - de moderne Philanthroop gaat met welvoorziene schotels naar het zwijnenhok, om den niet berouwhebbende te spijzigen, en trekt die spijzen terug, als de hongerige braven ernaar grijpen of er begeerig de oogen op slaan'(*).

'De Philanthropie onzer dagen roept luide tot de kinderen dezer eeuw:

'Past op, dat je niet goed oppast! Want als je goed oppast, en je hebt oppassing noodig, dan zullen de oppassers wel oppassen, je op te passen, daar ze genoeg hebben op te passen aan die niet goed oppassen'(†).

'Sommige soorten van hulpbetoon doen ons denken aan iemand, die een in het water gevallen persoon bij de hand grijpt, om hem te redden - maar hem tevens een voet op de borst zet, zoodat hij levenloos (eerloos) of zieltogend (in zijne eer gekrenkt) aan wal komt'(§).

't Hielp niet!

De vereenigingen en inrichtingen tot hulpbetoon werden steeds menigvuldiger. Ten laatste bleef daar bijna geene behoefte der armen over, waarin niet voorzien werd. De rijken en de gegoede burgers werden bestormd met lijsten tot inschrijving voor *dit* en inteekening voor *dat.* Velen teekenden uit medelijden, anderen, om met hunne giften te pronken, sommigen, om hun fatsoen op te houden. Zoo werden aanzienlijke sommen bijeengebracht. Neen, helaas! niet bijeengebracht, maar in verschillende kassen gestort, en daardoor (bij gebrek aan samenwerking) rijke bronnen voor slimme deugnieten, die van iedere inrichting een deel wisten te bemachtigen. Naarmate de vereenigingen tot hulpbetoon vermeerderden, verminderde de particuliere liefdadigheid. De een achtte de laatstgenoemde nu niet meer noodig - een ander schreef liever voor wat meer in, om dáárvan ontslagen te zijn - een derde was niet meer bij machte, afzonderlijke giften uit te reiken, daar die vele inrichtingen al wat hij voor de armen kon afzonderen, tot zich namen. Het opkomend geslacht, dat, door dien loop der zaken, de particuliere liefdadigheid niet als een plicht, ja, niet eens als een deugd had leeren beschouwen, en er zelfs veel tegen had hooren inbrengen, voelde niet alleen geen aandrang, om haar te beoefenen, maar onttrok zich langzamerhand aan al die genootschappen, daar zoo menigvuldige bijdragen het te zwaar begonnen te wegen en velen daarvan zijne sympathie niet hadden.

Maar de armen waren nu eenmaal gewoon, geholpen te worden, en hadden niet geleerd, zichzelven te helpen. De eerzucht en het gevoel van eigenwaarde waren in hen verstikt. Zij begonnen te eischen, waar zij vroeger smeekten. Het was een geërfd recht, zeiden ze, dat niemand hun mocht ontnemen. Wat vroeger nederig werd aangenomen, werd nu, met bedreiging, gevorderd. Het altijd ondersteunde kind, dat

(*) idem ibid.
(†) id. ibid.
(§) id. ibid.

men geleerd had, op krukken in plaats van op eigen beenen te loopen, was hun boven 't hoofd gewassen en dreigde nu, met die krukken hun schedels te verbrijzelen.

Door vrees voor het gepeupel en gebrek aan de noodige bijdragen werden de besturen der verschillende vereenigingen voor behoeftigen gedrongen tot het aantasten van het kapitaal hunner inrichtingen. - Zoodra dat ruchtbaar werd, trokken de meeste burgers zich terug, daar het grootste deel dier geduldig contribueerenden en steeds voort-contribueerenden zich niet kon voorstellen, dat al die bijdragen nog niet voldoende waren, om in de behoeften te voorzien, en daardoor twijfel begonnen te koesteren ten opzichte van de eerlijkheid der (reeds zoo gepijnigde en, in den regel, onschuldige) administrateurs. Die fondsen waren echter slechts gedurende een betrekkelijk korten tijd voldoende, om al de klagers tevreden te stellen.

Toen de kassen leeg waren, hielden de uitkeeringen natuurlijk op - niet alzoo evenwel de aanvragen om hulp.

Bijna iedere weigering werd beantwoord met eene beschuldiging, aan het adres der bestuurders, die, zonder omwegen, voor schurken en bedriegers werden uitgemaakt. Doch daarbij bleef het niet. Samenscholingen van hongerige en ook van dorstige armen - bedreigingen, met geweld te zullen nemen, wat hun - zooals zij beweerden - onrechtmatig werd onthouden, brachten de eigendommen en personen der administrateurs en van sommige gegoede burgers in gevaar. Geen hunner kon zich meer in het openbaar vertoonen, zonder beleedigingen of erger te ondergaan. Het plaatselijk bestuur werd in vele gemeenten te hulp geroepen; doch dit bleek meestal niet bij machte, om de woelige menigte in bedwang te houden. Wel werd door sommige besturen de bijstand der gewapende macht gevraagd en verkregen; daaraan waren evenwel meer kosten verbonden, dan de meeste gemeenten konden dragen. Zoo bleef haar niet veel anders over, dan *tijdelijk* in den nood der behoeftigen te voorzien - op die wijze de rust te herstellen, en intusschen naar andere middelen tot redding uit te zien.

Dat uitzien baatte echter weinig. De Staat kon de gevolgen dier ziekelijke philanthropie niet voor zijne rekening nemen, noch iedere gemeente eene zoo aanzienlijke subsidie voor de armen toestaan. De gemeenten moesten dus maar zelve hulp verschaffen, en zoo ging het bestuur van bijna al die liefdadige instellingen als vanzelf over in handen van de besturen der in de zaak betrokken - en dus van de meeste - gemeenten.

Niet ééne dier gemeenten was in staat, met hare gewone inkomsten in die zoo ontzettend vermeerderde behoeften te voorzien. De hoofdelijke omslagen moesten dus aanzienlijk verhoogd worden. Daardoor werden de gemeentelasten zóó zwaar, dat vele burgers, die van een bepaald en niet ruim inkomen moesten leven, de wijk namen

naar plaatsen, waar die belastingen minder drukkend waren. Dat had weer ten gevolge, dat de overblijvenden zooveel meer moesten betalen, zoodat ook andere, gegoede burgers het voorbeeld der eerstgenoemden volgden. Het onvermijdelijk gevolg dáárvan was, dat langzamerhand de last bijna uitsluitend neerkwam op de schouders der rijken en ook dezen successievelijk naar andere, minder belaste gemeenten verhuisden, ja, velen hunner naar het buitenland togen en zich daar vestigden.

Natuurlijk waren, na al die verhuizingen, zulke besturen verstoken van de middelen, om aan de behoeften der smalle gemeente te voldoen en aan hare onbeschaamde eischen te gemoet te komen. - Volksoploopen, ja, formeele oproeren begonnen zich hier en daar te vertoonen. De burgers, die nog wat te verliezen hadden, werden bedreigd met plundering en erger.

Om de rust te herstellen, moest de Regeering des lands tusschenbeide komen. Vele belhamels werden gestraft, doch daardoor verdubbelde de woede van het volk, dat te groot in aantal was, dan dat men het overal, op den duur, kon bedwingen, en - dat men toch ook niet kon laten verhongeren. Er bleef dus ten laatste niets anders over, dan dat de Staat de verzorging der behoeftigen overnam van de daartoe onmachtig geworden gemeenten.

Dat dit met de onze nog niet is geschied, hebben wij te danken aan het vrij aanzienlijk legaat van zekere weduwe S*. De som was echter niet groot genoeg, om uit de rente - bij de steeds minder wordende opbrengst van den hoofdelijken omslag - de noodige middelen te putten. Het kapitaal moest dus worden aangesproken en is nu geheel verbruikt. Voor *onze* gemeente is alzoo thans, helaas! het tijdstip aangebroken, om - evenals zoovele harer zusters - te komen *ten laste van den Staat!*

En dat zijn nu de gevolgen dier *loffelijke* philanthropie onzer voorvaders der negentiende eeuw!

De Schrijver. Maar wat hadden ze dan moeten doen, Burgemeester?

De Burgemeester. Ze hadden veel moeten doen, wat ze *niet* - veel moeten laten, wat ze *wel* gedaan hebben. Ze hadden de aanzienlijke sommen, welke de liefdadigheid, enz. ter hunner beschikking stelden, niet moeten verbrokkelen - waardoor de bescheiden arme soms niets, de brutale vaak meer dan dubbel ontving - maar die, zooveel mogelijk, moeten vereenigen tot één fonds met onderafdeelingen, een degelijk hoofdbestuur, en bestuurders voor de afdeelingen. Dan waren ze juister bekend geworden met den waren toestand - met de waarlijk meest hulpbehoevende personen en gezinnen, en zouden daardoor hebben kunnen zorgen voor eene billijke verdeeling der beschikbare gelden.

Ze hadden het uitvaagsel der maatschappij niet zoo moeten liefkoozen en koesteren, maar de enorme sommen, die daartoe noodig waren, moeten aanwenden, om brave ouders in staat te stellen, hunne oppas-

sende, arbeidzame kinderen een ambacht te laten leeren, of hen bekwaam te doen maken voor de eene of andere eerlijke betrekking. Dan hadden de luiaards en de vagebonden leeren inzien, dat men goed en werkzaam moest zijn, om de bede om hulp gehoor en verhooring te zien vinden. Dan zouden de slechten - langzamerhand - zijn opgedoken uit de duistere poelen, waarin zij ronddwaalden, en hun aangezicht hebben gewend naar het licht - eerst uit eigenbelang, dan uit gewoonte, eindelijk uit liefde voor het goede; terwijl het nu hun belang bleef, in het slijk te blijven wentelen, om zoodoende voor hunne verwaarloosde kinderen de voordeelen te erlangen, die aan de oppassende zonen van brave ouders werden onthouden.

Ze hadden die inrichtingen niet tot bijna in het oneindige moeten vermeerderen, zoodat ten laatste schier geene enkele behoefte der armen onvervuld werd gelaten en dezen werden ontheven *van*, of onttrokken *aan* de plichten, hun door de natuur en het maatschappelijk leven opgelegd.

Ze hadden de kinderen niet zoo moeten verwijderen van de ouders, (een natuurlijk gevolg van al die vreemde hulp), waardoor de band tusschen dezen en hun kroost werd verbroken, daar het hun ten laatste bijna niets meer verschuldigd was dan het aanzijn. Dan zouden de volwassenen, uit dankbaarheid, hebben helpen zorgen voor hunne bejaarde ouders, die zij nu overlieten aan de liefdadige instellingen, evenals dezen hen daaraan hadden overgelaten. Ze hadden den behoeftigen werk moeten verschaffen, liever dan hem in de noodzakelijkheid te laten vervallen, giften aan te nemen en zich tot bedelaar te verlagen. De man, die werken kan en heden de hand uitstrekt naar een aangeboden of opgedrongen aalmoes, zal - afgedaald als hij is van zijn onafhankelijk standpunt - er morgen al licht geen bezwaar meer in vinden, aalmoezen te vragen.

Wel vertoonden zich in het laatst dier eeuw eenige verschijnselen van beterschap, en werden in enkele gemeenten inrichtingen in het leven geroepen, die blijken droegen van minder ziekelijke philanthropie: maar deze waren gering in aantal en oefenden weinig invloed op den algemeenen toestand uit.

Nog veel meer verkeerds - uit die tijden - zou ik u kunnen verhalen, maar ik zie daar de leden van den Raad aankomen ter vergadering, en zal dit dus maar tot nadere gelegenheid bewaren.

De Schrijver. Gaarne op een anderen tijd, Burgemeester! Want het reeds gehoorde geeft mij vooreerst stof genoeg tot nadenken.

3 Januari 1880.

J. CHR. GEWIN.

Afscheidsgroet.
(*Aan eene onderwijzeres bij haar vertrek naar Indië.*)

Gij hebt een stem vernomen,
Die langs den oceaan
Van verre was gekomen,
En hebt haar niet weerstaan;
Ontwijk het gure Noorden -
Zoo klonk het, teer en zacht -
Waar u, in schooner oorden,
Een blijde toekomst wacht.

Uw vrienden en getrouwen,
In engen kring geschaard,
Wilt gij nog eens aanschouwen,
Eer gij den tocht aanvaardt;
Wat ons het hart vervulde,
Te zeggen in een lied,
Een woord van dank en hulde,
Mishaagt u zeker niet.

Het stoomschip klieft de baren,
Gelijk een jonge held,
Die, aan het hoofd der scharen,
Den vijand tegensnelt,
Den standaard heft ten hoogen,
Geen vrees of zwakheid kent,
Maar, in de ziel bewogen,
Recht op zijn doelwit rent!

Als golven u omringen,
Ontwelt aan uw gemoed
Een stroom herinneringen,
Als een bewogen vloed;
Er doen zich stemmen hooren,
Die in het scheepsgedruisch
Of in de waatren smoren,
En fluistren van tehuis.

Gesternten ziet gij dalen,
Die langzaam ondergaan,
Maar nieuwe lichten stralen;

Het Zuiderkruis voortaan
Zal, als een trouwe wachter,
Steeds aan den hemel staan...
Een wereld laat gij achter;
Een nieuwe breekt zich baan!

Het zonlicht, dat de luchten
Met levensgloed vervult,
De vogels, bloemen, vruchten
In tooververven hult;
De wondren van het Oosten,
Die gij verrijzen ziet:
Vervullen en vertroosten
Voor wat gij achterliet.

De slanke palmen stijgen
In stroomen golvend groen,
Wier pluimen neigen, zijgen,
Als springfonteinen doen;
De vlammen der vulkanen,
Als toortsen in den nacht,
Verkondigen, vermanen:
De wereldgeest houdt wacht.

De kennis en talenten,
Door u ten toon gespreid -
Onmisbare elementen
Voor hooger werkzaamheid -
Zij roepen op den akker,
Uw zorgen toegedacht,
Het sluimrend leven wakker;
Uw kennis is uw macht.

De voorspoed volg' uw wegen,
Bestrooi uw effen pad
Als met een bloemenregen;
Aan ons verdient gij dat;
Wij blijven u verbeiden
En roepen u mitsdien,
Als heilgroet bij het scheiden:
Vaarwel, tot wederzien!

J.E. BANCK.

9 *Febr.* 1880.

Brievenbus.

Uit de assistent-resdientie Deli.

Ook nadat bij het *Indisch Staatsblad* n°. 203 van 1879 eene beslissing genomen is over het bekende artikel 2 nummer 27 van het Algemeen Politiestrafreglement voor Inlanders, is toch het groote vraagstuk nog volstrekt niet opgelost voor deze assistent-residentie, waar de particuliere industrie eene zoo hooge vlucht genomen heeft. Hier toch heeft men niets aan eene eenvoudige bepaling, regelende de wederzijdsche verplichtingen onder gewone omstandigheden tusschen werkgever en werknemer, doch behoeft men eene speciale voorziening voor het geval, dat de werkkrachten met groote kosten uit den vreemde zijn aangevoerd.

Zooals men weet, is het openen van particuliere landbouwondernemingen hier destijds toegelaten en is sedert de bestaande uitbreiding daarvan niet tegengegaan, doch beschermd. Dank zij die vrijzinnige handelwijze, hebben tal van Nederlandsche en vreemde kapitalisten aanzienlijke sommen hier in de zaken gestoken, is eene uitgebreide, Europeesche en Chineesche kolonie ontstaan, en heeft het Gouvernement zich eene bron van inkomsten geschapen, die over 1879 bruto één millioen opleverde. Eens toegelaten, hebben de industrieelen recht op de behartiging hunner belangen. Zij hebben bovendien aanspraak op ondersteuning wegens de noeste vlijt en stalen volharding, waarmede zij in het zweet des aanschijns hun brood verdienen. ‘Hun brood verdienen’, zeg ik, niet: ‘rijk worden’, want de enkelen, die hier eenig vermogen hebben samengegaard, zijn te tellen.

Wel is waar hebben de planters te Deli bij menigeen die aanspraak verbeurd door het gerucht omtrent door hen gepleegde, misdadige handelingen; doch zeer veel onbillijks is daarin gelegen. Niet, dat ik vergoelijken wil, hetgeen werkelijk te veroordeelen is. Verre van dien; maar die zoogenoemde gruwelen zijn meestal erg opgeschroefd en overdreven, zijn bovendien gewoonlijk verteld en uitgemeten door lieden, die er het rechte niet van wisten, en kunnen, als zijnde door enkelen bedreven, in geen geval een doemvonnis over eene geheele kolonie of categorie van nijvere Europeanen doen uitspreken.

Laat dan ook hetgeen gebeurd is, vergeten zijn, en, waar het heden nog zooveel onrecht te aanschouwen geeft, niet naar vooroordeelen, in het verledene wortelend, geoordeeld worden.

De bloeiende industrie te Deli staat nog geheel op losse schroeven en dàt, niettegenstaande de geproduceerde tabak, het hoofdartikel, eene waarde vertegenwoordigt van circa zes millioen. Haar voortbestaan hangt af van de regeling der quaestie van de arbeiderscontracten, omtrent welke thans nog niets is beslist. Reeds jaren geleden had dat behooren te gebeuren; vele verkeerdheden zouden daardoor zijn voorkomen, welke nu nog steeds plaats grijpen.

En komt die regeling ook niet tot stand, dan zal de industrie hier juist zoolang staande blijven, totdat een ambtenaar den moed heeft, om, wars van private beschouwingen, de bestaande wetten eerlijk en getrouw te handhaven.

Men vindt in de Maleische staten, vormende de assistent-residentie Deli, geen inheemsche werkkrachten; die moeten van buiten worden ingevoerd. Daarvoor komen bijna uitsluitend Chineezen in aanmerking, waarvan het slechts twintig uur stoomens verwijderde Pinang eene ruime voorraadschuur is.

De ondernemer, die met Chineesche werkkrachten werkt, begint, met een groot kapitaal aan de aanschaffing daarvan te besteden. Voor elken koelie toch moet, eer hij de onderneming bereikt, van *f* 75 tot *f* 100 uitgegeven worden. Dat bedrag mag men echter niet op rekening stellen van het 'zoo verderfelijke voorschottenstelsel', want het dient minder, om den arbeider in een oogenblik van zwakheid tot eene overeenkomst te verleiden, waarvan hij naderhand spijt heeft, dan wel, om zijn toestand te verbeteren.

De Chineesche koelie immers, die zijn land verlaat, om in den vreemde werk te zoeken, doet dat uit hoop op lotsverbetering. Hij vertegenwoordigt in zijn land eene werkkracht, die door het overgroote aanbod geen of slechts geringe waarde heeft; kan hij naar eene plaats komen, waar het aanbod geringer is, dan krijgt hij als werkkracht meer waarde; de overplaatsing verbetert op zichzelve dus reeds zijn toestand.

Doch hij kan zich niet verplaatsen dan door de hulp van een landgenoot, die de beletselen tegen zijn heengaan (schulden, enz.) wegneemt, de passagekosten naar de nieuwe haven betaalt en hem met voeding en huisvesting aldaar helpt, totdat hijzelf in zijne behoeften kan voorzien, een en ander tegen de verplichting, om geen arbeid te zoeken, waar hijzelf wil, doch om het werk te aanvaarden, waar zijn helper de restitutie van het voorgeschotene kan erlangen. Daarvan maakt de Europeesche industrieel alhier gebruik; hij rekent met den tusschenpersoon af en neemt den werkzoekenden nieuweling in dienst. Hij doet dat echter niet, dan nadat deze zich verbonden heeft, om bij hem te werken, totdat het voorgeschotene is aanverdiend.

Men kan dat strijdig noemen met onze begrippen van individueele vrijheid, doch men mag het verschil tusschen Oostersche en Westersche toestanden niet geheel uit het oog verliezen, en moet daarbij bedenken, dat het individu, hetwelk zijne vrijheid aan banden legt, niet de lijdende, doch de winnende partij is. Het geeft echter niet veel, om zich daaromtrent in theorieën te verdiepen, want er moet naar eene practische oplossing der onderhavige quaestie gezocht worden, daarbij rekening houdende met de volgende feiten:

1°. dat hier eene industrie, die groote kapitalen bindt, bestaat;

2°. dat die industrie niet bestaan kan zonder geïmporteerde werklieden, speciaal Chineezen;

3°. dat die werkkrachten niet kunnen worden verkregen dan tegen vooruitbetaling van aanzienlijke sommen.

De industrieel nu staat tegenover een werkman, die geld van hem geleend heeft tegen de belofte, om zoolang bij hem te werken, totdat het bedrag is aangezuiverd. Die verbintenis is de geheele basis der industrie, want de ondernemer trekt zijn voordeel enkel uit den arbeid van den contractant ter andere zijde; hij leent immers geen geld uit, om geld terug te krijgen, doch om in arbeid betaald te worden.

Waardoor wordt nu aan den ondernemer de nakoming der verbintenis

verzekerd? Waarin ligt de waarborg, dat hij den arbeid, waarvan de levering tegen vooruitbetaling bedongen is, erlangen zal?

Wettelijk in niets. En dat is de groote quaestie van Deli.

De eenige bepaling, die men als waarborg zou kunnen aanhalen, was die van artikel 2 nummer 27 van het Algemeen Politiestrafreglement voor Inlanders, houdende, dat hij, die zich als werkman voor den gewonen huurtijd, in casu één jaar, verhuurt en zonder aannemelijke redenen binnen dien huurtijd zonder toestemming van den dienstbruiker zijn dienst verlaat of weigert te arbeiden, gestraft wordt met eene geldboete van *f* 16 tot *f* 25, of met tenarbeidstelling aan de publieke werken voor den kost, zonder loon (eene verkorte benaming voor een licht soort dwangarbeid), van 7 tot 12 dagen.

Het ligt echter voor de hand, dat eene dergelijke bepaling als waarborg niets geeft. De koelie komt ter onderneming met eene schuld van *f* 75 tot *f* 100; gedurende den werktijd, eer de vruchten van zijn arbeid verkregen zijn, vermeerdert die schuld gemiddeld nog met *f* 10 's maands. En wanneer nu enkel eene bedreiging van straf van hoogstens twaalf dagen dienen moet, om de betaling van die schuld te verzekeren, dan komt men niet ver. Te eischen, dat de vooruitzichten van den contractant-koelie dezen aan de nakoming zijner verbintenis zullen houden, gaat ook niet op. De verbintenis duurt immers voor den tijd, dat hij in schuld is, voor den tijd dus, dat elke verbreking voordeel voor hem is; zijne vooruitzichten beginnen pas, als de schuld is aangezuiverd.

Te beweren, dat een koelie, die voorschot genoten, maar nog niet aanverdiend heeft, civiel-rechterlijk vervolgd kan worden, houdt geen steek: ten eerste, omdat hij wel zelden in zoodanige positie zal komen, dat men op zijne bezittingen vat heeft, en ten tweede, omdat, zooals straks gezegd is, de ondernemer-geldschieter geen voldoening der schuld in geld, maar in arbeid verlangt en bedongen heeft. Dat de wet geen waarborgen geeft, is reeds eene groote moeielijkheid, maar nog moeielijker is het, dat de wettelijke bepalingen de eens toegelaten, thans bestaande industrie totaal onmogelijk maken.

In 't *Indisch Staatsblad* 1875 n°. 59 staat immers: ‘Het noodzakelijk achtende bijzondere voorschriften vast te stellen tegen misleiding en dwang bij het aangaan en ten uitvoer leggen van huurovereenkomsten met Oostersche Vreemdelingen, die als huurlingen ten behoeve van eenige onderneming van landbouw, handel of nijverheid worden ingevoerd....’ wordt bepaald, onder anderen, dat vanwege het plaatselijk bestuur zoo spoedig mogelijk op de onderneming zelf onderzocht moet worden, of de huurlingen vrijwillig tot de overeenkomst zijn toegetreden, en dezen artikel 2 nummer 27 van het Algemeen Politiestrafreglement voor Inlanders moet worden voorgehouden.

Gelukkig voor de industrie is dit voorschrift tot dusverre een doode letter gebleven. Nog nooit heeft een ambtenaar zich verstout, deze wet te handhaven; de bepalingen zijn trouwens ook onuitvoerbaar, want om steeds de nieuw aangekomen koelies op de ondernemingen zelf te ondervragen en te onderrichten, zouden vier extra-ambtenaren in deze afdeeling voortdurend ambulant moeten zijn.

Veronderstel echter eens, dat een nauwgezet ambtenaar de letter der wet gevolgd was, zooals een ieder had behooren te doen, en naar de onderne-

mingen gereisd was, om nieuwaangekomen koelies te vragen, of zij vrijwillig de overeenkomst, om te werken tot de afbetaling der schuld, hadden aangegaan: wat zou dan gebeurd zijn? Met zekerheid kan men aannemen, dat het niet lang geduurd zou hebben, of alle koelies, zonder uitzondering, zouden verklaard hebben, enkel door dwang tot de overeenkomst te zijn toegetreden; en het tegenbewijs zou bezwaarlijk te leveren zijn geweest, daar de contracten buiten onze koloniën worden aangegaan.

Of, als het niet aanneembaar is, dat een Chineesche koelie eene valsche verklaring in zijn voordeel zou afleggen, dan nog wil ik het geval denken, dat zulk een contractant bekend gemaakt was met de strafbepaling van het politiereglement, m.a.w. dat hem was duidelijk gemaakt, dat hij de betaling van zijne schuld, aangegaan tot verbetering van zijne positie, zou kunnen ontduiken, door 12 dagen of minder op kosten van het Gouvernement te arbeiden. Eene dergelijke bekendmaking had eerlijkheidshalve gevolgd moeten worden door de uitlegging, dat na ommekomst van straftijd de zedelijke verplichting, om de schuld aan te zuiveren of het contract af te werken, op een ieder bleef rusten, doch niemand daartoe gedwongen mocht worden.

De gevolgen van die eerlijke handhaving der wet zouden onberekenbaar zijn geweest, want ten eerste zou geen ondernemer nieuwe arbeiders hebben durven aannemen, en ten tweede zouden alle aanwezige koelies zijn weggeloopen. De industrie zou alzoo onmogelijk zijn gemaakt, en in hare plaats hadde men een land gekregen, overstroomd door lieden, behoorende tot de laagste klasse eener Chineesche maatschappij, zonder middelen van bestaan en zonder middelen, om het land te verlaten. Roof en moord zou men gekregen hebben als loon voor het waken tegen dwang en willekeur; wind was gezaaid, storm geoogst.

Zooals ik zeide, zijn de bepalingen van het *Indisch Staatsblad* 1875 n°. 59 nooit ten uitvoer gelegd, en is de landbouw-nijverheid hier alzoo niet onmogelijk gemaakt. Doch dat was niet voldoende. Om die industrie bestaanbaar te maken, heeft men verder moeten gaan, en is eene ruime mate van ‘schipperen’, ‘meegaandheid’, ‘geven en nemen’ (zegge: enkel g e v e n) noodig geweest.

Om dat duidelijk te maken, moet ik wijzen op de vele verkeerde handelingen der Europeesche planters, strekkende, om zich zooveel mogelijk van de nakoming der contracten, door hunne koelies aangegaan, te verzekeren en zich tegen verliezen te vrijwaren.

De ondernemers beletten hun werkvolk met alle hun ten dienste staande middelen, om de plantages te verlaten. Loopt een arbeider weg, dan wordt hij onmiddellijk door lieden der onderneming nagezet. Mocht het dezen niet gelukken, den weggeloopene aan te treffen, dan valt hij toch gewoonlijk in handen der omwonende bevolking, die altijd tuk is op het vatten van koelies wegens het voordeel, dat dit haar opbrengt. Zij weet namelijk, dat, als zij een weglooper aan de onderneming uitlevert, haar eene goede fooi zal worden betaald.

Tot de betaling van zulk een opvatloon moeten de ondernemers wel overgaan, omdat zij anders niet de minste hoop behoeven te koesteren op eenige medewerking van de Maleiers.

De meester, die zijn weggeloopen koelies terug krijgt, geeft dezen, als

zij niet onverbeterlijk worden geacht, gewoonlijk vergiffenis (natuurlijk het opvatloon, dat op hun debet wordt geschreven, niet meegerekend), niet zoozeer uit vergevensgezindheid, als wel omdat zij, bij uitlevering aan de politie, ten einde hen wegens dienstweigering te straffen, van kwaad tot erger vervallen.

Wel is waar zijn de meeste ambtenaren, die als hoofden van plaatselijk bestuur, en derhalve als politierechter, optreden, gewoonlijk meegaande genoeg, om hunnen invloed aan te wenden, ten einde de koelies na ommekomst van hun straftijd naar hunne onderneming te doen terugkeeren, doch er zijn er ook, die, wat de planters noemen, meer bekrompen zijn en zich minder direct met dien terugkeer inlaten.

En zelfs, al kan de ondernemer op den meest mogelijken steun van de zijde des Bestuurs rekenen, welken waarborg heeft hij dan nog, dat de koelie, die de gevangenis ingaat, er ook weer uitkomt? In twaalf dagen tijds kan veel gebeuren, vooral in die barakken of getimmerten, welke in Deli ‘'s lands gevangenis’ genoemd worden; zij ontvluchten daar bij dozijnen te gelijk, door de muren heen, terwijl van Charon's bootje steeds een ruim gebruik voor den overtocht wordt gemaakt.

De onzekerheid aangaande het al of niet terugkeeren van hunne koelies naar de ondernemingen is dan ook de reden, waarom de industrieelen alle kleine overtredingen en misdrijven, die in elken geordenden staat bij de politie worden aangegeven, zooveel mogelijk verzwijgen of zelf afdoen.

Hij loopt immers steeds gevaar, om behalve de beklaagden ook de klagers en getuigen te verliezen, want een koelie, eens buiten de rayon der onderneming, vooral op eene havenplaats gekomen, keert niet uit eigen beweging terug, om zijne schuld af te werken.

Die onregelmatige handelingen der planters worden door de ambtenaren oogluikend toegelaten; wat meer is, van hunne zijde wordt nog een handje meegeholpen, door verschillende, bepaald onwettige maatregelen te nemen. Het is niet noodig, daarover uit te weiden; zij zijn te laken, doch door de omstandigheden afgedwongen, en zijn voorwaar publiek en bekend genoeg.

Men gevoelt echter, dat hierin verandering moet komen. Het gaat niet aan, dat ambtenaren eene industrie in stand houden, door in strijd met hunnen plicht te handelen. Zij verbeuren de achting van den planter, dien zij helpen, en zijn schuldig tegenover het Gouvernement, dat zij voor schade en schande trachten te bewaren.

Ja - schade en schande!

Of zou het geen schade zijn, zoo een ambtenaar door nauwgezetheid en eerlijkheid eene bloeiende industrie onmogelijk maakte en het Gouvernement met eene afdeeling liet zitten, zonder belangrijke bronnen van inkomsten, tegen kostbare contracten van schadeloosstelling, met inlandsche vorsten aangegaan?

En zou het geen schande wezen, zoo eerst toegelaten nijverheidsondernemingen, werkende met millioenen kapitaal, ondergingen door handhaving der wet? Het is waarlijk al erg genoeg, dat zij sedert jaren door plichtverzaking der ambtenaren bestaan.

En die schande zou hier vooral dubbel zwaar wegen, hier, waar onze vlag wappert in 't gezicht van den vreemdeling, onzen concurrent, hier, waar die vlag, betrekkelijk veel meer dan elders in onze bezittingen, het

kapitaal en den arbeid van den vreemdeling, die op onze gastvrijheid rekent, beschermen moet.

Moge dan ook ten spoedigste een einde gemaakt worden aan den onhoudbaren toestand dezer assistent-residentie, die ons aan schade en schande blootstelt!

De weg, die ingeslagen moet worden, ligt open voor ons.

Het eerste, wat natuurlijk gedaan moet worden, is wettelijke regeling van de verbintenissen, door uit den vreemde aangevoerde werklieden met hun werkgever aangegaan, daarbij als basis aannemende, dat een insolvent persoon, die tegen geheele of gedeeltelijke vooruitbetaling aangenomen heeft, arbeid te produceeren, tot de levering daarvan gedwongen kan worden.

Is zoodanige regeling werkelijk zoo ongehoord? Is het inderdaad zoo vreeselijk, om arbeiders tot de nakoming van eens aangegane overeenkomsten, d.i. tot werken, te noodzaken?

Wij, Nederlanders, kunnen dat toch niet zoo stuitend vinden, wij, die millioenen belastingschuldigen, omdat zij insolvent zijn, eene belasting in arbeid doen opbrengen, waarvan de wanbetaling met dwangarbeid gestraft kan worden, m.a.w. wij - die, waar het onze staatsinkomsten betreft, wel degelijk overwegen, dat men een onvermogende alleen tot de betaling van arbeid, niet tot die van geld kan dwingen.

Bovendien, hetgeen Deli noodig heeft, om te kunnen bestaan, wordt ook elders toegepast, bij voorbeeld bij onze buren van de Straits-Settlements, waar op gelijksoortige wijze als hier met geïmporteerde werklieden gearbeid wordt. En die nederzettingen kan men toch niet een land van slavernij en pandelingschap noemen, even min als men de natie, die daar koloniseert, eene natie van dompers en barbaren, ontoegankelijk voor begrippen van individueele vrijheid, noemen kan.

Het ligt zelfs in den aard der zaak, dat men niet eer en beter iemands rechten kan verzekeren, dan te gelijk met de regeling zijner verplichtingen.

Daarbij is het in hooge mate onbillijk, om hen, die niets bezitten, tegen willekeur te beschermen en aan degenen, die zooveel te verliezen hebben, dezelfde bescherming te onthouden.

Eene dergelijke onbillijkheid moge een uitvloeisel zijn van de achterdocht, tegen Deli's nijvere kolonisten opgevat, zij is daarom des te betreurenswaardiger.

Afgescheiden nog daarvan, meene men niet, dat de koelies een waarborg tegen slechte behandeling vinden in de vrijheid, om zich elk oogenblik van hunne verplichtingen te ontdoen. Die door de wet gegeven vrijheid is enkel een premie op oneerlijkheid, en dat nog wel hoofdzakelijk voor Chineezen.

Slechts bij uitzondering (de politierechters in Deli kunnen dat getuigen) verbreekt de koelie zijn contract wegens slechte behandeling. Als hij wegloopt van de onderneming, doet hij dat bijna altijd verleid of opgeruid door anderen, die hun slachtoffer willen exploiteeren; nog nooit heeft een weglooper het plan gehad, om zijne schuld, die eens zijne positie verbeterde, af te doen.

Bovendien, al moest het wegloopen van koelies wegens slechte behandeling beschouwd worden als straf voor hun meester, zou dat dan het rechte middel zijn, om tegen kwade praktijken der ondernemers te waken?

Zou dat doel niet veel beter bereikt worden, door eene behoorlijke rechtspleging voor Europeanen in te voeren? Wat nu rechtspleging voor Euro-

peanen in Deli heet, kan dien naam bezwaarlijk dragen. Wel is er een assistent-resident, overkropt met werk, hulpofficier van justitie, doch wie wil daar aanklachten indienen, die te Batavia, minstens vijf dagen stoomens ver, moeten behandeld worden? Zoodanig middel is erger dan de kwaal.

Neen, de goede behandeling van werklieden kan wel op eene andere wijze en beter verzekerd worden, dan door dezen het verbreken hunner verbintenissen gemakkelijk te maken.

Trouwens, die behandeling zal vanzelve reeds beter worden, als de ondernemer van zijn werkvolk zeker is, omdat hij dan meer daaraan ten koste kan leggen. Thans moeten elk jaar belangrijke sommen worden ingehaald, die door het wegloopen van koelies verloren gingen.

Het ligt niet in mijn plan, hier de punten te behandelen, die in eene wet, regelende de rechten en verplichtingen van geïmporteerde werklieden, behooren te worden opgenomen, en even min om de vele organisaties en reorganisaties te bespreken, die nog tot stand moeten komen, wil men van deze assistent-residentie eene behoorlijk geordende afdeeling maken.

Mijn doel is enkel, erop te wijzen, dat de toestand van Deli nog steeds précair en dat verbetering dringend noodzakelijk, ja, sedert de intrekking van het meergemeld artikel 2 nummer 27, onvermijdelijk geworden is. Voor hen, die, in den laatsten tijd niets meer van Deli hoorende, denken: ‘Geen tijding, goede tijding’, zij het bovenstaande eene waarschuwing; voor de machthebbenden zij 't eene bede.

Mocht in dit schrijven iets kwetsends gevonden worden, 'tzij voor het Gouvernement, 'tzij voor de ambtenaren, 'tzij voor de particulieren, men zij verzekerd, dat geen zucht, om te vitten, geen geest van vijandigheid tegen wien of wat ook den schrijver de bovenstaande beschouwingen heeft ingegeven, doch enkel de innige overtuiging, dat alleen door de waarheid bloot te leggen, redding zal komen.

En dat de schrijver die redding vurig wenscht, is niet alleen, omdat deze jonge kolonie zoo hoogst belangrijk is, doch ook en bovenal, omdat hier Neerland's goede naam op het spel staat.

Want het moge nog ééns herhaald worden: schande is het, dát eene bloeiende industrie bestaat door wetteloosheid, doch dubbel schande zou het zijn, als zij ten onder ging door handhaving der wet!

Deli, 1879.

TITUS.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Een goede kennis in oud en nieuw gewaad.

II.

Bevat het voorafgaande een geschiedkundige schets der teleologische natuurbeschouwing, zooals zij zich bij ons te lande ontwikkeld heeft, thans willen wij onderzoeken, of ieder, zelfs hij, die slechts in het getuigenis van het verstand waarheid wil vinden, zulk een beschouwing tot de zijne moet maken. Niemand zal het ons als een tekortkoming aanrekenen, als wij hierbij op de anthropocentrische teleologie niet terugkomen, maar de anthropomorphe in het oog vatten.

Om der teleologie recht te doen wedervaren, is een breede wijsgeerige opvatting een noodzakelijk vereischte. Alleen dan kan het blijken, dat zij slechts een onderdeel is van een wereldbeschouwing van veel ruimer strekking; dan alleen kan het aan het licht komen, dat kennis van meer dan één wetenschap, liefde voor het schoone en goede en *godsdienstzin* moeten samenwerken, om een teleoloog te vormen, die zijn leer met de kracht der overtuiging aanhangt.

Het feit, dat teleologische bespiegelingen in onzen tijd allengs uit de geschriften der natuurkundigen verdwenen zijn, geeft ons een aanwijzing van het standpunt, dat wij ten haren opzichte moeten innemen. De natuurkundige heeft als zoodanig met de teleologie niets te maken. Hij beschouwt de natuur uitsluitend uit het oogpunt der causaliteit; d.i. zijn natuurverklaring bestaat hierin, dat hij de verschijnselen nauwlettend waarneemt en ze ten opzichte van elkander in de betrekking van oorzaak en gevolg tracht te plaatsen. De proef is het machtige middel, waarover hij beschikt, om toevallig van noodwendig samengaan van verschijnselen te onderscheiden. Als een teleoloog tot hem spreekt van blinde en van doelmatige natuurkrachten en van ideeële wetten, dan antwoordt hij als natuurkundige: ‘In onze wetenschap kunnen deze praedicaten aan het begrip kracht niet worden

toegekend. Zulke krachten en wetten zijn ons ten eenen male onbekend.' Als Martinet hem op de inrichting van ons gezichtsorgaan wijst als op de oorzaak van de groene kleur der bladeren, en van oordeel is, laatstgenoemd verschijnsel daarmede verklaard te hebben, moet hij van den natuurkundige vernemen: 'Uw begrip van verklaring en het onze zijn ten eenen male verschillend.'

Met het oog op het bovenstaande is het noodzakelijk, den aard van den inhoud der natuurkundige wetenschap in enkele trekken aan te geven.

Leert de natuurkundige - de verschijnselen beschrijvend en als oorzaken en gevolgen verbindend - de natuur in haar diepste wezen, dat is zoodanig kennen, als zij onafhankelijk van den waarnemer bestaat? Ieder, die slechts eenigszins bekend is met de schoone onderzoekingen van Helmholtz, waardoor het karakter onzer zintuigelijke gewaarwordingen in het helderste licht werd gesteld, aarzelt niet, deze vraag ontkennend te beantwoorden. Er bestaat inderdaad niet de minste overeenkomst tusschen de trillingen van de lucht en den ether, die de natuurkundige aanneemt als buiten ons bestaande, en de tonen en kleuren, die worden waargenomen, als de uiteinden der zenuwen van ons oor en oog door deze trillingen worden getroffen. Die tonen en kleuren kunnen klaarblijkelijk zonder een waarnemer niet bestaan. Het gezegde geldt niet slechts voor ons oor en oog, maar voor al onze zintuigen. Eenig nadenken brengt ons zoo tot het inzicht, dat onze gewaarwordingen - d.z. de veranderingen in den toestand van ons persoonlijk bewustzijn - de eenige dingen zijn, die wij rechtstreeks kennen; en de gewaarwordingen vormen de uitsluitende stof, waaruit in verband met de inrichting van onzen geest de voorstellingen en begrippen worden opgebouwd. Is men eenmaal met deze waarheid vertrouwd geworden, dan kan de vraag niet uitblijven: 'Met welk recht besluiten wij dan, dat aan een deel onzer voorstellingen een wereld buiten ons beantwoordt?' Er zijn wijsgeeren geweest, o.a. de bekende Berkeley, die de stelling verkondigden, dat het geloof aan zulk een wereld, die met het verdwijnen van het waarnemend subject blijft bestaan, aan een niet-ik, geen redelijken grondslag heeft. Hij leerde, dat onze gewaarwordingen en voorstellingen slechts in onszelven gevonden worden en daarom bestaan en voorgesteld worden woorden zijn van dezelfde beteekenis, zoodat van voorstellingen in ons, maar niet van dingen buiten ons sprake kan zijn. Voor Berkeley waren derhalve onze voorstellingen de werkelijke dingen zelf.

Zulk een volstrekt idealisme voert, streng volgehouden, tot gevolgtrekkingen, waartegen ons verstand in verzet komt. Al is dan ook inderdaad het bewijs van het bestaan eener wereld buiten ons niet te leveren, toch is het redelijker, om met Kant aan zulk een onafhankelijk van ons bewustzijn bestaande wereld te gelooven en haar als de

oorzaak van onze voorstellingen op te vatten. Wij begrijpen dan het onderscheid tusschen onze droomen en visioenen en de voorstellingen, die wij voor werkelijkheid houden; wij zijn dan niet gedwongen, om van een reusachtig bedrog te spreken, als de mensch krachtens de inrichting van zijn geest zijn zintuigelijke gewaarwordingen aan dingen toeschrijft, die buiten hem aanwezig zijn.

Dat onze voorstellingen echter geen welgelijkend beeld der werkelijke dingen zijn, zal na het voorafgaande geen toelichting behoeven. Hiermede is echter niet beslist, dat de wereld onzer voorstellingen niets gemeen heeft met die, welke onafhankelijk daarvan bestaat. Het is zelfs niet onredelijk, om aan te nemen, dat vele der betrekkingen, waarin wij onze voorstellingen plaatsen, o.a. die van oorzaak en gevolg, inderdaad beantwoorden aan verhoudingen, die tusschen de dingen zelven bestaan. Dit is slechts een schrede verder op den weg, die ons tot de erkenning van een wereld buiten ons gebracht heeft. Deze overtuiging is noodzakelijk voor hen, die zich aan de zijde van Mill, Opzoomer en andere empiristische wijsgeeren scharen. Laatstgenoemden toch zijn van oordeel, dat de mensch in zijn ervaring voldoende gegevens bezit, om de wet der causaliteit op te sporen, en trachten aan te toonen, dat hij inderdaad op deze wijze tot de kennis dier wet gekomen is. Maar ook de volgelingen van Kant, die het ervoor houden, dat wij de wet der causaliteit alleen daarom in onze ervaring vinden, omdat de eigenaardige inrichting van ons kenvermogen medebrengt, dat wij ieder verschijnsel als een gevolg van een oorzaak beschouwen, kunnen bovenstaand gevoelen aannemen. Het bloote denken toch kan wel den vorm, maar niet den inhoud der ervaring voortbrengen. Nu de ervaring ons leert, dat de wereld als causaliteit begrepen kan worden, ligt het zeer voor de hand, om aan te nemen, dat zij werkelijk iets bevat, dat aan causaliteit beantwoordt.

Wij laten het in het midden, welke van laatstgenoemde meeningen ons verstand het best kan bevredigen. Voor ons doel is het genoeg te weten, dat de onderstelling, dat er onafhankelijk van den mensch een wereld bestaat en dat de natuurkundige, haar als een geheel van oorzaken en gevolgen opvattend, geen wetten van den menschelijken geest maar objectieve natuurwetten uitspreekt, dat zulk een onderstelling op verschillend wijsgeerig standpunt zeer aannemelijk is.

Hebben wij in het voorafgaande gezien, dat de wereldbeschouwing, die wij de causale willen noemen, er niet ten onrechte aanspraak op maakt, tot zekere hoogte de werkelijke wereld te leeren kennen, dan kan men nog vragen, of dit het eenige gezichtspunt is, waaruit de laatste beschouwd kan worden. Het antwoord moet uit den aard der zaak ontkennend luiden. Wij zijn immers in het dagelijksch leven gewoon, elk voorwerp in verschillende gedachtenkringen op te nemen. Zoo beschouwt de plantkundige een boom met een geheel ander oog dan een schilder doen zou. Deze vestigt zijn aandacht op andere

verschijnselen, op andere verhoudingen, legt een anderen maatstaf aan, dan gene. Waarom zou men tegenover de wereld, als één geheel beschouwd, niet hetzelfde mogen doen? Geheel iets anders is het echter, als naar de beteekenis en de waarde van zulke beschouwingen gevraagd wordt. Het zou dan kunnen zijn, dat men ze als proeven van de vindingrijkheid en den dichterlijken aanleg des menschen op prijs stelde, doch geen dringende redenen vond, om ze, evenals de causale beschouwing, als een afspiegeling op te vatten van een werkelijkheid, die tot zekere hoogte zoodanig onafhankelijk van den waarnemer bestaat.

Als de natuur uit hetzelfde oogpunt beschouwd wordt, waaruit een kunstproduct van 's menschen hand wordt gadegeslagen, treedt men op het gebied der teleologie. De maatstaf, waarmede gemeten wordt, is dan aangewezen. De natuur moet zich dan vertoonen als een samenstel van deelen, die in het nauwste verband met elkander staan, die elkander aanvullen en steunen en allen samenstemmen tot een groot, harmonisch geheel.

Men behoeft inderdaad niet de bekrompen opvatting van Martinet te deelen, om zulk een beeld der natuur te ontwerpen. Gelijk wij in het voorafgaande gezien hebben, is dat met groote voorliefde door Kaiser, V. d. Hoeven en zooveel anderen gedaan. Een goed deel der feiten, die de wetenschap heeft leeren kennen, kunnen ongedwongen onder dit gezichtspunt gebracht worden. De holle, met lucht gevulde beenderen, ja, de geheele bouw van den vogel, die licht en stevig te gelijk is, maken hem bij uitnemendheid geschikt voor het luchtleven, dat hij leiden moet. De hand van den mensch, waarmede zoowel de spade als de fijnste naald met goed gevolg gehanteerd wordt, is een kunststuk van verwonderlijke schoonheid. Hoe doelmatig is de wijze, waarop in de levende wereld voor het ontstaan van nieuwe geslachten gezorgd wordt! Soorten, die aan veel gevaren blootstaan, krijgen een talrijk kroost; zaden, die een grooten weg moeten afleggen, zweven door middel van een fijne haarpluis op de winden; planten, die ondergedoken in water leven, waarin geen bevruchting kan plaats vinden, verheffen zich boven de oppervlakte, zoodra de tijd voor die verrichting gekomen is. En dan verschijnen de mannelijke en vrouwelijke bloemen, zooals bij de Vallisneria spiralis, die zich onafhankelijk van elkander ontwikkeld hebben, beiden juist op het oogenblik, dat zij elkander behoeven, om na afloop der bevruchting onder het water weder weg te duiken. Dit en zooveel meer is er als op aangelegd, om teleologisch opgevat te worden. Werpt men ook een blik op de ontwikkeling der aarde met hare bewoners, zooals die volgens het getuigenis der aardkunde in den loop der vervlogen eeuwen heeft plaats gehad, dan lossen alle deelen, zooals men van een kunststuk verlangen mag, in een hoogere eenheid zich op. De ontwikkeling der hoogere levensvormen uit de lagere schijnt het doel te zijn, waartoe alles samenwerkt, waarnaar alles streeft.

Van het kunstwerk tot den kunstenaar is slechts één schrede, die noodwendig gedaan moet worden. Een kunstwerk, dat geen maker heeft, is een contradictio in terminis. Reeds het veelvuldig gebruik, dat de teleoloog van de woorden doel en middel maakt, duidt de persoonsverbeelding aan. Doel is iets, wat nog niet in de werkelijkheid, maar wel in de gedachte van den mensch bestaat, en waarop zijn wil gericht is, om het werkelijkheid te doen worden. Middelen zijn de schakels, die de gedachte en haar objectieve verwezenlijking verbinden.

De teleoloog neemt dan ook, of hij het al of niet met ronde woorden zegt, een kunstenaar der natuur aan, in wiens beeld de trekken van den schepper van een menschelijk kunstwerk duidelijk te herkennen zijn. Onder de leiding van het genie des kunstenaars brengen de physische krachten, die aan het lichaam van laatstgenoemde zelf en aan de grondstof, die hij bewerkt, gebonden zijn, het kunstwerk voort. Niet anders werkt Hij, die in de verschijnselen der natuur voor onze oogen dagelijks het heerlijkst kunstwerk schept. Die verschijnselen zijn niet Zijn onmiddellijke daden; zij zijn het werk der krachten, die in de stof gelegd zijn. Maar de laatsten worden door den Schepper geordend; haar samenwerken wordt geregeld. Zij zijn de middelen in Zijn hand, om alles, wat Hij wil, tot stand te brengen.

Het laatste verklaart het feit, dat de zoogenaamde levenskracht als ‘force directrice’ of als ‘Bildungstrieb’ met zooveel ijver door de teleologen in bescherming wordt genomen. Die kracht is voor hen het beginsel, dat orde en eenheid brengt in de veelheid van verschijnselen in het levend organisme, die ze allen op één doelwit richt, ze dienstbaar maakt aan de verwezenlijking van één gedachte. Zoo opgevat is immers het levend lichaam, waarin die kracht haar zetel heeft, een mikrokosmus, een treffend beeld van den makrokosmus, het groot Heelal. De geest des menschen - want daarmede wordt de levenskracht vereenzelvigd - staat dan in dezelfde verhouding tot de physische en chemische krachten, die in het lichaam werken, als de geest des Scheppers tot de krachten der natuur.

In de taal der wijsbegeerte luidt dit alles niet zoo eenvoudig, hoewel in den grond der zaak hetzelfde. Men spreekt daar van ‘eine innere oder immanente Zweckthätigkeit der unendlichen Ursache’(*), van een ‘Weltidee, dass wir uns bewusst oder unbewusst, persönlich oder unpersönlich vorstellen können’(†).

Een beschouwing als de genoemde is zeer verleidelijk en schijnt zich als vanzelve uit de feiten en hun samenhang te ontwikkelen. Toch is het zeer wel mogelijk, uit de dingen en verschijnselen om ons heen zulk een greep te doen, ze in zulk een licht te plaatsen, dat zij een geheel anderen indruk maken.

(*) Zeller, Vorträge und Abhandlungen, 1877. S. 550.
(†) Darwinismus, Religion, Sittlichkeit. Gekrönte Preisschrift von Dr. G.P. Weygoldt, S. 123.

Men denke slechts aan de rudimentaire organen, die bij zoovele dieren zijn aan te wijzen. Welk nut hebben de onvolkomen tepels, die op de borst van den man en van de meeste manlijke zoogdieren aangetroffen worden? Een groot aantal spieren van het menschelijk lichaam zijn geheel onbruikbaar, en hetzelfde geldt van het wormvormig aanhangsel van den blinden darm, dat bij sommige dieren zeer lang is. Jonge kalven hebben vóór hun geboorte snijtanden, die nooit door het tandvleesch breken. Evenzoo bezit de Groenlandsche walvisch in jeugdigen toestand snijtanden, die weldra verdwijnen. De struisvogel bezit vleugels, die voor het vliegen ten eenen male onbruikbaar zijn. De vruchtbaarheid van sommige dieren is zoo groot, dat zij, aan zichzelven overgelaten, in weinige jaren de geheele aarde zouden kunnen bevolken. Waartoe dient die vruchtbaarheid, als het toch op aarde aan plaats en voedsel voor zooveel dieren ontbreekt? Het scherpste verstand kan er geen doelmatigheid in ontdekken. Als overblijfsels van een vroegeren toestand, als organen, die een voorvader in volkomen staat bezat, zijn zij begrijpelijk. Maar in de eerste plaats is dat slechts een onderstelling, in de tweede ligt de ondoelmatigheid juist hierin, dat zij nog, zij 't ook verkleind, bestaan, nu zij ten eenen male overtollig zijn. De onderstelling, dat zij tot doel hebben, ons op de afstamming van onszelven en de dieren te wijzen(*), zal wel niemand bevredigen.

Kan ons verstand in de talrijke zoogenaamde monstruositeiten, die het plantenrijk oplevert, en in de misgeboorten, die bij de dieren zoo veelvuldig voorkomen, het werken zien eener Godheid, waaraan de kunstenaar in zijn beste deel, zijn gevoel voor harmonie en evenmaat, na verwant is? Büchner verhaalt van een geit, die in alle deelen volkomen en schoon gevormd ter wereld kwam, doch geen kop had. Wat beteekende de arbeid, aan het vormen van zulk een dier ten koste gelegd, daar het toch alle levensvatbaarheid miste? Kalven met vijf pooten en meer dan één staart heeft ieder wel eens kunnen aanschouwen. En hoe dikwijls brengt de mensch gedrochtelijke wezens ter wereld, die òf tot een onmiddellijken dood, òf tot een ellendig leven veroordeeld zijn! Men denke aan kinderen met waterhoofden, aan de ongelukkige microcephalen, aan idioten, aan de bekende Siameesche tweelingbroeders en aan zooveel andere mismaakten onder de menschen. Het gaat toch niet aan hun bestemming in het nut te zoeken, dat de wetenschap van zulke, helaas! talrijke afwijkingen van het gewone natuurproces trekken kan.

Zullen de bewoners van Engelsch-Indië, toen voor weinige jaren een ontzettende hongersnood hen teisterde, de doelmatige werking der natuurkrachten, welke dien toestand in het leven riepen, geprezen

(*) ‘Und selbst ihre Reste beim Menschen erfüllen noch den Zweck dasz sie den Zusammenhang unserer Entwickelung mit der aufsteigenden Thierreihe nachweisen.’ Die Sittliche Weltordnung von Moriz Carrière. 1877. S. 288.

hebben? Zou, toen in de 17de eeuw de Aziatische pest de menschen bij duizenden wegrukte en alleen te Weenen niet minder dan honderd twintig duizend op de ellendigste wijze deed omkomen, zou toen iemand den moed gehad hebben, om een werk in den geest van Martinet of Uilkens te schrijven en te roemen in de liefderijke bedoelingen des Scheppers, die op deze wijze overbevolking te keer ging?

In één woord, òf wij in de natuurverschijnselen het werken van een Hooger Wezen zullen zien, waardoor op een redelijke en doelmatige wijze schoone doeleinden worden bereikt; òf, dat wij de middelen omslachtig en de doeleinden verschrikkelijk zullen vinden: dat zal slechts afhangen van de soort van feiten, die wij in oogenschouw nemen, en de betrekkingen, waarop wij het meeste gewicht leggen. Het eerste zal geschieden, als wij uitsluitend het oog richten op de feiten en betrekkingen, die in de werken van Nieuwentijt, Martinet en Uilkens zulk een groote plaats beslaan; het tweede is onvermijdelijk, als alleen verschijnselen, gelijk de laatste bladzijden ons leerden kennen, onze aandacht tot zich trekken.

Het besluit ligt voor de hand. De finale natuurbeschouwing (onder dien naam wordt de laatstgenoemde niet ten onrechte aangeduid) mag met de causale niet op ééne lijn gesteld worden. Terwijl ieder mensch zijn voorstellingen in den vorm der causaliteit moet opvatten, behoeft niemand, die voor de redeneeringen der teleologen doof blijft, zijn verstand geweld aan te doen. De finale natuurbeschouwing is voor de eenvoudigen onder de menschen een gesloten boek; en dezelfden zouden u gezond verstand ontzeggen, als gij hun beduiden wildet, dat er aan het onafhankelijk van den mensch bestaan van oorzaken en gevolgen getwijfeld kan worden. Terwijl de causale opvatting der natuur u het recht geeft te gelooven, dat gij de dingen in betrekkingen brengt, die aan hun wezen geenszins vreemd zijn, draagt de finale geheel den stempel van een gewrocht van 's menschen geest, waarmede geen factor in de werkelijke wereld overeenkomt.

De beschouwing der wereld uit het oogpunt van den kunstenaar, die het voorafgaande ons leerde kennen en op de juiste waarde schatten, staat als poging, om den maatstaf van menschelijke gedachten der wereld aan te leggen, niet alleen. Nog een andere gedachtenkring uit 's menschen leven, de zedelijke, is op het geheel der dingen toegepast. Men heeft de vraag gesteld: spreekt de natuur in haar verschijnselen van liefde en zorg, van een streven, om allerwege het grootst mogelijke geluk onder al, wat leeft op aarde, te verspreiden? Wordt het reine en goede allerwege als met zichtbare hand beschermd? Namen zij toe in macht en invloed? Is het als met den vinger aan te wijzen, dat aan die edelen de toekomst behoort, dat hun heerschappij het doel is, waarop aller arbeid rusteloos is gericht? In één woord, bestaat er werkelijk, wat men gewoon is met den naam van zedelijke wereldorde aan te duiden?

Wat zouden wij niet geven, als deze vragen met een beslist ‘ja’ beantwoord konden worden; als wij elken twijfelaar van het onredelijke zijns twijfels konden overtuigen, door hem te wijzen op het getuigenis der historie en op de feiten, die het menschenleven dagelijks te aanschouwen geeft. Ongetwijfeld kan men op veel vooruitgang in deze richting wijzen, doch ook op veel, dat met het geloof aan zulk een openbaring van het goede in de wereld in bittere tegenspraak zou zijn. In een eeuw als de onze, waarin het pessimisme zulk een hoogen toon durft aanslaan en zoo wordt toegejuicht, mag het waarlijk overbodig heeten, aan te wijzen, dat het bestaan eener zedelijke wereldorde, anders dan in de voorstelling des menschen, aan het verstand niet geopenbaard wordt. Ware 't anders, men zou Von Hartmann en den zijnen, die de kracht en den levenslust der menschen trachten te ondermijnen, met klem van redenen reeds lang het zwijgen hebben opgelegd.

Ieder, die niet gelooft aan het bestaan van een Goddelijk Wezen, waarvan de geheele natuur de openbaring is, die dus alleen met zijn verstand te rade gaat, kan zich tegenover het geheel der dingen slechts op het causale standpunt plaatsen. Blijft hij zichzelf gelijk, dan moet hij zelfs een betoog, als het voorafgaande bevatte, geheel overbodig noemen. Op zijn standpunt toch zou hij de doelmatigheid der natuur, het opvatten van bedoelingen en het kiezen van middelen, om ze uit te voeren, aan de voorwerpen der natuur zelven moeten toeschrijven. Hij zou ze met het vermogen, om te denken en te willen, dat is met praedicaten van den menschelijken geest, moeten voorzien. Het koren zou b.v. aren, zwaar van voedzaam meel, voortbrengen met de bedoeling, om den mensch te voeden. De aarde zou haar as een weinig schuin geplaatst hebben, bedenkende, dat daardoor het organisch leven op haar oppervlakte de beste voorwaarden voor ontwikkeling zou verkrijgen. De ongerijmdheid van dit alles valt duidelijk in het oog. Voor den atheïst is er buiten den mensch, de hoogst ontwikkelde dieren en de wezens, die waarschijnlijk op andere hemelbollen wonen, niets wat denkt in het Heelal. Derhalve bestaan voor hem buiten de genoemde individuen geen bedoelingen en geen middelen, geen liefde en geen wijsheid.

Geheel in overeenstemming hiermede zegt Dr. Knappert in een zeer lezenswaardig opstel[(*)]: ‘Want wij zien in de natuur krachten werken op geheel andere wijze, dan wij werken. In de natuur is geen overleggen, geen wikken en wegen, geen nadenken en besluiten, om daarna te handelen. Eigenlijk gezegd denken zien wij alleen bij den mensch - in minderen graad ook bij de hooger ontwikkelde dieren - niet in de natuur, als geheel genomen. Dat denken is verbonden aan

(*) ‘Over Darwinisme in verband met godsdienst en zedelijkheid’. Theologisch tijdschrift, 13de Jaargang, 1ste stuk.

bepaalde organen, is buiten die organen niet denkbaar, en mag dus op de natuur in haar geheel niet worden toegepast. Logisch acht ik de stelling onbetwistbaar, dat in de natuur geen denken is, dan alleen als een der vormen, waaronder het natuurleven zich openbaart.'

De schrijver spreekt hier slechts van menschelijk denken, doch de atheïst heeft aan die concessies meer dan genoeg. Wat toch zou er hem toe moeten brengen, om nog een ander denken dan het menschelijke aan te nemen! Voor hem is dit het eenige, dat bestaat. Wij kunnen het dus aan mannen als Büchner, Häckel en hun geestverwanten niet ten kwade duiden, dat zij elke teleologie eenvoudig een ongerijmdheid vinden.

Voor den godsdienstigen mensch valt er echter een geheel ander licht op de teleologische natuurbeschouwing. *Voor hem verkrijgt zij een waarde en beteekenis*, *die zij voor niemand anders erlangen kan.* Hij is ten volle verzekerd, dat alles, wat in het Heelal geschiedt, het werken is van een Hooger Wezen, waarvoor hij met liefde en eerbied bezield is. Dit geloof wortelt in zijn hart en zijn consciëntie. Daar heeft God zich aan hem geopenbaard, en daarom gelooft hij aan een openbaring van God in de wereld. Het laatste is zelfs een noodzakelijk postulaat van het eerste. Teleologie is een deel van zijn godsdienst. Hij heeft behoefte, om zich een voorstelling der Godheid te vormen, en ontleent de trekken voor het Goddelijk beeld aan het hoogste, wat hij kent, aan den menschengeest, zooals hij zich in den kunstenaar en in de coryphaeën op zedelijk gebied vertoont. Teleologie is voor hem een beschouwing der natuur in het licht van dit Godsbegrip; het is een zoeken naar de aesthetische, redelijke en zedelijke factoren, die de natuur als openbaring van zulk een God moet bevatten. Waar de verschijnselen ongedwongen in zulke betrekkingen kunnen gebracht worden, gelooft hij, een goddelijke gedachte te hebben begrepen. Waar dat niet het geval is, is de oorzaak niet in het ontbreken dier betrekkingen gelegen, maar in de beperktheid der menschelijke rede. De laatste moge met de Goddelijke eenige trekken gemeen hebben, zij is er niet slechts in graad maar in soort ten eenen male van verschillend. Het Goddelijk Wezen is door den mensch in geen formule saam te vatten, door geen beeld weder te geven. Met Dr. Knappert roept hij uit: 'De natuur werkt op een wijze, verre boven mijn voorstelling, mijn begrip, mijn rede verheven.' De teleologie is dus voor hem een poging, om het onuitsprekelijke in woorden te brengen; zij is een onvolledige uitdrukking der waarheid, die echter als benadering waarde heeft. Zoo komen wij tot hetgeen in het begin van dit deel van ons opstel gezegd werd (bladz. 421): 'Teleologie is slechts een onderdeel van een wereldbeschouwing van veel ruimer strekking; liefde voor het schoone en goede en godsdienstzin moeten samenwerken, om een teleoloog te vormen, die zijn leer met de kracht der overtuiging aanhangt.'

III.

Wij willen ten slotte van het standpunt uit, waarop het voorafgaande ons gebracht heeft, een blik werpen op een geschrift, dat nog niet lang geleden de pers heeft verlaten en waarin de verdediging der teleologie een ruime plaats beslaat. Wij bedoelen de bekroonde prijsverhandeling van Dr. G.P. Weygoldt(*). De argumenten van Weygoldt zijn tevens die van alle schrijvers, die in den laatsten tijd over teleologie het woord voerden. Waar belangrijke verschillen bestaan, betreffen zij den vorm, waarin de gedachten gegoten zijn, die van meer of minder meesterschap getuigt; de wijze, waarop de feiten gegroepeerd zijn, en boven alles de mate van bescheidenheid en verdraagzaamheid jegens andersdenkenden, die de schrijvers ten toon spreiden. In het laatste opzicht is Weygoldt een zeer onverkwikkelijke figuur.

In Weygoldt's verhandeling zijn onder de titels: ‘Die Züchtungslehre und der Zweckbegriff, die Teleologische Descendenz und der Gottesgedanke’ en ‘Teleologische Descendenz und Kirche’ de afdeelingen aangewezen, waarin zijn denkbeelden over teleologie worden ontwikkeld. In een beoordeeling der Darwiniaansche ontwikkelingsleer, die aan het bovenstaande voorafgaat, plaatst hij zich voor het dilemma, òf de soorten door onmiddellijke schepping, òf door ontwikkeling uit de eenvoudigste vormen des levens het aanzijn hebben ontvangen; hij verklaart zich beslist voor het laatste, dat voor hem op wijsgeerige gronden rust. Zeer terecht merkt hij dan op, dat hiermede nog niets beslist is aangaande de wijze, waarop die ontwikkeling geschied is. De leer van Darwin in haar oorspronkelijken vorm is slechts een der onderstellingen, die te dezen opzichte gemaakt kunnen worden. Zij zoekt in den invloed der uitwendige omstandigheden, waarin de organismen geplaatst zijn, een der machtigste factoren, waardoor kleine wijzigingen in de individuen behouden worden en door ophooping in de volgende geslachten steeds grooter afmetingen aannemen. Naast de hypothese van Darwin plaatst hij de denkbeelden van Wagner, Kölliker, Heer, Baumgärtner, Mivart, Hofmeister en Wigand. Al deze geleerden zijn vast overtuigd, dat de soorten door ontwikkeling geworden zijn, doch in hunne voorstellingen omtrent de wijze, waarop die ontwikkeling plaats had, verschillen zij in meer of mindere mate onderling en met Darwin. Onder hen heeft Mivart de onderstelling uitgesproken, ‘dat de soorten door groote, plotseling optredende wijzigingen ontstaan zijn’; deze meening wordt ook bij de meesten der anderen gevonden. Weygoldt noemt haar uit een wetenschappelijk oogpunt slechts in graad van de oorspronkelijke hypothese van Darwin verschillend; beiden berusten op de

(*) Darwinismus, Religion, Sittlichkeit. Eine von der Haager Gesellschaft zur Vertheidigung der Christlichen Religion gekrönte Preisschrift von Dr. G.P. Weygoldt, Grossh. Bad. Kreis-Schulrath in Lörrach. Leiden E.J. Brill 1878.

gedachte van ontwikkeling; slechts hierin verschillen zij, dat de eene met groote, de andere met kleine schreden de ontwikkeling voort doet schrijden. Met het oog op de teleologie, zoo vernemen wij, loopen beide onderstellingen echter hemelsbreed uit elkander; de eerste past geheel in de teleologische beschouwing, terwijl de laatste er ten eenen male onvereenigbaar mede is. Met voldoening wijst Weygoldt dan ook op het feit, dat Darwin zelf in zijn latere geschriften den invloed der uitwendige omstandigheden een meer beperkten werkkring aangewezen, de wet der correlatie en de seksueele teeltkeus te hulp geroepen, en zich daarmede in een door de teleologen gewenschte richting bewogen heeft. Om kort te gaan: Weygoldt wil ons de overtuiging geven, dat de ontwikkeling der soorten slechts voor een zeer klein gedeelte in de werking van physische en chemische krachten, zooals Darwin aanvankelijk meende, hare verklaring kan vinden. Om de machteloosheid dier krachten op het gebied der levensverschijnselen duidelijk in het oog te doen vallen, wijst Weygoldt ons op de voortplanting, de voeding, den groei en het sterven van levende wezens. Ziedaar verschijnselen, zoo roept hij ons toe, waarvan elk natuurkundige, wien het inderdaad ernst is met het zoeken naar waarheid, en die den diepen zin van het woord ‘begrijpen’ gevoelt, zonder voorbehoud moet erkennen, dat het problemen zijn, die hij als zoodanig te boek stellen, doch die hij op geene wijze uit mechanische beginselen verklaren kan!

Tegenover het onvermogen, waarvan de physische en chemische krachten blijk geven, als 't het geheimzinnige leven geldt, stelt Weygoldt de macht van het teleologisch beginsel. Wij behoeven in de organische wereld slechts een ‘inneren Bildungstrieb’ aan te nemen, waarvan de physisch-chemische krachten, die inhaerent zijn aan de stof, waaruit het levend lichaam bestaat, niet meer dan de handlangers zijn; dit is voldoende, om in die raadselachtige verschijnselen een beter inzicht te verkrijgen, dan Darwin of Haeckel ons kunnen geven.

Onze lezers hebben in dezen ‘Bildungstrieb’, die later als ‘inneres zielstrebendes Agens’ en als ‘ideelle Ursache’ nader omschreven wordt, een oude bekende herkend, die ons onder een anderen naam en op eenigszins andere wijze wordt voorgesteld. Zij is niet anders dan de zoogenaamde ‘levenskracht’, de ‘force directrice’ van Janin, Flammarion en Claude Bernard. Het vaststellen dezer familiebetrekking maakt onze taak gemakkelijk.

Weygoldt wijst erop, dat onze kennis van physische en chemische krachten onvoldoende is, om de eenheid en den samenhang der levensverschijnselen te verklaren. Hij vult daarop deze wellicht tijdelijke leemte in de causale natuurbeschouwing met een teleologische verklaring aan. Een natuurkundige zal hij hiermede niet overtuigen, en de Hoogleeraar Koster zegt dan ook op zijn standpunt ten opzichte der levenskracht terecht:

‘Wij mogen aannemen dat:

1°. de levenskracht geen kracht is, want zij vindt geen plaats in den kring der krachten, welker hoeveelheid in de natuur onveranderlijk is;

2°. dat degene, die er toch van spreken, haar slechts het vermogen kunnen toekennen den vorm, de gedaante der levende wezens, de rangschikking der samenstellende deelen te regelen.

Ik verklaar mij onmachtig om te *bewijzen*, dat *stof* en *vorm onafscheidelijk aan elkander verbonden zijn.* Zelfs is het mij niet mogelijk in eenige bladzijden de redenen in het licht te stellen, welke de meeste physiologen nopen die stelling toch voor waarheid te houden. Ik kan alleen verwijzen naar het vroeger aangevoerde, naar de proeven van Traube en Harting, waardoor het ten minste reeds proefondervindelijk is aangetoond, dat kunstmatig door bepaalde stoffen met elkander in aanraking te brengen, vormen ontstaan kunnen, welke men anders slechts onder den invloed van “het leven” ziet tot stand komen. Gelukt het uit de niet levende stoffen het eenvoudigste levende wezen te doen ontstaan, dan is de levenskracht verdreven uit hare laatste verschansing, waar zij, volgens Claude Bernard, “idée directrice” heet’(*).

Op dezelfde wijze worden de nog zoo duistere verschijnselen der voortplanting van planten en dieren door Weygoldt ten bate der teleologie in het strijdperk gevoerd. In het algemeen wordt zoo elk natuurproces, dat de natuurkundige nog niet als een werking van bekende natuurkrachten heeft leeren kennen, teleologisch opgevat en dan als een bewijs voor de vruchtbaarheid der teleologie openlijk tentoongesteld. Verschijnselen daarentegen, die, zooals de beweging van vallende lichamen, als een geheel van oorzaken en gevolgen erkend zijn, laat de teleoloog geheel aan den natuurkundige over.

Op het standpunt, dat wij innemen, kan zulk een handelwijze niet anders genoemd worden, dan het samensmelten der causale en finale natuurbeschouwing. Waar de eene te kort schiet, wordt de andere te hulp geroepen. Men vergeet echter, dat op deze wijze met tweederlei maat wordt gemeten. Afgescheiden van elkander hebben de uitkomsten waarde, doch zij kunnen niet op één lijn worden gesteld; zij vormen te zamen geen verklaring der geheele natuur.

Wil Weygoldt hier de natuurkundige beschouwing door de teleologische aanvullen, elders kiest hij in naam der teleologie in zuiver natuurkundige geschillen partij. Dat is het geval, waar hij, zooals uit het voorafgaande bleek, het Darwinisme in zijn oorspronkelijken vorm verwerpt of althans uitermate beperkt, om de wet der correlatie, de leer der seksueele teeltkeus en de denkbeelden van Wagner, Wigand en hunne geestverwanten met blijdschap te begroeten. Hier ontmoeten wij hem op zuiver natuurkundig gebied. Wij zouden meenen, hier afgescheiden van elke teleologie den strijd met hem te

(*) De verdediging der Teleologie in den laatsten tijd door Prof. W. Koster. Gids. Derde Serie. Vijfde Jaargang. 1877. III, bladz. 484.

kunnen aanvaarden. Doch Weygoldt denkt er anders over. De leer der natuurlijke teeltkeus geeft aan de physische en chemische krachten der buitenwereld grooten invloed op de wording der soorten; de wet der correlatie en de denkbeelden van Wigand c.s. zoeken het ontstaan van nieuwe soorten in de levensverschijnselen der organismen zelven. Het laatste is nog in geen physisch causaalverband te vatten en geeft gelegenheid, om der levenskracht een werkkring aan te wijzen. Daarenboven doet het omkomen van zooveel individuen, als de leer der natuurlijke teeltkeus vereischt, zich voor het verstand niet als een schoon en doelmatig middel kennen, om de ontwikkeling van nieuwe vormen tot stand te brengen. Het is derhalve te verklaren, dat een teleoloog als Weygoldt zulk een theorie a priori onaannemelijk vindt. Ten onrechte evenwel.

Op ons standpunt heeft de teleoloog als zoodanig zich niet te mengen in den strijd der natuurkundigen. Elk causaalverband, dat zij hem op goede gronden voor waarheid geven, moet hem welkom zijn. Zijn teleologisch beginsel vertoont zich overal en altijd in de natuur in den vorm der causaliteit en behoeft *voor hem* daarom niet op te houden, organiseerend en doelmatig te zijn, ook al kan het verstand van den mensch de doelmatigheid niet aanwijzen.

Eigenaardig is de wijze, waarop Weygoldt en vele teleologen met hem met het begrip ‘toeval’ spelen, om den schijn te geven, dat hunne leer de eenig redelijke is.

Weygoldt noemt de wereldbeschouwing, die tegenover de zijne staat, ‘de ateleologische’. Zij verklaart de bestaande organisatie als het product van een aantal mechanisch, dat is blind en doelloos werkende natuurwetten. Zij is: ‘Ein Chaos kreuz und quer rasender Kräfte oder Gesetze, die, genau besehen, nichts weiter mit einander gemein haben, als dass sie eben alle “Gesetze” genannt werden’(*).

Het gaat echter niet aan, om tegenover de teleologische opvatting toevallige, blinde krachten en wetten te stellen. Een bepaald geheel van omstandigheden zal ons toevallig voorkomen, als wij de noodwendigheid er niet van inzien; als wij meenen, dat het ook anders had kunnen zijn. Men behoeft geen teleoloog te zijn, om het vallen van een losgelaten steen noodwendig te noemen. Gelooft men, dat in de geheele natuur, in de levende zoowel als in de levenlooze, de wet der causaliteit is gelegd, dat zij eenmaal in de beroemde formule van La Place(†) uitgedrukt zal kunnen worden, al blijft ook het wezen van stof, kracht en bewustzijn ten eenen male onbegrepen, dan weet men, dat het woord ‘toeval’ slechts zoolang beteekenis kan hebben, als die formule niet gevonden is. Als een onveranderlijke hoeveelheid stof en

(*) Darwinismus, Religion, Sittlichkeit, S. 62.

(†) Men vergelijke: Ueber die Grenzen des Naturerkennens. Ein Vortrag in der zweiten öffentlichen Sitzung der 45sten Versammlung deutscher Naturforscher und Aerzte zu Leipzig, am 14 August 1872 gehalten von Emil du Bois-Reymond. Vierte vermehrte und verbesserte Auflage. Leipzig. Verlag von Veit en Comp. 1876.

kracht, op bepaalde wijze in de ruimte verdeeld, gegeven is, moet het wereldproces ook op natuurkundig standpunt noodwendig op een bepaalde wijze verloopen. Zoodra dit reusachtig samenstel van oorzaken en gevolgen in al zijn deelen gekend, en de betrekkingen tusschen laatstgenoemden in haar algemeensten vorm uitgedrukt zullen zijn, zal niemand van toeval meer spreken, omdat men elk verschijnsel zal kunnen voorspellen. Geheel ten onrechte wordt dus het woord 'toeval' op bovengenoemde wijze gebruikt, om het standpunt der tegenstanders van de teleologie te kenschetsen.

Het onaannemelijke van het zoogenaamd toevallig ontstaan eener in hoofdzaak zoo doelmatige wereld is het hoofdargument van elken teleoloog. Zoo schrijft de bekende Moriz Carrière(*):

'Man denke nur an das Auge, wie die Hornhaut, die Krystallinse, die Netzhaut mit der mikroskopischen Stabkörperschicht, der Sehnerv und das Gehirn aus verschiedenen Elementen in dieser wunderbar feinen Gliederung, jeder Theil für sich und dann alle wieder zusammenstimmend gebildet sind, und man wird nach der Wahrscheinlichkeitsrechnung finden, dasz die Wahrscheinlichkeit einer zufälligen Entstehung ohne leitendes Princip sich zur Unwahrscheinlichkeit wie $1:9^{99}$ verhält, d.h. man braucht mehr als eine Million Ziffern um diese Zahl nur zu schreiben, und es ist glaublicher dasz Kant's Kritik der reinen Vernunft oder Goethe's Faust durch eine Durcheinanderschüttelung der Lettern von Hartknoch oder Cotta sich von selbst hervorgebracht, als dasz so der Mensch aus blindwirkenden Atomen ohne zweckmäszig gestaltende Kraft entstanden sei.'

Op soortgelijke wijze rekent Dr. V. d. Meulen(†) uit, dat, als de waarschijnlijkheid, dat de chemische en physische krachten, zetelende in den zaadkorrel, in het water of in den bodem, zonder bedoeling een bloemdeel voortbrengen, als die van de vrouwelijke bloemen der Vallisneria spiralis, gelijk 1/100 gesteld wordt; en men voor de kans, dat zij zich juist zullen ontrollen, als de vrouwelijke bloemen zich gaan openen, ook 1/100 aanneemt, dat dan de kans, dat beide verschijnselen zich gelijktijdig zullen vertoonen, aan 1/1000000 gelijk wordt. Zoo voortgaande komt hij tot het besluit, dat wanneer gelijktijdig aan tien voorwaarden voldaan moet worden, de kans gelijk nul kan gesteld worden. Waren redeneeringen als de bovenstaande juist, dan zou ieder, die zich niet onmiddellijk in de armen der teleologie wierp, de onredelijkheid zelve zijn; dan zouden de teleologen zich de moeite kunnen sparen, nog andere argumenten aan te voeren.

Wij weten, dat dit niet het geval is, en begrijpen reeds daardoor, dat wij hier met sophismen te doen hebben. Een weinig nadenken overtuigt ons gemakkelijk, dat dit inderdaad zoo is. Tegenover het

(*) Die Sittliche Weltordnung von Moriz Carrière, 1877. S. 50.
(†) Onze Wachter. Jaargang 1879, No. 3, 4 en 5.

op een bepaalde wijze tot stand komen van het verschijnsel, als een onbepaald aantal wijzen mogelijk zijn, staat de noodzakelijkheid, dat het zoo plaats vindt, als de waarneming het leert kennen, omdat slechts dat ééne geval kan geschieden. Op grond der waarschijnlijkheidsrekening verwerpen wij het eerste. Daarmede is echter ten gunste der teleologie nog hoegenaamd niets beslist. Thans staan wij voor een tweede dilemma: vloeit die noodwendigheid voort uit den aard, de hoeveelheid en de verdeeling der stof en kracht in het Universum; òf is zij het gevolg van de leiding van een teleologisch beginsel in de wereld? En klaarblijkelijk bevat de genoemde redeneering niets, dat aanleiding geeft, om zich voor het een of het andere te verklaren.

Weygoldt is van oordeel, dat op de wijze, die het voorafgaande ons in hoofdzaak leerde kennen, het bestaan van doeleinden in het individueele leven - Individual-Zwecke, zooals hij ze noemt - langs inductieven weg *bewezen* is. Op dien grondslag trekt hij dan op deductieve wijze het geheele gebouw der teleologie op. Men heeft volgens hem tusschen twee stellingen te kiezen: waarschijnlijkheid van het bestaan van doeleinden in het individu, onwaarschijnlijkheid van het bestaan daarvan in het geheel; en waarschijnlijke aanwezigheid van doeleinden zoowel in het individu als in het geheel.

Weygoldt verklaart zich natuurlijk voor laatstgenoemde stelling en tracht hare waarheid in het licht te stellen, door op ‘das factisch Gegeben sein der Zweckthätigkeit in unserm Bewusstsein’ te wijzen. ‘Vernunft und Zweckthätigkeit’, zoo heet het, ‘sind Correlatbegriffe’(*). Bedoelt Weygoldt hiermede, dat het onaannemelijk is, dat het denken alleen een praedicaat is van den mensch en de hoogst bewerktuigde dieren, die zulk een kleine plaats in het Heelal beslaan, dan zegt hij iets, hetwelk in verband met andere klemmende bewijsgronden ongetwijfeld eenig gewicht in de schaal zou moeten leggen. Maar hij maakt er weder een volledig bewijs van. ‘Nun leitet aber Darwin’, zoo laat hij zich hooren, ‘unsern Stammbaum von niederen und niedersten Formen der Organisation her. Folglich muss, da aus dem Nichts niemals ein Etwas hervorzugehen vermag, Zweckthätigkeit auch schon in jenen Formen vorhanden gewesen sein. Durch diese Schlussweise werden wir aber immer weiter hinabgeführt bis zu den Atomen, die dann unmöglich werden können, sondern die mit einem, wenn auch noch so minimalen und potentiellen Grad von Zweckthätigkeit ausgerüstet gedacht werden müssen, aus deren Summation dann die höheren in die Augen fallenden Zwecke herzuleiten wären’(†).

Zulk een redeneering zal wel niemand overtuigen. Men zou op dezelfde wijze uit den major: ‘Uit niets wordt niets’ evengoed kunnen afleiden, dat de atomen een zij 't ook geringe mate van liefde moeten bezitten, omdat deze bij den mensch wordt gevonden.

(*) Darwinismus, Religion, Sittlichkeit, S. 55.
(†) Darwinismus, Religion, Sittlichkeit, S. 55.

Maar daarenboven is het aanroepen van Darwin hier ongepast. Darwin laat de organismen niet uit de atomen, de middelpunten van physische en chemische krachten, ontstaan. Hij neemt het bewustzijn in zijn eenvoudigsten vorm als gegeven aan, en tracht zich een voorstelling te maken van de wijze, waarop het zich allengs veelzijdiger ontplooid en ontwikkeld heeft. De conclusie van Weygoldt's syllogisme zou dus hoogstens de stelling kunnen inhouden, dat ‘Zweckthätigkeit’, zij 't ook in geringe mate, een praedicaat der eenvoudigste *levende* materie, die moneere heet, moest wezen. Ieder ziet echter aanstonds in, dat zij, zoo geformuleerd, voor Weygoldt niet bruikbaar is. Wie te veel wil bewijzen, bewijst niets.

Het bestaan van doeleinden in het individu sluit voor Weygoldt nog om een andere reden hetzelfde voor het Heelal in. ‘Ist nun’, zoo spreekt hij, ‘aber die einfache Zelle von einer zielstrebigen Idee durchdrungen und zeigt sich ferner auch die Einheit vieler Zellen, der Organismus, gleichfalls von einer solchen Idee beherrscht, so ist die Annahme gewiss berechtigt, dass auch die Gesammtheit aller organischen Einheiten von einer Idee geleitet sein werde, und dass endlich die organische und unorganische Natur, also die ganze Welt, gleichfalls unter einer einheitlichen, sie normirenden Idee stehend gedacht werden müsse.’

Klaarblijkelijk hebben wij ook hier met geen klemmend betoog te doen. Al nemen wij het bestaan eener ‘zielstrebigen Idee’ in het organisme als bewezen aan, dan volgt daaruit, dat zij in alle organische eenheden te vinden is, doch geenszins in het geheel dier eenheden als zoodanig. Dat zou slechts door een redeneering bij analogie waarschijnlijk worden, als het geheel dier organismen weder een eenheid vertegenwoordigde. Het laatste zou eveneens voor de geheele anorganische en organische natuur moeten bewezen zijn, voordat Weygoldt zulk een besluit eenige waarschijnlijkheid kon geven.

Wij behoeven Weygoldt niet verder te volgen. Het voorafgaande heeft ons geleerd, dat teleologen van zijn richting, die de waarheid hunner leer, *onafhankelijk van de denkbeelden*, *die de godsdienstige mensch voor waar houdt,* met verstandsbewijzen willen staven, noodzakelijk schipbreuk moeten lijden.

Zulk een uitkomst bevreemdt ons geenszins, daar wij ze op grond onzer voorafgaande beschouwingen moesten verwachten. Slechts de godsdienstige mensch, dit was de slotsom, waartoe wij kwamen, kan en moet met hart en ziel teleoloog zijn. Teleologie is een godsdienstige wereldbeschouwing. Als zoodanig is zij voor de wetenschap onaantastbaar. Als deze den godsdienstigen mensch zijn standpunt betwisten wil, zal hij haar toevoegen: ‘Onze wegen zijn niet dezelfde; gij ziet slechts het uitwendige der dingen; gij beschouwt dat slechts uit één enkel oogpunt, dat der causaliteit. Als gij alles in een cau-

saalverband hebt saamgevat, is uwe taak volbracht. Ik beschouw het geheel der dingen in verband met mijn zedelijk gevoel, in het licht van mijn Godsbegrip. Ik richt het geestelijk oog op de kern der wereld, die voor u ten eenen male ontoegankelijk is. Daar troont mijn God. Moge mijn verstand in natuur en geschiedenis niet overal het werken van een redelijken en zedelijken God kunnen vinden, mijn geloof zoekt hem nergens tevergeefs. De leemten en tegenstrijdigheden, waarvoor ik mijn oog niet kan sluiten, kunnen mijn geloof in de openbaring van een Goddelijk beginsel in de wereld niet schokken, omdat mijn zekerheid niet op verstandsbesluiten gebouwd is. Van den anderen kant zal op dit standpunt niet geëischt worden, dat hij, voor wien het Goddelijk Wezen slechts een schepping is van den menschelijken geest, de teleologische wereldbeschouwing moet huldigen op straffe van bekrompen of onredelijk genoemd te worden.

Heerenveen, 1879.

Dr. J.E. ENKLAAR.

Middelbaar onderwijs voor meisjes in Frankrijk.

Nu het ontwerp tot regeling van het middelbaar onderwijs voor meisjes, voorgedragen door een van de leden der Kamer van Afgevaardigden in Frankrijk, den heer Camille Sée, door die Kamer is aangenomen, is het niet onbelangrijk, op de bepalingen dier wet de aandacht te vestigen. Het verslag der commissie, benoemd tot onderzoek van het wetsontwerp, is gewichtig genoeg om er de volgende mededeelingen aan te ontleenen.

Na een overzicht te hebben gegeven van hetgeen in het buitenland ten behoeve van het middelbaar onderwijs gedaan werd, schetst het rapport in breede trekken den toestand, waarin het onderwijs zich in Frankrijk op verschillende tijdstippen vóór 1789 bevond. Dat die toestand alles behalve gunstig was; dat de woorden van Joseph de Maistre: ‘Je n' éprouve pas le besoin d'avoir un valet de charrue qui sache lire’, een vrij juiste uitdrukking waren van den geest van zijn tijd; dat, behoudens enkele goede scholen, de kloosters de eenige plaatsen waren voor het verkrijgen van onderwijs en het beoefenen der wetenschap, dat alles wordt ons ten overvloede nog eens in herinnering gebracht. Maar tevens wordt erop gewezen, hoe gering het onderwijs voor meisjes was, zelfs in de vrouwenkloosters, behalve misschien in die, waarin dochters van goeden huize werden afgezonderd, om de huwelijksgift harer broeders met haar erfdeel te kunnen vermeerderen; in den regel waren naaien en breien de eenige onderwijsvakken, die

somtijds door lezen en schrijven werden afgewisseld, terwijl bovendien de schrijfkunst niet zelden beperkt werd tot die letters, die vereischt waren voor de handteekening.

Wel moet erkend worden, dat de salons der 16de, 17de en 18de eeuw zich konden beroemen op vrouwen van buitengewoon talent, die met eere hare plaats innamen naast groote schrijvers en geleerden, maar zij bleven, als het ware, door een afgrond van het overige deel der natie gescheiden. De toestand van Frankrijk kon aldus samengevat worden: een onwetend en verdrukt volk, geregeerd en geëxploiteerd door een wij groot getal bevoorrechten, die nauwlijks hooger stonden en door eene kleine keurbende, in het genot van al de hulpmiddelen en uitspanningen, die verstand en fortuin hun konden verschaffen.

Bij zulk een toestand kon de opvoeding der vrouw over het algemeen niet anders dan gebrekkig zijn. ‘On ne veut pas’, zeide Melle De Scudéry, ‘que les femmes soient coquettes, ni galantes, et on leur permet pourtant d'apprendre longuement tout ce qui est propre à la galanterie, sans leur permettre de savoir rien qui puisse occuper leur esprit, ni fortifier leur vertu.’

Ook Fénélon klaagde in zijn ‘Éducation des filles’ over de weinige ontwikkeling zijner vrouwelijke tijdgenooten, die lazen zonder de woorden goed te kunnen uitspreken, en wier taalkennis zich zelden uitstrekte tot de regelen der orthographie. Zijne wenschen waren in dat opzicht zeer bescheiden; een goede hand, kennis der grammatica, de hoofdregels der rekenkunde, dat was het minimum, waaruit het programma moest bestaan; reeds dat weinige zou er volgens hem toe leiden, om de familie en zoodoende de maatschappij te verbeteren. ‘Le monde n'est point un fantôme; c'est l'assemblage de toutes les familles, et qui est ce qui peut les policer avec un soin plus exact que les femmes qui, outre leur autorité naturelle et leur assiduité dans leurs maisons, ont encore l'avantage d'être nées soigneuses, attentives aux détails, industrieuses, insinuantes et persuasives.’

Terwijl Fénélon deze woorden schreef, werd eene inrichting van onderwijs voor 250 jonkvrouwen geopend. La maison de St. Cyr werd bij eene ordonnantie van Juni 1686 door Lodewijk XIV opgericht, ‘pour m'acquitter envers des pères ruinés ou tués à mon service sur les champs de bataille’.

Het plan van opvoeding overschreed verre de grenzen van hetgeen tot dien tijd voor onderwijs had gegolden; de leerlingen, die er van 10 tot 18 jaar zouden verblijven, werden onderwezen in lezen, schrijven, rekenen, geschiedenis, aardrijkskunde, mythologie, Fransche taal, teekenen, muziek en dans, benevens huishoudelijke werkzaamheden. Waarlijk! Madame De Maintenon, die het plan had gemaakt, ‘par compassion pour la noblesse pauvre parce que j'avais été orpheline et pauvre moi-même’, had alle eer van haar werk, en toen het bleek, dat verscheidene scholieren zulk een bijzonderen aanleg voor

de tragedie bezaten, dat zij de treurspelen van Racine voor het Hof konden opvoeren, had zij alle reden, om op de dankbaarheid des Konings aanspraak te maken.

Behalve deze school bleef het onderricht grootendeels beperkt tot de kloosters, waaronder vooral zijn te noemen Fontrevault en Panthémont voor den hoogen adel, la Présentation voor den minderen adel en Sainte-Marie voor de burgerij.

De revolutie, te gedesorganiseerd, om eene volledige regeling van het onderwijs tot stand te kunnen brengen, liet de quaestie echter niet onaangeroerd.

Een rapport van Talleyrand, uitgebracht, toen de Constituante begon te wankelen, bleef noodwendig een doode letter. De vrouwen waren daarin niet vergeten; hare burgerlijke rechten zouden vermeerderd worden en inrichtingen verrijzen, om aan meisjes een passend beroep te leeren; tot acht jaar zouden zij op school gaan met de jongens, daarna afzonderlijk; van politieke rechten werden zij uitgesloten, want 'les femmes ont les mêmes droits abstraits que nous, mais il est de leur intérêt de ne pas en user'.

Eerst door de Conventie en haren rapporteur Lakanal werd het onderwijs voor meisjes meer op den voorgrond gebracht. Ook hij wilde een gemengde school op jeugdigen leeftijd, afzondering op meergevorderden. De vakken van onderwijs waren: lezen, schrijven, rekenen, beginselen der wis- en natuurkunde, der aardrijkskunde, der moraal en der maatschappelijke inrichting. De jongens werden bovendien onderwezen in militaire oefeningen en in een of ander ambacht en de meisjes in handwerken. Dit voorstel werd de wet van 25 October 1795; zij betrof echter alleen het lager onderwijs en liet het middelbare aan bijzondere krachten over.

Dat hiervan in zulke onrustige tijden niet veel te verwachten was, is vrij duidelijk; het wordt tot zekerheid, als we eenigen tijd later Fourcroy voor het Corps Législatif namens den eersten consul hooren verklaren, dat zelfs de scholen van lager onderwijs, die nog al bij de wet bevolen waren, eigenlijk niet bestonden; volgens hem lag de oorzaak hierin, dat men voor de onderwijzers tractementen had vastgesteld, die niet betaald konden worden. Om niet in deze fout te vervallen, schafte men de tractementen af (!) en gaf den onderwijzer een vrije woning met het genot der schoolgelden, behoudens de bepaling, dat een gedeelte der leerlingen, hoogstens een vijfde, kosteloos onderwijs zou verkrijgen.

De sententie van Fourcroy: 'Le projet de loi ne s'applique pas aux filles', is toepasselijk op het geheele consulaat en het keizerrijk, want het eenige, wat ten behoeve van het onderwijs voor meisjes gedaan werd, was het stichten van Ecouen en St. Dénis, instellingen, die, bij wijze van supplement van het legioen van eer, alleen ten goede kwamen aan dochters van officieren. Eén oogenblik was het, alsof er verbete-

ring zou komen, toen Guizot in zijn wetsontwerp van 1833 een titel had opgenomen betreffende lagere scholen voor meisjes; toen zich echter een sterke oppositie hiertegen vertoonde en het geheele ontwerp dreigde te vallen, nam hij den gewraakten titel terug, om het overige te redden.

Ongeveer een gelijk lot trof het ontwerp, in 1848 door den minister Carnot voorgesteld. Iedere gemeente van meer dan 800 zielen zou een meisjesschool moeten hebben, terwijl in kleinere gemeenten de schoolbevolking gemengd mocht zijn; het onderwijs werd verplicht gesteld en onderscheiden in elementair en hooger onderwijs. Na verandering van gouvernement werd het ontwerp teruggenomen.

De wet van 1867 bracht menige verbetering, doch alleen in het lager onderwijs. Jules Simon had vergeefs getracht, verder te gaan. ‘Nous ne songeons pas’, zoo sprak hij, ‘à faire des femmes révolutionnaires, nous voulons en faire des compagnes intellectuelles de leurs maris. Il n'est personne qui puisse nier que l' instruction qu 'on leur donne aujourd'hui ne les prépare pas à ce rôle. Un des grands malheurs de la société actuelle, c'est la séparation de plus en plus considérable qui s'établit entre l'homme et la femme, l'homme allant dans les clubs, se livrant aux exercices du sport, se déshabituant de la vie d'intérieur, et la femme réduite à vivre avec d'autres femmes, loin du coeur et de l'esprit de son mari.’

Eenige maanden na deze discussie werd te Parijs eene vereeniging opgericht voor het middelbaar onderwijs voor meisjes; zij opende lessen over Fransche taal, letterkunde, geschiedenis, aardrijkskunde, wiskunde, gezondheidsleer en kunst, ja, zelfs over Hoogduitsche en Engelsche taal en teekenen. Ook in verschillende departementen ontstonden dergelijke cursussen, waarvan velen echter weder werden opgeheven.

In dezen toestand komt het wetsvoorstel van den heer Camille Sée verandering brengen. Dit voorstel, door de commissie van rapporteurs sterk gesteund, werd bij de algemeene beraadslaging in de Kamer van Afgevaardigden eenigszins gewijzigd en, behoudens de goedkeuring van den Senaat, aldus vastgesteld:

Art. 1. Il sera fondé par l'Etat, avec le concours des départements et des villes, des établissements destinés à l'enseignement secondaire des jeunes filles.

Art. 2. Les établissements seront des externats. Des internats pourront y être annexés sur la demande des conseils municipaux et après entente entre eux et l' Etat.

Art. 3. Il sera fondé par l' Etat, les départements, les villes, au profit des internes et des demi-pensionnaires, tant élèves qu' élèves-maîtresses, des bourses dont le nombre sera déterminé dans le traité constitutif qui interviendra entre le Ministre, le département et la ville où sera créé l' établissement.

Art. 4. L'enseignement comprend:

1e. l' enseignement moral; 2e. la langue française et au moins une langue vivante; 3e. les littératures anciennes et modernes; 4e. la géographie; 5e. l' histoire nationale et un aperçu de l' histoire générale; 6e. les sciences mathématiques, physiques et naturelles; 7e. l' hygiène; 8e. l' économie domestique et les travaux à l' aiguille; 9e. les notions de droit usuel; 10e. le dessin, le modelage; 11e. la musique; 12e. la gymnastique.

Art. 5. L' enseignement religieux sera donné, au gré des parents, dans l' intérieur de l' établissement aux élèves internes par les ministres des différents cultes.

Ils seront agréés par le Ministre de l' Instruction publique.

Ils ne résideront pas dans l' établissement.

Art. 6. Il pourra être annexé aux établissements d'enseignement secondaire un cours spécial de pédagogie pour les élèves-maîtresses.

Art. 7. Il sera, à la suite d' un examen, délivré un diplôme aux jeunes filles qui auront suivi les cours des établissements publics d' enseignement secondaire.

Art. 8. Chaque établissement est placé sous l' autorité d' une directrice.

L' enseignement est donné par des professeurs hommes ou femmes, munis de diplômes réguliers.

La classe, lorsque la leçon est faite par un professeur homme, est placée sous la surveillance d' une maîtresse ou d' une sous-maîtresse d' études.

De Kamer bracht, zooals wij zien zullen, met deze wet slechts één principieele wijziging in het ontwerp, zooals het door de commissie was voorgedragen. Deze had hare toelichting aangevangen met eene sombere beschouwing over den toestand der jonge vrouw, die, in een klooster of een pensionaat opgevoed, de ondervinding en het verstand mist, om hare moeilijke plichten van echtgenoot en moeder naar behooren te vervullen. Niet in staat, haar man te begrijpen, te onervaren, om haar kind op te voeden, moet zij er onwillekeurig toe komen, den eerste van zich te vervreemden, het laatste te bederven, en dit, geslingerd tusschen de rede van den vader en het bijgeloof der moeder, wordt onvermijdelijk de prooi van den twijfel.

Deze schildering, die menig romanschrijver zou bekoren, moge wellicht te sterk gekleurd zijn, een grond van waarheid is er niet aan te ontzeggen. Dat het gemeenschappelijk leven der echtgenooten veel zal winnen, als de vrouw meer ontwikkeld is en niet afgezonderd van, maar levende in de wereld, veel heeft leeren zien en begrijpen, wat haar binnen de kloostermuren zou ontgaan zijn; dat de eerste opvoeding der kinderen, waarvan voor het verdere leven zooveel afhangt, beter zal zijn toevertrouwd aan de jonge moeder, wier verstand en

hart harmonisch ontwikkeld zijn, dan aan haar, die gewoon is te oordeelen zonder te kennen, te spreken zonder te weten: dat alles kan niet betwijfeld worden.

Van die overtuiging uitgaande, kon de commissie zich ten volle met de strekking van het ontwerp en met art. 1, dat het beginsel huldigt, vereenigen.

Bij de toepassing van dat beginsel ontstond echter verschil van gevoelen over de vraag, of de leerlingen intern of extern zouden zijn. Hoezeer door sommige leden tegen het internaat verscheidene bezwaren werden aangevoerd, meende de meerderheid der commissie daaraan te moeten vasthouden, vooral om ook aan meisjes van naburige steden en van het platteland de gelegenheid te geven, de lessen te volgen, en tegelijkertijd te voorkomen, dat het internaat zou worden opgericht door bijzondere krachten, die er licht een verkeerde leiding en richting aan zouden geven.

Om het middelbaar onderwijs zooveel mogelijk onder het bereik van allen te brengen, wenschte men, zooals in art. 3 werd voorgesteld, externaten op te richten in de departementen, waar het internaat geen kans van slagen zou hebben, en tevens in de internaten ook externes toe te laten. Ieder departement zou derhalve eene school van middelbaar onderwijs bezitten, volgens het karakter, dat de Minister goed zou vinden eraan toe te kennen, waarbij echter het internaat regel, het externaat uitzondering zou zijn. De Kamer besliste juist in tegenovergestelden zin, door de vier eerste artikelen te vervangen door twee nieuwe, hierboven medegedeeld (art. 1 en 2).

Betreffende het toekennen van beurzen wijkt de wet terecht af van het stelsel, dat door het eerste keizerrijk was ingevoerd, om de beurzen toe te kennen als belooning van de diensten, door de ouders bewezen; men kwam veeleer terug tot het denkbeeld van Condorcet, die in deze instelling een middel zag, om te gemoet te komen aan de maatschappelijke ongelijkheid, die een gevolg is van het verschil in fortuin. Terwijl de wet van 29 November 1848 al de gemeentelijke en departementale en de helft der rijksbeurzen na ‘concours’ verkrijgbaar stelde, de andere helft der rijksbeurzen door de gunst van den Minister, werden de beurzen in 1852 afhankelijk gesteld van de willekeur van het gouvernement. Jules Simon deed na den 4^{den} September door het gouvernement der nationale verdediging een decreet uitvaardigen, dat, overwegende de wenschelijkheid, om de willekeur te doen plaats maken voor recht en publiciteit, de rijksbeurzen verkrijgbaar stelde ‘par voie de concours’.

De commissie, door hetzelfde gevoel gedreven, wenschte de beurzen bij het middelbaar onderwijs voor meisjes toe te kennen aan minvermogenden, te onbemiddeld, om zelven hare studiën voort te zetten; zij zouden een examen moeten afleggen voor eene commissie, te benoemen door den Minister. De beurzen zouden deelbaar zijn, zóó dat

ze eerst werden toegekend voor de helft of drie vierden en, als de begiftigde niet aan de verwachting voldeed, zouden worden ingetrokken voor het overige gedeelte. Door het 2de en 3de lid van art. 5, nu art. 3, in te trekken, voldeed de commissie aan den wensch der Kamer en vervielen examen en deelbaarheid uit de wet.

Wat het onderwijs aangaat, werd besloten, al de vakken verplicht te maken. Godsdienstonderwijs zal voor de externe leerlingen worden overgelaten aan de ouders, terwijl de internen het in het gebouw zullen ontvangen. De levende taal, die behalve de Fransche zal onderwezen worden, zal verschillend zijn naarmate van de plaats, waar de inrichting gevestigd is; zoo zal b.v. in de Oostelijke departementen het Hoogduitsch, in de Noord-westelijke het Engelsch de voorkeur verdienen. De leerlingen kunnen aan de inrichting blijven van 9 of 10 tot 17 of 18 jaar; de duur van den cursus staat dus gelijk met dien der lyceeën, maar terwijl op dezen de cursus geheel moet gevolgd worden, wil men een afgerond geheel hebben, zoo wilde de commissie hier de studie aan de inrichtingen voor jonge meisjes in twee of drie deelen scheiden, welke ieder een geheel vormen.

Het onderwijzend personeel zal gemengd kunnen zijn. Deze bepaling is echter bestemd, om eerst na eenigen tijd te werken, aangezien het vereischte van het bezit van een ‘diplôme régulier’ op het oogenblik slechts door mannen kan vervuld worden. In de toekomst zal men, volgens het verlangen der commissie, bij voorkeur het onderwijs doen geven door onderwijzeressen, omdat zoo weinig betrekkingen voor de vrouw verkrijgbaar zijn ‘et que nous trouvons chez elle des qualités que nous chercherions en vain chez l' homme’.

'*s-Gravenhage*, Januari 1880.

J. BEELAERTS VAN BLOKLAND.

Staatkunde en geschiedenis.

Sociale studiën.

De Prostitutie-geschiedenis(*). VII.

Het is uit den aard der zaak een even onaangename als ondankbare taak, een onderwerp te moeten behandelen, dat ons uitsluitend met de schaduwzijde der menschelijke natuur bekend maakt en daarbij tevens een wereld te aanschouwen geeft, die ons steeds met walging zal vervullen, indien wij op een hoog zedelijk gehalte der maatschappij, overeenkomstig de grondslagen van het Christendom, blijven prijs stellen. Wij zouden zoo gaarne wenschen, steeds met achting en eerbied tot de vrouw te kunnen opzien, in haar als het ware het beeld der Madonna te mogen vereeren, van haar alleen de ware begrippen der deugd te leeren kennen, maar dat is nu eenmaal niet mogelijk.

Wie de volle werkelijkheid wil kennen, het wezen der bestaande maatschappij tracht te doorgronden en alle verschijnselen, die op de hedendaagsche sociale orde van invloed zijn, gaat ontleden en verklaren, is verplicht, tot de prostitutie af te dalen. Juist omdat wij bereid zijn, de hand aan den ploeg te slaan, en voor geen consequentie terugdeinzen, indien daardoor onze moreele en seksueele toestanden en verhoudingen gebaat worden, kunnen en moeten wij naar dien maatschappelijken doolhof of liever naar dat tooneel der zonde, onbekommerd, of dat wellicht sommigen aanstoot en ergernis geeft; het openbaar geweten mag niet in slaap gewiegd worden, en het vooroordeel is niet

(*) De volgende bladzijden maken een deel uit van het uitvoerig manuscript, dat de prostitutievraag in den uitgebreidsten zin behandelt en de op dit gebied voorhanden zijnde literatuur nader toelicht. In overeenstemming met de Redactie werd datgene weggelaten, wat niet van algemeen belang was en te veel détails bevatte. Wezen, omvang en vormen der clandestine en haar verbinding met het proletariaat zoowel als de sanitaire vragen zijn daarom slechts terloops aangestipt.

als gids op ons levenspad bruikbaar. Het geldt toch een algemeen erkend sociaal euvel.

Wij weten zeer goed, dat velen ten opzichte der moraal aan geene duurzame beterschap gelooven en daarom het kwaad binnen bepaalde grenzen willen bannen, zonder op de zedelijke roeping van den Staat te letten; wij kunnen even min loochenen, dat de feitelijke toestanden hun schijnbaar daartoe het recht geven, daar er op elk gebied wanverhouding tusschen ideaal en werkelijkheid bestaat, maar dat kan ons niet op een dwaalspoor brengen(*).

De zeden en gewoonten van een volk worden al naar gelang van het heerschend systeem van onderwijs en opvoeding verschillend beoordeeld, en hetzelfde geldt omtrent het verschil van opvatting over het wezen der deugd.

In West-Europa wordt nog heden ten dage op kuischheid en eerbaarheid groote prijs gesteld, terwijl veelal zelfs elke vrije uiting op het gebied der moraal de verontwaardiging wekt, en toch is het mogelijk, dat de smaak en het voorbeeld der demi-monde op het gebied der mode den toon aangeven. Kunst en wetenschap moeten zekere vormen kiezen, terwijl de grillige mode aan geen voorschriften gebonden is, zoodat zij geheel naar eigen welgevallen den spot mag drijven met hetgeen op elk ander gebied als kuisch en eerbaar in eere gehouden wordt.

Volgt nu uit het belangrijk verschil in opvatting, dat de natuur, òf de aan haar ontleende gewoonten, òf de door haar gewettigde zeden en gebruiken, òf de door haar te voorschijn geroepen gedachten en voorstellingen, mits getoetst aan hetgeen wij de rede gelieven te noemen, ons uitsluitend tot richtsnoer moeten dienen? Geenszins.

In de eerste jeugd reeds neemt ons gemoed indrukken in zich op, die voor de natuurlijke ontwikkeling van het zieleleven van beslissenden invloed zijn, en wordt ons voedsel voor de phantasie aangeboden. Wij beginnen ons een ideaal te ontwerpen, dat, aanvankelijk nevelachtig, met de jaren bepaalde vormen aanneemt en ons allengs een levensbeginsel schenkt. De Grieken waardeerden de macht der schoone kunsten als het middel bij uitnemendheid, om de menschen op te voeden, te ontwikkelen, te veredelen; de priesters brachten daarom hulde aan de Muzen en Gratiën, die steunpilaren der beschaving en van het geloof, en namen haar op onder de godheden, dankbaar voor de kracht, die van haar uitging. De Christelijke Kerk, voor zoover zij het kruis tot uitgangspunt nam en aan het beeld der onmisbare phantasie vol-

(*) Van ideaal standpunt heeft Rétif de la Brettonne (*Pornographe*) ongelijk, wanneer hij schrijft: ‘Après avoir soigneusement examiné nos institutions, nos préjugés, nos mariages, après avoir vu l'essai de la suppression absolue de la prostitution qu'ont fait deux hommes bien différents, Joseph II, en Allemagne, et Chaumette, procureur de la commune, lors de la terreur de 1793 et 1794, une conséquence fatale, déshonorante pour notre régime, s'est présentée. Malgré moi j'ai pensé: il faut des filles. O triste vérité! me suis-je écrié avec douleur (*Catalogue d'Autographes*).

doende speelruimte liet, hechtte mede aan de macht en het gezag van het ideaal. Zonder dat ideaal, dor en koud, is de ziel van den Christen, steunende op dat ideaal 'een welbesnaard instrument'(*).

Slaan wij nu het boek des levens op, om na te gaan, wat in de practische wereld de verhouding van de ideale gedachte tot de werkelijkheid te beteekenen heeft, dan kunnen wij uit de voorhanden zijnde tegenstellingen afleiden, waar en in welk opzicht de harmonie ontbreekt en welke gevolgen daarmede noodzakelijk verbonden zijn.

Gedurende de middeleeuwen waren de behoeften geringer en zoowel beter als gemakkelijker te bevredigen; er heerschte een voor dien tijd berekend sociaal, politiek en religieus stelsel, dat met het karakter der bevolking overeenstemde, en daardoor konden de algemeene toestanden meer aan normale eischen beantwoorden. De wereld als zoodanig was niet beter, maar gelijkmatiger georganiseerd, zoodat er geen aanleiding bestond, om zich over ontzenuwing, verslapping, karakterloosheid of slaafsche navolging te beklagen(†). Minder scherp geteekende tegenstellingen gaan in het algemeen met een voor allen gezondere voedingswijze gepaard, en het zenuwleven stond niet in zoo hooge mate bloot aan kunstmatige prikkelingen van den meest verschillenden aard. Het is buitendien even noodzakelijk, goed te verteren, wat genoten wordt, als iets te krijgen, om te kunnen verteren.

Op het gebied der politiek nemen wij in hoofdzaak dezelfde verschijnselen waar.

Zullen in onzen kerkelijk en staatkundig veelbewogen tijd de leer der Christelijke liefde en het sociaal rechtsbewustzijn meer vermogen en voor uitersten bewaren, vóórdat het te laat is? Zullen wij in staat zijn, om tegenover de tegenstellingen de macht der harmonie te plaatsen en ons heil duurzaam in onze moreele plichten te zoeken? Zullen wij kunnen verhoeden, dat de chaotische verwarring, waarin de antieke wereld eens verzonk, ook weder ons deel wordt? De kansen zijn gering, maar de hoop doet leven.

Wanneer wij de geschiedboeken ter hand nemen en op de ontwikkeling der beschaving, voor zoover zij door de kunst vertolkt wordt, nauwkeurig acht slaan, dan vinden wij, dat er bij de Grieken het eerst van het begrip zedelijkheid sprake is en dat daarmede eene hoogere opvatting der vrijheid hand in hand ging. Wat elders onder de religieuse voorschriften en gebruiken gerangschikt werd, ontwikkelde zich in Griekenland tot een vrije moraal en gaf aanleiding, om het wezen

(*) Vergelijk o.a. A. Pierson: *Intimis*, pag. 47-52, 189 en 197.

(†) Vergelijk Riehl (*Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Social-Politik*, 1855): 'Bei der Beurtheilung unserer geistigen Culturzustände übersieht man gewöhnlich die Bedeutung der Nervenkraft. Das ist's ja gerade, was die alten Poëten, Maler und Bildhauer vor den modernen voraus haben, dass ihnen eine ganz andre Frische und Fülle ungebrochener Nervenkraft einwohnte, wogegen unser gesteigertes Verstandesund Gemüthsleben nicht ausreicht. Unsern Vätern und Grossvätern ging es in der Regel weit schlechter, als uns selber, sie lebten auch in viel trostloseren Zeitläuften; aber es fiel ihnen gar nicht ein zu verzweifeln, sie hatten noch gesunde Nerven.'

der vrijheid nader te onderzoeken. Maar terwijl het algemeen, de Staat, daarvan de vruchten plukte, kwam het individu te kort. Het streven bleef op het hoogste gericht, maar dat hoogste gold meer het uitwendig leven. Het Christendom voegde daaraan de ontwikkeling der *individualiteit* toe en veronachtzaamde niet langer het zedelijk gehalte van het inwendig leven; het stelde prijs op het gemoedsleven en richtte het oog op een hoogere, geestelijke orde, op een zedelijk ideaal, dat in het geloof wortelde en door veredeling van den mensch, zoowel als door toepassing der werkdadige liefde levendmakende kracht bezat; het kon de eigenschappen der antieke wereld huldigen, maar voegde daarbij: deemoed en zachtzinnigheid. In de Christelijke maatschappij treedt de mensch meer op den achtergrond en is het *lijden* sterker ontwikkeld, terwijl het 'zich verblijden' zich slechts aan den gezichteinder vertoont.

Naar het oordeel der Christelijke kerk dragen vele voorstellingen omtrent de godheden en een groot deel der Grieksche mythen een onzedelijk karakter, maar de natuurlijke onbevangenheid van het volk, dat geen aanstoot of ergernis nam, en het zeer ontwikkeld schoonheidsgevoel worden daarbij eenvoudig over het hoofd gezien(*). Wat

(*) De geestelijkheid nam wel degelijk de *natuurlijke naïeveteit* van het volk in beslag, wanneer zij daarvan iets goeds verwachtte. Men vergelijke hiermede bijv. de *Muzikale studiën* van Tappert over den oorsprong der meeste koraalgezangen. Nog heden ten dage verkwikken wij ons aan de melodie: *Wie schön leuchtet der Morgenstern*, zonder ons over den eigenlijken tekst te ergeren, die aldus luidt:

'Wie schön leuchten die Aeugelein
Der Schönen und der Zarten mein,
Ich kann ih'r nicht vergessen;
Ihr rothes Zuckermündelein,
Dazu ihr schneeweiss Händelein,
Hat mir mein Herz besessen', etc.;

of wel:

O, *Welt*, *ich muss dich lassen*,

hetgeen heette:

'Insbruck, ich muss dich lassen';

of ook:

Der Welt abdanck für eine Himmeldürstige seele
So wünsch ich ihr eine gute Nacht
Der Welt und lass sie fahren,

hetgeen heette:

'So wünsch' ich ihr eine gute Nacht,
Bei der ich war alleine', etc.

Zoowel Ambrosius en Gregorius als Luther erkenden de macht der muziek en de waarde van het volkskarakter en achtten het wel de moeite waard, daarvan gebruik te maken, ofschoon er daarbij slechts van naïeveteit zonder schoonheidsgevoel in hooger zin sprake kon zijn. In Schöftlding bij Landsberg am Lech in Beieren werd vóór de herberg al fresco geschilderd: *Christus met de Samaritaansche vrouw aan de bron,* en daaronder staat te lezen:

Und Jesus sprach:

veelal niet begrepen wordt of op andere moreele grondslagen berust, kan niet aan onze critiek onderworpen worden, daar ons daartoe de gegevens ontbreken. Zoodra die onbevangenheid ophield, veranderde trouwens ook het beeld(*).

Had de Kerk bij haar optreden overal beschaving gevonden, zoo zou zij ook meer vrijheid en minder onvoorwaardelijke gehoorzaamheid gepredikt hebben. Zij trad tegenover wilde volkeren met de macht der autoriteit op, maar zij heeft de tegenstellingen in de verschillende eigenschappen scherper geformuleerd en juister gekarakteriseerd; zij moet als een aanvulling der antieke wereld gedacht worden, en beantwoordt als zoodanig evenzeer aan ideale eischen, terwijl zij het religieus bewustzijn versterkte en tevens louterde. Zij wees aan de kunst een nieuw gebied, en ontwikkelde zoowel de diepte van gedachte als de fijnste snaren van het gevoel. Gaandeweg trad het lyrisch en dramatisch karakter in de kunst geheel op den voorgrond, om in Rafaël den hoogsten trap van volkomenheid te bereiken. In den Madonna-cyclus, te beginnen bij den vromen Fiesole en Giotto, met Cimabue als wegbereider en Rafaël als meest volmaakte uiting der schoonheid, leeren wij het zieleleven der vrouw kennen, en geen enkele snaar van het gemoed bleef onaangeroerd. Het is, alsof het beeld der menschheid in alle karaktertrekken, als uitdrukking van ons inwendig leven, aan ons geopenbaard wordt; alsof oude vormen bezield worden; alsof het wezen der harmonie na eeuwenlang lijden weder begrepen werd; alsof het ideaal als de leidende gedachte in ons midden terugkeerde, om op de noodzakelijkheid te wijzen van de natuurlijke en vrije verbinding van ideaal en werkelijkheid, op de onmisbare oplossing der tegenstellingen, ten eerste door de handhaving der gemeenschap, der algemeenheid en van het organiek verband, en ten tweede door versterking van het zieleleven, steunende op de religieuse gedachte der algemeene menschenliefde.

Is de maatschappij van de noodzakelijkheid der heerschappij van dat beginsel doordrongen, dan is ook de mogelijkheid voor een duurzame hervorming op elk gebied voorhanden; dan gaat de religieuse loutering met de sociale emancipatie gepaard, en zal de moderne ontwikkelingsperiode wederom karakter verkrijgen. Ontbreekt het echter aan de toe-

Gib mir zu trinken!

Dit is niet frivool gedacht of als spot op te vatten, maar zonder erg of list uit natuurlijke naïeveteit aldaar ter uitnoodiging geplaatst. De *passiespelen* in *Ober-Ammergau* zijn niet anders gedacht, en er werd wel degelijk voor gezorgd, dat het volk in de voor hem begrijpelijke taal met den godsdienst in *zinnebeeldige vormen* bekend werd.
Waarom werd het kleed der *Madonna* steeds *blauw* geschilderd? Omdat ultramarijn de duurste kleur was, en op deze wijze het gevoel van eerbied en aanbidding *op zichtbare wijze* uitgedrukt kon worden. - Hetzelfde verschijnsel nemen wij overal waar.

(*) De meeste hoofdgroepen der ideale godheden hadden buitendien meer het oog op de mannelijke dan op de vrouwelijke eigenschappen van den mythischen mensch. Toch had de ontwikkeling der ideale gedachte reeds toen, ook ten opzichte der opvatting van de vrouw, eene groote hoogte bereikt, getuige het typisch beeld der *Aphrodite*, als het maagdelijk ideaal bij uitnemendheid; van *Hera*, als de koninklijke heerscheres vol moederlijken ernst en edele waardigheid, en van *Demeter,* als de moederlijke vreugde. - Vergelijk de opvatting van Skopas en van Praxiteles.

passing van die algemeen menschelijke gedachte, dan zal noch het geloof, noch het ideaal, noch de practische behoefte in staat zijn, om het zuiveringsproces met kans van slagen ten uitvoer te brengen; dan zal het reeds voorhanden zijnde licht door de sterk ontwikkelde slagschaduw verduisterd blijven, en dan zullen de scherp ontwikkelde tegenstellingen naast elkander voortwoekeren, hetgeen uitsluitend ten koste der ware beschaving mogelijk is. De nadeelige gevolgen van een zoodanig stelsel treden op sociaal gebied meer en meer op den voorgrond, en de sporen daarvan vinden wij voornamelijk in de prostitutie, die de beste krachten sloopt en de toekomst in gevaar brengt. Dit euvel *is historisch geworden*, *wordt tegenwoordig volgens twee geheel verschillende methoden geduld en bestreden*, en *biedt hardnekkig tegenstand aan alle aanvallen, omdat het met onze sociale toestanden en verhoudingen staat en valt*, *derhalve door sociale hervormingen van voedende stoffen beroofd moet worden.*

Gaan wij na, wat de geschiedenis ons op dit gebied leert.

Evenals op bijna elk gebied is ook op dat der prostitutie van nieuwe ideeën slechts in zeer geringe mate sprake, en hetgeen nog veelal als nieuw beschouwd wordt, is meestal eene dikwijls hoogst eenvoudige wijziging in de reeds lang bestaande vormen, waarvan het wezen bekend is en zelfs de verschijnselen in de geschiedkundige ontwikkeling één voor één nagegaan kunnen worden. Omdat vele zaken een ander gewaad krijgen of met andere woorden verkondigd worden, zijn zij nog niet nieuw, en bij nader onderzoek en verdere ontleding is de vergelijking met het verleden lang niet altijd gunstig voor het heden. Het modern profetendom heeft daarom dan ook een zeer betrekkelijke waarde, en de verkondigers van nieuwe waarheden bespeuren dan ook maar al te dikwijls, dat zij niet alleen de onverschilligheid moeten bestrijden, maar bovenal, dat men niet kan inzien, waarin het nieuwe bestaat, omdat hetzelfde reeds vroeger voorhanden was.

Daar de Japansche instellingen op het gebied der prostitutie door velen als voorbeeldig geroemd worden, wil ik met de beschrijving daarvan beginnen.

De Mikado's[(*)] van Japan moesten geruimen tijd met hun voornaamste en machtigste vazallen om het gezag worstelen en waren eindelijk in 1815 genoodzaakt, van een groot deel der aloude prerogatieven der kroon afstand te doen. De bekwame en voortvarende Yoritomo, Siogoun genaamd, hetgeen zooveel beteekent als luitenant-generaal en met den rang van Taikoun in China gelijkstaat, nam bezit van de legitieme keizerlijke rechten, versloeg de opstandelingen, stichtte de dynastie der Taikouns en riep voor het eerst in Japan de instelling

(*) Maget: *La prostitution au Japon* (*Annales d'hygiène publique et de médecine légale* 2e *série* 50 *T*).

der staande legers in het leven. Om zijn gezag duurzaam te handhaven, werden in Kamakoura, Osaka, Kioto, Nagasaki en andere plaatsen des rijks troepen gelegd, en om de bevolking tegen de daarmede gewoonlijk verbonden gevaren te beschutten, begon hij met het reglementeeren en organiseeren der prostitutie, die sedert dien tijd onder contrôle van den Staat geduld werd en als staatsinstelling kan gelden. Dat nam niet weg, dat de soldaten aan de strengste tucht onderworpen werden en bepaalde regimenten het celibaat moesten omhelzen, want tegen verwildering der troepen moest in de eerste plaats gewaakt worden. Eigenlijke lupanars, gankiro's geheeten, ontstonden eerst later en werden door Chou-djin-djinaëmon in de provincie Tsourounga geopend. In Yeddo verrees een zoodanig huis nabij het moeras en ontving dientengevolge den naam Yochi-wara, d.i. moerasplant.

Bevolkt werden deze inrichtingen spoedig, omdat zij in een behoefte voorzagen en de sociale ellende eenigermate lenigden. Landbouwers en kooplieden brachten hun dochters naar de besloten ruimte, waarin het gankiro gelegen was, sloten een contract met de zaakwaarnemers der lupanars en stonden hun de meisjes tegen schadevergoeding voor een bepaalden tijd af. Een deel der som werd door de officieele reglementen verslonden. Verarmde adellijken, de ‘yakounines’ en ‘samourais’, die hun schulden niet meer konden betalen, verpandden hunne vrouwen, zusters en kinderen, zoodat het gankiro alle standen vertegenwoordigd zag, voornamen, de burgerklasse en het proletariaat. Sociale ellende was de oorspronkelijke aanleiding en drukte aanvankelijk den stempel op dit bedrijf; de gewoonte wijzigde allengs zeden en gebruiken, en wat eerst schande heette, werd gaandeweg een eer(*). Wie daar gehuisvest werd, mengde zich nu en dan elders onder de eerzame bevolking, bezocht bloedverwanten en vrienden en genoot de algemeene achting; wie het 25ste jaar bereikt had, kon weder naar den ouden huiselijken kring terugkeeren, sloot een huwelijk en werd de beste huisvrouw, die door niets aan de stormvlagen van het verleden herinnerde. Zoo werd het gankiro een opvoedingsgesticht, tevens een middel ter ontlasting der ouders, en zelfs de priesters (Yamoibos) van het naburig gebergte genoten het voorrecht, hun dochters tegen betaling van een geringe som aan den Isistempel of liever aan de prostitutie te mogen wijden. Het gankiro omvat een bijzondere wijk, is door palissaden van de buitenwereld afgesloten en aan alle kanten met water omgeven, en slechts ééne deur geeft toegang tot de tallooze straten en stegen, die een rechthoek vormen. In een gankiro sloten de Amerikanen onder Perry het tractaat met Japan, dat Yokohama voor de vreemdelingen openstelde. Zij kenden de beteekenis der plaats

(*) Toen Saksische ingenieurs en arbeiders voor de inrichting der eerste mechanische spinnerij en weverij naar China gezonden werden, had de Chineesche regeering zich verplicht geacht, voor hun damesgezelschap zorg te dragen. Dit geschiedde op dezelfde wijze, als nog in het begin der middeleeuwen in Europa het gastrecht door de ridders uitgeoefend werd, en was overeenkomstig de heerschende zeden en gebruiken.

niet, maar terwijl de stad uit armzalige visschershutten bestond, waren pracht en weelde in het gankiro rijkelijk voorhanden. Alle steden en alle stations, aan den grooten weg gelegen, zijn met dergelijke inrichtingen voorzien; door hun eigenaardigen bouw, den kolossalen omvang en de merkwaardige weelde, die er heerscht, onderscheiden de gankiro's zich op een in het oog vallende wijze van de omringende gebouwen. Yeddo-Tokio bezit een gankiro met 20000 bewoners (1872); de stad telt wel is waar 700000 zielen, maar de voorsteden bezitten eigen lupanars, zoodat de zoogenaamde elegante wereld vrij wat talrijker is. De clandestine is streng verboden en eigenlijk overbodig, maar bestaat desniettemin, hoewel zij minder uitgebreid en minder gevaarlijk is dan in Europa; zij huist in de herbergen (*hatagoias*) en theesalons (*tchaias*) en wordt officieel vervolgd en bewaakt.

Elke geprostitueerde moet bij de politie ingeschreven worden en de jaarlijksche schatting betalen; wie dat nalaat, wordt in den kerker geworpen en zelfs gegeeseld. Wie daarentegen de voorschriften der wet nakomt, ontvangt een fouda of patent, dat bij elke inspectie vertoond moet worden.

Is de oogst binnengehaald, dan gaan de Japanneezen eenigen tijd in de gankiro's doorbrengen, om zich te vermaken en het geld onder het volk te brengen, en de huisvrouwen duiden hun dat slechts dan ten kwade, indien zij zich met de clandestine inlaten, die algemeen veracht wordt. In de gankiro's houden officieren, leden van den lageren adel, het toezicht. Zij plaatsen zich in het bureau aan den ingang, houden de registers en incasseeren de gelden, op grond der gepubliceerde tarieven. Hier en daar is de administratie door den Staat verpacht, en de pachters genieten in geene geringere mate dan anderen de achting der burgers. In 1810 hadden de Nederlanders hulp noodig, omdat de Koloniën onder vreemde heerschappij stonden en Decima tijdelijk in den steek werd gelaten; zij namen de hulp van den pachter des gankiro's van Nagasaki aan, en deze ontving daarvoor van den Taïkoun het privilege, ‘de frapper sa maison du portail orné de cuivrures, insigne qui révèle les demeures des gens de la noblesse’.

De meisjes ontvangen in het gankiro les in de danskunst, in de mimiek, in de wetten der wellevendheid en in de kennis van den samsing of den goto, twee nationale spelen; sommigen van haar beoefenen de poëzie en de declamatie; allen kunnen lezen en schrijven. Zij, die nog niet den huwbaren leeftijd bereikt hebben, dienen de anderen; voor verdere ontwikkeling en beschaving wordt behoorlijk zorg gedragen. Hoog en laag kiezen bij voorkeur uit het gankiro hun vrouwen.

Nu en dan verlaten de djioros het gankiro, om tehuis als vrouw van voornamen rang hare voormalige positie weder in te nemen; men herkent haar aan de met goud en zilver versierde kleederdracht, aan de ceintuur of obi, die zij in plaats van naar achteren, van voren dragen,

aan de groote haarspelden van klatergoud, met kunstbloemen of het symbool van den vos getooid en dwars door het haarkapsel gedragen. Adellijken verven de tanden zwart en scheren de wenkbrauwen op de wijze der getrouwde vrouwen(*).

Wij zien derhalve, dat de sociale ellende aanleiding gaf, om zich te prostitueeren, en dat die aanleiding allengs eene behoefte werd; wat eerst de plaats der schande heette, werd gaandeweg tot een zetel der uitbundigste vreugde verheven.

Japan erkende de noodzakelijkheid van het euvel, noemde het eene behoefte, en met de organisatie werd aldaar de zinnelijke gedachte in een systeem gehuld en tot in de uiterste consequentie toegepast. Dat kon geschieden, omdat het wezen der deugd een ander karakter bezat en de zonde een andere beteekenis kreeg.

Het geschiedboek der menschheid biedt ons wel een hoogst leerrijk, maar tevens een weinig bekoorlijk beeld aan, indien wij het met het oog op de ontwikkeling en veredeling der begrippen omtrent deugd en moraal ter hand nemen. Op historisch gebied stuiten wij overal op gebrek aan voldoende weerstandskracht tegen *de lusten der zonde.* Gedurende de eerste periode van ontwikkeling der natie, wanneer alle krachten en talenten nog in het belang van stad en land, huis en hof, kennis en kunst en eigen, zelfstandig denken besteed worden, treedt de prostitutie sporadisch op, waagt het onkruid zich ternauwernood aan de oppervlakte, schuwt de wetsovertreder het daglicht en is de natie nog door en door gezond; streng zijn dan de wetten en voorschriften, ernstig is de algemeene opvatting des levens, nijver het karakter der bevolking, zuiver religieus de richting van het gevoelsleven en kernachtig de taal van het volk.

Gedurende de bloeiperiode, bij toenemenden rijkdom, gepaard aan zin voor genot en weelde, is veel licht naast veel schaduw voorhanden, maar bedekt een uitwendig vernis nog veelal de feitelijke macht der zonde.

Met het begin van het verval treedt de prostitutie zichtbaar op den voorgrond en winnen de verslapping, ontzenuwing en ontaarding langzaam maar zeker veld. Herleeft de gezonde kracht der natie, dan vermindert het euvel; zinkt daarentegen bij voortduring het zedelijk-religieus bewustzijn, dan neemt het bederf de overhand; moed, veerkracht en het oorspronkelijk karakter gaan verloren, terwijl de zucht naar het pikante, de voorliefde voor de phrase en de neiging tot rust zoowel het openbaar als het familieleven beheerschen. De natie is in dat geval ziek en kwijnt weg; zij vreest de daad, speelt met woorden en geniet niet van de vrijheid, maar van de ongebondenheid, want

(*) Aan de nationale zoowel als aan de religieuse feesten nemen de djioros in het openbaar deel, niet alleen in Japan, maar ook in China, Indië en Cochinchina. Zij spelen dan de rol, die uit de Atheensche feesten ter eere van Dionysos meer algemeen bekend is. Zij zijn overigens op het Japansch verlakt aangebracht, en als het zinnebeeld van het genot en de vreugde de aangebedenen bij uitnemendheid.

vrijheid beteekent: gehoorzaamheid aan, eerbied voor en onbepaalde achting van de wetten, die ons beheerschen en die aan het verleden haar oorsprong ontleenen, waarop het heden moet staan en zich verder ontwikkelen.

Rabutaux (*De la prostitution en Europe depuis l'antiquité jusqu'à la fin du XVI*e *siècle* 1869) onderscheidt terecht de eigenlijke godenleer van de veelal daarmede op gelijke lijn geplaatste uitingen der ontucht. De eeredienst der liefde had als zoodanig niets met de moderne moraal te maken en staat derhalve boven en buiten de alledaagsche opvatting. Onder Solon wordt voor het eerst van den invloed der ontucht op de openbare zeden gewag gemaakt en tracht men de prostitutie wettelijk te regelen, om de geheime losbandigheid te fnuiken. Zijne zienswijze is later in de meeste wetgevingen, hoewel minder consequent, gehuldigd en daarom ook voor ons van belang. Solon liet meisjes opkoopen, in staatsinstellingen plaatsen, van staatswege met alles voorzien, op staatskosten onderhouden en als een bijzondere kaste behandelen, die aan bepaalde voorschriften moest gehoorzamen. Zóó waren zij aan een bepaalde kleederdracht gebonden, mochten noch goud, noch zilver, noch eenig kostbaar sieraad dragen en geen eigen, vrouwelijk dienstpersoneel houden; zóó bezaten haar kinderen geen burgerof burgerschapsrechten. Solon erkende de noodzakelijkheid der prostitutie, toen de burgerdeugd nog hoog in aanzien stond, gaf haar rechten en plichten, verhief haar tot een staatsinstelling, om de nadeelen der ontucht ten opzichte der openbare gezondheid te voorkomen, maar kon zelfs in die dagen noch de geheime ontucht, hoe algemeen ook veracht, uitroeien, noch den nadeeligen invloed der prostitutie op moraal en gezondheid overwinnen.

Rome hechtte aanvankelijk zeer aan eenvoud, goede zeden en ernst, maar de oorlogen in Azië legden den grondslag tot de latere corruptie(*). Er begon weelde en overdaad te heerschen, en het genot trad meer en meer op den voorgrond. Oorspronkelijk werd de ontucht aldaar met de Isis-vereering verbonden. Flora, een courtisane, organiseerde voor het eerst de maskerade en wist de zinnen door middel van den dans te prikkelen. Circa 80 jaren vóór onze tijdrekening werden de publieke vrouwen als zoodanig in de openbare lijsten geplaatst, aan het toezicht van den Staat onderworpen en met het 'licentia stupri' voorzien. Geen courtisane mocht haar eigen vermogen beheeren, erfenissen of legaten aannemen, het voogdijschap over haar kinderen uitoefenen, eenig ambt bekleeden of de hulp der rechterlijke macht

(*) Ik verwijs naar de grondige historische studie van den reeds genoemden Rabutaux, die ook een deel der akten liet afdrukken. De daarbij gevoegde afbeeldingen laten veel te wenschen over en ontsieren het werk. Niet van belang ontbloot en vooral van medisch en sociaal standpunt in gelijke mate interessant, zijn de academische voorlezingen van Dr. J. Kuhn (*Die Prostitution im* 19ten *Jahrh.*). Deze voorstander van publieke huizen is echter niet vrij van overdrijvingen. Hij wenscht, aanknoopende aan een historisch overzicht, eene *internationale regeling* in den zin der Fransche verdedigers van het modern prostitutiestelsel met de daaraan verbonden eigenaardigheden.

inroepen. Zij verloor alle burgerschapsrechten en werd aan de algemeene verachting prijsgegeven; haar schande plaatste haar als het ware buiten de maatschappij. Buiten het huisgezin gesloten, ontkwam zij door hare daad aan het gezag des vaders of van haar echtgenoot, hetgeen later tot misbruiken aanleiding gaf, want wat eerst oneer heette, werd gaandeweg een eer. De wetgeving hield zich herhaaldelijk met dit onderwerp bezig en zocht tevergeefs naar een voldoende oplossing der prostitutie-quaestie. Tiberius beperkte de openbare inschrijving der ‘meretrices’, omdat deze in dien tijd als een gunst, een voorrecht, beschouwd werd; Diocletianus ontnam haar het recht, een wettig huwelijk te sluiten, en verbood den senatoren, dochters van ‘lenones’ te trouwen; Caligula hief een belasting van de ontucht en beschouwde haar als een winstgevend beroep; Alexander Severus bestreed uit dit fonds het onderhoud der publieke werken; Theodosius en Valentinianus schaften die belasting weder af, die tot Anastasius afwisselend geheven of als onwaardig verworpen werd. Later zien wij sommige Pausen deze bron van inkomsten exploiteeren, en tot op den jongsten tijd ontmoeten wij nog hier en daar deze belasting, zoo o.a. in Italië.

De publieke huizen lagen in de volkrijkste straten van Rome, nabij den Tiber, de markt, de vreemdelingenwijk, aan de haven. Buitendien werd dit bedrijf uitgeoefend door barbiers, kroeg- en logementhouders, bakkers en pachters of eigenaars van badinrichtingen. Het ‘lupanar’ was van 4 uur 's namiddags tot 's morgens vroeg geopend en bestond oorspronkelijk uit een aantal afzonderlijke vertrekken, die door den ‘leno’ verhuurd werden. De huurprijzen waren volgens bepaalde, door de overheid goedgekeurde tarieven vastgesteld. De kleederdracht der ‘meretrices’ was half mannelijk, half vrouwelijk; een mijter tot hoofddeksel, eene blonde pruik als haartooisel, een korte tunica, een soort toga, geel van kleur, en roode laarzen, ziedaar haar kostuum en tevens de verklaring van den bijnaam ‘togatae’. Reeds toen onderscheidde men twee rubrieken, nl. openbare en geheime prostitutie. Laatstgenoemde maakte zelfs de begraafplaatsen onveilig.

De Christelijke vorsten trachtten het euvel te stuiten en begonnen in de eerste plaats, de prostitutie met geweld te bestrijden, een voorbeeld, dat later vooral bij de noordelijk wonende volkeren navolging vond. Geprostitueerden, op heeter daad betrapt, werden aan den paal gebonden, op zweepslagen onthaald - tot 300 kon daarbij geteld worden - aan de slavernij prijs gegeven en aan een arm plattelandsbewoner ten geschenke aangeboden; de ouders van geprostitueerden kregen mede zweepslagen, indien zij in de schande der kinderen hadden toegestemd en daaruit voordeel trokken. Zware geldboeten, gevangenis en zelfs de toepassing der doodstraf behoorden geenszins tot de zeldzaamheden. Tegen het ‘lenocinium’ werd met onafgebroken ijver te velde getrokken, en de ‘leno’, als koppelaar en verleider,

moest voor elk vergrijp boeten; maar de algemeene zeden verbeterden daardoor niet, en de ontaarding kon niet voorkomen worden.

Met de invoering van het Christendom werd echter toch beterschap voorbereid, want de Christen veroordeelde niet alleen de wetsovertreding, maar zocht bovenal de zondares op, wilde opheffen, vergeven, niet oordeelen of veroordeelen, maar bekeeren. Er was in de Christelijke maatschappij plaats voor medelijden en deelneming, en er werd aan een liefderijke opvatting de voorkeur gegeven en aan een humane levensbeschouwing gedacht. De macht der liefde trad op den voorgrond, en daarmede was de grondslag voor den waren vooruitgang gelegd. *Doet boete en bekeert u*, was de leus van den Christen. Later bestreed de wetgever meer hen, die indirect van de prostitutie leefden, want de 'leno' vond in dien tijd geen genade; zijn berouw werd zelfs verworpen. De eerste conciliën trachtten het huwelijk, als de wettige verbinding van twee personen, te bevorderen en gemakkelijk te maken, de banden tusschen echtgenooten hechter te maken en voor het overige de gevallene liefderijk, hoewel ernstig en streng, ter zijde te staan. Augustinus meende: 'De onderdrukking der prostitutie, door middel van geweld, beteekende niets anders dan de omverwerping van het bestaande en van hetgeen uit de feitelijk voorhanden zijnde toestanden voortvloeide, de toepassing der negatieve gedachte, die elke hervorming in positieven zin verhindert, ter wille van een gril.' Hij erkende de macht der zonde en wenschte de misdaad van den hartstocht niet met middelen te bestrijden, die evenzeer, hoewel in tegenovergestelde richting, hartstocht ademden. Augustinus erkende niet het recht der noodzakelijkheid van de prostitutie, maar rekende toch met die noodzakelijkheid onder gegeven omstandigheden, om gaandeweg, door inwendige hervorming, die omstandigheden te kunnen wijzigen en daardoor het karakter der noodzakelijkheid in een ander kleed te hullen; hij eischte de heerschappij van het gezond verstand, dat bedaard en kalm, staande op vasten grond, uit het voorhandene het betere ontwikkelt; dat met de natuurlijke hoedanigheden rekent, en nooit zonder politiek overleg handelt.

Geen wonder derhalve, dat onder den invloed van de Romeinsche beschaving, de Romeinsche wetgeving, het Romeinsch gezag en de normale ontwikkeling, de prostitutie sedert dien tijd in afgelegen wijken geduld en tevens meestal geconcentreerd werd; dat dit euvel aan het oog der beschaafde wereld onttrokken, als een treurig feit erkend werd, en dat bijzondere voorschriften, een bijzondere kleederdracht en bijzondere bepalingen voor de kaste der geprostitueerden ook onder het Christelijk gezag bleven bestaan.

Wij vinden in Griekenland een organisatie der prostitutie van staatswege; wij ontmoeten in Rome een wettelijke regeling der door particulieren uitgeoefende prostitutie; wij ontdekken in de eerste Christenmaatschappij de erkenning der noodzakelijkheid en dientengevolge con-

centratie der prostitutie in afgelegen wijken, duiding en reglementeering. Gedurende de heerschappij der godenleer werden èn de handlangers, èn de offers veracht en aan de vervolging prijsgegeven; in de Christenwereld bleef de vervolging der handlangers bestaan, maar zochten velen in de offers arme gevallenen en verlatenen, die wellicht nog vatbaar waren voor beterschap en aanspraak op hulp en steun konden maken, indien zij als boetvaardigen in de maatschappij terug wilden keeren.

De middeleeuwen vertoonen ons eigenlijk geen ander beeld; nu eens overdreven gestrengheid, dan weder te groote toegevendheid; nu eens toelating en reglementeering, gepaard met organisatie onder toezicht der overheid, dan weder opheffing en vervolging onder erkenning der heerschappij van vrome uitersten; nu eens beperking der individueele vrijheid, dan weder handhaving der persoonlijke rechten. Het resultaat beantwoordde op den duur niet aan de gestelde verwachtingen; het euvel was niet uit te roeien en ondermijnde het maatschappelijk leven in de meest verschillende vormen. Nog zoeken wij op het gebied der moraal den steen der wijzen, en telkens blijkt, dat de verkondigde theorieën wel stof en vuil opwoelen, maar niet de zeden kunnen zuiveren.

Karel de Groote liet de prostitutievraag onderzoeken en sprak op grond van die enquête het doodvonnis uit; Lodewijk IX herhaalde dat absoluut verbod; beiden vereenigden zich als het ware in den kreet: 'Meer godsdienst!' Dat verbod kon echter, helaas, op den duur niet gehandhaafd worden en werd daarom later weder opgeheven.

Wij onderscheiden in de middeleeuwen: 1°. de bestrijding der koppeling en van het handlangerschap; 2°. de regeling der prostitutie, en 3°. de humane middelen ter leniging der door de zonde te voorschijn geroepen ellende.

In 1367 werd het aan een ieder verboden, als tusschenpersoon op het gebied der prostitutie op te treden. Wie vrouwen verleidde, om zich te prostitueeren; wie uit den verkoop indirect voordeel trok; wie dien verkoop begunstigde, gemakkelijker maakte, daarbij de rol van administrateur als anderszins aanvaardde of uitoefende, en wie als 'leno' optrad, werd ten toon gesteld, met een gloeiend ijzer gebrandmerkt en uit de stad gejaagd. Aldus decreteerde de provoost van Parijs, en deze verordening werd in 1415 en 1419 hernieuwd en ook nu en dan ten uitvoer gebracht. Soms plaatste men een 'leno' ook omgekeerd op een ezel, met een stroohoed in de hand en een bord met een toepasselijk opschrift voor de borst, en geleidde hem op klaarlichten dag tot buiten de poorten der stad. Geeseling, kerkerstraf en verbanning werden nog in 1756 te Parijs toegepast. In het Hertogdom Aoste werden ook de publieke vrouwen, met klinkende schelletjes behangen en met een tamboerijn in de hand, door de stad gejaagd, om anderen af te schrikken en in het gemis aan andere wettelijke verordeningen te voorzien. Vrouwen, die jongelieden tot zich lokten, om hen in ver-

leiding te brengen, werden met verbeurdverklaring van haar eigendom gestraft.

Engeland paste gelijke straffen toe. De schuldigen werden op wagens geplaatst, die door twee beambten begeleid werden. Schelle muziek vestigde de aandacht van het publiek op deze groep, en meestal volgde een joelende menigte den stoet, waarbij de schuldigen op slijk en vuil onthaald en met de gemeenste scheldwoorden begroet werden. Nu en dan werden haar de haren weggebrand.

In Genève protesteerde de bevolking, omdat de veroordeelde slechts gegeeseld, in het openbaar ten toon gesteld, verbannen en niet gedood werd. Handel te drijven met vrouwen, of hen, die zich daartoe leenden, te herbergen, had verbeurdverklaring van het eigendom ten gevolge; terwijl het heulen met de zoodanigen zwaar beboet werd.

Toulouse gaf de voorkeur aan een rit door de stad, getooid met een suikerhoed van papier, veeren en een bord, waarop het feit en het vonnis vermeld stonden. Handen en voeten waren gebonden, en zoo trok men naar de rivier, waar een ijzeren kooi voor den schuldige in gereedheid gebracht was; daarin werd hij of zij geplaatst, driemaal in de rivier ondergedompeld, dan in het openbaar ten toon gesteld en levenslang in het rasphuis opgesloten. Te Bordeaux werden de koppelaarsters buitendien nog op een ladder geplaatst, met brandende fakkels getergd en verbannen(*).

Karel V bestrafte koppelarij met den dood, hetgeen in Bayonne en Marseille nagevolgd werd. De wetgeving op dit gebied is het strengst en volledigst ontwikkeld in Napels, Portugal en Spanje.

Men sneed koppelaarsters o.a. de neuzen af. Ferdinand I ontzag geen middel, om haar te vuur en te zwaard uit te roeien, maar het gelukte hem niet, zijn doel te bereiken. Wat wellicht bereikt had kunnen worden door eenvoudige toepassing van strenge, maar rechtvaardige wetten; wat met humane middelen op godsdienstigen grondslag tot stand had kunnen komen, werd steeds weder door de voortdurende oorlogen verijdeld.

In oude kronieken wordt indirect bij bespreking der heksenprocessen van de prostitutie melding gemaakt. ‘De man met het lange vest, wit of zwart van kleur, had het mij op de heide aangedaan, en sedert was ik behekst’, is een der vele variatiën op hetzelfde thema. Sociale ellende, de zorg voor het kind deden het overige. De gevallene moest zich te Berlijn het hoofd laten scheren, een sluier over het hoofd werpen en zich in een linnen mantel hullen. Ongehuwden en weduwen, die de wetten der eerbaarheid overtraden, mochten volgens de statuten der gilden (1683) geen feest bijwonen. Boeten, geeseling, kerkerstraf en verbanning waren aan de orde van den dag; uit huwelijken met

(*) Vergelijk voor de historische détails: Hällmann (*Städtewesen des Mittelalters Bd IV*), ook met het oog op Italië, en *Le chroniqueur Geoffroy*, in het bijzonder voor de kleederdrachten en de verordeningen, die daarop betrekking hebben.

geprostitueerden konden te Berlijn geen wettige kinderen geboren worden, terwijl zij noch eenig leen noch eenige erfenis konden ontvangen. Op echtbreuk stond de doodstraf; koppelarij werd met den dood door middel van vuur, water of het zwaard bestraft. Later echter werd de politie met de zorg voor de goede zeden belast, en ondergingen de voorschriften belangrijke wijzigingen.

Intusschen bestond ook in dien tijd tusschen theorie en practijk een belangrijk verschil, zoodat de toepassing lang niet altijd evenredig was aan de strafbepaling(*). Buitendien werd veelal misbruik van het geschreven recht gemaakt, om vijanden uit den weg te ruimen, wraak uit te oefenen en eigen voordeel na te jagen. Zoo stond de uitvoering in nauw verband met het heerschend systeem, de zienswijze der personen, die aan het hoofd stonden, de tijdsomstandigheden, enz. Geen wonder derhalve, dat wij overal op tegenstrijdigheden stuiten; dat de begrippen kwaad en goed op verschillende plaatsen en in verschillende tijden aanmerkelijk van elkander verschillen, en dat de overheid de bevoorrechten gewoonlijk met een ander oog aanzag. Menig kasboek van hen, die wegens schulden achter slot en grendels kwamen, gewaagt van toegestaan vrouwengeld of van 'kostgeld voor logies en den omgang met vrouwen, daar de delinquent van het genot der rechtmatige echtgenoote verstoken was'. Maar al te dikwijls liet men het kwaad wortel schieten en begon met decreten, zoodra de nadeelen der passieve handelwijze te sterk bespeurd werden. Dientengevolge bezitten wij een menigte van verordeningen, nu eens in strijd met elkander, dan weder ter aanvulling van elkander, en is de toepassing afhankelijk van bijzaken, die met het stelsel niets te maken hebben. Nergens is echter weifeling schadelijker, dan op het gebied der moraal; nergens is een wetgeving, die geen aanzien des persoons kent, van meer belang en nergens is een systematisch optreden noodzakelijker. Het behoud van den staat, van den godsdienst, van de beschaving, gaat met de ontwikkeling der moraal hand in hand(†).

In 1254 werd de openbare prostitutie in Frankrijk afgeschaft en Parijs van bordeelen bevrijd, terwijl de beambten, hovelingen en officieren nog in het bijzonder vermaand werden, een goed voorbeeld te geven. De openbare publieke vrouwen maakten met de geheime concurrentie gemeene zaak; een deel overstroomde het platteland en ondermijnde overal het huisgezin; een ander deel nam het karakter

(*) Een voorbeeld van het misbruik, dat eertijds met sagen, het volksvooroordeel en de macht der gewoonte plaats greep, biedt ons o.a. Freytag in het 5de deel der *Ahnen*, getiteld *Die Geschwister*, aan. De sage van den 'wilden jager' redde, hetgeen uit haat bedorven werd, maar geene macht was in staat, de redding duurzaam te bevestigen, want het volk oordeelde en veroordeelde.

(†) Vergelijk het oordeel van Jacques de Vitry over de moreele toestanden te Parijs in 1073 met de beschrijvingen dier stad in onzen tijd. Enkele sociale punten behandelen Sauval en Merlin, voorts Kirchhoff in *Erfurt im* 13ten *Jahrh.* en Dürre in de geschiedkundige ontwikkeling der stad Brunswijk. Poggi, Salisbury, Masuccio, Aeneas Sylvius, Pelagius en Petrarca constateeren dezelfde toestanden en verhoudingen.

der vrouw van fatsoen aan; het vergift verspreidde zich verder en verder. In 1256 werd daarom de toelating van het bordeel weder uitgesproken; in 1269 volgde een nieuw verbod, dat ook door Karel van Anjou gehandhaafd werd. Al die verordeningen werden in 1272 in het zoogenaamd *Parlement de l'Ascension* behandeld, in overweging genomen en goedgekeurd, en bevatten het recht ten opzichte der prostitutie gedurende de middeleeuwen. Lodewijk XI bekrachtigde haar nogmaals in 1462. De verordening van 1256 duldt de prostitutie, maar verbant haar naar de voorsteden; regelt haar, maar doet tevens een beroep op het gevoel van eer en schaamte. In 1503 werd een bijeenkomst van de lagere geestelijkheid te Parijs door de hoogwaardigheidsbekleeders uitgenoodigd, om de publieke huizen in haar parochiën op te sporen en aan te geven, en zoo werden 6000 publieke vrouwen op eens ontmaskerd. In 1560 werden wederom het interdict over de prostitutie uitgesproken, strenge straffen tegen de overtreders der wet afgekondigd, ja, zelfs een ware jacht op haar geopend, maar het euvel trotseerde alles en verbreidde zich meer en meer, zoodat er van werkelijke afschaffing geen sprake was(*).

De prostitutie in Engeland werd door de vertegenwoordiging als een noodzakelijk kwaad erkend, door Hendrik II (1161) als zoodanig toegelaten en door Eduard III en Hendrik VI nader voor het rijk geregeld. Dit tijdperk is derhalve op het gebied der wetgeving ten opzichte der prostitutie van hetzelfde belang, als de periodieke ontwikkeling in Frankrijk gedurende de 13de en 14de eeuw(†).

Voor de Italiaansche steden geven de reglementen en statuten van Milaan den toon aan. De prostitutie droeg een communaal karakter, en de gemeenten sloten zich bij het in Frankrijk gedurende de eerste helft der 16de eeuw gehuldigd systeem aan (1502).

Hoewel Lombardije het model leverde, kunnen wij toch in dat model niets nieuws ontdekken. Wij vinden achtereenvolgens aldaar:

1°. neiging tot opheffing met een streng verbod;
2°. de gereglementeerde prostitutie met toelating van bordeelen;
3°. de instelling, georganiseerd, gecontroleerd en geregeld van gemeentewege;
4°. een belasting op de prostitutie ten gunste van het hospitaal en het onderhoud der stad. Principieel verschil bestaat zelfs bij de afwisselende handhaving der verschillende stelsels niet.

Volgens de reisbeschrijving van Antoine de Lalaing (1501) bestond het rijkste en schitterendste bordeel te Valencia. Op een groot terrein waren woningen voor 300 geprostitueerden gebouwd en op de meest comfortable wijze ingericht. De vrouwen droegen het fijnste linnen, waren in fluweel en zijde gehuld en van alles voorzien; zij zaten

(*) Uit dezen tijd dateeren de zoogenaamde ‘clapiers’. Zie voorts de verschillende pauselijke bullen ten opzichte der ‘lupanars’ en hetgeen daarmede in verband staat te Rome.

(†) Een interessante beschrijving der ‘badstoven’ van Londen bij Rabutaux, die mede de reglementen en verordeningen bevat.

's avonds op de stoepen voor de huizen, terwijl naast haar eene prachtige, groene lamp een aangenaam licht verspreidde, dat met het inwendig karakter der woning overeenstemde. Twee artsen waren van stadswege met de voorgeschreven wekelijksche bezoeken belast, en het geheel was een stedelijke onderneming, die onder gunstige voorwaarden verpacht werd. Dit was het model voor Spanje. Filips II verbood de clandestine (1575), het houden van dienstboden beneden de 40 jaren, indien niet aan bepaalde voorschriften voldaan kon worden, enz. Eerst in 1623 werd het bordeel verboden en opgeheven.

In de 15de, 16de en 17de eeuw wemelen de akten der Duitsche rechtbanken van wetsovertredingen op het gebied der moraal, en uit de toen gevelde vonnissen blijkt, dat de tepronkstelling dikwijls in gebruik was; dat het ooren afsnijden bij voorkeur tegen koppelarij aangewend werd; dat gehuwde vrouwen, als geprostitueerden ontmaskerd, nu en dan zelfs levend begraven werden, en dat de omvang van het euvel niet geringer was dan elders, terwijl van uitroeiing even min sprake kon zijn(*).

Van den nieuweren tijd moeten wij geen nieuwe vormen verwachten, geene bijzondere veerkracht verlangen of hooge verwachtingen koesteren. De middeleeuwen riepen den dom, de kathedraal in het leven; het modernisme zorgde hoogstens voor de restauratie der stichtingen van het verleden. Toch is er beterschap te bespeuren. De wetgeving werd humaner en waardiger; zij overdreef die eigenschappen wel is waar; zij ontboeide, maar wapende niet; zij wilde de vijanden trotseeren, maar vergat, het arsenaal te leegen; zij geloofde practisch te handelen, beter te zijn en rijper te denken, maar viel in een ander uiterste, hetgeen even gevaarlijk, zooal niet nog gevaarlijker is. Nu eerst tracht men deze dwaling te herstellen, door uit de oude wapenschuren zooveel materiaal te voorschijn te halen, als nog bruikbaar en voor een werkelijke en grondige hervorming onmisbaar is, en door te beginnen met het opwekken der algemeene belangstelling voor hetgeen geweest en nog voor verdere ontwikkeling vatbaar is, om zelfs indien aan herleving van het oude niet

(*) Hoewel het zeer verleidelijk is, de moraal der middeleeuwen aan de wetten en voorschriften der gilden, aan de petitiën van de overheid en het volk en aan de mededeelingen der kronieken te toetsen, zoo meen ik hier met een paar opmerkingen te kunnen volstaan, omdat het er voor mijn doel slechts op aankomt, de voornaamste perioden aan te duiden. In de oude kerkelijke archieven is mede nog veel te vinden, wat voor de moraal van groot belang is en nog niet voor den dag gehaald werd. Hier ter plaatse is de opmerking niet overbodig, dat het eerste statuut, regelende het toezicht en de orde in de bordeelen van den nieuweren tijd, niet door Johanna van Napels (1487) verleend werd. De geleerde Astruc, die dat in zijn systeem opnam, was de dupe van een scherts der leerlingen en gaf tot deze historische mystificatie aanleiding.

Vele archivarissen boden tot nog toe buitendien aan het publiek den *bouillon* der archieven aan en lieten het overige als zoogenaamd van minder waarde onbewerkt, en toch bevat dat overige menigmaal zaken van hooge historische waarde voor de algemeene ontwikkeling en hare wording.

meer te denken valt, met kennis van zaken en met bescheidenheid het oog op nieuwe vormen van even hecht gehalte te richten. Wij onderscheiden: 1°. de boetvaardige, die van Christelijk standpunt geenszins tevens gevallen behoeft te zijn, gelijk zij ons o.a. door Correggio te aanschouwen gegeven wordt; 2°. de schuldbeladene, berouwvolle, een opvatting meer in den zin van Murillo; en 3°. de lichtzinnige, geboren om te zondigen, zich steeds bewust van hare zinnelijke aantrekkingskracht, wel eens berouwvol, maar toch weder te coquet en te zwak, om niet opnieuw onder de verleiding te bezwijken, zooals zij door Battoni met pathos op het doek gebannen werd.

In de eerste plaats nam de Kerk de berouwvolle zondares in genade aan, indien zij boete wilde doen, en in dit opzicht bezit de Katholieke kerk in hare orden, zoowel als in haar voorbeeldige organisatie, een grooten schat, die niet genoeg gewaardeerd kan worden. De Protestanten trachtten op kleine schaal, voor haar niet onder te doen en wisten ook wel iets tot stand te brengen, zoodra zij een macht vormden, die aan de individueele vrijheid geene te uitgebreide speelruimte liet, en zoodra het gezag der Kerk erkend werd. De profeten der leus ‘vrijheid, gelijkheid en broederschap’ bepaalden zich gewoonlijk tot woorden en konden daarom niets tot stand brengen, te meer daar zij zich maar al te dikwijls buiten de maatschappij plaatsten, derhalve de bestaande gemeenschap eerst wilden omverwerpen, alvorens met de inwendige hervorming te beginnen.

Staat en gemeente hadden de taak, voor de algemeene gezondheid te zorgen, maar bepaalden zich tot het hoogst noodzakelijke, en zelden zelfs deden zij, wat daaronder gerekend moet worden.

Hoewel het euvel en de nadeelige gevolgen voor de gezondheid en het maatschappelijk leven bekend genoeg waren, verwaarloosde men toch de ontwikkeling der middelen, die het kwaad konden verminderen; was en is nog steeds de zorg voor hospitalen en hetgeen daartoe behoort, bijna overal in een vrij erbarmelijken toestand, en beantwoorden de meeste inrichtingen van dien aard volstrekt niet aan matige eischen. Ontucht is een vergrijp; maar terwijl men de misdaad bestraft, tracht men toch, den misdadiger niet alleen onschadelijk te maken, maar, zoo mogelijk, ook te verbeteren. Zou men dan niet een kranke door kostelooze verpleging in een omgeving, die alle gemeenheid uitsluit en de beterschap mogelijk maakt, behulpzaam moeten zijn, om weder een andere atmosfeer te kunnen kiezen? Het is in het belang der maatschappij, te redden, te behouden, op te heffen en het lijden te verzachten, en daarom juist moet alles daarmede in overeenstemming gebracht worden(*).

(*) De geschiedenis der gasthuizen, ziekteverschijnselen, middelen ter leniging der ellende laat ik hier ter zijde.

VIII.
De systemen van onzen tijd(*).

Het standpunt der Pruisische regeering op het gebied der prostitutie is in de beide koninklijke verordeningen van den 30sten November 1837 en van den 25sten Juni 1839 blootgelegd. Later werd Pruisen's zienswijze aan den Noord-Duitschen Bond ter nadere overweging dringend aanbevolen, zoodat het niemand kan verwonderen, haar in de algemeene Duitsche rijkswet terug te vinden. Volgens dit streng moreel, maar tevens zuiver practisch grondbeginsel is het houden van bordeelen in Duitschland verboden en als een vergrijp tegen de publieke moraal strafbaar; daarentegen staat de geheime prostitutie onder het toezicht der politie en is voor haar een geregeld sanitair onderzoek voorgeschreven.

Naar aanleiding der voorstellen uit de provincie Hessen-Nassau ter toelating van bordeelen formuleerde de Minister van Binnenlandsche Zaken te Berlijn, in een officieel schrijven aan de provinciale besturen, het regeeringsstandpunt even helder als duidelijk aldus:

'Ik heb de voorstellen ter toelating, hoe dikwijls ook herhaald, niet kunnen goedkeuren, daar de voordeelen van dit stelsel denkbeeldig zijn en geenszins tegen de nadeelen opwegen. De geschiedenis der zedelijkheidspolitie leert ons, dat alle pogingen, om de eerbaarheid en het algemeen fatsoen door de toelating van bordeelen te bevorderen, tevergeefs waren, en elke nieuwe concessie zou deze ondervinding opnieuw bevestigen. Het tegendeel te beweren, is sophisterij. Toelating beteekent plichtverzuim der politie, beleediging der openbare zedelijkheid, begunstiging der verfijning van de zeden in plaats van veredeling, en huldiging van laxe grondbeginselen, door het publiek als vergoelijking beschouwd en dientengevolge bevorderlijk aan de ontaarding der openbare moraal. Zedeloosheid is geen noodzakelijk kwaad, maar weelde. Het is de taak der politie, haar geheel te verbannen, het vooroordeel te bestrijden en de publieke moraal op te heffen. Koppelarij is strafbaar, onzedelijkheid evenzeer, en vervolging der ondeugd is ook dan plicht, wanneer

(*) Hier ter plaatse neem ik gaarne de gunstige gelegenheid waar, om den heer Hergenhahn, Polizeipräsident te Frankfort a./M., mijn dank te betuigen voor de welwillende wijze, waarop hij mij de vergunning verleende, de akten der politie aldaar voor mijn doel te raadplegen. Tevens zeg ik den heer Polizeirath Rumpf nogmaals dank voor de mij daarbij bewezen diensten, voor de mij in zoo ruime mate verstrekte inlichtingen en voor de even vriendelijke als beleefde wijze, waarop hij mij gedurende dien tijd ter zijde stond. De zienswijze der Duitsche regeering drukt het beginsel uit, dat bij de behandeling der prostitutievraag van zuiver practisch standpunt op den voorgrond moet staan en dat overal op navolging moet kunnen rekenen. Terwijl de politie steeds gaarne bereid is, hen te ondersteunen, die de hand der werkdadige liefde uitstrekken, en de beweging ter bevordering der moreele grondslagen in de maatschappij met sympathie gadeslaat, zoolang zij binnen de haar aangewezen grenzen nuttig werkzaam blijft en zoolang zij veel doet en weinig spreekt, zoo is de taak der politie toch van anderen aard en rekent zij uitsluitend met de bestaande factoren. Zij onderdrukt de immoraliteit, waar deze zich vertoont en het oog der medeburgers beleedigt; zij plaatst zich op het standpunt der wet en der haar verstrekte voorschriften, en zou gaarne zien, dat haar streven meer door het publiek gewaardeerd werd en steun vond.

men weet, dat de uitroeiing nooit zal gelukken, en in dat geval zelfs nog gebiedender. Geen moeilijkheden of bezwaren rechtvaardigen indolentie.

De zeden en de hygiëne komen daarom nog niet met elkander in conflict. Niemand heeft het recht, te eischen, dat ongeoorloofde bevrediging van zoogenaamde geslachtsbehoeften met geen besmetting als anderszins verbonden zij, terwijl ieder het recht heeft te eischen, dat niets geduld worde, wat de openbare zeden beleedigt en de ondermijning der maatschappij begunstigt. Bordeelen zijn feitelijk geen bliksemafleiders, dragen niet ter ontlasting bij. De vrouwen bevolken ze meestal eerst dan, wanneer ten gevolge van den onzedelijken levenswandel elk gevoel van schaamte verstikt en uitgedoofd is, en de mannen leeren eerst daar de school der verleiding kennen, om het daar in zich opgenomen vergift naar nog onbedorven kringen over te planten. Indien het ooit gelukt ware, de ontucht tot bordeelen te beperken, zou het aannemen van zuiver medisch standpunt gerechtvaardigd zijn; een groot aantal venerische vrouwen blijven echter daarbuiten de moreele atmosfeer verpesten, zoodat de waarborg door het bordeel denkbeeldig is.

Heeft de politie het bordeel reeds toegelaten, zoo beging zij een verzuim, want dan erkende zij de behoefte aan het publieke huis voor het meer beschaafd en hooger geplaatst publiek, een veronderstelling, die onjuist is. De man van beschaving moet aan anderen een goed voorbeeld geven, daar hij eerst daardoor bewijst, een bevoorrechte positie te kunnen en te mogen innemen, en dat mag en moet de politie in het oog houden. Toegevendheid tegenover de lagere volksklasse is vrij wat meer te rechtvaardigen, omdat juist gebrek aan beschaving als de aanleiding kan gelden. Daarom mag nu en dan in volkrijke steden voor een talrijke klasse van ongehuwde arbeiders, daglooners, matrozen, enz. een bordeel t i j d e l i j k geduld, niet geconcessioneerd worden, maar van zoo iets kan tegenover beschaafden geen sprake zijn. Laatstgenoemden kunnen hun gemeene behoeften daar bevredigen, waar Jan Rap en zijn maat in zoodanig geval verkeeren, want door die lage daad verliezen zij elke aanspraak op eenig voorrecht.

Kundige beoordeelaars verklaren, dat publieke huizen de onzedelijkheid bevorderen, zonder de taak der gezondheidspolitie te verlichten. Toelating heeft noch vermindering der koppelarij, noch die der geheime prostitutie ten gevolge; het bordeel biedt zelfs aan beiden nog voedende stoffen aan. Wie geene gelegenheid bezit, om in een publiek huis voor beschaafden zijn geslachtsdrift te bevredigen, zal daarom nog niet de geheime prostitutie in de hand werken. Neemt de geheime prostitutie op den openbaren weg toe, zoo bewijst dat eenvoudig, dat de politie voor haar taak niet berekend is, want wat het publiek ziet, moet zij ook en zelfs spoediger en beter zien. Daar de geheime prostitutie echter gemakkelijker in het geheim voortwoekert, moeilijker te ontdekken en te bestraffen is, blijft zij ook steeds naast het ge-

reglementeerde huis bestaan. Geen politie heeft voor legale bevrediging van de geslachtsdrift zorg te dragen; dat is in strijd met hare waardigheid en eer; zij vervolgt elk vergrijp tegen de publieke moraal en bestrijdt de ondeugd, omdat zulks tot haar roeping behoort.'

De Pruisische regeering plaatst op den voorgrond: 1°. de zedelijke roeping der politie en de zedelijke plichten der beschaafden; 2°. zedeloosheid is òf weelde, òf het gevolg van gemis aan beschaving; 3°. de geheime prostitutie wordt door het bordeel niet onderdrukt of verminderd, maar het bordeel oefent integendeel een ongunstigen invloed op het karakter en den omvang der zedeloosheid uit, bevordert in de hoogste mate de ontaarding en ondermijnt de grondslagen der maatschappij; 4°. indolentie, plichtverzuim en laxe beginselen bij de overheid en haar organen zijn van ontzaglijk groot nadeel; 5°. het onderscheid tusschen beschaafden en onbeschaafden mag nooit uit het oog verloren worden.

De waardige en wakkere taal van den Minister, die een onderzoek der toestanden ten gevolge had en de historische behandeling der vraag voorbereidde, behoort tot de weinige lichtstralen op dit gebied. De vagabondage, de bewegingen van het proletariaat en de uitingen der prostitutie zijn natuurlijk bij de politie bekend; zij weet evenzeer, welke hulpbronnen het sociaal deficit bezit en op welke wijze tegen een krachtige toepassing der uitgesproken beginselen gestreden wordt; zij rekent voorts tevens met de tallooze bezwaren, die aan haar taak verbonden zijn, en ondervindt de nadeelen der maatschappelijke onverschilligheid(*).

Het is voor de politie van groot belang, om door de bewoners der door haar te bewaken stad nauwkeurig ingelicht te worden omtrent het geslacht, den naam, de geboorte- of laatste woonplaats, den leeftijd en de sociale positie. Het maakt een onderscheid, of de bewoner gehuwd of wel ongehuwd is; hoe de familie saamgesteld is; of zij aan chambregarnisten en slapers verhuurt, of wel in de opgegeven ruimte alleen woont; welk beroep door haar, hetzij alleen door den huisvader, hetzij tevens door de leden, uitgeoefend wordt, en of de inkomsten uit zelfstandigen arbeid dan wel uit kapitaal of ook uit loon in dienst van anderen voortspruiten; of in het laatste geval arbeid gezocht wordt, duurzaam verkregen werd, dan wel het zoeken van arbeid tot voorwendsel dient; of het bijzonder toezicht der politie noodig is, en onder welke termen der wet de verschillende categorieën te rangschikken zijn; kortom, haar natuurlijk gebied omvat al hetgeen materieel, intellectueel en moreel de bevolking in beweging brengt, bezighoudt en op haar karakter van invloed is. Zij heeft gelijktijdig een administratieve, passieve en actieve taak te vervullen; zij moet

(*) Ik vestig hier de aandacht op het werk van den Polizeirath Merker, 1839: *Die Hauptquellen der Verbrechen gegen die Eigenthums-Sicherheit in Berlin*, en op: *Die Prostitution in Berlin*, 1846, dat deze vraag in historisch-wetenschappelijken zin behandelt.

onheil weten te voorkomen, elk schandaal zoo mogelijk trachten te vermijden, onschadelijk maken, voorloopig bestraffen, maar ook de beterschap met kracht en beleid in de hand werken(*).

Als hulpmiddelen kunnen gelden: de verplichte aanmelding in eenige stad, die alweder met de schatting voor de inkomsten-belasting in verband gebracht wordt, de wijze der organisatie van dienst- en schoolplicht en de haar op uitgebreide schaal toevertrouwde bevoegdheden. Onder de nadeelen staan op den voorgrond: de geringe feitelijke macht in verhouding tot den omvang der bevolking en de veelzijdigheid van den zeer aanzienlijken werkkring; het veelal te militair karakter der geheele inrichting; opdrachten van anderen aard, die met de politiek en de partijbelangen samenhangen of wel haar arbeidskracht voor administratieve zaken in beslag nemen, die niet uit haar eigenlijke taak voortvloeien; de nu en dan bestaande rivaliteit onder de verschillende afdeelingen, in het bijzonder tusschen de actieve openbare en de actieve geheime politie en tusschen de gewone en de zedelijkheidspolitie; de te geringe kracht der geheime politie in vergelijking met de andere takken van bestuur en voornamelijk het onrustig karakter der wetgeving. Uiterst moeilijk is het, de persoonlijke vrijheid en vooral de onschendbaarheid der woning, indien geen rechterlijke volmacht voorhanden is, met een stramme politie te vereenigen, en bijna onmogelijk wordt het genoemd, het wantrouwen der gezeten en uit den aard der zaak rustige burgerij te overwinnen. Zij toch beschouwt de politie als een noodzakelijk, maar lastig kwaad, dat noch sympathie, noch ondersteuning verdient. Onder de heerschappij van een door en door vrijzinnige wetgeving, wortelende in het individualisme, met toepassing der vrije beweging voor alle burgers zonder onderscheid, is de taak der politie weinig benijdenswaardig, want dan weet de fluctueerende en vagabondeerende bevolking maar al te licht aan elke contrôle te ontsnappen, en verliest zij in den ongelijken strijd met de vereenigde negatieve elementen der maatschappij, die weder anderen geld laten verdienen en daarom onder de hand overal meer steun en hulp vinden, dan wenschelijk is, een groot deel der voorhanden zijnde arbeidskracht op tamelijk onvruchtbare wijze.

Zonder toelating of reglementeering der prostitutie komt in den strijd tegen de geheime prostitutie ontzaglijk veel aan op de organisatie en het gezag der politie. Naast de macht der werkdadige liefde, naast den invloed der positief hervormingsgezinden, staat het gezag der

(*) Ik vestig de aandacht op de indeeling, inrichting en rolverdeeling der Fransche of liever der Parijsche politie. Daar het niet in het belang van het algemeen is, dat elk familieschandaal aan de groote klok gehangen wordt, om wellicht weder de kleine pers voor geruimen tijd van stof te voorzien, is de onderhandsche waarschuwing aldaar in gebruik, en tracht een afdeeling der politie sommige aangelegenheden door een handig arrangement uit de wereld te helpen. Deze bevoegdheid kan natuurlijk tot misbruiken aanleiding geven, maar ook tevens veel kwaads verhinderen. Het is niet altijd, om de ‘haute volée’ te begunstigen of met privilegiën te voorzien, dat een zoodanige tactiek toegepast wordt, maar menigmaal wel degelijk, om het aangericht onheil tot een minimum te beperken.

handhavers van rust en orde, van de wet en de gerechtigheid. Intusschen wordt van hen terecht veel tact verlangd; zij moeten met menschen weten om te gaan, een groote mate van menschenkennis bezitten, zonder te humaan te zijn, alle ruwheid kunnen buitensluiten en in elk opzicht aan alle eischen der beschaving beantwoorden.

Weet een alleenstaand meisje, dat noch bij ouders of bloedverwanten vertoeft en dat niemand aanwijzen kan, die voor haar persoonlijk borg staat, niet op te geven, van wien zij arbeid ontvangt of over welke natuurlijke financieele hulpbronnen zij te beschikken heeft, en wordt het geconstateerd, dat zij zich geen moeite geeft, om ergens werk te krijgen of op eerlijke wijze iets te verdienen, terwijl zij, hetzij door haar kleeding, hetzij door de wijze, waarop zij zich in het openbaar gedraagt, in het oog valt, aanstoot of ergernis geeft, dan ontvangt zij van de politie de volgende officieele waarschuwing:

'Nadat de hier voor de eerste maal op verzoek der politie verschenen..... bij het geneeskundig onderzoek sanitair gezond bevonden werd, is haar het volgende medegedeeld: op grond der waarnemingen van de politie staat zij in verdenking, zich aan een onkuischen levenswandel over te geven, en daarom wordt zij dringend gewaarschuwd en haar uitdrukkelijk bevolen, zich voortaan te beteren en onmiddellijk voor een eerlijke broodwinning zorg te dragen. Slaat zij op deze waarschuwing geen acht en geeft zij nogmaals op den openbaren weg of in publieke lokalen aanstoot of ergernis, maakt zij zich wederom aan een in het oog vallend en slecht gedrag schuldig, dan wordt zij direct onder contrôle der sanitaire politie geplaatst.'

Hetzelfde geschiedt tegenover dienstboden, die de aandacht der politie trokken en bij de revisie der dienstboeken geen voldoende ophelderingen konden geven, kortom tegenover allen, die twijfel aan haar eerbaar karakter wisten op te wekken en op alle persoonlijke waarschuwingen meenden niet te moeten letten. Bij onmondigen wordt de moeder, een zuster of bloedverwante van de waarnemingen onderricht en eerst, nadat alle andere hulpmiddelen uitgeput zijn, de officieele contrôle in toepassing gebracht; personen zonder vast domicilie kunnen verwijderd worden; personen, die een in slechten reuk staande woning kiezen of bij de zoodanigen vertoeven, wier eerbaar karakter aan twijfel onderhevig is, worden onverwijld gewaarschuwd, aan een scherpe contrôle onderworpen en bij de geringste bevestiging der vermoedens onder het sanitair toezicht der zedelijkheidspolitie geplaatst.

Hebben de waarschuwingen niets gebaat, dan volgt de officieele inschrijving in het register met kennisgeving van het geregeld sanitair onderzoek. Voorts wordt verboden:

1°. het uitkijken uit de vensters der woning. De vensters moeten steeds van ondoorzichtige gordijnen voorzien zijn. Het vertoeven voor, in, achter of nabij de huisdeur; 2°. het lokken van manspersonen, hetzij door woorden, geluiden, gebaren of teekenen, hetzij door het

in de hand spelen van visitekaartjes; 3°. het zwerven in de straten, de wandelplaatsen, op bruggen of pleinen en in de voorsteden, zoowel des daags als in het bijzonder tegen de schemering, na het opsteken der gaslantarens en des nachts; 4°. het dragen van in het oog vallende en onfatsoenlijke kleederdrachten, het gaan, staan en zitten met andere gecontroleerden in de straten en op pleinen, alsmede in publieke lokalen; 5°. het bovenmatig verlichten der woning gedurende den avond; het luide zingen, musiceeren, het schel gelach en elke rustverstoring, onverschillig, wat het ook zij; 6°. het 'de aandacht trekken' in publieke lokalen, op den openbaren weg en in den schouwburg; elke daad, die in het oog valt; 7°. het geven van aanstoot of ergernis door onzedelijke handelingen; 8°. het betrekken van woningen, gelegen in huizen, die reeds geprostitueerden herbergen; 9°. het huren van parterrewoningen, of van logies: *a* nabij kerken, scholen, kazernen en andere koninklijke of publieke gebouwen; *b.* in logementen en herbergen; *c.* bij personen, die reeds wegens koppelarij gestraft werden (strafwet § 180/181, 361 sub 6); 10°. het herbergen van manspersonen of geprostitueerden; het verblijf in woningen, die geprostitueerden en koppelaarsters huisvesten; 11°. het huren van loges in den schouwburg en het circus; 12°. het optreden als tooneelspeelster, zangeres, danseuse, enz. in publieke lokalen; het houden van declamatiën, enz. De overtreding der voorschriften wordt overeenkomstig de strafwet §§ 361 sub 6 en 362 gestraft.

Wordt moreele beterschap waargenomen, een eerlijke broodwinning aanvaard, zoo wordt de contrôle opgeheven.

Het sanitair onderzoek geschiedt in het hoofdbureau gratis, maar wordt op verzoek tegen vergoeding van 3 Rm. in de particuliere woning gedaan en is dan minstens elke veertien dagen éénmaal plicht. In geval van ziekte begeeft zich de lijderes vrijwillig naar het gasthuis; tracht zij die bepaling te ontduiken, dan wordt zij door een rijtuig van politiewege afgehaald.

De lichtzijde van dit stelsel ligt in het streng zedelijk beginsel; de schaduwzijde in de mogelijkheid der ontduiking door vertrek naar elders en het toepassen der methode van de fluctueerende bevolking; in de wijze, waarop het sanitair onderzoek gewoonlijk toegepast wordt, en in de inrichting der gasthuizen. Opheffing der contrôle gaat gepaard met een halfjarig toezicht der politie, indien de gecontroleerde althans terzelfder plaatse blijft.

In Leipzig had men onder den invloed van Professor Reclam een ander stelsel, waarvan wij evenzeer kennis moeten nemen. Nadat de Saksische Landdag de zoogenaamde prostitutieparagraaf uit het strafwetboek geschrapt had, kon elke gemeente vrij wel naar eigen welgevallen de ontucht binnen haar eigen grenspalen regelen, en van dat recht maakte Dr. Rüder, directeur der zedelijkheidspolitie in Leipzig, gebruik, om de prostitutie aldaar te reglementeeren. In 1868 gaf hij

aan de kazerneering in publieke huizen de voorkeur, en verbond daarmede strenge maatregelen en voorschriften ter bevordering der algemeene gezondheid. Zijn regulatief steunt op het advies der medici, die reeds practische ondervinding opgedaan hadden, en koos tot uitgangspunt het woord van Parent-Duchâtelet: ‘Dans l'intérêt des moeurs et de l'ordre général il faut les maisons publiques de prostitution protéger et multiplier.’

Dr. Rüder verbood aan alle publieke vrouwen het bezoek van den schouwburg, van publieke vermakelijkheden en van alle openbare lokalen; hij duldde niet het zwerven in de straten, en zocht daarentegen de prostitutie geheel en al binnen de bordeelen te bannen. Deze huizen moesten gesloten blijven, en niets was veroorloofd, wat het oog der voorbijgangers beleedigen kon. Als kenteeken werden de vensterglazen, overeenkomstig een voorgeschreven model, met olieverf wit beschilderd(*). Hij nam aan, dat ieder de vrije beschikking over zijn eigen lichaam heeft; dat de moraliteit niemand als een geneesmiddel ingegoten kan worden, en dat het derhalve beter is, een publiek geheim als een noodzakelijk kwaad te regelen. Het is daarom zaak, de geheime prostitutie door middel van een andere organisatie te verdringen, de openbare wegen te zuiveren en de fatsoenlijke vrouw in staat te stellen, om op elk uur van den dag, zonder aangesproken te worden, de straten der stad te kunnen passeeren. Het lot der vrouwen in de bordeelen wordt daarbij echter geheel over het hoofd gezien(†).

Dr. Rüder organiseerde voornamelijk het sanitair onderzoek. Elke week werden de vrouwen door den daartoe aangewezen arts gekeurd; geen man mocht in eenig bordeel overnachten; geen vrouwspersoon was door eenig schriftelijk contract aan den waard gebonden; elke vrouw kreeg een gedrukt exemplaar der aanbevelenswaardige gezondheidsvoorschriften en moest lid der ‘stedelijke ziekenkas voor geprostitueerden’ zijn; alle zieken werden kosteloos in het daartoe bestemd gasthuis verpleegd; alle manspersonen, die de besmetting konden verbreiden, moesten aan de politie overgeleverd worden en werden gestraft.

Men ziet hieruit, dat het niet aan pogingen ontbroken heeft, om een geregelde organisatie te bekomen en het spreekt wel vanzelf, dat Leipzig het eens aangenomen en, naar het heet, met gunstig gevolg toegepast stelsel voor zoover mogelijk aan de rijkswet aangesloten heeft. De politie aldaar is tegenwoordig uiterst streng en duldt geen prostitutie, in welken vorm dan ook, op den openbaren weg, zoodat het

(*) In havenplaatsen wordt veelal aan roode lantarens de voorkeur gegeven. Ten onrechte werd dat door velen als een begunstiging beschouwd, of liever als een lokmiddel, daar de overheid daardoor uitsluitend de omgeving wilde ontlasten en tegen vrijpostigheden als anderszins beschermen.

(†) Bij de eigenaars of pachters van bordeelen is winstbejag de eenige drijfveer; zij zijn moreel zeer diep gezonken en met slavenhouders te vergelijken. De publieke vrouw weet dat en betreedt het bordeel eerst, wanneer haar geen andere keus overblijft. Daarom meent Dr. Muller, dat, wanneer de staat de noodzakelijkheid van bordeelen erkent, deze voor staats-instellingen onder contrôle van beambten moet zorg dragen.

fatsoen ten opzichte van het uitwendig karakter voortreffelijk gehandhaafd wordt.

Gaan wij nu eens na, welke vormen de geheime prostitutie kiest en hoe zij de beschreven systemen aan haar doel weet dienstbaar te maken. Welk gebied is haar ter bewaking overgebleven en welke methode past zij daarbij toe?

De clandestine recruteert zich uit alle klassen der maatschappij; ten deele treedt zij nog met den socialen arbeid verbonden op; ten deele staat zij onder contrôle en sanitair toezicht der politie, en ten deele weet zij aan elk toezicht te ontkomen en toch haar schandelijk bedrijf uit te oefenen.

Alle onderzoekers komen hierin met elkander overeen, dat de tegenwoordige richting onder de geprostitueerden tegen de kazerneering in bordeelen en vóór de ‘maisons de passe’ is, zelfs in die steden, waar het publieke huis als het ware met voorliefde gereglementeerd wordt. Lecour wijst op dit verschijnsel ten opzichte van Parijs; in Brussel is mede daarvan sprake. Schlesinger, een specialiteit voor Weenen, constateert, dat in bordeelen het uitvaagsel vertoeft, omdat de meerderheid dat als het voorspel der hel beschouwt, en gedurende den strijd te Berlijn tusschen sluiting en toelating (45 jaren werd met afwisselend geluk gestreden) bleek hetzelfde. Trouwens, van de clandestine zocht meer dan ¼ allengs weder een eerlijke broodwinning en werden enkelen zelfs goede huisvrouwen, terwijl de bordeelbewoonsters onverbeterlijk waren. In Kopenhagen maakt men jacht op de clandestine, om allen in bordeelen te plaatsen, en toch blijft de groote meerderheid daarbuiten; in Parijs is hoogstens 1/10 gekazerneerd, en in New-York is dezelfde verhouding waargenomen(*). Het karakter der gekazerneerden is listig, door en door gemeen en brutaal, dat der clandestine veelal goedhartig, medelijdend, hulpvaardig en vatbaar voor goede indrukken. De clandestine staat menigmaal nog met ouders en bloedverwanten in verbinding, geniet nu en dan huiselijk verkeer, staat meer geïsoleerd en is nog mensch.

Het kan niet mijn bedoeling zijn, de geheime prostitutie overal gade te slaan; trouwens, ieder kan haar invloed bespeuren en moet haar ontmoeten, want zij is overal voorhanden. In Saksen zijn de vormen, waarin zich de clandestine hult, dezelfden als te Berlijn, maar wordt bovendien nog het gemaskerd bordeel uit de vroegere periode van ontwikkeling gevonden; in Hamburg is de moreele atmosfeer, na de zuivering door middel der wetgeving, geenszins te roemen, want het bordeel bleef feitelijk bestaan; München handhaaft eigen voorschriften op moreel gebied; elders bestaan weder bordeelen voor de talrijke arbeidende bevolking. De Pruisische methode is nog veel te veel van de locale toepassing afhankelijk, en daar de prostitutie-quaestie even min

(*) Vergelijk: *The Secrets of the Great City* 1870 *by the Superintendent of the Metropolitan Police.*

als de sociale nog voor een algemeene oplossing rijp is, moet men steeds vele proefnemingen doen. Pruisen is echter op den goeden weg, en indien de publieke huizen afgeschaft worden, dan is dat de richting der naaste toekomst, en moet dit stelsel verder ontwikkeld en verbeterd worden(*).

De Fransch-Belgische methode staat lijnrecht tegenover de Pruisisch-Duitsche; beide systemen berusten op ernstige studie, grondig onderzoek en practische proefnemingen; beiden willen de nadeelen in het belang van den staat, de maatschappij en het individu bestrijden; maar terwijl Duitschland op idealen grondslag staat en zegt: het euvel is in strijd met de waardigheid, de eer, de roeping en de plichten van den mensch; derhalve mag het niet wettelijk erkend worden, en is het doodvonnis uitgesproken, meent Frankrijk: het euvel is niet uit te roeien, omdat de maatschappij de eenige macht is, die het handhaaft, en omdat het er is, moet het wettelijk geregeld en geduld worden, om de nadeelen tot een minimum te beperken, de gevaren te verminderen en zoo mogelijk de kracht te breken. Voor hen, die met het 'laisser aller, laisser passer' willen breken, bestaat er geen andere keus; de wijze van uitvoering kan verschillen, het beginsel in de beide tegenstellingen is echter reeds in de werkelijkheid toegepast. De ideale grondslag verlangt een offer ten opzichte der veelal nog heerschende meening omtrent de individueele vrijheid; de realiteit eischt de feitelijke erkenning van een zaak, die van religieus en moreel standpunt genegeerd moet worden(†).

Het reglement der stad Brussel erkent, dat de prostitutie voortdurend veld won en een nadere regeling noodzakelijk maakte. De zin voor het frivole was toegenomen; de smaak was verbasterd; de kroegen, café-chantants, balsalons etc. vermeerderden op schrikbarende wijze, en het euvel dreigde de overhand te nemen, hetgeen ondragelijk werd.

De wetgeving op dit gebied bepaalde zich tot de wetten van 14 December 1789, 16-24 Augustus 1790, 19-22 Juli 1791 en 13 Maart 1836. Zij droegen voor het grootste deel de reglementeering, zoowel als het toezicht, aan de Gemeentebesturen op en lieten het aan hen over, voor de handhaving van rust en orde, veiligheid en de publieke moraal voldoende zorg te dragen. De regeling liet echter overal veel te wenschen over en er geschiedde niets, om de moerasplant te verwijderen of de verspreiding te beletten. In 1838 verscheen eene koninklijke verordening ter regeling der bordeelen, maar dit Belgisch reglement werd door het hof van cassatie in strijd met de bepa-

(*) Van groot belang zijn de waarnemingen omtrent het in 1860 te Berlijn opgetreden *Louiswezen* of liever van den aanhang der geprostitueerden, die haar feitelijk en psychologisch geheel beheerscht. Vergelijk Huppé: *Das sociale Deficit.*

(†) Vergelijk het zeer belangrijke rapport van Tielemans omtrent de in Brussel toegepaste methode, dat tevens alle voorschriften en verordeningen bevat; voorts Lecour (*Sur l'état de la Prostitution à Paris et à Londres*) en Parent-Duchâlet, Jeannel en Mireur, beide laatstgenoemden meer in het bijzonder met het oog op den invloed der ontucht op den algemeenen gezondheidstoestand.

lingen der grondwet verklaard en derhalve als inconstitutioneel en onwettig ad acta gelegd. In 1844 voorzag de stad Brussel in de bestaande behoefte en regelde de prostitutie binnen haar grenspalen. Latere voorstellen van verschillenden aard gaven aanleiding tot herziening der voorschriften, neergelegd in het nog in werking zijnde reglement van 1877.

Parijs tolereert tot wederopzeggens toe; Brussel erkent het bordeel als een wettig bedrijf en verleent dientengevolge een bewijs van concessie zonder nadere omschrijving, hetgeen ongetwijfeld geen navolging verdient en een gevaarlijke proefneming is. Brussel veroorlooft volkomen vrije beweging als de noodzakelijke consequentie der persoonlijke vrijheid. De wetsovertreding wordt gestraft, geenszins echter de individueele vrijheid belemmerd.

In het toelatingsstelsel nemen wij hoofdzakelijk waar: 1°. de onderscheiding in bordeelen en gewettigde clandestine met verplichte inschrijving, waarbij het streven op den voorgrond treedt, om de ontucht zooveel mogelijk tot het geautoriseerd bordeel te beperken; 2°. de inschrijving van minderjarigen en gehuwden geschiedt, nadat ouders, voogden en echtgenooten gewaarschuwd zijn; allen ontvangen een bewijs van inschrijving met de in acht te nemen voorschriften der politie en van het sanitair toezicht; 3°. de wet, regelende de aanmelding, blijft voor huiseigenaars, verhuurders, enz. verplichtend; geen geprostitueerde mag bij tappers van sterken drank en sigarenhandelaars wonen; zonder vergunning mogen geprostitueerden geen gemeenschappelijk logies huren; behoudens de bepalingen in het belang der publieke orde, de algemeene veiligheid en het openbaar fatsoen is de beweging van geprostitueerden op straat onbelemmerd; 4°. de overheid verordent het schrappen van de lijst in geval van gewaarborgde beterschap, van het sluiten van een huwelijk of van overlijden; 5°. beide inrichtingen mogen niet door één en denzelfden persoon in het leven geroepen worden; geen bordeelhouder mag kamers of woningen verhuren, geen ‘clapier’ geprostitueerden of gasten gedurende den nacht herbergen; geen uitwendig kenteeken mag het karakter der woning aanduiden, en geen publiek huis of clapier mag in bezochte straten, nabij scholen, kerken en openbare gebouwen gelegen zijn of zonder autorisatie geopend worden, en deze autorisatie is tot wederopzeggens toe geldig; elke inrichting moet met de eischen en voorwaarden der politie in overeenstemming zijn en is steeds aan de contrôle der overheid onderworpen; geen geclandestineerde mag eenig manspersoon elders dan in een ‘clapier’ of in een door de politie daartoe aangewezen (met de vergunning der overheid geautoriseerde) woning ontvangen; 6°. het staan aan de deur; het zich vertoonen voor de vensters, die met ondoorzichtige gordijnen voorzien moeten zijn; het aanroepen of lokken; het geven van aanstoot of ergernis op den openbaren weg, onverschillig van de wijze, waarop of de middelen, waardoor dat geschiedt; het overtreden der algemeene

voorschriften zijn ten strengste verboden; 7°. in een bordeel mogen uitsluitend geautoriseerde vrouwen verblijf houden; de dienstboden en de familie van den ondernemer beneden 50 jaren staan mede onder contrôle; het getal pensionnaires, elke verwisseling van het personeel, enz. moet uit de nauwkeurig gehouden lijsten en boeken blijken; de pensionnaires worden voldoende gevoed, gekleed en onderhouden door den ondernemer, terwijl haar eigendom bij het betreden van het huis geïnventariseerd en door de politie geviseerd wordt, om bij het verlaten vastgesteld en weder behoorlijk uitgeleverd te kunnen worden; 8°. het sanitair onderzoek is meer verschillend geregeld; Brussel schrijft geneeskundige visitatiën per week voor; Parijs is met één onderzoek per week tevreden; andere steden volstaan met één onderzoek in de 14 dagen. Het veelvuldig onderzoek schrikt de geprostitueerden van de inschrijving af en bevordert de niet gecontroleerde clandestine. Zieken worden naar het gasthuis gezonden; twijfelt de arts aan de gezondheid der patiënte, dan wordt de observatie verordend, totdat het feit te constateeren is, en daarmede is de tijdelijke verwijdering uit de prostitutiewereld verbonden; elke poging tot fraude wordt streng gestraft; de kosten voor een en ander worden door de geprostitueerden gedragen; de tarieven zijn vastgesteld; 9°. elke geprostitueerde geeft vrijwillig de klasse aan, waartoe zij wil behooren; leeftijd en sociale positie vormen de gegevens voor de indeeling; 10°. overtreding der wet en van het reglement heeft, al naar gelang van omstandigheden, een boete van 5-25 frcs., eenzame opsluiting gedurende 1-7 dagen, sluiting van het bordeel en intrekking der concessie en der persoonlijke autorisatie ten gevolge.

Hoewel de overheid echt vaderlijke zorg voor het bordeel over heeft en de humaniteit daarbij zeer overdrijft, reglementeert zij niet minder, dan ten opzichte van het tegenovergesteld systeem absoluut noodzakelijk is, zonder echter haar doel te kunnen bereiken en zonder zelfs op gunstige resultaten te kunnen wijzen. Is het recht, om zich te prostitueeren, erkend, is de organisatie uitsluitend op den voorhanden zijnden maatschappelijken toestand berekend, zonder op de toekomst en de taak van den mensch te letten, waartoe dan die moeite, die zorg en die krachtsinspanning? Is dat alles ten gunste der openbare veiligheid, gezondheid en rust? Men wijst op de noodzakelijkheid der regeling en wendt voor: het nut der reglementeering ter beperking van het euvel in het belang der algemeene maatschappij, en men houdt de poging, om een volkomen zuivering tot stand te brengen, bij voorbaat voor overbodig en hersenschimmig.

Meer en meer begint de meening te heerschen, dat wij aan het begin van een nieuwe geschiedkundige periode staan, die ons ten deele in een ander vaarwater zal brengen en die op een andere wijze de nog niet opgeloste vragen moet trachten tot oplossing te brengen. Daar het daartoe tot nog toe aan voldoende gegevens ontbreekt, laat

de historische school het verleden de revue passeeren, om bruikbaar materiaal voor eventueele hervormingen te leveren, om de vergelijking met de oude vormen mogelijk te maken en voor proefnemingen van twijfelachtig gehalte te waarschuwen. Hechte grondslagen zijn alleen dan te verkrijgen, indien men van het bekende uitgaat, om daaruit het onbekende af te leiden, en indien men zich van alle gewaagde theorieën onthoudt(*).

Er blijven ons nu nog maar een paar punten ter behandeling over, die echter zoowel voor de prostitutie-quaestie als voor haar invloed op maatschappelijk gebied van veel belang zijn.

In de eerste plaats noemen wij: het sanitair onderzoek en de gevolgen der geslachtsziekten voor de sociale wereld, voor zoover daarvan nog geen sprake was. De voorstanders der toelating van bordeelen verplaatsen het zwaartepunt der vraag bijna geheel naar het sanitair onderzoek; de tegenstanders nemen met Pruisen aan, gelijk Gustav Sentzke (*Die Prostitution*, *Berlin* 1867) zeer terecht zegt: 'De geprostitueerden worden gecontroleerd, niet *opdat* zij zich kunnen prijsgeven, maar *omdat* zij zich tegen de moraal vergrijpen. Haar achter slot en grendels te plaatsen en geheel van elk verkeer af te zonderen, is niet mogelijk, zoodat men zich tot bestraffing in geval van bepaalde wetsovertreding moet bepalen. De rechtbank is bevoegd, een bewezen vergrijp tegen de wet met een minimum van 6 weken eenzame opsluiting te straffen, terwijl de politie slechts 1-7 dagen arrest kan verleenen, hetgeen geen straf, maar tijdelijke onschadelijkmaking is. Afschaffing der zedelijkheidspolitie en overdracht van elke zonde tegen de moraal aan de rechterlijke macht zou alleen ten gevolge hebben, dat zware vergrijpen streng gestraft zouden worden en voor het overige straffeloosheid heerschte. De kleine steden hebben daarvan in de practijk het bewijs geleverd.'

Het Pruisisch stelsel lijdt echter aan enkele gebreken: 1°. de waarschuwing volgt feitelijk eerst, nadat een meisje meermalen wegens nachtelijk rondzwerven door de politie gearresteerd werd, of wanneer een rechterlijk vonnis uitgesproken is; vrijwillige aanmelding bij de politie is natuurlijk geenszins uitgesloten; 2°. de meerderjarigheidsverklaring met het 21ste levensjaar geschiedt veel te vroeg en ontneemt aan de overheid een gezag, dat haar van rechtswege in het belang van het algemeen toekomt; 3°. de wet op het voogdijschap is hoogst gebrekkig, terwijl juist weezen op bijzonderen steun aanspraak moeten kunnen maken; 4°. noodzakelijk is het verleenen van winstgevenden arbeid aan haar, die men aan de prostitutie wil onttrekken, niet zoozeer in eenig huis van correctie als wel in van overheidswege ingerichte werkplaatsen voor vrouwen; 5°. herziening der voorschriften op het sanitair onderzoek

(*) Vergelijk Edmond en Jules de Goncourt (*Histoire de la Société française pendant la Révolution*), voornamelijk de schildering der heerschende moraal kort vóór en gedurende de Fransche Revolutie, in verband met Vitry's en Rétif's oordeel over de maatschappelijke kwalen en gebreken.

met afschaffing der verpleging in zalen, die, volgepropt met geprostitueerden, een hoogeschool voor dierlijkheid en gemeenheid worden en de ondeugd bevorderen; want onderdrukking van het gevoel voor schaamte staat gelijk met bevordering der prostitutie.

Alle voorschriften moeten uitgaan van het standpunt, dat in de prostitutie het lijden der maatschappij op afschrikwekkende wijze te voorschijn treedt, en dat dientengevolge het beletten en bestraffen gepaard moeten gaan met positieve maatregelen ter voorkoming der herhaling en ter herwinning der verloren zielen. Zonder de vereeniging van deze beide eischen is de poging tot onderdrukking denkbeeldig. Doorloopen wij nu kortelijk, hetgeen op sanitair gebied of van sanitair standpunt gezegd wordt.

Het sanitair onderzoek behoort tot de moeilijkste vragen van den dag, want het is noodzakelijk en voldoet toch weder niet aan de moreele eischen, daar het tegen de onmisbare en natuurlijke schaamte aandruischt. Het particulier bezoek in de woning verdient verreweg de voorkeur, veronderstelt echter een zeer talrijk medisch personeel of is anders slechts het voorrecht van de meergegoeden. Toch mogen wij niet vergeten, dat wij niet met werktuigen, maar met menschen te doen hebben. Hetzelfde geldt ten opzichte der inrichting voor gasthuizen. Worden allen zonder onderscheid van het zedelijk gehalte in zalen verdeeld, zoo oefent de totaal bedorvene den grootsten invloed uit en verlaten allen het lokaal in een stemming, die voor de moraliteit niets goeds voorspelt. Vergeten wij niet, dat het karakter der ziekte van dien aard is, dat een bijzondere verpleging ook met het oog op de gemoedsrichting noodzakelijk is; dat alle zinnelijke gedachten vermeden en overwonnen moeten worden; en dat niets aanstekelijker is, dan juist dierlijke gemeenheid. Ook bevinden zich niet zelden onschuldig besmetten uit de lagere volksklasse onder de verpleegden, vrouwen, die slechte ondervinding in het huwelijk opdeden en niet bemiddeld genoeg waren, om de schande van haar eigen huis verborgen te houden. Geïsoleerde verpleging, zóó mogelijk, in een gesubsidieerd gesticht onder kerkelijk of moreel toezicht, ware wenschelijk. Eindelijk staat het ontslag nog niet met volkomen genezing gelijk en wordt het oneerbaar bedrijf te spoedig hervat. Een gemeenschappelijke ziekenkas, een goed ingericht gesticht met gelegenheid ter observatie en de onttrekking aan het oneerbaar handwerk door maatregelen van algemeenen en socialen aard, zouden hierin verbetering brengen, hoewel ook daarmede deze vraag niet voldoende opgelost is[*].

(*) Lagneau brengt de dichtheid der bevolking, het vreemdelingenverkeer en de sanitaire voorschriften met den omvang en de hoedanigheid der ziekte in verband, betoogt de statistieke regelmatigheid in het voorkomen en hecht ook op dit gebied aan den invloed der heerschende beschaving en der materieele hulpbronnen der natie; Ed. Schperk te St.-Petersburg behandelt de ontvankelijkheid met het oog op den leeftijd. Felix Carlier en Jeannel zijn mede te raadplegen. De gevolgen der ziekte dragen in niet geringe mate tot het verval der natie bij, waarbij te bedenken is, dat de beweging van het platteland naar de stad voor de stedelijke gemeente met verfrissching en vernieuwing gelijkstaat, terwijl omgekeerd de corruptie in de hand gewerkt wordt voornamelijk door soldaten, arbeiders, arbeidsters en dienstboden. Een onderwerp van studie was de invloed der ontucht op het hersengestel en het gemoed; men vergelijke Plagge (*Der Mensch und seine psychische Erhaltung*); voorts werd in den jongsten tijd op grond der besmettelijkheid tegen de verplichte inenting geijverd.

Ten slotte wijzen wij op het belang en de noodzakelijkheid eener enquête, indien er althans aan een werkelijke regeling der prostitutie-vraag gedacht wordt.

Wij vinden in de groote steden van Nederland: 1°. het bordeel voor de fashionable wereld, gesteund of ten minste omgeven door een schare van maîtresses, die overal verstrooid wonen en met de prostitutie-markt in verbinding moeten blijven, omdat zij van de wisselvallige gunst afhangen, derhalve steeds weder plotseling op straat kunnen geworpen worden. Dit bordeel van den eersten rang is met het grootste raffinement ingericht en met al, hetgeen tot comfort behoort, voorzien; het personeel bestaat afwisselend uit vertegenwoordigsters der verschillende natiën, uit Franschen, Engelschen, Duitschen en Hollandschen. Mr. V. d. Bergh gewaagt van een onderneming, voor Rotterdam en Antwerpen bestemd, in den vorm eener maatschappij op actiën met door de wet erkende statuten. Daar ondernemers van dien aard over wijdvertakte verbindingen beschikken, kunnen zij aan de hun door zekere klasse van zoogenaamd beschaafden gestelde eischen voldoen. Op list, bedrog, overreding der offers komt het daarbij minder aan, want de heerschappij van het geld ziet veel door de vingers. Zelfs zij, die zich op het standpunt der behoefte plaatsen, kunnen huizen voor de fashionable wereld niet billijken, en de sluiting met onbepaald verbod is onvoorwaardelijk de plicht van een maatschappij, die op beschaving prijs stelt. De classificatie is niet moeilijk, daar een degelijk onderzoek omtrent de bezoekers, hun sociale positie en hun karakter, licht verschaft, terwijl de tarieven evenals de financieele aangelegenheden daardoor voldoende bekend worden.

2°. het bordeel voor de burgerij, afdalende tot op de huizen voor matrozen, soldaten en de lagere volksklasse, met inbegrip van kroegen, tapperijen, enz., voor zoover zij de prostitutie, direct of indirect, begunstigen. De natuurlijke levensloop der bordeelpensionnaire is: van het voornaam bordeel door een reeks van andere inrichtingen van gelijken aard tot in het gasthuis. Van stap tot stap zinkt het moreel gehalte, om eindelijk in de afschrikwekkendste gemeenheid als het ware zich op te lossen. Op dit gebied moet met beleid en bedaard overleg stelselmatig gehandeld worden. Hier zouden tijdelijke toelating, strenge contrôle en voorbereidende maatregelen ter opruiming, met verwijdering der zondaressen door het verleenen van arbeid als anderszins, bij wijze van overgang dienst kunnen doen.

3°. naast de openbare prostitutie bloeit de geheime, die echter even min den openbaren weg schuwt of zich eenigszins in acht neemt. Wie ergert zich niet 's avonds in de drukste straten over personen, die door vrijpostigheid en onbeschaamdheid zich kenmerken en op het karakter

der openbare zeden een treurigen stempel weten te drukken? De geheime prostitutie is ook in de kleine steden en op het platteland zeer verbreid; zij treedt in alle standen en rangen der maatschappij op, bekommert zich niet om het publieke huis of de bestaande sanitaire voorschriften, en ondermijnt de grondslagen der maatschappij het meest van allen. Talloos zijn de vormen, waarin zij zich hult, en behendig biedt zij weerstand aan alle tegenstanders, die de bestrijding ondernamen, tegenstanders, die ten opzichte van Nederland tot nog toe overigens niets konden uitrichten en ook, met het oog op de heerschende meening omtrent de individueele vrijheid, nog geruimen tijds niets zullen vermogen.

Hoe meer nu voorts het gezellig verkeer op lekker eten en drinken gebaseerd is, het kaartspel als een geliefkoosd tijdverdrijf beschouwd wordt, de publieke en andere vermakelijkheden zich van den ernst der ware kunst verwijderen, het uur der ruste tot diep in den nacht verschoven wordt, de school niet zoozeer ter opvoeding als wel ter africhting voor examens dient, de godsdienstige vormen in minachting geraken, het proza des levens op den voorgrond treedt en het wezen der maatschappij in uitwendigen schijn bestaat: des te meer aanleiding bestaat er om moreel te zinken.

De enquête zou moeten omvatten:

1°. het uitgebreid gebied der prostitutie met inbegrip der bestaande sanitaire voorschriften; 2°. de reeds aangewende of beproefde middelen ter redding en opheffing van gevallenen; 3°. de sociale positie van het proletariaat en de prostitutie; 4°. de bestaande positieve middelen ter ondersteuning en verlichting van den arbeidenden stand; 5°. een nauwkeurig onderzoek naar de bestaande vooroordeelen onder alle maatschappelijke klassen, voor zoover zij met de moraal in verband staan; 6°. de bestaande wetgeving, de bevoegdheden der politie en haar werkkring; 7°. alle positieve voorstellen ter reorganisatie en hervorming; 8°. de historische ontwikkeling der verschillende vormen van de sociale ellende en het sociaal deficit.

Eerst uit het verzameld materiaal zou blijken, wat onder de gegeven omstandigheden in het belang der maatschappij gedaan moest worden, en daarop komt het in de eerste plaats aan. De beweging onder de arbeidende bevolking gaf elders aanleiding, om grondig te onderzoeken, welke rechten de arbeiders bezaten en welke plichten daartegenover stonden; de beweging op het gebied der prostitutie en der algemeene moraal moet ten gevolge hebben: een grondig onderzoek naar de grondslagen van het euvel en de noodzakelijke hervormingen, die beterschap kunnen voorbereiden. Die beterschap zou zeer langzaam plaats vinden, want het is de algemeene maatschappij op haar moreel standpunt, die ten slotte den toon aangeeft. Is die moraal werkelijk zeer ontwikkeld, dan zullen de gevolgen, die daaruit voortvloeien, niet uitblijven.

Geschiedenis van den dag.
Oorlog.

Een der eigenaardigheden van onzen tijd - en het pleit niet voor dien tijd - is de krasse tegenstellingen, die er bestaan op schier elk gebied. Elke zaak heeft haar keerzijde, maar in plaats van door een veelzijdige beschouwing te komen tot eenheid, schijnt men er zich op toe te leggen, elk eene zijde te kiezen en deze tot punt van uitgang te maken voor alle verdere redeneeringen. Dat leidt tot afsluiting en het gevolg is, dat men elkander niet meer begrijpt, langzamerhand elkanders taal niet meer verstaat. Op politiek, op sociaal, op kerkelijk gebied treft men talrijke voorbeelden daarvan aan; men tracht niet naar eenheid, maar zoekt en verheft datgene, wat verdeelt.

Wanneer men leest van al die geruchten van nieuwe oorlogen, van voortgezette wapening, van het vaststellen van oorlogsbegrootingen voor een tiental jaren, dan hoort men aan de overzijde de vredebonders een taal voeren, zoo geheel tegenstrijdig, dat wij ons niet kunnen voorstellen, dat wij hier kinderen voor ons hebben van dezelfde eeuw. Onder die vredebonders treft men mannen aan van groote ontwikkeling, die zoowel op grond van hun verstand als van hun maatschappelijke positie recht hebben, hun stem te doen hooren. Stellen de volksvertegenwoordigers elk jaar hoogere sommen toe voor de wapening met het oog op een nieuwen krijg, de vredebonders verklaren het oorlog voeren voor een afschuwelijk bedrijf, voor een gruwelijke menschenslachterij, die in onze beschaafde eeuw althans niet thuis hoort; werden de oorlogen afgeschaft en de oorlogsbegrootingen zoo goed als opgeheven, zoo meent men, dan zou men bijna de gouden eeuw hebben, d.w.z. wij zouden verlost worden van een reeks van sociale rampen, waaronder wij nu gebukt gaan. Wanneer dat niet geschiedt, dan moet het alleen worden toegeschreven aan den onwil van de regeerders, aan het belang, dat de militaire stand heeft bij de voortduring van het bestaande. Met de instelling van een internationaal scheidsgericht, meent men, kon een oplossing worden gegeven van alle quaesties tusschen de naties, en geen enkele oorlog is een noodzakelijk kwaad.

Nieuw is die afkeer van den oorlog zeker niet; reeds lang vóór onze jaartelling is, hetzij door dichters, hetzij door Godsgezanten, de eeuwige vrede onder de volkeren voorgesteld als een ideaal, dat over korten of langen tijd zou worden verwezenlijkt.

Maar ook mannen van de proza en de politiek hebben in oude en nieuwe tijden op de afschaffing van den oorlog gewezen als een grootsch doel, waarvoor alle krachten moesten worden ingespannen.

De middelen echter, waardoor men daartoe meende te geraken, waren verschillend; de Romeinen dachten, dat het eenige middel was, het rijk zulk een uitgebreidheid te geven, dat ongeveer alle volken daarin waren opgenomen; in een wereldmonarchie verviel de oorlog vanzelf, daar allen waren vereenigd onder één bestuur. Oorlog op oorlog werd gevoerd, om tot den vrede te geraken.

Later, toen de onhoudbaarheid van de wereldmonarchie was gebleken, dacht men aan een verbond tusschen de staten onderling; Hendrik IV van Frankrijk ontwierp daarvoor een plan in zijn laatste levensdagen. Ook het ‘Heilig Verbond’ beoogde een blijvenden vrede; hoe lang die duurde, is bekend.

In den jongsten tijd dweepte men met het evenwicht van de Europeesche staten, een punt, waarop Thiers welsprekend was; het evenwicht is echter zoo dikwijls verhangen, dat ook dit geloof is verdwenen.

Keizerrijken geven zich uit voor het bezit van het monopolie van den vrede. Het *l' Empire c'est la paix* is bekend; het Duitsche keizerrijk spreekt tegenwoordig ongeveer op dezelfde wijze. Garibaldi wil met zijn vrienden en geestverwanten eveneens een eeuwigdurenden vrede, mits eerst de groote oorlog is gevoerd, die de volken verlost van alle potentaten en overal den eenig rationeelen regeeringsvorm invoert, de republiek - al leert de ervaring ook, dat de menschen en de volken elkander nooit meer bijten dan onder de republiek.

Vele vrede-vereenigingen zijn gebouwd op godsdienstigen grondslag, en wanneer men nagaat, hoezeer het oorlogvoeren in strijd is met de Christelijke leer, dan moet men zich veeleer verwonderen, dat het denkbeeld bij de belijders van die leer niet meer ondersteuning gevonden heeft.

Hetzij men aan den stichter van den Christelijken godsdienst een bovennatuurlijken oorsprong toeschrijft, zooals door het meerendeel der Christenen nog altijd geschiedt, hetzij men het ontstaan van dien godsdienst verklaart uit het geniale van een persoonlijkheid, in verband met de omstandigheden, hierin zullen allen, onder welken vorm zij ook zich Christenen noemen - en ook zij, die dat niet doen - hierin zullen allen 't wel eens zijn, dat Jezus was de man met het groote hart, de uitvinder van parabelen en gezegden, waarin de aard en het wezen van den mensch worden gezocht in het liefderijk zijn; beminnen en bemind worden, dat is het Christelijk ideaal, dat, zoolang de wereld bestaat, den mensch zal te denken geven, den een, om eraan te gelooven met al de kracht van den geest, den ander, om hem te stemmen tot weemoed.

De illusie, dat men van dit ideaal onder de Christenen diepe sporen zal vinden, wordt ons echter spoedig ontnomen; de Christelijke koningen hebben ten allen tijde niet minder oorlog gevoerd dan andere vorsten, en het kruis, zinnebeeld van de edelste zelfverloochening, is meer gebezigd, om tot den oorlog aan te vuren, dan om dien uit te dooven. De

Christenen roepen zelfs hun God aan, om hun wapenen te zegenen, zoodat het gebedenkoor tamelijk onverstaanbaar wordt en weinig verschilt van het gekrijsch van roofvogels. Zeker geschiedt dat zonder bewustzijn, en wanneer er bij het uitbreken van een oorlog in de Christelijke kerken over en weer gebeden wordt om den zegen over de wapenen, dan is dat te goeder trouw, maar daarom juist getuigt het van geringe zedelijke ontwikkeling.

Men ziet hieruit, hoe weinig grond er eigenlijk nog bestaat voor het oprichten van vredebonden; zij zijn nog zoo geheel in strijd met de werkelijkheid, dat het er veel van heeft, of men een huis wil bouwen en in plaats van bij de fondamenten met het dak begint; m.a.w. men bouwt in de lucht, zonder te vragen, waar de natuurlijke steun is voor het gebouw.

Trouwens, men doet dat niet alleen hier; ook bij de oplossing van vele andere quaesties van onzen tijd zoekt men naar oplossingen, die op zichzelf wel schoon zijn, maar herinneren aan de zeepbellen, die de knaap opblaast in de lucht.

Het algemeen ontstaan van de vredebonden valt dan ook in een tijd, toen het oppervlakkig gevoel bovendreef en men op een wel ietwat ziekelijke wijze de schaduwen van het menschelijk leven wilde verdrijven. Men schafte niet alleen de doodstraf af, maar verklaarde zich ook tegen alle lichamelijke straffen, geeseling, enz.; men wilde een behandeling van de veroordeelden in de gevangenissen, zoo humaan, dat het voor velen daarbinnen beter was dan erbuiten.

Het ziekelijke nu van dien philanthropischen stroom blijkt reeds hieruit, dat hij niet overeenstemt met het algemeene leven van onzen tijd, veeleer als een tegenstelling daarvan moet worden opgevat. Noch in het politieke, noch in het sociale leven is meer zachtheid, meer liefde op te merken over 't geheel, eer het tegendeel.

Dat blijkt o.a. uit het sterk toenemen van de oorlogsbegrootingen in de laatste jaren, die toch reeds tot een zeer aanzienlijk cijfer waren gestegen. Ga het lijstje van de zoogenaamde groote Mogendheden eens na.

Land- en zeemacht kosten jaarlijks aan:

Rusland	828 576 000 francs.
Engeland	805 341 000 francs.
Frankrijk	713 858 000 francs.
Duitschland	454 136 000 francs.
Italië	219 485 000 francs.
Oostenrijk	279 506 000 francs.
te zamen	3 300 902 000 francs(*).

(*) Wij nemen de cijfers uit den *Almanach de Gotha*, 1880. Geheel nauwkeurig zijn de cijfers niet; het Duitsche cijfer is te laag in vergelijking van de andere, omdat het invalidenfonds er niet onder begrepen is; ook zou nog hierbij geteld moeten worden de rente van den ‘Kriegschatz’. Op de Fransche begrooting zijn de militaire pensioenen, ook die der marine, onder het cijfer begrepen.

Neemt men nu hierbij in aanmerking, dat het grootste gedeelte van de schulden der staten het gevolg zijn van het voeren van oorlogen, zoodat voor 't minst de rente bij de oorlogsbegrootingen zou moeten worden opgeteld, dan verkrijgt men een cijfer, zóó groot, dat menige schooljongen bij het uitspreken in de war zou raken.

Voor interest en amortisatie van openbare schuld komen op de begrootingen van genoemde staten de volgende cijfers voor:

Rusland	499 354 000 francs.
Engeland	716 105 000 francs.
Frankrijk	1 175 320 000 francs.
Duitschland	259 889 000 francs.
Italië	494 848 000 francs.
Oostenrijk	473 026 000 francs.
te zamen	3 618 542 000 francs.

Hoe enorm hoog dit cijfer nu ook moge zijn, vermeerdering is aan de orde van den dag. Wanneer de Fransche Minister van Oorlog ettelijke millioenen aanvraagt voor verbetering van een of ander wapen, kan hij steeds verzekerd zijn, de toejuiching te verwerven van de Kamers.

In Oostenrijk heeft men gemeend, dat de oorlogsbegrooting voor den tijd van tien jaren moest worden vastgesteld, opdat er in al dien tijd geen sprake zou kunnen zijn van vermindering.

De Duitsche Regeering heeft een verhooging van de oorlogsbegrooting voorgesteld, die voorloopig zeven jaren van kracht zou zijn. Hoe drukkend de belastingen ook zijn, de goedkeuring van de meerderheid der volksvertegenwoordiging was bij voorbaat verzekerd.

Rusland is weer druk bezig aan de reorganisatie van zijn leger, om de gebreken, in den laatsten oorlog aan den dag gekomen, te verbeteren; wat het kosten moet, zal later blijken.

Men heeft in één land zelfs het merkwaardige verschijnsel, dat de volksvertegenwoordiging aandringt op verhooging van de oorlogsbegrooting, terwijl de Minister van Oorlog meent, dat hij geld genoeg heeft, om de belangen van het rijk te beschermen. Dat zonderlinge land is Italië; voegen wij er echter tot verontschuldiging hij, dat de binnenlandsche politiek hierbij een niet zeer eervolle rol vervult. Het Ministerie wil vóór alles de gemaalquaestie oplossen, ten einde zich populair te maken.

Er is een tijd geweest, dat men de hooge oorlogsbegrootingen beschouwde als bevorderlijk aan den vrede; de legers worden zoo groot, de wapening wordt zoo geducht, zoo redeneerde men, dat de groote Mogendheden ertegen op zullen gaan zien, om oorlog te voeren, daar men van de vernielende kracht zich nauw meer een denkbeeld kan vormen.

Het blijkt hier echter te zijn als met den drenkeling, die zich vasthoudt aan een stroohalm. Frankrijk en Duitschland hebben die vernielende kracht in '70

ondervonden; de verschrikkingen van den oorlog kunnen nauwelijks grooter zijn, en toch schijnt het hun zoo goed be-

vallen, dat niemand sedert dien tijd aan vermijding van een nieuwen oorlog heeft gedacht, maar alleen aan verhooging van de weerbare middelen, om straks opnieuw de krachten te meten.

De eene stroohalm voor, de andere na verdwijnt; Napoleon III verklaarde zich voor den vrede, en hij werd de groote scharrelaar in oorlogen; wanneer hij 't niet direct kon doen, deed hij het indirect.

Ter eere van Duitschland moet worden gezegd, dat het den oorlog met Frankrijk niet heeft gezocht, maar dien zoolang mogelijk vermeden. Toen de oorlog geëindigd was, werd de vrede-pijp opgestoken; men had nu veiliger Westergrenzen; men zou voortaan zonder veel moeite Frankrijk's aanvallen kunnen afslaan. De vader van den oorlog in '70, de geniale Von Moltke, zeide, dat een tijdperk van vrede moest aanbreken, nu zich in het hart van Europa een Staat had gevormd, krachtig genoeg, om het zwaard in de weegschaal te werpen en daardoor den vrede af te dwingen. Een korten tijd heeft men daaraan geloofd; slechts enkele jaren zijn verloopen, en nu blijkt de uitvinder van het gezegde van den vrede-dwingenden midden-staat zelf niet meer aan zijn eerste ingeving te gelooven; immers, onlangs schreef hij aan een eenvoudig man, die hem dringend verzocht, om zijn machtigen invloed aan te wenden tot vermindering van de reusachtige staande legers, dat de afschaffing van den oorlog moest worden gewacht van den toenemenden invloed van godsdienst en zedelijkheid op de beschaving, wat eerst in later eeuwen kon worden te gemoet gezien - m.a.w. de vrede werd verdaagd tot dien tijd, dien men wel eens den jongsten dag noemt. In invloedrijke Duitsche kringen heet het ook niet meer, dat men door de uitbreiding van de Westergrens, door de kolossale vestingen Metz en Straatsburg, met den kam der Vogeezen, tegen een Franschen aanval beveiligd is, maar dat Duitschland verplicht is, dat zijn eigenbelang meebrengt, om handelend, aanvallend op te treden en den vijand te verrassen, wanneer men tot de overtuiging is gekomen, dat de oorlog onvermijdelijk is geworden. Zoo ziet men, dat de stemming verandert met de jaren en de wind steeds neiging heeft, om telkens te keeren naar den oorlogshoek.

De zwarte wolken in het zuid-oosten van Europa deden het denkbeeld van den Franschen revanche-oorlog tijdelijk op den achtergrond treden; lang dreigde de Russisch-Turksche oorlog; eindelijk kwam hij. Nu heette het de tactiek der groote Mogendheden te zijn, om den oorlog te beperken, te localiseeren, een algemeenen Europeeschen krijg te verhoeden; wanneer dit gelukte en de rust in het Oosten was hersteld, zou men een tijdperk van een langen vrede tegengaan.

Zoo werd er ook gesproken door velen, toen de vrede van Berlijn was geteekend. Wij hebben in dien vrede nooit vrede kunnen zien, maar wel het opschietend zaad voor nieuwe oorlogen. Het eerste gevolg van dezen oorlog is geweest de verwijdering tusschen Rusland en Duitschland, waardoor de zoogenaamde vrede-dwingende midden-staat

gebracht is tusschen twee vijanden en het evenwicht van het Duitsche zwaard in de weegschaal zeer twijfelachtig is geworden.

De Duitschers beweren, dat zij het niet helpen kunnen en Rusland ten onrechte vertoornd is over den vrede van Berlijn. De waarheid is echter, dat de Russen op het congres van Berlijn door den Duitschen Rijkskanselier zijn verraden en met behulp, voornamelijk van Oostenrijk en Engeland, een tractaat is gemaakt, dat Rusland voor een goed deel beroofde van de vruchten van een moeilijken en kostbaren oorlog.

De reis van Bismarck naar Weenen bezegelde de breuk met Rusland, en al slaat men in het door de pest van het Nihilisme geteisterde Moscovietische rijk voor 't oogenblik een zachter toon aan, nooit zal men vergeten, op welk een verraderlijke wijze men op het congres van Berlijn door de Duitschers werd behandeld. De verhouding tusschen Duitschland en Rusland is van dien aard, dat de verhooging van het ijzeren budget daardoor een plicht is geworden, waarvan de geheele natie de noodzakelijkheid inziet, en waar de feiten zoo duidelijk spreken, kan men de gebruikelijke vrede-phrasen gevoegelijk achterwege laten. De toestand is reeds treurig genoeg; wij behoeven er niet over heen te liegen.

De vrede van Berlijn heeft ten opzichte van het Balkan-schiereiland veel van een stok, waarmee men in den heksenketel heeft geroerd, om de gistende elementen meer naarboven te brengen, zoodat op een vasten toestand, een tijdperk van vreedzame ontwikkeling, niet behoeft gerekend te worden.

De hebzucht van Oostenrijk - men kan ook spreken van politieke en strategische noodzakelijkheid - heeft den naijver van Italië opgewekt, dat eveneens een deel van den buit wil hebben, nu Habsburg Bosnië en Herzegowina heeft ingepakt; reeds heeft het een begeerig oog geworpen op Albanië, waar de Italianen zeker minder gehaat zijn dan de Oostenrijkers. Heeft Oostenrijk zich nauwer aangesloten aan Duitschland, dan ligt het evenzeer in den aard der dingen, dat Italië zich meer voegt bij Rusland, waarmee het meermalen in de laatste jaren blikken heeft gewisseld van geheimzinnige verstandhouding.

Gaat men dus den politieken toestand na, dan heeft de verhooging van de oorlogsbegrootingen, de vaststelling voor een aantal jaren, een zeer verklaarbaren grond; al erkent men het niet met even zoovele woorden, al tracht men zelfs de ware reden te bemantelen, de staat van zaken heeft iets verontrustends, en al zou de voorspelling van een spoedigen oorlog voor 't minst zeer gewaagd zijn, niemand kan den tegenwoordigen vrede vertrouwen.

Oorlogen zijn dikwijls heilzamer, dan de vredebonders vermoeden; wanneer een volk een langen tijd heeft gekend van rust en voorspoed, verslapt niet zelden de veerkracht; het nationale leven sluimert; traagheid en vadzigheid nemen de overhand, en er sterven meer menschen door gebrek aan levenskracht, dan door de wapenen worden gedood in

een hardnekkigen oorlog. Een oorlog kan den polsslag van een volk doen versnellen, een weldadigen schok geven aan het geheele leven, en een natie kan alleen blijven bestaan door dezelfde middelen, door dezelfde krachten, waardoor zij groot geworden is. Vele oorlogen zijn daarom een volk tot een zegen geweest, welke door het bloed van duizenden niet te duur is gekocht.

Ook de staande legers zijn niet zoo onvruchtbaar, als de anti-militairisten ons wel zouden willen doen gelooven; wanneer de algemeene dienstplicht is ingevoerd, is het leger de school voor de ontwikkeling van het nationaal bewustzijn, voor de beoefening van de edelste deugden; het volk leert stipt te zijn in het vervullen van den plicht; leert de moeilijke, maar in het leven onmisbare kunst van gehoorzaamheid; leert het gevoel van eer en trouw; leert het groote beginsel van macht door eendracht. Gezamenlijk opgenomen in de gelederen, wordt een volk als tot één geheel gesmeed, een band gelegd tusschen de verschillende standen, die nooit weer wordt verbroken.

Vooral voor de bewoners van het platteland is de militaire dienst een school voor eigenschappen, die later in het sociale leven dubbele rente afwerpen; de dorper leert zijn krachten kennen en gebruiken, en de werkman, die zijn militairen dienst heeft volbracht, is in den regel meer waard.

Maar niet elke oorlog is een zegen, en de staande legers kunnen een volk ten verderve voeren. Een oorlog, die een volk verheft, nieuw leven stort in zijn aderen, moet voortvloeien uit zijn aard, een nationalen grondslag hebben; kunstmatige, diplomatieke oorlogen, waardoor maar al te dikwerf onhoudbare toestanden worden te voorschijn geroepen, zijn een ramp, omdat de vrucht, die zij afwerpen, in al te ongelijke verhouding staat tot het vergoten bloed, omdat zij de natie slechts bezwaren met nieuwe lasten.

Staande legers mogen onmisbare instellingen zijn, zij zijn duur, en het behoeft geen betoog, dat, wanneer de Europeesche Mogendheden den tegenwoordigen wedstrijd in uitgebreidheid en inrichting van de legers voortzetten, het financieel bankroet daarvan het gevolg moet zijn, een bankroet, dat den volken een slag moet toebrengen in hun vermogen, waarvan de ellende niet is te overzien. Naarmate een volk arbeidzamer en zuiniger is en een vruchtbaarder bodem bewoont, zal het den financieelen strijd langer kunnen volhouden, maar uitputting moet ten laatste toch bij allen het gevolg zijn.

Niemand zal ontkennen, dat voor Frankrijk in vergelijking van andere naties de kans bestaat, om 't het langst vol te houden. Maar zie eens, hoe treurig de toestand in Duitschland nu reeds is. In de eerste jaren na den oorlog van '70 ging het goed; men had de Fransche vijf milliarden, die, zooals doorgaans met het op deze wijze verkregen geld, het volk niet tot zegen zijn geweest. Op den Franschen gouden regen toch volgde de periode van zwendelarij met onder-

nemingen in acties, opdrijving der loonen en nog hooger stijging der weelde. Het einde van die periode is bekend: algemeene verarming, vooral van den middelstand, was het resultaat. Onder die omstandigheden drukten de belastingen dubbel; die druk werd zoo zwaar, dat er middelen moesten worden uitgedacht, om daaraan te gemoet te komen. Men meende zulk een middel te hebben gevonden in het toltarief, en de Duitschers verheugden zich in het vooruitzicht, dat voortaan de vreemdeling voor hen zou betalen. De Rijkskanselier had het hun verteld, en zij geloofden 't, zooals zij alles van Bismarck gelooven.

Nog geen jaar is er voorbij, en het blijkt, dat de opbrengst van de hooge inkomende rechten, die toch in elk geval het leven ook in Duitschland duurder maken, niet genoegzaam zijn, om in het aangroeiende tekort te voorzien. In plaats van vermindering van belastingen hoort men nu van nieuwe belastingen; de tabaksbelasting brengt nog niet genoeg op, en de Regeering gaat zwanger van het plan, om het tabaksmonopolie in te voeren; daarbij spreekt men van een belasting op de brouwerijen, op den beurshandel, op de quitanties.... op al, wat men maar uit kan denken. Is zulk een toestand op den duur houdbaar? In het Oostenrijksche parlement werd eenige jaren geleden door een der afgevaardigden - ik meen den heer Rechbauer - bij de verhooging van de begrooting van oorlog gezegd: 't is m o g e l i j k , dat de natie te gronde gaat zonder de uitbreiding van het leger, maar met zulke uitgaven gaat zij w i s e n z e k e r te gronde.

Een ander punt, waarmee men rekening moet houden bij het voeren van oorlog en het opdrijven van de oorlogsbegrootingen, welke ongeveer daarmee gelijk staan, is de sociale toestand; een oorlog is altijd een buitengewone krachtsinspanning, welke alleen zonder groote, schadelijke terugwerking kan worden verdragen, wanneer de toestand van een volk gezond is. Zijn er groote maatschappelijke vragen aan de orde, dan vereischt de binnenlandsche toestand te veel zorg, om aan buitenlandsche ondernemingen te denken. En nu behoeven wij slechts het woord sociale quaestie te noemen, om in schier alle landen van Europa te wijzen op die groote ziekte, welke knaagt aan den wortel van het volksbestaan. Zeker, de man, die den steen der wijzen voor de oplossing van die quaestie heeft gevonden, moet nog geboren worden, maar dat er gevaar bestaat, dat wij als wandelen op een ondermijnden grond, kan alleen hij ontkennen, die het schrift van de teekenen des tijds niet kan, of niet wil lezen. Van de Duitsche Regeering kan men niet zeggen evenals van zoovele andere, dat zij de groote quaestie negeert, maar staat daar evenals elders de militaire quaestie niet te veel op den voorgrond, om hoofd en hand te kunnen wijden aan de verbetering van den socialen toestand, voor zoover dat mogelijk is? Om bij Duitschland te blijven, denk eens aan de schrille tegenstelling, dat de nieuwe wet op het onderwijs voor onbepaalden tijd moest worden uitgesteld, omdat de ettelijke millioenen, welke haar invoering

zou kosten, niet konden worden gevonden! Bij het ontwerp tot uitbreiding van het leger is aan het financieel bezwaar nauw ernstig gedacht, en de meerderheid in de volksvertegenwoordiging was van het begin af niet twijfelachtig. Vergelijk in elk land de begrootingen van oorlog met die van de andere Departementen, vooral die, welke aan de sociale quaestie raken, en men zal moeten toestemmen, dat de verhouding al te ongelijk is; hier reusachtige opdrijving, daar ongeveer negatie.

Vraagt men nu, of wij belangrijke verbetering verwachten van dezen zeer onredelijken toestand, dan antwoorden wij eenvoudig: n e e n . De hooge oorlogsbegrootingen zullen aan de orde blijven voor 't minst gedurende het thans levende geslacht. En al gelooven wij niet, dat wij zeer spoedig een grooten oorlog te wachten hebben - wat in de kranten zoo nu en dan daarover geschreven en geschreeuwd wordt, zijn niet veel anders dan betaalde beursmanoeuvres of parlementaire intriges - moeten wij toch met dezelfde overtuiging erbij voegen, dat het slechts e e n q u a e s t i e i s v a n m a c h t , o f d e v r e d e b l i j f t , en volkeren en menschen verkeeren soms in een stemming, dat zij geneigd zijn, hun macht te overschatten. Het moge ons niet aangenaam stemmen, wanneer wij het zwart op wit zien, waarheid is 't niettemin, dat niet het recht, maar de macht de wereld regeert. In de groote en in de kleine menschenwereld zien wij te veel daarvan de afdoende bewijzen, om eraan te twijfelen.

Indien er van recht sprake was, zou er overweging zijn van de eischen der tegenpartij, en juist daaraan ontbreekt het. Waar vindt men b.v. de erkenning van het recht van Rusland op een geheel vrije verbinding met de Middellandsche zee? Bij dezen of genen geograaf of ethnoloog, bij den man der wetenschap, maar nooit en nergens bij den staatsman; zelfs bij het met Rusland bevriende Duitschland was er van Rusland's recht geen sprake op het congres van Berlijn; men had slechts een combinatie van eigenbelangen, en Rusland moest bukken voor de overmacht. Engeland neemt Cyprus, legt half de hand op Klein-Azië en voert te Konstantinopel een toon, alsof het de wet voorschreef. Oostenrijk neemt Bosnië en Herzegowina, terwijl Rusland's vazallen worden gehalveerd of teruggedrongen binnen onmogelijke grenzen; zoo moest de vrede van Berlijn zaad zaaien voor een nieuwen oorlog; en dat moet geschieden met elken vrede, die zoo weinig met de belangen van anderen rekening houdt.

Men kent den twistappel Elzas-Lotharingen. Oorspronkelijk Duitsch land, werden deze provincies in den heeten kamp heroverd; Metz en Straatsburg werden niet ten onrechte de uitvalspoorten van Frankrijk tegen Duitschland genoemd. Zoowel nationale als strategische gronden pleiten voor het behoud van het thans bestaande, en indien het verlies van die provincies een straf is voor Frankrijk, dan heeft het die dubbel verdiend, waar de geschiedenis, de ervaring uitspraak moet doen.

Maar zie, in geheel Frankrijk wordt aan zulk een recht van Duitschland zelfs niet gedacht en de Franschman, die het waagde, de quaestie op deze wijze tot een punt van discussie te maken, zou veel kans hebben, van gesteenigd te worden. Geen spoor is aanwezig, dat men ooit aan de Seine anders over die zaak zal denken. Waar, o vredebonders, is het middel, om deze quaestie op te lossen? Een internationaal scheidsgericht? Ja, indien het beschikte over een leger, dat tegen het Fransche of het Duitsche opwoog, en men oorlog ging voeren, om den oorlog te voorkomen. Een congres? Ja, maar daar zou het gaan als op de vergadering te Berlijn, waar allerlei intriges werden gesmeed, om eigenbelangen te combineeren, zonder erkenning van het recht.

Men geeft veelal de schuld aan de staatslieden, aan de diplomaten, en beschouwt hen als de oorzaak van de wanverhoudingen. Ten onrechte. Indien er schuld is, moet zij veeleer voor rekening komen van de menschelijke natuur, want wij treffen overal dezelfde verschijnselen aan. De mensch is, naar 't schijnt, een te bekrompen, te baatzuchtig, te hartstochtelijk wezen, om in vrede te leven, en slechts enkelen zijn zoo wijsgeerig ontwikkeld, zoo groot van hart, dat zij het belang, het recht van anderen erkennen, waar dat niet strookt met eigen wenschen en begeerten. Dit is zoo waar, dat zelfs de ethische quaesties vragen worden van macht en het recht van anderen vertreden wordt.

In het afgetrokkene zou men meenen, dat het Christendom naar zijn oorspronkelijken aard vrij zou zijn van die trekken. Zacht en teeder ruischt het Evangelie ons tegen als het lied der liefde, de zang der edelste humaniteit.

Zoodra echter dat Christendom een vaste gestalte heeft gekregen in de gedaante van de Christelijke kerk, is het groote hart als versteend, en de geschiedenis der Christelijke kerk is, zoodra deze ontworsteld is aan het eerste tijdperk der legende, een geschiedenis geworden van macht, heerschappij, eigenbelang, en de historie der Christelijke kerken lijkt, met verschil van vorm, als twee druppelen water op de politieke geschiedenis. Men nam verschillende leuzen aan, zoodat de onoprechtheid hier wat grover is dan daar; de werkelijkheid komt echter vrij wel op hetzelfde neer.

En zooals het was, is het gebleven tot op den huidigen dag. Wat zijn tegenwoordig de Christelijke kerken? Banierdragers voor waarheid en recht? Kweekplaatsen voor de vorming van het hart, opvoedingsgestichten voor humaniteit? Niets van dat al; men vindt er verschillende stelsels, waarmee men op zichzelf nog vrede zou kunnen hebben, indien met die stelsels niet gepaard ging een streven naar macht, naar heerschappij, een voorbijzien van de belangen en rechten van anderen, dat zeker zelden een vorst of staatsman zoo heerschzuchtig was of is, als de kerkelijke woordvoerders van vroeger en later tijd. De *odium theologicum* is niet minder berucht dan de clericale heerschzucht,

en indien men de kerken niet meet naar de woorden, maar naar de daden - de eenig juiste maatstaf - dan walgt men van de wijze, waarop een Christelijke vlag de onzuivere lading moet dekken, waarop liefde en zachtmoedigheid moeten dienen als etiquetten voor heerschzucht en aanmatiging. De ketterjacht van de Christelijke kerken, de onverdraagzaamheid, de verguizing van andersdenkenden is zoo groot geworden, dat wij in de laatste helft der negentiende eeuw dicht bij een godsdienstoorlog zijn. Indien nu de Christenen in hun kerken niet eens vrede kunnen houden, de een over den ander wil heerschen, belangen noch rechten van anderen erkend worden, wat kan men dan van hen verwachten, wanneer zij op politiek en sociaal gebied werkzaam zijn?

De ervaring leert ons, dat iemands godsdienstige overtuiging afhankelijk is van zijn geboorte, zijn opvoeding, zijn aanleg, zijn gemoedsleven, waarvan de wortelen veelal te fijn zijn, om door het nauwkeurigst onderzoek te kunnen worden ontleed; vandaar dat verandering zoo hoogst moeielijk is op godsdienstig, of zoo men wil ethisch gebied, en elke overtuiging, mits zij in waarheid dien naam kan dragen en geen uithangbord is voor dezen of genen hartstocht, recht heeft van bestaan. Iemands overtuiging is in den regel minder het resultaat van zijn verstandelijke ontwikkeling, dan wel de som van zijn levenservaringen, gekleurd door zijn individueel karakter. Het gevoel toch speelt een veel grooter rol, dan wij meenen, en in den regel is het verstand eerst de tweede factor, waarmee wij datgene, wat wij inwendig ervaren, trachten te staven met gronden der redelijkheid. Vandaar dat het menschelijk, en in den hoogeren zin ook Christelijk zou zijn, de volkomen vrijheid van godsdienstige en eventueel ook niet-godsdienstige overtuiging te erkennen en te eerbiedigen en op deze wijze de slagboomen te doen vervallen, die de menschen vaneen scheiden, en een bron van haat en nijd voor dusgenaamde geloovigen en ongelooven te verstoppen en den weg te banen tot den algemeenen vrede onder de menschen.

Met zulk een verleden, met zulk een werkelijkheid, is er geen reden, in de toekomst iets anders in de menschenwereld te verwachten, en moeten wij oorlogen op politiek, op sociaal, op kerkelijk gebied ook verder ons voorstellen als onvermijdelijk, als behoorende tot den aard en het wezen van den mensch. Welke reden hebben wij, te verwachten, dat de loop der geschiedenis plotseling zal veranderen en een nieuwen weg inslaan?

Moeten wij dan in de tegenstellingen berusten en voortaan de wereld beschouwen als een gemaskerd bal, waarop in Christelijke en vredebondspakken een heksendans wordt uitgevoerd en zoolang met woorden en leuzen gespeeld, totdat men van vermoeidheid in slaap valt, den grooten slaap, waaruit niemand ontwaakt?

Ja en neen!

De groote fout is, dat wij te veel in maskerade-pakken loopen, ons tatoueeren evenals de zoogenaamde wilden, ons vernissen met allerlei phrasen, die niet de uitdrukking zijn van ons wezen, van ons werkelijk bestaan.

Wij zijn verleugend. Wij zijn vervreemd van de werkelijkheid en wenden ons telkens af, om de waarheid niet in 't gelaat te zien.

De tegenstellingen, waarop wij wezen, bestaan overal, in 't groot en in 't klein, in den Staat, in de maatschappij, in de kerk, in het huisgezin; zij bestaan ook in ons, maar wij erkennen haar niet; wij weten veel van de belangen, van de rechten van onszelf, weinig of niet van de belangen en de rechten van anderen.

En toch is dat het niet, wat wij als ideaal van het leven ons voorstellen, wat de grootsten onder ons gedacht en gedicht hebben in de beste oogenblikken van hun leven, en wat wij in hen vereeren en liefhebben. Liever echter het ideaal ontkend, het verklaard voor een hersenschim, voor een zeepbel, dan die valsche schijn, waarbij wij voor rijk en groot ons uitgeven, maar inderdaad gehuld zijn in bedelaarslompen.

Er wordt veel in de wereld geleerd; het onderwijs is een mode, een manie geworden, maar er wordt nog altijd weinig geleerd van de levenskunst, van de ware wijsbegeerte, die ons dwingt, onszelf tot een voorwerp van beschouwing te maken, onszelf te objectiveeren, het meetsnoer te nemen, ten einde den afstand te bepalen tusschen ideaal en werkelijkheid, of, zoo men wil, tusschen hetgeen wij eischen van anderen en van onszelf.

Onze tijd schijnt zelfs niet gunstig voor zulk een wijsbegeerte. Terwijl enkelen zich wijden aan het moeilijk werk, scheiding te maken tusschen leugen en waarheid, werkelijkheid en ideaal zoowel op politiek als op kerkelijk gebied, jaagt de meerderheid den schijn na en richt het leven zoo in, dat men aan zichzelf onttrokken wordt, in plaats van aan zichzelf, en daarmee de wereld in haar wezen, ontdekt. Men wil aan zichzelf ontvluchten, zooals de man aan zijn schaduw. De zucht naar steeds sterker prikkels voor de half-zieke zenuwen, het streven naar vermaken, die den stempel der beuzelachtigheid op het voorhoofd dragen, neemt met den dag toe. De bevende hand wordt uitgestrekt naar het tijdverdrijvend spel en naar verstrooiingen, die den geest verlammen en doen versuffen. De dorst naar het ideaal verdwijnt in den nevel van den tabaksrook en den stank van den alcohol.

Gevoelen de menschen zich gelukkiger, nu de meer ernstige opvatting van het leven verdwijnt en verklaard wordt voor contrabande, nu het zoogenaamde realisme gevierd wordt als d e waarheid? Wij kunnen het niet zien. Kleurige toiletten en donzig blanketsel drijven de verveling niet van het gelaat, de uitdrukking van de ledigheid van verstand en hart.

Indien de zedelijkheidsthermometer daalt, indien vooral in de groote steden het eene schandaal volgt op het andere, indien zij, die door hun hooge plaats geroepen zijn tot voorgangers, de openbare mee-

ning in het aangezicht slaan en de lagere volksklasse, waar nog het meest aan zedelijkheid wordt gehecht, uittarten, dan wordt de grond gelegd voor nog erger toestanden en een omwenteling voorbereid, waarin het uiterlijke kleed der beschaving, waarmee wij ons luchtig bedekken, wordt aan flarden gescheurd, en de maatschappelijke orde als een spinrag verbroken. Wij hebben veel omwentelingen gehad, maar niet de grootste van allen, die, waarin de zucht naar zinnelijk genot al de lagere hartstochten heeft ontketend en de mensch zinkt beneden het dier.

Keeren wij tot ons punt van uitgang terug, dan blijkt, dat de vraag van vrede of oorlog, van de reusachtige uitbreiding der staande legers veel ingewikkelder is, dan men oppervlakkig meent. Zij hangt ten nauwste samen met den geheelen moreelen toestand, die door de oprichting van een vereeniging als b.v. de vredebond niet veel veranderd wordt; de zaak moet dieper worden opgevat en het is beter, dat wij het ideaal van een leven van recht voor allen verwerpen als onbruikbaar, dan dat wij het ideaal een kleedje omhangen met fraaie spreuken, en meenen gekomen te zijn tot het punt, waar wij wezen moeten. Iedereen heeft vrijheid, geen idealist te zijn, maar niemand mag zichzelf een schijn geven van 'tgeen hij niet is en f e i t e l i j k ook niet begeert te wezen. En niemand behoeft ook valsche munt zich in de handen te laten stoppen, zonder teruggave en - protest.

7 Maart '80.

NOORMAN.

Twee rectorale oraties.

De heeren Mrs. M.S. Pols en H. van der Hoeven werden in het laatste gedeelte van het vorige jaar uit hun ambtelijken werkkring, de eerste van advocaat-fiscaal voor 's Konings zee- en landmacht, de tweede van advocaat-generaal bij het gerechtshof te 's-Gravenhage, geroepen, om als Hoogleeraar voor het strafrecht op te treden aan de Rijks-universiteiten te Utrecht en te Leiden.

Geen wonder, dat het ontworpen Wetboek van Strafrecht, welks spoedige invoering allerwege als eene gewenschte zaak wordt erkend, de aanleiding was tot de redevoeringen, door hen gehouden bij de aanvaarding van hun hoogleeraarsambt. De eerste handelde over het

bestaan, de ontwikkeling en den tegenwoordigen toestand van het Nederlandsche strafrecht, de andere besprak de vaststelling en invoering van het Wetboek van Strafrecht. In beide straalt door de practische zin van mannen, die eene lange, eervolle rechterlijke loopbaan achter zich hebben.

Toch loopen beide toespraken verre uiteen; de eerste betoogt op meer wetenschappelijke wijze, hoe zich hier te lande, zelfs terwijl een wetboek van Franschen oorsprong kracht van wet had, zelfstandige Nederlandsche strafrechtsbegrippen hadden baan gebroken, terwijl de laatste zich meer bepaalt tot het leveren van wenken en opmerkingen, waarmede rekening zal moeten worden gehouden, om het nieuwe wetboek tot stand te brengen en in te voeren.

Een korte bespreking van beider rede en van haar beloop, alsmede van enkele punten, waar ze elkander ontmoeten, vinde hier eene plaats.

De Hoogleeraar Pols bouwt zijne rede op de stelling, dat de rechtsovertuiging van het volk strafrechtsbegrippen heeft gevormd, die zich ten deele reeds in ons geschreven recht hebben geopenbaard.

'De rechtsovertuiging van een volk is de ware en eenige schepper of bron van nationaal recht' zegt hij, en zijn ambtgenoot: 'De strafwet moet de uitdrukking zijn van het rechtsbewustzijn des volks'; doch hij voegt erbij: 'Dat bewustzijn moet de wetgever door de wet en de rechter door hare toepassing weten te verhelderen, te leiden en te ontwikkelen.'

Dit is volkomen juist; bij de menigte, welke het groote deel des volks uitmaakt en wel 'het volk' genoemd wordt, zou men eene geheel andere rechtsovertuiging vinden, dan de humane beginselen van ons nieuw strafwetboek weergeven. De rede van den Hoogleeraar Pols betoogt dan ook, dat de Nederlandsche rechtsovertuiging zich openbaarde in de gradueele wijzigingen van *het strafstelsel* en de *toepassing van de straffen.* In waarheid vindt zij haar uiting alleen bij het ontwikkelde deel van het volk, en meer in het bijzonder bij den wetgever, de magistratuur en de balie. Dezen oefenen daarop den grootsten invloed uit, maar wellicht niet minder de besturen der gevangenissen, wier gewichtige voorstellen of wenken over de wijze van toepassing der straffen en de behandeling der gevangenen niet is te miskennen.

Ten aanzien van de mildere beginselen, waardoor de rechtsovertuiging zich openbaart in het *strafstelsel*, wijst Mr. Pols erop, hoe reeds onder ons oude, strenge strafrecht de vrijheidsstraf van opsluiting, gepaard met *arbeid*, werd aangegrepen, als middel van zedelijke verbetering. - 'Vandaar', zegt hij, 'de naam van werkhuizen, rasp- of spinhuizen, verbeterhuizen, tuchthuizen.'

Reeds in 1589 besloten schepenen van Amsterdam, bij de behandeling der zaak van een 16jarigen dief en huisbreker, met burgemeesters en raden in overleg te treden, 'omme eenige bequame middel te vinden ende in te stellen dat men zoodanige burgerskinderen in stadigen ar-

beijt zoude mogen onderhouden, om alsoo van haar quade gewoonte ontwent en beteringe van leven verwacht te worden'.

In 1596 werd tot zulk een huis ingericht het voormalige Clarissenklooster op den Heiligen Weg met het opschrift van Hooft:

> 'Schrick niet; ik wreeck geen quaet, maar dwing tot goedt,
> Straf is mijn handt, maar lieflijck mijn gemoedt.'

'Aan de omstandigheid dat de rechtsgeleerdheid de wet als het ware was vooruit geloopen', zooals Kemper zegt, 'was het toe te schrijven dat de *rechtsoefening* reeds vóór de invoering van het crimineel wetboek voor het koninkrijk Holland in 1809 nieuwere denkbeelden koesterde.' Dat aan dat wetboek niet weder kracht van wet werd toegekend in 1813, doch het besluit van den Souvereinen Vorst van 11 December 1813 (*Stbl.* n°. 10) de bij den Code Pénal bedreigde straffen wijzigde, meent Mr. Pols terecht hieraan te moeten toeschrijven, dat de regeering *het geheel der Fransche wetgeving* door eene Nederlandsche wilde vervangen, en zeer zeker toen niet voorzag, dat om zulks tot stand te brengen, zoo groot een tal van jaren zoude noodig zijn.

Bovendien, het strafstelsel van dat wetboek werd bij gezegd besluit nagenoeg in zijn geheel overgenomen, en daarmede werd gehandeld volkomen in den destijds heerschenden geest en de toenmalige begrippen omtrent de wijze van bestraffing van misdadigers. Het is een verrassend verschijnsel, dat Mr. Pols den moed had, eindelijk van dat besluit te zeggen, 'dat zelden een maatregel van wetgeving scherper en onbillijker is veroordeeld'. Terwijl zelfs de Hoogleeraar Van der Hoeven nog spreekt van het nationale strop-, wurg- en geeselbesluit, als waren daarbij die straffen *uitgedacht* en ingevoerd, wordt dat besluit elders veroordeeld, al ware het slechts, omdat het de invoering van het Crimineel Wetboek van 1809 verijdelde; daarbij schijnt over het hoofd te worden gezien, dat de artt. 27, 32 en 38 van dit Wetboek ophangen, wurgen, geeselen en brandmerken, dit laatste ook met den strop om den hals, reeds als lijfstraffen hadden vastgesteld.

Dat besluit, vijf dagen verschenen na de proclamatie van den Souvereinen Vorst, waarbij hij de regeering aanvaardde, bevrijdde Nederland: van de anti-nationale, algemeene verbeurdverklaring van alle goederen, van de surveillance der hooge staats-politie, van den dwangarbeid met de voeten aan een kogel gekluisterd of twee aan twee met een ketting aan elkander gesloten. Op het voetspoor van het Wetboek van 1809 gaf art. 12 de bevoegdheid, bij misdaden verzachtende omstandigheden aan te nemen.

Invoering van het Wetboek van 1809 zou dus geen ander strafstelsel hebben bewerkt.

De mildere geest van lateren tijd en de gewijzigde opvatting van het doel der straffen leidden tot de wetten van 1851, 1854 en 1870, waarbij de lijfstraffen werden opgeheven en de cellulaire gevangenisstraf ingevoerd.

Een ander verschijnsel van die verouderde begrippen omtrent de bestraffing van misdadigers ziet Mr. Pols in de veelvuldige toepassing van verzachtende omstandigheden.

Op dat punt hebben onze rechterlijke colleges zoodanige richting genomen, dat de circonstances atténuantes 'het middel zijn geworden om het formeele recht *ter zijde te zetten* en om de strafwet in overeenstemming te brengen met het strafrecht der rede. Waar ze eigenlijk niet bestaan, worden ze gefabriceerd en niet onaardig met den naam van passe-partout bestempeld.' Ook Mr. Van der Hoeven wijst op dat verschijnsel; hij zag van een beklaagde van 45 jaar zijn *jeugdigen leeftijd* en van een ander van 43 jaar zijn *nog niet gevorderden ouderdom* als zoodanig aannemen.

Op die wijze heeft zich naast het formeel recht een usus of praxis modernus van den Code Pénal ontwikkeld.

Uithoofde van die straftoepassing en dat gewijzigd strafstelsel neemt Mr. Pols aan het bestaan van een nationaal strafrecht, dat ons beheerscht en dat een krachtige prikkel moet zijn tot de vaststelling van een Nederlandsch Strafwetboek.

Gewapend met de langdurige ondervinding van een ambtenaar van het Openbaar Ministerie, vinden we in de rede van Mr. Van der Hoeven in hoofdzaak de volgende wenken, waarop hij meent, dat bij de behandeling, vaststelling en invoering van het strafwetboek zal behooren te worden acht gegeven.

Allereerst wordt op het voetspoor van den president der Tweede Kamer van de Staten-Generaal aangedrongen op zelfbeperking van de leden der Kamer, 'omdat ontworpen wetten al te dikwerf bedorven uit den smeltkroes van den parlementairen arbeid te voorschijn komen'. Voorwaar, een woord, dat behartiging verdient; men bespreke in den regel alleen hoofdbeginselen, als waarop de Hoogleeraar wijst, b.v. het strafstelsel en het al of niet behouden der onderscheiding tusschen misdaden en wanbedrijven. Voor hen toch, die later geroepen zullen zijn de wet toe te passen, zou het een weldaad zijn, wanneer in dit geval de vloed van amendementen, welke zelden dien naam verdienen, zeer langzaam stroomde, en er weinige proeven van welsprekendheid werden geleverd, daar toch de discussiën in den regel zoo weinig licht voor de praetijk der strafwet aanbieden.

Over de werking van het wetboek wil Mr. V. d. Hoeven, dat rapporten zullen worden uitgebracht door het Openbaar Ministerie en daaraan knoopt hij vast den wensch, om telkens na zeker aantal jaren de wet te herzien. Wij zijn met dat plan al zeer weinig ingenomen;

immers, daardoor zou aan den pas in het leven geroepen Code eene groote mate van onvastheid worden gegeven. Eene besliste rechtsovertuiging, gelijk die gewenscht wordt, zal zich zóó niet ontwikkelen; magistratuur en balie zouden in het wetboek niet inleven, omdat zij het oog op de herziening gevestigd zouden houden.

Meer vereenigen wij ons met de bedenkingen tegen de wijze van samenstelling van de strafkamer van den Hoogen Raad uit de jongste leden, welke, zooals vooral in de laatste jaren is gebleken, een belemmering is voor de vastheid van jurisprudentie; artikel 22 van het besluit van 14 September 1838 schrijft bovendien voor, dat die gedeeltelijke afwisseling, welke ieder jaar in de samenstelling der kamers van den Hoogen Raad moet plaats grijpen, zoodanig moet geschieden, dat *ieder* lid *op zijn beurt* den dienst in alle kamers waarneemt. Wij zullen maar niet vragen, hoe dat voorschrift door het hoogste rechterlijk college wordt nageleefd.

Al verder wordt gewezen op de wijzigingen, in de strafprocedure noodzakelijk geworden door het nieuwe strafwetboek, en betoont de Hoogleeraar zich een voorstander van het appèl in strafzaken, zelfs van colleges van gelijken rang op elkander.

Toch wil hij het hooger beroep beperken, door het admissibele ervan vooraf in de raadkamer te doen onderzoeken en beslissen; de practijk had hem geleerd, hoe het appèl als middel wordt gebruikt door de beklaagden, om de opgelegde straf niet zóó of daar te ondergaan, als de rechter had gewild, en hij geeft daarvan eenige zeer vermakelijke staaltjes ten beste.

Voorts uit hij den wensch, dat thans met de wettelijke bewijstheorie voorgoed zal worden gebroken. Ook weder met voorbeelden staaft hij, hoe personen, aan wier schuld niemand twijfelt, moeten worden vrijgesproken bij gebrek aan eenig *wettig* bewijs, terwijl aan den anderen kant de aanwijzingen een bewijsmiddel zijn, die gemakkelijk ten bewijze der schuld in 's rechters uitspraak zijn bijeen te brengen, zonder vrees voor vernietiging of cassatie, zoodat zelfs een raadsheer den Hoogleeraar eens zeide: ‘Indien ik overtuigd ben, dat de beschuldigde schuldig is, dan vind ik altoos wel aanwijzingen.’

Aan het slot zijner rede geeft de oud-advocaat-generaal zijn hart lucht over de opdracht van de bemoeiingen met de Rijks-politie aan de procureurs-generaal; die *zoogenaamde* tijdelijke opdracht, welke thans meer dan 25 jaar duurt, moet een einde nemen. Uit het bijgebrachte voorbeeld van de waterlaarzen, ex uno disce omnes, kan men zien, met welke, we zouden haast zeggen, ‘bespottelijke’ beslommeringen die hooge ambtenaar wordt lastig gevallen.

Een schande is het genoemd, dat we nog gebukt gingen onder den Code Pénal. Even schandelijk is het, dat er nog geen schijn of schaduw is van een ontwerp-politiewet, en dat, niettegenstaande de uitstekendste bouwstof daarvoor reeds sedert 1852 voorhanden is in

het verslag der Staats-commissie over het meest passend stelsel van politiewet, waardoor ook aan dien abnormalen toestand een einde zou zijn gekomen.

Moge het den Minister van Justitie, Modderman, gegeven zijn, naast een strafwetboek, ‘hetwelk geen werk van theorie of abstracte wetenschap is’, ook eene degelijke, al is het geen ‘mooie’ politiewet tot stand te brengen.

Aan het einde dezer bespreking gekomen, kunnen we niet achterwege laten de opmerking, dat beide oraties niet alleen voor rechtsgeleerden, maar voor ieder beschaafd man lezenswaard en onderhoudend zijn.

Letterkunde.

Korte mededeelingen uit het gebied der nieuwere letterkunde.

3. The Letters of Charles Dickens, edited by his sister in law and his eldest daughter, 3 volumes, Tauchnitz, 1880.

Brieven, brieven, altijd meer brieven! Het is het verlangen van elk, die in letterkunde en geschiedenis werkelijkheid zoekt. Zij kunnen ons misleiden omtrent hetgeen zij opzettelijk berichten: in hetgeen zij onwillekeurig melden, liegen zij niet. Zij mogen zelfs gekunsteld zijn, toch blijven zij een spiegel van den schrijver, of worden dat ten slotte.

Een voorraad brieven, die de aangenaamste verwachtingen opwekken, ligt voor ons in drie smakelijke Tauchnitzdeeltjes. Brieven van Dickens! van den man, met wien ons geslacht heeft geleefd, onder wiens invloed het is opgegroeid, wien velen onvergetelijke oogenblikken te danken hebben, wiens wijze van te gevoelen aanstekelijk is gebleken, wiens humor ons aller levensbeschouwing gekleurd of althans getint heeft. Dien man van nabij te leeren kennen, in zijne particuliere brieven, door de uitstortingen van zijn gemoed: in lang werd geen literarische schotel opgedischt, die ons zoo deed watertanden.

Het eerste deel begint met het jaar 1833 en loopt tot aan het einde van 1852.

Het doet ons den aanvang bijwonen van zijne letterkundige werkzaamheid. Hij schrijft de ‘Sketches by Boz’ voor de *Monthly Magazine* en de *Evening Chronicle*, terwijl hij in de *Morning Chronicle* optreedt als ‘parliamentary Reporter’. Maar weldra doen Chapman and Hall hem een aanbod, waarvan het geldelijk voordeel in zijn schatting ‘is too tempting to resist’. Veertien pond sterling zal hij per maand ontvangen en daarvoor schrijven ‘The Pickwick Papers’. ‘The work’, schrijft hij aan zijn ‘dearest Kate’, Miss Hogarth, zijn bruid op 't tipje, ‘the work will be no joke.’

In dit eerste deel zijn de brieven gedagteekend uit verschillende

plaatsen, landen en zelfs werelddeelen; uit Europa en Amerika, uit Engeland, Frankrijk, Zwitserland en Italië. Zij zijn aan onderscheidene personen, dikwerf aan zijn vrouw. Telkens worden zij afgewisseld door een kort verhaal, dat uit het leven van Dickens vermeldt, wat tot recht verstand van de telkens volgende brieven onmisbaar is.

Ik stip aan, wat mij bij de lectuur getroffen heeft.

1°. De groote vruchtbaarheid, van zijn geest in deze zijne eerste periode; een vruchtbaarheid die, naar het schijnt, bevorderd werd door zijne verplichting, om op een bepaalden dag met zijn arbeid gereed te zijn. Dickens was gewoon, zijne romans in periodieke bladen te doen uitkomen, en de uitgaaf hield gelijken tred met het schrijven. Meestal kostte het hem geen moeite, om gereed te zijn:

> 'I have not seen you (Macready) for the past week, because I hoped when we next met to bring *The Lamplighter* (een farce) in my hand. It would have been finished by this time, but *I found myself compelled to set to work* first at the *Nickleby* on which I am at present engaged, and which I regret to say, after my close and arduous application last month, I find I cannot write as quickly as usual. I must finish it, at latest, bij the 24th... and the instant I have done I will apply myself to the farce..... Believe me... that if I had as much time as I have inclination, I would write on and on and on, farce after farce and comedy after comedy, until I wrote you something that would run'(*).

Zeker een leerzame plaats voor hen, die een onmatig gebruik maken van het woord *inspiratie* in de kunst, en te leerzamer, omdat Dickens waarlijk niet de eenige is geweest, die in het heilige Moeten, of althans in het gevoelen van een uitwendigen band, de kracht heeft geput, om datgene voort te brengen, waarvoor, naar de gewone onderstelling, altijd eerst het rechte oogenblik, de rechte stemming zal moeten worden afgewacht; een oogenblik, een stemming, die dan meestal niet komen: de oorzaak van het mislukken van menig plan.

En dat kunnen werken op en voor gezette tijden sluit bij Dickens niet die soort van geestelijke werkzaamheid in, die buiten het hart omgaat. Neen, zijn hart is er ten zeerste mede gemoeid. Als hij Nelly moet laten sterven, schrijft hij bl. 45:

> 'That Nellicide was the act of Heaven, as you may see any of these fine mornings when you look about you. *If you knew the pain it gave me!* But what am I talking of? if you don't know, nobody does.'

Ook kost het hem moeite, afscheid te nemen van een boek, waarvan de samenstelling hem geruimen tijd heeft beziggehouden. 'I should begin to be sorrowful', schrijft hij II, bl. c. 19, 'which is rather the tendency of my mind at the close of another long book.'

2°. Gelijk zijn gevoel wordt aangedaan door de schepselen van zijne

(*) In het voorbijgaan leg ik naast deze plaats, die groote vlugheid en gemakkelijkheid in het werken verraadt, een betuiging, voorkomende II, bl. 97: 'I constructed the whole (van Copperfield) with immense pains.'

eigene verbeelding, zoo is ook de groote beweegreden van zijn schrijven aan het gevoel ontleend; het is behoefte aan gemeenschap met zijne medemenschen, aan het opwekken van hunne sympathie. Aan iemand, die hem in 1841 van uit Amerika dankt voor hetgeen hij van Dickens gelezen had, antwoordt hij (bl. 44):

> 'It is such things as these that make one hope one does not live in vain, and that are the highest reward of an authors life. To be numbered among the household gods of one's distant countrymen, and associated with their homes and quiet pleasures; to be told that in each nook and corner of the worlds great mass there lives one well-wisher who holds communion with one in the spirit, is a worthy fame indeed, and one which I would not barter for a mine of wealth.'

Deze zijne eerzucht is, gelijk men weet, overvloedig bevredigd geworden. Reeds in 1842 is zijn reis in Amerika een ware triumftocht. Mitton bericht hij van uit Boston (bl. 63):

> 'I can give you no conception of my welcome here. There never was a king or emperor upon the earth so cheered and followed by crowds. If I go to the theatre, the whole house (crowded to the roof) rises as one man.'

Toen moet hij op ruimer schaal de vreugde gekend hebben, die hij eens in tegenwoordigheid alleen van Macready smaakte en die hij uitnemend kenschetst met deze woorden (bl. 143): 'If you had seen Macready last night, undisguisedly sobbing and crying on the sofa as I read, you would have felt, as I did, what a thing it is to have power.'

3°. Het meest karakteristieke van deze brieven is gelegen in hetgeen zij niet bevatten. Men leert, wanneer de aandacht eens daarop gevestigd is, den gezichtskring van Dickens kennen, of althans het gebied der dingen, waarin hij genoegzaam belangstelt, om ze in zijne brieven te vermelden. Dickens bracht zijn leven door in Engeland en daarbuiten. Bij herhaling heeft hij Frankrijk, Zwitserland, Italië, Amerika bezocht. Men zou dus kunnen verwachten, dat hetgeen hij gelegenheid had, in die verschillende landen te zien en bij te wonen, ook in zijne brieven een weerklank vond. Die verwachting wordt evenwel niet vervuld. De geschiedenis van Engeland gedurende de jaren 1833-1870 is vol van de belangrijkste gebeurtenissen. Op zeer weinige uitzonderingen na (bijv. II, bl. 93) is er geen plaats in zijne brieven, die het doet vermoeden. Hij woont geruimen tijd in Frankrijk, juist ten tijde van de omwenteling en van de vestiging der keizerlijke macht. Welk gebruik hij ook voor een zijner romans gemaakt heeft van hetgeen het Parijs dier dagen hem gaf te aanschouwen(*), aan de zuiver politieke zijde van dat tijdvak wijdt hij in zijne brieven geen enkel woord van

(*) Ik heb het oog natuurlijk op zijn *Tale of two Cities,* waarvan hijzelf zegt (II, bl. 291): 'I hope it is the best story I have written.' Toch bleef Copperfield altijd zijn 'favourite' (II, bl. 97).

beteekenis. Den 2den Maart 1848 schrijft hij (bl. 199): ‘I think Lamartine, so far, one of the best fellows in the world; and I have lively hopes of that great people establishing a noble republic.’ Zwitserland wordt door hem bezocht, maar van eenig bijzonder gevoel voor natuurschoon geeft hij in zijne brieven geen blijk. Zij zijn gedagteekend uit Parijs, uit Venetië, uit Florence, uit Rome, uit Napels, maar wie ze leest, kan zonder de minste moeite al de kunstschatten vergeten, die in de genoemde steden vereenigd werden. Geen enkel kunstwerk wordt door hem vermeld; geen enkel woord verraadt, dat hij ooit een aesthetischen indruk heeft ontvangen. Zeer opmerkelijk is het volgende (bl. 134):

> ‘It is dull work this travelling alone. My only comfort is in motion. *I look forward with a sort of shudder to Sunday*, *when I shall have a day to myself in Bologna*; and I think I must deliver my letters in Venice in sheer desperation.’

Er zijn er, die in het minst niet zouden rillen bij het vooruitzicht van twee en vijftig Zondagen alleen door te moeten brengen in Bologna. Wie, die de kunst liefheeft, gevoelt zich in een stad als Bologna alleen? Wie is alleen in een stad, waar Rafaël's St. Cecilia met hem is? ‘My dearest Kate’, aan wie de brief gericht is, behoefde niet jaloersch te worden: Dickens heeft St. Cecilia blijkbaar geheel vergeten. Over al hetgeen er in Rome te zien is, maakt hij geen andere dan deze tamelijk alledaagsche opmerking (II, bl. 40 en 56): ‘The Coliseum in its magnificent old decay, is as grand as ever.’ Over zijn verblijf in Venetië lees ik (II, bl. 49): ‘We go to the opera, whenever there is one, see sights, eat and drink, sleep in a natural manner two or three nights, and move on again’; elders (II, bl. 58): ‘The accused (hijzelf) humbly represents... that at these cities of fame (Rome en Venetië) he shut himself up in solitude, and wrote Christmas papers for the *Household Words.*’

De *Household Words* vergeet hij nooit. In 1865 ontkomt hij ternauwernood aan een vreeselijk spoorwegongeluk. Met moeite klimt hij uit zijn wagon, en (III, bl. 69): ‘I instantly remembered that I had the manuscript of a number with me, and *clambered back into the carriage for it.*’

Even min als voor de politiek of de kunst, interesseert hij zich voor de letterkunde van zijn tijd, of zelfs van zijn land. Men ziet jaartallen boven zijne brieven staan, jaartallen, waarvan men weet, dat zij aan groote letterkundige voortbrengselen het aanzijn hebben geschonken, maar niets in de brieven draagt van deze omstandigheid het minste spoor(*). De namen van Macaulay, van George Eliot schitteren in deze brieven door hunne afwezigheid; die van Miss Martineau, van Miss Gaskell worden vermeld, maar zij hebben dat alleen te danken

(*) Hij maakte een uitzondering ten aanzien van Tennyson (II, bl. 286): ‘How fine the “Idylls” are! Lord! What a blessed thing it is to read a man who can write.’

aan haar medewerken aan de *Household Words.* In den zomer van 1850 Parijs bezoekende, zegt hij van de theaters (waar hij trouwens tot in 1855 het Fransch, dat hij [II, bl. 128] hoogst onvolkomen kende, met moeite volgde, zie II, bl. 101), slechts dit (bl. 236): 'I came out the Français last night half dead', nl. van de hitte, die hij daar heeft uitgestaan. Geen eenzame Zondag in Bologna; geen warme zomeravond in het Théâtre français! Van Rachel, de tragédienne, oordeelt hij: 'She has not so much in her as some of our friends suppose.' Zijn dunk van Lemaître (II, bl. 101) is daarentegen zeer gunstig (zie ook III, bl. 27).

4°. Over de godsdienstige denkbeelden van Dickens verspreiden deze brieven eenig licht; of liever, deze brieven versterken den indruk, dien men door het lezen van de romans reeds van zijne godsdienstige denkbeelden ontvangen had. Dickens is geweest een nieuwerwetsche Protestant met een zeer matig en gezeggelijk godsdienstig gevoel; levende van de illusie, dat er eens een oorspronkelijk Christendom, een religie van louter humaniteit is geweest, waarvan het Nieuwe Testament de betrouwbare oorkonde mag heeten. Hij heeft een gepasten afkeer van het Anglikaansch Episkopalisme, waar hij tegenover staat, eenigszins gelijk Rousseau stond tegenover de maatschappij. Wat voor Rousseau de natuurstaat was, is voor Dickens het zuivere Christendom van het Nieuwe Testament, en de vereering voor dit boek gaat dan ook gepaard met de terzijdestelling van het Oude Verbond. Ik breng hier het een en ander bijeen van hetgeen op de godsdienstige denkbeelden van Dickens betrekking heeft.

Hij handelt er het uitvoerigst over III, bl. 36 vlgg.:

> 'The Colenso and Jowett matter is a more difficult question... The position of the writers of 'Essays and Reviews' is, that certain parts of the Old Testament have done their intended function in the education of the world as it was; but that mankind, like the individual man, is designed by the Almighty, to have an infancy and a maturity, and that as it advances, the machinery of its education must advance too. For example: inasmuch as ever since there was a sun and there was vapour, there must have been a rainbow under certain conditions, so surely it would be better to recognise that indisputable fact. Similarly, Joshua might command the sun to stand still....; but he could not possibly have inverted the relations of the earth and the sun... Again, it is contended that the science of geology is quite as much a revelation to man, as books of an immense age and of at the best doubtful origin... As I understand the importance of timely suggestions such as these, it is, that the Church should not gradually shock and lose the more thoughtful and logical of human minds; but should be so gently and considerately yielding as to retain them, and, through them, hundreds of thousands.... What these bishops and such-like say about revelation, in assuming it to be finished and done with, I can't in the least understand enz. enz.

Het blijkt dus, dat Dickens ongeveer het standpunt innam der vroegere Groninger theologie. Zijn Protestantisme is van onverdacht allooi;

> (bl. 186) ‘I was at Geneva at the time of the Revolution. The moderation and mildness of the successful party were beyond all praise. Their appeals to the people of all parties... have no parallel that I know of, for their real good sterling Christianity and tendency to promote the happiness of mankind. My sympathy is strongly with the Swiss Radicals(*). They know what Catholicity is; they see, in some of their own valleys, the poverty, ignorance, misery, and bigotry it always brings in its train wherever it is triumphant (ook in Frankrijk en België?); and they would root it out of their children's way at any price.... There is a spirit in the people... that will trouble the Jesuits there many years and shake their altar steps for them’ (Verg. zijne uiting over den paus, III, bl. 256).

Het Roomsch-Katholicisme had voor hem, even min als voor Macaulay, iets, dat tot de verbeelding sprak. Voor den eeredienst dier religie heeft hij weinig anders over dan een ‘sneer’. Hij schrijft o.a. II, bl. 59:

> ‘At Rome, the day after our arrival, they were making a saint at St. Peter's; on which occasion I was surprised to find what an immense number of pounds of wax candles it takes to make the regular, genuine article’ (namelijk van heiligen).

Toch was zijne eigene godsdienstige verbeelding, zou men zeggen, niet soortelijk verschillend van de Roomsche. Aan iemand, die een kind had verloren, schreef hij (II, bl. 110):

> ‘It is hard to lose any child, but there are many blessed sources of consolation in the loss of a baby. There is a beautiful thought in Fielding's “Journey from this world to the next”, where the baby he had lost many years before, was found by him all radiant and happy, building him a bower in the Elysian Fields, where they were to live together when he came.’

5°. Wat wij reeds door Forster wisten, wordt hier bevestigd. Het voorlezen van zijne werken, dat zooveel wegnam van zijn tijd en krachten (zie III, bl. 106), geschiedde uitsluitend om het geldelijk voordeel, dat hij ervan trok. Hij begon dat voorlezen eerst in 1853 (II, bl. 223), toen zijne romans hem reeds tot een zeer vermogend man hadden gemaakt. Zijne verklaringen omtrent het motief van zijne ‘lectures’ zijn geheel ondubbelzinnig (II, bl. 233 en III, bl. 139):

> ‘I shall read, during that time (ongeveer vier maanden, en in Engeland, Ierland en Schotland), not fewer than four or five times a week. It will be sharp work; *but probably a certain musical clinking will come of it*, which will mitigate the hardship’(†).

(*) Hij was anders in de politiek niet radicaal; zoo bijv. (bl. 293) tegen de afschaffing van het dagbladzegel, in 1852; in 1861 geen vriend van Noord-Amerika (II, bl. 361 en vooral III, bl. 38); zie III, bl. 109, voor zijne opinie over uitbreiding van kiesrecht.

(†) Gedurende den Amerikaanschen tocht hield hij zich bij de tallooze vermoeienissen van zijne ‘lectures’ staande door den volgenden leefregel: ‘I have established this system: At seven in the morning, in bed, a tumbler of new cream and two table spoonful

Evenzoo in September 1867:

> ‘I do not expect as much money as the calculators estimate, but I cannot set the hope of a large sum of money aside’... En aan zijn dochter: ‘The prospect is suficiently alluring to turn the scale on the American side.’

Na zulke verklaringen, die natuurlijk geen zin hebben, wanneer *money-making,* het vergaderen van schatten op aarde, geen begeerlijke zaak is, maakt het toch een zonderlingen indruk, denzelfden mond te hooren betuigen, dat het Nieuwe Testament, met zijn onvoorwaardelijk veroordeelen van alle kapitaliseeren en zijn oprecht beklagen van den rijke, de eenig betrouwbare levensgids is. In 1868 (III, bl. 239) schrijft hij aan zijn zoon, toen deze gereed stond, om naar Indië te vertrekken:

> ‘I most strongly and affectionately impress upon you the priceless value of the New-Testament, and the study of that book *as the one unfailing guide in life.*’

Indien de zoon nu eens alles had verkocht, wat zijn vader hem had geschonken, om het den armen te geven, en, zich niet bekommerende om den dag van morgen, geweigerd had, ten behoeve zijner toekomst naar Indië te reizen; of ook zijn vader had willen bewegen, om het in Amerika verdiende geld, als een beletsel te meer bij het ingaan van het koninkrijk der hemelen, aan de behoeftigen in Engeland af te staan! Waarlijk, dat spreken over het Nieuwe Testament ‘as the one unfailing guide in life’ is ook weder, wat de Engelsche taal *cant* heeft gedoopt. Ongelukkig hij, die behalve dezen levensgids niet een anderen levensgids vindt in zijn verstand, om den eerste nu en dan onschadelijk te maken! Toch zal deze *cant* in een brief van Dickens zeker menigeen recht stichtelijk voorkomen.

Ik denk er natuurlijk niet aan, Dickens van deze zelfmisleiding een grief te maken. Ik vestig er alleen de aandacht op, omdat zij kenmerkend is voor geheel zijne persoonlijkheid. Dickens is een man, die binnen betrekkelijk enge grenzen de menschelijke natuur in Engeland goed waargenomen en op meesterlijke wijze geteekend heeft. Iets daarboven of daarbuiten was hij niet. Zijne onmetelijke populariteit bewijst reeds, dat hij zich niet belangrijk boven het gewone peil verhief. Deze brieven kunnen hem in onze schatting geen hooger rang doen innemen. Een denker is hij niet, een groot kunstenaar even

of rum. At twelve, a sherry cobbler and biscuit. At three (dinner time), a pint of champagne. At five minutes to eight, an egg beaten up with a glass of sherry. Between the parts, the strongest beeftea that can be made, drunk hot. At a quarter past ten, soup, and anything to drink that I can fancy. I don't eat more than half a pound of solid food in the whole four and twenty hours, if so much.’

min; immers, blijkens zijne romans, waarin het alledaagsche, het grappige, telkens naast het edele en verhevene een plaats vindt, niet in staat, een wereld te scheppen, waarvan harmonie de grondtoon is.

Januari 1880.

A. PIERSON.

De Brabantsche Sappho.

Nieuwe refereinen van Anna Bijns, uitgegeven door Dr. W.J.A. Jonckbloet en Dr. W.L. Van Helten. Eerste stuk. Te Groningen bij J.B. Wolters.

Reeds 14 October 1845 deed Jan Frans Willems aan zijn vriend J. David te Leuven een belangrijk voorstel. Bij den Minister Van de Weijer had hij ‘veel liefhebberij voor de Vlaamsche letterkunde aangetroffen’ en de toezegging ontvangen, dat er geld zou worden aangevraagd, om ‘op 's rijks kosten, van de voornaamste gewrochten der Vlaamsche letterkunde van vroegeren tijd, welke nog onuitgegeven of in zelden voorkomende drukken voorhanden zijn’, eene uitgave te bezorgen. ‘Mij dunkt - liet de wakkere Willems hierop volgen - dat de voorgenomene arbeid onder *uwe* en *mijne* directie behoorde te worden gesteld’, en tevens gaf hij, reeds den dag na het gesprek met den Minister, de namen van door hem gewenschte medewerkers en de verdeeling van de voorhanden zijnde stof op, daarbij voor zijne rekening nemende Anna Bijns (‘wier onuitgegeven poëzie ik in H.S. bezit’.) Er moest niet te lang getalmd worden, zoo drong hij bij David aan, want ‘die Hollandsche vereeniging van Jonckbloet en Cie annonceeren reeds het bewerken eener uitgave van Maerlants *Rijmbijbel*: wij moeten ons dus haasten’ (Brieven van J.F. Willems, verzameld door Max Rooses, bl. 192).

Men weet, dat Willems' dood (24 Juni 1846) hem belette, Anna Bijns uit te geven, uit wier onuitgegeven handschriften tot dusverre alleen die proeven bekend zijn, welke in zijn *Belgisch Museum* (VII, 73) werden opgenomen. En thans, bijna vijf en dertig jaren later, zijn het juist Jonckbloet en Cie (ofschoon eene andere Cie dan die van 1845) die ondernemen, wat Willems bij de verdeeling van den arbeid voor zichzelf had bewaard, en eene verzameling in het licht zenden van de nog onuitgegeven werken van het Antwerpsche nonneke, dat van hare tijdgenooten den eernaam van ‘Brabantsche Sappho’ ontving, tot verwondering, tot spot, tot verontwaardiging zelfs van menig lettervriend van later tijd. Deze uitgave, waarvan de eerste aflevering voor ons ligt, zal behalve het handschrift, waarover Willems aan David schreef en dat na zijn dood in de Bourgondische bibliotheek te Brussel

werd opgenomen, ook een tweede handschrift bevatten, eigendom van den heer Ed. van Damme te Brugge; met de drie bundels, die sedert driehonderd jaren tot onze letterkunde behooren, zal het dus het dichtwerk der Antwerpsche ‘eersame ende ingeniose maecht’ voltooien.

Anna Bijns behoort niet tot de meest bekende Nederlandsche poëten; zij leefde in de eerste helft der zestiende eeuw te Antwerpen in een klooster, en staat bijna uitsluitend bekend als een vinnig tegenstandster der ‘vermaledide Luijtersche secte’, tegen welke en wier stichter, den ‘moordenaar van ziel en lijf’, Maarten Luther - boven wien zij zijn naamgenoot Maarten van Rossum verkoos, ‘al en is der keuze niet weert een platte peere’ - zij, door *odium theologicum* gedreven, zoo wakker optrok. In vele bloemlezingen vindt men haar referein ‘Merten Luther en Merten van Rossum’, door Willems uit zijn handschrift medegedeeld, en dat aldus begint:

> ‘Lucifer zal Lutherum croonen feestelijck
> Want hi heeft hem menighe siele ghewonnen,
> Die eens waren gheestelijck, maect hi beestelijck’, enz.

In hare twee eerste bundels, in 1528 en 1540 voor het eerst te Antwerpen uitgegeven en meermalen herdrukt, kwam dit polemisch karakter harer muze inderdaad hoofdzakelijk, zoo niet uitsluitend, op den voorgrond; en bij de lezing daarvan zal men de vergelijking met de dichteres van Lesbos niet al te gemakkelijk verklaren. De derde, na haren dood door Pippinck uitgegeven bundel, die van 1567, doet haar echter kennen van eene geheel andere zijde en niet volgens Alberdingk Thijm alleen beschouwen als de verdedigster van godsdienst, priesterschap en vorstelijk gezag, strijdende voor het behoud des Katholieken geloofs en de verbetering van de levensinrichting veler hooggeplaatsten en den toestand der maatschappij. (Zie zijne ‘Gedichten uit de verschillende tijdperken der Noord- en Zuid-Nederlandsche Literatuur.’ Eerste bundel, 1850, bl. 160.) De na haren dood uitgegeven verzen geven over haar karakter en geschiedenis een geheel nieuw licht, dat groote afbreuk doet aan onze onwillekeurige voorstelling van eene knorrige schoolmatres, in de bedompte kloosterschool door wereldsche spijt en kerkelijken ijver gedreven, de mannen van de nieuwe leer met hel en duivel vervolgende en met haren haat allen bedreigende, die van de leer der alleenzaligmakende kerk dorsten afwijken. Anna Bijns verschijnt daarin als eene aan wereldsche ondervinding rijke vrouw, talentvol, geestig en voor haren tijd zeer beschaafd - waarschijnlijk, omdat zij verder in de wereld had rondgezien dan het meerendeel harer medekloosterlingen - die de menschelijke zwakheden en genietingen kende, en na een vrij stormachtig leven rust en boete in de kloostercel had gezocht. Haar goede geest verliet haar echter niet. Al waren het vooral de kerkelijk-polemische gedichten, die zij de eer der uitgifte waardig keurde, zij vereerde in-

middels ook eene minder zwaar gesluierde muze en goot haar hart, vol berouw over eene kwalijk bestede jeugd, in refereinen uit, die verre boven de rhetorelijke producten van dien tijd stonden. De Hoogleeraar Jonckbloet heeft in zijne ‘Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde’ hen wederlegd, die, uit bezorgdheid voor den goeden naam der Kerk, beweerd hadden, dat de erotische, losse en boertige gedichten van den bundel van 1567 onmogelijk het werk van het ‘klopjen en schoolhouderesse’ konden zijn, maar dat ze door den uitgever B. Henrick Pippinck ‘minister-provinciael van dezer Nederduytslanden’, vervaardigd, en gewetenloos op Anna's naam gezet waren. De overeenkomst van taal en stijl en andere uiterlijke teekenen pleiten voor den Hoogleeraar, die de thans uitgegeven vierde verzameling als een nieuw bewijs voor zijne stelling kan aanvoeren. Wat in deze eerste aflevering althans voorkomt (de eerste helft van het Bruggener handschrift), vertoont het talent der dichteres in al zijne frischheid, ongedwongenheid en kunstvaardigheid, en doet ons de veelzijdigheid waardeeren van haar, die evengoed ter eere van liefde en vroolijkheid als van kerk en geloof hare snaren kon doen trillen.

Toch wordt het ook door deze verzen nog niet geheel duidelijk, aan welke overeenkomst met de Grieksche dichteres Anna Bijns haren bijnaam ontleende. Om haren dichttrant zeker niet; zij schreef evenals hare tijdgenooten didactische poëzie, die verre afstond van Sappho's stoute lyriek. Men mag echter aannemen, dat hare tijdgenooten, met al hunne rethorijkerij, wel niet zoo doorkneed zullen geweest zijn in de Grieksche poëzie, om dat onderscheid te kunnen gevoelen. Denkelijk was het eene overeenstemming van beider uitwendig levenslot, die de aanleiding tot den bijnaam gaf. Evenals Sappho was Anna Bijns ongelukkig in de liefde geweest: zij had ook haren Phaon gehad, die haar versmaadde - en evenals de Grieksche dichteres eene school had, waarin zij onderwijs gaf in muziek en dichtkunst, zoo wijdde zich de Antwerpsche dichteres aan het onderwijs der jeugd. De heer Jonckbloet betwijfelt dit laatste. Hij meent, dat men in de op den titel van den derden bundel door Pippinck geplaatste omschrijving der dichteres, als ‘woonende binnen Antwerpen, ende die jonckheyt instruerende in het oprechte catholijck geloove’, niet behoeft te lezen, dat zij werkelijk schoolhouderes geweest is; vooral niet, omdat haar naam niet voorkomt op de nog aanwezige lijsten der Antwerpsche onderwijzeressen uit de zestiende eeuw. Een onderzoek van deze lijsten zou alleen kunnen uitmaken, of hare volledigheid aan dit argument eenige waarde gaf; komen werkelijk alle geestelijke zusters, die in de kloosters onderwijs gaven, daarop voor? En al was dat het geval, al was de volledigheid der lijsten ontwijfelbaar, zou het dan wel zoo onmogelijk zijn, dat een niet daarop voorkomende non zich toch met het geven van onderwijs onledig hield? Het is immers een tooneelgeheim, dat dergelijke dingen in onze wetlievende eeuw, niettegenstaande de strenge

onderwijswet van 1857 en het nauwgezet rijksschooltoezicht, in menig klooster van Nederland gebeuren?

Wat hare ongelukkige liefde betreft, kunnen wij haarzelve tot getuige roepen. Hoor, hoe zij, in het 52ste referein uit den voor ons liggenden bundel met het stokvers:

> 'Ghij sijt dat ghij sijt, ic heb u leeren kinnen',

tegen den 'bedrieglijken Jason' uitvaart, die haar bedrogen en verlaten heeft, en dien zij 'tot haar ongelucke' had leeren kennen.

> 'De ghene, die mij trouwe geloofde zoo stijf,
> Doet mij ontrouwe; maer naer mijn motijf
> Hij es mijns nu sadt.
> Nochtans hij voortijds om mijn liefte badt.
> Bedriechlijcke tonge, alder quaedste bladt,
> Vol van venijne,
> Noeyt gelatender mensche en was in tstadt;
> Ic sie wel, ghij er hebt mij maer lief gehadt
> Met valschen schijne.
> Als Joab flatterende beraedt ghij mij pijne,
> Schinckende venijn onder spetie van wijne,
> Schoone van buyten, maar leelijck van binnen.
> Ghij sijt dat ghij sijt, ic heb u leeren kinnen.'

Dit geheele gedicht, dat geen dagteekening draagt, doch tusschen refereinen van 1525 en 1526 geplaatst is, wordt gekenmerkt door eene kracht, bezield door eene verontwaardiging, die onmogelijk geveinsd kan zijn, noch uit dichterlijke verbeelding alleen voortvloeien kan. Het is duidelijk, dat de Schrijfster die gewaarwordingen zelve heeft ondervonden, dat ze hier haar eigen, vol gemoed uitstort. Denzelfden indruk maken de erotische gedichten, vooral het 30ste en 34ste referein, waarin met dien eenvoud en die naïeveteit, die de kenmerken zijn van een diep gevoel, het voorwerp eener warme liefde beschreven en geprezen en de smarten der afwezigheid geschilderd worden. Op grond van deze voor het eerst uitgegeven proeven mogen we dus veilig aannemen, dat deze dichteres haren klassieken bijnaam voor een groot deel, behalve aan de uiterlijke overeenkomst van maatschappelijke roeping, ook dankt aan smarten en teleurstellingen van de liefde, die zij met hare legendarische naamgenoote gemeen had.

Doch niet alleen om de geschiedenis der Schrijfster zijn de gedichten van Anna Bijns nog voor onzen tijd merkwaardig. Zij hebben eene groote letterkundige en geschiedkundige waarde, om inhoud en vorm. Behoorende tot den stortvloed van rederijkersproducten, waarmede de zestiende eeuw tot aan het tijdvak der renaissance als door een waren watersnood geplaagd was, steken zij èn in zuiverheid van taal, èn in losheid van vorm, èn om hun belangrijken inhoud hoog boven het gerijmel uit, en vormen een vluchtheuvel met den vasten grondslag van een

voor dien tijd zeer zuiveren smaak. Hoewel Anna's refereinen nog vele sporen van de verfransching uit het Bourgondisch tijdperk hebben overgehouden, en met rijmen en woorden op *atie* en *eeren* gevuld zijn, als had een negentiend'eeuwsch novellist er de hand in gehad, toch blinkt haar taal gunstig uit bij die harer tijdgenooten, en ligt er in de eeuw, die haar van b.v. Dirk Potter of Willem van Hillegersberg scheidde, een groote vooruitgang, al moet het erkend worden, dat die tusschen hare werken en de gedichten van Vondel en Antonides, ja, zelfs van Anslo, die nog geen halve eeuw later leefde, nog een veel grooteren sprong maakte. Maar vooral boven het gerijmel harer tijdgenooten steken deze gedichten verre uit. Niet dat ze minder kunstig waren samengesteld dan die der andere rethorijkers; naamverzen, retrograden, ketendichten, kortom 'alle soorten van sneden van dichten', die volgens Matthijs de Casteleijn tot de Conste van Rhetorijcke behooren, treft men bij haar aan. Doch niettemin zijn hare verzen zoo vloeiend en eenvoudig, de inhoud is zoo kennelijk hoofdzaak en de vorm toevallige bijzaak, dat zij in dezen wel het toppunt der kunst, het *celare artem,* bereikt heeft; van de meesten harer tijdgenooten kan men het tegendeel getuigen.

De tot ons gekomen gedichten van Anna Bijns hebben den vorm der r e f e r e i n e n , aldus genoemd naar het terugkeeren (*referre*) van den regel, die het thema van het gedicht uitmaakt, aan het eind van elk couplet; men noemt dien den stok of stokregel. Gemeenlijk bestaat het referein uit vijf coupletten, waarvan het laatste de toewijding (*l'envoi*) inhoudt. De coupletten hebben minstens 13 en hoogstens 22 regels met vier of zes, zelden met drie of vijf rijmwoorden, welke bovendien hier en daar op de caesuur worden herhaald. Enkele dubbel-refereinen hebben acht coupletten, met twee stokregels, een waarvan voor het laatste couplet dienst doet. Als voorbeeld vermelden wij een couplet van het hier medegedeelde 16de referein:

'Het es goet vrouwe sijn, maer veel beter heere.
Ghij maegden, ghij weduen, onthoudt dees leere;
Niemandt hem te zeere om houwen en spoede.
Men seydt: daer geen man en es, daer en es geen eere;
Maer die gecrijgen can cost en cleere,
Niet haest haer en keere onder eens mans roede.
Dit es mijnen raedt, weest op u hoede,
Want zoo ic bevroede, ic ziet gemeene,
Als een vrouw houdt, al esse eel van bloede,
Machtich van goede, zij crijgt aen haer beene
Eenen grooten worpriem; maer blijft zij alleene,
En zij haer reene en zuver gehouden can,
Zij es heere en vrouwe, beeter leven noeyt gheene.
Ic en acht niet cleene thouwelijck, nochtan
Ongebonden best, weeldich wijf sonder man.'

Het bovenstaande kan dienen, om niet alleen de kunstvaardigheid

der dichteres, maar ook haren geest te doen kennen. Zij dichtte, als herinnering aan haar verleden, menig erotisch lied, dat nog in onze dagen als liefelijk van toon en gevoelvol van gedachte verdient geprezen te worden (30ste, 34ste ref.), maar waarschuwde tevens met nadruk tegen de gevaren van het huwelijk en de moeilijkheden van het getrouwde leven, waarboven zij den ongehuwden staat verre verkieslijk achtte. In de vier volgende coupletten van het 16de referein waarschuwt zij de 'meyskens en vroukens' tegen mannen, die uitloopers, drinkebroers, spelers en vrouwensmijters zijn. In het 14de daarentegen is het een man, die over zijn huwelijken staat zijn nood klaagt; welk thema in het 31ste, maar levendiger en scherper, wordt uitgewerkt. Met den stokregel: 'Een hebic getrout, och mocht icse laten!' begint de ongelukkige, met de bevalligheden der schoone op te sommen, die hem tot een huwelijk gedwongen hebben. Hij roemt haar koolzwart hair, haar fieren tred, hare liefelijke (?) stem: 'Haer stemmeken clanck als een coe, als sij sanck', en... haar geld. Maar na het huwelijk was zij een 'lelijck quaet wijf' gebleken, die keef en schold, sloeg en heerschen wilde en nu ook al hare schoonheid voor den man verloren had. 's Mans besluit is, dat hij haar met gelijke munt betalen zal: 'Ic sal de stoelen aen haer ooren doen snouwen.' Dan neemt zij in het 27ste referein, volgens haar opschrift 12 Januari 1525 gedicht, nog eens het woord, om de jongelieden met den stokregel: 'Het waer goet houwen, maer tsorgen es de plaghe' met nadruk tegen het huwelijk te waarschuwen:

> 'Ghy proper meyskens, ghy enghe dierkens,
> En jonge gesellen, wildt van manierkens,
> Wildt u niet zoo schierkens om houwen stellen....
> Die vruchten des houwelijcx wil ic vertellen.....
> Al schijnt de liefde zeer heet ten beginne,
> Sorge doet de minne slappen alle dage,
> Zij maekt cousen vol palingen, een scerpe kinne
> En caken dinne...'

De bruiloft is nauwlijks afgeloopen, of de zorgen staan al voor de deur; de man moet werken en slaven voor vrouw en kinderen; juweelen en bezittingen worden te gelde gemaakt; kijven en vloeken volgen, ja:

> 'God zoude vereezelen, troude hij een wijf.'

En toch baatten al die predikatiën niet, gelijk ons het 45ste referein 'Gheen zoo slimmen scheelken, ten vindt sijnen pot': zelf getuigt. 'Vrou Venus besicht al omme haer practijcke, Zij doet haer kinderen bedrijven ragie', en zij somt met verontwaardiging en spijt alle wanhebbelijke, ontoonbare personages op, die, als elke pot een deksel, ieder zijn portuur vinden, want - zij drukt het krachtiger, maar voor

onzen tijd minder kiesch uit - iedereen wil trouwen, en ‘elck crijght zijn gaeyken’. Voor iemand, die den maagdelijken staat zoo hoog stelde als zij, blijkens referein 18, moest die ergernis wel groot wezen. Waarom gingen alle meyskens niet in het klooster, waar zij het volmaakt geluk deelachtig konden worden? Trouwens, zoo somber en treurig ging het daar ook niet toe; een paar anecdoten, van susterkens verhaald, bewijzen dat, terwijl de dichteres het noodig acht (in het 21ste referein), een soort *honni soit qui mal y pense* over de onschuldige vermaken der begijntjes te doen hooren:

‘Al latent de cloosterlien somtijds wat mallen,
Daer op en wilt niet beenen oft cnagen,
Gelyck clapaerts doen, die van elcken callen,
En twaer beter, dat zij hem selven besagen.
Hoe zouden sy de zwaerheyt der oordenen verdragen,
Zouder niet wat vruechden onder mingen?
Men moet altemet de fantasijen verjagen.’

Om de aangehaalde voorbeelden moet men niet meenen, dat uitsluitend jok en boert in dezen bundel gevonden worden. Menig referein van godsdienstigen aard bewijst de vroomheid, ja, somwijlen de dichterlijke verheffing der Schrijfster. Bij voorbeeld het klaaglied van het 44ste referein: ‘Troost mij, bone Jesu, ic hebs groot noodt’, en het 28ste: ‘Int boec des crucis moet elk studeeren’, waarin onder anderen de volgende, wezenlijk fraaie gedachten voorkomen:

‘Dit boeck es met drije letteren gescreven;
Eerst een gulden lettere, weerdich verheven,
Dat es de liefde Cristi....
De tweede lettere es bloedverwich en roodt,
Die beteeckendt den noodt en bitter pijne
Die Cristus aent cruys leedt....
De derde letter es zwert....
En beteekent ons vuyle, stinckende sonden.’

Op andere plaatsen hebben de verzen van Anna Bijns eene geschiedkundige waarde, in zooverre zij, geschreven tegen de weelderige en ongebonden levenswijze der rijke Antwerpsche kooplieden van haren tijd, een vertrouwbaar tafereel aanbieden van de zeden der zestiende eeuw. Hieronder verdient vooral het 50ste referein de aandacht, waarin aan de gewetenlooze rijken te midden van hunne genietingen de verschrikking van den dood en Gods oordeel worden voorgehouden:

‘Zij hebben haer bedden met zijden gaerdijnen;
Wullen oft lijnen en mach haer niet ontdieren,
Daer sy dlijf me chieren.
Zij dragen diamanten en robijnen,
Die zeer claer schijnen, met drijen, met vieren,
Van alle manieren.
Haer boelkens gaen als Venus camerieren,
Met lange steertten, met fluwelen coblieren;

Zij eten met alder ghenoechten haer broodt....
Sij hebben schoon huysen, borgen en casteelen,
Die zijn gestoffeerdt met schoonen juweelen,
Hoven en pryeelen,
Daar kruydt en menegherley bloemkens spruten,
Vol van virtuten.
Zij eten daghelijcx lecker morceelen,
Daelmoesenen zouden haer sonden wel heelen,
Wildense medeelen;
Maer neen, sy doen dueren en poorten sluten,
Daerme daer buten.'

Maar wij kunnen niet meer en verder aanhalen, doch verwijzen naar de gedichten zelf. Het werk zal, gelijk op den omslag wordt medegedeeld, compleet zijn in vier afleveringen, waarvan de beide eerste het Bruggener handschrift zullen bevatten; de derde zal het Brusselsche inhouden, behalve de gedichten, welke in beide handschriften gevonden worden en weinig van den anderen tekst afwijken; die afwijkingen worden in de beide eerste afleveringen aan den voet der bladzijden vermeld. In de vierde aflevering zal men eindelijk inleiding, glossarium en bijlagen vinden, den eigenlijken arbeid dus van de beide geleerde schrijvers, die in J.B. Wolters een uitgever gevonden hebben, door wien, als naar gewoonte, gezorgd is voor eene keurige uitvoering van dit werk, dat elk vriend of beoefenaar der Nederlandsche letterkunde en geschiedenis in hooge mate welkom zal zijn.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Vondels sterfdag enz. Gedenkschrift door Joh. Dyserinck, lid der Vondel-commissie. Rotterdam, Nijgh & van Ditmar.
Vondel. Voordracht en gedicht van Dr. C.J. Hansen, boekbewaarder der stad Antwerpen. Antwerpen en Haarlem, Edm. Mertens en W.C. de Graaff.

De heer Dyserinck heeft in zijn zeer volledig en zorgvuldig bewerkt gedenkschrift alles verzameld en medegedeeld, wat betrekking had op den feestdag van 5 Februari 1879, waarbij vooral een beredeneerd overzicht van de destijds in *Arti et Amicitiae* gehouden tentoonstelling van Vondeliana van allerlei aard belangrijk is. Dat door zulk een gedenkschrift een doorgaande draad van verheerlijking loopt, èn van Vondel zelf èn van hen, die aan het feest eenig deel hadden, is natuurlijk, ja, was zoo onvermijdelijk, dat men dat den schrijver niet mag verwijten. De beschrijving der feestviering wint daardoor integendeel aan waarheid.

Onder de bijlagen vindt men ook eene, voor zoover wij kunnen beoordeelen, volledige lijst der literatuur en polemiek, waartoe dit feest aanleiding

gaf. Daarin wordt ook het boekske van Dr. Hansen vermeld, welks titel hierboven opgegeven is. Het behelst een in warme woorden uitgedrukte ‘Lofspraak op Vondel’, 18 Februari 1879 te Antwerpen voorgedragen, en een gedicht: ‘De wonderman’, door denzelfden redenaar gezongen ter eere van den dichter:

‘Die, Joost genaamd, nog in zijn leven
Zoo vele wondren heeft bedreven,
En wiens drie-eeuwsche tooverkracht
Dit Vondelfeest heeft voortgebracht.’

Winterbloemen, poezij van J.P. Hasebroek. Amsterdam, W.H. Kirberger.

Duinbloemen, poëzie van Ant. L. De Rop. 's Gravenhage, Joh. IJkema. Poëzie door G. Waalner. Haarlem, W.C. de Graaff.

Voor de twee eerstgenoemde bundels is eene vermelding van den titel aanbeveling genoeg. Hasebroek is van ouds, De Rop sinds eenige jaren bij elk belangstellende in de Nederlandsche poëzie bekend; men weet, wat men vinden zal, wanneer men hunne bundels opneemt. De critiek kan dan ook voor ditmaal niets anders getuigen, dan dat niemand teleurgesteld zal zijn. De beide dichters toonen zich hun goeden naam waardig, al waren zij, gelijk vanzelf spreekt, bij het eene gedicht beter gestemd dan bij het andere, zoodat dezen in verschillende mate den lezer behagen.

Het derde bundeltje wordt ons door een nieuwaangekomene geboden, dien wij welkom heeten op den Nederlandschen zangberg. Het boekske bevat niet meer dan twintig verzen en versjes, die door bevalligen en eenvoudigen vorm, wèlgekozen maatslag en gevoelvollen inhoud aanspraak maken op lof. En niet het minst verdient de dichter geprezen te worden om hetgeen hij in zijn kort voorwoord mededeelt, dat hij namelijk niet tot de uitgifte van zijn werk is overgegaan zonder eene zorgvuldige critiek, die hem veel heeft laten weglaten, hetgeen voor hem geene geringe opoffering was. Met die zelfopoffering wenschen wij hem van harte geluk. Al waren we overtuigd, dat die ons wezenlijk verdienstelijk werk onthield, ook dan nog zouden wij er niet over klagen. Door die voorafgaande critiek op eigen werk toont de auteur, eene gave te bezitten, die maar al te zelden op kunstgebied aan den dag komt en toch een der eerste vereischten is, om wezenlijk hoog te stijgen. De kunstenaar, die 't maar laat aankomen op het oordeel van critiek en publiek, staat elk oogenblik aan een misstap bloot; wie eerst voor het publiek treedt na streng zelfonderzoek en onverbiddelijk vonnis daarentegen, plaatst zich op den eenig vasten bodem. Door die methode heeft G. Waalner in dit bundeltje weinig, maar goed werk geleverd. Lees zijn: ‘Bij een kinderlijkje’, ‘Een herfstdag’, ‘Het lied der Mei’.... of neen, lezer, lees alle twintig, en de dichter zal het vertrouwen zeker niet beschaamd vinden, dat hij blijkens de voorrede in u stelde.

Handboek voor den verzamelaar. Een practisch boek leerende het aanleggen, in orde maken en onderhouden van alle soort van verzamelingen, voor jongelui bewerkt door Dr. T.C. Winkler. Leiden, A.W. Sijthoff.

De bevoegde bewerker van dit handboek heeft niet slechts de jongelui, voor wie hij schreef, maar ook en vooral de oudelui aan zich verplicht. Ieder ouder weet, hoe moeilijk 't is, jongens van twaalf, veertien jaar bezig te houden, en hoe dikwijls de goede bedoeling van den vader en de beste wil van den zoon schipbreuk lijden op de onmacht des eersten, die ‘al die dingen in zijne jeugd niet heeft geleerd’. Het valt heel gemakkelijk, zijn jongen het verdienstelijke, aangename en nuttige aan te preeken van het aanleggen eener verzameling van schelpen, kapellen, torren, enz. enz.; maar bij de eerste stappen tot de uitvoering blijkt eene volslagen onkunde, hoe de zaak aangevat moet worden, prediker en gepreekte te verlammen, en van het nuttige werk komt niets.

In zulke gevallen nu verleent dit handboek hulp. Het geeft met duidelijkheid en zonder noodeloozen omhaal van geleerdheid, doch op wetenschappelijken grondslag, de beginselen, waarnaar en de meest practische wijze, waarop aangelegd en onderhouden moeten worden verzamelingen van kevers en rupsen, van planten, van mineralen, van schelpen, van schedels, van eieren, alsmede aquaria, terraria en insectaria. Het is een nuttig werk, dat de heer Winkler hiermede heeft verricht; er valt niet te twijfelen, of een ruim debiet van het met een aantal houtsneden versierde boekje zal hem voor de moeite en den uitgever voor de onderneming loonen.

Hoogten en Laagten, door Gregor Samarow. Tweede Afdeeling: Goud en Bloed. Uit het Hoogduitsch. Deventer, A. ter Gunne 4 deelen.

De verwachting, dat Samarow in eene tweede afdeeling van zijne ‘Hoogten en Laagten’ de voortzetting en ontwikkeling van den strijd tusschen den vooruitstrevenden geest van het Duitsche volk en de na den val van Napoleon I weder het hoofd opstekende reactie zou geschilderd hebben - die verwachting werd niet vervuld. Eindigt hij ‘Val en Opkomst’ met het Weener Congres, het gansche tijdperk tusschen 1814 en 1866, met zijne verwikkelingen op staatkundig en kerkelijk gebied, springt hij over, om in de vier deelen van ‘Goud en Bloed’ de aandacht hoofdzakelijk te vestigen op de woelingen der sociaal-democraten en den invloed, dien zij rechtstreeks en zijdelings uitoefenen op het lot der hoofdpersonen van zijn roman. Een enkelen keer mag hij den President-Minister Von Bismarck nog eens ten tooneele voeren, hij brengt ons niet meer in de kabinetten der gekroonde hoofden en van hunne staatsdienaren, maar laat ons kennis maken met Von Schweitzer, Bebel, Liebknecht en hun volgelingen. Tot op de onderste lagen der maatschappij daalt hij met u af en vergunt u, een blik te slaan in de geheime samenkomsten van eene dievenbende, die op haar eigen hand zich vast meester zoekt te maken van het kapitaal, in afwachting van den grooten strijd, door de proletariërs er weldra tegen te beginnen. Men zou in twijfel kunnen trekken, of zulk een dievenbond onder de oogen der waakzame

Berlijnsche politie zijne werkzaamheid zoolang verborgen kon houden, als ons hier verhaald wordt; maar het onwaarschijnlijkste van dien aard wordt mo-

gelijk, als men, zooals onlangs, in de couranten leest, dat diezelfde politie de hand heeft gelegd op een vijftigtal zulke boosdoeners, die wie weet hoe lang, hun handwerk hadden gedreven. Samarow toont dus, met den actueelen toestand van Pruisen's hoofdstad goed bekend te zijn, en in het plastische der tooneelen, welke hij schildert, brengt ook hij zijn offer aan het realisme en naturalisme van Emile Zola en diens volgelingen, dat in de romantiek tegenwoordig zijne rol speelt. De tafereelen in de kroeg ‘de Blauwe Kreeft’ mogen nog niet zoo beestachtig zijn als sommige schilderingen van Zola, ze zijn reeds ‘natuurlijk’ genoeg en maken den roman hier en daar minder *geniessbar* voor fijn beschaafde lezers, vooral lezeressen, die liever niet in gezelschap gebracht worden met mannen als het ‘palingoog’ en vrouwen als de ‘haai’. Ook Wedeking en zijne moeder zijn leelijke figuren, die men ongaarne ontmoet; maar toch verbeeld ik mij, dat in deze en dergelijke slechte karakters de Duitsche schrijver nog altijd iets van het conventioneel romantische laat doorschemeren en het reëel menschelijke te weinig tot zijn recht laat komen. *N'est pas naturaliste qui veut*, en Samarow's romanhelden en heldinnen blijven kinderen der idealiseerende verbeelding, met sterk gekleurde goede en kwade eigenschappen, al naardat niet de ‘natuur’ dier helden, maar de gebeurtenissen, die hij beschrijft, dat eischen.

Die gebeurtenissen, òf op zichzelf staande, òf in verband met de geschiedenis zijner hoofdpersonen, die als een dunne draad door de geheele serie heenloopt, weet hij met meesterhand te schilderen, zoodat zij de aandacht van den lezer boeien van het begin tot het einde. Vrouw Koeleman met hare dochter en Luitenant Von Maschwitz, de schoone en lieftallige Francisca von Wallenberg - laatstgenoemde eene kleindochter van den uit ‘Val en Opkomst’ bekenden Robert von Wallenberg, die hier als hoog bejaarde grootvader weder optreedt - met nog enkele andere nevenpersonen zijn romanfiguren, van welke men gaarne leest en in wier lotgevallen men deel neemt. De overige karakters wekken minder sympathie en geven geen gunstig denkbeeld, noch van den adelstand van geboorte noch van de vertegenwoordigers der geldaristocratie.

De titel ‘Goud en bloed’ ziet zeker op den strijd tusschen den overgeërfden en den door geld verkregen adeldom, den strijd over den voorrang in de hoogere kringen der maatschappij; en het is curieus, om te zien, hoe ook, volgens de voorstelling van een Samarow, onder het vernis der beschaving in de hoogste standen dezelfde onzedelijkheid zich verbergt, die op zoo ruwe manier bij de laagste volksklasse zich openbaart.

De uitgever, die gezorgd heeft voor een goed leesbare vertaling en voor een helderen druk, beweert terecht, dat ‘zonder overdrijving gezegd kan worden, dat dit boek naast al het aantrekkelijke van den levendigen romantischen vorm een actueel belang bezit’, omdat de ‘sociaal-democratie, thans zoo krachtig werkzaam, telkens ter sprake komt in hare wording, ontwikkeling en bedoeling’. Hij belooft weldra de laatste afdeeling: ‘Verzoening en Zegen’, te zullen laten volgen, waarin de verwikkelingen, in ‘Goud en Bloed’ voorkomende, tot een bevredigend einde zullen gebracht worden. Met verlangen wordt zeker door die lezers, welke behagen scheppen in den boeienden verhaaltrant van Samarow, naar dat vervolg en slot uitgezien.

Kampen, Januari 1880.

J. HOEK.

Rozenknop. Een verhaal van Louise M. Alcott. Vertaald door W. Doedes-Clarisse. Amsterdam W.H. Kirbergen.
De Spelbrekers of Het kransje van blaauwe klokjes, van Miss C.M. Yonge. Amsterdam P.N. van Kampen en Zn.
Daphné, van Mrs. Edwardes. Amsterdam P.N. van Kampen.

Alweer drie uit het Engelsch vertaalde, door vrouwen geschreven romantische verhalen. Alweer stof voor drie dagen lezens voor romanverslindende jonge dames. En als dan deze werkjes, als weer wat nieuws, de ronde zullen gedaan hebben onder deze omniforen op romantisch gebied en een tijdlang een kwijnend bestaan zullen hebben voortgesleept in leesgezelschappen en leesbibliotheken, zullen ze weer voorgoed in het stof der vergetelheid worden begraven.

Niemand toch, zelfs de vertaler of vertaalster, zelfs de uitgever niet, zal zich de illusie maken, dat aan deze werkjes een blijvende plaats in de Europeesche letterkunde zal worden ingeruimd, of dat ze tot iets hoogers bestemd zijn dan tot het ephemeriden-leven der periodieke romans. Ik zou wel eens willen weten, of onze ijverige en, wat hun taal en stijl betreft, dikwijls verdienstelijke vertalers nog andere beweegredenen hebben voor hun arbeid dan het vooruitzicht op een zeker tantum honorarium per vel druks. Wat ik zou wenschen, is, dat er maar een tiende gedeelte vertaald werd van al die gemoedelijke, leerrijke, lieve en in sierlijke omslaagjes aangeboden verhalen en verhaaltjes, waarmee in onze dagen de lezende wereld wordt overstroomd. Dan zouden de gulzige lezers een goed boek nog wel eens voor de tweede maal ter hand nemen of eens leeren rondzien in onze eigene lettergaarde, of bij de groote meesters in het buitenland in 't oorspronkelijke aan hun honger zoeken te voldoen. Ze zouden er veelal niet anders dan bij winnen.

Maar de zaak ligt er nu eenmaal toe; we kunnen slechts hopen op beterschap mettertijd, en die hoop is nog maar zwak. En de drie boeken liggen vóór mij en wachten op aankondiging. Laat mij terstond zeggen, dat ik met het hierboven uitgesproken oordeel over vertalingen in 't algemeen volstrekt niet bedoeld heb, op deze drie werkjes in 't bijzonder la mort sans phrase toe te passen. De vereerders der immers niet ongunstig bekend staande schrijfsters zouden, voorwaar, een noodkreet aanheffen, die een mensch den moed tot critiseeren voor immer benemen zou.

Om te beginnen met ‘Rozenknop’, moet al dadelijk gezegd worden, dat op de vraag: wat de vertaalster bewogen kan hebben, het in Hollandsch gewaad haren landgenooten aan te bieden, het boek zelf een bevredigend antwoord geeft.

Aan Hollandsche jonge dames een leerzame en opvoedende lectuur aan te bieden, gelijk de Amerikaansche schrijfster dat wenschte te doen aan de beschaafde vrouwen en meisjes van haar vaderland, ziedaar de bedoeling. Daarmede is het karakter van dit werkje al dadelijk aangewezen; misschien zijn er wel, die zeggen: ‘Het oordeel erover uitgesproken.’ Zeker is het dat deze tendenz hier en daar al te duidelijk te voorschijn treedt.

Hoe een meisje, dat de roeping en de plichten, die als vrouw op haar zullen rusten, recht begrijpt, het leven opvat; hoe zij denkt over al die zaken en personen, die de harten der lieve schoonen bekoren, fraaie kleeren en sieraden, partijen, vriendinnen, jongeheeren, enz. enz., wordt hier in aanschouwelijke tafereelen geleeraard. Onder

de liefdevolle en verstandige leiding van een oom, bijgestaan door tal van andere ooms en tantes, is Rozenknop, de lieve weeze,

eene verstandelijk, zedelijk en lichamelijk op 't schoonst ontwikkelde jonkvrouw geworden. Hoe ze zich gedraagt tegenover hare lieve en minder lieve bloedverwanten, hare verliefde neefs en andere minnaars; hoe ze haar taak en plichten opvat in het huisgezin en als jonge, maar niet ziekelijke philanthrope tegenover de maatschappij; hoe ze haren invloed doet gevoelen aan hare meer wereldsche vriendinnen; hoe ze, gezegend en zegenende, weldoende rondgaat in hare kringen, eindelijk ook de smarten en zaligheden der liefde leert kennen en op de laatste bladzijde blozende in de armen zinkt van haar genialen neef Max: ziedaar, wat de schrijfster ons in haar onderhoudend bewerkt verhaal te aanschouwen en mee te doorleven geeft.

Ter afwisseling met meer piquante en hartstochtelijke lectuur, als van Braddon, Oliphant, Werner, Marlitt e.t.q., zullen onze jonge dames wèl doen, met deze lieve 'roos in knop' kennis te maken. De spijs is wel zoo gezond. En voor de heeren broers van gezegde schoonen zou de lezing van 'Rozenknop' kunnen dienen, om 't stof van de Zola-literatuur wat te doen verstuiven, dat misschien in den vorm van twijfel aan vrouwendeugd, aan liefde en zielenadel in hunne jonge gemoederen was blijven hangen. Men ziet het: erg didactisch, meer niet.

Boven het werk van Louise M. Alcott stel ik dat van Miss Yonge: 'De Spelbrekers', een los en levendig geschreven verhaal, niet - zooals ik ergens in een weekblad las, dat er een rubriek 'Letterkunde' op nahoudt - 'een serie van verhalen waarvan het eene zeker boven het andere uitmunt, maar die allen de moeite van 't lezen ruimschoots waard zijn'. (Ik wist niet, dat zoo'n verslaggever ook boeken aankondigde, die hij niet eens had ingezien.)

We worden hier verplaatst in zekere Engelsche maatschappelijke toestanden, waarvan wij, Nederlanders, ons nauwelijks een voorstelling kunnen maken. Eenige jonge dames van goeden huize, in het dorpje Poppleton St. Barbe, vereenigen zich tot een gezelschap, om samen te studeeren met het doel, om zich voor te bereiden tot het Cambridge-examen te Edinburgh. Ze kiezen eene gemeenschappelijke vriendin, eene ongehuwde van middelbaren leeftijd, tot haar presidente en werken ijverig of minder ijverig, met meerdere of mindere methode voort, totdat de spelbrekers komen, in de gedaante van drie flinke jongelui, die aan het spelletje - dat voor enkelen toch ernst was - een eind maken, door de drie liefste professortjes als liefhebbende huisvrouwen mee te troonen naar een eigen haard.

Dit verhaal stel ik boven het eerst aangekondigde, waarmee het vergeleken mag worden, als zijnde van hetzelfde genre, geschreven en waarschijnlijk ook wel vertaald met dezelfde tendenz: de jeugdige lezeressen te leeren, dat in arbeid en dienende liefde het geheim van 't ware leven ligt. Nu komt het mij voor, dat in het eerstgenoemde werkje deze bedoeling overal alte zeer te voorschijn treedt, een fout in de bewerking, waarvan Miss Yonge zich heeft vrijgehouden, zoodat de heldinnen dezer laatste veel frisscher, natuurlijker karakter vertoonen, dan de eenige en onovertreffelijke Rozenknop van Alcott. Niet onaardig en goed gevat mag het heeten, dat de schrijfster van 'De Spelbrekers' hare jongelui juist laat trouwen met die vrouwtjes, die in karakter en sympathieën 't meest met hen verschillen: den geweldigen Nimrod met de geleerde Winny, den stillen, knappen Sneyd met de luchthartige, dartele Penny. Met volle vrijmoedigheid zij ook dit verhaal onze oudere en jongere lezeressen aanbevolen. 't Uitwendige beveelt zichzelf al aan door een

kransje van blauwe klokjes (dit was de naam van het werkgezelschap) op den titelomslag en, op de achterzijde, door een kaartje van het terrein, waarop de geschiedenis voorvalt, om te gemoet te komen aan de verbeelding der lezers.

In minder sierlijk gewaad, hoewel ook op goed papier en in helderen druk, misschien wel wat al te ruim, bieden dezelfde uitgevers weer eene nieuwe vertaling aan van een der romans van Mrs. Edwardes, ‘Daphné’.

Er zijn maar weinig romans waarvan de heldin, zooals hier, eene jonge weduwe is. Toch komt het mij voor, dat geen levenstoestand uit zichzelf een auteur rijker en belangwekkender stof kan aanbieden, dan die eener jeugdige vrouw en moeder, voor haar gevoel meerderjarig en zelfstandig, door medelijdende bloedverwanten als een ongelukkig kind onder bescherming genomen, beklagenswaardig mikpunt van het beklag en de beoordeeling der bemoeizieke wereld. Na een gelukkig huwelijk door veelheid van lijden oud geworden, is de jonge weduwe gedwongen, den last der jeugd te dragen; na een ongelukkigen of onverschilligen echt ras voor haar eigen gevoel weer jong meisje, dwingt de wereld haar voortdurend, zich te herinneren, dat ze 't niet meer is.

Slechts een oogenblik krijgt de lezer van dezen roman den indruk, alsof ook onze heldin Daphné onder deze kwellingen gebukt zou gaan. De schrijfster verzekert ons en laat het haar heldin zelve zeggen, dat ze van het leven niets meer verwacht, dat ze oud is geworden, zonder jong te zijn geweest. Maar verder bemerken we van die levenszatheid niets meer, en van het oogenblik af, waarop ze, tusschen het koorn, met den waren koning haars harten een blik gewisseld heeft - en dat geschiedt al op pag. 23 - is Daphné op en top een jong meisje, wier liefde voor haar knaapje evengoed die eener zuster als die eener moeder wezen kan. We nemen het haar in 't minst niet kwalijk, dat ze, jong, levenslustig en dorstend naar liefde, aan den flinken Sir John haar hart verliest, evenmin als wij het hem ten kwade zouden duiden, dat zijn hart meer naar het eenvoudige, degelijke natuurkind trekt dan naar zijn verloofde, die hij in geen jaren zag en die hem brieven schrijft over de Algenoegzaamheid der stof en de porphieren rotsen van de Kanaaleilanden. Maar waarom in dezen kleinen roman tusschen haar en Sir John, Miss Clementine (zijn verloofde) en Felix Broughton (haar neef), Daphné weduwe moet zijn, is niet duidelijk.

Twee perioden uit haar leven worden verhaald: die van haar eerste huwelijk en die van haar tweede vrijerij, maar deze beiden staan met elkander in niet het minste verband.

Hoe de geleerde Clementine later in eens zoo'n afkeer van boeken krijgen kan en waarom neef Felix, die een goedhartige en aardige snaak is, telkens een onbeduidend, ijdel wezen wordt genoemd, moge de schrijfster verantwoorden aan de critici in haar eigen vaderland.

Overigens is het boek het lezen wel waard, als men toch iets dergelijks lezen wil.

De kinderlijke zelfzucht van den kleinen Paul, de aristocratische trots van tante Theodora en de werkdadige liefde van tante Hosie zijn naar de natuur en geestig geschetst.

De moedige en fiere zelfverloochening der heldin maakt het glanspunt uit van dit verhaal, welks schrijfster zorg heeft gedragen, ons tot op de laatste bladzijden in spanning te houden.

H.

TÉPÉ.

Mengelwerk.

Een parabel.

Een koningskind lag op zijn bed en weende, en er was niets, dat hem kon troosten.

Hij had verdriet, groot verdriet, en het scheen hem toe, dat alle onderdanen zijns vaders gelukkiger moesten zijn, dan hij was; immers, niemand had te dragen, wat hij moest torsen.

Al gaf hij toe, dat deze en gene ook wel leed kon hebben, voor alles was raad, meende hij, behalve voor het zijne.

Hij leed aan eenzaamheid.

Zijn hart was vol liefde, maar de personen, welke hij het innigst, het hartelijkst had bemind, waren reeds de eeuwige rust ingegaan, en van hunne kussen, woorden, blikken, handdrukken, in één woord van al de uitingen hunner genegenheid, bleef hem niets, letterlijk niets dan de herinnering.

Meer dan eens drukte hij zijn gloeiend hoofd tegen de lijkkist zijner geliefden; meer dan eens verzonk hij in gebeden bij hun graf, en dan scheen het hem voor een oogenblik, als zag hij hen weer, als hoorde hij nog de beminde stemmen; maar zoodra hij zich ophief, was weer de betoovering verbroken en voelde hij zich zoo dubbel treurig, dat de wensch bij hem opkwam: ‘Ach, dat de deuren van den grafkelder zich reeds voor altijd achter mij sloten.’

Maar God schonk den koningszoon voldoende krachten, om te blijven leven, en hem werd niet gevraagd, of hij wel smaak vond in zijn bestaan en of hem het leven wel het leven waard was.

Daarom weende hij, maar terwijl zijn oogen omfloersd waren van tranen en hij meende, dat niets in staat was, hem uit zijn droefheid op te wekken, gebeurde er iets heel vreemds.

De muren van zijn paleis werden plotseling doorschijnend, en daardoor kreeg hij het gezicht op, en zelfs in, tal van fraaie woningen, maar zonderling! in ieder huis zag hij een kleine binnenkamer, waaruit hem weeklachten tegenklonken.

‘Wat hebt gij? Wat deert u? Waarom weent gij? Wat is de oorzaak van uw leed?’ onwillekeurig kwamen deze en dergelijke vragen bij den koningszoon op, terwijl hij al dat handenwringen, al die rood beschreide oogen zag; doch hij kreeg geen antwoord.

Het leed, dat in deze binnenkamer geleden werd, moest zorgvuldig verborgen worden gehouden. Het waren geen tranen van droefheid, het waren die van het zelfverwijt, welke hier geweend werden. Al die mannen en vrouwen hadden zichzelven te beschuldigen: de een, omdat hij, door dwazen hoogmoed en onverzadelijke eerzucht verblind, honderden zijner onschuldige medeburgers geruïneerd had; de andere, omdat zij, ijdel en onnadenkend, hare zonen steeds voorzien had van geld, voordat zij het hadden leeren gebruiken, en omdat die zonen nu een vloek in plaats van een zegen voor de maatschappij waren; een derde, omdat hij zichzelven te gronde had gericht door het ongebonden toegeven aan de laagste hartstochten; een vierde, omdat hij willens en wetens de stem van zijn geweten verkracht had, en vele anderen, omdat zij reddeloos verzonken waren in een poel van ellende, waarin zij zich uit brooddronkenheid hadden gestort.

Het was vreeselijk, om aan te zien, en diep bewogen vroeg de koningszoon medelijdend, of hij niets kon doen, om dat lijden te verzachten.

‘Wie kan dat?’ klonk het hem moedeloos in de ooren, ‘en daarenboven, wij lijden niet’, werd er haastig bijgevoegd, terwijl maskers vol glimlachjes over de door smart verwrongen gelaatstrekken werden heengestrikt, om daarmede naar de gezelschapszalen te gaan.

Daar schenen al die treurenden voor het oog van de wereld te lachen en vroolijk te zijn, doch de koningszoon zag door de maskers heen en fluisterde: ‘Ongelukkigen, met u zou ik niet willen ruilen.’

En toch was hij zoo treurig, zoo alleen.

‘Zoudt ge soms met ons willen ruilen?’

De koningszoon keerde zich naar de zijde, vanwaar hem die vraag in de ooren klonk, maar een huivering overviel hem bij wat hij thans aanschouwde.

Neen, hij wist wel, dat er armoede, dat er gebrek bestond; hij had wel eens gelezen van afzichtelijke ellende... maar zóó!

Een uitgeteerde zieke, met den dood voor oogen, tevergeefs snakkend naar alles, wat onontbeerlijk schijnt - lafenis, warmte, licht, een gemakkelijke legerstede en zachte, liefderijke hulp.

Is het hart van al die omstanders verhard? Ach! ze hebben zelven reeds te veel te dragen, dan dat zij zich met anderen zouden kunnen bemoeien.

Ziedaar die bleeke vrouw, die in spanning zit te luisteren naar het gestommel op de trap. Het is haar man, die in dronkenschap door zijn kameraden naar huis wordt gesleurd en in dezen toestand weer niets beters zal weten te doen, dan zijn zwakke wederhelft te mishandelen.

Haar buurman staart inmiddels met droeven blik op zijn gezin, waarvoor hij den kost moet en ook wel wil winnen - was er maar werk. Gisteren gaf hij moedeloos zijn laatsten penning uit voor het plaatsen van een advertentie, waarbij hij zich voor alles aanbood; zelfs voor het minste baantje zou hij zich niet te goed vinden, als hij maar iets ermede kon verdienen. Hij en de zijnen moeten toch leven! Helaas! honderden zoeken evenals hij tevergeefs naar werk en uiten hunne klachten in verwenschingen.

Massa's kinderen krioelen in de akeligste stegen, waar geen zonnestraal doordringt, waar frissche lucht een ongekende weelde is en waar het gebrek een wereld schept vol ruwheid en onverschilligheid.

Jonge meisjes, met blanketsel op de wangen en met afschuw en haat in het hart, zien met halven naijver op de graven van hen, die onder de groene zoden het einde vonden van een leven, dat niets gaf dan ellende. Wat is ons lot? vragen zij.

Ouden van dagen trachten zich te herinneren, of zij ooit een tijd gekend hebben, waarin de vrucht van hun arbeid toereikend was, om in iets meer dan hunne allereerste behoeften te voorzien; maar het komt hun voor, dat ze steeds voor den hongerdood bewaard bleven, doch nooit genoeg hadden, om eigenlijk gezegd te leven.

Moedeloosheid, wanhoop, uitputting scheen in duidelijk schrift boven de deuren der huizen geschreven, en het eene tooneel was al akeliger dan het andere.

Het werd den koningszoon bang te moede bij het aanschouwen van die vreeselijke ellende; hij keek en zag toch bijna niet meer; hij begreep maar nauwelijks de diepte van al dat lijden, zoo gelijk en toch zoo geheel ongelijk aan elkander.

‘Wend uwe oogen af, koningszoon,’ ried hem een grijsaard met een langen baard. ‘Wat baat het, of al uw hart bloedt door het aanschouwen?’

‘Maar ik kan wellicht helpen. Zie, hier is leed, dat door geld, door werk, door goeden raad, door hulp verzacht, ja, geheel kan worden weggenomen, terwijl - en hij dacht aan zijn eigen verdriet - anderen nimmer getroost kunnen worden.’

De grijsaard schudde weemoedig glimlachend het hoofd: ‘Slechts de jeugd kan zich inbeelden, dat er voor alles een geneesmiddel bestaat,’ merkte hij aan.

‘Niet voor alles, maar voor het grootste deel van deze ellende wel,’ riep de koningszoon uit, terwijl hij nogmaals zijn blik sloeg op al die ongelukkigen en zich bijna verbaasde over zijn eigen opwinding, ‘zeg mij slechts, wat kan ik doen? Hoe kan ik helpen? Waar moet ik beginnen?’

‘Ten allen tijde,’ sprak de grijsaard, ‘hebben de groote denkers zich bezig gehouden met de vraag, waardoor armoede en gebrek in hunne afzichtelijkste vormen ontstaan en hoe ze zijn te bestrijden -

een middel tot verbetering van den toestand is echter nog niet gevonden, en zelfs is het nog niet gebleken, of wel de pogingen, door dezen en genen aangewend, om de diep gezonkenen op te heffen, iets goeds uitwerkten.'

'Maar, hardvochtige, moet dan ik, moet gij, moeten wij allen lijdelijk aanzien, dat zoovelen onverdiend lijden, terwijl wij de macht bezitten, om te helpen?'

De grijsaard mompelde: 'Menige rijke voor u had de phantasie der zoogenaamde liefdadigheid, doch de grootste schatten, het edelmoedigste hart en de meest onbegrensde macht - wat beteekent dat alles in vergelijking van wat er noodig is? Een stofje aan de weegschaal, terwijl nog waarschijnlijk A zijn leed te drukkender voelt, als men C en B de helpende hand reikt.'

De grijsaard verdween, en de muren waren niet meer doorschijnend, en de vorstenzoon was weer met zijn leed alleen.

'Helaas!' riep hij uit, 'hoe droevig is toch het leven; zouden er dan in het geheel geen gelukkigen zijn?'

'Niet velen,' begon de stem van iemand, die onzichtbaar bleef, maar de koningszoon lette er niet veel op, want zeldzame tonen klonken hem in de ooren. Hij luisterde en hoog boven het stadsgewoel uit hoorde hij het geluid van heldere, jeugdige meisjesstemmen. Zij zongen het lied van het jonge leven en verheugden zich in haar aanzijn.

Het tegenwoordige was goed, was rijk, was heerlijk; zij genoten het met volle teugen, maar de toekomst, die nog voor hare oogen verborgen bleef onder fijne, lichte zomerwolkjes - veel, duizendmaal schooner zou die nog wezen.

Wat een weelde, al die ontluikende rozeknopjes te zien in hare jeugdige frischheid, met dat waas van onschuld op het gelaat, van vertrouwend verlangen in de heldere oogen.

Een blik daarop werd den koningszoon weer gegund op dezelfde wijze, als waarop hem die andere tooneelen waren te aanschouwen gegeven. Het was een liefelijke aanblik, en langen tijd rustten de blikken van den treurende op die groepen meisjes, die zich in de zonnestralen baadden en in reine liederen het geluk der ontwakende liefde bezongen; maar toen keerde hij zich met een zucht af.

'Voor dezen vermag ik niets te doen,' mompelde hij met dat half gevoelde besef, dat, *als* iets hem genoegen kon geven, het moest bestaan in te leven voor anderen, 'deze gelukkigen hebben niemands hulp noodig.'

'*De la coupe aux lèvres il y a loin.* Meent gij werkelijk, dat dezen gelukkig zijn?' klonk het op scherpen toon van de lippen eener gesluierde gestalte.

'Maar.... het schijnt toch....' begon de koningszoon, zich verwonderd keerende naar de spreekster.

'Ja, ja, ja, het schijnt - maar: wat beteekent schijn? Wilt ge

u met eigen oogen overtuigen van wat er voor menigeen wordt van dat gedroomde geluk, koningszoon? Geef mij dan de hand, en ik zal u laten zien honderden vrouwen, die evenals ik een armzalig, eenzaam bestaan voortsleepen, nadat haar in hare jeugd alles goeds was voorgespiegeld.'

De aangesprokene aarzelde even bij dit aanbod.

Een minachtende lach vlood over de lippen der spreekster.

'Gij wantrouwt mij; en geen wonder! gepasseerde schoonheden, vrouwen, op wier gelaat teleurstelling, inspanning en onrechtvaardigheid haar stempel hebben gedrukt, wekken in den regel geen sympathie op; maar eens was ik als eene van die, waarop ieders oogen met welgevallen rusten. Ook ik verwachtte alles van de toekomst, en velen met mij evenals dezen.'

'En waarom bracht die toekomst teleurstelling?' vroeg de koningszoon, toch onwillekeurig belangstellend in een zaak, welke hem niet duidelijk was.

Hij kreeg geen antwoord, maar er werd een sluier over hem heengeworpen, die de macht scheen te hebben, hem onzichtbaar te maken; althans niemand zag hem, en toch bezocht hij achtereenvolgens allerlei plaatsen, waar jonge mannen - men noemde ze, en zij noemden zichzelven, de bloem der natie, de hoop des vaderlands - bijeen waren. Hij zag hunne daden, hoorde hunne gesprekken en bespeurde, hoe weinigen met ernst den strijd des levens begonnen. Hij merkte op, hoe ze een eer stelden in onmatigheid en in een leven van uitspanning en uitspatting zonder inspanning, en hoe daardoor hunne gezondheid, hunne veerkracht, hun zielenadel, hunne jeugd en hunne edelmoedigheid verloren gingen.

'Dat zijn de helden, wier lof bezongen en van wie zooveel goeds verwacht wordt,' sprak de gesluierde.

De koningszoon hoorde weer de liederen der ontluikende roosjes. Zij bezongen den lof van den held, die overwon en nu, met lauweren gekroond, het zoet der liefde mocht smaken in de armen van de schoonste der schoonen - en allen wenschten in haar hart en zochten naar de middelen, om schoon, recht schoon te wezen, om den held, den edele, waardig te zijn.

Maar de helden? Waar waren zij, de grooten, de dapperen, die overwinnaars waren gebleven en hun vaandel hoog omhoog hieven?

Pas, nu zij de rijen der jonge meisjes naderden, bespeurden velen, dat zij niet waard waren gekroond te worden, en onttrokken zich aan de oogen van haar, die hun met zooveel vertrouwen te gemoet gingen.

En zoo moesten velen van dezen alleen terugkeeren, met tranen in het hart.

Hare schoone droomen waren gedroomd. Logen en bedrog was het, waar men haar mede gevleid had.

Het werkelijke leven begon, maar gansch anders, dan zij het zich

hadden voorgesteld, moesten zij het beginnen: zonder den krachtigen arm, die haar zou leiden door het leven; zonder het warme hart, dat slechts voor het hare zou kloppen, en zonder den vriendelijken leidsman, die met zijn meerdere kennis, zijn verstand en ontwikkeling haar steeds ter zijde zou staan, om niet alleen hare zorgen te deelen, maar om ze zelfs geheel op zich te nemen.

Het was droevig, zeer, zeer droevig.

Geen luide klachten werden gehoord, maar stille tranen van smart, van moedeloosheid, van verlatenheid werden in menigte vergoten.

'Wat wordt er verder van dezen?' vroeg de koningszoon met belangstelling. Bedroefden voelen zich veelal tot treurenden aangetrokken.

'Zie slechts!' en het koningskind keek en zag in het bonte leven daarbuiten velen met een diepe wonde in het hart, doch die voor het uiterlijk met blijmoedig gelaat het goede genoten, dat de aarde aanbiedt, en druk bezig waren, zooveel mogelijk geluk om zich heen te verspreiden.

Daarnaast zag hij anderen, die krachteloos ternederzaten met de handen in den schoot, weeklagend over het leed, dat haar deel was.

'Troost ons, helpt ons, geeft ons raad of deelt althans in ons leed,' smeekten zij, doch tevergeefs, want de wereld is machteloos tegen de meeste smart en blijft er daarom maar het liefst onkundig van.

Ook de koningszoon keerde zich af van dezen en richtte zijn blikken liever naar de eerste groep, maar flauwer en flauwer werden langzamerhand de omtrekken van het visioen, waarvan eindelijk niets meer te zien was.

Toen was hij weer geheel alleen, doch thans voelde hij het droevige van zijn eenzaamheid niet meer zoo sterk als straks, want hij zeide: 'Er schijnt meer leed dan vreugde op aarde te zijn, en ieder krijgt er zijn deel van, schoon op verschillende wijze.

'Onder deze omstandigheden is het werkelijk een kunst en behoort er veel moed toe, om met opgeruimdheid zijn levensweg te bewandelen; maar als zoovelen, zwakker dan ik, dien moed vinden, wel, dan wil ik ook althans een poging doen, om mijn smart te overwinnen.'

Toen stond hij op, droogde zijn tranen en beval: 'Brengt mij bloemen, want ik ben jong, en ik wil genieten van het edelste, dat de aarde biedt,' en velen stroomden toe en gehoorzaamden dat bevel met vreugde - doch in stilte, want zij begrepen wel, dat hier eene overwinning behaald werd na heeten strijd.

R.

A.

Gedachten.

Zijt gij een apostel der schoonheid, zoo zijt gij ook een apostel der waarheid, want schoonheid en waarheid zijn één.

Tracht nooit naar het onbereikbare. Zet uwe voeten nimmer op een oneindigen weg.

Acht het doel niet onbereikbaar en den weg niet oneindig, omdat uw kortzichtig oog u alzoo leert, maar laat u door de strenge rede leiden, die u gebiedt voort te gaan, waar het oog stuit op groote, ontmoedigende hinderpalen.

Een mensch moet zorgen, dat hij op zijne reis door dit leven slechts zooveel van de aarde meedraagt, als hij in zijn doodkist bergen kan.

Een schaapje ging met de moeder uit grazen. De weide was omgeven door eene breede, diepe gracht. De zon blonk in het gladde water. 'Hé', dacht de kleine, 'wat is dat een mooi en zindelijk pad daar! Hoe heerlijk zal ik daarop kunnen springen en loopen!' En het zette de pooten op de effene watervlakte neder. Maar, het verraderlijke water opent zich en - weg zinkt het in de diepte. Zoo is de geschiedenis van menigen gevallen mensch, door den schijn bedrogen en vervolgens door schrik en wanhoop verbijsterd.

Het leven doopt ons met den vuurdoop des lijdens. De aarde is een smeltkroes, waarin het edele in ons van schuim wordt gezuiverd. Door het leven alleen wordt de mensch waarlijk groot.

Hard is de keisteen, waarmee de straat is geplaveid, en toch slijt hij weg onder de wankelende zolen van een kind.

Volharding der zwakheid is geweldiger in werking dan de grootste kracht.

Wanneer uw vijand u zoekt te hinderen en te beleedigen, glimlach en ga heen. Juist uwe prikkelbaarheid en gevoeligheid toch is oorzaak, dat zijn onedel wapen doel treft.

Een rustig leven is een gezegend leven, de vrucht van een verlicht verstand en een edel gemoed.

Aanmoediging is voor het hart, wat de regen voor den akker is. Zonder regen zal de plant kwijnen, en zonder belangstelling zal de vurigste ziel in zichzelf terugzinken.

Wij worden in het leven van den eenen dag op den anderen geworpen gelijk de zeeman van golf op golf. Is de zee kalm, dan is de overgang bijna onmerkbaar; zoo in de kalme dagen van ons leven; de eene dag is bijna aan den anderen gelijk. In beslissende tijden echter verheft ons de eene dag op de hooge golf der hoop, terwijl de andere dag ons neersmakt in de diepte der wanhoop.

Arbeid alleen maakt den mensch niet oud vóór den tijd, maar wel arbeid, gepaard met miskenning, en ook gedwongen arbeid, waarvoor de krachten niet berekend zijn.

In de lente stijgen de levenssappen in boom en plant omhoog. Hunne organen zijn dan zeer teeder, en niet zelden heeft eene geringe beschadiging een wonde ten gevolge, waaruit de levenskracht ongebruikt wegvloeit. Zoo is het ook met den mensch in het tijdperk van kind tot jongeling of maagd. Tuinman en opvoeder beiden dienen dat te weten en daarnaar hun werkzaamheden in te richten.

Die zich enkel door zijn gevoel laat beheerschen, is een dwaas. Die zich enkel door zijn verstand laat leiden, heeft veel aanleg voor scherprechter. Onze handelingen moeten door het verstand bestuurd en door het gevoel geadeld worden.

Een jeugdig genie heeft, evenals de opkomende zon, bij zijn eerste optreden veelal te worstelen met dichte nevelen. En gelijk de zon vaak een geheelen dag vruchteloos met de nevelen kampt in de korte winterdagen, zoo is ook het leven van den man van genie niet altijd lang genoeg, om de nevelen van zorg en miskenning te overwinnen.

Het zeewater is zwaar; nochtans wordt het door een zonnestraal omhoog getrokken. Zoo volbrengt ook de liefde het schijnbaar onmogelijke; zij trekt de harten, zwaarder dan lood door duizend zorgen en zonden, op tot God.

Een rampspoedige jeugd is niet zelden het begin van een wonderschoon leven, waarvan het einde rustig is en gezegend.

Een donkere hemel werpt een donkere schaduw in onze ziel; zoo ook een somber, droef gelaat. Toon daarom zooveel mogelijk een blijmoedig gezicht, ook onder beproeving en lijden, want gij hebt geen recht, een ander het leven te vergallen; integendeel, het is uw plicht, licht en vreugde te brengen op het pad, waarover schaduwen en nevelen dwalen.

Wanneer gij van uw knecht goeden arbeid begeert, zoo zult gij

hem niet, vóórdat hij zijn werk begint, de handen binden. Even min zult gij uw kind door ontmoedigende woorden zijn zelfvertrouwen ontnemen; wanneer gij iemand ziet worstelen met de bezwaren bij zijn streven naar kennis en volmaaktheid, spreek hem dan liever moed in, want moed is de vader der kracht.

Bij het krieken van den dageraad vertoonen zich donkere wolken onheilspellend aan den gezichteinder; klimmen wij op een berg, dan zien wij echter beneden aan den horizon het schitteren van het morgenrood, den voorbode van licht en leven.

Wanneer een wolk van weemoed of een nevel van smart ons over de ziel hangt, zien wij niets dan een somber verschiet; maar verheft zich onze ziel op de vleugelen des gebeds, dan schittert reeds het heerlijkste morgenrood, en de stralen der eeuwige zon blinken ons verkwikkend tegen.

De *schijn* moet een gehoorzame zoon wezen van het *zijn* en zich nooit boven zijn vader trachten te verheffen.

Groot te schijnen, is eene goochelkunst; groot te zijn, een heilig levensideaal.

In den kouden, barren winter is de zon het dichtst nabij de aarde, al houdt zij zich voor ons oog achter de sombere nevelen verborgen. Zoo is ook de hoogste Bron van licht en leven - God - het meest dicht bij ons in den tijd van zorg en smart.

Werp uwe medemenschen niet met slijk. Gij kunt dat nooit doen, zonder er uwe handen mede te bezoedelen, terwijl het toch meestal op den mantel van den geworpene blijft hangen en met dien mantel ook weer geheel weggeworpen wordt.

Menschenkennis te bezitten, is eene begeerlijke zaak. Zonder menschenkennis lijdt al licht de edelste poging van den menschenvriend schipbreuk.

In ons hart gaat het evenals in onze huiskamer. De oude meubelen raken langzamerhand in een vergeten hoekje, om door nieuwe vervangen te worden. Zoo ook ruimen oude vrienden niet zelden hunne plaats in ons hart een tijdlang voor de nieuwen. Toch wordt er nu en dan wel eens een oud meubelstuk weder uit zijn vergeten schuilhoek te voorschijn gehaald, ten einde weder zijn ouden dienst te verrichten, waartoe het nieuwe veel minder geschikt bleek te zijn. Zoo komt er ook niet zelden een vriend of eene vriendin, lang reeds naar den donkeren hoek van het hart verbannen, eensklaps weder op den voor-

grond treden, om daar de eereplaats te hernemen en die te blijven behouden.

De zon schuilt vaak achter donkere wolken weg en verlaat bij avond voorlang de aarde, zonder dat wij daarom nog vreezen, dat ze voorgoed is verdwenen uit het heelal. Met de zon van schoonheid, waarheid en reinheid is het evenzoo.

De moeilijkheden des levens gedragen te hebben, zegt weinig, maar die moeilijkheden gebruikt te hebben als trappen, waarlangs men de ladder opklimt, die leidt tot den top van zedelijke volmaaktheid, dat is mannenwerk.

Een gedicht zonder gedachten is een mantel zonder man.

Beter een bulderende, dan een mokkende, zwijgende vijand. Bij dezen toch komt er aan het mokken geen einde. Alle vredesonderhandelingen stuiten af op zijn onverbiddelijk en voor den tegenstander zoo pijnlijk zwijgen.

Gedraagt u moedig, vaders en moeders, opdat uwe kinderen dankbaar zeggen kunnen, ten dage dat ook hun de levenstaak zwaar op de schouders weegt: ‘Zóó en zóó hebben onze ouders gehandeld!’ Gelooft mij, zij zullen daarin een spoorslag vinden, om ook moedig en zegenend het leven door te treden.

Door alsem in den mond te nemen, bederven wij onzen smaak, ook, al slikken wij de bittere sappen niet door. Zoo wordt ook ons zedelijk leven bedorven, alleen reeds door over kwade zaken veel te denken.

Loop niet bij anderen met uwe gebreken en zwakheden te koop. Geloof mij, zij zullen spoedig genoeg opgemerkt worden. Het felste licht werpt de donkerste schaduwen.

Een landschap, waarop de stralen der lentezon spelen, kan niet somber zijn. Even min kan er duisternis wonen in het hart, waarin Gods liefde straalt.

Wanneer het avond wordt, zoekt de adelaar zijn nest terug, waaruit hij opsteeg, en het lastdier haakt dan naar de kribbe zijns meesters. Wat wonder, dat ook de mensch de plek, waar hij de wereld intrad, terugzoekt, wanneer voor hem de avondschaduwen komen.

Het lentewindje kust de bloemen en stoeit ermede, en de bloemen doen hem zoete geuren indrinken. De storm daarentegen breekt den

stengel en werpt de bloemen in 't slijk, maar mist daardoor ook alle genot, dat ze hem bij eene voorzichtige aanraking zouden verschaft hebben.

Zachtheid gaat boven wilde kracht.

De dagen gaan voorbij, òf langzaam en somber als eene slaapwandelaarster, òf matig snel en ernstig als een bejaarde postbode, òf vlug en vol bekoorlijke afwisseling als eene jeugdige danseres.

Onze ziel is 't prisma, waardoor ons oog de buitenwereld waarneemt. Onze waarnemingen zijn alzoo uit den aard der zaak zeer onvolkomen, ook die van den tijd. Hoe kleiner het schijnbare verschil is tusschen de lengte onzer dagen, des te rustiger is het daarbinnen.

Gelijk de sneeuw smelt voor den warmen adem van uwen mond, zoo moet de koude onverschilligheid uit uwe omgeving verdwijnen voor den warmen adem van uwen geest.

Gij zucht en treurt bij het afvallen en ronddwarrelen der najaarsbladeren, omdat het u enkel het beeld is der vergankelijkheid. Toch is dat afvallen der bladeren de voorbode van eene vernieuwing en hervorming in de natuur, die u weldra zal doen stoeien en juichen in het jonge lenteloover, op den maatslag van het vogelenlied.

Bergen moeten met opgewektheid en moed worden beklommen; ook bergen van bezwaren, die zich op onzen levensweg verheffen. De trage, mismoedige wandelaar bereikt eerst de hoogte, wanneer het prachtig panorama daarbeneden door den avondnevel omsluierd wordt.

Een mensch treedt de maatschappij in, voorzien van voelhorens, zacht en fijn als die van den meikever en de slak. Bij velen echter worden ze, helaas! vast en gevoelloos als de horens van den stier. Zij worden telkens stomp gestooten.

Werken enkel voor 't brood doet den mensch vóór zijn tijd verouderen; werken voor een voortreffelijk levensdoel doet den oude van dagen verjongen.

Flinkheid is de moeder van 't gezag, schroomvalligheid de moeder van 't beklag.

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.
Het eenige kind naar T. Grotz.

Bij de herinnering aan Lodewijk en Elize, twee menschen, die mij dierbaar waren, denk ik aan een gedicht van Carl Beck, een van de fraaiste, welke ik ken. *Meid en Knecht* heet het, en het vertelt met een aangrijpende, innige eenvoudigheid, hoe meid en knecht jaren lang, onder harden arbeid, moesten wachten, eer zij konden trouwen en zich een eigen huiselijken haard konden stichten. Hun haar verbleekte, eer het eindelijk vereenigde paar elkander voor God en menschen toebehoorde. Wat er toen in hun harten bloeide, waren 'bloemen in het ijs'.

Aan dat echtpaar denk ik, nu ik over Lodewijk en Elize spreek.

Zij behoorden tot den middelstand, waarin de strijd om het bestaan méér gevoeld wordt dan in de lagere standen, waarin de wereld geen hooger eischen stelt, dan zij gelegenheid geeft te voldoen.

Zij hadden elkander leeren kennen in de frischheid hunner jeugd; het geluk lachte hun toe, zonnig als een frissche morgen in Mei; het lag in hun bereik; zij behoefden de hand slechts uit te strekken, om het te vangen als een vogel... Doch een vogel heeft vleugels en ontsnapt, wanneer men hem reeds in zijn macht waant.

Dagen, weken en maanden verliepen, en Lodewijk en Elize bleven altijd verloofden. De maanden werden tot jaren en - de levensjaren van den mensch zijn zoo weinige - geen wonder, dat Lodewijk en Elize allengs een drukkender verdriet voelden, wanneer zij hun doel telkens op grooter afstand zagen.

Het jonge paar bezat volharding en geduld; doch dikwijls kwam, nu bij de een, dan bij den ander, de weemoedige vraag op: 'Dus vandaag niet; maar morgen? Weten wij wel zeker, dat er voor ons een "morgen" is weggelegd?'

Lodewijk behoorde namelijk tot die menschen, welke ieder oogenblik als mogelijk het laatste beschouwen en daarom niet op een toekomst rekenen, die het volgende uur in duigen kan vallen.

De sterke mensch moet dikwijls voor sterker noodlot buigen. Lodewijk werkte en streefde naar vooruitgang; doch het wilde hem niet gelukken, zich

een vast bestaan te veroveren. Hoe bekwaam hij ook was in zijn beroep, zag hij zich toch door anderen, wien het toeval diende, overvleugeld. Elize wachtte op hem met trouw geduld; zij verloor nooit den moed en was overtuigd, dat de dag eindelijk zou aanbreken, waarop Lodewijk tot haar zou komen en zou zeggen: 'Wees nu de mijne.' Zóó lang zou zij moedig en trouw op hem wachten, zeide zij.

Die dag kwam inderdaad; doch hij kwam laat.

Hun jeugd was voorbij. Voorbij waren de dagen, waarin een liefelijke waan het hart bestormt; waarin een nameloos verlangen te gelijk doet juichen en lijden; dagen, die later, wanneer de mensch door de werkelijkheid wordt beproefd, tevergeefs worden teruggeroepen.

Zij werden vereenigd, het niet meer jonge paar. Geen lente bloeide voor hen; doch zij beleefden heldere, vriendelijke zomerdagen, en hun vrienden genoten die met hen.

Wat Lodewijk eindelijk had bemachtigd, was geen schitterend bestaan; zijn voorspoed was niet zóó groot, dat men hem benijden kon. Doch de godin der tevredenheid heerschte in zijn kleine woning. Wel hun, bij wie die tevredenheid woont; want niet wat de mensch bezit, is de maatstaf van zijn rijkdom, maar wat hij voor zich eischt. Lodewijk en Elize werden gelukkige menschen; zóó gelukkig, dat er van hun zonneschijn nog iets afstraalde op hen, die betrekking op hen hadden.

Toch kwam er mettertijd een wolkje aan hun hemel; onmerkbaar in het eerst, later al grooter en zichtbaarder... Er ontbrak een kleine schreeuwer in het huis van het laat vereenigde paar, een levende pop.

In den eersten tijd spraken zij er veel over, hoe zij het kind (dat er een komen zou, hielden zij voor uitgemaakt zeker) zouden opvoeden. Lodewijk wilde liever een jongen hebben, Elize een meisje. Lodewijk had reeds bepaalde plannen met den jongen, dertig jaren vooruit. Elize dacht aan den tijd, dat haar dochter haar eerste lange kleedje zou dragen... Eerst spraken zij dikwijls over dat onderwerp, later zeldzamer, en na verloop van twee jaren bepaalden zij niet meer, tot welk geslacht hun telg zou moeten behooren. Zij zouden tevreden zijn met een kind, hoe het ook uitviel, al was het veel te klein.

Doch het kind verscheen niet, en eindelijk spraken zij er niet meer over; dat zij er niet over dachten, zou ik niet willen beweren. Zeker is het, dat zij op straat dikwijls bij de kinderen van anderen bleven staan en ernaar keken, zooals men kijkt naar de kostbaarheden, die voor de ramen van rijke winkels te zien zijn. Dan vervolgden zij hun weg en - spraken over onverschillige dingen.

Eindelijk begonnen zij te vergeten, dat ook zij een zoon of een dochter hadden kunnen hebben.

Toen werd er op zekeren dag aan de deur van hun slaapkamer geklopt en er verscheen een klein menschenkind; het droeg geen kleederen en het schreide. Het zeide: 'Ik ben uw zoon.'

Zij konden het nauwelijks gelooven; doch de identiteit van den jongen was bewezen, en er kon geen twijfel meer bestaan: Lodewijk en Elize hadden een levenden zoon!

Zij behoorden tot die menschen, voor wie het lot zich niet haast. Tien

jaren hadden zij op hun vereeniging moeten wachten, daarna tien jaren op een kind. Doch al komt een geluk laat, het is toch geluk.

Och, dat ik een schilder ware en mijn penseel in louter blijdschap kon doopen! Dan, maar ook dan alleen, zou ik de zaligheid kunnen weergeven, die over Lodewijk en Elize werd uitgestort. Wat ontdekten zij niet al in de trekken van zijn gezichtje! Het eerste schreien van het kind klonk hun als muziek van Beethoven; het trappelen van zijn voetjes was hun een teeken van mannelijke kracht; ik geloof, dat zij hem geestigheden hoorden zeggen en voorlezingen houden.

De moeder bleef verstandiger dan de vader. Ik zie nòg, hoe hij op een wandeling een pakje uit zijn borstzak haalde en het kuste.

'Wat hebt gij daar?' vroeg ik.

'Raad eens.'

'De een of andere reliquie?'

Hij maakte het pakje open en liet mij twee belachelijk kleine sokjes zien. 'Het zijn de eerste, die Alfred gedragen heeft,' zeide hij. 'Zie eens, er is maar even plaats in voor mijn duim.' Dat zeggende, lachte hij zacht en streek in hetzelfde oogenblik met zijn hand over de oogen; er was stof in gekomen, zeide hij.

Dat duurde zoo vier jaren. Alfred bleef het eenige kind; zijn ouders schikten zich naar al zijn kinderluimen en keken hem naar de oogen. Lodewijk werkte harder dan ooit. Hij was reeds oud, zeide hij, en kon al licht sterven, eer Alfred op zichzelf kon staan; hij moest bijtijds voor zijn eenig kind zorgen. Allengs kwam er welstand in huis, te gelijk met het zoontje, en Alfred merkte zeer goed, dat hij een gewichtig lid was van de menschelijke maatschappij, want hij tiranniseerde papa en mama met alle macht; hun opvoeding kostte hem veel hoofdbreken en hij kon zich bijwijlen boos maken, wanneer zijn ouders hem niet eerden, opdat het hun wel mocht gaan op aarde...

Dat waren vier jaren van geluk! Wie getuige ervan mocht zijn, hoe die menschen hun leven genoten, moest erkennen, dat het leven zijn lichtzijden heeft, dat het daarom ook zijn schaduwzijde hebben mag.

Dat geluk was van korten duur.

Alfred werd ziek. Hij leed drie dagen aan *diphtheritis*, dien doodsengel voor kinderen; den vierden dag stierf hij.

Hoe gemakkelijk wordt dat verhaald, hoe zwaar viel het te dragen!

Wat Lodewijk en Elize leden, begrijpt niemand, die het niet zelf heeft ondervonden.

Met de kleine kist, waarin een gebroken bloemknop lag, zonk alle levensmoed dier beiden in de groeve. Er waren drie menschen gestorven. Twee van hen liepen nog boven den grond, doch vreugdeloos, zonder doel, zonder denkkracht bijna, en daarom dood. Want dood is hij, die niet vraagt: Waartoe leef ik?

In het eerst hadden Lodewijk en Elize nog één gedachte: voor elkander hun onuitsprekelijk lijden te verbergen. Dat gelukte hun slecht; doch zelfs de diepste smart kon hen niet zelfzuchtig maken.

Hun vrienden zochten hen op te vroolijken, en intusschen leden zij te zwaarder, wijl zij nooit over hun lijden spraken. Zij hadden, naar het scheen, hun ongeneeslijk lijden in hun borst begraven. Zij gingen zelfs niet in den rouw.... 'Die ongevoelige ouders!' zeiden velen.

Twee maanden waren verloopen sedert den dood van het kind, twee lange maanden. Nooit werd er over Alfred gesproken. Doch mijn hart werd dicht genepen, als ik bij Lodewijk en Elize was; ik kon bijna niet gelooven, dat het frissche, welvarende kind dood onder den grond lag; het was mij dikwijls, alsof hij ieder oogenblik binnen zou komen springen, op mijn schoot zou klimmen en mij zou vragen: 'Oom Ferdinand, wat hebt gij vandaag voor mij meegebracht?' Want dat ik iets medegebracht had, sprak vanzelf, meende hij.

Doch het kind kwam nooit weder binnen.

Ik vermeed zorgvuldig, de herinnering aan hun zoontje bij de verlaten ouders op te wekken.

Anderen dachten hun een dienst te bewijzen, door met hen te praten over zijn schoonheid, zijn bevallige dartelheid en de hoop, welke zij op hem plachten te bouwen. Wanneer er in mijn tegenwoordigheid in dien geest werd gesproken, begon ik allengs iets zeer zonderlings op te merken. Lodewijk en Elize luisterden namelijk eenige oogenblikken, alsof zij niet begrepen, waarover de menschen spraken; daarna schenen zij eensklaps uit een droom te ontwaken; dan schrikten zij en keken ontzet om zich heen. In het eerst dacht ik, dat ik het mij verbeeldde. Doch neen; hoe langer hoe meer kwam ik tot de overtuiging, dat Lodewijk en Elize in de oogenblikken, waarin zij kalm en bedaard waren, den dood van het kind vergeten hadden; dat het tijdelijk in hun verbeelding leefde; dat zij een wereld van phantasie om zich heen schiepen.

Zoo gebeurde het meermalen, dat er iets gezegd werd, wat hen aan Alfred had moeten herinneren, waarbij zij zoo koel bleven, alsof zij nooit een verlies geleden hadden.

Werd er dan wel eens opzettelijk over den dood van Alfred gesproken, dan kwam er plotseling een uitdrukking van ontzetting op hun gelaat; dan keken zij verbijsterd, doch ongeloovig om zich heen, alsof zij wilden zeggen: 'Het kan niet waar zijn. Ons kind gestorven? - Onmogelijk.'

De dood blijft den levenden het eeuwig onbegrijpelijke.

Het Kerstfeest naderde. Sedert den dood van het kind waren er eenige maanden verloopen. Ik vreesde, dat de tijd van het kinderfeest bij uitnemendheid Lodewijk en Elize zeer hard zou vallen. Kinderloos zijn is geen ramp; doch kinderloos *worden*!...

Zoo ooit, dan moesten Lodewijk en Elize met Kerstmis voelen, dat zij kinderloos geworden waren.

De Kerstboom schittert zoo vroolijk, als zijn glans in blijde kinderoogen wordt weerkaatst.

En hier waren twee kinderoogen voor altijd gesloten!

Waartoe een denneboom voor die ouders, die hun eenig kind verloren hadden?

Voor Kerstmis nam ik mij telkens voor Lodewijk en Elize te gaan bezoeken; doch de moed ontbrak mij. Wat zou ik tot mijn vrienden zeggen, voor wie de dag, die aan zoovelen de reinste vreugde schenkt, een dubbele herinnering was aan het verlies, dat aan hun leven knaagde?

Eindelijk nam ik een besluit en sloeg den weg naar hun woning in; doch juist, toen ik voor hun huis stond, kwamen zij met hun beiden het hek van den tuin uit.

Ik wilde hen aanspreken, doch bleef aarzelend staan.

Zij liepen hard; ik volgde hen en zag op een afstand, dat zij voor verscheiden winkelramen bleven staan, ook voor een speelgoedwinkel. Eindelijk traden zij daar binnen en kwamen er weder uit, beladen met pakjes. Zij wenkten een besteller en gaven hem de pakjes te dragen. Vervolgens richtten zij hun schreden naar de plaats, waar de groote Kerstmismarkt gehouden werd. Daar waren allerlei heerlijkheden te krijgen. Van den denneboom af tot aan de vergulde noten alles, wat een kinderhart slechts wenschen kon. Wie zou al die heerlijkheden optellen! Peperkoeken was al het minste wat er te koop lag; maar er lagen poppen, die 'papa' en 'mama' konden zeggen; honden, die den kop bewogen; bisschoppen in vol kostuum. Kortom, dingen, die den Keizer van China zouden bekoren. En de zucht tot geven van geschenken hing in de lucht. Men kwam niemand tegen, die niet met een gewichtig gezicht liep en het een of andere pakje verborg, of aan een kennis liet zien, alsof hij wilde vragen: 'Raad eens, wat ik hier heb?'

Beklagenswaardig zij, die dien dag niets ontvingen; beklagenswaardiger nog zij, die niemand hadden, aan wien te geven!

Mijn vrienden hielden op de markt stil. Ik bleef hen op een afstand gadeslaan. Zij kochten een denneboom en zonden hem naar huis. Daarna lieten zij verscheiden zakjes vullen met al de blinkende heerlijkheden, die noodzakelijk aan een Kerstboom worden vereischt.

Ik vertrouwde mijn oogen niet. Toen zij weder dicht bij huis waren, haalde ik hen in.

'Waar zijt gij heen geweest?' vroeg ik aan Lodewijk.

'Wij moesten voor den Kerstboom zorgen,' antwoordde Elize terstond.

'Voor wien zal die boom dan zijn?'

'Voor Alfred. Wat zal hij blijde wezen!'

'Voor Alfred?' herhaalde ik verbaasd.

'Zeker; voor wien anders?' zeide Lodewijk.

Ik zweeg en zag het alweder bevestigd, dat Lodewijk en Elize er telkens aan herinnerd moesten worden, dat hun eenig kind gestorven was. Zij noodigden mij uit, het tweede ontbijt met hen te gebruiken, en ik nam de uitnoodiging aan, eigenlijk, om te weten, wat zij met het gekochte speelgoed zouden beginnen.

Toen wij de kamer binnentraden, kwam de geur van den denneboom ons te gemoet, en er lagen een menigte aardigheden omheen, waarmede hij zou versierd worden.

Lodewijk en Elize begonnen al aanstonds opgewonden te praten over de wijze, waarop zij den Kerstboom zouden versieren, en hoe zij alles in het geheim moesten doen, opdat Alfred er niets van merken zou.

Het bleek mij weder duidelijk, dat zij met open oogen droomden.

Och, hoe verheugden zij zich, hoeveel beloofden zij zich reeds bij voorbaat van Alfred's blijdschap!

Ik had den moed niet, om iets te zeggen.

Onder het maken van hun toebereidselen gingen zij naar de aangrenzende slaapkamer, en nauwelijks was ik alleen in de huiskamer achtergebleven, of ik hoorde een gil van Elize.

Onmiddellijk snelde ik hen achterna.

Daar stond zij, doodsbleek, met het hoofd tegen het ledige bedje van haar kind geleund. Lodewijk was op een stoel nedergezonken. Hij haalde diep en zwaar adem.

Zij waren voor het ledige bedje uit hun droom ontwaakt.

Moest ik hun een woord van troost toevoegen? Ik wist het niet.

Het waren bange, lange minuten, welke ik daar doorbracht. Er werd geen ander geluid gehoord dan het tikken van de klok, die eentonig het vergankelijke van het leven verkondigde.

Eindelijk kon Elize spreken.

‘Wij willen het speelgoed op zijn grafje leggen,’ zeide zij met een smartelijken glimlach; ‘de pepernoten ook, waarvan hij zooveel hield.’

Dat heeft de arme moeder gedaan.

[Tweede deel]

Staatkunde en geschiedenis.

Sociale studiën.

De Sociale Hervorming.
IX.
Slot.

‘Wenn jemals eine Leistung dir gelungen,
Die auch die Welt als Leistung dir genannt,
So hast du doch zunächst nur das errungen,
Dass reiner du das Ideal erkannt,

Und dass du um so schmerzlicher empfunden,
Wie weit dein Werk entfernt vom Siegespreis.
Was du erreichst in deinen besten Stunden,
Es füllet nie der Ideale Kreis.

Und weiter, immer weiter musst du ringen,
Und immer ferner weicht das Ideal.
Ein ewig Streben, ewiges Misslingen
Ist deines ganzen Lebens Lust und Qual.’

Gedichte von Ernst, (Pseudoniem van M. Schleiden).

De menschheid bewandelt een bergpad, dat meestal naarboven voert, maar ook nu en dan tusschen enkele bergtoppen een bergpas of eenig schaduwrijk dal doorsnijdt. Zij, die in dien bergpas of in dat dal vertoeven, zien dikwijls niet op naar de hoogte, en zij, die de een of andere hoogte bestegen hebben, kunnen veelal niet meer onderscheiden, wat in de diepte op te merken valt, terwijl zij daarentegen de ver verwijderde, maar vóór hen gelegen bergkruinen duidelijk waarnemen. Menigmaal maakt de weg een sterke kromming; menigmaal passeert de pelgrim de prachtigste streken bij nacht, en menigmaal wordt door den heerschenden nevel alles als het ware met een ondoorzichtigen sluier bedekt. Wie echter de hooger gelegen toppen bereikt heeft, kan bij gunstig licht, met een geoefend oog en met kunstma-

tige hulpmiddelen ook in de engste bergpassen en het laagst gelegen dal veel herkennen en onderscheiden van hetgeen onder andere omstandigheden voor hem tot het verborgene zou behooren. Dan verheugt hij zich over het feit, dat daar in de diepte zoo wakker gestreden wordt, om naarboven te komen, en hoe meer dat streven op den voorgrond treedt of zichtbaar is, hoe grooter die vreugde. Onwillekeurig gelooft hij, dat de blik van den hoogsten top, die tot in den Hemel reikt, geheel onbelemmerd is, zoodat van daar de pelgrimstocht zoowel in de diepte als in de hoogte gadegeslagen kan worden.

In het algemeen kan gezegd worden, dat het vertrouwen in, de hoop op en de geestdrift voor den waren in- en uitwendigen vooruitgang een zaak des geloofs is.

Evenzeer berust het betoog der noodzakelijkheid en doelmatigheid van elke grondige en duurzame hervorming ten slotte op het geloof, al is het ook veelal mogelijk, dat geloof in het kleed der wetenschap te hullen, van vreemde bijmengselen te ontdoen en aan het hoofd van den kalmen en gematigden vooruitgang te plaatsen. Zonder geloof geen ideaal!

Voor het inwendig leven des volks is de godsdienst onontbeerlijk, zoodat wij met den kreet: ‘Meer godsdienst!’ instemmen en van geen sociale of eenige andere hervorming heil verwachten, indien zij niet met de versterking van het godsdienstig leven der natie gepaard gaat. Is het religieus karakter de grondslag der algemeene ontwikkeling, zoo spreekt het wel vanzelf, dat deze godsdienst aan drieledige behoeften moet kunnen voldoen.

Geen godsdienst is denkbaar zonder kerkleer; geen godsdienst mag de natuur en de algemeene wetten, *die haar beheerschen*, *minachten of over het hoofd zien; geen godsdienst mag de kunst over boord werpen.* De kunst staat niet tegenover de religie, maar beiden kunnen nog steeds elkander de hand reiken, aanvullen en veredelen. Bewonderen wij niet nog heden ten dage den Christelijken ernst, in de klassieke werken der eerste Vlaamsch-Nederlandsche school neergelegd? Voelen wij ons nog niet bij voortduring aangetrokken door den naïeven, vromen en daarbij zoo hoog poëtischen zin der eerste Italiaansche meesters?

De Kerk heeft behoefte aan een leer, die in het geloof en de gehoorzaamheid wortelt; zij kan het zoogenaamd pantheïstisch element niet ontberen, en heeft zonder de huldiging van het symbool, de ontwikkeling der phantasie en het ideaal der eenheid op den duur geen recht van bestaan. Zij behoeft van het beginsel der inwendige wrijving geen afstand te doen en de wet der beweging niet op te offeren, omdat zij, al strijdende en lijdende, de loutering, veredeling en verzoening bevordert en in de hand werkt; maar zij mag niet zóóver gaan, dat zij de ondermijning der hechte grondslagen duldt en haar steunpilaren aan sloopershanden prijsgeeft, niet omdat zij, als zoodanig, daardoor

zou ineenstorten, maar omdat dit de onontwikkelde en onbeschaafde menigte op een dwaalspoor brengt, ongelukkig en ontevreden maakt.

De Kerk is ook in onze moderne wereld de bemiddelaarster tusschen staat en maatschappij en als zoodanig *de sociale macht bij uitnemendheid.* Aan haar komt op dit gebied een moeilijke en zware taak toe, n.l. de verzoening der tegenstellingen door middel der werkdadige liefde, en gedurende den socialen strijd is het oog van velen op haar gericht en worden hooge eischen aan haar gesteld. Zij moet de bevoorrechten op de moreele, intellectueele en materieele plichten, onafscheidelijk aan de beschaving verbonden, wijzen en op den zedelijken ernst als leidende gedachte opmerkzaam maken; zij moet tot het hart van het volk doordringen, zonder nevenbedoelingen of bijoogmerken, en met energie tegen elke opruiing opkomen. Het sociale vraagstuk is geen magenquaestie, en zonder opheffing van het volk is elke hervorming denkbeeldig. Alzoo is de eerste taak: *verbreiding van het godsdienstig leven, verbonden met de macht der beschaving.*

Wij vinden in onze maatschappij, voor zoover er van het Germaansche element sprake is, - en dat begint meer en meer een hoofdpartij in het Europeesch concert te spelen -: 1°. de eigenaardige overblijfselen van en de herinneringen aan de antieke wereld; 2°. de Germaansch-historische traditie, en 3°. de Christelijke beschaving.

Deze drie machten, indien wij ze aldus mogen noemen, vertegenwoordigen de hoofdbeginselen der toekomst, en al naar gelang een van deze drie groepen den boventoon voert, zal de richting der verdere ontwikkeling, ten opzichte van vorm en kleur, eenigszins verschillen. Daar zij elkander, wat het wezen betreft, aanvullen, is het geenszins ondenkbaar, dat zij afzonderlijk voortgaan en gemeenschappelijk den strijd wagen; derhalve mogen wij van haar verwachten, dat zij de algemeene beschaving een stap vooruitbrengen. Verder zijn er een groot aantal onverschilligen, die het heden voor lief nemen, vooral dan, wanneer juist zij de meeste voorrechten genieten; over het verleden de schouders ophalen, en aan de systematische voorbereiding van een betere toekomst òf in het geheel niet òf meer indirect en partieel medewerken. Onder hen bevinden zich vele bruikbare elementen.

Eindelijk verwerpen een zeker aantal personen elke positieve gedachte; zij plaatsen als het ware de negatie op den troon en zouden de beschaving bedreigen, indien de menigte, zonder voldoend tegenwicht te vinden, voor hen partij trok en de macht in handen kreeg. Steunende op de ongetwijfeld in rijke mate voorhanden zijnde gebreken in de bestaande toestanden en verhoudingen en uitsluitend voldoening vindende in de oppositie, beperkt zich hun arbeid tot het verzamelen van revolutionnaire brandstoffen, die volgens een bepaalde methode dienstbaar gemaakt worden aan het zaaien van haat en tweedracht tusschen de verschillende klassen der maatschappij. Onder een krachtig bewind dragen zij

er tegen wil en dank toe bij, om de heerschappij der conservatieve gedachte voor te bereiden en het gezag te bevestigen, want hun wroeten maakt de burgerij op den duur geneigd, om de bevoegdheden der regeering uit te breiden en maatregelen van tegenweer goed te keuren. Ook sporen zij aan, om de grieven te onderzoeken, en dat onderzoek geeft aanleiding tot tegemoetkomingen, indien daardoor het recht gebaat en de scherpe hoeken afgesleten kunnen worden. Genieten zij, binnen niet al te uitgestrekte grenzen, vrijheid van spreken, zoo verteren zij gaandeweg elkander; worden zij met geweld in toom gehouden, zoo bindt hen het martelaarschap. Voor ons blijft het testament van den Brandenburgschen Markgraaf Johan Cicero het uitgangspunt: 'Gij zult', zegt deze vorst daarin tot zijn zoon, 'uw troon niet beter kunnen bevestigen, dan door aan onderdrukten hulp te verleenen, de rijken te bestraffen, zoodra zij onrecht doen, en allen gelijke rechten voor de wet te schenken.' Dit vorstelijk woord is nog steeds ons wachtwoord: gelijke rechten, maar geen gelijkheid; gerechtigheid, maar geen gelijkheid.

Het wezen van den staat berust op het beginsel der vrijheid. Hoe hooger de algemeene ontwikkeling van het individu is, hoe meer nut de staat van zijn talenten zal kunnen trekken. Het is derhalve in het belang van den staat, om de ontwikkeling zooveel mogelijk in de hand te werken, om de individuen tot den hoogst mogelijken trap van beschaving te brengen. Daartoe zijn onmisbaar: 1°. goed en goedkoop onderwijs; 2°. vrije beweging, en 3°. individueele vrijheid.

De liberale partijen hadden steeds en hebben ten deele nog voornamelijk op deze politieke vraag het oog gericht en voor deze voorrechten een lans gebroken; zij riepen daartoe onvermoeid alle man op het dek en noemden dat alles veelal het hoogste goed der natie.

Het wezen der maatschappij berust op het eigenbelang; de grondslagen der sociale orde zijn gebaseerd op het individueel bezit. Daardoor ontstond de afhankelijke positie der niet-bezittende klasse; daardoor werd de heerschappij van het geld mogelijk. Het komt er nu op aan, om de belangen van beiden, staat en maatschappij, met elkander in harmonie te brengen, om de verhoudingen van beiden tot elkander te regelen, om de eenzijdige ontwikkeling tegen te gaan. Naar de beste oplossing dezer vraag wordt gezocht, en met haar moet zich hoofdzakelijk de sociale hervorming bezighouden. Dat zij nog niet gevonden is, blijkt uit het bestaan der politieke en sociale oppositie, en dat zij nog lang niet voor oplossing vatbaar is, daarvoor staat ons het wezen der menschelijke natuur borg. De liberalen vatten het wezen van staat en maatschappij meer in zuiver politieken zin op en plaatsen de politieke vraag geheel op den voorgrond, om het licht in het beginsel der vrijheid te kunnen concentreeren; de gematigde socialisten - de sociaal-democratie heeft met hen niets te maken - nemen het wezen der maatschappij tot uitgangspunt en gedoogen ter wille der

sociale verhoudingen en toestanden de beperking der individueele vrijheid, terwijl hun licht in de behandeling der sociale vraag gezocht moet worden.

De vragen, die daarbij opgelost moeten worden, zijn: 1°. de vraag naar het wezen, de behoeften en de rechten van het huisgezin; zij omvat de moraal, de economische positie van vrouw en kind, den socialen arbeid van den man, de woning, kleeding, voeding, kortom al hetgeen voor het familieleven noodzakelijk is en de ontwikkeling van het huisgezin in den staat op het oog heeft; 2°. de vraag naar het eigendom in de verschillende vormen; het wezen en karakter van het kapitaal; de macht en invloed van het privilege; de middelen, om tot een toestand van betrekkelijk geluk en algemeene welvaart te geraken; de grenzen der individueele vrijheid, enz.; 3°. de zoogenaamde vrije concurrentie of de positie der economische elementen tot en tegenover elkander; de rechten van de zwakken tegenover de sterken; het recht van vereenigen; de macht der coalitie, enz.

Het sociaal belang van deze vragen verschilt, naarmate een staat meer handels- dan wel industriestaat is, meer door den handwerksman dan wel door den modernen fabriekarbeider bewoond wordt, meer een politieke dan wel een sociale taak te vervullen heeft.

Letten wij eens bijv. op de sociale of liever politieke positie van Nederland. Als handelsvolk waren de Nederlanders spoediger rijp dan de meeste andere natiën en meer in het bijzonder dan hun naburen en oorspronkelijke stamgenooten. Zij werden niet beheerscht door het streven naar politieke heerschappij en hadden even min een oog voor de metaphysische neigingen der Duitschers. Te machteloos, om naar den roem der militaire grootheid te haken, en te practisch, om de theoretische gedachte te koesteren en te kweeken, wierpen zij zich met energie en volharding op de materieele voordeelen en voorrechten. Zij leerden het genot waardeeren, dat met het bezit onafscheidelijk verbonden is, en wisten de dingen dezer wereld zeer goed aan hun wenschen en hun begeerten dienstbaar te maken. Hunne geschiedenis bezit niet dat tragisch karakter der Duitsche, en hun geest nam niet die hooge vlucht; hun lijden was van anderen aard, en op hun verblijden werd een andere stempel gedrukt. Wel ontwikkelde zich ook bij hen een mystiek, een eigenaardige ideale richting, maar ook daarin valt een hemelsbreed verschil op te merken en kan men van een zelfstandigen, nationalen karaktertrek gewagen. Op economisch gebied verwacht men van Nederland de ontwikkeling, bevestiging en verdediging der handelsvrijheid, de studie der handelswetenschappen en de beoefening der vrije, economische handelsleer; niemand echter zoekt daar vertegenwoordigers der nieuwere sociaal-politieke leerstellingen, voorstanders der socialistische hervormingstheorieën of aanhangers der abstracte sociale gedachte. En trouwens, hoe ware dat ook mogelijk, daar de gegevens daartoe ontbreken en het practisch belang daarvan niet ingezien wordt of kan worden?

In den industriestaat kan en moet er sprake zijn van een monarchie der sociale hervorming, zal het sociaal karakter van den arbeid in zekeren zin den toon aangeven, is een organisatie der loontrekkende arbeiders denkbaar en spelen de maatschappelijke klassen een andere rol. Daar zijn strenge tucht en een krachtig, niet al te zeer aan banden gelegd bewind noodzakelijk en heilzaam. Het is dwaas, in Duitschland propaganda te maken voor hypothesen, die door kundige vorschers uit Engelsche toestanden en verhoudingen afgeleid werden en dientengevolge niet voor de Duitsche historische ontwikkeling berekend zijn. Aan dat euvel lijdt de beweging, in den naam van Marx begonnen en op fanatieke wijze in revolutionnairen zin voortgezet, hoewel Marx de sociale hervorming als het resultaat der historische evolutie beschouwt. Het is dwaas, het materiaal der Duitsche beweging weder voor Nederland te prepareeren en op grond daarvan de Nederlandsche arbeiders eenvoudig op een dwaalspoor te brengen. Trouwens, dat de pogingen, om de Nederlandsche arbeiders te verheffen en, hetzij door middel van positieve vereenigingen, hetzij door middel van negatieve voorspiegelingen, in te palmen, zoo bijzonder gelukkig geweest zijn, zal waarschijnlijk niemand beweren, hoewel enkele proefnemingen op kleine schaal geslaagd kunnen heeten. Of een volk bezit een eigen nationaliteit, en dan zal elke hervorming overeenkomstig zijn geschiedkundige ontwikkeling op de hem eigen, nationale wijze met nationale middelen tot stand komen; òf de natie heeft de haar kenmerkende, nationale eigenschappen verloren, en dan zal noch de copie van vreemde recepten, noch de internationale phrase haar weder op de been helpen. Een gezonde en levensvatbare natie, die hare krachten uit den aard der zaak steeds op enkele punten zal concentreeren, neemt gaarne in den uitgebreidsten zin des woords kennis van hetgeen elders geschiedt, om te weten, wat er op het wereldtooneel voorvalt, in welke verschillende richtingen de algemeene ontwikkeling zich beweegt en wat van het bestudeerde en waargenomene overweging verdient, maar aapt niet na of warmt koudgeworden spijzen nog eens op, om ze onder een andere, tot dit doel vervaardigde etiquette weder als eigen waar te verkoopen.

De sociale vraag als familievraag is voor Nederland van practisch belang, omdat zij het familieleven behandelt en alle partijen in gelijke mate bezighoudt. Tot haar gebied behoort de beweging tegen het gebruik van sterken drank, ten deele als sociaal en ten deele als nationaal euvel te beschouwen. De op touw gezette beweging ziet eenigermate het heerschend systeem van voeding en het klimaat voorbij, zoodat zij te doctrinair te werk gaat en dientengevolge op dit gebied geen hervorming tot stand zal brengen. Van de beweging tegen de prostitutie vreezen wij hetzelfde, hoewel zij van den steun der kerkelijke partijen meer nut zal kunnen trekken. Wij waardeeren natuurlijk gaarne alle pogingen, hoe gering ook, om beterschap voor te bereiden, indien zij een nationaal karakter dragen.

De sociale vraag als loonarbeidersvraag is voor Nederland met het oog op de geringe concentratie der industrie van ondergeschikt belang. Een organisatie der fabriekarbeiders is zelfs op het geduldig papier ondenkbaar; in Katholieke districten zou de veronderstelling van deze eventualiteit met uitsluiting van de Kerk hoogstens onze lachspieren in beweging brengen; in Protestantsche districten is elk gevaar van die zijde niet waarschijnlijk, zoolang althans het volk op godsdienstig leven blijft prijsstellen en de Kerk tegen elke atomistische richting front maakt. Lassalle's productieve associatie met staatshulp was een leus en geen ernstige gedachte, derhalve uitsluitend een practisch middel ter agitatie. Van meer belang is het onderzoek van Rodbertus. Hij wil den arbeider meer, dan tot heden 't geval was, aan de vermeerdering van den nationalen rijkdom laten deelnemen en tracht dit met het loonstelsel en den normalen arbeidsdag te bereiken. De normale arbeidsdag is echter niet alleen als een bepaalde hoeveelheid tijd, maar evenzeer als een zekere hoeveelheid werk op te vatten. Gesteld eens, dat men weet, in hoeveel tijd een bepaalde hoeveelheid werk van goede hoedanigheid verricht kan worden, zoo kan men ook de waarde van dien arbeid bepalen en daarmede in overeenstemming beloonen. Dat loon of liever de ontworpen loonschaal staat natuurlijk in verband met den marktprijs, stijgt en valt binnen zekere grenzen, zoodat het wezen van den handel daardoor niet aangetast wordt.

De normale arbeidsdag is, gelijk wel vanzelf spreekt, voor elk bedrijf verschillend en moet op het verbruik van arbeidskracht, den graad van intellectueele ontwikkeling en eventueele benadeeling der gezondheid nauwkeurig acht geven. De loonschaal en de normale arbeidsdag worden nu en dan, op grond der ontworpen berekening en van den feitelijken toestand, door de vereeniging van arbeidgevers vastgesteld en aan de vereeniging van arbeidnemers medegedeeld. De staat zorgt voor het onderwijs, vooral wat de technische vaardigheid en de kennis van het handwerk betreft, houdt het toezicht op de wijze van uitvoering der wettelijke voorschriften en bepalingen, hoort ingeval van klachten beide partijen en handhaaft voor het overige het recht.

Uit de correspondentie tusschen Rodbertus en den architect Peters blijkt, hoe bezwaarlijk de vaststelling der loonen is, en toch is een zoodanig stelsel nog het eerst van allen in het bouwvak toe te passen. Demmler te Schwerin zocht als architect, volgens een eenigszins gewijzigde methode, dezelfde beginselen toe te passen.

Enkele kundige grootgrondbezitters trachtten de grondgedachte op landbouwkundig gebied ten uitvoer te brengen. Het uitgangspunt vormt een mathematische formule, maar in de practijk is deze, overigens in beginsel juiste, basis nog niet rijp voor algemeene toepassing. Met weinige uitzonderingen hebben de arbeiders tot nog toe de verdere ontwikkeling der loonvraag tegengewerkt en is van deze zijde in dit opzicht weinig te verwachten. ‘Hooge loonen, weinig arbeid, veel pre-

tensie en holle phrasen' zijn de stokpaardjes der hedendaagsche arbeiders. De vele werkstakingen belemmerden de onpartijdige behandeling der loonvraag, oefenden een hoogst ongunstigen invloed op de ontwikkeling der industrie uit en bevorderden de demoralisatie der arbeidende klasse. Door haar werden de leeglooperij, de sociale ellende en de algemeene ontevredenheid in de hand gewerkt; op dit gebied werd ook door de liberalen sterk gezondigd. Gemeenschappelijk overleg is tegenwoordig niet of zelden meer mogelijk. Onder de conservatieven is echter de belangstelling in de loonvraag niet uitgebluscht, en zoo wordt aan de oplossing dezer vraag bij voortduring gewerkt.

Voor Nederland is de handwerkmansvraag van meer belang. Handhaving der atomistische leer beteekent op dit gebied achteruitgang. De strijd in Duitschland over de beste regeling van deze vraag omvat twee uitersten, nl.: 1°. Miquel treedt op voor het herstel der gilden op vrije basis, op grond van het eigen initiatief en in overeenstemming met de door de 'Gewerbe-Ordnung' erkende beroepsvrijheid, en 2°. de ultra-conservatieve richting wil het herstel der oude gilden met invoering der vroegere beperkingen. Gelijk gewoonlijk is de middelweg de beste, nl. de regeling van het technisch onderwijs van staatswege met invoering van den verplichten leertijd bij een meester, verbonden met het bezoek der behoorlijk ingerichte herhalingsschool gedurende de avonduren en handhaving van het vakexamen. Is de bekwaamheid gebleken, dan is vrijheid wenschelijk, maar van de bekwaamheid hangt de solide uitvoering der opdrachten en de verdere ontwikkeling der kunstindustrie af. Hiervan moet Nederland notitie nemen.

Hooge loonen in geld zijn zelden bevorderlijk aan de algemeene ontwikkeling, maar werken de verkwisting in de hand. Naast het loon in geld kan en moet de behartiging der wonings- en familievraag, der weezen-, weduwen-, zieken-, invaliden- en pensioenskassen, der kredieten winkelvereenigingen op den voorgrond staan, zoodat in dien vorm verhooging van loon verleend kan worden. Verder moet de arbeidgever in persoonlijke relatie met den arbeidnemer staan, hem met raad dienen, hem leiden en opvoeden, hem belangstelling in zijn lot en dat der zijnen toonen, en hem een goed voorbeeld geven. Het mag den arbeidgever niet onverschillig zijn, of de arbeiders al of niet op godsdienstig leven prijsstellen, de goede zeden en gewoonten in eere houden, onder den invloed van volksmenners geraken of zich buiten de bestaande maatschappij plaatsen. Socialisten mogen zij zijn, leden der sociaal-democratische partij niet.

De eigendomstheorie bezit voorloopig geen practische waarde en is uitsluitend een onderwerp van studie en wetenschappelijke discussie. Onze taak is het, door de vrije, systematische ontwikkeling der voorhanden zijnde productieve economische kracht de algemeene welvaart uit te breiden en den nationalen rijkdom te vermeerderen. Het nivelleeren staat gelijk met de oplossing van de maatschappij. Hoe meer personen

aan de algemeene welvaart deelnemen, hoe beter; hoe meer door inwendige hervormingen de scherpe hoeken afgesleten en de tegenstellingen verminderd worden, hoe beter. Een andere eigendomsverdeeling zou op dit oogenblik de sociale ellende vermeerderen. Wij kennen allen de oppervlakkige behandeling der sociaal-democratie van de grond-quaestie en haar fiasco op agronomisch gebied. Reeds uit de historische ontwikkeling van de landbouwkundige wetgeving in de meest verschillende staten is de noodzakelijkheid der 'petite', zoowel als der 'grande culture' af te leiden. Bepaalde streken behoeven de grootst mogelijke verdeeling en parcelleering, terwijl weder andere streken als het ware van nature voor het grootgrondbezit en de gemeenschappelijke bewerking bestemd zijn. Vergelijken wij slechts de heerschende toestanden in het westen onder de Napoleontische en die in de oostelijke provinciën onder de Pruisische wetgeving, de verschillende bepalingen van het landrecht en de wijze van ontwikkeling der collectivistische idee op landbouwkundig gebied, dan komen wij ongetwijfeld tot andere resultaten dan de sociaal-democratie. Juist in de wijze van behandeling der agronomische vragen ligt de kracht der Duitsche sociaal-conservatieve richting. Voor de oorspronkelijke gedachte der abstracte sociaal-democratische richting was veel te zeggen, voor de practische opvatting der bestaande arbeiderspartij hoegenaamd niets. Dergelijke vragen zijn voor geen agitatie geschikt.

De economische richting in Nederland is van nature de ontwikkeling der vrijhandelsleer en de behandeling der koloniale vraagstukken van het standpunt des handels, en voor ons is en blijft Nederland een bolwerk voor den vrijhandel.

Elke staat heeft een eigen nationale taak te vervullen en aan bijzondere eischen te beantwoorden; zonder dat zij die roeping uit het oog verliest en hetzij zij meer in politieken, hetzij meer in socialen zin werkzaam is, steeds mag van de intellectueele bevolking verwacht worden, dat zij *een wetenschappelijke richting*, die in socialen geest naar een oplossing der maatschappelijke problemen zoekt en reeds op menig resultaat te wijzen heeft, met achting behandelt. Het is een treurig verschijnsel, dat nog veelal socialisten en sociaal-democraten in één adem genoemd worden, als ware de radicaal-revolutionnair-internationaal-anti-religieuse en alles-nivelleerende toekomstrepubliek, met de phrase: 'Vrijheid, gelijkheid en broederschap', als leus, de natuurlijke consequentie van alle socialistische theorieën. Corypheeën der wetenschap, gelijk Professor Adolph Wagner, de ex-ministers Rodbertus en Von Schäffle; conservatieven als Von Scheel en Nasse; gematigde liberalen als Lujo Brentano en Schmoller, enz. hebben niets gemeen met de sociaal-democratie. De Duitsche socialistische school en de Duitsche sociaal-democratische partij staan niet op hetzelfde standpunt. Wèl erkent de eerstgenoemde, onafhankelijk van partij of richting, elke goede en verdienstelijke daad of elk ideaal streven; wèl geeft zij on-

verbloemd haar oordeel over alle politieke en sociale factoren in de maatschappij te kennen, en karakteriseert zij met de haar eigen scherpte de bestaande toestanden en verhoudingen, om dan de oorzaken en gevolgen nader toe te lichten, maar zij heeft nooit gemeene zaak met de negatieve elementen in onze maatschappij gemaakt of van haar wetenschappelijke basis afstand gedaan. Integendeel, haar streven was en is hierop gericht, om uit de verschillende socialistische elementen gaandeweg een zuiver conservatieve hervormingspartij te vormen, die met helder oog en vasten wil een nationale, monarchale en historische sociale politiek inaugureert.

Marx en Lassalle zochten de philosophische ontwikkelingstheorie van Hegel naar de radicale zijde in een ander vaarwater te brengen, om volgens de aangegeven methode, uitgaande van een zeer betwistbare hypothese, de heerschappij van het proletariaat te kunnen proclameeren. Zij aanvaardden de hulp der voorhanden zijnde revolutionnaire en demagogische elementen en plaatsten de radicale phrase op den voorgrond. Eens op een hellend vlak aangekomen, is de rit naarbeneden snel afgelegd. Vele, zooal niet de meeste wetenschappelijke socialisten volgden de historische methode, door Savigny in de rechtswetenschappen aangegeven. Enkelen, waaronder Wagner en de jurist Jhering, gingen meer aggressief te werk en construeerden een philosophisch-economisch systeem. Geheel zelfstandig en onafhankelijk formuleert Von Scheel nu en dan zijn wetenschappelijke studiën en gedachten. Zouden wij de school van Hildebrandt - Knies c.s. ooit van demagogie kunnen beschuldigen? Voorzeker, neen. De wetenschappelijke studie verdient steeds waardeering, al is men met de richting niet ingenomen of deelt men noch de methode van onderzoek, noch de wijze van groepeering, noch het resultaat.

De demagogie daarentegen is niet kieskeurig ten opzichte der toe te passen middelen, schuilt gaarne onder het dak van een ander en is steeds bereid, om de menigte, die van toeten noch blazen weet, voor haar wagen te spannen. Zij verdient de minachting, ook afgescheiden van het kleed, waarin zij zich hult, omdat zij met de hartstochten speelt; niet wil hervormen, maar afbreken; niet aan de gevolgen denkt, maar eenvoudig negeert, en niet wil louteren, beschaven, veredelen en opheffen, maar uit de door haar op roekelooze wijze geschapen, chaotische verwarring voordeel tracht te trekken.

Het verwisselen van de school ter beoefening der wetenschap met de agitatie der blinde demagogie is een ongeoorloofde wijze van bestrijding, die, systematisch volgehouden, menig wakker strijder ten koste der algemeene beschaving vóór den tijd in het zand doet bijten of in de hoogste mate verbittert.

Het natuurlijk en ook gemakkelijk verklaarbaar nadeel der volledige en eenzijdige politieke emancipatie, zonder de verhouding tot de sociale positie nader te regelen, is: het verbreken van het noodzakelijk even-

wicht tusschen de verschillende standen onderling, of liever de heerschappij der bourgeoisie en de vernietiging der eigenlijke aristocratie. Onder bourgeoisie versta ik niet de burgerij als zoodanig, maar die klasse in de maatschappij, die direct uit het bezit privileges afleidt, zonder daarmede intellectueele verdiensten te verbinden of als het ware in dat bezit het middel te zien, om intellectueel en moreel tot den hoogst mogelijken trap van ontwikkeling te geraken. Onder de eigenlijke aristocratie versta ik niet de zoodanigen, die alleen op een bewijs van adeldom in den vorm van een stuk papier trotsch zijn of uit de geslachtslijst het recht bewijzen, om tot de geldaristocratie te behooren, maar voornamelijk hen, die door intellectueele en moreele eigenschappen uitblinken, derhalve hun sociale positie in den edelsten zin werkelijk weten te adelen. De intellectueele aristocratie is de eenige, die op den duur recht van bestaan heeft en tevens in staat is, om de ontwikkeling en den algemeenen vooruitgang te leiden. Een intellectueel aristocraat is, uit overtuiging en uit eigen vrijen wil, slaaf der wet; hij kan haar willen hervormen, zal haar echter nooit omverwerpen; hij veracht de agitatie, omdat zij slechts ten doel heeft, door middel van overreding of andere kunstgrepen de normale ontwikkeling te belemmeren en twist en tweedracht te zaaien; hij wijst alle pretensies, van welke zijde dezen ook mogen komen, eenvoudig van de hand, omdat zij nooit bevorderlijk kunnen zijn aan de harmonische ontwikkeling der natie. Wat loutert en veredelt, is hem lief en dierbaar; wat de demoralisatie en ontaarding in de hand werkt, is hem een gruwel. Hij verlangt gekuischte vormen en manieren, beschaafde taal, een bescheiden optreden en het rusteloos streven naar hoogere ontwikkeling. Voor hem is het leven een voortdurende worsteling, want zijn taak is nooit voltooid.

Byron meent, dat de uitwendige ruwheid der lagere en de plompe nonchalance der hoogere standen nog over het hoofd gezien kunnen worden, omdat zij niet altijd het gevoel en het begrip van fatsoen beleedigen; daarentegen is de armzalige, aanmatigende, levenmakende en als het ware aangeboren gemeenheid der bourgeoisie, die de ruwheid van het volk met de belachelijke vooroordeelen en de gevoelloosheid van sommige voornamen verbindt, een ziekelijk verschijnsel van den onaangenaamsten aard. Het bonte lappenpak, een mengsel van tegenstrijdigheden, bedekt geenszins het gemis der edelste eigenschappen, die tot het menschzijn behooren en de waarde van den mensch bepalen.

Heine karakteriseerde den adel van het geld en door geboorte ten tijde van Louis Philippe (1837) en betoogde met de hem eigen scherpte, dat de philosofen der 18de eeuw zich vol afschuw van de scheppingen der Revolutie zouden afwenden. De paleizen waren geslecht, maar daarvoor in de plaats waren de kinderachtige hutten van het eigenbelang verrezen; de oude, trotsche aristocratie was onttroond, maar een nieuwe, nog kleingeestigere aristocratie had zich tot de toonaangevende macht

verheven, zonder door eene idee of door het zuiver ideaal geloof aan de deugd beheerscht te worden, maar steeds bedacht op winstbejag, uitbreiding van het bezit en materieele voorrechten. Geld werd de God, dien men aanbad, en dat geld stelde in staat, om de grootste ondeugden in zich op te nemen. Kort vóór de groote Revolutie bestond het privilege der geboorte op het papier; het getal voorouders en niet hun verdienste bepaalde den graad der voortreffelijkheid. Later nam de beurs de rol over; zij bepaalt de waarde van het papier, en uit het bezit van aldus geadeld papier wordt de voortreffelijkheid der geld-aristocratie afgeleid. De geld-aristocratie bezit 'esprit de corps', want zij bezorgt baantjes aan haar leden en nakomelingen; zij sticht menigmaal industrieele en handelsondernemingen, niet om in een bestaande behoefte te voorzien, maar meer in den zin van 'publieke weldadigheid'. Naast de publieke weldadigheid voor gegoeden of liever de bedelarij voor zonen van goeden huize, is er bij haar nog plaats voor de publieke weldadigheid voor minderbedeelden en armen, die zelfs gaarne en dikwijls op zeer ruime schaal beoefend wordt, maar zelden aan de gestelde verwachtingen beantwoordt. De heraldiek der geld-aristocratie wordt met dezelfde nauwkeurigheid bestudeerd als die der oude aristocratie, maar zij omvat niet de wapens, eertijds door een bevoegde kunstenaarshand op geniale wijze tot roem van alle geslachten ontworpen en in keurige vormen gegoten, maar uitsluitend een zichtbaar product uit het industrieel of handelsleven. Er is dan geen sprake meer van de zinrijke, met schitterende edelgesteenten versierde kroon, geplaatst onder het kruis, door twee reusachtige zwaarden gevormd, maar van het prozaïsch debat over zoogenaamd practische belangen, in of buiten de tegenwoordigheid der op het papier geformuleerde majesteit.

De bourgeoisie kan en zal in zoogenaamd vrije staten al licht den toon aangeven en heerschen, mag in sociaal-politieken zin hoogstens slechts een druk op het algemeen bestuur uitoefenen. De bourgeoisie is de schaduwzijde der politieke emancipatie zonder sociale organisatie; zij vindt echter gelukkig nog dikwijls een voldoend tegenwicht in den adel, den militairen en den beambtenstand. In laatstgenoemd geval zal het voor de intellectueele aristocratie op den duur gemakkelijker zijn, om haar taak te vervullen, en kunnen de pretensies van onbeschaafden tot het noodzakelijk minimum beperkt worden, zonder dat daaronder het onderzoek van gerechtvaardigde eischen of wenschen behoeft te lijden.

Volgens het socialistisch beginsel wordt de beperking der individueele vrijheid tot het huwelijk uitgestrekt, daar de belangen der gemeenschap geheel op den voorgrond staan, derhalve het individu zich onder het gezag van die gemeenschap, waartoe het behoort, moet plaatsen. Intusschen zijn, zoowel door de Kerk als door de aan de middeleeuwen ontleende wetgeving, beperkingen van verschillenden aard niet onder de zeldzaamheden te rangschikken. Het huwelijksrecht staat natuurlijk

in nauw verband met de moreele zienswijze des volks, zoodat de mate van beperking in de meeste gevallen daarmede in overeenstemming is. Absolute vrijheid is op dit gebied in geen enkelen staat voorhanden. Wij nemen de monogamie als den heerschenden vorm aan, die wettelijk en kerkelijk als de alleen mogelijke of liever veroorloofde echtverbintenis beschouwd wordt; wij onderscheiden beperkingen ten opzichte van den graad van bloedverwantschap, van den leeftijd, van de sanitaire belangen en van het politiek en sociaal karakter van den staat. In het algemeen echter en voornamelijk, wat de laatstgenoemde beperkingen betreft, heeft het individualistisch beginsel gezegevierd, zoodat de persoonlijke vrijheid geëerbiedigd wordt. Of dit van economisch standpunt gerechtvaardigd is, gaat ons hier op het oogenblik niet aan. Geloochend kan echter niet worden, dat volkomen vrijheid op het gebied van het huwelijk de atomiseerende richting in de maatschappij bevordert en de langzame oplossing der nog bestaande gemeenschappen in de hand werkt. Wij moeten nogmaals opmerken, dat de individueele zoowel als de collectivistische opvattingen in gelijke mate licht en schaduw verspreiden. De beschaafde individualist is ook verstandig genoeg, om de rechten en plichten tegenover de maatschappij, den staat, zijn familie, zijn sociale positie en zichzelf naast elkander te plaatsen, derhalve zich eenigszins vrijwillig te binden. Zelden beantwoorden overtredingen der toonaangevende moraal aan de gestelde verwachtingen; meestal wordt het lijden daardoor vermeerderd. Of de onbeschaafden van dwang verschoond moeten blijven, is een moeilijke vraag, want op geen gebied worden de wetten en voorschriften zoo gemakkelijk ontdoken en zijn beperkingen van ingrijpenden aard zoo moeilijk te handhaven. In het belang van den staat of de gemeenschap is de beperking der individueele vrijheid; het individu daarentegen is daarvan niet gediend. Een gematigd beperkende richting zou ook hier niet nadeelig zijn, en daarom is de aansluiting aan die organisatiën, die in dien zin reeds werkzaam waren, zeer aan te bevelen. Daardoor wordt echter de ontucht niet vermeden, en juist haar invloed is voor de algemeene maatschappij van het grootste nadeel, zoodat elke sociale hervorming hiermede moet beginnen, de ontucht te bestrijden en de behoefte aan de overtreding der moraal te verminderen.

Het beste middel van zuiver practisch standpunt is vooralsnog: zoo weinig mogelijk tegen de ondeugd te oreeren; zooveel mogelijk de handhaving van het moreel leven te vergemakkelijken; bij wijze van uitzondering te moraliseeren, en alle pogingen in het werk te stellen, om door middel van positieve hervormingen de bestaande toestanden te verbeteren.

Het kind verlaat de school, vindt tehuis geen aangename omgeving, wordt verwaarloosd en houdt verblijf op straat. De zorg en opvoeding van het kind is een hoofdzaak; derhalve moet het kind aan een zoodanige omgeving onttrokken en op nuttige wijze beziggehouden

worden. Wie zich het kind aantrekt, beheerscht het toekomstig geslacht.

De arbeider heeft de dagtaak volbracht, weet zich niet bezig te houden en drinkt uit gewoonte en verveling. Enkele ware menschenvrienden zoeken daarin verandering te brengen, maar worden door de radicale elementen maar al te dikwijls in die poging tegengewerkt. Professor Woltmann hield voor weinige jaren te Berlijn éénmaal 's weeks een cursus voor het volk in het rijksmuseum voor schilderijen, om het zin voor het schoone, eerbied voor de kunst, liefde voor de groote werken van beroemde mannen en vereering voor hetgeen ver boven het dagelijksch leven staat, in te boezemen. Anderen weder maken het volk met de nationale monumenten, enz. nader bekend, of arbeiden ter bevordering der algemeene beschaving. Vele liberalen wedijveren met edelaardige conservatieven, om het volk vatbaar voor verdere ontwikkeling te maken(*).

De publieke vermakelijkheden, de maatschappelijke inrichtingen en de nationale feesten zijn als een thermometer op het gebied der moraal te beschouwen. De Fransche republiek zag dat in en organiseerde: ‘la fête de la fondation’, ‘celle de la jeunesse’, ‘des époux’, ‘de la reconnaissance’, ‘de l'agriculture’, ‘des vieillards’, etc. Dan werden patriotische liederen gezongen, over de moraal van den burger voordrachten gehouden, broedermaaltijden aangericht, volksspelen ten beste gegeven en de onderscheidingen aan de scholieren uitgereikt. De gedachte was beter dan de uitvoering.

Wij onderscheiden: 1°. physieke bezigheden: het zwemmen, de gymnastiek, de dans, de gemeenschappelijke wandelingen, kleine uitstapjes in de vrije natuur, algemeene volksspelen, enz.; 2°. intellectueele behoeften: de muziek, de zang, het bezoek der musea, het gezellig verkeer, goede lectuur, enz.; 3°. moreele eischen: religieuse en nationale feesten, bekroning voor bijzondere verdiensten, het tooneel, enz.

Het practisch ideaal is en blijft: men eere en beloone de deugd; huldige de schoone kunsten; ontwikkele en leide de phantasie; verlevendige de gedachte aan het tijdperk van grootheid en roem, aan nationale verdiensten, voortreffelijke daden van vaderlandslievende burgers; koestere eerbied voor de ouden van dagen, en streve naar harmonische ontwikkeling. Onvermoeid ijvere men met energie en beleid voor de idealen der menschheid en voor haar trapsgewijze beschaving, waardoor zij alleen in staat wordt, om met volkomen zelfbeheersching de banden te slaken en de vrijheid te dragen. Hoe meer dat streven

(*) Alexander T. Stewart stichtte o.a. te New-York een hôtel voor arbeidsters. 500 Kamers, waaronder verscheidenen voor 2 personen berekend, leeszalen, een bibliotheek, bestaande uit 2500 werken, enz. zijn aldaar voorhanden. De eetzaal is voor 600 personen berekend. Zij, die aan den economischen arbeid deelnemen, krijgen tegen 5 *s* □ per week kost, logies en bediening. Alléénstaande vrouwen kunnen zich ook tot kost bepalen. Het hôtel biedt aan 1000 personen plaats aan; Stewart's keuken levert voor 5000 personen middageten. De kosten van bouw, inrichting, enz. worden op 2 millioen dollars geschat.

heerscht, hoe schitterender het licht, dat van kunst en wetenschap zal uitgaan; hoe grooter het geluk en de algemeene welvaart; hoe menschlievender de wet en het recht, en hoe bezielender de geestdrift, die aan alles eerst leven en beweging geeft. Dan zal ook de geschiedenis haar taak volbracht hebben en niet meer ter ernstige waarschuwing, maar uitsluitend ter opheldering en verklaring dienen.

A.J. DOMELA NIEUWENHUIS.

Iets over onze schutterij.

Iets over onze schutterij door J. Scheltema, majoor-kommandant der dienstdoende schutterij te Leiden. Den Haag, Gebr. Belinfante, 1880.

Het geschrift, aan het hoofd van dit opstel genoemd, verdient de algemeene aandacht: het behandelt een belangrijk onderwerp, en het behandelt dat op goede wijze. De heer Scheltema deelt hier zijne denkbeelden mede over onze schutterij, over hare gebreken en over de middelen, om die weg te nemen. Hij vervult die taak op ongekunstelde, eenvoudige wijze, zonder omhaal van woorden, maar met practischen zin; zijn geschrift ademt goede trouw, overtuiging, plichtbesef; hij streeft naar het goede; hij ijvert voor het algemeen belang, en wordt daarbij gesteund door kennis en ondervinding. Hij heeft recht, om te verwachten, dat men naar hem luistert en zijne woorden overweegt.

Wij zullen trachten, daartoe bij te dragen, door hier den inhoud van zijn geschrift in overzicht te nemen.

Reeds bij den aanvang uit de geachte Schrijver eenige algemeene stellingen:

De schutterij-wet is slecht; eene grondige herziening eischt eene herziening van de grondwet - maar, ook zonder dat, kan de schutterij-wet zóó verbeterd worden, dat daardoor de schutterij ‘krachtig kan medewerken tot verdediging des vaderlands’.

Het tweeledige karakter van de schutterij maakt het groot bezwaar uit: ‘Het is.... een onmogelijkheid dat dezelfde schutterij aan de beide haar gestelde eischen goed beantwoorde; ze moet voor den eenen geheel anders zijn zamengesteld en georganiseerd dan voor den anderen; de eene schutter is goed als rustbewaarder en slecht als soldaat, de andere juist omgekeerd’ (bl. 4).

Dit is wel wat absoluut gesproken. De schutterij zal het meest geschikt zijn voor de verdediging van het land, wanneer zij in samen-

stelling en organisatie het meest met het leger overeenkomt; en juist het leger is het meest geschikt, om een oproer tegen te gaan. Vordert men echter van de schutterij, dat zij voor beide zaken goed zij, dan draagt men haar een te zware taak op; en *daarom* is het goed, om twee soorten van schutterij te hebben: de eene, allereerst voor den oorlog; de andere, allereerst voor de inwendige rust.

Over de schutterij als plaatselijke wapenmacht (rustbewaarders) wil Scheltema niet spreken; hij zegt alleen, dat voor die taak zelfs de dienstdoende schutterij, zooals ze thans is samengesteld, niet geschikt is: 'Bij ernstige rustverstoring wordt ze dan ook niet gebruikt. Dit is nog, eenige jaren geleden, te Rotterdam gebleken. Het regement schutterij heeft, bij het oproer van 1866 (?) zijn grondwettigen plicht niet kunnen volbrengen; toen de krachten der politie te kort schoten, werd de militaire magt van elders ontboden om de rust te herstellen' (bl. 3-4). De geachte Schrijver zoekt niet alle heil alleen in een wet:

> (bl. 5) 'Hoe groot het gewicht van goede wettelijke bepalingen ook zij, de wijze waarop ze worden uitgevoerd en toegepast, is van nog grooter waarde. Slecht toegepast, falen de voortreffelijkste wetten; een gebrekkige wet kan, mits met oordeel uitgevoerd, goede resultaten leveren. Zonderling, dat juist op het gebied der schutterij deze waarheid miskend wordt; het gevaar eener slechte toepassing is namelijk daar uitermate groot, omdat het doel der wettelijke regeling niet zoo tastbaar, niet zoo aanschouwelijk is als bij elke andere wet. De schutterij wordt ingericht met het oog op rustverstoring en oorlog, op buitengewone omstandigheden dus; zij moet daarop ingericht zijn en daartoe voorbereid worden in vredestijd, in gewone omstandigheden, waarin haar nut zoo gemakkelijk wordt voorbijgezien. Zoo licht denkt men, dat de zaken van de schutterij maar gaande gehouden moeten worden, en vergeet men dat de bestaande wet aldus moet worden uitgevoerd, dat dit element onzer defensie *ten allen tijde* in staat is om aan zijne bestemming te beantwoorden. Laat de wet zelve dit niet toe, dan verschaffe men zonder uitstel eene nieuwe.'

Dat laatste is echter niet noodig, voegt Scheltema erbij (bl. 6): 'Mits men aan de wet eene milde toepassing geve, mits men haar uitvoere in haren geest, mits men bij de uitvoering bezield zij met den ernstigen wil om het beste te bereiken, kan zij in staat zijn om in tijd van nood binnen weinige dagen zestien tot twintig duizend geoefende schutters te leveren.'

Wat de heer Scheltema hier zegt, is een groote waarheid: men schrijft vaak aan het gebrekkige van de wet toe, wat veel meer geweten moet worden aan het gebrekkige van de menschen. Ook ten aanzien van de schutterij vindt menigeen het zeer aangenaam, om zich als een ijverig kampvechter voor het goede voor te doen, maar toch niets hoegenaamd uit te richten, omdat - zegt hij - zoolang de tegenwoordige wet er is, er toch geen flinke, radicale verbetering is

tot stand te brengen; ‘mèt die wet blijft alles lapwerk’; en dewijl onze warme vaderlander een hevigen afkeer heeft van alle lapwerk en niets wil dan het volmaakte, kiest hij de gemakkelijkste partij - en doet niets; het ontbreekt hem niet aan fraaie redeneeringen, om zijn plichtverzuim met den mantel der waardigheid te omkleeden en met geringschatting te gewagen van alle pogingen tot hervorming en verbetering; hij doet als die knappe man uit den *Misanthrope*:

> ‘Et les deux bras croisés, du haut de son esprit,
> il regarde en pitié sur tout ce qu'on écrit.’

Zoo is het bij ons met honderd zaken; zoo is het in het bijzonder met de schutterijen. Bij meer dan ééne schutterij bestaat het juiste inzicht van de gebreken, die thans dit deel onzer wapenmacht aankleven, en is het loffelijk streven merkbaar, om daarin verandering en verbetering te brengen; maar dat streven wordt niet ondersteund door hen, die dat kunnen en moeten doen. Die geest van flauwheid en traagheid, die bij de behandeling van zoovele onzer groote volksbelangen valt op te merken, doet zich ook gelden bij die quaestie van de schutterij; daarover wordt veel gesproken en geschreven, maar daarbij blijft het ook; aan groote woorden geen gebrek, maar krachtige, verstandige handelingen wacht men tevergeefs.

O! men is de schutterij niet vijandig, of ongenegen; integendeel: men acht en waardeert haar als een oude, nationale instelling, waaraan glorievolle herinneringen zijn verbonden; men wil haar dus in stand houden; maar - maar - men wil liefst zoo weinig mogelijk voor haar doen. Indien onze regeerders hun gemoed geheel uitspraken, zonder veinzerij of bewimpeling, zouden zij zeggen: ‘Laat ons toch, in 's hemels naam, dat vraagstuk over de schutterij maar onaangeroerd laten; laat alles blijven, zooals het is; wij hebben het er zoolang mee gedaan; wij zullen het nog wel langer ermee doen. Wat een dwaasheid, om ons nieuwe inspanningen te getroosten en het volk nieuwe lasten op te leggen! Zooals het nu gaat, gaat het immers ook goed? Gij wijst op oorlog, op eene aanranding door een buitenlandschen vijand - het zal zoo'n vaart niet loopen; onze schutterij zal dan nog wel aan te wenden zijn; ten minste, de ondervinding heeft nog niet het tegendeel bewezen - en, heeft de ondervinding wèl bewezen, dat onze schutterij weinig aan te wenden is tot demping van een oproer - geen nood: de telegraaf en de spoorweg doen spoedig een bataillon grenadiers, of een paar eskadrons huzaren, in de oproerige stad optreden.’

In een eerste gedeelte geeft de geachte Schrijver een verslag van den tegenwoordigen toestand onzer schutterij. ‘De middelen tot verbetering’, zegt hij terecht (bl. 6), ‘kunnen niet worden gevonden, zoo niet alvorens de toestand zelf onbewimpeld en openhartig is bloot-

gelegd. Het is niet genoeg in te stemmen met het algemeen geroep, “de schutterij deugt niet”; men behoort na te gaan, waarin ze niet deugt. Daarna zal het gemakkelijker zijn waar te nemen, waarom ze niet deugt, en wat er gedaan moet worden om haar te verbeteren.’ Daar de heer Scheltema sedert dertig jaar officier is bij de schutterij en sedert tien jaar als Majoor-Commandant aan het hoofd staat van een korps dienstdoende schutterij, meent hij bevoegd te zijn, om een oordeel uit te spreken; dat oordeel grondt zich, wel is waar, alleen op de ondervinding, opgedaan bij de Leidsche schutterij; maar het is waarschijnlijk, dat het bij andere schutterijen wel evenzoo zal zijn als bij de Leidsche.

Dat oordeel over de Leidsche schutterij is niet bijzonder gunstig; toen er in 1870 sprake van was, dat die schutterij gemobiliseerd zou moeten worden, kwamen verschillende gebreken aan het licht: behalve dat zij zeer onvoltallig was, liet ook de oefening zeer veel te wenschen over:

> (bl. 9) ‘Met de geoefendheid was het even slecht gesteld als met de getalsterkte; en geen wonder, want de zoogenaamde exercitiën, zooals die in den regel vóór 1870 plaats hadden, konden bezwaarlijk oefeningen heeten. De schutters gebruikten daarvoor het eigenaardige woord “schutteren.” Zij hadden alleen plaats bij goed weer, meestal uit de bataillonsschool; gedienden en niet gedienden, en zij die zelfs als schutter nog rekruut waren, allen exerceerden gezamenlijk; een gediende werd, in de gelederen der schutterij, een gewoon onbruikbaar schutter. Op de keper beschouwd waren deze exercitiën niet anders dan een doelloos rondloopen. In de jaren 1868 tot 1872 is ook schijfgeschoten. Het kader, zoowel officieren als onderofficieren, was meer dan voltallig; doch verreweg het grootste gedeelte had niet bij het leger gediend, en bij de schutterij leerde het weinig, of niets, van den eigenlijken dienst. De Bataillons Kommandant hield 's zomers lijnen-oefeningen met het kader, en 's winters theorie met enkele officieren, waarbij de bataillonsschool werd doorloopen. Overigens werd aan opleiding en oefening van het kader niets gedaan. Officieren en onderofficieren werden voorgedragen en aangesteld, zonder dat eenige bekwaamheid of kennis van den dienst gevorderd werd. Bij het opmaken der voordrachten voor de bezoldigde betrekkingen, was gunst de richtsnoer.’

Het zou te uitvoerig zijn, om hier alles mede te deelen, wat Scheltema zegt over de Leidsche schutterij in 1870; alleen de slotsom:

> (bl. 9) ‘.... zeer onvoltallig; zeer weinig geoefend; met een meer dan kompleet, en dus in verhouding tot de zeer inkompleete sterkte aan manschappen veel te talrijk, doch grootendeels ongeoefend kader; slechte afscheiding van den 1^{en} ban, 1^{e} cathegorie; geheele onbekendheid ten aanzien van de reserve; in alle opzichten gebrekkig, en toch kostbaar: - zóó was de toestand van de Leidsche schutterij, toen de zomer van 1870 aanbrak en zij

op het punt stond geroepen te worden uit te rukken tot verdediging des vaderlands.....'

'En desalniettemin, en evenwel nogtans' vonden Burgemeester en Wethouders van Leiden goed, om in hun verslag van 1870 te zeggen, dat toen gebleken was, 'dat de toestand der schutterij *niets te wenschen overliet'*. Scheltema was van eene andere meening; maar men nam hem dat kwalijk.

Over onze schutterij in het algemeen velt de geachte Schrijver het navolgende oordeel:

(bl. 10-11) 'Laat ons er rond voor uitkomen: met het oog op hare hoogst gewichtige bestemming, en uit een militair oogpunt, als steun voor het leger, is onze schutterij niet veel meer dan onbruikbaar. De ware toestand mag niet verbloemd worden; omdat verbetering, èn dringend noodzakelijk, èn mogelijk is. Het gros der schutterij is volstrekt niet slecht; voor bestaat zij uit gedienden, en zou, indien alle schutterplichtigen maar schutter waren, bestaan uit meerendeels flinke mannen, allen in den krachtigsten leeftijd. Door goede organisatie, doeltreffende oefening, en met goed kader, zou er veel van te maken zijn. De bouwstoffen voor een goede schutterij, de manschappen, zijn er; maar ze worden verwaarloosd in plaats van benut.

Er zijn gemeenten, waar de schutterij volgens de wet dienstdoend zou moeten zijn, doch rustend gelaten wordt. Wil men de dienstdoende schutterijen niet verbeteren, dan volge men dit voorbeeld overal, en bespare aldus wat voor vele gemeenten thans bloot eene uitgave van weelde is. Òf men verbetere de dienstdoende schutterijen, òf men schaffe ze af, en bemoeilijke de inwoners van de grootste gemeenten niet langer met exercitien, die lastig zijn voor den gewonen schutter, betrekkelijk nog veel kosten, en toch geen nut doen; men late dan ook niet langer *onnoodig* de onbillijkheid bestaan, dat die ingezetenen schutterdienst moeten doen en tevens daarvoor belasting opbrengen, terwijl de plattelandsbewoners zoowel van den dienst als van de belasting vrijgesteld zijn.

Wil men echter de schutterij voor de verdediging des vaderlands in tijd van gevaar en oorlog gebruiken, dan moet zij daartoe in tijd van vrede bruikbaar gemaakt en in staat gesteld worden; dan moet zij, volgens het oordeel van bevoegde personen, op een gegeven oogenblik (immers binnen acht dagen) 16.000 à 20.000 geoefende schutters kunnen leveren, met eigen kader (uitgenomen de hoogere rangen). Die moeten in gewone tijden steeds beschikbaar zijn; en die zijn er ook; doch ze zijn buiten bereik; niet beschikbaar. Wat nu dadelijk beschikbaar heet, zou alleen zijn de dienstdoende schutterij, alles en alles ongeveer 16.000 schutters, met ongeveer 4000 man kader; maar werkelijk zal men dadelijk op niet meer kunnen rekenen dan 10 à 12.000 man (schutters), en wat zal van het kader bruikbaar zijn voor de dienst te velde? Het zou onverantwoordelijk zijn, hen met hun eigen kader te laten uitrukken en in het vuur brengen. Die ongeregelde troep zou het leger toch niet versterken; en, hoe moedig onze schutters zich ook mochten houden, ze zouden tegen een geoefenden vijand

niet bestand zijn. Hun bloed zou noodeloos vergoten worden, en over het hoofd komen van

> hen, die de schutterij voor eene taak bestemmen en gebruiken, zonder haar tot het volbrengen daarvan in staat te hebben gesteld. Geen regeering zou die verantwoordelijkheid op zich nemen, zou er aan denken om onze dienstdoende schutterij (zooals die in 1870 was, en helaas thans nog is) indien plotseling gevaar van oorlog uitbrak, dadelijk te laten uitrukken, of, om de woorden van de grondwet te gebruiken: te laten "dienen tot verdediging des vaderlands." - Maar waartoe dient zij dan?'

In dat oordeel is veel waarheid, maar toch ook eenige overdrijving, waarop het noodig is te wijzen.

Laat het zijn, dat, bij het uitbreken van een oorlog, onze schutterij maar een 16 à 20,000 geoefende manschappen aan het leger kan toevoegen - zij het zelfs maar 12,000 - is dat dan niets?

Ja maar - is de tegenwerping - die schutterij is te weinig geoefend 'voor den dienst te velde'; 'geen regeering zou die verantwoordelijkheid op zich nemen', om haar dadelijk 'in het vuur te brengen' - maar dat behoeft ook niet: plaats die 12, of 16, of 20,000 man der schutterij in de vestingen; dáár kan men ze zeer goed gebruiken; dáár heeft men ze in de hand, en heeft men niet te duchten - wat in het open veld wel het geval zou zijn - dat de weinige geoefendheid hen, bij de aanraking met een geregelden vijand, aan wanorde en nederlaag prijsgeeft; dáár, in de vestingen, kan men de schutterijen oefenen, haar orde, vastheid en samenhang geven, er goede bataillons van maken.

Soms doen zich stemmen op uit het leger, die zich verheffen tegen die aanwending van de schutterij in de vestingen en die beweren, dat alleen goed geoefende troepen de verdediging van de vestingen moeten voeren - dat is geheel verkeerd gezien. Een bekwaam bevelhebber zal, ook van weinig geoefende troepen, goed partij kunnen trekken voor het verdedigen van zijne vesting; Béfort is uitmuntend verdedigd in 1870-71, en toch bestond het grootste deel van de bezetting uit troepen, minder geoefend dan onze schutterijen. Het werktuigelijke van het handwerk des soldaats is zoo moeielijk niet te leeren; dat is geen heksenwerk - maar het komt voornamelijk aan op de moreele hoedanigheden, op orde, koelbloedigheid, moed; die hoedanigheden verkrijgt men niet zoo in een oogenblik; maar heeft de soldaat die hoedanigheden nog niet, of nog maar in een minderen graad, dan doet dat in eene vesting veel minder kwaad dan in het open veld; in een vesting heeft men niet te vreezen, dat een bataillon plotseling in verwarring komt, uiteenstuift en daardoor een geheele nederlaag lijdt; in eene vesting kan de bevelhebber zijn stem doen hooren, om aan een oogenblikkelijke wanorde dadelijk een einde te maken; in een vesting is de veiligheidsdienst veel meer eenvoudig dan te velde; de voeding van den soldaat is beter verzekerd; het marcheeren bestaat niet - om deze, en om honderd andere redenen zijn troepen, die niet deugen, om in het open veld tegen een gere-

gelden vijand op te treden, nog zeer goed, om eene vesting aan dien vijand te betwisten. Bij de bezetting der vesting is altijd een kern van troepen van het leger, geregelde, goed geoefende troepen; bij die kern moet men de schutterijen aansluiten, ze daarbij indeelen en ze daardoor spoediger de ontbrekende militaire vorming verschaffen. Natuurlijk, dat men daarbij met verstand en overleg moet te werk gaan; maar ook in krijgszaken zijn verstand en overleg noodwendige vereischten, om tot een goede uitkomst te geraken.

Zij, die bij ons zoo daarop aandringen, om alleen door geregelde troepen onze vestingen te verdedigen, gronden zich, bij de uiting van die meening, soms op Duitsche militaire schrijvers; maar zij vergeten daarbij, dat de toestand in Duitschland geheel anders is dan bij ons: in Duitschland doet men de hoogste eischen voor het krijgswezen, omdat men minder de verdediging beoogt dan den aanval, en omdat men weet, dat die eischen, hoe overdreven ook, toch worden ingewilligd. Dan vergeet men ook daarbij, dat het een oneindig groot verschil maakt, of men een vesting heeft te verdedigen, die dadelijk geheel kan worden ingesloten, of een vesting - zooals ònze vestingen - die altijd de gemeenschap met het eigen land open houdt en steeds toevoer en ondersteuning kan krijgen. Béfort, in 1870-71, werd geheel ingesloten en is toch uitmuntend verdedigd geworden, door eene bezetting, grootendeels uit ongeoefende troepen bestaande - waarom kan dat dan niet bij onze vestingen, die *niet* kunnen worden ingesloten?

Wij kunnen hier niet in bijzonderheden treden omtrent wat Scheltema zegt over de pogingen, door hem aangewend, om verbeteringen te brengen in den toestand van de Leidsche schutterij, en over de weinige ondersteuning, die hij te dien opzichte heeft ondervonden - ‘weinige ondersteuning’ is de zachtere uitdrukking, die wij hier bezigen, om niet te zeggen: ‘tegenwerking’. Met klem betoogt hij de noodzakelijkheid, om een bekwaam luitenant-adjudant bij ieder bataillon schutterij te hebben - liefst een officier van het leger; want de officieren zijn ‘in het algemeen’ - zegt de geachte Schrijver - ‘wat bij de schutterij, op het punt van geoefendheid en bruikbaarheid, het meest te wenschen overlaat’ (bl. 18). De heer Scheltema spreekt uit ondervinding:

> (bl. 19) ‘Met de meeste schutterofficieren is het gegaan als met mij. Nauwelijks schutterplichtig, werd ik voorgedragen en benoemd tot officier, ofschoon ik mijne schutterlijke carrière nog van *a* af beginnen moest. Reeds officier zijnde leerde ik van den onderadjudant de passen, de handgrepen en..... de bataillonsschool, de laatste theoretisch; maar van verder oefenen en bekwamen kwam er niet veel. In het algemeen strekt zich de eisch voor een officier van de schutterij niet ver uit. Zoodra ik in de bataillonsschool kon mee exerceeren, geen grove fouten meer maakte, het commando redelijk kon uitbrengen, was ik al zeer over mijzelven tevreden. Maar de eigenlijke

> dienst van een officier te velde, in bivak of garnizoen, was mij geheel vreemd; ik wist ter naauwernood wat velddienst, marschveiligheid, voorpostendienst is, wat fascinen, schanskorven enz. zijn, hoe eene terreinschets gemaakt moet worden; kortom ik wist niets van hetgeen een onderofficier, ja een korporaal moet weten. Het kwam niet in mij op, dat een officier van de schutterij met dergelijke dingen iets te maken kon hebben. Ik kon *op het schutterveld* mee exerceeren in de bataillonsschool, als pelotonskommandant, en meende dus al vrij goed op de hoogte te zijn. En toch was ik totaal onbruikbaar voor den werkelijken dienst, niet alleen als officier, maar zelfs als korporaal. Ik kon wel een prijs schieten bij een onderling officieren-concours; maar van de regels van het schot, en de zamenstelling van het wapen wist ik daarentegen weinig of niets. En toch was ik de minste niet!
> Echter is de betrekking van officier van de schutterij alles behalven eene sinecure, een bloote vergunning om eene uniform te dragen. De schutterofficier is werkelijk officier, even goed als die van het leger, boven wien hij zelfs voorrang heeft. Hij voert bevel, kan geroepen worden om als officier *dienst* te doen; hij behoorde daartoe in staat te zijn. Hij heeft jegens zijne onderhebbenden in oorlogstijd dezelfde verplichtingen als de officier van het leger jegens de zijnen; waarom wordt van de opleiding van dezen zooveel werk gemaakt, en aan de zijne niet gedacht?'

Met die woorden van Scheltema kunnen wij ons zeer goed vereenigen - minder met de afkeuring, die hij uitspreekt over de schietwedstrijden, die in de laatste jaren herhaaldelijk hebben plaats gehad, ook bij de schutterij, en waartoe zelfs vereenigingen zijn opgericht, die een half-officieele tint hebben; 'het vermaak is daar bij hoofdzaak' - zegt hij - en 'een officier van de schutterij behoeft geen scherpschutter te zijn' (bl. 20). - Dit afkeurend oordeel is wel wat eenzijdig; het heeft, ook voor den officier, waarde, om een goed schutter te zijn; en wat kan het voor kwaad, wanneer, bij zulk een wedstrijd in het schieten, het vermaak hoofdzaak is, wanneer dat vermaak gepaard gaat met mannelijke oefeningen, die den krijgsgeest bevorderen en den onderlingen band der schutterijen versterken?

Zijne beschouwingen over den tegenwoordigen toestand van onze schutterijen besluit de geachte Schrijver met deze woorden:

> (bl. 20-21) 'De regeering laat zich weinig met de sterkte, noch met de oefeningen in. Zij laat de zorg voor de schutterij grootendeels aan de gemeentebesturen over. Een kommandant doet verstandig met maar te zorgen dat de zaken geregeld "marcheeren", dat hij het plaatselijk bestuur en de regeering niet lastig valt, en zijne officieren te vriend houdt. Draagt hij een fatsoenlijk jongmensch voor als officier, dan wordt daaraan dadelijk gevolg gegeven; maar vraagt hij een bekwaam officier voor de instructie, dan wordt hem dit geweigerd. 't Wordt soms als overdreven ijver aangemerkt, indien een officier zich werkelijk bekwaamt; daarentegen zal niemand zich schamen te erkennen, dat hij jaren lang officier geweest is, maar er "weinig aan gedaan" heeft, en van den dienst weinig of niets weet.

Vele officieren oordeelen het dan ook niet bepaald noodig zich te bekwamen; en meenen,

> dat wie het doet, het alleen, doet uit *liefhebberij* in de schutterij. Gemakkelijk en aangenaam zijn diensttijd te volbrengen en het geweer niet te moeten dragen, ziedaar een voornaam motief om te dingen naar den rang van officier. Meermalen is geklaagd over gebrek aan discipline bij de schutterij, en beweerd, dat de officier meer macht over zijne schutters moest hebben. Ik zou het in den tegenwoordigen toestand bedenkelijk achten aan die klachten gehoor te geven. De officier kan, door de wijze waarop hij zijn rang bekleedt en door zijn dienstkennis, genoeg moreel overwicht over den schutter hebben, en daarvan met oordeel een goed gebruik maken. Een schutter weet zeer goed te onderscheiden, wien hij voor zich heeft. Men beseft te weinig, hoe krachtig juist op den schutter het goed voorgaan in den dienst van den supérieur werkt, veel meer dan diens stand of naam in de burgermaatschappij. En bovenal, de schutters zijn in 't algemeen zoo weerspannig niet, dat voor hen juist de tucht verscherpt zou moeten worden; vele officieren zouden, integendeel, aan hen nog wel een lesje kunnen nemen.
>
> Als een zeer opmerkelijk feit - tevens een bewijs van goeden wil bij de schutters - kan ik vermelden, dat te Leiden het grootste gedeelte van elke nieuwe lichting (niet gedienden), gedurende den eersten winter na hunne indeeling, eenmaal in de week des avonds twee uren *vrijwillig* komen exerceeren; de geringe opkomst van officieren bij het theoretisch onderricht, om de veertien dagen één uur, maakt hiermede een scherp kontrast.'

In een tweede gedeelte bespreekt de geachte Schrijver de thans bestaande schutterij-wet.

De wet van 1827 heeft de schuld aan den gebrekkigen toestand, waarin de schutterij verkeert - zoo is het algemeen geroep. Neen - antwoordt Scheltema - niet de wet heeft de schuld; maar de schuld ligt aan 'de wijze waarop die wet wordt opgevat, toegepast en uitgevoerd' (bl. 22). De wet van 1827 heeft, zeker, gebreken, vele en groote gebreken; maar ook met die gebreken is er verbetering mogelijk in den toestand der schutterij. Scheltema haalt eenige bijzondere punten aan, om dat te betoogen.

Is de wet er schuld aan, dat in 1870 de Leidsche schutterij zoo onvoltallig was, zooverre beneden de wettelijke sterkte? - Volstrekt niet; maar de schuld ligt aan het niet toepassen van artikel 9 dier wet: 'Die bevonden zullen worden zich niet vóór den 1 Junij te hebben doen inschrijven, zullen door het plaatselijk bestuur ambtshalve ingeschreven worden en door den schuttersraad verwezen tot eene geldboete.'

Is het aan de wet te wijten, dat te Leiden de splitsing van den 1sten ban, 1ste en 2de categorie, onnauwkeurig, en dat van de reserve van den 1sten ban, 1ste categorie, niets bekend is? - ook niet; want op dat punt bestaan voorschriften; maar men volgt ze niet op.

Indien in 1870 bij de Leidsche schutterij het kader te talrijk was voor de werkelijke sterkte, moet men dat dan toeschrijven aan de wet van 1827? - Wel neen; maar alleen aan de regeering, die wel zorgt voor de voltalligheid van het kader, maar niet voor die van de schutterij zelve.

En zoo gaat de geachte Schrijver voort met verschillende gebreken te behandelen, die enkel te wijten zijn aan het niet-opvolgen, of verkeerd opvolgen, van de wet van 1827; maar die men eenvoudig aan de wet zelve toeschrijft. Is er iets verkeerds, dan is het dadelijk maar: 'Och, dat is de schuld van die ongelukkige wet van 1827.' Het is veel gemakkelijker, de wet aan te klagen, dan eigen plichtverzuim en onverstand te erkennen.

Scheltema komt hierbij tot dit alleszins gegrond besluit:

> (bl. 30-32) 'Ik kom alzoo ten aanzien van de toepassing en uitvoering der wet op de schutterijen, tot deze conclusie: dat een overdreven vasthouden aan de wet hand aan hand gaat met veelvuldige en groote afwijkingen; dat men zelfs uit de wet tracht te halen, wat er niet in zit, wat ten nadeele der schutterij strekt, terwijl men daarentegen veel over boord werpt wat ten haren nutte zou strekken; dat daardoor de schutterij zoo onvoldoende en onbruikbaar is; in één woord: dat de *wijze* waarop de wet van 1827 wordt toegepast en uitgevoerd, artikel 188 der grondwet zooal niet tot een doode letter maakt, althans de oorzaak is, dat dit artikel niet tot zijn recht komt.
>
> Of men nu al roept en blijft roepen: de schutterij *deugt* niet (dit is, blijkens de discussie over hoofdstuk VIII van de begrooting van 1880, thans de geijkte parlementaire term) wat baat dit? wat heeft dit uitgewerkt? Immers, niets. Het doet zelfs meer kwaad dan goed; vooral omdat deze klacht gewoonlijk gevolgd wordt door de ontboezeming, dat ze ook niet goed gemaakt kan worden, en alleen eene nieuwe wet ons redden kan, die steeds tot de vrome wenschen blijft behooren. Dit doet daarom kwaad, omdat het de schutterij, als onverbeterlijk zijnde (als of eene nieuwe wet ook eene nieuwe schutterij zou geven!) nog meer in minachting brengt, en daardoor haar toestand zoo mogelijk nog verslimmert. Wie toch wil zich gaarne moeite geven voor eene zaak, wanneer hij weet, dat hij er geen eer mee inlegt, omdat ze, ondanks het ernstigst plichtbetoon, toch niet deugt en niet deugen kan. Aldus werken die telkens herhaalde, schoon ongegronde klachten, onverschilligheid en plichtverzuim in de hand.
> Hoe laat het zich verklaren, als toch zoo algemeen bekend en aangenomen is, dat de schutterij niet deugt en het telkens op nieuw herhaald wordt, dat zij niet goed kan zijn zonder nieuwe wet, dat dan dat geroep nu al 25 jaren gehoord is, en er toch maar geen nieuwe wet komt?
> Staat er dan geen belang op 't spel? Immers, ja; en wel een zeer groot belang, veel grooter dan bij eene nieuwe kieswet, of eene nieuwe belastingwet, meer zelfs dan bij eene grondwetsherziening: en wel, ons onafhankelijk volksbestaan. Bevoegde personen verzekeren, dat Nederland zich verdedigen kan, als het wordt aangevallen, mits met eene goede schutterij, die het vaderland verdedigen kan. Het leger is te klein, om het alleen te doen: Nederland is dus op 't oogenblik weerloos, wanneer de schutterij niet deugt.
> Hoe laat zich dat alles verklaren?
> De oplossing is, mijns inziens, deze. Er is een onzichtbare vijand, die elke verbetering tegenhoudt, die zeer goed weet hoe moeilijk het is een nieuwe

wet tot stand te brengen, die moeilijkheid zooveel mogelijk verzwaart, en dan daarop speculeert door de dwaling, die hij heeft doen ontstaan en steeds levendig houdt, dat er geen verbetering mogelijk is zonder nieuwe wet.

> Die vijand is de geest van onbezorgdheid, lauwheid, onverschilligheid, gemakzucht, of welken anderen naam men hem ook geven wil, die thans de zaak der schutterij beheerscht.'

In een laatste gedeelte toont de geachte Schrijver aan, dat ook onder de bestaande wet de schutterij in staat kan zijn, haren 'grondwettigen plicht, tot verdediging des vaderlands te vervullen' (bl. 32). Maar men moet dan geheel anders te werk gaan, dan men thans doet.

In de eerste plaats moet de schutterij als een ernstige zaak worden beschouwd:

> (bl. 33-34) 'Thans is dit niet het geval. De schutterij staat niet hoog in de algemeene schatting. Maar is dit wel zoo vreemd? Indien men soms een bataillon of eene kompagnie schutters ziet exerceeren geheel met eigen kader, op echte schutterij-wijze; indien men dan opmerkt, hoe weinig geoefend de schutters zijn, hoe de troep nu en dan, door onoplettendheid en onbedrevenheid van het kader, in de war of uiteenloopt; dan ziet men zeer goed in, dat men op zulk een troep de verdediging des vaderlands niet kan laten aankomen. En toch zal diezelfde schutterij, in de ure van het gevaar, wel degelijk hetzelfde moeten doen als het leger. Beider bestemming en doel zijn dezelfde; er moet dus nauw verband bestaan tusschen deze twee elementen onzer nationale weerbaarheid, die één zijn.'

De heer Scheltema wil de zorg voor de schutterijen zooveel mogelijk onttrekken aan de gemeentebesturen en overbrengen bij het Departement van Oorlog.

Dat zou een zeer heilzame maatregel zijn - maar men beelde zich niet in, dat die gemakkelijk is uit te voeren; alleen een zeer bekwame en zeer krachtige regeering zal daarin slagen en den tegenstand overwinnen van de gehechtheid aan sleur en gewoonte, van de gemakzucht en het eigenbelang, van den kleingeestigen naijver van hen, die noode het zoolang uitgeoefende gezag zullen afstaan. 'Waarom' - zal het geroep zijn - 'moet de schutterij op een militairen voet worden geregeld? Zij is, immers, meer eene burgerlijke instelling? Het gaat niet aan, om het vrije Nederlandsche volk zoo drukkende lasten, zoo ergen dwang op te leggen. Wij zijn hier niet in Pruisen; wij willen dat militairismus niet.' - Ziedaar de kreten, die onfeilbaar tegen zulk eene hervorming zullen worden aangeheven; en wanneer hier het woord 'militairismus' gebezigd wordt, dan wordt misschien eene van de zachtste uitdrukkingen gebruikt: wie weet, of de groote woorden van 'volksconsciëntie' en 'zielendwingelandij' dan ook niet te berde komen - want bij velen is het een aanslag op zedeleer en godsdienst, als verouderde vooroordeelen en ergerlijke misbruiken bestreden worden.

Heeft het Departement van Oorlog het toezicht over de schutterijen, dan kunnen de plaatselijke besturen gehouden worden, om op ernstige

wijze te werk te gaan met alles, wat betrekking heeft op de inschrijving en inlijving bij de schutterij, de oefening, de voordrachten voor officier; en de rustende schutterij zal dan, ten minste op het papier, nauwkeurig bekend zijn. De schutterij zal dan - in ronde cijfers - in alles een 80,000 man uitmaken, namelijk: een 35,000 man dienstdoende, en een 45,000 man rustende. Van die 80,000 man hebben een 44 percent, of 35,000 man, bij het leger gediend; de oud-miliciens - 'dat kostbare element', zooals Scheltema het noemt - moeten afzonderlijk worden gehouden, en, bij oorlogsgevaar, het eerst worden gemobiliseerd bij de dienstdoende schutterijen; de oud-miliciens van de rustende schutterijen moeten dadelijk gevoegd worden bij de dienstdoende schutterij van een nabijzijnde gemeente. De 9000 schutters van den 1sten ban, 1ste categorie - maar die vroeger niet gediend hebben - moeten door het leger van kader worden voorzien; of, wat misschien beter is, rechtstreeks ingedeeld worden bij het leger. Bij de dienstdoende schutterijen moet het noodige kader aanwezig zijn voor de schutterij, uit oud-miliciens bestaande. Op die wijze zal, zeer gemakkelijk, in weinig dagen tijds, een 30,000 man uit de schutterij zich bij het leger kunnen aansluiten.

Maar hoe krijgt men geoefend kader bij de schutterijen; hoe krijgt men geoefende schutters? - door de oefeningen met ernst ter harte te nemen en niet op de beuzelachtige wijze, als thans geschiedt; door die oefeningen te doen geven door officieren en onderofficieren van het leger; door een inspecteur te belasten met het algemeene toezicht over die oefeningen. In oorlogstijd kan het leger geen, of bijna geen, kader afgeven aan de schutterij; maar in vredestijd moet het kader van het leger krachtig medewerken tot oefening en vorming van de schutterij. Maar alles komt hierbij aan op den geest, dien men in de schutterijen brengt, vooral in het kader; de wet kan wel een examen voorschrijven voor het verkrijgen van den rang van officier, of onderofficier, bij de schutterij; maar zonder plichtsbesef en plichtsbetrachting helpt dat examen al zeer weinig.

Ziedaar, in hoofdzaak, de meeningen, die de heer Scheltema heeft over de verbetering van de schutterijen, ook met de thans bestaande wet. Die meeningen hier mededeelende, waren wij aanvankelijk voornemens, op enkele daarvan aanmerkingen te maken en uit een te zetten, wat, naar ons oordeel, betere middelen zouden zijn, om onze schutterij in staat te stellen, de plichten te vervullen, die de grondwet haar oplegt. Bij nadere overweging hebben wij echter dat voornemen laten varen; wij hebben begrepen, dat het niet goed is, zoo vast te hechten aan eigen oordeel; dat het goede bereikt kan worden langs verschillende wegen; dat het dus verkeerd is, den weg, dien men zelf verkiest, voor te stellen als den eenig goeden; dat wanneer ieder zijn eigen zin wil doordrijven, er niets goeds tot stand komt; dat het publiek verward en verbijsterd wordt, als het dien onop-

houdelijken strijd ziet van uiteenloopende meeningen; en dat het dus verstandig is, waar men bij anderen het goede ontmoet, zich daarbij aan te sluiten en af te zien van het betere, dat men meent zelf te hebben beraamd. Wat Scheltema voor de schutterij wil, is niet volmaakt; het geeft stof tot enkele aanmerkingen - maar, er is zeer veel goeds in; zeer zeker zal de verwezenlijking van zijne denkbeelden een heilzamen invloed uitoefenen op onze schutterijen en die veel beter maken, dan zij thans zijn. Laat ons daarmee tevreden zijn, en niet streven naar eene onbereikbare volmaaktheid.

Zullen de denkbeelden van Scheltema verwezenlijkt worden? Wie zal het zeggen? - Indien wij als een verstandig en krachtig volk te werk gaan - ja; maar, bij de regeling van ons Staatsbeheer geven wij niet altijd blijk van verstand en kracht; dikwijls zien wij het goede wel in, maar uit traagheid laten wij het na; het schort veel minder aan het weten, dan aan het willen.

'*s-Gravenhage*, 26 Maart 1880.

W.J. KNOOP.

Geschiedenis van den dag.
Rusland en het Nihilisme.

Eerst de oorlog met Turkije en daarna de moorden, diefstallen en branden van de Nihilisten hebben de algemeene aandacht gevestigd op Rusland en de Russen. Wanneer men de boeken en artikels bijeen zag, welke alleen in den laatsten tijd daarover zijn geschreven, dan zou men een deftige bibliotheek hebben - maar ook zou men na al het gelezene tot zichzelf zeggen: ik weet niet meer, wat ik ervan denken moet.

Het oordeel toch is zeer verschillend en verraadt in den regel een groote mate van partijdigheid; de hooge politiek speelt bij dit oordeel een groote rol, en rasverschil veroorzaakt een haat, zoo blind, dat de feiten onherkenbaar worden gekleurd. De terugwerking hiervan is zelfs merkbaar bij die mannen, die anders om de onpartijdigheid en wetenschappelijkheid van hun gevoelen zich een naam hebben verworven.

Om namen te noemen en daarmee duidelijker te spreken: de geschriften van de Engelschen over Rusland zijn zoo vreemd, dat zij op den onpartijdigen waarnemer soms den indruk maken, dat men cari-

caturen heeft willen geven(*). Èn de Oostersche èn nog meer de Middel-Aziatische quaestie hebben het oordeel der Engelschen beneveld. Ik geloof zelfs, dat in Engeland zeer veel sympathie voor de Russen zou bestaan om het afwijkende, vreemde, zonderlinge van het karakter, indien er geen ingewortelde, oude politieke vijandschap was.

Even min betrouwbaar is over 't geheel het oordeel der Duitschers, die bij al hun wetenschappelijkheid de Russen haten met een ouden, ingekankerden historischen volkshaat; alles, wat Rusland en de Russen betreft, wordt van de zwartste zijde voorgesteld, zóó zelfs, dat men niet aan een betere toekomst van het reusachtige rijk en het in elk geval merkwaardige volk wil gelooven.

Afkeer van de politiekerij heeft zekere geleerden, o.a. Friedrich von Hellwald, ertoe gebracht, een overdreven gunstig oordeel te vellen over de Russen en het half Aziatische rijk een toekomst te voorspellen zoo schitterend, dat wij het op grond van de werkelijke gegevens niet gaarne zouden willen onderschrijven, hoeveel wij ook overigens met het oordeel van den bekwamen ethnoloog ophebben.

Bestaat er nu bij al die verwarring een middel, om den rechten weg te vinden en de waarheid zoo dicht nabij te komen, als dat den mensch gegeven is, die ernstig naar waarheid streeft?

Ik geloof het wel en voeg er terstond bij, dat die weg, wel beschouwd, zeer eenvoudig is. Wanneer men een volk wil leeren kennen, dan moet men beginnen, met alle politiek te laten rusten en na te gaan, wat het oorspronkelijk karakter is van een volk, zooals dit in algemeene trekken kan worden gegeven; dit karakter hangt voor een deel samen met den grond, dien het bewoont, en den aard van het land; het spiegelt zich af in de geschiedenis van het volk, waardoor het karakter in sommige gevallen weder een wijziging kan ondergaan. Èn karakter èn geschiedenis geven, altijd tot op zekere hoogte, grond om, zij 't ook in grove trekken, zich een denkbeeld te vormen van de toekomst van een land.

De Russen, of om liever den algemeenen naam te gebruiken, de Slaven behooren tot denzelfden stam als de Germanen: het zijn Ariërs; er is dus op zichzelf geen reden, om lager van hen te denken. Dat het hun niet ontbreekt aan kracht, blijkt uit den invloed, dien zij hebben uitgeoefend; op verschillende volksstammen hebben zij hun stempel afgedrukt, hen in zich opgenomen; zoo b.v. de Bulgaren, die zóó Slavisch werden, dat men hun oorsprong op het eerste gezicht niet meer vermoedt. Hun taaiheid blijkt uit de hardnekkigheid, waarmede zij zich wisten staande te houden; alleen in Noord-Duitschland

(*) Een uitzondering vormt zonder twijfel het bekende werk van D. Mackensie Wallace: *Rusland en de Russen*, *doorreisd*, *gadegeslagen en beschreven*, waarvan de heer C.H. Pleyte een vertaling gaf (Utrecht, Gebr. van der Post). Wie op een aangename wijze zijn kennis van Rusland wil vermeerderen, dien kunnen wij geen beter boek aanbevelen.

moesten zij voor de overmacht der Germanen wijken en werden door hen verduitscht (Wilzen, Obotrieten); in Boheme (Czechen) wisten zij zich te handhaven en tot op onzen tijd hun karakter, hun nationaliteit te bewaren te midden van de Duitsche bevolking, terwijl op het Balkan-schiereiland Bulgaren, Serven en Nieuw-Grieken aan de Turksche onderdrukking weerstand hebben geboden.

Een nog sterker bewijs voor de taaiheid van het Slavische ras leveren nog tegenwoordig de Polen, die bij al hun gebreken een zeldzame kracht ontwikkelden.

Van de 6de tot de 9de eeuw deden de Slaven in materieele ontwikkeling, welke den grond legt voor de intellectueele beschaving, niet onder voor de andere Europeesche volken. Julin of Vineta aan den mond van de Oder kon het Venetië van het Noorden genoemd worden, en ook in Zuid-Rusland bloeide de handel en worden wij gewezen op teekenen van een rijke ontwikkeling(*).

Vergelijkt men nu echter de tegenwoordige ontwikkeling van Middelen West-Europa met die van Oost-Europa, dan valt het groote onderscheid in het oog; men vindt in Rusland zonder twijfel vele mannen, die, wat beschaving en geleerdheid betreft, zich meten kunnen met de besten van West-Europa, maar het algemeene peil staat aanmerkelijk lager - een feit, dat als een axioma mag gelden.

In het algemeen kan men zeggen, dat de ontwikkeling van Rusland in onzen tijd gelijk staat met die van Europa in de middeleeuwen.

Vraagt men naar de oorzaak, dan geven de Russenvrienden een verklaring, die naar ons inzien wel voor een deel, maar volstrekt niet geheel de zaak opheldert. Dat Rusland zooveel ten achteren is, moet, beweert men, niet geweten worden aan de mindere begaafdheid van de Slaven - want dezen staan met de andere Arische stammen geheel op dezelfde lijn - maar aan de onderdrukking, waaraan de Russen en ook de Slaven op het Balkan-schiereiland hebben blootgestaan.

De Russen hebben omstreeks drie eeuwen gezucht onder de Mongoolsche overheersching. In het begin der twaalfde eeuw overstroomden de wilde Mongoolsche horden Zuid-Rusland en vernietigden de beschaving, doodden de snel voortgaande ontwikkeling; twee en een halve eeuw duurde die onderdrukking en toen Iwan Wasiljewits, bijgenaamd de Groote, zijn volk van de barbaren bevrijdde, moest de beschaving opnieuw beginnen; niet alleen was het vroeger verkregene verloren, maar het volk was door den druk ontzenuwd, door den omgang met de Mongolen verachterd, terwijl op de Slaven een stempel was afgedrukt, die eerst met den tijd kon vergroeien en zeker in de eerste eeuwen zijn sporen moest achterlaten.

Terwijl dus de Westersche volken in dien tijd met rassche schreden

(*) F. von Hellwald, *Culturgeschichte in ihrer natürlichen Entwicklung bis zur Gegenwart.* S. 562.

vooruitgingen, werden de Russen in hun ontwikkeling gestuit, teruggedrongen en kregen Mongoolsch bloed in de aderen.

Op dezelfde wijze verklaart men de verachtering van de Slaven op het Balkan-schiereiland, Bulgaren, Serven, Nieuw-Grieken. De Bulgaarsche gruwelen en de Grieksche rooverijen hebben een Europeesche beruchtheid verkregen. Welnu, velen zoeken de oorzaak van zulke dingen niet in de eigenschappen van de Slaven, maar in de verachtering, die over elk volk komt, wanneer het gedurende langen tijd wordt onderdrukt door een macht, die in ontwikkeling en beschaving ver beneden staat, zooals op het Balkan-schiereiland met de Turken tegenover de Slaven het geval is.

Deze voorstelling nu verklaart slechts voor een deel de mindere ontwikkeling der Slaven, en deze moet naar ons inzien tevens ook gezocht worden in de mindere begaafdheid. Onderdrukking kan wel het oorspronkelijk karakter van een volk op den achtergrond doen treden, maar niet zoo geheel vernietigen; de verwildering heeft haar grenzen; in elk geval zullen, wanneer de onderdrukking ophoudt, de sporen van het oorspronkelijk karakter weer zichtbaar worden.

Nemen wij nu de geschiedenis van de Russen na de bevrijding van het juk der Mongolen op het laatst der vijftiende eeuw door Iwan Wasiljewits en later onder en na Peter den Groote, dan vinden wij een geheel ander karakter dan bij de andere volken. De Regeering is voortdurend despotisch - ‘door sluipmoord verzacht’, heeft men erbij gevoegd. Bijna al de vorsten en vorstinnen streven naar beschaving en ontwikkeling, maar daarmee gaan gepaard zeer barbaarsche handelingen. Peter de Groote, de algemeen meest bekende van de Russische vorsten, was en bleef met al zijn Europeesche beschaving in zeden, denkbeelden en wijze van regeeren een barbaar, aan den brandewijn verslaafd. Wanneer het executeeren van staatsmisdadigers, b.v. als er een samenzwering was geweest, niet snel genoeg ging, nam de Czaar zelf een bijl en ging aan het onthoofden. De beschaving aan het Russische hof had veel van de beschaving der parvenus; zij was geheel uiterlijk, bestond in vormen; de ziel, het leven ontbrak.

Bij een vergelijking van het Westen en Oosten van Europa moet men altijd de Russen een paar eeuwen minstens toegeven, omdat de Mongoolsche overheersching in elk geval een tijdperk is geweest van stilstand niet alleen, maar ook van achteruitgang. Maar dat in aanmerking genomen, welk een verschil ook dan nog b.v. tusschen Russen en Germanen!

De middeleeuwsche Germanen waren ruw; menige geschiedenis van de roofridders is niet opwekkend, maar toch, welk een geheel ander karakter draagt die ruwheid! Vergelijk b.v. de positie, welke de vrouw inneemt bij de Germanen en bij de Russen; in den regel is dat een maatstaf, om de beschaving van een volk te meten; de eerbied voor de vrouw verschilt zóóveel bij den Rus en den Duitscher,

dat men bijna zou zeggen, dat zij niet van dezelfde afkomst kunnen zijn. In Duitschland vindt men zelfs een vrij groot onderscheid in karakter tusschen de Zuid- en de Noord-Duitschers; de laatsten zijn veel stugger, ruwer, harder, wat het gemoed betreft, minder beschaafd, minder poëtisch dan de Zuid-Duitschers, een verschijnsel, dat wij zeker niet alleen moeten toeschrijven aan het verschil van klimaat, maar nog meer aan de vermenging van de Slaven en Duitschers in het Noorden; de eersten waren vroeger daar zeer talrijk en zijn wel door de Duitschers verdrongen, vernietigd, maar zooals het gewoonlijk gaat bij zulke volkenbotsingen, voor een deel ook vermengd.

Zekere warme liberalen wijten alle ongelukken van Rusland aan den despotischen regeeringsvorm, maar men moet nooit vergeten, dat een volk altijd de regeering heeft, die het verdient; een volk draagt niet zooveel eeuwen een minder ontwikkelden regeeringsvorm, wanneer die niet populair is, en populair is het despotisme nog altijd, wanneer men onderscheid maakt tusschen het volk en een betrekkelijk klein deel ontevredenen.

De politieke behoeften van het Russische volk zijn blijkbaar niet groot, want de Czaar wordt nog steeds afgodisch vereerd, en wanneer men al klaagt over het bestuur, dan geschiedt dat, omdat het wordt uitgeoefend door onrechtvaardigen, door dieven, niet omdat men een anderen regeeringsvorm verlangt. De Nihilisten hebben op allerlei kunstige, meest bedriegelijke wijzen de ontevredenheid met de Regeering zoeken op te wekken en in weerwil van hun zeer sterke propagande bij het volk weinig succes gehad. Van een omwenteling in Westerschen zin, van een verandering van regeeringsvorm, heeft men in Rusland zoo weinig begrip, dat men in den regel niet spreekt van hervormingen, van een constitutie, maar van contrôle.

Is het gewoonte geworden, om al de verkeerdheden in Rusland op rekening te stellen van den despotischen regeeringsvorm, de vraag zou kunnen worden gesteld, of die regeeringsvorm zelfs tegenwoordig nog niet diegene is, welke het meest aan de ontwikkeling van het Russische volk past. Zeker is het, dat de grootsche hervormingen en het vroeger zeer humane bestuur van den tegenwoordigen Czaar die gebreken niet minder hebben gemaakt.

En te verwonderen is dat niet, want welke zijn die gebreken? Oneerlijkheid en drankmisbruik. In Rusland, zegt men, en over 't geheel is 't waar, is alles te koop. De omkooperijen zijn onder alle standen, vooral de hoogere, zelfs de militaire stand niet uitgezonderd, zoo algemeen, dat men inderdaad kan spreken van een volksgebrek. De dieverijen in den Krim-oorlog waren kolossaal, maar die in den laatsten Turkschen oorlog niet veel minder. Het drankmisbruik is in Rusland zoo groot, dat men een Rus zonder brandewijnflesch bijna niet denken kan.

En wat vermag nu een regeeringsvorm tegen zulke volksgebreken? Zouden zij onder een anderen regeeringsvorm niet hetzelfde zijn, misschien nog erger?

Zoo komen wij vanzelf tot het karakter van de Russen. Wat v e r s t a n d e l i j k e ontwikkeling betreft, staan de Slaven over 't geheel niet beneden de Westersche volken, en daarop gronden zich de ethnologen, die zich de toekomst van de Slaven niet minder groot voorstellen en meenen, dat dezen snel dien trap van beschaving zullen bereiken, welken wij als den hoogsten hebben leeren achten. Het verstand beslist echter niet alleen over de toekomst van een mensch en een volk. Heeft de Rus geest, hij mist die diepte van karakter, welke het verstand een hooger vlucht doet nemen; mannen, die veel met Russen hebben omgegaan en onpartijdig genoeg zijn, om zoowel het goede als het kwade op te merken, zijn het op dat punt volkomen eens. ‘Ik heb veel Russen gekend’, schrijft Honegger in de voorrede van zijn zoo even verschenen boek, ‘die veel geest hadden, zelden een, die wist, wat hij met dien geest moest doen’[(*)].

De Rus, zoo luidt het algemeene oordeel, is levendig van aard, van nature opgeruimd, vroolijk, wuft en vluchtig; hij slaat licht van het eene uiterste over tot het andere; het is alsof hij een afkeer heeft van gelijkmatigheid, zoowel geestelijk als lichamelijk; de uitersten zoowel van koude als van warmte worden zonder hinder door hem verdragen. In zijn zucht naar beschaving stelt hij zich spoedig met den vorm tevreden, en van dat streven naar hoogere beschaving, naar veredeling van geest, waarvan wij bij de Germanen ten allen tijde sporen aantreffen, vinden wij niet veel.

Zijn die eigenschappen nu alleen een gevolg van het Mongoolsche bloed, dat den Russen door de aderen stroomt, of van de vroegere onderdrukking? of van het eentonige, vlakke land, dat zij bewonen?

Laat ons niet eenzijdig wezen. Wij vinden bij de andere Slavische volken ongeveer dezelfde eigenschappen terug. Denk eens aan de Polen; uiterlijke beschaving, tot ridderlijkheid toe, verstandelijke ontwikkeling zal niemand hun zeker ontzeggen; maar waar is de diepte van karakter, de hoogere beschaving? Van sociale deugden hadden zij zoo weinig begrip, dat zij hun vaderland telkens in het ongeluk stortten. Het einde van Polen is tragisch, maar was het onverdiend?

De Serven, Grieken en Bulgaren zijn zeer zeker in de laatste jaren veel vooruitgegaan, maar ontbreekt ook daar niet aan de ontwikkeling het kenmerk van een streven naar hoogere beschaving?

't Is waar, hun ontwikkeling is ook later niet onder de gunstigste omstandigheden aangevangen, want een samenloop van politieke gebeurtenissen bracht mede, dat zij een regeeringsvorm kregen, die met hun geringe mate van ontwikkeling weinig strookte, maar ook in de

(*) *Russische Literatur und Cultur. Ein Beitrag zur Geschichte und Kritik derselben* von J.J. Honegger. Leipzig. J.J. Weber.

dwaasheden, welke daarvan het noodzakelijk gevolg waren, spiegelt zich het karakter van het volk af.

Meenen wij dus gegronde reden te hebben, het karakter van de Slaven voor minder voortreffelijk te houden dan dat van de Germanen en andere Westersche volken, omdat het gemis aan diepte verraadt en in verband daarmee de practische zin minder is ontwikkeld, wij willen zelf zooveel mogelijk pleiten voor verzachtende omstandigheden.

Overal in de wereld zien wij schadelijke gevolgen, wanneer een minder beschaafd volk in aanraking komt met een volk, dat een zeer hoogen trap van beschaving heeft bereikt. Bijna altijd neemt het minder beschaafde volk in dat geval met de uiterlijke vormen van de beschaving de ondeugden der beschaving over; de beschaving werkt bij zulke gegevens demoraliseerend terug. Inzonderheid is dat het geval bij de hoogere standen, die door hun positie het meest met de beschaving in aanraking komen.

Onnatuur kweekt altijd slechte vruchten; Peter I verdiende den naam van d e n G r o o t e niet, toen hij de Europeesche vormen der samenleving met geweld in zijn rijk invoerde. Alle leven en ontwikkeling in de natuur gaat langzaam, en niets wreekt zich sterker dan het maken van sprongen. Bij alle hervormingen in Rusland heeft men niet getracht, den weg van geleidelijke ontwikkeling te volgen, maar van het centraal bestuur uit de hervormingen gedecreteerd, gelast. Vandaar dat de meeste hervormingen in de practijk jammerlijk zijn mislukt.

De groote gisting is in Rusland begonnen na den Franschen bevrijdingsoorlog in het begin dezer eeuw; de Russische legers drongen door tot West-Europa, bezetten mede Parijs en leerden daar denkbeelden kennen, toestanden, die van de hunnen hemelsbreed verschilden. De hoogere beschaving boezemde hun eerbied in; de meestal socialistisch gekleurde denkbeelden over de verbetering der maatschappij trokken hen aan, want zij waren èn te weinig ontwikkeld, èn hadden te weinig diepte, om het kaf van het koren te scheiden. In hun vaderland teruggekeerd, konden zij zich niet meer vereenigen met de toestanden, welke daar waren; had het in hun macht gestaan, zij zouden de proef genomen hebben, met de Fransche revolutionnaire ideeën in de werkelijkheid toe te passen. Daar dat niet ging, ontstonden er vereenigingen, geheime genootschappen, die zich ten doel stelden, Rusland te maken tot een ‘beschaafd’ land. Over de middelen, die daartoe moesten worden gebezigd, was men het echter niet eens; de een wilde een vreedzamen weg, dien der hervorming met behulp van de Regeering; de ander - meestal een verschil van karakter - gaf de voorkeur aan den weg van geweld; men onderscheidde een Noordelijken bond, waarvan de hoofdzetel was gevestigd te Petersburg, onder leiding van Nicolaas Turgenjeff, en een Zuidelijken bond onder Kolonel Pestel, waarvan de hoofdzetel gevestigd was te Tultschin.

Onder de zachtzinnige regeering van Alexander I konden deze vereenigingen zich gemakkelijk uitbreiden.

Na den dood van Alexander I werd er een poging gedaan door de revolutionnairen, om het gezag in handen te krijgen; men had zelfs een deel der troepen te Petersburg overgehaald, om gemeene zaak te maken. Zooals gewoonlijk echter was de beweging zoo slecht voorbereid, dat het aan alle leiding ontbrak, toen het op een uitvoering aankwam; men wist wel, dat men wat anders wilde, maar niemand wist wat. Dat gedeelte van de troepen, dat overgehaald was, om mee te doen, werd dan ook op echt Russische manier met kanonnen neergeschoten. De revolutie was mislukt, en daarop volgde gedurende vijf en twintig jaar het despotisch bestuur van Nicolaas I, die met ijzeren hand regeerde, zoodat het uiterlijk scheen, dat Rusland inderdaad rustig was.

Die rust was echter slechts schijnbaar; in weerwil van de sterk toenemende bevolking van Siberië bleef het vuur ook in Rusland zelf voortsmeulen. De regeering van den tegenwoordigen Czaar was aanvankelijk geschikt, om die partij, welke hervorming wilde langs geleidelijken weg, tevreden te stellen. Alexander II heeft getoond, een edel vorst te zijn; behalve de vele nuttige hervormingen in de rechtspleging en op financieel gebied, maakte hij zijn naam onsterfelijk door de opheffing van de lijfeigenschap.

Intusschen, het bleek weldra, dat de hervormingen volstrekt niet aan het doel beantwoordden; met name de opheffing van de lijfeigenschap heeft tijdelijk meer ellende teweeggebracht dan goeds gewrocht. 't Was weder zooals gewoonlijk met de Russische hervorming; zij werd gelast, bevolen, zonder te vragen, of het volk er rijp voor was en welke maatregelen van overgang er konden worden genomen. De lijfeigenen, de boeren waren van ouder tot ouder gewoon geweest, voor hun heer te werken, omdat zij moesten; de heer zorgde daarentegen voor het onderhoud van den boer. Het spreekt vanzelf, dat zulk een slaaf niet gewoon is, te overleggen; hij leeft ongeveer zooals het vee, dat in de wei wordt gejaagd. Met de opheffing van de lijfeigenschap kreeg de boer vrijheid en een stuk land. De vrijheid bestaat voor zulke wezens in het niets doen; om het land met vrucht te bebouwen, waren noodig gereedschappen en daarbij kennis. Zoowel aan het een als aan het ander bestond gebrek; buitendien moest er een vrij hooge pachtsom betaald worden van het land, dat het eigendom van den boer geworden was. Een groot deel van den adel was tegen de opheffing van de lijfeigenschap en werkte dus niet mee, om de hervorming te doen slagen; de heer behoefde niet meer te zorgen voor het onderhoud van den boer en liet hem aan zijn lot over. Het gevolg was, dat er in '76 nog omstreeks twee millioen boeren met de betaling van de voorgeschreven som ten achter waren; in sommige gewesten had men misgewas, maar de wet hield daarmee geen reke-

ning. De hervorming mislukte dus voor een goed deel, en de schuld werd natuurlijk, en niet geheel ten onrechte, gegeven aan de Regeering. Had de adel echter allerwege meegewerkt, om de hervorming te doen slagen, de zaak had heel anders kunnen loopen, maar zoo iets moet men van de overgroote meerderheid van den Russischen adel niet verwachten.

In de verschillende besturen duurde de omkooperij, de diefstal op groote schaal voort; de schuld werd alweder gegeven aan de Regeering, zonder te bedenken, dat geen enkele Regeering deugt en deugen kan, wanneer men een volk van dieven en zwendelaars en dronkaards heeft.

Die toestand was koren op den molen van de geheime genootschappen, en ook van het N i h i l i s m e . Wat is het Nihilisme, heeft men in den laatsten tijd dikwerf gevraagd; hoe is het ontstaan; welke macht vertegenwoordigt het in Rusland?

Het Nihilisme is een echt Russisch verschijnsel en kan ook alweder dienen tot bevestiging van de karakterschildering, die wij boven van het Russische volk hebben gegeven; alleen in Rusland kon het Nihilisme geboren worden en tieren.

Nihil is het Latijnsche woord, dat n i e t s beteekent; de Nihilisten streven naar n i e t s ; zij houden de bestaande toestanden voor zoo slecht, zoo verrot, dat alles moet worden vernietigd. Vraagt men, wat er na de geheele vernietiging van den staat, van de maatschappij ontstaan moet, dan antwoordt de Nihilist, dat hij daarmee zijn hoofd niet breekt; zij, die er nog na de vernietiging overblijven, moeten weten, of zij nog wat maken zullen; misschien dat er door de noodzakelijkheid na de vernietiging iets anders ontstaat, misschien ook niet, maar het bestaande is te slecht, om te blijven, en moet in elk geval weg.

Het woord Nihilist komt het eerst voor in een in 1861 door Iwan Turgenjeff uitgegeven roman, getiteld: *Vader en zonen*; de held van dezen roman, Basaroff, verklaart zich voor een Nihilist, d.i. voor een aanhanger van de even genoemde leer. Of Turgenjeff het woord zelf heeft uitgevonden, dan of het een inval is geweest van een of anderen jeugdigen Latinist, zal de geschiedenis waarschijnlijk nooit te weten komen.

Als revolutionnaire sekte moeten de Nihilisten zonder twijfel worden gebracht tot de socialisten, maar de Nihilisten verraden ook in hun socialistische opvatting het eigenaardig Russisch karakter; ook hier, zouden wij kunnen zeggen, vinden wij weer het gewone gebrek aan diepte, aan practische opvatting, aan sociaal talent. De Duitsche sociaal-democraten, de Fransche socialisten, de internationalisten hebben allen hun stelsels van wereldverbetering; zij meenen te goeder trouw, dat er in de maatschappij veel minder ellende zou heerschen,

wanneer hun recepten tot genezing der kwalen werden toegepast. Het Nihilisme is de eigenaardige Russische vrucht, welke zich ontwikkeld heeft uit de kennismaking met de socialistische stelsels, inzonderheid de Fransche, welke het meest in Rusland zijn bekend geworden. De geest is te arm, heeft te weinig diepte, om de vreemde stelsels om te smeden naar den eisch van andere maatschappelijke verhoudingen; de gevolgtrekking is een soort van fatalisme, dat bij het afschrikwekkende toch soms nog achting afdwingt door de zelfopoffering, waartoe het in staat is. Het lijden, dat de Russische Nihilisten zich getroosten, hun onvermoeide arbeid, hun geheele overgave aan een denkbeeld, waarbij persoonlijk genot en persoonlijk voordeel geheel op den achtergrond treden, de doodsverachting, waarmee zij hun daden verrichten, zijn een betere zaak waardig en werpen een tragisch licht op deze algemeen verachte lieden.

Wat voor de Nihilisten een zekere sympathie doet gevoelen, is, dat zij een gunstige uitzondering vormen op de algemeene omkoopbaarheid; in een land, waar, zooals men algemeen beweert, alles te koop is, vindt men een alles vernielende sekte, waarvan de aanhangers zelfs in doodsgevaar doof blijven voor den klank van het geld; daarom ook is 't nog niet gelukt, de organisatie van de Nihilisten te leeren kennen en de draden van het kunstig gespannen samenzweringsnet in handen te krijgen.

De sluipmoorden van de Nihilisten, hun werken met dolk en dynamiet, hun stoute plannen, om een geheelen hoftrein, een geheel paleis in de lucht te laten vliegen, hun afpersingen en brandstichtingen hebben terecht de algemeene verontwaardiging opgewekt en een hevige woede tegen hen doen ontstaan. Men moet echter, om billijk te zijn, de omgeving in aanmerking nemen, waarin deze Russen zijn grootgebracht, de geschiedenis van hun land vóór zich hebben; die geheele geschiedenis is een aaneenschakeling van daden van geweld; het is een barbaarsche geschiedenis, waar het kleed der Europeesche beschaving uiterlijk en los omheen is geworpen. Opgevoed in een omgeving, waar daden van willekeur, van woest geweld aan de orde van den dag zijn, is het Nihilisme inderdaad zulk een verrassende verschijning niet; het past veeleer in het kader der Russische maatschappij, is geheel geëvenredigd aan de Russische geschiedenis.

Van de organisatie van het Nihilisme, van zijn uitgebreidheid weten wij nog weinig af; men kan alleen het karakter der beweging kenschetsen. Ook over de talrijkheid loopen de gevoelens zeer uiteen; algemeen neemt men aan, dat het gerucht, dat de Nihilisten maken, grooter is dan hun macht. Hiervoor pleit ook, dat de personen, die gevangen genomen werden als betrokken in of verdacht van de gesmede komplotten, bijna zonder uitzondering behooren tot zeer jeugdigen leeftijd. Meerendeels zijn 't jongelieden, die aan het hooger of middelbaar onderwijs hebben deelgenomen, weinig werkten, maar zich

inbeelden, veel te weten; inzonderheid de natuurstudie schijnt gevaarlijk te zijn voor de jonge Russische hoofden. Daar zij de natuurwetten oppervlakkig kenden, schijnt in hen het denkbeeld gevaren te zijn, dat het in de menschelijke maatschappij even ‘natuurlijk’ moest gaan en de gebreken van de maatschappij moeten worden toegeschreven aan de willekeurige afwijking van het ‘natuurlijke’. Evenals de socialisten elders vergaten zij echter een voornaam ding: zij bestudeerden niet de elementen, waaruit de maatschappij is samengesteld, de menschen, maar maakten afleidingen uit de organisatie van geheel andere elementen, bouwden daarop theorieën, die, oppervlakkig gezien, zoo kwaad niet waren, maar die tot niets konden leiden, omdat de stof, waarvan gebouwd, georganiseerd moet worden, geheel verschillend is.

Er zijn in Rusland veel studenten, die niet studeeren; het gevolg is, dat zij geen betrekkingen krijgen, wanneer de daarvoor vereischte leeftijd is gekomen. Daarbij zijn de wetten op het hooger en middelbaar onderwijs zeer streng. Wordt een student om een of andere reden - dikwijls zijn de redenen van politieken aard - van de hoogeschool weggejaagd, dan zijn tevens de inrichtingen van hooger onderwijs elders in het land voor hem gesloten. Wat zullen zulke jongelieden aanvangen, wier hoofden even min staan tot werken als hun handen? Leiden de omstandigheden er hen vanzelf niet toe, om het fatalistische Nihilisme te omhelzen als het eenig ware geloof?

Men heeft het Nihilisme in Rusland genoemd de zee, waarin alle stroomen van ontevredenheid uitloopen, en die uitdrukking verklaart werkelijk veel. Wij zouden verkeerd doen, wanneer wij ons voorstelden, dat al de leden van de geheime vereenigingen, welke hervorming van het bestaande met of zonder omwenteling zich ten doel stellen, zich bij de Nihilisten hebben aangesloten. Het grootste deel der hervormingsgezinden is daarvoor te verstandig, en de meesten zullen te veel te verliezen hebben, om naar het algemeene niet te streven; maar daar zij het bestaande haten en voor het oogenblik geen uitweg zien tot verbetering, zijn zij den Nihilisten niet vijandig; zij laten hen begaan, wellicht in de meening, dat hun hervormingsplannen vanzelf aan de orde komen, wanneer de Nihilisten eerst het despotieke regeeringsstelsel hebben ten val gebracht. Juist het gebrek aan dieper nadenken, den licht bewogen Russen zoo sterk eigen, maakt hen voor zulk een handelwijze als voorbeschikt.

Het schijnt echter, dat de Nihilisten 't in den laatsten tijd wat ver gedreven hebben; de aanslag op den spoortrein te Moskou, het helsche plan van het winterpaleis heeft velen teruggebracht van hun welwillendheid ten opzichte van de Nihilisten en de harten van hen afgewend. Verstandiger ware 't geweest, wanneer men een weinig vroeger had bedacht, dat de werkzaamheid der Nihilisten aan de invoering van hervormingen slechts schade kon doen, want dat het eind moest wezen van zulke moordenarijen het uitsluiten van elke hervorming en

het verscherpen van het despotisch stelsel. De instelling van den staat van beleg en de verdeeling van het land in zes gouvernementen bij de ukase van 5 April '79, en later het dictatorschap van Graaf Loris Melikoff bij de ukase van 26 Februari '80 zijn het noodzakelijk gevolg van de Nihilistische werkzaamheid; zij zijn geen vrucht van het Russische despotisme, maar maatregelen, die onder zulke omstandigheden overal elders, zij 't ook met eenig verschil van vorm, op dezelfde wijze zouden zijn genomen. Wanneer de maatschappelijke orde bedreigd wordt, zoeken ook meer beschaafde volken naar een dictator en stellen zich vrijwillig onder zijn bevelen.

Behalve de hoogescholen en het middelbaar onderwijs leveren ook nog andere inrichtingen goede brandstoffen voor de Nihilisten. In de eerste plaats de gebreken in de maatschappij zelf, gebreken, waarin tijdig kon worden voorzien, maar waaraan weinig of niets wordt gedaan. Men leze b.v. over het treurig lot, waarin veelal de zonen van de geestelijken verkeeren. Elke klasse, die niet langs normalen weg een toekomst vindt in de maatschappij, maakt men voorbeschikt om haar toevlucht te zoeken tot een of andere dolle, revolutionnaire theorie.

In den laatsten tijd is het fabriekwezen in Rusland zeer toegenomen, inzonderheid in de groote steden; het aantal proletariërs, vroeger zeer gering, is groot geworden, en het lot van deze arbeiders is over 't geheel treurig. In Maart '77 werd een belangrijk revolutionnair proces gevoerd. Een der aangeklaagden, die tot den arbeidenden stand behoorde, legde de volgende verklaring af als reden van zijn deelneming aan het komplot: ‘Van ons negende jaar af, terwijl wij nog kinderen zijn, worden wij uit het ouderlijk huis gejaagd, om zelf ons brood te verdienen.’ Is het niet begrijpelijk, dat zulke wezens gaarne luisteren naar de taal van opruiers en aan de hersenschimmige beloften van verbetering van hun toestand geloof slaan? De meerderheid van de arbeiders in Duitschland en Frankrijk, schoon meer ontwikkeld dan de Russische werklieden, wordt eveneens het slachtoffer van de socialistische inblazingen.

Is het Nihilisme gevaarlijk voor Rusland, zoodat men een groote sociale omwenteling of een algemeene verwarring kan verwachten? Wij gelooven het niet; de Nihilisten zijn daarvoor te weinig talrijk; het doel, dat zij najagen, is te onzinnig; de middelen, die zij aanwenden, zijn te kras; de band, die hen verbindt met de groote hervormingsgezinde partij, is te zwak.

Toch zouden wij aan den anderen kant niet durven beweren, dat Rusland's naaste toekomst bijzonder schitterend zal zijn. De indruk van de Nihilistische daden is te sterk geweest, om spoedig te verdwijnen, en zoolang die indruk duurt, zijn de Regeering en de overgroote meerderheid des volks uit den aard der zaak vóór strenge maatregelen en moet het tijdperk der hervormingen verdaagd worden.

De geruchten, welke aan Loris Melikoff een hervormingsplan toeschrijven, komen ons dan ook twijfelachtig voor. Het streven van den dictator zal in de eerste plaats zijn, de willekeur van de ambtenaren zooveel mogelijk te beperken, de omkooperij uit te roeien en het volk het denkbeeld te geven, dat het landsbestuur in de eerste plaats het recht vertegenwoordigt en op grond van rechtvaardigheid vertrouwen en gehoorzaamheid eischt. Maar hoe zal het mogelijk zijn, dat schoone denkbeeld te verwezenlijken in een land, waar alle standen veil zijn, de hoogere niet het minst, en de dieverij een volkskanker is geworden? Voeg bij de veilheid de dronkenschap, die eveneens tot de volkskwalen behoort; de weinige kracht, die van den godsdienst uitgaat, welke in bijgeloof en vormendienst is verstikt, en men kan moeilijk zijn optimisme zóóver opdrijven, dat men geen donkere wolken ziet blijven hangen over het onmetelijke rijk.

Het is geen geluk voor Rusland geweest, dat het ontijdig in aanraking is gekomen met de Westersche beschaving - ontijdig, omdat het onderscheid in ontwikkeling te groot was. Wij wezen boven reeds op de nadeelen, welke onvermijdelijk daarvan het gevolg zijn. Dat nadeel is vooral zichtbaar bij den Russischen adel, die het meest met die Westersche beschaving in aanraking kwam. Die adel is buitendien samengesteld uit zeer verschillende bestanddeelen; geen land, waar men zooveel vreemde fortuinzoekers vindt, die zijn opgeklommen tot den eersten stand en met de gebreken van de parvenu's zijn behept, al voeren zij een hoogen titel. Geen wonder dus, dat het *noblesse oblige* van geen algemeene toepassing is.

Er zijn zonder twijfel in Rusland edele geslachten, die hun naam eer aandoen, maar over 't geheel doet hetgeen men van den Russischen adel hoort, wel eens denken aan den Poolschen adel. Zonder besef van zijn hooge roeping, blijft de beschaving en de ontwikkeling beperkt tot het uiterlijke; wordt veel kracht verbruikt door onderlingen naijver, en worden de belangen des lands vergeten voor intriges, die ten doel hebben, een gunsteling ten val te brengen. Bij soms zeer sterke nationale ingenomenheid vindt men weinig vaderlandsliefde in den edelen zin.

Voegen wij het een bij het ander, dan kunnen wij vooralsnog niet gelooven, dat de Russen bestemd zijn, de straks oud wordende Germanen te vervangen en een nieuw tijdperk te openen in de geschiedenis der beschaving. De Slaven moeten eerst deugdelijker bewijzen hebben gegeven van hun sociaal talent. Verstandelijke ontwikkeling alleen beslist niet over de toekomst van een volk, even min als van het individu; niet minder dan het verstand beslist daarover het karakter, de diepte van het leven.

Ons oordeel geve echter geen aanleiding tot misverstand, dat inzonderheid bij de vele bezitters van Russische effecten in Nederland licht zou kunnen ontstaan. Wij beschouwen Rusland niet als een land,

waarvan men spoedig vreemde dingen zal hooren, groote veranderingen, omwentelingen in dien zin, welke in het Westen aan de beteekenis van dit woord wordt gehecht; daarvoor zijn de grondslagen, waarop het tegenwoordige bestuur in Rusland rust, nog te hecht; daarvoor stemt de autocratische regeeringsvorm te veel overeen met den geest des volks.

Buitendien, volken leven niet zoo snel, vooral niet, wanneer zij zijn op dat standpunt van ontwikkeling, waarop Rusland zich bevindt.

De aanprijzing van een constitutioneelen regeeringsvorm, als een middel, om de krankheden der Russische maatschappij te genezen, heeft iets belachelijks en toont te weinig kennis van den aard en het wezen van het volk. Het rijk, dat een werelddeel vormt, is te groot; de afstanden zijn te ontzaglijk, de middelen van gemeenschap te moeilijk, om aan zulk een regeeringsvorm te denken, indien er volgens de ontwikkeling van het volk al sprake van kon zijn.

Wat Rusland in de eerste plaats noodig heeft, is een strenge hand, die niet alleen den tegenstand breekt van de revolutionnairen, maar ook zulke maatregelen neemt, dat de bekende gebreken worden weggenomen, die als 't ware een leger van ontevredenen in het leven riepen; de bronnen van het Nihilisme moeten worden verstopt, en naar al hetgeen wij van de werkzaamheid van den Dictator Melikoff hooren, is hij daarmee op een goeden weg; Melikoff is niet alleen militair, maar heeft ook, wat in Rusland zeldzaam is, administratieve kennis en tact, zoodat men vertrouwen mag, dat het Nihilisme als een den staat bedreigende macht weldra tot het verledene zal behooren, en daarmee is de naaste toekomst van het Russische rijk weder verzekerd.

Sommigen beweren, dat Rusland te groot is, om door één centraal bestuur te worden geregeerd, en een splitsing van het rijk op den duur niet kan uitblijven. Daar staat echter tegenover, dat taal en zeden het volk te nauw verbinden, om aan een scheiding te denken.

14 Maart '80.

NOORMAN.

Natuurkunde.

Gezondheidsleer.

Algemeene Gezondheidsleer naar Dr. C. Reclam Professor te Leipzig. Voor het Nederlandsche publiek bewerkt door Dr. C.P. ter Kuile. Te Deventer bij A. ter Gunne.

De gezondheidsleer is in den laatsten tijd een *enfant chéri* geworden van 't publiek. 't Heeft ook zijn reden. Met de afschaffing van het zegelrecht op de dagbladen - eene belasting op de beschaving van den geest - is de gelegenheid en de lust, om te lezen, sterk toegenomen.

Populair-wetenschappelijke onderwerpen trekken thans meer dan ooit de aandacht. Vooral op het gebied der hygiëne heeft zich een streven naar meerdere kennis geopenbaard. Dat streven moet aangemoedigd worden. Zij, die zich geroepen achten, als hygiënisten op te treden, doen wèl, met het publiek voor te lichten.

't Komt er slechts op aan, om den juisten toon aan te slaan en om de spijzen, die men opdischt, zoo smakelijk mogelijk te maken. Dat is niet ieder gegeven. Menig inderdaad degelijk werk, 'twelk ‘populair’ heet, maakt *fiasco*, omdat de schrijver zich op een te streng wetenschappelijk standpunt geplaatst heeft. Hij vooronderstelde eene te groote ontwikkeling bij zijne lezers. Geef een overigens ontwikkeld man het een of ander handboek der hygiëne, 'twelk als leiddraad voor studeerenden geschreven is, en hij zal het spoedig ter zijde leggen. Zulk een kost bevalt hem niet. Hij verlangt iets, dat hij verteren en in zich opnemen kan. Daarom, wie voor 't volk wil schrijven, moet tot het volk min of meer afdalen. 't Is een gebrek van de meeste handboeken en handleidingen, dat ze te droog en te dor zijn. De wetenschappen zouden stellig veel meer beoefend worden, indien de schrijvers hunne gedachten en denkbeelden in behagelijken vorm wisten te kleeden.

De hygiënisten van den laatsten tijd hebben dat zeer juist begrepen. Een Klencke, Fonssagrives, Reich, Dornblüth, Bock, Reclam en zooveel

anderen hebben daarvan doorslaande bewijzen gegeven. De ‘held van den dag’ is echter Professor Reclam te Leipzig, een man, die zich reeds door zijne *Vorträge für Gebildete* een welverdienden naam gemaakt heeft. Met vreugde begroeten we ook zijne *Algemeene Gezondheidsleer*, die ons ter beoordeeling is toegezonden.

We zijn echter een weinig angstvallig. Dr. Ter Kuile, die zich met de bewerking belast heeft, plaatst ons in een moeilijk dilemma. Het oorspronkelijk werk van Reclam zelf ontbreekt ons, en zonder dat, zegt Dr. T.K. in zijne Voorrede en inleiding, ‘is geen verstandig oordeel mogelijk, terwijl het ook niet geoorloofd is, de denkbeelden en beschouwingen, die in dit werk gevonden worden, als die van Dr. Reclam aan te halen’.

Een oogenblik dachten wij erover, het onderhavige werkje aan de Redactie van dit maandschrift terug te zenden. We kunnen immers niet beoordeelen, of we hier vóór ons hebben een arbeid van Dr. Reclam of wel van Dr. Ter Kuile? ‘Hoewel uit de bewerking van het Duitsche werk bijna overal duidelijk blijkt, dat Prof. R. de hygiëne met buitengewonen ijver en met veel vrucht beoefend en ook zelfstandig op dat gebied in alle richtingen praktisch gearbeid heeft’, zegt Dr. T.K., ‘kwam de ondergeteekende bij het vervaardigen der Nederlandsche bewerking al zeer spoedig tot de overtuiging, dat vele denkbeelden van den Duitschen schrijver zeer van die van den ondergeteekende verschillen; het scheen daarom onvermijdelijk, om het boek van het begin tot het einde te wijzigen en op vele plaatsen geheel om te werken. Zoo is al dadelijk in het eerste hoofdstuk zeer veel veranderd, gewijzigd en bijgevoegd; zoo is de geheele paragraaf over de riolen, als niet geheel met de tegenwoordige ideeën over dat onderwerp overeenkomende, geschrapt, en door eene nieuwe beschrijving vervangen; de paragraaf over de gymnastische oefeningen is gewijzigd en eenigszins uitgebreid; over de zoo hoogst schadelijke geheimmiddelen is een nieuw artikel bijgevoegd en aan 't eind van het werk is het noodige over vervalschingen meegedeeld. Het is mij niet mogelijk, al wat in de artikelen over voeding, over de woning, over de luchtverversching, de verwarming, de verlichting en over alle andere onderwerpen, gewijzigd, toegevoegd of weggelaten is, in bijzonderheden mee te deelen.’ Na deze speciale verklaring van Dr. T.K. kunnen we niet beslissen, of we hier met een werk van Dr. R. of van Dr. T.K. te doen hebben. 't Schijnt echter wel, dat laatstgenoemde er de meeste aanspraak op heeft, want deze heeft van 't oorspronkelijk werk zóóveel *geschrapt*, *gewijzigd*, *uitgebreid*, zóóveel daaraan *toegevoegd* en, last not least, een *geheel nieuw artikel* over vervalschingen en verontreinigingen van voedingsmiddelen gegeven, dat wij bijna zouden kunnen zeggen, dat Dr. T.K. en niet Dr. R. de auteur is. Dr. T.K. laat dat ook niet onduidelijk doorschemeren. Op het omslag van iedere afl. lezen we: ‘Algemeene Gezondheidsleer *naar* Dr. C.R.’, maar op het *algemeene* omslag of

titelblad is '*naar*' vervangen door: '*grootendeels naar*', terwijl we er ook nog op kunnen lezen, dat Dr. T.K. is: '*Plaatsverv. lid van den Geneeskundigen Raad voor Overijssel en Drenthe*'. Ons dunkt, dat die laatste, weinig beteekenende titel wel achterwege had kunnen blijven. 't Maakt er het werk niet beter of slechter om. De vraag is echter bij ons opgekomen: Waarom heeft Dr. T.K. niet liever een *oorspronkelijk* werk geschreven? Hij schijnt er zoo juist de man naar te zijn. Al dat *veranderen*, *wijzigen*, *schrappen*, *bijvoegen* en *weglaten* is een i m p r o b u s l a b o r, en Dr. R. draagt op den koop toe den roem en de eer van zijn *verbeterd* en *vermeerderd* werk weg. Het groote publiek weet niet beter.

En hoe is nu de totaal-indruk, dien wij bij de lezing dezer 'Gezondheidsleer' ontvangen hebben?.... Over 't algemeen zeer gunstig. Wanneer we echter hier of daar eenige aan- of opmerkingen maken, is het ons niet te doen, om daarmee iets af te dingen op de waarde van het boek, maar even min als de geachte Bewerker zich met alle denkbeelden van den Duitschen schrijver heeft kunnen vereenigen, even min kunnen ook wij op alles 'ja en amen' zeggen, wat door den Schrijver als voortreffelijk of navolgenswaardig wordt voorgesteld en aanbevolen. Zoo kunnen wij b.v. onze goedkeuring niet hechten aan de schoolbanken met *rugleuningen.* De voorstanders van het rugleuningstelsel geven aan, dat het niet mogelijk is, langen tijd rechtop te zitten; dat de scholieren bij gebrek aan rugleuningen naarvoren in elkander zakken, waardoor hunne buik-ingewanden te veel samengeperst worden. Nu is het wel waar, dat een in elkander gezakte houding nadeelig is en op maag- en verteringsorganen een nadeeligen invloed uitoefent, maar die invloed kan niet bestreden worden door *leuningen*, maar door *vermaning.* Evengoed als ieder mensch den geheelen dag rechtop kan *gaan* en *staan*, evengoed kan hij ook *zitten*, zonder in elkander te zakken. Dat in elkander zakken is geen *noodzakelijkheid*, volstrekt niets *onvermijdelijks,* maar slechts eene *slechte gewoonte.* Door rugleuningen zal men de luie kinderen nog meer verslappen; de kracht en sterkte van de ruggegraat zal erdoor verzwakt worden en ten slotte zal het hun niet meer mogelijk zijn, rechtop te zitten.

Terwijl men in den tegenwoordigen tijd zoozeer op de ontwikkeling der krachten door *oefening* bedacht is, moet het inderdaad onze verbazing wekken, dat men thans, in plaats van *oefening*, veeleer op het *zwak* en *krachteloos* maken van den rug aandringt. 't Is wonder, dat men nog geen springveeren zittingen of canapés aanbeveelt voor die ongelukkige scholieren, die het op zulke *harde* banken nauwelijks kunnen uithouden! En hoe gaat het dan bij het schrijven? Daarbij kan toch de rugleuning niet in aanmerking komen! Dus komt het er hier ook vooral op aan, dat de onderwijzer nauwkeurig acht geeft op zijne scholieren en ze vermaant, zoodra hij bemerkt, dat ze met een inge-

zonken rug zitten, terwijl hij wel mag toestaan, dat zij tegen de achter hen staande tafels leunen. Wij kunnen ons dus met de door Ernst Kunze in Chemnitz uitgevonden en door Dr. Schildbach het eerst beschreven schoolbanken niet vereenigen, doch even min nemen we de beweringen van vele schrijvers aan, dat de *verkrommingen*, met name de zijdelingsche verschuiving der ruggegraat, bijna uitsluitend bij de schoolkinderen moet gezocht worden. Wie een onbevooroordeelden blik om zich heen slaat, zal moeten bekennen, dat reeds in de eerste levensjaren de verschuivingen der werwelkolom beginnen, maar meestal eerst later bemerkt worden. Daarentegen is het niet te ontkennen, dat het bedenkelijk is, zijne kinderen naar scholen te zenden, waar, wegens de overbevolking, de zitplaatsen zóó nauw zijn, dat bij het schrijven slechts de rechterarm op de schrijftafel kan gelegd worden, terwijl de linker-naarbeneden hangt. Maar in ieder geval is het veel belangrijker, op de *ligging in het bed*, dan op het *zitten in de school* acht te geven, want het lichaam wordt het gemakkelijkst door nadeelige invloeden en inwerkingen aangetast, wanneer de geest zijn macht over het lichaam verloren heeft, dus in den slaap. Mechanische arbeiders worden daarom gemakkelijker krom dan geestelijk ontwikkelde. Menschen, bij wie de geest de overhand heeft, blijven gewoonlijk tot in hoogen ouderdom recht, maar bij den gedachteloozen kopiist kromt zich de ruggegraat vroegtijdig. En zoo zal dan de onderwijzer, die zijne leerlingen in gespannen aandacht weet te houden, meer tegen het scheefworden kunnen werken, dan alle rugleuningen in staat zijn.

Voordat we van het werkje afscheid nemen, zij het ons nog vergund, een enkel woord te spreken naar aanleiding van de *vervalschingen en verontreinigingen van voedingsmiddelen*, gelijk die door Dr. T.K. in het 10de Hoofdstuk als ‘bijvoegsel’ beschouwd en beschreven zijn.

Het heeft niet weinig onze verwondering opgewekt, dat iemand, die als hygiënist optreedt, in zekeren zin den spot drijft met, en den staf breekt over de in onze dagbladen en andere periodieke geschriften voorkomende berichten en mededeelingen over *vervalsching van onze levensmiddelen.* Vreemd is het echter, dat de Schr. openlijk bekent, ‘dat het hem niet noodzakelijk voorkomt om letterlijk alles geloovig aan te nemen’, enz., zelf de vervalschingen en verontreinigingen der levensmiddelen opsomt en zelfs de middelen aan de hand geeft, om die vervalschingen en verontreinigingen op te sporen en te ontdekken. Indien hij werkelijk zoo weinig waarde hechtte aan zulke *vrees-aanjagende* of *overdrevene* berichten of mededeelingen, zou het wenschelijker geweest zijn, het geheele ‘bijvoegsel’ maar achterwege te laten, maar dan had hij zichzelf ook niet aan *overdrevene* of *vrees-aanjagende* besprekingen moeten schuldig maken, zooals blijkt uit zijne waarschuwingen tegen sommige, met verschillende vergiftige verfstoffen bedeelde behangsels, tapijten, gordijnen, enz., die eene *sluipende arsenikvergiftiging* zouden teweegbrengen, niettegenstaande door wetenschap-

pelijke mannen is aangetoond, dat het gevaar daarvoor grootendeels in de verbeelding bestond, onder de opmerking, dat 'het groene spook' nog maar altijd niet tot rust kan komen. 'Bij zeer arme lieden', zegt de Schr., 'ziet men niet zelden stukken van oude tapijten of karpetten dienst doen als beddedekens en *in dat geval zouden die vergiftige kleurstoffen wel eens nadeelig kunnen werken*' (bl. 268). Wanneer dat niet *overdreven* heet, zouden wij niet weten, wat dan wèl met dien naam behoorde bestempeld te worden. Ons althans komt het ondenkbaar voor, dat een stuk van een oud tapijt of karpet nadeelig zou kunnen werken, tenzij men er uit liefhebberij op ging zuigen of het in den mond stak. Het eenige gevaar, 'twelk wij in het bezigen van oude tapijten zien, is: eene eventueele besmetting, wanneer dergelijke afgedankte vloerkleeden afkomstig zijn uit ziekenkamers of vertrekken, waar lijders aan besmettelijke ziekten overleden zijn. Het is hierop en ook op het dragen van *afgedankte kleedingstukken*, dat de Schr. de aandacht had kunnen vestigen bij het spreken over de *kleeding*. (Dit onderwerp is al zeer zuinig behandeld!)

Over de s t e r k e d r a n k e n sprekende, zegt de Schr.: 'Zijn sommige vervalschingen van voedingsmiddelen schadelijk, de meeste vervalschingen van brandewijn en jenever daarentegen zijn voordeelig voor de gezondheid.' Inderdaad, eene zeer gewaagde en gevaarlijke stelling, doch de Schr. voegt er dan ook oogenblikkelijk bij: 'Indien die dranken met aardappeljenever vervalscht zijn, bevatten zij eene *zeer schadelijke stof* (wij cursiveeren), nl. fusel- (lees foezel-)olie of amyl-alcohol', enz., en zoo gaat de Schr. voort, de meest voorkomende voedings- en genotmiddelen te bespreken en de vervalschingen of verontreinigingen, enz. aan te toonen of te vermelden, niettegenstaande hij in zijn 'Besluit' (lees: Slotwoord) zegt: 'Het is dus voorloopig onnoodig, alles te gelooven, wat meest alle schrijvers daarover in kranten of tijdschriften zeggen', doch hij laat er weer onmiddellijk op volgen: 'Evenwel is het gebleken, dat hier en daar nu en dan vervalschingen plaats hebben', enz. Begrijpe het, wie kan!

Op het Internationaal Congres ter bevordering van de Geneeskundige Wetenschap, gehouden te Amsterdam in de maand September van het vorige jaar, hebben de geleerde heeren in de vijfde sectie (Médecine publique) een spiegelgevecht gehouden, naar aanleiding van de vraag: tot hoever de plicht van het openbaar gezag zich uitstrekt ten aanzien van het toezicht op l e v e n s m i d d e l e n . Zooals men weet, werd deze quaestie ingeleid door Dr. F. Seelheim uit Utrecht, die betoogde, 'dat de levensmiddelen *quantitatief* veel te wenschen overlieten tegenover eene steeds toenemende bevolking. Vooral de arbeidersstand - zeide hij - is slecht gevoed en zoekt in sterken drank een surrogaat. De oorlog ontsteelt bovendien millioenen aan de volksvoeding, maar *qualitatief* had hij tamelijk vrede met den tegenwoordigen stand van zaken in Nederland. Hij kenmerkte de vrees voor vervalsching van levensmid-

delen als eene *vervaarlijke overdrijving.* Eenig toezicht van Staatswege op het in consumtie brengen van ziek vee, zou nog door den beugel kunnen, *maar voor het overige kan in Nederland alles ongeveer bij het oude blijven.*' Wie had zoo iets van zulk eene zijde kunnen verwachten! De spreker stond echter genoegzaam geheel alleen en werd als 't ware van alle kanten aangevallen. De heer Mouat, inspecteur van het Britsche Gouvernement en vice-president van het Londensch statistisch genootschap, toonde aan, dat in Engeland, blijkens officieele onderzoekingen, schandelijke misbruiken ten opzichte van het vermengen en vervalschen van levensmiddelen plaats hadden, hetgeen dan ook tot de Parlements-akte van 1875 op den verkoop van levensmiddelen en medicamenten heeft geleid. De werking dier wet en de talrijke vonnissen, krachtens hare voorschriften uitgesproken, bewees voldingend hare noodzakelijkheid. De geachte spreker hoopte, dat dit goede voorbeeld nagevolgd werd door andere landen.

Wat moet Dr. T.K. bij de mededeeling hiervan wel een pijnlijk gezicht gezet hebben, nadat hij in zijn boekske verklaard had, 'dat het hem niet noodzakelijk voorkomt om letterlijk alles geloovig aan te nemen wat de schrijver (Dr. S.) in een der Nederlandsche maandschriften gezegd heeft over de vergiftige of schadelijke stoffen der *Engelsche* bieren'.

Ook Dr. B. Kraus, hoofdredacteur van de te Weenen verschijnende *Med. Zeitung*, doet scherp uitkomen, dat het onderzoek naar de vermenging en vervalsching van levensmiddelen geen zoo geringe taak is, als de heer Seelheim het wel had willen doen voorkomen. Er moet zijn: een algemeene wet, en er moet worden gezorgd, dat die wet strengelijk worde gehandhaafd en nageleefd, iets, wat met vele wetten dikwerf het geval niet is. Zie eens, welk eene vreeselijke hoogte het bedrog met wijn bereikt heeft, en toch wordt al dat vervalschte goed gedronken, ja, spreker gelooft, dat, indien men den lieden petroleum in plaats van wijn schonk, ze het nòg naarbinnen zouden slaan. De theorieën van den heer Seelheim moeten dus als zeer gevaarlijk van de hand worden gewezen.

Prof. E.H. v. Baumhauer kon zich even min met de zienswijze van den heer Seelheim vereenigen. Er heeft, volgens hem, zeer veel vervalsching plaats, zij het dan niet met schadelijke bestanddeelen; er heeft vervalsching plaats ten aanzien van de waarde der levensmiddelen, en hierin voorziet de Nederlandsche wetgeving al zeer weinig.

Verschillende andere congresleden spraken nog in denzelfden geest en allen, behalve Dr. Seelheim, tilden het kwaad zeer hoog en eischten het nemen van buitengewone maatregelen. Is men nu, met het oog op hetgeen deze mannen der wetenschap als hunne overtuiging hebben uitgesproken, niet gerechtigd te verklaren: dat Dr. T.K. zeer verkeerd heeft gehandeld, door het te doen voorkomen, alsof de vervalschingen en verontreinigingen van voedingsmiddelen louter hersenschimmen zijn?

Wanneer mannen als Chevallier, Krügelstein, Letheby, Klencke, Pappenheim, Ziurek, Wiederhold, Penilleau, Von Bibra en nog zooveel anderen telkens op de gevaren wijzen en voor de verschillende vervalschingen waarschuwen, dan valt het toch wel wat moeilijk, om die allen voor *leugenaars* en Dr. T.K. voor *één eenig geloofwaardig persoon* te houden. Wanneer men de vervalsching der levensmiddelen zoo weinig telt en zoo gering acht, zal dat niet alleen den schurken en dieven, die het op onze beurs en onze gezondheid gemunt hebben, moed geven, om op denzelfden *eerlijken* (!) weg voort te gaan, maar zullen ook de gevolgen, ziekten, kwalen en ongesteldheden, niet uitblijven. Niet onaardig drukte zich dezer dagen de *Nürnb. Presse* uit, à propos der schandelijke vervalschingen van levensmiddelen. 'In onzen tijd', zegt dat blad, 'legt men het er waarlijk op toe, *ijzeren lichamen* en *stalen gemoederen* voort te brengen. Al is het tegenwoordige geslacht nog wat zwak, onze kinderen en kleinkinderen zullen anders zijn. De zuigeling, die zonder nadeelige gevolgen aan de ongezonde caoutchouc-doppen heeft gezogen; de melk van zieke koeien heeft gedronken, zonder zijne maag te bederven; met goed gevolg het loodwit van het Amerikaansche zeildoek in den kinderwagen heeft ingeademd en het vergiftig geschilderde speelgoed afgelikt heeft, moet een zeer gezonde jongen worden, zóó gezond, dat hij in later jaren zonder gevaar het glycerine-bier, den fuchsine-wijn of het koolzuur-anilinwater kan drinken en zelfs niet behoeft te vreezen voor kunstmeel en trichinen. Jammer maar, dat door de zorgen der regeering dat taaie geslacht der toekomst, nog vóór zijn bloeitijd, weer tot zwakheid zal vervallen - ten minste als de vervalschers en bedriegers niet hardnekkiger zijn dan hunne vervolgers.'

Het spijt ons inderdaad, dat Dr. T.K. zich in de voor het Nederlandsch publiek bewerkte *Algemeene Gezondheidsleer naar Dr. C. Reclam* zoo ongunstig over de zaak der vervalschingen heeft uitgelaten. Doch dat mag ons niet weerhouden, het werk aan ieder, die prijs stelt op zijn leven en zijne gezondheid, aan te bevelen; ja, we hebben het zelfs onlangs, toen ons advies daaromtrent gevraagd werd, als leiddraad bij het onderwijs in de gezondheidsleer gerecommandeerd, en we verklaren bij dezen gaarne, dat Dr. T.K. zich overigens uitstekend van zijne taak heeft gekweten. Wel is waar hadden sommige onderwerpen wat uitvoeriger kunnen behandeld zijn, doch wellicht was het werk dan ook van te grooten omvang en voor het doel minder bruikbaar geworden. De uitvoering laat niets te wenschen over. Een heldere druk en goed papier maken het lezen aangenaam en uitlokkend. Het alphabetisch register had wel wat uitgebreider kunnen zijn. Bij het naslaan van eenig onderwerp werden we telkens teleurgesteld. De heer A. ter Gunne heeft alle eer van zijne uitgave. Wij wenschen hem een ruim debiet toe.

Dr. S.

Letterkunde.

Nederlandsch tooneel.

Wat het streven van alle vrienden van het nationaal tooneel behoort te wezen. - Wat men doen moet, om een oorspronkelijk repertoire te verkrijgen. - Geen andere maatregelen van regeeringswege dan wegneming der bestaande wetteloosheid, welke alle concurrentie met buitenlandsche schrijvers, ja, zelfs een onafhankelijk optreden van den nationalen tooneelschrijver verbiedt. - Ook prijskampen en premien kunnen, blijkens de ondervinding hier en elders opgedaan, niet veel uitwerken. - De bekroningen vallen dikwijls wonderlijk uit, en doen dan meer kwaad dan goed. - Wil men met geld ondersteunen, men handele met de directeurs, die de oorspronkelijke tooneelliteratuur wantrouwend behandelen. - De schrijvers van *Hamlet* en *Tartuffe* in overleg met een tooneelgezelschap van onzen tijd. - Er bestaat veel eenzijdigheid, zoowel bij de vakmannen als bij de tooneelschrijvers, ten aanzien der eischen van het tooneel, welke plaats behoort te maken voor een juist inzicht in de vereischten van een tooneelstuk als kunstgeheel.
Louis de Semein, *Achter het Gordijn*, met voorbericht, aanteekeningen en naschrift van J.H. Rössing. Zaandijk J Heynis Tz. - Een lezenswaardig en onderhoudend werkje, dat echter niet alles bevat, wat de naam van den bewerker en uitgever te verwachten gaf.
Gutzkow's *Uriël Da Costa*, treurspel in vijf bedrijven, vrij in 't Nederlandsch bewerkt door P.C.F. Frowein. Amsterdam, M. Henriquez de Castro. - Een door eene Nederlandsche directie onopvoerbaar gekeurd treurspel. - Redenen, waarom men het, schoon op andere motieven en recht doende aan de verdienstelijke bewerking van dit klassiek werk, met dat oordeel eens kan zijn.
***Vorstenschool* door Multatuli. Zesde druk. Amsterdam, G.L. Funke. - Een herdruk, welks bevallig uiterlijk evenzeer tot aanbeveling strekt als de bekende inhoud.**

Men behoeft de statuten van het Tooneelverbond niet te raadplegen, om te weten, wat de eigenlijke hoofdzaak van het streven dier vereeniging is. Waar zij, die het wèl meenen met het nationaal tooneel, zich aaneensluiten, om door vereenigde krachten verheffing en verbetering tot stand te brengen, kan het gemeenschappelijk doel wel geen ander wezen dan het verkrijgen van een oorspronkelijk repertoire. Uitvoering en critiek zijn van het grootste belang; ontwikkelde acteurs zijn even hoog noodig als de belangstelling van het beschaafd publiek; doch dat zijn slechts de middelen, die leiden moeten tot het verkrijgen van oorspronkelijke tooneelstukken, door Nederlandsche auteurs voor Nederlandsche hoorders geschreven, naar gegevens, aan Nederlandsche begrippen en toestanden ontleend. Eerst wanneer men dat verkregen heeft, zal een

wezenlijk nationaal tooneel kunnen bestaan, vastgeworteld in de belangstelling van het gansche publiek, van het geheele Nederlandsche volk.

Wat toch zal het baten, of men de meesterstukken der Fransche, Duitsche of Engelsche dramatische kunst, goed vertaald, uitstekend ten tooneele voert? Aan den letterkundig ontwikkelde verschaft men aldus ongetwijfeld een zeer groot genot; maar de groote meerderheid laat men volkomen koud. Zij kan weinig of niets gevoelen voor de gevoelens en hartstochten der voorgestelde personen, geplaatst in toestanden en omstandigheden, waarvan zij zich geen denkbeeld vormen kan, die zij nooit heeft waargenomen en op grond van hare dagelijksche ondervinding onmogelijk acht. In den regel hangt de belangstelling in vreemde tooneelstukken van de cosmopolitische eigenschappen af van den meer beschaafde, die zich gemakkelijk in vreemde toestanden verplaatsen kan, terwijl zij niet kan worden opgewekt bij hen, die deze eigenschappen niet verkregen hebben en tot welker beschaving en veredeling het tooneel toch ook geroepen is.

In onzen tijd is de behoefte aan een oorspronkelijk repertoire grooter dan voorheen. Zoolang de tragedie als de voornaamste en schoonste, zoo niet eenige vorm van dramatische kunst erkend werd, trad de nationaliteit eenigermate op den achtergrond. De tragedie toch hield zich alleen bezig met die groote deugden en hartstochten van den mensch, die, onafhankelijk van tijd, land of volk, altoos dezelfden zijn. Hare taal was even verstaanbaar voor iedereen, hoog of laag, rijk of arm, omdat de handeling op zichzelve wel verre verwijderd bleef van ieders dagelijkschen kring, doch plaats had op het gebied der algemeene, hoogere begrippen van zedelijkheid, waarheen naar den geest des tijds zelfs de groote menigte bij voorkeur gewezen werd. Maar met den tijd is ook de dramatische muze veranderd. De tragedie is lang niet meer hare eenige, voor velen zelfs niet eens meer hare schoonste uiting; zij is vervangen door het zoogenaamd burgerlijk tooneelspel, door de *comédie*; terwijl deze bij haar in verheffing en algemeen-menschelijkheid zonder twijfel achterstaat, streeft ze haar niettemin verre voorbij in realiteit en nationaal karakter. Juist om die laatste eigenschappen staat de moderne dramatiek op hetzelfde standpunt van den hoorder; zij kan dieper indruk maken en meer tot zijne beschaving en veredeling bijdragen, dan de schoonste tragedie vermag, die met hare klassieke soberheid en verhevenheid toch altoos op een ander, zij 't ook hooger, grondvlak staat. Wat daarom vroeger van de kluchten alleen gold, kan tegenwoordig van het geheele repertoire geëischt worden: het moet handelen over nationale toestanden, waarmede speler en hoorder vertrouwd zijn. De fabel van een buitenlandsch stuk wordt voor ons land alleen bruikbaar door eene dusdanige bewerking en omwerking, dat het stuk niet blootelijk in taal, maar ook in opvatting, behandeling en uitdrukking tot een nationaal tooneelwerk gemaakt wordt.

Zonder zoover te gaan als zij, die beweren, dat het beter is, geen nationaal tooneel te hebben, wanneer en zoolang er geen oorspronkelijk repertoire gevonden wordt, houd ik het toch voor ontwijfelbaar, dat er eerst van een wezenlijk nationaal tooneel sprake kan wezen, wanneer het opvoeren van oorspronkelijke stukken in plaats van zeldzame uitzondering regel zal geworden zijn. Had men hierop willen wachten, om tot hervorming over te gaan, men zou de paarden achter den wagen gespannen, neen, ze rustig in den stal gelaten hebben; alzoo zouden we geen stap vooruit hebben gedaan. De dramatische auteur namelijk verschilt ten aanzien der practijk in dit opzicht van den dichter, met wien hij den aanleg moet gemeen hebben, dat zijne bijzondere geschiktheid voor het vak alleen door oefening hare volle krachten erlangt. Het voorbeeld van alle buitenlandsche tooneelschrijvers - waarbij ik vooral de zoo hoog in de techniek staande Fransche op het oog heb, - het voorbeeld van allen zonder uitzondering leert, dat het welslagen op het tooneel, al heeft de natuur u met nog zooveel aanleg en tact bedeeld, hoofdzakelijk een vraagstuk is van voortgaande ontwikkeling, volharding en geduld. Wie geen talent heeft voor dit speciaal kunstvak, zal gewis nimmer slagen; maar zelfs de hoogst begaafden falen op den duur, wanneer hun die genoemde eigenschappen ontbreken. Men herinnere zich de bezwaren, de teleurstellingen, de misrekeningen van Scribe, Augier, Dumas, Sardou, om mij tot hen te bepalen, die ten slotte nog het best geslaagd zijn. Indien het dus vaststaat, dat de practijk in de vorming van den tooneelschrijver een der belangrijkste factoren is, dan zal men inzien, dat er een tooneel noodig is, om zich te oefenen. Wie den schouwburg sloot, totdat de auteurs hem met een oorspronkelijk repertoire de heropening zouden komen verzoeken, zou gerust den sleutel kunnen verliezen. Voor hunne vorming hebben de tooneelschrijvers juist het tooneel noodig, zoowel om de techniek van de beste buitenlandsche meesters in het vak te kunnen afzien, als om eene gelegenheid te hebben, om hunne eerste proeven aan den toets van het voetlicht te onderwerpen. Ik maak er dus onzen tooneeldirecteurs volstrekt geen verwijt van, dat zij in de tegenwoordige omstandigheden niet vóór alle andere dingen zoeken naar oorspronkelijke stukken, noch Nederlandsche auteurs door allerlei rechtstreeksche middelen dwingen tot schrijven voor het tooneel, maar liever den veiligen weg opgaan, om door het zoo goed mogelijk opvoeren van de meesterstukken der buitenlandsche dramatiek zoowel het publiek als de toekomstige tooneelschrijvers te overtuigen van de groote waarde der techniek van het tooneel, die zich met meer kracht van de aandacht der aanschouwers meester maakt dan de grootste letterkundige verdienste van eenig tooneelwerk.

Ik ben niet blind voor de nadeelen, welke uit dezen stand van zaken voor den Nederlandschen tooneelschrijver voortvloeien. Dat hij aldus met zijne eerste pogingen gesteld wordt naast de meesterstukken uit

den vreemde, niet naast het werk van zijne evenknieën, de eerstbeginnenden in een ander land, tel ik echter onder de nadeelen niet. In een klein land als het onze is men zoo licht geneigd, het middelmatige voor lief te nemen; men kent elkander zoo goed; men heeft zooveel redenen, om elkander wederkeerig te waardeeren en voort te helpen - om die reden acht ik het voor de zaak zelve, voor het vormen van een degelijk, oorspronkelijk repertoire, van het hoogste gewicht, dat men althans in tooneelzaken onverbiddelijk is jegens middelmatig werk en liever een meesterstuk van een Fransch schrijver ziet opvoeren, dat den acteur de gelegenheid biedt, om met zijne talenten te woekeren, en daarom uitstekend opgevoerd zal worden, dan een oorspronkelijk tooneelspel, welks nationaal karakter de gebreken van aanleg, ontwikkeling en ontknooping niet vergoeden kan, dus speler en toeschouwer beiden koud laat. Eerst wanneer de ernstige tooneelschrijver de vergelijking met Augier of Sand, de boertige die met Sardou of Labiche kan doorstaan, zullen wij een wezenlijk nationaal tooneel bezitten; tot zoolang is 't waarlijk niet te verwonderen, noch af te keuren, dat de acteur en de toeschouwer liever de stukken dier Fransche meesters in het vak dan die van eerstbeginnende landgenooten spelen en zien gaan. Men meene niet, dat ik hiermede onzen landgenooten den moed benemen wil, om zich op het schrijven voor het tooneel toe te leggen, indien zij daarvoor de roeping en de geschiktheid gevoelen. Niets ligt verder van mijne bedoeling; maar ik verlang alleen, dat ze zich geen illusie maken, maar wèl beseffen, dat zij een strijd aanbinden tegen de meesters van het vak, waartoe zij eene geduchte toerusting behoeven. Evenals de kleine Nederlandsche industrie zich moet aangorden tot de concurrentie met de groote hulpmiddelen der buitenlandsche en blijkens de blijde ondervinding daartoe zeer wel in staat is, zoodra ze haar evenaart of overtreft in kennis, deugdelijkheid en ondernemingsgeest, zoo moeten ook den Nederlandschen tooneelschrijver de groote hulpmiddelen van zijn buitenlandschen concurrent een prikkel zijn, om alle krachten in den strijd in te spannen. Geen grooter ondienst kon hem worden gedaan, dan zoo men uitsluitend oorspronkelijke stukken op het nationaal tooneel toeliet.

Er is echter een ander, wezenlijk nadeel voor den nationalen schrijver, dat weggenomen kan en behoort te worden: hij staat, ten gevolge van onze gebrekkige wetgeving, uit een geldelijk oogpunt bij den buitenlandschen concurrent achter. Ik bedoel hier niet, dat de Fransche of Engelsche auteur, die zijn welgeslaagd tooneelwerk ontelbare malen voor een altoos afwisselend publiek ziet opvoeren, met denzelfden arbeid schatten winnen kan, waarvoor het loon zijns Nederlandschen kunstbroeders slechts bij guldens te tellen is: dat gevolg van de kleinte van ons land is alleen te betreuren, niet te herstellen. Maar wat ik bedoel, is dit: op het gebied der dramatische letterkunde leven wij hier te

lande in volkomen wetteloosheid. Vroeger wees ik hier ter plaatse (aflevering van November 1878), naar aanleiding van een bij de Tweede Kamer aanhangig gemaakt (en nog altoos, daar geen minister van Justitie het onderwerp belangrijk genoeg scheen te achten, om een enkelen stap tot afdoening te doen, aanhangig gebleven) wetsontwerp tot regeling van het auteursrecht, op de omstandigheid, dat de tooneelschrijver als zoodanig hier te lande geenerlei wettelijke bescherming geniet, maar weerloos aan de willekeur der tooneeldirecteuren is overgeleverd. Een tooneelstuk is, naar onze wetgeving, geen zaak in den handel, geen voorwerp van eigendom of bezit zelfs; wordt het door den druk openbaar gemaakt, dan staat het daardoor gevormd b o e k onder de bescherming der wet tegen nadruk, maar het s t u k is en blijft eene zaak, die aan niemand toebehoort en waarmede elk tooneeldirecteur handelen kan, zooals hij verkiest, zonder van den schrijver vergunning noodig te hebben of hem eenig deel der winsten schuldig te zijn. De buitenlandsche schrijvers hebben hier hetzelfde lot. Zoodra ze hun stuk hebben doen drukken, ja, zoodra een of ander gewetenloos sujet er op slinksche wijze den tekst van bemachtigd heeft, staat het den Nederlandschen tooneeldirecteur vrij, het te doen vertalen en op te voeren; hij betaalt alleen een luttel vertaalloon en heeft geen cent auteursrecht te voldoen. En nu begrijpt men al heel gemakkelijk, naar welke zijde de schaal van den directeur, die man van zaken is, zal overslaan, wanneer hij te kiezen heeft tusschen het waagstuk met een oorspronkelijk werk van een onbekend schrijver, wien hij zijne percenten van de recette moet uitkeeren, en de nagenoeg zekere speculatie van een goedkoop verkregen stuk, met een beroemden naam eronder en door een groot succes te Parijs geijkt. Wie zal den eersten steen op hem werpen, wanneer hij het laatste verkiest? Die ongelijkheid moet echter weggenomen worden. Niet slechts ter wille van recht en billijkheid, maar ook in het belang van onze eigen, oorspronkelijke auteurs is het noodig, dat er met de mogendheden, en in de allereerste plaats met Frankrijk, eene regeling betrekkelijk het vertaalrecht tot stand kome, waarbij het recht der buitenlandsche schrijvers op hun werk en de daaruit voortvloeiende voordeelen bij vertaling in het Hollandsch gewaarborgd wordt. Het spreekt echter vanzelf, dat de wettelijke erkenning van het schrijversrecht voor tooneelstukken, zoowel gedrukt als in handschrift, hier te lande aan die internationale regeling behoort vooraf te gaan. Men kan bezwaarlijk aan buitenlanders rechten toekennen, die men aan eigen landzaten onthoudt. Is die regeling eenmaal tot stand gekomen, dan heeft men ten minste gedeeltelijk de ongelijkheid weggenomen, die thans ten nadeele van den oorspronkelijken schrijver bestaat, omdat zij de oorzaak is, waarom een tooneeldirecteur zijn repertoire liever samenstelt uit vertaalde stukken, waarvoor hij, na eenmaal met den vertaler te hebben afgerekend, niets meer heeft te betalen, dan uit stukken, aan welker

schrijvers hij bij elke opvoering een evenredig deel der recette heeft af te staan. Indien de door mij gewenschte, wettelijke en internationale regeling tot stand kwam, zou dit laatste ook bij elke opvoering van een vertaald tooneelstuk het geval moeten zijn, en zou een zwaarwichtige reden voor de verkieslijkheid van vertaalde repertoirestukken vervallen.

Meer dan dat zou ik van de Regeering in het belang der nationale tooneelliteratuur niet vergen. Niet uit moedeloosheid, omdat ik zelfs nauwelijks zooveel van de onverschilligheid van Regeering en Vertegenwoordiging verwacht, maar omdat alle andere maatregelen tot aanmoediging van tooneelschrijvers mij voorkomen, hoogstens slechts vergeefsch te zullen zijn, indien zij niet veel meer bederven dan baten. Ik heb reeds vroeger mijn maximum geëischt van rechtstreeksche bemoeiing met, staatszorg voor het tooneel: geldelijke ondersteuning van de Tooneelschool, niet om daarvan eene staatsinstelling te maken, maar als eene erkenning, dat de Staat de instelling waardeert en behouden wil. De subsidie zou dan ook onder geenerlei voorwaarden van invloed moeten verleend worden, maar uitsluitend onder de bepaling, dat het bestuur, volkomen vrij in alles en alleen aan het Tooneelverbond ondergeschikt, aan de Regeering een jaarlijksch verslag van den toestand zijner instelling moest uitbrengen. Ziedaar het eenige, wat de Staat, naar mijn oordeel, rechtstreeks voor het tooneel behoort te doen; subsidieeren van tooneeldirecteuren, scheppen van staatstooneelspelers kan niet te scherp worden afgekeurd(*). Voor de tooneelschrijvers vraag ik even

(*) De welversneden pen van J. K - T. betoogt in *De Gids* (Februari 1880), dat ons tooneel binnen drie jaren ‘een deerniswaardig wrak vertoonen of een betreurenswaardig bestaan zal voortslepen, tenzij eene allesvermogende hand er zich over ontferme, er zich naar uitstrekke, het in eer herstelle. Die hand is geene andere dan die van den Staat.’
Tegen die zwarte voorspelling en tegen dien eisch kom ik ten stelligste op. De ‘hand van den Staat’, de a l l e s vermogende, vermag op kunstgebied n i e t s , dan de particuliere kracht dooden, de concurrentie verlammen, de ontwikkeling belemmeren, omdat ze steeds misgrijpt en alleen geld kan uittellen. Indien het nationaal tooneel met geld alleen te helpen was, wat zou dan ‘Het Nederlandsch Tooneel’ niet hebben uitgericht, dat aan jaarwedden en aan materieel schatten heeft besteed, die geen particulier directeur zou durven of kunnen wagen.

Men ziet, hoe gevaarlijk de eerste stap is op een verkeerden weg. Men begint thans in te zien, dat de genoemde vereeniging, ook voor haar tweede bestaan, op financieel gebied fiasco zal maken, zij, die in het ‘vereenigen van alle krachten’, dat is het dooden der concurrentie, heil zocht en met het kapitaal harer aandeelhouders en enorme subsidiën werkte. In plaats van nu op den goeden weg terug te keeren, opdat de gewone concurrentie, door de belangstelling van het beschaafd publiek gesteund en veredeld, ook in dit kunstvak ten algemeenen nutte heerschen zou, wil men nog verder gaan. Men wil voor het oprakend kapitaal der teleurgestelde aandeelhouders de onuitputtelijke schatkist der lankmoedige belastingschuldigen stellen en het tooneel maken van eene kunstindustrie, die èn als kunst èn als industrie naar vrijheid haakt, tot een tak van administratie, onder een referendaris als chef en een minister als ‘algemeen bestuurder des tooneels, met een tamelijk zelfstandigen werkkring en het recht van zedelijke en aesthetische censuur’.
Wie èn het tooneel èn de administratie kent, zal gewis glimlachen over die samenkoppeling. Doch aan practische bezwaren denk ik nog niet eens. Het tooneelbestuur is een vak op zichzelf; hoe het hem gaat, die het zonder practische ondervinding en natuurlijke geschiktheid op zich neemt, weten wij hier te lande nu maar al te goed.

min een voorrecht of eenige ondersteuning, doch alleen die bescherming van hun recht, welke de Staat aan dezen specialen tak van letterkunde verschuldigd is, en tevens eene opheffing van het onbehoorlijk voorrecht, dat tegenwoordig de eigenlijke tooneelindustrie, tot schade der nationale auteurs en tot schande van ons land, aan de heerschende wetteloosheid ontleent. Maar andere aanmoedigingen, in den vorm van premiën en prijsvragen, acht ik in het belang noch van de kunst, noch van de kunstenaars.

Het is volkomen waar, dat de kunst bescherming behoeft, om te leven. Zij toch levert een product, dat, helaas! maar voor eene zeer kleine minderheid levensbehoefte is; dat men dus door doelmatige bepalingen haar den afzet gemakkelijk maakt, is billijk en juist, uit een oogpunt van zelfbehoud der maatschappij zelve, die zonder de kunst weldra tot ruwheid en onbeschaafdheid vervallen zou. Maar de kunstproductie op hoog bevel en naar administratieve voorschriften heeft nergens goede resultaten geleverd. Indien men door premiën en prijsvragen een uitstekend nationaal repertoire zou kunnen scheppen, geen land ter wereld, waar de toestand dien van België overtreffen zou. Daar worden sinds twintig jaar premiën, subsidiën, auteursrecht van Staatswege aan tooneelschrijvers uitgekeerd, en toch durf ik beweren, dat sedert het ontwaken der belangstelling van het publiek in Noord-Nederland ons repertoire, ondanks de groote moeilijkheden, die te overwinnen waren, vrij wat meer wezenlijk nationale, oorspronkelijke stukken telt, dan de kunstmatige opkweeking in het Zuiden in die twintig jaren tijds heeft kunnen leveren. Ook in Italië bestaat het premiestelsel sinds jaar en dag, en de oorspronkelijke stukken, waarmede daar te lande het repertoire werd verrijkt, waren over het algemeen niet anders dan Fransche tooneelstukken, door Italianen geschreven(*).

Er bestaat geen enkele reden, om aan te nemen, dat de Regeering bij het uitschrijven van prijsvragen en toekennen van bekroningen anders

(*) In den aanvang van dit jaar schreef de tooneelcriticus van een der dagbladen van Rome (*Diritto*) onder anderen, naar aanleiding van een door de Jury aanbevolen, doch ongunstig door het publiek ontvangen tooneelstuk, het volgende: ‘Ik heb nooit vertrouwen in de *Giuri drammatico Italiano* gehad, en kan niet begrijpen, hoe een bekwaam en met tooneelzaken zoo goed bekend schrijver als Paolo Ferrari er het presidium van heeft kunnen aanvaarden. Het is er in Italie ver van af, dat een tooneelschrijver zijn werk, al is 't gebrekkig, niet opgevoerd kan krijgen. De armoede aan oorspronkelijke stukken is zoo groot, dat de directeurs met graagte de aangeboden manuscripten doorzoeken, of ze hun ook uitzicht op nieuwe tooneelschrijvers openen kunnen. Veler meening, dat men door naarstig zoeken ten slotte een Italiaanschen Shakspere ontdekken zal, is eene groote illusie. De Jury bedriegt zich, wanneer ze denkt, dat jonge krachten het tooneel niet kunnen bereiken; het tooneel zoekt hen integendeel vergeefs. En dat zoeken zal vergeefsch blijven, zoolang de schrijvers niet zullen inzien, dat tot het vormen van een tooneelschrijver niet alleen aanleg voldoende is, maar tooneelkennis en diepe studie gevorderd worden.’
In hetzelfde artikel herinnerde de criticus, dat in 1879 niet minder dan t w e e e n t a c h t i g oorspronkelijke stukken in Italie ten tooneele waren gebracht. De meesten daarvan overleefden echter de eerste voorstelling niet; ‘ja... ten slotte kan men zonder overdrijving zeggen, dat het Italiaansche repertoire in dat jaar met niet meer dan t w e e stukken verrijkt is’. Dat waren Ferrari's *Per vendetta* en Cossa's *Cecilia*, waarvan indertijd de dagbladen het een en ander hebben gemeld.

zou te werk gaan dan genootschappen en particulieren, over wier werkzaamheid op dit gebied wij uit ondervinding kunnen oordeelen. De Regeering zou voor de bezetting der commissiën van beoordeeling over geen betere krachten kunnen beschikken, dan die, welke sedert een ruim aantal van jaren in Noord- en Zuid-Nederland geroepen worden, om als jury de verdiensten van naar prijzen dingende tooneelstukken te wegen. En nu blijkt het meermalen, ja, bijna bij elke gelegenheid, dat de beoordeelaars van tooneelwerken zich deerlijk in hun oordeel vergissen; dat zij bij herhaling stukken bekronen, die de gunst van het beschaafd publiek niet kunnen verwerven en waaromtrent, wat erger is, de op een afstand staande, onpartijdige belangstellende in den regel het afkeurend vonnis van het publiek liever dan het goedkeurend votum der jury onderschrijft. Waaraan het ligt, weet ik niet, maar het feit doet zich, zoo te zeggen, bij elke gelegenheid voor. Aan de bevoegdheid der beoordeelaars, zoowel wat de letterkundige waarde als de tooneelmatigheid der stukken betreft, kan het niet liggen. Men heeft de bekwaamste letterkundigen met de knapste tooneelmannen in dezelfde jury vereenigd; men heeft die commissiën nu eens zeer uitgebreid, dan weder zeer beperkt, 't eene jaar tot een even, 't andere tot een oneven cijfer samengesteld; niets heeft echter gebaat; men moet dus wel aannemen, dat het zonderling verschijnsel met een aangeboren gebrek van het prijskampstelsel in verband staat. En een zonderling verschijnsel is het voorzeker, dat stukken, door de meest bevoegde beoordeelaars goedgekeurd en bekroond, bij de opvoering de goedkeurende stem van het publiek niet konden verwerven, wel te verstaan niet van het oude, schouwburgbezoekend en draaklievend, maar van het moderne, ontwikkeld en nadenkend publiek. En omgekeerd heeft niet zelden dat publiek stukken naar verdienste toegejuicht, die door de jury de eer der bekroning niet waardig werden gekeurd. Ofschoon 't een weinig hatelijk schijnt, moet ik hier een paar feiten in herinnering brengen, die nog in ieders geheugen kunnen liggen. Bij den grooten prijskamp ter gelegenheid van het vijf-en-twintigjarig jubilé van den Vlaamschen schouwburg te Antwerpen bekroonde eene Jury, waarin de grootste Vlaamsche tooneelmannen zitting hadden, uit 91 ingezonden werken, volgens het program, drie groote stukken (van drie of meer bedrijven) en drie kleine (van een of twee). Van de bekroonde uit de eerste reeks is, voor zoover ik weet, alleen het eerste, Faassen's *Anne-Mie*, met succes opgevoerd, zoodat hier de uitspraak der Jury bekrachtigd scheen. Maar het eerstbekroonde uit de tweede reeks was, voordat het bij de Jury was ingekomen, in Noord-Nederland reeds opgevoerd en gevallen! Dat de Jury daarmede onbekend was, wil ik haar niet wijten, want de schrijver had zijn werk bij de inzending naar den prijskamp verdoopt, en heel duidelijk werden opgevoerde stukken niet in het program uitgesloten, hoewel aan de bedoeling niet te twijfelen viel. Van het stukje, dat den tweeden prijs verwierf, heb

ik later niets meer gehoord; maar het derde, dat te Antwerpen aan het publiek zeer goed bevallen was, kwam een paar maanden geleden te Rotterdam ten tooneele en vond niet alleen een zeer gunstig onthaal bij het publiek, maar zelfs, wat meer is, lof bij dien zeer strengen (maar consequenten) criticus, die in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* over repertoire en spelers zijne vierschaar spant. Een tweede zonderling verschijnsel leverde de Rotterdamsche prijskamp van 1878 op, waar de Jury, met zorg uit letterkundige, critische en tooneelkundige elementen samengesteld, de bekroning verdeelde tusschen twee stukken, die bij de opvoering niet meer dan een *succès d'estime* hadden en weldra van het repertoire verdwenen, terwijl daarentegen een ander stuk, dat met algemeene stemmen door die Jury ter zijde was gesteld, Van Maurik's *S of Z*, te Amsterdam en 's-Gravenhage met grooten bijval ten tooneele ging. Bij de meeste prijskampen kan men dergelijke misgrepen vinden. En die verschijnselen doen zich niet uitsluitend hier te lande voor. Een paar weken geleden kwam mij nog eene anekdote onder de oogen, waaruit bleek, dat ook te Parijs het lidmaatschap eener jury de organen der scherpste beoordeelaars verstompen kan. Een theaterdirecteur had vele jaren geleden een prijskamp uitgeschreven: het componeeren van eene operette naar een gegeven libretto. De zeven en zeventig ingekomen antwoorden werden in handen gesteld van eene commissie, met Auber, Halévy, Ambr. Thomas, Gounod, Gevaert, Massé, Scribe, Mélesville als leden. De commissie zocht eerst de zes besten uit, en verdeelde toen den uitgeloofden prijs tusschen de twee besten van deze zes. De beide stukken werden opgevoerd en (zooals het bericht zegt): '*Elles tombaient à plat!*' Bestaat er nu geen reden, om een stelsel, dat overal zulke verkeerde uitkomsten geeft, ter zijde te stellen? Want men moet niet voorbijzien, dat de resultaten niet alleen negatief, maar positief nadeelig werken. De aldus bekroonde schrijver toch, wien het te doen moet zijn, om den weg te vinden tot oor en hart van het publiek, ten einde dat later te kunnen winnen voor het schoone en goede, zal al licht de reden van zijne teleurstelling elders zoeken, dan waar die te vinden is, zijn werk beschouwen als boven het bereik van het publiek, zichzelf aanmerken als het doel te hebben voorbijgestreefd, terwijl hij er in waarheid nog ver van verwijderd is gebleven; slecht uitvallende bekroningen moedigen niet aan, maar tillen over 't paard.

Het komt mij voor, dat afdeelingen van het Tooneelverbond, andere genootschappen of particulieren, die voor het vormen van een nationaal repertoire geld overhebben, doelmatiger handelen met het te besteden aan premiën voor de directeuren dan aan prijzen voor de schrijvers zelven. Naar ik verneem, zijn de gebruikelijke voorwaarden, waarop Nederlandsche directeuren de opvoering van oorspronkelijke stukken ondernemen, de uitkeering van een redelijk auteursrecht (5 pct. der bruto recette voor een groot stuk, dat eene geheele voorstelling vult,

en voor kleinere stukken naar evenredigheid), doch waarvan eventueele buitengewone kosten van het monteeren, vooral van nieuw decoratief, afgetrokken worden. Deze laatste bijvoeging moet wel van grooten invloed zijn; zij beperkt de pogingen der oorspronkelijke auteurs, die dan toch ook wel eenig loon voor hunnen arbeid verlangen, tot de hedendaagsche comedie en sluit hen met name buiten het gebied onzer geschiedenis, die zoovele dramatische momenten bevat. Indien nu de bedoelde vrienden van het nationaal tooneel voor de opvoering van een oorspronkelijk tooneelstuk aan den directeur de buitengewone kosten van het monteeren vergoedden, welke dan niet ten laste van den auteur zouden komen, dan zouden zij een goed werk doen en alweder bijdragen, om de reeds zoo zware concurrentie van den nationalen met den vreemden tooneelschrijver wat nader tot den voet van gelijkheid te brengen. Want het is natuurlijk, dat de directeur, die slechts een laag vertaalloon voor vreemde stukken betaalt, aan het ten tooneele brengen dier stukken meer kosten kan maken dan voor een oorspronkelijk stuk, waarvoor hij een betrekkelijk hoog schrijversrecht moet voldoen. Ging mijn denkbeeld op, dan zou dus het oordeel over de geschiktheid van een tooneelstuk verblijven aan de tooneeldirectie; de schrijver, wiens werk door haar goedgekeurd was, zou zijn loon ten volle genieten; de subsidiën voor een oorspronkelijk repertoire zouden alleen verleend worden, wanneer een tooneelmatig stuk met zorg was opgevoerd. Worden deze twee laatste voorwaarden nu, dat het stuk voor het tooneel geschikt zij en dat de opvoering met zorg geschiede, niet vervuld, dan bestaat er geen uitzicht op een wezenlijk oorspronkelijk repertoire.

Men verbeelde zich echter niet, dat, na de aangegeven maatregelen op stoffelijk gebied, niets meer te doen zal zijn. Andere ongunstige omstandigheden zullen blijven bestaan, ook wanneer het auteursrecht van binnenlandsche en vreemde tooneelschrijvers behoorlijk geregeld en het premiestelsel voor de opvoering van oorspronkelijke stukken op goede grondslagen gevestigd is. De meest ongunstige omstandigheid is het wezenlijk gebrek aan kunstzin bij de tooneeldirecteuren, waarover ook in andere landen geklaagd wordt en dat zoo onafscheidelijk aan het vak verbonden schijnt, dat zelfs zij, die alleen om de ware kunst te dienen eene tooneeldirectie hebben aanvaard, door het noodlot gedwongen worden tot ontrouw aan hunne schoone leuzen en goede voornemens. Of de dagelijksche aanraking met de prozaïsche détails van hunne werkzaamheden, die een zoo schreeuwend contrast vormen met den behagelijken en aantrekkelijken buitenkant van het tooneel, hen sceptisch maakt? Ik zou het gaan gelooven. Zeker is het, dat de prozaïsche practijk het kunstgevoel verstompt en verkrankt; die ontaarding openbaart zich vooral in de keuze van het repertoire en het beoordeelen van stukken. Waar 't vertaald werk geldt, wordt gewoonlijk alleen naar het elders behaald succes gevraagd; heeft een stuk te

Parijs opgang gemaakt, een Nederlandsch theaterdirecteur acht zich verantwoord, wanneer hij 't op zijn repertoire brengt. Maar bij oorspronkelijke stukken, zonder geschiedenis, tast hij in den blinde rond en klampt zich ten slotte aan de zoogenaamde tooneelmatigheid vast. Dat wil zeggen, dat hij noch naar logische gegevens, noch scherpgeteekende karakters, noch geleidelijke ontwikkeling, verheffing van denkbeelden en dergelijke deugden zoekt, maar alleen tracht te ontdekken, of het hem voorgelegd stuk wel beantwoordt aan de kleine, alledaagsche eischen van het tooneel en aan die algemeene regelen van dramatiek, die een of ander schrijver van naam goedgevonden heeft vast te stellen. In die laatste fout vervalt ook de critiek wel eens; zij vergeet te dikwijls, dat die regelen zijn ontleend aan de werken der groote meesters, die zich niet veel om de mode bekommeren, en dat het ware genie, ja, elk waar kunstenaar zijn eigen weg gaat, zijne eigene wet maakt. Vooral op het tooneel is elk middel goed, dat den auteur het gemoed van den toeschouwer beroeren doet, al strijdt het lijnrecht tegen alle heerschende theaterwetten van den dag.

Om mijne bedoeling duidelijk te maken, moet ik eene kleine inspanning van de verbeelding mijner lezers vergen. Stellen we eens voor een oogenblik, dat *Hamlet* en *Tartuffe* niet geschreven zijn door Shakspere en Molière, maar door twee jonge mannen, onze land- en tijdgenooten, mijnheer Bakker en mijnheer Smid. Eene jury heeft de beide stukken de eer eener bekroning waardig gekeurd, ‘om dezelver groote letterkundige verdiensten’, en ze ter opvoering aanbevolen aan een Nederlandsch tooneeldirecteur. De *lecture de foyer* van het treurspel is afgeloopen, en de directeur met zijne voornaamste sujetten bespreken het stuk met den bescheiden en hoopvollen schrijver.

Algemeen heeft men het stuk met het grootste genoegen gehoord. Over de letterkundige verdiensten is iedereen opgetogen; de taal en de denkbeelden zijn voortreffelijk. Het zijn dan ook maar eenige weinige, practische en technische bedenkingen, die de directeur te opperen heeft, overtuigd als hij zich noemt, dat de samenwerking van den dichter met de mannen van de practijk van dit zeer schoon lectuurdrama een zeer opvoerbaar repertoirestuk zal kunnen maken. De heer Bakker is in zijn schik, buigt, glimlacht en waant zich reeds aan zijn doel. Hij zal wel een ander gezicht zetten, wanneer hij al die kleine, practische en technische bedenkingen zal hebben vernomen, die de beulen, aan wie hij het kind zijner hersenen heeft overgeleverd, in het midden hebben te brengen. Vooreerst - daar zijn ze 't allen over eens - het stuk is veel te lang; het zou, zonder coupures, met al die tooneelveranderingen, gelijk de directeur het kort en krachtig uitdrukt, niet alleen den avond, maar den nacht vullen. Zelfs wanneer ik om zeven uur begin, mijnheer, ben ik om twee uur nog niet klaar. En de regisseur, tot getuige opgeroepen, bevestigt dat: trouwens, alle acteurs roepen om strijd, dat het stuk veel te lang is; een paar hunner

voegen erbij, dat het te vermoeiend is ook. Dit laatste wil de directeur nu nog eens in 't midden laten, maar hij wijst erop, dat de tragedie wel een driedubbel gezelschap vordert en het zijne haar althans volstrekt niet bezetten kan. Daarom geeft hij den auteur enkele coupures in overweging, waarvan eene vermindering van personeel een gevolg zal wezen. Zoo stelt hij voor, Rosenkranz, Guildenstern, Osric en nog een paar ondergeschikte figuren te laten vervallen. Een der acteurs vraagt, of ook die kerkhofscène niet weg kan, maar de eerste komiek, die in de doodgraversrol 'iets ziet', komt daartegen op, en de directeur, die aanvankelijk over deze coupure een bedenkelijk stilzwijgen heeft bewaard, verklaart zich ten slotte voor het behoud, nadat de komiek hem het succes der vroolijke bidders uit *Janus Tulp* herinnerd en eene minstens even gunstige ontvangst aan de vroolijke doodgravers voorspeld heeft. De heer Bakker, verheugd, dat hij er zoo genadig afkomt, neemt op zich, de verlangde coupures nader te overwegen. Maar hij is er nog niet! De directeur zou er ook het tooneeltje met de tooneelspelers zoo gaarne uit hebben, en wanneer de schrijver hem antwoordt, dat dit geen bezuiniging van personeel aanbrengt, daar de tooneelspelers toch in de voorstelling voor het hof optreden, zegt de ander, dat hij dat gansche tooneel ook wel zou willen schrappen. Daar wil de schrijver echter niet van hooren; de directeur en de regisseur hoopen allerlei technische en financieele bezwaren voor zijne voeten op, terwijl de aanwezige acteurs, meer uit onverschilligheid dan uit diplomatie, een onverstoorbaar stilzwijgen bewaren. Zooals 't meer gaat, de quaestie blijft onbeslist, en de directeur gaat verder.

Hem is het karakter van Hamlet niet helder; wat moet het publiek van dien man denken, die honderd uit redeneert en niemendal doet? De philosophische beschouwingen, die de heer Bakker tot verklaring van den held ten beste geeft, laten hem koud, want, zegt hij, we kunnen dat alles toch niet aan het publiek vertellen. Tegen de groote alleenspraak heeft hij ook bezwaar. Die kan volstrekt niet geduld worden, mijnheer! Alleenspraken en ter zijde's zijn van die oude *trucs*, waar de moderne school ver boven verheven staat. De geestverschijning noemt hij, onder een goedkeurend gemompel van het gezelschap, 'als u 't me niet kwalijk neemt, wat kinderachtig'; hoe twee duelleerenden onder 't vechten van wapens kunnen verwisselen, 'zou ik wel eens nader uitgelegd, of voorgedaan willen zien'; de kerkhofscène, voor zoover dat springen van Hamlet in Ophelia's graf en dat spelen met doodshoofden aangaat althans, acht hij 'stuitend voor het gevoel'; de krankzinnigheid van Ophelia 'grenst aan 't melodramatische', en wat niet al meer. Al die aanmerkingen geven stof tot een eindeloos debat, waarin geen der beide partijen toegeeft en waarin bij herhaling, doch zonder resultaat, de directeur het minimum van wijzigingen aangeeft, dat hij verlangt, en de auteur het maximum, waartoe hij bereid is. De laatste wil Rosenkranz, Guildenstern, Osric en enkele andere bijfi-

guren ‘wegwerken’, aan Polonius desnoods een komiek tintje geven; hij belooft zelfs eens te overdenken, op welke wijze hij de tooneelvoorstelling aan het hof door eene andere wending kan vervangen, zonder den gang van het stuk te schaden. Hij weigert echter gladweg, die voorstelling te laten doen bij wijze van liefhebberij-comedie door Hamlet zelf en Ophelia, voor het vermaak van de koninklijke familie en de hofhouding, zonder opgezet tooneel of verderen toestel. Aan des directeurs klacht, dat het stuk te vol en te verward is, belooft hij ook te gemoet te komen voor zooveel hij kan, maar het karakter van Claudius geheel veranderen, daartoe is hij niet in staat. Toch dringt het geheele gezelschap daarop aan, vooral de directeur, welke de drangreden aanvoert, dat hij voornemens is, het stuk, wanneer het opgang maakt, ook in de residentie op te voeren, en dat eene onmogelijkheid is, wanneer de Koning als zoo'n slechtaard wordt voorgesteld. Men zoekt, helaas! in alles allusiën - zegt hij - herinner u *Vorstenschool* maar eens, dat niet in Den Haag vertoond mocht worden.

Wanneer men 't over de hoofdpunten niet eens is kunnen worden, keert men weder tot de kleinigheden terug. De in- en uitgangen van de personen zijn volstrekt niet gemotiveerd; in het koninklijk paleis nog al loopen de menschen in en uit als in eene kazerne. De taal, die Hamlet in het vierde bedrijf tegen zijn stiefvader voert, komt aan de heeren van de kunst volstrekt niet passend voor een prins voor, enz. enz. Maar eindelijk valt men algemeen op het slot van het stuk. Zoowel directeur als acteurs vinden die algemeene afmakerij ruw en onaesthetisch; de regisseur weet waarlijk niet, waar hij met al de lijken blijven moet. Of de auteur de noodzakelijkheid van die treurige ontknooping al op philosophische gronden verdedigt, hij kan de lieden niet tot zijne zienswijze overhalen: de algemeene overtuiging is, dat èn de vechtpartij van Hamlet en Laertes, èn het plotseling doorsteken van den Koning, èn het successievelijk drinken uit den vergiftigden beker door de hoofdpersonen geen anderen dan een lachwekkenden indruk maken zal, waaraan de optreding van Fortinbras als lijkbezorger de kroon zal opzetten. Maar met een soort van afgrijzen verneemt de tot dusver zoo geduldige auteur een voorslag, dien de directeur en regisseur hem, onder den bijval van alle acteurs, ten slotte durven doen. Ze raden hem aan, het slot van het stuk te veranderen en er eene ‘bevredigende oplossing’ aan te geven. Ophelia zou dan niet moeten sterven, maar van hare voorbijgaande krankzinnigheid (wanneer de schrijver daaraan blijft vasthouden) genezen; de Koning sneuvelt in een veldslag tegen de oproermakers, die, door Laertes aangevoerd, Hamlet tot koning uitroepen. Het stuk zou dan eindigen met de kroning van dien vorst en zijn huwelijk met Ophelia Zulk een slot zou, volgens de artisten, aan iedereen bevallen en de gelegenheid geven tot een prachtig slottafereel. Er is in het magazijn van decoratief nog een oude Gothische kerk, die wel wat verkleurd en verschoten, maar anders

prachtig geschilderd is; voor minder dan honderd gulden neemt de regisseur aan, die wat te laten ophalen en bijschilderen, zoodat ze als ‘opzettelijk voor dit stuk geschilderd’ op de aanplakbiljetten kan worden vermeld. Dan weet hij, dat de directeur van een der Parijsche theaters met eene massa splinternieuwe, middeleeuwsche kostumes opgescheept zit, onder toezicht van een archaeoloog vervaardigd voor een stuk, dat bij de eerste voorstelling onherroepelijk gevallen is; die zijn ook voor eene kleinigheid te krijgen. Wanneer de auteur nu maar mede wil werken, dan kunnen zij een slag slaan en aan zijn blij-eindigenden *Hamlet* een buitengewoon succes verzekeren. Ik verbeeld mij, dat het geduld des heeren Bakker eindelijk uitgeput zal raken; dat hij, onder dankbetuiging voor de betoonde belangstelling en genomen moeite, zijn handschrift onder den arm neemt en het foyer verlaat, om er nooit in terug te keeren.

Eenigen tijd later lezing van *Tartuffe* met den heer Smid. Alweder algemeene loftuiting met denzelfden nadruk op het ‘mooi geschreven’, op de ‘letterkundige verdiensten’. Maar dan komen de bezwaren.

- ‘Ziet u, mijnheer Smid - zegt de directeur - ik ben wel een beetje bang, dat het publiek mij dit stuk kwalijk zou nemen. Al hebben de vrome luidjes nu niet veel goeds aan ons, tooneelvolkje, verdiend, de manier, waarop ze hier behandeld worden, is wel wat bedenkelijk. Zoudt u dat niet kunnen veranderen?’

- ‘Maar de ware vromen kunnen daar geen aanstoot aan nemen - brengt de schrijver in het midden - integendeel, voor hen komt Cleant op in zijn gesprek met Orgon in het zesde tooneel van het eerste bedrijf. Hier - en hij begint te lezen:

> ‘Geleerde ben ik niet, verheven evenmin....’(*).

- ‘Met uw welnemen - valt de directeur hem in de rede - dat gaat zeer goed op, wanneer ik het stuk lees, maar wanneer ik het zie spelen, maakt dat alles een geheel anderen indruk. Ziet u, u moet me niet kwalijk nemen, dat ik 't zoo vrijuit zeg...’

De schrijver mompelt hier natuurlijk, dat hij 't hoog waardeert, dat de heeren zijner onervarenheid te hulp komen.

- ‘Kunt u van dien Tartuffe niet iets anders maken? een makelaar in effecten, of een bankier of zoo iets? Het publiek houdt niet van theologische quaesties op het tooneel... U spreekt daar van dat tooneel tusschen de twee broeders; dat is veel te lang; die redeneeringen zijn heel mooi om te lezen, maar u zoudt eens zien, hoe langdradig ze worden op het tooneel. Ik zou vreezen, dat de menschen uit de komedie zouden loopen.’

(*) Ik gebruik de vertaling van Van Zeggelen, niet omdat ik die de beste van allen vind, maar omdat die mij 't naast voor de hand ligt. Men zal zich herinneren, dat de hier den directeur in den mond gelegde bedenking reeds door Molière's tijdgenooten geopperd en door hemzelf evenals hierboven wederlegd werd.

Instemming van alle acteurs, vooral van den *raisonneur*, wien de rol van Cleant is toebedeeld en die van oordeel is, dat die geheele scène wel kan vervallen. Wanneer de heer Smid daartegen opkomt en met nadruk beweert, dat dit gesprek juist dient, om verkeerde gevolgtrekkingen te voorkomen, verwart de regisseur de discussie geheel door voor te stellen, de twee eerste bedrijven tot één samen te smelten, waarbij dan het tooneeltje tusschen Valerius, Marianne en Dorine, dat men algemeen onbeduidend noemt en waarover de *ingénue* onder het lezen al leelijke gezichten tegen hare bentgenooten getrokken heeft, zou vervallen. Op verschillende gronden vinden alle aanwezigen, met uitzondering van de *soubrette*, die sterk met de rol van Dorine ingenomen is, dit een uitstekend denkbeeld. De directeur beroept zich niet zonder pedanterie op het gevoelen van Freytag, dat eene verdeeling in vier boven eene in vijf bedrijven is te verkiezen; een der sujetten beweert apodictisch, dat elk tooneelstuk te lang en dus elke bekorting eene verbetering is; een ander wijst op de allergrofste fout, dat de hoofdpersoon eerst in het derde bedrijf ten tooneele komt, en vraagt, met het oog op eene ingrijpende verbetering, of ook het derde bedrijf niet bij de twee anderen zou samengesmolten kunnen worden, zoodat het stuk drie bedrijven telde en met een vroolijk nastukje kon worden vertoond.

Maar de schrijver houdt zich ferm en verdedigt zijn stuk, getrouw bijgestaan door de aanstaande Dorine, die zich in een onbewaakt oogenblik laat ontvallen, dat hare rol zeer dankbaar is en, goed gespeeld, de beide eerste bedrijven er wel door zal halen. Dit doet de *grande coquette*, die met de Elmire zoo bijster niet ingenomen is, zeer zoetsappig en beschroomd vragen: of het toch niet wat onnatuurlijk is, dat een gewone dienstmeid zoo maar den vrijen mond heeft over alles en tegen allen in huis. ‘Wanneer mijn dienstmeisje zoo vrijpostig was, dan wees ik haar dadelijk de deur.’

- ‘Ja maar - zegt de heer Smid - het is een oude meid, zoowat de vertrouwde van de familie.’

- ‘O - herneemt de actrice met schitterende oogen - dan heb ik niets gezegd. Dan zult ge u oud moeten maken, juffrouw X.’

- ‘'t Mocht wat! - antwoordt Dorine, die er wel heilig op passen zal, haar bekoorlijk uiterlijk niet door een oud masker te bederven - dan zou immers Tartuffe geen aanstoot aan mijne lage jurk nemen!’

Deze woorden brengen den directeur weder in 't gevecht: ‘Is dat gesprek met Dorine niet een beetje *indécent*? Ziet u, mijnheer, de menschen willen in de komedie heel wat zien zonder aanstoot te nemen; maar de dingen zoo te hooren zeggen, dat is wat anders.’ Ook tegen het tooneel, waarin Orgon onder de tafel zit, heeft hij een dergelijk bezwaar, dat weder aanleiding geeft tot een langdurig debat. Ten slotte komt een der vakmannen weder op de eerste bedrijven terug en zegt: ‘Ze zijn te ijl, te dun; wanneer mijnheer er nu echter op staat ze te houden, dan konden ze toch wat meer aangekleed worden.

Breng bij voorbeeld eene soirée op het tooneel, die in Orgon's afwezigheid gegeven wordt; dat vult.'

De regisseur springt hem dadelijk bij en noemt dit een uitstekend denkbeeld. We hebben heel wat knappe dames, om te figureeren; de costumier heeft nog een stel oud-Fransche kostumes, die zoo goed als nooit gebruikt zijn; wat een aardig tooneeltje zou dat geven. En dan zou op die soirée het tooneel tusschen Valerius en Marianne kunnen spelen. Ook de directeur ziet hier iets in. Hij wijst den auteur op de wenschelijkheid, dat het eerste bedrijf terstond 'pakt'; heeft men de toeschouwers daarmede gewonnen, dan zijn ze voor de volgende toegeeflijker. 'Want, ziet u, mijnheer Smid, uw tweede bedrijf *is* zwak. U kunt dat zoo goed niet zien, en 't leest heel fraai, maar mijne veeljarige ondervinding bedriegt mij nooit. Er zit geen eigenlijke actie in; men vertelt en redeneert te veel. Om zoo iets te hooren, komen de menschen niet in de komedie.'

En zoo, telkens weer in dezelfde bezwaren en bedenkingen vervallende en voor- en rugwaarts springende, haspelt men het stuk door. De ontknooping bevredigt niemand, den acteur, die de rol van den officier spelen zal, nog het allerminst. Allerlei denkbeelden, het een al onzinniger dan het andere, worden den half versuften schrijver aan de hand gedaan, om van het:

'Herstel u thans mijnheer', enz.

af te komen. Eenigen willen in het laatste bedrijf een *changement à vue*, waarin de rechtbank de aan Tartuffe gedane dotatie nietig verklaart(*); anderen wenschen, dat de door hem aan de regeering overhandigde papieren, ten gevolge van eene vergissing van Orgon, niet dezen maar Tartuffe zelf compromitteeren; anderen willen weer wat anders.

Ten slotte is de arme schrijver zóó vermoeid geworden, dat het hoofd hem letterlijk omloopt. Zijne oogen staan dof; hij antwoordt in enkele syllaben. De directeur, dit bemerkende, stelt voor, de samenkomst op te heffen. De heer Smid heeft nu alle technische bedenkingen tegen zijn, uit een letterkundig oogpunt voortreffelijk, werk vernomen, en zal die zeker nog wel eens op zijn gemak in overweging willen nemen, Natuurlijk belooft de gemartelde auteur dat en neemt zijn afscheid. Nauwlijks is hij op straat, of de *marqué* van het gezelschap, de aangewezen man voor de titelrol, voegt zich bij hem. Hij heeft zich binnen weinig doen gelden, en stelt nu den heer Smid gerust met te zeggen: 'Ganzengesnater, menheer; al die lui weten er niemendal van. Uw stuk is over het algemeen heel goed en kan heel veel succes hebben. Tegen mijne rol, die iedereen me eigenlijk misgunt, heb ik

(*) Het is bekend, dat Scribe, over de ontknooping van *Tartuffe* ondervraagd, verklaarde, dat ze hem niet bevredigde. De dotatie, zei hij, welke den huichelaar tot meester van Orgon's huis en goed maakte, had in rechten aangetast moeten worden, als zijnde door bedrog en dwaling verkregen.

maar één bezwaar, dat gemakkelijk te verhelpen is: men ziet mij zoo weinig slechts doen... Nu ja, die scène met Elmire,... och! dat is in de moderne school eigenlijk nog maar niemendal. Maar wat zoudt u ervan zeggen, indien u die bewuste cassette eens niet door Orgon aan mij ter hand liet stellen, maar me die uit eene gesloten secretaire deedt stelen? He! Binnenbraak! dan zal ik je eens laten zien, wat s p e l e n is. Je behoeft er maar een paar regels om te veranderen, en... je ontknooping wordt vanzelf oneindig beter. Cleant geeft mij aan; de dienders pakken mij bij de kraag: een echt dramatisch slot!'

Ik geef deze beide tafereeltjes van auteurs-marteling volstrekt niet als photographieën. Uit eigen ervaring weinig met de eigenlijke tooneelwereld bekend en mijn oordeel vormende naar hetgeen zoo van tijd tot tijd uitlekt, houd ik het er echter voor, dat de gedachtenwisselingen tusschen tooneelschrijvers en tooneelspelers zoo ongeveer in den hier aangegeven geest vallen. In de opvatting der laatsten staat de techniek zoo lijnrecht tegenover letterkundige waarde, dat een schoon letterkundig werk nimmer aan de eischen der techniek kan beantwoorden; daarenboven noemt de tooneelspeler elk bezwaar, dat hij uit gebrek aan ontwikkeling tegen de door hem niet gevatte, moreele of sociale beteekenis van een tooneelstuk heeft, eenvoudig een technisch en daarom reeds vanzelf onoverkomelijk bezwaar. Van den anderen kant hebben de tooneelschrijvers maar al te veel de neiging, om alleen op de letterkundige en moreele waarde van hun werk te letten en de techniek te beschouwen als eene kleinigheid; de volgens hen gemakkelijk te verhelpen technische bezwaren achten zij de moeite niet waard, om ervan te spreken. Henry Irving, de bekwame directeur van het Londensche Lyceum-Theatre, klaagde onlangs in een Engelsch tijdschrift terecht over dit dwaalbegrip der tooneelschrijvers. Van de stapels handschriften, die men hem dag aan dag toezond, verklaarde hij: '*There are of course varying degrees of literary merit in such productions*, *but they possess one characteristic in common - they are wholly unadapted to the stage. The most curious part of it is*, *that their authors are often conscious of this defect*, *but do not think it is of much account. A gentleman writes to me that he has no knowledge of stage requirements*, *but has little doubt that*, *if I approve his play*, *the necessary alterations can be made. The assumption is that I am to spend my time and pains in trying to turn some quires of dialogue into an acting drama.'* Dat het ook in Nederland aldus gesteld is, getuigt de raad van beheer der vereeniging 'Het Nederlandsch Tooneel', die in zijn verslag over het tooneeljaar 1878-79 het volgende schreef: 'Toch blijft het aantal schrijvers gering, dat roeping blijkt te bezitten om voor het tooneel te arbeiden. Eene reeks van treur-, tooneel- en blijspelen wordt ons steeds aangeboden, maar het gehalte is voor verre het grootste deel beneden het middelmatige. Talenten worden uiterst

zelden aangetroffen en tooneelkennis of technische behendigheid.... nog minder.' In denzelfden geest sprak de secretaris dezer vereeniging, de heer Rössing, van wien wij in zijne uitgave van Louis de Semein's straks te bespreken werk het volgende lezen: 'Het is niets vreemds van iemand uit Drenthe een stuk te ontvangen, met de verzekering, dat hij nog nooit in een schouwburg is geweest. Welke meesterstukken dit dan zijn, behoeft geen betoog.'

Ik geloof, dat die eenzijdigheid van beide partijen de vorming van een oorspronkelijk repertoire in den weg staat; dat het goede doel eerst zal worden bereikt, wanneer èn schrijvers èn directeurs zullen gaan inzien, dat het zwaartepunt noch in letterkundige verdiensten, noch in tooneelmatigheid alleen en uitsluitend moet worden gezocht, maar dat het tooneelschrijven is een vak *sui generis*, dat deze beide, zoo ten onrechte als onderling tegenstrijdig aangemerkte eigenschappen omvat, zonder daarom tweeledig te zijn. Dat blijkt ten duidelijkste uit de omstandigheid, dat de beste romanschrijver of novellist in den regel gebrekkig tooneelwerk levert, terwijl daarentegen de door acteurs geschreven stukken, hoe speelbaar ook, gemeenlijk maar half voldoen. De oorzaak ligt in beider eenzijdigheid, in de dwaling, dat zij, een gedeelte van het vak meester zijnde, een werk kunnen leveren, waarvan het geheel voldoen zal, indien maar een onderdeel voortreffelijk is. Zeer juist is daarom de raad, door Irving in zijn even vermeld artikel aan de aanstaande tooneelschrijvers gegeven: '*to apply themselves to the study of stage effect*'; maar men zou er toch uitdrukkelijk de waarschuwing moeten bijvoegen, dat er tot het leveren van een iets meer dan alledaagsch tooneelstuk meer noodig is dan de kennis van *stage-effect* alleen. De acteurs, die als tooneelschrijvers optreden, zijn niet allen van deze waarheid overtuigd.

De lezer van *Achter het gordijn* moet geen enkel oogenblik vergeten, met welk doel de jong overleden schrijver dit werkje samenstelde, namelijk om het publiek, nieuwsgierig naar de tooverwereld van het tooneel, bekend te maken met de inwendige organisatie der schouwburgen en het een denkbeeld te geven van het geweldig gevaarte, dat, met ontzaglijke kosten en zwaren arbeid van zeer vele medewerkers, iederen dag in beweging moet worden gebracht, om dien grilligen meester, den schouwburgbezoeker, eenige uren genoegen te verschaffen. De taak viel hem gemakkelijk, als bewoner van Parijs, waar het tooneel zulk eene medetellende kracht in het maatschappelijk leven geworden is; waar alle hulpmiddelen tot zulk een hoogen trap van volmaaktheid zijn opgevoerd, en waar de literatuur over tooneelzaken, ten gevolge van de algemeene belangstelling van het publiek, zoo uitgebreid is. Hij had de hand slechts uit te strekken naar boekjes als Moynet's *L'envers du théâtre*, Fournel's *Curiosités théâtrales* en dergelijke, enkele anekdotes van den dag door den belangrijken, onderhoudenden inhoud heen

te vlechten, om den Nederlandschen lezer, althans het Nederlandsch publiek, een zeer leesbaar boekje te verschaffen. Wie de tooneelletterkunde van den jongsten tijd kent, zal in het werkje weinig nieuws vinden, ja, zich waarschijnlijk verwonderen, dat De Semein enkele bruikbare bouwstoffen heeft versmaad. Zoo schijnt hij Duval's *Artistes et cabotins*, die aardige schetsen uit het tooneelleven, die reeds in de eerste dagen van 1878 verschenen, volstrekt niet te hebben gekend; zoo is hem Kalff's *Schoonheidsleer van den tooneelspeler* mede onbekend gebleven, schoon hij juist van dit laatste werk, waaruit hem blijken kon, tot hoever het Nederlandsch publiek door een bevoegd schrijver op de hoogte der tooneeltechniek in hun eigen land was gebracht, zeer veel nut had kunnen trekken. Doch, zooals ik zeide, het is een aardig boekje geworden, dat men met genoegen lezen zal, al verraadt de slordigheid van stijl en taal nu en dan des schrijvers ontwenning van het gebruik zijner moedertaal. De grootste verdienste van De Semein is, dat hij juist en duidelijk den inhoud zijner bronnen wedergeeft; waar hijzelf redeneerend optreedt, is hij bij lange na zoo vertrouwbaar niet. Nergens komt dat beter uit, dan in zijn betoog over het auteursrecht van tooneelstukken. In eene bladzijde of drie vertelt hij zijn lezers, dat zij, die klagen over het gemis van bescherming der tooneelschrijvers hier te lande, niemendal van de zaak weten, en dat er in Nederland op die materie ‘eene voldoende wet bestaat, waarvan men zich kan bedienen, als men het verkiest’. Hij maakt zich van deze quaestie gemakkelijk af door te zeggen: ‘De letterkundige eigendom is een eigendom evenals ieder ander, de vorm alleen verschilt, en beschaafde lieden hebben even min recht een tooneelstuk te stelen van eenen schrijver, dan eene schilderij van eenen kunstschilder.’ Daar nu de eigendom in het algemeen beschermd wordt door den Code Napoléon, en in de daaruit overgenomen artikelen 425-429 van het Burgerlijk Wetboek in Nederland, is het volgens De Semein zonneklaar, dat ‘èn de schrijvers èn de directeuren de noodige wapens om hunne rechten te handhaven bezitten’. Deze redeneering gaat in elk opzicht mank. Dat de artikels 625-629 van het Burgerlijk Wetboek bedoeld zullen zijn, vermeld ik alleen volledigheidshalve; we kunnen hier met een van de veelvuldige drukfouten te doen hebben, die het boekje ontsieren. Maar de letterkundige eigendom wordt zoo min hier te lande in het Burgerlijk Wetboek als in Frankrijk in den Code Civil geregeld. Deze materie wordt in Frankrijk beheerscht door de wetten van 10 Juli 1793, 8 Juni 1806, 3 Augustus 1844 (om alleen de voornaamste te noemen); daar nu hier te lande zoodanige speciale wetgeving niet bestaat, en alleen het eigendomsrecht van uitgegeven boekwerken bij de wet gewaarborgd is, verkeert het tooneel in Nederland in een toestand van volslagen wetteloosheid, waarbij de piraterij voor recht geldt. De heer Rössing zegt in eene noot op deze redeneering (bl. 29) wel wat laconiek: ‘Het recht van vertaling is

hier volstrekt niet geregeld en de artikelen in het Code Napoleon beteekenen niets.' Jammer, dat hij voor den Nederlandschen lezer den werkelijken toestand niet heeft geschetst.

Trouwens, de heer Rössing, na den dood des schrijvers met de uitgifte van De Semein's werk belast, had ons belangrijker 'voorbericht, aanteekeningen en naschrift' kunnen leveren, dan hij op den titel belooft en zijne betrekking van 'secretaris van *Het Nederlandsch Tooneel'* verwachten deed. Van hem zou men mogen verwachten, dat hij aangewezen zou hebben, waarin en waarom de wetten, gebruiken en gewoonten van de Nederlandsche tooneelwereld van de Fransche afwijken; dat had de waarde van het werkje veel verhoogd. Slechts hier en daar heeft de bewerker aan deze roeping gedacht; in de meeste gevallen vervullen zijne aanteekingen de rol van het koor in 't Grieksche treurspel, of dienen ze tot verheerlijking van de vereeniging, waaraan de heer R. verbonden is. Voor zoover die verheerlijking verdiend is, heb ik er vrede mede; maar deze vereeniging wordt wel eens geprezen voor de invoering van goede dingen, die bij haar optreden reeds bestonden, en meermalen wordt aanleiding gegeven tot den verkeerden indruk, alsof eerst van hare oprichting de herleving van het tooneel dagteekende. Zoo zegt eene noot op bl. 28: 'Thans is bij de vereeniging H.N.T., en waarschijnlijk ook bij de Rotterdamsche tooneeldirectie L.H. en V.Z. het schrijversrecht ingevoerd.' Maar bij de Rotterdamsche directie bestond het schrijversrecht reeds, voordat H.N.T. verrezen was, ja, voordat L.H. en V.Z. die directie voerden; de eer der invoering komt toe aan de directie Albregt en Van Ollefen, en ook de Amsterdamsche directie-Tjasink betaalde reeds nu en dan schrijversrecht(*). Zoo wordt op de volgende bladzijde melding gemaakt van het op clandestine wijze bemachtigen van den tekst van het door A. en V.O. gekocht stuk *Rose Michel* door eene andere directie, maar geen gewag gemaakt van het soortgelijk geval met de *Danicheffs*, ofschoon dit zonder twijfel door De Semein in den tekst bedoeld was. Ook het afgeven op de Nederlandsche critici, de bekende eigenaardigheid van het bestuur der Amsterdamsch-Haagsche vereeniging, vinden wij in deze noten terug; de heer R. rekent het dien heeren als een groot bewijs van onkunde toe, dat ze onder *mise-en-scène* verstaan alles, wat vereischt wordt, om een stuk van het papier op het tooneel te brengen, dus decoratief, kostumen, accessoires, benevens de eigenlijke beweging op het tooneel. Dit is, volgens den bewerker, geheel onjuist: 'De *mise-en-scène* is de aanwijzing der plaats, waar de personen, de décors, de meubelen, de requisiten enz. moeten staan'; het verdere is, volgens hem, de 'monteering'. Licht mogelijk, dat in *l'argot des coulisses* te Amsterdam dit onderscheid gemaakt

(*) Ik heb daarentegen wel eens gehoord, dat de auteurs, die van meer dan één Nederlandsche tooneeldirectie ondervinding hebben, ten aanzien van het schrijversrecht niet zoo bijzonder tevreden zijn over de vereeniging, wier secretaris hier als getuige optreedt

wordt; ik durf echter volhouden, dat, zoolang de regel *verba valent usu* bestaat, de Nederlandsche critici tegenover den heer Rössing gelijk hebben. Het voorbeeld van De Semein zelf bewijst voor hen, die 't nog niet wisten, dat in de tooneeltaal te Parijs het algemeene woord *mise-en-scène* alles omvat; en zoo ook in de onze.

Ik sprak reeds over de drukfouten, en wil die beschuldiging niet ongestaafd laten. Eigenlijk technische treft men er niet in aan; maar velen daarentegen, die het bewijs leveren, dat geen intellectueel en op de hoogte van het onderwerp zijnd persoon het oog over de proefbladen heeft laten gaan. In de namen onder anderen vindt men curieuse bokken. De actrices Croizette en Léonie Leblanc worden, in plaats van Mlle, M. de (*Monsieur De*) genoemd; de teekenaar Daumier wordt Dramer; Célimène verandert in Celunène, Ajax in Ajak, Charenton in Charentor; de Hertogin van Saint-Albans schrijft haren naam de Saint-Albano; het *conservatoire de Musique* ziet er vreemd uit, met het laatste woord tot *Murigue* verminkt. Op bladz. 64 heet het, dat ‘de auteurs in alle andere schouwburgen, een vast jaarlijksch tractement genieten’; er moest acteurs staan. Het zonderlingst geval is zeker wel dit, dat in de noten van den heer Rössing met zeldzame uitzonderingen de naam van den schrijver verkeerd gespeld is: misschien in herinnering van een tooneel-product van zijne kennis, spreekt de aanteekenaar altoos van Semeins.

Dit raakt echter den vorm alleen. De inhoud is, zooals ik reeds zei, onderhoudend en belangrijk. Men leze onder anderen de hoofdstukken IV en V, waarin de langzame wording van een handschrift tot tooneelstuk beschreven wordt, en waarin de schrijver ons vooral de zorgen laat waardeeren, aan de repetitiën besteed. Hier vooral zou het de plaats geweest zijn, om op het onderscheid met ons land te wijzen, waar de meeste stukken, na hoogstens drie repetitiën, half gekend, half ineengezet ten tooneele worden gebracht; in Parijs is het geen zeldzaamheid, dat er twintig en meer repetitiën gehouden worden. We moeten hier echter niet enkel onze directeuren van zorgeloosheid beschuldigen; de omstandigheden zijn aan dien verkeerden toestand schuld, omstandigheden, die slechts in den loop der tijden veranderen kunnen. Men begrijpt zeer gemakkelijk, dat met een gemiddelden levensduur voor goede stukken van zestig tot zeventig voorstellingen er den directeur aan het welslagen der eerste opvoering veel gelegen is. Heeft hij een goed stuk ten tooneele gebracht, dan heeft hij, zoolang dit trekt, geen nieuwe kosten aan decoratief en kostumeering van een nieuw te maken; is zijn tooneelgezelschap uitgebreid genoeg, dan kan hij, terwijl het eene stuk nog loopt met een deel van zijne artisten, een ander door de tijdelijk vrijgestelden laten instudeeren. Hier te lande echter ontbreken die lange reeksen voorstellingen van hetzelfde tooneelstuk, om de eenvoudige reden, dat het publiek te klein is. Neem Amsterdam, onze grootste en meest tooneellievende stad; zelfs daar is

de langste reeks, gelijk kort geleden met *Het geheim van den blinde* gebleken is, om en bij de twintig voorstellingen. Heeft de directie nu groote kosten gemaakt, dan is er maar één middel, om in zijn eigen belang en in dat der artisten zijn publiek uit te breiden, namelijk door het om andere redenen af te keuren r e i z e n . Door dit middel kon o.a. *Dora* hier te lande de vijftig voorstellingen beleven, waarvan de heer Rössing in de noot op bladz. 169 spreekt, en zoowel de directie van H.N.T. als de dames artisten, die zich 'ontzachlijke uitgaven hadden getroost om in fraaiheid van toilet te wedijveren' (noot op bl. 294), konden zich daardoor eenigermate voor de gemaakte kosten dekken. Zoo grijpt ook in het tooneel het eene rad in het andere; werkt er een verkeerd, ook de anderen moeten volgen. De overdreven kostbare *mise-en-scène* sleept onverbiddelijk tot het verkeerd gebruik van reizen, of wel tot... financieelen ondergang. Dit bedoelt De Semein, waar hij (bladz. 112 en 130) van een 'bezoek aan de Kamer van Koophandel' spreekt, eene uitdrukking, die niemand begrijpt en de bewerker van het boekje wel door 'faillietgaan' had kunnen vervangen.

In de door den heer Frowein bewerkte vertaling van Gutzkow's beroemd treurspel hebben wij, blijkens de voorrede, een door eene tooneeldirectie onopvoerbaar gekeurd stuk. De vertaler bood zijn werk aan de directie der vereeniging 'Het Nederlandsch Tooneel' aan, meenende, dat het in zoovele landen met goed gevolg ten tooneele gebracht treurspel ook wel opgevoerd zou kunnen worden in de stad, waar de handeling eenmaal in werkelijkheid had plaats gehad. Het werd hem echter teruggezonden met de verklaring, dat 'wegens de vele Joden in onze hoofdstad' er tegen de opvoering bezwaar bestond. In hoeverre dit motief gegrond en afdoende genoeg is, kan ik uit gebrek aan kennis der plaatselijke toestanden niet beoordeelen; de heer Frowein zelf schijnt aan de gegrondheid te twijfelen. Doch ik geloof, dat ikzelf, indien ik tooneeldirecteur was, niet tot de opvoering zou overgaan, omdat ik er weinig succes van verwacht. Men is hier te lande, hoe theologischgezind op andere punten ook, niet begeerig, theologische onderwerpen op het tooneel behandeld te zien. Men mag dat bekrompen en kleingeestig noemen, doch de directeur, die met die bekrompenheid en kleingeestigheid geen rekening hield, zou daarvan zelf de schade ondervinden. De stelling is niet gewaagd, dat, wanneer *Uriël Da Costa* (gelijk de heer Frowein den naam schrijft) niet op het tooneel was gebracht tijdens eene groote, religieus-politieke beweging in des schrijvers vaderland, het ook in Duitschland zelf de gemoederen niet zoo sterk zou hebben bewogen, als thans het geval is geweest. Ofschoon ik de werkelijk dramatische tooneelen niet voorbijzie, die in het stuk voorkomen, en erken, dat het uit het oogpunt van vorm de voorkeur verdient boven de meeste andere werken van Gutzkow, zie ik èn in

het onderwerp, èn in de wijze van behandeling, èn in het weinig aantrekkelijke van alle personen groote hinderpalen tegen een succes bij de opvoering. De eigenlijke geschillen van Uriël met de Joodsche wetgeleerden konden, dat gevoelde de schrijver zelf, niet wel straffeloos op de planken worden gebracht; daarom vernemen wij alleen de bloot uiterlijke verschijnselen daarvan. Men verhaalt alleen, dat de afvallige een boek geschreven heeft; men z i e t het boek op het tooneel, maar van den eigenlijken inhoud verneemt men niets anders, dan dat een geleerd geneesheer het met de Joodsche schriften in strijd verklaart, op grond van welke uitspraak over den schrijver de kerkelijke vloek wordt uitgesproken. Voor den toeschouwer komt Uriël's minnarij met Judith, welke dan ook uit een oogpunt van theatereffect verre te verkiezen was, veel meer uit dan zijne ketterij; hij komt onwillekeurig tot de ontdekking, dat niet deze, maar de minnenijd van den verloofde der jonge maagd de eigenlijke beweegreden van alles is. Zonder Benjochai's haat zou de vervloeking misschien niet voorkomen zijn, maar zou toch de recantatie van den ketterschen schrijver de door allen verlangde en verwachte gevolgen gehad hebben; hij zou de gelukkige echtgenoot van Judith en de waardige schoonzoon van den wereldwijzen Manasse zijn geworden. Die tweeslachtigheid verzwakt de figuur van den held, terwijl geen der andere figuren, of 't moest Uriël's moeder zijn - die, hoezeer de uitbanning uit de synagoge van haren zoon haar, de echte Jodin, grieven en gruwen moet, toch hare moederlijke liefde aan den verstootene niet onthoudt - eenige belangstelling opwekken; zelfs Judith niet, ondanks de prijzenswaardige moeite, die de heer Frowein zich gegeven heeft, om door eene uitbreiding van het stuk haar iets gunstiger te doen uitkomen. Daarbij komt, dat het stuk uit een historisch oogpunt zeer zwak is; men gevoelt maar al te wel, dat men hier niet te doen heeft met de Amsterdamsche rabbijnen van de zeventiende eeuw, die andere knapen waren dan Rabbi Ben Akiba en De Santos; men vergelijke den door Dr. Van Vloten uitgegeven tekst van het over Spinoza uitgesproken banvonnis maar eens met de goedaardige vervloeking, die Gutzkow hun tegen Da Costa in den mond legt, en oordeele. De zoogenaamd locale kleur ontbreekt; de personen uit het treurspel denken, spreken en redeneeren - ja, redeneeren veel - evenals wij; het zijn kinderen van onzen tijd, waarin de uitbanning uit de kerk voor eene groote minderheid niet zoo heel erg, en voor iedereen lang zoo schrikkelijk niet meer is als voor twee eeuwen. Ik kan er daarom den vertaler niet hard over vallen, dat hij in sommige deelen van het treurspel meer, dan uit een oogpunt van kunst noodig was, in de ietwat ruwe negentiende-eeuwsche spreektaal vervallen is. De arbeid van den heer Frowein heeft zich echter niet tot vertalen bepaald; hij heeft bewerkt en den tekst hier en daar besnoeid en uitgebreid. Zonder te willen uitmaken, of hij in al die veranderingen altijd even gelukkig geweest is, kan ik

over het algemeen deze bewerking prijzen. Nu en dan konden de regels misschien gemakkelijker hebben geloopen, kon door geringe wijzigingen verkeerde klemtoonlegging voorkomen zijn; doch het werken met rijmlooze jamben is geen gemakkelijke zaak, juist omdat dit metrum oppervlakkig zoo gemakkelijk schijnt. De heer Frowein heeft de vele moeilijkheden gelukkig overwonnen en verdient veel lof, dat hij Gutzkow's beroemd tooneelwerk voor het groote Nederlandsche publiek toegankelijk heeft gemaakt. Met verbazing vernamen wij uit zijne voorrede, dat hij de eerste vertaling heeft geleverd.

Van den z e s d e n druk van een werk zal wel niet veel meer te zeggen vallen. Ik bepaal mij dan ook tot de vermelding, dat Multatuli's *Vorstenschool* voor de zesde maal is uitgegeven. De uitgever heeft voor zulk een net kleed, zulk eene keurige uitvoering gezorgd, dat het bevallige boekske alleen om uiterlijke verdiensten zijn weg wel vinden zou, ook al was de inhoud niet voor iedereen een goede bekende.

LUCIUS.

P.S. Naar aanleiding van mijn laatste overzicht (*De Tijdspiegel*, Nov. 1879) ontving ik een schrijven uit Leeuwarden, inhoudende, dat daarin ten onrechte wordt gesproken van eenige subsidie, van hulp of steun van het gemeentebestuur aldaar aan tooneel of schouwburg.

'Dit is *geenszins* het geval - zoo schrijft mijn correspondent. - Het gebouw behoort aan een zedelijk lichaam, dat, onder zekere voorwaarden, aan gezelschappen gelegenheid geeft voorstellingen te geven. Dat zedelijk lichaam wordt bestuurd door drie der aandeelhouders, welke geheel omtrent de voorwaarden beslissen. Bovendien wordt er in eene particuliere zaal van den heer V. d. Wielen, op een wegneembaar tooneel ook door gezelschappen gespeeld, en tegenwoordig ook in eene nabij gelegen gemeente, doch alles geheel voor eigen risico.'

Niet in staat uit eigen wetenschap te oordeelen, geef ik aan deze tegenspraak gaarne openbaarheid. Ik meende voor hetgeen ik schreef een voldoend gezag te hebben, het gesprokene namelijk door een afgevaardigde van de afdeeling Leeuwarden in de algemeene vergadering van het Tooneelverbond van 9 November 1878, in het officieel verslag op de volgende wijze wedergegeven: '... Er is nog een vierde geval mogelijk, nl. dat de schouwburg aan particulieren behoort, en deze door de gemeente worden gesubsidieerd. Z o o i s h e t i n L e e u w a r d e n' (*Tijdschrift van het Tooneelverbond.* Achtste jaargang, No. 3, bl. 49).

L.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Schets van het Nederlandsch staatsbestuur en dat der overzeesche bezittingen door Mr. L.Ed. Lenting. Vierde, herziene druk. Amsterdam G.L. Funke.

Voor een boek als het bovengenoemde, zóó gunstig door het publiek ontvangen, dat het binnen dertien jaren eene vierde uitgave beleeft, kan aanbeveling of bespreking overbodig geacht worden: het blijkt zijn weg te hebben gevonden. Evenwel zou 't niet passen, daarover te zwijgen, daar de Schrijver zelf niet op de behaalde lauweren is gaan rusten, maar met ijver en nauwgezetheid zijne schets heeft bijgewerkt en aangevuld, meer, dan het bescheiden woordje ‘herzien’ op den titel doet verwachten. Wie deze vierde naast de eerste uitgave legt, zal ontwaren, hoe de Schrijver zijne stof is blijven bearbeiden; dat hij niet slechts zijne schets aanvulde, waar de organisatie van onzen Staat veranderingen had ondergaan, maar ook van de wenken en opmerkingen der critiek heeft gebruik gemaakt, om het nog bruikbare tafereel zoo noodig te verbeteren. Zulk eene volgzaamheid is bij een schrijver zóó zeldzaam en zóó opmerkelijk bij iemand, zoo hoog geplaatst als de heer Lenting, dat de critiek de wenken niet mag terughouden, die zij in het belang der volledigheid en juistheid meent te mogen geven. Vooral bij het vóór ons liggende werk wordt die samenwerking met den Schrijver plicht, omdat hij slechts een handboek heeft willen geven, waarin de grondwet en hare toepassing populair ontwikkeld werden ten behoeve van hen, die, zonder eene bepaalde studie van ons staatsrecht te maken, daarmee toch niet geheel onbekend willen blijven. Wanneer men met dat doel schrijft, komt het er vooral op aan helder te onderscheiden en zijne pen zorgvuldig te bewaken, opdat geen verkeerde voorstellingen worden gevormd. Een vaste, wetenschappelijke grondslag moet het begin zijn van elk populair vertoog, daar dit gericht is tot het groote publiek, dat op de fundamenten geen critiek kan uitoefenen.

De aard van dit tijdschrift verbiedt eene doorgaande behandeling in bijzonderheden van het werk van den heer Lenting; wij willen ons tot een enkel punt bepalen, waar hij ons voorkomt, twee zaken, die het publiek pleegt te verwarren, niet duidelijk onderscheiden te hebben. Hij schrijft op bladz. 184 het volgende:

Een der middelen, om den rentelast te verminderen is eene *conversie*; d.i. de schuld wordt in eene andere veranderd met eene lagere rente. Wordt daarbij aan den deelnemer der vorige leening de keuze gegeven, om óf de hem van die leening toekomende gelden tot hun vol bedrag terug te ontvangen, óf met zekere winst in de nieuwe leening over te gaan, dan kan deze maatregel voordeelig worden; geschiedt zij echter bij wijze van eenen revolutionairen maatregel, dan staat zij gelijk met een staatsbankroet.’

Naar het gewoon spraakgebruik is dat volkomen juist, maar uit een wetenschappelijk oogpunt min juist gezegd. Eene conversie, die aan die definitie voldoet, namelijk de verandering eener schuld in eene minder rente dragende, is een bankroet, op welke wijze die ook tot stand wordt gebracht. Wanneer A. aan B. een kapitaal schuldig is van *f* 1000, waarvoor hij hem beloofd

heeft, jaarlijks *f* 50 rente te betalen, kan hij zich niet met *f* 40 kwijten zonder verkrachting van de goede trouw en benadeeling van zijn krediet; is A. een staat, dan zegt men in dit geval, dat hij bankroet maakt. Alle conversies, die we uit den lateren tijd kennen, de rente verminderingen in Spanje, Zuid-Amerika, Oostenrijk, komen, hoe fraai men ze bestempelen mag, op een staatsbankroet neder.

Indien echter A., 'tzij hij een particulier is, 'tzij een staat, zooveel krediet heeft, dat hij van C. *f* 1000 te leen kan krijgen tegen *f* 40 rente, handelt hij volkomen onberispelijk, wanneer hij, indien de verbintenis het althans niet verbiedt, de *f* 1000 aan B. teruggeeft en die van C. tegen een voordeelig renteverschil van *f* 10 opneemt. Hij maakt zoodoende een geoorloofd en verstandig gebruik van zijn krediet. Nu is 't ons wel bekend, dat men in de gewone, en ook in de financieele taal, dit geval mede eene c o n v e r s i e noemt, maar inderdaad is het geheel iets anders, namelijk het sluiten van eene nieuwe leening op voordeeliger voorwaarden dan eene oude, welke uit de opbrengst dier nieuwe leening afgelost wordt. De staat, die op deze wijze ‘converteert’, pleegt niet een, maar twee handelingen: hij delgt oude en schept nieuwe schuld. Al treden er geen nieuwe schuldeischers voor de oude in de plaats - al is de persoon, die hem *f* 1000 leent tegen 4 pct., dezelfde, die hem vroeger *f* 1000 geleend heeft tegen 5 - al zijn zelfs de *f* 1000 van de nieuwe leening identiek dezelfde betaalmiddelen, die hij ter aflossing van de oude teruggegeven heeft - al wordt er noch betaald noch gestort, maar met gesloten beurzen verrekend - dat alles kan de twee handelingen niet tot één maken. Indien bij voorbeeld de Nederlandsche regeering op het oogenblik de 182 millioen der in het Grootboek ingeschreven 4 pcts. schuld afloste en daarvoor, in verhouding tot den tegenwoordigen beurskoers, 2½ pcts. werkelijke schuld uitgaf - waardoor niet minder dan *f* 280,000 aan rente zou bespaard worden - dan zouden het publiek en de financieele wereld wel zeggen, dat er eene conversie plaats had, maar de wetenschap zou daartegen op moeten komen en aantoonen, dat het hier gold twee operaties, waartusschen wel een verband van oorzaak en gevolg aanwezig is, maar die toch volstrekt niet een geheel vormen.

Het door den heer Lenting gesteld criterium, dat de deelnemer der vorige leening met zekere winst in de nieuwe kan overgaan, is mede bedenkelijk. Welke eigenlijke conversie, welke gedwongen renteverminderíng heeft ooit winst aan den deelnemer opgeleverd? Zijn verlies is immers het eenige doel van de operatie? 't Is waar, dat de meeste deelnemers tot conversies toetreden, doch met dezelfde welwillendheid en graagte, waarmede men aan het: zet af! van den straatroover gehoorzaamt. Wie zijn geld afgeeft, om zijn leven te redden, kan niet gezegd worden, vrijwillig te betalen; hij kiest zeer verstandig van twee kwaden het minste. Even verstandig handelen de deelnemers eener geldleening, wanneer zij een voorstel tot conversie aanvaarden; zij hebben geene betere keuze en treden toe, om ten koste van dadelijk renteverlies ten slotte nog althans een deel van hun kapitaal te redden, dat zonder de conversie misschien met de rente erbij geheel verloren zou gaan. Van w i n s t kan hier geen sprake zijn, en even min kan de toestemming der obligatiehouders aan de conversie een glimp van wettige verbintenis, van vrijwilligheid geven: elke conversie is eene eenzijdige schuldvermindering, eene overeenkomstverbreking door den schuldenaar, waaraan de

schuldeischer zich onderwerpt, omdat hij voor de overmacht bukken moet. Zoodanige daad van roof en ontrouw kan niet op ééne lijn gesteld worden met de volkomen geoorloofde operaties, waarvan wij zoo even spraken. De door den heer Lenting gebezigde woorden nu komen ons wel berekend voor, om hieromtrent eene verkeerde opvatting te doen ontstaan bij het publiek, dat in zaken van geldbelegging in 't algemeen en van staatsfondsen in 't bijzonder maar al te gemakkelijk, tot eigen schade, in misverstand vervalt. Wel geeft het spraakgebruik, dat de geoorloofde delging en schepping van schuld evengoed conversie noemt als de eenzijdige contractbreuk, tot misverstand aanleiding; reden te meer echter, om er de dwaling van aan te wijzen en het groote onderscheid te doen uitkomen.

Wij achten het overbodig, hier meer bij te voegen, overtuigd als wij zijn, dat de Schrijver van de nuttige ‘Schets’ het met ons eens is, zoowel over de quaestie zelve, als over de groote wenschelijkheid, dat men in een voor leeken bestemd geschrift niet te zorgvuldig tegen verkeerde opvattingen waken kan. De groote nauwkeurigheid, waarmede het boek bewerkt is, levert ons van dit laatste het bewijs.

Wij zouden dan ook alleen aanmerkingen kunnen maken op kleine bijzonderheden. Bij voorbeeld, waar de Schrijver op bl. 142 zegt, dat het in Engeland een vereischte is, dat de raadslieden van de Kroon in een der beide Huizen zitting hebben; zou 't niet beter zijn te zeggen, dat alleen de leden van het Parlement tot raadslieden van de Kroon benoembaar zijn? Ook zouden wij het verbod van gelijktijdig lidmaatschap onzer beide Kamers niet met den heer Lenting ontleenen aan het verschil van roeping tusschen de beide deelen der Staten-Generaal: ‘Men kan geen deel nemen aan het recht van initiatief, en tevens toezicht uitoefenen, dat het gebruik maken van dat recht niet het gevolg zij van politieken hartstocht.’ Het komt ons voor, dat in het bij de Tweede Kamer berustend recht van initiatief niet de eenige, noch de voornaamste reden van het bestaan der Eerste gelegen is. Bij elke splitsing eener vertegenwoordiging in twee deelen zal het lidmaatschap van het eene dat van het andere moeten uitsluiten, en wel op grond, dat bij de wetgevende even min als bij de rechterlijke macht dezelfde persoon rechter in twee instantiën wezen kan. Waar men eene enkele vertegenwoordiging heeft en twee lezingen der wetsontwerpen voorschrijft, heeft ditzelfde wel voor het geheele college plaats; hier is het echter een niet van bedenking ontbloot hulpmiddel, om in de practijk eene dubbele vertegenwoordiging te behouden, die men naar de theorie meent te kunnen missen.

Den Haag, Maart 1880.

M.G.

Twee wegen door M.C. Frank, schrijfster van ‘Celine's beproeving, Oude liefde roest niet’ enz. Arnhem, J. Minkman.

Mevrouw Frank verwierf zich spoedig de goede gunst van het publiek. De rijke phantasie dezer Schrijfster, haar frissche, gezonde ideeën, haar onderhoudende, veelal leerrijke onderwerpen, geven haar dan ook alle recht op onderscheiding. Mevrouw Frank bezit alle vereischten, om haar lezers te

verkwikken en te boeien. Haar laatste boek, ‘Twee wegen’, dat ter beoordeeling naast mij ligt, getuigt dat opnieuw. 't Is rijk aan boeiende tooneelen en schoone gedachten, en onderscheidt zich door een degelijke strekking. De beide heldinnen van dit verhaal, die ons aanvankelijk als stiefzusters worden voorgesteld en bij wie zich reeds als kind de verschillende opvoeding en geaardheid laten gelden, wekken al dadelijk groote belangstelling. Met veel talent en groote nauwgezetheid wordt de uiting en richting dezer karakters beschreven. Natuur, opvoeding en omstandigheden werken als om strijd te zamen, om de verschillende wegen te banen, die deze zusters gaan *moeten.* De wet van oorzaak en gevolg treedt hier in volle werking, en het slot van het verhaal zou dan ook volkomen bevredigen, ging niet Regina in haar opofferingen wat ver. Alles kan men overdrijven, zelfs de opofferendste liefde.

Indien Mevrouw Frank minder talentvol ware, zou de critiek zich al licht bepalen tot deze loftuiting op het goede, dat zij aanbood, en het gebrekkige stilzwijgend op rekening stellen van haar onvermogen. Maar waar veel kan worden gegeven, verlangt men ook meer. En de critiek zou hier aan haar waarde te kort doen, waarschuwde ze niet voor de veege teekenen, die een verdienstelijk, veelbelovend talent met ondergang bedreigen.

Zijn stof en conceptie prijzenswaardig bij Mevrouw Frank, niet aldus haar inkleeding en haar vaak slordige stijl, te veel vermengd met Fransche woorden, om niet beleedigend te worden voor onze deugdelijke Hollandsche taal. Wat de inkleeding betreft, behoef ik slechts te wijzen op het min aantrekkelijke van een verhaal, waarin gedurig de handeling plotseling wordt afgebroken door een beschrijving van vroegere gebeurtenissen.

Dergelijke acrobatensprongen wreken zich door den indruk van verveling, dien ze, op zulk een ongepast oogenblik, teweegbrengen. Men stelle zich een tooneelstuk voor, waarin de actie wordt afgewisseld door een droge mededeeling van 'tgeen aanleiding gaf tot de tegenwoordige, afgebroken gebeurtenis. 't Is zoo goed als zeker, dat zulk een tooneelstuk geen tweede opvoering zou beleven. Mevrouw Frank strandt gedurig op die klip.

Reeds bij den aanvang van haar boek, nadat ons de zusjes zijn voorgesteld, wijdt de Schrijfster circa 90 pag. aan het verledene. Op pag. 96 heeft weder zulk een afwijking plaats. Het hoofdstuk begint met een gesprek der beide zusters, maar gaat weldra over in een relaas van vroegere gebeurtenissen. Die fout in de inkleeding wordt gedurig herhaald en vermindert de waarde van het boek, omdat ze 't hier en daar mat maakt. Een plastische voorstelling dezer feiten zou oneindig meer voldoen. Met een kleine omwerking van 't boek ware dit te verhelpen geweest.

't Komt ons voor, dat de Schrijfster òf te vluchtig werkt en daardoor aan haar taak te kort doet, òf, door het gedurig afbreken en aanknoopen van den draad van haar verhaal (mogelijk, omdat zij bij lange tusschenpoozen werkte) niet zoo geleidelijk haar intrige voortspon, als men van haar talent kan verwachten. Vandaar ook mogelijk, dat zij zoo dikwijls in herhalingen vervalt en sommige hoofdstukken den indruk maken, alsof ze meer op goed geluk af werden geschreven, dan aan een vooruit beraamd plan hun ontstaan te danken hebben. Blijkbaar rekende de Schrijfster op haar levendige phantasie; ook hier liet ze haar niet in den steek; men gevoelt, hoe ze - na korte worsteling - weder de overwinning behaalt, en betreurt het daarom

te meer, dat er niet ernstiger naar getracht is, om een *goed geheel* voort te brengen.

Indien Mevrouw Frank, voordat zij haar 'Twee wegen' aan de pers toevertrouwde, nog eens ernstig haar eigen critiek op dit boek had toegepast; indien ze zich de moeite had willen getroosten, onmeedoogend het snoeimes aan te wenden, waar het zoo hoog noodig was, en de matte gedeelten had omgewerkt tot levendige, aangrijpende tooneelen: zeer zeker zou dan haar werk veel aan omvang verloren, maar niet minder in waarde gewonnen hebben. Zooals het verhaal nu is, biedt het den lezer een aangename lectuur aan, zonder hem evenwel op de gedachte te brengen, dat de Schrijfster, die ze hem verschafte, tot grooter dingen in staat is. Ofschoon wij dus den heer Minkman geluk kunnen wenschen met nummer XI en XII van zijn bibliotheek, voegen wij er toch van harte den wensch bij, dat een volgende pennevrucht van Mevrouw Frank blijken moge dragen van zorgvuldiger bewerking.

In engen Kring, door Arno. Schiedam. H.A.M. Roelants.
Een granaatbloem, door Louise Stratenus. Arnhem. J. Minkman.

Twee oorspronkelijke romans van wel niet geheel onbekende, maar toch nog niet zeer gerenommeerde, Nederlandsche auteurs; een paar werken, die zich in onze vaderlandsche letterkunde wel geen blijvende plaats zullen veroveren, maar waarvan, bij veel onvolmaakts, toch nog hier en daar te veel goeds te zeggen is, om ze dood te zwijgen of op den zolder van den uitgever prijs te geven aan vocht en mot.

Het eerste verhaal beweegt zich 'in engen kring', dat wil zeggen: binnen den kleinen kring van twee fatsoenlijke burgerfamiliën. Met geen andere menschen dan uit deze gezinnen maakt de lezer kennis en dan nog even in 't voorbijgaan met de Wervels, met eenige geëmancipeerde juffrouwen op haar kransje en met een klein meisje op de stoomboot 'de Voorwaarts', welke den held van ons boek terugvoert naar het vaderland. Om de waarheid te zeggen, zou het verhaal er niet minder om geweest zijn, als het zich in *nog enger* kring bewogen had en zich had ingekrompen tot de proportiën eener eenigszins uitgebreide novelle. Het geheel had erbij gewonnen, als we enkele tafereeltjes hadden gemist en daaronder, in de eerste plaats, de beschrijving van het bovengenoemde dameskransje en, in de tweede plaats, op de eerste bladzijden, het tooneel vóór en in de coupé 2de klasse van den spoorwagen.

De emancipatiewoede is elders geestiger en meer overeenkomstig de waarheid gepersifleerd en, wat het tooneeltje in den spoorwagen betreft, eene flinke, resolute huismoeder, gelijk later Vrouw Wervel blijkt te zijn, reist niet met 'een groote hoeveelheid pakjes, doosjes, mandjes en valiesjes waarbij ook nog een regenmantel, een doek, een parapluie en een wit schoothondje tot haar recht komen'. Hier en elders, waar de Auteur humoristisch zijn wil, slaat hij de plank glad mis. Daarom had het toch al niet groote verhaal, 250 pagina's, netjes, maar nog al wijd gedrukt, nog kleiner moeten zijn en alleen moeten bevatten, wat nu de hoofdgeschiedenis is; dan hadden we een

heel lieve novelle gekregen met de verdienste van een flinke karakterteekening, een gezonde, ernstige levensbeschouwing en treffende natuurbeschrijving. Toch laat zich die geschiedenis van den jongen, levenslustigen Frits Dielens, die eerst door zijn mooi coquet nichtje Rosa zich laat bekoren, maar later, door haar verlaten en in den oorlog blind geworden, oogen krijgt voor het beminnelijke karakter van hare zuster Rika, nog met veel genoegen lezen. Het boek is daarenboven in goed Hollandsch geschreven.

Dat laatste kunnen we, helaas! niet zeggen van het tweede hierboven aangekondigde werk: ‘Een granaatbloem’. 't Heeft er alles van, of de Schrijfster, Louise Stratenus (eigen naam of nom de plume?), nooit gewoon is, anders dan Fransch te spreken en te denken, zóó wemelt het van gallicismen in dit boek.

Op pag. 295 lezen wij: ‘Gij zult mij wel willen vergeven, Mevrouw, *niet* weerstand *te hebben kunnen bieden* aan mijn verlangen *van* uwe kennis te mogen maken’.

.... ‘hoe gaarne ik ook aan uw verzoek zou willen voldoen, ik vrees daartoe den tijd niet te zullen hebben, tenzij... dat ik een groot genoegen van u zou durven vragen’.

Pag. 325... ‘hier waar wij voor het eerst *ons* hebben ontmoet’.

‘*Het zijn wij*, die veranderd en onttooverd zijn.’

De volgende proefjes van taal en stijl zijn uit het eerste hoofdstuk van 12 pagina's:

‘een steen die mij de enkels heeft *bebloed*’;

‘de *onverschillige* zorgen uws vaders’;

‘gij stemt zeker *met* mij toe’;

‘ik zoude mij wellicht niet over mijn stilzwijgen verklaren’;

‘voorafgaan’, i.p.v. ‘voorgaan’.

‘Zacht *heengolvende* over de zware tapijten *gleed* Ellen Norton daarhenen. Een donkerkleurig en *naauwsluitend* gewaad *hing* langs de rijzige *ledematen.*’

‘Zij had hare levensjaren doorgebracht met de blikken te kluisteren op de bloemen welke zij droomde dat aan haar voet ontluiken zouden’;

‘eene droefheid zóó hevig als nog slechts zelden haar bestaan had doorkliefd’;

‘toen haar lippen in sprakeloozen danktoon klemden op de vingeren der eene, die...’, enz.

Een paar voorbeelden van valsch pathos:

Pag. 1. ‘Maar zij, de jeugdige vrouw, sliep niet; of rusten de wolken, als zij drop voor droppel haar tranen doen vallen op den bodem dier zelfde aarde, die het (!) zich onbewust is dat haar eigen weedom het beeld dier donkere nevelen is?’

Pag. 8. ‘Over geheel den omtrek lag die zachtroode tint verspreid, welke de natuur wel als tot purper komt kleuren, maar die toch ook zoo oneindig veel droefheid bevat. Wellicht was het ook die indruk, welke een traan deed vloeien uit het donkerblaauwe oog van haar, die...’, enz.

Pag. 11. ‘Rusteloos speelde de vermagerde hand met eene golvende haarvlok, als zoo menig hart met het geluk van een menschenleven.’

Al meer dan genoeg. Wie zóó Hollandsch schrijft, moest zich, dunkt ons, tweemaal bedenken, eer hij onze letterkunde met een roman van 334 pagina's komt verrijken. Dien raden we ten minste in gemoede aan, eerst veel en

goed van onze beste auteurs te gaan lezen, eer hijzelf weer als zoodanig optreedt. We zeggen dit met alle vrijmoedigheid en het is ook juist daarom, dat we zoo uitvoerig zijn geweest in 't citeeren, omdat we der Schrijfster waarlijk geen talent kunnen ontzeggen en, veronderstellende, dat ze betrekkelijk nog jong is, gelooven, dat van haar voor de toekomst nog veel goeds te wachten is. De hoofdgedachte: ‘De zegen eener verstandige en liefderijke opvoeding door eene vrouw van hart en karakter’, komt ons voor, niet onverdienstelijk te zijn uitgewerkt. Gaarne hadden we evenwel die ziekelijk sentimenteele inleiding gemist (dan waren we meteen dat eerste hoofdstuk kwijt en het boek had dan veel gewonnen, want het overige staat waarlijk, wat stijl en inhoud betreft, hooger) en ook die vreeselijke moordgeschiedenis. Aan 't een en ander is weer duidelijk de Fransche invloed te herkennen.

Ook zou het geen schade hebben gedaan, als het laatste gedeelte, waar de omgang van onze heldin met Mad. D' Aubray beschreven wordt, wat minder uitvoerig ware geweest. 't Verhaal heeft nu allen schijn van gerektheid ter wille van een zeker aantal bladzijden. Overigens is het boek onderhoudend geschreven; de karakters zijn goed volgehouden, en vooral Erna, Linda, Sir William en zijn vader, Sir Edward Sydney zijn imposante en aantrekkelijke figuren, flink geteekend.

De meeste lezers zal het verhaal boeien, gelijk het ook ons deed, en wie op 't punt van taal en stijl niet te gevoelig is, leest het zeker met genoegen. We hopen, dat de Schrijfster vele op- en aanmerkingen, die haar, zeker niet alleen van onze zijde, zullen gemaakt worden, zeer ter harte zal nemen, dan zal ze in 't vervolg nog wel niet de evenknie worden van hare beide hoogbegaafde zusteren, op wie Nederland met recht trotsch mag zijn, maar zullen hare pennevruchten toch zeker niet achterstaan bij de meeste werken, die, redelijk of slecht vertaald, uit Engeland en Duitschland jaarlijks bij hoopen door ons romanlezend publiek worden verslonden.

H.

TÉPÉ.

William Black. Macleod van Dare, of de jongste zoon. Uit het Engelsch door Maria van Terp. 2 Deelen. Haarlem, de Erven Loosjes.

Keith Macleod is de jongste en eenig overgeblevene der zes zonen van Lady Macleod, de bewoonster van het op de hooge, rotsachtige kust van Mull in de Schotsche Hooglanden gelegen kasteel Dare. Haar oudste zoon had op zijn avontuurlijke reistochten den dood gevonden in het ver verwijderd Auzona onder de wilde inlanders, maar zijn leven duur verkocht, zooals het iemand van zijn naam en afkomst betaamde. De vier daarop volgende zoons waren, evenals hunne voorvaderen, in krijgsdienst geweest, maar allen op het veld van eer gesneuveld.

Voelde de diep getroffen moeder zich gelukkig in het bezit van haar jongsten zoon, zij moest toch wel toegeven aan diens verlangen, om het eenzaam leven op het oudvaderlijk kasteel - al leverden het uitgestrekte bosch hem overvloedig jachtvermaak en de zee en de stroomen gunstige gelegenheid voor de visscherij op - eens af te wisselen met een verblijf in Engeland's hoofd-

stad, waar hij, in plaats van een kluizenaarsleven te leiden, iets van de wereld kon zien en die meer van nabij kon leeren kennen.

Zoo vertrok Keith Macleod naar Londen, zijn moeder met een bij haar inwonend nichtje, Jane Macleod, achterlatende.

Het boek nu beschrijft de geschiedenis van zijn verblijf in Londen en den invloed van zijne ontmoetingen aldaar - inzonderheid de nauwe en innige betrekking, waarin hij tot eene gevierde actrice stond - op geheel zijn volgend leven.

Terwijl we in dit verhaal Keith Macleod van stap tot stap op zijn levensweg kunnen volgen, leeren wij hem in al zijn hoedanigheden kennen, als een krachtigen berg-Schot, wiens goedhartigheid jegens zijn onderhoorigen nooit in zwakheid ontaardde; als een hartstochtelijk minnaar, boven standvooroordeel verheven, maar ook als een phantast, die de werkelijkheid te veel voorbij zag en liever aan zijn illusien toegaf, dan rekenschap hield met het bezadigd overleg van zijn verstand, waardoor hij, als hij het geraadpleegd had, bewaard zou zijn gebleven voor het willen dwingen van een wispelturig hart, om hem geheel toe te behooren, en voor het tragisch levenseinde, dat hij zichzelven en zijn geliefde bereidde.

De auteur heeft de karakters der personen, die in dit verhaal voorkomen, goed bestudeerd en evengoed volgehouden.

Lady Macleod, de ongelukkige, maar heldhaftige moeder, dwingt ons meer bewondering dan medegevoel af. Haar nichtje Jane schatten we hoog om hare zelfopofferende en zelfverloochenende liefde. De tooneelspeelster Gerty White is als coquette naar de natuur geschetst. In het oogenblik van strijd blijft zij door haar weifelend karakter geen overwinnares en moet daar vreeselijk voor boeten. Haar vader is een man, die in alles koel berekenend te werk gaat en aan hartelooshеid lijdt. Hamish is de type van een aanhankelijk, onverzettelijk trouw en zorgvol dienaar.

De natuurbeschrijvingen, de schilderingen van de zee bij schoon en kalm weder, of, door de stormen opgezweept, hare golven onrustbarend verheffende en ze in de branding tegen de rotsen verbrijzelende, of de grotten woest instroomende, zijn - komen ze ook wat dikwijls, te dikwijls voor - liefelijk schoon, of grijpen u met ontzetting aan.

Wie met de Schotsche Hooglanden, het karakter, de zeden en gewoonten der bewoners op een onderhoudende wijze kennis wil maken, zal zich door de lezing van William Black's boek, dat - 't zij hier te gelijk vermeld - goed is vertaald, niet onbevredigd vinden.

Wij eindigen deze aankondiging met onze aanbeveling.

H.

Aan wien de bruid? Historisch-romantisch tafereel uit de 15de eeuw, door Gustav von Meyern, vrij uit het Hoogduitsch vertaald door P. Stevens. Amsterdam de Erven H. van Munster en Zoon.

't Was in het begin der 16de eeuw, dat Keizer Maximiliaan I tot uitvoering van zijn plan: de avonturen zijner jongelingsjaren op vorstelijke wijze aan de wereld mee te deelen, ontwerpen maakte zoowel van het boek, waardoor

het geschieden zou, als van de platen, die dat boek versieren moesten. Liet hij de laatsten door Hans Scheuflein, een leerling van Dürer, teekenen, de bewerking van het eerste vertrouwde hij aan Melchior Pfinzing uit Neurenberg toe. Voltooid verscheen het werk in het jaar 1517 in het licht, onder den titel: *Die geverlicheiten und eins teils der geschichten des löblichen streitbaren und hochberümbten helds und Ritters Tewrdannckhs*, en opgedragen aan Koning Karel van Spanje, 'Ewer Kuniglichen Maijestat', zegt Pfinzing, 'zu ergetzlichait nutz unnd lere beschrieben in form masz und weis der heldenpücher (als vormalen durch vil beschehen ist) in verporgner gestalt.'

Allegorisch is de inhoud van het boek. Een Koning Romreich, door zijne raden uitgenoodigd, dat hij uit het twaalftal minnaars, hetwelk zich opgedaan had, voor Erenreich, zijne dochter, eenen gemaal koze, voldeed aan die uitnoodiging slechts in zooverre, dat hij in zijn testament den vorstelijken Tewrdannck als zoodanig noemde. Toen na 's Konings plotselingen dood zijn wil aan zijne dochter en aan wie zij te raadplegen had, bekend werd, vond die zulken bijval, dat men besloot eenen bode af te zenden, om Tewrdannck op te zoeken en naar het hof te brengen. Toch waren er ontevredenen in het land. Hun scheen het om meer dan ééne reden van belang, dat de gekozen vorst omkwame, alvorens hij de stad, waar Erenreich zich ophield, bereikte. Om tot hun doel: 's vorsten dood te komen, plaatsten zij drie hunner, Fürwittig, Unfalo en Neijdelhart, op drie verschillende posten met den last hem af te wijzen, of in geval dat niet gelukte, zijnen dood te bewerken:

'Inen was auch darbeij gesaijt
Ob der Held sich nit wolt lassen
Abweijsen, das Sij auf strassen
In dem wasser unnd auf der erd
Wolten alle list unnd geferd
Wider sein leijb prauchen mit fleijs
Auf gepirg unnd gefrornem eijs
Damit Sij In prechten in todt.'

Wel kweten zich de aangestelden, de één na den ander, naar behooren van hunne taak, door Tewrdannck in tal van gevaarlijke avonturen te steken, doch tevergeefs. Uit allen keerde hij zegevierend en oogstten zij van hunne arglistigheid niet anders in, dan dat de held, zoodra hij die doorzag, hen, den eenen na den anderen, wegjoeg. Na dat gedaan te hebben, naar de hofplaats getogen zijnde, werd hij door Erenreich met blijdschap ontvangen. Nieuwe gevaren evenwel deden er zich voor hem op. Op raad van Unfalo wist Neijdelhart zes ridders te bewegen, dat zij met hem kampten. Hij deed hun deze belofte:

'Wo es dann wer ijmmer müglich
Das Ewer einer einen stich
Oder schlag Im mochte geben
Dardurch Er verlur sein leben
All Ewr tag solt Irs geniessen.'

Weer was Tewrdannck overwinnaar. Met eigen hand zette Erenreich nu eenen lauwerkrans op zijn hoofd. Daarentegen werden Fürwittig, Unfalo pn Neijdelhart door Ernhold, op den geheelen tocht 's ridders 'getrewer

gefert', bij de Koningin aangeklaagd, door het hofgericht veroordeeld: de eerste, om onthoofd, de tweede, om opgehangen, de laatste, om te pletter geworpen te worden, en overeenkomstig dit vonnis ter dood gebracht. Ten slotte werd Tewrdannck met Erenreich in den echt verbonden, doch zou deze verbintenis eerst dan haar volledig beslag erlangen, als hij terug zou keeren uit den kamp, dien hij op haar verzoek tegen de ongeloovigen ondernemen zonde - ongeloovigen, aangaande wie zij te klagen had:

'Das beij unser zeit unnd tagen
Die unglaubigen veindt Jesu Crist
Wern weijt in unnser lannd genist
Erschlagen manchen Cristen Man
Unnd darzu vil stett gewunnen an.'

Pfinzing heeft zelf zijne allegorie voor Koning Karel verstaanbaar gemaakt. Door Romreich, zóó deelde hij mede, was Karel de Stoute bedoeld; door Erenreich diens dochter Maria; door Tewrdannck Maximiliaan I; door Ernhold de geloofwaardige getuige van 's laatsten daden, en door Fürwittig, Unfalo en Neijdelhart de jeugdige leeftijd met zijne vermetelheid, de mannelijke met zijne ongevallen, de oudere met zijne benijding

Allegoriseerende heeft Pfinzing veel, wat Maximiliaan verrichtte, ook veel, wat hem wedervoer, voor de vergetelheid bewaard, voor zooveel ons vaderland daarvan het tooneel geweest is, het volgende:

'Ein grosz wassernot dem Tewrdannck in Holland durch einen unerhörten grossen Sturmwindt zugestanden, als oft geschicht.'

'Ein grosz geferlichait dem hochberümbten Tewrdannck im Stifft von Utrich mit zwaijin Löwen zugestannden nach laut der schrifft.'

'Ein wassernot so der Tewr Held Tewrdannck in dem wasserlandt an Westfriessen überstanden hat.'

'Item ein anndere wassernot dem Tewrn Ritter Tewrdannck in Hollandt begegnet.'

'Ein grosser unfall dem Tewrdannckh in einem schiff mit pulver im Land zu Geldern begegnet.'

'Ein treffenliche leijbskranckhait dem unerschrocken Heldt Tewrdannckh in Holland zugestanden.'

'Ein wassernot dem Held in Seelandt zugestanden.'

'Ein grosse gefar so dem Tewrlichen Heldt Tewrdannckh durch einen püchsendunst an einem Sturm in dem Stifft Utrich beschehen ist.'

'Ein geferliche schusz der auf den Tewren Heldt Tewrdannck in Geldern gangen ist.'

'Ein grosse geferlichait so dem Edlen Tewrdannck beij Utrich begegnet ist, darinn Er in sorgen was gefangen oder erschlagen zu werden darvon Im doch got und sein geschicklichait erlediget.'

'Ein geferlichait dem Manlichen Held Tewrdannckh in einer schantz im Landt von Utrich begegnet.'

Wil men eene proeve van de wijze, waarop hij te werk gegaan is, ik ontleen haar aan 'Ein grosz wassernot', enz. Unfalo had 'ein schalckait' bedacht. Uit de voorhanden zijnde schepen het kleinste kiezende en zorgende, dat het van een te groot zeil

voorzien wierde; voorts scheepslieden overredende, dat zij in zee steken zouden, als hij het zou bevelen, en eindelijk

Tewrdannck voorstellende, met een goed toegerust schip een watertochtje te maken, zoodra het weder daartoe gunstig wezen zou, hoopte hij op deze wijze van den laatstgenoemde ontslagen te worden. Toen het voor de uitvoering van zijn plan dienstige weder zich beloofde op te doen, dwong hij de scheepslieden, die bezwaar maakten, af te varen, nadat hij Tewrdannck gezegd had, dat deze, wijl 't een schoone dag was, gerust aan boord kon gaan. Dan vervolgt de verhaler:

‘Darnach ein klaine zeit vergieng
Das sich ein grosser windt anfieng
Der das mör betruebet vom grundt
Ein hefftigs wetter auferstundt
Das kam in des scheffs Segel hoch
Der das klain schefflein niderzog
An die seijten zu manchem mall
Als solten Sij ertrincken all
Dann der Segel vil zu grosz was
Als der Held Tewrdannck mercket das
Unnd die grossen not vor Im sach
Den schefflewten Er zusprach
Das Sij bald den segel zolten
Abschneijden ob Sij nun wolten
All khomen aus der grossen not
Unnd entrinnen dem bittern todt
Der Segel in das wasser hieng
Das der windt so starck darein gieng
Die schefleut bald aus grossem grausz
Zogen all Ire klaider ausz
Behielten allein hembder an
Mit müe man den Segel gewan
Schneijden den ab dardurch zu hanndt
Khomen Sij mit arbaijt an lanndt
Nahent beij einer schönen stat(*)
Tewrdannck mit den sein darein trat.’

Een weinig uitvoeriger, dan onvermijdelijk was, ben ik tot hiertoe geweest, omdat de *Theuerdank* juist niet algemeen bekend is en dat toch eenigermate dient te zijn, zal men Von Meyern's tafereel meer dan oppervlakkig beoordeelen kunnen.

Ik zou ten aanzien van hetgeen het te aanschouwen geeft, Von Meyern's verhaal: ‘Een nieuwe Theuerdank’ kunnen noemen; het volgende zal doen zien, met welk recht en in welken zin.

Het stelt Maximiliaan voor, die, vergezeld van den grijzen Ridder Herberstein en den Jonker Ceschy, behalve van eenen tros bedienden en knechten met jachthonden, aan de grenzen tusschen het Duitsche rijk en Bourgondië wilde zwijnen komt jagen. Een briefje van Maria, door eenen geheimen bode hem gebracht, roept hem naar Gent, maar een handlanger van den Hertog van Kleef tracht zijnen tocht derwaarts te verhinderen, terwijl Herberstein dien ontraadt en de page er zich over verheugt.

Te Gent geeft het Maria te aanschouwen, zooals deze zich bevindt in de macht van den Hertog van Kleef, die, gesteund door zijnen aanhang onder

(*) Arnemuiden, volgens Matth. Schultes, die in 1679 den *Theuerdank* opnieuw uitgaf.

het gemeen, 't zóóver gebracht heeft, dat zij erin toestemt, zijnen zoon tot gemaal te hebben en dat de Staten hem tot regent benoemen gedurende den tijd, dien die zoon zal doorbrengen in het leger, tegen de Franschen in het veld; maar Maria ook, zooals zij steun heeft in Hugo van Huy en Adelheid van Helwin, beiden tot hare hofhouding behoorende.

Eindelijk vertoont het Maximiliaan, onder de hoede van den ‘Hugh’, een geheim verbond, tot Gent doorgedrongen en dit, na vooraf nog den zoon des Hertogen van Kleef in eenen tweestrijd overwonnen te hebben, met Maria binnentrekkende, haar gezag er herstellende en zich met haar verlovende.

Het gewenschte licht ontvangt het, als de ontdekking gedaan wordt, dat Hugo van Huy, Hugo van Gelder, de broeder van Adolf van Gelder, Maria's neef is, die, Maximiliaan's speelmakker te Weenen, later bij Hertog Sforza vertoevende, van de vervolgingen hoorde, waaraan zijn huis was blootgesteld en toen den ‘Hugh’ in het leven riep, alle ontevreden vrienden des vaderlands tot zijne en der zijnen zijde overhalende, om ten slotte door de hand van Adelheid van Helwin en het regentschap over Gelderland zich beloond te zien voor de goed beraamde en goed uitgevoerde onderneming.

Men behoeft wat ik van Von Meyern's tafereel mededeelde, slechts te vergelijken met hetgeen ik van den inhoud des ‘Theuerdanks’ ten beste gaf, om aanstonds den indruk te hebben, dat het eerste met den laatsten voor oogen geteekend is. Die indruk neemt toe, als men zijne beschouwing niet tot de hoofdzaken in beiden bepaalt, maar tot de bijzonderheden haar uitstrekt.

Laat mij van dezen enkelen opgeven. Gewaagd heb ik van den handlanger des Hertogen van Kleef, die, naar Von Meyern's verhaal, Maximiliaan trachtte te beletten, den tocht naar Gent te volvoeren. Hij deed dit, behalve door de poging, hem in eene hinderlaag te lokken, door hem bij de wilde zwijnenjacht eene plaats te doen innemen, waar zijn leven in gevaar zou wezen. Naar den ‘Theuerdank’ deed Fürwittig hetzelfde meer dan eens, Unfalo eenmaal, de laatste onder omstandigheden, niet ongelijk aan die, waarvan Von Meyern ooggetuige doet zijn.

De geheime bode, van wien ik schreef, verhaalde aan Maximiliaan, dat de Hertog van Kleef op drie hoofdwegen verschillende benden tegen hem had afgezonden: de ‘Theuerdank’ sprak van Fürwittig, Unfalo en Neijdelhart, op drie verschillende posten tegenover zijnen held geplaatst.

Maximiliaan zegepraalde in een tweegevecht over den zoon van den Hertog van Kleef en over den Hertog zelven, door diens plannen ten aanzien van Bourgondië te doen mislukken: volgens den ‘Theuerdank’ overwon de held, met de zes ridders kampende, vader en zoon, van wie gezegd wordt.

> ‘Der annder Jung starckh Ritters Man
> Demselben lebt sein vater noch
> Der was im Turnieren berümbt hoch
> Der het zuvor ein gute zeit
> Sein Sun gelert wie Er in streit
> Vund den Turnier sich halten solt.’

Doch genoeg: de verhaler heeft zelf te kennen gegeven, dat het oude geschrift hem in de gedachte was, toen hij zijn tafereel vervaardigde. Hij doet Maximiliaan, eer

deze den tocht naar Gent aanvaardt, zichzelven en ook Ridder Herberstein en Jonker Ceschy andere namen geven, zichzelven

dien van ‘Ridder Theuerdank’ en den beiden geleiders die van ‘Ridder Ehrenhold’ en ‘Jonker Fürwittig’ en deze namen nog handhaven, waar hij den tocht volbracht en het doel ervan bereikt heeft.

Meene men na het bovenstaande niet, dat ‘Aan wien de bruid?’ eene ietwat gemoderniseerde uitgave van den ‘Theuerdank’ is. Niets is minder waar. Beide geschriften mogen hetzelfde onderwerp behandelen, toch verschillen zij veel van elkander en dat niet uitsluitend of ook hoofdzakelijk, door van elkander af te wijken in bijzonderheden, als b.v. dat Fürwittig in den ‘Theuerdank’ het leven van den held belaagt, terwijl in Von Meyern's verhaal het leven van Maximiliaan door den getrouwen page gered wordt, maar voornamelijk hierdoor, dat Von Meyern's boek historisch-romantisch, de ‘Theuerdank’ allegorisch is; dat in het eerste Maximiliaan bij zijnen tocht naar Gent door personen, die geleefd hebben of als geleefd te hebben voorgesteld worden, in den ‘Theuerdank’ de held door gepersonificeerde eigenaardigheden van de verschillende tijdperken des menschelijken levens bemoeielijkt wordt.

Ik geloof, dat wie ‘Aan wien de bruid?’ enkel als lectuur ter verpoozing in de handen neemt, met genoegen lezen zal. 't Boek is onderhoudend geschreven. Minder voldaan zal, dunkt mij, wezen wie, lezende wat historisch-romantisch genoemd wordt, niet onverschillig is omtrent de wijze, waarop zoowel geschiedenis als verdichting gegeven wordt. Laat mij slechts iets noemen, om dit te doen bevroeden. De man, die met Maria's hand Bourgondië voor zijn huis begeert en, om aan deze begeerte voldaan te zien, de jeugdige vorstin eene gevangene in haar paleis doet zijn, is de Hertog van Kleef. Ten spijt zijner listige maatregelen slaagt hij niet. Nadat Maximiliaan gekomen is, waagt hij zich nog in diens tegenwoordigheid en dat met eenen trots, waarvan de dwaasheid in het oog valt, als hij weldra, geheel teleurgesteld, ‘stilletjes het hazenpad kiest’. Dat de keizerszoon hem naar het aanbod van Fürwittig niet vervolgd wil hebben, is niet hiervan het gevolg, dat zijne boosaardige handelingen niet volkomen bekend zijn, maar van het feit, dat zijn zoon, die in Maximiliaan's dienst treedt, dezen voor den vader voldoende borg is. Zóó de voorstelling van Von Meyern, en de getuigenis der geschiedenis? Zij behelst onder meer, dat Karel de Stoute in het jaar 1473 aan den Hertog van Kleef, wegens door hem bewezen diensten, de voogdij van het sticht Elten en het kerspel Angerlo schonk; dat Maria in Mei en Maximiliaan in October 1477 die schenking bevestigden. Bedenkt men nu, dat het huwelijk der beide laatstgenoemden in Augustus van 't gezegde jaar voltrokken werd, terwijl de plechtige verloving reeds in April geschied was, lijdt dan de voorstelling, waarvan ik gesproken heb, niet aan groote onwaarschijnlijkheid? Doet zij dat niet meer nog, als men door de geschiedenis vindt opgeteekend, dat Arnhem reeds in Mei 1478 met den Hertog van Kleef onderhandelde, doch dat die onderhandelingen aan Nijmegen en aan wie van hare partij waren, voorkwamen, te veel in het belang van Maximiliaan te zijn? Doch waartoe meer? Men leze het aangekondigde geschrift tot uitspanning, maar niet als leerboek der geschiedenis.

F.A.E.P.R.E.

Mengelwerk.

Een spiritist vóór honderd jaren.

Op zekeren lentedag van 1778 was er groote beweging in de straten der residentie.

Men was wel gewoon, ook toen, onder het bestuur van den Hertog van Brunswijk, vele vreemdelingen uit Duitschland en Frankrijk daar te ontmoeten, maar toen rolde daar een voertuig over de straten, dat in wicht en zonderlingheid alle achttiende-eeuwsche karossen ver achter zich liet.

Vier forsche paarden trokken eene vierwielige koets van hemelsblauwe kleur. Op de paneelen prijkten eene B en eene J, kunstig dooreen geslingerd en gedekt met een baronnenkroon. In de zijwanden waren noch portieren, noch vensters. Het voorste gedeelte was eene open cabriolet, wier achterwand werd gedekt door een fijn rasterwerk, waarachter zich twee met neteldoeksche gordijnen voorziene raampjes bevonden. Door die raampjes kwam het licht in de binnenruimte der koets, die acht voet lang en zes breed was. In het bovendek was een kleine lantaarn aangebracht, benevens een ijzeren pijp, waaruit zich onder het voortrijden eenige blauwe rookwolkjes ontlastten. Aan eene lijn, die achter in de koets uitkwam, draafde een gezadeld paard, en het geheel was omgeven door bedienden in vorstelijke liverij. Het rijtuig kwam uit Duitschland over Arnhem en zette zijn inhoud af aan het gebouw der Haagsche vrijmetselaars.

Laat ons mede de werkplaats der loge *l'Indissoluble* binnengaan. Een zwaarlijvig man en eene vrouw, die beiden het Italiaansche type vertegenwoordigen, zijn door de broeders ontvangen. Staande tusschen de beide zuilen onder de eerepoort der gekruiste zwaarden, ontving deze vreemdeling als visitator in de loge der *Stricte observance* het maillet en nam plaats op den troon. Hij droeg een paars fluweelen ridderkostuum, rijk geborduurd met goud, en een blooten degen, waarvan het kruisvormig gevest met diamanten versierd was. Zijn pruik liep uit in zeven getreste staarten met groene linten aan het einde.

Nu voerde hij het woord en maakte zich in niet altijd even zuiver Fransch bekend als Graaf Alexander Cagliostro, die met zijne gade, Gravin Seraphina, gekomen was, om nieuw leven te schenken ook aan de Nederlandsche vrijmetselarij. Hij wilde hier stichten, voor mannen zoowel als vrouwen, de Egyptische orde.

Die bond, door Henoch en Elia gesticht, waarin de mensch door natuurlijke en zedelijke wedergeboorte de volmaaktheid bereiken zou, moest uit zijne verbastering gezuiverd herleven. Cagliostro wilde nu ook de Hollanders leeren, te komen tot de natuurlijke en de zedelijke wedergeboorte.

De natuurlijke wedergeboorte bestond hierin, dat men langs scheikundigen weg de oorspronkelijke stof, den steen der wijzen, vervaardigde en de accacia te voorschijn riep. Dan werd men 5557 jaren oud. Cagliostro zelf toch was al vele eeuwen oud; de degen, dien hij droeg, was hem geschonken door Jacques de Molai, den laatste der tempelridders, die in 1314 op den brandstapel stierf.

Voor de zedelijke wedergeboorte was meer noodig. De vervaardiging van den vijfhoek moest den mensch de onschuld van den paradijsstaat hergeven. Dit werkstuk kon alleen geschieden op een eenzamen bergtop in een gebouw van drie verdiepingen, door Cagliostro op de Alpen gesticht. Was het slechts weinigen gegeven, binnen die ruimte onder allerlei oefeningen de volmaaktheid te bereiken, ieder moest zich onderwerpen aan de veertigdaagsche oefening, die de natuurlijke wedergeboorte voorafging. Daarna werd men lid der Egyptische orde. De mannen ontvingen den naam van een der profeten, de vrouwen van eene der Sibillijnsche maagden, en allen konden langs 90 graden opklimmen tot de hooge, priesterlijke waardigheid.

Heeft Nederland in de 18de eeuw wel in ernst geloof geslagen aan dezen onzin? of is misschien deze kwakzalverij voorbijgegaan, zonder eenigen invloed achter te laten?

Integendeel. Cagliostro(*) beslaat een merkwaardige plaats in het zwarte boek der 18de eeuw als vertegenwoordiger eener bijgeloovige levensrichting, met meer ook door de 19de eeuw geërfd.

Juist omdat de 18de eeuw een tijd van vernieuwing en omwenteling was, waarin Europa de banden der middeleeuwsche toestanden verbrak, moest door de gisting der geesten voor een tijd de stroom der beschaving troebel gemaakt worden. De groote menigte, door Kerk en Staat niet opgevoed, maar onderdrukt, derfde de eerste beginselen van algemeene kennis en stond in dit opzicht gelijk met de hoogere standen, wier onzedelijkheid als een spreekwoord bekend is Het is onjuist, als men de 18de eeuw noemt de eeuw der nieuwere opvoedkunde. Mirabeau heeft het scherp, maar juist gezegd, dat de wijsgeeren en

(*) Th. Carlyle, *Critical and Miscellaneous Essays*, London 1857, III 243-297.
Jhr. Mr. C.A. van Sijpestein, *Voltaire*, *St. Germain*, *Cagliostro en Mirabeau in Nederland*, 's Hage 1869.

geleerden voor elkaar schreven, niet voor de aanzienlijken of voor de volksklasse. Voor het onderwijs der aanzienlijken en der volksklasse ontbraken de leerboeken, en die er nog gevonden werden, waren niet veel waard(*). Eerst in 1784 opende Salzmann zijn instituut voor jongelieden uit den aanzienlijken stand. Pestalozzi's pogingen, om de volksklasse op te heffen, mislukten nog in 1780 en 1798. Het groote publiek der 18de eeuw was niet wel onderwezen. De akker lag braak; de eerste de beste kon er zijn zaad in strooien.

Europa, zwanger van een betere toekomst, voelde wel het uur der verlossing komen, maar door het hoofd der afgetobde lijderes spookten allerlei schrikbeelden. Wat al ridders des bijgeloofs maakten toen goede zaken! Zekere Graaf St. Germain, die in 1760 séances hield te 's-Hage in het hôtel Maréchal de Turenne, gaf voor, diamanten te kunnen maken, en verkocht als verjongingskuur een mengsel van sennebladen, fenkel, anijszaad en poeder van wijnsteen, dat heden nog als ontspanningsmiddel onder den naam Germain-thee verkocht wordt. Zijn naam leeft bovendien voort op ons tooneel in het spektakelstuk van Delacourt en Thiboust: 'Graaf St. Germain of de duivel te Parijs.' Bovendien was zekere Cassanova bereid, eene markiezin hare jeugd terug te geven en haar een zoon bij de maan te bezorgen tegen vergoeding van een millioen franken. De opvolger van den grooten Frederik, Frederik Willem II, liet zich door zijne bijzitten inwijden in de orde der Rozenkruisers en had in spiritistische séances verschijningen van Marcus Aurelius, Leibnitz en Frederik den Groote. Philippe Egalité, Frankrijk's zedelooze regent, sloot zich met den Markies De Mirepoix op, om den duivel te bezweren. Maar desniettegenstaande is hij losgebroken en maakt in allerlei geheime genootschappen goede zaken. De in 1773 opgeheven Jezuïetenorde bediende zich zelfs van het masker dier geheime vereenigingen, om langs dien weg hare taak te blijven voortzetten.

Ook de vrijmetselarij ontkwam niet aan de besmetting des bijgeloofs. Laat die vereeniging oorspronkelijk geweest zijn een gild van arbeidslieden, aan de groote kathedralen van Europa verbonden, die bond van meesters en gezellen was in de 18de eeuw langzamerhand vrij geworden van den dwang der Kerk, een verbond van broederschap, menschelijkheid en verdraagzaamheid. Wel behield zij de middeleeuwsche vormen, maar in haar wezen is zij nog een krachtige groep bouwlieden aan den tempel van vrije beschaving. Reeds vroeg ook in onze vrije republiek gevestigd, had zij als Nederlandsche vrijmetselarij een goeden naam, zoodat onder anderen de laatste der Medici, Joan Gasto, Groothertog van Toscane, te 's-Hage in de orde werd opgenomen in 1732. Maar ook het gezond verstand der Nederlandsche vrijmetselaars werd in de 18de eeuw voor een tijd verbijsterd. De

(*) *Lettre du comte de Mirabeau à *** sur M. de Cagliostro et Lavater.* Berlin 1789, p. 24.

leugenaar der 18de eeuw, zooals Carlyle Cagliostro noemt, moet wel als kind van de bijgeloovige richting dier dagen een merkwaardig persoon geweest zijn.

Sicilië, de door Homerus zalig geprezen woonplaats der oude Phaeaciërs, is inderdaad een paradijs. De dampkring is er zacht, warm en geurig. Op den lauwen adem des winds komen u allerlei geuren tegen. De moerbei wast er frisch; oleanders en citroenen zijn er altijd groen, terwijl anemonen en ranonkels u overal staan op te wachten. Bovenal is de baai van Palermo schoon. Aan de eene zijde steekt een rotswand ver in zee uit, waaraan zich de visscherswoningen der voorstad aansluiten. Op den achtergrond staat de Monte Pellegrino als de sierlijke bewaker van het mastbosch in de haven, die door een vriendelijk dal van den hoogen berg is gescheiden. Zoo zag Göthe het landschap in April 1787(*).

Op dit terrein bewogen zich in het volle maanlicht van zekeren zomeravond van 1764 twee personen.

De een is een zwaarlijvige Siciliaan, wiens olijfkleurig gelaat een paar oogen bezit, die een vreemdsoortig licht doorlaten.

Uit zijn vierkante persoonlijkheid klinkt op beslissenden toon een zware stem, die blijkbaar veel indruk maakt op zijn metgezel, wiens dwepend oog aan zijne van minderheid getuigende houding eenige beteekenis geeft.

De laatste richt tot zijnen zwaarlijvigen makker de vraag:

- Nu Jozef, hoe lang zullen wij nog langs deze klippen moeten gaan, eer ons fortuin gemaakt is?

- Straks, Marrano, zijn wij op de bestemde plek. De tinteling mijner vingers toont, dat wij naderen, en als deze elzentak begint te ritselen, ligt onder den bodem het fortuin voor den goudsmid Marrano en voor Jozef Balsamo.

Daar naderen beiden een rotskloof, waar de ritselende elzentak de plek aanwijst, bestemd voor de schatgraverij.

- Ja, Marrano, niet tevergeefs heb ik in de apotheek der Barmhartige Broeders te Castiglione de krachten der stof leeren kennen. Graaf hier met mij, en ons fortuin is gemaakt.

Het contract wordt gesloten. De bemiddelde goudsmid zal de onkosten goed maken. En aan den avond van den volgenden dag wordt de spade ter bestemder plaatse in den grond gestoken. Na eenigen tijd rijst uit den bodem een blauwachtige damp op en vertoonen zich eenige zwarte gedaanten, die den half bedwelmden goudsmid ter aarde werpen. Maar deze, die bemerkt, dat Balsamo ongedeerd blijft, is opgesprongen, trekt den dolk en ijlt op Balsamo toe met den kreet: ‘Ah! Maldetto!’

Met dien naam plachten de burgers van Palermo hem, den eenvou-

(*) Göthe. S.W. XXIII. s. 268 flg.

digen winkelierszoon Jozef Balsamo (geb. 1748), aan te duiden. Als echte kwajongen ontkwam hij de tucht der kloosterlingen en wist hij van een weinigje natuurkennis, daar opgedaan, handig partij te trekken. Hij werd een echte kwaaddoener. Valschheid in geschrifte was zijn dagelijksch werk. Hij vervalschte een uitersten wil ten nadeele eener liefdadige stichting; als koppelaar, zaakwaarnemer, apotheker deed hij dienst, en thans werd hij door den dolk der wraak de wereld in gezonden.

Jozef Balsamo is dezelfde als de Markies D' Anna, Graaf Foenia, Melissa, Belmonte, Harat, Alessandro di Cagliostro, die op de donkerste bladzijde der 18de eeuw voorkomen.

Zijn weg liep over Messina naar Maltha, waar hij zich de vormen der Malthezer ridderschap eigen maakte. Maar zijn eigenlijke zegetocht als industrieridder des bijgeloofs ging van Rome uit. Daar huwde hij Lorenza Feliciani, wier schoonheid haar tot de sirene maakte, om velen te lokken in de netten van dezen kwakzalver in dierlijk magnetisme Heeft Dumas in zijn *Mémoires d'un Médecin* misschien juist gezien, als hij haar in wakenden toestand den band doet vloeken, welke haar aan Balsamo bindt? In ieder geval, het somnambulisme is niet van heden. Reeds in de 16de eeuw had de Poolsche kwakzalver Twardowsky in Barbara Gisauka eene helpster, die hij liet doorgaan voor de opgestane Barbara Radziwill, overleden gade van Koning Sigismund Augustus. De kwakzalver viel op koninklijken last door sluipmoord, en Barbara werd werkelijk koningin(*). Minder schitterend was het lot van Lorenza Feliciani, die niet op den troon, maar op de pijnbank der inquisitie bezweek.

Natuurlijk moest de vreemdsoortige cavalcade van dit tweetal ook Holland bezoeken, het Holland der 18de eeuw, waarvan men in Frankrijk vertelde, dat de tuinen er met zilveren hekken waren afgesloten. Te 's-Hage zal hij ook wel in zijne koets het levenselixer, allerlei schoonheidsmiddelen en recepten vervaardigd hebben; of hij echter aan onze vaderen ook de goudmakerij geleerd heeft? In ieder geval, hij heeft in den kring der vrijmetselaars een zeer grooten invloed uitgeoefend.

Laat ons in gedachten tegenwoordig zijn bij de plechtigheden, waarmede een nieuw lid in de door Cagliostro gestichte Egyptische vrijmetselarij zou worden opgenomen.

De candidaat wordt binnengeleid in een met zwart floers behangen zaal, door graflampen verlicht. Tegen den zwarten wand steken bleeke doodshoofden en roode figuren af. In het midden staat een altaar, uit doodsbeenderen gebouwd, waarnaast twee stapels boeken liggen. De eene verzameling bevat strafbedreigingen tegen den meineedige, de andere berichten aangaande wraakoefeningen des hemels. Het is 's avonds acht uur en doodstil. Daar verrijzen plotseling dooden in lijk-

(*) *Revue des deux Mondes*, 1 Nov. 1874, p. 226-229.

kleeden uit hunne graven, zinken zonder geruisch weder weg, een akelige graflucht achterlatende. In de nu ledige ruimte moet de candidaat vier en twintig uren zonder spijs en drank doorbrengen, omdat het hem onmogelijk is, iets te proeven uit de bekers, met een walgelijken, groenen drank gevuld, die naast hem geplaatst zijn.

Nu komt er beweging. Twee dienaren van den dood leggen op het gelaat des nieuwelings een lint, in bloed gedoopt, versierd met het beeld van O.L. Vrouwe van Loretto. Een koperen kruisbeeld en eenige reliquieën in een lila doek worden hem overhandigd Daarop ontkleedt men hem. Zijne kleederen worden aan de andere zijde der zaal op een altaar gelegd, en op het bloote lichaam worden met bloed allerlei kruisen geteekend. Vijf gesluierde gedaanten, met zwaarden in de hand, treden nu op den candidaat toe en blijven eenigen tijd voor hem geknield liggen. Een vale gloed flikkert door de zaal. Het zijn de kleederen van den candidaat, welke verbrand worden. En als dezen verteerd zijn, rijst uit het altaar eene ontzagwekkende gedaante op, die, terwijl de gesluierde zwaarddragers bewusteloos neervallen, deze formule laat hooren: 'Vereer en eerbiedig het aqua toffana als een zeker en noodzakelijk middel, om door dood of verlamming de aarde te zuiveren van hen, die de waarheid vervalschen of aan ons ontrukken willen' Na dezen eed te hebben afgelegd, onderging de candidaat een bad in bloed en water en was, na een maal wortelen genoten te hebben, in de orde opgenomen.

De Haagsche vrijmetselaars waren zoo onder den indruk van Cagliostro's hooge roeping, dat zij den 29sten Maart 1778 een getuigschrift afgaven, waarbij het bestuur der loge *l' Indissoluble* Gravin Seraphina van Cagliostro, als 'première inspectrice en maîtresse maçonne', aan alle broeders aanbeval. Ook te Maastricht, waar zij in 'den windmolen' logeerde, stond zij in betrekking tot de loge *la Constance.*

En toch, hoe gemakkelijk hadden de Hollanders Cagliostro in zijn waren aard kunnen kennen! Was hij niet blijkens de symboliek der inwijdingsplechtigheid een agent der Jezuïetenorde? Ja, een gevaarlijk agent tevens. Het aqua toffana, hoofdzakelijk bestaande uit loodsuiker en een aftreksel van Spaansche vliegen in alcohol en water, was de uitvinding eener vrouw te Palermo, die, toen zij in 1709 door de politie gezocht werd, een toevlucht vond in een Jezuïetenklooster. En dit vergif, dat bliksemsnel den dood gaf, werd onzen landgenooten aanbevolen, als middel tot verbreiding der waarheid! Wel bedorven moet in die dagen van gisting de dampkring geweest zijn ook in ons vaderland, dat dit wachtwoord des doods als boodschap des levens de ronde doen kon. Ongedierte leeft eerst, waar verrotting is, en om het doode aas verzamelen zich de gieren. Eene menigte leegloopers, voor wie iedere kostwinning goed genoeg was, deden hun voordeel met het bijgeloof dier geprikkelde en geplaagde samenleving, die, arm en eerloos, een gemakkelijke prooi was.

Venetië, Marseille, Lissabon, Cadix, Londen, Brussel waren getuigen van Cagliostro's kunsttoeren. In Engeland legde de overheid een enkele maal de hand op hem, maar telkens ontglipte hij weder, om als een echte Proteus mijlen verder in eene andere gedaante weder boven te komen. Maar altijd geleek hij een komeet, die duizenden in zijn staart voerde.

In 1779 kwam Cagliostro in Frankrijk. Den 8sten October 1779 werd de Egyptische loge te Straatsburg ingewijd, te Bordeaux in Nov. 1784, te Lyon in 1784, te Parijs eindelijk in Aug. 1785, het beruchte jaar van het halssnoer. Cagliostro was in Frankrijk de gast van den beruchten Kardinaal De Rohan, wien hij voorspiegelde, dat Maria Antoinette hem nog eens zou toebehooren. De Kardinaal meende werkelijk, brieven te ontvangen van Maria, en met haar inderdaad eene bijeenkomst te hebben gehad in het park van Versailles. Die brieven en die samenkomst moesten het doen voorkomen, alsof Maria werkelijk een halssnoer gekocht had ter waarde van 1.600,000 franken, door Lodewijk XV voor Dubarry bestemd, maar ten gevolge van 's Konings dood niet gegeven. Cagliostro's handlangster, Jeanne Valois, gehuwd met Lamotte, een soldaat, die zich adelbrieven had toegeëigend, betaalde wel het gelag op het schavot, maar de Kardinaal werd na korte hechtenis vrijgesproken; Cagliostro vluchtte - en Maria Antoinette was voorgoed geschandvlekt in de openbare meening. Cagliostro heeft mede Maria Antoinette ten doode gewijd. Reeds vroeger had Cagliostro in Parijs laten aanplakken: ‘O, France, peuple esclave et servile, en méprisant les lois on 't arrache tes biens, pour t' en former des chaînes! Le souffriras-tu, peuple assemblé?’ En uit Engeland schreef hij den brief, die de eerste aanval was op de Bastille: ‘Men vraagt mij, of ik ooit in Frankrijk zal terugkeeren? Zeker, antwoord ik, onder voorwaarde, dat de Bastille openbare wandeling zal geworden zijn. Dat geve God! U, Franschen, met uw vruchtbaren bodem, uw zacht klimaat, uw boeiende vroolijkheid, uw geest en bevalligheid in alles, met uw weergalooze kunst, om te behagen, u, goede vrienden, ontbreekt, om gelukkig te wezen, slechts ééne kleinigheid: de zekerheid, om in uw eigen bed te slapen, als er niets op u te zeggen is’(*). Toen werkelijk den 14den Juli 1789 de Bastille bezweek, was Cagliostro's zon reeds ondergegaan.

In Engeland had hij veel machtige beschermers onder de Roomsch-Katholieke edelen. Dit is geen wonder. Reeds in de 17de eeuw deed men in Engeland veel aan klopgeesterij, zooals Addison's ‘Drummer or the haunted house’ en de verhalen van Lord Chesterfield kunnen bewijzen Bovendien sloot hij zich in Engeland aan bij de Swedenborgianen, en opende onder de leiding van Lord George Gordon den 3den Nov. 1786 de Egyptische loge te Londen. Maar toen de redacteur van den *Courrier de l' Europe*, Morand, hem aan de kaak stelde, moest

(*) A. Dumas, *le Collier*, VII 48.

Cagliostro zijn Londensche vrienden en schuldeischers ontvluchten, en legde de politie beslag op zijne wonder-apotheek. Op de vlucht stichtte hij te Bazel nog eene loge der Egyptische orde, maar Victor Amadeus III verbood hem den toegang tot Savoye. Jozef II verbande hem uit de Tiroolsche stad Roveredo. Tevergeefs biechtte Cagliostro in het heilige Trente; moe, afgemat, gejaagd, verlaten door de macht, die dit echtpaar had uitgezonden, kwam het tweetal in Mei 1789 te Rome terug. Zelfs daar mocht hij geen loge oprichten. De politie verbood het 27 Nov. 1789, en de ketter-vrijmetselaar werd opgesloten in het kasteel Sint Angelo. Zonder vrucht beriep Balsamo zich op de eenige macht ter wereld, die hem dankbaar wezen mocht, het Frankrijk der omwenteling, de Constitutioneele Vergadering. Het werktuig had uitgediend; de inquisitie ontlokte aan Lorenza de mededeeling van allerlei geheimen, en heeft, door die te laten drukken (Luik 1791), onze kennis van Cagliostro's levensloop zeer bevorderd. Men zegt, dat Cagliostro verzocht heeft, te biechten, en verlangde, dat de biechtvader hem met den gordel zijner monnikspij eene geeseling zoude toedienen. Toen moet Cagliostro den monnik met het koord hebben willen worgen, om in diens gewaad te ontvluchten. Hij moet ontdekt en vervolgens op St. Leo in enger cel opgesloten zijn. In ieder geval overleed hij in den kerker in den zomer van 1795.

Zou deze bedrieger ook een plaats verdienen onder de bedrogenen door zichzelven? Dwepers als Mohammed, geestenzieners als Swedenborg hebben aan de waarheid hunner eigene visioenen geloofd. En al nemen wij aan, dat Cagliostro zelf ten slotte is gaan gelooven aan zijn vermogen, om geesten op te roepen, wij bezitten de merkwaardige getuigenissen van enkelen, die hem als bedrieger hebben ontmaskerd. De misleide slachtoffers van iedere kwakzalverij zwijgen gewoonlijk uit schaamte. Maar in dit geval heeft eene beschaafde vrouw van aanzienlijken stand den moed gehad, in het openbaar zichzelve als de bedrogene te doen kennen, om des te beter den bedrieger te ontmaskeren.

Uit 's-Hage leidde Cagliostro's weg naar Rusland. Catharina II had de verbannen Jezuïeten in haar land opgenomen, en men kon verwachten, daar leden voor de Egyptische vrijmetselarij te kunnen werven. Zeker niet ten onrechte oordeelde Cagliostro het noodig, dat enkele vrouwen van aanzienlijken stand als zijne pleitbezorgsters mede den intocht deden in Rusland's hoofdstad. Hij zocht en vond het begeerde onder den adel van Koerland. Deze Oostzee-provincie was toen nog onafhankelijk van Rusland, maar de adel was Russischgezind en dreef dan ook den 18^{den} Maart 1795 de aanhechting door. Te Mitau, Koerland's hoofdstad, ontbrak het niet aan met Rusland dwepende jonkvrouwen, wier gebrekkige opvoeding haar tot het gemakkelijk offer maakte van Cagliostro.

In het voorjaar van 1779 kwam Cagliostro te Mitau. Terstond waren de Graven Von Medem zeer met hem ingenomen. De academische opleiding had hen als voorbestemd tot de dweepzucht. Scheikundige en alchimistische studiën, verbonden met de vrijmetselarij, hadden hen voorbereid, om in de ouderlijke woning zich bij voorkeur te voeden met de geschriften van Swedenborg en Lavater. Een dochter des huizes, Charlotte Elizabeth Constantia, die, pas 16 jaren oud, huwde met den heer Von der Recke, greep met bijzondere voorliefde naar dit geestelijk voedsel. In de stilte van het leven eener landedelvrouw dier dagen was lectuur de eenige tijdkorting. Lavater's boeken waren hare dagelijksche spijs. Lavater, de Zürichsche predikant, die, naar Hase's woord, met magische bedrijvigheid het aardsche en hemelsche dooreenmengde, de uitvinder der gelaatkunde, was een hartstochtelijk vereerder van Cagliostro, van wien het hem alleen speet, dat hij geen Evangelisch Christen was. Zóó blind was die ingenomenheid, dat Lavater te Straatsburg zich vereerd gevoelde door het volgende briefje van Cagliostro: ‘Zijt gij de kundigste van ons beiden, dan hebt gij mij niet noodig; ben ik het, dan heb ik niets met u te maken.’ Van Lavater's boeken zullen zeker vooral de *Uitzichten in de eeuwigheid*, waarvan in 1778 juist de derde druk voltooid was, de aandacht van Mevr. Von der Recke hebben beziggehouden, daar zij in dat jaar juist een geliefden broeder verloren had en haar gemoed dus zeer ontvankelijk was voor allerlei dweperij(*). Cagliostro vond haar eindelijk zeer bereid, om met hem als pleitbezorgster van zijn spiritisme naar Petersburg te vertrekken - toen haar de oogen open gingen.

Met roerende oprechtheid schreef Constantia hare ervaringen van het jaar 1779 op, en toen hare oogen voor het bedrog geopend waren, stelde zij met even groote waarheidsliefde de werkelijkheid daarnaast. Fr. Nicolaï gaf dit opstel in 1787 uit met den naam der aanzienlijke schrijfster op den titel, zoodat wij ons nu een duidelijk beeld kunnen vormen van Cagliostro's kwakzalverijen(†).

Bij zijne komst te Mitau maakte Cagliostro zich dadelijk meester van het onvoorwaardelijk vertrouwen van een knaapje van 6 jaren in de familie Von Medem. Het kind zag de vereering, waarmede de familie den vreemdeling te gemoet trad, en werd geboeid door de vele

(*) Als staaltje van Lavater's zonderlinge geschriften sta hier de titel van vier kwartijnen, die in 1782 van de pers kwamen: *Pontius Pilatus*, *of de mensch in alle gedaanten*, *of hoogte en diepte des menschdoms*, *of de bijbel in het klein en de mensch in het groot*, *of een algemeene Ecce Homo*, *of alles in eens*. Lavater zelf noemde dit boek: ‘een historisch, politisch, philosophisch, theologisch, godsdienstig, bijbelsch, zinnebeeldig, ijzingwekkend Ecce Homo’.

(†) *Nachricht von des berüchtigten Cagliostro's Aufenthalt in Mitau im Jahre* 1779, *und von dessen dortigen Magischen Operationen*, von Charlotte Elisabeth Constantia von der Recke geb. Gräfin von Medem. Berlin und Stettin, 1787. - Hollandsche vertaling van P. Boddaest. Amsterdam bij A. Fokke Simons 1791.

prenten, die Cagliostro vertoonde. De knaap liet zich geheel africhten tot het opzeggen der les, die Cagliostro hem leerde. Nu en dan dreigde de geduchte leermeester op zulk een wijze, dat het kind stilzwijgendheid beloofde tegenover anderen en openhartig alle bijzonderheden uit zijne omgeving aan Cagliostro mededeelde. Het kind zag en beschreef alles, wat Cagliostro wilde, en faalde het geheugen van den knaap een enkele maal, dan leidde de kwakzalver de aandacht af, door hem ter bekwamer uur in flauwte te doen vallen. Zijne stuiptrekkingen hielden het publiek op een afstand. Magnetische bestrijkingen brachten het kind in eene zenuwspanning, die allernadeeligst was voor zijne gezondheid.

Door dit kind en door allerlei andere kunstmiddelen spande Cagliostro het zenuwleven van Mevr. Von der Recke en beloofde haar eene verschijning van haren gestorven broeder. Maar hij, de Jezuïeten-agent, vergat, dat hij met eene Protestante te doen had, wier zedelijke beginselen door geene kwakzalverij waren te ondermijnen. Hij verbood haar, in den Bijbel te lezen zonder vooraf de tooverformule: 'Helion, Melion, Tetragrammaton, Jehovah', te hebben uitgesproken en zich het teeken J.H.S. te hebben voorgesteld. Verder noemde hij Christus met Mozes en Elia de stichters der vrijmetselarij, die in hun verheerlijkten toestand steeds nieuwe werelden in het leven riepen. Met Christus was hij, Cagliostro, gesproten uit een huwelijk van engelen en menschen, zoodat zij beiden gelijk stonden met de heroën of halfgoden der oudheid, en over die liefde tusschen engelen en menschen weidde hij zóó uit, dat de natuurlijke kieschheid zijner cliënte werd gekwetst. Maar toch had Cagliostro haar toen nog zoo in zijne macht, dat zij niet anders gelooven kon, of deze wijze had voor enkele oogenblikken slechts de wegen des lichts verlaten. Maar, de stoot was gegeven.

Het kwam uit, dat Cagliostro te Venetië een bankier voor tienduizend gulden (2000 zecchinen) had opgelicht bij de niet vervulde belofte, om uit kwik zilver te vervaardigen. Ook te Mitau kwamen enkele kwakzalverijen aan het licht. Hij mishandelde zijn bediende, die uit de school geklapt had, en voorspelde tegen 13 Mei 1780 den dood eener dame, die in hem een bedrieger zag. Wel schreef hij uit Petersburg nog brieven met de zonderlinge onderteekening $\frac{\aleph}{1255}$ waarbij hij de groote openbaring als aanstaande voorspelde, maar hij vergat te melden, dat Keizerin Catharina hem in blijspelen bespottelijk maakte en dat men te Warschau zijn goudmakerij had ontmaskerd. Toen Cagliostro op de terugreis naar Petersburg Mitau ontweek, werd het zelfs Mevrouw Von der Recke duidelijk, dat zij bedrogen was.

Die machtige invloed van Cagliostro op eene vrouw moet ons niet verwonderen, wanneer wij ons herinneren, dat zelfs Schiller en Göthe

dien invloed hebben ervaren; Schiller heeft in zijn *Geestenziener*(*) het noodig geoordeeld, met ernst erop te wijzen, hoe dit goochelspel de kortste weg is naar Rome. En Göthe kon niet nalaten, te Palermo in 1787 een bezoek te brengen aan de oude moeder en zuster van Cagliostro(†). Hij deed zich voor als een Engelschman, die namens Jozef Balsamo, toen te Londen, een groet overbracht. De doove oude vrouw, die nog 14 oncen goud bij haar zoon was te kort gekomen, moest nu door haar dochter, eene weduwe met drie kinderen, onderhouden worden. Met vrome berusting droeg de oude vrouw haar lot. Zij liet door een openbaren schrijver een brief opstellen, den 18^{den} April 1787, waarin zij verzekerde, Jozef en zijn vrouw haren zegen te schenken, en den wensch uitsprak, dat haar oude oogen, die zooveel tranen om hem geweend hadden, hem nog eens mochten zien. Een jaar later deed Göthe de oude vrouw een som gelds toekomen, die zij als van haren zoon aannam, en zij is ingeslapen in den zoeten waan, dat Jozef Balsamo althans tegenover zijne moeder geen misdadiger geweest is. Is het niet merkwaardig, dat Göthe zich zooveel moeite gaf voor de verwanten van een man, dien hij toen zeker nog niet als bedrieger had leeren kennen? Nog na zijn tweede verblijf in Italië kon hij niet van Cagliostro scheiden, en hield hij op de Vrijdag-avonden der Groothertogin Amelie voordrachten over dit onderwerp. En toen de betoovering wel wijken moest, kon Göthe zich alleen van de gedachte aan Cagliostro ontslaan, door hem eene gestalte te geven in een zijner werken, en hij wendde als het ware Cagliostro van zich af, door hem te teekenen in zijn blijspel *De Groot-Kophta*' (1791)(§). Het is eene niet niet zeer gelukkige dramatiseering der geschiedenis van het halssnoer, in welke slechts enkele vonken schitteren van Göthe's genie. Waar zelfs een Göthe zich nauwelijks ontworstelde, is het daar wonder, dat eene dwepende vrouwenziel zich gevangen gaf?

Maar merkwaardig is de inwendige aanleiding, door Mevrouw Von der Recke zelve opgegeven voor hare ontnuchtering tegenover Cagliostro. De lezing van Lessing's *Nathan*, in den zomer van 1779 uitgekomen, was de vonk in het kruit.

In den aanvang van het stuk trekt Nathan te velde tegen de dweepzucht zijner dochter Recha, die in den tempelheer met den witten mantel, welke haar uit den brand redde, een bovenaardsch wezen ziet en nu van haren vader deze ernstige woorden moet hooren(**):

'Het hoogste wonder is, dat ons de echte wonderen zoo alledaagsch kunnen en moeten worden. Bestond dit algemeene wonder niet, geen

(*) *Sämmt. Werk.* X. 125, 286.
(†) *Sämmt. Werk.* XXIII, 321, lg.
(§) *Sömmt. Werk.* X. 1-6. Lewes, *Götke's Leben* II, 139.
(**) Lessing, *Sämmt. Werk.* III, 14, 17, 20. *Nathan der Weise* 1, 2.

denkend wezen zou ooit wonderen genoemd hebben, wat alleen het kind zoo moet noemen, het kind, dat alleen het ongewone aangaapt en het allernieuwste naloopt. - Hoogmoed is het, niet anders! De ijzeren pot wil gaarne uit den gloed genomen worden met een zilveren tang, om zelf zich een zilveren pot te wanen!

Maar begrijpt gij nu, hoeveel gemakkelijker het is, te dwepen dan goed te doen, hoe gaarne de flauwste mensch vromelijk dweept, om slechts - al is hij deze bedoeling zich niet duidelijk bewust - om slechts niet in de noodzakelijkheid te zijn van goed te handelen?'

Die woorden grepen haar aan. Een eerste en zeker niet de geringste dienst, door Lessing's meesterstuk aan de beschaving bewezen!

De 18de eeuw heeft bovendien nog een ernstig protest gehoord tegen de bijgeloovige dweepzucht der geestenzienerij in den *Duitschen Mercurius* van 1781. Wieland(*) heeft te dezen opzichte gevoelens geuit, die nog overweging verdienen. 'Ieder mensch heeft eene natuurlijke neiging tot het bovennatuurlijke en geheimzinnige, omdat iedereen in meerdere of mindere mate verbeeldingskracht bezit, die aanvult, waar stellige wetenschap te kort schiet. Eer de rede krachtig is, wordt die verbeeldingskracht gevoed door vertellingen in de kindsheid. Op rijperen leeftijd blijven ons de dichters boeien door de wijze, waarop hunne verbeeldingskracht put uit de sfeer van het wonderbare en geheimzinnige, zoodat de verzuchting geslaakt wordt: och, of deze dingen werkelijkheid waren! De bespiegelende wijsheid van anderen beloofde met hulp dienselfde verbeeldingskracht oplossing van het wereldraadsel. Al heeft men nu in de 18de eeuw hare plaats moeten afstaan aan eene andere, die der waarneming, toch vindt de verbeeldingskracht nog telkens gelegenheid, de vleugelen uit te slaan. Het laatste woord onzer vermeerderde natuurwetenschap is altijd nog, dat wij ten slotte geestelijke krachten moeten aannemen als oorzaken van den samenhang, de beweging, het leven, de aandoening en de gedachte. Nu krijgt de verbeeldingskracht weer stof. Daar de mensch van nature wankelt tusschen hoop en vrees met betrekking tot de toekomst na den dood, is hem ieder welkom, die de verbeeldingskracht te hulp roept, om de hoogeregeestenwereld voor hem te ontsluiten. De verbeeldingskracht is de Achilleshiel der menschelijke natuur. Zij belooft sommigen zonder studie de onthulling van de geheimen der natuur, en aan de zedelijk tragen de bevrediging van hun verlangen naar eene betere toekomst, zonder dat daartoe inspanning, zelfkennis of zelfverloochening noodig is. Versterking van de zwakke zijde onzer natuur is dus noodig.'

Aldus de 18de eeuw, en de 19de? Het *spiritisme* is een gewichtig

(*) *Sämmt. Werk.* XXX, 89. Later beoordeelde hij in zijn *Euthanasia* (t.a.p.s. 105), in 1805 geschreven, de bewering van een Leipziger geleerde, die zijn gestorven vrouw zou ontmoet hebben

teeken des tijds. Het heeft gelijk elke richting ook zijn internationaal congres gehad, in 1874 te Londen, en bij die gelegenheid is gebleken, dat in Engeland in één jaar het aantal geregistreerde krankzinnigen met 1713 was toegenomen. Op het congres te Brussel van 25 Sept. 1870 heeft het zich sterk uitgesproken. Zou het waar zijn, dat het spiritisme eene plant is, herwaarts overgewaaid uit het Amerika der Mormonen, der revivals, der camp-meetings en der vrije liefde? Moge ook al de prikkelbare natuur van den Yankee veel hebben bijgedragen tot de verlevendiging van de mystieke dweperij onzer eeuw in verband met het methodisme, het verdient de aandacht, dat ook in den aanvang der 19de eeuw de vaders der moderne richting niet vrij waren van die ziekelijke mystiek.

David Friedrich Strausz sloot zich aanvankelijk aan bij Tieck en Novalis, die dweepten met middeleeuwsche kunst, en was op wijsgeerig gebied een leerling van Schelling, den gnostischen wijze. Overtuigd van den innigen samenhang van natuur en geest, meende hij, dat ééne wet de scheikundige veranderingen der steenen, het groeien der plant, het denken van den mensch beheerschte. Jacobi, Böhme, Franz von Baader gaven hem van die zoogenaamd onmiddellijke blikken in de natuur, die hem waren als openbaringen uit eene hoogere wereld. Hij werd nu spiritist en beschouwde het droomleven als middelaar tusschen het leven der natuur en van den geest met behulp van magnetische en electrische verschijnselen, waarbij Schelling's onderstelling aangaande de bewustelooze voorstelling hem gewichtige diensten deed. Van 1801-1812 leefde Strausz te München in een spiritistischen kring. Justus Kerner's somnambule te Weinsperg profeteerde van Strausz: ‘Zijn geloof kan nooit ongeloof worden’(*). Zelfs in 1830 pleitte hij nog voor spiritistisch zien. Ook Schleiermacher had sterke mystieke trekken. De geestbeweging van het spiritisme loopt zoo door de gansche geschiedenis der Europeesche beschaving. In onzen tijd heeft zij nieuwe banen gevonden, openbaart zij zich krachtiger in de meening, dat zij door tal van feiten de wijsgeerige en zedelijke waarheden tot een wiskunstig stelsel gemaakt heeft, zooals Roorda van Eysinga onder ons verklaarde(†).

Wie in een beknopt bestek de verschillende verschijnselen, die onder de groep van dierlijk magnetisme en spiritisme begrepen worden, wil overzien, raadplege de brochure van den heer J. Th. Cattie(§). Deze heeft overtuigend aangetoond, dat het z.g. dierlijk magnetisme bestaat in het opzoeken van afgetrokkenheid van geest door de prikkels van staren of van gedurige, eentonige bestrijkingen, ten gevolge waarvan een slaaptoestand intreedt en het bewustzijn niet meer ver-

(*) Hausrath. *D.F. Strausz und die Theologie seiner Zeit* I 20-33.
(†) *Dagblad. Het Vaderland* 16 Dec. 1874.
(§) *Over Mesmerisme*, *Biologie*, *Hypnotisme of Dierlijk Magnetisme en Spiritisme.* Haarlem, de Erven Bohn, 1879.

gelijkend kan werken; het neemt dan alleen die gedachten over, die het met eenig geweld worden opgedrongen. Alle biologie berust op het opwekken dier afgetrokkenheid. Die droomtoestand van het bewustzijn kan ook bij personen met een ziekelijk zenuwstelsel (hysterie) overgaan in het slaapwandelen, waarbij het spreken in den slaap met zeker vertoon wordt opgewekt. Maar dat de somnambule, als met hoogere wetenschap begaafd, nu ook genezingen kan volbrengen, is eene bewering, gelogenstraft door de proeven der wetenschap.

Het spiritisme nu is weder een hoogere trap van somnambulisme. Het hedendaagsch spiritisme toch is eene zeer oude levensopvatting, die met behulp van het somnambulisme hare nieuwe leer van het leven der geesten eene practische richting tracht te geven.

Het hedendaagsch spiritisme is de overtuiging, die wel altijd aanhangers gehad heeft, dat in den mensch het geestelijk beginsel in het bestaan als in een kerker is opgesloten. Lichaam en ziel zijn volgens het spiritisme verbonden door een half-stoffelijk omhulsel (*perisprit*). De dood vernietigt het lichaam en laat den geest het half-stoffelijk omhulsel, waarin de geest zich ook zichtbaar en tastbaar kan maken.

De geest leidt na den dood eerst een ronddolend bestaan en is dan met vele andere geesten gedurig in betrekking tot de op aarde levenden. Daarna gaat hij weder vleesch worden in andere menschen, en zoo klimmen dezen op tot de volkomenheid.

De somnambule nu is, volgens de spiritisten, een middelaarster tusschen ons en de geestenwereld, een *medium.* In den magnetischen slaap ontvliegt haar een deel van den perisprit met de ziel en stelt zich in verbinding met de hoogere wereld der geesten, die vroeger menschen geweest zijn, en met den geest van levenden, die de toekomst voorbereiden. Alles ligt voor die somnambules open.

Maar niet alleen door somnambules treedt de mensch met de geestenwereld in verbinding. Ook in wakenden toestand kan ieder persoon een medium wezen voor deze en de geestenwereld. Op vier en twintig verschillende wijzen spreken de geesten door het medium. Het meest gewone is, dat de geesten door de personen voorwerpen doen kloppen, bewegen. Dat de tafeldans is het gevolg van hypnotisme, en het kloppen eene beweging, door het been der zich mediums noemenden gemaakt, heeft Cattie aangetoond(*). Bovendien heeft hij tal van de duidelijkste bewijzen verzameld van het bedriegelijk werk der spiritisten. Vooral verdient de aandacht, wat door den Schrijver is aangevoerd, om ook den niet-deskundige te overtuigen, dat de poging van Wallace en Crookes, om het spiritisme een schijn van wetenschappelijkheid te geven, geheel mislukt moet heeten. Voor honderd jaren was Cagliostro zeker geen wetenschappelijk natuurkenner, maar men mag niet ontkennen, dat hij de eerste ontdekkingen op het gebied der aardkunde gebruikte als geheime, bovennatuurlijke kennis en door eene kerk moest ver-

(*) Bldz. 35-38.

oordeeld worden, die de tijdrekenkunde der Israëlietische schriftgeleerden als onomstootelijke waarheid aannam. De pas ontdekte phosphorus gaf Cagliostro het voorkomen, de schepper des vuurs te zijn. En verder heeft hij gerekend op de ziekelijke werking der verbeeldingskracht in het overprikkelde zenuwstelsel van den mensch. Maar het zou onbillijk zijn, alle hedendaagsche spiritisten op ééne lijn te plaatsen. Er zijn er ook in ons vaderland, die in het spiritisme den drager zien van een nieuw evangelie voor onzen tijd (J.G. Plate, Roorda van Eysinga, Dr. A. Rutgers van der Loeff en vele anderen), en die, zooals ook menig door Cattie vermeld voorbeeld leert, niet te overtuigen zijn, dat zij de slachtoffers zouden wezen van menigen handigen bedrieger. Mislukte proeven zijn altijd, volgens hen, veroorzaakt, doordat de eigenaardige voorwaarden niet aanwezig zijn, waaraan het spiritisme evenals andere openbaringen van levenskracht gebonden is(*). Wij hebben hier met een merkwaardige openbaring van den tijdgeest te doen.

Het kerkgeloof aan eene bovennatuurlijke openbaring van eene hoogere levensorde, welke tot ons gebracht zou zijn in afzonderlijke, heilige oorkonden, heeft in onzen tijd een gevoeligen knak gekregen.

Toch erkent men op grond van ervaring in den mensch een bewustzijn, dat een heimwee kan wezen naar een betere en hoogere levensorde.

Het onmiskenbare feit van zeer grillige spelingen in het menschelijk bewustzijn, bij ziekelijke prikkeling der verbeeldingskracht, wordt nu uit behoefte aan iets hoogers voor waarheid gehouden, en het wondergeloof, dat men verwierp, zoolang de Kerk het aanbood, wordt nu door de achterdeur van een ziekelijk gevoelsleven binnengelaten als werkelijkheid.

Daarom vinden wij het spiritisme overal in de geschiedenis: op Nieuw-Zeeland bij het oudste daar aanwezige ras, dat de steen-periode niet te boven was, en in het hedendaagsche Amerika met de revivals en camp-meetings; bij de vernuften der 18de eeuw, en bij de levensmoede kinderen der 19de; bij de orakels te Delphi, en de Maria-verschijningen van Marpingen.

Behartigenswaardig is het woord, hierover gesproken door Dr. A.J. Vitringa(†): ‘In den mensch ligt als kern van het gemoedsleven het heimwee naar eene boven tijd en ruimte verhevene orde van dingen.

't Is de ware taak der verbeeldingskracht, het zinnelijke te veredelen en “te vergoddelijken”; eene ziekelijke ontaarding heeft ten allen tijde gestreefd, om het goddelijke te bezoedelen door dit te onderwerpen aan de vormen van tijd, ruimte, oorzaak en gevolg, en dat niet bij wijze van vergelijking, symbolisch of allegorisch, maar in vollen ernst en in letterlijken zin.

(*) Bladz. 46-54.
(†) *De Tijdspiegel* 1875, I 607-643.

Eene tot nog toe niet onder wetenschappelijke wetten gebrachte en meer vermoede dan bewezene kracht van het menschelijk zenuwstelsel, waardoor de persoonlijkheid tijdelijk en gedeeltelijk wordt opgeheven en een zoogenaamd rapport tusschen personen wordt bewerkstelligd, heeft ten allen tijde en onder alle volken sommige personen bekleed met den schijn van omgang te hebben met hoogere wezens. Die kracht is in het spel bij orakels, geestverschijningen, enz.

Dweepzucht en domheid hebben zich van deze drie factoren meester gemaakt, om in de vormen van onzen tijd het oude geloof in spoken te zien herleven.'

Wieland had het wel goed gezien: de verbeeldingskracht is de Achilleshiel onzer persoonlijkheid. In den mensch moet harmonische ontwikkeling van krachten zijn. Eenzijdige verstandsontwikkeling wreekt zich door ziekelijke ontaarding van het gemoedsleven, en omgekeerd. In beide uitersten is onze tijd rijk aan topzware lieden. De natuur wil ook in den mensch evenwicht van krachten. De dweperij, hetzij die der logica, hetzij die der bevindingen, maakt het ons ten slotte onmogelijk, goed te handelen.

Een helder hoofd, een rein gemoed
brengt licht!

B. TIDEMAN, Jzn.

Caroline Bauer, gravinne Broël-Plater.

'Als ge morgenavond bij me wilt komen, dan kan ik u iets heel moois laten kijken - ik raad het u. - Het mooie is een mensch - die mensch een meisje - en dat meisje Mlle Bauer.'

Zoo schreef Rachel, de opgewonden, geestige, origineele Rachel, op haar eigenaardige manier aan een harer vrienden.

Zeker moest het meisje, dat door Rachel mooi genoemd werd, dien naam ten volle verdienen. Want in de salons van Mevr. Von Varnhagen verzamelde zich de élite van het toenmalige Berlijn. Daar kwamen kunstenaars, diplomaten en geleerden bijeen, om er bekoorlijke vrouwen te ontmoeten, als: Henriette Herz, de vriendin van Schleiermacher en van Ludwig Börne, Bettina von Arnim en Rachel's schoonzuster, de beeldschoone Friederike Robert, die als actrice door geheel Berlijn gehuldigd werd en die zoo herhaaldelijk door

Heine bezongen is. Hoe vermaakte men zich met de luimige invallen der gastvrouw, die op elk gebied geheel thuis was en de kunst verstond, om origineel, geestig en toch zonder scherpte te oordeelen. Treden we op een harer drukbezochte theeavonden Rachel's voorkamer binnen.

Het hoofdpunt van het gesprek is het tooneel. - In den jare 1825 was men in Berlijn doof voor de politiek, vrij onverschillig voor de wetenschap, slechts vervuld van *eene* zaak: het theater. Geen oorlogsverklaring, geene gebeurtenis in de gansche wereld kon met meer vuur besproken worden, dan de opvoering van een nieuw tooneelstuk of het debuut van dezen of genen bekenden acteur.

'Ik houd van het theatervolkje,' spreekt Rachel, ''t zijn meestal goede menschen; al woont ook de duivel der hartstochten in hen, dan openbaart die zich toch slechts even en is spoedig tot zwijgen gebracht. Het betere heeft verre de overhand boven de fouten, en ik herhaal het, ik houd van de kunstenaars, ik vereer hen; met hen om te gaan, verfrischt mijn gemoed.'

Geen wonder, dat de kunstenaars gaarne in hare woning verschijnen. Ze zijn er zeker van, bij Rachel een verstandige critiek te vinden, waardeering van hun streven, waaraan ze zeker nog meer behoefte hebben dan aan scherpe aanmerkingen.

Ook thans zijn verscheidene tooneelspelers aanwezig. Wij vinden er den grooten Ludwig Devrient, waarschijnlijk de geniaalste, origineelste persoon, die ooit een tooneel betreden heeft. - Die man daarginds, met dat nog jeugdig uiterlijk, is Pius Alexander Wolff. Hij en zijne gade Amalia Malcolmi zijn geheel gevormd door Goethe, wiens voortreffelijkste leerlingen ze zijn. Voorts zien we Karl Bader, die geheel Berlijn verrukt door zijne wonderschoone stem; Louis Schneider, den onlangs overleden voorlezer van Keizer Wilhelm, en den tenorzanger Stümer. Twee schoone vrouwen sieren den kring: Auguste Stich, de alom bewonderde tragédienne, en Anna Milder-Hauptmann, wier koninklijke verschijning nog meer ontzag dan bewondering opwekt en voor wier gouden stem Beethoven zijn *Fidelio* heeft geschreven.

Al deze groote kunstenaars zijn verbonden aan het koninklijk tooneel, nog steeds de eerste schouwburg te Berlijn, al is het theater in de Königstadt, dat eerst eenige maanden geleden is geopend, lang niet onbeduidend te noemen.

Op de haar zoo eigen, uitgelaten, geestige wijze verhaalt Rachel uit den tijd, dien zij de gouden eeuw noemt; dat was omstreeks 1800, toen alle fatsoenlijke menschen iederen avond vrijen toegang hadden en het theater koninklijk was ingericht. Ze brengt het gesprek op het tegenwoordige tooneel en op den strijd, die tusschen de beide Berlijnsche theaters gevoerd wordt om Mlle Bauer.

'Hebt ge haar reeds ontmoet? Ik ken haar; ze is jong; een lief, dwaas kind. Ik houd van de jeugd, vooral als ze zoo vroolijk uit de

oogen ziet als die overmoedige blondine. - Zou ze werkelijk het Königstädter tooneel verlaten, om uwe collega te worden? Ginds was ze eerste actrice - hier zullen slechts ondergeschikte rollen haar deel zijn.'

Nu raken alle tongen los. 't Is de *question brûlante* van den dag. Waarom zou Graaf Brühl, de hoogbegaafde Intendant, wiens scherpe blik juist die kunstenaars weet te ontdekken, die aan het koninklijk tooneel luister kunnen bijzetten, zijn oog hebben laten vallen op dit jonge, onervaren meisje?

Mlle Bauer, slechts 16 jaren oud, was eerst sinds weinige maanden te Berlijn en had stellig nog geene gelegenheid gehad, zich alle eigenschappen te verwerven, die in een goede actrice onmisbaar zijn. Wat mocht het dan wel wezen, dat haar in de oogen van den bekwamen Intendant tot een zoo gewenscht lid van zijn tooneel maakte, dat hij zijn vriend, den Geheimraad Von Gräfe verzocht, haar tot het aannemen zijner voorwaarden te bewegen?

Een critiek uit die dagen, geschreven door den geestigen Ludwig Robert, den broeder van Rachel von Varnhagen, geeft ons daarop het antwoord:

'Mlle Bauer heeft in den korten tijd, dien ze hier doorbracht, de liefde van het publiek verworven, niet alleen door haar schoonheid en haar welluidend orgaan, maar vooral door haar uitstekenden aanleg voor de dramatische kunst en door den ijver, waarmee ze tracht zich verder te ontwikkelen. Sinds het debuut van Mad. Stich zagen we geen jonge actrice, van wie men zoo groote verwachtingen mocht koesteren als van Mlle Bauer. Vergelijken we beide actrices, dan moeten we zeggen, dat Mad. Stich een houding en gestalte heeft gekregen, die geheel voor de tragedie geschapen en bestemd schijnen, terwijl Mlle Bauer ons aan de hand van Thalia te gemoet komt. Eene schaar liefdegoodjes omgeeft haar goudgelokt kopje en verjaagt den ernst van haar sierlijke gestalte. Uit haar lief, blauw oog straalt vroolijkheid, scherts, schalkschheid - haar verblindend wit teint geeft aan het schoon gelaat een stralenden glans, en in haar glimlach, waardoor ze ons de bekoorlijkste tanden laat zien, herkennen we Thalia's dochter.'

Ik heb me voorgesteld, de herinnering aan de bevallige tooneelspeelster bij u te verlevendigen, u in kennis te brengen, ingeval ze u nog vreemd mocht wezen, met de beminnelijke vrouw, die een halve eeuw na haar groot succes te Berlijn debuteerde als schrijfster en aan de herinneringen uit haar jeugd zulk eene eigenaardige bekoorlijkheid wist te geven, dat de bejaarde schrijfster u doet begrijpen, hoezeer de jonge actrice in staat was, alle harten te veroveren. Door

haar mémoires herleeft Caroline Bauer in al haar lieftalligheid; men wordt getroffen door haar beschaafden toon, en men krijgt haar lief om haar edel hart, dat zoo vroolijk klopte, waar het vreugde aanschouwde - dat zoo smartelijk werd aangedaan, als ze getuige was van leed en ellende. Geen wonder! Reeds van haar vroegste jeugd had zij naast het hoogste geluk het diepste leed leeren kennen. Want terwijl ze het voorrecht had, eene goede, engelreine moeder te bezitten, die zich geheel voor hare kinderen heeft opgeofferd, was ze reeds op tweejarigen leeftijd vaderloos.

Haar vader, Heinrich Bauer, was gesproten uit een zijtak van het beroemde, Poolsche geslacht Poniatowsky, die, verarmd, zijn weidschen titel tegen den eenvoudigen naam van Bauer had verwisseld. Zoo stroomde er vorstelijk bloed door de aderen der tooneelspeelster.

Toen Heinrich in 1801 als stalmeester van Hertog Paul van Wurtemberg belast werd, aan diens bruid, eene Coburgsche prinses, juweelen over te brengen, leerde de jonge ritmeester Christiane Stockmar kennen, die, daar hare moeder hofdame was, met de prinsessen was opgevoed. Heinrich rustte niet, voordat hij het aanvallige, zestienjarige kind van hare moeder ten huwelijk had ontvangen. Een neef van Christiane was de later in de politiek beroemde Baron Stockmar.

Slechts weinige gelukkige jaren mochten de jonge echtgenooten doorbrengen. Nadat in 1802 een meisje en later twee zoons geboren waren, moest de dappere ritmeester deel nemen aan den oorlog.

Nadat hij met lauweren bedekt huiswaarts was gekeerd, werd in 1808 Caroline geboren. Spoedig werd de jonge vader wederom opgeroepen ten strijde, en thans zou het bange voorgevoel der trouwe gade waarheid worden: in den slag bij Asperen stierf Heinrich Bauer den heldendood.

Allerboeiendst beschrijft Caroline hare eerste kinderjaren, die ze te Bruchsal doorbracht. Hoe levendig schetst ze de ruwe, goedhartige kozakken, die zich zoo gaarne op waskaarsen lieten onthalen; de ellende, die na den Russischen veldtocht tot in het kleinste Duitsche stadje doordrong - en met de pen, den grootsten romanschrijver waardig, toekent ze dat huis te Bruchsal, waar opeenstapeling van onheil het zevenjarige kind doet twijfelen aan Gods liefde, totdat de woorden eener vrome non haar met schaamte en diep berouw vervullen.

Zoo doorleefde ze reeds veel in de jaren, die voor de meeste kinderen zonder blijvende indrukken voorbijgaan. Dat dit aan haar overmoedige, vroolijke natuur geen schade deed, zien we uit de dolle streken, die de kleine actrice - zoo werd ze thuis genoemd - altijd uitvoerde. In haar geheele leven is die gulle vroolijkheid een sterk sprekende karaktertrek gebleven, die echter nog verre werd overtroffen door een goedhartigheid, een *politesse du coeur*, die haar de toegenegenheid verzekerde van wie haar kende, en waarvan ook de milde toon getuigt, die aan haar werken zoo'n groote bekoorlijkheid verleent.

Groote dramatische begaafdheid was haar, in den letterlijken zin des woords, aangeboren. Van haar vroegste jeugd af was comedie spelen haar hoogste genot, en ze voelde zich het best op haar gemak in jongenskleeding, die bij haar blonden krullekop en ronde wangen zoo goed paste, en waarin ze er zoo aardig uitzag, dat ze de uitverkoren danseur was van de kleine Zweedsche prinsessen, als die aan 't Badensche hof vertoefden.

Niemand, die dan ook zoo goed kon dansen als zij; bij alle gelegenheden moest ze haar kunstjes vertoonen, en de sprongen en pantomimes, die ze dan uitvoerde, waren zóó allerkluchtigst, dat een oude, bijgeloovige dame, die er voor de eerste maal getuige van was, stellig meende, dat het kind behekst was, een kruis sloeg en niet eerder tot bedaren kon worden gebracht, voordat ze Lientje met welluidende stem vrome liederen hoorde aanheffen.

Toen Caroline zes jaren oud was, stierf haar ouder zusje aan typhus, die ook hare moeder aantastte en weinige dagen later hare grootmoeder ten grave sleepte. Die droevige omstandigheden gingen niet zonder indruk voorbij; Lientje werd ernstiger, minder jongensachtig wild. Maar haar liefde voor het tooneel bleef dezelfde, en herhaaldelijk drong zij erop aan, zich daaraan te mogen wijden. De fijnbeschaafde jonge weduwe, die door haar geboorte, rang en stand toegang had tot het Badensche hof, waar ze een welkome gast was, beschouwde het echter als een onmogelijkheid, dat hare dochter een beroep zou kiezen, dat zoo weinig in aanzien stond. De tijd, dat komedianten dezelfde belasting moesten betalen als beerentemmers en koorddansers, was nog zoo heel lang niet geleden. En met de zedelijkheid der meeste tooneelspelers zag het er soms zóó treurig uit, dat iedere moeder moest huiveren, haar kind met hen te zien verkeeren. - Voorloopig werd ze naar een uitstekende Fransche kostschool gezonden, waar ze vooral in muziek groote vorderingen maakte. - Later had ze de voldoening, te ondervinden, hoeveel die jaren van vlijtige studie bij voortreffelijk onderwijs tot haar algemeene ontwikkeling hadden bijgedragen.

Dat hare moeder in een ongelukkig proces bijna haar geheele vermogen verloor, was de aanleiding tot het eerste optreden der veertienjarige Caroline. Ze bad en smeekte zóó dringend, het talent, dat ze in zich voelde, te mogen aanwenden tot ondersteuning der geliefde moeder, dat deze zich ten slotte liet overhalen en hare toestemming gaf tot het debuut, in de hoop, dat een zoo rein gemoed als dat harer Lina bestand zou blijven tegen de gevaren, die haar zouden kunnen bedreigen. Met warme voorliefde werd de jeugdige actrice ontvangen. 't Was algemeen bekend, welke redenen haar noopten dit beroep te kiezen, en terwijl alom de jonge weduwe bewonderd werd om de uitstekende wijze, waarop zij hare kinderen wist op te voeden, benijdde men de moeder om hare kinderen. Met

trots verhaalt de zestigjarige schrijfster, hoe eenige jaren later, toen de moeder met hare beide zoons, waarvan de een een flink officier der huzaren, de ander een aanzienlijk koopman te Parijs was, en met hare talentvolle dochter door Mannheim wandelde, een oude vrouw uitriep: ‘Daar wandelt de weduwe van den ritmeester Bauer met haar geluk.’

Op haar debuut (als Margarethe in Iffland's *Hagestolzen*) volgde dra een engagement te Karlsruhe. Ze was met luide toejuichingen ontvangen, want terecht begreep het publiek, dat het een ongemeen groot talent voor zich zag. Caroline's bevallig voorkomen en gratie wonnen, reeds voordat ze had gesproken, alle harten Wat anderen door langdurige oefening moeten verkrijgen, was haar aangeboren, en die natuurlijkheid maakte haar dubbel bekoorlijk. Door de onnavolgbare bevalligheid in haar dans behaalde ze in *Preciosa* de overwinning op de beroemde Amalia Neumann, en waagde ze zich op 't gebied der opera, de rol van Gabrielle in 't *Nachtlager* of van Papagena in de *Zauberflöte* vertolkende, dan betooverde ze haar hoorders door hare welluidende stem.

In 1823 maakte de intendant van het nieuwgebouwde Königstädter theater te Berlijn eene reis door alle groote Duitsche steden, met het doel, om de beste krachten voor zijne onderneming te verzamelen. Zoodra hij Caroline Bauer had zien spelen, deed hij zijn best, haar als eerste actrice aan zijn tooneel te verbinden. Het vooruitzicht, zich daar beter te kunnen ontwikkelen, dan in 't kleine Karlsruhe mogelijk was, deed haar besluiten, dadelijk het contract te onderteekenen, en in de lente van 't volgende jaar reisde Lina met hare moeder naar Berlijn, vergezeld van de zegenwenschen van zoovelen, die haar heengaan oprecht betreurden.

De eerstvolgende maanden moesten gebruikt worden tot het instudeeren van verscheiden nieuwe rollen. Aan het Königstädter theater mochten slechts tooneelspelen en blijspelen worden opgevoerd; alleen het koninklijk tooneel had het drama in bezit. In Augustus '24 werd de schouwburg plechtig geopend. In een der nieuwsbladen uit die dagen las men:

‘Het nieuwe tooneel ontving eigenlijk zijne wijding door den proloog, dien Mlle Bauer uit naam van het geheele personeel, dat om haar heen verzameldwas, uitsprak. Waren reeds de verschijning der veelbelovende jonge kunstenares, de bevalligheid in al hare bewegingen, haar schoone, jeugdige gestalte en haar bekoorlijk gelaat innemend - toen men haar hoorde spreken, was hare overwinning voltooid. - De uitdrukking was wegsleepend; ieder woord kwam haar uit het hart, en iedere buiging van haar liefelijke, welluidende stem trof tot in de ziel. Een daverend applaus viel de jonge kunstenares ten deel, en jubelend stemde het geheele gebouw in met de fanfares en met het volkslied.....’

Tot haar groot verdriet werden Caroline aanvankelijk, in strijd met

haar contract, slechts ondergeschikte rollen toebedeeld. Dat ze desniettemin een diepen indruk maakte, bewees de critiek van een der strengste recensenten uit dien tijd:

'De eerste plaats aan het Königstädter Theater komt ongetwijfeld toe aan Mlle Caroline Bauer, een lief jong meisje dat, hoewel eerst zestien jaar oud, toch reeds bewijzen van groot talent heeft gegeven en ons de schoonste verwachtingen doet koesteren. Mlle Bauer paart aan een zeer aangenaam uiterlijk een liefelijke stem en eene hoogst gelukkige originaliteit, die uit haar rijk gemoed voortkomt. Haar genre schijnt meer het naïeve te wezen, maar ook als dramatische actrice belooft ze zeer veel....'

Het gevolg van deze critiek bleef niet uit: spoedig waren de eerste rollen geheel in hare handen - ze nam nu de eerste plaats in en was weldra de uitverkoren lieveling van het publiek. Geen wonder, dat half Berlijn ermede gemoeid scheen, toen ze vrijwillig die schitterende positie opgaf, om aan het koninklijke tooneel ondergeschikte rollen te gaan vervullen. Slechts weinigen vermochten te begrijpen, dat zulk een jong, gevierd meisje, alleen door liefde voor hare kunst en door streven naar volmaking gedreven, bereid was, hare ijdelheid ten offer te brengen en zich met eene nederige plaats te vergenoegen. - Terecht zag zij in, dat het samenspelen met groote kunstenaars haar van onberekenbaar nut moest wezen. - En hare verwachtingen werden niet beschaamd. Al hare beroemde collega's kwamen haar vriendelijk te gemoet; ze stelden belang in het talentvolle jonge meisje, dat het als haar hoogste geluk beschouwde, in hun kring te worden binnengeleid. Zelfs Ludwig Devrient, voorzeker de uitstekendste meester, dien ze zich kon wenschen, offerde gaarne zijn tijd, om haar nu en dan onderricht te geven, terwijl bijna alle kunstenaars, vooral Am. Wolff, haar met hun raad ter zijde stonden. Een brief, dien ze in die dagen schreef aan haar lievelingsbroeder, getuigt ervan, hoe ze trachtte van hen te leeren, zich hun waardig te maken. Haar sierde die bescheidenheid, die men zoo gaarne ziet bij jonge, talentvolle menschen, daar ze voortkomt uit den wensch naar volmaking, uit het gevoel van zwakte bij sluimerende kracht. Spoedig rijpte Caroline tot eene der eerste actrices van haar tijd. Zij speelde hare rollen niet, maar doorleefde ze, en daarom gelukten haar de beminnelijke rollen het best, omdat ze zich daarin geven kon, gelijk ze was. Terwijl hare liefelijke verschijning met vreugde werd begroet, verleende haar fijne beschaving haar toegang tot de aanzienlijkste kringen. Een tijdgenoot getuigt van haar: 'Een degelijke ontwikkeling van geest en hart ondersteunde haar rijk talent op het tooneel, en maakte de bewonderde kunstenares tot de lieveling der gezellige kringen. Zij en hare fijnbeschaafde moeder waren zoo geheel anders dan de meeste andere tooneeldames, zoo echt voornaam.' Ook hare muzikale begaafdheid was opmerkelijk. Op een liefdadigheidsconcert, ten bate

van een watersnood in haar geboorteland, liet ze zich met Moscheles hooren en dat met het grootste succes. - Op een keer, toen Henriette Sontag voor het hof te Potsdam in de opera zou optreden, werd daags voor de voorstelling de tweede zangeres ziek. Niemand wilde in zoo korten tijd de partij instudeeren, om naast de beroemde Sontag toch in ieder geval een vrij slechten indruk te maken. - Caroline's goedhartigheid drong haar echter, den kapelmeester uit den nood te helpen, en ze werd beloond niet slechts door den bijval van het publiek, maar door de goedkeuring van den Koning, die haar op kiesche wijze daarvan liet blijken.

Reeds toen ze nog te Karlsruhe was, maakte ze haar eerste gastreis, die echter niet verder ging dan Mannheim, waar ze voor 't Badensche hof met het beste gevolg optrad. Later maakte ze menige verre reis met het doel, om in groote steden gastvoorstellingen te geven. In haar *Kommödiantenfahrten* heeft ze verscheiden van die tochten afgeschilderd. Hoe geheel anders waren die dan tegenwoordig, nu men zich des avonds neervleit in de kussens van dezen of genen sneltrein, om den volgenden ochtend te ontwaken in een ander deel van Europa, waar nieuwe lauweren en klinkende specie wachten. Bij menige kunstreis, die Caroline Bauer, altijd vergezeld door hare moeder, ondernam, bracht ze haar leven in gevaar, zooveel moeielijkheden waren in die dagen aan zulk een reis verbonden. In Maart 1828 begaf ze zich van Königsberg over Memel naar Petersburg. 't Was een sombere tocht, door kale, onbewoonde streken, over het drijfzand langs de zeekust. De koetsier schiep er vermaak in, te verhalen, hoe slechts weinige weken geleden op diezelfde plaats een wagen met paarden en menschen verzonken was. In den maneschijn zagen de duinen eruit, als waren ze spookgestalten; een enkele meeuw vloog, schril fluitend, heen en weder, als was hij opgeschrikt door de raderen van den wagen, die zijn in 't zand gebouwd nest deden trillen. - Twee en twintig jaren vroeger had Pruisen's edelste vorstin, de engelreine Koningin Louise, dienzelfden weg moeten afleggen, toen Frankrijk's groote dwingeland haar uit haar land had verjaagd.....

De consul te Memel was zoo vriendelijk, aan Caroline en hare moeder zijn secretaris mee te geven, die, daar hij Russisch sprak, op de grenzen van dienst zou kunnen zijn; hij was echter veel angstiger dan zijzelven en dus voor de reizigsters geen groote steun. Hoe schrikten zij bv., toen ze een troep ruiters met gevelde lansen naar zich zagen toekomen: grenswachters, die hen moesten escorteeren voor het mogelijke geval, dat ze contrabande bij zich hadden. Caroline had een gevoel, alsof ze krijgsgevangen was. Van haar ondervindingen in de visitatiezaal verhaalt ze:

‘Terwijl ik aan 't uitpakken van mijn kleedingstukken was en de tolbeambten mij trachtten te doen inzien, dat ik bepaald smokkelde door eenige paren nieuwe satijnen schoenen mee te nemen, hoorde ik

plotseling achter mijn rug oorvijgen uitdeelen. Ik keerde mij om en zag, hoe een onderkruipsel van een douaan, zeker geen 18 jaar oud, een ouden, eerwaardigen boer met sneeuwwit haar en langen baard, die verlegen zijn muts heen en weer draaide en zacht verontschuldigingen stamelde, rechts en links harde klappen gaf. Verontwaardigd plaatste ik me voor den grijsaard en hem met mijn uitgespreide armen beschermend, riep ik, geheel buiten mijzelf, zonder eraan te denken, dat mijn woorden niet verstaan werden: “Als hij iets misdaan heeft, zal hij gestraft worden, maar niet door u, jong mensch! Eerbiedig den ouderdom! Geeft men klappen aan een grijsaard, die reeds met een voet in 't graf staat?”

Nu werd het levendig in het bedompte vertrek. De Joden schreeuwden, de ambtenaren kwamen naar ons toe, de wacht stoof naar binnen en onze bediende riep boven alles uit: “Wij zijn onder Pruisische bescherming; wij zijn Pruisen!” Mijn arme moeder was op een stoel neergezonken, ternauwernood bij machte, om ons hondje vast te houden, dat wanhopig blafte en mij wilde verdedigen. De kleine beambte balde zijn vuist en trachtte den boer te lijf te komen. De secretaris, die doodsbleek was, en van 't hoofd tot de voeten beefde, vroeg: “Wat begint gij? Men zal u niet verder laten reizen!”

“Des te beter, des te beter,” riep ik, hoe langer hoe driftiger, terwijl ik beschermend voor den ouden man bleef staan. “Ik wil volstrekt niet verder, ik wil terug naar Memel, alle lust is me vergaan, om nader kennis te maken met een land, waar men als een misdadiger door gewapende macht wordt binnengeleid, waar men als een smokkelaar behandeld wordt, en waar arme, stokoude menschen oorvijgen krijgen.... Ik wil terug. Vertaal hun dat en zeg, dat ik alles, wat hier gebeurd is, aan den consul te Memel zal meedeelen en hem verzoeken, mijn wegblijven in Petersburg te melden en de oorzaak ervan op te geven. Als dan Vorst Wolkonski verneemt, op welke wijze de lagere beambten de bevelen van hun meerderen overtreden, dan zal de straf niet uitblijven en dat boosaardige gedrocht er leelijk afkomen.”

Toen de secretaris eindelijk wat moediger sprak en den naam van Vorst Wolkonski liet hooren, bleef dat niet zonder indruk. Het onderzoek ging nu vlug van de hand en spoedig konden wij verder reizen.

Mijn boer droogde met sidderende hand zijn tranen en ik stopte hem geld toe en liefkoosde zijn mishandelde wangen, terwijl ik hem vriendelijk troostte, alsof hij mij verstaan kon. Hij dankte met een blik, die scheen te willen zeggen: “God zegene u, vreemde; gij zijt het eerste wezen, dat zich over mijn heeft ontfermd.”

De Joden vergezelden ons, vriendelijk knikkend, tot aan den wagen - zelfs de beambten groetten ons en de boer wuifde met zijn muts - waarschijnlijk om ons goede reis te wenschen....’

In vliegende vaart ging 't nu verder. Vurige Russische paarden

voerden de reizigsters over toegevroren slooten, over heggen en dijken. Toen zij aan de Duna kwamen, vonden ze daar wachters, om wegens den ijsgang den overtocht te verbieden. Maar dienzelfden avond moest Caroline te Riga optreden, en de theaterbediende, die juist was aangekomen, bracht een brief van den angstigen directeur, die haar bezwoer, hem toch niet in den steek te laten. De gouverneur der stad, die enthousiast was voor het tooneel, gaf zijn toestemming tot den overtocht, mits die plaats had in kleine sleden, ieder met een paard bespannen. Als de kanonschoten werden gelost, zou de tocht ten strengste verboden zijn, en hoe lang de ijsgang kon duren en de passage stremmen, was niet te bepalen. Even min wist men, waar de reizigsters een onderkomen zouden vinden. In allerijl werd dus de wagen uit elkaar genomen en met zijn inhoud, op vijf kleine sleden, ieder met een paard bespannen, geladen, en zoo begon de overtocht.

Moeder en dochter klemden zich aan elkaar vast, sloten de oogen en voelden niets anders, dan dat zij in vliegende vaart verder gingen. 't Water, dat een voet hoog op het ijs stond, spatte aan alle zijden om haar heen. Als somtijds het ijs zoo huiveringwekkend kraakte, dan meenden ze, dat ze zouden zinken, dat haar laatste uur geslagen was.... Toen ze eindelijk den vasten wal hadden bereikt, werden ze begroet door het geheele theaterpersoneel, dat sidderend het vreeselijk schouwspel had gadegeslagen. Een half uur later dreunden de kanonschoten.

Op haar reis naar Petersburg was ze in Königsberg eenige malen opgetreden, en toen ze bij haar terugkeer naar Berlijn daar weder doorkwam, werd ze opgewacht door een comité, dat nog enkele gastvoorstellingen verzocht. Ze moest echter weigeren, daar ze te Berlijn op een bepaalden tijd terug verwacht werd en ze voor iederen dag, dien ze te laat kwam, hooge boete moest betalen. - Toen echter een arme, oude collega, die door ziekte in treurige omstandigheden was gekomen en nog eenige jonge kinderen te verzorgen had, met tranen in de oogen vertelde, hoe hij op haar al zijn hoop had gebouwd, daar hem, in geval zij wilde medewerken, een benefiet zou worden toegestaan - toen was het Caroline's medelijdend hart onmogelijk, langer weerstand te bieden. Door ten zijnen voordeele eenige voorstellingen te geven, stelde zij den armen collega in staat, zijn verpand huisraad weer in te lossen, en bewaarde ze hem voor de bitterste ellende. De boete te Berlijn werd haar echter niet gespaard en haar goedhartigheid maakte haar menigen blanken daalder armer. Ook te Hamburg, waar ze meermalen optrad, had ze het grootste succes. Eens werd haar daarvan een sprekend bewijs gegeven. Toen ze als ‘Süschen’ in den *Bruidegom uit Mexiko* verlegen het jawoord stamelde, en het geheele gebouw daverde van bravo's, riep eene heldere, jeugdige stem:

‘Hier blijven, Süschen, for ever!’

Tot tranen toe geroerd, stamelde ze:

‘Hoe gaarne! maar ik mag niet... mijn contract te Berlijn....’

‘Weerkomen 't volgend jaar,’ klonk het andermaal, en jubelend stemden allen daarmee in.

Als het Pruisische hof te Potsdam resideerde, werden vaak eenige acteurs daarheen bescheiden. Dan werden ze allen te zamen des ochtends afgehaald met den grooten, ouderwetschen theaterwagen, waarmee ze slechts langzaam en hotsend vooruitkwamen. Maar verre van zich op die lange tochten te vervelen, rekende Caroline ze tot hare genoegelijkste oogenblikken. Hoe leerde men elkander kennen en achten; wat vermaakte men zich, als Ludwig Devrient zijn geestige invallen ten beste gaf, als Amalia Wolff verhaalde van Weimar, van Goethe, Frau Von Stein en Corona Schröter. - Op reis naar Potsdam kwam men langs het heldere, door bosschen omgeven Schlachtermeer, waar zoo menig vroolijk kunstenaarsfeest gevierd werd, en langs het eenzame graf, waar Heinrich von Kleist en zijne geliefde Henriette Vogel sluimeren. Daar las men met elkander den afscheidsbrief, dien de gelieven hadden achtergelaten, toen ze samen op 'tzelfde oogenblik den dood zochten....

Te Potsdam werden de artisten gewoonlijk voor het middagmaal genoodigd bij den Opper-Kamerraad Timm, denzelfden, die de geldzaken der koninklijke familie bestuurde en die vroeger de milde koningin Louise zoo menigmaal in haar liefdewerk had bijgestaan. Laat in den nacht kwam men weer doodmoe te Berlijn terug, na acht uren in den rammelenden wagen te hebben doorgebracht - en tot loon van al die inspanning ontving men het aanzienlijke honorarium van vier daalders.... O, gelukkige oude tijd!

Het eerste gedeelte van Caroline Bauer's *Bühnenleben* eindigt in Mei 1829. Toen onthief Koning Frederik Willem III haar van het contract, dat haar aan zijn tooneel verbond, op verzoek van Prins Leopold van Koburg, die haar als zijne gade wenschte mee te voeren naar Engeland, waar hij na den dood zijner eerste vrouw, Prinses Charlotte, verblijf hield. Hij had Caroline Bauer ontmoet bij haar oom, Baron Christiaan Stockmar, denzelfden, die met het Engelsche koningshuis, vooral met Prins Albert, zoo innig bevriend geweest is. Men zegt, dat Leopold zich tot de bevallige kunstenares voelde aangetrokken, daar ze hem zoowel innerlijk als uiterlijk aan zijne edele gade herinnerde. Het mocht hem gelukken, haar jawoord te erlangen, en om zijnentwille verliet ze, slechts een en twintig jaren oud, een loopbaan, die haar tot nog toe hoofdzakelijk roem en geluk had aangebracht. Gedurende de twee jaren van haar huwelijk, dat, zooals de meeste burgerlijke huwelijken van vorsten, morganatisch werd ge-

sloten, leefde ze afwisselend te Parijs en in Engeland, overal in gezelschap van hare moeder. Van die verbintenis rept de schrijfster in haar werken geen enkel woord. Wanneer hare geheime mémoires, die eerlang zullen verschijnen, in 't licht zijn gekomen, zullen we waarschijnlijk nadere bijzonderheden vernemen omtrent die periode, die een groot vraagteeken op hare kunstenaarsloopbaan heeft geworpen.

In 1831 werd aan Prins Leopold de Belgische koningskroon aangeboden. Daarbij was een nauwe verbinding met Frankrijk noodzakelijk. Toen deed Caroline Bauer vrijwillig afstand van rang en titel en keerde terug tot hare kunst, die haar eene milde troosteresse was voor de teleurstellingen, die ze had moeten ondervinden.

Wie Caroline Bauer uit hare werken heeft leeren kennen en vereeren, gevoelt, dat niet eerzucht of ijdelheid, maar de stem des harten haar tot die verbintenis had gedreven - en waar dat het geval is, daar moet veel zijn geleden en een zware strijd zijn gevoerd, eer dat hart zich weer vrij had gemaakt van hem, aan wien het zich uit edele neiging had overgegeven.

Was het wonder, dat die ondervindingen der vrouw de kunstenares deden rijpen? Dat ze, toen ze later wederom optrad, had gewonnen aan diepte van gevoel, aan dramatische kracht? Ze was schooner dan ooit, toen ze weder voor het eerst daarna te Petersburg het tooneel betrad.

De omstandigheden, waaronder ze in Rusland aankwam, waren allertreurigst. De opstand van de Polen, waarvoor de edeldenkende Duitsche de grootste sympathie gevoelde - en moest verbergen, en tegelijkertijd de cholera drukten geheel Petersburg diep terneder, zoodat het niemand mogelijk was, eenige belangstelling voor het tooneel te gevoelen. Hoe gaarne had Caroline het contract doen opheffen, dat haar voor den tijd van drie jaren gebonden hield. Maar de Keizer verbood uitdrukkelijk, den schouwburg te sluiten, waardoor hij de gedrukte stemming vreesde te verergeren. - Hoe waren de arme acteurs te moede, als ze verplicht waren des avonds in 't een of ander blijspel op te treden, nadat ze den ganschen dag hadden vernomen van de vreeselijke ellende, die de ziekte na zich sleepte, of hun de doodstijding van dezen of genen goeden vriend was meegedeeld! Na iedere voorstelling nam men afscheid, als vreesde men elkaar nimmer te zullen weerzien.... En dan hoorde men 's nachts - overdag mocht er niet meer begraven worden - voortdurend het rollen der voertuigen, die de lijken naar 't kerkhof brachten - staatsiekoetsen, open rijtuigen, meubelwagens, die geheele ladingen doodkisten vervoerden.... Eerst nadat ook twee Fransche acteurs als slachtoffers van de cholera waren gevallen, werd eindelijk het sluiten der schouwburgen toegestaan.

Toen eenige maanden later, nadat de vreeselijke ziekte was geweken, de theaters heropend werden, ondervond Caroline de leven-

digste belangstelling; ook het hof was dikwijls bij hare voorstellingen tegenwoordig, waar Keizerin Alexandra hare landgenoote met vreugde begroette. Ook hier waren Caroline en haar moeder 't middelpunt van alle gezellige kringen, en ongetwijfeld zouden ze langer in Rusland zijn gebleven, als niet de strenge winter en vooral de ontzenuwende zomerhitte beider gezondheid benadeeld hadden.

Nu begaf ze zich op een groote kunstreis naar Riga, Königsberg, Pesth, Weenen, Linz, Berlijn, Hanover, Dresden, Praag, Mannheim en Karlsruhe. Deze reis was een ware triomftocht. Ze was nu 26 jaar oud, in haar volle kracht en bloeiende schoonheid. Geen wonder dan ook, dat ze door de jeugd aangebeden, door ouderen vereerd werd als hoogepriesteresse der kunst en als het ideaal der edelste vrouwelijkheid.

Caroline Bauer's gastvoorstellingen te Weenen vielen juist in den tijd, toen daar de zoogenaamde *modeperiode* heerschende was. Lang geen aangenaam tijdstip voor eene actrice, die het ernstig met hare kunst meende. In de eerste plaats werd rekening gehouden met de toiletten, waarin de actrices zich vertoonden - hoe ze speelden, kwam er minder op aan. De meesten harer hadden zich dientengevolge geheel onderworpen aan den eersten dameskleermaker, die uitstekend de kunst verstond, om iederen dag iets nieuws uit te vinden. Niet alzoo Caroline. Slechts als de rollen, waarin ze optrad, dat toelieten, offerde ook zij aan den god der mode en liet ze zich zoo fraai mogelijk tooien - maar niets ter wereld had haar kunnen bewegen, het karakter van haar rol daaraan op te offeren. Eens had ze bijna fiasco gemaakt, door als ‘oude Tante’ in een ouderwetsch, gebloemd kleed, met muts en omslagdoekje voor den dag te komen, terwijl haar voorgangster in blauwe zijde en kanten was uitgedost. Maar met de haar zoo eigene gevatheid wist ze tusschen haar rol eenige sarcastische regelen in te lasschen, die niet slechts de ontevredenheid deden wijken, maar haar zelfs een daverend applaus verwierven.

Ook te Pesth, waar ze, terwijl het theater te Weenen gesloten was, een engagement had aangenomen, was ze lang niet voor haar genoegen. Het tooneel was er tweemaal zoo breed en tweemaal zoo diep als dat te Berlijn en het geheele gebouw zóó kolossaal groot, dat men, om slechts door de eerste banken in het parterre verstaan te worden, met al de kracht zijner longen moest schreeuwen. - Daarom was het haar onmogelijk, daar in rollen van *première amoureuse* op te treden; ook van de naïeve rollen ging alle aardigheid verloren. Ten einde raad kwam ze op den inval, den stommen Viktorin in *Waise und Mörder* te spelen en werd daarin met warmte ontvangen. In 't kleine Baden bij Weenen, waar ze de rest van haar vacantie doorbracht, speelde ze ten beste der armen en wel dezelfde rol, waarmee ze haar loopbaan was begonnen, die van Margaretha in Iffland's *Hagestolzen.*

Keizer Frans, die met zijne dochter, de ex-Keizerin van Frankrijk, de voorstelling bijwoonde, noemde haar ‘een allerliefst Margareetje’ en vond vooral haar spel zeer *comme il faut.*

Haar engagement te Dresden heeft Caroline Bauer's kunstenaarsloopbaan besloten en daarop de kroon gezet. Het verkeer met den grooten dramaturg Ludwig Tieck was haar van onberekenbaar nut. Gesteund door zijn raad, waagde ze zich dan ook met het schitterendste succes aan de rol van Julia, van Desdemona, Ophelia en zelfs van Lady Macbeth, die toch eigenlijk minder geschikt waren voor hare natuur, dan de hoofdrollen in de salon-comedies. Geen wonder, dat de begaafde actrice spoedig de uitverkoren lieveling werd van den ouden *Romantiker*; dat hij haar verhaalde van zijn jeugd, van zijn vroeg ontwaakte liefde voor het tooneel, van zijn eerste letterkundige proeven, waartoe hij werd aangespoord door een zijner leeraren aan 't gymnasium, die sensatieromans door zijn leerling liet schrijven, om daardoor zijn eigen, schrale kas te spekken. Dan vertelde hij van de avonturen, die hij tijdens den oorlog van 1793 had doorleefd, en van zijn plannen voor een reis naar Italië, die hij met zijn vriend Wackenroder wilde ondernemen, om een poëtisch vagebondenleven te leiden, welke schoone luchtkasteelen echter in rook vervlogen, daar het de beide jongelui aan geld ontbrak. - In Tieck's woning was Caroline bij menigen leesavond tegenwoordig. De groote schrijver had de gewoonte, om in den huiselijken kring 't een of ander drama of ook wel eens een blijspel voor te lezen, en de goede toon bracht mede, dat vrienden en vreemdelingen, die in Dresden vertoefden, die voorlezingen bijwoonden, om den ijdelen Tieck daardoor hulde te bewijzen. Voor onze kunstenares waren ze van groot nut, daar Tieck uitstekend voordroeg.

Gedurende negen jaren was Caroline Bauer eerste actrice aan het hoftheater te Dresden. Terwijl zij zich in 1843 te Mannheim bevond, stierf hare moeder; na den dood van haar, die haar trouwe hulp en troost geweest was, die haar nooit een oogenblik had verlaten, haar altijd steunend ter zijde stond, was het haar eenzaam en droevig te moede, en het was, als voelde ze nu dubbel die bezwaren, waaraan ze vroeger zoo moedig het hoofd had weten te bieden. Toen daarop de bekende vertegenwoordiger der Poolsche emigranten, Graaf Broël-Plater, haar zijn hand aanbood, aarzelde ze niet, in het voorjaar van '44 de nog altijd zoo geliefde planken vaarwel te zeggen, om hem naar Zwitserland te volgen. Reeds in '28 had ze den Graaf te Berlijn leeren kennen, zonder zich van zijn liefde bewust te zijn. Nu ze hem dertien jaren later, na den dood harer moeder, wederzag, was de rijke, trotsche graaf een arme uitgewekene geworden. In zijn jeugd had hij gekampt voor Polen's onafhankelijkheid en zich zijn geheele leven gewijd aan zijn arm volk, waarvoor hij al wat hij kon, ten offer had gebracht. In Parijs gaf hij van 1833-'37 het blad *Le Polonais* uit; hij verkeerde voornamelijk met geleerden, en met

De Montalembert was hij zeer bevriend. Te Rapperschwyl aan 't meer van Zürich liet hij het Poolsche museum bouwen, waar hij alle reliquieën verzameld heeft, die aan Polen's bloeitijd herinneren. De Gravin Plater spreekt van haren echtgenoot als van den man van eer, die bewaard is gebleven voor de vele ondeugden, die zijn landgenooten meestal aankleven, maar tevens betreurt zij, die met hart en ziel aan haar land gehecht was, het diep, dat de vrijwillige ballingschap van haren echtgenoot en zijn haat tegen Duitschland haar verhinderen, het geliefde vaderland weer te zien, waarnaar ze tot aan haar dood heimwee gevoeld heeft.

't Was der Gravinne Broël-Plater vergund, in een der liefelijkste streken van Zwitserland haar leven te eindigen. Villa Broëlberg ligt te midden van een uitgestrekt park op een der groene wijnbergen, die het meer van Zürich omgeven. Van het met bloemen beplant terras ziet men links het meer en de stad Zürich, rechts de hooge, met sneeuw bedekte Alpen. De Poolsche vlag, waarmede Graaf Plater zijne eenvoudige woning tooit, wuift zijn landgenooten een vriendelijk welkom tegen. Aan de armen uit den omtrek gaf hij vroeger de geruststellende verzekering, dat ze er een gewillig oor voor hun klachten, een helpende hand in hun ellende zouden vinden, want wat ook in en om haar veranderd mocht wezen, hetzelfde edele, medelijdende hart, dat der gevierde actrice tot haar grootste sieraad verstrekte, maakte ook de ‘Fro Grof’ (zoo werd ze door het volk genoemd) algemeen bemind en geëerd. Drie en dertig jaren heeft ze het stille Broëlberg bewoond, terwijl ze met de buitenwereld in geen andere verbinding stond dan door hare herinneringen, die ze nu en dan in de wereld zond en die voortdurend hare grootste vreugde waren. In hare laatste levensjaren verliet haar de goede gezondheid, waarin zij zich vroeger altijd had mogen verheugen; ze had veel rheumatische pijnen te verduren, totdat ze den 18^{den} Oct. '77 uit haar lijden werd weggenomen.

Ongaarne roer ik een zaak aan, die toch niet onvermeld mag blijven: de smet, die haar vroegere uitgever en zoogenaamd vertrouwde vriend Arnold Wellmer op de nagedachtenis van Gravin Plater heeft trachten te werpen. In na haar dood geschreven mémoires, door stukken uit hare correspondentie aangevuld, beproefde hij aan te toonen, hoe hij zich in zijn overleden vriendin vergist heeft. - Financieele grieven moeten hem daartoe gebracht hebben. Toen hij zich na haar dood teleurgesteld zag in wat hij had gemeend uit hare nalatenschap te moeten ontvangen, ontzag hij zich niet, Caroline Bauer aan te klagen bij de talrijke vrienden, die zij zich door hare geschriften had verworven - en terwijl tijdens haar leven zijne bewondering voor haar grenzenloos was en hij die in de voor hare werken geschreven inleidingen ondubbelzinnig had uitgesproken, voelde hij, slechts weinige maanden nadat hare groeve zich gesloten

had, zich gedrongen, door geheimzinnige uitingen donkere vlekken in hare zonnige persoonlijkheid te laten gissen. - Zonder te onderzoeken, of zijne grieven al dan niet gegrond zijn, voelen wij ons ten zeerste verontwaardigd over den man, die het vertrouwen zijner overledene vriendin misbruikt heeft, om hare nagedachtenis te bevlekken.

Een harer *ware* vrienden, Dr. Ludwig Brunier te Schwerin, heeft, in rechtmatige verontwaardiging ontstoken, hare verdediging op zich genomen. Hij koos het beste tegengift, door eenvoudig zijne correspondentie met Gravin Plater in 't licht te geven, al haar brieven in de volgorde, waarin ze geschreven zijn, hier en daar door hem toegelicht, te laten drukken. Met een verruimd hart leggen wij zijn boekje ter zijde, dankbaar aan hem, die ons het vertrouwen in eene ons zoo sympathetische persoon wist terug te geven.

Onbegrijpelijk is het, hoe haast alle bladen, die vroeger slechts lof voor Caroline Bauer overhadden - slechts weinige hadden tact genoeg, om te zwijgen - van de teleurstelling, hun door Arn. Wellmer berokkend, melding hebben gemaakt. En toch is er, dunkt mij, zoo heel weinig scherpzinnigheid voor noodig, om 't ongerijmde van zijne beschuldigingen in te zien. Hoe zouden - om slechts een enkel punt te noemen - wel dertig jaren, nadat ze van het openbare leven is teruggetreden, allen, die zich haar herinneren, haar deugd, beschaving, haar aangeboren voornaamheid roemen, als haar reinheid niet boven alle verdenking verheven ware geweest?

Hebt ge de gedenkschriften van Gravin Plater opgeslagen, dan is 't u, als bevondt ge u in het salon eener fijnbeschaafde vrouw, die u op geestige wijze verhaalt van haar verleden. Ge vergeet den tijd; want zij gaat steeds voort met vertellen, en ze weet u steeds te interesseeren; ze moge hare vrienden of verwanten, groote kunstenaars of hooggeplaatste personen tot haar onderwerp kiezen; u het leven in een kleine Duitsche stad schilderen; kleine schandalen in de herinnering terugroepen, of om haar eigen, jeugdige dwaasheden doen lachen: boeiend en geestig is alles, wat ze zegt. Haar doel was blijkbaar niet, een afgerond werk te leveren, haar hart dreef haar eenvoudig, om te verhalen van zooveel, dat haast vergeten was, en dat waard is, in de herinnering te blijven voortleven. Als van een hoogen berg ziet ze terug op wat zóó ver achter haar ligt, dat ze in staat is, het met een geheel objectief oog te beschouwen. Dat blijkt het allereerst uit de wijze, waarop ze van zichzelve spreekt. Een vereerder uit Breslau, die bij 't lezen harer mémoires vergeefs zocht naar de beschrijving van de lauweren, die ze in zijne vaderstad had geplukt, maakt de opmerking: ‘Hoe groot moeten dan wel haar andere triomfen zijn geweest, als ze die te Breslau niet het vermelden waardig keurt.’

Toen in *Ueber Land und Meer* de eerste herinneringen van Ca-

roline Bauer verschenen waren, ontving de Redactie meer dan honderd brieven, die om het vervolg van het *Bühnenleben* verzochten en duidelijk toonden, hoe de beminnelijke actrice in de herinnering harer tijdgenooten voortleefde. Autoriteiten op 't gebied der dramatische kunst, zooals Gustav Freytag, Prof. Gottfried Kinkel en Louis Schneider, de onlangs overleden voorlezer van Keizer Wilhelm, die gelijktijdig met Caroline aan het koninklijk tooneel verbonden was, prijzen haar om strijd; de laatste getuigt van het *Bühnenleben:* 'Alles is zoo absoluut waar, zoo onopgesmukt, dat juist die waarheid het grootste sieraad is. Zelfs daar, waar de jongere lezer eenige overdrijving of althans eenigszins sterk kleuren van de waarheid zou veronderstellen, kunnen wij bevestigen, dat alles werkelijk zoo gebeurd is; dat de ingevoerde personen aldus hebben gesproken, de beschreven plaatsen er zoo uitgezien, de verhaalde voorvallen zich werkelijk zoo toegedragen hebben. Slechts waar? En toch zoo boeiend? Zoo weldadig? Zeer zeker, en juist daardoor is het, dat dit boek zich zoo gunstig onderscheidt van andere werken in de tooneel-literatuur.'

Maakt de boeiende wijze van verhalen, dat ge aan de lippen der vertelster hangt, door haar zacht oordeel en haar fijn gevoel krijgt ge haar lief. Dat treft het meest bij de talrijke portretten, die ze verzameld heeft. Het tweede deel van haar *Bühnenleben* handelt bijna over niets anders, en 't zijn voornamelijk de beroemde collega's aan het koninklijk tooneel, die ze daarin aan u voorstelt. Ook in 't eerste deel en in de *Kommödiantenfahrten* vindt ge menig portret geteekend, en wel zoo juist en scherp, zoo eigenaardig en geestig, dat ge aan de gelijkenis niet kunt twijfelen. Als meesterstukken noem ik Rachel von Varnhagen en haar echtgenoot, den pedanten, onaangenamen Varnhagen von Ense, eigenlijk de eenige, die door de milde schrijfster vrij hard wordt behandeld. Hij schijnt op haar een recht onaangenamen indruk gemaakt te hebben, en, waarheidslievend als ze is, kan ze dat niet verbergen. Voor Rachel heeft ze niets dan lof, en zoo goed is Caroline's beschrijving geslaagd, dat het u is, als zaagt ge de kleine, levendige, Joodsche vrouw met haar edel, warm hart, de beschermster van den jeugdigen Heine, in levenden lijve voor u staan. En om u eene duidelijke voorstelling te maken van den grooten Ludwig Devrient, van zijn geniaal spel, behoeft ge slechts het hoofdstuk te lezen, dat Caroline in haar *Bühnenleben* aan hem heeft gewijd.

Caroline's goedhartigheid en rechtvaardigheid treffen vooral daar, waar ze hare collega's schildert. 't Is waarlijk niet ieder gegeven, om een mededinger op zoo onpartijdige wijze te beschouwen, als zij het Mad. Stich en Amalia Neumann gedaan heeft. En met welk een verrukking spreekt ze over Henriette Sontag, over Wilhelmine Schröder-Devrient; hoe bewonderend over Louise v. Holtei, het liefelijkste Kätchen von Heilbronn, die reeds op haar 25ste jaar haar

roemvolle loopbaan eindigde. Geen wonder, dat Caroline dra het hart gewonnen had van Amalia Wolff, die, zelve niet met kinderen gezegend, Line als hare dochter beminde, toen ze getuige was geweest van Caroline's oprechte droefheid bij den dood der gevierde mededingster.

In haar *Kommödiantenfahrten* geeft ze ook studies uit het verleden: Sophie Ackermann, haar voorzoon Friedrich Ludwig Schröder, die in 1771 op 27jarigen leeftijd directeur van het Hamburgsche tooneel werd - haar echtgenoot Ackermann en haar bloeiende dochter Charlotte, die slechts haar 17de jaar mocht bereiken..... In een vroolijk ballet had het dartele kind zich in een in 't oog loopend prachtig kostuum laten bewonderen. In de garderobe teruggekeerd, werd ze daarover ten strengste berispt door haar broeder, die haar niet wilde veroorloven, wat hij iedere andere actrice verbieden moest. Het was reeds de tweede maal, dat ze zijn verbod had getrotseerd. Verhit door den dans, opgewonden en nog zenuwachtig na een val, dien ze kort te voren van een hollend paard gedaan had, gooit Charlotte deur en vensters open, drinkt snel een glas ijskoud water en - zinkt ineen, door een zenuwtoeval getroffen. Te middernacht weenen Sophie Ackermann en hare kinderen bij 't lijk hunner lievelinge..... Zes dagen bleef het theater gesloten; bij de heropening hield de groote Brockmann een treurrede op Charlotte Ackermann en geleidde zwijgend hare zuster Dorothea, die in rouwsluiers gehuld was, over het tooneel. Geheel Hamburg betreurde zijn schoone lievelinge, en de nieuwsbladen bevatten zooveel gedichten op haar, dat de politie verbood die langer op te nemen.

Aan Fr. L. Schröder heeft het tooneel oneindig groote verplichtingen. - Hij liet het eerst Shakespeare opvoeren; zelf speelde hij voor Hamlet en op zoo aangrijpende wijze voor Koning Lear, dat de bekende philosoof Mozes Mendelssohn na het derde bedrijf het theater moest verlaten en nooit meer Schröder in die rol durfde te gaan zien. De opvoering van *Othello* (met Dorothea Ackermann als Desdemona) deed de zenuwen der Hamburgsche dames zóó geweldig aan, dat de directeur genoodzaakt was, aan het stuk eene andere ontknooping te geven. Othello zag zijn dwaling in en liet Desdemona in het leven. - Een halve eeuw later is de moedige Sophie Schröder de trots der Hamburgers. Als den 31sten Mei 1813 de Franschen onder Davoust de stad binnenrukken, vraagt Sophie Schröder haar ontslag, ten einde onmiddellijk den Franschen bodem te ontvluchten. Maar Davoust, die dit vernomen heeft, beveelt haar, om getooid met de Fransche kokarde op het tooneel te verschijnen. - ‘Nooit! ik heb gezworen, op Hamburg's tooneel onder Fransche heerschappij geen woord te spreken.’ ‘Dan zullen Fransche gendarmes u op het tooneel sleepen.’

Geen bidden helpt. Maar zij weet van den directeur gedaan te krijgen, dat het kleine blijspel *Twee woorden* wordt aangekondigd.

's Avonds verschijnt zij werkelijk, getooid met eene Fransche kokarde, zoo groot als een bord. De trots eener vorstin straalt uit haar oogen; ze schijnt het lachen der Franschen volstrekt niet te hooren en speelt haar rol - die, op de twee woorden aan 't slot na, geheel stom is, zóó meesterlijk, dat de toeschouwers met de grootste bewondering voor de Duitsche kunstenares worden vervuld en niet opmerken, dat ze de twee slotwoorden verzwijgt en zoodoende haar gelofte gestand doet.

Den volgenden morgen vertrekt ze met haar geheele gezin.... Tien jaren daarna (1823) staat op hetzelfde tooneel eene beeldschoone jonge vrouw: Sophie Schröder's dochter, Wilhelmine Schröder - Devrient.

In het hoofdstuk ‘Leipzig’ komen herinneringen voor aan Lortzing, Clara Wieck, Robert Schumann, den door zijn treurigen dood bekenden theatersecretaris Robert Blum (die ze allen persoonlijk gekend heeft) en een zorgvuldig geschreven studie over Caroline Neuberin, de moeder van het Duitsche drama. Op de geestigste wijze verhaalt ze van de wandschilderingen in Auerbach's kelder, waarop in den jare 1525 door een zekeren meester Arno was afgebeeld ‘de geschiedenis van den geleerden dokter Joh. Faust’, die in plaats van theologie de zwarte kunst had beoefend en zijn ziel aan den duivel verkocht. Anno 1766 trekken deze kunststukken en de daarbij behoorende gedichten de aandacht van een schoonen, jeugdigen Leipziger student; hij neemt het boek, waarin de gansche geschiedenis te lezen is, van den muur, waaraan het met een ijzeren ketting is vastgemaakt, en verdiept zich geheel in Johann Faust's leven, daden en hellevaart.... de jeugdige student droomt den *Faust* van den dichter Goethe. Terloops zij aangemerkt, dat hij dien ook een beetje doorleeft.

Meesterlijk geschetst is het portret van den Lubeckschen ‘Theatergraaf’, Graaf Hahn-Hahn, wiens onweerstaanbare neiging tot het tooneel hem ertoe bracht, van Mecklenburgsch veldmaarschalk tooneeldirecteur te worden, waarbij hij op de dwaaste wijze zijn groote rijkdommen verkwistte, - daar 't hem geheel aan kennis van tooneelzaken ontbrak. Toen hij op zijn 74ste jaar stierf, was hij gezonken tot theaterknecht te Altona, waar de directeur hem op zijn aanhoudend smeeken had toegestaan, om kleine diensten te verrichten, daar de arme Graaf buiten de toone elatmosfeer niet leven kon.

Ook historische portretten zijn in de *Kommödiantenfahrten* verzameld. Zeer aantrekkelijk onder anderen is dat van Stephanie van Baden, de nicht van Josephine en aangenomen dochter van Napoleon, die zij bij haar gastspel te Mannheim leerde kennen en vereeren. Het verhaal van den geheimzinnigen moord van Keizer Paul I van Rusland, den woesteling, die door zijn waanzinsvlagen ieder, die in zijne nabijheid kwam, ongelukkig maakte, en de geschiedenis van Madame Narischkin, de geliefde van den ridderlijken Keizer Alexander, geven aan het hoofdstuk Memel historische waarde.

De dankbare herinnering aan het leven, dat achter haar ligt, dat

zoo rijk was, zoo veelbewogen en belangrijk, doet haar al die beelden uit het verleden voor haar nog altijd frisschen, jeugdigen geest terugroepen. Weer ziet ze hen voor zich, die groote kunstenaars, die eens haar vurigste bewondering hebben opgewekt, en zichzelve in hun midden, de jonge collega, die zoo gelukkig is door de vriendelijke ontvangst, die haar alom ten deel valt. Dezelfde voornaamheid, die men in haar persoon zoo roemde, spreekt ook uit haar werken. Zonder ooit de eerste te willen schijnen, boeit ze zelve meer nog dan ieder, van wien ze verhaalt; ze is de draad, die alles verbindt, het middelpunt van het harmonisch geheel. Even min oppervlakkig als langdradig, vraagt ze uwe aandacht alleen voor zaken, die waarlijk belangrijk genoeg zijn, om erbij stil te staan.

Met ieder jaar, dat haar verder van haar gelukkige jeugd en van haar kunst verwijderde, scheen hare liefde daarvoor nog te klimmen. Met een soort van heimwee zag ze steeds daarop terug, en het ging haar zooals velen: slechts het schoone bleef in hare herinnering voortleven en verdrong menige schaduwzijde, die bij een meer onpartijdige beschouwing zeker zou zijn opgemerkt. Vandaar het feit, dat sommige harer verhalen eenigszins zijn opgesierd door voetlicht en blanketsel, die er een al te fraaien glans aan geven.

Terwijl het Duitsche tooneel zijn schitterendste periode heeft zien voorbijgaan, is voor het onze ongetwijfeld een blijde toekomst te wachten. In de laatste jaren is men er meer en meer van doordrongen, dat het tooneel in staat is, een machtigen invloed op de beschaving van een volk uit te oefenen. Ernstige pogingen tot verbetering werden aangewend, en de uitkomst heeft bewezen, dat ook in ons klein land talenten sluimerden, die, aangekweekt en tot rijpheid gekomen, elk rechtgeaard Hollandsch hart met blijden trots vervullen. Maar een groote zaak ontbreekt nog bij het meerendeel van het kunstminnend publiek: de eerbied voor het beroep van den tooneelspeler, die zeker meer de algemeene achting van noode heeft dan de toejuichingen, die hem ruimschoots ten deel vallen. Verreweg de meesten onzer eerbare landgenooten zijn van meening, dat een acteur, ja, in zijn soort heel goed kan wezen, maar toch van een geheel ander maaksel is dan een hunner - en stellig zouden ze min of meer schrikken, als ze moesten vernemen, dat deze of gene hunner bekenden of verwanten zich bij het tooneelvolkje had aangesloten. - Ik geloof, dat het lezen van Caroline Bauer's werken ertoe zal bijdragen, om dat vooroordeel te leeren overwinnen. Zij brengt u in kennis met bijna alle acteurs uit Duitschland's bloeitijd, die ze schildert, niet slechts in hun kunst, maar ook in hun leven, en menigmaal weet ze den grootsten eerbied in te boezemen voor personen, die, oppervlakkig beschouwd, nauwelijks belangstelling schenen te verdienen. Alle, onderling zoo verschillende personen, die Caroline Bauer voor ons laat optreden: Caroline Neu-

berin, Sophie Schröder, de beide Wolff's en Rachel v. Varnhagen - de beruchte Lady Ellenborough, de ‘Theatergraaf’ en de schoone Luxburg, de geliefde van Keizer Napoleon - de edele Stephanie van Baden en Fratel, de niet minder rechtschapene, oude Jodin, zij getuigen allen hetzelfde: de zedelijke waarde van den mensch is even min afhankelijk van het beroep, dat hij zich heeft gekozen, als van zijn stand of geloof. Wie ernstig streeft naar het ideaal, zal bij machte zijn, zijn beroep te adelen, te verheffen.

Utrecht, Oct. 79.

ELDAR.

Staatkunde en geschiedenis.

Proportioneele vertegenwoordiging.

Mr. W.C.D. Olivier: Over het kiezen der vertegenwoordiging. 's Gravenhage Mart^{s}. Nijhoff.

Waarom zou ik er nog niet eens van spreken? De quaestie is zeer bepaald aan de orde gekomen. Nadat het stelsel-Hare in den vorigen jaargang van dit tijdschrift behandeld was, heeft Mr. Van Gilse er ook in de *Vragen des Tijds* een artikel aan gewijd. Leden van het Werklieden Bond hebben in den laatsten tijd, bij hun strijd voor het algemeen stemrecht, voor een proportioneele vertegenwoordiging tevens propaganda trachten te maken. Nu en dan waaien geruchten over, dat verschillende mannen, wier namen op politiek gebied een goeden klank hebben, van het stelsel niet afkeerig zijn. De dagbladpers heeft het haar aandacht waardig gekeurd: in de *Arnhemsche Courant*, het *Nieuws van den Dag*, de *Amsterdammer*, de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, het *Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage*, misschien in meer bladen, is erover geschreven. Is de een warmer ten gunste van het stelsel dan de ander, de waardeering is algemeen. Niet alleen is principieele bestrijding zeldzaam geworden, maar bijna iedereen, die het behandelt, betuigt zijn principieele instemming. Dat is reeds veel gewonnen, maar lang niet genoeg. In de eerste plaats blijft het stelsel-Hare met dat al voor velen nog een onbekend stelsel: om een steeds aangroeiend getal aanhangers te winnen, moet het voortdurend meer toegelicht, moet het aan de orde gehouden worden. In de tweede plaats moet men dikwijls voorzichtig zijn met lieden, die beginnen met een: ‘in principe ben ik het met u eens’; dan toch volgt dikwijls een zee van m a r e n , die u doen wanhopen, of gij het wel ooit met uw principieelen geestverwant eens zult worden. Daarom is het noodig, telkens weer, zoo mogelijk, de opgeworpen bezwaren te weerleggen.

Iteretur decoctum. Een welkome aanleiding was mij de brochure van het welbekende lid der Haagsche rechtbank, waarvan de titel hierboven staat afgeschreven. Gaarne had ik ook nog een lans willen

breken met den heer Van Oosterwijk, die mij in het Januari-nommer van dit tijdschrift van repliek diende, doch het overlijden van dezen kundigen en ijverigen beoefenaar van ons staats- en administratief recht heeft dat voornemen verhinderd. Zoo de aard van het onderwerp medebrengt, ook zijn bezwaren nogmaals ter toetse te brengen, dan wensch ik dat zoo objectief mogelijk te doen, gelijk het van den aanvang af nooit mijn bedoeling was, hem persoonlijk te bestrijden, maar het stelsel-Hare te verdedigen.

Een brochure van den heer Olivier te lezen, is altijd een genot. De klemmende betoogtrant en de levendige voorstelling houden de aandacht aangenaam gespannen. Een dubbel genot was het ditmaal, omdat wij in den heer Olivier een bekeerling mogen begroeten voor het stelsel van Hare. De bekeering heeft overigens niets bevreemdends. Wie zoo de gebreken van het districtenstelsel aan de kaak weet te stellen, als de schrijver van de studie *Van de Staten-Generaal*, wie zooals hij het ideaal eener vertegenwoordiging van het geheele land weet af te schilderen, is inderdaad reeds meer dan half gewonnen. De inconsequentie, waarmede hij thans reeds het stelsel, door hem in 1876 ontwikkeld, weder prijsgeeft, is in waarheid de meest zuivere consequentie. Het hulpmiddeltje, toen door hem voorgeslagen, kon op den duur geen denkend man bevredigen. Hij wilde van het geheele land één district maken, verdeeld voor het gemak der stemopneming in stemdistricten; aan iederen kiezer het recht geven een 8tal personen te stemmen, en die personen verkozen verklaren, die de meeste stemmen, doch minstens 1/200 van het gansche aantal uitgebrachte stemmen, op zich vereenigd hadden. Het is mogelijk, dat zulk een systeem in sommige opzichten beter zou werken dan ons districtenstelsel, maar wie ziet niet in, dat een juiste vertegenwoordiging des lands daardoor allerminst gewaarborgd zou zijn? De meerderheid behoefde maar even bij de Noord-Amerikanen ter schole te gaan, om spoedig het kunstje te kennen, hoe zich de alleenheerschappij te verzekeren. Of als geen der partijen zich zoo organiseerde, dat zij zooveel harer aanhangers, als maar eenigszins mogelijk was, den toegang tot de vertegenwoordiging trachtte te openen, welk een speelruimte zou dan aan het toeval zijn overgelaten! In geen geval zou men verkrijgen een lichaam, dat een waar beeld vormt van het volk en dat daardoor in waarheid verdient, den naam van volksvertegenwoordiging te dragen. Wie zulk een vertegenwoordiging wil en dus ons districtenstelsel verfoeit, en van een stelsel, dat alleen de meerderheid doet vertegenwoordigen, even min gediend wil zijn, kan niet rusten, voordat hij een systeem gevonden heeft, waarbij het mogelijk is, alle partijen en alle belangen naar de mate van hun kracht in het parlement gerepresenteerd te zien.

Of Mr. Olivier ons districtenstelsel verfoeit? Heb ik getracht, verleden jaar in dit tijdschrift de tallooze, zwaarwichtige bezwaren daartegen op te sommen - kon Mr. Van Oosterwijk getuigen, dat hij van ons

stelsel even afkeerig is als ik - is in de *Vragen des Tijds* Mr. Van Gilse met vooral niet mindere felheid daartegen te velde getrokken - wij hebben onzen meester gevonden. In een 16tal bladzijden wordt over het stelsel een vernietigende critiek uitgeoefend. Van alle zijden wordt het bezien, en in geen enkel opzicht kan het genade vinden. Het is oorzaak van fellen partijhaat; het maakt een menigte van stemmen waardeloos; het maakt van de kiezers stemmachines; het leidt tot een partijregeering, die het stelsel der regeering bij vertegenwoordiging vervalscht en bederft; het is nog slechter, dan een stelsel zou zijn, waarbij de minderheid in 't geheel niet mocht stemmen, omdat dan althans de meerderheid den man zou kunnen kiezen, dien zij uit overtuiging de voorkeur gaf, wat tegenwoordig door de noodzakelijkheid, om de stemmen niet te verbrokkelen, veeltijds verhinderd wordt; ziedaar in 't kort het requisitoir, tegen het stelsel uitgesproken. Den grondtoon van deze beschouwingen vond men ook reeds in het vroegere werk van den Schrijver, doch het is, alsof hij ze thans met te meer vrijmoedigheid en genoegen weet te ontwikkelen en uit te spinnen, omdat hij zich thans bewust is, in een ander stelsel het middel te hebben gevonden, om aan al deze rampen een einde te maken. Ook keert hij, na opzettelijk een afdeeling zijner brochure aan de critiek van het stelsel te hebben gewijd, in de volgende afdeeling, waarin het systeem-Hare wordt ontwikkeld, met blijkbare voorliefde telkens tot zijn critiek terug, en ter wille van de tegenstelling worden dan zoo terloops de fouten van het districtenstelsel met nog vrij wat schriller kleuren afgeschilderd. Doch wie daarover met den Schrijver zou willen richten, ik in geenen deele: te zeer ben ik het in den grond der zaak met hem eens, te zeer ook ben ik overtuigd, dat men niet te veel op hetzelfde aanbeeld kan blijven slaan. Liever vestig ik de aandacht op een welsprekende statistiek, bij de brochure gevoegd, die te zien geeft, hoeveel kiezers bij de laatste zes verkiezingen hebben gestemd en hoeveel stemmen er waardeloos zijn geweest, als uitgebracht op candidaten, die in de minderheid zijn gebleven.

Gemiddeld 62 pCt. van het aantal ingeschreven burgers, leert ons dit staatje, komt op ter stembus, en de leden, die gekozen worden, vereenigen gemiddeld 64 pCt. der uitgebrachte stemmen op zich. Met andere woorden: de leden der Tweede Kamer zijn de vertegenwoordigers van een aantal kiezersgroepjes, die te zamen 40 pCt. van het kiesbevoegde volk uitmaken. Wordt de slechte opkomst, zoo al niet veroorzaakt, dan toch zeer sterk bevorderd door ons kiesstelsel, de ongerijmdheid, dat een minderheid der vertegenwoordigers kiest, is er het rechtstreeksch gevolg van.

Verder leert ons de tabel van den heer Olivier, met hoe geheel verschillende meerderheden de leden gekozen worden. Er worden leden gekozen met 2000, en er worden leden gekozen met 300 stemmen. Hier wordt er een gekozen met even 700, en elders blijft er een in

de minderheid met 1700 stemmen. In 't kort, de aanhangers van de *beautiful variety* van het Engelsche stelsel vinden bij ons iets, dat insgelijks van hun gading moet zijn. Ernstige bezwaren tegen ons stelsel, voorwaar. Toch zou men verkeerd doen, en ook zeker tegen de bedoeling van Mr. Olivier handelen, als men die gebreken door een meer mathemathische indeeling ging verhelpen. Het kiesstelsel mocht er logisch door worden, met het behoud der districten zouden de resultaten niet beter zijn. Juist de groote verscheidenheid in den omvang der kiesdistricten en in de verhoudingen tusschen het aantal kiezers en het aantal gekozenen is in Engeland oorzaak, dat de partijen nog tamelijk wel naar getalsterkte in het parlement vertegenwoordigd worden. Maar een stelsel, dat dergelijke onbillijkheden en onregelmatigheden noodzakelijk maakt, om nog, zoo goed en zoo kwaad het gaat, een tamelijk juiste vertegenwoordiging bijeen te lappen, is veroordeeld.

Veroordeeld moet ook worden de onbillijkheid, waarop de heer O. terecht wijst, dat de eene kiezer meer stemmen uitbrengt dan de andere. Bij een algemeene verkiezing ten onzent heeft de Groningsche kiezer 1 stem, de Arnhemsche 2, de Sneeker 3, de Rotterdammer 4 en de Amsterdammer 7 stemmen. Doch waartoe langer van de fouten van ons stelsel gewaagd? zij zijn overbekend, en wie ze nog eens welsprekend uiteengezet wil zien, leze ze bij den heer O.

Haat de Schrijver ons districtenstelsel, niet minder acht hij een stelsel, dat alleen de meerderheid gerepresenteerd wil zien, in strijd met het ware vertegenwoordigend stelsel Zoo hij daaraan minder woorden wijdt, zal het wel zijn, omdat zulk een stelsel eigenlijk nergens wordt toegepast. De afkeuring is er niet minder sterk om. ‘De uitsluitende regeering der alleen vertegenwoordigde meerderheid is niet alleen geen noodzakelijk of natuurlijk gevolg der volksregeering, of er mede verwant, maar integendeel met het beginsel er van lijnrecht in strijd.’ In denzelfden zin lezen wij ook in des Schrijvers vroeger werk: ‘Het moet het doel van het kiesstelsel zijn, aan elke openbare meening een plaats in de vertegenwoordiging te verzekeren, welke overeenkomt met haar werkelijke sterkte, met haar aanzien bij en haar invloed op de natie.’ Intusschen zou het stelsel, door hem in dat werk zelf aangeprezen, tot een vertegenwoordiging der meerderheid alleen geleid hebben. Daarom brak Prof. Buys in zijn recensie van dat werk (*De Gids*, Oct. '76) den staf over dat nieuwe stelsel met deze behartigenswaardige woorden: ‘Hartelijk hoop ik, dat Nederland altijd bewaard blijve voor een kiessysteem, als hier wordt aanbevolen, omdat het werkelijk zou zijn de genadeslag, aan het vertegenwoordigend stelsel toegebracht. Inderdaad, moet alleen de meerderheid haar afgevaardigden hebben, waarom dan 80, waarom niet 40, 10 of 1? Het laatste woord van het systeem is een dictator, voor een bepaald getal jaren bij volkskeuze aangewezen en gedurende dien tijd met onbeperkte macht be-

kleed.' Daarom veroordeelt ook de heer Olivier, zonder twijfel met de strekking dezer beschouwing instemmende, thans in zijn brochure het stelsel, door hem toen voorgestaan (pag. 40 en 41 der brochure).

De Schrijver heeft thans in het systeem-Hare het stelsel gevonden, dat hem bevredigt, en hij schaart zich aan de zijde van hen, die het *hors de ce système point de salut* onbeschroomd op de lippen nemen.

Men verwijte hun daarom geen onverdraagzaamheid. Zij willen daarmede volstrekt niet zeggen, dat zij geen tittel of jota willen veranderen in de wijze, waarop Hare de toepassing van zijn stelsel heeft geregeld. In geenen deele. Zij zijn niet blind voor het onvolmaakte, dat het nog in menig opzicht aankleeft; zij zijn zelfs bereid, het geheele mechanisme, door den Engelschman in zijn werk neergelegd, prijs te geven voor een andere wijze van verkiezing, mits het beginsel, dat daaraan ten grondslag ligt, onaangetast blijve. Op het punt van dat beginsel is geen transigeeren mogelijk. Dat beginsel is goed of het is het niet - *tertium non datur*. Zoo, meenen wij, moeten ook zij van hun standpunt spreken, die het stelsel van vertegenwoordiging der meerderheid alleen zijn toegedaan. Ook dat beginsel is goed of het is het niet. Toen ik desniettemin van den getrouwen voorvechter dier meerderheids-vertegenwoordiging, Mr. Van Oosterwijk, de volgende woorden mocht lezen: 'Voor het door mij voorgestaan stelsel koester ik geen andere voorliefde, dan dat ik het beter vind dan dat van Hare of van Dr. Fruin.... Ik ben... naar het schijnt, minder gehecht aan het door mij voorgestaan stelsel, dan hij (de heer M.L.) aan het zijne. Zijn stelsel is voor hem het eenige mogelijke, terwijl ik volstrekt niet zou aarzelen het mijne op te geven, als men mij maar een stelsel kon aanwijzen, dat meer consequent en tevens even practisch uitvoerbaar in de maatschappij, waarin wij leven, en in overeenstemming met de hoofdbeginselen onzer staatsrechtelijke wetgeving was.' - Toen ik deze woorden mocht lezen (*De Tijdspiegel*, Jan. 1880), kon ik een gevoel van verbazing en van vreugde niet onderdrukken. Ik bemerkte toen, dat voor den heer Van Oosterwijk zijn stelsel geen quaestie van beginsel, maar een eisch der practijk alleen, niets dan een *pis-aller* was, en ik twijfelde er niet meer aan, of ook deze scherpzinnige beoefenaar van ons staatsrecht zou eens tot Hare's stelsel bekeerd worden. Zijn overlijden heeft thans die verwachting ijdel gemaakt.

De groote fout van het districtenstelsel, dat het geen waarborg aanbiedt voor evenredige vertegenwoordiging van de verschillende politieke gevoelens in den boezem der natie, is reeds lang ingezien, en talloos zijn de voorstellen geweest, om daarin verbetering te brengen. Velen hebben getracht, door meer of min vernuftige kunstmiddeltjes, wat zij noemden: een vertegenwoordiging der minderheden te verzekeren. Terecht worden echter deze stelsels, sedert Hare's systeem meer bekend is geworden, weinig aandacht waardig gekeurd, en gaat Mr. Olivier ze ook in zijn brochure voorbij. Met eenig stelsel toch, dat door allerlei

combinaties een enkelen vertegenwoordiger weet binnen te loodsen van een partij, die een menigte aanhangers telt, kunnen wij niet geholpen zijn. In den grond der zaak verschilt zulk een stelsel niet van het districtenstelsel. In dit laatste toch is ook juist de verdeeling in districten, waar al licht de partijen van zeer verschillende kracht zijn, eenige waarborg, hoe gering ook, dat niet de meerderheid de minderheid totaal onderdrukt. Stelsels voor de vertegenwoordiging der minderheden kunnen wellicht dien waarborg iets grooter maken. Doch dat kan niet voldoende zijn. Wat wij verlangen, is een stelsel, waarin de stem van elken kiezer evenveel gewicht in de schaal legt, waarin niet maar elk gevoelen, dat een eenigszins belangrijken aanhang heeft, kans heeft een vertegenwoordiger te vinden, maar waarin zekerheid is, dat het zooveel vertegenwoordigers vindt, als waarop het aanspraak heeft; waarin geen kiezers worden overstemd en geen stemmen nutteloos weggeworpen, maar waarin, zooals Mr. Olivier het gelukkig uitdrukt, de verkiezing bij meerderheid voor verkiezing bij eenparigheid plaats maakt.

De twee meest bekende stelsels van vertegenwoordiging der minderheden zijn de *systems of incomplete and of cumulative voting*, in 't Engelsch hier genoemd, omdat zij in Engeland het eerst zijn behandeld en een daarvan daar in toepassing is gebracht. Beiden behouden de verdeeling van het land in districten en daarmede vele zwaarwichtige gebreken, doch het eerste vergunt een kiezer niet zooveel stemmen uit te brengen, als er leden in zijn district gekozen moeten worden, maar 1 of een paar minder, en het tweede vergunt den kiezer wel zooveel stemmen uit te brengen, maar daarbij ook zijn stemmen op het hoofd van één candidaat te vereenigen. Het eerste geldt in Engeland in zóóverre, dat in districten, die drie leden afvaardigen, de kiezers slechts 2 stemmen mogen uitbrengen. Hoe weinig dit helpt, valt in het oog. Evenredige vertegenwoordiging van één minderheid in één kiesdistrict is er niet eens door gewaarborgd, evenredige vertegenwoordiging van alle minderheden in 't geheele land nog veel minder. Bovendien moet in een kiesdistrict van drie leden, *a three-cornered constituency*, bij goede organisatie der meerderheid de minderheid al zeer aanzienlijk zijn, wil zij nog niet overstemd worden. En eindelijk berust het stelsel op de onnatuurlijke, door de feiten gelogenstrafte vooronderstelling, dat alle kiezers in ieder district zich in twee homogene partijen laten verdeelen. Men is in Engeland dan ook over de werking van dit stelsel niet bijster tevreden. De borough Birmingham is een voorbeeld, hoe goede organisatie der meerderheid deze weldaad voor de minderheid ijdel maakt. De drie radicalen zijn er bij de laatste verkiezing herkozen, dank zij de proef, die vóór de stemming door de leiders der meerderheid genomen werd, toen zij hun volkje voor de leus lieten stemmen en daarbij de verdeeling der stemmen voor de drie candidaten regelden. In Liverpool daarentegen slaagde

de liberale minderheid erin, één harer candidaten naast de twee conservatieve af te vaardigen.

Het cumulatieve stelsel, dat niet wordt toegepast, is in den aard even zwak. Het zou evenwel beter in een districtenstelsel passen. Ik zie inderdaad geen enkele reden, waarom het den kiezer, die 2 stemmen heeft uit te brengen, niet vergund zou zijn, die stemmen op eenzelfden persoon te vereenigen. Maar wederom, het doel zou onvolkomen bereikt zijn, en de meeste bezwaren van het districtenstelsel bleven evenzeer wegen. In zeer groote kiesdistricten zou het tot vrij goede resultaten kunnen leiden, maar alleen onder voorwaarde eener doodende partij-organisatie. Men neme bijv. aan, dat in een kiesdistrict van 20000 kiezers 10 leden moeten worden gekozen en dat er 3 partijen zijn van 12000, 5000 en 3000 aanhangers. Volgens ons gemeenteraadsverkiezingsstelsel zouden de 10 mannen der 12000 allen gekozen worden. Bij 't cumulatieve stelsel kan het zijn, dat er 5 van de 12000, 3 van de 5000 en 2 van de 3000 gekozen worden. Doch daartoe moet de stemming der minderheden behoorlijk georganiseerd worden. Aan de 5000 moet de instructie worden gegeven, 4 stemmen op A, 3 op B en 3 op C uit te brengen; aan de 3000 die, om 5 stemmen op D en 5 stemmen op E uit te brengen. Dan verkrijgen A, B, C, D en E elk meer dan 12000 stemmen en zijn dus gekozen. Doch alleen, als niet de meerderheid zich eveneens op bijzondere wijze organiseert. Deze zou zonder twijfel ook spoedig een kunstmiddeltje vinden. Zoo zouden van de 12000 kiezers 8000 twee stemmen kunnen uitbrengen op F, G, H, J en K en de 4000 overigen vier stemmen op L en M, dan hadden al deze heeren 16000 stemmen en overstemden zij dus de bovengenoemden behalve A, die 20000 stemmen had.

Het lust mij niet, die berekening voort te zetten. Het ligt voor de hand, dat een menigte combinaties kunnen worden uitgedacht, doch het heeft hoegenaamd geen nut, die in bijzonderheden na te gaan. Genoeg, om aan te toonen, hoe zulke stelsels partijgeknoei en willekeur in de hand kunnen werken, evengoed als het gewone districtenstelsel. Hetzelfde bezwaar geldt ook tegen een minder bekend stelsel, dat overigens zeer vernuftig is uitgedacht en in zijn resultaten het naast aan het stelsel-Hare zou naderen. Het is het stelsel van den heer Bayssellance, verleden jaar in een brochure ontwikkeld, en dat ik hier, omdat het minder bekend is, kortelijk wensch te vermelden. De heer B. neemt groote kiesdistricten aan, die bijv. 10 leden kiezen. De kiezer vult 1° namen in naar orde van preferentie. Het stembureau telt eerst de stemmen, uitgebracht op candidaten, die als n°. 1 op de briefjes voorkomen, en verklaart van hen gekozen, wie 1/10 van het aantal stemmen op zich vereenigen. Laten dat er 3 zijn. Dan moeten er nog 7 gekozen worden. Daartoe worden de stemmen geteld, die n°. 2 op de briefjes voorkomen, doch van hen slechts gekozen verklaard, die 1/7 van het aantal stemmen hebben behaald. Laten dat

er 2 zijn; dan worden de stemmen n°. 3 geteld en gekozen verklaard, wie □ van het aantal stemmen verkregen hebben. En zoo voorts. Nemen wij nu aan, dat er 3 partijen zijn, resp. sterk 50 pCt., 30 pCt., 20 pCt. Zij hebben elk haar candidatenlijst. Zij zullen bij de eerste telling elk één candidaat gekozen zien, den eerste van iedere lijst, daar de candidaten slechts 10 pCt. der stemmen noodig hebben. Bij de tweede telling moeten de candidaten 14 2/7 pCt. der stemmen hebben, en is er dus weer van elk een gekozen. Bij de derde telling zijn er nog 4 leden noodig, en moet dus elk 25 pCt. van het aantal hebben: nu kan de derde lijst er geen candidaat meer door krijgen, daar haar candidaten slechts 20 pCt. der stemmen hebben, en alleen de eerste en tweede zien een man harer keuze benoemd. Eindelijk moeten er nog 2 leden zijn, die elk 50 pCt. der stemmen op zich moeten vereenigen, en alleen de eerste lijst ziet haar candidaten gekozen. Zoo zijn er van de eerste partij 5, van de tweede 3, van de derde 2 gekozen, geheel naar getalsterkte.

Niet altijd komt die verhouding zoo juist uit, doch de Schrijver - hij is ingenieur van beroep - heeft een reeks van berekeningen gemaakt onder allerlei hypothesen, om aan te toonen, dat de uitkomst nooit bijzonder veel van de billijkheid kan afwijken. Maar het trekt terstond de aandacht, dat wordt uitgegaan van de vooronderstelling, dat er vast georganiseerde partijen bestaan, die haar lijsten publiceeren, en dat iedere kiezer verplicht is, die te volgen, en dus verplicht is, zijn preferentie voor de candidaten te toonen in dezelfde volgorde, als het bestuur zijner partij ze prefereert. De Schrijver spreekt niet van k i e z e r s , maar van l i j s t e n . Inderdaad zijn de kiezers in zijn stelsel niets dan machines. Liet men hen volkomen vrij in hun stem, of zelfs liet men, candidaten voorschrijvende, hen slechts vrij in het groepeeren van die candidaten naar hun welbehagen, er zou een chaos ontstaan, die het resultaat geheel en al onzeker maakte. Nu heeft de heer Bayssellance wel de mogelijkheid van het geval voorzien, dat de kiezers geen vaste lijsten volgen, ja, zelfs gelooft hij, dat dit bij de meeste verkiezingen zal geschieden. Wanhopig roept hij uit, dat het hem onmogelijk was al de gevallen, die voorondersteld kunnen worden, in zijne berekeningen op te nemen. Wij kunnen het ons voorstellen. Desniettemin heeft hij een groot aantal van allerlei vooronderstellingen beproefd en altijd, verzekert hij, kwam hij tot hetzelfde resultaat: evenredige verhouding van het aantal gekozenen en het aantal aanhangers van elke partij, met een *maximum* afwijking van 1/10 van het aantal zetels bij de uiterste hypothesen. Wij wagen een bescheiden twijfel te opperen, of de Schrijver wel de a l l e ruiterste hypothesen zal hebben genomen; maar hoe dat zij, bij den zeer gegronden twijfel, die er bij de partijhoofden moet bestaan omtrent den uitslag van den strijd, die aan het toeval wordt overgelaten, is het wel zeker, dat zij al hun best zullen doen, om de partijen zoo streng mogelijk te organi-

seeren, en evenzoo zullen de kiezers zelven, uit vrees van anders hun tegenpartij in de hand te spelen, zich in Godsnaam dan maar bij de hun toegeduwde lijsten neerleggen. Met de vrijheid der verkiezingen zal het geheel gedaan zijn.

Keeren wij tot het stelsel-Hare terug(*). Hier hebben wij niets te maken met die ingewikkelde berekeningen, daar het zeker is, dat elke partij het haar toekomend aantal afgevaardigden verkrijgt, en hier hebben wij niets te vreezen van een doodende partijorganisatie, omdat de partijen er geen belang, bij hebben, een vaste lijst te volgen, de kiezers daarentegen groot belang, zich niet aan dergelijke slavernij te onderwerpen. Zoo oordeelt ook Mr. Olivier, en zijn lof voor het stelsel is er niet te minder warm om, doordat hij een pas gewonnen bekeerling is.

Wij zullen thans niet herhalen, wat ten voordeele van Hare's stelsel kan worden aangevoerd. Liever schenken wij een oogenblik onze aandacht aan de wijziging in de toepassing, door Mr. Olivier voorgesteld.

Wij vragen eerst: waarom een wijziging? en wij vinden het antwoord op de pag. 51, 53 en 66, waar de Schrijver, erkennende, dat het stelsel voor den k i e z e r zeer eenvoudig is, echter het bezwaar niet licht telt, dat het niet zoo gemakkelijk en eenvoudig is voor de s t e m o p n e m e r s . Nu kan niemand er natuurlijk tegen hebben, de taak der heeren stemopnemers te verlichten, al zijn ook de moeilijkheden, hun door het stelsel Hare in den weg gelegd, niet van dien aard, dat menschen, die met een zekere mate van gezond verstand begaafd zijn, er na eenige oefening niet volkomen in bedreven zouden raken. Maar laten wij wel toezien, als wij aan het vereenvoudigen gaan, of wij te gelijk ook de taak voor den kiezer moeilijker maken. Dan moet terstond de voorgestelde wijziging verworpen worden met volkomen goedkeuring van den heer Olivier zelven, die immers met instemming de volgende woorden van Aubry-Vitet aanhaalt: '*En matière électorale il y a deux sortes d'opérations qu'il faut avoir grand soin de distinguer;* 1° *celles qui incombent à l'électeur lui-même;* 2° *celles qui incombent aux fonctionnaires et aux citoyens chargés du dépouillement. Autant il est nécessaire que les premières soient claires, faciles, accessibles à toutes les intelligences et à toutes les bonnes volontés, autant il est d'une importance secondaire que les autres soient plus ou moins longues, plus ou moins minutieuses; il suffit qu'elles ne puissent se soustraire à un contrôle sérieux et éclairé.'*

Herinneren wij ons nu, dat naar het ongewijzigde stelsel de kiezer niets anders heeft te doen, dan eens zijn stem uit brengen door op zijn stembiljet te schrijven den naam van den candidaat, wien hij de voorkeur geeft, en daaronder zooveel namen, als hij wil, om zijn stem aan een lagergeplaatsten toegerekend te zien, voor 't geval een hoo-

(*) Ik weet wel, dat er nog een menigte stelsels zijn uitgedacht, maar ik acht het onnoodig, ze hier te vermelden.

gergeplaatste zonder zijn medewerking reeds gekozen mocht zijn. Wat de heer O. daarvoor in de plaats geeft, laat zich in 't kort dus samenvatten. In elk bureau staan zooveel stembussen, als er candidaten voor de Kamer zijn, en op die alphabetisch gerangschikte stembussen staan de namen der candidaten vermeld. De kiezers ontvangen stemkaarten, waarop hun eigen naam vermeld is en waarop zij volstrekt niets behoeven in te vullen. Zij werpen eenvoudig hun kaart in de bus, waarop de naam van den candidaat prijkt, aan wien zij de voorkeur geven. Tot zoover is de zaak voor den kiezer zeer eenvoudig. De verzegelde bussen worden opgezonden naar het centraal-bureau van stemopneming, dat het kiesquotiënt berekent en de uitgebrachte stemmen telt. Gekozen worden verklaard zij, die het kies-quotiënt verkregen hebben, en zoodra dit door iemand bereikt is, houdt de telling van de bussen op, die van zijn naam zijn voorzien. De nog niet geopende bussen, alsmede de reeds geopende, doch niet geheel geledigde, welke dan weer verzegeld worden, worden naar de resp. locale bureaux teruggezonden. De kiezers, wier namen voorkomen op de kaarten, die zich in die bussen bevinden, mogen dan nog eens hun stem uitbrengen, en zoo kan het voortgaan, totdat alle in de Kamer te vervullen plaatsen bezet zijn. Dit maakt de zaak voor den kiezer minder eenvoudig. De verkiezing kan op die wijze een onbepaalden tijd duren, en telkens weer kan de kiezer opgeroepen worden, om van zijn burgerschapsrecht gebruik te maken. Om evenwel de verkiezing niet al te lang te rekken, heeft de heer O. aan zijn plan de volgende bepaling toegevoegd: ‘Er kunnen vijf overstemmingen gehouden worden. Candidaten, die na de derde stemming geen hooger cijfer dan het één tiende van het vereischt quotiënt hebben verkregen, worden, vóór de vierde stemming, van de candidatenlijst geschrapt; de op hen uitgebrachte stemkaarten worden aan de kiezers teruggegeven, om voor de volgende stemmingen gebezigd te worden. Wanneer na de vijfde stemming nog vacaturen te vervullen zijn, wordt voor deze vacaturen een nieuwe verkiezing uitgeschreven.’

Met dat al blijft het verkiezingswerk voor den kiezer lastig genoeg. Kost het reeds veel moeite, hem thans eenmaal ter stembus te doen gaan, het zal bijna onmogelijk zijn hem te bewegen, vijfmaal diezelfde wandeling te doen. Zij zal hem niet meer tijd en moeite kosten, dan het werpen van een brief in de brievenbus, zegt de Schrijver. Neen, met dit kleine onderscheid, dat men den tijd, om een brief in de bus te werpen, zelf kan bepalen, en dat men het niet in persoon behoeft te doen, afgezien nog van de misschien treurige, maar onbetwistbare waarheid, dat de mensch in 't algemeen zich meer moeite wil getroosten voor een zaak, die zijn particulier belang dan die het algemeen belang raakt. Waar het werk dus voor den kiezer lastiger wordt, moeten er wel zeer overwegende redenen in 't belang van dit stelsel zijn aan te voeren, opdat wij het de voorkeur zouden kunnen geven. De vereen-

voudiging voor het bureau van stemopneming - of de bureaux: subsidiair stelt de heer O. n.l. voor, in iedere provincie een bureau in te richten, wat aan de zaak weinig verandert, en wat wij eenvoudigheidshalve buiten beschouwing laten - kan, naar den heer O. zelf, weinig gewicht in de schaal leggen. Maar bovendien, is er werkelijk vereenvoudiging? De omslag en het tijdverlies van het ontvouwen en voorlezen der stembiljetten vervalt, zegt de Schrijver. Dat valt niet tegen te spreken, maar een ander tijdverlies staat daartegenover. Immers, de voortdurende heen- en weer- zendingen der stembussen moeten een aanmerkelijken tijd in beslag nemen, en inmiddels moet het centraalbureau in het midden des lands zitting blijven houden. Naar het voorstel van den Schrijver zou dit bureau bestaan uit leden der Provinciale Staten van alle provinciën, en dus zouden mannen uit alle oorden des lands voor een geruimen tijd uit hun werkkring gerukt worden, om een zeker zeer eenvoudig - het doen van een optelling - maar buitengewoon onbeduidend en vervelend werk te doen. Gaf men hunzelven de keus, zij zouden waarschijnlijk liever het ingewikkelde werk volgens het gewone stelsel-Hare verrichten, dat bij een zeer uitgebreide samenstelling van het bureau, waartegen geen bezwaar is, in één dag zou afloopen, dan een veertien dagen lang in het touw te zijn voor enkele optellingen. Volgens het stelsel-Olivier zouden èn de stemopnemers lang moeten wachten, eer hun taak geëindigd was èn de natie lang moeten wachten, eer haar vertegenwoordiging was gekozen.

Doch er is nog iets, wat mij aanleiding zou geven, het stelsel-Olivier zeer bepaald te ontraden. Dat is de daarin opgesloten schennis van het geheim der stemming. Natuurlijk heeft de heer Olivier het opwerpen van dit bezwaar voorzien, en niet zonder een tintje van ironie betuigt hij, als een groot ketter aan dat ‘groote beginsel’ van geheime stemming niet de minste waarde te hechten. Laten wij elkander wel begrijpen: van een groot beginsel behoeft hier volstrekt geen sprake te zijn. Ik acht het zoo weinig waar, dat geheime stemming een noodzakelijk beginsel voor een kiesstelsel zou zijn, dat ik in beginsel juist veel ten gunste van Mill's meening te zeggen acht, dat het stem r e c h t , als zijnde stem p l i c h t tevens, in het openbaar behoort uitgeoefend te worden ten overstaan van het algemeen, in welks belang het recht wordt toevertrouwd. Doch ik beschouw dit vraagstuk in de eerste plaats als een zaak van practischen aard. De toestanden in onze maatschappij zijn nu eenmaal zoo, dat opheffing van 't geheim der stemming te gelijk opheffing van de vrijheid der stemming zou zijn. Bij afhankelijkheid op sociaal gebied zouden slechts zeer weinigen den moed hebben, zich onafhankelijk te toonen bij het uitoefenen hunner politieke rechten. Het mag treurig zijn, maar het is zoo, en waar wij een kieswet maken voor menschen van onzen tijd, moeten wij daarmede rekenen. Houden wij de stemming geheim, dan geven wij

den kiezer, die zich niet openlijk onafhankelijk durft uiten, althans gelegenheid, bij het uitbrengen zijner stem zijn eigen wensch te volgen; verbreken wij dat geheim, dan zullen wij maken, dat de kiezers zich in massa onthouden, of in massa stemmen onder de directie van enkelen, wier wraak de ongezeggelijken niet kunnen ontgaan.

Nu tracht de heer O. voor hen, die wat hij noemt: het 'groote beginsel', aanhangen, dat bezwaar te verzwakken door een betoog, dat ook thans de stemming niet geheim is, daar de leiding, ten onzent aan de keuzen gegeven, een waarborg is, dat veler stemmen bekend worden, en daar voor een verkiezing vaak honderden kiezers bij advertentie hun keuze annonceeren. Hoe is het mogelijk, mag men vragen, dit als ernstige argumenten aan te voeren? Het geheim der stemming ligt immers hierin, dat zij, die hun stem niet w i l l e n bekend maken, in de gelegenheid zijn, hun geheim te bewaren? Wil iemand volstrekt zelf zijn stem bekend maken, hetzij door als leider bij een verkiezing op te treden, hetzij bij advertentie, wie zou hem beletten? En wat heeft dit met het geheim der stemming te maken? Maar laten verkiezingsagenten het volk bewerken, zooveel zij kunnen; laten er advertenties geplaatst en strooibiljetten verspreid worden met tallooze handteekeningen: zoolang het hem, die uit vrees of om eerbiedwaardiger redenen - want ook die ontbreken niet - zijn keuze niet bekend wil zien, vrijstaat, zelf zijn stembriefje te schrijven en zich van het onderteekenen van advertenties te onthouden, zoolang is het geheim der stemming bewaard. Dat er met dat al bij geheime stemming ook dikwijls kans bestaat, om achter de geheimen te komen, is ontwijfelbaar, al zijn ook de bijna spreekwoordelijke 'verrassingen' der stembus bewijs genoeg, dat van het gros der kiezers de geheimen toch niet worden doorgrond. Maar is het nu raadzaam, die kans van onthulling der geheimen zoo ontzaglijk te vergrooten, als in het stelsel-Olivier geschiedt? Vergroot wordt die kans: al moge het waar zijn, zooals de Schrijver zegt, dat het centraal-bureau al de tienduizenden kiezersnamen niet kent en nagaat, er zullen wel middelen zijn, om de keuze van velen, wier stem van belang wordt geacht, te controleeren. Bovendien zal men aan de locale bureaux bij het terugontvangen der kaarten, die bij de eerste stemming geen effect hadden, kunnen opmaken, welke kiezers met hun stemmen wel effect hadden en welken candidaat zij steunden.

De heer O. vreest eenigszins, dat zijn toelichting nog niet voldoende is geweest, om de aanhangers van het 'groote beginsel' gerust te stellen. Hij is daarom zoo menschlievend, zelf een voorslag aan de hand te doen, waardoor ook in zijn stelsel het geheim zal bewaard worden. Daartoe geve men slechts stemkaarten, niet van den naam des kiezers, maar van een volgnommer voorzien, welk nommer dan bij den naam van den kiezer op de kiezerslijst wordt aangeteekend. Nu is het misschien zeer kortzichtig van mij, maar ik kan niet inzien,

hoe het geheim van den heer Dinges beter bewaard zal worden, als hij voortaan mijnheer Vijf en twintig heet, in plaats van mijnheer Dinges.

Eén voordeel, ik geef het toe, heeft de voorgeslagen wijze van stemming: 'Er komen geen biljetten van onwaarde, geen blanco biljetten of biljetten met verkeerde naams-aanduiding voor.' De lezer beslisse, of dit voordeeltje zwaarder weegt dan de bovengeschetste nadeelen. Een ander voordeel, door den heer O. hoog aangeslagen, kan ik niet erkennen. Hij stelt dit in het licht, door het ongewijzigde stelsel-Hare tweeërlei bezwaar toe te dichten, dat zijn stelsel ontwijken zou. Dit bezwaar wordt dus uitgedrukt: '1°. Hoe lager de candidaat-plaatsvervanger op het stembiljet staat, voor des te minder waarde in de schatting van den kiezer staat hij genoteerd, hij is als het ware een noodhulp-candidaat van het eventueel geval, als die van de betere soort niet te krijgen is; 2°. de kiezer kan, zijn candidatenlijstje opschrijvende, volstrekt niet berekenen of vooruitzien, in welke verhouding zijn n°s. 2, 3, 4, 5 enz. zullen staan tot de reeds gekozen of bijna reeds gekozen candidaten. Hij heeft reeds vooraf zijn stem gebonden en gepraejudicieerd op zijn later oordeel. Als 1 (Bacon) en 2 (Shakspere) reeds gekozen zijn, valt 3 (Scott) in, en nu kan het zeer licht gebeuren, dat bij den einduitslag blijkt, dat Scott niet de minste kans had om gekozen te worden en de stem op hem uitgebracht, een verloren stem is geweest, doch dat aan Macaulay slechts weinige stemmen ontbroken hebben om het vereischte quotiënt te bereiken. Had de kiezer dit kunnen voorzien, hij had Scott weggelaten of onderaan, Macaulay n°. 2 of 3 geplaatst.'

Daartegen valt m.i. het volgende aan te voeren. Wordt de candidaat-plaatsvervanger, n°. 2 of 3, als noodhulp-candidaat gestigmatiseerd, dan kan men met hetzelfde recht den man zoo noemen, op wien de kiezer in het stelsel-Olivier bij de tweede of derde stemming zijn keus uitbrengt. Maar er is geen enkele reden voor. De kiezer acht n°. 2 of 3 zeer geschikt, om volksvertegenwoordiger te zijn; alleen staat n°. 1 nog hooger in zijn schatting. Het is toch niet te vooronderstellen, dat hij maar één persoon in het land als d e n volksvertegenwoordiger bij uitnemendheid zal beschouwen en alle anderen als ongeschikten, die slechts als noodhulp dienst kunnen doen. Dat overigens de kiezer bij het plaatsen van n°. 2 of 3 op zijn lijst volstrekt 's mans kansen niet kan berekenen of vooruitzien, is onbetwistbaar, maar dat acht ik juist een voordeel van het stelsel-Hare. De kiezer m o e t niet berekenen. Hij moet eenvoudig de mannen zijner keuze in de rangorde, die zijn oordeel of zijn sympathie hun aanwijst, op zijn lijstje plaatsen. Het resultaat van een stemming naar Hare kan, zooals ik vroeger in dit tijdschrift meen aangetoond te hebben, geen ander zijn, dan dat zij gekozen worden, die het zuiverst den geest der bevolking vertegenwoordigen. Nemen wij de vooronderstelling van den heer O. een oogenblik aan, dat Macaulay op weinige stemmen na het vereischte

quotiënt heeft bereikt. Wij nemen aan, al blijkt het niet duidelijk, dat de bedoeling is, dat dit na het tweede depouillement het geval is. Bij het derde depouillement, dat aanvangt, zooals men weet, zoodra niemand meer het kiesquotiënt heeft bereikt en er toch nog leden gekozen moeten worden, worden zij verkozen verklaard, die relatief de meeste stemmen hebben. Welnu, heeft dan Macaulay bijna het vereischte quotiënt bereikt, dan zal hij ook waarschijnlijk gekozen worden. Wordt hij niet gekozen, dan is het hieraan toe te schrijven, dat er anderen gevonden worden, die, schoon ook het quotiënt niet bereikende, meer stemmen op zich vereenigden en dus blijkbaar grooter aanhang hadden. De man, die Scott n°. 3 geplaatst had, kan zich niet te beklagen hebben. Heeft, zooals voorondersteld wordt, die Scott niet de minste kans, dan behoort zijn naam onder die, welke het eerst geëlimineerd worden. Is, zooals verder voorondersteld wordt, deze kiezer tevens een aanhanger van Macaulay, dan mag men aannemen, dat hij ook Macaulay's naam, zij het dan na dien van Scott, op zijn lijst heeft gesteld. Welnu, staat Macaulay n°. 4, dan telt deze stem, zoodra de naam van Scott geëlimineerd is, voor Macaulay mede. Men vergelijke, wat ik in de September-aflevering 1879 pag. 23 en 24 over het depouillement geschreven heb. Ik houd mij overtuigd, dat de heer Olivier, als hij nog eens aandachtig nagaat, op welke wijze Hare zelf het depouillement der briefjes beschrijft, het ongegronde van zijn opmerking moet inzien. De kiezer m o e t er in Hare's stelsel het best bij varen, als hij zonder eenige berekening de mannen zijner keuze in de volgorde zijner preferentie opschrijft.

Wanneer ik nu zonder voorbehoud de voorgeslagen wijzigingen van den Schrijver verwerp, wil ik mij evenwel wachten voor te blinde vooringenomenheid met de onveranderde toepassing van Hare's stelsel. Een wijziging zal door mij met graagte worden aangegrepen, als die met volkomen behoud van het beginsel en zonder tot nieuwe bedenkingen aanleiding te geven, één bezwaar weet uit den weg te ruimen, waarvan ik het gegronde niet ontkennen kan, al acht ik het niet van zoo ernstigen aard als anderen, in de eerste plaats als Mr. Van Gilse. De heer Olivier laat dit punt rusten en schijnt er geen gewicht aan te hechten, daar in zijn stelsel hetzelfde bezwaar blijft. Het is dit, dat het toeval tot op zekere hoogte invloed heeft op den uitslag der stemming. Ik heb dit aangeroerd bij de beschrijving van het depouillement, doch het slechts terloops vermeld, maar Mr. Van Gilse behandelt het in het Februari-nommer van de *Vragen des Tijds* uitvoeriger en acht het bezwaar blijkbaar van het allerhoogste gewicht. ‘Bij het doorhalen der namen’, zegt hij, ‘staat de deur voor willekeur wijd open. Stel men heeft biljetten, waarop de namen in de volgende volgorde voorkomen: A, B, C, D, E; A, B, D, E, F, G; A, G, H, I, K; A, L, M, N, O enz.: stel verder dat waar 1000 stemmen noodig zijn, A op 1500 biljetten bovenaan voorkomt, dan is het duidelijk,

dat het voor de kansen der op de verschillende briefjes na hem komende namen niet onverschillig is, welke biljetten tot zijn verkiezing medewerken en dus ter zijde gelegd worden, en op welke biljetten zijn naam wordt doorgehaald. Worden de duizend briefjes met A, B, C, D, E alleen voor de verkiezing van A medegeteld, dan vermindert de kans voor de vier op hem volgende namen om gekozen te worden belangrijk, want 1000 op hen uitgebrachte stemmen worden vernietigd, terwijl wellicht L, M, of N, die slechts op 500 briefjes en in dezelfde orde als B, C, D en E voorkomen, gekozen verklaard worden tot aanvulling van het vereischte aantal afgevaardigden.' - Natuurlijk geldt *mutatis mutandis* hetzelfde tegen het voorstel-Olivier - het is hier voor het eindresultaat der stemming verre van onverschillig, welke van de bussen voor eenzelfden candidaat het eerst geopend wordt, welke kiezersnamen blijven liggen in de bus, die meer dan 't vereischte quotiënt inhield, en welke teruggegeven worden.

Al dadelijk zij opgemerkt, dat Mr. Van Gilse de grief veel te breed uitmeet door te vooronderstellen, dat bij dit toewijzen van stemmen volkomen w i l l e k e u r moet heerschen. Niemand kan dat wenschen; allerminst Hare, die zeer nauwkeurige regels daaromtrent stelt. In hoofdzaak zijn die de volgende. (Duidelijkshalve zullen wij bepaalde namen en getallen aannemen.)

Het kiesquotiënt is berekend: stel, dat het 2000 is. Aan het stembureau Deventer worden de briefjes geopend. Het blijkt, dat hier als eerste namen op de ingeleverde 4500 briefjes voorkomen: De Witt met 2337, Van Galen met 1853, Tromp met 210, Fagel met 61, Vondel met 33 en Hooft met 6 stemmen. Nu wordt De Witt gekozen verklaard, en daartoe worden hem toegerekend 2000 briefjes, en wel in de eerste plaats die, waarop hij alleen voorkomt; vervolgens die, waarop na hem nog slechts één naam vermeld is; dan die, waarop nog twee namen vermeld staan, enz. Zijn er eindelijk bijv. een 30tal briefjes, waarop 5 namen vermeld zijn, terwijl hij slechts 12 stemmen meer behoeft, om het getal 2000 vol te maken, dan worden die 12 stemmen, die het laatst uitgebracht zijn - daarom is nommering der briefjes volgens orde van inlevering noodig - hem toegerekend. Op de 337 overschietende briefjes wordt zijn naam doorgeschrapt. Op dezen staan nu bijv. in de tweede plaats vermeld: Tromp met 212, Vondel met 73, Huygens met 35 en Langendijk met 7 stemmen, die bij de stemmen geteld worden, welke zij reeds op zich vereenigd hadden. Dan wordt aan het centraalbureau gemeld, dat te Deventer is gekozen De Witt, en dat verder zijn uitgebracht 1853 stemmen op Van Galen, 432 op Tromp, 106 op Vondel, 61 op Fagel, 35 op Huygens, 7 op Langendijk en 6 op Hooft.

Nu kan het zijn, dat De Witt bijv. ook te Arnhem gekozen is en te Rotterdam, te Goes en te Breda ettelijke stemmen op zich vereenigd heeft. Dan wordt gevraagd, in welke plaats hij het eerst candidaat

gesteld is. Wanneer dat te Deventer het geval is, dan wordt zijn naam overal elders geschrapt.

Nemen wij aan, dat ook Deventer de plaats was, waar Van Galen zich het eerst candidaat gesteld had of het eerst candidaat gesteld was. Het centraalbureau ontvangt bericht, dat hij te Alkmaar 712, te Zwolle 380 stemmen kreeg Hij heeft dus 2941 stemmen en wordt gekozen verklaard. Hem moeten dus nog 147 stemmen boven de Deventersche worden toegerekend naar den bovengestelden regel, maar de vraag is nu: moeten dat stemmen van Alkmaarsche of van Zwolsche kiezers zijn? Dat hangt hiervan af, zegt Hare, waar hij candidaat gesteld is, of, zoo hij in beide districten is candidaat gesteld, daar, waar dat het eerst is geschied, en zoo hij in geen van beiden candidaat is gesteld, dan worden hem de stemmen uit het naastbijgelegen district toegerekend.

Stellen wij voorts, dat Fagel zich te Groningen alleen candidaat gesteld had, doch daar slechts 520 stemmen verkreeg en verder het geheele land door hier en daar als n°. 1 op de briefjes kwam, zoodat hij 2400 stemmen op zich vereenigde. Hem zouden worden toegerekend - als wij Hare's voorstellen, op Engeland ziende, op Nederland toepassen - de verdere stemmen, in de provincie Groningen uitgebracht; dan die in de aangrenzende provincie Friesland, de stemdistricten naar alphabetische orde genomen; vervolgens die der andere provinciën, naar een vooraf vast te stellen rooster en telkens weer de districten naar alphabetische orde; totdat hij 2000 stemmen heeft en bijv. blijkt, de stemmen van Limburg, Noord-Brabant, Zeeland en de Zuid-Hollandsche districten Leiden, Rotterdam en Schiedam niet meer te behoeven(*).

Genoeg om aan te toonen, dat op die wijze onveranderlijke regelen kunnen worden gesteld. Mr. Van Gilse zal terstond hiertegen aanvoeren, dat, al kan zoo alle willekeur der bureaux worden voorkomen, zijn bezwaar hetzelfde blijft Inderdaad, nog kan het zijn, om ons aan zijn voorbeeld te houden, dat de heeren L, M en N, die op 500 briefjes na A voorkomen, hun kans, om gekozen te worden, vergroot zien, doordat B, C, D en E, die op 1000 briefjes na A voorkwamen, niet meetellen, ten gevolge der toerekening dier briefjes aan A, al geschiedt die toerekening dan ook naar vaste regelen. Zeer zeker, maar groote onbillijkheid kan ik daar niet in zien. Zooals Mr. Van Gilse zelf toegeeft, tegenover den p e r s o o n v a n B wordt geen onbillijkheid begaan, want het is niet de vraag, of hij liever zichzelf dan L gekozen ziet, maar of de kiezers vertegenwoordigers hunner richting in de kamer hebben, wat het geval is, zoowel als A en B, als wanneer A en L gekozen worden. Is dan tegenover de k i e z e r s onbillijkheid gepleegd? Ja, zegt de heer Van Gilse, want de duizend kiezers, die B in de tweede plaats stelden, hebben meer aanspraak op vertegen-

(*) Uit pag. 52 van Mr. Olivier's brochure blijkt, dat hij de door Hare gestelde regelen òf niet wilde aannemen òf niet goed kende.

woordiging in de kamer door A en B dan de vijfhonderd, die L in de tweede plaats stelden, op vertegenwoordiging van A en L. Deze opmerking dunkt mij in strijd met den grondslag van Hare's systeem. G e e n kiezer heeft aanspraak op vertegenwoordiging door twee personen; ieder brengt één stem uit en wordt door één lid vertegenwoordigd; de kiezer, die A gestemd heeft, stemde subsidiair op B of L; stemmen nu 1500 kiezers op A en daarvan 1000 subsidiair op B en 500 subsidiair op L, dan worden duizend hunner door A en niemand anders dan A vertegenwoordigd, en dan helpen de 500 overigen mede, om òf B òf L te kiezen, al naarmate de 500 niet medegetelde kiezers aanhangers van B of aanhangers van L waren.

Intusschen, ook mij bevredigen de voorstellen van Hare niet volkomen. Al deel ik de pessimistische verzekerdheid van den heer Van Gilse niet, dat voor de terzijdestelling der briefjes n o o i t afdoende, billijke regelen te stellen zijn, afdoende en billijk kan ik die van Hare niet vinden. Even min - het zij hier terloops gezegd - of liever veel minder nog lacht mij de oplossing dezer moeilijkheid door den heer Olivier toe, die in zijn stelsel door loting schijnt te willen laten beslissen - duidelijk zegt hij het niet - welke kaarten in die bussen blijven, die meer dan het kiesquotiënt bevatten (men zie de noot op pag. 69). Ik kan begrijpen, waarom Hare bij het tellen der stemmen die briefjes laat voorgaan, waarop de minste namen voorkomen: het is, om zooveel mogelijk te verhoeden, dat er stemmen geheel verloren gaan. Maar in de regelen aangaande de bijtelling van stemmen uit andere districten kan ik geen vast beginsel ontdekken. Het is mij niet duidelijk, waarom bijv. bij de stemmen, in Tiel uitgebracht, eerst die in Arnhem en in de tweede plaats die uit Nijmegen gevoegd moeten worden, omdat Arnhem met een A en Nijmegen met een N begint. Het eindresultaat wordt zoodoende op zekere hoogte van iets geheel toevalligs afhankelijk gemaakt. Bovendien is mijn hoofdgrief, dat al te veel bewaard blijft, wat aan de oude districtenverdeeling herinnert. De candidaten zouden bijna g e n o o d z a a k t zijn, zich in bepaalde districten candidaat te stellen, en *l'esprit de clocher* zou in deze regeling een aanmoediging vinden. Al te veel zou het denkbeeld bewaard blijven, dat de gekozen candidaat speciaal aan zijn district verbonden is. Bij ons zou dit meer gevaar opleveren dan in Engeland, waar op den grondslag van het bestaande stelsel gemakkelijk een verdeeling van het land in *constituencies* tot stand zou komen, die meer het karakter van zedelijke lichamen, van corporaties zouden dragen. Hare wil dan ook, dat er zich vrijwillige *constituencies* zullen vormen, die zich ter erkenning aan de regeering opgeven, en die wel doorgaans een plaatselijk karakter zullen dragen als *borough* of *county* of deel van een *borough* of *county*, maar ook, als bijv. een universiteit of eenige andere corporatie of een coöperatieve vereeniging, van plaatselijke grenzen geheel vrij kunnen zijn.

Doch ook bij zulk een regeling is het gevaar niet te voorkomen, dat de gekozene zich te zeer zal beschouwen als lasthebber eener corporatie, gekozen, om haar belangen voor te staan, en niet als medevertegenwoordiger der natie, wien in het algemeen belang een post van vertrouwen is opgedragen.

In afwachting van een beter stelsel, zou ik mij evenwel met meer gerustheid dan Mr. Van Gilse bij Hare's voorslagen willen neerleggen. Die alphabetische rangschikking van districten neem ik daarbij niet aan. Beter ware, dunkt mij, de stemmen, op een candidaat in verschillende districten uitgebracht, zoo te rangschikken, dat die districten, waarin hij de meeste stemmen had, het eerst in aanmerking komen. Daardoor zou ook de candidaatstelling voor een bepaald district overbodig worden. De Witt zou zich niet voor Deventer candidaat behoeven te stellen, maar als hij te Deventer 2337 en te Arnhem 2195 stemmen kreeg, zouden hem 2000 Deventersche worden toegerekend, omdat aldaar de meeste op hem waren uitgebracht. Weet iemand de rol van het toeval meer te beperken of geheel weg te nemen, ik ben bereid terstond mijn denkbeeld prijs te geven.

Maar geenszins wil ik medegaan met een stelsel, dat Mr. Van Gilse aanprijst, omdat dit m.i. aan veel grooter fouten mank gaat. Het is het stelsel-Roget, dat - en zoo kom ik weer tot den heer Olivier - ook door dezen wordt bestreden. Volgens dit stelsel sluiten de kiezers zich in groepen aaneen, die, als zij een zeker aantal leden tellen, het recht erlangen, een candidatenlijst openbaar te maken en aan het centraalbureau in te zenden, dat de lijsten met een letter of cijfer nommert en er de candidaten in alphabetische volgorde op plaatst. Afschriften dier lijsten worden in de stembureaux opgehangen. De kiezer vult nu op zijn stembiljet in het kenteeken der lijst, waaraan hij de voorkeur geeft, en schrijft verder de candidaten op die hij verkiest. Hij kan opschrijven, wie hij wil en zooveel hij wil, maar alleen die stemmen zijn geldig, die uitgebracht zijn op personen, op zijn lijst voorkomende. De biljetten worden naar de cijfers of letters gesorteerd, en het centraalbureau berekent naar de verstrekte opgaven, op hoeveel leden elke groep recht heeft. Stel, dat lijst n°. 1 op 20, n°. 2 op 15 eenig recht heeft, dan worden op elk 1 genummerd biljet de namen, die er meer dan twintig op staan, doorgeschrapt, evenzoo op biljet n°. 2, die er meer dan 15 op staan, enz. Nu worden de stemmen geteld, en gekozen worden verklaard de 20 personen, die op lijst n°. 1 de meeste stemmen hadden, de 1ste, die op lijst n°. 2 de meeste verwierven, enz.

Dit is ongeveer het stelsel-Fruin, - doch in de plaats van de twee stemmingen, die laatstgenoemd systeem noodig maakte, is één stemming in de plaats getreden, terwijl het bedenkelijke bij onderteekenden brief partij kiezen onnoodig is. Twee voordeelen dus boven het stelsel-Fruin. Ook valt een voordeel boven het ongewijzigde stelsel-

Hare in het oog, en wel, dat het gemakkelijk valt in een vacature tusschentijds te voorzien, nl. door hem gekozen te verklaren, die op de lijst, waartoe de uitvallende candidaat behoorde, na de gekozenen de meeste stemmen had. Vraagt men, hoe voor dit geval in het stelsel-Hare te voorzien, dan zou ik mij niet kunnen aansluiten bij het voorstel-Olivier, om voor zoo'n bijzonder geval een afgevaardigde bij meerderheid van stemmen te doen kiezen, maar overhellen tot het hulpmiddeltje, om gekozen te verklaren den persoon, die op de stembriefjes, welke gediend hebben, om het uitgevallen lid te doen verkiezen, de meeste stemmen op zich vereenigde, die meerderheid bij voorkeur uit te maken volgens de regelen van het derde stadium in het depouillement der briefjes. Een oplossing, niet vrij van bedenkingen, maar de beste, die ik vinden kan.

Tegenover de voordeelen van het stelsel-Roget staan twee groote nadeelen, die m.i. door den heer Olivier uitstekend in het licht zijn gesteld. Zij kleven evenzeer het stelsel-Fruin aan, dat ik daarom bij nader inzien thans ernstiger moet afkeuren, dan ik in de September-aflevering 1879 van dit tijdschrift deed. In de eerste plaats is de keuze van slechts één lid door iederen kiezer en de keuze van ieder lid bij eenparigheid prijsgegeven. De leden worden gekozen bij meerderheid van stemmen, en het staat aan de beleefdheid van den kiezer, hoeveel stemmen hij wil uitbrengen, zoo hij slechts blijft onder het aantal, dat aan zijn partij toekomt. De eene kiezer oefent veel meer invloed uit dan de ander, en, zooals de heer Olivier het uitdrukt, door de massa stemmen, die op enkele uitstekende candidaten opgehoopt zullen worden, zal er een veel te groot aantal nulliteiten worden binnengeloodsd, die de overschietende stemmen onder elkander hebben kunnen verdeelen. Het tweede bezwaar is de noodzakelijke partijverdeeling, waaraan een officieel cachet wordt gegeven. Te zeer wordt daardoor toegegeven aan het denkbeeld, dat de afgevaardigde in de eerste plaats een partij moet vertegenwoordigen. Een partijstrijd in den ongunstigen zin des woords wordt daardoor in de hand gewerkt. Kiezersvereenigingen vinden een schoon veld open, om haar kiezers te drillen. Binnen iedere officieel erkende partij, die toch ook licht haar nuances heeft, is het in dit stelsel de meerderheid weder mogelijk, de minderheid te onderdrukken, een van de ergste ongelegenheden van het tegenwoordige stelsel, waartegen het nieuwe systeem ons wapenen moet, doch die zoodoende wel teruggeschoven, maar niet verwijderd wordt. ‘Waarom niet’, zegt de heer Olivier, ‘zonder officieele tusschenkomst en inmenging, zonder eenige contrôle, de vrije mededinging, de *free-trade* der meeningen en gevoelens toegepast? Laten partijen en kiesvereenigingen zich vrijelijk vormen, vervormen en ontbinden, zich samensmelten of splitsen; laten zij haar programma's en geloofsbelijdenissen zonder registreering of officieele stempeling openbaren(*).

(*) Dit slaat meer bepaald op voorschriften van het stelsel-Fruin.

Ten slotte komt toch alles neer op de keuze van den kiezer, op zijn keuze der partij, op zijn keuze van het programma, op zijn keuze van den persoon; de voorafgaande biecht aan het centraalbureau is geheel overbodig en dient nergens toe. Zijn keuze zal bepaald worden door zijn eigen zienswijze, zijn eigen oordeel, zijn eigen wil, en dit is alles wat noodig is te weten. Uit de gedane keuzen zullen de gezindheden der kiezers blijken uit hun *persoonlijke* keuzen, die door niets zoo volledig en afdoende verzekerd zijn, als door de zuivere toepassing van het kiesstelsel-Hare.'

Deze laatste woorden zijn ook mijn conclusie.

Alvorens te eindigen, kan ik den lust niet weerstaan, de volgende, voor de voorstanders van het stelsel zoo bemoedigende woorden uit de voorrede over te schrijven: 'Van de voortreffelijkheid van Hare's stelsel van kiezen ben ik overtuigd geworden door de, blijkens mijn ondervinding, beste methode om een gevestigde overtuiging te verkrijgen, door de methode van het *dubitando ad veritatem pervenimus*. Eerst begreep ik het stelsel niet; daarop volgden de phasen, dat ik er geen sympathie voor gevoelde, dat het een utopie, iets onuitvoerbaars was; ten slotte begon het aantrekkelijk en verleidelijk te worden, maar er bleef nog twijfel bestaan of het, de verdiensten der uitvinding aangenomen, toch niet een al te onpraktisch, van de bestaande stelsels al te zeer afwijkend, stelsel was. Eens zoover gevorderd, was deze laatste zwakke poging om tegenstand te bieden spoedig overwonnen en de bekeering volbracht. Hare's stelsel is thans voor mij ook daarom een zoo voortreffelijk stelsel, omdat het is een praktisch stelsel.'

Gulden woorden, die zij wel eens ter harte mogen nemen, die nog in de eerste of tweede phase verkeeren. Mogen zij spoedig het voorbeeld van den heer Olivier volgen en tot de derde en vierde phase overgaan! Ik wanhoop niet aan die uitkomst, daar, zoover ik kan nagaan, het getal van hen, die het b e g i n s e l van het proportioneele - of, wil men dien naam liever, het personeele - stelsel verwerpen, wel uiterst gering is. Doch ik koester een andere vrees. Zouden er ook mannen zijn, vooral onder de thans in ons politiek leven bovendrijvende partij, die bij de invoering van dat stelsel een geheelen ommekeer der partijverhoudingen, een einde van hun opperheerschappij duchten, en die daarom zich liefst zoo spoedig mogelijk van het stelsel afkeeren? Ik geloof niet, dat men mij kan verwijten, dat de geschiedenis der laatste jaren zulk een vraag niet rechtvaardigt. Men houde daarbij wel in het oog, dat ik de bovendrijvende partij niet verwijt, dat zij, geheel alleen door eigenbelang gedreven, zich aan haar zetels wenscht vast te klampen. Ik wil gaarne daarnevens edeler motieven vooronderstellen, nl. de oprechte en diepgewortelde overtuiging, dat een proportioneel stelsel den weg zou banen voor de opperheerschappij van kerkelijke partijen en dat dit een ramp zou zijn voor de

gezonde ontwikkeling van ons volksleven, die wij met alle kracht, die in ons is, moeten afweren.

Ik deel die vrees niet. De moderne levensbeschouwing en vooral de liefde voor de vrijheid zijn bij ons volk te diep ingeworteld, dan dat er vrees behoeft te bestaan, dat, als de natie zich vrij kan uiten, zij tot het clericalisme zou willen terugkeeren. Misschien, of neen, zeker, zou de liberale partij, zooals zij thans is, een nederlaag te gemoet gaan, maar het aantal van hen, die zulk een resultaat zouden betreuren, zal wel te tellen zijn. Tot een gezonder partijformatie zou de weg worden gebaand. En zoo wellicht - ik ken mijzelf geen profetische gave toe - toch voor een tijd de reactie zegevierde, wat nood? In naam der rechtvaardigheid, waarop het stelsel-Hare is gegrond, zouden wij ons daaraan moeten onderwerpen. Men meene niet, dat ik daarbij het schijnbaar heroïsche: *fiat justitia*, *pereat mundus* op de lippen neem. Ik koester groote antipathie tegen dit veel misbruikte gezegde. Waar gerechtigheid geschiedt, k a n de wereld n i e t vergaan, want de handhaving van het recht is een hoofdvoorwaarde voor haar ontwikkeling. En zouden wij dan zoo kleingeloovig zijn, dat wij bij toepassing van rechtvaardige beginselen den definitieven zegepraal der reactie zouden duchten? Is de moderne gedachte niet machtig genoeg, om in open strijd hen te overwinnen, die de banier van kerkgezag en onvrijheid omhoog houden? Moge een tijdelijke zegepraal de ingespannen pogingen dier partij van het verleden bij oneenigheid onder de vrijzinnige bekronen, wie weet, of deze niet juist onder dat Caudijnsche juk der vernedering moet doorgaan, om tot zichzelve te komen en in nieuwe kracht herboren te worden? Meer waar dan de averechtsche wijsheid, in bovengenoemde Latijnsche spreuk neergelegd, zal dan blijken het aloude Bijbelwoord: G e r e c h t i g h e i d v e r h o o g t e e n v o l k.

Rotterdam, Mei 1880.

M^{r}. R. MACALESTER LOUP.

P.S. Eerst na het afdrukken van het bovenstaande kwamen mij de artikelen in de *Amsterdammer Courant* van 16 en 23 Mei onder de oogen, waarin het stelsel-Hare, naar het heet, principieel wordt bestreden. Het kwam mij voor, dat deze aangekondigde bestrijding van dat stelsel inderdaad een verdediging daarvan is. In het blad van 16 Mei kwam verder een schrijven van den heer Olivier voor, waarin hij zijn lezers verzoekt, nota te nemen van zijn verklaring, dat het in de brochure zijn doel was, propaganda te maken voor het stelsel-Hare, en niet een stelsel-Olivier daarvoor in de plaats te zetten. Ten overvloede vermeld ik dit gaarne, doch meen overigens, wat mij betreft, getoond te hebben, dat het mij niet is ontgaan.

R.M.L.

De versterking van Frankrijk's noordoostelijke grens.

De 5de Septemberdag van het jaar 1873 zal in de nieuwe geschiedenis van Frankrijk steeds eene belangrijke plaats innemen; die datum zal bij het volk stellig lang in herinnering blijven. Op dien dag toch betaalde de Fransche natie den laatsten termijn van de kolossale oorlogsschatting, die door Duitschland van het uitgeputte Frankrijk was geëischt en die binnen een betrekkelijk zeer korten termijn was afgedaan. Den 10den Mei 1871 werd de vrede van Frankfort gesloten, en daarbij werden de preliminairen van den 26sten Februari daaraan voorafgaande bijna geheel als grondslag van het vredestractaat aangenomen. Wanneer wij nu nagaan, dat den 29sten Mei 1871 de laatste vluchtelingen der Commune in Vincennes werden gevangengenomen en daarmede dit treurige naspel van den oorlog feitelijk was afgespeeld, dan kunnen wij geen woorden genoeg vinden, om den ijver te roemen, waarmede de heer Thiers zich van dien schuldenlast heeft gekweten. Van Juni 1871 - want vóór dien tijd was er wel wat anders te doen - tot September 1873, dus in ruim 27 maanden, ontving Duitschland van Frankrijk 5,567,067277 franken en 50 centimes. Wanneer wij verder nagaan, dat het onderhoud der Duitsche troepen gedurende de bezetting 273 millioen kostte en dat er verder aan millioenen nog verspeeld was: de contributiën, geheven in de verschillende departementen, 39; de door de Duitschers geïnde belastingen 49; de requisitiën 327; hetgeen door die requisitiën werd vernield of wat verloren ging, wat geroofd en beschadigd werd, 405; het verlies in het departement der Seine 70; verlies aan belastingen 6, en schadeloosstellingen 3 - dan komen wij tot het respectabele eindcijfer van 7 milliarden. Nog is evenwel de opsomming niet afgeloopen. De oorlogskosten, die Frankrijk zelf gemaakt heeft, zijne eigene requisitiën, het vernielde aan staatseigendommen, enz. vorderde ook heel wat uitgaven. Aan al die financieele eischen had Frankrijk sedert Juli 1870 het hoofd moeten bieden. Er was wel een kolossale nieuwe schuld gecrëeerd, maar de groote schuldeischer, de man, die aanhoudend geld verlangde, was voldaan, terwijl de nieuwe schuldeischers hun geld van alle kanten deden toevloeien en eenvoudig rente verlangden. Wel mag dus die 5de September een gewichtige dag heeten in Frankrijk's geschiedenis, toen ten volle de boete was gekweten voor den overhaast begonnen oorlog. Dat was het materieele gewicht van dien dag. Maar toch had die dag nog eene andere beteekenis, eene moreele, en, hoe groot ook de cijfers zijn, die wij voorbij uwe oogen deden gaan, toch was de moreele beteekenis van nog meer belang dan de materieele. Op dienzelfden 5den September verliet de laatste Duitsche soldaat het Fransche grondgebied,

en was de Fransche natie weder aan zichzelve teruggegeven. Frankrijk was weer baas in zijn eigen huishouden en kon zich thans eerst met recht aan den arbeid stellen, om zijn geheel inwendig bestuur te reorganiseeren. En dat dit noodig was, zal wel niemand betwijfelen. Het leger was gedesorganiseerd, het materieel ten naaste bij in 's vijands handen en niet minder dan 1690 gemeenten, te zamen groot 1,449,171 hectaren, met eene bevolking van ± 1,600,000 zielen, waren van Frankrijk afgescheurd en bleven in 's vijands bezit. Dat verlies was groot, maar het wordt nog onberekenbaar grooter, wanneer men bedenkt, dat juist die terreinstrook met recht de sleutel van Frankrijk mocht heeten. De laatste soldaat was niet alleen onbeleefd genoeg, om de deur van het huis, dat hij verliet, niet te sluiten, maar zelfs de deur was verwijderd, en er was in den voorgevel expresselijk een groote bres gemaakt. Frankrijk lag aan zijne oostzijde geheel open voor den vijand. De machtige vestingen zouden voortaan hare geopende vuurmonden dreigend richten naar datzelfde land, dat zij vroeger beschermden, en terwijl 's vijands westelijke grens eene gewichtige versterking had verkregen, was Frankrijk in dezelfde mate op zijne oostgrens verzwakt. En die wonde plek *kon* niet geheeld worden, *moest* openblijven, zoolang de vijand nog als oppermachtig gebieder op Franschen bodem stond. Geen wonder dus, dat die 5de September alom met gejuich werd begroet, niet alleen in de vestingen en steden, die den gehaten Duitscher nog dagelijks binnen hare wallen zagen, maar ook van Noord tot Zuid en van Oost tot West, tot in den uitersten hoek van Frankrijk. Een groot deel der vernedering was geleden; de verheffing, de reorganisatie kon beginnen.

Gedachtig aan het gezegde van Montaigne: ‘Un pays, qui est ouvert de l'une côté, l'est partout’, werden onmiddellijk alle zeilen bijgezet om Frankrijk zoo spoedig mogelijk aan de oostzijde te beschermen tegen een vijandelijken inval. Het geheele verdedigingsstelsel aan die zijde moest naar de omstandigheden gewijzigd worden. Maar de zaak werd met kracht aangepakt, zoodat den 17^{den} Juli 1874 het geheele wetsontwerp, bestaande uit drie artikelen, in openbaar debat in de Assemblée Nationale kon behandeld worden en dienzelfden dag werd aangenomen met algemeene (662) stemmen, terwijl 39 leden zich van de stemming onthielden, waaronder Thiers, de Generaal Changarnier, de Kolonel Denfert en de Bisschop Dupanloup, terwijl o.a. de Generaal Chanzy met verlof afwezig was. Het hoofdartikel dier wet luidt als volgt: ‘Er zullen nieuwe versterkingen worden aangelegd rondom de plaatsen Verdun, Toul, te Épinal, in het dal van de boven-Moezel, rondom Belfort, Besançon, te Dijon, Chagny, Reims, Épernay, Nogent-sur-Seine, rondom Langres, Lyon, Grenoble, in het dal der Isère, te Albertville en te Chamousset, rondom Briançon, op de plaatsen, aangewezen door de Commissie van verdediging.’ Deze werken werden urgent en van algemeenen nutte verklaard. Maar de

wet van den 10den Juli 1851 bevat in zijn art. 1 de navolgende bepaling: ‘Er mag geen nieuwe vesting of nieuwe versterking gemaakt, geen bestaande opgeheven of vernield worden, tenzij krachtens eene wet en op advies eener commissie van defensie.’ Op grond van dit wetsartikel was bij de wet van 17 Juli 1874 een aanhangsel gevoegd, waarin de commissie van defensie haar oordeel uitspreekt over de werken, die onmiddellijk voorziening vereischen. Dit aanhangsel werd natuurlijk te gelijk met de wet aangenomen. Wij achten het niet ondienstig, dit wetsontwerp een weinig nader te beschouwen en den lezers van *De Tijdspiegel* in 't kort een beeld te geven van de wijze, waarop Frankrijk zijne oostelijke grenzen hoopt te beschermen tegen een vernieuwden inval der Duitschers. Wij zullen hier veel belangrijks stilzwijgend moeten voorbijgaan en ons alleen tot het strikt noodige bepalen. Wij zullen ook het stilzwijgen bewaren omtrent de wet van den 27sten Maart 1874, waarbij eene nieuwe reeks van forten en versterkingen rondom Parijs is aangenomen. Wellicht zullen wij daarvan later eene afzonderlijke studie maken. Wij zullen ons derhalve thans in de voornaamste plaats bezighouden met de nieuwe versterkingen aan de noordoostzijde, noodzakelijk geworden door de verandering der grenzen tusschen Duitschland en Frankrijk.

Wanneer wij de verschillende Fransche schrijvers nalezen, die het verdedigingsstelsel behandelen, dan trekt het onze aandacht, dat zij niet alleen de mogelijkheid bespreken van een oorlog met Duitschland, maar dat zij daarbij meestal uitgaan van de veronderstelling, dat de neutraliteit van België zal worden geschonden. Algemeen verwacht men, dat de Duitsche Generaals onmiddellijk beslag zullen leggen op de Belgische spoorwegen. Wel is waar is de Belgische onzijdigheid in den laatsten oorlog geëerbiedigd, zoo spreken zij, maar toen was Duitschland in den beginne lang niet zeker van zijn succes, en eene schending van Belgisch grondgebied zou aan Frankrijk een niet te verachten bondgenoot hebben geschonken. Die vrees behoeft Duitschland thans niet meer te koesteren, terwijl bovendien de nieuwe vestingwet voor Frankrijk het Duitsche leger vanzelf naar het Noorden dringt. Het meerendeel dier schrijvers gaat dan ook uit van het denkbeeld dat de spoorweglijnen: Keulen-Aken-Namen-Maubeuge-Parijs, Pepinster-Spa-Luxemburg, Namen-Virton, Namen-Givet-Mézières en Charleroi-Marienbourg-Chimay, door de Duitschers zullen worden gebruikt. De spoorweglijnen door Luxemburg bevinden zich geheel in Duitsche handen en zullen dus ook wel gebruikt worden. Andere schrijvers gaan echter uit van het denkbeeld, dat de neutraliteit van België zoowel als die van Zwitserland zullen worden geëerbiedigd. Ook daarvoor pleit veel waarschijnlijks. Duitschland heeft langs de oostzijde alleen verbinding met België door de spoorweglijn Aken-Luik. Het geeft zich bovendien niet de minste moeite, om langs die zijde spoorwegen te

verkrijgen, die België binnendringen, terwijl het op eigen grondgebied eene rustelooze werkzaamheid aan den dag legt en voortdurend zijn spoorwegnet meer en meer strategisch volmaakt, niet tegen kosten opziet, niet vraagt naar rentabiliteit, maar alleen zich voorstelt, zuivere lijnen van concentratie te maken en die door manoeuver-spoorwegen te verbinden. Gedurig wordt er gearbeid, om de lijnen, die slechts enkel spoor hebben, te veranderen in dubbel spoor, tenzij een parallelweg daarvoor kan dienen. Carlsruhe-Rastadt, Freiburg-Basel vereenigt zich bij laatstgenoemde plaats met de lijn Basel-Mühlhausen. Het ontmoetingspunt ligt echter op Zwitsersch grondgebied. Ten einde dat te vermijden, is er een spoorweg aangelegd met enkel spoor van Leopoldshöhe naar St. Louis, een wegje, dat slechts eenige kilometers lang is, en waarin men nog een kostbare spoorwegbrug over den Rijn vindt. Leopoldshöhe ligt ten noorden van Basel aan de lijn Basel-Carlsruhe op Duitsch grondgebied, St. Louis ten zuiden van Mühlhausen aan de lijn Basel-Mühlhausen eveneens op Duitsch grondgebied. De weg is met enkel spoor, omdat St. Louis-Basel-Leopoldshöhe als het dubbele spoor kan beschouwd worden. Hierin ligt toch een zeer ernstig streven, om zich onafhankelijk te maken van andere rijken en hun grondgebied niet te schenden. De lijn Leopoldshöhe-St. Louis geeft in verband met de andere spoorwegen gelegenheid, om een aanval te doen in den Boven-Elzas. De Duitschers volgen den stelregel van den Hertog van Marlbourough. Toen dezen geluk gewenscht werd met zijne vele overwinningen, antwoordde hij daarop: ‘Weet gij, vanwaar mijn goed succes komt? Ik heb honderd fouten begaan, mijne vijanden honderd en een.’ Het Duitsche legerbestuur is te zeer overtuigd, dat het ook honderd fouten begaan heeft, en tracht daarom alles zoo nauwkeurig mogelijk te voorzien en ertegen te waken.

Het verdedigingsstelsel, dat de Fransche regeering heeft voorgesteld en dat met eenige wijzigingen door de commissie uit het leger is overgenomen en door de Nationale Vergadering goedgekeurd, gaat, zooals wij zien zullen, uit van de veronderstelling, dat de neutraliteit overal geëerbiedigd zal worden. Te veel voorzichtigheid zou ook hier niet hebben geschaad.

Vrees is eene slechte raadgeefster, en onder den invloed van vrees is de bovengenoemde wet tot stand gebracht. Toch heeft die wet zeer veel goeds, ook al omdat zij uitgaat van den stelregel, dat de aangelegde versterkingen dienen moeten tot verdediging des lands, niet als zoovele verzamelplaatsen voor den aanval. Wel vermeldt het rapport der commissie uit de Nationale Vergadering dat niet; wel spreekt de rapporteur, de Generaal De Chabaud-Latour, alleen van de noodzakelijkheid, om de grenzen te bevestigen, maar bij verschillende bevoegde schrijvers wordt meer open en rond de waarheid gezegd. Zoo vinden wij o.a. de volgende zinsneden: ‘Wij willen het verdedigende

stelsel niet aanraden boven het aanvallende. Geen enkel militair is meer dan ik overtuigd van het groote overwicht, dat de aanvaller heeft. Maar om aanvallenderwijs te kunnen handelen, zouden wij terzelfder tijd gereed moeten zijn als onze vijanden, wier stelsel van mobilisatie, in 1866 en 1870 beproefd, bijna volmaakt is. Wij bezitten niet dien geest van orde en methode, die de Duitschers bezielt; wij kennen de verdeeling van den arbeid niet in die mate, dat iedereen weet, wat hij te doen heeft. Het is dan ook verstandig, dat wij, niettegenstaande alle mogelijke voorzorgen, voorbereid zijn op tegenspoeden, op oponthoud bij de eerste mobilisatie, die wij zullen moeten verrichten. Wij kunnen derhalve verwachten, dat onze vijanden ons opnieuw met groote overmacht zullen overvallen. Het is dus te vreezen, dat onze gebrekkige samentrekking oorzaak zal zijn, dat de eerste ontmoetingen ten onzen nadeele zullen uitvallen, dat onze legers, in den aanvang der operatiën, opnieuw den verdedigenden oorlog zullen moeten voeren. Wat zullen wij dan moeten doen?' Het is gelukkig, dat de Fransche natie tegenwoordig dergelijke taal kan aanhooren. Nog duidelijker zegt een ander: 'Wanneer de Duitsche oorlogsminister het telegram heeft geschreven met het enkele woord: 'Mobiliseert', dan houdt zijn werk geheel op en kan niemand in Duitschland beter dan hij zijn buitenverblijf opzoeken, *aller en villégiature*, om gedurende een 8tal dagen een rustig leventje te slijten te midden der zijnen, en daarna, zonder verder inlichtingen te nemen, tot den Keizer te zeggen: '"Wij zijn gereed"; er staan ruim een millioen mannen met al de inpedimenta ter uwer beschikking.' Die woorden zijn wel eenigszins rooskleurig, maar zij schetsen toch zeer aardig den toestand.

Over het algemeen streven de Fransche schrijvers ernaar, om aan regeering en natie te doen begrijpen, dat de eerste klap een driegulden waard is en dat de Duitschers hun best doen om dien klap te geven. 'Het stelsel der Duitschers', zoo schrijft een hoofdofficier X., 'is, voor zoover het zijne strategische spoorwegen aangaat, al zeer eenvoudig. Het bestaat enkel hierin, dat zij de spoorwegen, uitloopende in de streken der concentratie, zooveel mogelijk vermeerderen en dat zij eveneens die punten van concentratie onder elkander verbinden, ten einde eene verplaatsing der troepen in de richting van het front van bataille gemakkelijk te maken. De spoorwegwerken - in uitvoering of geprojecteerd - aan gindsche zijde der Vogeezen wijzen ten duidelijkste aan, dat de Duitsche generale staf er voortdurend naar streeft, om de middelen van gemeenschap tusschen Berlijn en Elzas-Lotharingen tot de grootste volkomenheid en snelheid te brengen. Geen offer wordt gespaard, om dat doel te bereiken; elke kromming in de algemeene richting van den spoorweg zal, het koste, wat het wille, door de rechte lijn vervangen worden. Gereed te zijn vóór de Franschen, hun met de snelheid van den bliksem op het lijf te vallen, ten einde hun legers een gevoeligen schok toe te bren-

gen, en dezen reeds vóór hunne concentratie te desorganiseeren, dat is het doel van den Duitschen generalen staf; dat alleen is de reden, waarom de Duitschers zooveel zorg besteden aan de samenstelling van hun spoorwegnet. Zij zijn overtuigd, dat bij een nieuwen oorlog tegen Frankrijk hunne meerderheid in de snelheid der mobilisatie en der samentrekking een bijna zekeren waarborg geeft voor het succes. Derhalve spoorwegen, die uit alle oorden des lands convergeeren naar het vermoedelijk oorlogstooneel, en aldaar kleinere lijnen, die de verschillende stralen verbinden. Zoo mogelijk voor ieder legerkorps een eigen spoorweglijn, opdat er geene ophooping, geene verwarring ontsta; opdat geen twee commandanten aanspraak maken op dezelfde lijn, en dus hunne belangen met elkander in botsing zouden kunnen komen. Ziedaar het denkbeeld, dat de Duitschers steeds voor oogen houden.' Men heeft in Frankrijk veel gecopieerd van de Duitschers, maar altijd getracht, er een Fransch tintje aan te geven, waardoor dikwijls de voordeelen verloren gingen. Men heeft ook armeekorpsen gemaakt en aan die korpsen hunne vaste standplaatsen gegeven. Toch heeft men daarbij groote fouten begaan. Zoo heeft bijv. het 6de armeekorps zijn hoofdkwartier te Châlons en strekt zijn gebied zich uit van Belfort tot Mézières, derhalve evenwijdig aan de Duitsche grens en over meer dan 300 kilometer in aanraking met die grens. Wanneer die indeeling eenigszins anders ware geregeld, loodrecht op die grens, dan zouden zeer gemakkelijk vier korpsen in aanraking met die grens kunnen komen. De voordeelen daarvan waren zeer groot. Die vier korpsen zouden bijna geen gebruik behoeven te maken van spoorwegen, waardoor deze ten goede kwamen aan de meer achterwaarts gelegen korpsen. Bij een vijandelijken inval zouden de hoofden der vier verschillende colonnes op hunne troepen terugtrekken; er zoude geen wijziging of verwarring in de orde van bataille ontstaan, en langzamerhand zouden de vier korpsen den vijand het verder voortdringen kunnen beletten. Thans ontmoet de vroeger gereed zijnde vijand slechts één korps, geheel in de drukte zijner mobilisatie en concentratie. Hij kan dit gemakkelijk terugdringen, en de aard van het terrein brengt mede, dat hij zonder veel moeite in het midden doordringt. Het korps is daardoor geheel gedesorganiseerd; de eene helft kan, misschien gedurende den geheelen veldtocht, zich niet meer vereenigen met de andere. Er is wanorde ontstaan; valsche geruchten worden verspreid; de vijand kan voorloopig geen tegenstand verwachten, en de eerste klap is gebleken, nog veel meer dan drie gulden waard te zijn geweest.

Maar keeren wij terug tot ons onderwerp. Het spreekt vanzelf, dat men niet door een eenvoudig decreet kan zeggen: Hier of daar zullen vestingen worden aangelegd. Men moet daarbij natuurlijk den toestand van het terrein nagaan; de verschillende rivieren, wegen, vooral spoorwegen, défilés, enz. beschouwen, en zich de vragen stellen,

die den grondslag zullen uitmaken van het stelsel. Ook hier waren de vragen, die er gesteld zijn, niet van eenzijdigheid vrij te pleiten. Indien wij weder een oorlog moeten voeren met Duitschland, wáár zouden wij dan ons leger samentrekken? Langs welke spoorwegen? In welke richting moeten zij zich terugtrekken, ingeval van nederlagen? Welke belangrijke rivieren moeten daartoe gepasseerd worden? Op welke punten moeten de nieuwe legers bijeengetrokken worden, om de hoofdstad te dekken en den strijd voort te zetten? Deze, en nog een groot aantal andere vragen, die weder tot verschillende veronderstellingen aanleiding gaven, heeft zich de commissie gesteld, en daarop waren de voorgestelde werken gebaseerd. De Generaal Baron De Chabaud-Latour was president der commissie, die uit het leger was benoemd; hij was bovendien lid der Nationale Vergadering en als zoodanig rapporteur. Dat rapport neemt eene merkwaardige reserve tegenover Duitschland in acht; er is met zorg gewaakt, dat geen enkel woord den vijand kon kwetsen; zinspelingen worden zooveel mogelijk vermeden, en, waar men den laatsten oorlog *moet* aanroeren, wordt dat met de meeste zachtzinnigheid gedaan. De discussiën hebben echter, zooals wij later zullen zien, nog wel eens aanleiding gegeven tot eene enkele scherpe uitdrukking, die meestal spoedig onderdrukt werd, zoodat de vergadering merkwaardig kalm bleef bij een onderwerp, dat zoo geschikt was, om de hartstochten in beweging te brengen.

Het rapport van den Generaal Baron De Chabaud-Latour begint aldus: ‘Mijne heeren! De oorlog van 1870 heeft ons Den Elzas en een gedeelte van Lotharingen ontnomen; die krijg heeft ons beroofd van de groote steden Straatsburg, Metz en Thionville, van de plaatsen van den tweeden rang Bitche, Hagenau, Pfalzburg, Schletstadt, Neuf-Breisach, Marsal en tegelijkertijd van onze prachtige verdedigingsliniën van den Rijn, de Vogeezen en de Beneden-Moezel. Daardoor is de veiligheid van ons grondgebied even pijnlijk als ernstig ondermijnd. Wij kunnen ons niet ontveinzen, dat, wanneer op dit oogenblik het ongeluk wilde, dat een nieuwe oorlog in Europa ontbrandde, de grenzen van Frankrijk de meest kwetsbare zouden zijn.

De waardigheid van ons nationaal karakter zoude ernstig lijden, indien deze toestand langer voortduurde. Wij hebben u reeds eenigen tijd geleden gezegd, dat op Frankrijk twee groote verplichtingen rusten: 1°. de verbetering van onze grenzen, 2°. de reorganisatie der verdedigingswerken van Parijs.

De Nationale Vergadering heeft met aanzienlijke meerderheid de eerste kredieten toegestaan, welke noodzakelijk waren, om onze hoofdstad te beschermen tegen elke onderneming, die opnieuw tegen haar op touw gezet mocht worden. Wij vragen thans, zooals wij toen reeds hebben medegedeeld, om dit werk te voltooien, de gelden, noodig voor de werken ter algemeene verdediging van ons grondgebied. De voornaamste werken zullen dienen, om de plaatsen, die wij hebben behouden,

geheel in te richten naar de eischen der tegenwoordige wijze van oorlogvoeren, eischen, die het natuurlijk gevolg zijn van de spoorwegen, van de verbeteringen der artillerie en van de verhooging der getalsterkte in de legers.

Ziedaar den inhoud van het voorstel van wet, dat u ter overweging wordt aangeboden. Vooral de vestingen aan onze oostelijke grenzen vorderen dringend verbetering, en daaronder wel in de eerste plaats die, welke gelegen zijn in de onmiddellijke nabijheid van Den Elzas en het afgestaan gedeelte van Lotharingen, plaatsen, die op dit oogenblik in de eerste linie zijn getreden.

De regeering, met alle recht verontrust over dien toestand, heeft aan de hoogere commissie van defensie de taak opgedragen, om middelen te beramen, ten einde hierin te voorzien.

Na lange en nauwgezette studiën is die commissie van oordeel, dat de werken moeten worden aangelegd, vermeld in het tableau, gehecht aan dit ontwerp van wet. Zij vertrouwt, dat onze oostelijke grens alsdan in behoorlijken staat van tegenweer is. Wij zullen thans de verschillende voorstellen, door de commissie gedaan, nader beschouwen en nemen daarbij de volgorde in acht, die zij gemeend heeft te moeten voorstellen.'

Alvorens den rapporteur verder - althans in hoofdzaak - te volgen op den weg, dien hij wilde inslaan, gevoelen wij ons verplicht, een oogenblik te blijven stilstaan en tot beter begrip van die voorstellen een blik te slaan op de kaart van Frankrijk, en natuurlijk voornamelijk op de oostgrens. Het is toch de configuratie van het terrein, die de plaats en de waarde der verdedigingsstellingen bepaalt, en wij zouden vermeenen te kort te doen aan onze taak, indien wij enkel de plaats aanduidden, zonder althans in korte trekken het 'waarom' te hebben aangegeven. Wanneer wij ons ook hier alwederom weinig bemoeien met het zuidoostelijk gedeelte van de grenzen, dan volgt dat uit de volgende redeneeringen. De grenzen tusschen Frankrijk en Italië zijn te ver verwijderd van het n.o. gedeelte, dat ons bepaald bezighoudt, om daarover lang uit te weiden. Bovendien is een inval van Italië in Frankrijk zeer moeielijk. Wel is dat in 1692 geschied door Prins Eugenius, maar het blijft altijd een zware taak. Het massief der bergen ligt grootendeels op Fransch grondgebied. De doorgang van de Mont-Cénis-baan heeft Frankrijk voor Italië ontsloten, maar die toegang is lichtte versperren of te vernielen. Wat Zwitserland betreft, moeten wij ons de vraag stellen, of Duitschland er belang bij zou hebben, zijne onzijdigheid te schenden, en dan gelooven wij, dat ontkennend te moeten beantwoorden. De Duitsche aanvalscolonnes kunnen weinig profiteeren bij eene verlenging van het front van aanval naar het zuiden. Die colonnes zouden van de natuurlijke richting harer operatiën worden afgeleid en haar hoofddoel uit het oog verliezen, terwijl bovendien de bergvestingen der Jura en de daarachter liggende vestingen Belfort,

Besançon, Lyon, enz. het verder voortrukken lichtelijk kunnen beletten. Zoolang Frankrijk zich verdedigt, heeft het dus geen vrees te koesteren, dat Duitschland de neutraliteit van Zwitserland zal schenden, omdat dat hem verzwakt, in plaats van versterkt. Gaat Frankrijk over tot den aanval, dan kan een leger langs de lijn Belfort-Basel-Schaffhausen de Zuid-Duitsche operatiebasis Ulm-Straatsburg-Parijs ernstig bedreigen, waardoor het Duitsche leger zijne omvattende opstelling verliezen en in veel minder gunstige positie komen zou. Voor Duitschland is het dus van het hoogste belang, zoowel staatkundig als militair, dat Zwitserland strikt neutraal blijft, waardoor zijn (des Duitschers) zuidelijke flank bij een conflict met Frankrijk gedekt blijft en het zijn aanval zonder vrees kan doorzetten. Een weinig zuidelijker, boven Basel, vormt de Jura de grens. Dit is een ruw gebergte, dat over het geheel weinig bevolkt is en ook, waar de bevolking dichter is, toch altijd bitter weinig hulpbronnen aanbiedt. Wel wordt het door vele en zeer goede wegen doorsneden, maar de ageerende colonnes blijven toch altijd aan vaste richtingen gebonden, zoodat er weinig of geene onderlinge communicatie kan bestaan.

Zal België nu, evenals Zwitserland, bij een eventueelen oorlog zijne neutraliteit gehandhaafd zien? Zullen Duitschland en Frankrijk beiden dien toestand eerbiedigen? Dat is gebeurd in 1870, maar wat zal de toekomst geven? Duitschland heeft toen die neutraliteit geëerbiedigd; thans is zijne oostelijke grens veel sterker geworden; hij is dichter bij Parijs gekomen, en zijne concentratie steunt nu op Metz en Straatsburg. Hieruit zou men kunnen besluiten, dat het stellig zeer overwegende redenen zullen moeten zijn, die Duitschland ertoe zouden brengen, om de neutraliteit van België te schenden. Nauwelijks was in 1870 de oorlog verklaard, of België verklaarde, neutraal te zullen blijven en die neutraliteit gewapenderhand te zullen verdedigen, maar ook sloot Engeland met Pruisen en Frankrijk nieuwe verdragen (9 Augustus 1870) als aanvulling van het verdrag van 19 April 1839. Zoo bevat o.a. dat, hetwelk met Pruisen gesloten is, de navolgende bepalingen: In Art. I verklaart de Koning van Pruisen, dat hij de neutraliteit van België zal eerbiedigen, zoolang Frankrijk dat ook doet. De Koningin van Engeland verbindt zich daarbij, dat, als Frankrijk die neutraliteit schendt, zij *met* Pruisen ter verdediging van die onzijdigheid zal medewerken en dat hare zee- en landmacht, in verbinding met de Pruisische strijdkrachten, de onafhankelijkheid zal waarborgen. Het is duidelijk, dat Hare Majesteit de Koningin van Groot-Brittanje en Ierland door dit verdrag zich niet verplicht, om deel te nemen aan de algemeene operatiën buiten de Belgische grenzen, eene bepaling, die *wel* voorkomt in het vredesverdrag van 19 April 1839. Art. II behelst bijna dezelfde bepalingen ten opzichte van den Koning van Pruisen. Art. III bepaalt, dat dit verdrag geldig is tot 12 maanden na den later te verwachten vrede tusschen Frankrijk en Duitsch-

land, waarna Art. I van het verdrag van 19 April 1839 weder in werking treedt.

Hebben wij reeds vroeger gezegd, dat de meeste Fransche schrijvers wijzen op eene schending der Belgische neutraliteit door Duitschland, wederkeerig maken de Duitschers er geen geheim van, dat zij die schending van Fransche zijde vreezen. Ook daarvoor is wel eenige reden. Thiers toch heeft als president der republiek in de Nationale Vergadering gezegd, dat de eenige weg, die opengebleven was, om Frankrijk de gelegenheid te geven tot offensieve bewegingen, over België leidde. In de 'Géographie physique, historique et militaire' zegt Lavallée: 'België is het gedwongen schouwtooneel van alle Fransche invasies; het is door de natuur als 't ware geschapen tot een tournooiveld, waar Frankrijk en zijne vijanden hunne geschillen beslechten. Dáár bevindt zich niet één plekje gronds, dat niet met Fransch bloed is gedrenkt. De helft van onze krijgsgeschiedenis is dáár afgespeeld. Dit plekje is zóó geschikt, om het lot van Frankrijk te beslissen, dat Napoleon dáár trachtte, zijne macht over Europa te heroveren.' Ook Cardinal Von Widdern laat zich in dien geest uit in zijn werkje: 'België, Noord-Frankrijk, de Neder-Rijn en Holland als oorlogsveld', en somt daarbij de groote nadeelen op, die deze invasie voor den linker-Rijnoever kan opleveren. Wij zouden hierbij echter nog belangrijke nadeelen kunnen opsommen, die er voor Frankrijk uit zouden ontspruiten, wanneer het tot den aanval op Duitschland over België besloot, maar, daar wij ons thans alleen bezighouden met de vraag: 'Hoe richt Frankrijk zijne verdediging in?' en niet met zijn aanvallende kracht, zullen wij over dat onderdeel verder zwijgen.

De heeren Elié de Beaumont en Dufrénoy hebben eene geologische kaart van Frankrijk uitgegeven en daarbij een tekst geleverd, die hoogst belangrijk mag genoemd worden en waaraan wij de volgende mededeelingen ontleenen(*). Wanneer wij Parijs aannemen als het middelpunt, dan kan het terrein naar het oosten verdeeld worden in vijf, meer of minder regelmatige, concentrische cirkelbogen, ongeveer gelijk aan de cirkels, gevormd door een steentje, in het water geworpen. Aan de oostzijde rijst de Jura-formatie het meest boven het bekken, terwijl natuurlijk de verschillende lagen ook verschillende hoogten hebben. Bovendien bevinden zich daarin gesteenten van verschillende hardheid, die meer of minder weerstand konden bieden aan de groote geologische omwentelingen op onze aarde, waardoor een serie ontstond van uitstekende toppen aan de uiteinden der hardste lagen. Die toppen nu loopen evenwijdig aan elkander rondom hun algemeen middelpunt: Parijs.

De verschillende concentrische verhoogingen worden in hare défilés doorsneden door de rivieren de Yonne, Seine, Aube, Marne, Aisne en

(*) Bij andere schrijvers hebben wij in hoofdzaak dezelfde gegevens aangetroffen, terwijl ook Brockhaus in zijn *Conversations-Lexikon* een belangrijk gedeelte van het artikel; 'Frankreich, geographisch, statistisch', aan deze terreinbeschrijving wijdt.

Oise, die allen in het bekken van Parijs samenvloeien. Die concentrische bergvakken vormen de natuurlijke verdedigingslijnen van Frankrijk. De verschillende legers, die hier aanvallend of verdedigend te werk gingen, zijn altijd genoodzaakt geweest, hunne strategische bewegingen ernaar te regelen. Dat is vooral ten duidelijkste gebleken in den veldtocht van 1814.

Wij gaan er thans toe over, om die reeksen achtereenvolgens aan te wijzen.

De eerste, of het dichtst bij Parijs gelegene, heeft haren oorsprong in het bosch van Fontainebleau, bij Milly, strekt zich uit langs Montereau, tusschen Provins en Nogent-sur-Seine, Sézanne, Épernay-sur-Marne, ten westen van Reims naar Laon en La Fère.

De tweede, minder duidelijk en van minder beteekenis dan de eerste, behoort tot de krijtformatie, begint ten zuiden van Fontainebleau bij Montargis, gaat langs Joigny, langs het bosch D'Othe, naar Troyes, Vitry-le-Français, St. Ménehould, Vouziers, Rethel en eindigt bij de Oise in lage heuvelen.

De derde, die tot de Jura-formatie behoort, daalt van de Morvanbergen af langs Auxerre, Tonnerre, Bar-sur-Seine en Bar-sur-Aube, Houdelaincourt naar St. Aubin, Bar-le-Duc, naar de Argonnen, waar zij zich scherper afteekent, naar Clermont, le Chêne-Populeux en eindigt ten noorden van Vervins bij de Oise.

De vierde is van veel minder beteekenis en ook veel minder scherp geteekend.

De vijfde, eveneens Jura-formatie, daalt ook van de Morvanbergen af langs Avallon, Montréal, Châtillon-sur-Seine, maar begint eerst zich scherp af te teekenen bij Chaumont, gaat naar Neuf Château tusschen Toul en Commercy, tusschen Etain en Verdun naar Dun en vereenigt zich bij Poix met de derde keten. Van Chaumont tot Poix bezit deze lijn een uitstekend verdedigingsvermogen.

De zesde ontstaat op het plateau van Langres, gaat voorbij de stad Langres, Clémont, Bourmont, Vézélize, Pont St. Vincent, Nancy, ten oosten van Pont-à-Mousson, ten westen van Metz naar Briey, om verder ongeveer langs de Duitsche en Belgische grenzen zich naar Mézières en *linea recta* naar Rocroy te richten en eindelijk te niet te gaan.

Die concentrische bergruggen, ‘gerangschikt als de banken van een onmetelijk circus, waarvan Parijs de renbaan is’, zoo zegt de Schr., doorsnijden alle operatie-lijnen, die op de hoofdstad uitloopen, loodrecht op hunne richting. Daaruit volgt, dat een leger ter verdediging zich altijd met veel minder bezwaar op eenig bedreigd punt kan verzamelen, aangezien het ageert langs lijnen, die steeds korter zijn dan die des vijands. Bovendien worden zijne bewegingen gemakkelijker gemaakt door de talrijke wegen, die als stralen van een cirkel op Parijs uitloopen, en door de transversale wegen, de koorden, die deze stralen met elkander verbinden.

Die verschillende bergruggen hebben niet allen dezelfde waarde als verdedigingslijnen. De eerste heeft, zooals wij reeds zeiden, in 1814 een groote rol gespeeld. De vijfde, scherp afgeteekend, biedt eveneens vele voordeelen voor de verdediging aan, vooral op den rechteroever der Maas tusschen Neuf-Château en Dun. Het gedeelte, dat het dichtst bij de grenzen ligt, tusschen Toul en Dun, de zoogenaamde Côtes de Lorraine, domineert het voorliggend plateau, naar de Moezel en Chiers afdalende, ongeveer 100 meter. Wel heeft deze positie het nadeel, dat zij de Maas achter zich heeft, maar deze ligt toch nog op een afstand van 8 tot 10 K.M., terwijl de aan te brengen versterkingen van dien aard zijn, dat de vijand moeielijk den overtocht over de rivier kan beletten. Er zijn bovendien vele bruggen, doorwaadbare plaatsen, enz. en de pontondienst kan in meerdere bruggen voorzien. De zesde of buitenste bergrug wordt aan de noordoostzijde versterkt door Toul, ten zuidoosten door Langres. De binnenste kringen moeten natuurlijk slechts als tijdelijke steunpunten dienen en derhalve eerst tijdens de bezetting vluchtig versterkt worden.

Het spreekt vanzelf, dat de hierboven genoemde bergruggen op verschillende plaatsen doorsneden worden door valleien en meermalen door nauwe défilés, die doorgang aan de verschillende rivieren verleenen; dat natuurlijk door die défilés verschillende straat- en spoorwegen loopen, terwijl andere wegen over de hoogten leiden. Wij hebben het echter niet noodig geoordeeld, daarvan ter plaatse aanwijzing te doen.

Ten einde onze terreinbeschrijving te completeeren, maken wij nog melding van de zoogenaamde ‘trovée de Belfort’. Daar, waar de Jura eindigt en de Vogeezen nog niet zijn begonnen, ligt een bergopening ter breedte van ± 5 Geogr. Mijlen op ongeveer 400 M. boven de oppervlakte der zee. In die opening is het Rijn-Rhône-kanaal gelegen. Dit terreingedeelte heeft in de krijgsgeschiedenis bij herhaling een belangrijke rol gespeeld.

Niet alleen echter heeft de toestand van het terrein invloed op de plaatsen, waar de versterkingen moeten worden aangelegd, maar er zijn nog andere gegevens, die invloed uitoefenen. Zoo o.a. de terugtochtslijnen der opereerende legers. De eenvoudigste beginselen der strategie leeren reeds - en de groote veldheeren zijn het daaromtrent eens - dat een leger, hetwelk verplicht is, zich van de grenzen meer in het binnenland terug te trekken, die beweging nimmer zal moeten doen in eene richting, loodrecht staande op de grenzen. Men geeft daardoor den indringenden vijand gelegenheid, zijne communicatie-lijnen regelmatig naar voren te verlengen en noodigt hem tegelijkertijd beleefdelijk uit, het doel zijner operatiën, de hoofdplaats des lands, naderbij te komen. Beweegt echter een terugtrekkend leger zich evenwijdig aan de grenzen, derhalve op de flank van den vijand, dan is deze verplicht, zijne voorwaartsche beweging te staken. Immers, bleef hij recht doormarcheeren, dan liet hij een leger achter zich, dat zijne operatie-lijnen gemakkelijk

kon afsnijden. Hij is dus verplicht, van front te veranderen en het terugtrekkende verdedigingsleger te vervolgen. Deze règel is in den laatsten oorlog zeer dikwijls uit het oog verloren, en dat heeft de meest nadeelige gevolgen gehad. Alle militaire schrijvers zijn het echter op dat punt eens. Wij zouden gemakkelijk deze meening kunnen staven door aanhalingen uit de werken dier schrijvers, o.a. Jomini, Rogniat, Paixhans, Gouvion de St. Cyr, enz. Wij zullen dat echter nalaten; alleen willen wij enkele regels opnemen uit eene memorie van den Kolonel der genie De Contencin, enkel om te bewijzen hoe de voorschriften, de raadgevingen en vermaningen in 1870 en reeds vroeger in den wind zijn geslagen; hoe het Frankrijk nog niet ontbroken heeft aan waarschuwende stemmen. De Kolonel De Contencin had zijne memorie weder hoofdzakelijk getrokken uit eene van den Generaal Haxo, getiteld: 'Over de verdediging van Frankrijk'. Beide memories zijn bij de overgave van Metz niet in handen der Duitschers gevallen, daar de Generaal, commandant der applicatieschool, ze nog ter gelegener tijd met andere kostbare archiefstukken had weggezonden.

'In geval van een verdedigenden oorlog tegen een overmachtigen vijand', zoo zegt de Kolonel De Contencin, 'moet de noord-oostelijke legermacht van Frankrijk zich in geen geval in het geretrancheerde kamp van Metz laten insluiten, omdat zij de waarde dier plaats aanmerkelijk zou verminderen door het snelle verbruik der levensmiddelen, terwijl zijzelve spoedig genoodzaakt zou worden, zich over te geven.

'Dit leger zou zoo spoedig mogelijk Metz moeten verlaten, de stad hare eigene hulpbronnen laten behouden, haar voorzien van een voldoend garnizoen en overigens zelf terugtrekken in de richting van Nancy en de Vogeezen, stelling nemen op de plateaux van Charmes en Rembervilliers, terwijl zijn rechtervleugel kan aanleunen tegen het gebergte, ter hoogte van St. Dié, en de linkervleugel gesteund moet worden door troepen, opgesteld op de plateaux ten westen van Mirecourt. In die stelling zou het Fransche leger, niettegenstaande zijne numerieke minderheid, den binnendringenden vijand zekerlijk kunnen tegenhouden, omdat deze niet op Parijs zou durven aanmarcheeren. Terwijl de getalsterkte der Duitschers moest verminderen door het achterlaten van een observatiekorps voor Metz, zou het Fransche leger telken dage door aanvulling uit het zuiden en westen versterkt worden.' De Kolonel eindigt zijne beschouwingen met de navolgende conclusie: 'Wij moeten de meeste aandacht wijden aan de lijn der Vogeezen. Deze bergketen is in werkelijkheid onze strategische grens, terwijl de Rijn onze geographische grens is. De bestaande passages moeten afgesloten worden door goed ingerichte en goed van alle hulpmiddelen voorziene forten; iedere aanleg van nieuwe wegen, loodrecht op de richting van de keten, moet ten strengste worden geweerd.'

En hoe is die leer toegepast? De kleine plaatsjes, gelegen aan de voornaamste passages, waren niet goed voorzien en volstrekt niet gewijzigd naar de eischen des tijds; de tunnels waren niet ondermijnd, en de bergketen was doorsneden door allerlei soort van wegen. Zóó werden de lessen van vóór 1866 en 1870 toegepast! 't Was, of men met blindheid was geslagen. *Quem Jovis vult perdere, prius dementat.*

Wij hebben den Generaal Baron De Chabaud Latour in zijn rapport laten steken, toen hij beginnen wilde met de opsomming der plaatsen, die versterkt moesten worden. Wij vatten thans zijn rapport weder op, doch geven daarbij telkens vooraf een kleine schets van de ligging der plaatsen.

Door het verlies van het grootste deel der Moezel-linie is de Maas de eerste natuurlijke barrière tegen het noordoosten geworden en heeft daardoor in beteekenis gewonnen. Het is duidelijk, dat dientengevolge ook Verdun, hetwelk dit rivierdal beheerscht, eene grootere waarde heeft verkregen, terwijl zijne ligging tegenover Metz de noodzakelijkheid deed geboren worden, om er een groote wapenplaats van te maken. Verdun ligt op beide oevers van de Maas en aan het kruispunt van een groot aantal strategisch zeer belangrijke wegen. Het wordt ingesloten door twee ketenen van hoogten, die zich gemiddeld 100 M. boven het dal verheffen. De uitloopers van de linkerhoogten worden gedeeltelijk door de stad en de vestingwerken ingenomen. De hoogten op den rechter-Maasoever sluiten Verdun ten zuiden, oosten en noorden in; die ten zuiden raken bijna de vestingwerken, terwijl zij in het noordoosten zich eenigszins verder van de stad verwijderen. Men vindt in deze hoogten vele kloven met steile hellingen; zij zijn meestal met bosch beplant, zoodat zij, vooral ten oosten en zuidoosten, door grootere troepenafdeelingen alleen overgetrokken kunnen worden langs de gebaande wegen. De artillerie vindt er uitstekend gedekte en goed toegankelijke punten.

De rivier heeft hier eene breedte van 60-80 M., die echter bij lagen waterstand als hindernis weinig beteekent. Door opstuwing bestaat er evenwel mogelijkheid, om binnen 8 à 14 dagen, boven de vesting eene inundatie te stellen van ± 2000 passen breedte, waardoor de zuidelijke fronten der stad onaantastbaar worden.

Boven de stad splitst zich de Maas in verschillende waterloopen, nl. het kanaal van St. Vannes en St. Aire, waardoor de vesting in vier stukken wordt verdeeld en die een zeer onregelmatig tracé, zoowel in hoofdzaak als in détails, noodig hebben gemaakt. De citadel ligt op de uitloopers der westelijke hoogten. De bevestiging, die wij hier maar niet in détails zullen aangeven, is zeer sterk, maar wordt geheel geneutraliseerd door het ontbreken van gedetacheerde forten, zoodat de vijand gelegenheid heeft, om zijne aanvalsbatterijen op de beheerschende hoogten te planten. Deze omstandigheid heeft dan ook in

1870 de overgave der vesting veroorzaakt (8 Nov.). Toch is die overgave eer vóór- dan nadeelig voor Frankrijk geweest. De Duitschers hadden de stad noodig, daar zij veel belemmering veroorzaakte in het transport en dus hare overgave zeer gewenscht was. Dat gaf wederom aanleiding tot gunstige voorwaarden van overgave. De Pruisische Generaal Von Gayl beloofde dan ook in Art. I der overeenkomst de teruggave der vesting aan Frankrijk na den vrede. Er was dus hier paal en perk gesteld aan den annexatie-lust. De Duitschers noemen dat verdrag thans overijld, maar toentertijd waren zij zeer tevreden met het bezit der vesting, omdat zij daardoor eene nieuwe, goed verzekerde verbinding verkregen tusschen Duitschland en de rondom Parijs gelegerde troepen.

Nu er derhalve thans sprake van was, om Verdun tot eene hoofdwapenplaats in de 1ste linie te verheffen, was ook het eerste streven, de plaats te beschermen tegen een bombardement door permanente versterkingen op de omringende hoogten.

'Verdun', zegt de Generaal De Chabaud Latour, 'beantwoordt niet meer aan de eischen der tegenwoordige oorlogvoering. Het moet in staat gesteld worden, zijne gewichtige rol te vervullen, nl. ons het bezit te verzekeren van dezen grooten waterweg, waarop tegenwoordig onze eerste verdedigingslijn berust. Om te voorkomen, dat de gebeurtenissen van 1870 zich herhalen, moeten wij de batterijen des vijands achteruit dringen, zoodat de plaats buiten het bereik der projectielen ligt. Daartoe moeten *wij* die hoogten bezetten. Dat is vooral noodzakelijk in de richting, vanwaar vermoedelijk de aanval komt, d.w.z. op den rechteroever, en wij stellen dus voor, aan te vangen met het bezetten dier stellingen. Wij zullen in de eerste plaats een groot fort bouwen bij de positie Bois-Brûlé (ten noordoosten van de stad), die de twee wegen bestrijkt, welke van Metz komen, en tevens den spoorweg van Metz naar Châlons. Bovendien wenschen wij twee batterijen, die het dal boven en beneden (ten noorden en ten zuiden van) de stad beheerschen. De oorlog van 1870 heeft overtuigend bewezen, dat de verdedigingsmiddelen der citadel (ten westen der stad) onvoldoende waren; wij zijn dus voornemens, deze zoodanig te wijzigen, dat er een soort van sperfort wordt gevormd voor de spoorwegen, die elkander aan den voet der wallen kruisen.'

(Wij herinneren eraan, dat wij het rapport van den Generaal De Chabaud Latour niet letterlijk volgen, maar alleen de voornaamste punten behandelen.)

Toul was reeds eene belangrijke vesting vóór 1870. Om dezelfde redenen, die wij bij Verdun aanvoerden, is de waarde daarvan zeer verhoogd door het verlies van Metz en Straatsburg. Men was dan ook reeds vóór den oorlog van plan, Toul in een grootere wapenplaats te herscheppen. De oorzaak der vertraging lag voornamelijk in het verschil van meening omtrent het te versterken punt, of het namelijk niet

beter zou zijn, Nancy in plaats van Toul te versterken en daardoor deze rijke stad te beschermen. Wij zullen later bij de debatten over dit punt in de Nationale Vergadering hierop terugkomen. De vesting Toul ligt op den linkeroever der Moezel, aan den grooten straatweg van Nancy naar Parijs, 56 uren van de hoofdstad en 12 uren van Metz verwijderd. Het Moezeldal is over het algemeen nauw en door steile hoogten ingesloten. Van ongeveer 1½ uur boven tot evenveel beneden Toul is het echter aanmerkelijk wijder en vormt eene circa 1200 M. breede grasvlakte. In dit gedeelte liggen talrijke bruggen over de rivier. Deze bezit ook, zoowel beneden als boven de stad, verschillende doorwaadbare plaatsen, die echter door de steile wanden moeielijk genaakbaar zijn. De vesting Toul verspert een groot aantal belangrijke, naar alle richtingen leidende wegen. Eene omtrekking van dit knooppunt is echter mogelijk, als het jaargetijde niet al te ongunstig is. In 1870 lag het groote gewicht van Toul hierin, dat het den spoorweg Frouard-Parijs versperde voor de Duitschers, zoodat reeds het plan tot het aanleggen van een prairiebaan was opgemaakt, toen de val der vesting (23 September) dat bezwaar ophief. De genoemde spoorbaan raakt Toul aan de noordzijde. De hoogten van den linker-Moezeloever dalen zacht naar de in het dal liggende vesting en naderen de buitenste werken tot op 500 passen, terwijl de hoogten op den rechteroever eerst op 1000 passen van de vesting beginnen.

'Toul', zegt het rapport, 'wordt op zeer korten afstand gedomineerd door de steile hellingen der plateaux, gelegen ten zuiden van het bosch van Haye. Een klein aantal posities domineert echter weder deze plateaux. In die laatste stellingen zullen wij ons moeten nestelen, niet alleen om de stad te beschermen tegen een bombardement, maar ook om het uitgebreide kamp, dat daardoor ontstaan zal, te beschutten.

De punten, die wij bezetten moeten, zijn:

De Mont Saint Michel (ten n.o. der stad), de ware citadel van Toul, langs wiens voet de spoorweg Straatsburg-Parijs voert benevens de naar Metz en Verdun leidende wegen.

De positiën van Ecrouves en Domgermain (ten n.w. en z.w. der stad); de eerste vormt de uiterste zuidpunt van het hoogvlak, waarop het bosch van Pagney gelegen is, beheerscht het Ingressin-dal en beschermt de vesting aan de westzijde. De tweede wordt daarentegen gedomineerd door eenige punten van het bosch Grand-Mont, weshalve in tijden van oorlog op de hoogte van Jacobin, aan den landweg van Vaucouleurs en Langres, een tijdelijke versterking zal worden opgeworpen.

De positie van Villey-le-Sec (ten z.o. der stad), die het débouché van het bosch van Haye beschermt en het Moezeldal bovenwaarts domineert.'

Toen later de minister van oorlog, de Generaal De Cissey eene inspectie hield over de werken bij Toul, werd er besloten, ter aanvulling van

het geheel een vijfde fort aan te leggen, geheel ten zuiden der stad, waardoor de kring van forten werd gesloten.

Wanneer al deze werken zijn voltooid, is Toul volkomen geschikt voor de taak, die het wacht.

Belfort is door het verlies van Straatsburg eveneens in de eerste linie getreden en derhalve ook van veel meer belang geworden. Ofschoon deze stad reeds in modernen geest was versterkt, gaf de nieuwe rol, die haar toebedeeld moest worden, toch aanleiding tot groote wijzigingen. Het belang van deze positie en de beteekenis, die het verkrijgt bij een oorlog tegen een vijand uit het oosten, maken eene nadere beschrijving niet overbodig.

Belfort is gelegen op den linkeroever der Savoureuse; het dekt en beheerscht den toegang tot het dal der Doubs, de spoorwegen van Mühlhausen en Basel over Montbéliard en Besançon naar Lyon en over Vesoul naar Epinal, naar Langres en naar het dal der Saône, bovendien al de straatwegen, die naar de opgenoemde richtingen voeren. De eigenlijke vesting wordt door de steile helling der hoogte in twee ongelijke deelen verdeeld. Het noordelijke en grootste gedeelte, hetwelk de stad omvat, ligt geheel in de vlakte. Het zuidelijke, veel kleinere deel ligt geheel op de hoogte en is onregelmatig versterkt. Ook bevindt zich hier de citadel. De buitenwerken zijn:

Het fort la Justice (ten oosten der stad). Dit fort ligt op een rotstop van circa 130 M. hoogte, die een plateau vormt met zeer steile hellingen naar alle zijden. Het beheerscht voornamelijk den ten oosten gelegen pas les Fourches, den straatweg naar Straatsburg en gedeeltelijk dien over Altkirch naar Basel.

Het fort la Miotte (ten n.o. der stad) beheerscht eveneens den straatweg naar Straatsburg.

Het fort Basses Perches (ten z.o. der stad) ligt op den middelsten top der hoogte les Perches en beheerscht het gelijknamig plaatsje, waarin de straatwegen van Basel en Mühlhausen samenkomen.

Het fort Hautes Perches ligt ten westen van het voorgaande fort en op den zuidwestelijken top der Perches, beheerscht Danjoutin en het dal der Savoureuse beneden Belfort.

Op den rechteroever van dit riviertje vindt men de navolgende gedetacheerde werken:

Het fort les Barres (ten westen der stad). Het ligt op een zeer vlakken bergrug, wordt van achter door den spoorwegdijk naar Vesoul gesloten en bestrijkt bepaaldelijk dezen spoorweg, zoowel in noordwestelijke als in zuidoostelijke richting.

Het fort Bellevue ten zuiden van het voorgaande, dekt het station, den straatweg naar Isle de Doubs en de wegen, die naar Montbéliard voeren.

De versterkingen op den linkeroever dekken de oostzijde van Belfort genoegzaam, die op den rechteroever echter het westen niet geheel,

terwijl ook ten noorden der stad eene leemte bestaat, waardoor daar ter plaatse zelfs het dal der Savoureuse niet bestreken wordt. Bovendien liggen alle forten volgens de nieuwere krijgsbegrippen te dicht op de stad.

Men moest derhalve onderzoeken, hoe die gebreken konden worden verholpen en Belfort in staat kon worden gesteld tot het voldoen aan de voorwaarde, de beheersching van het vereenigingspunt der wegen tusschen het Rijn-en het Rhônedal. Immers, de spoorweg van Besançon over Montbéliard en Audincourt naar Delle maakte het mogelijk, de afsluiting tusschen Jura en Vogeezen, waartoe Belfort diende, geheel denkbeeldig te maken. Dit doel kon niet bereikt worden door een eenvoudig vooruitschuiven der forten, die men om Belfort wilde aanleggen, maar men moest buiten de bevestigingsketen nog versterkingen opwerpen.

Het rapport zegt dan ook daaromtrent: ‘Belfort verdedigde vroeger het knooppunt der gemeenschapswegen tusschen het Rhône- en het Rijnbekken. Maar de spoorweg van Besançon naar Delle over Montbéliard en Audincourt stijgt van het noorden tot Morvillard, om daarna naar Delle af te dalen. Van Morvillard tot Montreux is slechts 9 à 10 K.M., en tusschen deze beide punten domineert het Rijn-Rhône kanaal, waarvan de oever geheel is gereed gemaakt voor eene verbinding van den spoorweg van Besançon en den straatweg naar Mühlhausen.

Deze verbinding, die zoo gemakkelijk is te maken, zou even min als het Rijn-Rhône-kanaal door Belfort beschermd worden. De toestand werd hierdoor ernstiger.

De nieuwe verdedigingsmiddelen, voor Belfort voorgesteld, zullen dienen, om in dit gebrek te voorzien en om den kring van werkzaamheid van deze vesting naar alle zijden uit te breiden.

De bezetting der stelling op den Mont-Salbert (ten n.w. der stad en verder daarvan verwijderd dan les Barres) en die op de hoogte van Roppe (ten noorden der stad) in het eveneens genoemde bosch ten noordwesten van het plaatsje Roppe zijn van veel belang. Hierdoor worden Belfort ten noorden en noordwesten geheel gedekt, het dal der Savoureuse, de naar Vesoul leidende spoorweg en de straatweg naar Epinal behoorlijk bestreken, terwijl er verband ontstaat tot de versterkingen, die in de Vogeezen aangelegd zullen worden.

Voorwaarts van de werken der Perches en van Bellevue, die tijdens het beleg zijn opgeworpen en die men u thans voorstelt, te veranderen in permanente werken, zal het fort Vézelois (ten z.o. der stad en voorwaarts van de Basses Perches) de meer voorwaartsche verdediging aan de oostzijde verzekeren. Hetzelfde resultaat verkrijgen wij aan de westzijde door de bezetting van den Mont-Vaudois (ten z.w. der stad).

Ten zuiden zal de Mont-Bard de gemeenschapswegen beheerschen, die naar de zijde van Montbéliard bijeenkomen.

Ten slotte zal de inrichting ter verdediging volmaakt worden door

het bezetten der stellingen bij Pont-de-Roide en Blamont, die Montbéliard met de bergketen van Lomont vereenigen.'

De uitdrukking, in het rapport gebezigd: 'ten zuiden zal de Mont-Bard', enz. heeft tot velerlei gissingen aanleiding gegeven. Uit het tegen-project, ingediend door den Kolonel Denfert-Rochereau, die toch stellig wel goed met de localiteit bekend zal zijn, kan men met vrij groote zekerheid opmaken, dat die Mont Bard gelegen is in de nabijheid van Montbéliard, 17 K.M. ten zuiden van Belfort, terwijl de daarna genoemde te versterken punten, Pont-de-Roide en Blamont weder 17 K.M. ten zuiden van Montbéliard liggen.

Tot dusverre is het rapport vrij duidelijk geweest; het bleef zeer zakelijk en trad slechts in korte beschouwingen. Het nu volgende punt is ook kort, maar minder duidelijk en geeft volstrekt geen helder beeld van 'tgeen de commissie wil voorstellen. Wij lezen toch in het rapport:

'Het bezetten der wegen, leidende over Saint-Loup, Luxeuil en Lure, uit de vallei van de Boven-Moezel in Franche-Comté, zal noodzakelijk moeten dienen ter aanvulling van de verdediging der positie Belfort. Deze lijn zou aan de eene zijde leunen aan den Ballon d'Alsace, aan de andere zijde aan de positie van Epinal, hetwelk tot een steunpunt moet worden gewijzigd.' Met deze weinige woorden wordt de stelling van de Boven-Moezel aan de Nationale Vergadering ter beoordeeling aangeboden. In de debatten wordt deze positie slechts ééns, en dat nog wel terloops, aangeroerd, zoodat wij ook daardoor geen meer licht hebben ontvangen. Alleen eene nauwkeurige bestudeering der kaart - en het spreekt vanzelf, dat daarvoor een zeer uitgewerkte kaart noodig is - in verband gebracht met de reeds voltooide of geprojecteerde werken, kan ons dit raadsel op eenigszins bevredigende wijze oplossen.

Wanneer we langs de grenzen ten noorden van Belfort eene lijn trekken, die van 3-10 M. achter de grenzen blijft, totdat wij ten oosten van Luneville zijn aangekomen, dan hebben wij, tamelijk nauwkeurig, een bezoek gebracht aan een twaalftal versterkingen - 'tzij gereed of geprojecteerd - die dienen moeten, om den toegang tot het zuidelijk deel der Vogeezen te versperren. Dit gedeelte der Vogeezen tusschen Donon en Giromagny - deze laatste plaats ten zuiden van den Ballon d'Alsace - wordt doorsneden door een groot aantal, meerendeels uitstekende straatwegen, die door de bergpassen naar Duitschland leiden. De gemiddelde hoogte dier wegen is van 600-800 M., met uitzondering van die bij Fraize, welke ruim 800, en die over den Ballon d'Alsace, welke 1300 M. hoog is. Het zij genoeg, hier te vermelden, dat er, behalve een tiental hoofd- en verbindingswegen, nog een groot getal meer of minder gebaande voetpaden worden gevonden, die niet versterkt zullen worden, maar wier bewaking

in tijden van oorlog zal worden toevertrouwd aan bataljons bergjagers, die voor deze streken zullen worden opgericht.

De hoofdwegen zullen worden verdedigd door verschillende forten, aan te leggen bij - in het noorden en ten oosten van Luneville beginnende - Brionville, Senones, ten oosten van Raon l'Etape, Ban de Sapt, St. Dié, Bétrimoutiers, Fraize, Gérardmer, St. Amé, ten oosten van Remiremont, la Bresse, Cornimont, le Thillot en St. Maurice.

Van deze forten waren in den loop van 1879 gereed: het fort Roche la Haye bij Fraize, aan den ingang van den Col du Mont des Fourches, hetwelk den straatweg van Colmar en het boven-Meurthedal dekt; het fort Parmont (St. Amé), dicht bij de stad Remiremont, hetwelk den toegang afsluit van Munster over Gérardmer en het boven-Moezeldal; het sperfort Tête de l'Ours (le Thillot), hetwelk den pas dekt van Thann in het boven-Moezeldal (pashoogte 700 M.). In de eerste plaats wordt thans met de versterkingen bij St. Dié begonnen. Verder is in project de versterking van Luneville, hetwelk dus eene nadere versterking der Meurthe-linie doet veronderstellen.

Wij hebben hiermede de eerste verdedigingslijn tegen Duitschland tot aan de Zwitsersche grenzen afgehandeld. De versterkingen, die dienen moeten tegen Zwitserland of Italië, laten wij verder onaangeroerd.

Wanneer wij deze verdedigingsliniën een weinig nader beschouwen, dan denken wij onwillekeurig aan het barrière-tractaat, aan die lange rij van vestingen, in de zuidelijke Nederlanden gelegen, waarin de Staten-Generaal van Holland het recht van garnizoen hadden als bescherming tegen Frankrijk. Wij denken dan terug aan het oude cordon-systeem, dat zich tegenover het nieuwe verhoudt als de toenmalige kleine legers tegenover de kolossale menschenmassa's van onzen tijd. De verdediging is, evenals in vroeger tijd, geheel gebaseerd op een gordel van versperringen, waarachter in tweede en derde linie opnieuw vestingen te vinden zijn. In de eerste linie van het front van verdediging kunnen wij geen gaatje vinden, waar een muis door kan (natuurlijk spreekwoordelijk). Zoo zijn bijv. de afstanden van de forten tot de omwalling:

bij Verdun van 4000-6800 M.
bij Toul van 4600-4900 M.
bij Belfort van 3200-4100 M.;

terwijl de afstand tusschen twee naburige forten bedraagt:

bij Verdun 3100-4900 M.
bij Toul 4200-9700 M.
bij Belfort 8000-11500 M.

Men schijnt het er geheel op toegelegd te hebben, om tusschen de verschillende versterkingen niet meer dan 7 à 8 K.M. afstand te laten, een Chineesche muur, waarvan de torens worden voorgesteld door de forten.

Voor de tweede linie komen voornamelijk in aanmerking Reims,

Épernay, Nogent-sur-Seine, Langres, Besançon, Dijon en Chagny. Deze plaatsen vormen een lijn van versterkingen - een tusschenbasis - tusschen de eerste linie en Parijs, het hoofdpunt van verdediging, het groote réduit van het geheele vestingstelsel.

Vooreerst hebben wij Reims, Épernay, Nogent-sur-Seine. Door deze plaatsen moeten, in verband met de troepen, die van de Maas zijn teruggedrongen, de toegangen tot het plateau van Brie en tot Parijs beschermd worden; terwijl Dijon en Chagny het plateau van Morvan moeten verdedigen, benevens de communicaties uit het Rhônedal met het hart van Frankrijk.

Langres en Besançon verdienen bovendien eenige nadere beschouwing.

Langres ligt aan de boven-Marne en geheel tegen de helling van het gelijkgenoemde plateau; het is het knooppunt van een uitgebreid net van wegen en heeft eene belangrijke strategische beteekenis door zijne ligging achter den rechtervleugel van het noordoostelijk front van verdediging. Het was dan ook reeds vroeger versterkt en bezat gedetacheerde forten en batterijen (de werken Champigney, Peigné, de batterij la Pointe Franchise, de redoute de Corlée, het fort de la Marmotte, allen ten oosten, la Bonelle en Buzon ten westen van de stad). - Het officieele rapport spreekt van Peigné, alle kaarten, die wij hebben kunnen naslaan, schrijven Peigney. - Die forten zijn echter niet voldoende voor de belangrijke rol, die aan Langres is toegedacht. De commissie stelde dus voor: ten noorden de forten Dampierre, Saint-Menge en daartusschen la Pointe du Diamant, ten noorden het fort Cognelot.

Deze werken liggen tot 12 K.M. van de enceinte der stad verwijderd.

De werken bij la Bonelle (ten n.w. der stad), Buzon (ten z.w. der stad) en Peigné (ten z.o. der stad), waaraan men reeds veel vroeger begonnen is en die de stad in engeren kring omsluiten, zullen toch voltooid worden. Behalve het plan voor deze forten bestond nog het voornemen, aan de noordwestzijde der stad een fort bij Beauchemin - aan den straatweg naar Châtillon-sur-Seine - op te werpen. De commissie oordeelde echter, dat dit fort wel eenig uitstel kon lijden, aangezien men met een passagère werk bij Bricon, ingeval van nood, hetzelfde doel kon bereiken. Dientengevolge werden de gelden voor meer dringende werkzaamheden gebezigd.

Het rapport der commissie zegt omtrent een en ander:

‘De voornaamste punten dezer tweede linie zijn:

Dijon en Chagny, gelegen aan den ingang van het Morvangebergte en in het midden van alle gemeenschapswegen, die het Rhône-gebied vereenigen met de rest van het land.

Reims, Épernay, Nogent-sur-Seine. Hunne bezetting zou een terugtrekkend leger in staat stellen, om de plateaux van la Brie en van de omstreken van Parijs te verdedigen.....

Achterwaarts van Belfort zullen de beide plaatsen Langres en

Besançon de verdediging van de vlakten van Franche-Comté mogelijk maken.

Belangrijke werken zijn te Langres reeds onder handen; zij moeten strekken, om Langres en zijne citadel tegen een bombardement te beveiligen. Deze werken..... moeten echter worden aangevuld door andere, aan te leggen bij la Pointe du Diamant, bij Saint-Menge en Dampierre aan de noordzijde, bij Cognelot aan de zuidzijde; de werken la Bonelle, Peigné en Buzon worden voltooid. Het voorgesteld project bevat nog de oprichting van een werk in het noordoosten, bij de positie van Beauchemin, ten einde de voorwaartsche verdediging van Langres uit te strekken tot Chaumont.'

Besançon. Door hare ligging beheerscht deze vesting het gebied der Saône en der Doubs, benevens de spoorwegen, die naar Lyon, Dijon, Langres, Vesoul en andere plaatsen leiden, en daarenboven een rijk net van straatwegen. Hiertoe echter moet de werkzaamheid der vesting worden uitgebreid, zoowel naar de zijde van den Oignon, als naar de plateaux van de Jura. Daartoe dient de voorgedragen bevestiging der positie Tallenay-Châtillon (aan de noordzijde der stad) op de waterscheiding tusschen de Doubs en Oignon, terwijl ten zuiden der vesting de permanente forten Montfaucon en Fontain den toegang moeten versperren. Vooral hier is eene goede beveiliging noodig, daar het terrein den verdediger weinig, den aanvaller zeer vele voordeelen aanbiedt.

Lezen wij het rapport hierover na, dan vinden wij het volgende:

'De vesting Besançon is door den vooruitgang der artillerie, wat hare verdediging betreft, zeer in waarde verminderd. Zij strekt hare werkzaamheid uit over de bekkens der Saône, der Doubs en over de plateaux der Jura. Hare rol zou in het vervolg zeer beperkt zijn, wanneer de vooruitspringende forten het niet een legermacht mogelijk maakten, om aan gene zijde der Oignon of op de plateaux te ageeren. Om aan den eersten eisch te voldoen, zal het noodig zijn, dat wij de scherp gemarkeerde waterscheiding tusschen Doubs en Oignon bezetten; daartoe is de positie van Tallenay-Châtillon uitstekend en voldoet in alle opzichten.

De toegang tot de plateaux zal verzekerd kunnen worden door de constructie van twee "solide" werken bij Montfaucon en Fontain. De bezetting dier punten is bovendien bepaald noodzakelijk, om de stad te beveiligen tegen een aanval van die zijde, een aanval, die des te gevaarlijker is, omdat de toestand niet vergunt, het terrein voet voor voet te verdedigen, zooals ten noorden van de stad.'

Wij zullen ons verder met de versterking van Lyon, Grenoble en zuidelijk gelegen plaatsen niet bezighouden, aangezien dezen geheel vallen buiten het kader, dat wij ons hebben gesteld. Alleen zij vermeld, dat de Regeering een voorstel deed van 78 millioen franken, waarvan zij als 1sten termijn in 1874 26 millioen wilde laten verwerken, terwijl de commissie uit de Nationale Vergadering die cijfers

respectievelijk bracht op 88½ en 29 millioen. Wij hebben hier het hoogst zeldzame geval, dat de afgevaardigden aan de Regeering 10½ millioen franken meer opdringen, dan deze vraagt, en dat nog wel voor militaire doeleinden en nadat het budget zóó bezwaard was, als in de laatste jaren.

Wij kunnen ons thans, in grove trekken, een denkbeeld vormen van het verdedigingsstelsel van Frankrijk aan zijne noordoostelijke grenzen. Hoewel het wetsontwerp met algemeene stemmen werd aangenomen - immers, de 39, die zich van stemming onthielden, zijn nog geenszins als tegenstemmers te beschouwen - genoot het geen onverdeelden bijval en had het voornamelijk van de zijde van den Kolonel Denfert-Rochereau een hevigen aanval te verduren. Hij diende zelfs een contra-project in, dat door den rapporteur der commissie werd weerlegd en beantwoord en ten slotte door de Nationale Vergadering werd verworpen. Wij zullen het belangrijkste der discussiën over het wetsontwerp in een volgend artikel behandelen.

Maastricht, Januari 1880.

M.C.U. HUBER,

Kapt. der Infanterie.

Letterkunde.

Korte mededeelingen uit het gebied der nieuwere letterkunde. (*Vervolg van blz.* 502.)

a) Gedenkschriften en historiën, brieven, monographieën.

1 en l*a.* De achttiende Eeuw. 2 Lauzun. 3 Mad^me^ de Rémusat. 4 George Sand. 5 Onze tijd. 6 's Konings komedianten. 7 Geschiedenis van kermisvertooningen. 8 Molière te Rouaan. 9 Molière's afkomst. 10 Het Théâtre Français te Londen.

1. Documents sur les moeurs du XVIIIième siècle. La Chronique Scandaleuse publiée par Octave Uzanne, Paris, A. Quantin, 1879.

Eer ons geslacht met het dagelijksch brood onzer dagbladen werd gevoed, werd een vorig geslacht onderhouden met brieven en losse berichten; sedert 1735 in Frankrijk, met de *Nouvelles à la main*, die van dag tot dag den lezer kwamen onthalen op hetgeen in de stad en aan het hof minder de weet- dan de nieuwsgierigheid kon bevredigen. Zij zijn een belangrijke bron voor de kennis van zeden en toestanden in de achttiende eeuw, al trekt men er zorgvuldig, althans zooveel doenlijk, af, wat op rekening moet worden gesteld van laster of overdrijving. Wie omtrent die vlugschriften, die *Observateurs*, *Correspondances Secrètes*, *Mémoires intimes*, *Espions*, en hoe zij verder heeten mogen, nader wil worden ingelicht, kan raadplegen Eugène Hatin's *Histoire politique et littéraire de la presse en France*, 1859 te Parijs uitgekomen bij Poulet-Malassis. Hij leidt ons onder anderen een der voornaamste fabrieken van die bulletins over stad en hof binnen: den salon van Mad^me^ Doublet, waaruit de beruchte *Mémoires de Bachaumont* ontstonden. Bachaumont stierf in 1771. De *Mémoires Secrets* werden voortgezet door Pidansat de Mairobert, later door Moufle d'Angerville; dezelfden, die de denkbeelden en bouwstoffen hebben geleverd voor andere kompilatiën, als de *Espion des Boulevards*, het

Journal des gens du monde, de *Correspondance littéraire*, de *Anecdotes du XVIII*^{ième} *Siècle*, en eindelijk van de *Chronique Scandaleuse*, die wij hier aankondigen. Zij zag het eerst het licht in 1783 en werd in 1879 opnieuw uitgegeven, naar de 4de editie van 1791, door Uzanne: een zeer fraaie editie, voorzien evenwel van een ets, die een uitzondering maakt op de meeste etsen, waarop de Fransche kunstenaars ons in den laatsten tijd onthalen. Deze ets is namelijk volstrekt niet fraai.

Een eenigszins oorspronkelijk geschrift hebben wij hier dus niet te wachten. De *Chronique Scandaleuse*, zegt Uzanne, 'est la meilleure compilation qui ait été faite dans les Mémoires de Bachaumont ou dans le Recueil de Métra; c'est un excellent répertoire littéraire des faits les plus malicieux, c'est un abrégé spirituellement compris... Si quelques nouvelles à la main qui s'y trouvent sont d'un goût douteux, elles donnent encore la mesure des folies qui amusaient jadis; il y a, au reste, quelquefois du bon esprit a savoir s'amuser du mauvais.' Van dit 'abrégé' geeft Uzanne ons weder een abrégé: 'Pour donner à l'édition que nous offrons au public un intérêt indiscutable, nous avons dû tailler amplement dans les 5 volumes de 1791, plus remplis d'anecdotes démodées que nourris de faits précieux. Nous avons conservé toutes les nouvelles qui se rapportent au monde de la société, de la politique, des arts ou de la littérature.'

Bl. 126 vlgg. vindt men bovendien het geestig *Entretien de M. Diderot avec Mad*^{me} *la maréchale D****, *raconté par lui-même*, thans ook opgenomen in de nieuwste editie van Diderot's werken, van Assezat en Tourneux (Tome 3, p. 505 svv.).

1*a.* Chansonnier historique du XVIII siècle. Paris, A. Quantin, 1879.

Wanneer men de dwingelandij van het *ancien régime* in Frankrijk laakt, mag niet worden voorbijgezien, dat men met recht dat *ancien régime* heeft kunnen noemen: '*une monarchie absolue tempérée par des chansons'*. Vooral in de 18de eeuw hadden de *chansonniers* groote vrijheid. En alles viel onder hun bereik: de ontredderde toestand van den staat, de godsdiensttwisten, de indolentie van den Koning, de macht der gunstelingen, de avonturen van de groote dames, het onvermogen der generalen, de laagheden der hovelingen, de ijdelheden van de geletterden, de galanterieën van de actrices. Welk een onuitputbare mijn!

De *chansonniers* waren niet altijd menschen uit de volksklasse. Onder de *Régence* vinden wij in hun midden de Prinses De Conti; haar voorbeeld werd gevolgd door de Hertogin De Bourbon, beiden natuurlijke dochters van Lodewijk XIV. Even min werd het maken van chansons versmaad door een anderen koninklijken bastaard, le grand prieur de Vendôme; onder Lodewijk XV vinden wij slechts één man van naam, den Graaf De Maurepas, maar misschien heeft hij andere

namen verduisterd door het aantal en de boosaardigheid van zijne *chansons*; onder Lodewijk XVI, niemand minder dan den eigen broeder des Konings, den Graaf Van Artois. Van de beroemde schrijvers, een Montesquieu, een Diderot, een Rousseau, een Voltaire, heeft alleen de laatstgenoemde, in zijn jongen tijd, een werkzaam aandeel genomen aan den strijd, die door de *chansons* werd gevoerd. Maar met zekerheid valt hier weinig te zeggen. De meeste *chansonniers* hadden al te goede reden, om blijvend te zorgen voor hunne anonymiteit.

De eerste methodische verzameling van *chansons* is men verschuldigd aan Pierre Clairambault, 'généalogiste des Ordres du Roy', gestorven in 1740 op negen-en-tachtigjarigen leeftijd. Verreweg het grootste gedeelte van zijn leven heeft hij gezocht en verzameld. Hij bracht, behalve andere geschiedkundige documenten, satirieke liedjes bijéén, die betrekking hadden op onderscheidene tijdvakken der Fransche geschiedenis, maar inzonderheid op de 17de en 18de eeuw. Zijn neveu Paschal Clairambault zette zijn arbeid voort. Hij vermaakte de verzameling aan de Orde van den Heiligen Geest. In 1772 kwam zij aan het klooster des Grands-Augustins, twintig jaar later aan de Bibliothèque Nationale. Drie dagen later werd het grootste gedeelte, al wat van genealogischen aard scheen te zijn, op het plein Vendôme plechtig verbrand, krachtens een revolutionnair decreet. De schifting zal wel niet zoo zorgvuldig zijn geschied, of het een en ander van de verzameling *chansons* kan zeer wel mede verloren zijn gegaan, te meer omdat de *chansons* op losse bladen en in kartonnen doozen bewaard werden. De verzameling, zooals zij is, blijft niettemin van groote waarde en eenig in hare soort. Zij bestaat uit 36 deelen, loopende, bijna onafgebroken, van 1549 tot aan 1759. Die waarde wordt verhoogd door leerrijke, zelfs onmisbare aanteekeningen van de hand van Clairambault. Zijne verzameling vormt, wat de 18de eeuw betreft, den grondslag van de editie, die wij thans aankondigen. Men heeft alleen weggelaten de parodieën van Fransche klassieken en de 'chansons par trop licencieuses'. Daarentegen zijn hier eenige *chansons* opgenomen, die aan Clairambault waren ontsnapt, of die na 1759 werden geschreven. De titel van deze uitgave is dan ook niet *Le Chansonnier de Clairambault*, maar *Chansonnier historique du XVIIIe siècle.* Voor zoover het mogelijk was, heeft men er een critische editie van gemaakt, en zijn de aanteekeningen van Clairambault aangevuld. De *chansons* zijn hier chronologisch gerangschikt, naar vijf tijdvakken, omvattende de jaren 1723-1789. - Na den *Chansonnier historique* kan men lezen de *Contes Théologiques suivis des Catholiques du dix-huitième siècle et de poésies érotico-philosophiques ou Recueil presque édifiant*, oorspronkelijk uitgegeven in 1783, tot dusver hoogst zeldzaam, maar thans herdrukt bij Gay et Douce, te Brussel, 1879. Inderdaad, '*presque* édifiant'!

2. Mémoires du duc de Lauzun, Edition complète, précédée d'une étude sur Lauzun et des Mémoires par George d'Heylli, Paris, Ed. Rouveyre, 1880.

Wij blijven met deze gedenkschriften - welk een deftig woord voor dit boek! - in de laatste helft der 18de eeuw. Zij behandelen de jaren 1744-1783. Wat men hier vindt, is niets ‘qu' une longue suite d' aventures amoureuses, racontées cependant d' une plume spirituelle et facile; mais le goût extrême et l'abus de toutes les jouissances matérielles y dominent avant tout: on n'y trouve aucun (?) sentiment vrai de moralité ni la moindre idée du devoir; on y respire, en revanche, cet égoisme frondeur qui caractérise si fatalement cette malheureuse époque. Toutefois, ils méritent de vivre, ces mémoires, non seulement par l'agrément, la variété et parfois le charme de certains épisodes dans lesquels Lauzun joue un rôle toujours si actif et si brillant, mais aussi pour la leçon cruelle qui doit découler de leur lecture.’

Deze *Mémoires* zijn voor het eerst uitgekomen in 1821, maar in handschrift werden zij reeds vóór dien tijd gelezen; ofschoon in het geheim, want zij waren compromettant voor velen, inzonderheid voor vele vrouwen, destijds reeds deftige matronen en dus ongaarne herinnerd aan jeugdige dwaasheden. Toen zij eindelijk uitkwamen, getuigden zij van een samenleving, die tot een geheel uitgewischt verleden scheen te behooren, maar waarin niettemin namen werden vermeld, door nog levende personen gedragen. De ergernis, de verontwaardiging was groot. Niets natuurlijker, dan dat men hare echtheid poogde aan te tasten. In den *Moniteur* van 27 Maart 1818 had reeds bij voorbaat een lang artikel gestaan van Talleyrand, om de authentie der *Mémoires* te bestrijden, waarvan hij gehoord had, dat zij weldra uit zouden komen. ‘Je crois - leest men in dat artikel - devoir à la mémoire d' un homme dont je fus l' ami, de déclarer qu'il n'a point fait, qu'il était incapable, et qu'il aurait eu horreur d'écrire les mémoires qu'on a osé mettre sous son nom. Si je n'attends pas qu'ils soient publiés, c'est que, selon toute probabilité, ils paraîtront tandisque je serai à la campagne et sans que j'en sois instruit.’ Maar Sainte-Beuve heeft zich door deze onbewezen verzekering niet van zijn stuk laten brengen. ‘Les Mémoires de Lauzun’, schrijft hij in de *Causeries*, ‘existaient avant le démenti de M. de Talleyrand; ils existent et comptent deux fois plus après, car on en sent mieux l'importance. Ils ne semblent que frivoles, au premier abord, ils ont un côté sérieux bien plus durable, et l'histoire les enrégistre au nombre des pièces à charge dans le grand procès du XVIIIième siècle.’ Noch de verklaring van Talleyrand, noch, later, die van den Hertog De Choiseul in gelijken geest, hebben iets gebaat. Aan de authentie van dit werk wordt niet meer getwijfeld. Wel werd aanstonds (1822) de tweede editie, op last van de censuur, minder ergerlijk gemaakt door het weglaten van namen en zekere gedeelten,

maar in 1855 deed Louis Lacour de editio princeps herdrukken. Ook zij werd door de censuur verboden, maar zonder eenig gevolg, gelijk een nieuwe oplaag in 1858 bewees. Bovendien was de onvolledige editie van 1822, nagenoeg onveranderd, herdrukt in de *Collection Didot.* In de uitgave van D'Heylli is het verhaal van Lauzun in hoofdstukken verdeeld en elk hoofdstuk voorzien van een overzicht van den inhoud. Eenige aardige etsen à la Boucher versieren deze editie.

De waarde van de *Mémoires* der 18de eeuw ligt vooral in haar buitengemeen groot aantal. Bezat men slechts deze of die Gedenkschriften, bijvoorbeeld het hier aangekondigde boek alleen, men zou er niet veel uit leeren. Maar de menigte van kleine trekken en anekdoten, die al de *Mémoires* te zamen ons doen kennen, laten een indruk achter, die het karakter van de aristocratische samenleving in het Frankrijk der achttiende eeuw in scherpe omtrekken voor ons doet staan. - En dan! Nooit heeft men de kunst van vertellen in die mate bezeten. Het verhaal van de Prinses Czartoryska, in de *Mémoires* van Lauzun, maakt reeds alleen de lectuur de moeite waard (Chap. IV vlgg.).

3. Mémoires de Madme de Rémusat, 1802-1808, Deel III. Paris, Calmann Lévy, 1880.

Bij de kenschets van de eerste deelen, in vroegere nummers van dezen jaargang gegeven, heb ik weinig te voegen, nu ook het derde en laatste deel uitgekomen is. Nieuw is hier alleen, dat in plaats van de reeks van losse verhalen en anekdoten, die de twee eerste deelen ons omtrent het hof van Napoleon ten beste gaven, in dit derde deel een geheele episode, namelijk het verblijf te Fontainebleau, op meer samenhangende wijze wordt geteekend. Dan valt het niet te miskennen, dat de Schrijfster in dit derde deel blijken geeft van dieper en verder reikend politiek doorzicht: een vooruitgang, waarvan de verklaring niet ver te zoeken is. Madme De Rémusat treedt in dit laatste tijdperk, dat hare *Mémoires* behandelen, in nadere en veelvuldige betrekking tot Talleyrand, met wien het haar gegeven is, zich zeer openhartig te onderhouden.

Voor het overige worden onze opmerkingen over de twee eerste deelen door veel in dit derde deel bevestigd. Ook hier leeren wij Napoleon kennen in zijn gemis aan persoonlijke waardigheid (zie o.a. bl. 20, 33 en 34); ook hier zien wij, hoe Madme De Rémusat zich verheugt in alles, wat Napoleon als mensch tot eer verstrekt, immers zijn vatbaarheid toont voor zuiver menschelijke aandoeningen (volg. bl. 62). De gunstige meening over Koningin Hortense, de vrouw van den zoogenaamden *bon Louis*, blijft bij de Schrijfster dezelfde. Zij pleit haar vrij van elken zweem van ontrouw jegens haar man (verg. bl. 138 en 139). Het schijnt, dat Madame Murat veelal stookte tusschen de beide echtgenooten en in het hart van den Koning slechte vermoedens wekte

(bl. 144, 145). Napoleon had blijkbaar dezelfde opvatting van hunne wederzijdsche betrekking als Mad^me^ De Rémusat. In een noot van bl. 147 lees ik den volgenden, hoogst karakteristieken brief van den Keizer aan zijn broeder Louis:

> 'Vos querelles avec la reine percent dans le public. Ayez donc dans votre intérieur ce caractère paternel et efféminé que vous montrez dans le gouvernement, et ayez dans les affaires ce rigorisme que vous montrez dans votre ménage. Vous traitez une jeune femme comme on mènerait un régiment... Vous avez la meilleure femme, et la plus vertueuse, et vous la rendez malheureuse. Laissez-la danser tant qu'elle veut, c'est de son âge. J'ai une femme qui a quarante ans; du champ de bataille, je lui écris d'aller au bal. Et vous voulez qu'une femme de vingt ans qui voit passer sa vie, qui en a toutes les illusions, vive dans un cloître, soit comme une nourrice toujours à laver son enfant!... Malheureusement vous avez une femme trop vertueuse; si vous aviez une femme coquette, elle vous mènerait par le bout du nez.'

Een maand later verloren zij hun kind. Die dood gaf aanleiding tot een nieuwe toelichting van het bekende: *c'est ainsi que l'on écrit l'histoire.* Bij de plechtigheid, die 17 Mei 1807 te Parijs de overwinning op Pruisen verheerlijkte, sprak Fontanes een rede uit, waarin hij Napoleon voorstelde, 'dédaignant la pompe de ses victoires pour pleurer un enfant'. Volgens Talleyrand had hijzelf, toen de Keizer te Warschau audientie gaf, om met dat verlies gecondoleerd te worden, Napoleon moeten 'avertir de prendre un maintien triste;... à quoi l'empereur répondit: "qu'il n'avait pas le temps de s'amuser à sentir et à regretter, comme les autres hommes"'.

Het oordeel van Mad^me^ De Rémusat over Napoleon blijft ten slotte hoogst ongunstig. Als een vonnis luidt het tegen het einde van het boek (bl. 333): 'Il faut le dire, parceque cela est vrai, il y a dans Bonaparte une certaine mauvaise nature innée qui a particulièrement le goût du mal, dans les grandes choses comme dans les petites.'

4. George Sand, Souvenirs de 1848, Paris, Calmann Lévy 1879.

De titel van dit werk is èn onjuist èn onvolledig. Het eerste gedeelte (bl. 1-204) heeft wel betrekking op het jaar der omwenteling, maar bevat geene herinneringen uit dat jaar: veeleer een reeks van populaire, politieke vertoogen aan het adres van Frankrijk in '48. De titel is onvolledig, omdat wij hier, van bl. 205-434, dus voor verreweg het grootste gedeelte, een reeks van boekbeoordeelingen hebben, waarvan de laatste zelfs gedagteekend is Mei, 1876.

Dit boek is zeer belangrijk voor hen, die belang stellen in George Sand. Het is een leerzame bijdrage tot de kenschets eener schrijfster, die, wanneer men haar talent als romancière geheel buiten rekening laat, vooral uitmunt door een overvloed van gedachten, op treffende wijzen uitgedrukt. Men zou uit de talrijke geschriften van George Sand al een groot aantal spreuken kunnen bijeenbrengen en zoo-

doende een verzameling vormen, die George Sand zou plaatsen naast de groote moralisten van Frankrijk. Het zou een aantrekkelijke verzameling zijn van *Pensées* en *Maximes.*

Ook deze *Souvenirs* zouden als bron kunnen dienen. Ik wil hier een van hare *pensées* aanhalen, die niets zal verliezen, wanneer zij aan haar natuurlijk verband wordt ontrukt:

> ‘Tenez, gens habiles que vous êtes, il y a deux manifestations de la vérité de Dieu dans l'homme, la vérité qui vient de la méditation et celle qui vient dans l'action, la vérité de l'esprit et la vérité de l'instinct. Eh bien, nous avons l'une et vous avez l'autre, et ces deux vérités ne peuvent rien de complet l'une sans l'autre. Il est bon que nous agissions. Mais consultez nos instincts et ne les frappez pas d' anathème sans les connaître’ (bl. 15).

Wat deze gedachte nog duisters heeft, wordt opgehelderd door hetgeen men leest bl. 407 en 409:

> ‘La vérité a deux modes d'existence marqués par deux phases distinctes: et celle, où elle n'est pas démontrée, et celle où elle peut être prouvée. Dans la première, elle s'appuie, d'abord sur la foi, qui est l'instinct du bon et du beau, et puis sur le raisonnement, et enfin sur la certitude intellectuelle. Dans la seconde, elle repose sur l'expérience, sur le fait accompli.
> Fais-toi preuve! crie-t-on à la vérité de toutes parts, et nous croirons en toi.’ La vérité répond: ‘aidez-moi à mûrir, à me manifester. Donnez-moi les moyens d'être un fait, et, pour cela, connaissez-moi, ne me niez pas. Je ne suis qu'une idée, qu'une âme, pour ainsi dire, et vous voulez me toucher avant de m'avoir permis de prendre un corps! d'exister. Pourtant, j'existe dans une sphère aussi réelle pour les yeux de l'entendement que si j'étais déjà le fait palpable.’

Hetgeen, behalve de losse gedachten, in deze *Souvenirs* het meest treft, het is de mystieke kleur van George Sand's republikanisme. Haar republikanisme is in den volsten zin des woords een religie, ofschoon een religie, die haar uitdrukking en eerdienst nog zoekt. Zij heeft den toon aangegeven van Victor Hugo's lied, en haar lezende, begrijpt men beter den strijd, die thans in Frankrijk tegen het Katholicisme wordt gevoerd, een strijd, slechts voor een oppervlakkige beschouwing van gelijk karakter als de Duitsche ‘Culturkampf”. Het is in Frankrijk een religiestrijd. Het is de godsdienst der zuivere menschelijkheid, geplaatst tegenover den godsdienst, die zijn grondslag wil vinden in het geloof aan bepaalde feiten en leerstukken. Het wemelt van uitspraken in dit geschrift, die de juistheid onzer opvatting bevestigen. Men heeft ze slechts voor 't kiezen: ‘Le roman intitulé *Icarie*, n'est point le code du communisme, parceque le véritable code, c'est l'Évangile quant au passé et au présent, c'est l'Évangile introduit dans la vie réelle sous le nom de république quant au présent et à l'avenir... Le communisme immédiat est la négation même du communisme, puisqu'il voudrait procéder par la violence et par la destruction du principe évangélique et communiste

de la fraternité' (bl. 90). De terminologie van de anti-Katholieken blijft die der Katholieken: 'Il s'agit de savoir si nous allons céder le terrain aux catholiques....

car ce sont eux qui menacent le règne de la vérité.' Niets openhartiger dan dit: 'Le culte de la France, comme son dogme religieux... c'est le culte de l'idée républicaine.' En dit wordt (let wel!) onmiddellijk gevolgd door deze uitspraak: 'Le temps de l'idolâtrie est passé' (bl. 113). Ofschoon die tijd voorbij is en dus geenerlei eerdienst meer mogelijk schijnt, wordt toch met de meeste beslistheid verzekerd: 'Le communisme, lorsqu'il aura trouvé sa formule (- op die kleinigheid wacht het slechts -) deviendra une religion' (bl. 195). Voorloopig schijnt men er zelfs niet te veel op tegen te hebben, de oude formules te houden. Althans bl. 205 staat een gebed van George Sand te lezen, dat op de lippen van een Christenleeraar uitnemend voegen zou. Hier is het voorwerp van den eerdienst niet 'de Republiek', maar hij, tot wien gezegd kan worden: 'Ouvre l'oreille du sourd et l'oeuil de l'aveugle! Ton calice n'est plus amer depuis que tes lèvres y ont trempé! Dans nos nuits d'agonie, nous cherchons la trace de tes pas au jardin des Olives, et nous espérons, parceque tu as ennobli nos souffrances, et parceque tu as fait de Dieu un refuge contre les hommes.' Atheïstisch mag 'de Republiek' niet zijn: bl. 337 worden de jonge kunstenaars geprezen, 'die gelooven, en ons doen gelooven, aan vriendschap, eer, toewijding, aan liefde, aan God'; en bl. 360: 'On a beau dire que ce siècle meurt d'une disette d' idéal, nous ne croyons pas à cette mort, nous n'y croyons pas, parceque nous voyons.... une quantité de beaux et bons esprits poursuivre tranquillement l'oeuvre de critique lumineuse et de sublime bon sens qui ramènera l'homme à Dieu, en conciliant toutes les apparentes contradictions de la révélation continue.'

Merkwaardige uitspraken, en die de toekomstige geschiedschrijver van den ontwikkelingsgang der denkbeelden in onzen tijd niet zal mogen verwaarloozen. Men gevoelt, dit boek lezende, dat George Sand even min als Victor Hugo ooit opgehouden heeft, Katholiek te denken.

5. Justin Mc Carthy, A History of our own Times. Tauchnitz Edition, 4 voll. 1879.

Nog slechts twee deelen van dit werk, dat uit vier deelen moet bestaan, zijn in mijn bezit, maar nu reeds wil ik niet nalaten, er de aandacht op te vestigen, daar ik dit boek met het meeste genoegen en nut gelezen heb. De titel is te algemeen, te oordeelen althans naar hetgeen tot dusver is uitgekomen. Het is niet een Algemeene Geschiedenis van de negentiende eeuw, maar alleen een geschiedkundig overzicht van de voornaamste gebeurtenissen, die in Engeland hebben plaats gegrepen sedert de troonsbestijging van Koningin Victoria. Het boek heeft allereerst ongewone letterkundige waarde; de stijl is vloeiend, helder, in elk opzicht aangenaam. De uiteenzetting der onderscheidene staatkundige vragen, die achtereenvolgens de gemoederen in Engeland en daardoor in Europa in meerdere of mindere mate hebben bezigge-

houden, laat niets te wenschen over. De staatslieden van Engeland, een Melbourne, een Sir Robert Peel, een Palmerston, een Disraëli, een Gladstone worden in hun opkomst, in hun kracht, in hun zwakheid en zwakheden met vaste hand geteekend. De verhaaltrant wordt afgewisseld door den toon van discussie; treffende anekdoten worden niet versmaad. Even uitstekend is de geest, waarin het geheel is geschreven: even ver van verduistering en verkleining als van ophemeling en overdrijving. De Schrijver poogt de personen, die hij ten tooneele voert, te begrijpen, zoodat zij soms een zekere liefde, altijd oprechte en diepe belangstelling wekken. Ook wanneer men in de geschiedenis van het tijdperk van Koningin Victoria geen vreemdeling is, zal men hier nog menigen kenmerkenden trek of menig juist *aperçu* ontmoeten, waarmede men zijn kennis verrijken kan.

Het laatste hoofdstuk van het tweede deel: *The Literature of the Reign; First Survey*, heeft een zeer rijken inhoud. De groote denkers en schrijvers van dit tijdperk worden hier beoordeeld met zeldzame openhartigheid, nog zeldzamer warmte en medegevoel, en met deugdelijke kennis van zaken. Carlyle, Grote, Macaulay, Mill, Harriet Martineau, Mary Somerville, Tennyson, Browning, Elisabeth Browning, Matthew Arnold, Thomas Hood, Ruskin, Dickens, Thackeray, Charlotte Bronté, Lytton, Charles Kingsley, de *Punch*, al die bekende figuren trekken hier nog eens voor ons voorbij; over elk van hen wordt meer of min uitvoerig gehandeld en iets gezegd, dat òf welkom is als bevestiging van het oordeel, dat men zelf reeds had leeren vormen, òf tot nieuw onderzoek en nadenken prikkelt.

Hoe ware het te wenschen, dat wij onze eigene geschiedenis, bij voorbeeld sedert de troonsbestijging van Willem II, op deze waarlijk superieure wijze beschreven, aan het thans opkomend geslacht in handen konden geven. Alle geleerde omhaal is hier vermeden en het bewijs metterdaad geleverd, dat het mogelijk is, de geschiedenis van zijn tijd te verhalen zonder, door partijdrift verblind, in de verheerlijking of in de caricatuur te vervallen.

In Engeland hebben heden ten dage jonge schrijvers onder ons hunne modellen te zoeken. Daar kent men het geheim van bevalligen eenvoud en kristalheldere diepte.

6. Émile Campardon, Les Comédiens du Roi de la Troupe française pendant les deux derniers siècles. Documents inédits recueillei aux Archives Nationales. Paris, H. Champion, 1879.

De onuitgegeven bescheiden, met behulp waarvan dit curieuse werk is samengesteld, allen te vinden in de onuitputtelijke verzameling van het nationaal archief, worden door den Schrijver onder vier rubrieken gebracht: 1°. een zeker aantal *ordres de début* of *ordres de réception* bij de Comédie Française; 2°. brevetten van pensioenen, door den Koning verleend aan tooneelspelers; 3°. notarieele stukken, als huwelijksver-

dragen, enz.; 4°. proces-verbalen van gerechtelijke handelingen, waarin tooneelspelers betrokken waren.

Dit boek heeft dus een dubbel belang, een bijzonder en een meer algemeen. Het bijzondere betreft de biographie van de artisten der Comédie Française, gedurende de zeventiende en achttiende eeuw; het meer algemeene raakt de geschiedenis der beschaving in Frankrijk. De stukken, die uit dit laatste oogpunt de aandacht trekken, zijn inderdaad niet zelden karakteristiek.

Een verordening van Lodewijk XIV (3 Maart, 1697) heeft nog te maken (bl. 316) ‘expresses inhibicions et deffenses à toutes personnes de quelque qualité et condicion qu'elles soient,... d'entrer aux comédies sans payer, comme à tous ceux qui y seront entréz d'y faire aucun désordre’. Ook in de straten stonden nog minder aangename bejegeningen niet zelden te vreezen.

Marc Antoine Legrand heeft 31 Augustus 1712 een klacht in te dienen (bl. 206) ‘contre un individu qui lui avait versé un pot d'ordures sur la tête’. Het zijn evenwel minder bepaalde trekken of anekdoten, die aan dit boek zijn waarde geven; het is de indruk, dien het geheel maakt; een indruk van dien aard, dat wij ook hier, gelijk zoo dikwerf, geneigd zijn te vragen, of de geschiedenis der beschaving niet wel zoo gepast de geschiedenis der menschelijke ruwheid heette.

7. Émile Campardon, Les spectacles de la Foire, Théâtres, Acteurs, Sauteurs et Danseurs de Corde, Monstres, Géants, Nains, Animaux étranges ou Savants, Marionnettes, Automates, Figures de Cire et Jeux Mécaniques des Foires St. Germain et Saint-Laurent, des Boulevards et du Palais-Royal, depuis 1595 jusqu' à 1791. Documents inédits recueillis aux Archives Nationales. 3 deelen, Paris, Berger. - Levrault et Cie., 1877.

Een boek van denzelfden auteur als het vorige, van dezelfde soort en strekking. Ook de kermisvertooningen stonden in den aanvang met de kerkelijke wereld in verband. De oorsprong van de kermissen van St. Germain en St. Laurent is reeds tamelijk oud. In het jaar 1176 wordt er melding gemaakt van een kermisrecht, toebehoorende aan de abdij van St. Germain-des-Prés. Tegen het midden van de 15de eeuw schijnen de vrome broeders dat recht verloren te hebben, maar tegen het einde dier eeuw, in 1482, heeft Lodewijk XI ze schadeloos willen stellen voor het nadeel, dat de abdij ten gevolge van de Engelsche oorlogen geleden had, door haar het recht van een kermis te doen houden opnieuw toe te staan. Die kermis is jaarlijks voortgezet tot in 1789. De tegenwoordige St.-Germainmarkt te Parijs beslaat een gedeelte van het terrein, waar vroeger de kramen verrezen. Ook de kermis Saint-Laurent hangt met een geestelijke corporatie samen. December 1344 wordt het eerst melding van die kermis gemaakt. Toen beloofde Philips VI aan de broeders van den H. Lazarus zijne bescherming tegen den commissaris van politie, gelijk wij thans

zouden zeggen, die, in strijd met de verkregen rechten dier heeren, was komen ‘rompre les loges de la dite foire’ vóór zonsondergang. De hier bedoelde kermis duurde slechts één dag. Er was nog een andere, ingesteld door Lodewijk VII, waarvan de aanvang bepaald werd door de broeders van den H. Lazarus en die volgens koninklijke vergunning veertien dagen lang mocht worden voortgezet. Zij begon gewoonlijk den 9^{den} Augustus, daags vóór het feest van den genoemden heilige.

Waarin bestond die kermis gedurende de middeleeuwen? Eerst tegen het einde der 16de eeuw vindt men er komedianten. Dat was de aanvang van veel strijd en moeilijkheden. In 1595 hadden Jehan Courtin en Nicolas Poteau met hun troep zooveel toeloop, dat de acteurs van het hôtel de Bourgogne hun licht betimmerd achtten en, met zekere oude privilegiën in de hand, het theater op de kermis wilden doen sluiten. De schouwburglievende bevolking was natuurlijk van een ander gevoelen, en jouwden en floten uit en sloegen zelfs met stokken de jaloersche tooneelspelers. Deze laatsten bleven vooreerst aan het kortste einde. Courtin en Poteau gaven hunne voorstellingen eenige jaren achteréén. In het begin der zeventiende eeuw (1618) vragen en verkrijgen twee reizende komedianten van de kloosterbroeders van St. Germain-des-Prés de vergunning, om kermisvertooningen te houden. Het waren een man en een vrouw, waarschijnlijk een Harlekijn en een Colombine. De vergunning werd gegeven ‘pour donner récréation honneste au peuple... aux charges et conditions de n'y jouer jeux deffendus et scandaleux et qu'il ne s'y fera aucun scandale et que les susdits comédiens... n'y joueront point les jours de feste et dimanches et pendant la messe de paroisse, les sermons et vespres’. In datzelfde jaar 1618 gaf het kapittel van St. Germain-des-Prés vergunning aan marionetten, koorddansers, vertoonders van zonderlinge of gedresseerde dieren. Eerst in 1678 kwam er een theater in forma in de open lucht, bestuurd door Charles en Pierre Alard, straks door anderen. In het begin vertoonde men slechts kunsten, weldra kleine kluchten, vaak niet zonder talent. Men perfectionneerde hoe langer hoe meer, totdat de Comédie Française werkelijk naijver begon te koesteren en haar bestaan tegenover de indringers begon te verdedigen. Een groot gedeelte van deze verzameling wordt ingenomen door het langdurig *Procès des Comédiens forains et des Comédiens Français*; ten slotte werd aan de eerstgenoemden de dialoog ontzegd. Men redde zich met monologen en andere uitvluchten, als ‘pièces à jargon’ of ‘pièces à écriteaux’. Onder deze laatsten verstaat men het volgende: ‘Chacun des acteurs avait dans sa poche droite son role écrit en gros caractères sur des rouleaux de papier qu'il montrait successivement aux spectateurs, selon les besoins de la pièce, et qu'il remettait ensuite dans sa poche gauche au fur et à mesure qu'il s'en était servi.’ Maar op den duur was dit toch niet gemakkelijk en bedacht men weer

een andere methode, ‘celle d'écriteaux descendant du cintre du théâtre et qui indiquaient ce que l'acteur avait à dire. Lorsqu'il y avait des couplets, l'orchestre jouait l'air, et des individus placés dans la salle et payés pour cela, chantèrent les paroles que le public répétait en choeur.’ Dit werd spoedig zeer populair, en het verbod van den dialoog had de Comédie Française dus weinig gebaat. Toch waren er onder die kermisacteurs, die wel inzagen, dat zij in het eind den wedstrijd niet zouden kunnen volhouden. Zij poogden tot een verdrag te komen. In 1708 traden zij in onderhandeling met de Académie Royale de Musique, en verkregen, ‘moyennant une somme assez considérable, l'autorisation de représenter sur son théâtre de petites pièces mêlées de couplets *auxquelles on donna le nom d'opéras-comiques*’. Dit duurde een tiental jaren, maar de geldelijke eischen van de Académie stegen zoozeer, dat deze nieuwe regeling te duur kwam. Het kermistheater bezweek onder zijn schulden. ‘Ce fut ce moment que la Comédie Française saisit pour leur porter le coup décisif, et en 1719 elle obtint la suppression de tous les spectacles forains, les marionnettes et les danseurs de corde exceptés.’

Het is niet de eerste maal, dat een werk als dat van Campardon ondernomen wordt, en ik ontleen hier aan hem een lijst van vroegere pogingen: 1°. *Mémoires pour servir à l'histoire des Spectacles de la Foire*, 1743; 2°. *Affiches de Paris*, elf octavodeelen, 1746-1751; 3°. *Dictionnaire des théâtres de Paris*, zeven deelen, 1756; 4°. *Almanachs forains*, waarvan men nauwlijks meer hopen kan, een volledig exemplaar te vinden; 5. *Histoire de l'Opéra-Comique,* 1769, een oorspronkelijke bron eerst van 1756 af; 6°. *Mémoires secrets pour servir à l'Histoire de la République* de*s lettres en France depuis* 1762 *jusqu'en* 1789; 7°. *Journal de Paris*, 1777-1790; 8°. *Le Désoeuvré ou l'Espion du Boulevard du Temple*, en *le Chroniqueur désoeuvré,* enz. 1783; 9°. *Histoire des petits théâtres de Paris depuis leur origine.* De auteur, geboren in 1753 en gestorven in 1838, is bijna tijdgenoot van al wat hij verhaalt; 10°. *Histoire des marionnettes en Europe depuis l'antiquité jusqu'à nos jours*, Paris, Michel Lévy, 1862; 11°. *Galérie historique de la troupe de Nicolet*, Lyon, N. Scheuring, zonder jaartal.

Het werk van Campardon, ingericht als een dictionnaire, is geen leesboek, maar een bron, waaruit iemand, vooral wanneer hij de zoo even aangehaalde werken erbij raadpleegde, een belangwekkend hoofdstuk van de geschiedenis der zeden zou kunnen samenstellen. Reeds deze dictionnaire is boeiend genoeg. Men kan het boek nauwlijks uit de handen leggen, en waar men het opslaat, bijna overal geeft het iets, dat de aandacht trekt. Het is wel de arme menschelijke natuur achter een kermistent, maar toch altijd de menschelijke natuur, althans een harer minst verdelgbare zijden. Werden wij straks met die kermisvertooningen telkens verplaatst in het jaar 1618, men doet

dan wel eens binnensmonds de vraag: waar zijn thans de ‘théâtres forains’, en waar is thans de Dortsche synode?

8. F. Bouquet, La Troupe de Molière et les deux Corneilles à Rouen en 1658. Paris, Claudin, 1880 (met vier etsen).

Dit is een zeer herziene en verbeterde uitgaaf van een studie, oorspronkelijk opgenomen in de *Revue de la Normandie.* Wat daarin ontleend was aan het onbetrouwbare geschrift van Soleirol, *Molière et sa troupe*, is weggelaten; aangevuld is die studie daarentegen met behulp van nieuwe, inmiddels aan het licht gekomen documenten; o.a. een authentiek stuk, waaruit het verblijf van Molière te Rouaan reeds in 1643 overtuigend blijkt. Het werd ontdekt door E. Gosselin in 1870. Zeven jaren te voren had Sainte-Beuve de wenschelijkheid uitgesproken, van Molière op zijn tochten van 1646 tot 1658 op den voet te volgen, naar de stukken, waarvan hij vermoedde, dat zij in provinciale archieven aanwezig moesten zijn. ‘C'est en suivant cette voie’, schrijft de uitgever, ‘que M. Bouquet a révélé, sur la dernière étape de Molière et de sa troupe, deux documents nouveaux, *par la rectification du texte de la lettre de Thomas Corneille et par l'interprétation d'un passage des régistres de l'Hôtel-Dieu de Rouen.*’

Meer dan een derde gedeelte van dit boekdeeltje wordt ingenomen door *Pièces Justificatives.* Daar vindt men bl. 89 het door Gosselin ontdekte notarieele stuk van 3 November 1643 met facsimile van de handteekeningen, die eronder staan, o.a. die van Jean Baptiste Pocquelin, voluit en zonder een ‘sieur de Molière’, een ‘dit Molière’ of iets soortgelijks. Op grond van dit stuk moet een dubbele reis van Molière en zijn troep naar Rouaan aangenomen worden: één voor, en de tweede na hun tocht door de provincie, in 1658.

Wat die rectificatie van den tekst in een brief van Thomas Corneille betreft, men las in dien brief, die van 19 Mei 1658 is: ‘Nous attendons ici (à Rouen) les deux beautés que vous croyez devoir disputer cet hiver d'éclat avec la sienne. Au moins ai-je remarqué en mademoiselle R é j a c grande envie de jouer à Paris.’ Voor Mademoiselle *Réjac* leest Bouquet Mademoiselle *Béjar.* Verwondert men zich erover, achter dezen laatsten naam geen *t* of *d* te vinden, dan heeft men te bedenken, dat in het begin van La Grange's *Régistre* van den troep van Molière, bij zijn aankomst in Parijs, 1658, ook *Béjar* voorkomt (zie *Régistre de La Grange*, p. 4). Mogen wij dus hier Béjart lezen, en kunnen wij dan, blijkens het verband, alleen aan Madeleine Béjart denken, dan staat daarmede vast, dat Molière den 19^{den} Mei 1658 te Rouaan verwacht werd. Want wie haar noemt, noemt den dichter; de *Mémoires* van Daniël de Cosnac spreken van de *troupe de Molière et de la Béjart.*

De juister interpretatie van het Register van het Hôtel-Dieu te Rouaan zal in het volgende bestaan: Onder n°. XVI gaf dat Register een

post van Vrijdag 20 Juni, 1658: ‘Receu... la somme de... du don fait pas les comédiens.... pour les pauvres’; een post, herhaald folio 124, met dit belangrijk bijvoegsel: ‘.... par les comédiens *de son altesse*’. Deze ‘altesse’ zal Hendrik II van Orleans zijn, gouverneur van Normandië, en hare ‘comédiens’, de troep van Molière. De bewijsvoering wordt beproefd bl. 44-49. Ik twijfel evenwel, of men haar bijzonder afdoende zal vinden.

9. E. Révérend du Mesnil, les Aïeux de Molière à Beauvais et à Paris, d'après les documents authentiques. Paris, Is. Liseux, 1879.

Zoo moeten wij dan nu, bij het recht der onvervalschte geschiedenis, den Schotschen en den adellijken oorsprong weder opgeven van de Pocquelins. Een onuitgegeven document, aan Du Mesnil medegedeeld door L. de Troussures, heeft de zaak uitgemaakt. Molière is van burgerafkomst, en Beauvais is de bakermat van de Pocquelins, gelijk Mathon het al in 1877 beweerd had. Daar vindt men, hooger is niet op te klimmen, in 1382 een bakker Jehan Pocquelin, en negen jaar later een Louis van dien naam, een barbier, eerst in 1396 een Henry Pocquelin te Parijs. De genealogie van Molière in opgaande lijn reikt evenwel niet verder dan een tachtig jaar vóór zijn geboorte. Jehan Pocquelin, koopman en burger van Beauvais, kennen wij als vader van dien Jehan Pocquelin, geboren in 1530, wiens tweede zoon, ook Jehan geheeten, het hoofd is van den Parijschen tak der familie. Hij huwde te Parijs, waar hij zich gevestigd had, Agnès Mazuel (11 Juli 1594). Zijn oudste zoon, andermaal een Jehan, werd geboren in 1595, huwde 27 April 1621 Marie de Cressé, en werd het volgende jaar de vader van Jean Baptiste, sieur de Molière.

Bl. 35 geeft Du Mesnil een lijst van de plaatsen, waar Molière gespeeld heeft, eer hij zich te Parijs vestigde. Daarin mis ik het verblijf van 1643 te Rouaan, dat wij zoo even door Bouquet leerden kennen; en vind ik de maand Juni opgegeven voor zijn tweede reis naar Rouaan Dit zal dan volgens den brief van Thomas Corneille einde van Mei moeten worden.

Molière heeft geene zonen gehad, die hem overleefd hebben. Zijn dochter huwde, maar bleef kinderloos.

De geleerde Huet, Bisschop van Avranches, maakte op hem het volgende grafschrift:

> Plaudebat, Moleri, tibi plenis aula theatris
> Nune eadem moerens post tua fata gemit.
> Si risum nobis movisses parcius olim,
> Parcius, heu! lachrymis tingeret ora dolor.

hetgeen zeggen wil:

De hofkring juichte u toe, Molière, in volle zalen.
Nu slaakt dat hof een zucht, nu 't bij uw grafzerk staat!
O, hadt gij minder 't oog van gullen lach doen stralen,
Een mindre tranenvloed besproeide ons thans 't gelaat.

10. George d'Heylli. La comédie française à Londres, Paris, Ollendorf, 1880.

Men vindt hier twee reisbeschrijvingen bijeen: het tot dusver onuitgegeven verhaal van E. Got, betrekking hebbende op de reis van de Comédie Française in het ongelukkige jaar 1871, en het journaal van Francisque Sarcey, vroeger opgenomen in het dagblad *Le Temps*, betrekking hebbende op de reis van dienzelfden troep naar Londen in 1879. Het voornaamste belang van deze twee reisverhalen ligt in de gegevens, die zij bevatten voor de kennis van den Engelschen smaak in zake het Fransche tooneel. Welke stukken heeft men al dan niet toegejuicht? Welke tooneelspelers hebben de geestdrift kunnen wekken, en in welke mate? Veel is hier in dit opzicht geboekstaafd, dat eenige bevreemding wekt, anders uitvalt, dan men zou hebben verwacht.

b) Romans, schetsen, gedichten, enz.
1 Anna Keary. 2 High Spirits. 3 Een nagelaten werk van Michelet. 4 Gedichten van Crémieux. 5 Oude aardigheden.

1. Van de hier gegeven gelegenheid maak ik gebruik, om opmerkzaam te maken op den aangekondigden roman *A doubting heart.* Het is, naar ik meen, het nagelaten werk van een Engelsche romanschrijfster, die onlangs overleden is, en onder wier geschriften (als *Clemence Franklyn*, *Janets Home*, *Castle Daily*, *Tales of Asgard*) er vooral een is, dat hare nagedachtenis recht geeft op onze dankbare vereering. Ik bedoel het zeker aan vele lezers bekende *Oldbury* van Anna Keary (2 deelen, Tauchn. Ed.), een boek, dooradem van dien reinen, humanen geest, dien niemand kan beschrijven, die allen weldadig aandoet, en dien wij de beste vrucht mogen noemen van de Grieksch-Christelijke beschaving. Het verhaal is boeiend; de karakters zijn met zorg geteekend. Nieuwe typen komen er niet in voor, maar de welbekende typen zijn met die vastheid behandeld, die een kunst eerst bereikt, wanneer zij zich geruimen tijd achtereen heeft geoefend op dezelfde stof. Men klaagt vaak over de eentonigheid der Engelsche (ook der Fransche) romans. Men kan op dit punt evengoed klagen over welke kunst men wil, van welke klassieke periode ook. Meesterstukken worden niet voortgebracht met nieuwe scheppingen; het volmaakte in zijn soort wordt niet verkregen, wanneer er geen soort is, waarin het uitmunten kan.

2. In de tweede plaats wijs ik op een reeks van verhalen, waarmede het de moeite loont, kennis te maken. Zij zijn vereenigd onder den veelbelovenden titel *High Spirits being certain stories written in them* by J a m e s P a i n. Het motto, waaronder zij zijn uitgekomen (Lon-

don, Chatto and Windus, 1879, 3 deelen) is stout, maar niet te stout. Het luidt: *And yet I do not dare to write so funny as I can.* Men gevoelt inderdaad, dat de Schrijver zich inhoudt. Hij doet zich hier aan ons kennen als een goed stilist, als een fijn menschenkenner, als een humorist van hooger vlucht dan de meeste humoristen. Zijne losse verhalen of schetsen zijn eigenlijk comedies in kiem. Zij zouden vaak slechts gedialogiseerd en gedramatiseerd behoeven te worden, om comedies te zijn in den besten zin. Den glimlach, dien de *Misanthrope* ons geeft, brengen zij soms op de lippen. Doch zij vereischen eenig nadenken. De aardigheid ligt niet altijd op de oppervlakte. Men kan, om de geestige bedoeling te vinden, in een kring, waarvan elk der leden ze vooraf gelezen heeft, er met vrucht, tot scherping van de opmerkingsgave, over redeneeren. Vooral *A mediaeval Mistake* zal daartoe aanleiding geven. Voorloopig zou ik zeggen, dat *The Confiscated Weeds* onder deze verhalen de kroon spant, doch een vernieuwde lezing kan het oordeel wijzigen. Uit *An Aunt by Marriage* en vooral uit *Patient Kitty* blijkt, dat de *High Spirits* innige gevoeligheid niet uitsluiten.

3. In deze rubriek wil ik nog vermelden een nagelaten werk van J. Michelet, *Le Banquet. Papiers intimes*, Paris, Calman Lévy, 1879, uitgegeven door zijne weduwe, een vrouw, voor wie men juist door de lectuur van dit werk levendige sympathie begint te gevoelen. Denkt men aan al de historische en andere werken van Michelet, dan verwondert men zich, dat er na zijn dood nog iets van hem uit te geven viel. Dit boek is te danken aan een winterverblijf te Nervi, in de nabijheid van Genua. Hij was naar Italië gegaan tegen het einde van 1853 tot herstel van zijne zeer geschokte gezondheid. Nervi is een klein, armoedig plaatsje, ‘het land van den honger’, tusschen kale bergen, met een links en rechts ingesloten uitzicht op de zee. De ziekelijke toestand, waarin Michelet verkeerde, legde hem een hoogst soberen leefregel op. Dit een en ander ontrukte hem aan zijn gewone bezigheden en manier van leven, en maakte den dichter in hem wakker, die in Michelet nooit vast was ingeslapen. Het bracht hem aan het droomen. En daaraan hebben wij een bundel te danken van losse stukken, die in twee groepen zijn te verdeelen. Elke dezer groepen heeft hare eenheid. De eerste vereenigt de indrukken van Nervi, de tweede Michelet's denkbeelden over de opvoeding van het volk, van de massa. Deze tweede groep is verreweg de minst belangrijke van de twee. Hier vinden wij terug die schijnbaar nauwkeurige, inderdaad zoo vage zeggingswijze, die de lectuur van Michelet's historische werken op den duur zoo vermoeiend maakt. Ook in de eerste groep is lang niet alles buitengewoon. Maar daarin komt een stuk voor, n^{o}. V, getiteld: *Le Ménage du Pauvre*, dat vele boeken waard is. Het gezin van den arme is Michelet's gezin, of liever: hij is het en zijn veel jongere vrouw, destijds zijn zuster van liefdadigheid. Het is haar beeld, waarvan de voorstelling, en een zeer ideale voorstelling, in den geest van

den lezer wordt opgewekt door enkele trekken slechts, maar die ons voor den kunstenaar in Michelet met bewondering vervullen.

4. Even min als *Le Ménage du Pauvre* kan men de *OEuvres Posthumes* van Gaston Crémieux (Paris, E. Dentu, 1879 met een brief, als voorrede, van Victor Hugo) zonder aandoening lezen. Gaston Crémieux, neef van den bekenden A. Crémieux, een jonge man van 33 jaren, man en vader, schrijver en dichter, werd in 1871 ter dood gebracht als president van de *Commune* te Marseilles. De brief van Victor Hugo is aan Gaston's weduwe gericht. Een eenvoudig geschreven *Notice* verhaalt ons het leven van den ongelukkige, die zich met den moed van een martelaar heeft laten doodschieten. Op die *Notice* volgt een geschrift van Crémieux, opgesteld in de Gevangenis: *Impressions d'un condamné à mort*, dat geschikt is, om onze belangstelling in zijn persoon en in zijne werken te verhoogen. Maar het grootste gedeelte van dit boek wordt ingenomen door eenige lyrische gedichten en door een drama in vijf bedrijven: *Le Neuf Thermidor ou la Mort de Robespierre*, geschreven gedurende zijn gevangenschap van een half jaar (Mei-November 1871).

Hoevele Crémieux, hoevelen, uitnemender dan hij, zal de 'Menschelijke Gerechtigheid' nog dood moeten schieten, eer zij afstand doet van haar ouden bloeddorst. Ik heb dezen bundel, waarin krachtige regels, oorspronkelijke beelden, aangrijpende schilderingen, nieuwe situatiën niet geheel vruchteloos gezocht zullen worden, niet willen laten voorbijgaan, zonder een enkel woord van medegevoel voor den jongen dichter, die zijn leven heeft gegeven voor een staatkundig ideaal. Gegeven; uit de *Notice* toch blijkt, dat hij had kunnen ontvluchten. Ja, reeds was hij door zijne vrienden medegevoerd. Vrijwillig en om zijn aanhang niet onedelmoedig in den steek te laten, is hij wedergekeerd naar de plaats, waar hij wist, dat de 'Menschelijke Gerechtigheid' haar slachtoffer wachtte.

5. In vroolijker stemming komen wij met de *Petits Conteurs du XVIIIième siècle*, waarin onlangs opgenomen is een fraaie herdruk van de *Facéties du comte de Caylus* (Paris, A. Quantin, 1879). Hij was de stichter en Mecenas van den kring, die, tegen 1742, zich vereenigde bij Mad^lle^ Quinault, 'la Société du bout du banc', een kring, dien men ook '*presque* édifiant' zou kunnen noemen, rendez-vous van een Duclos, een Moncrif, een Crébillon de zoon, een Marivaux, en waarin men ook wel eens de tronie van Voltaire heeft gezien, allen vrienden van het luchtige, ondeugende, van wat op het kantje af is en zelfs erover. Caylus was de zoon van die Mad^me^ De Caylus, over wie men zich het artikel herinnert in de *Causeries*, onder 28 October 1850, en wier apetissant portret Saint-Simon ons geteekend heeft. Na zijn dood verkondigde een plaat van zwart marmer tegen een der muren van de kerk St. Germain l'Auxerrois in deftig Latijn, waar hij begraven lag: 'Hic iacet' enz. Een ander grafschrift ontlokte zijn dood aan

iemand, met wien hij nooit veel had opgehad, aan Diderot. ‘Ci gît un antiquaire acariâtre et brusque: Ah! qu'il est bien logé dans cette cruche étrusque.’ Inderdaad rustte hij in een antieken, porfieren sarcophaag, dien hijzelf bij zijn leven gekocht had en die na de Revolutie in de Louvre werd overgebracht. Clarac, in zijn bekend werk: *Description des Antiquités du Louvre*, geeft er eene uitvoerige beschrijving van. Dit een en ander zou zelf bijna een ‘facétie’ kunnen schijnen, wanneer men enkel denkt aan Caylus, den schrijver der *Facéties.* Maar men wete, dat Caylus een geest van onderzoek had, die zich in twee zeer uiteenloopende richtingen bewoog. Hij hield ervan, het zoogenaamde ‘gemeene volk’ van Parijs, visch- en waschvrouwen, huurkoetsiers en tutti quanti te bestudeeren, en deed hij dat niet, dan vertoefde hij met den geest, of ook met het lichaam, in het oude Etrurië, daar vooral, in het overige Italië, in Constantinopel, in Klein-Azië, in Egypte, al die plaatsen bezoekende als archaeoloog, en dat naar eene voor dien tijd zoo merkwaardig juiste methode, dat Stark, in zijn *Handbuch der Archaeologie der Kunst*, bl. 150, van hem heeft kunnen schrijven, nadat hij vier kompres gedrukte bladzijden aan hem gewijd had: ‘Seine nüchterne, sachliche, klare, vorsichtige Behandlung der antiken Kunst, der Scharfblick seines künstlerisch so geübten Auges, hat ihn allerdings nicht zum Reformator der Archaeologie im vorigen Jahrhundert machen können, aber sie erscheint der heutigen Gesammtströmung der Wissenschaft fast verwandter, als die hochstrebende Begeisterung und das geniale Schauen eines Winckelmann’(*).

Wat nu zijne *Facéties* aangaat, men mag er niets anders in zien dan aardige polissonneries. ‘C'est’, schrijft Octave Uzanne in zijn *Notice sur la vie et les OEuvres de Caylus*, ‘une suite d'aperçus sur les moeurs du peuple, ses vices, ses ridicules, et ses divertissements; au milieu d'oeuvres de boudoirs, de romans coquets et parfumés, nous avons cru devoir placer ces tableaux de guingettes, de cabarets, de fêtes publiques, observés scrupuleusement par les joyeux écrivains de cette gaillarde république des lettres du XVIIIième siècle.’ Hoe het hier met dat ‘scrupuleusement observé’ gesteld is, zullen wij maar in het midden laten. Men kent de liefhebberij der Franschen, om verhalen of romans, die ‘*presque* édifiant’ zijn, voor het bericht van een waarneming uit te geven, die met de gestrengheid der exacte wetenschap zal hebben plaats gehad. Aan de Franschen gunnen wij deze liefhebberij ten

(*) Hoe licht onware traditiën zich voortplanten, zelfs in werken, met zooveel nauwkeurige geleerdheid geschreven als het aangehaalde Handboek van Stark, blijkt uit het volgende: Caylus, schrijft Stark bl. 141, werd in Parijs 1692 ‘*von trefflichen* Eltern geboren’. Toen hij dit schreef, moet Stark zijn Saint-Simon hebben vergeten, die in zijn *Mémoires* (éd. Hachette 3. p. 133) van Caylus' vader zegt: ‘Il était blasé, hébété, depuis plusieurs années, de vin et d'eau de vie, et était tenu à servir, hiver comme été, sur la frontière, pour qu'il n'approchât ni de sa femme ni de la cour. Lui aussi ne demandait pas mieux, pourvu qu'il fût toujours ivre.’ Nu ik toch aan het vitten ben, doe ik opmerken, dat Stark zijn naam schrijft: de Thubières... de Caylus, terwijl ik onder het portret van den Graaf vóór de *Facéties* lees ‘de Tubières enz.’

volle, mits een goed gesternte ons slechts voor deze idiosyncrasie beware; beware voor het dwaze misverstand, waardoor men in letterkunde of bespiegeling de natuurkundige methode der waarneming van toepassing acht. Het kan niet genoeg herhaald worden: geen bruikbare waarneming, zonder het experiment; geen experiment, zonder willekeurige verandering van de voorwaarden van het waargenomene.

Maar dit zijn vragen, al te zwaar voor de luchtige *Facéties*, zoo luchtig en dikwerf zelfs zoo laf, dat ik ze niet zou hebben vermeld, ware niet, ik herhaal het, de grootste 'facétie' hierin gelegen, dat de geleerde Archaeoloog Caylus ze geschreven heeft. De achttiende eeuw was in zulke zaken eenig. Verbeeld u, dat wij morgen eens eenige bladzijden aan den *Decamerone* zagen toegevoegd door den ontdekker van de Myceensche Oudheden.

April, 1880.

(*Wordt vervolgd.*)

A. PIERSON.

Wat Jan Holland droomde.

Een Koningsdroom door Jan Holland, schrijver van 'Nette Menschen'. Deventer, W. Hulscher G. Jzn.

Jan Holland had, ten gevolge van een bezwarend oudejaarsavondmaal, een benauwden droom, die met korte tusschenpoozen acht dagen en nachten duurde. Hij droomde zich koning, en beleefde vele teleurstellingen en onaangenaamheden van het koningschap; allerlei verbeteringen en hervormingen spookten hem door het brein, welke echter allen afstuitten op eene algemeene oppositie, die op geweld en oproer uitliep. Men begrijpt, welk een rijkdom van stof voor zulk eene behandeling voorhanden was, en welke uitnemende gelegenheid de gekozen vorm van een gevulden, bonten droom aan den Schrijver gaf, om zijn satirieke neigingen bot te vieren.

Wij behoeven Jan Holland niet meer voor te stellen aan ons lezend en denkend publiek, nog veel minder aan de lezers van dit tijdschrift, het tooneel van zijn eerste optreden. Men kent hem; men weet, dat wat hij zegt, steeds verdient gehoord en overdacht te worden; dat men zijne boeken niet nederlegt, zonder er iets uit geleerd te hebben, zonder inkeer in zichzelf en opwekking of verfrissching van het critisch vermogen, dat al het bestaande naar het recht van zijn bestaan vraagt en de meest gangbare en meest modieuse begrippen en beginselen van den tijd met evenveel wantrouwen bejegent en onderzoekt, alsof ze sinds eeuwen waren afgedragen en verworpen. Al is

zijn bolster soms ruwer, dan noodig was en het gebruik eischt, de kern is er niet minder om; wie Jan Holland tegen hetgeen hij misbruiken en verkeerdheden acht, heeft zien lostrekken, diens blik zal verruimd, diens oordeel verscherpt zijn. Ja, hij zal, mits hij niet door partijdigheid en vooringenomenheid verblind zij, nog wel meer nut trekken uit de geschriften van dien onverbiddelijken strijder.

Ruwheid of platheid en overdrijving, ziedaar de groote fouten, die men den Schrijver van *Keesje Putbus*, *Jochem van Ondere* en *Nette Menschen* pleegt te verwijten. Dat Jan Holland dikwijls in zijne vormen ruwer en feller is, dan de kieskeurigheid van publiek en critiek aannemelijk acht, is niet te loochenen. Men moet echter niet vergeten, dat er voor den man van karakter geen grooter gruwel bestaat dan de zoetsappigheid en karakterlooze uniformiteit, die de modedracht is in onze tegenwoordige maatschappij. *Suaviter in modo*, een prachtige leuze voorzeker, maar die alleen zin heeft, wanneer zij met het *fortiter in re* gepaard gaat, en die tweede helft van de gulden spreuk laat men gemeenlijk achterwege. Onze Schrijver wil ons wezenlijke wonden doen zien, die de maatschappij en den mensch uitputten en ondermijnen - kan men eischen, dat hij als een zacht geneesheer optreedt en de beteekenis van het kwaad met geruststellende woorden verbloemt? Wie een slapende wekken wil, verheft uit den aard der zaak zijne stem en voert een hoogeren toon, dan zoo hij een wakende tracht te overtuigen.

En de overdrijving dan? Ook die ontkennen wij niet; naar ons oordeel is ze echter niet slechts begrijpelijk, maar zelfs noodzakelijk. Gelijk de tooneelschrijver, zoo moet ook de satiricus met scherpe trekken en harde kleuren schilderen, wil hij zijn doel bereiken. Wie ons de ondeugd afmaalt in hare gewone, alledaagsche vormen, met het vroolijk vernisje, dat haar bedekt, en de weinig indrukwekkende gevolgen en straffen, door welke wij haar nu en dan achterhaald zien worden, zal ons in den regel koud laten. Alle windsels moeten daarentegen weg, en het volste, schelste licht moet op de aangetaste plaats vallen, wil de operateur er zijne heilbrengende kunstbewerking met goed gevolg op kunnen toepassen. Daarenboven zal men toegeven, dat de maatschappelijke misbruiken, waartegen Jan Holland bij voorkeur - ook in zijn *Koningsdroom* weder - te velde trekt, toch waarlijk geen neutrale tint dragen. Welke meening men ook hebbe over de eenzijdige bestrijding van den een en het traag indifferentisme van den ander ten opzichte van het tegenwoordig sterk de aandacht trekkend onderwerp van den eersten droom, de prostitutie - iedereen zal erkennen, dat wij hier te doen hebben met een der gruwelijkste plagen der maatschappij, niet van onzen tijd slechts, maar van alle tijden; dat zij bij den hedendaagschen geest van openbaarheid zoo onbeschaamd te voorschijn treedt, is in zoover gelukkig, dat het nu ook onmogelijk wordt, haar met eene misdadige onverschilligheid over

't hoofd te zien. Indien men nu de verschillende theorieën over en de geneeswijzen van dezen kanker in hare tekortkomingen en afdwalingen wil laten kennen, is men wel verplicht, de redeneeringen tot de onvermijdelijke gevolgen door te zetten en den lezer te stellen tegenover de soms ongerijmde consequentiën van schijnbaar onschuldige en niet voor tegenspraak vatbare stelsels. Elke hervorming, elke verandering, op welk gebied en van welke afmetingen ook, is een stap van het bekende tot het onbekende - een 'sprong in het duister', gelijk men 't in het dagelijksch leven ook al niet zonder overdrijving pleegt te noemen - geen hervormer zal zich laten tegenhouden door de schrikbeelden, die eene tegenstrevende phantasie van de gevolgen der voorgenomen veranderingen maakt. Hij zal de overdrijving doorzien, de kern ervan zich ten nutte weten te maken. Even min als de warmste voorstander van een goed ingericht volksonderwijs zich voor een oogenblik ergeren zal aan de luimige en geestig uitgevoerde teekeningen, waarmede Veridicus dezer dagen de nieuwe onderwijswet en het bekende 'rapport' heeft geridiculiseerd, even min zal zich bij voorbeeld de voorstander van een politietoezicht in de straks genoemde materie laten afschrikken door de caricatuur van de overdreven staatsbemoeiing, die de commissaris van politie in den eersten droom onder een glaasje bier aan den Koning vertrouwelijk als zijn stelsel aanprijst.

Ook van andere verkeerdheden, door den Schrijver gehekeld, kunnen de groote beteekenis en de omvang moeilijk ontkend worden. De lezer van *Nette Menschen* vindt hier, doch in eenigszins anderen vorm, weder aanvallen op de overdreven specialisatie van het onderwijs, niet slechts van het middelbaar, waaromtrent in dien roman (?) een scherp getoetst tafereel opgehangen werd, maar ook op het gebied van het hooger onderwijs, ten aanzien waarvan de Schrijver in 1878 minder gelukkig de pen voerde. Zonder twijfel is de schilderij, die ons in den tweeden en vijfden droom voorgezet wordt, meer caricatuur dan trouw afbeeldsel van den tegenwoordigen toestand; maar het bestaan der kwaal kan toch niet geloochend worden, en wie zal zeggen, tot welke noodlottige gevolgen zij aanleiding kan geven. De man, die voor de eenheid van ontwikkeling opkomt tegenover gespecialiseerde veelweterij, doet in elk geval een goed werk en is geheel in zijn recht, indien hij ons als in een brandspiegel de uitkomsten van een verkeerd stelsel voorhoudt, om ons op den goeden weg te doen terugkeeren en voor verder afdwalen te behoeden.

In den tweeden droom stelt 'de onderwijs-specialiteit van het koningrijk' aan den Koning het personeel zijner helpers voor, die hem in de wetenschappelijke opleiding van den kroonprins zullen ter zijde staan.

Eerst komen Gymnastiek en Chemie, de eerste een reus met een knuppel in de hand, de andere met een chemisch moordpraeparaat tusschen de vingers.

‘De beide geniussen van onze eeuw - zegt de aanvoerder - de beheerscheressen der wereld en daarom de lievelingsvakken der mannelijke, weldra ook der vrouwelijke jeugd. Zooals Uwe Majesteit uit de geschiedenis van den laatsten tijd zal bemerkt hebben, begint het dierlijke vernielingselement in de menschelijke natuur zijne rechten te hernemen, adres: Bulgaren-bevrijdingsoorlog, torpedo's, petroleum, Orsinibommen enz.’

Daarna volgen Staathuishoudkunde, Statistiek en Aesthetica.

De Koning merkt op, dat de laatste ‘een grof zinnelijken trek om den mond heeft’, waarop de voorsteller antwoord:

‘Het realisme, Sire! Men kan de kunst niet aanmoedigen tot het: houd u vast aan de lucht en leef van rozengeur en maneschijn!.... Staathuishoudkunde, Sire, moet niet al te veel in aanraking komen met de praktijk... Als zij zich met het bonte mengelmoes der feiten, die geen uniform willen aantrekken, afgaf, zou zij met hare theorieën in de war raken. Zij moet in haar kabinet slechts vragen stellen, geen andere dan in cijfers uit te drukken antwoorden in aanmerking nemen en nimmer met eigen oogen het bonte gewoel der menschheid gaan bekijken.’

Bij de voorstelling van Gezondheidsleer en Huishoudkunde, die hem als geschikte vakken voor dames worden aangeprezen, vraagt Koning Jan:

‘Zouden de jonge dames de huishoudkunde niet op de meest practische wijs van hare moeders leeren?’

‘Vroeger misschien ja, Sire - is het antwoord - maar thans niet meer. De huishoudkunde is bij 't geslacht der moeders zoek geraakt en nu moet zij er op theoretische manier weer ingebracht worden bij de jongeren.’

Van de volgende leervakken wordt op dezelfde wijze in een enkel, waar woord de zwakke zijde aangegeven, en ten slotte raakt de Koning met de onderwijs-specialiteit aan 't redetwisten over de leerboeken.

‘Ik wil - zoo spreekt Z.M. - dat op hoog gezag van de scholen alles worde gebannen, wat door duisterheid, stelselloosheid en vooral door te groote uitvoerigheid en opeenhooping van feiten de hersenen der jeugd verwart en bovenmatig inspant. In elk vak een stel van korte handboeken, waarin geregelde opklimming heerscht, waarvan 't eene naar het andere verwijst, lacht mij toe. Vooral beknoptheid, de meest mogelijke beknoptheid zou ik verlangen als weldadige reactie tegen de uitvoerige boeken, waarmee de jeugd in den regel gekweld wordt. Veel ervaring op 't gebied van 't onderwijs bezit ik niet, maar ik heb toch gezien, dat jongens van de laagste klasse eener Latijnsche school tobben met Latijnsche en Grieksche grammatica's, lijviger en veel dichter in elkaar gedrukt dan een ordentelijke leesbibliotheekroman. Ik heb handboeken voor geschiedenis zien gebruiken, waarvan

elke paragraaf zulk eene nauwkeurige opsomming van feiten en jaartallen bevatte, dat er voor den leermeester eenige uren zouden gevorderd worden, om er het noodige verband tusschen te brengen en ze zoo uit te werken, dat de samenhang voor den leerling begrijpelijk worde. En desgelijks in andere vakken.' Op deze en dergelijke motieven openbaart de Koning zijn voornemen, om een stel leerboeken bij administratieven maatregel in te voeren. Al de leeraren, schrijvers van handboeken, loopen op het vernemen van dat plan te hoop en schreeuwen in overeenstemming met hunne uitgevers, dat aldus aan alle geoorloofde concurrentie de kop ingedrukt wordt; de ouders der schooljongens heffen daarentegen klachten aan over de vervaarlijke boekverkoopersrekeningen, en ondersteunen 's Konings denkbeeld. Het misbaar dezer strijdende partijen maakt aan dezen droom een einde.

Wij geven het bovenstaande uittreksel, om te doen zien, dat Jan Holland iets meer doet dan satiriseeren, hekelen en bespotten. Hij is geen *laudator temporis acti*, die over alles den neus optrekt, wat jongeren doen, en wien 't alleen te doen is, bespottelijk te maken en af te breken, wat anderen hebben gesticht. Hij is evengoed moralist als satiricus, en wisselt de blijken van zijn scherp vernuft en koel verstand niet zelden met uitingen van een warm hart af. Zijne hoogschatting van de klassieke letterkunde in hare vormende kracht geeft hem de volgende, behartigenswaardige woorden in de pen: 'Geweten, ontzag, zelfbeheersching konden wellicht niet zonder goed gevolg een weinig opgepoetst worden in de leerschool der oude Romeinsche schrijvers, in den regel exempels van strenge rechtsbegrippen, willige dienaars van de vaderlijke macht en van de overheden, vol eerbied voor bestaande staats- en godsdienstige vormen, ijverige zoekers naar practische levensphilosofie. De moderne wereld heeft, denk ik, zoo lang gedold met de hoogklinkende terminologieën van liefde, humaniteit, verdraagzaamheid en ze daarbij zoo weinig in toepassing gebracht - [de Schrijver zal in dit opzicht de jongste eeuwen toch wel niet bij hare zusters achter willen stellen?] - dat het der lieve jeugd bij die hoogdravende moraal groen en blauw voor de oogen is gaan worden en dat zij van den grond af het a b der ordinaire zedekunde van rechtvaardigheid, gehoorzaamheid, zedigheid, matigheid, eerlijkheid, omdat zij het glad vergeten is, moet leeren spellen. Nu, voor dezen lageren cursus kunnen die heidensche schrijvers met het meeste nut gebruikt worden' (bl. 99).

Elders weder, waar hij redeneeringen mededeelt over maatregelen tot verheffing van den volksgeest, laat hij een zijner personen de volgende vingerwijzing geven:

'Ik denk, als wij de menschheid door Verstandsontwikkeling zoo ver willen brengen, dat zij het kwaaddoen laat, omdat het dom en schadelijk is, zal er toch eerst eene reactie in de methode moeten komen: het goed verwerken van weinig leerstof zal menschen moeten

leveren, die geleerd hebben *zelf* te denken en *zelf* te onderzoeken. Die zoo onderlegd zijn, maken zich zelven gemakkelijk datgene eigen, wat de school wel wil, maar niet kan geven: veelzijdigheid bij grondigheid, - een helderen blik op de maatschappij en hare behoeften.

Naderen wij het doel door de veredeling en verzachting van het gemoed? De paedagoog, die de juiste methode op dit gebied aanwijst, moet nog geboren worden. De beste leerschool zou het huis en de beste leermeesters vader en moeder zijn, als zij zich meer toelegden op gemoedelijke huiselijkheid dan op verstrooiing zoekende uithuizigheid. Of het surrogaat voor 't gemoedsleven, het dwepen met kunst en aesthetica, verblijdende resultaten zal opleveren, waag ik te betwijfelen' (bl. 297).

Uit deze aanhalingen kan men opmaken, dat er iets meer in den *Koningsdroom* te lezen staat dan spot en hekeltaal; men vindt er tal van wenken en beschouwingen betrekkelijk onderwerpen van den meest ernstigen aard, die alleen door een menschlievend en warmhartig moralist kunnen geschreven zijn.

Met al zijn vernuft en al zijn goede bedoelingen zou een boek van 350 bladzijden den lezer toch hebben vermoeid, indien het alleen satire en zedeles bevatte. Daarom heeft de Schrijver al zijne beschouwingen aaneengeregen door het fabeltje van den droom. Een gewoon burger, plotseling tot koning verheven en in dien hoogen staat geplaatst met begrippen en inzichten, die zijne officieele omgeving verbazing, ja, afschrik inboezemen - ziedaar eene situatie, die uit den aard der zaak tot grillige en potsierlijke contrasten aanleiding geeft. Een onbevooroordeeld man, alleen door gezond verstand en liefde tot het goede gedreven, geworpen in het brandpunt der conventie - men kan zich de eindelooze botsingen voorstellen, die uit dezen toestand voortvloeien. Eerst zijn 't kleinigheden. Zijne Majesteit wil als Haroen al Raschid, om zijn volk te leeren kennen, *incognito* uitgaan in een alledaagsch kostuum; de kamerdienaar kent geen meer alledaagsche kleedij dan 'kolonels-uniform van de rijdende artillerie', en 't heeft heel wat voeten in de aarde, voordat de Koning, van kamerdienaar, kamerheer en adjudant ontslagen, door een achterdeurtje zijn paleis kan uitsluipen. Later komen er erger conflicten uit de wanverhouding tusschen 's Konings denkbeelden en 's Konings waardigheid voort: zijne hervormingen wekken de ontevredenheid van al die klassen zijner onderdanen, die op de weg te ruimen misbruiken als parasieten haar bestaan vinden; ten slotte komt er een conflict, dat den ganschen koningsdroom aan een eind brengt.

Deze fabel van den droom is slechts de losse band, die de velerlei beschouwingen bijeenhoudt; op zichzelf draagt ze veel bij om de lezing van het boek te veraangenamen. Zoo is het in den zevenden droom uitgewerkt denkbeeld zeer gelukkig. De Koning, ten einde raad, omdat al zijne goede plannen schipbreuk lijden en zijne geheele

omgeving hem in den steek laat, heeft zijne goede academievrienden bijeengeroepen, om met hen, de oude getrouwen, te raadplegen over de middelen, om zijn volk gelukkig te maken. Onder hen zijn de meeste staatkundige partijen vertegenwoordigd; hare beginselen worden met zooveel scherpzinnigheid en ondeugendheid aangegeven in de redevoeringen, waarmede elk hunner zijn geneesmiddel aanbeveelt, dat men de overdrijving en de sterke kleuren bij het lezen vergeet. Jammer, dat in dit gesprek de defensiequaestie zoo te onpas en zoo weinig serieus behandeld wordt; vraagstukken van dien aard, waarbij in de allereerste plaats veel speciale, technische kennis te pas komt, zijn niet geschikt, om behandeld te worden in een boek als dit laatste werk van Jan Holland.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Nederlandsch dicht en ondicht uit de negentiende eeuw, bijeenverzameld en gerangschikt door Dr. J. van Vloten. Bloemlezing uit het Nederlandsch proza. Derde, herziene en verbeterde druk. Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink.

Zoo nuttig als bloemlezingen zijn uit de werken van dichters en schrijvers uit vroegere eeuwen, zoo bedenkelijk zijn ze, wanneer ze gegaard worden uit de werken van onzen eigen tijd. De verzamelaar, in zijne keuze beperkt door het kopijrecht, dat niet iedereen genegen is, welwillend af te staan, wordt daarentegen overstelpt met producten en autobiographieën van schrijvers, wier bestaan en werken bij het groote publiek terecht zoo goed als onbekend zijn gebleven. Aldus moet de bloemlezing 't vaak zonder de beste, geurigste bloemen stellen, zoekt men de ware modellen van stijl er tevergeefs in, en ontaardt het gedenkstuk van letterroem in een *Petit Almanach de nos grands hommes.* (De lezing van dit meesterstukje van vernuft van Rivarol zij aan alle samenstellers en gebruikers van dergelijke werken aanbevolen.)

Ook Dr. Van Vloten had blijkbaar met deze bezwaren te kampen. Eene bloemlezing, die b.v. geen enkele bladzijde uit de *Camera Obscura* bevat, die van vele andere gevierde schrijvers middelmatig werk inhoudt, omdat hun beste stukken onbereikbaar waren, kan bezwaarlijk volledig en verdienstelijk worden gemaakt, met hoeveel zorg ook daarin letterkundigen van den tweeden, derden enz. rang, worden ingelegd en voor het nageslacht bewaard. Al mag het verschijnen van den derden druk dezer bloemlezing bewijzen, dat het publiek er anders over denkt, toch had een man uit één stuk, zooals de ‘nijvere lezer van al dit gebloemte uit den hof van Neêrlands Dicht en Ondicht’ zich steeds genoemd heeft, beter gedaan, een werk, dat niet veel wezenlijke vruchten beloofde, aan de beunhazen over te laten, tegen wie hij steeds te velde trekt. Indien een werk als dit zoo'n groot debiet heeft, als het ver-

schijnen van den derden druk doet vermoeden; wanneer er met een ‘Nederlandschen kleinen almanak van onze groote mannen’ wat te verdienen is, waarom zullen we dan nog niet een stapje verder gaan? Heeft niet Rivarol een uitstekend motief gegeven, toen hij schreef: ‘Denkt ge, dat ik in een handboek van dierkunde alleen den olifant, rhinoceros en walvisch beschrijven zou! Volstrekt niet, mijne heeren; met evenveel genoegen zou ik van die ontzaglijke kolossen afdalen tot de kleinste diertjes, en uwe bewondering voor de natuur zou ongetwijfeld toenemen, wanneer ik u een blik liet slaan op de ontelbare gezinnen, stammen, volkeren, republieken, ja, machtige rijken, die een grassprietje voor ons oog verbergt!’? Nu de naam van den onverbiddelijken Dr. Van Vloten eene verzameling als de voor ons liggende dekt, zullen wij ons niet hebben te verwonderen, wanneer t'avond of morgen eene ‘Keur van Neerland's prozaschrijvers uit de negentiende eeuw’ verschijnt, met biographische aanteekeningen in dezen trant:

‘J.H.E.D. van Piggelen.

Joännes Henricus Ezechiël Deodatus van Piggelen werd den 29sten Februari 1837 te Kleioord, waar zijn vader Jodocus Emanuel van P. de openbare bedieningen van onderwijzer der jeugd en koster en voorzanger der Nederduitsch-Hervormde, mitsgaders van ontvanger der burgerlijke gemeente bekleedde, geboren. Aan zijn waardigen vader, aan de liefdevolle opleiding van zijne moeder, Neeltje Swert, en aan het voortreffelijk onderwijs, dat hij van Ds. *** genieten mocht, dankte Van P. den gelukkigen aanleg en den klassieken smaak, die zijn Dicht en Ondicht kenmerken. Reeds op jeugdigen leeftijd gaf hij schitterende blijken van poetisch talent, waaronder zijne bekende ode “Aan het gedrocht op de zeven heuvelen” bovenal uitsteekt. De nauwlijks zestienjarige dichter luchtte in dat kunstwerk in 1853 zijne verontwaardiging over het herstel van het episcopaat in Nederland. In overeenstemming met zijn verlangen en de dierbaarste wenschen zijner moeder werd Van P. voor het predikambt bestemd, en ving hij in het najaar van 1856 zijne studiën aan de Leidsche Hoogeschool aan. Toen het echter bleek, dat zijn hoog aesthetisch ontwikkelde smaak eischen stelde, waaraan de beperkte middelen zijner ouders en de medewerking van vermogende vrienden niet konden beantwoorden, verliet Van P. de hoogeschool, doch de studie niet. Met goed gevolg bleef hij zich wijden aan de beoefening der letterkunde, waaraan hij zich weldra, na een huwelijk met de eenige dochter van een vermogend grondeigenaar, Brigitta van der Klont, onverdeeld kon overgeven. Van dit tijdstip af, 1860, dagteekenen Van Piggelen's beste lettervruchten. Hoogst nederig en bescheiden, niet hechtende aan roem of naam, gaf hij weinig in het licht, doch liet nu en dan zijne werken drukken voor eene beperkte circulatie in den vriendenkring, waar zij eene welwillende waardeering en verdiende bewondering oogstten. Slechts eenmaal trad hij voor het publiek op met een bundeltje “Waterleliën”, ten voordeele der slachtoffers van den watersnood van 1860 uitgegeven, dat door eene uiterst onbillijke, door persoonlijke vijandschap en afgunst opgezweepte critiek scherp over den hekel werd gehaald, doch bij de ware vrienden der vaderlandsche letteren een gunstig onthaal vond. Nog vereerender waardeeringsblijken, die tegen de grootste miskenning opwogen, ondervond de dichter, wanneer hij in de laatste

tien jaren alle gevallen van huwelijk en overlijden in ons bemind vorstenhuis en laatstelijk de blijde tijding, die den somberen Goeden Vrijdag van

1880 op eens voor alle warme vaderlanders verlichtte als een zonnestraal te midden van het stormwolkfloers, in oranjelievenden geest bezong. Bij deze gelegenheden mocht Van P. van de meeste leden van ons vorstenhuis vereerende brieven van dankbetuiging ontvangen, die steeds tot de gelukkigste dagen van zijn leven zullen behooren. Zijn genre is ernstig; de muze schijnt hem het geheim te hebben toevertrouwd, om 's menschen ziel diep te roeren; bekend is het ongekunsteld, doch welsprekend woord, dat een fijn kunstrechter, zelf dichter, eens over zijn medezanger uitte: “Van Piggelen schrijft verzen om van te huilen.”

Doch over Van P's. “Dicht” zal elders gehandeld worden; zijn “Ondicht” is vervat in drie bundels, mede niet in den handel verkrijgbaar. Zij houden voordrachten in, voor de leden der afdeeling Kleioord en omstreken van het *Nut*, welker praesidium de dichter sedert 17 jaren met onderscheiding voert, gehouden, even belangrijk van inhoud als verdienstelijk van vorm. Wie de onderstaande uittreksels leest, zal kunnen begrijpen, dat de hoorders aan zijne lippen hingen en niet rustten, voordat zij het gehoorde woord nog eens gedrukt voor zich hadden. Nog maakte Van P. zich verdienstelijk door de oprichting der rederijkerskamer Klio (*Kunst Leeft In Ons*), waarin men de toespeling op den plaatsnaam Kleioord gelieve op te merken.

Ook op maatschappelijk gebied zit Van P. niet stil. Men heeft hem de vereerende en moeilijke openbare betrekkingen van president-kerkvoogd, poldermeester van den Palingpoel-polder en wethouder opgedragen, welke hij naar zijne beste krachten en niet geheel zonder vrucht vervult. Bij eene ziekte van den burgemeester nam hij zelfs eens, bijna vier weken lang, geheel belangeloos diens moeilijke en werkzame betrekking waar, en wel zoo, dat Z. Exc. de Commissaris des Konings in de provincie hem daarover zijne bijzondere tevredenheid betuigde.’

Op deze levensbeschrijving, ‘waartoe de auteur zelf welwillend de gegevens verstrekte’, zullen dan een zestal bladzijden volgen, gevuld met uittreksels uit 's mans: ‘Verhandelingen’, ‘Memento vivere’, en ‘Levensvragen voor onzen tijd’, onder welke nederige titels de beroemde heer Van Piggelen zijn Nutsproza over vrienden en bekenden uitstortte.

't Is te hopen, dat de kopij duidelijker geschreven zal zijn of de corrector beter zijn plicht zal doen dan bij de bloemlezing van Dr. Van Vloten. Anders vinden we den bundel *Waterleliën* als *Wallenstein* vermeld, gelijk hier van Mevrouw Van Calcar's *Heimwee* en Van Limburg Brouwer's *Diotima* gesproken wordt, waar denkelijk *Hermine* en *Diophanes* bedoeld zijn.

Sint Autbaertus. De bakkers en het brood te Rotterdam; 1400-1850. Historische bijdrage tot wering der vervalsching van levensmiddelen door J.H. Scheffer, Bibliothecaris-Archivaris van Rotterdam. Te Leiden, bij A.W. Sijthoff.

Onder de vele verdiensten van wijlen den Rijks-archivaris Bakhuizen van den Brink omtrent de bevordering der kennis onzer Vaderlandsche geschiedenis mag vooral het feit niet worden vergeten, dat door zijn toedoen inzonderheid de gemeentelijke archieven eindelijk tot hun recht zijn gekomen. Zonder

iets te kort te doen aan hetgeen vóór dien krachtigen stoot door stedelijke pensionarissen en secretarissen reeds uit stads-archieven en ‘secreete vertrecken’ in de beschrijvingen hunner geboorte- of woonplaatsen en in andere geschriften van dien aard aan 't licht was gebragt, mag men veilig aannemen, dat het systematisch inventariseeren en beschrijven der gemeente archieven eerst in de tweede helft dezer eeuw met ernst aangevangen en sedert dien tijd ijverig voortgezet werd. De benoeming van afzonderlijke archivarissen, door verscheiden Gemeenteraden gedaan, was een groote schrede voorwaarts tot het doel, dat de gemeentebesturen beoogden, die terecht begrepen, dat oud en nieuw archief gesplitst moesten worden, wilde men althans met grond mogen verwachten, dat het onderzoek der oude stedelijke oorkonden en registers, waarvoor de gemeente-wetgever de zorg aan den secretaris, onder toezicht van Burgemeester en Wethouders, had opgedragen, niet slechts voor de vroegere geschiedenis der steden en hare voormalige inrichting - waaruit de tegenwoordige gemeentelijke organisatie voortkwam en zich ontwikkelde - maar evenzeer ten behoeve der Vaderlandsche historie vruchten zou dragen.

Het spreekt toch vanzelf, dat er slechts bij uitzondering secretarissen werden gevonden, die bij den grooten omvang hunner ambtsbezigheden nog tijd konden besteden aan, en zich inlaten met het inventariseeren, laat staan met het onderzoeken, bewerken en uitgeven van oude archiefstukken. Zij bepaalden zich gewoonlijk dan ook uitsluitend tot de zorg, waarmee de gemeentewet hen had belast, d.i. zij rapporteerden jaarlijks getrouw, dat de oude archieven zich in goeden staat bevonden, bewaard in kasten, doozen, laden, enz. Men vergelijke de Provinciale verslagen op dat punt. Maar behalve lust en gelegenheid, die meestal plachten te ontbreken, was en is er nog iets, dat niet uit het oog mag worden verloren, nl. dit: dat ijver, nauwkeurigheid, geduld en andere overigens hoogst prijselijke en onmisbare eigenschappen een secretaris niet tot archivaris in den waren zin des woords vermogen te maken. *N'est pas archiviste*, *qui veut.* Daartoe behoort meer en, om een misschien wat platte, maar het denkbeeld zeer juist weergevende uitdrukking te bezigen: men moet er pap voor hebben gegeten en van alle kanten beslagen zijn, om het moeitevol en veelomvattend werk van den Gemeente-archivaris te kunnen verrichten, zooals het behoort.

Het zou mij te ver leiden, indien ik wilde opsommen welke eischen een ‘zegel-pluizer en vel-doorl.. zer’(*) al niet moet vervullen, om zijn roeping eer aan te doen en tevens de diensten te kunnen praesteeren, welke het gemeentebelang zoowel als de historie van hem mogen verwachten. In de *Vaderl. letteroefeningen*, 1862, n°. 10, bl. 449 vv. heeft Dr. Schotel, ik meen naar aanleiding eener boekbeschouwing van ‘Aemstels Oudheid en gedenkwaardigheden van Amsterdam’, door P. Scheltema, het lot van den archivaris geschetst. O.a. zegt hij daar, dat zij ‘een arbeid verrigten, welke zonder twijfel een *wetenschappelijk oog en oordeel* eischt’ - en dat zij het zijn, ‘die een grondige historiestudie mogelijk maken. *Ondankbaar* is het werk van den archivaris; zijne studie is een *specialiteit* en wie maar eenig-

(*) Dichterlijke omschrijving van Huygens van het uitheemsche woord archivaris! Met ‘vel’ wordt perkament bedoeld. Een ander, minder vernuftig dan ‘Constanter’, bedacht den term: perkamentruiter! Collot d'Escury vertolkte het ambt van archivaris - ergens in ‘Hollands roem in kunsten en wetenschappen’ - als dat van: bewaarder van (stads) gedenkschriften. Maar dat was en is nog de secretaris, wiens titel beter past in den geheimzinnigen ouden tijd, dan in onze eeuw van publiciteit.

zins er mede bekend is' - dit voegt hij er ten slotte bij - 'wat de beoefenaar der historie aan den arbeid van archivisten en oudheidkenners verschuldigd is, hoe hij vaak in 't duister moet rondtasten, omdat in vroegere tijden die studie verwaarloosd is, die zal op hoogen prijs stellen, wat tegenwoordig op dat gebied der wetenschap wordt verrigt en geleverd.' Ofschoon nu het inventariseeren en registreeren van oorkonden, enz., zal het behoorlijk en nauwgezet geschieden, reeds een groote mate van taalkennis en eene niet mindere bedrevenheid in het ontcijferen van het oude letterschrift als eerste en onontbeerlijke voorwaarden veronderstelt, zijn die kundigheden nog niet toereikend, om den in menig opzicht zoo belangrijken inhoud van de oude gemeente-archieven dienstbaar te doen zijn aan de vermeerdering der kennis van vroegere feiten en voormalige toestanden, en om die in hun onderling historisch verband te doen kennen en waardeeren. Wat Dr. R. Fruin in zijne beoordeeling van James Geddes' 1ste dl. van diens 'History of the Administration of John de Witt, Grand-Pensionary of Holland' (zie *De Nederlandsche Spectator* van dit jaar) in 't algemeen aangaande het beschrijven van een enkel tijdvak der geschiedenis beweert, is m.i. ook toepasselijk op de speciale taak van den archivaris van professie, die even min als de geschiedkundige van beroep kan volstaan met een uitgebreide en grondige kennis van een zeker tijdvak, maar ook den tijd, die voorafging, en den tijd, die volgde, door en door moet kennen. Ten einde daartoe te geraken, zijn, om slechts iets te noemen, geschiedkunde, zoowel als taal- en rechtskennis broodnoodig. Zonder die grondslagen toch zal zijn arbeid, hoe verdienstelijk ook, het wetenschappelijk karakter en het gehalte missen, welke er blijvende waarde aan moeten verleenen.

De heer Scheffer, die, met medewerking van den heer Obreen, uit het gemeente-archief van Rotterdam reeds menige bijdrage en mededeeling - ik wijs hier o.a. op de *Rotterdamsche historiebladen*, waarvan de uitgave schijnt gestaakt - voor de geschiedenis van die stad zoowel als voor die des Vaderlands van groot belang, het licht deed zien, gaf onlangs de historische bijdrage uit, welke ik hier aankondig. Blijkens de inleiding van zijn geschrift gaven de voortdurend stijgende klachten over de toenemende vervalsching van allerlei zaken hem de pen in de hand en wenschte hij tevens opnieuw het bewijs te leveren, hoe ook op dit punt geldt, wat reeds door den wijzen Koning in zijn tijd werd verkondigd, n.l. dat er niets nieuws is onder de zon. Het komt mij voor, dat de heer S. door die uitgave een in twee opzichten nuttig werk heeft verricht. Vooreerst, om het thans levend geslacht nog eens te doen zien, dat onze voorouders - hun, volgens de tegenwoordige oeconomische begrippen geheel verouderd, belemmerend stelsel daargelaten - ook als stedelijke (gemeentelijke) wetgevers den naneef kunnen leeren, en ten andere, om door de vergelijking van vroegere met huidige toestanden de onverbeterlijke, verstokte lofredenaars van den ouden tijd in het ongelijk te stellen en, zoo mogelijk, van een dwaalbegrip te genezen, volgens hetwelk, wilde men hen op hun woord gelooven, al wat vroeger leefde en bestond, buiten kijf verreweg veel beter en voortreffelijker zou zijn geweest, dan wat de tijd, dien zij beleven, aanbiedt.

Gelijk de onvermoeid werkzame archivaris in zijn inleiding zegt, was het zijn doel, in deze bijdrage de bronnen voor de geschiedenis van de bakkers en hun gilde, zoomede van het brood en de broodstooters te Rotterdam publiek te maken. Jammer, dat gebrek aan tijd hem heeft belet, een geschied-

kundig overzicht erbij te geven, hetwelk hij meende, den belangstellenden lezer te kunnen overlaten. Evenwel kan ik mij i.c. met zijn opvatting vereenigen, en gelijk in de *Nieuwe Bijdragen voor Rechtsgeleerdheid en Wetgeving* de bloote tekst van de oudste keuren van verscheiden steden gaandeweg verscheen, ten einde later als bouwmateriaal voor haar eenmaal te schrijven politieke en sociale geschiedenis dienst te doen, zal mettertijd, indien 's heeren Scheffer voorbeeld door zijn collega's mocht worden gevolgd en de tekst der keuren op de levensmiddelen, elders uitgevaardigd, het licht ziet, een voorraad zijn bijeengebracht, welke voor de historie der voeding en van de gezondheidspolitie in vorige eeuwen de voornaamste en deugdelijkste bouwstoffen zal kunnen leveren. Of echter de hoop van den heer S., dat nl. de genomen moeite *vanwege het publiek* eenige ondersteuning moge vinden, zal worden vervuld, meen ik, door de ondervinding geleerd, met grond te mogen betwijfelen. Maar daarentegen koester ik de verwachting, dat de verdienstelijke archivaris, in weerwil van de geringe belangstelling, welke een arbeid als de zijne ‘het groote publiek’ uit den aard der zaak pleegt in te boezemen, waarvoor de aandeelen van de moderne, goed rendeerende broodfabrieken stellig meer aantrekkelijks bezitten, dan de stoffige paperassen van verouderde instellingen - dat hij zijn plan, om ook de Rotterdamsche keuren op visch, vleesch, bier, wijn, enz. door den druk openbaar te maken, ten uitvoer zal brengen; gedachtig aan de bovenaangehaalde woorden van Dr. Schotel en in de vaste overtuiging, dat hij met zijn medearbeiders de grondslagen helpt leggen, zonder welke de bouwmeesters des huizes te rechter tijd hun taak niet naar den eisch zullen kunnen volbrengen.

Ten slotte deel ik hier den hoofdzakelijken inhoud der historische bijdrage mede. Behalve de inleiding zijn daarin afgedrukt: ‘Die legende ende die story van den heiligen confessoor ende biscop Sinte Autbaert. Van den myraculen Autbaerti. Die ordinancy van den Gilde ende van die vergaderinghe des heiligen confessoors ende biscops Sinte Autbaerti, dat een backer was(*). Die namen van die broeders ende van die susteren die gestorven syn in dat ghilde ende vergaderinghe van Sinte Autbaert.’ Voorts al de keuren, ordonnantiën, de alteratiën en ampliatiën daarop, welke het gilde raken, van 1400-1850; resolutiën en kennisgevingen van de regeering van Rotterdam, betreffende de bakkers, het bakken en verkoopen van brood, enz.; kortom, louter en alleen de geschiedbronnen, zonder commentaar, waarmede het wellicht beter is te wachten, totdat ook de keuren van andere steden op dat stuk zullen zijn bekend gemaakt.

April 1880.

(*) Ook *St. Obrecht* of *St. Obert* geheeten. Op de tentoonstelling v. Oudh. en Merkw., in 1863 te Delft gehouden, waren drie zilveren bekers van het Delftsche bakkers- of St. Obrechts-gilde geëxposeerd, met deze omschriften:

> “Sint Oberts dienaers gingen haer vercloucken
> Ende sochten haer silver uyt allen houcken.”
>
> “Drie coppen synder gemaect van desen,
> Alsoe men hier thegenwoordig mach lezen.”
>
> “Eens sjaers te gebruicken met eeren eendrachtich,
> Dat is 't begeeren van ons gildebroers waerachtich.”

1578.

Mr. J. SOUTENDAM.

Louise de Colligny, door Jhr. Mr. J.K.J. de Jonge. 's Gravenhage, Mart. Nijhoff.

De onder dezen titel aan het publiek aangeboden ‘lezing’ verschilt in vele opzichten van de voordrachten, die in de vergaderingen onzer vele letterkundige genootschappen plegen gehouden te worden. Vooreerst om den spreker, den begaafden, te vroeg aan het vaderland ontvallen De Jonge. Wanneer een man van zooveel smaak, van zooveel verdienste als geschiedschrijver, een historisch onderwerp ter behandeling kiest, verwacht men een stuk, naar vorm en inhoud uitstekend. En de keuze van het onderwerp werkte in dit geval mede, om het resultaat bij uitstek aantrekkelijk te maken.

De laatste vrouw van Willem I wekt reeds de sympathie van den schoolknaap, die de vaderlandsche geschiedenis leert, door hare tragische lotgevallen en door de liefde, waarmede zij de laatste levensjaren van den grondlegger der Nederlandsche Unie, te midden van zoovele rampen en teleurstellingen, verzoette.

Toch kan men gerust zeggen, dat Louise de Colligny voor de meeste Nederlanders niet meer is dan eene legendarische, zij 't ook sympathetische figuur; hare eigenlijke lotgevallen zijn weinig bekend. Het doet ons daarom goed, dat de bekwame hand van den heer De Jonge ons, onder leiding van tijdgenooten dezer aantrekkelijke vrouw, een historisch getrouw beeld van haar schetst, dat ten volle met de legende strookt. Zoo voor iemand, dan was voor deze edele Vorstin de spreuk van Marnix: *Repos ailleurs*, geschreven. Op zeventienjarigen leeftijd verloor zij haar eersten echtgenoot, De Téligny, in denzelfden bloedigen nacht, waarin haar vader, de Admiraal De Colligny, als slachtoffer van godsdiensthaat met duizenden van vrienden en geloofsgenooten den dood vond. Ook haren tweeden gemaal, onzen Willem van Oranje, ontrukte haar, na een huwelijk van nauwlijks een jaar, de gruweldaad van een moordenaar. Dit zijn bekende zaken, die door den heer De Jonge eenvoudig en onopgesmukt, met de soberheid en den ernst van den geschiedschrijver verhaald worden. Daarbij schetst hij ons voor het eerst de verdere lotgevallen der Prinses-weduwe, hare toewijding aan hare stiefkinderen, hare liefde voor haar eenigen zoon, Frederik Hendrik, hare bekrompene en benarde omstandigheden, hare rampen en teleurstellingen; maar ook hare grootheid van ziel en haar oprecht Christelijk geloof, die haar dit alles, en meer nog, met berusting lieten dragen, haar vertrouwen onderhielden en hare opgeruimdheid schraagden.

Hoe hooger we dit keurig beeld waardeeren van de aantrekkelijke vrouw, die in Nederland zooveel leeds en zoo weinig liefs vond, te meer betreuren wij het verlies van den begaafden Schrijver, een sieraad voor zijn vaderland.

De administratie tegenover den eigendom. Academisch proefschrift door H.N.C. van Tuijll van Serooskerken.
Privilegien in het stuk van belastingen. Academisch proefschrift door F.W.J. George Snijder van Wissekerke.

Twee proefschriften, in November 1879 en Februari 1880 aan de Leidsche Universiteit verdedigd.

In het eerste wordt de vraag behandeld, tot hoever de wettelijke beperking van het eigendomsrecht mag gaan, en worden enkele gevallen besproken, waarin naar het oordeel van den Schrijver die grens is overschreden. De Schrijver gaat hierbij van het beginsel uit, dat de eigendom 'een der heiligste rechten van den mensch' is, welks 'heilige onschendbaarheid' medebrengt, dat de in het gemeen belang door de wet toegestane beperking zoo streng mogelijk bepaald worde; dat het ongeoorloofd is, den individueelen eigendom zoover te belemmeren, dat er eene vermomde onteigening uit zou voortvloeien; dat de wet alleen den eigenaar verplicht, om zich in het gebruik zijner zaak te schikken naar de wetten en verordeningen - is er meer noodig, dan moet onteigening plaats hebben.

Wij kunnen dit alles toegeven, doch achten des Schrijvers conclusie niet juist, dat de plaatselijke wetgever onbevoegd is, 'den eigenaar te dwingen tot iets actiefs'. Wanneer de Staat bevoegd is, iemand te verbieden, iets te doen in de uitoefening van zijn eigendomsrecht, dan is hij evenzeer bevoegd, hem zekere handelingen in diezelfde hoedanigheid voor te schrijven. Het 'laat dat' en 'doe dit' is in zooverre identiek, dat beiden des eigenaars vrijheid, om dat te doen en dit te laten, aan zekere banden leggen. Misschien zien wij dit anders in, omdat wij het eigendomsrecht niet zooveel onschendbaarder en heiliger achten dan eenig ander recht van den staatsburger, dan zijn recht van staan en gaan, van vereeniging en vergadering, van denken en spreken, dan zijn recht op zijn eigen lijf en op de vruchten van zijnen arbeid. Alle rechten van alle burgers moeten voor den Staat gelijkelijk heilig zijn; maar de Staat is ongetwijfeld bevoegd, om door zijne aangewezene organen voor te schrijven, op welke wijze deze rechten in bepaalde omstandigheden moeten worden uitgeoefend en hoe ze niet uitgeoefend mogen worden. Het recht op de vruchten van den dagelijkschen arbeid wordt door niemand ontkend; het wordt beperkt, wanneer men verbiedt, daarvoor bij voorbeeld een medemensch als slaaf te koopen. Waarom zou dit verbod minder bedenkelijk zijn dan het gebod, om een deel van die vruchten als belasting op te brengen? Elke handeling van den mensch is het gebruik maken van de eene of andere faculteit, die hij bezit; den Staat komt zeker het recht toe, om op die handelingen in 't gemeen belang invloed te hebben, en in het afgetrokkene is dit recht volstrekt onbeperkt.

Het is echter natuurlijk, dat de practijk zekere grenzen moet erkennen; ze worden overschreden, wanneer een of andere verordening op het wezen van het eigendomsrecht inbreuk maakt. Om een der door den heer Van Tuyll behandelde gevallen als voorbeeld te nemen: wij stemmen geheel met hem in, dat het voorschrift van eene gemeenteverordening, waarbij aan den eigenaar van een hond gelast wordt, dat dier onder zekere omstandigheden af te maken, verder gaat, dan de wet toelaat. Door het afmaken is de hond geen hond meer, ondergaat het voorwerp van eigendom

eene met vernietiging gelijkstaande verandering van hoedanigheid: in dit geval moet onteigening met

schadeloosstelling plaats hebben. Dat de eigenaar toch meester blijft van het afgemaakte dier en 'het vrije genot daarvan en het recht om daarover op de volstrektste wijze te beschikken' behoudt - welk motief het openbaar Ministerie van den Hoogen Raad (volgens bl. 31 der dissertatie) tot verdediging dezer verordening aanvoerde - kan hier niets afdoen. Wanneer bij brand een belendend huis op last der overheid moet omvergehaald worden, past men zonder aarzelen en terecht de onteigeningswet toe; toch zou men dit evengoed eene eenvoudige beperking van het eigendomsrecht kunnen noemen, want de puinhoopen blijven immers ook liggen?

Het proefschrift van den heer Snijder van Wissekerke betreedt een hooger dan het administratief terrein. Het bevat eene grondige behandeling van het grondwettig beginsel, dat er geen privilegiën in het stuk van belastingen mogen verleend worden. In onze dagen van druk redeneeren over de herziening van het belastingstelsel en van herhaald schermen met het 'privilegie in het stuk van belastingen', dat heden aan den couponknipper, morgen aan den landbouwer, straks weer aan grondeigenaar of ambtenaar heet verleend te zijn, omdat die allen niet met name door eene afzonderlijke, speciale belasting aan de bron hunner inkomsten getroffen worden - in onze dagen een onderwerp van actueel belang. Wie echter meent, dat dit betoog in den toon dezer klachten geschreven is, zal zich bij de lezing teleurgesteld gevoelen. De heer Snijder doet terecht uitkomen, dat artikel 172 der Grondwet volstrekt niet opgevat moet worden, alsof het een aldus ingericht belastingstelsel voorschrijft, dat elke klasse, elke soort, elke onderverdeeling der ingezetenen naar eene bepaalde evenredigheid haar deel in de kosten van den Staat dragen moet, en nog minder (want dit is ook al beweerd), dat het de plaatsvervanging bij het leger, als een 'privilegie in het stuk der bloedbelasting', zou verbieden. Hij verklaart op historische en wetenschappelijke gronden, wat een privilegie in belastingzaken is, en drukt erop, dat de grondwet alleen verbiedt, dat in eene bepaalde belastingwet uitzonderingen ten aanzien van bepaalde personen of klassen van personen worden gemaakt. Om zijne eigene definitie te gebruiken: 'Privilegie in het stuk van belastingen is een voorrecht, afwijkende van den regel der belastende wet of tot hetzelfde gevolg leidende als een afwijking daarvan, niet geboden door het algemeen belang, of waarop de aard der betrokken heffing geen aanspraak geeft of wel zonder dat allen, die dezelfde aanspraak hebben, daarin deelen' (Bl. 69).

Trouwens, op meer punten treedt de Schrijver dezer verdienstelijke dissertatie als bestrijder van langzamerhand ingeslopen dwaalbegrippen op. Zoo wederlegt hij de ketterij, dat de bescherming, die de ingezetenen van den Staat genieten, de grondslag is der belastingheffing en de maatstaf voor den omslag behoort te zijn. Eene theorie, die, hoe vaak ook verkondigd, even onjuist is als die van het belang bij de handhaving der orde als maatstaf voor de toekenning van politieke rechten. De belastingheffing en de toekenning van zoodanige rechten dragen een uitsluitend publiekrechtelijk karakter; de wijsheid van den wetgever moet daaromtrent vrijelijk beslissen, wat met het gemeen belang en de maatschappelijke orde het best overeenkomt. Is die beslissing echter eenmaal gevallen, dan behoort de uitvoering naar streng recht en zonder aanzien des persoons plaats te hebben. Op dit juiste standpunt plaatst zich de Schrijver, en wij stemmen hem dan ook toe, dat de meeste der door hem uit verordeningen aangehaalde gevallen van vrijdom of verlaging

van belastingen in de termen van de door de grondwet verboden privilegiën vallen. Het vrijstellen van militairen en geestelijken van hoofdelijken omslag, het hooger belasten van sommige soorten van honden van weelde, het heffen van een hooger schoolgeld voor de kinderen van niet-ingezetenen, de vrijdom van schoolgeld voor kinderen van onderwijzers, deze allen noemen wij met hem privilegiën in het stuk van belastingen. Waar hij echter in het onderscheid maken bij het heffen van een hoofdelijken omslag tusschen inkomsten, uit kapitaal voortspruitende, en inkomsten, door nijverheid verworven, zoodanig privilegie ziet, kunnen wij hem niet volgen, tenzij hij alleen bedoelen mocht, dat men bij de toepassing der belasting geen onderscheid maken mag, waartoe de verordening geene aanleiding geeft. Het komt ons echter voor, dat eene belastingverordening zoodanig onderscheid wel maken mag. Alle inkomsten zijn niet volmaakt dezelfde, niet de uitdrukking van een gelijk draagvermogen. Zoo zijn de inkomsten van hen, die van intellectueelen arbeid leven, voor een deel kapitaal, die van de renteniers uitsluitend renten. Nu moge het bij de oneindige verscheidenheid der bronnen van inkomst zeer lastig zijn, om eene juiste formule voor de berekening van het wezenlijk draagvermogen te vinden; doch wij gelooven, dat een gemeentebestuur of de wetgever, die dit onderneemt, daarmede geen ongrondwettig privilegie vestigt.

Het is hier echter de plaats niet, om dergelijke vraagstukken grondig te bespreken. Wij bepalen ons tot het getuigenis, dat de beide bovenvermelde proefschriften aanwinsten zijn voor de academische literatuur; vooral het in de tweede plaats genoemde bevelen wij ter lezing aan, niet om een privilegie te scheppen, doch alleen om den Schrijver recht te doen wedervaren.

Vlugmaren door Mr. C. Vosmaer. (Guldenseditie n°. 125). 's Gravenhage, D.A. Thieme.

Sedert de afschaffing van het dagbladzegel is onze journalistiek op het gebied der letterkunde gaan medetellen. De buitenlandsche berichten onzer couranten dragen - voor zoover zij niet uit correspondentiefabrieken voortkomen - nog wel in de ismen van de taal, waaraan ze zijn ontleend, de sporen van met meer spoed dan zorg en taalgevoel samengesteld te zijn; de meeste hoofdartikelen lijden nog aan de breedsprakigheid en logheid, die hen uit elke bloemlezing van meesterstukken van stijl, taal en betoogtrant weren. In eenige dagbladen echter zijn medewerkers opgetreden, die in zuivere taal en lossen, bevalligen stijl de gebeurtenissen van den dag behandelen..... bekeuvelen, zou men kunnen zeggen. Vooral de residentie van ons land levert zulke letterkundige *causeurs* op, wier brieven en ontboezemingen zoowel om den aangenamen vorm als om den geestigen inhoud den lezer bevallen. De correspondenties uit Den Haag in het *Algemeen Handelsblad* en de *Arnhemsche Courant* verdienen hier in 't bijzonder, zonder onbillijkheid jegens anderen, genoemd te worden. In den smaakvollen vorm komen zij den besten der Fransche *chroniqueurs* nabij, die zij in degelijkheid van inhoud overtreffen. Ook toen onze dagbladpers nog aan banden lag en elk nummer van elke courant het kenmerk dier slavernij in dat bekende blauwe stempeltje op zijn voorhoofd droeg, zag de Nederlandsche residentie reeds iedere week een blad verschijnen, waarin nagenoeg in denzelfden geest

tot het publiek gesproken werd; ter afwisseling van meer stevigen, nu en dan wat zwaren kost vonden de in *De Nederlandsche Spectator* verschijnende 'Vlugmaren' gretige lezers. Men vond daarin de dingen van den dag, niet slechts voor zoover ze Haagsche gebeurtenissen waren, maar voor zoover zij de aandacht trokken en waardig waren van dien intellectueelen kring, waaruit het weekblad voortkwam, van een onafhankelijk en boven alledaagschheid en vooroordeel verheven standpunt besproken. Kunst, moraal, theologie, politiek, geschiedkundige en wetenschappelijke vraagstukken, alles vond bij afwisseling in deze vlugmaren eene plaats, zooals ze eene plaats innamen in hoofd en hart van Mr. Vosmaer en zijne medewerkers, mannen, wier namen een goeden klank hebben in de geleerde of geletterde wereld, of over wier verlies heel het vaderland met hunne vrienden heeft getreurd.

Een herdruk van deze vlugmaren, tusschen 1861 en 1870 geschreven (en met een half beloofd vervolg), ligt thans voor ons. Wij kunnen deze wederuitgifte, èn om de bron, waaruit ze als het product eener weldadige gisting in krachtige geesten voortkwamen, èn om den inhoud zelf niet anders dan goedkeuren. Wij hebben hier een gedenkschrift van het intellectueele leven eener keurbende, die lang als de jonge garde in eene reactionnaire omgeving pal stond voor alles, wat vrijzinnig was: dit gedenkschrift verdient ieders belangstelling.

Het onpersoonlijk karakter dezer ontboezemingen verhoogt er daarom de waarde van. Niet, dat ze winnen door de omstandigheid, dat de heer Vosmaer zijn vaderschap met anderen heeft moeten deelen; maar door de wijze, waarop ze, blijkens Vosmaer's voorrede, tot stand kwamen, zijn ze nog veel meer geworden de uitdrukking van dien *Spectator*-kring, die met zooveel geduld en oogenschijnlijk met zoo weinig hoop het zwakke vlammetje van waarheid en schoonheid tegen de regenvlagen van bekrompenheid jaren lang beschut heeft. Onpartijdig in den gewonen zin des woords kunnen deze maren niet genoemd worden; de richting, waarin de schrijvers onvermoeid werkzaam waren, wordt nergens verloochend: onkunde, aanmatiging, kwade trouw en ingebeelde middelmatigheid worden nergens verschoond. Men leeft in deze bladzijden mede met dit wakkere groepje, aan welks volharding het ongetwijfeld voor een groot deel te danken is, dat sedert eenigen tijd zelfs in de residentie van Nederland verlichting en ontwikkeling zich baan beginnen te breken.

X. TERNE.

Mengelwerk.

Een volkslied voor Nederland.

Het zal wel uit gewoonte zijn, dat wij, Nederlanders, het volkslied van Tollens altijd mooi blijven vinden; dat wij opstaan, als het wordt aangeheven, en gedurende de uitvoering, soms in regen en wind, onze hoofden ontblooten. Zoo dacht ik, toen ik het, na vele jaren, weder eens in zijn geheel herlas. De melodie was mij, van der jeugd af, lief en dierbaar geworden en gebleven; dáár had ik het bij gelaten, maar de woorden waren grootendeels uit mijn geheugen gegaan. Slechts die ‘vreemde smetten’ hadden mij wel eens doen glimlachen, maar overigens was ik er tevreden mede, dewijl iedereen ermede tevreden was. Thans echter was de indruk geheel anders.

Goede Tollens, brave Tollens! Gij waart onze volksdichter in de jaren mijner jongelingschap; hoe dikwerf hebt ge niet mijn hart sneller doen kloppen bij het lezen uwer schoon gemaalde tafereelen uit onze landshistorie; welke bewondering hebt ge me niet ingeboezemd voor die krachtige gestalten onzer voorvaderen; hoe hebt ge me niet opgewekt, niet aangevuurd, om te pogen, hun eenmaal te evenaren, en thans, goede Tollens! nu mijne haren reeds vergrijsd zijn, moet ik u, in weerwil van dit alles, nog hard vallen in uw graf.

Neen, Tollens, uw ‘Wien Neerlandsch bloed’ is geen volkszang, den Nederlander waard; 't is eene zacht vloeiende, maar weeke en temende bede van een hoop zwakkelingen, die alles van den goeden God alleen, en niets van zichzelf verwachten. 't Is een lied voor kinderen, op zijn best voor vrouwen, en zeker niet voor Nederlandsche mannen. Dezen plachten op hunne tuighuizen met groote, gouden letters te schrijven ‘Vigilate’, en voegden er vervolgens bij ‘et Orate’ of ‘Deo confidentes’(*); zij dachten eerst aan hun plicht en riepen vervolgens God aan, om hen bij het volbrengen daarvan te sterken. Zij jammerden

(*) Vigilate et Orate - Waakt en bidt. Vigilate Deo Confidentes - Waakt, op God vertrouwende.

niet: ‘Bescherm, o God! bewaak den grond’, om het daarbij te laten, maar zij toonden zich bereid, dit zelf te doen: Deo confidentes!

Hoe geheel anders luidt ons krachtig ‘Wilhelmus van Nassouwen’. Marnix meende eveneens aan zijn held, aan den onsterfelijken Zwijger, eene bede in den mond te moeten leggen; maar wat liet hij hem bidden? Waarlijk niet, dat land en volk gered mochten worden, zonder dat hijzelf de handen uit de mouwen had te steken, gelijk Tollens het ons laat doen. Hij laat hem zeggen:

‘Die vroom begeert te leven,
Die bidde nacht en dag,
Dat God mij kracht wil geven,
Dat ick u helpen mag.

Lijf, goet en al te samen
Heb ick u niet verschoont;
Mijn broeders, hoog van namen,
Die hebben 't oock betoont.
Graef Adolf is gebleven
Te Vrieslant in den slag;
Sijn siel in 't eeuwig leven,
Verwacht den jongsten dag.

Een edel Prins, geboren
Van Keijserlick geslacht,
Een Vorst des rijx verkoren
Ick altijdt ben geacht,
Voor Godes woort en leere
Heb ick vrij, onversaegt,
Gelijck een held met eere
Mijn edel bloet gewaegt.

Mijn schilt en mijn betrouwen,
Zijt Ghij (o God mijn Heer!)
Op U soo wil ick bouwen;
Verlaet mij nimmermeer.
Opdat ick vroom mach blijven,
U Dienaer t' aller tijt,
De tyranny verdrijven,
Die menigh hart doorsnijt.

Nae t' suer sal ick ontfangen,
Van God den Heer oock 't soet,
Waer kan meer na verlangen
Mijn vorstelick gemoet,

Dan dat ick hier mag sterven
Met eeren in het veld,
En 't eeuwig rijck beërven,
Als een getrouwen held?'

Dat is andere taal dan die flauwe bede, die van uit ons feestgedruisch ten hemel moet indringen en die eenvoudig luidt:

'Bewaar den vorst, bewaar zijn huis
En ons, zijn huisgezin.'

Waarlijk, de Nederlanders, die het met Tollens eens zijn, hopen er al te gemakkelijk af te komen. 't Zal ook wel daarom zijn, dat zij zoo weinig genegenheid toonen, om, bij de landsverdediging, persoonlijk de plichten te volbrengen, door de grondwet op hunne schouders gelegd; dat zij het zoo lijdelijk en zoo lam aanzien, dat het regelen der landsdefensie van het eene jaar naar het andere wordt verschoven.

Willem van Oranje dacht er beter over; hij zegt tot het volk: 'Bidt God nacht en dag, dat *Hij mij kracht wil geven*, *dat ik u helpen mag*.' Hij wijst erop, '*dat hij en zijne broeders steeds lijf en goed voor het volk ten beste hebben gehad'*. Hij wil daarmede voortgaan; hij wil '*op God bouwen*, *ten einde*, *als zijn vrome dienaar*, *de tiranny te kunnen verdrijven uit het edel Nederlant*'. '*En*', zegt hij met andere woorden: '*waar kan ik meer naar verlangen*, *dan met eere in het veld te sneven*, *als ik slechts mijn doel bereik*'. Helaas! een zoo schoone dood werd hem niet gegund; op eene andere wijze zou hij met zijn bloed bezegelen het verbond, door hem, in het lied van Marnix en op zoo velerlei andere wijze, met het volk van Nederland aangegaan.

Het 'Wilhelmus van Nassouwen' schakelt ons aan den grooten Zwijger, aan den eersten Nederlandschen stamvader van ons vorstenhuis en aan al zijne nazaten, maar er is nog meer; als men zich het Nederlandsche volk denkt als verpersoonlijkt in den Zwijger, dan zijn de woorden, die Marnix hem doet spreken, eene op God vertrouwende, krachtige en verhevene uiting van den wensch en den vasten wil, een vrij volk te zijn en te blijven.

En zulk een lied moet verdrongen worden door een zoetsappig 'Wien Neerlandsch bloed'!

En het wordt er langzamerhand door verdrongen, of is het o.a. niet opmerkelijk, dat bij het vieren van het driehonderdjarig bestaan der Leidsche universiteit het 'Wilhelmus van Nassouwen' niet eens voorkwam op het programma der muziekuitvoeringen in de Pieterskerk, waar de feestviering plaats had en werd opgeluisterd door het bijzijn der nazaten van Prins Willem I. Het lied van den stichter werd

vergeten bij het plechtig herdenken der stichting! Het had zijne plaats moeten inruimen aan het 'Wien Neerlandsch bloed'(*).

Dus waakt, Nederlanders! al is uw bloed dan ook niet zoo volkomen van vreemde smetten vrij; waakt! Uw 'Wilhelmus' heeft zin en beteekenis, maar uw 'Wien Neerlandsch bloed' heeft dat niet. Het is zwak en kleurloos; er straalt niets in door dan eene soort van platonische, eene zeer onschuldige, lijdelijke liefde voor 'Vorst en Vaderland', voor 'Vaderland en Vorst'. Het 'Wilhelmus' daarentegen laat de tanden zien; het bijt van zich af, en... hinc lachrymae.

Niettemin is de stille weerzin, dien het aan sommigen inboezemt, en die wel eens in het licht mag worden gesteld, niets dan onzin. Er is eene kerkelijke kleur in den lande, die er zich aan schijnt te ergeren, maar met welk recht? Het 'Wilhelmus van Nassouwen' was ongetwijfeld een Geuzenlied; het was het lied van vaderlandlievende mannen, die zich den naam van Geus, van bedelaar, hun smadelijk naar het hoofd geworpen, lieten welgevallen, maar die onder dien naam toonden, lijf en goed veil te hebben voor de vrijheid. Het kan dus slechts aanstoot geven aan hen, die zich laten wijs maken, dat ketters en Geuzen één waren. Ketters en Geuzen één? O groote schimmen van Montigny, van Egmont en van zooveel andere martelaren der vrijheid! Gij, die allen als geloovige Katholieken in den schoot der Kerk gestorven zijt, en toch Geuzen of Geuzengenooten waart!

Maar ook zelfs aan hen, die ketters en Geuzen opzettelijk of uit onkunde verwarren, mag het 'Wilhelmus' geen weerzin inboezemen. Dat men er een enkelen regel, een enkel woord in aanwijze, waardoor de ketterij van die tijden wordt opgehemeld of slechts goedgekeurd. Wanneer het derhalve de tanden laat zien, dan is het waarlijk niet uit godsdiensthaat jegens andersdenkenden; het is uit het vaste besef, dat het niet genoeg is veel te bidden, maar dat men daarbij ook veel moet willen en zoo noodig ook veel moet durven.

Er is ook eene politieke richting in den lande, die schade schijnt te doen aan het 'Wilhelmus van Nassouwen'. Het zijn de ultra-vrijzinnigen, die in een constitutioneelen koning zoo gaarne een strooman zien, en waarvan de onnadenkenden de persoonlijkheid van hem, die in een gegeven oogenblik den troon bezat, steeds verwarren met de hooge waardigheid. - Het is niet onnatuurlijk, dat dezen de voorkeur geven aan een lied, waarin vorst en vaderland voortdurend, en overigens geheel terecht, als onafscheidelijk van elkander worden voorgesteld. Zij zouden misschien nog verder willen gaan en het vaderland geheel op den voorgrond willen plaatsen. Het 'Wilhelmus van Nassouwen' schijnt hun dan ook te eenzijdig en alléén den vorst aan te gaan, maar zij vergissen zich. De liefde voor het huis van Oranje heeft

(*) Nadat de aandacht van bevoegden er door bevoegden op gevestigd was, kon het 'Wilhelmus' - buiten het programma - nog bij het verlaten der kerk worden aangeheven.

veel gewrocht in Nederland, maar ik ben overtuigd, dat zij onmachtig zou zijn geweest, gedurende meer dan drie eeuwen een lied in stand te houden, waarin vorst en volk van elkaar gescheiden waren gedacht. Men kent de melodieën der beide liederen, maar de woorden zijn blijkbaar uit het geheugen gegaan, op enkele na, die bijzonder in 't oog vallend zijn en effect blijven maken. Zóó is men ertoe gekomen, den 'Prince van Oranjen' alléén te stellen tegenover het vaderland, vereenigd met den vorst, en men heeft zijne keuze gedaan. Ik heb het echter reeds aangetoond: die keuze steunt, op zijn zachtst genomen, op vergissing en verwarring.

Nederlanders van elke kleur en richting, houdt dus uw oud Wilhelmus-lied in eere! Bedenkt, dat het uwe nationaliteit heeft helpen stichten en opbouwen, en ziet er nog altijd eene kracht in, die haar kan helpen handhaven.

Zou het weeke 'Wien Neerlandsch bloed', dat nu reeds sedert ongeveer zestig jaren door ons, Nederlanders, bij schier elke feestelijke gelegenheid wordt gezongen, ook invloed hebben gehad op onzen volksaard en op ons volkskarakter? Als het waar is, wat ik in den aanhef dezes veronderstelde, namelijk dat men elkander, zonder veel nadenken, slechts heeft nagegalmd, dan zeker niet. Maar het blijft altijd nog de vraag, of het wel met iedereen is gegaan, gelijk ik van mijzelven in alle nederigheid bekende. En dan nog is, in ieder geval, achterwege gebleven het goede, dat door een krachtig en hartig lied had kunnen worden gesticht.

Er zijn verschijnselen onder ons, die waarlijk wel treurig mogen worden genoemd, vooral dáár, waar het geldt het verzekeren der middelen tot 'Behoud van het lieve vaderland'. Het 'Vigilate Deo confidentes', uit den bloeitijd van het 'Wilhelmus', wordt geheel uit het oog verloren, men waakt niet meer; men vertrouwt slechts op God, en laat violen zorgen: 'Lijf, goet en al te samen' worden verschoond, zooveel men kan; men geeft zijn 'goet' nog wel gedeeltelijk ten beste, maar slechts om zijn lijf te redden, namelijk bij het koopen van een plaatsvervanger, als de militiewet de hand poogt te leggen op dat kostbare lijf. De Unie van Utrecht (art. VIII) kende geene plaatsvervanging, en 't is misschien ook wel uit schaamte, dat men haar, in de grondwet van 1848, maar niet meer heeft genoemd. Zeer zeker is het, dat wij gedurende den bloeitijd van het 'Wien Neerlandsch bloed' ten aanzien van alles, wat het 'Behoud van het lieve vaderland' betreft, op een schromelijk slechten weg zijn geraakt. Het bidden alleen heeft niet geholpen; wij vergaten, dat waken en werken ermede moesten samengaan.

Wilt ge dan dat lied afschaffen? zal men mij wellicht vragen. Mijn antwoord is: Zeer zeker zou ik dat willen, indien ik er maar kans toe zag. Maar ik zie er, helaas! geen kans toe, want: die oude sleur, die oude sleur! Ik zal mij dus met minder tevreden stellen en

slechts den wensch uiten, dat er een ander lied moge worden gedicht en aangenomen, waarin, met behoud der bekende en algemeen geliefde melodie, op krachtiger wijze tot het volk wordt gesproken over zijne verhevene plichten jegens vaderland en vorst. Een lied, dat óók van zich af bijt; dat veilig op één dag met het Wilhelmus kan worden gezongen, en waarover ons oud Geuzenlied zich niet behoeft te schamen.

Ik veroorloof mij, hieronder eene proeve te leveren van eene dergelijke omwerking van het ‘Wien Neerlandsch bloed’. Ik ben mijn leven lang een vreemdeling geweest op hetgeen men weleer ‘den zangberg’ noemde; ik geef dus aan een ieder volle vrijheid, om den draak te steken met mijne dichterlijke begaafdheid; men spotte, doch geve iets beters, als men het overigens met mij eens is.

Wien Neerlandsch bloed in de aders vloeit,
Wien 't harte, vrij en blij,
Voor Vaderland en Koning gloeit,
Verheff' den zang als wij:
Hij stell' met ons vereend van zin,
Met onbeklemde borst,
Het godgevallig feestlied in
Voor Vaderland en Vorst.

De Godheid op haar hemeltroon,
Bezongen en vereerd,
Houdt gunstig ook naar onzen toon
Het heilig oor gekeerd.
Zij steunt het volk, dat, kloek van aard,
Met stoute en vaste hand,
Als 't moet, den heiligen strijd aanvaardt
Voor Vorst en Vaderland.

Stort uit dan, uit het mannenhart,
Den vastberaden kreet:
‘Wij staan in vreugd, wij staan in smart
Voor land en vorst gereed;
Wij staan voor vrijheid, recht en eer
Ten schild met onze borst,
Met lijf en goed, met God den Heer
Voor Vaderland en Vorst.’

Ons klopt het hart, ons zwelt het bloed,
Bij 't rijzen van dien toon;
Geen ander klinkt ons vol gemoed,
Ons kloppend hart zoo schoon;

Hier smelt het eerst, het dierst belang
Van allen staat en stand
Tot één gevoel in d' eigen zang
Voor Vorst en Vaderland.

Bescherm, o Volk! Bewaak den grond,
Waarop uw adem gaat;
De plek, waar uwe wieg op stond,
Waar eens uw graf in staat,
En smeek van Godes vaderhand
Uit vrije en fiere borst:
'O! sterk den arm van 't Vaderland,
Van Vaderland en Vorst.'

Bescherm, o Volk! Bewaak zijn troon,
Met liefde, wijsheid, moed;
Vergeet het niet: des Konings kroon
Is dierbaar Neerlandsch goed.
Bedenk, den schepter, dien hij torst,
Gaf Neerland's trouwe hand,
Als veldheers-staf ook, aan uw Vorst,
Aan hem, voor 't Vaderland.

Vanhier, vanhier, wat wenschen smeedt
Voor een van beide alleen;
Voor ons gevoel, in lief en leed,
Zijn volk en Koning een.
Verhoor, o volk! zijn aanroep niet,
Wie ooit hen scheiden dorst;
Veracht hem, en zing steeds het lied
Voor Vaderland en Vorst.

Dring' luid, van uit ons feestgeschal,
De bee ten hemel in:
'Schaar om den Vorst, als vasten wal,
Steeds 't volk, zijn huisgezin;
Sterk van dat volk de burgerdeugd,
Opdat één hechte band
Steeds samenhoud' in leed en vreugd
Den Vorst en 't Vaderland.' -

En nu, lezer! - ge moogt het wel weten - ik ben een oud-soldaat, een *oud-strijder*, gelijk men zich, onder de regeering en onder de werking van ons *strijdlustig* 'Wien Neerlandsch bloed' vrij pom-

peus, maar niet minder pretentieus, is gaan uitdrukken. Ik behoor niettemin tot geene vereeniging van oud-strijders en doe dus ook niet mede, wanneer achter fraaie vaandels en standaarden, met bevende stem, chorus wordt gemaakt met hen, die de hymne van Tollens aanheffen. Dát is mij te kras, hoewel ik daarom niet minder hulde breng aan de goede bedoelingen van zoovelen mijner oude vrienden en kameraden. Ik heb echter hulp noodig, om het 'Wilhelmus' in eere te houden en zoo mogelijk tot een beter 'Wien Neerlandsch bloed' te geraken, en die moet ik vinden niet bij bevende, maar wel bij jeugdige, frissche en krachtige stemmen. Ik wend mij dus ook niet tot mijne mede-*oud-strijders;* wij hebben nu eenmaal onzen tijd gehad. Wij doen aan *Chauvinisme*, zegt men; wij zijn *Chauvinsch* geworden, nu... in Godsnaam; maar zij, die Chauvin hebben gekend in zijne goede dagen, met zijn hooge, militaire das, met zijne tot aan de kin dichtgeknoopte polonaise en met zijn kruis van 't Legioen van Eer, weten nog wel, qu'il n'était pas si bête. Dit in 't voorbijgaan ter verdediging van ons, oudjes, maar ook bij voorbaat als protest tegen een dom woord, dat men mij wellicht naar het hoofd mocht willen werpen. Ik wend mij dus tot het jongere geslacht, tot onze opvolgers bij land- en zeemacht; tot scherpschuttersvereenigingen en vrijwillige weerbaarheidskorpsen; tot de schutterijen, en vooral tot vereenigingen van schutter-officieren en dito onderofficieren; tot het an-ti-dienst-ver-van-gings-bond - Goddank! het lange woord is eruit - tot de studenten onzer universiteiten, die zich nog altijd muzenzonen noemen en blijken gaven en geven, dat zij Minerva ook als krijgs-godin eeren, en in één woord tot allen, die toonen, dat zij nog wat meer willen doen, dan temen voor 'Het behoud van het lieve Vaderland'.

Aan die allen beveel ik ons 'Wilhelmus' aan, en een ander en beter 'Wien Neerlandsch bloed' - welk dan ook - dan wij thans kennen. Dat zij die liederen uit volle borst en uit heldere keel laten klinken in onze feestzalen, en laten weergalmen langs onze duinen en over onze heidevelden! Goed voorgaan doet goed volgen, en zóó kan het ertoe komen, dat onze roemrijke, heerlijke driekleur niet anders meer worde begroet dan alleen door gezangen, den Nederlander waard.

Een prediker der woestijn.

Eenigen tijd geleden vestigde Dr. W.N. du Rieu te Leiden mijne aandacht op eene biographie van de hand van den sedert (op 15 Maart jl.), helaas! reeds overleden Leopold Nègre, destijds predikant te Montpellier. Die biographie draagt ten titel: *Vie et Ministère de Claude Brousson* 1647-1698, *d'après des documents pour la plupart inédits* (Paris, Sandoz et Fischbacher 1878). Zij bevat de geschiedenis van een der merkwaardigste personen en grootste geloofshelden uit den tijd van de vervolgingen der Protestanten in Frankrijk onder Lodewijk XIV. Is dat voor de Fransche Protestanten zoo bloedig tijdperk in groote omtrekken ons allen bekend, de namen van hen, aan wie de *Kerken der woestijn*, door hun trouwe zelfopoffering en liefde, gepaard met de grootste gevaren, zoo oneindig veel verschuldigd zijn, leven voor een groot deel alleen in Frankrijk voort. Op Antoine Court misschien na, zouden de meeste Nederlanders geen dezer helden kunnen noemen. Toch verdienen zij ook onder ons een grootere bekendheid.

Heeft Leopold Nègre aan de Protestanten in Frankrijk een onschatbaren dienst bewezen, vooral in een tijd, waarin het vrije Protestantisme aldaar weder zoo ernstig bedreigd wordt, door hun blik te vestigen op de vroomheid, den geloofsmoed en de volharding van een hunner vaderen, en betreuren wij den vroegtijdigen dood van dezen predikant-historicus als een groot verlies voor de geschiedenis der Fransche Protestanten, ik geloof, dat het in menig opzicht aantrekkelijk beeld van Claude Brousson ook ten volle de aandacht van ons, Nederlanders, waardig is en zulks te meer, daar hij ook in ons vaderland, zij 't dan ook slechts kort, als prediker en bovenal als mensch in hooge eer en achting heeft gestaan.

Moge eene korte aankondiging van bovengenoemde biographie velen aansporen, er in haar geheel kennis mede te maken.

Claude Brousson werd geboren te Nimes in 1647. Hij ontving zijne opvoeding onder de leiding van een man, evenzeer uitmuntende door geleerdheid als vroomheid, die de veelzijdige gaven van verstand en hart bij zijn jeugdigen leerling tot harmonische ontwikkeling wist te brengen. Na aan de Protestantsche Hoogeschool van Nîmes den graad van Doctor in de Rechten verkregen te hebben, vestigde hij zich te

Castres als advocaat bij de aldaar bestaande *Chambre mipartie*(*), waar hij zich spoedig door zijne rechtvaardigheid, zachtmoedigheid en eenvoudige welsprekendheid grooten roem verwierf. Bij verplaatsing der Kamer naar Castelnaudary volgde hij haar derwaarts. Weldra echter mocht Toulouse hem onder haar bewoners tellen.

Het was in 1679, toen Lodewijk XIV op aandrang van zijn hofomgeving, van de geestelijkheid en vooral van Mevrouw De Maintenon de *Chambres miparties* ophief. De eenige steun, welken de Hugenooten tot dusver nog tegenover de aanmatigingen en onrechtvaardige handelingen van de Katholieken genoten hadden, werd hun met die opheffing ontnomen. Van alle zijden waren zij thans blootgesteld aan de willekeurige handelingen der geestelijkheid, die van de uitroeiing der ketterij haar levenszaak had gemaakt en geen middel ontzag tot bereiking van haar doel. Allerlei nieuwe bepalingen, en telkens hoe langer hoe scherper, werden van dat oogenblik af tegen de ketters in 't leven geroepen. Zoo werd o.a. elke samenkomst der Protestanten, buiten de gewone godsdienstoefeningen, ten strengste verboden, ja, den 10^{den} October 1679 werd een besluit uitgevaardigd, waarbij aan predikanten en kerkeraden verboden werd, 'nieuw bekeerden'(†) in hunne kerken toe te laten, op straffe van sluiting der kerk en verbanning der predikanten. Het doel van dit besluit lag voor de hand. Terecht zegt Prof Rauwenhoff(§): 'Een kwaadwillige kon dus, door even bij eene godsdienstoefening binnen te loopen, eene geheele gemeente te gronde richten.' En zoo geschiedde ook. Binnen korten tijd werden 42 kerken, wegens overtreding van 't besluit van 10 Oct. 1679, gesloten. Velen van dezen, in staat van beschuldiging gesteld, belastten Brousson met de verdediging, van welke taak hij zich telkens kweet met een ernst, eene kracht en welsprekendheid, die zelfs de rechters vaak verlegen maakte. Met stille ontzetting werd hij aangehoord, ook daar, waar hij bij elke verdediging van de gelegenheid gebruik maakte, om het goed recht van den Gereformeerden godsdienst te doen uitkomen. Zoo waren b.v. zijne pleidooien te Montauban en te Toulouse apologieën van het Protestantisme. Op laatstgenoemde plaats kwam, nadat hij geëindigd had, zelfs een Jezuïet naar hem toe, zeggende: 'Monsieur, vous m'avez fort édifié', en verklaarden sommige rechters: 'Nous n'aurions jamais cru, que leur religion eût été telle que nous venons de l'entendre.'

Anderen intusschen waren van oordeel, dat men Brousson onmiddellijk gevangen moest nemen. Toch durfde de meerderheid hiertoe niet besluiten, uit vrees, dat de Hugenooten tot oproer zouden overgaan.

(*) De, volgens het edict van Nantes, ingestelde *Chambres miparties*, de voor de ééne helft met Hervormde raadsleden bezette Kamers, moesten bij klachten, die de Katholieken tegen de Hugenooten inbrachten, in de laatste instantie recht spreken.

(†) Afvallige Protestanten, die althans in naam weder tot de Katholieke Kerk waren overgegaan.

(§) *Gesch. v.h. Protestantisme*, 2de ged. bl. 23.

Men besloot, liever te trachten Brousson door vleierij en schoone beloften voor zich te winnen en hun ontzaglijken tegenstander op deze wijze onschadelijk te maken. Maar met fierheid verwierp hij elk aanbod, hem gedaan.

De vervolgingen tegen de Hugenooten namen intusschen met den dag toe. Zou 't Protestantisme niet geheel ten ondergaan, dan, men gevoelde het, waren nieuwe maatregelen van verzet noodig en overeenstemming over de gedragslijn, die men volgen zou. Acht en twintig afgevaardigden, uit onderscheidene steden en provinciën, vergaderden tot dat doel te Toulouse, ten huize van Brousson. De kloeke en tevens zeer gematigde besluiten, op deze bijeenkomst op voorstel van Brousson, de ziel der vergadering, genomen(*), boden alle kansen van welslagen aan, maar mislukten, helaas! door den tegenstand der Hugenooten van Montpellier, Nîmes en Uzès. Dezen waren alles behalve ingenomen met de maatregelen, te Toulouse genomen. De voorstanders ervan waren ‘valsche broeders’, zeiden zij, ‘wien het aan moed ontbrak’. Ongelukkig beantwoordden de aanhangers van 't ‘voorstel Brousson’ de tegenstanders met gelijke hatelijkheden en slingerden dezen den scheldnaam van twistzoekers naar 't hoofd, die alles bedierven door hun onverstandigen ijver. Natuurlijk, dat deze scheuring tusschen de Protestanten onderling de Katholieken aanzette, om met de uitroeiing van 't Protestantisme voort te gaan. Had een krachtig, aaneengesloten optreden van al de Hugenooten hun misschien eenig ontzag ingeboezemd, thans zouden nog krachtiger maatregelen hen spoedig brengen tot het vastgestelde doel.

Brousson, dien men, wegens de vergadering te Toulouse, beschuldigde van een verboden bijeenkomst gehouden te hebben, achtte zich in die stad niet meer veilig en vertrok naar Nîmes, waar hij hoopte door zijne tegenwoordigheid zijne Protestantsche tegenstanders voor zich te winnen, maar vruchteloos bleven zijne pogingen.

Onverwachts rukte op den 20sten October 1683 een detachement dragonders Nîmes binnen om de stad te bezetten en eenige personen gevangen te nemen, die beschuldigd werden, aan de besluiten van Toulouse deelgenomen te hebben. Onder dezen behoorde ook Brousson. Terwijl de dragonders op hunne gewone, wreede manier in de huizen der ingezetenen de beschuldigden opspoorden, zwierf Brousson twee nachten in de straten der stad rond, blootgesteld aan duizend gevaren. Daar bemerkte hij een riool, welks ingang niet gesloten was, en dat hem langs de onderaardsche wegen tot buiten een der poorten, in de stadsgracht bracht. Voor 't oogenblik was hij het gevaar ontkomen. Zich intusschen in Frankrijk niet langer veilig achtende, week hij naar Zwitserland uit, waar hij zich weldra te Lausanne als advocaat vestigde. De belangen zijner ongelukkige geloofsgenooten, gingen hem echter ook daar bovenal ter harte. Op verzoek der eveneens naar Zwitserland uit-

(*) Zie Nègre, pag. 21-23.

geweken predikanten schreef hij te Lausanne zijn *État des Réformés de France*, gevolgd door een *Apologie du project des Réformés fait à Toulouse.* Beide geschriften, waarin hij den staat van zaken met ernst en helderheid uiteenzette, deed hij aan Lodewijk XIV toekomen, met begeleidend schrijven aan den Koning, dat in de meest beleefde vormen was gesteld. En toen ook deze geschriften zonder eenige uitwerking bleven, beproefde hij nog een laatste poging met zijne *Lettres au Clergé de France.* De herroeping van het Edict van Nantes was er 't antwoord op.

Van dat oogenblik af zeide hij zijn advocaatschap vaarwel, om zich geheel en onverdeeld aan de belangen van den onderdrukten godsdienst te wijden. Met de grootste bereidvaardigheid belastte hij zich aanstonds met de taak, door de naar Zwitserland gevluchte Protestanten aan hem en den prediker der Cevennen, De Laporte, opgedragen, om zich naar Duitschland en Nederland te begeven, ten einde de hulp der regeeringen dezer landen in te roepen ten behoeve der ongelukkige vluchtelingen, die, van alles beroofd, hun vaderland hadden verlaten. In Duitschland leverde hun reis aanvankelijk weinig gunstige resultaten op.

De Lutherschen beschouwden de Gereformeerden niet als broeders en geloofsgenooten, die voor de waarheid leden. Eene uitzondering maakte echter de hartelijke ontvangst, die de beide afgevaardigden bij den Keurvorst van Brandenburg genoten. In overleg met dezen besloot men, een viertal brieven te richten aan alle Evangelische Protestanten. De eerste zou bevatten een korte geschiedenis der vervolgingen, waaraan men blootstond; de tweede: eene uiteenzetting van de leer en de kerkordening der Gereformeerden; de derde: eene aanwijzing, dat de punten van verschil tusschen de Lutherschen en Gereformeerden geen hoofdzaken betroffen en er dus geen reden was, om elkander niet als broeders te beschouwen; terwijl eindelijk in een vierden, gericht aan alle Protestantsche Koningen, Keurvorsten, prinsen, enz., de noodzakelijkheid aangetoond zou worden, om een scheuring te doen eindigen, die voor de zaak van 't Protestantisme allerverderfelijkst was.

Brousson werd met het stellen dezer brieven belast, terwijl de Keurvorst de kosten van het drukken en de zorg voor de verzending voor zijne rekening nam. Te Berlijn vervulde Brousson de hem opgedragen taak, waar de Keurvorst, aangetrokken door zijn edel karakter en zijne groote begaafdheden, hem een hoogleeraarsplaats aanbood. Brousson weigerde echter, haar aan te nemen, verklarende, dat hij gevoelde geroepen te zijn tot een taak, zeker minder gemakkelijk, maar waartoe zijn geweten hem drong.

Van Berlijn begaven Brousson en De Laporte zich naar Holland. Hier vonden zij reeds een fonds opgericht tot ondersteuning der Refugiés, terwijl de Prins van Oranje en de Raadpensionaris Fagel een vrij toevluchtsoord in Nederland den vervolgden waarborgden. Vanhier kwamen zij in Zwitserland terug. Brousson vestigde zich weder te Lausanne,

waar hij de ziel werd van 't daar bestaande comité der Fransche vluchtelingen.

Maar ook smartelijke ervaringen van de zijde zijner eigene geestverwanten werden daar zijn deel. Met leedwezen had Brousson gezien, dat de meeste predikanten sedert de herroeping van het Edict van Nantes Frankrijk verlaten en hunne gemeenten daardoor van allen steun beroofd hadden. Die ontrouw van de zijde der leeraars kon hij niet stilzwijgend aanzien, en ernstig klonk zijn protest daartegen in zijn *Lettres aux Refugiés de France*, toen hij schreef: 'Vous devez considérer si, par votre retraite et par votre longue absence, vous remplissez tous les devoirs de vos saintes charges. Il est vrai que les hommes vous ont défendu de prêcher, mais Dieu vous le commande. C'est Dieu qui vous a ordonné d'annoncer son Évangile, il n'y a que lui, qui ait le droit de vous imposer silence, et vous devez lui obéir plutôt qu'aux hommes. J'avoue que presque tous ceux qui étoient commis à votre conduite ont abjuré la vérité. Mais vous savez que c'est la persécution ou la terreur, qu'elle jetoit dans les esprits qui ont arraché de leur bouche cette abjuration contre les sentiments de leur coeur..... Ha! que la défiance que plusieurs de vous témoignent doit leur faire craindre que l'esprit de force ne s' éloigne entièrement d'eux..... Ne craignez ni les hommes, ni les démons, votre foi sera la victoire du monde... Si depuis longtemps vous eussiez pris le soin de faire connoître à vos peuples et aux ennemis que vous étiez tout disposés à préférer votre devoir à votre vie, vos peuples auroient eu peut-être plus de fermeté et vos ennemis ne vous auroient pas peut-être poussés à bout. Si dans la suite vous vous fussiez dérobés à la recherche des persécuteurs; si vous eussiez d'abord fait votre retraite dans les bois, dans les cavernes et dans les fentes des rochers, que vous fussiez ensuite allés de lieu en lieu, que vous eussiez exposé vos vies pour continuer à instruire et à rassurer les personnes que le premier choc de l'ennemi avait effrayées et que vous eussiez souffert le martyre avec fermeté lorsque la Providence vous y eût appelés, comme ont fait d'autres fidèles qui ont exercé vos saintes charges en votre absence; peut-être que ces exemples de constance, de zèle et de piété auraient relevé le courage de vos troupeaux et arrêté la fureur de vos ennemis. Quand Dieu permet, que les Pasteurs meurent pour l'Évangile, ils prêchent plus hautement et plus efficacement dans le sépulcre, qu'ils ne faisoient durant leur vie, et cependant Dieu ne manque pas de susciter d'autres ouvriers en sa moisson.' (P. 44 sqq.)

Dit schrijven werd hem door velen hoogst kwalijk genomen. Harde en onrechtvaardige verwijtingen werden hem gedaan. Hij moest zelf dan maar het voorbeeld geven en weder in Frankrijk terugkeeren. Waardig klonk zijn antwoord op deze beschuldigingen. 'Il me semble', schrijft hij, 'que lorsqu'on nous exhorte à faire notre devoir, il n'est pas à propos de répondre qu'on doit le faire pour nous et de nous

décharger sur autrui de ce que nous sommes obligés de faire nousmêmes. Je souhaiterois néanmoins que Dieu m'eût donné le talent qu'il vous a donné et celui que j'ai reçu de sa grâce, et je voudrois en même temps pouvoir faire valoir l'un et l'autre. Mais Dieu fait ses dons comme il lui plaît. Je combats à ma manière et vous devez combattre en la vôtre.

'Si je pouvois faire en France ce que je fais dans ce païs, je crois que Dieu, qui par le passé m'a donné le courage de m'exposer plusieurs fois à de terribles dangers, pour les intérêts de sa gloire et pour ceux de son Église, m'accorderait toujours le même secours de son esprit, afin que je pusse continuer à m'acquitter de mon devoir. Mais je ne vois pas qu'en France je pusse faire pour l'Église ce que je fais hors du Royaume. Si toutefois Dieu me fait connoître, ou que je puisse continuer en France ce que je fais, ou que j'y puisse travailler plus utilement que dans ce païs pour l'avancement de son règne, je ne refuse point d'y aller, et d'abandonner de nouveau ma vie pour son service.' (Pag. 46, 47.)

Toch trok ook zijn hart hem naar zijn vaderland en zijn ongelukkige landgenooten heen. Langen tijd nog aarzelde hij, wat te moeten doen, maar toen zijne brieven, waarin hij opwekte tot volharding en moed en troost schonk aan duizenden, Frankrijk niet meer bereikten, en een tal van andere reizigers, besloten hebbende naar Frankrijk terug te keeren, erop aandrongen, dat hij hen vergezellen zou, was zijn besluit genomen. Hij zou thans zijn broeders onder 't kruis in eigen persoon den troost des Evangelies komen brengen en met moed de gevaren tegengaan, die hem wachtende waren. Eene ernstige ziekte verhinderde hem echter, dat plan vooralsnog uit te voeren. Een half jaar later eerst kon hij, ofschoon nog niet ten volle hersteld, zich op reis begeven. In gezelschap van den Predikant Debruc, den eenigen uitgeweken leeraar, die naar Frankrijk terugkeerde, gelukte het hem, zonder tegenstand in de Cevennen aan te komen. Daar ontmoette hij zijn vriend Vivens, die hem eenigen tijd vroeger derwaarts was vooruitgereisd en in een spelonk zich verborgen hield, ten prooi aan de grootste moedeloosheid. Die spelonk diende thans ook, gedurende de eerste maanden, Brousson tot schuilplaats en nachtverblijf.

Met den terugkeer van Brousson in Frankrijk vangt de belangrijkste periode van zijn leven aan. De schier bovenmenschelijke ijver, krachtsinspanning en volharding, door hem, in vereeniging met andere getrouwen, aan den dag gelegd, doen ons met diepen eerbied op dezen prediker der woestijn het oog vestigen. Huis aan huis trad hij binnen, las den Bijbel, verklaarde het gelezene, vertroostte en bemoedigde. Niet dan door de uiterste behoedzaamheid in acht te nemen, gelukte 't hem,

aan de vervolgingen zijner vijanden te ontkomen, maar eindelijk toch noodzaakten dezen hem, met Vivens en eenige anderen naar een hoogen berg in de Cevennen te vluchten, waar zij, bijna geheel ingesloten door de sneeuw, een gedeelte van den winter in een schaapskooi doorbrachten. Het was daar, dat de bergbewoners tot hem kwamen met de dringende bede, als predikant op te treden, hun 't Evangelie te verkondigen en het avondmaal te bedienen. Tot dusverre had Brousson zich daarvan onthouden, van oordeel zijnde, dat hij daartoe onbevoegd was. Maar thans, nu eene, zij 't dan ook kleine gemeente, hem daartoe zelve riep, zag hij daarin eene roeping Gods, die hij meende te moeten volgen. Zou hij daardoor de gevaren voor eigen leven vermeerderen, Brousson vreesde ze niet. Het formuliergebed, bij de bevestiging van predikanten in Frankrijk in gebruik, sprak hijzelf uit en rekende zich van dien oogenblik af als gerechtigd tot de verkondiging des Evangelies en de bediening van doop en avondmaal.

In de maand Januari van 't jaar 1690 verlieten Brousson en Vivens hunne schuilplaats, om, ieder in een afzonderlijk gedeelte van het gebergte, hun predikend leven te beginnen of voort te zetten. Brousson, onbekend met de landstreek, werd vergezeld door een 25jarigen jonkman, die reeds vele bewijzen had gegeven van moed en liefde voor de zaak van het Protestantisme. Wij zien thans onzen held gedurende een tijdvak van ongeveer drie jaren zwervende van de eene plaats naar de andere; drie à vier malen per week in den nacht zijn geloofsgenooten om zich verzamelende, om hun in eenvoudige, maar hartelijke taal het Evangelie te prediken. Zijne vrije nachten gebruikte hij voor zijne reizen; zijne middagen, om verborgen in een of andere spelonk op een plank, die hij overal met zich droeg en die men noemde ‘la table du désert’, zijne preeken, herderlijke brieven of andere godsdienstige geschriften te schrijven. Bij dat alles vond hij nog tijd zijn reisgezel te onderwijzen, hem lezen en schrijven te leeren en hem op te leiden tot het werk der Evangeliebediening, dat later ook door dezen met grooten zegen werd verricht. Is het wonder, dat zulk een ijver niet zonder rijke vruchten bleef; dat de geestdrift der vervolgden toenam, en de godsdienstige samenkomsten steeds talrijker werden, maar tevens, dat de haat der vijanden tegen de moedige predikers zich verdubbelde? De gevangennemingen vermenigvuldigden; valsche getuigen deden dienst, om degenen te veroordeelen, van wie men wist, dat zij onder de Protestanten den grootsten invloed bezaten. Op Brousson inzonderheid had men 't gemunt. De grootste voorzichtigheid moest hij in acht nemen, want geen plek, waar niet de Intendant De Basville zijn spionnen had, om zich van dezen gevreesden prediker meester te maken. De eindelooze vervolgingen, die hem dag noch nacht rust lieten; de vermoeienissen, die hij moest doorstaan; de smart, van telkens opnieuw trouwe metgezellen onder het zwaard der vervolgers te zien vallen, zijn waarschijnlijk de oorzaken, die hem brachten tot een daad, die

later een der hoofdpunten van beschuldiging tegen hem werd en waarvan hij zich niet vrij kon pleiten. In 1691 namelijk had de Koningin van Engeland haren gezant, den Graaf Van Schomberg, gezonden naar Brousson met het aanbod, om een leger ter beschikking van de Hugenooten te stellen. Brousson verwierp het in 't eerst met fierheid, maar Vivens, die reeds sedert eenigen tijd met Engeland in betrekking had gestaan en aan den Graaf Van Schomberg beloofd had, den weg te zullen aanwijzen, waarlangs een Engelsche troepenmacht zich van de Cevennen meester kon maken, stelde alle pogingen in 't werk, om Brousson over te halen tot het aannemen van Engeland's voorstel. Deze bezweek eindelijk voor den aandrang van zijn vriend en belastte zich met het schrijven van een reeds door Vivens opgemaakt ontwerp, waarin vrij uitvoerig was uitgewerkt, op welk een wijze het Engelsche leger de Cevennen zou kunnen bemachtigen. Aan Brousson's reisgezel werd opgedragen, het aan den Graaf Van Schomberg te doen toekomen. Maar deze had de onvoorzichtigheid, het aan een gids van eenige Fransche vluchtelingen toe te vertrouwen. Ongelukkigerwijze werden dezen door de Fransche soldaten aangehouden; de brief van Brousson werd bij den gids gevonden en aan De Basville toegezonden.

Van dat oogenblik af werden de pogingen verdubbeld, om zich van Brousson en Vivens meester te maken. Op beider hoofd werd een hooge prijs gesteld, die telkens verhoogd werd. Vivens werd spoedig ontdekt en, na een moedige verdediging gedood. Niet alzoo Brousson. Twee jaren lang werd hij als een wild dier achtervolgd; telkens, als door een wonder, ontsnapte hij 't gevaar, dwalende door de bosschen en door het gebergte, een schuilplaats zoekende in de holen en spelonken onder den grond. Meestal vond hij geen andere rustplaats dan op stroo of op mesthoopen, op takkenbossen of onder het kreupelhout; des zomers was hij blootgesteld aan de stralen der zon, des winters aan de sneeuw en 't ijs der bergen, niet zelden lijdende aan ondragelijken honger en dorst. En toch, te midden van al die ellenden, werden zijn moed en ijver niet uitgedoofd. De geliefde prediker der woestijn liet, waar hij maar eenigszins kon, zijne bezielde en bezielende taal zijn verdrukte geloofsgenooten hooren. Men hing aan zijne lippen en, als 't maar even bekend was geworden, dat Brousson prediken zou, kwam men van alle kanten te zamen, gevaren en dood trotseerende. De zegen op zijn werk vuurde zijn ijver aan. Kon hij niet prediken, dan greep hij naar de pen, om op deze wijze zijn broeders den troost des Evangelies te brengen.

Het vruchtelooze der pogingen, om Brousson in handen te krijgen, deed De Basville in 1693 weder een hoogeren prijs stellen op 't hoofd van dezen gehaten prediker; ja, volgens een uitgevaardigd besluit was 't genoeg, om de uitgeloofde som van 5000 ponden te verkrijgen, indien men maar de noodige inlichtingen verschafte, die tot gevangenneming konden leiden. De aanbrenger behoefde zijn naam niet te noemen,

noch zijn dank voor den verradersprijs te betuigen. Thans was een langer verblijf in Frankrijk voor Brousson onmogelijk. Al zijn schuilplaatsen waren bekend, nieuwe troepen naar de provincie, waar hij zich ophield, gezonden; zijn signalement was overal verspreid, en men vervolgde hem met zulk een zorg, dat zijne pogingen, om Languedoc en de Cevennen te verlaten, reeds een paar malen schipbreuk geleden hadden. Zijne lichaamskrachten waren onder al de ellenden, die hij de laatste vier jaren had doorgestaan, geheel uitgeput. Een tijdelijke rust was dringend noodzakelijk; daarbij riepen familieplichten hem naar Lausanne, waar zijne vrouw en zijn zoon in treurigen toestand verkeerden. Het gelukte hem den 17^{den} December 1693, Lausanne te bereiken. Welk een dank zijn hart vervulde, getuigt een schrijven, vandaar aan zijne ongelukkige geloofsgenooten gericht. ‘Les merveilles’, schrijft hij, ‘que Dieu a faites en ma faveur sont si grandes et en si grand nombre que je ne saurois les exprimer. Elles font le sujet de l'étonnement de nos ennemis et de l'admiration de tous les fidèles. Dieu a voulu faire voir, en me conservant si longtemps au milieu des flammes et en m'en délivrant ensuite heureusement, ce qu'il sait faire en faveur de ceux qui le craignent et qui mettent en lui leur confiance. Je bénirai sans cesse son Saint Nom pour tous les bienfaits dont il lui a plu de me combler, et je le prie de tout mon coeur qu'il lui plaise encore de me continuer et de m'augmenter sans cesse ses grâces, afin que tout le temps de ma vie je puisse travailler, selon mon désir, à l'avancement de son Règne, à sa propre gloire, à mon propre salut et à la consolation de ses élus.’ (P. 77.)

Had Brousson reeds vier jaren het predikambt in Frankrijk uitgeoefend, nimmer was hij wettig, met oplegging der handen, als predikant bevestigd. Thans was het zijn wensch, dat dit in Zwitserland geschieden mocht. Noch de Zwitsersche predikanten, noch de Academiën van Bern, Lausanne en Genève hadden bezwaren tegen dit verzoek. Men was van oordeel, dat art. 31 van de Geloofsbelijdenis voor de Gereformeerde kerken, in verband met den buitengewonen toestand, waarin Frankrijk verkeerde, voldoende gronden waren, om aan den wensch van Brousson te voldoen. Dientengevolge werd hij dan ook den 24sten Maart 1694, na een proefpreek uitgesproken en een examen ondergaan te hebben, als predikant, met oplegging der handen, ingezegend. Hij doorreisde thans Zwitserland en Duitschland, op onderscheidene plaatsen den kansel beklimmende, en begaf zich vervolgens naar Londen. Zijn verblijf aldaar was echter niet van langen duur, daar de gemeente van 's-Hage hem met eenparige stemmen tot herder en leeraar beriep, welke beroeping door hem aangenomen werd. Slechts ruim een jaar vervulde hij aldaar zijne betrekking op de meest eervolle

wijze, de achting en liefde van de gansche gemeente ondervindende. Maar zijne geschokte gezondheid maakte een verblijf in zuidelijker streken noodzakelijk. Daarbij, zijn hart trok hem naar zijne ongelukkige broeders onder het kruis. Vergeefs waren de pogingen, die men in de Haagsche gemeente, waar het aantal der refugiés aanmerkelijk toenam, aanwendde, om hem te behouden. In September van het jaar 1695 verliet hij ons vaderland.

Te 's-Hage zijnde, werd door hem onder meer uitgegeven een bundel preeken, onder den titel van *La manne mystique du désert*, in de kerken der woestijn tusschen 1689-1693 uitgesproken. Een proeve van zijne predikwijze geeft Nègre ons in een stuk, ontleend aan zijn toespraak over Joh. 10:4. Klinkt de allegorische schriftverklaring ons vreemd in de ooren, de ernst, de gemoedelijkheid, de overtuiging, die er uit zijn woorden spreken, kunnen niet anders, dan diepen indruk op zijn hoorders gemaakt hebben. Voor zoover uit het door Nègre aangehaalde blijkt, stond bij hem het leven op den voorgrond en was het hem inzonderheid om de navolging van Jezus te doen. ‘Si nous voulons’, zoo laat hij zich hooren, ‘être les brebis de Jésus-Christ, il faut que nous le suivions, c'est-à-dire, il faut que nous suivions ses commandements. Dieu nous a châtiez d'une manière terrible à cause de nos péchez, mais si nous ne nous convertissons il achèvera de nous détruire. Ha! Dieu ne veut pas pour son peuple des mondains, des yvrognes, des impudiques, des injustes, des gens de mauvoise foi, des usurriers, des plaideurs, des vindicatifs, des gens irréconciliables, des profanateurs du jour du repos, des jureurs, des renieurs et des blasphémateurs. Il crible maintenant son froment mystique afin que tout le mauvois grain tombe. Si nous voulons qu'il nous reconnoisse pour son peuple et pour ses enfans, il faut que nous portions son image, qui consiste dans la justice et dans la sainteté! Il faut que nous soyons saints, comme nôtre Dieu est saint.....’

In Frankrijk teruggekeerd, waren zijne vervolgers hem spoedig op het spoor. Reeds te Sedan, waar hij de Protestanten, die zich aldaar en in de omliggende dorpen bevonden, door zijne prediking opbeurde, was men de woning te weten gekomen, waar hij zijn intrek genomen had. Aanstonds werd zij door troepen omsingeld. Overmoed werkte tot zijn redding mede. Doodbedaard treedt hij den officier van het detachement te gemoet, hem vragende, wat men verlangde. Meenende, dat het de eigenaar van het huis was, maar tevens den gids van Brousson bespeurende, die met een stok in de hand scheen gereed te staan, de woning te verlaten, hield de officier dezen voor den persoon, dien men zocht, en liet hem arresteeren. Men deed daarop huiszoeking, om zich van de boeken, die Brousson had medegebracht, meester te maken. Brousson maakte van die gelegenheid gebruik, om in een benedenkamer zich schuil te houden. Reeds meende hij, dat hij gered was, toen hij den officier aan een paar kleine kinderen hoorde vragen, of

zij ook wisten, waar Brousson geslapen had. Op 't ontkennend antwoord verliet deze met zijn troepen de woning. Maar juist bemerkt een dier kinderen Brousson en loopt den officier achterna, uitroepende: ‘Monsieur, ici, ici!’ wijzende op de deur der kamer, die Brousson juist verlaten had.

Maar de officier, het kind niet begrijpende, vervolgt met zijne soldaten zijn weg. Brousson was gered, maar begreep, dat een overhaaste vlucht noodzakelijk was. Als stalknecht verkleed, gelukte het hem, zonder herkend te worden, de wachten te passeeren, die aan de ingangen der stad op post stonden. Gedurende vele maanden zwierf hij thans de provinciën van het zuidelijk Frankrijk door, in tal van godsdienstige samenkomsten als voorganger optredende. Zijne wankelende gezondheid werd, naar zijn eigen getuigenis, door den ijver en de volharding zijner trouwe geloofsgenooten staande gehouden. Het is bekend, dat ook van dit tijdperk uit de geschiedenis van het Protestantisme uit Frankrijk het bekende woord geldt: ‘Het bloed der martelaren is 't zaad der kerk.’ Het aantal Protestanten wies. Van uren ver kwam men te zamen tot gemeenschappelijk gebed en 't aanhooren van een woord van opbeuring en versterking. Maar juist die ijver en belangstelling deden Brousson des te meer betreuren, dat het de verstrooide Protestanten aan predikanten ontbrak. Noodzakelijk achtte hij het daarom, voor de kerken onder 't kruis eene afzonderlijke organisatie te ontwerpen en richtte omtrent dit punt onderscheidene brieven (*Lettres pastorales*) aan de verschillende gemeenten(*). In iedere stad en in ieder dorp moesten de hoofden der huisgezinnen eenige ouderlingen verkiezen, die met de behartiging der belangen der gemeente belast werden. Aan een dezer ouderlingen moest de uitoefening van het ambt van predikant worden opgedragen met het recht, om te doopen, avondmaal te bedienen en huwelijken in te zegenen.

Deze aldus gekozenen moesten mannen zijn, onbesproken van gedrag, maar tevens zuiver in de leer. In eenige punten wijst Brousson uitdrukkelijk aan, welke geloofsbelijdenis van hen gevorderd moest worden. Kind van zijn tijd, als hij bleef, verwonderen wij ons niet over deze gehechtheid aan de leer van den anders inderdaad vrijzinnigen man. Door deze en meer andere bepalingen, die hij in zijne kerk-organisatie opnam, wilde hij bovendien aan Lodewijk XIV toonen, dat, had deze het op de uitroeiing van het Protestantisme aangelegd, de vervolgingen ijdel waren en de Protestanten, ondanks alle maatregelen, tegen hen genomen, wel niet tot oproer oversloegen, maar zich even min onderwierpen.

Omstreeks September 1696 bevond Brousson zich in Normandië, maar bespeurende, dat zijn verblijf aldaar ontdekt en men zijn schuil-

(*) De kopieën bevinden zich op het Archief van Montpellier. Encerpten van dezen geeft Nègre.

plaats op 't spoor was, week hij andermaal naar Zwitserland uit, vanwaar hij opnieuw zich naar 's-Gravenhage begaf.

In treurige verdeeldheid trof hij de Fransche Refugiés hier te lande aan, eene verdeeldheid, die ontstaan was door verschil van meening omtrent de pogingen, die men opnieuw zou aanwenden, om de tusschenkomst der Protestantsche vorsten ten gunste der onderdrukten in te roepen(*).

De elf maanden van zijn verblijf hier te lande besteedde de nooit zich rust gunnende man, om al het mogelijke te doen, ten einde de breuk te heelen en de Protestantsche vorsten tot interventie te bewegen. Scheen 't aanvankelijk, dat zijn pogingen doel zouden treffen, de hulp, die hij verwachtte, bleef uit, terwijl de toestand zijner landgenooten in Frankrijk zoo mogelijk met den dag nog treuriger werd. Hij besloot tot hen opnieuw terug te keeren, niettegenstaande zijne echtgenoote alle pogingen deed, om hem over te halen in 's-Hage te blijven. Maar zijn geweten was hem te machtig, de liefde voor zijne onderdrukte kerk te groot. ‘Il faut’, schrijft hij aan zijne vrouw, ‘il faut que l'esprit l'emporte sur la chair. Il faut que nous nous soumettions à la volonté de Dieu. Il faut que nous nous souvenions que nous ne sommes au monde, que pour le glorifier, afin d'avoir un jour part à sa gloire et à sa félicité céleste. (Hoe gaarne zouden wij deze laatste woorden in zijn schrijven hebben gemist!) Il faut que je suive sa vocation et le mouvement de ma conscience: et il faut que vous fassiez à Dieu un sacrifice de toutes les considérations de la chair et du sang pour acquiescer à sa volonté....’ Het heilige *moeten* was voor hem een levensbeginsel, en aan dat *moeten* gehoorzamende, is hij weder naar Frankrijk gegaan, maar thans, om er den dood te vinden.

In het laatst van 1697 betrad hij den Franschen bodem en vertoefde twee maanden in Le Vivarais, waar de bevolking in overspannen, ecstatischen toestand zich bevond. Het ‘profetisme’ was daar ontstaan, waarvan de Camisarden-Krijg het gevolg was. Het is bekend, dat het werk van den Rotterdamschen Predikant Jurieu over de *Vervulling der profetiën of de ophanden zijnde verlossing der Kerk* in Frankrijk grooten opgang maakte. Op Willem III was aller oog geslagen. Men hoopte, dat hij, het hoofd van het Protestantsch Europa, Lodewijk XIV tot herstel van het Edict van Nantes dwingen zou. Hij zou dus de man zijn, door wien de verwachting der profeten vervuld zou worden. Die hoop werkte tot opwekking van eene ziekelijke zinsverrukking, die met openbaringen, visioenen en hemelsche verschijningen gepaard ging, zooals bij een overspannen zenuwleven vaak pleegt plaats te grijpen. Op het door lijden en ontbering overprikkelde gemoedsleven van Brousson maakte dit een diepen indruk. Te midden van dit ‘profetisme’ ontving hij kracht tot den strijd, dien hij thans opnieuw moest tegengaan. Door het sluiten van den vrede te Rijswijk waren ook zijne verwach-

(*) Nègre, p. 101-108.

tingen diep teleurgesteld, maar toch gaf hij de hoop nog niet op, om Lodewijk XIV tot betere gezindheid jegens de Protestanten over te halen. Hij, de edele, rechtvaardige man kon, in zijn bijkans te kinderlijken eenvoud, niet gelooven, dat de Vorst het stelselmatig op den ondergang van het Protestantisme had toegelegd. Onbekendheid met het wezen van het Protestantisme, meende hij, deed Lodewijk XIV aldus handelen. Was de Koning maar goed bekend met het geloof der Gereformeerden, met wat zij bedoelden, hij zou de vervolgingen wel staken. In die overtuiging zond hij een vijftal requesten aan den Koning, waarin hij, onder meer, de geloofs- en zedeleer der Gereformeerden uitvoerig uiteenzette. Afdrukken van deze requesten liet hij door het geheele land verspreiden, terwijl hij zich in persoon naar Nîmes begaf, om ze daar op het postkantoor te bezorgen. Zijn aankomst te dier stede en daarmede zijn terugkomst in Frankrijk waren spoedig bekend. Een groote prijs werd opnieuw door De Basville op zijn hoofd gesteld. De spionnen ontdekten de woning, waarin hij zich ophield, maar Brousson was juist een paar uren van te voren vertrokken. Van nu af aan was hij nergens in den omtrek meer veilig. Waar hij zich ophield, overal ontdekte men zijn spoor. Dragonders doorzochten alle woningen, waar men maar vermoeden kon, dat hij zich bevond. Nog eenmaal gelukte het hem, in een put zich schuil te houden, en, niettegenstaande men ook dezen onderzocht, als door een wonder te ontkomen, Hij nam de wijk naar Oranje, waar, bij den vrede van Rijswijk, aan Willem van Oranje de vrije uitoefening van den Gereformeerden godsdienst was toegestaan, en werwaarts velen uit de Cevennen en Languedoc zich begaven ter bijwoning der godsdienstoefeningen, van welke niet weinigen, toen De Basville dit vernomen had, bij hun terugkomst in de gevangenis werden geworpen of naar de galeien gezonden. Ook in Oranje was Brousson niet veilig. Van Mei tot October zwierf hij de provinciën rond, als een roover achtervolgd. Den 16^{den} van laatstgenoemde maand kwam hij in den avond te Olóron, in de nabijheid van Pau. De volgende dag was de laatste dag zijner vrijheid. Toen hij den 18^{den} des morgens op 't punt van vertrekken stond, werd hij gearresteerd en als gevangen man naar Pau gevoerd(*).

Toen De Basville zijne arrestatie vernam, deed hij een kreet van vreugde hooren. Aan zekeren Fléchier schreef hij: ‘C'est seulement pour vous confirmer la bonne nouvelle que Brousson est pris. M. Pinon, l'intendant du Béarn, me l'a mandé..... Je meurs de peur que ce malheureux, qui est bien fin, n'échappe. Il a fait bien du mal et en eût beaucoup fait encore; jamais fanatique n'a été plus dangereux.’ Om van Brousson's veroordeeling des te zekerder te zijn, zond hij aan den Intendant van Béarn den vroeger door ons genoemden brief van Brousson aan Van Schomberg, om zoo zijn gevangene van hoogver-

(*) Het Proces-Verbaal der gevangenneming en de Inventaris van hetgeen bij Brousson gevonden werd, berusten in het Archief van Montpellier, maar zijn bij Nègre afgedrukt.

raad te kunnen beschuldigen. Maar zijn haat tegen Brousson ging nog verder. Hij wilde het genot hebben, den man, dien hij zoolang vruchteloos getracht had in handen te krijgen, zelf te veroordeelen, en gaf diensvolgens aan Pinon last, om Brousson naar Montpellier over te brengen. Het is daarbij niet onmogelijk, dat De Basville vernomen had, dat Pinon niet ongunstig jegens Brousson was gestemd. Diens oprechtheid en vroomheid hadden op den Intendant van Béarn diepen indruk gemaakt, en toen de persoon, die Brousson verraden had, het bloedgeld bij Pinon kwam halen, schroomde Pinon niet, hem in edele verontwaardiging toe te voegen: 'Misérable, ne rougis-tu pas de voir les hommes quand tu trafiques de leur sang? Retire-toi, je ne puis supporter ta présence.' Onder sterk militair geleide, aan hetwelk Pinon opgedragen had, den gevangene met zachtheid en onderscheiding te behandelen, werd hij naar Montpellier gevoerd. Van eene gelegenheid, om tijdens zijn transport derwaarts te ontvluchten, maakte Brousson geen gebruik. Hij had zijn eerewoord gegeven. Misschien ook weerhield hem de zucht naar den marteldood. Vrij van 't verlangen naar de martelkroon is Brousson niet geweest. Weinige weken voor zijn gevangenneming schreef hij: 'Dieu me donne de ne faire cas de rien, pourvu que j'achève avec joie ma course et le ministère qu'il lui a plu de me confier.' Het is een vlek in den grooten man, wij erkennen het, maar een vlek, die eigen is geweest aan ieder tijdperk van vervolging, en die in elk geval getuigt van de hartstochtelijkheid eener liefde, die waarlijk meer bewondering verdient, dan dat men er uit de hoogte op nederziet.

Zijn aankomst te Montpellier scheen een zegetocht. Duizenden verdrongen zich op den weg, om den geliefden leeraar, aan wien men zooveel verschuldigd was, nog eenmaal te zien.

Nog altijd had Brousson zijn goed vertrouwen op Lodewijk XIV niet verloren. Dat de smeekschriften zonder gevolg gebleven waren, had zijn oorzaak, zoo hij meende, hierin, dat ze niet in handen van den Koning gekomen waren. Hij verzocht daarom, tot den Koning zelven geleid te worden, ten einde dezen in persoon den stand van zaken te kunnen mededeelen. Dit werd hem, zooals te verwachten was, geweigerd, waarop hij nog eenmaal in een uitvoerig request het gedrag van hemzelven en dat zijner geloofsgenooten verdedigde(*). Overigens werd hij in de gevangenis met onderscheiding behandeld. Niet alleen, dat De Basville hem niet in ketenen liet slaan, maar hij zond hem ook spijzen van zijn eigen tafel. Op deze wijze wilde hij trachten, zijn gevangene gunstig voor zich te stemmen en hem over te halen, het een en ander omtrent de Protestanten mede te deelen en welke de voornaamste personen waren, die aan de verboden samenkomsten deelnamen. Maar vruchteloos waren zijn pogingen; Brousson verklaarde, dat 'un ministre de l'Évangile ne sçauroit violer le secret de son ministère et exposer

(*) Bij Nègre afgedrukt pag. 204 vlgg.

à quelque danger ses frères qui n'ont fait que prier Dieu, sans blesser son honneur, sa conscience et le devoir de sa charge'.

Eene andere poging van De Basville, om hem door den Priester Crouzet tot afval van zijn geloof te brengen, had, het laat zich begrijpen, geen beteren uitslag.

Het proces werd inmiddels met allen mogelijken spoed voortgezet. De Basville had erop aangedrongen. 'Je meurs de peur', had hij geschreven, 'que ce malheureux, qui est bien fin, n'échappe.' Reeds den 4^{den} November werd het vonnis uitgesproken en Brousson schuldig verklaard op de drie volgende punten: 1°. van verboden samenkomsten gehouden te hebben; 2°. van deelgenomen te hebben aan de bijeenkomst te Toulouse in 1683; 3°. van aan Van Schomberg een brief geschreven te hebben, waarin hij dezen den besten weg aanwees, om met een leger Frankrijk binnen te rukken. De laatste beschuldiging was de zwaarste, en Brousson kon, gelijk wij reeds opmerkten, zich hiervan niet vrij pleiten. Hij erkende haar dan ook, zoowel in zijn verhooren, als in zijn laatste request aan den Koning, waarin hij den Vorst nederig om vergeving smeekte. Zeker, er valt veel tot verontschuldiging voor deze daad te zeggen. Zijn vaderland te verraden, Brousson had er niet aan gedacht. Het was juist de liefde voor zijn vaderland geweest, die hem in een onbewaakt oogenblik aan den aandrang van Vivens had doen gehoor geven. Maar ons plaatsende op het standpunt van den tegenstander, laat het zich toch, meen ik, begrijpen, dat Brousson's verontschuldigingen niet tot geheele vrijspraak konden leiden. Naar mijne overtuiging heeft Nègre dit te weinig in het oog gehouden, al stem ik hem volkomen toe, dat de fout van Brousson volstrekt geen smet op zijn karakter werpt.

Het vonnis luidde, dat Brousson schuldig werd bevonden en veroordeeld, om levend geradbraakt te worden, na eerst de 'ordinaire en extra-ordinaire' pijniging ondergaan te hebben. De Basville wist dit vonnis in dezen zin te wijzigen, dat aan den veroordeelde het *Retentum* bewezen werd, hierin bestaande, dat hij geworgd zou worden, alvorens men hem radbraakte. Waarom dit *Retentum* hem bewezen? Niet uit gevoel van medelijden, maar volgens de woorden van De Basville zelven, 'afin de finir promptement le spectacle'.

Met stille gelatenheid hoorde Brousson zijn vonnis aan, na vooraf tot zijn rechters aldus gesproken te hebben: 'Considérez, Messieurs, dans quelle perplexité d'esprit je me suis exposé depuis plusieurs années. Je savois qu'on me cherchoit partout. Je me suis exposé à toute sorte de calamité, étant dans l'obligation d'habiter les déserts des Cévennes où j'étois privé la plupart du tems du nécessaire. Croyez-vous de bonne foy, Messieurs, que si je n'avais agi par un bon principe, je me fusse exposé à tant de malheurs? C'est le bon Dieu qui m'a comblé de ses grâces et qui m'a donné le courage de prêcher son Évangile partout où je suis passé. Je n'ai jamais prêché la sédition ni la révolte contre

mon Prince. Si quelqu'un venoit armé dans mes assemblées, je lui reprochois sa méfiance de la toute-Puissance de Dieu; ce que je vous dis, Messieurs, n'est pas pour implorer votre clémence, je sçai que ce seroit en vain et que vous avez résolu ma perte, mais je suis bien aise de me justifier de ce dont vous m'accusez et de faire voir mon innocence.'

Is 't wonder, dat zulke kloeke, bezadigde taal diepen indruk maken moest? Zijn kalme onderworpenheid verloor hij niet, toen hij terstond ter pijnbank werd gevoerd en men hem onder de hevigste folteringen een nieuw onderzoek deed ondergaan. Zijn eenig antwoord op de vragen, hem gedaan, was dit: 'Vous n'avez qu'à faire tout ce qu'il vous plaira; quand vous fracasseriez tous mes os, vous ne m'en feriez pas dire davantage.' Daarop zijn oogen ten hemel slaande, bad hij: 'Seigneur, aye pitié de ta pauvre créature, ne m'abandonne pas dans l'état pitoyable où tu me vois, et donne-moi toujours la force et le courage de pouvoir supporter les maux qu'on me va faire souffrir pour la gloire de ton saint nom.'

Ziende, dat alle verdere pogingen vruchteloos waren, deed men hem van de pijnbank opstaan, waarna men hem aanstonds heenvoerde naar het schavot. Vast was zijn gang, geloovig en vertrouwend zijn oog ten hemel gericht. Aan den voet van het schavot stortte hij nog eenmaal in een hartelijk gebed zijn hart voor God uit. Zonder eenige hulp beklom hij de moordplaats. Bij het toehalen brak het koord, waarmede hij geworgd zou worden. Daar naderde de Abt Crouzet, om hem in dit voorval de hand der Voorzienigheid te doen opmerken die hem nog in de gelegenheid wilde stellen, in de laatste oogenblikken den Katholieken godsdienst te omhelzen. Brousson dankte den geestelijke voor zijne goede bedoelingen. Nog weinige oogenblikken verliepen..... en alles was volbracht.

Duizenden waren, tranen stortende, getuigen geweest van den dood van hun moedigen, getrouwen voorganger en vriend. In dichterlijke taal werd zijn heldendood bezongen(*). De Katholieken zelven bewonderden zijn standvastigheid, zijn zachtmoedigheid, zijn vroomheid; Crouzet verklaarde, dat hij als een echt Christen gestorven was, en de beul getuigde later, dat hij onder de meer dan tweehonderd veroordeelden, die hij ter dood had gebracht, geen tweeden had aangetroffen, aan Brousson gelijk; dat, tijdens de pijniging, de rechters veel meer ontdaan en bleek waren dan de veroordeelde zelf; dat, hij mocht dan ketter zijn of niet, deze man als een heilige gestorven was.

Een kort overzicht hebben wij gegeven van het leven van een der grootste predikers der woestijn, door de hand van Nègre met zorg en kennis van zaken, volgens de authentieke bronnen, geschetst. Het kan, meen ik, zijn nut hebben voor het tegenwoordig geslacht, met de geloofshelden van den vroegeren tijd wat meer bekend te worden.

(*) Zie Nègre, p. 137.

Ik weet het wel: tijden van geloofsvervolging wekken altijd de geestdrift op en de kracht tot moedsbetoon en volharding; en uiterst moeilijk is het te zeggen, of, indien die tijden wederkwamen, de geestdrift en dat moedsbetoon zich niet opnieuw openbaren zouden. Maar dit is zeker, dat ze in onzen tijd al bitter weinig gevonden worden. De liefde voor het ideaal en het geestelijke wordt schaars gevonden. Het heilig vuur van geestdrift is uitgebluscht. Is het niet zeldzaam, dat men voor zijn overtuiging zelfs een zuur gezicht van den tegenstander niet vreest? Voor zijn overtuiging iets over te hebben, voor haar iets op te offeren, zich voor haar eenige moeite of eenigen strijd te getroosten, hoe weinigen zijn er, die er den moed, de liefde voor hebben! Koude berekening en gemakzucht hebben de plaats ingenomen van den heiligen ijver voor de dingen des geestes, van de belangstelling in de zaken van het gemoedsleven. Die lauwheid en flauwheid voor den godsdienst en de godsdienstige vrijheid openbaren zich op het gebied van het staatkundig en kerkelijk leven beiden, terwijl men meent, met de telkens vernieuwde verklaring, dat de waarheid toch zegepralen moet, al heel wat belangstelling aan den dag te leggen. Mij dunkt, een persoonlijkheid als Claude Brousson voor den geest te plaatsen, moet ons klein maken in eigen oogen, maar ook bezielend op ons werken. Hoe gaarne zouden wij den biograaf onzen dank betuigen voor de moeite, aan zijn werk besteed! Helaas! slechts kort heeft hij de uitgave ervan mogen overleven. Niet tevergeefs heeft hij intusschen geleefd voor zijne landgenooten! Mocht het blijken uit de belangstelling, die zijn werkje ook in ons vaderland genieten moge, dat hij ook niet vergeefs heeft geleefd en gewerkt voor ons, en hij ook bij ons, Protestanten, heeft opgewekt warme liefde voor en zucht tot navolging van den grooten geloofsheld: Claude Brousson.

Spankeren, Juli 1879.

A.C.J. VAN DER KEMP.

Staatkunde en geschiedenis.

De staathuishoudkunde bij de Nederlandsche krijgsmacht.

Het nut der staathuishoudkunde wordt tegenwoordig in Nederland zóó algemeen erkend, dat hare beoefening is voorgeschreven aan de Hoogere Burgerscholen en dat zij, aan ieder onzer universiteiten, haren leerstoel heeft. De Nederlandsche krijgsmacht toont haar echter geen sympathie; zij verzaakt de staathuishoudkunde niet alleen schier volkomen bij haar beheer, maar heeft het zelfs niet noodig geoordeeld, haar op te nemen onder de leervakken van hetgeen men kan noemen het middelbaar en hooger militair onderwijs. Dit onderwijs is niettemin, in de laatste jaren, veelvuldig besproken tusschen de Regeering en de Tweede Kamer, en let wel, met eene Tweede Kamer, die erkende staathuishoudkundigen in haren boezem telde, en waarvan misschien de meerderheid opzettelijk was gekozen, om aan onderwijs-debatten te gaan deelnemen.

Wanneer men doordrongen is van het besef der noodzakelijkheid, om de waarheden der staathuishoudkunde ook in aanmerking te nemen bij het regelen van militaire aangelegenheden, kan men in Nederland menige ontmoedigende ervaring opdoen. In militaire kringen wordt men zeer dikwerf niet eens begrepen, wanneer men zich, bij het bespreken van eenig vraagstuk, op het staathuishoudkundig standpunt plaatst, en de volksvertegenwoordiging schenkt aan het Departement van Oorlog steeds iederen blunder op staathuishoudkundig gebied en iedere verguizing van de staathuishoudkundige wetenschap.

In het den 9^{den} December 1874 der Tweede Kamer aangeboden wetsontwerp tot *Wijziging der Wet van* 17 *Juli* 1869 (*Stbl.* n°. 141) *tot regeling van het Onderwijs bij de Koninklijke Militaire Academie*, waren in art. 2 de staathuishoudkunde en statistiek voor het eerst opgenomen onder de vakken, die zouden worden onderwezen.

Men scheen dit, terecht, zóó eenvoudig en natuurlijk te vinden, dat

er, in het *Voorloopig Verslag der Commissie van rapporteurs*, geen woord over werd gezegd. Men las daar echter de zeer juiste opmerking, 'dat men zich, wat de militaire opleiding betreft, niet onttrekken kan aan den algemeenen ontwikkelingsgang der maatschappij; dat men derhalve met het middelbaar onderwijs rekening moet houden en dat het niet aangaat, met terzijdestelling van hetgeen voor andere betrekkingen gevorderd wordt, eenvoudig te bepalen, dat het wetenschappelijk gedeelte van het officiers-korps in algemeene kennis zal staan beneden ieder ander beschaafd man'. Dat was ten minste bemoedigend.

Het ontwerp kwam niet in openbare beraadslaging, maar werd door den Minister Enderlein ingetrokken en door een ander vervangen. De staathuishoudkunde behoorde nu weder niet meer tot de vakken, die aan de Militaire Academie zouden worden onderwezen. Over de reden waarom werd in de Memorie van Toelichting het stilzwijgen bewaard.

Over dit ontwerp werd eerst een voorloopig verslag uitgebracht, nadat het gewijzigd was geworden door den heer Jhr. Klerck, opvolger van den heer Enderlein. De Minister Klerck herstelde de staathuishoudkunde niet in het programma van onderwijs der Academie. Hij vermeldde ook niet waarom.

Het Voorloopig Verslag nam van deze ongelukkige wijziging van het oorspronkelijke leerplan geen de minste notitie. Niettemin werd weder breed uitgeweid over de noodzakelijkheid, dat de officieren in wetenschappelijke ontwikkeling en algemeene beschaving niet zouden achterstaan bij hunne landgenooten van gelijke maatschappelijke positie.

Ook dit ontwerp werd ingetrokken en vervangen, eer het in openbare beraadslaging kwam.

In het wetsontwerp van den Minister Generaal-Majoor Beijen bleef de staathuishoudkunde onvermeld. Eerst nu kwam de Commissie van Rapporteurs - die nog altijd uit dezelfde personen bestond - tot de ontdekking, dat, sedert het terugnemen van het den 9^{den} December 1874 ingediende wets-ontwerp, de staathuishoudkunde was weggesmokkeld. Zij zeide: '*De Staathuishoudkunde*, die nog in het oorspronkelijk ontwerp een plaats erlangde, is thans (?) onder de leervakken weggelaten. Men meende te onrecht. Veel zou in ons krijgswezen anders en beter zijn, vooral op het gebied van legeradministratie en legerverpleging, indien de staathuishoudkunde voor onze oudere officieren niet een gesloten boek ware gebleven. Bovendien welk beschaafd mensch behoort althans niet eenige kennis van de hoofdwaarheden dezer wetenschap te bezitten? Maar dan moet men daarin ook in de jeugd onderwijs ontvangen.'

Na het lezen dezer zinsnede hield menigeen de staathuishoudkunde voor gered. De beurs der belastingschuldigen werd in het proces betrokken, en dat is in Nederland altijd nog al afdoende. Men vergiste zich echter; de Regeering antwoordde droogjes: 'De staathuishoudkunde

zal aan de academie niet onderwezen worden; de tijd ontbreekt daartoe. Eerst het noodige, daarna het wenschelijke. Dit vak behoort meer aan de krijgsschool te huis en zal dan ook onder de vakken dier school worden opgenomen.'

De Commissie van Rapporteurs berustte - blijkens haar Eind-Verslag - stilzwijgend in deze mededeeling; hare opgewondene stemming voor de staathuishoudkunde was weder geweken, en - in strijd met hare aanvankelijk zeer stellig uitgedrukte overtuiging - gaf zij toe, dat deze niet tot het noodige behoorde. Immers, voor het noodige *moet* en *kan* tijd worden gevonden, en als men het destijds door de Regeering overgelegde leerplan inziet, zal men zich bovendien zonder veel inspanning kunnen overtuigen, dat de mogelijkheid er alleszins toe aanwezig was.

Het is waar, de staathuishoudkunde werd naar de krijgsschool verwezen, maar uit een door de Commissie gehouden mondeling overleg met den Minister bleek, dat deze een geheel andere krijgsschool bedoelde, dan hier in de behoefte kon voorzien. De Minister zeide: 'Zij moet als een hoogere militaire-academie worden beschouwd, tot voltooiing der opleiding van de officieren, uit welke naderhand eene keus voor een bevelhebberschap kan worden gedaan.' Het spreekt vanzelf, dat, als de staathuishoudkunde uitsluitend aan eene dergelijke inrichting moest worden onderwezen, slechts weinigen ermede bekend zouden kunnen worden. De krijgsschool was daarenboven niet eens in het aanhangige wets-ontwerp voorgeschreven, maar de Commissie van Rapporteurs droeg - al was het dan ook niet uit liefde voor de staathuishoudkunde - er het hare toe bij, dat de wet er ten slotte eene verordende. Maar helaas, ook deze, wanneer overigens haar cursus ertoe ware ingericht, zou weinig nut kunnen stichten, want het bijwonen der school is slechts verplichtend gesteld 'voor de luitenants van de wapens der artillerie en genie van het leger *hier te lande*, die hunne opleiding aan de Academie voortaan zullen ontvangen' (Art. 11 der Wet van 30 Mei 1877).

De gelegenheid tot het verspreiden van staathuishoudkundige kennis bij de Nederlandsche krijgsmacht zou dus al even onbeduidend zijn gebleven, als zij volgens de aanvankelijke plannen van den toenmaligen Minister zou zijn geweest. Als aan zijne belofte gevolg ware gegeven, dan zouden al de officieren der Nederlandsch-Indische krijgsmacht, al de officieren der infanterie, der cavalerie en der intendance hier te lande van het onderwijs in eene zoo belangrijke wetenschap verstoken zijn gebleven, behalve enkelen, die een hoogeren cursus bij de krijgsschool gingen bijwonen. Maar het werd nog veel erger, want - er is reeds op gewezen - die plannen werden niet uitgevoerd, en de cursus der nieuwe krijgsschool zwijgt geheel van de staathuishoudkunde, zoodat zelfs de officieren van de wapens der artillerie en genie van het leger hier te lande er geen onderricht in ontvangen.

Het was de opvolger van den Minister Beijen, die de tegenwoordige krijgsschool organiseerde; hij was een der onderteekenaars van de warme ontboezeming over het hooge gewicht der staathuishoudkunde, maar hij vergat haar geheel.

In het ontwerp van wet, door den Minister Den Beer Poortugael der Tweede Kamer aangeboden, *tot regeling van de opleiding en bevordering der officieren van den Generalen Staf*, waren de krijgsschool en haar programma van onderwijs, waarin de staathuishoudkunde voorkwam, vermeld. Met het tot stand komen dezer wet zou de organisatie, door den heer De Roo van Alderwerelt aan de krijgsschool gegeven, zijn komen te vervallen, zoodat de wetenschap in quaestie dan ten minste zou zijn onderwezen geworden naar de inzichten van den Minister Beijen. Het ontwerp van wet werd echter door den tegenwoordigen Minister van Oorlog ingetrokken, en de staathuishoudkunde bleef uit het militair onderwijs verbannen.

Het militair onderwijs bij de korpsen der landmacht werd opnieuw geregeld bij Kon. besl. van 12 April 1880, n°. 32. Door deze verdienstelijke regeling werd teruggekomen op een der sprongen, die in de laatste tijden - zie: Kon. besl. van 13 April 1876, n°. 16 - onder den naam van hervormingen zijn gedaan. De opleiding tot officier van jongelieden uit de gelederen is erdoor op goeden grondslag gevestigd en belooft, vruchten te zullen dragen. Alleen schijnt omzichtigheid aanbevelenswaardig bij het eindexamen, want het programma laat toe dit zwaarder te maken, niet dan de eischen medebrengen, die men kan meenen aan een officier te moeten stellen, maar wel dan men vorderen kan van jongelieden, die meest allen, omstreeks hun 16de jaar, met eene zeer lichte wetenschappelijke bagage in dienst treden en dus bijna alles in de gelederen moeten leeren.

Dat hier geen sprake kan zijn van onderwijs in de staathuishoudkunde, is duidelijk. Het achterwege blijven ervan is eene noodzakelijkheid, waaraan men zich derhalve dient te onderwerpen.

Maar dat het niet wordt gegeven aan de Militaire Academie en aan de krijgsschool, is in mijne oogen niet te verantwoorden.

Men zal zich wellicht afvragen, of de staathuishoudkunde dan inderdaad zoo onontbeerlijk is voor een militair? Mijn antwoord - dat vermoedelijk velen mijner lezers zal bevreemden - is, dat er, met uitzondering van de zoodanigen, die van zuiver strategischen, tactischen of technischen aard zijn, al zeer weinig militaire vraagstukken van eenige beteekenis kunnen worden aangeroerd, die niet rechtstreeks of zijdelings met de staathuishoudkunde in verband staan.

Eenige voorbeelden schijnen hier noodig.

Ik wijs dan in de eerste plaats op de *recruteering,* op het gewichtig vraagstuk van het aanvullen en voltallig houden der krijgsmacht in alle rangen. Men weet, dat het VIII^{ste} Hoofdstuk der Grondwet ge-

legenheid geeft tot het verkrijgen van soldaten, zooveel men noodig heeft. Wat men niet door vrijwillige dienstneming kan verkrijgen, vermag de militie-wet te verstrekken. Doch er is behoefte aan meer dan aan ongegradueerde soldaten. Dezen moeten gevormd, geoefend, geleid en aangevoerd worden, en de mannen, die daarmede belast moeten worden, - het kader - kunnen, bij den tegenwoordigen staat van zaken, slechts voor een uiterst miniem gedeelte uit de militie voortkomen.

Zij moeten zelf voor hunne taak worden opgeleid en gevormd, en daartoe is meer tijd noodig, dan de militie-wet schenkt. Men moet ze dus uit de vrijwilligers nemen, en als dezen komen te ontbreken, een der twee volgende wegen, of wel beide te gelijk, inslaan: men moet de militie-wet, misschien de Grondwet, wijzigen, zoodat de militie ook kader kunne leveren, en men moet het vrijwillig dienst nemen door gepaste middelen bevorderen. Daar de Nederlandsche krijgsmacht nu werkelijk voor een gebrek aan vrijwilligers staat, zullen wij, in de eerste plaats, een oogenblik verwijlen bij het herzien der militiewet, enz.

Bij het opleiden van een recruut tot eenigen rang komen twee factoren in aanmerking: de beschikbare tijd en de graad van ontwikkeling des persoons. Naarmate de eene kleiner is, moet, binnen zekere grenzen, de andere grooter worden. Bij onze militie nu heeft de tweede al eene zeer geringe waarde, en er bestaat - dank zij ons stelsel van plaatsvervanging - geen kans, om die waarde te verhoogen. Eischt men dus betere resultaten (een grooter product), dan de twee factoren thans vermogen te verschaffen, dan zal de eerstgenoemde moeten worden vergroot. Aangenomen, dat het doel hiermede ware te bereiken, iets, dat op zijn zachtst genomen zeer twijfelachtig is, dan zouden toch, om van niets anders te spreken, de productie-kosten (le prix de revient, le prix naturel) van ons kader, door het langer onder de wapenen houden der geheele militie, waar het dan op neder zou komen, zóó hoog worden, dat men, daardoor alleen, van den maatregel zou worden teruggehouden.

Wij moeten ons dus weder tot den anderen factor wenden, tot den graad van ontwikkeling onzer lotelingen. Daarin is verbetering te brengen door het afschaffen der plaatsvervanging, een middel, dat rechtstreeks niets kost aan de schatkist, dat dus de productie-kosten van ons kader niet schijnt te verhoogen en derhalve door de staathuishoudkunde ook schijnt te worden aangewezen.

Zoo zien wij dan reeds, dat het vraagstuk der recruteering ons vanzelf op het gebied der staathuishoudkunde voert, en wij zullen daarvan nog meer overtuigd worden, als wij het afschaffen der plaatsvervanging hij de militie wat nader onder de oogen zien.

De neiging, de drang tot *schifting en verdeeling van den arbeid* doet zich overal, waar gewerkt, gehandeld, gedacht, in één woord, geleefd wordt, onwederstaanbaar gevoelen. In de physieke en in de

intellectueele wereld heeft zij ten gevolge gehad differeniteering in onderdeelen, ieder belast met de functiën, waartoe zij het meest geschikt zijn. Zij doet hare geweldige kracht als vanzelf gelden, niet alleen ter ontwikkeling en volmaking der geheele organische natuur, maar zelfs tot die van het staatsleven, van den handel, van de nijverheid en van het beoefenen der wetenschappen. Bij de laagst georganiseerde dierlijke wezens, bij de minst ontwikkelde volksstammen, bij het pas ontluiken van handel en nijverheid, hij de eerste schreden in de wereld van het denken is zij nog weinig waar te nemen, maar hoe hooger men opklimt in deze verschillende richtingen, hoe meer men ziet, dat zij op elk hunner in het bijzonder en op allen te zamen haren stempel heeft gedrukt.

De plaatsvervanging nu is niets anders dan eene vrucht der *schifting en verdeeling van den arbeid*, van eene wet, wier bestaan door de staathuishoudkunde reeds lang was erkend, eer men wist, dat zij in de wereld van het georganiseerde leven zoo streng heerschte.

Schifting en verdeeling van den arbeid is in het belang van allen en leidt er, in een wèl ingerichten Staat, vanzelf toe, dat men ieder ingezeten zooveel mogelijk vrijheid laat, om datgene te verrichten, waartoe hij bij voorkeur geschikt en genegen is, en dat men zoo min mogelijk iemand dwingt tot arbeid, waarvan hij een afkeer heeft.

De staathuishoudkunde is dan ook verplicht, het recht tot het stellen van plaatsvervangers bij ons te erkennen. Zij is dat ook nog om de volgende reden, die met hetgeen voorafging, in nauw verband staat.

De verplichting tot krijgsdienst, den ingezetenen opgelegd, mag zoo weinig mogelijk strekken tot vermindering of tot het beletten der vermeerdering van het nationaal vermogen of kapitaal. Op de renten van dit kapitaal worden de belastingen geheven, en hoe grooter het derhalve is, hoe minder die belastingen zullen drukken. Nu is het duidelijk, dat de proletariër, die zich verbindt tot plaatsvervanger bij de nationale militie, daardoor het nationaal vermogen niet benadeelt, maar dat de vervangene, als hijzelf was gaan dienen, dat wel zou hebben gedaan, wanneer - gelijk zoo menigmaal het geval is - zijne afwezigheid eene bloeiende onderneming van handel of industrie ernstig benadeelde. En niet alleen de handelsman en de industrieel arbeiden aan het nationaal vermogen; hetzelfde geschiedt rechtstreeks of zijdelings on tegenzeggelijk ook door hen, die zich het beoefenen van wetenschappen of kunsten tot levenstaak hebben gesteld. Deze laatsten dragen bovendien machtig bij tot de zedelijke verheffing van het volk, en ook hunne plaats bij de militie kan derhalve met voordeel door een proletariër worden ingenomen.

Uit het bovenstaande blijkt verder, dat het afschaffen der plaatsvervanging, wèl beschouwd, voor de schatkist geene onverschillige zaak is. Ook blijkt eruit, dat in het plaatsvervangen op zichzelf niets immoreels kan zijn gelegen. Een plaatsvervanger behoeft dan

ook, wegens zijne qualiteit als zoodanig, niet lager te worden gesteld dan een ander vrijwillig dienend militair; beiden behooren zij tot de krijgsmacht krachtens het beginsel van *schifting en verdeeling van den arbeid.*

En hiermede zal ik van de plaatsvervanging moeten afstappen; het onderwerp is lang niet volledig behandeld, maar ik moet mij tevreden stellen met te hebben aangetoond, dat het voor een goed deel, zeer zeker, van staathuishoudkundigen aard is.

Daar het echter den schijn kon hebben, dat ik hier, als terloops, een betoog leverde vóór het behoud der plaatsvervanging, terwijl ik mij elders daartegen heb verklaard, moet ik wel ervoor waken, dat men mij niet van eene zoo ergerlijke inconsequentie kunne beschuldigen.

Ik herhaal dan, dat het onderwerp door mij niet volledig is behandeld, maar voeg erbij, dat - wanneer dit wel ware geschied - mijne conclusie nog altijd zou zijn geweest, dat Nederland wèl zal doen, door den verplichten persoonlijken dienst in te voeren.

Mij dunkt, ik hoor, na deze verklaring, reeds de juichtonen van hen, die de staathuishoudkunde, uit onbekendheid met hare gronden, minachten. IJdele theorieën! zal men uitroepen, want ge bewijst met behulp der staathuishoudkunde het recht van bestaan der plaatsvervanging, en niettemin wordt dat recht ten slotte door u ontkend.

Men vergunne mij, nogmaals te herinneren, dat ik niets heb bewezen, noch heb willen bewijzen, dan dat men hier met een vraagstuk heeft te doen, dat voor een gedeelte van staathuishoudkundigen aard is.

Die arme staathuishoudkunde heeft in de wereld veel te lijden; zij behoort tot die wetenschappen, die, helaas, maar al te veel worden beoordeeld door hen, die er niets van begrijpen. Men eischt soms nog meer van haar dan bijv. van de meest exacte aller wetenschappen, van de wiskunst. De rechte lijn is zonder tegenspraak de kortste afstand tusschen twee punten, maar iemand, die langs den kortsten weg van Den Haag naar Amsterdam moet gaan, zal daarom nog niet dwaas genoeg zijn, om de wiskunstige rechte lijn tot zijn pad te kiezen. Heeft hij nu daarom het recht, om de wiskunst onder de ijdele theorieën te rangschikken? Niemand zal het toegeven, maar zoodra het de staathuishoudkunde raakt, is het anders gelegen; de uitspraken van deze behooren letterlijk waar te zijn of heeten ijdele theorieën. Intusschen is het eenig billijke verwijt, dat men haar in dezen kan maken, dat zij, even min als de wiskunst, alleen het gezag voert.

Er zijn weinig sociale vraagstukken, die niet met meer dan één orde van denkbeelden samenhangen en dus niet met behulp van meer dan één tak van wetenschap of kennis moeten worden opgelost. Niet al de wetenschappen, die ter zake dienen, kunnen evenveel gewicht in de schaal leggen, maar hij, die tot de oplossing wil medewerken, mag er geen van verwaarloozen en moet ze daarom allen kennen. Dit is hem noodig, èn om tot een helder begrip van de zaak te geraken,

èn om de argumenten zijner tegenstanders te kunnen begrijpen en bestrijden.

De behoefte aan kader heeft ons gebracht tot het bespreken der plaatsvervanging, maar moet ons ook nog leiden tot het beschouwen der middelen, die het vrijwillig dienstnemen kunnen bevorderen. Dezen zijn vele, als: het verhoogen der handgelden; het verbeteren van de soldijen; het verhoogen der pensioenen; het stichten van inrichtingen, waar zeer jonge lieden, knapen, worden opgenomen en voorbereid tot het bekleeden van eenen graad in het leger, enz. enz.

Als men - gelijk ieder staathuishoudkundige wel verplicht is te doen - den Staat beschouwt als *werkgever* en den militair als *arbeider*, die zijne diensten in *ruil* geeft voor andere diensten, dan ziet men spoedig, dat, in ieder dezer middelen, een meer of minder ernstig staathuishoudkundig vraagstuk ligt opgesloten.

Het *handgeld* bijv. is niets anders dan de *Godspenning*, *le Denier de Dieu*, dien een aantal niet militaire arbeiders, en meer bepaaldelijk de dienstboden, bedingen, als zij zich een nieuwen werkgever kiezen. Wil men nu weten, of het verhoogen der handgelden een afdoend middel is ter bevordering van het vrijwillig dienstnemen, dan behoeft men slechts na te gaan, wat het verhoogen van den Godspenning zou uitwerken daar, waar gebrek heerschte aan dienstboden of andere arbeiders, die in 't geval verkeeren. Men kan veilig antwoorden: weinig of niets, want het middel, ofschoon voor de hand liggend, is, voor zooveel men weet, niet eens op ingrijpende wijze beproefd. De Godspenningen bedragen steeds ongeveer hetzelfde procent der loonen. De Staat heeft anders gehandeld, maar: ‘Il y a quelqu'un qui a plus d'esprit que Voltaire; c'est tout le monde.’ Slechts lichtzinnigen laten zich lokken door een betrekkelijk altijd klein sommetje in contanten, maar hij, die aan de toekomst denkt, eischt meer. Niettemin kan het een goede maatregel zijn, als men in omstandigheden verkeert, waarin men met een grooten toeloop van loshoofden is geholpen. Het levert dan de steenkolen, die de oorlogsmachine in beweging moeten houden, maar geen grondstof voor stokers, machinisten of werktuigkundige ingenieurs, en in casu - geen kader.

Het *verbeteren der soldijen* is een meer afdoend middel, maar het moet met oordeel worden toegepast. Men heeft hier eigenlijk te doen met het teedere vraagstuk der verhooging van het *loon*, van hetgeen de *arbeider* bij zijn *werkgever* bedingt in *ruil* voor de *diensten*, die hij hem zal bewijzen. De meest onbaatzuchtige, de meest edelmoedige werkgever zal daarmede, zelfs in oogenblikken van groot gebrek aan arbeiders, zeer voorzichtig zijn. De diensten toch, die men elkaar zal bewijzen, - de te leveren arbeid aan de eene en het te betalen loon aan de andere zijde - moeten zooveel doenlijk tegen elkander blijven

opwegen. Bij het aanwezig zijn van verschillende klassen van arbeiders moet de verhouding, die er bestaat tusschen de waarde van ieders arbeid, ook bestaan tusschen het bedrag van ieders loon; grepen zijn hier niet geoorloofd, want verhoogingen zijn gemakkelijk toe te staan, maar erop terug te komen, is vaak onmogelijk.

Past men deze beginselen toe op de militaire soldijen, dan ziet men, dat verhooging voor den allerlaagsten rang alleen, al is die overigens ook aangewezen, nog weinig meer beteekent dan verhooging van het handgeld, zoodra het te doen is, om grondstof tot kader te krijgen. Immers, slechts de naaste toekomst wordt er iets aantrekkelijker door voor hem, dien het moet overhalen. Het kan dus ook diegenen niet bevredigen, die verder denken. Het zal daarenboven de hoogere rangen ontstemmen, dewijl de waarde van hunnen arbeid er betrekkelijk lager door wordt geschat, zonder dat zij daartoe aanleiding gaven. Hij, die eenmaal bijv. 1 ½ maal het loon van den minsten arbeider heeft genoten, moet dat blijven genieten, of het aantrekkelijke zijner positie gaat voor hem verloren.

Verhooging der soldij kan dus een uitstekend middel zijn, mits men het aanwende in overeenstemming met de regelen der staathuishoudkunde. Men voorkomt dan tevens anomaliën, gelijk bij ons bestaan, namelijk dat er rangen zijn, waarin men, alles bij elkaar genomen, meer inkomsten heeft dan in den naast hoogeren.

Dat het regelen der militaire pensioenen een bijna zuiver economistisch probleem is, meen ik in een afzonderlijk geschrift te hebben bewezen(*). Als ik let op de welwillendheid, waarmede dit geschrift in de militaire wereld is ontvangen, en op de woorden van lof, hier en daar tot den schrijver gericht, dan mag ik gewis niet klagen over slecht onthaal. Maar.... ik vrees, dat het soms meer mijn conclusiën zijn geweest, die werden gewaardeerd, dan de redeneeringen, waardoor ik ertoe kwam. Kon men zich met die conclusiën niet vereenigen, dan bleef vaak het staathuishoudkundig betoog, dat ertoe had geleid, volkomen onaangeroerd in het midden; men verwees naar hetgeen elders bestond, of men wederlegde enkel met beschouwingen, aan eene geheel andere orde van denkbeelden ontleend. 't Is zelfs gebeurd, dat men mij met Bijbelteksten bestreed.

Thans nog een woord over inrichtingen, waar zeer jonge lieden, knapen, worden opgenomen en voorbereid tot het bekleeden van eenen graad in het leger. Ieder economist zal toegeven, dat men zich aan geen de minste kleinachting schuldig maakt, wanneer men beweert, dat dergelijke inrichtingen (Kampen, Schoonhoven, Nieuwersluis) eigenlijk niets zijn dan kader-fabrieken, en dat derhalve de regelen,

(*) *De Militaire pensioenen bij de Land- en Zeemacht. 's-Gravenhage*, Gebr. Van Cleef 1878.

waaraan iedere fabriek is onderworpen, ook op haar behooren te worden toegepast. Een dier eerste en eenvoudigste regelen is, dat er grenzen zijn, waarbinnen de productie-kosten van het artikel behooren te blijven beperkt. Loopen die kosten te hoog, dan kan het aanbeveling verdienen, zoo niet de fabriek plotseling te sluiten, dan toch - wanneer men voor zichzelf fabriceert - uit te zien naar wegen, waarlangs men zich het vereischte artikel voor billijker prijs kan verschaffen. Maakt men zijne berekening intijds, d.i. vóór het openen der fabriek, zooals ieder solide industrieel zal doen, dan kan het gevolg zelfs zijn, dat men geheel en al van de zaak afziet. - Nu zijn er zeker behoeften, waarin een Staat tot elken prijs *moet* voorzien, en in dergelijke gevallen kan men hem vergeven, dat hij daartoe zeer dure fabrieken opricht, maar dan moet het doel ten minste worden bereikt, en zoo nog niet volkomen in de behoefte wordt voorzien, dan moet daartoe althans eene belangrijke schrede voorwaarts zijn gedaan.

Laat ons thans een onzer kader-fabrieken, bijv. de jongste, de Pupillenschool, wat nader in oogenschouw nemen. De jongelieden komen er op hun 12de en blijven er tot hun 16de jaar. De Staat betaalt gedurende dien tijd, met inbegrip van elks aandeel in de algemeene kosten, voor ieder hunner nagenoeg *f* 1400(*). Het is waar, dat sommigen er later dan op hun 12de jaar komen, maar daartegenover staat, dat anderen de inrichting vóór of op hun 16de jaar verlaten en dan tevens voor den krijgsstand verloren gaan. De kosten, door dezen veroorzaakt, moeten natuurlijk worden verdeeld over hen, die ten einde toe blijven. Mijne berekening blijft dus eene zeer matige, vooral wanneer men in aanmerking neemt, dat er niets onder begrepen is voor geneeskundige behandeling en verpleging, niets voor inrichting en onderhoud van gebouwen, niets voor aanschaffing en onderhoud van mobilair, enz.

Wij zullen de pupillen thans volgen te Kampen, waar de meesten aanvankelijk wel zullen terecht komen. Hier kunnen zij den Staat al niet minder kosten dan te Nieuwersluis, doch ik wil gevrijwaard zijn tegen elke beschuldiging van overdrijving, en stel dus de jaarlijksche uitgaven, die zij er veroorzaken, weder met inbegrip van een klein aandeel in de algemeene kosten, op *f* 250. Als zij dan op hun 18de jaar als korporaal - enkelen misschien als onderofficier - hunne eigenlijke militaire loopbaan aanvangen en den Staat diensten zullen gaan bewijzen, hebben zij hem reeds gekost de som van *f* 1900. Dit is ruim de helft van hetgeen de Staat uitgeeft voor ieder der wetenschappelijk gevormde 2de-Luitenants, die jaarlijks de Militaire Academie verlaten.

Dat wij hier met eene zeer dure fabriek te doen hebben, zal wel door niemand worden tegengesproken; zien wij nu, of zij ten minste op afdoende wijze bijdraagt of kan bijdragen tot het voorzien in de

(*) Volgens de Staats-begrooting van 1880. Deze rekent op 150 pupillen. Vermeerdert men dit getal, dan vermeerderen natuurlijk ook de algemeene kosten, maar het zou toch mogelijk zijn, dat de uitkomst der berekening dan iets gunstiger werd.

behoefte. Er zijn zes jaren noodig, om uit een twaalfjarigen knaap een militair - van welken rang dan ook - te laten groeien, die de lichamelijke geschiktheid tot den krijgsdienst in voldoende mate bezit. Voor ieder bruikbaar militair, die langs den weg der pupillen in het leger komt, moeten derhalve - als zij allen het doel bereiken - zes kweekelingen te Nieuwersluis en Kampen aanwezig zijn. Men oordeele, of men hier een middel heeft, om op afdoende wijze te helpen voorzien in een tekort van ± 1200 onderofficieren en korporaals, waarvan de bijlagen der Oorlogs-Begrooting voor 1880 getuigen.

Alvorens van het onderwerp af te stappen, moet ik mij weder verdedigen tegen een mogelijken aanval. Men zal mij, niet zonder eenigen grond, verdenken van het bestaan der Pupillen-school niet volkomen goed te keuren, maar men zou daarin toch slechts gedeeltelijk gelijk hebben. Het denkbeeld, om op deze wijze te voorzien 'in het gebrek aan vrijwilligers en kader', was zóó dikwerf geuit, zóó dikwerf met warmte aangeprezen, ja, schier als een panacé voorgesteld, dat het niet kwaad was, er eens de proef mede te nemen. Die niet hooren wil, moet voelen. De Nederlandsche krijgsmacht is er overigens door in het bezit gekomen eener schoone instelling van liefdadigheid, wier aanzijn als zoodanig ik van harte toejuich.

Het komt mij voor, dat in het bovenstaande reeds vrij voldoende is betoogd, dat de staathuishoudkunde voor den militair gansch geen overtollige wetenschap is, al werden er ook slechts onderwerpen aangeroerd, die uitsluitend het personeel onzer strijdkrachten betreffen. Ik acht het echter niet ondienstig, er ook nog te bespreken, die de verpleging van dit personeel en de aanschaffing van het materieel aangaan.

Bij Koninklijk besluit van den 13^{den} December 1878, N°. 50, werden 'de korpsen van het leger ontheven van het aanschaffen, beheeren en verantwoorden van den voorraad aan kleeding- en uitrustingstukken, en van de zorg voor den aanmaak van lakensche kleedingstukken en schoeisel'.

Het stelsel, waarnaar tot dusverre in de behoefte aan kleeding en uitrusting voor onze troepen was voorzien, had reeds een lang verleden achter zich. Na de gebeurtenissen van 1830, toen bij de Noord-Nederlandsche krijgsmacht schier alles uit elkaar gerukt en gedesorganiseerd was, in omstandigheden derhalve, zóó moeielijk, als waarin een oorlogsbestuur slechts kan geraken, had het op alleszins bevredigende wijze gewerkt. In het beruchte jaar 1870 had het stelsel op zichzelf geene moeilijkheden veroorzaakt. Niettemin kon het verbeterd worden, en had het in enkele opzichten hervorming noodig. Men heeft het dan ook *hervormd*, maar zooals dat in de laatste tijden gebruikelijk was, door het *af te schaffen.* Men heeft het vervangen door een ander,

waarin veel is te voorzien en dat in ieder geval zijne deugdelijkheid, in moeilijke dagen, nog zal moeten bewijzen.

Het nieuwe stelsel bestaat hierin, dat men, onder den bedriegelijken naam van *Centraal-Magazijnen*, drie fabrieken van kleeding, uitrusting, enz. heeft opgericht. Het Koninklijk besluit, hierboven genoemd, zegt:

'Overwegende de noodzakelijkheid, dat bij oorlogstoestand de geheele reserve-voorraad voor het leger en de schutterijen in de magazijnen achter de liniën worde opgelegd, en dat in die magazijnen tevens de gelegenheid besta tot het aanmaken van de benoodigde kleeding enz.

Hebben goedgevonden en verstaan', enz.

'Art. 1. De Rijksmagazijnen van militaire kleeding, uitrusting enz. te Delft, Woerden en Amsterdam, zijn Centrale magazijnen, waar de reserve-voorraad van kleeding- en uitrustingstukken voor de troepen van het leger, en voorzooveel noodig van de schutterijen, alsmede de kampementseffecten, nachtleger- en hospitaal-goederen worden aangeschaft en opgelegd.

Aan die magazijnen zijn werkplaatsen verbonden tot geheelen of gedeeltelijken aanmaak van vermelde goederen'(*).

Men heeft alzoo een stelsel, dat verouderd heette, vervangen door een ander, dat nog veel meer verouderd is; men heeft fabrieken opgericht, *die door den Staat worden gedreven.* Dat de staathuishoudkunde dergelijke regeeringsdaden, reeds sedert de dagen van Adam Smith, volkomen afkeurt, is overbekend, en ik zal de beschouwingen, waarop die afkeuring rust, hier wel niet behoeven mede te deelen; ik wijs slechts op de conclusie, waartoe zij leiden, en die is, dat de Staat de slechtste industrieel is, dien men zich kan voorstellen, dat hij nimmer met particulieren kan concurreeren en zijne industrie steeds met schade drijft.

Alleen in geval van onvermijdelijke noodzakelijkheid mag een Staat eigen fabrieken hebben, bijv. waar het artikelen geldt, die niet, of zeer moeilijk, door tusschenkomst der particuliere industrie zijn te verkrijgen en waarvan men zich in alle tijden en onder alle omstandigheden moet kunnen voorzien. Hierdoor is dan ook het bestaan onzer Rijks-fabrieken van krijgs-materiaal en munitie te Delft gewettigd, ofschoon daar nog zeer veel wordt vervaardigd, waarvan de levering aan particulieren kon worden opgedragen. Dat eene dergelijke noodzakelijkheid niet bestaat ten aanzien van kleeding, uitrusting, kampementseffecten en hospitaalgoederen, is duidelijk. In de bovenvermelde 'overweging' wordt, wel is waar, op eene andere noodzakelijkheid gewezen, namelijk op die, 'dat bij oorlogstoestand de geheele reserve-

(*) Volgens de letter van dit art. moet slechts de reserve-voorraad in de genoemde magazijnen worden aangemaakt (vervaardigd?), maar blijkens den verderen inhoud van het K. besl. en van de daarop gegronde reglementen heeft men hier met eene onnauwkeurige redactie te doen.

voorraad voor het leger en de schutterijen in de magazijnen achter de liniën worde opgelegd', maar om hieraan te gemoet te komen, behoefden waarlijk geene Rijks-fabrieken te worden opgericht, en... er is niet eens aan te gemoet gekomen, want twee der drie magazijnen liggen evengoed buiten die liniën als onze artillerie-werkplaatsen te Delft.

De luchthartigheid, waarmede een stap van zooveel gewicht werd gedaan, verdient wel eenige opmerking. Het Koninklijk besluit draagt de medeonderteekening van een minister, *tijdelijk belast met het beheer van het Departement van Oorlog*, van een minister dus, die slechts als terloops de zaken waarnam van een rampzaligen ambtgenoot, die reeds sedert maanden doodelijk krank was en zijn einde met rassche schreden naderde.

Niet alleen de staathuishoudkundige, doch iedereen, die maar eenigszins bekend is met de wijze van beheer van industrieele ondernemingen, ondervindt aanstoot, als hij let op de organisatie der bedoelde fabrieken. Deze organisatie is eene nieuwe bijdrage tot de kennis der ongeschiktheid van landsregeeringen, om als fabrikanten op te treden. Zij zal de nieuwe Nederlandsche stichtingen wellicht eenmaal - in de handboeken over staathuishoudkunde - te gelijk doen noemen met wijlen de befaamde Koninklijke lakenfabriek van Guadalaxara in Spanje.

Het koopmans-boekhouden, het Italiaansch- of zoogenaamd dubbelboekhouden is aan het beheer der fabrieken volkomen vreemd(*). Er wordt, voor zooveel de comptabiliteit betreft, slechts één boek aangehouden, namelijk het kasboek, waarin alle ontvangsten en uitgaven worden verrekend. De magazijn-meester, de rekenplichtige ambtenaar, door wien die ontvangsten en uitgaven worden gedaan en verantwoord, controleert in sommige gevallen zichzelf. Van jaarlijksche balansen met winst- en verlies-rekeningen en verdere gebruikelijke bijlagen is natuurlijk geen sprake. Hoe zouden ze zijn op te maken? 'De traktementen, die op mandaat betaald worden, komen niet in de registers der magazijnen - lees fabrieken - voor; de grondstoffen worden betaald door het Departement van Oorlog' - en het bedrag dier betalingen komt even min voor in de boeken der fabrieken -. 'De waarde der terreinen, gebouwen, kosten van onderhoud, laat men buiten rekening. Hoe is op die wijze eene eenigszins ordelijke administratie mogelijk, en hoe komt men tot juiste berekening der werkelijke kosten van het afgeleverde goed?'(†)

Het antwoord op deze vraag luidde aldus:

'Men komt tot de berekening der prijzen, waartegen de in de magazijnen vervaardigde kleedingstukken aan de manschappen moeten worden uitgegeven, door te nemen:

(*) Het Italiaansch boekhouden behoort, zoomin als de staathuishoudkunde, tot de vakken, waarmede onze Militaire-Intendance verplicht is bekend te zijn.

(†) Voorloopig verslag der Commissie van Rapporteurs over het wetsontwerp ter definitieve vaststelling van het VIII^{ste} Hoofdstuk der Staatsbegrooting voor het dienstjaar 1879.

1°. de kosten van het gebruikte laken, voering, knoopen enz. van elk kleedingstuk;
2°. het maakloon, dat voor elk kleedingstuk is betaald, waartoe de bij alin. 8 van art. 15 bedoelde statistieke tabellen worden geraadpleegd.

De waarde van terreinen en gebouwen wordt daarbij buiten aanmerking gelaten. Deze dienen (dienden) reeds voor de Rijks-magazijnen en van die gebouwen wordt thans partij getrokken tot het aanschaffen, opleggen en vervaardigen van kleeding en uitrusting van den soldaat.

Evenmin zijn de traktementen in aanmerking genomen, die op mandaat aan het personeel worden betaald, dat, in het genot van die tractementen, zich reeds bij de Rijks-magazijnen - (die toen evenwel met een ander doel bestonden) - in functie bevond.

De vraag “hoe op die wijze een eenigszins ordelijke administratie mogelijk is” wordt niet begrepen, daar het wanordelijke niet wordt ingezien’(*).

Het laatste - men zal het erkennen - is karakteristiek.

De Regeering, of juister gezegd, *de fabrikant*, antwoordt overigens m.a.w.: ‘Ik bezat die terreinen en gebouwen toch, en ik moest dat personeel toch betalen; het is mij derhalve alleszins geoorloofd, er tot mijne nieuwe onderneming partij van te trekken, zonder er iets voor in rekening te brengen.’ Over de uitbreiding van het personeel en het onderhoud der gebouwen, enz. wordt in stilte heengegleden.

Dat alles komt eenvoudig hierop neder, dat de fabrikant eigendommen, die hij, buiten en behalve de fabrieks-zaak, bezit, gratis aan de fabriek ten gebruike geeft; dat hij die eigendommen nog bovendien voor de fabriek onderhoudt, en dat hij de kosten hiervan, benevens het salaris van een groot gedeelte van het personeel der fabriek, betaalt uit inkomsten, waarover hij kan beschikken, onafhankelijk van die, welke zijne fabriek hem verschaft, althans behoort te verschaffen. Zulk eene fabriek kan zeer zeker bloeien, maar zij zal niettemin haren ondernemer - als hij particulier is - ook zeer zeker te gronde richten.

Ik twijfel er dan ook zeer aan, of er veel fabrikanten zullen worden gevonden, die aldus redeneeren en handelen. Maar ik geef gaarne toe, dat men op die wijze al zeer gemakkelijk eene rekening kan maken, die bewijst, dat een Staat inderdaad zeer goedkoop produceeren en met particulieren in concurrentie treden kan.

Men kan daarom nog geenszins beweren, dat de Regeering, optredende als verdedigster - niet van *de fabrieken in het bijzonder* - maar van *het nieuwe stelsel in 't algemeen*, niet bevoegd, ja, verplicht, zoude wezen, daarbij in compensatie te brengen hetgeen uitgewonnen is door suppressie van vroegere betrekkingen en door het beschikbaar komen van terreinen en gebouwen. Maar men moet de zaken niet verwarren.

(*) Memorie van Beantwoording op bovengenoemd voorloopig verslag.

Wil men eene juiste vergelijking maken tusschen de uitgaven, thans door het nieuwe en vroeger door het oude stelsel veroorzaakt, dan heeft men aan de eene zijde te berekenen: de kosten der fabrieken, zuiver als zoodanig; de kosten der eigenlijke centraal-magazijnen, waaraan het fabrikaat wordt afgeleverd, en dat weder zuiver als zoodanig, d.i. als stapel-magazijnen; de kosten der garnizoens-magazijnen, enz. enz. Aan de andere zijde zal de rekening dan, zonder eenigen twijfel, moeten worden bezwaard met het bedrag der tractementen van de directeurs der vroegere Rijks-magazijnen; met dat der tractementen van overcompleet geworden administrateurs van kleeding; met dat der soldijen van de voormalige regiments-kleedermakers enz. enz., en eindelijk met dat der renten van de kapitalen, voorstellende de waarde van *alle* door den nieuwen maatregel vrijgekomen terreinen en gebouwen. Hierbij is het dan *volkomen onverschillig*, of die ambtenaren, terreinen en gebouwen geheel of gedeeltelijk onder het nieuwe stelsel emplooi vonden, dan wel of zij elders gebruikt werden.

Er zou over de nieuwe wijze, om te voorzien in de kleeding en uitrusting onzer troepen, nog veel zijn te zeggen, maar ik moet mij hier tevredenstellen met te hebben aangetoond, dat het invoeren ervan een doorslaand bewijs is van de noodzakelijkheid, om aan de staathuishoudkunde ten minste niet langer de plaats te onthouden, die haar toekomt in het middelbaar en hooger militair onderwijs.

Dat bekendheid met de staathuishoudkunde een vereischte is, ook voor de officieren, behoorende tot de krijgsmacht in 's Rijks overzeesche bezittingen, zal wel vanzelf worden begrepen door ieder, die het bovenstaande met eenige aandacht heeft gelezen. Deze officieren hebben daaraan zelfs nog ruim zooveel behoefte als die, welke in Europa dienen. Zeer dikwijls worden zij, reeds in betrekkelijk lagen rang, met het voeren van civiel gezag belast in landstreken zelfs van belangrijke uitgebreidheid. De te Atjeh gesneuvelde Generaal-Majoor Köhler was, als kapitein, gedurende vele jaren civiel en militair gezaghebber over de Lampongsche districten, een land, nagenoeg zoo groot als het geheele Koninkrijk der Nederlanden in Europa. Als oorlogen in Indië inlijvingen van grondgebied bij dat van den Staat ten gevolge hebben, dan is, in de eerste jaren na de verovering, het civiel gezag op dat grondgebied noodwendig en vanzelf in militaire handen. De eerste Gouverneur of Gezaghebber moet, met of zonder hulp van een hem toegevoegd Commissaris ad hoc, het bestuur organiseeren, belastingen meestal invoeren en zeer zeker regelen, enz. enz., en hoe wil hij zich van die taak naar behooren kwijten, o.a. zonder het licht der staathuishoudkunde? Of zal men hier der staathuishoudkunde dat andere afgezaagde verwijt naar het hoofd werpen van te zijn Westersche wijsheid, die in het Oosten geen koers heeft? De staathuishoudkunde is niets anders dan de hygiëne, *de gezondheidsleer der maatschappij*

in haar gezonden, *in haar normalen toestand.* Even min als *de hygiëne voor den gezonden mensch*, in haar geheel, kan worden toegepast op een kranke, op iemand, die niet in normalen toestand verkeert, kan ook de staathuishoudkunde volkomen toepassing vinden bij maatschappijen, in wier boezem de rijkdommen nog op abnormale wijze ontstaan, worden verdeeld, worden verteerd en verloren gaan. In beide gevallen moet men, zoolang de ziekteverschijnselen niet zijn weggenomen, met de gezondheidsleer geven en nemen, maar zij blijft als wetenschap gelden en men kan haar nimmer straffeloos verloochenen. Dat wordt, zoowel in het Westen als in het Oosten, te veel uit het oog verloren.

In Indië - vooral in de zoogenaamde buiten-bezittingen en nog veel meer in pas gemaakte veroveringen - hebben de hoofden van uitvoerend gezag, uit den aard der zaak, de handen vrij wat ruimer, dan in Europa het geval kan zijn. Maar hoe ruimer gezag men iemand moet toevertrouwen, hoe meer men zich ook dient te verzekeren, dat hij toegerust zij met de hoedanigheden en de kennis, die hem tegen misgrepen moeten vrijwaren. Ter bereiking van dit doel vordert men van civiel-ambtenaren, sedert jaren, voorafgaande, ernstige, speciale studiën, gevolgd door examens. Van een militair- en civiel-gezaghebber daarentegen wordt nog altijd weinig meer geëischt dan eene goede reputatie als soldaat en als aanvoerder van soldaten. Als eenigen in die betrekking niettemin uitstekend hebben voldaan, dan was dit, dewijl zijzelf hadden weten aan te vullen, wat aan hunne opleiding ontbrak. Maar mag men het daarop laten aankomen? En zouden anderen, die slechts matige stof tot tevredenheid gaven, niet beter hebben voldaan, als zij beter waren voorbereid geweest?

Het schijnt, dat de Tweede Afdeeling der krijgsschool - aan wier cursus ook deelgenomen wordt door officieren van de Landmacht in Oost-Indië - de plaats is voor eene meer speciale opleiding in die richting. Daar wordt evenwel de staathuishoudkunde, zooals men reeds weet, niet gedoceerd, en op het geheele programma van onderwijs komt geen enkel vak voor ten behoeve eener speciale opleiding, in welke richting dan ook, van Indische officieren, die men voorbereidt en bestemt, hetzij tot Generalen-Staf-officieren, hetzij tot het waarnemen van moeielijke betrekkingen, hetzij tot het bekleeden van hooge rangen, meer bepaaldelijk in onze Oost-Indische bezittingen.

Het Koninklijk besluit van den 14^{den} Maart 1880 (St. bl. N°. 17), waarbij de krijgsschool werd georganiseerd, is wel is waar genomen op voordracht en onder mede-onderteeking van den Minister van Oorlog *alleen*, maar het is een algemeene maatregel van inwendig bestuur, en de Minister van Koloniën is er dus mede bekend geweest, eer het tot stand kwam. Waarom heeft hij zich dan niet tijdig doen gelden? De Minister van Oorlog was zelfs volkomen onbevoegd, het besluit zonder zijne medewerking te doen nemen, want het strekte tot uitvoering eener

wet, die door den Minister van Koloniën is mede-onderteekend en tot regeling eener zaak, waarbij diens departement betrokken is. De rechtsgeldigheid van het Koninklijk besluit kan door de wijze, waarop het werd geboren, zelfs ernstig worden betwijfeld.

'In Nederland doet zich niet gevoelen eene krachtige en kundige leidende hand, die de drie militaire departementen, waar het identieke zaken betreft, in hetzelfde spoor houdt'(*) en zorgt voor eenheid en consequentie bij het behartigen der belangen van de landsverdediging. Ziedaar een der voorname aanleidingen tot al die eenzijdigheid; al die afwisseling van denkbeelden bij opvolgende ministers; al die stelsellоosheid; al die zoogenaamde hervormingen, waarop des anderen daags moet worden teruggekomen; al dat onwaardige springen van den hak op den tak, dat in Nederland opgemerkt, maar in andere constitutioneele landen vergeefs gezocht wordt.

Maar ik keer tot mijn eigenlijk onderwerp terug. Ik hoop bij het behandelen ervan zonneklaar te hebben aangetoond, dat de Commissie van Rapporteurs over het wetsontwerp, door den Minister Beijen ingediend, tot regeling van het onderwijs bij de Koninklijke Militaire Academie, volkomen gelijk had, toen zij beweerde, 'dat veel in ons krijgswezen anders en beter zou zijn, indien de staathuishoudkunde voor onze oudere officieren niet een gesloten boek ware gebleven'. Maar wat baten dergelijke ontboezemingen, wanneer zij niet leiden tot daden, niet eens tot het voorstellen van een amendement? Gelukkig bevat de wet van 30 Mei 1877 (St. bl. N°. 141) in art. 2, en het Koninklijk besluit van 14 Maart 1878 (St. bl. N°. 17) in art. 5, eene bepaling, die de Regeering in staat stelt, het kwaad voor de toekomst te verhelpen. Zij luidt aldus: 'Het getal der in dit artikel aangewezen vakken kan door ons', resp. door Onzen Minister van Oorlog, 'worden uitgebreid.' Moge van die bevoegdheid spoedig gebruik worden gemaakt.

13 Juni 1880.

A.W.P. WEITZEL.

Een roepende in de woestijn?

De wet op den kinderarbeid; voorstellen tot hare verbetering door eene gemengde commissie. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

't Is een bekend feit, dat onze wetgevende Kamer niet gelukkig is met het maken van wetten. De beste ontwerpen worden door haar vaak niet gelouterd, maar deerlijk gehavend en misvormd tot wet

(*) De Militaire pensioenen enz. door A.W.P. Weitzel blz. 46.

verknutseld. Onder dezen verdient de wet van 19 September 1874 (Staatsblad, n°. 130), de zoogenaamde wet-Van Houten op den kinderarbeid, eene eerste plaats; ze heeft onder de specialiteiten op dit gebied een treurige vermaardheid gekregen. Van het gansche ontwerp van dien voorsteller is niets dan een paar onsamenhangende artikels overgebleven, die eigenlijk niets regelen en door hunne onbepaalde definitie tot tal van verkeerde en tegenstrijdige opvattingen en uitleggingen hebben aanleiding gegeven, waardoor het prestige van deze wet voor een goed deel is verloren gegaan en ze geheel van den grooteren of geringeren ijver der gemeente-politie en van de particuliere inzichten der kantonrechters afhankelijk wordt gesteld.

Van alle kanten zijn dan ook tegen deze onvoldoende wet en hare gebrekkige toepassing stemmen opgegaan. Wat de Regeering had behooren te doen, is door een particulier verricht: informeeren, hoe het toch met de werking der wet is. En toen ze daarna een poging in dien geest heeft beproefd, moet de uitslag van dien aard geweest zijn, dat de Regeering er niet mede voor den dag durfde komen. Ofschoon de informatiën van particuliere zijde, uit den aard van het onderzoek, onvolledig waren, hebben ze door de onpartijdigheid, waarmede ze verstrekt zijn, en de goede trouw der berichtgevers een stempel van waarheid verkregen, waardoor het stelsellooze van de wet in een treurig licht werd gebracht.

Op het voetspoor van den heer Mr. A. Kerdijk hebben zich vier van de voornaamste vereenigingen in ons land, die het sociale vraagstuk ten onzent sinds jaren behandelen, aaneengesloten, om de wetgeving van andere landen op dit punt na te gaan en daaruit bouwstoffen te putten, om onze gebrekkige wetgeving aan te vullen en daardoor te verbeteren.

Het waren de afgevaardigden van de Vereeniging tot bevordering van Fabrieks- en Handelsnijverheid in Nederland, van de Maatschappij tot bevordering van Nijverheid, van het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond en van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die als vrucht van hunne studie het bovengenoemd rapport in den aanvang van dit jaar hebben uitgebracht en door den druk bekend gemaakt.

Die gemengde Commissie had eigenlijk ten taak, de vraag te beantwoorden: ‘In hoeverre is de invoering eener wet op den arbeid in Nederland wenschelijk?’ In plaats van zulk een omvangrijken arbeid te volbrengen, heeft zij de meer bescheiden, maar daarom niet minder practische taak ondernomen, om na te gaan, in welke opzichten de wet op den kinderarbeid, van 19 September 1874, aangevuld en verbeterd kon worden.

Daartoe heeft zij inzonderheid de Engelsche en Fransche wetten op dit stuk bestudeerd en geraadpleegd, wat over dit onderwerp ten onzent is geschreven met betrekking tot de toepassing der huidige

wet. Bovendien zijn door haarzelve nog inlichtingen in verschillende gedeelten van ons land gevraagd en heeft zij die getoetst aan de inlichtingen, door anderen verkregen.

Ofschoon de Commissie voor de ingewijden in dit onderwerp niets nieuws heeft geleverd, verdienen hare voorstellen en bedenkingen toch overweging.

Wij wenschen in deze aankondiging dat werk der Commissie nader te beschouwen.

Vooraf spreekt de Commissie eenstemmig haar veroordeelend vonnis over de wet van 19 September 1874 uit. ‘Men kan ter nauwernood een beschaafd land noemen’, zegt ze terecht, ‘waar de wetgeving op den kinderarbeid zoo gebrekkig, zoo verregaand onvolledig is, als in Nederland; geen, waar dit hoogst gewichtig onderwerp ten allen tijde met zooveel onverschilligheid van regeeringswege is behandeld.’ En dan volgt de treurige geschiedenis van de wording der wet, of liever de onttakeling van het ontwerp-Van Houten, welks aanhef in zijn omvattende beteekenis volstrekt niet aan den inhoud der wet beantwoordt, daar er tegen overmatigen arbeid bij deze wet volstrekt niet en tegen verwaarloozing slechts voor een klein deel gewaakt wordt. Zooals men weet, komt de geheele wet neer op een verbod, om kinderen beneden 12 jaren in dienst te nemen of in dienst te hebben, terwijl dit verbod niet geldt voor kinderen, voor huiselijke en persoonlijke diensten en veldarbeid gebezigd.

Hoewel de ontwerper van den beginne af deze wet gebrekkig en niet meer dan een eerste en al te behoedzame schrede heeft genoemd op een terrein, dat onze wetgever tot dusver zorgvuldig vermeden had - ondanks de betuigingen van vele leden uit de wetgevende Kamer, in gelijken geest afgelegd - hoewel later ervoor gewaarschuwd en bewezen is, dat het decreet, zooals het daar ligt, weinig effect zou sorteeren - hoewel de Minister, onder wiens bestuur deze wet tot stand kwam, de verzekering gaf, dat zijne aanhoudende zorg tot goede handhaving en verbetering der wet zou strekken - hoewel hem later opvolgende ministers dezelfde verklaring hebben afgelegd: is men na 6 jaren zoover gevorderd, dat een minister, tot wiens departement de handhaving dezer wet niet behoort, in de jongste wet op het lager onderwijs een artikel heeft ingesmokkeld (art. 82, alin. 1), waarbij aan de gemeentebesturen *vrijheid* is gelaten, den arbeid van kinderen beneden 12 jaren te verbieden, als middel tot bevordering van het schoolbezoek. Ondanks den grooten strijd, die bij de behandeling van het ontwerp van 1874 over het facultatief stellen van het verbod door de plaatselijke besturen is gevoerd, is hier die bepaling klakkeloos overgenomen, maar die bevoegdheid aan de gemeenteraden overgedragen. Nu kan wel tegen verwaarloozing gewaakt worden, maar tegen overmatigen arbeid niet. Want behalve de uren, aan schoolonderwijs gewijd, zullen nu de kinderen voor veldarbeid,

huiselijke en persoonlijke diensten, zooveel zulks met de belangen van ouders en patroons strookt, geëxploiteerd worden.

Deze tweederlei wetgeving heeft dus een serie kinderen gecreëerd, die verwaarloosd kunnen worden, en een andere, die geëxploiteerd kunnen worden. Het laat zich denken, dat van dien maatregel nu nog minder zal terecht komen, want juist in die gemeenten, waar hij het meest gewenscht zal zijn, zal de gemeenteraad, uit belanghebbenden bij den arbeid en vaak uit tegenstanders van het openbaar onderwijs bestaande, het minst lust gevoelen, hem in toepassing te brengen.

Het zoo dringend geachte, gebiedende voorschrift tot verbod van veldarbeid beneden 12 jaren zal dus weder voor wie weet hoelang verschoven en alzoo een der grootste leemten in de wet van 19 September 1874 bestaan blijven.

Bovendien achten wij de vrijheid van facultatieve aanvulling dezer wet door een artikel van een andere wet een zeer ongelukkig gekozen middel, om zich een last van de schouders te wentelen, dien drie achtereenvolgende kabinetten getorst hebben. Bij het debat over dit artikel in de Tweede Kamer is duidelijk gebleken, dat het toenmalige ministerie zich met dit handig in de onderwijswet geworpen artikel van de taak tot aanvulling van de wet-Van Houten heeft trachten te ontslaan. Waar de heer Berch van Heemstede toch het verbod van het bezigen van kinderen tot veldarbeid en tot huiselijke en persoonlijke diensten bij een algemeene wet wenschte te zien vastgesteld, was het antwoord van den Minister Kappeyne: ‘Er is geen enkele reden, waarom niet aan het gemeentebestuur kon opgedragen worden, dergelijke bepalingen te maken. En het is mij gebleken’, vervolgt de Minister, ‘dat althans met opzicht tot den veldarbeid de toestand in de verschillende streken van ons vaderland en zelfs in naburige gemeenten zoo uiteenloopt, dat wanneer men daaromtrent algemeene wettelijke bepalingen wilde vaststellen, men gevaar zou loopen verkeerde te maken, maar dat men door aan de gemeenteraden de gelegenheid te geven, dat onderwerp te behartigen, misschien langzamerhand zal komen tot een regeling, die later ten grondslag kon strekken voor den algemeenen wetgever, terwijl thans de algemeene wetgever gevaar zou loopen mis te tasten. Het is dus veel beter de zaak aan de gemeenteraden over te laten.’ Wij zouden bij de strikte toepassing van dit artikel dus het vreemde verschijnsel op wetgevend gebied ontwaren, dat een deel der kinderen door de rijkswet tegen overmatigen arbeid gevrijwaard, en een ander deel door den gemeentewetgever tegen verwaarloozing beveiligd zou worden. En, aangezien reeds gebleken is, dat het gemeentelijk toezicht op de handhaving van de rijkswet zooveel te wenschen overlaat, mag men de gegronde vrees uitspreken, dat het eigen initiatief niet tot vervulling van den anderen regeeringswensch zal leiden. Wij zouden haast, in

het belang van het prestige èn van den rijks- èn van den gemeentewetgever den wensch uitspreken, dat geen gemeenteraad zal overgaan tot toepassing van de eerste zinsnede van het bedoelde artikel uit de onderwijswet. Dan zal er eerder kans bestaan, dat de wet-Van Houten de zoozeer gewenschte en dringend geëischte aanvulling zal ondergaan. Maar volmondig stemmen wij met den heer Kerdijk in, waar hij - *Vragen des Tijds*, 1877 - zegt: 'De uitbreiding der wet-Van Houten tot den veldarbeid is een eisch van het oogenblik.' Ja, een eisch, die dringend en afdoend bevredigd behoort te worden en niet door een wensch vervangen kan worden, tot hen gericht, die zijne vervulling òf in een lang verschiet verschuiven, òf indien ze hem in vervulling brengen, zeker weinig zullen medewerken, om hem doel te doen treffen.

De Commissie wijdt uitvoerige beschouwingen aan dit onderdeel van de regeling. Zij staat het beginsel voor, dat veldarbeid van kinderen beneden de 12 jaren *in het algemeen* verboden moet worden. Zij bepleit dezen maatregel hoofdzakelijk uit het oogpunt van verstandelijke verwaarloozing. 'Het mag niet afhangen', zegt ze, 'van de gewetenloosheid of nauwgezetheid der ouders en van de toevallige omstandigheid, dat de veldarbeid der kinderen al dan niet waarde heeft, of het opkomend geslacht lichamelijk of geestelijk - in beiderlei opzicht misschien - zal bedorven worden.'

De Commissie wil echter meer dan enkel verbod ten dezen. Ze stelt voor: een regeling van den arbeid in verband met het onderwerp. In navolging van de Engelsche wet op den veldarbeid zou zij wenschelijk achten: 1°. een onvoorwaardelijk verbod, om geregelden veldarbeid te verrichten beneden den leeftijd van 8 jaren; 2°. verbod, om te arbeiden, aan kinderen, die in den tijd, gedurende welken de arbeid verboden is, geen geregeld onderwijs genieten, en 3°. verbod, om 'op zekere tijden' kinderen beneden de 12 jaren, die zwak en ongezond zijn, te laten werken.

De Commissie licht die drie voorwaarden nader toe, en ofschoon wij hierop wel iets zouden vinden af te dingen, rijst toch dadelijk een principieel bezwaar daartegen, namelijk het meten met twee maten. Zooals de wet nu is, regelt ze eigenlijk niets, en dat is wellicht goed ook; er is al veel gewonnen, dat het beginsel is gehuldigd: er worde geen lichamelijke arbeid opgelegd aan kinderen beneden de 12 jaren.

Volgens het voorstel der Commissie zou dan de wetgever voor een deel der kinderen, die slechts zes of negen maanden van 't jaar lichamelijk arbeiden, maatregelen nemen, die verstandelijke verwaarloozing zouden voorkomen, terwijl ze voor het ander deel in dit opzicht geen waarborgen hoegenaamd stelt. Maar, indien nu ook niet de arbeidsduur van eerstgenoemden wordt vastgesteld, dan vreezen we, dat de wetgever weder in de fout zal vervallen, om mede te werken

tot overmatigen arbeid, want de kinderen zullen nu èn op 't veld èn in de school werkzaam moeten zijn.

Ook in de uitsluiting van zwakke en ongezonde kinderen zien wij een bezwaar. Wie zal dat bepalen, en hoe zal men de waarborgen vinden, dat zoodanige adviezen overeenkomstig de waarheid zijn? Aan dit bezwaar wil de Commissie te gemoet komen door een ‘repressief toezicht’ en door het verzoek tot den onderwijzer te richten, ‘om een attest af te geven ten behoeve van een zwak of ziekelijk kind, dat men gedurende den vacantietijd op het veld wil laten werken’. Zal dat attest voor den met het toezicht belasten ambtenaar echter gezag genoeg hebben, om aanzoek tot werken toe te staan of van de hand te wijzen? Wij gelooven het niet.

Wij vragen echter: waartoe nu reeds zulk een gecompliceerde en ongelijkmatige regeling? Zou het niet heter zijn, alvast de wet aan te vullen met dezelfde verbodsbepalingen tegen den veldarbeid van kinderen, als aanvankelijk voor dien in de werkplaatsen en fabrieken was gesteld, namelijk beneden den leeftijd van 10 jaren?

Wij doen te eerder die vraag, omdat we met de Commissie maar al te zeer overtuigd zijn, ‘dat onpractische wetten meer kwaad dan goed stichten, omdat zij den eerbied voor het Staatsgezag verzwakken’. En een nadere regeling van het onderwerp met betrekking tot den arbeid van personen beneden en boven den leeftijd van 12 jaren, zooals de Commissie ze in het tweede gedeelte van haren arbeid voorstelt, zouden wij daarom voorshands ook afraden.

Ondanks het vele, dat over dit onderwerp ten onzent is geschreven, ligt over den toestand van den werkman in de werkplaats ten onzent nog een dichte sluier. Wij weten feitelijk weinig of niets van het inwendig régime van de fabriek en de werkplaats. De grepen, die hier en daar zijn gedaan, hebben wel treffende feiten aan 't licht gebracht, maar we zouden ongaarne uit die voorbeelden tot den toestand van 't geheel durven besluiten. Om tot die kennis te geraken, wordt een langdurig, gezet onderzoek, een zich vertrouwd maken met werklieden en werkplaatsen vereischt. Dat kon men uit den aard der zaak niet verwachten van het meerendeel der onderzoekers naar en schrijvers over dit onderwerp. Dit nog schier onbekend terrein behoort onderzocht te worden door mannen, die ijver en geschiktheid bezitten, om, onder hooger gezag, daarvan hun levenstaak te maken. Zij moeten de Regeering kunnen voorlichten, wat betreft den toestand en de behoeften en eischen onzer jeugdige werklieden; hunne ervaring zal hun in staat moeten stellen, de vragen op te lossen, hoe en hoever de wetgever het werk moet voortzetten, om een eigenlijke regeling van den arbeid der kinderen in 't leven te roepen. Zij zullen de gebreken van de bestaande wetsbepalingen en de leemten van de vigeerende wet het best kunnen opsporen en beoordeelen. Zij moeten de tusschenpersonen tusschen werkgevers en werkvragers

en de Regeering worden, de behoeften der eerstgenoemden, de eischen der werkvragers leeren kennen, om daarmede de Regeering in kennis te stellen. Zij moeten, alvorens de Regeering een stap tot verbetering der aangevulde wet doe, het vertrouwen bij de werkgevers in de hulp van den Staat vestigen. Zij moeten ouders en patroons doordringen van de noodzakelijkheid in hun eigen belang van een regeling, die èn verwaarloozing èn overmatigen arbeid in werkelijkheid voorkomt. Zeker geldt van geen materie op wetgevend gebied meer dan hier, dat een regeling van Staatswege eerst dàn heilzame vruchten draagt, als de noodzakelijkheid eener regeling tot een volksovertuiging is geworden. En, ondanks al hetgeen daarover geschreven en gezegd is, beweren wij, dat van eene volksovertuiging ten dezen nog geen sprake is.

Eerst dan zal eene regeling dezer materie geene onoverkomelijke bezwaren meer opleveren, want dan zullen ouders en patroons, de administratieve en justitieele machten samen werken, om de wetsbepalingen te helpen handhaven, om het prestige van de wet te verzekeren.

Met voorbijgaan van het behartigenswaardige, door de Commissie in het tweede gedeelte van haar rapport met groote helderheid en logischen betoogtrant uiteengezet, wijzen wij met nadruk op den wensch, in het derde gedeelte van haren arbeid uitgesproken, '*dat er specialiteiten in wetgeving op den kinderarbeid worden gevormd*', m.a.w. dat er rijks-inspecteurs worden aangesteld. Zeer juist voert zij daarbij aan, dat zoolang aan dien eisch niet voldaan is, het meerendeel van hetgeen de wet voorschrijft een doode letter zal blijven, maar dat het ook onmogelijk zal zijn, een goede wetgeving op den kinderarbeid samen te stellen. Zij wijst er terecht op, dat zulk een wetgeving niet op eens te verkrijgen is, maar slechts door jarenlang voortgezetten legislatieven arbeid; niet door de zaken rustig aan te zien, maar door gestadig te arbeiden aan verbetering van de zaak, overeenkomstig de behoeften der werklieden en de eischen der industrie. Zij wijst erop, hoe eerst in alle landen, waar dit onderwerp bij de wet is geregeld, hare uitvoering is verzekerd door de aanstelling van bezoldigde ambtenaren met zekere bevoegdheden en verplichtingen. Van de toepassing eener verbeterde wet zou, ook naar haar oordeel, niets terecht komen, zonder de aanstelling van zoodanige ambtenaren. Zij laat in 't midden, of naast hen ook plaatselijke Commissiën van toezicht zouden wenschelijk zijn. Wij voor ons zouden die vooralsnog niet wenschelijk achten, omdat in de meeste gemeenten geen voldoende onafhankelijke, zaakkundige en ijverige personen te vinden zouden zijn, om zich naar behooren van die niet gemakkelijke taak te kwijten. Hoe minder omslag, hoe minder verantwoordelijke personen in den aanvang, des te beter. En, de ervaring heeft het geleerd, dat bezoldigde ambtenaren met eere-lichamen moeielijk samenwerken; 't aller-

minst hier, waar zooveel persoonlijke belangen in 't spel zijn. Misschien, dat later dit punt overweging zou verdienen. Voorshands zouden wij het dagelijksch toezicht, onder contrôle van het gemeentebestuur, aan de plaatselijke politie wenschen opgedragen te laten en de rijks-inspecteurs slechts als controleurs van bestaande toestanden wenschen aangemerkt te zien. Hun taak moet voorshands meer van verzoenenden, dan van repressieven aard zijn; zij moeten twijfelachtige gevallen interpreteeren, voorlichten en nagaan, hoe en hoever de wetgever later kan voortgaan.

Wat we, bij eventueele aanvulling der wet, of bij maatregel van inwendig bestuur, nog wenschelijk zouden achten, is de verplichting van arbeidsboekjes, waarin de naam en de leeftijd van het kind worden opgeteekend, zoowel als de namen zijner ouders of voogden, en de namen der patroons, bij wie hij werkzaam is geweest of is. De politie behoort deze boekjes uit te reiken op vertoon van een extract uit het geboorteregister en moet aanteekening houden van de namen der aanvragers.

Omtrent de andere categorie van kinderen, namelijk die tot huiselijke en persoonlijke diensten gebezigd worden, heeft de Commissie zich verder niet uitgelaten. Was zij huiverig, om ten hunnen behoeve voorstellen te doen, of achtte zij een tusschenkomst van den wetgever in hun belang vooralsnog niet noodig? Wij kunnen niet beslissen, welke de redenen van haar stilzwijgen op dat punt zijn. Wèl weten wij, dat dit punt een van de grootste moeielijkheden voor den wetgever zal zijn, om het naar behooren te regelen, niet om het verbod alleen te decreteeren, maar ook om de waarborgen te verschaffen, dat het verbod zoo goed mogelijk worde nageleefd. De ervaring heeft o.a. in Engeland geleerd, hoe moeielijk het is, dit onderdeel der wetgeving naar behooren te regelen. Wij voor ons zouden dan ook wenschen, dat de Nederlandsche wetgever van zulk een gevaarlijke proefneming voorshands zich onthield. Naar 't ons voorkomt, is de eisch van het oogenblik, om de omschrijving van het gebied, waarover het verbod, om te arbeiden, zich uitstrekt, zooveel mogelijk te verduidelijken, zoodat aan de vele ontduikingen van de bestaande wetsbepalingen voldoende perken worden gesteld. Vooral dient gewaakt te worden, dat het kind door of onder toezicht der ouders niet geëxploiteerd worde tot hetgeen schijnbaar persoonlijke en huiselijke diensten heet, doch in werkelijkheid wat anders is dan huis-industrie of arbeiden met verlof en in 't bijzijn der ouders. Aan den ouderlijken patroon mag ten nadeele van het kind geen privilege worden geschonken. Het geldt hier de consequente toepassing van een beginsel. Deze juiste toepassing hangt voor een goed deel af van de duidelijke bewoordingen, waarmede het beginsel is aangewezen, voor een ander deel van een streng, doch oordeelkundig toezicht.

Als we het voorrecht mochten smaken, dat deze wenschen der

Commissie en van allen, die het onderwerp met ernst hebben bestudeerd, binnen een niet al te verwijderd tijdsverloop door de Regeering vervuld zouden worden, dan mogen wij al wel tevreden zijn.

Zeker is op geen gebied het Hollandsche spreekwoord ‘haast u langzaam’ meer van toepassing dan hier. Maar dit al te veel misbruikte woord mag ook hier niet leiden tot een zoet indommelen, want nergens wordt meer waakzaamheid vereischt dan hier. Waken in den zin van werken en werken in de beteekenis van volmaken. Daartoe stelle de Regeering zoo spoedig mogelijk ijverige en bekwame ambtenaren aan, die met beleid, maar met volharding, zich aan de moeielijke, doch nobele taak kunnen wijden.

Wellicht zullen er, ook in 's lands raadzalen, gevonden worden, die terugdeinzen voor het spook: nieuwe ambtenaren en nieuwe uitgaven; maar dat mag de Regeering niet terughouden, te doen, wat de menschlievendheid gebiedt, wat de waardigheid van den wetgever eischt, wat de belangen der industrie vorderen.

Nu het humaniteitsgevoel van bescherming der onmondigen in 's lands vergaderzalen eens gezegevierd heeft, mag de vertegenwoordiging het hij dien eersten, al te behoedzamen stap niet laten, maar dient ze tot daad te maken, wat ze in het devies der wet 19 September 1874 heeft geschreven: te waken tegen overmatigen arbeid en verwaarloozing der kinderen.

Nu het bekend is geworden, hoe gebrekkig deze wet werkt en welke voorzieningen zij behoeft, eischt de waardigheid van den wetgever een spoedige herziening, aanvulling en verbetering van het bestaande.

De kosten en moeiten, aan een betere handhaving en latere uitbreiding der wet besteed, zullen ruimschoots vergoed worden door meer physieke en verstandelijke kracht bij het toekomstige geslacht van arbeiders, door grooter voortbrengingsvermogen en zoodoende ook door meerdere welvaart. De ervaring van andere landen kan de waarheid van het aangevoerde bevestigen.

Moge onze stem niet zijn die eens roependen in de woestijn; dat hopen wij van harte.

S. S^{r}. CORONEL.

PS. Nadat wij het bovenstaande geschreven hadden, komt ons in handen een besluit van de Vergadering der Vereeniging van Burgemeesters en Secretarissen in Noord-Holland, 1 Juni jl. te Haarlem gehouden, waarbij aan den Minister van Binnenlandsche Zaken een adres zal gezonden worden, houdende de verklaring dat art. 32 der wet van 17 Augustus 1878 (op het lager onderwijs) geacht wordt niet te zullen voldoen aan de verwachting, ‘daar ongetwijfeld vele gemeenteraden van de hun daarbij toegekende bevoegdheid, door persoonlijk belang of andere beweegredenen gedreven, geen gebruik zullen maken’, waarom zij dringend verzoekt, dat de Minister aan de wetgevende

macht eene uitbreiding der wet van 19 Sept. 1874 voordrage, en wel in dien zin, dat het daarin opgenomen verbod ook op huiselijke en persoonlijke diensten en op veldarbeid toepasselijk zij.

C.

De versterking van Frankrijk's noordoostelijke grens. (*Slot.*)

Het rapport, waarvan wij den hoofdinhoud in ons vorig artikel hebben leeren kennen, was door den Generaal Baron De Chabaud Latour den 9^{den} Juli 1874 ingediend, werd eerst den 16^{den} gedrukt aan de leden der Nationale Vergadering rondgedeeld en kwam den 17^{den} reeds in behandeling. Geen wonder dus, dat vooral de linkerzijde uitstel verlangde. Die wensch was niet alleen niet onbillijk, maar, met het oog op de groote belangen, die eraan waren verbonden, zelfs zeer gewenscht. Onze Nederlandsche vertegenwoordiging zou niet licht over één nacht ijs gaan. Evenals bij ons alles even stroef en hortend voortgaat en er geen einde komt aan de voorbereidende werkzaamheden, aan de schriftelijke en mondelinge gedachtenwisselingen, aan de gewisselde nota's en wat niet al meer, even vlug - wij zouden bijna zeggen te vlug - werkte hier de meerderheid mede, om zulk een gewichtig wetsontwerp van stapel te doen loopen. Een verzoek om 24 uren uitstel werd door den Generaal Chareton beantwoord met een: ‘Gij begrijpt, mijne heeren, dat er urgentie bestaat.’ Dientengevolge werd de vraag: uitstel of behandeling, bij meerderheid van stemmen in laatstgenoemden geest beantwoord. De eerste en voornaamste spreker was de Kolonel Denfert-Rochereau, die zich beklaagde over den korten tijd van bestudeering, hem gegund, en die de weinige aanteekeningen, welke hij gemaakt had, nog in een der bureaux had vergeten. Deze werden hem later op de tribune gebracht. Hij begon met erop te wijzen, dat het rapport van den Generaal Baron De Chabaud Latour geen zuiver, overal vastgehouden principe bevatte, maar dat hij er toch uit op kon maken, dat een binnendringende vijand moest worden opgehouden door een reeks van versterkte plaatsen, terwijl de veldlegers de tusschenruimte zouden moeten bezetten, omdat anders de verdediging niet mogelijk zoude zijn. De drie vestingen Belfort, Toul en Verdun, die in eerste linie gelegen zijn en den eersten schok zouden moeten doorstaan, zullen zoodanig versterkt worden, dat zij geheel van den tegenwoordigen toestand verschillen. Ten einde zich

rekenschap te geven van het eigenaardig karakter der verdedigingswerken, heeft de Kolonel eenige afstanden op de kaart opgenomen. Daaruit blijkt hem, dat de afstanden der forten onderling varieert tusschen 3 en 9 KM. en die tusschen de forten en de vesting zelve van 3-6 KM. Deze afstanden zijn, volgens hem, veel te groot, om de tusschenruimten behoorlijk te kunnen verdedigen. Er zijn daartoe dus noodig goed geoefende troepen, behoorende tot een wezenlijk veldleger, geschikt, om te manoeuvreeren en zich in het open veld te verdedigen. 'Welnu, ik ben gerechtigd', vervolgde de Kolonel, 'om, met het oog op de gebeurtenissen van den jongsten oorlog, te besluiten, dat iedere vesting minstens 40 à 45,000 man noodig heeft, dat wil zeggen, voor de drie vestingen 120 à 125,000 man, waarvan ten minste ⅔ of 80 à 85,000 man tot het actieve leger behoorende.... Er zijn derhalve ten behoeve dier drie versterkte plaatsen 90,000 man aan het veldleger onttrokken, 90,000 man, die niet aan de operatiën kunnen deelnemen, noch voorwaarts, noch achterwaarts van onze grenzen.... De onbewegelijkheid dezer troepen is bepaald verplichtend.... Het schijnt mij, MM. HH., dat de stellingen, die ik heb verdedigd, geheel in overeenstemming zijn met de eerste begrippen van den oorlog. Ik besluit daaruit, dat de oprichting van geretrancheerde kampen, zooals ze worden voorgesteld, onvermijdelijk de onbewegelijkheid na zich sleept van een meer of minder groot deel van het actieve leger. Ik geloof niet, dat dit kan worden tegengesproken.'

Dit is het eerste nadeel, dat de Kolonel Denfert aan de geretrancheerde kampen toekent. Een tweede nadeel wordt door hem opgesomd, in tegenstelling van het argument, dat men zal bezigen: de geretrancheerde kampen kunnen dienen tot een toevluchtsoord voor de legers.

Deze stelregel is wel niet duidelijk in het rapport te lezen, maar tusschen de regels door wordt die leer erin gehuldigd. Ook daartegen komt de Kolonel op. Hij bewijst, dat een leger, teruggetrokken in een versterkt kamp, er zeer moeielijk weder uit kan deboucheeren. Na dit in het breede te hebben betoogd, vervolgt de Kolonel:

'Ik heb in die woorden, MM. HH., tevens de geschiedenis van de jongste verdediging van Parijs medegedeeld. Gij weet zeer goed, dat men in December 1870 uit het ingesloten Parijs heeft willen deboucheeren en dat men, na slechts eenige KM. te hebben afgelegd, besluiten moest terug te keeren tot onder de bescherming van het geschut der forten. Dat is geen alleenstaand feit; hetzelfde geschiedde telkens, wanneer legers zich in een geretrancheerd kamp opsloten.

Na de vroegere discussiën omtrent de verdediging van Parijs heb ik overal gezocht naar een voorbeeld, waaruit bleek, dat troepen een versterkt kamp hadden verlaten, om weder in het open veld te gaan manoeuvreeren. Ik heb geen enkel voorbeeld gevonden en geloof, dat men er geen zal vinden. - Degenen, wien dit lot is te beurt gevallen, zijn gedeblokkeerd, maar altijd door de operatiën van andere legers,

ten gevolge van overwinningen, behaald zonder hunne actieve en rechtstreeksche medewerking.'

M. Jean Brunet. 'En Torres Vedras dan?'

De Kol. Denfert-Rochereau. 'Torres Vedras was niet ingesloten; het had vrije gemeenschap met de zee.... Bij gebrek aan geschiedkundige bewijzen heeft de geachte Generaal Chareton zich bij de vorige discussiën omtrent de verdediging van Parijs beroepen op het oordeel van een uitstekend Generaal, Massena... ik beroep mij op het gevoelen van Napoleon en wensch u dat mede te deelen.... Op grond van een en ander bestrijdt hij de geretrancheerde kampen. Zou men dan nog durven beweren, dat deze kampen den vijand zullen beletten, onze groote centra te naderen en gebruik te maken van al de hulpmiddelen, die daar te vinden zijn? Om dit doel te bereiken, acht hij geen versterkte kampen noodig, enkel vestingen, ingericht naar de eischen van den modernen oorlog. Er is tusschen deze beiden een groot verschil, nl. bij de eersten zijn de forten afzonderlijk en ondersteunen elkander niet rechtstreeks, terwijl de verschillende buitenwerken bij een vesting elkander wederkeerig ondersteunen. Voor de eersten heeft men dus geoefende, voor de laatsten weinig geoefende soldaten noodig, hetgeen met het oog op den toestand van het territoriale leger zeer gewenscht is.

Ziedaar mijne denkbeelden. Men moet vooral niets doen, wat de generaals, commandanten van legerkorpsen, zou kunnen doen besluiten, om na een nederlaag op een geretrancheerd kamp terug te trekken; dat denkbeeld mag men niet toelaten.'

Nadat de Kolonel Denfert nog eenige andere opmerkingen had gemaakt, vooral omtrent Toul, Frouard, Nancy en Épinal, geeft hij als zijn gevoelen te kennen, dat alle krachten allereerst moeten worden ingespannen, om de grenzen, die in 1870-71 geheel uit haar verband zijn gerukt, te versterken. Hij heeft geen vrees voor de zuidoostelijke grens, wel voor de noordoostelijke. Hij wil dus in een tijd van beperkte geldmiddelen allereerst en alleen aan de noordoostelijke versterkingen medewerken en derhalve de werken van Lyon, Grenoble, Isère en Briançon uit de wet lichten. Daarna geeft hij eenige denkbeelden ten beste omtrent de sperforten, om vervolgens te komen tot drie conclusiën:

1°. Voorloopig de kredieten voor het zuidoosterfrontier uit de wet te schrappen;

2°. Nancy en Frouard in het stelsel op te nemen in plaats van Toul, terwijl de spoorweglijn langs de Belgische grens beter verdedigd zou moeten worden, 'tzij door vergrooting van Montmédy, 'tzij door een versterkte plaats op te werpen bij Longuyon of Mouzon;

3°. De gelden niet te besteden aan de schepping van geretrancheerde kampen, die een heel legerkorps voor hunne verdediging vereischen, of een geheel leger zooals voor Lyon en Langres. Hij verlangt

dus versterkte plaatsen, waarvan de buitenwerken elkander wederkeerig ondersteunen en die niet verder dan 2000 à 2500 M. van de omwalling verwijderd zijn. Deze versterkte plaatsen vervullen dezelfde rol als de geretrancheerde kampen, maar verzwakken het veldleger niet, omdat zij door het territoriale leger verdedigd kunnen worden.

'Ik vermeen, nadrukkelijk op dit laatste punt te moeten aandringen. Het is volstrekt noodig, daarmede rekening te houden, willen wij geene herhaling beleven van de rampspoedige gebeurtenissen, die niet alleen den vorigen oorlog hebben gekenmerkt, maar nog verschillende vroegere veldtochten.' (Links: *zeer goed*, *zeer goed.*)

Hoe zaakrijk de redevoering van den heer Denfert de Rochereau ook geweest was, toch had zij verschillende gebreken: zij was *te* zaakrijk, geene enkele oratorische wending, geene of bijna geene enkele klacht over de gebeurtenissen van 1870-71, maar bovendien geen juist omschreven systeem, dat hij kon stellen tegenover dat der commissie. De volgende Spr. nam hem daarover onmiddellijk *à faire.* Ofschoon de heer Cézanne reeds in den loop der redevoering van Kolonel Denfert had uitgeroepen: 'De commissie zal hierop antwoorden'! volgde thans de heer Jean Brunet, die geen lid der commissie was, terwijl, zooals blijken zal, de commissie weinig meer te beantwoorden had.

M. Jean Brunet: 'MM. HH., de hooggeachte Kolonel Denfert, die altijd de eer zal behouden van de luisterrijke verdediging van Belfort ten tijde eener buitengewone crisis, heeft het rapport der commissie en het project der regeering op alle punten aangevallen. Ik beken, dat ik met ongeduld erop wachtte, dat de geachte spreker nieuwe voorstellen zou doen, in plaats van degenen, die in het rapport aan uwe beoordeeling werden onderworpen. Ik moet zeggen, dat, volgens mijn oordeel, de Kolonel Denfert eene belangrijke dissertatie geleverd heeft over het verdedigingsstelsel in het algemeen, - de lezers zullen ons, hopen wij, dank er voor weten, dat we die belangrijke dissertatie slechts in zeer korte trekken hebben weergegeven, - maar hij heeft geen nieuw en juist omschreven ontwerp voorgesteld, dat in de plaats kan treden van de voorstellen van het gouvernement en de commissie, die bij al hunne algemeenheid zoo nauwkeurig zijn bepaald.

Laat ons de algemeene quaestie openhartig behandelen.

MM. HH., het is thans vier jaren, dat Frankrijk, welks leger het eerste der wereld werd genoemd, welks verdedigingsstelsel uit een klassiek oogpunt als model werd voorgesteld, - het is thans vier jaren geleden, dat Frankrijk eensklaps overstroomd werd door 7 of 800,000 mannen, die tusschen onze vestingen zijn doorgedrongen, die onze legers hebben omgetrokken en eensklaps ons militair bestaan hebben verlamd. Tegenover zulke ongehoorde feiten moeten wij ernstig beraadslagen, niet alleen om eene herhaling daarvan te voorkomen, maar om het hoofd te bieden aan de gevaren, die ons voortdurend bedreigen.

Herinnert u altijd, MM. HH., dat de noodlottige vrede, dien wij

hebben moeten sluiten, onze oostelijke grens, uit het oogpunt der landsverdediging, in een ellendigen toestand heeft gebracht. Wij moeten waken en voorzorgen nemen; wij moeten alle krachten inspannen, om in staat te zijn weerstand te bieden aan aanvallen, nog heviger, dan we tot dusverre hebben gezien. (*Rumoer op verschillende banken.*)

Met uw verlof, ik zal hierover niet verder uitweiden, maar ik geloof, dat het de plicht is van ieder Franschman, om zich te doordringen van de overtuiging, dat wij niet moeten rekenen, noch op het geduld, noch op eene buitengewone edelmoedigheid van de zijde onzer vijanden.

Wij moeten met vaste hand de wonden peilen, als wij ze genezen willen; wij moeten ons grondgebied nemen, zooals het is, nadat wij onzen prachtigen gordel van vestingen, waaronder vooral Metz en Straatsburg, hebben verloren.

Ja, MM. HH., het verlies van Metz is onherstelbaar, Metz, dat Frankrijk beschermd heeft tegen een der heftigste invallen, waarmede ons vaderland ooit werd bedreigd door den grootste der Duitsche keizers, door Karel den Vijfde..... Wij hebben Metz verloren, Metz, het maagdelijke Metz, dat nog nooit genomen was; Metz, de leerschool voor onze beroemde korpsen artillerie en genie. Sedert wij die plaats verloren hebben, verkeeren wij in voortdurend, dreigend gevaar. Immers, de stad Metz domineert door hare ligging geheel de vlakten onzer Champagne, zoodat de legerkorpsen, uit Metz deboucheerende, het hart des lands in twee of drie dagen kunnen binnendringen en op Parijs aan marcheeren. Wáár zijn onze geaccidenteerde terreinen en onze versterkte plaatsen, om daaraan weerstand te bieden? Hebben wij niet bijna alle passages, bijna alle toppen der Vogeezen verloren? Hebben wij ons niet het schoone Straatsburg, dat den Rijn beheerschte, laten ontrukken?

O! MM. HH. Die staat van zwakheid is geheel der wereld bekend; laten wij niet vreezen, maar openlijk en met kracht onze wonden trachten te genezen! ja! aan 't werk, zonder te vreezen voor opmerkingen of verwijtingen van den vreemdeling..... ja, laten wij vooral niet aarzelen om het noodige geld toe te staan voor onze werken, voor onze troepen.'

Zie, dat zijn andere woorden dan die van den Kolonel Denfert; dat is niet droog, niet dor, maar ook niet zaakrijk; die tragische uitdrukkingen, die zinspelingen, die schijn van poëzie, die over dat alles heen ligt, dat alles werkt meer op de gemoederen dan een zaakrijk pleidooi, vooral op de gemoederen van Franschen.

Thans komt de Spr. tot eene meer zaakrijke behandeling van het voorstel en zullen wij hem nog met genoegen eenigen tijd het woord laten.

'... Het is bovendien duidelijk, dat de posities, die men u voorstelt te versterken, Verdun en Toul, uit een militair oogpunt volstrekt niet voldoen aan de eischen, die men eener plaats van den eersten rang kan stellen.....

Maar wij hebben geen anderen; geef ons beteren, als gij ze kent, die dienen kunnen tot steunpunten, tot magazijnen en ter proviandeering van het actieve leger.

Wanneer derhalve de commissie 8 millioen aanvraagt, om de versterkingen van Verdun uit te breiden, geef ze dan, bij gebrek aan beter. O! gij zult van Verdun nooit een plaats maken, die in eenige vergelijking kan komen met Metz. Maar er is altijd "beter" in de wereld, en, daar wij aan de Maas een steunpunt behoeven en Verdun er thans is, neem het. Doen wij dit, dan moeten er ook maatregelen genomen worden, opdat dit steunpunt niet bij den eersten stoot valle, zooals bij die vreeselijke invasie van 1870.

De geachte Kolonel Denfert verwijt ons, dat wij de versterkingen te ver buiten de steden willen uitbreiden. Maar ik vraag hem: Gij kent Verdun; gij weet, dat het binnen kanonschotsafstand gedomineerd wordt; gij weet wel, dat Verdun, dat een soort cul-de-sac is, binnen 24 uren zal worden genomen, indien gij die hoogten niet bezet. Welnu dan, bezet de positie van Verdun in 't geheel niet, of sta de gelden toe, die noodig zijn voor de werken, opdat Verdun weerstand kan bieden.

Men bezigt tegenover het voorgedragen stelsel van verdediging het verwijt, dat men zich te ver van de stad verwijdert. Men verwondert er zich over, dat de forten van de omwalling 3000 M., van elkander 3 à 4000 M. verwijderd zullen zijn. Maar, wezenlijk, ik vraag, hoe zulk een uitstekend officier der genie, als de Kolonel Denfert is, daarin bezwaar kan vinden. Weet hij dan niet, dat positiegeschut 6000 M. ver draagt? Weet hij dan niet, wat de Duitschers doen te Straatsburg en elders? Op welken afstand zijn dáár de forten van de omwalling? Niet op 2, niet op 3, niet op 4, 5 of 6 KM., neen, op 8 à 9 KM.

Zoudt gij dan gelooven, dat de Duitschers geene zorg dragen voor de flankeering hunner werken, en ze niet de behoorlijke kracht verleenden? Waarom houden zij zich niet aan de 2500 M., die gij verlangt, en waarom verdriedubbelen zij dien afstand?

Verdun is noodzakelijkerwijs de eerste groote étape van het Duitsche leger, dat uit Metz Frankrijk binnendringt. Dáár moet derhalve een ernstige tegenstand worden geboden; dáárom zijt gij verplicht, rondom Verdun sterke forten te bouwen, gewapend met veel en vèr dragend geschut. Noem dat een geretrancheerd kamp, als gij wilt, maar speel niet met woorden, die den geest benevelen, maar eigenlijk niets zeggen. Gij zult in werkelijkheid van Verdun een versterkte plaats hebben gemaakt, ingericht volgens de nieuwere denkbeelden omtrent de oorlogvoering. (*Zeer goed*!)

Wat ik van Verdun zeide, kan onveranderd ook voor Toul gelden.

De Kolonel Denfert weet ongetwijfeld niet, dat, toen de oorlog uitbrak, een zeker iemand zich tot Keizer Napoleon wendde en, op de kaart wijzende, tot hem zeide: "Uwe hoofdstelling is dáár, op dat punt

gelegen. Gij hebt daar het massief van Frouard, Nancy, Luneville, Toul en de sterke positiën van Neufchateau en Épinal. *Dat* is uw steunpunt, om de invallende legerscharen tegen te houden; om de Vogeezen te beschermen; om in verbinding te blijven met Belfort, Straatsburg en Metz. Met enkele werken, grootendeels van aarde opgeworpen, hebt gij daar eene bijna onoverwinnelijke stelling. Gij hebt bovendien in uwe onmiddellijke omgeving eene talrijke bevolking, behoorende tot de dappersten der Fransche natie; gij hebt talrijke industrieele hulpmiddelen in de groote steden, en boven alles, gij hebt een prachtig net van gemeenschapswegen. Richt dat onmiddellijk in tot een soort van groot kamp, waar gij uwe versterkingen kunt laten aanrukken; waar gij deze kunt africhten en indeelen; waar gij stand kunt houden, en vanwaar gij in alle richtingen kunt deboucheeren, om de armeekorpsen, die te velde zijn, bij te staan.

Wat toen met klem en op het goede tijdstip werd voorgesteld, werd door den ongelukkigen Keizer en zijn gevolg niet begrepen. Er werd niets gedaan. Wat is er het gevolg van geweest? Gij allen weet het.'

(*Beweging. Interrupties links.*)

M. B e r l e t. 'Zeer juist! zeer goed! Gij hebt het bosch van Ruelle op het oog.'

M. J e a n B r u n e t (*vermoedelijk tot de linkerzijde*). 'Meent gij het beter te kunnen, dan zal 't mij aangenaam zijn zulks te vernemen, maar wat ik zeg, kan, geloof ik, niemand kwetsen.'

(*Neen - neen!*)

D e G e n e r a a l C i s s e y, Minister van Oorlog. 'Verre vandaar, iedereen juicht u toe.'

M. J e a n B r u n e t. 'MM. HH., wat ik der commissie verwijt, is niet, dat zij van Toul eene te groote stelling maakt, maar dat zij meer voorwaarts, tusschen de oude grens en Toul, stellingen als Nancy en Luneville onbezet laat.'

M. B e r l e t en anderen. 'Zeer goed! Zeer goed!'

M. J e a n B r u n e t. 'Herinnert u, MM. HH., de diepe smart, die Nancy ondervond, toen het leger van Maarschalk Mac-Mahon verplicht was het massief der Vogeezen in allerijl te verlaten. Herinnert u de pijnlijke vernedering, die deze oude hoofdstad, zoo dapper en vaderlandslievend, moest ondervinden, toen zij, verlaten en van alle verdedigingsmiddelen ontbloot, besluiten moest, om zich bij aankomst van slechts enkele Uhlanen aan den vijand over te geven. O! MM. HH., dergelijke gebeurtenissen, om niet te zeggen eene dergelijke schande voor het vaderland, moeten voortaan niet meer kunnen plaats vinden.

Men moet in het vervolg als regel aannemen, dat de groote steden niet aan den vijand moeten worden overgelaten, maar dat zij integendeel in staat moeten gesteld worden, om zich te verdedigen, en dat te meer, daar gij haar ook militaire verdedigers hebt toegekend.

Gij zult, en ik wensch dat van ganscher harte, de organisatie van ons territoriaal leger met de meeste activiteit behandelen, maar hoe het ook zij, van af het oogenblik, dat gij in het departement Meurthe-et-Moselle territoriale troepen hebt met eene dappere en krachtige hoofdplaats als Nancy, zult gij toch deze macht niet zonder eenig steunpunt laten; gij zoudt daardoor aan uwe verplichtingen te kort doen. Gij moet iets geven, al ware het slechts een enkel fort, dienende tot citadel voor Nancy.

Na hetgeen ik u straks omtrent Toul mededeelde, kunt gij u eenig begrip vormen van zijne waarde, zoowel met het oog op de dapperheid zijner inwoners, als door zijne topographische ligging.... Maar ik zeg, dat Toul het middelpunt moet zijn eener groote, verdedigende stelling, die door de bewegelijkheid der troepen, in sommige omstandigheden, in verband kan handelen met Nancy, Luneville, Commercy, en zelfs met de Boven-Maas en Boven-Moezel. Toul moet derhalve zijn eene versterkte plaats, die voldoende weerstand kan bieden, een centrum van proviandeering, een steunpunt voor manoeuvres.....

Verder hebben wij - want de zaak is van groote beteekenis en ik verzoek vergunning, om alleen de hoofdpunten te bespreken - verder hebben wij de groote stelling bij Belfort. Het zal wel niet noodig zijn, dat ik den geachten Kolonel Denfert het gewicht dier stelling aantoon, maar hij weet ook beter dan iemand onzer, dat Belfort niet voldoende was ingericht, zoodat hijzelf genoodzaakt is geweest, gedurende den strijd nog twee aarden werken op te werpen.

Maar MM. HH., Belfort was toen van verschillende zijden gedekt. Immers, herinnert het u, bij het vredesverdrag zijn niet alleen Metz en Straatsburg aan Duitschland afgestaan, die beide prachtige modellen van versterkte plaatsen, maar ook nog een tal van kleinere vestingen, die, als 't ware, de manen waren van deze groote plaatsen, hare organen, hare armen. Bitche, Pfalzburg, Hagenau, Schlettstadt, Neuf-Breisach, zij allen behooren voortaan aan den vijand. Belfort, dat eertijds goed gedekt was, ligt nu in de eerste linie, en, weest ervan overtuigd, dat de vijand deze plaats met inspanning van alle krachten zal willen veroveren, dat hij daartoe drie- of viervoudige moeite zal doen in vergelijking met 1870.

Wat moeten wij dus doen?.....

.... Zij, die Belfort kennen, kennen ook de behoeften dier plaats. Belfort domineert twee evenwijdig loopende dalen, dat der Doubs, dat der Oignon. Er moeten derhalve noodzakelijk forten zijn, gelegen op de hoogten der beide valleien, om ze beiden te bestrijken. Wij moeten ons noodzakelijk tot die punten uitbreiden; anders kan Belfort door het dal van de Oignon worden omgetrokken, evenals het leger van Bourbaki door dit dal marcheerde, om het belegeringskorps van den vijand om te trekken....

Belfort, eene vesting van den eersten rang, is natuurlijk de aange-

wezen plaats voor een legerkorps. Men moet er dus hebben sterke, op verren afstand gelegen forten met ver dragend geschut. Toul en Belfort moeten elkander ondersteunen, dwars over de Vogeezen. Maar daartusschen moet een steunpunt zijn, en is dan niet natuurlijk Épinal de daartoe aangewezen plaats?

De Kolonel Denfert zeide, dat men zich niet om Épinal had bekreund. Dat is eene vergissing. In het rapport vinden wij een artikel: "Épinal en de Boven-Moezel." Épinal is bestemd, om den toegang aan de vijandelijke legers af te sluiten, en dient tevens als verbinding tusschen Toul en Belfort, terwijl het tegelijkertijd Franche-Comté en Bourgogne beschermt.'

Vervolgens behandelt de heer Brunet de zuidoostelijke grenzen en dringt daarbij aan op duidelijke behandeling der zaken. Er was meermalen gezegd, dat men de meeste omzichtigheid moest gebruiken omtrent het buitenland. 'Waarom dat?' vraagt hij. 'Zijn wij niet even vrij als onze naburen? Dergelijke vraagstukken worden overal behandeld, en onze vijanden weten beter dan wij, wat zij doen moeten, en wat wijzelven doen.'

Daarna komt de heer Brunet tot de mededeeling van een persoonlijk feit, dat, wel is waar, voor ons van geenerlei belang is, doch dat wij toch als eene leerzame gebeurtenis willen overnemen.

'Het is weldra vijf en dertig jaren geleden', dus vervolgt de spreker, 'dat ik, juist benoemd tot kapitein der artillerie, belast werd met het maken van de groote buskruitfabriek te Vonges, aan de oevers der Saône tusschen Auxonne, Dijon en Gray, juist toen de geachte heer Thiers op onvoorzichtige en gevaarlijke wijze de Oostersche quaestie op het tapijt had gebracht... (*links gemor*). (*Rechts... zeer goed*, *zeer goed*, *gij hebt gelijk...*) Hierdoor werd het leger gedwongen tot groote en overhaaste werken. Mijn dienst bestond dan ook in het maken van groote gebouwen en in het fabriceeren van eenige millioenen kilogrammen buskruit. Te midden van dien gewichtigen arbeid amuseerde ik mij, onder mijne wandelingen, met het terrein uit een militair oogpunt te bestudeeren (*gelach links*).

Ja, dat is heel belachelijk, als men het belang der zaak beschouwt. Ik geloof toch, dat ik daarbij handelde, zooals het een goed officier betaamt. (*Rechts... ja*, *ja*, *ga verder!*) Ik werd getroffen door het strategisch gewicht van de positie, waar ik mij bevond, juist tegenover de monding van de Oignon in de Saône, en kwam tot het besluit, dat dit eene gevaarlijke stelling was, aan de eene zijde, om onze versterkte plaatsen om te trekken, aan de andere zijde even gevaarlijk voor den inval in Frankrijk. Ik sprak er met meer bevoegden over, maakte eene memorie op, maar helaas, men deed niets. En, weet gij, MM. HH., wat in dien vreeselijken oorlog van 1870 is geschied? Juist op dat punt passeerde Generaal Manteuffel de Saône.... en gij weet, wat het verzuim van dien overgang ons heeft gekost; hij kon

daardoor Bourbaki in den rug vallen, diens gemeenschap met Lyon afsnijden en hem dwingen tot een aftocht in Zwitserland.'

Het feit was ons natuurlijk onbekend, maar de verwondering van den heer Brunet is wel wat naïef. Even min als in Frankrijk zou men ook elders acht slaan op de opmerkingen van een eenvoudig artillerie-kapitein. Waar zou het heen, wanneer zoo maar ieder ongeroepene, en daardoor reeds onbevoegde, niet alleen zijn oordeel over zaken van hoogere orde mocht vellen, maar daaromtrent verbeteringen mocht voorstellen! Dat zou immers al te dwaas zijn, en de lichtste straf, die daarop gesteld kan worden, is, dergelijke ongevraagde adviezen in den doofpot te stoppen, ze eenvoudig te negeeren.

Maar wij volgen den spreker in de Nationale Vergadering verder in zijn betoog.

'Ik heb u slechts gesproken over de plaatsen in de eerste linie. Het is duidelijk, dat deze linie.... gemakkelijk, in de ruimte tusschen de vestingen, door den vijand kan worden gepasseerd... Herinner u, dat in den laatsten oorlog Metz nog stand hield en ingesloten was; dat Straatsburg nog weerstand bood, evenals Toul, Verdun, Bitche, Pfalzburg of Schlettstadt, en dat toch de legers van den koninklijken Prins en van den Prins van Saksen den strijd voerden en manoeuvreerden in de vlakten van Champagne. Ja, de overweldiger liet al onze vestingen tusschen Duitschland en zijn leger, hoewel ingesloten, toch nog in ons bezit, en marcheerde voorwaarts en manoeuvreerde zoodanig, dat de catastrophe van Sédan, de belegering van Parijs en al wat gij weet, er het gevolg van waren.

'Wij moeten er ons dus geene illusie van maken; wij moeten niet gelooven, dat de vijand, omdat daar eene meer of minder sterke plaats gelegen is, zal zeggen: Daar is eene versterking, dus daar niet voorbij. Dat stelsel bestond vroeger. Thans is er een nieuw stelsel, en dat hebben wij ingevoerd en uitgevoerd in de tijden der Republiek en onder Napoleon I.....

'Wij hebben dus, behalve eene eerste, nog eene tweede linie noodig, niet in zoo grooten getale, maar wellicht veel sterker.... De commissie heeft die stellingen op eenigszins vage wijze aangeduid. Ik voor mij geloof, dat die stellingen eene groote verdedigende kracht moeten bezitten, niet alleen uit het oogpunt, om weerstand te bieden aan de aanvallen, maar ook als uitgangspunt tot krachtigen tegenaanval op de flanken en in den rug des vijands. Wij behoeven daarvoor drie groote en sterke centra's.

'Dat zijn, in groote trekken, de algemeene beginselen, waarnaar de verdediging van Frankrijk op de oostelijke grenzen moet worden ingericht: in de eerste linie een dozijn versterkte plaatsen; in de tweede linie groote centra ter ondersteuning, en ten slotte, als gij bedenkt, dat achter die sterke positiën het machtige Parijs ligt, dan kunt gij verzekerd zijn, dat alle gegevens voor een hardnekkigen tegenstand

aanwezig zijn. Ja, MM. HH., weest verzekerd, als gij dit alles zult hebben gedaan, kunt gij zeggen: Wij hebben aan die zijde onzen plicht gedaan; wij zullen zien, dien evengoed elders te verrichten. (*Zeer goed*, *zeer goed.*)

Ik kan verder kort zijn. De nieuwere wijze van oorlogvoering vordert eene kracht, eene snelheid, ja, laten wij zeggen, eene brutaliteit van handeling, waarbij wij niet mogen inslapen.

'Men heeft gesproken van het gevaar, om zich in geretrancheerde kampen op te sluiten. Wat men thans geretrancheerde kampen noemt, gelijkt in niets op hetgeen vroeger bestond. Er is geen sprake van, om zich in die kampen op te sluiten; het is alleen te doen, om de vrije beschikking te hebben over een zoo uitgebreid mogelijk terrein, gevrijwaard tegen bombardement, waar men een gepast gebruik van de gewapende bevolking kan maken en alle denkbare hulpmiddelen ter verdediging kan opstapelen..... Er worden nog eenige jaren vereischt, om dit werk ten einde te brengen; ik hoop, dat God ons den vrede zal schenken, waardoor wij al arbeidende kunnen afwachten. Zijn wij eenmaal gereed met onze verdedigende stellingen, slaap dan gerust! Beleedig den vijand niet, dreig hem niet met een inval op zijn grondgebied, maar zeg eenvoudig tot hem: Wij zijn baas in ons eigen land, gereed om onzen plicht te doen; wij hebben een goed stelsel van verdedigingswerken, goede soldaten en wij hopen, dat de goede God ons altijd zal beschermen!' (*Zeer goed*, *zeer goed, toejuichingen van het midden en de rechterzijde.*)

M. B e r l e t. 'MM. HH.! Bij het lezen van het rapport der commissie uit het leger werd ik getroffen door een feit, dat hier ook door twee uitstekende gezaghebbenden op dit gebied is gereleveerd, nl. door den Kolonel Denfert en den heer Brunet. Indien zijzelven niet gezorgd hadden, dit punt ter sprake te brengen, dat van zeer veel aanbelang is, zou ik er het woord niet over hebben durven voeren, daar mijne militaire kennis zeer gering is. Zij hebben beiden ongeveer dit gezegd: In uw verdedigend stelsel is eene lacune; gij versterkt de Maaslinie door Verdun; gij versterkt, wat ons van het Moezeldal is overgebleven, d.w.z. de Boven-Moezel, door Toul, Épinal en de forten, die men verder naar de zijde van den Ballon d'Alsace zal oprichten, maar gij doet, wat op militair gebied nog nooit is gedaan: gij laat voorwaarts van uwe verdedigingslijn twee belangrijke steden en ééne groote stad onbeschermd liggen. Deze steden zijn gelegen in het dal der Meurthe; boven in het dal St. Dié, lager af Luneville, waar de regeering altijd groote magazijnen voor de cavalerie heeft opgericht. In den jongsten oorlog zijn die magazijnen, bijna bij het begin der vijandelijkheden, door den vijand vermeesterd. Ten slotte laat gij Nancy onverdedigd, Nancy, dat reeds zoo zwaar beleedigd is geweest! MM. HH., ik draag er roem op, burger dezer stad te zijn, en gij zult mij vergunnen, van deze plaats protest aan te teekenen tegen

de onbillijke en hatelijke beschuldigingen, die men dezer stad naar het hoofd heeft geslingerd.

M. Brunet. 'Maar vergun mij....'

M. Berlet. 'O! ik haast mij het te erkennen; de heer Brunet - en ik ben er hem dankbaar voor - heeft dit reeds in keurige bewoordingen gedaan.

Men heeft gezegd, dat de stad Nancy ingenomen is door vier Uhlanen. Och MM. HH., niets was gemakkelijker geweest, dan die vier Uhlanen te doen verdwijnen, maar achter die Uhlanen was de cavalerie-divisie van Prins Albrecht en geheel het overwinnend leger, dat ons bij Wörth had verpletterd. En wij, wat hadden wij, om ons te verdedigen?...'

De Generaal Chareton. 'Spreek daar niet meer over.'

Verschillende stemmen. 'Dat is onnoodig.'

De heer Brunet. 'Hadden wij iets, om ons te verdedigen? Dat is de geheele zaak.'

De heer Berlet. 'Geen soldaat, geen geweer, geen patroon! Buskruit? De genie had het vóór haar vertrek in het water doen werpen! (*Genoeg, genoeg.*) Wij zijn beleedigd geworden; ik heb het recht, ons te verdedigen.' (*Ja, ja*, *neen*, *genoeg.*)

De heer Mettetal. 'Er is daarover thans genoeg licht verspreid.'

De heer Berlet. 'Ik wensch, dat een dergelijk feit zich niet kunne herhalen; niet, dat ik Nancy door muren omringd wensch te zien, maar ik zou willen, dat het tegen een "coup de main" beveiligd zou zijn. Ik vraag slechts, dat gij eenige werken zoudt aanleggen, sterk genoeg, om den vijand gedurende zekeren tijd weerstand te kunnen bieden. Deze werken moeten geplaatst worden voorwaarts, op de hoogten, die de stad domineeren, want deze ligt in de laagte. Er zal dan ten minste geene mogelijkheid zijn, dat de vijand, vóór de samentrekking van het leger, zonder een schot te lossen zich meester make van Nancy en het plateau van Haye, dat erachter ligt. Ons leger zal dan gelegenheid hebben, te deboucheeren uit Toul, dat het reduit van het plateau en van het bosch van Haye is. Indien gij den vijand meester van dit bosch laat, zult gij veel moeite hebben, om hem er weer uit te verdrijven.

Dat wilde ik omtrent dit punt in het midden brengen. Ik hoop, dat de legercommissie mijne opmerkingen wel in ernstige overweging zal willen nemen.....'

De Generaal Baron De Chabaud Latour, rapporteur. 'Ik wenschte slechts enkele woorden tot de vergadering te richten en alleen, om den heer Berlet te antwoorden, want ik geloof niet, dat ik het voorstel der commissie behoef te verdedigen... (*Neen*, *neen*, *zeer goed!*), aangezien de heer Brunet deze taak met veel talent en juistheid heeft verricht. (*goedkeuring.*)

Ik kan den heer Berlet mededeelen, dat men ernstig heeft nagedacht

over de verdediging van de omstreken van Nancy, dat een gedeelte van het bosch van Haye in de verdediging van Toul is opgenomen. Bovendien ligt dit bosch achter Nancy.'

M. Berlet. 'Dat weet ik wel.'

De Generaal, rapporteur. 'Wij zullen nooit in dit bosch trachten Nancy te dekken, maar wij zullen stelling nemen voorwaarts van deze vaderlandlievende stad, die wij zoo gelukkig zijn, nog onder onze voornaamste steden te mogen tellen. Wij maken ernstige studiën omtrent de stellingen, die kunnen dienen tot bescherming van Frouard, dat belangrijk knooppunt van spoorwegen, van Nancy, Luneville en St. Dié. Deze studiën zijn nog niet gereed; wij wenschten met de meest mogelijke zorg de verschillende stellingen in dit geaccidenteerd terrein te vergelijken, ten einde diegenen in te nemen, die ons het voordeeligst voorkomen.

Bovendien is het eene werk dringender dan het andere. Natuurlijk zijn de tegenwoordig versterkte plaatsen het eerst aan de beurt. Zij kunnen, in zeer korten tijd, die wijzigingen ondergaan, waardoor ze in goeden staat van verdediging worden gebracht.

Wij stellen dan ook in dit oogenblik slechts een eerste krediet voor ten behoeve der hoogst noodzakelijke werken.

Ik herhaal het, de commissie van verdediging heeft zich zeer ernstig beziggehouden met de verdediging voorwaarts van de lijn Nancy-Luneville-St. Dié. Voor het oogenblik echter heeft men willen beginnen met de punten, die nauwkeurig waren overwogen en waaromtrent geen twijfel meer bestaan kan. De positiën, waarvan de heer Berlet spreekt, zijn slechts sedert korten tijd door den vijand ontruimd. Vandaar de vertraging in het onderzoek, dat toch hoogst noodzakelijk is. De commissie heeft echter de bedenkingen, door den heer Berlet geopperd, reeds ernstig overwogen, en zeker zal de quaestie, die hij heeft gesteld, worden opgelost, zoodra zij daartoe rijp is. (*Zeer goed*, *zeer goed!*)

Ik wensch thans nog een enkel woord te zeggen als antwoord op de redevoering van den Kolonel Denfert.

Er is geen sprake van een stelsel van geretrancheerde kampen, om onze grenzen te verdedigen. Wij hebben plaatsen zooals Verdun en Toul. Hunne omwalling is binnen het bereik der vijandelijke artillerie, zoodra deze de hoogten bezet, die kort nabij de stad liggen. Gij weet, dat Verdun in den laatsten oorlog gebombardeerd is en daardoor veel schade heeft geleden, dat Toul geruimen tijd weerstand heeft geboden, niettegenstaande het gedomineerd werd door de vijandelijke batterijen. Gij weet, dat dit de geregelde spoorwegverbinding voor den vijand zeer heeft belemmerd. Wanneer onze plaatsen blootgesteld zijn aan de vijandelijke projectielen, zooals Toul en Verdun, zijn wij wel verplicht ze zoodanig te versterken, dat ze weerstand kunnen bieden, dat ze niet plat geschoten kunnen worden uit ver verwijderde en onzichtbare batterijen, die ze met een hagelbui van bommen overstelpen.

Er zijn strategische noodzakelijkheden, terrein verhevenheden, waar versterkingen *moeten* worden opgericht. De geachte Kolonel Denfert vindt, dat drie, vier kilometer afstand te veel is. Ik ben geneigd, om dien afstand van de plaats te weinig te noemen. Eene domineerende positie, die op vijf of zes kilometer afstand ligt, is misschien beter dan eene op twee of drie kilometer. (*Dat is waar*, - *zeer wel!*).... Wanneer wij dan de hoogte bezetten rondom eene plaats, die eene goede omwalling heeft, die met zorg in orde wordt gehouden en weerstand kan bieden aan een aanval, moeten wij ons dan zooveel zorg maken over de ruimte tusschen de forten en beweren, dat die ruimten moeten verdedigd worden door talrijke troepen, die aan de actieve verdediging worden onttrokken? Volstrekt niet: wanneer een vijand zich tusschen de forten begeeft, voert hij eene zeer gewaagde onderneming uit; zijne krachten worden verpletterd tegen de omwalling, en hij zou zijne vermetelheid zeer duur betalen.

Wanneer men meer of minder ver verwijderde punten rondom de versterkte plaatsen heeft bezet, zooals bij Verdun en Toul en op nog verdere afstanden bij Langres, dan is het toch zeer nuttig, die beschermde ruimten te bezigen, om er een legerkorps te verzamelen, dat zich na den veldtocht vereenigt, reorganiseert, van alle behoeften voorziet. Dat zijn geen versterkte kampen. Een leger, dat er een oogenblik een steunpunt heeft gevonden, moet zich niet opsluiten tusschen de forten en de stad zelve, en zal dat ook niet doen. Integendeel, zoodra het zich opnieuw heeft geregeld, zijne gewonden, zijne zieken heeft afgeleverd, zijn materieel en levensmiddelen aangevuld, zal het opnieuw met versche krachten te velde kunnen trekken.....

..... Ziehier in weinige woorden, wat ik te zeggen had. De heer Brunet heeft voldoende aangetoond, dat na deze eerste linie - die, helaas! volstrekt niet de waarde bezit van degene, die wij verloren hebben - (*beweging*), wij de steile hellingen van Champagne en van Morvan moeten verdedigen. Langres moet dus verbeterd worden; Dijon en Chagny zullen bezet worden als stellingen, vanwaar uit men gemakkelijk in het massief der Morvan kan doordringen. Wij hebben het voordeel, ons dan aan de eene zijde in verbinding te kunnen stellen met Lyon, aan de andere zijde met Langres, en dat wij eene citadel hebben in het binnenste deel des lands, die de vijand ons moeielijk zal kunnen ontweldigen. Wij zullen daardoor gewaarborgd zijn tegen eene herhaling dier stoutmoedige marschen van den vijand, die de heer Brunet in onze herinnering heeft teruggeroepen. MM. HH., wij vermeenen gebleven te zijn binnen de grenzen van het noodzakelijke.... Merkt echter op, dat wij thans slechts eenen eersten termijn hebben gevraagd voor het geheele bedrag. Dit eerste is dringend noodzakelijk, maar alles is niet gedaan, als gij deze gelden hebt toegestaan; integendeel, gij neemt dan tegenover het vaderland de verplichting op u, om deze werken te voltooien en, zooveel in uw ver-

mogen is, het vaderland onoverwinnelijk te maken.' (*Luide en talrijke bewijzen van instemming, toejuichingen.* Geroep: '*Stemmen*, *stemmen!*')

Hiermede zijn de discussiën gesloten. Een amendement van den Kolonel Denfert de Rochereau werd niet ondersteund. De strekking van dit amendement was, dat de verschillende, in de wet genoemde steden zouden worden versterkt, zoodanig, dat zij geen geretrancheerde kampen moesten worden, maar vestingen, wier verschillende werken elkander zouden kunnen ondersteunen en dus een afstand zouden hebben, in overeenstemming met de dracht en de trefkans van het geschut.

Wij deelden den uitslag der stemming reeds mede. Met uitzondering van 39, die zich van stemming onthielden, werd het wetsontwerp met algemeene stemmen aangenomen. Wij zien hierbij het op militair gebied stellig uniek voorval, dat de regeering aanvraagt voor het geheel eene som van 78 millioen franken en dat haar wordt toegestaan 88½ millioen, dat zij voor eersten termijn 26 millioen *vraagt* en 29 millioen ontvangt.

In den aanhef van dit artikel zeiden wij, dat de behandeling zeer vlug, eigenlijk te vlug was gegaan. Wij wenschen daarop nog even terug te komen. Waarom te vlug? Om den wille van de publieke opinie. Een vlug afgedaan werk wordt zoo spoedig beschouwd als vluchtig te zijn afgedaan, en dat was hier toch niet het geval. 't Is daarom jammer, dat het verzoek om één enkele 24 uren uitstel niet werd toegestaan. Het had er den schijn van, alsof men wilde doordrijven, want het antwoord van den Generaal Chareton: 'Gij begrijpt, dat er urgentie bestaat', kan toch wel niet beschouwd worden als een ernstig protest tegen een uitstel van 24 uren. De vijand stond toch niet *ante portas?* De regeering had toch eene groote meerderheid voor zich. Wellicht zal zijzelve niet vermoed hebben, dat hare meerderheid zóó groot was; wellicht is zijzelve verbaasd geweest over de eenstemmigheid, die er heerschte, maar zeer zeker zal de algemeene geest haar niet onbekend geweest zijn. Aannemende, dat de 39, die zich van stemming onthielden, tegenstanders zijn geweest - wat wij evenwel nog niet zoo rechtstreeks kunnen gelooven - dan was toch de meerderheid zóó verplètterend groot, dat men wel gevolg had kunnen geven aan den wensch, op sommige banken der linkerzijde geuit, om de discussiën tot den volgenden dag uit te stellen. Het denkbeeld van vluchtigheid, het denkbeeld van partijdigheid zou hierdoor meer op den achtergrond zijn gedrongen. Toch was men niet partijdig; dat bleek genoegzaam uit de stemming. De overtuiging, dat Frankrijk aan de zijde van Duitschland geheel open lag; dat die wonde plek *moest* geheeld worden, het kostte wat het wilde; kortom, een *mixtum compositum* van gekwetste ijdelheid, dat Frankrijk niet meer was de eerste militaire natie der wereld; van hoop, om dat weder te

worden; van vrees voor den aartsvijand; van zorg voor de toekomst, en ten slotte eene groote mate van vaderlandsliefde, ziedaar de voornaamste drijfveeren, die tot zulk eene gewenschte eenstemmigheid hebben geleid.

Wij zeiden 'de voornaamste drijfveeren', maar wij hebben opzettelijk nog eene verzwegen, nl. het volle vertrouwen, dat er gesteld werd in de commissie van rapporteuren uit het leger. Van de leden waren tijdens de debatten slechts enkelen met verlof afwezig, o.a. de Generaal Chanzy, maar zij hebben toch ongetwijfeld hunne hulp verleend aan de samenstelling van dit rapport. Die commissie is niet over één nacht ijs gegaan, maar heeft de haar opgedragen taak met de meest mogelijke zorg bestudeerd. Zij is overal ter plaatse geweest, om eene inspectie *in loco* te houden, en heeft de hoogst vereerende, maar zeker zeer moeielijke taak met voorliefde aanvaard en uitgewerkt. Waar eene commissie van opper- en vlagofficieren met een aantal ingenieurs, te zamen een 40tal mannen van oordeel en ondervinding in militaire of aanverwante vakken, eene ernstige studie hebben gemaakt van hun onderwerp en een voorstel doen, dat niet alleen 88 millioen franken zal kosten, maar ook het dierbare vaderland zal moeten beveiligen, daar heeft het overige gedeelte der vergadering gemeend, zich bij de beslissing dier commissie te moeten neerleggen, in de vaste overtuiging, dat, wanneer die commissie mocht hebben gedwaald, eene oppervlakkige bestudeering, enkel op de kaart, geen meerder licht, geene betere middelen zou kunnen opleveren. De Nationale Vergadering heeft voor hare zelfbeperking den dank verdiend der natie, terwijl de commissie het nationaal zelfvertrouwen heeft hersteld. Maar tegelijkertijd gaf zij aan den machtigen erfvijand te verstaan, dat eene nieuwe reeks van versperringen werd opgericht, en dat het vaste voornemen bestond, den toegang tot Frankrijk zoolang mogelijk te verdedigen. Frankrijk heeft daardoor gedeeltelijk de stelling herwonnen, die het vroeger in Europa innam en tegelijkertijd zijnen vijand voldoend ontzag ingeboezemd, zoodat deze niet lichtvaardig een krijg zal ondernemen.

Bij de debatten heeft zich nog een merkwaardig incident voorgedaan.

De heer Berlet, afgevaardigde van Nancy, waagde het eene lans te breken voor die stad, die in den jongsten oorlog de beleediging had ondergaan van door vier Uhlanen te zijn ingenomen, maar achter die vier man volgde een geheel leger, en dus was de weerlooze stad wel verplicht, zich aan den vijand over te geven. Maar toch, het feit bestaat en Nancy verlangde, bij monde van haren afgevaardigde, niets liever, dan voor dien smaad beveiligd te blijven.

Ware, vaderlandlievende taal van hen, die, vlak aan de grenzen gelegen, er zeker van kunnen zijn, dat, zoo niet het eerste, althans een der eerste schoten op hen gericht zal wezen. Nancy weet zeker, dat, als het onversterkt blijft, de vier Uhlanen opnieuw zullen binnenrukken en dat, behalve wat inkwartiering en wat requisitiën, alles zijn

gewonen gang zal gaan. Het weet ook, dat, als Nancy verdedigd wordt tegen een coup de main, het leven en de eigendom zijner ingezetenen in gevaar komt; dat de inkwartieringen en requisitiën drukkender gemaakt zullen worden, naarmate de weerstand grooter is geweest, maar toch: 'Spaar ons voor het leed, dat wij eens hebben moeten ondervinden.' Elders, waar men geene ondervinding van dergelijk leed heeft, laat men de vlag vroolijk wapperen, omdat de stad ontman(tel)d wordt, ofschoon ook daar de eerste etape van den vijand zal zijn; hier wordt de kreet geslaakt: 'Geef ons de middelen, om ons te verdedigen.' - Is dan de vaderlandsliefde van den Franschman van eene andere soort dan bij andere natiën? Is hij niet evengoed gehecht aan vrouw en kind, aan huis en hof, aan geld en goed? Is de Fransche eer iets anders dan bij eenig ander volk? Want de heer Berlet achtte de eer zijner stad, laat staan die van zijn vaderland, altijd nog wel een schot kruit waard. Hij beklaagt zich althans, dat het kruit in de gracht was geworpen. Wij kunnen het enthousiasme dus alleen verklaren uit gebrek aan ondervinding. Moge de ondervinding nimmer de jubelkreten van gisteren in de smartkreten van morgen doen overgaan!

Wanneer wij ons strikt wilden houden aan den titel, boven dit artikel geplaatst, dan zouden wij de pen kunnen nederleggen. Immers, wij hebben in korte trekken medegedeeld, hoe Frankrijk zijne noordoostelijke grenzen wil verdedigen; wij hebben ook de wijze aangegeven, waarop die regeling tot stand is gebracht. Toch zou het slot een gevoel van onvoldaanheid achterlaten, omdat als vanzelf zich den lezer de vraag opdringt: Welnu, daar zijn de vestingen en forten, maar waar zijn de mannen, die ze moeten verdedigen? Is Frankrijk, evenals in 1870, weder in de numerieke minderheid, en welke maatregelen heeft men genomen, om ook de moreele minderheid weg te nemen? Wij willen dus, eenigszins afwijkende van onzen titel of liever, ons arbeidsveld een weinig uitbreidende, met een enkel woord melding maken van de maatregelen, die in Frankrijk zijn genomen, om het leger te reorganiseeren en te verbeteren, hopende, ook daarop later meer uitgebreid terug te komen.

Wel heeft men elders gemeend, dat eene goede vestingwet *alleen* reeds voldoende was, om het gevaar te bezweren, en is de quaestie van de verdedigers door de vertegenwoordiging eenvoudig als eene bijzaak beschouwd, die voortdurend, dan van deze dan van gene zijde, op de lange baan werd geschoven; in Frankrijk heeft men begrepen, dat de regeling der levende strijdkrachten eene hoofdzaak was, en heeft men ook daartoe de hand aan den ploeg geslagen.

Alleen Nederland heeft het treurige voorrecht, geheel uniek te zijn

in de wijze, waarop het zijne defensie regelde. Wij hebben eene vestingwet en voeren die uit; wij weten sedert de aanneming dier wet ook, dat het aantal onzer soldaten onvoldoende is; wij hooren van alle zijden klachten, dat ook hunne ontwikkeling veel te wenschen overlaat en dat alleen ingrijpende maatregelen kunnen helpen, en niettegenstaande dat alles leven wij nog onder eene militiewet van 1861 en eene schutterijwet van 1827. Reeds op 12jarigen leeftijd zag de militiewet haar leven bedreigd, en werd van alle zijden erkend, dat het arme wicht aan de gevolgen harer gebreken moest bezwijken, en... weldra zal zij haar 19^{den} geboortedag vieren; hare kwalen woekeren voort en planten zich voort, telken jare op een nieuw geslacht, en het verkankerde leven blijft steeds gespaard. Elke poging, om eene nieuwe militiewet in het leven te roepen, wordt verijdeld, dikwijls in hare eerste beginselen gesmoord. Een minister van oorlog is verdwenen, afgestemd om een of ander beginsel in zijn beleid. De nieuwe minister komt. Hij wordt met sympathie begroet. Zijn eerste begrooting wordt met glans aangenomen, omdat men vertrouwen in hem stelt, of om hem den tijd te geven, zijne plannen uit te werken, of omdat men stabiliteit verlangt, of om eenige andere reden. En men leest reeds in de couranten van geruchten, organisatie, militie, schutterij, dislocatie, 't is alles in bewerking. Goddank, dan zal er toch eindelijk eens iets komen? Jawel, pof, daar verdwijnt de minister... vanwege de homogeniteit, weet u; alle plannen gaan in de snippermand; de nieuwe minister treedt op; hij wordt met vertrouwen ontvangen; hij wordt met sympathie begroet... en de geschiedenis ‘fängt von vorn ab wieder an’. Volgens onze oude krijgswetten hing het leven van den soldaat tusschen strop en kogel; volgens parlementaire gebruiken hangt dat eens ministers tusschen gebrek aan vertrouwen en homogeniteit; valt hij niet over den eenen steen, dan toch stellig over den anderen, in elk geval stellig, vóórdat hij iets goeds, iets duurzaams tot stand heeft kunnen brengen. Zoo hebben wij gesukkeld van 1870-1880, en wie weet, hoelang datzelfde spelletje nog zal duren?

Wanneer wij slechts even willen nagaan, in welken toestand van verval en uitputting het Fransche leger zich ten tijde van den vrede van Versailles bevond, dan moet men nog verstomd staan over de krachtsontwikkeling gedurende den opstand der Commune; dan moet men het bewonderen, dat een dergelijk, geheel gedesorganiseerd leger, na acht maanden strijdens tegen een overmachtigen vijand en na geen enkele overwinning te hebben kunnen behalen, den gevaarlijken binnenlandschen vijand zoo spoedig ten onder wist te brengen.

Nadat de opstand der Commune was gedempt, moest het voorloopig

georganiseerde leger geheel worden omgeschapen. En die taak was een reuzenarbeid. Honderdduizenden nationale gardes, grootendeels menschen, die nooit gediend hadden, zwierven door het land. Zij gevoelden bitter weinig lust, om zich te doen ontwapenen, 'tgeen bij de politieke gisting, die er overal heerschte, toch zeer noodzakelijk was. De officieren, vooral die na 4 September waren benoemd of bevorderd, wilden zich in hunne rangen gehandhaafd zien of maakten allerlei pretenties, zoodat men even voorzichtig als vastberaden te werk moest gaan. Reeds in December 1871 was het gelukt, de nationale garde overal te ontwapenen en naar huis te zenden. Vervolgens werd de gemobiliseerde nationale garde veranderd in ‘sédentaire’ en met deze ontwapend, terwijl ook de korpsen vrijwilligers en legioenen van vreemdelingen werden ontbonden. De mobiele garde werd opgelost en in het leger opgenomen. Van de marschregimenten werden de manschappen, wier diensttijd geëxpireerd was, ontslagen, terwijl de anderen bij de nieuwe formatiën werden ingedeeld. Zoo ontstonden in den tijd van ongeveer 9 maanden 442 actieve en 127 depot-bataljons, 60 regimenten cavalerie en 285 veldbatterijen met 1710 stukken. Dat was alles slechts inleiding en voorbereiding. De normen moesten eerst bij de wet worden vastgesteld. Maar de groote vraagstukken, die zich daarbij voordeden, vorderden nauwgezette studie.

De ‘commissie tot reorganisatie van het leger’ begreep hare taak te moeten verdeelen in eenige hoofdwetten, die den grondslag van het krijgswezen zouden uitmaken. Deze wetten waren: wet op de recruteering, op de legerorganisatie, op de kaders, op de staven, op het legerbeheer en op de bevordering. De drie eerstgenoemde wetten, ook de voornaamste, werden het spoedigste behandeld en afgekondigd. Wij zullen ons thans niet verdiepen in het besprokene dier verschillende wetten; genoeg zij het hier op te merken, dat in de wet op de recruteering als hoofdbeginsel is neergelegd: persoonlijke dienstplicht, ontzegging van het kiesrecht aan het leger en onderwerping van alle gewapende korpsen aan het ministerie van oorlog, dus: opheffing van nationale garde en verbod van weerbaarheidsvereenigingen of iets dergelijks.

Wij zeiden reeds vroeger: ‘vrees is eene slechte raadgeefster’, en onder dien indruk zijn ook wel de bovengenoemde wetten ontstaan. Zij hebben dan ook vele gebreken, die reeds gedeeltelijk door wijzigingen zijn verholpen. Die wetten echter hebben aan Frankrijk het groote voordeel bezorgd, dat de nieuwere denkbeelden van legerorganisatie - wij noemen ze nieuwere, ofschoon Pruisen ze reeds in 1807 in hoofdbeginsel aannam - zijn ingevoerd en reeds wortel hebben geschoten. Want dergelijke wetten werken zeer langzaam. Nemen wij bijv. eens aan, dat bij ons persoonlijke dienstplicht wordt ingevoerd. Het moet er toch toe komen; die plicht *zal* worden ingevoerd; alleen het tijdstip is onzeker. Welnu, dan moeten er eerst

vijf jaren verloopen, vóórdat de vijf lichtingen militie, volgens de tegenwoordige grondwet, naar dat beginsel zijn geregeld. De vijf volgende jaren doet zich dat beginsel telken jare iets meer gevoelen in de schutterij, terwijl er dan nog tien jaren noodig zijn, om den geheelen invloed uit te oefenen op de weerbare manschap van twintig tot veertig jaren. Na het twintigste jaar dus verdwijnt voor de verdediging eerst het laatste geslacht, dat van den afkoop heeft geprofiteerd. Elk jaar uitstel doet zich dus nog na twintig jaren gevoelen. Wanneer in 1873 dat beginsel van persoonlijken dienstplicht had gezegevierd, dan zoude nu reeds het actieve leger in zijne vijf lichtingen de vruchten daarvan plukken, terwijl ook reeds twee jaargangen der schutterij de voordeelen genoten. Nu is echter nog alles in den ouden toestand.

De wet op de recruteering verdeelt het leger in twee categorieën, het actieve leger en het territoriale leger. De sterkte van het eerste gedeelte is op papier 1,476,000 man. Het papier is geduldig, maar laten wij daarvan dadelijk 50% afrekenen, dan blijft er nog het eerwaardig cijfer van 738,000 man. Voegen wij daarbij het territoriale leger, dan krijgen wij op papier 2,505,000 manschappen; licht mogelijk, dat we dus in werkelijkheid het cijfer van 1 à 1 ½ millioen bereiken. Aan dit cijfer behoeven wij des te minder te twijfelen na de geweldige krachtsinspanning, waartoe Frankrijk in 1870-71 in staat bleek te zijn. Die 1 à 1 ½ millioen soldaten zijn bovendien allen korteren of langeren tijd in werkelijken dienst geweest en geoefend.

Hoe nu die menschenmassa te organiseeren? Ziedaar de vraag, waarop wij het antwoord kunnen vinden in de wet op de legerorganisatie, terwijl de volgende wet in de behoefte aan kaders voorziet. De wet op de organisatie verdeelt Frankrijk in 18 afdeelingen (*régions*), die ieder één arméecorps leveren (het 29ste korps in Algerië) voor het actieve leger, terwijl de onderafdeelingen (*subdivisions,* 144 in getal) het personeel leveren voor één regiment van het territoriale leger. De subdivisie Aix levert twee regimenten. Frankrijk telt dus 144 regimenten linie-infanterie, 30 bataljons jagers en verder Zouaven, Turco's, enz., 77 regimenten cavalerie en 361 batterijen artillerie, bovendien 145 regimenten infanterie, 18 regimenten cavalerie en ongeveer 262 batterijen artillerie van het territoriale leger.

Hiermede kunnen wij van ons onderwerp afstappen. Wij hebben getracht, in korte trekken een denkbeeld te geven van de wijze, waarop Frankrijk zijne oostgrens wil verdedigen tegen den machtigen nabuur, die het Metz en Straatsburg heeft ontwrongen. Wij hebben willen wijzen op de krachtsinspanning van dit energieke volk, niet alleen, om gevrijwaard te blijven tegen eene hernieuwing van een inval, als in 1870 plaats vond, maar ook met een hooger doel. Na 1870

heeft Frankrijk in den raad der groote mogendheden slechts weinig stem gehad; het was daartoe te uitgeput en kon zijner stem geen kracht aanbrengen. Het is twijfelachtig, of dat isolement heel Europa wel ten voordeele is geweest. In elk geval moest die vernederende positie ophouden, en dat kon alleen geschieden, wanneer Frankrijk zijne militaire stelling in Europa hernam, zij het dan ook in nederiger rang dan eertijds. Wij kunnen dan ook verwachten, dat Frankrijk, binnen een niet al te ver verwijderd tijdstip, het gedwongen isolement zal afschudden en opnieuw zijn invloed op de gebeurtenissen in Europa zal doen gevoelen, en dien desvereischt door zijn leger onder steunen. Wat zal daarvan het gevolg zijn? De beide machtige en op elkander ijverzuchtige buren zijn tot de tanden gewapend. Zal het gevolg zijn, dat ze nogmaals hunne krachten zullen beproeven? Dan wee den overwonnene! Of zullen beiden, uit vrees voor buurmans kracht, aarzelen, om den strijd aan te binden, en liever nog eerst een beetje legeruitbreiding gaan probeeren? Dan wee over beide partijen! Of zullen zij bondgenooten gaan zoeken en den oorlog uitbreiden over andere staten? Dan wee over geheel Europa!

Europa gaat op dit oogenblik niet gebukt onder de rampen des oorlogs; er heerscht allerwege rust, maar wij smaken even min de zegeningen van den vrede. Men zoude kunnen zeggen, dat Mars zich heeft gestoken in een zwarten rok; dat Bellona hare hartstochten heeft bedwongen en alleen den éénen hartstocht: gouddorst, botviert Wij verkeeren in den toestand van gewapenden vrede. De groote mogendheden vertrouwen elkander niet. De steeds stijgende schuldenlast zuigt het volk uit; honderdduizenden krachtige arbeiders worden jaren lang aan hunne vreedzame bezigheden onttrokken; de vrijheid wordt bedreigd, de vooruitgang tegengewerkt. En toch, zoolang de groote mogendheden het voorbeeld niet geven, kunnen de kleine staten niet vóórgaan; hun onafhankelijk volksbestaan staat op het spel; zij teekenen hun eigen doodvonnis, indien zij zich niet in staat stellen, hunne neutraliteit gewapenderhand te doen eerbiedigen, hunne zelfstandigheid korteren of langeren tijd te verdedigen. Bovendien is Nederland eene groote koloniale mogendheid, zoodat nog meer dan voor andere kleine staten het ‘noblesse oblige’ ons devies moet zijn. Laat ons dus het voorbeeld van Frankrijk volgen: laat de vrede ons voorbereid vinden op den oorlog, en laat de oorlog ons bereid vinden tot de uiterste krachtsinspanning, dan kunnen wij er zeker van zijn, dat ons vaderland nog lang zijne onafhankelijkheid zal bewaren!

Maastricht, Januari 1880.

M.C.U. HUBER,

Kapt. der Infanterie.

Letterkunde.

Een moeilijk genre en zijne eischen.

Klea en Irene. Roman van Georg Ebers, Hoogleeraar te Leipzig. In het Nederlandsch bewerkt door D^{r}. H.C. Rogge (Amsterdam, IJ. Rogge, 1880).

Er is op zichzelf niets tegen, dat een professor een roman of zelfs meer dan één roman schrijft. Maar alledaagsch is het toch niet en wel eenigszins gevaarlijk ook. Omdat de tijd, aan den roman besteed, al licht aan de wetenschap zou kunnen worden ontroofd? Doch eene zoo naijverige gebiedster is de wetenschap toch wel niet, dat zij al de levensuren van hare priesters in beslag zou nemen. Zijn er onder hen dichters, in gebonden rede of in proza, waarom zouden zij niet, terwijl anderen zich ontspannen, hun gemoed lucht geven door kunstwerken voort te brengen? Het gevaar is veeleer dit, dat de hoogleeraar zichzelven niet ontrouw zal willen worden, terwijl hij als romanschrijver optreedt, en dat dientengevolge een mengsel voor den dag komt, waarmede noch de wetenschap, noch de kunst vrede hebken kan - visch noch vleesch, als kunstproduct te taai of te leerzaam, als wetenschappelijk werk niet gestreng en niet getrouw genoeg.

Wie thans een ‘roman van G e o r g E b e r s, Hoogleeraar te Leipzig’ ter hand neemt, denkt nauwlijks aan het gevaar, dat ik daar teekende. De roem van E b e r s is, in het *genre*, dat hij zich gekozen heeft, gevestigd. Men verwacht veel belangrijks van hem te zullen leeren over Egypte en zijne gedenkteekenen, over het huiselijk en het geestelijk leven zijner bewoners, maar bereidt zich tevens voor op een rein aesthetisch genot. Zoo zijn wij het van Prof. E b e r s gewoon, en - zoo geeft hij het ons ook weder in zijn nieuwsten roman: ‘Die Schwestern’ of ‘Klea en Irene’. Hij verplaatst ons werkelijk in de oudheid, thans in het jaar 164 vóór onze jaartelling, naar Memphis en haren omtrek. Het is daarbij een boeiend geschreven boek, dat niemand zonder spanning lezen zal. Ik twijfel dan ook niet, of de

wensch van den Vertaler, dat deze roman een even gunstig onthaal moge vinden als ‘De Egyptische Koningsdochter’, ‘Warda’ en ‘Homo sum’, zal worden vervuld. Daaraan heeft hij het zijne toegebracht door zijne vloeiende Nederlandsche bewerking, die zich althans even gemakkelijk en aangenaam lezen laat als het origineel.

Ware Prof. E b e r s een gewoon man, dan kon ik thans de pen wel neerleggen. Het is zoo: ik had dan niet eens verteld, wie Klea en Irene zijn en wat er in den roman met haar gebeurt. Doch dit zou mij niet weerhouden, want eene verplichting, om de intrige mede te deelen, bestaat er niet, en vele lezers vernemen haar zelfs liever niet dan wel. Maar Prof. E b e r s is nu eenmaal geen gewoon man, ook niet als romandichter. Hij kan in zekeren zin eischen, dat de beoordeelaar beproeve, het gehalte van het door hem geleverde kunstwerk zoo nauwkeurig mogelijk te bepalen. Bovendien schijnt het mij toe, dat ‘Klea en Irene’ als het ware uitlokken tot eene studie over de vereischten van het *genre*, waartoe zij behooren. Het zijn leekengedachten, die daarover bij mij zijn opgerezen en die ik thans ga blootleggen. Men overwege ze met welwillendheid!

De roman speelt te Memphis in het jaar 164 v. Chr. Toen regeerden Euergetes II, die te Alexandrië, en zijn oudere broeder Philometor, die te Memphis zetelde, de laatste gehuwd met zijne zuster Kleopatra. De verdeeling van het rijk tusschen de beide broeders was in 170 v. Chr. tot stand gekomen, toen hun oom, Antiochus Epiphanes, koning van Syrië, hunne onderlinge tweedracht misbruikte, om zich meester te maken van hun erfdeel. In het volgende jaar, toen Epiphanes eene nieuwe poging waagde, om Egypte te bemachtigen, was die schikking door de Romeinen gehandhaafd en sedert van kracht gebleven. Maar juist in het jaar 164 verbrak Euergetes het gesloten verdrag en stootte zijn broeder en zijne zuster van den troon. Zietdaar het groote politieke feit in den roman. Het laatste hoofdstuk schetst ons de uitvoering van den wel beraamden aanslag. Over het plan zelf hooren wij Euergetes zich reeds vroeger beraden, zoowel met zijne vrienden, die hem uit Alexandrië op een bezoek aan Philometor hadden vergezeld, als met den eunuuch Eulaeus, die zich door hem heeft laten omkoopen.

Er is tegen de keuze van dezen staatkundigen achtergrond geen gegrond bezwaar in te brengen. Toch rijst, naar aanleiding daarvan, de vraag, of E b e r s niet, in diezelfde buurt, nog gelukkiger had kunnen kiezen? De regeerende personen, die hij nu ten tooneele voert, zijn geen aantrekkelijke figuren. Philometor is zeer onbeduidend. Kleopatra is een wraakgierige coquette, voor wie wel niemand eenige sympathie zal koesteren. Euergetes is zonder twijfel geen alledaagsch persoon, maar zulk een monster, lichamelijk en zedelijk, dat hij wel niet anders dan walging kan inboezemen. Nu is het volstrekt niet gezegd, dat de gekroonde hoofden in een roman brave Hendrikken

moeten zijn. Maar iets groots mag er toch wel in hen wezen..... Waarom niet - zoo vragen wij onwillekeurig - Antiochus Epiphanes in het plan opgenomen en dus de handeling eenige jaren vroeger gesteld? Ook geen heilige, voorwaar, maar - eene zeer belangwekkende persoonlijkheid, juist om de tegenstrijdigheden, die wij aanvankelijk in hem opmerken en die wij zoo gaarne door een meester als E b e r s in eene hoogere eenheid zouden zien oplossen.

Doch dit in het voorbijgaan. Als ik langer op dien wensch aandrong, zou men mij het bekende spreekwoord over het gegeven paard kunnen te gemoet voeren. Ik haast mij dus tot den roman, dien wij hebben, terug te keeren.

In de nabijheid van Memphis staat de tempel van Serapis. Tot het talrijke personeel, dat daar dienst doet, behooren de twee zusters, Klea en Irene. Zij zijn de dochters van den Macedoniër Philotas, die, omdat hij in zijne rechterlijke betrekking een onschuldig vervolgde beschermd en in zijne eer hersteld had, door Eulaeus, den reeds genoemden eunuuch, valsch beschuldigd en met zijne vrouw naar Ethiopië verbannen was. Serapion, een kluizenaar in een der bijgebouwen van den Serapis-tempel, een zoon van den man, dien Philotas het leven had gered, wist nu te bewerken, dat zijne beide dochters in den tempel opgenomen werden. Daar deden zij, sedert vijf jaren, als kruikdraagsters dienst. Wat gebeurt nu? Publius Cornelius Scipio Nasica, die met den Korinthiër Lysias Egypte en het hof te Memphis bezoekt, is, in het gevolg van Philometor en Kleopatra, getuige van een plechtigen optocht, waaraan de gezamenlijke priesters en priesteressen van Serapis, onder dezen ook de twee zusters, deelnemen. De oudste, Klea, maakt door hare edele schoonheid op hem een diepen indruk en ontvangt dien, op hare beurt, van den aanzienlijken Romein. Zonder een woord met haar te kunnen wisselen, geeft Publius, door haar bloemen toe te reiken, te kennen, wat er in hem omgaat. Den volgenden morgen - dien van den eersten der drie dagen, waarover de roman handelt - begeeft hij zich naar den Serapis-tempel. Klea vindt hij niet, maar wel hare zuster Irene, die door hare wonderbare bevalligheid het hart van zijnen vriend Lysias op eens in vlam zet. Ook ontmoet hij Serapion, die hem belangstelling en eerbied voor de beide meisjes weet in te boezemen en zich gereed maakt, om door zijne tusschenkomst de bevrijding van Philotas te bewerken. Intusschen is Klea tot de bewustheid gekomen van het gevaar, waaraan de opkomende genegenheid voor den Romein haar blootstelt. Als, op denzelfden dag, de optocht wederom plaats heeft, vermijdt zij standvastig zijnen blik. Publius, ten diepste gegriefd, wil niets meer van haar weten, maar kan haar toch niet uit zijne gedachten zetten. Hij bezoekt Serapion opnieuw, verneemt van hem de geschiedenis zijner beschermelingen en belooft, voor haar en voor haar verongelijkten vader te zullen doen, wat in zijn vermogen staat.

Des avonds is er een gastmaal ten hove, waaraan, behalve de beide Koningen en Kleopatra, Eulaeus, de Romein en Lysias deelnemen. Uit de beschrijving van hetgeen daar voorvalt, vermeld ik hier slechts een paar punten. De koningin blijkt smoorlijk verliefd te zijn op Publius en geeft hem dat onbewimpeld te kennen, tot zijne niet geringe verlegenheid, want hij wil haar niet vertoornen en kan hare liefde toch niet beantwoorden. Terwijl men beraadslaagt over de wijze, waarop de geboortedag van Euergetes - die 'overmorgen' zal aanbreken - schitterend zal worden gevierd, oppert Lysias het denkbeeld, om daarbij een tafereel op te voeren, waarvan hij eene afbeelding bezit, het huwelijk van Herakles met Hebe. Het is Euergetes, die den eerstgenoemde zal voorstellen. Maar wie zal Hebe zijn? Lysias zelf noemt Irene. Philometor en Kleopatra houden het voor zeer onwaarschijnlijk, dat de Opperpriester van den Serapis-tempel haar voor dat doel zal willen afstaan. Doch Euergetes wil van geene andere Hebe weten, en zij beloven te zullen doen, wat zij kunnen.

Intusschen is Lysias tot het inzicht gekomen, dat hij eene onverantwoordelijke dwaasheid heeft begaan. Hij overlegt met Publius, hoe hij Irene redden zal uit het gevaar, waaraan hijzelf haar zou hebben blootgesteld, indien zijn plan was doorgegaan. Den volgenden morgen vroeg reeds ontvoert hij haar uit den tempel en bezorgt haar bij vertrouwde lieden een veilig onderkomen. De pogingen van Philometor, om haar, met toestemming der priesters, aan het hof te doen komen, zouden toch ijdel zijn geweest, maar moeten nu vanzelf mislukken. Als haar verdwijnen bekend wordt, is het geheele tempelpersoneel in rep en roer en Klea wanhopig. Tegen den avond drijft de angst haar naar Memphis, waar zij, door bemiddeling van Serapion's broeder, een beambte aan het koninklijk paleis, een brief hoopt te doen toekomen aan Publius, die hem bewegen zal, hare zuster te redden. Zij ontkomt ternauwernood aan de woestheid der soldaten, vindt eindelijk den man, dien zij zoekt, en door hem eene tijdelijke schuilplaats, maar verneemt daar, tot hare ontzetting, uit een gesprek, in het naastbijzijnde vertrek gevoerd, dat Publius zelf hare zuster heeft weggevoerd en dat Euergetes en Eulaeus, die hem beiden haten met een doodelijken haat, het helsche plan hebben gesmeed, om hem door sluipmoord uit den weg te ruimen. Zij hebben hem namelijk uit haar, uit Klea's naam doen uitnoodigen tot eene nachtelijke samenkomst bij de Apis-graven, niet ver van den tempel van Serapis: dáár wachten hem de gehuurde moordenaars. Klea komt nu in een vreeselijken tweestrijd: zal zij den verrader Publius aan zijn lot overlaten of hem redden ter wille van hare zuster Irene, die zich wel niet door hem had laten schaken, wanneer zij hem niet liefhad? Zij begeeft zich naar de Apis-graven. Daar overwint het betere beginsel in haar. Het komt tusschen haar en Publius tot eene verklaring, terwijl Serapion, dien de onrust over Klea uit zijne kluis heeft

gedreven, door de sluipmoordenaars voor den Romein aangezien en gedood wordt. Hij sterft in de armen van Klea, na over hare verbintenis met Publius den zegen der goden te hebben afgesmeekt.

Middelerwijl zet Euergetes de toebereidselen tot zijnen aanslag voort. Zijn geboortedag breekt aan. Het teeken wordt gegeven. Philometor weert zich dapper, maar moet vluchten voor de overmacht en wordt achterhaald en gevangen genomen. Kleopatra was reeds in verzekerde bewaring gesteld. Euergetes triomfeert. Doch nu verschijnt Publius, dien men dood waande, en beveelt hem, in naam van den Senaat, zijn broeder en zijne zuster in vrijheid te stellen: of hij in het bezit der alleenheerschappij blijft, zal later worden beslist. Tevens eischt en verkrijgt Publius, dat het vonnis tegen Philotas, den vader van Klea en Irene, die in Ethiopië gestorven was, worde vernietigd en dat de twee zusters, in het bezit van haar vaderlijk goed hersteld, vergunning erlangen, om Egypte te verlaten. Gelijk Klea met den Romein, zoo huwt Irene met zijnen vriend.

Welke gebreken deze schets ook mogen aankleven, ééne zaak stelt zij, naar ik vertrouw, duidelijk in het licht: aan actie ontbreekt het in den roman van E b e r s zeker niet. Het is mij nog niet gebleken, dat men reeds bezig is, dien voor het tooneel te bewerken. Misschien zou het decoratief bezwaar opleveren, doch anders kan men het gerust beproeven. Wat gebeurt er al niet in die drie dagen of eigenlijk in dien twee en een halven dag! De feiten volgen elkaar zelfs met verbazende snelheid op. Al aanstonds op den eersten dag. Tot tweemalen toe, vóór en na den optocht, vindt Publius gelegenheid, om zich met Serapion te onderhouden, waarop dan nog de maaltijd ten hove volgt. Nauwelijks is die afgeloopen, of de ontvoering van Irene wordt voorbereid en straks daarna, bij het aanbreken van den dag, bewerkstelligd. Over den tweeden dag en den daarop volgenden nacht behoef ik niet eens te spreken; hoe goed ze besteed worden, kan ieder opmaken uit mijn overzicht, waaruit natuurlijk nog vele bijzonderheden zijn weggelaten. De drukte en de gejaagdheid, die in den roman heerschen, komen o.a. hierin op eigenaardige wijze uit, dat er geen tijd overschiet, om te slapen. Althans van den Romein Publius laat het zich aanwijzen, dat hij niet uit de kleeren komt. Ook op geestelijk gebied gaat alles hier even snel in zijn werk. Men denke aan Publius en Klea, aan Lysias en Irene. De beide eersten hebben al eene geheele geschiedenis achter zich, vóórdat zij, in den tweeden nacht, bij de Apis-graven het eerste woord met elkander wisselen. Niet minder vlug is het verloop der wederkeerige genegenheid van Lysias en Irene. Onwillekeurig dacht ik daarbij aan eene vaudeville: ‘Tambour battant’, die ik niet meer zou kunnen oververtellen, doch die velen mijner lezers zich nog wel met mij herinneren zullen.

Aan dit dramatische karakter van den roman is de belangrijke rol, die het toeval daarin speelt, nauw verwant. Kleinigheden laten wij

daar; zonder de noodige vrijheid daarin komt de verhaler niet, waar hij wezen wil. Maar is E b e r s niet op de grens der waarschijnlijkheid, wanneer hij Euergetes en Eulaeus hun moordplan laat bespreken in een vertrek, onmiddellijk grenzende aan de kamer, waarin Klea tijdelijk is opgesloten? of wanneer hij haar, door den smid Krates, den sleutel van een der Apis-graven laat ter hand stellen, dien zij dan vergeet in Memphis af te geven en dus des nachts nog bij zich draagt? Gaat het ook niet wat ver, dat zoowel Klea als Serapion ongehinderd uit den gesloten en goed bewaakten Serapis-tempel ontsnappen?

Het natuurlijke gevolg van dezen verhaaltrant is, dat de lezer allengs in niet geringe spanning geraakt. Hij moet al zeer koelbloedig, om niet te zeggen: onverschillig, zijn, wanneer zich niet iets aan hem mededeelt van de gejaagdheid, waarmede de tooneelen elkander opvolgen. Waarom niet? zal men wellicht vragen. Indien Prof. E b e r s het talent bezit, om de intrige zóó ineen te zetten en weder te ontwarren, waarom zou hij dat dan niet gebruiken? Inderdaad, hij is daarmede volkomen in zijn recht. Maar - en zoo kom ik tot de stelling, waarom het mij eigenlijk te doen is - dit zijn talent moet hij met mate aanwenden, om niet het doel, dat hij toch óók bereiken wil, ja, dat voor hem hoofddoel is, te missen. In één woord: de beschrijving van het Egyptische leven komt niet tot haar recht; zij wordt door het romantisme - als ik het kortheidshalve zoo noemen mag - te zeer in den hoek gedrongen.

Mijne bedoeling is niet, dat E b e r s zelf in gebreke blijft, ons het tooneel van zijn verhaal te teekenen en ons met de wereld, waarin het speelt, bekend te maken. Het tegendeel is waar. Elke gelegenheid, die zich voordoet, om ons op de plaatsen zelf over te brengen, om ons de gebruiken en de gewoonten af te schilderen, om ons een blik te doen slaan in het denken en gevoelen dier dagen - elke zoodanige gelegenheid wordt aangegrepen. Ook gunt de Schrijver zich, terwijl hij met die zaken bezig is, den tijd. Daar is geen zweem van overhaasting b.v. in de beschrijving van het gastmaal bij Philometor en Kleopatra (bl. 68-128). Doch het is niet genoeg - als ik aan het gastmaal een beeld mag ontleenen - iemand een wel voorzienen disch voor te zetten; men moet hem ook den tijd gunnen, om ervan te nuttigen en, indien het fijne schotels zijn, om er op zijn gemak van te genieten. Dan eerst kwijt zich de gastheer ten volle van zijn plicht. Welnu, die kalmte van geest, welke wij alleszins behoeven, om - laat mij zeggen: het oudheidkundige gedeelte van den roman in ons op te nemen en te waardeeren, zij wordt ons benomen door de onrustige en onrustbarende intrige.

Nergens komt dit duidelijker uit dan in hoofdstuk XIX. Klea is op weg naar de Apis-graven, waarbij zij Publius ontmoeten zal; waar ook de sluipmoordenaars verscholen liggen, die den Romein, op last van Euergetes, zullen dooden. Thans worden wij binnengeleid in het

boudoir van Kleopatra en ontmoeten daar dienzelfden Euergetes. Er ontspint zich tusschen hem en zijne zuster een gesprek (bl. 224-230), dat met Klea en hare lotgevallen in geenerlei verband staat. Het loopt over de Psalmen, waaruit Kleopatra zich had laten voorlezen, en verder over den God der Israëlieten en het verschil tusschen Hem en de Helleensche goden. De denkbeelden, die daarover van weerszijden worden uitgesproken, passen zeer wel in dien tijd en in dien kring. Slechts tegen de aanleiding tot het onderhoud, de Grieksche vertaling van de Psalmen, zou men bezwaar kunnen maken: de Psalmbundel was toen nog niet afgesloten en zal wel niet vóór zijne voltooiing in het Grieksch zijn overgezet. Doch dit is eene kleinigheid. Mij hindert het gemis aan harmonie tusschen eene woordenwisseling als deze en het verband, waarin zij is opgenomen. De lezer wordt ondersteld, iets te gevoelen voor Publius en Klea. Maar dan is hij ook nu niet gestemd, om zich te verdiepen in de belangrijke aesthetische en wijsgeerige vragen, die Kleopatra en Euergetes met elkander behandelen. Een andermaal gaarne, maar nu, nu niet; eerst wil hij weten, of Publius en Klea elkander vinden en hoe het met hen afloopt.

Minder aanstootelijk zijn de hoofdstukken, aan de beschrijving van het feestmaal bij Philometor gewijd. Maar toch schijnt mij ook hier de overgang, zoowel van hetgeen voorafgaat als tot hetgeen volgt, kras genoeg. Wij moeten natuurlijk beginnen met het ter zijde zetten van onze moderne begrippen over tafelkout. Volgens den hedendaagschen smaak gaan de gesprekken te diep. Maar een Grieksch symposium is dan ook iets anders dan een negentiende-eeuwsch diner, en die dáár aanliggen, mogen vrij langere en meer geleerde toespraken houden, dan onder ons betamelijk zijn zou. Van die vrijheid maken dan ook de personen van E b e r s ruim gebruik. Aan Aristarchus en Euergetes worden - evenals elders in den roman aan andere personen - formeele redevoeringen in den mond gelegd(*). ‘Redevoeringen’: het woord is niet onjuist gekozen, want meer dan eens wordt in die toespraken een nieuwe aanhef door een nieuwen regel aangeduid en daardoor de lezer, die zich voorstelt, dat nu een ander aan het woord is, voor een oogenblik in verwarring gebracht. Doch, ik herhaal het: die gesprekken zijn daar niet misplaatst en bovendien levendig en belangwekkend genoeg. Het is slechts in verband tot de hoog-romantische omgeving, dat zij de behoefte aan harmonie niet ten volle bevredigen. Zij zouden ons eenigszins ongeduldig kunnen maken - niet op zichzelf, of omdat hun inhoud ons onverschillig zou zijn, maar omdat de Schrijver zelf ons in eene stemming heeft gebracht, waarin wij ze niet recht genieten kunnen.

De gansche voorafgaande beschouwing loopt uit op een wensch. Indien waarlijk ‘de geesten der profeten aan de profeten onderworpen

(*) Zie bl. 107, 111, 113, 143, 172, 174, 212, 216, 224.

zijn', dan kan ook Prof. E b e r s zijn dramatisch talent in toom houden, Welnu, dat moge hij dan ook doen, wanneer hij ons nogmaals het oude Egypte binnenleidt. Misschien zal wat meer soberheid hem op het verlies van enkele lezers en lezeressen te staan komen. Doch - aan een boom, zoo vol geladen, worden een paar vruchten niet gemist. En de velen, die hem getrouw blijven, zullen een kalmer en reiner genot smaken en hem daarvoor te meer dankbaar zijn.

Nog in eene andere richting zou ik wenschen, dat E b e r s de deugd der zelfbeheersching in beoefening bracht, of, zoo gij wilt, den geest in hem nu en dan betoomde. Hooren wij eerst het slot zijner voorrede (bl. IX, X): 'Ook in dit verhaal heb ik mij beijverd om de eigenaardige trekken, die een belangrijk tijdperk uit de geschiedenis der beschaving kenmerken, in een beperkt tafereel samen te vatten en daaraan kleur en leven te geven, door de lotgevallen van enkele kinderen uit den tijd, dien ik schetsen wil, voor de oogen mijner lezers te verwikkelen en te ontknoopen. Alle personen, die in dezen roman handelend optreden, zijn voor mijne verbeelding ontstaan door eene beschouwing van de dagen, waarin zij leefden. Doch toen zij eens in omtrekken mijn eigendom waren geworden, vertoonden zij zich weldra als droombeelden in eene geïdealiseerde gedaante aan mijne ziel, en terwijl de vreugde eener dichterlijke scheppingskracht mij doortintelde, gevoelde ik, terwijl ik die personen schilderde, dat er warm bloed door hunne aderen stroomde, dat hunne harten begonnen te kloppen en de vleugelen van den geest zich overeenkomstig hun wezen begonnen te ontplooien. Aan de geschiedenis liet ik recht wedervaren, maar de mensch als historisch persoon trad op den achtergrond voor den mensch als zoodanig, en de vertegenwoordigers van een tijdperk werden de dragers eener voor alle tijden geldende idee. En zoo durf ik het wel wagen, dit beeld van lang vervlogen tijden een gedicht te noemen.' - Met een tweeledig doel heb ik deze belangrijke verklaring van den Schrijver aangaande zijn eigen werk aangehaald. Vooreerst stelde ik er prijs op, den lezer het bewijs te leveren, dat ik, in den zoo even geuiten wensch, niet onbillijk of onbescheiden ben geweest. Het is inderdaad de bedoeling van Prof. E b e r s , 'de eigenaardige trekken, die een belangrijk tijdperk uit de geschiedenis der beschaving kenmerken, in een beperkt tafereel samen te vatten'. Het staat dus vrij te vragen, in hoeverre hij daarin is geslaagd en of niet de al te weelderige romantiek de toeëigening van dat beeld door den lezer zou kunnen in den weg staan. Doch ten andere wenschte ik de aandacht te vestigen op de tegenstelling, door den Schrijver gemaakt tusschen 'den mensch als historisch persoon' en 'den mensch als zoodanig', tusschen 'de vertegenwoordigers van een tijdperk' en 'de dragers eener voor alle tijden geldende idee'. Dat de twee termen elkaar niet uitsluiten en ook niet uitsluitend bedoeld zijn, valt in het oog. Ieder begrijpt,

wat Prof. E b e r s zeggen wil. Het is zijn streven geweest, het algemeen- en rein-menschelijke in de menschen eener bepaalde periode op te zoeken en af te schilderen en alzoo, terwijl hij het oude Memphis deed herleven, zich te gelijk te richten tot de harten van de kinderen dezer eeuw. Wie zou dit niet toejuichen? De vraag kan alleen zijn, of hij wellicht hier en daar in dit streven te ver is gegaan? of de personen, die zich 'als droombeelden in eene geïdealiseerde gedaante aan zijn ziel vertoonden', wel steeds Egyptenaren of Grieken gebleven zijn? Dat is eene teedere vraag, die ook reeds ten aanzien van 'Warda', en niet alleen door mij, is geopperd. Het is mijn voornemen niet, daarover thans breed uit te weiden. Doch ik mag mijne overtuiging niet verhelen, dat de helden en heldinnen in 'Klea en Irene' nu en dan 'de vleugelen van hun geest' al te breed uitslaan en zich te zeer verheffen boven hun tijd. Inzonderheid maken zij nu en dan den indruk van te zijn ontwassen aan hun godsdienst. De Opperpriester in den tempel van Serapis, Asklepiodorus, houdt er een toestel op na, met behulp waarvan hij plotseling licht kan maken en dat weer kan doen verdwijnen, wanneer hij, in tegenwoordigheid der schare, eerst aldus spreekt: 'En zoo gebiedt hij (Serapis) den nacht, en het wordt dag, en de uitgedoofde kaars, en zij licht met glans. Wanneer gij ons ooit nabij zijt, Serapis, zoo vertoon u thans aan ons!' - en een oogenblik later: 'Zoo vertoont gij u als het licht aan de kinderen der waarheid, maar de kinderen van den leugen straft gij met duisternis' (bl. 41). Welk een indruk dit bedrog maakt op Klea, die daarvan toevallig getuige is, kan men zich voorstellen. Maar eigenlijk kan Klea toch Serapis wel missen. 'Voor het sanctuarium' - zoo spreekt zij enkele bladzijden verder (bl. 46) - 'mocht het mij niet gelukken mijne ziel te bevrijden van hetgeen haar verontrustte, maar wel toen ik mijn best deed om den armen jongen te leeren spreken. Elke reine plaats, zou ik meenen, kan een god zich ten heiligdom kiezen, en is eene kinderziel niet reiner dan een altaar, waarbij de waarheid wordt gehoond?' Nu is Klea de dochter van een leerling der Stoïcijnen. Maar ook Serapion, de kluizenaar, laat zich zéér vrij over de goden uit, b.v. wanneer hij aan Publius de geschiedenis van zijn vader en van diens redder, Philotas, verhaalt (bl. 52 v.), of wanneer hij, wanhopig over het verdwijnen van Irene, uitroept: 'Wij denken na, wij peinzen, wij breken ons hoofd, mijn kind, want de goden hebben heden morgen geslapen, en wij moeten daarom dubbel wakker zijn' (bl. 192). Ik zou meer voorbeelden kunnen noemen(*), doch de lezer verstaat mijne bedoeling reeds. Het is natuurlijk niet te bewijzen, dat zulke denkbeelden in de 2de eeuw vóór onze jaartelling in Egypte bij geen mensch opkwamen. Integendeel, Prof. E b e r s kan wellicht aantoonen, dat die vrije en vrome gedachten toen en daar werkelijk zijn geuit. Maar dan toch

(*) Bl. 176 v., 289 v.

door een enkele en bij zeldzame uitzondering. En daarom juist schijnen ze mij, zooals ze thans ook weder in ‘Klea en Irene’ voorkomen, meer of min strijdig met de kleur, die het geheel dragen moet. Ter wille van de historische trouw moest, naar ik meen, de ‘gedaante’ van enkele personen wat minder ‘geïdealiseerd’ zijn. Of is dit een te zware eisch voor iemand, wien wel geen zijner lezers het recht ontzeggen zal, om het door hem ontworpen beeld ‘een gedicht’ te noemen? Zoo ja, dan worde het toch den prozaïschen mensch niet ten kwade geduid, dat hij dien durft uitspreken. Als herinnering aan hetgeen het *genre* met zich brengt, kan ook de dichter zich dat laten welgevallen.

Leiden.

A. KUENEN.

Oorspronkelijke romans.

Raymond de schrijnwerker, novelle in gesprekken door A.L.G. Bosboom-Toussaint. Amsterdam, G.L. Funke.
Zijn zuster, door M. van Walcheren, 2 dln. Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon.
Fierheid adelt. Een verhaal door A.H. van der Hoeve, 2 dln. Amsterdam, J.A. Gebhard en Comp.
De familie Muller-Belmonte, door Dr. Jan Ten Brink. Leiden, A.W. Sijthoff.
Dorenzathe, door Melati van Java. Arnhem, J. Minkman (Romanbibliotheek, 13de deel).
Schipper Verduin. Uit het leven op en langs de Zeeuwsche stroomen, door P. van Oort, 2 dln. 's Hertogenbosch, W.C. van Heusden.
Het ‘Koningskind’, door J. Winkler Prins, 2 dln. Arnhem, J. Minkman (Romanbibliotheek, 14de en 15de deel).
Het huis Enghien. Historisch-romantisch tafereel, door A. van den Amstel, 2 dln. Amsterdam, H.J. Otto.
Schijn en Wezen. Twee novellen door Catharina F. van Rees. Haarlem, Erven F. Bohn (Bibliotheek van Nederlandsche schrijfsters, 2e serie, 1e deel).
Werken van Sleeckx. 8e deel. Op 't Eksterlaar; 9e deel. In de vacantie. Gent, Ad. Hoste.
Uit het dagelijksch leven, novellen door Ern. van der Ven. Gent, J. Vuylsteke.
Waar of Onwaar? Nieuwe Indische schetsen, door J. Groneman, 2 dln. Dordrecht, J.P. Revers.

Wie de bovenstaande lijst van pas verschenen romantische werken overziet, zal niet klagen, dat onze romanschrijvers eene eenzijdige richting volgen. Allerlei genres zijn in deze negentien boekdeelen vertegenwoordigd, zelfs het genre niet uitgezonderd, dat, naar de uitspraak van een bekend Fransch kunstrechter, nooit goed genoemd kan

worden. Maar gelukkig valt de groote meerderheid buiten dit streng, doch billijk vonnis; op één na bevatten deze boeken voedsel voor alle smaken: voor hem, die alleen naar tijddooding vraagt, en voor den lezer, die in verrassende gevallen en zware effecten behagen schept; voor hem, die verlangt, dat zijne lectuur hem te denken geeft over de fouten en

wonden onzer maatschappij, zoowel als voor den gevoeligen lezer, die in de eerste plaats wil geroerd en getroffen worden door de schildering van wezenlijk of ingebeeld leed, aan weeke of overgevoelige karakters overkomen. De eene schrijver neemt historische toestanden en gebeurtenissen als uitgangs- of middelpunt voor zijne tafereelen aan; een ander heeft het toegelegd op maatschappelijke vooroordeelen, zooals het bovenmatig hechten aan verschil van stand en dergelijke; een derde grijpt in het frissche volksleven; een vierde zet zich tot de ontleding van de innigste gevoelens van het menschelijk hart of predikt door treffende voorbeelden den veredelenden invloed van een rechtmatig gevoel van eigenwaarde; anderen, ten slotte, leveren ons genrestukjes uit het leven, waarbij de modeartikelen van den dag, huwelijksontrouw en misbruik van professioneel vertrouwen, niet vergeten zijn.

Wat wij van de meesten dezer werken getuigen kunnen, is dit, dat hunne schrijvers iets te zeggen hadden en wisten, hoe zij het wilden zeggen, ook al mag de gekozen vorm somwijlen bedenkelijk of min gelukkig zijn. Hoever staan wij reeds af van den strijd, die eenigen tijd geleden met zooveel warmte gevoerd werd over de vraag, of een zoogenaamde *tendenz*-roman wel recht van bestaan had! De een hield vol, dat de kunst alleen op en om zichzelf bestaat en van hare verhevene stelling zou afdalen, indien hare uitingen moesten dienen tot iets anders dan tot verheerlijking van het schoone; de ander beweerde, dat elk kunstproduct nutteloos is, zoo het een antwoord schuldig blijft op de vraag: ‘Wat kan ik hieruit leeren?’; dat het zelfs ergernis opwekt en schade toebrengt, wanneer het met al zijne verheerlijking van het uiterlijk schoone ook tevens het innerlijk goede niet beoogt. Welke theorieën ook heden op het gebied der kunst de hoofden mogen warm maken, deze stelling is dan toch ten slotte, door den invloed van het gezond verstand, als waarheid aangenomen, dat elke kunst zonder leidende gedachte bloot handwerk is, en dat een kunstwerk eene hoogere plaats in de achting van tijdgenoot en nakomeling verdient, naarmate zijn invloed op het menschelijk gemoed meer verheffend, meer veredelend werkt. Men wil thans in den schepper van elk kunstwerk, hetzij 't op het gebied der letterkunde of op dat der beeldende kunsten behoort, niet slechts den maker, maar den dichter zien, den man, wien een sprankje van het goddelijk vuur in de borst is gelegd, om zijne medemenschen op te wekken en te verlichten. Hem, die, niet door edele beweegreden en vervoerd, pen, beitel of penseel ter hand neemt, wordt algemeen de eernaam van kunstenaar ontzegd. Zelfs de schrijvers, die bij voorkeur het onschoone en terugstootende tot onderwerp van behandeling nemen, verzetten zich tegen dat vonnis niet; zij voeren juist tot hunne verdediging aan, dat het voorstellen van ondeugd en laagheid in al hare walgelijkheid een der zekerste middelen is, om den mensch tot de deugd te bekeeren. Hoe dit zij, terugstootend en afschuwwekkend werk treffen wij onder de

thans te behandelen romans en novellen niet aan; de meesten daarvan zeggen, wat zij te zeggen hebben, zonder den goeden smaak te kwetsen; het nabootsen van leelijke realiteit schijnt geen enkele dezer schrijvers zich ten doel te hebben gesteld.

Aan Mevrouw Bosboom-Toussaint komt ongetwijfeld de voorrang van bespreking toe. Na sinds lange jaren de eerste plaats veroverd en roemvol behouden te hebben in het genre der historische romantiek, heeft de begaafde vrouw zich sedert eenigen tijd met weinig minder roem op het gebied van den hedendaagschen roman bewogen. Haar *Raymond de schrijnwerker* is eene soort van brug tusschen de twee genres: een verhaal, waarvoor Frankrijk na de restauratie der Bourbons, een achter ons liggend historisch tijdperk dus, als plaats en tijd gekozen is, terwijl de personen, althans de helden van den roman, menschen zijn van onzen tijd, van de negentiende eeuw, door zulk eene schijnbaar smalle, doch onpeilbaar diepe klove van de achttiende gescheiden. Juist de tegenstelling van het Frankrijk van vóór en dat van ná de Revolutie vormt de spil, waarom de handeling draait. Bij de vermeestering van het kasteel van een uitgeweken edelman is zijne om ziekte in Frankrijk achtergebleven vrouw door het gepeupel gevangengenomen, doch haar eenige zoon door eene trouwe bediende gered. De Markiezin vindt onder de guillotine den dood; het kind wordt door een Parijzer schrijnwerker, wien het bij een straatoploop onbekend in handen viel, opgenomen en uitstekend opgevoed. Als meesterknecht bij de weduwe zijns pleegvaders wordt Raymond, na den terugkeer der Bourbons, naar het kasteel van zijn vader, den Markies De Mercoeur gezonden, waar de nog altoos ontredderd gebleven vertrekken voor een huwelijk in orde moeten worden gebracht. Gehoorzamende aan den wensch van haren oom, doch zonder liefde, zal namelijk eene bij hem inwonende nicht, een in Engeland naar zeer vrijgevige begrippen opgevoed meisje, hare hand schenken aan haren neef, den Burggraaf Lionel de Mercoeur, den erfgenaam en stamhouder, indien de verdwenen en door allen, doch niet door den Markies voor dood gehouden zoon niet mocht gevonden worden. Raymond vindt in het kasteel al de herinneringen zijner eerste jeugd terug, verhaalt den Markies zijne geschiedenis en wordt weldra door dezen als zijn verloren geraakt kind erkend. De jonge Graaf wordt verliefd op het nichtje, wier huwelijk met den Burggraaf, wegens volslagen gemis van wederzijdsche liefde, afspringt, terwijl de Markies hem tot eene veel hoogere en aanzienlijkere verbintenis dwingen wil. Hierover ontstaat een twist, die verergert, wanneer het blijkt, dat de burgerlijke opvoeding van Raymond niet zonder invloed op zijne denkwijze gebleven is. Zij heeft hem gemaakt tot een zeer vrijzinnig man, wat al te vrijzinnig zelfs (naar het ons voorkomt) voor de eerste dagen der regeering van Lodewijk XVIII; de Markies daarentegen is een van die

teruggekeerde geëmigreerden, die in ballingschap niets geleerd en niets vergeten hebben. Eene botsing tusschen deze twee kon niet uitblijven, en Raymond eindigt, met het huis zijns vaders te verlaten en in arbeid - intellectueelen, geen handenarbeid - een middel van bestaan te zoeken. Bij Napoleon's terugkeer van Elba echter voegt hij zich als vertegenwoordiger van het aan het ziekbed gekluisterd hoofd van zijn geslacht, buiten zijns vaders medeweten, aan de zijde van den door allen verlaten Koning, eene handelwijze, die den ouden Markies zóó gelukkig maakt, dat hij zich, wanneer zijn zoon, na 's Konings vlucht naar Gent, tot het kasteel zijner vaderen terugkeert, met hem verzoent en in zijn huwelijk met Gabrielle d'Arques toestemt.

Men begrijpt terstond, welke uitstekende stof tot romantische behandeling deze fabel aanbiedt. De verschillende omgevingen, waarin de held zich geplaatst ziet: eerst het gezin Duvivier, met de ongelukkige liefde der dochter voor den haar ontrukten vriend gestoffeerd, en dat ook in andere opzichten door de verheffing van den bekwamen en werkzamen meesterknecht tot markiezenzoon benadeeld en bijna tot ondergang gebracht wordt; daarna het voorvaderlijk kasteel, doortrokken van een geest, die hem vreemd is, bewoond door menschen, met wie hij geen enkel denkbeeld, geene enkele opvatting gemeen heeft, terwijl de eenige persoon, tot wie hij zich aangetrokken gevoelt, het beminnelijke en begaafde meisje, dat met haren anderen neef is verloofd geweest, door een onverklaarbaar besluit zijns strengen vaders van hem afgescheurd wordt. Welke voortreffelijke gelegenheid voor Mevrouw Bosboom, om hare groote talenten van beschrijving en van karakterontleding opnieuw roemrijk aan den dag te leggen!

En toch heeft de begaafde Schrijfster die gelegenheden opzettelijk versmaad; door van *Raymond de schrijnwerker* eene ‘novelle in gesprekken’ te maken, heeft zij die wapens, welke zij zoo uitnemend weet te gebruiken, willens en wetens in de wapenkamer gesloten, en den strijd aangebonden, alleen toegerust met dat gevaarlijk en scherp wapentuig, dat hare overigens zoo geoefende hand tot nog toe niet zeer gemakkelijk scheen te kunnen voeren. Toen zij zich neerzette, om een roman geheel in dialoog te schrijven, heeft Mevrouw Bosboom ongeveer dezelfde onderneming gewaagd, als de duellist doen zou, die, uitstekend schutter en meester op degen en sabel, voor een tweegevecht met een op alle wapenen geoefend tegenstander den gevaarlijken en zoo moeilijk te hanteeren dolk koos. Het waagstuk is uitnemend geslaagd. Zelfs in dien voor den lezer zoo vermoeienden vorm van onafgebroken dialoog doet Mevrouw Bosboom hare personen voor ons leven, weet zij ons te boeien en ons belang in te boezemen in de conflicten, die uit den gegeven toestand overvloedig oprijzen. Zoowel Sofie Duvivier met hare ongelukkige liefde als de jonge Graaf De Mercoeur trekken den lezer aan; en al gevoelen we noch voor den ouden Markies, een in de negentiende eeuw misplaatst erfstuk uit

de feodale tijden, noch voor den anderen émigré, Louis de Valbrun, veel sympathie, zoo treffen ons toch de scherpe teekening van den ouden man uit één stuk, met hart en ziel aan de traditie gehecht, en het tafereel van het leven en lijden in ballingschap, dat de jonge ridder in zijne gesprekken met Raymond met zooveel waarheid afmaalt. Toch leggen wij het boek onvoldaan uit de hand, gedachtig aan het zooveel grooter genot, dat deze Schrijfster ons bij eene andere behandeling had kunnen schenken. De gesprekvorm is voor een roman een bastaardvorm, die bij alle nadeelen van het dramatisch kleed geen enkel der voordeelen daarvan bezit. Door hem te kiezen, vergt de schrijver zeer veel van het geduld en de scherpzinnigheid van den lezer, die de gevoelens, de hartstochten, den strijd der personen uit hunne woorden moet kunnen afleiden zonder eenig ander hulpmiddel, daar noch de aanschouwelijke voorstelling op het tooneel, noch de uitlegging en toelichting van den verhalenden schrijver hem ten dienste staan. Daarenboven wordt eene meer uitvoerige bewerking vereischt dan bij eene geheel dramatische behandeling, waarbij juist pittigheid en beknoptheid van den dialoog op den voorgrond staan en de kunst van den acteur moet aanvullen, wat ten halve gezegd of verzwegen is. Ziedaar twee gevaarlijke klippen, die Mevrouw Bosboom echter met glans ontzeild is. Doch er is nog eene derde klip, waarop zij nu en dan heeft gestooten. De tooneelschrijver behoeft het zoo nauw niet te nemen met de waarschijnlijkheid; zijn gansche werk wordt door conventie beheerscht, en mits hij in de hoofdzaak logisch te werk gaat, kan men hem veel vergeven. De romanschrijver daarentegen moet van alles behoorlijk rekenschap geven en wat onwaarschijnlijk in zijn verhaal schijnt, voor den lezer verklaren en uitleggen. Nu komt het ons voor, dat de gesprekvorm van *Raymond de schrijnwerker* de Schrijfster in dit opzicht wel eens heeft doen falen. Is het bij voorbeeld waarschijnlijk, dat eene freule, die, hoe vrijgevig ook opgevoed, toch voor verschil van stand en conventioneele vormen niet blind kan zijn, den ambachtsman, dien zij voor het eerst onder de oogen krijgt, terstond vertrouwelijk inlicht over den toestand van haar hart en over hare betrekking tot haren niet beminden bruidegom? Is het verder waarschijnlijk, dat een man als de Markies De Mercoeur den eenvoudigen kamerbehanger terstond voor zijn verloren zoon erkent op de mededeeling van eenige herinneringen, die een listig bedrieger zeer wel van elders kon machtig worden? Wij kennen wel uit het befaamde Tichborne-proces het voorbeeld van eene moeder, die zich in de identiteit van den man, die zich voor haren doodgewaanden zoon uitgaf, bedroog, maar de Markies De Mercoeur wordt ons volstrekt niet als een zwakhoofdige voorgesteld, maar als een scherpzinnig man, die zich niet door de herinneringen van een onbekend jongman, alleen door eene oude, onbeschaafde vrouw bevestigd, zou laten bewegen tot eene daad van zoo ver strekkende gevolgen. Op het tooneel kan men hier-

mede vrede hebben, maar een romanschrijver moet meer geven. Wat ons verder niet volkomen gemotiveerd voorkomt, is de tegenstand van den Markies tegen het huwelijk van zijn eenigen zoon met Gabrielle d'Arques, die hij vroeger tot gemalin voor zijn neef had bestemd. Indien Raymond niet teruggevonden ware, zou immers die neef de erfgenaam van den Markies en het toekomstig hoofd van zijn geslacht geworden zijn: waarom was dan een huwelijk, dat hoog genoeg was voor dezen, te gering voor den erfgenaam in de rechte linie? De feodale begrippen maken tusschen erfopvolging in de rechte en in de zijlinie geen onderscheid.

De gekozen vorm bood echter zoovele en zoo groote moeilijkheden aan, dat wij, ook met deze aanmerkingen, het werk van Mevrouw Bosboom hoog kunnen prijzen als eene goede aanwinst voor onze letterkunde, en een werk, dat ook uit een historisch oogpunt verdienstelijk is om de juiste schildering van de denkbeelden en inzichten der mannen van het *ancien régime.*

Niet omdat het mede werk van eene vrouwenhand is, vermelden wij hier in de tweede plaats *Zijn zuster*, maar omdat de Schrijfster van *Penserosa*, ook wegens haren laatsten roman, ten volle verdient, onmiddellijk na Mevrouw Bosboom genoemd te worden. Ziehier een boek, dat niets dan lof verdient, en waarvan we, al mogen enkele uitweidingen voor bekorting vatbaar zijn, niet gaarne eene enkele bladzijde zouden missen. Met vaste hand, met eene groote menschenkennis en in boeienden vorm schetst en ontleedt het de zelfopofferende liefde van eene zuster voor haar broeder in voor- en tegenspoed, haren weldadigen invloed op hare omgeving, zoowel de personen, die haar met wederliefde en genegenheid vergelden, als degenen, van wie zij ondank, zoo niet erger ondervindt. En toch is het geen week of sentimenteel boek, hoe treffend en aandoenlijk het in zijne eenvoudigheid werkt. *Zijn zuster* is bovenal merkwaardig als het product van gezette overdenking. De Schrijfster heeft niet, gelijk maar al te dikwijls geschiedt, hare heldin getooid met alle deugden en volmaaktheden van het menschelijk geslacht, met al de beminnelijkheid en onweerstaanbaarheid harer sekse, om haar dan in strijd te brengen met slechte karakters, lage hartstochten en vijandige omstandigheden, waaruit zij ten slotte zegevierend te voorschijn treedt, om te gelijk met de romantische martelaarskroon en den maatschappelijken bruidskrans getooid te worden. De heldin van M. van Walcheren is volstrekt niet volmaakt; de liefde tot haren broeder sluit in den aanvang zekere mate van liefdeloosheid jegens andere nabestaanden niet uit en is volstrekt niet onvermengd, maar door heel wat egoisme vervalscht. De verdienste van den roman ligt juist hierin, dat de veredelende en vormende kracht der offervaardigheid in de heldin uitkomt, en deze eerst langzamerhand door de beoefening van eene der moeilijkste deugden,

zelfverloochening, tot een hoog zedelijk standpunt opklimt. Ook de andere personen zijn geen romanhelden in den gewonen zin, volmaakt in deugden of hoedanigheden, verschrikkelijk in het kwade en boven elke zwakheid verheven, waar 't de bereiking geldt van een doel, 'tzij goed of kwaad. Het zijn veelal naar het leven geteekende menschen, zooals wij allen aan opwellingen ten goede of ten kwade onderhevig, maar niet altoos sterk genoeg, om te blijven handelen, wanneer de eerste prikkel krachteloos wordt. Een en ander maakt den roman tot eene aangename lectuur, ook omdat de verwikkeling, waarvan de knoop eenvoudig en met talent gelegd is, nu natuurlijk voortvloeit uit den gewonen loop van zaken en geen buitengewone of buitensporige uitwendige omstandigheden behoeft, om voortgeholpen of ontsponnen te worden. De Schrijfster blijft daarbij steeds meester van hare stof en van zichzelve, hetgeen blijkt uit het talent, waarmede zij de handeling weet te beperken, niet meer personen opvoert, dan zij noodig heeft, noch op ondergeschikte figuren te veel licht laat vallen. Hare taal en haar stijl zijn over het algemeen onberispelijk; nergens vinden wij haar onnadenkend doorschrijven; doch integendeel op elke bladzijde veelvuldige sporen, dat zij elke zinsnede wèl heeft overdacht. In één woord, door degelijken inhoud en keurigen vorm is *Zijn zuster* een waardig vervolg op de beide zeer verdienstelijke novellen, waarmede deze Schrijfster zoo glansrijk het tooneel der letterkunde betrad.

Voor de lezers van dit tijdschrift is de Schrijver van *Menschenwaan en Christendom* een goede, oude bekende, van wien zij weten, wat hij geeft. Zijn nieuwe roman *Fierheid adelt* stelt de verwachting niet teleur, waarmede men dien zal opnemen. Het is een boek van hooge zedelijke waarde, uit den aard der zaak meer diep dan breed opgevat en bewerkt, waarin de oude, en toch in het dagelijksch leven nog zoo vaak miskende waarheid wordt gepredikt en aanschouwelijk voorgesteld, dat vastheid van karakter, zedelijke ernst en gepaste fierheid de waarde van den mensch bepalen en hem een adelbrief schenken, waarvoor alle maatschappelijke vooroordeelen behooren te zwichten. Hoofdzakelijk wordt daarin de geschiedenis verhaald van een knaap uit de lagere volksklasse, den zoon van een braaf en oppassend kantoorlooper, die door arbeidzaamheid en vlijt het tot eene groote hoogte in zijn vak brengt en ten slotte, door zijne persoonlijke hoedanigheden en moedige volharding, ondersteund door de medewerking van vele weldenkenden, de hand verwerft van een bemiddeld meisje van hoogeren stand, in spijt van den fellen tegenstand, dien de moeder zijner beminde tegen deze huwelijksplannen biedt. Nevens deze hoofdintrige worden andere afgesponnen, allen dienende, om de bovenvermelde stelling te bevestigen. Het komt ons echter voor, dat de Schrijver het zich door de keuze zijner personen wat gemakkelijk heeft gemaakt; het vooroordeel tegen zoogenoemde *mésalliances* is in onze maatschappij toch zoo diep ge-

worteld, dat de in dezen roman opgevoerde familie, waarvan alle leden en huisvrienden het huwelijk der dochter met den tot bloemist opgeklommen knaap uit minderen stand, alleen met uitzondering van de moeder, in verschillende mate begunstigen, ons ietwat onnatuurlijk schijnt. Ook is het de vraag, of deze ontknooping tot de waarde van het vertoog wel veel afdoet; de man van karakter pleegt meer naar het innerlijk loon van plichtsvervulling te streven dan naar uiterlijke en maatschappelijke belooningen: ook al gaat het hem in den wereldschen zin niet wel en voorspoedig, kan het bewustzijn, zijn plicht gedaan te hebben, hem eene innerlijke voldoening schenken, die de zwakke, karakterlooze waardeeren noch beseffen kan. Wat den vorm van den roman betreft, de wensch des Schrijvers, om zooveel mogelijk vruchten van plichtsvervulling in het tafereel samen te voegen, heeft de schilderij wat bont gemaakt, daar tusschen de verschillende groepen niet veel verband bestaat en de vele nevenfiguren soms de aandacht te veel afleiden. Doch vergeten wij niet, dat aan deze uitvoerigheid van den heer Van der Hoeve de zeer verdienstelijke schildering te danken is van de sociale toestanden en van het innerlijk leven ten platten lande (I, bl. 150 en volgende), die even nauwkeurig waargenomen als talentvol wedergegeven zijn.

Ook Dr. Ten Brink geeft in zijn *De familie Muller-Belmonte* eene beschrijving van het leven ten platten lande, of althans in een achterafstadje van 4000 inwoners in het Noorden van ons land, ofschoon de aanwezigheid van een kantongerecht, eene arrondissementsrechtbank en een gymnasium te Osterwolde het in onze oogen belangrijker maken, dan de Auteur het doet voorkomen. Een uitgewerkten en afgeronden roman geeft de Schrijver ons niet, slechts tafereelen van verschillenden aard, die, zoowel waar alles slechts op uiterlijkheden aankomt, als waar het de beschrijving van karakters geldt, met zijn gewoon talent geschilderd zijn. Het gezin van den met financieele bezwaren worstelenden rector, waarin zooveel geleden en zooveel opgeofferd wordt, terwijl het hoofd der familie bij zijne benarde omstandigheden troost vindt in het onzeker vooruitzicht, dat hij misschien eenmaal in staat zal wezen, zijne uitgave van Theocritus in het licht te zenden, wordt ons voorgesteld met eene diepte van gevoel en eene fijnheid van trekken, die aan Dickens herinneren Minder voldoet het beeld van de andere familie, waarnaar het boek verdoopt is, wier uiterlijke welvaart en weelde in schande en oneer eindigen. Reeds bij eene vroegere gelegenheid merkten wij op (*De Tijdspiegel*, Maart 1880), dat tegen echtbreuk in een roman geen bezwaar kan worden gemaakt, mits de auteur ons duidelijk maakt, hoe de schuldigen, door samenloop van omstandigheden of door onweerstaanbaren innerlijken drang, tot dien val gekomen zijn; die voorwaarde vervult de heer Ten Brink niet. Wij vernemen alleen, dat een meisje - naar

haar voorgeven op last van een strengen vader - een man, dien zij liefheeft, afwijst, en een ander, die rijker is en meer aanzien heeft, huwt; later maakt de Schrijver er ons getuige van, hoe de echtgenoot die vrouw op heeterdaad van ontrouw met dien vroegeren geliefde betrapt: ziedaar alles. Alles - tenzij de verklaring gezocht moet worden in een lang gesprek onder vier oogen, door de beide gelieven na de afwijzing gehouden, en waarin men, wanneer het met den lateren val van de jonge vrouw in verband moet worden gebracht, niets anders zien kan dan een komplot tot bedrog van den toekomstigen echtgenoot. Indien de Schrijver deze familie van den notaris Muller-Belmonte, die de lieden oplicht, van de hem toevertrouwde gelden goede sier maakt en, wanneer de schurkenstreek uitkomt, zich van kant maakt, om vrouw en kinderen den last te laten dragen, slechts tot achtergrond had gebruikt, om de familie Van Gestel in het volle daglicht te stellen, dan zou zijn werk aantrekkelijker geweest zijn en een onvermengd weldadigen indruk bij den lezer achtergelaten hebben.

De heer Ten Brink staat te hoog, dan dat wij hem wegens vorm en stijl zouden prijzen. Juist daarom willen wij echter wijzen op het gevaar, waarmede zekere neiging tot opgeschroefdheid en gekunsteldheid nu en dan zijne taal ontsiert en omslachtig maakt. De blijken daarvan zien wij in volzinnen als deze: ‘Menschenstemmen, rauw en krijschend door elkander klinkend, vormden eene daverende massa van lawaai... Het gillend roepen van niet weinige afstammelingen des hebreeuwschen volks...’ (bl. 5). ‘Zijne middelen (waren) vrij wat verminderd, ten gevolge van al te hooge uitgaven, gedekt door opoffering van fondsen, op zijn last te gelde gemaakt door zijn bankier’ (bl. 7).

Eene familie van ouden, Franschen adel, op een kasteel in Gelderland gevestigd, doch zonder geld; een schatrijk parvenu uit Indië, die den Vicomte De Marcy, wiens adellijk gemoed niet voor een schurkenstreek - valschheid in onderhandsch geschrift - is teruggeschrikt, in zijne macht heeft en die macht misbruikt, om een huwelijk tot stand te brengen tusschen zijn zoon, een beschaafd en ontwikkeld man, ingenieur van beroep, en de eenige dochter van den Vicomte, welke den opgedrongen bruidegom en zijn lompen vader diep veracht en hun die verachting op eene lang niet deftige wijze laat merken - ziedaar de grondstoffen van het laatste werk van Melati van Java. Zooals men ziet, komt de aanleg eenigszins overeen met dien van *Jean Têterol*; geen voordeelige omstandigheid voor de Nederlandsche Schrijfster, omdat hare behandeling en hare karakterschildering zeer verre bij die van Victor Cherbuliez achterstaan. In de voornaamste plaats slaagt zij er niet in, ons achting in te boezemen voor haren held, den ingenieur, die zich alle grofheden, welke zijne verloofde tegen hem uit, laat aanleunen uit een gevoel van tot in het onzinnige overdreven grootmoedigheid. Hij weet zeer goed, wat aan zijne

bruid onbekend is gebleven, dat, wanneer het huwelijk niet doorgaat, zijn vader gebruik zal maken van het valsche stuk van den Vicomte, dat hij onder zich heeft; maar dat is geen voldoende reden, om zich ongestraft te laten beleedigen als een laag gelukzoeker door het meisje, dat hij heet te beminnen. Hij, die waarlijk liefheeft, zal alles eer kunnen verdragen, dan door de beminde vrouw voor een eerlooze te worden aangezien; toch laat Alfred Brons zich dat zoetsappig welgevallen, om den onwaardigen vader der Freule eene welverdiende ontmaskering te besparen. Daardoor wordt hij tamelijk onbeduidend in ons oog, en indien wij ten slotte al aannemen, dat de ingenieur niet alleen zeer knap in zijn vak, maar ook edel, beschaafd en karaktervol is, dan doen we dat meer op goed geloof en uit hoffelijkheid, omdat de Schrijfster het ons ernstig verzekert, dan wel uit overtuiging en omdat zij het ons heeft laten zien.

Met het huwelijk eindigt de roman echter niet: integendeel, dan begint hij pas recht. Op den avond van dien dag sterft de grootmoeder der bruid - mede eene mislukte figuur - en het jonge paar, dat elkander na het bruiloftsmaal niet meer ontmoet heeft, gaat de wijde wereld in, de man namelijk rechts, de vrouw daags daaraan links. Verder krijgen wij een verhaal van de wederwaardigheden der onbestorven weduwe bij hare familie in Frankrijk, waar zij ten slotte haren man ontmoet. Zij bejegenen elkander als vreemdelingen, totdat een ongeval in eene steenkolenmijn hem op den rand des grafs brengt, waarop de vrouw toesnelt, om hem op te passen, en het huwelijksleven eigenlijk eerst begint, om met allerlei huwelijksgeluk bekroond te worden. Ofschoon de roman naar het kasteel in quaestie *Dorenzathe* genoemd wordt, speelt deze huizinge er niettemin eene zeer bescheidene rol in en vallen zelfs de meest belangrijke tooneelen daarbuiten voor.

Het doet ons leed, dat dit boek in zoo weinig hoogen toon geschreven is. Terwijl de eigenaardige toestand der door iedereen voor een jong meisje gehouden, verlaten vrouw, om zoo te zeggen, tot eene poëtische behandeling uitlokte, die vooral aan de pen eener gevoelige, beschaafde vrouw zoo uitnemend toevertrouwd kon schijnen, rijst opvatting noch behandeling ooit boven het prozaische, ja, worden vele momenten door zekere ruwheid van taal ontsierd. De jonkman, die zijns vaders aanprijzing van eene bruid boven zijn stand beantwoordt met het platte: ‘Wat heb ik eraan, wanneer zij met tegenzin en als het ware gedwongen hare toestemming geeft?’; de Freule, die tot haren papa, wanneer hij haar den ingenieur tot man aanbeveelt, niets beters weet te zeggen dan: ‘Maar papa, ik kan me toch zoo niet vergooien!’, blijven wat te laag bij den grond, om waardige romanhelden te zijn. Wij noemden daareven de grootmoeder eene mislukte figuur, en toch is zij de voornaamste oorzaak, waarom de Freule den ingenieur neemt; om haar namelijk - niet de schande van een onteerden naam, want

van de valschheid weet het meisje niet, maar het verdriet van den executorialen verkoop van het kasteel te besparen, stemt zij in den verkoop van haar eigen persoon toe. En wie is nu die grootmoeder? eene echte vrouw van adel, die, hoogmoedig op haren rang en hare afkomst, hare benarde omstandigheden met fierheid draagt? Volstrekt niet; eene caricatuur vol vooroordeelen, die onder de leuze: 'Geld is maar slijk!' van schulden maken leeft, en 't in haren zoon hoogelijk goedkeurt, dat hij op dezelfde wijze door de wereld heenrolt. Voor de teekening van aristocratische figuren mag Melati van Java nog wel bij Mevrouw Bosboom ter schole gaan. Een laatste vergrijp tegen het karakter van den held, op eene der laatste bladzijden (331) gepleegd, mogen wij niet onvermeld laten; ook omdat daaraan een vergrijp tegen den goeden toon vast is, halen wij de woorden van het boek aan.

Wanneer de jongelieden ten slotte thuis zijn, komt er een brief van den vader der vrouw, waarin hij zijn voornemen, om te hertrouwen, bericht, en daarop laat volgen:

''Ook mag ik het u niet verbergen, ik het tot mijn plicht reken er zorg voor te dragen, dat onze familienaam niet uitsterft.'

'Zeer vriendelijk van papa,' - zoo viel Alfred haar - (zijne vrouw, die den brief voorgelezen had) - in de rede, 'doch daarvoor behoeft hij zich niet ongerust te maken, die taak rust op den man van zijne oudste dochter. Mijn eerste werk, zoodra wij wat tot rust zijn gekomen, zal wezen om den Koning te vragen den naam mijner vrouw bij den mijne te mogen voegen.'

Dat dit eene fout is tegen de Nederlandsche wetgeving, laten wij daar, - ingenieurs en romanschrijvers kunnen niet alles weten! - maar grooter is de fout tegen het karakter van den man. Wie zijn eerlijken, burgerlijken naam door arbeid tot roem heeft gebracht, verwisselt dien niet voor een ander, al kon hij dien van 'Vicomte de Marcy' verkrijgen, - wat volgens de Nederlandsche wetgeving nu eenmaal niet gebeuren kan.

Voor zoover we weten, is de Schrijver van *Schipper Verduin* een nieuweling op letterkundig gebied. Zoo ja, dan heeten wij hem en zijn genre van harte welkom. De frissche, gezonde zeewind waait u uit dit boek te gemoet, waarin eerlijkheid, trouw, oppassendheid en karakter den toon aangeven. De meesten onzer hedendaagsche romans rieken te zeer naar studeerlamp of boudoirgeuren, dan dat men niet eens gaarne in het schippersleven op de Zeeuwsche stroomen er flink den wind door zou laten waaien, die alle mufheid en bedomptheid verdrijft. De Schrijver dischт ons het verhaal op van een Zeeuwsch schipper, die door ijver en plichtsvervulling in de wereld vooruitkomt, zijne kinderen met zichzelf in de algemeene achting ziet deelen, terwijl op den achtergrond wordt vertoond, hoe luiheid en uitspatting

den mensch naar geest en lichaam te gronde richten. Het is eenigszins het genre van Marryat, waarop de Schrijver zich toegelegd heeft; het zou ons verwonderen, indien hij daarmede geen degelijk succes inoogstte. Zijn de gesprekken, die zijne personen uit alle klassen der maatschappij met elkander voeren, wat langdradig, steeds zijn de taal en de meeningen in overeenstemming met dengene, die ze uit; - hier en daar, waar hij ons matrozen en schippersuitdrukkingen naar de natuur wedergeeft, doet deze getrouwe nabootsing hem wel eens te ver gaan. Ook een groot talent van beschrijven heeft de heer Van Oort; de volgende aanhef van het boek moge het getuigen:

'Helder en vroolijk scheen de lieve Meizon en straalde vol luister over de watervlakte. Een aangename koelte temperde de warmte en bewoog het water in luchtige kabbelingen, waardoor, eindeloos afwisselend, duizende schitterende terugkaatsingen der zonnestralen ontstonden, die de watervlakte als 't ware bezielden en van gloed en leven deden tintelen. De golfjes, door de lichte koelte ontstaan, huppelden lustig over de oppervlakte van het water, als of ze elkander dartel najaagden. Het was opwekkend te zien, welke rustelooze pogingen zij in het werk stelden om hun voorgangers te bereiken en op te merken, hoe die pogingen steeds mislukten, daar het vlugste golfje, als het zijn doel meende bereikt te hebben, met teleurstelling ontwaarde, dat zijn voorlooper zich in luttel schuim had opgelost, een lot dat hem zelf gewoonlijk onmiddellijk daarna te beurt viel.

Bijna gelijk met de oppervlakte van het water, omringd door een krans vuil geelachtig schuim, viel ginds een witte zandplaat in het oog, bezaaid met duizend schelpen, kwallen, krabben, zeewier en al wat verder door het hoog water was achtergelaten en waarop de zonnestralen in het blinkende zand schitterend werden teruggekaatst. Lui en naar het scheen vol genot lagen daar eenige zeehonden zich te koesteren in de felle zonnestralen en lieten zich naar hartelust roosteren, zonder eenige aandacht te schenken aan de talrijke meeuwen en andere zeevogels, die krijschend boven hen rondzwierven of bij en naast hen uit het zand een groote verscheidenheid voedsel oppikten, dat er bij voortduring door den golfslag op werd geworpen.

Vooruit strekte de waterplas zich schijnbaar onbegrensd tot den gezichteinder uit en scheen den opgetogen toeschouwer, die zulk een tooneel voor den eersten keer zag, te doen gelooven, dat ginds het gewelf van den hemel op de uiteinden der wateren rustte.

Ter rechterzijde werd deze schitterende vlakte begrensd door een kalen, groengrauwen zeedijk met steenen glooiing, door paalrijen afgewisseld: een dijk, die zich uren achtereen voor het oog in wanhopige eentonigheid voordeed en den toeschouwer zeker dommelig en naargeestig zou hebben gemaakt, als niet nu en dan een kudde schapen langs dien dijk of op het daarvoor gelegen schor weidende, of wel een eenzaam steiger met een vaartuig daartegen, soms ook een boven den dijk uitstekend dak, een kleine doch aangename afwisseling hadden aangeboden.

Ter linkerzijde en van achter zag men, even aan den horizon, flauwe strepen die ook daar dijken vertegenwoordigden. Boven de strepen verhie-

ven zich hier en daar op ongelijke afstanden, torens en molens die, met de zich scherp tegen de blauwe lucht afteekenende groepen boomen, te kennen gaven, dat daar bewoonde en bebouwde landstreken aanwezig waren.

Zoo ver het oog over het water reikte, zag men schepen en zeilen. Een groote verscheidenheid van vaartuigen, onder allerlei vormen en op alle afstanden, zette een onbeschrijfelijke bekoorlijkheid aan het tooneel bij. Ginds vooruit een tjalk met hoogen opperlast en taankleurige zeilen, die tegen wind en tij in, alle mogelijke moeite deed om laveerende nog iets te winnen, eer zij genoodzaakt zou worden te ankeren; daar een voor den wind zeilend gaffelschip, dat alle zeilen had bijgezet om van het gunstige windje te profiteeren.

Een driemastschip, een Oost-Indie vaarder met de zeilen vast, de ra's gestopt en gebrast, werd door een kleine stoomboot voortgesleept, die zich vroolijk op het water bewoog, hoewel zij alle krachten moest inspannen om den kolossus voort te trekken; een kolossus, onwillig en log, zich niet in zijn element gevoelende en blijkbaar zich schamende om zóo, machteloos en als 't ware geboeid, door het kleine vaartuig- te worden weggevoerd en wellicht zich voor den geest halende, hoe hij in volle zee met alle zeilen bij, vlug en bevallig als een zeemeeuw over den onmetelijken waterplas placht te snellen, door niets in zijne bewegingen belemmerd. Druilig en onbeholpen bewoog hij zijn log lichaam achter de sleepboot, hoewel zijne vlaggen lustig ruischend van top en gaffel wapperden. Minder ontevreden echter scheen het scheepsvolk te zijn, te oordeelen naar het luid gezang, dat nu en dan over de watervlakte weergalmde, en de aardigheden, die op schertsenden toon aan de voorbijzeilende vaartuigen werden toegeroepen. Daar was dan ook wel reden om lustig te zijn! Een lange reis, vol ontbering en gevaar, lag achter den rug, een blijde thuiskomst wachtte hen binnen kort, wellicht reeds dezen avond, een thuiskomst lang verbeid en vurig gewenscht.

Een hoogaars, tegen een vletter wedijverende om hem de loef af te winnen, had niet zorgvuldig genoeg gelet op de richting der bakens en was, tegen den kant van het schor komende, aan den grond geraakt. Daar de eb goed doorzette, waren al hare pogingen om weder vlot te geraken vruchteloos en was zij genoodzaakt zich aan haar lot te onderwerpen en een volgend tij af te wachten. Men kon niet zeggen, dat zij, of beter hare bemanning, hierin stil berustte, want op het sarrend en luidklinkend gelach uit den vletter werd met hevige vloeken en verwenschingen geantwoord.

Iets verder een stoomboot, die dreunend en rookend kwam aansnellen en met sierlijke zwaai een diep geladen schoener ontweek. Onder de witte zonnetent, die over het achterdek was uitgespannen, zaten of stonden verschillende groepjes reizigers gezellig bijeen, die met belangstelling rondzagen en zich blijkbaar in de schoone omgeving verlustigden. Verder op, in het verschiet alweder zeilen, groote en kleinere, witte, grauwe of roodachtige, tot dat eindelijk aan de kim bijna onmerkbare stippen blijk gaven, dat ook daar en veel verder nog een zeilende menigte in beweging was.

Met alle zeilen bij, gebruik makende van de gunstige gelegenheid, hield een tjalk, om den zuid koersende op ongeveer duizend ellen afstand den eentonigen zeedijk ter rechterzijde. Het was een groot en goed onderhouden vaartuig. Alles gaf te kennen, dat een zorgvuldig oog er het toezicht over had: mast, sprieten en blokken waren blank geschrapt en geharpuisd; dek,

gangboord, luiken en romp goed in het teer; het schilderwerk was behoorlijk onderhouden; de zeilen, hoewel niet nieuw en reeds gelapt, waren in goeden staat.'

Dat mag schilderen met woorden heeten; de beste schilder kan ons niet levendiger 'een stil water met schepen' voorstellen. En ook tafereelen van woelend water, storm en schipbreuk weet de Schrijver te beschrijven; alleen gebrek aan ruimte verbiedt ons, ook van deze zijde van zijn talent een staaltje mede te deelen. Wij verwijzen nu slechts den lezer naar *Schipper Verduin* zelf, en bevelen met nadruk dit boek aan, waartegen wij slechts een enkel, doch een ernstig, bezwaar weten aan te voeren. Het betreft eene fout tegen het karakter van den jongen held, Schipper Verduin's eenigen zoon. Door een noodlottig toeval is hij te Melbourne van zijn schip afgeraakt en wordt nu natuurlijk van desertie naar de goudvelden verdacht. Frits weet dat, en toch wacht hij jaren lang, totdat hij in Indië eene eervolle positie verkregen heeft, voordat hij zich rechtvaardigt, voordat hijzelf zijn ouden vader, zijne liefhebbende zuster en zijne beminde in Nederland van zijn hoe en waar onderricht. Dat stilzwijgen is in strijd met het open karakter van den jongen, en met zijn gezond verstand daarenboven, omdat hij toch wel moest bevroeden, dat door zijn stilzwijgen de verdenking van desertie niet kon weggenomen, maar veeleer zou versterkt worden.

Het '*Koningskind*' behelst de geschiedenis van een vondeling, door den schaapherder van een Drenter baron op de heide opgeraapt en voor een koningskind gehouden. Het was, naar hij meende te hebben gezien, uit het rijtuig gevallen, waarmede Koning George II van Engeland in 1763 van Hanover door Nederland kwam, op weg naar zijn overzeesch rijk, van welk rijtuig de paarden nabij het kasteel van des schaapherders meester op hol waren gegaan. Later blijkt het echter een vondeling in den trant van Tom Jones te zijn, die van vaderswege geen koninklijk, ofschoon zeer voornaam bloed in de aderen heeft. Wij gelooven niet, dat de heer Winkler Prins veel voldoening zal hebben van zijn roman; de lezers, wier geduld tot aan het einde van het tweede deel strekt, zullen dit zonder twijfel met eenen zucht van verlichting dichtslaan. Zoowel vorm als inhoud van het boek zijn uit den tijd en ouderwetsch, en kunnen het gros der tegenwoordige romanlezers en-lezeressen niet meer boeien. In zekeren zin betreuren wij dat, want blijkbaar heeft de Schrijver van *Het* '*Koningskind*' veel studie en moeite aan zijn arbeid besteed; als eene antiquiteit zullen echter alleen zij dien kunnen waardeeren, die eene ernstige studie van de Nederlandsche letterkunde hebben gemaakt. De roman van de tweede helft der achttiende eeuw onderscheidde zich vooral door twee dingen: den geliefkoosden briefvorm, waarin ons zulke kostelijke

‘binnenhuisjes’ zijn nagelaten, en den zeer vrijen, losbandig-romantischen loop der fabel. Wij bezigen deze adjectiva niet in de ongunstige beteekenis van zedeloos, maar alleen om te kennen te geven, dat de roman uit dat tijdvak onzer letterkunde, van alle ankers van het classicisme losgeslagen, aan geen enkele ‘eenheid’ gebonden, zich de dolste sprongen en meest buitensporige afwijkingen mocht veroorloven. De romanschrijver mocht vrijelijk zijne helden rondvoeren door alle oorden der wereld; alle werelddeelen stonden ter zijner beschikking, en vermits destijds de locale kleur der nieuwere romantische school nog niet uitgevonden was, en men trouwens niet veel wist van natuur, gebruiken en volkskarakter van de meeste landen, waarin die helden zich met zooveel gemak bewogen, werd er niet veel meer dan een indruk van verwarring verkregen. In den voor ons liggenden roman nu vinden wij de deugden en gebreken der schrijvers uit dien ouden tijd terug. Hoofdzakelijk wordt de geschiedenis verhaald in brieven, hier en daar afgewisseld door uittreksels uit dagboeken of door verslagen, die in waarheid niets anders zijn dan zeer uitvoerige brieven zonder adres. Die vorm vermoeit en verveelt, vooral omdat de brieven niet zoo gekruid en met Attisch zout bestrooid zijn als bij voorbeeld die, waarin de romans van Wolff en Deken tot ons zijn gekomen. Maar toch geven die brieven het bewijs, dat de heer Winkler Prins de talrijke, doch zoo weinig gekende bronnen voor de kennis der zeden en gewoonten onzer voorouders van de achttiende eeuw, de zoogenaamde Spectatoriale Geschriften, met ijver heeft bestudeerd. De brieven der twee vriendinnen, de adellijke dochter uit Drente en de koopmans-dochter uit Amsterdam, leveren trouwe afbeeldingen van het toenmalig leven ten platten lande en in de steden, waarvan we 't wezenlijk betreuren, dat zij in dit weinig leesbaar boek begraven liggen. Want de onwaarschijnlijkheid, ja, volstrekte onmogelijkheid der intrige, waarbij graven, hertogen, prinsen, ja, zelfs koningen te pas komen; waarbij de ongebeurlijkste uitwendige voorvallen dienst doen, en eene onafzienbare reeks van personen zonder karakter, innerlijk leven of wat dan ook, als poppen, prachtig gekleed, doch alleen met zemelen opgestopt, voor onze oogen dansen, naarmate de schrijver grillig aan het koordje trekt: - dat alles laat ons volkomen koud. Voeg daarbij, dat de geschiedenis, door de veelvuldigheid van incidenten en de aanhoudende verandering van tooneel, moeilijk te volgen is, zoodat de lezer dikwijls onvermijdelijk den draad kwijtraakt en weder op moet zoeken, - en men zal zich met ons verbazen, dat de ernstige studie van den Auteur zoo weinig goede vruchten heeft opgeleverd. Het recht van bestaan van den historischen, heroïschen roman zullen wij volstrekt niet in twijfel trekken; tegen het hullen van groote gebeurtenissen uit het verledene in een romantisch kleed, waarbij de schrijver over groote personen beschikt en zijn tooneel, naar de eischen van het verhaal, in verschillende werelddeelen opslaat, hebben wij geen bezwaar.

Maar dan moet de behandeling evenredig wezen aan de stof; dan moeten ons groote geesten, edele karakters worden geschilderd, roemrijke daden beschreven en uit groote hartstochten verklaard. Aan deze eischen voldoet *Het* '*Koningskind*' in 't geheel niet; niettegenstaande groote verdiensten is het een onaantrekkelijk en ongenietbaar boek.

De schrijver van het nu volgend werk in twee deelen, die zich A. van den Amstel noemt en blijkens het titelblad het vaderland reeds op ettelijke historische romans onthaald heeft, wenscht in de voorrede, dat de lezer eene 'even aangename als nuttige verpoozing' moge vinden in zijn historisch-romantisch tafereel, 'waartoe de bronnen ter samenstelling hem door berichten van geachte tijdgenooten rijkelijk ten dienste stonden'. In dit werk heet de geschiedenis behandeld te worden van den bekenden Hertog Van Enghien, diens ouders en zuster, voor zoover die in de laatste jaren der vorige en de eerste der negentiende eeuw voorgevallen is. De 'geachte tijdgenooten' moeten dus wel heel oud zijn, die den Schrijver de bronnen geopend hebben. Was de herinnering dier ouden van dagen wat beneveld? of hebben zij met A. van den Amstel een loopje genomen? Wat de reden is, weten we niet, maar zeker is het, dat ons hier een allerpotsierlijkst beeld van het revolutionnair tijdvak van Europa geschilderd wordt, zoodat wij den Schrijver, wien het gegeven was, zich aan die bronnen te laven, geen compliment kunnen maken over zijn critischen geest of zijne historische kennis. Op een der eerste bladzijden van het eerste deel vinden wij vermeld, hoe de Maire van Brussel in 1792 iemand gevangen gaat nemen op een kasteel bij Bergen in Henegouwen, en met dien gevangene doorgaat naar Parijs, om hem aan de Nationale Conventie over te leveren (I, 36). Een paar jaar later wordt er van een Koning van Beieren gesproken, die NB. eerst in 1806 kan bestaan hebben (II, 101). Verder vertelt de Schrijver, nog al in eene noot, dus met den schijn van historische toelichting, dat 'in dien tijd (omstreeks 1800 namelijk) ook van onechte kinderen de naam van den vader bij den burgelijken stand (die NB. eerst in 1804 ingevoerd is) werd opgeteekend' (II, 184); elders laat hij een boer, wien een edelman voldoening met de wapenen weigert, dreigen: 'Ik zal u als een lafaard in alle couranten bekend maken' (I, 236). De personen in het boek, zoowel eenvoudige boeren als adellijke en vorstelijke personen, advocaten, schilders en kooplieden, reizen en trekken zoo gemakkelijk en regelmatig heen en weer, door Europa en naar Amerika zelfs, als wij, met al onze spoorwegen en mailbooten, nog maar nauwlijks ondernemen; er worden onzinnige strafprocessen beschreven, en de gevangenissen zijn zoo slecht gesloten en worden zoo slecht bewaakt, dat de veroordeelden erin- en uitloopen, alsof het kerken of kazernes waren. We hebben in de beide deelen tien gevallen van ontsnapping van gevangenen vermeld gevonden, en hebben toen maar niet verder geteld.

De naam en lotgevallen van den laatste der Condé's, den vader van den Hertog Van Enghien; zijn romantisch huwelijk met Mademoiselle D'Orléans, voor wie zijne liefde spoedig bekoeld was, zoodat zij na de geboorte van hun eenigen zoon gescheiden leefden; zijne onvermoeide wakkerheid in het leger der emigranten, zijn genoeg bekend. Welnu, - de Schrijver van dit historisch-romantisch tafereel laat de familie in de beste eendracht leven, met een dochter verrijkt, die eerst op een rondreizend portretschilder en later op een Belgischen boer verlieft, met wien zij ten slotte trouwt. De toon, waarop de leden van dit gezin, waarvan het hoofd een Bourbon, de vrouw eene Orléans is, zich met elkander onderhouden, is alledaagsch en plat; hunne denkbeelden en gevoelens zijn vervaarlijk klein-burgerlijk en laag bij den grond. Verbeeld u de dochter van Bourbon en Orléans, die het huwelijksvoorstel van een mede-geëmigreerde in dezer voege afwijst: 'Liever spring ik in het water dan dien ouden paai te trouwen'! Trouwens, de vader zelf nam ook geen zeer verheven standpunt in, daar hij een huwelijk met den schilder alleen had afgekeurd met te zeggen: 'Ik houd het er voor, elk moet in zijn stand blijven; dan blijft de maatschappij het best in orde.' Zou de kruidenier anders spreken, wiens dochter door den loopknecht ten huwelijk was gevraagd?

Misschien zal men, naar deze citaten oordeelende, het boek voor eene soort mystificatie houden en tot het zoogenaamd burleske genre rekenen; maar ook deze aanleiding, om aan het werk een betrekkelijken lof te geven, is niet te vinden. Het blijkt duidelijk, dat de Schrijver gegeven heeft, wat hij kon, en wat hij wist. Taal en smaak zijn hem even vreemd als geschiedenis; zijn stijl is beuzelachtig, log en omslachtig, getuige het volgend citaat:

'Intusschen zat de vader van den jongen Hertog van Enghien nog altijd als balling in Duitschland. Waar? Dat wisten zelfs zijn zoon en dochter niet, maar zijne echtgenoote alleen zij wist het, hoewel zij het voor hare kinderen niet liet blijken. Madame Enghien ontving echter de brieven van haar echtgenoot niet per post daar in dezen gevaarvollen tijd de brieven op de grenzen van Frankrijk en Belgie in den regel door de Douanen onderschept werden. Maar de oude Hertog van Enghien had een vertrouwden dienaar die reeds dertig jaren het huis Enghien gediend had, en wiens onkreukbare trouw reeds op zoo menige zware proef gesteld was. Emond, zoo was de naam van den getrouwen knecht, was het, die telkens van O. in Duitschland, de brieven zijns meesters naar Gent overbracht, en vandaar weder als bode de antwoorden van Madame Enghien aan den Hertog terugbracht' (I, 16).

Wij halen dit niet aan, om op de historische bokken te wijzen, dat de echtgenooten Condé sedert 1780 gescheiden leefden, terwijl deze mededeeling 1792 betreft, en dat de gemalin van den Prins Van Condé nooit 'Madame Enghien', maar vóór den dood van den ouden Prins

Hertogin Van Bourbon heette; we citeeren alleen, om een denkbeeld te geven van den onbeholpen stijl. Verder willen wij dan ook niet gaan met dit onbehagelijk werk. Het is ons niet duidelijk, welk publiek zich A. van den Amstel kan hebben gedacht: schreef hij voor kinderen? zocht hij zijne lezers te Meerenberg? Het laatste vermoedt men, wanneer men leest (I, 178), dat de Prins Van Condé leefde van eenen grooten schat, in zijn kasteel Enghien verborgen, waarvan hem de renten door een kantoor te Antwerpen werden uitbetaald, ‘hetwelk door een onderhandsch geschrift zekerheid van het bestaan dezer som geeft’!! In elk geval kan dit boek voor geen lezer met eenige kennis, beschaving en ontwikkeling bestemd wezen, zoo wansmakelijk, ruw en plomp is het geschreven. Men kan een gevoel van beklemdheid niet van zich afzetten, wanneer men op het titelblad leest, dat er meer lettervruchten van dezen Schrijver in omloop zijn. Wie zijn dan toch de lezers van zulke boeken? en welke zonderlinge voorstellingen moeten die arme lieden krijgen van de geschiedenis en van het leven, werken, doen en spreken van hooggeplaatste personen? Wij kunnen ons geene hoogere toekomst voor *Het huis Enghien* denken, dan in rood papieren borden, met linnen rug geplakt en van een volgnummer voorzien, beduimeld, met scheuren en vetvlakken, op de planken van eene leesbibliotheek van den derden of vierden rang te staan, en met nadruk aan de dienstmeisjes uit de buurt aanbevolen te worden, omdat zij erin lezen kunnen, hoe eene heuschelijke hertogin de echtgenoot wordt van een braven boerenjongen, en een burgermeisje - dat niet wel bij 't hoofd is bovendien - met een koningszoon in het huwelijk treedt.

Met meer genoegen lazen wij *Schijn en Wezen*, de twee novellen van Catharina F. van Rees, die het eerste deel der tweede serie van de ‘Bibliotheek van Nederlandsche schrijfsters’ vullen. Hoewel wij het nut er niet van inzien, dat in de letterkunde, evenals in de spoortreinen, afzonderlijke compartimenten voor dames alleen worden bestemd, zoolang men die althans niet zóó kan inrichten, dat de dames er tegen heeren-critiek veilig kunnen wezen, neemt dit niet weg, dat wij dit deeltje uit de bibliotheek van de Erven Bohn, evenals de vroegere deelen, kunnen prijzen. Vooral de eerste novelle, ‘Gustave's droomen en ontwaken’, waarvan de aanhef zonder schade bekort en vereenvoudigd had kunnen worden, verdient lof. Zij verhaalt, hoe een door de algemeene vereering bedorven en over 't paard getild jong geleerde door een droom, eenigszins in den trant van Dickens' *Christmas Carol*, tot inkeer komt, het zelfzuchtige beseft, dat er in zijn leven en werken ligt, en van stonden aan zich betert, om ten koste van eigen voordeel en genot voor anderen wezenlijk nuttig te zijn, en deugd en recht te dienen. De tweede novelle is wat overladen met personen, doch laat zich eveneens gemakkelijk lezen.

Onze letterbroeders uit het Zuiden worden voor ditmaal vertegenwoordigd door twee herdrukte novellenbundels van Sleeckx, deelen 8 en 9 van zijne compleete werken, en eene verzameling novellen *Uit het dagelijksch leven* van E. van der Ven. Men kent den onderhoudenden, populairen trant van vertellen van den eerstgenoemde; hun, die zijne *Op 't Eksterlaar* en *In de vacantie*, toen zij een vijftiental jaren geleden voor het eerst verschenen, niet gelezen hebben, raden wij de kennismaking aan. Ook de novellen van V. d. Ven zijn los en aangenaam geschreven, doch raken slechts de oppervlakte van het leven; de Schrijver mist nog diepte en is in den ernst van den humor zwak en weinig treffend. De beschrijving van de verguldpartij in ‘Een lijdensbeeld’ is eene gewaagde onderneming, vooral wanneer het geheele tafereel niet veel meer is dan eene zwakke paraphrase van dat onsterfelijke hoofdstuk van de *Camera Obscura*: ‘Om te bewijzen, dat eenvoudige genoegens ook genoegens zijn.’

Wij hebben aanvankelijk gemeend, dat de redactie van dit tijdschrift de ‘Nieuwe Indische schetsen’ *Waar of Onwaar*? van J. Groneman bij abuis op onzen stapel oorspronkelijke romans had gelegd. Bij eene vluchtige inzage ontwaarden wij: anticritieken tegen hetgeen beoordeelaars, ook in *De Tijdspiegel*, op een vroeger geschrift van denzelfden auteur over huwelijk en echtscheiding hadden aangemerkt; verder uitweidingen over de zoogenoemde sexueele moraal en lange philosophische vertoogen over geloof en ongeloof, het bestaan van een God, de onsterfelijkheid en daarmede in verband staande onderwerpen. Wij dachten, dat het boek meer in de rubriek Godgeleerdheid en Wijsbegeerte, dan onder Letterkunde behoorde. Doorlezende, kwamen wij echter tot de ontdekking, dat de twee deelen toch kwalijk om hunne ‘wijsbegeerte’ konden behandeld worden; en daar elk boek als zoodanig onder de letterkundige producten kan worden geteld, ging het niet aan, ze terug te zenden. Groote letterkundige verdiensten hebben zij echter niet. Het verhaal, hoe men op eene theeplantage aan een vreesachtig grootspreker een ‘koopje leverde’; eene lange reeks ontboezemingen op eene uitreis naar Java, met versjes doorspekt, en een uitvoerig relaas, wat de Schrijver niet en wat hij wèl gelooft en geloofd heeft, vullen het eerste deel; eene langdradige geschiedenis van onderling overhoop liggende ambtenaren, eene ontboezeming over Spandaw's *Vogelnestje*, en eene lezenswaardige beoordeeling van De Beauvoir's beschrijving van Java (overdruk uit *De Toekomst*) het tweede. Hoe deze verzameling van schetsen aan den titel *Waar of Onwaar?* komt, is niet recht duidelijk; of ze ware gebeurtenissen bevatten, dan wel alleen door des Schrijvers phantasie geschapen zijn, onbelangrijk zijn ze in elk geval. Waarom de heer Groneman niet meer gelooft aan een God en aan de onsterfelijkheid en 't niet met Junghuhn eens is, moge voor den heer Groneman zelf van veel belang wezen, voor den

lezer is dit onderwerp niet gewichtig genoeg, om er drie vellen druks, welker inhoud bovendien niet door helderheid uitmunt, voor te doorworstelen; ook de kibbelarijen van de nog tweemaal langere 'liefdelooze geschiedenis', zonder pit, geest, of humor verteld, zijn te kleingeestig en te onbelangrijk, om te kunnen boeien. Alleen de beschouwing naar aanleiding van het door anderen zoo geprezen werk van den Franschen reiziger geeft den lezer eenig loon; het toont aan, dat de Fransche Graaf het privilege van hem, die van verre komt, niet ongebruikt heeft gelaten.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

D^{r}. H.E. Moltzer. Studien en schetsen van Nederlandsche letterkunde. 1^{e} en 2^{e} aflevering. Haarlem, Erven F. Bohn.

De Hoogleeraar Moltzer, dien we gaarne als schrijver op het gebied onzer nationale letterkunde zien optreden, omdat hij in een aangenamen vorm wetenswaardige bijzonderheden opdischt en van evenveel smaak en scherpzinnigheid als kunde getuigende opmerkingen mededeelt, belooft met deze nieuwe serie van studien en schetsen een uitstapje op het hem zoo bekend terrein, waarop den gewonen lezer zulk een medereiziger altijd welkom is. De e e r s t e bundel - zoo lezen wij op den omslag van het tweede nummer, en wij zien in dit woord eene toezegging, dat het de laatste niet wezen zal - zal uit vijf of zes afleveringen bestaan. Twee zijn reeds verschenen en liggen thans voor ons; zij bevatten: De invloed der Renaissance op onze letterkunde en eene studie over Johan van Broekhuizen's Gedichten. In de volgende zullen Brederoo's Lied-boeck en Starter's Treurspelen behandeld worden.

Naar deze opgave te oordeelen, moet de eerste aflevering dus als eene algemeene inleiding worden beschouwd, waarin voor de geheele reeks van studiën en schetsen de toon wordt aangegeven. Tegen deze methode is niets in te brengen. Om het karakter van de poëten der Nederlandsche Renaissance wèl te vatten, hunne eigenaardige verdiensten te beoordeelen en te waardeeren, moet men den algemeenen grondslag kennen, waarop zij staan; den toon hooren klinken, waarop hunne lier gestemd was. Dubbel noodig is dit, waar het dichters geldt, die, hoe gewaardeerd ook bij den tijdgenoot, bij den nazaat in vergetelheid geraakt zijn en tot wier rehabilitatie de Groninger Hoogleeraar in de aangekondigde reeks eene poging schijnt te willen doen.

Dat deze uitgave moet beschouwd worden als eene poging, om de belangstelling van het groote publiek te winnen voor die andere sterren aan den Nederlandschen dichthemel, die gemeenlijk door den glans der zon, die Joost van den Vondel heet, en door het schijnsel van sterren van de eerste grootte, die de namen van Antonides, Huyghens en zooveel anderen dragen, ver-

duisterd worden, zal bij de lezing spoedig blijken. Vooral voor zooveel de eerste aflevering betreft, waarin eene zeer verdienstelijke schets van den invloed der Renaissance op de vaderlandsche letterkunde gegeven wordt. De lezer verkrijgt daardoor eene heldere voorstelling van het verval onzer letterkunde in den poel der rederijkerij. Met Maerlant was het aan de poorters dierbaar leerdicht in zwang gekomen, maar aldra was die uit zichzelf gezonde richting overgeslagen tot allerlei ziekelijke afdwalingen, en verzonk de Nederlandsche letterkunde in de veertiende en vijftiende eeuwen al meer en meer in de formaliteiten en subtiliteiten der knutselende en liefhebberende rethorijkers weg. De kunst was als eene pop geworden, tot een heiligenbeeld liefst, dat men met allerhande gewaad van kostbare stof en schrille kleuren omhing, met sieraad en snuisterijen tooide en met harde verven bestreek, om er, naar den trant der Kerk, in eene vaak door den zanger zelf niet verstane taal lofliederen voor aan te heffen.

Daar kwam uit het warme Zuiden de levenwekkende adem der Renaissance, de herleving van de studie der classieke oudheid, de herstelling van de bewonderenswaardige letterkunde van Athene en Rome in hare aanspraken op de vereering van elk beschaafd volk; dra voer ze als een stormwind tegen dat tot eene caricatuur vermomd afgodsbeeld aan. Windselen en versieringen werden losgerukt; de schrille kleuren verbleekten, en de verraste menigte kreeg weder het beeld voor zich der volmaakte, der reine en naakte schoonheid, zooals 't aan elk waar dichter van alle eeuwen voor den geest had gestaan. Ook hier was 't eene *renaissance*, eene wedergeboorte; zoo had men nu eindelijk natuur en waarheid gevonden! Dichters en schrijvers wierpen de stijve voorbeelden weg, die de schooldwang hun tot dusver voor de oogen had gesteld; ze vroegen alleen aan de eeuwige waarheid der natuur, wat zij bezingen en beschrijven zouden, en volgden in den vorm de inspraak van hun dichterlijk gemoed, bevrijd voortaan van het prangende keurslijf der wanstaltige gekunsteldheid. Kortom, de Renaissance bracht in onze letterkunde helderheid, eenvoud en natuurlijkheid terug; gaf een krachtigen stoot aan de stelselmatige zuivering der taal en aan de regeling der spraakkunst, en bewees aan ons land bovenal een dienst door het tooneel te zuiveren van de koude abstracties der allegorie, in wier plaats menschen van vleesch en bloed als de leermeesters in die school des volks optraden.

Helaas! dat deze krachtige beweging, die Vondel's lier besnaarde en alle rederijkerij als sneeuw voor de zon verdwijnen deed, evenals elke andere actie hare reactie hebben moest. De nadeelige gevolgen bleven niet uit: de Renaissance, die ons door de zeventiende eeuw hielp, dompelde ons in de achttiende tot over de ooren in het classicisme, vanwaar het romantisme der negentiende eeuw ons weder verlossen zou, om ons naar den wansmakelijken zinkput van het naturalisme te doen verdwalen. Van de Grieken en Romeinen had men de vereering van het ware en het schoone geleerd; al spoedig ging men in de uiterlijkheden alleen die vereering zoeken; het mabootsend element in 's menschen natuur verdreef alle oorspronkelijkheid - nog een korte poos, en het Nederlandsche proza, zoo goed als de poëzie, de stijl, het tooneel, de welsprekendheid, waren ten eenen male on-Nederlandsch en tot slaafsche navolgingen van Latijnsche modellen verbasterd. Men wijte dit der Renaissance niet; *zij* was het gezond, heilzaam beginsel, dat onze taal in de zestiende eeuw redde; het classicisme was de ziekelijke verbastering,

evenals het naturalisme het is van de moderne Renaissance, de romantiek. Men mag de ouders niet aansprakelijk stellen voor het kwaad, door een slecht, ontaard kind gebrouwen!

Wij kunnen hier de belangrijke schets van Dr. Moltzer niet in bijzonderheden ontleden; de opkomst, het karakter en het verval der Renaissance vindt men daarin met korte en scherpe trekken afgeschilderd; talrijke noten en verwijzingen brengen hem, die meer van het onderwerp weten wil, op den goeden weg.

Dat de vermelde reactie reeds tamelijk spoedig merkbaar was, toont de dichter, aan wien de Hoogleeraar zijne tweede aflevering wijdt, Johan van Broekhuizen. Deze eerst voor apotheker opgeleide officier, die van 1649 tot 1707 leefde, was meer beroemd als de vervaardiger van Latijnsche gedichten en als vertaler van Tibullus en Propertius, dan als poëet in de taal zijns vaderlands, als hoedanig hij eerst na zijn dood, nadat David van Hoogstraten (in 1712) zijne gedichten uitgegeven had, bekend werd. In hem wordt de klacht van Professor Moltzer, dat de letterkunde meer en meer in handen van geleerden raakte, die haar welhaast in even knellende banden sloten, als waarin de rederijkers van voorheen haar gevangen hadden, bewaarheid. Broekhuizen was in de allereerste plaats Latinist, philoloog; gelukkig, dat bij hem de droge studie de bevalligheid en frischheid niet vermocht te verdrijven, waardoor zijne gedichten zoozeer uitmunten. Toch dreef hij een gevaarlijk spel, deze dichter; want niet alleen, dat hij zich bij voorkeur met de dichters der oudheid bezighield en hunne eigene taal met hen sprak, doch bij zijne dichtproeven in de landtaal koos hij zich den drossaard Hooft tot model. En deze nu is de hoofdzondaar, die tot de nieuwe verbastering onzer taal zooveel bijdroeg, die door de invoering van stroeve, onnatuurlijke constructiën de Nederlandsche taal op dien slechten weg van stijfheid en deftigheid voerde, dien we eerst kortelings voorgoed schijnen verlaten te hebben. Van Hooft nam Broekhuizen die gewrongen, dikwijls uit het woord- en klemtoonverband verwrongen regels over, die zijne verzen ontsieren; aan Hooft daarentegen ontleende hij menig bevallig beeld en menige kernachtige uitdrukking, die er het sieraad van uitmaken. De proeven, door den heer Moltzer van Broekhuizen's talent medegedeeld, zullen het menig lezer doen betreuren, dat deze wezenlijke dichter niet geheel en al aan zijn vaderland heeft willen behooren, maar dat Nederland hem deelen moet - en lang niet eerlijk deelen - met de republiek der oude, Latijnsche letteren.

De Utrechtsche Archieven. I. Schildersvereenigingen te Utrecht. Bescheiden uit het Gemeente-Archief uitgegeven door Mr. S. Muller Fzn. Utrecht, J.L. Beijers 1880, 8o.

Van weinig landen biedt de kunstgeschiedenis zulk een ruim veld ter bearbeiding aan als die van Nederland, en toch, hoe aanlokkend ook, het terrein werd slechts door enkelen voor een deel ontgonnen, en de grootste helft blijft nog steeds braak liggen.

Na het bekende werk van Immerzeel en dat van zijn verbeteraar (?) Kramm verschenen er ettelijke jaren later enkele monographieën, waarvan de belangrijksten zijn: de studie van Vosmaer over Rembrandt en het werkje van Van der Willigen over

de Haarlemsche schilders. Vervolgens zagen nog afzonderlijk o.a. het licht de mededeelingen van D. Vis Blokhuijzen over S. de Braij en D. Franken Dz. over W.J. Delff, terwijl in *De Navorscher*, *De Kunstkronijk* en *De Spectator* nu en dan de uitkomsten medegedeeld werden der ijverige onderzoekingen, die door Rammelman-Elsevier, Van Westhreene, Leupe, Soutendam e.a. in de Archieven naar onze oude meesters werden ingesteld. Vervolgens werd veelal het opgespoorde op dit gebied gaandeweg medegedeeld in het sedert een paar jaren bestaande *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis.*

Wij zullen de eersten zijn, om te erkennen, dat alles, wat af en toe medegedeeld werd, min of meer belangrijk is en dat er over veel een juister licht is opgegaan, maar tevens houden we ons overtuigd, dat er tienmaal meer verscholen is en blijft, zoolang sommige archieven òf niet geordend, òf zelfs nauwelijks toegankelijk gesteld zijn.

Neemt men daarbij in aanmerking, dat niet *allen*, die met de moeielijke taak belast, zijn archieven van Land, Provincie of Gemeente te ordenen en te beschrijven, in de vaderlandsche Kunstgeschiedenis schijnen belang te stellen en ook, dat veelvuldige werkzaamheden van anderen aard, aan hunne betrekking verbonden, vaak weinig of geen tijd laten voor wetenschappelijke nasporingen - dan zal men moeten toegeven, dat een opzettelijk archievenonderzoek, op kunstgebied, voorzeker nog vrij wat belangrijks aan den dag zou *kunnen* brengen.

Tal van kunstenaars uit vorige eeuwen zouden nog opgediept en aan de vergetelheid ontrukt kunnen worden; de kunstzin van het volk is 't best te beoordeelen naar het aantal kunstenaars, dat het voortbracht, en bij het legio hunner kwamen er wellicht nog handen te kort, want allerwege was er oudtijds bij ons te lande vraag op ieder gebied der kunst. De kunstzin van het voorgeslacht deed stadhuizen en particuliere woningen, zoowel in- als uitwendig, door penseel en beitel versieren; de godshuizen en schuttersdoelens moesten hunne regenten- en schutterstukken, hunne zinrijke beeldwerken en gevelversieringen, zoowel als hunne gouden en zilveren drinkbekers hebben. En de kunstvaardige handen, die al deze schoone kunstgewrochten vervaardigden? Men heeft de rekenboeken slechts na te slaan van Thesauriers, Rekenmeesteren, Kameraars of hoe zij ook heeten mogen, die het geldelijk beheer hadden, om het antwoord daarop te vinden.

De dikwerf geuite klacht, dat de bescheiden der voormalige schildersgilden zoek zijn of wellicht te loor gingen, is ongetwijfeld gegrond; maar somtijds wordt voorbijgezien, dat zulk een gemis toch voor een deel althans vergoed kan worden door bescheiden, die in den regel wèl voorhanden zijn. Immers, behalve oude Rekeningen vindt men in de overdrachtsbrieven van eigendommen, in de verponding- en lijfrenteboeken, in de poorter- en burgereed- boeken (om niet te spreken van de oude kerkelijke doop- en trouwregisters) tal van bijzonderheden voor personen-geschiedenis, en met behulp daarvan kan men met een weinig scherpzinnigheid opbouwen, wat aan den anderen kant gemist moet worden.

Onze Kunstgeschiedenis, hoofdzakelijk het tijdvak der 15de tot de 17de eeuw, heeft inzonderheid behoefte aan de mededeeling van *feiten* en van *data*, en daaraan kan alleen worden tegemoet gekomen door archieven-onderzoek, gepaard met een nauwkeurig opteekenen van wat men vindt, hoe schijnbaar onbeduidend de vondst op zichzelf ook schijnen moge. De mededeeling van

een enkelen geboorte- of sterfdatum heeft in dezen meer waarde dan aangenaam opgedischte verhalen en beschouwingen, hoe talentvol ook uit de pen gevloeid, die ons niet verder brengen, integendeel, die eerder van dan op den weg van onderzoek leiden. Zijn eenmaal de bouwstoffen vergaderd en uitgegeven, dan is de tijd aangebroken voor een volledige biographie van Nederlandsche kunstenaars en tevens voor een degelijke geschiedenis der Kunst bij ons te lande. Men zal echter nog lang daarop moeten wachten, doch ongetwijfeld naderen wij meer en meer, en de uitgaaf van het aan het hoofd dezer regelen vermelde werk is alweder een hoogst welkome bijdrage tot bereiking van dat doel.

De archivaris van Utrecht, de heer Muller, vult door de uitgave der bescheiden betreffende de Utrechtsche schildersvereenigingen een leemte aan, want, zooals de Schrijver terecht opmerkt, men behoeft, door het bekend maken van de hoofdbronnen voor de geschiedenis dier schilders en hunne vereenigingen, voortaan niet meer alleen op gezag van Kramm te gelooven.

Reeds in 1448 bestond er te Utrecht een St.-Lucas-Broederschap, blijkens een medegedeeld contract. Een schilderscorporatie alzoo, die in haar afgebeeld zegel het bekende kunstenaarswapen, beladen met drie schildjes, voerde. Het is van belang, op dit wapen te wijzen, want daar het zegel aan gemeld contract van 1448 voorkomt, wordt hierdoor het sprookje te niet gedaan, als zou bedoeld wapen door Keizer Maximiliaan aan Albrecht Durer het eerst verleend en vervolgens door de Gilden van St. Lucas als embleem aangenomen zijn. Bedriegen wij ons niet, dan heeft Durer nimmer een ander wapen gevoerd dan dat, waarop een geopende dubbele deur voorkomt en van welk wapenschild een fraaie, door hemzelf vervaardigde houtsnede bestaat.

In de eerste plaats schijnt de Utrechtsche St.-Lucas-Broederschap van kerkelijken aard geweest te zijn. In 1578 had zij reeds opgehouden te bestaan; misschien kan dit ook vroeger geweest zijn, doch bij gebrek aan echte bescheiden is zulks niet met juistheid bekend; alleen dit is zeker, dat de Utrechtsche kunstenaars in 1540 deel uitmaakten van het zadelaarsgild, eene corporatie, die in zich vereenigde de beeldsnijders, schilders, behangselschilders, ververs, scheedenmakers, miniatuur-teekenaars, boekdrukkers, binders en klompenmakers. Laatstgenoemden werden in 1582 en de boekdrukkers en binders in 1599 daarvan afgescheiden.

Gaandeweg kregen de schilders de overhand in het zadelaarsgild, waarvan de ordonnantie in 1609 gewijzigd werd. Twee jaren later verzochten de schilders en beeldsnijders aan den Magistraat, om een afzonderlijk gild uit te maken, en in weerwil van de tegenkanting van de zijde der zadel- en scheedemakers, omdat ‘de meeste profijten quamen van de schilders’ werd de verzochte afscheiding toegestaan.

De Utrechtsche kunstenaars vormen alzoo van 1611 een zelfstandige corporatie, en een tijdvak van bloei is ingetreden.

De rekeningen van dat jaar tot aan 1639, die gelukkig bewaard werden, zijn de hoofdbronnen, waaruit de verdere geschiedenis van het gild gedurende dat belangrijk tijdvak der kunst te putten is. Na dien tijd ontbreken weder de archiefstukken der corporatie zelf tot aan 1696; de leemte wordt echter zoo goed mogelijk aangevuld door aanteekeningen uit de besluiten der Vroedschap, door naamlijsten, enz.

Hoewel de Schrijver zich een uitgave van bronnen over de Utrechtsche

schildersvereenigingen en geen geschiedenis der schilders zelven ten doel stelde, zijn toch 43 bladzijden, met zeer belangrijke geschiedkundige aanteekeningen verrijkt, enkel aan het overzicht der lotgevallen van het gild gewijd. De als bijlagen medegedeelde bescheiden zijn van veel belang en verdienen een opzettelijke vermelding; het zijn de volgende 17 documenten:

Ordonnantie voor het zadelaarsgild van 14 April 1540.

Ampliatie dier Ordonnantie van 2 April 1609.

Besluiten van den Raad van Utrecht over het zadelaarsgild van 1548 tot 1610.

Lijst der Oudermannen (Dekens) van het zadelaarsgild van 1402 tot 1611.

Lijst der leden van het zadelaarsgild 1569.

Overeenkomst van de St.-Lucas-Broederschap met de O.L.V. Broederschap 13 November 1448.

Ordonnantie van het St.-Lucasgild van 13 September 1611.

Ordonnantie van het Schilders-college van 24 Februari 1644.

Ampliatie dier Ordonnantie van 22 Augustus 1644.

Id. Id. van 17 Maart 1651.

Ordonnantie van het Schilders-college van 10 October 1664.

Besluiten der vroedschap over het St.-Lucasgild van 1630-1778.

Rekeningen van St.-Lucasgild van 1611 tot 1639.

Lijst der leden van het St.-Lucasgild van 1611.

Lijst der Dekens van het Schildersgild en der Dekens en Overlieden van het schilderscollege van 1611 tot 1815. (Waarvan de namen sedert 1743 tot 1815 evenwel ontbreken.)

Lijst der schilderijen, enz. van het St.-Jobs-Gasthuis te Utrecht van 1622 tot 1642.

Namen der leden van het schilders-college, die het Reglement onderteekend hebben, van 1735 tot 1807.

Aan het werk is een Alphabetisch register toegevoegd, dat uitmuntend bewerkt is en waar men achter den naam van iederen kunstenaar in het kort vermeld vindt, wat in den tekst op hem betrekking heeft.

De arbeid van den heer Muller is niet slechts van gewicht voor de Nederlandsche Kunstgeschiedenis, maar heeft ook belang als bijdrage tot de kennis van het Gildewezen en het is te hopen, dat anderen zich door zijn voorbeeld opgewekt zullen voelen, om op hetzelfde gebied op te sporen en bekend te maken, wat *nu* wellicht nog behouden kan worden. Behalve toch, dat er in de archieven zelven nog veel in 't duister verscholen ligt, wat betrekking heeft op onze beroemde kunstenaars uit vorige eeuwen, zijn de documenten, afkomstig van sommigen onzer voormalige gilden, veelal nog steeds in particulier bezit en in dergelijke gevallen is het hoogst onzeker, waar zulke stukken, zonder tijdige interventie, belanden.

O.

Ouders en kinderen. Roman in vier boeken door Kasper Brandt (J. Winkler Prins). 2 Deelen. Arnhem, J. Rinkes Jr.

Wie, op den titel afgaande, meenen mocht, in dit boek behagelijke huiselijke tafereeltjes, aanlokkelijke schetsen van eene gelukkige verhouding tusschen ouders en kinderen aan te treffen, zou zich zeer vergissen. 't Is waar, de titel zegt niets. Men kan erbij denken, hoe de onderlinge verhouding tusschen ouders en kinderen en omgekeerd *wel*, maar ook hoe zij *niet* behoort te zijn. Voor het laatste geval is er nog al stof in dezen roman.

Bij eenige onbeduidende en karakterlooze personen treffen wij er menschen met booze hartstochten en allerlei gemeenheden aan, diefstal en moord niet uitgezonderd. Er is geen enkele figuur, die onze warme belangstelling wekt; geen enkele, die als een navolgenswaardig voorbeeld ons kan worden voorgesteld. Emmy Seveer en de schilder De Boelie maken - doch slechts tot op zekere hoogte - eenige aanspraak op onze sympathie.

De roman is romantisch genoeg, doorweven met toevalligheden en zonderlinge omstandigheden, tot de onwaarschijnlijkste toe.

Het ontbreekt den Schrijver niet aan een vloeienden schrijftrant, waardoor zijn verhaal, als het degelijker van inhoud en deugdelijker van strekking was, zich goed zou laten lezen, daar er niet alleen gang genoeg in is, maar er ook niet onbelangrijke opmerkingen in voorkomen. De Auteur heeft, meenen wij, te veel vergeten, dat het beschaafd lezend publiek aanspraak heeft op een meer geacheveerde lectuur.

Onnoodig toch was het voor Laetitia, de dochter van den Kolonel Servus, door haar vader verzocht, een onduidelijk geschreven naam te ontcijferen, dien naam juist te laten luiden: ‘Naaktgeboren’ (Deel I, bl. 14). Even onnoodig, een majoor, zoon van een bemiddelden Zeeuwschen landbezitter, ‘Piet Knolleboer’ te noemen. Meisjes uit den beschaafden stand hooren wij niet gaarne spreken van het mijden van eens jonkmans *vlam* (Deel I, bl. 12) of ook wel van haar vrees, om eens jonkmans *vlam* te doen toenemen (Deel II, bl. 255). De beide studenten, die in het verhaal voorkomen, behooren niet tot de meest bescheidenen van het korps. In een coupé van den spoortrein, waarin twee jongedametjes met eene ook nog jeugdige Engelsche onderwijzeres zijn gezeten, ingedrongen, worden zij zelfs onbeschoft en onbeschaamd ook, *door hinderlijke bewegingen te maken met hunne knieën* (D. I, bl. 53) en *nog erger met de knieën te werken* (bl. 54), of een photographie voor den dag te halen van de onschuldige miss in paradijskostuum (bl. 56), in Brussel gekocht - aan welke geschiedenis eene niet minder ergerlijke van den Kolonel Servus verbonden is. De waarlijk niet kiesche houding der jongedametjes bij dit voorval zouden we liefst verzwijgen, als we ze niet later aantroffen (D. II, bl. 114), terwijl ze lachende er zich nog over vermaakten in tegenwoordigheid van heeren, die - echter eenigszins gedwongen - in dien lach instemden.

't Lust ons niet, in meer bijzonderheden het min kiesche aan te wijzen in dit boek, waarover we geen gunstig oordeel voor het publiek mogen uitbrengen.

Misschien geeft de Auteur ons later wat beters.

H.

Drie Evangeliedienaren uit den tijd der Hervorming, door Christiaan Sepp, predikant bij de Doopsgezinde gemeente te Leiden. Te Leiden, bij E.J. Brill.

Hoe hebben wij te oordeelen over de persoonlijke beteekenis der groote mannen op historisch gebied? Deze vraag is van gewicht, omdat de geschiedenis de zaak is der menschenwereld en dus door de menschen tot stand komt. Dientengevolge komen vooral zulke menschen in aanmerking, die op het tooneel der geschiedenis een rol gespeeld hebben, waardoor zij op den gang der zaken, op de ontwikkeling van hunnen tijd, een bijzonderen invloed uitgeoefend hebben. Willen wij nu de verschijning van zulke menschen naar eisch waardeeren, dan moeten wij weten, waarin hun persoonlijke beteekenis bestaat.

De wijze, waarop onze vraag van bevoegde zijde is beantwoord, laat ons verlegen. Volgens Hegel is het de geest, die zich in de historie als zijn weefsel uitspint, zoodat alleen hij de wereldgebeurtenissen met al hare wisselingen geleid heeft en blijft leiden: de groote mannen der historie doen niets anders, dan wat den wil des geestes uitmaakt; al schijnen zij uit zichzelven te putten, en al bewerken zij toestanden en omstandigheden in de wereld, die slechts hun bedrijf schijnen te zijn, inderdaad handelen zij door de macht des innerlijken, nog verborgen geestes, die aan de schaal der wereld klopt en haar breekt, omdat hij binnen deze schaal niet kan besloten blijven. - Wat volgens Hegel de geest doet, wordt volgens Buckle door uitsluitend physische factoren gewrocht: de handelingen der menschen, dus ook der groote mannen, zijn een gevolg van den maatschappelijken toestand, waarin zij verkeeren, en deze komt weder voort uit de natuur, die voornamelijk door middel van klimaat, bodem, voedsel en bijzondere verschijnselen haar machtigen invloed doet gelden. - Bij Henri Taine zijn integendeel bijzondere persoonlijkheden de eigenlijke hoofdmachten der geschiedenis; terwijl hij overigens in het ras, de omgeving en den heerschenden toestand hare gewone drijfkrachten stelt. - Carlyle maakt van de wereldgeschiedenis wezenlijk niets anders dan de geschiedenis der groote mannen, die hier beneden gearbeid hebben: alles, wat wij in de wereld zien gebeuren, is dan eigenlijk gezegd het uitwendige, stoffelijke bedrag, de vleeschwording der gedachten, die in de groote mannen huisvesten; hunne geschiedenis is de ziel der wereldgeschiedenis. - Ik voor mij kan mij met geene dezer vier verschillende zienswijzen vereenigen. Tot Hegel en Buckle zou ik zeggen: ‘Gij moogt het zwaartepunt der geschiedenis niet plaatsen òf in den geest op zichzelven, òf in uitsluitend physische factoren, want het zijn levende menschen, in en door wie die geest werkt, op en in wie die physische factoren hun macht uitoefenen.’ Tot Taine en Carlyle zou ik zeggen: ‘Het gaat niet aan, de geschiedenis meer of min te maken tot een galerij van menschenbeelden, een schouwtooneel van menschelijke individuen; zij is inderdaad een tafereel van menschelijke ontwikkeling, in welk eigenaardig karakter zij door u miskend wordt.’ Naar mijn oordeel is de persoonlijke beteekenis der historische heroën deze, dat hetgeen hen onderscheidt, alleszins als hun geestelijk eigendom is te beschouwen, maar dat zij eerst hun historisch gewicht ontleenen aan den innerlijken samenhang van hun genie, van hun arbeid en streven, met den aanleg en het karakter des volks of der menschengroep, waartoe zij behooren; eerst daardoor kunnen zij de hoofdlei-

ders worden, van, of den grond leggen tot een ontwikkeling, die vroeg of laat een nieuwen staat van zaken in de wereldhistorie teweegbrengt. Zoo beschouwd, dragen deze heroën een vertegenwoordigend en een scheppend karakter te gelijk; hunne grootheid bestaat hierin, dat zij, als uit den schoot der behoeften van hunnen tijd geboren, ook de macht in zich hebben, om den tijdgeest met nieuwe, frissche ideeën voor een nieuw levenstijdperk te bezielen.

De beoefening van de geschiedenis, als ontwikkelingsgeschiedenis, eischt veel meer dan de kennismaking met bijzondere historische personen, al staan zij vóór ons in de lijst van hunnen tijd. Maar toch is ook weer deze kennismaking onmisbaar, om tot een goed begrip van den loop der geschiedenis te komen. Daarom verdient de levensbeschrijving van zulke personen alle aanbeveling.

In deze richting is, op het gebied der kerkgeschiedenis, ook Dr. Sepp - waarom verzwijgt hij zijn eervol verworven wetenschappelijken titel? - werkzaam. Wij hebben reeds van zijne hand een boek over Johannes Stinstra, om nu niet te gewagen van hetgeen zijne *Geschiedkundige nasporingen* bevatten. Nu gaf hij ons, ten vorigen jare, een boek over *Drie Evangeliedienaren uit den tijd der Hervorming.* Deze Evangeliedienaren zijn: Jean Taffin, Pieter de Zuttere (Overhaag) en Agge van Albada, alle drie uit de zestiende eeuw. De eerstgenoemde trad voor het eerst te Antwerpen als predikant op, en nam daar plaats onder de verdienstelijke bevorderaars der Hervorming in ons vaderland. Toen hij vandaar vertrok, heeft hij met trouwen ijver de belangen van Prins Willem gediend, om vervolgens de gemeenten van Haarlem en Amsterdam op te bouwen. Hij was een kerkelijk persoon van echten stempel. Aan hetgeen tot de organisatie der kerk of tot de verbetering van hare organisatie behoorde, wijdde hij zijn arbeid. De kerk had hij lief, maar daarom betreurde hij ook diep de kwalen, waaraan zij leed. Boven de inrichting der kerk ging hem de zuiverheid harer leden in leer en leven ter harte. Als goed Calvinist was hij het niet eens met Arminius, doch hij behoorde tot de leerlingen uit de school van Genève, die de praedestinatieleer ‘met den aankleven van dien’ niet bestreden, maar ook niet bepleitten, en haar meer eerden als een huiveringwekkende verborgenheid dan als het hart der kerk. Hoewel in theologische wetenschap niet groot, heeft hij geleefd en gearbeid overeenkomstig het symbool, dat hij voerde: ‘A Dieu ta vie, en Dieu ta fin.’ - De tweede is in dienst geweest bij de Nederlandsche Hervormde gemeente te Gent, hoewel hij niet behoord heeft tot de vast aangestelde predikanten aldaar. Hij legde grooten nadruk op de practische zijde des Christendoms, en bediende zich liever van uitspraken des Bijbels dan van dogmatische termen. Hij schijnt de uitvaardiging der confessie niet toegejuicht te hebben: Guy de Bray althans, haar opsteller, die haar ter beoordeeling en ter goedkeuring aan vele Evangeliedienaren heeft toegezonden, heeft dit niet gedaan aan Overhaag, hoewel hij hem hoogstwaarschijnlijk persoonlijk kende, daar beiden te Gent elkander zeker ontmoet hebben. Hij haatte of verachtte niemand om eenig godsdienstig gevoelen; ieder moest werken naar den geest, die in hem is. Bittere woorden gebruikte hij niet, waar hij de gevoelens van andersdenkenden bestreed. Het geweten eerbiedigde hij als den door God verordenden tuchtmeester in en voor ieder mensch: wie de consciëntie minachten, lijden schipbreuk aan hun geloof.

Geestelijke gemeenschap met Christus was voor hem het één en het alles in den godsdienst; nieuwigheid des levens niet een zijde, of de practische zijde, des Christendoms, maar het Christendom geheel en ten volle. Het Christendom geen leerstelsel, maar leven: zóó luidde zijne leus. - De derde was staatsman, maar tevens, waar het eenigszins paste, ijverig werkzaam voor de belangen van het Godsrijk. Uit al wat hij geschreven heeft, spreekt innige vroomheid. De mensch Christus in den mensch, dat was hem het één en het alles. Hij verwierp de genademiddelen van prediking en sacramenten niet, maar achtte daaraan geenszins het heil verbonden. Het inwendige woord, door Christus in het binnenste der geloovigen gesproken, is het alleen zaligmakend woord; waar dit niet vernomen wordt, beteekenen doop en avondmaal en prediking niets. Kerkelijke gemeenschap is iets bloot uitwendigs; eenigheid des geestes alleen vormt den band tusschen allen, hoe zij heeten mogen, Lutherschen, Zwinglianen, Papisten, Wederdoopers. In gebrek aan zedelijkheid zag hij het afdoende bewijs, dat het aan waren godsdienstzin ontbreekt. In het leerstuk der praedestinatie zag hij een bron van allerlei ellende. Waar hij kon, ijverde hij voor een Christendom, waarbij het leerstelsel een zeer ondergeschikte, de levende zielsgemeenschap met Christus de hoogste plaats inneemt. Maar zijn ijver ontaardde niet in fanatisme: ware liefde jegens den Heer bewaarde hem voor hardheid jegens andersdenkenden.

Kunnen wij nu deze drie als historische heroën, als groote mannen op het gebied der kerkgeschiedenis beschouwen? Neen, zóó juist niet, maar toch als mannen van beteekenis, als merkwaardige personen, grootheden in hunne soort. Dr. Sepp zegt in zijne voorrede terecht: ‘Het drietal Evangeliedienaren, van wier leven en bedrijf in de volgende bladzijden eene, aan gedrukte en ongedrukte bescheiden ontleende, schets geleverd wordt, vraagt en verdient de aandacht mijner tijdgenooten. Die drie mannen toch waren gewoon hunne beste krachten en al hunne liefde te wijden aan de uitbreiding van het Evangelie, hetzij zij in den gewonen zin des woords als predikers optraden, hetzij zij in dienst van den Staat hunne dagen sleten.’ Hunne beteekenis ligt niet zoozeer in hetgeen zij bewerkten, als in de wijze, waarop zij werkten, niet zoozeer in hunne geestesgaven, als in hun karakter. Door hun karakter zijn zij waardige figuren uit den tijd der Hervorming. Als karakters worden zij ook door Dr. Sepp beschreven, of - gelijk hij het uitdrukt - als representanten van onderscheiden Christelijken levensvorm. Vandaar de moeite, die hij zich getroost, het zoeken en nasporen, waartoe hij zich verledigt, om tot in kleinigheden een zoo zuiver mogelijk historisch beeld van die mannen te verkrijgen: mogelijk is er iets te vinden, dat, hoe gering ook, op hun karakter een nieuw, verrassend licht doet vallen. In zulk zoeken en nasporen is Dr. Sepp onvermoeid. Dat het niet in ieders smaak valt, behoef ik niet te zeggen. De vriend van degelijke historische wetenschap waardeert het en zegt tot onzen Auteur: ‘Ga voort, ga maar op uw eigen wijze voort, en blijf de historische literatuur met de uitkomsten van uw onderzoek verrijken.’

Wat ons hier wordt medegedeeld, bevat een behartigenswaardige les voor allen, die aan den kerkelijken strijd onzer dagen deelnemen of erin betrokken zijn. Ik verwijs naar hetgeen Dr. Sepp nog in de voorrede zegt: ‘Overhaag en Albada hebben volkomen goed begrepen, dat een kerkelijke

gemeenschap wezen kan en wezen moet de vrije vereeniging niet van eensdenkenden, maar van eensgezinden, die, omdat en voor zoover zij in Jezus Christus leven, met elkander verbonden worden en verbonden blijven door den band des geloofs, niet door wetten, reglementen of voorschriften. Doch de zuurdeesem van het Roomsche kerkbegrip, waarmede onafscheidelijk verbonden is het voorstaan van eene zaligmakende leer, zat zoo diep in het bloed van de zonen der Reformatie, dat mannen als Overhaag en Albada in hun tijd voor ketters zijn uitgemaakt. Ik doe geen enkele poging, om dergelijke blaam van hen te keeren; spreken en handelen, als zij gedaan hebben, mag niet op de goedkeuring der meerderheid rekenen. Het is al wel, dat hun geest is blijven voortwerken en nog werkt naast dien der voorstanders van de georganiseerde kerk, als wier waardige dienaar Taffin vóór ons staat. Met oprechten eerbied en warme sympathie voor allen, die op een zelfde plaats als hij het Evangelie dienen, houd ik mijne bede niet onderdrukt, dat naast dezulken het nooit ontbreke aan Evangeliedienaars als Overhaag, als Albada.'

De invloed van historische heroën bestaat in hetgeen zij voortbrengen, die van historische karakters in hetgeen zij voorstellen. Het drietal karakters, ons thans geschetst, heeft aanspraak ook op onze hulde.

W. SCHEFFER.

Schetsen uit Luxemburg door M.A. Perk. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink.

Met genoegen hebben wij deze schetsen gelezen, en persoonlijke ervaring kan het getuigenis erbij voegen, dat de heer Perk bij de beschrijving van het zuidelijk gedeelte van het door de natuur, wat schoonheid betreft, zoo rijk bedeelde Groothertogdom zich aan geen overdrijving heeft schuldig gemaakt; het is inderdaad een heerlijk land, dat, vreemd genoeg, langen tijd in Holland slechts bij name bekend was. De traditioneele reisgidsen, zooals Baedeker, schijnen het land niet bezocht te hebben en geven daarom slechts oppervlakkige berichten, die weinig aanmoedigen tot een bezoek. Alleen het hier bekende *Guide de l' excursionniste Belge par* E. van Bemmel brengt ons goed op de hoogte. De ligging b.v. van het oude Vianden is zóó schilderachtig, dat het ook volgens het getuigenis van reizigers, die geheel Europa bezochten, tot de schoonste, meest romantische plekjes van de aarde kan worden gerekend.

De heer Perk vertelt ons van dit land op eene gezellige, aangename wijze; hij deelt een aantal historische bijzonderheden mede, die de belangstelling in de ruïnes verhoogen, welke interessanter zijn dan de hooggeroemde bouwvallen aan den Rijn.

Moeten wij eene aanmerking maken, dan is het deze, dat de Schrijver zonder bezwaar eenige bijzonderheden van de reis had kunnen weglaten, die alleen zijn persoon aangaan en voor den lezer van geen belang zijn. Maar men vergete aan den anderen kant niet, dat dit gebrek de overdrijving is van een deugd, en nauw samenhangt met het levendige, plastische der beschrijving.

De heer Tjeenk Willink stak deze schetsen in zulk een net gewaad, dat zij voor reisgids uitstekend geschikt zijn.

K.

O. Feuillet. Lotgevallen van eene jonge vrouw. Naar het Fransch, door J O.S. Goes, T. Kleeuwens en Zoon.
Salvatore Farina. De drie minnen. Onze zoon op school. Novellen uit het Italiaansch door Mej. C.E.v.D., Amsterdam, IJ. Rogge.
Estrid en ik. Eene vertelling van Nicolaï. Uit het Deensch, door L. van der Goes. Haarlem, W.C. de Graaf.
Na zonsondergang. Roman in twee boeken, door Wilhelm Jensen, vertaling van N.D. Doedes. Nijmegen, Blomhert en Timmerman.

'Ik vraag verschooning, dat ik met het woordje *ik* begin.' Zoo begint de Schrijver van het laatste der hierboven genoemde werken en werkjes zijn roman. Hij had evenwel daarvoor eigenlijk geen verschooning moeten vragen, daar hijzelf zegt te meenen, dat het al te angstvallig vermijden van dat woordje 't meest voortspruit uit valsche bescheidenheid, en de geheele wereld toch eigenlijk steeds om de kleine, gebrekkige as van het 'ik' draait. Men zou geneigd zijn deze bewering te onderschrijven, als men vijf werkjes als de bovengenoemde ter aankondiging voor zich heeft liggen, waarin juist toevallig overal het 'ik' op den voorgrond staat, daar ze toch allen zijn gesteld in den eersten persoon. Dat familiare in roman en novelle schijnt meer en meer in gebruik te komen, en ze laten er zich dikwijls niet minder prettig om lezen. Zoolang de 'ik' ten minste er zich voor weet te mijden, zichzelven wat al te veel op den voorgrond te stellen en overal de eerste en de beste persoon te willen zijn.

Dat laatste is, dunkt mij, een hinderlijke fout in het werkje van Feuillet: *Lotgevallen van eene jonge vrouw.* Menig lezer zal zich misschien nog met genoegen herinneren: *Het dagboek van een arm jong mensch* van dezen zelfden Auteur. Hier hebben we het dagboek van eene rijke jonge vrouw, de allerbeminnelijkste, allerverstandigste, allerdegelijkste jonkvrouwe Charlotte d' Erra. Dat ze zoo voortreffelijk is, verzekert zij ons zelve, b.v.: dat ze heel mooi is; dat ze prachtig zwarte oogen heeft en een echte Juno-gestalte; dat ze keurig zingt, een groot geduld bezit, zich niet makkelijk in de kaart laat kijken. Voorts dat, door haren invloed gesteund, hare vriendin de volmaaktheid zelve had kunnen worden, en, last not least, lees ik op de laatste bladzijde: 'Ik ween, 't is waar, terwijl ik u dit zeg; maar geloof mij: er zijn tranen, die de engelen benijden.' Zoo naïef mogelijk wordt dit alles den lezer door de schrijfster van het dagboek, de persoon zelve, meegedeeld. Ziedaar 't groote gevaar van een dagboek te schrijven. Van hoeveel waarlijk schoone, zij het dan ook eenigszins overdreven, beginselen deze romantische jonge vrouw blijk geeft, men kan zich bij het lezen van haar verhaal niet losmaken van den indruk, dien men ontvangt van iemand, die al maar door over zichzelf en eigen voortreffelijkheden het woord voert. En, hoewel men toch niet zou kunnen nalaten, in de soort van zelfopoffering en toewijding, die hier als verheven deugd wordt geschetst, iets Don Quichotte-achtigs te vinden, zou het karakter der heldin toch oneindig veel meer aantrekkelijks hebben, als zijzelve niet al die voortreffelijkheden beschreef. Aan het origineel van dit romannetje ('t beslaat nog geen 200 pag. druk, postformaat) heeft de heer J.H. Hooijer in *De Gids* eene uitvoerige bespreking gewijd, waarin veel waars en schoons voorkomt, al blijft er wel wat heel weinig van het boek over. Deze recensent betwijfelt zelfs, of dergelijke lectuur onschuldig mag worden genoemd, al

roemt hij ook den keurigen stijl en de beschaafde vormen van den gevierden Auteur, wiens pennevrucht zeer zeker den

fijnen smaak zal streelen der zeer voorname, hoogst fatsoenlijke, bon Catholique Fransche dames.

De vertaling laat veel te wenschen over, en de correctie had beter kunnen zijn. Zinstorende taalfouten en gallicismen zijn niet zeldzaam. Papier en druk zijn naar behooren.

De naam van Feuillet zal zeker wel lezers lokken en doet ook, bij al zijn eigenaardige gebreken, te veel goeds verwachten, wat hier dan ook inderdaad wel aanwezig is, om ons geheel en al het vernietigende vonnis te doen onderschrijven, door den heer H. in *De Gids* over dit werkje geveld.

Iets van geheel anderen aard dan Feuillet biedt Salvatore Farina ons aan in de beide afzonderlijk uitgegeven, in netten omslag gestoken, op keurig papier gedrukte novellen, welker titels hierboven zijn afgeschreven. In het Januari-nummer van dit tijdschrift werd nog een derde novelle van dezen Auteur, door dezelfde bekwame vrouwelijke hand vertaald, aangekondigd, met den titel: *Voor hij geboren was.* Ware het niet wenschelijk geweest, al deze stukjes, die toch naar hun aard en hunne strekking bij elkaar behooren, in één bundeltje te zamen uit te geven? 't Was dan nog maar een klein boekdeeltje geweest, toch geschikter voor leesgezelschappen, aangenamer en goedkooper voor den lezer en misschien niet onvoordeeliger voor den uitgever. De Italiaansche Auteur Salvatore Farina begint langzamerhand een goede kennis van ons te worden. Zijn prettige, vertrouwelijke toon van vertellen uit zijn huiselijk en huwelijksleven doet ons denken aan onzen De Veer in zijn '*Trouringh*' *voor 't jonge Holland.* Hier zouden we van een *Trouwring voor 't jong Italië* kunnen spreken, hoewel èn de uitnemende wijze, waarop de Vertaalster zich kweet van hare moeielijke taak, èn het algemeen menschelijke van 't onderwerp, èn des Auteurs allereenvoudigste, natuurlijke wijze van vertellen maken, dat deze tafereeltjes evengoed in Holland, en overal elders in de beschaafde wereld, als in Italië thuis behooren.

In *De drie minnen* deelt ons de Auteur op de allervermakelijkste manier mede, hoe August, zijn eersteling, geboren werd; hoe dol blij en kinderachtig ingenomen met zijn kleinzoon schoonpapa was, en maken wij verder kennis met drie minnen, die hare gewichtige diensten komen aanbieden, terwijl op aandoenlijke wijze de weemoedige jaloezie der jonge moeder wordt geschetst, die zelve haren lieveling niet langer het noodige verschaffen kan.

In *Onze zoon op school* wordt ons verhaald, hoe August op 't gymnasium ging en aan het twijfelen geraakte op 't punt van papa's knapheid in de oude geschiedenis en de rekenkunde; een luimig ernstige waarschuwing voor alle papa's, die jongens hebben op gymnasium of hoogere burgerschool, om met dat volkje voorzichtig te zijn.

Aanbeveling hebben deze boekjes verder niet van noode.

Naast den Italiaanschen een Deensche *Trouwring.*

De Auteur van *Estrid en ik*, Nicolaï, is nu ruim een half jaar getrouwd, zegt hij, en dat halve jaar schijnt hem merkwaardig genoeg toe, om er iets over te schrijven. Intusschen loopt het verhaal niet slechts over dat enkele halfjaar, maar ook over nog een jaar vóór zijn trouwen, zoodat ook de engagementsperiode ter sprake komt, terwijl het huisgezin van den schoonvader een tafereel aanbiedt van het rijpere huwelijk van man en vrouw op de middaghoogte des levens. Ook dit verhaal is gesteld

in den eersten persoon, maar de Schrijver blijft vrij van die vervelende zelfverheerlijking,

die u in Feuillet's boek zoo tegenstaat; hij laat zichzelven zien, zooals hij is en zooals duizenden zijner medemenschen zijn, met al zijne dwaasheden, zwakheden en kleine gebreken, terwijl zijne deugden vanzelf in het oog vallen, zonder dat hij ze zelf behoeft aan te wijzen. In zeer onderhoudenden trant verhaalt ons Nicolaï, hoe hij, na afstand gedaan te hebben van de studie der theologie, zich gaat wijden aan de aesthetiek en in zijn jeugdig idealisme zich zelfs het huwelijk heeft ontzegd, om geheel te kunnen leven voor de kunst; hoe hij daarna evenwel, bijna eer hij 't weet, verliefd en verloofd is en al spoedig heel gelukkig getrouwd; dan zijn droomen en dwepen met zijn lief vrouwtje in de heerlijke wittebroodsweken; hunne vermakelijke onhandigheden in 't huishouden en hun ontzag voor de reeds bedaagde dienstbode; hoe er een tekort in de huishoudkas ontstaat, en welke doeltreffende (?) middelen worden aangewend, om dat te dekken; hoe de jaloezie zijn hart binnensluipt en eindelijk, hoe gelukkig dat eerste halfjaar besloten wordt.

Nicolaï's schoonvader is een wel niet zeer beroemd, maar verdienstelijk schilder; een beeldhouwer wordt zijn zwager; hijzelf is leeraar in de aesthetiek; geen wonder, dat de kunst in dezen roman voortdurend wordt ter sprake gebracht. Maar zóó boeiend weet Verne in zijn wonderreizen ons niet bezig te houden met de wonderen en wetten der natuur en de heerlijkheden der levende schepping, als Nicolaï met zijn jong vrouwtje of haar vader en anderen weet te keuvelen over de plastische kunsten en hare geschiedenis. Aan intrige is in dit verhaal wel de minste zorg besteed; waar van zoo iets in het laatste gedeelte nog eenigszins sprake is, voldoet het ons minder, dan waar de Auteur zoo maar losweg van zijne ervaringen en bezigheden en ontmoetingen vertelt. Het boek zou er ook niets bij verloren hebben, als op de laatste bladzijden die methodisten-bekeeringsgeschiedenis van den verloren zoon en broeder maar geheel achterwege ware gebleven. Niettemin acht ik dit werk een van de beste en meest aanbevelingswaardige der vertaalde romans, die mij in langen tijd onder de oogen kwamen. Ook als vertaling verdient het lof. De heer L. van der Goes schrijft in een lossen, gemakkelijken stijl een flink, zuiver Hollandsch.

Eenige regels van de laatste bladzijden mogen dienen als een proefje van toon, taal en stijl. ‘Het huwelijk is, als het grootste deel van ons aardsche leven, een mengeling van onbeduidendheden en toevalligheden, maar daarachter schuilt altijd iets groots en edels, dat er den stempel der eeuwigheid aan geeft; dàt is het, wat men liefde en trouw noemt, en dat is de verborgen levensbron van allen zegen. Maar dat begrijpt men alleen door eigen ondervinding en daarom..... Lieve lezers, zoo gij reeds getrouwd zijt, stelt dan het rijke levensgeluk op prijs, dat u in uw huwelijk is gegeven, maar zijt gij niet getrouwd, tracht dan u in staat te stellen een eigen huishouding op te richten, en zijt gij zóóver, ziet dan eene vrouw te vinden als Estrid, - maar neen, dat is onmogelijk, want er is maar ééne Estrid en die heb ik.’

Wilhelm Jensen, de Auteur van *Na zonsondergang*, was tot nog toe, geloof ik, een onbekende in Nederland(*). De naam van den Vertaler evenwel

(*) Juist onder het corrigeeren van de proef vernam ik, dat een vroegere roman van Jensen onder den titel *Ebbe en Vloed* reeds in het Hollandsch was vertaald, en ontving ik mede ter aankondiging zijn pas bij A. ter Gunne te Deventer verschenen *De pastorie van Ellernbrook*, vertaald door J.V. Hendriks.

doet vermoeden, dat we hier met geen alledaagschen roman zullen te doen hebben. En dat vermoeden wordt bij het lezen bewaarheid. Dit boek geeft veel te denken. Het biedt een levensbeschouwing aan; ongelukkig een erg pessimistische, een vreeselijk troostelooze. De hierboven aangehaalde zinsneden, uit de eerste bladzijde genomen, duidden immers al op het 'ik' als de kleine, gebrekkige as, waarom alles in de wereld draait! Van godsdienst is geen sprake; of, waar zoogenaamd geloovigen ten tooneele worden gevoerd, zijn 't huichelaars, femelaars of dwazen. Met verscheiden edele, beminnelijke karakters laat de Auteur ons kennis maken, maar niet één van dezen wordt gelukkig. Het noodlot vergiftigt hun leven. De klassiek ontwikkelden, leeraars en professoren, worden, op een enkele uitzondering na, allen geteekend als typische dwazen, vrome huichelaars en ijdeltuiten; in de beschaafde wereld, onder de deftige standen, niets dan vernis en maskers. 'Onder het masker zijn ze *allen* naakt.' Een waar Abdera is de stad, waar de gebeurtenissen, in dit boek beschreven, voorvallen, doch de Schrijver levert geen satire, maar sarcasme. En hoezeer verschilt de Democritus, die hier de onhebbelijkheden zijner medeburgers en - burgeressen geeselt, van dien goedigen spotter in Wieland's onsterfelijken roman!

Dit boek stemt ons somber. Als we 't met onverdeelde aandacht - men kan niet anders - ten einde toe hebben gelezen, vragen we onszelven droevig af: 'Is dat nu het leven?' 'Zijn dat nu de menschen?' 'Is dat nu het lot der oprechten en braven?'

En toch, wat heeft de Schrijver een open oog voor de liefelijkheden der natuur, een opmerkzaam oor voor hare welluidende en geheimzinnige stemmen! En wèl moet hij ze hebben gekend: eenvoudige, liefdevolle, onbedorven karakters, edele, krachtige geesten, om zóó te teekenen een Erich Billroth, een Arnold Kessler, een Frits Horning, een Antje, eene Magda vooral! Waarom moeten zij de eenige rechtvaardigen zijn in de gansche stad; waarom moeten zij allen slachtoffers worden van een wreed, grillig noodlot?

Deze roman is realistisch. Maar is dàt dan de werkelijkheid, zooals hier het leven en de lotgevallen der menschen worden voorgesteld? Neen, het pessimisme heeft ongelijk. Zóó gaat het in 't leven *niet!* Zóó behoefde het niet eens te gaan met de helden in dezen roman. Dwaze, oppervlakkige, ijdele, leugenachtige menschen, als we hier ontmoeten, *zijn* er, ja, nog wel veel slechteren dan dezen; maar zulk een Abdera, Sodom en Gomorrha te zamen is de wereld in haar geheel *niet.*

Laat mij wijzen op drie karakters in dezen roman, die, ten gevolge van de pessimistische tendenz, onnatuurlijk zijn geworden. Een edel, rein, vroolijk, verstandig, van harte door en door gezond kind van twintig jaar, als Antje, vergooit zich, na eene teleurgestelde eerste liefde, maar niet dadelijk 'aan den eersten den besten, die haar in den weg loopt', terwijl ze nog wel weet, dat hij alleen om haar geld komt.

Onnatuurlijk is het in den ernstigen, degelijken Reinold, jaren lang hoofd en hart vol te hebben van een edel, lief meisje en dan, na te zijn afgewezen, al zeer spoedig tot de ontdekking te komen, dat hij eigenlijk altijd eene andere heeft bemind, die hij nu zelfs op leven en dood gaat betwisten aan den man, die altoos zijn vaderlijke vriend is geweest. - Raadselachtig, op zijn minst, is het gedrag van Asta Ingerman. Ze had Robert lief gekregen, innig lief, hoewel zijn leelijkheid haar afkeer inboezemde. Daarom wilde zij,

dat hij alleen bij avond kwam. Terstond, op zijn schriftelijk aanzoek, is ze met haar jawoord gereed en schrijft hem brieven vol liefde en hoop. Maar als hij dan verschijnt, om van haar eigen lippen de verzekering te vernemen van zijn geluk, dan deinst ze, vol afschuw voor zijn uiterlijk, terug en levert hem over aan de wanhoop. Waarlijk, aan een figuur als van Charlotte d'Erra uit Feuillet's roman, die, in eene romantische opwelling, haar leven ketent aan dat van den slecht gehumeurden, mismaakten jonkman, kennen wij meer realiteit toe dan aan karakters, zooals Jensen ons hier in zijn helden en heldinnen te aanschouwen geeft. In de liefde zijn ze allen ongelukkig; allen hebben ze hun liefde misplaatst of vinden haar niet beantwoord. Eenzaamheid, wanhoop of dood wordt dan hun lot. Van één huwelijk zijn we getuigen en bij dit ééne ook van echtbreuk. En dat ééne huwelijk, waarin de vrouw den vriend van haren man zoekt te verleiden, wordt voorgesteld als type van alle anderen.

Toch komen in dezen roman heerlijk schoone bladzijden voor, die ons den Auteur lief doen krijgen, die inderdaad te edel en te verstandig is, om pessimist te zijn. Maar dat schijnt nu eenmaal het modestandpunt te wezen onder de hedendaagsche, vooral jongere, dichters en schrijvers. Als evenwel Jensen er eenmaal het onhoudbare van zal hebben ingezien, wees er dan zeker van, dat we nog zeer schoone pennevruchten van hem te wachten hebben, die door denkende en ernstige lezers met graagte zullen worden ontvangen.

Aan dezulken durf ik ook wel, ter kennismaking met dezen Auteur en om veel onmiskenbaar schoons, dat ook hier te vinden is, dit werk aanbevelen. Alledaagsche lezers zullen waarschijnlijk om de inspanning, die ettelijke eerste bladzijden eischen, het boek wel spoedig uit de handen leggen. De vertaling is met zorg bewerkt, en de 500 pagina's van het geheel zijn op schoon papier keurig gedrukt.

H.

TÉPÉ.

André. Een Roman door Ed. Swarth, schrijver van ‘de Jonkheer van Attenrode’, ‘de Priesters van het Gouden Kalf’, ‘Ab Intestato’ enz. 2 Deelen. Arnhem, J. Minkman.

André Simons is de zoon van eene Joodsche moeder, na haar huwelijk tot het Christendom overgegaan, tot groote ergernis van haar moeder, de weduwe Mendoça, wier vloek zij zich daardoor op den hals haalde. Zijn lotgevallen, nadat hij ouderloos geworden en tot een zelfstandig bestaan gekomen was, worden ons in dezen roman verhaald. Zijn muzikale aanleg en enthusiastische liefde voor de toonkunst, gepaard met zijn begaafdheid als componist, zijn eerst zoovele oorzaken van zijn leed en zijn lijden, dat, door een schijnbaar gewettigde verdenking van een vreeselijke misdaad op hem geworpen, tot een ontzettende hoogte klom, als zij later een bron worden van zijn hoogste geluk en de vervulling van zijn blijdste verwachtingen.

Met zooveel sympathie zijn jonge vrouw, Sabina Ellerstein, ons aantrekt om haar onverdoofde liefde, onbezweken trouw en zelfverloochenende, opofferende aanhankelijkheid, met even zooveel weerzin voelen wij ons afgestooten van haren harteloozen, zelfzuchtigen en eigenbatigen vader en hare gevoellooze moeder.

Sabina speelt een schoone rol in dit verhaal, waarin we de geredde onschuld zien zegevieren en de misdaad ontmaskerd en gestraft.

Er komen vele personen in het verhaal voor, die in rechtstreeksche en zijdelingsche betrekking staan tot de hoofdpersonen. Menkelbach, de karakterlooze lichtmis; de lichtzinnige Elize van Steur, wier karakter zelfzucht tot grondtoon heeft; Van Steur, Elize's man, de bedrogene, maar gedeeltelijk door eigen schuld; Roosje, het ijdele en zinnelijke, maar later ernstige en verbeterde Joodsche dienstmeisje van Mevrouw Mendoça; Albert Pelgrims, de ijverige en eerlijke bediende van Menkelbach, door wien Roosje tijdelijk verleid werd, om van hare liefde voor hem (Albert) afstand te doen - zijn allen goed geschetste en goed volgehouden karakters, terwijl de beide advocaten De Winter en Willem Calman typen zijn, de een van niet al te lofwaardige slimheid, de ander van voorbeeldige rechtschapenheid.

Al kunnen we niet ontkennen, dat er in dezen roman wat veel gespeculeerd wordt op het emotie wekken bij den lezer, en dit geschrift eenigermate kan gerangschikt worden onder de sensatieromans, wij achten den roman niettemin zeer onderhoudend geschreven en gelooven, dat zijn lezers hem niet onbevredigd uit de handen zullen leggen.

Verheven gedachten of geestverheffende toestanden treffen we hier wel niet aan, maar op eene enkele uitzondering na vinden we hier een niet onnatuurlijken gang van gebeurtenissen, die in het maatschappelijk leven kunnen plaats hebben.

Op een enkele uitzondering na, zeggen we, en dan bedoelen we o.a. dat op het gewone uur naar huis gaan van Benjamin, den knecht van Mevrouw Mendoça, aan wie hij zeer gehecht was, op den avond, dat André, de hem geheel onbekende kleinzoon van zijn meesteres, voor het eerst zijn grootmoeder bezocht, zonder dat hij wist met welk oogmerk, en haar met dien voor hem geheel vreemde alleen in huis liet 't Is waar, de Auteur achtte dit noodig voor de intrige van zijn stuk, maar we zouden zeggen, dat het gekozen middel wat al te onnoozel is, vooral als we bedenken, dat Benjamin's schranderheid later vermeld wordt.

Doch we hebben met den Auteur nog een woordje te wisselen over zijn stijl en taal, die we van slordigheid niet kunnen vrijpleiten. We geven slechts enkele proeven. Deel I, bl. 2: ‘... want de zoon bleek, het, den afstammeling en - - kenmerkend - gitzwart haar en de levendige - oogen van de moeder geërfd te hebben’; bl. 60: ‘Er zijn zoovelen, die de wet niet nauwgezet, zooal, meer houden’; bl. 89: ‘... daar zij nog de vervulling van een wensch verwachtende bleven’; bl. 102: ‘Alzoo redeneerden de heer en mevrouw Lutz... die dan ook niemand ten tweedemale op hunne muziekavonden uitnoodigden, die blijken van de overdreven eerzucht, te groote moeilijkheden te willen overwinnen, gegeven had’; bl. 140: ‘Zelfs na Gemma's dood zou Signa's hart zoo aan haar gehecht zijn gebleven, dat alle geluk eene onmogelijkheid voor hem geweest zou zijn en toch de lust tot den arbeid niet bij hem terug was gekeerd’; bl. 169: ‘... verscheen Elize, die hij dadelijk bespeurde, in hevige gemoedsbeweging te verkeeren’; bl. 193: ‘... althans hem tot de conclusie bracht, dat daar hij, wie weet hoe lang, Elize aan zijne zijde zou hebben, het zaak was - voor 't laatst zijnde - van Roosje's gezelschap te genieten’, en, om niet meer te citeeren, nog een paar staaltjes uit Deel II, bl. 9: ‘... terwijl eindelijk het op den voorgrond

treden, dat een bediende door het bijzijn van zijn chef belet wordt, hem in relatie met verschillende lieden bracht, die', enz., en bl. 133: 'Juist toen zij in gespannen afwachting zat Calman te zien verschijnen', enz. Voegen we nu hier bij het herhaald gebruik van 'dezelve'; het 'zich inrichten' (Deel I, bl. 16) voor: zijn huis van de noodige meubelen voorzien; 'bij *hun*' meermalen voor *hen*; dan zal het niemand bevreemden, dat wij, ontstemd door zooveel stooterigs en onleesbaars in den stijl van zijn werk, den Auteur op het hart drukken, voortaan meer respect te hebben voor het lezend publiek.

H.

Friedrich Spielhagen. Op het platteland. Een verhaal uit het Hoogduitsch door K. van der Zijde. Sneek, J.F. van Druten.

Terecht is reeds door anderen beweerd, dat Spielhagen in dit verhaal zijn naam als verdienstelijk romandichter eervol handhaaft. Ik meen zelfs vooruitgang op te merken, als ik dit zijn werk vergelijk met vroeger door mij aangekondigde romans van zijne hand - vooruitgang niet alleen in zijne kunst, maar ook en vooral in het zedelijk gehalte van hetgeen hij schrijft. Geen wonder! Hij is nu een vijftiger. De wilde haren zijner jonkheid schijnen uitgevallen te zijn. Hij laat zijne verbeelding niet meer met lossen teugel ronddolen en voorthollen in de conventioneele wereld van vroegere - vooral Duitsche - romanschrijvers; en al blijft hij dichterlijk genoeg, om geen copie te geven van de platte werkelijkheid - al laat hij nog wel eens een *deus ex machina* optreden of een doodelijk schot vallen op het gewenschte oogenblik - hij verkracht niet meer met jeugdigen overmoed de wetten der waarschijnlijkheid en tracht binnen de grenzen van het mogelijke te blijven. Zijn schitterend talent heeft zich dus, naar mijn oordeel, in de goede richting ontwikkeld, maar ook - en niet het minst! - zijne denkwijze.

Op eene enkele uitzondering na, die den held van dezen zijnen roman weinig kwaad doet - die misschien wel moet dienen, om hem als een jong mensch van vleesch en bloed en niet als een bovenmenschelijk deugdenbeeld voor te stellen - maar op eene enkele uitzondering na komen in *Op het platteland* geen van die met voorliefde geschilderde tafereelen voor, die de onreine verbeelding prikkelen. Ook mag hetgeen ik hier bedoel, geen plastisch uitgewerkt tooneel worden genoemd, omdat alles uiterst vluchtig voorbijgaat: zelfs moet een gevonden strikje den koortslijder overtuigen, dat het nachtelijk bezoek geen spel is geweest van zijne kranke verbeelding!... Maar juist het verschoonlijke van zijn toestand, in verband met de meer sobere en kiesche schildering van hetgeen de donkere zijde is van het landelijke leven in Pommeren, pleit voor Spielhagen's toegenomen levensernst. Wulpschheid en schending van de huwelijkstrouw vinden bij hem geen genade meer. Wie er zich aan schuldig maken, brandmerkt hij als onzedelijke wezens, met wie men medelijden, die men zelfs tot zekere hoogte liefhebben, maar niet hoogachten kan; en dat zij zichzelven, vooral anderen, ongelukkig maken door hunne zelfzuchtige zinnelijkheid, laat hij duidelijk uitkomen.

Wat mij bovendien in dezen roman zoo bijzonder beviel, was de wijze, waarop de Auteur opkomt tegen de akelige leer, dat God, of, zooals hij het noemt, dat de wet der wedervergelding ‘de misdaad der vaderen bezoekt aan de kinderen, aan het derde en aan het vierde lid’. Dat nakomelingen de materieele gevolgen moeten dragen van de ongerechtigheden hunner vaderen - dat ook de aanleg tot, of de vatbaarheid voor sommige ondeugden overgeërfd kan worden, stemt hij toe. Maar hij wil de zonen niet aansprakelijk gesteld hebben voor de misdaden hunner vaderen; hij wil niets weten van overgeërfde zedelijke schuld, noch van voortgeplante, d.i. met noodzakelijkheid weder te voorschijn komende ongerechtigheden der stamouders van een geslacht. Hij gelooft namelijk èn aan de rechtvaardigheid, die den onschuldige niet voor den schuldige wil laten boeten, èn aan de macht van het zedelijk goede, die verhoedt, dat de bij de geboorte medegebrachte aanleg tot zedelijke gebreken tot ontwikkeling komt.

Toovert de Schrijver ons de eigenaardigheden der plattelandsbewoners van Pommeren en van de natuur, waarin zij leven, met meesterhand voor de oogen, zoodat wij hen en hunne omgeving als 't ware hooren en zien - brengt hij ons in een kring van rijke grondbezitters met hunne buren, en laat hij ons eerst gissen, straks overtuigd worden, dat het tweetal broeders, die tot de hoofdpersonen behooren, door de misdaad van hun vader zoo rijk en aanzienlijk geworden zijn - is het op het spoor komen van die misdaad en het al of niet vervolgen van de nog levende handlangers het hoofdbestanddeel van de roman-intrige, de eigenlijke quaestie is: of de kleinzoon van een vermoorde zich zal wreken op de moordenaars van zijn grootvader. Schijnbaar gebiedt dat de wet der wedervergelding; maar het besef, dat de openbaring van het geheim en de bestraffing van de schuldigen ook onschuldigen zal treffen en te schande maken, brengt hem in tweestrijd.

Gelukkig overwint die kleinzoon, de held van het verhaal, zijne wraakzucht. Geholpen door zijne liefde voor de kleindochter van den moordenaar, ziet hij van alle wraakneming af. Maar dat is hem niet genoeg! Het geheim der misdaad kan voor het geliefde meisje niet verborgen blijven, en daarom besluit hij, zijne zoo vurige, hem geheel beheerschende liefde aan haar ten offer te brengen. Hoe zijne Edith wederkeerig van hem wil afzien, alsof ook zij deel had aan de schuld van haar grootvader, en hoe beiden tot andere gedachten komen, moet men in het boek zelf lezen. De ontknooping, vooral het snelle verloop der gebeurtenissen, die, ten koste van een paar menschenlevens, alles nog tot een gewenscht einde brengen, levert een nieuw bewijs, hoe het ook aan geroutineerde romanschrijvers gemakkelijker valt, een verhaal op touw te zetten en een tijdlang eraan voort te weven, dan er een goed einde aan te maken.

Als Gerard, bl. 209 van het eerste Deel, zegt: ‘Nooit heb ik zoo helder ingezien als nu, dat de goeden machtiger zijn dan de boozen, omdat voor goeden zelfs het slechte medewerkt ten goede, terwijl den boozen zelfs het goede geen nut doet’; en als zijn broeder Frits, bl. 239 *ibid.*, als zijne betere overtuiging of als een voor hem ‘nieuw evangelie’ verklaart, dat ‘geen mensch mag aansprakelijk gesteld worden voor hetgeen hij niet begaan heeft’; verder: ‘dat geen sombere waan van erfschuld’ iemand ‘mag verdrijven uit het paradijs der onschuld’, dat hij zichzelf veroverd of heroverd heeft, omdat alleen eigen karakter en eigen verkeerde daden hem daaruit

verdrijven kunnen, dan noem ik dat een veel betere moraal, dan die ik in Spielhagen's eerste mij onder de oogen gekomen werken vond. Door zijn geloof aan de kracht van het zedelijk goede toont hij gebroken te hebben met zijne pessimistische wereldbeschouwing van weleer en dat optimisme te huldigen, dat in onze dagen door zooveel schrijvers wordt miskend en verloochend. Of is het geen miskenning van de menschelijke 'natuur', als hedendaagsche naturalisten de nawerking van het kwade en zijn verderflijken invloed *wel*, maar de herstellende en vernieuwende, verheffende en veredelende kracht van het goede *niet* 'natuurlijk' vinden? Verloochenen zij niet het geloof aan den zedelijken vooruitgang der menschheid, als zij alleen in dat kwade 'realiteit' zien?

Neen, een Spielhagen behoort noch tot die school van naturalisten, die u willen diets maken, *que rien n'est vrai que le mal*, noch tot die realisten, die u opdringen, *que rien n'est beau que le laid.* Hij stemt niet in met het *aetas parentum*, *pejor avis*, etc., en laat het aan anderen over, het *progenies maleficior* in walgelijke tafereelen af te schilderen, waarbij het vermogen, zich ook uit den diepsten poel van onzedelijkheid weder op te heffen, wordt ontkend. Met een geopend oog voor den onuitroeibaren adeldom onzer natuur, gelooft hij, in spijt van alle pessimisten, aan het 'excelsior!', en hij is te aesthetisch gevormd, te dichterlijk van natuur, om alleen de leelijke zijde van de werkelijkheid te laten zien.

Ware het nog noodig, dezen goedgeschreven roman aan te bevelen, ik zou het met voorliefde doen; maar als deze aankondiging onder de oogen der lezers van *De Tijdspiegel* komt, gaat hij zeker reeds in tal van leesgezelschappen rond.

De Uitgever heeft de vertolking aan goede handen toevertrouwd, blijkens uitbundigen lof, aan de vloeiende vertaling in het *Rott. Nieuwsblad* en elders toegezwaaid. Dat V. d. Zijde altijd bij 'durven' het overtollige 'te' gebruikt en schrijft: 'ik durf *te* wagen', '*te* zeggen', '*te* ondernemen', enz.; dat hij '*weer* terugzenden', '*weer* hervatten', '*weer* terugvragen' bezigt, als er van iets voor de derde maal te doen geen sprake is - dat hij te veel schermt met het tot een stopwoord geworden 'bepaald', waar hij 'uitdrukkelijk', 'stellig', 'zeker' of iets dergelijks moest zeggen (wat is bijv. 'zich op een bepaalden toon tot iemand wenden'? Toch niet op een vooraf bepaalden of vastgestelden toon?) - dat zijn van die foutjes, die menigeen begaat. Er zijn weinig Nederlanders, die hunne taal geheel zuiver schrijven; maar wij moeten allen ons best doen.

Kampen, April 1880.

J. HOEK.

Mengelwerk.

De kluizenaar van Deil.
Door D^{r}. R.C.H. Römer.

De Vrijdag na St. Margriet van het jaar 1561 was een smoorheete dag. Van den wolkeloozen hemel schoot de zon hare brandende stralen naar de aarde. Beschutting tegen dezen vonden de zwijgende vogels ternauwernood onder de fletse bladeren van het geboomte, 't amechtig vee achter de dorrende dorenhaag. Den daglooner deden zij het zweet op het voorhoofd parelen, en 't oog verblindden zij van den varensman, waar het, teleurgesteld door den onbewogen wimpel, langs het water tuurde, of niet misschien eene nauw merkbare golf wordende koelte spelde en daarmede eenen voortgezetten tocht.

In weerwil van de hitte bewoog zich een achttal ruiters op den Waaldijk tusschen Haaften en Hellouw.

De rossen, die hen droegen, waren ‘matt ende muege’. Dichte stofwolken deden zij rondom hunne berijders opgaan, zoodat dezen, in hunne bestovene kleederen en met hunne zwarte aangezichten nauw te herkennen, ook hierdoor de rit banger viel, steeds banger.

't Waren de Dijkgraaf en Heemraden van den Tielerwaard, nu reeds ten vierden dage ter dijkschouw opgezeten.

De eerste, dien men zoowel met het Latijnsche ‘comes’ als met het Hollandsche ‘graaf, dijkgraaf’ betitelde, was ridder Otto van Asperen en Vuren, een zoon van Johan van Asperen en Vuren en van eene moeder uit het vermaarde geslacht der Pieken. Meerdere jaren reeds had hij de betrekking van dijkgraaf bekleed. Dat hij haar niet lang meer bekleeden zou, scheen zijne wankelende gezondheid hoe langer hoe beslister te voorspellen. 't Was vijf jaren geleden, dat zijne heemraden, met hem ter schouw gekomen, raadzaam geoordeeld hadden, haar niet te beginnen, ‘diewijle de dijckgraef lange tijet ongesondt geweest ende in fahr des doots en tijet langh gelegen ende all noch nijet heel becommen besorgende overmitz des ongewe-

ders wederom in te storten, oick nijet wael rijden en coste cranckten halve', en had hij sinds toen al telken jare de schouw kunnen voeren, 'alst recht was ende gewoentlik', gedurig had zich toch ook sedert toen nu dit, dan dat bij hem opgedaan, wat velen over hem de schouders deed ophalen.

Met den met eene roode pluim versierden, vilten hoed op het hoofd en den bruinen mantel om de schouders, het blauwe wambuis en de grijze, korte broek om het lijf, den degen met ingelegd gevest aan de zijde, ware hij een flink ridder geweest, indien hij niet in voorovergebogen houding te paard gezeten hadde. Dit zag men aan den man, die in eene alleen in kleur van de zijne verschillende dracht aan zijne zijde reed, Ridder Jan van Haaften Ottosz., Heer van Haaften, Hellouw en Herwijnen. Deze, één der heemraden, zat met fierheid in het zadel.

Terwijl de overigen op eenigen afstand van hen vooruitreden, voerden de beide genoemde mannen een gesprek, dat wel nu en dan door het dwarrelend stof afgebroken werd, maar desniettemin zijnen regelmatigen loop had.

- Veel is er, sedert mijn grootvader, naar wien ik genoemd ben, leefde, veranderd - sprak Otto, den blik niet afwendend van de fraaie manen van zijn paard, waarop hij gevestigd was. - In onze dagen is 't onder anderen vrij wat rustiger, dan in de zijne.

- Deze verandering dunkt mij geene verbetering - hernam Haaften, eene ontkennende beweging van zijn hoofd aan zijne woorden toevoegende. - Nu 'S.M. van Spaengijen ende van Engelandt enz. Hertouge tho Gelre ende Greve van Zutphen' is en tevens Graaf van Holland en Zeeland en Heer van Utrecht, nu is er geene plaats meer voor eenen ridder, die, als vroeger Arkel, door de Gelderschen bijgestaan, niet behoeft te aarzelen, den kamp tegen de verbonden Hollanders en Stichtenaren te aanvaarden. En daarmede geene plaats voor bedrijven, als uw grootvader verrichtte, en voor den roem, dien hij er voor zichzelven en voor zijn nageslacht door verwierf.

- Vergeet niet, Heemraad! dat bedrijven als die, waarvan ge spreekt, hunne gevaren, hun nadeel hebben - deed Otto zich hooren, nu zijnen tochtgenoot aanziende. - Dat heeft mijn grootvader ondervonden. Nooit rijd ik naar Gorkum, of ik herinner mij, hoe hij, door den Hertog naar Arnhem ontboden, in eene roode schuit naar Bommel voer, om vandáár zijne reis te vervolgen, maar reeds bij Dalem door eenige mannen overvallen werd, die zich dáár in hinderlaag gelegd hadden, en wel met vrouw en kinderen het leven eraf bracht, maar toch eene schade van vijftig of zestig Geldersche guldens leed. En kom ik de stad in, dan is 't mij dikwijls, of ik hem door Vrouw Jacob's benden als gevangene weg zie voeren, nadat hij met Egmond en Arkel haar een gevecht geleverd had, even bloedig als hardnekkig.

- Vergoeding voor zulke wederwaardigheden is voor hem niet uitgebleven, bedenk ook dat, Comes! - sprak Haaften met eenen spotachtigen

glimlach om den mond. - Onder anderen, toen hij tot in de nabijheid van Tiel de gezellen achterna reed, die eenen strooptocht naar Ameide ondernomen hadden en van dezen met rijken buit terugkeerden. Toen hij, van hen scheidend, een deel van 't geroofde vee met zich nam en ‘dit tot Vueren op sijn huijs dreef, dat men doe openbairlic sach’. Ook toen hij Pilgrim Trube twee vette koeien, op het bezit waarvan zich deze beroemd had, afhandig wist te maken en ‘die hadde in sijn cuijp’. Zie! als ik aan zulke voorvallen denk, dan zeg ik bij mijzelven: denke anders, wie wil, ik zou er in het minst niet tegen hebben, indien wij, ridders, nog eens weer vrijer de handen bewegen konden, al hadden wij het dan al niet zoo rustig als nu.

- Wie weet, of ge niet spoedig uwen wensch ziet vervullen? - hernam Otto, terwijl hij zijn paard nader bij dat van Haaften bracht, als om in vertrouwen hem te zeggen, wat hij ging uitspreken. - De twee jaren - ging hij voort - die verloopen zijn, sinds Filips, onze Koning, naar Spanje vertrok, hebben meer dan genoeg opgeleverd, om velen van hem te vervreemden. Zijn volharden bij het voornemen, ‘met alle sijne macht sulck groot quaet’, als 't afvallig worden van de Kerk is, ‘uijt alle sijne landen te weeren’; zijn onwil, de gehate Spaansche legerbenden het land te doen verlaten; zijn aanhouden bij den Heiligen Vader om meer bisdommen, dat en meer is u, evengoed als mij, bekend. En even min als voor mij, kan 't voor u verborgen zijn, dat onder alle standen een hoogst bedenkelijk misnoegen tegenover hem veld wint. Weet hij het toenemen van dat misnoegen niet voor te komen, dan wil ik hem geen borg blijven voor de rust dezer landen en voor de kroon, die hij er draagt. En mocht de laatste hem van het hoofd gerukt worden, misschien dat dan de vroegere toestand keere, waarbij de vorst den ridder niet beveelt, maar 's ridders hulp begeert, en de ridder niet 's vorsten beambte, maar 's vorsten bondgenoot is.

- Amen! riep Haaften, die den Dijkgraaf met klimmende belangstelling had aangehoord. - En - vervolgde hij - als 't ooit zoover komt, dan zal 't aan mij niet liggen, indien het kettervervolgen geen einde neme. In Spanje moge men wien men ketter noemt, kerkeren, martelen, verbranden, hier moeten zulke gruwelen iets ongehoords wezen.

- 't Is, of ik eenen leerling van enkelen uwer Haaftensche kanunniken hoor spreken - zei Otto, nauw merkbaar glimlachend. - Er zijn onder die heeren immers enkelen, die van de nieuwe leer gansch niet afkeerig zijn?

- Praatjes, niets anders! - antwoordde op den toon van minachting Haaften - praatjes, vermoedelijk door Jan Hendriksz. uitgestrooid, die op deze wijze zich aan 't kapittel schijnt te willen wreken, dat het hem met 's kapittels dijk niet wil laten omspringen naar zijn goeddunken.

- En onze anders wakkere richter laat die ‘onwaerhafftige, falsche, erdichte’ verhalen ongestraft? - vroeg de Dijkgraaf, als verbaasd.

- De man, zóó heeft hij mij, toen ik er hem over aansprak, gezegd, is bij de hand genoeg, wat hij ‘door groete haet ende nijth’ wenscht uit te strooien, niet dan binnen vier muren te zeggen, of doet hij het in het openbaar, in bewoordingen, waarbij Malburg geen vat op hem heeft. Intusschen zal deze de zaak niet uit het oog verliezen, heeft hij mij verzekerd....

Het laatste gedeelte van het gesprek heeft eenige toelichting noodig.

Op het einde der 14de eeuw had de toen levende Heer van Haaften in de St.-Janskerk van zijn dorp een collegie van acht kanunniken gevestigd. 't Bezat goederen en daaronder zekere gedeelten dijks. Over één der laatste geraakte het met gezegden Jan Hendriksz. in twist. Deze had erop gebouwd. 't Kapittel beklaagde zich bij dijkgraaf en heemraden en verzocht, dat het gebouwde opgeruimd wierde. Dienovereenkomstig is geschied, maar 't heeft den in het ongelijk gestelde bewogen, bij ‘den heiligen vader den paus van Roemen’ te klagen over 't kapittel, als hadde 't hem ‘tot demolitie enes landthuijs tot haefften’ genoodzaakt ‘met onbehoerlicken, onbilliken ende onrechtverlicken aenleggen’ bij het dijkbestuur.

Haaften had nog niet alles gezegd, wat hij zeggen wilde, toen hij door Ridder Berend van Tuil van Est, éénen der vooruitrijdende heemraden, in de rede gevallen werd. Deze was omgekeerd, had zijn paard de sporen in de zijden gedrukt en was spoedig de beide achteraan rijdenden tot op eenige passen genaderd.

- Comes! - riep hij, nog eer hij bij hen stilstond - een inval! een inval!

- Ik luister reeds - was het schertsend hem toegeroepen wederwoord van den Dijkgraaf, die aan Berend's luchthartigheid gewoon was - en ik verzoek u - hij wendde zich, dit zeggende, tot zijnen buurman - Heer Jan! hetzelfde te doen.

- Vergunt mij, zeer machtige Ridders! - deed Bernard zich hooren, nu vóór hem stilstaande en de hand aan zijnen hoed slaande, terwijl hij het bovenlijf boog - vergunt mij, dat ik u verslag doe van hetgeen wij, uwe voorhoede, besloten. Wij bespraken, dat het hoogst bedenkelijk te noemen is, onder eene hitte, als die in den vollen zin van het woord ons braadt, te doen, als stonde er geene zon aan den hemel. Zouden niet onze paarden, zouden wijzelven, schoon dijkgraaf en heemraden van den Tielerwaard, niet in eenen vuurklomp veranderen kunnen? De mogelijkheid benauwde ons, en wij besloten des Dijkgraven goedkeuring te vragen voor hetgeen volgt: *primo*, dat wij, als wij te Hellouw gekomen zijn, een wijl uitrusten, en *secundo*, dat wij het doen, niet ten huize van Pieter Cornelisz. of Hendrik Jansz., maar ten huize van Gerrit de Vries, den Pastoor.

Zonder bedenken geef ik mijne toestemming - sprak Otto. - Ik verbind er evenwel deze voorwaarde aan, dat gij, heer afgezant! zooveel

't de staat van uw paard zal toelaten, de overigen vooruit rijdet, dat wij niet onaangediend aan de woning des Eerwaarden verschijnen.

Berend ging zich van zijne opdracht kwijten.

Langzaam genoeg volgden op hunne al moeder en moeder wordende paarden de anderen, dat de Pastoor, op hunne komst voorbereid, aan de deur zijner woning hen ontvangen kon, toen zij daar, na hunne paarden aan den waard in de dorpsherberg toevertrouwd te hebben, aankwamen.

Met een:

- Recht welkom zijn mij de heeren, indien zij met het eenvoudige zich vergenoegen willen - ging hij hun voor naar het eenige vertrek in zijn met stroo gedekt huis, dat groot en tevens net genoeg was, om het talrijke en aanzienlijke gezelschap op te nemen.

- Van dat eenvoudige - sprak de Dijkgraaf, binnentredend - hebben wij goede gedachten, maar verzekeren u niettemin, dat wij op uw gezelschap grooter prijs stellen dan op uw onthaal.

- Wil evenwel de goedheid hebben, Eerwaarde Heer! het zeggen van onzen Comes niet in dien zin te verstaan, dat we omtrent uw onthaal totaal onverschillig zijn. Als ge u de moeite geeft, te bedenken, hoe de zon ons den ganschen voornoen geblakerd heeft, als het vuur den vogel aan het spit, en ons aan te zien, bezweet en bestoven, als we zijn, dan komt ge wel tot de gevolgtrekking, dat eene smakelijke bete en een verfrisschende dronk door ons niet veracht zullen worden.

't Was Berend, die deze woorden uitte en daarop den Heer van Wadenoijen, Ridder Frederik van Hemert, met een schalksch lachje aanzag, als wilde hij diens instemming uitlokken.

Was dit zijne bedoeling, dan werd zij bereikt. Van Hemert knikte hem goedkeurend toe.

De Pastoor hief wel, als wilde hij zijne ondeugendheid bestraffen, den vinger op, maar deed dit met een gelaat, dat geene plaats liet voor eenigen twijfel ten aanzien van het al of niet ernstig gemeende van die vingerbeweging.

Ziet men de officieele bescheiden van dien tijd in, dan vat men van de geestelijken, die aan 't hoofd der dorpsgemeenten stonden, juist geenen hoogen dunk op. In een boekje, waarin is opgeteekend de bevinding van Herman Renneberg, Proost van St. Salvator te Utrecht, bij gelegenheid van eene door hem gehoudene visitatie, leest men van den Pastoor te Ammers: ‘Hugo’ - zóó heette hij - ‘gedraagt zich niet zooals 't betaamt en meer als soldaat, dan als pastoor’; van dien te Brandwijk: ‘Hij heeft eene bijzit en houdt zijn verblijf niet in zijne parochie’; van dien te Ouderkerk: ‘Hij is van slechten wandel en slechten naam’; van dien te Nieuwerkerk: ‘Hij is een afvallige en bekend als niet al te matig.’ Een man, als de genoemden, was De Vries niet. Hij stond, zoowel bij zijne parochianen,

als bij velen uit de parochiën in den omtrek, goed aangeschreven, al was 't algemeen bekend, dat hij met studie zich weinig inliet en voor zooveel de uitoefening van zijn ambt betrof, tot de gewone diensten zich bepaalde. 't Was het gevolg van meer dan ééne goede hoedanigheid, die hij bezat: zachtmoedigheid, die hem weerhield, achterdocht te voeden; matigheid, al was hij niet wars van eenen smakelijken schotel en eenen geurigen beker; gastvrijheid, niet alleen voor den aanzienlijke, maar ook voor hem, die in de maatschappij niet zoo hoog stond als die, en, opdat ik maar niet meer noeme, opgeruimdheid, die hem evengoed bijbleef, als eenig ernstiger ongeval hem wedervoer, als wanneer de nabestaande, die zijn huishouden bestuurde, wegens eene in scherven gevallen braadpan of eenige van de boomen in den kleinen hof gestolen vruchten haren brommigen dag had. Laat zich door het medegedeelde begrijpen, dat hij Berend's toespraak en daarop volgend gebarenspel niet euvel opnam, als dat de onverwachte gasten hem inderdaad welkom waren, 't zal door het vervolg van 't verhaal als juist gestaafd worden.

't Vertrek, waar de Pastoor zijne gasten ontving, had eenen vloer van glimmende tegels. Daarop stond, ongeveer in het midden, eene langwerpige, vierkante tafel, uit eikenhout vervaardigd, en boven deze hing aan éénen der zware balken, waarop de zolder rustte, eene kleine, koperen kroon. Verder droeg hij eenige stoelen, waarvan zitting en rug met rood leder bekleed waren, en een pronkstuk: eene eikenhouten kast, op de deuren waarvan Adam en Eva in het Paradijs uitgesneden waren.

Een breede schoorsteen deelde den éénen wand in twee gelijke helften. Den mantel en zijstukken ervan ontbrak het wel niet aan snijwerk, maar 't was, vergeleken met het rijke, dat in aanzienlijke woningen werd aangetroffen, armoedig. En geen Durer of eenige andere schilder van naam had ‘de hillige 3 Coninghen’ op het doek gepenseeld, dat het middelvlak bedekte.

Licht ontving het vertrek door twee ramen met in lood gevatte ruiten, waarvan enkelen beschilderd waren.

Was de huishoudster, toen Berend het bericht van der heeren komst gebracht had, met den Pastoor van oordeel, dat de ontvangst zoo goed mogelijk wezen moest, zij had den korten tijd, die haar gegund werd, om daarvoor het noodige te verrichten, niet verloren laten gaan. Met den stofdoek gewapend, had zij het ééne meubel voor en het andere na onder handen genomen. Dan had zij van de keuken naar den kelder en van den kelder naar de keuken zich gespoed, om in gereedheid te brengen, wat de dorstige lippen zou kunnen laven en verzadigen de hongerige magen.

Zóó geweerd had zij zich, dat de heeren, na hunne hoeden en mantels afgelegd en plaats genomen te hebben, aanstonds zich verfrisschen konden met het bier, dat in groote, steenen kannen met

tinnen deksels op de tafel stond, en niet langer, dan wenschelijk was, op het noenmaal behoefden te wachten.

Voor dit maal spreidde de huisbestuurderes een hagelwit tafellaken over de tafel uit, plaatste voor iederen aanzittende een tinnen teljoor, benevens eenen kroes van hetzelfde metaal en tusschen telkens twee eene kan met ‘roe’ en eene andere met ‘rijnsen wijn’ gevuld. Aan ‘broot’ liet zij 't niet ontbreken, even min aan ‘edik, salt en mostert’. Verder droeg zij éénen grooteren en vier kleinere schotels op, van tin, maar zóó blank geschuurd, of ze van zilver waren. Op den eersten was keurige zalm; op de vier anderen zag men koude ‘hoijnre, eijeren, moes, solaet’.

Natuurlijk hoorde zij onder 't opdisschen menige lofspraak, nu over den staat van haar tafelgereedschap, dan over de bereiding van visch of groente, straks over de schikking van het gebrachte. Wel hield zij zich daarbij, als gevoelde zij er zich niet door gestreeld, maar 't was toch aan haar te zien, dat zij er alles behalve ongevoelig voor was.

De Pastoor sprak, toen alles op de tafel stond, het gewone gebed en noodigde dan zijne gasten uit toe te tasten, zelf het met hen doende.

Gedurende dit eerste gedeelte van het maal liep het gesprek over zeer alledaagsche dingen.

- De zalm is tegenwoordig maar duur - zei Aart Aartsz. tot Gijsbert Bouman Klaasz., den mede-heemraad, die naast hem zat.

- Duur? - hervatte Gijsbert vragend - 't is waar, hij kost veertien stuivers, maar voor dat geld hebt ge toch ook eenen vrij grooten. Duur zijn de hoenders....

- Zoo? - vroeg Aart.

- Als men een goed hoen wil hebben, - vervolgde Gijsbert - moet men tot eenen blank toe betalen.

Een ietwat ander karakter verkreeg het gesprek, toen de hoenders zouden aangesproken worden.

Met een ernstig gezicht weigerde Berend ervan te nemen. Tevergeefs hield Ridder Hendrik van Brienen van Enspijk, de heemraad, die ter rechterzijde van hem geplaatst was, erop aan, dat hij het dede.

Toen daarop de Pastoor zich in de woordenwisseling mengde, sprak Berend:

- Ik houd er dol van, maar... maar...

- Maar... maar? - hernam vragend De Vries.

- Is 't niet vastendag vandaag? - voerde Berend hem te gemoet. - En - ging hij voort - behalve dat ik te goed Katholiek ben, om ooit de kerkelijke voorschriften te veronachtzamen, wil ik het nog veel minder doen, nu men eruit zou kunnen afleiden, dat ik behoor tot hen, die als ketters verdienen verbrand te worden.

- Ik kan u volkomen geruststellen - zei de Pastoor, begrijpende, dat Berend's schroom niet te groot was, om hem benomen te worden. - Gij kent toch wel de geschiedenis van den Benedictijner-monnik, die,

op eenen vastendag zijne ouders bezoekende, op zijne vraag naar eenige spijs van dezen ten antwoord kreeg, dat zij niets dan visch hadden?.... Hierover slecht tevreden, ging hij naar den hof, doodde er een hoen en bracht dit binnen, zeggende: ‘Ziehier den visch, dien ik vandaag eten zal.’ Op de bedenkingen zijner ouders, die nu niet uitbleven, hernam hij: ‘Gevogelte is geen vleesch; aangezien de visschen en de vogels te gelijk geschapen zijn, hebben zij denzelfden oorsprong; dat leert de lofzang, dien ik te zingen heb, als ik dienst doe.’ Of 't zóó gebeurd is, weet ik niet, maar wel weet ik, dat beroemde kerkvaders geoordeeld hebben als die monnik, en dat de Kerk ten minste toegelaten heeft, dat de geloovigen overeenkomstig dat oordeel zich gedroegen.

- 't Zou zeer ondankbaar zijn, van die vergunning geen gebruik te maken - besloot Berend, dit zeggende een hoen, en niet het kleinste, van den schotel nemende.

Na eenig tijdsverloop kon de huishoudster de goed aangesproken schotels wegnemen en het nagerecht op de tafel brengen, dat bestond uit witte en groene kaas, amandelen, rozijnen en, wat ik vooral niet mag vergeten, oblieën, wegens het bakken waarvan zij zekere vermaardheid had.

Toen had plaats, wat ik ergens aangeteekend vond: ‘Sij kalden over taeffel en boerden: den wijn was redelicke sterck, dus woeden sij alleijnsken malcanderen hoeren spreecken.’

De tongen werden los, toen de Dijkgraaf zijnen beker opgenomen en dien geledigd had, tot den Pastoor sprekende:

- Gij hebt ons, waarde gastheer! zóó ontvangen, dat wij des u behooren dank te zeggen en ook uwer huisgenoote. Leeft beiden lang en gunt ons uwe vriendschap, als nu, voortaan.

- Volkomen waar is, wat onze Comes daar zeide van het onthaal, en niemand van ons, die zijnen wensch en zijn verzoek niet deelt, - sprak Berend, nu waarlijk in vollen ernst. - Als we op den eersten dag van onze schouw op Mariënweerd te gast zijn, dan doen de Abt en zijne monniken wat zij kunnen, om ons het verblijf in hun midden aangenaam te maken; maar dit zeg ik, de Pastoor van Hellouw en zijne nicht hebben voor hen in het minst niet ondergedaan. Daarom, hun lang leven en hunne vriendschap!

- Te veel eer, te veel eer, mijne heeren! - hernam De Vries. - Maar - vervolgde hij - van Mariënweerd gesproken, heeft iemand uwer, toen gij dáár vernachttet, ook iets vernomen aangaande den kluizenaar, die te Deil op de bouwing der abdij gehuisvest is?

- Iets, doch niet veel, - hernam Haaften. - Telkens als het mij gelukte, bij den Abt het gesprek op dien man te brengen, wist hij het er ongemerkt weer af te leiden. Schimmelpennink, de kapelaan, deelde mij mede, dat hij vroeger als kluizenaar bij de abdij Park bij Leuven geleefd heeft, maar door Van der Linden, den Abt, naar zijnen Premonstratenser-ambtgenoot te Mariënweerd gezonden is, met verzoek,

dat deze hem eenige plaats aanweze, waar hij in eenzaamheid zijne dagen zou kunnen slijten.

Maar, Pastoor! - vervolgde hij, na eenige oogenblikken gezwegen te hebben, en als aarzelend: - kunt gij ons ook iets zeggen van uwen ambtgenoot te Deil? Ik hoorde onlangs, dat men twijfelt, of hij niet neige tot de partij van hen, tegen wie de plakkaten zijn uitgevaardigd. Tot laat in den nacht moet hij in de boeken zitten, veel met zijne parochianen verkeeren en met hen spreken over dingen, die zijn voorganger, als boven hunne bevatting en dientengevolge licht tot dwaling leidende, onaangeroerd liet.

- Dat kan ik, - riep de Richter, tevens dijkschrijver, Ridder Walraven van Malburg Dirksz. - u iets zeggen van Van Tuijl. Dit namelijk, dat hij een knap en ook een braaf mensch is, die aller achting verdient.

- Zóó is 't, - sprak de Pastoor. - Ik ken hem en aarzel niet te verklaren, dat hij mij en anderen van mijne ambtgenooten tot een voorbeeld wezen kan, een voorbeeld van nauwgezette studie en van herderlijke trouw.

- Bravo! - deed Berend zich hooren - wars van jaloezie, de meerderheid erkennen van wien 't verdient: niet velen, die het doen.

Nu we ons evenwel met Deil bezig houden, hoorde ik liever, dan van den kluizenaar en den pastoor, iets van de schoone Jonkvrouw op Bulkestein.

- Voor zooveel haar betreft, hebt ge aan mij uwen man - zei de Dijkgraaf. - Ik deel u ten haren aanzien gaarne een en ander mede, dat ge 't oor niet leent aan de praatjes, in het verzinnen waarvan onze streek even vlug is, als in 't gelooven eraan dwaas.

Mijne vrouw, eene Brabantsche, zooals ge weet, heeft eene vriendin, die sedert den dood van haren man vóór eenige jaren met hare dochter op een klein kasteel in het Leuvensche woonde, gelijk zij er nog, doch nu zonder hare dochter, de schoone Jonkvrouw op Bulkestein, woont. Inderdaad is Godgaf - zóó wilde haar vader bij hare geboorte in goed Hollandsch, en niet met het uitheemsche Theodora, haar genoemd hebben - van een lieftallig kind, zooals wij haar vonden, toen wij eens hare moeder bezochten, tot eene schoone jonkvrouw gerijpt. Geen wonder, dat een ridder uit hare nabuurschap genegenheid voor haar opvatte. Zij bleef niet onbeantwoord. Dat zij het wel gebleven ware! Hare moeder kon hare goedkeuring niet schenken aan eene verbintenis van haar eenig kind met eenen man, voor wiens trouw aan kerk en koning het ergste te duchten scheen, en.... Godgaf's gezondheid en vrede waren geknakte bloemen. Geraadpleegd, opperden wij het denkbeeld, haar voor langeren tijd te verwijderen van de plek, die het graf was van hare kortstondige zaligheid, en boden ons huis aan, dat zij er naar lichaam en ziel herstellen mocht. Bijval vond onze raad, niet ons aanbod. Aan de bewoners van Bulkestein vermaagschapt, gaven moeder en dochter de voorkeur aan een verblijf

der laatste in hunnen kring. Zóó is zij, van wie ge den levensloop nu kent, te Deil gekomen, en God weet, hoe vurig ik wensch, dat het niet tevergeefs zij.

Maar 't is meer dan tijd, Heemraden! dat wij aan vertrekken denken, al doen wij 't noode. De rit, die ons nog wacht, is juist geen korte.

Met den Dijkgraaf stonden de Heemraden op. De mantels werden om de schouders gehangen, en onder het uiten van vriendelijke woorden de handen van den Pastoor en ook van zijne nicht gedrukt. Weldra kwamen de paarden, die intusschen hunnen haver ontvangen hadden, voor; de ruiters stegen op en zetteden hun werk voort, om het dien avond nog te eindigen.

In de aanteekeningen betrekkelijk de schouw, door den Dijkschrijver later op het papier gebracht, nam deze op, dat de Pastoor ‘den dijckgraeff mitten heijmraeden goet sier angedaen’ had. Hij voegde erbij: ‘ende niet verteert, dan alleen een schepel haveren gehaelt... oncosten 8 st.’, gelijk hij, van het onthaal op Mariënweerd meldende, liet volgen: ‘Tho Mariwert tho bellesier gegeven opt abdij thijen st. in die coeken ses st. palphenier twe st. de baumeijster anderhalve st. den portier énen st.’

Weldra bleek, dat zij, die over den Dijkgraaf de schouders hadden opgehaald, dat niet zonder reden gedaan hadden.

Toen 't weer St. Margriet was, waren de Heemraden van den Tielerwaard, benevens enkelen van de vroegere, te Tuil bijeen, om uit den mond van Ridder Jan van Asperen en Vuren, den Ambtman, te vernemen, ‘dat Ott van Asperen van Vueren dijckgraeff in Tielrewerdt gantz cranck in goots gewalt ende in allen sijnen rechten der heijliger kercke leege, sijns lijffs ende verstants nijct geruerlich oder mechtich, alsoe dat hem onmogelich weere opten dijck te komen ende die schouwe te heffene’, en voorts te bepalen, hoe onder deze omstandigheden zou gehandeld worden. Zij besloten twee van hen, Ridder Gijsbert de Cock van Neerijnen en den Dijkschrijver, naar Vuren af te vaardigen, ‘om te besien, hoe ende in wat gestalt met den dijckgraeff gelegen ware’. Dezen vonden hem - 't was des morgens ten negen ure - sluimerende, ‘doch wacker geworden, seer cranck ende onmechtich hen noch kennende ende aengesproken met groter schwaricheijt, dat hij sijn tonge nijet wael gebruijken konde, beclagende, dat hij die schauwe nijet geheffen en conde’, enz. Na eenig oponthoud vertrokken zij, ‘hem troestende ende seggende, hij solde sich becommeren met godt den here in des handt wij alle the hoep staen ende setten sulcks vuijt den herten, godt solde alle ding waell ten besten fuegen’.

Kort nadat zij den kranke ‘goede nacht geseet’ en hem ‘den here bevolen’ hadden, stierf hij en werd Frederik van Hemert door den Ambtman in zijne plaats tot Dijkgraaf benoemd.

Hij had nog beleefd, Otto, dat Koning Filips, in stede van het

smeulend vuur van misnoegen, waarvan het aanwezen niet verborgen was, te blusschen, het veeleer had gevoed. Dat het uitbarstte in eene laaie vlam, die ten spijt van de pogingen, aangewend, om het te keeren, steeds verder om zich greep, dat beleefde hij niet.

Even min beleefde hij het einde van Godgaf's verblijf op Bulkestein in 1565.

Tot vóór dertig jaren stond te Deil de kerk, die er vóór driehonderd jaren de jonkvrouw vond, schoon hare inwendige inrichting in onze 19de eeuw eene andere was, dan die in de 16de.

't Was een vrij groot gebouw met eenen hoofdingang in het westen onder den toren door en twee andere, éénen aan de noord- en éénen aan de zuidzijde. Alleen van de beide laatsten werd gebruik gemaakt. Het ruime koor, dat te voren met het overige, door twee rijen pilaren in drie schepen gescheiden gedeelte onmiddellijk verbonden geweest was, was ervan afgezonderd door een beschot, waartegen de predikstoel was aangebracht. Het hooge dak was van binnen niet bekleed, en matig was de hoeveelheid licht, die door de ramen, in de dikke en op zekere afstanden tot gevels uitgebouwde zijmuren geplaatst, naar binnen stroomde.

Te zien aan een snijwerk, dat in de nok van het koor zich bevond en eene gevleugelde koe, het symbool van den aartsengel Michaël of Michiel, voorstelde, was het gebouw aan dien heilige toegewijd, toen zulke toewijding nog in de mode was. Daaronder, doch iets meer naar de voorzijde van het koor, lag in den vloer eene evenals het snijwerk nog aanwezige zerk, waarop, behalve het familiewapen der Van Tuijls, dit randschrift te zien was: ‘Hier leet begraven Gijsbert van Tuijll tot Bulkesteijn sterf 1540 27 Januarij. Ao 15ht en.... den.... sterf Willem van Tuijll tot Bulkesteijn opten...’ zijnde, voor zooveel den laatste betrof, sterfjaar en sterfdag vermoedelijk niet uitgedrukt, omdat hij tijdens de vervaardiging van den steen nog in leven was.

Het hoofdaltaar op het koor was niet het eenige, dat eens deze kerk versierde. De lijsten van vicariegoederen, die onzen leeftijd bereikt hebben, doen denken aan kleinere of bijaltaren, die de H. Maria, de H. Catharina, den H. Johannes en den H. Antonius tot patronessen en patronen hadden.

Op het koor in de nabijheid van het hoofdaltaar hadden de Van Tuijls hunne zitplaatsen, gelijk zij er hunnen grafkelder bezaten. Zóó waren zij in hun leven en na hunnen dood in de nabijheid van de heiligenoverblijfselen, die onder het altaar bewaard werden, en zoo daarop iemand prijsstelde, dan waren zij het, de nog zeventig jaren later in zulke mate aan de voormalige kerk gehechten, dat in de classicale Handelingen nopens Bulkestein is opgeteekend: ‘Er wordt zoo notore afgoderije gepleegd, dat mense opentlick bij elkander siet vergaderen.’ Godgaf trok er de aandacht van den Pastoor Jacob van

Tuijl, die den in 1558 overleden Gijsbertus Roever, kanunnik te Bommel, zijnen voorganger, was opgevolgd, meer door de uitdrukking van weemoed, die over haar bleek gelaat verspreid lag, dan door hare schoone gestalte of haar bevallig kleed.

Hij was de man niet, die zich tevredenstelde met het werk gedaan te hebben, dat in zijne kerk met het:

In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti. Amen,

begon en met het:

Benedicat vos omnipotens Deus, Pater, Filius et Spiritus Sanctus eindigde. Wat men van hem vertelde: dat hij tot laat in den nacht in de boeken zat, was waar. Evenzeer, dat hij bij zijn gestadig verkeer met zijne parochianen de vruchten van zijnen ijver ook dezen wenschte ten goede te doen komen. Hij zocht meer dan priester, herder zocht hij te zijn.

Zoo bezocht hij Godgaf en deed hij het bij herhaling, nadat hij meende, er zich van overtuigd te mogen houden, dat haar levenspad haar niet altijd rozen opgeleverd had.

Wij vergezellen hem bij een zijner bezoeken aan de Jonkvrouw.

Het Deilsche kasteel Bulkestein, waarvan de hand des sloopers alleen de poort met het wapen der Van Tuijls spaarde, lag aan den zoogenaamden Bulk, tegenover een ander, dat Schorestein heette. De poort ingegaan zijnde, moest men een weinig verder ter rechterzijde eene brug overgaan, die over de gracht geleidde, wilde men het hoofdgebouw bereiken.

Dit gebouw mocht voor menig ander op den vaderlandschen bodem in omvang en fraaiheid moeten onderdoen, het telde toch binnen zijne zware muren meerdere vertrekken, en dat het niet van sieraden ontbloot was, bewijst de zandsteen, die tijdens de slooping behouden bleef en die te zien geeft, welke figuren in den tijd, waarin hij bewerkt werd, de beeldhouwer schiep.

Op Bulkestein leefde in het jaar 1290 Ridder Gijsbert, de alde bijgenaamd, en leefden zijne afstammelingen na hem, al is hij door éénen van dezen de vader der Van Tuijls van Serooskerke geworden.

Zij leefden er, toen Godgaf in hun midden was, als de aanzienlijkste edellieden van hunnen tijd. Bijna dagelijks verkeerden zij met de Van Tuijls, die Palmestein, en de Piecken, die als onder hun oog het Enspijksche en te Beest het Hooge en Lage Huis bewoonden; bij tusschenpoozen met verwanten en vrienden, die op grooteren afstand van Deil gevestigd waren: Matenesses, Duivenvoordes, Schagens en anderen. 't Gaf aanleiding, dat verkeer, tot tal van vermakelijkheden binnens- en buitenshuis: rijke gastmalen, flinke jachttochten, prettige spelevaarten, vroolijke wandelritten.

Ofschoon Godgaf aan deze en andere geneugten van het gezellige leven zich niet onttrok, ja! vaak het hare ertoe bijdroeg, dat zij in der daad geneugten waren, nu door haren lieven kout, dan door

haren bekoorlijken zang, toch waren er dagen, waarop zij aan het alleen zijn in het haar tot verblijf gegeven vertrek de voorkeur gaf boven het door hare huisgenooten bezochte feest. 't Was tegen den avond van zulk eenen dag, dat de Pastoor naar Bulkestein ging en door Godgaf ontvangen werd. In eenen met goudleder overtrokken leuningstoel nam hij plaats. Tegenover hem zette zich de Jonkvrouw op een ‘sitschabelleke’. In haar paars fluweelen kleedje met haar ietwat bleeke tint was ze ook in het oog van haren bezoeker schoon. Onwillekeurig verkreeg zijn gelaat hooger blos, dan 't gewoonlijk had.

- Een schoone avond, Jonkvrouw! - begon hij, met het hoofd naar buiten wijzend, waar de zon de kim naderde en voor het laatst van haar goud legde op de voorwerpen rondom. - Dunkt het u niet, als mij, dat op zulken avond deze streek in schoonheid nauw geëvenaard wordt?

- 't Is schoon ook, waar mijne moeder woont en ik gewoond heb met haar - hernam Godgaf en had moeite eenen traan te weerhouden, die in haar oog ging wellen. - En - ging zij voort - zulk eenen schoonen avond, als deze, dáár door te brengen, gij vindt het wel niet onnatuurlijk, dat die wensch bij mij is opgekomen, eer gij hier kwaamt?

- Natuurlijk veeleer de gehechtheid aan de plek, waar ge uwe kindsche jaren sleet, waaruit die wensch ontstaat, - sprak Van Tuijl bewogen. Gij hebt er uwe bloemen geplant, uwe vogels gevoed. Het murmelen der beek hebt gij er verstaan, verstaan het ritselen van het loover. Gij hebt er bemind en zijt er bemind geworden.

De Pastoor brak af, bemerkende, dat zijne woorden op Godgaf eenen indruk maakten, dien hij niet bedoeld had. Met deelneming zag hij haar aan, toen zij, bleeker nog dan te voren geworden, zuchtte:

- Bemind....

Die deelneming deed haar vervolgen:

- Waarom 't verzwegen? ik heb bemind en ben bemind geworden, en... 't heeft mij ongelukkig gemaakt.

Een verhaal van de bijzonderheden uit haar leven, die wij reeds kennen, volgde - een verhaal, nu en dan afgebroken òf door Van Tuijl's belangstellende vragen, òf door hare gewaarwordingen.

Nadat het geëindigd was en beiden eene wijl gezwegen hadden, de Pastoor met gebogen hoofd nadenkend, zij met zeker angstig verlangen, dat hij sprake, hem gadeslaande, hief hij het hoofd op en sprak op overredenden toon:

- Hoor, Jonkvrouw! wat ik u zeggen zal. Schoon jong, heb ik deze ervaring opgedaan: als leed ons lot is, is 't beter in liefdewerken opbeuring te zoeken, dan in 't aanroepen der Heiligen, hoe hoog ik dat aanroepen schatte. Daarom, aan gene zijde ‘den abt van Mariwerdts bawinge, daer den clusenaer op woent’, leeft in eene kleine woning een ongelukkig gezin; wees er door uw woord en door uwe hulp een reddende engel voor, en bidden zal ik voor u, dat ge een geredde engel wordet.

Paardengetrappel werd op de brug gehoord.

De Pastoor ging, Godgaf achterlatend met het voornemen zijnen raad op te volgen.

In de middeleeuwen bezat ons vaderland - en het had dat met andere landen van ons werelddeel gemeen - vele kluizenaars. Zij leefden niet allen op dezelfde wijze. Sommigen hielden zich op in eenig eenzaam, misschien nog woest oord, in eene van boomtakken gemaakte hut of een door de natuur gevormd hol; anderen in eene kleine woning of een klein vertrek bij eene kerk of, zooal niet binnen den kloostermuur, dan toch op kloostergrond.

Een van hen, die ik het laatst noemde, was de kluizenaar, die de bouwing der Mariënweerdsche abdij te Deil betrokken had - niet de bouwing, die was in den boomgaard, dien de voetganger doorgaat, als hij van den Deilschen molen, het zandpad langs, achter Bulkerhoef heen, naar het dorp zich spoedt, maar de andere, aan het einde van den zoogenaamden Palmesteinsdijk, waar nu het heerenhuis staat, dat hem herbergt, die thans het ambt waarneemt, in den tijd van ons verhaal door Otto van Asperen en Vuren bekleed.

't Was geen groot huis, daar 't slechts één vertrek bezat, indien men een kleiner, dat door het benedenste gedeelte van het rieten dak, afhangende tot op den lagen zijmuur, aan den éénen en eenen wand van ruwe planken aan den anderen kant gevormd werd, niet mederekende. Reeds daarom geschikt het verblijf te zijn van iemand, die in 't verachten van het wereldsche heiligheid zag, was het dat nog meer, omdat het alleen aan de zijde van den dijk vensters en wel vrij hoog geplaatste vensters had, terwijl de hof door eene dichte haag omgeven was.

De kluizenaar was van gestalte eer lang dan kort, ook al dacht men de kap weg, die, als het bovengedeelte van de met een touw om zijn lijf gesloten pij, zijn hoofd bedekte. Een lange, witte baard, die fraai mocht heeten, daalde van zijne kin tot bijna aan zijn middel. En zijn gelaat: wie het onbedekt gezien had, sprak als zijne meening uit, dat hij behoorde tot de menschen, die vroeg grijs worden, daar zijn oog nog te levendig, zijn voorhoofd nog te glad waren, dan dat hij reeds oud zou kunnen zijn.

Gedurende een groot gedeelte van den dag liet hij zich niet zien. Dan hield hij zich, begreep men, met geestelijke oefeningen bezig. Vertoonde hij zich tusschen deze in, dan was het, als arbeidende in den hof, dat men over of door de haag heen hem zag.

In 't eerst waren, wie de bouwing voorbij moesten gaan, niet recht op hun gemak. Ofschoon zij iets heiligs zagen in zijn doen, had het voor hen toch ook iets spookachtigs. De vrouwen, die geenen omweg maken wilden, liepen zooveel mogelijk aan den buitenkant van den dijk, totdat zij de bouwing voorbij waren, en waren zij haar voorbij, dan zagen zij nog gedurig schuw om, als hadden zij vervolging te

duchten. En de jongens bemerkten den top van zijne kap niet, of zij kozen het hazenpad.

Later kwam er in dat alles merkbaar verandering. Men was erop gesteld, door den kluizenaar gezien, gegroet, toegesproken te worden. Hij was, bevonden allen, geen stug, maar een innemend mensch. En sprak hij over de dingen, die in dien tijd veel besproken werden, dan openbaarde hij eene zienswijze, die bij velen bijval vond, al waagde men het niet, dat openlijk uit te spreken. Hij deed het zóó vrijmoedig, dat de Pastoor, die in meer dan één opzicht dacht als hij, zich verplicht achtte, hem mee te deelen, dat in een zijner boeken te lezen stond van een en kluizenaar te Stitswerd in Groningerland, die een drietal eeuwen vroeger door gewapenden uit zijne kluis gehaald en ternauwernood den brandstapel ontgaan was, verdacht als hij zich gemaakt had, door den landlieden te ontraden, dat zij deel namen aan den kruistocht, die tegen de van ketterij beschuldigde Stedingers gepredikt werd.

Des kluizenaars huis voorbij stond, ook aan den dijk, het verblijf van het ongelukkige gezin, waarvan de Pastoor tot Godgaf gesproken had. 't Was nauwelijks een verblijf, de armzalige hut met breede scheuren in de wanden en wijde gaten in het dak. En toch ademden er vier personen. Medelijdenswaardig was hun lot. Eene oude vrouw van even zeventig jaren zat wezenloos in den onder zijnen last bijna bezwijkenden leuningstoel. Slechts nu en dan bromde zij een woord, en dat woord was altijd hetzelfde - Peter. Die Peter was haar zoon geweest, de man van de jongere vrouw in huis, de vader van de twee kinderen, die men er zag. Hij was twaalf jaren geleden op zekeren dag naar zijn werk gegaan en een paar uren later, door den bliksem gedood, erin teruggebracht. 't Had haar zóó getroffen, dat hare geestvermogens snel afnamen, terwijl zij de krachten van haar lichaam besteedde aan het werk, dat haar zoon niet langer verrichten kon. Hare schoondochter, die, toen het ongeval plaats greep, ten tweeden male moeder stond te worden, had eerlang het leven geschonken aan een meisje, dat van hare geboorte af verlamd was. Zij had daarna hare schoonmoeder getrouw bijgestaan bij het rusteloos zwoegen om het dagelijksch brood en later, toen de oude 't op had moeten geven, niet geaarzeld, de dubbele taak te aanvaarden. Maar 't was te veel geweest voor hare kracht: aan te zien was 't haar, dat door haar bloed de verraderlijke ziekte voortwoekerde, die nog in onze dagen met jeugdige kracht, gevorderde wetenschap, met alles spot. Haar zoon, een knaap van veertien jaren, mocht zijn best doen, om zijnen vader te vervangen, waar in zoovele behoeften te voorzien was, moesten wel de grootste ijver en de taaiste volharding te kort schieten en 't verblijf der vier als een verblijf der armoede zich voordoen.

Godgaf huiverde, toen zij de eerste maal den drempel overschreed. Nog nooit in haar leven was zij getuige geweest van zulke ellende.

Toch duurde 't niet lang, of zij gevoelde zich thuis hij de ongelukkigen. Als zij voor de meegebrachte gave, voor de opbeurende woorden, die zij sprak, voor de verleende diensten den dank inoogstte, die niet in klanken zich liet vernemen, maar te zien was in den vriendelijken lach der verlamde, het vochtig oog der lijdende en het vroolijke gelaat des knaaps, dan was het haar in dien kring beter, dan zelfs in den aan geneugten rijken op Bulkestein.

's Pastoors voorspelling werd niet gelogenstraft? Het scheen, dat zijn gebed verhoord, de reddende engel een geredde engel worden zou. En toch....

Hij misleidde zich, die waande, dat het in het binnenste der Jonkvrouw kalm was als op 't spiegelgladde meer, waar hij haar zag, deelnemende in de genoegens, die de bewoners van Bulkestein zich schiepen. Hadde hij opgemerkt, hoe zij nu en dan verstrooid was, als zij met deze of die ridders zich in een gesprek gewikkeld had of in hun midden te paard langs den weg draafde, hij zou aan de juistheid zijner meening getwijfeld hebben, en geheel ware hij ervan teruggekomen, hadde hij haar kunnen gadeslaan, als zij des avonds, alvorens zij haar leger beklom, geknield lag voor 't Mariabeeld, in tranen badend. Overtuigd zou hij dan geweest zijn, dat het door den storm bewogen, steeds feller bewogen meer het beeld was van haar gemoed.

Steeds feller bewogen meer - kalmer mocht zij nu en dan zijn, als Van Tuijl haar een zijner in waarheid herderlijke bezoeken gebracht had, daarna begaf haar die kalmte weder en was ze opnieuw de worstelares ten bloede toe. Dat laatste was vooral dan het geval, als de kluizenaar haar toegesproken had, wanneer zij langs de bouwing naar Bulkestein keerde, nadat zij hare verpleegden bezocht had.

Inmiddels hadden in staat en kerk de dingen hunnen loop. De Prins van Oranje en andere edelen begonnen op te treden tegen de wijze, waarop namens Filips, inzonderheid door den Kardinaal van Granvelle, in het burgerlijke zoowel als in het godsdienstige het bewind gevoerd werd. Door brieven en gezantschappen legden zij voor den Koning hunne bezwaren bloot. Zij mochten, voor zooveel den Kardinaal betrof, dat niet tevergeefs doen, onverzettelijk betoonde zich Filips ten aanzien van de gestrengheid, waarmede hij de ketters wilde behandeld zien. 't Gevolg ervan was, dat steeds meerderen van hem vervreemd werden en wat de Dijkgraaf op den dijk bij Hellouw tot zijnen Heemraad gesproken had, niet in den wind gesproken bleek te zijn.

Met meer dan éénen edele in hare nabuurschap ging eerlang Godgaf's moeder voor hare vroegere zienswijze verloren. Ware er toen sprake geweest van de verbintenis harer dochter met den door haar beminde, zij hadde hare goedkeuring niet geweigerd, maar helaas! gedane dingen hadden geen keer.

De Februarimaand van het jaar 1565 kwam. Op eenen voor dien tijd schoonen dag volgde een avond, die ook wel schoon genoemd kon worden, maar die het toch dan eerst volkomen geweest ware, indien maan en sterren meer licht verspreid hadden.

Godgaf was bij hare verpleegden. Dat het laat zou worden, eer zij, door den tot jongeling opgegroeiden knaap begeleid, terug zou keeren, wist men op Bulkestein: de toestand der wezenlooze oude toch was hachelijk.

't Werd later. Men begon zich te verontrusten. Een bediende werd gezonden. Na eenig tijdsverloop kwam deze terug met het bericht, dat de Jonkvrouw een uur te voren reeds was heengegaan en den haar vergezellenden zoon had doen terugkeeren, waar men bij de bouwing aan de zijde van het dorp de stoep afging. Vreeselijke onrust volgde. Zij was in de laatste dagen zoo vreemd geweest - indien zij eens....

Navraag geschiedde, waar in een huis nog licht brandde; ja! wie reeds sliepen, werden gewekt.

Tevergeefs.

Eén man slechts, die iets te verhalen had. Hij was laat op Palmesteinsdijk geweest Toen was zijn oor getroffen door een geluid, als van riemslagen. Ziende naar de plaats, vanwaar het kwam, had hij op de Linge iets ontwaard, dat eene boot scheen, die zich bewoog in de richting van Mariënweerd. Er waren, zooveel hij onderscheiden kon, twee gedaanten in of op. Van de ééne wist hij niets te zeggen, maar de andere was hem zóó vervaarlijk voorgekomen, dat hij een kruis gemaakt en zich zoo spoedig mogelijk verwijderd had.

Den volgenden dag werd onder de leiding van Richter Malburg het onderzoek voortgezet. 't Was vruchteloos. Te Beest alleen vernam men, dat twee ridders door het dorp gekomen waren, wier rit te middernacht bevreemding gewekt had.

Malburg's gelaat was somber, maar helderde zich later op den dag op, toen men hem berichtte, dat de kluizenaar ook verdwenen was. Begrepen, sprak hij bij zichzelven.

En inderdaad - eenige dagen verliepen, en een bode reikte aan Willem van Tuijl, Heer tot Bulkestein, eenen brief van Godgaf over. Daarin schreef zij, dat zij bij hare moeder aangekomen was met den kluizenaar, die voortaan haar kluizenaar wezen zou. Zij vroeg vergeving voor de onrust, waarvan zij ongetwijfeld de schuld zou geweest zijn, en hoopte, dat heer Willem haar huwelijksvriend zou willen zijn, als zij, nog eer de winter kwam, haar huwelijk voltrekken zou.

Toen 't ruchtbaar werd, zei Mereke Japiksdr.: ‘Zottin, die ik was, toen ik, luisterende aan 't zijvertrekje van de bouwing, bij 't geklikklak, dat ik hoorde, niet gedacht heb aan het zwaard en den helm van eenen ridder, maar aan de ketens van den zwarte!’

Willem van Oranje.
Op den avond vóór de afzwering van Filips II, 25 *Juli* 1581.

Een vorst, die in stede van zijne onderdanen te beschermen, dezelve zoekt te verdrukken, t' overlasten, heur oude vrijheid te benemen, en hun te gebieden en gebruiken als slaven, moet gehouden worden niet als Prins, maar als een tyran.
Woorden onzer vaderen.
Mon Dieu, mon Dieu, aie pitié de moi et de ton pauvre peuple!
Laatste woorden van den Zwijger.

Heb ik het recht, hem af te zweren,
Den zoon der vorsten van dit land?
Verdrukking met geweld te keeren,
Met vasten geest, met kloeke hand?
Had hij het recht dan, om 't geweten
Te dwingen van dit vrije volk?
Mag dan de Vorst zijn plicht vergeten,
En als een zwang're donderwolk
't Geluk van heel een volk bedreigen?
Mag dan een Koning alles doen,
En moet het volk slechts lijden, zwijgen,
Hoe fel de dwinglandij mag woên?
Mag vrij de Vorst zijn volk in lijden
Dan brengen, blind voor 't mijn en dijn?
Moet niet de man den Vorst bestrijden,
Die hem verbiedt zichzelf te zijn?
Is welvaart, vrede en vrijheid storen
Geen misdaad, die ten hemel schreit?
Hier, waar de vrijheid werd geboren,
Heeft ook het volk zijn majesteit.
En wie die schendt, hij mag als Koning
Niet langer heerschen in dit land.
Niet langer hulde en eerbetooning
Aan Filips! Hij verbrak den band,
Die vorst en volk te zaam moet snoeren,
De dweper, die naar Rome's woord
Zich als een slaaf laat ommevoeren;
De dweper, fel op kettermoord,
Die, onbekwaam in 't Staatbesturen,
De walmende inquisitie-vuren
Op Neerland's vrijen grond ontstak!

Mocht zulk een dwinglandij hier duren,
Waar binnen tal van stedemuren
De vrijheid kloek en waardig sprak
In 't eerlijk hart van tal van mannen,
Voor waarheid en voor recht ontgloeid?
Moest deze geest vanhier verbannen,
In Rome's keet'nen vastgeboeid?
Mag Filips 's vrijheids stemme dooven,
Die eens de menschheid zal verstaan?
Ik kan, ik mag het niet gelooven!
Neen, Zwijger, gij hebt welgedaan!

Men lastert, dat geheel mijn streven
Uit heerschzucht voortkwam. Gij, mijn God,
Gij weet het, wat mij heeft gedreven!
Gij weet, hoe 't diep ellendig lot
Van 't Neerlandsch volk, dat zijn vertrouwen,
Zijn liefde mij geschonken had,
Dat op *den Prins* zijn heil bleef bouwen,
Mij voortdrong op het doornig pad,
Dat ik nog 't rechte pad blijf noemen.
Ik heb het lief, dat volk, en mag,
Gansch Neerland weet het, mij beroemen,
Dat ik getrouw tot dezen dag
Gewaakt, gebeden en gestreden
Heb voor zijn recht. - - - - -
- - - - - - - Kon ik voorzien,
Wat van die dagen tot op heden
Geschieden zou? Ja, nu misschien
Is in mijn hart de vraag gerezen:
Heb ik dit volk een volk gemaakt,
Het met mijn zwaard den weg gewezen
Ter vrijheid, en zijn boei geslaakt;
Heb ik dan ook geen heilge rechten
Verkregen op zijn dankbaarheid?
Ik gaf het geld en legerknechten
En moed in 't barnen van den strijd.
- - - - - - - - - -
- - - - - - - - - -

En nog - - is 't nog wel te benijden,
Om, Holland's gravenkroon op 't hoofd,
Zich aan 't verdrukte volk te wijden?
Is Spanje van zijn macht beroofd?.....
Uit heerschzucht slechts heb ik gestreden?

De heerschzucht zoekt de vrijen niet.
Klein zal 't gezag zijn, dat men heden
Hier aan een nieuwen heerscher biedt.
Men is 't verleerd, om diep te bukken.
Wien ook dit volk tot vorst zich neemt,
Zwaar zal de kroon zijn slapen drukken.
De vorst zal aan zijn leger vreemd
Wel worden. 't Staat nog droef geschapen.
De vijand dreigt nog overal;
Hij moet nog steeds in 't harnas slapen,
De vorst, die Neerland redden zal.
Is Rennenberg niet afgevallen?
Ach, Groningen, Den Bosch, Maastricht,
Breda bezweken; in hun wallen
Heerscht Parma. Waar, waar zie ik licht?
Het Zuid bezwijkt. De poort van 't Noorden
Is half reeds opengerammeid;
En door beloften, zoete woorden,
Wordt menig aarz'lend hart verleid.
Is 't niet verwarring en vertragen,
Waarheen mijn zoekend oog zich wendt?
Matthias' zwakheid, Anjou's lagen,
De dweepzucht, die geen wijsheid kent:
't Is, alsof alles saam moest loopen
Ten ondergang der vrijheid! Mag
Zij nog op zegevieren hopen,
Of wacht haar de genadeslag?
- - - - - - - - - - -
- - - - - - - - - - -

O, hoe 't ook zij, ik blijf mijn leven
Haar wijden. Neen, niet heerschzucht heeft
Mij in den heeten strijd gedreven;
Dat is het, wat mij vrede geeft.
Had zij mij naar het zwaard doen grijpen,
Waar' daarvoor zooveel bloed gestort,
Ik voelde mijn geweten nijpen,
En schoot in moed en kracht te kort
Te midden van zooveel gevaren.
Maar neen, de Zwijger wanhoopt niet,
Al rijzen bergen van bezwaren
Omhoog in 't schemerend verschiet,
Waarin mijn geest tracht door te dringen.
Soms is 't, waar tegenspoed mij tart,
m' Alsof mijn veelbewogen hart

Een moedig vrijheidslied gaat zingen.
Ik wanhoop niet, ofschoon in 't woeden
Des krijgs mij reeds zooveel ontviel,
Wat (God, Gij ziet mijn harte bloeden!)
Ik liefhad met geheel mijn ziel.
Hoe meenge steun is mij ontvallen!
Mijn Adolf, Hendrik, Lodewijk,
Manhafte strijders op de wallen
Van vrijheids veste, in deugden rijk,
't Is m', of uw schimmen mij omzweven!
O, ik had duur, te duur betaald,
Mijn broeders, met uw bloed en leven,
Had mij een kroon slechts toegestraald,
Toen wij dit volk ter hulpe snelden,
Toen ik u riep, mijn broeders, die
Gevallen zijt op Neerland's velden,
In strijd met Filips' tirannie!
- - - - - - - - - - -
- - - - - - - - - - -

Maar voor het recht zijt gij gevallen.
Op vrijheids altaar spatte uw bloed.
Uw naam leeft eeuwig voort bij allen,
Wier manlijk, onversaagd gemoed
De vrijheid mint; en onbezweken
Zal ik, uw werk zal niet vergaan,
Mijn dooden op den Spanjaard wreken.
De menschheid bindt men niet, en 't goede blijft bestaan.
- - - - - - - - - - -
- - - - - - - - - - -

De menschheid bindt men niet. Dit volk
Schijnt mij bestemd tot groote dingen.
't Was eeuwen reeds een vrijheids-tolk;
De Spanjaard ook zal 't niet bedwingen.
't Kroop voor geen dwing'land ooit in 't stof.
Geen Filips zal dien aard bezweren;
Dit zal men aan het Spaansche hof,
Naar 'k hoop, met schade en schande leeren.
Eene ure van beslissing naakt.
Hier heb ik 't heilig schrift in handen,
Waarin men den tiran verzaakt.
Ha, Filips! Gij zult knarsetanden
Van woede, als gij 't lezen moet,
Dat Neerland's volk, zoolang geduldig,

U kalm zijn vonnis hooren doet,
   En 't vastbesloten uitspreekt: *schuldig*.
En dan..... Wat brengt de morgen mij?
   Wien zal der Staten fiere rij,
Nadat Filips is afgezworen,
   Bekleeden met de heerschappij?
- - - - - - - - - - -
   Zal Nederland mij toebehooren?
- - - - - - - - - - -
   Dan zweer ik, dat ik 't mij ten taak
Zal stellen, 't moedig voort te leiden
   Op 't pad der vrijheid, aan zijn zaak,
Wat tegenspoed ons nog moog' beiden,
   Mijzelven ganschlijk toe te wijden,
Met vasten zin, met kalmen moed,
Al kostte 't mij mijn hartebloed.
   God, zoo te leven, zoo te strijden,
Ja, zoo te sterven, waar' mij goed!

W. MALLINCKRODT.

Solo.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Het bestaan van ingeschapen beginselen.
Door P. Hofstede de Groot.

Eene der brandende vragen van dezen tijd is die naar de ons ingeschapen beginselen van schoonheid, van recht, van deugd, van godsdienst.

Hun bestaan werd eeuwen lang nu geloochend, dan gehandhaafd. Zijn ze ons werkelijk ingeschapen en dus oorspronkelijk eigen, dan wordt de wijsbegeerte, de godgeleerdheid en de godsvrucht eene geheel andere, dan wanneer ze ons niet ingeschapen en dus niet oorspronkelijk eigen zijn. Om tot de oplossing der vraag, of zij als ingeschapen beginselen al dan niet bestaan, mede te werken, wensch ik op het een en ander beknopt te wijzen.

Waar ik dwaal, onduidelijk of onvolledig ben, strekke het mij tot verschooning, dat ik een wel veel besproken, maar toch weinig onderzocht onderwerp behandel.

Vijf vraagpunten wil ik ter sprake brengen en pogen eenigszins te beantwoorden:

I. Wat de vraag naar ons ingeschapen beginselen op zichzelve moge beteekenen.
II. Of een blik op de geschiedenis ons verdere inlichting kan geven, wat de vraag beteekent.
III. Of er ons beginselen van schoonheid, van recht, van deugd en van godsdienst zijn ingeschapen.
IV. Hoe wij ons van die beginselen bewust worden en hoe ze tot ontwikkeling komen.
V. Van welk belang het erkennen van deze beginselen is voor de wijsbegeerte, de godgeleerdheid en den godsdienst.

I.

Mijne eerste opmerking is: *Wat de vraag naar ons ingeschapen beginselen op zichzelve moge beteekenen.*

Het is nooit betwijfeld, of wij, menschen, ook indrukken van buiten op onzen geest ontvangen. De wereld treedt door oog en oor, smaak, reuk en gevoel onzen geest in en maakt daarin blijvende indrukken. Er bestaat dus eene werking der buitenwereld op ons binnenste.

Terwijl dit door allen wordt toegestemd, is er verschil, twijfel en strijd over de vraag, of er ook nog eene andere werking in ons binnenste is te bespeuren, die niet uit de wereld van buiten, maar uit onzen eigenen geest van binnen ontstaat.

Plato heeft met een duidelijk beeld deze vraag opgehelderd. Hij onderzoekt ergens, of misschien onze geest een duivenslag is, waarin de duiven, van buiten aanvliegende, hare nesten komen maken, eieren leggen en jongen uitbroeden, zonder dat de duiventil iets meer doet, dan aan die vogelen de gelegenheid daartoe geven. Er zou, naar die vergelijking, dus misschien eigenlijk maar ééne werkende kracht zijn, die der buitenwereld, en onze geest zou niets zijn dan eene *tabula rasa,* eene gladgemaakte tafel, waarop de buitenwereld of de ervaring hare indrukken schrijft, zoodat hij al wat hij op den duur blijkt te hebben, alleen uit die werking der wereld op hem en in hem zou erlangen.

Die voorstelling heeft al dadelijk de analogie der plantenwereld tegen zich. Hierin immers is niet maar één factor, het zaad, dat gestrooid wordt en alzoo van buiten in den akker komt: hier is ook een tweede factor, de grond, waarin het zaad wordt gestrooid. Is deze onvruchtbaar steengruis, dan ontwikkelt zich het zaad niet. Alleen wanneer het zaad komt in vruchtbare teelaarde en deze, als tweede factor met den eersten (het zaad) medewerkt, ontstaan er planten.

Nog veel meer dan in het plantenrijk zijn er in het dierenrijk twee factoren noodig. Maar vooral zijn ze onmisbaar in de geestelijke wereld. Want in deze laatste wordt eene bij planten en dieren onbekende vrijheid gevonden. De moeder, de opvoeder, de leermeester onderstellen eigene, en wel vrije eigene werkzaamheid in hun kweekeling. Zij ondersteunen de indrukken der buitenwereld op hem, door hem op velerlei opmerkzaam te maken. Zij zeggen: ‘Luister eens; zie eens; wat is dat? Zou het ook dit of dat zijn?’ Maar dit niet alleen; zij houden rekening met zijne vrijheid: ‘Doe mij het genoegen! Wees zoo vriendelijk!’

Anders gaat het in de plantenwereld. Heeft de mensch, om een boom te verkrijgen, eene gezonde stek en een vruchtbaren en bereiden grond, dan laat hij het daarbij. Aan den boom geene vrije werkzaamheid toeschrijvende, zegt men niet tot hem: ‘Let eens op, hoe warm de zon schijnt! Wees zoo vriendelijk, mij vele vruchten te

dragen!’ En zoo is 't ook in 's menschen omgang met de dieren, ofschoon hierin eenige vrijheid plaats vindt.

Deze eenvoudige opmerkingen zijn, hoop ik, voorloopig voldoende, om ons eenigszins te doen zien, dat er twee factoren zijn onzer ontwikkeling als menschen: een eerste, die van buiten, en een tweede, die van binnen werkt; dat er derhalve nevens de *buitenwereld*, die wij uit ervaring of empirie leeren kennen, nog iets anders is, dat in ons en op ons werkt, *onze eigene geest.* Deze geest toch heeft niet alleen ontvangbaarheid (receptiviteit), om indrukken van buiten op te nemen, maar ook zelfwerkzaamheid (spontaneïteit), om van binnen uit met die indrukken zich bezig te houden. En het is deze geest, die, door de buitenwereld, vooral door menschen, eerst gewekt, voorts uit eigene, ingeschapen kracht zijne wieken vrij uitslaat en veel hooger stijgt dan geheel de buitenwereld, dan de aarde en de zon en de sterrenhemel.

II.

Mijne tweede opmerking is: *Dat een blik op de geschiedenis ons verdere inlichting kan geven, wat de vraag beteekent.*

In het wijsgeerige oude Griekenland is de strijd, of er ingeschapen beginselen, vooral die van recht en deugd, bestaan, reeds zeer hevig ontbrand. De Sophisten loochenden, Socrates en Plato beweerden het bestaan ervan.

Men weet het: de Sophisten zagen niet alleen die ons ingeschapen beginselen van eene hoogere orde van dingen voorbij, zij bekampten ook uitdrukkelijk hun aanzijn. Voor hen bestond geene hoogere wereld. Zij kenden geen waarheid of deugd, recht of heiligheid, dan in zooverre ieder mensch of staat die zaken had gelieven te bepalen; zij verklaarden, dat het recht en de wetten in den staat alleen door de machtige en rijke burgers waren uitgevonden, om de zwakken en armen te onderdrukken, of dat de wet niet was een voortbrengsel der natuur, maar der kunst; en op de vraag, of het recht en de schandelijkheid rustten op de natuur dan wel op de wetgeving, antwoordden zij: op de wetgeving(*).

Tegen hen stonden Socrates en Plato op met de bewering, dat er eene hoogere wereld bestaat, waarin het volmaakt goede, schoone, heilige, rechtvaardige thuis behoort, en waaruit wij de beginselen daarvan in ons hebben. Socrates zeide dus, dat hij den jongelingen, die zich om hem verzamelden, niets ingoot, maar hen alleen hielp, om uit zichzelven ware en juiste denkbeelden voort te brengen. Hij verklaarde, de zoon eener vroedvrouw te zijn, die van zijne moeder de

(*) T□ν ν□μον ε□ναι ο□ φ□σει, □λλ□ τ□χνη. - T□ δ□□αιον en τ□ α□σχρ□ν rusten niet op de φ□σις, maar op den ν□μος.

kunst had geleerd, om barenden bij te staan. Nu was de geest van edele jongelingen zwanger van ware en onware denkbeelden. Deze denkbeelden hielp hij hun ter wereld brengen, de onware als misgeboorten verwijderen, de ware tot toenemenden wasdom opkweeken. - Plato stelde op den voorgrond, dat wij, menschen, vóór ons leven op deze aarde reeds in eene hoogere wereld hebben bestaan en dat de beginselen van waarheid, recht, deugd, schoonheid, godsvrucht in ons herinneringen zijn uit dat vroegere leven, die, daar zij eerst sluimeren, door onderwijs en opvoeding gewekt moeten worden en voorts gekweekt en versterkt.

Plato onderscheidt scherp tusschen de lagere, zichtbare, zinnelijke wereld(*) en de hoogere, onzienlijke, geestelijke wereld(†) en dringt erop aan, dat de mensch door opvoeding eene wedergeboorte moet ondergaan, om uit de zinnelijke wereld de geestelijke wereld te kunnen intreden.

Ook Aristoteles, Plato's leerling en tegenvoeter, erkent toch niet weinig van Plato's beginselen. Ook hij zegt, dat de laatste gronden van onze bewijsvoering onbewijsbare, onmiddellijke waarheden moeten zijn, door hem axioma's genoemd(§).

Iets van Plato's hooge vlucht vindt men bij de Epicuristen en bij vele Stoïcijnen, in zooverre als zij het geloof in de Godheid afleidden uit eene vóór alle redeneering vaststaande overtuiging(**). Doch ofschoon zij zeiden, dat deze kennis ontstaat *sine doctrina,* zonder wetenschappelijk onderricht, poogden zij haar toch ook weder uit eene zekere redeneering af te leiden.

De Stoïcijnen toonden nog op andere wijze, dat zij ingeschapen beginselen erkenden. Immers, zij stelden als regel, dat men de lage driften en hartstochten moest overwinnen door de natuur te volgen of door overeenkomstig onze natuur te leven; waarbij zij onder *natuur* alleen de hoogere, betere, den mensch waardige natuur konden verstaan. Chrysippus, hun voornaamste zedeleeraar, zeide uitdrukkelijk, dat het recht gegrond is in onze zedelijke natuur en niet in de menschelijke wetgeving(††).

Een groot voorstander van de ingeschapen beginselen is Cicero, die telkens terug komt op de zekerheid, dat er waarlijk recht, wet,

(*) Den □□σμος □ρατ□ς.

(†) Den □□σμος νοητ□ς.

(§) Deze zijde van Aristoteles' wijsbegeerte is, voor zoover ik weet, door niemand zoo uitvoerig en grondig uiteengezet, als door den veel te weinig bekenden Ernst von Lasaulx, *Ueber die theologische Grundlage aller philosophischen Systeme, München* 1856, bl. 14-20.

(**) Eene πρ□ληψις, *anticipatio,* die zij ook □ννοια, *innerlijke kennis*, noemden. Van Epicurus zegt Cicero, *De Natura Deorum*, I, 16, 17: ‘Solus vidit primum esse Deos, quod in omnium animis eorum notionem impressisset ipsa natura. - Quum enim non instituto aliquo aut more aut lege sit opinio constituta maneatque ad unum omnium firma consensio: intelligi necesse est, esse Deos, quoniam insitas eorum vel potius innatas cognitiones habeamus.’

(††) Φ□σει □α□ μ□ θ□σει δ□□αιον.

deugd, godsvrucht bestaan, dewijl ze overal en altijd bij de besten en wijsten blijken in het hart geschreven te zijn(*).

De Kerkvaders, die de wijsbegeerte van Plato en die der Stoïcijnen hoog waardeerden, hebben zich vaak in denzelfden zin uitgelaten. Zoo roept Arnobius(†) uit: 'Welk mensch is er, die niet met het begrip van een Opperheerscher den eersten dag zijner geboorte is ingetreden? Welk mensch, wien het niet aangeboren is, geenszins (later) aangevoegd, ja, wien het niet bijna in den moederschoot is ingedrukt, geenszins (later) is ingeplant, dat er een Koning en Heer is, die alle dingen bestuurt?' - 'Dat Hij bestaat, is ons allen van nature bekend.'

Ook de diepzinnige Augustinus erkent dit en verdedigt ijverig altijd weder de leer der algemeene en noodwendige waarheden, zooals Leibnitz later deed.

In de middeleeuwen hadden de Scholastieken eenigszins dezelfde overtuiging, die zich onder anderen uitsprak in hunne bewering, welke nooit bestreden werd: 'Tegen hem, die de beginselen loochent, valt niet te redeneeren'(§). Onder beginselen verstonden zij hier vooral de logische of redeneerkundige beginselen. Zij spraken ook van *eeuwige waarheid.*

De Hervormers waren er evenzeer van overtuigd. Calvijn laat zich aldus over deze zaak uit(**): 'Aan den menschelijken geest is door een natuurlijk instinct een besef van God eigen.... Aan allen heeft God een begrip van zijn heerlijk wezen ingeschapen.... Het zal altijd vast staan, dat er in den menschelijken geest een besef der Godheid is ingegrift, 'twelk nooit kan weggevaagd worden.... Het zit ons als in het merg en behoeft niet in de scholen geleerd te worden, daar men het met de geboorte reeds medebrengt.' En behalve dat besef van God is ons ook volgens Calvijn(††) een besef van recht en onrecht van nature eigen: 'Door een ons ingeschapen oordeel (zegt hij) onderscheiden wij tusschen 'tgeen recht en 'tgeen onrecht is.'

Na de Hervorming verdeelden de godgeleerden hunne wetenschap in eene natuurlijke theologie en eene geopenbaarde theologie, en de natuurlijke theologie weder in eene *aangeborene* of ingeschapene en eene door de beschouwing der schepping *verkregene.*

Cartesius onderscheidde de denkbeelden in *verworvene*, *gemaakte* en *aangeborene.* Onder de laatsten bekleedt eene eerste plaats het denkbeeld van een geheel volkomen wezen of God. Het aanwezig zijn van dit aangeboren denkbeeld was hem het afdoende bewijs voor Gods

(*) Zie b.v. *De Legibus,* II, 4, *de Republica,* III, 17.
(†) *Adversus Gentes*, L. I, C. 33, L. II, C. 3. Meer plaatsen uit de Kerkvaders heeft Doedes, *Inl. tot de leer van God*, bl. 121 (1).
(§) 'Contra principia negantem disputari non potest.'
(**) *Institutio Christ. relig.* L. I, C. 3.
(††) *Institutio Christ. relig.* L. I, C. 5, § 5.

bestaan. Een ander gewichtig, ons aangeboren denkbeeld is hem het besef onzer zedelijke vrijheid, door 'twelk wij kunnen toestemmen, ontkennen en betwijfelen 'tgeen ons voorkomt. Hij spreekt van deze aangeboren denkbeelden als van axiomata, en noemt als zoodanig op: 'Het is onmogelijk, dat iets tegelijkertijd kan zijn en niet zijn; wat gedaan is, kan niet ongedaan gemaakt worden; die denkt, moet bestaan, wanneer hij denkt'(*).

Nog duidelijker dan Des Cartes sprak zijn tijd- en landgenoot Blaise Pascal. 'Wij kennen', verklaart hij(†), 'de waarheid niet alleen door de rede, maar ook door het hart (of het gevoel). Op deze laatste wijze kennen wij de eerste beginselen. Tevergeefs tracht de redeneering, die er geen deel aan heeft, ze te bekampen.... Want de kennis der eerste beginselen, zooals dat er bestaan *ruimte*, *tijd*, *beweging*, *getal,* is even zeker als eenigen van die, welke onze redeneeringen ons verschaffen. En op deze kennis van het hart en van het instinct moet de rede steunen en geheel haar bewijsvoering gronden.... Het is even belachelijk, dat de rede aan het hart *bewijzen* van zijne eerste beginselen vraagt, ten einde ermede te kunnen instemmen, als het belachelijk zou zijn, dat het hart van de rede eischte een *gevoel* van alle stellingen, welke zij bewijst, ten einde ze te willen aannemen.... Gelukkig en wel verzekerd zijn zij, aan wie God de religie heeft gegeven door het gevoel des harten.'

Zooverre Pascal. Niemand echter, zooveel ik weet, beproefde die ingeschapen beginselen op te tellen en te kenmerken, vóór Des Cartes' en Pascal's eenigszins oudere tijdgenoot Eduard Herbert de Cherbury, het hoofd der Engelsche Deïsten, die in 1648 overleed. Hij handhaafde de moreele en religieuze beginselen in ons en bracht ze tot deze vijf(§): 1°. Er bestaat een allerhoogste God; 2°. deze moet gediend worden; 3°. deugd en vroomheid zijn de voornaamste bestanddeelen van den godsdienst; 4°. wij moeten berouw hebben over onze zonden en afstand ervan doen door bekeering; 5°. er is, ten gevolge van Gods goedheid en rechtvaardigheid, loon en straf in dit en in het andere leven. 'Deze beginselen', zegt hij, 'zijn in onze harten geschreven als algemeen erkende waarheden, en zijn zoo ontwijfelbaar zeker, dat ze, even min als de zonnestralen, door geen last overstelpt, door geen wind weggeblazen kunnen worden, maar altijd dóór, zonder stremming, den geest der menschen hebben bestraald, overal op aarde, waar men zich maar de moeite gaf, er nauwkeurig op te letten.'

Voor den hevigsten bestrijder van de leer der ingeschapen beginselen, of liever der ingeschapen begrippen, wordt zijn landgenoot Locke gehouden. Doch niet met volkomen recht.

(*) *Principia philosophiae,* L. I, § 39, 49, enz.
(†) Pascal, *Pensées* T. II, p. 108, 109 ed. de Faugère.
(§) *De religione Gentilium,* p. 2, 284-286.

Zeker is het, dat Leibnitz' geheele philosophie op de erkenning van zulke beginselen rustte. Tegenover de bewering van Locke's school, dat er niets in ons verstand is, dan wat is geweest in onze zinnelijke waarneming, stelde hij de uitzondering: ‘behalve het verstand zelf, 'twelk niet ontstaat uit zinnelijke waarneming’. Er zijn, zegt hij, niet alleen in de wiskunde, maar ook in de wijsbegeerte noodwendige waarheden, wier zekerheid niet uit de ervaring kan zijn ontstaan, maar in de ziel zelve moet gegrond zijn. En die noodwendige waarheden zijn aangeboren, niet zóó, dat wij er dadelijk bewustheid van hebben, maar dat wij ze hebben in onzen aanleg, welke ontwikkeld moet worden (opdat ze uit de sluimering ontwaken).

Kant heeft deze beginselen op eigenaardige wijze behandeld. Hij begint zijne *Kritik der reinen Vernunft* met de opmerking, dat wel al onze kennis *met* de ervaring aanvangt, maar daarom toch niet altijd *uit* de ervaring ontspringt. Er is dus eene kennis a priori, vóór de ervaring, en eene a posteriori, nà de ervaring. Maar apriorische begrippen, beginselen, waarheden of denk*beelden,* die in de bovenzinnelijke wereld objecten hebben, stelt Kant niet; alleen apriorische denk*vormen.* En wat men nu niet zou verwachten, heeft hij kunnen doen en gedaan. De drie voornaamste denkbeelden der geestelijke wereld, God, vrijheid en onsterfelijkheid, heeft hij in diezelfde *Kritik der reinen Vernunft* als antinomiën voorgesteld, als denkbeelden, waarover evenzeer *tegen* als *voor* kan geredeneerd worden. Desniettemin heeft hij ze in zijne *Kritik der practischen Vernunft* als postulaten of onafwijsbare eischen onzer natuur onwrikbaar zeker gesteld. En nooit heeft iemand met meer kracht de in ons hart geschreven zedewet gehandhaafd, dan Kant met zijn categorischen imperatief of onvoorwaardelijk bevel: *Du sollst.*

Na Kant hebben drie beroemde mannen, F.H. Jacobi, Schleiermacher en Vinet, de aanwezigheid van zedelijke en godsdienstige grondbeginselen in onzen geest krachtig gehandhaafd. Het duidelijkst en bondigst is de zaak echter wellicht uitgesproken door De Wette(*): ‘Het is de grootste ontdekking der nieuwere wijsbegeerte, dat de hoogste waarheden niet bewezen, maar alleen geloofd kunnen worden, en dat alle wijsheid van onvoorwaardelijk aangenomen grondbeginselen moet uitgaan. Het eenige werk der philosophie, in betrekking tot de hoogste waarheden, is de bewijsvoering, dat men ze gelooven moet, zoo waarlijk men een zedelijk wezen is; dat zij als onmiddellijke daadzaken in den menschelijken geest liggen en de grondslagen van alle kennis bevatten.’ *Geloof* noemt De Wette(†) dus ook ‘een gevoel, waarvan wij bewustheid hebben erlangd’.

Eenigszins heeft op zijne eigenaardige, kernachtige wijze Goethe hetzelfde gezegd in de bekende regelen:

(*) *Ueber die Religion*, bl. 44.
(†) Bl. 80.

‘Wär' nicht das Auge sonnenhaft,
Die Sonne könnt' es nie erblicken;
Läg' nicht in uns des Gottes eigne Kraft,
Wie könnt' uns Göttliches entzücken?’

Doch duidelijker spreekt Schiller:

‘Die Worte des Glaubens.

Drei Worte nenn' ich euch, inhaltschwer,
Sie gehen von Munde zu Munde;
Doch stammen sie nicht von aussen her,
Das Herz nur gibt davon Kunde.
Dem Menschen ist aller Werth geraubt,
Wenn er nicht mehr an die drei Worte glaubt.’

Deze drie woorden nu zijn *vrijheid*, *deugd*, *God.* Schiller besluit:

‘Die drei Worte bewahret euch, inhaltschwer,
Sie pflanzet von Munde zu Munde,
Und stammen sie gleich nicht von aussen her,
Euer Innres gibt davon Kunde.
Dem Menschen ist nimmer sein Werth geraubt,
So lang er noch an die drei Worte glaubt.’

Doch hoeveel door allerlei wijsgeeren en dichters zij gesproken over de zekerheid en onmisbaarheid dezer beginselen, ik ken maar twee philosophen, die, na de korte en beknopte optelling van de vijf gronddenkbeelden, door Cherbury gegeven, hebben beproefd, er eene opzettelijke aanwijzing van te doen. Één van dezen is Thomas Reid, die tot de voornaamste tolken van de Schotsche wijsbegeerte behoort. Hij noemt die gronddenkbeelden, evenals ik, *beginselen*, en wel *eerste beginselen van noodwendige waarheden*(*). Hij onderscheidt: 1°. *Spraakkundige* eerste beginselen, b.v.: elk bijvoeglijk naamwoord behoort in een zin bij een uitgesproken of verzwegen zelfstandig naamwoord. - 2°. *Redekundige*, b.v.: elk gezegde is òf waar òf onwaar, en niet te gelijk waar en onwaar. - 3°. *Wiskundige*, b.v.: twee rechte lijnen kunnen elkander maar in één punt snijden. - 4°. *Aesthetische,* b.v.: de trekken van 't menschelijk gelaat, de buigingen der stem, de afmetingen en vormen van 't lichaam bij hen, die goed ontwikkeld zijn, worden als schoon erkend. - 5°. *Zedekundige*, b.v.: wij mogen anderen niet aandoen, wat wijzelven niet wenschen te ondergaan. - 6°. *Bovenzinnelijke,* b.v.: wat begint te bestaan, moet eene oorzaak gehad hebben, die het voortbracht.

Reid geeft evenwel maar enkele proeven, ten bewijze, dat er eerste

(*) *First Principles of necessary truths,* in hoofdstuk zes van de zesde Proeve van zijn hoofdwerk, *Essays on the intellectual Powers of Man*, Edinburgh 1775, bl. 605 en volgg.

beginselen van noodwendige waarheden bestaan, zonder dat hij die eenigszins volledig wil optellen.

De andere wijsgeer, die meer in deze zaak deed, dan Reid wilde doen, is de Utrechtsche Hoogleeraar Schroeder, die in zijne doorwrochte verhandeling, *Over de waarheid der menschelijke kennis*, er meer dan 150 kwarto bladzijden aan besteedt(*) en zeer diep en volledig velerlei beginselen, in onzen geest ingeplant, heeft uiteengezet. Hij rangschikt ze in formeele en materieele en doet de veelvuldige schakeeringen ervan duidelijk uitkomen.

Er een verslag van te geven, is wegens den omvang, dien het zou eischen, hier ongepast. Alleen merk ik op, dat Schroeder meer de *menigvuldigheid* dier beginselen, dan het *bestaan* ervan helder aanwijst. Om dit laatste is het mij hier te doen.

Mijn geschiedkundig overzicht eindig ik, zonder de tegenwerpingen tegen het bestaan dezer beginselen, door Aristoteles, Locke, Opzoomer en anderen ingebracht, opzettelijk te vermelden. Dit is te minder noodig, dewijl deze wijsgeeren eigenlijk alleen het aanzijn van ingeschapen *begrippen* bestrijden. En dat deze onmogelijk zijn, geef ik gaarne toe. Doch hiermede is het bestaan van ingeschapen *beginselen* niet wederlegd(†).

Als ik nu eene voorloopige slotsom opmaak van 'tgeen de voortreffelijkste wijsgeeren omtrent en voor de beginselen, waarover ik handel, hebben in het midden gebracht, dan komt die hierop neder:

Zij hebben ze erkend en gehandhaafd, doch doorgaans niet als ingeschapen of aangeboren *denkbeelden* of *begrippen*: die *kunnen* er niet zijn: hoe zouden wij vóór onze geboorte hebben kunnen denken of begrijpen, zoodat wij denkbeelden en begrippen bij de geboorte medebrachten? Wij zouden dan moeten hebben gedacht en begrepen, voordat de hersenen, het orgaan van het denken en begrijpen, waren werkzaam geworden.

De voortreffelijkste wijsgeeren hebben liefst van *beginselen* of *kiemen* gesproken, waaruit, als zij gewekt zijn, denkbeelden en begrippen op den duur voortkomen. Deze beginselen zijn niet gemakkelijk te omschrijven. De uitdrukking is altijd gebrekkig. Ze zijn geene *initia*

(*) *Bijdrage tot de beschouwing van de waarheid der menschelijke kennis*, Amst. 1836, bl. 205-362. Dr. Spruijt noemt deze verhandeling niet in zijn straks aan te halen werk.

(†) Zonderling, dat er nog zoo weinig gedaan is aan de geschiedenis van de leer der ingeschapen beginselen. De eenige mij bekende verhandeling daarover is die van Dr. C.B. Spruijt: *Proeve van eene geschiedenis van de leer der aangeboren begrippen*, Leiden, E.J. Brill, 1879, door het Stolpiaansch Legaat met recht bekroond. De slotsom, waartoe hij komt, is (bl. 357): 'De leer der aangeboren begrippen, hoe onhoudbaar ook in sommige van hare vormen, blijkt toch eene kern van waarheid te bevatten.'
Dit mijn opstel was geheel afgewerkt, voordat het boek van Spruijt uitkwam.

of aanvangen van het denken of geestelijk werken. Ze zijn *principia* of levensbeginselen, levenskiemen, vatbaar, om door wekking levend te worden. Ze zijn dus onzen geest aangeboren of ingeschapen, niet hem van buiten aangebracht. Ze zijn reine of zuivere beginselen, ons a priori eigen; niet gebruikte, gemaakte, licht besmette beginselen ons a posteriori medegedeeld. Ze zijn zeker; zij worden ontwikkeld, maar weifelen niet. Ze zijn onmiddellijk in ons bezit, niet door middel van redeneering ons gegeven. Wij bemerken hun aanzijn door intuïtie of aanschouwing, niet door inductie of optelling. Zij heerschen algemeen, zijn niet hier of daar in 't bijzonder aan een volk of tijd eigen. Ze zijn eeuwig, niet tijdelijk. Ze zijn noodwendig, niet toevallig.

Dit laatste vooral is in deze geheele zaak een punt, waarop veel aankomt, doch dat ik nog nauwelijks noemde: ik meen het onderscheid tusschen de noodwendige en de toevallige waarheden of denkbeelden.

Dat alle menschen aan het bevel der deugd, door Kant zoo overweldigend in zijn *Du sollst* uitgesproken, moeten gehoorzamen en dus zedelijke wezens zijn, staat bij alle eenigszins ontwikkelde menschen vast als noodwendig, algemeen, zeker, onmiddellijk. Dat is geene toevallige, bijzondere, onzekere, door middel van redeneering, optelling of inductie verkregene waarheid. Maar de bewering, dat al de Negers krulhaar zouden hebben, is de slotsom van onze ervaring, daar wij nooit een Neger zagen, of hij had zulk haar. Doch 't is mogelijk, dat wij nog heden een Neger zien, die ander haar heeft. De stelling: ‘Alle Negers hebben krulhaar’, is dus niet waar als noodwendig, algemeen, zeker, door intuïtie verkregen; zij is toevallig, bijzonder, onzeker, door inductie heden verkregen, door vermeerderde inductie misschien morgen omver te werpen.

Men vraagt geen bewijs voor de uitspraak *Du sollst.* Terecht. Die hare waarheid wilde bewijzen, zou eenvoudig voor dwaas worden gehouden of worden uitgelachen. De waarheid ervan staat dadelijk bij 't hooren vast. Maar men vraagt wèl bewijs voor de stelling: ‘Alle Negers hebben krulhaar.’ Terecht. Om haar als waar te kunnen erkennen, zou men alle Negers der aarde, die er zijn geweest, nu zijn en zullen komen, moeten kennen.

Dat onderscheid van noodwendige en toevallige waarheden heerscht in geheel ons vraagstuk. Zijn er voor ons geene noodwendige waarheden, zoo zeker als ons aanzijn zelf; hangen alle waarheden voor ons af van redeneering, optelling, inductie of empirie: - vaarwel dan elke mogelijkheid, om rust te verkrijgen voor 't hart, licht voor den geest, moed, om te leven en te sterven(*).

(*) Dit onderscheid van noodwendige en toevallige waarheden wordt bestreden door Opzoomer, *Wetenschap en wijsbegeerte* (1857), bl. 206 volgg.

III.

Ik heb genoeg gezegd over de beteekenis en de geschiedenis van de vraag omtrent de ons ingeschapen beginselen eener hoogere wereld. Wij kunnen nu overgaan tot de behandeling der vraag: *Zijn ons beginselen ingeschapen van schoonheid*, *recht*, *deugd en godsdienst*?

Dat dit het geval is, zal ik niet *be*wijzen (demonstrare), maar *aan*wijzen (monstrare); want het bestaan dezer beginselen is niet demonstrabel, alleen monstrabel.

Eerst doe ik dit omtrent die en dergelijke beginselen te zamen in 't algemeen.

Wij zien ze het duidelijkste voor den dag komen bij hen, die het meest menschen zijn, bij de in aanleg rijkst begaafden en in ontwikkeling verst gevorderden van ons geslacht. Bij dezen toch kunnen wij de menschelijke natuur veel beter leeren kennen, dan bij minder begaafden en minder ontwikkelden. 'Want de natuur', zegt Aristoteles(*), 'is de voleinding. Zooals toch ieder ding is, als de wording voltooid is, zoo zeggen wij, is elks natuur, als die van een mensch, van een paard.'

Zulke meest begaafde en meest ontwikkelde menschen hebben, zooals een welsprekende mond onlangs verkondigde(†), *genie*, eene zeldzame en geheimzinnige gave, waarin men iets bovennatuurlijks, iets goddelijks erkent of vermoedt. Aan het genie zijn eigen: de *intuïtie,* de snelle, juiste, diep doordringende blik; de *spontaneïteit*, het gemakkelijke in de beweging, waardoor vanzelf schijnt te gaan, wat van anderen de hoogste inspanning zou eischen; de *securiteit,* het gewisse in den greep, stoutmoedigheid en bezonnenheid vereenigd. Doch het genie is niet alles. Geen groot man zonder *energie*, aan zijn genie evenredig, zonder sterke wilskracht, draagkracht, veerkracht.

Deze mannen nu, indien zij even harmonisch ontwikkeld als rijk begaafd zijn en derhalve meer dan de overige menschen wáárlijk *menschen* zijn, hebben geestdrift voor 't ware, schoone en goede,

(*) In het begin der *Politica.*

(†) N. Beets, *Groote mannen en ware grootheid.* Young zegt: 'Het genie is uit den hemel, de geleerdheid uit de menschen. Geleerdheid is ontleende kennis, genie aangeboren kennis.' 'Wat noemt men eigenlijk *aangeboren?*' vraagt H. van Alphen, *Over het aangeborene in de poëzy*, bl. 59. 'Naar mijn begrip (antwoordt hij) is het dat, waardoor Homerus en Aristoteles zouden onderscheiden zijn geweest, al hadden zij in hetzelfde tijdperk geleefd, al waren zij in één huis opgevoed, al hadden zij dezelfde meesters gehad, dezelfde boeken gelezen en waren zij aan dezelfde lotgevallen over het algemeen onderworpen geweest. Het is dat, waartoe men bij de geboorte waarschijnlijk reeds de dispositie heeft; waartoe men niets gedaan heeft en hetwelk echter de grond is van de verschillende, schoon met opzigt van het wezen van den mensch toevallige, modificatien, waardoor de eene mensch zoo zigtbaar van den andere onderscheiden is, dat men in de van buiten aankomende omstandigheden van luchtstreek, regeringsvorm, opvoeding, voedsel, omgang en lotgevallen geen reden ziet om dit uit te leggen.' Verg. bl. 192.
Het sterkste bewijs, dat wij eene oorspronkelijke kracht in ons hebben, ziet men in de *scheppende* verbeeldingskracht. De *terugroepende* verbeeldingskracht laat zich eenigszins uit ons zinnelijk organisme verklaren. De scheppende is eene eigenschap des geestes.

waarvan zij de beginselen in zich voelen; beginselen, welke vóór alle ervaring in hen waren, maar welke de ervaring in de menschenwereld deed ontkiemen en aankweekte en tot nog steeds toenemende kracht, meerderen bloei en grootere vruchtbaarheid blijft brengen.

Doch deze beginselen van het ware, schoone en goede, in harmonisch ontwikkelde menschen van genie op het gelukkigst voorhanden, ontbreken in geen enkel mensch geheel, al zijn ze bij de meesten ook niet dan zwak en flauw ontkiemd, zelfs al sluimeren zij, schijnbaar levenloos, diep bedolven in den geest van het kind of van den wilde.

Op deze overtuiging bouwde Fröbel zijn stelsel van opvoeding. Pestalozzi vond het *aanschouwelijke* onderwijs uit: - eene heerlijke uitvinding! Maar Fröbel het *werkdadige* onderwijs; leven was bij Fröbel werken; de mensch, ook de jonge, kleine, onbeholpen mensch, het kind van drie jaar, werd door Fröbel aan het werk gezet, om zijne werkkracht te wekken, om 'tgeen in hem sluimert, wakker te maken. De mensch, ook reeds het kind, is uit zijn aard schepper. Hij heeft zin voor harmonie in vormen, kleuren, tonen; een weinig geholpen, bouwt, kleurt, zingt hij. Hij doet, wat hij niet kan laten, zoodra hij het heeft beproefd en gezien, dat hij werkelijk iets kan voortbrengen.

De beginselen eener hoogere wereld zijn in hem, in zijn geest. Ja, in den *geest* zijn ze, al vertoonen zij zich nog niet naar buiten; ze *zijn* er, dewijl onze geest waarlijk geest is; ze liggen in ons gemoed, in onze ziel, in onze rede; zij liggen daarin, dewijl wij hoog boven de dieren verheven, ja, van Gods geslachte zijn; want wij zijn dit juist door het bezit van deze beginselen.

Hoe komt een beeld van Praxiteles tot stand? Daarvoor zijn drie dingen noodig: het marmer, de beitel in de hand van Praxiteles en het ideaal in zijn hoofd. Dit ideaal is niet in het marmer, niet in Praxiteles' hand. Het is in zijn geest. Het is erin als eene gave van God, en daarom hem niet uit de wereld, maar uit zichzelven eigen. Het is een beeld, dat in hem leeft en dat hij nu buiten zich wil doen aanschouwen, uit aardsche stof een hemelsch beeld.

Maar onze geest kan, alleen aan zichzelven overgelaten, zich zulke beelden niet scheppen, zich van de goddelijke, in hem aanwezige beginselen niet bewust worden, ze niet doen ontkiemen, ze niet aankweeken. Onze geest is als een land, dat rijk is in goud. Maar dit goud komt niet aan den dag, wordt niet gezuiverd, niet tot munt geslagen, dan nadat er eene mijn is aangelegd, waardoor men van buiten in de ingewanden der aarde dringt en het gouderts eruit te voorschijn haalt, reinigt en smeedbaar maakt.

Onze kennis komt dus niet voort uit den op zichzelven staanden en alleen gelatenen geest, en even min uit de op zichzelve staande en alleen werkende ervaring. Zij is de vrucht van den geest en de ervaring samen. Zal eene plant ontspruiten, dan moet er vereeniging

zijn van gezond zaad en vruchtbare aarde; zal er kroost geboren worden, vereeniging van man en vrouw. Onwaar is de spreuk: ‘In ons isolement is onze kracht.’ Het isolement, op elk gebied der zinnelijke en geestelijke wereld, is met onvruchtbaarheid geslagen. In samenwerking is de kracht van ons, zoozeer van allerlei machten en invloeden afhankelijke wezens. ‘Eendracht maakt macht’, was de spreuk onzer vaderen; en onze Heer wilde, dat allen één zouden zijn met Hem, met God en met elkander, één kudde onder één Herder.

De samenstemming van het onderwijs der ervaring, die van buiten komt, met de uitspraak onzes geestes, die binnen in ons zich laat hooren, is in Israël's wetgeving reeds duidelijk aangewezen. Wij lezen Deut. 30:11-14 als woord van Mozes: ‘Het gebod, hetwelk ik u heden gebied, is niet voor u verborgen en is niet ver van u. Het is niet in den hemel, om te zeggen: Wie zal voor ons ten hemel varen dat hij het voor ons hale en ons het late hooren, opdat wij het doen? Het is ook niet op gene zijde der zee, om te zeggen: Wie zal voor ons overvaren aan gene zijde der zee, dat hij het voor ons hale en ons het hooren late, opdat wij het doen? Want dit woord is zeer nabij u: in uw *mond* en in uw *harte,* om dat uit te spreken en te doen.’

Had Mozes op steenen tafelen geschreven: ‘Gij zult God dienen, uwe ouders eeren, niet echtbreken, niet stelen, niet dooden’, deze geboden, van buiten tot de Israëlieten gekomen, vonden vanzelf weerklank in den mond, die openlijk zeide: ‘Ja, zóó is het! Die geboden zijn goed en wijs en heilig’; weerklank in het hart, dat in stilte sprak: ‘Zoo is het! 't Is goed, heilig, wijs, wat Mozes beveelt.’

Datzelfde bedoelt ook Paulus, als hij Rom. 2:14, 15 verklaart: ‘De Heidenen zijn zichzelven eene wet, daar zij toonen, dat het werk (de hoofdzaak) van Mozes' wet is geschreven in hunne harten, aangezien hun *geweten* hun ervan getuigt en hunne *gesprekken*(*) elkander beschuldigen of ontschuldigen.’

De bekende zendeling Casalis, thans te Parijs, verhaalt, dat de Bassuto's in Zuid-Afrika, onder wie hij lang arbeidde, van de Tien Geboden zeiden: ‘Er is niets nieuws voor ons in alles, wat op de eerste tafel staat, en ook het overige was ons zoo goed als u bekend.’ - En dat is algemeene ervaring, door Augustinus dus uitgesproken: ‘Wat men thans Christelijken godsdienst noemt, bestond hoofdzakelijk reeds bij de ouden, en ontbrak nooit sedert den aanvang des menschdoms, totdat Christus in het vleesch verscheen, vanwaar af de ware godsdienst, die reeds bestond, de Christelijke begon genoemd te worden.’

Het prachtig gedicht van den jongen Van der Hoeven, *Geloof des*

(*) Ik meen, dat Paulus' geest en de samenhang eischen, λογισμο□ door *gesprekken* te vertalen.

harten, behoef ik maar te noemen, om terstond de veelbeteekenende regelen te binnen te brengen:

> ‘Is eens de bliksemstraal het aardhol ingebroken,
> De naphtha vlamt haar te gemoet.
>
> Het onuitspreeklijk woord staat in ons hart te lezen,
> En Christus gaf er klanken aan.’

Tot dusverre beschouwden wij die beginselen in 't algemeen; thans kom ik tot bijzonderheden.

Ik noemde tot hiertoe genoegzaam alleen beginselen van vierderlei aard, van schoonheid, recht, deugd en godsdienst. Men zou er meer kunnen opsommen. Nog een drietal ligt voor de hand, die van de meet-, redeneer- en zielkunde. En uit Schroeder zou er nog wel een groot getal bijgevoegd kunnen worden. Doch dat zou ons hier nu tot niets dienen; want het is mij volstrekt niet te doen om volledigheid, maar om zekerheid; niet, om te weten, *hoevele* beginselen van eene hoogere wereld in ons mogen zijn, maar *of* er wezenlijk zulke beginselen zijn in ons.

Ik bepaal mij dus tot eene korte behandeling alleen van die vierderlei genoemde beginselen.

Er openbaren zich, niet in pasgeboren kinderen, niet in idioten, niet in ruwe menschen, niet in misdadigers, niet in wilden, maar in hen, uit wie wij de menschelijke natuur naar waarheid kunnen leeren kennen, in allen, die eenigszins ontwikkelde menschen zijn geworden of aanvangen te worden, beginselen van *schoonheid*, of van 't schoone en verhevene. De golvende lijn behaagt, het hoekige en scherpe mishaagt aan onzen schoonheidszin; de zingende stem der moeder streelt reeds den liefelijk lachenden zuigeling, die verschrikt wordt door schrille en woeste uitroepen; de sterrenhemel, de oceaan, het hoog gebergte, de oneindige vlakte treffen ons in later tijd als trotsch en stout en als verheven, dewijl ze te groot zijn, dan dat het oog van ons lichaam of de verbeelding van onzen geest ze kan omvatten.

Er zijn ook in ons beginselen van *recht.* Wij beseffen, ofschoon velerlei onrecht nog besta en worde verdedigd, evenwel, hoe meer wij in een geregelden staat leven, des te levendiger en dieper: ik mag geen ander mensch gebruiken als het redelooze vee; ik mag mij niet toeëigenen, wat een ander toebehoort; heb ik dat gedaan, dan moet ik het teruggeven en de schade vergoeden; de maatschappij moet het recht van elken burger en van allen gezamenlijk handhaven; worden er misdaden bedreven, dan is het behoorlijk, de bedrijvers ervan te straffen.

Er zijn ook beginselen van *deugd* in ons. Hoe duidelijker dat *Gij moet* tot ons komt, des te dieper gevoelen en des te luider erkennen

wij: ik mag het leven van een ander niet aantasten; ik moet getrouw zijn aan mijn gegeven woord; ik moet mijne ouders eeren, mijne kinderen verzorgen; ik moet arbeiden; al mijne vermogens moet ik ontwikkelen, geen ervan mag ik verwaarloozen; ik ben bestemd, om de deugd te behartigen; ik kan aan de stem der deugd, die in mij spreekt, òf gehoorzaamheid schenken òf wederstand bieden, naarmate ik in mijn leven tot dusverre heb gewild en nog wil; ik moet tusschen goed en kwaad kiezen; zoo ik het goede kies, verdien ik achting, zoo het kwade, schande en straf; bedreven kwaad jaagt mij den blos der schaamte op de wangen, onschuld doet mij onvervaard elk in de oogen zien.

Eindelijk zijn er ook beginselen in ons van *godsdienst.* Allen, die den naam van menschen verdienen te dragen, betuigen: er bestaat eene hoogere macht, waarvan wij afhangen. Dit beginsel ontwikkelt zich steeds dieper en veelzijdiger, hoe meer wij waarlijk menschen worden, vooral door den Zoon des menschen. Het wordt tot besef: er is een God, dien ik moet gehoorzamen; Hem moet ik eeren en liefhebben; ik ben van Zijn geslacht en behoor niet tehuis op deze aarde; ik ben door Hem, mijn Vader, voor een eeuwig zalig leven bestemd, maar kan dat zoowel door zonde verliezen, als door vroomheid verkrijgen; ik kan in gemeenschap met Hem leven; ik kan tot Hem bidden, het hart tot Hem verheffen, van Hem hulp, licht en uitredding vragen; Hij bestuurt mijn lot; in Zijne handen ben ik veilig.

Het getal dezer beginselen is niet op te geven. Men kan ze verdeelen, en men kan vele ervan samenvatten. Men kan b.v. als beginselen uitspreken: ik moet mijne ouders liefhebben, en mijne kinderen, mijne bloedverwanten, mijne medeburgers, mijne medemenschen. Maar men kan deze vijf ook samenvatten in dit ééne: ik moet alle menschen liefhebben. Zeker zullen zij, hoe meer ontwikkeling en vooruitgang er in de menschenwereld komt, des te meer in aantal, veelzijdigheid, rijkdom en diepte vorderen(*).

Ziedaar eene reeks van beginselen, welke nu reeds *in* onzen geest blijken aanwezig te zijn, en daarin zijn *uit* den geest zelven, niet uit de buitenwereld. Zon en wolk, boom en vogel, rivier en visch, weide en vee maken indrukken op ons; maar geen van deze allen geven ons indrukken of beginselen van recht, deugd of godsdienst. Die beginselen zijn *in* ons *als menschen*, doch zij sluimeren eerst en ontwaken niet, dan wanneer zij door de opvoeding, welke wij van anderen ontvangen, worden gewekt, dan wanneer in 't algemeen onze innerlijke mensch door die opvoeding wakker wordt. Voorts groeien zij in kracht en aantal, naarmate de geest in ons sterker wordt. Hunne ontwikkeling maakt ons rijk en machtig. Zij zijn de pennen en vede-

(*) Het is een zonderlinge eisch van O p z o o m e r , bl. 226, dat men, wil men het bestaan dezer beginselen bewijzen, hun getal zou moeten opgeven.

ren, die gezamenlijk de wieken uitmaken, waarop onze geest boven zon en sterren zweeft naar zijn vaderland, naar den hemel.

Niet ongepast wordt deze aanleg en begaafdheid onzer geestelijke natuur een instinct of natuurdrift genoemd, vooral in zooverre wij een besef van God zelf in ons hebben. 'Het geloof aan God', zegt Lichtenberg(*), 'is instinct. Het is den mensch even natuurlijk, als het gaan op twee beenen. Gewijzigd wordt het voorzeker bij velen; bij velen zelfs uitgedoofd; maar in den regel bestaat het, en tot de gezondheid van het kenvermogen is het onmisbaar.'

Om ons te verzekeren, dat deze grondbeginselen en hoofdwaarheden werkelijk in onzen geest liggen, moeten wij er nog op letten, dat zij vaak met eene spontaneïteit of vanzelfsheid voor den dag komen, die ons in verbazing brengt.

Daar hebt gij een jongske van zes jaar, ijverig bezig noten te schrijven met eene pen, die hij nog niet goed weet te besturen. 'Wat maakt gij daar?' vraagt de vader, die de kamer binnenkomt. 'Een concert voor 't klavier', antwoordt het knaapje. De vader lacht, beziet het papier, en zegt: '''t Is alles juist naar den regel gezet, maar laat zich niet spelen.' - 'Ja wel', herneemt de zesjarige; 'zóó moet het gaan.' En nu zet hij zich aan 't klavier en speelt, wel niet geheel zonder fouten, maar toch goed. Dat kind was Mozart, die nog in datzelfde jaar (1762) kunstreizen ging doen naar München en Weenen, en in 't volgende door geheel Duitschland, naar Brussel en Parijs, en voorts naar Engeland, en overal als een wonderkind werd aangestaard.

De vader van Blaise Pascal antwoordde op de vraag van zijn nog niet twaalfjarigen zoon, wat de meetkunde was, dat zij zich bezighield met de uitgestrektheid der lichamen, met hunne drie afmetingen van lengte, breedte en hoogte, en hunne onderlinge verhoudingen; maar dat hij nog te jong was, om haar te begrijpen, en hij er geen boeken over mocht raadplegen. Dat deed de knaap dan ook niet; maar het enkele woord van zijn vader was een vonk, die een vuur in den jongen ontstak; hij ging op den vloer en aan de wanden van eene afgelegene kamer met houtskool figuren trekken, aan welke hij eigen uitgedachte namen gaf. Een cirkel heette hij een *kring*, eene lijn een *streep*, een punt een *stip.* Zijn vader vond hem eens bezig met de onderlinge betrekking van deze en andere figuren; hij had het gebracht, evenwel met dezen en dien sprong, tot de 32ste stelling van Euclides - alleen uit zichzelven, door eigen nadenken.

Zelf vroeg ik eens aan een jeugdig dichter, die mij een vers opzeide: 'Maakt gij meer sonnetten?' 'Sonnetten', was de wedervraag, 'wat

(*) *Vermischte Schriften*, Dl. II, bl. 106. D. Hume noemde dit geloof 'a natural instinct or prepossession'. Dit onderscheid is er evenwel, dat de dieren hun instinct *moeten* volgen, terwijl wij ons instinct *kunnen* wederstaan, zoodat de booze mensch zich kan opdringen, dat er geen God is. En dienen de dieren door hun instinct, om de doeleinden, door God beoogd, te verwezenlijken, zij hebben geene bewustheid, dat zij daartoe dienen; wij hebben die bewustheid wel.

zijn dat?' - 'Wel, veertienregelige verzen, eerst van vier, dan weer van vier, dan van drie en dan weer drie regelen, die aldus rijmen', gelijk ik nu in zijn dichtstukje aanwees. De dichter had een sonnet gemaakt, zonder er ooit van te hebben gehoord, dat er zulksoortige verzen bestaan.

Zoo gaat het met alle echte kunstenaars, met beeldhouwers, schilders, redenaars. Hun allen geldt, wat de Ouden van den dichter zeiden: 'De dichter wordt niet gemaakt, maar geboren.' Hun kunst, hoewel van buiten door de ervaring gewekt, geoefend, gezuiverd en gesterkt, is evenwel hun in kiem aangeboren of ingeschapen. Zóó is het met ons allen ten opzichte van den geest en zijne krachten. Hoewel hij van buiten door de ervaring wordt gewekt, geoefend, gezuiverd en gesterkt, is hij in kiem ons ingeschapen, aangeboren, door God als een hemelsch vermogen van ons wordingsuur af in ons gelegd.

Wat het eerst van alle geestesgaven voor den dag komt in den mensch, is de *schoonheidszin.*

Het kind wendt eenige dagen na de geboorte het oog naar al wat schittert, naar de brandende lamp, het veelkleurig kleedje, het blinkende uurwerk; weldra juicht hij ertegen en grijpt hij ernaar; spoedig luistert hij naar den zang zijner moeder, en na eenigen tijd beproeft hij ook zelf te zingen. De zaden der schoone kunst, aan den mensch medegegeven, ontkiemen.

Als het kind een knaap wordt, ontwaakt de zin voor het *recht.* Sophocles(*) sprak reeds van onbeschreven en toch zekere wetten der Goden, die niet heden of gisteren, maar altijd dóór leven en gelden, en van wie niemand weet, hoe lang zij reeds bestaan. Het aanzijn dezer wetten, door den alouden dichter uitgesproken, wordt door oude en nieuwe rechtsgeleerden algemeen erkend; zij stellen ze vast, als in ons binnenste geschreven(†).

Wat *deugd* en wat ondeugd, wat goed en wat kwaad in zedelijken zin is, behoeft den jongen mensch maar met een woord *aan*gewezen, niet door fijne redeneering *be*wezen te worden. Hebt ge 't met een woord of wenk aangeduid, 't wordt dadelijk gevoeld, beseft, erkend. Wat plicht is, wat wij *moeten* doen of laten, wordt spoedig begrepen. Beantwoordt de jongeling aan het plichtbesef, doet hij het goede en laat hij het kwade, dan ontwaart hij in zich een aangenaam gevoel van zelfgoedkeuring en vrede; handelt hij in strijd met zijn plichtbesef, dan ontwaart hij in zich een pijnlijk gevoel van zelfaanklacht en zelfbeschuldiging, van ontevredenheid met zichzelven. Hij schaamt zich voor zichzelven en anderen, durft de oogen niet opslaan, gevoelt berouw, klaagt aan boom en beek zijne smart, bevochtigt zijne legerstede met heete tranen. Hij roept uit: Waar berg ik mij, waar vlucht ik heen?

(*) *Antigone*, vs. 447-450.

(†) Ik haalde eenige schrijvers daarvoor aan in mijne *Theol. Nat.*, Ed. 4, p. 22.

Dat zijn stemmen zijner natuur, door geen kunstige redeneering te smoren(*).

Evenzoo is de kiem van den *godsdienst* ons ingeschapen, hoewel ook zij, om levend te worden, wekking en voeding noodig heeft. Het was goed gezien van den jongen V. d. Hoeven, in een bezield opstel godsdienst als *het wezen van den mensch* te schetsen. Op het Doofstommen-Instituut te Groningen komen vele kinderen van 6 tot 8 jaar, die niets schijnen te hebben, dan een dierlijk lichaam. Maar als zij vernemen van een geest, die in ons lichaam is, en van een Oppersten Geest, die het heelal omvat en bezielt, verwerpen of betwijfelen zij dat nooit. Zij nemen het aan als zeker. Zij hadden de fakkel der rede in zich, maar die brandde niet, zoolang er door 't onderwijs hunner leermeesters geen vlam van buiten was aangebracht. Toen dat geschiedde, ontvlamde dadelijk de fakkel in hen.

Eene krachtige aanwijzing van het besef in ons, dat er een God is, die de wereld bestuurt, zien wij in het gebed. Overal op aarde, in alle eeuwen, bij alle volken vinden wij het gebed. Vanzelf vouwen zich de handen, sluiten zich de oogen, stamelen de lippen bij allen, die in angst en benauwdheid verkeeren. Toen voor eenige jaren het reusachtige stoomschip de *Great-Eastern* twee, drie dagen in een orkaan her- en derwaarts werd geworpen en elk oogenblik scheen te zullen uiteenspatten, lagen overal groepjes matrozen, die voor eenige minuten van het pompen vrij waren, geknield te bidden.

Met recht begint G.H. von Schubert zijn voortreffelijk geschrift, *Die Geschichte der Seele*, aldus: ‘Niet de schrik, niet de vrees, wanneer die op de vleugelen des onweers, of in den donder der vlammende en instortende bergen voorbijtrokken, hebben het den mensch gezegd, dat er een God is; hij heeft dat niet eerst in het sterrenschrift zijner werken gelezen. - Innig diep, als het verlangen, dat uit het pasgeboren kind naar de nog onbekende moeder schreit; luide, als het roepen der jonge raven naar het nog nooit genoten voedsel; magtig en stil, als de drang, waarmede het zoo even uit de donkerheid

(*) Met betrekking tot de deugd noemt men dit oordeelen en veroordeelen van zichzelven de stem des *gewetens*. Het Grieksche συνε□δησις en het Latijnsche *conscientia* beteekenen *medeweten*, een *weten met een ander*. Het Nederlandsche *geweten* is natuurlijk eene vertaling van het Latijnsche, gelijk dit van het Grieksche woord. Niet ongelukkig. Immers, *ge* vóór een zelfstandig naamwoord geeft vaak een voortgezet doen en vooral een met anderen gemeenschappelijk doen of zijn te kennen; b.v. in *gebedel, gebel, gebergte, geblaf, gebons, gebroeders, gebrul, gebons, gedrang, gedruisch, gedwarrel, gefladder, gefluit, gegil, gegrim, gehamer, gehoest, gehoor, gekuil, gejaag, gejammer, gekerm, gelach, geleide, geloei, gelui, gemartel, gemompel, gemor, geplaag, gepraat, gepruttel, gerij, geroep, geschreeuw, geschrei, gesprek, gesteente, gesternte, getier, getimmer, getrommel, getwist, gevecht, gevlei, gevraag, gewoel*, *gezang, gezusters.*
Geweten beteekent, dat wij iets *weten bij voortduring en met een ander.* De in het kind nog sluimerende zin voor goed en kwaad moet door de moeder worden gewekt. Beseft het kind, wat de moeder doet en zegt; wordt de innerlijke zin door het uiterlijk onderwijs wakker, dan ontwaakt zijn geweten, zijn *medeweten* met zijn *moeder.* Dat medeweten wordt voorts een medeweten met andere *menschen* en ten laatste een medeweten met *God.* God spreekt tot ons; wij hooren en stemmen toe; ons weten is een *met God weten.*

geboren oog of de uit het hulsel gebroken plant het nog nooit genoten licht zoeken, wordt in mijn wezen een verlangen vernomen naar de levende bron van al wat bestaat, waaruit ik ben.'

Ik heb, dunkt mij, genoeg bijgebracht, om te doen zien, dat er in 't algemeen beginselen van eene hoogere wereld ons in onzen geest zijn medegegeven, en in het bijzonder de viervoudige beginselen, die voor ons de belangrijkste zijn.

IV.

De behandeling van de verdere vraag: *Hoe worden wij ons van die beginselen bewust en hoe komen ze tot ontwikkeling?* zal zeer kort kunnen zijn, daar ik telkens op dat bewust worden en die ontwikkeling reeds heb gewezen. Doch het is van veel belang, het zich bewust worden van deze beginselen en de ontwikkeling ervan in het *kind* na te gaan. De wijsgeeren letten er op verre na niet genoeg op, om het concrete *kind* te bestudeeren; zij houden zich liever aan het abstracte *mensch*, waarvan zij dan meer phantaseeren, dan waarnemen. Zij spreken en dichten van den mensch, die als *mensch* opmerkt, nadenkt, redeneert; en wijzen niet aan, hoe in het *kind* dat opmerken, nadenken en redeneeren *aanvangt.* Eerst wanneer men hierop let, komt er licht, waarheid en zekerheid in onze beschouwing van 's menschen natuur.

Voorop staat hier, dat wij die hoogere beginselen eerst alleen als aanleg (potentiâ) in ons hebben, niet als werkelijkheid (actu); als mogelijkheid, niet als ontwikkeling.

Het nog maar eenige weken oude kind verschilt schijnbaar niet veel van het dier. Zonder opvoeding blijft het dan ook een diermensch, een wezen, waarin zich de zinnelijke krachten uitnemend kunnen ontwikkelen, maar 'twelk geen taal bezit, noch gedachten, noch plichtbesef; 'twelk zijn prooi weet te bemachtigen, hevige hartstochten kan koesteren, het hert in snelheid kan overtreffen, maar, behalve zijn figuur, niets menschelijks vertoont(*).

De Moeder, die voor hare belangrijke taak is berekend en dus haar kind behandelt, gelijk het behoort, weet het tot mensch te vormen, weet als door instinct het leven van den geest in het kind op te wekken. Zij brengt het tot bewustheid, dat het meer dan dier is. Zij spreekt het kind toe; zij toont een vriendelijk lachend gelaat; zij streelt en koestert het. Het kind lacht. Lachen kan een dier niet. Op het spreken der Moeder vangt het kind weldra aan, klanken te uiten, en doet het proefnemingen en oefeningen, om zelf te spreken. Het hoort afkeuringen en goedkeuringen der Moeder. Het komt tot het besef van 'tgeen het òf wel òf niet mag doen.

(*) Ik heb dit met geschiedkundige voorbeelden en wijsgeerige redeneering aangetoond in eene verhandeling *over natuurmenschen*, geplaatst in *Waarheid en Liefde*, 1865, bl. 343-372.

Aldus wordt de bewustheid gewekt, dat er goed en kwaad is; dat *dit* moet nagelaten, *dat* gedaan worden.

De Moeder weet de wakker gemaakte beginselen van recht en deugd voorts tot eenige ontwikkeling te brengen. Zij leert den jongen, dat het geen speelgoed van het zusje mag wegnemen, dewijl het hem niet toekomt. Zij leert en gewent het kind, een deel van het hem geschonkene aan het broertje af te staan, en leert het, dat gaarne en blijmoedig te doen. Zóó worden de beginselen van recht, deugd en liefde gevoed. Zij verhaalt van den grooten Kindervriend, die de kleinen even lief had als de grooten; die leefde en leerde en stierf, om anderen wel te doen. Zij verhaalt van den hemelschen Vader, dien wij door Christus kennen. Zij zegt het kind een gebedje voor tot dien Vader, en leert het, zelf daar iets bij te doen, en weldra zelf met eigen gekozen woorden te bidden. Zóó wordt het diepste, hoogste, rijkste aller beginselen, 'twelk aan alle anderen bezieling en kracht schenkt, dat van den godsdienst, in het kinderhart gewekt en gevoed. - Ook op nog andere wijze ontwaakt het besef, dat er een Allerhoogst Wezen is, in den kinderlijken geest. Het kind ziet weetgierig op naar den sterrenhemel, vraagt naar die lichtende punten en erlangt gevoel voor het oneindige en voor den oneindigen Schepper van alle dingen(*).

De eerste opvoeding is aldus die der Moeder. Nooit houdt deze op; maar die des Vaders komt erbij. Deze leert en ontwikkelt het kind door woorden van ernst en liefde, door voorbeeld, door onderricht. Het schoolonderwijs sluit zich aan de ouderlijke opvoeding aan. Het kind wordt bekend met eene lange, lange reeks van brave, edele, liefdevolle, groote mannen en vrouwen; met geschiedschrijvers, die hun leven en bedrijf schilderen; met dichters, die hun lof bezingen. Nu komt vooral het beginsel der deugd tot ontwikkeling. ‘De kinderen verdeelen de menschen in goede en slechte. Wanneer zij van een beroemd man der oudheid hooren, is in den regel hunne eerste vraag: of hij een goed of een slecht mensch is geweest’(†).

De knaap en jongeling, die plichtbesef heeft, moet en wil zich inspannen; hij leert en werkt, en hij denkt na, en voedt zelf zijn geest en hart met al wat hem kunst en wetenschap voortreffelijks opleveren.

Bij de opvoeding is, dit moet ik doen uitkomen, onze geest dus niet enkel lijdelijk en ontvangend; hij is ook handelend en voortbrengend. Hadden wij zulk een geest niet, dan ware ons hoofd gelijk aan een magazijn, vol indrukken en gewaarwordingen, waarover de

(*) M a x M ü l l e r , *Origin and Growth of religion*, zegt: ‘Het den mensch onbetwistbaar eigen gevoel van het oneindige is de eerste voorhistorische aandrift tot godsdienst (the first prehistoric impulse to all religion).’
‘Wat den mensch (zegt hij elders) van de overige schepselen onderscheidt, is vooral dat onuitroeibare gevoel van afhankelijkheid en van vertrouwen op eene hoogere macht, een besef, van aan een ander toe te behooren. *Hij* is het, die ons gemaakt heeft, niet *wij*zelf.’

(†) L u t h a r d t , *Christl. Moral*, bl. 9.

magazijnmeester niets zou te zeggen hebben. Samenwerking is er van de wereld buiten ons en den geest in ons noodig. Er bestaat noch *autonomie*, zelfwetgeving, voor ons, noch *heteronomie*, onderwerping aan eens anders wetgeving. Er bestaat *synnomie*, medewetgeving, of liever *synergisme*, medewerking. Met onze opvoeders en leermeesters en met onzen hemelschen Vader werken wij mede, om krachtig en sterk te worden in ons geestelijk leven. Paulus heeft (1 Cor. 3:9) het ware woord gevonden: *medewerkers met God* zijn wij.

De wijsgeeren spreken veel over de wereld en den mensch, maar kunnen ze niet verbinden, dewijl ze den band, die beiden vereenigt, voorbijzien. Ze hebben meestal een object en een subject, maar zonder copula. Deze copula is de opvoeding, door menschen en vooral door God gegeven. God is de Schepper der wereld, de Vader der menschen, die ons met den aanleg tot Godegelijkvormigheid heeft geschapen en nu de wereld, vooral de menschenwereld, gebruikt, opdat wij 'tgeen wij potentiâ hebben, actu mogen genieten.

Maar de meeste wijsgeeren willen God buitensluiten, en dwalen, zonder deze zon wandelende, in nachtelijke wildernissen rond.

Ik heb niet noodig op te merken, wat ieder weet, dat de opvoeding van God en menschen intusschen met de *zonde* heeft te kampen, welke als vanzelf uit den nog jeugdigen mensch reeds opwelt, en dat ook de beste opvoeding haar nooit hier op aarde geheel kan overwinnen. Judas, de door de hoogste wijsheid en liefde opgevoede en toch zoo diep gevallene, is een vreeselijk voorbeeld.

Doch nu hoor ik de tegenbedenking: ‘Is uw geheele betoog dan niet ijdel, zonder grond en vastheid? Is de zonde minder natuurlijk dan de deugd? Waarom zou de zinnelijke natuur niet even natuurlijk zijn, als de geestelijke? Bestaan er niet naast uwe beginselen ook die van onrecht, ondeugd, goddeloosheid? En waarom zouden deze minder waarde hebben, dan gene?’

Neen, mijn betoog is niet ijdel, zonder grond en vastheid! Neen, de zonde is niet even natuurlijk als de deugd! De zinnelijke natuur is wel eene even wezenlijke natuur als de geestelijke, maar eene ondergeschikte, eene lagere natuur, dan de geestelijke. Er bestaan geene *beginselen* tegenover de door mij behandelde. Recht is beginsel, onrecht niet; deugd is beginsel, ondeugd niet; God te dienen is beginsel, goddeloos zijn niet.

Wilt gij bewijs?... Hier hebt gij het!

Hoewel de zinnelijke natuur (of het vleesch) evenzeer tot ons menschzijn op aarde behoort als de geestelijke natuur, behoort zij er alleen toe als dienstmaagd der geestelijke. Zij is er, om deze geestelijke natuur tijdelijk te dienen, zoolang deze haar noodig heeft, dat is, zoolang zij hier op aarde is. Heeft de geest het vleesch niet meer

noodig, dan legt hij het vleesch af, dankbaar voor den bewezen, nu niet meer noodigen dienst.

Maar zinnelijke natuur is niet hetzelfde als zondige natuur. Zonde behoort niet in onze natuur, niet in onze geestelijke, en ook niet in onze zinnelijke natuur.

Woont zij in ons, zij heeft toch geen recht op inwoning; zij is een vreemdelinge, die zich heeft aangematigd, in ons binnenste te sluipen, hare stem te laten hooren, ons mede te besturen, ja, zelfs niet zelden ons te beheerschen.

Voortreffelijk stelt Paulus (Rom. 7) het in het licht, dat de zonde in onze leden hare intrede heeft gedaan en den eigenlijken mensch in ons is gaan bestrijden en belegeren en in de binnenste vesting, of in ons hart, insluiten, zoodat door haar ons beter Ik is vastgezet en tot een gevangene gemaakt. Doch ons beter Ik geheel overheerschen en vernietigen kan zij niet. Er is dus bevrijding van ons eigenlijke, binnenste, betere Ik uit die belegering of gevangenis mogelijk; ja, eene volkomene overwinning op de zonde is, indien niet hier, dan toch hiernamaals mogelijk, zoodat wij van gevangenen vrijen worden, van slaven heeren, van zondaars heiligen.

'Door Jezus Christus, onzen Heer', voegt Paulus erbij. Ja, door Hem en door Hem alleen! De zonde blijft ons òf beheerschen òf althans bestrijden, zoolang wij niet door Hem zijn verlost, dat is, hare kracht door Hem in ons is gebroken.

De geheele Heidensche en zelfs Israëlietische Oudheid miste het inzicht, dat de zonde niet tot onze natuur behoort, en dus kan en moet vernietigd worden. Volkomen zondeloosheid kende de wereld niet, zoolang de volkomen Zondelooze niet was verschenen in de wereld. Toen dit feit plaats had gegrepen, vormde zich ook het denkbeeld van volkomen zondeloosheid en werd die gemeente op aarde gesticht, die uit haar Hoofd de kracht erlangt, om de zonde geheel te overwinnen(*).

Nu wordt het dan ook duidelijk, dat de zonde een vreemdelinge is, die zich heeft ingedrongen in ons organisme en eruit verjaagd moet worden; dat zij eene ziekte is, waarvan wij genezing moeten zoeken; dat zij is onnatuur, welke door versterking der natuur moet verdwijnen.

Inderdaad, de zonde is onnatuur! Ziehier eenige aanwijzingen:

1. Dewijl de zonde strijdt tegen de menschelijke natuur, wordt zij, zoolang een mensch niet geheel een onmensch is geworden, niet door hem bedreven als zonde, maar òf als iets onschuldigs, òf als eene deugd, òf, wanneer het al te duidelijk is, dat zij zonde is, als iets, dat om den drang der omstandigheden, hoewel zondig, nu toch noodwendig moest gedaan worden. Niemand immers durft voor anderen of voor zichzelven belijden, dat hij de zonde als zonde wil, zoodat

(*) Men weet, dat U l l m a n n in zijn gulden boekske, *Die Sündlosigkeit Jesu*, heeft aangewezen, dat eerst met onzen Heer de gedachte, de mogelijkheid en de verwezenlijking van geheele zondeloosheid is tot stand gekomen.

ook bij de slechtste menschen, wanneer zij kwaad doen, de huichelarij wordt gevonden, dat zij eigenlijk iets goeds verrichten.

2. Terwijl de deugd betracht wordt als iets aangenaams, als iets, dat licht valt, waarbij het hart rustig klopt, wordt de zonde gedaan met weerzin, met onrust, met veroordeeling van het geweten. Want niemand is zoo slecht of hij gevoelt, dat hij niet slecht mag zijn, weshalve hij ook na korter of langer tijd pleegt spijt te hebben en zijne misdaad te verfoeien.

3. Terwijl de innerlijke stem der deugd ons als heer en gebieder zegt: *Gij moet*, durft de zonde ons niet bevelen, maar tracht zij ons te verleiden, waarmede zij toont, dat haar geen ander recht van heerschen toekomt, dan een aangematigd.

4. Men pleegt 'tgeen een ander verkeerd doet, dadelijk als slecht te onderscheiden en af te keuren en veel te klagen over het bederf van 's menschen hart en van de wereld. Uit deze afkeuring en klacht blijkt, dat, waar de stem der deugd niet door vooroordeel en eigenbelang wordt gesmoord, de mensch een afkeer heeft van het kwade(*).

Wij hebben dus alle vrijheid, te beweren, dat wel de deugdsbetrachting, en dus ook het dienen van het recht en van God, tot onze menschelijke natuur behoort, maar niet de zonde, het onrecht en de goddeloosheid.

Ik keer terug tot de opvoeding. Onder strijd en nederlaag worden de het kind ingeschapen, maar eerst sluimerende beginselen van schoonheid, recht, deugd en godsdienst eerst door de Moeder gewekt; later door haar en den Vader gevoed; vervolgens door onderwijzers verder ontwikkeld, eindelijk door hemzelven tot op zekere hoogte uitgewerkt. Hoe hierbij de geest, die de schatkamer der beginselen in ons is, en de ervaring, die, van buiten komende, aan den geest stof ter verwerking aanbiedt, elkander helpen, toont wellicht op 't aanschouwelijkste Baco van Verulam(†): ‘De wijsgeeren der ervaring brengen als *mieren* allerlei te zamen en gebruiken het; de wijsgeeren, die op hunne rede steunen, halen, op de manier der *spinnen*, hunne webben uit zichzelf; beter doen de wijsgeeren, die tusschen hen in staan en op de manier der *bijen* werken. De bijen halen stof uit de bloemen van tuin en akker, maar verwerken die stof door eigen vermogen. Uit de vereeniging van beide (ervaring en geest), waaraan nog veel ontbreekt, is op den duur wat beters te hopen.’

V.

Onze vijfde vraag eindelijk zal ons niet lang ophouden: *Van welk*

(*) Niemand late zich door Kant en Schiller verleiden, om den zondeval voor een noodwendigen stap uit de zinnelijke in de geestelijke wereld, en dus de zonde voor iets natuurlijks, ja, voor een vooruitgang te houden. Zij is geen vooruitgang of ontwikkeling; zij is verwildering. Ik wederlegde die voorstelling in mijne *Theologia Natur.*, p. 161.

(†) *Novum organon*, L. I, Aph. 95.

belang is het erkennen dezer beginselen voor de wijsbegeerte, *de godgeleerdheid en de godsvrucht?*

1. Eene *wijsbegeerte*, die de eeuwige beginselen der hoogere wereld, in onzen geest ons medegegeven, ontkent of verwaarloost, verdient den naam van wijsbegeerte niet. Zij kan veel wetenschap samenbrengen, maar onze begeerte naar wijsheid niet bevredigen. De opeenhooping van stof, door de wetenschap geleerd, bedekt en overstelpt onzen geest, die zijne hem eigene vermogens niet kan ontwikkelen. Stof, materie is het al. Deze wijsbegeerte verbastert tot *materialisme.* Dit toont het voorbeeld van Locke en zijne school.

Dwaalt de wijsgeer, die Locke volgt, niet zoover af, dat hij materialist wordt, dan moet hij een inconsequent twijfelaar blijven. In de schoone kunst kan hij zich nog verblijden. Maar het schoonste in haar, de belichaming van de edelste, stoutste, verhevenste denkbeelden, de vermenschelijking, om mij zoo uit te drukken, van het goddelijke ontgaat hem. Hij heeft daarvoor geen zin, geen verstand, geen oordeel. Aan zijne schouders ontbotten geene adelaarswieken, om tot in den hemel der hemelen door te dringen.

2. Ook de *godgeleerdheid*, die op de beginselen der hoogere wereld, ons in onzen geest aangeboren, niet let, doet zich groote schade. Die beginselen voorbijziende, kan zij hare leeringen er niet aan vast knoopen. Zoo hecht zij aan de door haar bepaalde leerstellingen alle gewicht, en verbastert zij tot *dogmatisme*, tot eene verharding en versteening der denkbeelden, die nu alle leven en kracht gaan verliezen, en durft zij zelfs de zaligheid ontzeggen aan allen, die hare eens geijkte bepalingen en leerstellingen niet aannemen.

Onze Heer deed anders. In talrijke, geestvolle en duidelijke gelijkenissen wees Hij aan, wat onze menschelijke natuur is, wat zij eischt, wat in haar sluimert. Van den mensch klom Hij op tot God; God liet Hij ons zien in den mensch, den mensch in God. De godmenschelijke beginselen in ons wekte, voedde en sterkte Hij. Hij, de Zone Gods en des menschen, toonde ons zijne eenheid met zijnen Vader en zijne Broeders, en gaf ons door zijn onderwijs denkbeelden, door zijn voorbeeld moed, door zijne vereeniging met zijne Gemeente kracht, om Gode gelijkvormig te worden en reeds hier op aarde als in den hemel te leven.

3. Op de *godsvrucht* vestigen wij nog het oog. De ware godsvrucht wordt door ons alleen verkregen, wanneer onze opvoeders hunne opleiding aan onze geestelijke, onze moreel-religieuze natuur vastknoopen, deze van zichzelve bewust doen worden, haar sterken en voeden. Wordt deze natuur met hare kostelijke beginselen voorbijgezien, dan is eigenlijke opleiding, ontwikkeling, karaktervorming onmogelijk, en treedt voor deze eene mededeeling, eene africhting, eene dressuur in de plaats, voor honden en paarden, niet voor Gods kinderen, passend. Naar eene vaste methode wordt de godsvrucht, gelijk men meent, medegedeeld, en er ontstaat *methodisme.* Hiermede kan de grootste

onzedelijkheid gepaard gaan en is de dweperij schier onvermijdelijk verbonden.

Hoe vrij onze Heer van alle methodisme was, blijkt zonneklaar. Hij volgde bij elken mensch eene andere methode, schreef geene vaste vormen van gebed of plechtigheden of kerkbestuur voor. Bij Hem was alles vrijheid, zelfstandigheid, ongedwongen liefde.

Ziedaar in enkele trekken aangewezen, hoe de wijsbegeerte tot materialisme, de godgeleerdheid tot dogmatisme en de godsvrucht tot methodisme verbastert, wanneer men de eeuwige, geestelijke beginselen, in ons gelegd, voorbijziet.

Ten slotte. Het bestaan van ingeschapen *begrippen* of ingeschapen *denkbeelden* heb ik niet willen betoogen; ik heb getracht aan te toonen, dat er *beginselen* in ons zijn, die vóór alle ervaring ons eigen zijn, die door de buitenwereld in ons worden *gewekt,* niet *geschonken*, en dat het erkennen van het bestaan ervan eene zaak van groot gewicht is. Dat deze beginselen bestaan, toont ons vooral Socrates en nog meer onze Heer Jezus Christus. Zij lokten door ondervragingen, gelijkenissen, verhalen hunne leerlingen uit, om zelven op te merken, zelven na te denken, het schoone en goede zelven te onderscheiden en te waardeeren. Zij zagen in de menschen een goddelijken aanleg, vol van die groote en verhevene beginselen of eerst sluimerende levenskiemen, die door opvoeders moesten worden gewekt, verzorgd en aangekweekt.

Ik eindig. Aangenaam zal het mij zijn, vele vragen, opmerkingen en tegenwerpingen te ontvangen. Het onderwerp verdient het.

Hervormingsplannen betreffende het hooger onderwijs in Hongarije.

De behoefte aan wijziging en verbetering van het hooger onderwijs, aan uitbreiding der verschillende vakken van wetenschap, aan nadere regeling der universitaire examens, heeft zich in den laatsten tijd in verschillende landen doen gevoelen. Wellicht niet het minst in Nederland, waar de wet van 28 April 1876 (*Stbl.* no. 102) een geheele omwenteling op dit gebied teweegbracht. Hervorming van het gym-

nasiaal onderwijs, wijziging van de vereischten voor de toelating aan de universiteit, verplaatsing der propaedeutische studiën naar de gymnasia, afschaffing der testimonia en herziening der examenvakken, nieuwe regeling der collegegelden en traktementen van hoogleeraren, het jus promovendi verleend aan een enkele gemeente,... ziedaar vele hervormingen van groot gewicht, onder één nummer van het *Staatsblad* vereenigd.

Geen wonder, dat de toepassing van zulk een omvangrijke wet velen met belangstelling vervult en hen met gespannen verwachting doet uitzien naar het oogenblik, waarop de nieuwe toestand geheel zal zijn ingetreden; geen wonder ook, dat zij, die tegen elke verandering met argwaan vervuld zijn, angstig de gevolgen afwachten van eene vernieuwing, die zij, althans ten deele, niet gewenscht hebben.

Anderen, die om de moeielijkheden, welke onvermijdelijk moeten ontstaan, de vele verbeteringen niet voorbijzien, vertrouwen, dat, als de nieuwe orde van zaken volledig zal zijn ingetreden, de opheffing van oude misbruiken te meer in het oog zal springen en hetgeen nu nog vaak met bezwaren gepaard gaat, weldra, bruikbaar gemaakt door de practijk, in de overtuiging des volks zal wortelen.

Wat hiervan zij, dergelijk verschil van meeningen treft men niet in Nederland alleen aan; men zou kunnen wijzen, om niet verder te gaan, op de beraadslagingen over de jongste wet op het hooger onderwijs in België, van 20 Mei 1876, waar de regeling der universitaire examens en graden aanleiding gaf tot hoogst belangrijke, maar tevens zeer uiteenloopende beschouwingen.

Het is van niet gering belang, om nu en dan een blik te werpen op het buitenland, hetzij om enkele gelukkige bepalingen na te volgen, hetzij om eenvoudig na te gaan, hoe men daar sommige moeielijkheden tracht op te lossen en de belangen van het onderwijs zoekt te bevorderen.

Eenige mededeelingen aangaande het hooger onderwijs en meer bijzonder de juridische studiën in Hongarije mogen daarom hier hare plaats vinden.

De inrichtingen van onderwijs worden er verdeeld in hooge, middelbare en volksscholen, behalve nog de zoogenaamde ‘Fachschulen’ en ‘Humanitätsanstalten’. Tot de hoogescholen worden gerekend de universiteiten, de rechtsacademiën, de theologische inrichtingen en het ‘Josefs-Polytechnikum’.

Van de beide laatstgenoemden staan de theologische scholen, waaronder ook de theologische faculteit der universiteit te Buda-Pesth moet gerekend worden, onder de leiding der kerkbesturen of godsdienstige vereenigingen, waartoe zij behooren; de regeering heeft slechts het oppertoezicht, behoudens enkele bevoegdheden tegenover de genoemde faculteit. Zij kunnen overigens, evenals de polytechnische school, buiten bespreking blijven, daar zij niet behooren tot het eigen-

lijk hooger onderwijs in engeren zin. Van de beide universiteiten in Hongarije-Zevenbergen heeft trouwens alleen die te Buda-Pesth een theologische faculteit; de juridische, medische en philosophische faculteiten vindt men ook aan de universiteit te Klausenburg, behalve dat daar de philosophische gesplitst is in een philosophisch-historische en een mathematisch-natuurkundige.

Te Klausenburg, waar het onderwijs veel vooruitging na de afscheiding van het Hongaarsche moederland, kwam de tegenwoordige universiteit eerst laat tot stand.

Het voornemen daartoe werd reeds opgevat door den Vorst Johann Sigismund, die de zaak van het onderwijs zeer behartigde en o.a. in 1560 het later beroemd geworden college te Karlsburg oprichtte. Ten einde zijn voornemen te bereiken, zond hij in 1567 zijn lijfarts, Dr. Georg Blandrata, naar het buitenland, om de academische inrichtingen te bestudeeren, en richtte tegelijkertijd een schrijven tot den Hoogleeraar Celi, te Bazel, waarin diens raad gevraagd werd ‘ut solidiora fundamenta literarum studiis jacere possimus’. De academie, in het bezit van een theologischen, een juridischen en een philosophischen cursus, kwam echter eerst onder zijn opvolger tot stand en stond onder leiding der Jezuïeten. Na hunne verdrijving verdween ook de school, en eerst in 1774 werd uit de goederen der orde door Maria Theresia eene universiteit opgericht, die evenwel spoedig tot een lyceum en daarna tot een gymnasium afdaalde.

Met het openen der rechtsacademie in 1863 was de weg gebaand, om, door hare verbinding met de medische inrichting, de universiteit te herstellen; hiertoe werd het ontwerp in 1870 door den Minister voorgedragen en in 1872 tot uitvoering gebracht.

De universiteit te Buda-Pesth, de eenige in eigenlijk Hongarije, moge minder lang zijn voorbereid, werkelijk bestaat zij langer. In 1635 te Tyrnau opgericht, bestond zij uit een theologische en een philosophische faculteit, waarbij ruim dertig jaren daarna een juridische en weder een eeuw later de geneeskundige gevoegd werd; ook zij werd in het genot gesteld van het vermogen der Jezuïeten en in 1777 verplaatst naar Ofen, waar Jozef II er eene ingenieursschool aan verbond. Na in 1848 tot een ‘Landesanstalt’ geproclameerd te zijn, werd de universiteit in 1850 naar het model der Oostenrijksche hoogescholen georganiseerd, de ingenieursschool ervan gescheiden, vrijheid van onderwijs gehuldigd, de academische discipline geregeld; ook werden collegegelden ingevoerd en privaatdocenten toegelaten. Het zonderlinge verschijnsel deed zich echter voor, dat, terwijl het getal professoren in 1839 vijf en vijftig en in 1857 een en zeventig bedroeg, waaruit men tot den toenemenden bloei der universiteit zou besluiten, het getal studenten daarentegen in die jaren van 1552 tot 766 daalde. ‘Sobald jedoch nach dem Jahre 1860 das nationale Regime in Ungarn allmählich wieder zur Geltung gelangte, hob sich

auch sofort der Besuch der Universität in bedeutender Weise(*). Derselbe betrug im Jahre 1865 bereits 1901 Hörer und hat seitdem stetig zugenommen'(†).

Sedert dien tijd werd er veel voor het hooger onderwijs gedaan. In de jaren 1867-1877 kwamen verscheidene inrichtingen en hulpmiddelen tot stand, als: een chemisch en een physiologisch laboratorium, eene bibliotheek, een instituut voor anatomie en chirurgische operatiën, benevens de verbetering en uitbreiding van andere inrichtingen. Met inbegrip van den aankoop van grond bedroegen de gezamenlijke kosten 3,677.738 fl.

Gedurende den cursus 1877/78 waren aan de universiteit zeven professoren aan de theologische faculteit, zeven en dertig aan de juridische, zeven en veertig aan de medische en drie en zeventig aan de philosophische. Professor is de algemeene benaming, waaronder gewone en buitengewone hoogleeraren, als ook privaatdocenten, begrepen zijn.

De gewone hoogleeraren genieten een traktement van 2500 fl. en 400 fl. voor woning; de buitengewone 1500 en 300, en de adsistenten 800 en 150. De privaatdocenten ontvangen geene jaarwedde, maar kunnen, op voordracht der faculteit, eene gratificatie genieten van 500 fl.(§). Allen, behalve de adsistenten, zijn bovendien in het genot der collegegelden, behalve bij de theologische faculteit, aangezien de theologen geene collegiegelden betalen.

Het getal hoorders bedroeg in denzelfden cursus gedurende het eerste semester 2952, in het tweede 2717, waaronder slechts 28 Oostenrijkers en 9 buitenlanders.

In de juridische faculteit waren onder de 1471 hoorders van het 1ste semester slechts 4 Croaten; meer wetenschappelijke toenadering zou voor deze broederlanden niet zonder politiek belang zijn.

In 1877/78 hadden 234 promotiën plaats, en wel in de theologie 2, in de rechten 34, in de geneeskunde 115 en in de philosophie 23.

Tot aanmoediging en ondersteuning der studie bestaan 'Stiftungen',

(*) Het nationaliseeren der universiteit schijnt hier derhalve gunstig gewerkt te hebben. Toch gaat dat vaak met groote bezwaren gepaard. Nog onlangs werd uit Weenen een en ander medegedeeld omtrent den strijd, die gevoerd werd over eene voorgestelde motie, strekkende tot het aanwijzen van gelden, ter benoeming van professoren aan de universiteit te Praag, om in het belang der Czechische bevolking werkzaam te zijn. De motie werd aangenomen, niettegenstaande de Duitsche leden voorspeld hadden, dat, door het te loor gaan van het Duitsche karakter, de politiek de wetenschap zou overheerschen.
Wat hiervan zij, ook hier bleek wederom de moeielijkheid, om de verschillende rassen der Oostenrijksch - Hongaarsche monarchie op billijke wijze te regeeren.

(†) Dr. Schwicker, *Das ungarische Unterrichtswesen am Schlusse des Schuljahres* 1877/78.

(§) Ook aan de universiteit te Königsberg bestaat, evenals waarschijnlijk aan anderen, deze bepaling. 'Diejenigen, welche besondere Hoffnungen geben, kann sie (de faculteit) zu Remunerationen oder Gratifikationen in Vorschlag bringen.' Volgens Mr. Vorstman, *De hoogeschool in Duitschland*, gebeurt dit echter nooit.

‘Stipendien’ en ‘Hilfsvereine’. Eerstgenoemden strekken voornamelijk tot bekroning van prijsvragen, waarvan er jaarlijks ongeveer vijftien worden uitgeschreven; de ondervinding heeft geleerd, dat daarop gemiddeld 25-30 antwoorden inkomen, waarvan Dr. A. Konek opmerkt, dat ‘die Resultate der Preisausschreibungen in demselben Masse schwächer werden, als das Zahlverhältniss der ausgesetzten Preisfragen selbst zunimmt’.

De ‘Stipendien’ zijn in den laatsten tijd aanzienlijk toegenomen; in 1874/75 werd uit de staatskas voor dit doel 15,870 fl., uit andere fondsen 28,300 fl. toegekend. Het bedrag voor ieder begiftigde bewoog zich in de allerlaatste jaren tusschen 50 fl. en 420 fl.

Ondersteuningsvereenigingen zijn in 1861 opgericht voor juristen en voor medici, waarvan de kapitalen in 1873/74 24,022 fl. en 18,089 fl. bedroegen.

In 1874 werden de juridische studiën en examens opnieuw geregeld. De studietijd is berekend op vier jaren, waarvan ieder in twee semesters verdeeld is; de studenten zijn verplicht, in ieder semester een zeker aantal, met name aangeduide, lessen te volgen, hoogstens ten getale van twintig, waaronder voor het eerste jaar twee colleges over geschiedenis en philosophie begrepen zijn. Aan het einde van elk studiejaar of aan het begin van het volgende wordt een examen afgelegd, namelijk de twee eerste jaren een ‘Grund-’ of ‘Fundamentalprüfung’, de twee laatste een ‘Staatsprüfung’.

De eerste ‘Grundprüfung’ omvat: algemeene Europeesche rechtsgeschiedenis, vooral met het oog op de Hongaarsche geschiedenis en het Romeinsche recht; de tweede bevat: rechtsphilosophie, Hongaarsch staatsrecht en staathuishoudkunde.

De eerste, d.i. de ‘politische Staatsprüfung’ loopt over: staats- en administratief recht, in het bijzonder van Hongarije, statistiek van Oostenrijk - Hongarije en kerkelijk recht.

De ‘juridische Staatsprüfung’ handelt over: Hongaarsch privaatrecht (vergeleken met het Oostenrijksche en canonieke huwelijksrecht), rechtsvordering, strafrecht en strafvordering benevens handels- en wisselrecht.

De examencommissiën bestaan, bij de twee eerste examens, uit de hoogleeraren en docenten, die de betrekkelijke vakken onderwezen hebben; de twee laatste examens worden ook afgenomen door hoogleeraren en docenten, waaraan evenwel door den minister commissarissen worden toegevoegd, voor den tijd van één jaar te benoemen.

Het doctoraat is tweeledig, namelijk in de rechts- en in de staatswetenschap.

Tot de zoogenaamde ‘Doktorrigorosen’ worden slechts zij toegelaten, die een vierjarigen cursus, waarvan minstens de helft aan een Hongaarsche inrichting, hebben doorloopen; bovendien moeten zij, die het doctoraat in de staatswetenschap of in de rechtswetenschap verlangen,

omgekeerd het juridische of het politieke staatsexamen met goed gevolg hebben afgelegd. De ‘Rigorosen’ zijn voor het doctoraat in de rechtswetenschap ten getale van drie: 1°. rechtsphilosophie, positief internationaal recht, Romeinsch en kerkelijk recht; 2°. Hongaarsch staats- en privaatrecht en Oostenrijksch civielrecht; 3°. handelsrecht, strafrecht, strafvordering en burgerlijke rechtsvordering. Voor het doctoraat in de staatswetenschap wordt gevorderd de kennis van: 1°. rechtsphilosophie, positief internationaal recht, kerkelijk recht, Hongaarsch staatsrecht, politiek; 2°. economie, statistiek van Hongarije in verband met de voornaamste Europeesche staten en Hongaarsch administratief recht.

Deze hervormingen konden evenwel de algemeene goedkeuring niet verwerven. Nog bleef het niet ontbreken aan klachten over de juridische studiën, die, volgens sommige deskundigen, niet op de hoogte van den tijd waren. Om aan die bezwaren te gemoet te komen, besloot de minister van onderwijs, eene enquête-commissie te benoemen, bestaande uit vijf leden van het hoog gerechtshof, vier leden der juridische faculteit te Buda-Pesth, vijf hoofdambtenaren van de ministeriën van Onderwijs, Binnenlandsche Zaken en Justitie en drie leden uit het huis van afgevaardigden.

Deze commissie zou onderzoeken, op welke wijze de juridische studiën het best zouden worden geregeld, en tevens hare meening uitspreken over het heerschende stelsel der collegegelden, over de vereenigbaarheid van het hoogleeraarsambt met betrekkingen buiten de universiteit en over de vraag, of het bestaan der rechtsacademiën voldoende gerechtvaardigd en in het belang is der rechtsgeleerde studie.

Aangaande den aard en de inrichting der studie, waarover den 11den Januari 1879 de beraadslaging aanving, werd onderscheiden tusschen het Fransche en het Duitsche stelsel. Het eerste, zooals door sommige leden met voorliefde betoogd werd, tracht voornamelijk practische mannen te vormen. Zonder in strijd met de eischen der wetenschap te handelen, zoekt het bij voorkeur de studenten voor die vakken te bekwamen, welke zij voornemens zijn later te beoefenen. De waarborg, zeide men, die hierdoor wordt verkregen, dat na het einde van den academischen cursus geschiktheid zal zijn ontvangen voor het maatschappelijke leven, ontbreekt bij het Duitsche systeem geheel. Dit werd door de voorstanders van dat stelsel ontkend. Volgens hen kwam het er voor alles op aan, om door te dringen tot het wezen der wetenschap, waardoor tevens de grond gelegd wordt voor practische bekwaamheid. Het hoogere omvat het lagere; worden er geen geleerden gevormd, dan ontstaan ook geen goede ambtenaren. Het hooger onderwijs moest, naar hunne meening, doortrokken zijn van een wetenschappelijken geest en alles van het wetenschappelijke standpunt bezien worden, want de hoofdzaak is de philosophische opvatting, niet de kennis der bijzonderheden. Juist daarom werd het Hongaarsche

studie- en examenstelsel der laatste jaren sterk afgekeurd, dat veel te veel op ‘Berufsbildung’ gericht was en uit het oog had verloren, dat vrijheid van studie een der eerste vereischten is van universitair onderwijs. Niet tevreden met de nauwkeurige omschrijving van de examens en de termijnen, waarbinnen zij moeten worden afgelegd, had de wetgever zelfs het getal der te volgen colleges voorgeschreven. Het examen was hoofddoel geworden, en de hoogleeraren werden bestudeerd in plaats van de wetenschap.

Waar de gronddenkbeelden zoo uiteen liepen, moesten natuurlijk ook de voorstellen, om in den bestaanden toestand verbetering te brengen, veel van elkander verschillen. Zij, die vrijheid van studie waren toegedaan, wilden de jaarlijksche examens afschaffen en alleen het bezoek van die colleges voorschrijven, waar examenvakken werden onderwezen; deze vakken zelf moesten verminderd en de ‘Grundprüfungen’ afgeschaft worden. Alleen de staatsexamens zouden dan behouden blijven voor hen, die voor een of andere maatschappelijke betrekking practische bekwaamheid wenschten te verkrijgen, terwijl afgescheiden daarvan de vereischten voor den doctoralen graad de voorwaarden zouden zijn voor het verkrijgen van een wetenschappelijken titel. Reeds daarom, maar ook om het uiteenloopende der vakken, ging het niet aan, van den doctorandus in de staatswetenschap een examen te vergen in de rechtswetenschap, of omgekeerd, althans niet in al de vakken dier wetenschap. In elk geval moest het zwaartepunt gezocht worden in de grondbeginselen van het recht en hun onderling verband, opdat niemand vreemd zou zijn aan de leidende gedachte zijner ‘Berufswissenschaft’.

Inderdaad is de vrijheid van studie, waarop deze leden zich beriepen, een der eerste vereischten van het hooger onderwijs, en als het waar is, dat de hoogeschool de voorbereiding is voor zelfstandige studie, dan is het noodzakelijk, dat zij, die aldus worden voorbereid, hunne krachten leeren kennen en beproeven.

Men kan dan ook niet onverdeeld instemmen met die andere leden, welke in de eerste plaats dwang wenschen bij het bezoeken der academische lessen en van een streng examenstelsel de grootste vruchten verwachten. Aan het einde van ieder jaar verplicht te zijn, een examen af te leggen, kan niet anders dan neerdrukkend werken en, zoo misschien al op een gegeven oogenblik een zekere dosis kennis verkregen is, zal deze minder ontwikkelde, dan wel werktuigelijk gevormde menschen doen ontstaan.

Ook werd nog voorgesteld, om de bestaande examens te doen vervallen en drie staatsexamens in de plaats te stellen, waarvan de twee eersten door allen, het laatste alleen door hen, die een openbare betrekking verlangden, zouden worden afgelegd; de eersten zouden over privaatrecht handelen, het derde over staatsrecht.

Bij deze beschouwingen merkt Dr. Schwicker terecht op, dat het

een bedenkelijke eenzijdigheid zou zijn, om aan de universiteit te komen, ten einde òf alleen wetenschappelijke kennis òf alleen practische bekwaamheid op te doen. Hij beroept zich op de woorden van Dr. Lemayer(*): 'Bei einer solchen Trennung würde sich jeder der beiden Faktoren immer mehr von dem andern abkehren; die Wissenschaft vom Leben, das Leben von der Wissenschaft, und das Ergebniss wäre, dass die wissenschaftlichen Zwecke nicht besser gefördert, die Staatlichen aber unheilbar geschädigt würden, insoferne dann diese doch im Staate und durch den Staat bestehende Organisation, die Hochschule, dem öffentlichen Wesen gerade das nicht mehr liefern würde, woran demselben zunächst gelegen ist, eine wissenschaftlich gebildete Praxis.'

Een der vragen, door den Minister voorgelegd, betrof de rechtsacademiën. Dit zijn op zichzelf staande instellingen ter beoefening van de juridische studiën, die, in verschillende plaatsen, ten getale van dertien, gevestigd, met het studiejaar 1874/75 geheel op den voet van de rechtsgeleerde faculteit der universiteit zijn ingericht en gelijke rechten geven, behalve het doctoraat, dat aan de universiteit is voorbehouden. Zij zijn verdeeld in: ééne staatsinrichting, vier koninklijke, twee aartsbisschoppelijke, vijf Gereformeerde inrichtingen en één Evangelisch-Luthersche; de drie eerstgenoemde soorten staan onder de ministerieele leiding, de Protestantsche ressorteeren onder het kerkbestuur.

Hebben zij dezelfde rechten, ook de verplichtingen aangaande studie en examens zijn voor hen geschreven. Het ligt derhalve in de rede, dat de ontevredenheid zich ook tot die inrichtingen uitstrekte en dat ook voor haar hervormingsmaatregelen werden voorgesteld.

Bijna eenstemmig was de commissie van oordeel, dat de bestaande toestand niet kon worden behouden, maar terwijl aan den eenen kant werd aangedrongen op vermindering van het getal der rechtsacademiën, waardoor gelegenheid zou ontstaan, om de overblijvenden uit te breiden, desnoods tot eene universiteit, meende men aan de andere zijde, dat de plaatselijke belangen de opheffing van sommige instellingen niet gedoogden. Liever moest men den cursus verminderen tot twee of drie jaren, met verplichting voor hen, die hem hadden doorloopen, om nog twee of één jaar aan de universiteit te studeeren. Volgens hen, die uitbreiding der academiën verlangden, zou er eene philosophische faculteit aan worden toegevoegd, waardoor dan ook de graad van doctor aan de instelling zou kunnen verkregen worden; daartoe moesten bovendien volledige bibliotheken worden aangeschaft. Immers, als de hulpmiddelen voor de studie ontbraken, als men den waarborg miste, dat de rechtsgeleerdheid met goed gevolg werd beoefend, dan ware het beter, de academiën op te heffen, als gevaarlijk voor de wetenschap. In geen geval mocht men ze verminderen tot een twee-

(*) *Die Verwaltung der Oesterr. Hochschulen.*

jarigen cursus, daar dat van nadeeligen invloed zou zijn op de studenten, voor wie de kleine, onvolledige en slecht bezochte inrichting van gering nut zou wezen. Deze vermindering mocht al van zekere zijde worden verdedigd met het doel, om de confessioneele inrichtingen te believen, die slechts met inspanning van alle krachten aan de gestelde eischen konden voldoen, de Staat behoefde zich om de wenschen dezer bijzondere scholen niet in zulk een mate te bekommeren, dat de studie erdoor zou lijden.

Wat men ook van deze gedachtenwisseling moge denken, het valt niet te ontkennen, dat het bezoek der rechtsacademiën in de laatste jaren zeer is verminderd. Het getal der studenten, als men ze zoo noemen mag, bedroeg gedurende den cursus 1874/75 aan al de inrichtingen te zamen 1418, in 1878/79 slechts 869, eene vermindering, die vooral ten laste der confessioneele academiën komt. Of haar bestaan op den duur genoegzaam verzekerd is, en wat de gevolgen van de gevoerde beraadslagingen zullen zijn, zal de toekomst moeten leeren.

'*s-Gravenhage,* April 1880.

J. BEELAERTS VAN BLOKLAND.

Staatkunde en geschiedenis.

Volksgezondheid en volksbeschaving(*).

IV.
Na de Hervorming.

Bij den aan vang der 16de eeuw deed de wereld zich anders voor dan ten jare, toen Hendrik VII zijne vanen ten zegetocht ontplooide. De nacht der middeleeuwen was geweken, als voor een nog achter nevelen verborgen zon. Onbewust gloorde de geest reeds in het volle daglicht: het geheele aardrijk zou aan een verjongingskuur onderworpen worden, nieuwe vormkracht zich openbaren. Nooit te voren zag men grootere gebeurtenissen; nooit bestreed het scheppend vernuft glorierijker het menschelijk leven.

De uitvinding der boekdrukkunst verbrak de perken der bekrompenheid en schonk aan de vrijheid van denken onvergankelijke vleugelen; nooit vermoede krachten verdrongen elkander gestadig, en ofschoon al in westelijk Europa een machtige wil zich openbaarde, om de oude grenzen van 's menschen streven koen te overschrijden, zoo erlangden de verwachtingen van hen, die scherper in de toekomst blikten, op verre na niet de werkelijkheid van onvermoede gevolgen.

De ontdekking der Nieuwe Wereld, de omzeiling van Afrika waren de voorloopsters van groote ontwikkelingen, doch de gebeurtenissen in Europa waren, ofschoon voor de tijdgenooten minder in 't oog vallend, in hare gevolgen nog veel gewichtiger en meer zegen aanbrengend. De vestiging der burgerlijke orde bij alle volken van het Westen greep toch juist in die jaren plaats, welke tusschen de middeleeuwen en den nieuweren tijd een duidelijke grens vormt. De koninklijke macht werd op onomstootelijke grondslagen gevestigd, en toen de burchten door het geschut der vorsten en rijkssteden tot puinhoopen werden geschoten, zoodat de kleine dwingelanden aan de wet-

(*) Vervolg van blz. 408. Aflevering April, jaargang 1879.

ten moesten gehoorzamen, kwam ook een einde aan de onvermijdelijke roofveeten, zoodat uit den inwendigen vrede eindelijk de veiligheid van leven en bezitting geboren werd, de eerste voorwaarde tot mildere zeden en vrije ontwikkeling van de samenleving.

Dit groote feit van in elkander grijpende gebeurtenissen had niet plaats zonder geweldigen strijd en omwentelingen, welker naweeën nog eeuwenlang zich deden gevoelen. Het meest echter had de vestiging der staande legers op de ontwikkeling der Europeesche zeden ingewerkt. Zij werden ongetwijfeld de grondzuilen der wettelijke orde. Daar zij echter voor 't naast uit het verderfelijk soldenierswezen waren voortgesproten, voedden zij nog lang de kiemen der teugellooze ruwheid en plantten het zedebederf der middeleeuwen op latere geslachten voort. De landsknechten van den Duitschen Keizer en de soldeniers der Koningen van Spanje, Frankrijk en Engeland, die zich onder den krijg bij de kleine benden der staande legers aansloten, waren slechts avonturiers zonder dak, uit alle staten van Europa samengeraapt, en werden niet door oorlogsroem, maar door 't uitzicht op buit daarheen gelokt. Werd de trom geroerd, onverschillig in welke hemelstreek, dan liepen ze te hoop als zwermen sprinkhanen, niemand wist vanwaar, en, spottende met de losse banden der krijgstucht, gaven zij zich, zoolang de krijg duurde, over aan een ongebonden rooversleven. Vandaar de onbegrensde en alle gevoel te buiten gaande ruwheid van het krijgvoeren, waaraan slechts door enkele meer menschelijke veldheeren perken werden gesteld. Zeker stond dit soort van krijgswezen met den zedelijken toestand der volken van westelijk Europa in eene schrille tegenspraak, die door de latere invoering van strenge krijgstucht nooit geheel opgeheven, maar eerst in den jongsten tijd door de samenstelling van ware volkslegers uit den weg geruimd is.

Des te verderfelijker zijn echter de gevolgen! Want, wanneer, nadat de vrede was gesloten, het leger op voet van vrede was gebracht, dan verspreidden zich de landsknechten naar alle richtingen, niet om weder achter den ploeg te gaan of een vroeger handwerk te hervatten, maar om aan hun gewonen lediggang in herbergen en publieke huizen bot te vieren en daar hun buit op te teren, of, als ze aan drank en spel alles hadden zoek gemaakt, als een algemeene landplaag al bedelende en roovende hun ellendig bestaan voort te zetten, totdat het roeren der trom hen opnieuw naar de krijgsgelederen deed oprukken.

Zeker zijn niet velen die verlaging te boven gekomen. De meesten stierven vóór hun tijd aan hunne ongemakken; maar intusschen hadden zij nieuwe bronnen van verderf geopend en het voortbestaan van hun ellendig leven verzekerd.

Het ligt voor de hand, dat bij zulk een toestand het heerschen van pestilentieuze ziekten in het maatschappelijk leven eer toe dan afne-

men moest. Schadelijke invloeden, die de gezondheid der stedelijke bevolkingen in de middeleeuwen in gevaar brachten en vaak aan ziekten van geringe beteekenis een boosaardig karakter schonken, werden voor een groot deel opgeheven. Hiertoe worden namelijk gerekend de ongeschikte wijze van bouwen der huizen en de aanleg van straten, die nog tegenwoordig in groote steden het levensgenot der bewoners van geheele wijken, en niet alleen van de armen, vergalt. Want toen men meer vertrouwen in den vrede stelde, zag men ook niet meer de noodzakelijkheid ervan in, dat elke landstad tot eene vesting werd gemaakt. Men haalde de muren omver en legde de vuile grachten droog, en daar men niet meer tot enge ruimten beperkt was, bouwde men ruimere huizen in luchtige straten. De donkere straten en vochtige kelderwoningen werden van lieverlede - zóó langzaam echter, dat ze nog in onzen tijd bestaan en bewoond worden - verlaten en door een meer behaaglijk leven werd het vroegere armzalige vervangen. Hierdoor werd de sterfte aanmerkelijk verminderd en de kracht der epidemieën gebroken, ofschoon het niet te ontkennen valt, dat de betere wettelijke regeling de slaking der maatschappelijke banden in pesttijden en de eens zoo gevreesde uitwerkselen van het bijgeloof en van den godsdiensthaat machtig in de hand werkte.

Deze onschatbare verbeteringen in den toestand der volkeren werden echter zeer langzaam hun deel en vooralsnog door het nieuwe euvel van het soldatenwezen niet weinig tegengehouden. Want evenals de kiemen van de liederlijkheid der alom zwervende landsknechten werden verspreid, zoo vond ook de besmetting met boosaardige ziekten juist door deze ellendige en alom tegenwoordige menschenklasse gemakkelijker toegang tot de steden en dorpen. De landsknechten der 16de eeuw vervingen als giftverspreiders de plaats der voormalige bedevaartgangers naar Rome en der geeselbroeders, ja, zij veroorzaakten zelfs een veel gestadiger landplaag dan deze zwervers der middeleeuwen, die slechts bij buitengewone gelegenheden optraden. Men brenge zich hierbij o.a. te binnen de kwaadaardige en afzichtelijke venusziekte, die tegen het einde der 15de eeuw met bliksemsnelheid over geheel Europa zich verspreidde. Het waren niet de onschuldige volken der Nieuwe Wereld, die haar hebben overgebracht; niet de mishandelde Marranen, de slachtoffers der Spaansche inquisitie, hebben deze afschuwelijke ziekte uitgebroed: - het was het leger van Karel VIII te Napels, in 1495, welks uitspattingen het reeds lang aanwezige vergif tot een ongekende boosaardigheid ontwikkelden en voor de ingekankerde zedeloosheid een geesel bereidden, waarvoor de geheele wereld met ontzetting terugbeefde.

Aan dezen geesel van het menschdom, die tot in het tegenwoordige geslacht zijne schrikwekkende naweeën heeft en gewis nog aan volgende geslachten zal doen gevoelen, wenschen we thans eenige bladzijden te wijden. Wij voelen ons daartoe te meer gedrongen, omdat

hij een uitgedrukt beeld van den beschavingstoestand dier tijden levert en door alle volgende eeuwen heen tot op den huidigen dag toe een gewichtig onderdeel van het maatschappelijk vraagstuk vormt.

Het is een uitgemaakte zaak, dat de syphilis eene ziekte is, die reeds in de oudheid aanwezig was. Zij heeft zich echter achtereenvolgens vereenigd met andere ziekten, en vooral met de melaatschheid, die haar een geheel nieuw voorkomen had gegeven. Het was de prostitutie, die ten allen tijde en in elk land een krachtig voertuig van dezen geesel was, dien de politie der onderscheidene staten, als 't ware trachtte te breidelen door een gezondheidskordon. Toen dit kordon verbroken en alles opgeheven werd, nam het kwaad de vrije vlucht en hervond zijne macht in den boezem der gewettigde prostitutie. Vandaar, dat de venerische melaatschheid tegelijkertijd en met dezelfde hevigheid uitbrak in Frankrijk, Italië, Spanje, Nederland, Duitschland en Engeland, nadat Columbus slechts kort van zijn eersten tocht naar het Spaansche eiland was teruggekeerd. De *Spaansche pokken*, - zoo werd de ziekte allereerst genoemd - of eene gelijksoortige ziekte, waren reeds in 1483 in Europa bekend. Deze of eene andere ziekte van denzelfden aard en van denzelfden oorsprong werd vroeger op de Antillen waargenomen, doch bracht daar niet dezelfde ongevallen teweeg als in de gematigde streken. Zooals we boven reeds aanvoerden, heeft de veldtocht van Karel den VIII^{sten} in Italië het zijne ertoe bijgebracht, om deze verschrikkelijke ziekte te verspreiden en haar een boosaardiger karakter te geven. Italië en Frankrijk, die elkander wederkeerig de prioriteit van de besmetting schonken, hadden echter op dit stuk elkaar niet te benijden en schonken elkander wederkeerig, wat zij reeds sinds langen datum, door wisseling van de smetstof, bezaten. Sinds haar bekendworden is de ziekte echter veelvuldig van verschijnselen, karakter en naam veranderd.

Wat den laatste betreft, er is ongetwijfeld geene ziekte, die onder veelsoortiger namen is aangeduid. Allereerst heeft men te onderscheiden hare wetenschappelijke en hare volksnamen. Eerstgenoemden waren natuurlijk Latijnsche, doch dezen verdwenen de een na den ander, hunne plaats afstaande aan den naam, dien Fracastorius uitvond ten behoeve der wetenschappelijke fabel, waarin de herder Syphilus het eerst door deze afschuwelijke ziekte is aangetast, omdat hij de goden had gehoond. De meesten der Italiaansche en Duitsche geneeskundigen, die op het laatst der 15de eeuw over de ‘nieuwe ziekte’ schreven, noemden haar met den gebruikelijken naam van Fransche ziekte (morbus gallicus). Anderen, die het nationaliteitsgevoel der ‘meestbeschaafde natie’ niet wilden kwetsen, gaven haar namen, meer overeenkomstig het voorkomen en den meest gewonen zetel der ziekte. Elke natie wierp als 't ware de smet van zich af, alsof zij die pest zou hebben voortgebracht, en bracht haar over op hare gebure. Zoo waren het de Italianen, de Duitschers en de Engelschen, die

de Franschen beschuldigden, de bakermat der *groote pokken* te zijn, en de ziekte *mal français*, *mal francise*, *frantzosen* of *frantzosischen Pocken* noemden; de Franschen namen daar later revanche op en noemden haar *mal napolitain*; de Vlamingen en Hollanders, de Afrikanen en de Mooren, de Portugeezen en de Navarriërs vervloekten de *Spaansche* of *Kastiliaansche ziekte* of *pokken.* Maar, ter herinnering aan dit gehaat geschenk, dat elk volk weigerde te gelooven uit eigen boezem te zijn voortgekomen, noemden de Oosterlingen het de *ziekte der Christenen*, de Aziaten de *ziekte der Portugeezen*, de Perzen de *Turksche ziekte*, de Polen de *Duitsche ziekte* en de Moscovieten de *Poolsche ziekte.*

De verschillende verschijnselen der ziekte schonken deze ook verschillende namen, die vooral aan het puistvormig of kankerachtig aanzien der huid doen denken. Zoo noemden de Spanjaarden haar *las bubas,* de Guineezen *lo malo de le tavele.* De Franschen gaven haar den naam van *grosse vérole*, groote pokken, ter onderscheiding van de kleine pokken, die men, sinds onheugelijke tijden, gerangschikt had onder de epidemische ziekten en die, minder geducht dan hare jongste zuster, echter op haar geleek door de verscheidenheid (*variété*) der puisten en verzweringen van het gelaat. Vandaar haar geslachtsnaam *vérole* of variole, afkomstig van het Latijnsche *varius* en van het oude woord *vair*, dat beteekende een kort en grijs overtreksel.

Eindelijk nam men al de heiligen in beslag, die doorgingen als geneesmeesters der melaatschheid. Men ontzag zich niet, onder hunne vlag deze smadelijke ziekte te stellen. De gemeenschap dier beide ziekten werd derhalve aangeduid door de namen van: ziekte van St. Mein, St. Job, St. Sement, St. Roch, St. Evagrus, en zelfs van St. Reine. Het was voldoende, dat de een of andere heilige bekend stond voor het uitoefenen van invloed op de genezing van wonden of booze zweren, om de familie der pokken het voorrecht te schenken, zich onder zijne protectie te stellen.

Wij hebben opzettelijk wat uitvoerig bij die naamsafleiding der ziekte stilgestaan, om hare sociale beteekenis te beter in 't licht te kunnen stellen en tevens aan te toonen, dat de volken dier tijden haar optreden als eene ‘ziekte der beschaving’ zeer goed begrepen. Dit zal ons nog duidelijker worden, als we een blik werpen op de naaste oorzaken van hare snelle verbreiding, die met het maatschappelijk leven dier tijden in 't nauwst verband staan.

Wij gaan de zonderlinge stellingen van vele schrijvers dier tijden voorbij, welke alle volksziekten in verband brachten met ongewone verschijnselen in het planetenstelsel of met min of meer sterke beroeringen in de natuur, zooals kometen, zonsverduisteringen, aardbevingen, watervloeden, sprinkhaanplagen, veeziekten, en wat dies meer zij. Ofschoon sommigen van die ongevallen nu ook als aanleiding voor de epidemische verbreiding van deze ziekte werden genoemd, moeten

echter anderen, die meer rechtstreeks onder den invloed van het maatschappelijk verkeer en het zedelijk leven der volken staan, als de naaste oorzaken der ziekte worden beschouwd.

De meest scherpzinnige en onbevangen artsen van dien tijd schrijven deze nieuwe pest toe aan de noodlottige koppeling van melaatschheid en ontucht. De volksstem deed zich toen ook luide genoeg hooren, om niet ook door het overige medische publiek vernomen te kunnen worden. Men moet zich erover verbazen, hoe overigens heldere geesten zich zulk eene dwaze voorstelling van haar ontstaan hebben gevormd. Maar die verbazing wordt eenigszins getemperd door het vermoeden, dat de meerderheid de ware oorzaak wèl vatte, doch door het afkeerwekkende en hardnekkige der ziekte in den aanvang weigerden, zich met hare juiste erkenning in te laten of aan hare behandeling zich te wijden. Ulrich von Hutten, een der ergste slachtoffers der kwaal, getuigde, dat de verbijsterde geneeskundigen niet alleen zich wachtten, de ongelukkige lijders te naderen, maar dezen zelfs ontvluchtten wegens het afzichtelijk schouwspel, dat ze aanboden. De wanhopige slachtoffers waren toen wel genoodzaakt, hunne toevlucht te nemen tot allerlei slag van volk, wien het meer te doen was, om de beurs dier ongelukkigen te ledigen, dan om werkelijk hulp en beterschap te verschaffen. Waarvoor de geneeskundigen terugdeinsden, daarvoor boden zich drogisten, baardscheerders, badstoofhouders, schoenlappers, zeepzieders, ketellappers, koppelaarsters en landloopers van allerlei slag aan. Zij trokken op de zieken los met eene vermetelheid, die hen bij duizendtallen onder de hevigste martelingen hunner kuren deed te gronde gaan. Natuurlijk bleven de behoeftigen en zij, die de hooge eischen dier kwakzalvers niet konden bevredigen, geheel onverzorgd. En zeker waren zij er niet te minder onder. Maar zoodoende bleef het kwaad in 't verborgen voortwoekeren en nam de afzichtelijkste vormen aan.

Men hield echter den sleutel van 't geheim in handen. En men heeft slechts de overleveringen van de *Cours des Miracles* en van de plaatsen van ontucht te raadplegen, om te leeren, op welke wijze de smetstof werd voortgeplant en vertienvoudigd, onder den invloed der prostitutie, het monster, den Proteus van de syphilis. Alle verhalen van de grootste geneeskundigen dier tijden over het ontstaan der ziekte komen neer op die noodlottige verbintenis van de lepra met de prostitutie, waarvan de syphilis de heillooze vrucht was. Het wezen der syphilis wordt dan ook als eene zuiver contagieuze, ‘door aanraking’ teweeggebrachte, besmetting beschouwd.

Het is hier de plaats niet, om een wetenschappelijk beeld der ziekte te leveren. Trouwens, dat zou moeielijk in enkele trekken zijn te geven, want dat beeld werd naar tijd, plaats en andere omstandigheden zóó veelvuldig gewijzigd, dat niet één, maar verschillende portretten ervan zouden moeten worden op 't doek gebracht. En,

waarlijk, nimmer heeft de pen of het teekenstift afschuwelijker beeld te schetsen gehad. Dit alleen zij hier van haar opgemerkt, dat zij, van de huid en hare aanhangsels tot de beenderen en hunne aanhangsels, geen weefsel, geen orgaan, geen levenssap onaangetast liet, maar als een alles verterend vergif het geheele lichaam in al zijne schuilhoeken ondermijnde, het leven tot eene marteling, den dood tot eene uitkomst maakte.

Ziehier, hoe een der dichtlievende artsen van dien tijd (1520) de verwoestingen, door deze ziekte teweeggebracht, schetst.

‘Mais, en la fin, quand le venin fut meur,
Il leur naissoit de gros boutons sans fleur,
Si très hideux, si laids et si énormes,
Qu'on ne vit onc visages si difformes,
Qu'on ne receut si très mortelle injure
Nature humaine en sa belle figure.
Au front, au col, au menton et au nez,
Onc on ne vit tant de gens boutonnez.
Et qui pis est, ce venin, tant nuisible,
Par sa malice occulte et invisible,
Alloit chercher les veines et artères,
Et leur causoit si estranges mystères,
Dangier, douleur de passion et goutte,
Qu'on n'y scavoit remède, somme toutte,
Hors de crier, souspirer, lamenter,
Plorer et plaindre et mort souhaiter.’

Er bestaat evenwel geene ziekte, die de pennen van geleerden en niet geleerden meer in beweging gebracht, de gemoederen meer geschokt, de verbeelding meer gestreeld heeft, dan deze walgelijkste aller ziekten. Zij gaf de stof tot kluchtspelen, gedichten, romans, strijdschriften, ja, wat niet al eene verhitte verbeelding en eene ruwe natuur dier tijden aan 't licht konden brengen. Elke taal is rijk aan eene geheele literatuur over dat onderwerp, uit den tijd van haar optreden en in de volgende twee eeuwen, eene literatuur, even afzichtelijk als 't onderwerp zelf. De koddigste, meest oneigenaardige, maar ook de meest realistische en walgelijke titels treft men daaronder aan, en 't waren zeker niet de minst ernstige voorstanders der wetenschap, die zich aan dit euvel overgaven. Daarbij werd niet zelden zulk een boek aan een der leden van de hooge geestelijkheid of aan een vorstelijk persoon opgedragen... *et pour cause!* Ja, zelfs sommige schrijvers verklaarden ronduit, dat de *radix superior* tot het ontstaan der ziekte bij de geestelijkheid gezocht moet worden.

Even zonderling, als de literatuur is, even zonderling was de kuur, die door wetenschappelijke mannen in hun tijd tegen de kwaal werd aanbevolen en aangewend.

De meest tegenstrijdige middelen werden tegen de ziekte beproefd: aderlatingen, lavementen, laxeermiddelen, pleisters, baden, zweet-

middelen, berookingen en inwrijvingen. Vooral het kwik speelde in de 15de en 16de eeuw eene groote rol. Onder allerlei vormen, inwendig en uitwendig, werd het aangewend, en de ingrijpende kwikkuur(*), waaraan de lijders werden onderworpen, heeft duizenden offers geeischt. De onberedeneerde wijze van toediening van dit metaal en zijne verbindingen heeft op de reeds zoozeer aan bederf onderhevige ziekten van de meestal uitgeputte gestellen allerverwoestendst ingewerkt. De mercuriaalziekte werd voor menigeen noodlottiger dan de kwaal, waartegen het medicament werd aangewend. De wijziging, die de ziekte na verloop van tijd dan ook onderging, zoowel ten goede als ten kwade, moet voor een goed deel aan de keuze der middelen en de behandelingswijze worden toegeschreven. Dat menig arts op gunstige resultaten kon wijzen in tegenoverstelling van menigeen zijner collega's, moet toegeschreven worden aan het oordeelkundig gebruik zijner middelen, vooral van de kwikpreparaten of liever van de geheele onthouding daarvan en de vervanging door de zoogenaamde houtdranken en harsen. De voortreffelijke resultaten, in den eersten tijd verkregen door het guajachout, heeft dit tot een *sanctum lignum* in Europa gestempeld. Een der heroën in de kunst boogde met veel ophef op de goede resultaten, die hij had verkregen, door zijne patiënten te onderwerpen aan eene veertiendaagsche zweetkuur, door ze gedurende eenigen tijd te plaatsen in een warmen oven! Anderen trokken op de ziekte los met meer gedrochtelijke, dan schadelijke middelen, zooals adderwijn, addervleesch, adderafkooksel, enz.

Als uit den grond rezen met den dag nieuwe geneesmiddelen op, die, zooals nog heden ten dage, met goud werden betaald en de bezitters dan ook in korten tijd schatrijk maakten. Allerlei nieuwe kuren werden aan de hand gedaan, natuurlijk, zooals men voorgaf, geheel in het belang van de ongelukkige lijders, maar inderdaad, om patiënten te trekken en hun op de slimste wijze hun geld afhandig te maken. Zoo heeft o.a. een zekere Van Hervelt in ons land eene verhandeling over de ‘gemakkelijke en veilige genezing’ der ziekte in 't licht gegeven, waarin hij den lezer er opmerkzaam op maakt, dat hij de zieken op eene nieuwe manier, op alle tijden des jaars, gaande en staande cureert, en dat vreemdelingen hem slechts nauwkeurig den staat hunner ziekte behoeven op te geven, zullende hij voor genoegzame medicijnen zorg dragen: *ieder dosis is een dukaton* (aldus eindigt de onderrichting), terwijl hij grooten lof toezwaait aan zijn arcanum en de gaande en staande behandeling.

Vooral de specialiteiten in de behandeling, gewoonlijk ruwe empirici, onder den naam van ‘pokmeesters’ in ons land bekend, vonden een rijk bestaan met hunne behandeling. Zoo had de pokmeester te

(*) De smeerzalf van (het gasthuis te) Delft bestond uit niet minder dan 20 ingrediënten, waaronder 5 vergiftige metaalzouten, die met olie en varkensreuzel eene zeer samengestelde bewerking ondergingen.

Arnemuiden, eene voormalige havenplaats van Middelburg, in den tijd van 6 jaren eene som van *f* 25,000 overgegaard, niettegenstaande hij rijkelijk leefde, terwijl zijn collega terzelfder plaatse de aanzienlijke som van *f* 50,000 door de behandeling van syphilis won.

Men kan zich nauwelijks een denkbeeld maken van de intriges, knevelarijen en onzedelijke middelen, waarvan geneesheeren en kwakzalvers zich bedienden, om een rijken buit met de zoogenaamde behandeling te behalen. Sommigen spanden openlijk tegen elkander samen, om de aandacht op hunne geheimen te vestigen en de bevreesde en wanhopige belanghebbenden in hunne netten te vangen. Anderen schroomden niet, om vreesachtigen, die aan eene andere, naar 't uiterlijk verwante kwaal leden, als besmet met de syphilis te behandelen, of trachtten, door hunne gewaande kuur de kwaal sleepende te houden of door eene ingrijpende behandeling de ziekte een ernstiger voorkomen te geven. Weer anderen hebben door het aanbevelen van eene zoogenaamde voorbehoedende kuur juist de ziekte en hare verspreiding in de hand gewerkt. Het gevolg zelfs van de meest wetenschappelijke behandeling dier tijden was, zooals de beroemde Foreest verklaarde, dat ‘velen naar het kerkhof werden gedragen, anderen weder instortten en ook niet weinigen herstelden’.

Doch lang genoeg bij die zoogenaamde ‘wetenschappelijke’ behandeling stilgestaan, hetgeen we meenden te moeten doen, om het eigenlijk doel van onze beschouwing, de sociale zijde van het kwaad, te beter in 't licht te kunnen stellen.

De schrik, die Kerk en Staat door het plotseling optreden en de snelle uitbreiding der ziekte had bevangen, heeft tot de meest uiteenloopende, soms barbaarsche besluiten en handelingen geleid, om zoo snel en zoo zeker mogelijk zich van die pest der menschheid te ontdoen. Maar de meesten van die handelingen leidden juist tot het tegenovergestelde van 'tgeen men ermede bedoelde. De Bisschop van Parijs behoorde tot de eersten, die bij besluit van 6 Maart 1497 maatregelen in het belang van de algemeene gezondheid tegenover deze nieuwe plaag heeft uitgevaardigd. ‘Parceque cette malade contagieuse’, zoo luidt het o.a., ‘qui, puis deux ans en çà, a eu grant cours en ce royaume, tant de cette ville de Paris que d'autres lieux, faisait craindre aux hommes de l'art, qu'elle ne se multipliât encore à la faveur du printemps’, werd besloten, dat het parlement en het hof maatregelen zouden beramen, om het kwaad in zijn voortgang te stuiten. Het parlement vaardigde een besluit uit, dat in de straten en op de pleinen werd afgekondigd, waarbij de vreemdelingen, zoowel mannen als vrouwen, door de groote pokken aangetast, de stad binnen 24 uren na de afkondiging der publicatie moesten verlaten, op poene van eruit gegeeseld te zullen worden. Zij moesten naar hunne geboorteplaats of de plaats, waar ze ziek waren geworden, terugkeeren. Om hun vertrek gemakkelijk te maken, werd hun bij het ver-

laten der poorten St. Denis en St. Jacques 4 sols parisis geschonken, terwijl hun naam opgeschreven werd en zij nogmaals aangemaand werden, niet terug te keeren, alvorens genezen te zijn. Den inboorlingen en ingezetenen van Parijs, die door de ziekte waren aangetast, werd gelast, zich in hunne woningen terug te trekken, 'sans plus aller par la ville, de jour et de nuit', op poene van geeseling. Waren de aangetasten behoeftig, dan konden zij zich bij de geestelijkheid en de armvoogden om ondersteuning vervoegen. Die geen onderkomen hadden, werden opgenomen en afgezonderd in een huis in den faubourg St. Germain-des-Prés. Ook voor vrouwen, die door schaamte teruggehouden mochten worden, om hare kwaal bekend te maken, werden toevluchtsoorden geopend. Voorts werden lokalen geopend, waar de loopende zieken geneeskundige hulp konden erlangen. Er werd onder de burgers eene speciale belasting geheven tot dekking der kosten van een en ander. Toen het echter bleek, dat de zieken of die zich als zoodanig aanmeldden, de aangeduide poorten uitgingen en na den bekomen reisduit andere poorten weder binnenkwamen, werden aan alle poorten wachters gesteld. Daarentegen werden de achterblijvers opgespoord, de stad uitgedreven of in de gevangenis geworpen, om daar eene tuchtiging te ondergaan. Te dien einde werden in elke wijk onderzoekers en sergeants aangesteld, om de stipte naleving der verordening te handhaven. De woningen der aangetasten werden gekenmerkt door een uithangenden bos stroo vóór, of een zwart kruis op de deur. Ofschoon deze verordening geen voorschrift behelst omtrent de publieke huizen, zoo is het toch zeker, dat deze ontruimd en gesloten werden, totdat de hevigheid der ziekte was geweken. Dezelfde maatregel werd ook toegepast op de zoo beruchte badstoven.

Al die liefdadigheid leidde echter tot schandelijke praktijken en gaf nieuw voedsel aan de verspreiding der ziekte. Het aantal vertrekkenden en van hen, die een onderkomen zochten, nam schrikbarend toe, en opmerkelijk was de spoedige genezing van velen, die de stad met den reispenning hadden verlaten. Het bleek toch, dat tal van geveinsde zieken hadden medegedongen, om de aalmoes te krijgen, en zich dan spoedig weer als genezen bij den prevoost aanmeldden. Anderen, werkelijk zieken, vonden in dezen schamelen penning geen voldoende tegemoetkoming, om naar de plaats hunner geboorte terug te keeren, zoo zij die al kenden. Zij zwierven daarom als eene loopende pest door het land, overal hunne afzichtelijke sporen achterlatende, evenals de melaatschen van vroeger hadden gedaan. Dat was de gewone politiemaatregel dier tijden: ieder magistraat bande de besmetten buiten de palen van zijn gebied, om de besmetting over veel wijder gebied te verspreiden. Het was genoeg, dat ze buiten *zijn* gebied was.

Herhaalde afkondiging van de genoemde publicatie vermocht echter even min iets als de eerste. Daarbij kwam, dat men de meergegoede lijders oogluikend in de stad en in het vrije verkeer liet.

Doch wat zouden die maatregelen ook hebben gebaat, nu het bleek, dat die pest door het geheele land was verbreid en tot in de kleinste gehuchten was doorgedrongen, waartoe de besmette en losbandige landsknechten van Karel VIII, die met zijn leger uit Napels was teruggekeerd, niet weinig hebben bijgebracht.

Toen men van den eersten schrik eenigszins was bekomen en wellicht ook de onmogelijkheid inzag, om de uitdrijvingsmaatregelen streng uit te voeren, maakte men geen bezwaar, om de ongelukkige slachtoffers der ontucht in de steden onder het verkeer der gezonden te laten en hen niet in afzonderlijke gestichten te doen verplegen. De aangetasten door die ziekte werden dan ook opgenomen in het algemeen gasthuis, Hôtel-Dieu, waar ze onder lijders van anderen aard, gewoonlijk met 4 à 5 in één bed, te zamen lagen. Het gevolg daarvan was eene genoegzaam algemeene besmetting van de lijders in dit gesticht. Hun aantal werd zóó groot, dat het gesticht en de andere hulpgestichten ze niet meer konden bevatten, zoodat bij besluit van het parlement van 1536 hun een afzonderlijk deel van een gesticht, namelijk eene zaal van het groote hospitaal de la Trinité, ‘où l'on a accoustumé de jouer farces et jeux’, ingeruimd werd ‘à l'hébergement des infectz et verollez’, en eene andere ‘à l'hébergement et retrait de ceux qui sont malades de teignes, du mal que l'on dict Saint Main, Saint Fiacre’ en andere besmettelijke ziekten.

Van dit tijdstip af zag men overal elders afzonderlijke inrichtingen of afdeelingen van gasthuizen ter verpleging van ongelukkige poklijders geopend. In ons land droegen die gestichten den naam van ‘Pockhuysen’ en werden ze bediend door de zoogenaamde ‘Pockmeesters’. De gasthuismeesters bijv. van het Oude Gasthuis te Delft, waar deze lijders eene gastvrije opname kregen, hebben in 1565 eene keur van den schout, Burgemeester en Wethouders ontvangen voor ‘'t Pockhuys’, die eene reeks van bepalingen op de opname en behandeling dier lijders inhield. Daarbij werd o.a. geordonneerd, ‘dat men nu voortaen niemant in 't oude gasthuys voorsz. ontfanghen sal, die onder des scherprechters handen gheweest es, tsy off die besmet sy met pocken ofte andere natuyrl. sieckte’. De toegelatenen moesten bewijzen kunnen leveren van ‘haer goede faeme en naeme’. Die eenmaal in het voorz. gasthuis ‘ghesmeert en van pocken ghehulpen’ is, mocht daar niet weerkomen, mits het bewijs leverende, dat zij tusschentijds van ‘goede Leven’ geweest waren. Aan de binnenmoeder werd aanbevolen, ‘scherpelicken toe te sien datter gheen vrouwen dan die sy alleen wel kennen voir vrouwen van eerlicke levene sullen moighen enighe die spraeck houden mit den siecken (soe doir die selve persoenen veel weder verleyt en te valle ghebrocht syn gheweest). De vrouwen, die genezen het gasthuis hadden verlaten, mochten binnen de stad niet wonen in herbergen of andere plaatsen, ‘daer suspicie van oneerlicke leven soude moeghen vallen up peyne van die steen te draeghen en daer en teynde

noch ghebannen te worden wt deser stede vriheyt'. Zoomede was bepaald, dat ieder, 'tzij man of vrouw, die na het verlaten van 't gesticht aanleiding had gegeven tot losbandig leven, 'tzij binnen of buiten de stad, gegrepen en 'strengelick ghegheeselt worden ende die mans bouen dien die houte heuyck ende die vrouwen die steen draeghen, ende daer en teynde wt dese stadt en vriheyt van dien ghebannen werden'. Men ziet het, de opname was nog al aan strenge bepalingen verbonden. Of die altijd wel zijn nageleefd, valt zeer te betwijfelen.

Naar gelang men nieuwe toevluchtsoorden voor de poklijders opende, kon men de verwoestingen afmeten, die het kwaad onder de lagere klassen en vooral onder die talrijke zwervelingen had aangericht, welke onder de veelsoortigste en vreemdsoortigste namen in die tijden werden aangeduid, maar die allen tot de klasse der vagebonden moesten worden gebracht.

In deze pokhuizen werden nu, evenals vroeger de melaatschen in de leprozenhuizen, allen, die door de Spaansche pokken besmet geacht werden, opgenomen. Men onderwierp hen daar aan verschillende kuren, of wel men beschouwde die plaatsen slechts als gevangenissen, waar ongelukkige zondaren en zondaressen hun ellendig bestaan tot den dood konden voortsleepen. Men had berouw, dat men de politie-maatregelen zoowel van de leprozen als van de pokzuchtigen had opgeheven. Daarom besloot men, om beide soorten van 'schurftzieken' in dezelfde ruimte op te tassen, daar men de verwantschap van beide ziekten en het aanwezig zijn van beide ziekten op 'tzelfde individu vaak niet loochenen kon.

Tegen de vrouwen van 'lichtene leve', die aan anderen haar smetstof hadden medegedeeld, ging men met eene uiterste gestrengheid te werk. Te Bordeaux en Toulon ondergingen ze de *accabussade*, dat wil zeggen, men sloot de besmette in eene ijzeren kooi en dompelde die verscheidene malen in de zee, zorg dragende, dat de gevangene niet stikte (vandaar de naam van buiteling in zout water).

Ondanks dat alles bleef er nog genoeg smetstof in het vrije verkeer over, om het kwaad naar alle zijden te verspreiden. Onder de hoogere standen woekerde het kwaad niet minder hevig dan onder de lagere en laagste klassen der maatschappij voort. Niemand was meer veilig, de zuigeling noch de grijsaard, de onschuldige maagd noch de gehuwde vrouw. De geschiedenis heeft het lijden van menigen wereldlijken en van menigen kerkvorst geboekt, en dezen hebben hunne teugellooze driften, ondanks hunne afzichtelijke kwaal, niet kunnen bedwingen. Wanneer wij toch lezen, dat de hooge geestelijkheid voor hare onderhoorigen zoogenaamde concubinaats-tarieven invoerde, waarbij tegen een jaarlijksche bijdrage het leven in concubinaat werd toegestaan, en dat de Bisschop van Constanz, Hugo van Loudenberg, aan de betrekkelijk weinige geestelijken, die beweerden van dit voorrecht geen gebruik te maken, de heffing toch oplegde, ja, dat de Zwitsersche gebruiken ter wille van den huiselijken vrede het leven in concubinaat aan de nieuwbenoemde

geestelijken als verplichtend oplegden, dan voorwaar moet men eerder van uit de hoogte, dan uit de laagte de sporen van het vergif zoeken.

De schrijver van *Traité de la Polygamie sacrée* levert een curieuse statistiek van de 'prélats et bénéficiers, leurs domestiques et autres personnes masles ou femelles qui vivent aux despens du crucifix' in 1581 in 12 diocesen van Frankrijk, te Vienne en in de lage landen van Vlaanderen. Daaronder komen 287000 geestelijken met hunne officianten en bedienden voor, voorts 300000 femmes adultères sacerdotales, 370000 filles de mauvaise vie, 400000 bâtards et bâtards des bâtards, 100000 maquereaux et maquerelles en 18000 sodomites, te zamen 5,155,102 personen, ondersteund door de Gallikaansche kerk, die een som van 100,530,119 kronen inbrachten en 84,596,089 kronen uitgaven. Zonder nu de minste waarde aan de juistheid dier cijfers te hechten, kan men zich uit de opsomming dier verschillende elementen, die ten koste van de Kerk leefden, een flauw denkbeeld vormen van de verdorvenheid dier tijden.

Aan den anderen kant waren de beroeringen, die in Staat en Kerk in het eerste vierendeel der 16de eeuw in Duitschland, Nederland en Zwitserland, wegens de Hervorming plaats hadden, niet weinig bevorderlijk aan de verspreiding der ziekte, daar, zooals we reeds vroeger hebben gezien, vooral te dien tijde het godsdienstfanatisme met het erotisme gewoonlijk gepaard ging.

De groote kerkhervormers, Luther, Melanchton, Zwingli, Calvijn en Von Hutten, waren tevens de baanbrekers eener maatschappelijke hervorming in den aanvang der 16de eeuw. De eerste, minder geleerd dan oprecht, ruw, vastberaden en stout, heeft de schanddaden, waaraan de Roomsche geestelijkheid zich schuldig heeft gemaakt, in al hare naaktheid aan de kaak gesteld. Melanchton, de vredelievendste en kalmste onder de hervormers, hield den vurigen, maar blinden ijver van Luther in toom door zijne groote gematigdheid. Zwingli, met een eenvoudigen, verstandigen zin bezield, was de vrijzinnigste en meest practische der hervormers; helder en krachtig was hij van geest, en zijne woorden getuigden van den echt humanistischen geest, die in hem huisvestte. Calvijn, de scherpzinnigste der hervormers, ofschoon even volhardend, doch ontwikkelder en verstandiger dan Luther, bezat evenwel niet den op zichzelven gezonden en vrijen geest van den Wittenberger; Von Hutten eindelijk, die wakkere ridder van den vrijheidsgeest, gebruikte, evenals zijn evenknie van den Wartburg, wat al te vaak de sporen, om de Duitsche ridderschap tegen het Roomsche hof in het harnas te jagen tot afschudding van het juk der pausen.

Hoe uiteenloopend van karakter de kerkhervormers ook waren; hoe verschillend de wegen ook mogen geweest zijn, die zij hebben ingeslagen, zij streefden allen naar één doel: door matigheid, arbeidzaamheid, eenvoud, strenge tucht en echten godsdienstzin, de algemeene welvaart te doen toenemen. 'Allen beschouwden, van godsdienstig

standpunt, het in acht nemen van de zedelijke plichten ten opzichte van het eigendom als een hoofdzaak en, terwijl zij op tucht letten, naar tevredenheid voor het gemoedsleven streefden en op de ontwikkeling der productieve krachten het oog vestigden, vergaten zij niet, eene betere verdeeling van het inkomen aan te bevelen, daar hierdoor de scherpe sociale tegenstellingen vermeden konden worden en daar dit tevens een plicht van den Christen was. Een zoodanig sociale positie alzoo, dat de arbeid een lust worde en met de natuurlijke, economische en hygiënische voorwaarden in overeenstemming zij en, waar dit nog niet mogelijk is, het streven om daartoe te geraken. Buitendien echter nog geloof en deemoed, steeds gereed, om de plichten tegenover Staat en maatschappij te vervullen en voorts nog God te dienen en de naasten als zichzelven lief te hebben'(*).

De 'nieuwe leer', die inmiddels in uitgebreidheid zeer was toegenomen, gaf bij de domme ijveraars onder 't volk tot de waanzinnigste uitspruitsels aanleiding.

In Nederland was de dweepzieke sekte der Wederdoopers ontstaan, die hare leden op rijperen leeftijd, of voor de tweede maal, doopte. Van elders verdreven, vestigden zij zich vooral te Leiden, waar de snijder Jan Bochold, gewoonlijk Jan van Leiden genoemd, hun hoofd werd. Ook daar vervolgd, begaven zij zich naar de Westfaalsche stad Munster. Hier stichtten zij een fanatisch ingerichten, theocratisch-communistischen staat. In het eerst bezat Bernard Knipperdolling het grootste gezag, want eerst later werd Jan van Leiden koning van 'Sion', zooals Munster genoemd werd; hij was 'de profeet'. Adel, geestelijkheid en de welgestelde burgers werden uit de stad verdreven; alle edele metalen en kostbaarheden moesten uitgeleverd worden, om voor 't gemeenschappelijk gebruik der geloovigen te dienen; alle boeken en manuscripten werden, met uitzondering van den Bijbel, openlijk verbrand. De koning-profeet hield er een deftigen harem op na, naar 't voorbeeld der koningen David en Salomo, en oefende daarin een onbeperkt gezag uit; hij doodde onder anderen eigenhandig een zijner vrouwen, omdat zij tegen zijne woorden protesteerde.

Deze dwepers en hunne bentgenooten, de Adamieten, gaven in het openbaar de walgelijkste tooneelen van verdierlijking te aanschouwen. Te Amsterdam hebben zij den 13^{den} Februari 1535 een van die afschuwelijke tafereelen geleverd, waarvoor de geeselaars der 14de eeuw zouden zijn teruggedeinsd; personen van beiderlei sekse ontdeden zich op den openbaren weg van hunne kleederen, die zij op een brandstapel wierpen, en gaven zich zoo aan de grootste ongebondenheid, in zoogenaamde 'heilige gemeenschap' over. Wij werpen liever den sluier der verontwaardiging over zulk godslasterlijk bedrijf, dan deze chronique scandaleuse verder te onthullen.

Telkens echter, als de godsdiensthaat en de godsdienstige en sociale

(*) A.J. Domela Nieuwenhuis, *Sociale studiën, De Tijdspiegel* 1879, blz. 366.

verdrukking in een opstand zich baan brak, ging deze gepaard met de gruwelijkste en walgelijkste uitingen van het geslachtsleven, waarvan zoowel de boerenoorlog en de dertigjarige krijg in Duitschland, als de Hugenootenstrijd en het bloedbad van den Bartholomeüsnacht in Frankrijk getuigenis hebben afgelegd.

De vrijverklaring van den middelstand en de toenemende welvaart, die daardoor geboren werd, gaven ook aanleiding tot een minder ingetogen leven en de gevolgen van dien. Vooral in den aanvang der 17de eeuw, toen de Puriteinsche zeden onder de kerkelijke hiërarchie elk buiten-echtelijk verkeer tusschen individuen van beiderlei geslacht als zonde beschouwden, werden al de plaatsen van publieke ontucht gesloten, doch woekerde het kwaad in nog afzichtelijker vormen in 't verborgen allerwege voort.

De ziekte begon toen weer zóó hevig te worden, dat men eerst genoodzaakt was, de huizen van ontucht oogluikend toe te laten, en men eindelijk in 1789 tot de overtuiging kwam, dat de prostitutie een maatschappelijke aangelegenheid van genoegzaam gewicht was, om er ernstig op toe te zien.

Eene andere gewoonte van dien tijd heeft veel onheil gesticht, namelijk die van zoogenaamde ‘borstzoogsters’, gemeenlijk vrouwen uit de heffe des volks. Dezen nu waren niet zelden bronnen van besmetting, die het geluk van geheele gezinnen vernietigden. Zoo heeft de geschiedenis o.a. eene epidemie te boek gesteld onder kraamvrouwen en hare kinderen, voorts onder vrouwen, kraambewaarsters, dienstboden en eindelijk ook onder mannen, uitgegaan van zekere Jannetje de Zoogster, te Middelburg. Van andere plaatsen vindt men dergelijke gevallen opgeteekend.

Maar behalve deze omstandigheden, uit de maatschappelijke gewoonte en den algemeenen beschavingstoestand voortvloeiende, willen wij ten slotte nog kortelijk de aandacht vestigen op een voorname bron, die de ziekte in hare voortplanting begunstigde: de zoogenaamde gewettigde prostitutie. Hoe moeielijk dit onderwerp in dit tijdschrift ook te behandelen is, zoo hebben wij toch gemeend, dat wij ons niet mochten onttrekken, in deze historisch-sociale studie, aan het leveren van eene schets van dit maatschappelijk euvel, zouden wij niet het verwijt op ons laden, dat we de voornaamste toetsen aan het beeld der ziekte, die thans het onderwerp onzer beschouwingen uitmaakt, hebben onthouden. Het is evenwel een onbegonnen werk, dit maatschappelijk kwaad in al zijnen omvang en over de geheele beschaafde wereld na te gaan. Wij hebben daarom gemeend, ons te moeten bepalen tot ons eigen land, en doen dat te eerder, omdat de gesteldheid van ons land in de eeuwen, toen de syphilis het meest grasseerde, van dien aard was, dat zij een vruchtbare bodem mag genoemd worden voor het maatschappelijk euvel der prostitutie, welks wezen en vorm in ons land weinig of niet verschilde van die van andere landen. Wij zullen

de nadere bijzonderheden dienaangaande ontleenen aan de voortreffelijke, doch weinig bekende studie over dit onderwerp, door een onzer meest geachte tijdgenooten geleverd(*).

In ons land werd, evenals elders, reeds lang vóór het einde der 14de eeuw de openbare ontucht zeer streng, zelfs met den dood gestraft. Maar weldra zag men zich, bij de ongemeene vlucht, die koophandel en scheepvaart in de latere en vooral in de 15de eeuw namen, wel genoodzaakt, de openbare prostitutie, of liever, de openbare bordeelen toe te laten, doch onder toezicht van den magistraat te plaatsen(†).

Overal zien wij dan ook de prostituées, die vroeger een wandelend leven leidden of, uit andere plaatsen en streken verjaagd, inzonderheid des nachts op kerkhoven, pleinen en afgezonderde plaatsen ronddwaalden, naar een gemeenschappelijke woning verwezen, waar het oog der politie haar beter kon bewaken. Haar werden bepaalde wijken, in de achterbuurten der steden, tot woonplaats aangewezen, waar ze, onder zekere bepalingen, haar ellendig bedrijf konden uitoefenen. Zij moesten op gezette tijden van den nacht hare verblijven sluiten en zich dan ook daarbinnen begeven, op verbeurte van het opperste kleed.

Intusschen heeft die opeenhooping van het schuim der zedeloosheid

(*) *De Geschiedenis der syphilis in de Nederlanden*, door Dr. A.A. Fokker. (Verslag van de Commissie voor de geschiedenis der geneeskunst in Nederland aan de M. t.b.d. geneeskunst, in 1860 uitgebracht.)

(†) Dufour zegt in zijn klassiek werk *Histoire de la prostitution chez tous les peuples du monde, etc.* van Frankrijk: ‘L'ordonnance de 1560, qui avait prononcé *l'abolition des bordeaux*, continuait d'être en vigueur, quoiqu'elle ne fût pas très-exactement exécutée; mais, de temps à autre, une série de mesures rigoureuses exercées contre la prostitution et ses méprisables agents prouvait avec éclat que le principe de la loi prohibitive ne serait point aisément abandonné par les magistrats, qui croyaient la morale publique intéressée au maintien de cette loi. Cependant le système de prohibition absolue à l'égard des lieux de débauche avait produit des effets tout aussi déplorables que ceux de la protection légale, qui avait été si longtemps accordée à ces repaires. Le nombre des femmes perdues n'avait pas diminué: on peut même affirmer qu'il avait augmenté; les grands bordeaux d'ancienne fondation avaient été supprimés; mais une foule d'autres, cachés dans l'ombre ou déguisés sous les apparences les moins suspectes, s'étaient formés secrètement aux dépens des vieux fiefs de la prostitution, qui ne pouvaient avoir qu'une existence reconnue et patente. On conçoit sans peine que ces *cognards*, comme on les appelait alors, n'étant plus sous l'oeuil et la main de l'administration municipale, devenaient d'infâmes brelans et d'horribles coupe-gorges, où les malheureux qui s'y laissaient entraîner perdaient souvent leur bourse, leur manteau et même leur vie. Quant à leur santé, il n'en était pas question, et la maladie vénérienne, la plus horrible, la plus incurable, veillait nuit et jour dans ces bouges affreux. Il y avait bien des filles de joie fouettées, marquées, rasées et bannies à perpétuité; il y avait des macquerelles, promenées sur un âne, mises au pelori et comdamnées à l'amende; il y avait des rufiens et des *berlandiers* fustigés, emprisonnés, envoyés aux galères: mais le châtiment de l'un ne rendait pas l'autre plus sage, et, quoi qu'on fît pour conjurer le fléau de la prostitution, il étendait sans cesse ses ravages et ses souillures dans le sein des villes, et il semblait, comme la peste, se plaire à braver tous les efforts de la prévoyance et de la sagesse humaines. Les faits ne démontraient que trop la nécessité de rétablir la prostitution légale, pour échapper à la prostitution libre et secrète. Les législateurs reculèrent devant le scandale de cette nécessité, et ils n'osèrent pas toucher à l'ordonnance de Charles IX; mais, en même temps, tout en maintenant le principe de la loi, ils ne se refusèrent pas à la faire fléchir jusqu' à la *tolérance* des bordeaux.’

in bepaalde wijken niet weinig ertoe bijgebracht, om deze buurtschappen tot ware cloaken der steden te maken. Dronkenschap, vechtpartijen, roof en manslag waren daar dagelijksche gebeurtenissen.

Ten einde daarin verandering - om het niet verbetering te noemen - te brengen, werd het houden van publieke huizen alleen toegestaan aan 's heeren dienaren, zijnde knechten van den Gerechte of van den Schout of Baillieu! Men verviel dus van het eene uiterste in het andere: trachtte men eerst, de prostitutie uit te roeien, nu maakte men de prostitutie tot een Staats- of althans gemeente-aangelegenheid.

Zooals het met andere zaken in die tijden ging, welke aan verordeningen en politie-toezicht waren onderworpen, zoo ging het ook hier: men stoorde zich weinig of niet aan de verordening, en de politie zelve was menigmaal de eerste, die daar aanleiding toe gaf, ja, zelfs de ergste overtreedster van de voorschriften van den magistraat. Zoo waren reeds in het laatst der 15de eeuw de huizen van ontucht door de geheele stad Amsterdam verspreid. Hoeveel ongerief dat gaf, blijkt o.a. uit een verzoek van de bewoners van de buurt het Spui in het ‘vlek van den Haag’, - waar de dienaren van den Procureur-Generaal van Holland en die van den Baillieu hunne herbergen en bordeelen hielden - tot Koningin Maria in 1539 gericht, om deze verblijven vandaar te doen verwijderen, waartoe op bevelschrift van genoemde Koningin de toenmalige Baillieu tot zijne groote ergernis overging, echter zonder dat het eigenlijke doel ermede werd bereikt.

Een andere eigenaardige bepaling - die natuurlijk meermalen overtreden werd - was, dat melaatschen en gehuwden deze plaatsen van ontucht niet mochten bezoeken. Delft heeft voor de laatstgenoemden dat bezoek echter voorwaardelijk gesteld, wellicht in de meening, dat geen gehuwde daarheen zou durven gaan, zoolang de zon aan den hemel staat. We lezen toch in een verordening van 1560 o.a., dat schout en schepenen verordineerd hebben, ‘dat niemant ghehuwelict zijnde voirtan hem en sal moeten vinden in eenige bordelen, oneerlicke ende lichte herbergen voir dat die sonne ondergegaen zal zijn’.

Het privilegie, aan 's heeren dienaren geschonken, was een ware melkkoe voor die van den Gerechte, den Baillieu zelfs ingesloten. Uit een geldelijk oogpunt waren deze inrichtingen voor hen volstrekt geen onverschillige zaak, die daardoor in de 15de en 16de eeuw aan de geheime prostitutie zeer bevorderlijk werd. De misbruiken, daaruit voortspruitende, hebben er dan ook toe geleid, dat in het laatst der 16de eeuw streng verboden werd aan de dienaren van het gerecht, om ‘oneerlyke taverne noch lichte herberge ofte vrouwen’ te houden. Ter onderscheiding van de ‘eerlycke herberge’, die een vaantje tot kenmerk moesten uitsteken, werd aan de bordeelen toegestaan, een ‘tinne pints kanneken met een pallem-boemke’ uit te hangen.

Of de prostituées zelven, evenals de melaatschen en zooals hare

zusteren in den vreemde, een bijzonder onderscheidingsteeken droegen, is ons niet bekend.

Een andere vorm, waaronder zich de openbare en toegelaten prostitutie voordeed, waren de destijds algemeen verspreide badstoven. Dezen kwamen onder de regeering van Filips van Bourgondië algemeen in gebruik. Wel verre van als gezondheids- of geneesmiddel bij ons te dienen, schijnen zij slechts de strekking te hebben gehad, om met vrouwen van lage afkomst voor de prostitutie te worden gebezigd. Haar bestaan schijnt echter van korten duur geweest te zijn, daar de besmetting van de syphilis, door het gemeenschappelijk gebruik der beide seksen van die inrichtingen, zoozeer verspreid werd, dat ze vol schrik verlaten en soms van overheidswege gesloten werden.

Oorspronkelijk waren die inrichtingen bestemd, om vooral de mindere klassen, die slecht gehuisvest en gekleed waren, des winters tot geschikte toevluchtsoorden te strekken, om het lichaam te verwarmen. Die ‘stoven’ waren dus groote haarden, dag en nacht verwarmd.

Later werden ook dergelijke stoven voor de meergegoede klassen opengesteld tegen een zeker entréegeld, en wel afzonderlijk voor mannen en voor vrouwen. In de 14de eeuw echter slopen reeds allerhande misbruiken daarin, en werden zij de verzamelplaats van individuen van beiderlei geslacht. Ten tijde dat de magistraat zich tegen het bestaan der bordeelen verzette, werden de badstoven van lieverlede de meest gewone, ofschoon geheime plaatsen van ontucht. Later echter erkende de magistraat zelf deze verblijven als getolereerde plaatsen van ontucht, zooals uit de oude keuren van Dordrecht blijkt, waarbij aan de jongens van de hoekerschepen met kabeljauw verlof werd gegeven, met hunne meisjes daarheen te gaan.

De publieke vrouwen, die op andere plaatsen woonden dan die haar waren aangewezen, werden dan ook met één pond en een jaar verbanning buiten de poort op haar eene oor beboet, doch met uitzondering van die, welke in de steden verblijf hielden. Nochtans werden ook daar de vrouwen door de politie betrapt, zooals blijkt uit een verordening van politie te Utrecht in den jare 1462.

Tien jaren later werden ze onder strenger toezicht gesteld en mocht niemand eene stoof openen, voordat hij verlof van den magistraat had bekomen, en die toelating geschiedde tot een beperkt getal.

Nadere bijzonderheden omtrent het bestaan en de onzedelijke handelingen dier inrichtingen zijn in de studie, waaruit we geput hebben, niet bekend gemaakt, doch, afgaande op hetgeen dienaangaande uit den vreemde wordt medegedeeld, moeten wij deze inrichtingen als ware holen van zedeloosheid en allerlei maatschappelijke gebreken beschouwen, die veel zullen hebben bijgedragen tot de algemeene verspreiding der syphilis.

Eenige feiten uit de lijfstraffelijke rechtspleging dier dagen zullen ons voorts eenig denkbeeld kunnen geven, hoe de justitie zich tegenover

de prostitutie gedroeg. Men zou in de terminologie dier tijden die in één woord 'willekeurig' kunnen noemen. In tal van *willekeuren* of 'keuren' worden ons eenige fragmenten te aanschouwen gegeven van de wijze, waarop de justitie zich gedroeg tegenover de prostituées en wie en wat met haar in verband stond. De strenge, nu eens schandelijke, dan weder potsierlijke vonnissen moeten meer als curiositeiten, als vreesaanjagers, dan als werkelijk uit te voeren besluiten beschouwd worden, en zoo ze al werden uitgevoerd, dan golden ze gewoonlijk de heffe des volks, terwijl ze voor de meergegoeden slechts eene schrikaanjaging op hunne beurs waren. De strengste straffen konden toch met boeten worden afgekocht. En als dan ook de meergegoeden even streng, ja, soms strenger dan 'de ellendigen' werden gestraft, mag hierin geen onpartijdigheid, maar slechts een treffen van de beurs der beklaagden, ten bate van de justitie en hare dienaren, gezien worden. De schaal van Themis was niet afkeerig van de goudstukken der ontucht. Wat kon zij het helpen, wie den doorslag gaf: zij is immers geblinddoekt? Met waarlijk 'blinden' ijver kweet zij zich dan ook te dien tijde tegenover de publieke zedelijkheid, of liever, zedeloosheid van hare taak. Daarbij kwam, dat de zwaarte der misdrijven niet afhankelijk werd gesteld van den persoon, van den bedrijver of van de omstandigheden, die de volvoering hadden vergezeld, maar van de gesteldheid van het beleedigde voorwerp, komende inzonderheid in aanmerking, of het edel was of niet.

In de 14de en 15de eeuw gold de rechtsbedeeling meer het schenden van huwelijkstrouw, dan wel de vergrijpen buiten het echtelijk leven. Het waren vooral de misdrijven van verkrachting, schaking en dubbel huwelijk, die streng vervolgd en gestraft werden. De meest gewone straf daartegen was verbanning buiten de grenzen der stad, doch het kwam ook wel voor, dat de bigamist zijne rechterhand of zijn hoofd verbeurde, doch beiden met geld kon aflossen!

Tegen andere misdaden, in de taal dier tijden 'stomme zonden' genoemd, ging men strenger te werk of velde men scherper vonnis: die zich daaraan schuldig maakte, werd veroordeeld 'tot pulver te bernen'. Hoeveel van die vonnissen echter onuitgevoerd zijn gebleven, is in de annalen niet geboekt.

Echtbreuk werd gestraft, door den schuldige met een gloeiend ijzer op zijn gelaat te schandvlekken en hem daarna te geeselen. De graad der straf verschilde overigens, naar gelang het een mannelijk of vrouwelijk individu gold en naar andere omstandigheden. Een van de menigvuldigst toegepaste straffen, aan eene overspelige vrouw opgelegd, was het dragen van de stedesteenen, zijnde twee gehouwen, cylindrische of prismatische steenen, met het stadswapen beschilderd en door een ijzeren beugel met ketting aan elkander verbonden. Deze tamelijk zware steenen werden om den hals gehangen der vrouwen, die veroordeeld waren, 'metten steenen halsbant aen haeren hals te gane' van de

strafplaats naar de woning der delinquente en vandaar terug, in den regel langs een anderen weg.

In de 16de eeuw was de straf voor zulke vergrijpen gewoonlijk barrevoets en blootshoofds voor de processie te gaan, enkel met een hemd aan, daarna vergiffenis aan God en aan de justitie te vragen en eindelijk verbanning. Mannen werden daarenboven gedurende 24 uren op water en brood gesteld in 's keizers stoel, of wel te pronk gezet met een spinrok onder elken arm. Bij bigamie werd de vrouw een uur op het schavot te pronk gesteld met twee mansmutsen op het hoofd, bij trigamie met een muts op het hoofd en één op elken schouder; voor de mannen, die zich aan bigamie schuldig maakten, was de straf een uur op de kaak, tusschen twee spinrokken geplaatst, en voorts gedurende eenige jaren uit stad en land gebannen te worden.

Andere vergrijpen tegen de zeden werden weder op andere manieren gestraft.

Te midden van die veelsoortige strafoefeningen buiten het enge gebied der prostitutie moet het verwondering wekken, dat de prostitutie zelve in de 16de eeuw zich in het volle genot der vrijheid mocht verheugen.

Ofschoon uit een en ander blijkt, dat de regeering voornamelijk haren invloed trachtte uit te oefenen op de bevordering van de zeden en het huwelijk, zoo maakt het toch een zonderlingen indruk, dat bij al die zorg, om de zedelijkheid te bevorderen, de bevoorrechting en indemniteit aan de betere standen was geschonken, om straffeloos of tegen eene geringe opoffering overtredingen te begaan. Vooral moest dit de prostitutie in de hand werken, daar het composeeren met den rechter een gereeden vrijbrief daartoe uitmaakte.

Wat nu de maatregelen betreft, meer bepaald genomen tot wering der prostitutie, zoo bestonden die na de Hervorming in het afschaffen der bordeelen en het bestraffen van het plegen van ontucht. Een van de eerste daden op het gebied der zeden na de Hervorming bestond in het afschaffen van de bij de Roomsche kerk toegelaten bordeelen. Men is daarbij geheel naar plaatselijke inzichten te werk gegaan, zoodat de maatregelen, in de verschillende plaatsen te dien opzichte genomen, nog al uiteenliepen. Gelijk we vroeger reeds hebben medegedeeld aangaande Frankrijk, zoo handelde men ook meestal bij ons te lande met die inrichtingen in de laatste helft der 16de eeuw. ‘Mette grote clocke van 't stadhuijs’ werd eenvoudig afgekondigd, dat de bordeelen moesten ophouden te bestaan(*), onder toezegging van een belooning van zes pond aan hem, die een bordeel of een koppelaar aanwees. Doch hoe vaak die keuren ook werden herhaald en hoe streng de straffen ook gesteld waren tegen overtreding, het mocht weinig baten, en het doel, dat men ermede beoogde, werd geenszins bereikt. Integendeel, de

(*) Saint Foix, *Essais historiques sur la ville de Paris*, zegt van zulk een maatregel terecht: ‘En les défendant d'être nulle part, on les obligeait de se répandre partout.’

geheime prostitutie werd erdoor in de hand gewerkt. Het baatte even min, of de ordonnantie van Willem I van 8 Februari 1583 binnen Zeeland het bordeelhouden, het hoerenbedrijf, het concubinaatschap van Papen en anderen, overspel, koppelarij, enz. met zware straffen, naar gelang van omstandigheden met geldboeten, eenvoudig, vijftigjarig of eeuwig bannissement, ja, zelfs met den dood had bedreigd, met behoud van de straffen van de keizerlijke en beschreven rechten gecoucheerd tegen rapt, viol, enz.; de zeden verergerden er eerder door, dan dat ze verbeterden. Al ruimer en ruimer werd het gebied van strafverordening genomen, en hoe meer soorten van vergrijpen tegen de openbare zeden men onder dezelfde rubrieken van rechtspleging opnam, des te meer aanleiding tot ontduiking werd gegeven, want waarlijk, de grenzen tusschen het eene vergrijp en het andere waren moeielijk te trekken, zoodat de eene overtreder door de mazen van den anderen sloop.

Een bewijs van het toenemen der prostitutie in den loop der 17de en het begin der 18de eeuw leveren mede de in dien tijd uitgevaardigde plakkaten op het infanticide, op het te vondeling leggen en op het trouweloos verlaten van kinderen. Opmerkelijk was de wijze, waarop de justitie meende te moeten geraken tot de ontdekking dier misdrijven. Zij gaf het sprekendst bewijs van de onvoldoende regeling en het gebrekkig toezicht der politie, daar den burgers werd aanbevolen, de misdrijven op te sporen en aan de politie en justitie ter kennis te brengen. Men loofde daarbij premiën uit, die tot *f* 300 opliepen.

Wat nu meer bepaald de bestraffing van de eigenlijke ontucht aangaat, ook daarin treft men de zonderlingste en meest uiteenloopende bepalingen en vonnissen aan. Zoo werden te Leiden in 1598 drie prostituées uit een gestoord bordeel, elk langs een verschillende poort, ter stede uitgedreven. Te Middelburg wederom werden in de laatste helft der 16de eeuw de gegrepen prostituées gestraft met gevangenzetting op water en brood in 's keizers stoel, of moesten de veroordeelden God en de justitie om vergiffenis vragen. In andere plaatsen werden ze veroordeeld, om gedurende een of meer jaren aan een ketting gesloten te worden of gedurende eenige dagen in een donkeren put gezet en daarna eenige jaren uit de stad gebannen te worden; in nog andere plaatsen werden de lichtekooien in een ijzeren kooi geplaatst, die dan snel werd rondgedraaid, hetgeen nog in den aanvang dezer eeuw te Vlissingen werd vertoond.

Een andere manier van straffen bestond in het afsnijden van het hoofdhaar of het ruggelings plaatsen op een ezel met een schandbord boven het hoofd, waarmede ze door de stad werden gejaagd; eindelijk werden ze gegeeseld en gebrandmerkt met het stads-ijkijzer op den rug. Dat al deze strenge lijfstraffen geen afdoend middel tegen recidieve waren, bewees zekere Lijsbet Balforts, die den 6den September 1608 te Delft werd veroordeeld, om ‘mit een gloeyent yzer een galge op haer rechter wange gebrant’ te worden, en zulks nadat haar in 1604

te Leiden ‘een oor afgesneden’ was en in 1605 te Dordrecht ‘haer neuse ten wederzijde opgeplist es’.

En nu ten slotte samenvattende, wat de geschiedenis der syphilis en van haar aanverwante, de prostitutie, heeft geleerd, dan zien wij, dat beiden, door alle tijden heen, in de geschiedenis van het volk hare phasen hebben gehad.

In de 15de eeuw was zij geheel ingeweven in den maatschappelijken toestand, vertegenwoordigd als deze was door een ontaarde geestelijkheid, een uitspattenden adel en door een armoedig, in alle excessen bij den dag levend gemeen.

Deze gesteldheid heeft ertoe gebracht, om de prostitutie eenigermate te organiseeren, door haar hier en daar in bepaalde wijken en buurten te concentreeren.

De schrik, dien de algemeene verspreiding der syphilis alom verbreidde, deed de Kerk en den Staat in een ander uiterste vervallen en tot handelingen overgaan, die juist het tegenovergestelde bewerkten, van wat beoogd werd: de zedeloosheid werd bevorderd en de syphilis werd meer algemeen.

In landen, waar de Hervorming was doorgedrongen, werd de openbare prostitutie tot aan dit gewichtig tijdstip toegelaten en officieel erkend door openstelling van bordeelen. In de 17de eeuw ontwikkelt zich het Hervormde kerkgenootschap en, aan invloed toenemende, kant het zich meer en meer tegen de wijzigingen aan, die ontluikende geestbeschaving, het vreemdenverkeer, enz., in de zeden en gewoonten van het volk beginnen aan te brengen. De overdreven ijver der Kerk geeft voedsel aan veinzerij, en de oneerlijke herberg en het geheim bordeel bloeien, vanwaar uit de syphilis zich met vernieuwde hevigheid verbreidt en den grondslag van de maatschappij, het gezin, ondermijnt. Vooral in de groote, meest welvarende steden ontwikkelt zich de geheime prostitutie op groote schaal, terwijl allerlei kwakzalvers, en zelfs geneeskundigen, van den algemeenen schrik misbruik maken, om de slachtoffers meer van hun geld, dan van hun kwaal te verlossen.

De handelingen van den magistraat tegenover de besmetten, zoowel als tegenover de voornaamste bronnen van besmetting, waren evenzeer geschikt, om het kwaad meer te bevorderen, dan wel uit te roeien. Nergens werd het kwaad in zijn oorsprong aangetast. En zeker was dat destijds moeielijker dan thans, nu het rechts- en zedelijk gevoel meer ontwikkeld is dan toen. En, waarlijk, mocht toen, bij de ruwere vormen en minder ontwikkelde begrippen van zedelijkheid, het kwaad meer aan den dag zijn getreden dan thans, ten opzichte van het maatschappelijk kwaad, de prostitutie, is onze tijd niet vooruitgegaan bij vroegere eeuwen, toen Staat en Kerk er met alle mogelijke wapenen tegen te velde trokken.

Tot dezelfde uitkomst ongeveer hebben de historische onderzoekingen

van Dufour geleid. Hij zegt toch aan het slot van zijn meergenoemd werk: ‘Il résulte de nos convictions, appuyées sur une longue série de faits, que la prostitution légale, c'est-à-dire autorisée ou plutôt tolérée par la loi, n'a jamais eu de liens ni de rapports, même indirects, avec l'état permanent des moeurs du pays, et qu'elle reste toujours enfermée dans un cercle borné qui ne s'agrandit qu'en raison de l'accroissement de la population; mais au contraire, les mauvaises moeurs, les plus dangereuses et les plus invahissantes, qui n'ont rien de commun avec cette vile espèce de prostitution, peuvent se développer d'une manière affreuse dans les classes élevées et gangrener, pour ainsi dire, le coeur de la nation, si le gouvernement et les hommes qui le représentent, ne travaillent pas à combattre l'émulation du vice parmi la jeunesse et ferment les yeux sur la pire des prostitutions, sur cet amour féroce et insatiable de l'argent, qui dévore la génération actuelle.’ Deze woorden, dertig jaren geleden terneergeschreven, hebben in onzen tijd van toomelooze weelde en onverzadelijke geldzucht een dubbele beteekenis verkregen.

Dat mogen zij bedenken, zoowel zij die van staats-hulp, rechtstreeks tegen het kwaad gericht, alle heil verwachten, als zij, die meenen, dat de Staat ten eenen male machteloos daartegenover staat. Zeker is van alle maatschappelijke kwalen geene dieper - zedelijk en lichamelijk - van oudsher in het sociale leven doorgedrongen, dan de prostitutie en hare dochter, de syphilis; maar even zeker is geen beter geneesmiddel daartegen te vinden, dan bij het volk zelf.

Dec. '79.

S. S^{r}. CORONEL.

Proeve eener waardeering van de Fransche revolutie naar Comte.

Het tijdvak der Middeleeuwen had het Katholiek-feudaal stelsel zien vestigen en in al zijne glorie aanschouwd. De scheiding van geestelijke en wereldlijke macht had aan de betrokken maatschappijen eene levenskracht geschonken, waartoe noch de polytheïstische godsdiensten van Egypte, van Griekenland, van Rome, noch het monotheïsme der Muzelmannen in staat waren gebleken.

Maar aan iedere leer, niet gegrondvest op uiterlijke waarneming, kleeft door het subjectieve harer stellingen iets algemeens, iets willekeurigs. Het eene veroorzaakt hare zwakheid, het andere haar drukkend karakter. Beide gebreken mogen min of meer verborgen blijven, zoolang de instelling nog voldoet aan de maatschappelijke behoeften,

die haar in het leven riepen: wanneer de ontwikkeling, waartoe ze bestemd was, haar hoogste punt bereikt heeft, wordt de genius van den vooruitgang zelf haar gevaarlijkste vijand.

Strijd tegen het Katholicisme was dan ook reeds van zijne geboorte af waargenomen geworden. Hoe kon het anders? Immers, het wereldlijk gezag, geheel en al in het militaire opgaande, streefde uit den aard der zaak naar eene eenheid, die door de voortdurende inmenging van het geestelijke steeds dreigde verbroken te worden. Bovendien moest deze moreele macht, gegrondvest zijnde op algemeene, niet juist te omschrijven denkbeelden, wel onwillekeurig het wereldlijk bestuur door te ver gedreven bemoeienis aanstoot geven en door schuldige machtsoverschrijding tot een verzet opwekken, dat zich te krachtiger deed gelden, naarmate het op rationeeler gronden berustte. Intusschen bezat de feudale macht de vereischte eenheid niet, om met blijvenden uitslag het centraliseerend pausdom te bestrijden. Vandaar dat, gedurende den bloei der feudale heerschappij, de wederstand steeds een meer tijdelijk karakter droeg, zich enkel oplossende in twisten, door geene leidende gedachte bezield, zonder voortwerkende kracht. Maar nauw zijn de afgodische volken van Noordelijk Europa onderworpen, om in het Europeesche statenverband voorgoed opgenomen te worden, en is eindelijk aan het voortrukkend Islamisme in het Zuiden eenige grens gesteld, of de feudale instellingen, enkel door de behoefte aan verdediging tegen heidenen en ongeloovigen in het leven geroepen, vinden niet langer een reden van bestaan en gaan dientengevolge meer en meer in het centraal oppergezag der vorsten onder. Toen eerst wordt die wereldlijke eenheid bereikt, waartegen het pauselijk gezag zich niet langer zou kunnen staande houden: de Nieuwe Geschiedenis, terecht zóó geheeten, omvat dien strijd van den aanvang af tot op heden.

Met het begin der 14de eeuw zijn de vorsten niet meer de nederige, zwakke dienaren van het Roomsche hof; de twisten nemen nu een grootscher karakter, een organieken, een bepaalden vorm aan. Heeft Paus Bonifacius VIII zich als bemiddelaar durven opwerpen in den strijd tusschen Frankrijk's Koning, Filips IV, bijgenaamd de Schoone, en Eduard I van Engeland, niet slechts wordt die tusschenkomst hooghartig afgewezen, maar in wedervergelding voor banvloek en interdict trekt de Fransche Kanselier Nogaret naar Italië en houdt den Paus in zijn eigen paleis gevangen(*). Als dan ergernis over den aangedanen hoon Bonifacius kort daarna ten grave sleept (in 1303) en zijn opvolger na weinige maanden mede overlijdt, blijkt Frankrijk's macht reeds zóó gestegen, dat het nieuw verkoren hoofd der Christenheid, Clemens V, gewezen Bisschop van Bordeaux, den zetel van het pauselijk gezag naar Frankrijk zelf verlegt (1305). Avignon, aan

(*) Nogaret is vooral befaamd geworden door zijne vervolgingen tegen de in 1310 door Paus Clemens V, op drijven van Filips den Schoone, opgeheven Tempelorde.

den Paus door Koningin Johanna van Napels verkocht, wordt voor de 14de eeuw het nieuwe Rome, en daarmede doet het pauselijk gezag feitelijk afstand van zijne oppermacht. De eerbied, het ontzag gaat verloren, niet het minst ook door de scheuring, die het Avignonsche pausdom teweegbrengt. Twee, drie pausen betwisten elkander de hooge kerkelijke waardigheid, en terwijl zij in dien onedelen strijd steun zoeken bij datzelfde wereldlijke gezag, waarboven het pausdom zoo hoog verheven stond, wordt en blijft de hulpbehoevende macht, uit den aard der zaak, een schaduw van hetgeen ze vroeger geweest was.

Vreemde speling van het noodlot, voorwaar!

Dagteekent het revolutionnaire tijdperk uit die dagen, dat Avignon, een eigendom van den Kerkelijken Staat wordt: toen ruim vier eeuwen later de ingezetenen deze vreemde heerschappij op Fransch grondgebied eindelijk afschudden, om zich met het moederland te hereenigen, wordt dit een der voorwendselen van de oorlogsverklaring, die den Hertog van Brunswijk naar Frankrijk doet trekken en waardoor de bevolking wordt opgewekt, om de revolutie, met de afschaffing van het koningschap en van den godsdienst, tot het uiterste te drijven. Wanneer dan verder in den loop dier schrikwekkende gebeurtenissen de leidende partijen vergaderen, strijden, afbreken in gindsche kloosters der Jacobijnen en Cordeliers, bedelorden van Domingo Guzman en Franciscus van Assisi, die door hunne stichtingen in de 13de eeuw juist het pausdom nog een eeuw lang voor verval behoedden: toen zal het revolutionnaire volk, dat in die oude zalen drong, zich zoo min van deze historische bijzonderheden hebben rekenschap gegeven, als van den merkwaardigen strijd der scholastiek, eertijds zoo heftig gevoerd door Dominicanen en Franciscanen, bezield door Duns Scotus († 1308) en door Thomas van Aquinen († 1221); van dien eeuwenouden strijd tusschen Plato en Aristoteles, heftiger dan ooit ontbrand in de scholen van Rousseau en van Voltaire, in de democratie van Robespierre en van Danton!

Doch deze herinneringen mogen ons de geleidelijke ontwikkeling niet doen voorbijzien.

Wij merkten terloops op, dat in de 13de eeuw twee merkwaardige monnikenorden nog den val van het pausdom voor een geruimen tijd beletten; verder zagen wij, dat echter in de 14de eeuw de gestadige achteruitgang onmiskenbaar wordt door de verheffing der vorsten boven het geestelijk gezag. Maar nu volgt in de 15de eeuw het toenemend verzet der nationale priesterschappen tegen de Katholiciteit van het pausdom, de laatste, treurige phase van het regelmatig beloop der ziekte. Evenals de wereldlijke strijd was die geestelijke van zeer ouden datum en had dezelfde oorzaken. De willekeur toch, aan iedere godsdienstheerschappij eigen, wekt tot wederstand op en wel hier te

krachtiger, naar gelang de priesterschap, verder van den pauselijken zetel verwijderd, hare roeping behoorde te vervullen; want door den afstand moest wel de vreemde overheersching te onnatuurlijker, te drukkender schijnen. Eerlang zou dan ook het zaad der hervorming in de verst van Rome afgelegen streken den vruchtbaarsten bodem vinden. De betrekkelijke onafhankelijkheid der geestelijke dienaren van het pauselijk gezag kon echter even min, en alweder om dezelfde reden, als die der feudale heeren verkregen worden, vóórdat het centraal wereldlijk gezag der volken een eigen, onafhankelijk bestaan had verworven. Zoo wordt het verklaard, dat de 14de en de 15de eeuw ieder hare eigene geschiedenis hebben. Want toen met het einde der eerste het gezag der vorsten voorgoed op de puinhoopen van het leenstelsel was gevestigd, vond het nationale streven der priesterschappen bij hen den zoo noodigen steun, om de pauselijke dwingelandij te trotseeren. En toch zouden de priesters weinig reden hebben, om zich over de zege te verheugen. Immers, hoe ondergeschikt zij ook geweest waren, de glans van het pausdom had niettemin op den nederigste zijner dienaren afgestraald. De afvalligen onttrokken zich nu aan den eenigen meester, die als kerkvorst hunne onafhankelijkheid kon waarborgen; zouden zij, die weleer hem blindelings hadden te volgen, nu hooger rijzen, nu zij voor de vorsten der aarde moesten buigen? Deze apostelen, afdalende tot de gewone onderdanen van zoovele nationale potentaten, verloren voor immer dien hoogen, zedelijken invoed, welken zij tot dusverre hadden uitgeoefend: de schoone hiërarchie der Middeleeuwen was tot in hare grondvesten geschokt!

Toch ontbrak nog altijd eene leidende theorie. Men meende, dat hier en daar de inrichting van het maatschappelijk gebouw niet meer aan de behoeften voldeed; men wijzigde dientengevolge wel, al naar de omstandigheden het medebrachten, maar men had nog niet opgehouden, voor de leer zelve diepen eerbied te koesteren. Hare grondslagen aan te tasten en om te werken, ziedaar het werk van de wijsbegeerte, gelijk zij zich, onder meer en meer aan den godsdienst vijandige vormen, ontwikkelde gedurende de 16de, de 17de en de 18de eeuw.

De geschiedenis dier wijsbegeerte is eigenlijk die der ketterij, die der vrijheid van denken(*). Ieder monotheïstisch stelsel namelijk draagt krachtvolle kiemen in zich ter ontwikkeling van de onafhankelijkheid der gedachten, wijl bij de algemeenheid van den werkkring, der Godheid toegewezen, de ondergeschikte geloofspunten steeds eenige meerdere of mindere ruimte tot bespreking aanbieden. Bij het veel-

(*) In de 7de en 8ste eeuw hadden zich de Manicheërs van de heerschende kerk losgemaakt. Zich als een uitverkoren schaar van heiligen beschouwende, kregen zij den naam van puriteinen of *katharers*, waarvan het woord *ketter* afkomstig is.

godendom worden dergelijke overdenkingen aan banden gelegd door de aanbidding van zoovele goden, als men ter verklaring van de betrokken verschijnselen noodig acht; het monotheïsme daarentegen is abstracter, waardoor van stonde aan eenige meerdere vrijheid noodzakelijk wordt, al ware het slechts, om in ieder bijzonder geval de wijze te bepalen, hoe de bovennatuurlijke macht regeert. Zoo is zelfs in de Muzelmansche theocratieën de ketterij volstrekt geen onbekende zaak; doch in den Katholieken godsdienst kon zij altijd veel sterker voor den dag treden door de scheiding der regeering in eene geestelijke en eene wereldlijke macht. Want terwijl binnen den boezem van iedere macht bespiegelingen over hare zuster, als voor zichzelve niet gevaarlijk, werden toegelaten, bleven de reactionnaire gevolgen, noodlottig voor eigen behoud, aan het oog onttrokken, totdat ze eindelijk een te duidelijken vorm aannamen, waarvan de bestraffing in zekeren zin reeds te laat kwam. Trouwens, zoo de geschiedenis van den Katholieken godsdienst leert, hoe reeds van de vroegste tijden af en door alle tijden heen de hydra der ketterij nooit opgehouden heeft, de geestelijke rust te verstoren, het mislukken van zoovele pogingen ten oproer leert mede de betrekkelijke onvruchtbaarheid van hervormingen, die niet plaats vinden op een oogenblik, waarin de betrokken maatschappijen voor hare conceptie rijp zijn(*). De revolutie, gelijk de wijsbegeerte haar tegenover het Katholicisme begreep, kreeg dan ook eerst vasten grond, toen, gelijk wij zagen, het geestelijk gezag zooveel van zijne oppermacht en van zijnen invloed verloren had.

Aldus erkennen wij de oorzaken, waarom niet vóór de 16de eeuw de revolutie den stelselmatig vijandigen, den anti-Katholieken vorm aanneemt, dien wij onder den algemeenen naam van het Protestantisme begrijpen. Eerst de hervorming van Luther († 1546), waardoor met afschaffing van alle disciplinaire instellingen, als biecht en celibaat,

(*) '*Corrupt as the Church of Rome was, there is reason to believe that, if that Church had been overthrown in the twelfth or even in the fourteenth century, the vacant space would have been occupied by some system more corrupt still. There was then, through the greater part of Europe, very little knowledge, and that little was confined to the clergy. Not one man in five hundred could have spelled his way through a psalm. Books were few and costly. The art of printing was unknown. Copies of the Bible, inferior in beauty and clearness to those which every cottager may now command, sold for prices which many priests could not afford to give. It was obviously impossible that the laity should search the scriptures for themselves. It is probable therefore, that, as soon as they had put off one spiritual yoke, they would have put on another, and that the power lately exercised by the clergy of the Church of Rome would have passed to a far worse class of teachers. The sixteenth century was comparatively a time of light. Yet even in the sixteenth century a considerable number of those who quitted the old religion followed the first confident and plausible guide who offered himself, and were soon committing errors far more serious than those which they had renounced. Thus Matthias and Knipperdolling, apostles of lust, robbery and murder, were able for a time to rule great cities. In a darker age such false prophets might have founded empires; and Christianity might have been distorted into a cruel and licentious superstition, more noxious, not only than Popery, but even than Islamism.*'
(Macaulay, *The History of England,* Tauchnitz-editie, I, bl. 44.)

de kerkelijke tucht wordt vernietigd, maar die toch nog de Katholieke leer, over het geheel genomen, ongeschonden liet; toen echter de revolutie van Calvijn († 1564), die de geheele Katholieke hiërarchie afbreekt, zoodat nog slechts de christelijke dogmen, als van de drieeenheid, van het avondmaal, enz. overbleven. En ook die overblijfselen blijken ten slotte niet meer heilig: de beide Socinii († 1561 en † 1604) halen ze weldra neder; zoodat van den ganschen Katholieken godsdienst nog slechts het geloof aan den eenigen God staande wordt gehouden.

Ziedaar de geschiedenis van de 16de en van de 17de eeuw.

In die voortgaande ontaarding en ontwikkeling sluit zich, door zucht naar zelfbehoud gedreven, de geestelijkheid al nauwer bij de wereldlijke macht aan, en deze, de steunende hand biedende, neemt meer en meer het geestelijk gezag tot zich. Nieuwe theocratieën bedreigen dus de vrijheid der volken, want altijd vestigt de vereeniging van geestelijke en wereldlijke macht eene heillooze dwingelandij: nu is het met name Iberië, dat er het levendigst beeld van moet geven. Maar in Frankrijk heeft de hervorming met de maatschappelijke ontwikkeling beter tred gehouden: de godsdienstige revolutie had er immers altijd een willigen bodem gevonden? Ja, toen er de Protestantsche heerschzucht voor de eenheid van den Staat dreigde gevaarlijk te worden, stonden de Katholieke geleerden niet het minst gereed, om het recht op vrijheid van onderzoek te gebruiken ter bestrijding van Protestantsche geestdrijverij; wanneer dat eigen onderzoek in den boezem der Katholieke Kerk zelve tot nieuwe gedachten opwekte, dan zag men ook onmiddellijk onverflauwde pogingen tot hervorming aanwenden, zelfs bepaalde godsdienstige vormen aannemen, gelijk in de aantrekkelijke stichting van Port-Royal. De eens opgewekte critische geest bleek hier dus sterk genoeg tegenover de inderdaad zoo dreigende dwingelandij van een geestelijk koningschap. Voltaire kon er leeraren niet alleen, maar ook leergierige toehoorders vinden; op dien door het Socianisme reeds doorploegden bodem viel het licht, om van het koude godsgeloof, zonder organen, zonder dienst, de aandacht af te wenden, ten einde de natuur te leeren beoefenen, aan het zelfzuchtige denkbeeld van persoonlijk heil, zoo sterk en permanent door den godsdienst sinds eeuwen ontwikkeld, ter wille eener in de ideeën bestaande eeuwigheid, een schoonere leiding, een vruchtbaarder richting te geven!

De school van Voltaire, welk een rijkdom van gedachten vestigde zij niet in die eerste helft der 18de eeuw! Ter eene zijde tegen de godsdienstige instellingen te velde trekkende, die men niet meer noodig achtte, om God te dienen; ter andere de wijsbegeerte van het hemelsche terugvoerende naar het aardsche, waar het loon voor arbeid en opoffering dra kostbaarder zou blijken.

Het wereldlijk gezag liet dien stroom onbelemmerd voortgaan. Het

mocht in den aanvang nu en dan, om de dringende geestelijkheid genoegen te geven, tot op zichzelf staande, repressieve maatregelen besluiten, maar het verband niet inziende tusschen het toenemend ongeloof en eigen bestaan, misten de vorsten ten eenen male den heiligen ernst, om tot onderdrukking der revolutie mede te werken, zoodat zij zelfs eindigden met een werkdadig aandeel te nemen in den algemeenen strijd tegen het geestelijk element. De hechtste steunpilaren van het Katholiek gezag, de Jezuïeten, worden niet alleen buiten de grenzen gezet, maar de geheele regeering dreigt in handen te vallen van de eertijds zoo heftig vervolgde Jansenisten, die nu tot de aanzienlijkste betrekkingen worden geroepen, terwijl velen der gewichtigste staatsambten aan erkende beschermers van het Jansenisme worden toebedeeld.

Werkte alzoo het blijvend ontzag voor de centrale macht der vorsten de Voltairiaansche school in zoover reeds ten goede in de hand, dat een vrijheid van beweging werd gelaten, die ze anders ongetwijfeld had moeten derven, zij zou ook nimmer dien diep werkenden invloed hebben kunnen uitoefenen, indien niet te voren door het finaal breken van het priesterlijk gezag, door het voorgoed vestigen van geestelijke vrijheid het volk was voorbereid, de diep gewortelde eerbied voor het goddelijk wereldlijk gezag der koningen was uitgeroeid, en zoovele aristocratisch-vorstelijke beginselen als ontzenuwende vooroordeelen waren gebrandmerkt.

De taak van Voltaire, in de 2de helft der 18de eeuw overgenomen door Rousseau, krijgt een geheel ander karakter, want nu ook moest de wereldlijke macht, tot dusver verschoond, in de revolutie ondergaan. In menig opzicht echter geen vooruitgang. Want de school van Voltaire, welke zich beriep op het goed recht van het verstand, moest wel een meer organiseerend karakter dragen dan die van Rousseau, welke op de hartstochten werkte. Zonder twijfel beukte de geheel negatieve leer van dezen laatste niet zonder gevolg op dat koninklijk gezag, waarin al de overblijfselen van het feudaal stelsel nog bescherming vonden, maar er behoorde dan toch eenige leiding over te blijven, wilde de maatschappij niet in een chronischen staat van ontbinding geraken. Waar dan zou de leiding gevonden worden, zoo men ze niet meende te moeten zoeken, noch bij het afgebroken Katholiek gezag, noch bij de zoo terecht veroordeelde wereldlijke macht?

Alle op waarneming gegronde beginselen missende, de Middeleeuwen hatende wegens de beide maatschappelijke instellingen, die men had leeren verfoeien, zocht men in een verderen teruggang de gegevens voor den eigenlijken natuurstaat. Het zoover in beschaving ten achteren staande polytheïsme der Romeinen en der Grieken werd ter navolging, in een waas van ideale schoonheid, gesteld. Aan het teruggaand deïsme van Rousseau werd eene heiligheid toegekend, waarvoor de wijsgeeren der ouden gaarne hadden gebogen.

Van die tijden, waarin Rousseau op geestelijk gebied nagenoeg onbeperkt heerschte, dagteekenen de dwaze vooroordeelen tegen de Middeleeuwen - een tijdperk toch, waarin zich een geestelijkwereldlijk bestuur heeft ontwikkeld, dat door zijne eenheid, door zijne organieke kracht, door zijne volkomene overeenstemming met de betrokken maatschappelijke toestanden op de bewondering en op de dankbaarheid van het nageslacht de grootste aanspraak heeft. Van dien tijd ook dagteekent een overdreven eerbied voor de Romeinsch-Grieksche instellingen, welke, ofschoon ze ver beneden de maatschappelijke toestanden der Middeleeuwen stonden, uit haat tegen het Katholicisme zóó hoog werden gesteld, dat schrijvers, dichters en staatslieden niet ophielden, voor hare grootheid en voor hare toepasselijkheid op het tegenwoordige te strijden.

Aan den anderen kant moesten toch de staatkundige wijsgeeren, die zich niet geheel en al in de ideeënwereld verloren, voor het wereldlijk gezag, dat zij onmogelijk maakten, eenige bepaalde regeeringsinrichting weten te geven, die voor den nieuwen tijd oogenblikkelijk bruikbaar bleek. Niets scheen hun zoozeer daartoe geschikt, als het stelsel, hetwelk aan Engeland rust, bloei en tevredenheid verschafte. Zij zagen toen voorbij, en het wordt nog steeds al te zeer over het hoofd gezien, dat het zoogenaamd constitutioneel bestuur in Engeland zich onder zeer bijzondere omstandigheden ontwikkeld heeft, waardoor b.v., om in geene breede verklaringen te vervallen, de adel voor eene verzwakking bewaard bleef, die hem in Frankrijk getroffen heeft. In beide landen had de koninklijke macht hare centraliseerende eenheid min of meer verloren; maar in Groot-Brittanje werden de ontbindingwekkende gevolgen hiervan geneutraliseerd door eene op hechte grondslagen rustende aristocratie; terwijl in Gallië een ondermijnd vorstelijk gezag alleen een in den grond vernietigden adel nevens zich vond. Een groot, ontwikkeld volk als het Fransche kon voor de daaruit voortvloeiende verzwakking geen gesloten oog houden: het heeft er nooit in berust; het Engelsch-constitutioneel stelsel heeft er nooit wortel geschoten.

De eerste proeve, om het land nevens eene Godheid, geregeerd door de zoo kortelings onderwezen natuurwetten, ook een vorst te geven, regeerende volgens even vaste constitutioneele verordeningen, nam de Constitueerende Wetgevende Vergadering, die sinds 5 Mei 1789 de zaken leidde. Maar de eenmaal opgewekte geest van verzet kon met dat halfslachtig drijven geen genoegen nemen, en aldus treedt den 22sten September 1792 het eigenlijk gezegd revolutionnair bewind op, dat als Nationale Conventie de omwenteling volbrengt. Geroepen door den nood des lands en in het volle bewustzijn van het tijdelijke harer maatregelen, schenkt zij onder Danton's krachtige leiding aan het oogenschijnlijk uitgeputte rijk een nieuw leven. Inderdaad niets vesti-

gende, eene door haarzelve afgekondigde, nieuwe grondwet schorsende, drijft ze alles voor zich heen, wat de ontwikkeling der revolutie dreigt tegen te gaan. Het wordt een strijd niet enkel van het Fransche volk, maar gansch Europa dreigt in dat grootsche drijven medegesleept te worden. Een eeuw te voren hadden de vorsten rustig den koningsmoord aangezien, waarmede Karel van Engeland voor zijn wanbestuur boette; nu gevoelen zij, dat de tijd is gekomen, om, ter wille van eigen behoud, voor den ongelukkigen Lodewijk in de bres te springen. Het antwoord is de afschaffing van het koningschap, het laatste overblijfsel van het kastenwezen. Voorwaar, wanneer men erkent, dat de hoogste staatkundige leiding de meest omvattende talenten vordert, wijl de betrokken verschijnselen de ingewikkeldste van allen zijn, dan moet men erkennen, dat de ambtelijke erfelijkheid wel den allerminsten waarborg geeft, dat de eerste des lands inderdaad de voorste zal zijn. En in datzelfde rijk, waar eeuwen lang aller-Christelijkste vorsten onbeperkt gezag hadden uitgeoefend, wordt met een enkelen slag de Christelijke godsdienst tevens vernietigd met die ijzeren consequentie, welke niet toeliet, dat de geestelijke grondslag der koninklijke macht ongedeerd bleef, nadat men aan deze laatste reeds een einde gemaakt had. En dreigde eindelijk de heerschende wijsbegeerte door hare subjectiviteit met het federalisme, de revolutie, die juist voor de éénheid des Rijks goed en bloed veil had gehad, rustte niet, dan nadat ook die zoo machtige partij der Gironde voor haar streven geboet had.

Schoone daden van moed, van edele zelfopoffering verlichten die in zooveel andere opzichten sombere dagen der Conventie. Het geheele land liep te wapen op Danton's roepstem; de grootste geleerden, een Carnot, een Monge, een Lavoisier wijdden hunne edelste gaven aan de bevrijding des lands.

Toen eindelijk Frankrijk tegen ieder onmiddellijk gevaar van buiten beveiligd was, had de Conventie hare taak volbracht. Nu trad die teruggang in, welks traagheid het overtuigend bewijs levert, hoe onnatuurlijk de oude instellingen geworden waren, die in zoo weinig tijds ten onder gebracht konden worden.

Het ijveren tegen een heilloos deïsme was een der oorzaken geweest van de afschuwwekkende vervolgingen, even onstaatkundig als onrechtvaardig, die de Conventie op haar geweten heeft. Met Danton's val is echter de kracht der revolutie gebroken en kan Robespierre de herstelling van het hoogste wezen vieren; doch daarmede begint te gelijk de Napoleonistische ontaarding. Want het is hem niet gegeven een natuurstaat volgens Rousseau tot werkelijkheid te maken, en hijzelf valt als het slachtoffer der reactie, waartoe hij Danton eerst gedoemd heeft. Toen had de kolossale militaire macht, geschapen voor de verdediging des lands, alleen door een wijs, vaderlandlievend be-

leid tot haren normalen toestand teruggebracht kunnen worden. Ongelukkig echter viel zij in de handen van een man, die, door geboorte meer Italiaan dan Franschman, haar misbruikte voor eene dwingelandij, waaronder gansch Europa zou bukken. Daarbij tot eigen grootheid een der kenmerkende ondeugden der natie, hare ijdelheid, voedende, verdient Napoleon den vloek, dat hij de demoralisatie in de hand gewerkt, de revolutie in diskrediet gebracht en den maatschappelijken vooruitgang minstens eene eeuw vertraagd heeft. Om het belachelijke eener herstelling van de oude feudale instellingen te verbergen, wordt misdaad op misdaad gepleegd, oorlog op oorlog gevoerd; slechts door onrust weet het caesarisme zich staande te houden, totdat het eindelijk door zijne natuurlijke krachteloosheid ineenvalt. Vergeefs blijft men ook later naar het oude terugdringen: noch Bourbon, noch Orleans, noch de tweede Keizer slaagt erin, om de heilrijke vruchten der revolutie in de ijdelheid van eenig wettelijk vertoon ten onder te doen gaan; en zelfs toen de eerbiedwekkende figuur van Thiers geroepen werd, om aan het diep geschokte land een nieuw leven te geven, voerde hij een krachtig, persoonlijk bewind - hij, die indertijd de zinledige formule deed hooren: *Le roi règne et ne gouverne pas!*

Wèl getuigt dat standvastig protest tegen metaphysische stellingen voor een door de natuur in bescherming genomen ontwikkeling; wèl moet men ontzag gevoelen voor het doorzicht der staatslieden, die, in naam der vrijheid, de revolutie niet enkel in het leven riepen, maar haar ook zoo wisten te leiden, dat, in deze naar den schijn enkel door woeste hartstochten verscheurde maatschappij, een bezielende, niets ontziende vaderlandsliefde het volk vereenigt, om in zijn voorwaarts strevenden arbeid gansch Europa tot een geestdriftig samenwerken op te wekken. Loopt er door die geheele geschiedenis een schrikwekkend bloedspoor, men vergete ook niet, tot welk een haat het schandelijk verleden moest opwekken; men denke er tevens aan, dat de leiders steun moesten vinden bij eene betrekkelijk onontwikkelde massa; dat ze in die gevaarvolle tijden het roer van den staat slechts konden houden, door den volkswil te ontzien. Letten wij bij dat alles op het absolute in de wijsbegeerte, de volstrekte vrijheid, zeer zeker noodig, om met genoegzame kracht die verouderde instellingen te vernietigen, maar die toch op zichzelve onlogisch is, en juist daarom tot gewelddadige onderdrukking van andersdenkenden leiden moest: dan zuilen wij zeer zeker geneigd zijn, om vele schanddaden ter wille van veel edels en schoons te vergeven.

Non, tu n'es pas flétrie, o sainte liberté,
Par les crimes commis sous ton nom emprunté!
S'il est une belle oeuvre, elle est toute la tienne;
Mais les iniquités n'ont rien qui t'appartienne;

Elles sont à ceux-là dont les esprits pervers
A tes pures clartés ne se sont pas ouverts;
Eux punis, nous pourrons faire admirer au monde
La mère des vertus, la liberté féconde.

P.H. VAN DER KEMP.

Mozes en Aäron.

Menig lezer zal bij het zien van de hierboven geplaatste namen wellicht denken, dat hij hier eene bijdrage, uit de geschiedenis van het Israëlietische volk geput, heeft te verwachten. Al aanstonds moet ik hem uit den droom helpen en verzekeren, dat zulks volstrekt niet in mijne bedoeling ligt, en verre ervan, dat in de volgende regels de Wetgever en de Hoogepriester zelven door mij worden besproken, zullen hunne namen, als de symbolen, de personificaties van het burgerlijk en het kerkelijk element in de geschiedenis van ons vaderland in de XVI^{de} en de XVII^{de} eeuw, slechts de aanleiding zijn, om een blik te slaan op de onderlinge verhouding tusschen 'de Politie en de Kercke', gelijk men dat vroeger uitdrukte, of, zooals men thans zegt: tusschen den Staat en de Kerk.

Vele schrijvers, wanneer zij dat belangrijk punt, die 'épineuse quaestie' behandelen, gebruiken den term *Mozes en Aäron*, om door de vermelding van twee namen het civiele en het religieuze element in den toenmaligen Staat der Nederlanden aan te duiden. De Delftsche stedebeschrijver, wiens doorwrocht geschiedwerk, als men aan den stijl van zijn tijd is gewend geraakt, den Auteur als een geleerd, maar inzonderheid als een *echt liberaal* man op godsdienstig en kerkelijk gebied doet kennen, waarvan de bewijzen in de 'Nodige nareden, dienende als een aanhangsel achter de beschrijvinge van Delft', schier op elke bladzijde te vinden zijn; Dirck Evertsz. van Bleyswijck heeft bedoelde uitdrukking ook gebezigd, waar hij, aan het slot der beschrijving van de Groote markt gekomen, zegt, dat het marktveld, 'tusschen het Stadhuys en Kerck midden in gelegen (is), als of sy beduyden wilden, dat, in een welgestelde(*) Republycq, de Politie en Kercke, in een geduyrige reflexie sich d' een in d' ander gelijck als spiegelende, onderlinge vereenigt ende *als Moses en Aäron in een goede harmonie moeten zijn*'.

(*) D. i. welgeordende, goed ingerichte. Thans wordt dit woord alleen van *personen* gebezigd, die bemiddeld zijn of "in een goeden doen zitten".

Een ander Delftenaar, Willem Meerman, wiens vader Gerrit Meerman Fransz.(*) indertijd Burgemeester en later Hoofdschout van Delft was, gaf in het jaar 1612 een geschrift uit, getiteld: *Comoedia vetus* of *Bootsmans-praetje,* waarin hij het kwaad der kerkelijke twisten en hunne heillooze gevolgen openlijk tentoonstelde, zonder iemand, wien ook, te verschoonen. Bij een der piquantste passages van zijn geestig hekelschrift vond ik eene noot op de woorden: 'Mijn Heeren, hoor ik, willen nu eensamentlijk (eendrachtig) heur eynde vast houwen tegen alsulcken Heerarchen(†), en sullent oock wel moeten doen, willen sy anders Meester van hun goet en bloedt blijven, en niet by haer stuyrluy om raedt gaen, hoe men de vloot regieren sal.' Die aanteekening luidt als volgt:

Als Aron kan zijn voeten krygen
In Mozes schoenen, is 't gedaen.
De goede Mozes moet dan swygen,
Al dee hem Aron barvoets gaen(§).

In den *Mallewaegen*, een vervolg, verklaring en verantwoording tevens van voormeld pamflet - de schrijver ervan schijnt niet bekend te zijn - wordt een tirade aangetroffen, waaruit ik het vermoeden put, dat de schrandere voortzetter van de *Comoedia* een *Delftenaar*(**) was of althans het 'statighe Delff' voor oogen had, toen hij het volgende terneder schreef: 'ghy' (doelende op de predikanten) 'die in werelts saecken soo blint sijt als eertmollen, en soo bedreven in 's Lands regeringe als een snoeck op een solder, die wel een Jerusalem schilderen soudt, of (indien) '*t doen* met *seggen* te volbrengen ware'.

'Wat een verseekertheyt' - zoo roept hij uit - 'soude het wesen in onse stat, als de Kerck en de Stathuys maar één Kasteel en soude zijn.' Het was hem dus niet genoeg, dat de broeders tegenover elkander woonden; zij behoorden in één en hetzelfde huis verblijf te houden. Voorts voegt hij er deze sententie bij: 'Door godsaligheyt en gerechtigheyt worden de Vorsten tot Goden; dese twee handen (de wereldlijke en de geestelijke) moeten malkanderen wasschen, maar d' eene moet de rechter ende de sterkste zijn, sal het wèl gaen. *Moyses en sal Aäron niet met het volck laten begaen* - Exodus c. XXXII - ende om het kalf laten speelen, als of hij daer niet in te seggen en had.'

Dat de 'goede harmonie', waarvan Bleyswijck spreekt en die bij

(*) Men kent hem uit *De Delftsche wonderdocter* van Mevr. Bosboom - Toussaint.

(†) Voor: Hièrarchen = Opperkerkvoogden. De Schrijver geeft hier twee Nederlandsche voor twee Grieksche woorden: *heer* en *arch*, waarvan de zin duidelijk is. In *arg*waan, *arg*list komt de beteekenis van *arg* (erg) = *kwaad*, *verkeerd* nog sterker uit.

(§) Het bekende gezegde van Bismarck: 'Wij gaan niet naar Canossa!' bedoelde voor Duitschland hetzelfde.

(**) De grootste Delftenaar, Hugo Grotius, zei in een Latijnsch gedicht van het jaar 1600, dat zijne geboortestad niet alleen zeer vermaard was door haar bier, maar ook 'doctis non odiosa viris', d.i. bij de geleerden in geen kwaden naam stond, natuurlijk wegens hare voor- en toenmalige geleerde mannen, waarvan Bleyswijck eene lange lijst opgeeft.

de maaltijden, welke de Synoden plachten te besluiten, als eene verplichte ‘conditie’ steeds door den Praeses werd ingesteld, dikwijls zeer veel, ja, alles te wenschen overliet, is algemeen bekend. Vroeger werd door mij in de *Oude Delfsche herinneringen* dienaangaande het een en ander meegedeeld, terwijl mijn voormalige stadgenoot, de heer H. de Veer, in zijn *Agatha Welhoek* betreffende dat teere punt belangrijke zaken aan het licht bracht. Ofschoon het niet te ontkennen valt, dat onder de predikanten van vorige eeuwen ware woelgeesten werden gevonden, die zich niet ontzagen, de *politiek* met de *theologie* in verband te brengen en ‘seditieuse propoosten’ of naar oproerigheid riekende taal op den kansel te verkondigen(*), waardoor Mozes met Aäron noodzakelijk in onmin geraakte, moet van den anderen kant toch worden toegegeven, dat het burgerlijk element vaak de grenzen overschreed, waarbinnen het zijne bevoegdheid had behooren te beperken. Dat ‘Commissarissen politycq’ - de dwarskijkers van H.E. Achtbaren in kerkelijke aangelegenheden, zooals bij de Synoden, classicale vergaderingen, enz. - door Burgemeesteren werden gedeputeerd, ‘om te aanhooren 't geen aldaar zal worden gehandeld en getracteerd’, m.a.w. om de handelingen en besluiten der Synoden, enz. te controleeren, laat zich uit de toenmalige nauwe betrekking tusschen de Staatskerk en den Staat gereedelijk verklaren, evengoed als het feit, dat den Kapitein-Generaal door de Algemeene Staten Gedeputeerden te velde werden ter zijde gesteld met het doel, om vanwege hun college op den loop der militaire zaken gedurende een veldtocht een waakzaam, al was het dan ook meermalen een belemmerend toezicht te houden.

Maar wat zal men zeggen van bemoeiingen als bijv.: het vaststellen van hetgeen men thans de orde der predikbeurten of ‘het domineesbriefje’ zou noemen, zoodat op order van H.E. Achtbaren een zeker aantal malen 's weeks gepreekt en zooveel keer in 't jaar het Avondmaal mocht gehouden worden, om van andere grepen in de regeling van den inwendigen dienst der kerkelijke gemeente hier niet te gewagen?

‘In 1620 - zoo luidt eene korte aanteekening, op 't archief van Delft bewaard - werd den *Nieuwejaarsdag* ingesteld te *prediken*, en was dat 't *eerste* jaar, dat men die *vierden* binnen Delft. A^{o} 1620 was 't *eerste* jaar, dat men *Hemelvaartsdag* tot Delft *vierden* en *predikte;* sij was vóór dien tijd in andere steden wel geviert, maar niet te Delft, *omdat het op Donderdag markt-dag is*’ (!). Tot aan dien datum schijnt Mercurius, de god des koophandels, niet slechts Aäron, en dat is sterk,

(*) Thans denkt zelfs geen enkel predikant er meer aan, de staatkunde op den preekstoel te brengen. Wat daarbuiten geschiedt en in de nieuwsbladen wordt verkondigd, valt niet onder de bepalingen der artt. 201, 202 en 203 van den *Code Pénal* en kan dus in zoover straffeloos geschieden. Het ware stellig beter, dat Aäron ook in dat opzicht zich met zijns broeders zaken minder inliet. Zou dan het woord *dominus* - vanwaar ‘dominee’, de nog wel gebruikelijke titel van de Eerw. heeren, hun bij toespraak of groet gegeven - zijne beteekenis, die met *dominari* = heerschen, heer zijn, ten nauwste samenhangt, op geestelijk gebied nog steeds moeten blijven handhaven?

maar ook Mozes de baas te zijn geweest, of duidelijker gesproken, het stoffelijk voordeel der gemeente bleek vóór dien tijd bij ‘de Heeren’ zwaarder dan hare geestelijke belangen te hebben gewogen.

In 1732 gebeurde hier iets, waarin zich de omvang der willekeurige macht van HH. Burgemeesteren, waar het kerkelijke zaken betrof, ten duidelijkste openbaarde. Met de enkele mededeeling daarvan, zonder eenige aanteekening of eenigen commentaar erbij te voegen, kan ik veilig volstaan, dewijl het feit zelf alle verklaring overbodig maakt en het bovenvermelde den sleutel geeft op een voor onzen tijd onbegrijpelijk, schier onbegrensd machtsbetoon van een burgerlijk lichaam tegenover eene kerkelijke vereeniging. Ziehier het bedoelde feit:

‘Excommunicatie van Alida van der H. te Delft, in 1732.

Werd de Christelijke gemeente bij desen bekent gemaakt, dat Alida van der H., gewesene lidmaat van de waare Gereformeerde Kercke, na menigmaal op de belijdenisse van haar gelieve het Avondmaal des Heeren te hebben ontfangen, en in weerwil van alle ernstige vermaningen, na een langduirige veynsinge eyndelijck heeft kunnen besluyten, tot groote ergernisse van alle vrome belijders der waarheyd, tot het grouwelicke en afgodische pausdom over te gaan, en sich tot de gemeenschap van de antichristise godsdienst te begeven, hardnekkig daarbij te persisteren en met de kerkelijcke censure en tugt opentlijk den spot te drijven; door den Kerckenraad van Delft van de gemeenschap der Gereformeerde kercke afgesneden en geëxcommuniceert is gewerden, ten eynde de gemeente tegen haar werde gewaarschouwt, gelijk sy ook versogt werd haar gebeden tot God voor dese afgesnedene te doen, off de Heere haar nog tot eeniger tijd bekeeringe geve tot erkentenisse der waarheyd.’

Deze ban of excommunicatie, die de kerkeraad van den preekstoel had willen doen afkondigen, werd echter bij besluit der Synode slechts *inter parietes*, d.i. binnen de wanden van het consistoire, bekend gemaakt. De regeering van Delft gelastte hierop het volgende:

‘D' Heeren Burgemm. ende Regeerders dezer stad, ten uiterste verwondert, dat bij de classis van Delfland en eenige uit de kerckenraad, die deselve cours houden (hetzelfde gevoelen zijn toegedaan) weder opgehaald werd de saak van Alida van der H., bij 't laatste Sinode seer wijslijk en voorsigtelijk genoegsaam afgedaan, hebben opgem. HH. Burgemm. de Commissarissen politycq gelast, zoo als die gelast werden bij dese, aan de Kerckenraad uit haar naam en ordre, *eens voor al en peremptoirlijk* te denuntiëren, dat de HH. Burgemm. geensints sullen lijden noch aansien, dat de ban tegen Alida van der H. op de predickstoel sal werden gebragt; waarna de Kerckenraad sig sal hebben te reguleren. Gedaan bij de Heeren allen, desen 26 April 1732.’

Deze en dergelijke feiten, die den geest van de XVIII^{de} eeuw teekenen, waren slechts de voortzetting van hetgeen hier te lande vroeger

op politiek en kerkelijk gebied werd vertoond, en bevestigen, wat Hadrianus Saravia, Professor in de Theologie te Leiden, aangaande ‘de verkeerde meneën en snoode treecken by so menige Predikanten in 't werck gestelt’ beweerde: ‘Was er by onse luyden’ - zoo schrijft hij - ‘en by de geene, die voor de onsen willen gehouden werden, sulck een moderatie geweest, als by Christenen behoorde te wesen, de goede saecke sou met min haets en nijdts zijn beswaert geweest; en al-omme sou men veel meer Christelijcke kercken hebben.’ Bleyswijck, die op het einde der XVII^{de} eeuw zijne *Beschrijving van Delft* opstelde en aan wien ik Saravia's woorden ontleen, zeg ik ook volmondig na: ‘waer op ons, hedendaegs, in dese spartelige eeuwe by wijlen oock te letten staet’.

Mr. J. SOUTENDAM.

Mengelwerk.

Eene landbouwkundige studie.

I.
Königshorst, eene Hollandsche modelboerderij in Pruisen.

In de 17de eeuw beheerschte de kleine Republiek der Vereenigde Nederlanden, die meer dan eenig rijk der beschaafde wereld over de schatten dezer aarde te beschikken had, de algemeene Europeesche politiek. Een voor dien tijd berekend en daarom gezond en voor verdere ontwikkeling vatbaar stelsel van staatshuishouding stelde haar in staat, hare krachten op eene harmonische wijze gelijkmatig in de meest verschillende richtingen te ontwikkelen, en al bleef ook de handel, gelijk vanzelf spreekt, de spil, waarom alles draaide, of liever de zon, die overal in de ruimste mate licht en warmte verspreidde, zoo kon toch ook elke andere bron van bestaan tot haar natuurlijk recht komen. Juist in die algemeene ontwikkeling lag hare kracht, die eerst den nijd der naburen opwekte en haar later de vijandschap van machtige concurrenten op den hals haalde. De keten bestond uit vele schakels, maar zoolang zij in den werkelijken zin des woords door het volk geschraagd werd, weerstond zij alle aanvallen van buiten. In de Republiek werd gedurende de bloeiperiode weinig over de oorzaken en het wezen van dien bloei nagedacht en geschreven, maar des te ijveriger was ieder werkzaam, om hetgeen met kennis van zaken gezaaid en met noeste vlijt van onkruid gezuiverd werd, als rijpe vrucht binnen te halen. Met den steeds toenemenden oogst steeg de algemeene rijkdom, het loon van den arbeid(*).

Anderen echter zochten naar eene verklaring van dien bloei en maakten daarom de Republiek tot uitgangspunt hunner studiën; van-

(*) Ricard: *Négoce d'Amsterdam*, 1722.

daar, dat bijv. de Engelsche staathuishoudkundige school dier dagen, dat mannen als Walther Raleigh, Thomas Culpeper, Josiah Child en William Temple zich in de eerste plaats met de Nederlanden bezig hielden en dat de practijk der Hollanders een geliefkoosd onderwerp van theoretische studie werd. Een land, dat volgens De la Court(*) door moeder Natuur buitengewoon misdeeld was en alles aan de energie en volharding der bewoners te danken had, leverde dan ook stof genoeg voor een nauwgezet onderzoek op, en hoe grondiger die studie opgevat werd, hoe meer aanleiding er bestond, om het een en ander na te volgen en eenvoudig over te nemen. Toen het volk echter met de verkregen lauweren tevreden was en bovenal de rust verkoos; toen het genoegelijk stil leven wortel ging schieten en tijdelijk op bijna elk gebied tot heerschappij geraakte, toen hield ook de verdere natuurlijke ontwikkeling op, en dientengevolge verminderde de belangstelling der ontwaakte buren.

Onder de volkeren, die het meest daarvan partij wisten te trekken en gaarne die algemeene leerschool bezochten, staan de Duitschers, en wel voornamelijk Brandenburg-Pruisen, bovenaan.

De groote Keurvorst Friedrich Wilhelm van Brandenburg, die den niet geringen moed bezat, om tegen den stroom op te zwemmen en tegenover de heerschende Fransche beschaving de Germaansche cultuur te plaatsen, studeerde te Leiden, streed onder Prins Maurits en Frederik Hendrik en werd te 's-Hage met het wezen der staatkunde bekend. Zijn kleinzoon, Koning Friedrich Wilhelm I van Pruisen, wilde meermalen de regeering nederleggen, om zijn leven als rentenier en landbouwer in Holland te besluiten. Terwijl hij aanvankelijk geen Duitsch blad in zijne residentie duldde, liet hij zich aan tafel bij voorkeur uit de Hollandsche bladen voorlezen, om op de hoogte te blijven van hetgeen er in de wereld voorviel, en om te weten, hoe zich de publieke meening uitte.

Toen de groote Keurvorst de teugels van het bewind aanvaardde, geleek zijn land op eene woestenij. De Berlijnsche magistraat schilderde in 1640 den algemeenen toestand aldus: ‘Vriend en vijand hebben het land in eene woestenij veranderd, landbouw, handel en nijverheid zijn tot stilstand gedoemd, vele steden en dorpen werden verlaten en mijlen ver in den omtrek zijn noch mensch, noch vee, noch hond, noch kat meer te bespeuren, terwijl de oorlogsschattingen desniettemin overal met geweld geheven werden. Tal van dorpen zijn in puinhoopen veranderd, de ambtenaren zoowel als de onderwijzers en de geestelijken wachten tevergeefs op hunne bezoldiging, zoodat velen reeds door zelfmoord een einde aan hun armzalig bestaan gemaakt hebben en de overigen op het punt staan, om met vrouw en kind elders een onderkomen te zoeken.’

(*) De la Court: *Aanwijsing der heilsame politike gronden en maximen van de Republike van Holland en West-Vriesland*, 1669.

Het *Excidium Germaniae* deelt mede, dat in alle dorpen de huizen met lijken gevuld waren; menschen en dieren lagen naast, over en door elkaar als slachtoffers van de pest en van den honger, een voedsel voor wolven, kraaien, honden en raven, omdat er niemand teruggebleven was, om hen te kunnen begraven. Biedermann zegt in zijne historische studie: *Deutschlands trübste Zeit*, dat men meer wild dan boeren zag, terwijl de akkers onbebouwd bleven, omdat òf het noodige ter bebouwing ontbrak, òf wel de eigenaars uit vrees gevlucht waren.

Om het land uit dien toestand op te heffen, geheel op eigen voeten te plaatsen en weder tot welvaart te brengen, ontwikkelde de regent in de eerste plaats alle natuurlijke bronnen van bestaan, organiseerde hij een sterk leger en voorzag hij in de behoeften van kunsten en wetenschappen. Met den grooten Keurvorst begint de Pruisische traditie, die in de zuiver nationale gedachte wortelt, en niet ten onrechte beoordeelt Frederik de Groote zijn beroemden voorzaat in de Brandenburgsche mémoires aldus: ‘Door zijne wijsheid hersteller van een verwoest land, door zijne verstandige politiek verkrijger van nieuwe provinciën, door zijne dapperheid steunpilaar van zijne bondgenooten en beschermheer van zijne onderdanen, was hij steeds groot in al hetgeen hij ondernam. Goedmoedig, edel, medelijdend en menschelijk, was hij de stichter der macht van zijn huis, de scheidsrechter onder zijne gelijken en de glorie zijner natie.’

De Keurvorst moest over *menschen* beschikken, indien hij werkelijk iets tot stand wilde brengen, en om dat te kunnen, opende hij zijn gebied voor alle ter wille van het geloof vervolgden, zonder nu juist naar leer of eeredienst te vragen. Hugenooten, Waldenzen, Arianen, Socinianen, Mennonieten, Katholieken en zelfs Oostenrijksche Israëlieten vonden in Brandenburg steun en bescherming, en het scheen wel, alsof *Jesaia* met het oog op Pruisen geprofeteerd had: ‘En uitlanders zullen staan en uwe kudden weiden, en vreemden zullen uwe akkerlieden en uwe wijngaardeniers zijn’[(*)]. De Hugenooten legden den grondslag tot de latere industrieele ontwikkeling van Pruisen, en de Hollanders werden door den Vorst geroepen, om de vesting- en waterbouwkunde, de schoone kunsten en den landbouw te beoefenen en in toepassing te brengen. Bij alle ondernemingen van eenig belang werd Holland tot model gekozen en op bijna elk gebied moest de Fransche bevalligheid voor den practischen zin der Nederlanders wijken.

Dit streven van den Keurvorst werd door zijne begaafde en eenvoudige echtgenoote, Louise Henriette van Oranje, Frederik Hendrik's oudste dochter, gedeeld. Zij herschiep het haar geschonken slot Monbyou bij Berlijn in eene Hollandsche modelboerderij en vertrouwde de ontwikkeling van landbouw, veeteelt en tuinbouw aan de Havel en de Spree bijna uitsluitend aan Hollandsche boeren toe. Hollandsche

(*) Dr. Beheim-Schwarzbach: *Hohenzollernsche Colonisationen,* 1874.

en Friesche koeien werden aangekocht; de Hollandsche methode van boter- en kaasbereiding werd ingevoerd en het Hollandsche stelsel van grondbewerking en bebouwing toegepast(*).

Reeds vroeger had Brandenburg de vruchten van den Hollandschen en Vlaamschen bouw genoten, daar de eerste ontwikkeling van het Noorden op landbouwkundig gebied een gevolg was der door Albrecht den Beer in de eerste helft der 12de eeuw op ruime schaal toegepaste kolonisatie. Deze kolonisten stamden evenzeer voor een groot deel, evenals de in de geschiedenis van den landbouw terecht beroemde Cisterciënsermonniken, uit Friesland, Holland, Zeeland, Utrecht, Gelderland, Brabant en Vlaanderen(†). Geen wonder derhalve, dat later weder de hoofdrol aan het Nederlandsche element opgedragen werd. Telkens beantwoordden de resultaten aan de gestelde verwachtingen, omdat de kolonisten liefde voor hun nieuw tehuis opvatten en zich met de heerschende toestanden, gewoonten en gebruiken als het ware wisten te vereenzelvigen. Waar de kolonist zijn huis bouwde, schiep hij zich eene nieuwe wereld, die hij met hart en ziel beminde. Hij vroeg niet naar den vorm van het staatsbestuur, maar was tevreden, indien hem de vrije beweging geschonken werd, en terwijl hij alle theorieën en hersenschimmen aan anderen overliet, zocht hij door de practijk te bewijzen, dat hij meer en beter kon werken dan de eigenlijke ingezetenen en dat hij in staat was, eene goede regeering te waardeeren(§). Maar ook de Vorst lette op de woorden van Montesquieu(**), dat de wetten in overeenstemming moeten zijn met het wezen van het land, derhalve op klimaat, ligging en omvang van het gebied zoowel als op het karakter der bevolking nauwkeurig moeten letten. Zij schenken zooveel vrijheid, als met den trap van ontwikkeling der bevolking overeen te brengen is; eerbiedigen bestaande godsdienstvormen, eigenaardigheden, zeden, gewoonten en gebruiken; bevorderen de algemeene welvaart, en zijn niet in strijd met het wezen van den handel en de natuurlijke bronnen van bestaan. De groote Keurvorst liet woeste gronden bebouwen, begon met het draineeren van landerijen en beval de Hollandsche methode van bewerking aan.

Onder de plannen, die wel ontworpen maar niet meer onder zijne regeering uitgevoerd werden, daar de middelen niet voldoende waren, behoorde het project ter drooglegging van het Havellandsche moeras, een staatsdomein, dat later tot modelacademie voor boeren bestemd werd. Gebrek aan geld en gemis van zelfstandige en voldoende ingelichte ondernemers traden in die dagen maar al te dikwijls op den

(*) Orlich: *Geschichte Preussens*, meer in het bijzonder de correspondentie tusschen Louise Henriette en den Graaf Otto von Schwerin.

(†) Borchgrave: *Histoire des colonies Belges qui s'établirent en Allemagne pendant le* 12*e et* 13*e siècle*, 1865.

(§) Ihering: *Geist des Römischen Rechtes*, vooral: 'Man ist gleichgültiger gegen die Form der Staatsverfassung, wenn man für die wahre Freiheit mehr Sinn hat.'

(**) Montesquien: *Esprit des lois.*

voorgrond, en de aanleg van Königshorst, toen nog Arendshorst geheeten, werd voorloopig in overweging genomen en tot later uitgesteld, ofschoon het voornamelijk in het belang der verdere ontwikkeling van Berlijn was, om deze streek vruchtbaar te maken en tot uitgangspunt der landbouwkundige ontwikkeling in de Mark te verheffen.

De opvolger van den grooten Keurvorst, Koning Friedrich I, was zwak van lichaam en geest, ijdel, verkwistend, verzot op uitwendige vertooning, praalziek en geheel afhankelijk van den invloed zijner naaste omgeving. 'Il était grand dans les petites choses et petit dans les grandes', getuigt Frederik de Groote van hem. Zoolang Danckelmann, aan wien hij het leven te danken had, de regeering leidde, werden de plannen van den vader verder uitgewerkt en nader onderzocht. Eene commissie nam het Havellandsche moeras in oogenschouw en stelde een uitvoerig rapport op, maar daar intusschen intrigante hovelingen te Berlijn aan het roer geraakt waren, zoo werd er meer aan de verwerving van de koningskroon dan aan de inwendige belangen van het land gedacht(*). Ook had de verkwisting aan het hof reeds te diep wortel geschoten, om nog voor nuttige ondernemingen veel van de niet al te goed voorziene kassen over te laten. Eerst Friedrich Wilhelm I liet het terrein opnieuw opmeten en het oorspronkelijk plan uitvoeren. Deze vorst had in Holland en Engeland zuiver practische studiën gemaakt en muntte uit door sympathie voor het leger en voor de burgerij. Hij paarde werkzaamheid aan buitengewone spaarzaamheid, bemoeide zich tot in de kleinste détails met de huiselijke en de economische aangelegenheden zijner onderdanen, paste niet zelden eigenhandig lichamelijke straffen toe en was te burgerlijk gezind, om niet de pretentiën van den adel geheel en al te fnuiken. Onder zijn absoluut gezag genoot het volk aanzienlijke materieele voordeelen, werd de regeeringsmachine sneller en handiger in beweging en de geheele staatshuishouding met de eenvoudige en gezonde grondbeginselen van een geregeld staatsbestuur in overeenstemming gebracht. Het volksonderwijs werd verbeterd, de lijfeigenschap afgeschaft, de rechtspleging vereenvoudigd, de schuld gedelgd en voor voldoende circulatie van het geld behoorlijk zorg gedragen. Burgers en boeren hadden steeds vrijen toegang tot hem en konden op een nauwkeurig onderzoek van alle klachten rekenen.

Onder zijn persoonlijk toezicht werden de domeinen winstgevend; hij liet moerassen draineeren en vruchtbaar maken, zond de Salzburgsche kolonisten naar Litthauen, terwijl hij het Havelland aan

(*) Pöllnitz vertelt, dat Willem III als Koning van Engeland niet duldde, dat de Keurvorst van Brandenburg in Den Haag gedurende officieele conferentien van een leuningstoel gebruik maakte, en daardoor het verschil in rang trachtte aan te duiden. De verheffing van den Stadhouder der Nederlanden tot Koning van Albion en van den Keurvorst van Saksen tot Koning van Polen, terwijl de Keurvorst van Hanover tot troonopvolger in Engeland bestemd was, deed Friedrich van Brandenburg besluiten, dezelfde waardigheid ten koste van 6 millioen thaler te koopen.

Hollandsche handen toevertrouwde en het ontwerpen der plannen voor de gebouwen van Königshorst aan Romand te 's-Hage opdroeg. De Koning beschouwde zich als eersten dienaar van den staat, was in beginsel republikein en handelde steeds uit plichtgevoel. Hij kende de fouten van het vorig tijdperk door en door, was echter te bekrompen, om niet in een ander uiterste te vervallen.

Ten opzichte der inwendige politiek bleef hij aan de Pruisische traditie getrouw, en zijn karakter kunnen wij uit de geschiedenis der droogmaking van het Havellandsche moeras en van den aanleg der modelacademie Königshorst meer dan voldoende leeren kennen.

II.
Droogmaking van het Havellandsche moeras(*).

Zoodra er in die dagen eene onderneming van eenig belang op touw gezet werd, kwam het er in de eerste plaats op aan om te weten, wat er wel in Holland van gezegd zou worden en indien er van eenige droogmaking op ruimere schaal sprake was werd het oog bijna uitsluitend op de Nederlanden gericht, omdat daar op dat gebied ontzaglijk veel geleerd kon worden. Wel waren de eerste dijken in Noord-Duitschland door Friesche kolonisten aangelegd, en hadden Hollandsche landbouwers in de 12de eeuw al het laaggelegen en moerassig land tot in Boheme en Hongarije bezet en in cultuur gebracht; wel dateert uit dien tijd de eerste ontwikkeling van den vrijen boerenstand, die èn voor het particulier grondbezit èn voor betere rechtstoestanden met gunstig gevolg eene lans brak, maar de latere oorlogen, zoowel als de daarmede gepaard gaande, zware drostendiensten, hadden dien in elk opzicht gunstigen invloed als het ware geheel weggeveegd. Voor de landbouwende volksklasse brak eerst weder met de Reformatie eene nieuwe periode van bloei aan. De groote Keurvorst had in de Nederlanden den landbouw grondig bestudeerd en wat hij met eigen oogen gezien had, paste hij in zijn land met kennis van zaken en op onbevooroordeelde wijze toe.

Friedrich Wilhelm I betrad hetzelfde pad en vertrouwde alle verdere landbouwkundige hervormingen aan zijn kundigen en doortastenden opperjagermeester Von Hertefeld toe, die als grondbezitter uit de streek van Cleve met droogmakingen en landbouwkundige ondernemingen bekend was en eene eenmaal aanvaarde taak niet eerder opgaf of aan anderen overdroeg, dan nadat zij overeenkomstig zijne wenschen en plannen geslaagd en tevens geheel voltooid was. Hij bad de landbouwkundige ontwikkeling in Bourgondië, Vlaanderen, Brabant en Holland nauwkeurig gadegeslagen en was voor geene proefneming teruggedeinsd, zoodat de Koning geene betere keus had kunnen doen.

(*) *Märkische Forschungen,* Bd. I.

De Hollandsche literatuur uit de 16de en 17de eeuw is niet rijk aan werken, die de ontginning en bewerking van woeste gronden, het droogmaken van moerassen en de verschillende landbouwkundige methoden behandelen, of wel de eigenaardige verschijnselen ten opzichte der eigendomsrechten en pachtsystemen toelichten en ophelderen. De graanhandel, het nut van in- en uitgaande rechten, de voor- of nadeelen van officieele bescherming, vooral met het oog op de wenschen van Friesland en Zeeland, en andere strijdvragen van actueel belang, die allen met den handel in direct verband stonden, werden uitvoerig genoeg besproken, maar voor zuiver landbouwkundige studiën was, zelfs van staathuishoudkundig standpunt, de belangstelling gering. Dirk Graswinckel en de gebroeders De la Court, deze eminente voorloopers van Adam Smith, stellen ons in dit opzicht teleur. Het landbouwkundig bedrijf moet echter reeds toen zeer voordeelig geweest zijn, want plas op plas werd drooggemaakt en polder op polder ingedijkt. De strijd met de elementen geschiedde niet alleen uit zucht tot zelfbehoud, maar ook wel degelijk met het doel, om materieele voordeelen te verkrijgen. De regeering bemoeide er zich niet mede, en de maatschappij van landbouw stamt eerst uit het jaar 1776, derhalve uit een tijdperk, toen Engeland ons reeds op landbouwkundig gebied begon te overvleugelen; particulieren echter namen gaarne het initiatief, omdat zij op eene goede landrente staat konden maken(*).

Reeds in 1640 publiceerde Leech Water zijn geschrift: ‘A Dieu seul honneur et gloire. - Haarlemmer-meer-Boeck’, eene aanbeveling ter droogmaking der zoo buitengewoon gunstig gelegen Haarlemmermeer. Dit en andere voorstellen ter droogmaking van plassen, ter ontginning van heide en ter beplanting van duinen, bewijzen, dat de voordeelen niet gering waren, want ter wille van eenig ideaal werd geene dergelijke onderneming begonnen. Chomel getuigt ten tijde van het in de 18de eeuw waar te nemen verval, dat de landbouw zoovele eeuwen door onze voorouders beoefend werd, omdat deze tak van bestaan hun de grootste voordeelen opleverde. Een eigenaardig licht op de toen heerschende voorliefde voor het stil leven werpt zijne verklaring, dat het daarom niet waarschijnlijk is, dat er op landbouwkundig gebied nog vele verbeteringen in toepassing gebracht kunnen worden.

Het spreekt echter wel vanzelf, dat droogmakingen winstgevend waren, want al was ook het land niet in staat, om in zijn eigen behoeften te voorzien; al ontbraken ook de delfstoffen; al waren de natuurlijke voordeelen ook gering; al liet ook de hoedanigheid van den grond hier en daar nog al wat te wenschen over; al was ook de veeteelt uit den aard der zaak met aanzienlijke kosten verbonden; al kon ook maar veelal éénmaal 's jaars geoogst worden; al was de lucht ook ongezond, en al waren ook de kosten voor den aanleg en het onderhoud van dijken en wegen nog zoo hoog of de lasten nog

(*) Koenen: *Nederlandsche Boerenstand,* 1858.

zoo omvangrijk: zoo stond daartegenover de talrijke en welvarende bevolking, die de weegschaal geheel naar rechts deed overhellen. Hetzelfde land, dat in Duitschland wellicht 100 opbrengt, levert in Nederland 600 à 1000 en in de nabijheid der steden zelfs 2 à 3000 op, en dat overwicht blijft bestaan, zoolang het aantal inwoners en de mate van welvaart daaraan evenredig zijn.

In Holland moest de landbouw of liever de veeteelt zich ontwikkelen, want de hoogere pachtsom, de meerdere arbeid en de grootere onkosten werden rijkelijk gedekt door de prijzen der producten, voornamelijk door de opbrengst uit melk, boter en kaas. De prijs der melk, etc. moet zoo hoog stijgen, dat het land, voor de voortbrenging ervan noodig, door geen ander product eene hoogere rente zal kunnen opleveren(*). Het komt erop aan, om van de geringste oppervlakte de grootste hoeveelheid veevoeder te oogsten, en hoe meer hooi, stroo en klaver verkregen wordt, hoe voordeeliger. Braak blijft slechts een klein gedeelte van het land liggen, omdat daardoor te veel landrente verloren gaat en omdat de voorhanden zijnde mest voldoende is, om de vruchtbaarheid van den grond te vermeerderen en de onafgebroken bebouwing zonder nadeel van anderen aard toe te laten. Onwillekeurig wordt in dicht bevolkte streken de boer door de heerschende omstandigheden tot de toepassing van het stelsel der vruchtwisseling gedwongen, en terwijl hij de veeteelt begunstigt, oogst hij buitendien hoofdzakelijk graan, kool, aardappelen, enz. Merkwaardig is het verschil op landbouwkundig gebied tusschen enkele streken van Noord-Duitschland en België of Holland. Terwijl enkele provinciën in België per vierkante mijl in het onderhoud van circa 7500 personen kunnen voorzien, is daarvan in het Noordoosten van Duitschland in de verste verte geen sprake. Niet overal is het mogelijk, het landbouwkundig stelsel op de veeteelt te baseeren.

Friedrich Wilhelm I kende dien toestand, wist, waardoor het resultaat zoo gunstig was, wilde de ontwikkeling der residentie Berlijn in de hand werken en trachtte de waarde van zijn gebied te vermeerderen. Daarom liet hij in 1704 het Havellandsche moeras opmeten, eene kaart van de geheele streek vervaardigen, de eigendomsrechten der verschillende eigenaars nader onderzoeken, een plan ter droogmaking uitwerken, de kosten begrooten en de onderneming, zonder zich om de publieke meening te bekommeren, ten uitvoer brengen. Het moeras was circa 7 mijl lang en 1 mijl breed, terwijl het grootste gedeelte tot de koninklijke domeinen behoorde. Dit gebied speelt in de Sagen der Mark eene niet onbelangrijke rol en was oorspronkelijk het eigendom van het vermaard geslacht der Bredow's. De vegetatie omvatte uitsluitend moerasplanten en zuur gras, dat als voedsel onbruikbaar was. De weiden voorzagen niet in de behoeften van het vee, dat in het moeras verzonk en niet zelden omkwam of

(*) V. Thünen: *Der isolirte Staat.*

wel voortdurend aan de kwaadaardigste ziekten blootgesteld was. Meestal heerschte er gebrek aan voedsel voor het vee en was de ellende niet te overzien; werd er echter geoogst, dan was de hoedanigheid zóó slecht, dat de eigenlijke toestand er niet door verbeterde. Ludwig von Bredow verklaarde in 1723, dat de vier dorpen, die hem toebehoorden, jaarlijks 6 tot 7 koeien in het moeras verloren.

Ofschoon de eigenaars steeds luide klaagden en om staatshulp verzocht hadden, waren zij toch niet met het plan ter droogmaking ingenomen, omdat zij het project als te avontuurlijk en te gewaagd veroordeelden, Von Hertefeld wantrouwden en niets ter verbetering wilden bijdragen. Zij protesteerden tegen de uitvoering, beschouwden de zaak als eene beperking der vrije beschikking over hun eigendom en petitioneerden herhaaldelijk tegen de tactiek des Konings. De Vorst bepaalde eenvoudig, dat elk eigenaar in verhouding tot het aantal morgen land in de kosten moest deelen, terwijl hij dat ten opzichte der domeinen deed. Hij keerde zijn aandeel direct uit, verleende tegen vergoeding van rente voorschotten aan de belanghebbenden en drong op spaarzaamheid aan. De interessenten konden één afgevaardigde kiezen, om hunne belangen waar te nemen en contrôle uit te oefenen, maar werden voor het overige door middel van geweld gedwongen, om hun aandeel te betalen. Terwijl alle kosten op 38,000 thlr. geschat waren, bedroeg de eerste bijdrage 8 sgr. per morgen land. Toen het werk door voortdurenden regen, gebrek aan arbeidskracht en geld vertraagd werd, zond de Koning 1000 man naar het moeras, om de voltooiing te bespoedigen; later werden zelfs 200 soldaten met een voldoend aantal onderofficieren naar het Havelland gedetacheerd, en stond de Minister van Oorlog voor het voertuig en de benoodigde levensmiddelen in. Intusschen zochten de belanghebbenden nog altijd te bewijzen, dat zij op deze wijze aan den bedelstaf gebracht werden, zich in schulden moesten steken en hun eigendom aan de luimen van den Vorst moesten ten offer brengen. Zij wezen op hun patriotisme, hunne monarchale gezindheid en hunne gehechtheid aan hun geboortegrond, en verlangden dekking der kosten uit publieke fondsen en borgtocht van Von Hertefeld, maar de Koning nam van zulke klachten geene notitie, daar hij de droogmaking voor eene zeer winstgevende geldbelegging hield en alle schaduwzijden of wel willekeurige bevelen geheel over het hoofd zag. Van 1718 tot 1724 werd aan de droogmaking gewerkt, die in het geheel 70374 thlr. 19 4 d. kostte (waarvan de Koning 19000 en de belanghebbenden 51000 thlr. of per morgen 34 sgr. bijdroegen).

Allengs had de antipathie der belanghebbenden voor sympathie plaats gemaakt, daar de vegetatie niets meer te wenschen overliet. De streek werd van epidemische ziekten verlost; het voedsel voor het vee was, èn wat hoeveelheid èn wat hoedanigheid betreft, uitmuntend; de oogst leverde regelmatig meer dan genoeg op, terwijl de veestapel

binnen korten tijd verdubbeld was en elke koe zesmaal zooveel melk als vroeger gaf. De grenzen werden behoorlijk geregeld en alle bezwaren uit den weg geruimd. De landraad Von Bredow, 'leader' der tegenstanders, werd een der vurigste en ijverigste verdedigers der onderneming, en daar deze droogmaking het sein voor eene landbouwkundige beweging in Pruisen was en de ondervindingen, te Havelland opgedaan, elders toegepast moesten worden, werd Von Bredow aan het hoofd der ondernemingen in Litthauen geplaatst, waar meer dan 60000 hoeven, elk van 30 morgen onbebouwd terrein, aan kolonisten afgestaan werden, om in cultuur gebracht te worden. Elke boer kreeg gratis een eigen woning, graan en zaad voor de bebouwing van twee hoeven, vee, gereedschap, vrijdom van lasten, dienstplichtigheid en inkwartiering, alsmede de middelen van bestaan voor één jaar en vrije reis- en verblijfkosten. Zijn vee bestond uit 4 paarden, 3 koeien en 4 ossen; voorts ontving hij 120 schepels zaad. Later volgde de opheffing der lijfeigenschap.

Friedrich Wilhelm I had op zijne reizen in Engeland en Nederland goed uit de oogen gezien en begon met eene proefneming te Havelland, om een uitgangspunt voor zijne grootsche plannen te vinden. Hij tastte de rechten van het individu aan, maar niet om hem te benadeelen, integendeel, om hem van de voordeelen der systematische organisatie of liever der gemeenschappelijke ontwikkeling van het maximum van kracht te laten genieten. Hij ging een stap verder en stichtte in de Havellandsche streek eene Hollandsche modelboerderij, 'Königshorst', eene zoogenaamde 'Holländerei'.

III.
Königshorst(*).

Gelijktijdig met het plan ter droogmaking van het Havellandsche moeras had Von Hertefeld een project ter oprichting eener Hollandsche modelboerderij te Königshorst uitgewerkt en aan den Koning in overweging gegeven. De Vorst bezat oorspronkelijk in deze streek 600 morgen hooiland van zeer geringe qualiteit, waarvan hij niet het geringste voordeel trok. De weiden verpachtte hij voor 1-3 sgr. per morgen en het hout en struikgewas leverden hem zoo goed als niets op. De opperjagermeester nu sloeg hem voor, zijn eigendom nog bijtijds door aankoop van land zonder waarde aanzienlijk te vergrooten, dijken aan te leggen, voor voldoende afwatering zorg te dragen en dan alles behoorlijk te laten bewerken, om deze streek geheel in cultuur te brengen. Indien de Koning dit land tot uitgangspunt der verdere landbouwkundige ontwikkeling in Pruisen wilde maken, was hij bereid, persoonlijk voor het welslagen der onderneming borg te

(*) *Märkische Forschungen.*

staan. Aanvankelijk wees de Vorst het plan van de hand, daar het hem te speculatief voorkwam en daar hij ongaarne zijn vermogen aan twijfelachtige proefnemingen blootstelde, maar allengs liet hij zich overreden en, eens voor de zaak gewonnen, bekommerde hij zich persoonlijk om alles, wat de uitvoering der plannen en de inrichting der verschillende etablissementen betrof. Reeds negen weken, nadat de werkzaamheden begonnen waren, konden de Berlijnsche slachters uitgenoodigd worden, eenige honderden half vette ossen ter verdere vetmesting naar Königshorst te zenden. In 1719 werden de onmisbare gebouwen opgericht en een aantal Hollandsche en Friesche koeien aangekocht, die de heerlijkste weiden vonden en goed aansloegen. Ook kon de vetmesting op ruime schaal voortgezet worden, terwijl het regiment dragonders te Potsdam, gedurende den geheelen winter, hooi in overvloed kreeg. Intusschen waren niet minder dan 1400 menschen met de herwinning van het terrein en de oprichting van boerderijen, stallen en schuren bezig. Alles moest volgens het ontwerp van den architect Romand te 's Hage zuiver Hollandsch gebouwd worden. Voor 9000 thlr. liet de Koning 700 ossen aankoopen en onder zijne leiding vetmesten. In 1720 werd het plan voorloopig als voltooid beschouwd, ofschoon het terrein voortdurend door aankoop uitgebreid werd. Hollanders uit Zevenaar werden daarop ontboden, om boter en kaas op Hollandsche wijze te vervaardigen en de melkerij in te richten. Zij brachten hun eigen gereedschap mede en traden voorloopig als pachters op.

Het koninklijk domein omvatte in 1724 circa 5776 Pruisische morgen bebouwbaar terrein, dat, om vruchtbaar gemaakt te worden, een kapitaal van 158,030 thlr. verslonden had; maar deze som leverde den Koning reeds aanstonds eene rente van 5 à 6 pCt per jaar op. Buitendien liet hij nog vee vetmesten en verpachtte hooiland tegen vergoeding van 20 sgr. per morgen. In 1738 bestond deze bezitting uit ruim 15000 morgen land zonder de verpachte weiden en bedroeg de opbrengst gemiddeld 14000 thlr.; de boerenkolonie bezorgde den arbeid, terwijl voor molens en al hetgeen tot de landbouwkundige industrie behoort, zorg gedragen was en er zelfs boomkweekerijen aangelegd werden.

Twee vragen van belang moesten zeer spoedig aan de orde komen, namelijk, of de melkerij de voorkeur boven de vetweiderij verdiende? en of het systeem van administratie door de domeinenkamer boven de verpachting aan particulieren te verkiezen was? Von Hertefeld begunstigde de vetweiderij, die hij voor voordeeliger en geschikter voor de streek hield en die ongetwijfeld in het belang der naburige, zeer ongunstig gelegen residentie Berlijn was. Tevens verklaarde hij zich voor de administratie. De domeinenkamer rekende uit, dat de vetweiderij jaarlijks een revenu van circa 15000 thlr. zou opleveren, terwijl de melkerij slechts 8403 thlr. opbrengen kon, en beschouwde

de administratie als haar natuurlijk recht. De Koning wees op de treurige ondervinding, met het systeem van administratie reeds vroeger elders opgedaan, en verklaarde zich voor de verpachting in perceelen en ingeval de inschrijving te gering was, voor gedeeltelijke administratie onder zijne persoonlijke leiding. Ook verkoos hij de melkerij, daar hij de Hollandsche boter voortreffelijk vond en de Hollandsche landbouwkundige methode in toepassing wilde brengen. De pachter, die slechts 600 thlr. pacht betaalde, ofschoon Duitschers 7 à 8 thlr. per koe geboden hadden, en daarbij niet eens medewerkte, om 's Konings ideeën ten uitvoer te brengen, kreeg de leverantie van boter voor het hof, die hem per pond met 3 sgr. betaald werd. Eerst was dit eene gunst, later echter gold Königshorster boter in de stad Berlijn 5 sgr. per pond. Het hof was zóó spaarzaam, dat de leverantie voor het hof wekelijks uit 1 à 2 zendingen van 3-4 pond tafelboter bestond. Ook moest de pachter voor de fokkerij van het vee, in overeenstemming met het schriftelijk contract, zorgen.

Königshorst werd nu, volgens den wensch des Konings, hoofdzakelijk melkerij. Wat niet afwisselend met haver, gerst en rogge bebouwd kon worden of voor de melkerij bruikbaar was, werd aan Berlijnsche slachters als vetweiderij verpacht; het eigen vet vee moest afgeschaft en de nieuwste landbouwkundige werktuigen moesten ingevoerd worden. Enkele perceelen konden verpacht worden en de rest stond onder koninklijke administratie. De Koning liet voor zichzelf eene tent bouwen, om geheel vrij te zijn en toch naar welgevallen te kunnen controleeren. Niet altijd was de Vorst met den gang van zaken tevreden en menige inspectie viel ongunstig uit, zoodat de koninklijke rapporten van terechtwijzingen en scherpe oordeelvellingen wemelen. De Koning dacht steeds aan uitbreiding en verbetering der omvangrijke bezitting, was voortdurend met bouwplannen bezig en zeer ongeduldig. Zijn administrateur ging op den loop, zoodat eene commissie van contrôle opgericht moest worden; de pachter der melkerij wilde niet meer dan 100 koeien houden en was tegen kruising der rassen; de domeinenkamer bood passieven tegenstand, bewilligde ongaarne geld en moest nu en dan terechtgezet worden; gedurende de afwezigheid des Konings verminderde de ijver, maar niettegenstaande dat alles zette hij zijn wil door en werden de plannen uitgevoerd. Het land werd goed behandeld, het vee behoorlijk verzorgd en de geheele kolonie op elke mogelijke wijze begunstigd. Zelfs liet de Koning eene kerk met pastorie en kosterswoning bouwen en voor het onderhoud, zoowel als voor de bediening, zorgde hij vrijwillig. De predikant werd als hofgeestelijke beschouwd, leefde echter niet van een vast inkomen, maar van vrijwillige gaven des Konings, die nu eens rijkelijk vloeiden, dan weder uitbleven. De opbrengst der collecte in de kerk werd aan hem afgestaan, maar daarvan kreeg de koster eerst 3 sgr. voor zijne moeite. Het inkomen van den predikant bedroeg jarenlang 200

thlr. in geld, het onderhoud voor 4 koeien en 1 paard en de doop-, trouw- en begrafenisgelden, die echter even min als de collecte veel opbrachten. Eerst in 1805 regelde Friedrich Wilhelm III de kerkelijke aangelegenheden van Königshorst. Toen Friedrich Wilhelm I stierf, bestond zijn domein uit zeven verschillende landbouwkundige vestigingen en was in den waren zin des woords de leerschool voor den Pruisischen landbouw. Ondernemingslust en volharding hadden de bezwaren en moeilijkheden overwonnen; met voldoening sloeg de Vorst zijn werk gade, en niet het minst van allen had de Mark reden, om dankbaar te zijn voor hetgeen op haar gebied tot stand gebracht was.

Oorspronkelijk voerden de roofvogels in het verwaarloosde Havellandsche moeras heerschappij en, indien men het karakter der natuur beschrijven moest, dan zou men ongetwijfeld beginnen met te zeggen, dat al hetgeen hier levenskracht en levensvatbaarheid bezat, melancholie ademde. Eerst nadat deze streek in cultuur gebracht was en vruchtbaar werd, veranderde de grondtoon, die tot dusver deze eigenaardige omgeving beheerscht had, en Königshorst, in het vruchtbaarste gedeelte van het domein aangelegd, bood te midden eener nog half woeste streek en reeds hier en daar weelderige vegetatie een zeer bekoorlijk gezicht, dat niet alleen de vrienden van den practischen landbouw aantrok, maar ook de ware vrienden der natuur boeide. Ook de vlakte, schijnbaar eentonig en toch weder rijk aan afwisseling, laat speelruimte genoeg voor de phantasie, en onze beroemde landschapsschilders, die de harmonie der natuur zoo onvergelijkelijk in kleuren wisten weer te geven en ons met dichterlijke bezieling hare geheimen vertolkten, bewijzen in voorbeeldigen vorm, dat overal poëzie voorhanden is en dat er het slechts op aankomt, om die harmonie te vinden. Wel is de melodie eenvoudig en zijn de tonen minder veelzijdig, maar daarom zijn zij nog niet minder welluidend of spreken minder tot het gemoed.

Vlak is het Noorden; hei en dennenwoud bedekken het zandig diluvium en slechts smalle strooken langs de rivieren, die in verschillende richtingen het land doorsnijden, behooren tot het vruchtbaar alluvium. Hier regeert het Noord-Europeesch graan of liever hier is plaats voor tarwe, rogge, gerst en haver, in tegenstelling van het Zuid-Europeesche, het gebied van rijst en maïs. Ietwat Zuidelijker wordt overvloedig ooft gekweekt, reeds vroegtijdig, evenals de wijnbergen, door de geestelijkheid met buitengewone zorg behandeld. Het turfland tracht zijne zwarte aarde met bloemen te sieren; de hei hult haar zand in een rood gewaad en de laaggelegen velden omzoomen de kust, zoowel als de oevers der rivieren, met sappig groene weiden. Eertijds ving een ondoordringbaar woud de warme zonnestralen op en was zóó menig vruchtbaar stuk land nog een plas of een moeras; arm waren de bewoners, luttel het aantal bebouwde akkers, dun

gezaaid de bevolking en gering de middelen van verkeer. Woest en somber zag het er overal uit, en maar al te dikwijls was dit gebied blootgesteld aan den goeden of kwaden wil van roofgierige en door lage driften en hartstochten beheerschte buren. En toch werd de zin voor poëzie ook in het Noorden niet uitgedoofd, vond de sage ontvankelijke gemoederen en bleef de natie getrouw aan de Indo-Germaansche traditie.

De koude en zelfzuchtige geestesrichting onzer dagen, het cynisme en de eenzijdige ontwikkeling van het verstand trachten den zin voor poëzie, het beeld der ongekunstelde phantasie te onderdrukken en daarom treedt tegenwoordig de sage òf in het geheel niet, òf uit vrees voor spot zeer bedeesd aan de oppervlakte, maar nog leeft zij in de gedachten en, wat meer zegt, in het gemoed van den wakkeren landbouwer, en terwijl hij het 'so seggen se' er als het ware ter verontschuldiging bijvoegt, getuigt het bezielde oog, evenals het vol gemoed, van zijn innig geloof aan hetgeen voor ons als symbool niet mindere waarde bezit.

Nog laat de Mecklenburgsche boer een bundel graan voor Wodan's schimmel achter; nog houdt tegen Kerstmis Wodan te paard, gevolgd door boeren en boerinnen, een feestelijken optocht, om van huis tot huis te onderzoeken, wie gestraft en wie beloond moeten worden, waarbij het aan scherts en onschuldig vermaak niet ontbreekt, terwijl de dans overal eene hoofdrol speelt; nog wordt de wilde jager in de Mark vereerd, die ter 12^{der} ure met zijn vurig ros door het bosch trekt en nu en dan zelfs zijne trabanten medeneemt. Vrouw Harke, elders in Saksen en Thüringen Holla of Holda genoemd, bezweert met den uitroep 'Erce, Erce, Erce, eordhan môdan' de geesten, die het land onvruchtbaar gemaakt hebben en is in zekeren zin het symbool der vruchtbaarheid. Ter 12^{der} ure vliegt zij over het land en schenkt een rijken oogst. Geeft men in den Kerst- of Nieuwjaarsnacht aan het vee gestolen kool te vreten, zoo laat zij het vee goed gedijen; hangt men stroobundels aan de vruchtboomen, zoo geeft zij overvloed. Ook is zij het symbool van den vlasbouw, de moederlijke godin, die alom zegen en welvaart verspreidt. Haar ter zijde staat Bertha, de witte vrouw, die het 'scheiden voor eeuwig' verkondigt en de dooden beweent. Zij is de Râgalaxmis (beschermgodin des Konings) uit de bekende Indische sage. Het beeld der vlijt is de 'Roggenmuhme' of roggetante; zij woont in het koren en dient, om tragen tot plichtsbetrachting aan te sporen. Ostara daarentegen is de genezende kracht, die tevens schoonheid schenkt. Water, op den eersten Paaschmorgen vóór zonsopgang stilzwijgend uit de rivier geschept, herstelt de gezondheid, bewaart voor ziekte en geeft schoonheid. Is geen water voorhanden, zoo doet, in geval van ziekte, een noodvuur dezelfde diensten, en dit middel wordt veelal door schaapherders toegepast. Nog meer in het bijzonder houdt zich de sage

met het water bezig, dat jaarlijks een zeker aantal offers verlangt. De zwaan, ring of keten, ja, zelfs eene zeilboot of een koffer zijn de attributen dezer godinnen, die meestal ter waarschuwing van kinderen dienen. Wie het land en zijne bewoners wil leeren kennen, mag dit gebied niet verwaarloozen, want, behalve den dichterlijken zin der sagen en den aantrekkelijken, eenvoudigen verhaaltrant, onthullen zij in zinnebeeldigen vorm menig raadsel en zijn zij veelal een zekere gids, om gewoonten en gebruiken te doorgronden. Niet alleen het voor de romantiek meer vatbare Zuiden hecht aan zijne sagen en laat het rijk der geesten gaarne grooten invloed uitoefenen; ook het vlakke Noorden, dat in het zweet des aanschijns de onmisbare vruchten aan den maar al te dikwijls weerbarstigen grond ontwoekeren moet, koestert liefde voor dat verleidelijk spel der verbeelding en tracht daardoor de proza des levens in een liefelijker gewaad te hullen en het genot van den arbeid te verhoogen. De stedeling, die daarvan niet de minste notitie neemt en gewoonlijk de schouders ophaalt over hetgeen hij niet begrijpt of als bijgeloof en bekrompenheid belachelijk maakt, omdat de kinderlijke taal hem vreemd in de ooren klinkt, deed beter het oordeel op te schorten en den spot te staken, want de wereld, waarin de landbouwer leeft en zich beweegt, heeft hetzelfde recht van bestaan als die der andere volksklassen, en in den boer vindt de gematigde vooruitgang den hechtsten steun tegenover hen, die van het doelloos afbreken hun handwerk maken.

Friedrich Wilhelm I wenschte niet alleen een onbruikbaar moeras in een rentegevend en prachtig domein te veranderen, maar bovenal eene leerschool ter veredeling van het vee en ter bereiding van boter en kaas te stichten.

Oost-Friesche koeien werden van Königshorst naar de verschillende Pruisische districten gezonden en de veeteelt werd als het ware systematisch georganiseerd. Al deze rapporten en voorschriften werden door hem opgesteld en de resultaten moesten hem nauwkeurig medegedeeld worden. Bijzondere door hem ingerichte lijsten ter regeling der veeteelt, veredeling der rassen, voortplanting en al wat tot dit gebied behoort, stelden hem in staat, hetgeen geschied was, te controleeren en hetgeen geschieden moest, te bevelen. Den 7^{den} Augustus 1737 verklaart de Koning aan de Kamer, ‘dat hij tot nog toe de ware reden, waarom hij met zoovele kosten Hollanders heeft laten overkomen, niet aan de Kamer medegedeeld heeft; daarom is hij nu bereid haar te laten weten, dat de boerenmeiden, die bij deze Hollanders werkzaam zijn, zóó goed de melk-, boter- en kaasbereiding moeten leeren kennen, dat zij later, indien zij elders trouwen, deze wetenschap verder kunnen verbreiden. Derhalve kan aangenomen worden, dat in eene niet te ver verwijderde toekomst overal goede boter en kaas te bekomen zal zijn.’ Het natuurlijk gevolg van dit plan was, dat de landbouwkundige ambtenaren beurtelings op hoog bevel boerendochters,

gedurende twee jaren, in de leer bij de Hollanders moesten doen. Na afloop der leer werd een examen voorgeschreven en de boter bijv. aan de koninklijke tafel geprobeerd. Voldeed de leerlinge aan de vereischten, zoo kreeg zij een uitzet en moest een flinken landbouwer trouwen. 'De ambtenaren', heette het, 'die deernen in de leer doen, zijn persoonlijk verantwoordelijk, dat zij kinderen van intelligente boeren zijn en geen liederlijken levenswandel voeren. Deze deernen moeten twee jaren lang in eene Königshorster Holländerei dienen en de ambtenaren moeten ervoor zorg dragen, dat zij het botermaken grondig leeren, om deze kunst later evengoed en even zindelijk elders uit te oefenen. Zijn de leerjaren om en willen de deernen niet langer in de Holländerei blijven, zoo worden zij weder naar huis gezonden en moeten zij zich aldaar vestigen. Alvorens Königshorst te verlaten, moeten zij bewijzen, zonder hulp of toezicht even voortreffelijke boter te kunnen bereiden, en daarvan moet ¼ pond als proef naar de koninklijke tafel gezonden worden. Wordt zij voldoende geacht, zoo krijgt zulk eene deern 25 thlr. als uitzet, zoowel om haar aan te moedigen, het botermaken goed te leeren, als om het haar mogelijk te maken, een flinken man te vinden. De drie nieuw geprojecteerde boerderijen worden, wat het botermaken betreft, door de drie beste leerlingen geleid en voor hen moet de Referendaris Berendes 3 flinke kerels uitzoeken, die alsdan dezelfde positie als de Hollanders bekomen. Het uitzet voor hen wordt op 100 thlr. per persoon vastgesteld. Hun loon moet lager dan dat der Hollanders zijn, maar 50 thlr. meer bedragen, dan gewoonlijk Duitschers bekomen.' De Koning zorgde voor de nauwkeurige uitvoering dezer bevelen en duldde niet, dat er meisjes zonder zijne uitdrukkelijke toestemming in dienst genomen werden. Hij moest eerst van hare geschiktheid overtuigd zijn en persoonlijk onderzoeken, of zij haar vak goed verstonden. Ten eerste moesten de leerlingen uit de Mark stammen; ten tweede werd elke afwijking van de Hollandsche methode zeer streng veroordeeld; ten derde moesten de deernen met het vee kunnen omgaan, alvorens zij met de boter- en kaasbereiding begonnen, en ten vierde liet de Koning aan de Hollandsche boeren per leerlinge een leergeld van 20 thlr. uitkeeren, om den ijver te prikkelen. Na den dood des Konings vervielen deze bepalingen en daar Frederik de Groote aanvankelijk aan de vetweiderij de voorkeur gaf, om Berlijn onafhankelijk van den invoer van slachtvee te maken, zoo veranderde de geheele inrichting. Het domein werd ten deele in termijn en ten deele in erfpacht gegeven, de melkerij tot het hoogst noodzakelijke beperkt, de productie van boter tot op 349 Ctr. 90 pond voor het hof en de leverantie voor de Markgravin van Baireuth verminderd; de Hollanders keerden allen naar huis terug, en eene groote stoeterij voor cavaleriepaarden werd aangelegd.

Frederik de Groote had te veel te doen, om zich met Königshorst

in het bijzonder bezig te houden, en eerst veel later liet hij de inrichting nader onderzoeken. In 1772 vond de Koning de Königshorster boter slecht; de nieuwe pachter had 600 melkgevende koeien en leverde 2500 pond boter aan het hof, die volgens de Hollandsche methode op de zorgvuldigste wijze bereid werd, zonder echter de vergelijking met de vroegere zuiver Hollandsche waar te kunnen doorstaan. Vruchteloos waren alle proefnemingen van den pachter; noch de uitstekende behandeling van het vee, noch het beste voedingssysteem baatte, en ten slotte was de Koning genoodzaakt, tot de methode zijns vaders terug te keeren, Hollandsche familiën met de leiding te belasten en eene werkelijke academie ter bereiding van boter en kaas te stichten. Aan het hoofd dezer inrichting werd de Hollander Gravenstein uit Friesland geplaatst, die met alle gereedschappen en 4 dochters naar Königshorst verhuisde en een vast inkomen van 400 thlr. per jaar met recht op pensioen bekwam. Als pachter der 'Holländerei' had hij buitendien aanzienlijke voordeelen en terwijl hij de directie uitoefende, zorgden zijne dochters voor de melkerij. De Koning vond een en ander wel veel te kostbaar, maar schikte zich ten slotte in het noodzakelijke en beval in 1780, dat nu ook alle districten van de gunstige gelegenheid gebruik moesten maken, om echt Hollandsche boter en kaas te leeren maken. Uit Pommeren, Pruisen, Saksen en de Mark werden leerlingen ter studie naar Königshorst gezonden; met het draineeren werd ook weder begonnen en alles op de vroegere wijze voortgezet. Geheel Berlijn moest vandaar met boter voorzien worden, om het geld binnenslands te houden. Elke provincie moest òf de bestaande 'Holländereien' hervormen, òf nieuwe volgens Hollandsch model aanleggen. Gravenstein had dit alles na te zien en behoorlijk te controleeren, en was verplicht jaarlijks het land te bereizen, zijne methode overal aan den man te brengen en in den Pruisischen staat duurzaam te organiseeren. In 1785 stierf hij en werden zijne dochters met de verdere waarneming van zijn ambt belast. Nog in 1800 werd bevolen, Hollandsche boter te bereiden en eerst de latere rampen, die het land troffen, brachten hierin verandering en verminderden de belangstelling in deze nationale onderneming.

Het gelukte alzoo aan Friedrich Wilhelm I, eene Hollandsche modelboerderij onder leiding van Hollanders in het leven te roepen en de in Nederland gebruikelijke landbouwkundige methode op ruime schaal in Pruisen toe te passen. De vruchten van dat streven heeft de Vorst in hooge mate genoten, en geen domein of particuliere bezitting schonk in verhouding zoovele materieele voordeelen. De 'Holländerei', de op de veeteelt gebaseerde landbouwkundige methode, voor laaggelegen landen bij uitnemendheid geschikt, werd in Pruisen als eene hervorming van belang beschouwd en beslaat in de geschiedenis van den landbouw eene eereplaats. Zelfs Frederik de Groote

moest het nut ervan erkennen en door de oprichting eener werkelijke academie zijne belangstelling aan den dag leggen. Ofschoon het hem verdroot, aan Nederlanders de voorkeur te geven, kon hij dit toch niet nalaten, indien hij niet het reeds bereikte geheel aan eene eigenzinnige luim ten offer wilde brengen. Nog heden ten dage staat de 'Holländerei' in goeden reuk en is de droogmaking van moerassen, de bewerking van vochtige, laaggelegen landen, het bereiden van boter en kaas en het behandelen van het vee, volgens de Hollandsche methode, in gebruik. Het spreekt wel vanzelf, dat dit uitsluitend van de veeteelt en de methode ten opzichte van bepaalde gronden geldt. Von Thünen vergelijkt in zijn meesterwerk: *Der isolirte Staat*, de eigenaardigheden der Mecklenburgsche, Belgische en Hollandsche methoden om het bewijs, te leveren, dat er van goed, beter, best geene sprake kan zijn, daar elke methode op bepaalde gegevens steunt en voor bepaalde streken berekend is. De landbouwer, tegenwoordig zonder kennis der natuurwetenschappen en der staathuishoudkunde niet meer in staat, om behoorlijk met de hem geschonken talenten te woekeren en werkelijk vooruit te komen, moet derhalve die gegevens opsporen, om al naar gelang van omstandigheden eene dezer methoden in toepassing te brengen, en hoe grondiger hij daarbij te werk gaat, hoe schitterender het resultaat is. De ondervinding alleen is, evenals de gewoonte, een slechte gids, en zonder studie kan de landbouwer ook met den besten wil der wereld zelfs de geërfde methode niet tot verdere ontwikkeling brengen.

Leslie vergelijkt, steunende op de studiën van Laveleye, in *Fraser's Magasine* de 'grande' met de 'petite culture' in België, om uit het verschil der gegevens, waarvan het al of niet welslagen afhangt, de noodzakelijkheid van beiden te betoogen. De 'petite culture' is eene levensvraag voor den vrijen en geheel onafhankelijken boerenstand. De vrije boer moet met tijd en ruimte spaarzaam zijn, derhalve op verscheidenheid van bouw, uitgebreide toepassing van wisselbouw en overvloedige bewerking achten. Zijne hoeve is meestal betrekkelijk klein, maar hij is òf eigenaar òf erfpachter, vlijtig en spaarzaam, staat in levendige verbinding met handel en industrie en is geneigd, om verbeteringen toe te passen, omdat hij van zijn grond zooveel als slechts eenigermate mogelijk is, trekken wil. Hij ontgint gaarne, maakt moerassen droog en neemt den strijd met het dorre, vlakke zand op, terwijl hij aan den goeden uitslag zijner pogingen niet twijfelt. Hij teelt hoofdzakelijk stalvoeder, tuiniert ook ter afwisseling en denkt bij voorkeur aan zijn vee. Liefde voor zijn land, voor de vrijheid, voor den godsdienst en de nationale traditie bezielt hem, en in zijne spa bezit hij eene goudmijn. De vrije boer is een zegen voor een land, mits de landbouwkundige onderneming van grooteren omvang hem voorgaat en ter zijde staat. Zij neemt hare toevlucht tot de werktuigkunde, laat zich leiden door de wetenschap en is de steunpilaar van

den vooruitgang. Met elkander verbonden zijn zij eene macht, die de algemeene ontwikkeling bevordert en welvaart verspreidt; zijn zij verdeeld of eenzijdig ontwikkeld, dan treden stilstand en verarming te voorschijn. In Oost-Pruisen breidt zich tegenwoordig het groot grondbezit te zeer uit en wordt de vrije boerenstand met den ondergang bedreigd, indien de regeering niet tusschenbeiden komt. Eene systematische organisatie, die speelruimte genoeg laat voor de onmisbare vrije beweging, beoogden de weldoeners van het Havelland, en niet ten onrechte wenschten zij eene modelinrichting op eene gezonde basis, zonder bureaucratische belemmeringen en zonder lastige formaliteiten. Eigenaardig en hoogst merkwaardig was het echter, dat de leiding zoolang in Hollandsche handen bleef en dat het onderwijs niet voldoende was, om dezelfde virtuositeit in de boter- en kaasbereiding te verkrijgen. Het botermaken moet zeer vroegtijdig bekend geweest zijn, daar Plinius reeds zegt: ‘Men bereidt uit melk ook boter, eene bij onbeschaafde volkeren geliefkoosde spijze, die rijk en arm van elkander onderscheidt. Gewoonlijk wordt zij uit koemelk gewonnen; de vetste komt echter van de schapen. Ook geitenmelk wordt geboterd. 's Winters maakt men de melk eerst warm, 's zomers perst men haar, zoodra zij door schudden dik geworden is. Dat geschiedt in langwerpige vaten, die aan het boveneinde door eene smalle opening lucht bekomen en voor het overige gesloten zijn.’ Het sprak wel vanzelf, dat zij, die geene olijven bezitten, derhalve geene olijvenolie kunnen bereiden, boter vervaardigen en, zoodra de behoefte aanwezig is, wordt ook aan de voldoening gedacht. Evenwel schijnt boter lang uitsluitend délicatesse geweest te zijn en de melk, zelfs daar, waar zij op verren afstand van de woningen verkregen werd, gewoonlijk direct gebruikt te zijn.

In 1185 bekwam het klooster van Corvey bij wijze van uitzondering ‘urnas butyri’. Zij werd in amforen, urnen, tonnen en vaten gedrukt. Graaf Von Dalen gebruikte van den 13^{den} Mei tot den 29sten September dagelijks versche boter, hetgeen opzien baarde en als eene bijzonderheid opgeteekend werd. In het voorjaar kalfden de koeien en 's winters gaven zij weinig melk. Wie 's winters op boter aanspraak maakte, moest de zomerboter indrukken en bewaren. Deze specialiteit was en bleef eene Hollandsche eigenaardigheid.

Kaas werd ook reeds in de middeleeuwen vervaardigd. 's Zomers werd zoogenaamde vetkaas op de Alpen gemaakt, die de herders tegen den herfst mede naar huis namen en per stuk verkochten. In Nieder-Altaich kostte eene kaas 3 heller, in Oostenrijk 2 penningen, en het klooster Lorch genoot het voorrecht, eene kaas voor 1 penning te verkrijgen. De Aartsbisschop van Keulen was de eerste, die ons tegenwoordig Hollandsch formaat verordende, en de grootte, zoowel als het gewicht, baarde algemeene verwondering. Corvey maakte in Duitschland de eerste kaas. Terwijl in Midden-Duitschland magere

kaas bijval vond, verkoos het Noorden de vette Hollandsche en deze industrie was mede een vrucht der kolonisatie uit de Nederlanden.

IV.
Iets over de landbouwkundige literatuur.

De kunstenaar wordt geleid door eene idee; de ambachtsman richt zich naar het hem ter hand gesteld model, en de landbouwkundige handelt in overeenstemming met de wetten der natuur. De koopman is, evenals de industrieel, afhankelijk van het kapitaal, waarover hij beschikt en dat groot genoeg moet zijn, om hem in staat te stellen op den duur met gunstig gevolg nuttig werkzaam te blijven; de landbouwer moet zijn grond als een industrieel kapitaal beschouwen, dat hem onafgebroken eene voldoende, steeds toenemende jaarlijksche rente moet afwerpen en daarbij in waarde zal stijgen, indien het met kennis van zaken behandeld wordt. Vergelijkt hij den grond met een wijnberg, waarin een schat begraven werd, die alleen door omwoelen geheven kan worden, zoo zal hij de vruchtbaarheid van zijn grond gaandeweg vernietigen of liever van zijn kapitaal leven; is hij daarentegen met het wezen van zijn kapitaal, met den duur der vruchtbaarheid en de juiste methode van behandeling bekend, zoo zal hij weten, wat de grond behoeft en tevens jaarlijks verbruikt, om steeds weder eene zekere hoeveelheid te kunnen voortbrengen, zonder in hoedanigheid te verminderen. Voor onze maatschappij is het van het hoogste belang, dat met alle talenten behoorlijk gewoekerd en het natuurlijk evenwicht zorgvuldig gehandhaafd wordt. Adam Smith zegt, dat alles, wat ertoe bijdraagt, om de vruchtbaarheid van den grond te verhoogen, alzoo de productie van den landbouw doet toenemen, niet alleen de waarde van den grond, die daardoor verbeterd werd, maar ook tevens die van andere landerijen vermeerdert, omdat de vraag naar hare voortbrengselen stijgt. Vermeerdering van de productie onzer eerste en voornaamste levensbehoeften doet, indien zij ons werkelijk den horen des overvloeds brengt, vraag naar edel metaal, naar comfort en naar al hetgeen het leven veraangenaamt, ontstaan. Overvloed aan voedende stoffen is de eerste trap, die tot rijkdom voert en geeft eerst aan vele voorwerpen, die met onzen toestand van beschaving in nauw verband staan, waarde. De bevolking van een land richt zich niet naar het aantal menschen, dat gekleed en van woningen voorzien kan worden, maar naar hen, die op voldoende voeding staat kunnen maken. Is voedsel voorhanden, zoo is het overige gemakkelijk aan te schaffen. Zonder oorlog of revolutie en zonder gewelddadige stoornis in den natuurlijken loop der dingen zou de vermeerdering van de welvaart en de wasdom der steden uit de verbetering van den landbouw te voorschijn zijn gekomen, en steeds gelijken

tred met de hervormingen op dit gebied gehouden hebben. Deze en andere algemeene waarheden kon Adam Smith als staathuishoudkundige verkondigen, zonder nu juist meer in het bijzonder tot het gebied van den landbouw af te dalen, en het kan daarom niemand verwonderen, dat hij goed- en landrente niet van elkander onderscheidde, of wel, dat hij nog de meening huldigde: een land, dat vruchten opgebracht heeft, keert tot zijn oorspronkelijken toestand terug en zal door den arbeid van den mensch en door eene bepaalde methode van bewerking steeds weder vruchten kunnen dragen, waarbij het verbruik om te kunnen voortbrengen over het hoofd gezien werd. Het wezen van den landbouw was in die dagen nog niet doorgrond, de wetten der natuur waren nog grootendeels raadselen, die ontcijferd moesten worden, en de theorie der voortbrengende, zich ontwikkelende en alles beheerschende kracht, die de natuur regeert en waarvan ons bestaan afhangt, was nog zoo goed als onbekend. Stuart Mill kon daarom op de door Adam Smith gelegde fundamenten voortbouwen en daarbij op de resultaten van later, zuiver wetenschappelijk onderzoek letten.

Wanneer wij de verschillende perioden nagaan, die de landbouw doorloopen moest, alvorens voor eene wetenschappelijke behandeling vatbaar te worden, zoo ontdekken wij achtereenvolgens het optreden van den roofbouw, waarbij de vruchtbaarheid als het ware vernietigd wordt en de landbouwer de velden geheel en al uitgemergeld achterlaat; dan volgt de toepassing van het drieslagstelsel, dat het land als een stuk leder zonder einde beschouwt en waarbij de stalmest de rol van machinesmeer te vervullen heeft. Is de bovenlaag uitgeput, zoo komt het systeem van vruchtwissel in gebruik, met of zonder braak, al naar gelang van omstandigheden en hoofdzakelijk erop berekend, den ondergrond uit te putten. Eerst daarna ontstaat de vatbaarheid, om andere methoden van behandeling te overwegen en aan den grond te hergeven, wat aan den grond ontnomen werd. Het natuurlijk omloopsproces vindt gewoonlijk eerst aanhangers, wanneer het te laat is. De teringlijder is zich zijn toestand niet bewust; elke tijdelijke herleving versterkt de hoop op beterschap en elke nieuwe uitputting gaat gepaard met toenemende verzwakking. De maatschappij heeft zelden een open oog voor de kwalen, die haar bestaan langzaam maar zeker ondermijnen; zij teert voort en tracht zich in te prenten, dat zij werkelijk gezond is. De uitmergeling van den grond geschiedde in historischen zin systematisch en als het ware met opzet, want aan waarschuwingen ontbrak het niet en op de voorbeeldige landbouwkundige cultuur in Japan werd reeds lang gewezen. Kunnen wij niet op de Pontinische moerassen wijzen, die wijd en zijd de lucht verpesten en eertijds ruimschoots in het onderhoud der welvarende bevolking van 23 dorpen voorzagen(*)? Hoe zag het er in Lombardije

(*) Liebig: *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie.*

uit? Wel zag men allengs in, dat de theorie van den stalmest niet voldoende was en zelfs overschat werd; wel begon men wederom met de gewone overdrijving kalk, mergel en gips op de landerijen te gebruiken, en wel leerde men gaandeweg het beenderenmeel, de guano, de phosphorieten en andere kunstmatige mestfabrikaten schatten: maar daarmede is het spel nog niet gewonnen, omdat er geene universeele geneesmiddelen bestaan en omdat het er in de eerste plaats op aankomt, zich eene heldere voorstelling te vormen van hetgeen er in de natuur geschiedt, en van de wetten, die ons zoowel als de natuur beheerschen. Nog is de eigenlijke mesttheorie, de wetenschap der middelen, die het land op den duur vruchtbaar houden en in waarde doen toenemen, niet algemeen verspreid; nog zijn de gewoonte en de zoogenaamde practijk te zeer de gidsen, die ongunstig op de genezing werken, en nog is het onderwijs niet diep genoeg in alle klassen der bevolking doorgedrongen(*). In plaats van gemeenschappelijk op te heffen en te beschaven, houden de ontwikkelden elkander, door partijzucht gedreven, wederkeerig in evenwicht en neutraliseeren daardoor de kracht, die anders ten gunste der algemeene ontwikkeling uitgeoefend kon worden. En toch kan de ziekte alleen overwonnen worden, indien allen zonder onderscheid de hand aan den ploeg slaan, om in het zweet huns aanschijns te werken.

In Duitschland opende de geestelijkheid de rij van hen, die op de hervorming van den landbouw aandrongen. Bisschop Meinwerk van Paderborn en Friedrich van Hamburg en Bremen bekommerden zich persoonlijk om het landbouwkundig bedrijf, en zochten door verbeteringen op dit gebied hun inkomen te vermeerderen en de welvaart der streek te bevorderen. Van eigenlijke ontwikkeling was echter eerst sprake, toen zich vrije en zelfstandige landbouwers met deze zware taak belastten. Zij vonden voornamelijk steun en bescherming bij de Cisterciënserkloosters, onze eerste landbouwkundige leerscholen. De Cisterciënsermonniken bekeerden zonder hulp van het zwaard en waren even ondernemend als werkzaam, even doortastend als bekwaam. Later hebben de Mennonieten in West-Pruisen en Holstein op kleinere schaal dezelfde rol gespeeld en even gunstige resultaten verkregen. Het gold de eerste organisatie der landbouwkundige ontwikkeling en daartoe was de geestelijkheid in hare bloeiperiode het meest van allen geschikt. Toen het Katholicisme in verval geraakte en despotieke willekeur overal de heerschappij voerde, zoodat de reeds verkregen trap van beschaving dreigde verloren te gaan, trad het Protestantisme op, om door middel der Reformatie nieuw leven te verspreiden en de natie voor verdere ontwikkeling vatbaar te maken. Wat Calvijn in Genève tot stand bracht, om het gezag der wet en de zedelijke orde op vaste grondslagen te plaatsen, dat poogde Augustus van Saksen in Saksen in te voeren; dat vond bijval in Wurtemberg en werd

(*) Dr. Ed. Heiden: *Düngerlehre.*

nagevolgd in Brandenburg. Het schoolwezen werd geregeld, in de armverzorging voorzien; rechten en plichten der onderdanen werden bij de wet vastgesteld, en al had dit ook de invoering van het Romeinsche recht ten gevolge, zoo was dit toch in die dagen vooruitgang. Voor het eerst werd het burgerlijk grondbezit geduld en konden derhalve eenvoudige landlieden 2-4 hoeven in eigendom bekomen. Bosschen werden uitgeroeid, woeste gronden in erfpacht gegeven, moerassen drooggemaakt en zelfs domeinen op tijd verpacht. Wegen werden aangelegd; het recht van den arbeid werd bij de wet vastgesteld, het eigendom beschermd en een toestand van orde als het ware geschapen. Dit alles was ook voor den landbouw van het hoogste belang en voor het eerst ontmoeten wij eene landbouwkundige literatuur, die op de verdere ontwikkeling grooten invloed uitoefende.

Bekend was reeds het werk van Petrus van Crescentiis, tegen het einde der 13de eeuw op bevel van Karel II, beheerscher der beide Siciliën, onder den titel van '12 Boeken over den landbouw' in Italië vervaardigd en tot 1471 manuscript gebleven. In 1518 werd deze studie vertaald. Onder de eerste te Augsburg gedrukte boeken vinden wij een 'Boek der Natuur', landbouwkundige studie uit de 2de helft der 15de eeuw. Voorts werden de '7 Boeken over den Landbouw' van Charles Etienne ijverig bestudeerd en ook in 1580 in het Duitsch vertaald. Buitendien bleef men nauwkeurig op de hoogte van hetgeen er in Nederland en België op landbouwkundig gebied geschiedde.

Duitschland moest ten eerste letten op de ontwikkeling der Rijnstreken, die met de Hollandsche buren gelijken tred trachtten te houden. Zóó legden zich Mainz, Würzburg en Bamberg op de groententeelt, Frankfort, Neurenberg en Augsburg op de bloemencultuur toe, terwijl Erfurt, oorspronkelijk eene kolonie der Friezen, in groenten en zaden uitmuntte. Interessant is de aan de hand van oorkonden door A.L.J. Michelsen bewerkte geschiedenis van den zoogenaamden 'Mainzer Hof' te Erfurt.

Wanneer wij naar voorbeelden ter navolging op landbouwkundig gebied zoeken, zoo is onze oogst niet gering. In Moravië ligt het door 100,000 Slaven bewoonde land der Hannaken, de zoogenaamde Hanna, 25 vierkante mijlen in omvang en als buitengewoon vruchtbaar bekend. Hier werd het zuivere drieslagstelsel zonder braak met uitnemend gevolg op den duur toegepast, en werden 1°. erwten als eerste product na de bemesting, 2°. tarwe, 3°. gerst en 4°. rogge geteeld, terwijl hennep als nevenproduct gewonnen wordt. Van het vee staan zwijnen en ganzen op den voorgrond. De Hannaken vormen een eigen stam, zijn klein maar sterk gebouwd, plomp en onbeschaafd, van nature zonder medegevoel voor hunne naasten, traag en langzaam, wat hun arbeid betreft, maar trotsch op de vruchtbaarheid van hun land en geheel met dat land samengegroeid. Zij steunen geheel op traditie,

gewoonte en ondervinding, maar bezitten een open oog voor de behoeften van hun land.

Niet minder merkwaardig zijn de Saksen-Altenburgers, 45,000 Duitschers, die 10 vierkante mijlen bewonen, zelfstandig huishouden, welvarend en in het bezit van eigen boerderijen zijn. Zij passen het drieslagstelsel met braak toe, en daar de stalmest op de wei verloren gaat, maken zij van mergel gebruik, om het land weder op te frisschen.

In de derde plaats noemen wij Oost-Friesland, waar de grond niet slecht is, de feudale lasten gering zijn en de invloed van Holland geheel domineert. Hier werd de veeteelt als basis beschouwd en hoogstens als zuiver akkerland behandeld. Beperkt tot het weien vruchtwisselsysteem, is hier de bewerking van moerassen, het ontginnen van hei en het steken van turf meer ter ontwikkeling gekomen. De meeste waarde hecht men aan graan, erwten en boonen, oliezaden en hooiland of weiden, terwijl er de paarden- en schapenteelt bloeit en de melkgevende beesten in hoog aanzien staan. Vooral in Oldenburg wordt de paardenteelt door het hof buitengewoon begunstigd. Holstein-Ditmarschen is daarentegen het gebied der zoogenaamde ‘Koppelwirthschaft’, mede in Mecklenburg toegepast en alzoo weder aan andere voorschriften onderworpen. Met het systeem verschillen de eigenaardigheden der bevolking, is het volkskarakter gewijzigd.

De eerste populaire landbouwkundige studie leverde Conrad Heresbach in zijne ‘4 Boeken over den landbouw’, in den vorm van een gesprek behandeld en in 1571 te Keulen met enthousiasme begroet. Hem overtrof Coler in zijn ‘Oeconomia’ (1593-1601), die met landbouwkundige raadgevingen voor het eerst een landbouwkundigen kalender liet drukken, hetgeen terecht opzien baarde. De calendariën der kloosters, met astronomische, vrome en practische aanteekeningen voorzien, waren veelal in den boerenkrijg verloren gegaan, en daarom voorzag Coler in eene werkelijke behoefte. Heresbach en Coler beheerschten tot in de eerste helft der achttiende eeuw de landbouwkundige literatuur, en naast hen was er nog slechts plaats voor de behandeling van ondergeschikte punten en van handelsartikelen op het gebied van den tuinbouw. Daar deze schrijvers echter te geleerd waren voor de menigte, liet Hertog Ernst van Saksen nog bijzondere volksschriften drukken en gratis verspreiden. Von Rohr vestigde buitendien nog in zijn: ‘Obersächsisches Hauswirthschaftsbuch’ de aandacht op de landbouwkundige statistiek en op het nut der natuurwetenschappen, die hij voor den landbouwer onontbeerlijk noemt. Ook begon de messttheorie als fundament der landbouwkundige wetenschap meer de aandacht der vorschers te trekken.

Tot in de eerste helft der 18de eeuw berustte de literatuur uitsluitend op de practijk en werden daarmede eenige nuttige wenken

voor de landbouwers verbonden. Onder Koning Friedrich Wilhelm I wijzigde zich deze richting geheel en al en zocht een ieder naar het systeem, dat aan de practijk ten grondslag ligt. In 1727 werd te Frankfort a/O een leerstoel voor de landbouwkundige wetenschap opgericht en Dithmar met dit vak belast. Stisser mocht in 1735 dit onderwerp in Jena doceeren en gelijk wel vanzelf spreekt, begon daarmede de periode der leerboeken.

Intusschen geraakte de natie in een ander vaarwater en begon het Duitsche volk de vleugels vrijer uit te slaan. Bach, Händel, Mozart en Haydn ontsloten met onvergelijkelijk talent de ideale wereld der tonen; Schlözer, Moser, Blumenbach en Kant beheerschten de wetenschap, en Klopstock, Gellert en Lessing veroverden op eens voor de edelste kunst den troon, die maar al te lang onbezet was gebleven. Geene herleving der natie kan of zal ooit eenzijdig zijn; ontwaakt zij uit de sluimering en leert zij hare werkelijke kracht kennen, zoo zal elk gebied daarvan den invloed bespeuren en onwillekeurig overal nieuw leven waargenomen kunnen worden. Dat gold ook toen voor den landbouw.

Engeland was trotsch op Ellis en Tull, die eene landbouwkundige revolutie te voorschijn riepen en zelfs Friedrich II in zoo hooge mate wisten in te nemen, dat hij bij Berlijn met de nieuwe Engelsche methode eene proef nam en zelfs particulieren door premiën trachtte aan te moedigen, om zijn voorbeeld te volgen. Frankrijk werd door Duhamel en Chateauvieux beheerscht, die evenzeer buiten de grenzen propaganda maakten. Duitschland zond Kretschmar en Neumann in het strijdperk als voorloopers van den wakkeren Münchhausen, die de bestaande literatuur aan eene grondige critiek onderwierp en de toepassing van verbeterde werktuigkundige hulpmiddelen aanbeval; van Wallerius, die de chemische verschijnselen begon te verklaren; en van Justi, die den ondoelmatigen aanleg der dorpen, de heerlijkheidsrechten en de sociale toestanden op landbouwkundig gebied aan een onbevooroordeeld onderzoek onderwierp, het vereenigingswezen aanbeval en op scherpzinnige wijze eene algemeene hervorming ontwikkelde. Zij allen schudden de natie wakker en baanden Schubart den weg. In 1764 werd te Leipzig eene landbouwkundige sociëteit gesticht, die in Justi's zin werkzaam was en als het ware het signaal werd, om in geheel Duitschland vereenigingen in het leven te roepen.

De geestelijken namen deel aan deze algemeene beweging en plaatsten zich zelfs in Baden en de Palts aan het hoofd der hervormingsgezinden. Zij wisten, dat vernietiging der vruchtbaarheid van het land, hetzij door gemis aan kennis, hetzij door traagheid, algemeene verarming beteekent, dat daardoor de boerenstand met den ondergang bedreigd wordt en dat dit met het verval van het vaderland gelijk staat, en juist daarom beschouwden zij het als hunne natuurlijke roeping, ijverig mede te werken aan de voorbereiding van betere toe-

standen. Zij bestreden het diepgeworteld vooroordeel van den boer en zonder hun prestige als dienaren der Kerk op de weegschaal te plaatsen, zochten zij hun invloed kalm en bedaard, met taai geduld en ijzeren volharding uit te oefenen. Aan hen hebben wij daarom veel te danken, want door hunne ondersteuning konden de eigenlijke hervormers van den landbouw hun doel bereiken.

Als stichter der staathuishoudkundige wetenschap vereeren wij nog heden ten dage Adam Smith; als hervormer der landbouwkundige traditie huldigen wij, zonder aan de verdiensten van Sprengel of Liebig de minste afbreuk te doen, Thaer, wiens hoofdwerk: 'Einleitung zur Kenntniss der Englischen Landwirthschaft in Rücksicht auf die Vervollkommnung Deutscher Landwirthschaft 1698', onvergankelijke waarde bezit. Tegenwoordig zijn wij een stap verder gekomen, weten wij de verhouding der staathuishoudkunde en der statistiek tot de landbouwkundige wetenschap nauwkeuriger aan te geven en kunnen wij daaraan de practijk toetsen. Tegenwoordig is menige wet der natuur juister ontcijferd en het organiek verband op landbouwkundig gebied overal te bespeuren. Tegenwoordig is het onderwijs beter geregeld en practischer ingericht en is onze voorstelling der natuur helderder en natuurwetenschappelijker; maar reeds toen was die wetenschap als geraamte voorhanden en, wat vooral in het algemeen belang was, heerschte meer belangelooze geestdrift voor de zaak en zin voor de onmisbare ideale opvatting. Moge de theorie minder ontwikkeld geweest zijn, zoo werd er des te meer gehandeld.

A.J. DOMELA NIEUWENHUIS.

[Derde deel]

Staatkunde en geschiedenis.

Friezen, Saksen, Franken - onze voorouders.
Eene ethnologische studie.

In 1863 verscheen bij A.C. Kruseman te Haarlem een uitmuntend werk van Dr. D. Lubach, getiteld: *De bewoners van Nederland. Grondtrekken eener vaderlandsche Ethnologie.* Vóór dien tijd was er over de ethnologie van Nederland weinig of niets geschreven, en de heer Lubach moest een geheel braakliggend veld ontginnen. Zooveel te meer roem en eer oogstte dus deze ijverige geleerde, toen bovengenoemde studie, een degelijk en met de uiterste zorg bewerkt handboek, door hem werd uitgegeven. Sedert dien tijd heeft de ethnologie van ons vaderland ook meer de aandacht onzer geleerden en beoefenaars van wetenschappen getrokken, ofschoon zij dan ook nog steeds van alle natuurkundige wetenschappen wel de minst beoefende moet genoemd worden. Sedert dien tijd ook zijn er zeventien jaren verloopen, en in dien tijd stond, vooral ook in Duitschland, de ethnologische wetenschap niet stil. Veel, wat er over de volkenkunde van Duitschland, en vooral van onze oostelijke buren en verwanten, de Nederduitsche Duitschers in noordwestelijk Duitschland, verscheen, kwam ook gedeeltelijk ten bate aan de kennis van ons eigen volk. En een verblijdend verschijnsel valt er te vermelden van lust tot beoefening dezer wetenschap. Sedert eenigen tijd namelijk heeft het Aardrijkskundig Genootschap met kracht de taak op zich genomen, om den beoefenaren der Nederlandsche ethnologie een voornaam hulpmiddel te verschaffen bij hunne studiën, te weten eene linguistische kaart van Nederland, waarop de verspreiding, uitbreiding en onderlinge verhouding der verschillende tongvallen, die in Nederland door 't volk worden gesproken, aangegeven worden. De kennis der Nederlandsche tongvallen en streekspraken toch, waartoe ook ik het mijne mocht toebrengen door de uitgave van mijn *Algemeen nederduitsch en friesch Dialecticon* ('s-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1874), is een der eerste en voornaamste grondslagen, waarop

't gebouw der ethnologische wetenschap gevestigd en voltrokken wordt. De noodige bouwstoffen tot het samenstellen van zulk eene linguistische kaart zijn reeds grootendeels bijeengebracht uit alle streken des lands, door den ijver eener commissie uit bovengenoemd genootschap en door de welwillende hulp en medewerking van velen in den lande. Eerlang mogen we de uitgave van deze kaart verwachten, die, hopen we, aan allen, welke eraan medewerkten, tot eere zal strekken; die een uitmuntend hulpmiddel zal blijken te zijn bij de beoefening der volkenkunde en een krachtige prikkel tevens, om velen tot de studie der ethnologie van 't Nederlandsche volk en der dialectologie van de Nederlandsche taal op te wekken.

Moge ook het volgende opstel daartoe iets bijbrengen en den vriendelijken lezer niet onwelgevallig zijn!

'Onze voorouders, de Batavieren' - zoo luidt de geijkte uitdrukking, die reeds sedert een paar eeuwen zeer algemeen in Noord-Nederland in gebruik is en die men in den regel hoort bezigen, als er sprake is van het oude volk, het voorgeslacht van het hedendaagsche volk van Nederland. De oude Friezen worden daarbij zelden genoemd, en de oude Saksen en oude Franken bijna nooit. En toch dienen Friezen, Saksen en Franken juist wel in de eerste plaats vermeld te worden, en Batavieren, met Caninefaten, Frisiabonen, enz. eerst in de tweede plaats, als men onze voorouders wil noemen. Maar steeds blijven de Batavieren in de schatting van 't Nederlandsche volk als voorgeslacht de eerste, zoo niet de eenige plaats bekleeden; toch blijft voor en na 'onze voorouders, de Batavieren' de geliefde phrase. Intusschen gaat het met deze uitdrukking als met zoo menig ander geijkt gezegde, dat jaar in, jaar uit, soms eeuw in, eeuw uit, door den een den ander onnadenkend wordt nagesproken; zij is namelijk zeer vaag, en op de volle waarheid ervan valt vrij wat af te dingen. Eigenlijk is ze maar zoo eene spreekwijze - meer niet. Zoo men de Batavieren dan toch noemen *wil*, dat men dan zegge: de Batavieren waren de voorouders van een klein gedeelte van het Nederlandsche volk. Zoo zou men nader bij de waarheid komen. Maar ook dan nog zou er op deze stelling wel 't een en ander aan te merken zijn.

Die nauwkeurig en juist zich wil uitdrukken, als hij het voorgeslacht bespreekt van het hedendaagsche Nederlandsche volk, dient te zeggen: onze voorouders, Friezen, Saksen en Franken. Maar de Batavieren, die slechts een stam uitmaken van het geheele Frankische volk, kunnen hierbij niet afzonderlijk vermeld worden.

In het kort samengevat, staat het met de oorspronkelijke afstemming van ons volk aldus:

Het Nederlandsche volk, de Germaansche Zuid-Nederlanders of Belgen natuurlijk eronder begrepen, behoort, met de Duitschers, Engelschen, Denen, Noren, Zweden en IJslanders, tot de groote Ger-

maansche volkerengroep, die, wat beschaving, macht en rijkdom aangaat, tegenwoordig de eerste plaats inneemt onder alle volken der aarde. Met de Duitschers en de Engelschen, en dus ook met de Germaansche bewoners van Schotland en Ierland, met de Anglo-Amerikanen, de Anglo-Australiërs, als uit het Engelsche volk voortgesproten, met de Engelschen en Nederlanders in Indië en Afrika (Kaap de goede Hoop, Transvaal en Oranje-Vrijstaat), enz. behooren de Nederlanders tot die onderfamilie der Germanen, die men de Germaansche in engeren zin noemt, in tegenoverstelling met de Skandinaafsche onderfamilie. Deze eigenlijk Germaansche volkerengroep splitst zich nader in Neder- en Hoogduitschers en Engelschen, ofschoon deze laatsten oorspronkelijk toch ook van Nederduitschen bloede, en wel hoofdzakelijk van Anglo-Saksischen stam zijn. De Hoogduitsche groep omvat de volksstammen van Zuid- of Opper-Duitschland, van Duitsch Zwitserland en Duitsch Oostenrijk (behalve de Duitschers in Zevenbergen, de zoogenoemde Saksen, die van Nederduitschen stam zijn); terwijl de Nederduitsche afdeeling alle Duitsche stammen van Noord- of Neder-Duitschland, van Noord- en Zuid-Nederland en van Frankrijk (Fransch-Vlaanderen) omvat.

Van oudsher stelden zeer veel verschillende volksstammen deze belangrijke Nederduitsche groep der Germaansche volkeren-familie samen. In noordwestelijk Germanië, tusschen de Elve en de Schelde, en ook nog zoowel benoorden den mond der eerstgenoemde, als bewesten dien der laatstgenoemde rivier, ons hedendaagsch Nederland dus geheel ingesloten, waren het hoofdzakelijk Friezen, Saksen en Franken, die deze Nederduitsche groep uitmaakten. Wel treffen we in vroegeren en lateren tijd allerlei andere namen aan van velerlei volksstammen, die deze lage en vlakke landen aan de Noordzee en de min of meer diep landwaarts in gelegene veen-, geest- en heidegronden bewoonden - Angelen, Kauchen, Amsivariërs, Tubanten, Tenkteren, Usipeten, Bructeren, Frisiabonen, Sturiërs, Chamaven, Batavieren, Caninefaten, Maresaten, Sikambers, Tassandriërs, Menapiërs, Morinen, zelfs Wilten en Wenden, en hoe ze verder allen mogen heeten; maar deze kleine volksstammen waren toch wel grootendeels, zoo niet allen, slechts onderafdeelingen van de drie genoemde hoofdstammen. Zoo behoorden de Kauchen of Hugen met de Amsivariërs en Frisiabonen tot de Friezen; de Tubanten waren Saksen, de Batavieren Franken, enz. Ook hadden ze ongetwijfeld weinig of geen afzonderlijke zelfstandigheid. Zoo verdwenen dan ook vroeger of later hunne namen en verdween ook hun volksbestaan, zooveel of zoo weinig dat dan ook ware. Ten deele zijn ze wel onder de macht der Romeinen verpletterd geraakt en verstrooid geworden, of ze hebben zich later weer nader bij den hoofdstam van hun volk aangesloten en zijn daar weer volkomen in opgenomen en erin opgegaan; maar van de oudste tijden af zijn Friezen, Saksen en Franken de drie hoofdstammen geweest, evenals

ze dat heden ten dage nog zijn, die het Nederduitsche volk in noordwestelijk Germanië samenstelden. En uit deze drie volksstammen is ook het volk van het hedendaagsche Nederland voortgesproten.

De Batavieren - onze voorouders. Wanneer zal eindelijk die phrase niet meer gangbaar zijn; wanneer zal men eindelijk aan die veel bewierookte Batavieren eens de welverdiende ruste gunnen? Volgens de meening der beste oudheid- en geschiedkundigen onzer dagen, volgens de betrouwbaarste en de jongste onderzoekingen op ethnologisch, geschied- en taalkundig gebied mag men die Batavieren als eene afzonderlijke, op zichzelve staande natie niet meer beschouwen, veel minder nog aannemen als het eenige of algemeene voorgeslacht van alle Nederlanders. Neen - maar de Batavieren waren een deel van het Frankische volk, een deel, dat zich in weinig of niets van de andere Franken(*) onderscheidde. Het waren Franken, die in de Bataue, de Betuwe, woonden; dus Batausche, Betuwsche Franken, Betuwers, Batauers, of Batavi, volgens de Romeinen.

Ik maak mij deze voorstelling: omstreeks het begin onzer tijdrekening ontdekten de Romeinen Nederland. Met andere woorden: toen kwamen er voor het eerst eenige Romeinen, leden van het volk, dat destijds, met de Grieken, onder alle volken der bekende wereld op den hoogsten trap stond van macht en beschaving, in de lage landen aan de Noordzee, rondom de monden der rivieren Eems, IJsel, Rijn, Maas en Schelde gelegen. Zij vonden inboorlingen in deze landen, Germaansche volksstammen, en dezen waren, in het oog der Romeinen, barbaren, wilden zouden wij nu zeggen, of althans: een volk, dat op een zeer lagen trap van beschaving staat. Die Romeinen waren wel hoofdzakelijk krijgslieden, maar ook kooplui zullen er ongetwijfeld wel onder hen geweest zijn, nevens gelukzoekers, en zeer waarschijnlijk ook wel eenige meer ontwikkelden, jongelieden van aanzienlijken huize, misschien wel enkele geleerden. Zij vormden dan eene expeditie, zooals men dat nu noemt, die, gedeeltelijk uit staatkundige drijfveeren, gedeeltelijk om handelsbelangen, gedeeltelijk misschien ook wel om wetenschappelijke redenen, dien verren tocht ondernam, volkomen zooals heden ten dage ook expedities uit de beschaafde Europeesche en Amerikaansche volken naar de binnenlanden van Afrika of naar de

(*) De *naam* der Franken komt eerst in de derde eeuw na Chr. in de geschiedenis voor en is dus van jongere dagteekening. Onder dien naam, de Vrijen beteekenende, vereenigden zich eenige verwante Germaansche volksstammen tot een bondgenootschap; en toen in den loop der tijden die verbonden volksstammen tot een enkel volk waren samengesmolten, bleef voor dat afzonderlijke volk die naam Franken in gebruik. De naam Franken bestond dus tijdens Chr. geboorte nog niet, maar de volksstammen, die later dien naam zouden aannemen, natuurlijk wel. Hier moge dus gelden, wat Prof. H. Kern, ditzelfde onderwerp behandelende, zegt (*Over de taal der Batavieren en Franken*, voorkomende in de *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, 1866): ‘Gemakshalve zullen wij ons van deze benaming’ (Franken) ‘blijven bedienen; of zij juist is of niet, doet, voor ons doel, niets ter zake af.’

Noordpool trekken. Die Romeinen kwamen het naaste en laatste uit Opper-Duitschland, waar reeds sinds langen tijd Romeinsche volkplantingen gevestigd waren, langs den natuurlijken weg, langs den Rijn, in ons land. Ter plaatse, waar de Rijn-delta begint; waar de Rijn vooreerst zich in twee armen, Waal en Rijn, splitst, en waar hij verderop met vertakkingen van de Maas eene reeks vormt van eilanden, door die rivierarmen omvat, of van zoogenoemde waarden, dáár liet die Romeinsche expeditie zich eerst neder; want dáár was immers eene door de natuur aangewezene halte. Onze Romeinen vonden daar een Germaansch volk gezeten, een natuurvolk, weinig beschaafd. Zij verstonden van die oorspronkelijke inboorlingen, dat dezen de landstreek, door hen bewoond, Bataue noemden, - Bataue, een naam, dien de Romeinen natuurlijk niet anders uitspreken en schrijven konden dan als Batave, Batavia, - Bataue, bat aue, tegenwoordig Betuwe; dat is goed oud-Nederduitsch en beteekent in onze hedendaagsche taal: goede, dat is vruchtbare landstreek, in tegenoverstelling van de daarnevens liggende Fale aue of Veluwe, dat is: de vale, onvruchtbare landstreek(*).

Maar omdat die oorspronkelijke bewoners van het riviereiland tusschen Rijn, Maas en Waal, waarmede de Romeinen in ons land het eerst in aanraking kwamen, in de Bataue of de Betuwe woonden, dus Batauers, Betuwers, of Batavi volgens de Romeinen, waren, daarom maakten ze nog geen afzonderlijk volk uit. Neen, maar het waren Franken, of althans, ze waren van Frankischen stam; behoorden, om zoo nauwkeurig mogelijk te spreken, tot die Germaansche volkerengroep, waartoe ook dat volk behoorde, dat later in de geschiedenis onder den naam van Franken optreedt en dat als de hoofdstam, als het type van die groep, wordt aangenomen. Zoo dan, de Batavieren waren Franken, evenals hunne buren, evenals al het volk, dat in zuidelijk Gelderland, in Noord-Brabant, in Kleefsland en in 't verdere Neder-Rijnland gezeten was. Toch noemden ongetwijfeld de Batavieren zichzelven niet Franken, want die naam treedt eerst later in de geschiedenis op en was aanvankelijk ook slechts de naam van een bondgenootschap, waartoe verschillende verwante Germaansche volksstammen zich vereenigden. Maar ook buitendien: zoo zal immers ook nog heden ten dage een gering man, een boerenarbeider b.v. uit de Betuwe, als een vreemdeling bij hem in 't dorp komt en hem dan vraagt, wat voor een landsman hij is, verwonderd antwoorden: ‘Wel, man! ik ben een Betuwer - en weet ge dan niet, dat ge hier in de Betuwe zijt?’ ‘Misschien ook zal hij antwoorden: ‘Ik ben een Gelderschman.’ Maar dat hij een Nederlander is, dat antwoord zal hij

(*) Ten bewijze, dat de *au*- of *ou*klank in dit hedendaagsche woord Betuwe, als een overblijfsel van den oorspronkelijken naam Bataue, nog lang in wezen bleef, kan de geslachtsnaam In de Betou gelden, die nog heden in Gelderland voorkomt. De laatste lettergreep van dezen naam spreekt men uit als het Nederlandsche woord *touw.*

wel zelden of nooit geven; dat begrip is hem te vaag, veel te onbepaald. En zeggen: ‘Ik ben een Germaan’, dat kan hij niet; dat woord en zijne beteekenis zijn bij ons v o l k onbekend. En zoo ging het in die oude tijden ook, en natuurlijk nog in meerdere mate. De Germaan, de Frank, die in de Bataue woonde, zei den Romein, dat hijzelf een Batauer was, en de Romein maakte zich dat voor hem vreemde, barbaarsche woord, voor mond en pen, als Batavus van pas. En toen later, in de middeleeuwen, Nederlanders den oorsprong van hun volk gingen nasporen in Romeinsche geschiedboeken, aardrijkskundige werken en reisbeschrijvingen (en anderen dan Romeinsche waren er niet, en konden er uit den aard der zaak ook niet zijn), toen vonden zij in die Romeinsche boeken het volk der Batavi genoemd en beschreven als bewoners van dat deel onzes lands, waarmede de Romeinen het eerst bekend werden. En van dat Latijnsche woord is het monsterachtige en geheel onredelijke Nederlandsche woord Batavieren(*)

(*) De uitgang *ieren* strijdt toch al te zeer tegen den aard der Nederduitsche taal, en het woord Batavieren is al even onredelijk gevormd als het woord Arabieren. Het schijnt, dat men in het Nederlandsch, vooral sedert de achttiende eeuw, sedert den pruikentijd, gaarne een bastaard-uitgang achter den naam van eenig vreemd volk hangt. Toen voor eenige jaren de bewoners van het land Atjeh of Atchin plotseling door het Nederlandsche volk druk besproken werden, had men terstond voor dat volk den onredelijken naam van Atchineezen klaar, in plaats van die lui eenvoudig Atjehers of Atjeërs te noemen. Zoo spreekt men ook algemeen van Japaneezen, in plaats van Japaners of Japanners. Wel, men zou evengoed de Turken Turkeezen kunnen noemen, en de Zweden Zwedeezen; en een wonder is het, dat we de Javanen ook nog niet Javaneezen noemen, zooals de Duitschers doen. Die uitgang *ees, eezen* is eene verbastering van den Franschen uitgang *ois* (Chinois, Chinees - Suédois, Zwedees) - maar daar hebben wij, Nederduitschers, toch niets mede te maken! Wilden we dan, in deze zaak, onze taal geheel op Fransche leest schoeien, dan moesten wij de Hongaren ook Hongareezen noemen, de Engelschen Engleezen, de Saksen, en Friezen Saxonen en Frisonen, enz. - Maar waarom zouden wij een inboorling van China niet een Chinaman noemen, zooals de ons stamverwante Anglo-Amerikanen doen? Dan hadden we toch een goed Nederduitsch, een goed Germaansch woord, en dat door de spraakmakende gemeente, niet door den een of anderen kamergeleerde in 't leven geroepen is. Wij noemen toch ook een bewoner van Gelderland een Gelderschman, van Noorwegen een Noorman, van Engeland (beter Engelland) een Engelschman. En onze Friesche zeelui, die de Noord- en de Oostzee bevaren, noemen den Schot en den Rus Schotsman (Schotschman?) en Rusman.
Even onredelijk als de uitgang *ees* is de uitgang *ier* in Arabier en Batavier. Dit eerste woord toch is gevormd van den naam van het land Arabië, Arabia; 't is dus Arabiër (Arabi-er, ⏑ ‒ ⏑ ⏑), bewoner van Arabië, en geenszins Arabier (Ara-bier, ⏑ ⏑ ‒). En van Arabiër kan de meervoudsvorm niet anders zijn dan Arabiërs (Arabi-ers); zoo is het ook redelijk. Maar de meervoudsvorm Arabieren (Ara-bieren) is onredelijk. En evenzoo is het met het woord Batavier. Heeft men eenmaal den ouden naam Bataue, Betuwe, op Latijnsche leest geschoeid en er Batavia of Batavië van gemaakt, dan moet men, zal men den geest der Nederduitsche taal geen geweld aandoen, een bewoner van dat land een Bataviër (Batavi-er ⏑ ‒ ⏑ ⏑) noemen, in meervoudsvorm Bataviërs; en geenszins Batavier en Batavieren, met den klemtoon op *vier*.
Maar ik wil volstrekt niet het woord Bataviër aanprijzen, ter vervanging van Batavier; want het eene is maar weinig beter dan het andere. Immers, de landsnaam Batavia, Batavië, kan in dit bijzondere geval, waar het den naam betreft van eene volkomen Germaansche landstreek, niet bestaan. Batavië voor Bataue is even onzinnig als b.v. Frisië, van het Latijnsche Frisia, voor Friesland zou wezen, of als Geldriën, Gelrië, van het Latijnsche Gelria, voor Gelderland.

Er is nog een andere vermakelijke vorm, waaronder de naam van dien ouden, de Betuwe bewonenden volksstam in het Nederlandsch voorkomt. Deze vorm, die in het dagelijksche

gevormd, terwijl daar dan nog de beteekenis aan gehecht wordt van den naam van een afzonderlijk, op zichzelf staand volk, dat dan tot stamvolk van alle Nederlanders gemaakt wordt.

O ergerlijke dwaling! Hadden die in allerlei Grieksche en Latijnsche geleerdheid bevangen ouden dat Latijnsche woord Batavi maar goed vertaald met Batauers of met Betuwers, zooals het ook zijn moet, en hadden zij van dat verlatijnschte, maar oorspronkelijk toch goed Nederduitsche woord maar niet dat monsterachtige woord Batavier gevormd, - wel! het Nederlandsche volk had niet eeuwenlang diezelfde oude Betuwers voor zijne oorspronkelijke, algemeene voorouders gehouden; de hoofdstad van onze Oostindische bezittingen had nooit den naam Batavia gekregen, en ook hadden wij er nooit eene Bataafsche republiek op na gehouden.

Kort en goed - naar mijne meening hebben Batavieren, zoo genoemd als een geheel afzonderlijk volk, wel nooit bestaan; zij zijn ook even min de algemeene voorouders van het Nederlandsche volk; ook niet, al noemt men als zoodanig de Friezen nevens hen. Neen, maar de Batauers, de Batavi, die door de Romeinen op het zoogenoemde eiland der Batavieren, op het rivier-eiland tusschen Rijn en Waal, dus in de Betuwe gevonden werden, waren Franken, waren een deel volks van Frankisch-Germaanschen stam. En zij mogen de voorouders van de hedendaagsche Betuwsche bevolking wezen, maar meer zijn ze dan wis ook niet. Om het nog eens te herhalen: het Nederlandsche volk stamt af van Friezen, Saksen en Franken. Met andere woorden, en nauwkeuriger uitgedrukt: het Nederlandsche volk bestaat uit Friezen, Saksen en Franken.

Want inderdaad, die drie onderscheidene Germaansche volksstammen bestaan nog heden ten dage in Nederland. De oppervlakkige beschouwer en de man, die aan de ethnologie van het Nederlandsche volk nooit bijzonder zijne aandacht schonk, zij mogen slechts een algemeen Nederlandsch volk kennen, de wetenschappelijke man weet wel beter. En hoe meer men aan dit onderwerp zijne aandacht wijdt, hoe meer onderscheid men opmerken zal tusschen deze drie samenstellende deelen van ons volk, hoe meer ook de grenzen der landstreken, door hen bewoond, duidelijk zullen worden.

In het belangrijke werk van Dr. D. Lubach, in den aanvang dezer

leven nooit en in ongebonden stijl wel zelden voorkomt, maar die bij dichters zeer gebruikelijk is, heet: Bataaf, Bataven. Bij voorbeeld:
'Bataven! kent uw spraak, en heel haar overvloed!'
Bataaf, Batave, Bataue, Betuwe, dat is de naam van de landstreek, en dat kan onmogelijk de naam van het volk zijn, dat deze landstreek bewoont. Maar, zoo men dan toch den ouden vorm en de oude klanken van het woord Bataue bewaren wil en die ook wil laten hooren in den naam van het oude volk, dat deze Bataue bewoonde, dat men dan spreke van Bataver, Batavers, of nog beter, van Batauer, Batauers. Zoo onderscheidt men dat oude volk metéén van de hedendaagsche Betuwers.

studie genoemd, vindt men een ethnologisch schetskaartje van Nederland, waarop de grenzen der landstreken, door de hoofdstammen van ons volk bewoond, aangegeven zijn. Althans in hoofdzaak. Want de geleerde Schrijver onderscheidt daar slechts twee hoofdstammen: den Frieschen en den Nederduitschen. Hij voegt Saksen en Franken samen tot één hoofdstam, die door hem de Nederduitsche stam genoemd wordt, in tegenoverstelling van den Frieschen stam(*). De grenzen van den Frieschen volksstam en de vermenging van de Friezen met Saksen en Franken, waardoor een groot gedeelte van den Nederlandschen bodem thans eene gemengde bevolking heeft, zijn op dit kaartje zeer juist aangegeven. Maar natuurlijk slechts in algemeene hoofdtrekken, geenszins in bijzonderheden, noch in min of meer scherpe omtrekken, die toch werkelijk hier en daar ook nog voorkomen. Eene uitgebreide, in bijzonderheden tredende ethnologische kaart van Nederland, zooals andere volken, in de eerste plaats de Duitschers, die van hun land en volk hebben, blijft ons nog steeds ontbreken. Zulk eene kaart te ontwerpen levert trouwens ook zeer vele bezwaren en groote moeielijkheden op, en wellicht is de kennis van de ethnologie van Nederland daartoe nog niet voldoende ontwikkeld, en ontbreekt het nog aan de noodige bouwstoffen. Maar nu we ons eerlang in 't bezit van eene spraakkaart van Nederland zullen mogen verheugen, zal deze ongetwijfeld de kans op het verkrijgen van eene ethnologische kaart zeer vergrooten. Want het kan niet anders, of zulk eene spraakkaart moet in menig opzicht met eene ethnologische kaart overeenstemmen.

Eene voorloopige schets van zulk eene ethnologische kaart van Nederland moge hier, in beschrijving, eene plaats vinden.

In 't algemeen moet men opmerken, dat de Friezen de noordelijke en westelijke, de Saksen de oostelijke, de Franken de zuidelijke gewesten van ons land bevolken. En wat de getalsterkte aangaat, zoo hebben de zuivere met de vermengde Friezen verreweg de meerderheid onder 't Nederlandsche volk boven de Saksen en de Franken. Van de vier Noord-Nederlanders zijn twee Friezen; één is een Saks, en één een Frank.

Beginnen wij onze beschouwing in 't noorden, met Friesland, en houden we erbij in 't oog, dat hier en in 't vervolg natuurlijk in de eerste plaats sprake zal wezen van de kern en bron des eigenlijken volks, van de bevolking ten platten lande en in de kleinere steden,

(*) We willen ons hier niet verdiepen in het vraagstuk, of de Friezen Nederduitschers zijn of niet. In taalkundigen zin rekent men de Friezen niet tot de Nederduitschers, de Friesche taal niet tot het Nederduitsch. En ook zekere volkstrots, die onder de Friezen zeer algemeen en in sterke mate wordt gevonden, rekent het Friesche volk wel tot de Germanen, maar wijst den samenhang met de Duitschers af. Niettemin, in ruimeren zin genomen, zijn de Friezen zoowel Nederduitschers als de Anglo-Saksen, de Engelschen, dat zijn. En nog veel meer, naardien de Friezen niet, zooals dezen, met Keltisch en Romaansch bloed zijn verbasterd. Maar in engeren zin mag men de Friezen van de Saksen en Franken, van de Nederduitschers, afzonderen.

naardien de bewoners der hoofdsteden en der grootere plaatsen nergens het zuivere type vertoonen, nergens van zuiver ras zijn, maar overal met allerlei vreemde, on-Nederlandsche elementen min of meer sterk vermengd zijn.

Friesland is, onder alle Nederlandsche gewesten, voor den ethnoloog ongetwijfeld het belangrijkste, omdat dáár de hoofdstam van het Friesche volk, hoever anders ook in 't oosten en 't noorden verspreid, steeds gezeten was, naardien dáár de grondvorm van het volk der Friezen steeds het zuiverst bewaard gebleven is. De bewoners van Friesland tusschen Flie en Lauers (Oostergoo en Westergoo en de Zevenwolden), dat is, van de hedendaagsche Nederlandsche provincie Friesland, in 't algemeen, zoowel die der steden als die van 't platteland, zijn onverbasterde nakomelingen van de aloude Friezen, van wier land reeds Tacitus, de oude Romeinsche geschiedschrijver, getuigde: '*clarum inter Germanos Frisiae nomen*'; terwijl een Fransche geschiedschrijver van de hedendaagsche Friezen zegt: '*Dix-huit siècles ont vu le Rhin changer son cours*, *et l'Océan engloutir ses rivages*: *la nation Frisonne est restée debout comme un monument historique*, *digne d'intéresser également les descendants des Francs*, *des Anglo-Saxons et des Scandinaves*'(*).

Zoowel uit hunne eigenaardige lichamelijke eigenschappen, als vooral ook uit hunne taal, hunne zeden en gewoonten, hunne kleeding, enz. blijkt de zuiverheid van der Friezen afstamming. De Friesche taal, die ze nog spreken en schrijven, is eene van de oudste en zuiverste Germaansche talen; de kennis en beoefening daarvan is onontbeerlijk voor iedereen, die zich met Germaansche taalstudiën, oud of nieuw, bezighoudt. En zoo iemand het zuivere en onverbasterde Germaansche volkstype zien wil, zooals men dat nergens elders ter wereld meer kan waarnemen, die bezoeke de stad Leeuwarden op een Vrijdagmorgen (marktdag), en verlustige zich in 't beschouwen van het welgebouwde, schoone Friesche landvolk.

Slechts met een paar kleine uitzonderingen is 't zuiver Friesche volksras over de geheele provincie Friesland verspreid. Die uitzonderingen zijn: de grietenij of landgemeente het Bildt, en de grietenijen Oost- en West-Stellingwerf. De eerstgenoemde landstreek, eerst in het laatst van de vijftiende eeuw aan de zee ontpolderd, is door eene Hollandsche volkplanting bezet geworden, waarvan de hedendaagsche bewoners van het Bildt afstammen. Ze zijn dus van gemengd Frieschen, van Hollandschen (Friso-Frankischen) bloede, en spreken dan ook niet de Friesche taal, maar een Hollandschen boerentongval, die

(*) Hier heeft de Franschman de Duitschers vergeten (?), die hier toch wel degelijk ook genoemd behoorden te worden.

natuurlijk door de langdurige nabuurschap met het Friesch met eenige Friesche vormen en woorden vermengd geworden is.

De bewoners van de beide Stellingwerven daarentegen zijn oorspronkelijk wel Friezen, maar die zich in de middeleeuwen sterk met Saksen vermengd hebben, evenals hunne buren, de IJselgooërs in noordelijk Overijsel. Deze vermenging en verbastering werd veroorzaakt ten deele, doordien Saksen (in Drente) hunne naaste buren ten oosten waren, maar vooral ook, doordien hun land onder 't onmiddellijke gebied van den Bisschop van Utrecht gekomen was, waardoor de Stellingwervers van hunne vrij geblevene landslui in 't overige Friesland meer gescheiden werden en meer verbonden met hunne lotgenooten, de bewoners der IJselgoo. Dientengevolge vertoonen de Stellingwervers het Friesche type dan ook eenigszins naar 't Saksische gewijzigd, en gebruiken ze ook niet meer de Friesche taal, maar een Friso-Saksischen tongval. Het riviertje de Tjonger (of Kuinder) vormt in Friesland eene scherpe grensscheiding tusschen de zuivere Friezen en de Friso-Saksische Stellingwervers, en is eene der weinige s c h e r p afgebakende ethnologische grenzen in Nederland.

De zusterprovincie van Friesland, Groningerland, wijkt, wat hare bevolking aangaat, oorspronkelijk in geen enkel opzicht af van 't eigenlijke Friesland. Het volk van Groningerland, immers van het grootste, van het noordelijke en westelijke deel dezer provincie, van Fivelgoo, Hunsegoo en van het zoogenoemde Westerkwartier (dit laatste is alles, wat in Groningerland bewesten de Hunse ligt), is vanouds en oorspronkelijk zoo zuiver Friesch geweest als dat van het hedendaagsche Friesland tusschen Flie en Lauers. Maar heden ten dage bestaat er onderscheid tusschen Friezen en Groningerlanders, hoewel 't een onderscheid is, dat grooter is in schijn dan in werkelijkheid. Toch hebben Friezen en Groningerlanders beiden steeds het volle besef van dat onderscheid en zijn er diep van doordrongen, zooals dat meer onder volle broeders voorkomt; en ofschoon zij in Holland en in de zuidelijke gewesten van ons land vaak met elkander verwisseld en verward, en in alle geval veelal met elkander over één kam geschoren worden, zoo wil geen Fries voor een Groningerlander gehouden, geen Groningerlander voor een Fries aangezien worden. Het hedendaagsche, in ethnologischen zin betrekkelijk geringe onderscheid tusschen het volk bewesten en beoosten de Lauers spruit hieruit voort, dat de oorspronkelijk zuiver Friesche bewoners der Ommelanden van Groningen zich omstreeks de jaren 1000 en 1200 onzer jaartelling sterk vermengd hebben met Saksisch volk, dat uit de zuidelijk aangrenzende streken van Drente en Westfalen afkomstig was. Toen de uiterst vruchtbare, maar voor zee- en rivierwater open en bloot liggende, en dus zeer vaak overstroomde kleilanden of marschen van Fivelgoo en Hunsegoo in de laatste middeleeuwen langzamerhand meer en meer bedijkt, ingepolderd en drooggelegd werden, dus in staat werden, veel meer

menschen te voeden, dan er gezeten waren, trokken de Saksen van hunne dorre Drentsche en Westfaalsche heiden, venen en moeren naar de vette klei, in 't oude erfdeel der vrije Friezen, waar handen te kort kwamen voor den veldarbeid, en waar brood was en zuivel in overvloed. Het Friesche en Saksische volk vermengde zich hier; en ten gevolge van die vermenging, welke in het aangrenzende Overeemsche of Oost-Friesland, door dezelfde oorzaken als in Groningerland teweeggebracht, eveneens plaats greep en die groote verhoudingen aannam, ging de zuiver Friesche grondvorm hier en daar bij het volk verloren en werd door het Friso-Saksische type vervangen. En zoo kan men de hedendaagsche Groningerlanders noch Friezen, noch Saksen noemen. Integendeel, ze zijn Friso-Saksen: ze vertoonen het, ook over geheel noordwestelijk Duitschland wijd verspreide, Friso-Saksische type in tamelijk sterke mate. Ook is de Friesche taal reeds sedert de vijftiende en zestiende eeuw uit den mond der Groningerlanders verdwenen en heeft plaats gemaakt voor dienzelfden Friso-Saksischen, zoogenoemd Platduitschen tongval, die ook over geheel noordwestelijk Duitschland, tot Bremen en Hamburg en tot in Sleeswijk-Holstein algemeen verspreid is.

In de noordelijke en westelijke streken der provincie, in Fivelgoo, Hunsegoo en in 't Westerkwartier, en eveneens in het noordelijk deel van 't Oldamt (Noord- en Zuidbroek, Scheemda, Eeksta, Beerta en Finsterwolde), alles met elkander het vruchtbaarste, ook het meest bevolkte en rijkste deel van Groningerland uitmakende, heeft het Friesche bloed de overhand over het Saksische. De eigenerfde landbouwers dier streken zijn er in den regel van Frieschen bloede, zooals hun geheele voorkomen, hun gansche wezen aanduidt, en zooals hunne namen aanwijzen; de boerenarbeiders daarentegen vertoonen er meer den Saksischen grondvorm. Maar in de stad Groningen en in 't Goorecht, de zuidelijke omstreken dier stad, treedt het Saksische bestanddeel meer op den voorgrond. De vanouds ingezetene burgerij der stad Groningen is veel meer Saksisch dan Friesch en meest in de middeleeuwen, bij de opkomst der stad, uit het zuiden, uit Drente en Westfalen, ingekomen. De vrije Friezen woonden niet gaarne in ommuurde steden; zij bleven daarbuiten op hunne stinsen, burchten en staten, op hunne heerden en saten.

In het zuidelijke deel van 't Oldamt, vooral in de bloeiende plaatsen Oude en Nieuwe Pekel-A, de Wildervank en Veendam, evenals op 't Hoogezand en te Sappemeer, kan men weinig of niets van eenigen vasten grondvorm, in ethnologischen zin, bij de bewoners opmerken. De ingezetenen van deze plaatsen, die eerst in de zeventiende en achttiende eeuw als veenkoloniën ontstaan zijn, stammen af van lieden uit allerlei andere oorden van Nederland en de aangrenzende Duitsche landstreken, zelfs van Zwitsers en van Pfalzers uit Zuid-Duitschland, die, om hun geloof uit hun land verdreven, hier vrijheid en nooddruft

zochten en vonden. Westerwolde eindelijk, dat is de zuidoostelijke, door Drente en een deel van Westfalen (Arenberg-Meppen) ingesloten uithoek van Groningerland levert weer een veel zuiverder volkstype op, dat ook wel Friso-Saksisch is, maar waarin het Saksische element verreweg de overhand heeft op het Friesche.

De bevolking van Drente is gedeeltelijk Friso-Saksisch, gedeeltelijk zuiver Saksisch. De Friso-Saksische Drenten, die in hun lichaam, hunne spraak, kleeding en zeden sterk naar het zuiver Friesche type overhellen, wonen in 't noordwesten en westen van hun gewest, langs de grenzen van Friesland en westelijk Groningerland. De bevolking van de steden Assen en Meppel is ook Friso-Saksisch, vooral de laatste duidelijk; Assen, dat eerst in 't begin dezer eeuw van een klein dorp tot de hoofdstad van Drente verheven werd, heeft dus eigenlijk geene vanouds ingezetene burgerij; vandaar, dat de hedendaagsche Assers een meer gemengd type vertoonen. Alles, wat in Drente bewesten de Drentsche hoofdvaart tusschen Assen en Meppel gezeten is, en alles, wat bewesten de vaart van Assen op Groningen woont, is Friso-Saksisch. Maar het overige, het oostelijke deel, het hoofddeel van Drente, is zuiver Saksisch. Hoe oostelijker in Drente, hoe meer het Saksische type bij het volk in alles op den voorgrond treedt. Rondom Koevorden is de bevolking zoo zuiver Saksisch als in 't aangrenzende Bentheim; maar Hoogeveen, eene veenkolonie, eerst in de zeventiende eeuw gesticht, heeft weer, evenals de Groninger veenkoloniën, eene zeer gemengde bevolking.

Ook van de provincie Overijsel geldt? wat van Drente gezegd is: de bevolking is er ten deele Friso-Saksisch, ten deele zuiver Saksisch. De Friso-Saksen wonen er in het noordelijke deel van het gewest, benoorden Zwolle en rondom Kampen. Langs de grenzen van Friesland, in de omstreken van Steenwijk, de Kuinder, Blokzijl, en in die plaatsen zelven, is de bevolking bijna zuiver Friesch; de volkskleeding is er nog tot heden Friesch, maar de Friesche taal is er reeds in de middeleeuwen uitgestorven en heeft er voor een Friso-Saksischen tongval plaats gemaakt. Vollenhoven, Zwartsluis en Genemuiden zijn meer Saksisch; toch is nog te Kampen en omstreken, evenals te Staphorst en Rouveen, de Friesche grondvorm gemakkelijk bij de bevolking te herkennen. Maar Zwolle is reeds goed Saksisch, terwijl beoosten en bezuiden deze stad alle volk zuiver Saksisch is, in Salland zoowel als in Twente. Hoe oostelijker men in deze landstreken komt, hoe duidelijker de Saksische grondvorm op den voorgrond treedt. De Twenten zijn, met de Gelderschen uit den Achterhoek, de zuiverste Saksen van Nederland. In Twente en in dien Achterhoek wordt dan ook het oude, Saksische Nederduitsch nog het zuiverst en oorspronkelijkst gesproken. En Deventer is, met Zutfen, onder de grootere steden van ons land de meest Saksische, zooals Leeuwarden de meest Friesche, 's-Hertogenbosch de meest Frankische stad is.

Eene kleine uitzondering op den Saksischen regel in Twente maakt het dorp Friezenveen, dat oorspronkelijk eene veenkolonie is, door Friezen gesticht, gelijk de naam nog aanduidt. En ofschoon deze Friesche volkplanting in Twente reeds van het laatst der veertiende eeuw dagteekent, zoo blijkt de Friesche oorsprong van de Friezenveenders nog heden ten dage zeer duidelijk uit hun eigenaardigen en hoogst merkwaardigen tongval.

Gelderland vertoont onder al de gewesten van ons land de bontste vermenging der drie volksstammen. Friezen, Saksen en Franken wonen alle drie op Gelderschen bodem; maar wat getalsterkte betreft, zijn er de Friezen verreweg in de minderheid, en zij treden er ook niet onvermengd voor den dag. En wat de onderlinge vermenging der drie volksstammen aangaat, zoo vinden we ook op Gelderschen bodem Friezen, Saksen en Franken tot één type samen versmolten, namelijk op de Veluwe. De bewoners dezer schaars bevolkte landstreek, die ook in geologischen zin zulk een gemengd karakter vertoont, bestaan uit Saksen, die uit het oosten over den IJsel kwamen, uit Franken, over den Rijn uit het zuiden komende, en uit Friezen uit het noorden. De Veluwers zou men dus Friso-Saxo-Franken kunnen noemen; zij vertoonen in menig opzicht, vooral in zeden, kleeding en tongval, kenmerkende eigenschappen van de drie hoofdstammen. Het Friesche bestanddeel in het Veluwsche volk treedt vooral in het noorden van die landstreek, langs de zeekust, rondom Elburg en Harderwijk te voorschijn; het Saksische meer langs den IJselkant; het Frankische meest langs den Rijn, bij Arnhem en Wageningen.

De overige gedeelten van Gelderland worden door zuivere Saksen en door zuivere Franken bewoond. Een overgangs- of tusschentype, zooals tusschen Friezen en Saksen ter eener, tusschen Friezen en Franken ter anderer zijde zoo veelvuldig en sterk geteekend voorkomt, schijnt tusschen Saksen en Franken niet, of dan slechts in zeer beperkten zin te bestaan. De Saksen wonen in het oosten van Gelderland, over den IJsel, in de oude Graafschap Zutfen of den zoogenoemden Achterhoek van Gelderland. Zij vertoonen, vooral ook in het noorden van hunne landstreek, den Saksischen grondvorm in alle opzichten even onverbasterd als de Twenten. De zuidelijke deelen van Gelderland, tusschen de rivieren Rijn, Waal en Maas besloten, de Betuwe dus met het Land tusschen Maas en Waal, de Tieler- en Bommelerwaarden, het zoogenoemde Rijk van Nijmegen en de Lijmers, worden door zuivere Franken bewoond. Hier vinden we de nakomelingen der oude Batauers (Batavieren), maar die zich in niets van de andere Franken in 't naburige Brabant en Neder-Rijnland (Kleefsland, Duitsch-Gelderland) onderscheiden.

De bevolking van de provincie Utrecht is nagenoeg geheel zuiver Frankisch van oorsprong, vooral ook inde stad Utrecht en in alle land daar bezuiden. Slechts de Eemlanders benoorden Amersfoort hebben

duidelijk Friesch bloed in de aderen, en evenzoo is ook het volk, langs de grenzen van Gooi-, Amstel- en Rijnland gezeten, in den noordwestelijken hoek der provincie dus, Friso-Frankisch, evenals hunne buren in die drie landstreken.

De beide provinciën Holland kunnen wij in ethnologischen zin niet scheiden. De bevolking van Holland in 't algemeen is, onder alle Nederlandsche gewesten, het meest vermengd en verbasterd. Vooral in de grootere steden van Holland kan er geen sprake wezen van een onvermengden, zuiveren, 'tzij dan Frieschen, 'tzij dan Frankischen volksstam. Want reeds sedert drie eeuwen hebben onophoudelijk menschen van allerlei natiën en tongen zich blijvend in de groote Hollandsche steden gevestigd en zich volkomen vermengd met de weinig talrijke, oorspronkelijke, oud-Hollandsche bevolking. Ten platten lande echter in Holland, en in de kleinere steden, is dit eenigszins anders, ofschoon ook daar de invloed der vermenging van het oorspronkelijke volk met vreemdelingen zich sterker bij 't volk bespeuren laat, dan in eenig ander Nederlandsch gewest.

Over 't geheel genomen stammen de eigenlijke Hollanders af van Friezen en van Franken beiden, en kan men hen Friso-Franken of Franco-Friezen noemen, al naarmate de Frankische of de Friesche grondvorm meer op den voorgrond treedt. Aan eene afstamming der Hollanders van de zoogenoemde Batavieren hebben we, na 't boven aangevoerde, wel niet meer te denken, althans niet in dien uitsluitenden zin, die gewoonlijk aan deze zaak gehecht wordt. De Friezen, uit het noorden, de Franken, uit het zuiden komende, ontmoetten elkander op Hollandschen bodem en vermengden zich aldaar; ten gevolge daarvan vormen hunne nakomelingen nu een gemengd, een Friso-Frankisch volksras, het hedendaagsche Hollandsche volk. Hoe noordelijker in Holland, hoe zuiverder bij het volk het Friesche type op den voorgrond treedt; hoe zuidelijker, hoe meer de Frankische grondvorm den Frieschen overheerscht.

Het noordelijkste deel van Noord-Holland is volkomen en zuiver Friesch. Hier in het oude Friesland bewesten Flie, naderhand door de Hollanders ook West-Friesland genoemd(*), benoorden Alkmaar

(*) In de benamingen West- en Oost-Friesland heerscht eenige verwarring. Wat de een West-Friesland noemt, heet bij den ander Oost-Friesland. En beiden kunnen gelijk hebben; het komt er maar op aan, welk standpunt men inneemt. Noordelijk Noord-Holland is het westelijkste van alle Friesche landstreken, en dus komt daaraan de naam van West-Friesland met volle recht toe. Ja, maar de Oost- en Noord-Friezen, alle Friezen, beoosten Eems wonende, en zoomede alle Duitschers geven dezen naam van West-Friesland aan Friesland tusschen Flie en Lauers, dus aan de hedendaagsche Nederlandsche provincie Friesland; en van hun oostelijk, overeemsch standpunt hebben ook zij hierin volkomen gelijk. De Hollanders daarentegen, in de middeleeuwen, en denkelijk de toenmalige Westerfliesche Friezen ook wel, gaven aan deze zelfde hedendaagsche provincie Friesland, evenals aan de hedendaagsche provincie Groningerland, den naam van Oost-Friesland. En ook zij hadden van hun westelijk, overfliesch standpunt gelijk. Wanneer men dus in middeleeuwsche oorkonden, in Holland opgesteld, van Oost-Friesland leest, dan zal men in den regel aan Friesland tusschen Flie en Lauers, en tusschen Lauers en Eems, moeten denken. Leest men echter in hedendaagsche Hoogduitsche geschriften van West-Friesland, dan versta men daaronder niet noordelijk Noord-Holland, maar onze provincie Friesland.

en Hoorn, komt het Friesche type bij het volk weinig of in 't geheel niet minder voor den dag dan in het eigenlijk gezegde Friesland. Zelfs wordt nog heden ten dage de oude Friesche taal gesproken op het noordelijkste der Noord-Hollandsche eilanden, op Ter Schelling, en dat wel nauwelijks minder zuiver en oorspronkelijk dan in Friesland beoosten Flie. Trouwens, Ter Schelling ligt ook beoosten Flie; het gat van 't Flie is tusschen Ter Schelling en Flieland. Alzoo behoort dit eiland dan oorspronkelijk ook geenszins tot het westerfliesche Friesland, tot West-Friesland of Noord-Holland, maar wel degelijk, evenals Ameland, tot Friesland tusschen Flie en Lauers.

Ook het volk van de andere Noord-Hollandsche eilanden, met Marken in-, maar Urk buitengesloten, is zuiver Friesch van oorsprong en laat dan ook zijne Friesche afstamming zeer duidelijk in allerlei opzichten blijken. En al spreekt men er dan ook de Friesche taal niet meer, de verschillende tongvallen dier eilanden leveren toch nog steeds talrijke sporen van het Friesch op. Maar de bevolking van het eiland Urk wijkt van den zuiver Frieschen grondvorm af, wat ook uit den zeer eigenaardigen, zeer gemengden tongval der Urkers blijkt. Den Urker tongval raadplegende, schijnt het, alsof op Urk, evenals op de Veluwe, de bevolking van alle drie hoofdstammen gelijkelijk afstamt, alsof zoowel Friezen als Franken en Saksen tot de voorouders der Urkers behooren.

Ofschoon dan niet zoo zuiver en onvermengd als de bevolking van noordelijk Noord-Holland kan men toch van de plattelandsbevolking van zuidelijk Noord-Holland en van noordelijk Zuid-Holland in 't algemeen zeggen, dat bij haar het Friesche bloed nog verreweg het Frankische overheerscht; dat bij haar het Friesche element veel duidelijker op den voorgrond treedt en in 't oog valt dan het Frankische. Overal bij de gezetene, landbouwende, vooral veeteelende en zuivelbereidende bevolking van Waterland, de Zeevang, den Zaankant, Amstelland in Noord-Holland, van Rijnland, het Westland, Delft- en Schieland in Zuid-Holland treedt de Friesche grondvorm duidelijk te voorschijn in het blonde, blanke, fijngebouwde, slanke menschenras. De Gooilanders echter, vooral die de heidestreken (Bussum, Blaricum, Laren, Hilversum) bewonen, en 't wevende, spinnende fabrieksvolk in 't laatstgenoemde vlek wijken in menig opzicht van den Frieschen grondvorm, zelfs van het algemeen Hollandsch Friso-Frankische type af; er stroomt duidelijk Saksisch bloed in hunne aderen. Maar de overige Gooilanders, die van Huizen, benevens het volk van Muiden en Weesp en omstreken, die langs den zeekant op veen- en kleibodem wonen, vertoonen meer het Friesche type, zooals het overige Noord-Hollandsche landvolk.

Ook de eigenlijke Kennemerlanders, rondom Haarlem en vandaar langs den duinkant tot Alkmaar wonende, wijken in eenige opzichten af van den algemeen Friso-Frankischen, of ook bijna volkomen Frieschen grondvorm, die in het overige Noord-Holland heerscht. Zij schijnen werkelijk vanouds een afzonderlijken stam onder de Friezen te hebben uitgemaakt, zooals, naar mijne meening, ook blijkt uit hunne herhaalde veeten met, en bloedige oorlogen, gedurende de middeleeuwen, tegen hunne buren, de West-Friezen. Of men echter in de hedendaagsche Kennemers de afstammelingen moet vinden van de Caninefaten der oude Romeinsche schrijvers, moet ik in het midden laten. Of ook de hedendaagsche bewoners der Hollandsche visschers-dorpen aan de Noordzee, van Egmond, Zandvoort, Noordwijk, Katwijk en Scheveningen, zou men gevoegelijk voor afstammelingen dier Caninefaten kunnen houden, naardien dat oude volkje werkelijk, volgens de oude schrijvers, in deze Hollandsche duinstreek gewoond heeft, en naardien de bewoners der genoemde dorpen nog heden in menig opzicht zich onderscheiden van hunne naaste buren, de Kennemerlanders, en vooral van de Rijnlanders. Een visscher van Zandvoort, en vooral van Scheveningen, is een geheel ander man dan een boer van Schalkwijk of Spaarnwoude, of van eenig dorp uit den naasten omtrek van Leiden en Den Haag. En dat onderscheid blijkt niet slechts uit verschil in tongval en kleeding, maar evenzeer en nog meer uit allerlei lichamelijke en geestelijke eigenschappen, en is zóó groot, dat het ook den oppervlakkigen waarnemer in het oog valt. Dit is dan, dunkt me, ook niet alleen het gevolg van hunne verschillende levenswijze, van de verschillende wijze, waarop zij hun levensonderhoud vinden, maar berust wel degelijk op verschil in afstamming, al is dat verschil dan oorspronkelijk ook niet zoo groot, en al treedt bij beiden, bij den visscher zoowel als bij den boer, de Friesche grondvorm op den voorgrond.

Zuidelijker in Zuid-Holland verdwijnt bij het landvolk meer en meer het Friesche type, om plaats te maken voor het Frankische; het Frankische bloed is hier sterker dan het Friesche.

Reeds in de omstreken van Rotterdam kan men dat duidelijk waarnemen, vooral ook in het land rondom en bezuiden Gouda en in den Krimpenerwaard. Het geheele arrondissement Gorinchem, de zuidoostelijke hoek van Zuid-Holland, door Utrecht, Gelderland en Brabant ingesloten, de Alblasserwaard dus met de zoogenoemde Vijf-heeren-landen (tusschen Gorinchem en Vianen), is onder alle Hollandsche landstreken wel het meest, ja, volkomen Frankisch. En in het zuidelijkste deel van Zuid-Holland, bezuiden Rotterdam en de Maas en de andere groote rivierarmen, in het zoogenoemde Overmaassche, op de eilanden IJselmonde, Voorne, Putten, Beierland, de Hoeksche en Dordtsche Waard, Goeree en Over-Flakkee, treft men nergens onder het ingezetene landvolk den zuiver Frieschen grondvorm meer aan.

Want niet slechts, dat alles daar Friso-Frankisch is van afstamming, maar het Frankische element heeft er duidelijk de overhand op het Friesche. De menschen hebben er meer donkere haren, bruine oogen, eene mattere huidkleur en gedrongenere gestalten, voeren eene andere levenswijze, laten eene geheel andere uitspraak van de taal hooren, enz., alles anders dan in noordelijk Zuid-Holland. En hoe zuidelijker men op deze eilanden komt, hoe meer dat alles den opmerkzamen beschouwer in het oog loopt.

Volkomen hetzelfde, wat ik hier van zuidelijk Zuid-Holland zeg, geldt ook van het volk in de provincie Zeeland. De Zeeuwen zijn Friso-Franken. Zuiver treedt de Friesche grondvorm in Zeeland nergens voor den dag; integendeel, het Frankische type heeft verreweg de overhand op het Friesche; maar toch kan de nauwkeurige waarnemer, die oog en oor heeft voor ethnologische verschillen, het laatstgenoemde element overal op de Zeeuwsche eilanden nog herkennen. Dat is vooral op Schouwen en Duiveland het geval, tegenover Beveland en Walcheren. Op de beide laatstgenoemde eilanden ziet men bij de ingezetenen donkere haren, bruine oogen en matte huidkleur tamelijk veelvuldig.

Aan de overzijde van de Wester-Schelde, in Zeeuwsch-Vlaanderen, treden weer eenige andere verhoudingen op. Want de bevolking van het oostelijke deel dier landstreek, van het zoogenoemde Land van Hulst, heeft van Friesch bloed geen zweem, maar is zuiver Frankisch, en wel zuiver Vlaamsch, en in geen opzicht onderscheiden van het volk in de aangrenzende landstreek, het Land van Waas, in de provincie Oost-Vlaanderen. Het land echter rondom de stadjes Axel en Ter Neuze, dat in de middeleeuwen en later nog veelvuldig overstroomd en eerst laat, in de zeventiende eeuw, weer voorgoed bedijkt en ingepolderd werd, ontving toen een groot deel van zijne bevolking van benoorden de Schelde, uit het eigenlijk gezegde Zeeland, van de eilanden, vooral van Beveland en Walcheren. Het volk in het Land van Axel vertoont dan ook nog heden min of meer het vermengd Friso-Frankische type der eigenlijke Zeeuwen, en is, als dezen, veelal steil rechtzinnig Protestant, vooral in de dorpen Zaamslag en Hoek, tegenover de Roomschgezinde ingezetenen van 't Land van Hulst. De grensscheiding tusschen beide landstreken, in ethnologischen zin, is hier scherp afgebakend.

Het andere, het westelijke deel van Zeeuwsch-Vlaanderen, heeft eveneens eene zeer gemengde bevolking, naardien ook hier het dikwijls overstroomde en dan weer ingepolderde land zijne nieuwe bewoners vaak uit andere streken van ons land ontving. Zelfs heeft er zich hier, in de vorige eeuw, in het land van Katzand eene volkplanting van Salzburgers, uit het verre Oostenrijk, nedergezet, die, om hun Protestantsch geloof, door den Bisschop van Salzburg uit hun bergland verdreven waren. Over het geheel genomen vertoont het volk

hier het Frankische type; en langs de grenzen, bij Aardenburg en Sluis is het volk goed Vlaamsch, en in niets onderscheiden van hunne Vlaamsche buren in Meetjesland (noordwestelijk Oost-Vlaanderen) en rondom Brugge.

Aangaande de beide gewesten, die ons nog ter beschouwing overblijven, aangaande Noord-Brabant en Limburg, kan ik kort zijn, omdat de bevolking in deze gewesten overal zuiver Frankisch is van oorsprong en bijna overal het Frankische type, in alle opzichten, zuiver vertoont. Deze regel is voor Limburg zonder uitzondering, tenzij men daarvoor nemen wil de zeer bijzondere en hoogst merkwaardige, en niet minder raadselachtige bewoners van sommige Limburgsche dorpen, van Nieuwenhagen (nabij het vlek Heerlen), Groenstraat (in de gemeente Ubach over Worms), en Stramproi of Stramproy (tusschen Roermond en Weert, aan de Belgische grenzen). Deze lieden, die men ook in het naburige Pruisische dorp Breyel en in het Noord-Brabantsche dorp Budel vindt en tevens in sommige dorpen van de Belgisch-Limburgsche Kempen, worden meestal Teuten genoemd, zijn veelal marskramers, ook ketellappers en koperslagers, spreken onder elkander eene zeer bijzondere taal, het zoogenoemde Bargoensch of Roodwaalsch, en zijn misschien afkomstig van volkplantingen van Zigeuners(*).

Buitendien levert Noord-Brabant, in zekeren zin althans, nog een paar kleine uitzonderingen op den algemeen zuiver en duidelijk uitgedrukten Frankischen regel dezer provincie. En die afwijkingen vindt men in het zoogenoemde Land van Heusden met het Land van Altena, in het noorden langs de Maas, benoorden de Langstraat, tusschen de stadjes Heusden, Woudrichem en Geertruidenberg zich uitstrekkende, zoomede in den noordwestelijken hoek der provincie, in de omstreken van de stadjes Willemstad, De Klundert en Zevenbergen. Want ofschoon de bevolking hier gewis oorspronkelijk evenzeer van Frankischen stam is, vertoont ze toch enkele afwijkende eigenaardigheden, waardoor ze meer nadert tot het volk van de aangrenzende deelen van Zuid-Holland en Zeeland. Zoo zijn er hier onder de vanouds ingezetenen des lands ook vele Protestanten, terwijl overal elders in Brabant de Roomsche godsdienst bijna zonder uitzondering onder de oorspronkelijke bevolking ten platten lande heerscht.

De Limburgsche hoofdstad ten slotte, Maastricht, vertoont in hare bevolking nog dit eigenaardige, dat de naburige, Romaansche of Waalsche bevolking der Belgische provincie Luik niet zonder invloed op haar gebleven is. Ten gevolge daarvan wordt er dan ook nog heden te Maastricht door de ingezetenen zeer veel Fransch gesproken, of-

(*) Veel nadere bijzonderheden aangaande dit merkwaardige volk en hunne eigene taal vindt men in het belangrijke werkje van Ch. Creemers, *Aanteekeningen over het dorp Stramproy* (Roermond, 1871) en in mijn *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon* (Den Haag 1874).

schoon dan ook de eigenlijke, oorspronkelijke ingezetenen dezer stad, evenals die van 't land daaromheen, goed Frankisch, goed Germaansch in taal en zeden gebleven zijn. Die invloed van het Romaansche, Luikerwaalsche element op de Maastrichtenaren laat zich gereedelijk verklaren door de omstandigheid, dat de stad Maastricht met haar naasten omtrek langen tijd gedeeltelijk aan den Bisschop van Luik, gedeeltelijk aan den Hertog van Brabant behoorde, en dat daar toen steeds veel Luiksche ambtenaren waren. Maar ook buiten dat: de groote Germaansch-Romaansche volken- en taalgrens, die de beide grootste en machtigste volkenfamiliën van Europa scheidt, loopt slechts een paar uren bezuiden Maastricht, dwars door de Maas.

De Friezen, Saksen en Franken, wier verspreiding over den Noord-Nederlandschen bodem en wier onderlinge verhouding als samenstellende bestanddeelen van het hedendaagsche Noord-Nederlandsche volk hierboven behandeld zijn, onderscheidden zich oudtijds, zoowel als nog heden, onderling door eenige, zoowel lichamelijke als geestelijke, hoofdkenmerken, die thans hier opgenoemd mogen worden. Maar men verlieze hierbij niet uit het oog, dat dit onderlinge verschil uit den aard der zaak niet groot wezen kan. Immers behooren Friezen, Saksen en Franken alle drie, gelijkelijk, tot de Nederduitsche volkengroep der Germaansche volkenfamilie, en ze vertoonen dus ook, de een zoowel als de ander, de hoofdkenmerken van deze groep gelijkelijk.

Alzoo: de Friezen zijn groot van gestalte, meer lang en slank van lichaamsbouw dan gezet en forsch. Hunne beenderen zijn fijn; hun spiervleesch is meer zacht en slap dan vast en hard. Hunne kaken zijn smal; de hals is lang, dikwijls zeer lang, met weinig of in 't geheel niet ontwikkelden adamsappel, veelal gevuld en rond, met sterk ontwikkelde onderhuidsche vetlaag, dat laatste evenwel slechts bij hen, die gewoon zijn den hals bloot te dragen. Maar wijl vele Friezen, vooral de mannen, door hoogsluitende kleeren en breede, dikke doeken den hals verbroeien, gaat bij hen de oorspronkelijke gevuldheid van dit lichaamsdeel verloren, en wordt het dor en mager. De schouders zijn smal en afloopende; de borsten, mammen, bij de vrouwen veelal klein en weinig ontwikkeld. - De ledematen, armen en beenen, handen en voeten, vingers en toonen, zijn lang en gestrekt, maar zeer wel gevormd, al behooren dan kleine handen en voeten niet tot de schoonheden van het Friesche ras. Huid en haar vertoonen, onder alle Germaansche volken, almede het sterkst de eigenaardige Germaansche kenmerken. Dat is: de Friezen zijn zeer blond, velen geelblond en goudblond van haar, dat fijn, zacht, lokkig en golvend, niet stram en stroef is. De oogen zijn veelal grauw en flauw, bij velen zelfs groenachtig grauw, zelden fraai blauw en even zelden levendig en schitterend. De baard is gewoonlijk zwaar, veelal bont en wankleurig, daarbij stroef en stram. De huidkleur is

uitermate blank, bij velen als blinkend wit, vooral op armen en dijen; de huid is zacht en bij de mannen zeer sterk behaard.

Der Friezen geest is veelal schrander en opgewekt; tot de mathematische, stellige wetenschappen hebben velen grooten lust en aanleg. Maar de bespiegelende wetenschappen, en ook de schoone kunsten, vinden onder hen veel minder liefhebbers en beoefenaars. Aan hunne nationale eigenaardigheden zijn allen sterk gehecht en fier op hun landaard, soms tot in het belachelijke toe. Maar overigens zijn ze geenszins aan het oude verkleefd; integendeel, op staatkundig en godsdienstig gebied zijn ze onder de Nederlanders gewoonlijk van de eersten tot het aannemen van nieuwe denkbeelden. Nagenoeg allen zijn Protestanten. Onder geen enkel Germaansch volk, behalve onder de Skandinaviërs, is de Hervorming zoo algemeen aangenomen als onder de Friezen, niet slechts in Nederland, maar vooral ook onder de Oost- en Noord-Friezen(*). Bij voorkeur leggen de Friezen zich toe op landbouw en veeteelt, op scheepvaart en handel en visscherij; maar nijverheid, handwerken, allerlei fabriekmatige arbeid worden onder de Friezen slechts weinig beoefend.

De Saksen zijn kleiner dan de Friezen, meer kort, gedrongen, gezet van lichaamsbouw. Zij hebben in den regel een breeder gewelfden schedel dan dezen; vooral aan de slaapstreek is hun schedel in het oog vallend breed en afgeplat. Verder hebben ze breede schouders, korten hals, gewelfde, sterke borstkas, grove beenderen, vast, hard spiervleesch, korte, dikke vingers met breede nagels. Hun hoofdhaar is niet minder blond dan dat der Friezen, veelal zelfs wit, dikwijls aschblond, zelden geel- of goudblond. Onder de Saksen treft men meer blauwe oogen aan, en dezen zijn ook meer schitterend dan bij de Friezen. Hunne huidkleur is wel blank, maar nooit zoo blinkend als die der Friezen; der Saksen huid is meer mat van tint; ook schijnt het bloed op hunne wangen minder door. Hunne inborst is

(*) Hoe westelijker in Friesland, hoe meer Roomschen; hoe oostelijker en noordelijker, hoe minder. In het westelijkste Friesland, het hedendaagsche Noord-Holland, en vooral in Drechterland ten platten lande, in de omstreken van Hoorn, zoomede in Kennemerland, rondom Haarlem, zijn betrekkelijk vele Roomschen; in het eigenlijke Friesland, tusschen Flie en Lauers, veel minder. Hier zijn slechts enkele adellijke en weinige boerengeslachten, in de zestiende eeuw en later, aan de kerk van Rome trouw gebleven, zooals hunne afstammelingen, ten deele althans, nog heden. Maar verreweg het grootste gedeelte der hedendaagsche Roomschgezinden in de provincie Friesland is van vreemden, onfrieschen oorsprong. In Groningerland zijn onder de vanouds ingezetene, oorspronkelijk Friesche bewoners weinig of geen Roomschen; in Oost-Friesland echter en in de andere Friesche en Friso-Saksische landstreken, aan de monden van de Weser en de Elve, in 't geheel geen. En dat is ook in geheel Noord-Friesland het geval.
Eene volkomene uitzondering op dezen regel maken de Sagelter Friezen, de zuiver Friesche en de Friesche taal nog sprekende bewoners van Sagelterland, eene kleine, uit vier of vijf dorpen bestaande landstreek in Oldenburg. Deze Friezen zijn allen Roomsch. Aanvankelijk heeft ook onder hen, in de zestiende eeuw, de Hervorming opgang gemaakt. Maar de reden, waarom de Hervorming er geen vasten voet kon krijgen en later geheel onderdrukt werd, vindt men in de omstandigheid, dat Sagelterland tot het onmiddellijke gebied behoorde van den Bisschop van Munster.

zachtaardig, goedhartig en gul, maar ze zijn veelal minder scherp van oordeel dan de Friezen. De Hervorming is niet algemeen bij hen doorgedrongen. De hoofdmassa van het Saksische volk in Nederland is wel Protestant, maar onder de plattelandsbevolking in sommige streken, in den Achterhoek van Gelderland en van Twente vooral, zijn velen Roomschgezind. En zoo is het ook onder de Saksen in Duitschland; tegenover de hoofdzakelijk Protestantsche bevolking van Hanover staat het Roomschgezinde volk van Westfalen. De landbouw wordt bij de Saksen meer beoefend dan de veeteelt; maar dat hangt wellicht af van de gesteldheid des bodems, die door hen wordt bewoond. Handel drijven ze weinig, en zeelui of visschers zijn de Saksen volstrekt niet. Daarentegen worden allerlei takken van nijverheid veelvuldig onder hen uitgeoefend. Het schier nimmer rustende spinnewiel en het bijna altijd klapperende weefgetouw in de Saksische boerenwoning zijn de oorsprong van de groote fabrieken van geweven stoffen, stoomspinnerijen en stoomweverijen in het bloeiende Twente en in Westfalen.

De Franken wijken in menig opzicht meer van de Friezen en Saksen af, dan dezen onderling verschillen. De Frank vertoont de algemeen Nederduitsche kenmerken minder duidelijk dan de Fries en de Saks. Hij is, ja, over het algemeen ook blond, maar zeer velen onder de Franken hebben bruin hoofdhaar en donkergrauwe, of bruine oogen. De huidkleur is dan ook donker, bij velen eenigszins naar het lichte en matte geelbruine hellend. Hun lichaamsbouw is middelmatig en levert weinig in het oog vallende kenmerken op. Fijne, bevallige lichaamsvormen, schoone, regelmatige gelaatstrekken, eene frissche huidkleur ‘als melk en bloed’ vindt men onder de Franken weinig, maar wel veel doffe oogen, sluike haren en grove gelaatstrekken, ook bij de vrouwen. De Franken zijn, evenals de Saksen en veel meer dan de Friezen, vriendelijk en zacht, goedhartig en gul van inborst; zij zijn veelal sterk aan het oude gehecht, of liever weinig met het nieuwe ingenomen. De Franken, vooral de echte, onvermengde Franken in Brabant en Limburg en zuidelijk Gelderland, belijden dan ook bijna uitsluitend den Roomschen godsdienst. Ook zij beoefenen meer landbouw dan veeteelt, drijven weinig koophandel en geene scheepvaart ter zee. Maar in 't beoefenen der verschillende takken van nijverheid, van handwerken en fabriekmatigen arbeid doen ze voor de Saksen niet onder en overtreffen ze de Friezen verre. De stellige wetenschappen vinden onder de Franken betrekkelijk weinig beoefenaars, maar de schoone kunsten zooveel te meer. Ook zijn Franken in den krijgsmans- en ambtenaarsstand sterk vertegenwoordigd, ongelijk veel meer, naar verhouding, dan de Friezen.

Het behoeft voor den verstandige wel geen betoog, dat deze aangegevene kenmerken der drie Nederlandsche hoofdvolksstammen nergens zoo scherp, nergens duidelijk begrensd te voorschijn treden. Integendeel, de overgangen van den eenen stamvorm in den anderen zijn

zóó menigvuldig en de uitzonderingen zóó talrijk, dat men deze verschillende kenmerken wel degelijk *cum grano salis* moet opvatten. Maar in het algemeen genomen, zulke menschen, als ik bij den Frieschen grondvorm beschreef, zal men veel meer te Leeuwarden aantreffen dan te Deventer of te 's-Hertogenbosch; zulken, als ik bij het Saksische type aangaf, veel meer te Deventer en te Zutfen dan te 's-Hertogenbosch of te Leeuwarden; zulken, als ik bij het opsommen der Frankische kenmerken teekende, veel meer te 's-Hertogenbosch en te Maastricht dan te Leeuwarden of te Deventer. En buitendien treden ten platten lande deze kenmerken bij het volk veel sterker op den voorgrond dan in de steden.

In deze zaak is veel, wat de oppervlakkige en onverschillige nooit bespeurt en wat slechts de nauwkeurige opmerker waarneemt, de man, die zichzelven rekenschap geeft van wat zijne oogen zien en zijne ooren hooren. Verreweg de meeste menschen zullen ons land van het oosten naar het westen, van het noorden naar het zuiden doorreizen en overal slechts gewone, alledaagsche menschen zien, die zich in de eene landstreek in niets onderscheiden van die uit een ander gewest. Ja, maar ofschoon de meeste menschen dat onderscheid niet zien, noch ook kennen, daarom bestaat het toch wel! Zoo is ook voor zeer veel menschen een boom een boom; en onder honderd Nederlanders, oud of jong, geleerd of geheel onontwikkeld, man, vrouw of kind, stedelingen of buitenlui, als voor de hand opgenomen, zouden er daar wel twee onder zijn, die een beuk, een eik en eene linde van elkander kunnen onderscheiden? En toch bestaat dat onderscheid en is zelfs zeer groot; en die het kent, begrijpt niet, dat een ander het niet opmerkt. Zoo is voor den zeeman eene koe eene koe; maar de boer, die de onderscheidene rassen van het rundvee kent in hunne verschillende eigenschappen en kenmerken, begrijpt niet, hoe de matroos zoo dom kan zijn. En omgekeerd is voor den boer een schip een schip; maar de zeeman, die nauwkeurig een vol schip of fregat van eene bark, een schoener van eene brik, eene kof van eene smak, een hoeker van eene buis onderscheidt, lacht om de botheid van den landman. En zoo is het ook met deze zaak. Voor de meeste menschen is een Nederlander een Nederlander, maar de ethnoloog onderscheidt Friezen, Saksen en Franken evenzoo duidelijk, als de botanicus eiken, linden en beuken onderkent.

Maar bij het onderscheiden en verdeelen van het Nederlandsche volk doet zich een bezwaar op, dat voor den plantkundige niet bestaat. Eiken, beuken en linden blijven eiken, beuken en linden; zij vermengen zich onderling niet, zooals de menschen wèl doen. En als een Saks bij eene Friezinne of een Fries bij eene Frankische vrouw, schoon ze dan ook zuivere typen zijn van hunne verschillende volks-rassen, kinderen verwekt, dan zullen deze kinderen de Friesche en Saksische en Frankische typen niet zuiver vertoonen, maar vermengd. Zij zijn dan zoo min zuivere Friezen, als zuivere Saksen en Franken,

maar zij vormen gekruiste rassen: Friso-Saksen zijn het, en Friso-Franken. En wijl onder den sterk gelijkmakenden invloed van den nieuwen tijd allerlei scheidsmuren, die de menschen uit de verschillende oorden van ons land vroeger uit elkander en van elkander afgezonderd hielden, hoe langer hoe meer verdwijnen en dagelijks vervallen; wijl de menschen uit noord en zuid, uit oost en west hoe langer hoe meer zich vermengen, zoo staat het te wachten, dat de zuivere ras-typen van ons volk, de zuivere, oorspronkelijke Friezen, Saksen en Franken hoe langer hoe meer verdwijnen zullen en uitsterven, om plaats te maken voor een gemengd, algemeen type. In onze dagen reeds laat zich dit duidelijk bespeuren, en eer men het jaar tweeduizend zal schrijven, zal het er, in dit opzicht, nog geheel anders uitzien. Intusschen, dit is geene schade; het tegendeel is waar.

Ten slotte nog een enkel woord over de bevolking onzer groote steden. Reeds heb ik vermeld, bij mijne ethnographische beschouwing onzer verschillende gewesten, dat ik hierbij hoofdzakelijk, zoo niet uitsluitend, het oog had op de plattelandsbevolking en die der kleinere steden, naardien het volk in onze groote steden, en vooral in die, in Holland gelegen, zóó sterk met vreemd bloed vermengd is, dat er van een duidelijk uitgedrukt en op zichzelf staand volkstype geene sprake wezen kan. En dat geldt niet slechts van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, maar evenzeer van Haarlem, Leiden, Delft, Dordrecht, Utrecht, enz.; in eenigszins mindere mate van de gewestelijke hoofdsteden.

Oorspronkelijk, in de middeleeuwen, verschilde de bevolking dier steden niet van die van het omliggende land. Zoo kan men b.v. voor zeker aannemen, dat de eerste, de oorspronkelijkste bevolking van Amsterdam, toen deze stad nog een klein visschersplaatske was, van Frieschen stam geweest zij. Later, toen Amsterdam zich meer en meer tot eene koopstad, eerlang ook tot de eerste handelsstad des lands verhief, kwamen daar allerlei vreemdelingen wonen, die er het oorspronkelijke volksras verbasterden. En zoo is het, vroeger of later, ook met de andere steden gegaan, sedert zij in grootte en bloei en bevolking toenamen. Tot in het begin der zestiende eeuw mag de bevolking er vrij wel onvermengd en oorspronkelijk gebleven zijn; later, in die woelige zestiende eeuw, door oorlogen, door omwentelingen op allerlei gebied, door de hooge vlucht, die vooruitgang in beschaving en ontwikkeling, nieuwe ontdekkingen, nieuwe denkbeelden toen namen, begon dat al te veranderen, terwijl in de bloeiende zeventiende eeuw, vooral in Holland, de zuiverheid van het Nederduitsche bloed zeer gekrenkt werd.

In die zeventiende eeuw had ons vaderland den hoogsten trap van macht en rijkdom bereikt, op allerlei gebied. Langs alle wegen was er welvaart en voorspoed in den lande; overal bloeiden handel, scheep-

vaart en visscherij, kunsten en wetenschappen gelijkelijk. Maar daarenboven, ons roemruchtig, voor die dagen zoo vrijzinnig gemeenebest zette zijne havens en poorten wijd open voor verdrukten en verdrevenen, voor uitgewekenen en vluchtelingen van alle volken, die om den wille van hun geloof door priesterheerschappij, de ondragelijkste der wereld, gedwongen werden, hun geboortegrond te verlaten. Och, gouden tijd! toen was 't eene eere onder de volken van Europa, Nederlander te wezen! Geen wonder, dat allerlei volk naar Nederland stroomde, soms bij duizenden te gelijk, zooals de uit Spanje en Portugal en Polen verdreven Israëlieten in de zestiende en de Fransche Protestanten in de zeventiende eeuw, de nijvere en kunstvaardige Vlamingen en Brabanders uit de zuidelijke gewesten van Nederland niet te vergeten. Maar ook duizenden kwamen hier, niet om vrijheids-, maar om voordeelswille, en onder dezen hadden, evenals nog heden ten dage, de Duitschers steeds verreweg de meerderheid. En al die vreemdelingen, het spreekwoord indachtig: waar 't volk is, is de nering, zetten zich natuurlijk in de groote steden, in de groote middelpunten des verkeers, neder en niet ten platten lande. En zoo bleef onze plattelandsbevolking tamelijk vrij van vreemden invloed, maar werd ook het volk in de groote steden zoo vermengd, als wij dat nu kennen, en zoo uit allerlei bestanddeelen samengesteld, als wellicht in geene andere plaatsen van het beschaafde Europa in die mate nog voorkomt.

Ten einde eenigszins een maatstaf te verkrijgen, om te weten, hoe groot die toevloed van vreemdelingen in ons land geweest zij, lette men maar eens op de geslachtsnamen van de bevolking onzer groote steden. Gewis vindt men er op één oorspronkelijk Nederlandschen familienaam ook één vreemden, hetzij dan een Duitschen of een Franschen of van eenig ander vreemd volk afkomstigen. Vooral Amsterdam is, in dit opzicht, zeker voor een vierde Duitsch, zooals uit de geslachtsnamen der ingezetenen onweersprekelijk blijkt. En al heeft in deze eeuw de stroom van landverhuizers naar ons land, uit Frankrijk en andere landen, ook al grootendeels opgehouden te vloeien, jaarlijks komen er nog honderden en honderden Duitschers, vooral jonge mannen, over onze grenzen, met het doel, om hier een bestaan en eene vaste woonplaats te vinden, wat aan verreweg de meesten gelukt. Vooral Westfalen levert in dezen een groot aantal meestal geschikte en bekwame jongelieden, handwerkslui, vooral bakkers- en slagersknechts, ook kleer- en schoenmakers; kooplieden, vooral in manufacturen, die gewoonlijk eerst als winkelbedienden in manufactuur- en ook in galanteriewinkels hier eene plaatsing vinden; kellners, die later tot bier-, koffiehuis- en restauratiehouders opklimmen, enz. Maar ook van de Rijnboorden, uit Oost-Friesland, Bremen, Hamburg en Hanover komen jaarlijks zeer vele jongelieden tot ons, ten deele als koopmansbedienden en kantoorklerken, ten deele ook in allerlei wetenschappelijke en technische betrekkingen, aan allerlei inrichtingen van

onderwijs, als machinisten en opzichters in fabrieken, enz. En in de laatste kwarteeuw is nog een geheel ander element begonnen invloed uit te oefenen op de vermenging van het volk in onze steden, en dat wel niet van een nader of verder stamverwant Europeesch volk, maar nu uit het verre Oosten, van eene volkomen onverwante natie komende. Het Maleische en Javaansche bloed namelijk, uit onze Oostindische bezittingen, begint zich ook met het Nederlandsche te vermengen. Men zie maar eens rond in onze groote steden op de openbare straat: hoe dikwijls ziet ons oog een gelaat en lichaamsvormen, die duidelijk de kenmerken vertoonen van het Maleische volksras! Wij zijn nu reeds gewoon aan die Oostersche gestalten, gelaatstrekken en huidkleur onder ons, maar voor een dertig, veertig jaar was het voorkomen daarvan nog eene bijzonderheid.

Maar al zijn er nu nog maar weinigen in onze groote steden, die met een rein geweten zingen kunnen:

> 'Wien Neerlandsch bloed door d' aderen vloeit,
> Van *vreemde smetten*(*) vrij',

en al is nu door dien grooten invloed van allerlei vreemd bloed de zuiverheid van ras bij een belangrijk deel van ons volk geheel verdwenen - dat kan voor ons geene oorzaak van eenige bekommering zijn. Integendeel - die vermenging der volksstammen strekt veelal tot voordeel der lichamelijke, en bijgevolg ook tot voordeel der geestelijke ontwikkeling des volks. Wij zien toch bij dieren en planten, dat door kruising en vermenging der oude rassen er dikwijls nieuwe rassen verkregen worden, die in menig opzicht uitmunten door voortreffelijker eigenschappen, dan de oorspronkelijke rassen bezaten; en zoo mogen wij van de kruising en vermenging der verschillende stammen en rassen bij de menschen, met recht en rede, eene gelijke uitkomst verwachten.

Dat alzoo het gezamenlijke volk van Nederland, ofschoon dan gesproten uit drie verwante, maar in menig opzicht verschillende volksstammen; ofschoon vermengd met menig, menig vreemdeling uit naburige gewesten en verre landen, toch één zij in het behartigen van alles, wat strekken kan tot vermeerdering van vooruitgang en ontwikkeling en welvaart, tot voorspoed in handel en bedrijf, tot bloei van wetenschappen en kunsten; één vooral ook in het waardeeren van en vasthouden aan die zoete, gulden vrijheid onzer staatsinstellingen, hetwelk alles te zamen vanouds den roem der vereenigde Nederlandsche gewesten uitgemaakt heeft!

Haarlem.

JOHAN WINKLER.

(*) Smetten?

De universiteit van Friesland.

Wanneer ooit de geschiedenis van een land het bekende *Inter arma silent musae* gelogenstraft heeft, is het wel die der onder wapengekletter en alarmgeklep geboren en groot geworden Nederlandsche Republiek. Terwijl het volk, aanvankelijk met meer volharding dan geluk, den krijg voerde tegen een overmachtig vijand, hield de Regeering zich bezig met het oprichten van scholen en het organiseeren van het onderwijs, ja, vestigde zij in de voornaamste plaatsen des lands universiteiten en dergelijke kweekplaatsen der wetenschappen, waaruit later de geleerden voortkwamen, die Nederland in het rijk der geesten even hoog hebben doen schatten als de vlootvoogden en legerhoofden op hun eigenaardig gebied. Zoo dagteekent de Leidsche universiteit van 1575, nog vóór de formeele afzwering van Filips; zoo werd de tweede in leeftijd der Nederlandsche universiteiten, die van Franeker, waarmede wij ons thans hebben bezig te houden, gesticht in het jaar 1585, toen wegens den dood van Willem van Oranje en de ongezindheid der buitenlandsche bondgenooten, om zich de zaken van den Nederlandschen opstand krachtig aan te trekken, de toestand zelfs aan de Staten des lands hopeloos voorkwam.

Alleen een oppervlakkig beschouwer zal zich over deze omstandigheid verwonderen. Wie zich echter van het kerkelijk karakter van den opstand tegen Filips van Spanje behoorlijk rekenschap geeft, zal inzien, dat het den regeerders van dien tijd, den Zwijger in de eerste plaats, vooral te doen moest zijn, om de resultaten der Hervorming voor de toekomst te bewaren; te zorgen, dat de vlam, die de geesten verlicht had, niet door onverschilligheid werd uitgedoofd. Want al gewaagt het officieel octrooi ‘over de Universiteit binnen Leyden’ van 6 Januari 1575 hoofdzakelijk van het gevaar, dat ‘mits de jegenwoordige en langduurige Krijgsberoerte.... alle goede Institutiën, Leeringe en Stigtinge des Jeugds, ende de Oeffeninge derselve Institutiën en vrije Konsten, geheel en al in vergeeten en... achter Rugge gesteld’ zou worden, en de ingezetenen hunne kinderen dus zouden moeten zenden naar eene vreemde universiteit, deels met groote kosten en deels met al de ‘Periculen... mits de Verscheidenheid of Onderscheid van de Religie, en de Oeffeninge van dien’, - in den bekenden brief, aan de Staten van Holland den 28sten December 1574 uit Middelburg geschreven en door Tayaert overhandigd en toegelicht, komt deze bedoeling van Willem van Oranje zeer duidelijk aan den dag. Daarin toch worden de Staten vermaand, met de stichting der universiteit, waarvan blijkens hun antwoord vroeger reeds sprake was geweest, vooral niet te wachten op den uitslag der na het ontzet van Leiden te Breda aangeknoopte vredesonderhandelingen, daar, indien de vrede

of een verdrag tot stand mocht komen, zonder dat de instelling opgericht was, welke de Prins ‘een vast Blockhuys, en bewaernisse der gantsschen Landen, en mede eenen onverbrekelycken Bandt der Eenicheyt van denselven’ noemde, het vaderland ‘eeuwelyck onderworpen zou wesen allerley listige Aenslagen der vyanden, die het onttwyfelyck daarop sullen aenleggen, om die waere Religie uyt te roeden’. (Zie V. Mieris, *Handvesten van Leiden*, en Prof. N.C. Kist, *Bijdragen tot de vroegste geschiedenis der Leidsche hoogeschool.*)

De oude universiteiten waren namelijk, gelijk het geheele onderwijs, kerkelijke stichtingen; zij waren niet ingesteld door de vorsten krachtens hunne souvereine rechten, maar door den Paus, op verzoek van dezen. Zoo werden, om bij de Nederlanden te blijven, de hoogeschool van Leuven in 1426 gesticht door Paus Martinus V, op verzoek van Hertog Jan IV van Brabant; die van Douay in Henegouwen in 1563 op last en bij octrooi van Pius IV door Filips II. Daar deze universiteiten juist dienen moesten, om den Katholieken godsdienst te schragen en voort te planten, was het natuurlijk, dat de Regeering van den uit het Protestantisme voortkomenden en daarop gegronden jongen staat van den aanvang af bedacht was op het stichten van eene tegenvesting, waarin de ‘waere religie’ een vast steunpunt ter ontwikkeling vinden kon. Ook was eene andere omstandigheid voor de stichting van wetenschappelijke instellingen te midden van het krijgsrumoer gunstig: er behoefde niet met zorg naar de middelen te worden omgezien. De Reformatie had der overheid de beschikking gegeven over kerkelijke inkomsten, over kloostergoederen, van oudsher tot onderhoud van den godsdienst en voor de opvoeding der jeugd bestemd; door die te bezigen voor kweekplaatsen der muzen kon men niet gezegd worden, die gebouwen en gelden aan hunne oorspronkelijke bestemming te onttrekken. Zoo werden voor de Leidsche universiteit kloostergebouwen in gebruik genomen en de inkomsten en bezittingen der opgeheven kloosters uitdrukkelijk tot bestrijding der kosten aangewezen(*).

Eene dergelijke oorzaak als de Leidsche had ook de op haar volgende, tien jaren jongere zuster, de Franeker universiteit. Zij dagteekende uit een zoo mogelijk nog meer benard tijdstip dan de oudere,

(*) Resolutie van de Staten van Holland van 2 Juli 1575. ‘De Staaten van Holland hebben tot behoev en onderhoud van de Doctoren, Professoren, ende andere officieren van de Universiteit binnen Leyden, den Burgemeesteren ende Regeerders derselve Steede jaarlyks gegeeven en geaccordeerd, gunnen, geeven ende accordeeren bij desen, de somme van vijf duizend Ponden van veertig grooten het Pond, ingaande den eersten Mey laatstleden, ende dat uit de Goederen, Inkomsten, Pagten, ende Renten, behoorende tot alle Kloosteren ende Vrouweconventen binnen de voornoemde Steede, mitsgaders de Conventen van Bernarditen, elfduizend Maagden, Marienpoel, Roomburg, ende van de Regulieren tot Leydendorp, buiten de voorzeyde Steede gelegen, egeene derselve Goederen uitgezonderd, die als nog tot behoev van de Gemeene Zaake niet verkogt en zijn; welverstaande, dat, uit de Inkomsten derselve Goederen, eerst betaald zullen werden de reëele Lasten ende Schulden, op dezelve Goederen staande, mitsgaders de Alimentatiën, toegevoegd tot onderhoud van de overgeblevene Conventualen, ende alle andere deugdelijke Schulden, ter ordonnantie derselve Staaten’, enz.

uit het jaar namelijk, waarin de Algemeene Staten, na Prins Willem's dood ten einde raad, de souvereiniteit des lands eerst aan den Franschen Koning, Hendrik III, en op zijne weigering aan Elizabeth van Engeland aanboden, omdat zij ‘de goede orde, autoriteit en directie niet meer houden konden’. Ook in het noorden werd vooral het belang van de nieuwe leer als drangreden gebezigd. Jelle Hotzes van Sneek (Gellius Snecanus), dien men den vader van Friesland's hoogeschool noemen kan, een onvermoeid ijveraar en prediker der Hervorming, nauw verbonden aan de regeerende familiën van Friesland, met welker leden hij op de schoolbanken gezeten of de ballingschap om den geloove gedeeld had, kampte onvermoeid, om der overtuiging ingang te verschaffen, dat er behoefte was aan eene hoogeschool, kweekplaats voor godsdienstleeraars en onderwijzers der jeugd. Aanvankelijk toch ging men met zijne wenschen niet verder; en zoo besloten de Staten van Friesland 14 April 1584 werkelijk tot de oprichting van ‘een Seminarium ende Collegie’, uit de inkomsten der kloostergoederen te onderhouden; een seminarium namelijk, tot opleiding van predikanten bestemd, en een college naar den trant van het bekende Statencollege te Leiden, waar jongelingen op 's Lands kosten geherbergd en onderwezen werden. Dit besluit was genomen op aandrang der Friesche Synode, die in hare jaarlijksche remonstrantie zoodanige instelling ‘proffitelyck ende hoog nodich’ had genoemd.

Toen Willem Lodewijk zes maanden later het stadhouderschap aanvaardde, vond hij nog niet veel tot uitvoering van dit besluit verricht, zelfs nog niet eens de plaats van vestiging van de nieuwe school bepaald. Gemakkelijk liet hij zich overtuigen, dat de ontworpen instelling niet aan de behoefte zou voldoen, maar behoorde uitgebreid te worden tot eene universiteit of openbare school, waar alle hoofdvakken van wetenschap onderwezen werden. Den 15^{den} Juli 1585 werd door Stadhouder en Gedeputeerden een uitvoerig in 't Latijn opgesteld plakkaat of programma afgekondigd, waarbij werd kennis gegeven, dat op den 29sten van dezelfde maand de te Franeker te vestigen nieuwe universiteit plechtig zou worden ingewijd. Zij zou vier faculteiten hebben: van godgeleerdheid, van rechtsgeleerdheid, van geneeskunde, van letteren en fraaie kunsten, en gevestigd zijn in het ten jare 1580 ontruimde kruisbroederen-klooster met aanhoorigheden, welke het stedelijk bestuur van Franeker kosteloos afstond met en benevens het oud-stadhuis, dat bestemd werd tot *bursa*, eene inrichting, waar zij, die op 's Lands kosten studeerden, geheel om niet, weinig bemiddelde studenten voor een matigen prijs verpleegd zouden worden. Opdat de jeugdige instelling terstond met een goeden naam zou kunnen optreden, werd de keuze der eerste hoogleeraren met de grootste zorg gedaan.

In de theologische faculteit beriep men den Embdener Predikant Sibrandus Lubbertus, een man, met geestkracht, kennis, beleid en volharding begaafd, dien de universiteit veertig jaren heeft mogen

bezitten; Martinus Lydius, Predikant te Amsterdam, wien een leerstoel te Leiden vruchteloos was aangeboden, en Henricus Antonius Nerdenus (van Naarden), oud-martelaar en balling om de nieuwe leer, Predikant te Enkhuizen. De juridische faculteit werd niet talrijk, maar flink bezet door de benoeming van den geleerden Hendrik Schotanus, die elf jaren lang alleen met het onderwijs in de rechtswetenschap belast bleef. In de letterkundige faculteit werden drie leerstoelen vervuld: voor de Grieksche taal door Petrejus Tiara, voor de Oostersche talen door Johannes Drusius, beiden Hoogleeraren te Leiden, voor de wijsbegeerte door Lollius Adama. De leerstoel voor de geneeskunde werd eerst bezet in 1589, door de benoeming van den Amsterdamschen geneesheer, tevens Rector der Latijnsche school, Alardus Auletius, nadat pogingen, om ook voor deze faculteit een hoogleeraar van Leiden te verkrijgen, mislukt waren. Den 30sten Maart 1586 eindelijk stelden de Staten de *Statuta Academiae Franequerensis* vast, de grondwet der universiteit, waaraan in het eerste leerjaar 1586/87 een getal van 36 studenten ingeschreven waren.

De Friesche universiteit, die met afwisselend geluk tot in 1811 bestond, en welker faam voor altoos in het rijk der wetenschappen gevestigd is door de beroemde geleerden, sieraden van hun geboorteland of gekozen vaderland, die er leerstoelen bezetten, heeft tot voor korten tijd bij hare zusterinstellingen achtergestaan door het gemis van eene geschrevene geschiedenis. Hoeveel over haar in de geschiedenis van ons land, als terloops in andere geschriften, jaarboekjes en elders voorkwam, eene geregelde geschiedenis bestond van haar niet. Het Friesch Genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde, een der wakkerste van onze provinciale genootschappen, dat zich voor Friesland, dus voor Nederland, bijzonder verdienstelijk heeft gemaakt, besloot, in dit gemis te voorzien. De stof was voorhanden; het geheele archief der universiteit bevond zich in het stedelijk archief van Franeker, gelijk dat der instelling van hooger onderwijs, die in 1815 de universiteit verving, het rijks-athenaeum, in het archief der provincie Friesland; verder was èn door den bekenden Frieschen geschiedvorscher Eekhoff èn door Dr. J. Banga te Franeker een groote voorraad van bouwstoffen verzameld, al hetwelk slechts wachtte op de hand van een kundig en over veel vrijen tijd beschikkend man, om geschift, vereenigd en verwerkt te worden tot een gedenkboek van Friesland's hoogeschool, dat dezer roemrijke instelling waardig zou zijn. Welk kundig man heeft in onze dagen voor zulk een reuzenwerk, waarvan het doorworstelen van bergen handschrifts slechts den aanvang uitmaakt, tijd genoeg beschikbaar! Geen wonder, dat het Friesch Genootschap jarenlang op den historieschrijver der academie wachtte; wel een wonder echter, dat de man, die het werk ten slotte ondernam en tot dusverre zoo uitstekend volvoerde, volstrekt niet was iemand, die met zijn tijd geen raad wist, maar een rechterlijk ambtenaar van

goeden naam en veel gezag in een der moeilijkste takken van het Nederlandsch recht, de voormalige Rechter te Sneek, thans Vice-President van het Gerechtshof te Leeuwarden, Mr. W.B.S. Boeles. Het eerste deel en de eerste helft van het tweede liggen thans voor ons, door het meergemeld genootschap met de krachtige medewerking van eenige bemiddelde voorstanders der wetenschap in een deftig kleed gestoken, naar uiterlijk en naar inhoud een waardig gedenkteeken van het Friesch Atheen(*).

Het eerste deel van het werk bevat, na een overzicht van de vele ongedrukte bronnen, die den Schrijver ten dienste hebben gestaan, eene schets van de uitwendige geschiedenis der universiteit en van het athenaeum, eene uitvoerige beschrijving van de huishouding der eerst-gemelde instelling, als: haar bestuur, het curatorium, den Senaat, het *forum privilegiatum* der academieburgers en de wettelijke privilegiën, hun bij 's Lands verordeningen toegekend. De derde afdeeling handelt over het onderwijzend personeel en de techniek van het onderwijs, over de academische instellingen, niet slechts de musea, de bibliotheek, den hortus en andere hulpmiddelen, maar ook de alumnaten en de reeds vermelde *bursa.* In de bijlagen vindt men de voornaamste officieele stukken, als: het plakkaat van 15 Juli 1585, de statuten der universiteit, het reglement voor de *bursa*, de proclamatie van 1797 tot herstel van de in verval geraakte instelling, het koninklijk besluit van 25 Februari 1843 tot opheffing van het athenaeum, - benevens eenige zeldzame stukken betreffende de eerste jaren der universiteit. Het tweede deel van het werk zal de levensschetsen van de curatoren en professoren bevatten; de daarvan verschenen eerste helft is voor de eerstgenoemden volledig, en loopt voor de professoren tot het einde der zeventiende eeuw.

Het zou onmogelijk zijn, binnen de grenzen van een tijdschriftartikel van dit met zorg en kunde bewerkt boek een overzicht of eene ontleding te geven, dat het verwijt van onvolledigheid ontging en aan den heer Boeles recht deed wedervaren. Voor eene bloote opeenstapeling van *epitheta ornantia* staat zijn arbeid te hoog; men kan alleen getuigen, dat de leemte daardoor uitstekend is aangevuld en de Friesche universiteit thans eene geschrevene geschiedenis bezit, die eene waardige plaats inneemt nevens de annalen, waarop de andere Nederlandsche universiteiten zich beroemen. Voor de studie van de geschiedenis der hoogeschool van Franeker zelve, voor die der wetenschap in ons land, voor de kennis der zeden en gewoonten in de zeventiende en achttiende eeuwen hebben wij in dit werk een kostbaar handboek gewonnen, dat zoowel bij den geleerde als bij den leek waardeering zal vinden.

(*) *Frieslands hoogeschool en het Rijks Athenaeum* te Franeker, door Mr. W.B.S. Boeles, vice-president van het Geregtshof te Leeuwarden. Uitgegeven door het Friesch Genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde. Met platen (en portretten). Ie deel, 1878; IIe deel 1e helft, 1879. Leeuwarden, H. Kuipers.

Aan de bedoelingen harer stichters heeft de Franeker universiteit beantwoord. Nauw had ze eene halve eeuw bestaan, of er was gemakkelijk te voorzien in de behoeften van den kerkdienst in geheel Friesland, een gevolg voornamelijk van de gulheid, waarmede in den eersten tijd onvermogende studenten in de theologie op 's Lands kosten werden onderhouden. Daarenboven hield de universiteit het vaandel der wetenschap op en verhoogde alzoo het peil der beschaving in het gewest, waartoe mede veel bijdragen moest het van tijd tot tijd terugtreden van de hoogleeraren in de practijk des dagelijkschen levens, dat inzonderheid in de eerste kwarteeuw van het bestaan der hoogeschool meermalen plaats had. Zoo werden de Hoogleeraren in de rechten Van Beijma (1596-97), Van der Sande (1598-1604), Andreae (1613-20) Raadsheeren, en Bouricius (1620-24) Griffier van het hof te Leeuwarden, terwijl later de beroemde Ulrich Huber zijne twee professoraten in dezelfde faculteit, 1657-79 en 1682-94, met drie jaren zitting als raadsheer in hetzelfde hof afwisselde; anderen legden de professorstoga af, om als grietman of rentmeester van 's Lands domeinen op te treden. Eindelijk werkte de geneeskundige faculteit te Franeker gunstig op de ontwikkeling der medische studiën in het noorden van ons land, dat op zoovele kundige geneesheeren bogen kon. Dat de curatoren voortdurend trachtten naar goede keuzen, bewijzen de veelvuldige beroepen van Franeker hoogleeraren naar andere vaderlandsche hoogescholen of hunne benoeming tot eervolle betrekkingen binnen- en buitenslands, hoewel men met groote scheutigheid, door verhooging van jaarwedde als anderszins, steeds in de weer was, om dergelijke verliezen zooveel mogelijk te voorkomen.

Dat er, niettegenstaande de goede zorgen van het curatorium, wel eens een zwart schaap onder de geleerde kudde verdwaald raakte, is geen wonder bij zulk eene lange lijst van geleerden van allerlei oorsprong; even min, dat de goede harmonie tusschen de hoogleeraren onderling wel eens wat te wenschen overliet. In alle tijden ontaarden wetenschappelijke verschillen zoo licht in persoonlijke twisten; waarom zou dat niet het geval zijn in de stad der geleerdheid, al had zij hare poort met het volgend opschrift versierd:

> 'Aan Godsdienst, vrede en wetenschap gewijd,
> Dees stad de goeden mint, de boozen mijdt'(*)?

In de zeventiende, ja, nog in de achttiende eeuw golden er geheel andere begrippen van zedelijkheid en fatsoenlijkheid dan heden; ge-

(*) Aldus waag ik het, des Gedeputeerden Duco Teetlum Latijnsch distichon te vertalen, dat op de West-(Harlinger)poort van Franeker te lezen stond:

> 'Urbs haec est Christo, paci musisque sacrata;
> Ergo bonos tantum, non cupit illa malos.'

Christus en de Muzen kwamen mij voor, niet best bij elkander te passen; daarom liet ik de persoonsverbeelding bij de vertaling varen.
Terloops kan hierbij worden vermeld, dat alleen plaatselijke naijver van de andere Staenleden op Leeuwarden de reden was, waarom de Friesche universiteit niet in de hoofdstad, maar te Franeker gevestigd werd. Gelijke oorzaak had meer dergelijke gevolgen in de Republiek.

volgelijk was ook de levenswijze zoo van studenten als professoren toen heel wat ruwer dan in onzen tijd. Hieromtrent geeft de voor ons liggende geschiedenis belangwekkende voorbeelden. Wij willen er een van mededeelen en daartoe een der hoogleeraren kiezen, die niet van kundigheden ontbloot was en gedurende 29 jaren, van 1615 tot zijn dood in 1644, aan de hoogeschool werkzaam bleef.

In 1613 kwam een vijf-en-twintigjarige Pool, Johannes Makowsky, als gouverneur van de gebroeders a Gorai Goraisky, jeugdige Poolsche edellieden, te Franeker studeeren, waar hij in 1614 den graad van theologiae doctor verwierf. Hij schijnt bij de studenten in groot aanzien te hebben gestaan; althans zij wendden zich in datzelfde jaar tot Gedeputeerde Staten met een request, waarin, aangezien sedert den dood van Lydius (1601) en Nerdenus (1614), wier plaatsen nog niet vervuld waren, de theologische faculteit slechts een enkel hoogleeraar bezat in Lubbertus, verzocht werd, Makowsky - of Maccovius, gelijk hij in de taal der geleerden heette - op een leerstoel in die faculteit te plaatsen. Curatoren ondersteunden dit verzoek, aanvoerende, dat ‘deselve Maccovius een persone was van seer goede partien ende uijtnemende geleertheyt, oock in Theologie, ende verscheiden andere wetenschappen seer ervaren, ende benevens dat de studenten bovenmate aangenaem, die buijten twijfel de Academie te Franeker enen groten Luister soude geven ende vele studenten van alle quartieren herwaerts trecken’. Hij werd dan ook, zonder raadpleging en (dus?) tegen den zin van Lubbertus, 28 Januari 1615 tot buitengewoon hoogleeraar in de theologie benoemd, op *f* 500 tractement, en 16 Juni daaraanvolgend, nadat eene poging mislukt was, om den Bolswarder Predikant Sopingius voor Franeker te winnen, met *f* 100 opslag tot *ordinarius* bevorderd. Met zijne collega's lag hij aldra overhoop en werd door toedoen van Lubbertus bij de Dordtsche synode wegens onrechtzinnigheid aangeklaagd, doch vrijgesproken. Maar zondigde hij dus niet tegen de leer der Kerk, tegen die der goede zeden vergreep hij zich niet weinig. De heer Boeles getuigt, dat hij voor de academiejeugd niet onderdeed in vechten en zwelgen, zoodat vier zijner ambtgenooten in een brief aan het curatorium, dien de Schrijver onder de bijlagen afdrukt, hem afschetsen als een ‘homo moribus plane barbarus’, wiens leven niets anders was ‘quam continua impietas’. Uit de Senaatsvergadering werd hij geweerd tot in 1629, toen de veertigjarige leeftijd hem een weinig kalmer schijnt gestemd te hebben. En welke waren nu de onzedelijke en ergerlijke handelingen, door zijne ambtgenooten ten laste gelegd aan dezen Hoogleeraar in de theologie, die door een ander schrijver ‘Calvinista tam rigidus et paradoxus, ut et aliis rigidis displiceret’ werd genoemd? Behalve algemeene beschuldigingen van nachtbraken, dronkenschap en een beestachtig leven (belluina vita) vinden we in het klaagschrift vermeld, dat de Professor door de beamb-

ten der academische politie 's nachts met drie andere Polen op straat aangetroffen was, beschonken, razende en tierende met ontbloot rapier in de vuist; dat hij op klaarlichten dag nabij het academiegebouw een smid had afgeranseld, wiens stilzwijgen hij later gekocht had. Voorts wordt daarin eene rijpartij vermeld van den Hoogleeraar ‘ante paucos dies’ (in 1626 dus nog), met drie studenten naar Harlingen ondernomen, waar het gezelschap in een slecht huis (‘vlak bij de Franeker poort, waar de Koning van Engeland uithangt’, voegen de collega's van Maccovius er ter wille van de volledigheid bij) overnachtte en den volgenden ochtend beschonken den terugtocht zou aannemen. Terwijl Maccovius in den wagen zijn roes uitsliep, spraken de studenten af, hem eene poets te spelen, en lieten naar Bolsward rijden. Daar gekomen, geraakte het viertal in twist, en keerde de Professor met een der studenten naar Harlingen terug, waar zij hetzelfde logies betrokken. Maccovius vertelde aldaar, dat hij met een der jongelui, die uit Hoorn afkomstig was, te Bolsward had gevochten en hem dood had gestoken, welke tijding door den beurtschipper op Hoorn, die op het vertrekken stond en er toevallig van hoorde, aan de moeder van het jonge mensch zou overgebracht zijn, indien niet juist een zijner passagiers hem beter had kunnen inlichten. Voeg daarbij de beschuldiging van glazen inslaan - wat nog wel eens bij nacht in academiesteden voorkomt, doch zelden op rekening der hoogleeraren gesteld wordt - en van onzedelijken wandel, tijdens hij bij zekere weduwe inwoonde - waarvan het dienstmeisje, wier tegenwoordige woonplaats en dienst worden opgegeven, alles zou kunnen vertellen - en men zal gevoelen, dat Maccovius, zelfs in een tijd, toen het didicisse fideliter artes nog zoo weinig tot verzachting der zeden had bijgedragen, terecht voor zijne collega's een aanstoot en voor de studenten een slecht voorbeeld genoemd kon worden.

Verre is het er echter van af, dat deze Poolsche theoloog een trouw vertegenwoordiger der Franeker hoogleeraren zou zijn geweest. De meerderheid van hen bestond uit ernstige mannen, die evenzeer door rechtschapenheid en door onberispelijken levenswandel als door kunde uitmuntten, bijvoorbeeld Lubbertus, de beide Hubers, Amesius, Noodt, Bogerman en het verlicht drietal Röell, Van der Waaijen en Vitringa, dat op het einde der zeventiende eeuw de Franeker universiteit tot de kweekplaats van eene verlichte wijsbegeerte verhief. Over het algemeen genoten de Franeker hoogleeraren, evenals hunne ambtgenooten aan de andere Nederlandsche universiteiten, ten volle de achting hunner landgenooten. Dikwijls vinden wij hen in de magistratuur der academiestad, en door huwelijk waren zij veelal aan de aanzienlijkste geslachten van Friesland verbonden. De geschiedenis dezer universiteit bewijst, dat ook voor deze provincie het getuigenis gelden kon, door den schrijver van *The Present State of Holland* (Londen 1743, en te Leiden in 1745 herdrukt) van de hoogleeraars in Nederland afgelegd:

'*Gentlemen of their profession are held in singular honour. They may pretend to the alliance of the richest families in the Commonwealth. A considerable merchant, or citizen*, *thinks his daughter*, *with a portion of* 50000 *or* 60000 *florins honourably disposed of to one of them.*' Want ofschoon het nu en dan voorkwam, dat de weduwe en weezen van een hoogleeraar in behoeftige omstandigheden achterbleven, vermeldt de heer Boeles dikwijls, dat de Franeker hoogleeraren, zoowel van vreemde als van onaanzienlijke inlandsche afkomst, met rijke dochters van hoogen huize in het huwelijk traden. Maccovius zelf, van wien wij zoo even gewaagd hebben, had eene dochter van den Raadsheer Ulenborch tot de eerste zijner drie vrouwen, en was dus de zwager van Rembrandt van Rijn. Ook blijkt uit eene door den Schrijver vermelde kleinigheid, waaraan men vroeger groot gewicht hechtte, dat de hoogleeraren, niet slechts rechtens en wettig, maar ook volgens de publieke opinie, den voorrang hadden boven de magistraten der stad. Hij citeert uit een boekje van een in 1787 uitgeweken Friesch patriot de herinnering aan een geschil tusschen de hoogleeraren en de stedelijke regeering over de volgorde, waarin zij op den predikstoel in de gebeden moesten worden herdacht, en waarbij de hoogleeraren beweerden te moeten voorgaan, onder anderen, omdat hunne echtgenooten Mevrouw, die van de magistraatspersonen slechts Juffrouw genoemd werden. Deze verhooging der professorsvrouwen in de schatting van het publiek was echter van jonge dagteekening. Uit de levensbeschrijving van Professor De Hautecour (1686-1715) blijkt ons namelijk, dat diens vrouw - waarschijnlijk op grond, dat èn haar man, Henri Philipon, Sieur de Hautecour, èn zijzelve, Louise Mauricette l'Huiller, Dame de Chalandeuse, van hooge geboorte waren - de eerste was in haren stand, die zich Mevrouw liet noemen, 'eene aanmatiging in het oog van mevrouw van Goslinga (de echtgenoote van den beroemden staatsman, Sicco v. G., curator der academie) zoo groot, dat deze alle verkeering met mevrouw de Hautecour afbrak'.

Het grootst getal te Franeker ingeschreven studenten was 179, in het leerjaar 1661/62. Het bezoek der universiteit was ongelijk en zeer afhankelijk van den politieken toestand, zoowel van het land zelf als van de andere deelen van Europa, waaruit de school hare kweekelingen trok. De geleerde wereld was namelijk in de vroegere eeuwen en met reden veel meer internationaal dan tegenwoordig. Hoevelen onzer beroemde landgenooten haalden hunne wetenschappelijke graden niet aan buitenlandsche universiteiten, zelfs nadat het hooger onderwijs hier te lande met die vreemde inrichtingen elke vergelijking kon doorstaan. Bij de regeling van dat onderwijs had men dan ook deze omstandigheid op het oog, waarin men, met een echt Nederlandschen blik op de materieele voordeelen, eene verandering hoopte te brengen. De oprichting van nationale universiteiten zou de wetenschappelijke

vorming der landskinderen gemakkelijk en min kostbaar maken, en te gelijk buitenlanders lokken; door het eene middel bleef 't Nederlandsche geld in het land; door het andere kreeg men het voordeel, dat vele vreemde penningen hier te lande verteerd werden. Dat deze berekening goed uitkwam, leert de geschiedenis van het hooger onderwijs in ons vaderland, en ook die van de Franeker hoogeschool. Onze universiteiten waren op de nieuwe religie gegrond en dus vanzelf de aangewezen plaatsen, waarheen de ouders in Protestantsche landen, bij gemis van nationale instellingen van denzelfden aard, hunne zonen ter opleiding in de nieuwe leer zouden heenzenden. Om deze reden werden al spoedig na de opening der Friesche hoogeschool Duitsche studenten ingeschreven, in 1591 de eerste Franschman, in 1592 Denen, in 1593 een Engelschman, in 1594 Noren en Zwitsers, in 1613 Polen, in 1623 Hongaren, terwijl gedurende den dertigjarigen oorlog het aantal vreemdelingen uit alle oorden van Europa natuurlijk sterk toenam. De heer Boeles telde in het album, behalve een groot getal Duitschers, 340 ingeschrevenen uit Hongarije en Zevenbergen, 37 uit Boheme, 8 Moraviërs, 190 Polen, 195 Denen, 90 Zweden, 55 Noren, 34 uit Lijfland, 35 uit Koerland, 60 Franschen, 60 Engelschen en Schotten en 50 Zwitsers.

In de eerste 38 jaren was het gemiddeld cijfer der inschrijvingen 60; in 1624/25 werd voor het eerst het honderdtal bereikt, nl. 110. Tot in 1664/65 was het gemiddeld cijfer 118, bleven de inschrijvingen slechts negenmaal onder de 100, en viel het hoogste cijfer, 179, in 1661/62. In de volgende 17 jaren daalde het gemiddeld cijfer tot 66 en werd geen hooger bereikt dan 90. In 1682/83 herleefde de toevloed weder, en was tot in het leerjaar 1700/01 het gemiddeld cijfer weder 109. Met de achttiende eeuw kwam de achteruitgang; in geen enkel jaar kwamen er meer 100 inschrijvingen voor, maar in de volgende tientallen jaren daalde het cijfer al meer en meer. In 1705-15, 636; in 1715-25, 515; in 1725-35, 468; in 1735-45, 403; in 1745-55, 457; in 1755-65, 370; in 1765-75, 422; in 1775-85, 300; in 1785-95, 225; in 1795-1805, 172; in 1805-12, 187. Wel werd de kwijning der hoogeschool door enkelen aan verschillende maatregelen van bezuiniging en bekrimping van privilegiën toegeschreven, die de Regeering zich in tijdperken van nood gedwongen zag toe te passen, wilde zij de zwaar belaste ingezetenen niet overmatig in druk brengen, maar men mag aannemen, dat de politieke omstandigheden van Europa een natuurlijken invloed uitoefenden, waar niets tegen te doen viel. Rust en vrede begonnen langzamerhand overal door te dringen; ook elders raakte men meer en meer op de stichting van nationale universiteiten, als machtige steunselen der bevestigde nationaliteiten, bedacht. Deze oorzaken drongen meer dan de grootste scheutigheid in de inrichting der *bursa*, dan de zorg, om buitenlandsche geleerden aan de hoogeschool te verbinden. Evenals

het bezoek van buitenlandsche hoogescholen voor de Nederlanders langzamerhand van noodregel uitzondering geworden was, zoo hield ook de toevloed der studenten uit den vreemde naar onze universiteiten op, sedert zij in hun eigen vaderland vinden konden, wat vroeger alleen in den vreemde moest worden gezocht.

Aangaande de levenswijze der studenten bevat het werk van den heer Boeles menige bijzonderheid, welke met het oog op de betrekkelijke ruwheid van zeden niemand verbazen zal. Men kan gerust met hem aannemen, dat de Franeker studenten niet ongebondener en onzedelijker leefden dan hunne tijdgenooten aan de andere hoogescholen. Het *forum privilegiatum* en de censura morum, welke den Senaat toekwamen, hebben natuurlijk in de acta van dat college eene menigte voorvallen en feiten bewaard, die men verkeerd zou doen, met als dagelijksche gebeurtenissen aan te merken. De zeven gevallen van veroordeeling van studenten wegens manslag, door het Hof van Friesland, welke de Schrijver vermeldt (I, 258), zullen wel niet aangemerkt moeten worden als een bewijs, dat moord en doodslag onder de academieburgers aan de orde van den dag waren. Zelfs de besluiten en maatregelen tegen de ‘grote onlusten’, door het groenloopen teweeggebracht, tegen de ‘suipers collegien’, zooals de zoogenaamde nationale vereenigingen genoemd werden, tegen het ‘spelen van comoedien en vertonen van spectakels’ door de studenten, doen vermoeden, dat de Senaat zich wel eens te veel met kleinigheden inliet en de in eene studentenmaatschappij zoo kostbare kunst van geven en nemen niet verstond(*). Wel moet men echter erkennen, dat er eenig bezwaar voortvloeide uit de tweeërlei positie der Franeker studenten. Men had er niet alleen de op eigen kosten levende jongelieden, die in eigen woning en onderhoud te voorzien hadden en dus op eigen verantwoordelijkheid zekere mate van vrijheid konden genieten, maar ook de zoogenaamde *alumnen,* die onder streng toezicht stonden, omdat zij op 's Lands kosten onderhouden en gedeeltelijk ook geherbergd werden; in 't belang van een gemakkelijker bestuur der laatsten moest het

(*) Dat het niet altoos zaken waren van groot gewicht, die voor de vierschaar van den Senaat werden getracht, moge het volgend geval bewijzen. ‘Enkele malen moest hij recht spreken tusschen een hoogleeraar en diens meid over het dienstbodenloon. Zoo had b.v. de nieuwe keukenmeid van prof. Lotze eens de andivie niet naar zijn zin gestoofd, waarom Z.H.G. haar gelastte dadelijk te vertrekken. Daar zij niet zoo haastig als de driftige man verlangde hieraan voldeed, werd zij door Lotze - volgens zijne eigene opgave - zonder loon op straat gezet met de woorden: “Gij beest moet mijn deur uit.” Op hare klachte werd zij met Lotze voor den Rector ontboden. Van eene minnelijke schikking wilde professor echter niets weten. Na armenrecht verkregen te hebben, dagvaardde de meid haren voormaligen huisheer tot betaling van *f* 10.70, met dit gevolg dat, na pleidooien van partijen practizijns, zij zich hare vordering zag toegewezen’ (Boeles, I, 266).
Het *forum privilegiatum* en de eigenaardige instelling van een door eigen wetten geregeerd lichaam in den Staat gaf ook hier telkens aanleiding tot conflicten met de overheid. Het merkwaardigste geval was wel dat, hetwelk na den dood der weduwe van een curator voorviel. Vanwege de stedelijke regeering werd de onbeheerde nalatenschap verzegeld, doch de Senaat besliste, ‘dat haer Weledele lijck soude gehouden worden voor een lijck van de academie’, waarom het zegel der Universiteit boven het stadszegel zou gesteld worden (I, 254).

toezicht op de vrije studenten noodwendig strenger zijn. De in de *bursa* verpleegde jongelieden moesten elken avond 's zomers ten negen en 's winters ten acht uur binnen zijn; op dat uur werd de poort gesloten en de sleutel bij den inspecteur der instelling gebracht. Behalve deze bestond er nog eene tweede inrichting van denzelfden aard; althans in 1612 werd door de Staten van Friesland last gegeven tot het oprichten van een college voor 20 alumnen 'in de huijsinge, genaemt des abts van Lidlums huysinge', waarschijnlijk de woning, die de laatste abt van dat beroemde en rijke Premonstratenserklooster, Johannes van Geelmuijden, na de Reformatie met eene lijfrente voor de overdracht der kloostergoederen aan het Land verkregen had. Bovendien waren er extraordinaris alumnen, aan wie eene jaarlijksche toelage tot een maximum van *f* 110 werd toegelegd, alsmede onbemiddelde jongelieden, aan wie de Rector Magnificus het *beneficium liberae bursae*, de vergunning namelijk, om kosteloos op de bursa te eten, had toegestaan. De *bursa* en de rechten der andere alumnen waren zeer uitvoerig geregeld; zelfs het verstrekken van schoon lijf- en beddegoed was niet aan de willekeur van den bestuurder overgelaten; het menu van ochtend-, middag- en avondmalen, naar gelang van het jaargetijde, was uitvoerig vastgesteld. Over de kosten vinden wij bij den heer Boeles het volgende:

'De Bursalen (in de Bursa gehuisveste studenten), die het *beneficium liberae bursae* niet genoten, betaalden in den eersten tijd *f* 45 's jaars; van den Lande werd voor ieder hunner dagelijks vijf stuivers en vier penningen bijgepast. Op een staat van ontvangsten en uitgaven uit de eerste helft der 17de eeuw, wordt vermeld dat de provincie ten behoeve van 60 bursalen *f* 3003 betaalde, dus *f* 50 per hoofd, terwijl zij zelve *f* 2730, of *f* 45.50 per hoofd bijdroegen. Ten jare 1699 werd den oeconomus toegestaan, wegens "de tegenwoordige dierte der levensmiddelen, tot laste van den Lande, in plaats van twee stuivers, van ijder Bursarius per maeltijt twee stuivers en een halff" te mogen declareeren.

Volgens het Plan van Menage mochten 66 studenten de vrije burse genieten, en bovendien nog 6 Hongaren. Veilig mag men dus aannemen, dat de burse allengs eene inrichting is geworden, waar alle bezoekers geheel op 's Lands kosten gespijzigd werden. Van daar, dat de rekening ten laste van de provincie tot *f* 8763 is geklommen. Dit hooge bedrag leidde in 1774 tot hare opheffing. Daarna kwam men de onbemiddelde Friezen en Hongaren tegemoet met kost-pensioenen (van *f* 100 's jaars).'

Uit al het bovenstaande kan eenigszins de rijkdom van stof blijken, in deze twee deelen verwerkt. Bevat het eerste deel in één woord alle bijzonderheden van de inrichting en geschiedenis der beide instellingen, welke Franeker een goeden naam in de geleerde wereld be-

zorgd hebben, in het tweede vinden wij levensschetsen der aan die instellingen verbonden mannen, die een beteren naam verdienen dan dien van necrologieën, welken de Schrijver er wat al te bescheiden aan geeft. Niet alleen wordt van de hoogleeraren vermeld, wat zij meer bepaaldelijk voor Franeker zijn geweest, maar hun leven en werken wordt geschetst, zoowel voordat zij den katheder aldaar beklommen, als nadat zij tot andere, hoogere dingen geroepen waren. Om deze reden zijn deze levensschetsen kostbare bijdragen tot de geschiedenis der wetenschap en der Kerk in ons vaderland. Onder de belangrijke biographieën noemen wij die van Bogerman, wiens werk op kerkelijk gebied met groote trekken wordt afgemaald, hoewel hij slechts in den avond zijns levens voor korten tijd, nog geen jaar, meer in naam dan inderdaad aan Franeker verbonden is geweest. Ook van den beroemden theoloog Coccejus, die in 1636 aldaar optrad, om veertien jaren later het hoogleeraarsambt te Leiden te aanvaarden, wordt het standpunt in de kerkelijke twisten van zijn tijd duidelijk aangewezen. In één woord, belangrijk en lezenswaardig zijn al deze levensbeschrijvingen; zij doen met verlangen uitzien naar de tweede helft van het tweede deel, dat de groote mannen behandelen zal, die de Franeker universiteit in de achttiende eeuw en het athenaeum hebben versierd en beroemd gemaakt. Moge 't den kundigen Schrijver gegeven zijn, daarmede spoedig zijn verdienstelijk werk te voltooien!

M^{r}. A.M. MAAS GEESTERANUS.

Moderne begrippen over opvoeding.

Frederik Froebel, hoe hij opvoeder werd en wat de kinderwereld hem openbaarde. Opgedragen aan het Nederlandsch onderwijzersgenootschap door Mevr. Elise Van Calcar, 's-Gravenhage, H.C. Van Calcar.
Wat er kan gedaan worden, om bij gemis van eene Rijkswet, in de behoefte aan bewaarscholen te voorzien, door A. Jansen, directeur van de kweekschool tot opleiding van bewaarschoolhouderessen te Rotterdam, Rotterdam, J.H. Dunk.
De school, van een geneeskundig standpunt beschouwd, door Th.A. Quanjer, Arts en Officier van gezondheid le klasse, Utrecht, J.G. van Terveen en Zoon.
Bijdragen over schoolhygiène. Uitgegeven door de Vereeniging tot verbetering der volksgezondheid te Utrecht. Omgewerkte en vermeerderde uitgaaf. Utrecht, J. van Druten.

De gewichtige hervormingen, die op het gebied der opvoedkunde in de 17de eeuw door de Duitsche piëtisten, met Zinzendorf, Spener en Francke aan 't hoofd, en eene eeuw later door de philanthropijnen, met Basedow tot voorganger, en door de realisten, met Jean Jacques Rousseau tot woordvoerder, meer als idealistische voorstellingen dan

als goedgeslaagde pogingen op den voorgrond traden, werden eerst door de zoogenaamde humanisten, met Pestalozzi, Oberlin en Froebel tot leidslieden, verwezenlijkt.

Het was vooral de laatste, die als grondlegger van het hedendaagsch stelsel van voorbereidend onderwijs voor de lagere school aan het opkomend geslacht der 19de eeuw reeds zulke gewichtige diensten heeft bewezen en, naar we hopen, nog meer aan opvolgende geslachten zal bewijzen.

Allerwege ziet men zoogenoemde Froebelscholen verrijzen, waar men zegt, met de Froebelgaven te ‘werken’. Het mag evenwel betwijfeld worden, of, ondanks dat ‘Froebelen’, de geest van haar of hen, die zich daarmede bezighouden en den kinderen daarin voorgaan, wel een flauw begrip heeft van de beteekenis, die de groote opvoedkundige en kindervriend in dat ‘werken’ heeft neergelegd. En zonder dat is het louter een gedachteloos spelen, een vervelend gewouwel en een onverstandig handelen. Vandaar, dat zoo menige inrichting, waarvan het uithangbord ‘Froebelschool’ aanduidt, al even weinig vruchtbaar voor de eerste en latere kindsheid is als zoo menige andere klein-kinderschool van den ouden stempel.

Het mag daarom een goed werk genoemd worden, dat eene zijner grootste vereersters en niet minder bekwame navolgsters opnieuw voor het Nederlandsch publiek eene levensschets van dien verheven, doch tot dusver nog al te weinig begrepen geest heeft ontworpen, waaruit men niet alleen de wording en den levensstrijd van den grooten kindervriend zal leeren kennen, maar ook met de hoofddenkbeelden vertrouwd zal kunnen worden, waarop zijn opvoedingsplan is gegrond. Niet de methode, maar den geest van den schepper der methode zal men door het boekje, welks titel aan het hoofd van deze aankondiging is geplaatst, leeren beseffen en waardeeren.

Het boekje is met oprechte piëteit geschreven. Het ademt innige vereering voor den man, wiens jeugd even belangwekkend was als zijn rijpe leeftijd vruchtbaar en zegenrijk.

Wij zien eruit, dat men tot opvoeder geboren, niet gevormd kan worden; hoe hij, evenals zijne voorgangers, een moeielijken strijd had te voeren en nauwelijks de vruchten van zijn zelfverloochenend werk mocht plukken.

Daarvan getuigt de geheele levensloop van den nog al te weinig begrepen denker.

Den levensloop van dien grooten kindervriend na te gaan, zooals die door Mevr. Van Calcar is geschetst, is allen - zoowel ouders als onderwijzers - die zich aan de taak der opvoeding moeten wijden, ten zeerste aan te bevelen.

De geniale man verwezenlijkte het denkbeeld, dat zijn voorganger en leermeester, Pestalozzi, bij diens afscheid van hem uitsprak, ‘dat de mensch met het vuur zijner gedachte en de vonk zijner rede zich

den weg baant. Maar dien weg volbrengt hij, dat doel bereikt hij slechts door te zwijgen en te *handelen.*'

Dat woord ontstak een nieuw licht bij den jeugdigen man, toen hij over den besten weg van menschenopvoeding nadacht. Het werd hem duidelijk, 'dat het punt van uitgang van al het wordende en bestaande, alzoo ook van alle wezenlijke kennis en wetenschap, de *daad* is, op *handelen* berust'.

Op dit beginsel steunende, bouwde hij zijn stelsel van opvoeding en ontwikkeling van den mensch. Hoe schoon en geniaal het stelsel van Pestalozzi moge zijn, de daad, de handeling, als opvoedend element, ontbrak eraan.

Froebel beschouwde den mensch niet alleen als een denkend, maar ook als een *handelend* wezen. De instinctmatige aandrift tot werkzaamheid is den mensch aangeboren en openbaart zich reeds in de eerste, zelfs onbewuste uitingen des kinds. Die onbewuste, instinctmatige uitingen van kracht tot een bewust en verstandig handelen op te voeren, ziedaar het groote geheim van de opvoeding, dat in het stelsel van Pestalozzi ontbrak en dat Froebel zou aanvullen, om zoodoende een volmaakter en meer met de natuur overeenkomend geheel tot stand te brengen.

Froebel, een vlijtig beoefenaar der natuur, is bij haar ter schole gegaan, om haar het geheim der opvoeding te ontwringen. Hij wilde in de *wet van tegenstelling en verbinding*, zoo schoon in de kristallen-wereld uitgesproken, de verwezenlijking zijner opvoedingsplannen zien.

In een omvangrijk werk, dat de blijken draagt van een gevoelvollen, oorspronkelijken geest, legde hij zijne denkbeelden omtrent de opvoeding van den mensch, overeenkomstig dat beginsel, bloot. Dat boek, *Menschen-Erziehung* getiteld, bevat eene verwonderlijke mengeling van schoone en verhevene gedachten, gepaard aan een edel gevoel voor waar menschenheil. Gevoel en vernuft zijn echter vaak zoo chaotisch dooreengeworpen, dat het moeielijk is, om den stroom van denkbeelden te volgen, en men soms gedwongen wordt, den denker af te vragen, of het hem altijd wel helder voor den geest was. Bruischend en kokend als een trotsche waterval, zoekt hij zijne lezers door den stroom zijner denkbeelden mede te sleepen en dreigt ze soms onder den stortvloed zijner denkbeelden te verpletteren.

Hij tracht in dit boek het leven des kinds van zijn eerst bewust ontwaken tot zijn zevende levensjaar te ontvouwen, elke schrede van het geestesleven in haar ontstaan te schetsen en de regels tot zijne besturing daaruit af te leiden. De idee des levens, die zich zoowel in de natuur als in den menschelijken geest openbaart en die overal als eenheid in de verscheidenheid van eenheden is op te vatten, is het fundament van Froebel's wereldbeschouwing, hier uitgedrukt.

Hij verstaat onder opvoeding van den mensch 'het behandelen van den mensch als een wezen tot bewustzijn, denken en waarnemen ge-

schapen en het opwekken tot een ongeschonden tenuitvoerlegging van de wet, die in ons binnenste huisvest, van het goddelijke, met bewustzijn en zelferkenning en het aangeven van den weg en de middelen om daartoe te geraken'. Het doel der opvoeding is de verwezenlijking van een leven, aan eigen werkzaamheid gewijd, dat zuiver, ongeschonden en daardoor heilig moet zijn. De opvoeding zal en moet den mensch tot een helder bewustzijn van zichzelven en hetgeen er in zijn binnenste omgaat, tot overeenstemming met de natuur, tot vereeniging met God leiden en brengen. De opvoeding moet strekken, om het goddelijke, dat in den wordenden mensch sluimert, tot ontwikkeling te brengen en de aandrift, die de mensch van zijne geboorte af daartoe bezit, op te wekken.

Om dat met vrucht te doen, moet men zich voor alle overijld ingrijpen wachten, slechts beschermend en leidend te werk gaan. Het kind, de knaap, de mensch in 't algemeen, zal nergens anders naar moeten streven, dan om dát te zijn, wat in elk van die levenstijdperken gevorderd wordt; dan zal elk volgend als eene nieuwe loot uit een gezonden knop te voorschijn treden, en hij zal bij gelijke werkzaamheid op elken volgenden trap van het leven tot aan zijne vervulling weder dat worden, wat overeenkomstig dit tijdperk is; want slechts eene voldoende ontwikkeling van den mensch, in en op elk voorgaand levenstijdperk volbracht, leidt tot eene genoegzame ontwikkeling van een volgend. Bidden en werken moeten vereenigd gaan, want godsdienst zonder werkdadigheid, zonder arbeid, loopt gevaar, in eene bloote droomerij, een doelloos dwepen, in eene verschijning zonder gehalte te ontaarden; arbeid zonder godsdienst evenwel verlaagt den mensch tot een lastdier, tot een bloot werktuig. Waar godsdienst, werkzaamheid en gematigdheid heerschen, daar heeft men den hemel op aarde, daar is vrede, vreugde, geluk, genade en zegen.

Zoodra het kind den zuigelingsleeftijd achter zich heeft, moet men zijn spraakvermogen ontwikkelen; daarbij moet men nauwlettend toezien, dat het kind alles, wat het omgeeft, nauwkeurig leere waarnemen en aanduiden, wat het ziet, en de betrekking, waarin hij het ziet. Dan is het spel, als de zuiverste geestelijke getuigenis van den mensch op dezen levenstrap en tevens als beeld en evenbeeld van het geheele menschelijk leven, op zijne plaats. De spelen van dezen leeftijd zijn als de kiembladen van het geheele volgend leven te beschouwen, want de geheele mensch ontwikkelt en vertoont zich daarin in zijn verhevensten aanleg, in zijn innerlijk leven. De bronnen van al het goede liggen in het spel en komen daaruit voort. Een kind, dat degelijk, zelfstandig, rustig, onafgebroken, totdat er lichamelijke vermoeienis intreedt, speelt, wordt zeker ook een degelijk, volhardend, aan eigen en eens anders welzijn arbeidend mensch. Voorts moeten aan het kind slechts voor datgene woorden worden geschonken, wat

hij doet, voortbrengt, ziet en vindt; aan het woord moet onmiddellijk de daad, de handeling geknoopt worden.

In een volgend levenstijdperk, den knapenleeftijd, wordt de mensch met zijne omgeving zoodanig in verband gebracht, dat het woord en het voorwerp als elk op zichzelf bestaand en toch met elkander vereenigd beschouwd moeten worden. Is de ontwikkeling in het eerste levenstijdperk bestemd, om van binnen naar buiten te werken, in dit tijdperk van het leven moet het doel der opvoeding meer zijn een van buitenaf in zich opnemen, een *aanleeren.* Dat moet echter met kennis, inzicht, omzichtigheid en bewustzijn geschieden. Willen en kunnen moeten aangemoedigd en ontwikkeld worden door het voorbeeld en het woord. Door eigen werkzaamheid moet het kind daartoe gebracht worden. Die aangeboren lust tot werkzaamheid van den mensch moet in het kind op alle mogelijke, doch op behoedzame wijze aangekweekt en bevorderd worden.

Bijzonder dienstig daarvoor is het bearbeiden van een eigen stukje gronds; voorts alle middelen, die overeenkomstig den leeftijd, de krachten en den aanleg des kinds zijn. Daardoor worden zijne lichaamskrachten en zijn denkvermogen gelijkelijk geoefend en wordt zijn gemoed hooger gestemd en geleid tot de erkenning van de bron van alle leven en werkzaamheid: God.

Van elk punt, van elk voorwerp in de natuur en het leven leidt een weg naar God. Het vaste punt en de zekere leidsvrouw tot de kennis van den innerlijken samenhang van al het veelsoortige in de natuur is voor den mensch de meetkunst. Menschenontwikkeling zonder meetkunst, of ten minste eene grondige kennis der getallen, is slechts stuk- en lapwerk en stelt aan de vorming en ontwikkeling, waartoe de mensch en de menschheid bestemd en geroepen zijn, onoverkomelijke hinderpalen. De menschelijke geest en de meetkunst zijn even min te scheiden, als het gemoed van den mensch en de godsdienst. De godsdienst streeft ernaar, om het bestaande te openbaren; de natuur, om het wezen der kracht, den grond van alle werkzaamheid te verkondigen; de spraak, om het leven op zichzelf en als een geheel ons te verduidelijken. Deze drie vormen alzoo een onverbreekbaar geheel.

De geschiktste middelen, om het kind daartoe op te leiden, zijn: het eerbied voor zijn lichaam, als drager van den geest, in te boezemen; het te leeren kennen, te ontwikkelen; natuur- en wereldbeschouwing; het aanleeren van dichterlijke beschouwingen over de natuur en het leven; spraak- en verstandsoefeningen; oefeningen in lichamelijke ruimteverhoudingen naar regel en wet, van het eenvoudige tot het samengestelde opklimmende; oefeningen in het trekken van lijnen op eene vlakte; het leeren kennen en onderscheiden der kleuren in hare verscheidenheid en gelijksoortigheid, en het teruggeven dier indrukken in schoone beelden; spelen, naar vrijen wil en aanleg;

verhalen van geschiedenissen en sagen, van fabelen en sprookjes, in verband tot de levenservaringen des kinds.

Ziedaar in 't kort den inhoud van dat merkwaardige boek en daarmede tevens de gronddenkbeelden van Froebel's opvoedingsmethode uiteengezet. Blijkbaar heeft de Schrijfster van Froebel's levensloop voor een goed deel hare beschouwingen aan dit boek ontleend. Zij deed dat met eene zelfstandigheid en gemakkelijkheid, die getuigen èn van haar meesterschap over het onderwerp èn van de groote vereering voor den genialen opvoedkundige. Zoo zij niets anders gedaan had, dan den hoofdinhoud van dit vaak moeielijk te begrijpen werk in een bevattelijken en aangenamen vorm onder de oogen van het groote publiek, van moeders en onderwijzeressen brengen, zij zou reeds een hoogst verdienstelijk werk verricht hebben. Maar daartoe bepaalde zij zich niet. Zij verklaarde niet alleen menige onduidelijke plaats, maar heeft door het uitspreken van een zelfstandig oordeel en het in verband brengen van Froebel's denkbeelden met de eischen van onzen tijd de practische waarde van Froebel's denkbeelden in een juist en beter licht gesteld, dan door anderen tot dusver was geschied. Froebel's biographie, door de begaafde Schrijfster en innige vereerster geleverd, mag een uitmuntend levensbeeld heeten, waaraan allen zich kunnen spiegelen, die de moeielijke taak der opvoeding willen aanvaarden.

Mevr. Van C. is niet enkel als biograaf, maar ook als pleitbezorgster van Froebel's methode opgetreden. Glansrijk heeft zij alle daartegen ingebrachte bedenkingen bestreden en in 't juiste licht gesteld, hoe miskenning van Froebel's denken louter op onkunde en gemakzucht berust.

Scherp, doch niet onverdiend, laat zij zich uit niet alleen tegen de openbare tegenstanders, maar nog meer - en terecht - tegen de onhandige vrienden en vriendinnen, die met een zoogenaamd ‘Froebelen’, een werktuigelijk ‘werken’ met de speelgaven, het stelsel in miskrediet brengen en evenzeer naäpers en werktuigen van de kinderen maken, als zij doen, die de oude sleur van de bewaarschool volgen.

Minder rechtvaardig is zij, onzes inziens, waar zij eene parallel trekt tusschen Froebel's begrip van werkzaamheid en de opleiding van het kind tot handenarbeid, zooals die in de laatste jaren in Zweden door den gewezen Ritmeester Klauson Kaas voor kinderen van meergevorderden leeftijd in toepassing is gebracht. Zij trekt daarbij te velde tegen het werktuigelijke, waarmede die bezigheden door de kinderen in Zweden verricht worden en niet minder tegen het doel, waarom die arbeid door hen wordt volbracht. Het schoolkind wordt tot een jeugdigen fabriekarbeider daardoor gestempeld en zijn arbeid tot koopwaar. Zij waarschuwt daarom onze Nederlandsche paedagogen ernstig, dit voorbeeld niet na te volgen. ‘Wij kunnen niet alles overnemen’, zegt ze, ‘wat de naburen met succes ondernamen, waar zij eigenaardigheden invoeren aan hun landaard en oogenblikkelijke behoeften ver-

bonden; alleen algemeene beginselen kunnen door alle volken omhelsd en toegepast worden en dit universeel karakter wordt noch in de Scandinavische noch in de Zwitsersche houtsnijderij gevonden. Het universeel paedagogisch element voor elken arbeid is dat, wat Froebel ons gegeven heeft - het is voor de rijksten zoo goed en zoo noodig als voor de armsten - voor den bergbewoner als voor den bewoner der vlakte, omdat het elementair is.'

Voor dit uiterste behoeft bij ons althans geene vrees te bestaan, nu wij in den heer Groeneveld, gewezen onderwijzer eener lagere school te Rotterdam, een man hebben gevonden, die Klauson's werkzaamheden aan Froebel's denkbeelden weet te huwen en beiden naar de behoeften van ons land in toepassing weet te brengen.

Wij meenen, dat Mevr. Van Calcar in hare vereering van Froebel verder gaat, dan hijzelf bedoelde, door te vorderen, dat de kinderen der volksschool zich slechts tot Froebel's elementaire oefeningen moeten bepalen. Froebel zelf zegt het toch duidelijk genoeg in zijn meergenoemd werk en dat gedeelte, door Mevr. Van C. daaruit overgenomen: 'Geen kind, geen knaap, geen jongeling van welken stand of rang hij ook zij, mag een dag doorbrengen, zonder minstens een of twee uren aan een bepaald werk, dat iets voortbrengt, te wijden.' Waar nu Froebel zijne kweekelingen cahiers voor de school liet vervaardigen, hunne boeken inbinden, met ijzerdraad en Spaansch riet werken, daar vordere zij niet, dat knapen en meisjes van 10-15 jaren met legstokjes en vlechtstrookjes, met erwten en mozaïekplaatjes, enz. zich bezighouden, maar dat zij, Froebel's ontwikkelingsmethode volgende, de vastere en krachtigere hand aan degelijker arbeid zetten, die hun geest en gemoed meer bevredigt dan de elementaire oefeningen, welke voor het kind van de eigenlijke Froebelschool meer geschikt zijn.

Minder onvoorwaardelijk voorstander van Froebel's methode verklaart zich de Schrijver van het vlugschriftje, dat wij in de tweede plaats aan het hoofd van dit opstel noemden.

Ofschoon ook hij eene eervolle plaats bekleedt in de opleiding van vrouwen tot de betrekking van opvoedsters der jeugd, schijnt hij toch zijne begrippen van opvoeding in een anderen zin toe te passen, dan de groote opvoeder van Keilhau huldigde. Hij schijnt minder idealist te zijn en vat de betrekking van leidsvrouw eener bewaarschool in meer realistischen geest op. Wel zegt hij, dat indien men aan de bewaarschoolhouderes een hoogen eisch stelt, die van het *hart* moet zijn, maar hare paedagogische kennis zal zij, behalve uit de practijk, ook uit boeken moeten putten. Onder dezen beveelt hij in de eerste plaats zijne *Handleiding* aan en daarnaast het werk van den heer M. Gouka. Voorts eischt hij van haar, dat ze goed kunne lezen en zich ook schriftelijk, maar vooral mondeling, goed wete uit te druk-

ken. Om de kleinen goed te leeren spreken, moet ze ‘heel wat’ taalkennis bezitten. Daartoe wordt weder de bestudeering van eene reeks van aangehaalde werken aanbevolen. Vervolgens is noodig eenige kennis van natuurlijke historie en van sommige kunstvoortbrengselen, waarvoor wederom eenige handleidingen worden aangegeven. Dan wordt vereischt kennis van de getalleer. Eindelijk goed zingen, de kunst, om spelen te leiden, en vaardigheid in het teekenen, waarvoor nogmaals de noodige handboeken worden opgesomd.

De strekking van dit geschriftje is overigens, om, nu de jongste wet op het lager onderwijs velen onbevredigd heeft gelaten in hunne wenschen, dat ook het bewaarschoolwezen ten onzent geregeld zou worden, aan de gemeentebesturen en andere corporatiën den weg gemakkelijk te maken, om zelf het initiatief te nemen tot de oprichting van scholen, waar kinderen van 4-7 jaren tot de lagere school worden voorbereid.

Na de practische eischen aan hoofden en helpsters van bewaarscholen uiteengezet te hebben, raadt hij de autoriteiten aan, bij het doen eener keuze niet te veel op attesten af te gaan, maar zichzelven te overtuigen van de practische ervaring der candidaten in de school.

Bij de aanstelling van onderwijzend personeel waarschuwt hij, het getal helpsters en kweekelingen vooral niet te klein te nemen, ‘want ook voor de bewaarschool zijn groote klassen ondingen, strijdig met alle gezonde paedagogische begrippen’. Hij gelooft echter, dat men voor den eisch van één onderwijzeres voor 40 leerlingen als maximum zal terugschrikken voor de groote kosten. Het komt hem evenwel voor, dat dit maximum nog minder dan bij de lagere school mag overschreden worden, zal het kind niet in de massa ondergaan. In de bewaarschool toch zal men meer op het individu moeten letten dan in de lagere school. Het classicaal onderwijs ontaardt anders al licht in machinaal napraten en nadoen. En mocht eene klasse van 40 al bijgestaan worden door eene helpster of kweekelinge, veel steun zal de onderwijzeres aan dit hulppersoneel, veelal zelf nog kinderen, niet hebben.

Over de opleiding van het personeel sprekende, stelt de Schrijver de practische eischen voorop. De onderwijzeres moet, als kweekelinge, in en door de school gevormd worden.

Voor de theoretische opleiding geeft de Schrijver de voorkeur aan normaal- boven kweekscholen, die slechts in groote gemeenten zijn aan te prijzen, maar ook dan slechts onder voorwaarde, dat de kweekelingen overdag op de bewaarscholen onder de leiding van bekwame onderwijzeressen werkzaam zijn. Rotterdam wordt daarbij tot voorbeeld gesteld.

Behalve het opgenoemde raadt hij hun, die eene bewaarschool willen stichten, naar een goed lokaal met inbegrip van eene flinke speelplaats om te zien en te zorgen voor eene goede hoofdonderwijzeres.

Ziedaar in hoofdzaak den inhoud van dit geschriftje, dat, onzes

inziens, geenszins aan zijne strekking - aan te wijzen, wat er in iedere niet al te arme gemeente kan gedaan worden, om in eene dringend noodige zaak te voorzien, zoolang de wetgever die nog niet geregeld heeft - beantwoordt. De corporatiën zullen uit die 16 bladzijden weinig of niets leeren, wat niet van algemeene bekendheid is.

Het komt ons voor, dat de Schrijver zijne ervaring vrij wat beter had kunnen dienstbaar maken aan een werkelijk dringenden eisch van het oogenblik, door eenige flinke, practische regeling van dit onderwerp voor te stellen. De vluchtige, onsamenhangende wenken, die meer voor het onderwijzend personeel dan voor het administreerend bestuur zijn geschreven, zullen noch het eene, noch het andere bevredigen.

Wisten wij niet, dat wij hier met een degelijk man te doen hebben, wij zouden in de geheele strekking van dit blaadje niets dan eene reclame zien, om de aandacht van het publiek op een vroeger door hem geschreven boek over de opleiding van bewaarschoolhouderessen nog eens te vestigen.

In de laatste plaats zijn de mannen van de gezondheid aan het woord. Zij stellen op hunne beurt ‘eischen’ aan het onderwijs en de onderwijsmiddelen, uit een hygiënisch oogpunt. Bespreekt de heer Quanjer de eischen aan de school en het schoolkind in het belang van diens gezondheid, de Vereeniging t.b.v. Volksgezondheid te Utrecht bepaalt zich slechts tot het ontwikkelen van de gezondheidsvereischten van het schoolgebouw.

Ofschoon de eerstgenoemde in kort bestek eene menigte behartigenswaardige wenken heeft gegeven, bemerkt de ingewijde in het onderwerp al spoedig, dat de militaire arts zijne kennis van de schoolhygiëne meer uit de boeken dan uit het leven heeft geput. Over 't algemeen hecht hij nog te veel aan 't gezag van vreemde specialiteiten, die vaak door hunne zucht, om interessant te wezen, zich tot eenzijdigheid en overdrijving hebben laten verleiden. Vandaar, dat het tafereel van de zoogenaamde ‘schoolziekten’ in navolging van de schrijvers, door hem geraadpleegd, veel te donker is geschetst en dat in werkelijkheid, als gevolgen van het verblijf en het werken in de school onder ongunstige omstandigheden, zich slechts zekere stoornissen in het gezichtsvermogen en hier en daar verkrommingen van de wervelkolom merkbaar maken.

Wij willen daarmede niet beweren, dat niet ook andere der genoemde stoornissen als gevolgen van een en ander kunnen optreden en werkelijk zich voordoen, maar om nu, zooals de Schrijver doet op gezag van zijne studiebronnen, in percenten al de stoornissen op te geven, die bij schoolkinderen voorkomen, en die op rekening van ‘de school’ te stellen, dat komt ons werkelijk wat al te boud voor. Wij vreezen, dat ouders en onderwijzers, die dat lezen, veeleer de schou-

ders erover zullen ophalen, dan dat zij erdoor tot nadenken zullen gebracht worden.

Al de overige, door den Schrijver opgesomde aandoeningen komen, onzes inziens, slechts bij uitzondering voor en bij daartoe gepraedisponeerde sujetten, als zij onder zeer ongunstige omstandigheden worden geplaatst. En dan verlieze men daarbij niet uit het oog, dat de gebreken in de huiselijke opvoeding daar evenveel, zoo niet meer, toe bijdragen als het verblijf en het werken op school.

Wij treffen in dezen Schrijver weder een voorstander van de methode van Froebel aan, waar hij het stelsel van geleidelijke gewenning aan de school en den schoolarbeid tot voorkoming van zoogenaamde voedingsstoornissen aanbeveelt. De geleidelijke opklimming van geestelijken en lichamelijken arbeid in verband met de zich ontwikkelende vermogens des kinds zal den overgang tot de eigenlijke leerschool veel gemakkelijker en voor velen minder schadelijk maken, dan tot dusver het geval is, vooral als de inrichting van schoollokaal en onderwijs slecht is.

Gelukkig echter, dat de constitutie der meeste kinderen nog al opgewassen is tegen vele nadeelige invloeden van de school. Maar bij kinderen uit de lagere volksklasse, die slecht gevoed en gehuisvest zijn, is het vooral noodig, dat het verblijf, waarin ze een goed deel hunner schooljaren om kennis te vergaren verkeeren, aan de eischen beantwoorde, welke de tegenwoordige wetenschap der hygiëne eraan stelt.

Die eischen worden min of meer breedvoerig in het laatstgenoemde geschrift uiteengezet. Vooral de hoofdstukken over luchtbederf en luchtverversching en over de schoolbank zijn met bijzondere zorg en zaakkennis behandeld. Ook het hoofdstuk over de verlichting van het schoollokaal behelst zeer belangwekkende wenken. Jammer, dat de andere hoofdstukken aan de voorgaande niet geëvenredigd zijn. Zij geven eenerzijds het bewijs, dat de Schrijvers ervan niet geheel hun onderwerp meester waren, en anderzijds, dat zij geene zelfstandigheid genoeg bezaten, om eigen denkbeelden te verwerken.

En toch schijnen, bij gemis aan eene betere vraagbaak, deze *Bijdragen* veel lezers te hebben gevonden, aangezien het ons ter aankondiging gezonden boekje eene tweede uitgaaf is. De bijvoegsels: ‘omgewerkte en vermeerderde’ gelden alleen voor het hoofdstuk ‘De Schoolbank’. Sinds de eerste uitgave, in 1874, is de wetenschap der schoolhygiëne in menig onderdeel gewijzigd. Daarmede is echter geene rekenschap gehouden. En dat is dubbel jammer, daar de vereeniging van mannen, die tot de samenstelling van dit boekje heeft bijgedragen, in staat was, een beter en degelijker arbeid te leveren dan de eerste proeve.

Nu ons opstel reeds zoo uitvoerig is geworden en wij deze *Bijdragen* reeds elders - *Schoolbode* van dit jaar - in détails hebben be-

sproken, zullen wij ons hier ervan onthouden, ons minder gunstig oordeel over het geheel nader te motiveeren.

Resumeeren we ten slotte den inhoud van al de aan 't hoofd dezes genoemde werkjes, dan zien we daaruit, dat de hedendaagsche begrippen van opvoeding steunen op harmonische en geleidelijke ontwikkeling van alle vermogens des kinds.

Die ontwikkeling moet geleid en bevorderd worden door een methodischen leergang, berekend naar de vatbaarheid des kinds.

Hygiëne en paedagogiek moeten daarbij elkander steeds de behulpzame hand bieden, want zonder dat ontaardt het geheele opvoedingswerk in een stelselloos handelen, waardoor meer schade wordt berokkend, dan voordeel aangebracht.

Eene grondige anthropologische studie wordt derhalve gevorderd als de eenig rationeele grondslag voor de vorming van den paedagoog. Deze blijft echter nog altijd voor de meesten een vrome wensch, in welks vervulling alle andere wenschen voor het schoolwezen zich vanzelf zouden oplossen. Want dan behoefde de paedagoog niet meer van den geneesheer te leeren, deze laatste niet meer een toezicht op het schoolwezen te houden, hetwelk inderdaad, zoolang die tijd niet gekomen is, volstrekt niet versmaad mag worden.

Dat ter leer gaan van den paedagoog bij den geneesheer is echter de ellendigste, onvolledigste, gevaarlijkste en in hare gevolgen verderfelijkste wijze van ontleenen, die men slechts bedenken kan. Want wat al onheil kan er intusschen geschieden, indien men altijd wachten moet, totdat geneeskundige stemmen de in het schoolwezen opgehoopte vergrijpen tegen de wetten der natuur aantoonen; en in alle bijzonderheden kan de geneesheer toch niet indringen. Ieder moet in zijn eigen vak en vooral in de grondbeginselen ervan een zelfstandig oordeel bezitten. De paedagoog heeft de hier bedoelde zelfstandigheid niet alleen ten opzichte der algemeene schoolinrichting noodig, want hierbij zou de geneesheer nog voor hem kunnen optreden, maar hij behoeft ze bij de onmiddellijke uitoefening van zijn beroep in duizend afzonderlijke, vooraf niet te bepalen omstandigheden, voor de juiste beoordeeling der oneindig verschillende, gewone en ongewone, meer of minder individueele voorvallen van het schoolleven, der zeer uiteenloopende graden van lichamelijke en geestelijke toerekenings-vatbaarheid zijner leerlingen, enz.

Hoe hooger het leven met zijne verhoudingen, voorwaarden en eischen stijgt, des te meer moet het zichzelf bewust en doordacht zijn, ten einde den mensch op elken trap zijner ontwikkeling tot beslissing van de vraag in staat te stellen, of de overeenstemming tusschen den al verder en verder voortgaanden levenstoestand en de

almachtige wetten der natuur en wereldorde nog bestaat, en zoo niet, op welke wijze zij hersteld kan worden.

En voor wie kan dat noodzakelijker zijn dan voor hen, wier taak het is, het opkomende jonge leven zoo te leiden en te vormen, dat het, tegelijkertijd beantwoordende aan zijnen tijd en aan de natuur, zijne baan doorloopen kan; voor wie meer dan voor de opvoeders en onderwijzers?

Het is niet genoeg, dat zij den loop en de wetten van het groote leven kennen, het gebied van de afgetrokken wetenschap naar alle zijden doorkruisen, - zij moeten bovenal de inrichting, krachten en wetten van het menschelijk organisme, dat zij vormen willen, grondig kennen. Zij moeten, om een helder inzicht in 't geheel te hebben, de ontleed- en natuurkunde van het kinderlijk organisme en op dezen grondslag de psychologie van het kind in zijne verschillende ontwikkelingstijdperken grondig bestudeeren.

Want de wetten van het geestelijk leven des kinds, waarmede zij zich meer onmiddellijk moeten ophouden, zijn op organische voorwaarden en wetten gegrond. Niet alleen uit de boeken, noch uit afgetrokken philosophemen put men het voedsel dezer studie, maar hoofdzakelijk uit het leven zelf, uit het boek der natuur, uit het beredeneerde waarnemen van de eigenaardigheden des kinderlijken levens, uit de navorsching van haren oorzakelijken samenhang en uit de daaruit af te leiden onbedriegelijke gevolgen.

De paedagogen moeten den gezonden mensch met alle in hem heerschende wetten en krachten leeren kennen en behandelen. Daartoe behooren zij zich bekend te maken met de algemeene inrichting, grondvoorwaarden, grondwetten en grondkrachten, waarop het leven van het menschelijk organisme berust, inzonderheid met betrekking tot de verschijnselen en de wetten van het ontwikkelingsleven.

De paedagoog heeft een scherpen en paedagogischen blik noodig, om een zekeren maatstaf te bezitten ter beoordeeling der kinderlijke individualiteiten in haar geheele wezen, om te weten, wat hij in lichamelijk en geestelijk opzicht van de afzonderlijke personen te denken hebbe en verlangen kan, en wat niet. Dezen blik en deze oefening verkrijgt ieder, die in de gelegenheid is geweest, zoovele gezonde en ziekelijke, goed of minder goed en slecht geconstitueerde kinderen hun geheele leven waar te nemen en te vergelijken. Hiermede zou tegelijkertijd de theoretische studie der psychologie van het kind in zijne verschillende ontwikkelingsgraden zeer doelmatig verbonden kunnen worden, die nu te gelijk met de geheele, alzoo afgeronde en volledige paedagogische voorbereiding een gezonden en rationeelen grondslag heeft verkregen.

Zoolang de paedagogiek dezen grondslag mist, blijft zij eene wetenschap zonder grond, een boom zonder wortel; onzekerheden en misgrepen blijven in 't schoolwezen en in de opvoeding in 't algemeen onvermijdelijk.

Het zou derhalve ook hoogst onbillijk zijn, zoo men den tegenwoordigen onderwijzersstand alle in het schoolwezen bestaande tegenstrijdig-

heden met de natuurwetten van het menschelijk organisme wilde toerekenen. Niet hij, maar de algemeene toestand der paedagogiek draagt de schuld. Het is onbillijk, aan mannen, die zich hoofdzakelijk door het gevoel der waarde van hun belangrijk beroep boven vele bitterheden des levens, die eraan verbonden zijn, moeten verheffen, alle op dat beroep zwaar drukkende verantwoordelijkheid op te laden, zonder te zorgen, dat zij genoegzaam in staat gesteld zijn, die verantwoordelijkheid te dragen.

Indien de hoogst gewichtige, tot nog toe slechts als bijzaak beschouwde wetenschap, de exacte opvoedingswetenschap namelijk, zich in volle zelfstandigheid kon ontwikkelen, zoo zouden spoedig juistere inzichten over de opvoeding in de wetenschap doordringen, gelijk men bij de weldadige, populaire richting, die tegenwoordig alle wetenschappen genomen hebben, met grond mag verwachten.

Dan eerst zou de stand van opvoeder en onderwijzer den hem toekomenden hoogen graad van algemeene achting genieten, - hetgeen thans nog lang niet het geval is.

De moeielijke en toch onder alle kunsten de onontbeerlijkste, de *kunst van opvoeding*, vordert een helder begrip van de natuur en de bestemming van den mensch en onderstelt, evenals alle hoogere kunsten, eene aan haar ten grondslag liggende opvoedingswetenschap.

Maar gaan wij eens na, hoe het met deze wetenschap gesteld is, dan vinden wij, dat, in weerwil van den hooggeklommen beschavingstoestand, juist deze wetenschap onbegrijpelijkerwijze meer dan alle anderen onopgemerkt en onontwikkeld is gebleven.

Voor zoover mij bekend is, is aan onze universiteiten nog geen bijzondere leerstoel voor deze wetenschap ingeruimd, hoewel zij, als de eerste en rijkste onder hare geestelijke zusters, dien volkomen waardig zijn zou en daardoor de onberekenbaarste zegeningen in de maatschappij zou verspreiden, vooral nu bij de organisatie van het middelbaar en de reorganisatie van het hooger onderwijs op onze universiteiten tal van leeraren voor middelbare scholen en gymnasia gevormd worden.

En de ervaring heeft geleerd, hoe schromelijk veel nadeel knappe docenten, doch slechte paedagogen daar kunnen doen. Juist in de jaren, dat de knaap tot jongeling en het meisje tot jonge dochter zich ontwikkelen, behoort er bijzonder veel tact toe, om hunne studiën zoo te leiden, dat zij vruchtdragend voor de toekomst zijn en dat niet, zooals niet zelden door onverstand der natuurlijke opvoeders en der onderwijzers geschiedt, lichamelijk en geestelijk nadeel daaruit voortspruiten.

Onze tijd stelt hooge, voor de massa wellicht te hooge, eischen aan het onderwijs, vooral van de beide hoogere takken. Daarbij worden de ware eischen der opvoeding maar al te zeer uit het oog verloren.

De eigenlijke opvoeding der ouders bestaat in den regel in een handelen zonder plan, zonder welberekende, doordachte grondbeginselen, of, waar misschien de erkentenis der juiste opvoedingsregelen nevel-

achtig begint door te dringen, ontbreekt vaak de kracht, die tot eene volhardende uitvoering noodig is. De gevallen eener natuurlijke, normale huisselijke opvoeding behooren niet tot de alledaagsche zaken. Uit eene weekelijke zelfverschooning en uit zwakheid voor de kinderen schuwt men vaak den ernst en de opofferingen der ware liefde, oogenblikkelijk verdriet en deze of gene kleine zelfoverwinning, en laat zoo het onkruid wortel schieten en de edele kiemen verstikken.

Het opvoedingswezen is nog altijd in 't algemeen een slechts onvolkomen ontgonnen woud, welks bodem eene grondige omwerking behoeft. Het ontbreekt nog te zeer aan algemeene kennis van de menschelijke natuur en aan het juiste begrip des levens.

De waardigheid van het familieleven, onbetwistbaar de wortel van het gezonde staatsleven, wordt in tal van gezinnen bedreigd door het gemis aan een gezonden zin voor de ware eischen der opvoeding.

Alles wordt zooveel mogelijk naar de uiterlijke zijde van het leven gedreven. Aan den schijn wordt genoegzaam alles opgeofferd, en dat ten koste van het innerlijke leven, het karakter, het zedelijk bestaan. Vandaar eenerzijds die onverzadelijke jacht naar levensgenot, dat uit zijn aard den er zich aan lavende toch onbevredigd laat. Vandaar die levenszatheid bij velen, die den mannelijken leeftijd nauwelijks bereikt hebben, die levensstompheid, ontevredenheid, hypochondrie, hysterie, melancholie, meer of minder onder alle standen en in alle levensomstandigheden.

Is het niet een treurig verschijnsel van onze dagen, te zien, dat de krankzinnigen-gestichten overal, in weerwil van hun gestadigen aanbouw, overbevolkt zijn? En vraagt men naar de vormen der verstandsverbijstering en de oorzaken, die ertoe geleid hebben, dan zal men daaruit treffend, doch met ontzetting tot de overtuiging komen, dat het grootste deel der gevallen hunne verwijderde oorzaken hebben gevonden in eene gebrekkige opvoeding.

Vandaar, dat wij overal zwaktetoestanden in het zedelijk leven der volken aantreffen, die met de aanverwante lichaamstoestanden in het nauwste verband staan. In plaats van edele gezindheid, vrij van zelfzucht, een hooghartig en bekrompen egoisme. In plaats van vaste, edele bedoelingen, onverstoorbare tevredenheid, levensfrissche opgeruimdheid, moed en kracht tot werken, ontwaart men zedelijke stompheid en een koortsachtig drijven, om, met welke middelen ook, in den kortst mogelijken tijd schatten te vergaren, om die voor een goed deel aan zingenot en schijnvertoon te verkwisten.

In plaats van hun geheele stoffelijk leven aan de wetten van het verstand en de zedekunde ondergeschikt te maken en de banden der duizenderlei zwakheden van de menschelijke natuur moedig aan te vatten en den eenen na den anderen krachtig af te schudden, blijven zij met opzet hare slaven, zonder eigen wil, en verliezen daardoor met elken dag meer en meer de mogelijkheid, om zich weder tot de geestelijke vrijheid te verheffen. Zij beschouwen het zinnelijk genot, het

stoffelijk leven, in 't algemeen de geheele verbinding van den mensch met de zinnelijke wereld, niet, gelijk het behoort, als het middel, dat men wel met dankbare vreugde moet genieten, maar dat men toch steeds met het hoofddoel des levens in overeenstemming moet brengen en dat daaraan onderworpen is, niet als datgene, waardoor wij ons geestelijk louteren en meer en meer omhoog werken moeten, maar als het einddoel van al hun streven in de wereld.

De ware, boven het zinnelijke verhevene en het beheerschende, zuiver menschelijke richting gaat meer en meer verloren. Zij hebben het evenwicht en het zwaartepunt van hun leven niet in zichzelven. Hun leven is in afwisseling en schijn gegrond, of bij eene tegenovergestelde richting met mystieke nevelen omtogen. Treedt hun nu soms het lot met smart en teleurstelling te gemoet, gelijk het in den loop des levens noodzakelijk geschieden moet, zoo is, juist omdat het hoogere gezichtspunt, de innerlijke waarde, de zelfstandige, hoogere geestkracht ontbreekt, eene doffe, levenvernietigende onverschilligheid of vertwijfeling het onmisbare gevolg. Tot eene heldhaftige onderwerping aan 'tgeen niet veranderd kan worden, zijn deze ongelukkigen niet in staat. De moed en de kracht, om waardiglijk te dragen, wat ook komen moge, is eene waarlijk zeldzame deugd geworden. De godsdienst, die verhevene leidster van het menschelijk leven, kan zijn zegenenden invloed niet ontwikkelen, daar hij nog nimmer zulke gemoederen doordrongen heeft, of dewijl hij - bij gebrek aan vastheid van karakter in het algemeen, aan vermogen, om eene bepaalde richting van den wil zelfstandig vast te houden - aan een edelen bloesem op een verdorden stam gelijk, door elken storm wordt weggevaagd.

Ziedaar de meening van een eenvoudig geneesheer, wiens beroep en dertigjarige werkzaamheid op sociaal gebied hem gelegenheid te over hebben geschonken, om een diepen blik te werpen in het inwendige leven van den mensch, vooral in het familieleven van alle klassen der maatschappij.

Wanneer men onbevangen den blik ruim om zich heenslaat, dan zal men moeten bekennen, dat onze zienswijze omtrent het tegenwoordig standpunt van het vraagstuk der opvoeding niet enkel door een pessimistischen bril is geleverd. Men zal met ons tot de overtuiging moeten komen, dat een vaste grondslag voor de opvoedingswetenschap en daarmede samenhangend de verheffing van het geheele opvoedingswezen als eene dringende behoefte ter vervulling van de belangrijkste gaping in den tegenwoordigen toestand der beschaving zich aan ons voordoet.

Eerst hierdoor kunnen de zegeningen van het met reuzenschreden vooruitgaande intellectueele en materieele leven eene vruchtdragende wijding ontvangen en een duurzaam geluk waarborgen.

Leeuwarden, 3 Juni '80.

S. S^{r}. CORONEL.

Natuurkunde.

Iets over de natuur der zoogenaamde enkelvoudige stoffen.

Wanneer wij een blik werpen op het verleden van de natuurwetenschap gedurende de laatste honderd jaren en de uitkomsten beschouwen, die hare studie in dat tijdperk heeft opgeleverd, dan worden wij niet alleen getroffen door de massa der op dit gebied ontdekte feiten en door de talrijke toepassingen, uit die ontdekkingen voor het practische leven voortgevloeid, maar dan verwonderen wij ons niet minder over de snelle ontwikkeling van onze kennis der theoretische gronden, waarop de verklaring dier feiten berust.

Op welk onderdeel der natuurstudie wij ook het oog richten, op het gebied van industrie, wetenschap of kunst, overal merken wij in de tegenwoordige eeuw eene volkomene omwenteling op, en wij vinden telkens mannen, die door scherpzinnige waarnemingen en berekeningen of door nieuwe beschouwingen het hunne hebben bijgedragen tot volmaking van onze kennis der natuurverschijnselen. Doch in weerwil van die tallooze ontdekkingen en nieuwe theorieën is de verklaring der natuurverschijnselen toch niet ingewikkelder geworden. Integendeel: alle groote omwentelingen in de bestaande theorieën hebben ertoe medegewerkt, om die verklaring te vereenvoudigen; hebben ten gevolge gehad, dat er meer eenheid is gekomen in de groote verscheidenheid van meeningen en beschouwingen. Meer en meer wordt er tegenwoordig naar gestreefd, de verschillende verschijnselen met elkaar in verband te brengen en de verklaring tot eenige weinige grondoorzaken terug te voeren.

Niet het minst op het gebied der scheikunde hebben in den loop der tijden vele verschillende theorieën om den voorrang gestreden, en dezen waren dikwijls zoozeer met elkander in tegenspraak, dat men veilig kan beweren, dat de scheikundige wetenschap eigenlijk eene vrucht is van onze eeuw en dat zij tot vóór betrekkelijk korten tijd

nog in hare kindsheid verkeerde. Eerst in het laatst der vorige eeuw werd, door de gewichtige onderzoekingen van den Franschen scheikundige Lavoisier omtrent de verschijnselen der verbranding, de grondslag gelegd, waarop het gebouw der tegenwoordige scheikunde is opgetrokken en trad ook deze voor het eerst op in de rij der natuurwetenschappen.

Sedert dien tijd heeft deze jeugdige wetenschap zich verbazend snel ontwikkeld. Het aantal der nieuw ontdekte feiten is reeds nu zeer aanzienlijk, en het optreden van nieuwe theorieën tot verklaring dier feiten heeft met die ontdekkingen als het ware gelijken tred gehouden. En hoewel men tegenwoordig meer en meer tracht door te dringen tot de wetten, die de verschijnselen beheerschen, is men toch vooral in de scheikunde nog dikwijls genoodzaakt, zijn steun te zoeken in hypothesen, wanneer men die verschijnselen wil verklaren.

Onder deze beschouwingen op scheikundig gebied bekleedde tot nog toe eene eerste plaats de bekende en reeds overoude theorie, volgens welke alle ons bekende stoffen zijn samengesteld uit een zeker aantal zoogenaamde enkelvoudige stoffen of elementen, d.i. uit lichamen, die onontleedbaar zijn, waaruit men geene andere stoffen meer door ontleding kan afscheiden. Deze theorie vormde tot nog toe den grondslag van elke chemische beschouwing en van elke verklaring der scheikundige verschijnselen.

Terwijl nu in de laatste jaren tal van nieuwe elementen zijn ontdekt en dit getal nog voortdurend vermeerdert, schijnt ook op dit gebied eene omwenteling ophanden te zijn, die ons ook hier weder van de veelheid zal voeren tot éénheid. De in den laatsten tijd verrichte onderzoekingen naar den aard der zoogenaamde elementen schijnen erop te wijzen, dat ook de hypothese van de enkelvoudige stoffen weder zal moeten plaats maken voor eene nieuwe, die eene groote omwenteling zal teweegbrengen in onze tegenwoordige beschouwingen omtrent de natuur der stof, n.l. voor de theorie van *de samengestelde natuur der zoogenaamde enkelvoudige stoffen.*

Welke waren de oudere denkbeelden omtrent den aard der elementen? Hoe is men tot de hypothese van hunne samengestelde natuur gekomen? In hoeverre pleiten bekende feiten voor de waarschijnlijkheid der hypothese? Het antwoord op deze vragen moge gegeven worden door het ontwerpen van eene schets der onderzoekingen, die men vooral in den laatsten tijd omtrent dit onderwerp heeft gedaan.

Beginnen wij reeds dadelijk met de opmerking, dat het begrip van element of enkelvoudige stof van zeer betrekkelijken aard is en geheel bepaald wordt door de meerdere of mindere volmaaktheid van de middelen, waardoor wij scheikundige ontledingen kunnen tot stand brengen. Terwijl de wijsgeeren der oudheid, in navolging van Aristoteles, het bestaan van slechts vier elementen aannamen (vuur, lucht, water en aarde), uit wier eigenschappen men de toen bekende verschijnselen zoo

goed mogelijk trachtte te verklaren, werd later, toen men over betere hulpmiddelen tot ontleding kon beschikken, aangetoond, dat geene van de genoemde stoffen op den naam van element aanspraak kon maken. Men leerde toen achtereenvolgens een zestigtal stoffen kennen, die men tot in den jongsten tijd als onontleedbaar beschouwde, omdat zij door geen der ons ten dienste staande middelen in andere, eenvoudiger bestanddeelen kunnen worden gesplitst.

Vóórdat men echter zoover was gekomen, verliep een geruime tijd, want de beschouwing van Aristoteles bleef gedurende tal van eeuwen de eenige poging, die werd aangewend, om voor de waargenomen scheikundige verschijnselen eene theoretische verklaring te vinden, en zelfs zoo weinig was de kennis der scheikunde nog in het laatst der vorige eeuw gevorderd, dat men toen nog de lucht als een element beschouwde.

Wel is waar had men reeds lang vóór dien tijd geweten, dat de aarde geene enkelvoudige stof is, maar dat zij integendeel verschillende metalen en gesteenten in haren schoot herbergt; men had ook werkelijk reeds vele metalen uit de ertsen leeren afscheiden en hunne eigenschappen leeren kennen, maar omtrent de gronden, waarop die afscheiding berust, vormde men zich de meest duistere voorstellingen, evenals omtrent de natuur der metalen zelf.

Zoo meende men b.v., dat de edele metalen, zooals goud, zilver, enz., slechts bijzondere toestanden waren van de niet-edele; dat b.v. zilver niets anders was dan veredeld kwik; dat goud moest beschouwd worden als veredeld koper, enz., en dat de niet-edele metalen in de edele konden worden omgezet, dat zij veredeld konden worden. Dit denkbeeld was eigenlijk een gevolg van de reeds vier eeuwen vóór onze jaartelling opgestelde leer van Aristoteles.

Deze wijsgeer beschouwde al het stoffelijke als bestaande uit één en dezelfde grondstof, die, op zichzelf zonder bepaalden vorm en eigenschappen, echter door met verschillende eigenschappen bedeeld te worden, in verschillende toestanden kan voorkomen, die dan de onontleedbare bestanddeelen der lichamen, de elementen, voorstellen. Daar men zich nu vier grondeigenschappen der stof kan denken, n.l.: droogte, warmte, vochtigheid, koude, en een lichaam altijd twee van deze eigenschappen moet -, maar er nimmer meer dan twee kan bezitten, ontstaan dus vier wijzigingen van de grondstof, die elk op zichzelf onontleedbaar zijn, n.l.:

warm en vochtig: *lucht;* vochtig en koud: *water;*

koud en droog: *aarde;* droog en warm: *vuur.*

Deze vier elementen stellen dus allen dezelfde grondstof voor, maar in verschillende toestanden, bedeeld met verschillende eigenschappen. En daar men nu de eigenschappen van het eene element kon overbrengen op het andere, zoo kon men dus ook de genoemde elementen in elkander omzetten. Onttrekt men b.v. aan de aarde de

eigenschap der droogte en stelt daarvoor de vochtigheid in de plaats, dan ontstaat water; ontneemt men aan dit laatste de eigenschap der koude en voegt er warmte aan toe, dan ontstaat lucht (waterdamp), enz. En zoo ontstond als vanzelf in lateren tijd, toen men de metalen leerde kennen, de meening, dat men ook dezen in elkander zou kunnen veranderen, daar zij toch uit de vier elementen moesten zijn samengesteld.

In de middeleeuwen, vooral in den tijd der zoogenaamde *alchimie,* toen de scheikunde nog slechts een onderdeel der geneeskunde uitmaakte en zij zich hoofdzakelijk met de bereiding van geneesmiddelen bezighield, kwam men op het denkbeeld, dat de niet-edele metalen slechts een bijzondere, ziekelijke toestand zouden zijn van de edele. De verandering van de onedele metalen in goud moest, naar men zich voorstelde, kunnen plaats hebben door een geheimzinnig middel, dat echter niet slechts een geneesmiddel zou zijn voor de zieken metalen, maar ook in staat zou zijn, om den mensch van zijne ziekten te genezen en te verjongen, om hem rijkdom, gezondheid en jeugd te geven.

Het zoeken van dit universeel geneesmiddel, van deze geheimzinnige stof, die uit den zoogenaamden ‘steen der wijzen’ zou kunnen bereid worden, is eeuwenlang het eenig doel geweest van het scheikundig onderzoek. De geleerdste mannen hebben zich aan de oplossing van die vraag gewijd, groote schatten en soms de beste jaren huns levens opgeofferd, om dien ‘steen der wijzen’ te zoeken.

Was de te zoeken stof een geheimzinnig iets, niet minder was dit het geval met de wijze, waarop de proeven genomen werden, de plaatsen, waar dat geschiedde, en de personen, die er zich mede bezighielden. Vreemdsoortige toestellen, kolossale fornuizen, die zich bevonden in donkere, onderaardsche gewelven, dienden den alchimist, in gezelschap van opgezette dieren, geraamten en bestoven folianten, om de onderzoekingen te doen, die moesten leiden tot de ontdekking van het kostbare middel, dat de onedele metalen in goud zou veranderen. Eeuwenlang werd dit onderzoek voortgezet, zonder dat het doel werd bereikt, zonder dat men zelfs de oplossing van het vraagstuk maar eenigszins nader kwam. Eerst in het laatst der vorige eeuw traden door de ontdekkingen van Lavoisier voor het eerst meer heldere denkbeelden op aangaande scheikundige verschijnselen.

Deze geleerde toonde voor het eerst aan, dat de lucht geen element is, maar uit verschillende bestanddeelen bestaat, en dat bij de verbranding de metalen zwaarder worden, omdat zij zich dan met de zuurstof uit de lucht verbinden. Het verschil tusschen de edele en onedele metalen bleek nu slechts hierin te bestaan, dat de eerste zich niet of althans minder gemakkelijk dan de onedele met de zuurstof der lucht verbinden, doch men vond nu, dat zij overigens geheel verschillende stoffen zijn. Men moest dus de denkbeelden en verwachtingen der alchimisten als niet voor verwezenlijking vatbaar beschou-

wen; zij hadden, naar men nu meende, getracht, het onmogelijke te bereiken; ja, zelfs werden zij nu meestal als bedriegers en kwakzalvers gebrandmerkt. Toch is hun denken en werken niet geheel tevergeefs geweest. Hoewel het eigenlijke doel van hun streven niet werd bereikt en velen onder hen door minder edele bedoelingen en door gouddorst werden gedreven, zoo waren er toch ook mannen onder, die de alchimie beoefenden uit ware liefde tot de wetenschap, en vooral dezen waren het, die ons vele nieuwe stoffen leerden kennen en de wetenschap verrijkten met vele bereidings- en zuiveringsmethoden, waarvan er nog zelfs tegenwoordig in gebruik zijn gebleven.

De gevolgen van de door Lavoisier ontdekte feiten waren voor de wetenschap van het hoogste belang. Men volgde nu eene geheel andere, meer rationeele wijze van onderzoek, en de ontdekkingen op scheikundig gebied volgden elkander nu buitengewoon snel op. Spoedig knoopte men daaraan ook weer theoretische beschouwingen vast, en het was in dit opzicht vooral Dalton, die door zijne hypothese der atomen de eerste gegevens der scheikundige wetenschap tot eene grootere volmaking bracht. Dalton beschouwde alle stoffen als bestaande uit eene vereeniging van moleculen. Elk molecule zou weder bestaan uit twee of meer atomen, die de kleinst mogelijke deeltjes voorstellen, welke van een element kunnen bestaan. Elk atoom van een element heeft een bepaald gewicht, en dit is voor hetzelfde element steeds gelijk. Dit gewicht laat zich echter niet bepalen, daar het niet mogelijk is, de atomen af te zonderen, maar men kan wel de verhouding berekenen tusschen de gewichten der atomen van verschillende elementen. Zoo vond men o.a., dat, als het gewicht van een atoom waterstof gelijk 1 wordt gesteld, dat van een atoom zuurstof 16 moet bedragen, en men zegt dus, dat het atoomgewicht van zuurstof 16 is.

Door voortgezette proefnemingen leerde men nu achtereenvolgens de verschillende elementen kennen, waarvan het aantal weldra tot een zestigtal klom. Tot in den jongsten tijd is het aantal der bekende elementen stationnair gebleven. In de laatste jaren heeft men echter weer vele nieuwe elementen ontdekt en dat wel volgens eene geheel nieuwe methode, die sedert den betrekkelijk korten tijd van haar bestaan reeds belangrijke uitkomsten heeft opgeleverd, n.l. door de zoogenaamde *spectraalanalyse* of *spectroscopie.* Het beginsel, waarop deze scherpzinnig uitgedachte en toegepaste methode berust, is zeer eenvoudig.

Ieder onzer lezers weet, dat het zonlicht, als het door een glazen prisma gegaan is, eene opvolgende reeks van prachtige kleuren te aanschouwen geeft, als men achter het prisma een scherm, b.v. een stuk papier, plaatst, om het licht op te vangen. Deze kleuren ontstaan door de ontleding van het witte zonlicht door het lichtbrekende prisma en zijn dezelfden als die, welke ons de regenboog vertoont, terwijl zij ook

in dezelfde volgorde als in den regenboog voorkomen, n.l. rood, oranje, geel, groen, blauw, indigo en violet. Men geeft aan deze lichtstreep, aan dit kleurenbeeld, in wetenschappelijke taal den naam van *spectrum*. Niet alleen de zon echter geeft ons een spectrum; het ontstaat ook bij alle andere lichtgevende stoffen, zooals gaslicht, kaarslicht, electrisch licht, gloeiende metalen, enz., wanneer de lichtstralen, die van eene dezer lichtbronnen zijn uitgegaan, door een prisma worden gebroken. Laat men b.v. in een donker vertrek het licht van een gloeienden platinadraad op een verticaal prisma vallen door eene fijne, loodrechte spleet in een scherm, dat tusschen den draad en het prisma is geplaatst, dan zal men achter het prisma een duidelijk spectrum, dat de verschillende kleuren als opvolgende verticale banden vertoont, kunnen waarnemen.

Niet alle lichtgevende stoffen echter geven dezelfde soort van spectrum. Het bovenbedoelde, dat uit eene onafgebrokene reeks van onmerkbaar in elkander overgaande kleuren bestaat, wordt slechts gevormd door gloeiende *vaste* stoffen, zooals een platinadraad, de zon, de koolspitsen van het electrisch licht, enz. Deze lichamen geven een zoogenaamd continu spectrum, d.i. een zoodanig, waarin geene der bovengenoemde kleuren ontbreekt. Neemt men nu het spectrum waar van gloeiende *gassen,* dan ziet men niet die onafgebroken reeks van kleuren, dus geen continueerend spectrum, maar slechts enkele gekleurde strepen, door donkere tusschenruimten van elkander gescheiden, welke strepen ongeveer zoo breed zijn als de spleet, waardoor het licht gaat, en bij verticalen stand van het prisma insgelijks verticaal geplaatst zijn.

Zeer duidelijk zijn deze heldere, gekleurde strepen vooral te zien bij vele metalen, als men dezen in eene vlam, die eene hooge temperatuur heeft, in dampvorm doet overgaan. Brengt men b.v. in eene oxyhydrogeenvlam (d.i. eene zuurstof-waterstofvlam, die zeer heet is, maar zelf weinig licht geeft) een weinig natrium, dan zal men op het scherm achter het prisma eene heldere, gele streep waarnemen op eene bepaalde plaats van het spectrum, n l. daar, waar het zonnespectrum insgelijks de gele kleur vertoont.

Van bijzonder gewicht is het feit, dat deze strepen voor één en hetzelfde metaal zich steeds nauwkeurig op dezelfde plaats van het spectrum voordoen, hoe dit ook wordt verkregen en onverschillig, of het metaal vrij of in verbinding met andere elementen voorkomt. Brengen wij b.v. in de vlam een weinig keukenzout (eene verbinding van natrium met het element chloor), dan vertoont zich weer dezelfde gele streep nauwkeurig op dezelfde plaats, als toen wij het natrium als metaal in de vlam hadden gebracht. Daar nu elk metaal bij voldoende warmtegraden in gasvormig gloeienden toestand geraakt en een spectrum, uit strepen bestaande, voortbrengt, en deze strepen steeds dezelfden zijn voor hetzelfde metaal, terwijl een ander metaal weer

andere strepen levert, is het duidelijk, dat men, door de plaats van die strepen in het spectrum te onderzoeken, kan nagaan, welk metaal in eene gegevene verbinding voorkomt. Wij hebben daarin eene methode van onderzoek, de zoogenaamde *spectraalanalyse*, verkregen, die aan groote eenvoudigheid buitengewone nauwkeurigheid en gevoeligheid paart.

Van de gevoeligheid der spectraalanalyse kunnen wij ons een denkbeeld vormen o.a. voor het metaal natrium door het volgende voorbeeld. Verdeelen wij een kilogram keukenzout in één millioen gelijke deeltjes, dan stelt elk van die deeltjes één milligram zout voor, een gewicht, dat slechts door de gevoeligste balansen kan worden bepaald. Men denke zich nu zulk een milligram keukenzout nog eens verdeeld in 3 millioen gelijke deeltjes! Wij krijgen dan een stofdeeltje, zóó klein en zóó fijn, dat wij ons geene voorstelling daarvan kunnen maken. En toch is zulk eene a.h.w. oneindig kleine hoeveelheid keukenzout nog voldoende, om de gele natriumstreep in het spectrum duidelijk te vertoonen.

Het is dus niet te verwonderen, dat door deze scherpe onderzoekingsmethode spoedig nieuwe elementen ontdekt werden, wier bestaan men tot nog toe over het hoofd had gezien wegens de geringe hoeveelheden, die daarvan in de natuur voorkomen. Bij het onderzoek van het spectrum van sommige stoffen vond men daarin strepen, die vóór dien tijd nog niet waren gezien bij eenig bekend element, en men besloot daaruit zeer natuurlijk, dat die nieuw ontdekte strepen behoorden aan een element, dat nog niet bekend was. Bij het toepassen van verbeterde scheidingsmethoden werd dan ook het element, waarvan het bestaan door de spectraalanalyse was bewezen, in natura uit de verbinding afgescheiden. In 1857 werd door de Heidelberger Hoogleeraren Bunsen en Kirchhoff voor het eerst aangetoond, dat elk element een eigen spectrum bezit, en reeds in 1860 werden door die geleerden twee nieuwe metalen ontdekt, terwijl anderen later met nieuwe ontdekkingen volgden. Nog vóór weinige jaren merkte een bekend Fransch scheikundige en spectroscopist, Lecocq de Boisbaudran, bij het onderzoek van een zeker zinkerts in het spectrum strepen op, die vóór dien tijd nog niet waren waargenomen. Kort daarop heeft die geleerde dan ook werkelijk een nieuw metaal uit dat erts afgescheiden en het ter eere van zijn vaderland Gallium genoemd. Verder zijn in 1878 nog andere nieuwe metalen ontdekt, zoodat het aantal bekende elementen nu reeds bijna 70 bedraagt.

Dezelfde schoone en nauwkeurige methode, die hier in het kort beschreven is, geeft een der middelen aan de hand, waardoor men in den laatsten tijd tot de kennis van de natuur der elementen tracht door te dringen. Met het bewijs, dat de meesten van de tot nog toe door ons als enkelvoudig beschouwde lichamen niets anders zijn dan samengestelde stoffen, houdt zich een deel der tegenwoordige scheikun-

digen bezig en daaronder eenigen van grooten naam en die met recht veel gezag genieten bij de mannen der wetenschap. Onder hen, die dit onderwerp tot veld van hunne jongste onderzoekingen hebben gekozen, behooren wij vooral te noemen den onvermoeiden en uitstekenden Engelschen spectroscopist Lockyer.

Zijne onderzoekingen hebben tot het vermoeden geleid, dat de elementen werkelijk slechts bestaan uit eene vereeniging van eenige weinige primitieve grondstoffen en dat waarschijnlijk de tijd niet ver meer af is, dat men zal kunnen bewijzen, dat goud en koper, zilver en lood slechts verbindingen zijn van dezelfde grondstoffen, maar dat de warmtegraden, die men tot nog toe heeft kunnen bereiken, niet voldoende zijn, om de ontleding van die zoogenaamde elementen in de samenstellende stoffen te bewerken. Het is zelfs niet onwaarschijnlijk, dat men, indien eenmaal hoogere temperaturen dan de tot nu toe verkregene worden bereikt, tot die ontleding zal kunnen komen en zelfs de verschillende metalen in elkander zal kunnen omzetten, zooals de alchimisten dat wilden. De daartoe noodige hitte kunnen wij echter vooralsnog niet voortbrengen, en de genoemde onderzoekers hebben de gronden voor hunne hypothese dan ook niet afgeleid uit aardsche verschijnselen. Integendeel: de eerste gegevens voor de hypothese zijn tot ons gekomen van het hemelgewelf, en het is merkwaardig, dat van uit de sterrenwereld, die op zoo ontzaglijken afstand van onze aarde is verwijderd, de grondwaarheden aangaande hare samenstelling ons moeten bereiken en dat aan den hemel de bewijzen te vinden zijn voor theorieën, die onze begrippen omtrent de natuur der aardsche stoffen volkomen zullen wijzigen.

Inderdaad, niettegenstaande den afstand van millioenen mijlen, die onze aarde van zon en sterren scheidt, kunnen wij toch met bijna mathematische zekerheid besluiten trekken aangaande de scheikundige samenstelling van die hemellichamen. En men is deze uitkomst ook weder verschuldigd aan de spectraalanalyse.

Wanneer men het zonlicht door eene smalle spleet op een glazen prisma laat vallen en het gevormde zonnespectrum nauwkeuriger onderzoekt, dan vindt men, dat het op verschillende plaatsen verticale, donkere strepen of lijnen vertoont, die eene bepaalde en onveranderlijke plaats in het spectrum innemen. Het verschijnsel zelf werd reeds in het begin van de tegenwoordige eeuw door Fraunhofer onderzocht, maar de beteekenis ervan leerde ons ook weder Kirchhoff kennen. Hij toonde aan, dat men hetzelfde verschijnsel kan teweegbrengen door middel van eene aardsche lichtbron, b.v. kalklicht. Vangen wij van dit licht een spectrum op, dan blijkt het continueerend te zijn, als afkomstig van een gloeiend vast lichaam. Een gloeiend gas daarentegen geeft slechts één of meer gekleurde, afzonderlijke strepen als spectrum; natriumdamp b.v. één zeer heldere, gele streep. Plaatsen wij nu de gele natriumvlam vóór het witte kalklicht, zoodat dit laatste eerst

door de natriumvlam moet gaan, vóórdat het op het prisma valt, dan zien wij in het spectrum van het kalklicht de streep van het natrium, doch nu niet als eene heldere, gele lijn, maar als eene donkere streep en wel nauwkeurig op dezelfde plaats als in het natrium-spectrum de gele streep. De gele natriumvlam heeft dus van het witte kalklicht dat gedeelte opgeslorpt, dat zijzelf uitstraalt. Evenzoo werken andere elementen; wanneer zij in gloeiend gasvormigen toestand verkeeren en wit licht doorlaten, dan vertoont het spectrum van dit licht donkere strepen juist op dezelfde plaatsen, waar die elementen op zichzelf heldere, gekleurde strepen zouden geven

Daar men nu in het zonnespectrum donkere strepen aantreft, die zich juist bevinden op dezelfde plaatsen van het spectrum als de strepen van ons bekende aardsche elementen, heeft men daaruit de natuurlijke gevolgtrekking afgeleid, dat, terwijl de zon als gloeiend vast lichaam een continu spectrum zou moeten geven, de donkere strepen het bewijs leveren, dat om de gloeiende kern heen eene zon-atmosfeer van gloeiende gassen moet aanwezig zijn. Door de plaats der donkere strepen (zoogenaamde Fraunhofer'sche strepen) te bepalen en te vergelijken met die van onze aardsche elementen, heeft men de aanwezigheid van velen dier elementen in de zon-atmosfeer kunnen aantoonen. En toen nu de wetenschap der spectroscopie eenmaal zoover was gevorderd, bediende men zich ook spoedig van hare resultaten, om te bepalen, welke elementen ook op de overige hemellichamen aanwezig zijn, en men heeft op die wijze gevonden, dat verschillende van onze aardsche elementen aldaar vertegenwoordigd zijn.

Het zal den lezer wellicht zeer gewaagd schijnen, om uit eene schijnbaar zoo toevallige overeenkomst eene zoo stoute gevolgtrekking af te leiden, en men zal misschien de tegenwerping maken, dat eene zoodanige hypothese, die men volstrekt niet aan de werkelijkheid kan toetsen, slechts op zeer losse gronden steunt. En toch is dat geenszins het geval; de waarschijnlijkheid is in dit geval zóó groot geworden, dat zij het karakter krijgt van mathematische zekerheid. De feiten, die voor de boven uiteengezette beschouwing pleiten, zijn zoo talrijk; men heeft zoo verbazend veel onderzoekingen gedaan, die steeds uitkomsten in denzelfden zin hebben opgeleverd, dat aan een spel van het toeval niet meer te denken valt. Een enkel voorbeeld moge voldoende zijn, om dit te bewijzen. Door de uiterst nauwkeurige onderzoekingen van Kirchhoff is gebleken, dat o.a. voor het metaal ijzer meer dan 60 strepen juist op dezelfde plaats van het spectrum vallen als even zoovele donkere strepen in het zonnespectrum. Passen wij op dit geval de waarschijnlijkheidsrekening toe, dan verhoudt zich de kans, dat dit samenvallen louter toeval is, tot de kans, dat de donkere lijnen in het zonnespectrum werkelijk van ijzer afkomstig zijn, als 1 tot 2^{60}, d.i. als 1 tot ruim 1 150000 000000 000000 of: als 1 tot

ruim een trillioen, eene kans dus, die wij veilig met zekerheid gelijk kunnen stellen.

Met deze gegevens en middelen tot onderzoek toegerust, onderzocht nu Lockyer de spectra van verschillende sterren, en hij trad in den jongsten tijd met gewichtige gevolgtrekkingen uit zijne onderzoekingen op. Zijne waarnemingen hadden met groote nauwkeurigheid plaats; vier jaren lang heeft deze geleerde zich beziggehouden met het onderzoek van het zonnespectrum en daarvoor duizenden waarnemingen gedaan en er talrijke photographieën van vervaardigd. Verder zijn de teekeningen op zóó groote schaal door hem gemaakt, dat de afbeelding van het geheele zonnespectrum eene lengte zou hebben van ruim honderd meters.

Toen Lockyer nu, na zulk eene hooge mate van nauwkeurigheid in zijne waarnemingen verkregen te hebben, de spectra der verschillende sterren met elkander vergeleek, kwam hij tot de merkwaardige ontdekking, dat men bij sommige hemellichamen strepen verkrijgt van veel meer verschillende elementen dan bij anderen; dat wel is waar eenige strepen van elementen aan alle sterren gemeen zijn en dus aanwijzen, dat die elementen op al de onderzochte sterren voorkomen, maar overigens bij sommige sterren vele strepen gemist worden, die bij anderen wel gevonden worden. En nog van meer gewicht wordt deze ontdekking door het verschijnsel, dat Lockyer insgelijks waarnam, n.l. dat men des te minder strepen van verschillende elementen vindt, naarmate de onderzochte ster onder die van grootere hitte moet gerangschikt worden. Gaat men dus uit van eene ster, die in het spectrum strepen van vele verschillende elementen levert, en onderzoekt men nu telkens sterren van hoogere temperatuur, dan verdwijnen de verschillende strepen meer en meer, het spectrum wordt voortdurend eenvoudiger en er blijven bij de heetste sterren slechts strepen van zeer weinig elementen over. Lockyer komt dus tot de onderstelling, dat door de hitte der sterren eene ontleding der door ons als elementen beschouwde lichamen heeft plaats gehad, waardoor dezen tot eenige weinige stoffen, oerstoffen als 't ware, zijn teruggebracht. In de minder heete sterren zouden dan door de lagere temperatuur, die daar heerscht, deze oerstoffen zich weer op velerlei wijze met elkander tot verschillende verbindingen vereenigen, die wij als elementen beschouwen. Dat door hitte ontleding kan plaats hebben en bij afkoeling de gevormde producten zich weer kunnen vereenigen, is een verschijnsel, dat in de scheikunde zeer dikwijls voorkomt en bekend is onder den naam van dissociatie. Deze dissociatie zou dus ook aan den hemel plaats hebben. Van de heetste sterren, b.v. Sirius, is het spectrum uiterst eenvoudig en schijnt de atmosfeer slechts eenige weinige elementen, vooral waterstof en calcium, te bevatten. Bij eene tweede, minder heete groep van hemellichamen, waartoe b.v. onze zon behoort, zijn de strepen van veel meer verschillende elementen in het spectrum aan-

wezig en de waterstofstrepen zijn hier veel zwakker; bij nog koudere sterren zijn de spectra nog veel rijker aan strepen en komen ook reeds spectra van verbindingen voor. Eindelijk zijn er nog hemellichamen, zooals de aarde, wier atmosfeer in het geheel geene vrije waterstof meer bevat, even min vrije metalen, maar alleen verbindingen en niet-metalen. Er bestaat derhalve een regelmatige overgang in de spectra van de koudere tot de heetere hemellichamen.

Het is dus mogelijk, dat door de verbazende warmtegraden der hemellichamen ontleding plaats heeft van stoffen, die wij tot nog toe als hoogst enkelvoudig beschouwden, omdat de hoogste temperatuur, die wij kunnen voortbrengen, niet voldoende is, om die ontleding te bewerken. Dat wij daartoe ook eenmaal zullen kunnen komen, is niet geheel onwaarschijnlijk; althans Lockyer heeft reeds, door sommige aardsche elementen tot zeer hooge temperaturen te verhitten, in de spectra daarvan eene dergelijke dissociatie waargenomen als bij de sterren.

Het denkbeeld van de samengestelde natuur der zoogenaamde elementen is overigens niet nieuw; slechts waren tot nog toe geene verschijnselen bekend, die het zouden kunnen bewijzen. Reeds in het jaar 1815 verkondigde Prout de meening, dat alle elementen zouden zijn samengesteld uit één en dezelfde oerstof, n.l. uit waterstof. De atomen van alle elementen zouden uit eene vereeniging van waterstofatomen bestaan. Ware dit echter het geval, dan zouden de atoomgewichten van alle elementen geheele veelvouden moeten zijn van het atoomgewicht voor waterstof. Dit nu is wel voor vele elementen bijna, maar voor slechts enkelen volkomen het geval, zoodat de theorie van Prout, volgens welke de oerstof waterstof zoude zijn, niet als bewezen kan worden aangenomen.

Toch valt het niet te ontkennen, en dit is van gewicht in verband met de jongste onderzoekingen van Lockyer, dat er eene nauwe betrekking bestaat tusschen de atoomgewichten van vele elementen, eene betrekking, die niet geheel toevallig kan zijn. Zoo heeft men gevonden, dat de atoomgewichten van vele elementen, die in eigenschappen zeer veel overeenkomen, een gelijk verschil in grootte aanwijzen. Ook zijn er vele elementen, wier atoomgewichten bijna of volkomen aan elkander gelijk zijn, en dit wordt weder vooral waargenomen bij elementen, die tot dezelfde groep behooren. Het is zeer waarschijnlijk, dat deze regelmatigheden wijzen op eene zekere overeenkomst in de inwendige samenstelling der atomen van die elementen.

Men zal ons vragen: is het mogelijk, dat stoffen, die uit dezelfde oerstof bestaan, zoozeer in uiterlijk en eigenschappen kunnen verschillen als b.v. goud, ijzer, koper, kool, waterstof, enz.?

Dit is inderdaad mogelijk en, bij eenige bekendheid met scheikundige verschijnselen, heeft het zelfs niets bevreemdends. Wij kunnen ons dit verklaren door hetgeen waargenomen wordt bij sommige schei-

kundige verbindingen. Tot vóór korten tijd meende men, dat lichamen, die dezelfde elementen in dezelfde gewichtsverhouding bevatten, volkomen dezelfden moesten zijn; de tegenwoordige scheikunde heeft echter aangetoond, dat er stoffen zijn, die nauwkeurig evenveel van dezelfde elementen bevatten en toch in eigenschappen zeer kunnen verschillen. Hoe groot is b.v. niet het verschil tusschen het azijnzuur en de druivensuiker! En toch bevatten *beide* verbindingen op 100 gewichtsdeelen juist evenveel van dezelfde elementen, n.l. 40 deelen koolstof, 6,6 deelen waterstof en 53,3 deelen zuurstof. Dergelijke voorbeelden zijn in de organische scheikunde niet zeldzaam. Men verklaart het verschijnsel door aan te nemen, dat in de moleculen van die stoffen dezelfde atomen wel in dezelfde verhouding voorkomen, maar dat die atomen in rangschikking, soms ook in aantal, verschillen en daardoor het verschil in eigenschappen tusschen de verbindingen wordt teweeggebracht.

Hetzelfde kunnen wij echter aannemen voor de door ons tot nog toe als enkelvoudig beschouwde stoffen. Het is mogelijk, dat b.v. ook koper en goud bestaan uit moleculen, die vereenigingen zijn van atomen van één gemeenschappelijke oerstof; dat die atomen echter in een molecule koper en een molecule goud verschillen in aantal en rangschikking.

De mogelijkheid van deze onderstelling springt nog meer in het oog, als wij bedenken, dat er ook elementen bekend zijn, die scheikundig volkomen dezelfden zijnde en toch in uiterlijk en eigenschappen bijna volstrekt niet op elkaar gelijken. Voorbeelden daarvan vinden wij o.a. in den gelen en den rooden phosphorus; de eerste een zwaar vergift, geel van kleur, kristalliseerend, bij de minste wrijving ontbrandend; de laatste daarentegen onschadelijk, rood van kleur, niet kristalliseerend en zeer moeilijk ontbrandend. Toch kan men den gelen door eenvoudige verhitting in den rooden veranderen en omgekeerd. Als een tweede voorbeeld wijzen wij nog op de drie toestanden van het element koolstof, n.l.: houtskool, potlood en diamant. Zij bestaan uit dezelfde stof en toch, hoezeer verschillen zij van elkander in uiterlijk, kleur, hardheid, soortelijk gewicht, doorschijnendheid en lichtbrekend vermogen! Inderdaad is het verschil in eigenschappen tusschen twee verschillende metalen dikwijls veel minder groot dan tusschen houtskool en diamant.

Nemen wij al deze feiten in aanmerking, dan kan het ons niet onmogelijk toeschijnen, dat ook de metalen en de overige elementen slechts gewijzigde toestanden zijn van dezelfde stof, en kan ook de mogelijkheid niet worden ontkend van de omzetting der verschillende elementen in elkander. Zeker zal dit eerst in eene ver verwijderde toekomst kunnen plaats hebben en zullen nog vele onderzoekingen moeten verricht worden, vóórdat deze uitkomst zal worden verkregen; maar de eerste schrede daartoe is gedaan, nu de scherpzinnige waar-

nemingen van Lockyer de mogelijkheid van eene dergelijke omzetting hebben aangetoond.

En zoo zal dan wellicht, indien de denkbeelden van Lockyer worden bevestigd, na verloop van zoovele eeuwen en na zoo tallooze onderzoekingen toch nog blijken, dat de oude alchimisten geene herschenschim najoegen, maar dat hun lievelingsdenkbeeld: omzetting der verschillende metalen in elkander, toch voor verwezenlijking vatbaar is, zij het dan ook in anderen zin, dan door hen werd bedoeld.

Zutfen.

Dr. A.J.C. SNIJDERS.

Letterkunde.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Frederik Chopin. Historisch-romantische levensschets door Catharina F. van Rees. Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon.

Het zal niemand verwonderen, dat Catharina van Rees, van wier hand wij biographieën van onderscheiden componisten bezitten, ook Chopin tot het onderwerp van eene eenigszins vrij behandelde levensschets gekozen heeft; Chopin, den genialen componist en pianist, voor wiens biographie zooveel bouwstoffen gevonden worden. Frans Liszt, en kort geleden Rollinat, hebben aan hem afzonderlijke opstellen gewijd, en, daar Chopin zich niet slechts door zijn talent geacht, maar door zijn aangenamen omgang en zijn goed humeur, zijne bescheidenheid en voorkomendheid bij allen, met wie hij in aanraking kwam, bemind wist te maken, wordt in bijna alle autobiographieën en uitgegeven brieven van musici uit het tijdvak van zijn bloei (1830-1849), van Mendelssohn, Schumann, Moscheles, enz., melding van hem gemaakt, terwijl ten slotte de *Histoire de ma vie* van George Sand, met welke schrijfster hij eenigen tijd, als opvolger van Alfred de Musset en zoovele anderen, in eene nauwe betrekking leefde, uit den aard der zaak veel over hem bevat.

Of echter dit boek de algemeene belangstelling hier te lande vinden zal, is eene vraag, waarop ik het antwoord schuldig moet blijven. De compositiën van Chopin worden door elk muziekliefhebber hoog gewaardeerd; indien zij met groote kunstvaardigheid en uitdrukking worden vertolkt, missen zij niet, een diepen, weemoedigen indruk te maken. Doch de omstandigheid, dat

de kunstenaar nooit Nederland heeft bezocht en dat hij te Parijs leefde in een tijd, waarin onze landgenooten nog niet zoo veelvuldig naar de stad der vermaken overvlogen als tegenwoordig, is oorzaak, dat men naar zijn persoon en zijne geschiedenis niet zeer nieuwsgierig is. Het is mij wel voorgekomen, dat groote bewonderaars van zijne compositiën hem rekenden tot het einde der achttiende eeuw, zoo weinig wisten zij van hem; en ik twijfel daarom, of het Nederlandsch publiek wel met groote overhaasting naar deze lijvige levensbeschrijving zal grijpen. Lijvig is het boek zeker met zijne vierhonderd bladzijden in groot formaat, waarnaast het klein octaafje, dat Mad. Audley kort geleden aan hetzelfde onderwerp wijdde, in het niet verzinkt (*Frédéric Chopin*, *sa vie et ses oeuvres.* Paris, Plon et Cie.). Het is voor de Nederlandsche Schrijfster jammer, dat deze Fransche biographie, met eenige wijziging uit een tijdschrift van 1879 overgedrukt, eerst na de hare verschenen is. Aan de Fransche Schrijfster stonden namelijk middelen van critiek op bestaande bronnen ten dienste, die de Nederlandsche miste, zoodat zij lezingen kon verbeteren, welke de laatste wel gedwongen was, onveranderd over te nemen. Maar het komt mij voor, dat de kennismaking met Mad Audley's boekje ook op den vorm van Cath. van Rees' levensschets van eenigen invloed zou zijn geweest. He Fransche Schrijfster is wars van alle bij- en omwegen en verhaalt Chopin's leven op eene zaakrijke, bondige manier, die volledigheid en grondigheid volstrekt niet uitsluit; daarentegen dwaalt onze landgenoote wel eens wat ver af en lengt zij hare materie nu en dan meer aan, dan noodig en wenschelijk was. Wel dekken de woorden ‘historisch-romantische levensschets’ vele vrijheden en uitweidingen, maar wat meer zelfbeperking zou den eindindruk van het werk goed gedaan hebben; zij zou ook meer in overeenstemming zijn geweest met de belangstelling van ons publiek in den Poolschen kunstenaar, wiens groot talent door Madame De Girardin in *La Presse* (7 Maart 1847) in de volgende woorden beschreven werd:

‘Eene piano wordt een geheel ander instrument, zoodra Chopin haar aanraakt. Hij weet er accoorden aan te ontlokken, die men niet kende; misschien in den droom, doch nooit in de werkelijkheid gehoord heeft. Slechts één stem in de natuur klinkt zoo goddelijk schoon: de weemoedige toon van den nachtegaal, dat droevig weeklagend geluid, dat aan zijn schitterenden doorslag voorafgaat. Het is niet goed Chopin een ganschen avond te hooren spelen. Het alledaagsche leven lijkt na dergelijke genietingen zoo dubbel alledaagsch; idealen benemen u den moed voor de werkelijkheid. Het inademen van hemelsche geuren is gevaarlijk voor hem, die met een koel hoofd en met berusting zijn levenspad wil betreden.’

L.

R.R. Rijkens. Beknopte opvoedkunde, vooral met het oog op de lagere school. Tweede herziene druk. Groningen, J.B. Wolters.
J. Geluk. Woordenboek voor opvoeding en onderwijs. Eerste aflevering. Groningen, J.B. Wolters.
Moeder-brevier. Wenken en raadgevingen bij de opvoeding van jonge kinderen. Vrij naar het Fransch van Mevrouw Fertiault door Agricola. Arnhem, J. Rinkes Jr.
J.J.A. Gouverneur. Fabel- en versjesboek. Eerste deeltje, nieuwe fabelen en versjes voor kinderen. Negende druk. Groningen, J.B. Wolters.

Variis modis bene fit. Hoe vreemd de bovenstaande titels ook saamgekoppeld schijnen, toch behooren deze boeken bij elkander. Er bestaat tusschen hen een nauw verband; zij dienen elkander tot aanvulling en verklaring, want de Schrijvers hebben hetzelfde doel voor oogen: de vorming en opvoeding van het kind tot mensch. Dat er geen edeler of nuttiger streven bestaat, zal wel geen betoog behoeven; dat het terrein van werkzaamheid van den opvoeder zóó uitgestrekt is, dat tal van arbeiders en tal van methoden er plaats kunnen vinden, zal de lezer bij eenig nadenken even grif toestemmen. En toch vindt men zoo weinig ouders, die van de opvoedkunde eenige studie hebben gemaakt. In geen huishouden zal, wanneer de eerste vermeerdering des gezins verwacht wordt, de handleiding van Allebé of die van Cappelle ontbreken; geene aanstaande moeder, die niet met zekeren geheimzinnigen angst de onbekende waardigheid en verantwoordelijkheid van het moederschap te gemoet ziet, en niet bij vrouwen van de practijk en mannen van de wetenschap - bij de eersten, helaas! het liefst - om raad gaat, hoe zij hare materieele plichten van dien nieuwen staat het best en trouwst vervullen moet. Maar hoe zelden ziet men moeder of vader, wanneer de materieele ontwikkeling van het kind regelmatig voortgaat, met ernst naar een richtsnoer zoeken, hoe de moreele vorming van den jeugdigen geest te beheerschen en te leiden is! Met de keuze van eene school en het zenden van zoon of dochter naar de catechisatie meent men gemeenlijk zijn plicht al tamelijk wel gedaan te hebben; in vele gevallen wordt dat school- en godsdienstig onderwijs dan nog aangevuld door het inprenten van Christelijke beginselen door de moeder en het verstrekken van levenswijsheid door den vader, welke beide elementen van opvoeding in den regel lijnrecht tegen elkander inwerken. Maar al te weinig wordt de eenheid van opvoeding ingezien en het besef aangetroffen, dat het onderwijs op de school en de opvoeding in het gezin, om elkander te kunnen aanvullen, op denzelfden grondslag gevestigd moeten zijn; al te dikwijls vervalt men in de dwaling, dat een stelsel van schoone, afgetrokken beginselen den jeugdigen recruut een sterk borstkuras geven kan in den strijd des levens - en dan klagen nog zooveel ouders, dat ze verdriet van hunne kinderen beleven!

In onzen tijd staat de wetenschap gelukkig hoog aangeschreven. Men acht terecht zelfs voor den landbouwer eene wetenschappelijke opleiding zeer nuttig en is 't erover eens, dat de veehouder kennis behoort te hebben van de natuurlijke historie, om het vee naar den eisch te kunnen opkweeken. En toch is de opvoedkunde, de wetenschap, om kinderen tot nuttige menschen te vormen - die nog wel iets hooger staat dan landbouw en veeteelt - een vak, dat alleen aan de aanstaande onderwijzers stelselmatig

wordt geleerd, en zelfs op de programma's der voor toekomstige moeders bestemde scholen

vergeefs wordt gezocht. Uit dien hoofde verdienen de bovenstaande boeken eene warme aanbeveling en eene ruime verspreiding in tal van huiskamers. Wel heet het ernstig en welbekend werk van den heer Rijkens, waarvan de tweede uitgave voor ons ligt, ‘vooral met het oog op de lagere school’ geschreven, en zijn de voorbeelden en toepassingen gemeenlijk aan de school ontleend en op de school gemaakt, doch de grondslagen van schoolonderwijs en huiselijke opvoeding zijn volkomen dezelfde, en de vader of moeder, die zich de moeite wil geven van dit werk met aandacht te lezen en te overdenken, zal ook in zijn eigen kring de toepassing wel weten te maken.

Niet alleen voor Schrijver en Uitgever, maar voor alle ouders en opvoeders, die hunne plichten ernstig opvatten, hopen wij, dat de eerste aflevering van Geluk's *Woordenboek* een gunstig onthaal moge vinden, zoodat de voortzetting van het werk verzekerd zij. Minder stelselmatig ingedeeld dan het pasgenoemde, in den gemakkelijken vorm van een alphabetisch woordenboek gekleed, is het een bruikbaar hulpmiddel, om de beginselen der opvoeding, gelijk die door de meest bevoegde mannen zijn vastgesteld, te leeren kennen. Schoon hier en daar wat te abstract voor een gewoon lezer en wellicht nu en dan wat te ver uitgebreid, geeft dit woordenboek op elk woord de bewijzen van met groote zorg en zoo beknopt mogelijk te zijn bewerkt. Zoo worden op het woord B e g i n s e l e n i n d e o p v o e d i n g de definitiën van doel en wezen der opvoeding van de meest beroemde paedagogen en paedagogische scholen van de verschillende tijden met korte woorden wedergegeven en bevattelijk gecritiseerd. Zoo geven artikelen als B e l o o n i n g e n en B e v e l e n een duidelijk overzicht, hoe de voornaamste opvoedkundigen over deze onderwerpen hebben gedacht, terwijl verdienstelijke geschiedkundige schetsen en nauwkeurige beschrijvingen aangetroffen worden op de woorden B e w a a r s c h o l e n en B l i n d e n e n h u n n e o p v o e d i n g, in het midden van welk laatste artikel de aflevering eindigt.

Gelijk de titel reeds aanduidt, heeft *Moeder-brevier* (eene wèlgeslaagde bewerking van Mad. Fertiault's *Science de la jeune mère*) juist niet de school, maar de opvoeding in huis op het oog. Hier is de practijk, de toepassing hoofdzaak en, al zal de aandachtige lezeres spoedig opmerken, dat het boekje niettemin op juiste paedagogische grondslagen berust, de meer oppervlakkige zal er te gemakkelijker haar nut mede doen, omdat geen omhaal van geleerdheid haar afschrikt, noch afgetrokken beschouwingen haar vermoeien. De wensch is niet overdreven, dat dit werkje, dat de pers van den heer Rinkes eer aandoet, aan alle beschaafde moeders in handen moge komen.

Het nette deeltje met Gouverneur's fabelen en versjes past in dezen bundel opvoedkundige werken als een vriendelijk bloempje in een stemmig grastapijt. Wat is de wetenschap van den opvoeder zonder den echt kinderlijken toon, die den weg vindt tot het kinderhart! Hoeveel vooruitgang de kinderliteratuur in de laatste jaren heeft gemaakt, hoe prettig en vroolijk er in dicht en ondicht voor het kleine volkje geschreven is en wordt, de oude Gouverneur staat nog altijd aan de spits. De moeders kennen hem evengoed en waardeeren hem even hoog als de kleinen. Die grootgebracht zijn met de deftige en brave gedichten voor kinderen, aangeboden met het stijve:

‘Ziet hier, lieve wichtjes,
Een bundel gedichtjes,
  Vermaakt er U meê’,

zullen met genoegen dit boekje met zijne losse versjes en aardige prentjes opnemen, dat Gouverneur aan zijne lezers opdraagt met ongekunstelde, losse regels als de volgende:

> ‘Nieuwe prentjes, nieuwe versjes,
> Lieve kindren! breng ik aan;
> Komt, we willen nog eens weder
> Bij de goede dieren gaan’, enz.

Mei 1880.
X.Y.Z.

Course of English literature. Victorian poetry (1837-1875) selected and arranged by C. van Tiel. Leiden E.J. Brill.
Le Français contemporain, par A. Marchal et G. Velderman. Arnhem J. Rinkes Jr.

Twee bloemlezingen voor schoolgebruik, maar wel waard, om door hen, die de school ontwassen zijn of het middelbaar onderwijs niet genieten, in handen te worden genomen. De heer Van Tiel heeft voor de eerste eene goede keuze gedaan uit den rijken, althans overvloedigen oogst van dichtbloemen, bij onze overzeesche naburen sedert 1837 ingezameld en, met eene enkele uitzondering, de gedichten van Tennyson namelijk, in ons land nagenoeg onbekend. Zijne bloemlezing is een onderdeel van een omvangrijk werk in vijf deelen, waarvan een de geschiedenis der Engelsche letterkunde, drie anderen (waarvan het voor ons liggend deel het derde is) keur van dichtbloemen uit het tijdperk vóór 1800, van 1800-1837 en de *Victorian Era*, een vijfde proeven van Engelsch proza bevatten zullen. Het proza schijnt bij de poëzie wat achtergesteld te worden; alles hangt echter van de keuze af. Naar dezen dichtbundel te oordeelen, is het te verwachten, dat de betrekkelijk weinige proeven van proza, die het vijfde deel zullen vullen, om de oordeelkundige keuze tot geene aanmerking stof geven. Het voor ons liggend en op zichzelf staand deel verschijnt van het geheele werk het eerst en geeft goede beloften voor het overige.

De Fransche bloemlezing, geen onderdeel zijnde van een meer omvangrijk werk, steekt in zoover boven de Engelsche uit, dat aan de stukken korte levensschetsen voorafgaan van de auteurs, aan wier *bagage littéraire* iets werd ontleend; de heer Van Tiel kon volstaan met naar zijne geschiedenis der Engelsche letterkunde te verwijzen. De heeren Marchal en Velderman hebben zich tot de levende Fransche schrijvers bepaald, en ten gevolge daarvan missen wij er vele namen in, die in geene bloemlezing van Fransche letterproducten behooren te ontbreken. Maar ook onder de levenden zijn er, die, dunkt ons, meer recht op vertegenwoordiging in deze verzameling hadden dan sommigen, die wij er wel in aantreffen. We vinden er geene enkele bladzijde in van dien meester in de taal, Ernest Legouvé, noch van den verdienstelijken

Louis Veuillot. Al mag men een verklaard tegenstander der godsdienstig-staatkundige beginselen van den laatstgenoemde wezen, niemand zal ontkennen, dat bij voorbeeld in zijne *Odeurs de Paris* juweeltjes van stijl en zeggingskracht voorkomen, die tot de sieraden van *le français contemporain* behooren. Ook van Louis Ulbach zouden wij er gaarne iets in gelezen hebben; eenig werk van zijne hand had bij voorbeeld, tot groot voordeel van den lezer, de aan Jules Noriac ingeruimde bladzijden kunnen innemen.

Het jonge Mevrouwtje. Door de Schrijfster van John Halifax. Uit het Engelsch door C. Baerslag. 2 Deelen. Amsterdam, W.H. Kirberger.

Dat we van de Schrijfster van *John Halifax* e.a. iets goeds verwachten kunnen, behoeft voor de lezers harer boeken geen betoog. De heer Baerslag heeft ons eene goede vertaling van het boven aangekondigde, lieve boek gegeven. Het is echter niet alleen een lief, het is ook een goed boek, dat in een behagelijken vorm eene aangename lectuur oplevert.

Wij twijfelen er niet aan, dat dit boek velen belangstellend zal bezighouden, maar wij kunnen het in 't bijzonder aanbevelen aan jeugdige verloofden en gehuwden. Zij kunnen eruit leeren, wat ware, reine liefde vermag; welk eene macht zij tegenover de vooroordeelen der wereld bezit, en welk eene kracht zij kan uitoefenen op de karaktervorming van den mensch en in den strijd des levens. Zij kunnen eruit leeren; hoe hoog de rechten der liefde zijn te stellen en hoe hoog mede eene gezonde opvatting van het huwelijk is te achten.

Het ‘jonge Mevrouwtje’ is een type van eene vrouw in den edelsten zin des woords; eene vrouw, die de rechte verhouding begrijpt, die er bestaan moet tusschen den man, die zijne beminde als zijne uitverkorene beschouwt en waardeert, en de vrouw, die van haar man meer verlangt dan liefde; eene vrouw, die niet alleen grootheid van geest in den man harer keuze begeert, opdat zij die bewonderen en eerbiedigen kan, maar ook die vastheid van karakter, die haar tot staf en steun kan zijn; eene vrouw i.e.w., die haar man bij hare liefde hare vereering kan schenken.

In eene menigte schoone trekken ontdekken we, dat de Auteur eene vrouw is van een helderen geest en een juist doorzicht, en met een fijn en kiesch gevoel bedeeld.

Een enkel staaltje van haar vrijen blik op zekere maatschappelijke toestanden: ‘Er heerscht’, dus schrijft zij (D. II., bl. 86 en 87), ‘eene meening, dat de man beter in de wereld vooruit kan komen als hij, zooals de uitdrukking is ‘geen vrouw en kinderen tot zijn last heeft’, maar oudtijds was dit zoo niet. Toen werden kinderen ‘eene erfenis en gave, die van God komt’ geacht. Tegenwoordig hebben zelfzucht en weelde, wereldschgezindheid en de

zucht naar uiterlijk vertoon onze jongelieden - niet alleen de mannen, maar sommige dames ook - zoover gebracht, dat zij er openlijk voor uitkomen in ieder kind, dat hun geboren wordt, een nieuwen last te zien; en zoo wordt het huwelijk, in plaats van ‘in eere gehouden’, eene dwaasheid, een spot en smaad of een schrikbeeld.

‘Hoe komt dat? Ligt de schuld aan de mannen of aan de vrouwen? Aan beiden misschien; maar ik geloof toch voornamelijk aan de vrouwen. Zwak, nutteloos, oppervlakkig opgevoed; door verkeerde leiding in den waan gebracht, dat onwetendheid aardig wordt gevonden en dat hulpbehoevendheid boeit: - geen wonder dus, dat de andere sekse wordt afgeschrikt van een last op zich te nemen, die vóór het huwelijk allerliefst kan zijn - maar nà het huwelijk? Dezelfde man, die eenmaal zoo trotsch was op zijne schoone vrouw, zijne mooi aangekleede, afhankelijke Circassische slavin, zal later de eerste zijn, om haar te verachten.’

Wij durven bij onze aanbeveling van dit boek ons gerust beroepen op het oordeel van het beschaafd lezend publiek.

H.

Verborgen goud. Roman uit het dagelijksch leven, van Salvatore Farina. Uit het Italiaansch door D^{r}. E. Epkema. Amsterdam, Y. Rogge.

Een oud Engelsch spreekwoord zegt: *Happy 's the wooing*, *that 's not long a-dooing.* Dit moge in vele gevallen een waar woord zijn, toch maakt menige verloving te gelukkiger, naarmate de zege na langduriger en banger strijd werd behaald. Ook voor romanschrijvers zou het er bedroefd uitzien, als de regel doorging, want van eene spoedig geslaagde hofmakerij is geene liefdesgeschiedenis met eene belangrijke intrige te maken. Zij nemen daarom dan ook maar altijd weer de toevlucht tot eindelooze bezwaren en onoverkomelijke hinderpalen, die zij aan hunne bruidwervers in den weg leggen, en putten hun vernuft uit met zoeken naar middelen, om hen eindelijk, na tobben en zwoegen, tot de gelukkigsten van alle stervelingen te maken. De oude geschiedenis, dat de op allerlei wijze tegengewerkte en opgehouden gelieven aan het eind van het boek toch elkander ‘krijgen’, komt hierdoor telkens terug, en in de wijze, hoe de auteur hen tot het zalige oogenblik van het ja-woord brengt, openbaart zich zijn vindingsvermogen, ligt een groot deel van het aantrekkelijke van het altijd weder nieuwe onderwerp.

Salvatore Farina geeft in zijn *Verborgen goud* zulk eene liefdesgeschiedenis met hindernissen en gelukkige uitkomst. Hij wijkt eenigszins af van de gewoonte, de bezwaren, die het voor elkander bestemde paar moet te boven komen, in de omstandigheden te leggen, en put ze uit de gemoedsgesteldheid der jongelieden zelf. Schijnbaar stooten beider karakters elkander af bij de

eerste ontmoeting; maar hoe die vermeende afkeer toch een begin van liefde is, hoe die liefde toeneemt, enz. - gij moet het in het boek zelf maar eens gaan lezen; ik wed, dat het u wel zal bevallen. Ik weet wel, dat het geene spiksplinternieuwe vinding is; dat er talrijke romans zijn, waarin verliefden met oorlog beginnen en met voor den ambtenaar van den burgerlijken stand gesloten vrede eindigen; maar de manier, waarop deze Italiaan vertelt, heeft iets nieuws, iets frisch en aantrekkelijks. Hij is dan ook reeds ten onzent bekend en bij herhaling aangeprezen. Als geestig humorist schildert hij al vertellende zijne karakters en houdt ze goed uit elkander, houdt ze uitstekend vol. In navolging van Dickens - of als geestverwant? - bedient hij zich ook wel van de kunstgreep, zijnen personen iets in het oog loopends, iets in hun voorkomen of eene tot gewoonte gewordene eigenaardigheid toe te dichten en telkens als herkenningsteeken in herinnering te brengen; maar toch hebben ze bovendien iets origineels en, al zijn het menschen 'uit het dagelijksch leven', zooals in dit verhaal, zij zijn niet alledaagsch.

Ook hebben zijne novellen - waaronder ik dit zijn werk rangschik, al prijkt het op den titel met den naam van 'roman' - eene tendenz, evenals de schriften van den beroemden Engelschen romanschrijver, en wel in den regel eene zedelijke strekking. Zonder te moraliseeren of als zedeprediker tusschen zijne personen op te treden, brengt hij niet te versmaden lessen van zedelijkheid, of, wilt gij, van levenswijsheid aan den man, en doet dat zóó luimig, met zóóveel tact, dat de oppervlakkige of gedachtelooze lezer niet bemerkt, *à faire* genomen te worden. De nadenkende of opmerkzame begrijpt zeer goed, waar hij heen wil; maar zijne manier is nooit grof of kwetsend en het minst van allen vervelend.

Zou men kunnen veronderstellen, dat het graven naar 'verborgen goud' op het landgoed van een der hoofdpersonen en de ontdekking van eene kostbare laag 'pikhoudende bruinkool' den titel aan de hand heeft gedaan: dat is slechts eene slimmigheid van den humorist, om voor den lezer de algemeene tendenz van zijn verhaal bedekt te houden. Hij heeft namelijk de door theologische en philosophische pessimisten te veel miskende waarheid in het licht willen stellen, dat in ieder mensch, ondanks al zijne zonden of gebreken en verkeerdheden, nog altijd 'verborgen goud' of iets zedelijk goeds aanwezig blijft, dat het zoeken en vinden waard is.....

Dr. Epkema heeft zich van zijn plicht als vertaler zóó goed gekweten, dat hij voor het *traduttore é traditore* niet alleen niet behoeft te vreezen, maar zelfs grooten lof verdient. Eén ding geef ik hem echter opnieuw in overweging, te weten, of een taalgeleerde, zooals hij, niet wel eens wat al te schroomvallig is, en, uit vrees van niet juist weer te geven, wat zijn auteur schrijft, niet genoeg met het Nederlandsch taaleigen te rade gaat. Gaarne wil ik bekennen, dat deze vertaling vloeiender is dan die van de *Verhalen en Schetsen* (in het Nommer van Januari door mij aangekondigd); maar nog telkens moest ik enkele volzinnen overlezen, om de bedoeling van Farina goed te begrijpen; en, dat ik niet een oorspronkelijk, maar een vertaald werk voor mij had, kwam mij onder het lezen gedurig voor den geest.

Kampen.

J. HOEK.

Erema of de schuld mijns vaders, door R.D. Blackmore. Uit het Engelsch, door Cora. Deventer, A. ter Gunne.

Een Engelsch edelman, die, beschuldigd van eene groote misdaad, de gevangenis ontvlucht en bij verstek veroordeeld wordt, trekt, vergezeld van Erema, zijn dochtertje, met eene karavaan naar Californië, verlaat zijn reisgezelschap, om zijn kind aan een in de nabijheid wonenden vriend toe te vertrouwen, verdwaalt en sterft, uitgeput van vermoeienis en dorst. Die vriend vindt het meisje nog levende bij het lijk van den ongelukkige, neemt het liefderijk in huis en voedt het op als zijne dochter.

Erema gelooft niet aan de schuld van haar overleden vader, en als zij achttien jaar oud is, keert zij naar Engeland terug, om daar naar bewijzen te zoeken voor zijne onschuld, ten einde hem in zijne eer te herstellen. Dat zoeken nu is het hoofdbestanddeel der romanintrige, zooals reeds uit den omschrijvenden titel is op te maken. Dat die bewijzen moeten gevonden worden, al is dit in den beginne ook nog zoo onwaarschijnlijk, ligt in den aard van deze soort van romans; maar de betrekkelijk eenvoudige manier, waarop de toedracht der geheele zaak, die aanleiding gaf tot het onteerend vonnis, aan het licht komt, is niet in overeenstemming met al de als in een verward kluwen in elkander gewikkelde, tot min of meer onbeduidende ontdekkingen leidende nasporingen van het edelmoedige en kloekmoedige meisje. Erema zelf, een allerliefst persoontje, beschrijft dit alles tot in de kleinste bijzonderheden en wordt hierdoor soms wel eens wat zwaar op de hand. Een geroutineerd romanlezer vermoedt al spoedig, waar het heen moet; maar als de ware schuldige zóó plotseling voor den dag komt, dat alle verder onderzoek overbodig wordt, is dat toch eene minder gewenschte verrassing: zóó eenvoudig had hij de met zooveel omhaal voorbereide ontknooping niet verwacht.

Moge de fout liggen aan den Schrijver - die gemakkelijker een kluwen in dan uit de war wist te brengen - hij verraadt in weerwil hiervan in de manier, waarop hij zijne Erema alles laat mededeelen, veel talent. Vindingrijk in het scheppen van toestanden en karakters, vertelt hij met plastische kunst en schildert allerlei, soms vreeselijke natuurtafereelen met eene geoefende hand.

Een weinig ongeduldig moge het daarom maken, als de liefhebbende dochter in hare nasporingen zoo weinig vordert, terwijl de lezer beter dan zijzelf doorziet, waar de schoen wringt: het geheel laat zich zeer goed lezen; Erema is een allerliefst vrouwenbeeldje en heeft te veel kleine gebreken, om eene onmogelijke romanheldin te zijn; wat zij van zichzelf, hare lotgevallen en van de personen, met wie zij in aanraking komt, vertelt, vormt een boeiend verhaal.

De vertaling was aan bevoegde handen toevertrouwd. Cora laat bijna niet merken, dat het boek niet in onze moedertaal werd geschreven. Dat ook zij nog spreekt van ‘opvallend’, het overtollige ‘te’ bij ‘durven’ gebruikt en ‘verschuldigd’ met ‘schuldig’ verwart, heeft zij met nog, o, zooveel Nederlandsche schrijvers gemeen.... Meer van dien aard is mij echter niet ‘in het oog geloopen’, en ik ‘durf haar verzekeren’, dat zij grooten

‘dank schuldig is’ aan degenen, die haar leerden, hare moedertaal zoo goed te gebruiken, al is zij dit niet minder aan studie en eigen oefening ‘verschuldigd’.

Kampen.

J. HOEK.

Mark Twain. Reizigers van over zee. Uit het Engelsch vertaald door G.W.D. Arnhem. J. Rinkes Jr.
Mark Twain. Een Moderne Pelgrimstocht. Uit het Engelsch vertaald door G.W.D. Arnhem. J. Rinkes Jr.

De twee boven aangekondigde werken behooren bij elkaar. Het laatste is het vervolg van den reistocht, in het eerste halverwege volbracht.

Wie er niet tegen opziet, van Nieuw-York uit met het fraai gebouwd, sterkgetimmerd raderstoomschip ‘De Kwakerstad’ eene reis te ondernemen naar Gibraltar, Marseille, Parijs, Genua, Milaan, Venetië, Livorno, Florence, Napels, Rome, Herculanum en Pompeï, den Vesuvius, Palermo, Athene, Corinthe, Constantinopel, Sebastopol, Smyrna en het Heilige Land en vandaar terug, en alles op de plaatsen zelven niet alleen, maar ook wat zich in haren wijden omtrek bevindt, te zien en op te merken, dien kunnen we bij voorbaat verzekeren, dat hij in den nuchteren, practischen en humoristischen Amerikaan een reisgenoot zal aantreffen, van wien iemand in *Het Vaderland* getuigd heeft, dat hij in de vijf werelddeelen geen mensch wist, met wien hij liever op reis zou zijn dan met hem.

Zoo dachten wij er ook over, toen we al lezende met hem medereisden, tal van plaatsen bezochten en wetenswaardige bijzonderheden vernamen op eene wijze, die ons niet verveelde, maar aangenaam en gezellig bezighield.

Twain's verhaaltrant houdt u altijd in eene prettige stemming, en meermalen wordt uw lachlust opgewekt.

Zelf op en top Amerikaan, spaart hij echter zijne eigene landgenooten niet, waar zij zich blufferig of bespottelijk aanstellen, en dat geeft hem het recht, om wat hij van dien aard elders opmerkte, in het licht te stellen.

Zijn humor en sarcasme zien we overal doorkijken, zelfs waar het schijnt, dat hij ze omsluieren wil.

Geeft hij ons vele vermakelijke scènes te aanschouwen en te genieten, de kennismaking met sommigen zijner reisgenooten vermaakt ons evenzeer.

De chefs der expeditie, de kapiteins A, B en C, passeeren de revue en krijgen ieder hun niet altijd benijdbaar deel. Dan komen aan de beurt: eerst de jongeheer Jack Blucher, een onnoozele borst uit het Verre Westen, die, allerlei domme streken begaande en proeven gevende van hersenloosheid, langzamerhand ontgroend wordt; vervolgens een dokter, bijgenaamd ‘het Orakel’, die bespottelijk met technische woorden omspringt en met aanhalingen

uit onmogelijke auteurs schermt; daarop ‘de gelauwerde dichter’ en ‘het vraagteeken’.

Als ge de Azorische eilanden bezoekt, dan verneemt ge de reden, waarom daar alles nog zoo primitief is, omdat namelijk het land daar door en door Portugeesch is, d.w.z.: de menschen zijn er lui, arm, onverschillig, slaperig en dom, terwijl de Schrijver daarbij opmerkt, dat in landen gelijk deze het overal doordringend Jezuïtisme het voordeeligst bloeit.

Hoe nuchter onze Amerikaan ook schijnt, hij kan met diep gevoel natuurschilderingen geven, die, omdat ze niet met te schitterende kleuren getooid zijn, ons inderdaad treffen en in verrukking brengen. Dat diep gevoel ontwaart ge niet alleen, als hij de ontmoeting beschrijft van een statig Amerikaansch schip, dat naar het hunne bijdraaide en de geliefde ‘ster en streepen’ - banier van de gaffel liet wapperen, maar ook in de levendige beschrijving van het aan boord gevierde feest van den 4^{den} Juli, den herinneringsdag van de onafhankelijkheidsverklaring der Vereenigde Staten van Amerika.

Als hij, te Marseille zijnde, melding maakt van zijne ergernis over het gedrag van een landsman, die aan tafel zich aan belachelijke blufferij schuldig maakt en die eindigde met uit te roepen: ‘Ik ben mijn eigen heer en meester; ik ben een vrijgeboren Amerikaan, mijnheer; dat verkondig ik aan iedereen’, voegt hij erbij: ‘Dat hij in rechte lijn afstamde van den ezel van Bileam, verkondigde hij niet iedereen, maar dat was ook niet noodig, het was gemakkelijk genoeg aan hem te zien.’

Wij kunnen onmogelijk melding maken van al de belangrijke en curieuse ontmoetingen, die onze reizigers op hunne pelgrimstochten hadden, noch van de naïeve, geestige en humoristische opmerkingen en gesprekken, die de Schrijver in zijn verhaal invlecht, zoo b.v. zijn omgang met de gidsen en de wijze, waarop hij hen beetneemt; zoo zijne ontleding der geschiedenis van Abélard en Heloïse, met het doel om diegenen zijner jeugdige lezers, die gelijk zoovele anderen aan en over het graf dier teleurgestelde geliefden op *Père Lachaise* geweend hebben, te doen inzien, op welk eene merkwaardige wijze zij hun kostbaren tijd en hunne niet minder kostbare tranen verkwist en weggeworpen hebben.

We spraken van den nuchteren Amerikaan, en als we met hem de museums, de tallooze schilderzalen en galerijen van beeldhouw- en andere kunst bezoeken, dan doen we dat niet met iemand, die voor de kunst geen hart heeft, maar met den criticus, die zich door uitroepen als: ‘Goddelijk!’ ‘Welk eene uitdrukking!’ ‘Wat een gevoel!’ ‘Hoe verheven opgevat’ en tanti quanti niet laat meeslepen, maar die uit eigen oogen ziet en een eigen oordeel heeft.

Dat men het dikwijls te benauwd kan krijgen, als men met Raphaëls, Titiaans, Michel-Angelo's, enz. overladen en achtervolgd wordt, daar geeft onze reiziger een proefje van, als hij schrijft: ‘Toch kan men van Michel Angelo te veel krijgen: Michel Angelo aan het ontbijt; Michel Angelo bij de koffie, bij het diner, bij de thee, bij het souper; Michel Angelo bij de bitter en onder de madera - dat is te veel’, en nu laat hij er eene uitvoerige beschrijving op volgen van alles, wat Michel Angelo, volgens der gidsen verhalen, in ontelbare plaatsen in Italië zou geschilderd hebben, waarop een der reisgenooten uitriep: ‘Hou op, of gooi het restje er maar bij, en

zeg, dat onze lieve Heer de wereld volgens teekening en project van Michel Angelo geschapen heeft.'

Wij moeten eindigen en doen het met nog een proefje uit de laatste bladzijden van het boek.

Pompeï was bezocht. Na al het merkwaardige dáár bezichtigd te hebben, zegt de Schrijver, dat bij al wat hij dáár zoowel als te Rome van de bouwvallen en historische overblijfselen gezien had, ééne gedachte hem bijzonder getroffen had: het denkbeeld van het onbestendige, het kortstondige van den roem. Hoevelen zwoegden en wroetten, om eene onvergankelijke plaats in de geschiedenis te veroveren.

'Onvergankelijk!' gaat hij voort. 'Twintig onnoozele eeuwen vliegen voorbij en wat is er overgebleven van dien onsterfelijken roem? Een onzinnig opschrift op het een of andere stuk steen, waar geleerde oudheidkenners zich het hoofd over breken en zich suf studeeren om er een onbekenden, nooit gehoorden - natuurlijk verkeerd gespelden - naam uit te distelleeren zonder roem.... Wat zal er geworden zijn van een naam als dien van Generaal Grant, wanneer er eenmaal een veertig eeuwen over zijn verscheiden zijn heengegaan? Ik lees reeds in de verbeelding in een Encyclopedia van Anno 5868 op dien naam: Uriah, S (of Z) Graunt - volksdichter in lang vervlogen tijden in de Azteekische provinciën der Vereenigde Staten van Britsch-Amerika. Sommige schrijvers beweren, dat hij omstreeks het jaar 742 zou gebloeid hebben, maar de geleerde Ahehroo-fun heeft het feit buiten allen twijfel gesteld, dat Graunt een tijdgenoot van Scharkspyre, den bekenden Engelschen dichter, is geweest en omtrent het jaar 1328 heeft geleefd, aldus bijna drie eeuwen *na* den Trojaanschen oorlog, in plaats van daar voor, gelijk de anderen beweren. Hij schreef het beroemde lied: 'Alle eendjes zwemmen in het water.'

'Zulke gedachten zijn bedroevend.'

De *Moderne Pelgrimstocht* begint, met een 'Vaarwel!' aan het schoone Napels toe te roepen, en geeft ons verder het verhaal van de reis naar het Heilige Land. Wij kunnen de reizigers, hoe vermakelijk en avontuurlijk het nu en dan in hun gezelschap is, niet van land tot land, van stad tot stad volgen; noch te Athene, noch te Constantinopel met hen vertoeven; niet met hen Smyrna bezoeken; niet in Syrië met hen kampeeren tusschen de bergen van den Libanon, of hen bij eene stikkende hitte over steenachtige kalkheuvels en door de meest verlatene, zonnige woestijnen bij een schier verblindend licht vergezellen. Wij kunnen ons wel voorstellen, hoe schoon het gezicht op Damascus moet geweest zijn voor de reizigers, die, uit de naakte, steenachtige woestijn gekomen, den blik op die 'parel van het Oosten' sloegen, maar ons met hen in Damaskus niet ophouden, om van hen te vernemen, hoe het inwendige der stad tegenvalt; hoe de Christenen er gehaat zijn; hoe de melaatschheid er in al hare afzichtelijkheid te zien is, en men door bedelaars er meer dan geplaagd wordt. Als we met onze reizigers de grenzen van het Heilige Land overschreden hebben, dan zouden we bijna geneigd zijn, zoo spoedig mogelijk terug te keeren wegens het vuile en afzichtelijke van menschelijke ellende en kwalen, dat zich bij de intrede in het land aan ons oog vertoont, als niet de begeerte bij ons de overhand had, om verder iets te vernemen van een land, waaraan zulke groote en eerbiedwaardige herinneringen verbonden

zijn. En toch kunnen wij weder niet overal verblijf houden, om het meer of minder merkwaardige op te merken; we zouden anders te Dan moeten verwijlen, waar een meertje den voornaamsten toevloed van den Jordaan vormt. We zouden verder - want van Dan naar Berseba gaan we liefst niet mede - den Jozef's-put moeten bezoeken; aan het meer van Galilea wandelen; tusschen de ruïnen van Kapernaum rondzwerven; de smalle en letterlijk met vuil geplaveide straten van Magdala betreden; den Tabor beklimmen en vandaar naar Nazareth moeten gaan, om den diepen indruk te gevoelen, dien dat stadje op den bezoeker maakt. En als we met de reizigers Galilea verlaten, zouden we met hen naar Samaria moeten reizen, bij Sichem halt houden, om eindelijk te Jeruzalem aan te komen, de Heilige stad, die inwendig, in weerwil van al de merkwaardigheden, die er te zien zijn, zooals het Heilige Graf en tal van reliquieën, zeer tegenvalt, omdat ook hier weder gebrek, armoede, lompen en vuil de sprekende kenteekenen zijn, dat de stad onder de banier der halve maan staat. En als we dan alles, wat in Palestina bijzonders te zien is - te groote gedachten moet men er zich niet van vormen, als men geen onvoorwaardelijk geloof slaat aan hetgeen sommige reisbeschrijvers ervan opdisschen - in oogenschouw hebben genomen, zouden we met onze reizigers door Egypte met al zijne kolossale monumenten naar Amerika moeten terugkeeren.

Evenals in *Reizigers over zee* treffen we hier weer den nuchteren Amerikaan aan, die zich niet laat meeslepen door opgeschroefde gidsverhalen, om te zien en in hooge verrukking te gevoelen, wat niet te zien is en niet in verrukking brengen kan. Niet, dat hij ongevoelig zou zijn bij het aanschouwen b.v. van een nachtelijken Oosterschen hemel, of voor de historische herinneringen, die sommige plekken in het Heilige Land aantrekkelijk en boeiend maken, waarbij hij aan zijne verbeelding zelfs den vrijen teugel viert, maar met zijn practischen zin wil hij liever uit eigen oogen zien dan door die van opgewonden reisbeschrijvers.

De humorist komt ook hier weder overal te voorschijn. Zijne vermakelijke caricaturen brengen ons menigen glimlach om de lippen, en zijne puntige opmerkingen wekken de aandacht van den belangstellenden lezer.

Nog een enkel staaltje van het eerste. Bij zijne studie in de zeevaartkunde was het zoontje van den kapitein de uitdrukking: *horizontale parallaxis* voorgekomen, met welke woorden hij den dokter, bijgenaamd ‘het Orakel’, wilde beetnemen.

‘Dokter’, vroeg hij, ‘wat is het beste middel tegen horizontale parallaxis?’

‘Een ho - hori - wat?’ vroeg de dokter.

‘Een horizontale parallaxis, dokter. Een van de matrozen heeft het gekregen en erg ook! Hij ligt in 't vooronder.’

Nadat de dokter het jonge mensch verwezen had naar den scheepsdokter, daar 't geval tot diens zaak behoorde, antwoordde de guit: ‘Ja wel, dokter, dat weet ik wel. Ik ben ook al bij hem geweest, maar hij zegt, dat hij er niets tegen weet.’

‘Zoo, zoo!’ hernam de dokter. ‘Dat is een ander geval. Ja zieje, dat hebje van die lui - menschen voor den gek houden, die meer kunde in hun pink hebben, dan hij in een jaar bij elkaâr zou kunnen halen - ja, dát kan meneer, maar de menschen beter maken, dat is een andere zaak. Hori - horizon - ja, hori! Luister, Harry, weetje wat je doet? Geef

den armen kerel drie of vier eetlepels laudanum, om hem in een kalme sluimering te brengen, maak dan een mosterdpleister ter grootte van - van de zitting van den stoel en appoplexeer hem die op het eind van zijn ruggegraat van achter, om hem weer op te wekken! Zieje, dat zal hem aanpakken! O p w e k k e n , dat is het idé, zieje! Opwekken! Zijn bloed is geconstipeerd, hij moet iets hebben, dat hem opwekt, dat gang in hem brengt! Verlies nu geen tijd, Harry! - 'k Wou, dat ze een ongeluk kregen met hun horizontale paralakkerijen - ze zouden een mensch warm maken met die dingen!'

Treffen we wel eens gezochte toespelingen of eene enkele min gepaste aar digheid aan, we vinden hier echter een reisverhaal, dat zich door geestigen en boeienden verhaaltrant boven vele reisbeschrijvingen onderscheidt. Wij zouden ons gunstig oordeel door vele aanhalingen kunnen staven, doch wij mogen van de ons toegestane ruimte geen misbruik maken.

Wij hebben genoeg gezegd, om de beide werken zeer ter lezing aan te bevelen.

H.

Mengelwerk.

De lotgevallen van den heer Karel Haspel, door Theod. M. Tromp.

Het scheen, dat er eene groote gebeurtenis ophanden was in het leven van Karel Haspel.

Zoo even toch, na afloop van 't ontbijt, had zijn vader hem, ernstiger nog dan gewoonlijk, uitgenoodigd, aanstonds een bezoek te willen komen afleggen in zijne studeerkamer, en nu wilde het geval, dat soortgelijke uitnoodigingen alleen dan plaats hadden, wanneer de oude heer Haspel zijne kinderen over iets hoogst belangrijks te onderhouden had. In een oogwenk was de chronologie dier bezoeken, voor zooverre hem betreffende, onzen armen vriend in min aangenaam herdenken voor den geest teruggekomen.

Hij herinnerde zich, hoe hij, bij het eerste daarvan, vergast werd op de mededeeling, dat hij, na vier ongelukkige campagnejaren op middelbare en andere scholen, ter wille van de goede tucht onder bijzondere aanbeveling zou worden opgezonden naar zekere kostschool, waarvan de faam reeds de meest Spartaansche bijzonderheden in de jongenswereld had verspreid. Het tweede bezoek had plaats, toen Karel, met vacantie thuiskomende, van zijn vader vernam, dat de bestuurder van genoemd instituut met groote bereidwilligheid had verklaard, hem gaarne voorgoed te willen kwijt raken; de derde visite eindelijk betrof een onderhoud over een schrijven van den directeur van de kweekschool voor de zeevaart, dat, zooals zich toen ook reeds had doen aanzien, de voorbode was van Karel's weldra volgend ontslag als leerling dier inrichting.

Sedert had onze rampspoedige held met de ongebondenheid, die hem kenmerkte, lustig rondgedarteld in het ruime rijk der wetenschappen en zich achtereenvolgens naar de verschillende hoofduit-

gangen daarvan gewend. Volontair van de huzaren, leerling-consul, meester in de rechten, ziedaar de drie voornaamsten der vele zaken, waarvoor hij zich successievelijk had schrap gezet, en zoo dacht hij dien gedenkwaardigen, hier bedoelden morgen juist met zekere beklemming aan de ras aan te grijpen beginselen van het Grieksch, toen hij voor de vierde maal in zijn jong, maar reeds veelbewogen leven ten bezoek op zijns vaders kamer, het heilige der heiligen in den familietempel Haspel, genoodigd werd.

Met bezorgde blikken zagen Mama en de andere kinderen elkander, na het verdwijnen van Papa, aan, en uit Mama's gelaatstrekken sprak hevige en pijnlijke onrust. Maar Karel hield zich opperbest! Met zoo iets als onverschilligheid keek hij eenigen tijd de achterzijde van het Handelsblad in, en toen, begrijpende, dat hij voor zijn prestige tegenover de jongeren thans voldoende den stoïcijn had uitgehangen, stapte hij met een ‘O, 't is waar ook, Pa moet me spreken!’ en een kloppend hart naar boven.

Een sonoor ‘binnen!’ beantwoordde den tik, dien onze held na eenige aarzeling op de deur van het gevreesd vertrek hooren deed. Een oogenblik later zag men den ouden heer Haspel den bril van den neus nemen, zijn stoel rechtsom rollen en zoodoende front maken tegen zijn zoon, dien hij met gepaste plechtigheid verzocht plaats te nemen en toen, na eene kleine pauze, ten zeerste verraste met de volgende, diepzinnige vraag:

‘Hoe oud ben je nu?’

‘Negentien, Papa!’

‘Dus kunnen wij dan nu terugwijzen op negentien verknoeide jaren. Zou het langzamerhand ook noodig geworden zijn, dit tijdvak af te sluiten, denkt u?’

Geen antwoord. Karel staart met strakken blik naar 's vaders inktpot, waarvan de kleur hem voor 't oogenblik op eigenaardige wijze aan de tint van zijne vermoedelijke toekomst en, in elk geval, aan die van het heden denken doet.

‘Hoewel een terugblik op die negentien jaren je moeielijk aangenaam zal kunnen wezen, kan er toch voor hetgeen ik je daarna te zeggen heb, eenige stichting in gelegen zijn. Gaan wij derhalve eens na, wat je tot nu toe hebt uitgericht. Vóór je zevende jaar hebt ge u beziggehouden met schreeuwen, balsturig zijn, ruziemaken met de kindermeid en het leeren van kattekwaad aan je broers en zusters. Op je zevende jaar stuurde ik je naar kostschool, waar je toen reeds eene zeldzame onwilligheid in het leeren en gehoorzamen aan den dag legdet. Op je elfde kwam je hier op eene dagschool, die je, alweder om dezelfde reden, tot drie malen toe met andere scholen hebt verwisseld. Op je dertiende kreeg je het in je hoofd, om koopvaardijkapitein te worden. Ik stuurde je daarom met een zeilschip uit; je was bijna verongelukt in den najaarsstorm van '69, doch bleeft

bij je voornemen. Daarop ging je naar de hoogere burgerschool, waar je voortdurend buiten de deur werdt gezet, de grootste bengel waart van de geheele klasse, met propjes en krijt gooidet en eindelijk zoo goed als formeel werdt weggejaagd. Ik zond je toen weer naar eene kostschool, doch met nagenoeg hetzelfde succes. Je maakte er oproer, voerde zoowat niets goeds uit, vocht met de ondermeesters en begon er je eerste vers te schrijven, liefst voor eene bakkersdochter, die je volstrekt niet aanging. Je zakte voor je examen, en kwam een jaar te laat op de kweekschool. Ik drukte je, bij het daarheen gaan, op 't gemoed, goed op te passen, en wees je op je twee zwakke punten: je beurs en je hart. Maar, als naar gewoonte sloeg je mijn raad in den wind, deedt keer op keer dwaasheden, maakte meer beeren, dan ik voornemens ben te betalen, rijmde in plaats van iets degelijks te doen, zat voortdurend in den provoost, waart lyrisch-romantisch in stede van behoorlijk arbeidzaam, en poetste 'm eindelijk, onder voorwendsel van God weet wat! Nu hebben we je weer thuis, en zet je den boel hier op stelten. Je maakt oogjes tegen het loopmeisje van onzen buurman, en kwam verleden week midden in den nacht en een heel end boven je theewater thuis. Aan een en ander komt nu een einde. Ik ben van plan, je naar Afrika te sturen.'

'Naar Afrika?'

'Ja, naar Afrika, naar de Transvaal. Daar trekken tegenwoordig meer mislukte jongelui heen. Ik stel mij voor, dat je daar volkomen op je plaats zult zijn. We hebben President Burgers onlangs hier gehad, en als je van diens zeggen de portie afneemt, die een man in zijn geval er bijjokken *mag*, dan zijn er daar wel vooruitzichten voor je. Dat land is nagenoeg onbevolkt, nog in zijn opkomst en heeft gebrek aan menschen, die werken willen. En al ben je, helaas, heel iets anders dan een Phoenix, *wat* uitvoeren kan je wel - en als je 't niet kan, dan heb je daar eene uitmuntende gelegenheid, om het te leeren.'

'Ik ga er graag heen, Pa; heel graag zelfs... geloof me, dat zaakje is gezond.... als ik maar op mijn eigen beenen sta... en... Pa! U zal eens zien, als ik over een jaar of wat terugkom, en...'

'Laat het dan nog maar eene verrassing blijven, wat we dan zien zullen, en tracht je voorloopig te verplaatsen in het geval, dat je nog gaan moet. Ik wou je echter nog dit zeggen, dat ik hoegenaamd geen plan heb, je daar te installeeren als rentenier. Voor dat baantje schijn je de genoegzame bekwaamheden al te bezitten - op 't beeren maken na, natuurlijk! Ik zal je eene som geld meegeven, en als die op is, moet je je mond maar zelf probeeren open te houden. Ik verklaar je thans eens voor al, dat ik je de betrekking van kassier opzeg en bezwaar maak, voortaan iemand den heer te zien uithangen van mijne zuurverdiende penningen. - Als je nu instemt met mijn besluit - wat ik je maar raad, zonder eenig voorbehoud te doen -

dan ga je morgen hier en daar van de familie afscheid nemen en verdwijnt met de eerste gelegenheid. En nu zou je me een pleizier doen, als je me alleen liet,' zoo besloot de oude heer Haspel, terwijl hij zijn stoel weder front deed maken voor zijne schrijftafel en het daareven ter zijde gelegde boek weer opnam.

Karel aarzelde een oogenblik, als had hij zijn vader nog iets te zeggen. Toen maakte hij linksom en verwijderde zich. Hij was niet erg op zijn dreef! Niet, dat Papa's wonderlijke wijze, om knoopen door te hakken, hem van stuur had gebracht, o, neen! Hij had gelegenheid te over gehad, zich daaraan te wennen, en, de oude heer was nu eenmaal een vreemd mensch! Hij had zich, zonder de minste hulp van zijne familie, eene aardige carrière weten te maken, als gevolg waarvan hij zich verbeeldde, dat elk ander dat ook kon doen en maar een armzalige kruk was, wanneer hij 't niet deed. Ook had hij de geheele wereld doorreisd, en was hij, gedeeltelijk van nature, maar gedeeltelijk ook door zijn verleden, een dier zoogenaamd practische menschen, die steeds handelen naar de inspraak van het nuchter verstand, zelden of nooit toegeven aan invloeden, die daarmede in strijd zijn of dreigen te worden, maar zich daardoor tevens beter in staat gesteld zien, te oordeelen over quaesties, die het materieele, dan wel over die, welke het gemoedsleven betreffen.

Van dit laatste punt nu was Karel meer dan genoeg overtuigd. Met eene mengeling van allerlei gewaarwordingen verliet hij zijns vaders kamer. Aan den eenen kant dacht hij met vreugde aan het nieuwe en vreemde, dat hem te wachten stond; aan den anderen kant echter herhaalde hij voor den zooveelsten keer bij zichzelven, hoe zwaar het was, veroordeeld te worden, omdat men 'niet begrepen en miskend' werd, en stond hij telkenmale stil bij de op dien leeftijd en met zijn karakter zoo licht opkomende overtuiging, dat hem een vreeselijk onrecht werd aangedaan. Met een soort van welgevallen verklaarde hij zich voor een arm slachtoffer, ja, een verdrukte, een verstooteling...

Toch was Karel misschien nog zoo kwaad niet! Kon hij het helpen, dat zijn hart steeds zoo vol en zijne beurs zoo leeg was; dat hij liever verzen maakte dan wiskunstige vraagstukken, en zijn bloed in opstand kwam tegen alles, wat naar dwang zweemde? Klopte dat hart niet tevens met zooveel vuur voor alles, wat het dwepend gemoed van den knaap aanbidt en verheerlijkt? Had dan diezelfde teringachtige beurs niet steeds opengestaan voor vrienden en behoeftigen? Waren dan zijne jongensverzen, met al hun gebrek aan methode, maar ook met al hun fonkelenden gloed en hunne heilige overtuiging, niet aantrekkelijker in de vervaardiging dan wiskunstige formulen en problemen? En eindelijk, was vrijheidszin niet de groote deugd onzer vaderen; werd die ons niet reeds in de scholen ter navolging voorgehouden, en is hij niet een integreerend deel van de nog onmisvormde jongelingsnatuur?!

Doch ik vervolg mijn verhaal.

Karel nam afscheid van zijne familie; pakte zijne niet te weelderige uitrusting in een paar stevige koffers; kuste de tranen van 's zusters wangen; rukte zich met mannenmoed en zonder ander teeken van smart dan een moeielijk uit de keel gestooten: vaarwel! uit 's moeders krampachtig en, als in wanhoop, om hem toegesloten armen; stapte waggelend als een dronken man een rijtuig in, en begaf zich met zijn vader naar Rotterdam. Van daaruit zal de eigenlijke reis beginnen.

De trossen worden losgegooid, en aanstonds zal ook de valreep worden ingenomen. Het is de oude heer Haspel, die er het laatst overgaat. Een handdruk en zoo iets als: 'Hou je taai, mijn jongen!' is het eenige, wat Karel tot afscheid van zijn vader heeft gehad. Maar neen toch! Een der stuurlieden heeft gezien, hoe de oude Haspel, juist toen hij zich van zijn zoon had afgewend, even de hand aan het voorhoofd bracht, en hoe toen, van onder die hand, twee groote tranen langs een paar gebruinde wangen waren gebiggeld.

Toen de oevers zich steeds meer van de boot schenen te verwijderen en Rotterdam gaandeweg aan het gezicht onttrokken was, kon men Karel, te midden van eenige trossen touwwerk, zien zitten snikken en schreien, op eene wijze, die den kapitein tot den bootsman deed zeggen: 'Zet die jongen een balie voor zijn poorten; hij grient heele slagzeeën!'

Den volgenden morgen landde Kareltje te Londen, waar hij in gezelschap van een daar op kantoor zijnden kennis een paar hoogst genoegelijke dagen doorbracht, en, geheel onder den indruk van al het vreemde en nieuwe, waarin hij zich zoo plotseling verplaatst zag, vergat hij weldra het pasgenomen afscheid.

Doch, men vergeve hem deze schijnbare gevoelloosheid, die ook aan zijne eigene aandacht niet was ontsnapt! Er is voor hen, wier gemoed is vervuld met smartelijke aandoeningen of droevige gedachten, geen beter middel van genezing dan de afleiding, welke zij in de straten van eene groote, drukke stad kunnen vinden. Grootsche, maar vooral liefelijke natuurtafereelen mogen tot kalmte stemmen, zij noodigen tevens uit tot mijmeren en herdenken en kunnen niet doen vergeten. Maar in eene wereldstad als Londen, waar de vreemdeling voortdurend onderworpen is aan eene bonte, steeds afwisselende mengeling van gewaarwordingen en het leven zich zoo krachtig en bezielend openbaart, daar gevoelt men zich, ondanks zichzelven, zoo machtig door dat alles aangegrepen, en zijn eigen leed en druk, vergeleken met de som der driften en hartstochten dier woelende en reppende menigte, zoo nietig en onbeduidend, dat men weldra als 't ware zichzelven vergeet, om op te gaan in die omgeving, wier geweldige stroomingen zoo onwederstaanbaar tot een voorwaarts! opwekken.

Des Zondagmorgens zou de groote mailboot 'Dunrobin Castle'

vertrekken. De anders zoo stille South-West-Indian docks krioelden van menschen en rijtuigen. Elk oogenblik zag men nieuwe passagiers aan boord komen en het aantal van hen, die een bloedverwant of vriend kwamen uitgeleide doen, toenemen. De opschudding was, vooral op het dek, verschrikkelijk groot, en telkens hoorde men de matrozen op de hun eigene, kernachtige wijze tegen de drukte en verwarring demonstreeren, die hen dermate in hunne verrichtingen bemoeielijkten.

Er scheen geen einde te zullen komen aan het handdrukken, wisselen van beloften, snikken, toedienen van afscheidszoenen, raadgeven, enz., en de een was al zenuwachtiger dan de ander. Scheiden valt altijd zoo zwaar, en, in dit geval, betrof het meestal een scheiden van ernstiger aard dan gewoonlijk!

Ieder, die wel eens het vertrek van eene mailboot heeft bijgewoond, kan weten, hoe geweldig men door de zich daarbij voordoende tooneelen kan worden aangegrepen. Karel wist er op dit oogenblik ook van mede te praten. Te midden van eenige stapels koffers en troepjes treurenden stond de arme jongen, met vochtige oogen en bevende lippen, om zich heen te staren. Onttrokken aan de betoovering, waaronder Londen hem den laatsten tijd gehouden had, en thans weder geheel alleen, drong zich het vreeselijke denkbeeld van eene lange en verre ballingschap met verdubbelde heftigheid aan hem op. O, hij gevoelde zich zoo innig verlaten, zoo diep, zoo onuitsprekelijk rampzalig! Geen enkel gelaat, geene stem, geen klank zelfs, die in dit bange uur ook hem een laatsten groet kon schijnen te brengen van wat hij achterliet. En, hij liet alles achter, zijn land, zijne betrekkingen, zijne vrienden, ja, alles, alles, wat hem lief was op die wijde, die angstig wijde wereld! -

De Dunrobin was onder stoom en de groote zeereis begonnen! De bel voor het luncheon luidde; de passagiers, die gedeeltelijk reeds bezig waren, zich in hunne hutten te oriënteeren en dezen, naar den eisch der omstandigheden, zoo goed en gemakkelijk mogelijk in te richten, zag men gaandeweg van achter hunne gordijnen te voorschijn komen; de dames droogden hare roodgeweende oogjes nog eens af, en ook Karel trachtte, ter wille van meer materieele belangen, zijn verdriet zoo goed mogelijk te vergeten en een vroolijk gezicht te zetten tegen de verschillende vleeschpotten, die in den loop der tijden van de Egyptenaren op den Engelschen disch zijn overgegaan.

Ik geloof niet, dat het noodig is, Kareltje's wedervaren op deze zeereis meer in bijzonderheden te verhalen. Ook heeft hij mij niet genoeg daarvan meegedeeld, om er hier auders dan terloops melding van te maken.

Er waren, zoo klaagde hij, geen andere dan Engelsche, Duitsche en een paar Amerikaansche, Fransche en Portugeesche passagiers aan

boord. Zoo zag hij zich genoodzaakt, eene blonde dochter Albion's, naast wie hij zich langzamerhand ook een plaatsje aan tafel veroverd had, uit te noodigen, hem een en ander mee te deelen omtrent de beginselen van de Engelsche taal. Waarschijnlijk zijn deze lessen zeer talrijk en vruchtbaar geweest; althans kon onze held zich niet alleen spoedig in genoemde taal verstaanbaar maken, maar daarin zelfs eene ode vervaardigen, waarin hij zijne dankbaarheid zóó duidelijk wist lucht te geven, dat de lieve leermeesteres het, bij 't lezen van dit kunstgewrocht, passend oordeelde, te blozen, en, op een allerverrukkelijkst maniertje, een ernstige boosheid voorwendde.

Ook herinner ik mij nog, dat Karel zijne hut deelde met twee medepassagiers, waarvan de een steeds dronken en de ander voortdurend zeeziek was. Voorts, dat hij een contract sloot met de beminnelijke dochter van den opperhofmeester, om bij eventueele noodzakelijkheid de knoopjes te zetten aan de handschoenen, die men, toevalligerwijze, aan boord niet draagt. En eindelijk, dat hij een grooten afkeer opvatte tegen schapenvleesch en in den laten avond, wanneer, bij kalme zee, de golven met zoo eigenaardig, liefelijk geluid tegen het boord van 't statig voortschuivend vaartuig aanklotsten, het onbewolkt uitspansel zoo heerlijk schitterde, de schuimvlokjes en het phosphorlicht op 't scheepszog dansten en eene onbeschrijfelijke, goddelijke kalmte en vrede op de groote watervlakte schenen te zijn neergedaald, een potlood en snippers papier voor den dag haalde, en zich te buiten ging aan het door zijn vader zoozeer gelaakte kwaad, van verzen te rijmen.

In Madera had hij de eerste brieven van huis ontvangen. Een langen brief van Mama, hier en daar onleesbaar, waarschijnlijk door de tranen, die erop waren gevallen; een brief, vol moederlijke raadgevingen en liefdevolle vermaningen, maar waaruit toch zoo duidelijk de kwalijk verborgen, diepe smart der arme vrouw te lezen was, dat het Karel wonderlijk te moede werd en hij, juist als bij zijn vertrek, weder dat vreemdsoortige gevoel had, als was zijn vest hem te nauw en ook zijn keel niet, zooals die wel behoorde.

Daarbij ingesloten vond hij een brief van den ouden heer Haspel, waarin deze hem, in telegramstijl, op het hart drukte, kalm en zuinig te zijn, goeden moed te houden, zich niet door de menschen te laten beetnemen (wat zeer stellig gebeuren zou, als Kareltje niet voortdurend goed op zijne hoede was!), den blik nu maar steeds dapper voorwaarts te richten en voorzichtig te zijn in het gebruiken van sterken drank en den omgang met trouwlustige meisjes. Papa had het dichterlijk epistel besloten met de vriendelijke aanmaning: ‘Denk erom, dat je veel hebt goed te maken en thans je eigen bootje roeien moet.’

Ongeveer vijf en twintig dagen na zijn vertrek van Londen kwam de jonge Haspel te Kaapstad aan, waar hij drie dagen doorbracht in de grootste opgewondenheid over zooveel nieuws en zooveel natuurschoon.

Toen scheepte hij zich in naar Port-Elizabeth, eene zeestad, die een paar dagen verder de kust op ligt; nam een aandoenlijk afscheid van het blonde Brittinnetje, dat hij, als souvenir, eene in het net geschrevene copie aanbood van de meergenoemde ode, en liet zich toen, met nog eenige andere ongelukkigen, in een kuststoombootje overpakken, waarin hij, vertrouwende op de thans niet overbodige, speciale hoede der Goden, na eene reis van vier dagen veilig te Durban hoopte te zullen aankomen.

En ziet, het geschiedde aldus, dat Karel bereikte het einde van zijne lange zeereis op den juisten tijd!

Thans echter zouden de grootsten der aan zijn zwerftocht verbonden moeielijkheden eerst beginnen. In Natal's schoone dreven aangeland, doet zich natuurlijk al dadelijk de vraag voor, hoe daar weder uit te komen, en omtrent dat hoe heeft de arme jongen zich nog niet de flauwste voorstelling gevormd. Nog niet gewoon, voor zichzelven te besluiten en te handelen, en wat droomerig van aard, is hij nu onmiddellijk ten einde raad. Hij loopt werktuigelijk met een troepje reizigers mede en komt zoodoende met zijne bagage in het douanenkantoor terecht. In doffe radeloosheid en als het levend beeld van de wanhoop zet hij zich op zijne koffers neder, steekt zich de beide handen in den weligen krullebol en slaakt toen een onbeschrijfelijk diepen zucht. Hoe vreemd het ook klinke, deze zucht leidt tot onvoorziene uitkomst.

De aandacht van heeren douanen vestigt zich op den treurende, en deze beambten voelen de onmenschelijke behoefte in zich opkomen, den armen jongen eens voor den gek te houden. Zij vangen daarom, onder voorwendsel, dat Karel een smokkelaar is van kaffervuurwapenen, eene hoogst brutale inspectie aan. Deze vijandelijkheid echter roept onzen vriend uit het droomenrijk terug en, beschaamd over zijne zwakheid, slaat hij tot het ander uiterste over, gordt het vanouds beruchte familiewapen, namelijk eene, indien noodig, grenzenlooze brutaliteit, aan en gevoelt zich op eens weder een man.

Lach niet, geachte lezer; dergelijke oogenblikken kunnen vaak een beslissenden invloed uitoefenen op een tijdperk van maanden. Ten minste, dit leerde mij Karel's ondervinding en ook mijne eigene.

Van het douanenkantoor ging het nu naar het spoorwegstation en van het station in den kleinen, open trein, die dagelijks, naar gelang hij vrachtjes krijgen kan, een of meerdere malen rijdt naar het drie mijlen verwijderde Durban, Natal's hoofdstad.

Gevolgd door een paar der groote, zwarte en glimmende, naakte Zoeloes, die steeds in grooten getale door de stad dwalen en altijd bereid zijn, voor een stuk tabak of een shilling een pakje, eene boodschap of zelfs een paar zware koffers te bezorgen, wandelde onze held, in de schaduw van zijne parasol en den rand van zijn witten helmhoed

naar het hotel, dat door zekeren heer in den trein dringend aan al diens medepassagiers was aanbevolen.

Wie schetst echter de verbazing van den heer Karel, toen hij, voor de deur van gezegd hotel aangekomen, plotseling een zijner Zoeloes met een koffer aan den haal ziet gaan en met groote snelheid om den hoek van de straat verdwijnen. Als de wind vliegt hij, de parasol nog altijd in de vuist, den dief na, gelukkig steeds gevolgd door den anderen Zoeloe, die er nu ook den draf heeft in gezet en hem, onder een oorverdoovend geschreeuw, nastormt. Had Karel Zoeloesch kunnen verstaan, dan had hij uit dat geschreeuw vernomen, dat de weglooper zich slechts even verwijderde, om een in de verte bespeurden vriend iets mede te deelen. Nu echter blijft hij voorthollen, tot hij den vermeenden boosdoener werkelijk in eene levendige woordenwisseling met een anderen nikker heeft aangetroffen en, hoewel geheel amechtig, met zijne parasol te lijf wil.

Doch de avonturen van dien eersten dag waren nog niet ten einde. Het hotel namelijk, waar hij, na zoovele wederwaardigheden, eindelijk is aangeland, is niet meer dan eene vuile herberg, waarin hij, bij zijn binnentreden, wordt begroet door het schor gezang van eene bende vreemduitziende boezeroenen, die, op klaarlichten dag, zitten te ecarteeren en whiskey te drinken.

De eigenaar dezer gelegenheid blijkt de heer uit den trein te zijn, die haar zoo warm heeft aanbevolen.

Na heel veel moeite en niet dan na het betalen van zekere schatting, of liever entrée, vermag Karel zich de verdere kennismaking met het ‘Hotel of all nations’ af te koopen, en met niet minder moeite weet hij, voor de deur weder op zijne koffers zittende en onder 't gevaar van nu en dan in onaangename verhoudingen te komen tot de dronken gasten, zich, door middel van het welsprekend wuiven en telegrapheeren met zijne parasol, van een paar nieuwe kofferdragers te voorzien.

Des avonds vinden wij hem uitgestrekt onder de veranda van een, voor Durban, net hotel. Met zeker gemengd genoegen geniet hij den rook van de zware landstabak, waaraan hij zich, nu welwillende scheepsgezellen zijne sigaren hebben opgemaakt, moet leeren wennen. Hij is pas teruggekomen van eene wandeling, die hij, ditmaal zonder parasol, maar met een groot-model revolver in den zak, door Durban's breede straten gemaakt heeft.

Het is hem vreemd te moede. Hij begint iets te gevoelen voor den toestand van de kat in het vreemde pakhuis. Nu en dan moet hij eens hardop praten en zich de hand over het voorhoofd strijken, om zich te overtuigen, dat het wel werkelijk waar is, dat hij niet droomt en niet rustig in zijn bed ligt te Amsterdam, op de Reguliersgracht n°. 513.

Daarbij komt nog, dat hij eenigszins onder den invloed is van de

middaghitte en van de zware tabak en het overmatig gebruik van bananen en loquatten.

Na lang aarzelen besluit hij naar bed te gaan, doch het is zoo broeiend heet in zijn slaapvertrek, dat, tapijt- en behangselloos, door een ijzeren dak is gedekt en door nog een paar andere gasten met hem gedeeld wordt, dat hij weder opstaat en zich opnieuw onder de veranda uitstrekt.

'Hoe zou 't nu thuis zijn? O, als moeder eens wist!... Wat is het zwaar, zoo niemand bij zich te hebben, voor wien men zijn hart eens kan uitstorten; zoo niemand, dien men kent of liefheeft!.... Eigenlijk was het toch nog zoo kwaad niet op de kweekschool, al was het eten er ook even moeielijk verteerbaar als die vreeselijke, wiskunstige vraagstukken.... Waar zou Jenny, mijn leermeesteresje, nu zijn?... Zou ze...' en nu volgde er eene reeks van veronderstellingen, steeds meer onbepaald en onduidelijk, steeds flauwer en verwarder.... Karel viel in slaap!

Toen hij den volgenden morgen wakker werd, zocht hij tevergeefs naar zijn hoed, keek hij vruchteloos naar zijne tabaksdoos en zijne pijp rond en bespeurde hij niets meer van zijn zakdoek! Maar hoe kon hij ook zoo dom wezen, in Durban den nacht door te brengen onder de veranda van zijn hotel!

Na het ontbijt begaf Haspel zich naar den Hollandschen Consul, die hem den raad gaf, aan zeker kantoor te informeeren naar een gelegenheid, om per ossenwagen - de goedkoopste en minst vermoeiende wijze van reizen - naar Pretoria (Transvaal's hoofdstad) te komen. Weinige uren later heeft Haspel eene overeenkomst gesloten met den chef van genoemd kantoor, en weet hij nu, dat men hem, met koffers en al, tegen vergoeding van £8 aan de plaats zijner bestemming zal afleveren.

Ik stap thans eenige dagen over en spaar u de beschrijving van al de wederwaardigheden, die onze held daarin had, om, na een korten groet aan het schilderachtig schoone Durban en al zijne tropische deugden en gebreken, zoo mogelijk in uw gezelschap Karel's verdere reis mede te maken.

Schokkend en botsend rolt de zware wagen, door een fraai span van twaalf breedgehoornde ossen getrokken en geheel volgepakt met balen en kisten, op den weg naar Pieter-Maritzburg voort. Een paar Kaffers loopen schreeuwend naast de kalm voortstappende dieren en houden dezen op hunne plaats, en, voor zooverre dit bestaat, in het spoor. Op de voorbank van den wagen zit een kleine, krijschende Hottentot, in wiens bekwame handen de tien voet lange zweep aanhoudend knallend de lucht klieft en met vinnige striemen elken misstap der osjes vonnist.

De drijver, een ruwe Ier, die veel van sterken drank en vloeken, maar meer nog van zichzelven houdt, laat, zoolang het hem gelukt

nuchter te blijven en niet dubbel te zien, een wakend oog gaan over het geheele transport, en Karel, die in den beginne welgemoed en fluitend achter of voor den wagen wandelde, begint zich in zijne werkeloosheid weldra schrikkelijk te vervelen en de ongunstige verhouding te gevoelen tusschen zijn wat snel vlietend bloed en den tragen gang van het logge voertuig.

Gelukkig biedt de hem omringende natuur voortdurend eene gewenschte afwisseling aan.

Natal's bergen en valleien toch zijn zeldzaam, ja, onvergelijkelijk schoon. Nergens ter wereld zal men, als hier, verrassender en bonter afwisseling aantreffen tusschen het grootsche en woeste van steile en kale, maar reusachtige, grillig gevormde rotsen en bergkoppen en het liefelijke en schilderachtige van de met duizenderlei kleuren getooide hellingen en glooiingen van heuvels en dalen. Stom en indrukwekkend, vervult het eene u met ontzag en ernst; vriendelijk en lonkend, stemt u het andere tot vrede en blijmoedigheid. En elke bocht in den weg en elke voet, dien gij daarop stijgt of daalt, biedt een nieuw, somtijds een geheel ander schoon; doch, waarheen de blik ook dwale, overal ontmoet hij grootschheid en pracht en dwingt de natuur ons eerbied en bewondering af.

En toen Karel's aandacht zich, onbewust, op die natuur vestigde en hij haar genoot met al den lust, waarvoor het ontvankelijk gemoed vatbaar is, scheen het hem toe, als was elk dier tafereelen, elk panorama de zichtbare uitdrukking van eene grootsche, eene verhevene, eene heerlijke gedachte, die, afgebeeld in het oog en gebracht tot de zinnen, door de ziel wordt opgenomen als eene blijde boodschap van den Onzichtbare!

Ook Karel geraakt weldra onder den invloed van de avontuurlijke reiswijze, die hij thans volgde.

Overdag jagen, paardrijden of wandelen en op de schofturen (d.i. de uren van oponthoud) een eenvoudigen, maar degelijken maaltijd, dikwijls de vrucht van eigen inspanning en jachtbeleid. Des avonds een paar uur toevens bij het wachtvuur, onder het genot van een avonddronk, daarna eene pooze, aan 't mijmeren gewijd, en eindelijk den altijd gezonden, rustigen en verfrisschenden slaap onder den helderen sterrenhemel.

De eerste plaats, die Karel op deze reis aandeed, was Pieter-Maritzburg, de gouvernementsstad van Natal, die, in een dal en gedeeltelijk tusschen het geboomte gelegen, zich niet geheel zonder reden in schoonheid zelfs met Durban meten durft.

Het had niet veel gescheeld, of onze vriend was reeds in dit eerste reisstation achtergebleven. Transvaal, zoo vertelde men hem allerwege, was thans zóó onveilig, dat men beter deed, er vooralsnog uit te blijven.

Min of meer bezwaard door het hem voorgehouden gevaar, levend

door de Kaffers te worden geroosterd, wandelde hij eens de stad door, toen hij, verleid door eene schitterende uitstalling van tabakspijpen, voor een store (winkel) bleef stilstaan, waarin men, volgens eene menigte boven en langs de deur gespijkerde, en met letters van allerlei vorm en kleur beschilderde borden, alles krijgen kon, wat tot de volledige inrichting van een huishouden, hoe groot ook, noodig is. Nauwelijks echter had hij zijne inspectie dier heerlijkheden aangevangen, of hij voelde zich op den schouder tikken door den storekeeper, die hem met zeker medelijden toevoegde:

'Ik zie, dat gij eene betrekking en een ontbijt noodig hebt. Mijn bediende is weggeloopen. Wil je hem voor 14 shilling in de week vervangen, jongmensch? 't Rooken en brandewijn heb je vrij.'

Het jongmensch verzocht beleefd, de beantwoording van dit zakelijk aanbod tot den volgenden morgen te mogen uitstellen, ontving denzelfden dag - waarschijnlijk weder ten gevolge van zijn schraal voorkomen - nog een soortgelijk aanzoek, doch vertrok twee dagen later met het vaste voornemen, niet dan in Pretoria zijne carrière te beginnen.

De reis daarheen duurde vijf weken. Het ongunstig jaargetijde maakte haar wat langer, dan zij had behoeven te zijn. Aan Zandrivier begon de ellende. Deze stroom, des zomers nagenoeg uitgedroogd in zijne bedding, was, ten gevolge van de regens, die in het natte seizoen het geheele land als onderzetten, zoodanig gezwollen, dat Blank, de drijver, verklaarde, liever al zijn rum en whiskey te zullen weggeven, dan het te wagen, om er met zijn spulletje door te trekken.

Het tweede oponthoud had plaats, toen de wagen in den slikachtigen bodem van een spruit (riviertje) was blijven vastzitten en de arme osjes geen kans zagen, het logge gevaarte weder in beweging te brengen. Blank vloekte en riep den Lord-Kanselier van Engeland aan; de Kaffers en Hottentotten schreeuwden en raasden, doch alles tevergeefs! De wagen bleef, waar hij was, en dat wel zóólang, totdat, een paar dagen later, een ander voorbijgaand transport, tegen toezegging van wederdienst, zijn eigen ossen ter hulpe zond.

Was de natuur tot bij Wakkerstroom bergachtig geweest, nu was het bijna alles heide of grasvlakte, dat men te zien kreeg. De jachtgelegenheid was er echter op verbeterd en de reisvreugde dus vergroot. Den geheelen dag dwaalde Karel, het geweer op den schouder en wat voorraad van munitie en levensmiddelen in den jachtzak, door het bonte veld, en steeds gevoelde hij zich meer aangetrokken door het vrije, eigenaardige leven, dat hij den laatsten tijd geleid had. Was gezelschap hem anders lief, op zijne lange tochten over de golvende vlakte behoefde hij dat niet. Het scheen hem toe, als was de eenzaamheid onder dien blauwen, heerlijken hemel iets geheel anders dan, ja, iets geheel tegenovergestelds aan die, welke men elders ondervindt. Nu eens dwaalde hij droomend rond, zich overgevende

aan den rijken, altijd afwisselenden voorraad illusiën zijner rustelooze phantasie; dan weder strekte hij zich welbehagelijk uit in de koele schaduw van eene alleenstaande mimosa of aan den groenen oever van eene ruischende beek. Dikwijls ook lag hij urenlang in hinderlaag, wachtende, totdat een troepje groot wild zich waagde onder zijn schot.

Somtijds verliepen er dagen, eer men aan eene woning kwam of een vreemde te zien, kreeg, doch Karel wenschte niet anders! De eenige onaangename oogenblikken van den geheelen dag waren die, gedurende welke hij, 'tzij bij de maaltijden, 'tzij bij 't avondvuur, de tegenwoordigheid te verduren had van den transportrijder. Het contrast tusschen diens dronkemanspraat en de stemming, waarin Karel zich door de natuur gebracht zag, werd den armen jongen dikwijls te machtig.

Blank had eene geheel oorspronkelijke verzameling van triviale liedjes en stuitende uitdrukkingen, benevens eene totaal persoonlijke levensopvatting, die volstrekt niets te maken had met hetgeen Karel onder fatsoenlijk, edel en billijk verstond. En nu gebeurde het, dat des heeren Blank conversatie geheel en al op de genoemde verzameling, als grondslag, berustte en gewoonlijk besloten werd door eene uitnoodiging aan den toegesprokene, om een paar trekjes met hem te boksen.

Dat de beruchte Internationale zelfs in het verre Zuid-Afrika een vertegenwoordiger zou hebben, en dat wel in den persoon van gezegden heer, was eene ontdekking, welke Karel tot aan den avond voor zijne aankomst te Pretoria bespaard bleef.

Blank, nog meer dan gewoonlijk onder den invloed van geestrijke vochten, had hem dien avond behoedzaam bij den bovensten jasknoop gevat en toen, met de geheimzinnigheid en den comischen ernst van een dronken man, onderhouden over de billijkheid van eene gelijke verdeeling van alle aardsche goederen.

Karel, door deze woorden achterdochtig geworden en aangegrepen door de vrees, dat er iets niet pluis was, had zich, tusschen de andere bagage door, in den wagen gewerkt en zijne koffers opgezocht. Een enkele blik was voldoende geweest, om hem te doen zien, dat dit niet lang geleden ook nog door een ander was geschied, en nog eenige volgende blikken hadden hem weldra overtuigd, dat Blank zich zonder verlof in het bezit had gesteld van een gedeelte der weinige sovereigns, die de oude heer Haspel zijn zoon, tot laatste afsluiting hunner onderlinge rekening, had medegegeven.

Eene verschrikkelijke woede had zich nu van Karel meester gemaakt. Brieschende van toorn plofte hij neder op den luidsnorkenden dronkaard, die, opspringende, hem met een enkelen ruk van zich afschudde en, nog verre van nuchter, grimmig en dreigend opheldering verlangde over deze weinig minzame behandeling.

‘Waar zijn mijne sovereigns, smeerlap?’ had Karel toen, met tranen van spijt in de oogen, geantwoord.

‘Dat zal je beter weten dan ik, magere veldmuis,’ betoogde de smeerlap daarop.

‘Jij hebt ze gestolen; ja, gestolen heb je ze!’ gilde de ander.

‘Gestolen? Gestolen?’ En de reusachtige Ier deed langzaam een paar pas nader. ‘Dat zal je te bewijzen hebben, ventje! Wat denk je wel van me, mierenkind! Bij St. Patrick, ik haal je mijn geld voor je bleeken neus, en zoek er dan, voor den duivel, je sovereigns uit, als ze erbij zijn!’

Daar Karel dit laatste bezwaarlijk zou kunnen doen, en de vrachtrijder zijn voornemen te kennen gaf, om hem aan drie gelijke stukken te slaan, wanneer hij nog met een enkel woord zijne eer als gentleman dorst aantasten, liep dit voorval zonder verder gevolg af.

Wel wendde het ongelukkig slachtoffer zich eenige dagen later tot een advocaat, maar deze ried hem alle ruchtbaarmaking of aanklacht af, glimlachend in het midden brengende, dat men in Transvaal niet van gecompliceerde rechtszaken houdt en telkens in de kosten vervalt - een pond sterling te betalen voor een consult. Dit laatste, zoo vervolgde de belangelooze advocaat, terwijl hij eene magere, kromvingerige hand uitstak, had Karel thans slechts éénmaal te doen. - Hoe gelukkig moet niet het land zijn, waar een advocaten-consult slechts 36 stuiver kost!

De hartelijke ontvangst, die hij na weinige dagen te Pretoria begon te ondervinden, deed hem den diefstal echter al spoedig vergeten en hem met de gemakkelijkheid, waarover hij in dezen steeds te beschikken had, weldra weder voor eenigen tijd in de wolken verkeeren.

Zijne eerste Pretoriaansche ondervinding evenwel leerde hem opnieuw, dat de les in zijns vaders brief over het voorzichtig zijn in geldzaken meer waarheid dan poëzie bevatte.

De 900 zielen, die tijdens Karel's komst te Pretoria deze plaats bevolkten, verkeerden voor dat oogenblik allen in denzelfden tijdelijken nood, wat aangaat: gereede specie. Er deed zich hier het wonderlijk geval voor, dat eene geheele stad leefde op krediet en men er den geldsomloop, voor een groot gedeelte, door den ruilhandel vervangen zag. Zoodra kwam er nu geen vreemde eend in de bijt, die nog eenige muntstukken in zijne tasch had, of de geheele bevolking trok daarop los en plukte den armen vogel, zoo deze niet de behendigheid had, zich bijtijds in staat van beleg te verklaren, zijn laatste veertje uit.

Nauwelijks het hotel binnengestapt, waarin hij voorloopig zijn intrek dacht te nemen, voelde Karel zich met warmte de hand geschud door een jeugdig landgenoot, die hem van harte beklaagde, dat hij niet thuisgebleven was, hem toen een glas brandewijn en zijne vriendschap aanbood en ten slotte uitnoodigde, hem een pond te leenen, dat dan,

den volgenden dag, met een sixpence surplus, terug zou worden gegeven.

Karel, hoewel zich uiterst gevoelig betoonende, wist dergelijke uitnoodigingen echter gelukkig van de hand te slaan; kreeg toen uit een tiental monden een hoonend betoog over gebrek aan vertrouwen en het soort menschen, waarbij men deze eigenschap gewoonlijk aantreft, en nam eindelijk de vlucht naar zijn slaaphok, dat, in primitiviteit, op waardige wijze al de Transvaalsche toestanden te gelijk vertegenwoordigde.

Den volgenden dag kroop hij in zijne beste jas en begaf hij zich naar 't midden op het plein gelegen gebouwtje, dat hij eerst voor een pakhuis had aangezien, doch dat in werkelijkheid de rijkskantoren bevatte. Met een kloppend hart trad hij de staatssecretarie binnen en gaf hij aan een der drie aldaar werkzame ambtenaren een kaartje af voor Zijne Excellentie den Staatspresident.

Deze deelde hem mede, wat elke sollicitant bij elken minister in ongeveer dezelfde termen vernemen kan, namelijk: dat er op het oogenblik ongelukkigerwijze juist geene plaats is, maar dat er ‘ter zijner tijd’ en ‘wanneer de omstandigheden daartoe meewerken’, aan hem zal worden gedacht.

Officieele herdenkingen van machtige heeren geven echter niets te eten! Daarom zucht Karel thans weder verschrikkelijk diep en denkt hij met begrijpelijke onrust aan de weinige goudstukjes, die hij nog heeft overgehouden, en aan de onmogelijkheid, om er meer dan een tiental dagen mede te kunnen uitzingen.

Kort daarna vinden wij hem, verschanst achter paperassen, terug op een procureurskantoor. Met blijkbaren tegenzin zit hij een brief te dichten, waarvan geene enkele syllabe waar is, doch dien hij, op bevel van zijn ouden patroon, een gewetenloozen Duitscher, moet opstellen.

Het stuk is gereed. Herr Baum fronst een stel borstelige wenkbrauwen; zegt, dat Karel beter Hollandsch moet schrijven (waarmede hij waarschijnlijk het boer Hollandsch van den Transvaler bedoelt), en verzoekt dezen daarna, zijne vrouw te gaan helpen met het opdweilen van de woonkamer. Karel, wiens bloed nog niet gezeggelijk genoeg is, om den duivelstoejager te kunnen spelen, weigert botaf. Er ontwikkelt zich een scherpe woordenstrijd, gedurende welken onze driftkop zekere geneigdheid toont, de anders alleen voor het kasboek bestemde liniaal in de sluwe tronie van den ouden schurk te werpen. Het slot van de zaak is, dat Karel, na twee dagen dienst als procureursklerk, deze betrekking opzegt en, als wijlen de razende Roeland, de deur uitrent.

De handen op den rug en met de oogen in de richting van zijn vest starende, loopt hij zoo over het plein langs de gouvernements-bureaux, toen hij den staatssecretaris onder de veranda van zijn kan-

toor verschijnen en met zekeren armzwaai eene uitnoodiging, om even aan te loopen, tot hem richten ziet.

‘Haspel, de President wenscht je te spreken; ga maar binnen; ik heb al gezegd, dat je komt!’

Karel, die niet recht weet, hoe hij 't heeft, doet echter, wat hem gezegd wordt, en treedt voor de tweede maal de Presidentskamer in. Een oogenblik laat de Excellentie een doordringenden blik op den knaap rusten, en begint toen:

‘Mijn beste jongen, ik heb nu iets voor je. Als je wilt, kun je klerk worden op het bureau van den Thesaurier-Generaal. Ik heb je niet dadelijk willen aanstellen, maar eerst naar je laten informeeren. 't Partijtje Hollanders, dat ik hier krijg, heeft mij, om je de waarheid te zeggen, wat voorzichtig gemaakt! Doe je best, Haspel; wees eerlijk - en als je hulp of raad verlangt en goed wilt oppassen, kom dan maar gerust bij me.’

Dankbaar keek Karel op in het edel, goedig gelaat van President Burgers; toen drukte hij met een traan in het oog diens hem toegestoken hand, en beloofde met eene van aandoening bevende stem, Transvaal en zijn President eerlijk en trouw te zullen dienen.

Dansend en springend begaf de nieuwbakken ambtenaar zich naar zijne kamer. Zijn hoofd duizelde van al de nieuwe illusiën, die er plotseling in waren opgerezen. Transvaal zou groot en rijk en machtig worden, en met Transvaal ook Haspel! Eene mooie, hooge betrekking, die van Administrateur-Generaal, expresselijk voor hem geschapen; groote en vruchtbare landerijen; een lief, blond vrouwtje, niet te groot en met blauwe oogen en een kuiltje in de kin; een stel gezonde kinderen, vier jongens en vier meisjes, en nog honderderlei andere verrukkelijkheden hadden zich, als door een tooverslag, in Karel's ruime verbeelding op een rijtje geplaatst.

In enkele losse trekken had hij het schema van zijne toekomst nog voordat hij zijne kamer had bereikt, in elkaar gezet, en er ontbrak nog slechts aan, dat hij, evenals John Chivery, ook zijn grafschrift had gereedgemaakt.

Door al zulke verwachtingen, hoe onbestemd dan ook, bezield, zette hij zich op zijn bed neer, trok de waschtafel naar zich toe, schreef een opgewonden brief aan zijne mama, deed er een epistel bij aan zijn vader, waarin iets van ophanden zijnde remises doorschemerde, en sloot ook eene missieve aan zijne broers en zusters in, houdende zekere duistere voorspiegelingen van fraaie, kostbare geschenken. Daarna klom hij boven op een paard, deed een toertje, kreeg onderweg - wat in lang niet gebeurd was! - eene aandoening van rijmzucht en trakteerde, teruggekomen, ieder, die maar dorst had. En aangezien men in Pretoria altijd dorst heeft, verteerde Karel dien avond zijn laatsten sovereign.

Tot zijne teleurstelling bespeurde hij weldra, dat het hem in zijne

ambtelijke betrekking niet gegeven zou zijn, bijzondere of uitstekende diensten aan zijn nieuw vaderland te bewijzen. Het laatste half jaar hadden de boeren - en daaruit bestond de bevolking van Transvaal bijna uitsluitend - geene belasting willen betalen, en zoo was de schatkist even leeg als de hoofden der belastingschuldigen. Natuurlijk dat, onder dergelijke omstandigheden, de Thesaurier-Generaal en zijn klerk niet veel anders te doen hadden, dan het berekenen der sommen, die niet wilden inkomen, het boekhouden der toenemende schulden en het beantwoorden van allerlei brand- en dreigbrieven, waarvan de post er eens of tweemalen in de week een heelen zak aanbracht.

Karel, nog altijd 19 jaar, had zich echter voorgenomen, iets te beteekenen. Hij besloot daarom eindelijk, een politiek man te worden. Met overstelpend aplomb stak hij zich nu in allerlei zaken, waarvan hij niet het minste verstand had en die hem, op de keper beschouwd, ook volstrekt niet aangingen. Hij schreef groote stukken voor het Pretoriaansch weekblad, zeide daarin gewoonlijk veel te veel, drukte zich steeds te kras uit en eindigde zijne loopbaan als dagbladschrijver, nog geene maand later, met een blauw oog en een gezwollen arm. Beiden had hij opgeloopen in het ongelijk vuistgevecht, waartoe een groote redacteur van een klein oppositieblad hem had uitgelokt, en dat waarschijnlijk door eene ontelbare menigte anderen zou zijn gevolgd, had Burgers onzen dolkop niet juist bijtijds het zwijgen opgelegd.

Gaandeweg drong zich inmiddels de overtuiging aan den armen jongen op, dat het leven nog iets anders is dan kerseneten en dat het, van naderbij bezien, evenals eene balletdanseres, enorm tegenvalt. Dit nu verschafte zijn idealistisch gemoed menige bittere teleurstelling. Bijna dagelijks wachtte hem eenige deceptie, en met onuitsprekelijken weemoed zag hij zich telkens de eene of andere illusie ontroofd. Eigenbelang en leugen, hij ontmoette ze elk oogenblik en overal. Zoo voelde hij gaandeweg zijn blik onzekerder en zijn pad ruwer worden, toen hij ten slotte tot het andere uiterste oversloeg en ten prooi viel aan het wantrouwen en ongeloof, die zijne ziel teisterden met duldelooze smart.

Met andere woorden, de ontnuchtering, welke bij ieder, die genoegzaam met de maatschappij in wrijving komt, langzamerhand tot op zekere hoogte plaats grijpt, trad bij Karel, dank zij de bijzondere omstandigheden, waarin hij verkeerde, plotseling en dus zooveel te heviger in.

En bij al dat zieleleed, dat hij nu en dan trachtte in versmaat uit te galmen, had hij nog duizenderlei andere, hoezeer dan ook kleinere zorgen, en wel die, welke zijn huishoudelijk leven betroffen.

Pretoria is eene hoofdstad, doch men kan bijna tot in 't midden ervan zijn doorgedrongen, zonder nog te weten, dat men in de stad is. De huizen zijn op grooten afstand van elkander gelegen, door groote

tuinen en heggen omgeven en door niets dan één groot, doorloopend grasveld, waarin wegen noch paden te ontdekken zijn, verbonden. Zij hebben geene verdiepingen, zijn door strooien daken gedekt, van koeienmesten vloeren voorzien en zelden grooter dan 4 à 6 vertrekken. In eene der buitenste woningen nu had Karel eene kamer gehuurd, die, wemelende van mieren en ongedierte, ook nu en dan eens bezocht werd door slangen, kikvorschen of de huisdieren van den buurman. En in deze kamer sliep, werkte en at hij, alleen gezelschap gehouden door een schreeuwenden aap, een onzindelijken parkiet en een altijd ontevreden wolfshond.

Een Kaffer, naar den aard van zijne soort de meest onbruikbare van alle dienstboden, zorgde voor zijn paard, putte water uit de langs het huis loopende, troebele beek, maakte de laarzen zwart, stal tabak, lepeltjes, suiker en dassen, en liep van tijd tot tijd eens met een ruimen voorraad van levensmiddelen en kleederen weg. Zoo kookte Karel zelf zijn eten, schoot zijn eigen wild, poetste vaak in hoogsteigen persoon de laarzen, deed alle boodschappen, maakte het bed op, stofte en smeerde den vloer en herstelde zooveel mogelijk zijn door de zwarte waschvrouw vreeselijk toegetakeld goed. Zonder het zelf te weten, vormde hij zich, door het lot gedwongen, tot keuken-, werk- en linnenmeid.

Doch zelfs met deze opsomming, die ik niet dan met kippevel heb kunnen neerschrijven, heb ik nog niet alles genoemd, wat onzen held het leven moest verbitteren.

Gaandeweg had hij eene levendige sympathie opgevat voor republikeinsche beginselen, de Transvaal en vooral voor President Burgers. Ook hij was onder den machtigen invloed gekomen, dien laatstgenoemde op zijne geheele omgeving uitoefende.

En nu gebeurde het, dat er een troepje Engelschen, gewapend met eene volmacht van de Britsche regeering en eene groote hoeveelheid politieke sluwheid, op zekeren dag de Transvaal binnentrekken, er met voorbeeldelooze behendigheid en onder het geven van partijen alles op stelten zetten en eindelijk, gebruik makende van de gestookte verwarring, het land nemen, Burgers dus aan den dijk zetten en een nieuw gouvernement vestigen.

Vooral in dezen tijd heb ik veel met Karel te doen gehad. Ikzelf was privaat-secretaris van den President en had het zóó druk, dat ik voor mijn vriend verlof aanvroeg, mij te mogen helpen. Hij zag daardoor genoeg van al het leelijke, dat de Brit weder had uitgericht, om er niet bijzonder op gesteld te kunnen wezen, diens vlag te dienen. Hoewel hij na de annexatie toch in zijne betrekking zou kunnen blijven, nam hij dus, juist als iemand, die van zijne renten denkt te gaan leven, zijn ontslag.

Opnieuw was Karel nu zonder werk of ‘verdiensten’, en ditmaal was zijn toestand nog lastiger, daar hij zijne vorderingen op

het niet-betalend Transvaalsch gouvernement, uit nooddwang, voor een appel en een ei had verkocht en meer rekeningen had te voldoen, dan er nog penningen in zijne beurs waren. Goede raad was duur! De oude heer Haspel had in zijn laatsten brief de meening uitgesproken, dat zijn zoon wel traktement kon krijgen, als hij dat werkelijk zoo hoog noodig had. Was hij dan niet klerk van de schatkist en was hij er niet het eerste bij, als daar, zij het dan ook bij vergissing, eens iets in kwam? In één woord, Papa's overlegging strekte alleenlijk, om langs een omweg nogmaals te betoogen, dat mijnheer zijn zoon algeheele toestemming had, zijn mond zelf open te houden en zijn eigen bootje te roeien.

Voor de zooveelste maal was de jonge Haspel der wanhoop nabij! Doch er is een God voor kinderen en dronken menschen, zegt het spreekwoord, en ik meen erbij te mogen voegen, ook voor bezitters van onbetaalde rekeningen! Karel had zich juist voorgenomen, den hongerdood te sterven en zijn vader zoodoende aan eene welverdiende, verschrikkelijke wroeging over te geven, toen Burgers den benarde met iets van het weinigje, dat hijzelf nog had overgehouden, bijsprong. Burgers behoorde tot die onhebbelijk onpractische menschen, die, hoezeer de nood hen ook dringt, toch altijd nog genoeg schijnen te hebben, om er anderen uit te helpen!

Spoedig terneergeslagen, maar ook spoedig weder vol moed, bestelde Karel den hongerdood voor zichzelven en de wroeging voor zijn vader weder af. Hij deed een Transvaalsch examen en spijkerde daarna een groot bord aan zijne deur, dat den enkelen voorbijganger kennis gaf, dat hij, Mr. Karel Haspel Jr., zich geïnstalleerd had als beëedigd translateur in de Fransche, Hoogduitsche, Hollandsche en Engelsche talen en verder als copiïst en generaal-agent.

Het groote bord evenwel had den armen jongen blijkbaar meer vertrouwen ingeboezemd dan den enkelen voorbijganger; althans kreeg hij zoo weinig te doen en weder zoovele nieuwe rekeningen, dat hij weldra opnieuw herhaaldelijk uitnoodigingen ontving, voor den Landdrost - d.i. den Transvaalschen arrondissementsrechter - te verschijnen.

Burgers was weg; de Engelschen waren de baas, en Karel, verder van honk dan ooit te voren, kreeg - het heimwee. Zij, die dit gevoel hebben gekend, zullen mij toestemmen, dat er geen verschrikkelijker, geen wanhopiger zielskwaal bestaat dan deze. Ik, die de vreeselijke werking ervan bij den armen Karel heb kunnen gadeslaan, durf gerust beweren, dat hij, die zijn vader en zijne moeder vermoord heeft, nog te goed is, om met zoo iets als heimwee te worden bezocht. Het vervult den lijder eerst met eene zekere woeste onverschilligheid, daarna met eene doffe radeloosheid en eindelijk met een zielsangst, die, grenzende aan waanzin, het geregeld denken belet, hem van zijn oordeel berooft, zijne geestkracht verlamt en hem eindelijk, zoowel physiek als moreel, vernietigt.

Op eene sensitieve natuur als die van Karel moesten de gevolgen dezer kwaal wel bijzonder sterk zijn. De arme jongen raakte aan den drank! Hij was het leven moe, innig moe! Zijne zinnen waren verward; koortsachtig woelde het bloed hem door de aderen, en in het doffe oog gloeide een heilloos licht. Hij greep naar 't glas; wierp als 't ware een nevel over de schrikbeelden, die eene verhitte phantasie hem schiep; zocht in bedwelming eene toevlucht voor de onuitsprekelijke angsten, die hem de borst beklemden, en trachtte, door het afgrijselijkste aller middelen, het vuur te smoren, dat hem verteerde met zulk een helschen gloed!...

In Transvaal, waar men, omdat wijn en bieren er zoo duur zijn, den geheelen dag brandewijn drinkt, moest men, onder zulke gegevens, wel onherroepelijk tot genoemde zwakheid vervallen. Gelukkig echter duurde Karel's razernij slechts kort en liet hij zich, na aanwending van meer geestkracht, dan waarover hij ooit had gedacht te kunnen beschikken, weldra op het goede pad terugbrengen.

Een medelijdend winkelier nam hem in dienst. De ergste zorgen waren dus geweken; een paar opwekkende brieven van zijne moeder hielpen hem aan wat nieuwen levensmoed, en een weinig afleiding deed de rest, om hem, zoo niet geheel, dan toch gedeeltelijk, te verzoenen met zijn niet benijdenswaardig lot.

Hij was nu dus toch winkelbediende, en daar men in een Afrikaansche store steeds alles te koop aanbiedt, wat een bescheiden vrager wenschen kan, verkocht hij, gedurende eenige weken, zeep, suiker, kleederen, meubelen, tabak, petroleum, buskruit, damesstofjes, enz. aan de Pretoriaansche winkelbezoekers.

Doch, men neme het hem niet kwalijk, ook deze betrekking strookte niet naar wensch met zijne aspiratiën. Met vreugde aanvaardde hij daarom het aanbod van een rondreizend dokter, om dezen als leerling te volgen, en kort daarop zien wij hem met toewijding en ijver de sombere plichten vervullen, welke gezegde loopbaan meer eigenaardig met zich brengt. In Waterberg, waar zijn meester het vooral zeer druk had, naderde Karel echter ook weder het einde van deze carrière. De dokter werd ziek en stierf en werd door zijn leerling, of hoe men hem noemen wil, naar de laatste rustplaats gedragen, die vreemde handen in een vreemd land voor hem gedolven hadden.

‘Rrrt! al weer 'n ander stik!’ zegt de man uit Karel's rarekiek tot dezen, en in het nu volgende ‘stik’ zien wij onzen held optreden in de functie van den heer Blank, dus als transportrijder.

Verdorp, een Waterbergsch Hollander, ruw als een ongeslepen edelsteen, maar van gelijke waarde, had medelijden met den nu twintigjarigen zwerver en belastte hem met de overbrenging van een transport naar Pretoria, waarvoor hij eene behoorlijke belooning zou ontvangen. Karel oefende zich een paar dagen in het gebruiken van de reusachtige ossenzweep, liet zich onderrichten omtrent al de eigenaardig-

heden van het veertiental runderen en de beide zwarten, die hij thans te bevelen zou hebben, en begeeft zich, vol moed, op weg. Na een paar dagen valt de wagen op de helling van een steenachtigen heuvel om, doch des drijvers goede engelen zijn weer op hun post, en een paar voorbijgaande boerjagers helpen hem uit zijn benarden toestand. De roofdieren schijnen zich, hoewel het wild zeer talrijk is, beleefdheidshalve uit het pad te houden, en al blijft hij ook niet vrij van enkele onaangename avonturen, op den bepaalden tijd levert hij zijn vrachtje aan de bestemming af en verheugt hij zich in het bezit van een zwaar, maar eerlijk verdiend loon, dat hem in onvoorzichtigen overmoed een langen neus doet maken tegen de nijdige oude juffrouw Fortuna.

Opnieuw zien wij Karel dus te Pretoria. Hij loopt er drie weken lang rond en schijnt er niet toe te kunnen komen, om, ingevolge zijn oorspronkelijk plan, genoemde plaats binnen het kortst mogelijk tijdsbestek voor altijd den rug toe te draaien. Ook komt het der praatzieke Pretoriaansche wereld voor, als is het den laatsten tijd niet recht pluis met den armen jongen. Hij is nog afgetrokkener dan anders, schijnt erg zenuwachtig en praat hardop bij het wandelen, dat hij meestal doet met gebukten hoofde, gefronste wenkbrauwen en het voortdurend gevaar, in botsing te zullen komen met eenigen boom of onverhoeds in eene sloot te tuimelen - om kort te gaan, men verdenkt hem, dat eigenaardig soort onwijsheid achter zijne vestknoopjes te herbergen, waarvan ieder op zijn tijd wel eens lichtere of zwaardere aanmaningen ondervindt en dat men, in de wandeling, verliefdheid noemt.

Wij kunnen niet beter doen, dan Karel een dagje te bespieden en op die wijze ook een avondbezoek met hem mede te maken, dat door hem blijkbaar reeds meer dan door ons is afgelegd.

Vergeef mij echter, zoo ik nu voor een oogenblik een sombere snaar moet aanslaan op de lier, waarmede ik de zwerftochten van dezen Ulyssus bezing.

Aan de westzijde van het dorp, onder aan den voet van eene dicht begroeide berghelling, ligt, verscholen tusschen de bladeren, eene kleine woning. Zij, die niet, zooals Karel, den weg daarheen van voet tot voet kennen, zouden niet weinig moeite hebben, haar overdag uit te vinden. Nergens toch ontdekt de zoekende blik een weg of pad in de wildernis van struiken, waardoor zij omgeven wordt, en zelfs in den laten, donkeren avond zou men lang tevergeefs kunnen rondzien naar een enkelen lichtstraal, die de nabijheid van de zoo afgelegen hut verraden kon.

Hoe weinig Pretorianen hem dan ook gezien hebben, allen weten zij ons een en ander omtrent dezen schuilhoek en zijne bewoners te verhalen. Dat een en ander loopt echter zeer uiteen. Eenigen vertellen, dat de zonderling, die met zijne dochter het ‘donker oord’ (zoo noemt

men de plaats) bewoont, een krankzinnige is; anderen heeten hem een stillen dronkaard, en ook zijn er, die iets fluisteren van tooverij en duivelskunsten, wanneer zij de gebogen gestalte van den ouden Barlay met verhaasten tred het dorp zien binnenkomen of tevergeefs trachten te bespieden in den omtrek van zijne woning.

Van den eersten dag van zijn verblijf te Pretoria af had Karel den lust in zich voelen opkomen, het raadsel, waarvan Barlay en diens, naar men zeide schoone, dochter het onderwerp waren, op te lossen, en na weinige pogingen was hij in het ‘donker oord’ doorgedrongen. Was hij er betooverd? Het scheen bijna zoo, want niet alleen had men hem nog nooit een woord over de Barlay's hooren uiten, maar zelfs was het enkelen albedillers in 't oog gevallen, dat dit bezoek, met telkens korter tusschenpoozen, door anderen werd opgevolgd.

Het is ongeveer negen uur geworden, als wij eene gedaante, die we, dank zij 't langzaam helder wordend maanlicht, voor die van onzen held herkennen, na een oogenblik zoekens het struikgewas aan gene zijde van de Wonderbeek op zekere plaats zien openen en daarin weldra verdwijnen. Een ritselen en kraken der bladeren en takken leert ons den door hem genomen weg, en een paar minuten later zien wij hem den voet zetten op het pleintje, dat de hier zoo welige plantengroei voor Barlay's hut heeft uitgespaard.

‘Goeden avond, Maggy!’ klinkt het uit Karel's mond, terwijl hij op een jong meisje toetreedt, dat, leunend tegen den huismuur, zich voorover buigt, om zich van den persoon des komenden te vergewissen.

‘Goeden avond, Charles; ik vreesde, dat ik je vandaag niet meer zien zou. Het is al zoo laat.’

‘Arm kind, en als altijd zoo alleen, en in zulk een somber oord!’

‘Och, dat went wel,’ antwoordde het meisje met een gedwongen lach. ‘Maar toch,’ zoo ging zij min of meer gejaagd voort, ‘zou ik wel willen, dat vader weer terug was. Hij is nu al acht dagen weg, en ik vrees - dat hem iets overkomen is.’

‘Ik betwijfel,’ viel Karel op bitteren toon in, ‘of hij diezelfde vrees ook wel eens voor jou in zich voelt opkomen.’

‘Foei, Charles, zeg dat niet; dat is slecht van je. En waarom zou dat alleen zijn zoo erg wezen? O, ware het alleen dit...’

‘Je zoudt niet zoo ongelukkig zijn, als thans, niettegenstaande je zeggen, werkelijk het geval is, niet waar? O, Maggy, ik mag niet vragen, wat dat andere is, maar,’ vervolgde hij, met bevende stem en eenigszins aarzelend, terwijl hij het kleine, ruwe handje van het meisje vatte, ‘maar ik ben immers je eenige vriend en mag daarom toch wel weten, of het in mijn vermogen is, je leed te verzachten. O, Maggy, terwijl mij het leven blijkbaar nog zooveel lichter is, voel ik toch zoo vaak de behoefte, het volle hart eens uit te storten - is diezelfde drang jou dan vreemd?’

Maggy zweeg. Het blondgelokte, teere hoofdje boog zich, als onder

den last van eene diepe smart, op de borst; toen voer een lichte schok door de tengere gestalte, en voelde Karel een traan vallen op de hand, waarmee hij de hare nog omsloten hield.

'Ik zal niet meer vragen, want ik zie, dat ik je pijn doe, Maggy; maar voor mijn vertrek...'

'Vertrek? Ga je dan weg, Charles?' riep het meisje ontsteld uit.

'Ja zeker! Het wordt eindelijk tijd, dat ik Pretoria verlaat. Deze maatschappij walgt me, en mijn geld is bijna op. Mogelijk ook wachten mij elders blijder dagen en eene betere toekomst. O, Maggy, kon ik maar iets, hoe weinig ook, voor je doen, dan bleef ik... maar...'

'Ja, ja, ik weet het; maar neen, blijf niet!... Geloof me, het is beter, dat je weg gaat... Ik heb je al lang aangeraden, te vertrekken.... Hier heeft iemand als jij niets te wachten. Elders - en o, daar ben ik zeker van! - zal de fortuin je gunstig wezen... En ik zal voor je bidden, Charles... en ik weet... och, vergeef me, dat ik zoo kinderachtig ben... maar...', en luid snikkende snelde het arme kind naar binnen. Ook Karel was diep ontroerd en voelde de tranen langs zijne wangen biggelen. Was hij verliefd op de arme Maggy, of zij op hem? Wij gelooven het niet; maar wij vermoeden, dat zij, de een uit medelijden en de andere uit dankbaarheid, onbewust den sterken band van sympathie en vriendschap hadden gesloten, die hun deze scheiding zoo zwaar moest doen vallen.....

In de somberste stemming der wereld verlaat onze vriend het tooneel van zooveel onaangename en smartelijke herinneringen. Hij heeft nu zijne laatste penningen geofferd in het kantoor van den postwagenagent en daarvoor in ruil een kaartje ontvangen, krachtens hetwelk hem eene gemakkelijke passage moet worden verschaft naar Potchefstroom.

Met de mailzakken, passage en een half dozijn medepassagiers laadt men hem nu in een rammelend wagenstel, dat, onder een krampachtig stooten en hotsen, schokken en wippen, knarsend en krijschend, in vliegenden galop Pretoria met hem uitholt. Een onhebbelijk medereiziger, die met zeker wreedaardig welgevallen den armen jongen in 't lijdend, bleekbruin gelaat staart en tot die verschrikkelijke menschensoort behoort, die altijd behoefte heeft, om in 't publiek, ten koste van dezen of genen, eene goedkoope geestigheid te plaatsen, maakte zich oogenblikkelijk van Karel meester, en zoo is deze dus ruimschoots in de gelegenheid, om ook met het hem tot dusver onbekende postreizen, in al diens negatieve geneugten, kennis te maken.

Twee lange dagen duurde de overtocht. Een keer of drie per dag had men een oogenblik oponthoud aan eene wisselplaats, om het afgematte vierspan door een ander te vervangen. Voor de rest van den

tijd zat men beknepen tusschen de bagage en zijne buurlieden, en dat wel liefst in de lastige, vermoeiende houding, die men, dank zij de gebrekkige inrichting van het voertuig, de afwezigheid van iets, wat naar een begaanbaar pad kon zweemen, en de snelle vaart, ter voorkoming van ongelukken verplicht was aan te nemen.

Ook zou het een toeval zijn geweest, waarop men niet mocht hopen, indien het gezelschap had bestaan uit nette, niet-dronken en inschikkelijke personen. Voortdurend werden er, onder het voorthollen, ruime hoeveelheden brandewijn, vloeken en somtijds ook slagen uitgedeeld, en toen men, kort bij de stad, het ongeluk had om te vallen, en allen zich min of meer bezeerd of gewond hadden, wilde men ook nog den postillon te lijf, die volstrekt geene schuld aan de ramp droeg.

Enkele malen echter ook hadden er onder of door het meestentijds beschonken gezelschap zulke vermakelijke tooneelen plaats, dat Karel zich een oogenblik voelde wakker geschud en, tot groote uitkomst voor 's mans zenuwen, zijne zuchten even tegen een glimlach inwisselde.

Zoo gebeurde het eens, dat men, aan een poststation gekomen, een boer ontmoette, wiens kluchtig en kenschetsend snoeven eerst tot het toepassen van eenige stooten uit de hoogere bokskunst, doch ten slotte tot de aanwending van een ‘practical joke’ uitlokte. De vroolijke passagiers wisten den boer nu zijne geldtasch te ontfutselen en deze, na eene kleine inspectie, die Karel met zekere, niet ongegronde bezorgdheid volgde, in den zadelholster te steken. Verder werden er in zekere lichaamsdeelen, juist vóór het wegrijden van den boer, eenige peperkorrels in diens paard aangebracht, waarvan zich de uitwerking al zeer spoedig deed gevoelen. Het aangehitste dier ging op hol, wierp zijn vrachtje af en verdween weldra, naar onze held later vernam, voorgoed achter een niet ver van het poststation gelegen bergrug.

Wij zullen aanstonds zien, hoe dit voorval nog een onaangenaam staartje had.

Den avond van dien dag kwam Karel te Potchefstroom, Transvaal's grootste stad en in vele opzichten het tweelingzusje van Pretoria, aan. Hij had thans nog juist genoeg geld over, om er de drie volgende dagen van te leven. Vóór den vierden dag echter moest er uitkomst komen, of hij verhongerde. Dit vooruitzicht evenwel is, zelfs in zijn toestand, niet zeer verleidelijk, en daarom zien wij hem den volgenden dag als een bedelaar van deur tot deur gaan en werk vragen.

Het heeft hem veel gekost, die stap! en had men hem eenige maanden geleden voorspeld, dat hij er toch toe komen zou - hij had het zich als eene beleediging aangerekend. Zóó sterk zijn de onzinnige vooroordeelen en belachelijke conventies in de maatschappij, waaraan hij zijne eerste vorming dankte! Thans echter ook heeft hij te veel

van de wereld en de menschen gezien, om niet manmoedig te breken met wat hem van de kleingeestigheid dier maatschappij is bijgebleven. Ja, nu dat eenmaal zoo is, vervult het hem zelfs met zekeren trots, dat hij, als een timmermansknecht, zich aanbiedt tot het verrichten van handenarbeid.

Reeds een dozijn malen heeft men hem geweigerd, en eens zelfs schold men hem voor 'verloopen' en 'avonturier', maar nog ontschiet de moed hem niet. Hij vraagt weer en weer, en nogmaals weer, doch men blijft weigeren. Thans springen de tranen van spijt hem in de oogen; zijn gevoel dreigt hem te overmeesteren, en de arme jongen, ziek naar lichaam en ziel, vermag niet langer weerstand te bieden; langzaam zinkt hem het hoofd tusschen de handen - hij snikt!

Op dit tragisch oogenblik verschijnt er een reddende engel ten tooneele in den persoon van een Hollander, dien Karel reeds in Pretoria had gekend en die sedert jaren in Potchefstroom woonde en daar eene prachtige zaak had.

'Kip, ik heb je!' jubelde deze reddende engel, en: 'Ben je daar dan eindelijk, bleekneus! Van morgen hoor ik van den Landdrost, dat zekere Haspel bij hem is aangegeven als landlooper en werver voor de oproerlingen in Middelburg. En nu hoor ik er nog bij, dat je, als Frans de Eerste, je wilt laten doodhongeren. Dat denkbeeld, vriendlief, heeft niet eens de verdienste, oorspronkelijk te wezen. Kom, Karel, ga jij maar met mij mee; laat je treurig gezicht hier liggen - geloof me, niemand zal het oprapen! - en neem de rest van het kleine beetje, dat er nog van je is overgeschoten, met me naar huis.'

Karel deed, wat hem gezegd werd; at zooveel, dat hij zijn gastheer geheel mystificeerde omtrent het draagvermogen van zijne maag; sliep een wijzertje rond; stond den volgenden morgen, nog altijd met onverminderden eetlust, op, en had toen een langdurig onderhoud met zijn weldoener. Deze wilde hem het reisgeld naar Europa voorschieten en raadde hem ernstig aan, niet terug te komen, voordat hij thuis op zijn gemak wat uit de kluiten was geschoten en wat dikker armen had aangeschaft.

Maar Karel, die, nu zijne maag weer gevuld was, ook al zijn moed had herkregen en zich juist bijtijds, met heilzamen schrik, het gezicht te binnen bracht, dat de oude heer Haspel gewoon was tegen rekeningen en wissels op te zetten, verkoos het tweede van zijne gastheers voorstellen en werd op diens aanbeveling schoolmeester bij de kinderen van een niet ver van de stad wonenden boer.

Niettegenstaande al de bezwaren en onaangenaamheden, welke aan deze zonderlinge betrekking verbonden waren, was dit nieuwe leven toch niet zonder zekere bekoorlijkheid, en dat vooral, zoolang het nog nieuw bleef.

Wij vinden den zwerver dan terug op eene boerenplaats, waar hij

naar zijn beste vermogen tracht, de beginselen van het schrijven, lezen en den catechismus in de nagenoeg ontoegankelijke hersenkasjes van een zestal door en door gezonde, maar bij uitstek onwillige kinderen te werken.

De boerderij is eene bezitting van meer dan 8000 bunder en staat bekend voor eene der welvarendsten van geheel Transvaal. De eigenaar en zijn drie volwassen zonen leggen, in tegenstelling met hun Transvaalsche broederen, een werkelijk zeldzamen ijver aan den dag, en bearbeiden, met behulp van eenige Kaffers, een stuk bouwgrond, dat gemakkelijk in de uiterst bescheiden behoeften van het overigens zeer talrijk gezin voorziet. Verder vindt men nog op de ‘plaats’ een honderdtal paarden, een achthonderd runderen, misschien tienmaal zooveel schapen en nog eene menigte andere dieren, als varkens, honden, katten, kippen, eenden, pauwen en enkele tamgemaakte antilopen, kraanvogels, enz. Behalve de woning, die wel vier vertrekken rijk is, treft men ten overvloede op het erf nog een paar schuren, een watermolen en een drietal veekralen (veeschutten) aan en verheugt men er zich in het genot van een boomgaard, die eene groote verscheidenheid van heerlijke vruchten oplevert.

De vrouw des huizes is eene kolossale dame, wier omvang nauwelijks te benaderen is; zij schonk haar echtgenoot een twaalftal spruiten, die van het ouderpaar niet alleen de afmetingen, maar ook de domheid en onbevattelijkheid in het leven hebben meegekregen.

Laatstgenoemde omstandigheid vooral maakt 's meesters positie niet gemakkelijk. Hij heeft bovendien niet het voorrecht, een baard te bezitten, en zegt, ondanks zichzelven, dikwijls dingen, die zijne omgeving niet begrijpt en dus afkeurt of met geringschatting behandelt. Toch weet hij zich gelukkig gaandeweg de gunst van het geheele huishouden te verzekeren.

Des morgens (liefst te half zes!) zegt hij aan 't ontbijt op aandoenlijke wijze een lang, welsprekend gebed op, en na het ontbijt stelt hij vele, dikwijls vruchtelooze pogingen in het werk, zijne discipelen om zich te verzamelen. Gelukt dit, dan gaat hij over tot eene nieuwe poging en tracht hij stormenderhand zich van hunne aandacht meester te maken en hun de geheimenissen te onthullen van het a-b-c-boek. Meestal echter gelukt het niet en zit de geheele bende al spoedig in de boomen of ergens, waar zij niet meer te vinden is, doch de oudelui schijnen dit telkens weerkeerend verschijnsel evengoed te begrijpen als Karel, en rekenen het hem niet toe. Van Beek, zijn patroon, noodigt hem dan uit, eens naar de beesten te gaan zien, of Juffrouw Van Beek verzoekt om eenige lafenis voor hare altijd naar de psalmen dorstende ziel.

Tegen den middag verzamelt men zich om den disch en verslindt zwijgend, evenals 's morgens, groote bergen schapenvleesch en boerenbrood, waarbij men melk drinkt uit kommen, zoo groot als bad-

kuipen. Na dezen maaltijd wordt het lieve leven hervat tot des avonds 7 uur, wanneer het avondeten de familie weder bij elkander ziet.

Is dit afgeloopen, dan steken de mannen de pijpen op, leggen de vrouwen de handen in den schoot en staart men elkander, onder het genot van eenige laatste kommen koffiegrog, slaperig aan. De huisvader weet van deze gelegenheid gebruik te maken, om eenige geheel nieuwe gezichtspunten te ontwikkelen omtrent de politiek, de Hollanders, Engelschen en alle andere vreemdelingen uit te schelden voor al wat leelijk is, en steeds met groote koppigheid te velde te trekken tegen de argumenten van den meester, waarvoor hij echter heimelijk een grooten eerbied koestert (misschien wel weder, omdat hij er niets van begrijpt). Ten slotte houdt hij nog eene verhandeling over eenig bijbelsch onderwerp, die door allen met den grootsten eerbied en de meeste oplettendheid wordt aangehoord, maar waaraan, met geene de minste mogelijkheid, een touw of ook zelfs maar een draadje is vast te knoopen.

Deze verhandeling is gewoonlijk het sein tot opbreken. De pijpen worden dan uitgeschud en de aanwezigen begeven zich naar hunne verschillende slaapvertrekken. Ook de meester staat op, schudt zijne sedert lang ingedommelde leerlingen wakker, stelt zich aan het hoofd der colonne en schuift, na volbrachte dagtaak, onder de karos (dierenhuid), die, met nog eene andere karos en een opgevulden zak, waaruit men bij den eersten aanblik nog niet dadelijk een kussen zou herkennen, zijne nederige sponde uitmaakt.

Den volgenden morgen, somtijds nog eer de zon boven den horizon komt uitkijken, begint dezelfde geschiedenis van voren af aan.

Op deze wijze leefde Karel drie weken voort, toen, op 't onverwachtst, een hoogst onwelkom incident hem weder verandering bracht.

Het was ongeveer tegen zes uur, toen de familie Van Beek, die zich, als naar gewoonte, in de frissche lucht, onder de veranda, voor den aanstonds tegen het avondeten te voeren verdelgingsstrijd gereed maakte, plotseling vermeerderd werd met een gast, die, achter het huis om, van de stad kwam aangereden. In den nieuwaangekomene, een jongen boer, herkent Karel onmiddellijk den man, dien hij, op zijne reis naar Potchefstroom, zulk eene leelijke, maar goedgelukte poets had zien spelen.

‘N'avend, oom! n'avend, tante! n'avend, neef en niggies!’ zegt de reisherinnering, terwijl hij, het gezelschap rondgaande, elk der leden daarvan de hand geeft en vervolgens naar een stoel gewezen wordt.

‘Wie is jij?’ informeert na eene kleine pauze Karel's patroon.

‘Piet Visage,’ blaast de aangesprokene, die intusschen zijne pijp voor den dag heeft gehaald en aan het dampen is geslagen als de schoorsteen van een brandend huis. ‘Dà ga nog goed, oom?’ vervolgt hij toen, na eenige trekjes en met eene, bij zulk eene vraag behoorende plechtigheid.

‘Dankie, neef, da ga mar banje sleg. Onze Heere vergé dit ver mij, mar die weer is tog al te droog.’

‘Ja, die weer is tog al te droog!’ meent ook 's vaders oudste zoon en echo. Weder volgt er eene pauze, opgevuld door rook. Toen piept Juffrouw Van Beek, wier keel haast is toegegroeid, maar die toch erg graag haar woordje plaatst:

‘Ja, die weer is al te droog!’

Waarop Piet Visage, belust op het vertellen van een nieuwtje, de opmerking afsteekt:

‘Die weer *is* droog!’

‘Hoe staat dat met die roodrokkies, neef? Hè die Engelse skepsels nie weer een leelijke ding uitgerig nie?’

‘Och, die kerels is tog zóó verspot. Nou zè hulle, hulle wil belastings hè. Mar die Here zal o'er hulle rig, ver al zulke boose spul!’ troost Visage, zichtbaar verbolgen over dergelijke stoute en onbillijke eischen.

‘Moe nie zoo praat nie!’ valt Van Beek in. ‘Ons zal die keerls zelf die land uitjá, en hulle skiet, nes (net als) springbokkies. Neef zal net nou zien, hoe die ouwe roertjie (geweer) van mijn, werk!’

‘Ja, ons veg!’ bevestigt de heer Piet, die even min als Van Beek van plan is, om ooit zoo iets te beginnen.

Inmiddels heeft laatstgenoemde Karel in 't oog gekregen, en met de plotselinge zenuwachtigheid van iemand, dien men in zijn hals kittelt, roept hij:

‘Watter (wat voor) skepsel is daar die?’

‘Da's 'n rou (pas aangekomen) Hollander. Da's die meester.’

‘Die Hollander is 'n slegte keerl, oom! Die Hollander hè, met nog 'n troppie Engelse beeste, mijn peerd gesteel.’

‘Kom nou, neef!’ vergoelijkt Juffrouw Van Beek, ‘die jong is mos (immers) te arm om te kijk.’

‘Nè, allematti, die keerl het mijn peerd gesteel. Ek is an die stasie bij Brandvlei en die volk van die poskar maak spulletjies en maak ver mijn peerd springerig en dol, om die dan te vang. Nè, allematti, die Hollander is banje (erg) sleg!’

‘Je liegt als een gemeene boer, die je ben.’ En Karel maakt zich gereed, om met de vuisten nog meerder kracht aan zijne verdediging bij te zetten. De heer Piet Visage verschanst zich echter onmiddellijk achter zijn gastheer en opent over diens schouder heen een snelvuur van vloeken en scheldwoorden op den slechten Hollander. Natuurlijk ontwikkelt er zich thans een tooneel van de grootste verwarring. Van Beek en zijne zonen, weinig ingenomen met de uitdrukking, die Karel zich zoo even veroorloofde, verklaren zich, naarmate deze zich driftiger maakt, meer voor den beschuldiger. Het eind van de zaak is dan ook, dat Van Beek onzen held den volgenden dag het zuurverdiend loon uitbetaalt en hem, om eens een zeemansterm te gebruiken, ‘als schelm aan wal zet’.

In een ommezientje is Karel dus weder aan zijn lot overgelaten. Het ‘wat thans?’ wacht opnieuw beantwoording. Eene bij uitstek toepasselijke aanhaling uit een psalm heeft Juffrouw Van Beek gelukkig kunnen bewegen, den weggejaagde eenigen mondkost mede te geven, en, hiervan voorzien, waagt deze het, de route naar Bloemhof en de Diamantvelden op te zoeken. Het scheen evenwel, zoo meende Karel, dat ook in Afrika het onkruid niet wil vergaan. Na slechts ééne dagreis ontmoette hij een wagentransport en hierbij kon hij zich, tegen toezegging van eenig dienstbewijs, gemakkelijk aansluiten.

Op deze wijze kwam hij weldra, behouden en blij te moe, te Kimberley, de hoofdstad van Grigualand West, in het centrum der diamantgravingen aan.

Het kwam hem voor, als had hij, na al zijn wedervaren, toch nimmer eene grootere lotswisseling ondergaan dan thans. Van de kale, dorre vlakte, die hij zoo even had doorgetrokken, zag hij zich in eens verplaatst in eene werkelijke stad, waarin men alles, wat beschaving en ontwikkeling den mensch bieden, aantrof.

Evenals zoovele Amerikaansche steden dankt Kimberley haar ontstaan aan een toeval en is zij 't kind van een oogenblik! Er werden diamanten gevonden in de bedding der Vaalrivier en in de heuvels aan hare oevers. Bij duizenden en duizenden stroomden er ras van alle kanten gelukzoekers samen, en binnen weinige maanden was er in 't midden dier zandwoestijn eene stad verrezen met restaurants, uitspanningsplaatsen, publieke gebouwen en wat men ook maar in eene geregelde vestiging verlangen kan.

De huizen, in lange rijen opgesteld en bijna allen bespijkerd met groote, bont beschreven uithangborden, bestaan nagenoeg allen uit in elkaar gezette zinkplaten, hebben geene verdiepingen en zijn zelden grooter dan eene ruime Europeesche kamer. De straten zijn lang en breed en den geheelen dag overdekt met eene woelende, bonte menigte, samengesteld uit lieden van allerlei ras en nationaliteit. En bij de diamantmijnen is de drukte steeds zóó groot, dat Karel, die niet meer aan zulk eene bedrijvigheid gewend was, dacht een oploop te zien.

In deze wonderlijke, geïmproviseerde stad herleefde de arme jongen weder geheel en al. Hij vergat al den geleden jammer en toog er dadelijk op uit, om, in die wereld van arbeid en inspanning, ook zijne krachten aan den man te brengen. Heel lang behoefde dit pogen natuurlijk niet te duren. Binnen eenige uren had hij zich verhuurd als opzichter in een claim. Laatstgenoemd woord en ook de betrekking vereischen eenige toelichting.

Men wete dan, dat eene diamantmijn, meestal cirkelvormig in omtrek, van regeeringswege wordt verdeeld in claims, d.i. partjes van hoogstens 30 voet in 't vierkant. Sommigen dier claims worden door den eigenaar weder onderverdeeld, ten einde, indien noodig, de kosten der exploitatie zoo gering mogelijk te maken. In deze stukken nu

spitten, onder opzicht van een blanke, eenige werklieden, meestal Kaffers. De uitgegraven aarde wordt langs ijzerdraadtouwen uit den claim naar den kuilrand geheschen en vervolgens in een wagentje naar de sorteerplaats vervoerd.

Geruimen tijd verdiende Karel nu zijn brood en schapenvleesch met van 's morgens heel in de vroegte tot het verdwijnen van het daglicht een twintigtal zwartjes aan het spitten te houden en te bespieden. Hoewel deze zwartjes geheel naakt in de mijnen werken, weten zij zich toch steeds van eenige der diamanten, die hun scherpe blik onder het graven heeft ontdekt, meester te maken. Somtijds verbergen zij het gestolene dan tusschen de teenen of in het haar op hoofd of lichaam, doch dikwerf ook slikken zij het in. In het laatste geval, dat men ongelukkigerwijze het meest vindt toegepast, wordt de contrôle uiterst vermoeiend en lastig. Dat ondervond ook onze jeugdige opzichter. Hij matte zich dagelijks meer af, werd eindelijk ziek en kon nu zijne aandacht voorloopig van de Kaffers op zijn hoofdkussen overbrengen.

Daar ook dit geval al weder niet zeer verkwikkend is, verzoek ik vergunning een paar maanden over te springen en u, na eene stormachtige zeereis van Port-Elizabeth naar Kaapstad, ten tweeden male den voet te doen zetten op Tafelbaai's strand.

In deze tusschenperiode toch heeft Karel's ellende het toppunt bereikt en heeft hij 't nu en dan zoo benauwd gehad, dat ik het niet zou wagen, er eene schets van te leveren en u te ontstemmen door de opsomming van eene reeks van verdrietelijkheden, die u, Goddank! ook niet aangaan.

Van Kimberley was hij na heel wat tobben in Bloemfontein, de hoofdstad van den Oranje-Vrijstaat, aangeland. Hier had hij dagvaardingen en speciale huwelijkslicentiën geschreven op het Landdrostkantoor, copieerwerk verricht en hulp verleend aan een vendu-afslager, die het zeer druk had door het pas beslag leggen op ongewoon veel boedels. Hoe hij met horten en stooten eindelijk in Port-Elizabeth behouden terecht kwam, is hem ten huidigen dage nog niet recht duidelijk; kort na zijne aankomst daar ter plaatse wist hij zich te verstoppen onder den deklast van eene der groote mailbooten, en was men dus wel verplicht, hem gratis den overtocht naar Kaapstad te laten meedoen. Hier aangekomen, voelt hij zich, zonder recht te weten waarom, weder het heertje. Met een laatsten grom van den kapitein de scheepsplank overgejaagd, bevindt hij zich nu weer op dezelfde kade, die hij nog eens, doch toen boordevol van blijde en grootsche verwachtingen, betreden had. Hij heeft zijne bagage, die langzamerhand van twee zeer groote koffers tot één zeer klein pakje geslonken is, onder den arm en telt, niet voor de eerste maal, zijne nog overgeschotene geldstukjes na. Er zijn er twee van een shilling, drie van sixpence en nog wat van koper. Met de waardigheid, die men wel

bij millionairs opmerkt, stapt hij in een cab (rijtuig); onderweg voorziet hij zich van een handvol manilla's, en, een half uur later uitstijgende voor de deur van een fraai huis in de Breestreet, geeft hij den koetsier eene dubbele fooi.

In het fraaie huis woont een achtenswaardig Kaapsch ingezetene, met wien hij bij zijn vorig bezoek aan de stad had kennis gemaakt. De Kaapsche gastvrijheid, zoo leert de ondervinding thans ook aan Karel, wordt niet tevergeefs zoo hoog geroemd. De oude Seelstroom, hoewel Duitscher van origine, is met al den haat, waarvoor zijne overigens zoo zachtmoedige natuur vatbaar is, gekant tegen den Engelschman. En hij vindt er bevrediging in van dezen haat, het jongmensch op te nemen, dat zich zoo bloemrijk wist te omschrijven als ‘het ongelukkig slachtoffer van Britsche eerloosheid en belangzucht’.

In den eenzamen schoot der familie Seelstroom, die ten overvloede wijzen kan op een tweetal paarlen van dochters, stijgt de teruggekeerde levenslust van het slachtoffer weldra tot overmoed. Voor het oogenblik zonder zorgen, voelt hij zich sterk genoeg, om de wereld te verzetten. Zoo loopt dan ook zijn hoofd weer over van de allerdolste plannen en vischt hij al de droomen en illusiën weer op, die hij zich in den laatsten tijd voor goed had meenen te zien ontsnappen.

Op zekeren dag valt het hem in 't oog, dat hij meer werk maakt van zijn armzalig toilet dan gewoonlijk en dat er in zijne overpeinzingen een sentimenteel bestanddeel is geslopen. Nog denzelfden avond geraakt hij tot de oplossing van dit raadsel en wel, toen Kate, de lieve, zeventienjarige Miss Seelstroom, aan het souper verschijnt met eene andere roos op de borst, dan die hij haar 's morgens vereerde. Karel kleurt, is in de war en kijkt nijdig en somber op zijn bord. IJverzuchtig als Othello en innig als Romeo, heeft hij thans begrepen, wat er aan hem haperde. Hij is verliefd!

Eenmaal tot deze ontdekking gekomen, gaat hij 't geval met ijver overdenken. Allereerst doet hij zich de bitterste verwijten, ontrouw te zijn geworden aan het voorlaatste nummer zijner affecties, en toen hij zich door deze zelfveroordeeling genoegzaam meende te hebben gekastijd, om tot zelfvergiffenis over te gaan, deed hij de deur van zijn hart terstond achter dat voorlaatste nummer op slot en begon hij, met bitterzoete zorg, de diepte te benaderen, tot waarop Kate's blauwe oogen zijne weeke ziel waren ingedrongen. De zaak was, dat Karel den laatsten tijd taalles gaf aan eenige Kaapsche jongelieden, en wel liefst meisjes. Nu wist hijzelf wel niet bar veel van zijn onderwerp af en beweerden de oudelui zijner discipelen dan ook, dat dezen geene merkbare vorderingen schenen te maken, doch, hoe het zij, een paar malen in de week liep Karel ambtshalve gevaar, stormenderhand te worden genomen door een dier levenslustige, Afrikaansche natuurkinderen, die ook voor onze Nederlandsche eskaders de Kaap de Goede Hoop zoo dikwijls weder tot eene stormkaap maakten. En nu was

het Karel wat al te zeer in 't oog gevallen, hoe Kate, onder zooveel jeugd en schoonheid, boven allen de kroon had weggedragen. Dit wondermeisje, verhaalde hij mij later, was eene zeldzame en verrukkelijke combinatie van opgewektheid, lang, bruin haar, natuur, blauwe oogen, bevalligheid en hagelwitte tandjes. ‘Voor zulk eene verschijning’, vervolgde hij, ‘achtte ik het plicht, te bezwijken, - en dus bezweek ik!’

Veertien dagen na zijne aankomst te Kaapstad vroeg Karel den ouden heer Seelstroom om een onderhoud. Zijn gastheer wachtte hem toen tegen den middag in zijn wijnpakhuis, waar Karel zich nu, achteloos tegen den voet van een grooten wijnlegger leunende, aldus hooren deed.

‘Ik kan en wil werken - en ik zou graag trouwen - met uwe dochter Kate. In uwe zaak...’

‘Mr. Haspel, u vraagt me juist hetzelfde, wat ik sedert een jaar eens in de maand heb te weigeren. Mijne pakhuizen en mijne dochter hebben met hun vieren reeds tal van jongelui met dezelfde boodschap in mijn kantoor doen verschijnen, en het spijt mij’, zoo besloot de voorzichtige vader, ‘dat ik u thans ook op de lijst zal dienen te zetten van hen, die ik van Kate moet trachten verwijderd te houden. Ik zeg 't nogmaals, 't spijt me, want als ik mijne dochter ooit weggeef, zal ik het zeker doen aan iemand, die, zooals u, van de Engelsche schelmen heeft te lijden gehad!’

Na dit treurig bescheid zag Karel zijne litteekens met één vermeerderd, maar tevens de gastvrijheid van de familie Seelstroom ophouden. Hij nam dus zijn pakje weer onder den arm en stapte naar het naastbijgelegen boarding-house, waar men hem, niet als logé, maar als knecht, bereidwillig opnam en in korten tijd naar de eischen der kunst wist af te richten in het tafeldienen, laarzenpoetsen en kleeren-schuieren.

Ter afwisseling daarmede, ontlokte onze held sombere tonen aan de verroeste snaren van zijne weder opgerakelde lier en deed hij wandelingen, des avonds langs Kate's raam, op welks gordijnen hij dan met groote devotie de groteske schaduw volgde der teerbeminde, en des morgens langs de havenkaden, zoekende naar een schip, waarop hij zich, als matroos, naar het weelderig Insulinde zou kunnen inschepen.

Twee eindeloos lange maanden had hij nu reeds kleeren geschuierd en langs ramen en kaden gewandeld, en nog altijd had zich geene enkele gelegenheid voorgedaan, om aan een en ander een eind te kunnen maken, toen er weder op 't onverwachtst uitkomst kwam. Papa Haspel schreef:

‘Waarde Zoon! Wij ontvingen Uwe jeremia de van den 3de der vorige maand in goede orde. Het schijnt, dat gij, op welken grond is mij duister, het leven voor een pretje hebt aangezien. En nu weeklaagt

ge over de ontdekking, dat ge in dit onverklaarbaar begrip hebt gedwaald. Ik had meer geestkracht bij U verondersteld en vind Uw denkbeeld, van wanhopig te zijn, niet passend en verstandig voor iemand, die, zooals gij, op eigen beenen moet staan. Hier is alles wel; alleen sukkelen wij nog al met de bedienden, die, evenals gij, nooit tevreden zijn. Verder geen nieuws, dat je schelen kan of dat ge noodig hebt. - Verplicht mij, door geene sentimenteele versjes meer te zenden aan je moeder en zusters. Je maakt ze er, zonder de minste noodzakelijkheid, mede van streek en ik houd niet van tranen. Bovendien is het briefport al hoog genoeg en moet men dat niet roekeloos verdubbelen. Wij beleven harde tijden; er valt niets te verdienen.

Je toegenegen Vader.

P.S. Ik ontdek zoo even, dat je moeder en zusters een gedeelte van haar kleêgeld voor je hebben bespaard. (Ik dacht al lang, dat ze met wat minder zouden kunnen toekomen!) Ze namen nu je peetoom in den arm, om het je te zenden, en deze doet er, waarachtig! nog wat bij. Enfin! ik heb de verantwoordelijkheid van deze handelwijze niet te dragen. Laat je oom dus maar zijn gang gaan!'

Dit P.S. bewoog Karel eerst tot het doen van een luchtsprong en daarna van een bezoek aan de Cape Commercial Bank, waar men hem £40 uitbetaalde. Met begrijpelijken spoed vroeg hij zijn ontslag als waiter, waarna hij een fraai, oranjekleurig pak kleeren kocht en toen, in hetzelfde boarding-house, waarin hij zoolang de ondergeschikte had gespeeld, de mooiste kamer van de bel-étage betrok. Vervolgens reed hij naar het kantoor van de mailbooten, en, niet rijk genoeg, om een 1ste klasse kaartje te nemen, verschafte hij zich daar eene passage 2de klasse op de 'Balmoral-Castle', die drie dagen later naar Europa zou vertrekken.

Zoolang er hier geene schepen voor Indië liggen, dacht hij, leidt de kortste weg daarheen wel zoowat over Amsterdam. En wanneer Papa, after all, werkelijk zoo gevoelloos is, als men uit zijn spreken en schrijven moet opmaken, welnu, dan verhonger ik liever in mijn vaderland dan hier in deze apenkolonie.

De dag van vertrek is aangebroken. Karel is buitengewoon gejaagd en onrustig. Hij heeft in Afrika te veel doorleefd, dan dat het vertrek daaruit hem niet zeer zou aangrijpen. Immers, de gevangene hecht zich zelfs aan zijne cel! Hij neemt lusteloos het 'Kaapsche Volksblad' op en zoekt onwillekeurig naar de Transvaalsche nieuwstijdingen. Plotseling verbleekt hij; het papier siddert in zijne hand, en diep ontroerd legt hij het, onder het slaken van een smartelijken zucht, ter zijde. Het bericht, dat hem zoozeer doet ontstellen, luidt:

'De Barlayzaak, waarover ik u de vorige week schreef, vervult thans alle gemoederen en is hier het onderwerp van alle gesprekken.

Het is gebleken, dat Barlay de voortvluchtige bankier Dawson is, die, zooals gij u misschien nog zult herinneren, een paar jaar geleden dat geruchtmakend bankroet had in Londen. Sedert die gebeurtenis nu heeft hij valsche munt geslagen. Zijn dochtertje, een lief, jong meisje van nog geen twintig jaren, moest hem hierbij behulpzaam wezen, en op 't oogenblik zijn Dawson's valsche sovereigns over geheel Zuid-Afrika verspreid. Het meisje is zoodanig door het ontdekken van haars vaders misdrijf aangegrepen, dat men voor haar toestand vreest. Met spanning ziet men de uitspraak van de rechtbank te gemoet.'

Dus was Barlay een valsche munter geweest en Maggy zijne medeplichtige! Het arme kind! O, ware hij thans in Pretoria, hoe gaarne zou hij haar oppassen, en zoo ook haar het vonnis der wet trof, met hoeveel vreugde zou hij hare gevangenschap deelen! Gezondigd uit liefde!... mijn God! was deze zonde niet schooner, niet grootscher nog dan deugd?

Innig terneergedrukt begaf Karel zich naar de boot. Er sloot zich met dien gang een tijdvak voor hem af, dat hij met recht kon beschouwen als een op zichzelf staand leven. Doch zijne geheele ziel was vervuld met haar en haar ongeluk, met medelijden en droefheid voor de rampzalige Maggy!

De 'Balmoral' is in zee en Afrika's kust heeft zich achter den horizon teruggetrokken. Karel deelt zijne hut met een Poolschen Jood, een dobbelzieken Braziliaan en een krijgslustigen, of liever, ruziezoekenden zoon Albion's. Heeft hij het dikwijls spijtig betreurd, dat de natuur zijne afmetingen in de constructie niet wat ruimer had opgevat, thans heeft hij gelegenheid, zich daarover te verheugen. Zijne kooi is zóó kort en smal, dat hij aanvankelijk niet weet, hoe er zich in te draaien. Verder wenscht hij zich van harte eene Hollandsche verkoudheid toe, want zijne hutgenooten - waardige leden der rapaille-maatschappij - vullen zijn neus met de meest onwelriekende geuren. Gelukkig heeft hij niets, wat de moeite waard kon wezen, om te stelen, want had hij zoo iets, dan zou hij, gedurende de geheele reis, zeker geen oog gesloten hebben. Doch, al luikt hij thans zijne oogen gedurende nagenoeg het geheele etmaal, van harte verlangt hij naar 't eind van zijn tocht. Zijne omgeving is dermate ruw en onbehouwen, dat het weinigje fatsoen, dat er nog aan zijn verwilderden persoon is overgebleven, zich onaangenaam voelt aangedaan. Aan tafel, waar het eenvoudige 'ieder voor zich!' motto is, krijgt hij, dank zij het schrokken van zijne buurlieden, nooit genoeg, en op dek is hij het geduldig mikpunt van de grappenmakers, die zich maar steeds niet aan zijne droomerigheid en zijnen lust tot afzondering kunnen gewennen.

Opnieuw zien wij hem terug in Londen's straten. Hoe geheel anders komt hem alles nu voor dan vroeger. - Of Londen is veranderd - of hij! Waar is thans de poëzie, die hij eenmaal wist

te ontdekken in die vuile, rookerige huizenrijen en in die onaangename, domme drukte en dat gewoel van menschen en voertuigen? Die poëzie lag aan het oog, waardoor dat alles werd gezien. Zij lag erover als een zacht, rozerood waas, dat alles tintte naar zijne kleur. Zorgen en strijd vaagden dat toen weg, en thans is datzelfde oog onbeneveld en de blik helder geworden. En deze herkent het grauwe voor grauw, het leelijke voor leelijk. O, zalige blindheid der poëzie!

Om kort te gaan - want dat voorgaande is maar eene tirade en als zoodanig misschien minder duidelijk! - Karel is van knaap man geworden, en eene dergelijke promotie in kennis en begrip kost veel!

Weder een paar dagen later stapt onze held uit een der leelijke waggons van de Hollandsch-IJzeren Spoorwegmaatschappij en zien wij hem, met het voortdurend weder kleiner geworden pakje onder den arm, naar de Reguliersgracht wandelen. Hij begint zich thans te bezwaren over de ontvangst, die hem thuis wacht. Immers, komt hij niet terug met, zooals men het noemt: de kous op den kop?!

Hij schelt aan en treedt de woonkamer binnen. Tableau! Mama sluit hem aan het hart, de zusters ook, de broers ook al, en de hond springt blaffend tegen zijne beenen op en likt hem de handen. En terwijl de familie Haspel zich nu als een tros aan Karel heeft vastgehecht, snikken en schreien en lachen en praten zij allen tegelijk en met zulk eene onstuimigheid, dat het geheele keukenpersoneel overhaast komt toeschieten. Feitelijk heeft Karel het geheele huisgezin in de war geholpen. Het eten is te laat; Mama en de zusters doen niets dan elkander en daarna onzen held aanzien en dezen, nu en dan, ieder afzonderlijk of in partijtjes van twee of meer, weder om den hals vliegen; de broers zijn rumoeriger nog dan anders, de meiden en de knecht, een drietal familiestukken, zijn ook al niet zooals gewoonlijk, en Papa... ja, Papa?...

Papa was als altijd klokke vijf tehuis gekomen. Mevrouw Haspel had deze thuiskomst ditmaal niet zonder heimelijke onrust afgewacht en telkens, als zij gerucht meende te hooren in den gang, vloog ze naar voren, als om haar man met het groote feit in kennis te stellen en zijn mogelijken toorn te bezweren. Het zou zoo hard zijn voor haar Karel, als Papa eens toonde, dat hij boos of onaangenaam verrast was!

Op eens echter was de oude heer Haspel binnengetreden; hij wil het gezelschap groeten, doch staat plotseling sprakeloos stil. Dan treedt hij op Karel toe, sluit diens hand vast in de zijne, en zegt.... ‘zoo jongen, ben jij daar!’ Hierna hangt hij zijne jas op en knort, als kon hij volstrekt de reden daarvan niet bevroeden, over het late etensuur. Aan tafel vraagt hij met schijnbaar evenveel belangstelling naar Zuid-Afrika aan Karel, naar huishoudelijke zaken aan diens Mama en zusters en naar de school aan de jongens.

Maar aan het scherpziend moederoog is het niet ontgaan, hoe hij

telkens tersluiks een nieuwsgierigen en trotschen blik werpt op het gebruind en thans eenigszins ernstig gelaat van den eindelijk teruggekeerde, en als hij, tegen het dessert, zwijgend naar zijne kast in den hoek van de kamer gaat en daar eene fijne flesch uitzoekt, speelt er een aandoenlijke glimlach om Mevrouws lippen en drukt zij, onder de tafel, de hand van haar langbetreurden lieveling.

'Hoera! Papa brengt de oude garde in het veld!' jubelt een onhandige broer, die in de wandeling bekend staat als 'de onverbeterlijke spitsboef'.

'Als jij doet, zooals Karel,' antwoordt de oude heer Haspel gestreng, 'dan zal ik ook voor jou de garde nog eens doen aanrukken!'

Daarop vult hij de glazen, die de oude huisknecht met ongewone vlugheid op tafel heeft gezet, en neemt dan, zichtbaar ontroerd, het woord:

'Karel, mijn jongen, een heildronk bij je terugkomst in het vaderland. Ik had je al vroeger teruggewacht, maar het doet me pleizier, dat je eerst nu gekomen zijt. Ik zond je naar Afrika, omdat ik meende, dat alleen het leven zelf je... temmen kon. Jij behoefdet een strengere leerschool dan anderen, en, hoe zwaar het mij ook viel, ik stuurde je naar een land, waarvan ik wist, dat je er die vinden zou. Je hebt je beter gehouden, dan ik had mogen hopen, en al moet je je carrière pas weder beginnen... ik ben zeker van je!... Kom, Karel, geef je vader de hand!'

Als de oude heer Haspel misschien wel 't meest van allen geleden heeft onder den maatregel, waaraan hij zijn zoon had gemeend te moeten onderwerpen, dan mag hij zich ruimschoots daarvoor beloond achten door den vochtigen, dankbaren blik, dien zijne vrouw hem thans toewerpt!.....

Het eten is afgeloopen, en Papa naar zijn studeerkamer. Karel wordt overstelpt met allerlei vragen en meedeelingen, en, nu de eerste aandoeningen voorbij zijn, begint hij pas te gevoelen en te begrijpen, welk eene voorname persoonlijkheid hij geworden is.

'Zeg Moes, wat is die ouwe toch een wonderlijke snaak!' meent de spitsboef. 'Toen hij thuis kwam, had ik voor geen drie en zestig centen in Karel's plaats willen zijn.'

'Ja,' zegt Mama, den Afrikaan met glinsterende oogen aanziende, 'ik ook niet. Maar zoo is Papa nu altijd. Je weet niet, hoe goed hij het met jullie meent.'

'Hoor eens, Moe, Papa schreef iets over kleêgeld en dat u en de zusters daar iets van voor mij hadt opgespaard. Was hij toen erg boos?'

'Wel,' antwoordde Louise, Karel's tweede zuster, lachende, 'hij trok een gezicht als een onweersbui en probeerde net te doen, alsof hij boos was, maar den Zondag daarop gaf hij ons elk honderd gulden.'

Nog lang bleven de Haspels dien avond napraten, en toen Karel eindelijk in zijn eigen kamertje op zijn eigen bed lag, dat nog juist op dezelfde manier als voor twee jaren was opgemaakt, drukte hij zijn hoofd in de kussens en weende van stil geluk! Home, sweet home!!

Ik ben thans tot het einde van mijn verhaal genaderd. Slechts rest mij nu nog, u mede te deelen, wat er van onzen held geworden is. Wij zagen hem als een lichtzinnigen kwajongen naar Afrika trekken, volgden hem toen in al zijn wedervaren en zouden nu nog gaarne weten, welken invloed die zwerftocht op hem heeft uitgeoefend.

Ik ook was pas in Holland teruggekeerd, toen ik een uitstapje naar Rotterdam maakte, en, den hoek van de Hoofdsteeg omslaande, iemand tegen het lijf loop, die, bij nadere beschouwing, de jonge Haspel blijkt te zijn.

'Zoo,' roep ik verheugd uit, 'jij hier, dikke heer!'

'Ik geloof haast van ja. En jij ook hier? Wel, wel, wat is dat lang geleden, sedert wij elkander 't laatst, te Kaapstad, zagen. En hoe gaat het je, en wat ben je en wat doe je?'

Ik antwoordde zoo goed mogelijk op al deze vragen, en onderwijl stapten wij het koffiehuis van Coomans binnen.

'Maar vertel mij nu eens,' vroeg ik toen op mijne beurt, 'hoe gaat het jou? Denk je nog wel eens aan Pretoria en aan de mijnen en aan Kate en aan Maggy?'

'Meer dan genoeg!' zuchtte Karel. 'Weet je, dat Maggy dood is? Neen? Welnu, haar vader kreeg vijftien jaar dwangarbeid, en toen 't lieve kind het vonnis vernam, zakte ze in elkaar en stierf spoedig daarna. Maar laat ons over iets anders spreken! Je vraagt me, hoe 't me gaat, wel, opperbest en nog wat! Ik ben hier eerst eene maand op kantoor geweest, maar ik geloof, om je de waarheid te zeggen, dat ik voor den handel juist niet de geschikte persoon ben. Nu verheug ik me in 't postje van klerk aan eene groote gemeentesecretarie. Dat is wel een geestdoodend baantje, meer geschikt voor eene machine, dan voor een redelijk denkend wezen, maar, waarachtig, men is tegenwoordig al blij, als men wat heeft!'

'Ik dacht, dat bureauwerk zoo moeielijk was.'

'Praatjes, anders niet! Dat kan je alleen gehoord hebben van een ambtenaar met meer dan twintig jaar dienst. Zie je, tegen dien tijd gelooven ze dat zelf. Dan zal ik het je beter vertellen. Het groote geheim is, om een slechten, maar stijven stijl te schrijven; je nooit te buiten te gaan aan iets, dat het gebrek heeft nieuw te zijn; niet wijzer te willen wezen dan de chefs; altijd te handelen naar antecedenten, en lustig mede te kikkeren aan den wapenkreet der bureaucraten: *retroacta!* Na elke vijftien jaar, die je als een potstuk op je bureaustoel hebt doorgebracht, wordt ge een rang verhoogd, onverschillig, of je redactie- of bodewerk doet, en als je een machtig man

in je familie hebt of je verlaagt tot intrigeeren, dan verrast de gemeentesecretaris je, bijwijlen, met eene microscopische traktementsverhooging, die men in het hoofdkwartier omschrijft als: lotsverbetering. Als wij bij een en ander nog kousen leerden breien, waren wij in één jaar klaar voor het oude-besjeshuis, en aan ieder onzer, die het, zonder die toevoeging, 't dichtst bij meergemelde (vergeef me, dat is een onzer termen) bevoegdheid brengt, wordt de twijfelachtige eeretitel uitgereikt van: model-ambtenaar. Zoo spreekt ons woordenboek ook van: "'t hout, waarvan men ambtenaren maakt", eene uitdrukking, waarmede ik mij gaarne vereenig, wanneer ik naga, hoe houterig en taai een zoogenaamd geschikt beambte is.'

'Foei, je overdrijft weer!'

'Dat zal wel, dat doe ik altijd! Maar in elk geval is de grondgedachte juist, en dat is de hoofdzaak! Intusschen, wat ik je bidden mag, parlementeer er met niemand over. Als mijn papiermajoor, ik bedoel: de chef, 't hoorde, zet hij mij aan de agenda of het schrijven van adressen op enveloppen van kastenpapier!'

'Karel, Karel! Je draaft weer verschrikkelijk door, en ik moet haast gelooven, dat je Afrikaansche ballingschap je bij slot van rekening nog niets wijzer heeft gemaakt. Je zijt waarlijk nog even onhandelbaar en onbekookt, als toen ik je voor 't eerst te Pretoria zag. Als een ander'....

'Née, née, nu ik weer eens! Begrijp je dan niet, dat hetgeen jij zoo even bliefdet te omschrijven als eene hebbelijkheid tot doordraven en onbekookt zijn, eenvoudig iets is, dat aan den aard van 's menschen bloedbolletjes moet worden geweten? Op lava kun je nu eenmaal geen schaatsen rijden, en evenmin kan iemand als ik zich dwingen tot bedaard denken en voelen. Maar wat ik wel kan - en dat heeft Afrika mij geleerd - ik kan zwijgen, waar ik weet dat spreken kwaad is; ik kan glimlachen, of liever, grijnzen, tegen lui, die ik, onder gelijke indrukken, vroeger in 't haar was gevlogen; in één woord, ik heb mij leeren beheerschen en mijne driften en neigingen in toom houden. Snap je, wat ik bedoel?'

'O, ja! maar vertel mij nu eens, hoe gaat het nu met je levensopvatting, waarmee je vroeger altijd zoo druk in de weer waart?'

'Wel, mijn idealistische aard laat niet toe, dat ik mij in een scepticus omzet, al pas ik er nu en dan het pakje van aan. Ik geloof echter nog net genoeg aan alles, wat mij eertijds goed en schoon toescheen, om geene wandelende ontkenning te worden.'

'En je illusiën?'

'Die liet ik aan gene zijde van den equator. Wanneer het waar is, dat illusiën met schitterende veeren kunnen vergeleken worden, zie ik er thans uit als eene ongespeende huismusch in haar nesthaar. Ik dweep nog met de vrouw en bovenal met het huwelijk, maar ik doe dat wat minder onmogelijk dan vroeger. Denk ik aan de vrouw, dan

denk ik tegelijkertijd aan de onaesthetische fouten, waarvan zij, naar ik nu begin in te zien, evengoed gesorteerd is als wij. Zij is mij niet meer zooals vroeger, slechts een liefelijk denkbeeld, de uitdrukking van een ideaal, maar eenvoudig een tastbaar voorwerp, eene aangename en gezellige noodzakelijkheid, een wezen, stoffelijk en onvolmaakt zooals ikzelf. En denk ik aan 't huwelijk, dan denk ik op 'tzelfde oogenblik ook aan de wasch, de dienstboden, doch bovenal - aan de rekeningen.'

'En de verzen?' vroeg ik.

'Och, nu en dan herneemt de oude natuur hare rechten en droom ik van wat niet is of wezen kan. Ja, ik maak dan weder verzen, doch ik berg ze angstvallig in de geheime geldla van mijn bureau, waarin ik toch geen geheimen of geld te bewaren heb. Ik pas echter op, dat niemand erachter komt. Stel je voor, een verzenmakend ambtenaar! Waarom zou ik, vreedzaam van nature, het ambtelijk gevoel mijner chefs en ouderen zoo pijnlijk schokken? En dan die wereld! Heb je 'Licht en Schaduw' gelezen van Gosler? Die zingt:

> 'Wat ik wel wensch? - 't Is niet de gunst der wereld,
> Zoo wisselziek, zoo nukkig in haar keus,
> Mij noemt zij zwak, dewijl mij 't oog soms perelt,
> Van tranen?.... Wat dan wreedheid is haar leus?'

'Zie je, voor diezelfde wereld ben ik schromelijk bang. Hare afkeuring, ja, hare minachting kan ik verdragen.... maar haar spot niet! Ik zou het niet dulden, dat zij lachte om wat mij dierbaar is en heilig!'

'Nu, ik zie met genoegen, dat je dus "op een manier"(*) kalm en verstandig zijt geworden.'

'Dank je!' lachte Karel ironisch. 'De waarheid van je opmerking kan ook nog blijken uit het feit, dat ik, met bijna bovenmenschelijke inspanning, mij tracht te gewennen aan het dubbel bekrompen denkbeeld, dat er maar tien centen gaan in één dubbeltje. Onder ons gezegd,' zoo besloot hij, 'zou ik toch, niettegenstaande al wat men ervoor moet opofferen, liefst weder in den vreemde gaan en dan, los van allen mogelijken, kleingeestigen en bespottelijken, conventioneelen en maatschappelijken dwang, in vrijheid rondzwerven. Maar, daar aan zoo iets niet te denken valt, hoop ik 't, met aanwending van alle krachten, te brengen tot wat men in ons aartsvaderlijk Nederland verstaat onder: een vreedzaam en geacht burger!'

(*) "Op een manier" is eene Afrikaansche uitdrukking, die moeielijk is weer te geven, doch waarvan men den zin, na eenig nadenken, wel begrijpen zal. (Zie mijne *Herinneringen uit Zuid-Afrika*, pag. 180.)

I.
Aan Thaliarchos.
(*Naar Horatius. Ode IX. Boek I.*)

Zie, welk een heldre glans straalt van het sneeuwkleed af,
  Waarmee Sorakte prijkt, en hoe die last het woud
Bijna bezwijken doet, en hoe de kou haar staf
  Zwaait over 't beekje, dat ze in zijn loop weerhoudt.

Hoog in den haard stijg' vroolijk de heldre vlam,
  Dat ons de kou niet deer', en dan naar oud gebruik
Vloei', Thaliarchos, mild voor wie er tot u kwam,
  't Vierjarig druivensap uit de Sabijnsche kruik.

't Ovrige blijve den Goden bevolen; zij
  Wenken den stormwind, die strijdt met de ontroerde zee;
Stille nu sluipt hij aan den cipres voorbij,
  En de eigen ruste deelt zich ook den olmen mee.

Vorsch niet, o jongling, wat u het morgen biedt;
  Winst zij u iedre dag, dien 't gunstig lot u schenkt;
't Zoete gekoos van de minne, versmaad het niet;
  Mee in de rei moet ge zijn, als de dans u wenkt.

Smaak er die vreugde, zoolang u nog jonkheid bloeit,
  Eer 't u de nukkige grijsheid niet langer gunt;
Worstelperk, wandelplaats houde u het liefst geboeid,
  Waar ge zoo heerlijk in 't schemeruur fluistren kunt.

Dáár, in den schuilhoek, of ze zich ook verstopp',
  Zoekt ge het liefje, verklapt door haar schalkschen lach,
En eerder geeft ge den strijd om een pand niet op,
  Vóór arm- of vingerring toon', hoe ze u lijden mag.

II.
Laat het hart zijn droomen hebben.

Laat het hart zijn droomen hebben,
Schoon 't verstand ze fier versmaadt,
Dat, van kennis onverzaad,
Op haar vloeden en haar ebben
Enkel 't oog gevestigd houdt
En met argwaan ál aanschouwt,
Wat tot daden nimmer prikkelt,
Met de pop het vergelijkt,
Die, tot vlinder straks ontwikkeld,
't Argeloos gebloemt' den dood brengt, als hij daarop nederstrijkt

Laat het hart zijn droomen hebben,
Hoe ook door 't verstand verzaakt.
Wat den arme koning maakt,
Is het vloeden, is het ebben
Van den stroom der kennis niet,
Die wel somtijds laafnis biedt,
Vaker nog den dorst niet leschte
Van wie al zijn tijd en kracht
Hem als offer had gebracht,
Tot ook zelfs geen hope restte,
Als in woestenij verkeerde, waar een Eden werd verwacht.

Laat, o laat het hart zijn droomen!
Moet de vogel, met wat vaart
Hij omhoog stijgt, toch naar de aard,
Als hem hongert, wederkomen:
Nochtans, of de glans der zon
Niet zijn honger stillen kon,
Was 't haar zeeg'nende nabijheid
Niet, waardoor hij kracht herwon,
Dat hij, sterk door nieuwe blijheid,
Weer zijn levensstrijd begon?
Zóó bij 't vloeden, bij het ebben
Van geloof en twijfeling,
Bij wat stand hield of verging,
Laat het hart zijn droomen hebben:
Stralen van de zon der hope, die de duisternis verdring'.

C.L. LüTKEBüHL J^{r}.

Brievenbus.

I.
Eene beoordeeling met hindernissen.

* *, 9 October 1879.

Waarde Redacteur,

Ik ontving eene week of drie geleden, ter bespreking of beoordeeling in *De Tijdspiegel*, op de gebruikelijke wijze een boek in fraai formaat - klein 4°. of royaal 8°., hoe moet ik 't noemen? sedert op het gebied der papierfabricatie wetteloosheid heerscht, ben ik de kluts kwijt - getiteld *Lilith*, gedicht in drie zangen, door Marcellus Emants. Het fraai uiterlijk nam mij in; de Schrijver is iemand, die mijne sympathie heeft; ik was dus terstond bereid, om deze vereerende opdracht te aanvaarden en naar mijn beste weten te vervullen.

Maar daar komt mij de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van den 1sten en den 7den dezer maand onder de oogen en noopt mij, uwe commissie af te wijzen. Ik vermoedde, dat de dichter van een legendarisch onderwerp zich alleen bewoog op de vleugelen der phantasie, en, arm prozaman, wilde ik die vlucht wel gadeslaan, zoo niet volgen. Het schijnt hier echter boven alles eene theologische quaestie te gelden, niet slechts Christelijk-theologische maar Boeddhistisch-Judaïsch... wat weet ik het. Nu zie ik eerst de verholen bedoeling, waarmede de Dichter in zijne korte voorrede naar ‘de Talmud, Augustinus en Ben Sira’ verwijst. Denkt ge dan waarlijk, dat ik die meester ben? De twaalf Latijnsche folianten van den beroemden kerkvader laat ik nu nog daar, maar ‘de Talmud’... stelt men zich bij dien naam misschien een boekje van een paarhonderd bladzijden voor?

Kort en goed: theoloog ben ik niet, en theologische en wijsgeerige ‘levensbeschouwingen’ in rijm of onrijm kan en wil ik niet beoordeelen. Ik ben nog zoo'n simpel, ouderwetsch man, die van den dichter alleen eischt, dat hij mijn gemoed treft en mijne verbeelding bindt aan goede en schoone dingen; hoe hij het leven beschouwt, gaat mij even weinig aan, als 't hem raakt, hoe ik over de dingen van tijd en eeuwigheid denk.

De Tijdspiegel heeft zooveel voortreffelijke theologen in zijn breeden kring van medewerkers, dat ik u met een gerust geweten het gedicht zal terugzenden.

Hiermede... enz.

Uw
M.E. DE WERKER.

(*Wat de Redactie van* De Tijdspiegel *op dezen brief antwoordde, kan uit het volgend schrijven worden opgemaakt.*)

* *, 24 October 1879.

Waarde Redacteur,

Ge doet heel verkeerd! Waarom zou ik, geen theoloog zijnde, bij uitnemendheid geschikt wezen, om een half-theologisch gedicht te beoordeelen? Dat is immers eene *contradictio in terminis?...*

Nu, ik zal uw zin doen. Ge zult iets over *Lilith* van mij ontvangen. Of 't geschikt zal zijn voor *De Tijdspiegel*, hebt gezelf te beoordeelen: gij zijt trouwens de redacteur. Één ding echter moet ge wel weten: ik zal den heer Emants niet volgen in zijn theologisch dilettantisme.

Steeds, achtend, uw
M.E. DE WERKER.

*** *, Juni 1880.**

Waarde Redacteur,

Verschillende omstandigheden doen mij eerst thans uwe opdracht ten aanzien van *Lilith* vervullen. Ge hebt het goedgekeurd, dat ik daarbij het theologisch gebied niet betreden zou; ik kan dus de heeren Emants, H.v.R. en zoovele anderen, als later aan het gevecht mochten willen deelnemen, naar hartelust ongestoord laten kibbelen over de mythologie en theologie van Joden, Indiërs, Christenen en Schopenhauerianen. Ik blijf op het aesthetisch gebied.

Aesthetisch nu heeft *Lilith* eene zeer groote fout. We hebben hier te doen niet met een kunstwerk, door den Schrijver uit aandrang, om iets schoons te scheppen, gevormd, maar met een *tendenz*-stuk (gelijk men een twintig jaar geleden schreef). De Schrijver heeft de legende van Lilis vrij bewerkt, ‘ten einde dezelfde levensbeschouwing, waaruit mijne vroegere opstellen voortsproten, nogmaals op eene andere wijze te kunnen belichamen’. Zie, ik had deze pedante zinsnede uit de voorrede misschien geheel over 't hoofd gezien, wanneer die ongelukkige anticritiek haar niet zoo had doen uitkomen; nu bederft ze mij bijna iedere bladzijde van het boek, iederen regel van het vers. Een poëet, die zichzelf altoos zooveel meester is van precies te weten, of een of ander gezegde en gedachte wel met zijne ‘levensbeschouwing’ strookt, is niet overvloedig voorzien van dat heilig vuur, waarbij de kunstenaar zelf in 't niet behoort te zinken, om alleen het kunstwerk te doen leven. Ge weet evengoed als ik, dat alleen die gedichten of gedeelten van gedichten wezenlijk aangrijpen en indruk maken, waarvan de schrijver zich *agitante Deo* onzichtbaar heeft gemaakt.

Indien de heer Emants van oordeel is, dat zijne persoonlijke levensbeschouwing de moeite eener opzettelijke beschrijving verdient, dan moet hij die aan zijne landgenooten in een afzonderlijk geschrift, in den trant van zijne anticritiek in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* - maar liefst wat duidelijker en meer logisch - aanbieden. Hij overschat de belangstelling van het publiek wat veel, indien hij zijne lezers tot lang vóór den Zondvloed terugsleept, enkel en alleen, om hun eens even te vertellen, hoe de heer Marcellus Emants over niet-materieele dingen denkt.

Ge moet dit niet opvatten als eene bloot persoonlijke opmerking, die wel uit deze bespreking had kunnen gemist worden; en het zou mij leed doen, indien ge uw boven allen twijfel verheven redactoraal schaarrecht daarop uitoefendet. Ook voor dit gedicht is het subjectief karakter, dat ik de groote fout acht van de meeste letterkundige producten van onzen tijd - zoowel der literatuur zelve als der critiek - een hinderpaal voor den schrijver en den lezer beiden; de voorstelling wordt daardoor gekunsteld

en gewrongen, de indruk luttel. Het is in beider belang dienstig, dat zij de oorzaak nasporen, waarom de vele verdiensten van dit dichtstuk ten slotte zoo weinig nuttige werking hebben.

Ik zal er het harnas niet over aangorden, indien iemand zich aankant tegen de godsdienstige begrippen en opvattingen van de maatschappij, waarin hij leeft. Misschien omdat ik volstrekt geen theoloog ben, schenk ik op dit gebied volgaarne aan iedereen de volledigste vrijheid, die ik wederkeerig van hen voor mij en mijne gedachten en woorden verlang. Ik ben aan 't Horatiaansche *Hanc veniam damus petimusque vicissim* nog niet ontgroeid. Mijne meeningen zijn te wèl

gemotiveerd - en ik hoop, dat dit met de meeningen van den lezer ook het geval wezen zal - om mij niet bestand te maken tegen ergernis. Alleen vind ik het niets meer dan wellevend en beschaafd, dat men de overtuiging van anderen niet bespot en belacht, vooral wanneer het de overtuiging ten opzichte der meest ernstige onderwerpen geldt. De dichter van *Lilith*, mij hierin niet teleurstellende, vervalt in deze onhebbelijke fout niet. Hij maakt zich echter schuldig aan eene andere, in mijn oog veel zwaardere, eene fout in de aesthetische conceptie van zijn gedicht, die door de grootste verdiensten van den vorm onmogelijk had kunnen vergoed worden.

Wie een gedicht wil schrijven uit dien eersten, legendarischen tijd van het menschelijk geslacht, waarin de schepping der wereld uit het niet en de vorming van den mensch naar Gods beeld voorvallen, moet beginnen met zich een verheven, dichterlijk denkbeeld te vormen van Gods almacht. Men kan de schepping der wereld bezingen volgens de resultaten der geologische en astronomische wetenschap, en het dichterlijk denkbeeld van een Schepper, die in zijne almacht en algenoegzaamheid al wat bestaat, heeft geformeerd en gegenereerd, geheel ter zijde laten; het is zeer goed mogelijk, dat langs dien weg een verdienstelijk kunstwerk tot stand komt, ofschoon ik wel vooruit durf verzekeren, dat ik de twee eerste hoofdstukken van Genesis, met al hunne naïveteit en kinderlijke poëzie, boven deze moderne kosmogonie verkiezen zou. Dit staat echter vast, dat wie God in zijn gedicht opneemt, het Opperwezen dan ook moet toerusten met alle eigenschappen en volmaaktheden, zonder welke de Heer van alles wat bestaat, de Schepper van Hemel en Aarde, niet denkbaar is. En nu is het eene onvergeeflijke fout in de conceptie van *Lilith*, dat de dichter ervan ons een caricatuur-God schetst.

Oordeel zelf: Adam doorkruist Eden en treft Lilith slapende aan - niet de Lilis van de legende der Rabbijnen, maar eene spiksplinternieuwe Lilith, door den heer Emants voor eigen gebruik vervaardigd. Hij wekt haar, en zij stelt zichzelve aan hem voor met deze woorden:

> ‘Ken Uw vorstin, die van Jehova zelven,
> In 't eeuwig licht d'omarming mocht genieten.
> Aanschouw haar glans, uit hemelglans gesproten,
> En ken uw moeder, die, naar de aard verbannen,
> Jehova's beeld in bitter barenswee
> Het sterflijk leven schenken moest.’

Lilith is dus Adam's moeder. De zoon is zóó getroffen door den aanblik van het vrouwelijk wezen, dat hij rust noch duur meer heeft en Jehovah het daarom noodig acht, hem eene gezellin te geven. Hij ontbiedt daartoe Lilith bij zich! Is dit niet eene caricatuur van belang, deze God, die niet in staat is, uit eigen almacht menschen te scheppen? En zal niet ieder logisch mensch getroffen worden door de volgende onzinnige regelen:

> ‘Alleen door Lilith's armen vast omsloten
> Bezit de hoogste wijsheid scheppingskracht’?

Alle verdiensten van vorm, die *Lilith* bevat, kunnen deze vervaarlijke fout, dit vergrijp tegen de onverbiddelijke logica niet wegnemen. Of de heer Emants Boeddhistische, Mozaïsche en andere begrippen dooreenhutselt, kan ik niet beoordeelen om de eenvoudige reden, dat ik van al die begrippen zelf niet zoo goed op de hoogte ben

als de kunstrechters, die over dit dichtstuk in 't gericht zijn gegaan. Maar wat ik, en met mij ieder denkend mensch, 'tzij met 'tzij zonder eigenaardige levensbeschouwing behept, wel begrijpen kan, is, hoe onzinnig en kinderachtig, hoe volstrekt ondichterlijk de voorstelling is, die deze dichter van een God maakt. In de Rabbijnsche overlevering is Lilis Adam's eerste vrouw,

die hare medewerking tot de bevolking der aarde weigert; op grond daarvan schept Jehovah Eva, waarover Lilith zóó verbitterd werd, dat ze nog ten huidigen dage omwaart, om alle menschenkinderen, de jongens op den zesden, de meisjes op den eenentwintigsten levensdag, om hals te brengen. Ook in des heeren Emants dichtstuk vertoont Lilith velleïteiten van weigering, om aan de 'hoogste wijsheid' hare 'armen' te leenen. Jammer, dat de Dichter haar ten slotte doet toegeven; ik zou wel eens hebben willen zien, hoe hij in het andere geval Eva in de wereld zou geholpen hebben.

Ook met het oog op de symboliek, waarin Eva de liefde en Lilith de wellust moeten verbeelden, maakt het Godsbegrip van den Dichter een zonderlingen indruk, die door anticritiek en toelichting nog maar te verwarder wordt. Hoe is het bij die tegenstelling denkbaar, dat de eene kracht (of macht) de moeder der andere is? Doch laat me hierover niet verder uitweiden. Mijn hoofdbezwaar tegen dit dichtstuk is van dien aard, dat het alle anderen overstemt en de vele schoonheden van den vorm ongenietbaar maakt.

Dat die bestaan, vermeldde ik reeds. In woordenkeus en versbouw is de Dichter gelukkig geweest; zijne verzen zijn steeds vloeiend en niet zelden bevallig. Ik noem de beschrijving van den zonsondergang in het paradijs in den eersten, Adam's eerste gesprek met Eva in den tweeden zang. Over het algemeen is hij gelukkiger in de zachtere dan in de meer dramatische gedeelten; in de laatste vind ik meer opeenstapeling van woorden dan wezenlijke kracht van dictie. Zoo is met name het zoogenoemd juichgeschal der zusteren van Lilith - Hebzucht, Heerschzucht, Honger, Dorst - in den derden zang niet veel meer dan eene aaneenschakeling van gemeenplaatsen. Nu en dan schijnt de Dichter zich ook niet goed ingedacht te hebben in het antediluviaansch tijdperk, waarvan hij de geschiedenis vertelt; bij voorbeeld, waar Adam, bij zijne eerste aanschouwing van het paradijs, nadat hij in 't leven gekomen is, zich aldus uitlaat:

> 'O! heerlijkheid, als mijn bewondrend oog
> Tot op dees' dag er geene mocht aanschouwen,
> Wie schiep uw pracht, wie schonk u aan mijn blik?'

'Tot op dees' dag' had Adam nog niets aanschouwd, en had zijn oog nog volstrekt niets te bewonderen gehad. Ik wil gaarne gelooven, dat het moeilijk is, zich zoo geheel los te maken van tijd en plaats; voor mij alweder eene reden, om mij te houden aan het legendarisch scheppingsverhaal in Genesis, welks dichterlijke, naïeve eenvoud door geen modern schrijver geëvenaard, laat staan overtroffen is.

En hiermede heb ik mijne taak volbracht en blijf, als altijd,
Uw getrouwe
M.E. DE WERKER.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Vragen des tijds.

De Roomsch-Katholieke kerk in Nederland na de Hervorming, door F. Nippold, Theol. doct. en Prof. te Bern. Uit het Hoogduitsch door dr. J. Herderschee, met medewerking van den schrijver en van den Secretaris der Evangelische Maatschappij. Arnhem, J. Rinkes Jr.
Stemmen uit de Vrije gemeente. Amsterdam, Scheltema en Holkema.
Uit het Oudste Christendom door Dr. B. Tideman Jzn. en Dr. M.A.N. Rovers. Haarlem, W.C. de Graaff.
Uit eene Briefwisseling naar aanleiding van een Godsbegrip volgens ontwikkelingstheorie. Leiden, Gebr. Van der Hoek.

De Hoogleeraar Buijs zei onlangs in het openbaar: ‘Ik vat niet hoe een ernstig staatsman ooit onverschillig zou kunnen neêrzien op de groote problemen van het godsdienstig leven, of ook maar een oogenblik betwijfelen, dat de zin, waarin die problemen worden opgelost, den oogst bepaalt van zijn eigen arbeid. De zedelijke vraagstukken mogen hem aantrekken of niet, zij omklemmen hem van alle kanten en beheerschen hem geheel.’ Zou dit woord niet mogen worden uitgebreid en geldend verklaard van ieder ernstig man in onze dagen, die het besef heeft, dat hij als lid der maatschappij in haar midden moet meewerken aan hare ontwikkeling? Inderdaad, men kan moeilijk iets onverstandigers doen, dan onverschillig blijven tegenover de godsdienstige vraagstukken van het heden. Zij raken van alle kanten het volksleven, want zij zijn van zedelijken aard en zij openbaren zich practisch in den vorm van kerkelijke problemen. Ons volksleven vooral. Wie gezegd heeft, dat wij een volk van theologen zijn, heeft meer gezegd dan eene aardigheid. Wij hebben immers - om maar iets te noemen - maar ééne politieke quaestie, de schoolquaestie, en deze is eene godsdienstig-kerkelijke van a tot z. De anti-revolutionnaire partij ontwikkelt macht tegenwoordig. Straks kweekt zij nieuwe strijders aan op hare eigene universiteit. Zal men haar streven begrijpen zonder een onderzoek naar de religieuze en kerkelijke problemen van

het heden? Een onderzoek - want geredeneerd wordt er genoeg over deze dingen. Ook hierin verloochent zich de theologische aard van ons volk niet. En het gaat hierin als altijd: onbekend maakt onbemind. Men ziet het een of ander verschijnsel in zijne eigene omgeving, velt daarover een - dikwijls oppervlakkig - oordeel, en meent dan tevens den strijd in zijn geheel met dat oordeel te kunnen treffen. Prof. Buijs spreekt van het omklemmende der zedelijke problemen. Gevoelt ieder dat? En zoekt men daarom goed te kennen hunne geschiedenis, hunne beteekenis, hunne strekking? Misschien onttrekken velen zich aan die taak, omdat zij vreezen, daarmee te verloopen in allerlei theologische of philosophische bespiegelingen. IJdele vrees. Bij dat onderzoek komt men te staan voor feiten en verschijnselen, die voor de practijk eene verklaring eischen; voor problemen, die eene oplossing vorderen, omdat zij zoo nauw samenhangen met de historie, met de ontwikkeling van ons volk.

De geschriften, hierboven genoemd, geven aanleiding, om op enkelen van die verschijnselen te wijzen, om eenige vragen des tijds te bespreken.

I.

Vanwaar in dezen tijd, onder ons, de macht van het Ultramontanisme? Dat is eene vraag, die wel met allen ernst mag worden gesteld in dezen tijd, wiens eeretitels zijn: vooruitgang, ontwikkeling - onder ons, kinderen van het vrije Nederland. Over het algemeen wordt in die streken van ons land, waar de Protestanten in de meerderheid zijn, met die macht nog te weinig rekening gehouden. Men maakt zich gemakkelijk van de zaak af met te zeggen: het is zoo erg niet. Struisvogelpolitiek is ten opzichte van deze partij nog zeer aan de orde van den dag. Of men is doctrinair genoeg, om te beweren, dat het zulk eene macht niet wezen kan in onzen verlichten tijd, onder ons volk met zijn uitstekend onderwijs. Hoe de Ultramontaan in zijn vuistje lacht over deze vrienden, die hem in ons vrije Nederland rustig zijn gang laten gaan, waar hij, zoodra hij maar in de gelegenheid is, dat uitstekend onderwijs gebruikt voor zijn doel. Soms acht men het illiberaal, om sterk de aandacht te vestigen op de zwarte zijde van het streven en werken der zwarte heeren. Ja - daar is eene vrijzinnigheid, die haar eigen moordenaar nog zou waardeeren. En nog iets. Wat men zoo van tijd tot tijd hoort van der Ultramontanen werk, heeft vaak iets romantisch, dat eer aantrekt dan afstoot. Men hoort iets van erfenissen, die zij in hunne macht wisten te krijgen, of van een kloostergeheim; men gaat de schilderij van Struijs zien - wel akelig, die roofvogels; of leest een roman, waarin deze dingen worden verteld - toch wel boeiend, die moderne mysteriën!

Voor hen, die met deze en dergelijke redeneeringen zich ophouden,

is de lectuur van het bovengenoemde werk van Nippold zeer aan te bevelen. En niet alleen voor hen. Voor allen, die willen weten, hoe het in ons land toegaat. - Wij zijn grooten dank verschuldigd aan dezen Duitscher, 'wien Neerlandsch bloed door de aderen vloeit'. Is misschien juist hij de man, om over een verschijnsel als het Ultramontanisme juist te oordeelen? Hij, die over zichzelven ons meedeelt, dat 'gelijk van moeders kant de Nederlandsch-Hervormde en van vaders kant de Zweedsch-Luthersche ontwikkeling haar invloed deed gelden, mijne Katholieke grootmoeder en haar Oostenrijksche familiekring het Katholiek element in zijn eerbiedwaardigsten vorm vertegenwoordigde'. Evenzeer moet die dank gebracht worden aan Dr. Herderscheê, die Nippold's boek niet vertaalde, maar bewerkte voor ons. Kalm en nuchter geeft dit boek ons feiten, en leert ons juist daarom des te beter de geduchte macht der Ultramontanen kennen. Ook al het gevaarlijke van die macht in ons land. In hare volledige organisatie ontbreekt niets. In alle kringen doet zij haar invloed gelden, en alles maakt zij dienstbaar aan haar doel. Zij wil zijn een staat in den Staat. In zijn werk: *De godsdienst uit staat- en rechtskundig oogpunt*, dat door Pius IX is goedgekeurd, heeft Mr. Joan Bohl het recht van de Kerk boven den Staat verdedigd. Van de Kerk, want zij draagt den godsdienst in zich; zij is zijne belichaming. 'Scheiding van Kerk en Staat is afval van God. Het is de schandelijke verklaring, dat de maatschappij Hem niet dienen wil. Die hoogmoed moet tot diepen val komen. De geschiedenis heeft het meermalen en zeer duidelijk in de groote Revolutie bewezen. Daarom verwerping van dat verfoeilijk beginsel. Eng verbond tusschen Kerk en Staat is gegrond op het eeuwige, goddelijke recht; op het wettelijke der menschen, op het belang van volk en gezin. De handhaving dier rechten is de onafwijsbare plicht, zoowel van hem, die één, als van hem, die vijf talenten ontving. Wee dengenen, die zich aan dien plicht onttrekken!'

Na in des Schrijvers eigen woorden aldus de slotsom te hebben weergegeven, waartoe hij komt, gaat Herderscheê - want van zijne hand is dit gedeelte over het werk van Mr. Bohl - aldus voort met de Ultramontaansche denkbeelden te resumeeren: 'Alleen in zooverre kan scheiding van Kerk en Staat worden aangenomen, wanneer het beduidt, dat de staat zijn toezicht slechts uitoefent over stoffelijke aangelegenheden. Dan ga hij zijn onderdanen voor in eerbied jegens de geestelijkheid; bemoeilijke geenerlei kerkelijke stichtingen of vereenigingen en onthoude zich van ongevraagden raad aan hoogwaardigheidsbekleeders. Hij verschaffe der Kerk hulp, opdat zij hare verheven roeping vrij kan volgen; maar zie overigens af van zijne onrechtmatige inmenging in de zaken der Kerk. Zij zal zorgen voor het onderwijs, gelijk zij eeuwen lang heeft gedaan voor degelijke christelijke wetenschap. Zij vormt den trouwen onderdaan, den onverschrokken krijgsman, die, als vaste steun van Kerk en troon, kwistig is met zijn bloed. Ook

nog een ander leger heeft zij gevormd, welks ontwikkeling met den dag toeneemt, en dat in de pers onafgebroken slag levert aan de verderfelijke beginselen. Zij verklaart den morrenden, dat de Regeering recht heeft belastingen te innen en elk verplicht is die te brengen; maar tegelijk vermaant zij de gezaghebbers, dat strikte rechtvaardigheid hun dure plicht is, en zij het recht niet hebben het vermogen der onderdanen te verkwisten. Waar de Staat de stem der Kerk hoort, zijn aller belangen gewaarborgd en kan een juiste overeenstemming tusschen het souvereine gezag en den onderdaan verkregen worden. Zij ook lost het groote vraagstuk van alle tijden op, de verhouding tusschen vermogen en arbeid; want zij leert den Staat heilzame wetten te stellen, terwijl zij werkman en werkgever beiden overtuigt van hunne wederzijdsche verplichtingen'(*).

Met opzet veroorloofde ik mij die lange aanhaling, omdat het doel van het streven der Ultramontanen daarin zoo duidelijk wordt omschreven. Nu, dat doel is niet bereikt - maar het is merkwaardig, om te zien, hoe de Kerk langs allerlei wegen en met allerlei middelen het zoekt te bereiken. Eene theocratie willen de Ultramontanen, 'een regeering door priesters, dat is door organen, die de menschheid telkens, onmiddellijk en voor elk bijzonder geval Gods wil openbaren; de verplichte dwingelandij van de vermeende Godsopenbaring'(†). Allen moeten dus voor haar wil en voor dien alleen bukken. Zij zorgt, dat hare dienaren dien wil trouw volgen. 'Hier hebben de bisschoppen van het begin af, in strijd met het gewone kerkelijke recht, slechts benoemingen van pastoors tot wederopzegging toe gedaan, zoodat er nu zeer weinigen voor hun leven zijn aangesteld. Natuurlijk werkt dit nadeelig op de onafhankelijkheid der geestelijkheid'(§). Die wil wordt den volke verkondigd niet alleen van den kansel, maar ook door de pers. Deze neemt voortdurend in beteekenis en omvang toe, daar zij niet afhankelijk is van het aantal abonnementen, maar gedeeltelijk door congregaties verbreid, gedeeltelijk uit kerkelijke fondsen ondersteund wordt(**). Wat zij schrijft, wordt door de Katholieken gelezen - door velen niets anders dan dat. Gerust kan dan ook door Katholieke bladen en tijdschriften gescholden worden op de tegenstanders, en een toon aangeslagen, dien men in Nederland niet zou verwachten. Het is in dezen er niet beter op geworden sinds Potgieter's klacht in den eersten jaargang van *De Gids* over de onvaderlandslievende gezindheid van de uitspanningslectuur der Katholieken. Daarbij, de heeren van de Katholieke pers helpen elkander trouw. Toen door een ongenoemde al het onwelvoegelijke werd aangetoond van de scheldwoordentaal, gevoerd in het jaarboekje van de H. familie, door den Katwijkschen Pastoor Brinkman uitgegeven, nam Dr. Schaep-

(*) Nippold, bl. 324 vlg.
(†) Woorden van Dr. A. Pierson, aangehaald bij Nippold, bl. 322.
(§) A.w., bl. 330.
(**) A.w., bl. 275.

man wel niet de rechtstreeksche verdediging van die taal op zich, maar verweet toch den ongenoemde zijne lafheid en halfheid en noemde hem een gluipert, die liefde en vrede predikt, maar wiens zout niet alleen geen Attisch zout, doch zelfs geen gaaf keukenzout is(*). Trouwens, die heeren moeten elkaar wel verdedigen, waar de meeste Katholieke organen na de audientie, door Leo XIII aan ongeveer duizend journalisten verleend, zich hebben vereenigd tot een Bond, dat het streven naar het gemeenschappelijk doel verzekert en versterkt.

Het is bekend, dat het onderwijs een voorwerp van aanhoudende zorg der Kerk is. De kinderen moeten al vroeg den wil van dien Kerkstaat kennen en gewapend worden tegen gevaarlijke invloeden. Geen wonder, dat de bisschoppen ijveren tegen neutraal onderwijs en het bezoeken van de staatsschool slechts daar als eene droevige noodzakelijkheid toelaten, waar op geene andere manier in het onderwijs kan worden voorzien. Toch zijn in N.-Brabant en Limburg de meeste plattelandsscholen openbare. Het vermoeden rijst, dat op die scholen gehandeld wordt in strijd met de wet; een vermoeden, dat zekerheid wordt, als wij het Venloosch weekblad na de indiening der schoolwet door Heemskerk hooren klagen: ‘Het ergste van alles is, dat men onze Limburgsche en Noord-Brabantsche plattelandsscholen wil gaan bederven. Wanneer die ons te onbruik gemaakt worden, mijn hemel, wat zouden wij beginnen!’(†). En welk onderwijs gegeven wordt aan Hollandsche jongens en meisjes, kan blijken uit het feit, door *Het Vaderland* in zijn nummer van 18 Januari 1875 meegedeeld, dat een Protestantsche jongen, die tot zijn 15de jaar eene school voor meer uitgebreid lager onderwijs in genoemde streken had bezocht, niets van Willem den Zwijger wist te vertellen, nooit van den opstand tegen Spanje, nooit van een tachtigjarigen oorlog gehoord had(§). Een feit trouwens, welks bevestiging men ook wel vinden kan in noordelijker streken van ons land. Dan zegt men nog, dat het onderwijs de macht van het Ultramontanisme wel verbreken zal!

De Kerk zou haar doel maar ten halve nastreven, als zij niet in alle betrekkingen en kringen haar wil trachtte te doen gelden. Daarom moet zij, waar zij kan, geheel het bestuur in handen hebben. Zij moet het wezen, die de volksvertegenwoordigers afvaardigt. Handelaren en nijverheidsmannen moeten naar haren wil handelen. In het leger moet zij door hare creaturen invloed uitoefenen. Ja - als het haar gelukken kan - moet zij haar eigen recht kunnen oefenen. Dat van dit alles in ons land de werkelijkheid te vinden is, kan Nippold's boek ons leeren. - De Kerk eischt natuurlijk onbeperkte gehoorzaamheid. Wee dengene, die zich daaraan zoekt te onttrekken! Zij ver-

(*) A.w., bl. 271.
(†) A.w., bl. 345.
(§) A.w., bl. 346.

volgt hem tot den einde met een rijkdom van wapenen. Droevige staaltjes zijn daarvan bekend geworden.

Aan den anderen kant is het noodig, dat de Kerk hare macht toone naar buiten, dat men haar zie. Ook dit uitwendig aanzien is georganiseerd. Daartoe moeten dienen de processies, de allerwege verrijzende nieuwe kerkgebouwen en andere stichtingen; daartoe neemt zij de kunst te baat en poseert als hare beschermster. - Gelijk elke Staat heeft zij geld noodig, veel geld zelfs. Men kan in Nippold's werk lezen, welke wegen zij o.a. inslaat, om het te vinden. En om een denkbeeld te krijgen van de sommen, die bij haar inkomen, is voldoende, dat elke week zelfs de armste een cent aan de Kerk moet geven. In Holland bedraagt deze collecte per week *f* 13000. - Geen wonder, dat in deze theocratie van spaarbanken en andere instellingen tot welvaart van het volk geene sprake is. Wel zijn er vereenigingen van gezellen, ook wel van mannen en vrouwen buiten het eigenlijke volk om, doch zij hebben een ander doel. Zij dienen, om het leger der Kerk voortdurend te versterken, de soldaten te oefenen, maar ook hen rein te houden van den omgang met den vijand(*).

Daar is iets tergends in, dat zulk eene macht vrij kan werken in ons land. De meest oppervlakkige beschouwing toch van het streven der Ultramontanen leert, dat dit lijnrecht staat tegenover den door geschiedenis en overlevering aangewezen ontwikkelingsgang onzer natie. Theocratie en moderne staat; vrijheid en hare meest volstrekte loochening; de erkenning van het recht van allen en de eisch tot onderwerping aan het gezag van een enkelen, die twee sluiten elkaar volstrekt uit. Toch is het een feit, dat de Ultramontanen macht oefenen niet alleen in streken, waar de bevolking Roomsch-Katholiek is, maar ook daar, waar zij in de minderheid zijn. Er is reden tot de vraag: vanwaar die macht? Hoe kunnen wij haar verklaren in ons land, in onzen tijd?

Wij kunnen ons niet gemakkelijk van de zaak afmaken met alleen te wijzen op de uitnemende organisatie der R.-Kath. kerk, op al de middelen tot onderwerping harer leden, welke zij kan aanwenden. Ongetwijfeld, dit is van gewicht. Het is niet te zeggen, welk eene macht de priester oefent door de biecht. Men staat niet vrij tegenover den man, die onze geheimen kent. Het aantal en de verscheidenheid der middelen, die zij aanwendt, zijn ontzettend groot, en daardoor heeft zij gelegenheid, om zich te schikken naar den persoon, dien zij onderwerpen of onderworpen houden wil. Haar plooivermogen is sterk. Ook kan zij eene uitstekende leermeesteres zijn in het streven naar een vast doel, vereenigd met de kunstigste actualiteitspolitiek. Zij weet altijd van tijdsomstandigheden gebruik te maken. Dit alles moet worden erkend. Doch eene oplossing is dit niet. Daar moet toch iets wezen, wat haar gerust die middelen doet aangrijpen met vooruit-

(*) Men leze over het hier genoemde a.w. 2de ged. hfst. V, *De oorlogvoerende kerk.*

zicht van te slagen. Die kunstige politieke organisatie moet nog iets anders wezen, wil zij in dezen tijd nog kunnen bestaan en macht oefenen.

Iets dichter bij eene oplossing komt men met te wijzen op het karakter en de geschiedenis der Kerk. Sinds de dagen van den vader van het Ultramontanisme, Gregorius VII, heeft de Kerk als haar doel omschreven en trouw nagejaagd het vestigen van eene theocratie op aarde. Het moet erkend worden, dit streven is een rechtstreeksch gevolg van het karakter der Kerk. Zij is het Godsrijk op aarde. Zij heeft *de* waarheid. Het zuivere bezit daarvan is haar gewaarborgd in de geregelde opvolging harer hoofden. Dat hoofd, de paus, moet dus onfeilbaar wezen, Gods vertegenwoordiger hier beneden. Zijn wil moet wet zijn. Alle macht in de Kerk moet afdalen van haar onfeilbaar hoofd. Deze macht moet zich allerwege en over allen uitbreiden, want zij is de macht Gods. Met ijzeren consequentie hebben de pausen aan dit beginsel vastgehouden. Onder voorspoed noch tegenspoed hebben zij hun doel uit het oog verloren. Wie zal de oogen sluiten voor de kracht, die in deze trouw aan het beginsel schuilt, in deze traditie van zooveel eeuwen? Wie is er, die niet begrijpt, hoe diepe eerbied den Katholiek vervullen moet voor dezen koning bij de gratie Gods als geen ander, voor den vertegenwoordiger van eene dynastie van zooveel eeuwen en geslachten, den drager van een beginsel, gehandhaafd onder zoo onderscheiden omstandigheden! Maar dan ook, hoe machtig moet de invloed zijn van den priester, die deze almacht voor den Katholiek vertegenwoordigt; hoe veilig moet hij zich gevoelen in de Kerk, de eenheid van alle plaatsen en zoo lange tijden!

Hier raak ik het punt, waarop het aankomt. Want nog iets anders is ter verklaring noodig. Dat beginsel mag grootsch zijn en stout volgehouden, het is toch een middeleeuwsch en niet meer van dezen tijd. En zij, die het huldigen, zij zijn toch evenals wij kinderen van deze dagen, die wel anders kunnen zijn onderwezen en opgevoed, wel leven in afgesloten kringen, maar die toch nooit geheel ontsnappen aan den invloed van den tijdgeest, toch mede genieten van de vruchten van ontwikkeling en vooruitgang. Ligt in den heftigen toon, waarin de Katholieke pers uitvaart tegen de moderne maatschappij, niet het bewijs, dat zijzelven de tegenstelling gevoelen tusschen hun beginsel en streven en de omgeving, waarin zij leven? Toch moeten zij zich tegenover hunne getrouwen zeker gevoelen. Wat geeft hun die zekerheid?

Hoe veilig moet de Katholiek zich gevoelen in zijne Kerk - schreef ik daar zoo even. In zijne Kerk. Het Katholicisme heeft den vorm eener Kerk, die zich met politiek bezighoudt, maar toch nooit ophoudt eene Kerk te zijn, d.i. eene godsdienstige vereeniging. Eene theocratie willen de Ultramontanen, d.i. een staat, die alle zaken zal omvatten en regelen, maar altijd een, waarin de godsdienst het eerste, neen, het eenige

woord zal hebben. Eene vermenging van godsdienst en staatkunde is het Ultramontaansch Katholicisme. Hierin, dat het ook godsdienst is, ligt de verklaring van zijne macht over de gemoederen. Het is eene der grootste verdiensten van het werk van Nippold, dat het in het licht stelt, hoe er onderscheid gemaakt moet worden tusschen het Katholicisme als godsdienstvorm en het Ultramontaansch-politiek streven. Het gaat bij de beschouwing van de Katholieke kerk al evenzoo als bij de beoordeeling van de Protestantsche kerken en de beweging in haar midden. Men ziet, wat voor oogen is - het streven naar heerschappij, het drijven der partijen, den strijd - maar vergeten wordt die menigte, die niet meestrijdt en van het drijven geen begrip heeft, de stille vromen; vergeten wordt dat, wat niet te zien is, het verborgen gemoedsleven ook bij de meesten dier strijders en drijvers.

Indertijd teekende de Hoogleeraar Rauwenhoff in eene redevoering, gehouden op den dag der opening van het laatste Vaticaansche Concilie, met zeer liefelijke kleuren eene eenvoudige Katholieke gemeente onder de leiding van een vroom priester - die schets moge wat idyllisch getint geweest zijn, het is reeds iets, dat de verhouding tusschen gemeente en priester tot zoo vriendelijke teekening stof kan geven. Dan moet er toch in die verhouding iets vriendelijks en schoons te vinden zijn. Ongetwijfeld heeft het Katholicisme, wat werken kan op het vroom gemoed. En onder de menschen is het onderscheid in den grond zoo groot niet. Stille vromen, vroomheid zijn onder de Katholieken te vinden evengoed als onder ons. Voeg bij die vrome gezindheid den gemeenschapszin der Katholieken, hunne liefde voor de Kerk. ‘In de Kerk’ - schreef A. des Amorie van der Hoeven Jr. in *De Gids* van 1845 - ‘vindt de Katholiek alles, wat hij behoeft zoolang hij Katholiek blijft. Zij is hem alles, daarom geldt zij hem ook alles; zij geeft hem alles, daarom geeft hij haar zich zelf en al het zijne. In die liefde tot de Kerk, dat afstand doen van alle eigen recht, in die onderwerping aan het groot geheel van de zijde der leeken; en van den kant der geestelijkheid in de willige subordinatie, in de toewijding van alle krachten, met opoffering zelfs van huisselijk geluk, daarin ligt het geheim harer kracht. Ziet hoe zij zich tegenover iederen aanval te vaster aaneen sluiten, eendrachtig volhardende, om elk in zijnen kring, ieder op zijn post, voor de Kerk te arbeiden en te leven, opdat zij in stand blijve, zich uitbreide en bloeie. Hebt eerbied voor deze onverbrekelijke eendracht, voor dezen machtigen gemeenschapszin, die tot nog toe den Protestanten te sterk, der Hervorming te machtig was’[(*)]. Zoo is het. Want wanneer ook maar één steentje loslaat van het gebouw, dan is er gevaar voor den godsdienst. Welk eene macht oefent dan niet de priester, die de drager is van de waarheid, het symbool dier eenheid! Verzet tegen hem

(*) A.w., bl. 6.

is verzet tegen den gezalfde Gods. Hem loslaten, is den godsdienst verliezen. Zoo is het bij de groote menigte, maar zou het niet evenzoo zijn bij die Katholieken, die krachtens hun godsdienstzin afkeerig zijn van het politieke drijven der geestelijkheid? Hun stuit dat verlagen van den godsdienst tegen de borst, maar hun godsdienst blijft daarom niet minder van den priester zijn inhoud ontvangen, in de eenheid der Kerk zijne kracht vinden. Dreigde niet eene wijle de Oud-Katholieke beweging in Duitschland, nauwelijks geboren, den dood te sterven bij gebrek aan geordende priesters? In die verhouding van den vromen Katholiek tot zijne Kerk en zijn priester ligt voor een groot deel het geheim van de macht der Ultramontaansche geestelijkheid.

Is dit in het algemeen zoo, het is in onzen tijd dubbel waar. Een materialistische stroom is in de ontwikkeling onzer dagen voor ieder op te merken. Wel niet altijd zóó sterk als onlangs in dit Tijdschrift, toen schade aan de geldbeurs verderfelijker werd geacht dan schade aan den geest - doch te vinden is hij overal. Ook in de Katholieke kerk - ongetwijfeld. Op hare manier dient zij het materialisme in haar nieuwerwetsch wondergeloof, in Mariaverschijningen en wat daarbij behoort. De keerzijde van deze richting is eene zekere onverschilligheid voor den godsdienst, voor het ideale in het algemeen. Ondertusschen leven wij, Hervormden, in vollen strijd, en is de desorganisatie in onze Kerk volkomen. Het zou ons moeten bevreemden, als de priesters van deze richting onzer dagen geen gebruik maakten, om hun gezag te versterken. Maar evenzeer, als niet menig vroom Katholiek te nauwer zich aan zijn geestelijken herder aansloot, om veilig te zijn tegen het dreigend gevaar. Voor hem moet ook maar de meest bescheiden twijfel aan de geopenbaarde waarheid een eerste stap schijnen op den breeden weg van het scepticisme; een stap in de richting der zelfstandigheid, een zich verwijderen van de Kerk, in wier eenheid hij vindt de veilige schuilplaats tegen het ongeloof, tegen den afval van de maatschappij dezer dagen. Ik herinner mij een jong Katholiek van groote ontwikkeling in een gesprek te hebben hooren zeggen: ‘Ik heb godsdienst noodig en daar alleen vind ik dien, waar hij mij als geopenbaarde waarheid gegeven wordt; gij Protestanten met uw vrij onderzoek, gij verliest ten slotte den godsdienst in den maalstroom van den twijfel.’ Welke uitstekende werktuigen moeten dezen zijn in de handen van een heerschzuchtigen clerus! Zij geven gaarne hun geld, om de Kerk in aanzien en macht te doen stijgen. Zij ondersteunen het onderwijs der Kerk, om reeds de jeugd te wapenen tegen het verderfelijk streven dezer dagen.

Hierin vinden zij steun bij die partij onder de Protestanten, die met niet minder heftigheid zich verzet tegen den tijdgeest en het ongeloof zoekt te ontloopen achter de muren eener oude dogmatiek. Tegen den geest dezer eeuw blijven zij niet alleen hunne bezwaren hebben, maar strijden met geweld tegen de revolutie. En gelijk voor den Ultramontaan het

geneesmiddel tegen den verpestenden dampkring onzer samenleving ligt in volstrekte gehoorzaamheid aan de Kerk, zoo voor hen in volkomen onderwerping aan de Schrift, met hare officieele verklaring in de belijdenisschriften der Kerk. Zeker - daar is tusschen Calvijn en Rome een zeer bepaald onderscheid, doch waar onze strenge Calvinisten in dezen tijd niet anders kunnen zijn dan mannen der reactie; waar voor hen geene rustige voortplanting hunner beginselen, maar strijd tegen den afval van die beginselen hoofdzaak wezen moet, daar worden zij onwillekeurig trouwe bondgenooten van hen, die strijden tegen dezelfde machten van den booze. Groen van Prinsterer heeft zijne leus: 'In mijn isolement ligt mijne kracht', opgegeven, toen hij Kuyper toejuichte, als deze openlijk voor zijn verbond met de Ultramontanen uitkwam. En het klinkt ons eerst vreemd in de ooren, als wij een anti-revolutionnair als het kamerlid Keuchenius hooren spreken van eene diepe kloof tusschen zijne partij en die der Ultramontanen.

Is de macht van het Ultramontanisme, d.i. van een Ultramontaanschen clerus, voor het grootste gedeelte te verklaren uit de eigenaardige vroomheid en den gemeenschapszin der Katholieken, dan is, dunkt mij, daarmee tevens aangewezen een weg tot oplossing van de Katholieke quaestie. Die weg zal niet zijn het optreden van den Staat tegenover de Ultramontanen, zooals dat in Pruisen is geschied. Hiermee predik ik niet de leer van het laisser-aller. Er is onderscheid tusschen het handhaven van wetten en het maken van wetten, die voor een bepaald geval repressief werken. Het eerste moet geschieden en moet geschieden ten volle. Ons volk heeft eene geschiedenis. Bij traditie zijn wij eene vrije, eene Protestantsche natie. Die traditie vindt - althans moet vinden - hare vertolking in onze wetten. Welnu, dan moeten die wetten gehandhaafd worden niet alleen naar de letter, maar naar den geest. Maar uitlegging vinden zij niet in de slimheid van een of anderen politicus, maar in onze volksoverlevering. Wie tot die handhaving meewerkt, moet trouw worden gesteund. Geen schoolopziener moet zijn ontslag behoeven te nemen, omdat hij voor zijn eisch tot toepassing der schoolwet geen steun vindt bij de regeering. Waar door Katholieke gemeenteraden wordt tegengewerkt of verzuimd, wat dienen kan tot volkswelvaart, volksgezondheid, volksontwikkeling, daar moet de regeering niet tevreden zijn, als het in die gemeente maar rustig blijft; dan moet zij ten minste krachtig haar invloed ter verbetering laten gelden. Ook moet erop worden toegezien, dat de uitvoering der wetten niet wordt overgelaten aan iemand, die boven die wet stelt het gebod der Kerk. Men vergete nooit, dat de Ultramontaan geen vaderland kent. Nog iets. Zal de schim van Hugenpoth altijd blijven klagen, omdat er geene wet op de doode hand is?

Zoo heeft de Staat te handelen. Zijn optreden tegen de Ultra-

montanen zou trouwens door groote bezwaren gedrukt worden. In een hoofdstuk, getiteld: *Het Roomsch-Katholicisme sedert* 1848 *tot den tegenwoordigen tijd*, geeft Nippold een belangrijk overzicht van den gang der staatkunde in ons vaderland gedurende dat tijdvak. Daarin zegt hij: 'Het streven van de Curie, om zich het rechtsgebied van den Staat toe te eigenen, om een staat in den Staat te vestigen, heeft slechts zoolang kans van slagen als de opvatting van het wezen van den Staat nog onbestemd is. Zondert men de ongeregelde toestanden in de Amerikaansche vrijstaten uit, dan vindt men nergens in Europa zulk een vaag begrip van den Staat als in België en in het gedurende zijn verbinding met België van zijn ouden grondslag losgemaakte Nederland. Het woord "vrijheid" hoort men in alle toonladders; maar het is niet de vrijheid en zelfstandigheid van den Zwitserschen republikein; het is de willekeur, om eenvoudig door niemand gestoord zijn gang te gaan. Niets wordt door de geldaristocraten meer gevreesd dan een band, zooals algemeene dienstbaarheid en leerplicht ieder burger aanleggen. Toch, zoolang dit A B C van den modernen Staat ontbreekt, zoolang blijft de slapheid bestaan en gaat men in de oude wegen voort, zoolang zal ook de Roomsche machinerie ongestoord haar draden spinnen tot verderf van den Staat'(*). Hierin ligt waarheid. Wij zijn geene politici. Misschien zijn we daartoe te goede Protestanten, die hun beginsel van autonomie boven alles handhaven. Is de opmerking niet juist, dat daarom de Aprilbeweging mislukt is, omdat zij wel was eene uiting van beleedigd Protestantsch gevoel, maar geen verzet van den modernen Staat tegen middeleeuwsch drijven? Ons constitutioneel leven is zwak. De gedurige afwisseling van ministeriën, de manieren onzer Tweede Kamer zijn van die ziekte de symptomen. Zoo is het mogelijk, dat in zijn midden en tegenover den Staat eene partij macht oefent, die weet, wat zij wil, haar doel juist begrensd voor zich ziet en nastreeft.

Nog een ander bezwaar heb ik, en met dat te noemen wijs ik den weg, die mij beter toeschijnt dan de Pruisische Meiwetten. Wanneer de Staat optreedt tegenover het Ultramontanisme, dan treedt hij feitelijk op tegen de Katholieke kerk en treft daarmee ook die Katholieken, die geen Ultramontanen zijn. Dat acht ik ten eenen male verkeerd. Maar zijn er die? Zouden dan mannen als Hugenpoth, Dr. Merz, K., de schrijver van het bekende *Gids*-artikel, zouden zij alleen staan? Herderscheê durft beweren, dat er onder onze Roomsch-Katholieke landgenooten meer stof voorhanden is, dan men vermoedt, voor eene partij, die verwantschap heeft met de vrijzinnige Katholieken in het buitenland. Zou niet voor een deel de reden, dat men tot het bestaan dezer Katholieken altijd nog bij gevolgtrekking moet besluiten, hierin gelegen zijn, dat zij voor hun streven noch rechtstreeks noch zedelijk steun hebben ontvangen tot nu toe? En is dit niet toe te

(*) A.w., bl. 229 vlg.

schrijven tot op zekere hoogte aan eene verwarring? Men spreekt veel van liberale Katholieken en denkt zich daarbij mannen, die zich niet meer onderwerpen aan het gezag van den priester, die, kort en goed, Katholiek in naam, inderdaad gelijkstaan met vrijzinnige Protestanten. Zoo zal de toestand wel niet zijn. Men moest liever spreken van anti-Ultramontaansche Katholieken, want zij verfoeien het politieke drijven der geestelijkheid, maar zij verfoeien het uit godsdienstzin; hun stuit dat verlagen van den godsdienst tegen de borst; zij willen Katholieken blijven als godsdienstige menschen, maar even zeker goede burgers van Nederland, trouwe onderdanen, gehoorzaam aan onze wetten. Dezen moeten gesteund worden. Men zou hen verwijderen en in de armen der geestelijkheid voeren met eene Ultramontanen-vervolging. Hun priesters make men het bedienen van hun ambt niet onmogelijk. Daarom reeds mag de Staat niet met geweld in dezen optreden. Integendeel, hij moet meer dan tot nu toe met het bestaan dezer Nederlandsche Katholieken rekenen. Dat is te weinig geschied. De Staat heeft steeds hunne belangen voor dezelfden gehouden als die der hooge geestelijkheid. Door Nippold is op dit feit zeer bepaald de aandacht gevestigd bij zijne beoordeeling van de invoering der kerkelijke hiërarchie hier te lande onder Thorbecke. En hij mocht daarop wijzen, waar Katholieken zelven als Hugenpoth en K. erkennen, dat door de nieuwe regeling van het Katholieke kerkgenootschap in Maart 1853 de hooge geestelijkheid alleen aanzienlijke voordeelen erlangde, maar noch de godsdienstige vrijheid noch de Katholieke bevolking iets wonnen. Wie denkt bij den naam van Hugenpoth niet aan zijn belangrijk geschrift over de kloosters; aan zijn strijd tegen de uitbreiding van deze inrichtingen! En - jaren, nadat op het statistisch congres van September 1869 te 's-Hage door hem de quaestie van de doode hand tot een bepaald resultaat was gebracht, moest hij uitroepen: ‘De zaak is erbij gebleven; zij is met de kloostervraag begraven.’ Het schijnt mij toe, dat men tegenover het Ultramontanisme het krachtigst werkt, als ook de Staat begint, meer rekening te houden met de wenschen van mannen als Hugenpoth.

Doch wat meer baten zou dan elk staatswerk, het zou zijn, als deze Nederlandsche Katholieken zedelijken steun ontvingen van de zijde der Protestanten; als tegenover het aaneengesloten korps der Ultramontanen de Protestanten eene macht vormden. Ongetwijfeld, het Protestantsch beginsel wint veld. De autonomie is de wet der beschaafde wereld geworden, is terecht gezegd. In de onderscheiding der standen, in de emancipatie der vrouw, de verhouding van werklieden en werkgevers openbaart zich de werking van dat beginsel. Wij zijn geëmancipeerd in ons kerkelijk en politiek leven, in onze literatuur, in onzen gezelschapstoon. Het individu treedt op den voorgrond met minachting van elk gezag. Dit moet erkend worden als een feit. Dit feit kan ons versterken in de overtuiging, dat het Ultramontanisme wel als reactie beweging kan maken, maar

nooit overwinnen - integendeel naar de onverbrekelijke wet der zedelijke wereldorde gedoemd is, om onder te gaan. Doch ditzelfde feit mag daarom door ons niet worden omgezet in de Gamaliëlsraadgeving: doen wij nu ook maar niets meer, het zal wel sterven. Het kan ons bemoedigen in den strijd, maar nooit den strijd doen staken. Welnu, die strijd kan m.i. dan alleen met vrucht gestreden worden, als de macht van het Protestantisme ook eene macht in de Protestanten is. Beginsel tegenover beginsel. Maar het beginsel gedragen door personen. Het geheim van der Ultramontanen kracht ligt in de vereeniging van godsdienst en politiek. De geestelijkheid oefent zulk eene macht, omdat zij geestelijkheid is. Bij ons moet dat anders zijn. Maar al is het waar, dat het Protestantisme wezen kan en moet eene sociale macht, het mag toch nooit vergeten, dat het in beginsel is eene godsdienstige beweging. Tegenover het Ultramontanisme baat alleen eene religieuze macht. Vooral omdat daardoor gegeven wordt zedelijke steun aan hen, die moe zijn van dat reageeren met alle, ook met de meest ongezonde middelen. Geen bekeeringswerk zal helpen, maar in hun strijd tegen het doodend gezag moeten de anti-Ultramontanen onder de Katholieken meer sympathie, meer steun vinden bij ons. Dan kan er beweging ontstaan in het Katholieke kamp zelf. Of is dat eene onmogelijke verwachting? Ik meen het tegendeel. Daartoe vertrouw ik nog te veel op het gezond verstand en den godsdienstzin veler Katholieken. Laten zij, die dat verzet beproeven, erop kunnen rekenen, dat zij bij den Staat ondersteuning vinden. Maar vooral, laat hun moed worden verlevendigd, omdat zij bij ons zien, hoe vrije mannen godsdienstigen kunnen zijn en hunne vrijheid aan hunne eenheid niet in den weg staat!

II.

Tegenover het Ultramontanisme moeten de Protestanten eene macht vormen, en daartoe moet het Protestantsch beginsel - vóór alles een religieus beginsel - eene macht zijn in de Protestanten. Zou het aantal niet groot zijn van hen, die, dit lezende, zeggen: och, het papier is geduldig; de schrijver schijnt niet te weten of te willen weten, dat de feiten zijn wensch verwijzen naar het gebied der vrome, der onpractische wenschen. Zou het zoo zijn? Inderdaad, de feiten spreken van groote verdeeldheid. Zóó groot is zij, dat tegenwoordig van eene eenheid der Protestanten te spreken, als ironie klinkt. Het aantal richtingen vermeerdert met den dag; de strijdende partijen met hare onderlinge schakeeringen zijn zóó talrijk, dat het een waagstuk heeten mag, ze te willen optellen. Dan - als de Protestanten tegenover de Ultramontanen eene macht zullen vormen, zal op dat Protestantzijn alle nadruk moeten vallen. Het zal moeten zijn eene macht

van vrije mannen en vrouwen. Vrij - en de reactie neemt hand over hand toe onder ons. Het schijnt wel, alsof de partij, die Rome steunt, in den strijd tegen den tijdgeest de heerschende zal worden. Zoo wordt geklaagd. Daaruit - zoo heet het - is het te verklaren, dat zoovelen zich van de Kerk, van den godsdienst afkeeren; dat anderen hem met kracht bestrijden. Zoo is de toestand. In de Kerk strijd; buiten haar strijd tegen haar; en een groot aantal onverschilligen ten haren opzichte. Moet dat zoo blijven? Is met name de afkeer van, de onverschilligheid tegenover de Kerk te rechtvaardigen en goed te keuren? De kerkelijke quaestie is eene van de vragen des tijds, die dringend oplossing eischen. Niet alleen, om de kracht van het Ultramontanisme te kunnen breken, maar in het algemeen, omdat zij ingrijpt in ons volksleven en hare oplossing voor eene juiste ontwikkeling van dat volksleven van groot gewicht is.

De kerkelijke quaestie - wat is zij eigenlijk? De ervaring leert, dat er reden is, om deze vraag te stellen en te beantwoorden. Over het algemeen heerscht ten dezen opzichte nog diepe onkunde.

Sedert de moderne richting in ons vaderland veld won, moest eene wijziging in de beschouwing der Kerk, in de opvatting van haar wezen, haar karakter, daarvan het gevolg zijn. Tot nu toe was zij altijd in meerder of minder mate beschouwd als eene instelling des heils, wier lidmaatschap zoo al niet de zaligheid ten gevolge had, dan toch zeer bepaald daartoe meewerkte. De moderne richting predikte luide, dat deze beschouwing nog behoorde tot het Katholieke standpunt. Als zij in hare banier schreef: naar Jezus terug, dan was het niet het minst, om onder dat vaandel allen te vereenigen, die vroomheid des harten wilden, onafhankelijk van eenig kerkelijk belang. Voor haar was de Kerk uitsluitend middel; het karakter van doel had zij voor haar volstrekt verloren. Nu moest nog eene schrede verder worden gedaan. Heeft de Kerk opgehouden te zijn een heilsinstituut, waarin de zaligheid afhankelijk gesteld wordt van het geloovig aannemen der ware leer, dan moest ook die leer elk gezag verliezen; dan hield de belijdenis des geloofs, die de Kerk van hare leden eischt, op, beteekenis te hebben. Het geloof was ieders eigen zaak; de Kerk mocht hem helpen, om dat geloof te versterken; het hem opleggen mocht zij niet. Zij mocht het niet krachtens haar Protestantsch, haar Christelijk karakter. De Kerk houdt daarmee op te zijn, wat zij alle tijden door geweest is, eene belijdeniskerk, die aan hare poorten schrijft eene bepaalde geloofsformule en ieder den toegang weigert, welke die formule niet aanneemt. Zij wordt dus eene godsdienstige vereeniging, die ieder in haar midden opneemt, welke wil meewerken aan het doel, dat zij als het hare omschrijft. - Dat wil de moderne richting. Zij heeft haar doel nog niet bereikt - althans niet in het grootste onzer kerkgenootschappen, de Hervormde kerk. Doch de strijd is gewekt; de strijd, die loopt over de vraag: belijdenis of geene belijdenis,

altijd in den kerkelijken zin. Wel een strijd van hoog gewicht! Het geldt toch de overwinning van het Protestantsch beginsel - vrijheid van ieders geweten in zake van godsdienst - op eene Katholieke traditie. Wie hem uit de hoogte beoordeelt als ijdel theologengekibbel, hij toont van de zaak niets te begrijpen, niet te weten, hoe de ontwikkeling van onze beginselen noodwendig op dien strijd moest uitloopen. Wat beter kennis der kerkgeschiedenis was velen zeer aan te bevelen.

Deze beweging tegen de Kerk in haar ouden vorm moest natuurlijk reactie baren. Eene reactie, die te sterker zich moest laten gelden, naarmate het streven, om de Kerk te bevrijden van den laatsten band en haar te brengen op het zuivere standpunt, waarop zij als Protestantsche kerk komen moet, meer in overeenstemming bleek te zijn met de geheele ontwikkeling des tijds. Ook eene reactie, die als elke andere bij haar verzet tegen eene beweging voorwaarts al verder terug moest naar het verleden. Te meer, daar zij in dat verleden eerst vasten grond onder de voeten kreeg. Tegenover hen, die krachtens hun beginsel de Kerk van den belijdenisdwang willen verlossen, moet natuurlijk gehandhaafd worden de belijdenis der Kerk. Maar welke is die belijdenis? De confessioneelen beweren, de belijdenis van 38 artikelen, zooals de bekende Dordsche Synode haar heeft vastgesteld. Op hun standpunt hebben zij gelijk, dat zij zich daaraan vasthouden, want daar ten minste hebben zij iets, waaraan zij zich kunnen vasthouden. Doch of die belijdenis die der Kerk is, is een zeer disputabel punt. In de reglementen wordt zij niet als zoodanig gehandhaafd. De stelling is te verdedigen, dat toen de belijdenis werd vastgesteld, er geene Kerk was, en toen de Ned. Herv. kerk gemaakt werd, er feitelijk geene belijdenis was. Dit geeft aan den strijd een eigenaardig karakter. Want het geval doet zich voor, dat onder hen, die tegenover de modernen eene belijdeniskerk verdedigen, er velen zijn, die in die oude confessie zich niet meer kunnen vinden. Voor welke strijden zij dan? Dat blijft eene vraag. Eene nieuwe samenstellen, zij kunnen het niet. Alle nuanceeringen der orthodoxie in ééne formule omschrijven - wie is de man, die dat kunstwerk verricht! - Daarmee is reeds ten deele het vonnis der reactie geveld. Ook zij is niet ongestraft van Protestantschen bloede. Zij blijft zich verzetten, maar inwendig is zij verdeeld en moet dat zijn. De orthodoxen strijden onderling even heftig, als zij gezamenlijk tegen de modernen te velde trekken. De heftige strijd tusschen Dr. Kuyper en Dr. Bronsveld bewijst, hoe fel de partijkamp onder hen woedt. Trouwens, al mocht het den een of anderen hunner aanvoerders gelukken, hen te vereenigen tegen den vijand, en zij langs dien weg de heerschappij in de Kerk veroveren, wat nu zeer zeker het geval nog niet is, die heerschappij zou de kiemen der ontbinding in zich dragen. Wat de beginselen van het Protestantisme sedert drie eeuwen hebben hervormd, is niet weer

ongedaan te maken. De geschiedenis kan niet terugkeeren op haren weg. Het beginsel van vrijheid des gewetens moet vernietigend werken op elken vorm van gezag in eene Hervormde kerk.

Even min als het verwonderen kan, dat reactie geboren werd van de zijde der behoudenden, even min is het te bevreemden, dat velen van allerlei rang en stand zich van de Kerk vervreemden, haar bestrijden. Ongetwijfeld is onder hen een groot aantal, dat toch reeds den godsdienst geen goed hart toedroeg, en nu de Kerk den rug toekeert, nu tot haar te behooren niet meer gerekend wordt tot het fatsoen en van haar niets meer te wachten is. Bij gelegenheid dekken zij zich met de woorden van een of anderen man van naam. Nevens hen vindt men er, die, de Kerk bestrijdend, noch hare geschiedenis, noch de ontwikkeling van de theologische wetenschap der laatste jaren kennen, of van hare inrichting en de diepe beteekenis van den strijd in haar midden toonen veel te weten. Men heeft toch recht te vragen, dat niemand veroordeelend zich uitlaat over iets, dat hij niet kent. Dat scheeve oordeel, dat waarlijk niet alleen geveld wordt door onbeteekenende personen, maar door mannen van naam, vertraagt de oplossing der quaestiën. Telkens weer moet worden weerlegd, wat al honderd malen bestreden is; herinnerd, wat reeds sinds jaren geacht werd vast te staan in de theologische wetenschap. De Kerk misleidt, wordt dan op hoogen toon uitgeroepen, en als men nieuwsgierig haar zondenregister opslaat, ontdekt men, dat het sprekend gelijkt op wat reeds in het begin der vorige eeuw tegen haar werd aangevoerd. Dit zijn droevige verschijnselen. - Intusschen, niet allen zijn van dit gehalte. Daar zijn er, die van het langer voortbestaan van dezen kerkvorm zoo dreigend gevaar duchten voor den godsdienst, dat zij hem vernietigen willen, hoe eer zoo liever, opdat de godsdienst kome tot nieuw leven! De godsdienst is het hoogste idealisme en elke vorm, waarin men hem kleeden wil, doet aan zijne reinheid schade, hoe veel te meer dan deze kerkvorm, die verouderd is, onwaarheid kweekt en door den voortdurenden partijstrijd het hooger leven verlamt. Of dezen het idealisme niet overdrijven? Wat zij tegen de Kerk aanvoeren, zal wel van elken vorm van het ideëele te zeggen zijn. En wij hebben nu eenmaal den vorm noodig. Het onuitsprekelijke moeten wij op de eene of andere manier trachten uit te spreken, of het vervliegt voor ons in het ijle. De Kerk weg, opdat het godsdienstig leven bloeie in frissche kracht! Zou het ook mogelijk zijn, dat de weg juist andersom liep, dat eerst de godsdienst tot nieuw leven moest herboren zijn, wil de Kerk beter worden? Doch laat het waar zijn, wat zij willen, de Kerk weg. Hoe? Laat de Kerk zich ontbinden in onderscheidene vereenigingen, elke richting zich afzonderlijk organiseeren! Dat laat zich wel hooren - ook zeggen - maar de practijk! Hoeveel richtingen zijn er wel! En vloeien zij niet in elkaar bij hare rechter- en linkerzijden? Doch er is grooter bezwaar. Hoe groot is niet het

aantal van hen, die tot geene enkele partij behooren! Stille vromen in den lande, die, als het op scheiding aankwam, zouden aarzelen bij welke partij zich te voegen, het meest misschien, omdat zij geen partijmannen willen zijn. En met dezen moet gerekend worden. Godsdienstig leven is bij hen vrij wat veiliger dan bij de partijdrijvers, van wier geraas zij al lang moede zijn geworden. En zal werkelijk dat leven winnen aan frischheid, aan nieuwe kracht, als men de Kerk heeft verlaten en zich afzonderlijk heeft georganiseerd? Er is reden, om die vraag te stellen aan de Vrije Gemeente te Amsterdam, die in haar orgaan - de *Stemmen* - ons op de hoogte houdt van wat er in haar omgaat. Hare leden hebben de Kerk verlaten, om te ontsnappen aan de onwaarheid, aan den dwang, waaronder zij in haar midden gebukt gingen. Vinden wij nu - blijkens de *Stemmen* - in haar eene vernieuwing des godsdienstigen levens, den frisschen toon, die vooral in zulk eene jonge vereeniging moest weerklinken? Een blijmoedig - al was het een overmoedig geloof, moest uit hare *Stemmen* spreken. Helaas! ik vind het niet. Het zijn waarlijk schoone toespraken, welke wij van de heeren Balsem en L. Mees in deze afleveringen vinden - maar zijn het geene 'oude preeken'? Op de debatavonden zijn ware en nuttige dingen gezegd - doch de quaesties zijn wel eens meer besproken en het debat was niet zeer levendig. Er is reden, om den heer P.H. Hugenholtz Jr. dank te zeggen voor zijne teekening van de schakeeringen der moderne richting, gelijk in het algemeen de lectuur der *Stemmen* is aan te bevelen - doch zij leveren niet, wat ik erin zoek, en meen recht te hebben, om te zoeken. Laat het waar zijn, wat Dr. Ph.R. Hugenholtz schrijft over kerkelijke wangebruiken - ik wil geen oogenblik met hem twisten, al lees ik veel liever zijne uitnemende brieven over geloof en twijfel - in wat ik, die de Vrije Gemeente alleen ken uit haar orgaan, daaruit mag opmaken, zie ik geen enkel bewijs, dat het in haar midden voor een godsdienstig mensch beter is dan in menige gemeente onzer Kerk. Dat is eene smartelijke ontdekking. Dat bewijst, dat de kwaal dieper zit.

Terwijl in de hoofdstad - ook in andere plaatsen van ons land - een aantal mannen en vrouwen zich van de Kerk hebben afgescheiden, beweegt zich daarnevens die breede rij, die, geheel van de Kerk vervreemd, zich volstrekt niet meer met haar bemoeit. Het is wel te verklaren, dat velen, het gehaspel in de Kerk moe, of door den hartstocht der partijen verhinderd, om iets voor haar te doen, zich van haar hebben afgekeerd. Toch blijft deze afkeer van, deze onverschilligheid voor de kerkelijke belangen in mijn oog zeer betreurenswaardig. Het zou reeds zoo zijn, als de crisis, die de Kerk doorloopt, alleen haarzelve gold, maar zij grijpt dieper in. De kerkelijke quaestie raakt ten nauwste ons volksleven, de zedelijke kracht van ons volk. Dat schijnt het geval niet te zijn. Hoevelen van allerlei stand weten

niet, dat er eene Kerk is. Misschien geen sterker bewijs is er te leveren, hoe zij haar invloed verloor, dan het verschijnsel, dat in menige gemeente de leden wel weten, dat zij tot deze behooren, maar niet, dat zij leden zijn van een grooter lichaam met een bestuur en bepaalde wetten. Toch zouden we ons bedriegen, als we bij dit verschijnsel bleven staan. De kerkelijke crisis grijpt dieper in, dan men vermoedt. Zij openbaart zich immers in den strijd der partijen. Die strijd gaat niet om buiten het maatschappelijk leven, noch blijft vreemd aan de onderlinge verhouding der menschen. Integendeel, het is soms, of weer herleeft de oude tijd met zijne kerkelijke veeten, toen het volk verdeeld was in allerlei strijdende partijen. Was de strijd in en over de Kerk een onverschillige, waarlijk, de anti-kerkmannen zouden niet zoo heftig en zoo voortdurend tegen haar te velde trekken! - Doch er is meer te zeggen. De kerkelijke crisis raakt de zedelijke ontwikkeling van ons volk. Of zou dat het geval niet zijn, waar het blijkt, dat onze werklieden, in het algemeen de mindere stand, onkerkelijk, ja, anti-kerkelijk wordt? Het wegvallen van het kerkelijk gezag onder de Protestanten slaat men, vrees ik, over het algemeen te licht aan. Dat gezag heeft zich in de practijk sterk doen gelden. De Kerk had de waarheid, d.w.z. in haar werd gegeven de verklaring van den onfeilbaren codex der waarheid, van den Bijbel. In dien Bijbel stond niet alleen, wat men te gelooven had, maar ook, wat men te doen had, om braaf, deugdzaam te leven. De plicht werd voorgeschreven. Nog kan men bij velen op de vraag, hoe zij weten, wat goed of kwaad is, ten antwoord hooren: uit den Bijbel. De schrift werd verklaard en deelde haar gezag mee aan den man, die haar verklaarde, den dienaar des Goddelijken woords. Hij oefende macht, de dominee, de mond Gods tot de gemeente. Wij weten ervan te spreken, hoe de man in dat zonderlinge kostuum iets anders was dan een gewoon mensch. Die zekere wijding gaf hem invloed. Zou men niet veilig hem kunnen volgen, zijne lessen nakomen, zijn woord in practijk brengen - dat woord was immers uit den Bijbel geput, Gods woord?

Dat gezag begint te verdwijnen, is voor zeer velen verdwenen. Gelukkig. Trouwens, het moest zoo. Maar daarmede is verdwenen eene macht van de hoogste beteekenis in veler leven. Zij verloren dat onfeilbaar wetboek, waarin hun werd voorgeschreven, hoe zij God moesten dienen, hoe zij deugdzaam konden wezen en dat zij het moesten zijn. En meteen verdween het gezag van den geordenden uitlegger dier waarheid. Van den man, die zoo menigmaal hun den weg wees, welken zij te volgen hadden; die aan hunne feesten wijding gaf; die in hunne droevige omstandigheden woorden sprak van Goddelijke vertroosting; wiens woord iets meer was dan gewoon menschenwoord. Hij daalde af van zijn hoogen rang, om onder de gewone stervelingen zijne plaats in te nemen. O! het ware te wenschen, dat hij in ieders

oog dat gewijd karakter verloor! Het zou de positie van vele predikanten zuiverder maken. En nog veel meer ware te wenschen, dat het geslacht verdween van die dominees, die door hunne houding, hun gedrag, hun woord de meening stijven, dat zij voor de helft menschen en voor de helft wat anders zijn! Zij brengen bij vele edelen en ontwikkelden hun werk in minachting. Intusschen mag niet worden voorbijgezien, dat met het voorbijgaan van dit gezag voor zeer velen practisch het bovennatuurlijke wegviel. En daarmee het hoogste gezag in zake van zedelijkheid. De band, die hen bond aan de beoefening der deugd, werd losgemaakt, het besef van verantwoordelijkheid verzwakt. De wijding van vroeger wordt in menig huisgezin gemist. De Zondag wordt er niet ordelijker op. Heb ik niet recht te zeggen, dat de kerkelijke crisis het zedelijke leven des volks raakt? Daar staat de menigte, die van anderen beslissing afwacht, wat zij als hun plicht moeten volbrengen. Wie zal het hun leeren? En waar we zeggen, dat zij van niemand dat te leeren hebben, maar moeten luisteren naar de eischen van den plicht, zooals die in hun geweten hun worden voorgeschreven - zullen zij daar de kracht bezitten, om geheel op zichzelven te steunen, zichzelven genoeg te zijn? De arbeidersstand laat al luider zijne eischen hooren - ook de eisch van deel te hebben aan de regeering; de beweging van het algemeen stemrecht breidt zich uit. Waar is de macht, die hen - ik zeg niet intellectueel - maar zedelijk, in staat stelt tot de taak, die zijzelven wenschen te aanvaarden? Waar de macht, die het besef in hen levendig houdt, dat elk recht ook een plicht onderstelt; die hun leert, voor het plichtbesef zich te buigen als voor de hoogste macht? De kerkelijke crisis grijpt in in het sociale, in het huiselijk leven.

Hoe jammer dan, dat zoovele ernstigen en ontwikkelden zich onttrekken aan hare oplossing! Want nog altijd blijf ik van de Kerk heil verwachten. Waar is de vereeniging, die hare taak op eenmaal kan overnemen? Maar dan alleen, als zij - de ontwikkelde mannen en vrouwen van goeden wil buiten de Kerk in vereeniging met de ernstigen en vromen in de Kerk, de hand aan het werk slaan, aan die oplossing mee arbeiden! Het wordt tijd, dat men ophoudt met van de Kerk alleen kwaad te spreken. Zij, die het doen, gelieven te bedenken, dat de Kerk geen gedachtending is, dat in de lucht hangt, maar dat in dien tijd, toen zij zooveel kwaad deed, gij en ik en de anderen, wij samen, mede die Kerk uitmaakten. Als de ernstige leeken - men vergeve mij dat woord - wat eer begrepen hadden de schoone roeping der Kerk in het heden, ik zou denken, dat wij al een eind nader aan de oplossing der crisis waren. Nu laten zij die over aan de kerkelijke besturen, aan de predikanten. De kerkelijke quaestie is voor drie kwart eene domineesquaestie. Dat is verderfelijk. Onwillekeurig bezien dezen de quaestie van theologisch standpunt, met

het oog op hunne richting. Voor hen verdeelen zich de menschen in allerlei kerkelijke partijen en richtingen, die samen strijd voeren. Omdat als vanzelf het verschil in theologische zienswijze zich bij hen op den voorgrond dringt, achten zij het samenwonen en samenwerken van modernen en orthodoxen van allerlei kleur eene onmogelijkheid. Daarenboven, de verdeeldheid is zóó groot, dat zij bijna met niemand anders verkeeren dan met hunne partijgenooten, met menschen dus van dezelfde zienswijze als zij. Waarlijk niet met hunne schuld zijn zij maar al te licht eenzijdig. Daarom gebruikte ik daar straks met opzet het woord leeken, om goed te doen gevoelen, dat, naar mijne overtuiging, zij, de mannen der practijk, zich met de zaak moeten gaan bemoeien. Zij zijn in staat, om boven alle theologisch verschil eene eenheid te vinden, die samenwerking mogelijk maakt.

Ik herinner mij, in een der kerkelijke bladen eens de klacht gelezen te hebben van een ‘leek’, dat het volgens strijdpreeken en strijdbrochures wel scheen, of er in het geheel geene samenwerking mogelijk was tusschen lieden van onderscheiden richting, terwijl toch in de werkelijkheid diezelfde lieden voor allerlei belangen samenwerkten en elkaars bedoeling toonden te waardeeren. Zou dat niet de klacht van velen zijn, die, al dat kerkelijk gekibbel moe, begonnen in te zien, dat er werkelijk wat te doen noodig is tot herstel van den maatschappelijken nood? En zouden die allen, van wat richting ook, zich niet vereenigd kunnen blijven gevoelen bij dien gemeenschappelijken arbeid? Een mijner moderne ambtgenooten vertelde mij onlangs, hoe een der eerste bezoeken op zijne nieuwe standplaats hem gebracht was door eene streng orthodoxe dame, die hem aanstonds zeide, dat zij van hem in richting verschilde, maar toch kennis met hem wenschte te maken, omdat zij hem wilde verzoeken, of hij haar den weg wilde wijzen naar zijne armen. Op dat gebied, het gebied der philanthropie, is samenwerking mogelijk. Philanthropie is toch niet enkel het geven van geld, maar heeft uitgebreider arbeidsveld; zij heeft eene zedelijke taak te vervullen. Op dat arbeidsveld kunnen velen elkaar ontmoeten. Die ontmoeting kan tot waardeering leiden, die waardeering tot het inzicht, dat wij elkaar noodig hebben bij het zedelijk werk, wij, met onderscheiden zienswijze, maar met gelijken ernst en dezelfde liefde voor het volk. Het zal blijken, dat bij allen van goeden wille toch humaniteit het machtigst beginsel is. - Ondertusschen gaat de Kerk voort zich te hervormen. Geen oplapping van den ouden kerkvorm baat. Het Protestantsch beginsel werkt voort, totdat het volkomen heeft gezegevierd. Van niemand behoeft dan ook gevraagd te worden, dat hij zijn overtuiging prijsgeve. Integendeel, de mannen en vrouwen van overtuiging zijn de besten. Van hen is het eerst waardeering te wachten. De eenheid onder hen kan blijven bestaan, want een gemeenschappelijk doel vereenigt allen: de Kerk te doen beantwoorden aan hare roeping in het heden.

Onwillekeurig komt er dan een einde aan den afmattenden partijstrijd; de maatschappelijke nooden wegen zwaarder. Samen gordt men zich aan tot den strijd tegen het materialisme, dat arbeidersstand en hoogere standen vergiftigt. Vóór het idealisme, dat zal de gemeenschappelijke belijdenis zijn - ook al spreekt niet ieder die op dezelfde wijze uit. Het drijven der partijmannen zal moeten wijken voor het streven van de ernstigen uit alle richtingen. De dienst der echte humaniteit zal de band zijn, die allen samenbindt.

> 'Was ist das Heiligste? Das was heut und ewig die Geister,
> Tiefer und tiefer gefühlt, immer nur einiger macht.'

Dan kan de Kerk hare schoone taak vervullen. Zij is dan de vereenigde macht der Protestanten tegen het Ultramontaansch drijven; zij geeft steun aan de vrome Katholieken, die hun godsdienst te goed achten, om hem tot politiek te verlagen. Zij handhaaft het idealisme in onze samenleving. Zij is de voedster des hoogeren levens onder ons volk. Zij, de steun van allen, die hulp zoeken bij hunne plichtsbetrachting. Zij, de groote leermeesteres der onderlinge verantwoordelijkheid. Dan is zij de draagster van krachtig godsdienstig leven, dat zijn zegen verspreidt in steeds ruimer kring!

III.

'Een godsdienstlooze kerk van 't Ideaal is, historisch zoowel als logisch, de eisch der toekomst.' Onlangs vond ik die stelling achter eene juridische dissertatie, welke in den loop van dit jaar te Leiden verdedigd werd. De bedoeling van de stelling zal wel niet aanstonds aan ieder duidelijk wezen. Naar de gewone beteekenis der woorden is een godsdienstlooze Kerk geene Kerk meer, en eene Kerk van 't Ideaal - van welk ideaal - niet helder. Misschien kon de steller velen, wien de kerkelijke quaestie ter harte gaat, een dienst doen, als hij zijne denkbeelden breeder ontwikkelde. Te meer, waar hij het verder schijnt gebracht te hebben dan menigeen. Hij profeteert voor de toekomst - en met logische en historische noodzakelijkheid - eene Kerk van het Ideaal. Waarschijnlijk dus staat dat ideaal, welks Kerk hij verwacht, hem helder voor oogen. Zoo gaat het niet bij allen - bij de meesten; en onder hen bij de besten. In een artikel van het *Theologisch Tijdschrift* van Januari dezes jaars gaf de Hoogleeraar Rauwenhoff aan dit verschijnsel een paradoxalen, maar daarom niet onwaren naam; hij noemde het idealisme zonder ideaal. Het streven naar het hoogste en beste is flauw in onze dagen, o, niet omdat wij zouden moeten vertwijfelen aan de menschen, alsof hun zin voor dat allerhoogste, voor het ideale verdween, maar omdat dat streven de rechte veer-

kracht missen moet, waar het doel, waarheen het zich richt, het ideaal zelf, voor ons te weinig concreet is, niet voor ons staat in een vorm, waarin het ons aantrekt, beheerscht. Het allerhoogste in wetenschap of kunst of godsdienst zal blijven het onuitsprekelijke, maar willen wij naar dat hoogste streven, of wij het naderen mogen, dan zal het voor ons toch eene gestalte moeten hebben verkregen, in een bepaalden vorm zijn uitgesproken. Naar dat juiste woord zoeken wij, die vorm ontsnapt ons nog. Zoo is het gesteld, meen ik, op elk gebied. Ook op dat van den godsdienst. De Kerk moet zijn de macht van het idealisme onder ons volk, de draagster des hoogeren, des godsdienstigen levens. Ik stel mij voor, dat de tegenspraak tegen deze beschrijving van de roeping der Kerk niet zeer groot zal wezen. Doch als het erop aankomt, om mee te werken, opdat de Kerk die roeping vervulle, m.a.w. om zich samen te vereenigen tot den arbeid voor het ideaal, ik vrees dat velen dan de schouders zullen ophalen, om twijfelend te vragen hoe?

Toch al gelukkig, dat het aantal van hen, die die vraag doen, toeneemt in grootte en in belang. Nog niet zoolang geleden scheen het wel, of alleen de godsdienstleeraren het nijpende van de godsdienstige vraag en al de noodzakelijkheid van een juist antwoord gevoelden. Die tijd is voorbij. Mannen van naam spreken het uit, van hoe hoog belang zij de oplossing der godsdienstige crisis achten. Daar begint zich hoe langs zoo sterker een gevoel van onvoldaanheid te openbaren. Men heeft het niet gegrepen - och, of men het grijpen mocht! De belangstelling in deze vragen van religieus-zedelijken aard klimt. Gelukkig! Want is het waar, dat de vragen, tot nu toe besproken - de Katholieke en de kerkelijke quaestiën - opgelost moeten worden, omdat zij van zoo nabij met ons volksleven, met zijne gezonde ontwikkeling, in betrekking staan, dan geldt dit zeker van de godsdienstige vraag. Zij ligt ten diepsten grond aan de beide andere. Na de uiteenzetting dier quaestiën behoeft dit niet nader te worden aangetoond. Voor ieder, die de zedelijk-godsdienstige ontwikkeling des volks boven alles noodzakelijk acht, is zij de vraag boven elke andere. Welk antwoord zal gegeven worden? Wat zal de oplossing dezer crisis zijn? Ik zal het niet wagen, eenig bepaald antwoord te geven. Slechts op enkele punten, die daarbij in aanmerking moeten komen, vestig ik de aandacht.

Het godsdienstig vraagstuk is tot op zekere hoogte een historisch. Zijn wij nog Christenen? Kunnen wij het Christendom blijven belijden? Om die vragen te beantwoorden, is noodig, dat wij onze verhouding bepalen tot het oudste Christendom, tot het Christendom van Jezus. Het spreekt vanzelf, dat wij dan dat Christendom moeten kennen. Deze eenvoudige opmerking is noodzakelijk tegenover velen, die oordeelen, zonder het voorwerp van hun oordeel goed te kennen. Een goed werk hebben daarom de heeren Tideman en Rovers verricht,

met in de afdeeling Haarlem van het Protestantenbond voordrachten te houden over ‘de omgeving van Jezus van Nazareth’ en over ‘de christelijke partijen der twee eerste eeuwen’. Wij zijn den hoorders dankbaar, op wier verzoek deze lezingen het licht zien. Ook is er reden, om de beide genoemde heeren te danken, dat zij meer gegeven hebben, dan zij aankondigen. De heer Tideman handelt niet alleen over de omgeving van Jezus, maar plaatst dezen ook in de lijst van zijn tijd; de heer Rovers wijdt een laatste hoofdstuk aan de Apologeten, d.w.z. aan de literarische bestrijding en verdediging van het Christendom in de eerste eeuwen. Het te veel schaadt hier niet. - Het maakt een zonderlingen indruk, als men na het lezen van het artikel: ‘Antiek en modern christendom’ van Prof. Loman in *De Gids* van April de schets van Jezus' omgeving en van zijn werken in die omgeving van Tideman ter hand neemt. Bij den eerste staat vast, dat men van Jezus van Nazareth niets met eenige voldoende zekerheid weet; de laatste geeft ons een tamelijk afgerond beeld van den grooten Nazarener. Hij bespreekt in een woord ter inleiding deze vraag. Hoewel eene volledige levensbeschrijving van Jezus niet te geven is, zoo meent hij toch, dat het geen hopeloos werk is, te vragen naar Jezus' persoonlijkheid. ‘Bekend is de christelijke levensbeweging van de twee eerste eeuwen, zooals die in de gedenkstukken van den apostolischen en na-apostolischen tijd spreekt. Vandaar kunnen wij opklimmen tot aan het begin. Uit die vruchten moet de boom gekend worden. Uit het gevolg tot de oorzaak besluitend, moeten wij met onze vrij volledige kennis van het jodendom bij den aanvang onzer tijdrekening het terrein verkennen. De toestanden in Palestina, de denkbeelden van Jezus' tijdgenooten, de lotgevallen des volks moeten ons volkomen bekend zijn, op dat wij zoo komen tot het benaderen van den grooten onbekenden(*) zaaier der nieuwe levensrichting, die natuurlijk als mensch moet geleefd en zich bewogen hebben op het terrein van het Joodsche land en volk. Wij moeten al de paden kennen, die het leven van de Joden in het jaar 34 en 35 onzer tijdrekening doorsnijden, om te bepalen langs welke baan de stichter des christendoms den voet gezet heeft’(†). Mij dunkt, Tideman heeft het bij het rechte einde. Ongetwijfeld, daar blijft ons aangaande Jezus' persoon en denkbeelden nog veel duisters over, maar dat wij niets van hem zouden weten - van welken persoon der oudheid weten wij dan wel iets! Al zijn de evangeliën geschreven in den fellen partijstrijd der eerste Christenen, welks verloop Rovers teekent, zooals dat van dezen grondigen kenner van dien tijd te verwachten is, moeten daarom alle woorden, alle gelijkenissen van Jezus maakwerk uit dien tijd zijn? Al zijn die woorden en gelijkenissen door de onderscheiden

(*) Toch niet zoo geheel onbekend, als men nog zooveel van hem weet te zeggen, als T. doet.
(†) Bl. 4.

partijen geëxploiteerd in haar voordeel, moeten wij daarom afzien van eenige zekerheid, of ze door Jezus zijn uitgesproken? Ik begrijp die noodzakelijkheid niet. Het is dan ook met aandrang, dat ik ieder aanraad, om met het genoemde werk kennis te maken. Zij zullen - zoo ze beweren mochten van Jezus genoeg te weten - in het tweede gedeelte een schat van wijsheid vinden ook uit andere tijden dan de twee eerste eeuwen des Christendoms.

Intusschen, al weten wij dan genoeg van Jezus en zijn godsdienst - nog genoeg, al is het zelfs iets minder, dan Tideman van hem weet - dan blijft nog de andere vraag naar onze verhouding tot het oudste Christendom, tot dat van Jezus. Kunnen wij in hem blijven zien ons ideaal? Zijn zijne beginselen in staat, om ons te leiden en te beheerschen in onzen godsdienst, bij ons practisch levensbestuur? Is er misschien iemand, die bij deze vragen glimlacht over hare ouderwetschheid en hare beantwoording onnoodig vindt, omdat het vanzelf spreekt, dat een godsdienst van achttien eeuwen geleden onder ons geene macht meer wezen kan, voor hem kan het goed zijn te herlezen wat Prof. Loman in het genoemde Gidsartikel schrijft: ‘De ware wijsgeer zal zich wel wachten om over het christendom den staf te breken, voor dat hij antwoord heeft op deze vragen:

1°. Hoe is het te verklaren, dat de naam Jezus Christus zulk een toovermacht op millioenen heeft uitgeoefend; hoe is het toegegaan dat de meest uiteenloopende levensbeschouwingen, de meest heterogene stichtingen met het devies van dien naam zich hebben gedekt en getooid?

2°. Wat is de goede en gezonde kern, die al deze beschouwingen en stichtingen met elkaar gemeen hebben? Waar ligt het centrum van kracht, hetwelk aan die allen een zoo langdurig en veelvormig bestaan heeft gegeven?

3°. Hoe kan de onthulling van dit geheimzinnig proces, hoe kan de blootlegging van dit verborgen levensbeginsel, hoe kan m.a.w. de verheldering en verdieping van het christelijk zelfbewustzijn dienstbaar worden gemaakt aan de verbroedering en dientengevolge aan den geestelijken wasdom van alle ernstig gezinden?’

Zoo is het. En deze vragen worden niet beantwoord, zonder dat men voldoet aan de opwekking van denzelfden schrijver, om toch het verleden te onderzoeken, den historischen zin te versterken; maar even min, zonder dat men bepaalt, in welke verhouding men staat tot dat verleden.

Prof. Loman legt onmiddellijk na het stellen dier vragen nadruk op den naam Jezus Christus, door hem gebruikt. Die naam is, zegt hij, de innige vereeniging en ineensmelting van eene historische overlevering met een algemeen zedelijk, religieus, humanistisch begrip. In die opmerking ligt waarheid. Als wij de vraag stellen, of Jezus nog wezen kan ons ideaal en zijne beginselen nog de onze kunnen zijn, dan hebben wij niet

te vergeten, vooreerst, dat zijn beeld niet volkomen zuiver voor ons staat en hij geleefd heeft in zoolang vervlogen eeuwen, in eene omgeving, van de onze geheel verschillend; ten andere, dat ongetwijfeld wij geen Christenen meer zijn, als wij aan de beginselen van het oudste Christendom geheel zijn afgestorven, maar toch ook, dat dat Christendom, geboren in eene Joodsche omgeving, straks is overgegaan in de Grieksche wereld, om zijn eigenlijken triomf te vieren, waar het zich huwde aan den Germaanschen geest. Daarom Jezus Christus - dat zij de naam, dien wij geven aan den godsdienstigen ideaalmensch Christus - het zedelijk-religieus ideaal van ons, kinderen van dezen tijd, maar ook Jezus, want we zullen niet verloochenen onzen eerbied voor hem, die tot de vorming van dat ideaal den eersten krachtigen stoot heeft gegeven. Zijne beginselen in practijk zijn de hoofdtrekken van het Christusbeeld.

Voor zooverre in dat beeld het ideaal der humaniteit eene gestalte heeft gekregen, vrees ik niet, of alle ernstigen zullen er wel op willen gelijken. Maar de vraag is, doen wij aan Jezus, aan het Christendom niet te kort, als wij in dat humaniteitsideaal het geheele Christendom oplossen? Jezus heeft geloofd in God, en de Christenen van alle eeuwen en van elke Kerk hebben gebeden het Onze Vader. Zal dat vertrouwen, dat geloof niet zijn afgeteekend in ons Christusbeeld? Hier raken wij het hart der godsdienstige crisis. Het is nu geene historische vraag meer, waarmee we te doen hebben, maar eene van ons hart en ons verstand. O, het is niet in de eerste plaats de vraag naar ons Godsbegrip, maar deze naar onze levens- en wereldbeschouwing; niet alleen naar haar inhoud, maar ook naar haar recht. Het is de vraag naar den vasten grond en de verwezenlijking onzer idealen; de vraag, of het goede, het ware, het schoone volstrekt recht kunnen doen gelden op onze toewijding; de vraag naar de hoofdvoorwaarde voor elk rustig en kloek voortarbeiden in de dingen des geestes. En zoo wij voor onszelven van het onvervreemdbaar recht van ons godsdienstig geloof verzekerd zijn, dan rest nog die andere vraag, waarop ik in den aanvang wees, die naar den vorm van dat geloof, naar de taal, waarin we het allerhoogste zullen uitspreken, naar het woord, dat harten verwarmt en verstrooiden vergadert. Het is de taak van ieder ernstig man en vrouw in deze dagen, om aan de beantwoording van die vraag, naar het recht en de waarde van het hoogste streven van den menschelijken geest, mee te werken. Van ieder, omdat zij opgelost moet worden, die quaestie, niet maar in het algemeen, maar voor elk afzonderlijk, met het oog op hetgeen hij te doen heeft in zijn huisgezin, in zijn kring. Het is niet te verwonderen, dat in deze dagen van zoeken en tasten op elk gebied des hoogeren levens de geestdrift zwak is, velen moe zijn geworden en mat. Dat ieder het zijne doe, om te zorgen, dat zijne kinderen betere dagen beleven! Wij doen geen ijdel werk. Zulke tijdperken van twijfel, van rondtasten

in het duister zijn er meer geweest - maar altijd is het gebleken, dat die woestijnreize leidde naar het beloofde land. Iedere poging, om het spoedig te bereiken, heeft waarde. 'Er is geen meer bemoedigende geschiedenis denkbaar dan de geschiedenis van het ideaal. Zij is saamgeweven uit al de edele aspiraties, uit al het ernstig zoeken, uit al de trouwe plichtsvervulling van allen die ooit, en waar ook van goeden wille waren. Zij laat daarvan niets, ook het allerkleinste niet, verloren gaan, en mij dunkt voor een ernstig mensch is het bevrediging genoeg als hij durft hopen, dat ergens op hare bladzijden ook zijn naam een bescheiden plaats zal vinden.' Uit dat oogpunt bezien, verdient de Schrijver van een 'Godsbegrip volgens ontwikkelingstheorie' onze volle waardeering. Hij is een man vol overtuiging en vol goeden moed. Hij blijft zijne denkbeelden prediken. Nu reeds ligt zijn derde geschrift voor mij. Of zijn Godsbegrip kans heeft, om door velen als het ware, zelfs als het beste erkend te worden, ik vrees ervoor. Maar ook al blijkt zijn arbeid ten dezen opzichte ijdel te zijn geweest, elk eerlijk en ernstig pogen, om aan de diepste vragen van ons hoofd en hart antwoord te geven, zal blijken van beteekenis te zijn geweest; het vermeerdert den schat, waarvan straks de renten geplukt zullen worden.

Ieder ernstige heeft aan die taak mee te arbeiden! Hij doe het midden in het volle leven. Ongetwijfeld, de arbeid van de studeerkamer, ook van de binnenkamer, heeft zijne waarde, maar dan toch het meest, als hij wordt aangevuld door het streven van den man van practijk. De tijden zijn voorbij - en voor zoover niet, moeten ze voorbijgaan, hoe eer hoe liever - dat de godsdienst opgesloten binnen de muren eener kerk van den ouden stempel stond, buiten, zoo niet tegenover de maatschappij. Godsdienst en maatschappij, zoo werd de quaestie geformuleerd, of de godsdienst invloed uitoefende op de samenleving en den invloed mocht uitoefenen. Die formuleering deugt niet. Zij kan erdoor, toen godsdienst en kerk woorden waren van dezelfde beteekenis, maar nu niet langer. Het is nu de vraag, of de godsdienst eene macht zijn kan in den mensch - zoo ja, dan is zij eene macht in de samenleving, want dan is zij in den mensch de alles beheerschende macht, die hem bestuurt in geheel zijn gedrag, in geheel zijn leven. Zoo moet de godsdienst zijn eene sociale macht, die in alle verhoudingen en betrekkingen der maatschappij haar woord spreekt. Is dat zoo, dan moet ook de tijd voorbij zijn, waarin de formuleering van het godsdienstig geloof kon worden overgelaten aan eene kerkvergadering van welken naam ook, opdat het straks, pasklaar gemaakt, der maatschappij kon worden aangetrokken. Neen - de vorm van het ideaal, de taal, waarin het hoogste en het heiligste moet worden uitgesproken, zal door allen samen moeten worden gevonden. En dan eerst zal zij voor allen gevonden zijn, als bij het zoeken daarnaar gerekend wordt met de maatschappelijke nooden en behoeften.

Het sociale vraagstuk hangt ten allernauwste met het godsdienstige samen. De zin, waarin de problemen des godsdienstig-zedelijken levens worden opgelost, bepaalt den oogst van den arbeid des staatsmans, heeft de Hoogleeraar Buijs gezegd en terecht, maar ook omgekeerd: die problemen worden niet voldoende opgelost, zonder dat men ingaat in vraagstukken van het sociale leven - in die vraagstukken, zooals zij practisch zich doen hooren in de wenschen, in het streven van onze menschen, van den arbeidersstand en van de andere standen. Men heeft gezegd, dat voor den predikant de kennis der sociologie noodzakelijk is, wil hij niet heenspreken over de hoofden der menschen, wil zijn geheele arbeid vrucht dragen - voor ieder is noodig, zou ik zeggen, een open oor en open hart voor het streven en zoeken, voor het woelen en werken, voor den strijd onzer samenleving, opdat hij zijn deel toebrenge aan de vorming van het godsdienstig-zedelijk ideaal, dat verheffend en heiligend werken kan op onze maatschappij. Daarom geldt hier hetzelfde, ja, in nog sterker mate dan bij de oplossing der kerkelijke quaestie: ieder ontwikkelde en beschaafde van goeden wil, van ernstigen zin vindt hier zijn werk. Van hen bovenal wordt de oplossing verwacht.

Hier vindt ieder zijne taak - ook allen te zamen. Zonder samenwerking wordt dat werk der godsdienstig-zedelijke hervorming niet volbracht. Reeds hierom hebben wij elkaar noodig, om onzen moed, ons vertrouwen te versterken. Daar wordt soms op zoo hoogen toon verzekerd, dat al ons zoeken en streven ijdel is. We moeten zien, hoe zoovelen niet mee arbeiden aan die taak of, moe geworden, het werk staken. Terwijl de vraagstukken des godsdienstigen levens nog niet zijn opgelost, kan de godsdienst weinig kracht oefenen, en we merken op, hoe nadeelig dit werkt op het zedelijk leven van hooger en lager stand. Allerlei teleurstellingen worden ons bereid. Zoo hebben wij elkander wel noodig, om vol geestdrift en goeden moed voort te gaan, in 't geloof, dat ginds eene wereld ligt. - Die samenwerking behoort niet tot het onmogelijke. De dagen van onzekerheid, van twijfel, van zoeken op het hoogste levensgebied dragen ten minste reeds eene goede vrucht. De overtuiging, dat men *de* waarheid bezit, begint bij alle richtingen te verzwakken. Die overtuiging is niet van modernen huize. Waar zij daar gevonden wordt, verdwijnt zij vanzelf. Doch zou zij ook niet zwakker zijn bij den vromen Katholiek, die zich niet thuis gevoelt in de richting, waarin zijne Kerk zich beweegt, en zich niet wil afsluiten van de algemeene ontwikkeling? Bewijst niet de strijd onder de orthodoxen, de poging in hun midden, om in de oude leerstukken te blijven vinden de omschrijving van een geloof, dat niet meer rust op intellectueelen, maar op ethischen grond, dat ik in mijne bewering recht heb? Algemeen is het besef, dat men het niet gevonden heeft, zeker niet het woord, dat machtig werkt op de kinderen van dezen tijd. Dat gevoel van armoede vereenigt. Zoo is

waardeering van elkanders streven mogelijk. En de bewijzen zijn er, dat die waardeering ook te midden van den fellen strijd eer toe- dan afnemende is. Dat zijn verschijnselen van gewichtige beteekenis. Want eerst uit onderlinge waardeering en samenwerking zal het nieuwe ideaal in godsdienst en zedelijkheid geboren worden. Niet ééne afzonderlijke richting zal het voortbrengen. Iedere richting zal van het hare moeten geven. Bij ieder is een deel der waarheid. Zoo zal uit de nauwe vereeniging, uit de ineensmelting tot eene hoogere eenheid van het ware, dat in elke richting, in het Christendom van elken naam gevonden wordt, de reiner gestalte van ons godsdienstig ideaal, de hoogere vorm van het religieuze leven voortkomen. Daartoe ga ieder voort met te zoeken in zijne richting, anderer arbeid waardeerende en zoo zich bewarend voor eenzijdigheid. Ieder zoeke den weg, waarop hij louterend meent te kunnen werken op het sociale streven. Uit de vereeniging van hetgeen van ieders werk goeds overblijft, met het maatschappelijk leven in zijn nieuwen vorm zal de godsdienst als opnieuw geboren worden; hij zal met zich dragen een schat van zedelijke kracht, van frisschen levensmoed, van heilige levenswijding.

Mochten tot dat werk alle ernstigen zich vereenigen! Dat samenstreven, om het betere te verkrijgen, moet vernietigend werken op elke partij, op elke kerk, die bij het oude wil blijven leven en in het vasthouden aan het overgeleverde alleen hare kracht zoekt. Uit de samenwerking van deze idealisten - hoe zij zichzelven ook noemen mogen - ontstaat de ware Kerk, wier leuze zijn kan:

> ‘Waarheid zij het doel slechts van ons streven!
> Zoekt gij ze ook langs anderen weg als wij -
> Goed! Te beter vruchten draagt ons leven,
> Want: wat *wij* niet vinden, dat vindt *gij*(*).’

In navolging van Dr. Rovers(†) neem ik ten slotte deze woorden van Max Müller over: ‘Wanneer de grondslagen van alle godsdiensten uit het puin opgegraven en hun plan en aanleg begrepen zullen zijn, wie weet of dan niet deze oude muren en gewelven (in de Kapittelzaal van de Westminster-Abdij werd deze toespraak gehouden), gelijk eenmaal de catacomben of de krijpten onder onze kathedralen een toevluchtsoord kunnen worden voor allen, tot welk kerkgenootschap zij ook behooren, die smachten naar iets beters, iets reiners, iets meer waarachtigs dan hetgeen zij vinden in de plechtige offers, godsdienstoefeningen en preeken, welke de tijd en de plaats, door het lot hun op aarde toegewezen, hun aanbieden kunnen; menschen, die geleerd hebben kinderlijke voorstellingen, hetzij ze geslachtsregisters, legenden of mirakels heeten, af te leggen, doch die het kinderlijk geloof van het

(*) *Uit het oudste Christendom* bl. 183.
(†) A.w. bl. 181 vlg.

menschenhart niet kunnen laten varen. Al laten zij veel achter van hetgeen in indische pagoden, in buddhistische viharâs, in mohammedaansche moskeeën, in joodsche synagogen en in christelijke tempels geleerd en vereerd wordt, toch kan elk in de stille krijpt medenemen wat hem boven alles lief en waard is, die ééne kostbare parel, waarvoor hij alles wat hij had zou afstaan:

de Hindu zijn onwankelbaar geloof aan een andere wereld; de Buddhist zijn erkenning van een eenige wet, zijn onderwerping aan die wet, zijn zachtmoedigheid, zijn medelijden; de Mohammedaan, zoo al niet anders, dan toch zijn matigheid en zelfbeheersching; de Jood, zijn vasthouden, in goede en kwade dagen, aan den éénen God, die gerechtigheid liefheeft, wiens naam is: Ik ben; de Christen, wat beter is dan alles: liefde tot God, hetzij men hem den Onzichtbare, den Oneindige, den Onsterfelijke, den Vader, het hoogste Zelf, boven allen, door allen, in allen noeme - en liefde tot den naaste, een levende, een onvergankelijke liefde.

In die krijpt, al is zij nog eng en duister, dalen reeds van tijd tot tijd velen af, voor wie het gedruisch van vele stemmen, de glans van vele kaarsen en de botsing van vele meeningen ondragelijk is geworden. Wie weet, of zij niet met den tijd ruimer en lichter kan worden, zoodat de krijpt van het verleden de kerk der toekomst wordt?'

Veendam, Augustus 1880.

J. VAN DEN BERGH.

Staatkunde en geschiedenis.

Onze militaire bijeenkomsten
Door een plattelander.

VIII.
Uittreksel uit de notulen, enz.

Nadat de notulen van de vorige vergadering zijn voorgelezen en vastgesteld, vraagt de Kolonel het woord en zegt daarna het volgende:

Mijnheer de Voorzitter, vergun me, uit naam dezer Vergadering, u geluk te wenschen met de gebeurtenis, welke onlangs in uw gezin heeft plaats gehad. Ons geacht medelid, de heer Grutter, is tevens als lid in uwen familiekring opgenomen; hij is thans uw schoonzoon. Dit verheugt ons, om uwentwil en om zijnentwil. Gij hebt een echtgenoot aan uw kind gegeven, wiens karakter een waarborg is voor haar toekomstig geluk; hij verheugt zich in 't bezit eener gade, even schoon als deugdzaam, even verstandig als beminnelijk. Bijgevolg *tout est pour le mieux dans le meilleur des mondes;* ten minste wat u betreft. Ik wenschte, dat ik hetzelfde kon zeggen van onze nationale belangen, en meer in 't bijzonder van onze defensie. We zijn sedert onze laatste bijeenkomst weder bijna een jaar ouder geworden, en ik ben een schelm, Mijnheer de Voorzitter, als we in dien tijd een haarbreed zijn vooruitgegaan. Ik geloof veeleer achteruit. Ons Ministerie van Oorlog schijnt me meer dan ooit eene instelling van den Oud-Hollandschen stempel. - Versta mij goed, Mijnheer de Voorzitter, ik bedoel geene instelling, bestaande uit mannen, die, toen we nog de groote republiek heetten, hunne burgerlijke, maar in de historie beroemde namen aan zoo menige groote daad, aan zoovele energieke handelingen verbonden, maar van den trant der mannen, die aan het nageslacht het recht hebben verleend, hun tijd met den eerenaam van ‘pruikentijd’ te betitelen. Die Oud-Hollandsche pruikentijd brengt ons terstond

eenige spreuken en zegswijzen voor den geest, die er geheel bij passen. Bijvoorbeeld: ‘Langzaam, maar zeker.’ - ‘Zachtjes aan, dan breekt het lijntje niet.’ - ‘Voorzichtigheid is de moeder van de porseleinkast.’ - ‘Kom ik er vandaag niet, dan toch morgen.’ - ‘Overhaasting is nadeelig voor de gezondheid.’ - ‘*Après nous le déluge.*’ - ‘Die zich doodwerkt, wordt onder de galg begraven.’ - ‘Waarom het oude af te schaffen, als onze voorouders 't er ook mede gedaan hebben?’ - ‘Al die nieuwigheden kosten maar moeite, tijd en geld.’ Enzoovoort.

Aan al die orakelspreuken kan ik mijn zegel hechten, mits hij, die ze gebruikt, een man is, die vóór of in 't jaar 1800 is geboren; gepoeierd haar en eene witte das draagt; geene sigaren, maar wel Gouwsche pijpen rookt; alleen de *Haarlemmer* van vóór 't jaar dertig leest; geen lid is van welk genootschap ook; geene kinderen en kleinkinderen heeft en van zijne renten leeft, alleen met zijne huishoudster van 't jaar tien, zijn kuchend hondje en eene luie poes, desnoods nog met een papegaai en een kanarie. Dat zulk een man zich vermeit in de herinnering aan zijn goeden, ouden tijd; dat hij erin wil blijven voortleven, vind ik natuurlijk, en 't zou me leed doen, als men hem uit zijne liefelijke omgeving van verjaarde levensbeschouwing wilde losrukken. Maar ik betreur het, dat de pruiken-theorie en pruiken-wijsheid hare voorstanders nog telt onder de mannen, die het roer in handen hebben.

K a p i t e i n D i n g e s. Mijnheer de Voorzitter, het is mij bijzonder aangenaam te mogen verklaren, dat ik voor ditmaal volkomen kan instemmen met hetgeen ons hooggeacht lid, de Kolonel, in den aanvang zijner toespraak heeft gezegd. Wat zijne beschouwingen betreft omtrent den zoogenaamden pruikentijd en de toepassing, door hem gemaakt, ben ik het minder met hem eens. Ik ben een voorstander van de leer: ‘langzaam, maar zeker’. De tegenwoordige Minister van Oorlog is daarom mijn man. Hij gaat rustig zijn gang en stoort zich niet aan marktgeschreeuw en straatgeroep. Zijne eerste rede in de Volksvertegenwoordiging getuigt van bezadigdheid en zelfvertrouwen. Die rede heeft eene sinds jaren ongekende geestdrift in de Vergaderzaal opgewekt. Ze heeft hem het vertrouwen der lands-vertegenwoordigers verzekerd en hem vasten voet gegeven. Hij is ten minste geen afbreker, zooals sommige menschen, die, tot groot geluk van den Staat, niet aan het roer zitten. Ik heb gezegd.

D e K o l o n e l. Mijnheer de Voorzitter, ik acht mij gelukkig, nu ons hooggeacht lid, de Kapitein Dinges van de werkzame schutterij te Lummeloord, wel zijne adhaesie gelieft te schenken aan hetgeen ik in den aanvang mijner toespraak heb gezegd. Het is mij altijd aangenaam geweest, somtijds eenig punt van overeenstemming te ontmoeten bij iemand, met wien ik het overigens totaal oneens ben. Heb ik ons geacht lid wèl begrepen, dan rekent hij mij, met zijne gewone wel-

willendheid, onder de afbrekers. Zeer goed. Het Parijsche volk, dat de Bastille afbrak, heeft der menschheid een grooten dienst bewezen. Afbrekers zijn ook opbouwers of roepen opbouwers te voorschijn. Dat de tegenwoordige Minister van Oorlog een man is naar 't hart van den vorigen geachten Spreker, betwijfel ik geenszins. Hij is dit van alle Hollanders, die homogeen zijn met Kapitein Dinges, en dit getal is, helaas, groot. De bijval, door Zijne Excellentie meergemelden Minister in de Kamers ondervonden, is een zeer merkwaardig verschijnsel. Ik vergis me, Mijnheer de Voorzitter - ik bedoelde: een zeer gewoon verschijnsel. Wat is er natuurlijker, dan dat een college van advocaten, in wier midden een man optreedt, die eene ‘sierlijke rede’ houdt, zonder nog wel een patent van redenaar te bezitten, dien man bewondert, toejuicht en voor een der hunnen verklaart? - Met eene sierlijke rede doet men bij ons meer dan met de kordaatste handeling. En niet alleen was 's Ministers rede sierlijk, ze was ook handig. De Minister verloste de meeste Kamerleden terstond van eene nachtmerrie, die hen onder den vorigen Minister had benauwd. Zijne Excellentie verklaarde zich tegen den persoonlijken dienstplicht. Bravo! - De Minister heeft een eersten meesterlijken zet gedaan. Zich de sympathie der Kamer te hebben verzekerd - onverschillig hoe - is voor een optredend bewindsman, wat voor een generaal een gewonnen veldslag is.

Ik zou wel eens willen weten, Mijnheer de Voorzitter, hoe diep de overtuiging wel gaat bij een Minister van Oorlog, die, zooals de tegenwoordige titularis, eene zekere reputatie van knapheid bezit - 't is waar, eene knapheid, die meer speciaal op kanonnen betrekking heeft - wanneer hij zich verklaart te zijn een tegenstander van den persoonlijken dienstplicht. Eene overtuiging moet toch gegrond zijn op ondervinding, op waarneming van oorzaken en gevolgen; ze moet de vrucht zijn van overweging en rijp beraad. Welke ondervinding, welke overwegingen, welk beraad nu dezen Minister de overtuiging hebben gegeven, dat ons remplaçanten-stelsel beter is dan de persoonlijke dienstvervulling, zie, Mijnheer de Voorzitter - dat begrijp ik niet. Ik ben geen speciale geleerde, zooals mijnheer de Minister heet te zijn - ik ben maar een gewoon man van meer dan veertigjarige ondervinding, maar ik verklaar plechtig, dat mijn verstand te klein is, om het onverstand te begrijpen van oude militairen, die aan de plaatsvervanging de voorkeur geven boven den persoonlijken dienstplicht.

Ik wil den Minister niet krenken, door hem onder die onverstandigen te rekenen. Ik neem veeleer aan, dat Zijne Excellentie wel degelijk overtuigd is, dat de plaatsvervanging de pest voor ons leger is; maar dat hij 't oogenblik niet gekomen acht, ze af te schaffen. Goed. Daarmede kan ik vrede hebben. Maar daarom had ik voor den Minister wel gewenscht, dat hij minder absoluut den staf over de persoonlijke dienstvervulling had gebroken. Hij heeft ons weder een heel eind teruggebracht van den goeden weg, waarop we na veel inspanning en

lang tobben waren geraakt. Zijne ‘sierlijke rede’ moge hem als Minister goed hebben gedaan, ik, als Nederlander, en met mij allen, die eene op ondervinding en redeneering gegronde overtuiging bezitten en het goed met de zaak van Nederland en Oranje meenen - kunnen niets anders zeggen, dan dat de Minister ons een grooten ondienst heeft bewezen. Ik, Mijnheer de Voorzitter, zou niet gaarne de verantwoordelijkheid dragen van 'tgeen de Minister heeft gelieven te zeggen.

De Eerste Luitenant van de Rustende zegt, dat zijne laatste berichten uit de Residentie gunstig luiden ten aanzien van dezen Minister. Spreker heeft een bloedverwant in Den Haag, die reeds bij den vorigen Minister op de lijst stond van de veroordeelden, d.w.z. van hen, die gepensionneerd moesten worden, maar die thans de zekerheid heeft, dat hij minstens nog een jaar in zijne betrekking zal blijven. De Minister is een te humaan man, om te pensionneeren.

De Kolonel. Juist, geacht lid van de Rustende, zoo oordeelt men over een Minister, wanneer men uitsluitend let op zijne eigene belangen. De humaniteit van een Minister is in mijn oog niet veel waard, wanneer ze zich bepaalt tot het begunstigen van enkele personen, dikwijls ten nadeele van anderen of van de zaak. De ware humaniteit van den bewindsman moet verder reiken. Waar personen worden bevoordeeld, moet dit tevens ten prikkel voor anderen kunnen strekken. ‘Deze Minister pensionneert niet’, wordt gezegd. Is dat een lof? Mij dunkt het niet. De Minister moet op zijn tijd pensionneeren. Er is voor iedereen een tijd van komen en van gaan, en om nu voor ‘goede man’ te spelen - dat is heel gemakkelijk; maar dan laat men de moeielijkste en ondankbaarste taak, die een Minister is opgelegd, aan zijn opvolger over. De Minister pensionneert niet. De lof s volkomen negatief. Wat doet nu de Minister wel? Ten gevolge van dat beginsel van niet-pensionneeren, komt ook niemand vooruit. - Nu, ik ben geen voorstander van dat vooruit helpen van sommige heeren, maar zij, die aanspraak op bevordering hebben, worden benadeeld en gekrenkt, wanneer ze hun wordt onthouden ter wille van anderen, die ongeschikt voor hunne betrekking worden, maar er toch in blijven. Gelooft de Minister door niet te pensionneeren den geest van ontevredenheid en wrevel, die in het Leger heerscht, te zullen uitdooven? - Ik niet. Thans wensch ik des Ministers rede in de Tweede Kamer, welke in die Vergadering zulk eene geestdrift heeft opgewekt, op een enkel punt te bespreken, ten einde in het licht te stellen, wat er in zake der defensie van hem te hopen en te verwachten is. Ook de memorie van beantwoording en sommige op- en aanmerkingen van kamerleden zullen mij stof tot bespreking opleveren. Zijne Excellentie zegt o.a., ‘dat hij ook een optreden tegen een overmachtigen vijand mogelijk acht. Daartoe moeten we dan onze geheele schutterij organiseeren: 't heele land moet met geestdrift aan een algemeene verdediging deelnemen. Het onmogelijke te verlangen, brengt slechts moedeloosheid

teweeg. De Minister wil het voorbeeld volgen, waardoor Frankrijk met zooveel kracht in moeielijke omstandigheden weerstand heeft kunnen bieden. Hij wil bij de door hem voor te stellen organisatie van Militie en Schutterij er op rekenen, dat over de Schutterij in tijd van oorlog ook kan worden beschikt. Maar moet men er op rekenen bij de samenstelling des Legers? Is 't zeker dat de Schutterij onder alle omstandigheden geschikt is om achter onze defensie-liniën te ageeren? De Minister durft daarop niet rekenen.'

Ziedaar veel woorden, maar hoe dergelijke holle phrasen geestdrift bij eene vaderlandlievende vergadering van verstandige, geleerde en hooggeleerde mannen kunnen opwekken, is voor een vaderlandlievend o n g e l e e r d man volkomen onbegrijpelijk. De Schutterij moet georganiseerd worden, om er in tijd van oorlog over te kunnen beschikken; maar de Minister twijfelt eraan, of die Schutterij, onder alle omstandigheden, geschikt zal zijn, om a c h t e r o n z e l i n i ë n te ageeren. De Minister rekent echter op 'de geestdrift van 't geheele land'. Ik vind dat organiseeren van onze Schutterij van 't jaar '31 en '32 onbetaalbaar, als men te voren zegt, dat er toch niet op te rekenen zal vallen. En die geestdrift, als reminescens aan dezelfde jaren, toen het janhagel de Belgen met schimpliedjes beoorloogde, is ook prachtig. Ja wel, de Duitschers zullen veel rekening houden met de geestdrift, die zich bij ons zal openbaren, als ze met hunne zware bataljons en talrijke ruiterscharen onze grenzen overstroomen. Waartoe zal onze Schutterij - het krachtigste bestanddeel onzer levende strijdkrachten - in oorlogstijd moeten dienen, als 't niet is, om achter onze liniën te ageeren? Wat moeten ze dàn doen? Op de vrouwen en kinderen passen van de werkelijke verdedigers? Stel u Pruisen voor, met zijn geducht leger, maar zonder zijne Schutterij, de Landwehr, in den oorlog tegen Frankrijk. Maar de Minister wil 't voorbeeld volgen van Frankrijk, 'dat in moeilijke omstandigheden met zooveel kracht weerstand heeft kunnen bieden'. - Ja, we hebben het voorbeeld van Frankrijk gevolgd, sinds 't jaar '14, door 't invoeren der conscriptie en door onze geheele militaire huishouding naar zijn model te vormen. Maar de Franschen verscheuren sinds 't jaar '72, stuk voor stuk, hunne aan ons ter kopie voorgelegde exempels. Ze schaften 't allereerst de conscriptie af - maar wij, *plus royalistes que le Roi*, behouden ze. Het voorbeeld volgen van Frankrijk, 'dat met zooveel kracht weerstand heeft kunnen bieden'! - Bitterder ironie op eene verslagene natie is niet wel denkbaar. Het voorbeeld van Frankrijk! Had de Minister gezegd: We zullen ons spiegelen aan het afschrikkend voorbeeld van Frankrijk, welks huurleger eene Pretorianen-bende dreigde te worden, dat, terende op zijne imperialistische traditiën, lachte en schimpte op Duitsche militaire methodisten, maar daarna in elk treffen met die methodieke Duitschers bloedig geslagen werd - dan had zijne Excellentie vrij wat verstandiger gesproken, dan te gewagen van een voorbeeld, dat

slechts nederlaag en vernedering ten gevolge heeft gehad. Waarom moeten we ons in 's hemels naam spiegelen aan Frankrijk? Dat het voorloopig gouvernement, toen bijna alle goede kansen waren verspeeld, ten gevolge van de slechte krijgs-organisatie alles heeft gedaan, wat mogelijk was, om de eer te redden, is geen voorbeeld, dat bij eene kalme begrootings-discussie over het hoofdstuk ‘Oorlog’ dienst mag doen. Dat de goedgezinde, vaderlandlievende Fransche burgers en boeren 't geweer opnamen en zich tot ongeregelde korpsen vormden, is ook geen voorbeeld, want dat moet niet noodig zijn, en 't helpt tegenover gedisciplineerde en door het succes gesterkte troepen niets. De Duitschers behandelden die ongedisciplineerde benden als vrijbuiters en fusilleerden de gevangenen zonder vorm van proces. Geestdrift zonder organisatie en krijgstucht is een bommend leeg vat, een draaiende molen zonder molensteenen.

Als men, aan 't hoofd van het krijgsbestuur geroepen, in een tijd, die hervorming gebiedt, bij zijn eerste optreden in 's Lands vergaderzaal met zulk een onbestemd, niets zeggend thema voor den dag komt, dan behoeven wij geene groote hervormingen te wachten. Inderdaad belooft de Minister dan ook eigenlijk zóó weinig, dat, indien hij hoegenaamd niets had beloofd, het nagenoeg hetzelfde zou zijn. Zijne Excellentie is van plan, het voetspoor van zoovelen vóór hem te drukken, die hun bestuur-talent aan den dag legden door een anderen vorm te geven aan 'tgeen zijn voorganger had in 't leven geroepen, of ongedaan te maken, wat die voorganger had noodig geoordeeld te doen. Een van 's Ministers voorgangers had het bij voorbeeld noodig geoordeeld, de bureaux der Inspecteurs naar het Departement van Oorlog te verplaatsen. Deze Minister verklaart, dat hij dit verkeerd acht; evenzoo de splitsing van het Leger in zelfstandige divisiën. Hij wil dus de Inspecteurs weer detacheeren van het Departement en alleen infanterie-divisiën formeeren, waaraan in tijd van oorlog cavalerie en artillerie zullen worden toegevoegd. - Deze veranderingen omkleedt de Minister met redenen, die echter al van verschillende zijden zijn wederlegd, weshalve ik me die moeite maar zal sparen, te meer daar het, mijns inziens, tot onze weerbaarheid niets afdoet, of de Inspecteurs op het Plein of in de Trompstraat hunne bureaux hebben, en of aan de divisiën reeds in vredestijd of wel in oorlogstijd ruiterij en geschut worden toegevoegd. Het betere of minder goede van dergelijke ondergeschikte zaken laat zich beiden evengoed verdedigen; 't zijn subjectieve opvattingen; maar bij ons wordt veel gewicht aan zulke détails gehecht, en de Minister komt er bij zijn optreden pralend mee voor den dag, als had hij eene hoogst gewichtige ontdekking op krijgsgebied gedaan.

De Minister zegt in zijne redevoering ook, ‘dat hij zich tegen den persoonlijken dienstplicht blijft verklaren’. - Met dien dienstplicht ‘zou men moeten komen tot het stelsel der Duitsche “Einjährigen”. Daaraan meent de Minister, dat vele bezwaren zijn verbonden, zonder

dat ze nut hebben. Niet uit deze miliciens worden kaders verkregen.'

We hebben, Mijnheer de Voorzitter, al velerlei argumenten tegen den persoonlijken dienstplicht hooren aanvoeren, maar nog nooit zulk een onbeteekenend, ja, onbegrijpelijk als dat van dezen kundigen en knappen Minister. Zijne Excellentie zegt apodictisch: met dat stelsel m o e t men ook komen tot dat der 'Einjährigen'; en omdat het niet anders kan, moeten we ook onze dronken plaatsvervangers behouden, die o.a. onlangs Uilenspiegel aanleiding gaven tot de snijdende aardigheid: 'Van het overschot van het Regiment cavalerie te Haarlem is verleden week geen enkel man uit den dienst weggejaagd.'

Ja, 't is niet moeielijk, zich van eene hoogst belangrijke zaak af te maken, als men te voren weet, dat die zaak toch veroordeeld is - zooals de persoonlijke dienstplicht bij de meerderheid der Volksvertegenwoordiging. De vorige Minister had zich eene moeielijke taak opgelegd: die van den persoonlijken dienstplicht te verdedigen en in te voeren. Of hij geslaagd zou zijn, indien hij tot de verdediging van het stelsel ware gekomen, weten we niet - maar dit is zeker, dat die Minister ten minste getoond heeft, 's lands heil te stellen boven zijn persoonlijk belang.

Volgens den Minister is dus onze militiewet, die 't remplaceeren toelaat, goed; het Pruisische stelsel, dat eene proef van bijna zeventig jaren glansrijk heeft doorgestaan, en dat in 1814-15 - men kan 't gerust zeggen - de vrijmaking van Europa uit de Fransche boeien en in 1870-71 de reeks van bloedige nederlagen der Franschen - ongekend in de geschiedenis - ten gevolge heeft gehad - dat stelsel deugt volgens den Minister niet. Maar we moeten doen, zooals de Franschen hebben gedaan, ten einde op dezelfde manier, of nog beter, in de pan te worden gehakt. De conclusie is kapitaal.

In zijne memorie van beantwoording zegt de Minister ook, 'dat hem nog de gegevens ontbreken om het juiste cijfer voor de geheele legersterkte aan te geven. Niettemin kan hij reeds mededeelen, dat het jaarlijksch militie-contingent, noodig om dit cijfer te bereiken, indien het al hooger gesteld moet worden dan het tegenwoordig contingent, beneden dat van het in 1877 ingediende wetsontwerp zal blijven.'

De Minister kan niet juist zeggen hoeveel, maar 't zal m i n d e r zijn. Zijne Excellentie weet wel, wat de meeste heeren in de Kamer 't liefste hooren: geen persoonlijke dienstplicht, zoo weinig mogelijk geld, en zoo weinig mogelijk soldaten.

Ja, zuinig is deze Minister ook. Hij heeft, ten believe der heeren, eene schandelijke weelde ontdekt bij de staven - niet bij den Grooten Staf, die zoovele leden telt met hooge tractementen, waarvoor ze nimmer in 't Leger eenigen dienst presteeren, terwijl ze steeds opklimmen tot in de hoogste rangen - maar bij den onnoozelen, verschopten Plaatselijken Staf. Aan dien Grooten Staf zal deze zuinige Minister niet

tornen; maar hij supprimeert een paar plaatselijke commandementen en bezuinigt daarmede een paar duizend gulden. Hij onthoudt een paar andere titularissen den rang, waarop ze recht hadden, en dus ook het vermeerderd tractement, te zamen vierhonderd gulden; totaal vier en twintig honderd gulden in het Danaïden-vat der schatkist meer - maar te gelijk ook eenige ontevredenen meer, om het talrijke contingent der malcontenten te versterken en het moreel van het Leger verder te helpen knakken.

Er zijn ook ‘specialiteiten’ in de Kamer, in vele opzichten homogeen met dezen Minister, die, door hunne wijsheid uit te kramen, den Minister helpen verheffen in de oogen der leeken en dus medeplichtig zijn aan het bestendigen van toestanden, die, naar mijne innige overtuiging, bij eene catastrophe op ons verderf moeten uitloopen.

Daar heb je, bij voorbeeld, het lid Van der... Schrik niet, Mijne Heeren, ik zal geene namen noemen. Voor dat lid is het jammer, dat we ook geene oorlog hebben gehad. Hij was zeker een beroemd veldheer geworden. Men kan dit het best opmaken uit de geniale denkbeelden over krijgskunde, leger-formatie en leger-beheer, welke deze Edelmogende ontwikkelt. Alles, wat hij zegt, snijdt hout. Zoo o.a. verklaart hij, ‘dat hij den Minister met ingenomenheid aan 't bestuur heeft zien komen’. Natuurlijk: de geniale man wist, dat de Minister de plaatsvervangers even lief heeft als hij: dit is een cardinaal punt voor sommige leden, die met hunne kiezers rekening hebben te houden. ‘Hij verwacht van den Minister verbetering van ons krijgswezen, zonder verhooging van lasten voor de Natie, door beperkingen van 's Ministers hervormingen tot het strikt noodige.’

Och, Mijnheer de Voorzitter, ik ben maar een eenvoudig man, die slechtweg spreekt en schrijft, wat hij denkt, maar zulk een stijl schijnt me toch wel wat heel primitief voor zulk een groot man; maar wat het ergste is: wat zeggen die woorden nu eigenlijk: ‘Verbetering, zonder verhooging van lasten, door beperking van hervormingen’? *Le diable m'emporte*, als ik 't vat.

‘Wij hebben’, vervolgt de Afgevaardigde, ‘een klein, goed aangevoerd en goed gedisciplineerd leger noodig; dat alleen heeft blijvende waarde. Maar 't woord “klein” worde niet te absoluut opgevat.’

Als men 't nu eens wèl absoluut opvatte, hoe klein zou dat Leger dan wel zijn? En nu vatte men het eens n i e t absoluut op; hoe klein zou 't dan wel wezen? - De Spreker laat er dan ook wijselijk op volgen, vermoedelijk, omdat hij 't zelf niet weet: ‘Welke zijn daaromtrent 's Ministers plannen?’ - Die niet sterk is, moet slim zijn. Een groot, goed aangevoerd en goed gedisciplineerd Leger, zooals dat van 't Duitsche rijk, heeft dus geene blijvende waarde. Welke zonderlinge praat! - Neen, een g r o o t leger kunnen wij niet hebben - dat weet, behalve de militaire ‘specialiteit’, ook nog iedere schooljongen - maar waartoe dienen toch wel militaire

specialiteiten in de Kamer, als ze ons niets beters weten te vertellen dan dat?

‘Den persoonlijken dienstplicht blijft spreker voor ons land afkeuren. Hij vreest daarvan talrijke bezwaren, o.a. dat van verschil van voeding, kleeding en huisvesting, waardoor de eenheid des legers verloren gaat; onvoldoende oefening van het Leger door te korten dienst en te zwaren druk voor de bevolking.’

Ja, Mijnheer de Voorzitter, dat verschil van voeding, kleeding en huisvesting, waardoor de ‘eenheid’ verloren gaat, is een ontzettend bezwaar. Die ‘eenheid’, door den grooten krijgs- en taalkundige zoo gelukkig uit het officieele Hollandsche ‘uniformiteit’ in onze taal overgebracht, is een alleraangenaamst stokpaardje van sommigen onzer inheemsche militaire genieën. Een soldaat, die zijne eigene kleeren betaalt en liever met thee dan met soep ontbijt, liever op eene matras dan op een stroozak slaapt, omdat hij zich al die weelde gunnen kan, bederft de uniformiteit. Of hij er minder goed om vechten zal, dit is eene bijzaak. Hij moet bovendien nog heel grove, slecht passende kleeren dragen, ten einde zich even moeielijk te kunnen bewegen als de van staatswege geëquipeerden, en geschoeid zijn met een schoeisel, dat hem, bij nat weer, van de voeten valt en, bij aanhoudende droogte, het marcheeren onmogelijk maakt - dan helpt hij de uniformiteit verhoogen - en dat is toch maar alles. Al dat ‘buiten model’ is voor de Landsverdediging de doodsteek. En dáárom deugt de persoonlijke dienstplicht niet, en - leve de plaatsvervanging!

‘Onvoldoende oefening’ zegt de man van het anti-antidienstvervangingsbond. - Noteer s.v.p., Mijnheer de Secretaris, dat ik een nieuw, negen-lettergrepig woord heb uitgevonden. - Onvoldoende oefening? - Derhalve zou het Duitsche leger, volgens ZEdm., minder goed geoefend moeten zijn dan het onze. Dit is eene zeer belangrijke ontdekking, waarmede ik den vermaarden spreker geluk wensch. Ik hoop, dat hij er brevet voor zal aanvragen. ‘Onvoldoende oefening van 't Leger door te korten dienst en te zwaren druk voor de bevolking.’

Zooals 't daar staat, zou men moeten denken, dat de onvoldoende oefening niet alleen door te korten dienst, maar ook uit te zwaren druk voor de bevolking voort zou spruiten. Ik wil den grooten krijgskundige dien onzin kwijtschelden. Wellicht is hem die in ‘'t vuur van het debat’ onwillekeurig ontsnapt. Mogelijk ook staat het verkeerd gedrukt in de courant, die ik hier voor me heb en die de heeren kunnen inzien. Maar ik zou gaarne weten, of er nog korter diensttijd voor de militie denkbaar is dan die, waarin we ons nu verheugen. - Dien diensttijd regelt het Bestuur, of de Wet, overeenkomstig de behoefte; derhalve ook, wanneer de persoonlijke dienstplicht eenmaal mocht worden ingevoerd. Ik wil deze specialiteit voor 't oogenblik een hartelijk vaarwel of tot weerziens toeroepen en overgaan tot de waardeering van eene andere specialiteit, die ‘constateert de groote kunde van onze

officieren in de behandeling van leger-vraagstukken'. Deze specialiteit is ten minste een man, die het goede ook weet te waardeeren. 'Hij waarschuwt echter een ander lid - ook een specialiteit, maar van de nieuwere school - voor onvoorzichtige oppositie, want hij heeft de gevolgen daarvan jaren lang gezien toen de heer De Roo een afbrekende oppositie voerde, welke geenerlei nut heeft gehad.'

Het laatste is bijna juist. Die oppositie heeft alleen ten gevolge gehad, dat de Vertegenwoordiging en de Natie wat meer belang zijn gaan stellen in de militaire aangelegenheden, en dit acht ik een niet te verwerpen resultaat. Dat die oppositie de aanduiding van 'onvoorzichtig' verdiende, ontken ik. Ze was integendeel overlegd: 't was wat men noemt een *parti-pris*, een in beginsel vast doorgevoerde strijd tegen verouderde toestanden, misbruiken, sleur en willekeur. Het kamerlid De Roo van Alderwerelt had zich tot levenstaak gesteld: uitgediende toestanden te vernietigen, om er nieuwe voor in de plaats te krijgen. Hij heeft daartoe steeds den strijd aangegord en aangevoerd tegen elken Oorlogs-Minister, dien hij niet in staat achtte, ons krijgswezen te hervormen. Dit was geene onvoorzichtige, maar wel eene stelselmatige oppositie...

Kapitein Dinges, met hevigheid op de tafel slaande. Juist! met het doel voor oogen: *Otez-vous de là*, *que je m'y mette...*

De Kolonel. Met uw verlof, geachte Kapitein van de onbedwingbare Schutterij van Lummeloord - maak u niet boos! Straks zal Mijnheer de Voorzitter u zeker gaarne het woord geven, en dan hoop ik u te antwoorden op hetgeen ik nu reeds weet, wat ge zeggen zult. Thans ben ik nog aan 't woord. Het kamerlid, van wien ik zoo even sprak, legt verder zijne inzichten aldus bloot: 'Binnen de grenzen der Grondwet is 't mogelijk tien of twaalf maatregelen van groot belang te nemen voor de verbetering der levende strijdkrachten.' - Ik vind die hoogst belangrijke maatregelen tot mijn leedwezen niet aangegeven, Mijnheer de Voorzitter, anders kon ik ze der Vergadering meedeelen. 't Spijt me inderdaad. Of de Regeering er kennis van bekomen heeft, weet ik niet; maar ik moet het betwijfelen, want bij de groote voortvarendheid en de bekende zucht van ons krijgsbestuur, om belangrijke verbeteringen in te voeren - vooral als ze afkomstig van anderen zijn - zouden we sinds lang al iets van die maatregelen van groot belang hebben moeten merken.

Met den heer De Beer Poortugael zegt de Spreker: 'Verbeter eerst de Kazernes, 't moreel gehalte van 't Leger, - dan eerst kunt gij den persoonlijken dienstplicht invoeren.' - De geachte Spreker had, dunkt me, nog iets verder kunnen gaan. Schaf eerst den oorlog af, dan kunt ge den persoonlijken dienstplicht invoeren, want dan behoeven onze fatsoenlijke jongelui niet te vechten, geene ongemakken te verduren en, ten gevolge van 't eene zoowel als 't andere, zullen ze ook geene pijn in 't lijf krijgen. Ja, ziet ge, Mijnheer de Voorzitter,

't is moeielijk, 't iedereen naar den zin te maken. De eene specialiteit is tegen de invoering van den persoonlijken dienstplicht, omdat de eenheid zou verloren gaan, als de eene soldaat, bij voorbeeld, versche doperwtjes at, terwijl zijn kameraad op bruine boonen werd onthaald. Eene andere specialiteit schijnt er niet tegen; maar, volgens hem, zijn de tegenwoordige kazernen - die wel goed waren voor de arme duivels, die geene plaatsvervangers konden koopen, en de dronken remplaçanten, die de fatsoenlijke jongelui in 't Leger vertegenwoordigen - volstrekt niet goed genoeg voor diezelfde jongelui. Aangenomen nu, dat deze Minister eens vóór den persoonlijken dienstplicht ware geweest, zou hij toch beider stemmen tegen zich hebben gehad. Gelukkig voor den Minister is het denkbeeld tot invoering van den persoonlijken dienstplicht verre van hem, zoodat hij, strikt genomen, niets voor de kazernen behoefde te doen, dan ze voor instorten te behoeden. Zij, die 't hem kwalijk zouden nemen, zijn in de minderheid en kunnen dus zijn budget niet doen vallen.

Ik stem ten volle toe, Mijnheer de Voorzitter, dat de huisvesting van den soldaat nog te wenschen overlaat, maar het te laten voorkomen, alsof de kazernen onbewoonbare spelonken zijn, dat is overdrijving van hen, die de natie willen splitsen in twee soorten van menschen: fatsoenlijken, die met de noodige *égards* behooren te worden behandeld, en onfatsoenlijken, voor wie 't er minder op aankomt, hoe ze behandeld worden. Een hoogst fatsoenlijk heer, die voor zijn vermaak op de jacht is, acht het niet beneden zich, in de stulp van den armen landbouwer zijne voeten op de vuurplaat uit te strekken, om zich te verwarmen en uit te rusten - maar als landsverdediger met den armen landbouwerszoon in één vertrek te huisvesten - dat is te kras. Men moet die landsverdediging voor fatsoenlijke jongelui niet onaangenaam maken. Ze moeten er pleizier in kunnen hebben. Zoolang de kazernekamers niet behangen zijn, geene tapijten op de vloeren en staatsiegordijnen voor de ramen hebben, zijn ze geen verblijf voor fatsoenlijke jongelui.

Ik zeg nog eens: de kazernen zijn niet, wat ze wezen moeten, want ze zijn ingericht voor menschen, van wie 't meer endeel 't nog wat minder gewoon is; maar ze zijn verbeterd sinds de laatste jaren, en ze zullen spoedig veel verbeteren, als de persoonlijke dienstplicht wordt ingevoerd, en er, ten gevolge van dien, drang van boven en vooral uit de Vertegenwoordiging komt. Begin dus met het begin, het noodzakelijke, het onmisbare voor onze defensie: den persoonlijken dienstplicht! Met de kazernen wil onze specialiteit te gelijk het ‘moreel gehalte van 't Leger verbeteren’. Als ZEdelm. het middel daarvoor eens aan de hand wilde doen, voor zoover de bestaande toestanden het gedoogen - d.i. voornamelijk, zonder afschaffing der plaatsvervanging - zou hij ons den steen der wijzen hebben geleverd. Hoe dikwijls is het reeds gezegd en bewezen, dat het gehalte der plaats-

vervangers onmogelijk verbeteren kan, tenzij gebrek aan arbeid - dus ook gebrek aan welvaart - den werkzamen arbeider, die geen bedelaar wil worden, ertoe noopt, zijn werkpak met den bonten rok te verwisselen? 't Moreel gehalte van 't Leger - wat hier beteekent: v a n d e n g e w o n e n s o l d a a t - kan niet beter worden met het remplaçanten-stelsel, dan het nu is - wel slechter. De Edelm. schermt hier met eene holle phrase.

Terecht zegt deze afgevaardigde verder, sprekende over een dislocatie-plan: ‘Is er een plan voorhanden? Zoo niet, - hoe zal men dan ooit vooruit komen, als de Ministers, vóór en na aan 't Departement komende, slechts algemeene denkbeelden ontwikkelen, zonder plannen uit te werken?’ Vrij juist! ‘Algemeene denkbeelden ontwikkelen’ - beter ware 't nog geweest, in plaats van ‘ontwikkelen’ te zeggen ‘aan te geven’. Algemeene, uit den treuren afgezaagde denkbeelden, waarmee we niets verder komen. 't Is doodgemakkelijk, denkbeelden aan te geven, zooals deze Minister heeft gedaan - maar ze te o n t w i k k e l e n , zooals een politiek, krijgskundig en staathuishoudkundig denkbeeld ontwikkeld moet worden, dat is iets anders. En dat denkbeeld te verwezenlijken is nog weer iets anders, vooral tegenover eene Vertegenwoordiging, die hare kracht meestal zoekt in phrases.

De afgevaardigde-specialiteit ‘heeft overigens vertrouwen in 's Ministers beleid, omdat hij beseft dat de artillerie hoofdzaak is voor een goede defensie; uit de artillerie kon men geen kundiger man dan dezen Minister hebben gekozen; maar vóór alles dringt spreker aan op de energie om 't moreel des Legers te verbeteren.’

Ik geloof, Mijnheer de Voorzitter, dat de specialiteit zich hier vergist. De artillerie ‘h o o f d z a a k voor een goede defensie’? Dit betwist ik nadrukkelijk. De infanterie is hoofdzaak, omdat, volgens alle mogelijke deskundigen, de infanterie het hoofdwapen van 't Leger is. Maar ‘vóór alles’ stelt ZEdm. het moreel des Legers als criterium. Men kan geen kundiger Minister kiezen dan dezen; maar kunde is niet genoeg, schijnt de Afgevaardigde te meenen, en dat meen ik ook. Aan het prachtigste, staalhard-bronzen geschut heeft men nog niet veel, als de goede artilleristen ontbreken. Met wat minder volmaakte kanonnen, maar met duchtige kanonniers ter bediening, is men beter gebaat. Ik ben dus van gevoelen, dat een staalhard-bronzen Minister, die wel in de Kamer over ‘geestdrift’ redekavelt, maar alleen tact schijnt te bezitten, om de laatste sprankel van geestdrift in het Leger uit te dooven, ons vrij wat minder voegt dan een minder knap en staalhard man, maar die daarentegen 't moreel des Legers weet op te heffen.

De specialiteit in quaestie keurt de kampementen en oefeningen op groote schaal goed, maar acht het ook noodig, dat de soldaten weer naar de kerk geleid worden. Ik geloof ook, Mijnheer de Voorzitter,

dat het bidden op commando niet behoorde te worden afgeschaft, want we zullen, bij een mogelijken oorlog, als we niet beter zijn toegerust, dan met de thans bestaande middelen mogelijk is, bepaald den specialen God van Nederland noodig hebben. Als we niet flink vechten kunnen, moeten we het maar met bidden trachten te winnen.

Thans, Mijnheer de Voorzitter, wenschte ik wel, ons geacht lid Dinges aan het woord te laten.

Kapitein Dinges dankt den vorigen Spreker voor zijne welwillendheid, om eindelijk ook eens een ander het woord te gunnen. Mijnheer de Voorzitter, ik ben het volkomen eens met het Kamerlid, dat de oppositie van den heer De Roo eene afbrekende noemde. En nu wenschte ik wel te weten, wat door dezen afgevaardigde, toen hij eindelijk zelf de Ministers-portefeuille bemachtigd had, voor degelijks is tot stand gebracht - en wat deze liberale minister, die den persoonlijken dienstplicht niet wilde, van het Leger zou gemaakt hebben?

De Kolonel. Geachte Voorzitter, ons geacht lid, de heer Dinges, hoofdman der onoverwinnelijke Schutterij van Lummeloord, heeft me eindelijk schaakmat gezet. Ik wensch ZijnEdele met zijne overwinning geluk. Door den bedoelden Minister is inderdaad niet veel degelijks tot stand gebracht. Tot zijne verschooning kan echter dienen, dat hij door ziekte, en eindelijk door den dood, werd verhinderd meer te doen. Dit was jammer, Mijnheer de Voorzitter - maar gij zult het mij wel willen toestemmen, dat het voor een overleden minister moeielijk is, iets degelijks tot stand te brengen, en 't onbillijk zou zijn, hem dat euvel te duiden. En nu vraagt de geachte Spreker van zoo even, wat meerbedoelde Minister, die tegen den persoonlijken dienstplicht was, van het Leger zou gemaakt hebben? Ik moet eerlijk bekennen, het niet te weten - om de eenvoudige reden, dat ik het den Minister bij zijn leven niet heb gevraagd. Mijn gevoelen is echter, dat meerbedoelde Minister eindelijk tot de conclusie zou zijn gekomen, dat zonder persoonlijken dienstplicht het Leger niet te verbeteren was. Zelfs is het mijn gevoelen, dat de Minister daarvan wel overtuigd moet zijn geweest, maar dat hij 't vooreerst niet raadzaam achtte, de leus ‘persoonlijke dienstplicht’ in zijn vaandel te schrijven. Ik heb gezegd.

Het lid Grutter. Mijnheer de Voorzitter, het zij mij vergund, der Vergadering mijn hartelijken dank te betuigen voor den gelukwensch, bij monde van ons hooggeacht medelid, den Kolonel, tot u gericht, in welken wensch een lof werd ingelascht, even vereerend als vleiend voor mij, en dien ik hoop en vertrouw, me waardig te zullen maken. - Het zij mij tevens vergund, mijne adhaesie te schenken aan hetgeen de Kolonel verder heeft gesproken. Ik constateer, dat we in niets zijn vooruitgegaan en dat de vooruitzichten tot vooruitgang nagenoeg nul zijn. De Minister schijnt zich tot enkele maatregelen van ondergeschikt belang te willen bepalen. Hij wil de suprematie

van den Generalen Staf, die onder de beide laatste Ministers tot ontwikkeling was gekomen, fnuiken: zeer goed, als we er de suprematie der Artillerie niet voor in de plaats krijgen. 't Is hetzelfde, Mijnheer de Voorzitter, of men door de kat of den hond wordt gebeten. Niettemin, de Minister - 't diene tot zijn lof - heeft verklaard, dat de Generale Staf niet behoorde te bestaan, om eerzuchtigen snel vooruit te helpen ten nadeele van andere verdienstelijke officieren. En dat is zeer billijk.

Ook ik, Mijne Heeren, heb met verwondering kennis genomen van hetgeen door den Minister in de Tweede Kamer is gezegd, namelijk, ‘dat hij 't voorbeeld wil volgen waardoor Frankrijk met zooveel kracht in moeielijke omstandigheden weerstand heeft kunnen bieden’. - Dit voorbeeld zou voor ons bestaan in: conscriptie en plaatsvervanging voor het Leger en, in tijd van gevaar en oorlog, eene volkswapening - eene woordelijke toepassing van art. 177 onzer grondwet. In een opstel van den Kapitein Van Tuerenhout, voorkomende in den *Volksalmanak* van dit jaar, lezen we ter zake: ‘Als onze onafhankelijkheid eens werkelijk bedreigd en ons grondgebied aangerand werd, twijfel ik er niet aan of alle Nederlanders, die het hart op de rechte plaats dragen, zullen bereid zijn, om, des vereischt, hun goed en bloed voor het vaderland ten offer te brengen. Maar om dit met vrucht te kunnen doen, dienen zij daarvoor geschikt te wezen, d.w.z. zij moeten daarvoor in tijd van vrede geoefend worden. Hun opofferings-gezindheid werpt anders voor het land geen nut af en strekt hun-zelven tot wis verderf. Hiervoor levert de volkswapening in Frankrijk, nadat de Fransche legers in 1870 verslagen en gevangen genomen waren, een sprekend bewijs. Max Jähns, de schrijver van een uitnemend werk over het Fransche Leger, schat het verlies der Franschen, enkel in Januari 1871, op 350,000 man; dat der Duitschers, in dezelfde maand, op ten hoogste 10,000 man.’

Ziedaar, Mijne Heeren, het voorbeeld, dat ons ter navolging wordt voorgehouden! Wat mij hierbij het meeste verbaast, is, dat geen enkel lid in de Kamer op deze ministrieele belijdenis heeft geantwoord. Men moet erkennen, dat de Minister eene gemakkelijke manier heeft gevonden, om de defensie-quaestie op te lossen: alles ongeveer bij 't oude laten en, in tijd van gevaar, een beroep op de geestdrift, de vaderlandsliefde enzoovoort, om de natie in massa te wapen en vervolgens ter slachtbank te drijven.

Zeer terecht doet Van Tuerenhout nog opmerken, dat velen in den lande zich een geheel verkeerd denkbeeld vormen van de beteekenis, welke in ‘persoonlijken dienstplicht’ ligt opgesloten. Zoo wordt beweerd, dat ‘de voorstanders van dien dienstplicht het Land tot één groote kazerne willen maken; dat men het land wil militairiseeren’. Dat zijn brommende, maar nietsbeteekenende woorden. Door den persoonlijken dienstplicht krijgt men geen soldaat meer of minder dan door de conscriptie; maar moet iedere dienstplichtige wel zijn dienst

zelf verrichten - en dat is de quaestie. En wat het ‘militairiseeren’ des Lands betreft, doet V.T. opmerken, dat ‘een legervorming als de onze zich beter zou leenen tot staatsgrepen dan een waaraan persoonlijke dienstplicht tot grondslag ligt. Met geen leger’, zegt hij, ‘is de vrijheid van een natie ook in dit opzicht beter gewaarborgd, dan met een eigenlijk gezegd volksleger.’

Om dit laatste te bewijzen, wordt alweder Frankrijk tot voorbeeld aangehaald en wel Frankrijk in den jare 1878. ‘Het was de toenmalige Regeering te doen, om’, zegt de Hoogleeraar Buijs op eene meeting van het anti-dienstvervangingbond, ‘een toestand naar haar zin in 't leven te roepen, en aan middelen om daartoe te geraken, ontbrak het niet; want ze beschikte over alle ambtenaren, van den prefect tot den minsten schoolmeester. Het bestaan der Republiek werd bedreigd, maar toch zegevierde de Republiek. De vraag was nu maar, of de Regeering, die alles scheen te willen wagen, zou berusten in den uitslag der stemmingen. Deze vraag deed Frankrijk en geheel Europa in angstige spanning verkeeren. Maar hoe gezind de Regeering ook was, den strijd tegen het volk tot het uiterste voort te zetten, boog ze toch ten slotte het hoofd, omdat ze begreep niet op het Leger te kunnen rekenen. Het Keizerlijke Leger was vervangen door een nationaal Leger, - het gevolg van den persoonlijken dienstplicht. Het volksleger heeft toen, zonder een schot te lossen, Frankrijk van een groot gevaar bevrijd.’

Mij dunkt, Mijne Heeren, dat de hier aangevoerde argumenten - welke ik nog met tal van andere, even klemmende, zou kunnen vermeerderen - beter bewijzen het wenschelijke van den persoonlijken dienstplicht, dan de argumenten van den Minister en zijne geestverwanten het bestaan van het remplaçanten-stelsel. Ik weiger dan ook, die argumenten als bewijzen te erkennen; ze zijn het niet; 't zijn machtspreuken, welke de goede gemeente gaarne voetstoots aanneemt, omdat dit het beste in hare kraam te pas komt.

Mogen al de Kamerleden verklaren, dat zij vertrouwen in 's Ministers beleid stellen, ik en tal van officieren doen dat niet. We zijn nu eenmaal met geene halve en kwart maatregelen gebaat, en van dezen Minister is niets meer te verwachten.

Ik heb gezegd.

K a p i t e i n D i n g e s veroorlooft zich de vraag, of het met de gezonde denkbeelden nopens eene goede krijgstucht is overeen te brengen, dat een officier van het Leger zulk een afkeurend oordeel over de handelingen eens oorlogs ministers uitspreekt, als het lid Grutter heeft gedaan? 't Is misschien eene domme vraag, Mijnheer de Voorzitter, maar die een eenvoudig schutterofficier toch de vrijheid neemt, aan het oordeel van deze vergadering te onderwerpen.

D e V o o r z i t t e r wenscht de vraag door het lid Grutter zelven te laten beantwoorden.

Het lid Grutter dankt den geachten Kapitein Dinges uit Lummeloord welgemeend voor zijne heusche opmerking, in den vorm eener domme vraag, zooals die Spreker zelf ze noemt. Ik zal de eer hebben, Mijnheer de Voorzitter, daarop alleen te antwoorden, dat ik geen oordeel uitspreek over de handelingen van een kolonel of generaal, maar wel over die eens Ministers, wiens politieke daden en woorden publiek eigendom zijn. Ik wil tegenover de domme vraag van Kapitein Dinges nog deze vraag stellen: indien de officieren de tekortkomingen eens Ministers niet voor het publiek openlegden - wie zouden het dan doen? De burgers, die zich alles laten wijsmaken, als men hun de lasten voor het Krijgswezen maar zoo licht mogelijk maakt? De Kamerleden, onder wie er slechts enkelen zijn, die de oorlogsbelangen ernstig ter harte nemen, maar 't dan nog meestal onderling oneens zijn? - Wie dan anders, als 't de officieren niet zijn? Ik weet wel, Mijnheer de Voorzitter, dat het voor een Minister niet aangenaam is, stemmen uit het Leger te vernemen, die iets anders dan zijn lof verkondigen; maar daarvoor is men verantwoordelijk Minister. 't Zou wel heel gemakkelijk voor een Minister zijn, als hij, zooals indertijd de Minister Blanken heeft beproefd, den officieren bij zijne komst tot den ministrieelen zetel het zwijgen kon opleggen. Neen, Mijnheer de Voorzitter, ik zal steeds gebruik maken van de vrijheid, welke ik vermeen te bezitten in het veroordeelen van datgene, wat ik, maar mijne innige overtuiging, als nadeelig voor de belangen onzer defensie en derhalve ook in strijd met onze hoogste staatsbelangen acht. Ik heb gezegd.

De Kolonel. Het zij mij vergund, Mijnheer de Voorzitter, nog eens terug te komen op de vroeger hier besprokene quaestie der officiersweduwen-pensioenen. Er is een jaar verloopen, sinds eene commissie werd benoemd, om deze voor het Leger zoo belangrijke aangelegenheid op een redelijker grondslag te brengen. Er is toen met lof gesproken over dezen ministrieelen maatregel, en ook over de keuze der Commissie. Het schijnt echter weer de oude geschiedenis te worden. Eene Nederlandsche militaire commissie broeit ontzettend lang op haar eieren, en zijn eenmaal de kuikens uitgekomen, dan worden het daarom nog geene kiekens; want het broedsel wordt dan eens bekeken, of misschien niet, en daarna verwezen naar een ander broeihok - het zoogenaamd archief - waar het ten eeuwigen dage kan blijven liggen. We zullen mettertijd wel eens vernemen, hoe 't met dit broedsel is afgeloopen. We moeten den moed maar niet opgeven. De Minister heeft ook nog zooveel te doen. Hoe zou hij zich veel met de belangen der weduwen en weezen van Nederlandsche officieren kunnen bemoeien, terwijl hij nog bezig is de belangen te regelen der Duitsche of Fransche krijgsgevangen officieren, die wij in den eerstvolgenden oorlog zullen maken? - Het noodzakelijkste dient toch vooraf te gaan.

Ook wenschte ik mededeeling te doen van iets, dat als eene nieuwe bijdrage kan dienen van de belangstelling, welke deze Minister toont te koesteren voor alles, wat betrekking heeft op het personeel zoowel van actieve als gepensionneerde officieren. Zijne Excellentie schijnt er bepaald op uit te zijn, alles te doen, wat slechts kan dienen, om den goeden geest op te wekken, door meer en meer de vooruitzichten der officieren te verbeteren. Zoo heeft hij onder anderen zelf in de Kamers een voorstel van enkele leden tot het vermeerderen der pensioenen van gepensionneerden volgens de oude wetten bestreden. Kameraadschap is ook geene politiek, en politiek is de kunst, om zoolang mogelijk minister te blijven. Met *économie de bouts de chandelle* kan men dit ook al mee gedaan krijgen. Zuinigheid is nu eenmaal 't stokpaardje, waarop de meeste kamerleden bij de oorlogs-begrooting rondrijden, en als dan een minister zelf ook eens een staaltje van zuinigheid kan leveren - natuurlijk altijd ten nadeele van 't legerpersoneel - dan zet hij zich weer wat vaster in den zadel.

Zoo heeft deze Minister ook verleden jaar aan de Commissie der Koninklijke Vereeniging van gepensionneerde officieren toegestaan, eene zesmaandelijksche proef te nemen, om in enkele groote garnizoens-plaatsen vrije geneeskundige behandeling en geneesmiddelen aan de gepensionneerde officieren te verschaffen. Een arts zou, tegen vergoeding van zooveel per hoofd, uit het fonds der Vereeniging te betalen, de behandeling op zich nemen, en de medicijnen zouden uit de militaire apotheken kosteloos worden verstrekt. De proef viel goed uit, en de kosten konden bestreden worden uit den gewonen post, voor geneesmiddelen toegestaan. Het rapport luidde zeer gunstig en 't advies van den Inspecteur van den geneeskundigen dienst eveneens. Maar, ziet, Mijne Heeren - nu behaagt het Zijne Excellentie, aan de bovenvermelde Commissie te doen weten, dat hij geene vrijheid vindt, om den gepensionneerden geneesmiddelen uit de militaire apotheken te doen verstrekken. Ook een voorstel, door de Commissie gedaan, om dan de medicijnen tegen vergoeding der handelswaarde - inkoopsprijs - te mogen ontvangen, werd gewezen van de hand. De Minister verklaarde, er niet gerechtigd toe te zijn.

Nu wenschte ik deze vraag te stellen, Mijnheer de Voorzitter. Wat beteekent de benaming ‘Verantwoordelijk Minister’? De vraag is eigenlijk overbodig - maar waartoe dient de benaming, als het woord ‘verantwoordelijk’ in vollen zin eene doode letter is? - Hoe, we hebben hier een verantwoordelijk Minister, die zelf komt verklaren, dat hij iets niet doen mag, terwijl hij het toch gedaan heeft! Hij mag niet over 's lands middelen beschikken tot dit of dat doel - en hij beschikt er toch gedurende zes maanden over, en zegt dan eenvoudig: ik schei ermee uit, want ik mag 't niet doen! - Als ik, Mijnheer de Voorzitter, bij vergissing tien of honderd of duizend gulden te veel betaal uit de militaire kas, die me is toevertrouwd, of als ik door een

oneerlijk Sergeant-majoor bestolen word, of als de Kwartiermeester fraudeert, terwijl ik mede-commissaris der administratie ben, dan houdt het gouvernement, zonder mededoogen voor mijne arme vrouw en kinderen, die tien, of honderd, of duizend gulden van mijn tractement af - en van dergelijke onbarmhartige en dikwijls onrechtvaardige executies zou ik enkele staaltjes kunnen aanhalen - maar hier hebben we een ‘Verantwoordelijk’ Minister, die doodkalmpjes zwart op wit geeft, dat hij wederrechtelijk voor zooveel de schatkist heeft bezwaard - zonder dat er quaestie van schijnt te bestaan, dat Zijne Excellentie 't geld teruggeeft.

Zóó moeten we dus de verantwoordelijkheid opvatten: de minister is verantwoordelijk, maar behoeft zich nooit te verantwoorden; hij gaat eenvoudig heen, als hij 't niet meer houden kan. Ware dit niet zoo, Mijnheer de Voorzitter, dan zouden de meeste nog levende ex-ministers van oorlog ter verantwoording moeten geroepen zijn, of nog worden, voor het geconstateerd verval van 's Rijks defensie, terwijl ze door hunne woorden en daden der Vertegenwoordiging en den Volke diets maakten, dat de defensie in orde was, of verder door hen in orde zou worden gebracht - welk laatste ze geregeld nalieten te doen.

Nu is 't ook mogelijk, dat de bovenvermelde proef wel in een blijvenden maatregel kon overgaan - zoodat de Minister zichzelf valschelijk heeft beschuldigd. Hoe treedt dan de welwillendheid, de menschlievendheid, de kameraadschap van dezen vriendelijken man in 't licht! - 't Ware voor hem te wenschen, dat hij werkelijk iets ministrieel-onverantwoordelijks had gedaan, hoewel ik en niemand in 't Leger het gelooven. Nu we toch over de humaniteit oftewel philanthropisch-kameraadschappelijke gezindheid dezes Ministers spreken, wenschte ik Uwe aandacht te vestigen, Mijne Heeren, op hetgeen Z.E. onlangs heeft gedaan, om een pluimpje van zuinigheid in de Kamers te verdienen. Ge weet allen, geachte Leden dezer vergadering, hoe een ‘soldaten-menage’ is ingericht, ten minste zoo ongeveer. Ge weet vermoedelijk ook, dat die heel anders is dan bij de marine, voor het scheepsvolk, allen kinderen van 'tzelfde land als onze land-soldaten, en evenals zij bestemd, om zich bij gelegenheid voor de oud-Nederlandsche glorie enzoovoort te laten dood- of kreupelschieten. Welnu, de matrozen eten hun buik rond - zoo rond, dat ze er geregeld moeten uitscheiden, om - zooals ik menigwerf bij 't wachtschip heb gezien, voor de arme slokkers aan den wal, die niet te eten hebben, wat over te laten. Dat betaalt het Rijk, Mijne Heeren, en Janmaat krijgt zijn volle gage in de hand.

De arme land-soldaat nu voedt zichzelf, - d.w.z. hij moet zijn eten koopen en uit zijn zak betalen. Nu is dat dikwijls meer, dan hij geven kan, al is de kost ook schraaltjes; dan komt het gouvernement hem met eenige centen te hulp - maar zuinigjes - krapjes, afgepast op een half centje na. Dat wordt dan genoemd: ‘bijslag op

de soldij'. - De officieele taal, Mijne Heeren, is eene andere dan die, waarvan gewone stervelingen zich bedienen. - Nu moet ge verder weten, dat de 'menage' - wat we hier dienen te vertolken in soep, voor 't ontbijt - even Hollandsch als 't woord *ménage* - en middagkost met een ideetje vleesch of spek - dat die 'menage', zeg ik, uit den aard der zaak eene geheel huishoudelijke inrichting is, want het komt van 't geld van den soldaat, en zijne officieren zijn met de taak belast, hem voor dat geld eten te verschaffen. Dit belet daarom niet, dat het Ministerie - dat zich met alles bemoeit - ook in de details van dit huishouden treedt - en vooral sinds het met zijn 'bijslag' den soldaat is komen verheugen. Dat de 'menage' overal met de meeste zuinigheid - ja, met kleingeestig overleg - om toch maar geen centje van den kleinen inleg verloren te laten gaan - wordt gevoerd, en dat het toezicht en de zorg voor zuinig beheer tot het uiterste worden gedreven, is bekend bij iedereen, die in 't Leger heeft gediend - maar vermoedelijk niet bij hen, die hun leven aan een lessenaar hebben gesleten en geroepen zijn, om 't Leger met hunne pen te besturen. - 'Nu weet ik niets meer uit te zuinigen!' heb ik meer dan één chef hooren uitroepen, en inderdaad, die zuinigheid in de 'menages' is eene soort van zuinigheid, die iedere ordentelijke, zuinige huismoeder voor schandelijke gierigheid zou uitkrijten.

Maar zie je, als men jaarlijks een 20 of 25 millioen kan besteden, om er een legertje op na te houden, dat nooit klaar komt, en forten te bouwen, die, als ze klaar zijn, omvallen of die wel kanonnen, maar geen soldaten kunnen bevatten - dan moet men zien, hier en daar een dubbeltje uit te zuinigen op de voeding van den soldaat, welke algemeen wordt erkend, niet voldoende te zijn. Die 't ontkent, Mijne Heeren, weet niet, wat gezonde magen van negentien en twintig jaren zijn.

Onze Minister van Oorlog dan, die 't leger zoo goed heeft leeren kennen gedurende de vele jaren, waarin hij alleen soldaten uit zijn raam gezien of wel eens op straat ontmoet heeft - schrijft, 'dat het zijne aandacht heeft getrokken dat de bijslag op de soldij, die ten behoeve der menages van de korporaals en soldaten aan het Rijk in rekening wordt gebracht, in den laatsten tijd bij sommige korpsen tot eene aanzienlijke hoogte is gestegen, zoodat het hem in het geldelijk belang van het Rijk noodig voorkomt maatregelen te nemen om daarin verandering ten goede te krijgen'!

'In 't belang van 't Rijk' - Mijne Heeren, let wel. Nu zegt de Minister: 'Dat de mogelijkheid er toe bestaat, blijkt uit de omstandigheid, dat bij enkele korpsen zelfs meer aan zakgeld uit de menage wordt uitgedeeld dan het minimum van het zakgeld bedraagt, terwijl daarentegen bij andere korpsen van hetzelfde wapen en met dezelfde soldij een aanzienlijk bedrag te kort komt dat tenlaste van het Rijk wordt gebracht.'

We staan hier weer voor eene van die quaestiën, Mijne Heeren, zooals er vroeger in deze vergadering al eens zijn besproken. De Minister

haalt daar een voorbeeld aan en bedoelt er duidelijk mede, dat de chef, wien 't aangaat, zijn plicht niet heeft gedaan. Is er werkelijk zulk een groot verschil in 'tgeen aan de eene en de andere zijde in de menage is besteed, en zijn er geene redenen van localen aard, waaraan dit is toe te schrijven, dan had eenvoudig die chef daarover gegispt dienen te worden, en dan was 't niet noodig geweest, de ministrieele missives en circulaires met een nieuw nummer te verrijken, dat kant noch wal raakt en 't oorlogsbestuur niet tot eer strekt.

'Ik zal thans niet in een onderzoek treden', zegt de Minister verder, 'naar de oorzaken waaraan dit verschil is toe te schrijven.'

Ei zoo! - Gaarne had ik eens willen weten, waarom de Minister niet in een onderzoek wil treden. Mij dunkt, de Minister m o e s t in een onderzoek treden; dat bracht zijn plicht mede. Maar als de Minister dat deed, zou hij vermoedelijk tot eene conclusie komen, die hem belette, zijn fraaien brief te schrijven. Nu hij in geen onderzoek wil treden, heeft hij vrij schermen tegen windmolens. Vervolgens komt Zijne Excel. tot zijne conclusie, die op g e e n onderzoek steunt:'... heb ik de eer U te verzoeken, om - voor zoover dit niet reeds bij het korps onder uw beheer plaats heeft - met den meesten ernst en de meeste zorg al die maatregelen te beramen en in werking te brengen, die strekken kunnen om, bij een behoorlijke zorg voor het welzijn van den soldaat, tevens 's Rijks geldelijk belang zooveel mogelijk te behartigen.' Ik vraag U, Mijne Heeren, waartoe dienen dergelijke zijdelingsche verwijten? Heeft de Chef eene aanmaning noodig, om 's Rijks belang te behartigen, dan zou ik 't hem maar eens flinkweg in zijn gezicht zeggen, met eene hartelijke aanbeveling erbij, om zich voor eene tweede waarschuwing te wachten. De Minister geeft vervolgens de middeltjes aan de hand, om nog zuiniger dan zuinig te zijn. Zoo o.a. zegt Z E., dat als 't vleesch in een garnizoen duurder is dan in andere plaatsen, men 't dan ook in eene andere stad moet gaan koopen. - Ik herinner me, Mijnheer de Voorzitter, dat er in zekere aanzienlijke stad, waar veel voorname lui wonen, die bijna even zuinig 'menage' moeten houden als de soldaten, - eenige van die familiën zich verbonden, om vleesch uit eene andere stad te laten komen, waar 't zooveel per kilo of pond goedkooper was: 't verschil was nog al aanmerkelijk. Nu hadden de families goedkooper vleesch, en als 't dan 's zomers een tochtje in een warmen waggon had gemaakt, was 't bijna gaar, als 't aankwam; dubbele economie. Dit weet ik echter wel, Mijnheer de Voorzitter, dat al die over l e g g e n d e - niet o v e r leggende - families spoedig met hare zuinigheidsproef zijn uitgescheiden. 't Vleesch zag er walgelijk uit, na 't schudden in den wagen, had veel van zijne beste sappen verloren en was, vooral in den zomer, dikwijls zeer onfrisch. Verbeeld u eene massa bloederig vleesch in eene mand, dat gedurende eenigen tijd in een trein wordt heen en weer geschud of met een militairen transportwagen, zonder veeren, ettelijke

uren over de keien wordt gehotst! - Ik wensch den Minister geen kwaad toe, maar alleen, dat hij ten minste driemaal 's weeks veroordeeld worde dergelijk ‘toebereid’ vleesch te eten.

Opdat er niets ontbreke aan 's Ministers recept en om zoo klaar mogelijk in 't licht te stellen, dat men door intimidatie wil trachten te verkrijgen, wat misschien onbereikbaar is, halen wij deze zinsnede aan: ‘Het is mijn uitdrukkelijk verlangen dat de Commandeerende officieren in de onderscheidene garnizoenen doordrongen zijn van het gewicht van dit onderwerp van dienst, - een onderwerp zoo belangrijk dat de wijze waarop de officieren zich kwijten van de in deze aan hunne zorg toevertrouwde taak, bij de beoordeeling van die officieren een factor moet zijn waarnaar hunne geschiktheid voor hun opgedragen diensten wordt afgemeten.’

Ik weet niet, Mijnheer de Voorzitter, hoevele jaren het mag geleden zijn, sinds 't zwaard van dezen Minister de scheede verlaten heeft. Hij moet nog jong geweest zijn, toen hij 't laatst den degen voor den troep ontblootte. Hoe of het toen met het menage-beheer bij den troep, waarbij Z.E. diende, gesteld was, weet ik niet; maar ik weet wel, dat zoolang ik heb gediend, er altijd zorgvuldig toezicht werd gehouden en dat de officieren dit ‘onderwerp van dienst’ niet minder ter harte namen dan elk ander onderwerp. Dat toezicht is er bij de toenemende duurte der levensmiddelen en de hooge noodzakelijkheid van zuinig beheer vooral niet minder op geworden. Maar dat weet immers de Minister niet! Kent hij den troep? - Immers neen? - Zulke Ministers moeten we hebben.

Eindelijk geeft de Minister een uitvoerig administratief voorschrift, waar alles weer neerkomt op 't ingeven van staten en begrootingen, die langs alle trappen van 't militair gezag - ‘den hierarchieken weg’, zooals dat officieel heet - tot aan het oorlogs-departement komen. In 't menage-beheer - die geheel huishoudelijke zaak - hadden de chefs tot nog toe een zweem van zelfstandigheid overgehouden; deze is hun nu ook ontnomen. Oorlog doet alles, en durft dan nog te leuteren over initiatief bij de officieren.

Zal de Minister nu meenen, dat al die chefs zichzelven zullen gaan beschuldigen van tot nu toe geen behoorlijk toezicht op 't menage-beheer te hebben gehouden? Dit zullen ze doen, indien ze nu werkelijk nog eenige noemenswaardige bezuiniging weten te maken. Ik hoop, Mijnheer de Voorzitter, voor de eer der korps-commandanten, dat dit niet het geval moge zijn.

Ben ik wel onderricht, dan bestaat bij Oorlog het plan, om eene commissie naar Amerika te zenden, ten einde met doctor Tanner te overleggen, welke wijze van voeding voor den soldaat het meest in ‘'s Rijks geldelijk belang zou kunnen geacht worden te zijn’ - officieele stijl. - Ik heb gezegd.

K a p i t e i n D i n g e s kan zijne bevreemding niet verbergen over 'tgeen hij heeft vernomen. De geachte Spreker van zoo even laat het

voorkomen, alsof onze soldaten half gebrek lijden. Deze voorstelling is voorzeker al heel vreemd, als men van den anderen kant door niet minder zaakkundige en ervaren officieren dan de zeer geachte Kolonel hoort beweren, dat de miliciens-recruten, nadat ze zes weken onder de wapenen zijn geweest, uit hunne kleeren groeien, ten gevolge van de goede en regelmatige voeding. Welk handwerksman, of liever, welk fatsoenlijk burgergezin, eet zevenmaal in de week vleesch of spek? - Wel, Mijnheer de Voorzitter, ik ken zeer ordentelijke families, die 't niet hebben. Nu kan men apodictisch wel zeggen: ‘De soldaat lijdt honger’; maar dan behoeft men aan dergelijke uitspraak nog geene waarde te hechten, zoolang onze soldaten uit hunne kleeren barsten. Ik heb gezegd.

D e K o l o n e l. Mijnheer de Voorzitter, als 't mij vergund is, zal ik de vrijheid nemen, den vorigen spreker, den hooggeachten Kapitein Dinges van de gedienstige Schutterij te Lummeloord, te bedanken voor de mij bewezen eer. Dat Zijn Edele geene waarde gelieft te hechten aan hetgeen ik volgens hem apodictisch heb beweerd, zou me kunnen spijten, als ik van mijn kant eenige waarde kon hechten aan hetgeen de hooggeachte Kapitein der Lummeloordsche heldenscharen over krijgszaken in 't algemeen en over de soldaten-aangelegenheden in 't bijzonder doorgaans in 't midden brengt; maar nu ik dit niet kan, verklaar ik gaarne, dat ik hetgeen Zijn Edele zoo even heeft gezegd, bijzonder vermakelijk vind. Ik wenschte ook wel eens een exemplaar van een barstenden milicien te zien. Zou er misschien ergens een op eene kermis zijn vertoond? - Maar onze geachte Kapitein zegt, dat zaakkundige en ervaren officieren hem verteld hebben, dat onze miliciens op zulk eene onverantwoordelijke wijze worden vetgemest. Welzoo! Zijn er zulke zaakkundige en ervaren officieren in het Leger? Ik ken ze niet, maar vermoedelijk zullen ze wel sinds jaren ergens achter een lessenaar zitten, zooals meer anderen van die zaakkundige en ervaren lui, die dagelijks onze strijdmacht zoodanig helpen verbeteren, dat eindelijk de Pruisen zoo jaloersch op ons gaan worden, dat ze op zekeren dag zullen zeggen: ‘Hier die krijgsmacht; die willen wij hebben’, en ze ons dan zonder verdere complimenten afnemen. Een milicien, die bij zijn in dienst treden nog groeit, is zeker geene zeldzaamheid, en dat een negentienjarige jongen, die thuis is gevoed met pap en aardappelen, bekomt, als hij dagelijks eenig dierlijk voedsel, al is 't nog zoo weinig, en goed brood, maar zonder boter, te eten krijgt, is niet tegen te spreken; maar een jongen, die aan eene redelijk goede voeding gewend is - de boerenzoon bij voorbeeld - zal 't met de soldaten-voeding niet kunnen doen; hij moet er voedsel bij koopen, n.l. als hij geld heeft. Dat er onder de burgers zoo weinig vleesch gegeten wordt, weten we wel; maar de burgers willen tegenwoordig allen heeren zijn, en 't fatsoen kost veel geld. Men moet in zulk een maatschappelijk euvel geene reden gaan zoeken, om den soldaat, die gedwongen wordt

zware en moeielijke diensten te verrichten, terwijl hij gelijktijdig zijne eigene belangen moet opofferen, eene onvoldoende voeding te geven. Wil men krachtige, flinke soldaten hebben, die in oorlogstijd vermoeienissen kunnen doorstaan, dan moet men ze ook krachtig maken, en hiertoe behoort in de eerste plaats eene goede voeding bij de noodige lichaamsinspanning.

Het lid Grutter beaamt volkomen hetgeen de laatste Spreker heeft gezegd. De jonge soldaten, die vrij tevreden zijn met hune voeding, hebben thuis gebrek geleden; de overigen verkiezen hun eenvoudigen huiselijken kost ver boven de soldaten-menage. Dit is wel een bewijs, dat deze veel te wenschen overlaat. Spreker vraagt, of het geacht lid, den Kolonel, iets bekend is omtrent het couranten-bericht, meldende, dat het voornemen zou bestaan, de vijfde compagnieën bij de infanterie op te heffen?

De Kolonel. Inderdaad schijnt daartoe plan te bestaan. De tactici bij Oorlog schijnen begrepen te hebben, dat onze compagnieën en bataljons te groot zijn. Bataljons van 1000 zijn ook wel wat groot, maar als 't militie-contingent onverminderd blijft - 't wordt waarschijnlijk grooter - zullen vanzelf de bataljons hunne sterkte behouden, ook al maakte men er slechts 2 compagnieën van. De compagnieën van 200 man zijn ook wel wat groot, maar zullen nu natuurlijk nog grooter worden. 't Moet alweer zuinigheid heeten, en dan komen we tot de conclusie, dat we tot nog toe voor 45 compagnieën kader te veel hebben gehad. Wie had zoo iets ooit kunnen denken! Men moet toch maar knap zijn, om zoo maar in eens zulk eene uitvinding te doen. Zullen nu de vorige ministers, die op zulk eene onverantwoordelijke wijze een toestand hebben laten voortduren, welke jaarlijks zóóveel aan de schatkist heeft gekost, ter verantwoording worden geroepen, of niet? Maar een dergelijke maatregel kan niet genomen worden zonder medewerking der Staten-Generaal, welke de begrooting, waarop deze kostelijke uitvinding is gebaseerd, moeten goedkeuren. 't Is te hopen, Mijnheer de Voorzitter, dat als werkelijk een minister den moed had, om ons zwak leger nog meer te verzwakken, de Vertegenwoordiging haar steun aan zulk een afbrekenden Minister niet mocht verleenen.

Het lid Grutter. Men wil, dat dit niet de eenige bezuiniging zal wezen, welke de Minister op het oog heeft. De cavalerie zal ook eene vermindering ondergaan. Men heeft mij willen wijsmaken, dat de Vereeniging tot beoefening der Krijgswetenschap in Den Haag, zoodra deze Minister met zijne leger-hervorming klaar is - namelijk als de Kamers wel zoo goed zijn Zijne Excellentie te laten begaan - eene prijsvraag zal uitschrijven met name: Is Nederland nu nog te verdedigen? - Ik hoop en vertrouw voor den goeden naam der Vereeniging, Mijnheer de Voorzitter, dat dit gerucht onjuist is. Ik acht die Vereeniging te wijs en verlicht, om zulk eene overbodige vraag te doen.

Wegens het vergevorderd uur sluit de Voorzitter de Vergadering.

Geheime geneesmiddelen.

De hedendaagsche kwakzalver. Een waarschuwing voor allen, die hun gezondheid en hun beurs op prijs stellen, door dr. Vitus Bruinsma en dr. G.W. Bruinsma, schrijvers van 'De kwakzalverij met geneesmiddelen'. Leeuwarden. H. van Belkum Kz.

De heeren Drs. Bruinsma hebben zich reeds vroeger verdienstelijk gemaakt door het uitgeven van een geschrift, waarin men eene nauwkeurige opgave vindt van schier al de geneesmiddelen, welke in de wandeling voorkomen onder den naam van *geheime middelen*; zooveel mogelijk wordt van al die middelen opgegeven de samenstelling en in verband daarmee de prijs.

Zulk een werk is leerzaam en nuttig, want er wordt door die geneesmiddelen veel kwaad gesticht, voornamelijk omdat het publiek, dat bij voorkeur die dingen gebruikt, de oorzaak van de ziekte niet kent en daarom zich ook niet bekommert. Vandaar, dat dikwijls middelen worden aangewend, die in deze gevallen kwaad, in gene goed doen. Dit is b.v. het geval bij maagongesteldheden, die, al naar de oorzaak, eene verschillende behandeling vereischen, terwijl de leek meent, dat het middel, dat zijn buurman heeft geholpen, ook voor hem goed moet zijn. Eene nadrukkelijke waarschuwing is dus volstrekt niet overbodig, te meer, daar de verkoopers gewoonlijk hunne waar aanprijzen als goed voor ongeveer alle ziekten.

Nog erger is het gesteld met hen, die hunne toevlucht nemen tot schijnbare of wezenlijke dokters, die per brief consulten geven, b.v. bij geheime ziekten. De genezing is dikwerf voor 't minst twijfelachtig, terwijl de patiënt wordt afgezet. Feiten van dien aard worden in menigte in bovengenoemd boekje meegedeeld, en men mag den heeren Bruinsma inderdaad dankbaar zijn, dat zij deze zaken ter algemeene bekendheid brengen. Een ieder wachte zich voor schade.

Juist, omdat wij met het werk van de heeren Bruinsma zijn ingenomen, bejammeren wij het, dat zij hier en daar aan overdrijving zich schuldig gemaakt hebben. Het bonte titelblad met den rooden, schreeuwenden kwakzalver deed reeds iets van dien aard vermoeden.

Heeft de leek eenige kennis van zijne ongesteldheid, dan zal hij dikwerf een dier zoogenaamde geheime geneesmiddelen met succes kunnen gebruiken; immers, het geheim van de samenstelling van vele pillen is zoo diep niet.

Ja maar, zullen de heeren Bruinsma opmerken, ge betaalt voor die middelen veel te veel en ge kunt hetzelfde goedkooper krijgen met een recept van een dokter.

Deze rekening gaat echter niet op; de dokter schrijft het recept niet voor niet; hij maakt ook bij eene lichte ongesteldheid ettelijke visites,

die met Nieuwjaar moeten worden betaald en duchtig oploopen. De ervaring, welke vele - ik zeg niet alle - leeken in dit opzicht hebben opgedaan, strekte juist, om met de handelspillen in zekere gevallen de proef te nemen.

Onder de zoogenaamde geheime geneesmiddelen bestaan er velen van Fransch fabrikaat, die door bevoegden worden aangeprezen - niet als algemeene geneesmiddelen, want die bestaan niet - maar voor bepaalde gevallen, en die de verdienste hebben van door den *vorm*, waarin zij worden aangeboden, eene ware weldaad te zijn voor hen, die in de noodzakelijkheid zijn te 'slikken'. De heeren Bruinsma scheren echter alles over één kam, zien overal bedrog en afzetterij. Vooral bij het groote publiek schaadt die overdrijving; uit onkunde zal menige leek nu de conclusie maken: de heeren overdrijven in het een, waarschijnlijk doen zij dit ook in het ander; 't is broodnijd.

Een voorbeeld van overdrijving: de levenswekker of het Baunscheidtismus wordt door sommigen aangewend als middel tegen rheumatisme. Genezing brengt het zeker zelden of nooit, maar het geeft afleiding in vele gevallen door den prikkel op de huid. Dat de levenswekker echter '*dikwijls gevaarlijke ontstekingen veroorzaakt zoodat het geneesmiddel erger werd dan de kwaal*', is zeker geschreven, om de kinderen bang te maken. In zeer enkele gevallen mag dat het geval zijn, maar 't zullen wel hoogst zeldzame uitzonderingen zijn, en de overdrijving van de heeren Bruinsma is hier van dien aard, dat zij aan den indruk van hun voortreffelijk boekje schaadt.

Wat zijn de voornaamste redenen van het veelvuldig gebruik van geheime geneesmiddelen?

1°. Het kostbare van de officieele geneeskundige behandeling.

2°. De weinige resultaten in vele gevallen van de officieele geneeskunst.

De mannen van het vak zullen dit niet tegenspreken. 'Onze kunst', hoorden wij eens een oud medicus zeggen, die, en terecht, eene groote reputatie had, 'onze kunst is geen wiskunst, maar giskunst.' De moderne wetenschap moge nauwkeuriger, exacter te werk gaan, het beter onderzoek strekt in vele gevallen, helaas, slechts, om de moeilijkheid, de onmogelijkheid van de genezing te constateeren. Geen ontwikkeld man zal den doctoren daarvan een verwijt maken, maar de groote meerderheid van het publiek is nu eenmaal niet ontwikkeld, heeft van de samenstelling van het menschelijk lichaam niet het flauwste begrip en gaat uit van de meening, dat de dokters er zijn, om de menschen te genezen, ook omdat zij in den regel er zich voor uitgeven, dat zij dit kunnen. Uit onkunde is het groote publiek bijgeloovig, bijgeloovig ten opzichte van de kracht, welke het toeschrijft aan de officieele geneeskundige behandeling, bijgeloovig ten opzichte van het gebruik van geheime en niet geheime geneesmiddelen.

De beste weg tot bestrijding van het bijgeloof is het bevorde-

ren van kennis, en daaraan wordt te weinig gedaan, ook door de medici zelf.

Laat ons de zaak bij haar waren naam noemen. Behoudens enkele uitzonderingen op den regel beschouwen de dokters hun vak als een afgesloten gebied, waarop geen leek toegang mag worden verleend; nergens is de afscheiding tusschen leek en ingewijde zoo gestreng; zelfs bij de theologen niet, die altijd den naam hebben gehad van hunne wetenschap voor eene bijzondere wijding uit te geven. Nu zijn daarvoor zonder twijfel vele en daaronder gewichtige redenen op te geven; men wordt licht verkeerd verstaan, en bij het gebrek aan elk begrip van physiologie bij den leek kunnen wij ons voorstellen, dat de lust spoedig vergaat, om den patiënten duidelijk te maken, waarin hunne ongesteldheid bestaat, daargelaten dat het dikwijls het meest geschikte oogenblik niet is, om iemand eene ingewikkelde zaak op te helderen, wanneer hij ziek is.

Maar aan den anderen kant mag met nadruk gevraagd worden, of de tegenwoordige wijze van medicineeren niet veel erger nadeel heeft. De medicus treedt op als een geheimzinnig man, die het vermogen heeft, ongeveer alle ziekten te genezen. Vandaar het onbegrensd vertrouwen van den patiënt, zoo zelfs dat, wanneer de eene dokter hem niet geneest, hij naar een ander gaat, of zijne toevlucht neemt tot geheime geneesmiddelen of, zoo men wil, tot kwakzalvers. Bezat de patiënt nu eenige gezonde kennis van het menschelijk lichaam, dan zou hij weten, dat vele ongesteldheden door rust en onthouding vanzelf genezen; dat er enkelen zijn, waarbij sommige geneesmiddelen een gunstigen invloed uitoefenen, terwijl er anderen zijn, die niet te genezen zijn en die men door een gepasten leefregel zoo dragelijk mogelijk kan maken. De medicus kan zijn werkkring opvatten als een ambacht, waarmee hij den kost verdient, terwijl hij over de wijze waarop zoo min mogelijk moet nadenken; maar hij kan ook zich ten doel stellen, kennis te verspreiden over de voorwaarden, waaraan de gezondheid is verbonden, kennis ook van het onvermijdelijke, waarin de mensch zich moet schikken, daar er inderdaad geen kruiden voor gewassen zijn. In het laatste geval is het leven dikwerf zeker niet aangenaam; het is een hameren op de domheid, op de vooroordeelen van de menschen, waarvan men moede wordt.

Maar zoo werkend worstelt en wint men; vooral bij de gemakkelijkheid, waarmee tegenwoordig de eerste kennis van het leven van den mensch wordt meegedeeld, is het volstrekt zoo onmogelijk niet, dat ook op dit gebied de verlichting doordringt en daarmee aan tal van zotheden in de geneeskundige praktijk een einde wordt gemaakt, waarover een wetenschappelijk man niet anders dan lachen kan - of treuren, wanneer hij bedenkt, dat hij als dokter zelf als figurant optreedt, soms de comedie mee helpt spelen.

Wij zouden nog eene andere reden kunnen aanvoeren, waarom de

zoogenaamde geheime geneesmiddelen, die fabriekmatig worden gemaakt en gewetenloos aanbevolen voor alle ongesteldheden, zooveel opgang maken. Er bestaan inderdaad enkele zoogenaamde geheime middelen, hier het eigendom van eene familie, daar van een klooster, waarvan men in de praktijk goede vruchten ziet. Die middelen worden dikwerf verstrekt zonder winstbejag, zelfs met opoffering. Het is in den regel zeer moeilijk uit te maken, welke de wezenlijke waarde is van deze middelen, daar de heeren medici zichzelf te hoog schatten, om er proeven mee te nemen. *Post hoc* is niet altijd *propter hoc*, en zoolang de zenuwen zulk eene gewichtige rol spelen, zal het altijd moeilijk uit te maken zijn, welken invloed het middel zelf heeft uitgeoefend. Toch blijven er gevallen over, merkwaardig genoeg, om een onpartijdig, onbevooroordeeld onderzoek te wenschen.

De heeren Bruinsma brengen in hun boekje ook eene grief te berde tegen Dr. S., van wien wij geruimen tijd geleden eene boekbeoordeeling opnamen, waarin over de dokters in het algemeen een oordeel werd geveld, ongeveer hierop neerkomend, dat het al geene koks zijn, die lange messen dragen. Geheel instemmen deden wij met dat artikel niet, maar het was onderteekend door een man, die toen vrij algemeen een goeden naam had. De bijzonderheden, die door de heeren Bruinsma in hun boekje over ‘Dr. S.’ worden medegedeeld, waren ons geheel onbekend, en wij willen er gaarne bijvoegen, dat, wanneer die ons bekend geweest waren, wij zijn artikel zouden geweigerd hebben; wij waren met de overgroote meerderheid van meening, dat ‘Dr. S.’ was medicinae doctor, en daarom lieten wij hem vrij in zijn oordeel. *Errare humanum est.*

K.

Geschiedenis van den dag.
De Oostersche quaestie.

Moeten wij verschooning vragen, dat wij alweder met de Oostersche quaestie komen? 't Is niet onze schuld; wij hadden zelfs verwacht, dat wij althans eenige jaren rust zouden hebben en onze aandacht kunnen wijden aan iets anders, aan iets, dat men met meer geestdrift kon behandelen, maar wij hebben misgezien; de Turksche zaken blijven aan de orde, en nog altijd zijn zij het middelpunt, waarom de groote

Europeesche politiek zich beweegt, waardoor de verhouding van de Mogendheden onderling wordt bepaald.

Gedeeltelijk ligt dit aan het ongelukkige tractaat van Berlijn, dat, zooals wij vroeger reeds aangetoond hebben, al te veel zaden bevatte voor nieuwe verwarring. Gedeeltelijk ligt het ook aan de omstandigheden. De Oostersche quaestie heeft veel van een nevelbeeld, dat een bepaalden vorm aanneemt; nu eens gaat dat langzaam, dan weder wat vlugger.

Ook de wording, de ontwikkeling der volken is een natuurproces, dat aan vaste wetten is gebonden, en bij al onze kennis is ons weten nog slechts stukwerk en kunnen wij de meerdere of mindere snelheid van het proces moeilijk berekenen. De ervaring van den laatsten tijd heeft doen zien, dat de diplomaten, twee jaren geleden te Berlijn vergaderd onder voorzitting van Bismarck, met het tractaat van Berlijn een storm hebben opgewekt, dien zij naderhand vergeefs trachtten te bezweren.

Ruw werd er gehakt in het Turksche Rijk, dat, zwak en bouwvallig, schier van zijne laatste kracht werd beroofd en in plaats van eene groote Mogendheid te blijven, waartoe men het met het tractaat van Parijs in '56 had willen verheffen, een speelbal werd van de omstandigheden. Terwijl men het rijk aan den eenen kant zóó havende, dat er in Europa weinig van overbleef, stelde men 't aan den anderen kant de hooge eischen, welke alleen vervuld kunnen worden door Staten, die heel sterk zijn; men wilde, dat met één slag het geheele bestuur van al de provincies zou worden hervormd.

Maar ook buiten het gebied, dat men den Sultan genadig liet, werd te Berlijn wind gezaaid. De nationale hartstochten van de woeste, half beschaafde volksstammen van het Balkan-schiereiland had men ontketend, en wie kon verwachten, dat de onstuimige zee spoedig zou bedaren?

Is de Oostersche quaestie oud, het laatste stuk geschiedenis bevat toch weder veel leering. Geen deel van Europa is eigenlijk, zoowel op geographisch als op ethnologisch gebied, zoo weinig bekend als het Balkan-schiereiland. Menig vermakelijk staaltje zou kunnen worden meegedeeld van onkunde van de heeren op het Berlijnsche congres. Op de beste kaarten vindt men hier en daar schier witte vakken, nu en dan met de naïeve benaming *terrain inexploré.*

Toch was vooral ethnographische kennis noodig, om tot eene eenigszins bevredigende oplossing te komen van de verschillende quaesties. Of heeft men in de groote Europeesche politiek, waar eenige jaren geleden het nationaliteitsbeginsel mode was geworden, geheel rechtsomkeert gemaakt en regelt men nu het lot der volken, zooals men op de markt het vee vaneenscheidt naar believen der koopers?

Wanneer men de moeilijkheden nagaat, waarmee de uitvoering van het tractaat van Berlijn tot heden gepaard ging, dan wordt deze vraag vanzelf duidelijk.

Men herinnert zich nog de bezwaren, waarmee de Oostenrijksche

troepen hadden te kampen bij de ‘bezetting’ van Bosnië en Herzegowina; de reden daarvan ligt voor de hand; de Bosniërs en Herzegowineezen wilden wel van de Oostenrijkers te eten hebben, toen zij honger hadden tijdens den opstand, maar zij hadden er nooit aan gedacht, dat zij bij Oostenrijk zouden worden ingelijfd; hun wensch was, gevoegd te worden bij de stamverwante Serven; daarop richtten zich steeds hunne nationale gedachten. Na de ‘bezetting’ is er orde gekomen in het bestuur, werden wegen aangelegd en werd alles beproefd, om de materieele en intellectueele ontwikkeling te bevorderen, maar de Bosniërs en Herzegowineezen blijven zich gevoelen als in een vreemd huis; door de overmacht bukt de bevolking, maar de wrok tegen de vreemde indringers blijft. Nu en dan vallen zelfs daden van verzet voor; de Oostenrijksche soldaten worden aangevallen, en wanneer men in de Oostenrijksche bladen van zulke voorvallen leest, dan heet het, dat men van tijd tot tijd nog altijd hoort van rooverbenden, die de wegen onveilig maken. Zoo weet men aan alles eene mouw te passen.

Minder bekend is, dat Servië ongeveer dezelfde moeilijkheden had met het toegewezen gebied als Oostenrijk. De uitbreiding geschiedde hier in zuidoostelijke richting, voor zoover het gebied niet bewoond was door Bulgaren. De districten Wranja en Kurschumlje bleken echter grootendeels bewoond door een volksstam, dien de geleerde heeren te Berlijn van te geringe beteekenis hielden, om eenig bezwaar te geven bij de landverdeeling. 't Waren de Albaneezen of Arnauten, of zooals hun eigenlijke naam luidt, Schkipetaren(*). De Albaneezen zijn afkomstig van de oude Illyriërs en hebben op eene merkwaardige wijze hun karakter en een goed deel hunner onafhankelijkheid bewaard. De geschiedenis heeft geleerd, dat eene vermenging met de Grieken niet zoo heel moeilijk is en met het overnemen van eene andere taal ook veel van het karakter verloren ging. Tegen de Slaven bestaat echter eene sterke antipathie, en dat maakt eene aansluiting, zoowel bij de Serven als bij de Montenegrijnen of Czernagorzen, ondoenlijk. De bezetting van het gebied, te Berlijn aan Servië afgestaan, ging daarom gepaard met dezelfde moeilijkheden, als Oostenrijk had te overwinnen, natuurlijk op kleiner schaal; de annexatie moest worden gedwongen; een deel van de bewoners schikte zich in het onvermijdelijke; een deel verliet het land; een deel zette in het geheim den tegenstand voort; deze laatsten kwamen in de Servische krantenberichten voor als rooverbenden, overblijfsels van het Turksche wanbestuur. Zoo verkreeg

(*) Schkipetaren beteekent bergbewoners; de Turken noemen hen Arnauten, eene verbastering van den Griekschen naam □ρλβαν□της, oorspronkelijk □ρναβ□της.
De Albaneezen behooren tot de Thraco-Illyrische familie, welke vroeger veel talrijker was; tot haar behoorden ook de Thraciers, Daciers en Geten en waarschijnlijk ook de Lelegers en Macedoniers, welke de oostelijke afdeeling vormden; tot de westelijke afdeeling worden gerekend de Illyriërs aan de oostzijde van de Adriatische Zee. De meeste stammen verloren door de Hellenen hunne oorspronkelijkheid; alleen de Albaneezen hebben hun karakter bewaard.
Vgl. *Allgem. Ethnographie* von Friedrich Müller. Zweite Auflage S. 531.

Servië, wat het niet toekwam, terwijl zij, die uit nationale overeenstemming eene vereeniging gezocht hadden, door Oostenrijk daarin verhinderd werden; de Habsburger vroeg naar wet noch recht noch nationaliteit, en trad als onderdrukker de Turksche provincies binnen.

Geene nationale redenen waren 't, die het den Montenegrijnen lastig maakten, bezit te nemen van hetgeen de Berlijnsche diplomaten hun toedachten, althans wat het noordelijk gebied aangaat. Immers, al beweren de Czernagorzen, dat zij evenals de Albanen afstammen van de oude Pelasgen, zij zijn indringers en kwamen met de groote Slavische volksverhuizing in het land. Toch wilden de Herzegowineezen niets van eene annexatie weten. Men houdt nergens van de Montenegrijnen; zij zijn het minst beschaafd en door hunne ruwheid en hunne dieverij gehaat. Vorst Nikita maakt wel niet minder dan Vorst Milan aanspraak op het recht, aan het hoofd te staan van het toekomstige groot-Servië, maar buiten de woeste Czernagorzen heeft geen enkele Slavische volksstam op het Balkan-schiereiland lust, om aan die bestemming te gelooven of er eene hand voor uit te steken. Toen de Montenegrijnen het noordelijk gedeelte van het te annexeeren gebied, Niksitsch en den Dugapas, binnenrukten, had er een opstand plaats; voor een krachtig verzet was de bevolking, vooral door de nabijheid van de Oostenrijksche bajonetten, te zwak; zij moest bukken, maar Vorst Nikita was zoozeer van de vijandelijke gezindheid der bewoners overtuigd, dat hij een aantal notabelen gevangen met zich voerde naar Cettinje, waar zij na verloop van eenigen tijd weer in vrijheid gesteld werden. Ook hier verliet een deel der bevolking het land; de Katholieken verhuisden naar Bosnië, want zij stonden nog liever onder de Oostenrijkers dan onder de halfwilde Czernagorzen. De Mohammedaansche bevolking week grootendeels uit naar Turkije.

Meer algemeen bekend is de tegenstand, dien de Montenegrijnen vonden in het zuiden, waar hun eveneens eene gebiedsvergrooting was toebedacht door de Berlijnsche heeren, die zoo voortreffelijk het oude spreekwoord bevestigden, dat het goed riemen snijden is van eens anders leer. Het gescharrel met die annexatie is een warboel, het Berlijnsche tractaat waard.

De Czernagorzen zijn in het zuiden niet minder gehaat dan in het noorden; wat te Berlijn hun afgestaan was, werd niet bewoond door verwante Slavische stammen, maar door Albanen, sinds eeuwen de erfvijanden van de Montenegrijnen. De wederkeerige haat heeft waarschijnlijk zijn oorsprong in de bloedwraak; de overleveringen op de grenzen hebben meest allen betrekking op afgesneden hoofden of gestolen koeien. Over en weer is men te weinig ontwikkeld, om eenig besef te hebben van de macht der groote diplomaten in Europa; beslisten dezen, wat hun niet naar den zin was, zij bekommerden zich eenvoudig niet om de besluiten.

Daarbij waren in het zuiden geene Oostenrijksche bajonetten in de

nabijheid, om ontzag in te boezemen, en de Montenegrijnen hadden niet alleen te maken met de bevolking van het te annexeeren gebied, maar met ongeveer al de Albanen; de hoofden der verschillende stammen - de inrichting is nog geheel patriarchaal - sloten zich aaneen en vormden een bond, dat zich tot taak stelde, om zich met geweld van wapenen te verzetten tegen elken afstand van Albaansch grondgebied. De macht van dat bond was groot genoeg, om den Montenegrijnen eerbied in te boezemen en ze op een afstand te houden; immers, kwam het tot een oorlog tusschen de Montenegrijnen en de Albanen, dan was het niet twijfelachtig, dat de eersten het onderspit zouden delven.

En wat kon de Sultan hieraan doen? Vooreerst is het eene harde zaak, zijn eigen onderdanen te dwingen, om iets te doen, wat men zelf voor onrechtvaardig verklaart. Groot was het gezag van de Porte over de Albanen nooit, want zij hebben altijd eene groote mate van zelfstandigheid behouden. De Albanen leverden steeds goede soldaten aan het Turksche leger, omdat het vechten in hun aard lag. Niet alleen een gevoel van dankbaarheid moest derhalve terughouden, om geen geweld te bezigen, maar ook de vrees, dat de Turksche soldaten zich met de Albanen zouden verbroederen, wanneer het op een vechten ging. Al had de Porte dus een beteren wil gehad, om de Montenegrijnsche quaestie op te lossen naar den zin der groote Mogendheden, ook dan nog zou het voor haar hoogst moeilijk zijn geweest. In de nota's, die de groote Mogendheden over de zaak tot de Porte richtten, bleek weinig doorzicht in de bezwaren, die onvermijdelijk uit de omstandigheden voortvloeiden. Trouwens, op het congres van Berlijn had men ternauwernood geluisterd naar de bezwaren, door de Turksche gevolmachtigden ingebracht tegen de voorgenomen grensscheiding(*).

Het zou al te vervelend zijn, het gescharrel van de Montenegrijnsche quaestie, voor zoover het zuidelijk deel aangaat, in al de bijzonderheden

(*) Na de ervaring, die men ten opzichte van de regeling der Montenegrijnsche quaestie heeft opgedaan, is het niet ondienstig, nog eens het kalme betoog te hooren, op het Berlijnsche congres door den Turkschen gevolmachtigde gehouden. In de zitting van den 4^{den} Juli '78 zeide de Turksche gevolmachtigde Mehemed Ali Pacha o.a.: ‘Pour que les travaux du Congrès constituent une oeuvre durable de paix et de concorde, ne faudrait-il pas éviter de placer, sans nécessité absolue, des peuples de race et de religion différentes sous la domination d'une race étrangère? Le Plénipotentiaire Ottoman propose, en conséquence, que, pour agrandir le territoire actuel du Monténégro, il ne lui soit concédé que des contrées, dont les habitants sont de la même race, et, pour la plupart, de la même religion que les Monténégrins; il regarde comme une injustice l'annexion au Monténégro de territoire habité par des Albanais musulmans et catholiques, tels que les districts de Plava, de Gussinje et d'Antivari.’
De tweede Turksche gevolmachtigde Carathéodory Pacha verzocht daarom op het congres acte te nemen van deze verklaring, met bijvoeging, dat hij over verschillende punten nadere instructies moest vragen van zijne Regeering. En wat antwoordde hierop de President van het congres? ‘Que les Plénipotentiaires Ottomans pourraient faire valoir ces observations ultérieurement auprès de la commission de redaction à laquelle le rapport de la Commission de délimitation va être renvoyé, et il constate en même temps l'accord de la haute Assemblée sur les frontières du Monténégro.’
Ik weet niet, of de Turken ook het spreekwoord kennen: ‘aan de Heidenen overgeleverd’ zoo ja, dan hebben zij 't zeker wel veranderd in: ‘aan de Christenen overgeleverd’.

na te gaan; wij vatten de slotsom samen. Op het Berlijnsche congres was de lijn Gussinje en Plava goedgekeurd. De tegenstand van deze, bijna uitsluitend door Albanen bewoonde, districten was echter van dien aard, dat de uitvoering eene onmogelijkheid bleek te zijn. De Italiaansche Regeering meende zich toen verdienstelijk te moeten maken door eene andere lijn voor te stellen; zij verlangde den afstand van eene landstreek in de vlakte van het Scutari-meer, waar, naar men meende, iets meer verwante stammen woonden, de Kucci, Klementi en Hotti. De groote Mogendheden namen hiermee wel genoegen, maar de Albanen niet, en het bleek, dat de Italiaansche bemiddeling van den wal in de sloot hielp.

Nu men eenmaal van het eerwaardige werk van het Berlijnsche congres was afgeweken, kon men ook wel eene derde lijn aangeven, bekend onder den naam van Dulcigno-grens. Aan die lijn hebben de Mogendheden gemeend zich te moeten houden, en zij verklaarden aan de Porte, dat het haar laatste woord was en binnen een termijn van zes weken de afstand moest zijn geschied; hoe, dat moest de Porte zelf maar weten. Toen de termijn bijna verstreken was, vroeg de Porte opnieuw uitstel, en dong tevens nog wat af op den koop. Zij zou den afstand van het district Dulcigno zien gedaan te krijgen, maar kon nog niet overgaan tot den afstand van de eveneens in de lijn begrepen districten Dinosch en Gruda. De Mogendheden wilden echter van geen verder toegeven meer hooren en kwamen overeen, eenige oorlogsschepen naar de Adriatische zee te zenden, ten einde een treffend bewijs te geven van hare eendracht en haar vasten wil, om de zaak thans door te zetten.

Wij komen straks op de beteekenis van die vloot-demonstratie terug. Toen Montenegro verklaarde, dat het met Dulcigno tevreden was, waarschijnlijk omdat het begreep, dat het toch nooit het rustig bezit zou hebben van Dinosch en Gruda, vonden de Mogendheden 't ook weer goed.

Iedereen dacht, dat nu eindelijk de Montenegrijnsche quaestie zou worden opgelost, maar eene verandering van Ministerie te Konstantinopel deed opnieuw de schouders ophalen. De Porte verklaarde zich geheel bereid, om Dulcigno af te staan, maar - op voorwaarde, dat eerst de grens nauwkeuriger werd bepaald, waarborgen werden gegeven voor de veiligheid van de inwoners van Dulcigno en de vloot-demonstratie werd afgecommandeerd. Kon men van den nieuwen Turkschen Minister Server Pacha iets anders verwachten dan het opwerpen van nieuwe excepties? En als het geduld van de Mogendheden uit is en er toch iets gedaan moet worden met de oorlogsschepen, zal dan het eerste schot niet het sein wezen van de verdeeldheid der Mogendheden en tevens het begin van een nieuwen heksendans op het Balkan-schiereiland?

Van nog langer adem is de Grieksche quaestie, waarvan de groote Mogendheden te Berlijn heel naïef bepaalden, dat zij geregeld zou

worden door onderling overleg van de betrokken partijen zelf, Turkije en Griekenland. Men weet, dat de Grieken op het Berlijnsche congres niet veel vrienden hadden; Rusland werkt sinds jaren in 't geheim de uitbreiding van Griekenland tegen, maar heeft nooit in 't openbaar zijne stem daartegen durven verheffen, wanneer van eene andere zijde een voorstel in het belang van Griekenland werd gedaan; Engeland, toen nog vertegenwoordigd door Beaconsfield, was zeer koel ten opzichte van de Grieksche verwachtingen, terwijl Oostenrijk en Duitschland iets meer dan onverschillig waren. De eenige Mogendheid, die op het congres van Berlijn eene lans brak voor de Grieken, was Frankrijk, en nu na verloop van twee jaren de Grieksche quaestie nog altijd hangende is, is het vermakelijk, de gemoedelijke taal te lezen, waarmee de Fransche gevolmachtigde Waddington de vergrooting van Griekenland aanbeval. De Porte, zoo sprak hij ongeveer, zou het bij eenig nadenken in haar eigen belang achten, concessies te doen aan de Grieken, en gaarne daarover in onderhandeling treden met Griekenland; het doel van het congres was wel niet, om de buitensporige eischen van zekere organen van de Hellenen in te willigen, maar het zou toch zijn ‘une oeuvre équitable et politique en lui adjoignant des populations qui seraient une force pour elle et qui ne sont qu'une cause de faiblesse pour la Turquie’. Griekenland kon niet leven zonder eene uitbreiding van grondgebied, en wanneer nu ‘la haute Assemblée Européenne’ - zoo noemden zich de congres-leden heel deftig - zulk eene uitbreiding aanbeval, dan gaf zij aan Turkije en Griekenland beiden ‘la force morale nécessaire, au premier pour consentir à des concessions opportunes, au second, pour résister à des revendications exagérées’. 't Is altijd jammer, wanneer men zulke verhevene uitdrukkingen vertaalt; zij verliezen daardoor te veel van hare verhevenheid.

Door Italië werd het Fransche voorstel tot uitbreiding van Griekenland's grondgebied warm ondersteund; de Turksche gevolmachtigden merkten echter op, dat er geene reden was, om Griekenland grooter te maken; ‘l'opportunité ou la convenance qu'on trouve à s'annexer des provinces d'un État voisin n'est pas une raison suffisante; on ne saurait soutenir que la Grèce ne possède pas assez de territoire pour sa population; la mer qui l'entoure de toutes parts lui offre des moyens de développement illimité; la Turquie, de son coté, tient à conserver ses provinces, dont les populations lui sont attachées, et que l'idée de l'annexion à la Grèce a alarmées.’

Er werd echter naar deze taal nauw geluisterd, en het voorstel van Waddington, om de nieuwe grenslijn te trekken door het dal van Salamyrias in de richting van de Kalamas aan de andere zijde, werd door de Christelijke gevolmachtigden zonder eenig bezwaar goedgekeurd(*).

(*) Het voorstel van Waddington luidt in zijn geheel aldus:
Le congrès invite la sublime Porte à s'entendre avec la Grèce pour une rectification de frontières en Thessalie et en Épire, et est d'avis que cette rectification pourrait suivre la vallée du Salamyrias (ancien Peneus) sur le versant de la Mer Egée, et celle du Kalamas du côté de la Mer Ionienne. Le congrès a la confiance que les parties intéressées réussiront à se mettre d'accord. Toute fois, pour faciliter le succès des négotiations, les Puissances sont prêtes à offrir leur médiation directe auprès des deux parties.’
Het artikel 24 van den vrede van Berlijn, dat op dit voorstel slaat, is van den volgenden inhoud:
‘Dans les cas où la sublime Porte et la Grèce ne parviendraient pas à s'entendre sur la rectification de frontières indiquée dans le treizième protocole du congrès de Berlin, l'Allemagne, l'Autriche-Hongrie, la France, la Grande Bretagne, l'Italie et la Russie se réservent d'offrir leur médiation aux deux parties pour faciliter les négotiations.’

Werkelijk zijn er naderhand tusschen Turkije en Griekenland onderhandelingen gevoerd naar aanleiding van art. 24 van den vrede van Berlijn. Men zou over die onderhandelingen een boek kunnen schrijven; het ware evenwel zonde van den tijd, èn om het te maken èn om het te lezen; nu eens afgebroken, dan weder opgevat, is het eind geweest, dat beide partijen uiteengingen, omdat zij toch niet verder kwamen. Eerst de Berlijnsche conferentie heeft den knoop doorgehakt en eene grenslijn aangegeven, waarmee wel Griekenland zeer tevreden was, maar die door Turkije terstond werd verworpen, omdat zij veel verder ging, dan in het protocol was bepaald, en veel verder, dan ooit door eene der Mogendheden was verlangd.

Wij willen de lezers niet lastig vallen met eene beschrijving van de verschillende grenslijnen, waarvan bij de onderhandelingen sprake is geweest; het is moeilijk, dikwijls onmogelijk, de namen der plaatsen op de kaarten te vinden. Wie belang stelt in de bijzonderheden, schaffe zich aan: *Carte de l'Epire et de la Thessalie dressée par H. Kiepert* 1871. *Berlin*, *D. Reimer. Nouvelle édition*, *corrigée en* 1880.

De verschillende voorstellen zijn op deze kaart met kleuren aangegeven. Men onderscheidt 7 lijnen: 1°. de grens van het congres van Berlijn, Juli '78; 2°. de Turksche lijn, Maart '79; 3°. het Engelsche voorstel, Juni '79; 4°. de Grieksche eisch, October '79; 5°. gewijzigde Turksche lijn, November 79; 6°. gewijzigde Grieksche lijn, December '79, en 7°. het Fransche voorstel, December '79. De conferentie te Berlijn besliste, dat met eene geringe wijziging de buitensporige Grieksche eisch van October '79 zou worden ingewilligd.

Vergelijkt men de verschillende lijnen met elkander, dan krijgt men weder een zonderling denkbeeld van de politiek der groote Mogendheden; consequentie kan men aan die politiek allerminst toeschrijven. Voor de grens van het congres van Berlijn, door Waddington aangegeven, kan veel gezegd worden; Griekenland verkreeg daardoor eene aanmerkelijke gebiedsvergrooting, en de twee rivieren Kalamas en Salamyrias maakten de afbakening der grenzen gemakkelijk.

De tekst èn van het voorstel èn van het artikel is van belang, omdat de Porte naderhand met volle recht de interventie van de Mogendheden met de conferentie van Berlijn en met de vloot-demonstratie verwierp. De Mogendheden b e h o u d e n z i c h v o o r, h a r e b e m i d d e l i n g a a n t e b i e d e n; het stond dus vrij aan de Porte, die bemiddeling te weigeren. Waren de Berlijnsche heeren zoo onnoozel, dat zij die weigering niet voorzagen?

Op een zeer voornaam punt had Waddington echter eene voor een staatsman onbegrijpelijke onduidelijkheid laten bestaan. De rivier Salamyrias volgende, moest de aansluiting plaats hebben in de richting van de Ionische zee en de Kalamas. Nu loopt de Salamyrias ongeveer van oost naar west, maar de Kalamas gaat noordwaarts, van de Ionische zee af gerekend. Waarschijnlijk is de bedoeling van Waddington geweest, dat de lijn in dezelfde richting van de Salamyrias zou voortloopen, tot waar zij de Kalamas bereikt. De richting wordt echter volstrekt niet bepaald, zoodat de Grieken konden beweren, dat de g e h e e l e Kalamas bedoeld was en de richting moest worden gezocht van den oorsprong van de Salamyrias naar den oorsprong van de Kalamas.

Door de onduidelijkheid van het voorstel van Waddington werd echter terstond eene lastige vraag opgeworpen, namelijk of de belangrijke stad Janina tot Turkije zou blijven behooren, of aan Griekenland geannexeerd worden. De Berlijnsche conferentie loste die vraag op in een voor Griekenland gunstigen zin; trouwens, de geheele grens werd niet langs de Salamyrias getrokken, maar veel meer noordwaarts.

Vastheid van beginsel kan men echter de Fransche bemiddeling even min ten laste leggen als de Engelsche. Het Fransche voorstel toch van December '79 wijkt weder belangrijk af van dat van Waddington in Juli '78 op het congres van Berlijn; toch liet het nog Janina aan Turkije.

Het meest werd met het Berlijnsche congres rekening gehouden door het Engelsche voorstel van Juni '79, en als men met een onpartijdig oog de quaestie beschouwt, dan kan men in de gegeven omstandigheden deze lijn beschouwen als de meest rechtvaardige. De lijn van de Berlijnsche conferentie moet men echter opvatten als het tweede Engelsche voorstel; het groote verschil, dat tusschen beiden bestaat, vindt hier echter eene gereede verklaring: het voorstel van Juni '79 is gedaan onder Beaconsfield; de Berlijnsche conferentie was het werk van Gladstone.

Het onderscheid tusschen de Grieksche voorstellen is niet groot; de Grieken schijnen als kooplieden van zeker slag gedacht te hebben: wij moeten overvragen. Behoorde eerlijkheid tot den overwegenden karaktertrek van de Grieken, dan zouden zij zeer zeker verklaren, dat zij zulk een gunstigen afloop als de Berlijnsche conferentie niet hadden verwacht.

De Turksche aanbiedingen hebben nooit met het besluit van het congres van Berlijn of het voorstel van Waddington rekening gehouden; aan den afstand van de belangrijke steden Larissa en Janina heeft men te Konstantinopel nooit gedacht. En is dat conservatisme niet verklaarbaar? Kan ooit eenige Staat tot zulk een afstand van grondgebied overgaan, zonder door geweld van wapenen, zonder door den uitersten nood te zijn gedwongen?

Niet alleen, dat men aan Turkije door deze grens een onmogelijken eisch stelde, men beging tevens weer dezelfde fout als bij de zuidelijke grens van Montenegro, door eene bevolking bij Griekenland in te lijven, die van eene andere nationaliteit is en niet verlangt, bij Griekenland gevoegd te worden. Was Griekenland op eigen krachten aangewezen, dan is het twijfelachtig, of het de macht zou hebben, om bij volkomene onzijdigheid van Turkije het aangeboden land met geweld in bezit te nemen; het eenige middel zou wellicht kunnen zijn, om met Montenegro zich te vereenigen en tegelijkertijd den oorlog te beginnen tegen de Albanen. Of zullen de Mogendheden van de diplomatieke tot de gewapende interventie overgaan, om de besluiten van de Berlijnsche conferentie te verwezenlijken? voor het oogenblik staat het daar nog niet naar.

Zijn de Berlijnsche diplomaten tot heden niet gelukkig geweest met hun werk, er rust tot heden ook geen zegen op hetgeen zij verrichtten in het oostelijk deel van het Balkan-schiereiland. Niet dat wij de verwarring, welke in het nieuwe vorstendom Bulgarije nog altijd heerscht, aan hen zouden wijten; die verwarring is het noodzakelijk gevolg van de daar heerschende toestanden; een volk, dat jarenlang is verdrukt geweest, dat op staatkundig gebied niet overbegaafd is en buitendien nog tot speelbal verstrekt van vreemde politieke inmenging, leert niet op eens zichzelf besturen. Wij hebben echter meer het oog op de zonderlinge schepping van Zuid-Bulgarije of Oost-Rumelië, waarvan de twijfelachtige eer toekomt aan den Franschen diplomaat Waddington - de man heeft waarlijk wel wat van een ongeluksvogel in de Oostersche quaestie. Oost-Rumelië behoorde, zooals men weet, volgens den vrede van San Stefano tot het vorstendom Bulgarije; indien nationale gronden moesten beslissen, dan was dit niet onbillijk, maar men beroofde daarmee Turkije van zijne oude, traditioneele strategische grens, den Balkan. Waddington kwam met een middelweg: Oost-Rumelië zou noch tot Bulgarije, noch tot Turkije behooren, maar eene zelfstandige provincie vormen onder een Christelijken gouverneur; Turksche troepen zouden niet in Oost-Rumelië mogen zijn, dan alleen op een bepaalden weg naar den Balkan, waar de Sultan de defensie kon regelen. De vloek der halfheid moest volgen. Begreep men te Berlijn dan niet, dat op deze wijze aan de nationale beweging in Oost-Rumelië vrij spel werd gelaten en daardoor een toestand van voortdurende onrust in het leven geroepen, die èn op Oost-Rumelië èn op het nieuwe vorstendom Bulgarije een noodlottigen invloed moest uitoefenen? Een van twee: òf men liet Oost-Rumelië aan Turkije om strategische redenen, òf men voegde 't bij Bulgarije; in het eerste geval kon er kans bestaan, dat met een behoorlijk Turksch garnizoen langzamerhand de rust was wedergekeerd en de nationale Bulgaarsche beweging gedempt, althans voor eenige jaren. In het laatste geval

kon men verwachten, dat de Bulgaren zich geheel aan hunne inwendige organisatie zouden wijden, daar de groote prikkel voor andere agitatie ontbrak. Door te handelen, zooals het congres van Berlijn deed, schiep men geen vrede, maar maakte nog grooter verwarring; dat was vooruit te zien, en de ervaring van de twee jaren, na den vrede van Berlijn verloopen, heeft dit bevestigd. De toestand in Oost-Rumelië is zóó gespannen, dat men elk oogenblik het bericht kan vernemen van het uitbreken van een opstand, welke vereeniging met Bulgarije ten doel heeft. En wat zullen de Mogendheden dan doen? De Turksche troepen het land laten binnenrukken? In dat geval komt het geheele vorstendom Bulgarije in beweging, om de broeders te hulp te snellen, wat te gemakkelijker zal gaan, omdat - de Balkan-linie nog altijd niet door Turksche troepen is bezet!

Waren de gevolgen van het congres van Berlijn te voorzien, er waren ook omstandigheden, van den wil der Berlijnsche diplomaten onafhankelijk, welke die gevolgen èn spoediger èn duidelijker aan het licht deden komen. De Christen-volken op het Balkan-schiereiland verkeeren in de laatste jaren in eene sterke mate van gisting; om nationale en andere redenen verlangen zij zelfstandigheid en scheppen zich daarbij illusiën, gedeeltelijk op grond van hunne geschiedenis, gedeeltelijk opgewekt door hunne phantasie. Naarmate het Turksche rijk zwakker werd, moest die beweging toenemen, en geene macht is in staat, haar te stuiten; het proces der volkwording volgt zijn gewonen loop, nu eens sneller, dan weder langzamer, al naarmate de omstandigheden gunstiger of ongunstiger zijn. Daar kan zelfs Bismarck niets aan doen.

Nu werkte het congres van Berlijn in vele opzichten belemmerend op de nationale bewegingen op het Balkan-schiereiland; de Serven hadden door de Oostenrijksche bezetting van Bosnië en Herzegowina reden van ontevredenheid, maar zij begrepen, dat zij tegen eene macht als Oostenrijk niet opkonden en het zwijgen ertoe moesten doen. Montenegro kreeg ook niet veel, en bleef, wat de zeevaart betreft, geheel onder voogdij, ook van Oostenrijk. De Grieken dachten, dat het beter is: één vogel in de hand dan twintig op het land, toen zij zich met de Turken moesten verstaan. De Bulgaarsche nationale beweging was eveneens een domper opgezet door de schepping van Oost-Rumelië. Er bestond bij de Mogendheden onderling, met uitzondering alleen van Rusland, zulk eene vastheid van toon, zulk eene eensgezindheid ten opzichte van de uitvoering van het tractaat van Berlijn, dat er niet mee te spotten viel. Ook scheen men niet veel haast te hebben met de geheele verwezenlijking van den Berlijnschen vrede en alles te willen overlaten aan den tijd. Beaconsfield en Bismarck beschouwden beiden het tractaat van Berlijn als eene uitkomst, als eene eer voor hen; er was vooreerst dus niets meer te verwachten.

Eene toevallige omstandigheid bracht echter eene geheele verandering in dit opzicht. De verkiezingen voor het Engelsche Lagerhuis hadden plaats, en de uitslag was eene verrassing niet alleen voor Engeland, maar ook voor heel Europa. Er waren zeer weinig betweters, die bluften, dat zij het wel geweten hadden. Tot heden zoekt men nog altijd naar eene redelijke oorzaak van de verandering; de meerderheid van Engeland was steeds op de hand geweest van Beaconsfield, had hem toegejuicht bij al zijne ondernemingen, en de oppositie scheen zonder kracht. Waren de conservatieven door het niet twijfelachtig vooruitzicht op de overwinning in slaap gewiegd en hadden zij niet al hunne krachten ontvouwd, terwijl de liberalen zooals doorgaans met de onderliggende partij hunne uiterste krachten inspanden? Of hebben wij alleen te doen met eene volksluim, die alleen naar verandering haakt, om wat afwisseling te hebben? Wat ook de moreele verklaring moge zijn, het feit was er: de liberalen behaalden eene ongedachte overwinning in den verkiezingsstrijd, en Beaconsfield moest plaats maken voor Gladstone.

Zulk eene snelle en ongedachte verandering van regeering zou het onderwerp kunnen zijn van eene beschouwing over het gevaarlijke van eene volksregeering; wanneer in zulk een kritieken tijd als na den vrede van Berlijn, een vrede, die niet alleen besliste over het lot van Turkije en van de Balkan-staatjes, meer nog over een algemeenen Europeeschen oorlog, wanneer op zulk een tijdstip, zonder aangewezen reden, de regeering van een volk geheel veranderen kan, dan heeft een regeeringsvorm, die dit mogelijk maakt, eene zware schaduwzijde.

Wie was de man, die thans aan het hoofd kwam van Engeland's regeering? Herinnert u alles, wat in de laatste jaren voor en na den vrede van Berlijn is voorgevallen; welk eene felle, soms dolle oppositie er in het Engelsche Lagerhuis tegen de buitenlandsche staatkunde werd gevoerd door een man, die, toen hijzelf aan de regeering was, wel uitmuntte door financieel talent, maar in de buitenlandsche zaken steeds een ongelukkig figuur had gemaakt! Hadden niet Gladstone's uitvallen tegen Turkije, zijne bewering, dat de Turken naar Azië teruggedreven moesten worden, zijne onbesuisde uitvallen tegen Oostenrijk hem tot een onmogelijk staatsman gemaakt? Wanneer iemand zich zoo door zijne onbesuisde drift laat vervoeren, zijne tong zoo weinig in toom weet te houden, dan moge hij goed zijn voor populaire meetings, zijn naam als staatsman heeft hij verloren.

En toch werd Gladstone Engeland's eerste Minister. De gevolgen konden niet uitblijven. Wel werd door den premier verzekerd, dat aan den vrede van Berlijn de hand zou worden gehouden en de Regeering zich verplicht achtte, om van het tractaat niet af te wijken; wel werd tegenover Oostenrijk amende honorable gedaan, maar het feit van Gladstone's optreden was genoeg, om de hoop op eene spoedige verwezenlijking van de nationale droomen bij de Christelijke volks-

stammen op het Balkan-schiereiland te doen herleven. De Engelsche staatkunde begreep men niet, maar wat men wel begreep, was, dat Gladstone had betoogd, dat de Balkan-volken aan zichzelf behoorden.

En daar bleef het niet bij. 't Was, of Gladstone zijn voorganger de lauweren op het gebied der buitenlandsche staatkunde misgunde en hijzelf nu eens toonen wilde, wat hij kon. Was er gematigdheid en voorzichtigheid noodig bij de verdere uitvoering van het tractaat van Berlijn, omdat de gemoederen op het Balkan-schiereiland toch reeds opgewonden waren, overprikkeld door de laatste groote veranderingen, Gladstone nam weldra het initiatief, om die uitvoering te verhaasten niet alleen, maar die door te drijven desnoods met gewelddadige middelen. Onder den schijn van alleen de uitvoering van den vrede van Berlijn te verlangen, zette Gladstone zijne oude politiek voort; zijn haat tegen Turkije, zijne in sommige opzichten onberedeneerde voorliefde voor Christelijke volksstammen op het Balkan-schiereiland kwam telkens aan het licht. Eene zijner eerste daden was het zenden van een buitengewonen ambassadeur naar Konstantinopel, den heer Goschen, die terstond een hoogen toon aansloeg in de Turksche hoofdstad en de verandering van regeering in Engeland duchtig deed gevoelen. Voor alles, wat er verkeerds was, werd de Sultan verantwoordelijk gemaakt. De Bulgaren in Oost-Rumelië en Macedonië mochten met het tractaat van Berlijn den spot drijven en zich voorbereiden op de vereeniging met Bulgarije, op de verwezenlijking van den vrede van San Stefano, de Albanen mochten onwillig zijn, om zich te schikken naar het voorschrift van de Berlijnsche diplomaten, die hen aan een vreemden, gehaten Staat verkochten, zonder naar hun wil of wensch te vragen - dat alles deed minder af; de schuldige was alleen Turkije.

Met een ijver, welken men in zulk een oud man als de Engelsche premier in elk geval moet bewonderen, werd, al onder den schijn van het tractaat van Berlijn uit te voeren, het bestaan van Turkije ondermijnd.

Vreemd genoeg is het, dat de andere Mogendheden, die toch geene onkunde ten opzichte van de denkbeelden van Gladstone betreffende de Oostersche quaestie kunnen voorwenden, stap voor stap, al was het schoorvoetend, den Engelschen premier volgden. De Berlijnsche conferentie, welke de Grieksche quaestie eenzijdig ten nadeele van Turkije oploste, was Gladstone's werk. Tot de voor Turkije zoo vernederende vloot-demonstratie nam Gladstone het initiatief, en hij wist het plan door te drijven. De eene nota tegen Turkije volgde op de andere, en het was, als had Gladstone besloten zijn aartsvijand geen rust meer te laten, vóórdat hij over den Bosphorus was teruggedreven.

De vrede van Berlijn bestaat nog, 't is waar, maar de verhouding van de Mogendheden ten opzichte van dien vrede is zoo veranderd, dat men vragen mag, of hij nog eenige kracht heeft. De waarde van het tractaat bestond in de eensgezindheid van de Mogendheden, en

deze is op 't oogenblik niet meer dan schijn. Het wantrouwen van Duitschland en Oostenrijk ten opzichte van de Engelsche staatkunde is zóó groot, dat men elk oogenblik eene afscheiding moet vreezen; Beaconsfield was Rusland's felste vijand ten opzichte van de Oostersche politiek; op dit oogenblik heeft Rusland geen trouwer vriend en geestverwant dan Gladstone. De vrede van Berlijn moest dienen, om een Europeeschen oorlog te voorkomen; de uitvoering van dien vrede onder leiding van Gladstone dreigt een Europeeschen oorlog te bewerken.

In veel dreigender gedaante dan te voren is de Oostersche quaestie weder op het tapijt gebracht, om ons vooreerst althans niet meer te verlaten. Immers, op de Montenegrijnsche quaestie volgde de Grieksche, en na de Grieksche komt weder de Zuid-Bulgaarsche. Indien de Porte al beteren wil toonde, om het den Mogendheden naar den zin te maken, zou zij toch in de onmogelijkheid blijken te zijn, om te doen al hetgeen er van haar wordt verlangd, want er worden haar onmogelijke eischen gesteld. Rekent de Porte op de oneenigheid der Mogendheden, zoodra er niet geschreven, maar gehandeld moet worden, de ervaring kan haar leeren, dat dit eene gevaarlijke speculatie is, want in den storm, dien zij opwekt, kon Turkije zelf wel eens te gronde gaan.

De dingen nemen hun loop naar hun aard, en niemand kan dien op den duur stremmen. De veranderingen op het Balkan-schiereiland zijn geheel verklaarbaar, en ook de verdrijving der Turken uit Europa zal eenmaal behooren tot de geschiedenis. Maar wanneer die geschiedenis wordt verhaald, dan zal men tevens vermelden de weinige kennis, welke de groote Europeesche Mogendheden toonden bij hare bemoeiingen met de Oostersche quaestie. Wellicht zal men dan ook de opmerking maken, dat het met het hooge staatsbeleid, met de eerste mannen van Europa, ging als in het gewone, dagelijksche leven, namelijk, dat hartstocht en zelfzucht den mensch berooven van het licht der kennis en hem daardoor al te dikwerf maken tot een beklagenswaardig wezen.

NOORMAN.

20 September '80.

Letterkunde.

De koning Oidipoes van Sophokles.

Daar ik meen bemerkt te hebben, dat mijne vertolking der *Oresteia* van Aischylos in den jaargang 1878 van *De Gids* ten minste door een deel van het lezend publiek met belangstelling begroet is, waag ik het ditmaal, een van de beste treurspelen van Sophokles in een Nederlandsch gewaad te laten verschijnen.

Sophokles is 28 jaar na Aischylos in 497 v. C. geboren en hoog bejaard gestorven in 406. Van zijne meer dan honderd treurspelen is een zevental tot ons gekomen: *Aias*, *Antigone*, *Elektra*, *Koning Oidipoes*, *Oidipoes van Kolonai*, *Philoktetes*, *Trachiniai.* Ofschoon hij in stoutheid van verbeelding, dichterlijke vlucht en genialiteit den vader van het Atheensche treurspel misschien niet geheel bereikt, is hij toch een meer ontwikkeld en meer zelfbewust kunstenaar dan gene, en met het volste recht gold hij reeds in de oudheid voor den man, die het Attische drama tot den hoogsten trap van volmaaktheid, waarvoor het vatbaar was, heeft opgevoerd; bij het uitspreken van welk oordeel voorzeker noch de hoogere ontwikkeling van den tijd, waarin hij leefde, noch de bloeiende toestand, waarin hij de tragedie ontving uit de handen van zijn voorganger, aan wien ze dien hoofdzakelijk dankte, buiten rekening moet gelaten worden.

Terwijl het drama van Aischylos, in verband met zijn oorsprong, nog een sterk episch-lyrisch karakter heeft, treedt bij Sophokles de lyriek meer op den achtergrond en maakt de epische behandeling van de stof plaats voor eene recht organische ontwikkeling en fijnere motiveering der dramatische handeling, die op kunstiger wijze wordt uitgesponnen, zoodat de katastrophe zorgvuldiger voorbereid en door het aanbrengen van peripetieën (onverwachte wendingen) de toeschouwer in aanhoudende spanning gehouden wordt. Ook in de behandeling der karakters zien we vooruitgang; want ofschoon die bij hem evenals bij Aischylos meer ideale typen van algemeene begrippen dan scherp geteekende persoonlijkheden, zooals we die b.v. bij Shakespere zien optreden, heeten mogen, zoo zijn toch de trekken dier typen bij Sophokles fijner geteekend en zorgvuldiger uitgewerkt en verraadt zijne behandeling eene diepere studie van het menschelijke, niet het minst van het vrouwelijke, gemoed dan die van zijn ouderen kunstgenoot.

Beide dichters zijn groote taalkunstenaars, maar terwijl de pompeuze en beeldrijke wijze van uitdrukking van den ouderen dichter somtijds niet geheel van gezwollenheid is vrij te pleiten, weet de jongere zich beter te beheerschen en is zijne dictie, hoe plechtig, statig en gespierd die ook, waar het pas geeft, moge wezen, altijd maat- en smaakvol, terwijl zijne perioden beter afgerond, zijne overgangen natuurlijker, zijn dialoog ongedwongener zijn. Wel is de productiviteit van Sophokles in het vormen van nieuwe woorden en samenstellingen veel geringer dan die van Aischylos, maar dit is hoofdzakelijk het geval in de lyriek, waarin de laatste een onovertroffen meester is, en die bij de ontwikkeling der tragedie als vanzelve meer op den achtergrond treedt.

Van de tot ons gekomen stukken is de *Koning Oidipoes* zeker wel het meest pathetische, maar ook de door den dichter bedoelde ethisch-religieuze indruk, dien het nog thans op den lezer maakt en dus vroeger in veel sterkere mate op den toeschouwer gemaakt hebben moet, behoort niet laag te worden geschat, al is het waar, dat de fouten van het overigens edele karakter des konings, zijne zelfverheffing, opvliegendheid en achterdochtigheid, geenszins in staat zijn, ons met het verschrikkelijke lot, dat hem treft, te verzoenen, vooral omdat dit niet het gevolg van die gebreken is, maar van eene wreede voorbeschikking, aan welker vervulling het vlekkelooste karakter ter wereld hem niet had kunnen onttrekken. Maar niets is, helaas! minder waar, dan dat de regel, dat 's menschen geluk of ongeluk van zijn eigen gedrag afhangt, een regel zonder uitzonderingen zijn zoude, en vooral in een tijd, toen men aan de almacht der Moira geloofde en de zonde der ouders geacht werd gestraft te worden aan de kinderen, was een drama als dit volkomen gewettigd.

Het tragische lot van den eerst zoo gelukkigen en dan zoo diep rampzaligen Oidipoes gaf den dichter eene voortreffelijke stof, om aan zijn publiek de wisselvalligheid van het ondermaansche en de onzekerheid van alle menschelijke grootheid met levendige kleuren voor oogen te stellen, en te gelijk, om de onfeilbaarheid der goddelijke wijsheid en de waarheid harer openbaringen door orakels en waarzeggers met nadruk te stellen tegenover de kortzichtigheid van den mensch, hoe schrander hij ook in zijne eigene oogen en die van anderen moge wezen, en zoo zijne machtige stem te verheffen tegen het in de eeuw van Perikles veld winnende ongeloof en tegen de sophistiek, waarvan de laatste der drie groote tragici, zijn jongere tijdgenoot Euripides, ofschoon binnen zekere grenzen, op het tooneel de woordvoerder was. Sophokles vond een te ontvankelijker publiek, als men (op grond van de levendige beschrijving van de pest te Thebe, 180 volg.) terecht aanneemt, dat het stuk in 430/429 v. C., kort nadat die hevige ziekte te Athene gewoed had, is opgevoerd. Eene verdere bespreking van het drama ligt buiten mijn bestek, en de overigens vrij algemeen bekende Thebaansche sage, die eraan ten grondslag ligt, zal den onkundigen bij de lezing van het treurspel genoegzaam blijken. Waar verklaring wenschelijk schijnt, zullen korte aanteekeningen voldoende zijn. Omtrent de inrichting van het Grieksche tooneel heb ik enkele wenken gegeven in mijn voorbericht van den *Agamemnon*, *De Gids*, 1878, n°. 6.

Bij mijne vertolking heb ik overal, maar meer dan ergens in de koorliederen, in het oog gehouden, dat ik een werk moest trachten te leveren,

hetwelk, niet voor vakgeleerden bestemd, door elk beschaafd Nederlander met genoegen zou kunnen gelezen worden. Is mij dat niet gelukt, dan ligt het aan mij, niet aan den grooten meester, wiens tolk ik heb trachten te zijn.

Personen van het drama.

O i d i p o e s, koning van Thebe.
I o k a s t e, zijne gemalin.
K r e o n, haar broeder.
T e i r e s i a s, een wichelaar.
Een priester van Zeus.
Een bode van Korinthe.
Een herder.
Een dienaar.
Kinderen en jongelingen.
Koor van aanzienlijke grijsaards.

Het tooneel stelt voor een plein vóór het koninklijk paleis, waarop een altaar staat. Om dat altaar ziet men eene menigte kinderen en jongelingen, onder aanvoering van den priester van Zeus, als smeekelingen zitten met olijftwijgen in de handen.

O i d i p o e s.

Mijn kindren, ouden Kadmos'[(*)] jeugdig kroost,
wat zit gij daar om 't outer voor mijn huis,
getooid met groene twijgen van d' olijf[(†)],
terwijl de wierookdamp de stad vervult
en hymnen stijgen, met gesnik doormengd?
Dat wild' ik uit uw eigen mond, en niet
van andren hooren: daarom kwam ikzelf,
de roemrijk' Oidipoes, als elk mij noemt.
Gij, grijsaard, zeg mij, want u komt het toe,
uit hunnen naam te spreken, is het vrees,
die u hier tot mij voert, of hoop? Ik wil
u gaarn' in alles helpen. Hard van ziel
waar' hij, wien zulk een beê niet roeren kon!

P r i e s t e r.

O Oidipoes, gij, Koning van mijn land,
ziet aan uw outer hier, in smeeklingsdos,
der kindren zwakheid en des jonglings kracht
met mij, dien reeds de last der jaren buigt,
Zeus' priester. Andren zitten op de markt,
getooid als wij met twijgen der olijf,
bij Pallas' dubbelen tempel en bij d' asch,
waaruit Ismenos[(§)], wat zal zijn, voorspelt.
D' orkaan, ge ziet het, schokt het veege schip
des staats, dat langer niet vermag, de kiel

(*) De mythische stichter van Thebe.
(†) Smeekelingen droegen zulke twijgen, met wol omwonden, in de hand.
(§) Apollo Ismenios. Ismenos is eigenlijk de naam van een riviertje, waaraan Thebe lag.

omhoog te heffen uit de woeste kolk.
Het land verkwijnt door ziekte van het vee,
door misgewas en door onvruchtbaarheid
der vrouwen, en, zijn fakkel zwaaiend, slaat
de daemon van de pest het arme volk
en vult het schimmenrijk met weegeklag(*).
Wel achten w' u niet aan een god gelijk,
maar, om uw levensloop en om de gunst
der goden, toch geen mensch zoo groot als u,
die door uw komst in Kadmos' stad de cijns,
gevorderd door de Sphinx(†), hebt afgeschaft;
en zonder dat ge meer dan andren wist
of hadt vernomen, maar slechts door de hulp
der godheid, meent men, reddet g' ons bestaan.
Dies wenden, van uw inzicht overtuigd,
w' ons allen, machtig Koning, tot uw troon.
Schaf gij ons hulpe, 'tzij de godheid u,
hetzij een mensch den weg tot redding toont.
Of plannen slagen, dan mislukken, hangt
meest van d' ervaring der beramers af.
Welaan, voortreflijk Vorst, red Thebe opnieuw!
Welaan, neem u in acht: nu viert uw volk
u als zijn redder, om dien vroegren dienst,
doch nooit gedenke 't uwer als des mans,
wien 't eerst zijn opstaan dankt en dan zijn val!
Richt gij met vaste hand den staat weer op.
Een goed gesternt' bescheen ook toen het lot,
dat gij ons bracht. Nu tane niet die glans!
Wanneer g' ook in 't vervolg regeeren wilt,
verlangt ge toch geen uitgestorven land!
Wat is een vesting zonder mannen, Vorst?
Wat is een schip, dat ledig drijft op zee?

O i d i p o e s.
Mijn arme kindren, welbekend was mij
uw wensch, want ach! ik weet maar al te goed,
dat g' allen lijdt; doch schoon ge lijdt, lijdt toch
geen uwer half het leed, hetwelk ik lijd!
Het leed van ieder uwer treft slechts één,
hemzelven, niemand anders; maar mijn ziel
bejammert gansch de stad, en u en mij!
Dus wekt uw beê geen suffer uit den slaap;

(*) Volgens de Homerische voorstelling jammeren de schimmen der helden om het verlies van jeugd en kracht.

(†) Een gevleugelde leeuw met het hoofd en den boezem eener maagd, door Hera tegen Thebe gezonden tot straf voor de mishandeling van zekeren Chrysippos door Koning Laïos. Dit monster doodde elk, dien het op zijn weg ontmoette, wanneer hij het algemeen bekende raadsel niet kon oplossen: Welk wezen is het, dat des morgens op vier, des middags op twee en des avonds op drie beenen gaat? Oidipoes, na den moord van zijn hem onbekenden vader te Thebe gekomen, lost het raadsel op en doodt de Sphinx. De Thebanen plaatsen hem uit dankbaarheid op den ledig staanden troon en hij huwt met de weduwe des verslagenen Laïos, lokaste, die, zooals later blijkt, zijne eigene moeder is.

maar weet, dat ik reeds veel heb onderzocht
en zwerven liet mijn geest langs menig pad!
Het eenig middel, dat mij raadzaam scheen,
werd reeds beproefd: ik zond Menoikeus' zoon,
mijn zwager Kreon, naar het Pythisch huis(*)
van Phoibos, om te vragen, door welk woord
of welke daad ik Thebe redden kon.
Al lang geleden ging hij, en ik ben
reeds ongerust, hem nog niet weer te zien:
een reis naar Delphoi is toch niet zoover!
Maar houdt u overtuigd, dat, als hij komt,
ik alles doen zal, wat de god verlangt!

P r i e s t e r .
Dat treft: juist als gij over Kreon spreekt,
komt men mij melden, dat hij herwaarts komt.

O i d i p . (*Kreon ziende*).
O Vorst Apollon, mocht het redding zijn,
wat uit zijn glanzend oog ons tegenstraalt!

P r i e s t e r .
Dat mag men gissen: anders droeg zijn hoofd
den lauwerkrans, dat blijde teeken, niet(†)!

O i d i p o e s .
We kunnen 't *weten*: reeds verstaat hij ons.
Zoon van Menoikeus, broeder mijner vrouw,
wat boodschap brengt gij ons van 't heilig oord?

K r e o n .
Een blijde; als ook, wat minder gunstig luidt,
terecht mag komen, dan is alles wel.

O i d i p o e s .
Noem Phoibos' eigen woorden, want uw taal
geeft noch vertrouwen mij, noch wekt mijn vrees!

K r e o n .
Ik ben bereid, hetzij ge binnenshuis
die hooren wilt, of in hun bijzijn, Vorst!

O i d i p o e s .
In aller bijzijn: want des volks belang
gaat mij ter harte, meer dan eigen heil.

K r e o n .
Zoo hoor! Een schuld, zoo luidt het klaar bevel,
heeft Thebe verontreinigd; zware vloek
rust op haar grond, die nog den dader voedt.
Verdrijft dien vloek, verpleegt 't onheelbre niet.

O i d i p o e s .

(*) De tempel van Pytho, d.i. Delphoi.
(†) De lauwer was aan Apollo gewijd.

Den vloek om welke schuld? en op wat wijs?

K r e o n .
Door met verbanning of met dood den moord
te zoenen, die ons vloek en onheil bracht(§).

O i d i p o e s .
Wie was de man, dien zulk een wandaad trof?

K r e o n .
Eer gij, mijn Vorst, het roer van dezen staat
bestierdet, heerschte Koning Laïos.

O i d i p o e s .
Zoo hoord' ik: want ik heb hem nooit gezien.

(§) Men meende, dat bloedschuld het land, waar de moord had plaats gehad, verontreinigde en den vloek der goden daarop laadde, die zich door ziekten en onvruchtbaarheid placht te openbaren. Die vloek bleef op het land rusten, totdat de dader gestraft was.

K r e o n .
Hij viel door moordnaarshand: de god beveelt
klaarblijkelijk, dat men de daders straff'.

O i d i p o e s .
Waar zijn die? Zal wel ooit het duister spoor
van zulk een oude schuld te vinden zijn?

K r e o n .
Ze zijn, zoo sprak hij, hier. Wie zoekt, hij vindt;
doch wat verwaarloosd wordt, ontsnapt den blik!

O i d i p o e s .
Viel Laïos tehuis, of op het land,
of in een vreemd gewest door dezen moord?

K r e o n .
Op reis gegaan naar Delphoi, kwam de Vorst
niet weer terug, zooals hij henen toog.

O i d i p o e s .
En heeft geen reisgenoot dan iets verhaald,
wat tot ontdekking van de daders leidt?

K r e o n .
Ze vielen met hem: één slechts, die ontkwam,
wist niets met zekerheid dan ééne zaak.

O i d i p o e s .
Wat dan? Men hebbe slechts een klein begin,
een schemering van hoop; licht vindt men meer!

K r e o n .
Hij zeide, dat een bende roofgespuis,
niet ééne hand, de reizigers versloeg(*).

O i d i p o e s .
Hoe had de roover(†) zulk een daad gewaagd,
wanneer hij niet vanhier was omgekocht?

K r e o n .
Zoo scheen het. Onder 't leed, dat dan ons trof,
trad niemand op als wreker van de doôn.

O i d i p o e s .
Welk leed belette na des Konings dood
het onderzoek dier roekelooze daad?

K r e o n .
Van duistre dingen tot wat voor ons lag,
den blik te wenden, dwong ons toen de Sphinx.

(*) Blijkbaar, om zichzelf te verontschuldigen, dat hij de vlucht genomen had.

(†) Het verdient opmerking, dat Oidipoes hier het enkelvoud gebruikt, daar het later blijkt, dat inderdaad slechts één man den moord gepleegd had. Het lag in den geest der oudheid, om in zulke toevalligheden voorteekenen te zien.

O i d i p o e s .

Ik breng die duistre dingen weer aan 't licht!
Want dankbaar als ik ben voor Phoibos' zorg
en uwen ijver, Kreon, in deez' zaak,
is 't recht, dat ook ikzelf als bondgenoot
mijn land te hulp snel en niet min den god.
Want niet alleen voor vreemden zal mijn hand
die bloedschuld delgen: eigen veiligheid
gebiedt het mij! zijn moord'naar, wie hij zij,
bedreigt mijn hoofd licht met hetzelfde lot,
en zóó is genen wreken eigen hulp! -
Gij, kinderen, staat op van d' outertreên
en neemt d' olijventwijgen mee vanhier!
Men roepe Kadmos' volk hier tot mij saam!
Ik ben bereid tot alles. Weldra blijkt,
of Phoibos redden dan verderven wil!

P r i e s t e r .

Verheft u, knapen! 't Doel van onze komst
is thans bereikt door 'tgeen de Vorst belooft.
Moog Phoibos, die deez' godspraak zond, de kwaal
doen wijken en ons redden uit den nood!

Beurtgezang van het Koor.

Van 't goudrijk Pytho klonk de stem
van Zeus aan Dirke's boorden(*).
Wacht blijde redding ons van hem?
Wat konden ons zijn woorden?
Een bange spanning doet mij 't hart
luid bonzen! Wat zal 't wezen,
vreugd' en genot, of ramp en smart?
Mag 'k hopen? Moet ik vreezen?
O Deliër(†), wat brengt ge mij
bij 't wentelen der jaren(§)?
Wil, kind der gulden Hope(**), gij,
Orakel, 't openbaren!

U roep ik aan, o telg van Zeus,
onsterflijk' Athenaia;
u, Phoibe, die hier 't hooge huis
bewoont als Agoraia(††);
u, Phoibos, die met pijlen schiet,
die nood of redding zenden:
verschijnt, u smeekt mijn angstig lied,
om 't dreigend kwaad te wenden!
Zoo g' ooit, wanneer een onweerswolk
bedreigde Thebe's veste,
te hulp kwaamt, redt ook thans uw volk,
en wendt het kwaad ten beste!

O wee! een vloed van rampen
verzwelgt mijn vaderland,
onmooglijk te bekampen
met 't slagzwaard van 't verstand!
De bodem brengt geen vruchten,
het vee geen jongen voort;
der vrouwen wee en zuchten
bekroont slechts misgeboort'!
De ziekte woedt in d' aren
als een verterend vuur,
en zendt er gansche scharen
naar Hades(§§) ieder uur!

Ter aard ligt onbegraven
hetgeen er van hen rest,
èn voedsel voor de raven

(*) Dirke is de naam van eene beek bij Thebe.
(†) Apollo was geboren op het eiland Delos.
(§) D. i. voor de toekomst. Eene door den dichter aan Homeros ontleende uitdrukking.
(**) In zoover het orakel geraadpleegd werd in hoop op licht.
(††) D. i. marktgodin. Phoibe = Artemis (Diana).
(§§) Naar de onderwereld.

èn voedsel voor de pest(*)!
Ziet jeugdig' echtgenooten
en moeders, grijs van haar,
om d' outers saamgevloten
met jamm'rend rouwmisbaar!
Het weegeklag dier armen
verdooft den hymnenzang!
Zeus' dochter, heb erbarmen,
Athena, toef niet lang!

Jaag Mars, den fellen krijger,
die zonder schild of speer(†)
als een verwoede tijger
de stad bestorremt, weer
naar 't onherbergzaam Noorden,
het kille Thraken-strand(§);
daar boete hij door moorden
zijn lust, maar spaar' mijn land!
En, wil hij toch niet wijken,
verzwelg dan, Oceaan,
dien daemon, die met lijken
bezaait zijn oorlogsbaan!
Want wat de nacht nog spaarde,
verslindt het morgenlicht!
Of delg hem, Zeus, van d' aarde
met laaien bliksemschicht!

Doe snorren ras uw pijlen,
d' uit goud gevlochten pees,
Lykeios(**)! Uw verwijlen
baart, Artemis, mij vrees!
IJl herwaarts met uw toortsen(††)
Van Lycië's berg en woud,
dan vliedt het heir der koortsen!
Kom met de wrong van goud,
Vorst Bakchos, in uw haren
bij hellen fakkelbrand,
met uw Mainaden-scharen(§§),
in 't dierbaar vaderland(***).
Verjaag bij 't Euoi-schallen,
uit deernis met ons lot,
dien god, verfoeid door allen,
den naam onwaard van god!

Onder het koorgezang heeft de burgerij van Thebe op bevel des Konings (zie boven vs. 142) *zich op het plein voor het paleis vergaderd.*

(*) Door de besmetting.
(†) Als pestgod.
(§) Thracié gold als het vaderland van Ares (Mars).
(**) Apollo als kwaadafwerend god.
(††) Op oude munten wordt Artemis (Diana) afgebeeld met eene fakkel in elke hand.
(§§) Mainaden = Bakchanten, de gezellinnen van den wijngod.
(***) Bakchos' (Dionysos) moeder was Semele, de dochter van Kadmos, den stichter van Thebe.

Oidipoes.

Gij vraagt mij redding, mannen! Dan alleen
zal die u worden, als ge naar mijn woord
wilt luisteren en doen, wat Phoibos zegt.
Ik werd eerst later burger van dit land,
dan 't snood bedrijf, hetwelk ik noemen zal,
geschied is; onlangs eerst vernam ik dat.
Want had ik het gekend, ik had niet lang
vergeefs gezocht, maar dra een spoor ontdekt!
Nu richt ik tot mijn volk dit hoog bevel:
Wie uwer weet, door wiens hand Laïos,
de zoon van Labdakos, gevallen is,
geev' onverwijld daar kennis van aan mij.
Ja, zelfs den dader houd' geen vrees terug
van zelfbeschuldiging: geen zwaarder straf
wacht hem dan veilig' aftocht uit dit land.
Maar wie een ander als den moordnaar kent,
hij zij vanhier of elders, zwijge niet;
ik zal met dank hem loonen en met goud!
Doch zwijgt men en veracht men dit bevel,
uit vrees voor zich of voor een ander, dan
verneemt, welk lot den overtreder wacht:
'k Verbied een ieder, die dit land bewoont,
waar ik den schepter zwaai, om zulk een mensch,
hij weze, wie hij wil, te herbergen;
van offers en gebeden zij hij ver;
ja, niemand mag hem groeten; ieder moet
hem drijven van zijn huis! Hij is de man,
die vloek bracht over 't land, gelijk de god
van Delphoi mij zoo even heeft verklaard!
Door dit bevel betoon ik mij dien god
en hem, die viel, een krachtig bondgenoot.
Bij Phoibos, bij uw Koning, bij uw land,
dat door der goden vloek zoo wreed verkwijnt,
bezweer ik u, versmaadt mijn woorden niet!
Want, zelfs wanneer de godheid 't niet beval,
behoorde toch de moord van zulk een man,
een koningsmoord, niet ongezoend te zijn!
Ik zit thans op den troon, waar hij eens zat;
ik heb de vrouw, die eens de zijne was
en uit wier schoot ons, had hij vadervreugd
gesmaakt, verbroederd kroost gesproten waar'!
Dies wil ik, nu zoo wreed een lot hem trof,
als voor een vader kampen voor den zoon
van Labdakos, den zoon van Polydoor,
die Kadmos' zoon, Agenor's kleinzoon was,
en grijp bij 't zoeken van zijn moordenaar
elk middel aan, en deins voor niets terug!
Vervloekt zij elk, die mijn bevel veracht!
Geen vruchten schenke hem der aarde schoot,

geen kinderen zijn vrouw! Een felle pest
als deez', of erger, sleepe hem in 't graf!
Vervloekt zij d' onbekende moordenaar!
Hem wensch ik, met zijn makkers (zijn er meer),
een jammervol bestaan, een wreeden dood!
Vervloekt zij ook ikzelve, zoo mijn huis
den dader herbergt, en ikzelf dat weet!
Wat zulk een daad verdient, hebt gij gehoord.
U andren, wien mijn koninklijk bevel
behaagt, u wensch ik 't Recht als bondgenoot
en aller goden besten zegen toe!

K o o r .
Gij noopt m', o Vorst, tot spreken door uw vloek.
Ik ben de dader niet, en, wie het is,
kan ik niet zeggen. Phoibos zelve had
u moeten openbaren, wat hij weet.

O i d i p o e s .
Ge hebt gelijk; maar immers kan geen mensch
de goden dwingen. Dat is ongerijmd!

K o o r .
Een tweede woord, indien ge 't mij vergunt!

O i d i p o e s .
Al is 't een derde, houd het niet terug!

K o o r .
Daar is geen mensch, die, als Teiresias,
doorziet, wat Phoibos wil; van hem, mijn Vorst,
verneemt men wel de waarheid 't allerbest.

O i d i p o e s .
Ook hiervoor, vrienden, is door mij gezorgd:
Op raad van Kreon zond ik tweemaal reeds
om hem, en had al lang hem hier verwacht.

K o o r .
Aan oude praatjes hecht ik geen gewicht!

O i d i p o e s .
Wat meent ge? want op alles geef ik acht.

K o o r .
Men sprak van reizigers, geen roovers, Vorst.

O i d i p o e s .
Zoo hoord' ik(*), maar den dader kent geen mensch.

K o o r .
Maar, als hij uw geduchten vloek verneemt,
dan drijft de vrees hem zeker tot uw troon!

O i d i p o e s .

(*) Dus bij eene gelegenheid, die vroeger niet vermeld wordt. Vgl. 120.

Hem, die de daad niet schuwt, verschrikt geen woord!

K o o r (*Teiresias ziende naderen*).
Toch is er iemand, die hem vinden zal:
de blinde ziener, dien men tot u voert.
Geen stervling ziet de waarheid, zooals hij!

O i d i p o e s .
't Geheimste kent g' in hemel en op aard',
Teiresias, en weet, al ziet ge niet,
waarom de stad zoo zwaar geteisterd wordt.
U houden wij alleen in staat, om haar
te redden, te bewaren! Gij, verneem,
indien ge 't niet reeds van mijn boden weet,
dat Phoibos ons gezegd heeft, dat niet eer
deez' ziekte van ons wijken zal, dan ik
de moordenaars van Laïos gedood
of weggejaagd zal hebben uit dit land.
Onthoud ons dan het hooger inzicht niet,

dat u de vogelwichlarij verschaft,
maar red de stad; red u en red ook mij,
en zoen den vloek des bloeds, die op ons rust!
Wij zijn in uwe hand! Het schoonste werk
is voor een mensch, te helpen, waar hij kan!

Teiresias.
Helaas! een droevig ding is wijsheid, waar
zij onheil brengt! Wel wist ik dat, en toch
vergat ik 't; anders zaagt ge mij niet hier!

Oidipoes.
Wat is er dan? Waarom zoo moedeloos?

Teiresias.
Laat mij teruggaan; 't allerlichtst zult gij
het uwe dragen, ik het mijn. Doe, als ik zeg!

Oidipoes.
Der stad van uw geboorte, wat ge weet,
t' onthouden, is niet recht, maar liefdeloos!

Teiresias.
Ik zie dat, wat gij zegt, niet nuttig is,
en vrees dat, zoo ik sprak, 't mij ging als u!

Oidipoes.
Wend u, om godswil, toch niet van ons af!
Wij allen smeeken u, maar blijf en spreek!

Teiresias.
Omdat g' onwetend zijt; want, sprak ik 't uit,
dan kwam uw eigen jammer aan het licht!

Oidipoes.
Hoe nu? ge wilt door zwijgen deze stad
verderven, mij verzaken, mij, uw vorst!

Teiresias.
U wil ik geen verdriet aandoen noch mij.
Uw dringen is vergeefsch; ik zeg het niet!

Oidipoes.
Hoe, slechtste van de slechten! - want een steen
zoudt gij vertoornen - zult g' onhandelbaar
en onvermurwbaar blijven? Onmensch, spreek!

Teiresias.
Hardvochtig scheldt ge mij, en ziet niet in,
dat zulk een toorn u niet tot eere strekt(*).

Oidipoes.
Wie zon niet toornen om de snoode wijs,
waarop gij 't eigen vaderland verzaakt?

(*) Het origineel is hier veel puntiger, daar S. hier een woord van algemeenere beteekenis gebruikt, dat *toorn* en *wreedheid* in zich sluit.

Teiresias.
Al zwijg ik ook, het komt vanzelf wel uit.

Oidipoes.
Hetgeen toch uitkomt, waarom zegt ge 't niet?

Teiresias.
Ik spreek geen woord meer; toorn zooveel ge wilt,
en vier de teugels aan uw razernij!

Oidipoes.
Ik zal dan in mijn toorn ook niets ontzien,
van wat ik thans begrijp. Weet, dat ik ù
voor meeberamer en meeplichtige
aan 't schelmstuk houd, behalve dat uw hand
den moord niet pleegde. Want, als gij kondt zien,
dan hield ik dien geheel voor uw bedrijf(†)!

Teiresias.
Eizoo? maar ik verbied u naar het woord,
daar straks(§) door u verkond, van nu af aan
ooit meer tot mij te spreken of tot hen,
daar gij het zijt, die vloek bracht over 't land!

(†) Vgl. 71 en volg. en 122, 1379.
(§) In de rede tot het vergaderde volk 229 volg.

Oidipoes.
Zoo onbeschaamd een woord betaalt gij duur!
Hoe denkt ge wel t' ontkomen aan mijn wraak?

Teiresias.
Dat ben ik reeds! De waarheid is mijn schild!

Oidipoes.
Wie leerd' u die? Voorzeker niet uw kunst!

Teiresias.
Gijzelf; gij waart het, die mij spreken deedt.

Oidipoes.
Welk woord? zeg 't nog eens, dat ik 't beter vat!

Teiresias.
Verstondt gij 't niet, of stelt ge m' op de proef?

Oidipoes.
'k Verstond het niet volkomen; zeg het weer!

Teiresias.
Gijzelve zijt de moordnaar, dien ge zoekt.

Oidipoes.
Niet straffeloos herhaalt ge mij dat woord!

Teiresias.
Ik weet nog andre dingen: spaar uw toorn.

Oidipoes.
Zeg wat ge wilt: 't is alles los gezwets!

Teiresias.
Gij weet niet, dat g' in schandlijk' omgang leeft
met 't naaste bloed, en peilt uw jammer niet!

Oidipoes.
Hoelang vermeet g' u zoo te lasteren?

Teiresias.
Zoolang de kracht der waarheid nog bestaat.

Oidipoes.
Ja, die bestaat, maar niet bij u: want gij
zijt doof en blind naar lichaam en naar geest!

Teiresias.
Rampzaalge, die mij juist verwijt, wat dra
geen mensch, die leeft, u niet verwijten zal!

Oidipoes.
Bij u is alles nacht, zoodat gij nooit
een mensch, wien ook, die 't licht ziet, schaden kunt!

Teiresias.
Door mij te vallen is u niet bestemd:
Apollon, wien dat raakt, behoeft geen hulp!

Oidipoes.
Heeft Kreon dit verzonnen, of gijzelf?

Teiresias.
Gij zijt uzelf tot onheil, Kreon niet!

Oidipoes.
O rijkdom, heerschappij en schranderheid,
waar vreemde kunst(*) voor zwicht, helaas! hoe groot
een nijd vervolgt u daar, waar alles nijd
en afgunst is, in 't leven van den mensch,
als om dit koningschap, hetwelk de stad
mij opdroeg, ongevraagd, als eergeschenk,
de trouwe Kreon zelf, mijn oude vriend,
mij van den troon stoot door een slinksch bedrog!
Ziet, gindschen goochlaar zond hij op mij af,
dien listigen bedrieger, die alleen,
waar 't winst geldt, scherp ziet, blind als ziener is!
Want zeg, wanneer bleek uwe wichelkunst?
Waarom spraakt gij weleer geen reddend woord,
toen 't zingend monster(†) stroomen bloeds vergoot?
Toch was dat raadsel op te lossen niet
zoo licht, en 't had een wichlaar eer bezorgd!
Maar noch der vooglen vlucht noch 't woord eens gods
deed u den knoop ontwarren. Ik verschijn,
onwetend' Oidipoes, en, zonder kunst,
los ik het raadsel op door mijn verstand!

(*) Rgl. 405 en volg.
(†) De Sphinx.

Dien man zoekt gij te stooten van den troon,
waarnaast g', is Kreon koning, hoopt te staan!
Tot uw verderf zult gij met hem dit plan
ten uitvoer brengen! Dank 't uw grijze haar,
dat niet op d' eigen stond 'k u deemoed leer!

K o o r .

Hetgeen ge beiden hebt gesproken, werd
in gramschap, meen ik, Oidipoes, gezegd.
Komt, staakt uw twist en zoekt, op welke wijs
wij 't best vervullen, wat de god beval!

T e i r e s i a s .

Al zijt ge koning, toch zal ik dien hoon
u ruim betalen; want dat is mijn recht,
daar Loxias(*) mijn meester is, niet gij,
zoo min als Kreon mijn patroon! Welnu,
gij, die mij blind gescholden hebt, gij ziet;
maar, ziende, ziet ge niet uw jammerstaat,
niet, waar ge woont, en niet, met wie ge huist!
Of weet g' uw oorsprong? dat g' een vijand zijt
der uwen èn op d' aard' èn onder d' aard'?
Eens wordt dat licht, waarop ge praalt, tot nacht,
en jaagt met dubbelen geesel u de Vloek(†)
van vader en van moeder uit dit land!
Hoe droeve kreten, door Kithairon's rots(§)
weerkaatst, ontvaren eenmaal aan uw mond,
als gij bemerkt, dat d' echt geen haven was,
maar, ach! een klip, waar uw geluk op strandt(**)!
Daar! laster Kreon nu, hoon nu mijn kunst!
Want niemand op dit gansche wereldrond
gaat ooit zoo jammerlijk te grond als gij!

O i d i p o e s .

Wie kan dien smaad verduren? Weg vanhier!
Scheer u ter helle! Sneller! Pak u voort!

T e i r e s i a s .

Ik kwam niet uit mijzelf: gij riept mij hier.

O i d i p o e s .

Zoo 'k had geweten, dat ge dwaze taal
zoudt uitslaan, was dat waarlijk niet geschied!

T e i r e s i a s .

In uw oog ben ik dwaas: in dat van hem,
die, koning, u verwekt heeft, was ik wijs.

O i d i p o e s .

(*) Apollo, als orakelgod.
(†) Verpersoonlijkt = Erings, wraakgodin.
(§) Vgl. onder 1026. De Kithairon, woudrijk gebergte op de grenzen van Megara, Attica en Boeötie.
(**) Hier volgen in het origineel twee verzen, die ik onvertaald laat, omdat het tweede erg bedorven en onverstaanbaar is.

Wien meent ge? Blijf! Wie heeft mij dan verwekt?

T e i r e s i a s .
Deez' dag brengt u het leven(††) en - 't verderf!

O i d i p o e s .
Hoe duister, hoe vol raadsels is uw taal!

T e i r e s i a s .
Gij lost die immers zoo behendig op!

O i d i p o e s .
Spot vrij met wat mijn roem is en mijn kracht!

T e i r e s i a s .
Toch heeft die kunst u in 't verderf gestort.

(††) In zoover O. zal te weten komen, wie zijne ouders zijn, en zoo als het ware geboren worden.

O i d i p o e s.
Als zij den staat maar redde, koom', wat wil!

T e i r e s i a s.
Ik ga dan huiswaarts. - Leid mij, knaap(*), vanhier.

O i d i p o e s.
Dat mag hij! want uw bijzijn hindert mij,
en uw vertrek ontheft mij van een last!

T e i r e s i a s.
Ik ga, doch niet eer 't woord, waarom ik kwam,
gesproken is. Uw macht bereikt mij niet,
en 'k zeg u zonder vrees: de moordenaar
van Laïos, dien gij zoolang reeds zoekt
en dreigt met zware straf, die man is hier,
in naam een vreemd'ling, maar dra blijkt, dat hij
Thebaan van afkomst is. Niet tot zijn vreugd
zal hij 't bemerken! Want van ziende blind,
en arm van rijk, zal hij naar 't vreemd gewest
zich voorwaarts sleepen, tastend met zijn staf,
als 't is gebleken, dat hij van zijn kroost
èn broeder is èn vader, tevens zoon
en echtvriend zijner moeder, die de koets
des vaders, dien hij moordde, met hem deelt!
Bepeins die woorden: blijkt het, dat ik lieg,
zeg dan, dat mij de wichelkunst(†) niets leert.
(*Beide mannen verlaten het tooneel.*)

Beurtgezang van het Koor.
Wie heeft, zooals 't profetisch woord
van Delphoi's rots verkondde,
door roekeloozen koningsmoord
gepleegd onzoenbre zonde?
Hij vlucht' in ademlooze vaart,
nog sneller dan het pijlsnel paard,
met wieken aan zijn voeten:
Apollon zet hem achterna
met bliksemvuur, en zal weldra
hem voor zijn daad doen boeten!
Of kon hij aan diens wraak ontgaan,
hoe zou hij ooit ontvlieden
de wreeksters aller euveldaan,
de heilig' Eumeniden(§)?

Parnasos'(**) sneeuwbedekte top
liet luide 't wachtwoord schallen:

(*) Het Grieksche woord kan ook *dochter* beteekenen. Het is mogelijk, dat S. Teiresias begeleiden laat door zijne dochter *Manto*.
(†) Ik vind in de woordenboeken slechts *wichlaarskunst*, een voor mijn oor zoo onwelluidend woord, dat ik de vrijheid neem, om volgens analogie van andere samenstellingen met *kunst*, daarvoor *wichelkunst* in de plaats te stellen.
(§) Wraakgodinnen.
(**) Het gebergte, aan welks belling Delphoi lag.

‘Zoekt d' onbekenden moordnaar op.
Komt, spoedt en rept u allen!’

Als 't jachtwild over heg en steg,
door 't wildste woud neemt hij zijn weg
en bergt zich 's nachts in holen.
Ver van der menschen omgang moet,
met doffe wanhoop in 't gemoed,
de diep rampzaalge dolen.
Steeds verder jaagt van Pytho(*) voort
hem d' angst met scherpe sporen.
Maar altijd klinkt haar dreigend woord
als donder in zijn ooren!

Mijn geest is gansch verward door 'tgeen de wichelaar
zoo even sprak. Is, wat hij zeide, valsch of waar?
Moet ik 't ontkennen of gelooven? 'k Weet het niet.
Beneveld blijft mijn blik, waarheen mijn oog ook ziet.
Waarom zou - 't is mij nu noch vroeger ooit gebleken -
de zoon van Polybos(†) op Laïos zich wreken?
Hoe zou ik dan op hem een gruwelstuk verhalen,
welks dader niemand kent, of op zijn glorie smalen?

Zeus weet, Apollon weet, wat valsch is en wat waar,
en wat de menschen doen; maar dat een wichelaar
meer inzicht heeft dan ik, is geen voldoend bewijs,
dat hij de waarheid kent: in wijsheid wint den prijs
van hem wellicht mijn vorst(§); die heeft hij klaar bewezen,
toen Thebe werd ontvolkt door 't wreed, gevleugeld wezen!
Waar blijke 't zienerwoord, eer ik den man durf doemen,
dien eenmaal elke mond als redder placht te roemen(**).

K r e o n .
Onthutst, verslagen, burgers, ziet ge mij
door 't hard verwijt, dat Oidipoes mij deed,
zooals men mij verhaald heeft. Als hij meent,
dat ik in woord of daad iets heb verricht,
wat hem in deze zake schaden kan,
is die verdenking mij te zwaar een last,
om lang te willen leven! Niet gering
een nadeel is het, als mijn goede naam
te loor gaat bij het volk, en dit, met u
en andre vrienden, mij een booswicht noemt.

K o o r .
Wellicht was 't daarmee niet zoo kwaad gemeend,
maar viel hem 't woord in gramschap uit den mond!

K r e o n .
Dan zei hij toch, dat, opgestookt door mij,
Teiresias onwaarheid heeft gezegd?

(*) Delphoi.
(†) Vgl. onder 768.
(§) Vgl. boven 395.
(**) De meer reflecteerende en minder lyrische toon van de laatste strophe en tegenstrophe kwam mij voor, een geheel anderen rythmus te eischen dan de voorgaande, en ik koos daarom de statige Alexandrijnen.

K o o r .
Zoo sprak hij: wat hij meende, weet ik niet!

K r e o n .
Werd die beschuldiging met vrijen blik,
bij vol bewustzijn, uitgesproken? Spreek!

K o o r .
Ik let niet op de daden van mijn vorst. -
Daar komt hij uit zijn woning; vraag hemzelf.

O i d i p o e s .
Hoe onbeschaamd! Uw driestheid gaat zoover,
dat gij het hart hebt, hier bij mijn paleis
te komen, gij, mijn moordenaar, gij, die
de snoode hand durft strekken naar mijn kroon?
Zoo laf of zoo onnoozel acht ge mij,
dat zulk een aanslag u uitvoerbaar scheen?
Alsof ik 't loos bedrog niet merken zou,
of, eens bemerkt, niet ras verijdlen kon?
En is 't geen daad van een waanzinnig man,
om zonder geld en vrienden naar den troon,
die slechts daarmee gewonnen wordt, te staan?

K r e o n .
Hoor eerst, wat tegen die beschuldiging
door mij wordt ingebracht, en oordeel dan!

O i d i p o e s .
Ja, spreken kunt ge! maar ge vindt in mij
een slechten hoorder: 'k weet, dat gij mij haat!

K r e o n .
Juist dit wil ik weerleggen: hoor mij aan!

O i d i p o e s .
Juist dit wil ik niet hooren, daar ik 't weet!

K r e o n .
Indien ge meent door eigenzin, gepaard
aan onverstand, te winnen, hebt ge 't mis!

O i d i p o e s .
Indien ge meent, dat g' ongestraft een man,
met u verwant, beleedigt, hebt ge 't mis!

K r e o n .
Dit geef ik u gewonnen; zeg mij dan,
in welke zaak ik u beleedigd heb.

O i d i p o e s .
Gaaft gij mij niet den raad, of deedt ge 't wel,
te zenden om dien trotschen wichelaar(*)?

(*) Zie boven 297.

K r e o n .
Welzeker, en die raad berouwt mij niet.

O i d i p o e s .
Hoe lang is 't wel geleên, dat Laïos....

K r e o n .
Wat heeft gedaan? ik vat niet, wat ge meent.

O i d i p o e s .
Gevallen is door snoode moordnaarshand?

K r e o n .
Zeer lange tijd is sinds verstreken, Vorst.

O i d i p o e s .
Was toen Teiresias reeds wichelaar?

K r e o n .
Ja, even wijs en hooggevierd als thans.

O i d i p o e s .
Gewaagde hij dan toen wel ooit van mij?

K r e o n .
Ten minste niet, als ik aanwezig was.

O i d i p o e s .
Maar spoordet gij den moordenaar niet na?

K r e o n .
Ja wel; maar tevergeefs: wij hoorden niets.

O i d i p o e s .
Waarom hield toen de wijze man zijn mond?

K r e o n .
Liefst zwijg ik over wat ik niet versta.

O i d i p o e s .
Maar zeggen kunt ge, 'tgeen uzelf betreft!

K r e o n .
Wat? Zoo ik 't weet, dan loochen ik het niet.

O i d i p o e s .
Dat, zoo hij niet een afspraak had met u,
hij mij niet van die wandaad had beticht!

K r e o n .
Of hij dat doet, dat weet gezelf; maar ik

wil thans u ondervragen op mijn beurt.

Oidipoes.
Zoo vraag! want mijn geweten spreekt mij vrij!

Kreon.
Welaan dan, is mijn zuster niet uw vrouw?

Oidipoes.
Waarom zou ik ontkennen, wat ge vraagt?

Kreon.
Deelt zij met u 't bewind van dit gewest?

Oidipoes.
Al wat ze wil, krijgt zij van mij gedaan

Kreon.
Word ik u beiden niet gelijk geacht?

Oidipoes.
Juist hierin toont gij u een slechten vriend!

Kreon.
Geenszins! Geef u maar zelve rekenschap,
en ga vooreerst eens na, of gij wel meent,
dat iemand, bij 't genot derzelfde macht,
een leven vol van zorgen kiezen zou.
Den koningstitel, neen, verlang ik niet,
wanneer ik als een koning handlen mag,
noch iemand anders, die verstandig denkt!
Door u doe 'k onbekommerd, wat ik wensch.
Zelf koning, moest ik veel mijns ondanks doen!
Hoe zou ik liever dan een koningskroon
bezitten dan een macht, zoo vrij van zorg?
Nog ben ik niet zoo dwaas, een hooger prijs
te wenschen, dan wat nuttig is en schoon!
Nu word ik vriendelijk door elk begroet,
en die u noodig hebben, vleien mij,
want daarvan hangt voor hen het slagen af.
Zou ik voor zulk een lot het diadeem
inruilen? Kan een mensch van eedlen zin
een booswicht worden? Neen, zoo min als ik
misdadig zulk een last begeer, vindt ooit
een ander man een bondgenoot in mij.
Wilt gij 't bewijs, vraag slechts te Pytho(*) na,
of 'k u de godspraak juist heb meegedeeld.
En blijkt het, dat ik met den wichelaar
iets tegen u in 't schild voer, dood mij dan,
veroordeeld door mijn eigen stem, maar dicht
mij niet op los vermoeden misdaad toe.
't Is onrecht, zonder grond een braven man
voor slecht te houden, of een schurk voor goed.
Een edel vriend verstooten is zoo dwaas,
als 't dierbaarst kleinood weg te werpen, Vorst!

(*) Delphoi.

Maar eenmaal blijkt u zeker, wie ik ben(†).
De tijd alleen, hij toont den braven man:
den slechten kent men in een enklen dag!

K o o r .
Een goede raad voor wie niet vallen wil!
Een rasch besluit, mijn Vorst, is zelden goed!

O i d i p o e s .
Wanneer een heimelijk belager snel
te werk gaat, dwingt hij ons tot rassche daad:

(†) Vgl. onder vs. 1429.

want wacht ik rustig af, dan is zijn doel
bereikt en vrachtloos alles, wat ik doe!

K r e o n .
Wat wilt ge dan? mij bannen uit het land?

O i d i p o e s .
Als gij gewillig gaat; zoo niet, uw dood(*)!

K r e o n .
't Is wel, zoo g' eerst bewijst, dat ik misdeed.

O i d i p o e s .
Gij wilt mij nog trotseeren, mij, uw vorst!

K r e o n .
Daar gij niet inziet....

O i d i p o e s .
Mijn belang zeer goed!

K r e o n .
Zoo moest gij ook het mijne.

O i d i p o e s .
Gij zijt slecht!

K r e o n .
Maar als ge niet begrijpt...

O i d i p o e s .
Mijn wil is wet!

K r e o n .
Niet, als ge slecht regeert.

O i d i p o e s .
O stad! o stad(†)!

K r e o n .
Ook ik heb deel aan haar, niet gij alleen!

K o o r .
Bedaart, o Vorsten! Juist ter rechter tijd
komt Iokaste; haar bemiddeling
bewerke, dat uw twist wordt bijgelegd!

I o k a s t e .
Waartoe, rampzaalgen, die verbittering,
die strijd en tweedracht? Foei! gij schaamt u niet,
bij 't lijden van dit land nog eigen kwaad
te voegen! Komt, gaat beiden naar uw huis
en maakt een niets niet tot een groote ramp!

(*) De tekst heeft: *Geenszins; ik wil uw dood*, *niet uw ballingschap.* Daar die gedachte in strijd is met vs. 647, verander ik □□ιστα in ε□□οντα en vertaal volgens die gissing.

(†) U roep ik tot getuige, dat het tegendeel waar is.

K r e o n .
Uw broeder, zuster, dreigt een vreeslijk lot;
want één van beiden, dood of ballingschap,
wacht mij van Oidipoes, uw echtgenoot.

O i d i p o e s .
Zoo is het, wijl ik weet, o vrouw, dat hij
een listig' aanslag op mijn leven smeedt.

K r e o n .
Vervallen zij mijn hoofd der goden wraak,
zoo 'k iets gedaan heb van hetgeen hij zegt(§)!

I o k a s t e .
Geloof hem, bij de goôn! mijn Oidipoes,
èn uit ontzag voor zulk een duren eed,
èn mij ter liefd'! Ook dezen wenschen het!

K o o r .
Ach! doe het, 'k smeek u, Vorst, keer tot uzelf!

O i d i p o e s .
Wat moet ik dan toch u ter wille doen?

K o o r .
O spaar hem! Nooit te voren was hij slecht.
Vertrouw den duren eed, dien hij daar zwoer!

O i d i p o e s .
Weet gij, wat gij begeert?

K o o r .
Ja, Vorst!

O i d i p o e s .
Welnu.

K o o r .
Dat gij den vriend, die 't eigen hoofd den vloek
dorst wijden, nimmer zonder grond verdenkt!

O i d i p o e s .
Die zijn behoud verlangt, verlangt mijn dood,

(§) Vs. 652-665 zijn in het origineel gedeeltelijk in lyrische versmaten gedicht, maar door mij in iamben overgegoten, wijl de navolging der oorspronkelijke maten mij althans niet voldoet.

voor 't minst mijn ballingschap uit dit gewest!

K o o r .
Ik moge vriendenloos, door God verzaakt,
te gronde gaan, wanneer ik dat bedoel!
Maar ach! het bange lijden van mijn land
vervult mijn hart met zorg, en 'k vrees, o Vorst,
dat uit uw twist een nieuwe ramp ontstaat.

O i d i p o e s .
Zoo ga hij dan, al kost het mij den dood
of smaadlijke verdrijving uit het land!
Uw droeve klachten roeren mijne ziel,
hij niet; hem zal men haten, waar hij zij!

K r e o n .
Gij draagt nog haat mij toe; maar als uw toorn
bedaard is, zal 't u rouwen! Wie zóó is,
bezorgt zichzelven 't allermeest verdriet!

O i d i p o e s .
Laat mij met rust, en ga!

K r e o n .
Ik ga, miskend
door u, maar dezen achten m' als voorheen!

K o o r (*tot Iokaste*).
Voer snel uw man naar binnen; draal niet, vrouw!

I o k a s t e .
Zoodra ik heb vernomen, wat het was!

K o o r .
Een misverstand - maar zonder grond verdacht
te worden en beticht, is grievend, vrouw!

I o k a s t e .
Van beide kanten?

K o o r .
Ja!

I o k a s t e .
Wat was het dan?

K o o r .
Genoeg, meer dan genoeg! De zaak is uit,
en eendracht eischt de nood van 't vaderland!

O i d i p o e s .
Daar ziet ge 't reeds(*)! Zoo welgezind een man,
als gij, wordt lauw voor 't welzijn van zijn vorst!

K o o r .

(*) Dit is het gevolg van Kreon's handelwijze.

Mijn Koning, 'k heb het meer dan ééns gezegd:
waanzinnig mocht ik heeten, als ik u,
den held, verliet, die dit mijn land voorheen
gered hebt uit den storm! Breng gij ook thans
het fel geteisterd schip in veil'ge reê!

I o k a s t e (*tot Oidipoes*).
Noem gij, bij alle goôn! mij dan den grond,
die u in zulk een drift ontvlammen deed!

O i d i p o e s.
Ik acht u meer dan dezen(†). Hoor dan, vrouw,
wat Kreon tegen mij verzonnen heeft.

I o k a s t e.
Indien hij waarlijk schuld heeft zeg het mij!

O i d i p o e s.
Ik zou de moord'naar zijn van Laïos.

I o k a s t e.
Wie zegt hem dat? of zei hij 't uit zichzelf?

O i d i p o e s.
Hij zond dien valschen wichlaar op mij af,
want zelve houdt de lafaard wel den mond!

I o k a s t e.
Laat alle zorg daaromtrent varen, vriend,
en leer van mij, dat alle wichelkunst
der menschen ijdel, niets dan onzin is!
Eens werd aan Koning Laïos voorspeld,
'k zeg niet door Phoibos zelven - merk dit wel -

(†) t.w. dan dezen u blijkbaar achten, die het u niet willen zeggen.

maar door zijn dienaars, dat zijn eigen zoon,
indien ik hem een schonk, hem dooden zou.
Hem hebben vreemde roovers, zooals 't heet,
eens aan den driesprong afgemaakt, en 't kind
was nauw drie dagen oud, of Laïos
liet met gebonden voeten 't arme wicht
neerleggen op het woest gebergt', en dus
heeft Phoibos noch den knaap tot moordenaar
gemaakt zijns vaders, noch ook Laïos
doen lijden, wat hij vreesde van zijn zoon(*).
Zoo ijdel is, mijn vriend, der zieners taal!
Stoor u er niet aan! God zal, wat hij wil,
wel openbaren zonder hunne hulp!

O i d i p o e s .
Hoezeer is bij het hooren van dat woord,
o vrouw, mijn ziel geschokt, mijn zin verward!

I o k a s t e .
Wat heeft bekommering bij u gewekt?

O i d i p o e s .
Ge zeidet, meen ik, dat Vorst Laïos
eens bij een driesprong om het leven kwam?

I o k a s t e .
Zoo heette 't toen, en 'tzelfde zegt men nog.

O i d i p o e s .
En waar is dan dat ongeluk geschied?

I o k a s t e .
In 't landschap Phokis, waar van Daulia
de weg met dien van Delphoi(†) samenkomt.

O i d i p o e s .
En hoelang moet dat wel geleden zijn?

I o k a s t e .
Het werd der stad verkondigd kort voordat
gij 't koningschap aanvaard hebt over 't land.

O i d i p o e s .
O Zeus! o Zeus! wat hebt gij met mij voor!

I o k a s t e .
Wat deert u, dierbre man? hoe zoo ontsteld?

O i d i p o e s .
Geen vragen nog! maar zeg mij, welk een leest
had Laïos; wat leeftijd, toen hij ging?

I o k a s t e .

(*) De onwaarschijnlijkheid, dat Iokaste haren man eerst nu deze dingen verhaalt, is reeds den ouden niet ontgaan.

(†) Naar Thebe.

Hoog van gestalte was hij, veel op u
gelijkend, maar zijn haren grijsden reeds.

O i d i p o e s .
O wee! ik vrees, dat op mijn eigen hoofd
de vloek, dien ik onwetend uitsprak, valt!

I o k a s t e .
Wat zegt gij? Man, uw aanblik baart mij schrik!

O i d i p o e s .
Ik vrees, de ziener zag maar al te klaar! -
Nog ééne vraag: veel hangt van 't antwoord af!

I o k a s t e .
Schoon angstig, zal ik zeggen, wat ik weet.

O i d i p o e s .
Ging slechts een klein gevolg met hem, of toog
hij, als een vorst, met vele krijgers uit?

I o k a s t e .
Daar waren vijf, waaronder een heraut,
die naast hem op den een'gen wagen zat.

O i d i p o e s .
O wee! dat is reeds duidlijk! Maar wie heeft
die dingen later u verhaald, o vrouw?

I o k a s t e .
Een slaaf; hij kwam alleen behouden weer.

O i d i p o e s .
Bevindt hij zich nog thans in het paleis?

I o k a s t e .
Neen; want toen gij den troon van Laïos

bestegen hadt, verzocht hij dringend mij,
het vee te mogen weiden op het land,
om zoover mooglijk van de stad te zijn(*).
Ik liet hem gaan: want als een trouwe slaaf
had hij die kleine weldaad ruim verdiend!

Oidipoes.
Hij kome zoodra mogelijk terug!

Iokaste.
Dat kan geschieden; doch waarom die wensch?

Oidipoes.
Ik vrees, o vrouw, dat er reeds al te veel
gesproken is, waarom ik hem wil zien!

Iokaste.
De man zal komen. Maar verdien ik niet
van u te hooren, wat zoo zwaar u drukt?

Oidipoes.
Ik wil, nu 'k zooveel grond tot vreeze heb,
u niets verzwijgen; is er wel een mensch,
die beter in mijn zorgen deelen kan?
Zoon van Korinthe's Koning Polybos
bij Merope uit Doris, was uw man
ginds d' eerste burger in den staat, totdat
er iets gebeurde, dat, hoe vreemd het scheen,
toch niet zoo groot een ijver waardig was.
Eens aan een maaltijd hoont in dronkenschap
men mij als Polybos' gewaanden zoon.
Hoezeer gegriefd, bedwong ik toen mijn drift,
maar, 's andren daags tot Polybos gegaan
en tot mijn moeder, vroeg ik hun den grond.
Zij noemden 't lastertaal en toornden zeer
op mijn beschimper. Wel stond mij dat aan,
maar toch liet mij het smaadlijk woord geen rust,
en buiten weten van mijn ouders ging
ik op naar Pytho, waar geen antwoord mij
ten deel viel op mijn vraag, maar 't gruwelijkst
en aakligst leed door Phoibos werd voorspeld.
Ik zou mijn moeder huwen en een kroost
verwekken, ijzingwekkend om te zien,
en zou mijns eigen vaders moordnaar zijn!
Die taal vernemend, keerd' ik niet terug,
maar vlood Korinth' en, naar der sterren loop
mij richtend, zocht ik eene schuilplaats, waar
ik nooit die gruwelen vervuld zou zien.
Zoo kom ik op mijn vlucht ter plaatse, waar
gij zegt, dat Laïos gevallen is.
Hoor, vrouw, de waarheid: tot den driesprong was
ik juist gekomen, toen ik een heraut,
gezeten op een wagen naast een man,
zooals ge hebt beschreven, naadren zag.

(*) Blijkbaar, wijl hij in Oidipoes den moordenaar herkend had.

De wagenmenner(†) en de grijsaard zelf,
ze dreven met geweld mij van den weg;
en ik, in drift ontstoken, sloeg den man,

(†) De heraut nl.

die mende; maar de grijsaard heft, als ik
voorbij den wagen ga, de zweep omhoog
en slaat en treft mij midden op het hoofd.
Maar duur betaalt hij dat; één oogwenk, en
hij buitelt, door den staf uit deze hand
getroffen, van den wagen, en ik dood
zijn gansch gevolg! Had dus die vreemdeling
een druppel bloeds met Laïos gemeen,
welk man is dan rampzaliger dan ik?
welk mensch is bij de goden meer gehaat?
wien noch een burger noch een vreemdling meer
in huis ontvangen of begroeten mag,
maar ieder van zich jaagt; en ach! dien vloek,
wie anders bracht hem op mijn hoofd dan ik?
Ha! des vermoorden vrouw besmet mijn arm,
die hem versloeg! - Hoe? ben ik dan zoo slecht,
zoo gansch verworpen? - Als ik vluchten moet,
waar vlucht ik heen? ik mag de mijnen niet
meer zien! mijn vaderland nooit meer betreên,
waar bloedschand' dreigt en vadermoord mij wacht! -
Een wreede daemon heeft gewis dat lot
mij toegevoegd! Wie kan nog twijfelen? -
O heil'ge goden, geeft mij, dat ik nooit
dien gruwelstond mag zien! Veel liever dood,
en weggerukt naar 't somber schimmenrijk,
dan leven, om dien vloek vervuld te zien!

K o o r .
Wel vreezen wij, mijn vorst; maar wanhoop niet,
eer d' ooggetuig' als dader u herkent.

O i d i p o e s .
Van zijn getuigenis hangt alles af;
ge hebt gelijk: en daarom hoop ik nog.

I o k a s t e .
Wat wilt ge doen, wanneer de man verschijnt?

O i d i p o e s .
Ik zal 't u zeggen: blijkt, wat hij bericht,
te strooken met uw woord, dan ben ik vrij.

I o k a s t e .
Wat is 't gewichtig woord dan, dat ik sprak?

O i d i p o e s .
Ge zeidet, roovers hadden volgens hem
den Koning afgemaakt. Noemt hij er nu
zooveel als vroeger, dan deed ik het niet:
hoe toch kan één gelijk aan velen zijn? -
maar noemt hij éénen reiziger, dan is
het duidelijk, dat ik de dader ben!

I o k a s t e .
Houd u verzekerd, dat hij 't heeft gezegd!
Herroepen kan hij nimmermeer dat woord:

de gansche stad vernam 't, niet ik alleen!
En week hij nu al af van dat bericht,
toch kon hij nooit bewijzen, dat gij 't zijt,
die Laïos vermoordde, omdat die Vorst
moest vallen door de handen van mijn zoon.
En zeker heeft dat ongelukkig kind
hem niet gedood, maar stierf lang vóór dien tijd.

De woorden eens profeten acht ik dus
volstrekt niet waard, om daarnaar om te zien!

O i d i p o e s .
Ge hebt gelijk; maar toch, laat onverwijld
dien herder roepen, vrouw! Verzuim het niet!

I o k a s t e .
Ik ben tot alles, wat ge wilt, bereid.
Maar gaan we thans naar binnen, dierbre man!
(*Beiden af.*)

Beurtgezang van het Koor.
Moog' ik rein en heilig wezen,
heilig steeds in woord en daad,
en d' aloude wetten vreezen,
die weleer der goden raad
uit de reine hemelsferen
van d'Olympos nederzond,
zooals hooger inzicht leeren
kan, geen mensch, hoe schrander, vond.
Nooit zal in der tijden stroomen
hare kracht te gronde gaan,
maar, eerbiedigd door de vromen,
eeuwig, als God zelf, bestaan!

Overmoed kweekt wetsverachting.
Niets ontziet hij, kent geen maat,
holt met deugds- en rechtsverkrachting
voort, en stort den mensch in 't kwaad.
Want heeft hij, ten top gestegen,
alles: geld en macht en eer,
dan waait Noodlots storm hem tegen,
ploft hem in den afgrond neer.
Machtig god, verhoor mijn smeeken,
houd uw hoog bevel in stand!
Mag de stad haar Koning(*) wreken,
eeuwig prijst ons lied uw hand!

Wie in arren moede wandelt
op der boosheid gladde baan,
Dike(†) niet ontziet en handelt,
of geen goden meer bestaan,
hem zal Moira's(§) wrake treffen,
zulk een euvelmoed tot loon,
en hij zal te laat beseffen,
wat het zegt, der deugd ten hoon

(*) Laïos.
(†) Het Recht.
(§) Van het Noodlot.

winst en voordeel na te jagen,
niet t' ontzien de snoodste daân,
zelfs aan 't heiligste te wagen
roekeloos de hand te slaan.
Hoe zal zulk een mensch ontkomen
aan de zeek're wraak van God?
of wat baatte dan den vromen
't eeren van zijn hoog gebod!

Nooit wil ik met vrome scharen
meer naar Pytho's navelsteen(*)
of naar Abai(†) bedevaren,
of Olympia(§) betreên,
als niet voor een ieders oogen
zonneklaar wordt aangetoond,
dat de goden niet gedoogen,
dat men straffeloos hen hoont.

Want, o Zeus! wanneer naar waarheid
't menschdom u alwetend noemt,
straf de daad, en breng 't tot klaarheid,
dat men niet vergeefs u roemt!
Ach! reeds is 't zoover gekomen,
dat men met orakels spot(**).
Gelden die voor ijdle droomen,
dra gelooft men niet aan God!

I o k a s t e .

O oudsten van dit land! ik nam mij voor,
met kransen en met wierook in de hand
der goden heilge tempels te betreên.
Want hevig stormt het in de ziel mijns mans,
die, elke zorg ten prooi, niet met verstand
in 't oud' een maatstaf van het nieuwe ziet,
maar slechts voor wie van vrees spreekt, ooren heeft.
(*Ze knielt neder voor een altaar van Apollon.*)
Lykeios(††), gij, die 't naast woont aan ons huis,
ontvang deez' gift genadig uit mijn hand
en zend, ik smeek u, redding ons en licht.
Want d' angst van hem, die 't roer der staatshulk houdt,
vervult ons andren met bekommering!

B o d e .

Kunt gij mij zeggen, vreemdelingen, waar
't paleis is van uw Koning Oidipoes,
of liever nog, waar hij zich zelf bevindt?

(*) Pytho (Delphoi) gold voor den navel (het middelpunt) der aarde, en in den tempel van Apollo aldaar was bij den drievoet een halfklootvormige witte steen, welke den naam van *omphales* (navel) droeg.
(†) Stadje in Phokis met een Apollo-tempel.
(§) Olympia had een beroemden tempel van Zeus, waarvan onlangs de overblijfsels zijn opgegraven.
(**) Vgl. 702 en volg.
(††) Vgl. boven 215.

K o o r .
Daar is zijn woning, vreemdling; hij is thuis,
en hier zijn vrouw, de moeder van zijn kroost.

B o d e .
Gezegend zij ze met haar dierbaren,
de hooge gade van dien eedlen Vorst!

I o k a s t e .
Datzelfde wensch ik u; gij zijt het waard,
o vreemdling, om zoo fraai een groet. Maar spreek!
wat wilt g', of welke boodschap brengt gij ons?

B o d e .
Een heilmaar voor uw eega en zijn huis!

I o k a s t e .
Wat is dat heil, en waar komt gij vandaan?

B o d e .
Hetgeen ik, vrouw, u van Korinthe meld,
brengt wis u vreugd, zij 't ook vermengd met smart.

I o k a s t e .
Hoe heeft die tijding zulk een dubble kracht?

B o d e .
Het volk van 't Isthmisch land(*) wil, zegt men ginds,
uw echtgenoot doen stijgen op den troon.

I o k a s t e .
Hoe nu? regeert dan Polybos niet meer?

B o d e .
Neen, hij is dood en reeds begraven, vrouw.

I o k a s t e .
Hoe zegt ge? dood? de vader van mijn man?

B o d e .
'k Mag sterven, als ik niet de waarheid spreek!

I o k a s t e .
Ga aanstonds tot uw heer, slavin, en zeg,
men wil hem spreken. - Ha! orakels, waar,
waar zijt ge thans? Uit vrees, dat hij dien man
vermoorden zou, vlood Oidipoes, en ziet,
nu is hij dood, maar niet door zijne hand!

O i d i p o e s .
Mijn Iokaste, teerbeminde vrouw,
waarom ontboodt gij mij uit het paleis?

(*) Korinthe ligt aan den *Isthmos* (landengte), die *Hellas* (het vasteland) met den *Peloponnesos* (Morea) verbindt.

I o k . (*op den bode wijzend*).
Wanneer ge dezen hoort, dan zult ge zien,
waarop die heil'ge godspraak nederkomt!

O i d i p o e s .
Wie is die man, en wat bericht hij mij?

I o k a s t e .
Hij brengt u tijding van Korinthe, Vorst,
dat Polybos, uw vader, niet meer is.

O i d i p o e s (*tot den bode*).
Laat mij dat hooren uit uw eigen mond!

B o d e .
Indien ge dan bevestiging verlangt,
zoo weet van mij, dat hij gestorven is.

O i d i p o e s .
Door sluipmoord, of door krankheid op zijn bed?

B o d e .
Een kleine stoot brengt oude liên in 't graf!

O i d i p o e s .
Hij stierf dan aan een ziekte, naar het schijnt?

B o d e .
Zijn hooge leeftijd deed het zijne, Vorst!

O i d i p o e s .
Welk stervling zal dan langer nog, o vrouw,
aan Pytho's godspraak of aan 't schor gekras
der vogelen iets hechten? Zou ik niet
mijn vader dooden? Zie, hij is niet meer,
en d' aarde dekt hem, zonder dat mijn hand
een zwaard gevoerd heeft, zoo hij niet misschien
uit wensch naar mij verkwijnd' en dit de zin
der godspraak was: hoe 't zij, hij nam haar mee
naar Hades' woning, als een ijdel woord!

Iokaste.
Maar heb ik u dat niet reeds lang gezegd?

Oidipoes.
Dat is zoo, maar de vrees bracht mij van 't spoor!

Iokaste.
Wees nu dan kalm, en denk er niet meer aan.

Oidipoes.
Als maar dat andre schrikbeeld niet bestond!

Iokaste.
Waarom gevreesd? In 't leven van den mensch
is nergens van Voorzienigheid een spoor!
Men leev' dus zorgloos voort, zoo goed men kan!
En wat uw moeder aangaat, heb geen zorg!
Hoe vaak geschiedt het, dat men zoo iets droomt!
Wie geen gewicht aan zulke teek'nen hecht,
hij draagt voorwaar des levens last het lichtst!

Oidipoes.
Gij hadt volkomen, vrouw, gelijk hierin,
wanneer mijn moeder dood was: nu ze leeft,
is 't mij onmogelijk, gerust te zijn.

Iokaste.
Uws vaders overlijden geeft toch licht!

Oidipoes.
Den doode vrees ik niet, maar haar, die leeft!

Bode.
Wie is het toch, die uw bekomm'ring wekt?

Oidipoes.
't Is Merope, de vrouw van Polybos.

Bode.
Wat is het, dat u voor haar vreezen doet?

Oidipoes.
Een ijselijke godspraak, vreemdeling!

Bode.
Is 't een geheim, of mag ik 't weten, Vorst?

Oidipoes.
Wel zeker! Loxias heeft eens voorspeld,
dat ik mijn eigen moeder huwen zou
en 't bloed mijns vaders storten. Daarom vlood
ik langen tijd geleden van Korinth'
en woon te Thebe, wel gelukkig, maar
toch is het hard, zijn ouders niet te zien!

B o d e .
Was 't daarom dan, dat gij de stad verliet?

O i d i p o e s .
Ik ben om beide redenen gevlucht.

B o d e .
Waarom heb ik, die heil u brengen wou,
u niet terstond van deze vrees verlost!

O i d i p o e s .
Voorwaar, ik zou m' u dankbaar toonen, vriend!

B o d e .
Juist daarom kwam ik hier, opdat ge, thuis-
gekomen, eens aan mij zoudt denken, Vorst(*).

O i d i p o e s .
Maar nooit ziet mij mijn moeder meer terug!

B o d e .
't Is klaar, ge weet niet, wat ge zegt of doet.

O i d i p o e s .
Hoe? grijsaard! bij de goôn, wat meent ge? Spreek!

B o d e .
Wanneer g' om harentwil uw land vermijdt!

O i d i p o e s .
Ik vrees dat Phoibos' woord zoo wordt vervuld!

B o d e .
Omtrent hetgeen u van uw moeder dreigt?

O i d i p o e s .
Dat is het juist, wat steeds mij sidd'ren doet!

B o d e .
Die angst is waarlijk ongegrond, mijn Vorst!

O i d i p o e s .
Hoe zoo? Ben ik dan niet de zoon dier vrouw?

B o d e .
Zoo min als Polybos uw vader was!

O i d i p o e s .
Wat zegt ge? Polybos mijn vader niet?

B o d e .
Hij was u even na, als ik het ben.

O i d i p o e s .
Een vader als een vreemde? raast gij, man?

B o d e .

(*) Het was de gewoonte, iemand, die eene goede tijding bracht, te beloonen.

Noch hij heeft u verwekt, noch ik, mijn Vorst!

O i d i p o e s .
Waarom dan noemde Polybos mij zoon?

B o d e .
Hij kreeg u als geschenk van mijne hand.

O i d i p o e s .
En had het kind eens anderen zoo lief?

B o d e .
Dat was, omdat hijzelf geen kroost bezat.

O i d i p o e s .
Hadt gij mij dan gevonden of gekocht?

B o d e .
Een van Kithairon's dalen schonk u mij.

O i d i p o e s .
Van den Kithairon? maar hoe kwaamt ge daar?

B o d e .
Ik weidde 's Konings kudden op dien berg.

O i d i p o e s .
Gij zwierft in vreemden dienst als herder rond?

B o d e .
Ik mocht daardoor, mijn Vorst, uw redder zijn.

O i d i p o e s .
In welken toestand vondt gij mij daar, vriend?

B o d e .
Uw voetgewrichten zeggen 't u gewis!

O i d i p o e s .
Ach! van wat oude kwaal gewaagt uw mond?

B o d e .
Van uw doorboorde voeten: 'k sneed ze los.

O i d i p o e s .
Dat smaadlijk teeken wordt mij nu eerst klaar!

B o d e .
Vandaar de naam, dien men als kind u gaf[*].

O i d i p o e s .
Spreek, bij de goôn, wie zijn mijn ouders, man?

B o d e .
Ik weet het niet: maar hij, die mij u gaf.

(*) *Oidipoes* beteekent *met gezwollen voeten.*

O i d i p o e s .
Men gaf mij u? Gij vondt mij dan niet zelf?

B o d e .
Een ander herder, Koning, gaf u mij.

O i d i p o e s .
Wie dan? Kunt g' ons beduiden, wie hij is?

B o d e .
Een slaaf van Laïos: dat weet ik wèl.

O i d i p o e s .
Van hem, die eens te Thebe koning was?

B o d e .
Deszelfden: zijne kudden weidde hij.

O i d i p o e s .
En leeft hij nog, zoodat ik hem kan zien?

B o d e . (*tot het Koor*).
Gij, ingeboornen, weet dat wel het best!

O i d i p o e s .
Spreekt, is er onder u, die bij mij staat,
wellicht ook iemand, die dien herder kent?
Zag iemand hem op 't land of in de stad?
Dat men hem vindt, is van het grootst gewicht!

K o o r .
't Is, denk ik, niemand anders dan die man
van 't land, dien gij zoo even wildet zien.
Maar Iokaste weet dat wel het best.

O i d i p o e s .
Vrouw, is de man, dien 'k u verzocht t' ontbiên,
dezelfd' als hij, van wien de bode spreekt?

I o k a s t e (*in hevige onrust*).
Van wien hij spreekt? - Ach, stoor u daar niet aan!
Vergeet, hetgeen hij zeide! - 't Leidt tot niets!

O i d i p o e s .
Neen! eenmaal van mijn afkomst op het spoor,
breng ik die, wat het kosten mag, aan 't licht!

I o k a s t e .
Is u het leven lief, in godsnaam, zoek
niet verder!... Dat ik lijd, is reeds genoeg!

O i d i p o e s .
Wees maar gerust! gij blijft van edel bloed,
al was mijn moeder reeds een slavenkind.

I o k a s t e .
Toch smeek ik u, ach luister! doe het niet!

O i d i p o e s .
Ik kan niet anders: klaarheid moet er zijn!

I o k a s t e .
Zoowaar! ik zeg het om uw eigen best!

O i d i p o e s .
't Is juist dat *best*, wat reeds zoolang mij kwelt!

I o k a s t e .
Verneem, rampzaalge, nimmer, wie ge zijt!

O i d i p o e s .
Men breng op staanden voet den herder hier. -
Laat haar zich troosten met haar rijk geslacht!

I o k a s t e .
Wee! ongelukkige!... 't is 't laatste woord,
dat ik u toespreek... nooit een ander weer!
(*Iokaste af.*)

K o o r .
Der wildste smart ten prooi ijlt daar uw vrouw,
o Oidipoes, vanhier: ik vrees, die kreet,
die schelle wanhoopskreet, voorspelt niets goeds!

O i d i p o e s .
Er kome van, wat wil; mijn oorsprong zal
en moet ik kennen, hoe veracht'lijk die ook zij!
Zij schaamt, hoovaardig als de vrouwen zijn,
misschien zich over mijn onedel bloed! -
Ik ben een zoon van Tyche(*): hoe zou zij
mij schande brengen, die mij gunstig is?
(Mijn broeders zijn de maanden, die mij eerst
zoo diep vernederd hebben - dan verhoogd!
Van zulk een oorsprong, blijf ik, die ik was!
Waarom voor nader onderzoek gevreesd(†)?)

Beurtgezang van het Koor.
U, Kithairon's bergvalleien,
viert met zang en dans voortaan
Thebe's jeugd in blijde reien,
bij het licht der volle maan,
als mijns konings bakermat,
die hem redde voor de stad,
hem, die haar licht bij duistre dagen!
Bij d' Olymp, ik zie dat feest
(mocht het, Phoibos, u behagen!)
als een wich'laar in den geest!

Welke nimf heeft u geschonken
aan den bergbestijger Pan?
Of kan 't zijn, dat, minnedronken,
kind! u Loxias gewan,
of Kyllene's snelle god(§),
of de trooster van ons lot,
Bakchos, die met Naïaden(**)
koost en stoeit bij beek en bron,

(*) De Fortuin.
(†) Aan de echtheid dezer gedeeltelijk duistere, gedeeltelijk matte versregels twijfel ik.
(§) Hermes, de bode der goden, die een beroemden tempel had op den Kyllene, een berg tusschen Arkadië en Achaia.
(**) Bronnimfen.

en met dartele Oreaden(††)
op den hoogen Helikon?(§§)

(††) Bergnimfen.
(§§) Berg in Boeötië.

O i d i p o e s .
Als ik, die nooit den man nog heb ontmoet,
mij niet vergis, komt daar de herder, dien
we lang reeds zoeken. Zijn gebogen rug
en grijze haar verraadt den ouden man,
en daarenboven, die hem brengen, zijn
mijn eigen slaven. Maar gij, die weleer
den herder kendet, weet g', of hij het is?

K o o r .
Voorzeker, 't is de slaaf van Laïos,
een herder, trouw, zooals er weinig zijn.

O i d i p o e s .
U, vreemdling uit Korinthe, vraag ik eerst:
bedoelt ge dezen man?

B o d e .
Geen ander, Vorst!

O i d i p o e s (*tot den herder, die tot dusrerre voor zich had gekeken*).
Gij, zie mij in 't gelaat en antwoord mij
op wat ik vraag. - Was Laïos uw heer?

H e r d e r .
Ik was zijn slaaf, geboren in zijn huis(*).

O i d i p o e s .
Wat deedt ge voor den kost; wat was uw werk?

H e r d e r .
Het grootste deel mijns levens weidd' ik vee.

O i d i p o e s .
Waar hieldt gij u al zoo voornaamlijk op?

H e r d e r .
Op den Kithairon, of nabij dien berg.

O i d i p o e s .
Herkent ge dezen man van dat verblijf?

H e r d e r .
Van dat verblijf? Hoe zoo? Wien meent ge toch?

O i d i p o e s .
Die voor u staat! Ge hebt hem nooit ontmoet?

H e r d e r .
Niet dat ik mij zoo snel herinn'ren kan.

B o d e .
Geen wonder, Koning: maar ik zal 't hem ras
te binnen brengen. Want gewis herdenkt

(*) De in huis geboren slaven stonden in hooger achting dan de gekochte.

hij wel den tijd, dat wij tot driemaal toe,
hij met twee kudden, ik met één, aldaar,
zes maanden lang, van 't voorjaar tot den herfst,
te zaam verkeerden. Als het najaar kwam,
dreef ik mijn vee naar onzen stal terug,
en hij het zijn' naar dien van Laïos.
Heeft, wat ik zeg, niet werklijk plaats gehad?

H e r d e r .
Ge spreekt de waarheid: maar 't is lang geleên.

B o d e .
Welnu! ge weet wel, dat ge mij een kind
eens gaaft, om groot te brengen voor mij zelf?

H e r d e r .
Wat meent ge? - Waartoe doet ge mij die vraag?

B o d e .
Dat kind, mijn vriend, het is... de Koning hier!

H e r d e r .
Dat u de pest...! In godsnaam, houd uw mond!

O i d i p o e s .
Laat hem met rust! Wat gij daar zegt, verdient
veel eerder straf, dan wat die man daar sprak!

H e r d e r .
Mijn beste meester! wat misdeed ik dan?

O i d i p o e s .
Het kind, waarnaar hij vraagt, verloochent gij!

H e r d e r .
Hij droomt! hij zwetst! geloof hem niet, mijn Vorst!

O i d i p o e s .
Beken 't gewillig; anders dwing ik u!

H e r d e r .
Mishandel niet den grijsaard! bij de goôn!

O i d i p o e s (*tot zijn gevolg*).
Men binde hem de handen op den rug

H e r d e r .
Waarom? Wat wilt ge weten? Zeg het dan!

O i d i p o e s.
Of gij dat pasgeboren wicht hem gaaft?

H e r d e r.
Ja. - Ach! waar' dat mijn laatste stond geweest!

O i d i p o e s.
Die stonde naakt, als gij geen waarheid spreekt!

H e r d e r.
Veel eerder nog, indien ik wel dat doe!

O i d i p o e s.
Uitvluchten zoekt de schurk, zooals het schijnt!

H e r d e r.
Maar zeid' ik niet reeds lang, dat ik 't hem gaf?

O i d i p o e s.
Was 't ùw kind of een vreemd? Wie gaf het u?

H e r d e r.
Men gaf het mij: mijn eigen was het niet.

O i d i p o e s.
Van wien der burgers? uit welk huis? Spreek op?

H e r d e r.
Ach bij de goden! Meester, vraag niet meer!

O i d i p o e s.
Zoo 'k nòg eens vragen moet, zijt gij des doods!

H e r d e r.
Welnu! het was uit 't huis van Laïos.

O i d i p o e s.
Een slavenkind, of van zijn eigen bloed?

H e r d e r.
Hoe vreeslijk uit te spreken, ach, dat woord!

O i d i p o e s.
Nog vreeslijker te hooren! Maar 't moet zijn!

H e r d e r.
Men noemde het zijn kind. - Het allerbest
verklaart uw vrouw de toedracht van die zaak!

O i d i p o e s.
Gaf zij u 't wicht?

H e r d e r.
Zij gaf het mij, o Vorst.

O i d i p o e s.
En met wat doel?

H e r d e r.
Dat ik het dooden zou!

O i d i p o e s.
Haar eigen kind!

H e r d e r.
Uit vrees voor Phoibos' woord.

O i d i p o e s.
Welk woord?

H e r d e r.
Dat het zijn vader dooden zou.

O i d i p o e s.
En waarom gaaft ge 't aan deez' ouden man?

H e r d e r.
Uit deernis, Meester! in de hoop, dat hij
't naar elders brengen zou. Maar juist de dood
had het bewaard voor lijden, want, zoo gij
dat kind zijt, is uw onheil grenzenloos!

O i d i p o e s.
Wee! wee! Zoo was dan alles, alles, waar! -
O zon, moog' ik voor 't laatst uw stralen zien,
ik, die het licht zag van wie 't niet mocht zijn(*),
die omgang had met wie het niet mocht zijn,
die 't bloed vergoot van wie het niet mocht zijn!

Beurtgezang van het Koor.
Menschen, uit het stof geboren,
'k Acht uw leven niets dan schijn.
Luttel vreugd is zelfs beschoren
hun, die nog 't gelukkigst zijn!
Wie, zoo 't heet, geluk mag smaken,
droomt een liefelijken droom,
maar om huivrend straks t' ontwaken
in des onspoeds killen stroom!
Alle jammer, die u heden,

(*) Het orakel had Laïos den omgang met zijne vrouw verboden, maar in dronkenschap overtrad de koning dat verbod en verwekte zoo den zoon, die hem dooden zou.

arme Koning, plotsling beidt,
leert ons d' onbestendigheid
van den voorspoed hier beneden!

Eenmaal hebt gij raak geschoten:
d' ijz'ren pijlpunt trof het wit,
en des levens hoogste loten
vielen, Vorst, in uw bezit,
toen ge 't monster, scherp van klauwen,
als ge 't raadsel hadt verklaard,
onbevreesd hebt neergehouwen
en der stad ten bolwerk waart.
Thebe kwam u juub'lend tegen,
noemde koning u en heer;
elk bewees om strijd u eer.
Niets dan heil toen, niets dan zegen!

Waar is al dat heil gebleven?
Wie werd ooit zoo zwaar bezocht?
Schand' en smaad is gansch uw leven
tot uw laatsten ademtocht!
Gruwelvolle stond,
als des vaders spond'
zag dat bond!
Hoe kon zij zoolang u dragen,
waar uw levenskiem ontstond?
Welk een licht moest voor u dagen,
toen gij straks de waarheid vondt!

Voor den tijd blijft niets verborgen!
Hij heeft lang dat bond gericht,
en een jammervolle morgen
bracht het werk des Nachts aan 't licht!
Had 'k u, arme, dien
dra de reinen vliên,
nooit gezien!
Niet der wanhoop schelle klanken
uitt' ik, niet zoo droef een klacht,
die u alles heb te danken,
licht en rust bij dag en nacht!

D i e n a a r (*uit het paleis van Oidipoes*).
O mannen, welke gruwelijke daân
zal dra uw oor vernemen, zien uw oog!
Hoe zal 't bericht u schokken, die vanouds
bevriend zijt met het huis van Labdakos!

Geen Istros en geen Phasis(*) zijn in staat,
't paleis te reinigen van al dien vloek.
Want nieuwe gruwlen zag het: nù geen kroost
van 't blinde noodlot, neen, van vrijen wil;
en zulk vrijwillig kwaad baart 't meeste leed.

K o o r .
Hoe? is de maat des jammers nog niet vol?
't Was waarlijk reeds genoeg! Wat brengt ge meer?

D i e n a a r .
Het snelst gezegd is ook het snelst gehoord:
de Koningin van Thebe leeft niet meer.

K o o r .
Rampzaal'ge vrouw! wat was haar einde? spreek!

D i e n a a r .
Ze stierf door eigen hand. Het ergste bleef
aan u bespaard, die niet zaagt, wat ik zag.
Toch zult ge 't leed der arme vrouw, zoover
ik 't mij herinner, hooren uit mijn mond.
Hartstochtlijk, als ge weet, in huis gesneld,
ijlt z' in het slaapvertrek, het grijzend haar
met beide handen rukkend uit het hoofd,
op d' echtkoets toe en roept met luider stem
den naam des langgestorvenen gemaals,
d' omarming vloekend, die hemzelf den dood
gebaard had en zijn vrouw in d' armen wierp
van d' eigen zoon. Met bittre jammerklacht
beweent ze 't bed, alwaar heur man een man
haar had verwekt, en kinderen heur kind!
Hoe zij den dood dan vond, ik zag het niet.
Want eensklaps stormt de Koning in 't paleis
en wendt door zijne dolle razernij
onz' aandacht af van 't lot der arme vrouw.
‘Reikt mij een zwaard’, roept hij ontzind ons toe,
‘en zegt, waar ik mijn vrouw, wat? vrouw? den schoot,
den moederschoot, van mij en van mijn kroost,
kan treffen?’ Niemand onzer, neen, een geest,
een booze daemon, wijst den razende
den weg, die met een ijselijk gehuil,
zijn leiding volgend, lossprингt op de deur,
door haar gesloten, en, met reuzenkracht
die uit heur hengsel rukkend, binnenstormt.
Hem volgend, zien wij lokaste's lijk
daar hangen in een strik. Nauw ziet hij haar,
of, brullend als een stier, snijdt hij dien los,
en toen het lijk ter aard' lag, greep iets plaats,
dat bij 't herdenken nog mij ijzen doet.
D' uit goud gedreven spangen van haar kleed
rukt d' ongelukkig' af, en steekt daarmee
met woesten stoot zich beî zijn oogen uit;

(*) Met dezen naam verbinden de oudere Grieken geene vastbepaalde voorstelling, behalve dat men die rivier als de westelijke grens der toenmaals bekende wereld beschouwde, gelijk den Istros(Donau) als de noordelijke. Bij de lateren is het de tegenwoordige Rion of Rioni.

terwijl hij krijscht: ‘Wijl, wat ik leed of deed,

u duister bleef, en gij degene, die
ge niet moest zien, gezien, maar, die ge moest
herkennen, niet herkend hebt, daarom zij
het verder voor u nacht!' Bij zulk een taal
trof keer op keer hij 't wijdgeopend oog,
zoodat uit d' oogenholten donker bloed
neerstroomde langs zijn beide wangen, niet
in droppels, maar een onweersbui gelijk! -
Groot was weleer de voorspoed van dit huis,
maar heden zijn daar alle gruwelen,
die d' aarde kent, als gasten ingekeerd:
schuld, jammer, schande, dood! Neen, niets ontbreekt!

K o o r .
En nu - is d' arme man nu kalmer, spreek?

D i e n a a r .
'Ontsluit de deuren', roept hij, 'van 't paleis,
dat iedereen den vadermoorder zie
en die zijn moeder...' Neen, 'k herhaal het niet,
dat vreeslijk woord! 'Ik ga als balling straks
vanhier, omdat mijn eigen vloek mij treft!'
Doch hoe zal, blind en hulploos als hij is,
hij zonder gids en zonder hulpe gaan?
Maar ziet, daar openen de deuren zich:
hij komt, een schouwspel zoo ontzettend, dat
zijn ergste vijand deernis voelen zou!

K o o r (*bij het zien van Oidipoes*, *die uit het paleis treedt*).
Wat een gruwlijk gezicht! Tot den huidigen dag
was er nooit op de wereld een leed, dat ik zag,
zoo ontzettend als dit! Heeft waanzin uw geest
zoo omsluierd, of is het een daemon geweest,
die u heeft als een roofdier besprongen,
den verslagene nogmaals bedwongen?
Ofschoon ik zoo gaarn' u in d' oogen wil zien,
met u spreken en troost in uw lijden u biên,
voel ik bijkans de kracht mij begeven:
zoo doet ge mij sidd'ren en beven!

O i d i p o e s .
Wee! wee! waarheen zal ik wenden mijn voet?
hoe zoo richten mijn stem, als ik richten die moet?
Tot welk lijden, o daemon, sleept ge mij voort?

K o o r .
Als geen oog heeft gezien en geen oor heeft gehoord!

O i d i p o e s .
Wee! wee!
Het nachtlijke duister omsluiert mijn pad!
Nooit daagt mij weer licht: ik verspilde dien schat.
Wee! wee!
Hoe branden die wonden! maar heviger smart
doet herinnering lijden, o vrienden, mijn hart.

K o o r .
Bij den dubbelen last, dien, o Koning, gij draagt,
is het waarlijk niet vreemd, dat ook dubbel gij klaagt!

O i d i p o e s .
Mijn vriend!
Nu mij alles ontzinkt, blijft gij mij toch trouw,

u jammert de blinde zijn smart en zijn rouw.
Ach mij!
Al zie ik niet langer uw edel gezicht,
ik herken aan hun stem mijne vrienden toch licht!

K o o r .
Welke god spoord' u aan? hoe waart gij in staat,
aan uzelven te plegen zoo gruwlijk een daad?

O i d i p o e s .
Ach, de schuld draagt Apollon, Apollon, mijn vriend,
van zoo grenzenloos leed, zoo geheel onverdiend!
Hij dreef tot de daad mij, die d' eigene hand
heeft verricht, wijl ik gruwde voor 't zien van mijn schand'.

K o o r .
Ik ijs ervan! - maar,
wat ge zeidet, is waar!

O i d i p o e s .
Wat bleef er schoons voor mij te zien,
of lieflijks te begeeren?
Wie spreekt nog den vervloekte toe,
of wil met hem verkeeren?
Komt, mannen, voert mij snel vanhier!
De gruwlijkst' onverlaten
zijn heilig bij dit kind des vloeks,
dat alle goden haten!

K o o r .
En om dien waan en om deez' bittre ellend'
beklaag ik u! - Had ik u nooit gekend!

O i d i p o e s .
Vervloekt zij de man, die weleer in het woud
als een zuigling mij vond! Want ach! het behoud
van mijn leven geeft waarlijk (dat leert deze stond!)
aan mijn vrienden en mij tot danken geen grond!

K o o r .
Veel leed waar bespaard,
had hij niet u bewaard!

O i d i p o e s .
Dan had mijn vader door mijn hand
het leven niet verloren!
Mij was dan in bloedschendig' echt
geen jammerkroost geboren!
En nu - een godverlaten mensch,
de schender van zijn ouders!
Droeg ooit een stervling zwaarder last
van jammer op zijn schouders?

K o o r .
Toch laak ik, wat g' in wanhoop hebt verricht;
want beter dood, dan leven zonder licht!

O i d i p o e s .

Verschoont mij met dien welgemeenden raad!
Het was het beste, wat ik konde doen.
Met welke blikken zou 'k in 't schimmenrijk
mijn vader of de diep rampzaal'ge vrouw,
mijn moeder, tegen wie ik, ach! zoo zwaar
gezondigd heb, ooit onder de oogen zien(*)?
Mijn kindren, ja! wel was hun aanblik zoet,
hoe z' ook ontvangen en geboren zijn:

(*) De schim in de onderwereld werd geacht, volkomen het uiterlijk voorkomen van den levende terug te geven.

maar toch, hoe waagd' ik 't ooit, hen aan te zien?
Mocht ooit mijn oog weer rusten op deez' stad,
haar hooge burcht, de tempels harer goôn?
Toen glans mijn hoofd omgloorde, heb ikzelf
mij dat genot ontzegd door 't streng bevel,
dat elk den snooden man, die blijken zou
de moordenaar van Laïos te zijn,
zou jagen van zijn huis en uit het land!
Zou ik, nu mijne schuld gebleken is,
met vrijen blik mij toonen aan mijn volk?
Dat nimmer! Ja, als 't mooglijk was, het oor
te sluiten voor de stroomen van 't geluid,
ik sloot ook dat, en stierf der wereld af!
Niets zien en niets meer hooren van haar kwaad,
hoe zacht een balsem voor 't gewond gemoed!
Waarom, Kithairon! naamt ge 't wichtjen op,
en hebt het niet terstond gedood? Dan had
geen mensch geweten, waar 't geboren was,
dat spruitje van vervloekten, zelf vervloekt!
O Polybos! Korinthos! vaderhuis -
zoo waand' ik! - welk een overschoone plant,
maar vol van doodlijk gif, hebt gij gekweekt!
O kruisweg! o verborgene vallei!
o boschbegroeide boorden van het pad,
dat 't warme bloed mijns vaders uit mijn hand
moest drinken, weet ge nog, wat ik u deed?
En weet gij ook, wat na dien dood ik, hier
gekomen, heb verricht? O echt! o echt!
vervloekt verbond, dat, vruchtbaar voor uw vrucht,
de namen: vader, broeder, zoon en die
van moeder, zuster, vrouw zoo snood verward
en al, wat heilig is, bezoedeld hebt!
- Genoeg, genoeg! want wat niet voegt te doen,
dat voegt ook niet te spreken! - Voort vanhier,
om godswil met mij voort, op iedre wijs!
Vermoordt m', of werpt mij in de zee, of jaagt
mij in de wildernis, waar niemand meer
van u mijn vloekbeladen hoofd aanschouwt!
Ik smeek u, grijpt den diep rampzaal'gen man
en vreest niet voor besmetting door mijn vloek:
die is te zwaar; dien draagt geen mensch als ik(*)!

K o o r .

Het staat aan Kreon, die daar juist verschijnt,
om òf uw bede toe te staan òf niet,
daar hij in uwe plaats het land regeert!

O i d i p o e s .

Wee mij! Wat zal ik zeggen tot dien man?
Hoe zal hij mij vertrouwen, mij, die pas
zoo slecht mij jegens hem gedragen heb?

(*) Een vloek zoo zwaar kan voor niemand anders dan voor mij door de goden bestemd zijn.

K r e o n .
Ik kom niet, om te spotten met uw leed,
en wil u niets verwijten, Oidipoes!
(*ter zijde tot het Koor.*) Bespaart den menschen toch zijn aanblik, en ontziet
voor 't minst de reine vlam van Helios,
die alles onderhoudt, en toont hem niet
zoo onverhuld dat schuldig hoofd, waarvan
zich aarde, water, licht met afschuw wendt!
Maar voert hem snel in huis: het is de plicht
van bloedverwanten, om van eigen bloed
het zwaarste leed te hooren en te zien!

O i d i p o e s (*voor wiens ooren de laatste woorden van Kreon wellicht niet bestemd zijn en die, beschaamd door de welwillende toespraak van Kreon, daar niet onmiddellijk op geantwoord heeft*)[(*)].
Gij zijt een edel mensch: ik had dat niet
aan u verdiend! - Ik smeek u bij de goôn,
in uw belang: vergun mij ééne bee!

K r e o n .
Wat is het dan, dat gij zoo vurig wenscht?

O i d i p o e s .
Zend m' onverwijld vanhier naar zulk een oord,
waar nooit een menschenstem mijn ooren treft!

K r e o n .
Dat ware reeds geschied, zoo ik niet eerst
van Phoibos wilde weten, wat hij raadt.

O i d i p o e s .
Maar immers kennen wij 't bevel, dat hij
omtrent den snooden vadermoorder gaf!

K r e o n .
Toch is, bij 'tgeen er nu heeft plaats gehad,
het beter, weer te vragen, wat hij wil!

O i d i p o e s .
Waartoe? 't Is immers toch met mij gedaan?

K r e o n .
Geloof zijn woord! Of leerdet gij 't nog niet?

O i d i p o e s .
De zorg voor 't lijk daarbinnen zult ge niet

(*) Ik geloof, dat men op deze wijze de overlevering het best kan verklaren. In geen geval gaat het aan, met Nauck vs. 1421-1428 (met verandering van *dat* in *dit* en van *hem* in *mij*) te verplaatsen na 1402 en aan Oidipoes te geven, wat èn het onmiddellijk verband èn hetgeen er volgt, verbiedt. Misschien is het niet eens noodig, hier een *ter zijde* aan te nemen, omdat *Kreon,* thans *Oidipoes*' opvolger, hier spreekt in het belang van zijn volk. Vindt men die taal te hard, dan bedenke men, dat de dialoog op het einde van 't stuk, 1513 en volg., bewijst, dat zachtzinnigheid Kreon's hoofddeugd niet is, en dus het verschiltusschen zijn karakter in den *Koning Oidipoes* en dat, hetwelk hem in de *Antigone* en in den *Oidipoes van Kolonai* wordt toegeschreven, niet zóó groot is, als gemeenlijk wordt aangenomen. Vlg. ook 1442.

verzuimen: 't is uw zuster! maar ik bid
en smeek u, Kreon, 't is mijn laatste wensch:
laat nimmer toe, dat mijner vaadren stad,
zoolang ik leef, mij in haar veste bergt.
Maar laat Kithairon's rots mijn woonplaats zijn,
mij door mijn ouders zelf tot graf bestemd,
dat zoo, hetgeen zij wenschten, word' vervuld! -
En toch, hoe kan het zijn, dat krankheid ooit
mij wegsleept of iets anders? Want hoe zou
ik aan den dood ontsnapt zijn, als mij niet
iets nog veel ergers wachtte(†)? Hoe dat zij,
mijn noodlot volg' de voorgeschreven baan!
Ook voor mijn zonen, Kreon, hoeft ge

(†) Eene bijgeloovige vrees van Oidipoes. In den *Oidipoes van Kolonai* wordt hij op geheimzinnige wijze, maar zonder lijden van de aarde weggenomen.

niet te zorgen: mannen vinden zelf hun weg,
en, waar z' ook zijn, hun levensonderhoud;
maar voor mijn arme dochters smeek ik u,
die beiden nooit ontbraken aan mijn disch,
maar alles met mij deelden, wat ik had;
neem gij haar tot u! - Laat mij éénmaal nog
aan 't hart haar drukken, weenen aan haar hals!
O laat mij! O gun 't mij, eedle! - Dan verbeeld ik mij,
dat ik opnieuw haar lief gelaat aanschouw!
(*Kreon gaat in het paleis en komt met Oidipoes' beide dochtertjes, Antigone en Ismene, aan de hand terug.*)
Wat hoor ik? zijn 't mijn lievelingen niet,
die snikkend naderen? Voert Kreon mij
mijn teerbeminde kroost uit deernis toe?
Of dwaal ik?

K r e o n .
Het is zoo: ik bereidd' u dit genot,
zoodra ik uwen hartewensch vernam.

O i d i p o e s .
Der goden zegen, Kreon, voor die daad
en beetre hoede, dan mij werd ten deel!
Waar blijft ge, kindren? Snel! komt, legt uw hand
in deze broederhand. Zij is het, die
gemaakt heeft, dat uws vaders helder oog
niet meer den glans van vroeger dagen heeft;
omdat hij eens dat licht niet heeft gebruikt
en daar gezaaid heeft, waar hijzelf ontsproot!
Met tranen vult zich nu dat duister oog,
wanneer ik aan de donk're toekomst denk,
als ach! welk lot u van de menschen wacht!
Wen andre maagden deelen in 't genot
der feesten, zich vermeiend aan hun glans,
keert, armen, gij betraand naar huis terug! -
u wacht geen echtlijk heil, geen moedervreugd!
Want wie zal 't wagen, zich een echtvriendin
te nemen, die als bruidschat schande brengt?
'Uw vader is uws vaders moordenaar
en echtgenoot der moeder, die hemzelf
het licht schonk; en die man heeft u verwekt
bij haar, uit wie hijzelf gesproten is!'
Dat zal men u verwijten! Neen, geen man
begeert u: ongehuwd en kinderloos(*)
te leven en te sterven, is uw lot! -
Zoon van Menoikeus! gij, gij zijt voortaan
haar vader; want haar ouders zijn niet meer!
Laat gij niet toe, dat deze meisjes ooit,
verstoken als ze zijn van mannensteun
en zonder hulp van een vermaagschapt huis,
als beedlaressen zwerven door het land,
en maak haar niet rampzalig, zooals ik!

(*) Het droevigste lot, dat eene Grieksche vrouw zich kou voorstellen

Maar ach! ontferm u over haar, zoo jong,
zoo gansch verlaten zonder uwe hulp!
Geef mij een handdruk tot bewijs, dat gij
't zult doen! (*Kreon reikt hem de hand.*)
Geen raad, mijn kindren - gij zijt nog
te jong - verzell' u uit mijn mond, slechts deze wensch:
De goden mogen u een beter lot
vergunnen, dan het lot uws vaders was!

K r e o n .
Tranen zijn genoeg vergoten!
Dat men u naarbinnen leid'!

O i d i p o e s .
Ach! het scheiden valt zoo zwaar mij!

K r e o n .
Ja, maar alles heeft zijn tijd!

O i d i p o e s .
Weet g', in welk geval ik gaan wil?

K r e o n .
Weten zal ik 't, als ge 't zegt!

O i d i p o e s .
Als ge me uit het land wilt zenden.

K r e o n .
Gunt u 't Phoibos, mij is 't recht!

O i d i p o e s .
Maar mij haten alle goden!

K r e o n .
Dan misgunt het u wel geen(*)!

O i d i p o e s .
Meent gij 't waarlijk?

K r e o n .
Ja voorzeker,
ik zeg nooit, wat ik niet meen.

O i d i p o e s (*die nog steeds zijne kinderen in de armen gesloten houdt*).
Leid mij dan vanhier. - Ja, 'k ga reeds!

K r e o n
(*de meisjes uit zijne omhelzing losmakend*).
Toch maakt gij nog geen begin!

O i d i p o e s .
Ach! ontruk mij niet mijn dierbren!

(*) Dan misgunt wel geen der goden, dus ook Phoibos niet, zulk een lot en zal de laatste zeker in dien zin beslissen.

K r e o n .

Volg in alles niet uw zin!
want in 't leven bracht u onheil
menig ras vervulde wensch!
(*Kreon voert Oidipoes in het paleis.*)

K o o r .

Ziet hier, Thebe's burgers, ziet hier
Oidipoes, den armen mensch,
die, de raadselspreuk verklarend,
eenmaal machtig was en groot,
zoodat ieder hem bewondrend
huld' en eer in Thebe bood.
Ziet, in welke zee van jammer
zijn gelukster onderging!
Daarom prijst geen wezen zalig,
dat een sterflijk lot ontving,
eer gij, wat aan hem beschikt is
voor zijn laatste dagen, weet.
Prijst eerst hem, die 's levens eindpaal
mocht bereiken zonder leed!

H. VAN HERWERDEN.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Iets over eenig dicht en ondicht.

In eenige meerendeels net uitgegeven deelen en deeltjes hebben verscheiden Noord- en Zuid-Nederlandsche dichters en schrijvers van beiderlei kunne verspreide vruchten van hun talent, tot bundeltjes dicht en ondicht saamgebonden, opnieuw het publiek aangeboden. De Redactie van dit tijdschrift draagt mij op, hare lezers over dit stapeltje lettervruchten te onderhouden.

Om met den vorm, die den Goden het aangenaamst is, den gebondenen, te beginnen, twee dichters staan in het eerste gelid. Beiden Zuid-Nederlanders, en beiden - den een naar ik weet, de tweede naar ik hoop - de lezers van *De Tijdspiegel* wèl erkend. Mr. G. Antheunis(*) namelijk heeft reeds zoo dikwijls proeven van zijne dichterlijke gaven in dit tijdschrift ten beste gegeven, dat zijn naam wel een goeden klank bij hen hebben moet. Van den tweede, Adolf Beernaert(†), hoop ik het, omdat ik ten vorige jare zijn dichtbundel *Schetsen en Beelden* hier ter plaatse aankondigen mocht en het zeer vleiend voor den aankondiger wezen zou, indien de lezers zich daardoor aangemoedigd hadden gezien, om, ten slotte tot hun eigen genot, met zijn dichtwerk nader kennis te maken. Hoe dit zij, in de voor mij liggende bundels handhaven de beide dichters hun goeden naam. Opnieuw toont Antheunis daarin de groote gemakkelijkheid en vloeiendheid zijner verzen, waarin hij vaak eenvoudige, ja, alledaagsche onderwerpen weet te behandelen met zooveel fijnheid en smaak, dat al het triviale verdwijnt. De liefelijke minnezangen, de losse versjes, aan den huiselijken haard of bij de wieg gedicht, de krachtige coupletten van het oratorium: *De Vlaamsche nacht* - waarvan proeven in dit tijdschrift werden opgenomen - houden de eer op van dezen zanger, wiens muzikaal talent als het ware door de woorden zijner gedichten heenbreekt. Ten volle verdient deze bundel het keurig kleed, waarin de uitgever hem in het licht zendt, een pronkstukje van Leipziger bindwerk, dat aan de Nederlandsche boekbinders ter navolging mag worden aanbevolen. Beernaert's nieuwe bundel bevat meest korte stukken, waaronder vele vertalingen, die zeer goed geslaagd kunnen genoemd worden; vooral Hood's beroemd en diepgevoeld *Song of the shirt* is hier loffelijk vertolkt. Ook bij Beernaert vloeien de verzen, ongedwongen en los, alsof het spreken en schrijven in maatslag voor den dichter dagelijksch werk ware. Velen zijner liederen lokken den componist tot medewerking uit; enkelen, b.v. ‘Wanneer ge u wilt mijner gedenken’, hebben die bijna niet eens noodig, zoo melodieus zijn ze. Ik hoop, dat we slechts met eene dichterlijke vrijheid te doen hebben, waar wij den dichter hooren betuigen:

> ‘Ik dacht geen liedren meer te zingen,
> Ik dacht mijn liedrentijd voorbij;
> Ja, liever luisterde ik naar de zangen
> Uit Neêrlands rijke dichtrenrij.’

(*) *Leven*, *Lieven*, *Zingen.* Nieuwe liederen en gedichten van G. Antheunis. 's Graven hage, Henri J. Stemberg.

(†) *Kunstdroomen.* Gedichten door Adolf Beernaert. Gent, J. Vuylsteke.

Mocht echter de Dichter werkelijk het booze plan hebben gehad, om de lier aan de wilgen te hangen, dan gelieve hij de verklaring te aanvaarden, dat wij hem volstrekt nog geen rust gunnen. Al heeft hij het voorrecht van reeds kleinkinderen te bezingen, Neêrland's dichtrenrij is niet zóó rijk, dat wij hem al zouden willen missen en, om met Tollens te spreken, tot de ‘met de vedel afgetredenen’ vergaeren.

In n°. 126 van de *Guldens-editie* worden ons twee novellen van Gerard Keller(*) aangeboden, waarmede wij in de kolommen van een dagblad kennis hadden gemaakt. Is de vermelding der editie genoeg, om een goeden dunk te geven van het uiterlijk, de naam van den Schrijver is een waarborg voor den inhoud. De aangename manier van vertellen van onzen verdienstelijken novellist verloochent zich in dit deeltje niet; al behooren deze novellen tot de lichte lectuur, waarbij noch van grondige karakterstudie, noch van kunstige ver- noch spannende ontwikkeling sprake is, toch worden de eenvoudige verhaaltjes met zooveel geest en losheid voorgedragen, dat niemand het boekje onvoldaan uit de hand zal leggen.

Ook de zes herdrukken uit *De Gids*, door Ch. Boissevain(†) verzameld uitgegeven, zijn goede bekenden voor ieder, die geen volslagen vreemdeling is op ons letterkundig gebied. Het eerste opstel verdient ten volle de eer, dat zijn naam aan de geheele verzameling geschonken wordt, al ware 't alleen om de kleurrijke, dichterlijke beschrijving der ontluikende natuur, die wij erin aantreffen. Dichterlijk gevoel straalt trouwens in al deze opstellen door, wat zeker hoog te waardeeren is, maar aan des Schrijvers vertoog wel eens schaadt, wanneer hij op poëtische - dat wil zeggen subjectieve, dus losse - gronden zekere stellingen aanvalt of tracht te bewijzen. Dichters oordeelen wel eens onbillijk en meten met tweeërlei maat. Dit toont de Schrijver o.a., waar hij in zijn opstel *Iets over kinderen* in het door sommige Nederlandsche jongelieden van hun vader gebezigd woord ‘ouwe heer’ het bewijs wil zien, dat achting en eerbied voor de ouders bij het opkomend geslacht ondermijnd zijn, terwijl hij het door den Engelschen jonkman in denzelfden zin gebezigd woord ‘governor’ als eene uiting van liefde en achting aanmerkt. Dit ‘governor’ of ‘regeerder’ getuigt, volgens hem, van des zoons waardeering van 's vaders gelijkmatige gestrengheid, door zeldzaamheid van bevelen en in den zoon gesteld vertrouwen getemperd. Maar kan ik die in Nederland gebezigde uitdrukking niet evengoed prijzen, als eene erkenning bevattende van 's vaders hoogeren leeftijd, meerdere ervaring en huiselijk oppergezag (‘heer’), gemengd met zekere vertrouwelijkheid en gemoedelijkheid? De waarheid is, dat beide deze uitdrukkingen uit de dieventaal van koffiehuis en biljardtafel even leelijk en ploertig zijn, en een rechtgeaard zoon zoowel in Engeland als Nederland met vrienden en vreemden wel van zijn ‘vader’ zal spreken.

De oorspronkelijke novelle van den heer Tromp(§) is, voor zoover ik weet,

(*) *Twee novellen* van Gerard Keller (De heeren Stalem. Ochave). 's Gravenhage, Henri J. Stemberg.
(†) *Onder de Kastanjeboomen* door Charles Boissevain. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink.
(§) *Emma.* Oorspronkelijke novelle door Theod. M. Tromp. 's Gravenhage, Henri J. Stemberg.

nog niet uitgegeven geweest; zij is trouwens meer waard, ge- dan herdrukt te worden. Gemakkelijk en los geschreven is zij zeker, maar daarmede is ook alles gezegd. Ziehier weder een schrijver, die tegen zichzelf gewaarschuwd moet worden; hoe verdienstelijk de letterkundige vorm ook moge zijn, het gemis van degelijken inhoud vergoeden kan hij niet. De Auteur bepaalt zich bij het vlug verhalen van eene vrij onbeduidende intrige - 'eine alte Geschichte', die alleen nieuw schijnen kan bij eene verdienstelijke behandeling - bloot tot het uitwendige; van ernstige karakterteekening is bijna geen spoor te vinden.

Ook de schetsen en novellen, door J.B. Zwaardemaker-Visscher(*) verzameld, dalen niet diep af, of rijzen niet hoog, al naar men 't neemt. Toch zijn ze verre van onverdienstelijk. Er worden typen in geschetst, die voor 's Auteurs scherpe gave van opmerking getuigen, terwijl de stijl los en gemakkelijk is. Jammer, dat met zulke talenten geene hoogere uitkomst verkregen wordt. Om ter vergelijking ook eens eene 'weldadigheidstype' te bezigen, zooals de Schrijfster ze zoo verdienstelijk schetst: er zijn weldadigen, die hunne aalmoezen in den blinde, omdat het zoo gemakkelijk is, wegschenken aan den eersten bedelaar den besten, die zich aanmeldt, en aldus ten slotte nutteloos, zoo niet erger, eene som gelds verspillen, die groot genoeg zou geweest zijn, om een oppassend gezin van den ondergang te redden of op den weg tot vooruitgang en welvaart te helpen. De Schrijfster van *Bijeengegaard* schijnt mij op letterkundig gebied even weinig huishoudkundig te werk te gaan en haar talent aan klein werk te verspillen.

Eene goede kennis en trouwe medewerkster van *De Tijdspiegel*, Mejuffrouw Van Rees(†), treedt mede met een bundel herdrukte novellen op. Het tooneel daarvan is in Zuid-Afrika gelegd, waarvan zij enkele levensmomenten en zeden en gebruiken schetsen naar den onderhoudenden trant, waaraan deze vruchtbare Schrijfster haar publiek heeft gewend. Mijne lezers herinneren zich gewis met genoegen de in het vorige jaar in dit tijdschrift opgenomen novelle *Dingi.* Zij kunnen haar in dezen bundel herlezen, en vinden daarnevens drie andere: *Slagters-nek*, *De eerste landverhuizers* en *De bloedrivier*, aan de geschiedenis der Kaapsche boeren uit de tijdvakken 1815-16, 1828-36 en den Kafferoorlog van 1838 ontleend. Op zichzelf reeds de aandacht van het lezend publiek ten volle verdienend, zullen deze novellen zonder twijfel haar voordeel doen met de belangstelling, die de wederwaardigheden onzer stamgenooten in het Zuiden van Afrika in de laatste jaren hier te lande terecht opgewekt hebben. Terecht, niet uit hoofde van die stamverwantschap alleen, maar omdat er voor ons, Nederlanders, heel wat te leeren valt uit de geschiedenis van een klein volk, dat zijne innerlijke kracht aan onderlinge verdeeldheid en onvruchtbaar partijgekibbel zoekmaakt en aldus de gemakkelijk behaalde prooi wordt van een inhalig en overmachtig buurman.

Wil de heer De Veer ons met zijn laatste boek (§) dezelfde les lezen?

(*) *Bijeengegaard.* Schetsen en novellen van J.B. Zwaardemaker - Visscher. Amsterdam, Y. Rogge.

(†) *Zuid-Afrikaansche novellen*, door Catharina F. van Rees. Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon.

(§) *Malthusia*, door H. de Veer. Leiden, S.C. van Doesburgh. 2 dln.

Aan de wijze, waarop de annexatie van de Transvaal in het verhaal verwerkt is, zou men 't haast zeggen; de titel en doorgaande behandeling van het onderwerp wijzen echter op eene andere bedoeling. Wij hebben hier te doen met eene satire, met een tafereel van de treurige gevolgen der toepassing van het 'twee-kinder-stelsel', aanschouwelijk gemaakt in een naar dat stelsel ingericht republiekje, ergens in Australië gelegen, omstreeks den aanvang der twee-en-twintigste eeuw. Het zou mij niet passen in het vaderland van Jan Holland van de satire iets kwaads te zeggen; maar dit kan ik toch niet verzwijgen, dat het slechts aan zeer weinige uitverkorenen gegeven is, met dezen vorm van letterkundig werk te slagen. De klip van overdrijving ligt zoo vlak nabij het doel, dat bijna ieder satirist - hij, die zijn doel volkomen bereikt, niet uitgezonderd zelfs - daarop wel eens vastraakt; van haar spreek ik dus niet. Maar het genre vordert zooveel fijn gevoel, zooveel strenge logica, zooveel scherpzinnigheid en vooral zooveel goeden smaak, dat maar weinigen er goed mede terecht kunnen komen. De heer De Veer nu schijnt mij toe, met zijn *Malthusia* volstrekt niet geslaagd te zijn. Waarom niet? Omdat het logisch verband tusschen oorzaak en gevolg vergeefs in zijn werk gezocht wordt. Hij zal ons toch wel niet willen doen gelooven, dat lang slapen, slechte humeuren, zenuwachtige overspanning, bekrompenheid van geest, kortom: idiotisme op elk gebied, de onafscheidelijke gevolgen zijn van hetgeen hij het 'nieuw Malthusianisme' noemt; dat geestkracht, werkzaamheid en gezond verstand daarentegen enkel en alleen het eigendom kunnen zijn van de ouders, die meer kinderen hebben, dan zij behoorlijk kunnen voeden? Toch is dit de eenige leering, die uit zijne beide deeltjes is af te leiden; iedereen voelt er echter de onwaarheid van. Bij de lezing valt daarom terstond elke toepassing op het 'twee-kinder-stelsel' weg; in het door den Schrijver geschetst tafereel met al zijne onzinnigheden en onwaarschijnlijkheden ziet men zelfs geen charge daarvan, maar hoogstens eene sterk overdrevene en daardoor weinig treffende caricatuur van allerlei karakterfouten van den mensch. Daartoe was die omhaal der satire niet noodig. Wie schrijft, om te moraliseeren, kiest den kortsten weg en gaat recht op het doel af, zonder op bijpaden te verdolen.

De heer Brunings, dien wij ten slotte in de rij ontmoeten, noemt op den titel van zijn boek(*) den inhoud 'vluchtig'; wie aan zijne reisschetsen en indrukken uit Duitschland en Zwitserland geen hoogeren eisch stelt, zal die met genoegen lezen. In onzen tijd, zooal niet van algemeene volksverhuizing, dan toch van groote individueele omzwerverij, leest een toerist aan den haard gaarne nog eens na, welken indruk de aanblik van de door hem bezochte landen op anderen heeft gemaakt: aan hem is dit werk aan te bevelen. Het behelst geene geleerde vertoogen, statistische bijzonderheden of cijfers; het bevat een prettig geschreven verhaal van ontmoetingen en waarnemingen op reis, dat aan de behoeften van de groote meerderheid der hier bedoelde lezers ten volle beantwoordt.

X.Y.Z.

(*) *Over bergen en door dalen.* Vluchtige reisindrukken, medegedeeld door P.F. Brunings. Kmpen, Laurens van Hulst.

Walter Besant en James Rice. De abdy van Thelema. Vertaald door H.T. Chappuis. Heusden, H. Wuyster. II dl.

Hebt ge dezen Engelschen roman reeds gelezen? Neen? - Doe 't dan, want ge zult u niet beklagen. Alleen om 't talent, waarmee het boek geschreven is, is het eene nadere kennismaking overwaard. Conservatief zal het u niet maken, indien ge er geen aanleg voor hebt, en als liberaal kunt ge er veel uit leeren, namelijk kennis van de menschen, kennis van de maatschappij, die kennis, welke dikwerf ontbreekt bij hen, welke, met een goed hart zonder twijfel, de menschen en de maatschappij willen veranderen, hervormen.

Dat veranderen is een veel moeilijker werk, dan men doorgaans meent, want de mensch is een voorwerp, waarin de overlevering als 't ware versteend is; de handelingen worden bestuurd niet door de rede, maar door de gewoonte - de gewoonte, die hem blind maakt, bewusteloos. De erkenning van die kracht zal u behoeden voor menige teleurstelling bij uwen ijver, om nieuwe instellingen in het leven te roepen, welke misschien wel beter zijn dan de tegenwoordige, maar waaraan de menschen in elk geval langzaam moeten gewennen; wezenlijke hervorming gaat nooit met stoom, maar altijd een slakkengang; er zijn nieuwe geslachten noodig, om het betere ingang te doen vinden.

De hoofdpersoon van het verhaal is een Engelsch landedelman, die met eene hervormingsmanie is behept; hij reist de wereld rond, om kennis te vergaderen, maar hij heeft te weinig gezond verstand, om van de vele lessen, die hem gegeven worden, te profiteeren. In zijn vaderland teruggekeerd, wil hij door eigen voorbeeld zijn pachtboeren leeren, hoe men boer kan zijn, als een boer werken en tevens een beschaafd man zijn. Hij loopt in een boerenkiel, rijdt met een mestwagen, richt eene coöperatieve winkelvereeniging op, eene coöperatieve herberg, maar wordt door de boeren niet begrepen; men gelooft, dat de bovenkamer van den edelman niet in orde is, een vermoeden, waarvoor eenige grond bestaat, wanneer men ziet, hoe hij wordt beetgenomen. Als laatste redmiddel zal Alan - zoo heet de adellijke hervormer - beproeven, of hij beter slaagt, wanneer hij trouwt met eene boerin - een plan, dat in 't eind - en gelukkig - op eene koddige wijze mislukt.

Al bevat deze roman een schat van menschenkennis, ge krijgt toch geene droge lectuur; integendeel, het boek is aangenaam om te lezen, bevat eene reeks recht grappige tooneelen, die u zullen doen lachen.

De vertaling is over 't geheel vloeiend, maar verraadt hier en daar groote slordigheid; de Vertaler had beter werk kunnen leveren, indien hij zijne taak meer ernstig had opgevat.

Wij willen enkele voorbeelden aanhalen. Van Nelly, eene aardige figuur in den roman, wordt o.a. gezegd, dat zij ‘heeft fijnbesneden *wezenstrekken* en een *lippenpaar*, dat, beweeglijk als de teedere rimpels, die het spiegelgladde oppervlak eener beek verbreken, aan de snel voorbijgaande vonken eener elektrische batterij gelijk, bij iedere gemoedsaandoening krullen en zich samentrekken. Doch het best van alles doen haar oogen hun woord.’ Men bemerkt, dat de Engelsche schrijvers eene fijne teekening van de aardige Nelly hebben gegeven, maar in zulk houterig Hollandsch komt er niet veel van terecht.

Wat dunkt u van ‘een reeks zacht gefluisterde, welluidende orgeltonen, die tusschen de gebinten en ribben boven het hoofd voortrolden en weerklank vonden’? - Wat van een ‘reusachtige, meer dan zes voet diep in den muur *ingelaten* schoorsteen’?

Elders lezen wij: ‘Op het *wezen* van den lord lag doorgaands een uitdrukking van bijzondere weltevredenheid en welgehumeurdheid.’

Wanneer de heer Chappuis weder vertaalt, dan hopen wij, dat hij zich hoogere eischen zal stellen; onze taal is te schoon, om met zoo weinig eerbied bejegend te worden.

K.

Jeanne d'Arc. Een verhaal uit de 15de eeuw, door de schrijfster van ‘De familie Schönberg-Cotta. Uit het Engelsch door Alma. Amsterdam. W.H. Kirberger.

De Schrijfster van het hierboven aangekondigde werk heeft ongetwijfeld voor haar verhaal den gelukkigsten vorm gekozen, om hare lezers de zoo verschillende lotgevallen en toestanden van de Maagd van Orleans recht levendig te doen gevoelen. Zij laat de geschiedenis van de Maagd van Orleans verhalen door een Engelsch ridder uit de 15de eeuw, die met bijna afgodische vereering voor zijne heldin is vervuld. Geen vorm was misschien geschikter, om ons met belangstelling te vervullen voor eene geschiedenis, die anders al licht uit den aard der zaak, als geschiedenis eener nationale beweging en geestelijke opwinding, had moeten leiden tot critische beschouwingen, of verloopen ware in eene dorre opsomming van historische bijzonderheden. Nu is er gloed en leven in. De geestdrift van den verteller grijpt ook u aan.

Voor den verhaler is het leven van Jeanne, de Maagd van Orleans, het leven eener heilige. Het doet hem goed, op zijn ouden dag hare levensgeschiedenis nog eens na te gaan, ‘die heerlijke, droevige, heilige geschiedenis, zooals ze met de zijne is dooreengeweven en zooals hij ze heeft onderzocht bij vriend en vijand’.

En die geschiedenis is saamgeweven met de zijne. Niet slechts zóó, dat hare lotgevallen of daden invloed hadden op *zijn* lot, maar zóó, dat de indruk, van hare persoonlijkheid ontvangen, hem heeft gevormd, beheerscht.

Met het oog op het streven van zekere partij in onze dagen, om de historische Jeanne d'Arc te doen opnemen in de rij der heiligen van de Roomsche kerk, zou men kunnen meenen, dat dit boek daarvoor eene reclame was. Men meene dit niet. Waar in dezen roman, die wordt afgespeeld in de eerste helft van de 15de eeuw, niet gezwegen kan worden van de bewegingen der geesten in dit tijdperk; waar namen genoemd worden als van Gerson, Thomas à Kempis, Wyclif en anderen; waar, bij het mystieke karakter, door den Auteur den verteller toegewezen, de indruk ter sprake komt, door à Kempis' *Imitatione Christi* in die dagen gewekt - daar spreekt een geheel andere en vrijzinniger geest dan die, waarvan het streven van het hedendaagsche Rome getuigt.

En dit een en ander, in verband met het onderwerp, legt tevens een gunstig

getuigenis af van het groote talent der Schrijfster in 't behandelen van dat moeilijke genre: den historischen roman.

Met vrijmoedigheid kan haar boek dan ook ter lezing worden aanbevolen. Nadert de hooggestemde toon hier en daar de grenzen van het overdrevene; heeft de diepe en vrome vereering van den verhaler voor zijne heldin nu en dan iets, dat zweemt naar afgoderij, ter wille van het vele schoone, hier aangeboden, vergeeft en vergeet men deze kleine vlekjes gemakkelijk. En, dank zij de lessen van rijpe en gezonde levenswijsheid, de uitspraken van echt zedelijk en religieus gemoedsleven, die u op menige bladzijde boeien en ontroeren - al zij het ook, dat het kerkelijk geloof, hier beleden, het onze niet is - zal men het werk niet uit de handen leggen, zonder voor geest en hart er gezond en krachtig voedsel uit te hebben opgedaan.

TÉPÉ.

De zon in het Silje-dal, door M. Thoresen. Uit het Noorsch door C. Eijkman. Deventer, A. ter Gunne.
'In den Schillingshof', door E. Marlitt, Schrijfster van 'Goud Elsje' enz, Deventer, A. ter Gunne.

Van buiten bezien, gelijken beide werkjes wel iets op elkaar; van binnen beschouwd, is er nog al verschil. *In den Schillingshof*, hoewel aan inwendige waarde heel wat minder, is toch ruim honderd bladzijden grooter en compresser gedrukt.

Ruim en helder als de druk van het boek, is ook het terrein, waarop de Schrijfster, Margaretha Thoresen, in haar *De zon in het Silje-dal* u rondleidt. 't Is eene dorpsgeschiedenis en gij vertoeft er in de ruime dalen of op de hooge fjelden; bijna onafgebroken geniet gij van de vrije, frissche lucht. Vrij en frisch is ook de geest, die uit dit boek u tegenwaait. Het brengt u in eene omgeving van meestal gezonde, natuurlijke, eenvoudige menschenkinderen, vol levenslust en levenskracht. Ze zien niet op tegen eene flinke wandeling van ettelijke uren langs berg en woud, of tegen een nachtelijken tocht door de versch gevallen sneeuw. En vroolijk klinken 's zomers het lied en de lach der arbeiders op het maaiveld.

In die vriendelijke omgeving liggen drie boerenhofsteden, tusschen wier bewoners de interessante roman wordt afgespeeld. De heldin is Inga 'de zon van het Silje-dal', bijna nog kind reeds weduwe geworden op denzelfden dag van hare bruiloft met den ouden Even Justesen, haar weldoener en pleegvader. Gebrek aan ervaring, een meegaand karakter, zachtmoedigheid, vroomheid en te gelijk jeugdige levenslust brengen haar in voortdurenden, heftigen strijd met zichzelve, onder den invloed als zij zich stelt beurtelings van Knut Nordigaarden, den somberen dweper, van haar listigen zwager Jacob, of van den edelen, flinken Gunnar, die als bouwknecht hare hoeve bestuurt en zich met liefdevolle vereering aan haar heeft toegewijd. Op de tweede hoeve, Stormoen, wonen Mons Haldorsen en zijne mooie, coquette, maar toch zoo goedhartige dochter Eli en op de derde, Skagge geheeten, een jonge boer, Rolf, die op zijne wijze Eli het hof maakt, een

flegmatisch, maar degelijk karakter. Rolf en Eli, Eli en Gunnar, Gunnar en Inga en dan weer Inga tegenover Knut en Jacob - reeds begrijpt de ervaren romanlezer, welke ongeveer de intrige wezen zal. Indien hij evenwel met deze Schrijfster nog geen kennis heeft gemaakt, zal hij zich moeielijk kunnen voorstellen, welk een schat van menschen- en karakterkennis hier voor hem wordt blootgelegd.

Bij zooveel goeds vergaat mij bijna de lust, enkele op- en aanmerkingen te maken. Een paar daarvan mogen evenwel niet achterwege blijven. De eerste betreft den titel; Inga, de hoofdpersoon, naar wie het boek zijn naam ontvangt, maakt volstrekt niet den indruk van ‘de zon in het Silje-dal’ te zijn. Veel meer passief dan actief treedt ze op, meer sympathie wekkend door hare lotgevallen dan door hare handelingen. Ze is hier nog niet de weldadige, licht en warmte aanbrengende zon voor hare omgeving, al zal ze dat later door haar liefdevol en rein hart misschien geworden zijn.

Mijne tweede opmerking is toepasselijk op de meeste ‘dorpsgeschiedenissen’. De boeren en buitenlui gelijken er meest altijd even zooveel of zoo weinig op die van de werkelijkheid, als de dansende en intrigeerende boerinnetjes, die we op het tooneel zien. Men laat ze dingen zeggen en doen, voor hunne opvoeding en ontwikkeling veel te hoog en te wonderbaar. Deze Rolf, deze Gunnar, deze Inga bezitten eene levensbeschouwing en spreken gedachten uit, zooals men ze van geen boerenlieden te verwachten heeft. Een weinig meer realisme, van de ware soort, zou hier niet ondienstig zijn.

Wij kunnen er den Vertaler, den heer C. Eijkman, die zich, over 't geheel genomen, loffelijk van zijne taak gekweten heeft, niet anders dan dank voor weten, dat hij ons in de gelegenheid heeft gesteld, met dit werk kennis te maken.

Met ingenomenheid zal zeker door de talrijke vereerders van Elise Marlitt weer haar laatst vertaalde roman *In den Schillingshof* worden ter hand genomen.

Ik zou durven wedden, dat aan *In den Schillingshof* van Marlitt door verreweg de meeste lezers, en vooral lezeressen, de voorkeur zal worden gegeven boven het hiervoren besproken werk van Thoresen. De oorzaken zijn, geloof ik, niet al te ver te zoeken. Marlitt stelt aan het denkvermogen harer lezers geene al te hooge eischen. Ze gaat niet heel diep. Wel teekent ze buitengewone, zonderlinge, soms onmogelijke karakters, maar gij behoeft geene moeite te doen, om ze te doorgronden. Klaar, afgewerkt en doorzichtig staan ze voor u; gij kunt u slechts verbazen en met steeds klimmende nieuwsgierigheid de bladzijden verslinden, benieuwd, wat er van *zulke* menschen worden moet. Voorts is het van de meeste menschen een zwak, om, al is het dan ook maar in een roman, te verkeeren in voornaam gezelschap, te vertoeven in adellijke huizen en fraaie lusthoven of oude kasteelen, liefst als er 't een of ander geheimzinnigs aan zoo'n gebouw vast is. Ook vindt men liefdesintriges, waarbij gehuwden in 't spel komen, veelal wel zoo piquant als tusschen jongelui, vooral als de historie niet choquant wordt, en een anti-Roomsche tendenz is voor vele lieden eene groote aanbeveling.

In al deze menschelijke zwakheden nu weet E. Marlitt in hare romantische werken hare bewonderaars te voldoen. Meest in voorname kringen voert zij u binnen; bijna altijd is er 't een of ander geheimzinnigs in 't spel. Rome komt er zelden zonder eenige ‘Seitenhiebe’ af; langs den rand van 't schandaal leidt ze dikwerf hare helden en heldinnen henen, maar hunne braafheid behaalt steeds de overwinning en de deugdzame liefde wordt immer door een huwelijk bekroond, zij 't dan ook, dat de weg tot Hymen over eenige graven voert. Voeg hierbij, dat deze Schrijfster er slag van heeft, om met talent te vertellen en den knoop van haar verhaal steeds tot het laatst toe zelve in handen houdt, dan behoeft niemand zich meer te verwonderen over haar groot succes bij het grootste gedeelte van ons romanlezend publiek.

Ook deze roman zal aan de eischen van dat publiek zeker wel voldoen. Hij is niet beter of slechter dan de overige werken van deze Schrijfster. Veel wijzer of beter zal men door het lezen ervan niet worden. En och, slechter ook wel niet. Er komt niets in voor, wat de goede zeden ook maar eenigszins zou kunnen kwetsen. Integendeel, kiescher kon de opkomende liefde tusschen een getrouwd man en een jong meisje, die samen één huis bewonen, wel niet worden beschreven, en betamelijker en terughoudender dan deze beiden zich tegenover elkander gedroegen, kan bezwaarlijk een tweede paar menschen zich gedragen. Dat er voorts in dit boek menige bladzijde voorkomt, die getuigt van diep en rein gevoel; dat menige trek in de karakters der hoofdpersonen u met liefde en belangstelling voor hen vervullen moet, terwijl wat aanschouwelijkheid en levendigheid van voorstelling aangaat, het geheel weinig te wenschen overlaat, behoeft nauwelijks te worden gezegd. Niet geheel zonder billijke reden krijgt een auteur naam en worden zijne werken gezocht.

TÉPÉ.

Johan Stemberg.

Weder trof ons een verlies: JOHAN STEMBERG ontviel ons in de kracht van zijn leven. Sedert eenige weken ongesteld, maar niet ernstig, rekenden wij reeds op zijne beterschap, toen hij plotseling werd weggerukt aan de ziekte, waarvoor hij altijd had gevreesd. 'Ik hoop, dat ik snel zal worden weggenomen', zeide hij altijd, wanneer hij sprak over het gevaar, dat hem dreigde.

En die wensch werd vervuld; hij heeft den vreeselijken toestand van verlamming met half-bewustzijn gelukkig niet gekend. Maar hij ging te vroeg, nog slechts 52 jaar oud, een man eigenlijk in de kracht van zijn leven.

Zijn vrienden J.P. DE KEYSER en D.A. THIEME is STEMBERG spoedig gevolgd. Met hen heeft hij jarenlang gearbeid; hen miste hij overal. Trouwens, hoe kon het anders: zij hoorden bijeen; elk naar zijne eigenaardige gaven en krachten, werkten zij voor hetzelfde doel.

Geschriften heeft STEMBERG niet nagelaten, maar honderden kopijen heeft hij gelezen, jeugdige schrijvers den weg gewezen, dien zij volgen moesten, om te slagen, niet zelden boeken omgewerkt met een ijver en een talent, door hen alleen gekend en op prijs gesteld, die in zijne onmiddellijke nabijheid leefden.

Nooit was een arbeid hem te veel; wat hij deed, deed hij met volle kracht, ernstige toewijding. In het dagelijksch leven was hij steeds vervuld van zijne taak, en hij kende geene rust, zoolang hij het doel niet had bereikt.

'Zij hebben geen hart voor hun werk', was dikwijls zijne klacht, wanneer hij het jongere geslacht zag optreden, dat met halve inspanning eene plaats wilde veroveren in de letterkundige wereld. Hij had recht tot die klacht, want hij wijdde zich geheel en met al zijne kracht.

Zulke menschen worden gemist; zij laten eene plaats ledig, die niet gemakkelijk wordt aangevuld.

Staatkunde en geschiedenis.

De grondwet op den toets.

Korte Aanteekeningen op de Grondwet, door M^{r}. L. Ed. Lenting. Rotterdam, Nijgh & van Ditmar, 1880.

Op den 7^{den} Februari 1831 werd te Brussel de Constitutie van België afgekondigd. Bijna vijftig jaren is die constitutie in werking geweest, en de behoefte aan eene herziening ervan heeft zich nog niet geopenbaard. In Nederland werd op 14 October 1848 eene Grondwet in gelijken geest en met soortgelijke bepalingen als de Belgische afgekondigd, en na een dertigtal jaren wordt van verschillende kanten de wensch geuit, dat die Grondwet herzien en verbeterd worde. Welke is de reden, dat de flegmatieke Nederlander zich hier zooveel wispelturiger toont dan zijn buurman, de levendige Belg?

De hoofdreden is, dunkt mij, hierin gelegen, dat onze Grondwet-herziening van 1848 eene slechts ten halve gelukte herziening is geweest. Men behoeft, om hiervan overtuigd te worden, slechts het oorspronkelijk ontwerp van herziening der Staatscommissie van 11 April 1848 naast de herziene Grondwet van 14 October daaraanvolgende te leggen en de beide stukken met elkander te vergelijken. Het ontwerp was, op menig punt, voor verbetering en vereenvoudiging vatbaar, maar het vormde een goed samengesteld en samenhangend geheel, terwijl de herziene Grondwet overal de sporen vertoont van een bij compromis tot stand gebracht werk. De geschiedenis der Grondwet-herziening van 1848 is leerzaam, maar niet opbeurend. Zij is eene geschiedenis van voortdurende zwakheid en wankelmoedigheid.

Na de enkele wijzigingen, in 1840 aangebracht, vooral na het voorstel tot eene meer doortastende wijziging, in 1844 door negen leden der Tweede Kamer gedaan, was de overtuiging, dat het Land behoefte had aan eene doorloopende, grondige herziening der Grondwet meer en meer doorgedrongen. Die herziening was geene vraag van beginsel meer, maar slechts eene van tijd. Zij rijpte in de gemoederen, en

zelfs zij, die haar niet wenschten - de werkelijk behoudende partij dier dagen, de partij, die de bestaande staatsinrichting bewaren, bewaken en tegen verandering behoeden wilde - voorzagen en verwachtten haar. Onder den indruk der gebeurtenissen van 1848, die bij ons den drang naar hervorming onweerstaanbaar maakte, trok die partij zich verschrikt terug. Had men toen, van de zijde der partij van hervorming, snel en doortastend gehandeld, de conservatieve partij zou, uit vrees voor erger, in veel berust hebben, wat met haar stelsel van staatsrecht en regeering niet strookte. Zij zou hare vesting overgegeven en gecapituleerd hebben, blijde, dat zij er nog het leven had afgebracht. Ware toen, in April 1848, terstond een krachtig en voortvarend liberaal Kabinet opgetreden, het zou geene moeite gekost hebben, eene doeltreffende herziening tot stand te brengen en eene beter aan de eischen des tijds voldoende Grondwet te verkrijgen, dan de tegenwoordige is. Tot groot nadeel van het Land, wij ondervinden er nu de gevolgen van, gebeurde dit niet. De Staatscommissie en haar werk werden zachtkens ter zijde geschoven; de steller van het herzieningsontwerp, tevens het erkend hoofd der partij van hervorming, werd uit de Kamer en uit het Kabinet geweerd. Een paar ministeriën van nationale teleurstelling volgden elkander op en schenen zich erop toe te leggen, de vruchten der aanvankelijke overwinning te doen te loor gaan. De kunst, om van de gelegenheid gebruik te maken en het gunstig oogenblik waar te nemen, was duidelijk hunne kunst niet. Maanden werden vertreuzeld met beuzelarijen, terwijl de groote zaak der Grondwet-herziening, die, goed aangevat, in eenige weken had kunnen tot stand gebracht worden, achterwege bleef en werd uitgesteld. De geschiedenis, hoe, eindelijk, onder deze leiding, de herziening plaats vond, is eene der droevigste bladzijden uit ons parlementair leven. Naarmate de tijd verliep en het ministerie zich zwak, weifelend en onberekend betoonde voor de groote taak der hervorming, welke het op zich had genomen, groeiden de moed en het zelfvertrouwen der tegen de hervorming gekante partij aan. Zij bemerkte, dat haar vijand verschrikt was over zijne overwinning; zij zag, dat zij tegen dezen bedeesden overwinnaar slechts stoutmoedig behoefde te zijn en te durven, om hem, op zijne beurt, te doen achteruit deinzen. Tegen de liberale actie begon de anti-liberale reactie zich te vertoonen; het oud regeerstelsel was wel teruggedreven, maar niet verslagen, en de anti-liberale partij maakte zich gereed, wraak te nemen en de oude goden in eere te herstellen. Van toen af was de Grondwet-herziening een werk van transactie, van overvragen en zich laten afdingen geworden. Dag aan dag kwam het ministerie in de Kamer een stukje overtuiging, als zoenoffer voor de tegenpartij, op het altaar van het gemeen overleg nederleggen; dag op dag werd in de Kamer iets op de voorgestelde herziening afgedongen, en liet de Regeering iets van haren eisch vallen. Van zelfstandige overtuiging, althans van zelfstandig handelen naar hare

overtuiging, vertoonde zich bij de Regeering geen spoor. Zij smeekte als het ware de Kamer, toch iets van hetgeen zij aanbood, aan te nemen, zooals zij het aanbood. Wanneer men de langdradige geschiedenis dezer Grondwet-herziening (men zou het bijna hare lijdensgeschiedenis kunnen noemen) leest, verwondert men zich, dat, ten slotte, nog zooveel van het oorspronkelijk plan overgebleven, of door de Kamer overgelaten is, en maakt het den indruk, alsof de Kamer eerder het afdingen is moede geworden, dan het ministerie het toegeven.

Dit verklaart, waarom de Nederlandsche Grondwet na een dertigtal jaren meer versleten is dan de Belgische constitutie na een vijftigtal. De Belgische Grondwetgevers hebben in 1831 compleet werk geleverd, de Nederlandsche in 1848 half en slecht afgemaakt werk. Zekerlijk zijn, ook buiten de onvolkomenheden der herziening van 1848, leemten in de Grondwet ontdekt, maar menige grief over onvoldoende regeling in de Grondwet zou niet bestaan, wanneer het oorspronkelijk ontwerp gevolgd ware.

In den laatsten tijd is eene herziening der Grondwet weder meer ter sprake gekomen, en wordt deze van verschillende zijden aan eene nadere critiek onderworpen. Al is die herziening, naar het mij toeschijnt, nog niet zeer aanstaande en de overtuiging der noodzakelijkheid, althans van eene volledige, doorloopende herziening, nog geenszins algemeen doorgedrongen, het nut eener grondige critiek, welke aan eene deugdelijke herziening moet voorafgaan en haar helpen voorbereiden, is onbetwistbaar. De herziening der Grondwet moet zijn de vrucht van voorafgegaan kalm overleg, niet eene stille verrassing, met welke men de natie overvalt.

Het boek van den heer Lenting is eene dezer proeven van critiek, die de overtuiging van de noodzakelijkheid eener herziening moeten vestigen. Men behoeft er niet naar te gissen, wat hij zich met zijn werk ten doel stelde. In zijne *Korte Aanteekeningen* doorloopt hij, met de pen in de hand, de geheele Grondwet en stipt aan, wat hem stof tot critiek geeft. Voor het oogenblik echter is zijn wensch naar herziening zeer bescheiden en beperkt. ‘Vraagt men mij’, zegt hij in de Inleiding, ‘of ik eene herziening der *geheele* Grondwet *op dit oogenblik* urgent beschouw, dan antwoord ik daarop ontkennend; doch ik acht daarentegen eene herziening der artikelen betrekkelijk de kiesbevoegdheid hoogst noodzakelijk. Welligt zoude ik daarbij gevoegd willen hebben de herziening van art. 196 en volgende, regelende de wijze, waarop veranderingen in de Grondwet kunnen gebragt worden. Vooral de wijziging betrekkelijk de kiesbevoegdheid acht ik daarom te meer dringend, omdat zij nu plaats kan hebben in een kalmen, rustigen tijd. Wordt van die gelegenheid geen gebruik gemaakt, dan loopt men gevaar later aan een drang te moeten voldoen, waaraan men geen weêrstand zal kunnen bieden, en waardoor men verder zal moeten gaan, dan de gematigden in den lande wenschelijk achten. Wordt

aan den eisch eener herziening van onze Grondwet in verband met de hervorming van ons kiesstelsel te gemoet gekomen, en wordt ook het XI^{de} hoofdstuk (*van veranderingen*) gewijzigd, waardoor herziening van andere punten gemakkelijker wordt gemaakt, dan zouden de overige bepalingen der Grondwet, hoe gebrekkig ook, nog tot gelegener tijd, en naar mate van de behoefte, kunnen blijven bestaan'(*).

Op het voetspoor van den Schrijver, en naar aanleiding zijner aanteekeningen, zal ik bij enkele hoofdpunten blijven staan; in de eerste plaats bij de regeling der kiesbevoegdheid in de Grondwet, en wel bij het veelbesproken art. 76. De groote grief tegen art. 76 is de daarin voorkomende bepaling, dat de Nederlander, om leden voor de Tweede Kamer te kunnen kiezen, moet betalen: 'in de directe belastingen eene som, die overeenkomstig met de plaatselijke gesteldheid, doch niet beneden het bedrag van *f* 20, noch boven dat van *f* 160, in de kieswet zal worden vereischt'. Dit geeft aanleiding tot drie vragen: 1. is het goed, de kiesbevoegdheid aan een census te binden? 2. is het goed, een minimum-cijfer voor den census in de Grondwet te bepalen? 3. is het goed, onvoorwaardelijk allen, die geen census betalen, van het kiesrecht uit te sluiten?

De heer L. oordeelt, dat de census moet zijn eene voorwaarde van het kiesrecht, doch niet eene uitsluitende voorwaarde; naast den census betalenden kiezer moet aan de geen census betalende capaciteiten kiesrecht toegekend worden; *welke* census zal moeten betaald worden, zal aan den gewonen wetgever worden overgelaten. 'Dat de Grondwet', zegt hij, 'als vereischten stelt: Nederlanderschap, ingezetenschap, meerderjarigheid, het volle genot van burgerlijke- en burgerschapsregten, dat heeft geen bezwaar, omdat die vereischten in elk kader passen. Maar de census moet, meen ik, aan den gewonen wetgever overgelaten worden. - - Dat ik aan de zoogenaamde capacités het kiesregt wil toekennen, zonder dat van hunne gegoedheid bewijzen worden geëischt, zal wel geen betoog behoeven. Ook daarin kan de gewone wet beter voorzien dan de Grondwet, omdat men telkens, bij het opkomen van nieuwe kategorieën, die wet gemakkelijker kan wijzigen dan de Grondwet.'

De overweging, dat de vereischten voor het kiesrecht van Nederlanderschap, ingezetenschap, meerderjarigheid en het volle genot der burgerlijke- en burgerschapsrechten 'in elk kader passen', zou voor

(*) Dat de heer L. in het algemeen voor gedeeltelijke herziening is, blijkt uit de volgende zinsneden: 'Het is mij steeds voorgekomen, en ik heb dat vroeger ook te kennen gegeven, (*Schets van het Nederl. Staatsbestuur* enz. bl. 414, 4de uitg.), dat eene herziening van hetgeen noodig is, van hetgeen *in* de Grondwet niet meer in overeenstemming is met de tijdsomstandigheden, - met andere woorden, dat eene *partiële* herziening, - in den geest en de bedoeling der Grondwet ligt. "Een voorstel tot verandering *in* de Grondwet," zegt art. 196, "wijst de verandering duidelijk aan." Er wordt niet gezegd: "elk voorstel tot verandering *van* de Grondwet," maar: "*in* de Grondwet," terwijl dan art. 199 beveelt, dat de veranderingen, d.i. de partiele, *bij* de Grondwet zullen worden gevoegd.'

mij eene reden zijn, ze *niet* in de Grondwet op te nemen. Men zal dan toch in het artikel uitdrukkelijk het voorbehoud moeten maken, dat, *behalve de overige* vereischten voor het kiezerschap in de kieswet te stellen, de kiezer ook moet zijn Nederlander, enz. enz. Men verkrijgt dan, geheel noodeloos, twee regelingen van de vereischten voor het kiezerschap: eene in de Grondwet, en eene de grondwettelijke vereischten aanvullende regeling, in de kieswet. De volledige opnoeming van de vereischten, om kiezer te zijn in de kieswet, is, dunkt mij, voldoende en meer logisch.

'Wordt', zegt de heer L. nog, '*de bepaling van den census* aan den gewonen wetgever overgelaten, dit geldt niet minder sterk *de verdeeling van het rijk in kiesdistricten.* Dit punt is m.i. eene quaestie van uitvoering, die zonder eenig gevaar uit de Grondwet kan vervallen, en waarover ik dus niet behoef te spreken.'

Het artikel, in dezen geest herzien, zal dan ongeveer aldus luiden: 'De leden der Tweede Kamer worden regtstreeks gekozen door de kiezers, welke de wet aanwijst, en naar de regels in de wet gesteld.' Het zal, aldus gesteld, wel geen tegenstand vinden; het debat over de regeling van het kiesrecht - een debat, dat niet te ontgaan is - zal verdaagd worden, totdat het ontwerp der kieswet in behandeling komt. Doch zal, als art. 76, het kiesrecht voor de Tweede Kamer behandelende, herzien wordt, art. 78, dat het kiesrecht voor de Eerste Kamer behandelt, onherzien kunnen blijven? En zal, bij het debat over art. 78, buiten debat kunnen blijven art. 75, dat bepaalt: 'De Staten-Generaal zijn verdeeld in eene Eerste en Tweede Kamer'?

Ik betwijfel het zeer. De preliminaire vraag, of, in ons staatsrecht, eene Eerste Kamer reden van bestaan heeft, zal, wanneer men in de eerste afdeeling van het derde hoofdstuk (*van de zamenstelling der Staten-Generaal*) aan het herzien gaat, niet onbeantwoord kunnen blijven, en - al mocht zij bevestigend worden beantwoord - dan zal ook de uit het antwoord onmiddellijk voortvloeiende vraag: hoe moet dan, om nuttig te werken, deze Eerste Kamer samengesteld en ingericht wezen? niet te ontgaan zijn. Zelfs bij eene partieele herziening zal de wijziging van de bepalingen, die de samenstelling der Tweede Kamer regelen, noodwendig medebrengen, dat ook de bepalingen herzien worden, die de samenstelling der Eerste Kamer regelen.

De vraag of, bij eene herziening der Grondwet, de Eerste Kamer moet blijven bestaan, wordt door den heer L. bevestigend beantwoord. 'Ik ben overtuigd', zegt hij, 'dat, zoo bij eene eventueele Grondwet-herziening de vraag geopperd wordt, of de Eerste Kamer bestendigd zal worden, het antwoord daarop bevestigend zal zijn. Wij zijn sedert 1815 aan haar gewend geraakt. Zij heeft eene plaats ingenomen in de volksovertuiging. Zij heeft vooral in het laatste tiental jaren uitstekende diensten bewezen. Bij de spanning in den Lande in 1868 heeft zij, door hare krachtige en vastberaden houding, eene derde ont-

binding der Tweede Kamer verhinderd. Zij heeft later dikwijls door haar votum eene kracht gegeven aan wetsvoorstellen, die in de andere Kamer niet dan na fellen strijd waren aangenomen, en zij heeft daardoor de agitatie bedaard, die bij een deel der natie heerschte; de natie legde zich bij hare beslissing als bij die eens hoogeren regters neder. Ook heeft zij sedert dien tijd nooit hare bekrachtiging ontzegd aan wets-ontwerpen, die aan eene groote behoefte te gemoet kwamen. Zij kan een onbevangen oordeel vellen over wets-ontwerpen, die in de andere Kamer niet dan na eenen zwaren strijd en heftige debatten met eene kleine meerderheid zijn aangenomen. Het geldt dan eene revisie en nader onderzoek, na de verschillende argumenten, die van weêrszijde zijn aangevoerd, getoetst en gewogen te hebben. En in dien geest kan hare instandhouding gewettigd worden.'

De redenen, hier voor het behouden der Eerste Kamer aangevoerd, komen mij niet bijzonder krachtig voor, en allerminst zou ik de verzekering durven onderschrijven, dat zij 'eene plaats heeft ingenomen in de volksovertuiging'. Dat wij sedert 1815 aan eene Eerste Kamer zijn 'gewend geraakt', zal ik niet tegenspreken, maar, tot 1848 toe, is men aan haar gewend geraakt, zooals men aan vele dingen gewent, die men, omdat men er nooit iets van gewaarwordt, ook niet opmerkt. De Grondwet van 1815 had aan de toenmalige Eerste Kamer eene reuzentaak opgedragen en haar alle middelen onthouden, om die taak te verrichten. Zij moest, 'in moeijelijke tijden, aan de driften *heilzame palen* stellen'; zij moest 'den troon omringen door een bolwerk, waartegen *alle partijen afstuiten*', en verder 'aan de natie eene *volkomen zekerheid* waarborgen tegen *alle willekeurige uitbreiding van gezag*'. Daarenboven moest zij 'de driften en dwalingen van het oogenblik tegengaan', terwijl voor haar de eerste en grootste vereischten waren: 'voorzigtigheid en wijsheid'. Om haar in staat te stellen, al deze groote daden te doen, schreef de Grondwetgever haar voor, dat zij '*enkel lijdelijk* behoorde te wezen', en dat haar werkkring zich 'alzoo bepaalde tot de *aanneming* of *verwerping* der voorstellen *aan haar gezonden*'. Men mag er aan deze aldus toegeruste Kamer geen verwijt van maken, dat zij, toen de 'moeijelijke tijden' - de revolutiejaren 1830 en 1848 - gekomen waren, 'lijdelijk' was en bleef, en alles gebeuren liet, wat gebeurde. Zij heeft nooit iets voorzien, nooit tegen iets behoed, nooit iets gestuit. Doch dit is hare schuld niet. Zij kon niets van dit alles doen, door de schuld harer makers.

Eerst van de herziene Grondwet van 1848 af kon men nagaan, wat, in onze staatsinrichting, eene Eerste Kamer vermag. Heeft zij, sinds dien tijd, 'eene plaats ingenomen *in de volksovertuiging*'? Ik zou het niet durven aannemen. De Eerste Kamer, door de Grondwet van 1848 ingericht, heeft blijk gegeven van beleid en tact. Zij heeft jegens de andere Kamer niet de rol eener bedillende duègne gespeeld; zij heeft geen hinderpaal willen zijn. Hierdoor heeft zij zich eene soort

van verdiende populariteit verworven, maar eene populariteit, die meer rust op de negatieve deugd van geen kwaad te doen, dan op de positieve van goed te doen. Dat de Eerste Kamer de wets-ontwerpen, 'die aan eene groote behoefte te gemoet komen' en door de Tweede Kamer aangenomen zijn, niet verwerpt, is zekerlijk lofwaardig, wanneer zij dit doen kan, zonder haar zelfstandig oordeel erover prijs te geven; maar zou de publieke zaak er somwijlen niet beter door zijn gediend geweest, wanneer de Eerste Kamer wat moeielijker, wat minder inschikkelijk ware geweest, en op deugdelijke motieven hare goedkeuring had onthouden aan ontwerpen, welke de Tweede Kamer op vrij ondeugdelijke motieven had aangenomen? Zeer onlangs nog werd in een Voorloopig Verslag der Tweede Kamer eene zeer scherpe veroordeeling uitgesproken over eene wet, welke vier jaren geleden in die Kamer met eene groote meerderheid is aangenomen, de wet namelijk van 28 April 1876 (*Stbl.* n°. 102), tot regeling van het hooger onderwijs. Waarom, mag men vragen, deed toen de Eerste Kamer niet van haar meer 'onbevangen oordeel', van het beter inzicht des 'hoogeren regters' blijken, door hare goedkeuring aan dit ontwerp te onthouden? Zij zou dan aan de Tweede Kamer haar naberouw en zelfverwijt en aan het Land een slecht en sedert dien tijd algemeen afgekeurd product van wetgeving bespaard hebben.

De vraag, of wij, in ons staatsstelsel, eene Eerste Kamer kunnen en moeten behouden, hangt m.i. geheel af van de beantwoording der vraag: welke bestemming zal men aan de Eerste Kamer geven? welk is haar speciaal doel en welke haar speciale werkkring?

In 1848 is die vraag niet opgelost. Men zocht allerlei verschillende redenen op, om eene Eerste Kamer te houden, maar de noodzakelijkheid zelve van het stelsel van twee Kamers werd niet aangetoond. Toch was toen, bij de hervorming der Tweede Kamer in eene rechtstreeks door het volk gekozene Kamer, het aantoonen der noodzakelijkheid van het bestaan eener Eerste Kamer, naast eene rechtstreeks gekozene Tweede Kamer, onmisbaar. Hoe meer, bij eene volgende herziening, de Tweede Kamer als eene werkelijk het Land vertegenwoordigende vergadering wordt ingericht, des te dringender zal het noodig zijn, de onmisbaarheid eener Eerste Kamer op overtuigende gronden te bewijzen. Wanneer, door een rationeel ingericht kiesstelsel, het geheele Land zich in de Tweede Kamer terugvindt, wat blijft er dan voor de Eerste Kamer te doen over? welke reden van bestaan kan zij dan hebben? Wat heeft zij te vertegenwoordigen, dat niet reeds vertegenwoordigd is? Zij zal alsdan niet anders kunnen wezen dan òf een evenbeeld der Tweede Kamer, en derhalve noodeloos, òf eene haar belemmerende en tegenstrevende macht, en dus schadelijk.

Het artikel 74 der Grondwet, hetgeen uitmaakt, dat 'de *Staten Generaal*' - dus de Eerste Kamer gezamenlijk met de Tweede - het geheele Nederlandsche volk *vertegenwoordigen*, is, nadat de Grond-

wet van de Tweede Kamer eene zuivere Volkskamer gemaakt heeft, een voor het logisch bestaan eener Eerste Kamer groote hinderpaal geworden(*). Want al kent zij, door hare letter, óók aan de Eerste Kamer het karakter van een vertegenwoordigend lichaam toe, in de werkelijkheid is er voor haar, naast de Tweede Kamer, niets te vertegenwoordigen overgebleven. Wanneer dus de reden van bestaan eener Eerste Kamer moet betoogd worden uit de noodzakelijkheid, om naast de Tweede Kamer nog een tweede vertegenwoordigend lichaam te hebben, zal, vrees ik, de Eerste Kamer verloren zijn, en zal het oordeel moeten luiden, gelijk reeds in 1848 dat van Thorbecke luidde: 'De Eerste Kamer scheen mij *zonder grond* en *zonder doel*'(†).

Een ander oordeel is mogelijk, wanneer men van de Eerste Kamer wil maken eene tweede instantie van wetgeving, en dat de heer Lenting dit ook op het oog heeft, is op te maken uit zijne uitdrukking, dat deze Kamer de door de andere Kamer aangenomen ontwerpen onderwerpt aan 'eene *revisie* en *nader onderzoek*, na de verschillende argumenten, die van weêrszijden zijn aangevoerd, getoetst en gewogen te hebben. Doch', laat hij erop volgen, 'zal zij gehandhaafd worden, dan zal zij ook, èn wat hare *zamenstelling,* èn wat hare *benoeming,* èn wat hare *regten* betreft, wijziging behoeven.'

De heer L. wil de vereischten voor het lidmaatschap der Eerste Kamer geheel gelijkstellen met die voor het lidmaatschap der Tweede Kamer. Het vereischte van een census van verkiesbaarheid vervalt dus. Voorts kent hij aan de Eerste Kamer toe het recht van enquête, het recht van initiatief en het recht van amendement, gelijk dit in andere constitutioneele landen geschiedt, en voor eene bij uitnemendheid *wetgevende* vergadering inderdaad ook onmisbaar is. Het recht van amendement sluit vanzelf in, dat de ontwerpen van wet in de Eerste Kamer, gelijk in de Tweede, artikelsgewijze moeten behandeld worden. 'Dat', merkt de heer Lenting op, 'eene *artikelsgewijze* be-

(*) Art. 32 der Belgische Constitutie levert niet dezelfde moeielijkheid op, omdat daar gezegd wordt: '*Les membres des deux Chambres* représentent la nation, et non uniquement la province ou la subdivision de province qui les a nommés.'
Hoewel ik de theorie, dat *elk* lid de *geheele natie* vertegenwoordigt, onjuist acht (want als één man de geheele natie vertegenwoordigen *kan*, waarom dan ook niet liever één vertegenwoordiger des volks gekozen?), is er, wanneer men die theorie aanneemt, zooals de Belgische Grondwet doet, niets irrationeels in, er twee Kamers met vertegenwoordigers op na te houden.

(†) De heer Du Marchie van Voorthuijsen wil, in zijne *Theoretische beschouwingen over kiesregt* (Utrecht, J.L. Beijers, 1876) art. 74. bij eene eventueele Grondwet-herziening, doen vervallen. Na de onbestemdheid van het artikel te hebben aangewezen, zegt hij: 'Welke beteekenis men aan het woord *vertegenwoordigen* moge hechten, de bepaling van art. 74 kan nooit een goeden zin opleveren. Zoolang het artikel nog in de Grondwet staat, kan men niet beter doen dan het als niet geschreven te beschouwen. Dergelijke bepalingen, trouwens, behooren niet in eene Grondwet te huis; zij kunnen niets dan verwarring stichten.'
Ik ben van hetzelfde gevoelen. De natie zal er niets bij verliezen, als deze spreuk uit de Grondwet wegvalt.

handeling van een wetsontwerp in staat zou zijn *de driften op te wekken,* begrijp ik niet. Mij dunkt dat, zoo iets de hartstogten kan opwekken, het juist is de strijd over *de hoofdbeginselen.* Onze Grondwet neemt, ook op dat punt, eene geïsoleerde stelling in. In vele vreemde constitutiën is het regt van amendement en initiatief aan de beide deelen der vertegenwoordiging toegekend.'

Op al deze punten kan ik mij geheel met het gevoelen van den Schrijver vereenigen. Minder kan ik mij vereenigen met zijn stelsel, om de Eerste Kamer uitsluitend, bij rechtstreeksche keuze, te doen samenstellen door dezelfde kiezers, die de Tweede Kamer samenstellen. Wanneer men de Eerste Kamer alleen - of ten minste hoofdzakelijk - beschouwt als een het geheele Nederlandsche volk medevertegenwoordigend lichaam, dan is de samenstelling door rechtstreeksche keuze van het volk logisch onvermijdelijk. Doch wanneer men het onbestemd en duister artikel 74 uit de Grondwet schrapt en de Staten-Generaal alleen beschouwt als het lichaam dat, gezamenlijk met den Koning, de wetgevende macht uitoefent, dan vervalt daarmede ook deze logische noodzakelijkheid. Men krijgt dan de vraag te beantwoorden, of, waar het om de goede samenstelling van een *wetgevend* lichaam te doen is, de volkskeuze alléén en uitsluitend de beste samenstelling waarborgt? Ik zou meenen, neen, en dat, om goed doorwerkte en juist geformuleerde wetten te verkrijgen, althans het eene gedeelte van het wetgevend lichaam op eene andere wijze dan enkel door rechtstreeksche volkskeuze zal moeten worden samengesteld. De tegenwoordige samenstelling van den Franschen Senaat beschouw ik geenszins als een model van goede inrichting, maar toch verdient het opmerking, dat een in zijne staatsinstellingen zoo streng - men zou bijna zeggen zoo fataal - logisch redeneerend, een ten minste zoo bij uitstek de symmetrie beminnend volk als het Fransche de behoefte heeft gevoeld, van zijnen Senaat te maken een gansch anders ingericht lichaam, dan zijne Kamer van Afgevaardigden is. Van de 300 leden, uit welke de Senaat bestaat, worden 75 onafzetbare gekozen door den Senaat zelven; de 225 overige leden worden gekozen door een uit vier verschillende elementen samengesteld, departementaal of koloniaal kiescollege. Terwijl de Kamer van Afgevaardigden voor den tijd van vier jaren gekozen wordt en in haar geheel aftreedt, worden de 225 niet-onafzetbare leden van den Senaat gekozen voor den tijd van negen jaren, met aftreding van een derde, om de drie jaren. De Senaat kan daarenboven niet ontbonden worden(*).

(*) In zijne *Proeve eener nieuwe Grondwet* (van 1840) stelde Mr. Dirk Donker Curtius voor, eene Eerste Kamer aldus samen te stellen, dat zouden worden benoemd door: den *Koning* 11, den *Hoogen Raad* 2, de (toenmalige) *Provinciale Gerechtshoven* (ieder 1) 11, de drie *academiën* (elk 1) 3, de 11 *bevolktste steden des Rijks* (elke stad 1, gekozen door den stedelijken raad) 11, de *Ridderschappen* (elk 1) 11, te zamen 49 leden.
Rechterlijke colleges en academische senaten, wier personeel bestaat uit door het Gouvernement benoemde ambtenaren, zouden, dunkt mij, zeer weinig geschikt zijn voor kiescolleges, om eene wetgevende vergadering samen te stellen, en op welke gronden aan de 'elf bevolktste steden des Rijks' bij uitzondering zulk een kiesprivilege zou kunnen toegekend worden, is moeielijk te zeggen. Maar de gedachte, die aan het plan te gronde ligt, dat eene Eerste Kamer alleen dan reden van bestaan heeft, wanneer zij niet is een geheel gelijke afdruk van de andere Kamer, verdient opmerking.
Hoewel eenigszins huiverig, om met een gewijzigd plan voor den dag te komen, daar ik door de ondervinding geleerd heb, dat, wanneer het amendement niet in den smaak valt, de critiek wel eens geneigd is, met het amendement en om het amendement, het geheele oorspronkelijke beginsel te veroordeelen, zal ik het toch - maar bescheiden, in eene noot, onder aan de

Ten opzichte van de samenstelling der Tweede Kamer verklaart de heer L. zich voor een in de Grondwet bepaald en niet te groot aantal leden. ‘Het voordeel van een in de Grondwet bepaald vast cijfer’ zegt hij, ‘zoude zijn, dat de kiestabel, die thans om de vijf jaren herzien moet worden, dan niet aan die bewerking onderworpen behoeft te worden. Eens vastgesteld, blijft zij dienst doen. Die herhaalde herzieningen doen kwaad’..... ‘Is een groot ledencijfer wenschelijk? Ik geloof het niet. Men heeft wel eens beweerd, dat naarmate een vertegenwoordigend ligchaam een groot aantal leden telt, minder leden tot spreken genegen zullen bevonden worden, en men wijst op andere rijken. Ik meen, dat wat waar is in groote staten, nog niets bewijst voor ons kleine land, waar de leden meer persoonlijk bij de natie bekend zijn. Ik zou juist vreezen voor eene meerdere breedsprakigheid, waarbij het debat niet aan grondigheid zou winnen. Ik acht eene vergadering van 80 leden meer dan voldoende, om in ons vaderland als volksvertegenwoordiging dienst te doen.’

De Schrijver verlangt, dat de Kamer worde gekozen voor vijf jaren, en dan in haar geheel aftreedt.

Sprekende over het voorschrift (in art. 91), dat krijgslieden in werkelijken dienst, het lidmaatschap van eene der Kamers aanvaardende, gedurende dat lidmaatschap van rechtswege op non-activiteit zijn, teekent de heer L. hierbij aan: ‘Ik meen dat de non-activiteit

bladzijde - wagen, een ander plan van samenstelling voor te stellen. Ik zou eene, *bepaaldelijk voor eene tweede instantie van wetgeving ingerichte*, Eerste Kamer aldus wenschen samengesteld te hebben:
De *Koning* benoemt 1 lid voor elke 500,000 inwoners;
De *Tweede Kamer* insgelijks 1 lid voor elke 500,000 inwoners;
De *Provinciale Staten* (of de *kiesgeregtigden in de provincie*) benoemen 1 lid voor elke 100,000 inwoners der provincie;
De *Eerste Kamer* benoemt 1 lid voor elke 1,000,000 inwoners.
De leden dezer Kamer zouden niet als onafzetbare leden gekozen worden, maar zonder tijdsbepaling, zoodat zij, behalve in het geval van ontbinding, levenslang zouden blijven zitten.
Men zou mogen verwachten, dat, in eene aldus uit verschillende bestanddeelen samengestelde Kamer, de beste verstandelijke krachten des Lands zich zouden vereenigen en de aristocratie van het verstand de toevallige aristocratieen der geboorte en van het geld zou vervangen.
(Den heer Lenting moet ik, naar aanleiding zijner critiek op bladz. 109 en 110 van mijn in 1876 ontwikkeld denkbeeld eener andere samenstelling der beide Kamers, doen opmerken, dat bij dit plan was uitgegaan van de onderstelling eener werkelijk het Land *medevertegenwoordigende* Eerste Kamer. Art. 74 zou alleen dàn eene waarheid *kunnen* zijn, wanneer *elke* Kamer *een afzonderlijk deel* van het Nederlandsche volk vertegenwoordigde.)

in vele opzigten ook voor de meeste ambtenaren zou moeten geëischt worden.'

Ik zou verder wenschen te gaan en het gebod algemeen en onvoorwaardelijk stellen. Elk, die eene landsbetrekking bekleedt, wordt, het lidmaatschap der Kamer aanvaardende, van rechtswege gedurende dat lidmaatschap non-actief, op de wijze, bij de wet te regelen(*).

Het lidmaatschap der Kamer is, wanneer men het behoorlijk vervullen wil, eene betrekking geworden, die van het lid al zijn tijd en zijne studie eischt. Bij de groote uitbreiding, welke het gebied der wetgeving verkregen heeft en die eerder zal blijven toenemen dan afnemen, is het wetten maken niet minder een afzonderlijk vak en staatsambt geworden, dan b.v. het naar de wet rechtspreken is. Wanneer men, ernevens, nog een ander vak te beoefenen en een ander ambt waar te nemen heeft, is de waarschijnlijkheid ervoor, dat één van de twee zal verwaarloosd worden en misschien, dat beiden eronder zullen lijden. Behalve andere voordeelen zal men, de onvereenigbaarheid van het lidmaatschap der Staten-Generaal met eenige andere landsbediening vaststellende, ook dit voordeel hebben, dat de leden der Kamer geregeld zullen kunnen doorwerken en zich uitsluitend zullen kunnen wijden aan het werk der wetgeving. Dat, gelijk de heer L. beweert, de onvereenigbaarheid van het lidmaatschap der Staten-Generaal met andere Staatsbetrekkingen zeer goed, d.i. evengoed als bij de Grondwet, kan worden uitgemaakt 'bij eene *gewone* wet', ben ik volstrekt niet met hem eens. Wie leden der Staten-Generaal zijn kunnen en wie niet, behoort m.i. tot het wezen zelf van het grondwettelijk staatsrecht. Dit moet niet worden overgelaten aan de wisselende inzichten en de tijdelijke invloeden en indrukken van den wetgever van den dag. Het moet ééns voor altijd uitgemaakt worden, zoolang de Grondwet duurt, en dit kan dus alléén worden gedaan door den Grondwetgever zelven.

Naast de herziening van de artikelen der Grondwet, die de kiesbevoegdheid regelen, acht de heer Lenting de herziening van art. 196 en volgende, regelende de wijze, waarop veranderingen in de Grondwet kunnen gebracht worden, dringend noodig en spoedeischend. 'Ik meen', zegt hij, 'dat voor het vaststellen eener herziening der Grondwet of van eenige harer artikelen eenige voorschriften moeten bestaan, die tegen overhaasting of tegen verrassing waarborgen geven. Ik zou daarom het beginsel voorstaan, dat de gewone wetgevende magt moet uitmaken, dat er grond bestaat voor deze herziening, en dat daarna voor iedere Kamer een gelijk getal leden wordt benoemd, die met de gewone leden het voorstel overwegen. Is het werk der Grondwet-

(*) In de constitutie van Portugal wordt, blijkens de aanhaling van den heer L., bepaald: '*L'exercice de quelque fonction que ce soit*, *sauf celle de conseiller d'État et de ministre d'État*, *cesse provisoirement tant que durent les fonctions de pair ou de député.*'

herziening afgeloopen, dan keeren die dubbele leden weder naar huis terug, en de gewone wetgevende magt herneemt hare werkzaamheden. Doch ik zou tevens die Grondwetgevende vergadering het regt van amendement willen geven. - Evenmin zou, naar ik meen, het noodig zijn, dat voor de aanneming van een voorstel tot herziening eene meerderheid van *twee derden* of *drie vierden* der stemmen gevorderd wordt. Waarom zou eene gewone meerderheid ook hier niet gelden? Eischt men, dat twee derden der leden in de Vergadering tegenwoordig zouden zijn, als wanneer met eene gewone meerderheid kan worden volstaan, dan zouden de tegenstanders der herziening, door weg te blijven, eene beslissing onmogelijk kunnen maken. Het vereischte van eene meerderheid van twee derden voor het nemen van het besluit zou dikwijls de zegepraal der minderheid kunnen bezorgen. Als de gewone wetgevende magt met eene gewone meerderheid verklaart, dat er grond is om in de Grondwet verandering te brengen, waarom zou voor de Grondwetgevende magt eene andere meerderheid geëischt moeten worden? - Ik meen dat op die wijze het werk van eene Grondwet-herziening veel gemakkelijker wordt gemaakt, zonder dat bij eene zaak van zooveel gewigt de waarborgen ontbreken tegen overhaasting en verrassing.'

Hoewel ik voor mij boven het stelsel der verdubbelde Kamers de voorkeur zou geven aan het stelsel eener afzonderlijk voor het werk der herziening gekozen, Grondwetgevende vergadering, meen ik toch, dat hetgeen de heer L. voorstelt, verre is te verkiezen boven hetgeen de artikelen 196 en 197 omtrent de aan te brengen veranderingen voorschrijven. Ik acht de herziening van hoofdstuk XI zóó noodig, dat ik eerst, nadat dit hoofdstuk herzien is en een nieuw hoofdstuk XI het tegenwoordige vervangen heeft, van eene nadere, doorloopende of partieele herziening der Grondwet iets goeds verwacht.

Wil de heer L., dat de verdubbelde Eerste en de verdubbelde Tweede Kamer elk afzonderlijk vergaderen en besluiten, of zullen zij te zamen ééne Grondwetgevende vergadering uitmaken?

Het blijkt uit zijn geschrift niet. Het laatste, de samenvloeiing der twee dubbele Kamers in ééne Grondwetgevende vergadering, is, dunkt mij, het meest doeltreffend en eigenaardig.

In artt. 23 en 24 der Grondwet wordt voorgeschreven: 'Wanneer bijzondere omstandigheden eenige verandering in de opvolging van den troon noodzakelijk maken, is de Koning bevoegd daaromtrent eene voordragt te doen, *te behandelen op de wijze ten aanzien van de verandering in de Grondwet*, *in artt.* 196, 197 en 199 *voorgeschreven.* - Hetzelfde vindt plaats, wanneer er geen bevoegde opvolger naar deze Grondwet bestaat.'

De heer L. wijst terecht - gelijk reeds door den heer Heemskerk in zijne *Praktijk der Grondwet* gedaan is - het zeer onpractische

van den eisch der *twee derden* van de stemmen aan. ‘Hoe’, zegt hij, ‘indien die twee derden der stemmen niet verkregen worden? Dan is het voorstel verworpen, zal men zeggen. Volkomen juist; maar hier is geen gewoon voorstel, zelfs niet een voorstel tot Grondwet-herziening, maar een voorstel van uitgestrekte beteekenis en belang. Bij een gewoon voorstel of een, dat betrekking heeft op wijziging van de Grondwet, blijft de zaak, bij eene afstemming, zoo als zij was. Doch hier is met die afstemming de zaak niet van de baan. Er *moet* een opvolger zijn, en geschikte kandidaten vindt men niet zoo dadelijk.’

Èn de heer Heemskerk èn de heer Lenting èn andere schrijvers hebben, na de vele verliezen, welke het stamhuis in de laatste twee jaren geleden heeft, ernstig gewezen op de zeer onvoldoende wijze, op welke in de Grondwet de troonopvolging is geregeld. ‘De redenen’, zegt de eerstgenoemde, ‘waarom de eerste afdeeling van het tweede hoofdstuk (*van de troonopvolging*), althans de artt. 11 tot 22 in 1848 niet *zakelijk* maar alléén *taalkundig* gewijzigd werden, zijn bekend. De schroomvalligheid van den Grondwetgever omtrent dit onderwerp mag worden betreurd. - Het was in 1848 niet volstrekt noodzakelijk, elke herziening van de artikelen omtrent de troonopvolging te vermijden. Men had met geene onwrikbare *lex imperii* te doen, maar met eene geheel staatkundige regeling, waarbij de éénige vaste grondregel moest blijven de innige band tusschen Nederland en het Huis van Oranje. De anachronismen, die nu in artt. 11, 12, 21 en 27 voorkomen, leveren geen praktisch bezwaar; *maar er heerscht duisternis en verschil van gevoelen omtrent de erfopvolging in eenige*, *onverhoopte maar toch altijd mogelijke gevallen*; en men zou dus eenmaal op het onverwachtst voor wezenlijke moeijelijkheden kunnen staan.’ In gelijken zin schrijft de heer Lenting: ‘Dat in deze afdeeling van het tweede hoofdstuk veel gevonden wordt, dat *onduidelijk* en soms *onbegrijpelijk* is, zal niemand ontkennen. En toch, nergens zijn duidelijkheid en klaarheid zoo noodig als op het punt van troonsopvolging. De zaak is van het grootste belang. *Er mag geen twijfel bestaan over het regt op de Kroon*, *op het oogenblik dat het geval zich voordoet*, *dat de toepassing van het regt wordt gevraagd.* Zijn de bepalingen voor tweeërlei opvatting vatbaar, de natie zal verdeeld worden naar gelang van de voorkeur voor dezen of genen pretendent naar de Kroon. Ook de buitenlandsche mogendheden zouden zich geroepen kunnen achten, zich met de quaestie te bemoeijen. Allerlei conflicten kunnen dus ontstaan.’

Ook voor de goede regeling van dit de natie zoo nauw aangaand onderwerp is het tegenwoordig hoofdstuk XI der Grondwet een ernstig beletsel en is eene spoedige herziening van het hoofdstuk dringend noodig.

De herziening van de bepalingen der Grondwet, regelende de *troonsopvolging* (artt. 11-26), de *samenstelling der Staten-Generaal* (artt.

74-78) en de *veranderingen in de Grondwet* (artt. 196-199), is in de eerste plaats noodig. Men zou er vooreerst mede kunnen volstaan. Maar de ruime gelegenheid, door den heer Lenting aangeboden, om met hem ook over andere artikelen der Grondwet van gedachten te wisselen, is voor mij te verleidelijk, om er tegenstand aan te bieden, hoewel ik zal trachten, mij te beperken en te bekorten.

Over een, naar mij dunkt uiterst belangrijk, onderwerp - *de regeling van des Konings onschendbaarheid,* in verband met *de verantwoordelijkheid zijner ministers* - is deze Aanteekenaar op de Grondwet in het oog loopend en teleurstellend kort. Althans wat ik in de aanteekening op het artikel (art. 53 der Grondwet) zocht, heb ik er niet in gevonden. De mededeeling, dat de oorspronkelijke redactie van de Staatscommissie: 'de *persoon* des Konings is onschendbaar', later is gewijzigd in: 'de *Koning* is onschendbaar', en dat de heer L. 'het groote onderscheid tusschen de beide uitdrukkingen niet inziet', wil ik dankbaar aannemen, maar zij laat mij onvoldaan. Naar mijne meening is, welke van de beide redactiën men kieze, het artikel duister en dubbelzinnig. Tusschen de twee deelen ervan is geen samenhang. Het artikel lezende, weet men niet, wat eigenlijk met deze 'onschendbaarheid' des Konings bedoeld wordt, noch wáárvoor de ministers 'verantwoordelijk' zijn.

Bedoelt men met het woord 'de Koning' den individu, die Koning is, en is de zin dus deze, dat *de individu*, *die Koning is*, alles kan doen, wat hij wil, en altijd *onschendbaar* blijft, ook al pleegde hij een misdrijf? De Grondwet zal toch wel niet gewild hebben, dat *de ministers verantwoordelijk zouden wezen* voor een misdrijf, dat door een Koning mocht gepleegd zijn?

Of is met dit woord 'de Koning' bedoeld de drager der Koninklijke waardigheid, het abstracte, *in den Koning persoon geworden Koningschap?* Is de individu-Koning dus alleen dàn 'onschendbaar', wanneer hij *als Koning*, zijne grondwettige Koninklijke rechten uitoefenende, optreedt en handelt?

Deze zal wel de eenig rationeele en constitutioneele zin zijn. De Koning, in de machtsbevoegdheid van zijn grondwettig Koningschap handelende, is onschendbaar; maar deze hem door de Grondwet toegekende onschendbaarheid is onafscheidelijk verbonden aan de hem door de Grondwet toegekende Koninklijke rechten en kan niet verder dan deze gaan; zij kan nooit den persoon, voor hetgeen hij in zijne private hoedanigheid mocht misdreven hebben, dekken. In deze staat hij, strafrechtelijk zoowel als burgerrechtelijk, met zijne landgenooten gelijk voor de wet, en is, evenzeer als zij zijn, verantwoordelijk voor zijne persoonlijke daden.

De Grondwet had echter zelfs de mogelijkheid, om aan de juiste beteekenis der woorden van art. 53 te twijfelen, moeten afsnijden, en het artikel eischt, bij eventueele herziening, eene betere omschrijving.

In de *Proeve van Herziening der Grondwet*, in 1840 door Thorbecke, naar aanleiding van zijne in het jaar te voren uitgekomene *Aanteekening*, uitgegeven, is het onderwerp van de *onschendbaarheid des Konings* en van de *verantwoordelijkheid der ministers* aldus geformuleerd:

'De persoon van den Koning is boven alle verantwoordelijkheid voor de daden zijner regering' (art. 49).

'De hoofden der ministeriële departementen zijn voor de uitvoering der Grondwet en andere wetten, zoo verre die van de Kroon afhangt, verantwoordelijk' (art. 67, laatste lid).

Hier is een klaar en duidelijk uitgedrukt begrip. Het noodzakelijk verband tusschen de niet-verantwoordelijkheid des Konings voor de daden zijner regeering, en de verantwoordelijkheid ervoor van de tot die daden medewerkende ministers, valt zóó terstond in het oog. Het trekt het beginsel, ontwikkeld in de *Aanteekening*, ter inleiding van de afdeeling, handelende *van de macht des Konings,* zeer juist te zamen.

In het voorstel der negen mannen van 1844 vinden wij het beginsel van de niet-verantwoordelijkheid des Konings terug in art. 51: 'De persoon van den Koning is niet verantwoordelijk voor de daden zijner regering.' Het artikel, over de verantwoordelijkheid der ministers handelende, is uitgebreid en luidt daar aldus: 'De hoofden der ministeriële departementen zijn voor de uitvoering der Grondwet en der andere wetten, zoo verre die van de Kroon afhangt, gelijk voor alle handelingen van hun bestuur, verantwoordelijk. - Alle koninklijke besluiten en beschikkingen worden door het hoofd van het ministeriëel departement, met de uitvoering belast, mede onderteekend.'

De redactie der Staatscommissie van 1848, later, gewijzigd, in de Grondwet opgenomen, is m.i. geenszins eene verbetering, en terugkeer tot die van 1844 wenschelijk(*).

De heer Lenting is van oordeel, dat 'in het constitutioneel raderwerk een Raad van State als adviserend staatsligchaam *voor de Kroon*

(*) 'De ministeriële verantwoordelijkheid, waarvan in art. 53 gesproken wordt, is de staatkundige', teekent de heer L. nog op het artikel aan, 'waarop art. 73 lid 3 niet toepasselijk is, omdat zij niet door eene wet is te regelen. Voor alle regeringsdaden en het geheele regeringsbeleid is *het Kabinet* verantwoordelijk.'
Ik twijfel, of deze politieke verantwoordelijkheid, welke de Schrijver bedoelt, uit de slotwoorden van art. 53 te halen is. Zij zouden dan moeten luiden: 'Het Ministerie - of het Kabinet - is verantwoordelijk.' Maar de Grondwet kent en wil alleen *ministers*, geen *Ministerie* of *Kabinet*, geen afzonderlijk lichaam, tusschen den Koning en het Parlement in geplaatst. De collegiale verantwoordelijkheid der ministers voor het regeeringsbeleid in zijn geheel bestaat bij ons, maar niet door de slotwoorden van art. 53, en zij zal blijven bestaan, al vallen die woorden weg. Zij behoort, om met Thorbecke te spreken (zie zijne *Bijdrage*, bladz. 18), 'tot de stellingen, welke eene Grondwet beter doet uit zich te laten opmaken, dan zelve uit te drukken'.
Sprekende over het vervangen van art. 54: 'De uitvoerende magt berust bij den Koning', door een artikel, luidende: 'De Koning is het hoofd der Regering', zegt de heer L.: 'Ik heb tegen deze redactie geen bezwaar, indien de schrijver met mij wil aannemen, dat *de Regering* is, *de Koning met zijne ministers.* In dat geval is de Koning inderdaad het hoofd der Regering.' De Koning regeerende *door zijne ministers*, is juist hetgeen de Grondwet wil.

niet past', en wil dus het verplicht hooren van den Raad van State door den Koning, in art. 72 der Grondwet voorgeschreven, doen vervallen. Daar ik het met de praemisse niet eens ben, kan ik het ook niet eens zijn met de conclusie. Dit daargelaten, heeft mij bijzonder verwonderd, hetgeen de Schrijver verwacht als een gevolg van het doen vervallen dezer verplichte adviezen. 'Dan vervalt ook', zegt hij, 'de verpligting van het hooren van den Raad van State over de algemeene maatregelen van inwendig bestuur, *en daarmede vervallen óók die algemeene maatregelen van inwendig bestuur zelve.* Men houdt dan alleen over *de gewone koninklijke besluiten,* waarover de Regering, indien zij het verlangt, de voorlichting kan vragen van den Raad van State, die den ministers als adviserend collegie ter zijde staat. De moeijelijke vraag wat een *algemeene maatregel van inwendig bestuur is*, is dan *eveneens van de baan.*'

Ik moet erkennen, de kracht van het betoog niet te vatten. Wanneer art. 72, of het eerste lid van dat artikel, uit de Grondwet wordt geschrapt, of althans wanneer de woorden: 'alsmede alle algemeene maatregelen van inwendig bestuur van den Staat en van zijne koloniën en bezittingen in andere werelddeelen', eruit geschrapt worden, dan zal natuurlijk ook de vraag vervallen: 'Wàt zijn *algemeene maatregelen van inwendig bestuur?*' Doch, wat zullen wij daarbij winnen? De moeielijkheid ligt niet in die woorden, maar in de onzekerheid, waar door de Grondwet de grens der koninklijke machtsbevoegdheid getrokken is, en op die vraag geven noch art. 54, noch art. 104, noch eenig ander artikel der Grondwet ons een afdoend antwoord. De vraag zal blijven bestaan ook onder de, zooals de heer L. ze noemt, 'gewone koninklijke besluiten' (zijn ook de zoogenaamde 'algemeene maatregelen van inwendig bestuur' ooit anders geweest dan gewone *koninklijke besluiten*, vallende onder de slotbepaling van art. 73 der Grondwet?). De vraag zal dan zijn: hoever gaat de macht en bindende kracht van het koninklijk besluit? Kan de Koning, door middel van zijne verantwoordelijke ministers, bij koninklijk besluit onderwerpen regelen, verplichtingen opleggen en het niet opvolgen ervan strafbaar stellen, wanneer hij de bevoegdheid daartoe niet uitdrukkelijk ontleent òf aan de Grondwet, òf aan eene wet? En daar de Grondwet ook op deze vraag het antwoord schuldig blijft, is de quaestie volstrekt niet 'van de baan', maar zal blijven bestaan, totdat de Grondwet haar zal uitgemaakt hebben.

De door het herzienings-ministerie van 1848 onderaan art. 115 der Grondwet gehangen spreuk: 'De wetten zijn onschendbaar', vindt in den heer Lenting een uitlegger en verdediger. 'De bedoeling', schrijft hij, 'is, de geldigheid der wetten boven alle bedenking te verheffen; geene andere magt in den Staat heeft de bevoegdheid eene bestaande wet op zijde te schuiven, dan alleen die magt, welke

haar in het leven riep. Niemand mag zich aan haar onttrekken, en er kan alleen dispensatie verleend worden voor die gevallen, waarvoor de wet zelve aan het uitvoerend gezag de bevoegdheid geeft. Zelfs de onafhankelijke regterlijke magt is verpligt haar toe te passen, ook dan wanneer, naar het oordeel des regters, strijd is tusschen de wet en de Grondwet. Bij sommige wetten kan de vraag gedaan worden, en zij werd dikwijls bij de discussiën gedaan, of zij niet min of meer met de Grondwet in strijd waren of zijn; dat de wet desniettemin tot stand kwam, is een bewijs dat de meerderheid dien strijd niet erkende. Kon de regterlijke magt nu uitmaken, dat deze of gene wet, wier toepassing gewraakt wordt op grond van strijd met de Grondwet, inderdaad in strijd is met die Grondwet, dan zou de regter zich bij zijne beslissing bedienen van de argumenten der minderheid in de Staten-Generaal en zijne subjective meening boven die van de meerderheid plaatsen. Waar blijft dan het gezag der hoogste wetgevende magt? En stelt zich dan de regterlijke magt niet boven de wetgevende magt?'

Men moet den heer Lenting zeer erkentelijk wezen, dat hij gepoogd heeft, te verklaren, wat deze vier woorden zouden kunnen en moeten beteekenen, en een zin in dezen grammaticalen onzin te leggen. Zijn werk is des te verdienstelijker, omdat men, de geschiedenis van het artikel en hoe het in de Grondwet kwam, raadplegende, van de eene duisternis in de andere rondtast. Toen de Regeering het voorstelde, maakte de Tweede Kamer de opmerking, dat zij wel 'de zaak' wilde, welke de Regeering 'door deze woorden *trachtte* uit te drukken', maar dat deze woorden zelf het denkbeeld der Regeering 'niet duidelijk genoeg wedergeven'. De Regeering antwoordde, dat het haar zeer veel genoegen deed, dat de Kamer het in de zaak met haar eens was, maar dat, wat de woorden betrof, verduidelijking, omschrijving of uitbreiding 'de kracht er van verzwakken zou'.

Daar, zoover mij bekend is, in geene andere constitutie een dergelijk voorschrift te vinden is, en geen ander volk, behalve het Nederlandsche, er ooit behoefte aan schijnt gevoeld te hebben, heeft men dubbele verplichting aan den heer L. wegens zijne toelichtende omschrijving ervan. Voor mij blijft het echter, ondanks de toelichting, een onverteerbaar en zinstorend voorschrift.

Is het noodig, in de Grondwet te verklaren, dat 'geene andere magt in den Staat de bevoegdheid heeft eene bestaande wet op zijde te schuiven, dan alleen die magt, welke haar in het leven riep'? dat 'niemand zich aan haar mag onttrekken'? en dat 'er alleen dispensatie van kan verleend worden voor die gevallen, waarvoor de wet zelve aan het uitvoerend gezag de bevoegdheid geeft'? Is er iemand, die aan deze eerste beginselen, aan deze axioma's, van recht, twijfelt? Meent men echter, uit ultra-voorzichtigheid, dit nog eens uitdrukkelijk in de Grondwet te moeten vermelden, waarom neemt men dan niet

liever de duidelijk geredigeerde artt. 2 en 5 der wet, houdende algemeene bepalingen der wetgeving, enz., luidende: 'De wetten zijn verbindende uit kracht van hare afkondiging door den Koning gedaan', en: 'Eene wet kan alleen door eene latere wet, voor het geheel of gedeeltelijk hare kracht verliezen', in de Grondwet over?

De rechter moet, zegt de heer L., de wet toepassen, 'ook dan wanneer, naar zijn oordeel, strijd is tusschen *de wet* en *de Grondwet*'. Een rechter, die, zelfs op grond van flagranten strijd met de Grondwet, *eene wet ter zijde schuift*, *buiten werking stelt* of *wraakt*, kan ik mij niet denken. Het geval, dat de Schrijver zich voorstelt, kan zich alléén voordoen in dezen vorm, dat een rechtzoekende, in zijn speciaal geval, handhaving in een hem door de Grondwet gewaarborgd recht eischt tegen eene bepaling in eene wet, die dit hem grondwettig gewaarborgd recht schendt. Eene wet b.v. beveelt, in flagranten strijd met art. 147 lid 1 der Grondwet, dadelijke onteigening van een stuk grond, zonder voorafgaande schadeloosstelling; eene wet stelt op eene misdaad, in flagranten strijd met art. 155 der Grondwet, als straf verbeurdverklaring der goederen, den schuldige toebehoorende; is dan niet de rechter, die den eed heeft afgelegd, dat hij 'getrouw zal zijn aan den Koning en *de Grondwet zal onderhouden en nakomen',* wanneer zijne tusschenkomst door den in zijne rechten verkorten persoon wordt ingeroepen, *bevoegd* niet alleen, maar *verplicht*, diens recht, hem in de artt. 147 en 155 verzekerd, te handhaven en de ongrondwettige bepaling der wet als niet geschreven te beschouwen en voorbij te gaan(*)? 'De regter', voert de heer L. aan, 'zou dan zich bij zijne beslissing bedienen van de argumenten der minderheid in de Staten-Generaal en zijne subjective meening boven die van de meerderheid plaatsen.' Is de meening des rechters over de toepasselijkheid of niet-toepasselijkheid eener wetsbepaling niet altijd eene 'subjective' meening? De rechter zal, dunkt mij, in zijne beslissingen de argumenten bezigen, die hem overtuigend voorkomen, en waarom zou hij het goede argument niet mogen bezigen, al is het geweest het argument van 'de minderheid in de Staten-Generaal'?

Hetgeen mij in de betoogen van de verdedigers der zoogenaamde onschendbaarheid van de wetten het meest onverklaarbaar is, is, dat zij, geheel voorbijziende, dat de Grondwet is de bron en de grondslag van al ons recht, dat de geheele wetgevende macht, die de wetten geeft, haar maaksel is, en dat dus ook het recht, aan die wetten

(*) Men zal misschien beweren, dat deze voorbeelden *casus non dabiles* zijn. Al ware dit zoo, in de *casus non dabiles* ziet men toch den grond der redeneering. Maar zijn er *casus non dabiles?* Wanneer men, gelijk onlangs geschied is, eene groote meerderheid der Kamer de bepaling van art. 91 der Grondwet, dat de leden der Staten-Generaal niet te gelijk kunnen zijn *geestelijken*, aldus ziet uitleggen en toepassen, dat *geestelijken* te gelijk kunnen zijn leden der Staten-Generaal, dan zijn er, bij het onderwerp der wets-interpretatie, geene *casus non dabiles* meer. Voor zulke tekstverkl ngen zwicht alles.

ontleend, onderworpen is aan het grondrecht, door de Grondwet zelve vastgesteld - dat zij, in hunne opvatting en toepassing van de *onschendbaarheid der wetten,* de *schendbaarheid der Grondwet* als beginsel aannemen. En is dit geene ongerijmdheid? Is het van de Grondwet niet even waar als van de gewone wet, dat 'hare geldigheid boven alle verdenking verheven is'? dat 'geene andere magt in den Staat de bevoegdheid heeft de Grondwet op zijde te schuiven, dan alleen die macht, welke haar in het leven riep', dat is: dan de Grondwetgevende macht, ingevolge de bepalingen van het laatste hoofdstuk der Grondwet? dat niemand zich aan hare geboden en verboden 'onttrekken mag', en dat daarvan zelfs geene dispensatie mogelijk is? Is het rationeel, dat eene de Grondwet schendende bepaling in eene gewone wet rechtskracht zou hebben en gelden tegen en boven de Grondwet, en dat het recht der Grondwet tegen dat der gewone wet niet zou mogen gehandhaafd en toegepast worden? dat de Grondwet dus niet eens de bindende kracht eener gewone wet zou hebben?

Als de wet de verwaarborging harer onschendbaarheid noodig heeft, heeft de Grondwet die ten minste evenzeer noodig. Ik beschouw zoowel de eene als de andere als geheel onnoodig, en dat het aanhangsel van art. 115 tot niets anders kan strekken, dan om misverstand en begripsverwarring te veroorzaken. Vindt men het echter noodig, de wet te beschermen tegen de onderstelde aanrandingen en schendingen der rechterlijke macht, dan zou ik voorstellen, op art. 115 der Grondwet te laten volgen het voorschrift van art. 11 der wet, houdende algemeene bepalingen: 'De regter moet volgens de wet regt spreken; hij mag in geen geval de *innerlijke waarde* of *billijkheid* der wet beoordeelen.' Dit is een duidelijk en rationeel voorschrift; de rechter is gebonden aan de letter der wet; hij mag haar niet aanvullen of verbeteren; hij mag niet weigeren, haar toe te passen, op grond, dat zij uitgaat van een verkeerd rechtsbegrip, of omdat zij eene onbillijke bepaling inhoudt, want, dit doende, zou hij treden op het gebied van den wetgever. Maar voor den rechter is *de Grondwet* óók *de wet*, en wel de eerste en hoogste wet van den Staat, de oorsprong, waaruit alle andere wetten en rechten zijn afgeleid, en hij moet daarom óók *volgens de Grondwet* rechtspreken.

Gelijk reeds boven is opgemerkt, ben ik het ook hierin met den heer Lenting eens, dat, wil men eenig goed gevolg van de herziening der Grondwet verwachten, de eerstvolgende herziening zich zal moeten bepalen tot de enkele weinige hoofdpunten, omtrent de noodzakelijkheid van wier vervanging men het vrij algemeen eens is. Zelfs dan zal er verschil van inzicht en strijd genoeg zijn om, nadat men het is eens geworden, *wat* herzien moet worden, het eens te worden over de vraag, *hoe* het herzien moet worden. Eene de ge-

heele Grondwet doorloopende herziening, een wijzigen, dat tot geheel omwerken leidt, zou, op dit oogenblik, eene ware ramp zijn. Hoe meer men thans, door de aandacht op enkele belangrijke en erkende leemten te vestigen, de herziening vereenvoudigt, des te grooter wordt de kans van te slagen. De critiek wordt daardoor niet in haar recht verkort, dat men niet alles, wat voor critiek stof aanbiedt, onmiddellijk schrapt of wijzigt, maar zich bepaalt tot dat, wat blijkt dringend en spoedig uit de Grondwet verwijderd of erin gewijzigd te moeten worden. Grondwetten hebben, gelijk andere inrichtingen, behoefte aan gestadige vernieuwing, maar op de wijze, zooals de natuur vernieuwt, wel gestadig, maar allengs en bijna onmerkbaar. Het is, naar mijne meening, eene der groote verdiensten van Mr. Lenting's boek, dat het, de Grondwet stoutmoedig critiseerende en haar de critiek niet sparende, toch zeer spaarzaam is in de wijziging harer bepalingen. Wat niet dringend herziening eischt, wil de heer L. laten staan, en dit is, dunkt mij, de eenige doeltreffende wijze, om aan eene Grondwet stabiliteit te geven en er eene nationale kracht van te maken. Het is nuttig, een volk te leeren, dat het niet de volmaaktheid zijner Grondwet is, die het constitutioneel sterk maakt, maar de constitutioneele zin des volks, die het anders doode woord der Grondwet bezielt.

's-Gravenhage, September.

W.C.D. OLIVIER.

Abstracte en concrete oeconomie.

Karakter en methode der staathuishoudkunde door Dr. G. Heymans.

Ieder, die den loop der oeconomische studiën ten onzent nagaat, weet, dat sinds een paar jaren tusschen hare beoefenaren een belangrijke strijd wordt gestreden, die haar grondslag en hare toekomst raakt. Het is de strijd tusschen de orthodoxe oeconomie en de historische school, in Duitschland reeds vóór tientallen van jaren geopend, eerst in den laatsten tijd bij ons, onlangs ook in Engeland overgebracht, in Frankrijk nog schaars gekend en nauwelijks begrepen. Natuurlijk kon wel vroeger eene zoo belangrijke intellectueele beweging in het land onzer naburen bij ons niet zonder terugslag blijven en vindt men dan ook in de boeken, brochures en tijdschriftartikelen der laatste twintig jaren de sporen van een zoo fundamenteel verschil van meening over de staathuishoudkundige wetenschap terug; maar opzettelijk werd de vraag, welke richting de voorkeur verdient, toch eerst sedert korten tijd behandeld. Den Hoogleeraar D'Aulnis de Bourouill

komt de verdienste toe, door zijne intreerede den strijd geopend te hebben. Daarop verschenen in rassche opeenvolging: eene wederlegging door Mr. Goeman Borgesius in de *Vragen des Tijds*, eene antwoord hierop door Mr. N.G. Pierson in *De Gids*, een lijvig boekdeel van Mr. J.A. Levy ter bestrijding van Pierson, wederom een antwoord aan Levy door Pierson in *De Gids* en een antwoord door den aanstoker van het dispuut in *De Economist*, en ten slotte eene verzoenende intreerede van den Hoogleeraar Greven. Thans komt zich de academische dissertatie van een onzer nog weinige doctoren in de staatswetenschap scharen naast deze achtbare rij.

Of liever, ik ben zoo vrij, dit boekske daarnaast te scharen. De Schrijver zelf behandelt zijn onderwerp: k a r a k t e r en m e t h o d e der staathuishoudkunde, zoo objectief mogelijk, zonder zich met dit bepaalde twistgeschrijf in te laten. Alleen, waar hij de argumenten, tegen zijn standpunt in hoofdzaak aangevoerd, de revue doet passeeren, wendt hij zich bij voorkeur tot het geschrift van den heer Levy, omdat - gelijk hij zich uitdrukt, en ik allerminst zal hem tegenspreken - de oppositie der historische school tegen de oeconomie als abstracte wetenschap zelden welsprekender uiting heeft gevonden dan in dat werk. Wanneer ik nu het geschrift van den heer Heymans beschouw als behoorende tot de tusschen onze oeconomen gewisselde schrifturen, ja, als in zekeren zin de noodzakelijke aanvulling tot de stukken, dan geloof ik niet, dat ik de verdiensten van dezen arbeid, al is 't dan ook maar eene dissertatie, te hoog aansla. Ik vind hierin verdiensten, die ik in al de door mij opgenoemde stukken mis, hoeveel voortreffelijks ook in velen daarvan te vinden is. Ik spreek nu niet van den zelfbewusten en toch niet aanmatigenden toon, die in het geschrift doorstraalt, of van den mannelijken stijl, waarin het is geschreven en die de lectuur hoogst aangenaam maakt. Ik doel alleen op den inhoud: nergens is, naar het mij voorkomt, bij beknopte behandeling het onderwerp zoozeer uitgeput; nergens is zoo tot de beginselen doorgedrongen, nergens op zoo streng logische wijze zonder veel omhaal van citaten geredeneerd.

Niet geheel ongegrond zou de bewering zijn, dat, als het bovenstaande waar is, het volstrekt onnoodig is, dat ook schrijver dezes al die geschriften met nog een artikeltje vermeerdert. Gaarne zou ik dan ook de dissertatie voor zichzelf willen laten spreken, als niet meer dan één reden mij noopte, haar aan te kondigen en nader mijn gevoelen daarover in het licht te stellen. Eene eerste reden is, dat dissertaties doorgaans weinig gelezen worden, omdat het toch maar p r o e f schriften zijn en eerstelingen van geheel onbekenden, zoodat het zijn nut heeft, op verdienstelijke dissertaties de algemeene aandacht te vestigen. Eene tweede reden is deze, dat naar mijn oordeel het werk aanleiding kan geven tot een zeer ernstig misverstand, minder de schuld van den heer Heymans - hoe paradoxaal het ook klinken

moge - dan van alle andere schrijvers over oeconomie, een misverstand, waartegen ik ten zeerste wensch te waarschuwen.

Laat mij kortelijk den inhoud der dissertatie aangeven. Eene wetenschap, zegt de heer Heymans, leert verband kennen tusschen verschijnselen; haar object is de samenhang tusschen verschijnselen. Werken verschillende verschijnselen als middelen samen tot een doel, dan is de wetenschap, die verband daartusschen zoekt, eene practische. Zoekt men typen, die in de talrijke individuen zich openbaren, men komt tot eene systematische wetenschap. Zoekt men causaal verband, men schept eene aetiologische wetenschap, hetzij men eene groep feiten beschouwt als manifestatiën van één natuurkracht, hetzij men de factoren bestudeert, die een gecompliceerd concreet feit doen ontstaan. De staathuishoudkunde, die, hoe men haar bepale, toch zeker met maatschappelijke verschijnselen te doen heeft, leent zich op drieërlei wijze voor wetenschappelijke behandeling, als abstract-aetiologische, als concreet-aetiologische, als practische wetenschap.

In de natuurwetenschap onderscheidt men ten strengste tusschen abstracte en concrete behandeling. Terwijl men bij de tweede van de werkelijkheid, zooals zij zich vertoont, van eene zekere dispositie van stof en kracht uitgaat, houdt men bij de abstracte behandeling zich met de werkelijkheid volstrekt niet op, maar bestudeert men de uitingen van eene enkele kracht of eene groep krachten, die men afzonderlijk laat werken, terwijl men de overigen laat rusten. Vandaar is de abstracte natuurwetenschap steeds hypothetisch, d.w.z., hare waarheden zouden dan alleen werkelijkheid zijn, als de voorwaarden, die zij vooronderstelt, zich volkomen lieten realiseeren. Hare natuurwetten, die in verschillende omstandigheden verschillende uitingen zullen teweegbrengen, geven slechts formeele verklaring der verschijnselen. Daarnevens zijn natuurwetten, waarvan men ook in de concrete wetenschap spreekt (wetten van hagelvorming, bloedsomloop), niet dan algemeene waarheden, formules, die niets beheerschen en die de exactheid der eigenlijke natuurwet niet bereiken. Nu kan, ja, moet men dit alles ook op de geestelijke wetenschappen toepassen. Men moet ook hier van de stelling uitgaan, dat strenge causaliteit heerscht, m.a.w., dat natuurkrachten en natuurwetten werken. De causaliteit werkt bij menschelijke handelingen anders dan in de stoffelijke wereld, namelijk in den vorm van motiveering, doch dit maakt geen fundamenteel onderscheid. De menschen handelen naar zeer verschillende motieven, doch waarom zou men wanhopen aan de mogelijkheid, om hier als in de stoffelijke wereld de verschijnselen terug te brengen tot de uiting van een gering aantal natuurkrachten? Daar ook in de geestelijke wereld bepaalde klassen van oorzaken, zoo vaak zekere voorwaarden vervuld zijn, door bepaalde werkingen worden gevolgd, is die mogelijkheid niet uitgesloten. Er is bijv. eene klasse van beweeg-

redenen, die allen dit gemeen hebben, dat zij de voorstelling bevatten van eenig genot of eenige vermindering van leed, uit eene of andere handeling voortvloeiende; waar zulk eene voorstelling aanwezig is en zekere voorwaarden gerealiseerd zijn, zal met volkomen zekerheid eene wilsuiting in die richting volgen, dat het genot boven het leed wordt gekozen. Dat er wijzigende en tegenwerkende motieven kunnen zijn, doet niets ter zake: datzelfde ziet men evenzeer in de stoffelijke wereld. Evenzeer als men in de stoffelijke wereld van de zwaartekracht als natuurkracht spreekt, al kan hare uitwerking in de concrete wereld belemmerd worden, zoo is men bevoegd te spreken van de n a t u u r k r a c h t v a n h e t e g o i s m e, al kunnen hare uitingen worden gewijzigd, geneutraliseerd of overwonnen. De abstracte wetenschap, die zich met deze natuurkracht bezighoudt, verwaarloost uit den aard der zaak alle andere krachten en zoekt hare wetten, dat is de algemeene oordeelen betreffende hare werkingswijze. Hare e l e m e n t a i r e w e t ligt voor de hand: zoo dikwijls de mensch de keus heeft tusschen twee toestanden, zal hij, *ceteris paribus*, dien kiezen, welke hem de aangenaamste schijnt. Uit de elementaire wet heeft men dan af te leiden s e c u n d a i r e wetten, nl. wetten, die de werking der natuurkracht in bepaalde gevallen formuleeren. (In dien zin spreekt men van de slingerwetten, de wetten van Keppler, enz.) Men kan dit doen op maatschappelijk terrein evengoed als op stoffelijk, evenzeer met abstractie en deductie, doch men moet daarbij in het oog houden, dat op die wijze steeds slechts abstracte, zoo men het woord wil, hypothetische wetten worden verkregen. Men ontvangt geene afspiegeling der concrete werkelijkheid, wat de historische school gevoelde, toen zij zich tegenover de orthodoxe oeconomie beriep op het organisch karakter der maatschappij. Doch dit beroep beneemt het recht niet aan de orthodoxe oeconomie, om de eene psychische kracht van het egoisme te bestudeeren onafhankelijk van de anderen, die in de maatschappij werken. Men komt zoodoende niet tot eene afdoende verklaring der verschijnselen, die in verband staan met de volkswelvaart, het zij toegegeven; maar als op dien grond het dilemma wordt gesteld: òf een ander uitgangspunt kiezen, òf zich met andere uitkomsten tevreden stellen, dan kiest de orthodoxe oeconomie met volle recht het tweede. Zij vindiceert haar recht, om eene ideale onderscheiding te maken tusschen de werkende natuurkrachten, en zoekt de wetten, die hare natuurkracht beheerschen, in de samenleving, waarvan zij den oeconomisch-juridischen grondslag als voorwaarde aanneemt, en zoo komt zij tot formeele waarheid, zonder te ontkennen, dat de menschelijke handelingen nog door andere natuurkrachten worden beheerscht en dat er andere oeconomisch-juridische grondslagen denkbaar zijn, waaronder andere (n.l. andere secundaire) wetten gelden. Wie met deze formeele waarheid geen genoegen neemt en, ten einde de wetten der concrete werkelijkheid te kennen, een ander uitgangspunt zoekt, moet zijn weten-

schappelijk pogen met onvruchtbaarheid geslagen zien. Immers, de eisch, den oeconomischen toestand van zeker volk in de eene of andere periode zijner ontwikkeling te verklaren, vooronderstelt eene universeele kennis van alle invloeden, die in het volk werkzaam kunnen zijn; want direct of indirect hangt de volkswelvaart van al die invloeden, juridische, ethische, religieuze, enz. enz., af. De concrete oeconomie zou daarbij verplicht zijn, kennis te nemen van den geheelen concreten mensch en den geheelen concreten maatschappelijken toestand, en daardoor haar doodvonnis teekenen, want zij zou in de sociale wetenschap opgaan.

Thans gaat de Schrijver tot polemiek over, waarvan wij slechts de hoofdpunten zullen aanstippen. Tegenover de bewering, dat de mensch één ondeelbaar psychisch geheel is, verdedigt hij de stelling, dat ideëele onderscheiding niettemin vergund is, zoolang men, wat immers de taak der wetenschap is, op het gebied der verschijnselen blijft. Naar aanleiding van de telkens herhaalde verzekering, dat natuurwetten wetten zijn, die werken onafhankelijk van 's menschen wil en dus op maatschappelijk gebied niet kunnen bestaan, wijst de Schrijver op het enorme misverstand, in dit argument verscholen: immers, de natuurwetten, die d e s t o f beheerschen, zijn uit den aard der zaak onafhankelijk van den wil - de natuurwetten, die den g e e s t beheerschen, zijn omgekeerd onafhankelijk van de stof, maar geven de formules weer, volgens welke de wil werkt, zoodat van af- of onafhankelijkheid tegenover den wil geen sprake kan zijn. Tegenover de verwijten van atomisme en fatalisme wordt de oude oeconomie in bescherming genomen. Het bezwaar tegen haar uitgangspunt, dat zij namelijk, egoisme op den voorgrond stellende, vergeet, dat dit een collectiefnaam is van de meest uiteenloopende wenschen en behoeften, wordt wederlegd door de opmerking, dat de oeconomie geene verhandeling is over 't gevoel van lief en leed, maar eenvoudig van de onbetwistbare bewering uitgaat, dat egoisme is het verkiezen van genot boven leed, al kan het ook aan de meest uiteenloopende oorzaken toe te schrijven zijn, waarom men iets aangenaam vindt of onaangenaam.

Nadat op deze wijze de abstracte oeconomie is gehandhaafd, de concrete veroordeeld, gaat de Schrijver over tot de zoogenaamde practische oeconomie, tot de wetenschap als middel. De moderne oeconomie stelt aan de wetenschap ethische eischen: zij mag geene praemissen aannemen, die, zoo ze waar zijn, gevaar voor de zedelijkheid in zich sluiten, en zij mag het geloof niet ondermijnen aan den mogelijken vooruitgang der maatschappelijke toestanden. - Die eischen zijn ongerijmd: de wetenschap heeft tot taak, de waarheid te zoeken, en niets mag haar daarvan afleiden. Heeft de oeconomie zich in geen geval om de ethische eischen te bekommeren, hare resultaten zijn toch daarmee niet in strijd. De kracht van het egoisme constateerende, sluit zij in geenen deele den weg voor ontwikkeling der zedelijkheid af. In de natuurwetten, die zij vindt, behoeft men geenszins te berusten, daar

practische voorschriften de wijze van werking dier onveranderlijke wetten kunnen wijzigen. Hiermede is echter nog geenszins de vraag naar het bestaansrecht eener practische staathuishoudkunde beantwoord. Het verbond tusschen wetenschap en kunst heeft kwaad genoeg gebrouwen. Men vereenzelvigde twee zaken, die een geheel verschillend doel hebben: de wetenschap gaat uit van de bestaande verschijnselen, de kunst van het voorgestelde doel. Door eenvoudig de stellingen der wetenschap om te zetten, verkrijgt men nog geene voorschriften der kunst. Eene abstracte wetenschap kan voor den practicus slechts hulpwetenschap zijn, naast welke hij van verschillende anderen moet gebruik maken, ten einde de waarschijnlijke gezamenlijke werking zijner maatregelen te berekenen. Toen men dit doorzag, begon men het onnatuurlijke der oude abstract-concrete, theoretisch-practische oeconomie te gevoelen. Om haar te redden, sloeg men twee wegen in: òf men breidde hare grenzen uit tot die der sociale wetenschap, òf men beweerde, dat in een deel der reëele verschijnselen uitsluitend de kracht werkte, waarmede zij zich bezighoudt. Beide wegen leidden op een dwaalspoor: de eerste, omdat de oeconomie zoodoende moest opgaan in de sociale wetenschap; de tweede, omdat zij niet rekende met het feit, dat de mensch in al zijne handelingen zichzelf blijft. Het redmiddeltje, om de oeconomie te noemen eene wetenschap, die bij benadering aanwijst, hoe de menschen handelen, is zoo onwetenschappelijk mogelijk.

Er kan niet anders overblijven, dan het onnatuurlijke verbond te ontbinden en de practische staathuishoudkunde te verwerpen. Daarmee is niet gezegd, dat de resultaten der zgn. practische oeconomie zonder waarde zijn; alleen zijn zij geen staathuishoudkunde. In haar naam zijn met dat al vele voortreffelijke maatregelen genomen: velen harer stellingen zijn concreet-sociologische waarheden. Naast de oplossing der practische vragen, waarmee de nieuwere oeconomen zich bij voorkeur wenschen bezig te houden, meenende aldus oeconomie te bestudeeren, is intusschen plaats voor een streng theoretisch onderzoek, en dat streng theoretisch onderzoek alleen, dat tevens hulpmiddel kan zijn voor de practijk, leidt tot de wetenschap der oeconomie.

Een laatste hoofdstuk behandelt de methode. Hierin wordt betoogd, dat de tegenstelling van orthodoxe en historische oeconomie als deductieve en inductieve wetenschap onjuist en de geheele onderscheiding van deductieve en inductieve wetenschappen niet zoo primair is, als menigeen vermoedt. De meesten, die de tegenstelling maakten, dachten aan speculatie en empirie en vergaten, dat de empirische methode, algemeen als de eenige wetenschappelijke erkend, zoowel deductieve als inductieve behandeling toelaat. In 't algemeen kan men zeggen, dat de wetenschap met inductie begint, en als langs inductieven weg eene primaire wet gevonden is, de secundaire langs deductieven of langs inductieven weg kan gevonden worden, feitelijk dikwijls langs beide wegen gevonden wordt. Niet anders in de staathuishoudkunde, wier

primaire wet, boven in het licht gesteld, langs inductieven weg is gevonden, zoodat zij thans volkomen bevoegd is, verder deductief te werk te gaan. De inductie alleen zal niet bij machte zijn, de wetenschap te grondvesten, maar aan den anderen kant sluit deze de waarneming, ja, zelfs de proefneming, d.i. waarneming onder door den mensch zelf geschapen voorwaarden, niet uit. Eene deductieve wetenschap op inductieven grondslag is het karakter der oeconomie.

Ik hoop, dat ik des Schrijvers logischen gedachtengang duidelijk heb weergegeven en bij den lezer de overtuiging heb gevestigd, dat hij hier met een geschrift te doen heeft, hetwelk tot de kern der zaak doordringt en de vragen zoo eenvoudig mogelijk stelt en alleen daardoor reeds ten halve oplost. Wil men nu zoo kort mogelijk samenvatten, tot welke conclusie de heer Heymans is gekomen, dan zal menigeen geneigd zijn te zeggen: veroordeeling der historische school en der practische staathuishoudkunde en eereherstel der orthodoxe oeconomie. In die woorden zou het misverstand liggen, waartegen ik waarschuwen wil.

Het kwaad, dat misverstanden al in de wetenschap hebben aangericht, is nauwelijks minder te achten dan het spreekwoordelijk geworden kwaad, dat zij in het maatschappelijk leven teweegbrengen, en bezwaarlijk is eene wetenschap te vinden, die in dit opzicht op ongunstiger verleden heeft te wijzen dan de staathuishoudkunde. Als niet onvermakelijk bewijs *a posteriori* moge bij voorbeeld gelden, dat in deze wetenschap zij, die eigenlijk op hetzelfde standpunt staan, het onbarmhartigst op elkander lostrekken, en zij, die het verst uiteenloopen, elkander de broederhand drukken. Zoo schreef eens de heer Van Houten, historische school, een artikel over staathuishoudkunde als wetenschap en kunst (*De Gids*, 1866), en terstond was Prof. Vissering, orthodox oeconoom, met eene bestrijding gereed. Maar daar komt nu Prof. Pierson, geestverwant van Vissering, verklaren, dat hij het met Van Houten volkomen eens is. De kathedersocialist Levy bestrijdt Van Houten en Pierson en komt tot eene conclusie, meer zweemende naar het denkbeeld van Vissering, al werden ook diens standpunt en redeneeringen bestreden. En eindelijk zien wij den heer Heymans, den verdediger der orthodoxe oeconomie, een stelsel ontwikkelen, waarin dat van Van Houten zich gemakkelijk herkennen laat. Dat alles zou ter wereld niets te beteekenen hebben, wanneer het om de oplossing van een of ander vraagstuk der staathuishoudkunde te doen was, maar wijst op eene schromelijke spraakverwarring, zoodra wij vooropstellen, dat het hier eene der meest elementaire vragen betreft, nl. of staathuishoudkunde wetenschap is of kunst.

Trouwens, de misverstanden bij de oeconomen beginnen al, waar het een zoo elementair begrip als het begrip w e t geldt. De heer Heymans wijst er terecht op, gelijk er vroeger op is gewezen door

Van Houten, wiens twee *Gids*-artikelen van 1863 en 1866 nog wel eens verdienen, in de herinnering geroepen te worden, omdat daarin reeds de kiemen te vinden zijn van den strijd tusschen de beide scholen, die eerst in de laatste jaren ten onzent is ontbrand. Zelfs is het misverstand hier tweeledig. In zijn tweede *Gids*-artikel (de staathuishoudkunde als wetenschap en kunst) licht de heer Van Houten in het breede toe, hoe de oude oeconomie het begrip w e t als formule omtrent de werking eener natuurkracht verward heeft met het begrip w e t als voorschrift van eenig gezag. Alleen door die verwarring was het mogelijk, dat gesproken kon worden van o v e r t r e d i n g e n van de wetten der staathuishoudkunde en dat van de gevonden wetten door eenvoudige omzetting lessen der practijk werden gemaakt, welker verbindbaarheid voor alle tijden en plaatsen stoutweg werd verkondigd. De waarheid der wetenschappelijke wet sluit natuurlijk allerminst de juistheid dier wet als voorschrift in zich.

Een tweede misverstand. Waar de heer Van Houten het bovenstaande ontwikkelt, zegt hij o.a.: ‘Niemand twijfelt aan de waarheid van de wetten der natuurwetenschap. Evenmin aan de mogelijkheid om ook op het gebied der staathuishoudkunde wetten te vinden, want ook de daartoe behoorende verschijnselen zijn het uitvloeisel van de werking van natuurkrachten.’ Weinig zal de Schrijver vermoed hebben, dat juist van de zijde der historische school (zie vooral Levy, pag. 265) tegen deze woorden krachtig verzet zou komen. Er werken op het gebied der staathuishoudkunde geene natuurwetten, verzekerde men dezerzijds. Eene verzekering, *a priori* zoo ongerijmd, dat wel dadelijk het vermoeden van een misverstand moet opkomen.

Verbeeld u: geene wetten op maatschappelijk gebied, en toch pogingen aangewend, om eene wetenschap der samenleving te gronden. Eene wetenschap van verschijnselen, die niet aan wetten, dus aan toeval gehoorzamen, van krachten, die niet op constante wijze werken, maar nu eens zus, dan weer zoo. Het is onmogelijk, dat men dit kan bedoelen: de heer Heymans toont het zonneklaar aan, waar hij betoogt, dat het determinisme in wetenschappelijke discussiën de eenig mogelijke grondslag is. Wat de historische school dan ook tot hare bewering geleid heeft, is het misverstand der orthodoxe oeconomie, dat eene wetenschappelijke wet te gelijk een algemeen toepasselijk voorschrift is. Daartegen kwam de historische school terecht op; zij wilde geene algemeen toepasselijke voorschriften erkennen en, intusschen in dezelfde begripsverwarring verstrikt, kwam zij omgekeerd tot het onwetenschappelijk beweren, dat er ook geene onveranderlijke natuurwetten op maatschappelijk gebied zijn. En om nu deze stelling wetenschappelijk te rechtvaardigen, stelde zij de definitie op: natuurwet is eene wet, die werkt o n a f h a n k e l i j k v a n 's m e n s c h e n w i l, en toonde dan zegevierend aan, welke belangrijke rol 's menschen wil op maatschappelijk gebied vervult. Men vergat, dat gelijk op stoffelijk gebied natuur-

wetten gezocht worden, die de stof beheerschen en waarmede de menschelijke wil niets uitstaande heeft, zoo op geestelijk gebied de wetten worden opgespoord, die den wil zelven beheerschen. Dezen moeten als genen vast en onveranderlijk zijn: te spreken van onvaste, veranderlijke wetten, wetten met uitzonderingen, is logische onzin.

Voortdurend vindt men bij de oeconomisten van beide scholen deze begripsverwarringen: wetenschappelijke wetten behandeld als voorschriften, natuurwetten beschouwd als werkende onafhankelijk van 's menschen wil. Met beiden rekent de heer Heymans af, met de eerste verwarring blz. 109 en v., met de tweede blz. 89 en v. Wie in dezen juist heeft leeren onderscheiden, heeft den strijd tusschen oude en nieuwe oeconomie ten halve opgelost. Ten duidelijkste komt dit uit, als men nagaat, hoe de aangewezen misverstanden historisch ontstaan zijn. Toen de oeconomie nog in hare kindsheid was, meenden hare beoefenaren met begrijpelijke overschatting, dat de nieuwe wetenschap in staat was, om alle verschijnselen op het gebied der volkswelvaart te verklaren. Men ging uit van 's menschen eigenbelang en meende te kunnen bewijzen, dat, als het eigenbelang alleen werkte, het algemeen belang het best behartigd zou worden. Van deze meening tot de practische lessen: dat ieder zooveel mogelijk zijn eigenbelang behartige en dat de staat zich niet inlate met de regeling der volkswelvaart, was maar één stap. De wet, die men ontdekt had, werd dan een practisch voorschrift, op welks toepassing geene uitzondering mocht worden toegelaten. Tegen de practijk, die de oude oeconomen zoodoende huldigden, kwam eerlang de historische school in verzet. Het egoistisch en fatalistisch karakter, dat de oude school meer en meer had aangenomen, wekte haar weerzin op, en het kon haar niet moeilijk vallen, aan te toonen, dat, ook waar het verschijnselen der welvaart geldt, met het begrip e i g e n b e l a n g niet het laatste woord over 's menschen handelingen is uitgesproken en dat gerekend moet worden met de zeer uiteenloopende toestanden der verschillende volken, eer het geoorloofd is, voorschriften voor de practijk op te stellen. Uwe wetten zijn niet vast en onveranderlijk, voegde zij de oude oeconomie diensvolgens toe, daarmede hare voorschriften bedoelende. Want, zoo luidde hare verklaring en daarmede dacht zij weer aan wetenschappelijke wetten, 's menschen handelingen worden niet door eigenbelang alleen beheerscht, maar de richting, die zij onder uitsluitende werking daarvan zouden aannemen, kan door andere ethische invloeden en door den wil des wetgevers gewijzigd worden.

Dit laatste direct te ontkennen, is onmogelijk, en de oude oeconomie beproefde het ook niet. Als de heer Goeman Borgesius beweert, dat de orthodoxe oeconomen Prof. D'Aulnis eene plaats zullen aanwijzen onder de afvalligen, omdat hij spreekt van *staatsrechtelijke* wetten, die de verdeeling van den rijkdom beheerschen, dan is dit eene persiflage, wel eene gerechtvaardigde, maar toch altijd eene persiflage. Of

zou een orthodox oeconoom durven ontkennen, dat de wijze, waarop het erfrecht is ingericht, invloed heeft op de verdeeling van den rijkdom? of dat invoerrechten invloed hebben op de volkswelvaart? Natuurlijk niet, maar om zijn standpunt te redden, gaat hij verklaren, dat op die wijze ongeoorloofde invloed wordt uitgeoefend, een invloed, die de ongehinderde werking zijner wetten belemmert en dus de volkswelvaart moet benadeelen. Laat alle menschen vrijelijk hun eigenbelang toepassen, en het algemeen belang wordt bevorderd: dus de alpha en de omega zijner leer. Geschiedt dit niet, dan werken storende invloeden, die verwijderd moeten worden. Wat de storende invloeden betreft, gaat hij voort, die in den mensch zelf werken, namelijk de ethische motieven, die naast en behalve zijn eigenbelang hem tot handelen nopen, op het gebied der volkswelvaart komen die nagenoeg niet voor en mag men ze dus veilig verwaarloozen.

Het is bij dat al moeilijk te vatten, hoe de orthodoxe oeconomie zich kon verhelen, dat zijzelve bedenkelijke bressen in haar stelsel schoot. De algemeene geldigheid harer theorieën in de practijk kon zij niet anders handhaven, dan door aan storende invloeden toe te schrijven, wat niet met haar strookte; de wetenschappelijke waarde harer wetten niet anders dan door de erkenning, dat zij enkele factoren niet in rekening bracht. Intusschen ware het gemakkelijk geweest, langs dezen weg tot eene juiste onderscheiding te komen, als de tweeslachtigheid der oeconomie hare beoefenaars daarin niet verhinderd had. ‘Onder den naam van staathuishoudkunde’, schreef de heer Van Houten in 1866, ‘wordt tegenwoordig een tweeslachtig iets geleerd, dat *wetenschap* en *kunst* tegelijk is. De beschrijving en verklaring van een groep van maatschappelijke verschijnselen is daarin samengeweven met lessen voor het bijzondere en openbare leven en met raadgevingen aan regeeringen en natiën.’ Inderdaad wilde de oeconomie geen afstand doen van de taak, om hare stellingen in lessen om te zetten. Daartoe was het haar eene behoefte geworden, vast te houden aan het geloof, eensdeels in het concrete harer wetten, anderdeels in het alvermogen ten goede van het eigenbelang. Had zij volmondig erkend: mijne wetten zijn abstracte wetten en geven geene schets der werkelijkheid, maar trachten eene groep verschijnselen, naar één gezichtspunt gezien, te begrijpen - dan had zij hare verwaarloozing van andere factoren dan het eigenbelang voldoende gerechtvaardigd; dan had zij het verwijt ontgaan, de ethische motieven en de macht des wetgevers weg te cijferen, maar dan had zij ook hare pretensie moeten opofferen, om zedemeesteres der individuen en leermeesteres der regeeringen te zijn. Zij had zich dan de bescheidene, maar wetenschappelijke rol toegekend, waartoe de heer Heymans haar bepaald wil zien. Zij had de historische school daarmee het goed recht harer verwijten ontnomen. Mijne natuurwetten zijn onaantastbaar, had zij hare bestrijdster kunnen toevoegen, als gij slechts in het oog houdt, dat zij, evenals

de natuurwetten, die de stof beheerschen, slechts dan ongehinderd werken, wanneer bepaalde voorwaarden vervuld zijn, *in casu* wanneer de mensch aan geene andere motieven gehoor geeft dan aan die van het eigenbelang. Ik misken de mogelijkheid geenszins, had zij kunnen voortgaan, van eene ingrijpende verandering in de verhoudingen der menschen op welvaartsgebied, maar ik maak van mijn recht gebruik, om een bepaalden economisch-juridischen toestand, den bestaanden, tot grondslag aan te nemen, ten einde de secundaire wetten op te sporen, die voor dien toestand uit mijne primaire wet volgen. Ik geef u toe, had zij kunnen besluiten, dat mijne wetten geen vast richtsnoer geven voor de practijk, maar mijne wetenschap wil en kan dat ook niet doen, omdat zij bij het bestudeeren der verschijnselen zich beperken moet tot een enkel gezichtspunt en de practicus zooveel mogelijk alle gezichtspunten moet omvatten.

Ik ontwikkel hier met andere woorden het standpunt, door den heer Heymans in zijne dissertatie ingenomen. Doch ik droeg daarbij zorg - en hierop komt het aan - in de eerste plaats te doen uitkomen, dat de orthodoxe oeconomie, als wier pleitbezorger de Schrijver zich opwerpt, dus h a d m o e t e n r e d e n e e r e n, m a a r n i e t g e r e d e n e e r d h e e f t. Hoe weinig zij van zulk een standpunt weten wil, blijkt o.a. uit het twistgeschrijf tusschen Van Houten en Vissering. Toen eerstgenoemde in *De Gids* van 1863 eene critiek der practische staathuishoudkunde leverde, waarin hij o.a. tot de conclusie kwam: ‘De staathuishoudkunde als een abstracte of hypothetische wetenschap opgevat, geeft geen grond voor beslissing van practische vraagstukken’, toonde Prof. Vissering in zijne *Narede*, die stelling als van volstrekt geene beteekenis te achten. En toen dezelfde Schrijver in *De Gids* van 1866 nader op de scheiding aandrong van wetenschap en kunst, was Prof. Vissering onmiddellijk met een antwoord gereed, om het tweeslachtig karakter zijner staathuishoudkunde te handhaven.

Deze herinnering geeft mij aanleiding, tegelijkertijd te doen uitkomen, dat de opvatting van den heer Heymans reeds vóór een 17-tal jaren in den heer Van Houten een verdediger vond. Met groote scherpzinnigheid heeft hij het eerst aangetoond, wat de eigenlijke fout was der heerschende staathuishoudkunde. Met dat al is er verschil tusschen hem en den heer Heymans. Van Houten's artikelen zijn hier en daar duister, en bij hem had blijkbaar de gedachte nog niet die afronding gekregen, die de heer Heymans met zijn streng logischen betoogtrant daaraan heeft gegeven. Trouwens, voor Van Houten lag het zwaartepunt van het betoog in zijne practische conclusiën: ‘Regelen van gedrag moeten gebouwd worden op alle verkregene kennis der maatschappij, alzoo op de geheele sociale wetenschap, niet op een tak daarvan’, en: ‘Vraagstukken der zoogenaamde practische staathuishoudkunde kunnen niet in het algemeen, maar altoos slechts met het oog op bepaalde toestanden beslist worden.’ Daarnevens geraakte zijne eerste boven

aangehaalde conclusie op den achtergrond, terwijl voor den heer Heymans de vraag naar de wetenschap hoofdzaak is. Wat de taak der abstracte wetenschap is, of zij nog eene taak heeft, is bij Van Houten niet duidelijk. Tegen Mill polemiseerende, kent hij aan eene wetenschap, die den mensch beschouwt als een wezen, dat enkel rijkdom najaagt, en die van alle andere neigingen abstraheert, geene andere beteekenis toe dan die van eene vrij onnutte verstandsoefening. Hierbij verkondigt hij o.a. de stelling, naar mij voorkomt door den heer Heymans afdoende wederlegd, dat men niet zou mogen abstraheeren, omdat de mensch eene elementaire eenheid is, geen aggregaat van begeerten en driften. Wordt zoodoende, wat hij noemt de hypothetische - beter: de abstracte - wetenschap veroordeeld, uit het vervolg blijkt, dat hij wil, dat de wetenschap leert kennen den werkelijken samenhang der verschijnselen, dus concreet zij. Doch dit wordt slechts aangeduid, niet nader ontwikkeld, wat het gebied, welke de methode dier wetenschap moet zijn. Even min in zijn artikel van 1866, waar wij wel betoogd zien, dat de wetenschap een begrensd gebied moet hebben, onzijdig moet zijn, wetten in wetenschappelijken zin moet zoeken, altemaal eischen, die haar scheiden van de kunst.

Doch wat ga ik slechts 17 jaren terug, om bij een anderen schrijver de kiem te zoeken van hetgeen de heer Heymans ons ontwikkeld heeft? Reeds de vader der staathuishoudkunde zelf was zich bewust, dat zijne wetenschap abstraheerde en daarom geen beeld gaf van de concrete werkelijkheid. Dit is o.a. zeer juist uiteengezet door Buckle in zijn *History of Civilization.* Buckle herinnert, wat maar al te veel vergeten wordt, dat Adam Smith behalve zijn *Wealth of Nations* een ander werk heeft geschreven: *Theory of Moral Sentiments*, en dat beide werken elkander completeeren. Een tijdsverloop van 17 jaar scheidt die beide werken, doch het verdient opmerking en kan strekken ten bewijze, dat zij tot één plan behoorden, dat de beginselen van het later geschrevene reeds vervat waren in de lezingen van Smith, een paar jaren, voordat hij het eerste (de *Moral Sentiments*) schreef. In beide werken bestudeert hij maatschappelijke verschijnselen, uitgaande van 's menschen natuur. Maar terwijl hij in zijn *Theory of Moral Sentiments* de sympathie aanneemt als eenige drijfveer van 's menschen handelingen en alle anderen verwaarloost, beschouwt hij in de *Wealth of Nations* eigenbelang als eenig motief tot handelen, eveneens alle anderen verwaarloozende. Hij was zich volkomen bewust, dat hij in beide gevallen abstraheerde, maar meende door dus zijn onderzoek te beperken en het veld van zijn onderzoek in twee richtingen te doorploegen, des te nader bij de waarheid te komen. Dus verklaren geen van beide werken voldoende de werkelijkheid, maar verschaffen zij beiden gewichtige bijdragen tot de kennis der maatschappij.

Hadden de volgers van Adam Smith hun meester in dit opzicht begrepen, de orthodoxe oeconomie zou niet tot eene zoo egoistische en

fatalistische leer zijn vergroeid, als maar al te dikwijls het geval is geweest. Doch gezegd moet worden, dat ook Adam Smith zelf bij zijn zoo juist abstraheeren de eischen van methode, door zijn onderzoek noodzakelijk gevorderd, niet helder doorzag. Ook Buckle schijnt ze niet doorzien te hebben, daar hij althans zonder commentaar voorbeelden bijbrengt van de wijze van Smith' onderzoek, die allerminst geschikt zijn, een goeden dunk daarvan te geven. Eén voorbeeld moge het bewijzen, door Buckle dus aangehaald: 'Als een volk zijn slaven emancipeert, is dat een bewijs, niet dat het volk door hooge moreele overwegingen bewogen wordt, noch ook dat het lijden van die ongelukkige schepselen zijn sympathie gaande maakt. Niets van dien aard. Zulk een beweegreden is denkbeeldig en oefent geen heerschappij uit. Al wat de vrijlating bewijst is, dat de slaven weinig in getal waren, en daarom gering in waarde. Anders zouden zij niet geëmancipeerd zijn.' Daaronder de woorden van Smith: 'Het onlangs genomen besluit van de Kwakers in Pennsylvanië, om al hun negerslaven vrij te laten, kan ons overtuigen, dat hun getal niet zeer groot kan zijn geweest. Hadden de slaven een aanzienlijk deel van hun bezittingen uitgemaakt, dan zou zulk een besluit nooit genomen zijn.' Misschien had Adam Smith hierin gelijk, maar dat neemt niet weg, dat hij zoo niet redeneeren mocht. Hij had van zijn standpunt alleen hypothetisch mogen zeggen: 'A l s de menschen alleen door eigenbelang gedreven worden, dan zullen zij slechts tot vrijlating van slaven overgaan, als dezen weinig in getal en gering van waarde zijn.' Maar hij mag niet een verschijnsel, dat hij waarneemt en dat een gevolg van de werking van het eigenbelang z o u k u n n e n z i j n , stoutweg verklaren tot product van dat eigenbelang, dat hijzelf erkent, niet 's menschen eenige drijfveer tot handelen te wezen. Hij mag nog veel minder concludeeren tot het onbekende (*in casu* het kleiner of grooter aantal der slaven) in een slechts ten deele waargenomen verschijnsel door aan te nemen, dat dit verschijnsel het gevolg is van eene kracht (*in casu* het eigenbelang), waarvan hij volstrekt niet weet, of zij a l l e e n het verschijnsel heeft teweeggebracht. De begeerte, om terstond eene verklaring te vinden van concrete verschijnselen, heeft den schrijver doen vergeten, dat zijne abstracte wetenschap daartoe onbekwaam was. Te lichter valt het intusschen te begrijpen, hoe zijne volgers, geheel en al het abstracte karakter der wetenschap vergetende, het eigenbelang ten troon verhieven en uit het eigenbelang alles verklaarden.

Schijnbaar ben ik afgedwaald. Toch meen ik, dat al hetgeen ik in het midden heb gebracht, kan medewerken, om in het licht te stellen, dat het niet de orthodoxe oeconomie is, zooals hare beoefenaren haar nagenoeg altijd begrepen, die door den heer Heymans is gerehabiliteerd. Ik doe den Schrijver het onrecht niet aan, te vooronderstellen, dat hijzelf dat meende: onder meer is zijne geestige schets op blz. 120 en v. een bewijs, dat hij een open oog heeft voor de zon-

den der oude school. Maar ik beweer alleen, dat hij tot misverstand aanleiding geeft door voortdurend tegen de historische school te velde te trekken en haar te verwijten, dat hare aanmerkingen op de orthodoxe oeconomie ongegrond zijn. Ja, wanneer zij gericht waren tegen de orthodoxe oeconomie à la Heymans, maar waarlijk, die was het niet, die door de historische school werd aangetast.

De historische school heeft tot de orthodoxe oeconomie gezegd: gij stelt het e i g e n b e l a n g uitsluitend op den voorgrond, terwijl de mensch toch door andere drijfveeren bewogen wordt en moet bewogen worden; gij zijt a t o m i s t i s c h, terwijl de maatschappij een organisme is; gij geeft aan uwe wetten een a b s o l u u t karakter, terwijl zij alleen in een bepaalden maatschappelijken toestand gelden. Het komt mij voor, dat die geopperde bezwaren onwedersprekelijk zijn. Immers ten eerste, de oude oeconomie bepaalde zich er niet toe, te constateeren, dat er eene kracht, het eigenbelang, bestaat, maar beweerde, dat het eigenbelang op het gebied der welvaart de eenige kracht was, die werkzaam is, en tevens, dat zoo wellicht bij enkelen tijdelijk op dit gebied andere motieven werkten (die met de benaming ‘storende invloeden’ tot eene lagere orde worden veroordeeld), dit ten gevolge moest hebben, dat het algemeen belang, dat met stoffelijke welvaart vereenzelvigd werd, minder goed behartigd werd. En door zulk eene leer heeft de oude oeconomie onberekenbaar veel kwaad gesticht en den eeredienst van het gouden kalf regelrecht in de hand gewerkt. Het protest der historische school had niet alleen recht van bestaan, maar was plicht. De heer Levy zegt iets dergelijks in de volgende woorden: ‘Betoogende, dat eigenbelang recht van bestaan heeft, hebt gij niet betoogd, dat er in onze maatschappij natuurwetten bestaan. Dit laatste doel zoudt gij alleen dan bereikt hebben, indien gij er in waart geslaagd een der beide termen van het navolgende dilemna aannemelijk te maken. Of, dat 's menschen natuur met eigenbelang alleen vereenzelvigd is. Of, dat het door 's menschen natuur voorgeschreven, mitsdien goed, nuttig, noodig, wenschelijk, aanbevelenswaard is, dat de mensch de drijfveer tot een deel zijner handelingen (de economische) aan louter eigenbelang ontleene.’ Deze uitspraak onderwerpt de heer Heymans (zie bladz. 87) aan eene scherpe critiek, en volkomen terecht, voor zoover hij op het misbruik van het woord ‘natuurwetten’ wijst. Maar denk u nu bij dat ongelukkige woord datgene, wat oude en nieuwe oeconomen beiden eronder hebben verstaan, en is dan de zin van hetgeen de heer Levy bedoelt, niet volkomen duidelijk? Uwe v o o r s c h r i f t e n, oude oeconomie, zegt de heer Levy, wil ik alleen dàn aannemen, als de mensch niet anders is dan een wezen, door egoisme gedreven, of als het met zijne bestemming overeenkomt, op een zeker terrein zijner handelingen uitsluitend met zijn egoisme te rade te gaan.

Ten tweede: dat de oeconomie atomistisch te werk gaat, is geen

wonder, zegt de heer Heymans, want egoisme is nu eenmaal eene atomistische kracht (bladz. 94). Intusschen noemt hij elders (pag. 53) het beroep op het organisch karakter der maatschappij het gewichtigste van alle argumenten der historische school. Het is dan ook weer het oude verschil. De heer Heymans geeft zich veel moeite, te demonstreeren, dat het complex van verschijnselen, dat de maatschappij aanbiedt, ons niet behoeft te verbieden, de werking van één enkele atomistische kracht ook in dat complex te bestudeeren. Maar de oude oeconomie deed meer en beweerde, dat complex van verschijnselen in de concrete werkelijkheid dus afdoende te verklaren. En dat recht betwistte haar de historische school, die aanwees, dat de maatschappij niet bestond uit eenige atomen, naast en onafhankelijk van elkander, maar dat èn de maatschappij in een zeker stadium harer ontwikkeling èn de maatschappij in hare historische ontwikkeling eene reeks van vormen en geledingen vertoonen, die van elkander afhangen en in elkander ingrijpen; dat een aantal krachten in haar werken, die voortdurend vormend en vervormend inwerken op haar geheele samenstel, en dat een leven van dat geheel nog iets anders is dan de som van de levens der individuen. Trouwens, niemand betwist dat meer, de heer Heymans allerminst, al waarschuwt hij ook tegen het gebruik van woorden als ‘maatschappelijk organisme’ (blz. 70). Niettemin miskent de orthodoxe oeconomie die waarheid, als zij, feiten willende verklaren, verzuimt op te merken, dat elk feit uit de sfeer der maatschappelijke verschijnselen een product is van intellectueele, ethische, politieke motieven, innig saamgeweven, en als zij meent, met het eigenbelang als motief te kunnen volstaan.

Ten derde: absoluut is de orthodoxe oeconomie niet volgens den heer Heymans, want het spreekt wel vanzelf, dat hare secundaire wetten gelden alleen voor dien bepaalden toestand der maatschappij, dien zij beschouwt, en dat zij, om dit te doen uitkomen, niet telkens de woordekens *hier* en *thans* bij hare wetten behoeft in te lasschen. Natuurlijk, voegt de Schrijver hierbij, zullen in een communistischen staat de wetten niet gelden, die onze maatschappij beheerschen. Als de orthodoxe oeconoom deze verdediging van zijn standpunt door den heer Heymans leest, zal hij wel ontsteld een *non tali auxilio!* doen hooren. Of is het niet honderdmaal verzekerd, dat de wetten der oeconomie altijd en onder alle hemelstreken gelden en dat hare overtreding niet straffeloos geschieden kan? Ik weet wel, dat onjuist opvatten van het begrip wet weer op den bodem van het verschil ligt; maar als de orthodoxe oeconoom daardoor tot onzinnige gevolgtrekkingen kwam, heeft dan de historische school niet het recht, hem die als grief toe te rekenen? Zijn absolutisme toch is in vele opzichten hoogst gevaarlijk. Het eigenbelang bestudeerende in de maatschappij, zooals zij thans bestaat, heeft hij de gevolgtrekking gemaakt, dat alleen in eene maatschappij op dergelijke oeconomische grondslagen het

eigenbelang - dus ook het algemeen belang - tot zijn recht kwam. Andere oeconomische toestanden worden dan uit de hoogte veroordeeld: immers, die *kunnen* op den duur niet bestaan, want zij zouden niet rijmen met het eigenbelang - zij *moeten* niet bestaan, want, zoo het al mogelijk ware, voor een tijd andere motieven dan het eigenbelang te doen werken, dan zou het algemeen belang niet voldoende bevorderd worden. Zoo bepaalden de absolute oeconomen zich niet tot de studie der bestaande maatschappij, maar zij voegden er de leer bij, dat het de eenig mogelijke maatschappij is. Een fatalistisch berusten, een ontkennen van den vooruitgang der menschheid was hiervan maar al te licht het gevolg. Gelukkig althans, dat veler loffelijke inconsequentie hen daarvoor bewaarde.

Door eenvoudig te letten op wat hij als de abstracte wetenschap der oeconomie beschouwt, is verder de heer Heymans hoogst onbillijk tegenover de historische school, waar hij haar verwijt, dat zij de wetenschap ethische eischen stelt. Ik zou niet gaarne uit zijn werk de welsprekende bladzijden 106 tot 109 missen, eene hymne ter eere van het onvermoeide en onversaagde streven naar waarheid, blijkbaar opgeweld uit het diepst van zijn gemoed. En toch moet mij de op merking van het hart, dat die bladzijden hier geheel misplaatst zijn. De waarheid om de waarheid! heet het daar, en haar niet verbloemd ter wille van onze wenschen en ons geloof, die zich niet best laten rijmen met de resultaten der wetenschap(*). Mag ik vragen, of de historische school, die den 'ethischen eisch' heeft gesteld, zich daarmede aan dergelijke lafhartigheden schuldig maakt? Zoo misschien de een of ander door onvoorzichtige uitdrukkingen tot zulk eene opvatting aanleiding heeft gegeven, de corypheeën zeker niet. Allerminst kan men den man, tegen wien voornamelijk gepolemiseerd wordt, den eminenten geleerde, die op philosophisch, juridisch en oeconomisch gebied gelijkelijk zijne sporen verdiend heeft, van zoo karakterlooze lichtschuwheid verdenken(†). Het is niet geoorloofd, dus den 'ethischen eisch' te rukken uit het verband, waarin hij gesteld is. Zeker, beschouwde de historische school de wetenschap der oeconomie, gelijk de heer Heymans die aanneemt, en beweerde zij dan, dat hare resultaten niet strijden mogen met de zedelijkheid, dan had men recht, tegen haar te velde te trekken. Maar gaan wij bijv. het betoog van den heer Levy na, wat zien wij daar dan? Dat voor hem alle sociale wetenschappen kunst zijn te gelijk; dat zij geen ander doel kunnen hebben, dan den mensch tot zelfcritiek aan te sporen en tot sociale hervormingen te leiden. In dit verband stelt de heer Levy aan

(*) Ik wensch niet te polemiseeren over wat buiten het kader van het proefschrift ligt. Anders zou ik den Schrijver, naar aanleiding van deze warme lofrede op de waarheid, gaarne de vraag willen stellen, vanwaar hij zijne besliste verzekering haalt: 'Niet geluk, maar volmaking is de b e s t e m m i n g der menschheid.'

(†) Voor wien in ons universiteiten-rijk landje, waar professoren een artikel van invoer zijn geworden, geen leerstoel beschikbaar schijnt.

de sociale wetenschappen ethische eischen, want hem evenals den heer Heymans is volmaking 's menschen bestemming. Wel verre van bevreesd het oog te sluiten voor het min aangename, dat de wetenschap zou kunnen leeren, beveelt hij, de droeve waarheid flink onder de oogen te zien en dan de hand aan den ploeg te slaan, opdat wat er slechts heerscht, hervormd moge worden. En daarbij moeten de ethische eischen op den voorgrond staan, want eene hervorming, die daarmede niet in overeenstemming is, verdient dien naam niet. Aldus de gedachtengang van den heer Levy, en niet anders die van Knies, wiens woorden de heer Heymans aanhaalt en die hem zoo tot verontwaardiging heeft gestemd. Immers als Knies wil, dat de staathuishoudkunde geene praemissen aanneme, die, indien ze waar zijn, gevaar voor de zedelijkheid in zich sluiten, dan wordt hij daartoe gedreven door de overweging, dat de oude oeconomie met het eigenbelang alleen rekende en door hare voorschriften aanleiding gaf tot de meening, dat het eigenbelang tot geluk leidde en dat daartegenover de zedelijke grondslag van 's menschen natuur en de banden van het maatschappelijk leven van geene beteekenis zijn. En als hij zegt, dat zij 't geloof niet ondermijnen moet aan den mogelijken vooruitgang der maatschappelijke toestanden, dan protesteert hij eenvoudig tegen haar beweren, dat *der Privategoismus die bleibende Grundlage* van 't gebouw der volkswelvaart is, een beweren, waartoe zij, wat de toekomst betreft, niet het minste recht heeft, en dat, voor zoover het verleden aangaat, met de eenvoudigste historische waarneming in strijd is.

Doch genoeg hiervan. Het zal thans duidelijk zijn geworden, hoe deze bestrijding der historische en deze rehabilitatie der oude school zijn op te vatten. Wordt de oude oeconomie, wat de Schrijver van haar maken wil, dan zal zij niet langer tegenover de nieuwere school staan, maar dan is de weg ter verzoening gebaand. Op practisch terrein kunnen zij dan elkander ontmoeten, gelijk zij elkaar daar trouwens al meermalen hebben ontmoet, omdat bij vele orthodoxe oeconomen de natuur vaak sterker bleek dan de leer. Als dezen met den heer Heymans medegaan, behoeven zij hunne leer volstrekt geen geweld meer aan te doen, maar kunnen zij met volle instemming deze woorden onderschrijven, die zonder twijfel ook de goedkeuring van den heer Levy wegdragen: ‘De sociale wetenschap kan zich een inrichting der maatschappij denken, waarbij de verschillende individuen een geheel andere positie tegenover elkander innemen dan in de tegenwoordige, en waar dus ook de blijvende natuurkrachten en natuurwetten op een geheel andere wijze werken, en leiden tot geheel verschillende resultaten. Voldoet deze inrichting beter dan de tegenwoordige aan de ethische eischen, dan heeft de wetenschap 't volste recht, op verandering aan te dringen.’

De heer Heymans zou de laatste zijn, om te beweren, dat de resultaten, door de zoogenaamde practische staathuishoudkunde bereikt, zonder waarde zijn; alleen zijn zij geen staathuishoudkunde (pag. 127). Nu, mijnentwege. Men verzinne dan een anderen naam, ofschoon ik moet zeggen, dat die naam of nog liever die van v o l k s h u i s h o u d k u n d e mij nog zoo kwaad niet toeschijnt, waar het deze practische wetenschap geldt. Liever zou ik dan voor de wetenschap, zooals de Schrijver haar wil en voor welke hij, ik weet niet met welk recht, op den naam s t a a t h u i s h o u d k u n d e aanspraak maakt, eene andere benaming bedenken, bijv. e g o i s t i e k, als de taalgeleerden mij het smeden van zulk een woord vergunnen, of, om puristisch te zijn, e i g e n b e l a n g s l e e r. In elk geval zal de practische oeconomie zich niet laten verbannen of verdringen door deze eigenbelangsleer. Want terwijl de geleerde zich in zijne cel afzondert, om de wetten van het eigenbelang te bestudeeren, gelijk de chemicus in zijn laboratorium, gaat daarbuiten het volle, rijke leven ongestoord zijn gang, dagelijks behoeften openbarende, die vervulling, eischen stellende, die bevrediging willen, en die niet kunnen wachten, totdat het *Eureka!* uit die cel heeft geklonken. Zonder twijfel staat men dan telkens voor tal van moeilijkheden, voortspruitende uit gebrek aan kennis van het sociale organisme, en desniettemin moet er gehandeld worden, in 's hemels naam dan maar naar gebrekkige kennis.

Welke zal nu - de vraag zij ten slotte vergund - de verhouding zijn tusschen staathuishoudkunde als wetenschap en als kunst na de voltrokken scheiding? De heer Van Houten is die vraag in zijne *Gids*-artikelen uit den weg gegaan. Bij den heer Heymans is het duidelijk. De kennis der abstracte wetenschap kan ons ten deele helpen aan het recht begrip, aan de verklaring van een concreet feit. Zoo op physisch, zoo ook op sociaal gebied. Kent men de wetten, die het egoisme beheerschen, dan kan men een actueelen toestand op 't gebied der volkswelvaart gedeeltelijk verklaren. Doch evenals de wetten van het egoisme moeten eerst die der andere krachten, welke in de maatschappij werkzaam zijn, bestudeerd worden, eer men tot eene afdoende verklaring komen kan. Dan behoort te worden nagegaan, hoe die actueele toestand ten goede kan worden gewijzigd, met andere woorden, hoe aan de werking dier krachten eene andere richting kan worden gegeven, zoodat het resultaat beter aan het beoogde doel beantwoordt. Deductief kan worden aangewezen, wat het gevolg moet zijn, als men de werking van eene of meerdere dier krachten op bepaalde wijze verandert, terwijl wellicht de geschiedenis voorbeelden kan aanbieden, die vergunnen, door inductie de juistheid van het resultaat te staven. Daarmee is het voorschrift der practische staathuishoudkunde gevonden.

Het is een lange, lange weg, dien wij zoodoende zouden moeten afleggen. Eer wij zouden kunnen vinden, wat de practische staathuishoudkunde in een bepaald geval voorschrijft, zouden wij de geheele

sociale wetenschap moeten omvatten. Natuurlijk kan de practijk daarop niet wachten, zoodat het nut der abstracte oeconomie voorloopig geheel problematiek blijkt. Onzinnig ware het, haar daarom te veroordeelen, zoo maar iedere stap, dien zij doet, ook een stap nader is tot het ideaal van volkomen kennis der maatschappelijke verschijnselen, al schijnt dit ideaal ook onbereikbaar ver. Doch het zou mij niet verwonderen, als bij velen, die het werk van den heer Heymans lezen, twijfel is gerezen, of inderdaad dit ideaal langs den door hem aangewezen weg bereikbaar is. Hij heeft ons met zijne dissertatie slechts gebracht op de grenzen van het beloofde land. Zijn arbeid was 'geen oplossing van oeconomische vraagstukken, maar alleen een poging om het probleem der oeconomie zuiver te stellen'. De geheimen zijner wetenschap werden nog niet onthuld; hoe zij eruit zal zien, kunnen wij slechts gissen(*). En dan wil het ons voorkomen, dat het niet zoo eenvoudig zal gaan, de natuurwetten te vinden op dit, gelijk op het physisch gebied. De natuurkrachten op maatschappelijk terrein zijn minder handelbare grootheden. Neem bijv. de elementaire natuurwet, die de heer Heymans zelf van het egoisme geeft en waartegen wel niemand bezwaar zal maken: 'Zoo dikwijls de mensch de keus heeft tusschen twee toestanden, zal hij, *ceteris paribus*, dien kiezen, welke hem het aangenaamste schijnt.' Is er inderdaad iets minder bepaalds dan dit? De mensch kiest, niet wat het aangenaamst i s , maar wat hem het aangenaamst s c h i j n t . Aangenaam is geene objectieve eigenschap van den een of anderen toestand, maar iets geheel subjectiefs, afhangende van de eigenschappen van het begeerende subject, niet minder dan van die van het begeerde object. Wat mij aangenaam schijnt, komt u, die geheel andere denkbeelden hebt en geheel andere begeerten koestert, min aangenaam voor. Al geven wij dus beiden, voor volkomen hetzelfde geval gesteld, eenig en alleen aan ons egoisme gehoor, het resultaat zal zijn, dat gij iets anders kiest dan ik. Naar ik meen, kan men niet zeggen, dat wij dan te doen hebben met eenzelfde verschijnsel, als wij op physisch terrein waarnemen, waar wij bij voorbeeld, zooals de heer Heymans ergens zegt, ten gevolge derzelfde zwaartekracht een stuk ijzer naar beneden en een luchtbol naar boven zien vallen. Hier toch is de werking der zwaartekracht verschillend, omdat er tegenwerkende oorzaken in het spel zijn. Neem die weg, en de zwaartekracht werkt in het eene geval juist op dezelfde wijze als in het andere. De heer Heymans zal niet toegeven, dat er verschil is. Althans erkennende, dat de dingen, die men aangenaam vindt, uiteenloopende zijn (pag. 97), voert hij daarnaast eene analogie op physisch terrein aan. De aantrekkingskracht, zegt hij, wordt bij gelijke afstanden gedetermineerd door de massa der aantrekkende stofdeelen, en evenzoo wordt de wil gedeter-

(*) Dit is natuurlijk geen verwijt; ik constateer het eenvoudig. Het lag in den aard der zaak, dat eene dissertatie over een principieel punt niet verder zou gaan.

mineerd door de voorstelling van het genot. Waarin nu het genot bestaat, doet er even min toe als de vraag, waaruit de aantrekkende stofdeeltjes bestaan, of 't bij voorbeeld goud is of lood. Mij komt de analogie niet juist voor. Het is volstrekt niet onverschillig, of de stofdeeltjes, die elkander aantrekken, goud of lood zijn, juist omdat goud tegenover lood de eigenschap heeft, dat het binnen dezelfde ruimte grooter massa bevat. Van de overige physische of chemische eigenschappen van goud en lood mag men natuurlijk abstraheeren, en in zooverre doet het inderdaad niets ter zake, uit welke stof de aantrekkende deeltjes bestaan. Maar zoo mag men ook, waar gevraagd wordt naar de wet, die het eigenbelang beheerscht, wel van de andere menschelijke eigenschappen abstraheeren, maar met het verschil, dat tusschen de menschen bestaat, ook daar, waar het eigenbelang uitsluitend werkt, moet gerekend worden. En nu is het groote verschil dit, dat, terwijl op physisch terrein het bovenbedoelde onderscheid meetbaar of weegbaar is, dit op psychisch gebied niet het geval is. Men kan bijv. zeggen: als een klomp goud en een klomp lood evenveel ruimte innemen, heeft het goud tweemaal zooveel massa als het lood. Men kan niet zeggen: als A. en B. beiden voor 't genoegen van eenzelfden goeden maaltijd gesteld zijn, is dit genoegen A. tweemaal zooveel waard als B. Nu zeg ik niet, dat mijn bezwaar het vinden van wetten absoluut in den weg staat; alleen betwijfel ik, of men, met zulke onbepaalde grootheden werkende, spoedig tot gepreciseerde resultaten kan komen, zoodra het niet meer geldt, de wetten voor het individu, maar voor de samenwerkende individuen, de maatschappij, te vinden. Het wil mij toeschijnen, dat de eigenbelangsleer aanvangen moet met in tweeërlei zin abstract te zijn: dat zij niet alleen alle andere factoren buiten het egoisme moet verwaarloozen, maar ook moet aannemen, dat de waarde derzelfde genietingen door alle menschen betrekkelijk even hoog of even laag wordt aangeslagen. Hoever zij daarmede van de verklaring der concrete werkelijkheid afblijft, ligt voor de hand.

Na de eigenbelangsleer zou moeten volgen de leer der andere motieven, die den mensch bij zijn handelen leiden. Het eerst zou in aanmerking komen de naastenliefde, waaromtrent dan deze wet zou gelden: ‘Zoo dikwijls de mensch te kiezen heeft tusschen twee handelingen, die invloed hebben op den toestand van anderen, zal hij *ceteris paribus* die kiezen, die hem toeschijnt, dien anderen het meeste geluk aan te brengen.’ En zoo voorts, en zoo voorts.

Het bestudeeren van de reeks van wetenschappen, die men op die wijze aanneemt, kan voorloopig niet anders dan eene nuttige verstandsoefening zijn; de practische staathuishoudkunde heeft elders haar licht te zoeken, om, wil zij niet geheel in 't blinde te werk gaan, de vaste beginselen op te sporen, die haar leiden moeten. Een eerste vereischte daarvoor is kennis van den concreten toestand der maatschappij, en kennis van den ontwikkelingsgang der maatschappij. Doch hoe laat

zich die - ik erken het - duizelingwekkend hooge eisch vervullen? De heer Heymans, die vraag aanroerende, laat den beoefenaar der concrete staathuishoudkunde - hij vergunne mij een oogenblik dat woord - in wanhoop over zijne onmacht in het duister staan. Verbeeld u, zegt hij, dat gij u ten taak stelt, den oeconomischen toestand van zeker volk in de eene of andere periode zijner ontwikkeling te verklaren. Gij dient daartoe wel te kennen den juridischen grondslag, waarop die maatschappij steunt; gij zult vervolgens de bestaande godsdienstige overtuigingen met haar vèrstrekken den invloed op de begrippen en neigingen van het volk moeten nagaan; gij moet bedenken, dat bodem en klimaat belangrijke medewerkende factoren zijn; gij moet u op de hoogte stellen van den geest des tijds, van nationale en provinciale invloeden; ten slotte moogt gij weer niet vergeten, dat vele dezer elementen zelf door oeconomische invloeden werden gevormd en vervormd, zoodat er allerlei van de meest samengestelde factoren in het spel zijn. Met andere woorden, besluit de heer Heymans, eene concrete oeconomie zou verplicht zijn, kennis te nemen van den geheelen concreten mensch en den geheelen concreten maatschappelijken toestand, en hij maakt er de gevolgtrekking uit, dat de concrete oeconomie geene reden van bestaan heeft.

Het is mij wel, en ik wil het volstrekt niet tegenspreken, als wie die uitspraak doet, zich ertoe bepaalt, te constateeren, dat wat men concrete oeconomie noemt, niet eene wetenschap is, binnen een zuiver omschreven gebied beperkt. Maar ik zie niet in, waarom men den zeer begrijpelijken en geijkten naam niet zou mogen bewaren voor dat deel van de studie der maatschappij, dat zich bij voorkeur bezighoudt met de verschijnselen der stoffelijke welvaart. Ik weet zeer wel, dat die verschijnselen niet op zichzelf staan en dat telkens met allerlei motieven, schijnbaar buiten ons gebied gelegen, rekening moet worden gehouden. Maar daar de concrete oeconomie voor mij alleen beteekenis heeft als leerschool voor de practische en dus haar gebied ontleenen moet aan het doel, dat zij nastreeft, dunkt mij zulk eene onderscheiding van de sociologie naar de verschijnselen en niet naar de krachten, welker verklaring men zoekt, alleszins geoorloofd. Het is dan zaak, om in den chaos dier krachten den weg te vinden. Hoe moeilijk het zijn moge, geschiedenis en statistiek zijn daar, om ons te helpen. Waarnemen en nog eens waarnemen behoort de eerste en de laatste les te zijn. Bij verschillende volken en in verschillende tijdvakken kan men dan den invloed van zekere juridische, ethische, religieuze noties, van staats- en godsdienstwetten, van klimaat en bodem op de voortbrenging en verdeeling der welvaart nagaan. Men kan vergelijkenderwijs te werk gaan: bijv. twee volken in toestanden vergelijken, waarin voor een groot deel dezelfde krachten werkzaam zijn, en dan de verschillende verschijnselen op 't gebied der welvaart, die men bij hen waarneemt, terugbrengen tot den invloed van die

krachten, die bij het eene werkzaam zijn en het andere niet; òf uit vergelijking van twee volken, in welke geheel verschillende krachten werkzaam zijn en bij wie desniettemin op het gebied der welvaart een volkomen gelijk verschijnsel zich vertoont, de les putten, welke samenstellen van geheel verschillende krachten eenzelfde resultaat kunnen voortbrengen; òf eenzelfde volk in verschillende stadiën van ontwikkeling nasporen en uit de waarneming der verschillende daarin werkzame krachten de verklaring der afwijkende verschijnselen op welvaartsgebied opmaken.

Mij dunkt, iets dergelijks bedoelt de historische school, waar zij de inductieve methode aanprijst. Doch de strijd tusschen inductie en deductie gaf aanleiding tot wederom een misverstand te meer. Ik sluit mij geheel bij den heer Heymans aan, waar hij zegt, dat die tegenstelling in de werkelijkheid onbestaanbaar is. Zuiver inductief is, zoover ik kan nagaan, geene wetenschap; zuiver deductief is alleen de mathesis. Gelijk Buckle zegt: '*Properly speaking*, *there are only two methods, the inductive and the deductive; which*, *though essentially different*, *are so mixed together*, *as to make it impossible wholly to separate them.*' Het onderscheid tusschen beide oeconomische scholen in dit opzicht is, dunkt mij, dat de oude oeconomie op het individu, de nieuwe op de maatschappij de inductieve methode toepast; dat dientengevolge de eerste spoedig het zuiver deductieve stadium heeft bereikt, de laatste het vooralsnog niet bereiken kan. Inmiddels gaat de eerstgenoemde ook dikwijls inductief te werk, als zij tracht, hare deductief gevonden wetten te verifieeren, terwijl de laatstgenoemde, getuige o.a. de voorbeelden, hier en daar in het boek van den heer Levy voorkomende, bij het ontwikkelen harer stellingen de deductieve methode niet versmaadt. Maar al te veel is daarbij beiden eigen de zucht, om nu eens deze, dan die methode aan te grijpen, die schijnt het spoedigst tot eene conclusie te kunnen leiden: hier is van pas zoowel de waarschuwing van den heer Van Houten, dat men niet eenige te hooi en te gras bijeenvergaarde feiten, die met eene deductief gevondene stelling schijnen te strooken, als onaantastbare bewijzen aanzie, als de opmerking van den heer Heymans, dat men zich toch wachte voor den waan, in statistische tabellen alleen de oplossing der maatschappelijke raadselen te vinden.

De wetten, die de historische concrete oeconomie vindt, zijn natuurlijk van eene andere orde dan de wetten der orthodoxe oeconomie. Het zijn geene constante grondformules, die de werking der krachten beheerschen, maar algemeene stellingen, die zoo nauwkeurig mogelijk het eindresultaat van eene menigte factoren in formule brengen. Het onderscheid is het duidelijkst uitgedrukt in deze woorden van Spencer, die de heer Heymans aanhaalt: '*What we call a general truth, is simply a proposition which sums up a number of our actual experiences*; *and not the expression of a truth drawn from our actual*

experiences, *but never presented to us in any of them. In other words*, *a general truth colligates a number of particular truths, while an abstract truth colligates no particular truths*, *but formulates a truth which certain phenomena all involve, though it is actually seen in none of them.*' Het spreekt vanzelf, dat de concrete oeconomie, die uit den aard der zaak alleen zulke *general truths* vindt, ook als leermeesteres der practische oeconomie geene andere roeping kan hebben, want de practijk kan zich alleen op die algemeene waarheden gronden.

Prof. D'Aulnis, die niet als de meeste oeconomen zijner partij de inductieve methode hooghartig voorbijgaat, maar de vraag, of zij op maatschappelijk gebied mogelijk is, onder de oogen durft zien, schijnt met het verschil tusschen beide soorten van wetten niet voldoende gerekend te hebben. In zijne artikelen in *De Economist* gaat hij na, op welke wijze de vier manieren van causaalinductie toegepast zouden kunnen worden, om tot de merkwaardige conclusie te komen: 'Absoluut verwerpelijk is de inductieve methode niet; er kunnen gevallen voorkomen, waarin zij met goed gevolg kan worden toegepast.' Had de Schrijver bedacht, dat de vraag niet is, langs inductieven weg de wetten zijner deductieve oeconomie te verifieeren, hij had haar al licht belangrijker plaats ingeruimd. Bij elk voorbeeld der inductieve methode, dat hij aanhaalt, wijst hij op de bezwaren, die ik voorwaar niet licht zal tellen, om te gelijk aan te toonen, dat men er langs deductieven weg veel spoediger komt. Met het oog hierop schijnen de voorbeelden opzettelijk ingericht. Doch het kan, zooals wij boven zagen, de taak der concrete oeconomie niet wezen, uit de werkelijkheid die wetten op te sporen, die slechts eene hypothetische waarheid kunnen hebben, doch algemeene stellingen te ontdekken, die dat absolute karakter missen, maar hoe langer hoe nader aan de waarheid komen. En daartoe is de inductieve methode de alleen geschikte[*]. De heer

(*) Zoo is men in den laatsten tijd door eene reeks waarnemingen, langs inductieven weg, in Duitschland tot deze algemeene stelling gekomen: 'Wanneer een land een invoerrecht heft van een landbouwproduct, dat tot de eerste levensbehoeften behoort, en waarvan een zekere invoer noodzakelijk is om in de behoeften te voorzien, dan zal de prijs van dit product stijgen met ongeveer het bedrag van het invoerrecht.' Men zie *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 1 September. Eerste blad. Oec. en fin. mededeelingen.
Deze stelling mag onaantastbaar worden genoemd, maar - en zoo gaat het met vele oeconomische stellingen - heeft het nog tot geen zeer hoogen graad van nauwkeurigheid gebracht. Wij merken bijv. op, dat de prijs der rogge niet overal 10 M. per 1000 kilo gestegen is, maar op die markten, waar bijna hij uitsluiting vreemde rogge wordt verhandeld, met 8,10, 8,22 en 9,03 M. Elders daarentegen steeg de prijs met ruim 12 M., ja, op drie der markten met 17 à 20 M. Die verschillen zijn door bovengenoemde stelling nog niet verklaard. Nu moet men ook in aanmerking nemen, dat bij de gedane berekeningen van de vooronderstelling is uitgegaan, dat de kosten van vervoer, plus alle andere onkosten, plus de ondernemerswinst, onveranderd zijn gebleven, wat misschien niet met de waarheid strookt. Met andere woorden, er is een factor verwaarloosd, die, in aanmerking genomen, het resultaat nauwkeuriger zou hebben gemaakt. Ook dan zou intusschen waarschijnlijk nog onverklaard zijn gebleven, waarom de prijs te Stettin maar met 8, te Breslau met 20 M. steeg. Verdere waarnemingen zouden dan licht moeten verspreiden.
Het zal duidelijk zijn, dat de inductief gevonden stelling noch eene abstracte elementaire, noch zelfs eene abstracte secundaire wet is, maar eenvoudig eene algemeene waarheid, die zich bij zekere omstandigheden in de werkelijkheid openbaart.
Heeft de concrete oeconomie deze waarheid ontdekt, zal dan de practische dadelijk de conclusie maken: schaf dus het invoerrecht af? Neen, zegt de historische school terecht. Het is mogelijk, dat zij tot zulk een resultaat komt en dus hetzelfde wil als de orthodoxe oeconomie, gelijk het dan ook onzinnig is te vooronderstellen, dat zij juist in alle opzichten

D'Aulnis moet daarbij niet vergeten, dat de oeconoom niet voor één verschijnsel ook maar één bepaalden vorm van causaalinductie gebruikt: zooveel mogelijk naar de verschillende vormen bij éénzelfde verschijnsel te werk gaan, voortdurend vergelijken met andere verschijnselen en analogieën opzoeken, is de weg, die hem tot een resultaat kan leiden. De gevolgtrekkingen worden dan uit den aard der zaak zekerder, dan wanneer men slechts één vorm van inductie toepast, gelijk de heer D'Aulnis in al zijne voorbeelden doet.

Bij de practische oeconomie, die zich op de dus verkregen concrete gronden moet, heeft men het volle recht, ja, den plicht, ethische eischen te stellen, gelijk de historische school doet. De vraag, hoe de stoffelijke welvaart te verbeteren, moet ondergeschikt blijven aan de overweging, of langs den weg van verbetering ook aan de ethische bestemming van mensch en maatschappij wordt te kort gedaan.

Heb ik in het licht trachten te stellen, wat concrete, wat practische oeconomie is, het was, om ten slotte mijne overtuiging uit te spreken, dat een vak van kennis - ik vermijd het licht aanstootelijke woord: wetenschap - dat de stoffelijke welvaart der maatschappij in concreten zin tot voorwerp van studie maakt en practische lessen voor de ontwikkeling der welvaart opspoort, recht heeft van bestaan. De heer Heymans zegt ergens, dat het zijne abstracte oeconomie ontzaglijk veel kwaad heeft gedaan, dat zij steeds aan de universiteiten bij de rechtsgeleerde faculteit onder dak werd gebracht. Welnu, hij verhuize met zijne abstracte eigenbelangsleer naar de afzonderingscellen der philosophie, en late den juristen de c o n c r e t e e n p r a c t i s c h e v o l k s h u i s h o u d k u n d e.

Resumeerende, wensch ik mijne inzichten neer te leggen in de volgende stellingen:

1. De wetten der abstracte oeconomie dragen als alle natuurwetten een hypothetisch karakter.

het tegendeel zou willen van wat de orthodoxe oeconomen leeren. Maar zij gaat in dezen hoogst behoedzaam te werk. Zij vraagt, of het invoerrecht ook voor den landbouw gunstige vruchten afwerpt, waarvan de voordeelen tegen de zwaardere belasting der consumenten opwegen. Zij vraagt, of de voordeelen, die het voor de schatkist afwerpt, ook van dien aard zijn, dat het onmogelijk gemist kan worden, enz. enz. Het is hoogst waarschijnlijk, dat het veroordeelend vonnis over den roggetol zal worden uitgesproken (zoo de kathedersocialisten Held en Nasse), maar de historici laten daarbij wel degelijk uitkomen, dat op die wijze niet elk invoerrecht onder alle omstandigheden te veroordeelen is.
De orthodoxe oeconomen van den lateren tijd erkenden dit ook meermalen bij wijze van concessie. Een blijk te meer, hoe beide scholen elkander op practisch terrein kunnen ontmoeten. Maar de orthodoxe oeconoom kan niet anders tot deze concessie komen, dan door buiten zijn terrein te treden en de grondslagen zijner wetenschap, zooals hij haar begrijpt, te ondermijnen.

2. De abstracte oeconomie is onbevoegd, voorschriften te geven voor de practijk.
3. De practische oeconomie moet zich gronden op de kennis der concrete, wier wetten het karakter dragen van algemeene waarheden, die de coëxistentie of consequentie van zekere maatschappelijke verschijnselen in formule brengen.
4. De abstracte oeconomie is één der hulpwetenschappen, die dienen kan, om de wetenschap der maatschappij te grondvesten, en de concrete oeconomie heeft geen ander doel, dan leermeesteres te zijn der practijk, en is als zoodanig eer kunst dan wetenschap.
5. De abstracte oeconomie gaat uit van het individu, de concrete van het maatschappelijk organisme; beiden gaan oorspronkelijk inductief te werk, maar terwijl eerstgenoemde het deductieve stadium heeft bereikt, kan voor de tweede de deductieve methode slechts tot hulpmiddel dienen bij haar inductief onderzoek.
6. De concreet-practische oeconomie behoort steeds haar verband met het overige gebied der sociale wetenschap in het oog te houden en dus bij het geven harer voorschriften, die bevordering der stoffelijke welvaart ten doel hebben, te bedenken, dat stoffelijke welvaart voor individu, staat en maatschappij slechts middel kan zijn tot een hooger einddoel: algemeene ontwikkeling en volmaking.

Veel zal mijn standpunt van dat van den heer Heymans, spijt zijne voorliefde voor de abstracte oeconomie, wel niet verschillen. Hij beschouwe deze schets als een blijk van de belangstelling, waarmede ik van zijn merkwaardig proefschrift heb kennis genomen, en hij zij overtuigd, dat niemand meer dan ik verlangend is kennis te maken met de resultaten van zijn verder onderzoek, die hij aan het slot van dat proefschrift in de toekomst belooft.

Mr. R. MACALESTER LOUP.

Geschiedenis van den dag.
De groote Mogendheden na het Congres van Berlijn.

Al worden de Europeesche tractaten gemaakt au nom de Dieu tout-puissant, toch zijn het kinderen van den dag; 't gaat ermee als met de goden van zekere Wilden; wanneer zij niet langer naar den zin zijn, worden zij stukgeslagen. Kinderen alleen gelooven aan de onverbreekbaarheid van tractaten, want kinderen hebben nog

geene ondervinding. Wie zou zoo naïef zijn, nog aan zulke dingen te hechten?

Wij behoeven niet eens te herinneren aan de besluiten van het Weener Congres; dat is al zoolang geleden, maar denk eens aan het tractaat van Parijs van '56! Wie kan dat tegenwoordig lezen zonder lachen? De Keizer der Franschen, de Koningin van Groot-Brittannië en Ierland, de Keizer aller Russen, de Koning van Sardinië en de Keizer der Ottomanen met den Keizer van Oostenrijk overeengekomen, om zich te verstaan 'sur les bâses à donner au rétablissement et à la consolidation de la paix, en assurant, par des garanties efficaces et réciproques, l'indépendance et l'intégrité de l'empire ottoman'!

Tractaten duren precies zoolang als de macht van den sterkste, d.i. zoolang de meerderheid der contracteerenden willens zijn, er de hand aan te houden. De sterkste wilde in '56 Rusland vernederen en Turkije verhoogen. Rusland berustte tot op het oogenblik, dat het kans zag, aan den band te ontspringen; 't was in '70, toen Frankrijk onmachtig was, Engeland verdiept in de katoenpolitiek, en derhalve de macht van den sterkste was verbroken; Rusland zond eenvoudig eene nota, waarin het kort en bondig verklaarde, dat het zich niet langer hield aan de bepalingen van het tractaat van Parijs, voor zoover het hem in de Zwarte Zee aan banden legde.

En het werd goedgevonden op de Pontus-conferentie te Londen in '71, nadat vooraf een protocol was onderteekend, waarin werd verklaard, dat het een wezenlijk beginsel was van het volkenrecht, dat 'geen Mogendheid zich eenzijdig onttrekken kan aan de verplichtingen van een verdrag'. Alweer de hoeveelheid scheurpapier in de wereld vermeerderd! Rusland onderteekende mee, want het protocol had natuurlijk geene terugwerkende kracht.

Erger dan met eenig tractaat ging het met den vrede van Berlijn; dat tractaat sneuvelt, nog vóórdat het geheel is uitgevoerd. In weerwil van al de bezwaren, welke de vrede van Berlijn in de toepassing moest meebrengen, kon hij jaren duren, indien de macht van den sterkste dezelfde bleef en gereed, zich voor dat tractaat desnoods in de bres te stellen. De machtsverhouding is echter geheel veranderd met het optreden van eene liberale Regeering in Engeland. Rusland ondernam den laatsten oorlog tegen Turkije in de hoop, dat de liberale oppositie in Engeland, aangevoerd door Gladstone, sterk genoeg zou zijn, om de Regeering terug te houden, in de Oostersche quaestie krachtig in te grijpen; de hand van Beaconsfield was echter vast; hij liet de oppositie razen, zond de Engelsche vloot naar de zee van Marmora en zette Rusland den voet dwars, om den vrede van San Stefano aan eene herziening te onderwerpen. Toen de grijze, ondernemende Beaconsfield uit Berlijn terugkeerde van het congres, werd hij ingehaald, zoo roemrijk als Engeland zelden zijne staatslieden complimenteert;

het geschreeuw der oppositie werd erdoor onderdrukt; Beaconsfield vierde een schoonen triomf, en Rusland wist, dat hij de daad bij het woord zou voegen, wanneer het de grens, bij het tractaat van Berlijn aangewezen, durfde overschrijden.

Daar kwam de verrassing van de Engelsche verkiezingen; de wispelturige, meestal redelooze volkswil riep den vriend van Rusland aan het bestuur. Gladstone is een te hartstochtelijk man, om een goed staatsman te wezen; hij erkent het gewordene niet anders dan in naam en volgt eene politiek, die duidelijk het kenmerk draagt, het werk, door zijn voorganger met zooveel beleid gebouwd, weer af te breken. Hij stelde zich aan het hoofd van de uitvoering van het tractaat van Berlijn, maar op eene wijze, die de zwakke punten, de groote leemten deed uitkomen; veel haast werd er gemaakt met die punten, welke in het nadeel zijn van Turkije, terwijl die, welke in het voordeel zijn van de Porte, b.v. de bezetting van de Balkan-passen, met rust werden gelaten; zoo moest de uitvoering van het tractaat tevens zijn overlijden worden.

Het scheen, of Gladstone het er gansch op toelegde, om Rusland de handen geheel vrij te maken, ten einde zijne lievelingsdenkbeelden te verwezenlijken. Zoolang Engeland vasten voet had te Kabul, moest Rusland vreezen voor een aanval op zijne Centraal-Aziatische bezittingen. Welnu, Gladstone is van oordeel, dat Afghanistan geheel moet worden ontruimd, en begint met betrekkelijke snelheid uitvoering te geven aan dat plan. De Engelsche troepen hebben Kabul verlaten, en daar zetelt als Emir de weinig betrouwbare Abdorrhaman.

De aanleg van verdedigingswerken op Cyprus wordt gestaakt, het garnizoen verminderd en daarmee een der dreigende punten schier prijsgegeven. Wederom, een regeeringsvorm, welke een land blootstelt aan zulke kolossale veranderingen, heeft eene groote schaduwzijde.

Het eenige, wat men tot verdediging zou kunnen aanvoeren, is, dat de Regeeringsvorm 't eigenlijk niet helpen kan, want dat men van staatslieden gewoon is, dat zij rekening houden met de eischen der werkelijkheid en daarom de een nooit geheel afbreekt, wat de ander heeft opgebouwd; Gladstone kan in dat opzicht slechts dienen als uitzondering op den regel en bewijst daardoor opnieuw, geen staatsman te zijn, eene overtuiging, die spoedig algemeen moet worden in Engeland en den premier een kortstondig bestuur voorspelt - echter lang genoeg, om veel kwaad te berokkenen, dat naderhand niet gemakkelijk meer hersteld wordt.

Eene verandering in de verhouding der Europeesche staten was na den vrede van Berlijn dubbel gevaarlijk, omdat de bodem toch reeds zeer ontvankelijk was voor het opnemen van kwaad zaad. Het congres van Berlijn was de begrafenis van het Driekeizersverbond. Rusland had gemeend, dat Duitschland de werkelijk zeer groote diensten

zou vergelden, in '70 bewezen bij den oorlog met Frankrijk. Het bleek echter, dat hier, zooals 't meermalen gaat, de opvatting van dienst en wederdienst nog al verschilde; het dreigde te Berlijn soms tusschen Gortchakoff en Bismarck openlijk tot eene uitbarsting te komen, en de oude vrienden scheidden als vijanden; beiden besloten, om bij de eerste de beste gelegenheid wraak te nemen.

Van dat oogenblik af dagteekent de halfvijandige houding tusschen Rusland en Duitschland. De Russische troepen, welke uit Turkije terugkeerden, werden op eene in 't oog vallende wijze langs de Duitsche grenzen opgesteld, alsof er een oorlog op til was. Dat er inderdaad ooit sprake is geweest van dadelijke vijandelijkheden, laat zich volstrekt niet aannemen; Rusland was te veel verzwakt door den strijd met Turkije; vooral de financiën waren in eene te groote verwarring, om aan een oorlog met het machtige Duitschland te denken. Men moet de zieke zenuwen van den Duitschen Rijkskanselier hebben, om zulk eene opvatting van het feit te hebben, dat de troepen aan de grenzen werden opgesteld. Hoogstwaarschijnlijk is dat opstellen alleen geschied, om Duitschland te doen gevoelen, dat de ontevredenheid over zijne houding op het congres van Berlijn zeer groot was.

Er hebben in die dagen ook geruchten geloopen van een voorstel van Rusland aan Frankrijk tot het sluiten van een verbond, dat tegen Duitschland was gericht. Men heeft ook in de even onverwachte als overhaaste reis van Bismarck naar Weenen, tot het sluiten van een nauw verbond met Oostenrijk, de bevestiging willen zien van dat gerucht.

De Wurtembergsche oud-Minister Varnbühler, die in zeer nauwe betrekking staat tot Bismarck, verzekerde onlangs in eene redevoering, dat de zaak zich inderdaad zoo had toegedragen; Rusland had formeel een voorstel gedaan aan Frankrijk tot het aangaan van een verbond, maar de Fransche Minister van Buitenlandsche Zaken Waddington wilde er niets van weten; ja, dit niet alleen, Waddington gaf Bismarck kennis van het gebeurde, ten einde feitelijk het bewijs te leveren, dat Frankrijk waard was, door Duitschland vertrouwd te worden.

De mededeeling van Varnbühler wekte opspraak, èn omdat zij kon gehouden worden voor eene half-officieele bevestiging, èn omdat eruit bleek, dat Frankrijk zich òf voor Duitschland vernederd, òf ten opzichte van Rusland eene verraderlijke rol gespeeld had. Nadat er in de kranten heel wat inkt over was vermorst, volgde van weerszijden een démenti. Waddington verklaarde, dat Rusland onder zijn bestuur nooit zulk een voorstel had gedaan. Varnbühler verzekerde, dat hij van Bismarck niets over de zaak had gehoord, dat hij zijne redevoering te Ludwigsburg had geïmproviseerd en niets anders had bedoeld dan eene herhaling van een bericht, dat vroeger in de kranten had gestaan.

Toch heeft niemand zich bij deze démentis neergelegd; vooreerst weet men al te goed, dat zulk eene tegenspraak van heele of halve diplomaten op zichzelf niets beteekent; men is er, of liever, men

meent ertoe verplicht te zijn, omdat de waarheid voor het groote publiek eene andere moet zijn dan de waarheid onder de diplomaten; dreigen die waarheden met elkander in strijd te komen, dan behelpt men zich met de verklaring, dat het bericht onjuist is, of in meer duidelijke taal uitgedrukt, men liegt.

Wat het publiek historisch van de zaak weet, heeft op zichzelf niet heel veel te beteekenen. De vijandschap tusschen de beide Rijkskanseliers, Gortchakoff en Bismarck, op en na het Berlijnsche congres, is een feit. Toen Gortchakoff den 21sten Juni '79 Berlijn passeerde op reis naar Baden-Baden, bracht hij tegen zijne gewoonte Bismarck geen bezoek, maar reisde na een kort oponthoud door.

De Russische ambassadeur te Londen, Schouwaloff, die meer op de hand van Bismarck was en beschouwd werd als de vertegenwoordiger van de oude, vriendschappelijke, intieme betrekkingen tusschen Rusland en Duitschland, werd in November '79 teruggeroepen en in de Engelsche hoofdstad vervangen door Lobanoff, ambassadeur te Konstantinopel. Schouwaloff ontving tot heden geene andere staatsbetrekking - wat eveneens moet worden opgevat als een bewijs van ontevredenheid van Rusland over Duitschland's houding.

De eerste bron, waaruit de mededeeling van het voorstel van het Russisch-Fransch verbond is gevloeid, moet worden gezocht in eene audientie, door den Russischen Rijkskanselier te Baden-Baden in den zomer van '79 verleend aan den hoofdredacteur van de Orleanistische *Soleil*, Louis Peyramont, welke zich bij Gortchakoff aandiende met aanbevelingsbrieven van den Franschen oud-Minister van Buitenlandsche Zaken, Decazes. Gortchakoff zou bij die gelegenheid zijn hart voor den Franschen journalist hebben uitgestort en gezegd, dat Bismarck hem daarom niet mocht lijden, omdat hij openlijk voor zijn gevoelen was uitgekomen, dat hij wenschte, Frankrijk weder zijne vroegere plaats als groote Mogendheid onder de Staten van Europa te zien innemen. Dit verhaal lijkt echter wat kranterig, om er onvoorwaardelijk geloof aan te hechten.

In Augustus '79 nu zou door Gortchakoff een agent naar Parijs zijn gezonden, om de Fransche Regeering ten opzichte van een verbond met Rusland te polsen. Waddington, minister-president en minister van Buitenlandsche Zaken, wees den President der Republiek echter op de gevaren, welke voor Frankrijk uit zulk een verbond zouden voortvloeien; het aanbod werd afgeslagen, maar kwam toch ter kennis van den Duitschen Rijkskanselier, hetzij door Waddington zelf, hetzij door het scherp luisterend oor van den Duitschen ambassadeur te Parijs.

Wellicht heeft de zaak zich zoo toegedragen, dat Bismarck de lucht kreeg van het Russische voorstel en daarop de Fransche Regeering kort en bondig het afvragen, of zulk een verbond werkelijk was gesloten. De Fransche Regeering kan daarop geantwoord hebben, dat zulk een verbond niet bestond en, om alle wantrouwen weg te

nemen, erbij gevoegd hebben, dat het wel aangeboden, maar geweigerd was.

Omstreeks denzelfden tijd verkeerden verschillende Russische Grootvorsten te Parijs en kwamen meermalen in aanraking met Fransche staatslieden. Voeg daarbij de scherpe taal, door de geheele Russische pers tegen Duitschland en de Duitschers gevoerd, de bewering, dat Konstantinopel te Berlijn moest worden veroverd, dan begrijpt men, dat het verhaal van het Russische voorstel gemakkelijk kon worden verzonnen als eene weerspiegeling, als eene illustratie van de verhouding tusschen Rusland en Duitschland(*).

Wat ook de ware toedracht der zaak zij, er moeten afdoende redenen geweest zijn, geene krantenpraatjes, maar feiten van groot gewicht, om den ouden Duitschen Keizer te bewegen, den raad te volgen van zijn Rijkskanselier en door een enger verbond met Oostenrijk den alouden band met Rusland te verbreken en de Russische politiek, vertegenwoordigd door Gortchakoff, den handschoen toe te werpen. Let daarbij op het feit, dat Gortchakoff Rijkskanselier is gebleven en Schouwaloff ambteloos burger werd. Wellicht, dat de eene of andere Arnimgeschiedenis nog eens het geheim ontsluiert, of Bismarck er belang bij krijgt, om de geheele waarheid mede te deelen. 't Maakt zeker een vreemden indruk, dat in ons constitutioneel Europa zooveel geheimzinnigheid heerscht en over de verbonden der volken beslist wordt, zonder dat zij weten waarom.

De verhouding tusschen Duitschland en Rusland is na dien tijd wel iets verbeterd, maar alleen de spanning, welke er bestond, is verdwenen; van de vroegere intimiteit is geene sprake.

En dat kan ook niet; de belangen der beide rijken loopen daarvoor te veel uiteen. Rusland heeft altijd gerekend - en dat was zoo onnatuurlijk niet - op de ondersteuning, of voor 't minst, de onverschilligheid van Duitschland ten opzichte van de oplossing der Oostersche quaestie; Duitschland had geen direct belang bij de oplossing van die quaestie, wat Bismarck meermalen met nadruk verzekerde; Rusland zorgde indertijd, dat Duitschland de vrije hand had in de Fransche zaken; Rusland was bereid, om steeds den rug van Duitschland te dekken, wanneer de strijd tusschen Germanen en Franken weder ontbrandde; het was niet meer dan eene gepaste belooning, dat Duitschland eveneens handelde ten opzichte van het zwaartepunt der Russische politiek, den strijd tusschen Russen en Turken in het Zuidoosten van Europa.

Tot verontschuldiging van Bismarck's houding op het congres van Berlijn zou men kunnen aanvoeren, dat zijn hoofddoel was, den vrede van Europa te handhaven, en daarvoor moest Engeland evenzeer worden ontzien als Rusland; meende Rusland te kort te komen bij de trans-

(*) Vgl. Wilhelm Müller, *Politische Geschichte der Gegenwart. Das Jahr* 1879. Berlin J. Springer. S. 85. Müller durft voor het Russische voorstel niet geheel instaan en gebruikt den zeer twijfelachtigen vorm: ‘wie man sagt’.

actie, dat was niet Bismarck's schuld, maar een gevolg van de omstandigheden, die niet in de macht waren van den Duitschen Rijkskanselier.

Na het eng verbond met Oostenrijk is de verhouding geheel veranderd; Duitschland is niet langer onpartijdig in de Oostersche quaestie, omdat deze al te nauw de belangen raakt van zijn bondgenoot Oostenrijk. Men zou zelfs kunnen beweren, dat Duitschland juist om die reden zwakker is geworden met dat verbond. Het is daarmee op den weg geraakt, waardoor het Rusland nog meer van zich moet vervreemden, terwijl de hulp van Oostenrijk van twijfelachtige waarde is.

Het is een bekend feit, dat de Duitschers in Oostenrijk, wat getalsterkte betreft, de minderheid vormen; tot heden maakte dit in zoover minder uit, omdat de Duitschers intellectueel overal hooger stonden; dat verschil is echter minder geworden, en wat meer zegt, ten gevolge van de natuurlijke werking van den tijdgeest is de tegenstelling tusschen de Duitschers en de andere nationaliteiten, Slaven en Hongaren, zóó sterk geworden, dat de Duitschers voor het materieel overwicht zullen moeten zwichten. In Hongarije, waar het Duitsche element betrekkelijk niet veel beteekent, hebben de Germanen weinig in te brengen, en zelfs in de groote steden neemt hun invloed af.

In het Oostenrijksche parlement kan men ook met de eenzijdige kieswet geene Duitsche meerderheid meer maken; Duitschers en Slaven staan tegenover elkander, en de haat is over en weer zóó hevig, dat nauw meer aan gemeenschappelijke werkzaamheid is te denken; met kunst en vliegwerk tracht de Regeering 't zoo te maken, dat de verhouding dragelijk is.

Hoe zou nu zulk een rijk een krachtige steun voor Duitschland kunnen zijn, wanneer de Duitsche belangen op het spel staan?

De Oostersche quaestie zal in de eerstvolgende jaren het brandpunt blijven van de Europeesche politiek; het Turksche rijk zakt ineen, en de Europeesche Mogendheden hebben steeds, ook daar, waar zij meenden den Sultan te steunen, tot de verzwakking van dat Rijk bijgedragen. De toestand, waarin Turkije gekomen is na den vrede van Berlijn, is van dien aard, dat de ontbinding eene quaestie is van betrekkelijk slechts korten tijd; de vrede van Berlijn is het begin van het einde geweest.

Nu staan in Oostenrijk, wat de Oostersche quaestie aangaat, de politiek van de Regeering en de politiek van het volk tegenover elkander; noch de Duitschers, noch de Slaven, noch de Hongaren hebben sympathie voor de Turksche politiek der Regeering. De Regeering is van oordeel, dat de overwegende invloed van Oostenrijk op het Balkan-schiereiland eene levensquaestie is; op het westelijk deel van het Balkan-schiereiland mag niets geschieden, wat Oostenrijk niet wil; daarom wist het zich de bezetting van Bosnië en Herzegowina te laten opdragen met het recht, ook op het district Novi-Bazar de hand te leggen. Van daaruit kan Oostenrijk's macht reiken tot aan Saloniki,

tot aan de Aegeïsche zee. Handelsbelangen en strategische eischen schreven, naar men meende, zulk eene staatkunde onvermijdelijk voor.

Oostenrijk had zich hierbij wellicht den steun kunnen verzekeren van Rusland, indien het den Czaar op dezelfde wijze de vrije hand had willen laten in het oostelijk gedeelte van het Balkan-schiereiland. Maar Oostenrijk weigerde, toen een voorstel in dien geest door Novikoff werd gedaan, en wanneer Rusland de hand uitstrekt naar Konstantinopel, dan heeft het ook Oostenrijk tegen zich. Oostenrijk speelde op het Berlijnsche congres tegenover Rusland eigenlijk dezelfde verraderlijke rol als tijdens den Krimoorlog; Rusland kan Oostenrijk de occupatie of annexatie van Bosnië en Herzegowina nooit vergeven, omdat het meewerkte tot vernietiging van de schepping van het Bulgarijsche Vorstendom volgens het tractaat van San Stefano.

Men zou de houding van de Oostenrijksche Regeering in de Oostersche quaestie kunnen noemen hooge politiek, in de traditioneele beteekenis van het woord. Uit een strategisch oogpunt is er werkelijk veel voor die politiek te zeggen. Bezit Oostenrijk van het Balkan-schiereiland niet meer dan de smalle strook Dalmatië, dan wordt dit een onzeker bezit en Oostenrijk moet uit den aard der zaak hoogen prijs stellen op een uitgebreid kustgebied.

Nu zijn echter de verschillende nationaliteiten, die gezamenlijk de Oostenrijksche bevolking uitmaken, ieder om verschillende redenen tegen die hooge politiek. De Duitschers zijn ertegen, omdat zij eene vermeerdering van de Slavische bevolking niet wenschelijk achten; de Slaven vormen toch reeds de materieele meerderheid, en het gevaar van onderdrukking, dat de Duitschers van die zijde bedreigt, wordt met elke annexatie op het Balkan-schiereiland grooter.

De Slaven in Oostenrijk keuren die annexatie af, omdat de stamverwante volken in Turkije niet de Turksche overheersching wenschen te verwisselen met de Oostenrijksche, maar een zelfstandig bestaan verlangen. De Oostenrijkers zijn bij de Slaven op het Balkan-schiereiland gehaat, omdat zij in de Oostenrijkers slechts Duitschers zien en zij te weinig ontwikkeld zijn, om het meer geregelde, meer beschaafde bestuur van de Oostenrijkers op prijs te stellen. Indien zij dit konden, zouden zij waarschijnlijk toch de voorkeur geven aan een zelfstandig bestaan of aansluiting aan een stamverwanten Staat, omdat in dit opzicht het nationaal gevoel eene sterke drijfkracht is. De Slaven in Oostenrijk zien geene enkele reden, waarom zij de nationale wenschen van hunne zuidelijke broeders moeten tegenwerken; zij hebben zelf lang genoeg tegen de onderdrukking door de Duitschers met hunne kunstmatige meerderheid gestreden, om haar aan anderen op te dringen.

De Hongaren hebben weder eene andere reden, om de uitbreiding van Oostenrijk op het Balkan-gebied tegen te werken. Het bloed kruipt altijd, waar 't niet gaan kan, zegt het spreekwoord, en de Hongaren gevoelen sympathie voor de Turken. Daarbij is het nationaal gevoel

van de Hongaren onevenredig sterk ontwikkeld, en zij hebben voor een deel dezelfde reden als de Duitschers, om geene annexatie van eene Slavische bevolking te wenschen.

Wanneer men nu vraagt, hoe het mogelijk is, dat in Oostenrijk de dusgenaamd hooge politiek kan zegevieren tegen den zin der bevolking, dan vindt dit zijne verklaring in de eigenaardige regeeringsmachine. De buitenlandsche politiek wordt behandeld in de Delegaties, waarvan de leden worden benoemd door de beide volksvertegenwoordigingen van de beide landen, en wel in elke Delegatie afzonderlijk. Daardoor is der Regeering de gelegenheid geopend, de zaken te behandelen in klein comité, en daarmee is tevens de weg gebaand voor het bezigen van allerlei persoonlijke invloeden, d.w.z. voor politiek geknoei. Wil de Regeering de eene of andere zaak doorzetten, dan maakt zij gebruik van de verschillende belangen, welke de fracties hebben; zij looft en biedt en in 't eind zegeviert zij. Dat scharrelen in staatszaken is in Oostenrijk inheemsch; men kan zeggen: de Regeering kan er niet buiten, want anders is het land niet te regeeren. De ‘occupatie’ van Bosnië en Herzegowina is niet populair, d.w.z. zij is tot stand gekomen tegen den zin der bevolking. Hoe? Langs een breeden knoeiweg.

Wanneer men let op het verledene, dan moet men wel tot het resultaat komen, dat dit geharwar in Oostenrijk nog lang kan duren, maar - sterk is zulk een rijk niet; de grond, waarop het rust, is zwak; het is een zandgrond; geraakt zulk een rijk in botsing, moet het zijne krachten inspannen, dan komt de zwakheid aan den dag. Vandaar, dat Oostenrijk in de laatste jaren bij elke groote onderneming schipbreuk leed. Het werd uit Duitschland geworpen en uit Italië; het kon den opstand in Dalmatië niet dempen, dan door een akkoord aan te gaan; zelfs de bezetting van Bosnië en Herzegowina mislukte aanvankelijk en alleen, omdat de krachten zoo verbazend ongelijk waren, slaagde men in 't eind. Wanneer er werkelijk wat te doen is, dan worden fouten op fouten begaan; men begrijpt soms zelf niet hoe, maar de diepere grond is, dat de grondslagen van het rijk zwak zijn.

En de Oostersche politiek moet Oostenrijk nog zwakker maken, en al de redeneeringen van de Oostenrijksche staatslieden over de eischen der hooge politiek zullen afstuiten op de werkelijkheid. Aan Oostenrijk ziet men, dat het bekende gezegde: de geschiedenis is de leermeesteres der menschheid, niets dan eene phrase is. Maar wel is die geschiedenis de groote rechtbank, die vonnist over de daden van volken en menschen, en dikwijls zwaar vonnist.

Men zou zeggen, dat de ervaring, die Oostenrijk in Italië heeft opgedaan van het onderdrukken van nationale bewegingen, van het bevorderen van het klein-staten-stelsel, van het gebruiken van den eenen staat tegen den anderen, van de toepassing van het beginsel: d i v i d e e t i m p e r a , het wijzer had moeten maken. En zie, op het Balkan-schiereiland is het bezig, zich weer denzelfden toestand te schep-

pen. Oostenrijk wil om strategische en andere redenen op het Balkan-schiereiland heerschen, door aldaar alleen kleine staten te dulden en den eenen staat tegen den anderen te gebruiken. Om macht te hebben, schoof Oostenrijk zich tusschen de nationale Zuid-Slavische beweging door de bezetting van Bosnië en Herzegowina. Daardoor belette het de vorming van een flink Servisch rijk en staat het tusschen Servië en Montenegro, om nu eens zijne gunst aan dezen, straks aan genen uit te deelen.

Belette Oostenrijk op het Berlijnsche congres de vorming van een grooten Bulgarijschen staat, het intrigeerde te Bucharest, om van de ontevredenheid van de Rumeniërs over de Russen gebruik te maken en zoo mogelijk een geheim verbond met Rumenië aan te gaan. De Grieksche beweging werd nooit door Oostenrijk bevorderd, maar wel tegengewerkt.

Veel kans van slagen heeft intusschen deze hooge politiek niet, en wat in Italië langen tijd kunstmatig kon onderhouden worden, moet op het Balkan-schiereiland mislukken, omdat de tijden veranderd zijn. De volken zijn niet meer zoo zwak als vroeger, om zich te laten gebruiken als speelbal voor de hooge politiek. De Balkan-vorsten brengen wel bezoeken aan den Keizer te Weenen, maar dat werkt niet veel uit; het kleine Servië zet het groote Oostenrijk den voet dwars en weigert, eene handelsovereenkomst te sluiten. Terwijl Vorst Karel van Rumenië op reis gaat, maakt zijn Minister Bratiano van de gelegenheid gebruik, om de geschillen met Rusland uit den weg te ruimen en de vriendschappelijke verhouding te herstellen; Vorst Alexander van Bulgarije brengt een bezoek aan zijn Servischen collega te Belgrado, waar hij tevens een vertrouwden gezant van den Vorst van Montenegro ontvangt.

Reeds rilt men te Weenen van een verbond van de Balkan-staten, de nachtmerrie van de voorstanders der hooge politiek. Terwijl de Oostenrijkers op het Balkan-schiereiland gehaat zijn en blijven, wordt de minder aangename verhouding tot Rusland telkens weer uitgewischt en neemt de Russische invloed toe.

Heeft Bismarck nu overwegende redenen gehad, of is hij gedwongen, om de nauwe betrekking met Rusland te laten varen, het intiem verbond met Oostenrijk kan Duitschland niet van veel voordeel zijn, deels omdat Oostenrijk zelf inwendig zwak is en vooral ook, omdat de Oostersche politiek van Oostenrijk schipbreuk moet leiden en Duitschland, dat zelf geen direct belang heeft bij de regeling der Balkan-zaken, door Oostenrijk daarin betrokken wordt.

De verandering, welke in den algemeenen toestand van Europa is ontstaan, is groot. Men herinnert zich de Duitsche grootspraak, dat de vrede in Europa verzekerd was, wanneer in het midden van ons werelddeel een rijk was ontstaan, krachtig genoeg, om dien vrede te

dwingen, wanneer het dreigde, zijn zwaard in de weegschaal te werpen. Het was eene herhaling van het: l'Empire c'est la paix met andere kleuren. Op die grootspraak volgde de schetterende vredetrompet van het Driekeizersverbond. En zeker, de verandering is niet nieuw; men heeft reden, om te lachen, wanneer er gesproken wordt van den eeuwigen vrede onder de diplomaten; hier is het echter opmerkelijk, dat de periode zoo kort duurt, dat wij zoo snel leven en de gansch verschillende toestanden elkander zoo snel opvolgen; dat wijst op eene bedenkelijke onzekerheid, eene onvastheid, die met eenige vrees vervult voor de toekomst.

Staat Rusland vijandig tegenover het sterke Duitschland met zijn zwakken bondgenoot Oostenrijk, eene toenadering tusschen Rusland en Frankrijk moet daarvan het gevolg zijn. Wij hebben straks reeds gezien, hoever die toenadering is gegaan; zij ligt zoozeer in den aard der zaak, dat er verhalen van Russisch-Fransche sympathieën zouden worden verzonnen, indien zij in de werkelijkheid geen grond hadden.

De nederlaag van '70 brandt Frankrijk nog op het hart, en de zucht naar wraak is de natuurlijkste van alle uitingen; volken zijn niet grootmoedig; vrees en dwang alleen houden volken terug. Wendde men tot heden te Parijs vredeliefde voor, iedereen weet, dat dit alleen het geval is, omdat men zich nog niet sterk genoeg acht, om revanche te nemen. Daarbij heeft Frankrijk de minder ridderlijke eigenschap, van niet alleen den kamp tegen Duitschland te willen aangaan; het zoekt bondgenooten; het is in staat, daarvoor te bedelen. De uiting van Gambetta op het vroolijk feest met de commis-voyageurs te Cherbourg - zonderling, dat zulke menschen in zulk eene omgeving den toon aangeven - was eene openbaring van den Franschen geest, waarvan men alleen kan zeggen, dat zij ontijdig en voorbarig was. Aan de Seine en aan de Spree is men over en weer vast overtuigd, dat één oorlog niet genoeg is, om den strijd over den nationalen voorrang te beslechten, en bij dat bewustzijn moet en zal er over eenigen tijd een geschil ontstaan, waarover zelfs de vrede-vrienden onder de beide natiën struikelen.

Daarom was het oprakelen van de Oostersche quaestie door den Engelschen premier zoo hoogst gevaarlijk, want een algemeene oorlog kon licht daarvan het gevolg zijn geworden. De lont, te Dulcigno aangestoken, kon eene ontploffing teweegbrengen daar, waar Gladstone 't niet had gedacht en niet had gewenscht en, wanneer juist de gezamenlijke werkzaamheid van Duitschland en Frankrijk te Konstantinopel eene verdere ontwikkeling van de Oostersche verwarring heeft voorkomen, door de Porte te bewegen, Dulcigno uit eigen beweging af te staan, dan geeft dit volstrekt geen waarborg voor de toekomst, maar moet dit veeleer opgevat worden als eene dier grillige spelingen van het lot, waaraan de geschiedenis zóó rijk is, dat men soms denkt,

dat de wereld een narrenschip is, waarvan de stuurman in de eerste plaats op afwisseling en verrassende effecten is bedacht.

Voor het oogenblik is het niet waarschijnlijk, dat de Oostersche quaestie weder spoedig aan de orde komt, want de Engelsche premier heeft zich als een vertoornde Achilles op zijn buitenverblijf teruggetrokken, verontwaardigd over de weinige medewerking, die de Mogendheden, met uitzondering van Rusland, hem bij zijne Christelijke onderneming hebben getoond; de gemeenschappelijke werkzaamheid van Duitschland en Frankrijk te Konstantinopel op een oogenblik, dat de zaken stonden, zooals hij die gewenscht had, deed de maat overloopen. Door de vrijwillige overgave van Dulcigno werd de vlootdemonstratie belachelijk gemaakt en de politiek van Gladstone veroordeeld. Of Gladstone zich teruggetrokken heeft uit vrees voor de openbare meening in zijn land, die van dwangmaatregelen tegen de Porte afkeerig is, dan of hij gegriefd is, omdat zijn voorstel, om eene of meer havens van Turkije te blokkeeren, afstuitte niet alleen op den onwil der Mogendheden, maar veel meer op de onmogelijkheid, om het uit te voeren, zonder dat formeel de oorlog aan Turkije was verklaard, zullen wij wellicht later vernemen. Genoeg is 't voor 't oogenblik, te constateeren, dat ook de Engelsche Regeering besloten is, de Grieksche en andere quaesties te laten rusten.

Dit is echter spoediger gezegd dan gedaan, want de gevolgen van onze daden blijven, ook wanneer wijzelf van inzicht zijn veranderd. Wat moeten de Grieken beginnen, die na de Berlijnsche conferentie zich twee hoofden grooter wanen, hun leger hebben gemobiliseerd, zonder geld te hebben? Zij kunnen op grond van de conferentie van Berlijn nemen, wat hun is toegezegd, en zij zullen het zeker doen, wanneer de vrees voor de Turksche legermacht op de grenzen hen niet terughoudt. En wat zullen de Mogendheden doen, wanneer die ongelijke strijd ontbrandt? Die conferentie van Berlijn is al even onwijs als de vloot-demonstratie in de Adriatische zee, en het is nog altijd onverklaarbaar, dat de Mogendheden zich daartoe hebben laten overhalen.

De Bulgarijsche quaestie, de vereeniging van Oost-Rumelië met Bulgarije tot één vorstendom, moge niet officieel aan de orde zijn, zij is evenzeer brandend als de Grieksche en voor geen lang uitstel vatbaar. En dan komt opnieuw de vraag van de interventie der Europeesche Mogendheden, en als terugwerking gaan ook de Europeesche politieke wagens aan het rijden en dreigt de algemeene verwarring. Men heeft gestookt onder de Oostersche quaestie met alle kracht, en nu het water begint te koken, zou men stoomvorming willen voorkomen, en dat gaat niet; het gaat wel gek dikwijls in de politiek, maar ook in de dwaasheid is natuur, en men kan die niet onderdrukken.

En het arme Turkije? Het lijkt het hert, dat door de honden werd

opgejaagd en in steeds enger kring gedreven. Het heeft reeds veel van zijne krachten ingeboet, en al verleent de wanhoop het soms ongedachte kracht, lang zal 't het niet meer kunnen houden. En wanneer de groote Christelijke Mogendheden het halali aanheffen, zullen zij elkander aanvallen over het verdeelen van den buit. De jacht is wel een adellijk bedrijf, maar het is toch onedel werk. Het is niet waarschijnlijk, dat de billijke eischen van Rusland ten opzichte van den Bosporus worden erkend en even min, dat de Bosporus en de Dardanellen zullen worden verklaard voor neutraal water. En toch behoorde dit zoo te zijn, evenals met het Suez-kanaal en de straat van Gibraltar. 't Is wel jammer, dat de natuur die verbindingswegen niet zoo ruim heeft gemaakt, dat zij niemand persoonlijk konden toebehooren.

Vatten wij ons oordeel samen, dan kan dat niet gunstig luiden voor de politiek der groote Mogendheden. Tractaten hebben altijd slechts eene tijdelijke waarde gehad, maar zoo tijdelijk als tegenwoordig niet; zij sneuvelen, nog vóórdat zij zijn uitgevoerd, en er gebeuren zulke vreemde dingen, dat men zich afvraagt: zijn dat nu de vruchten van de nieuwere beschaving, van de hooggeroemde moderne ontwikkeling? De verstandelijke vermogens mogen toenemen, het rechtvaardigheidsgevoel wordt minder; de wereld wordt geleerder, maar niet beter. In het werk van de groote staatslieden zien wij wel veel kunst, maar het wordt bovenal gekenschetst door gebrek aan karakter, eene eigenschap, die de nauwkeurige waarnemer van de teekenen des tijds niet alleen in de groote, maar ook in de kleine dingen van ons oud Europa terugvindt.

NOORMAN.

17 October '80.

Letterkunde.

Korte mededeelingen uit het gebied der nieuwere letterkunde.
(*Vervolg van* n°. 6, *blz.* 502.)

a) Gedenkschriften en historiën, brieven, monographieën.
1. Saint-Simon. 2. Calderon. 3. Eobanus Hessus. 4. Lessing. 5. Goethe. 6. Capponi. 7. Leopardi.
1. Ecrits inédits de Saint-Simon publiés sur les manuscrits conservés au dépôt des affaires étrangères par P. Faugère. Tome premier. Parallèle des trois premiers rois Bourbons, Paris, Hachette, 1880.

Naar alle waarschijnlijkheid is Saint-Simon dit werk begonnen in 1746, nadat hij zijne *Mémoires* had voltooid. Hij was toen zijn 72ste jaar ingetreden. Onvermoeid tot in zijn hoogen ouderdom, gevoelde hij zich door den plicht der dankbaarheid jegens de nagedachtenis van Lodewijk den XIIIde gedrongen, andermaal de pen op te vatten. Zijne familie had verplichtingen aan dien Vorst. Maar tevens dreef hem het besef, dat aan de regeering van Lodewijk den XIIIde, overschaduwd als 't ware door die van Hendrik den IVde en Lodewijk den XIVde, geen recht geschiedde. Hij bedoelde dus met zijn *Parallèle* een onrecht te herstellen, en meende dit niet beter te kunnen doen, dan door uit verschillende oogpunten: opvoeding, omgeving, karakter, enz. enz., de drie eerste Bourbons met elkander te vergelijken. Met nauwgezetheid heeft de grijze Hertog zijne taak vervuld. Hij geeft niet alleen feiten, maar, gelijk die taak het medebracht, beschouwingen; hij denkt na over de onderscheidene invloeden, die deze Vorsten hebben ondergaan, over de verschillende omstandigheden, waarin zij waren geplaatst. - Men vindt hier geheel den Saint-Simon der *Mémoires* terug: dezelfde deugden, dezelfde gebreken. Een groot historicus is hij niet, maar uitnemend biograaf, schilder en moralist; een groot schrijver is

hij niet, maar in staat, trekken te vinden, die het geheugen van den lezer niet weer verliest; slordig, maar levendig, wat lang van stof, maar niettemin onderhoudend; de sterke uitdrukking mijdt hij niet, maar van declamatie kan men hem nooit beschuldigen. - Ook hier zal men, behalve de bekende feiten, natuurlijk de stof zijner vergelijking, nieuwe bijzonderheden, anekdoten, verhalen ontmoeten, waaruit nieuw licht opgaat over menige gebeurtenis. Voor twee documenten heeft Saint-Simon de bouwstof ontleend aan de mededeelingen van zijn vader. Het een heeft betrekking op de zaak van den Pas van Susa (p. 39 vlg.), waarin Lodewijk de XIII^{de} blijken gaf van groote persoonlijke onverschrokkenheid; het ander betreft de bekende *Journée des Dupes* (p. 167 vlgg.). Reeds in 1834 (15 November) heeft André Cochut die beide verhalen uitgegeven in de *Revue des Deux Mondes,* maar hier worden zij gegeven naar eene betere, door Saint-Simon herziene redactie. Waarschijnlijk heeft hij ze eerst afzonderlijk opgeschreven, maar naderhand overgewerkt ten behoeve van zijn *Parallèle.* Voorts moet de aandacht worden gevestigd, vooral uit een letterkundig oogpunt, op het verhaal van het sterfbed van Lodewijk den XIII^{de} (bl. 334 vlgg. Verg. bl. 365 vlgg.), op het portret van Lodewijk den XIV^{de} (p. 85 vlgg. en p. 283 vlgg.) en op de opmerkingen van Saint-Simon over de herroeping van het Edict van Nantes (p. 222 vlgg. en 312 vlgg.).

Maar de hoofdzaak blijft de rehabilitatie van Lodewijk den XIII^{de}, wiens deugden Saint-Simon verheft, al moet het geschieden ten koste van zijn eigen vader (p. 70). Hij stelt in het licht 's Konings kuischheid, bescheidenheid, zijne verlichte vroomheid, zijne rechtvaardigheid, zijn juist oordeel in de betrekking tot Richelieu, en geeft aan die deugden den achtergrond van het karakter van vader en zoon(*), dat hij echter niet zwarter kleurt, dan het is. Even min kan men hem beschuldigen, van Richelieu geen recht te laten wedervaren (p. 153 vlgg.). Wat beiden toekomt, wordt op deze wijze bepaald: ‘On ne peut avec justice oster à Louis (XIII) une très grande part à tout ce qui s'est conceu et exécuté de grand pendant son règne et en mesme temps il n'estoit pas possible que toute la gloire n'en revinst dès lors à Richelieu et ne luy soit depuis demeurée. Quel comble de gloire pour Louis XIII de la sçavoir également mériter et mespriser; et que cette sorte de gloire est héroïque et unique.’

Het partijdigst zou Saint-Simon kunnen schijnen voor Mad^{me}. De Maintenon, die hij zeker niet spaart, maar wier gunstige hoedanigheden hij niettemin met vaste hand weet te teekenen (p. 241 vlgg.). Telkens evenwel maakt de verontwaardiging zich weder van hem meester, als hij van ‘la Scarron’ heeft te spreken. ‘C'est l'abysme’, zegt hij ergens (bl. 377), ‘de ce fumier de la Scarron qui a fait l'estonnement de l'univers et qui l'épuise, et qui a été si funeste à l'Estat.’

(*) Het bestuur der drie Vorsten wordt opzettelijk vergeleken bl. 292 vlgg.

Dit boek is leerrijk, maar de lectuur is vermoeiend, omdat de Schrijver gedurig op onderwerpen terugkomt, die hij reeds behandeld heeft. Met zijne verheerlijking van Lodewijk den XIII^{de}, ten koste van voorganger en opvolger, komt het juist van pas, nu men meer geneigd is dan vroeger, om aan deze tot dusver al te zeer in de schaduw gelaten figuur de beteekenis toe te kennen, die zij werkelijk gehad heeft in een der beslissendste tijdvakken van de Fransche geschiedenis.

2. J.I. Putman, Kanunnik, Deken van Utrecht enz. *Studiën over Calderon en zijne geschriften*, Utrecht, I.L. Beijers, 1880.
E.I. Hasell, *Calderon*, William Blackwood, 1879.

Ik heb de studie van den heer Putman met groote belangstelling gelezen, en ben er hem zeer erkentelijk voor. Maar toch moet de mededeeling mij van 't hart, dat zijn titel ons eene teleurstelling bereidt. *Studiën over Calderon en zijne geschriften* luidt die titel, en men verwacht nu natuurlijk, dat hier, indien al niet alle, dan toch de belangrijkste geschriften van Calderon behandeld zullen worden, en dat ons ten slotte een algemeene kenschets van den dichter zal worden gegeven. Die gegronde verwachting wordt niet vervuld. De teleurstelling ware ons bespaard gebleven, wanneer de heer Putman op het titelblad had gezet: *Over eenige stukken van Calderon.* Inderdaad zijn het slechts zes stukken, die hier ter sprake worden gebracht: *Het beleg van Breda*; *Het Leven is een droom*; *De Alcalde van Zalamea*; *De Sjerp en de Bloem*; *De devotie van het Kruis*; *De Wonderbare Toovenaar.* De inhoud dier stukken wordt nauwkeurig medegedeeld, terwijl wij tevens op de hoogte worden gebracht van hetgeen anderen omtrent die drama's hebben gezegd. Op hunne fouten en onjuistheden wordt gewezen. Bij gelegenheid van *De Wonderbare Toovenaar* wordt Prof. Van Oosterzee bewezen, dat hij nooit Calderon heeft gelezen, nooit eene goede vertaling van Calderon onder de oogen, nooit een goed werk over Calderon in handen heeft gehad, en niettemin in zijne *Verspreide Geschriften, I Christelijk-Litterarische Opstellen* een artikel over het genoemde drama heeft geplaatst.

Gaarne doe ik hulde aan de grondige kennis van het onderwerp, aan de nauwgezetheid der behandeling, waarvan dit werk blijken geeft. Ook willen wij den Schrijver niet houden aan de belofte, die zijn titel ons gaf, dankbaar, ik herhaal het, voor hetgeen wij werkelijk ontvingen(*). Maar toch konden wij bij het nederleggen van dit boek een onbevredigd gevoel niet onderdrukken. Wij bezitten in deze studiën eene uitstekende inleiding tot de bestudeering van Calderon. Maar in het hart van den schrijver worden wij niet binnengeleid. Wat de eigenlijke betoovering van den dichter uitmaakt, wordt ons niet verklaard. De heer Putman is bijzonder ingenomen met Calderon's werken. In

(*) Ofschoon ik niet begrijp, hoe men over Calderon schrijven en de zelfverloochening hebben kan, van over zijn *Standvastigen Vorst* te zwijgen.

ingenomenheid met dezen in zijne soort eenigen dramaticus wensch ik voor hem niet onder te doen. Daarom juist had ik menige bladzijde, thans gevuld met aanhalingen of polemiek, gaarne prijsgegeven voor eene bondige en samenhangende uiteenzetting van Calderon's eigenlijke verdienste, die, naar het mij voorkomt, inzonderheid gelegen is in het voorstellen van ideale karakters, door den dichter van uit zijn Roomsch-ethisch gezichtspunt met dezelfde levendigheid en plastische kracht ontworpen, als waarmede, van uit het Grieksche gezichtspunt, Hellas' beeldende kunst en poëzie ideale karakters ontworpen heeft.

Ik zie niet gaarne, dat men ons gedurig vermaant, en aan die vermaning ontbreekt het even min in dit geschrift - om ons bij de beoordeeling van Calderon te verplaatsen op zijn Roomsch-Katholiek standpunt. Die vermaning acht ik geheel onnoodig, en zij doet mij bijna vreezen, dat men de machtige werking van Calderon nog nooit recht heeft ondervonden. Niet ik moet mij verplaatsen op Katholiek standpunt, maar Calderon moet dat doen. En hij doet het. Juist daarin betoont hij zich groot dichter. Als ik hem lees, ben ik Roomsch, evenals ik Griek ben, wanneer ik Aeschylus lees. Deze dichters sleepen ons mede; overweldigen ons; rukken ons uit den kring onzer eigene vooroordeelen; doen ons, zij het ook tijdelijk, dwepen met hunne idealen.

Om alles in één woord samen te vatten: ik zou bij den heer Putman grooter innigheid van toon wenschen. Calderon staat zoover boven hen, die hem miskennen, dat men, over hem sprekende, geenerlei apologie behoeft te geven. Laat mij zien, wáár Calderon uw hart heeft geraakt, en ik ben tevreden.

Het ongeluk van elke apologie van al wat men in zijn geheel voor goed en schoon houdt, is hierin gelegen, dat men bedenkingen en tegenwerpingen wakker maakt, die anders waren blijven sluimeren. Dat *La Devocion de la Cruz* - ik wil slechts één voorbeeld aanhalen - in zijn geheel een indruk van reinheid maakt, kan zeker niet betwist worden. Het zou niet bij mij opgekomen zijn, te vermoeden, dat tusschen Eusebio en Julia ooit grooter intimiteit had geheerscht, dan de betrekking toelaat, waarin zij, des onbewust, zich tot elkander bevinden. Die indruk van reinheid wordt teweeggebracht door de wetenschap, dat men met Calderon te doen heeft, en door den geheelen toon van het stuk. Maar, zou ik zeggen, vestig nu niet te veel de aandacht op alle bijzonderheden. De heer Putman begeeft zich in eene uitvoerige polemiek met den heer A.S. Kok, die terloops van dit drama gewag heeft gemaakt en dat op ongunstige wijze. Één voor één worden de argumenten van den heer Kok door den heer Putman besproken. Ik wil nu even stilstaan bij hetgeen ik lees bl. 182 vlg.: ‘Het is juist een der prachtigste schoonheden van het stuk (*La Devocion de la Cruz*): dat er geen zweem van misdadigen omgang bestaat tusschen den held en de heldin van dit ontzettende

treurspel.' Dit wordt hier eenvoudig verzekerd. Bewijzen worden niet aangevoerd, maar eene aanhaling van Mac-Carthy ('no criminal interview whatever exists between the hero and the heroine of this terrible tragedy'), die hetzelfde zegt, wat reeds door den heer Putman zelf was verzekerd, en nog eene aanhaling, van Philarète Chasles, die hetzelfde in meer algemeene termen bevestigt. Daarmede is de quaestie afgehandeld. Drie verzekeringen derhalve! Maar verzekeringen zijn geene bewijzen.

Ziehier nu het gevaar van zulk eene apologie. Zegt de heer Putman, dat er geen zweem is van misdadigen omgang tusschen Julia en Eusebio, dan herhaalt men bij zichzelf: Geen zweem? Dat is al zeer weinig, en men leest de plaatsen nog eens over, die hier in aanmerking komen, en vraagt zich af, of de dichter inderdaad elken zweem heeft vermeden. Leest men dan Jornada II, Escena XI:

Eusebio.	'No pue de darle disgusto	Geenszins kan mishagen,
	Al cielo mi pretension;	Aan den Hemel mijn eisch!
	Antes de esta ejecucion	Eer gij u herwaarts doemde,
	Casada eres en secreto;	Waart gij in 't geheim *gehuwd*;
	Y no cabe en un sujeto	Niet voor denzelfde
	Matrimonio y religion.'	Is huwelijk en klooster!

En hoort men daarop Julia antwoorden:

'No niego el lazo amoroso	Ik ontken niet den liefdeband,
Que te llamé amado esposo.'	Noch dat ik u genoemd heb
	mijn geliefden *echtgenoot.*

Dan pruttelt men onwillekeurig: 'Je n' en voudrais pas mettre ma main au feu', vooral wanneer men aan het slot der scène vindt:

Eusebio.	'Qué poderoso es mi amor!'	Hoe machtig is mijn liefde!
Julia.	'Qué rigurosa es mi estrella!'	Hoe onverbiddelijk mijn gestarnte!

gevolgd door de aanwijzing van het tooneel: *Vanse*: af. Dit is te veel. Er moest voor onze oogen een einde komen aan deze ontmoeting. Zij moesten niet *alleen* achterblijven in de kloostercel, en in geen geval zóólang, dat Ricardo ongeduldig uitroept: 'Ya son las tres, *mucho tarda*' (Het is reeds drie uur, hij blijft lang uit), van Eusebio sprekende. De zinspeling van Celio:

'El que goza du ventura,	Wie geniet, Ricardo,

Ricardo, *en la noche oscura*,	In den donkeren nacht,
Nunca el claro sol aguarda.’	Bekommert zich niet om de zon.

hindert mij, en de dichter moest haar van te voren onmogelijk hebben gemaakt, terwijl hij juist het omgekeerde doet. Hij laat Eusebio zeer lang in het klooster blijven. ‘Dos horas son ya’, zegt Ricardo (Hij is er al twee uren). Maar ik druk mij nog veel te voorzichtig uit. De dichter laat elke onderstelling toe. Als Eusebio en Julia andermaal ten tooneele komen, en de eerste roept: ‘Dejame, muger’ (Vrouw, laat mij los), antwoordt de laatste:

'Pues cuando	Terwijl ik,
Vencida de tus *deseos*	overwonnen door uw hartstocht,
Movida de tus suspiros...	bewogen door uwe zuchten,
Dos veces à Dios ofendo,	God tweemaal beleedig:
Como à Dio y *como à esposo*	Als God en als Echtgenoot,
Mis brazos dejas.'	Verlaat gij mijne omarming.

Nu weet ik wel, wat Eusebio in hare armen heeft aanschouwd, 'la Cruz.. en (su) pecho' (het kruis op hare borst). Nu vergeet ik wel niet, dat hij, doodelijk verschrikt, bij het verlaten van Julia uitroept: 'Sin gozar la gloria que tanto esperé, te dejo'(*) (Ik verlaat u, zonder het geluk te hebben gesmaakt, waarop ik zoozeer gehoopt had). Maar dit 'waarop ik zoozeer gehoopt had', is eene zeer rekbare uitdrukking. Hij heeft in hare armen gerust, heeft haren boezem ontbloot, anders toch had hij het kruis niet gezien! Dit een en ander is onvereenigbaar met des heeren Putman verklaring, 'dat er geen zweem van misdadigen omgang bestaat'.

Nog eens: ik geloof zelf niet aan dien misdadigen omgang, maar ben toch van oordeel, dat Calderon niet 'elken zweem' daarvan heeft weten te vermijden. Vooral waar, aan het slot van het drama, Julia voor het laatst optreedt, zou men gaarne uit haren mond ook eene uiting van het besef harer onschuld vernemen, en niet enkel eene, en nog wel deze, schuldbelijdenis:

'.... Yo	Ik
Soy la que à Eusebio pretende	ben het, die Eusebio begeer,
Y hermano de Eusebio soy?	En hij is mijn broeder?
Pues sepa Curcio, mi padre,	Nu wete Curcio, mijn vader,
Sepa el mundo y todos hoy	Wete de wereld en mogen allen weten
Mis graves culpas: yo misma,	mijn zware schuld: ikzelve,
Asombrada à tanto horror,	Verschrikt door zooveel afschuwelijks,
Daré voces; sepan todos	zal spreken. Mogen allen weten,
Cuantos hoy viven que yo	Die thans leven, dat ik
Soy Julia, en numero infame	ben Julia, onder de verkeerden
De las malas la peor.'	Van alle verkeerden de slechtste.

Uit hetgeen hier aan de eigenlijke schuldbelijdenis onmiddellijk voorafgaat: de toespeling op hare betrekking tot Eusebio, blijkt genoegzaam, dat Julia zich 'en numero infame de las malas la peor' noemt, niet enkel wegens hare ontvluchting uit het klooster.

(*) Van te voren waren wij reeds eenigszins gerustgesteld, behalve door Julia's karakter door hare verzekering, tegen het einde van Jornada 1: 'Guardate tú, que yo sabre defender me.

Men kan moeilijk spreken over Calderon's *La Devocion de la Cruz*, zonder de groote quaestie aan te roeren, die dit drama doet ontstaan: welke is de godsdienstige, zedelijke strekking van het stuk? Is Eusebio

niet beter dan een Christen-fetischdienaar? Of is hij met zijne ‘devocion’, althans in kiem, een wezen van hooger orde?

Ook Hasell, gelijk zoovele anderen, beantwoordt deze laatste vraag ontkennend. Dit drama en dat van *De Verheffing van het Kruis* besprekende, schrijft hij bl. 75: ‘The profound reverence for the visible Cross which is the basis of these two plays is, alas! well known to have been compatible in many Christians, in many ages, with the profoundest disregard for all that the cross signifies, except bare immunity from punishment. Such a disregard is unfortunately the marked characteristic of the superstitious popular legend, dramatised by Calderon in his ‘Devotion of the Cross’, a story of which the apparent teaching is, that the most wicked life, if combined with a certain number of outward mechanical acts of piety, will not exclude the sinner from everlasting bliss.’ Hasell acht het evenwel ook mogelijk, dat de dichter heeft willen aantoonen, ‘how a lingering spark of good may smoulder on in the worst breast’; en hij eindigt met te zeggen: ‘It is a question not to be decided here.’ Ticknor vindt in dit drama ook slechts ‘de lotgevallen van een man, wiens leven een aaneenschakeling is van groote en gruwelijke misdaden, en die, niettegenstaande dát, het voorwerp van Gods bijzondere gunst is, omdat hij steeds een soort van uitwendigen eerbied betoonde voor alles wat den vorm van een kruis had’ (Putman, bl. 157 vlgg.).

De heer Putman zelf is de opvatting van Ticknor volstrekt niet toegedaan. Hij ergert er zich over. Om haar te bestrijden, beroept hij zich in de eerste plaats op ‘die prachtige en verteederende verzen, het kruis ter eer, door het... drama heengevlochten (en die) wel doen begrijpen, wat de dichter bedoelde met dat veelzeggend woord ‘Kruis’. De heer Putman haalt een dier ‘prachtige en verteederende verzen’ aan, namelijk dit distichon:

> ‘Nome mates, par aquella
> Cruz en que Cristo murió.’

De heer Putman geeft tevens de vertaling: ‘In naam van den aan het kruis stervenden Christus! vermoord mij niet.’

Met uw verlof, zou ik hem willen toeroepen, uwe vertaling is onjuist, volkomen onjuist. In gewone omstandigheden zou zij erdoor kunnen, maar wanneer men de vraag bespreekt, of Eusebio slechts eene vereering kent van het kruishout, mag men hem niet laten zeggen: ‘In naam van Christus’, waar hij uitdrukkelijk zweert bij het kruis: ‘Bij dat kruis, waaraan Christus stierf, dood mij niet!’

Deze onjuiste vertaling is evenwel bij den heer Putman geenszins het gevolg van onkunde of nalatigheid, maar het gevolg van eene theorie, op deze wijze door hem uitgedrukt: het kruis kan het geheele stuk door niet anders beteekenen dan den Gekruisigde.

Op deze theorie komt het aan. Wat heeft de heer Putman beproefd, om haar te bewijzen? Tot mijn leedwezen en mijne verwondering moet

ik zeggen: niets hoegenaamd. Ook hier weder allerlei aanhalingen en autoriteiten: A vindt het drama zoo schoon, en B is het niet met Ticknor eens, en C acht de strekking zoo zedelijk, enz. enz. Maar dat baat ons natuurlijk niet.

Ik vrees, dat de heer Putman de ware, de eenige methode, om soortgelijke letterkundige vragen uit te maken, al te zeer heeft verwaarloosd. Zal ik geheel openhartig zijn? De methode, die de heer Putman volgt, schijnt mij toe, den invloed te hebben ondervonden van zijne Roomsch-theologische opleiding; het is de methode, die in de Roomsche theologie voor dogmatiek en ethiek gevolgd wordt. Het is niet de methode van zelfstandig onderzoek, zelfstandige exegese; het is een aanvoeren van autoriteiten. Mogen er autoriteiten bestaan in de theologie: in de wetenschappelijke beoefening van de literatuur erkennen wij ze niet. Schlegel en Lorinser en Latour en Trench en Philarète Chasles en wien gij verder op kunt noemen, mogen zoo ingenomen zijn, als zij willen, met *La Devocion de la Cruz* en het zedelijk gehalte van dit drama roemen, het brengt ons geen stap verder; het ontslaat ons niet van de verplichting, om de quaestie *à fond*, door zorgvuldig onderzoek van het stuk zelf te behandelen(*).

Luidt de stelling: 'Het kruis kan het gansche stuk door niets beteekenen dan den Gekruisigde', zoo heeft men natuurlijk de onderscheidene plaatsen één voor één na te gaan, om te zien, of dit uitkomt. Wij willen de methode even aanduiden:

Jornada I, Escena III: 'La primera cuna fue el pié de una Cruz' (de eerste wieg stond aan den voet van een kruis.) Hier is kruis een stoffelijk voorwerp. Eusebio vindt het opmerkelijk, dat hij aan den voet van een kruis geboren werd. Het niet bepalend lidwoord *una* is beslissend. Straks wordt het met 'la' afgewisseld: 'Quien duda que era par respeto de la Cruz' ('Wie kan er aan twijfelen, of de wilde dieren lieten hem ongedeerd, uit eerbied voor het kruis', waarvan hij even te voren gesproken had?). Bovendien: den wilden dieren kan het stoffelijk voorwerp respect hebben ingeboezemd, bezwaarlijk de persoon, die eens aan soortgelijk voorwerp had gehangen. Iets verder noemt Eusebio zich 'Eusebio de la Cruz', wat men toch niet zou kunnen vertalen 'Eusebio van den Gekruisigde'. Daarvan had hij al zeer weinig. Hij is eenvoudig de Eusebio van dat kruis, dat op de plek zijner geboorte had gestaan ('que fué mi guarda primera').

Hij wordt als kind in het water geworpen; men ziet hem evenwel op het water drijven en ziet, hoe hij met zijne teedere handen een kruis, natuurlijk het teeken van het kruis, had gevormd ('Y que con las manos tiernas tenia una Cruz formada'). Te midden van een hevigen brand blijft hij gespaard, want 'que era dia de la Cruz'

(*) Karakteristiek is het volgende: 'dat Calderon nooit tegen de zuiverheid van het geloof en het decorum zondigde: de prachtige kerkelijke goedkeuringen die elk zijner werken voorafgaan, zijn ons daaromtrent genoegzaam ten waarborg', bl. 292.

(omdat het het feest van het kruis was). Hier kan inderdaad voor het kruis de Gekruisigde worden gelezen, zonder dat de zin verandert. Maar als hij in eene schipbreuk op een balk wordt gered, omdat die balk den vorm heeft van een kruis (‘y este madero tenia forma de Cruz’), dan hebben wij natuurlijk weer alleen met den vorm van het kruis te doen. Hij valt niet in de handen van roovers gelijk zijn metgezel, want hij was een weinig achtergebleven, om te bidden bij een kruis; hier kan de Gekruisigde, maar ook zeer wel alleen het uitwendig teeken, de aanleiding zijn geweest tot zijn gebed. Zonder kennis van zijn gemoedstoestand is dit niet te beslissen. Eene andere reis vangt een kruis aan den hals den degenstoot op, die anders zeker getroffen had (‘una Cruz que traia al cuello’). Hier werd toch zeker niet de Gekruisigde zelf getroffen. Een bliksemstraal doodt hem niet, omdat hij juist (niet bij den Gekruisigde, maar) bij een kruis stond (‘y hallé à mi lado una Cruz’). Het *teeken* van het kruis heeft hij op zijne borst (‘impresa en los pechos’). Bij het kruis, waaraan Christus stierf, wij hoorden het reeds, smeekt Lisardo Eusebio, hem niet te dooden. Had Lisardo hier niet het kruishout bedoeld, gewijd door den dood van Christus, dan voorzeker zou zijne smeeking geene kracht hebben gehad, maar daaruit vloeit nog niet voort, dat hij zijn moordenaar bezweren wil bij den persoon van Christus. Laat ons eens onderstellen, dat voor den dichter het kruishout eene magische kracht had ontvangen, ten gevolge van de omstandigheid, dat de Zoon van God eraan stierf, dan had de dichter Lisardo evenzoo kunnen laten spreken. Deze plaats bewijst dus niets op zichzelve; hare strekking kan eerst bepaald worden in verband met de andere plaatsen, waar sprake is van het kruis; daargelaten nu, dat Eusebio uitdrukkelijk verklaart: ‘que cuando por *ella* ruegas, falta rigor à la ira’.

Ik behoef niet voort te gaan. Het is hier voornamelijk om de methode te doen. Het is ons buitendien reeds gebleken, dat niet op alle plaatsen Christus en kruishout vereenzelvigd kunnen worden. De beslissende plaats is evenwel Jornada III, Escena XI. Op haar had de heer Putman al onze aandacht behooren te vestigen. Daar blijkt inderdaad, dat kruis en Gekruisigde in de gedachte van Eusebio geen oogenblik gescheiden zijn, maar tevens ontstaat eene nieuwe vraag; deze namelijk: of voor de quaestie, die ons hier bezighoudt, de nauwe verbinding van kruis en Gekruisigde iets baat? Wat zou het baten, bij het kruis altijd aan den Gekruisigde te denken, wanneer men bij den Gekruisigde aan niets anders denkt dan aan datgene, waaraan men ook denken kan bij een bijgeloovig vereerd stuk hout? Is de devotie van den Gekruisigde iets meer dan eene bijgeloovige vereering? Ik zeg niet, dat het zoo is, maar dat de heer Putman deze vraag had behooren te onderzoeken, indien hij werkelijk iets meer wilde zijn dan de apologeet van Calderon, indien hij als zijn zelfstandige exegeet wilde optreden. Hij had bij voorbeeld moeten stilstaan bij dat woord van

Eusebio (Jornada III, Escena XI): ‘Mi natural devocion Siempre es pidió con fe tanta No permitieseis, Cruz santa, muriese sur confesion (mijn natuurlijke devotie heeft, o heilig kruis, u altijd zoo geloovig gevraagd, geen sterven toe te laten zonder voorafgaanden biecht’). Hieruit schijnt toch te blijken, dat Eusebio's devotie van eene zeer zonderlinge soort is geweest. Lees hier voor *heilig kruis* Heilige Gekruisigde, dan heeft de roover Eusebio, altijd roover blijvende, Christus voortdurend gebeden, dat hij niet zonder biecht mocht sterven. Dit zal wel niet de devotie van Christus zijn, waaraan de heer Putman zelf geneigd is, een bijzonder ethisch karakter toe te schrijven.

De heer Putman is volkomen in zijn recht, wanneer hij Prof. Van Oosterzee verwijt, Calderon niet te hebben gelezen; hij is het minder, wanneer hijzelf Calderon wèl heeft gelezen, maar ons geene vrucht laat plukken van zijne ongetwijfeld nauwgezette lectuur. De titel van Putman's werk zou, om geheel waar te zijn, moeten luiden: ‘Calderon: inhoudsopgave van eenige zijner stukken; mededeeling van de wijze waarop Lorinser, De Latour en anderen stukken van Calderon vertaald, en waarop sommige kunstrechters drama's van den dichter beoordeeld hebben, benevens bibliographische inlichtingen, eene verhandeling over de vertalingen van Calderon en eene langdurige aan-de-kaakstelling van den Utrechtschen Hoogleeraar Van Oosterzee’. Nu heeft men een duur boek gekocht, waaraan men niet zooveel heeft, als men hoopte. Meer zal men hebben aan het veel minder omvangrijke werk van Hasell, wanneer men namelijk Engelsch leest.

Iemand, die ‘Studiën’ schrijft ‘over Calderon en zijne geschriften’, zou men gaarne begroeten als stilist. Hier en daar heeft de heer Putman ons dit genoegen niet gegund. Zijn Nederlandsche stijl is soms zeer (hijzelf zou zeggen: ‘erg’) vreemd. Ik sla zijn werk toevallig open bl. 278 en lees: ‘Naast den godsdienst, er door geleid en er aan ondergeschikt gemaakt (dat stond trouwens bij Calderon als een paal boven water) kon hij spreken zooals hij sprak, en zonder het minste gevaar, ten aanhoore van zijn echt godsdienstig volk, zeggen wat hij zeide, maar wat voor menschen die weinig eerbied voor den godsdienst koesteren en naar hun eigen begrip dien buigen en verwringen, zeer gevaarlijk zijn kan.’ Wie zóó schrijven kan, kan hij schrijven? De heer Putman kan onmogelijk bedoeld hebben, wat hij zegt. Stond voor hem Calderon *naast* den godsdienst? Stond hij ernaast en werd hij erdoor geleid? En wat dunkt u van dit: ‘Hij kon zeggen wat hij zeide, maar ook wat voor (bepaalde) menschen zeer gevaarlijk zijn kan’? Met dien tusschenzin: ‘Dat stond trouwens bij Calderon als een paal boven water’, weet ik in het geheel geen raad, en de lezer zeker even min.

Eene tweede proeve (bl. 280): ‘Als men de beide... regelen in verband brengt met wat Lope in andere gedichtjes zegt... en daarbij weet, dat de geestelijke rechtbank... den vurigen dichter tot staan

bracht of de dartele muze... binnen de grens der welvoegelijkheid... terugwees, dan begrijpt men, wat hem kwelde,... wat hem in hoogen ouderdom nog zoo bitter schreien deed. Het eerste heeft Calderon nooit gedaan... Het tweede is hem nooit overkomen.'

Wat is nu het eerste, en wat het tweede? Het 'eerste' moet iets zijn, dat hij *doen* kon. Er is sprake geweest in het voorafgaande van 'het tot staan brengen van den vurigen dichter', en later van 'kwellen'. Calderon kon noch het een noch het ander 'doen'? Maar wat 'deed' hij dan nooit? Ik weet het niet.

Eene derde en laatste proeve (bl. 191): 'Maar bovendien is het duidelijk dat hij de geschiedenis van Spanje's tooneelpoesie (en dat is hier de zaak [wat?]) van drie vierde eener eeuw vroeger met die van Calderons dagen dooreenhaspelt, en dan N.B. juist *dàt* tijdvak waarin een Cervantes... begon en eindigde.'

Dat laatste voorwerp: 'dat tijdvak', ach! of iemand mij zeggen kon, waarvan het afhangt! Van 'dooreenhaspelt' moet het grammatisch afhangen. Maar valt dan de dood van Cervantes drie vierden eener eeuw vroeger dan 'de (geheele) geschiedenis van Calderons dagen'? Want het tweede object van 'dooreenhaspelen' moet in dit geval toch de appositie zijn van het eerste.

Maar genoeg. Wij willen het bescheiden gevraagde 'perdonad nuestras faltas' van de voorrede niet over het hoofd zien. Het schijnt ons evenwel altijd kenmerkend voor de beschaving in Nederland, dat men onder ons niet algemeen gesteld is op een verstaanbaren stijl.

Ik kan de pen nog niet neerleggen. Niets verplichtte den heer Putman, de vertalingen van Calderon ter sprake te brengen. Maar nu hij het deed, had hij wel een woord van waarschuwing mogen doen hooren tegen de zonderlinge manier, van in andere talen dan het Spaansch de korte regels van Calderon na te bootsen. In het oorspronkelijk zou ik Calderon in geene andere maat willen lezen. Er is in zijn Spaansch een zwier en gloed, die evenwel in de korte maten van het Duitsch of Nederlandsch geheel verloren gaan. De vertaling van Lorinser, bij voorbeeld, is eenvoudig niet te lezen. Hare onnauwkeurigheden, ja, slordigheden laat ik hier geheel aan hare plaats. Lorinser moge (Putman, bl. 297) een 'uitmuntende kanunnik' zijn: ik beklaag den man, die Calderon door Lorinser moet leeren waardeeren. Hij zal er niet in slagen. Wanneer zal men leeren inzien, dat er niet slechts een taaleigen is, maar ook eene aan elke taal eigene prosodie. De woorden: daktylen, trochaeen, spondaeen zeggen voor mijn muzikaal gehoor niets. Een Grieksche daktylus is geen Nederlandsche daktylus; een Spaansche iambe is geen Duitsche iambe. Met andere woorden: eenzelfde maat wekt in verschillende talen verschillende gewaarwordingen. Wie dat niet gevoelt, heeft geen muzikaal gevoel. De oorzaak van het verschijnsel is niet ver te zoeken. Het hangt samen met eene zeer natuurlijke associatie van denkbeelden. Zijn wij in onze taal tot

dusver gewoon geweest, zekere gewaarwordingen door verzen met een bepaalden, constanten rhythmus te ontvangen, zoo wordt die rhythmus voor ons het noodzakelijk voertuig van die gewaarwordingen. Verhevene gewaarwordingen, bij voorbeeld, hebben wij, wanneer wij Nederlandsch lazen, nooit ontvangen in den eenen of anderen rhythmus, gebezigd in de Grieksche koren. De gevolgtrekking ligt voor de hand.

Het komt mij voor, dat men Calderon in het Nederlandsch het best terug zal geven, wanneer, gelijk het door Shakespeare geschiedt, dichtmaat en proza met tact worden afgewisseld. Er zijn in de drama's van Calderon, hoe hoog dichterlijk ook in hun geheel, stukken, talrijke stukken, die men in proza moet overzetten. Daar, waar gedachte en taal zich verheffen, gaat men dan vanzelf in dichtmaat over. Ik heb eens in handschrift gezien eene vertolking in het Nederlandsch van *La Devocion de la Cruz* en heb toen bespeurd, hoe de vertaler vanzelf tot het inachtnemen van den hier aangegeven regel werd gedrongen. Het stuk, gelijk bekend is, opent met een tooneel, dat wij zeer ongaarne zouden missen. Het bekleedt daarin eene onmisbare plaats: het is het tooneel van Gil en Menga met hunne brave ezelin. Het aangrijpend drama van *La Devocion de la Cruz* te laten beginnen met dit tooneel, dat aanleiding geeft tot het ironisch lofgedicht op die ‘burra de mis entrañas’, is een trek van geniale stoutmoedigheid. Maar vertaal dit tooneel nu eens in dichtmaat. Dan verkrijgt men verzen als die, waarop Lorinser ons onthaalt.

> ***Menga.***
> ‘Wie er mit mir umspringt, sieh,
> Halt doch! Brr. *Gil.* Potz Sapperment
> Giebt's von Tausenden nicht Einen,
> Der ihn hielt am Schwanze still....
> Nur damit ich stürze da,
> Sagtest du es ihm; ja, ja!’

Dit, wat het oorspronkelijk zelfs niet heeft, leest men immers niet voor zijn genoegen. Waarom zou men het proza niet te hulp roepen, gelijk in de zoo even bedoelde vertolking geschiedt, waarvan hier eene proeve volgt:

Eerste bedrijf.
Boschrijke streek langs een weg, die naar Siena leidt.
Eerste tooneel.
Menga. Gil (*achter de schermen*).

Menga.
Kijk eens, waar de ezelin heenloopt.

Gil.
Hei daar! leelijke drommel! dom dier!

Menga.
Zie toch, waar zij terecht komt. Hier, hier!

Gil.

Wel, voor den duivel! Is hier geen ezel, om haar daaruit te halen; er zijn toch ezels genoeg in de wereld!

(Zij treden beiden op.)

M e n g a .
Dat staat u fraai, Gil!

G i l .
Dat staat u fraai, Menga! Het is uwe schuld. Toen gij op

het heest reedt, hebt ge het vast in 't oor gefluisterd, dat hij met u in dien kuil moest vallen, alleen om mij boos te maken.

Menga.
Dat 's niet waar. Gij hebt het hem gezegd, om het pleizier te hebben, van mij erin te zien vallen; dat is zoo zeker als iets.

Gil.
Hoe zullen wij het dier eruit halen?

Menga.
Wilt gij het in de modder laten liggen?

Gil.
Ik ben alleen niet sterk genoeg.

Menga.
Trek gij het bij de ooren; ik zal het bij zijn staart pakken.

Gil.
Het best zou zijn, te doen als met dat rijtuig in de stad, dat laatst in de modder bleef steken. Die koets, God zegene haar, door twee paarden getrokken, zag eruit onder de anderen, als schaamde zij zich voor zichzelve. Men had er meelijden mee. Zij was zeker gevloekt door vader en moeder. Tot straf voor hare zonden kon zij, waggelend door dik en dun, geen stap vooruit komen. De heer en de koetsier - onder het noodige vloeken, dat kunt gij denken! - deden hun best, nu eens met slaan, dan met goede woorden, om de paarden voorwaarts te krijgen. Maar jawel! hoeveel moeite zij zich ook gaven, de paarden verroerden zich niet. Toen zij zagen, dat al hun schreeuwen en al hunne moeite niets gaven, zetten zij voor de paarden een vollen bak met voer. Toen trokken de beesten natuurlijk, om te kunnen vreten, met een fermen ruk het rijtuig uit de modder. Dat moeten wij ook doen.

Menga.
Kom, dat zijn praatjes, die geen duit waard zijn.

Gil.
Waarachtig niet. Ik heb altijd medelijden met een hongerig beest: er zijn er zooveel, die genoeg hebben.

Menga.
Ik wil liever den weg een eind oploopen en zien, of er iemand uit ons dorp komt. Dan zal ik beslag op hem leggen, dat hij u komt helpen; want gij zit maar bij de pakken neer.

Gil.
Begint gij weer met uw gezanik?

Menga.
Ach, mijn dierbaar, mijn lief ezelinnetje!

(Af.)

Tweede tooneel.

G i l.

Ezelinne van mijn ziel!
Uitgelezen ezelinne!
Wie, dien niet uw deugd geviel,
Die uw aard niet moest beminnen?
Want bij stille huislijkheid
Hebt ge u altijd wel bevonden;
Aan geen losbol u verbonden,
Die op slechte paân u leidt;
Nooit den warmen stal verlaten,
Om te slentren langs de straten;
Op iets anders nooit belust
Dan op volle ruif en rust!
Om een ezel, die passeerde -

Moogt ge ook al wat ijdel zijn -
Traadt gij nooit nog aan 't kozijn!
Niemand, dien gij ooit laedeerde,
Riept gij: deze stem is mijn!
Zoo temet iets overschoot
Van uw overvloedig eten,
Hebt gij de armen nooit vergeten,
Maar bewaard voor hongerdood!
(*Gerucht achter de schermen.*)

Maar wat is dat voor een gerucht? Twee mannen stijgen van hunne paarden, binden ze vast, en komen op mij af. Wat zien zij bleek! Wat zijn zij vroeg op! Zij moeten onverteerbaren kost gegeten hebben, die hun zwaar op de maag ligt. Maar als het eens roovers waren! Waarachtig, dat is het. Nu, waar of niet, ik ga mij verschuilen. Zij komen nader; zij loopen; zij treden te voorschijn; zij zijn er.
(*Hij verbergt zich.*)

Derde tooneel.
Eusebio. Lisardo. Gil *in zijne schuilplaats.*

Lisardo.
Laat ons niet verder gaan. Deze plek is bedekt genoeg, afgelegen van den weg, en schijnt mij geschikt voor mijn doel. Trek het zwaard, Eusebio(*)! Dat is mijne manier, om menschen zooals gij op de kampplaats te voeren.

Eusebio.
Ofschoon ik in die manier van doen reden genoeg heb, om te vechten, zou ik toch wenschen te weten, wat u, van uwe zijde, tot vechten beweegt. Zeg mij, Lisardo, waarover hebt gij u tegenover mij te beklagen?

Lisardo.
Waarover? Over zóóveel, dat de stem te kort schiet, om het uit te spreken, de rede, om de gegrondheid ervan te bewijzen, en de lankmoedigheid, om het te verdragen. Ik zou er liever van zwijgen; ik zou mijne grieven liever vergeten, want worden zij weer opgehaald, dan is het, of de beleediging van nieuws plaats heeft. Kent gij deze papieren?

Eusebio.
Werp ze op den grond. Ik zal ze oprapen.

Lisardo.
Neem ze. Wat doet u aarzelen? Wat brengt u in verlegenheid?

Eusebio.
Wee hem, die 't schrift vertrouwt zijn zielsverborgenheên! Het schrift is als een roekloos heengeworpen steen.

(*) Dit ‘Sacad, Eusebio, la espada’ heeft Lorinser in zijne vertaling eenvoudig weggelaten, waardoor hetgeen volgt, onverstaanbaar wordt.

Wel weet men, welke hand het waagt, hem op te heffen, Maar niemand weet vooruit, welk hoofd de steen zal treffen!

Lisardo.
Gij kent ze?

Eusebio.
't Is mijn schrift: het loochenen kan ik niet.

Lisardo.
Lisardo, Curcio's zoon, is 't, dien gij voor u ziet. Mijn vader richtte 't goed der vaadren ras te gronde

In overdreven praal. O, zoo hij weten konde,
Die door verkwisting 't kroost in armoede achterlaat,
Wat smart de vrucht is van zijn roekelooze daad!
Maar - ga met rijkdom veel voor d' edelman verloren! -
Hij blijft beseffen, in wat rang hij is geboren,
En kent de plichten, door dien rang hem opgelegd.

Mijn Julia - God weet, hoeveel voor mij het zegt,
Haar naam te noemen, - òf zij kende nooit die plichten,
Of zwakheid brak haar trots en deed haar adel zwichten.
Hoe 't zij. Mijn zuster is ze. O God, of 't anders waar!
Weet, welk een rijkbegaafde vrouw zij is. Niet haar
Maakt men met vleitaal 't hof, met laffe minnebrieven,
Met ongepasten lof, met kopp'laars, voor gelieven
Van lager soort.
't Is waar, niet gij alleen hebt schuld.
En zelfs, wanneer een vrouw 't gebruik dier midd'len duldt,
Volg ik uw voorbeeld na, om haar het hof te maken;
Maar wat ik in 't gemeen vergun, dat moet ik wraken
In hem, die zich mijn vriend genoemd heeft. Dat verzwaart
Uw schuld, dat gij dien smaad uw vriend niet hebt gespaard!

Werd zij tot vrouw door u begeerd - het kan niet wezen,
Dat ooit een andre wensch bij u is opgerezen,
Dat weet ik vast, en zelfs neem ik dien wensch niet aan.
Want eer ik haar met u naar 't echtaltaar zag gaan,
Deed 'k liever, groote God, met eigen hand haar sterven! -
Maar zoo gij inderdaad als vrouw haar woudt verwerven,
Was mededeeling aan mijn vader de eerste plicht,
Eer zij nog zelve omtrent uw wensch werd ingelicht.
Dan kon hijzelf uw echt verbieden of gedoogen.

Hij had dien zeker nooit vergund. Want is 't vermogen
Eens edelmans niet evenredig aan zijn stand,
En duldt hij in zijn huis een dochter niet, wier hand
Door niemand schijnt begeerd, dan staat het klooster open.
Voor hem is arm zijn toch een fout.
Nu mag zij hopen,
Dat morgen haar het klooster opneemt. Zoo zij poogt
Te ontvlieden, 't is vergeefs! Maar 't kleed der non gedoogt
Geen brieven meer als de uwe, aan wie dit kleed mag dragen.
Ziedaar uw brieven dus; en die 'k terug zal vragen
Niet enkel, neen! Trek 't zwaard! Uw bloed of 't mijne vliet!
Of uwe liefde sterft, of ik aanschouw haar niet!

Uit deze proeve kan men reeds opmaken, dat de vertaler voor het

vers in het Nederlandsch geene andere maat dan den alexandrijn mogelijk acht. Ik zou gaarne met hem instemmen, al schijn ik een weinig ouderwetsch. Ik houd het in dit opzicht met de Franschen.

Gaarne hadden wij van den heer Putman vernomen, of hij omtrent dit aangelegen punt een gevoelen heeft, en welk dit gevoelen is.

Ik kan het boek van den heer Putman niet dichtslaan, zonder de aandacht gevestigd te hebben op bl. 62 vlgg. Het een en ander moet daaruit worden overgenomen met het oog op onze tegenwoordige tooneeltoestanden.

'Reeds in 1647 verscheen (de vertaling van *La Vida es Sueno*) in het licht bij J. Mommaert, met den titel: "Het Leven is maer droom"... Het strekt ons publiek van die dagen niet tot oneer, dat *een stuk van dien hoogen ernst* als het hier besprokene, zulk een reeks van jaren "op d' Amsterdamsche Schouwburg werd vertoont." In 1705 verscheen: "Te Amsteldam, bij de Erfg. van J. Lescailge, op den Middeldam, op de hoek van de Vischmarkt: Sigismundus, Prinse van Polen, of het Leeven is een droom, Treurspel. Den laatsten druk. Met Privilegie", gedateerd 15 September 1699. In 1707 verscheen: "Bij de Wed. van Gijsbert de Groot, Boekverkoopster op de Nieuwendijck, tusschen beyde Haarlemmer-sluysen, 't Amsterdam", den "agtsten druck" van dit beroemde tooneelspel... Nog heb ik voor mij liggen "den negenden druck t' Amsterdam, bij de Erven van de Wed. de Groot en A. van Dam", zonder jaartal. Of deze uitgaaf door nog meerdere gevolgd werd, weet ik niet, maar wel, dat in 1767 "te Amsteldam, bij Izaak Duim, op den Cingel, tusschen de Warmoesgracht en de Drie-Koningstraat" op nieuw verscheen: Sigismundus, Prins van Polen, of het Leeven is een Droom. Treurspel.' Op het laatste blad staat vermeld: 'Aldus verandert en herrijmt door N.W. Op den Hooff, 1765.'

Deze schijnbaar dorre opgaven hebben zeker hare eigene welsprekendheid voor het schouwburgpubliek van onzen tijd.

3. Carl Krause, Aelius Eobanus Hessus, sein Leben und seine Werke. Ein Beitrag zur Cultur-und Gelehrtengeschichte des 16ten Jahrhunderts; mit Portrait. 2 Deelen. Gotha, F.A. Perthes, 1879.

Tot dusver moesten wij ons voor Hessus tevredenstellen met het geheel verouderde werk van Lossius: *Roban Hesse und seine Zeitgenossen*, reeds tegen het eind der vorige eeuw, in 1797, insgelijks te Gotha bij Perthes verschenen, en met het veel jongere werkje van Schwertzell: *H. Eob. Hessus, ein Lebensbild aus der Reformationszeit*, Halle, 1873, dat zeker gunstig afstak bij zijn voorganger, maar toch geenszins zulk eene biographie van den belangwekkenden humanist mag heeten, waarin al de aanwezige bouwstof verwerkt werd.

Hier vindt men voor het eerst al de werken van den dichter besproken; zijne geheele, reeds gedrukte of nog ongedrukte, briefwisseling werd voor dezen arbeid gebruikt, gelijk nog eene menigte andere hand-

schriften, voor zoover zij den schrijver toegankelijk waren, want een twee- of drietal onbeteekenende nummers bleven zich aan zijne nasporingen hardnekkig onttrekken. Die nasporingen hebben zich ver uitgestrekt. Munchen, Frankfort a/M., Frankfort a/O., Gotha, St. Gall, Fulda, Marburg, Erfurt, Leipzig, hebben hare bibliotheken of archieven voor Krause moeten openstellen. Zoo is het hem gelukt, niet slechts den Hesse, dien wij reeds kenden, nog eens te teekenen, maar een volledig beeld te ontwerpen van het geestesleven des mans, die, om Krause's eigene, naar Duitschen trant eenigszins pompeuze, woorden te gebruiken, tien jaren lang het hoofd is geweest van een grooten kring van humanisten, op een uitgebreid terrein voor de wetenschappelijke, nationale en zedelijk-godsdienstige wedergeboorte van zijn vaderland heeft gewerkt, en onder zeer ongunstige omstandigheden zijne door zijne eeuw bewonderde metrische vertalingen van Theokritus, de Ilias, den Prediker en de Psalmen heeft geschreven. Het portret, dat deze uitgave versiert, is niet het welbekende naar Dürer, maar een zeer getrouwe afdruk van de oorspronkelijke houtsnee van Hans Brosamer, over wien men vergelijken kan William Bell Scott, *The little Masters* (Londen, 1879), p. 121 vlgg., het jongste, dat mij over hem bekend is.

Twee deelen over Eoban Hesse (zijn eigenlijke naam blijkt Koch te zijn) zou rijkelijk veel wezen, indien zulk eene biographie niet uit den aard der zaak tevens eene bijdrage ware tot de geschiedenis der Duitsche beschaving in den aanvang der zestiende eeuw. Zij wordt dit reeds door de mededeeling en bespreking van de onderwerpen, die de dichter bezong. Eene zijner Elegieën is tegen de dronkenschap gericht (Helii. Eobani. Hessi. de Vitanda. Ebrietate. Elegia). Zij is van het jaar 1516. Hij kon uit eigen ervaring over dit euvel spreken. In Pruisen had hij leeren drinken, gelijk daar overvloedig aanleiding toe bestond. Daar zat men dag en nacht bij het bier, mannen en vrouwen. Ontelbare verbodsbepalingen tegen het drinken bleven zonder eenige vrucht. Eoban had dapper meegedaan, ja, anderen overtroffen. Krause deelt er bl 98 vlgg. bijna ongeloofelijke bijzonderheden over mede. Maar nu was aanvankelijk(*) de tijd van berouw gekomen, en de verheven stof werd tot het onderwerp gemaakt eener elegie, Zijne dichterlijke behandeling van de dronkenschap stond in nauw verband met een geschrift, dat in hetzelfde jaar 1516 was uitgekomen, getiteld: *De generibus ebriosorum et ebrietate vitanda*, enz. (over de soorten van dronkaards en het vermijden der dronkenschap), voor eenige jaren opgenomen in Zarncke's *Die deutschen Universitäten im Mittelalter*, Leipzig, 1857, p. 116-154. Dat boek *De generibus* was van eene groote houtsnee voorzien, voorstellende de slemppartij van een ezel, een varken, een kalf, een schaap, een hond, een wolf, eene gans, een beer en een aap: eene illustratie ten deele van den inhoud der humoristische rede,

(*) Meer niet. In 1526 naar Neurenberg verplaatst, schrijft hij nog: ‘Wie enthaltsam lebe ich, wie nüchtern. *Mit dem Leben in Erfurt hat auch mein Trinken aufgehört.’*

reeds toen gericht tegen eene nationale zonde van Duitschland, die nog heden ten dage haren ondermijnenden invloed doet gevoelen.

Hoe meer men het boek van Krause over Hesse als eene bladzijde uit de geschiedenis der beschaving aanmerkt, hoe gretiger men het lezen zal. Groote sympathie voor de Duitsche humanisten zal ook dit boek wel niet kunnen wekken. Maar dat behoeft ook niet. Alleen zuiver wetenschappelijke belangstelling wordt hier bevredigd. Men staat telkens verbaasd over zooveel dartelen levenslust, zooveel opgewondenheid, opgeschroefdheid, bijgeloovige vereering van het klassieke in zijn Latijnschen, dat is: voor ons het minst aantrekkelijken vorm. Wat was men toen jong! Hoe benijdbaar die illusie, dat men alle boeien van den geest verbrak, terwijl men toch inderdaad bezig was, nieuwe boeien te smeden, die wij nu op onze beurt hebben te slaken. Vooral de eerste tijd heeft dat opgewekte, toen Humanisme en Hervorming nog meenden, hand in hand te kunnen gaan; toen, bij voorbeeld, een Crotus op een wapenbord nog de teekenen van Erasmus, Reuchlin, Mutianus en Luther kon vereenigen. Maar die goede tijd heeft niet lang geduurd. Weldra moest men partij kiezen tusschen den aangebeden Erasmus en den onaanzienlijken Augustijner monnik.

In Eoban's geschriften komt de naam van Luther eerst in October 1520 voor, namelijk in een brief aan Lange (Epp. famil. 218), maar terstond wordt met warme sympathie over hem gesproken. In datzelfde jaar leerde hij Melanchton persoonlijk kennen ten huize van George Forchheim. En niet eerder is dit geschied, of het beeld van Erasmus begint voor onzen dichter te verbleeken. Men onderneemt geene pelgrimstochten meer naar den humanist; de briefwisseling wordt niet meer onderhouden, gelijk Erasmus zelf in 1521 aan Barbirius bericht. Hij bleef wel de ‘groote’ Erasmus, maar niet het orakel, dat hij tot dusver geweest was. Luther daarentegen, gelijk hij zich getoond had op den rijksdag van Worms, gelijk men hem reeds gedurende zijn kortstondig verblijf te Erfurt had leeren kennen, nam de harten in. Hij was de Godsman, de bevrijder. Terstond greep Eoban naar de lier, om zijne Elegieën ‘in evangelici doctoris Martini Lutheri Laudem Defensionemque’ te zingen (tot lof en verdediging van Luther).

De eerste elegie verwelkomt den naderenden hervormer. Den riviergod Hieras (Gera) van Erfurt wordt de bezielde welkomstgroet in den mond gelegd. De tweede elegie beschrijft den intocht. Uit de vertaling van Krause wil ik het een en ander aanhalen, belangrijk als kenschetsing van den indruk, dien Luther in 1521 op de gemoederen had gemaakt. De geheele vertaling kan men vinden Deel I, bl. 323 vlgg.

‘Niemals wurde die Stadt von froherer Kunde erfüllet,
Als da man hörte: es kommt näher der herrliche Mann.
Sehen konnte man da, wie die Hallen der Schule sich regten,
Alles mit Feiergeleit ihn zu empfangen bereit.

Ohne Verzug bestiegen wir da die gesattelten Rosse,
Vierzig an Zahl, und zu Fusz folgte der übrige Tross.
Wer kann zählen des Volks schaulustig drängende Menge?
Solch ein Schauspiel fürwahr bietet nur selten sich dar....
Und schon haben wir wohl drei Meilen des Weges durchmessen,
Siehe da naht er heran, schneller noch, eh' wir gedacht....
Still hält jetzo der Zug, der Fuhrmann zügelt die Rosse.
Crotus ergreifet darauf freundlich begrüszend das Wort:
'o Du einz'ger Rächer der groszen Lüge der Zeiten,
Die uns den Glauben geraubt, ja ihn beinahe vertilgt,
Dass uns vergönnt dich zu sehn, vergönnt dein Antlitz zu schauen,
Ach das bedeutet für uns Glückes unendliches Masz.
Noch ist Lieberes nicht bislang hieher uns gekommen,
Kaum selbst der Götter vermag einer uns theurer zu sein....
Ewig ist Martins Ruhm, für Christi Ehre errungen
Mag er das Leben ihm nun, mag er den Tod ihm verleihn.'

Bespotting van de vijanden van den grooten man was natuurlijk van deze vereering onafscheidelijk: de elegieën vinden haar pendant in de invectieven tegen Hieronymus Emser.

Hiermede was het keerpunt in het leven van Eoban gekomen. Die Aprildagen van 1521 waren beslissend voor de geheele school van Erfurt. De eenheid, die haar had gekenmerkt, maakte voor verdeeldheid plaats. Eoban, tot dusver het gevierde hoofd der dichters, stond weldra alleen: zijne vrienden en volgelingen raakten verstrooid. Geheel anders wordt nu de toon zijner verzen: geen triumflied meer, maar weeklacht. Had Eoban voorzien, welk eene vaart de Reformatie van Luther nemen zou; hoe na Worms de breuk onherstelbaar zou zijn; hoe men geen nieuwen godsdienst sticht zonder gewelddadigheden? In Erfurt ontbrak het daaraan niet. De hoogeschool verliep. Het aantal studenten, in 1520 nog 300, daalde in zes jaren tot 14. Alles stroomde naar Wittenberg, naar Luther en Melanchton. En inmiddels werd de stad gevuld met scharen van monniken en nonnen, die zich haastten, hunne cellen te verlaten en elkander te omarmen. 'Scharenweise', schrijft Eoban, 'fliegen die Mönche und Nonnen zusammen; keine Phyllis ist vollbusiger als ihre Nonnen.' Weggeloopen, ongeletterde kloosterbroeders begonnen allerwege het Evangelie te prediken en te schelden op rede en wetenschap. Latijn, Grieksch, Hebreeuwsch was overbodig: men had den Bijbel in het Duitsch. Was dat, kon dat het zijn, wat de humanisten hadden gewild? Waren zij in staat, deze eerste vrucht als eene voorbijgaande aan te zien en de verwarring te begroeten als eene gisting, waaruit iets beters zou te voorschijn komen?

Dan hadden zij over buitengewoon doorzicht en geduld moeten kunnen beschikken. Wat Eoban betreft, hij was geheel terneergeslagen. Hij zag louter barbaarschheid dreigen: onkunde en onzedelijkheid. Niets is weemoediger dan, na zijne Elegieën aan Luther van 1521, zijne *Ecclesiae afflictae Epistola ad Lutherum* van 1523 te lezen. Hij heeft het geloof aan de Reformatie niet verloren, maar waar is de

jubeltoon, die slechts twee jaren vroeger had weerklonken? Hoe jammerlijk had men de Christelijke vrijheid misbruikt, Rome's juk slechts afgeworpen, om domheid en ongebondenheid de teugels te vieren!

Maar hij liet het niet bij klachten. In het 'Verachte nur Natur und Wissenschaft' zag hij de macht van den demon, die uitgeworpen moest worden. Hij verlangde en verkreeg van de hervormers eenige brieven, die hij onder dezen titel uitgaf: *De non contemnendis studiis humanioribus futuro theologo maxime necessariis*, enz. 1523, of, naar de vertaling van Krause: *Einige Briefe gelehrter Männer an Eobaniis Hessus über die Nothwendigkeit der Sprachstudien für den künftigen Theologen.* De reeks werd geopend met een brief van Luther zelf, en daarin las men dit kloeke woord, dat de humanist wel noodig had: 'Lasse dich nur durch Eure dortigen Aengste nicht anfechten; manche ängstigen sich oft genug da, wo zu Aengsten gar kein Grund vorliegt.'

Het was de eerste aanval op de nieuwe Erfurter predikanten. In 1524 kwam de tweede: zijne satirische dialogen, die blijkbaar van de grondstelling uitgaan, dat er eene kloof was tusschen de Hervorming, gelijk men haar te Wittenberg wilde, en gelijk men haar te Erfurt in practijk bracht. De laatste in naam der eerste te bestrijden, was Hesse's doel; dit voor mogelijk te houden, misschien zijne illusie. Het was een gevaarlijk standpunt, dat hij innam, en het was de vraag, of hij het op den duur zou kunnen blijven innemen. Het leedvermaak, dat de Roomschen gevoelden en betoonden, vervulde vele Protestanten met bekommering. Reeds mompelde men van zijn afval, zijn aanstaand terugkeeren tot de moederkerk. Eoban vond het zelf noodig, door tusschenkomst van Melanchton Luther zijne duurzame liefde te betuigen. 'Möge man immerhin plappern', schreef hij (bij Krause, bl. 380). 'Der Ausgang wird das Geschehene rechtfertigen; ein gutes Gewissen ist tausend Zeugen gleich.'

Maar dat goed geweten gaf hem met vrouw en weldra vier kinderen, helaas! geen brood. En daaraan had hij groote behoefte. Tegen eene machtige partij in Erfurt was hij opgetreden met wapenen, die dan alleen hemzelf niet hadden kunnen wonden, wanneer hij maatschappelijk een onafhankelijk man ware geweest. Dat was hij niet; en de slag, dien hij had kunnen voorzien, bleef niet uit. 'Noch im Laufe des Mai' (1525), zegt Krause bl. 403... 'entzog ihm der Magistrat den Gehalt, unter dem Vorgeben, die Schule neu organisiren zu wollen.' Hij moest nu leven van 30 gulden(*). De dichterkoning zou tot den bedelstaf gebracht zijn geweest, had hij niet in den aanvang van het

(*) Zijn brief van 10 Mei aan Sturz, kort vóór de bevalling der 'regina', gelijk Eoban's vrouw werd genoemd, is al te karakteristiek, om dien niet in het oorspronkelijk aan te halen: 'Cogitare potes, qualis mea vita possit esse, quae triginta florenis anno integro sustentetur cum uxore, famula et tribus liberis, paulo post quattuor futuris. Nam quotidie partum minatur regina, si τ□ν πεν□αν reginam dicere fas est. *Animo sum nihilominus magno et infracto*, qui nisi supersit, iamdudum perii.' Of de penurie minder zou kwellen, wanneer men er op zoo klassieke wijze over kan schrijven?

volgende jaar eene aanstelling ontvangen te Neurenberg, bij eene school der Reformatie, die hare stichting aan de overheid dier stad en aan Melanchton dankte. Dat was eene uitkomst. Nu was hij aan zichzelf en aan de Hervorming teruggegeven.

Het leven van een leeraar aan het Gymnasium eener aanzienlijke Duitsche Protestantsche stad in de eerste helft der zestiende eeuw ging met eigenaardige moeilijkheden gepaard. Wel had hij het woord noodig, waarmee Goethe Schiller aanmoedigde, om het professoraat in de geschiedenis te Jena te aanvaarden: docendo discimus, door een vak te doceeren leert men het kennen. Hoeveel moest destijds door de nieuwe leeraars niet aangeleerd worden. Kwam Eoban uit de school naar huis, dan studeerde hij ijverig Grieksche spraakkunst. De boeken, de nieuwe Italiaansche drukken, waren duur en niet te spoedig te krijgen. De Galenus, die 1525 te Venetië het licht had gezien, was tegen het einde van 1526 nog niet in Neurenberg en kostte 30 gulden. Een Xenophon kostte vier gulden. Toen Camerarius zijne voorlezingen over Homerus opende, kon Eoban in de geheele stad geen exemplaar machtig worden. Het schijnt, dat Eoban destijds met den Griekschen dichter nog slechts zeer oppervlakkig bekend was.

De moeilijkheden werden wel opgewogen door leerrijken omgang: hier woonde Eoban in dezelfde stad met den reeds genoemden Camerarius, met Dürer, met Wilibald Pirkkeimer, al kon hij met den laatstgenoemde, om godsdienstige redenen, niet in nadere betrekking komen. Des te inniger was de vriendschap met de beide eersten. Maar de zwarigheden waren bij lange na niet enkel van materieelen aard. Ook hier liet het onderscheid tusschen Humanisme en Reformatie zijn invloed gevoelen. De verwachtingen, omtrent de wetenschappelijke school van Neurenberg gekoesterd, werden niet verwezenlijkt. Spoedig verneemt men over die inrichting bittere klachten, vooral uit den mond van die Humanisten, die gaarne de Reformatie verantwoordelijk maakten voor hetgeen zij afkeurden in hun tijd. Reeds in 1528 schrijft Erasmus aan Camerarius, dat het de school, naar hetgeen hij vernomen had, niet al te best ging. Wilde men zich op Neurenberg beroepen, om te kunnen beweren, dat de Reformatie de moeder was van het onderwijs, zoo was men aan een slecht kantoor. Er waren bijna geene toehoorders meer. Professoren en Auditoren laboreerden, volgens hem, aan dezelfde traagheid. Men zou ertoe moeten komen, ook de laatsten te bezoldigen, wilde men hen niet geheel zien wegblijven.

De politieke omstandigheden hadden ongetwijfeld ook haar aandeel aan het verval der school. Dat men van buiten af geene leerlingen wilde zenden naar eene stad als Neurenberg, die zichzelve tegen dreigend krijgsgevaar versterkte, laat zich begrijpen. Maar hoe dan ook veroorzaakt, dat verval moest voor Eoban in meer dan één opzicht eene pijnlijke teleurstelling zijn. Kwamen er geene pensionnaires

in zijn huis, dan moest hij met zijne 150 gulden trachten rond te komen, hetgeen, vooral bij zijne bekende gastvrijheid, geene lichte taak was, en allerminst bij zijne ook thans nog zeer problematieke matigheid. Ten minste nog in 1532 schrijft hij aan een vriend vóór het ontbijt, omdat onder het ontbijt hem licht 'etwas menschliches zustossen' kon, gelijk de Germaan het euphemistisch pleegt uit te drukken. Eens werd hij geholpen (?) door het volgende Raadsbesluit: 'Eobano Hesso dem poeten soll man uf sein suppliciren 50 fl. leyhen und uff zwei Jare an seinem Sold abziehen.' Hoe is het mogelijk, vraagt men zich af, dat een mensch onder zulke omstandigheden de noodige opgewektheid vindt, om een gedicht te schrijven als *Urbs Noriberga illustrata carmine heroico* of *Het verheerlijkt Neurenberg*, een lofzang in dertig afdeelingen, waarin stad en omgeving worden geschilderd. Het hospitaal voor lijders aan de pest wordt zelfs niet vergeten. 'Nobis nunc Xenodocheium arrisit', zingt hij, en voegt erbij: 'si quidem versu riderer inepto, si Nosocomion dixissem aut Nosocomeion, est ferme his desunt Romana vocabula rebus.' En als een Hesse dit zegt, kan men het gelooven, want zijn Latijn laat hem zelden in den steek. Architectonische kunstwerken en industrieele werkplaatsen: alles weet hij uit te drukken! Het omvangrijke gedicht werd in weinige maanden opgeschreven. Gelukkig, dat hij zijn doel ermede bereikte. 'Eobano Hesso dem poeten', besluit de Raad 20 Februari 1532, 'ist uf sein anzeigen der thewrung und schuld, darin er steckt und das er auch meine herrn mit einem büchlein darinn er die gelegenheit Nurmberg beschrieben verert hat, ertheilt Ime 40 fl. zu schenken und darzu alle seine schuld, die er noch in die losungstuben (Stadtkasse) schuldig ist nachzulassen'! En dan klaagde Eoban nog, dat hij te Neurenberg onder kooplieden woonde, die geen hart hadden voor de kunst!

Wij kunnen onzen biograaf niet verder volgen, zal deze aankondiging niet te uitvoerig worden. Genoeg waarschijnlijk reeds, om belangstelling te wekken in een geschrift, dat, ik herhaal het, haar verdient, niet als levensbeschrijving van een dichter, die met de geheele humanistische richting, waartoe hij behoorde, ons niets meer te zeggen heeft, maar als eene bijdrage tot de kennis van de zeden en gewoonten van den tijd, waarin die onware, smakelooze, van alle ware poëzie verlatene, en niettemin in de geschiedenis onmisbare richting eene geestdrift heeft gewekt, die slechts een waardiger voorwerp had moeten bezitten, om benijdbaar te zijn.

October 1880.

(*Wordt vervolgd.*)

A. PIERSON.

Oorspronkelijke romans.

Philip's Eerzucht, door Mevr. Van Westrheene. Haarlem, Erven F. Bohn. (Bibliotheek van Nederlandsche schrijfsters, 2e Serie, 2e deel.)
Ontwaakt, een verhaal van F.A. Buis. Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon.
De heer van den Sparrendaal, een verhaal door H.T. Chappuis. Sneek, J.F. van Druten. Verborgen schuld, door M.W. Maclaine Pont, 2 dln. Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon.
Het kasteel Neyenrode, door Warna. Arnhem, J. Minkman. (Romanbibliotheek 21e deel.)
Mélanie, door R. Koopmans van Boekeren. Arnhem, J. Minkman. (Romanbibliotheek 22e deel.)
Drie predikantsdochters, door Sally. Dordrecht, J.P. Revers.
Valsche schaamte, door Betsy Perk. Arnhem, J. Minkman. (Romanbibliotheek 24e deel.)

Toen Wilkie Collins in 1852 zijn tweeden roman *Basil* aan Dickens ten geschenke gezonden had, ontving hij een brief van dankbetuiging, waarin de volgende woorden voorkwamen: '*It is delightful to find that you have taken great pains with it...*, *and have* "*gone at it*" *with a perfect knowledge of the jolterheadedness of the conceited idiots who suppose that volumes are to be tossed off like pancakes*, *and that any writing can be done without the utmost application, the greatest patience*, *and the steadiest energy of which the writer is capable*' (Charl. Dickens, *Letters*, Lond. editie, I 294). Ziehier een motto, dat elk beoordeelaar van hedendaagsche romanliteratuur wel aan het hoofd van elke beoordeeling kon schrijven. En wanneer Dickens bekend was geweest met de talrijkheid van romantische lettervruchten, die ons vaderland oplevert, met de wonderbaarlijke vruchtbaarheid van de Nederlandsche schrijfsters en schrijvers, waarschijnlijk zou hij zijn oordeel met nog grooter nadruk hebben geuit. De Engelsche schrijver had twee jaren voor zijn *Basil* noodig gehad; menig Nederlandsch letterkundige van onze dagen levert daarentegen geregeld een of twee oorspronkelijke romans in het jaar, ongerekend een paar vertalingen, artikelen in tijdschriften of dagbladen, terwijl hij bovendien een gedeelte van zijn tijd beschikbaar moet houden voor de werkzaamheden van zijn hoofdmiddel van bestaan, kerkelijke betrekking, journalistiek, lager, middelbaar of hooger onderwijs, staatsambt, of hoe het anders heeten mag. Onder dergelijke omstandigheden geschapen kunstwerken kunnen onmogelijk de blijken dragen van 'de uiterste inspanning, het grootste geduld, de krachtigste volharding', die Dickens terecht van den romanschrijver vordert; er zal weinig meer dan het door hem veroordeelde koekbakkerswerk in te onderkennen zijn. Men mag hiertegen aanvoeren, dat in Nederland, met zijn beperkt taalgebied, letterkundige arbeid nimmer de algeheele toewijding van den letterkundige zal kunnen loonen; aan deze tegenwerping hechte men echter geene al te groote waarde. In vergelijking met andere landen is ons vaderland een boekenlezend land bij uitnemendheid; ook elders is de beoefening der letterkunde

a pretty cane but a bad staff genoemd, en de omstandigheid, dat alle Nederlandsche letterkundigen zonder onderscheid hetzij van een ander hoofdmiddel van bestaan, hetzij van eigen middelen leven, om het schrijven als bijvak, als liefhebberij te onderhouden, geeft geen grond om te vergoelijken, hetgeen waarlijk afkeuring verdient. Wat gedaan wordt, behoort goed gedaan te worden; anders blijve het ongedaan. En er verschijnt in Nederland menig romantisch geschrift, dat veilig onuitgegeven zou gebleven zijn, ja, waarvan de uitgifte, terwijl zij de letterkunde volstrekt niet verrijkt, den auteur zelf schade toebrengt. Van de omvangrijke studie van menschen en zaken, die aan het scheppen van een letterkundig kunstwerk vooraf moet gaan, blijken velen geen denkbeeld te hebben; onvoorbereid vangen zij aan, dikwijls nog volslagen onbekend met de eischen van den vorm. De benijdbare verteringsorganen van het romanverbruikend publiek verduwen hun gebrekkig werk zoo goed als het beste; en natuurlijk blijft menigeen - want men begrijpt, dat er uitzonderingen zijn - vol zelfbehagen op den lagen trap, waarop zijne eerste pogingen hem plaatsten, zonder te luisteren naar de in- of uitwendige stem, die hem het inspannend *Excelsior!* toeroept.

De kans op een goeden naam, goede aanleg en geschiktheid, ernst en lust tot studie zijn zoo maar al te dikwijls door het uitgeven van onrijpe lettervruchten teloorgegaan.

De schrijvers hebben medeplichtigen, die de schuld deelen, al verminderen zij haar niet, in vele uitgevers. Er wordt dikwijls bestelwerk gevraagd, waarbij natuurlijk meer op bepaalde afmetingen en op vaste termijnen dan op kunstwaarde wordt gelet; geen wonder, dat er fabriekwerk voor den dag komt. Zeer naïef gebruikte dan ook de uitgever van eene Nederlandsche romanbibliotheek, die regelmatig tegen den eerste en vijftiende van elke maand een roman aankondigt, 24 in 't jaar dus, ‘waarvan minstens ⅔, dat is 16 deelen, oorspronkelijke bijdragen zullen bevatten’, den juisten fabrieksterm, toen hij van het v e r v a a r d i g e n van de bijdragen voor zijne ‘veelomvattende onderneming, die zonder twijfel onze Nationale Letterkunde zeer ten goede zal komen’, sprak.

Met een gevoel van weemoed schrijven wij deze klacht terneder, omdat zij ons den pas verloren vriend herinnert, die de verplichtingen van den uitgever zooveel hooger opvatte. Niet omdat Johan Stemberg in nauwe betrekking tot *De Tijdspiegel* stond, brengen wij hier hulde aan zijne nagedachtenis, maar omdat hij zich als uitgever van letterkundige werken in zekeren zin als den verplichten medewerker van den schrijver beschouwde, omdat hij den naam zijner firma, onderaan het titelblad, evengoed als dien van den schrijver voor de waarde van het boek aansprakelijk achtte, en, het uitgeven van middelmatig of slecht werk beneden de waardigheid van dien naam stellende, den auteur, inzonderheid den beginner, onvermoeid bijstond met den raad

en de voorlichting zijner ondervinding en van zijn gezonden smaak, waarvan de kunstwaarde van het door hem ter uitgifte aanvaarde boek naar inhoud en vorm de vruchten plukte. Het ware te wenschen, dat alle uitgevers in Nederland dezelfde opvatting hadden! Dan zeker zouden velen der heden voor ons liggende boeken niet of anders het licht hebben gezien; gelijk zij, zooals ze daar liggen, den naam der firma D.A. Thieme of Henri J. Stemberg nooit zouden gedragen hebben.

'Velen' schrijven wij, gelukkig allen niet.

Met eene goede uitzondering kunnen wij beginnen. *Philip's Eerzucht* is een met zorg, nauwgezetheid en zelfbeperking geschreven boek, dat, al had het den roem der Schrijfster niet kunnen vestigen, toch Mevr. Van Westrheene's naam eer aandoet. Op grond van hare vorige werken hebben wij het recht, aan deze letterkundige hooge eischen te stellen, en haar jongste roman voldoet daaraan. Het is de goed gedachte en flink uitgewerkte geschiedenis van een jong mensch van karakter, die na de ontdekking, dat hij, door zijn om familietwisten uitgeweken grootvader, tot een oud en vermogend Nederlandsch geslacht behoort, de levenstaak aanvaardt, om zich en de zijnen door eene onvermoeide werkzaamheid te verheffen tot dat standpunt, waarop het den adellijken naam met eere kan dragen. Deze edele eerzucht van den held wordt met scherpe, breede trekken geschilderd, zijn krachtig karakter scherpzinnig ontleed en nauwkeurig ontwikkeld. Wij volgen Philip aan de universiteit, waar hij door les geven in de kosten van zijne studie voorziet, in de hoofdstad, waar hij in de rechtspraktijk een eervollen en winstgevenden werkkring vindt. Den aanvankelijken tegenzin van moeder, zuster en broeder weet hij te overwinnen en hen met zich de maatschappelijke ladder op te voeren, totdat hij, met den tachtigjarigen, laatsten mannelijken afstammeling van zijn geslacht in aanraking gekomen en door dezen als rechthebbende op den naam en als erfgenaam der bezittingen van het geslacht erkend, het toppunt zijner wenschen schijnt bereikt te hebben. Doch het testament, waarin de oude Baron Van Maalen deze formeele erkenning nederlegt, gaat - onder omstandigheden, die misschien wat al te romantisch zijn - verloren; eene vroegere beschikking, waarbij alle familiebezittingen aan een nichtje vermaakt zijn, blijft dus van kracht. Philip verliest alzoo elke aanspraak op het fortuin, dat aan den door hem gedragen naam toekomt. Na een korten tijd van moedeloosheid grijpt hij zich weder aan en tracht de praktijk in Amsterdam, die hij ter wille van de inwoning bij zijn oudoom na de erkenning had laten varen, weder op te vatten. Anderen hebben zijne plaats echter ingenomen, en zijne pogingen mislukken. Hij legt zich nu op het schrijven over zijn vak toe, ook al met weinig materieele vruchten. Voor hem en de zijnen staat niet veel anders te wachten dan het langzamerhand terugzakken naar het lager standpunt, waarvan Philip's

eerzucht en geestkracht hen verheven hadden; daar verlicht op eens een heldere lichtstraal den donkeren gezichteinder: de oude huishoudster van den Baron Van Maalen, die van haren overleden meester een groot kapitaal geërfd en van de erfgename het voornaamste familiegoed in schenking bekomen heeft, sterft en laat alles, wat zij bezit, aan Philip na. De notaris, door wiens schuld het vermeld testament is weggeraakt, handelt eveneens, zoodat aan het einde van het boek de drager van den ouden naam in gunstige geldelijke omstandigheden verkeert en zijne eerzucht dus ten volle bevredigd is, ook - willen we hopen - door het huwelijksgeluk, dat zijn broeder, zijne zuster en hijzelf inmiddels gevonden hebben.

Zooals we opmerkten, is de roman met zorg, nauwgezetheid en zelfbeperking geschreven. Van hem, die alleen met het hoofd leest, is uitsluitend lof te verwachten, doch de schrijftrant van Mevr. Van Westrheene is wat koud voor die lezers, die hun ontvankelijk gemoed gaarne koesteren aan de warmte eener meer sentimenteele behandeling. In een enkel opzicht zullen de mannen van het hoofd door dezen roman niet ten volle bevredigd zijn; wij verbeelden ons, dat de ontknooping, het toevloeien van erfenissen aan den in zijne geldelijke verwachtingen teleurgestelden held hun niet zal voldoen. Immers, van de eerste schets af, die de Schrijfster van zijn karakter gegeven heeft, was niet geldzucht, maar eerzucht Philip's drijfveer. Op die eerzucht zou schooner kroon zijn gezet, indien hij den ouden naam waardig had gedragen door de kracht en het overwicht van zijne persoonlijke hoedanigheden, zijne kunde, zijn talent en karakter - indien hij desnoods dien meer luister had geschonken door een eigen verdiend fortuin. Nu komt hij langs omwegen in het bezit van goederen en geld, die hem door een noodlottig toeval waren ontgaan. Dat de held niet onverschillig wordt voorgesteld voor het plotseling verlies van de schatten, die voor hem bestemd waren en waarop hij dus rekende, is natuurlijk; zijne dagen van moedeloosheid na deze teleurstelling hadden door de Schrijfster niet verzuimd kunnen zijn, maar zij had, dunkt ons, zijn karakter hooger kunnen houden, indien zij zijne worsteling geschilderd had tegen de moeilijkheden en teleurstellingen, die de pogingen, om zijne stelling als voornaam advocaat te heroveren, ontmoetten, en hem als overwinnaar had laten komen uit dien strijd. Die overwinning zou dan opnieuw bewezen hebben de oude stelling, maar die nog wel duizenden romanschrijvers kunnen uitwerken en verdedigen, voordat ze als een axioma in de practijk des levens zal opgenomen zijn - dat niet naam of goed, maar karakter alleen de waarde bepaalt van den mensch.

Wij kunnen van dit werk niet afstappen, zonder getuigd te hebben, dat niet alleen de hoofdfiguur met talent is geteekend. Aan hare bijfiguren, de moeder, de broeder en de zuster van den held, de erfgename van den Baron en den Baron zelf, heeft de Schrijfster mede veel zorg

besteed, zonder echter door te groote uitwerking der détails de aandacht van den hoofdpersoon, tot schade van het kunstgeheel, af te leiden.

Tweede uitzondering op den regel van zorgeloosheid en oppervlakkigheid: *Ontwaakt.* Het bevat de geschiedenis van een verloofd man, door eene coquette vrouw verleid, om zijne verbintenis te verscheuren, en die daardoor het aanhankelijke meisje, dat zijne vrouw had moeten worden, bijna het hart breekt. De Schrijver toont veel talent in het teekenen zoowel van karakters als van maatschappelijke toestanden. Zijne schets van het leven in een Noord-Brabantsch plaatsje, met al zijne eigenaardigheden en vaak belangrijke kleinigheden, is zeer verdienstelijk en waar. De dialoog is natuurlijk en houdt den gulden middenweg tusschen platheid en boekentaal, hoewel de gesprekken hier en daar wat lang zijn en platgetreden paden volgen. En toch, niettegenstaande zijne vele en groote verdiensten, laat het boek onvoldaan; het schijnt niet compleet. Het maakt den indruk van het eerste deel, het met zorg en talent bewerkte eerste deel te zijn van een omvangrijken roman, waaraan de Schrijver op eens een einde heeft gemaakt. Het gelijkt daarom op die tooneelstukken, waarvan aanleg en strekking met zorg berekend zijn, welker expositie meesterlijk is en de ontknooping goed gevonden, terwijl de middelmoot ontbreekt. In *Ontwaakt* kunnen de beschrijvingen van personen en toestanden veilig vergeleken worden met het beste, wat de hedendaagsche letterkunde op dit gebied oplevert. Om een recent voorbeeld aan te halen, het Dorenburg en de Dorenburgers van dezen Schrijver laten Oosterwolde en zijne bevolking verre achter zich. Maar de knoop der intrige is zwakjes gelegd, en de eigenlijke actie ontbreekt. Met veel talent en menschenkennis wordt de afval geschilderd van den verloofden man, doch de ontknooping der talrijke onderintriges, waarmede de roman is aangevuld, valt te abrupt en die, welke aan het geval van den held zelf gegeven wordt, blijft onvolkomen. Het kan geene volkomene ontknooping heeten, dat het verlaten meisje, na op den dood te hebben gelegen, door de opwekking van hare energie ten slotte ‘ontwaakt’, met een ander man gelukkig wordt, terwijl hij, die haar verliet, eenvoudig met de coquette huwt, die hem ontrouw maakte. Hoewel de eisch eener bevredigende oplossing geen recht van bestaan heeft op het gebied der kunst, en een romantisch verhaal, waarin allen ten slotte ‘elkander krijgen’, en welks schrijver de pen nederlegt na het schilderen van een slottafereel van algemeen geluk, van voorspoed en tevredenheid, nadat de verrader zijne gerechte straf heeft ondergaan, ons kinderachtig toeschijnt, toch mogen wij vorderen, dat de draad der consequentie door het kunstwerk loope. Dit nu is in *Ontwaakt* niet het geval. De Auteur zou ons eerst hebben voldaan, indien hij ons het huwelijksleven van dit laatste echtpaar had voorgehouden. Eene op ontrouw en verraad gegronde vereeniging kan niet gelukkig zijn, al zijn de uiterlijke

omstandigheden van het huis nog zoo schitterend, al staan man en vrouw gelijkelijk op een hoogen trap van geestesontwikkeling. Eene slechte daad straft altoos zichzelf, al kan het oog van den gewonen beschouwer de straf onder den zorgvuldig daaroverheen geplooiden sluier niet ontdekken. Deze leering hadden wij in het ontbrekende deel van den roman ontwikkeld moeten zien.

Een enkele wenk, die den Schrijver voor het vervolg te stade komen kan, ga hierbij; hij drage de correctie van zijn geschrift aan bevoegde handen op. Vooral de veelvuldig gebruikte Fransche uitdrukkingen zijn bijna slag op slag door drukfouten ontsierd. Kennelijk heeft de Auteur zelf over dit technische onderdeel van zijnen arbeid het oog niet laten gaan.

De laatste roman van den heer Chappuis heeft ons beter voldaan dan die, waarvan wij in den aanvang van dit jaar (*De Tijdspiegel,* Maart) gewaagden. In zijn *De heer van den Sparrendaal* voert hij een jong meisje op, wier gemoed verbitterd is door de misanthropische bespiegelingen van een vader, die zichzelf te gronde heeft gericht en zijn ondergang aan onverdiende miskenning toeschrijft. Hij doet ons zien, hoe zij langzamerhand tot zachtere gevoelens bekeerd raakt en tot het besef komt, dat niet uitsluitend bekrompen eigenbelang 's menschen handelingen en de maatschappelijke betrekkingen beheerscht; na lang tegenstreven en half onwillig zwicht zij ten slotte voor de bewijzen van trouwe liefde en sympathie, die haar omringen; hare hardnekkigheid staat dan haar geluk niet langer in den weg. Verdienstelijk doet de Schrijver ons het langzaam verloop dezer bekeering volgen. Het ware intusschen te wenschen geweest, dat hij zich tot deze psychologische ontwikkeling had bepaald en ons vele bijzonderheden bespaard had, die daarop een storenden invloed uitoefenen of er volstrekt niet mee in verband staan. Zoo is het allereerste hoofdstuk van het boek gewijd aan de uitvoerige beschrijving van een jong meisje, dat verder geheel op den achtergrond wordt geschoven, beter gezegd: dat volstrekt geene rol in de intrige te vervullen heeft. Ook de ouders van Kennedi konden zonder schade gemist worden. Daarbij komen onwaarschijnlijke, ja, onmogelijke bijzonderheden en toestanden, als: de geschiedenis van het geheime testament met zijne zonderlinge en - gelijk de Schrijver zelf erkent - onwettige voorwaarden; verder de naamsverwisseling der beide vrienden, om den eenen, erfgenaam van een groot landgoed, mits hij binnen een jaar met een meisje van het nabijgelegen dorp getrouwd zij, tegen aanslagen van berekenende ouders en trouwlustige dochters te vrijwaren. Niet alleen zijn deze détails overbodig, maar zij schaden zelfs, daar zij den held, dien de Schrijver ons als een edelaardig man voorstelt, onnoodig verlagen. Een man van karakter toch zal zulk eene onzinnige, alleen om bepaalde familiebelangen vroeger wel eens voorkomende, voorwaarde niet

aannemen en het hem vermaakt fortuin verwerpen; in elk geval echter zal hij niet toestemmen in het hier gepleegd bedrog, dat in de werkelijkheid niet zoo zoetsappig zou vergeven worden, als de inwoners van Klarenbeek het aan Adolf van Reijn deden.

Van al die omhangsels ontdaan, zou deze roman tot eene betrekkelijk korte novelle versmolten zijn, maar in waarde veel gewonnen hebben. Ook in den vorm zou het werk dan vanzelf eene aanmerkelijke verbetering ondergaan. De gesprekken zijn namelijk niet allen van groot gewicht; dikwijls vervallen de sprekers in de beuzelachtige taal, waarmede men in het dagelijksche leven zooveel tijd doodt, maar die de romanschrijver gerust kan, ja, moet laten liggen. Had de Schrijver de nooit volprezen deugd der zelfbeperking op den inhoud van zijnen arbeid toegepast, ook op de uiterlijkheden zou haar weldadige invloed merkbaar zijn geweest. En ten slotte zou eene nauwkeurige omwerking zonder twijfel zijne aandacht gevestigd hebben op leelijke exemplaren van, om 't zoo eens te noemen, ‘winkel-Hollandsch’, waardoor zijne taal hier en daar ontsierd wordt. Het afgrijselijk ‘verbeeldt u zich’ bij voorbeeld behoort alleen achter de toonbank of restauratietafel te worden vernomen, maar mag niet ontsnappen aan de pen van een beschaafd schrijver, die op taalkennis aanspraak maakt.

De meest lijvige roman van ons overzicht is die, welken Mej. M.W. Maclaine Pont, onder den titel *Verborgen schuld*, in twee deelen in het licht zond. De Schrijfster toont daarin twee groote deugden; zij weet met talent keurige genrestukjes te schilderen, waaronder wij het tafereel eener kindervisite en de beschrijving van het verblijf van eene harer heldinnen bij eene zelfzuchtige, haar schandelijk exploiteerende oude juffrouw rekenen. Verder heeft zij de ontleding der talrijke karakters in het boek loffelijk ten einde gebracht. Niettegenstaande deze deugden laat haar werk ons koud: zij geeft te veel. Romantische toestanden, ingewikkelde familieomstandigheden, waarin men aan het einde der beide deelen nog maar moeilijk zijn weg kan vinden, een groot getal van personen, allen met evenveel zorg geteekend en verlicht, maken den roman te vol. Er is geene schaduw in; de bijfiguren staan in hetzelfde licht, dat alleen de hoofdpersonen behoorde uit te doen komen. Aldus gaat het relief van het werk verloren, evenals van een schilderstuk, waarin het licht slecht verdeeld is.

Onder de personen komt eene schrijfster voor, die zich over het samenstellen van een roman op de volgende wijze uitlaat: ‘Het genot dat men smaakt is onbeschrijfelijk. De gedachten verdrongen zich in mijn hoofd, ik had geen tijd bijna om ze op te schrijven.’ Deze gewaarwording heeft de Schrijfster zelve ongetwijfeld ondervonden, en zij blijkt haar boek onder den invloed daarvan te hebben afgeschreven, zonder op den rijkdom harer beelden en gedachten de onvermijde-

lijke uitkiezing en schifting te hebben toegepast, welker gemis aan elk kunstwerk schaadt.

Hetzelfde gebrek, te groote rijkdom, kleeft ook haren vorm aan. De stijl is daarom verward en overladen en mist dien toonval, die alleen door eene uiterst zorgvuldige bewerking en omwerking te verkrijgen is. Indien de Schrijfster - om nu eens van den inhoud, de verwikkeling en de incidenten te zwijgen - den vorm van haar werk aan eene nauwkeurige herziening onderworpen had, dan waren ontelbare herhalingen en hinderlijke alliteratiën voorkomen en vele verdraaide zinnen recht gemaakt. Vermeden waren dan bij voorbeeld uitdrukkingen als de volgenden: '*Dat zij* het geluk *dat zij* ondervond waarnam'; 'Toen ging zij naar *de deur,* tikte aan *de deur* en trad binnen'; 'Een hooge stoep gaf toegang tot den ingang'; 'Hulpvaardige leden der maatschappij als *zij waren*, *waren zij* terstond daartoe bereid. *Beide* snelden *zij* de deur uit en *beide* kwamen *zij* na niet al te langen tijd met den dokter tusschen *zich* terug'. Bij diezelfde gelegenheid zouden zeker enkele leelijke, on-Hollandsche woorden, bij voorbeeld dat ongelukkige *afgodisch*, verdwenen en anderen, als *vastbesloten* en *opvallend* in 'vastberaden' en 'in het oogvallend' veranderd zijn; dan zou de eentonige vermelding van het roet, het vuil, den mist en den rook, zoodra de fabrieksstad, die het tooneel der gebeurtenissen is, wordt genoemd, den lezer zeker niet meer vermoeien. Eveneens zou de Schrijfster het bij eenig nadenken met zichzelve beter eens zijn geworden over het gebruik van het persoonlijk voornaamwoord voor den tweeden persoon, dat struikelblok voor de meeste roman- en tooneelschrijvers van den tegenwoordigen tijd. Gij, u, jij, uw en je worden dooreen gebruikt, somwijlen in dezelfde phrase, zooals waar wij een der personen hooren zeggen 'tracht gij je in te denken'. Wij zijn niet sterk ingenomen met jij, je en jou in een boek, maar de schrijver, die daar eenmaal overheen is, behoort op zijn besluit niet weder langs een omweg terug te komen.

De Schrijfster blijkt veel studie van Dickens gemaakt te hebben; uit de ontwikkeling harer intrige en uit hare wijze van behandeling maken wij dit op. In twee opzichten, twee groote deugden, volgt zij echter dien schrijver niet na: vooreerst in de zorg, welke Dickens, vooral in de romans uit zijn besten tijd, aan den vorm, aan het metrum van zijne taal wijdde. En in de tweede plaats missen wij, al waardeeren wij hare scherpheid van opmerking en fijnheid van teekening, het diepe gevoel, dat den Engelschen humorist aan zijne vereerders zoo dierbaar maakt.

Om een voorbeeld aan *Verborgen schuld* te ontleenen: wanneer de zoon der predikantsweduwe aan zijne moeder het, door haar reeds vermoed, geheim zijner liefde ontdekt en zegt, wat het hem kost, te scheiden van het meisje, dat hem hare wederliefde schenkt en daarom hun huis heeft verlaten, geeft de moeder het volgend antwoord:

‘Juist, dat heb ik ook begrepen. 't Is een lief, flink, moedig meisje’; verder spoort zij hem ook tot moed aan. Die lofspraak is wat koud; de meest levenswijze en practische moeder zou, dunkt ons, in dergelijke omstandigheden anders, hartelijker spreken.

Doch wij kunnen ons niet verder in dezen roman verdiepen of er den inhoud van ontleden. Hij bevat veel goeds, dat juist betreuren doet, dat de Schrijfster haar talent niet wat besnoeid en ook den vorm niet aan eene strenge critiek onderworpen heeft.

Tot ons leedwezen kunnen wij niet zeggen, dat de Schrijfster van *Het kasteel Neyenrode* veel vooruit is gegaan, sedert zij aan het vaderland *Mejonkvrouwe Lullu* schonk, waarover wij in de aflevering van Maart 1880 een ongunstig oordeel uitspraken. Hier hebben wij kennelijk te doen met een van die dwalende auteurs, die niet weten, wat voorstudie zeggen wil, en minachtend de schouders ophalen over de *jolterheadedness* van mannen als Dickens en Wilkie Collins, die zich zooveel moeite voor hunne romans geven. Zijzelven bedenken immers maar een geschiedenisje, en schrijven er dan op los, zonder 't zoo ernstig op te nemen. Hun werk vindt toch ook een uitgever; zij bereiken evengoed het publiek als die blokkers!

Groot is dan ook de luchthartigheid, waarmede in dit verhaal over de moeilijkheden van karakterteekening, van ontwikkeling eener intrige, ja, over de bezwaren eener onvolledige kennis der taal wordt heengestapt. De personen zijn weinig meer dan poppen, door de Schrijfster in beweging gebracht; zij voeren met elkander beuzelachtige gesprekken, in een zonderling opgeschroefden, kwaadaardigen toon geschreven, waarin bij uitzondering nu en dan zedelessen van de meest banale soort, in oude vormen ingekleed, te pas worden gebracht. Men oordeele naar het volgend staaltje: een gedeelte van een gesprek van de vrouw eens schilders met een huisvriend, Sir Evans - (NB. Ook al eene fout, daar de man Henry Evans heet, en hij dus Sir Henry genoemd had moeten zijn) - over de afscheidsvoorstelling van eene actrice gevoerd.

‘Zult ge bij de afscheidsvoorstelling tegenwoordig zijn? 't Belooft een ware kunstavond te worden.

Ik heb nog geene plannen gevormd.

U moogt niet verzuimen, mevrouw! Zulk een genotvollen avond geeft de hofstad niet dikwijls te genieten.

Beter ware het te spreken van een treurigen avond, Adrienne Rooze verlaat ons immers? Maar goed, ik stem toe! Kom dan dien avond bij ons dineeren, dan gaan wij gezamenlijk.

Met het grootst mogelijk genoegen. Mag ik dan voor de plaatsen zorgen, mevrouw?

Zoudt ge dat willen doen? Wil dan zoo goed zijn ook op mevrouw Van Slooten en mijn nichtje Selma te rekenen. Apropos, openhartig gesproken, hoe bevalt u dat jonge meisje?

Over mejuffrouw Selma is maar één roep. Zou ik 't wagen van een andere meening te zijn?

Wis en zeker, wanneer 't blijkt dat die unanieme roep niet volkomen met uwe opinie strookt.

In oordeelvellingen moet men nooit te haastig zijn. Ik voor mij, ken mejuffrouw Selma nog te oppervlakkig om mij al dan niet gunstig over haar uit te laten.'

Hier hebben wij eene geheele bladzijde, gevuld met... niets. Dergelijke bladzijden worden er meer gevonden; ja, telde men alle niets zeggende pagina's en gedeelten van pagina's bijeen, welk een treurig beetje zou er overblijven van de achttien vellen, welke dit boekdeel vormen! Het aangehaalde gesprek onderscheidt zich, den beuzelachtigen inhoud daargelaten, nog gunstig, wat den vorm betreft, van vele andere passages. De zinnen loopen althans regelmatig en duidelijk af, en kunnen behoorlijk uitgesproken worden. Anders is het, waar bij voorbeeld een der personen - alweder Sir Evans - het volgende zegt:

'Maria van Egypten moet in de laatste oogenblikken van haar leven, toen zij hare bede in het woestijnzand neder schreef om haar lichaam daar te begraven, en elk jaar op haar sterfdag een gebed ten hemel op te zenden, dezelfde uitdrukking in de oogen gehad hebben!'

Zóó spreekt men, gelukkig, niet; even min zegt men: 'Ik hoop dat het lot u sparen moge met deze vrouwen kennis te maken', of: 'Tusschen hetgeen ik u vier jaren geleden, en gisteren avond zeide, rust geen de minste herinnering', of: 'kan niets u weerhouden van ons te scheiden?' - zinnen, waarin door eene slechte woordenkeus de bedoeling onduidelijk is geworden, en waarin men juist het tegenovergestelde kan lezen van hetgeen de Schrijfster zeggen wilde.

De intrige van het verhaal is niet zeer nieuw: een zoon, die - natuurlijk door een snoodaard verleid - zijne moeder bestolen en het land geruimd heeft, komt onbekend, berouwvol en schatrijk, onder een vreemden naam terug, om van zijne moeder vergiffenis te erlangen en de heldin van het boek als bruid te winnen.

Denkelijk vond de Schrijfster deze intrige te onbeduidend; daarom heeft zij van die aanstaande bruid, zonder eenige noodzakelijkheid, een aangenomen, ja, 'voor een som gouds' gekocht kind van zeer rijke pleegouders gemaakt, welk pleegkind toch, met gruwzame minachting van de voorschriften van het burgerlijk wetboek, op gelijken voet met de eigen dochter van het gezin erft en ongehinderd den naam harer pleegouders voert. Bij de boedelscheiding worden zelfs, wonderlijk genoeg, de vaste goederen aan het gekochte kind, de juweelen aan de wezenlijke dochter toebedeeld! Een Haagsch schilder van middelbaren leeftijd en zijne jonge vrouw, twee menschen, die elkander 'dol' liefhebben, maar 't geen van beiden zeggen of van elkander gelooven, en daarom bij beurten, deels met deels zonder reden, gruwelijk jaloersch

zijn, versieren verder den roman. Had de Schrijfster aan dit vermoeiend, onredzaam echtpaar een komisch tintje gegeven, dan hadden zij den tragen gang der gebeurtenissen een weinig kunnen verlevendigen.

Maar we willen niet enkel afbrekende critiek leveren, doch ook opbouwen. Indien de Schrijfster van *Mejonkvrouwe Lullu* en *Het kasteel Neyenrode* ons toestond, haar een goeden raad te geven, dan zouden wij haar aanbevelen, het schrijven voor eene poos te laten rusten en de pen weder op te vatten, wanneer zij zich door met oordeel l e z e n beter gevormd heeft. De klassieke schrijvers van den ouden en den nieuwen tijd zijn en blijven de groote meesters, wier kunst men moet trachten af te zien. Al is de roman een kunstwerk van onzen tijd, als letterkundig werk moet hij toch vallen onder den algemeenen regel van schoone denkbeelden in schoone taal uit te drukken; dit vindt men bij de klassieken, hetzij men ze zoekt te Athene of te Rome, hetzij men bij Shakspere of Göthe ter schole gaat. Ten opzichte van het doelmatig gebruik van hare moedertaal heeft Warna alles te leeren. Om den rijkdom onzer taal, de kracht en kleur van uitdrukking te leeren kennen, ga zij bij Vondel en Bilderdijk ter school en bestudeere van de modernen Van Lennep en Ten Kate, Potgieter en Geel. Er is juist eene vierde uitgave van Geel's *Onderzoek en Phantasie*, *Gesprek op den Drachenfels* en *Het Proza* verschenen (met eene voorrede en biographie van den geestigen schrijver door W.P. Wolters, bij Gebr. Van der Hoek te Leiden), die wij haar en den talrijken Nederlandschen schrijvers, voor wie eene nadere kennismaking met het werktuig hunner kunst niet overbodig is, nadrukkelijk aanbevelen.

Eene geschiedenis van weinig belangwekkende menschen, op eene droge, zeurige manier voorgedragen, ziedaar *Mélanie.* De heldin is een naar eene barones verdoopt boerenkind, dat door eene stiefmoeder mishandeld wordt, wegloopt en, nadat de voorname doopgetuigen, die hun eigen kroost stelselmatig bederven, zich schoorvoetend en lusteloos hare belangen aangetrokken hebben, eindigt met eene wereldberoemde operazangeres te worden.

Zulk een geraamte had keurig bekleed kunnen worden. Het geeft aanleiding tot tafereeltjes uit allerlei kringen en standen der maatschappij, den boerenstand, de groote wereld, het studentenleven, het tooneelvolkje, omgevingen, waarvan wel is waar reeds ontelbare beschrijvingen bestaan, maar waarover zelfs een volmaakt auteur nog zoo spoedig het laatste woord niet zeggen zal. Tot zijne eigene schade laat de heer Koopmans van Boekeren deze schoone gelegenheden ongebruikt. De schildering van een paar scheld- en vechtpartijen in de arbeiderswoning, ziedaar alles, wat wij te zien krijgen. De heldin leeren wij eerst kennen als een over godsdienst en andere boven hare bevatting liggende zaken temend kind, zeer ‘wijs’ voor hare jaren; later zien wij haar terug als zangeres, maar tevens als weldoenden

engel, die alle gevallenen uit het boek opricht en terechthelpt, den diepst gezonkene van allen zelfs ten slotte verheft tot haar eigen echtgenoot. Van het geheele tusschenliggende tijdvak der ontwikkeling van kind tot vrouw geen enkel woord; en daar zou juist het talent van den romanschrijver zich getoond moeten hebben.

Voeg daarbij eene gruwelijke onmogelijkheid, die de conceptie van het boek ontsiert. Verbeeld u eene boerendeern, die in de stad geleid heeft, wat men eene ongebondene levenswijze pleegt te noemen. De dominee van het dorp, ons voorgesteld als een gemoedelijk man, is hiermede bekend, en toch houdt hij haar huwelijk niet tegen met een, daarvan onbewust, weduwnaar met dochters; wat meer is, diezelfde predikant schenkt aan die diep gevallen vrouw 'vergiffenis' wegens hare oneerbare antecedenten! Hij had dit aan den echtgenoot kunnen overlaten, of dezen vóór het huwelijk althans van den staat van zaken verwittigen.

Den zeurigen, omslachtigen stijl kunnen wij niet beter leeren kennen dan door een paar uittreksels. De lezer oordeele.

'Even vijf jaren oud, stapte Sophietje op een mooien zomerschen dag met hare beide zusjes, Japikje en Geertje, naar de school van meester Kloek. Dat ze dit reeds op zoo jeugdigen leeftijd deed, en wel bij voorkeur bij schoon weder, daarvoor bestond een afdoende reden. Jan Slik woonde namelijk een heel eind van het dorp verwijderd; van zijn huis tot aan de school was minstens een half uur gaans. Moest dit feit bij een allereerste beschouwing juist aanleiding geven, dat ons Fietje nog wel een tijdlang had mogen wachten, zoo is de zaak toch ook voor een andere uitlegging vatbaar. Er zouden toch, als de voor schoolgaan aangewezen jaren gekomen waren, in den laten herfst en den wintertijd, zoovele dagen komen, dat de kleinen wegens weer en weg zouden moeten thuis blijven, en dus was het lang niet onpractisch, hoe eer zoo liever van een gunstig jaargetij gebruik te maken. Ik haast mij in dit verband te vermelden, dat die gure najaars- en winterdagen, waarop de kinderen niet konden schoolgaan, toch voor hun onderwijzing niet geheel verloren waren, daar Aaltje er aardig slag van had, hen een beetje te leeren, en dit ook deed met onverdroten ijver' (bl. 63).

En elders:

'"Daar," sprak de graaf, naar het lommerrijke plekje wijzend, "daar wilde ik u voorstellen, ons bivouak op te slaan."

De overige heeren en dames gaven, de een luide, de andere meesmuilend hunne goedkeuring te kennen; enkelen waren er onder, die liever eene meer herbergzame pleisterplaats hadden gewenscht, doch de meesten waren van gevoelen, dat de graaf, wiens kasteel ruim een uur vandaar lag, wel dit plekje niet gekozen en tot rusten daar niet uitgenoodigd zou hebben, indien hij niet vooraf, reeds te huis, zijne maatregelen genomen had, dat daar ter plaatse het noodige verkrijgbaar zou zijn tot verkwikking van den inwendigen mensch. In die hoop werden de jagers versterkt, toen zij, naderbij gekomen, een paar bedienden onder de boomen zagen staan, die daar zeker het gezelschap opwachtten. En zoo was het ook. Een tweetal van 's graven lakeien

kwamen, toen de cavalcade stilhield, toeschieten om hunne diensten aan te bieden, en de paarden, na het afstijgen, te brengen naar de voor deze edele dieren bestemde rustplaats, waar reeds de emmers gereed stonden met water, bij de nadering der ruiters geput uit de diepe welput der naburige hoeve. Hoe ook voor de menschen gezorgd was, bleek uit de aanwezigheid van een paar gesloten manden, achter de iepeboomen geplaatst.

Dat de uitnoodiging om plaats te nemen eenigszins ironisch kon heeten, daar niets, dat naar een stoel geleek aanwezig was, is begrijpelijk, maar bitter was de ironie in ieder geval niet, en zij werd dan ook met gullen lach opgevolgd. Binnen weinige oogenblikken zaten de dames en heeren in een wijden kring plat op den bemosten grond, en nu haastten de bedienden zich de ververschingen te voorschijn te halen, en die aan te bieden. Die ververschingen bestonden in een glas geurigen Rijnschen wijn, kruiken mineraalwater en eenig gebak' (bl. 4).

Op deze wijze gaat het verhaal voort, langzaam en eentonig met de vaart van eene trekschuit op een door vlakke weilanden loopend kanaal. *Pro memoria* vermelden wij, dat de Schrijver o.a. de woorden t e l e g r a m en v e t e r b a n d mannelijk gebruikt, en een boerenknecht uitdrukkingen in den mond legt als deze: 'Daarmee zijn we nog niet in het reine.'

Eigenlijk zijn 't maar de wederwaardigheden van één predikantsdochter, die Sally ons verhaalt. Een meisje, dat als gouvernante naar Indië gaat, aldaar met een oud vriend trouwt en, ten gevolge van hare behaagzucht, waarover we meer hooren spreken, dan men er ons van laat zien, huiselijke onaangenaamheden heeft met haren man, die echter gelukkig terechtkomen. Het verhaal is los geschreven en blijkbaar gevloeid uit de pen eener beschaafde, verstandige, scherp waarnemende vrouw. Er is niet veel poëzie in den roman of de novelle te bespeuren, en het ontbreekt der Schrijfster nog aan de noodige objectiviteit. Doch de vorm van haren arbeid steekt gunstig af bij dien, waarin de zoo even behandelde lettervruchten van jeugdige schrijfsters gestoken zijn. Dit is reeds veel en geeft goede verwachtingen van Sally's latere pennevruchten, wanneer ervaring en zelfvertrouwen haar talent verder zullen ontwikkeld hebben. Haar vloeiende stijl en goede woordenkeus maken een aangenamen indruk: slechts konden ook in haar verhaal de gesprekken zonder schade wat bekort worden. Een schrijver moet bedenken, dat de gesprekvorm een middel tot karakterteekening zijner personen moet wezen, maar nooit aanleiding mag geven tot alledaagsche beuzelpraat.

Om aan de meermalen bedoelde 'romanbibliotheek' ten slotte toch ook eens recht te doen wedervaren, bewaarden wij *Valsche schaamte* voor het laatst. Dit 24ste deel maakt veel goed, wat door het 21ste en 22ste bedorven was. Wij herinneren ons geen werk van Betsy Perk, welks lezing ons zooveel genoegen heeft gedaan als dit. Het

behandelt de vervreemding van twee zusters uit den kleinen burgerstand, door de schuld der eene, die zich boven haren stand verheven acht en ten slotte door de grievendste teleurstelling tot inkeer komt, wanneer het grootendeels reeds te laat is. De karakters, producten van ernstige studie, zijn met nauwgezetheid ontleed en geteekend; de personen in het boek zijn menschen, die handelen, zooals zij in dezelfde omstandigheden in het werkelijke leven handelen zouden, niet marionetten, door de grillen der schrijfster in beweging gebracht. Hier en daar zijn opmerkingen ingevlochten, die gunstig getuigen van de opmerkingsgave en menschenkennis der Schrijfster. Ook de taal geeft blijken van studie; de keuze der woorden is juist, en nergens moet men raden, welken zin zij onder een omhaal van woorden bedolven heeft. Slechts eene enkele foutieve uitdrukking is onopgemerkt aan hare pen ontsnapt, die van ‘toen beider oogen z i c h even hadden ontmoet’, een staaltje van dat leelijke winkel-Hollandsch, alleen geschapen, om den argeloozen klant den indruk te geven, dat de winkelbediende gemakkelijker Fransch dan zijne moedertaal spreekt.

Moesten wij volstrekt op de conceptie van het werk eene aanmerking maken, dan zou het deze zijn: is de verwachting van de rijke, jonge weduwe van een dameskleedermaker, dat zij de vrouw zal worden van een adellijk officier, niet een vervaarlijk anachronisme in den tijd, waarin de roman speelt, de eerste jaren van het Koninkrijk der Nederlanden? Zelfs in onze, zoo ‘verlichte’, dagen zouden wij eene dergelijke donnée voor een romantisch verhaal uit het oogpunt van waarschijnlijkheid bedenkelijk achten.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

De Natuur der Tropen en andere schetsen, door Alfred Russell Wallace. Amsterdam, J.H. de Bussy.

Onder bovenstaanden titel verscheen eenigen tijd geleden de vertaling eener nieuwe pennevrucht van den schranderen natuuronderzoeker Russell Wallace, den medegrondvester van de naar Darwin genoemde ontwikkelingstheorie. Wallace is hier te lande geen vreemdeling meer, daar reeds eenige jaren geleden Prof. Veth 't werk, getiteld *De Malay Archipelago*, bij ons introduceerde onder den naam van *Insulinde*, '*t land van den Paradijsvogel en den Oerang-oetan.*

Te oordeelen naar dat werk, had ik dus alle reden, om wederom iets goeds te verwachten, en ik moet het gulweg bekennen, die verwachting werd in menig opzicht niet teleurgesteld. Vooral de hoofdstukken, welke

handelen over de Kolibries, over de kleuren der duiven en de sexueele teeltkeus, en over de kleuren van planten en den oorsprong van den kleurzin, bevatten tal van belangrijke feiten, welke grooten steun verschaffen aan de theorie van Darwin. Ten bewijze daarvoor kies ik slechts één voorbeeld uit velen. Het is ontleend aan 't hoofdstuk, waarin de kleuren der duiven en de sexueele teeltkeus besproken worden.

Wallace komt daarin op tegen 't algemeen verbreide gevoelen, dat de kleur der planten en dieren moet worden toegeschreven aan eene directe werking van de warmte en 't licht der zon. Wel is 't waar, dat de tropen een veel grooter aantal schitterend gekleurde vogels opleveren, dan de gematigde of de koude luchtstreken; doch de vraag is, of juist in de tropen de verhouding van de schitterend gekleurde tot de niet gekleurde soorten zooveel gunstiger is dan elders. Nu heeft het hem verbaasd, dat vogels, die groote verwantschap met elkaar hebben, over 't algemeen in de tropen niet bonter van kleuren zijn dan in de gematigde luchtstreek. Ja, zelfs bestaan er geheele groepen van vogels, die in de koude en de gematigde luchtstreken rijker kleurspelingen vertoonen, dan in den keerkringsgordel. De eenden en de duikers b.v. van de poolstreken zijn ontegenzeggelijk fraaier gekleurd, dan de tropische soorten, en de fraaiste eendensoorten zijn de Carolina-eend, welke in gematigd Amerika, en de Mandarijn-eend, die in 't Noorden van China leeft. De prachtige goudfazant en de zilverfazant komen oorspronkelijk voor in 't Noorden van China en Mongolië. Ook is het een feit van niet geringe beteekenis, dat de schitterendst gekleurde tropische vogels juist in de bosschen leven, waar ze tegen de zonnestralen beschut worden. En andere streken, welke zich door eene buitengemeene hitte kenmerken, bezitten juist dofgekleurde vogels, zooals b.v. de Sahara en andere woestijnen, waar bijna alle dieren de kleur van 't zand hebben aangenomen. Op de onder den evenaar gelegene Galopagos-eilanden kenmerken de vogels en de insecten zoowel als de bloemen zich door zulke doffe, sombere kleuren, dat ze Darwin veeleer deden denken aan de koude, woeste vlakten van Patagonië, dan aan een tropisch land.

Wat de vlinders betreft, zoo bevindt men wel, dat juist de keerkringsgewesten de bontst gekleurde soorten bevatten, doch vestigt men de aandacht op de soorten, welke 't meest verwant zijn aan die van de koude landen, dan bemerkt men, dat het verschil niet groot is. De Europeesche soorten van 't geslacht Vanessa onder anderen vertoonen ongeveer dezelfde kleuren, als de tropische soorten. In de orde der schildvleugelige insecten evenaart de groote familie der roofkevers, wat de Europeesche soorten betreft, in kleurmengeling de soorten, die tusschen de tropen leven.

Wat de planten betreft, heeft men tot hiertoe ook gedwaald, door als regel aan te nemen, dat de keerkringen in rijkdom van kleuren de andere luchtstreken ver overtreffen. 't Moge waar zijn, dat men in de wanne landen der aarde prachtig gekleurde bloemen aantreft; doch ook wij kunnen daarop wijzen. Immers, onze Azalea's, Rhododendrons, Camellia's, Pelargoniums, Calceolaria's, Cineraria's, enz. zijn alle planten, uit de gematigde luchtstreek afkomstig, en de kleuren dier planten behooren waarlijk niet achter te staan bij die van vele tropische gewassen. Wel is waar kan men hiertegen de bedenking maken, dat de meeste der opgenoemde soorten gekweekte variëteiten zijn van minder fraai gekleurde soorten; doch men ver-

gete niet, dat die prachtige verscheidenheden ontstaan zijn bij onzen bewolkten hemel en bij gebrekkig zonlicht, omdat ze dikwijls door glas beschut moesten worden tegen plotselinge afwisselingen in de temperatuur. En ook de planten, op den kouden grond geteeld in ons dikwijls zoo guur klimaat, kunnen vaak wedijveren in kleurenpracht met de keerkringsplanten. Men denke slechts aan de rozen, pioenen, seringen, leliën, tulpen, hyacinthen, enz.

Als men de tropische bosschen, vlakten en bergen gadeslaat, wordt men wel somtijds verrast door prachtig gekleurde bloemen; doch maar al te dikwijls ook ontwaart men slechts eene groote uitgestrektheid van groene bladeren, zonder dat levendig gekleurde bloemen 't oog boeien. Een verzamelaar op 't eiland Java had op een enkelen berg 300 soorten van Orchideeën gevonden; doch slechts 2 procent daarvan achtte hij fraai genoeg, om bij wijze van speculatie te verzenden.

Daarna behandelt hij de verandering in kleur bij dieren door middel van gekleurd licht, zooals Wood dit heeft aangetoond bij de pop van Pontia Rapae, die verschillende kleuren aannam, naar gelang de doozen, waarin de rupsen vóór de gedaantewisseling besloten werden, met lichtere of donkere kleuren beschilderd waren.

Zoo komt hij eindelijk tot de rangschikking van organische kleuren. Deze kleuren worden door hem, wat de dieren betreft, verdeeld in beschermende, waarschuwende, sexueele en typische kleuren, en wat de planten aangaat, bespreekt hij de kleuren, welke door de dieren bijzonder goed opgemerkt kunnen worden, de zoogenaamde aantrekkelijke kleuren.

De beschermende en waarschuwende kleuren werden reeds vroeger uitvoerig door Wallace behandeld in 't hoofdstuk, getiteld ‘Mimicry and other Protective Resemblances among Animals’, voorkomende in zijn *Contributions the Theory of Natural Selections.* Vandaar, dat hij er hier slechts terloops over spreekt. Toch vermeldt hij een merkwaardig voorbeeld, dat hij aan Charles Dilke ontleent. Deze zag op Java een bleekrood gekleurde Mantis (een soort van sprinkhaan), die in den toestand van rust volkomen geleek op eene orchideebloem van dezelfde kleur. De vlinders, waarmede hij zich voedt, zullen hem dus voor eene bloem aanzien en op hem afkomen.

Doch genoeg, om te doen zien, dat dit boek van den onvermoeiden Wallace even zoowel aanspraak heeft op belangstelling, als dit met zijn vroeger bij ons geïntroduceerd werk 't geval was.

De vraag is echter: wordt ook de *Natuur der Tropen* op eene behoorlijke wijze bij ons ingeleid; met andere woorden, heeft de Vertaler zich goed van zijne taak gekweten? Tot mijn leedwezen kan ik daarover geen gunstig oordeel uitspreken; want menige bladzijde bewijst, dat de Vertaler zijn onderwerp niet geheel en al meester was, en wat voorzeker 't ergste is, dat hij niet behoorlijk bedreven was in de Nederlandsche taal. Hij heeft dan ook zeer wijselijk zijn naam onvermeld gelaten. De lezer moge trouwens zelf oordeelen over volzinnen, als deze:

Pag. 50. ‘De scheedevormige randen der bladeren breken dikwijls en worden tot een vezelachtige stof, *nu eens op grof kleed*, *of op paardenhaar gelijkende.*’

Pag. 78. ‘Wanneer er zulke grenzen als de bovengenoemde niet bestonden, zouden wij mogen verwachten, dat de voortdurende strijd om het bestaan tusschen de planten der tropische wouden geleid zou hebben tot het ver-

krijgen van zulk een kostbaar karakter *als prachtige bloemen zijn*, daar dit bijna een noodzakelijke voorbode is van het deelen in de voordeelen, die voortspruiten uit een kruising door tusschenkomst der insecten.'

Pag. 82. '... is hij in staat, al zijn aandacht te wijden aan de afzonderlijke deelen, die te zamen deze gevoelens te voorschijn hebben geroepen en de verscheidene en prachtige levensvormen *kan beschouwen*, die in onuitputtelijken overvloed rondom hem verspreid liggen'.

Pag. 90. 'Een prachtig versierd beestje, Callithea Markii, wier vleugels met een dikke laag van sapphier-blauw en oranje bedekt *was*, werd slechts zelden ontmoet'.

Pag. 93. 'Het grootste *gedeelte* der vlinders verdwijnt des nachts en verbergt zich tusschen bladeren, of op stokken of boomstammen of op zulke plaatsen, die met hunne kleur en teekening *overeenkomt.*'

Pag. 122. 'De snelle vlucht van vele kleinere soorten en de sierlijke bewegingen der kleine Inseparable's en aanverwante vormen, dit alles maakt ze tevens met hun zachten aard, geschiktheid als huisvogels en de eigenschap om zich te vermommen, dadelijk tot de meest in het oog vallende en aantrekkelijke vormen van tropische vogels.'

Pag. 147. 'Beide groepen (apen en papegaaien) hebben verbazende *overeenkomsten* in de *grijpband* en de kunst van nabootsing.'

Pag. 155. 'De kop (der kolibries) is dikwijls op verschillende wijzen voorzien van een kuif, die hetzij eenvoudig plat of met straalvormige vederen, of in twee hoornen uitloopende, of evenals vleugels zijdelings uitgespreid, of rechtopstaande en ruw of omgekruld en in een punt eindigende, evenals bij een pluvier.' Met 'pluvier' zal hier zeker de kievit bedoeld zijn, evenals op pag. 157 met 'avoset' de kluit.

Op pag. 184 wordt het beloop der vederen van een vogel 'pterylographie' genoemd.

Op pag. 279 leest men: 'Maar zelfs bij opene, bekervormige en zeer regelmatige bloemen, waarbij het onvermijdelijk scheen, dat het stuifmeel op den stamper moest vallen en dus voortdurend zelfbevruchting plaats vinden, heeft men gevonden, dat dit dikwijls door een physiologische variatie verhinderd wordt, dat nl. de meeldraden die altijd hun stuifmeel, hetzij een weinig vroeger of een weinig later loslaten dan de stamper van dezelfde bloem of die van andere bloemen van dezelfde plant, *zijn* het best in staat om dit op te vangen en daar elke plant op zich zelf op verschillende plaatsen of op een anderen bodem eenigszins in bloeitijd met andere verschilt, zoo zal het stuifmeel van de eene plant dikwijls door middel der insecten naar de stampers van een andere worden overgebracht, *welke in staat zijn om het te bevruchten.*' De stampers bevruchten dus 't stuifmeel!

R.S.

Mengelwerk.

Eene badplaats der Pyreneën.
Reisherinneringen.

Baden-Baden. Welke gedachten verlevendigt deze naam in veler gemoed? Voor hem, die nimmer dit bevallig oord bezocht, bestaat de zoete hoop, deze stad en hare omgeving, waarvan de reizigers zooveel heerlijks mededeelen, nog eens te zullen zien; eene aangename herinnering heeft ieder, die als reiziger deze onbeschrijfelijk schilderachtige streek bezocht; een gevoel van verlangen drijft hem weer derwaarts, wien het te beurt mocht vallen, meermalen hier eenigen tijd door te brengen; immers, hij stelde zich niet tevreden met de gewone uitstapjes naar het Alte Schloss, Ebersteinburg, Ebersteinschloss, Inselsberg en Favorite, maar hij beklom dagelijks in alle richtingen de bergen, doorkruiste de bosschen, om telkens vandaar terug te keeren met het gevoel, dat, hoe verschillend deze wandelingen ook zijn, hoe afwisselend het schilderachtige van de landstreek, alles er toch even schoon en even verrukkelijk is. Ik heb nimmer eene plaats gezien, waar het aantal wandelingen zoo groot, zoo afwisselend is als in Baden-Baden; men heeft de vermaken eener badplaats, terwijl het tevens geschikt is voor een aangenaam en langdurig verblijf gedurende eene zomervacantie.

Wie meer dan eens Baden-Baden bezocht, zal de opmerking hebben gemaakt, dat in de bezoekers eene groote verandering is gekomen. Ik denk nu niet aan de speelbank en hare opheffing, noch aan een zeker soort van personen, welke zulk eene inrichting medebrengt en die dan ook met de bank zijn verdwenen; maar ik denk aan de fatsoenlijke bezoekers, zoowel onder de badgasten als onder de reizigers; men hoort namelijk wel hier en daar Fransch spreken, maar vindt op de vreemdelingenlijst weinig of geen Franschen. De Fransch sprekende personen zijn bijna zonder uitzondering Russen, terwijl de Franschen,

die vroeger in zoo grooten getale deze badplaats bezochten, sinds den Fransch-Duitschen oorlog bijna geheel worden gemist.

Waarheen trekken zij dan nu? Ziedaar de vraag, die mij belang inboezemde en die ik dikwijls herhaalde, want dit stond bij mij vast - gelijk vroeger vele Franschen òf voor hunne gezondheid òf voor hun genoegen Baden-Baden en andere Duitsche badplaatsen bezochten, zoo zijn er ook nu nog velen, die jaarlijks zich de weelde van een zomeruitstapje kunnen veroorloven; immers, hoevele rampen de oorlog ook over dit land heeft gebracht, en hoevele offers ook zijn geëischt, dezen zijn in de verste verte niet van dien omvang, dat er niet - de latere krachtige ontwikkeling daargelaten - nog altijd velen zouden zijn, die in den zomer elders verpoozing kunnen zoeken voor de vermoeienissen van den arbeid in hun dagelijkschen kring, of die alleen voor hun genoegen een verblijf in een aangenaam oord kunnen bekostigen.

Waar trekken ze dan heen? Velen blijven in hun land, want zij vinden daar o.a. in de Pyreneën, wat zij voor een zomerverblijf verlangen.

Naar de Pyreneën dus waren mijne wenschen, en aangenaam was mij de gelegenheid, die zich voordeed, om een kijkje te nemen in die bergen en de Franschen in hunne eigene badplaatsen te ontmoeten.

Zij hebben er velen. De ontzaglijke bergketen, die Frankrijk van Spanje scheidt en die voor de eene helft in Frankrijk, voor de andere in Spanje is gelegen, is rijk aan minerale wateren. In 1860 telde men daar 554 warme bronnen, waarvan 187 op Fransch gebied voor baden worden gebruikt; sinds dien tijd is het aantal nog zeer vermeerderd. Er zijn in het Fransche gedeelte niet minder dan 53 badplaatsen, waaronder Bagnères de Luchon, Cauterets, Bagnères de Bigorre, les Eaux Bonnes, Barèges, Amélie les Bains de grootsten worden genoemd.

Men denke echter niet, dat die badplaatsen zijn uitgevonden, om het gemis van de Duitsche wateren te vergoeden, of dat het bezoek van die steden zal verdwijnen, zoodra de oorlog tegen de Duitschers is vergeten en groote scharen Franschen opnieuw de hotels van Wiesbaden en Baden-Baden zullen vullen. Integendeel, in de geneeskundige wereld worden die wateren zeer geroemd, niet alleen om hunne quantiteit en qualiteit, maar ook om de groote verscheidenheid. In het werk van den heer Garigou: *Étude comparative des eaux minérales de France et de l' Allemagne* (1874) wordt aangetoond, dat de Fransche minerale wateren boven de Duitsche de voorkeur verdienen. Aan eene beoordeeling van deze studie zal ik mij niet wagen; genoeg zij het, op de belangrijkheid dezer bronnen te wijzen, daar hier te lande de Pyreneën en hunne badplaatsen slechts bij weinigen bekend zijn.

Deze badplaatsen zijn allen gelegen in dalen, die uitloopen op de hoofdketen der Pyreneën. Dit gebergte is namelijk regelmatig ge-

vormd; het bestaat uit twee deelen; het regelmatigste loopt van den Atlantischen Oceaan steeds hooger oostwaarts tot aan de ‘port de Caldas et de Bonaigue’; het andere, minder regelmatig, begint ten noordwesten daarvan en loopt met eene bijna gelijke hoogte tot op zestig kilometers naar de Middellandsche zee, om dan plotseling te dalen tot in de nabijheid der zee. De centrale hoofdketen, bijna één rechte streep, heeft zijtakken zuidwaarts in Spanje en noordwaarts in Frankrijk. Door die zijtakken worden de dalen gevormd, die allen tot de hoofdketen doorloopen. In die dalen bevinden zich de badplaatsen en de groote steden.

De spoorweg van Bayonne naar Cette loopt langs den voet der Pyreneën buiten de zijtakken om; er zijn echter zijlijnen in de dalen, om de reizigers verder in het gebergte te voeren; daardoor zijn de meeste badplaatsen met het spoorwegnet verbonden.

Het klimaat is er zeer verschillend. De hitte in de Fransche Pyreneën is nooit buitengewoon. Heeft de zuidelijke helft of het Spaansch gedeelte een Afrikaansch klimaat, de noordelijke of Fransche helft is daarvan door hooge sneeuwtoppen en ijsvelden gescheiden, wat noodzakelijk eene veel koelere temperatuur ten gevolge heeft. Geldt dit natuurlijk voor alle Fransche badplaatsen, onderling verschillen zij ook door het verschil van hoogte, waarop zij zijn gelegen. Zoo ligt Barèges 1232 meter boven het spiegelvlak der zee, Cauterets 1002 meter, Eaux Bonnes 762 meter, Saint Sauveur 750 meter, les Eaux Chaudes 675 meter, Luchon 619 meter, enz.

De temperatuur hangt verder af van de meerdere of mindere insluiting der bergen. Er zijn enkele plaatsen, zooals Amélie les Bains, die geheel zijn ingesloten; de temperatuur is hier dus zacht, en men kan zelfs met eenige voorzorg daar den geheelen winter de baden gebruiken. Anderen, zooals ik te Luchon ondervond, zijn aan de noordzijde zeer weinig door de bergen beschermd; vandaar, dat men er dikwijls een zeer verkoelenden noordenwind heeft, die maakt, dat de plaats slechts in Juli en Augustus kan worden bezocht, ten minste door hem, die er de baden gebruiken wil en er genezing zoekt. Hierin komen echter allen overeen, dat men overal de verkwikkende, lichte berglucht geniet, die het leven veraangenaamt en het genot van de natuur verhoogt.

Verscheidene dezer badplaatsen zijn volstrekt niet van jonge dagteekening. Velen ervan waren aan de Romeinen bekend, en komen bij hen onder verschillende namen voor. De Romeinsche badkuipen, Romeinsche inscriptiën, op steenen te Luchon en elders gevonden, laten daaromtrent geen twijfel over.

In de middeleeuwen schijnen de wateren alleen door de naastbijwonenden te zijn gebruikt, en voor de vorige eeuw was het weggelegd, om bezoekers uit geheel Frankrijk naar deze bronnen te lokken. Sinds het hof van Lodewijk XIV deze plaatsen bezocht en Madame

De Maintenon zelfs driemalen te Bagnères de Bigorre vertoefde, was de aandacht erop gevestigd, en langzamerhand groeide het getal bezoekers aan.

De gebeurtenissen der laatste jaren maakten, dat het aantal en de uitbreiding van deze plaatsen zeer toenamen. En waar vele badgasten zijn, kan men natuurlijk ook meer doen, om hen aangenaam bezig te houden. Is men eens zoover, dan komen als vanzelf ook de vreemden, die een schoon oord en een aangenaam verblijf als zomeruitspanning verlangen, en daarmee is de toekomst van de plaats verzekerd. Zijn die plaatsen den velen reizenden Nederlanders bekend, dan geloof ik, dat zij voor 't minst niet meer uitsluitend Duitschland zullen bezoeken, maar zich tusschen de Fransche en Duitsche plaatsen verdeelen.

De groote badplaatsen in de Pyreneën hebben buitendien een groot voordeel, dat voortvloeit uit het eigenaardige reizen door dit gebergte. Wie 's nachts behoorlijk onder dak wil zijn en gaarne na een vermoeienden tocht een goeden maaltijd verlangt, wie niet altijd te voet wil gaan en aan een rijtuig de voorkeur geeft, kan in de Pyreneën niet van de eene plaats naar de andere trekken. Hij moet kiezen uit de zes centrale punten, vanwaar men het voornaamste der schoone bergen kan genieten en bewonderen. Die zes plaatsen zijn: les Eaux Bonnes of les Eaux Chaudes, Cauterets, Saint Sauveur, Barèges, Bagnères de Bigorre, Bagnères de Luchon, juist de voornaamste badplaatsen. Het aantal vreemdelingen wordt daar dus vermeerderd door hen, die de Pyreneën bereizen en in die steden eenige dagen blijven. Niet alleen de levendigheid en welvaart van deze plaatsen worden daardoor zeer bevorderd, maar de badgasten hebben ook het voordeel, dat alles erop is ingericht, om vele uitstapjes te maken, naar alle zijden de Pyreneën in.

Van de badplaatsen bezocht ik Bagnères de Luchon en bleef daar eenige weken. Mijne reisindrukken teekende ik op. Thuiskomende, dacht ik aan de weinige bekendheid der Pyreneën, en ik meende mijn landgenooten een dienst te doen, door hun mijne reisindrukken mede te deelen. Mogen zij den lezer een goed denkbeeld geven van den aangenamen tijd, dien ik op Franschen bodem doorbracht.

Bagnères de Luchon, 29 Juni. De groote afstand van Parijs naar Bordeaux was spoedig genoeg afgelegd. 's Avonds uit Parijs vertrokken, kwamen wij reeds in den vroegen morgen te Bordeaux aan. Het weinige, dat wij na 't opgaan der zon van de omstreken hebben gezien, was niet in staat, ons veel berouw te doen hebben, dat wij den nacht verkozen hadden boven eene reis overdag; want hoe welig de korenvelden overal stonden, het is op den duur een eentonig gezicht.

Buitendien, wij hadden een dag uitgewonnen en waren daardoor in de gelegenheid, Bordeaux te bezien.

Bordeaux geeft reeds bij het eerste binnenkomen den indruk van

eene woelige stad, waar veel handel en veel vertier is. De Franschen prijzen haar als eene mooie stad, en ik wil dat ook volstrekt niet ontkennen. De stad is gelegen aan de Garonne, die hier zeer breed is, de zeeschepen kunnen vrij dicht de kaden naderen. De zeer breede rivier ligt dan ook in den regel vol schepen, en ik kan mij voorstellen, dat dit voor den Franschman een mooi gezicht oplevert. Voor ons Nederlanders, van kindsbeen af gewoon aan het niet minder schoone gezicht te Amsterdam op het IJ en te Rotterdam op de Maas, moet noodzakelijk de verrassing minder groot zijn.

Behalve de drukke, levendige kade langs de Garonne heeft Bordeaux midden in de stad een ruim plein met boomen en niet ver vandaar een heerlijken plantentuin. Ik weet niet, wat meer te roemen, den schoonen aanleg van dezen tuin of de prachtige collectie van boomen en bloemen, allen bijna zonder uitzondering frissche, krachtige exemplaren. De tuin is voor het publiek toegankelijk. Daarvan wordt, dank zij de gunstige ligging midden in de stad, een ruim gebruik gemaakt. Dikwijls is er 's avonds muziek, en dat dan het bezoek bijzonder groot is en op warme zomeravonden duizenden hunne woning verwisselen voor de vrije natuur, bewees het enorm aantal stoelen, waarmede vele paden aan beide zijden omzoomd waren.

Gelukkige inwoners van Bordeaux! Wat hebt gij veel vooruit boven de inwoners van vele steden in Nederland, waar men zich nog steeds met groote kleingeestigheid tegen den aanleg van parken in de stad verzet.

Gaarne hadden wij nog Arcachon, het bij Bordeaux gelegen zeebad, bezocht, doch de tijd drong. Wij moesten onzen tocht naar Luchon vervolgen.

Van Bordeaux naar Luchon hadden wij ruimschoots gelegenheid, de landstreek in oogenschouw te nemen. Tot Morcens nog den weg volgende van Parijs naar Madrid, gingen wij naar Tarbes recht op de Pyreneën aan. Een groot gedeelte van den weg voerde door bosschen van denneboomen, die dienen tot het verzamelen van harst. Aan elken boom is een potje verbonden, waarin de harst wordt opgevangen, die door eene insnijding in den stam naar buiten loopt. Ten tijde van den Amerikaanschen oorlog was deze harst zeer gezocht, en de verkoop bracht welvaart in deze streken.

Van Tarbes loopt de weg parallel met de Pyreneën, zoodat wij dan ook meestentijds over eene uitgestrekte vlakte, met rijke korenvelden, een verrukkelijk gezicht op dit gebergte hadden; eerst lagere bergen, dan grootere, totdat de toppen, met eeuwige sneeuw bedekt, het gezicht afsloten. De eerste indruk van de ons onbekende streken was werkelijk eene aangename kennismaking.

Te Montrejeau verlieten wij den trein en den grooten weg van Bayonne naar Cette, om per spoor het dal in te gaan, aan het einde waarvan Luchon ligt. Nog een klein uur rijden, en wij waren aan de plaats onzer bestemming. Het dal, aan beide zijden door steeds hooger

wordende bergen begrensd, levert schilderachtige gezichten op, en het driftig voortbruisen van de daar nog kleine Garonne, straks afgewisseld met de Pique, geeft aan het landschap iets vroolijks en opwekkends. Eindelijk zagen wij voor ons sneeuwtoppen, het bewijs, dat wij aan de hoofdketen der Pyreneën gekomen waren.

Hier was het doel onzer reis. Luchon ligt tegen het einde van het dal en dus niet ver van de hoofdketen verwijderd. Hooge, massieve bergen omringen deze plaats, en men heeft geen ander gevoel, dan dat men op den vlakken bodem is gebleven. Toch had de locomotief ons langzaam en ongemerkt 629 meter boven de zee gebracht.

Onze eerste dag was verrukkelijk. Eerst werd de plaats in oogenschouw genomen en daarop werden eenige kleine wandelingen in den omtrek gedaan. Het stadje is niet groot, en overdadige weelde is, aan het binnengedeelte althans, vreemd. Eene zeer breede laan, Cours d'Étigny genaamd, loopt met vier rijen boomen uit de stad naar het badhuis en de bronnen; de voornaamste hotels bevinden zich aan beide kanten. Breede zijstraten met eene menigte logementen en een aantal nog nieuwe villa's spreken van een vermeerderd bezoek, waarin deze badplaats zich in den laatsten tijd mag verheugen.

De oude stad heeft niets merkwaardigs. Het zuidelijke, het kleurlooze, treft ons Nederlanders het eerst en geeft ons den indruk van veel meer eenvoud en armoede, dan werkelijk bestaan. Wat mij het meest trof, was de goot, die liep tusschen de stoepen der huizen en de straat, een gewonen puinweg. Door de onmiddellijke nabijheid van zoo hooge bergen heeft men natuurlijk vele beekjes, die overvloedig water aanvoeren. Eenigen daarvan heeft men nu door de goten van dit stadje geleid, en vroolijk dartelt het kleine stroompje langs de stoepen der huizen.

Buiten de stad zijn verschillende marmerdraaierijen, waar allerlei vazen en sieraden, ook enkele zaken van huishoudelijk gebruik, vervaardigd worden uit de verschillende soorten van marmer, die de Pyreneën opleveren. Vele inwoners leggen zich op den akkerbouw en de veeteelt toe, terwijl natuurlijk velen leven van de vreemdelingen, die hier in de twee of drie maanden van het badseizoen vertoeven en wier aantal in den laatsten tijd op 20,000 per jaar geschat wordt.

De inwoners spreken onder elkander eene taal, die wij aanvankelijk voor Spaansch hielden; het schijnt echter een soort Fransch te zijn, dat den invloed van het Spaansch heeft ondervonden. Wij konden het onmogelijk verstaan; gelukkig spreken zij ook Fransch, hoewel met een vreemd accent.

De Cours d'Étigny is de verzamelplaats der vreemdelingen; daar vinden zij elkander; daar zijn de logementen, vele winkels, ook verhuurders van rijtuigen en de gidsen. Aan het einde van deze laan zijn de ‘quinconses’, waar tweemaal per dag muziek wordt gemaakt;

daartegenover ligt het badhuis, en iets verder zijn de bronnen, waarvan het water gedronken wordt.

Uitwendig is het badhuis een alles behalve Luchon versierend gebouw. Eene hooge poort en aan beide zijden daarvan vrij lange gaanderijen met kolommen, alles van ongepolijst wit en dus vaal marmer, zonder eenige versiering, zonder vensters zelfs; dit geeft een onbehaaglijk aanzien, en terecht zegt dan ook Joanne in zijn werk: *Les Pyrenées*': 'Cet édifice est vaste, mais il ressemble plus à un entrepôt qu'à un palais des thermes.'

Luchon was aan de Romeinen reeds bekend. De bronnen werden toen reeds om hare genezende kracht geprezen, en Strabo spreekt ervan als 'Thermes Onésiens'. Dicht bij de bronnen moet de een of andere tempel hebben gestaan, gewijd aan den god Lixon of Illixon, waarvan Luchon zijn naam heeft ontvangen: 'Aquae Balneariae Luxonienses'. In de middeleeuwen werd het water alleen gebruikt door de bewoners der streek, totdat in 1754 de Heer D'Étigny, intendant te Auch, op eene reis door de vallei van Luchon zijne opmerkzaamheid op deze warme bronnen vestigde. Hij liet twee beroemde scheikundigen komen, Bayen en Richard, om de wateren te onderzoeken. Door hun rapport van de belangrijkheid der bronnen overtuigd, liet hij van Luchon wegen aanleggen naar Montréjeau en naar Bagnères de Bigorre en de laan planten, nu nog bekend onder den naam van 'Cours d'Étigny'. Het plan tot oprichting van een groot badhuis verviel door den vroegtijdigen dood van den ontwerper. Eerst in 1815 werd een groot badhuis gebouwd, dat echter door het steeds toenemend getal van badgasten weldra te klein was. Den 20sten Augustus 1848 werd de eerste steen van het tegenwoordige gebouw gelegd, dat, hoewel het uiterlijk voorkomen dit niet doet vermoeden, uitstekend is ingericht en niettegenstaande het groot aantal badgasten ruim genoeg aanvoer van water heeft, om aan het verlangen der patiënten te kunnen voldoen.

Onmiddellijk achter het badhuis heeft men den berg Superbagnères. Een schaduwrijk pad voert zigzag naar boven. Dit pad lachte ons reeds den eersten dag toe, omdat het ons de hoop voorspiegelde, dat wij vandaar een heerlijk gezicht zouden hebben op het stadje. Die hoop werd niet beschaamd. Terwijl wij het schaduwrijk pad opgingen, werd de moed om te klimmen telkens opgewekt door het uitzicht, dat men zich zoo nu en dan door het houtgewas kon veroveren, totdat eindelijk het herbergje 'la chaumière Belle vue' den tocht kroonde. Het gezicht op Luchon en op het dal is voortreffelijk. De vallei wordt naar het noorden steeds breeder en is door de rivier de Pique in twee deelen gescheiden; aan onze voeten lag Luchon met zijne witte huizen, villa's en hotels, met zijne loodkleurige daken vriendelijk afstekend tegen de grootsche natuur; aan de overzijde van de Pique ziet men de dorpen St. Mamet, Moutauban, Juret, enz.;

daar leeft men van den akkerbouw en gebruikt daarvoor niet alleen het dal, maar zelfs de bergen, overal waar de helling niet te steil is en voldoende vruchtbare grond gevonden wordt.

Was met dit heerlijk panorama aanvankelijk onze nieuwsgierigheid bevredigd, daar ginds aan het einde van het dal, dicht bij de hoofdketen der Pyreneën, trok een oude toren onze aandacht. Op eene kleine hoogte gelegen, ongeveer 150 meter boven Luchon, was hij spoedig bereikt. Aan de zuidzijde geheel omringd door ontzaglijke, met welig boomgewas begroeide bergen, lag voor ons in eene lange strook het vriendelijk dal van Luchon.

Naar Luchon teruggekeerd, richtten wij onwillekeurig telkens weder de oogen naar den ouden toren, want zijn verleden scheen ons in zonderlinge tegenspraak met de heerlijke en kalme omgeving. Die toren herinnerde ons aan ruwe tijden en ruwe zeden, toen niet alleen de bergen hier vol waren van verscheurend gedierte, maar nog meer menschen werden verscheurd door hunne medemenschen. Door dit gebergte togen de Carthagers, om de Romeinen in hun eigen land aan te vallen; de Carthagers werden verdreven; de Romeinen namen dit gebergte in bezit en legden wegen aan en legerplaatsen; inzonderheid deed dat Julius Caesar. Ook later, in de 14de eeuw, toen deze toren is gebouwd, moest hier het vaderland worden verdedigd, daar de hooge bergen noch voor het Spaansche noch voor het Fransche volk hinderpalen waren, om elkander zoo mogelijk in den strijd te verrassen.

Maar zulke gedachten aan vroeger gepleegde wreedheden passen niet in de omgeving, waarin wij ons bevinden. Men kan zich nauw een denkbeeld meer vormen van de hier genoemde oorlogen, wanneer men de inwoners ziet met dat zuidelijke type, met zwart haar, breede en bijna ineenloopende zwarte wenkbrauwen, groote, donkere oogen, die zoo iets uitnemend zachts hebben. De meisjes hebben daarbij het achterhoofd bedekt met een zwart of vuurrood kapje, tot de schouders afhangende, waaronder van voren het zwarte haar welig golvend te voorschijn komt.

In vroolijke stemming kwamen wij in ons hotel terug; wij hadden kennis gemaakt met Luchon en zijne omgeving.

4 Juli. Sinds eenige dagen is 't hier zeer druk. Het aantal treinen is meer dan verdubbeld; een sneltrein naar Bordeaux verkort aanmerkelijk de reis; elke trein brengt eene menigte bezoekers. Het eigenlijke badleven is begonnen. In de hotels is alles leven en beweging. En niet alleen bezoekers, ook ‘garçons’ stroomen toe uit de winterkwartieren, Pau, Nice en anderen, om na eenige maanden daarheen terug te keeren.

Lichte rijtuigen met twee, zwaardere met vier paarden houden allerwege voor de hotels stil, voorafgegaan of gevolgd door vreemdelingen te paard.

Gij kunt begrijpen, dat wij in dien stroom zijn medegesleept, begeerig ook dieper in het gebergte door te dringen en vol illusiën over tochten, die men slechts in een panier met twee en anders met vier paarden moet doen. Wij hebben dan ook twee van die uitstapjes gemaakt, eerst naar de 'Vallée du Lys' en de 'cascade d'Enfer', later naar het 'lac d'Oo' of van Seculejo.

Wij troffen uitstekend weder; de zon bescheen vriendelijk bergen en dalen; geen nevel bedekte de toppen der sneeuwbergen, en een eenigszins koele noordenwind nam het al te warme van de zuiderzon weg. Langs den toren Castelveil volgden wij nog eenigen tijd de Pique, om daarna de Lys-vallei in te rijden.

Dit dal wordt een der schoonste van de Pyreneën genoemd.

Voor een goed deel tusschen hooge bergen, met groene boomen begroeid, gingen wij langzaam naar boven. Nadat wij twee watervallen hebben bewonderd, waaronder vooral den Richard en zijne woeste omgeving, wordt het dal plotseling breeder en zien wij een bekoorlijk landschap. Het dal is zeer vruchtbaar, en de weiden reiken zelfs tot boven op de bergen; vlak ertegenover heeft men hooge bergen, met boomgewas bezet, en daarboven groote sneeuwvelden, die watervallen veroorzaken. Een paar huizen aan het einde ervan trekken de aandacht; want de geheele reis hebt gij geen huis gezien. Als gij, uit het rijtuig gestegen, een weinig verder gaat, bevindt gij u vlak tegenover een donderenden waterval, die met geweld nedervalt van de rotsen, die zich hier loodrecht ten hemel verheffen. Nog woester en indrukwekkender wordt het tafereel, wanneer gij langs het schaduwrijke pad zigzag den stroom te gemoet loopt; op gindsche stevige brug ziet ge den stroom in een afgrond, voortbruisende door de ontzaglijke bergspleten nederstorten. En verder door de rotskloof ziet gij groote hoeveelheden sneeuw, terwijl ook hier de stroom met donderend geweld naar beneden valt.

Hoe vermoeiend de tocht ook is langs het smalle bergpad vol kleine steentjes, bevochtigd door tallooze beekjes, de vermoeienis wordt beloond door de prachtige natuurtafereelen.

Wij keerden niet naar Luchon terug, zonder dat onze voerman ons een bouquet van witte leliën (antherium liliastrum) had geplukt, die in menigte hier in het wild worden gevonden en waarnaar dit dal is genoemd.

Geheel anders is de tocht naar het meer van Oo of van Seculejo. Hier loopt de weg niet door een eenzaam dal, maar den grooten weg volgende, passeert gij St. Aventin, Castillon, Caseaux, om vandaar in het dorpje Oo te komen. De weg loopt tusschen hooge bergen steeds opwaarts, en is hij minder woest dan die naar de Vallée du Lys, hij trekt aan, omdat de omgeving meer bewoond en meer bebouwd is.

Bij het dorp Oo gingen wij over het riviertje van dien naam, en

langs een smallen weg konden wij nog geruimen tijd voortrijden Deze was op vele plaatsen zoo smal, dat wij ternauwernood iemand, die te voet ons tegenkwam, konden voorbijkomen. Als voorzichtige zoon van het Noorden begon ik natuurlijk al eens te overwegen, hoe het zijn zou, wanneer wij een rijtuig ontmoetten, maar de vriendelijke koetsier stelde mij onmiddellijk gerust; deze weg werd alleen gebruikt door de bezoekers van het meer, en nu was het de gewoonte, om nooit na één uur uit Luchon te vertrekken en nooit voor drie uur de terugreis aan te nemen.

Eindelijk kwamen wij aan eene groote dalkom, eene uitgestrekte weide, blijkbaar een uitgedroogd of opgeslibt meer; een herbergje, eenige rijtuigen en paarden waren het teeken, dat hier de rijweg eindigde.

Een beleefde gids met eene blauw wollen muts, een zwart buis, het zweepje om het lichaam over den rechterschouder gebonden, stond reeds met zijne paarden gereed; hij was ons uit Luchon voorgegaan.

Wil men de hoofdketen der Pyreneën bereiken, dan kan dat alleen geschieden door langzaam te klimmen, terwijl men aan het einde van het dal steeds eene vrij steile hoogte op moet. Er is geen ander middel, om het meer te bereiken; men volgt het bergpad te voet of te paard ettelijke duizenden meters.

Het meer is bijna 1500 meter gelegen boven de zee; 't is een der weinigen, die hier gevonden worden. Het gebergte is ook te regelmatig, om groote meren te vormen. 't Zijn meer vijvers van gesmolten sneeuw, uitgehold in de uitwassen der bergen.

Vijf kwartier zaten wij te paard, en de weg viel waarlijk niet lang. Eerst moesten wij ons wennen aan den gapenden afgrond aan onze rechterzijde, vertrouwen krijgen in onze paarden, en toen was het gezicht in de diepte beneden ons en op de berghelling verrukkelijk.

Eindelijk kwamen wij op vlakker terrein; nog slechts één brug; van verre hooren wij reeds het geruisch van den waterval, en daar staan wij plotseling voor een meer, midden tusschen hooge rotsen gelegen, aan de zuidzijde gevoed door een waterval van bijna driehonderd meter hoogte. 't Was eene heerlijke verrassing! De zon spiegelt zich in het groene water, terwijl de sneeuwtoppen in het zuiden schitteren; de geheele natuur zwijgt, als om ons gelegenheid te laten, het grootsche schouwspel ongestoord te genieten.

Wij hebben dan ook genoten met volle teugen, en lang duurde het, voordat wij ertoe konden komen, om het herbergje, dat aan dit meer stond, binnen te gaan en daar plaats te nemen bij eenige kennissen uit ons hotel.

De herberg animeerde trouwens weinig, om uit te rusten; van weelde of gemak geen spoor; de reinheid liet veel te wenschen over; het geheel herinnerde aan de kleine herbergjes in een of ander afgelegen dorp ten onzent. Wij volgden de Fransche gewoonte en namen eene siroop met water, een kostje, dat den dorst stilde en waarbij men zijn verstand kon behouden.

Het meer heeft eene oppervlakte van 39 bunders. Aan den kant lagen eenige roeibootjes, maar wij amuseerden ons zoo, dat niemand van het groote gezelschap lust had, om te varen.

De reisboeken vertellen, dat het meer in 1831 eene diepte had van 75 meter en in 1856 van slechts 69, zoodat na 180 jaren het meer waarschijnlijk verdwenen zal zijn. Doch wij genoten onbekommerd de prachtige natuur. Geen aangenamer, geen opwekkender gezelschap bij zulke gelegenheid dan de Franschen. Altijd opgeruimd en zich vermakend met hetgeen de stijve Engelschman geen blik waardig keurt, voeren zij u als 't ware mede in die opgewekte stemming, die den geheelen dag aan eene Fransche badplaats het leven veraangenaamt. Wij zaten te schertsen en te genieten in deze heerlijke natuur met kennissen van een paar dagen slechts, en toch zoo vrij en prettig, alsof wij elkander jaren hadden gekend.

De terugtocht viel niet lang. Wel was 't dezelfde weg, maar hij was ten volle waard, tweemaal te worden genoten. In de dorpen weer dezelfde bedelaars, groot en klein. Dat is hier eene onaangename gewoonte. Overal, waar de vreemdeling komt, staan een of meer van dat volkje hem op te wachten; vooral de kinderen schijnen voor dat handwerk te worden gebezigd. Toch wordt ook in dit land zware lichamelijke arbeid door de menschen verricht; hun uiterlijk draagt er de sporen van. Op vele plaatsen zagen wij zelfs de mannen bezig, het gras te maaien op de hellingen der bergen, die zoo steil waren, dat zij met moeite daar konden staande blijven. Het gesneden gras valt vanzelf naar beneden en wordt aan den voet der helling door de vrouwen opgezameld.

Het jaarlijks toenemend aantal vreemden, die hier geld, soms veel geld verteren, schijnt echter bij de bewoners den lust tot bedelen op te wekken. Ik zag vrouwen bezig op het veld te arbeiden, die, toen zij een rijtuig zagen aankomen, het werk verlieten en met uitgestrekten arm aan den weg gingen staan.

10 Juli. De Franschen zijn allergezelligste badgasten; den geheelen dag weten zij iets te vertellen en verdrijven met hunne fijne geestigheid, nu en dan afgewisseld door jolige invallen, uwe Noordsche kalmte. Werd er hier en daar van een tocht gewaagd, b.v. de beklimming van den Entecade, terstond werd er partij gemaakt, om den volgenden dag gezamenlijk den tocht te wagen. Bij helder weder zouden wij om acht uur uitrijden en het déjeuner medenemen, want onderweg was niet veel te krijgen.

Ik was reeds vóór zes uur in den Cours d'Étigny, om te constateeren, dat het weder uitstekend was en dat vooral de helderheid van de lucht, voor zulke tochten eene eerste voorwaarde, niets te wenschen overliet.

En toen onze dames gereed waren en de koffie onze nuchtere

magen had verkwikt, reden wij ten acht ure in twee rijtuigen, ieder met vier paarden bespannen, en nog eenige heeren te paard, den weg op, die ons ook naar de Vallée du Lys had gebracht.

Zoodra wij dien weg verlieten, werd de helling steiler, maar ook de omgeving steeds schooner. De weg loopt door een groot bosch met hooge, prachtige beukeboomen; zoowel in de diepte als naar boven ziet men niets dan de forsche, eeuwenheugende stammen, een bosch, dat herinnert aan de boomrijke streken van het Schwarzwald, met dit onderscheid, dat daar de zwarte dennen een somber aanzien geven, terwijl hier het dak van groene beukebladeren alles lichter en vroolijker maakt.

De weg, dien wij aflegden, was te aangenamer, omdat de wegen om en bij Luchon niet rijk zijn aan schaduw; het is trouwens bekend, dat de Pyreneën tegenwoordig geen overvloed van boomen hebben. Twee eeuwen geleden was dit gebergte geheel met boomen begroeid, maar men heeft hier zoo ruw huisgehouden, dat in sommige streken de bergen geheel kaal zijn. Niet alleen de schoonheid van de streek heeft daardoor geleden, maar ook hare vruchtbaarheid, want de vruchtbare aarde, die den grond bedekte, werd, niet langer door het hout beschermd, door het water weggespoeld. Men heeft dit nadeel wel ingezien, maar het duurt lang, eer het nieuwe hout is aangegroeid.

Doch ik moet tot het verhaal van onzen tocht terugkeeren. Weldra waren wij aan het Hospice de France genaderd, gelegen 1360 meter boven de zee. Hier eindigt de weg voor rijtuigen; wij moesten allen te paard, om onder het geleide van een paar gidsen den tocht naar den bergtop voort te zetten. Na bijna anderhalf uur achter elkander langs een nauw bergpad te hebben gereden, kwamen wij voor een steil bergruggetje, dat wij op handen en voeten moesten beklimmen; toen nog een eindje over ongesmolten sneeuw, en we hadden de grenzen van Spanje overschreden en te gelijk den top van den Entecade bereikt. Maar wat een verrukkelijk uitzicht op dezen top, 2220 meter boven de zee! Wij hadden beneden ons eene sterke helling, die ons vergunde, bijna loodrecht naar beneden te zien. In het dal, bijna 1500 meter onder ons, zagen wij veertien dorpen; in het midden flikkerde een kleine stroom, het begin van de Garonne.

Men zegt, dat de Garonne van den Maladetta komt door onderaardsche kanalen. Die breede, grootsche Maladetta met zijne uitgebreide sneeuwvelden lag daar schitterende in de zon, en daaraan sloten zich andere sneeuwbergen, zoodat het prachtige panorama als geheel geëncadreerd is met eene witte lijst.

Doch de maag deed hare rechten gelden. Naar het déjeuner, uit Luchon medegebracht, was reeds veler wensch gericht. Een groote steen op den Entecade diende ons tot tafel, en ieder hurkte daarbij neder.

Op onzen terugtocht bezochten wij een ‘hospice de France’, eene inrichting, belangrijk genoeg, om er even bij stil te staan.

Ik schreef reeds over de aanzienlijke vermindering der bosschen in de Pyreneën en de middelen, die men aanwendt, om daarin te voorzien. Tot behoud van de bosschen strekt ook, dat de inwoners niet langer geiten en schapen weiden op de bergen, die dikwijls meer vernielen, dan zij voordeel aanbrengen, maar dat zij daarvoor koeien aanschaffen.

Nog een ander doel moet worden bereikt. De welvaart moet worden verhoogd, want schrikbarend neemt de ontvolking toe. Van 1866-1877 hebben de kleinere steden en plaatsen van de Pyreneën en den omtrek daarvan een 40ste deel der bevolking of 39,458 personen verloren, terwijl gedurende dien tijd de grootere steden slechts ruim twintigduizend zielen zijn vooruitgegaan. Het meer gemakkelijke leven in de steden Parijs, Bordeaux, Toulouse enz. verleidt de bergbewoners, daarheen te trekken, terwijl ook Amerika voor velen een gewenscht toevluchtsoord is. Aan die volksverhuizing kan alleen een einde worden gemaakt, wanneer men nieuwe bronnen van welvaart voor dit land schept. De inwoner, trotsch op zijn geboortegrond, zal niet verhuizen, wanneer hij in de mogelijkheid is, om zijn toestand te verbeteren.

Om dit dubbele doel te bereiken, zijn aan den voet van de geheele bergketen, en in de voornaamste dalen huizen opgericht, die men boter- en kaasfabrieken zoude kunnen noemen. Hierheen brengen de inwoners hunne melk, om er boter en kaas van te laten maken. Eene dergelijke inrichting is de ‘hospice de France’, eigendom der gemeente Luchon. De opbrengst wordt verdeeld tusschen den fabrikant en hen, die melk leverden, en wel naarmate van de hoeveelheid geleverde melk.

Uit een landhuishoudkundig oogpunt laat een dergelijke toestand van verdeeling van de opbrengst naar gelang van de hoeveelheid geleverde melk zeer veel te wenschen over; want dit stelsel werkt zeer zeker niet in de hand het veredelen van het vee door het aankweeken van koeien, die melk geven, rijk aan roomgehalte. Toch werkt het hier aanvankelijk gunstig; gedurende eenige jaren is de opbrengst per koe 70 francs zuiver per jaar.

15 Juli. Wanneer wij gezellig vóór het hotel in de breede laan waren gezeten, dan maakte Nederland dikwijls een onderwerp uit onzer gesprekken; men kon het onzen hotelgenooten aanzien, dat het hun genoegen deed, iets van ons vaderland te vernemen. Vooral dat wij hunne taal zoodanig spraken, dat wij gemakkelijk met elkander konden omgaan, was iets, wat hen zeer voor ons innam. En ik meen, dat men ons maar half geloofde, wanneer wij mededeelden, dat niet alleen Fransch, maar ook Duitsch en Engelsch door de meer beschaafden onder ons worden gesproken.

Toch waren wij voor de Zuid-Franschen wel eenigszins in een nevel

gehuld. Velen scheen het eene uitgemaakte zaak, dat de Nederlanders de Engelsche taal tot volkstaal hadden; dat wij eene eigene taal bezaten, scheen onmogelijk denkbaar. En wat klom hunne verbazing, wanneer ik sprak van onze geverfde huizen, van de heldere glazen en de met zorg geschrobde straten, waardoor onze steden en dorpen een veel vroolijker aanzien hebben dan de zuidelijke plaatsen.

Maar gij hebt geene huizen van steen! werd mij eens toegevoegd. Ik achtte eigenlijk zulk eene vraag beneden mij, en mijn antwoord was dan ook niet overbeleefd.

Maar vanwaar hebt gij dan uwe steenen? - Wel, die bakken wij zelf in onze steenbakkerijen. - Zie, daar hebt gij het juist. Dat zijn geene steenen; dat zijn briquetten. De steenen houwen wij uit de bergen, en die voegen wij met kalk samen; vandaar die dikke muren hier, die evenzeer des winters de koude als des zomers de hitte buitensluiten. Maar bij u hebt gij dunne muren van briquetten.

Ja, ik was overwonnen. Als dat steenen zijn, neen, dan hebben wij geene steenen huizen.

Onze reisboeken hadden ons veel verhaald van den circus van Gavarnie die een omtrek heeft van 3600 meter, cirkelsgewijze omgeven door hooge, loodrechte rotsen, van drie verdiepingen, hier en daar met trappen, waardoor het geheel gelijkt op de zitbanken der oude Romeinsche Amphitheaters. Vandaar dan ook de naam van circus van Gavarnie. Onze Fransche vrienden, die het hadden bezocht, deelden ons mede, dat de beschrijving niet overdreven was, en wij waren dus begeerig, om den tocht daarheen te ondernemen. Van Lourdes gaat men per rijtuig naar Pierrefitte, vandaar naar St. Sauveur, en wanneer gij daar versche paarden neemt, kunt gij Gavarnie bezoeken en nog tegen den avond te Lourdes terug zijn; men maakt dan meteen een prachtigen toer door de Pyreneën.

Per spoor vertrokken wij dus naar Lourdes. Vrij laat in den avond kwamen wij daar aan, zoodat wij onze nieuwsgierigheid tot den volgenden morgen moesten uitstellen. Die morgen was dan ook rijk aan verrassingen. Vroegtijdig verlieten wij het stadje, welks naam in den laatsten tijd op veler lippen zweeft; wij zagen het kasteel, gelegen op eene steile, hooge rots in het midden der stad. De weg naar de grot is aan beide zijden bezet met kleine houten kraampjes, waar heiligen-beelden, rozenkransen, medailles, kruisen en allerlei dergelijke voorwerpen te koop worden aangeboden, en zelfs door eenige mannen in Turksche kleeding reliquieën uit het Heilige Land. De concurrentie is zoo groot, dat men den vreemdeling ternauwernood met rust laat; het opdringen van waren wordt afgewisseld door gebrekkige bedelaars, en verder door eene bende vrouwen, voorzien van waskaarsen; dezen hielden mij aan mijne jas vast en konden zich niet begrijpen, dat wij geene kaarsen noodig hadden, om die in de grot te laten branden. Eindelijk waren wij aan al die drukte ontkomen, en bevonden wij ons op een breeden, sierlijk aangelegden weg.

Ter rechterzijde zagen wij de stad met haar kasteel, schilderachtig op de rots gelegen; aan de andere zijde vertoont zich op eene steile rots de groote, smaakvol gebouwde kerk met hoogen, spitsen toren. Een weinig verder komt men aan een klein riviertje, de Gave du Pau, en daartegenover ligt in de rots beneden de kerk de grot, waar de merkwaardige verschijningen zouden geschied zijn, die zoovele duizenden menschen jaarlijks hierheen doen stroomen.

De grot ligt gelijk met den beganen grond; zij werd vroeger genaamd de grot van Massavielle (d.i. van de oude rots) en diende weleer den herders bij onweer tot schuilplaats. Hier, zegt men, is den 11^{den} Februari 1858 voor het eerst de Heilige Jonkvrouw verschenen aan een veertienjarig meisje, Bernadette, de dochter van den molenaar Frans Soubirous. In eene nis boven de grot zoude zij zich aan het meisje hebben vertoond in menschelijke gedaante, in een wit kleed gehuld, met een witten, nederhangenden sluier om het hoofd, die schouders en bovenarmen bedekte, precies zooals haar beeld van wit marmer daar nu boven die grot prijkt. Daar zou Bernadette haar achttien malen, en wel het laatst den 16^{den} Juni 1858, hebben gezien; daar zou zij zelfs met het jonge meisje herhaaldelijk gesproken hebben, te kennen gevende, dat het haar verlangen was, dat op deze plaats veel menschen zouden komen, om te bidden en boete te doen; Bernadette werd gelast, naar de priesters te gaan en te zeggen, dat zij verlangde, dat boven de grot eene kapel zou verrijzen. En daar het dogma der onbevlekte ontvangenis kort geleden was afgekondigd, zoude de verschijning geëindigd zijn met de woorden: ‘Je suis l' immaculée conception.’ Die woorden zijn dan ook als een stralenkrans om het beeld aangebracht.

De grot is 4 meter hoog, en heeft eene diepte en eene breedte van 12 tot 15 meter. Van den weg afgesloten door een ijzeren hek, dat echter meestal openstaat, kan ieder geloovige zelf zijne kaars plaatsen op de groote, ijzeren candelaber, die in de grot staat en steeds voorzien is van een groot aantal kaarsen, brandende ter eere van Onze Lieve Vrouwe van Lourdes.

Achter in de grot, ruim één meter boven den beganen grond, is nog eene holte in de rots, geheel gevuld met stukjes papier, kleine briefjes aan de Jonkvrouw, waarop zoovele pelgrims een brandenden wensch des harten hebben nedergeschreven. Welk denkbeeld mag die menschen hebben bewogen, om deze briefjes te schrijven en daar neder te leggen? Verwachten zij eene nieuwe verschijning in deze grot, welke dan die papiertjes zal medenemen? Maar waartoe dan gebeden opgezonden? Indien de Jonkvrouw die gebeden kan vernemen, dan is het briefjes schrijven tamelijk overbodig.

Het merkwaardigste in de grot is het groot aantal krukken en stokken, die er zijn opgehangen als teekenen van wonderdadige genezingen. Onze Lieve Vrouwe van Lourdes toch zoude aan Bernadette

eene plaats hebben aangewezen achter in de grot; daar moest zij graven, en nauwelijks had zij dit bevel gehoorzaamd, of een stroom helder water kwam te voorschijn, dat weldra, zegt men, wonderdadige genezingen bewerkte.

Men heeft het water afgeleid, en nu is er buiten de grot een klein kraantje, waar ieder het water kan gaan drinken, een aantal grootere kranen, om zich handen en hoofd te wasschen, en eindelijk een badhuisje, om zich geheel te baden: de eene helft voor mannen, de andere voor vrouwen.

De geestelijkheid heeft aanvankelijk, althans openlijk, de vereering van de verschijningen in deze grot niet aangemoedigd. Doch toen duizenden zich hierheen begaven, toen er een roep uitging van de wonderdadige genezingen, die telkens geschiedden, benoemde de Bisschop van Tarbes eene commissie, om zoowel de verschijningen als de wonderdadige genezingen te onderzoeken, een onderzoek, dat de beste resultaten opleverde. Na het hooren der commissie bevestigde de Bisschop de waarheid van de verschijning der ‘onbevlekte moeder Gods’ aan Bernadette Soubirous in de grot Massavielle; hij stond de vereering van Notre Dame de Lourdes toe, en beval den bouw eener kerk op de rots, die men inmiddels had aangekocht.

Op eene groote, wit marmeren tafel in de kerk staat dit besluit gegrift. Van binnen is de kerk gedrapeerd met een groot aantal vaandels, meest allen van witte zijde en kunstig met beelden of opschriften versierd. Zij zijn afkomstig van de talrijke processiën, die men hierheen organiseerde en waarvan de deelnemers het vaandel achterlieten.

Merkwaardiger nog zijn het groot aantal beelden, ordeteekenen en vrouwensieraden, die de wanden bedekken en die de bezoekers hier deden ophangen, als teekenen hunner vereering van Maria.

Onder de kerk is eene crypt met drie altaren. Zij is spaarzaam verlicht en er heerscht hier een schemerdonker, dat het den binnentredende haast onmogelijk maakt, de zich daar bevindende personen eene onzachte aanraking te besparen.

Toch schijnt deze crypt door de pelgrims het meest gezocht te zijn. Den dag, toen wij er kwamen, werden er geene groote processiën verwacht, maar wij vonden er de meeste personen vereenigd. De gangen, die erheen leiden, hebben wit marmeren wanden, waarop allerlei dankbetuigingen zijn gebeiteld aan Maria de moeder Gods, Onze Lieve Vrouwe van Lourdes, enz. Het trof ons, dat de redenen van dankbaarheid steeds in zeer algemeene bewoordingen zijn vervat en nergens een naam eronder is gegrift, hoogstens de dankbare (en dat lang niet overal) door twee of drie letters is aangewezen.

De kerk heeft, naar men zegt, meer dan twee millioen francs gekost; aanschouw den grootschen aanleg om en bij de grot; zie die twee prachtige vrouwenkloosters tegenover haar, een van de Benedictijnessen, het andere van de Karmelitessen, verder aan de andere

zijde der stad een van de Franciscanessen, dan nog een groot hospitaal en een klooster van de Clarissen, waarvoor al de noodige gelden zijn samengebracht door giften en aalmoezen, en dat binnen enkele jaren; bereken daarbij, wat er noodig is voor het dagelijksch onderhoud van zoovele personen, welke in die uitgestrekte gebouwen wonen, dan staat men verbaasd over de enorme sommen, die hier worden geofferd.

Men heeft er trouwens slag van, om die schenkingen uit te lokken door middelen, die niet kunnen nalaten te werken op het reeds weeke gemoed der pelgrims. Een voorbeeld wil ik u mededeelen.

Toen wij in ons hotel waren teruggekeerd, ontvingen wij in de eetzaal het bezoek van eene geestelijke zuster, die onze aalmoezen kwam vragen voor de inrichtingen der Clarissen; zij bood ons een boek aan, om in te schrijven; een gedrukt blaadje werd daarbij overhandigd, waarop het doel der stichting vermeld was benevens de voordeelen, aan eene schenking verbonden. De namen der weldoeners worden ingeschreven, zoo zij daarin toestemmen, in een register, dat met zorg zal worden bewaard. Ieder, die duizend francs schenkt, verkrijgt bovendien den titel van ‘fondateur’, en zijn naam wordt in vergulde letters gegrift in eene marmeren tafel. Hij, die de helft van die som schenkt, ontvangt den titel van ‘bienfaiteur’, en ook zijn naam krijgt een gelijk eerbewijs.

Elke maand wordt voor alle schenkers, hetzij zij in leven of overleden zijn, eene mis gelezen, terwijl de verpleegden elken dag zullen bidden voor hen en hunne huisgezinnen. Eindelijk verzekert het bestuur, dat de Heilige Maagd voor hen de hemelsche zegeningen zal verwerven en God hen honderdvoud zal vergelden. - En voor wie nog twijfelen mocht, staat onder deze voorwaarden gedrukt de goedkeuring van Cesar Victor Bisschop van Tarbes en zijne meening, dat men, door de minder bedeelden in deze wereld in staat te stellen hier te vertoeven, gehoorzaamt aan de ‘Moeder Gods’, die zeer vele menschen hier te Lourdes wenscht vereenigd te zien, om haar te aanbidden.

Is Lourdes in eene schoone landstreek gelegen? vraagt gij misschien. Ik verwachtte die vraag, doch kan er niet stellig op antwoorden. Den geheelen tijd van ons verblijf viel er een dikke regen en waren de omstreken in nevelen gehuld. Het was dus voor ons onmogelijk, iets daarvan te zien. Om die reden zagen wij ook af van onzen tocht naar het hooggelegen dal van Gavarnie en naar Pau.

28 Juli. Reeds dikwijls was er gesproken van eene speelbank, niet ver van hier, even over de Spaansche grenzen, bij den bergpas Portillon.

Luchon is een oud bad, maar de toevloed van vreemdelingen, die meer dan eene badkuur, die tevens uitspanning zoeken, is nog niet groot. En daar is reden voor; er ontbreken die plaatsen van uitspanning, waar men aangenaam in eene schoone natuur kan vertoeven,

zonder altijd een verren tocht te maken. De tochten, die ik hierboven beschreef, zijn zonder twijfel prachtig, trotsch, opwekkend, maar toch wat vermoeiend en ook kostbaar. Kleine uitstapjes, die men desnoods te voet kan maken en waarbij men als doel vindt een aangenaam café met een schoon uitzicht, of een heerlijk bosch, ontbreken hier geheel. En daarvoor moest de speelbank bij den Portillon vergoeding schenken.

In Luchon is het gelukkig niet geoorloofd, eene speelbank op te richten, en daardoor ontbreekt het ook aan geld, om veel tot verfraaiing der omstreken te doen. Ook heft men hier geene enkele belasting of contributie van de vreemdelingen. Het ontbreekt hier zelfs aan een Casino. Tweemalen daags, van 4-6 uur en van 8-10, wordt er muziek gemaakt in de 'quinconses', doch men heeft geene andere rustplaats dan een matten stoel, waarvoor men zich voor den duur van zijn verblijf abonneert. Hier zit tweemalen daags de elegante 'Badewelt' schots en scheef, maar toch, misschien ook daardoor, gezellig, door elkander. Hier gaan luchtballons op, wanneer de inzamelingen aan den ondernemer genoeg hebben opgeleverd, om den papieren ballon met een beetje brandenden spiritus daarvoor af te staan. Hier kan men tweemaal daags spelen met eene soort van tourniquet, een wijzer, dien men snel rond doet draaien boven eene wijzerplaat met allerlei kleuren en velerlei cijfers en letters; van welk spel dit zeker is, dat men altijd een bepaalden inzet moet betalen, en dat men ook altijd een of meer zakjes met fijne koekjes krijgt, maar waarbij het aantal zakjes afhangt van kleur, cijfer of letter, waarop ten langen leste de wijzer belieft stil te staan. Hier wordt ook het mastklimmen vertoond, eene feestelijkheid, den vreemdelingen door de gemeente Luchon aangeboden; bovendien steeds des avonds gevolgd door een klein vuurwerkje en verlichting van den berg achter het badhuis.

De 'quinconses' is dus voor de vreemdelingen eene plaats van gewicht en bij goed weder ook volkomen voldoende; maar, o wee! wanneer het regent, dan weet men zich niet te bergen.

Een prachtig Casino, ruim gebouwd, met tal van zalen, is half voltooid, maar er wordt niet verder aan gewerkt, omdat de vereeniging, die den bouw heeft ondernomen, geen geld meer heeft. Toch ligt in het half voltooide gebouw de profetie, dat over eenige jaren, misschien reeds in het volgende, Luchon eene inrichting zal hebben, waaraan het groote behoefte heeft.

Maar om tot de straks genoemde speelbank terug te keeren, gisteravond werd plotseling veler verlangen bevredigd. Twee jongens, op kleine paardjes gezeten, kwamen met sierlijke vaandels, waarop vermeld stond, dat heden de Chalet van den Portillon zal worden geopend.

De weg daarheen loopt steil op en is bovendien slecht onderhouden; omdat wij met ons beiden waren en omdat wij genoegen namen

met een lichten panier, nam de voerman aan, ons er met drie paarden te brengen. De weg is woest, soms met hout begroeid; hier en daar ziet men liefelijke dalen, vruchtbare weilanden, afgewisseld door bouwlanden; zoo ging het voort, totdat wij den grenssteen bereikten en Spanje inreden. Plotseling kwamen wij in een klein hooggelegen dal, met dicht boomgewas omgeven; daar stond een houten gebouw, vlug en coquet van uiterlijk, rondom versierd met in den grond geplaatste stokken, waaraan de vlaggen van nagenoeg alle natiën wapperden. Een groot aantal rijtuigen overtuigde ons reeds, dat wij aan den koetsier niet behoefden te vragen, of daar de speelbank was. Binnen gekomen, was het bijna niet mogelijk de welbekende groene tafels te zien met ruiten en rouletten, of de cabalistische figuren van de trente et quarante, zoo groot was de drom van bezoekers, die zich om de tafels verdrongen.

Denk hierbij echter niet aan de deftige speelbanken van Duitschland, waar een dikke knecht in livrei u de deur der zaal opent, na te voren uw stok, uwe parapluie of parasol in ontvangst te hebben genomen en u te hebben vermaand, niet hardop te spreken en vooral niet te rooken. Niets van dat alles hier. De deuren van de zaal staan voortdurend open, en men loopt heen en weder; ieder houdt zijn hoed op, daartoe wel gedrongen, omdat men zijn stok ook nergens kwijt kan raken, en zelfs het rooken wordt er vrijelijk toegelaten. Waarom ook niet? de buitenlucht stroomt door de wijde deuren immers vrij naar binnen?

Eene menigte kennissen vonden wij aan de bank. Het waren Franschen, en daarmee was men van een vroolijk gezelschap verzekerd. De bank was dan ook spoedig vergeten; op eene der vele plaatsen vóór het gebouw vielen wij neder, en vormden daar een gezelligen kring. Dat wij niet spoedig terugkeerden en niet de eersten aan de table d'hôte waren, zal ik wel niet behoeven te verzekeren.

Wil Frankrijk zijne badplaatsen in de Pyreneën en vooral Luchon doen concurreeren met Baden-Baden, dan zal op het aanleggen van dergelijke bevallige rustplekjes moeten worden gelet.

Dit was onze laatste tocht. De tijd van scheiden was spoedig gekomen. Met leedwezen heb ik Luchon verlaten, en ik ben er zeker van, dat ik mijn verblijf aldaar steeds zal rekenen onder de zonnige dagen van mijn leven.

Leeuwarden.

Mr. U.H. HUBER.

Erratum.

Prof. Dr. H. van Herwerden verzoekt ons de volgende verbeteringen op te geven van de vertaling van Sophokles' *Oidipoes*:

Vs. 22	schrap de komma na	‘vermag’.
Vs. 32	lees	‘den cyns’.
Vs. 128	schrap de komma na	‘lag’.
Vs. 246	lees	‘van hier’.
Vs. 395	lees	‘u zelf’.
Vs. 373	lees	‘vast’.
Vs. 695 en 678	lees	‘deze’.
Vs. 661	lees	‘welnu?’
Vs. 723	lees	‘vorst’.
Vs. 823	lees	‘dien gruwelstond aanschouw'.’
Vs. 1158	lees	‘meester’.
Vs. 1190	schrap	‘die’.
Vs. 1369	lees	‘d'oogen’.
Vs. 1398	lees	‘die daad’.
Vs. 1440	lees	‘gedaan!’

Vs. 1456 Voeg hierbij ‘niet’ van het volgende vers.

Vs. 1464 ‘O laat mij!’ moet evenals

vs. 1471 ‘Of dwaal ik?’ op een afzonderlijken regel staan, gelijk dit ook in het origineel het geval is. Die woorden staan buiten de gewone versmaat.

Pag. 206, 2de noot lees ‘Erinys’.

Pag. 217, 1ste noot lees *omphalos.*

Vs. 1005 schrap het verbindingsteeken.

Vs. 1420 eischt de maat ‘het volk zijn aanblik,’

en Vs. 200 ‘bloeddorstig als een tijger,’

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Wat wil in onzen tijd klassieke opleiding?

Weinigen zullen er zijn, die de zeer gerechtvaardigde meening niet zijn toegedaan, dat het ter sprake brengen van 't een of ander vraagstuk op een oogenblik, waarop ‘de geheele wereld’ het daarover eens is, òf aan wijlen Don Quichotte herinnert, òf - en dat is erger - aan eventueele tegenstanders van den zin, waarin die ‘geheele wereld’ dat vraagstuk oplost, de gelegenheid schenkt, om met hunne bezwaren daartegen voor den dag te komen. En wat nu de vraag betreft, aan 't hoofd van dit opstel gedaan: bestaat er werkelijk geen gevaar, dat ik, door die thans te stellen, mij aan dergelijke, 'tzij belachelijke, 'tzij gevaarlijke rustverstoring schuldig maak? - ‘Zeer zeker doet gij dat’, zegt wellicht iemand; ‘is dan niet ten gevolge van de aanneming der wet van 27 April 1876 voor het onderwijs in het Latijn en Grieksch in Nederland de gouden eeuw aangebroken? Want heeft toen niet de wetgever de studie der klassieke talen bij hernieuwing geproclameerd als basis en hoofdbestanddeel van het voorbereidend Hooger Onderwijs? Zijn er bij gelegenheid der debatten over die wet niet èn door den Minister, èn door Volksvertegenwoordigers van allerlei politieke kleur meer of min welsprekende redevoeringen gehouden, om het nut dier studie te betoogen? - Is niet ten overvloede bij de wet van 7 Mei 1878 de in de oorspronkelijke wet opgenomen splitsing ná het vijfde jaar van den gymnasialen cursus daaruit verwijderd, ten einde de aanstaande natuurphilosofen en medici toch ook maar liever ten einde toe eene klassieke opleiding te doen genieten? Wat trekt gij derhalve te velde tegen windmolens?’ - Alles zeer waar, zou ik hierop antwoorden; maar toch..... in weerwil van - bijna zou ik zeggen - op grond van dezen en dergelijken maatregel, in den laatsten tijd op het gebied van het Hooger Onderwijs in het algemeen genomen, meen ik, dat er voor den waren voorstander van klassieke opleiding in den dampkring drukkende en

benauwende bestanddeelen zijn waar te nemen, die zich ongemerkt bij het eerste het beste gunstige moment wel eens konden samenpakken tot onweerswolken, dreigend voor de in 't openbaar zoo hoog geroemde klassieke opleiding.

Klassieke opleiding: wat meen ik onder die woorden te moeten verstaan en wel in de eerste plaats onder het tweede? - Bij mijn antwoord op die vraag wilde ik zoo gaarne te rade gaan met de ware beteekenis van het woord *opleiden* en dit daarbij stellen tegenover *opzweepen,* iets, wat ongetwijfeld als voorbereiding tot zeer vele examens *moet* geschieden. Het eerste doet men een redelijk mensch, jong of oud, met zijn wil; het laatste een redeloos dier, zijns ondanks. Het eerste geschiedt langs eene geleidelijk klimmende helling, waar de weg als 't ware zichzelven wijst; het laatste, om eene plotseling zich voordoende steilte met geweld te boven te komen. Het eerste moet na bereiking van het doel voldoening ten gevolge hebben; het laatste afmatting. Doch, om alle beeldspraak, zoo mogelijk, ter zijde te laten - eene opleiding is eene ontwikkeling van den natuurlijken aanleg eens menschen, volgens een vast plan, te voren wèl beraamd met het oog op het doel, 'twelk men bereiken wil, op de eigenaardigheden van den leeftijd en op de eischen, die men gaandeweg daaraan kan stellen. De Staat nu geeft aan de kinderen der burgers gelegenheid, zich te laten opleiden, en laat hun daarbij de keus uit verschillende modellen van opleiding, al naar gelang van de plaats, die zij later in de maatschappij willen innemen. Onder die modellen van opleiding heeft de Staat - om ons dadelijk tot ons onderwerp te bepalen - er één gewaarmerkt als ‘voorbereidend tot universitair onderwijs’. (Zie art. 5 der wet op het H.O.) In tal van artikelen, in een uitvoerig leerplan heeft de Staat de inrichting voorgeschreven der instellingen, waar die voorbereiding moet plaats hebben, der gymnasia; heeft zelfs nader bepaald, wat er in het een of ander jaar wèl, wat niet zal mogen worden behandeld. Over de wijze, waarop nu dat alles geregeld is, moge men onderling van gevoelen verschillen: *dat* het geregeld is, zal elk verstandig mensch wijs noemen en een eerbiedigen van het natuurlijk verschijnsel van geleidelijke ontwikkeling, zooals dat bij de overgroote meerderheid der menschen zich voordoet. Zoodoende erkent de Staat dus het onmisbare van één ontwikkelingsgang, gelijk voor allen, die mettertijd de universiteit zullen bezoeken. En dien ontwikkelingsgang heeft hij - men lette slechts op het aantal uren, voor het onderwijs in Latijn en Grieksch bestemd - willen doen gaan door het gebied der klassieke oudheid. Deze klassieke oudheid moest, niet *vijf,* zooals sommigen, ook niet *zeven*, zooals anderen wilden, maar bepaaldelijk *zes* jaren lang haren stempel drukken op de knapen, die opgroeiden, om later de meest ontwikkelden der staatsburgers te worden. Blijkt niet uit dit alles, hoeveel gewicht de Staat hecht aan den invloed der *school* en aan

den kalmen en beredeneerden gang, dien deze volgt? Laat ge den jongeling in zijn *vijfde* studiejaar dramatische poëzie der Grieken lezen, in plaats van daarmede tot zijn *zesde* te wachten, dan handelt ge uitdrukkelijk tegen den wil van den Staat. Noem zulke bepalingen een noodzakelijk kwaad, als ge wilt. Zelfs in eene betrekkelijke nietigheid als de genoemde dient in een beschaafden Staat eenheid te heerschen, opdat er, bij mogelijke verandering van woonplaats bij voorbeeld, gedurende zijne gymnasiale jaren voor den knaap geene onnoodige moeielijkheden ontstaan. Doch, hoe het ook zij, op de *school* wordt de meeste nadruk gelegd: in die *school* moet worden *opgeleid*, en wel *klassiek* opgeleid.

Doch, geachte lezer, gij hebt van de wet op het Hooger Onderwijs nog maar een zeer klein deel gelezen. Gij zijt begonnen bij hoofdstuk I, *Van de Gymnasia*, en wel bij § 1 *Van de Scholen.* Die paragraaf vangt aan met art. 5; art. 11 hebt ge nu gelezen, en gij zijt verrukt over den ordelijken gang, dien ge tot dusver mocht opmerken in de regeling van verschillende zaken, 'de scholen' betreffende. Vol belangstelling begint ge nu aan art. 12, doch..... 'in cauda venenum'! In dat artikel(*) en in het volgende(†) wordt nu voor de afwisseling eens gesproken over hen, die *niet* 'de scholen' bezochten, ja, zelfs over hen, die andere 'scholen' bezochten. 'Vanwaar die halsbrekende sprong?' Vraag dat niet, lezer; niet al springende, maar al glijdende zijn wij zoover afgedwaald: reeds in art. 11(§) toch waren wij zoo heel geleidelijk geraakt op een terrein, glibberig als weinig anderen, op dat der *examens.* Want, zoo waar! reeds in art. 9 werd er van examens gesproken; doch dat waren nog van die onschuldige examentjes als toelatings- en over-

(*) Art. 12. 'Aan alle anderen dan de bij art. 11 vermelde' (de leerlingen van een gymnasium met zesjarigen cursus, die het onderwijs tot aan het einde hebben bijgewoond) 'wordt eenmaal 's jaars gelegenheid gegeven om hetzij door deelneming aan het daar bedoelde eindexamen bij een gymnasium te hunner keuze, hetzij ten gevolge van gelijk examen als in dat artikel, bij eene door ons te benoemen Commissie, gelijk getuigschrift te verkrijgen.'

(†) Art. 13. 'Zij, die het eindexamen van de hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus of het examen A, bedoeld bij art. 59 der wet van 2 Mei 1863 (Staatsblad n°. 50) met goed gevolg hebben afgelegd, worden bij de in art. 11 en 12 omschrevene examens alleen geëxamineerd in de vakken waarin zij bij het door hen afgelegd examen niet zijn geëxamineerd.
Bij algemeenen maatregel van inwendig bestuur wordt door ons bepaald, van welke vakken zij, die andere van staatswege ingestelde en gedeeltelijk dezelfde vakken omvattende examens met goed gevolg hebben afgelegd, bij de in art. 11 en 12 omschrevene examens zijn vrijgesteld.'

(§) Art. 11. 'Aan de leerlingen der gymnasia met zesjarigen cursus, die het onderwijs tot aan het einde hebben bijgewoond, wordt eenmaal 's jaars gelegenheid gegeven om, ten gevolge van een mondeling en schriftelijk examen, een getuigschrift te verkrijgen, dat zij bekwaam zijn tot de studie aan eene Universiteit over te gaan in de faculteit in het getuigschrift vermeld.
Dit examen, voorzooverre het mondeling is in het openbaar te houden, wordt afgenomen door de leeraren van het gymnasium ten overstaan van een of meer gecommitteerden, door onzen Minister van Binnenlandsche Zaken aan te wijzen. Bij verschil van gevoelen tusschen de leeraren en den gecommitteerde of de gecommitteerden omtrent het verleenen van het getuigschrift, beslisse laatstgenoemde
Het programma van dit examen wordt door ons bij algemeenen maatregel van inwendig bestuur vastgesteld.'

gangsexamens; maar in art. 11 wordt het werkelijk ernst, want daarin verschijnt een programma, en een gedelegeerde der regeering!

Men heeft het uit de door mij aangehaalde artikelen 12 en 13 kunnen lezen: tweeërlei categorieën van jongelieden, die 'de scholen' *niet* bezochten, kunnen worden toegelaten tot het geven van bewijzen van bekwaamheid in het op een gymnasium onderwezene, de bezitters van het eindexamen-diploma der Hoogere Burgerschool met vijfjarigen cursus en 'alle anderen'. Zij zullen hetzelfde moeten weten als zij, die een volledig gymnasium met zesjarigen cursus, volgens de bepalingen der wet ingericht, zullen hebben ten einde geloopen. Doch de wijze, waarop al die leerstof in de hoofden der examinandi geraakt is, komt er nu eensklaps niets meer op aan: 'De spons moet', naar de zoo juiste voorstelling, eens door den toenmaligen Hoogleeraar Vissering in een zijner vermaarde *Gids*-artikelen over 'Hooger onderwijs' van die examineer-woede gegeven, 'de massa kennis, die zij heeft ingezogen', tot op den laatsten druppel toe teruggeven. Of die kennis nu behoorlijk verwerkt is, of zij het geestelijk organisme doorvoed heeft, of de ware methode bij het onderwijs gevolgd is, daarom behoeft zich de examinator niet te bekommeren; alleen op het op een gegeven tijdstip *kennen* en *weten* komt het dan aan, niet op het *kunnen* en *zijn*, volgens de kernachtige uitdrukking, door wijlen den Hoogleeraar G.J. Mulder gebruikt in zijn zoo uiterst belangrijk *Getuigenis aangaande Hooger Onderwijs*(*).

Sprak ik daar even van 'examineer-woede', zoo meene men niet, dat ik al wat er in de wet op het H.O. voorkomt over *school*-examens, waarvan het overgaan naar eene hoogere klasse of naar de Universiteit afhangt, daaruit verwijderd of illusoir gemaakt zou willen zien. Integendeel. Aan de niet altijd even leergrage jeugd behoort, mijns inziens, door het stellen van gestrenge eischen tot overgaan (waartoe *ook* behoort de goede uitslag van een niet maar 'pro forma' afgenomen examen) zeer duidelijk gemaakt te worden, dat niet *zij* zich een leerplan heeft te maken.

Doch hoe hebben die niet-bezoekers der 'scholen' zich nu de vereischte kennis der klassieke talen moeten eigen maken?

Vooreerst: wie zijn die 'alle anderen', voor zooverre zij niet de Hoogere Burgerschool bezocht en daarvan het eindexamen met vrucht afgelegd hebben? Het zullen zijn de bezoekers van het thans - naar we hopen willen ten minste - in zijne laatste stuiptrekkingen liggende admissie-examen tot de Hoogeschool. Het zal zijn de zoon van den dorpspredikant, door zijn vader, met de beste bedoelingen, doch al licht uit verouderde leerboeken, en met dikwijls meer dan half verdwenen

(*) G.J. Mulder, *Getuigenis in zake Hooger onderwijs,* 1ste gedeelte, p. 116.

kennis in de klassieke talen onderwezen, die misschien hierin voldoen, maar schipbreuk lijden zal op de wis- en natuurkundige vakken. Het zal zijn de naar het studentenleven hakende zoon van ouders, die zich ook al door argumenten, aan de beurs ontleend - hoe dikwijls zal het hun later niet berouwen! - hebben laten bewegen, om hun jongen, 'die toch al veel te groot was, om nog op de schoolbanken te zitten!' van uit de 4de of 5de klasse van een gymnasium den sprong naar de Universiteit te laten wagen, na eene onvoltooide, dus slechte voorbereiding daartoe. Het zal zijn.... doch waartoe allen opgenoemd? Het zullen er weer zoovelen zijn, die voor hun waarschijnlijk geheel vreemde examinatoren blijken hebben te geven van kennis, hier en daar gedurende korteren of langeren tijd samengeraapt.

En nu de gelukkige bezitters van het eindexamen-diploma der Hoogere Burgerschool met vijfjarigen cursus, hoe zijn zij aan hunne klassieke kennis gekomen? Òf door zich behalve op de *zestien* vakken, waarvan de kennis bij gemeld examen vereischt wordt, in hunne snipperuren ook op de zooveel inspanning en vlijt vorderende oude talen toe te leggen, òf door zich onmiddellijk na gemeld eindexamen gedurende een paar jaren met zooveel ijver hals over kop in het Grieksch en Latijn te werpen, dat de kennis, door hen als 'hoogere burgers' opgedaan, daaronder aanmerkelijke schade zal moeten lijden: 't zijn immers studievakken van zoo geheel verschillenden inhoud! Daarbij moeten zij zich dan wenden tot een privaat-docent, die, hoe doelmatig zijn onderwijs ook inrichtende naar de dikwijls dringende behoeften van het oogenblik, zich om de methode en de inrichting der 'scholen' volstrekt niet *behoeft* te bekommeren. Eén van beiden moet nu daarvan het gevolg zijn. Òf het laagje Grieksch en Latijn ligt zoo dun over alles heen, dat alleen een gelukkig nummer, door den examinandus uit de examen-loterij getrokken in den vorm van een zoo pas nog door hem gelezen fragment, hem ter vertaling voorgelegd, den arme redden kan; òf zijne kennis is vrij degelijk, doch niet verkregen dan tot den prijs van 't volgen eener methode, waarvoor *dresseeren* en *opzweepen* de niet fraaie, maar juiste benamingen zijn. En wat op die wijze tot het bevattingsvermogen van verreweg de meeste jongelieden gekomen is, zal immers zoo spoedig mogelijk over boord geworpen worden, evenals de ballast door den luchtschipper, om hem in zijne hoogere vlucht niet te belemmeren!

Is nu zulk een verplaatsen van het zwaartepunt der voorbereiding voor de Hoogeschool van de scholen naar de examens niet inderdaad, zooals Mulder zich ergens uitdrukt, een 'met de ééne hand opbouwen der scholen, om ze met de andere af te breken'?

Werkelijk, een op die wijze vorderen van klassieke *kennis* is reeds den spot drijven met de scholen, waar men die kennis alleen langs een behoedzaam afgebakenden weg verkrijgen kan: om van klassieke *opleiding* niet eens te spreken!

Ik meen dus in gemoede, en zonder mij aan onraadzame rustverstoring schuldig te maken, de vraag te mogen stellen: 'Wat wil in onzen tijd klassieke opleiding?'

Nu verwachte men niet, dat mijn antwoord op die vraag zich door geheel nieuwe gezichtspunten zal onderscheiden; integendeel: ik weet zeer goed, dat de zaak, welker verdediging ik op mij nam, door anderen vóór mij reeds in veel beteren vorm bepleit is; en zoo ik mijn betoog met citaten wilde aanvullen (geheel en al *kan* en *wil* ik er mij niet van onthouden), dan zoude ik dat zeker tot een lijvig boekdeel kunnen rekken. Doch men vergete niet, dat het juist de woorden *in onzen tijd* zijn, die dit schrijven motiveeren: onzen tijd, waarin zich, mijns inziens, 'zwarte stippen' vertoonen ook aan den gezichteinder van het gebied der klassieke opleiding. Bovendien behoort het vraagstuk tot dezulken, die, hoeveler belangen zij ook van zeer nabij raken, toch, helaas! zelfs dáár, waar men gaarne in alles aan de spits heeft te staan, meer bij lieden 'van het vak' de *blijvende* belangstelling gaande maken, dan juist bij die velen, en die dus niet te onpas van tijd tot tijd opnieuw ter sprake worden gebracht. En eindelijk wenschte ik gaarne, dat uit deze bladzijden mocht blijken, dat *overtuiging*, ook in onze dagen, ook in zaken als deze, niet bij uitsluiting het deel is van ouderen van jaren. Dat dus 'oude', dus op grond van zijn adel des te krachtiger 'wijn in nieuwe zakken' den dienst moge doen van den droppel, die eindigt met den steen uit te hollen!

Stellen wij ons een knaap voor, door zijne ouders voor den zoogenaamd geleerden stand bestemd en die den leeftijd heeft bereikt van twaalf jaren, volgens de wet den normalen voor het eindigen van het lager onderwijs, het zij dan meer uitgebreid of niet. De meest onmisbare kundigheden, als 't ware de propaedeusis voor alle eigenlijk onderwijs, heeft hij zich eigen gemaakt: lezen, schrijven en rekenen, vermeerderd met de kennis van het land, waarin, en van de geschiedenis van het volk, waaronder hij leeft; wellicht ook van andere landen en volken. Wat moet er nu volgen? Moet hij nu aanstonds als aanstaand geneesheer aan de studie van de anatomie en physiologie, als aanstaand jurist van het Corpus Juris, als aanstaand godgeleerde van de exegese van het O. en N. Testament beginnen? Zulk eene onzinnige regeling heeft, durf ik wel zeggen, niemand ooit voorgesteld en zal ook niemand voorstellen. Al verzette zich daartegen niets anders: voor de ingespannen studie van deze of dergelijke vakken zijn de jeugdige hersenen in 't minst nog niet geschikt. En toch.... er zijn sommigen - en onder hen mannen, wier gezag op het gebied hunner wetenschap onbetwist is - die hun ideaal zouden meenen bereikt te hebben, naar het schijnt, indien men een jongen van twaalf jaren, door zijne ouders aanvankelijk reeds - b.v. omdat zijn vader dokter is - voor de studie der medicijnen bestemd, daarvan als 't ware eene soort van verbintenis kon laten teekenen;

hem allerzorgvuldigst kon afzonderen van zijn vriend, die meer lust betoont, om in zijns vaders voetstappen als rechter te treden; hem kon zetten op de rails van het locaalspoorwegje - om het zoo eens te noemen - dat onherroepelijk naar het veld der medicijnen voert, en hem gedurende de reis daarheen niets kon laten genieten dan natuurwetenschap, een beetje wiskunde, maar dan weer natuurwetenschap, alleen afgewisseld door eene dosis nieuwe talen, onmisbaar, om er werken over natuurwetenschap in te kunnen lezen en misschien later bij gelegenheid eens met buitenlandsche mannen van natuurwetenschap te kunnen correspondeeren en confereeren. Met de meest mogelijke bescheidenheid zou ik ten opzichte van dit streven het volgende willen vragen: Heeft men hier niet te doen met een verschijnsel, 'twelk een ieder, die, al is het ook maar sinds korten tijd, al is het ook maar aan jongelieden beneden de achttien jaren, onderwijs geeft, zeker wel eens bij zichzelven of bij anderen zal hebben waargenomen? Ik bedoel namelijk dit: dat niets zóózeer tot mededeeling prikkelt als datgene, wat men zelf zich het laatst, en dat liefst niet zonder inspanning, heeft verworven. Maar wie ook weet niet, dat in het opvolgen van die neiging juist een groot gevaar schuilt: hoe dikwijls men niet, door zulk eene vondst aan zijne leerlingen mede te deelen, hun fragmentarische détail-kennis bijbrengt, die de noodzakelijke grondtrekken der kennis op den achtergrond dringt? Wie gevoelt niet, dat men zoodoende de maat, die men zich bij zijn onderwijs steeds moet stellen, te buiten gaat en ten slotte alleen het genot der reproductie ten doel heeft, niet het belang der leerlingen, 'twelk dringend zelfbeperking eischt bij hun onderwijzer? Zoo ook meen ik, dat het gesteld is met het beslag, 'twelk de natuurwetenschap zou willen leggen op den leertijd van een deel der voor de Hoogeschool bestemde jeugd. De natuurwetenschap, trotsch op den rijkdom harer vondsten in de laatste tientallen van jaren, brandt van verlangen, om dien aan het opkomende geslacht mede te deelen. Zoude zij er werkelijk niet toe gekomen zijn, om de wenschelijkheid dier mededeeling bij de opleiding der jeugd verre te overschatten, ook voor den aanstaanden medicus? De *wenschelijkheid* van een ruimen blik in het rijk der natuur voor ieder, die later beschaafd mensch wil heeten, zou ik niet alleen niet gaarne loochenen, maar zelfs verheug ik mij zeer over het feit, dat het gymnasiale leerplan voor het onderwijs in natuurkunde, en vooral in natuurlijke historie, eenige uren bestemd heeft, die ik meen, dat, mits met overleg en onder gunstige omstandigheden besteed, uitnemend op de ontwikkeling der gymnasiasten moeten werken. Doch zich stellende op het standpunt der *noodzakelijkheid*, moet men trachten te woekeren met de weinige jaren, die tusschen lager en universitair onderwijs inliggen en dan alleen zulk onderwijs geven, dat *algemeen* en voor *een ieder vormend* is.

Vormend moet het zijn, niet alleen voor het *verstand*, maar ook voor den *smaak* en voor het *karakter.* Het moet iets zijn, dat den bij dezen in meerdere, bij genen in mindere mate aanwezigen aanleg uit zijne sluimering doet ontwaken, door zich aan te sluiten bij de behoeften van den leeftijd; iets, dat den lust tot studie, onverschillig in welk vak, aanwakkert; iets, dat bovendien door zijn inhoud geschikt is, om den smaak te vormen en om op te leiden tot zelfstandigheid in inzichten en handelingen.

Wat ik nu zal trachten in de volgende bladzijden te betoogen, is dit: *Klassieke opleiding*, wordt ze doelmatig aangewend, moet tot gevolg hebben vorming van het *verstand*, van den *smaak* en van het *karakter*, en is dus, ook in onzen tijd, de meest gewenschte voor hen, die bestemd zijn de voorgangers te worden der maatschappij.

Een ieder, die, 'tzij onderwijzende of niet, zijne aandacht aan jongelieden wijdt, zal ongetwijfeld de opmerking gemaakt hebben, hoe groot de plaats is, welke in hunne belangstelling ingenomen wordt door den *vorm.* Hoe jonger men is, des te minder indruk maakt de inhoud van het voor oogen gestelde, des te meer de vorm. Dat op het punt van de persoonlijke eigenaardigheden des leeraars - om mij tot het onderwijs te bepalen - maar al te dikwijls van toepassing is: ‘La forme emporte le fond’, is eene alom bekende waarheid: oppervlakkig onderwijs in aangenamen vorm vindt doorgaans gretiger ooren, dan degelijke maar droge lessen. - Wanneer de vorm, waarin 't een of ander verschijnsel, op taalkundig of ander gebied, door den eenen docent aan den leerling verklaard wordt, verschilt van de wijze, waarop de andere zijne kennis mededeelt, dan zal het, den beginner vooral, als geheel iets anders voorkomen: in die mate zelfs, dat hij een ander Grieksch en een ander Latijn zal meenen te leeren, wanneer mijnheer X., die hem vroeger het Latijn onderwees, hem thans het Grieksch, en mijnheer IJ., de vroegere graecus, hem thans het Latijn doceert. Want voor den jeugdigen beginner *was* mijnheer X. *het* Latijn, en mijnheer IJ. *het* Grieksch. Zou - 't zij hier in het voorbijgaan opgemerkt - op grond hiervan het veelvuldig veranderen van leeraars voor éénzelfde vak voor de leerlingen niet veel onnoodig tijdverlies en groot nadeel voor hunne studie ten gevolge hebben? - Zelfs de vorm van het gebruikte leerboek komt er ten zeerste op aan! Want neem hetzelfde leerboek in een ander formaat of met eene andere volgorde der onderdeelen, en dit of dat Grieksch werkwoord is niet meer te vinden op zijne aloude plaats, waar het oog van den leerling het voor het eerst ontdekte, maar is naar drie pagina's verder verhuisd: voor het jongensverstand eene revolutie van het grootste gewicht.

Van dien *vormendienst* nu den knaap zooveel mogelijk, langs geleidelijken weg, te bevrijden, is juist onder meer - hoe vreemd het ook klinken moge - de taak van het onderwijs in de klassieke talen met haar schat van *vormen.* Want in die vormen, zoo geheel ver-

schillend van die der moderne talen, leert dat onderwijs hem bekenden inhoud weervinden. De taalstudie - en de studie der klassieke talen als de moeielijkste en omvangrijkste - moet zijn waarnemingsvermogen scherpen op het punt van het *woord*, het product van den menschelijken geest, evenals de natuurstudie dat doet op het punt van de verschijnselen der hem omringende natuur. Het ontleden van den een of anderen vorm van een Grieksch werkwoord heeft hetzelfde nut als het determineeren eener plant. Op de kleinste bijzonderheden moet de aandacht gevestigd worden, om in de bepaling niet mis te tasten. ‘Dus’, zal men zeggen, ‘staat het nut van taalstudie en natuurstudie als middelen tot opscherping van 't waarnemingsvermogen gelijk.’ Daarbij vergeet men evenwel in aanmerking te nemen, dat de eisch van nauwkeurig waarnemen van hetgeen *te lezen* valt, zich voor *een ieder* hooren doet, welk vak van studie hij zich later ook ter beoefening moge kiezen, en dat dit niet geldt ten opzichte van de verschijnselen der natuur. Door het verleenen der hebbelijkheid van nauwgezette waarneming van *het woord* wint het dus de taalstudie.

Geldt dit bepaaldelijk ten opzichte van de leer der *Grieksche vormen,* veel rijker en minder afgesleten als zij zijn dan die der Latijnsche taal, zoo verdient de *zinsbouwleer* der laatste op grond van haar vormend karakter de grootste aanbeveling. De moeite, die de leerling moet doen, om zich rekenschap te geven van de plaats, welke ieder woord van den Hollandschen volzin, hem ter vertaling in het Latijn voorgelegd, daarin beslaat; de vraag, die hij zich daarbij onophoudelijk stellen moet naar de betrekking tusschen hoofd- en nevenzin: dat alles moet op de logica van zijn gedachtengang den besten invloed uitoefenen. ‘Doch de wiskunde dan, die men dikwijls “toegepaste logica” noemt?’ - De vormende kracht der wiskunde te willen betwisten, zou een onzinnig streven zijn, en niemand zal ontkennen, dat zij met volle recht op eene school ter voorbereiding voor Hooger Onderwijs eene eereplaats inneemt. Doch waarom niet beiden? - En dan hebben mijns inziens vertaaloefeningen in het Latijn boven de wiskunde nog dit onbetwistbaar voordeel, dat zij door haren inhoud, zoo die met eenige zorg gekozen is, op de belangstelling, dus op de meer nauwgezette bewerking, van meerderen kunnen rekenen dan de louter *formeele* wiskunde. Verder leert zulk vertalen zich rekenschap geven van verworven grammaticale kennis en die toepassen op gegeven gevallen. Ten slotte: 't is alweder de kunst van *het woord*, die hierbij in het spel is!

Wat omgekeerd het interpreteeren betreft van een Griekschen of Latijnschen schrijver, zoo is dat èn voor het bevorderen van nauwkeurige waarneming, èn voor het scherpen van het oordeel van het hoogste belang. Hoe dikwijls moet men zich niet verbazen over de slordige wijze, waarop iemand blijkt iets gelezen te hebben! Voor een deel schuilt de oorzaak daarvan zeker in den omhaal van woorden, dien sommige schrijvers, vooral in onze taal en in de Duitsche, bezigen, om

hunne gedachten te.... verduidelijken en waardoor menig lezer ertoe komt, om over dien traditioneelen woordenvloed heen te lezen en zoodoende dikwijls des schrijvers gedachtengang verkeerd te begrijpen. Doch voor een vooral niet kleiner deel schuilt die bij den lezer, die niet geleerd heeft, zich van de kracht der woorden en van het onderling verband der zinnen rekenschap te geven. En daartoe is men ten zeerste verplicht bij het lezen der oude schrijvers. Bij de besten hunner vindt men geen woord te veel: neem er één uit, en de aaneenschakeling der gedachten is verbroken. Wanneer men den volzin niet in al zijne deelen heeft aanschouwd en niet aan elk woord de in het gegeven verband alleen passende beteekenis heeft toegekend, is en blijft de zin duister. Met de grootste instemming herinner ik mij, eens dit gezegde van een Duitsch philoloog gelezen te hebben: 'Das Beiszen auf einer Lateinischen Periode giebt scharfe Zähne.' Wie toch kan ontkennen, dat het jeugdig oordeel op machtige wijze gescherpt wordt, wanneer het, gelijk zoo menigmaal voorkomt, uit een vijf of zes beteekenissen en een tien of twaalf nuanceeringen, welke menig Grieksch of Latijnsch woord kan hebben, de juiste moet kiezen, bij gebreke waarvan - dank zij der klassieke zuiverheid van stijl - de gedachte hare waarde verliest? - De knaap zelf, wanneer hij tot de wat meer ontwikkelden behoort, zal het u bij gelegenheid zeggen: 'Dat is juist de kunst, in het lexicon het goede woord te vinden!' En juist dat zoeken en juist die voldoening van eindelijk het woord te vinden, dat den geheelen zin uit het duister in het licht brengt, zij wekken den lust tot werken, den *studie-geest* in zoo hooge mate op! En dáárom toch moet het, zoo om iets anders, mijns inziens, bij den *student*, in welk vak ook, te doen zijn.

'Maar', zal men wellicht zeggen, 'ook bij het oplossen van een wiskundig of natuurkundig vraagstuk moet men zoeken en vindt men eindelijk die voldoening!' Zeer zeker; doch weder moet ik hier doen opmerken, dat het lezen van een schrijver, ten gevolge van zijn afwisselenden inhoud - die dan ook met het oog op de belangstelling der leerlingen moet uitgezocht of voorgesteld worden - voor de meesten veel meer aantrekkelijkheid zal hebben, dus ook met meer zorg en voorliefde behandeld zal worden dan de dikwijls min of meer afgetrokken beschouwingen der wis- en natuurkunde.

En bovendien - en hiermede heb ik het tweede element bereikt, dat bij den aanstaanden beschaafden man vorming noodig heeft - zoolang *goede smaak* nog als een sieraad van den mensch, en van den meest ontwikkelden het meest, zal beschouwd worden, zoolang men de algemeene waarheid zal erkennen van het 'le style c'est l'homme', zoolang geve men, aan den aanstaanden student ten minste, eene klassieke opleiding.

Bij welken schrijver toch der nieuwere tijden vindt men die soberheid van kleuren, waarmede de levendigste schildering; die helderheid

van stijl, waarin de diepzinnigste gedachte; dien kalmen, waardigen toon, waarop de ernstigste staatszaken behandeld worden, als men aantreft bij de geschiedschrijvers, wijsgeeren en redenaars der Grieken en Romeinen? Om van hunne dichters niet eens te gewagen. Welk Westersch volk heeft eene zoo veelzijdige literatuur aan te wijzen als de hunne, welker genres bovendien de typen werden van die bij andere volken? Niet dat blinde navolging der ouden ooit één schrijver blijvenden roem heeft kunnen doen oogsten, maar terugkeer tot de ware en frissche opvatting der klassieken heeft menigen naam vereeuwigd.

Doch niet alleen voor schrijvers en dichters blijven de werken der ouden immer jeugdige modellen ter bestudeering: ook elk beschaafd mensch, die nu en dan zijne denkbeelden, 'tzij mondeling, 'tzij schriftelijk, in ruimer kring heeft mede te deelen, moet streven naar die harmonie van vorm en inhoud, welke men steeds bij de klassieken kan opmerken. Houdt men, gelijk dezen dat deden, steeds den vorm ondergeschikt aan den inhoud, dan loopt men geen gevaar, tot holklinkende perioden te vervallen. Het enkel nabootsen van het klassiek gewaad, zonder dat men er een inhoud mede te kleeden had, die zulk een gewaad vereischte, leidde in de tweede helft der vorige eeuw tot den toen heerschenden wansmaak op allerlei gebied, tot het ziekelijk *klassicisme.* Doch de oude schrijvers kiezen voor het mededeelen hunner gedachten steeds het juiste woord, en wel dat woord in zijne onverzwakte beteekenis, welke een ieder, die met den stam ervan en met de wijzen van samenstelling in 't algemeen bekend is, kan afleiden. Dit verschijnsel is het, dat den Hoogleeraar Cobet zijn ‘Comburite mihi lexica!’ doet uitroepen, tot schrik van alle jonge studenten, die dat hooren. Want volgens denzelfden Hoogleeraar behoeft men een Grieksch woord slechts ‘tegen het licht te houden, om te zien, wat erin zit’. Natuurlijk tegen het licht van de kennis der etymologie en der analogie. Pas die methode toe op onze Hollandsche woorden, en aan menig woord, dat nog niet reddeloos verloren ging, zult ge zijn oorspronkelijken rang kunnen teruggeven in de taal, die er zeker niet in kracht door zal verliezen, wanneer men het juiste woord op zijn pas gebruikt.

In het zoo straks gezegde aangaande het juiste woordengebruik der ouden ligt reeds eene der redenen opgesloten, waarom men met hunne letterkundige voortbrengselen, nog meer dan met die der nieuwere schrijvers, moet kennis maken in de taal, waarin zij zijn gedacht en neergeschreven. Bovendien: wat de kopie is ten opzichte van de schilderij, de photographische afbeelding met betrekking tot den voorgestelden persoon, dat is de vertaling tegenover den oorspronkelijken tekst. Terwijl de vertaler zich verbeeldt, hetzelfde te zeggen als de schrijver, gaat er hier en daar in de schildering eene karakteristieke tint verloren, beweegt zich de gedachte ongemerkt voort in vormen, die veel minder indruk maken dan die, welke de auteur eraan gegeven had. En dat geldt in het bijzonder van de oude talen, welke

zoo geheel en al den stempel dragen van de volken, die ze spraken en schreven. Het spelend vernuft en de poëtische levendigheid der Grieken uiten zich zoo menigmaal in geheel nieuwe en stoute samenstellingen van woorden, die bij de overbrenging in eene moderne taal, en vooral in de onze, haar karakter en dikwerf haar à propos ten eenen male verliezen. De practische, ernstige zin der echte Romeinen leeft voort in hun beknopten en bondigen stijl, die in de meeste nieuwe talen overgezet, ten gevolge van onvermijdelijke omschrijvingen, geheel en al moet worden verwaterd. Al is eene letterlijke opvatting dikwijls onmogelijk, doch gelukkig ook meestal onnoodig, van de bekende woorden:

> 'Wer den Dichter will verstehn,
> Soll in Dichters Lande gehn',

zoo zullen wij de *taal* des schrijvers ten minste wel moeten verstaan, om ons in zijne gemoedsstemming en in zijn gedachtengang te kunnen verplaatsen!

Doch de aanstaande man van wetenschap, die in de maatschappij eene belangrijke roeping te vervullen zal hebben, dient niet alleen iemand te zijn van een helder verstand, van een juist oordeel en van een goeden smaak, bovenal moet hij worden een *zelfstandig mensch.* Moest hij in latere jaren alleen met de *natuur* omgaan of met de toepassing harer verschijnselen, niets zou ter voorbereiding daartoe beter en noodiger zijn dan *natuurstudie*: doch tot welke betrekking men zich aan de universiteit ook bekwame, welke wetenschap men daar ook beoefene, na afloop daarvan komt men in aanraking met *menschen*, niet met *machines.* Wie komt (om een voorbeeld te kiezen) met den *geheelen* mensch, ook van zijne psychische zijde, in nauwere aanraking dan dikwijls de geneesheer, voor wien door zoovelen in onzen tijd juist de klassieke opleiding als geheel overbodig, ja, misschien wel als schadelijk, wordt beschouwd en voorgesteld?

Doet niet des geneesheers menschen- en wereldkennis hem menigmaal 'the right word on the right place' spreken, dat zijn patiënt op dat oogenblik een weerstandsvermogen verleent, 'twelk de medicijn hem zoo spoedig niet had kunnen geven? - Is hij niet bovendien in menigen familiekring een vertrouwd raadsman? - Tot het doen en zijn van dit alles zal hij toch *den mensch* wel moeten *kennen* en zelf *zelfstandig* mensch moeten zijn. Dat deze beide vereischten in even hooge mate bestaan voor den aanstaanden staatsman, rechter of advocaat, predikant en leeraar, zal ik wel niet behoeven te betoogen.

Ontwikkeld en zelfstandig mensch worden in de eerste plaats moeten ook zij, opdat zij later weten mogen, hoe hunne speciale kennis aan te wenden.

Wat men echter wel recht heeft van mij te vergen, is, dat ik trachte in 't licht te stellen, hoe klassieke opleiding tot dat menschen kennen en zelfstandig mensch worden leiden moet.

Evenals, naar ik boven deed opmerken, de knaap in de hem gansch ongewone taalvormen en zinswendingen der oude talen een hem vertrouwden inhoud leert weervinden, zoo vindt hij, die zich met de geschriften der ouden bezighoudt, in lang vervlogen tijden, te midden van gansch andere zeden en gebruiken, staatsinstellingen en godsdienstvormen, denzelfden *mensch* terug met zijne deugden en gebreken, zijne behoeften en neigingen, als in onzen tijd en in ons midden. Dat zichzelf terugvinden in eene zoo gansch andere omgeving moet hem wel bevrijden van bekrompenheid; moet hem losmaken van de vooroordeelen, welke nieuwere begrippen en conventies hem hadden ingeboezemd; moet hem door vergelijking een geopend oog geven voor de behoeften van zijn eigen tijd, waarin zich zoo dikwijls die van vroegere tijden onder andere vormen doen gevoelen. Hij vindt, zooals ik zeide, in die geheel vreemde 'mise en scène' zichzelf terug, doch.... in zijne *jeugd.* Evenals de levensuitingen der jeugd nog niet onder invloeden staan, zooals men die op later leeftijd ten gevolge van hooren en lezen ondergaat; nog niet belemmerd worden door allerlei maatschappelijke verhoudingen en door de almacht van de sleur, zoo dragen ook de meesterstukken der ouden - dat men hen eigenlijk 'de jongen' moest noemen, is reeds menigmaal opgemerkt - nog geheel en al het frissche waas eener oorspronkelijkheid, waarop de adem van voorgeslacht en omgeving al zeer weinig sporen heeft nagelaten. Gelijk in onzen tijd - om een modern beeld te gebruiken - de dampkring in onze huizen en tuinen al te dikwijls verontreinigd wordt door den rook met de der productie onnutte bestanddeelen, welke eene naburige fabriek daardoor heenjaagt, zoo staan wijzelf ten gevolge van de menigvuldige en snelle verkeersmiddelen en van den overvloed van geschriften, die dagelijks verschijnen, te zeer onder den onmiddellijken invloed van hetgeen anderen denken en zeggen, en gedacht en gezegd hebben (en waaruit wij niet altijd het beste en edelste in ons opnemen), om niet ten hoogste de voortbrengselen te waardeeren van een tijd, waarin noch door walmende fabrieken, noch door telkens weer anders voorgestelde en zóó dikwerf verdraaide en verduisterde denkbeelden de frischheid van den natuurlijken en van den geestelijken dampkring verloren ging. Zonder 'laudator temporis acti' te worden, kan men het mijns inziens een genot, ja, eene behoefte vinden, zich herhaaldelijk den geest te verfrisschen in die tijden, toen dichters, geschiedschrijvers en wijsgeeren, begunstigd door het heerlijke klimaat van Griekenland en onbekend met de velerlei behoeften van onze dagen, den tijd en den lust vonden, om eene gedachte volledig uit te werken en volmaakt uit te drukken. Bij het lezen toch hunner werken moet men hun logischen en geleidelijken gedachtengang volgen, en ten gevolge van hunne frissche en naïeve schildering van plaats of gebeurtenis deze met het oog des geestes aanschouwen. Zoo vindt men zichzelf, d.i. zijne oorspronkelijke, onbevooroordeelde indrukken, terug. Zonder iets te verliezen van zijne

bewondering voor de grootsche ontdekkingen en toepassingen van onzen tijd, leert men door kennismaking met de fijne denkers der oudheid, tot wier beschouwingswijze op meer dan één gebied men op gronden van gedane waarnemingen reeds meer dan eens is teruggekeerd, het geloof afleggen aan eene alleenzaligmakende negentiende eeuw, waarin ten slotte alles door stoom gedreven wordt, behalve het denken. Men leert het goede en schoone waardeeren door alle eeuwen heen en inzien, dat wij, of wij het bekennen willen of niet, in zoo menig opzicht staan op de schouders van het voorgeslacht. Men kan dan door zich te spiegelen aan het verleden, en vooral aan het oud-Grieksch verleden, 'twelk men wel eens den microcosmus der wereldgeschiedenis genoemd heeft, zich leeren wachten voor gewaagde proefnemingen op staatkundig en maatschappelijk gebied, en voor personen, die op beiderlei gebied onder de schoonstklinkende leuzen alleen eigen belang of eigen grootheid op het oog hebben. Zoo kan men zijn voordeel leeren doen met een der weinige voorrechten, verbonden aan het *ouder* worden. Wanneer men in onze eeuw, waarin zooveel en zoo velerlei te leeren valt, dit ééne niet leert, zal, geloof ik, de verdere geleerdheid niet veel baten. En daartoe moet men telkens terugkeeren in den onbenevelden dampkring der antieke wereld, welker betrekkelijk kleinen omvang men, er gansch en al *buiten* staande, in zijn geheel en tot in zijne kleinste bijzonderheden kan overzien, terwijl men te midden van onze groote maatschappij levende, door de met velerlei invloeden bezwangerde atmosfeer heen ternauwernood een blik kan slaan op zijne naaste omgeving.

Zoodoende moet de studie der klassieke oudheid *eenheid* geven in werken en weten. ‘Op de Gymnasia is er’, naar de schoone woorden van Dr. J.B. Kan(*), ‘of liever kan er in de oude wereld nog een middelpunt zijn voor al 't werken: in dat centrum moeten zich alle stralen vereenigen, hoe groot de omtrek van den cirkel ook moge zijn.’

‘Op de gymnasia’? zal de een of ander, die reeds vrij ongeloovig het onmiddellijk voorafgaande gelezen heeft, mij hier op bedenkelijken toon te gemoet voeren: ‘Moeten de jongens op het gymnasium dan al kleine wijsgeertjes worden en er eene wereldbeschouwing op gaan nahouden? mij dunkt, zij zijn tegenwoordig al wijs genoeg!’ 't Zou zeker de grootste dwaasheid zijn, zoo iets ongerijmds en ongezonds te willen of zelfs te kunnen verwachten! Moest dat het resultaat zijn der klassieke studie, dan ze liever zoo spoedig mogelijk afgeschaft! Maar... de *jeugd* is de ware tijd, om de kennismaking met de oudheid aan te knoopen, vooral met de dichters. Het zij mij vergund, te dezer zake eenige mijns inziens innig ware gezegden aan te halen, welke Ph.W. van Heusde in zijne tegenwoordig wellicht veel te weinig gelezen en gewaardeerde *Brieven over den aard en de strek-*

(*) *Geschiedenis van het Erasmiaansch Gymnasium,* door Dr. J.B. Kan, Rotterdam 1876, pag. 197.

king van Hooger Onderwijs zijn ‘ouden vriend’ laat uiten(*). Na op zijne jeugd het gesprek gebracht te hebben, gaat deze aldus voort: ‘Ik had immers toen die dichters en schrijvers moeten gelezen hebben: zoo had ik ze met hetzelfde gemak leeren verstaan, als ik te voren vaderlandsche schrijvers gelezen en verstaan had. Toen, op dien leeftijd van zestien, zeventien jaar, was ik voor dien geest der oudheid recht vatbaar geweest. Dat werd mij zoo zonneklaar, toen ik eindigde, waarmede ik had moeten beginnen, met het lezen van Homerus.’ Na verder in het licht te hebben gesteld, dat men in de Homerische helden den knaap aantreft met al zijne gebreken en deugden, dat men met den geest van dien bloeitijd van ons geslacht de knapen moet bezielen, gaat hij, over de gymnasia sprekende, aldus voort(*): ‘Wat men er aan verandere of verbetere, zien wij toch dit nimmer voorbij, dat op deze scholen vooral het doel moet zijn, om den knaap, gelijk wij zeiden, in het *vaderland der beschaving*, *der kunsten en letteren* over te brengen. Al het overige kan men door vlijt en inspanning weder inhalen, zoo men het in zijne jeugd verzuimd heeft: maar den geest der oudheid in zich op te nemen, te voelen en te denken als Grieken en Romeinen, vooral de eersten, voelden en dachten, dit vermag niemand, die het te laat poogt. Eenmaal in het leven is men daar vatbaar voor, in de prille jeugd! en is die tijd voorbij, ik heb het ondervonden, pogen mag men en zwoegen, en de schrijvers der oudheid van den eersten tot den laatsten doorlezen, den zin des knaaps heeft men dan verloren, ten minste stomp is die geworden door gebrek aan tijdige oefening, en in Homerus, in Socrates en Plato's leeftijd ons geheel over te brengen, zoo dat men bij het lezen daar leeft en ademt, is voor ons onmogelijk geworden.’ Doch indien ik al het schoone, al het behartigenswaardige, 'twelk Van Heusde over dit punt zegt (of laat zeggen), wilde aanhalen, waar zoude ik dan ophouden? - Buitendien leest men dat alles beter in zijn samenhang. Slechts één citaat vergunne men mij nog. Daar straks meen ik duidelijk genoeg mijne meening geuit te hebben, hoe treurig het zou zijn, indien men bij gymnasiasten opzettelijk een volledig systeem van wereldbeschouwing wilde doen rijpen, hen tot philosofen in miniatuur wilde maken, gesteld al, men kon dat. Maar *wijsgeerigen* of echt wetenschappelijken zin, wat ik meen, dat hetzelfde is - bij hen aankweeken, *kan* en *moet* men wèl. Ziehier, hoe ‘de oude’ bij Van Heusde daarover spreekt(†)! ‘Wilt ge *wijsgeeren* maken van die knapen, die voor de akademie rijpen, niet in den gewonen zin, *metaphysici*, die alle nieuwe systemen toejuichen, en er noch wijzer noch beter door worden! maar in den zin onzer taal, in den zin van (§)

(*) *Brieven over den aard en de strekking van Hooger Onderwijs*, uitgegeven door Ph.W. van Heusde, Utrecht, 1829. blz. 114.

(*) *Brieven over den aard en de strekking van Hooger Onderwijs,* uitgegeven door Ph.W. van Heusde, Utrecht, 1829. blz. 114.

(†) Als boven, blz. 116.

(§) Als boven, blz. 120.

Socrates en Plato, die wijsheid *begeeren*, die streven naar wijsheid, lees dan met hen dagelijks in Xenophon en Plato, en dat nauwkeurig, grammatisch, critisch(*), estetisch, maar vooral met dit oogmerk, om hen in de echte wijsbegeerte binnen te leiden, van alle vooroordeelen te zuiveren, op en door henzelve te doen denken en oordeelen, zucht voor het schoone en goede, waarheidsliefde vooral in hen te ontsteken: het zal u gelukken, zoo gij dat bedoelt en doelmatig in die gesprekken en dialogen met hen leest, en ge zult zien, dat in menigen knaap de *wijsgeer* zit, die zonder uwe leiding een zeer gewoon mensch zou gebleven zijn.' Ziedaar in weinige, doch uitnemend gekozen woorden samengevat, hetgeen ook ik als doel der klassieke opleiding zou willen stellen. Op het gymnasium dan moet de jonge mensch *leeren*, met zooveel *gemak* en zooveel *genoegen* (het eerste is trouwens zeer dikwijls het gelukkige gevolg van het tweede) de klassieke schrijvers te lezen, dat hij er naderhand èn als student èn als lid der maatschappij naar grijpt en er de beschreven vruchten van plukt, zoodra zijne studiën of zijne beroepsbezigheden hem daartoe den tijd laten. Doch ook dan eerst kan men van eene klassieke opleiding *die* soort van vruchten zien gedijen; de *formeele* resultaten *blijven*, ook al mocht later het Grieksch en Latijn tot op de laatste syllabe toe vergeten worden.

Door het bovenstaande meen ik reeds genoegzaam te hebben aangeduid, wat mijns inziens *niet* als einddoel eener klassieke opleiding dient gesteld te worden. Latijn, ja, misschien zelfs Grieksch, te kunnen schrijven beter dan menig fatsoenlijk burgerman uit den tijd van Cicero of Pericles het zou gedaan hebben, is zeker wel eene benijdenswaardige gave, maar hoogstens voor den literator van beroep. Horatius en Ovidius, ja, misschien Sappho en Anacreon, in hunne eigene taal te kunnen nazingen, kan, zonder meer aanspraak te geven op de onsterfelijkheid, iemands naam nog wel beroemd maken: doch de oefening en de inspanning, daartoe gevorderd, behooren tehuis in de scholen der vorige eeuw, en thans in het studeervertrek van den liefhebber. Eene richting in het klassiek onderwijs, die bewust of onbewust het meeste gewicht legt op het zich kunnen uitdrukken in het Latijn of in het Grieksch en daartoe de beste krachten der leerlingen in ongeëvenredigde mate in beslag neemt, brengt dat onderwijs terecht bij onze tijdgenooten in diskrediet. Daartoe is thans werkelijk de tijd te kostbaar.

Men vergunne mij hier in te voegen, wat een hoogst invloedrijk man, een man bovendien geheel van onzen tijd en die wel toont, zijne denkbeelden ten uitvoer te kunnen leggen, over het bewuste vraagstuk in het openbaar gezegd heeft.

Den 4^{den} Augustus l.l. werd te Parijs bij gelegenheid der openbare prijs-uitdeeling na het 'Concours général des lycées et colléges de Paris et de Versailles' de uitvaart gevierd van het sinds tal van jaren bij

(*) Hieruit o.a. ziet men, dat Van Heusde's richting volstrekt niet *anti-grammatisch* en *anti-critisch* was, zooals men het wel eens heeft willen doen voorkomen.

die gelegenheid gehouden ‘Discours latin’. Toen ‘weêrgalmde voor de laatste maal de Ciceroniaansche periode door de gewelven der oude Sorbonne.’ Nadat de laatste Latijnsche feestredenaar, de heer Cartault, ‘professeur en rhétorique’, zijn laatste woord gesproken had, nam de Minister van Onderwijs, Jules Ferry, uit dien zwanenzang van het Latijn aanleiding, om in eene uiterst schoone rede de denkbeelden uit te spreken, die hem geleid hadden tot het voorstellen van de, daarna ook door den Conseil supérieur in hoofdzaak aangenomen, wijzigingen in de opleiding aan de inrichtingen van ‘Instruction Secondaire’.

Na te hebben geconstateerd, dat in de programma's, die op dat oogenblik in ieders handen waren, ‘les langues classiques conservent encore leur antique primauté’, zegt de redenaar, dat men door het zich voor oogen stellen van een meer practisch en toch meer verheven doel de studie van die talen later kan doen aanvangen (tot nog toe begon een Fransch ‘lycéen’ of ‘collégien’ aan het Latijn reeds op zijn negende, aan het Grieksch op zijn twaalfde jaar, voortaan aan de eerste taal op zijn twaalfde, aan de laatste op zijn veertiende jaar: dus nagenoeg als ten onzent) en beknopter kan maken. En welk doel is dat? - ‘Loin de songer à restreindre le commerce avec les anciens, nous avons la prétention de l'inaugurer. On quitte aujourd'hui le lycée, ayant vécu dix ans à côté de l'antiquité sans la connaître. La méthode ancienne le voulait ainsi. *On apprenait le Latin pour l'écrire*, *on l'apprendra désormais pour le lire.* On pourra pénétrer dans ces régions inconnues, dont on s'obstinait à faire le tour. Le terrain perdu par la grammaire, l'amour des lettres le regagnera.’ De Minister verlangt een dieper doordringen in den geest der schrijvers, o.a. ook door veel meer, dan in Frankrijk scheen te geschieden, de Grieksche en Romeinsche wereld in hare bijzonderheden te doen kennen. Het slot zijner rede naderende, wendt hij zich tot de onderwijzers, zegt hun, dat hun door de veranderde methoden van onderwijs, waarbij zij niet zijn opgegroeid, eene moeielijke, doch schoone taak wacht en legt eindelijk den meesten nadruk op het *vormende,* het *opvoedende* element, dat in hun onderwijs den boventoon moet voeren, en dat in zoo schoone bewoordingen, dat ik de verzoeking niet kan wederstaan, ze hier in herinnering te brengen, te meer, daar zij geheel en al weergeven, wat ik meen, dat in dezen de waarheid is. ‘La classe’, zegt de Fransche Minister, ‘ne sera ni moins chargée, ni plus pénible, elle sera autre. Elle vous demandera de donner une plus grande part de vous-mêmes, mais elle mettra l'âme de l'enfance plus près de la vôtre. C'est le propre des méthodes nouvelles, que nous inaugurons d'associer d'une manière plus étroite et plus touchante l'élève et le maître dans un labeur commun: *ici la leçon de choses*, *là les lectures d'auteurs classiques improvisées*, *les longues explications*, *où le maître suscite*, *redresse*, *assiste incessamment l'esprit en travail du jeune latiniste.*’ Men ziet het: niet de meeste nadruk wordt hier gelegd op 't bijbrengen

van velerlei *kennis*: 't is *ontwikkelen* door realia (‘la leçon de choses’), *ontwikkelen* door klassieke lectuur: 't is de bekende ‘verloskunde’ van Socrates!

Daar straks zeide ik, dat onze tijd te kostbaar is voor oefeningen in 't maken van Latijnsche opstellen en Latijnsche verzen.

Doch is die tijd ook al niet te kostbaar voor eene klassieke opleiding, als ik ze hierboven heb voorgesteld: m.a.w., kunnen andere onmisbare vakken nevens die opleiding genoegzaam tot hun recht komen? Toegegeven, dat wiskunde en natuurwetenschap als mede vormende elementen dat kunnen: maar de moderne talen dan, zonder wier kennis men toch tegenwoordig geen beschaafd man mag heeten, laat staan een wetenschappelijk man? - Verre zij het van mij, de onmisbaarheid van de kennis dier talen ook maar met één enkel woord te willen betwisten: maar daarlatende nog de vraag, of men in dezen niet veel zou kunnen overlaten aan den belangstellenden ijver van leerlingen, bij wie men eenmaal liefde voor taalstudie heeft weten op te wekken, zou ik willen vragen: Wanneer die talen nevens de klassieke tegenwoordig misschien niet altijd tot haar recht komen, ligt dan daarvan de schuld niet, in plaats van bij het wèl onderwijzen der oude talen, bij de min practische regeling van het onderwijs in de nieuwe? Trouwens, over de moderne-talenkennis van de leerlingen der Hoogere Burgerscholen, waar toch geen Latijn en Grieksch onderwezen wordt, is het oordeel, naar ik meen, ook niet altijd ‘couleur de rose’! Zonder mij hier in te laten met eene eenigszins grondige behandeling der vraag, welke plaats het onderwijs in gezegde talen aan een gymnasium moet innemen (welke ik trouwens gaarne overlaat aan meer bevoegden), meen ik toch, daar zij tot mijn onderwerp in verband staan, de volgende punten wel in 't voorbijgaan te mogen aanroeren.

Vooreerst: waarom toch bij het toelatingsexamen tot het gymnasium bij jongens van minstens twaalf jaren de onbekendheid zelfs met de beginselen der moderne talen tot in die mate verondersteld, dat men het zelfs aan het oordeel der gemeenten overliet, of zij kennis ervan, zelfs alléén der Fransche taal, in het programma hunner admissie-examens al dan niet wilden opnemen? De hoeveelheid van kennis, die dan nog als vereischt zal verklaard worden, bovendien nog overgelaten aan het welbehagen der examen-commissie, of van de personen, die deze uitmaken, moet dientengevolge wel (met een zeer laag maximum trouwens) naar plaatselijke omstandigheden verschillend zijn. En toch meen ik mij te herinneren, dat reeds twintig jaar geleden menigeen op 12- of 13jarigen leeftijd het gymnasium betrad met zeer voldoende kennis der Fransche taal - zóó dat hij b.v. reeds met Lafontaine en Racine op de school had kennis gemaakt - en met vrij voldoende kennis van de beginselen der Engelsche en Duitsche talen, welke hij had opgedaan op eene der vele, toen nog zoo goede inrichtingen voor

meer uitgebreid lager onderwijs (zoogenaamde ‘Fransche scholen’), die tegenwoordig tot veler leedwezen tot de zeldzaamheden gaan behooren. Had men werkelijk onder de vereischten voor de toelating tot een gymnasium het Fransch tot op eene vrij gevorderde hoogte niet imperatief kunnen opnemen, en bovendien de beginselen van de Duitsche taal, of liever van de Engelsche wegens hare vrij gemakkelijke grammatica en haar vocabulair, dat zoo dikwijls aan het Fransch herinnert? Stel dan eens, dat er zich één vierde minder adspiranten dan thans voor het admissie-examen aanmeldden en dat één derde minder dit met goed gevolg aflegden: wat nood? - met die overblijvende twee derden kon men dan ook vrij wat grooter vorderingen maken, dan men had kunnen doen, indien men daarbij nog te doen had met die ontbrekende één derde, welke, na hunne medeleerlingen noodeloos opgehouden en hunne leermeesters menigmaal geërgerd te hebben, òf toch nooit de universiteit bereiken, òf dat, in weerwil der voorgeschreven overgangsexamina, wèl doen, doch tot hun eigen ongeluk en dat van anderen.

Verder, indien ergens de studie der moderne talen gemakkelijk kan gemaakt worden, meen ik, dat dit het geval is op het gymnasium. Doch daartoe dient men dan ook bij het onderwijs daarin steeds zooveel mogelijk te wijzen op de overeenkomstige verschijnselen in de oude talen en zich te richten naar de methode, die bij het onderwijs daarin gevolgd wordt. Wat - of liever wie - daartoe echter onmisbaar zijn, laat zich gemakkelijk raden. Het zijn leeraren in de nieuwe talen, die zelf eene klassieke opleiding ontvingen; zooals er hier en daar, doch slechts spaarzaam, gevonden worden. Stelde men slechts, om tot het examen ter verkrijging van de akte voor Middelbaar Onderwijs in de moderne talen (welke recht geeft tot het onderwijzen daarvan op de gymnasia) te worden toegelaten, als eerste vereischte het bezit van het diploma van met goed gevolg afgelegd eindexamen aan een volledig gymnasium, dan ware, mijns inziens, - en ik weet, dat ik met die meening niet alleen sta - voor het onderwijs in die talen de halve tijd gewonnen. Het liet zich dan verwachten, dat leeraren van eene breedere taalkundige opleiding hun onderwijs in meer beknopten vorm gaven, door hunne leerlingen hoofdzakelijk te wijzen op de punten van verschil en overeenkomst, welke de taal, die zij onderwezen, aanbiedt vooral met het Latijn. Dat ware dan, dunkt mij, eene uitnemende wijze, om in 't geheugen terug te roepen of erin te houden, wat de leerling van de moderne taal geleerd had, aleer hij met de oude talen kennis maakte. Dat zou tevens een dieperen blik kunnen doen slaan in het wezen van vele voortbrengselen der nieuwere letterkunde, welke naar vorm of inhoud op die der antieke gelijken. Eindelijk zou aan zulk eene regeling nog dit lang niet te versmaden voordeel verbonden zijn, dat de leeraar als leerling eene dergelijke inrichting bezocht had, als waaraan hij later onder-

wijs heeft te geven; dat hij dus met hare eischen, met hetgeen onderwezen wordt, en met den aard harer bevolking ten volle bekend zou zijn.

Nog één opmerking naar aanleiding van het onderwijs in de moderne talen aan het gymnasium - ditmaal door den Staat zelven in nauw verband *gebracht* met dat in de klassieke. In eene soort van Handleiding tot of verduidelijking van het bij Koninklijk besluit van 29 Juni 1878 vastgestelde leerplan voor de Gymnasia ten dienste van H.H. Curatoren dier inrichtingen door den toenmaligen minister van Binnenlandsche Zaken, gegeven en gedateerd op 18 Juli 1878, vindt men o.a. de redenen uiteengezet, waarom dat leerplan bepaalt, dat voortaan eerst in de *tweede* klasse van een gymnasium met het onderwijs in het Grieksch zal worden begonnen, in plaats van aanstonds in het *eerste* jaar te gelijk met dat in het Latijn, zooals aan vele gymnasia, volgens het oude Koninklijk besluit ingericht, gebruikelijk was.

Dienaangaande wordt het volgende gezegd: ‘Nu de nieuwe talen veel meer dan ooit te voren haar aandeel in de gymnasiale opleiding komen vragen, wordt(1) het van het uiterste belang vooral de leerlingen der eerste klasse niet te overladen.’ Alzoo, de nieuwe talen vragen haar aandeel; en de zaak op haarzelve beschouwende, kan zelfs de meest verstokte graecus daartegen geene gegronde bezwaren hebben: in het eerste jaar beginnen met eene zoo moeielijke taal, als het Latijn is, en dan verder flink nieuwe talen, terwijl het Grieksch voor het tweede jaar bewaard blijft! - Wel een weinig verrast zijn wij echter, wanneer wij op het leerplan voor dat *veel* grootere aandeel ‘dan ooit te voren’ alleen het *Fransch* zien opkomen, en dat wel uitgetrokken voor slechts *vier* uren, terwijl ik geloof, dat er ‘te voren’ in het eerste jaar wel nergens *minder* dan *twee* uren 's weeks aan die taal zal besteed zijn. ‘Maar’, zal men zeggen, ‘het is toch 100 percent meer.’ Doch, laat ons twee alinea's verder lezen.

‘Aan de vreemde’ (lees waarschijnlijk: ‘nieuwe’) ‘talen is zooveel toebedeeld als zonder schade voor het geheel mogelijk bleek.’ Arme vreemde talen! wat zijt gij in korten tijd hard achteruitgegaan! Nu al bij de bedeeling! Eerst *kwaamt* gij, vrij brutaal, ‘meer dan ooit te voren’ uw aandeel *vragen*: en nu moet gij afwachten, wat u ‘zonder schade voor het geheel’ als afval zal worden ‘toebedeeld’! En nu vraag ik - zeer zeker ten onrechte - wat is nu dat ‘*geheel*’? Dat is niet een leercursus met Grieksch in het eerste jaar; want die taal heeft dáár voor ‘de nieuwe talen’ (lees: twee uren Fransch) de vlag moeten strijken; even min is het een cursus met een leeuwendeel voor de nieuwe talen; want die moeten nu juist wachten, totdat geen enkel vak - scheikunde incluis - meer één uurtje voor zich verlangt! Maar wat is dàn ‘het geheel’? Indien men het niet met eigen oogen

(1) We komen hier in verzoeking, te vragen: *Was* dat dan vroeger niet van belang?

kon lezen op blz. 54 van de met alle bijbehoorende stukken voorziene uitgave der wet op het Hooger Onderwijs door Mr. P.F. Hubrecht(*) (zeker wel eene, waarop men zich verlaten kan!), zou men zeker nooit gelooven, dat de van blz. 57 aangehaalde zinsneden '*toelichting*' van het leerplan beoogden, 'tzij voor den vriend van het Grieksch, 'tzij voor dien der nieuwe talen. Wat wonder, indien leeraren in de nieuwe talen, op die wijze voorgelicht, dat licht voor een dwaallichtje gaan houden, zwevend boven een gevaarlijk moeras, waardoor geen vaste weg voert, waarop zij bij hun onderwijs hunne schreden durven zetten? Zij, die niet weten, of zij nu eigenlijk voortaan de baas zijn of slechts 'bedeelden' op een gymnasium?

Voor de laatste opvatting hunner betrekking pleit ook wel eenigszins het feit, dat in het programma voor het eind-examen der gymnasia, vastgesteld bij Koninklijk besluit van 27 April 1877 (te vinden in bovenvermelde uitgave op blz. 17), met geen woord melding gemaakt wordt van een examen, af te leggen in die nieuwe, thans zooveel 'vragende' talen. Zou het wonder zijn, indien de gymnasiasten ten gevolge daarvan langzamerhand eens op het denkbeeld kwamen, dat het wel heel noodig en gewichtig is, dat zij die talen leeren, maar dat zij er bij slot van rekening toch niets van behoeven te weten?

Doch dat spreken over toebedeelde uren brengt mij vanzelf - om tot mijn eigenlijk onderwerp terug te keeren - op een bezwaar, dat wellicht deze of gene in het midden zal brengen.. 'Maakt ge u sterk', hoor ik vragen, 'dat men in de uren, afwisselende van 6 tot 8 's weeks, voor het Grieksch gedurende 5 en voor het Latijn gedurende 6 jaren, met de meerderheid eener klasse het einddoel zal bereiken? Het einddoel, 'twelk ge immers steldet in ontwikkeling van het verstand door telkens wijzen op vormen aan den eenen kant, doch vooral in het opwekken van den zin voor klassieke literatuur en het inleiden daarin door lectuur en nog eens lectuur aan den anderen kant? Moet dat herhaaldelijk stilstaan bij vormen van woorden en zinnen niet telkens een hinderpaal zijn voor het vorderen in het lezen der schrijvers?' Daarop zou ik willen antwoorden, dat men dan ook steeds de grammatica als *middel* dient te beschouwen, schoon dan ook als volstrekt onmisbaar middel. Wanneer ik zoo spreek, heb ik natuurlijk niet het *eerste* jaar op het oog, waarin de knaap Latijn of Grieksch leert. Dan, ja zelfs voor een deel nog in het *tweede* jaar moet grammatica nog *hoofddoel* zijn, opdat eene stevige grondlaag den leerling later steeds het gevoel geve van op vasten bodem te staan. Zonder die bewustheid toch kan er van vorderingen geen sprake zijn. Ik zou verder

(*) *De Onderwijswetten in Nederland en hare uitvoering. Administratieve verzameling van alles wat daarop betrekking heeft, uitgegeven met magtiging van zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken en met aanteekeningen voorzien door Mr. P.F. Hubrecht, Secretaris-Generaal van Binnenlandsche Zaken. A. Eerste afdeeling, Hooger Onderwijs. Deel I.*

willen zeggen, dat men bij het onderwijzen der oude talen steeds het ‘lente festinare’ in practijk moet trachten te brengen, zonder daarbij ooit zóóveel nadruk te leggen op het eerste woord, dat men gevaar zou loopen zijn einddoel, al ware het maar één oogenblik, uit het oog te verliezen. Integendeel: van den leeraar in die talen vooral moet men kunnen zeggen, wat Horatius aan Homerus als groote verdienste toekent: ‘Semper ad eventum festinat’, zonder dat men hem echter kunne beschuldigen van aan dat ‘naar het doel jagen’ ooit de grondigheid van zijn onderwijs op te offeren. En eene wijze, om *veel* met *nauwkeurig* lezen te verbinden, zelfs bij het in het gymnasiaal leerplan gestelde uren-minimum (dat echter nimmer een maximum moge worden!): een leermeester, bezield met ijver voor zijn uitverkoren studievak, met ernstige toewijding aan zijn werkkring en met liefde tot zijne leerlingen - ik ben ervan overtuigd - hij zal ze vinden; mits hij zichzelven en zijn leerlingen met den tijd leere woekeren; mits hij bovenal in zijn vaandel schrijve deze schoone spreuk van Mulder(*): ‘*Onderwijzen is de kunst om hetgeen onderwezen wordt te leeren liefhebben*’! Want heeft hij het geluk, die kunst te leeren verstaan, dan nemen hem zijne leerlingen gaandeweg een deel zijner taak van de schouders; dan worden zij - zelfs reeds op het gymnasium - ‘*hun eigen onderwijzer*’(†)!

Amsterdam, September 1880.

F.L. ABRESCH.

Joodsche schoolverordeningen uit de Middeleeuwen.

Nadat Dr. M. Güdemann, rabbijn en prediker te Weenen, in 1873 een werk had uitgegeven: *Das Jüdische Unterrichtswesen während der spanisch-arabischen Periode*, deed hij onlangs een boek het licht zien, dat hierop het vervolg is. De volledige titel luidt: *Geschichte des Erziehungswesens und der Cultur der Juden in Frankreich und Deutschland, von der Begründung der jüdischen Wissenschaft in diesen Ländern bis zur Vertreibung der Juden aus Frankreich* (*X-XIV Jahrhundert*)(§). Het bevat vele wetenswaardige zaken, meest aan Hebreeuwsche geschriften ontleend. Bijna overal zijn echter de Hebreeuwsche citaten naar de noten verwezen, hoewel ze niet altijd in den tekst vertaald worden en menige bijzonderheid dus voor den geschiedvorscher,

(*) Mulder, als boven p. 151.
(†) Mulder, als boven p. 137.
(§) Wien 1880. A. Holder. Prijs 6 Mark.

wien dit werk zooveel kostelijks biedt, verborgen blijft, als hij deze taal niet machtig is. De bestudeering van de tweede helft, vooral aan Duitschland gewijd, wordt bemoeilijkt door de talrijke citaten in het middeleeuwsch Duitsch, die in den tekst staan. Meer dan in zijn werk over het onderwijs in Spanje heeft de Schrijver hier den algemeenen beschavingstoestand van het volk, welks opvoedingswezen hij wilde leeren kennen, beschreven, omdat hij terecht begreep, dat het een met het ander nauw samenhangt.

Onder al het belangrijke, ons door Güdemann meegedeeld, is ook eene schoolverordening, eerst onlangs in een handschrift te Oxford gevonden, die door den Schrijver, èn in het Hebreeuwsch èn vertaald, wordt meegedeeld. Ik wensch haar hier te bespreken.

Zal hare beteekenis voor den tijd, waarin zij behoort, goed verstaan worden, dan moet ik eerst in eenige breede trekken den toestand der Joden, onder wie zij is opgesteld, schetsen. Verplaatsen wij ons dan in Noord-Frankrijk omstreeks het jaar 1000!

De Kapetingers hielden den troon van Karel den Groote bezet, maar hadden slechts een klein deel van zijne macht. Alleen in het kroondomein Isle de France onbeperkte gebieders, voor Bretagne en Normandië leenmannen van den Engelschen koning, werden zij in de overige deelen van hun rijk in hunne bewegingen zeer belemmerd door hunne groote baronnen, die ongezind waren, zich door iemand de wet te laten voorschrijven. Langzamerhand echter wisten zij, van de onderlinge twisten dier heeren gebruik makende en vaak door de geestelijkheid gesteund, hunne macht te vergrooten.

Over het geheel was Frankrijk een Christenland, welks bisschoppen, hoewel den paus als hoofd der Kerk erkennende, echter op menig punt hunne zelfstandigheid handhaafden. Nog zou het eene eeuw duren, voordat de Parijsche Universiteit werd gesticht, maar reeds bloeide daar en elders menige school, waarin de godgeleerdheid werd beoefend. Ook daarbuiten, in den boezem der gemeenten, was godsdienstig leven. Dit openbaarde zich mede in de vele, grove ketterijen, waardoor zelfs de grondslagen en hoofdleeringen der Kerk werden aangetast. Kerkvergadering op kerkvergadering zou in de elfde eeuw moeten bijeenkomen, om het gevaar af te wenden, en de brandstapels zouden worden opgericht, om de bestrijders der leer onschadelijk te maken, tenzij zij, als de beroemde bekamper van het leerstuk der transsubstantiatie, Berengarius van Tours, hun leven door eene herroeping redden.

Hoe ruw de zeden waren, leert ons reeds dit ééne feit, dat de Koningin Constantia, vrouw van den tweeden Kapetinger, aan den ten vuurdood veroordeelden Bisschop Stefanus, eens haar biechtvader, toen hij ten brandstapel werd geleid, eigenhandig een oog uitsloeg. Het spreekt vanzelf, dat hoog- en laaggeplaatsten zeer bijgeloovig waren en mede daardoor lichtelijk de speelballen hunner priesters werden;

de eeuw zou niet voorbijgaan, voordat de eerste kruistocht leerde, tot welke hoogte van dweperij vorsten en volken in den naam Gods konden opgewonden worden.

In dezen tijd valt eene krachtige ontwikkeling van het Jodendom in Noord-Frankrijk en aan den Rijn. Tot nog toe waren in die streken geene mannen opgestaan, die zelfstandig de heilige oorkonden en wetboeken bestudeerden, geene menschen van gezag voor hunne omgeving. De Joden waren voor de regeling van hun godsdienstig leven geheel afhankelijk van de beroemde scholen in Mesopotamië, die, onder de leiding der zoogenaamde *Gaonîm*, de van de vaderen in den Talmud overgeleverde verordeningen hadden gehandhaafd en verspreid. In moeilijke gevallen haalden de Joden in het Westen uit het verre Oosten beslissingen.

Het ligt in de reden, dat gemeenten, wier godsdienstig leven gevoed werd van de kruimels, die van anderer tafel vielen, noch kundig noch ijverig waren. Inderdaad kwijnden zij ook. Al bezat men wellicht een exemplaar van den Talmud, niemand verstond hem; heerschte dientengevolge in menig opzicht onwetendheid betreffende hetgeen de vaderen geleerd hadden, ook vele voorschriften, die men zeer wel kende, werden vrij algemeen overtreden. Zoo schrijft een rabbijn uit de elfde eeuw: ‘Een tiental jaren geleden waren in dit geheele rijk (Isle de France) geen *mezoeza's* te zien.’

In vergelijking met de rampen, die hen, in Duitschland na het begin der kruistochten, in Noord-Frankrijk onder Filips Augustus (1180-1223) en daarna, hebben getroffen, hadden de Joden er een gelukkig lot. Zij werden niet vervolgd, konden zich neerzetten, waar zij wilden, verwierven landerijen en andere bezittingen en genoten zelfs eene groote mate van vrijheid in het spreken over de leeringen en gebruiken der Christelijke Kerk. Zoo wordt ons naar aanleiding van Spreuk. 25:20: ‘Als iemand die op een kouden dag een kleed aflegt of azijn op loog (*natron*) giet, is iemand die liederen zingt voor een bedroefd hart’, de volgende anekdote verteld: ‘Eens is het gebeurd, dat een “vreemdeling” een rok bracht en aan de “vreemdelingen” - natuurlijk worden hiermede Christenen bedoeld - zeide, dat dit de rok van den Nazireër was. Hij sprak: indien gij dit niet wilt gelooven, ziet, wat ik doe. Te gelijk wierp hij den rok in het vuur, maar hij verbrandde niet. Toen zeiden de priesters tot de Joden: Weet gij wel, dat er iets heiligs aan den rok is? Maar een schriftgeleerde antwoordde: Geeft hem mij eens hier; dan zal ik u laten zien, wat er werkelijk aan is. Toen nam hij sterken azijn en zeep, waschte den rok voor hunne oogen ermee en zei: Werpt hem nu eens in het vuur. Toen zij nu de proef namen en hem in 't vuur wierpen, verbrandde hij. Op hunne vraag, waarom hij hem gewasschen had, antwoordde de Jood: Omdat het kleed met “salmandria” besmeerd was, vond ik het noodig, het te wasschen, en nu dit er niet meer op was, is het verbrand.’ - Zoo iets zouden zij

in de twaalfde en dertiende eeuw wel gelaten hebben! Eene dergelijke heiligschennis zou toen stroomen Jodenbloed hebben doen vlieten.

Hoe goed het in dezelfde eeuw den Joden in Noord-Frankrijk en aan den Rijn ook ging, zij waren vreemdelingen voor de ingezetenen; er bleef eene kloof, door verschil van ras en godsdienst gegraven, tusschen den zoon Israël's en den Gallischen of Germaanschen Christen; en deze kloof werd althans niet smaller, toen onder de Joden zelfstandige studie der Wet ontstond en mede daardoor hun ijver voor den godsdienst aanmerkelijk verhoogd werd.

R. Gersom ben Juda uit Lotharingen, 'het licht der ballingschap', was de eerste Talmudist in die streken en schitterde vooral te Mainz. Hij schreef den eersten commentaar op den Talmud en maakte hierdoor zijne geloofsgenooten aan Seine en Rijn onafhankelijk van de scholen aan Eufraat en Tigris. Door het groot gezag, hetwelk men hem vrijwillig toekende, wist hij eenige belangrijke verordeningen ingang te doen vinden. Zoo ijverde hij tegen de polygamie, hoewel in Bijbel noch Talmud verboden, en liet haar slechts in enkele gevallen toe. Ook deed hij de overtuiging veld winnen, dat tot echtscheiding de inwilliging der vrouw vereischt werd: een belangrijke vooruitgang op het Talmudisch recht. En in een tijd, toen de brieven door boodschappers bezorgd werden, was het geene kleinigheid, dat iemand van zijn invloed krachtig verkondigde, dat het briefgeheim heilig was. Hij stierf in 1028.

Bij het nageslacht is hij overschaduwd door een armen Lotharinger, Rabbi Sjelomo ben Izak, bij afkorting gewoonlijk 'Rasji' genaamd, wiens commentaren op den Bijbel en den Talmud bij de Joden eeuwenlang zooveel gezag hebben gehad, dat men vaak huiverde, ervan af te wijken, en die hierdoor een onberekenbaren invloed op het Jodendom, alsook op de exegese der Christen-godgeleerden, uitgeoefend heeft. Daarom een enkel woord erover! Van de schriftverklaringen der rabbijnen vóór hem is niet veel goeds te zeggen. Zij haalden uit elken tekst, ja, uit ieder woord, door middel van allerlei kunstgrepen, waarvan de allegorische verklaring nog eene der onschuldigsten is, alles wat eruit te halen was. De willekeur was schier grenzenloos. 'Rasji' nu houdt zich wel is waar hiervan volstrekt niet vrij, maar hij beseft althans, dat 'de eenvoudige zin', zooals de Joden met weinig achting noemden, wat bij ons heet: de bedoeling des schrijvers, zooals die uit de beteekenis der woorden in hun verband blijkt, waarlijk van belang is, en wat meer zegt, hij handelde vaak naar deze overtuiging. Dezelfde nuchterheid legde hij ook in zijne Talmudverklaringen aan den dag, alsmede in zijne voorschriften aan zijne geloofsgenooten. Hij vorschte niet naar den diepen zin der Talmudische verordeningen, noch naar den samenhang van dezen met de denkbeelden van zijn tijd; hij philosopheerde niet; hij vroeg eenvoudig: wat leeren de vaderen? en drong erop aan, hunne bevelen te gehoorzamen.

In deze richting stuurde hij zijne Joodsche omgeving, en na zijn

dood (1105) hebben zijne schoon- en kleinzonen, met andere schriftgeleerden, vele scholen gesticht, waarin men zich beijverde, den Talmud te leeren, te verklaren en zijne voorschriften toe te passen. Men noemt hen de Tosafisten, d.w.z., die *tosefôt*, 'toevoegselen' (op den Talmud), gegeven hebben.

Deze gulden eeuw voor het Duitsche en Fransche Jodendom is gevolgd door zeer donkere tijden, waarin het maatschappelijk en zedelijk bijkans te gronde ging.

Vooreerst braken de vervolgingen los. De dwepende kruisvaarders, brandende van begeerte, het heilige graf uit de handen der ongeloovigen te redden, begrepen, dat het een Gode welgevallig werk was, den menschen, wier voorvaderen den Heiland hadden gekruisigd, die euveldaad te doen boeten, en zij, die niet naar Palestina togen, namen gretig deel aan dit goede werk en koelden hun moed aan de gehate Joden. De beschuldigingen, dat zij kinderen slachtten voor de viering van het Paaschfeest, bronnen vergiftigden, heiligschennis pleegden, b.v. met de hostie, als zij die in handen konden krijgen, zetten ontzaglijk veel kwaad bloed. Paus Innocentius III, de geweldige ketterjager, vaardigde wel eene bul uit, waarin zij, zoo het heette, werden beschermd, maar eigenlijk werd daardoor de verdrukking slechts geregeld, en het ging zoowel in Frankrijk als in Duitschland van kwaad tot erger. De goederen der Joden werden voor de bezitting der baronnen verklaard; het werd genade van de heeren genoemd, als dezen hun iets lieten behouden; de vrijheid, zich te vestigen, waar zij wilden, werd hun ontnomen; gaandeweg werden zij als lijfeigenen met het land overgedaan; hun handel werd beperkt; o.a. werd hun verboden, kerkegoederen te pand te nemen en benoodigdheden van den Christelijken eeredienst te leveren; de synagogen werden onteigend en tot kerken ingericht; in het begin der dertiende eeuw keerde zich de Kerk tegen den Talmud, en in 1242 zijn geheele wagenvrachten van dit werk te Parijs door beulshanden verbrand, terwijl de studie ervan met alle andere zwarte kunst verboden werd.

Het behoeft geen betoog, dat een zoo getrapt volk zedelijk achteruitging. Wij zullen straks zien, hoe de opstellers der schoolverordeningen dit erkenden en er rekening mee hielden.

Aan deze zeer ongunstige uitwendige omstandigheden paarde zich een hevige partijstrijd onder de Joden-zelven, een strijd, die geen goeden invloed op hen gehad heeft. Twee en dertig jaar na den dood van 'Rasji', in het jaar 1137, werd te Cordova een knaap geboren, voor wien eene schitterende toekomst onder de Joden was weggelegd, Mozes, de zoon van Maimon, later kortweg Maimonides of Rambam (abbreviatuur van Rabbi Mozes Ben Maimon) genoemd. De omgeving, waarin hij opgroeide en leerde, deed hem een geheel anderen weg inslaan dan 'Rasji' en diens leerlingen. Nevens den Talmud toch bestudeerde hij de Aristotelische philosophie, al was het slechts uit de tweede hand,

door de Arabische bewerkers ervan, vooral door het onderricht van den beroemden wijsgeer Averroës. Uit zijn vaderland verdreven en gedwongen, den Islam te omhelzen, bracht hij zijn leven grootendeels als arts, eindelijk als lijfarts van den Sultan, in Egypte door, waar hij zijne beroemde werken schreef en in 1207 stierf. Hij was met hart en ziel een Talmudische Jood en beoogde in zijn Commentaar op de Misjna en in zijn werk *De herhaling der Wet*, bovenal den Talmud verstaanbaar en voor iederen Jood toegankelijk te maken. Maar hij had behoefte aan een systeem; duizenden los samenhangende, niet door gelijkheid van beginsel met elkaar in verband staande voorschriften in het hoofd te houden en anderen mee te deelen, voldeed hem niet. Hij wilde de Talmudische voorschriften begrijpen, het gelijksoortige bijeenvoegen en er eene redelijke verklaring van vinden. Daarenboven verbond hij met hartelijke liefde voor het Jodendom groote philosophische kennis, en het was hem onmogelijk, niet te trachten, de resultaten der wijsbegeerte en de leeringen van Mozes en Talmud met elkaar in overeenstemming te brengen. Zoo viel hij in den strik, voor elk scolasticus van welke gezindte ook, gespannen: hij maakte zichzelf wijs, dat de Aristotelische wereldbeschouwing en de Joodsche zeer wel met elkaar te rijmen waren, verbond dientengevolge wijsgeerige problemen met de woorden der Schrift, en gaf als de ware leer eene mengeling van onvereenigbare ideeën ten beste.

Door de denkers van harte toegejuicht, wekte dit philosophisch gekleurde Jodendom de achterdocht op der niet wijsgeerig gevormde, maar in den Talmud doorknede geleerden. Hieruit ontstond een zeer heftige strijd, vooral in Noord-Frankrijk en Duitschland, waar de scholen van Gersom en ‘Rasji’ zich toelegden op uitbreiding en verscherping der wetsbepalingen. Men zag er zeer goed, en voelde nog meer instinctmatig, dat de leer van Maimonides uitliep op ketterij. Zoo werd b.v. het Joodsche geloof aan de opstanding uit de dooden bij hem verdrongen door het meer philosophisch denkbeeld der onsterflijkheid en raakte menig wetsvoorschrift als minder belangrijk op den achtergrond, omdat daaraan in het stelsel slechts eene ondergeschikte plaats toekwam. Weerkeerig werden de rabbijnen van het Noorden, niet ten onrechte, door de aanhangers van Maimonides van bekrompenheid en dorheid beschuldigd.

Met groote bitterheid werd deze strijd gevoerd. Het regende van weerszijde evengoed scheldwoorden als argumenten. Beide partijen bleven, zooals vanzelf spreekt, op haar stuk staan, en de streng conservatieve partij der Anti-Maimonisten sprak den vloek uit over elk aanhanger van dat philosophische Jodendom, terwijl zij zich aan ‘Rasji’ vastklemde. Toen de exemplaren van den Talmud door de vervolging tegen dit boek zeldzaam werden en menig rabbijn genoodzaakt was, uit het hoofd moeilijke vragen te beantwoorden, werd de behoefte aan compendia ook in Noord-Frankrijk gevoeld; maar hier schreef men geen, min of meer logisch samenhangend, stelsel, als ‘Rambam’ had

gedaan; dorre verzamelingen van geboden en door rabbijnen gestelde beslissingen moesten hier in de behoefte voorzien.

Uitwendige en inwendige omstandigheden werkten dus samen, om het Jodendom hier te doen dalen en een tijd van geestelijke armoede te doen aanbreken. Gedrukt door vervolgingen, altijd blootgesteld aan vernederingen, ja, telkens in levensgevaar, innerlijk verdeeld door partijschap en gedurig meer gedrongen naar den kant der meest bekrompene opvatting van Gods wil, werden de Joden steeds kleingeestiger en bijgelooviger; hun zedelijk gevoel werd afgestompt; hun godsdienst miste verheffing en warmte.

In dezen tijd zijn de schoolverordeningen opgesteld, waarbij wij ons eenige oogenblikken bepalen willen.

Zij zijn gevonden, gelijk ik reeds meedeelde, in een handschrift op de Universiteits-bibliotheek te Oxford, tusschen andere middeleeuwsche geschriften. Op verscheidene plaatsen is de tekst, dien Dr. Güdemann geeft, onverstaanbaar, en niet altijd is het hem gelukt, de ware lezing te gissen. Daar hij nu het handschrift niet zelf gezien had en hem alleen een afschrift ten dienste stond, kwam het mij niet onwaarschijnlijk voor, dat enkele fouten op rekening van den vervaardiger hiervan moesten gesteld worden. Om mij ervan te vergewissen, heb ik het handschrift ontboden en nauwkeurig met Güdemann's tekst vergeleken. Inderdaad was de kopie, die hij gebruikte, hier en daar onjuist en zou de uitgever met eenige moeilijkheden minder te worstelen hebben gehad, indien hij het manuscript zelf vóór zich had gehad. Maar er blijven toch nog zwarigheden genoeg over, veroorzaakt door de slordigheid van vroegere afschrijvers. Enkelen hiervan heeft Güdemann, door gissingen, opgelost; bij anderen was hij zoo gelukkig niet. Ook heeft hij bij het vertalen eenige fouten gemaakt. Daarom is het ook voor de weinigen ten onzent, die met zijn werk kennis zullen maken, niet onnut, dat ik het stuk in zijn geheel mededeel. Eerst echter een woord over de inrichting ervan!

Ik schreef boven dit opstel: Joodsche schoolverordeningen, in het meervoud. Inderdaad hebben wij hier blijkbaar te doen met een saamgesteld werk, al wordt het ons als een doorloopend stuk overgeleverd. Na een opschrift, waarvoor naar het schijnt, twee of drie kortere opschriften den inhoud geleverd hebben, krijgen wij eerst eene reeks van twaalf voorschriften, behoorlijk genummerd; dan acht artikelen, die allen aanheffen met: ‘De ouden hebben bepaald’; eindelijk het kortste gedeelte, dat met de vraag: ‘Hoe moet men de knapen leeren?’ aanvangt en zonder indeeling de leerstof behandelt. Is de tweede verordening eene latere redactie van de eerste, de derde een toevoegsel? Of zijn het drie stukken, onafhankelijk van elkaar ontstaan en later saamgevoegd? Het derde onderstelt blijkbaar den hoofdinhoud der vorigen, maar de eerste twee schijnen slechts saamgekoppeld.

Wat het vaderland dier verordeningen betreft, ik heb geene gegevens, om een ander gevoelen voor te staan dan Güdemann, die ons naar Noord-Frankrijk wijst en wel naar een ander deel dan Isle de France, omdat in het eerste stuk de 'Sareptîm' vermeld worden, waarmee òf de Franschen in het algemeen òf de bewoners van Isle de France aangeduid worden. Zij behoeven echter niet alle drie juist uit dezelfde streek afkomstig te zijn. Ziehier de vertaling van het stuk!

'Dit is het boek der vroegere schoolverordeningen, tot eer der leerlingen en leermeesters door de ouden vastgesteld.

Dit zijn de verordeningen en gebruiken en onderrichtingen, om de reine woorden des Heeren te doen kennen en verstaan, door de verstandige mannen van vroeger tijd, de Godvreezenden, vastgesteld, onder goedkeuring der *gaonîm*, om de Wet te bevestigen en te steunen, om haar te verbreiden in Israël en Juda. Elk rechtschapene uit de zonen Israël's neme ze aan tot eene eeuwige inzetting!

De eerste bepaling geldt de priesters en Levieten. Het is hun plicht, een hunner zonen te wijden voor de Wetsstudie, zelfs terwijl hij nog in den moederschoot is. Zoo toch is hun geboden van den Sinai (Num. 8:16): "Want gegeven, gegeven zijn zij mij", wat zeggen wil: van den moederschoot af. Ook staat geschreven (Deut. 33:10): "Zij zullen uwe inzettingen aan Jakob leeren", en wederom (Ez. 44:23): "En mijn volk deelen zij kennis mede", en elders (Mal. 2:7): "En de lippen des priesters bewaren wetenschap." Desgelijks zullen Israël's oudsten een hunner zonen afzonderen, want zoo deed Jakob; er staat toch geschreven (Gen. 28:22): "Van alles, wat gij mij schenken zult, zal ik u tienden, ja, tienden geven." Daar het werkwoord "tienden geven" hier tweemaal staat, wijst de Schrift op twee tienden, een in geld en een in zonen. Zoo zegt ook Ezechiël (23:37): "En hunne zonen, die zij mij gebaard hebben, hebben zij hunnen afgoden ten spijs gebracht"; waarmee de Schrift leert, dat zij hunne zonen van den moederschoot af aan de Wetsstudie gewijd hadden. Immers: "zij hebben ze mij gebaard" beteekent: voor mijn naam.

De tweede bepaling (houdt in), voor de afgezonderden, die het juk der Wet op zich nemen, een leerhuis naast de synagoge in te richten. En dit huis moet genoemd worden: de groote school, want evenals men voorgangers in de gemeente (*chazân's*) aanstelt, om den grooten hoop te ontheffen van den plicht der voorgeschreven gebeden, zoo maakt men ook leerlingen, die verplicht zijn, altijd over de Wet te denken, om velen te ontheffen van den plicht, de Wet te bestudeeren, opdat het koninkrijk der hemelen niet achteruit ga. Zij, die tot de Wetsstudie geheiligd zijn, zijn die afgezonderde leerlingen, en zij heeten in de taal der Misjna afgezonderden (farizeën), in die der Schrift nazireërs, want er staat (Am. 2:11): "Ik zal sommige uwer zonen tot profeten maken en sommige uwer jongelingen tot nazireërs." Die afzondering nu brengt in de klasse der reinheid, want er staat (Lev.

20:7): “Gij zult u heiligen en heilig zijn”, en elders (Lev. 16:19): “Gij zult het heiligen en rein maken.”

De derde bepaling gebiedt den afgezonderden, niet uit het huis te gaan, voordat zij er zeven jaar in vertoefd hebben, en daar te eten, te drinken en te slapen, alsmede in het leerhuis geen onnutte taal uit te slaan. Immers, een leerling, die komt en gaat, kan niet volleerd worden; dat kan alleen hij, die zich afbeult (letterlijk: doodt) in de tenten der Wet; want er staat (Num. 19:14): “Dit is het ware leeren, dat een mensch sterft in de tent.” En ieder, die ijdele woorden zegt in synagoge of school, overtreedt een positief gebod, want er staat (Lev. 19:30): “Gij zult mijne heiligdommen eeren.” Zooals iemand een deel zijner goederen aan den hemel wijdt, zoo zal iemand een zijner zonen aan de Wetsstudie wijden. Als de afgezonderden de school vóór de zeven jaar verlaten, moeten zij eene bepaalde boete betalen. Een schriftuurlijken grond hiervoor zou men in het woord kunnen vinden (Jer. 2:8): “Die de Wet hanteeren, kennen mij niet”, waarin ligt opgesloten, dat zij zich verbonden hadden, de inzettingen en wetten Gods te leeren kennen.

Volgens de vierde bepaling moet jaarlijks van elken Jood geheven worden twaalf stuiver ten bate van de school, in plaats van den halven sikkel, dien onze vaderen opbrachten voor den dienst van het heiligdom en de offers. Eveneens zijn wij verplicht, eene vrijwillige jaarlijksche gave voor de school te brengen, om de leerlingen te onderhouden, de onderwijzers en repetitoren te betalen en boeken te koopen. Zooals de offers der wereld heil aanbrengen, zoo ook de verstandige leerlingen, gelijk geschreven staat (Jez. 54:13): “Al uwe zonen zullen van God geleerd zijn, en het heil uwer zonen zal groot zijn”, en elders (Ps. 119:165): “Groot heil voor hen, die uwe wet liefhebben, en er zal geen struikelblok voor hen zijn.”

Vijfde bepaling. Er moet een curator aangesteld worden over de leermeesters(*), om hunne taak te bepalen en de vatbaarheid en de traagheid der knapen gade te slaan, want de onderwijzers gelijken op werklieden, die altijd hunkeren naar het langen der avondschaduwen. Dit is de rechte manier, de zaak in orde te houden, waarmee gij uw plicht voor God en Israël zult volbracht hebben. Hierom moeten de leeraars hun onderwijs niet geven in hunne huizen, maar in de school, om het gebod te vervullen (?). En dit huis heet de kleine school. Deze nu wordt de opzichter der leermeesters genoemd, en indien hij onder de knapen een hardleerschen en stompzinnigen ziet, dan moet hij hem bij zijn vader brengen en zeggen: God make uw zoon bekwaam voor goede werken, maar voor de Wetsstudie is hij veel te dom. Anders zouden de vluggeren om hem schade lijden. Ook mag hij (de leermeester?) zijn loon niet voorniet trekken, opdat hij niet voor een

(*) In den tekst staat: leerlingen; maar het vervolg bewijst, dat dit eene schrijffout is. De beide woorden verschillen slechts één letter.

dief gehouden worde. Misschien ook gaat de knaap naar een anderen leermeester en vordert daar goed.

Zesde bepaling. De onderwijzers mogen niet meer dan tien knapen voor hetzelfde onderwerp bij zich nemen. Wel is waar hebben de schriftgeleerden bepaald: één leermeester op vijf en twintig knapen; maar dat was goed in Palestina, welks klimaat voor verstandelijke ontwikkeling gunstig is, en in een tijd, toen Israël in zijn eigen land woonde en onafhankelijk was; want een vrij gemoed is fier, sterk, klaar en helder, geschikt, wetenschap en kennis te vergâren, omdat het niemand dan God dient; terwijl een gemoed in slavernij laag is, zwak en dor, onbekwaam wetenschap en kennis in zich op te nemen, omdat het harde en wreede meesters dient en al zijn werk en zijne moeite voor menschen is, die er niets voor gedaan hebben. Voortdurend is het bezig met harde diensten, daarenboven bevreesd en beangstigd. Het wrokken neemt het verstand weg. Daarom worden de onderwijzers vermaand, niet meer dan tien knapen te gelijk vóór zich te nemen. Een schriftuurlijken grond zou men hiervoor kunnen vinden in het woord (Ps. 82:1): "God staat in de vergadering Gods", want eene "vergadering" bestaat minstens uit een tiental, zooals wij uit Ex. 20:24 leeren: "In elke plaats, waar ik mijn naam zal doen gedenken, zal ik tot u komen"; de getalswaarde toch van het woord *abô* (ik zal komen) is tien, en zooals de (ouden) schriftgeleerden eene versterking en heining om de Wet hebben gemaakt, zoo deden de jongeren (de *gaonîm*) voor de woorden hunner groote voorgangers.

De zevende bepaling schrijft den leermeesters voor, de knapen niet mondeling, maar schriftelijk te onderwijzen, opdat(*) zij den Targum (Arameesche overzetting der Schrift) voor hen schriftelijk(†) vertalen, evenals zij het Hebreeuwsch doen, om vertrouwd te worden met het lezen van den Talmud en ingeleid te worden in de *halacha* (wetsbepalingen). En Onkelos heeft de Wet in het Arameesch vertaald ter wille der Babyloniërs, omdat dezen die taal spreken, om hun de Wet in hunne eigene taal te doen hooren. Zoo heeft ook Rabbi Saädia de "Gaôn" - zij de nagedachtenis des rechtvaardigen gezegend! - de Wet in het Arabisch vertolkt, opdat men die mocht begrijpen, dewijl men de heilige taal niet verstond. Schriftgeleerden, die leerlingen van "het hoofd der ballingen" waren, pleegden de afdeeling der Schrift, die wekelijks op den sabbat gelezen wordt, tweemaal in het Hebreeuwsch en eens in de Arameesche vertaling te lezen; tweemaal in het oorspronkelijke, uit liefde voor de Wet, want alles, wat dierbaar is, wordt tweemaal gelezen; en eens vertaald, om de woorden der Wet aan vrouwen en onkundigen te doen hooren; wellicht dringt de godsvrucht in hun hart. En zoo is het gebruik ook der Sefartîm(§), van

(*) In dit artikel is blijkbaar eene verwarring van onderwerpen. Een deel ervan behoort zeker in het volgende.

(†) Of: volgens het handschrift.

(§) Zie boven.

de Wetsafdeeling op den sabbat tweemaal den tekst, eens de Fransche vertaling te lezen, in de taal des volks.

Ten achtste(*) wordt voorgeschreven, aan de knapen den Targum schriftelijk in het Fransch te doen vertalen, opdat zij zich spoeden tot de lezing van den Talmud en gemakkelijk in de *halacha* ingeleid worden, zoodat de onderwijzers zich alleen behoeven te vermoeien, om den kinderen den redeneertrant te leeren, en niet de taal, daar zij in de taal van den Targum reeds tehuis zijn.

Ten negende wordt den onderwijzers gelast, de knapen te gewennen, elkander elken avond vragen te stellen, opdat zij zich mogen scherpen en gevat worden, en hunne kennis vermeerdere; want er staat geschreven (Spreuk. 27:17): "Gelijk ijzer ijzer scherpt, zoo de eene mensch den blik des anderen." Daarom zullen de knapen zich schamen voor elkander, wanneer zij elkaar niet behoorlijk weten te antwoorden uit vrees voor den onderwijzer.

Ten tiende. De leeraren moeten des Vrijdags herhalen, wat zij in die week en in de vorige onderwezen hebben, en op den eerste der maand, wat zij in die maand en in de vorige geleerd hebben, in de maand Tisri (ongeveer Oct.), wat zij des zomers, in Nisan (ongeveer April), wat zij des winters geleerd hebben, opdat zij (de leerlingen) niets vergeten en het geleerde goed onthouden. Zoo is ons voorgehouden: Wie één hoofdstuk of ééne wetsbepaling vergeet, overtreedt twee negatieve geboden, nl. (Deut. 4:9): "Wacht u en hoed u zeer, niets te vergeten van hetgeen uwe oogen gezien hebben, en dat het niet wijke uit uw hart al uwe levensdagen; veeleer zult gij ze uwen zonen bekend maken."

Ten elfde. De onderwijzers moeten de knapen in den winter, van den eersten Marcheswân (ongeveer November) tot den eersten Nisan, ook des avonds, gedurende een vierde deel van den nacht, leeren, omdat de winterdagen zoo kort zijn, en elke knaap moet bijdragen voor de olie van de lamp.

Ten twaalfde. De onderwijzers mogen zich met geenerlei werk, ook niet met schrijfwerk, onder de les bezig houden, opdat zij niet beuzelen met hun onderwijs en hunne taak verwaarloozen. Zij zullen daarentegen trouw hun arbeid vervullen, want zij zijn verplicht, het werk des hemels stipt te volbrengen. Hoeveel werk de onderwijzers moeten doen, wordt geregeld naar hunne vermogens en volgens het bevel der opzichters, die over hun werk gesteld zijn.'

Voordat ik de tweede verordening mededeel, eene enkele opmerking over deze.

Zij vermeldt herhaaldelijk de *gaonîm* en eens 'het hoofd der ballingen', d.i. het hoofd der Joden in Mesopotamië; de Joden, voor wie deze bepalingen bestemd waren, voelden zich dus nog niet zelfstandig

(*) Hierin behoort waarschijnlijk een deel van art. 7.

genoeg, zelven die zaak te regelen. Trouwens, dit is geheel in den geest van het Jodendom, dat eene ontzaglijke waarde aan het woord der vaderen hecht en liefst niets wil vaststellen, dan op eens anders gezag. Eigenaardig is daarom de poging, het voorschrift, dat een leeraar slechts tien knapen te gelijk onderwijzen mag, op een woord der Schrift te doen rusten. Kunnen zij daar geen vasten grond vinden, dan maar een wankelen.

Maar hoe diep weemoedig luidt dit voorschrift met zijn waren grondslag: slavernij verlamt de denkkracht!

In het derde artikel hebben wij een paar curieuse staaltjes van rabbijnsche exegese, evenals ook het vervolg dergelijke geeft. In Num. 19 wordt gehandeld over verontreiniging, en vs. 14, vertaald volgens het verband, luidt: 'Dit bepaalt de Wet: als iemand in eene tent gestorven is, dan wordt ieder, die daar binnentreedt, en al wat erin is, voor zeven dagen onrein.' Dit is de eenvoudige zin, gelijk de rabbijnen zeer goed wisten, maar afgezien van het verband, kunnen de eerste woorden vertaald worden: 'Dit is het ware leeren, dat een mensch sterft in de tent', en zij, die van alles, ook van hetgeen vanzelf spreekt, een schriftuurlijken grond zochten, namen tot deze opvatting, als volkomen wettig, hunne toevlucht, om te bewijzen, dat men hard werken moet, om kennis te verkrijgen.

Ten slotte zij opgemerkt, dat zeer vreemd de schoolverordening heet gegeven te zijn 'tot eer' der leermeesters en leerlingen. Dit is al eene zeer ongewone bedoeling, en het vijfde artikel laat zich daarenboven zeer ongunstig over het gehalte der leeraars uit. Maar de Hebreeuwsche tekst geeft het.

De tweede verordening luidt:

'Art. 1. De ouden - hunne nagedachtenis zij gezegend! - hebben bevolen, een leerhuis te koopen naast de synagoge, opdat de plaats des gebeds en die des onderrichts nauw verbonden mogen zijn, gelijk men afleiden kan uit een psalmvers (84:5): 'Zij gaan van het eene goede werk naar het andere, en men zal zich vertoonen voor God in Sion.' Er zullen ook gehuurde plaatsen zijn der afgezonderden(*), en ieder afgezonderde zal zijn deel aan de huishuur betalen, zooals zij ook het loon van leermeester en repetitoren opbrengen. Dit huis wordt gekocht voor het geld der gemeente, maar aan de afgezonderden en de rijken verhuurd, en de huur gegeven aan den rector of tot betaling der repetitoren.

Art. 2. Er moet een klooster (leerhuis voor de afgezonderden) zijn in de hoofdstad van het rijk, en alle omliggende gemeenten moeten jaarlijks vrijwillige gaven zenden tot ondersteuning van het klooster, om de leerlingen te onderhouden, de onderwijzers en de repetitoren

(*) Vgl. boven, art. 2.

te bezoldigen. Dit leerhuis heet het groote, want daaruit komen de verordeningen en bepalingen voor Israël.

Art. 3. De rectoren mogen het onderricht niet doen geven in hunne huizen, maar in de kloosters, opdat zij niet gedurig bij hunne vrouwen geroepen worden. Daar moeten zij de geheele week vertoeven, en op Vrijdagavond mogen zij naar hunne woning terugkeeren en zich verheugen bij hunne vrouwen en huisgenooten. Na afloop van den sabbat keeren zij naar het huis der kweekelingen terug. Ook moeten zij twee stellen kleederen hebben, één voor thuis en één voor den dienst (lett. om heilig te dienen) in het leerhuis. En dit alles, opdat zij zich niet verontreinigen. Het zij hun lust, de woorden der Wet in reinheid te spreken. Ook moeten de rectoren geen huisvaders tot hun onderwijs toelaten, omdat bij dezen de studie geen hoofdzaak is vanwege de zorgen over hunne zaken; alleen leerlingen, op wie het juk van een huishouding niet ligt, zoodat zij zich op het leeren kunnen toeleggen. Zij moeten repetitoren aanstellen, om twee- of driemaal de wetsbepaling te herhalen, totdat zij haar vlot kunnen nazeggen.

Art. 4 is gelijkluidend met de eerste regels van art. 7.

Art. 5. Men moet zijn oudsten zoon nog vóór zijne geboorte wijden. Dit vindt een steun in de Schrift (Jer. 1:4): ‘Voordat ik u in den moederschoot vormde, heb ik u gekend; voordat gij geboren waart, heb ik u gewijd.’ Dit is ook de beteekenis van de zinsnede(*): ‘Die den geliefde van den moederschoot af geheiligd hebt’. Deze geliefde toch is Abraham, want van hem wordt (Gen. 18:19) gezegd, dat God hem ‘gekend’ heeft, en hetzelfde wordt van Jeremia gebruikt; indien nu het ‘kennen’ bij dezen beteekent: ‘van den moederschoot’ af, dan wordt dit ook bij genen aldus bedoeld. De vader moet de gelofte doen en zeggen: Indien mijne vrouw een manlijk kind baart, dan zal het den Heere gewijd zijn en over zijne wet denken dag en nacht. Den achtsten dag na de besnijdenis moet men dat kind op eene matras leggen en een exemplaar der Wet op zijn hoofd. Dan zegenen hem de oudsten der gemeente of de rector, en wel met de woorden van Gen. 27:28 en 29, en de rector legge zijne hand op hem en de Wet, en zegge driemaal: hij leere, wat hierin geschreven staat! en eveneens driemaal: hij doe, wat hierin staat! Zij 's Heeren wet in uw mond; het wetboek wijke niet van uw mond, enz.! De vader des kinds richte dan een maaltijd wegens het verbond en de afzondering, waarover geschreven is in de geschiedenis van Hanna (1 Sam. 1:22): ‘Hij blijve daar voor altijd!’

Art. 6. Over de onderwijzers moet een geacht onderwijzer geplaatst zijn, die tot honderd knapen samenbrengt, om hen in de Wet te onderwijzen. Hij mag als loon honderd Lires(†) trekken en moet voor

(*) Uit een der besnijdenisgebeden, zie het vertaald bij Schröder, *Sätz. u. Gebr. des Judenth.*, 342, waar ‘de geliefde’ door Izak verklaard wordt.

(†) Hebr. *Litrîn.*

tachtig tien onderwijzers bezoldigen, zoodat er twintig voor hem blijven. Hij zal zelf geen knaap onderrichten, maar opzichter en curator over de leeraren zijn, om hun eene taak voor hun onderwijs te geven, en hij zal voor hen een groot huis huren, in welks beneden- en bovenkamers zij kunnen onderwijzen. Elke knaap zal zijne bijdrage geven voor het huren van dat huis. Dit zal het kleine leerhuis heeten, en zij zullen daarin zeven jaren blijven, twee jaren tot bestudeering van de Wet, twee voor de Profeten en Geschriften(*), drie voor de kleine tractaten(†). 's Nachts zullen zij naar hun ouderlijk huis gaan. Nadat zij de onderwijzers verlaten hebben, gaan zij naar het groote leerhuis naast de synagoge, om de groote tractaten(§) te leeren bij den rector, en blijven daar zeven jaren, juist als de afgezonderden.

Art. 7.....(§); dat wil zeggen: indien de rector veertig leerlingen heeft, dan moet men vier repetitoren aanstellen, voor elke tien één. Wanneer hij 's morgens de synagoge verlaat, moet hij zonder vertoef, d.w.z. zonder tusschen-in te spreken, de school binnengaan, en de wetsbepaling letterlijk uitleggen. De repetitoren moeten zijne leering (letterlijk zijn stijl, spreekwijze) in dezelfde volgorde in zich opnemen, en wanneer de leeraar de zaak heeft uitgelegd, gaan zij met de leerlingen naar hunne beneden- of bovenkamers; elke repetitor neemt de tien leerlingen bij zich, die hem zijn aangewezen, en herhaalt met hen de wetsbepaling tweemaal; dan gaan zij eten, en zoodra zij van tafel opstaan, herhalen zij ze voor de derde maal. Dan gaan zij weer vóór den leeraar zitten en legt deze hun eene andere wetsbepaling uit, waarna zij evenals 's morgens heengaan en ze tweemaal herhalen. Indien op den dag eenig oponthoud geweest is, herhalen zij het 's morgens en het 's namiddags geleerde te gelijk. Zoo gaat het van Nisan tot Tisri. Des winters houdt de leeraar de morgenvoordracht, gelijk wij uiteengezet hebben, en den tweeden keer als hij uit de synagoge komt, des avonds, waarop zij hem verlaten en de wetsbepaling tweemaal herhalen, voordat zij eten. Na afloop van den maaltijd herhalen zij haar een derden keer en herhalen het 's morgens en 's namiddags geleerde te gelijk, waarna zij gaan slapen. Indien de leerlingen het wenschen, mogen zij den geheelen nacht door het geleerde herhalen. De schriftgeleerden toch hebben gezegd: voor de overdenking der Wet is geen tijd zoo geschikt als de nacht, want er staat (Ps. 42:9): ‘Overdag gebiedt de Heer zijn gunst en des nachts is zijn lied in mijn hart’, en elders (Job 35:10): ‘Die psalmen geeft in den nacht’.

Art. 8. Aan de oudsten der gemeente hebben de schriftgeleerden opgedragen, des sabbats zich toe te leggen op het heilige werk, de

(*) Het 2de en 3de deel van den Hebreeuwschen Bijbel.

(†) Van den Talmud.

(§) Eenige in dit verbaad onverstaanbare woorden. Letterlijk: ‘een hoofd der school zonder vorsten’. Art. 4 is gelijkluidend.

(§) Eenige in dit verbaad onverstaanbare woorden. Letterlijk: ‘een hoofd der school zonder vorsten’. Art. 4 is gelijkluidend.

wet Gods te onderwijzen, struikelblokken op te ruimen en strikken weg te nemen, opdat zij de woorden van den levenden God mogen gedenken. Zoo toch hebben de schriftgeleerden het woord uitgelegd (Ex. 20:9): ‘Zes dagen zult gij arbeiden en al uw werk doen, maar de zevende dag is een sabbat voor den Heer, uwen God’; wat zeggen wil: voor 's Heeren naam, want rust past voor den mensch, die moe en mat wordt van zijn werk, maar dit behoort niet bij den hooggeloofden Schepper; er staat immers (Jes. 40:28): ‘Hij wordt moede noch mat; zijn inzicht is ondoorgrondelijk.’ Hierom moet men de uitdrukking ‘rustdag voor den Heer’ verklaren door: om den naam des Heeren, d.i. om het heilige werk te doen, in de Wet Gods te onderrichten, struikelblokken uit de gemeente weg te nemen en hare leden aan te sporen tot goede werken en rechtschapenheid, om hen op den goeden weg te doen wandelen. Zoo moeten ook de grooten, die dicht bij den troon staan, doen: de zes werkdagen ten dienste des konings arbeiden, maar den zevenden voor de Wet en aan Gods woorden denken, ze volbrengende, gelijk er staat (Ex. 13:9): ‘Opdat de wet Gods in uw mond zij’, minstens één dag in de week, en wederom (Joz. 1:8): ‘Het wetboek wijke niet uit uw mond; gij moet het overdenken dag en nacht.’

Het zonderling betoog aan het slot van art. 7, dat er geen geschikter tijd voor wetsstudie is dan de nacht, wordt ook elders(*) gevonden, maar bestreden door anderen, die beweren, dat dag en nacht beiden daarvoor bestemd zijn. Het steunt op de omstandigheid, dat een der Hebreeuwsche werkwoorden voor ‘juichen’ (*ranan*) volgens Arameesch taaleigen wel eens ‘overdenken’ beteekent. Staat er dus (Klaagl. 2:19): ‘Sta op, juich in den nacht’, dan las men daarin: Bestudeer de Wet in den nacht.

De derde, kortste, verordening houdt het volgende in:

‘Hoe zal men de knapen leeren en den onderwijzers hunne taak opleggen?

De leer der vaderen is: Op het vijfde jaar naar de Schrift! Men moet dus zijn zoon op zijn vijfde jaar aan een leermeester toevertrouwen, opdat hij de Wet leere, en wel op den eerste van Nisan, omdat die dag voor alles geschikt is, zooals de schriftgeleerden hebben afgeleid uit Ps. 68:7: ‘Die de gebondenen op geschikte tijden uitleidt’, en dat is Nisan, als wanneer het noch koud noch heet is.

De vader moet den leeraar duidelijk zijne taak voorschrijven: Weet wel, dat gij mijn zoon in de eerste maand de medeklinkers leert; in de volgende de klinkers; in de derde de verbinding der letters tot woorden; vervolgens houde hij, de reine, zich met de reine dingen in het boek Leviticus bezig. Indien gij dit niet doet, zult gij gestraft

(*) *Wajjikra r.* 19.

worden als een onnut arbeider. Elke maand zult gij mijn zoon grooter taak opleggen: leert hij in deze maand eene halve afdeeling (der Wet), dan in de volgende eene geheele.

Van Tammoez (omstreeks Juli) tot Tisri zal hij wekelijks de geheele afdeeling in het Hebreeuwsch leeren, van Tisri tot Nisan in de landstaal. Zoo wordt zijn zesde levensjaar doorgebracht; het volgende, d.i. zijn zevende, leert hij de Arameesche vertaling uit een boek, niet uit mondeling onderricht, en vertaalt hij dien Targum evenals het Hebreeuwsch. Desgelijks in zijn achtste en negende jaar de Profeten en de Geschriften.

De ouden leerden verder: Op het tiende jaar naar de Misjna! Dan leidt men den knaap in tot de Gemara op het tractaat *Berachôt* en tot de kleine tractaten, die in het Deel *Moêd* staan, drie jaren lang, en het vierde jaar, wanneer hij dertien jaar oud is, wordt hij 'heilig den Heere'(*).

De ouden schreven verder voor: Op het dertiende jaar naar de geboden! En dit vindt eenigermate een steun in de Schrift (Jes. 43:21): 'Het volk, hetwelk ik mij geschapen heb, zal mijn roem vermelden', want van *zoe* (hetwelk) is de getalswaarde dertien. Dat wil zeggen: Zoodra de zonen mijns volks dezen leeftijd bereikt hebben, moeten zij mijn lof vermelden. Dan zijn zij bevoegd, meegerekend te worden voor het getal, waaruit eene gemeente bij het gebed moet bestaan(†), en ook opgenomen te worden onder de afgezonderden.

De vader neme zijn zoon, die tot de afgezonderden behooren zal, en hale hem met vriendelijke woorden over: Zalig gij, die waardig zijt, aan het heilig werk deel te nemen! en hij zal hem naar het klooster brengen, maar de plichten der afzondering worden hem niet opgelegd, voordat hij zestien jaar is. Dan zullen zij hem vóór het hoofd der school brengen, en deze legt hem de handen op met de woorden: Deze is den Heer gewijd! En hij (de vader) zal tot zijn zoon zeggen: Ik laat voor u hier brengen, wat gij eet in mijn huis, want ik heb u gewijd tot de wetsstudie. Hij blijft daar dan zeven jaren, om de groote Talmudtractaten te leeren.

Voorts hebben de oude schriftgeleerden gezegd: De hoofdzaak is niet de leer, maar het doen; ook is het om het even, of iemand veel dan wel weinig leert, indien hij slechts zijn hart ten hemel richt. Wel te verstaan, de schriftgeleerden zeiden dit met het oog op den grooten hoop, om dien te trekken tot geloof en godsvrucht. Een steun hiervoor is in het Schriftwoord (Deut. 10:12): 'Nu dan, o Israël, wat anders vraagt de Heer, uw God, van u dan hem te vreezen?' Omdat het volk zijn werk naloopt, is het voor hen genoeg, het geloof op zich te nemen. Maar de afgezonderden kunnen zich verzwageren met beiden: leer en werken.

Ook zullen de rectoren een vast plan maken voor hun onderricht.

(*) D.i. kerkelijk mondig, *bar mitzwa.*
(†) Tien.

Voor het Boek *Moëd* twee jaren, voor *Nasjîm*, *Nezikîm, Kiddoesjîm*(*) elk evenveel, en wel uit de Gemara, hetzij zij alleen de beteekenis der woorden verklaren, hetzij de toevoegsels(†). Ook mag het hoofd der school niet tot het eind van het gebed in de synagoge blijven, maar slechts tot het groote *kaddîsj;* anders zou er voor de leerlingen tijdverlies zijn voor het herhalen van hunne les.

Eind van het boek der schoolverordeningen.

Gezegend zij de Barmhartige, die ons helpt!'

Van al deze verordeningen is de hoofdzaak duidelijk. Er moet lager en hooger onderricht gegeven worden, het lagere overal, het hoogere alleen in de hoofdsteden. Het eerste was voor elken knaap, het laatste alleen voor hen, die 'afgezonderden', schriftgeleerden, talmudisten, wilden worden; wat nog niet insluit, dat zij als voorgangers der gemeenten of als onderwijzers zouden optreden. De taak der hoofd- en hulponderwijzers blijkt genoegzaam uit de voorschriften zelf. Daarnaar heb ik dan ook de namen gekozen. Zij, die ik als 'repetitoren' deed optreden, heetten eigenlijk vertolkers of uitleggers (*metoergemîm*). Op vele punten zijn de verordeningen zeer onvolledig en onduidelijk. Zoo is het soms de vraag, over welk onderwijs gehandeld wordt, en blijft het onzeker, of het lager onderwijs kosteloos werd gegeven. Het hoogere wordt het meest besproken en was niet kosteloos, naar het schijnt; immers, hoewel I art. 4 eene jaarlijksche gave van twaalf stuiver wordt gevraagd, voor het onderhoud der leerlingen, het bezoldigen van de onderwijzers en het aanschaffen van boeken, en in I art. 11 alleen van eene bijdrage voor olie gesproken wordt, schrijft II art. 1 uitdrukkelijk voor, dat elk 'afgezonderde' zijn deel aan de huishuur betalen zal, alsook het loon der onderwijzers, terwijl het slot van het artikel zegt, dat het leerhuis aan de 'afgezonderden' *en* de rijken zal verhuurd worden.

Het spreekt vanzelf, dat in vele plaatsen het schoolwezen eenigszins anders geregeld was, dan hier is voorgeschreven. Is hier verordend (III begin), dat het onderwijs op 1 Nisan moest beginnen, elders werd het Pinksterfeest daarvoor bestemd. Ook was natuurlijk het bedrag der bijdrage voor het onderricht op verschillende plaatsen verschillend. Twaalf stuiver 's jaars was niet weinig, indien men de toenmalige geldswaarde in aanmerking neemt. Men vergelijke de bezoldiging der onderwijzers, volgens II art. 6, 8 Lires, d.i. ongeveer *f* 4 's jaars. Andere opgaven van kosten uit dien tijd stemmen hiermee overeen. Zoo huurde men, gelijk uit Joodsche berichten blijkt(§), te Keulen in

(*) Van de zes Boeken of Orden *(sedarîm)*, waarin de Talmud verdeeld is, mist de eerste de Gemara behalve op het tractaat *Berachôt*, dat een deel der leerstof van het tiende en volgende jaren uitmaakt. De vier volgende zijn hier vermeld. Ook van het laatste ontbreekt de Gemara, met uitzondering van één tractaat.

(†) *Josefôt*, zie boven.

(§) Zie Zunz, *Zur Gesch. u. Literat.* I, 176 f.

1140 een burgerhuis voor een halven of een geheelen Mark; in Frankrijk eene halve eeuw later voor tien stuiver.

Wat nu ook in de behandelde verordeningen onzeker of slechts van plaatselijken aard is, zeer duidelijk en tevens in overeenstemming met den aard van het geheele Jodendom is het karakter van het onderwijs, wat de leerstof en den leertrant betreft. Wij hebben hierover uit denzelfden tijd eenige, gedeeltelijk zeer curieuse, bijdragen in een boek(*), dat alleen in één handschrift, in bezit van een privaatpersoon, bestaat en waaruit eerst Zunz(†), nu uitvoeriger Güdemann(§), het een en ander mededeelden. Hieraan ontleen ik het volgende:

Men leerde den Bijbel, de Misjna, den Talmud, en niet anders dan dit. Goed gewasschen en gekleed werd de knaap op den eersten Pinksterdag 's morgens vroeg naar de synagoge gebracht, terwijl de feesttekst, Ex. 19:16 vv., werd voorgelezen, vóór de wetsrollen geplaatst en daarna den onderwijzer in handen gesteld. Deze nam hem eerst op de armen - er staat toch in Num. 11:12: ‘Evenals een verpleger een knaap draagt’, en Hoz. 11:3: ‘Ik liet Efraim loopen en nam hem op de armen’ - en ving dan met het onderricht aan. Hiertoe nam hij een bordje, waarop de eerste vier en de laatste vier letters van het alphabet stonden benevens een paar teksten, waaronder het eerste vers van Leviticus, want met dit boek, dat over de reine zaken, de offers, handelt, moest het kind, als een reine, beginnen. Letter voor letter werd den knaap genoemd en door dezen nagezegd. Het bordje, waarop de letters stonden, was met honig bestreken, die door hem opgelikt werd, om de zoetheid der leer Gods te proeven. Ook gaf men hem een honigkoek, voor deze plechtigheid door een meisje gebakken, waarop de tekst stond (Ez. 3:3): ‘God zeide tot mij: dat uw binnenste ete, en vul uw ingewand met deze boekrol, die ik u geef. Ik at, en zij werd in mijn mond zoet als honig’, met eenige andere teksten. De koek was uit bepaalde meelsoorten bereid, die allen zinnebeeldige beteekenis hadden en op Bijbelverzen wezen. Verder gaf men het kind een ei, waarop alweer teksten stonden. Het ei diende, om hem gemakkelijkheid van spreken te geven. Al de teksten, die op die voorwerpen geschreven stonden, werden door den onderwijzer den knaap voorgelezen, die daarna den koek en het ei met vruchten mocht opeten. Hierdoor werd de vatbaarheid, om te leeren, vermeerderd. Een paar tooverspreuken moesten voorts den boozen geest der vergeetachtigheid bezweren; waarna men het kind langs een water deed wandelen, want in Spreuk. 5:16 staat: ‘Laat uwe bronnen naar buiten vloeien’, waarmee de stroom van het onderwijs in de Wet bedoeld wordt.

Met deze plechtigheid werd het onderricht geopend, en hiermee

(*) *Sefer asoefôt.*
(†) *Zur Gesch.* 167 ff.
(§) S. 50 ff.

nam de vijf- of zesjarige afscheid van spel en dartelheid en ving de tijd van ernst en geestelijken arbeid aan. Van vacantie geen sprake; het onderwijs werd slechts afgebroken door de feestdagen en eenige uitspanningen, waarbij men zich echter voortdurend erop toelegde, de kinderen te onderwijzen. Er was toch niets erger, dan een *am-haäretz*, een ongeleerd mensch, te zijn.

Vóór alles leerde men de Hebreeuwsche taal, waarbij de grammatica eene zeer ondergeschikte plaats vervulde. Men las, misschien juister zong of dreunde, den Bijbel voor en vertaalde het gelezene in de landstaal, waarna de scholieren het gehoorde moesten nazeggen. Men schreef Hebreeuwsch; het 'Christelijk' schrift werd door de Joden wel gebruikt, maar hierin kreeg men geen onderricht op school. Aan de Bijbellezingen werd de Bijbelverklaring vastgeknoopt, na het verschijnen van 'Rasji's' kommentaar meest volgens dezen. Onder het leeren moesten de scholieren het lichaam in eene bepaalde beweging houden.

Na den Bijbel ging het, als de vatbaarheid hiertoe niet ontbrak, aan Misjna en Talmud. De laatste, natuurlijk in handschriften en wel vaak zeer bedorvene, nam den leerling steeds meer in beslag. De vaststelling der ware lezing kostte zeer veel tijd. Men oefende de scherpzinnigheid; men maakte conjecturen, die op den rand geschreven werden, en drong door in den aard der discussiën. Dan oefende men zich door het schrijven van Compendia, waarin de hoofdzaak van het geleerde werd saamgevat, en voorts door het houden van discussiën over Talmudische onderwerpen. De meesten verlieten, door de noodzakelijkheid, om hun brood te verdienen, gedrongen, de school na weinige jaren, verrijkt met de kunst van Hebreeuwsch te lezen en te schrijven, en kennis van den inhoud der Schrift, vooral der Wet. Zij, die er vatbaarheid voor hadden en wier levensomstandigheden het gedoogden, zetten de studie voort en gingen vaak rondreizen, om van beroemde meesters het onderwijs te genieten.

Zoo werd men, wat het einddoel van het Joodsche onderricht was, een schriftgeleerde, een Talmudist. Om als zoodanig het brood te verdienen? Nu ja, soms; sober genoeg. Maar in den regel sloeg men geen geld uit die met zooveel moeite verkregen wetenschap. Men verdiende den kost met het een of ander handwerk en werd voor zijne Talmudkennis betaald in eer bij alle geloovigen. Een arm Talmudist kon wedijveren met een rijken onkundige om de hand van een meisje en won vaak den prijs. En voorts had hij het streelend bewustzijn, dat te bezitten, wat hem kostelijk maakt in de oogen Gods en een steun voor zijn verdrukt volk - Wetskennis.

Leiden, Juni.

H. OORT.

Staatkunde en geschiedenis.

Wet of tractaat.

Wet of Tractaat? Bijdrage tot de leer der internationale rechtseenheid, door Mr. J.A. Levy, advocaat te Amsterdam. 's Gravenhage, gebroeders Belinfante.

Bekend is de strijd, die op staatsrechtelijk gebied nu reeds zestien jaren geleden gevoerd werd tusschen den Amsterdamschen Hoogleeraar Asser en den Groningschen Professor Tellegen, beiden tot onze uitstekendste juristen behoorende, over de opvatting van art. 57 3de alinea der Grondwet. Deze alinea bepaalt: 'Verdragen, welke, hetzij afstand of ruiling van eenig grondgebied des Rijks in Europa of in andere werelddeelen, hetzij eenige andere bepaling of verandering, *wettelijke regten betreffende*, inhouden, worden door den Koning niet bekrachtigd, *dan nadat de Staten-Generaal die bepaling of verandering hebben goedgekeurd.*'

Tot dusver werd, terwijl geen onzer staatsrechtelijke schrijvers of practische staatslieden zich daartegen verzette, zoo de Regeering meende, dat er in een tractaat artikelen voorkwamen, die de goedkeuring der Staten-Generaal behoefden, aan de Kamer een wetsontwerp voorgesteld *tot goedkeuring dier artikelen.* Professor Asser achtte in zijn in 1860 verschenen werk: *Het Bestuur der Buitenlandsche Betrekkingen* deze handelwijze in strijd met de Grondwet. 'De Grondwet toch' - zoo luidden zijne woorden - 'schrijft niet voor, dat de bedoelde artikelen door de *Wetgevende Magt*, maar wel, dat zij door de *Staten-Generaal* moeten worden goedgekeurd. De *Wetgevende Magt* (art. 104 Grondwet) wordt gezamenlijk door den Koning en de Staten-Generaal uitgeoefend. Wordt dus eenvoudig de goedkeuring der *Staten-Generaal* vereischt, dan is het eene inbreuk op de regten aan deze door de Grondwet toegekend, wanneer de *Wetgevende Magt* zich die goedkeuring aanmatigt.' Naar Professor Asser meende, zal de Koning aan de Staten-Generaal eenvoudig de vraag moeten doen: keurt gij die bepalingen goed? Maar

waar goedkeuring van tractaten niet behoorde tot den werkkring der Wetgevende Macht, was de tot dusver gevolgde practijk, om *tractaten* in den vorm van *wetten* bij de Staten-Generaal aanhangig te maken, verkeerd.

Was de onderscheiding van Professor Asser scherpzinnig, zij was ook, uit een geschiedkundig oogpunt, niet geheel zonder grond. De Grondwet van 1815, ja, reeds die van 1814, geeft ons de overtuiging, dat hare ontwerpers niet al hetgeen de Kroon en de Volksvertegenwoordiging te zamen tot stand brachten, wenschten te bestempelen met het woord *wet.* Het woord *wet* wordt in vele bepalingen gemist, zooals bij voorbeeld waar het geldt de voogdij, het regentschap, de buitengewone bijeenroeping der militie enz. Opmerkelijk is ook reeds de schifting in de Grondwet van 1815 van het derde hoofdstuk: *Staten-Generaal*, in twee afdeelingen, de eene over de *Wetgevende Magt*, de andere over de *begrooting van uitgaven.* Werkelijk heeft onze tegenwoordige Grondwet die schifting behouden en wordt ook in onderscheidene harer bepalingen het woord *wet* niet gevonden; maar, wanneer men art. 106 der Grondwet van 1815 met art. 105 der tegenwoordige vergelijkt, dan is van veel belang de toevoeging in het bestaand artikel van de woorden: 'hetzij van wet, hetzij andere', waaruit, tegenover het gevoelen van den heer Asser, blijkt, dat de tegenwoordige Grondwet wel degelijk bedoeld heeft, *alle* voorstellen, van welken aard ook, van *wet* en *niet* van wet (dus ook de tractaten) op dezelfde wijze bij de Staten-Generaal aanhangig te maken. Niet op den *vorm*, waarin de goedkeuring aan de Staten-Generaal moet worden gevraagd en door hen gegeven, komt het aan, maar op de *goedkeuring* - en nu gaat het moeielijk aan te beweren, dat, wanneer zoodanige bepalingen in den vorm van een wetsontwerp zijn gehuld en dit ontwerp door de Staten-Generaal is aangenomen, dezen die bepalingen dan niet zouden hebben *goedgekeurd*, en dat er dus in zoover niet voldaan zoude zijn aan het voorschrift van art. 57, 3de lid Grondwet, òf dat de Staten-Generaal door de bestaande praktijk in hunne grondwettige rechten zouden zijn verkort. Zooals Professor Tellegen het in de *Bijdragen tot de kennis van het Staats-*, *Provinciaal en Gemeentebestuur in Nederland* (IX, bl. 271) kernachtig uitdrukte: 'De stem der Staten-Generaal wint noch verliest aan kracht, hetzij men de een of de andere wijze meent te moeten volgen.'

Sedert Professor Asser (*Bijdragen* XI, bl. 64 volgg.) in 1866 zijne meening handhaafde, geraakte deze vraag op den achtergrond. Van 1866 tot 1880 werd bij het voorstellen van tractaten geene enkele maal van de praktijk, die van 1848 tot 1866 was gevolgd, afgeweken. Waar het tractaten betreft, die in '*wettelijke regten*' wijziging brengen, blijft de Koning op geene andere wijze die goedkeuring vragen dan *door middel van een wetsontwerp.* Mr. Heemskerk Az., waar hij in Bijdragen XXII, bl. 113, bij art. 57 alinea 3 stilstaat, onderzoekt wèl, wat onder '*wettelijke regten*' moet worden verstaan, niet -

wat hier de vraag is - of de woorden *Staten-Generaal* synoniem zijn met *Wetgevende Macht.*

Toch is zeer onlangs de rechtsvraag, het eerst door Professor Asser gesteld, opnieuw maar terloops aangeroerd door den Schrijver der zeer belangrijke brochure, die mij ter aankondiging werd gezonden. Gewagende van den strijd tusschen den Amsterdamschen en den Groningschen Hoogleeraar, schrijft Mr. Levy op bladz. 127: 'De bedenkingen echter, die door den heer Asser worden gemaakt *tegen den vorm*(*), waarin ten onzent het tractaatsontwerp de Staten-Generaal bereikt, schijnen mij toe van ondergeschikt belang te zijn. Ook hij acht een *wetsontwerp* inconstitutioneel, doch alleen op grond, dat 'het eene inbreuk (is) op de rechten aan de Staten-Generaal toegekend, wanneer de *Wetgevende Magt* zich die goedkeuring aanmatigt. Dit bezwaar laat de grondstelling, waarin het euvel werkelijk schuilt, onaangeroerd. Trouwens men behoeft de polemiek, die tusschen den hoogleeraar en zijn Groningschen ambtgenoot, den heer Tellegen, op dit punt gevoerd is, slechts na te lezen om tot de overtuiging te komen, dat het hier bestreden dogma aan weerszijden gehuldigd wordt. Waar echter van meet af, mijns erachtens, de vraag onjuist is gesteld, schijnt het nutteloos in hare oplossing zich te verdiepen.'

Hieruit blijkt dus, dat Mr. Levy, die onder onze Nederlandsche juristen door zijne geschriften een grooten naam heeft verworven, bekrachtiging van een tractaat in den vorm van een wetsontwerp inconstitutioneel acht *niet* op grond van het *jus constitutum, niet* op grond van de beschrevene Grondwet en de redactie van art. 57 alinea 3, maar op grond van een *dogmatisch* bezwaar, ontleend aan het *rechtsbegrip* van tractaat. De geheele veelbesproken brochure van den heer Levy komt hierop neder: er bestaat een fundamenteel, principieel onderscheid tusschen *wet* en *tractaat. Wet* is *bevel van staatswege*; *tractaat* is *belofte*, *door den Staat aan een anderen Staat afgelegd* (bl. 104); *wet* is zuiver *publiekrechtelijk*; *tractaat* is zuiver *volkenrechtelijk.* In stede van den eenvoudigen weg te bewandelen, die nu pleegt gevolgd te worden, dat de goedkeuring van een tractaat geschiedt bij een wetsontwerp, dat de Koning, na die goedkeuring, door ratificatie zijne sanctie schenkt aan het tractaat, door afkondiging van de wet, wil de heer Levy dezen weg in twee gedeelten afleggen. Eerst behoort het tractaat in zijn geheel aan de Wetgevende Macht ter goedkeuring onderworpen te worden. Schenkt zij die goedkeuring, dan is haar votum eene machtiging aan den Koning tot ratificatie van het tractaat. Verleent zij hare goedkeu-

(*) Is die opvatting wel volkomen juist? Ofschoon zeer beknopt, vindt men ook bij Asser principieele behandeling (*Het Bestuur der Buitent. Betrekkingen*, blz. 184, 190). Zóó blz. 190 in fine: 'De roeping toch der *Wet*gevende Macht is *te bevelen*, niet *hare toestemming te verleenen of te weigeren.*' Op bl. 184 toonde Asser aan, hoe een aantal bepalingen en constitutioneele beginselen, voor de *wetgeving* geldende, op de *goedkeuring* van tractaten *niet* kunnen worden toegepast.

ring *niet*, dan ligt daarin opgesloten, dat de machtiging tot ratificatie wordt geweigerd. Eerst daarna moet, waar het verandering van wettelijke rechten geldt, de wet de volkenrechtelijke acte tot staatsrechtelijke acte verheffen, en den wetgever kan in dit geval het recht van amendement niet worden onthouden. In één woord, het tractaat bindt *de Staten*, de wet alleen *de burgers*.

Wat den heer Levy aanleiding gaf tot de bespreking der vraag: *Wet of tractaat*, in eene brochure van 142 bladzijden, zooals wij van den Schrijver gewoon zijn, breed van conceptie, metrisch van zinbouw, grondig wetenschappelijk van inhoud - eene brochure, getuigende zoowel van de ongeëvenaarde belezenheid van den Schrijver, als van het gering vertrouwen, dat door hem in de belezenheid zijner lezers wordt gesteld? Immers wordt de gang der redeneering telkens afgebroken door uitvoerige citaten, aan de beste en nieuwste schrijvers over staats- en volkenrecht ontleend.

Wat den heer Levy aanleiding gaf? De gestalte der grondwetsherziening, die in 't vorige jaar uit een onbeploegden bodem in nevelen oprees en eerst langzamerhand eene vaste gedaante zal erlangen? Volstrekt niet. Ofschoon ook de wetgever, die de Grondwet zal herzien, als hij tot art. 57 zal zijn genaderd, zal te onderzoeken hebben, of het dogma, de theorie van den heer Levy voor de practijk bruikbaar en geschikt is, lag de aanleiding dezer verschijning elders. Zij lag in den toenemenden drang der volken tot gelijkmaking hunner handelswetgeving. Het geenszins nieuwe denkbeeld der eenvormigheid van wetgeving, in het bijzonder op handelsrechtelijk gebied, heeft van de vroeger ongekende uitbreiding der handelsbeweging, van het in alle richtingen toenemend verkeer der volken, waardoor onze tijd zich kenmerkt, een krachtigen stoot ontvangen.

Wat Nederland betreft, heeft vooral Professor Asser daartoe met onvermoeide geestkracht medegewerkt. Hij was het, die met twee andere beoefenaren van het volkenrecht, den tegenwoordigen Belgischen minister van Binnenlandsche Zaken Rolin-Jaequemijns en den Engelschen rechtsgeleerde Westlake, in 1869 is begonnen een tijdschrift uit te geven, dat sedert dat jaar, onder den naam van *Revue de Droit International* en met medewerking van de volkenrechtelijke specialiteiten in alle landen onafgebroken voortgezet, het denkbeeld der eenvormigheid van wetgeving heeft verbreid en ook de regeeringen heeft wakker geschud, om zich bij die wetenschappelijke beweging aan te sluiten.

Den twaalfden jaargang van dit tijdschrift heeft de heer Asser, namens de redactie, geopend met een opstel, waarin hij op de afgelegde baan een bescheiden terugblik sloeg. In dit artikel herinnerde hij, hoe de nieuwe beweging, die eenheid van volkenrecht tot leuze heeft, van 1862 dagteekent. De Engelsche *Association for the promotion of social science* tot model kiezende, stichtten eenige specialiteiten op het gebied van volkenrecht in dat jaar *l'Association inter-*

nationale pour le progrès des sciences sociales. Van 1862 tot 1865 heeft vooral die sectie der Associatie, welke gewijd was aan de studie der vergelijkende wetgeving, groote bedrijvigheid ontwikkeld, en in de *Annales* dier afdeeling vindt men de eerste kiem van ernstige gedachtenwisseling over de meeste hervormingen, die de internationale beweging, welke zich thans krachtiger dan ooit te voren openbaart, zoekt te verwezenlijken. Aan deze congressen, die later niet zijn voortgezet, is het denkbeeld van de oprichting van de *Revue de Droit International* zijn ontstaan verschuldigd. Van den aanvang zijner oprichting af heeft dit tijdschrift, bestemd om de ontwikkeling van het volkenrecht te bevorderen, werkelijk aan de studie der vergelijkende wetgeving een krachtigen stoot gegeven; maar practische uitkomsten werden eerst verkregen van het oogenblik af, dat de voornaamste schrijvers in deze *Revue* zich vereenigden in het in 1873 opgericht *Institut de droit international*, een bij uitstek wetenschappelijk lichaam, slechts uit een beperkt getal leden bestaande, gekozen in de rijen van hen, die zich in ieder land bijzonder op de studie van dezen tak van het recht toeleggen. Daarnevens werkte, ook sedert 1873, nog eene andere, machtige vereeniging: *l'Association pour la réforme et la codification du droit des gens*, eene vereeniging, die hare deuren opent voor elk, die zich bij haar wil aansluiten, en tot wier leden zoowel kooplieden en publicisten als rechtsgeleerden behooren. Zoo men tusschen beide lichamen ook nog een ander onderscheid zou willen zoeken, dan zoude ik meenen, dat dit hierin gelegen was, dat, terwijl *l'Association* meer streeft naar gelijkheid van handelswetgeving der verschillende volken, het *Institut* daarentegen er zich bij voorkeur op toelegt, de beginselen vast te stellen, volgens welke de geschillen tusschen de onderscheidene wetgevingen moeten worden beslecht.

Want - en ik hecht eraan, om dit goed te doen uitkomen - men kan de gelijkheid der handelswetgeving op tweëerlei wijze verkrijgen. Of door het streven naar *eenvormigheid* van wetgeving, waar tot verschil van wetgeving geen grond bestaat in de zeden, gebruiken, nationale eigenschappen van elk volk in het bijzonder; òf door het streven naar *eenheid* van wetgeving, met behoud van de bestaande verschillen in elke nationale wetgeving, door overeen te komen omtrent de beginselen, naar welke conflicten, uit verschil van wetgeving ontstaande, behooren te worden beslist. Men zou het eerste stelsel eenvoudig het *assimilatie*-systeem, het tweede het *conflicten*-systeem kunnen noemen. Beiden komen hierin overeen, dat zij *door tractaat* kunnen worden verwezenlijkt, en ik zou mij zelfs kunnen voorstellen, dat *beide* stelsels op hetzelfde leerstuk, doch op verschillende gedeelten van dat leerstuk, werden toegepast. Zoo zoude bijv. een internationaal wisselrecht *kunnen* tot stand komen, waarbij de meeste verschilpunten door aanneming van gelijkluidende regelen werden vereffend, en toch

voor enkele verschilpunten, als bijv. de vraag van de bevoegdheid der wisselschuldenaren, om zich te verbinden, het conflicten-systeem kunnen worden opgevolgd.

Met zelfvoldoening mocht Prof. Asser in het eerste n^{o}. van den jaargang 1880 der *Revue* op den invloed en de werking van dit tijdschrift terugzien en het is zelfs voor ons nationaal gevoel streelend, te ontwaren, dat ook Nederlandsche geleerden deze internationale beweging met wakkerheid en talent hebben geleid en bevorderd. Die 'eenheidsdrang' of liever 'vereenigings-drang' der volken is een der verblijdendste verschijnselen van den tegenwoordigen tijd; een ware *spiegel des tijds;* een heuglijk teeken, dat de groote vooruitgang in handel en nijverheid niet alleen *burgers*, maar ook *volken* tot elkander brengt. En dat die 'eenheidsdrang' zich juist op het gebied van het handelsrecht openbaart, wat natuurlijker? De handel toch heeft het allermeest behoefte aan gelijkheid van wetgeving; er bestaat geen de minste grond, waarom in Frankrijk een ander wisselrecht zou moeten bestaan dan in Duitschland, of waarom de avarijgrosse in Engeland naar andere regelen zou moeten worden opgemaakt, dan die op het vasteland geldig zijn; waarom bijv. in een geval van aanvaring van vreemde schepen op zee en daaruit ontstaan ongeval niet dezelfde regelen zouden worden in acht genomen van voorzorg, bestraffing, schadeloosstelling. Vooral de wissel is bij uitnemendheid geschikt, om op *internationale* wijze te worden geregeld. Te circuleeren, over landen en werelddeelen zijn weg te nemen, derhalve achtereenvolgens het grondgebied van vele staten te betreden, met hunne verschillende wetten in aanraking te komen: daartoe roepen hem zijne rol en bestemming in het wereldverkeer. De wissel is bij uitnemendheid de middelaar der internationale handelsbetrekkingen, zoodat weinigen de juistheid zullen betwijfelen der uitspraak van den *tienden* Duitschen Juristendag, in 1872 gehouden: 'Die Herstellung eines gemeinsamen Wechselrechtes aller europäischen Staaten, sowie der Vereinigten Staaten von Nord-Amerika entspricht dem heutigen Stande der Wissenschaft und ist ein Bedürfnisz des internationalen Handelsverkehrs und Credits.'

Bij de aanvaarding eener grootsche taak is het echter altijd de moeielijkste vraag: waar te beginnen? Prof. Asser had aan zijn redactie-programma wel eenigszins het karakter gegeven, dat vroeger eigen was aan de Nederlandsche ministerieele programma's, wel te verstaan, toen zij gebruikelijk waren. Hier en daar valt eenige onbestemdheid in dit programma niet te miskennen. Eerst had de Hoogleeraar (bl. 13) gezegd: '*Il est donc tout naturel* que l'on songe à unifier les lois commerciales, à l'égard desquelles le besoin de l'uniformité se fait le plus sentir, et qui en même temps ont moins que les autres lois un caractère exclusivement national.' Op deze premisse volgen twee reserves. Eerst volgt eene waarschuwing, om toch vooral eene goede keuze te doen.

‘Cependant’, zegt de Hoogleeraar, ‘le terrain du droit commercial est si vaste que, pour aboutir à quelque résultat positif, il faut s'entendre *sur le choix* des matières dont on s'occupera d'abord et sur l'ordre dans lequel on travaillera.’ Daarna volgt de ietwat gesluierde raadgeving, om *zooveel mogelijk* op de urgentie, op fundamenteelen grondslag en op practische uitkomsten te letten: ‘D'un autre côté on doit, *autant que possible*, commencer par ce qui est le plus urgent, par ce qui peut servir de base à des réformes ultérieures, par ce qui est susceptible d'aboutir à des résultats pratiques sans exiger trop de sacrifices de la part du législateur national.’ Na deze premisse en reserves volgt de conclusie: ‘*Ceci explique* pourquoi nous recommanderions de provoquer *d'abord* l'adoption de règles uniformes pour assurer la décision uniforme *des conflits de législation.*’

Het gemis van overeenstemming tusschen premisse en conclusie, dat hier in 't oog springt, zou natuurlijk een zoo scherpzinnig criticus als Mr. Levy niet ontgaan. ‘Ceci explique’! schrijft hij op bl. 72 zijner brochure met eene pen, die dubbel strijdvaardig wordt, waar zij zich tot de geschriften van den Hoogleeraar Asser keert. ‘Maar er wordt hier niets hoegenaamd *verklaard.* Er wordt hier eenvoudig en zonder vorm van proces *ter zijde gesteld.* Er wordt hier enkel *afgemaakt* zonder zweem van grond noch schijn van betoog. *De leer der conflicten* is een. De *handelsrechtsassimilatie* is twee. Wat de eerste baat, baat de tweede niet. Al werden alle conflicten ter wereld naar één richtsnoer beoordeeld, het zou niet wegnemen, integendeel onderstellen, dat de materie van het nationale recht verschillend was en bleef. *Dit* onderscheid zooveel en waar doenlijk op te heffen, is het doel der beweging. Gij weet en erkent het. Bezwaren daartegen vindt ge niet, hoeveel moeite ge u ook geeft. Enkel de algemeengeldige les van methodische bedachtzaamheid wordt door u opgespoord. En op grond van dit alles moeten wij voor lief nemen met de slotsom: men late de eenheidsbeweging in den steek en wende zich voorloopig tot de leer der conflicten! Eilieve, waarom? Wat heeft de eenheidsbeweging misdreven om zoo smadelijk bejegend te worden? Welk practisch beletsel noopt, om haar zich te onttrekken? Op welken grond moet zij, die pas teekenen van leven gaf, onmiddellijk ten doode worden gedoemd? En dit alles nog wel, niet *sans phrase*, want omhaal van woorden is er genoeg, maar zonder bewijsvoering nopens hare verwerpelijkheid?’

Het valt niet te loochenen, dat de inhoud der door Mr. Levy geïncrimineerde zinsneden tot verkeerde opvatting kan leiden en dat de premissen en conclusie van den heer Asser ditmaal niet geheel logisch sluiten, maar omtrent diens ware *bedoeling* kan geen twijfel bestaan, als men de gewraakte zinsneden in verband brengt met hetgeen Mr. A. zegt op bl. 11 in *hetzelfde* tijdschrift-artikel, en vooral met het *Résumé* zijner beschouwingen aan het slot (bl. 22), waar overal voor

eene bepaalde categorie van onderwerpen het streven naar uniformiteit wordt toegejuicht. Dat de heer Asser, de mede-stichter der *Revue* en het mede-lid van het volkenrechtelijk *Institut*, van het *assimilatie-systeem*, waar het in toepassing *kan* worden gebracht, afkeerig zou zijn, mag men, in weerwil van enkele zinsneden van het *Revue*-opstel, niet aannemen. Het tegendeel blijkt ook weder uit het praeadvies, dat hij juist over het vraagstuk van het internationaal wisselrecht heeft uitgebracht, en uit de beraadslagingen over dit onderwerp in de vergadering der Nederlandsche Juristen-vereeniging van 1880, onlangs te 's-Hertogenbosch gehouden. De heer Asser heeft in dit prae-advies en ook in de discussie onbewimpeld verklaard, dat het vraagstuk van het *internationaal wisselrecht* zich uitnemend leent tot *gelijkvormige* en *gelijkluidende* regeling, dat is door aanneming van éénzelfde wetgeving door al de beschaafde staten van Europa, op het voetspoor der Duitsche wisselwetgeving van 1849.

Daarbij verlieze men niet uit het oog, dat de voorliefde van den heer Asser voor het conflicten-systeem zich hierdoor laat verklaren, dat hij met de uitstekendste beoefenaren van het volkenrecht in de laatste *zeven* jaren in *die* richting werkzaam is geweest; dat onderscheidene regeeringen zich eveneens bij voorkeur in *die* richting bewogen hebben. Ik moet hier in herinnering brengen, dat de Italiaansche regeering in 1867 en de Nederlandsche in 1873 tot de buitenlandsche regeeringen uitnoodigingen hebben gericht, om onderhandelingen te openen over sommige onderwerpen van civiel en handelsrecht of civiele procedure, ten einde te trachten, het omtrent de regelen eens te worden, naar welke conflicten van wetgeving kunnen worden beslist. Jammer genoeg, dat deze aandrang om bijzondere redenen niet overal gehoor heeft gevonden! Intusschen stem ik het den heer Levy toe, dat de toepassing van het *assimilatie*-systeem meer waarborgen oplevert voor opheffing van verschilpunten tusschen de volken dan het *conflicten*-systeem.

In allen gevalle is het een verblijdend verschijnsel, dat het artikel in de *Revue* den heer Levy aanleiding heeft gegeven, om zijne denkbeelden over dit belangrijk onderwerp te ontvouwen. Zijne brochure toch heeft oorspronkelijk aan dat opstel haar ontstaan te danken, en, ofschoon aan de *bestrijding* van den heer Asser in die brochure te groote plaats, naar mijn oordeel, is ingeruimd, mag men zich verheugen, dat het werk van den heer A. den heer Levy in het strijdperk heeft geroepen, om zijne gedachten omtrent een verknocht punt aan het rechtsgeleerd publiek mede te deelen.

Want de groote moeielijkheid van het vraagstuk der eenheid van handelswetgeving ligt niet in de vraag: *assimilatie-systeem* of *conflicten-systeem*(*), maar in de vraag, die tot opschrift strekt van de door mij

(*) In het zoo even verschenen *vierde* deel van Wheaton's *Commentaire sur les éléments du droit international* (uitgave Lawrence bl. 568) zie ik juist dit fragment van Asser's *Revue*-artikel afgedrukt, waarin door dien *éminent publiciste hollandais* op rechts-uniformiteit wordt aangedrongen.

aangekondigde brochure: *Wet of Tractaat?* Over de wenschelijkheid der eenvormigheid, waar zij mogelijk, urgent is, wordt niet getwist. Reeds Von Mohl, kenner van het Europeesche staatsrecht bij uitnemendheid, leerde op bladz. 433 van zijne *Encyklopädie der Staatswissenschaften*: 'Es ist die sittliche und die rechtliche Pflicht aller Staaten, solchen allgemeinen Maszregeln zuzustimmen, welche eine Schlichtung von internationalen Rechtsstreitigkeiten in gerechter, einsichtiger und erfolgreicher Weise in Aussicht stellen.' De groote moeielijkheid is echter gelegen in den *modus quo.*

Burgerlijk recht wordt vastgesteld bij de wet. Art. 4 der grondwet zegt: 'De uitoefening der burgerlijke rechten wordt *door de wet* bepaald.' Art. 146 der grondwet zegt: 'Er is een *algemeen wetboek* van burgerlijk recht, *van koophandel*', enz. Art. 104 der grondwet bepaalt: 'De *wetgevende macht* wordt gezamenlijk door den Koning en de Staten-Generaal uitgeoefend.' Hoe kan nu - vraagt de heer Levy - ooit het *tractaat* bron van burgerlijk recht zijn? *wet* - bevel van staatswege; *tractaat* - belofte van den eenen Staat aan den anderen. *Wet* - banden scheppende voor de burgers; *tractaat* - banden scheppende voor de volken. *Wet* - privaatrechtelijk in hare werking; *tractaat* - publiekrechtelijk in zijne werking. Ziehier de alpha en omega dezer breed uitgewerkte brochure.

Ook wat *dit* punt betreft, staan de heeren Asser en Levy niet zoo vijandig tegenover elkander, als zij *schijnen* te staan.

In het *Revue*-artikel heeft de heer Asser de zwarigheid, welke de toepassing van het beginsel der uniformiteit oplevert, niet over het hoofd gezien. Hij schrijft: 'Dans la plupart des états constitutionnels les pouvoirs du parlement sont beaucoup plus restreints et celui du gouvernement est plus étendu quand il s'agit de *traités internationaux*, que quand il s'agit *de lois proprement dites.* Les traités, même quand ils règlent des matières législatives, sont conclus sans l'intervention des chambres, dont l'approbation n'est demandée *qu'après coup*, avant la ratification. Cette approbation peut être accordée ou refusée, mais l'application du droit d'amendement n'est pas *possible* (lees liever: *fréquent*) quand il s'agit d'une convention internationale. *Il est incontestable* que quand il s'agit de régler des matières qui se rapportent directement au droit civil, commercial ou pénal, ou à la procédure, ce système présente de graves inconvénients. Ces inconvénients peuvent se faire sentir *même* quand les conventions ne contiennent *que la solution de conflits des lois;* mais du moment qu'il s'agit de régler en même temps d'une manière uniforme, dans l'intérêt d'une bonne solution des conflits, plusieurs parties du droit matériel ou formel de l'État même (comme les dispositions concernant l'acquisition et la perte

de la nationalité, les règles de la compétence territoriale des tribunaux etc.), il semble tout-à-fait nécessaire de trouver le moyen d'écarter ou de diminuer la difficulté qui se présente au point de vue constitutionnel.'

Er zouden dus - de heer Asser, of liever de redactie der *Revue*, erkent het - bezwaren van *constitutioneele practijk* bestaan, welke zich verzetten nu niet meer tegen de goedkeuring van tractaten in 't algemeen in den vorm van wetsontwerpen (waarop door mij in den aanhef van dit opstel werd gewezen), maar tegen de goedkeuring in den vorm van wetsontwerpen van *zoodanige* tractaten, die burgerlijk of handelsrecht wijzigen, scheppen, hernieuwen. Terwijl de heer Asser het eerst die bezwaren in eene enkele bladzijde van zijn opstel (Tome XII der *Revue,* bl. 16) zeer kortelijk had aangestipt, komt den heer Levy de eer toe, ze in eene lijvige brochure op volken- en staatsrechtelijke gronden te hebben ontwikkeld, uiteengezet, uitgemeten.

Deze constitutioneele bedenking is der kennisneming en der overweging overwaard.

Laat het al zijn - zoo redeneert men - dat *in 't algemeen* de beraadslaging, de beslissing over de onderdeelen van een tractaat, wegens den bijzonderen aard van een tractaat, aan de Wetgevende Macht zijn onttrokken; maar gaat het aan, herziening in onze burgerlijke, in onze handelswetgeving tot stand te brengen, buiten den gewonen wetgever om, en dat tegen de uitdrukkelijke en stellige bepalingen onzer grondwet?

Hooren wij op dit punt èn den heer Asser èn den heer Levy, die beiden het bestaan van het bezwaar erkennen.

De heer Asser, ditmaal minder bezorgd en schroomvallig, dan de heer Levy hem in zijne brochure wel eens toedichtte, is van oordeel, dat in het bezwaar kan worden te gemoet gekomen op *tweeërlei* wijze: 1°. door de wetenschappelijke voorbereiding der rechtscheppende tractaten, en 2°. door de voorafgaande behandeling door de Wetgevende Macht van eene *wet van beginselen.*

Wat het *eerste* punt betreft, schrijft hij: 'Quand la réforme proposée par les gouvernements est le résultat des travaux préparatoires d'une *conférence internationale* convoquée dans ce but, qui elle-même prend pour base de ses délibérations les résolutions des assemblées scientifiques et des réunions plus nombreuses où les hommes de loi et les hommes d'affaires ont exprimé leur opinion et sont tombés d'accord sur les principes à adopter, - les projets gouvernementaux peuvent être censés répondre au besoin social.'

Hierin acht de heer Asser 'une garantie sérieuse' gelegen tegen het misbruik, dat van de macht, om gedeelten van burgerlijk en strafrecht bij tractaat te regelen, zou kunnen worden gemaakt. Een *ernstige waarborg* - ja.... mits die internationale conferentie tot eenstemmigheid zij gekomen. Maar moeten de regeeringen zich van

ieder initiatief onthouden, zoolang die overeenstemming niet is verkregen?

Wat aangaat het *tweede* advies van den heer Asser: ‘Rien n'empêche - même s'il s'agit de régler une matière par convention internationale, - de faire d'abord statuer par la loi les *principes* mêmes sur lesquels ces conventions devront être basées. Ce système a été mis en pratique dans plusieurs pays pour le droit d'extradition.’ Volkomen waar! Ook in Nederland is eenige jaren geleden eene wet tot stand gekomen, die de regelen aanwijst, naar welke de Nederlandsche regeering uitleverings-tractaten met vreemde mogendheden kan sluiten. Maar welk practisch gevolg heeft die wet gehad? Heeft zij kunnen beletten, dat de Nederlandsche regeering nu onlangs met die der Vereenigde Staten een uitleveringstractaat heeft gesloten, waarbij van die regelen geheel is afgeweken?

Maar wordt, door aan dit *tweede* advies gevolg te geven, het constitutioneel bezwaar werkelijk weggenomen? Waarover beklaagt men zich? Immers hierover, dat vaststelling der burgerlijke wetgeving aan den gewonen wetgever zou worden onttrokken. Zal dit echter niet ook *dan* het geval zijn, wanneer de gewone wetgever eene wet *van beginselen* vaststelt? Komt het, bij de burgerlijke wetgeving, dan alléén op de beginselen aan, of behoort de wetgever niet ook zijnen vollen invloed te doen gelden op de wijze, waarop die beginselen zullen worden toegepast? Ontkent men, dat tractaat bron van burgerlijke wetgeving kan zijn, dan bestaat er geen enkele grond, waarom de zorg van den gewonen wetgever zich louter tot de beginselen zou bepalen. Het stelsel van den heer Asser is dus niet aanbevelenswaardig, *a*) omdat de bespreking der *beginselen*, die tot grondslag van een tractaat moeten strekken, in de verschillende parlementen niet licht tot eenstemmigheid zal leiden; *b*) omdat door die bespreking tot de *beginselen* te bepalen, het beoogde doel: de erkenning van den constitutioneelen invloed der Wetgevende Macht, nog slechts ten deele wordt bereikt.

Het stelsel van den heer Levy leeren wij het best kennen op bladz. 125 en 126.

‘Van welke zijde ook beschouwd, de leer, die identiteit van tractaat en wet aanneemt, is volstrekt onhoudbaar. Zij ziet zich genoodzaakt hare eigene gevolgen te verloochenen. Desniettemin is de practijk nopens verdragen ten onzent met die leer in overeenstemming. De onklare voorstellingen der theorie hebben aanleiding gegeven, dat men met de tractaten eenigermate is gaan knutselen, ten einde ze zoo goed mogelijk bij ons publiek recht onder dak te brengen. De tractaten namelijk die goedkeuring behoeven, brengt men bij de vertegenwoordiging aan *in den vorm van een wetsontwerp,* en na de ratificatie wordt dit wetsontwerp, inmiddels *wet* geheeten, afgekondigd. Men denkt nu met de zaak in onberispelijke orde te zijn.

Daarbij zijn echter ettelijke kleinigheden vergeten. Wat eene wet *is*, heeft de wetenschap uit te maken. Hoe zij uiterlijk tot stand komt, bepaalt de grondwet. Die moeite zou zij kunnen sparen, indien het vrijstond met hare voorschriften de hand te lichten. Alzoo, niet iedere samenwerking van Koning en Parlement, maar alleen de zoodanige, waarbij de grondwettige bepalingen worden of kunnen worden nageleefd, heeft wetskarakter. Worden of *kunnen* worden, want waar eene constitutioneele bevoegdheid gegeven is, behoort er ruimte voor hare toepassing gelaten te worden. Bij het quasi-wetsontwerp tot goedkeuring echter verkeeren de Staten-Generaal *in de onmogelijkheid* de hun toekomende rechten te oefenen, terwijl de Kroon de op haar rustende plichten niet naleeft.

Het recht van amendement (art. 407 Grondwet) *moet* achterwege blijven(*). Gevraagd wordt goed- of afkeuring van *dit* tractaatsontwerp, dat trouwens het voorwerp van onderhandeling heeft uitgemaakt. Iedere wijziging, zelfs de geringste, gaat dus *ultra petita.* Het recht van initiatief komt niet te pas (art. 110 Grondwet). Alleen aan de Kroon komt het representatierecht toe, aan geene andere macht in den Staat. Het quasi-wetsontwerp, door de Staten-Generaal naar het heet aangenomen, kan door den Koning niet worden goedgekeurd (art. 114 Grondwet). Immers dan *moest* de quasi-wet worden afgekondigd (art. 115 Grondwet), terwijl in werkelijkheid de ratificatie van het verdrag facultatief eene bevoegdheid, doch niet een plicht is. Eindelijk moet met stipte nauwkeurigheid afgekondigd worden, hetgeen voorwerp van onderzoek bij de Wetgevende Macht uitgemaakt heeft, niets meer, niets minder (art. 115 Grondwet). Nu is, in ons geval, de Wetgevende Macht niet in het spel; het *geheele* tractaat behoeft bij de vertegenwoordiging zelfs niet aanhangig gemaakt te worden; wat men van haar wenscht is eene machtiging tot ratificatie; en de ratificatie zelve voegt aan de zoogenaamde wet een geheel nieuw element toe. Indien men derhalve door een voorbeeld gestaafd wil zien, hoe met de beste bedoelingen ter wereld, alleen door een ingeworteld wanbegrip en gemis aan onderscheidingsvermogen, met constitutioneele vormen een ijdel spel gedreven worden kan, dient daartoe *de practijk nopens tractaten.*

De eenige gevolgtrekking, die uit dit alles te maken valt, is, dat het tractatenrecht, als op ongrondwettige wijze tot stand gekomen, voor toepassing in rechten niet vatbaar is. De heillooze leer echter, die identiteit van *tractaat* en *wet* verkondigt, is de allereerste oorsprong dezer reeks van dwalingen en willekeur. Zij haspelt de volkenrechtelijke en de staatsrechtelijke zijde van het tractaat dooreen, en doet kunstgrepen te baat nemen. De waarheid is, dat het tractaat eens extra-territoriaal tot stand gekomen, *de novo* intra-terri-

(*) Over deze "ettelijke kleinigheden" sprak Asser reeds in zijn *Bestuur der Buitenlandsche Betrekkingen*, bl. 184 vlgg., 280 vlgg., 284 vlgg. enz. Waarom hem niet geciteerd?

toriaal op de gewone wijze, wet *worden* moet. *Nadat* art. 57 Grondwet zijn eisch gehad heeft, kan eerst *aangevangen* worden met de toepassing van de artt. 104 volgg. Grondwet. Er is alsdan een voorstel des Konings, om het volkenrechtelijk contract tot wet te verheffen. Dat ook hier amendeering niet te pas komt, maakt zakelijk geen bezwaar, omdat daartoe geene aanleiding bestaat. Immers op het tractaatsontwerp was reeds de goedkeuring der vertegenwoordiging verworven. Zij heeft derhalve geene reden om op dit votum terug te komen. Voor het overige kunnen echter alle formaliteiten in acht genomen worden, die eene wet in het leven roepen.'

Met de eigen woorden van den heer Levy moest zijn stelsel ontvouwd worden, opdat de lezer van de redeneering van dien Schrijver niets zoude verliezen. De vraag, waarmede wij ons dus hier bezighouden, geldt dus niet de *geheele* tractaten-practijk, maar alleen die tractaten, die onderwerpen behelzen, waarvan wegens hunnen aard de Wetgevende Macht behoort kennis te dragen.

Waar de heer Asser, gelijk wij zagen, ten aanzien van onderwerpen van privaatrecht eerst eene *wet van beginselen* aan de Wetgevende Macht wil voorleggen, eene aan het sluiten van een tractaat *vooraf-gaande* wet, zoodat uitoefening van het representatie-recht der Kroon zal afhangen van de vraag, of de Wetgevende Macht bereid zal worden bevonden, hare goedkeuring al dan niet te verleenen - wil de heer Levy juist het omgekeerde. Eerst moet het representatie-recht der Kroon al zijne phases doorloopen; het tractaat moet op volkenrechtelijke wijze worden gesloten, worden *geratificeerd* (want dat zal wel noodig zijn, om het tractaat *extra-territoriaal* tot stand te brengen), en daarna moet het nationale werk eerst een aanvang nemen. Scherpe afscheiding wil de heer Levy tusschen de werkzaamheid des Konings als Hoofd der Uitvoerende en als deel der Wetgevende Macht. De Uitvoerende Macht moet haar laatste woord hebben gesproken, alvorens door de Wetgevende Macht haar eerste woord worde gezegd. De heer Levy - men zal het gaarne erkennen - verwerpt iedere transactie, maar is zijne scherp afgebakende theorie bruikbaar voor de practijk?

Zijn de bedenkingen van den heer Levy, waarvan ik de voornaamste aanwees, gegrond?

Waar is het, dat tusschen *wet* en *tractaat* moet worden onderscheiden - maar juist de tegenwoordige practijk, waar zij tractaten bij de Staten-Generaal *in den vorm van wetsontwerpen* aanhangig maakt, neemt die onderscheiding in acht.

Niet te loochenen valt het, dat niet iedere samenwerking van Koning en Parlement, maar alleen de zoodanige, waarbij de grondwettige bepalingen worden of *kunnen* worden nageleefd, wetskarakter heeft - maar de thans gevolgde tractaten-practijk staat die naleving of die *mogelijkheid* van naleving niet in den weg. Zij belet volstrekt niet,

dat het recht van amendement, zoowel als dat van initiatief, kan worden toegepast. Dat van die rechten weinig gebruik zal worden gemaakt, ligt voor de hand. Bij ieder tractaat geldt het immers de vraag, of men geneigd is, afstand te doen van eenig recht, ten einde een voordeel te erlangen, grooter dan het nadeel, dat in de opoffering is gelegen. Wil men in de practijk eene onbeperkte toepassing van het recht van amendement *ook* op tractaten, dan late men de illusie varen, alsof de toekomst op groote ontwikkeling van ons stellig volkenrecht mag hopen.

Het representatie-recht der Kroon kan moeielijk geacht worden te zijn *verkort*, als de Wetgevende Macht bij het onderzoek van tractaten, op den thans gebruikelijken weg, dit recht geheel ter zijde laat en zich wèl met den inhoud, niet met de uitvoering van tractaten bezighoudt.

Welke onregelmatigheid, welke schending van het volkenrecht mag erin gelegen zijn, dat, terwijl vaststelling van de wet afhankelijk is van de bekrachtiging des Konings, vaststelling van eene wet, waarbij goedkeuring van een tractaat wordt voorgesteld, wegens haren bijzonderen aard *bovendien* afhankelijk is van de ratificatie van dit tractaat?

Waartoe ook die onderscheiding tusschen ‘machtiging tot ratificatie’ en ‘goedkeuring van het tractaat’? Wat is zij anders dan woordenspel? Hier betrap ik zelfs den heer Levy op de erkenning van de gegrondheid mijner opmerking. Immers, waar hij op bl. 126 leerde: ‘Het *geheele* tractaat behoeft bij de vertegenwoordiging zelfs niet aanhangig gemaakt te worden; wat men van haar wenscht is eene *machtiging tot ratificatie*’, laat hij zich op bl. 127 ontvallen: ‘Dat ook hier (in het tweede stadium) amendeering niet te pas komt, maakt zakelijk geen bezwaar, omdat daartoe geene aanleiding bestaat. Immers op het *tractaatsontwerp* was reeds *de goedkeuring der vertegenwoordiging* verworven.’ Dezelfde handeling, die straks *machtiging tot ratificatie* wordt genoemd, wordt weinige regels later erkend, *de goedkeuring der vertegenwoordiging* te zijn.

Wat is de remedie, die de heer Levy voorstelt, om aan ‘dwalingen’, ‘willekeur’ en ‘kunstgrepen’ een einde te maken, anders dan eene ijdele formaliteit? De heer Asser wilde nog, dat de vertegenwoordiging *voor een gedeelte* tot het wezen der zaak doordrong; de heer Levy daarentegen *verschuift* de moeielijkheid, maar *lost haar niet op.* En hoe ernstig hij zich later tegen den heer Asser aankant, omdat de bedenkingen van dien rechtsgeleerde slechts ‘tegen den vorm’ zijn gericht, is 't hem dan toch ook niet eigenlijk om de vormen te doen? En erkent hij dat zelf niet gulhartig? ‘Voor het overige echter kunnen alle *formaliteiten* in acht genomen worden, die eene wet in het leven roepen.’

Waarom het stelsel van den heer Asser mij niet aanbevelenswaardig

toescheen, heb ik zoo even gezegd; het stelsel van den heer Levy is het, in mijn oog, nog minder: *a*) omdat het moet leiden tot vermindering der goede betrekkingen met het buitenland, dewijl afstemming van een tractaat door de Wetgevende Macht, nadat de Uitvoerende het heeft gesloten en geratificeerd (vooral als dit bij herhaling geschiedt), op de handhaving der *goede* verstandhouding tusschen de verschillende mogendheden een allernoodlottigsten invloed *moet* uitoefenen;

b) omdat het moet leiden tot nutteloos tijdverlies en noodeloozen omslag; want als de Wetgevende Macht dan toch eindigen moet, met haar recht van amendement niet toe te passen en op de deelen van het tractaat geen invloed te oefenen, kan zij evengoed daarmede aanvangen, terwijl ook in dat geval 's Konings representatierecht en het recht van goedkeuring der Wetgevende Macht twee zelfstandige rechten zijn, die onafhankelijk van elkander werken;

c) omdat het het doel, dat de heer Levy zich voorstelt, zou voorbijstreven, dewijl aan het overwegend bezwaar, dat herziening van privaat- en handelsrecht, in den vorm van tractaat, niet van den burgerlijken rechter uitgaat, in het stelsel van den heer Levy slechts, wat den vorm betreft, wordt te gemoet gekomen.

Indien mij dus noch het stelsel van den heer Asser, noch het stelsel van den heer Levy toelacht, is er dan geen ander middel denkbaar, om deze netelige en ingewikkelde quaestie op te lossen?

Als men èn eene wet van beginselen, voorafgaande aan het tractaat, èn eene gewone wet, volgende op het tractaat, verwerpt: blijft er dan wel iets anders over dan de *gewone* practijk?

Hierover nog een enkel woord ten slotte.

Toen de vraag ‘wet of tractaat’ op de jongste Juristenvereeniging in stemming kwam, stemde ik vóór tractaat èn om de bezwaren, die ik van wettelijke regeling van internationaal recht voorzag, èn omdat ik overtuigd was, dat een goed doel langs den gemakkelijksten en zekersten weg moet worden bereikt. Toch wil ik gaarne erkennen, dat mij nog een ander ideaal voor den geest zweefde. Waarom zou ik mijne overtuiging niet rond uitspreken?

Welke is de reden, waarom regeling van burgerlijk recht bij de Grondwet aan den nationalen wetgever wordt opgedragen? Dat recht niet is eene luim van den staatsman, maar een uitvloeisel van volksovertuiging, en alleen de volksvertegenwoordiging kan bepalen, wat volksovertuiging is en *niet* is. Dat recht zich niet laat decreteeren op hoog *bevel* der Uitvoerende Macht, maar zich organisch ontwikkelt in den boezem der maatschappij en zich wijzigt en vervormt, naar gelang de maatschappelijke behoeften zich wijzigen en uitbreiden.

Wordt op die wijze het *nationale* recht geboren, waarom dan het *internationale* op andere wijze? Als de nationale wetgever alléén, op grond der volksovertuiging, kan verklaren, wat landswet is: wat is dan logischer, dan dat de internationale wetgever, de overtuiging der volken bespiedende, verklare, wat volkerenwet is? Of meent iemand, dat eene uniforme handelswetgeving eenige kans op duurzaamheid zal opleveren, waar zij aan de volkeren is opgedrongen, alleen uit liefde voor den uitwendigen glans der eenvormigheid?

Maar, werpt men mij tegen, waar is uw internationale wetgever? Wij slaan onze oogen naar alle zijden, maar nergens ontmoeten wij zelfs eene schaduw van een internationaal Parlement. Die tegenwerping schrikt mij niet af, omdat ons volkenrecht nog eerst in wording en in opkomst verkeert. Er was een tijd, dat uitlevering van boosdoeners als een belachelijk denkbeeld werd veroordeeld en dat het als een bewijs van vrijzinnigheid werd aangemerkt, indien men hun een veilig toevluchtsoord verzekerde. Van die dwaling is men teruggekomen. De volkeren leveren thans de zware, zelfs de minder zware misdadigers uit. Waarom zou een internationale wetgever eene onmogelijkheid zijn?

Zijne gestalte vertoont zich thans wel is waar nog in een nevelbeeld. Hoe zal hij worden saamgesteld? Welke maatstaf zal worden aangenomen tot bepaling van het getal vertegenwoordigers van ieder land? Zullen die vertegenwoordigers *uit* of *buiten* de Parlementen worden gekozen? Hoe zullen hunne beslissingen worden genomen; hoe zullen zij worden uitgevoerd? Zullen zij nog aan elk Parlement *in pleno* worden onderworpen? Welke taal zal worden gesproken? Waar zal het internationaal Parlement vergaderen? Ziedaar enkele vragen, die reeds onmiddellijk bij mij opkomen en wier oplossing alléén reeds (want de diplomatie werkt langzaam) eenige tientallen van jaren zou kunnen kosten. Maar niemand kan mij de overtuiging ontnemen, dat het *internationale parlement* eenmaal komen *zal*, om internationaal recht vast te stellen, en dat juist met die verschijning eerst de wezenlijke ontwikkeling van ons volkenrecht een aanvang zal nemen. Dan zal niet meer *deze* vraag de geleerden bezighouden: *Wet of Tractaat*, maar het antwoord van *allen* zal zijn: *Internationale wet* als middel, om *internationaal recht* vast te stellen. En wie twijfelt, of in één enkel parlement zal spoediger eene rechtsovertuiging verkregen zijn, dan wanneer de verschillende parlementen, elk afzonderlijk, geroepen worden, een votum uit te brengen?

Weinige jaren geleden werd te Londen en te New-York een degelijk werk uitgegeven, getiteld: *Internationalism;* het bevatte de bekroonde prijsvragen van Dr. Sprague, een Amerikaan, en den heer Paul Lecombe, een Fransch advocaat. In die beide prijsvragen werd ernaar gestreefd, een antwoord te geven op de bekende vraag der *internationale arbitrage* als middel, om oorlogen te voorkomen. Aan dit geenszins nieuwe

denkbeeld knoopen zich nog altijd dezelfde practische bezwaren vast, die daartegen eeuwen geleden, toen reeds onze De Groot dit denkbeeld aanstipte, werden aangevoerd. In de voorrede van ditzelfde werk, van de hand van denzelfden heer Don Arturo de Marcoartu, die de prijsvraag had uitgeschreven, werden de woorden: *International Parliament* ook door hem uitgesproken. 'Let us hope', schreef hij, 'that before many years an *International Parliament* will be constituted, to draw up such laws as ought to rule relations between nations estranged from each other, as the parliaments of confederations fix the reciprocal relations between the nations so confederated; and as National Parliaments, Congresses, Cortes, Assemblies, Reichstag, and the Bund establish relations between municipalities, provinces, counties, and departments. No doubt can be entertained that by means of the education of the people, which moralises and enriches them, by the development of facilities of communication, and doing away with the trammels which oppose the free circulation of thought and material products, *war will eventually become more and more difficult.*'

Kan ik de vrees niet van mij weren, dat een Internationaal Parlement, in den zin, als door den heer De Marcoartu is bedoeld, nog lang, zeer lang eene der schoonste bloemen zal blijven, prijkende en geurende in den weelderigen en tooverachtigen hof van Utopia - ik mag aan den anderen kant mij nog in zooveel optimisme verblijden, dat ik aan een internationaal parlement niet tot regeling van *publiek*, maar van *privaat* recht en tot vermijding van conflicten, welke uit de verscheidenheid van de burgerlijke wetgevingen der volken voortvloeien, *niet* wanhoop. Wel is waar was zelfs de practische Von Mohl niet afkeerig van de gedachte van vermenigvuldiging der Europeesche arbitrages tot voorkoming van oorlog. Op bladz. 449 van zijne *Encyklopädie* schreef hij: 'Eine immer weiter gehende und allmälig zur allgemeinen Zwangsgewohnheit werdende Benützung von Schiedsgerichten ist ohne Zweifel als der nächste grosze Fortschritt zu rechtlicher Ordnung der internationalen Verhältnisse zu betrachten', maar toch zou ik meenen, dat de oprichting van een internationaal parlement tot vestiging van volkenrecht ook in die richting nog eene grootere schrede voorwaarts zou zijn tot regeling van de internationale verhoudingen op wettelijken voet. Ook Prof. Asser zinspeelde hierop in zijn prae-advies (bl. 159), toen hij ten voordeele der uniformiteit van handelsrecht deed gelden, 'dat zoodanige gelijkheid van wetgeving, die de *privaat*rechtelijke conflicten vermindert, tevens eene vredelievende oplossing van geschillen tusschen de *staten* zou kunnen bevorderen, of, dat zij althans het gevoel van solidariteit tusschen de belangen der verschillende natiën zoude verhoogen'.

En waarom zou men dan niet, in afwachting van de eenig logische oplossing van dit vraagstuk, even gewichtig op zichzelf als in zijne

gevolgen, in afwachting van de herschepping van het ideaal tot den werkelijken triomf der beschaving, de gebruikelijke practijk blijven volgen als zekerste middel, om de wenschen en de belangen der volken te bevredigen? Zien wij toch vooral, bij onzen zeer te waardeeren ijver voor de stipte naleving der vormen, de zaak zelve niet voorbij!

Den Haag, 10 September 1880.

Mr. G. BELINFANTE.

Een tyran in miniatuur a°. 1727.

Een curieus conflict van jurisdictie, waarbij stedelijke en heerlijke rechtsmacht met elkander in botsing kwamen, levert het volgend verbaal op, dat in Resolutiën van Burgemeesteren van Gorinchem voorkomt. Als bijdrage tot de geschiedenis van den geest van naijver en hoogheid, die weleer tusschen aan elkander grenzende steden en ambachtsheerlijkheden over en weer werd gekoesterd, vinde dit Extract uit gezegde notulen hier eene plaats, als wederga(*) van een soortgelijk, elders meegedeeld conflict, tusschen de Leidsche Universiteit en de stad Delft ontstaan, waarvan echter het einde niet bleek, terwijl hier daarentegen het goed recht van Gorcum tegenover het geweld van den Heer van Dalem zegevierde. Het vaak zeer wijdloopig relaas is op enkele plaatsen zooveel mogelijk besnoeid en bekort.

Den 25sten Juni 1727, present heeren Burgemeesteren, is de procureur Martinus Mekern in Burgemeesters-kamer verschenen en heeft hun E.G.A. te kennen gegeven, dat Jacob van Bergen, burger en inwoner dezer stad Gorinchem, op den 27sten Februari 1719 aan Beatrix C., wed. D., heeft voorgeschoten gehad de som van *f* 1000. -, onder bijzonder verband van zekere brouwerij, genaamd: ‘de geklaverden Haen’, staande binnen deze stad. Dat Van Bergen, die bedoeld kapitaal reeds gerechtelijk had doen opzeggen aan de voorzeide wed. en haar zoon Christoffel Dijnant, eigenaar en bezitter van genoemde brouwerij, en meermalen om voldoening van hoofdsom en verschenen renten had verzocht en aangehouden, edoch zonder gevolg, ten langen leste genoodzaakt was geworden, rechtsmiddelen te gebruiken en te concludeeren, dat de brouwerij voor gezegde som en interessen verbonden en executabel zou worden verklaard, gelijk dat bij vonnis van heeren Schepenen, in dato 13 Maart 1727, was geschied.

(*) Het woord *tegenhanger*, dat door Bilderdijk wordt gelaakt, omdat het ‘naar de galg riekt’, is eene vertaling van het Fr. *pendant.* Het door mij gebezigde is een goed Nederlandsch woord, dat door misbruik (bijv. eene *malle* weerga) zijne eigenlijke beteekenis heeft zien verloren gaan.

Hoewel de Heer van Dalem verplicht was, aan dat vonnis te voldoen, waartoe hij, tot voorkoming van meerdere onkosten, herhaaldelijk in der minne was aangezocht, was hij in gebreke gebleven, ten gevolge waarvan Van Bergen het vonnis ter executie legde en de brouwerij ten verkoop deed aanslaan, welke op 26 Mei 1727, ten overstaan van heeren Schout en Schepenen, op het Raadhuis in 't openbaar geschied is. De zoon van Van Bergen is toen kooper gebleven, onder de uitdrukkelijke en gebruikelijke voorwaarde, dat hij de uitgeloofde kooppenningen ter Secretarie van Gorinchem in consignatie zou brengen, om onder de crediteuren *ad opus jus habentium*(*) te worden verdeeld.

Tot zoover het verbaal, dat het feit vermeldt, waaruit het conflict werd geboren, waarvan de omstandigheden volgen, welke karakteristiek zijn en een blik op den overmoed en de willekeur van de XVIII^{de} eeuwsche ambachtsheeren van het slag van den Heer van Dalem vergunnen te slaan.

Hendrik van Bergen, de kooper van de brouwerij, keerde op den avond van den 24sten Juni, omstreeks negen ure, van het fort Loevestein, waar hij gewerkt had, naar Gorinchem terug, gereed, om de bewuste kooppenningen ter secretarie aldaar te fourneeren. Zijn weg liep door de Heerlijkheid van Dalem en niets kwaads vermoedende, stapte hij huiswaarts, toen eensklaps de ambachtsheer, Christoffel Dijnant, de hand op hem legde en hem arresteerde. Op Van B's. vraag, waarom dat geschiedde, kreeg deze ten antwoord: dat hij (Dijnant) wilde hebben, dat Van B. het overschot der kooppenningen, na aftrek der achterstallige verpondingen en van het gehypothekeerd kapitaal, ter secretarie van Dalem zou brengen, welk overschot hij op omtrent *f* 400. - berekende, en dat hij niet verstond, dat binnen Gorinchem eenig verbaal van praeferentie of concurrentie in zake schuldvorderingen gehouden werd, aangezien hij in Dalem praeferentie zou houden. Op die bruuske woorden van den baloorigen Heer der oude bezitting van het stoute geslacht van Arkel, antwoordde de eenvoudige Gorcumsche burger, daardoor volstrekt niet uit het veld geslagen, onbevoegd te zijn, aan den Heer van Dalem eenige penningen uit te keeren, noch ook solde(†) te betalen, overeenkomstig de conditiën, waarbij al het geld ter secretarie van Gorinchem moest worden gedeponeerd. Tevens meende hij aangaande het punt van praeferentie of concurrentie niet te moeten worden ‘geïncommodeerd’, daar zulks buiten hem lag. Hij verzocht derhalve, uit het arrest te worden ontslagen; edoch de Heer van Dalem declineerde het pertinent. Van Bergen, zich door dat refuus ‘in de uyterfse perplexitijt bevindende’, zag evenwel zeer goed in, dat

(*) D.i. ten gevalle den daarop rechthebbenden. Deze uitdrukking wordt, bij de aankondiging van verkoop van gestrande goederen door den Burgemeester-strandvonder, nog wel gebruikt.

(†) D.i. saldo of overschot.

hij met wat water in zijn wijn te doen en eenig geld van de koopsom den eischer ter hand te stellen, niet zou kunnen volstaan, maar door de respectieve schuldeischers verplicht zou worden, den geheelen koopschat te fourneeren en derhalve andermaal moeten voldoen, wat hij reeds betaald had. Maar van den anderen kant begreep hij ook, dat het voortgezet arrest zijn totaal bederf zou veroorzaken, en vreezende, dat de zaak niet zoo schielijk zou afloopen en hij, een ambachtsman, die door dagelijkschen arbeid voor vrouw en kinderen den kost moest winnen, daarin zou worden belet en eindelijk zijne geheele kalandisie verliezen zou, heeft Van B. des anderen daags 's morgens den Heer van D. andermaal verzocht hem te ontslaan, ten einde zijne ‘affaires’ te kunnen verrichten, onder belofte van ten allen tijde ter requisitie van dezen zich opnieuw in arrest te zullen begeven, waarvoor de Schout van Dalem zich borg stelde. In plaats van aan dat billijk aanbod gehoor te geven, weigerde de kleine tyran kortaf daarin te treden, zeggende, ‘dat hij hem niet eerder soude ontslaen, voor dat hij de geëyste penningen hadde, off dat de Schout sig voor hem verborgen hat, dat hij v. B. aan den heer v. D. de voorg. somme van *f* 400. - soude ter hant stellen’.

De arrestant, die zich onmogelijk aan zulke harde en onbillijke voorwaarden kon onderwerpen, besloot zijn arrest te houden, maar tevens van al het gebeurde aan Burgemeesteren van Gorinchem kennis te geven, met onderdanig verzoek, dat zij zich zijne belangen zouden gelieven aan te trekken en trachten te bewerken, dat hij ten spoedigste wierd ontslagen, ‘zoo en zulks als haar E. Gr. A. nae hare groote wijshijt souden oordeelen te behooren’.

Burgemeesteren brachten de zaak in deliberatie, en overwegende: dat de ‘procedures’ van Christoffel Dijnant, Heere van Dalem, tegen Hendrik van Bergen, burger en inwoner van Gorinchem, waren ‘exorbitant, violent’ en nergens anders op gericht, dan om zoodoende meester te worden van de gelden, welke ten behoeve der schuldeischers te hunner secretarie moesten worden geconsigneerd; dat door die handelwijze ‘indragt’ gedaan en ‘geïnfringeerd’ werd de ‘ordinaris jurisdictie’ der stad(*); dat daarenboven C.D., zoowel als H.v.B., beiden burgers waren van Gorinchem, en eerstgenoemde dus zijn medeburger, ‘behoorende onder derzelver ordinaris judicature’, nergens elders, dan binnen die stad in rechten mocht betrekken, veel minder buiten deze provincie(†) diens persoon met arrest te ‘incommoderen’ en te ‘vexeren’: besloten zij eenparig, hun recht tegen den Hr. van D. te ‘mainctineren’ en de ‘infractie’ daarvan alleszins te keer te gaan,

(*) D.i. inbreuk gemaakt werd op de gewone rechtspraak der stad. Men plachte toen, om klem en nadruk bij te zetten, dezelfde uitdrukking te herhalen, nl. in 't Hollandsch of ‘Duitsch’, gelijk men toen nog sprak, en in Stadhuis-taal.

(†) Dalem lag en ligt nog in Gelderland.

aangezien zij de zaak van H.v.B. voor eene *stadszaak*(*) hielden. Voorts werd geresolveerd, den stads-bode met eene missive aan den 'infracteur' te zenden en daarvan het gevolg af te wachten. In dat schrijven gaven H.E. Achtb^{n}. hunne 'surprise' lucht over de 'violente en enorme vexatie', aan hun burger gepleegd, waarvan zij meenden onverwijld kennis te moeten geven, met vriendelijk verzoek, H.v.B. 'met den eersten kosteloos te willen ontslaan', opdat zij niet verplicht zouden worden 'tot maintien van 't regt' van hunne burgers zoodanige 'middelen van nadruk' bij de hand te nemen, als zij 'op het efficacieuste' zouden oordeelen te behooren.

Nog dienzelfden avond rapporteerde de stads-bode, dat hij zich van zijn last had gekweten en ten huize van den heer Dijnant gevraagd hebbende, hem den brief eigenhandig over te geven, van diens huisvrouw vernomen had, dat haar man niet thuis was en eerst 's avonds laat of den volgenden dag zou terugkeeren. Op het verzoek van den bode, dat zij dan de missive van heeren Burgemeesteren der stad Gorinchem, aan haar echtgenoot geadresseerd, zou gelieven aan te nemen en hem ter hand stellen, liet Mevrouw D. den brief door hare dienstmaagd in ontvangst nemen, met de verklaring, 'derzelven aan haren man op sijne thuyscompste te zullen overhandigen'.

De Heer v. D., van Bommel teruggekeerd, liet zich volstrekt niets aan hun E. Gr. A^{s}. missive gelegen liggen, ja, verwaardigde zich zelfs niet eens, haar te beantwoorden. Integendeel werd met de procedure tegen Van B. voortgegaan en deze bij acte van citatie voor het gericht van Dalem gedaagd, om volgens het landrecht van Bommel, Tieler- en Bommelerwaard, na 'omstrijck' der termijnen, den tegen hem door den Heer van Dalem ingestelden eisch te vernemen. Op het bericht dezer handeling zonden Burgemeesteren, ten einde volkomen zekerheid te erlangen aangaande het feit, waarvoor Van B. was gearresteerd, hun bode andermaal naar Dalem, om Van B. aan te zeggen, k o p i e van den eisch te verzoeken. Zijn verlangen werd niet dadelijk ingewilligd, maar hem een 'delayerend'(†) antwoord toegevoegd. Op de vraag van den bode, die bij het onderhoud van Van B. met den ambachtsheer en zijn secretaris tegenwoordig was, waarom de Heer v. D. de missive van Burgemeesteren niet had beantwoord, werd hem dit te gemoet gevoerd: 'dat hij dien brieff wel ontfangen hadde, maar dat hij met Burgemeesteren van Gorinchem niet te doen had; *dat hij sóó Souverijn was op Dalem*, *als burgemrn. in hare stad*, en dat hij doen zoude, dat hij wilde'(§).

Tegen het herhaald aandringen om kopie van den eisch werden

(*) Hier moet het onderscheid tusschen *aanleiding* en *oorzaak* vooral niet over 't hoofd worden gezien. Deze ontstond niet door de 'conduites' van den Hr.v.D. tegenover Van B., maar openbaarde zich eerst door het feit van zijne arrestatie.

(†) Opschortend: van *delay* = uitstel.

(§) Al mocht het eerste waar zijn, komt het mij voor, dat de gebieder van Dalem de begrippen van recht en macht wel eenigszins met elkander verwarde.

allerlei uitvluchten en voorwendsels aangevoerd, op het vernemen waarvan heeren Burgemeesteren ten hoogste gebelgd waren. Zinnende op middelen van ‘nadruck’, om de ‘violente en enorme vexatie’, door den eenen burger jegens den anderen gepleegd, te doen ophouden en tevens lettende op hetgeen was geresolveerd in zake de instandhouding en bescherming van het recht huns medepoorters, mitsgaders reflecteerende, wat sedert in de onderhevige zaak was voorgevallen en welke ‘conduites’ de Heer van D. daarbij gehouden had, maakten zij zich eene zekere omstandigheid ten nutte, om op eene wel niet zeer galante, maar toch hoogst ‘efficacieuse’ en alleszins practische wijze den ‘recalcitranten’ Heer v. D. tot relaxatie van zijn arrestant en tevens tot zijn plicht te brengen. Hun was nl. te gelijk met het insolente antwoord van dien heer ter oore gekomen, dat Mevrouw D. zich te G. bevond, en - ziedaar de weg, om représailles te nemen en den laatdunkenden ‘Souverijn’ van Dalem met nog strenger recht, dan dat van wedervergelding, te straffen, vanzelf gevonden! En zóó zou - de weerwraak gaf het illoyale middel aan de hand - door de tusschenkomst eener vrouw een einde worden gemaakt aan een conflict, dat door het besef van hoogheid bij de beide partijen allicht eene langdurige procedure had kunnen worden.

Welk eene kostelijke aanleiding zou een poëet of auteur van dien tijd, welke met mythologie, allegorie, etc. dweepte en zijne treffendste vergelijkingen aan de oude historie van Griekenland en Latium placht te ontleenen, hierin hebben kunnen vinden, om bijv. op het contrast tusschen den Trojaanschen oorlog en den twist tusschen de Regeerders v. G. en den Heer v. D. te wijzen! De vrouw van Koning Menelaus en Mevrouw Dijnant; de eerste oorzaak en begin van, de andere middel, om een einde te maken aan een krijg, welke, zoo al geen tien jaren, toch van beide zijden met de uiterste hardnekkigheid zoolang mogelijk zou zijn volgehouden.

Onmiddellijk werd dan besloten, de Vrouwe van Dalem in de bewaring van een stadsbode te laten nemen, met permissie evenwel, dat zij volkomen vrij zou zijn, om binnen de stad te verrichten en te doen, wat haar gelieven zou, edoch tevens met deze ‘mits’ en conditie: dat zij niet uit die bewaring zou worden ontslagen, vóór en aleer de Heer v. D.H.v.B. kosteloos en schadeloos zou hebben losgelaten en gedimitteerd. Op het vernemen van die resolutie begaf Mevrouw D. zich ten huize eener weduwe van hare kennis en is aldaar onder de ‘custodie’ van een stadsbode gebleven, maar haastte zij zich tevens, haar man te berichten, wat haar door zijn toedoen was wedervaren. 's Namiddags van dienzelfden dag nog kwam er een aanbod vanwege den Heer v. D., Van B. te zullen ontslaan, indien heeren Burgemeesteren van hun kant zijne huisvrouw mede in vrijheid stelden, van welke hij ongaarne langer wenschte gescheiden te zijn. Hij gaf het dus gewonnen, koos eieren voor zijn geld, en het slachtoffer van

beleedigden familietrots en aristocratische willekeur, welke zich door middel van een voorgewend heerlijk recht hadden willen wreken, om alzoo de grieve, tegen de ouders opgevat, op den zoon te verhalen: Hendrik van Bergen, vergezeld van den gerichtsbode van Dalem, deed nog dienzelfden avond zijn triumfantelijken intocht binnen Gorinchem. Ten Raadhuize bij Burgemeesteren toegelaten, verklaarde hij, dat de Heer v. D. hem ten volle had 'gecontenteerd' of schadeloos gesteld. Alvorens echter huiswaarts te keeren, bracht hij Hun Ed. Gr. Achtb. zijn hartgrondigen dank voor hunne 'goede officiën en moeytens', welke betuiging door de Heeren, welke het goed recht hunner stad met succes hadden 'gemainctineert', met een gemengd gevoel van ambtmatigen trots en van begrijpelijke zelfvoldoening werd 'geaccepteert'. Mevrouwe van D. werd onmiddellijk daarop uit de bewaring ontslagen en in volkomen vrijheid gesteld. De geschiedenis vermeldt niets aangaande de ontmoeting en het wederzien van den Heer en de Vrouwe van Dalem. Het komt mij echter niet onwaarschijnlijk voor, of het Gorcumsche arrest zal wel eene levendige woordenwisseling en eene nadere explicatie tusschen de echtgenooten hebben uitgelokt, waarna de halstarrige ambachtsheer, naar ik hoop, de belofte zal hebben gedaan, van nooit ofte nimmer weer zóó op zijn stuk te zullen blijven staan. Hoe het zij, door de gevoelige les, hem toegediend, zal hij, uit persoonlijk belang vermoedelijk, hebben nagelaten, van zijne positie meer misbruik te maken, en tevens hebben begrepen, dat de Regeerders van Gorinchem niet alleen Burger*meesters*, maar ook en bovenal Burger*vaders* mochten heeten, die zich niet ontzagen, 'geweld met geweld te keeren', wanneer het, zooals hier, de handhaving gold der kostbare stads- en burgerrechten, het palladium van de vrijheid hunner poorters.

Mr. J. SOUTENDAM.

Letterkunde.

Nederlandsch tooneel.

Merkwaardige gebeurtenissen van den zomer van 1880. - Tooneelgezelschappen in den vreemde. De Meiningers te Amsterdam; de Rotterdammers te Londen. - De Meininger school zoekt het zwaartepunt der kunst ten onrechte in de tooneeltechniek. - Heugelijke beteekenis van het succes der Nederlandsche tooneelspelers te Londen, zoowel voor de nationale kunst als voor de oorspronkelijke literatuur.
Wederwaardigheden der Tooneelschool. - Verlies en aanwinst in subsidiën. - Groote beteekenis der door het Rijk gegeven ondersteuning; een eerste stap op den goeden weg, zooals alle eerste stappen onvast en schoorvoetend gedaan. - De aandrang tot reorganisatie der school op de algemeene vergadering van het Tooneelverbond. - Eenstemmigheid bij verschil van inzicht. - Moet de opleiding van den tooneelspeler aan de wieg beginnen? - Gevaar van den tegenwoordigen toestand en middel, om in het onderwijs in de technische vakken te voorzien. - De financieele toekomst der school.

De treurige toestand van het tooneel in Zuid-Nederland geschetst door Sleeckx, in zijne brieven aan Hiel van 1866. - Geene verbetering sedert veertien jaren merkbaar. - Vereeniging van alle krachten, algemeene medewerking zijn de middelen, die daar te lande even stellig zullen slagen als in Noord-Nederland.
Selim de Derde. **Treurspel in vijf bedrijven, naar het hoogduitsch van Murad Efendi door dr. W.J.A. Jonckbloet. Leiden, E.J. Brill.**
De kat van den Tower. **Drama in vijf bedrijven door H.J. Schimmel Amsterdam, J.C. Loman Jr.**
De kiesvereeniging van Stellendijk. **Blijspel in vier bedrijven door Lodewijk Mulder. 's-Gravenhage, Henri J. Stemberg.**
Doctor Klaus**, blijspel in vijf bedrijven. Uit het Duitsch van L'Arronge, door J.H. Rössing. Amsterdam, de Erven H. van Münster en Zoon.**

De zomer van 1880 was voor de tooneelliefhebbers in ons land en voor de belangstellenden in de nationale tooneelspeelkunst van veel belang. Een wereldberoemd Duitsch gezelschap trad eene maand lang in den stads-schouwburg te Amsterdam met de beste stukken van zijn repertoire op; een Nederlandsch tooneelgezelschap gaf eene reeks voorstellingen te Londen; - beide gebeurtenissen van groote beteekenis, om de gevolgen vooral, en waarbij wij dus wel een poosje mogen verwijlen.

Dat Nederland door buitenlandsche tooneelspelers bezocht wordt, is op zichzelf geen zeldzaam verschijnsel. Zoo vaak groote talenten van het buitenlandsch tooneel van hunne ankers slaan, om zoogenaamde

kunstreizen te ondernemen, vergeten zij ons goede vaderland niet; ook daar plukken zij de groene lauweren en oogsten zij de gulden vruchten van hunnen roem. Zoo hebben de Nederlanders in de laatste veertig jaren Rachel, Devrient, Ira Aldridge, Ristori, Dawison, Seebach, Agar, Rossi en zoovele andere beroemde tooneelspelers kunnen bewonderen; zoo gaf de bekende Sara Bernhardt nog in ditzelfde jaar aan de Amsterdammers eenige staaltjes van hare eigenaardige opvatting(*) ten beste. Al deze bezoeken konden echter slechts een beperkt genot geven; de groote sterren deden wel haar schitterend licht waarnemen, maar gemeenlijk traden die beroemde kunstenaars op in eene omgeving, uit allerlei heterogene bestanddeelen gevormd en welke beneden het middelmatige bleef; de eenheid en de indruk van het vertolkt kunstwerk gingen alzoo verloren. Daar de ware tooneelspeelkunst in de eerste plaats ernaar streven moet, om die eenheid te doen uitkomen en den indruk zoo volledig en krachtig mogelijk te maken, was het natuurlijk, dat de aanschouwers van dergelijke voorstellingen veelal koud bleven. Slechts bij hoogst zeldzame uitzondering - als toen in den zomer van 1878 een Fransch gezelschap Augier's *Fourchambault*, onder toezicht van den Auteur duchtig ingestudeerd, in Nederland kwam opvoeren - krijgt men van de rondtrekkende buitenlandsche artisten een behoorlijk ensemble te hooren, dat de schoonheden van het kunstwerk zelf te genieten geeft.

Met de gastvoorstellingen der Meiningers te Amsterdam - want men begrijpt, dat ik die op het oog heb, - stond echter het geval heel anders dan met die gewone internationale tooneelhospitiën. Het gold hier niet een enkel groot kunstenaar, uitstekend uit zichzelf reeds, doch door zijne kleine omgeving nog hooger en grooter schijnend: hier kwam een wereldberoemd gezelschap, meer door de voortreffelijkheid van het samenspel, de bijna ongelooflijke en door eene verrassende uitwerking bekroonde zorg voor de tooneelschikking dan door de uitnemende talenten zijner leden beroemd, om de keur van zijn repertoire, gevormd door de beste stukken van alle landen, tijden en scholen, van Shakspere, Calderon, Schiller, Göthe, Von Kleist, Molière,

(*) Ik kan mij onmogelijk naar de mode voegen en mij onder de bewonderaars van de laatstgenoemde tooneelspeelster rekenen; ik kan in haar allerminst eene goede *tragédienne* zien. Zij komt mij voor, tot die kunstenaars te behooren, wien men eene soortgelijke vraag zou kunnen stellen, als Philippus den Moorschen kamerling deed: ‘G e v o e l t gij wel, hetgeen gij spreekt?’ Zij gillen mij te hoog boven het wezenlijk gevoel uit. In de hedendaagsche Fransche comedie, die ons zoo dikwijls zenuwachtige overspanning voor hartstocht zoekt op te dringen, kan deze wansmakelijke overdrijving er nog mee door, maar in de tragedie is zij ten eenen male onverdragelijk. Terecht laat de bekende criticus De Brunetière zich in de *Revue des deux mondes* van 15 April 1880 over deze school aldus uit: ‘*Il me semble qu'en général, à la comédie-Française d'aujourdhui, le jeu classique manque de tenue. Je veux dire par là que l'on ne se modère pas assez, ou du moins que l'on n'a pas l'air de se dominer aussi souverainement qu'il le faudrait. Ce sont les habitudes, à notre avis mauvaises, du drame romantique, importées dans la tragédie de Corneille et de Racine.*’ Wat mij betreft, ik durf zonder schroom verder gaan en beweren, dat eene school, die te kort schiet in *tenue*, in matiging en zelfbeheersching, niet alleen in de vertolking van het klassiek repertoire, maar op elk gebied der tooneelspeelkunst op den verkeerden weg is.

Grillparzer, voor ons op te voeren. Geen wonder, dat de opvoeringen veel menschen trokken. Niet alleen hielden de tooneelliefhebbers uit de hoofdstad haar regelmatig bij, ook die van elders brachten aan de beroemde vreemdelingen een bezoek, zoodat men zeggen kan, dat geen belangstellende in de tooneelspeelkunst in Nederland, die er maar eenigszins vrij in was, deze gelegenheid heeft verzuimd, om het Meininger tooneelgezelschap te gaan hooren.... en zien.

Dat deze voorstellingen wezenlijk een zeer groot genot gaven, zal ieder, die ze bijwoonde, kunnen toegeven. Herinneren wij ons de prachtige Zwitsersche landschappen, den zonsopgang te midden der Alpen in *Wilhelm Tell*, de onstuimigheid en volte in *Julius Caesar*, om van zooveel ander schoons uit *Fiesco*, *Winter's Tale*, *Twelfth Night* en andere stukken te zwijgen, en erkennen wij volmondig, dat de door het Meininger gezelschap teweeggebrachte indruk zeer machtig was. Niettemin zal hij, die den schouwburg bezoekt met een hooger doel, dan om oog en oor te doen streelen, wanneer hij de hand op het hart legt, met mij moeten getuigen, dat die indruk niet bevredigde. Mij dunkt, dat menigeen, van eene voorstelling van *Julius Caesar* bij voorbeeld huiswaarts gekeerd, met verbazing en met zekere bezorgdheid zelfs zich moet afgevraagd hebben, hoe het toch mogelijk is, dat de indruk, door het kunstwerk van dien geestelijken reus, Shakspere, op het gemoed van een beschaafd en letterkundig ontwikkeld man gemaakt, hoogere noch diepere uiting vindt dan die van bewondering voor de technische kennis, waarmede het stuk is ineengezet. Want geen toeschouwer kan een anderen indruk van dit tooneelgezelschap hebben gehad dan een bloot uiterlijken; zijn oor en oog zijn gestreeld en gevleid; zijn aesthetisch gevoel heeft geen enkel oogenblik aanstoot geleden, maar zijn gemoed is ongeroerd, zijn hart koud gebleven. Tien tegen een, dat zij, die het hoogst verrukt uit den schouwburg wederkeerden, thans, nu er een half jaar over de verrukking is heengegaan, over hunne herinnering aan de Meiningers ondervraagd, u zullen getuigen, dat dit of dat tooneeltje zoo keurig geschikt was, dat de kostumes en meubels zoo juist in den tijd waren, dat ze nooit natuurlijker donder en bliksem op het tooneel hebben gehoord en gezien, dat de Alpenlandschappen zoo natuurlijk waren als de natuur zelf, en ten slotte, dat die Meiningers knappe lui zijn, vooral de regisseur. Vraag zoo'n bewonderaar, of de voorstellingen hem hebben aangespoord, om Shakspere of Schiller weder eens ter hand te nemen, en 't zou mij volstrekt niet verwonderen, zoo ge ten antwoord kreegt: ‘Neen; integendeel heb ik juist opgemerkt, dat al die stukken zoowat uit den tijd beginnen te raken. Als men jong is, loopt men evenals met zooveel anders met die dingen hoog, maar wie zich eene teleurstelling besparen wil, moet ze later maar laten rusten.’ Dit antwoord is mij althans gegeven, en door wezenlijk geen bekrompene of onontwikkelde mannen. Ik geloof niet, dat de optreding der Meiningers iemand tot

de studie of wederstudie van Shakspere heeft aangespoord, - of 't moest zeer enkelen om een stil doch vertroostend protest te doen geweest zijn - en toch herinner ik mij zeer goed, dat de optreding der groote tooneelspelers, die ik in den aanhef noemde, onveranderlijk en vrij algemeen dit goede gevolg had.

Dit ligt niet uitsluitend in de keuze der stukken, maar is een natuurlijk, een noodzakelijk gevolg van de opvatting van het Meininger tooneelgezelschap, waarbij de uiterlijkheden van het op te voeren stuk alles zijn, of althans in de allereerste plaats en met inspanning van alle krachten verzorgd worden. Zonder twijfel komt deze opvatting uit een juist beginsel voort, uit den wensch, om de eenheid van het kunstwerk te verhoogen, waarop verwaarloozing van détails al licht een storenden invloed heeft. Het kan niet missen, of de indruk der tragische ontknooping van *Othello* wordt verzwakt, wanneer wij Desdemona ter ruste zien gaan op eene canapé met de steile leuningen en koperen versiersels uit den tijd van het Keizerrijk, en de Moor optreedt met een hedendaagsch keuken-petroleumlampje in de hand. Maar tusschen deze hier te lande maar al te wèl bekende slordigheid en het standpunt, waarop de Meiningers staan, ligt een zeer groote afstand; wie tusschen deze twee uitersten post vat, heeft meer kans, op het juiste punt te staan, dan het Duitsche gezelschap. Hoeveel zorg men ook aan de *mise en scène* besteedt, de letterkundige, de moreele waarde van het tooneelstuk blijve altoos hoofdzaak; de acteurs met hunne artistieke opvatting van het karakter hunner rol moeten de hoofdpersonen zijn, niet slechts dienen tot stoffeering van verdienstelijk geschilderde decoratiën, tot vulling van vernuftig opgestelde tooneelen of vorming van schilderachtig geschikte groepen; in één woord, de acteurs moeten den auteur dienen, om te spreken tot het gemoed, niet den regisseur, om te spreken tot het oog van het publiek. Indien dit laatste bij de practijk der Meiningers reeds niet geheel het geval is, dan is 't er toch niet ver van af; dit doet ons begrijpen, waarom dit gezelschap niet uit de beste tooneelkrachten van Duitschland is samengesteld. Men zal inzien, dat, zoo mannen van groot talent in *Julius Caesar* de rollen van Brutus en Marcus Antonius vervulden, zoo de Hermione in *Winter's Tale* aan de beste Duitsche tooneelspeelster van onzen tijd toevertrouwd was geweest, de aandacht van het publiek door de sprekende personen zou in beslag genomen en van de joelende figuranten of stomme accessoires afgeleid zijn; en dat nu mocht niet wezen. Het grootste resultaat, door de Meiningers teweeggebracht, ligt hierin - de heer Van Hall deed het in zijn *Gids*-artikel uitkomen - dat de bewondering van het decoratief de handeling onopgemerkt laat voortschrijden: maar is dit resultaat niet de scherpste veroordeeling van het genre? Immers, om met denzelfden Schrijver te spreken: ‘De *mise en scène*, waartoe ik reken: het decoratief, de meubileering en wat verder in de tooneeltaal *accessoires* genoemd wordt,

maakt een deel uit van de lijst, waarin het stuk wordt gevat. Zij moet dienen, om iets belangrijkers te verlichten, te doen uitschijnen en aan de phantasie van den toeschouwer te hulp te komen. Hulpmiddelen, accessoires, zijn het en moeten het blijven. Zoodra zij daarbuiten gaan, zoodra zij de aandacht van de hoofdzaak, d.i. van het drama, de handeling, de karakters en de hartstochten, afleiden, en die voor zich zelven in beslag nemen, gaan zij te ver, maken zij misbruik van hun positie' (Mr. J.N. van Hall, *De Meiningers*; in *De Gids*, Juni 1880, bl. 532). Na alles, wat ik vroeger hier over ditzelfde onderwerp gezegd heb, behoef ik mijne geheele instemming met deze woorden niet te betuigen.

De keuze der stukken schijnt niet zonder invloed op den onvolledigen indruk der Meininger voorstellingen te wezen. Wanneer een groot treurspeler ons land bezoekt, zien wij hem optreden als Hamlet of Othello, rollen, waarin de individueele opvatting van den vertolker meer ruimte vindt dan in de stukken van het Meininger repertoire. Volkomen waar; maar men make uit dit feit geene verkeerde gevolgtrekking. Juist om die goede gelegenheid, om te schitteren, die zij een uitstekend acteur aanbieden, dienen deze stukken niet voor het Meininger repertoire, dat bij voorkeur samengesteld wordt uit zoodanige, waarin hetzij de regisseur werken kan met massa's figuranten, die eene soort ongedanst, pantomimisch ballet vormen, hetzij de decoratieschilder de gelegenheid vindt, om met een niet alledaagsch talent de vruchten zijner studie aan den toeschouwer te vertoonen. En al mogen nu *Hamlet* en *Othello* evenveel gelegenheid tot het ten toon spreiden van archaeologische kennis, tot het schikken van optochten en andere volle tafereelen aanbieden als andere stukken, die in de Meimaand te Amsterdam ten tooneele werden gevoerd, over het algemeen zouden 'het drama, de handeling, de karakters en de hartstochten' van die stukken den toeschouwer te veel boeien, zijne aandacht te veel afleiden van de vergulde lijst; - waartoe zou dan die kostbare toestel hebben gediend? Aldus bepaalt de verkeerde richting, want overdrijving in de goede richting zelfs eindigt met verkeerd te worden, de samenstelling van het Meininger repertoire en weert daarvan al die stukken, waarin de auteur den regisseur overheerscht.

In zekeren zin hebben deze gastvoorstellingen te Amsterdam dus een afschrikkend voorbeeld gegeven. Zij hebben getoond, dat eene tooneelvoorstelling, op een verkeerd zwaartepunt steunend en uitsluitend op volledigheid der uiterlijke representatie aangelegd, ondanks de aanwending van zeer veel moeite en arbeid den ontwikkelden, nadenkenden toeschouwer niet bevredigen kan. Al zijn er velen, die deze les niet terstond uit den stads-schouwburg hebben weggedragen, het verheugt mij, dat de Nederlandsche tooneelmannen van het grootste gezag - Van Hall noemde ik reeds; Loffelt voeg ik hierbij - in het openbaar eene met de mijne overeenstemmende overtuiging hebben

geuit, waarmede men zonder twijfel langzamerhand algemeen zal gaan instemmen. Toch hebben de Meiningers te Amsterdam in het eigenlijk tooneelvak ook eene positieve les nagelaten, die in ons klein land niet genoeg kan worden overdacht en behartigd: zij hebben getoond, wat de man van kunde en overleg met kleine, gebrekkige hulpmiddelen tot stand kan brengen. Voor de meesten onzer landgenooten, ook buiten het tooneelvak, moet deze leering hoogst nuttig zijn. Wie toch in Nederland ooit iets heeft willen tot stand brengen, kent de beide klippen, waarop zoo menig doelmatig plan heeft schipbreuk geleden. Bij den een ontmoet men eene voorname minachting voor elk nationaal initiatief en wordt de medewerking geweigerd onder het voorwendsel, dat ‘zulke dingen in ons klein landje toch onmogelijk zijn’; bij den ander daarentegen vindt ge eene warme ontvangst, groote ingenomenheid en onbegrensde medewerking, maar.... dan moet de zaak ook goed, flink, grootscheeps op touw gezet worden. Volgens dezen laatste gaat in Nederland alles gebrekkig en kruimelig en is er geene verbetering te hopen, zoolang men niet bij nieuwe inrichtingen met die ellendige traditie breekt en hetgeen men tot stand brengt, terstond op eene grootsche schaal aanlegt. Het versmaden van het toch zoo practisch denkbeeld van roeien met de riemen, die men heeft, - het eenig middel, om onder alle omstandigheden vooruit te komen - heeft in ons land al heel wat krachten verlamd, heel wat goede bedoelingen teleurgesteld. De Meiningers nu hebben getoond, hoe men, gebrekkige riemen met overleg wetende te hanteeren, flink vooruit kan komen; met hetzelfde Amsterdamsche tooneel, waarover andere tooneelbesturen, als te klein, niet gemachineerd, slecht ingericht en wat weet ik 't meer, steen en been geklaagd hebben, wisten zij vertooningen te geven en effecten teweeg te brengen, waarover onze theatermannen verbaasd hebben gestaan. Gaat henen, tooneelbesturen in Nederland, - gaat henen en doet desgelijks!

Ook voor hen, die alles, wat Nederlandsch is, plegen te denigreeren, - och, of de zaak zoo on-Nederlandsch ware als het woord! - heeft de zomer van 1880 op tooneelgebied een gewichtig feit opgeleverd in den grooten bijval, dien het Rotterdamsch Tooneelgezelschap te Londen heeft behaald. Ik heb tot hen behoord, die dit bezoek een gewaagd stuk hebben geacht, en uit een financieel oogpunt is dan ook het resultaat niet zoo gunstig geweest, als men zich schijnt voorgespiegeld te hebben. Dat echter in moreelen zin het gezelschap Legras, Van Zuijlen en Haspels te Londen een uitstekend succes heeft gevonden, is een feit, dat mij verheugt en waarmede ik de ondernemende directie en de verdienstelijke leden van dat gezelschap van harte geluk wensch. Bevoegde en ernstige beoordeelaars hebben over de voorstellingen in het *Gaiety-Theatre* een zeer gunstig oordeel uitgesproken, te vleiender voor onze landgenooten, omdat het gegrond

was op eene vergelijking niet slechts met Engelsche tooneelgezelschappen, maar ook met de Fransche, die gewoon zijn, telken jare in Engeland's hoofdstad eene reeks vertooningen te geven. Wie kent niet dat duizendmaal herhaald: ‘Nu ja; onze acteurs zijn niet kwaad; maar om een goed ensemble te zien, moet men toch bij de Franschen te markt komen’? en wie heeft niet bij deze opmerking - behalve het Théâtre Français, dat ikzelf uitzonder - onder anderen het Théâtre du Palais-Royal hooren noemen, aan elk bezoeker van Parijs genoeg bekend? Welnu, kort na onze Rotterdamsche acteurs traden de artisten van het Palais-Royal te Londen op; en wat kon men in eenige dagbladen lezen?... dat de Fransche acteurs in samenspel, in de kunst der verschillende medespelers, om zich ter wille der eenheid van het stuk, waar 't noodig was, in de schaduw te stellen, - niets meer of minder dus dan: in artistieke opvatting - nog veel van hunne kunstbroeders uit Rotterdam konden leeren. Geen beter bewijs van den goeden indruk, dien onze landgenooten aan de overzijde van het Kanaal gemaakt hebben, dan het feit, dat een hunner stukken, Faassen's *Anne-Mie,* in het Engelsch repertoire is opgenomen. In het belang van onze arme, achterliggende nationale tooneelschrijvers ben ik zoo vrij, de aandacht van heeren tooneeldirecteuren wel nadrukkelijk op dit opmerkelijk verschijnsel te vestigen, dat het stuk, hetwelk de meeste belangstelling in Engeland trok, was: een o o r s p r o n k e l i j k Nederlandsch stuk. Hieruit blijkt, dat bevoegde en onpartijdige, niet door nationale denigreerzucht verblinde beoordeelaars niet slechts onze verdienstelijke tooneelspelers naar waarde weten te schatten, maar ook onze, door Nederlandsche kunstenaars en critici vaak geminachte, oorspronkelijke tooneelproducten niet zoo geheel beneden alle critiek achten.

Maar van nog meer belang voor het Nederlandsch tooneel dan deze reizen van tooneelgezelschappen naar en uit ons land waren de wederwaardigheden, die de Tooneelschool in 1880 ondervond en waaruit zij, aanvankelijk althans, gelukkig gered is. Tot nog toe drijvende op eene subsidie van den Koning, *f* 5000 groot, welke met eene bijdrage uit de kas van het Tooneelverbond, die, in verhouding tot het ledental in 1878/79 *f* 3805.77, in 1879/80 *f* 3153.57 bedroeg en voor 1880/81 op *f* 3622.21 geraamd is, de eenige inkomst dier instelling vormt, scheen zij in den aanvang des jaars plotseling haren ondergang nabij, toen de onverwachte mare weerklonk, dat het Z.M. behaagd had, deze subsidie tot op de helft te verminderen. Weldra echter gelukte het, aan vrijwillige bijdragen eene som bijeen te brengen, aanmerkelijk grooter dan het door halveering van 's Konings subsidie verloren bedrag en tevens ruim voldoende, om in het tekort op den loopenden dienst te voorzien, de begrooting voor 1880/81 te doen sluiten en nog een beschikbaar saldo voor 1881/82 over te laten.

Onder hen, die bijsprongen in den nood, was, men lette wèl op de hooge beteekenis van dit feit, de Staat der Nederlanden, die eene bijdrage schonk van *f* 1000; terwijl de gemeenteraad van Amsterdam, volgens het voorstel van Burgemeester en Wethouders, op de stedelijke begrooting voor 1881 eene som van *f* 2000 bracht, als subsidie aan de Tooneelschool. Aldus werd het reeds vroeger door mij verdedigd denkbeeld, dat deze instelling, evenals zoovele andere dergelijke inrichtingen van kunstonderwijs, uit de openbare kas behoorde gesubsidieerd te worden (*De Tijdspiegel*, December 1879), zoowel door het bestuur der hoofdstad als door 's lands regeering gehuldigd en toegepast. Ik wil volstrekt niet beweren, dat mijn geschrijf de oorzaak van deze stappen op den goeden weg is; meer gewicht heeft daartoe zonder twijfel in de schaal gelegd het flink en onwederlegbaar woord, door een warm tooneelvriend in de hoofdstad, den heer M.A. Perk, met veel tact op het juiste oogenblik en op de juiste plaats gesproken. Bij de opening der vijf-en-negentigste algemeene vergadering der maatschappij ‘Tot Nut van 't Algemeen’, 10 Augustus 1880, hield hij eene rede, die ‘de regeering en onze Tooneelschool’ tot thema en het bepleiten der noodzakelijkheid van geldelijke ondersteuning dezer inrichting van wezenlijk algemeen belang uit de openbare kas tot oogmerk had. Mij dunkt, hij heeft zijn pleit gewonnen; met klem betoogde hij de hooge waarde van een goed beschaafd tooneel voor de zeden en begrippen eener natie; met duidelijkheid deed hij uitkomen, hoe dit kunstvak niettemin bij alle anderen achtergesteld is in de schatting der regeering, voor zooverre die zich in de welsprekende cijfers der staatsbegrooting openbaart. Daarenboven bevat de redevoering een belangrijk geschiedkundig overzicht over de pogingen, door de maatschappij ‘Tot Nut van 't Algemeen’ voor de opleiding van tooneelspelers gedaan, pogingen, die haast vergeten en over het algemeen niet op hare waarde geschat zijn. Dat de herinnering van alle leden der maatschappij, die deze redevoering ontvangen, in dit opzicht opgewekt en geleid wordt, is niet de geringste verdienste dezer openingsrede.

Toch wil ik wel bekennen, dat de manier, waarop deze *f* 1000 uit de staatskas verstrekt is of zal worden, mij niet voldoet. Het Gemeentebestuur van Amsterdam verdient den lof, van de koe bij de horens te hebben gegrepen; het heeft open en flink eene subsidie op de begrooting uitgetrokken, die na discussie, voor en tegen gehoord, met meerderheid van stemmen is aangenomen; het is er dus voor uitgekomen, dat het de ondersteuning van het particulier initiatief, dat reeds zooveel voor de opleiding van tooneelspelers heeft gedaan, zich tot plicht rekende. De Minister van Binnenlandsche Zaken heeft anders gehandeld. Hij heeft geen nieuwen post op zijn begrootingshoofdstuk voor 1880, ‘subsidie aan de Tooneelschool van het Nederlandsch Tooneelverbond te Amsterdam’, gebracht; althans in het bij de Tweede

Kamer in September aanhangig gemaakt wetsontwerp tot wijziging van Hoofdstuk V komt zoodanige aanvulling niet voor, even min als een soortgelijke post op de staatsbegrooting voor 1881 te vinden is. We missen dus, jammer genoeg, op de Nederlandsche staatsbegrooting dezelfde officieele erkenning, die voortaan de stedelijke begrooting van Amsterdam bevat, dat het ondersteunen van de pogingen der particulieren, om het peil der nationale tooneelspeelkunst door het verstrekken eener wetenschappelijke opleiding aan den toekomstigen acteur te verhoogen, op den weg ligt van den Staat. De voor ditmaal aan de School verleende rijkssubsidie schijnt betaald te moeten worden uit het bij art. 169 van hoofdstuk V der begrooting ter beschikking van den Minister gesteld krediet: 'Uitgaven en subsidien voor ondernemingen van wetenschap en kunst en hare aanmoediging'. In 1879 werd van dezen post, tot *f* 33,000 uitgetrokken, *f* 28,063.08 besteed, zoodat er in 1880 denkelijk genoeg zal zijn overgebleven, om de geringe subsidie te betalen.

Dat zij niet in het volle licht is verschenen, doet mij leed. Ter wille van het beginsel had ik zoo gaarne gezien, dat op eene begrooting, waarbij *f* 20500 wordt beschikbaar gesteld voor de Academie van Wetenschappen, *f* 34050 voor de Rijksacademie van Beeldende Kunsten (waaronder voor 1881 bijna *f* 5000 meer wordt gevraagd voor eene enkele nieuwe klasse van hoogere schilderkunst en 'loges' voor de leerlingen), *f* 27000 voor teekenonderwijs, *f* 12000 voor kunstonderwijs en *f* 7000 voor subsidie aan de Koninklijke Muziekschool te 's-Gravenhage - dat op eene met zooveel uitgaven voor andere kunstvakken beladen begrooting eene subsidie voor de Tooneelschool niet hadde ontbroken(*).

Slechts in een enkel geval zou ik mij bij de door den Minister genomen beslissing kunnen nederleggen, wanneer daaraan de beteekenis moest worden gehecht, dat deze subsidie van *f* 1000 uit de staatskas in overeenstemming met het doel, waartoe het betrekkelijke algemeen begrootingsartikel strekt, slechts voor eenmaal verleend was, om eene oogenblikkelijk bedreigde, nuttige instelling op de been te houden en wanneer het voornemen bestond, om de vaste, doorgaande subsidie - en dan tot een behoorlijk cijfer - eerst afzonderlijk op de begrooting te brengen, wanneer door eene noodige reorganisatie der school de vereischte waarborgen voor hare deugdelijkheid zouden gegeven zijn.

Dat er eene reorganisatie, eene verandering in de inrichting noodig is, wordt vrij algemeen erkend en bleek uit de gedachtenwisseling op de algemeene vergadering van het Tooneelverbond - 2 October jl.

(*) Op de begrooting der Provincie Noord-Holland, waarop een amendement haar plaatste, maakt eene dergelijke subsidie een zonderling figuur. Hoe men de tooneelspeelkunst ooit als eene zaak van provinciaal belang beschouwen kan, verklaar ik, niet te begrijpen. Warm voorstander van ondersteuning der School van staatswege, acht ik die vanwege de Provincie bedenkelijk, ja, gladweg verkeerd. Ik kan haar dan ook niet anders dan als eene geheel tijdelijke toelage beschouwen.

te Dordrecht gehouden - zeer duidelijk. Het hoofdbestuur gaf dat, bij monde van den president, volmondig toe bij het beantwoorden der bezwaren, door een afgevaardigde der afdeeling 's-Gravenhage tegen de bestaande inrichting geopperd. De heeren van Den Haag klaagden, dat de School te weinig vakschool is, dat er geen onderwijs gegeven wordt in de technische bijzonderheden van het tooneelvak en veel te weinig in de practijk daarvan; van de gewone onderwijsvakken daarentegen wordt zeer veel werk gemaakt, *f* 3600 aan het onderwijs in talen en geschiedenis besteed, terwijl de hoogere, speciaal letterkundige vorming der toekomstige tooneelspelers naar hun gevoelen te veel op den achtergrond treedt. In hunne oogen is de Tooneelschool slechts eene school voor meer uitgebreid lager onderwijs met eenigszins artistieke richting, en worden er in verband daarmede leerlingen toegelaten, te jong, om reeds eenigen aanleg voor het tooneel te doen blijken. Het hoofdbestuur gaf al deze bezwaren gereedelijk toe en verklaarde, dat alleen de ongeneigdheid der Nederlandsche acteurs, die men *in alle opzichten* (eene bijvoeging, ook in het verslag der vergadering gecursiveerd, waarvan ik dankbaar acte neem) geschikt achtte, om als leeraar in de technische vakken op te treden, oorzaak is, dat hierin tot dusver geen onderwijs gegeven werd. Van de gewone onderwijsvakken zou echter naar het oordeel van het bestuur voortdurend veel werk moeten gemaakt worden, omdat men 't, met het oog op de weinig artistiek vormende kracht van ons lager onderwijs en op den maatschappelijken stand, waaruit de meeste toekomstige tooneelspelers voortkomen, onmogelijk op de door hen vóór hunne toelating op de school verkregen kundigheden kon laten aankomen. Daarom zou, volgens zijn oordeel, eene ideaal-tooneelschool voor ons land eene zoodanige zijn, waaraan met behoud van al de tegenwoordige vakken een deugdelijk onderwijs in de techniek gegeven werd; dit ideaal was echter alleen te bereiken door veel geld, en dat bezit noch Tooneelschool, noch Tooneelverbond. Uit deze verklaringen blijkt, mijns inziens, dat ook het hoofdbestuur in de bestaande inrichting geene wezenlijke Tooneelschool ziet, maar eene school van voorbereidend onderwijs voor het tooneelvakonderwijs. Iets anders schijnen ook de Haagsche heeren niet bedoeld te hebben.

Dit is zeker, dat voor eene inrichting, die het hoofdbestuur de ideaaltooneelschool noemde, geen geld genoeg beschikbaar of beschikbaar te maken is. Toch wil ik, al heeft eene discussie thans geene practische beteekenis, niet verzwijgen, dat dit ideaal mij een weinig bedenkelijk voorkomt. Het zou zeker voor het tooneel, evenals voor ieder ander vak, nuttig kunnen zijn, zoo men de toekomstige beoefenaars zoo te zeggen van de wieg af voor hunne levenstaak opleidde, zoo bij hunne vorming en opvoeding evenals bij hun onderwijs de speciale vereischten van dat vak steeds op den voorgrond bleven staan. In het klein kan men de voordeelen van zulk een stelsel opmerken, wan-

neer men 't oog slaat op die groote menigte van onontwikkelde menschen, die, van jongs af in en voor het beroep van hun vader en grootvader opgevoed, niettegenstaande het algemeen laag intellectueel peil, waarop zij staan, bruikbare handwerkslieden en bedreven handelaars zijn geworden. De volksstem verklaart dit verschijnsel met het karakteristieke en ware woord: ‘Het is hun met de pap ingegeven’, en hoe dikwijls is dit gezegde niet terecht op Nederlandsche acteurs en actrices *de par leur droit de naissance* toegepast? Eene algemeene toepassing van dit stelsel is echter te zeer door den sluier der onwaarschijnlijkheid en onbereikbaarheid gedekt, om er de waarde van te kunnen beoordeelen; wie weet, of het ons den kastengeest van vóór duizenden jaren niet weder op den hals zou halen!

Het komt mij voor, dat het bestuur, naar de verwezenlijking van zulk een ideaal strevende, handelt gelijk de tweede categorie onzer landgenooten, waarover ik hierboven sprak: zij willen te grootscheeps, op te groote schaal werken, hoewel eene bescheidene en meer geconcentreerde werkzaamheid meer waarborgen voor welslagen geven zou. Daarbij komt, dat men dan nog de zaak aan het verkeerde eind heeft aangevat en het zonder twijfel veel nuttiger voor het nationaal tooneel zou zijn, indien de School ingericht was volgens de denkbeelden der Haagsche heeren, al konden de eensdenkenden met het tegenwoordig hoofdbestuur dan er hunne, in 't afgetrokkene juiste, bezwaren tegen inbrengen. Er bestaat namelijk bij de oudere tooneelmannen nog altijd tegen de Tooneelschool een groot vooroordeel. Het ‘*wij* zijn er wel gekomen zonder school’ is zulk eene alledaagsche tegenwerping tegen alle wetenschappelijke opleiding, dat ik haar reeds een paar jaren geleden (*De Tijdspiegel*, Maart 1878) aan de jeugdige Amsterdamsche instelling durfde voorspellen; de verklaringen van den president van het Tooneelverbond hebben op deze voorspelling het zegel gedrukt: geen geschikt acteur wil zich met het geven van onderwijs in grimeeren, maskeeren en kostumeeren belasten. Dit vooroordeel kan alleen worden overwonnen, indien de School niet slechts wetenschappelijk onderlegde en letterkundig gevormde, maar ook met de practijk en techniek van hun vak bekende tooneelspelers aflevert. Het wint daarentegen veld, indien de ontslagen leerlingen, met al hun aanleg, smaak en artistieken zin, nog moeten beginnen, de eerste détails der practijk aan te leeren; indien zij blijken, nog het loopen, staan en zitten op het tooneel niet eens te kennen en zich, gelijk men 't noemt, geen ‘kop te kunnen maken’. Eerst wanneer de gewezen leerlingen der Tooneelschool, bij een vast gezelschap aangenomen, meer weten van het eigenlijk vak dan de gewone eerstbeginnenden, zal men de lieden van den ouden stempel voor die instelling kunnen winnen. Nu schijnt men wel in een vicieusen cirkel rond te draaien, wanneer men naar een leeraar in de technische vakken zoekt, zonder er een te kunnen vinden onder de hedendaagsche, daarvoor geschikte acteurs; maar mij dunkt, dat het

bestuur der School den Gordiaanschen knoop zou kunnen doorhakken. Is er onder de voormalige acteurs geen geschikt persoon te vinden? en, indien men geheel Amsterdam, ja, geheel Nederland vruchteloos heeft afgejaagd, zou die groote onbekende niet te vinden zijn onder de talrijke oud-acteurs van het buitenland, Frankrijk, Duitschland of welk ander land ook? Deze onderdeelen der techniek zijn aan geen landaard verbonden, en de leerlingen der Tooneelschool leeren immers de vreemde talen grondig genoeg, om de lessen desnoods in het Duitsch of Fransch te kunnen volgen? Ik beveel dit denkbeeld met nadruk in de overwegingen der autoriteiten aan.

Het financieel bezwaar tegen deze uitbreiding van het technisch onderwijs blijft echter bestaan. Bij de begrooting voor 1880/81 zijn de kosten der school geraamd op *f* 10,000. Komt de voorgenomen ‘reorganisatie met betrekking tot het directeurschap’ tot stand en wordt in die uitbreiding naar behooren voorzien, dan zullen de kosten wel tot *f* 14,000 oploopen. Hoe kunnen die bestreden worden? De subsidiën van het Rijk (indien deze vast is) en van de stad Amsterdam bedragen *f* 3000; het Tooneelverbond kan *f* 4000, en bij eene gestadige toeneming van leden misschien eerlang *f* 5000 bijdragen; maar dan is men ook aan het einde, en blijft er nog eene som van *f* 6000 's jaars te dekken. Het woord toelage of vrijwillige bijdrage klinkt zeer fraai, maar wie ooit voor het beste doel ter wereld geld heeft opgezameld, zal beseffen, hoeveel bezwaar het heeft, in ons land vast en doorloopend eene zoo aanzienlijke som bijeen te brengen. Wel geeft de vrijgevigheid van Z.M. thans nog *f* 2500 's jaars, maar de ondervinding heeft geleerd, dat zelfs deze bijdrage wisselvallig is; vastheid van dergelijke contributiën moet in de veelvuldigheid van kleine giften, niet in het hoog bedrag van enkele gezocht worden. Ik twijfel daarom aan de mogelijkheid, om op deze wijze in dit aanzienlijk tekort te voorzien, evenals ik eene verhooging der bijdrage van het Tooneelverbond, hetzij door het opslaan der contributie voor de leden, hetzij door het verhoogen van het quotum der algemeene kas ondoenlijk acht. Het reeds aanbevolen middel van verhooging der schoolgelden is mede bedenkelijk, en zou ten slotte niet veel opleveren.

Ik geloof, dat het streven van het bestuur der School in deze omstandigheden tweeledig moet zijn. Vooreerst moet, wat men ook zeggen mag en hoeveel het moge kosten, zich van het ideaal te verwijderen, de school van onderen worden besnoeid, om van boven krachtiger te kunnen uitloopen. Men neme de leerlingen op hoogeren leeftijd aan en eische dan ook, dat zij bij voorbeeld in kennis van vreemde talen op eene behoorlijke hoogte staan; kinderen van tien, elf jaren behooren op geene Tooneelschool, even min als het onderwijs in de eerste beginselen der talen er behoort; deze kennis kan op een aantal instellingen van openbaar en bijzonder onderwijs worden verkregen.

Is de School aldus eene zuivere, echte Tooneelschool geworden, dan

trachte men subsidie te verkrijgen van het Rijk. Niet een schamele *f* 1000, zoo te zeggen heimelijk achter den rug der Vertegenwoordiging uit de schatkist geroofd, maar eene klinkende subsidie van minstens *f* 4000, als afzonderlijk artikel op de begrooting van Binnenlandsche zaken gebracht, als een blijk, dat de regeering en de Staten-Generaal ook dit kunstvak waardeeren en willen medewerken met het moedig initiatief der particulieren. Gelukt dit, en mij dunkt, de eisch is te rechtmatig, om voor mislukking te vreezen, dan is het jaarlijksch tekort - indien ik de bezuiniging slechts op *f* 1500 stel - tot *f* 2500 teruggebracht en dus, zoolang de School in het genot der subsidie van Z.M. den Koning blijft, verdwenen. Hiermede zou ik echter niet verlangen, dat men de pogingen tot bevestiging der School op een vasten financieelen grondslag liet rusten. Uit een oogpunt van billijkheid zou ik voor de inrichting tot opleiding van begaafde tooneelspelers eene nieuwe bron van inkomst geopend willen zien in bijdragen van tooneelgezelschappen. Van de tooneelbeweging van onzen tijd zullen *zij* vooral ten slotte de goede vruchten plukken, en het was dan ook uit erkenning dezer waarheid, dat de eerste vereeniging *Het Nederlandsch Tooneel* bij hare statuten een aanzienlijk deel van hare winsten aan de Tooneelschool afstond. Zoover behoeft men niet te gaan; maar zou het geene aanbeveling verdienen, zoo de beste tooneelgezelschappen des lands - aanvankelijk zullen de drie toongevende kunnen beginnen - in elk seizoen eene voorstelling gaven ter benefice van de inrichting, waaruit zij hare beste krachten voortaan zouden putten? Ik wil niet inhalig zijn en alles verlangen voor hetzelfde doel; al verdeelden de directiën de opbrengst dezer benefietvoorstellingen tusschen de Tooneelschool en de maatschappij *Apollo*, ik zou voor de School tevreden zijn, en directiën en acteurs zouden een dubbel goed werk doen.

Wil men hierbij vrijwillige bijdragen van genootschappen of particulieren inzamelen, uitstekend; doch men bestede eventueele overschotten niet aan wederinvoering van het lager onderwijs aan jeugdige kinderen, maar belegge het tot een fonds, dat later, wanneer het Tooneelverbond den weg van alle vereenigingen zal zijn gegaan, aan de School een zelfstandig, blijvend bestaan kan verzekeren.

Met veel genoegen las ik het nieuw verschenen tiende deel der nieuwe uitgave van Sleeckx' Werken. Het bevat, behalve de aan de lezers van dit tijdschrift welbekende studie over Jacques Cazotte en zijn *Diable Amoureux* en andere beschouwingen op het gebied van letterkunde en kunst, vijf brieven over het Nederlandsch Tooneel, aan Emanuel Hiel gericht en onder den titel ‘Te zijn of niet te zijn’ uit het Nederduitsch Tijdschrift van 1866 overgedrukt. Deze laatste vertoogen, waarmede ik voor het eerst kennis maakte, liggen op het gebied, waarop ik gewoon ben, mij hier te bewegen, en tot mijne voldoening begroet ik in den Schrijver op de meeste punten een geest-

verwant. Ook hij verheft zijne stem tegen den wansmaak en de ingebeeldheid, die zoo vaak tooneeltoestanden beheerschen; ook hij klaagt over de onvoldoende werking van het premiën-stelsel, om een oorspronkelijk repertoire te vormen, terwijl hij met mij aan het verkrijgen van oorspronkelijke stukken, mits het dan ook echt nationale, niet nageaapt-Fransche zijn, eene groote waarde hecht. 't Is te hopen, dat in den treurigen toestand, dien Sleeckx ons schildert en bij welks schildering van 1866 hij in 1880 de volgende noot voegen kan: ‘De toestand van ons tooneel, wel verre van te verbeteren, is wellicht nog treuriger geworden’, spoedig verandering kome. Hadden onze tooneelvrienden in het Zuiden zich meer algemeen bij het Tooneelverbond aangesloten en zich krachtiger doen gelden, wie weet, hoeveel verder zij nu waren geweest. Want niemand zal loochenen, dat het nationaal tooneel in Noord-Nederland vijftien jaren geleden nog dieper gezonken was dan in het Zuiden; en hoeveel zijn wij sedert dien tijd vooruitgegaan, al blijft er nog zooveel te doen over! Maar 't is nu eenmaal zoo; in de gegeven omstandigheden verdient het woord van dezen kundigen tooneelschrijver de behartiging zijner landgenooten. ‘Door samenwerking alleen kan aan die dwangheerschappij een einde gesteld worden’, schrijft hij, na over de onbeschaafdheid en onwetendheid der tooneeldirecteuren als voornaamste oorzaak van den slechten toestand geklaagd te hebben. ‘Dat de tooneelschrijvers en de overige letterkundigen, het Staatsbestuur en de stadsbesturen, de dagbladen en tijdschriften, de weldenkende tooneelisten en de verlichte schouwburgbezoekers elkaar de hand reiken, gezamenlijk en aanhoudend werken, en het meesterschap der weetnieten heeft uit, ons tooneel wordt onzer taal- en letterkunde waardig en neemt weldra eene eervolle plaats in tusschen die der andere beschaafde volken.’

Zoo is 't! *L' Union fait la force*; samenwerking en aansluiting zijn benoorden de Schelde de middelen geweest, om het tooneel te verheffen: moge men die ook in 't Zuiden met goed gevolg aanwenden.

Om te doen blijken, dat ik aan eene goede keuze van stukken groote waarde hecht, wil ik thans deze beschouwingen afbreken, om nog kortelijk de aandacht te vestigen op eenige tooneelstukken, waarmede in het afgeloopen jaar onze letterkundigen en vertalers het Nederlandsch repertoire hebben verrijkt, voor zoover die ‘door den druk zijn gemeen gemaakt’[(*)]. Door gebrek aan ruimte gedwongen, om eene keuze te doen uit de voor mij liggende stukken, neem ik voor heden staaltjes uit drie genres, de tragedie, het romantisch drama en het blijspel,

(*) Uitdrukking, aan het wetsontwerp tot regeling van het auteursrecht ontleend. Dat dit ontwerp, 13 Juli 1877 aan de Tweede Kamer ingediend, die daarover 28 Mei 1878 haar Voorloopig Verslag uitbracht, in September 1880 gewijzigd door de drie betrokken ministers (van Justitie, Binnenlandsche Zaken en Kolonien) met eene Memorie van Beantwoording aan de Kamer werd teruggezonden, behoort ook tot de merkwaardige feiten van 1880. De spoed der behandeling is tot nog toe echter niet groot; ik kan dit onderwerp van bespreking dus veilig nog wat bewaren.

vertegenwoordigd door Murad Efendi's *Selim de Derde*, vertaald door den Hoogleeraar Jonckbloet, Schimmel's *Kat van den Tower*, het bekende *Kiesvereeniging van Stellendijk* van Lodewijk Mulder, en Rössing's vertaling van *Doctor Klaus* van L'Arronge. Met uitzondering van het eerstgenoemde hebben deze stukken de vuurproef der opvoering ondergaan.

Al is *Selim de Derde* een niet-oorspronkelijk en een tot dusver onopgevoerd stuk, toch heeft het om vele redenen aanspraak erop, om hier in de eerste plaats te worden besproken. Het gebeurt in onze dagen niet dikwijls, dat diplomaten tooneelstukken schrijven, die door hoogleeraren vertaald worden; al geschiedde 't dus niet uit plichtmatige hoogachting voor het deftig genre, waartoe dit stuk behoort, vordert de eerbied voor de hooge stelling van Schrijver en Vertaler, dat men de hoogere hand daaraan toekenne. Dat deze vertaling (uit het Duitsch, niet uit het Turksch, daar de Turksche gezant in Nederland, Oostenrijker van geboorte en als schrijver ook onder zijn oorspronkelijken naam bekend, in de letterkunde aan zijne moedertaal is getrouw gebleven) eene verrijking der Nederlandsche letterkunde is, zal wel niemand betwijfelen; èn de keuze van het buitenlandsch product ter vertaling èn de bewerking dezer laatste zelve konden aan geene betere handen toevertrouwd zijn. De versbouw is welgeslaagd, al komt hier en daar eens een regel voor, die minder gemakkelijk loopt. Ik had echter gewenscht, dat er in het geheel wat minder versregels voorkwamen. Niet dat ik het stuk te lang vind, maar in tooneelwerken van deze soort vooral hecht ik veel waarde aan het afwisselend gebruik van dichtmaat en proza, waar onderwerp en behandeling, nu eens hoog en verheven, dan weder laag en prozaïsch, dat vereischen. Juist *Selim de Derde* gaf tot zulk eene afwisseling eene uitstekende gelegenheid, had er zoo te zeggen behoefte aan. Het vertoont het bestaan van den verlichten tijdgenoot van Napoleon I, Selim III, die aan zijn land politieke en maatschappelijke instellingen naar den geest des tijds schenken wilde, maar viel als slachtoffer van de door de dwepende priesterschap en de in hun vuig eigenbelang bedreigde ‘verkregen rechthebbenden’ opgeruide menigte. De Dichter laat ons den stand der gemoederen aanschouwen, gelijk die aanvankelijk door het uitlekken van des Sultans plannen verontrust, daarop door de inblazingen der priesters geprikkeld worden; elders weder doet hij ons een oog slaan op de misbruiken en onrechtmatigheden, waaraan Selim paal en perk wilde stellen. Van den anderen kant hooren wij den Sultan in persoon zijne inzichten en besluiten in den Divan uiteenzetten en in velerlei hartstochtelijke en hachelijke momenten zijn gemoed luchten. Nu had de Schrijver, dunkt mij, beter gedaan, indien hij bij de eerste soort van schildering, waar hij namelijk het volk en de janitsaren klagende of muitende opvoerde, in ongebonden taal gesproken en eerst den maatslag aangewend had, wanneer hij de meer verheffende en poëtische deelen van zijn werk in woorden had te brengen. De heer Jonckbloet had den treurspel-

dichter en het Nederlandsch publiek beiden aan zich verplicht, wanneer hij bij de vertaling deze fout had goedgemaakt. Men zal mij wel kunnen toegeven, dat bij voorbeeld de volgende passage niet slechts aangenamer te lezen, maar bij eene mogelijke opvoering van het stuk beter te spelen en aan te hooren zou zijn, indien ze in proza ware geschreven geweest.

I^{ste} Bedrijf, 6de Tooneel.

‘(De tweede Janitsaar heeft een sjaal uitgezocht en staat op 't punt daarmeê door te gaan.)

Winkelbediende.
..... Vergeef mij, Heer,
Gij hebt den prijs nog niet betaald.

Tweede Janitsaar.
Ik zal
Van onzen buit in d'eersten krijg u wel
Het geld ter zijde leggen - heb geduld.

Wb.
De sjaal hoort aan mijn meester: geef toch 't geldl

J.
Dat bedelen verveelt mij: pak u weg!

Wb.
Geef dan de sjaal!

J.
Mij zwelt de krop: toe, voort!

Wb.
Geef 't een of ander.

J.
Helgebroed, gij zet
Den kam op! (*Hij trekt zijn handjar*).’

Desgelijks zouden de tooneeltjes, waarin vrouwen uit het volk elkander hare indrukken over de politieke gebeurtenissen mededeelen, bij eene behandeling in proza gewonnen hebben aan natuur en waarheid.

Een tweede punt, waaromtrent ik niet geheel met den Vertaler kan instemmen, is de klemtoon, op sommige namen en woorden gelegd. Hij bezigt (volgens de Turksche uitspraak, naar ik vermoed) de woorden Selím en harém en heeft daardoor een scherpzinnig criticus al in de dwaling geholpen, dat het in de regels, die deze woorden behelzen, met het metrum niet geheel in orde was. Ik weet wel, dat ik hier een onderwerp aanroer, waarover vellen druks vol te schrijven zijn en waarin ik mij thans dus niet verdiepen mag, maar toch geloof ik, dat ikzelf in zijn geval maar van den hárem en van Sélim gesproken zou hebben. Geen Nederlander, al kende hij Turksch, zou er aanstoot door hebben geleden, en geen vreemdeling zou het recht hebben, den eersten steen op mij te werpen. Onze landgenooten hebben te allen tijde een ruim gebruik gemaakt van hun recht, om vreemde woorden en namen naar hun eigen

taalgevoel uit te spreken, ook al lieten ze die eigenlijk onvertaald en onveranderd; wij spreken van Brussel, Parijs, Berlijn, Londen, al behooren die in de landtaal (naar onze uitspraak) Bruuksèl, Parie, Berlién, London te klinken. En de buitenlanders... eilieve! lees, om een zeer recent geval te nemen en niet tot de dagen van Boileau op te klimmen, de volgende versregels uit den nauwlijks in 't licht verschenen bundel *Légendes des bois et chansons marines* van André Lemoyne:

'*Ruysdaël, van der Heyden, Hobbema*, *van der Meer*,
Comprenaient la nature, *ou sévère ou fleurie*,
Et les hameaux des bois et les villes de mer.'

De natuur is bij den heer Jonckbloet trouwens sterker geweest dan de leer; althans het woord harem vinden wij naar de gewone Hollandsche uitspraak, met den klemtoon op de eerste lettergreep, gebezigd in de volgende phrase:

'Een vreemden man
In 's harems heilig, ontoegank'lijk hof?'

Is *Selim de Derde* te beschouwen als eene aanwinst voor het nationaal tooneel? is het, met zijne erkende letterkundige waarde, geschikt voor de opvoering, en zou het kans hebben van welslagen? Hoe moeilijk het ook is, op deze vraag een stellig antwoord te geven, daar wij zien, hoe dag aan dag de meest ondervindingrijke vakmannen - auteurs, acteurs, regisseurs en directeurs - zich in hunne verwachtingen omtrent succes of niet-slagen vergissen, durf ik, al ben ik een leek, toch gerust eene proefneming aanraden. Het stuk zit flink ineen, bevat eene krachtig geschilderde intrige, wel berekend, om den toeschouwer te boeien, terwijl het, wat we van den Auteur wel moesten verwachten, niet zondigt tegen de locale kleur en zich met de geschiedenis geene grootere vrijheid veroorlooft, dan aan den dichter rechtmatig toekomt. Toch heb ik eene bedenking tegen den bouw van het stuk, die misschien bij den toeschouwer oprijzen en aldus den indruk der opvoering verzwakken zou. De aandacht van het publiek wordt in één opzicht meer verdeeld, dan noodig is. Ik heb hier het oog niet op de talrijkheid der personen; dezen waren noodig, om den invloed van Selim's plannen en besluiten in verschillende kringen te doen kennen, en met uitzondering van den Franschen gezant Sebastiani, die minstens overbodig is, kan niemand hunner gemist worden. Maar de Auteur heeft voor de hoofdpersonen zich wat weinig geconcentreerd en daardoor de aandacht afgeleid van de twee, die de hoofdkarakters moeten blijven, Selim en Zuleika. De liefde van de laatste voor den wakkeren Groot-vizier, hare ontmoeting met hem in den harem zijn de spillen, waarom de actie zich beweegt en in zooverre onmisbaar, maar door die ontmoeting zelve op het tooneel te brengen, geeft de Auteur, ik zeg niet uit een aesthetisch, maar uit een zuiver tooneelmatig oogpunt aan de r o l van Hussein-pacha eene beteekenis, welke afbreuk doet aan die van den held zelf. Door dit waarlijk niet gemakkelijk te spelen tooneel met Zuleika wordt Hussein-pacha, die anders terecht op den achtergrond gehouden wordt, een hoofdpersoon in het stuk, wat hij niet worden kan, zonder Selim in de schaduw te stellen. Had de Auteur Zuleika de ontmoeting en haren uitslag aan hare vertrouwde doen verhalen, dan had, ja, misschien de een of ander doctrinair aan Murad Efendi het offeren op het altaar der tragedie-traditie kunnen verwijten, maar de

speelbaarheid van het stuk zou erdoor verhoogd zijn. Met veel zorg en waarheid is het karakter van den Sultan zelf bewerkt; hoe alle moderne begrippen van beschaving en rechtvaardigheid op eens bij den Oosterling verdwijnen, wanneer de nog steeds gevoelige plek, de ontwijding van den harem, meer nog dan de gewaande ontrouw zijner meest geliefde vrouw, bij hem geraakt is en hij een tijger van bloeddorst en wraakzucht gelijk wordt, schildert de Dichter treffend en waar. Gaarne zou ik de schoonheden der détails nader aanwijzen, doch de ruimte ontbreekt, en ongetwijfeld zullen de vele lezers en toeschouwers, die ik aan Schrijver en Vertaler thans en later toewensch, die zonder hulp kunnen ontdekken. Slechts één woord, om mijne opmerking, dat Sebastiani minstens overbodig is, te staven. Tot de actie van het stuk dragen de twee verschijningen van den Franschen Gezant weinig bij. Moeten zij dienen, om de historische waarheid te verhoogen, dan zijn ze niet volledig; dan hadden ook de officieele of officieuse zendelingen van andere regeeringen, met name van de Engelsche, niet gemist mogen worden. Want in 1808, evengoed als in 1880, was het Turksche Rijk een geliefkoosd schaakbord voor de Europeesche diplomaten, en de vurige Selim III werd niet minder ‘aan zijn japon getrokken’ als de ongelukkige, die op dit oogenblik op den troon der Kaliefen dommelt.

Het laatste tooneelgewrocht van den heer Schimmel is een romantisch drama, dat - gelijk de Schrijver zelf het drie en dertig jaren geleden in de voorrede van zijn eersteling, *Twee Tudors*, uitdrukte - ‘de poëzie doet huwen aan de historie,... de historische roman van Walter Scott in een dramatisch kleed’. Het doet mij leed, dat de *Kat van den Tower*, hoewel tot dit dankbaar genre behoorend, den slechten indruk niet heeft kunnen wegnemen, dien het burgerlijk hedendaagsch blijspel van denzelfden Auteur een jaar vroeger gemaakt had; wie het stuk echter met aandacht leest, kan niet anders dan het ongunstig oordeel van het publiek, dat het zag opvoeren, bezegelen. Hier is de romantische school overdreven; in plaats van de historie in een dramatisch kleed heeft men iets onbestemds, waarin men bekende historische namen hoort weerklinken, doch waarvan men weinig of niets onderkennen kan, geheel overdekt door, ja, verborgen als het is onder een zwaar dek, beladen met klatergoud en pailletten, waarvan het onophoudelijk geflikker de oogen vermoeit. Cromwell, Northumberland, Pym, Strafford, Lady Carlisle worden u vertoond; van schaking, moord en doodslag, pijnbank en executie wordt uw oor vervuld; ge woont veldslagen, belegeringen, vechtpartijen en drinkgelagen bij, kortom, in naam een romantisch drama, is de *Kat van den Tower* inderdaad een *drame de cape et d'épée*, dat, evenals het drijvend telhout in de fabel, uit de verte iets lijkt, doch van nabij bekeken niet veel blijkt te wezen. De hoofdfout van het drama is, dat men er,

gelijk men zegt, geen touw aan vast kan maken; verkeert de lezer in dat geval, hoe moet het dan den toeschouwer wel vergaan zijn? De persoon, naar wie het stuk verdoopt is, kan de hoofdpersoon niet genoemd worden; immers, de lotgevallen van een gestolen kind, in ellende en onwetendheid groot geworden, dat langzamerhand door eene liefderijke behandeling - waarvan we echter in het stuk zelf niet veel te zien krijgen - beschaafd en ontwikkeld wordt en ten slotte den dood vindt, door den voor hare weldoenster bestemden dolksteek op te vangen, zijn niet belangwekkend genoeg voorgesteld en worden trouwens te veel in andere bijzonderheden verdronken, om naar de bedoeling van den Schrijver de hoofdintrige te kunnen vormen. De eigenlijke hoofdpersoon is Lady Carlisle, de zuster van den Hertog van Northumberland. Zij wordt door den Auteur overal op den voorgrond geschoven; haar zien wij voorgesteld als de eergierige, staatzuchtige vrouw, wier krachtig en kantig karakter hare geheele omgeving, haar tijd en haar land beheerscht. De een getuigt van haar, dat zij de krachtigste vrouw in Engeland is; andere personen worden als leem in hare handen vermeld. Laat nu de Lady Carlisle uit Schimmel's roman geheel uit uwe herinnering glippen - de Auteur kan daar niets tegen hebben, die in zijne opdracht vermeldt, dat de fabel aan dien roman ontleend, maar hier geheel zelfstandig bewerkt is - en onderzoek dan het karakter dier vrouw, gelijk dat ons in het drama voorgesteld wordt.

In het eerste bedrijf komt zij in den Tower, om den ter dood veroordeelden Strafford te verlossen en te ontvoeren naar het kasteel van haren broeder; hare beweegreden is: liefde voor den minister, die door zijn koning werd opgeofferd. De ‘verrader’ van het stuk, een Jezuïet, spion van Richelieu, die zich naar het melodramatisch gebruik in allerlei vermommingen hult, door haar als handlanger in de verlossingspoging gebruikt, doet deze uit pure baldadigheid - althans een ander motief wordt daarvoor niet gegeven - mislukken. Voortaan is de Lady er in het geheele stuk op uit, zich wegens deze mislukking te wreken: op den verrader, dien zij door haren broeder wil laten vermoorden, en op den koning zelf - die toch eigenlijk aan dit ongeval part noch deel heeft. Zij wil Karel (‘Carólus Rex’, gelijk het in het stuk heet) door denzelfden jongeren broeder in Whitehall laten oplichten en naar het kasteel der Percies voeren, waar dan, zoo ik haar wèl heb verstaan, het hoofd van haar geslacht, de om het verdwijnen van een Italiaansch liefje achttien jaren vroeger krankzinnig geworden Hertog van Northumberland, tot koning van Engeland, Schotland en Ierland zal worden uitgeroepen. Hoe de gedachte, om een zwak vorst door een krankzinnig vorst te vervangen, in een gezond brein kan opkomen, valt moeilijk te begrijpen; in allen geval dient dit onzinnig streven weinig, om sympathie voor de heldin op te wekken, even min als de middelen, waardoor zij haar doel tracht te

bereiken: het op eene kleingeestige wijze met twee pannen bakken en zich beurtelings bij de beide strijdende partijen, die van het hof en die van het Parlement, aansluiten. Het karakter dezer hoofdpersoon wordt aldus zóó verzwakt, dat er geen de minste indruk van kracht bij den lezer achterblijft; wel verre van allen uit hare omgeving als leem in hare handen te zien, ontdekt men, dat deze karakterkneedster en wereldvervormster toch eigenlijk op den duur de dupe is van iedereen. Voor geen enkelen zijner personen weet de Schrijver de sympathie van den lezer te winnen, zelfs voor de titelheldin niet, die begint met walging op te wekken, omdat bij het eerste opvoeren van de verwaarloosde vondelinge, die later de onechte dochter van den Hertog van Northumberland blijkt te wezen, de heer Schimmel juist hetzelfde vergrijp heeft gepleegd, dat hij in zijne eerstvermelde voorrede aan Victor Hugo verweet, omdat hij ‘de grondwet der kunst, in zijne voorstelling van hetgeen niet aesthetisch voor te stellen was, heeft overschreden’.

Daarbij komt, dat het drama over het algemeen op zeer lagen toon geschreven is; zelfs passages, die den Dichter door haren aard tot verheffing als gedwongen moesten hebben, hangen van platte gezegden en alledaagsche uitdrukkingen aaneen. Waar Lady Carlisle bij voorbeeld haren broeder tot energie poogt op te wekken en hem toevoegt:

> ‘Ik heb nu de macht
> En zet de kroon Northumberland op 't hoofd’,
> antwoordt de Hertog: ‘Geef mij een slaapmuts’.

Maar die man is krankzinnig, zal men zeggen; de zuster echter niet. Zij zegt, dat de broeder op moet staan, om het gesprek voort te zetten, want....

> ‘Zit ge in dien stoel dan dut gij in, naar 'k vrees’.

Evenzoo wordt u in een zeer tragisch moment, waar de vondelinge in quaestie, onderricht, dat hare moeder door Lady Carlisle's toedoen ongelukkig is geworden, deze met een dolk van kant wil maken, een emmer koud water over 't hoofd geworpen door de volgende woorden, die de bedreigde tot het opgewonden meisje spreekt:

> ‘Ga in de lucht. Koel af!’

Voor eene Lady van zoo hooge geboorte is de hoofdpersoon niet bijzonder hoffelijk, getuige de bitse wijze, waarop zij bij haar bezoek in den Tower de wezenlijk beleefde avances van een officier afwijst. Op haar: ‘Hier wil ik blijven, Sir’, laat deze verdienstelijke krijgsman de beleefde vraag volgen: ‘Wilt ge ook een stoel?’ En wat antwoordt de hooggeplaatste vrouw? Ze zegt, kort aangebonden en ‘(*fier*): Gelooft ge dan, dat ik er een behoef?’ Geen wonder, dat de bot opgenomen officier zijne tramontane kwijtraakt en druipstaartend, zonder een woord meer te zeggen, aftreedt. Ook klinkt het leelijke, foutieve: ‘Dan heeft Haar Majesteit daar niets *op tegen*’, zonderling in den mond derzelfde vrouw, vooral wanneer de heer Schimmel haar die woorden in den mond legt.

Ik meen, dat deze tweede mislukking van den Auteur, die vele jaren geleden op eens aan de spits onzer tooneelletterkunde trad, hieraan toegeschreven moet worden, dat hij de verdienste van zijn tooneelwerk niet meer, gelijk voorheen, zoekt in de innerlijke eigenschappen van het kunstwerk zelf, in scherpe karakterteekening, in het schilderen van sympathetische personen, van aangrijpende toestanden, van hevige hartstochten, maar in bloote uiterlijkheden der voorstelling, die meer kunstjes zijn dan kunst. Musket- en geschutvuur, psalmgezang, brandgloed, maanlicht-effecten worden met kwistige hand gebruikt, en de rollen maken den indruk van meer geschreven te zijn met het doel, om den acteur klinkende en rollende phrases in den mond te geven, dan om den toeschouwer getuige te doen zijn van eene gemotiveerde en logische ontwikkeling, van eene levendige actie, die niet alleen op het verrassen van oog en oor, maar op het boeien van het verstand en het roeren van het gemoed berekend is.

Van geheel anderen aard zijn de blijspelen, met welker vermelding ik mijn overzicht heb te besluiten; zij zijn opgevoerd met den besten uitslag, die bij de lezing zeer goed te verklaren is. Als eigenlijk kunstgeheel staat geen van de twee zeer hoog, maar de geestige vorm van het eene en de aardig, schoon overdreven, geteekende bijfiguren van het andere vergoeden overvloedig, hetgeen aan de actie en intrige ontbreekt. Ik behoef beide stukken hier niet te vertellen; wie ze door aanschouwing niet kende, zal ze zonder twijfel thans, nu ze uitgegeven zijn, wel hebben gelezen en er waarschijnlijk evengoed als ik de fouten en verdiensten van hebben opgemerkt. Het stuk van Lodewijk Mulder bestaat eigenlijk slechts uit een enkel tooneel, over twee bedrijven verdeeld, die ons in de aan allerlei incidenten rijke, belangrijke vergadering der Stellendijker kiesvereeniging binnenleidt; de door het stuk heengeweven intrige is slap en weinig belangrijk: uit dien hoofde beantwoordt het niet aan de eischen eener wetenschappelijke critiek. En toch weet de Schrijver ons die, schijnbaar onmogelijke, herhaalde vergadering - waarnaar het blijspel verdoopt is en die dus terecht er den hoofdschotel van uitmaakt - boeiend en vermakelijk te maken. In de eerste plaats danken wij dat aan zijn geest, aan de vroolijke luim, aan de opgeruimdheid, waarmede hij ons bezighoudt, maar in de tweede plaats - en hier wil ik vooral op drukken - brengt hij ons in aanraking met personen en hunne gebreken, die wij allen kennen en herkennen, ook door de overdrijving heen, waarmede hij ter wille van het tooneeleffect typen tot caricaturen heeft vervormd. Wie ooit eenige vergadering in ons goede Nederland heeft bijgewoond - en welk landgenoot is meerderjarig staatsburger geworden zonder eene rijke ervaring op het punt van vergaderingen en genootschappen? - kent den president, die dood blijft op de letter der wet; den secretaris met het onverstaanbaar aframmelen

van de notulen en zijn heimelijken invloed onder den hamer door; het lid, dat volstrekt niet op de hoogte van de quaestiën is en zich buiten de vereeniging zeer ingenomen toont met de beginselen van de ‘tegenovergestelde richting’, hoewel hij toch onder de zeer weinigen geteld wordt, bij wie ten slotte het bestuur over de politieke conscientie hunner medekiezers berust. Ook de kastelein en de opgeblazen ‘grondeigenaar’, die deze qualiteit als ‘beroep’ bij den Burgerlijken Stand, in het vreemdelingenboek van het logement, ja, desnoods op de zerk, die zijn graf eenmaal dekken zal, vermeld wil hebben, zijn uit het leven gegrepen typen, die ten platten lande nog overvloedig genoeg gevonden worden. Men gevoelt zich bij Mulder's blijspel zoo rechtaf thuis, in zijn eigen vaderland en onder landgenooten; ziedaar naar mijn oordeel het groote geheim van den opgang van dit tooneelwerk, meer waarschijnlijk nog dan of althans evenzeer als de prettige, geestige toon, die zelfs de meest alledaagsche kwinkslagen voor den hoorder smakelijk weet te maken. Met dat al blijft het een raadsel en pleit het alweder niet voor de deugdelijkheid van het prijskampstelsel, waarover ik in *De Tijdspiegel* van Mei 1880 den staf brak en dat ook door Sleeckx in zijne bovenaangehaalde brieven scherp veroordeeld wordt, dat aan dit tooneelstuk bij den grooten wedstrijd van 1877 de prijs, door de directie Legras, Van Zuijlen en Haspels uitgeloofd, werd toegekend. In de jury vond men de meest bevoegde beoordeelaars, die te verkrijgen waren, Vosmaer, Van Hamel en Haverkorn van Rijsewijk; hoe konden zij een stuk bekronen, dat, al was 't vermakelijk en vroolijk geschreven, toch wat den bouw betrof, zoo weinig aan de eischen der dramatiek voldoet als dit kluchtspel? Ik wil gaarne gelooven, dat al de andere ten kampstrijd ingezonden stukken nóg lager stonden, maar dan had men het goede voorbeeld van zooveel andere jury's moeten volgen, berichten, dat er geen enkel stuk voor de bekroning in aanmerking kwam en aan de uitlovende directie verdeeling van den prijs of welke andere beslissing dan ook moeten voorstellen. Het wil er bij mij maar niet in, dat dit stuk de hoogste eer kan waardig gekeurd zijn door een zoo fijn gearticuleerd kunstkenner als Vosmaer of door een zoo moeilijk te voldoen tooneelcriticus als het laatstgenoemd lid dezer jury.

Hoe zwak van bouw *De kiesvereeniging van Stellendijk* ook is, toch stel ik het hooger dan *Doctor Klaus*, al is dit ook geschreven door een acteur, iemand, die dus de tooneelmatigheid wel zal verstaan. Het bestaat uit eene aaneenschakeling van tooneelen, elk op zichzelf vermakelijk, om te zien, maar zonder onderling verband. Men heeft er: het spreekuur van een dokter - een tafereel op eene groote muziekpartij, waar de gasten bij twee of drie te gelijk, op zeker oogenblik zelfs de gastheer en gastvrouw, zonder zich om de andere feestgenooten te bekommeren, in afzondering samen gaan zitten spreken, en waarin ten slotte ook de koetsier met de bokjas optreedt, om een der gasten

af te halen - verder het huren van eenige dienstboden; kortom, zoo wat van alles. Ook het sentiment ontbreekt niet; integendeel, dat wordt ons ruim geschonken, doch slap en verwaterd, opdat onze zenuwen er niet onder lijden zouden. Verbeeld u een dokter, die uitsluitend voor de plichten van zijn vak leeft en wel sedert hij jaren geleden, van een bal terugkomende, eene reeds vroeger door hem opgegeven patiënte hersteld... neen, overleden vond. Eigenlijk zou 't veel aardiger geweest zijn, indien hij de patiënte hersteld gevonden had; dat immers had hem kunnen leeren, dat de dokters, die hunne praktijk verwaarloozen, om de genoegens der samenleving na te jagen, gevaar loopen, dat de zieken vanzelf genezen, waardoor hun bijstand eigenlijk overbodig wordt. Zulk eene leering zou veel meer vallen in den toon van het stuk, dat weinig ernstig geschreven is en geheel op bijfiguren berust. Neem Lubowski, des dokters koetsier, die op eigen hand medicineert, zich overal en tegen iedereen vrijheden veroorlooft, welker onmogelijkheid tot lachen dwingt, en met het goedkoop effect van eenige krom uitgesproken technische termen en een stopwoord: ‘Als ik het zoo ereisies noemen zal’, werkt, uit het stuk weg, en wat houdt ge over? Een paar aardige tooneeltjes - zooals de vrijage in tegenwoordigheid der slapende mama - en verder eene magere, onbelangrijke intrige. Dat is het gewone gebrek van L'Arrange, wiens stukken veelal op buiten de handeling staande nevenfiguren drijven.

Maar *Doctor Klaus* staat vooral hierom beneden Mulder's blijspel, omdat de karakters zoo weinig Nederlandsch zijn. Zoowel de voormalige juwelier, wiens dochter met een baron getrouwd is, als dokter Klaus zelf, en vooral zijn lijfkoetsier, zijn echt Duitsche, hier te lande onmogelijke of althans hoogst onwaarschijnlijke lieden, die dan ook alleen op ons tooneel te dulden zijn, indien ze als onmogelijke menschen handelen, zooals de caricaturen in dit stuk doen. Een wetenschappelijk man, gelijk onze geneesheeren in den regel zijn, tyranniseert niet aldus zijne familie, gedraagt zich niet zoo bokkig van in een gezelschap eene vrouw onder den neus te wrijven, dat zij zijne rekening niet betaalt, en houdt zich niet met zulke ziekelijke praatjes op, als die de dokter bij L'Arronge over den dood van die tijdens zijn bal gestorven patiënte tegen zijne dochter houdt. Ik wil er daarom den heer Rössing geen verwijt van maken, dat hij vele echt Duitsche uitdrukkingen in zijne vertaling heeft laten staan. Wij kennen geen ‘Philologen-bals’; bij ons wordt een jurist, die zijn eind-examen gedaan heeft, meester in de rechten, maar geen ‘assessor’ na een ‘staatsexamen’. De Vertaler heeft waarschijnlijk ingezien, dat hij het publiek toch niet zou kunnen diets maken, dat een stuk met zulke toestanden en personen een Nederlandsch stuk was, en 't daarom maar liever gelaten, geheel zooals het is. Hij had echter iets scherper kunnen waken tegen het insluipen van germanismen; wij heeten onze koetsiers niet om ‘met’ maar ‘over’ een uur voor te komen.

Doch, zooals ik gezegd heb, het stuk geeft den toeschouwers herhaaldelijk gelegenheid, om hartelijk te lachen. Al staan de dramatische producten, die boeien, treffen en wier fijne geest nu en dan een glimlach afdwingt, in mijne schatting hooger, zoo heeft toch ook L'Arronge's genre recht van bestaan; het biedt eene onschuldige voldoening aan voor hen, die alleen voor hun vermaak, om eens te lachen, den schouwburg bezoeken.

LUCIUS.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Handleiding tot de beginselen der dierkunde, ten gebruike bij het gymnasiaal en het middelbaar onderwijs, door Dr. D. Lubach. Derde, herziene druk. Met 317 houtsneefiguren. Amsterdam. - C.L. Brinkman.

Schoolatlas voor de beoefening der natuurlijke historie. Nederlandsche uitgave van den Naturhistorischer Schulatlas van Dr. Carl Arendts, met nieuwe bewerking van den tekst door Prof. L.A.J. Burgersdijk, leeraar aan de hoogere burgerschool te Deventer, D.J. Coster, Med. Doctor te Amsterdam, en Dr. T.C. Winkler, conservator van Teijler's museum te Haarlem. Met 760 houtgravuren op 60 platen, en een verklarenden tekst. Vierde, vermeerderde en herziene uitgave. Leiden, A.W. Sijthoff.
Onze vogels of de vogels van Nederland, in hunne levenswijze geschetst door J. Hendrik van Balen. Met 50 grootendeels nieuwe, door den Schrijver naar de natuur geteekende houtgravures en 8 gekleurde figuren op den omslag. Groningen. - Gebr. Hoitsema.

Kon men tot vóór weinige jaren klagen, dat er in ons land bitter weinig aan de beoefening der nat. historie wordt gedaan, sedert de oprichting der hoogere burgerscholen is die klacht vervallen, terwijl de reorganisatie der gymnasia volgens de eischen der nieuwe wet op 't Hooger Onderwijs ongetwijfeld ook goede vruchten zal afwerpen tot het populariseeren van een zoo belangrijk vak. 't Is dan ook geen vreemd verschijnsel, dat van degelijke werken over natuurlijke historie een derde of zelfs een vierde druk verschijnt.

De handleiding van Dr. Lubach is eene oude bekende; reeds tal van jaren geleden bewees de eerste druk, welke bij den heer Campagne te Tiel verscheen, goede diensten aan studenten, die zich moesten voorbereiden tot het examen in dierkunde, vooral aan hen, die in de medische wetenschappen studeerden. Vergelijkt men daarmede den thans ter recensie aangeboden derden, herzienen druk, dan ontwaart men zeer spoedig, dat de Schrijver, in weerwil van zijn veel omvattenden werkkring als inspecteur van 't geneeskundig staatstoezicht, in weerwil ook van 't klimmen zijner jaren, nog tijd genoeg weet te vinden, om op de hoogte te blijven van een vak, dat gedurende de laatste jaren zulk eene ontzaglijke uitbreiding heeft ondergaan, als met de dierkunde 't geval is.

En ook de Uitgever heeft begrepen, dat hij met den tijd mee wil gaan, door 't boek in een netter gewaad te steken en het te verrijken met een

aantal nieuwe figuren. Driehonderd zeventien houtsneefiguren in een werk van nog geen 400 bladzijden is waarlijk geene kleinigheid, en het doet mij genoegen, te kunnen constateeren, dat ze allen uitstekend zijn.

Dat de tekst weinig of niets te wenschen overlaat, was van een man als Dr. Lubach, die zijne sporen reeds lang verdiend heeft, niet anders te verwachten.

Als men aanmerkingen zou *willen* maken, dan zou men kunnen aanvoeren, dat het historisch overzicht wel een weinig te beknopt is, en dat een man als Darwin daarin wel vermeld had mogen worden. Die eisch is hierom vooral niet onbillijk, omdat bijna alle dierkundigen van den tegenwoordigen tijd voorstanders zijn van de afstammingsleer. Dr. Lubach schijnt echter niet tot hare voorstanders te behooren, en daarover mogen we hem niet hard vallen; te meer niet, omdat de indeeling en de beschrijving meestal overeenstemmen met de nieuwere inzichten.

Slechts eene enkele maal wijkt de Schrijver daarvan af. Zoo rekent hij b.v. de duiven tot de orde der hoenderachtigen, terwijl, mijns inziens, de verschillen groot genoeg zijn, om ze tot eene afzonderlijke orde te verheffen. De amphibiën plaatst hij onder den naam van kikvorschachtigen in de vierde orde der kruipende dieren. Met het oog op de ontwikkelingsgeschiedenis ware het beter geweest, er eene afzonderlijke klasse van te vormen.

Of verder de bijvoeging van de dikwijls lange lijsten van geslachten en soorten, zonder vermelding van bijzonderheden, wel eene verbetering mag worden genoemd met het oog op 't middelbaar en 't gymnasiaal onderwijs, moet ik betwijfelen. Ik zou het beter gevonden hebben, wanneer eene meer omstandige beschrijving van enkele der voornaamste soorten daarvoor in de plaats gekomen was. 't ‘Multum’, niet het ‘multa’, moet bij 't onderwijs op den voorgrond staan.

Dit neemt niet weg, dat die lijsten uitnemende diensten kunnen bewijzen aan hen, die tot uitbreiding hunner kennis grootere werken willen raadplegen. Zij, die de handleiding van Dr. Lubach bij hun onderwijs gebruiken, kunnen in die lijsten wel eene aanleiding vinden, om enkele daarin voorkomende soorten met de leerlingen te bespreken; doch met het oog op eigen studie zou het beter zijn geweest, wanneer de leerling zelf daarover 't een en ander in zijn boek had kunnen lezen. Op enkele weinig beteekenende aanmerkingen na kan dus mijn oordeel over dezen nieuwen druk niet anders dan gunstig zijn; ik ben overtuigd, dat het werk evenals vroeger tal van koopers zal vinden.

Van den schoolatlas van Arendts, bewerkt door Prof. Burgersdijk, Dr. Coster en Dr. Winkler, wordt reeds de *vierde* druk aangeboden. De Uitgever zegt op de binnenzijde van den omslag, dat het blijken zal, dat deze nog boven den derden uitmunt door eene zorgvuldige keuze en wetenschappelijke rangschikking der figuren, en dit is volkomen juist.

Bovendien waarborgen de namen der drie bewerkers ons de degelijkheid van den tekst.

De 760 houtgravuren, welke den bondigen tekst vergezellen, zijn met de meeste zorg bewerkt; trouwens, dat viel van den heer Sijthoff niet anders te verwachten.

Mijn wensch is, dat deze atlas voor dierkunde, plantkunde, versteeningen, aard- en delfstofkunde meer en meer op onze scholen moge worden ingevoerd. De tekst toch kan den leerling dienen, om 't op school geleerde van tijd tot tijd op beknopte wijze te herhalen; de afbeeldingen kunnen strekken, om hetgeen hij gedurende de les gezien heeft, nogmaals aanschouwelijk te maken.

't Laatste der drie ter recensie aangeboden boekwerken doet voor de eerste maal zijne reis door de wereld.

De Schrijver werd, gelijk hij in 't voorwoord zegt, tot de samenstelling van dit boek genoopt door ‘de onderstelling, dat er in ons land behoefte bestaat aan een volksboek over de vogels van ons land’. Hij heeft daarom willen leveren: ‘een *volksboek*, d.w.z. een boek, dat even geschikt is voor *leesboek in het huisgezin* als voor den onderwijzer *ten gebruike op school*, een boek waarmede de *dierenvriend* en de *minnaar der natuur* gaarne willen kennis maken, en waarin de *vogelliefhebber elken vogel*, die in ons land voorkomt, beschreven vindt in zijne levenswijze en gewoonten, terwijl hem menige goede wenk omtrent de behandeling en de behoefte der vogels ten beste wordt gegeven.’

De Schrijver heeft zichzelven dus tamelijk hooge eischen gesteld; want zijne illusie is, dat het een volksboek bij uitnemendheid zal worden. Laten we eens nagaan, of hij aan die eischen voldaan heeft.

Op eene korte inleiding over de vogels volgen 20 beknopte hoofdstukken onder aanlokkelijke en gepaste titels, zooals: ‘Op straat, in den tuin, door veld en dreven, de valken en de valkenjacht, in het riet en de biezen, kinderen der zee, in de bosschen, in de duinen, gevleugelde roovers’, enz. Alle hoofdstukken zijn bevattelijk geschreven, ofschoon niet ontkend mag worden, dat taal en stijl wel eens iets te wenschen overlaten; de laatste is wel eens ietwat overdreven. Men leze slechts 't begin der inleiding.

Terecht beweert de Schrijver, dat de vlucht van den vogel niet enkel op de beweging der vleugels berust. Doch hij hecht te veel gewicht aan 't hol zijn van vele beenderen; immers, er bestaan vogels, die uitstekend kunnen vliegen en wier lange beenderen toch niet hol zijn. Juist de luchtzakken, waarvan hij geenerlei melding maakt, spelen bij 't vliegen eene groote rol.

Als kenmerk van de klimvogels vermeldt hij, dat van de 4 teenen 2 naar voren en 2 naar achteren gericht zijn; later zegt hij, van de spechten sprekende: ‘De buitenste teen (welke sommigen niet bezitten) is altijd naar achter gericht.’ Dit is op zijn minst genomen onduidelijk.

't Is, volgens den Schrijver, tot heden een raadsel, ‘waarom de koekoek niet zelve broedt’. Ik meen, dat zulks volstrekt geen raadsel is; immers, een vogel gaat eerst broeden, wanneer 't getal der gelegde eieren compleet is. Bij den koekoek nu worden de eieren met vrij lange tusschenpoozen gelegd, zoodat, wanneer de vogel zelf ging broeden, de eerst gelegde eieren reeds bedorven zouden zijn.

Op pag. 65 beweert hij, dat de larven der mieren verkeerdelijk miereneieren genoemd worden. Juist de poppen worden ten onrechte zoo genoemd.

Van den Noorschen stormvogel sprekende, zegt hij: ‘Zijn voedsel be-

staat uit allerlei weekdieren, *kreeften* en ook doode dieren.' Voor *kreeften* leze men *schaaldieren.* De Schrijver heeft zich waarschijnlijk in de war laten brengen door 't Duitsche woord *Krebse.*

De volgende zin is wel ietwat overdreven: 'Ja, zelfs onder de vogels, die lieftallige wezens, in die wereld van *liefde en geluk* vindt men van dat gespuis, van die schavuiten; een rooverbende, toegerust bij uitnemendheid met de wapenen, die zij voor *hun vuig handwerk* noodig hebben.'

De bewering, dat de ijsvogel niet loopen kan, is zeker overdreven; waar is het, dat hij slecht loopt.

Op pag. 180 zou de naam *zaagbekken* voor sommige eenden meer gepast zijn geweest dan die van *zagers.*

De beschrijving van den liefdezang des nachtegaals op pag. 214 is zeer overdreven, te romanesk, zelfs voor zoo'n meesterzanger.

Voor 't overige heb ik 't boek met genoegen gelezen, en ik twijfel niet, of menigeen zal er veel nut uit kunnen trekken. De figuren zijn meerendeels tamelijk goed geslaagd, en 't hoofdstuk over vogelbescherming en de schadelijke en nuttige vogels, alsmede de lijst der verschillende in ons land voorkomende soorten, verhoogt de waarde van 't werk.

Vooral voor jongelieden, die gaarne in de vrije natuur verkeeren, acht ik 't boek van den heer Van Balen eene geschikte handleiding, omdat alle vertoon van geleerdheid erin vermeden wordt en de stijl meestal zeer eenvoudig en duidelijk is. De gekleurde afbeeldingen, op den omslag voorkomende, dragen niet weinig ertoe bij, om 't uiterlijk te verfraaien.

R.S.

Historisch-Geographische Atlas der algemeene en vaderlandsche geschiedenis. Zevende druk, herzien door dr. W.J.A. Huberts, directeur der Rijks Hoogere Burgerschool te Zwolle. Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink, 1880.
Atlas der Algemeene en Vaderlandsche geschiedenis door H. Hermans en dr. J. Woltjer, praeceptoren aan het gymnasium te Groningen. In 70 groote en kleine kaarten. Groningen, J.B. Wolters, 1880.
Historische Atlas van Noord-Nederland van de XVIe eeuw tot op de scheiding van Belgie door mr. G. Mees Az, vroeger Hoogleeraar te Deventer, enz. Leiden, A.W. Sythoff, 1881.
Beknopt leesboek der Aardrijkskunde door P.R. Bos, leeraar aan de Rijks Hoogere Burgerschool te Groningen. Vierde omgewerkte druk. Met 54 platen en figuren. Groningen, J.B. Wolters, 1880.

De Nederlandsche uitgevers werken over 't geheel onder ongunstige omstandigheden; niemand zal ontkennen, dat zij, die omstandigheden in aanmerking genomen, zich dapper weren en blijken geven van grooten ondernemingsgeest. Ons land is klein, en daar de bekendheid met onze taal beperkt is tot onze grenzen, hebben de boekhandelaars niet zooals in Duitschland, Frankrijk en Engeland te beschikken over eene wereldmarkt. Dit nadeel doet zich vooral gevoelen bij uitgaven, die kostbaar

zijn, en hieronder kunnen ook gerekend worden atlassen; kaarten zijn duur, 1o. omdat men daarvoor noodig heeft goede geographen; 2o. omdat de technische bewerking en de druk veel tijd kosten. Terwijl men elders dus in metaal werkt en daarmee eene bewonderenswaardige netheid en fijnheid bereikt, moet men

zich hier met steendruk behelpen; toch levert men daarmee goed werk, en dat men erover tevreden kan zijn, blijkt uit eerstgenoemden atlas, die in het geheel reeds zeven drukken beleefde. Aan de uitvoering van de kaarten is veel zorg besteed; er is met harde kleuren gewerkt, vooral rood en blauw, om de afbakening der grenzen in het oog te doen vallen en gemakkelijker in het geheugen te planten; er zijn zooveel plaatsen opgegeven, als mogelijk was. De inhoud geeft aan 108 kaarten; in werkelijkheid zijn 't er echter slechts 39, daar sommige bladen vijf of zes kaarten of kaartjes op één blad hebben. Over 't geheel gelooven wij niet, dat deze methode aanbeveling verdient; de kaart wordt daardoor te vol, vermoeit het oog en maakt het den leerling lastig, zich eene duidelijke voorstelling te vormen. Men neme b.v. de kaart het Rijk van Alexander den Groote. Men vindt acht kaartjes op één blad; al de hoeken zijn in beslag genomen; de overigens voortreffelijke kaart van den tocht van Alexander komt hierdoor weinig uit. Er zijn slechts enkele gevallen, waarin het plaatsen van verschillende kaarten op één blad gewenscht is: daar namelijk, waar het te doen is, een aanschouwelijk beeld te geven van de geschiedenis van één land; als voorbeeld mogen hier dienen de kaarten 70-75, voorstellende de geschiedenis van Italië van 1798-1870.

Men meene echter niet, dat deze overvulling regel is; de hoofdkaarten hebben dit niet en zijn over 't geheel net uitgevoerd. Trouwens, een atlas beleeft in ons land niet zonder reden zeven drukken; een werk moet practisch bruikbaar zijn, om 't zoover te brengen.

Het bezwaar, dat uitvoerige kaarten altijd hebben, van lastig te zijn voor het oog door de vele kleine plaatsnamen en het streven naar de uiterste nauwkeurigheid, hebben de heeren Hermans en Woltjer trachten te vermijden in hun atlas. De grenzen der landen en rijken zijn met minder helle kleuren aangegeven, maar daarentegen met zachte kleuren geheele landen of volksstammen aangeduid, en wat de plaatsnamen betreft, heeft men zich bepaald tot het strikt noodige. Het groote voordeel van deze wijze van bewerking is, dat men veel gemakkelijker een overzicht krijgt van de verschillende landen en het geheugen wordt te gemoet gekomen. Deze atlas telt in het geheel 70 groote en kleine kaarten. De bewerkers hebben aan den atlas toegevoegd eene verklaring der kaarten, historische toelichtingen, die den leerling uitstekend te pas komen, maar die wellicht wat te uitvoerig zijn. Wij twijfelen niet, of deze atlas zal spoedig op de inrichtingen van onderwijs op prijs gesteld worden. De uitgever Wolters heeft ook hier geene kosten gespaard, om werk te leveren, waarmee hij voor den dag kan komen.

De atlas van Mr. G. Mees Az. is een meer gewaardeerde dan bekende, want de hooge prijs - *f* 30 - sloot vroeger algemeene verspreiding uit. De heer Sythoff heeft nu eene uitgave bezorgd, zoo goedkoop, als hij die alleen kan leveren. De atlas bestaat uit 12 hoofdkaarten en 26 bijkaarten, allen met de meeste zorg bewerkt. Wat de waarde hiervan verhoogt, is de historische toelichting, die zoowel door inhoud als door vorm uitmunt; men heeft hier niet zoozeer eene ‘beschrijving der kaarten’ - zooals het zeer bescheiden wordt genoemd - maar meer eene geographische geschiedenis, die ten allen tijde hare waarde behoudt; men vergelijke o.a. de geslachtstafelen der Hollandsche, Henegouwsche, Beiersche, Bourgondische en Oostenrijksche

Huizen, van het Huis van Oranje-Nassau, van Jan den Oude, van de Napoleoniden, van het Huis Saksen-Coburg-Gotha; eene lijst van de raadpensionarissen van Holland en West-Friesland; van de Stadhouders sedert het einde der 16de eeuw. Geene inrichting van onderwijs, waar deze uitstekende atlas mag ontbreken.

Het *Beknopt leerboek der Aardrijkskunde* van den bekwamen Leeraar aan de Rijks Hoogere Burgerschool te Groningen, Bos, is bij den vierden druk in een ander gewaad gehuld; het formaat is grooter; het aantal gravuren (welke niet allen even fraai zijn) is vermeerderd, terwijl de tekst geheel is omgewerkt, omdat in de laatste jaren het beter onderwijs in de geographie meer ontwikkelde leerlingen heeft geleverd en de eischen derhalve ook zeer waren veranderd. Wij rekenen dit onder de verblijdende teekenen des tijds; geschiedenis en aardrijkskunde behooren op het gebied van het onderwijs tot den gezonden kost, welke gezonde zinnen geeft.

Prof. Carl Reclam. Levensregelen. Ernst en luim uit de gezondheidsleer. Voor Nederland bewerkt door dr. S. Sr. Coronel. Tweede herziene druk. Nijmegen, Blomhert en Timmerman.

De tweede druk van Reclam's *Levensregelen* is een verblijdend teeken; het getuigt van toenemenden lust van het publiek, om kennis te nemen van de voorwaarden, waarvan een gezond lichaam afhankelijk is. Er bestaan, zooals men weet, veel boeken, meest vertaalde, over de gezondheidsleer, maar zij hebben in den regel een groot nadeel; zij veronderstellen eene zekere mate van physiologische kennis bij het publiek, welke in den regel ontbreekt of veel te wenschen overlaat. Vandaar, dat die boeken worden doorbladerd, vooral wanneer er plaatjes in zijn, en weggezet.

Ook zijn die boeken meestal, wat het publiek ‘droog’ noemt; zij zijn zakelijk, al te zakelijk voor iemand, die van het onderwerp niet afweet en daarom noodig heeft eene zeer duidelijke uiteenzetting en eene warme, overtuigende aanbeveling van de gezondheidsvoorschriften. Aan deze eischen nu voldoet bovengenoemd werkje, en voor een goed deel hebben wij dat te danken aan de uitstekende bewerking van Dr. Coronel, die van het Duitsche boek een Hollandsch werk heeft gemaakt, dat met het oog op het doel, waartoe het dienen moest, vele verbeteringen heeft ondergaan; door aanhalingen hier en daar uit Nederlandsche schrijvers is men er spoedig in tehuis.

Heeft de heer Coronel de meeste hoofdstukken bekort, nieuwe erbij gevoegd, het kenmerkend onderscheid van Reclam's werk, de aangename, heldere manier van vertellen, duidelijk maken en overtuigen, is overal behouden.

De Uitgever heeft den tweeden druk tegen lageren prijs verkrijgbaar gesteld, en wij hopen, dat Reclam's *Levensregelen* een huisboek zal worden, dat gelezen en herlezen en bovenal practisch toegepast zal worden.

De eenige aanmerking, die wij hebben, is, dat de Bewerker niet altijd den Duitschen zinbouw en de Duitsche woorden heeft kunnen vergeten. Zoo spreekt hij in zijne voorrede o.a. van *oplage* en *afnemers*, waar wij van *druk*

en *koopers* spreken; waarom kiezen wij vreemde woorden, wanneer wij goede Nederlandsche hebben? Men *neemt* wel stof *af*, ook van boeken; men *neemt* een jongen een boek *af*, wanneer hij ermee speelt, maar een boek *koopen* is wat anders.

K.

Het slot Elkrath door Golo Raymund. Naar het Hoogduitsch door J.H. Ebbeler. 2 Deelen. Arnhem, J. Minkman.

De Schrijver van *Felicitas* e.a. is ook ten onzent gunstig genoeg bekend, om aan zijn letterkundigen arbeid onze aandacht te schenken.

Het slot Elkrath is, naar onze meening, eene nieuwe proeve van den goeden tact, dien Golo Raymund bezit, om boeiende romans te schrijven.

We worden hier verplaatst naar het begin dezer eeuw en bevinden ons in het toenmalig Pruisen met zijne hooghartige vooroordeelen en aristocratische wanbegrippen.

De held van dit verhaal is Wolfgang, Graaf van Elkrath, wiens vader door eene mesalliance - een huwelijk met de dochter van den houtvester eens naburigen landbezitters - zich den onverzoenlijken toorn van zijn vader, den door en door aristocratischen Graaf Stephan Elkrath, had op den hals gehaald. De gevolgen van dien toorn des ouden Graven leveren de stof voor den roman met al zijne verwikkelingen en intriges, met al de hoofd- en bijpersonen, die er eene meer of minder gewichtige rol in vervullen.

De Auteur heeft de verschillende karakters der sujetten, die ten tooneele gevoerd worden, uitstekend goed uitgewerkt en evengoed volgehouden. Zij zijn menschen met hunne deugden en gebreken, edele en zondige hartstochten, aandoeningen en driften, zelfbeheersching en zwakheid, fierheid en trots.

Met al zijne verwikkelingen laat de roman zich gemakkelijk lezen; door geene noodelooze uitweidingen loopen we gevaar, dat de draad van het verhaal ons ontglipt; geene ongeloofelijke toestanden brengen ons een glimlach om de lippen. Alles beweegt zich natuurlijk en loopt op natuurlijke wijze af.

Is de oude Graaf Stephan Elkrath een type van aristocratischen trots, gepaard met koude onverschilligheid en onverzettelijke hardnekkigheid, trots, zich ook openbarende in hooghartige minachting van het volk, dat, naar zijne begrippen, steeds op een behoorlijken afstand moet gehouden worden, opdat men er niet mede in onreine aanraking kome - een tegenhanger treffen we aan in den adellijken Generaal Eischdorf, een edelman van den echten stempel, die zich aan de aristocratische vooroordeelen ontworsteld had en zich tevens als een goedhartig mensch laat kennen. Maar vooral staat tegenover Graaf Stephan zijn kleinzoon Wolfgang, wiens gezonde opvoeding door zijne grootouders van moederszijde en wiens verblijf in Amerika hem de waarde van elken stand hadden leeren schatten, mits die maar zonder vlek of smet zij, en die in dat opzicht nog kiescher en strenger was dan zijn grootvader met diens eischen van zuiver, onvermengd adellijk bloed.

Vinden we hier in Magdalene Worlitz, des houtvesters dochter, de schaduwzijde afgespiegeld van eene te hartstochtelijke liefde en dweepachtige teederheid, in Freule Adelheid von der Wart, de latere gemalin van Generaal

Eischdorf, een toonbeeld van de rampzalige gevolgen, die coquetterie, ijdelheid en trots na zich sleepen, en hoe deze zelfs tot gemeenheid en laagheid aanleiding geven: in Elisabeth von Tondern zien wij het schoone beeld van reinheid, zachtmoedigheid en zelfopofferende, onbaatzuchtige liefde, die, beantwoord, hare belooning vond in hare verbintenis met den man - Wolfgang - dien zij zoo innig liefhad, in weerwil van de zwakheid, waarin ze hem door de verleidelijke strikken van Adelheid, hem gespannen, had zien vervallen, en waardoor een schoone dag voor het slot Elkrath aanbrak, toen daar een nieuw geslacht ontsproot en er uit de verouderde vooroordeelen van vroegere tijden vrijheid en een nieuw, frisch, gezond leven te voorschijn traden.

De vertaling is over het geheel goed. Niet overbodig zou het geweest zijn, als de Vertaler het woord *allodium*, nu en dan voorkomende, door eene kleine omschrijving, b.v. onleenroerig goed of iets dergelijks, had opgehelderd.

De correctie laat hier en daar te wenschen over. Zoo lezen wij b.v.; D. II bl. 34, gemeub*i*leerde kamers; bl. 51 *escetische* zelfverloochening voor *ascetische*; bl. 118, *hij* voor zij; bl. 128, *zij* voor hij; bl. 184 *dat* in plaats van *dan* zal ik bruidsvader wezen. Van andere kleine misstellingen spreken we niet.

H.

Mengelwerk.

Eene ontmoeting met een hoofdingenieur bij een der Engelsche spoorwegen.

Er heerschte veel drukte aan het Paddington-Great Western Station te Londen.

Heeren, dames, spoorwegbeambten, bestellers, kruiers, luilakken en last not least pick-pockets drongen door elkaar op het breede spoorwegperron en hadden moeite, op de been te blijven. Het perron geleek een mierennest in 't groot.

De meesten hadden haast, want een volbloed Engelschman overvalt eene koortsachtige gejaagdheid bij 't naderen van een station; hij heeft den tact, juist bijtijds den trein te ‘halen’; geene minuut te vroeg, geene minuut te laat.

Op een schoonen Julidag trachtte ik mij een weg te banen door deze krioelende en joelende menigte naar het loket voor de plaatskaartjes en kwam, onwillekeurig gedreven door het aangeboren vrijheidsgevoel mijner landgenooten, niet bij den ingang maar bij den uitgang voor het loket terecht.

‘Way out’, las ik; maar welke rechtgeaarde Hollander stoort zich aan dergelijke politieverordeningen? Derhalve wilde ik mijn weg vervolgen, toen een dikke Engelschman mij bij den arm nam en op vrij barschen toon vroeg, of ik niet lezen kon. De tijd, om den man die onbeschoftheid betaald te zetten, werd mij ontnomen, want men drong mij naar buiten, en zoodra ik ruimte had, om mij te bewegen, was hij verdwenen.

Door dit kleine voorval kreeg ik opnieuw de overtuiging, hoe het Engelsche publiek de politiemaatregelen op prijs weet te stellen en zelf de overtreders straft.

Gelukkig had ik mij de Engelsche gewoonte van juist op tijd te komen, nog niet eigen gemaakt, anders zou de trein zonder mij vertrokken zijn, want het kostte vrij wat duwen en stooten en een on-

ophoudelijk ‘beg pardon’, voordat ik voor het bordje ‘In’ stond, waar ik wachten kon, totdat de beurt aan mij kwam, om geholpen te worden.

‘Leamington, tweede klasse!’

‘Zeven plaatsen Leamington, tweede klasse,’ klonk eene stem naast mij.

Slechts even had ik tijd, om achter mij te zien en mijn reisgenoot waar te nemen. Hij was een oud heer met grijze, kort geknipte bakkebaarden en had een goedig, vriendelijk uiterlijk. Mijn blik ontmoette den zijne, en glimlachend met het hoofd schuddend, zeide hij:

‘Wij zijn reisgenooten.’

Was 't mijne verbeelding, of had ik dat gelaat meer gezien?

Ik moest mij het antwoord schuldig blijven, want andere menschen drongen naar het loket. Op het perron gekomen, spoedde ik mij naar den gereedstaanden trein, hopende, denzelfden ouden heer te ontmoeten.

Een conducteur stond voor den waggon met een kalm gelaat het gedrang te aanschouwen.

Een Engelsch conducteur weet op zijn tijd kalm te zijn.

Een Engelsch conducteur is een model-conducteur.

Het Engelsche publiek werkt mee, om de eigenschappen van den Engelschen conducteur tot een zekeren trap van volmaaktheid op te voeren.

Ik wenschte, dat de Hollandsche conducteurs waren evenals de Engelsche.

Een Engelsch conducteur antwoordt, wanneer hem iets gevraagd wordt.

Een Hollandsch conducteur vraagt en antwoordt, zonder dat iemand iets vraagt. Dat is heel beleefd, maar dat gepraat kost tijd, en tijd is geld!

Een Hollandsch conducteur denkt, dat het Hollandsche reizende publiek niet reizen kan; dat een Hollander bij voorkeur een verkeerden waggon instijgen, of bij een verkeerd station uitstappen zal.

Een Engelsch conducteur meent, dat zijn landgenoot eene tong heeft, om te vragen, als deze iets wil weten, en oogen, om de namen der plaatsen te lezen, die overal bij de stations en op de waggons op borden gedrukt staan.

Het reizen in Engeland valt den Hollander den eersten tijd min of meer moeielijk; is hij eraan gewoon, dan moet hij tot de overtuiging komen, dat het systeem der Engelschen veel degelijker en beter is dan het zijne.

Men leert uit zijne oogen zien, zichzelf redden; men zorgt voor zichzelf en voor zijne bagage. Zijt gij vermoeid en wilt gij slapen? Welnu, slaap; geef den conducteur eene sigaar en vraag hem, u dan en dan te wekken, en gij zult gewekt worden.

Men heeft wel eens beweerd, dat het reizen in Engeland eene goede leerschool is voor jongelieden.

Het is volkomen waar!

Helaas, wij moeten die leerschool missen. Onze jongelieden zullen op onze spoorwegen niet leeren, op eigen beenen te staan.

Ik hoorde eens een zeer ontwikkeld man zeggen, dat, ‘indien het opkomende Hollandsche geslacht één jaar minder op de “pompscholen”, maar dat tijdsverloop reizende in Engeland kon doorbrengen, 't meer profijt van de gemaakte studiën zou trekken’.

Met andere woorden: wat minder wetenschap, maar wat meer levenservaring, zelfvertrouwen en practische zin zal den jongeling eerder tot een nuttig en bekwaam lid der maatschappij verheffen dan die dosis geleerdheid op jeugdigen leeftijd, welke veelal den lust tot latere studie ontneemt en het physiek ondermijnt. Het gaat met de hersens als met de maag. Zij kunnen slechts eene zekere hoeveelheid voedsel verteren; alles, wat er te veel inkomt, werkt negatief. Slechts enkelen hebben profijt van het vele, dat zij moeten kennen; de groote massa lijdt eronder.

Om te werken, wordt een gezond lichaam vereischt; om een gezond lichaam te behouden, mag het physiek van den jongeling niet verwaarloosd worden.

Vooral voor officieren is een gezond lichaam eene hoofdzaak, en bij de opleiding te Breda en Willemsoord wordt zeer zeker niet genoeg op de ontwikkeling van het physiek gelet.

Iemand van veel kunde, zonder levenservaring en met een geknakt gestel heeft veel van een paard van het edelste ras met gebroken beenen; men heeft er niet veel aan!

De Engelschen begrijpen beter dan wij, hoe de jeugd op te leiden. De nationale cricket, croquet, lawn tennis spelen zijn weldaden, niet genoeg te waardeeren, evenals de nationale races, de sierlijke sloepen en gieken, overal te huur, waar rivieren stroomen. Het wekt de verwondering van menig vreemdeling op, dat, niettegenstaande Nederland eene zeevarende natie heet en meer water rijk is dan eenig ander land in Europa, er zoo weinig algemeene liefhebberij voor het zoo nuttige roeien bestaat. De lompe, leelijke en zware booten, hier en daar te huur, doen den lust tot deze gezonde lichaamsoefening eer af- dan toenemen. Waarom verhuurt men geene nette, sierlijke gieken? Het zou onzen fatsoenlijken stand, evenals den Engelschen, menig aangenaam oogenblik verschaffen en veel kunnen bijbrengen tot een minder stijven toon tusschen ongehuwde dames en heeren, dan, helaas! in Holland heerschende is en die zulke nadeelige gevolgen heeft. De zwemscholen, de openbare gymnastiekinrichtingen stichten meer nut, dan men in Holland schijnt te willen begrijpen.

De Engelsche jeugd reist meer dan de Hollandsche, en de Engelsche jongeling geniet het voorrecht, te reizen in Engelsche spoorwegen; en dank aan de Engelsche spoorwegdirectiën kan het ingevoerde systeem van contrôle en de geheele gang van zaken er het zijne toe bijbrengen,

dat uit den Engelschen jongeling een man groeit, die op zichzelf leert vertrouwen.

Ik wilde den waggon instijgen, toen de conducteur mij opmerkzaam maakte op een klein bordje, waarop ‘taken’(*) gedrukt stond.

‘Never mind,’ klonk gelijktijdig eene stem achter mij, en dezelfde oude heer, dien ik bij het loket der plaatskaartjes ontmoet had, noodigde mij uit, in te stappen.

Hij was vergezeld van vrouw en kinderen, en nauwelijks had ik een blik geslagen op zijne achttienjarige dochter, of de plaats viel mij te binnen, waar ik die familie vroeger ontmoet had.

Het was in den stoomtram van Den Haag naar Scheveningen; zij herinnerden 't zich, want wij hadden toen een druk gesprek gevoerd over de werken van Motley.

Door het lezen van deze boekdeelen was deze Engelsche familie, evenals zoovele Engelsche en Amerikaansche families, vol verlangen geweest, den grond te betreden, waar eene natie woont, die tachtig jaren achtereen voor hare vrijheid vocht. Motley heeft bij de Engelschen en Amerikanen groote sympathie voor de Hollanders opgewekt.

Toen een ieder gezeten was, zooals men wenschte, de kaartjes geknipt waren en de trein zich in beweging had gesteld, bespraken wij het toeval, dat mij deze familie opnieuw deed ontmoeten. Ik prees dit toeval, want al was mijne vorige ontmoeting slechts van korten duur geweest, uit de gesprekken met den ouden heer had ik de overtuiging gekregen, dat hij een belangwekkend man was, die veel gereisd had, veel wist en van wien men veel kon leeren.

Hij was hoofdingenieur bij een der groote Engelsche spoorwegen.

Met zijn vrouw, dochter en zoon had ik in Holland slechts een paar woorden gewisseld, en ook ditmaal hield ik mij meer bepaald met den ouden heer bezig, hoewel verscheidene malen het achttienjarige meisje zich in het gesprek mengde.

Zij was niet mooi, maar had een aardig wipneusje en levendige blauwe oogen; het donkerblonde haar, zoo eenvoudig mogelijk opgemaakt, werd gedeeltelijk bedekt door een hoed, waarvan het model herkomstig schijnt uit den tijd van Koningin Anna en dat veel gelijkt op het hoofdtooisel onzer Noord-Hollandsche boerinnen.

De lust van enkele Hollandsche dames, om zich ‘à l' Anglaise’ te kleeden, heeft veroorzaakt, dat die leelijke oesterschelp-hoeden niet binnen Albion's grenzen gebannen bleven, maar reeds den netten haartooi van menige Hollandsche ontsieren.

(*) Wanneer eene familie een lang traject afreist, kan men de directie verzoeken, een compartiment af te staan, zonder dat de acht of tien plaatsen allen bezet worden. De directie voldoet aan zulke verzoeken kosteloos.

Het wipneusje, dat op de bank voor mij zat, had een net figuurtje, hetwelk in een eenvoudig, nauwsluitend kleedje in al zijne jeugdige rondheid zoo voordeelig mogelijk uitkwam. Zwarte handschoenen met twaalf of veertien knoopjes, juist heb ik het aantal niet kunnen tellen, bedekten handen en armen; maar daar het niet in mijn plan ligt, eene novelle te schrijven, en ik slechts enkele uren in het gezelschap van het wipneusje doorbracht, vrees ik de aandacht van den lezer reeds te lang met hare persoon beziggehouden te hebben.

Haar broer Bob, die naast haar zat en weldra in slaap viel, maakte slechts een zeer voorbijgaanden indruk op mij. Ik herinner mij alleen, dat de jongen een reispak aanhad van eene stof, waarin alle kleuren van den regenboog vertegenwoordigd waren; dat hij onophoudelijk aan een tiental haartjes op de bovenlip trok, waarschijnlijk om den groei te bevorderen, en dat hij veel van buns - eene soort krentenbroodje - hield.

De oude heer had veel gereisd, voor zijn vak, voor zijn belang en voor zijn genoegen. Meest alle landen van Europa waren door hem bezocht.

Een langen tijd in Holland vertoefd hebbende, had hij Holland liefgekregen. Het is het eenige land in Europa, waar hij de individueele vrijheid terugvond, zooals die in Engeland heerscht. Engelschen en Hollanders zijn vrije mannen. De eersten werden vrij door de bevoorrechte ligging van hun land; de laatsten vochten zich vrij. Tachtig jaren achtereen!

Welk een voorrecht, eene vaderlandsche geschiedenis rijk te zijn zooals de Hollandsche. Welk eene aansporing tot het verrichten van zijn plicht geeft elke terugblik op zulk een worstelstrijd.

Een volk zonder taal en geschiedenis is geen volk!

Een volk met eene geschiedenis als de Hollandsche moet een krachtig, eerlijk, energiek volk wezen!

Het bezit van voorouders, die grootsche dingen tot stand brachten, geeft kracht. Wanneer een afstammeling uit een oud geslacht de rij familieportretten zijner voorouders aanschouwt en den blik slaat op enkele afbeeldsels van mannen, die zich een grooten naam wisten te verwerven, dan zal de zucht bij hem verlevendigd worden, om in het voetspoor dier voorgangers te treden, want zijn portret zal eenmaal naast die anderen hangen; en wat moet de nakomeling van hem zeggen?

Elke Hollander bezit voorouders, waarop hij wijzen kan, want er heeft een tijd bestaan, dat elke Hollander een held was!

Zoo sprak die Engelschman; die overtuiging had hij gekregen door 't bestudeeren van Motley's werken en zijn herhaald verblijf in Holland.

Hij scheen niet te weten, hoevele Hollanders in dezen tijd de daden hunner voorouders trachten te verkleinen.

Trouwens, zouden er velen zijn?

Wij gelooven 't niet; men wordt wel eens onverschillig, dommelt

wel eens in na eene langdurige rust, maar zoodra de nood aan den man komt, toont men, de afstammelingen te zijn van den ouden stam, die bij elk ontwaken eene verbazende kracht kan ontwikkelen en steeds ontwikkeld heeft.

Er zijn er, die zich wereldburgers noemen.

Bestaan er op dit oogenblik wel wereldburgers?

Als wij vier, vijf eeuwen hadden te leven, zou 't de moeite waard zijn, eene studie daarover te maken; nu wij daarentegen op geene halve eeuw meer te rekenen hebben, doen wij beter, onze krachten te besteden aan bestaande toestanden.

Onwillekeurig bracht de Engelsche hoofdingenieur ons gesprek op zijn vak: het spoorwezen!

Hij hield niet van het Hollandsche spoorwezen; in Holland vond hij de trekschuit en den tram heel aardig, maar de spoortrein beviel hem niet.

'U hebt zeker nooit haast gehad in Holland?' vroeg ik hem.

Neen, haast had hij nooit gehad; maar wie heeft er haast op een Hollandschen spoortrein?

Loopen de treinen in Holland dan zoo verbazend langzaam?

'Gauw gaan ze niet', maar dat hinderde hem minder dan wel de flegmatische kalmte bij het reizende publiek en de spoorbeambten.

Het kwam hem voor, alsof de spoorwegdirectiën de overtuiging hebben, dat de Hollanders zichzelf niet kunnen helpen; alsof de eersten geen hoog denkbeeld van hunne landgenooten koesteren.

Bij elk station, zelfs bij het kleinste, worden alle portieren door de conducteurs opengemaakt en herhalen zij tot vervelens toe den naam der plaats. Hij zag meermalen, dat al die drukte, dat oponthoud geschiedde voor twee menschen. Eens was hij van Rotterdam naar Den Haag gespoord. De trein stond stil te Delft; volgens gewoonte gingen alle portieren open. (Dat is vooral des winters eene zeer laakbare gewoonte.)

'Delft!' schreeuwt de conducteur.

Niemand stapte uit; het portier werd gesloten.

Een oogenblik later komt een ander, rukt het portier open en roept: Delft.

De passagiers keken elkaar verwonderd aan.

Eene minuut daarna stak een witgekielde spoorwegman het hoofd door het venster, maakte de deur voor de derde maal open en vroeg met schorre stem:

'Niemand voor Delft?'

De trein heette een sneltrein!

De oude Engelschman deed toen, wat hij zelden deed: hij vloekte; en een paar medepassagiers zeiden glimlachend in 't Engelsch:

‘Ja, Sir, buitenlanders leeren de Hollanders op hunne spoorwegen niet van de beste zijde kennen.’

En hebben zulke tooneelen niet plaats in Engeland?

Nooit!

Staat de trein stil, dan hoort men ééns den naam der plaats afroepen of leest dien op een bord vóór het station. Armen en handen worden buiten de portiervensters gestoken; men opent zelf de portieren, stapt uit, stijgt in, en onmiddellijk daarna herneemt de trein zijne snelle vaart. Een beambte van het station staat klaar, om de portieren te sluiten, hetgeen hij doet, als de trein hem voorbijgaat. Daartoe wordt eene zekere handigheid vereischt.

Eens had een conducteur te Amsterdam den Engelschman gevraagd: ‘Waar moet u heen?’

‘Dat gaat je niet aan,’ had hij in gebroken Hollandsch geantwoord.

Het groote nadeel van deze langzaamheid is het tijdverlies. Wanneer eene Engelsche onderneming de route Amsterdam-Rotterdam exploiteerde, zou de afstand in de helft van den tegenwoordig gebruikten tijd worden afgelegd, zonder dat de snelheid der vaart tot het dubbele werd opgevoerd.

In Engeland doen passagiers en spoorwegbeambten hun eigen werk; in Holland laat men de passagiers niets doen, zelfs niet denken, maar de beambten daarentegen des te meer. Dezen verrichten werk voor twee; dat gaat niet anders dan ten koste van den duren tijd.

Onwillekeurig vroeg ik naar den gang van zaken in andere landen, en toen kreeg elk land zijn deel. In Duitschland werden de passagiers als schapen behandeld en bijeengestopt; in Frankrijk deden ze dit, in Italië dat, enz.

Is in Engeland dan alles volmaakt?

Doe die vraag niet aan een Engelschman.

Zijt gij vreemdeling?

Ja!

Welnu!... zeker, niet alleen het spoorwegstelsel, maar alles is volmaakt in Engeland!

En dan krijgt gij een relaas van de welvaart, van de schatten, van de groote ondernemingen, van de verbazende kracht, die ontwikkeld wordt, dat gij er ten langen laatste van duizelt; maar van de gebreken, ontstaan door de gehechtheid aan verouderde instellingen, door den machtigen invloed der staatskerk, door de wetten, welke enkele standen bevoordeelen.... daar hoort gij niets van; even min van al de ellende en de onbegrijpelijke armoede, die hand aan hand gaat met de grootste weelde. Een twintigste gedeelte van de bevolking van Engeland behoort tot de armen.

Toch is die ingenomenheid met zijn land een schoone karaktertrek van den Engelschman, al klinkt die onophoudelijke en dikwijls onverdiende lof den vreemdeling onaangenaam in de ooren.

En wij, Hollanders? Ja, ook wij zijn trotsch op onze nationaliteit, en daarom vertellen wij niets dan lof aan de menigte van vreemdelingen, die elk jaar in grooteren getale komen opdagen, dank zij den werken van Motley, Havard, Edmondo de Amicis en anderen!

Het schelle spoorwegfluitje maakte - Goddank, een einde aan de lofrede van mijn reisgenoot op zijn land.

De dames openden de oogen; Bob rekte zich uit en gaf te kennen, dat hij honger had, waarop het wipneusje uit een reismandje eenige ‘buns’ te voorschijn deed komen en de broodjes ronddeelde; ook ik kreeg mijn deel. Wij konden volop eten, zeide de oude dame, want te Reading zou nieuwe provisie worden opgedaan.

‘Van buns of van Sandwiches?’

‘Neen, van Reading biscuits.’

De oogen van Bob werden grooter. Met smaak bleef hij echter de eene bun voor, de andere na opeten. Ik wachtte, totdat hij een groote bun in den mond stak - daar hij mij reeds meermalen in de rede was gevallen, toen ik het woord tot het wipneusje richtte - en nam deze gelegenheid waar, om haar te vragen, of zij, evenals haar vader, met mijn geboorteland was ingenomen.

Bob kon niet spreken, waarom zij antwoordde:

‘O, yes; every thing looks so clean’(*).

Wellicht had zij Broek in Waterland bezocht? Neen, daar had zij nooit van gehoord. Maar in Holland werden de straten geschrobt, de huizen van buiten bespoten, de trappen gedaan; de menschen hadden 't er zoo druk met schoonmaken, dat zij zich de vraag gesteld had, of de Hollanders wel tijd overhielden, om zichzelf te boenen.

‘Maar Ethel!’ riep hare moeder bestraffend.

De meeste huizen hadden geene badkamers, merkte Ethel op, ja, dagen achtereen had zij in een hotel doorgebracht, zonder zich te kunnen baden.

‘Horrid!’

Nam zij dan elken dag een bad?

Elken dag? Soms tweemaal per dag; welk eene vreemde vraag!

Zijn er Turksche baden in Holland?

Ik antwoordde, dat wij op 't punt van baden niet op dien trap van beschaving stonden als onze Engelsche naburen, en daar het gesprek algemeen en vrijer werd, voegde ik erbij: ‘Door den kolendamp, den rook en de minder reine lucht in uwe groote steden schijnen de Engelschen meer behoefte te gevoelen aan baden dan wij, Hollanders, die uit den aard....’

‘Zindelijker zijn,’ viel Bob in de rede, ‘há, há; die is goed.’

‘Wij hebben onze stokpaardjes,’ mengde de oude heer zich in het gesprek, ‘en hoezeer baden uit een hygiënisch oogpunt als eene zeer goede gewoonte mag beschouwd worden, geloof ik, dat wij overdrijven.’

(*) Zeker; alles ziet er zoo frisch uit.

Toen verklaarde hij mij, wat eigenlijk het tegenwoordig zoo in zwang zijnde Turksche bad is.

In eene steenen of marmeren kamer, waar de temperatuur van 110 tot 200° Fahrenheit kan opgevoerd worden, komt gij allereerst binnen, leest uwe courant, totdat gij transpireert, wanneer gij den ‘champoner’ roept, die u knijpt, wrijft, borstelt en ten laatste met eene dikke laag zeep insmeert. Zoo toegetakeld, gaat gij de eigenlijke badkamer binnen, waar de temperatuur even hoog is en waar gij al naar verkiezing gebruik kunt maken van een ‘plunge bath’, een ‘needle bath’ of een ‘douche bath’.

In het eerste geval springt gij kopje onder in een bad van koud water; in het tweede zijt gij omringd door slangenbuizen, van honderden kleine gaatjes voorzien, waaruit met kracht koud water geperst wordt; en in het derde geniet gij de meer bekende douches.

Na deze bewerkingen, ik weet er geen beter woord voor, droogt men u af, hangt een warm laken over u heen, en zoo treedt gij eene groote kamer binnen, waar men bij elkaar op verschillende rustbanken zich neervlijt, eene sigaar rookt, een kop koffie of chocolade drinkt, dommelt, slaapt en geniet!

Na al deze verrichtingen kleedt gij u aan en vertelt aan iedereen, dat gij gebaad hebt, zooals men 't in Turkije doet; dat gij u verbazend lekker en gezond gevoelt en door deze wijze van baden vol te houden, den leeftijd van honderd jaren bereiken zult.

Deze Turksche baden hebben het burgerrecht in Engeland verkregen. Een Engelschman, die niet op zijn Turksch baadt, is geen volbloed Engelschman.

De eigenaars van deze badhuizen maken goede zaken, niet alleen in Londen en de groote steden, maar zelfs in de kleinere plaatsen.

Ethel, het wipneusje, hield heel veel van Turksche baden; Bob eveneens, nog meer dan van ‘buns’. Doch Ethel stelde zich tevreden met gewone baden; zij had te Scheveningen elken ochtend gebaad.

‘Oh, it was delightful!’

En hoe was Scheveningen Ethel bevallen?

‘Charming!’ De Engelsche zeebadplaatsen vond zij natuurlijk veel mooier; ‘nothing like the English seaside’[*]; maar zij had zich uitstekend geamuseerd te Scheveningen, vooral in de duinen.

Eens had zij....

Nu, waarom ging zij niet voort?

‘It was shocking!’

Och!... eigenlijk was 't niet ‘shocking’; eens had zij met Bob een hooge duin afgerold; van bovenaf!

Toch zonder dien oesterschelphoed?

(*) Niets gaat boven eene Engelsche zeebadplaats.

‘Natuurlijk,’ lachte Bob, die den mond leeg had, ‘anders waren we nooit beneden gekomen.’

‘Waarom is er geen wandelhoofd te Scheveningen?’ vroeg de oude heer, ‘alle badgasten en vooral de Engelschen betreuren het gemis van zulk een hoofd. Gij zult er een aantreffen op elke Engelsche badplaats en op de meesten in het buitenland. Er zouden veel meer Engelschen te Scheveningen komen, indien er een was. Het gemis is een bepaald gebrek van de Haagsche badplaats.’

‘De kosten voor het aanleggen van zoo'n hoofd zouden te hoog komen,’ antwoordde ik.

‘Misschien; maar men kan het hoofd te Scheveningen op minder grooten voet inrichten dan dat te Brighton(*), Hastings of Dover. Verscheidene Engelschen en Duitschers boden aan, een hoofd voor eigen rekening te Scheveningen te bouwen, mits zij later van elk bezoeker een penny mochten vorderen. 't Is hun geweigerd; waarom toch?’

‘Vroeger dacht ik om dezelfde reden, als eens in Indië op de reede van een buitenpost het nachtschot werd nagelaten, maar thans....’

‘En wat was die reden?’ viel de Engelschman in.

‘Wel, als men met een oorlogschip op eene reede ligt, doet men 's avonds om acht uur een nachtschot. Zoo deed men te B., toen de resident op zekeren ochtend aan boord kwam en verzocht, het nachtschot na te laten, want zijn horloge ging gelijk en hij had er maar niets dan last van. Wat was er gebeurd? De inboorlingen leefden allen van de vischvangst en hadden geklaagd, dat, sinds het nachtschot viel, de visschen zeker dachten, dat het hun gold en er daarom maar van door waren gegaan. Er werd ten minste geen visch meer gevangen, beweerden zij. “Gelooft u 't?” vroeg de commandant aan den resident. “Wel neen,” was het antwoord, “want gisteren hebben mijne bedienden nog eene prauw vol visch gevangen; maar de zaak is, dat de inboorlingen bang voor het schot zijn. Men moet den minderen man te vriend houden; laten we daarom maar zonder nachtschot leven.” Nu hebben de Scheveningsche visschers zich altijd tegen een wandelhoofd verzet, en ik dacht, dat om dezelfde reden, als het nachtschot voor de inboorlingen werd nagelaten, de aanbiedingen voor

(*) In 1863 werd een begin gemaakt met de groote of West pier te Brighton; zij werd in October 1866 geopend. De kosten werden op 35000 pond sterling beraamd.
De geheele lengte van dat hoofd bedraagt 1115 Eng. voet, de breedte bij den ingang 265 Eng. voet; boven het strand bedraagt de breedte 100 Eng. voet, de lengte 231 Eng. voet; daarop volgt eene smallere strook van 48 Eng. voet breedte op 612 Eng. voet lengte. Het hoofd is 272 Eng. voet lang en 177 Eng. voet breed.
Er zijn zitplaatsen aangebracht voor 2000 menschen, zoodanig, dat men zich beschutten kan tegen regen en elken wind. Onder de pier bevindt zich voor elk tij eene landingsplaats voor stoomschepen of sloepen.
Het bovendek van het wandelhoofd rust op gegoten en geslagen ijzeren schroefpeilers, die in de rots geschroefd zijn op eene diepte van 7 en 9 Eng. voet.
Het bovendek blijft bij springtij 15 Eng. voet boven hoog water.
De Engelsche voet bedraagt 0,304 meter.

't bouwen van een hoofd werden afgeslagen, maar zoodra men beter bekend is met den plaatselijken toestand, doen zich wellicht degelijker gronden voor.'

'Dat moet wel,' klonk het antwoord, 'want zoo'n onderneming zou goede renten afwerpen. Gij zult eens zien, hoe het aantal vreemdelingen en reizigers naar Scheveningen zal toenemen, indien er een wandelhoofd bestaat, waarop men de zeelucht uit de eerste hand krijgt, waar men als 't ware op zee is, boven de woelige, dartele golven der branding. Tweemaal daags zou ik een muziekkorps op het hoofd laten spelen, evenals te Brighton, en andere vermaken doen plaats hebben. Ontegenzeggelijk is Scheveningen door de schoone omstreken van het schoone Den Haag eene aangenamere badplaats dan het dorre Ostende, en toch trekt deze stad meer vreemdelingen. Wil je wel gelooven, dat het wandelhoofd te Ostende eene van de voorname redenen is?'

'Wel mogelijk,' antwoordde ik, waarna het gesprek over enkele onverschillige zaken liep(*).

Wij waren te Oxford, waar de trein tien minuten moest stoppen; wij kwamen echter een kwartier te laat; vandaar, dat de tien tot vijf minuten werden teruggebracht.

'Alles is toch niet volmaakt op uwe spoorwegen,' riep ik uit, verheugd, eene gegronde aanmerking te kunnen maken.

Kwamen de treinen in Holland nooit te laat?

Nooit! Let slechts op de bordjes:

'Trein n^{o}. zooveel zal vermoedelijk zooveel te vroeg of te laat aankomen.'

(*) Daar 't al of niet aanwezig zijn van een wandelhoofd te Scheveningen als van meer dan localen aard zijnde mag beschouwd worden, voegen wij er 't volgende bij:
Het bezwaar der visschers is niet geheel ongegrond. Wanneer de pinken uit zee komen, stooten zij op banken, die voor het strand liggen, en luisteren daardoor niet meer naar het roer. Waait er een Zuidwestenwind en loopt de 'Zooper', zooals de Scheveningers den stroom noemen, van 't Zuiden naar 't Noorden, dan stranden zij dikwijls veel noordelijker, dan zij wenschen of in hunne macht hebben. Met Westenwind zee kiezende, gebeurt het meermalen, dat zij tot halverwege Katwijk afdrijven en eerst daar macht over hun schip krijgen. In beide gevallen bestaat er kans, doch zeer zeker geringe kans, dat eene pink tegen een wandelhoofd stoot. Geringe kans, omdat zoo'n hoofd niet ver in zee behoeft uitgebouwd te worden en den visschers genoeg middelen overblijven, om zoo'n hoofd, bij westelijke winden, te vermijden, zonder gevaar om te komen of mis te loopen. De pinken zijn stevig gebouwd; stooten behoeft daarom nog geen vergaan ten gevolge te hebben, terwijl de kans op het verlies van menschenlevens hoogst gering blijft.
In verscheidene plaatsen heeft men hoofden aangelegd tot nuttige doeleinden, en overal ondervindt men bij de voordeelen ook groote nadeelen. Zoo dreven voorheen de schepen, die op de reede van de Kaap de Goede Hoop van de ankers werden geslagen, in zee zonder eenig gevaar; thans loopen zij groote kans, tegen een zeebreker, welke aangebracht is, om de schepen tegen de Noordwestenwinden te beveiligen, door andere winden in stukken te worden geslagen; dat geschiedt meermalen, evenals te Ceylon en op andere plaatsen. Dat wist men, en toch bouwde men die zeebrekers, omdat de voordeelen grooter dan de nadeelen zijn.
De vraag doet zich voor: zien de Scheveningsche visschers en reeders het gevaar niet al te pessimistisch in, en moet in dat geval ook niet aan het belang der badplaats gedacht worden?

Die bordjes hangen bij elk station, jaar in jaar uit, en nimmer zag de reiziger dat ‘zooveel’ door een getal ingevuld. De gevolgtrekking is eenvoudig: de treinen in Holland gaan en komen altijd op tijd.

‘Omdat de afstanden zoo klein zijn,’ merkte het wipneusje heel wijs op, ‘'t moest er nog bij komen!’

Zoo werd het gesprek opnieuw op het vak van den ouden heer gebracht, en nauwelijks was de trein in beweging en Oxford uit het gezicht, of de hoofdingenieur bereed zijn stokpaardje en vergastte mij op bijzonderheden betreffende de Engelsche spoorwegen, met dat gevolg, dat zijn vrouw, dochter en zoon weldra indommelden.

Eene week geleden waren zij van Den Haag over Vlissingen en Queensboro' naar Londen teruggekeerd.

De oude heer roemde de booten van de maatschappij ‘Zeeland’; zij laten niets te wenschen over en zijn op dit oogenblik zeker de mooiste en voor passagiers meest ‘comfortable’ schepen, welke tusschen eenige Engelsche havenplaats en den vasten wal in de vaart zijn.

Minder ingenomen scheen hij met de reis van Den Haag naar Vlissingen.

Verbeeld je: van Den Haag tot Vlissingen had de goede man zesmaal, zegge zesmaal, zijne plaatskaartjes moeten toonen; en dat gedurende een traject van een groote drie uur.

Uit aardigheid had hij de namen der plaatsen opgeschreven, waar men naar zijne ‘tickets’ gevraagd had; zij konden te pas komen bij eene verhandeling, die hij in 't licht wilde geven over een *niet* te volgen contrôle-stelsel.

In Den Haag toonde hij zijne ‘tickets’ voor 't eerst; goed! Te Rotterdam voor de tweede maal, hoewel hij in denzelfden waggon bleef zitten, maar hier kreeg hij een conducteur van den Staatsspoorweg.

Waarom moest hij op de Beurs zijne ‘tickets’ weer toonen? Dat was driemaal!

Te Zevenbergen hield de trein geheel alleen voor dit doel stil; waarschijnlijk ter controleering der contrôle. Dit systeem is tijdroovend en toont weinig vertrouwen in beambten en publiek. Viermaal!

Te Roosendaal kwamen een paar dikke Vlaamsche conducteurs zijne tickets nazien. Onbegrijpelijk; conducteurs van eene andere natie, die niet eens met den trein meekwamen of meegingen, eischten, de ‘tickets’ te zien. Vijfmaal!

En te Bergen op Zoom werd hij er wanhopend onder; waarschijnlijk alweer controleering van de beambten. Zesmaal!

‘Hoe vindt je dat?’ vroeg hij.

Ik antwoordde: ‘Sekuur!’

‘Wij waren trouwens wel een beetje gewend geraakt aan dat doodende contrôle-stelsel,’ vervolgde hij, ‘daar wij eenigen tijd te Scheveningen doorbrachten. Was 't niet op den stoomtram naar Den Haag, Bob, dat ik iets bijwoonde, wat ik nog nimmer ondervond?’

Bob gaf echter geen antwoord, waarom de oude heer voortging:

‘Wat dat was, zult ge vragen. Wel, dat de trein of stoomtram langzaam gaan moest, omdat men anders tijd te kort kwam voor de contrôle. 't Is belachelijk. Op een traject van een kwartier wordt tweemaal je kaartje geknipt, en bij drukke gelegenheden driemaal, waarachtig driemaal: eens op 't perron, eens door den conducteur en eens door den controleur. De trein moet stoppen, om den controleur in en uit te laten, en eenige malen hoorde ik roepen: “Langzamer rijden, anders kunnen we niet klaar komen met de menschen - voor de derde maal - te controleeren.” Dat onnoodige controleeren, want het publiek controleert immers zichzelf, maakt, dat de trein, die anders drie reizen maken kon, er nu twee doet; 't vereischt dus meer materiaal, terwijl de traktementen, die nu uitbetaald worden aan die menigte controleurs - laat er desnoods een paar blijven, om op ongelijke tijden de conducteurs en het publiek te controleeren - altijd eene veel grootere som zullen bedragen, dan het eventueele verlies, dat de directie lijden mocht, wanneer de conducteurs willen smokkelen; iets, wat uiterst moeielijk blijft, daar het publiek overal gaarne zijn neus insteekt en de conducteurs voldoende controleert. Bovendien is dat controleeren lastig voor de passagiers. Gij, Hollanders, zijt al bijzonder sekuur op uwe spoorwegen,’ lachte hij.

Op de Engelsche treinen vraagt men de kaartjes aan het station, dat men gaat verlaten en waar men uitstapt.

De Engelsche spoorwegdirectiën stellen een groot vertrouwen in het publiek, en dat vertrouwen heeft het gevolg, dat een Engelschman zich bewust is, dat de plicht op hem rust, om mee te werken tot den geregelden gang van zaken. Natuurlijk wordt daar eene enkele maal misbruik van gemaakt, maar dat nadeel weegt niet op tegen het voordeel: de groote massa, gevoelig voor het gestelde vertrouwen, toont zich dat vertrouwen waardig, door de beambten in 't nakomen hunner plichten bij te staan. Er zijn derhalve minder beambten noodig. Vandaar die flinke toon, die degelijkheid, die op de Engelsche spoorwegen heerscht.

De Nederlandsche spoorwegdirectiën hebben nimmer dat systeem van vertrouwen toegepast, en toch is de Nederlandsche natie er even vatbaar voor als de Engelsche en zou zijzelf de overtreders straffen.

Nergens blijkt het vertrouwen in het publiek grooter dan bij de Londensche spoorwegmaatschappijen.

Gij neemt uw plaatskaartje; dat wordt geknipt, voordat gij het perron betreedt, en afgenomen bij het verlaten van het station, waar gij uitgestapt zijt. Met een kaartje derde klasse kunt gij derhalve eerste

reizen, maar gij doet het niet, want gij tracht het vertrouwen waardig te zijn, dat de directie in u stelt(*).

Het Engelsche publiek en de spoorwegdirectiën begrijpen, dat het in beider belang is, elkaar te vriend te houden.

Vooral moet het de taak van elke spoorwegdirectie zijn, kleingeestigheden te vermijden.

Eens woonde ik een vuurwerk in den tuin van het Crystal palace bij. Het was tien uur 's avonds, toen na afloop van de schitterende vertooning duizenden en duizenden op het perron van het station elkaar verdrongen. Toch ging alles geregeld. De eene trein kwam en vertrok na den anderen; groote borden met de namen der Londensche wijken stonden voor op de locomotieven en waggons.

'King's Cross... dat is onze trein,' zeide mijn vriend, 'sta vast.'

Waar wij stonden, moesten wij blijven; er was geene kans, om zich rechts of links te bewegen.

Langzaam naderde de trein; zoodra die gestopt had, deden wijzelf de portieren open en vlogen het compartiment binnen, dat voor ons stond.

'Het is eerste klasse,' riep ik, terwijl men mij voortduwde, 'en ik heb een kaartje derde(†).

'Never mind,' lachte mijn vriend, 'ziet gij kans, eene derde klasse te naderen, ik niet. Wees blij, dat ge zit.'

Toevallig had het meerendeel der medereizigers kaartjes derde klasse. Men lachte om mijne nauwgezetheid.

'Bij zulke drukke gelegenheden,' verklaarde men, 'vliegt gij den waggon binnen, die vóór u staat; de directie weet, dat de menschen zich dan niet aan hunne tickets houden, en zij laat hen stil begaan, want het is in haar belang. Nu is de trein in een oogenblik bezet en kan dadelijk weg, terwijl, als iedereen plaats wilde nemen in den waggon, waarin hij behoort, elke trein een half uur had te stoppen; van dat halve uur, dat nu gewonnen wordt, maakt men gebruik, om den trein terug te zenden voor het geval, dat er passagiers over zijn.'

Nagenoeg het tegenovergestelde ondervond ik te Leiden.

Na afloop van eene vijfjaarlijksche studenten-serenade begaven wij ons naar het station en werden door de menigte in een waggon eerste klasse gedrongen. Na eene minuut of vijf onze plaatsen bemachtigd te hebben, werden wij door een conducteur genoodzaakt uit te stappen, wijl wij kaartjes tweede klasse hadden. Wij doorzochten alle tweede- en derde-klasse-waggons; alle plaatsen waren bezet, en toen wij, door

(*) De conducteurs hebben het recht, de 'tickets' in de treinen na te zien; zij doen dat echter hoogst zelden en alleen dan, wanneer zij den een of ander verdenken, van misbruik van vertrouwen te maken. Is zoo iemand meer dan eens betrapt, dan vervalt hij in eene boete.

(†) De meeste heeren reizen in Londen en in geheel Engeland, tenzij bij lange en nachtelijke trajecten, derde klasse. Men komt er even spoedig, redeneeren zij!

de toevallige nabijheid van den stationchef, verlof kregen, om de ontruimde plaatsen weder in te nemen, vonden wij die natuurlijk ook bezet. Toen moesten wij wachten op een anderen trein, die eindelijk voorkwam, nadat de vorige na veel dralen en tijdverlies vertrokken was. Het kostte ons heel wat duwen, stooten en trappen, ja, ternauwernood ontkwamen wij aan eene vechtpartij, voordat wij veilig en wel, bij Gods gratie, een tweede-klasse-waggon bereikt hadden. Sedert dat voorval reis ik altijd eerste klasse bij elke buitengewone gelegenheid; dan heb ik ten minste het recht aan mij, het compartiment in te stappen, dat het dichtst bij de hand is, al is 't ook eene derde klasse. Dan lijd ik, het publiek, schade, maar de directie wint.

Neen, de directie wint niet; zij lijdt grooter schade dan het publiek, want zij verspeelt haar tijd en haar geld!

'Hebt gij wel eens van Brunel gehoord?' vroeg de hoofdingenieur mij.

'Den ontwerper van de Thamestunnel? Ja, zeker!'

'Hij was een knap ingenieur met veel ondernemingsgeest; de "broad guage" - breede spoorweg - tusschen Paddington, Londen en Plymouth is zijn werk.'

Van Paddington af had ik gedurende het begin der reis een breeder spoor waargenomen, dat door tusschenvoeging van een derde rail eveneens door gewone treinen bereden wordt. Dat breede spoor was de 'broad guage'.

Brunel begreep, dat een breeder spoor zwaardere machines noodzakelijk maakte; door zwaardere machines kan grooter kracht aangewend en grooter vaart verkregen worden.

De trein, welke eens per dag van Paddington naar Plymouth en omgekeerd dit breede spoor berijdt, loopt de snelste vaart van alle Engelsche treinen.

Die trein heet: 'the flying Dutchman' - de vliegende Hollander. Een zonderlinge naam voorwaar, de weinige vaart in aanmerking nemende, die de Hollandsche treinen loopen; doch men begrijpt, dat de Engelschen dien naam kozen naar het spookschip van dien naam, dat zich met bliksemsnelheid van de noordelijke naar de zuidelijke kim kon verplaatsen.

De afstand dien 'the flying Dutchman' van Paddington tot het eerstvolgende station heeft af te leggen, bedraagt 78 Eng. mijl - 125.5 Kilometer; hij doet daarover 87 minuten; gemiddeld 54 E. m. - 86.9 K.M. - per uur. Neemt men gedurende deze en de verdere route naar Plymouth alle oponthoud in aanmerking, dan loopt die trein gedurende een groot gedeelte van den weg een maximum snelheid van 60 E. m. - 96.5 K.M. per uur.

De voordeelen, aan de 'broad guage' verbonden, wegen niet op tegen de nadeelen van duurte van materiaal, onderhoud, enz.; vandaar, dat

Brunel's plan, om over geheel Engeland een ‘broad guage’ aan te leggen, niet doorging.

Na ‘the flying Dutchman’ heeft een trein van de ‘Great Northern Railway’, den afstand Londen - Peterborough, 77 E. m. - 123.9 K.M. in 90 minuten afleggend - dat is gemiddeld 51 ½ E. m. - 82.8 K.M. per uur, de snelste vaart.

Daarop volgt ‘the flying Scotchman’ - de vliegende Schot - van dezelfde maatschappij; zij loopt eene vaart van gemiddeld 50 E. m. - 80.5 K.M. per uur.

De zoogenaamde Iersche mail maakt gemiddeld 49 à 50 E. m. per uur.

En de snelheid der Hollandsche treinen? Mijn Engelsche reisgenoot was bijzonder goed op de hoogte, want toen ik later zijne opgaven kon nagaan, bleken ze geheel en al juist te zijn.

De sneltrein Utrecht - Arnhem legt dien afstand, 57.25 K.M., in 57 minuten af, gemiddeld 60 K.M. per uur.

's-Gravenhage - Leiden: afstand 15.25 K.M. in 17 minuten, gemiddeld 54 K.M. per uur.

Leiden - Haarlem, afstand 29.75 K.M. in 29 minuten, gemiddeld 61.5 K.M. per uur.

's-Gravenhage - Gouda, afstand 28.25 K.M. in 27 minuten; gemiddeld 63 K.M. per uur.

Het maximum snelheid der Hollandsche sneltreinen mag 75 K.M. per uur bedragen, dat der gewone personentreinen 60 K.M.; bij uitzondering kan aan sneltreinen voor reizigers 1ste en 2de klasse of postrijtuigen een maximum snelheid van 90 K.M. per uur worden toegestaan.

Mijn reisgenoot durfde beweren, dat de laatstgenoemde snelheid nimmer door een Hollandschen trein was gemaakt. Ik noemde die bewering ‘kras’, wetende, hoe men erop uit is, de treinen in Holland te laten ‘vliegen’?

Maar door de groote snelheid der Engelsche treinen ontstaan zoovele ongelukken!

Geloof 't niet! De meeste cavaleristen vallen van hun paard in stap, niet in draf; de meeste ongelukken in Engeland hebben plaats met gewone en goederentreinen; zeer zelden hoort men van een ongeluk met een sneltrein(*).

In Engeland hoort men van de meeste spoorwegongelukken, omdat in dat land het grootst aantal treinen rijdt van alle landen in de geheele wereld.

(*) Dit jaar greep er een ongeluk plaats met den ‘Vliegende Schot’ door 't herstellen van den weg, das door buitengewone omstandigheden, en eenigen tijd daarna met een locaal-trein. Niettegenstaande de eerste trein veel sneller vaart liep dan de laatste, hadden hiermede toch de meeste ongelukken plaats.

In Holland hebben naar evenredigheid evenveel ongelukken plaats, zoo niet meer.

De statistiek leert, dat den laatsten tijd het aantal ongelukken in Engeland afneemt, dank zij de betere en meerdere veiligheidsmaatregelen. Zoo is men bezig, op de drukst bezochte spoorwegen vier rijen rails naast elkaar over den geheelen weg te leggen; het rechtsche dubbele spoor dient voor goederen-, het linksche voor personentreinen, zoodat de eersten nimmer op de rails van de laatsten komen, zelfs niet bij stations.

De meeste ongelukken in Engeland zijn te wijten aan het betrekkelijk klein getal wakers en wachters; ook daarin is in den laatsten tijd verbetering gebracht.

Gaat men het verbazend groote aantal treinen na, dat dag en nacht over geheel Engeland loopt, en vergelijkt men dat aantal met de weinige ongelukken, die plaats grijpen, dan kan men zonder eenige vrees met een Engelschen spoortrein reizen, want men zit veilig.

Hoe sneller men de lucht doorklieft, hoe veiliger men reist, want des te grooter zijn de zorg en waakzaamheid.

Waarom is men in Holland van die waarheid niet overtuigd? Omdat in Holland de trajecten niet groot genoeg zijn voor eene grootere snelheid.

Niet volkomen juist; er zijn trajecten, groot genoeg voor eene dubbele vaart.

En dan de zachtheid des bodems!

Toen moest mijn reisgenoot zoo hartelijk lachen, dat het een lust was, hem gade te slaan.

‘Kom,’ riep hij uit, ‘dat die zachtheid oorzaak zou zijn, dat men in uw land de treinen zoo langzaam laat loopen, dat ben ik zoo vrij, niet te gelooven.... Ik krijg waarachtig honger,’ vervolgde hij op gansch anderen toon, ‘jammer, dat op deze lijn de “Dining Saloon cars” niet ingevoerd zijn.’

De ‘Great Northern Railway’ neemt bij de exprestreinen sinds korten tijd de proef met zulke wagens. Het zijn groote rijtuigen; zij bevatten een net, goed geventileerden salon, waarin verscheidene tafels en al de vereischten van eene eerste-klasse-restauratie. Aan het eene einde bevindt zich eene keuken onder toezicht van een ‘chef de cuisine’, aan het andere eene rookkamer met tal van gemakkelijke stoelen.

Van die ‘dining cars’ wordt een druk gebruik gemaakt. Woont men bijv. te Leeds, dat 187 Eng. mijl - 300.8 K.M. - van Londen ligt, en heeft men zaken te Londen, die men in één dag wil afdoen, dan vertrekt men met den trein van 10 uur 's ochtends en komt om 2 uur te Londen aan (die trein loopt eene gemiddelde vaart van 47 Eng. m. - 75.6 K.M. per uur), waar men drie en een half uur vertoeven kan.

Om 5.30 naar Leeds teruggaande, kan men op zijn gemak in den trein eten, terwijl men anders door den betrekkelijk korten tijd te Londen zoo'n dag zich zonder diner tevreden moest stellen. Voor een enkelen keer zou men daarin berusten; fabrieks- en handelsmenschen, welke die route naar Londen en terug per dag meermalen hebben af te leggen, denken er anders over.

Wanneer deze 'Dining Saloon cars' op het traject Leeds-Londen aan het doel beantwoorden, zullen alle Engelsche spoorwegdirectiën ze op de groote lijnen invoeren.

De hoofdingenieur meende, dat ze met hetzelfde succes in toepassing konden gebracht worden op de lijn: Amsterdam-Brussel-Parijs.

Nauwelijks was het gesprek minder levendig geworden, of het remmen(*) duidde de nabijheid van een station aan. Het was Leamington!

Ik moet tot mijne schande erkennen, dat ik het laatste half uur vurig verlangde naar het einde van dit onderhoud; de nabijheid van ons doel was mij dus hoogst aangenaam. Hoe leerrijk het gesprek van den hoofdingenieur mocht wezen, al die aanmerkingen op het Hollandsche spoorwegstelsel begonnen mij te vervelen, daar ze uit den mond van een vreemdeling kwamen, die zooveel beter op de hoogte was dan ik, zoodat ik hem niet kon tegenspreken. De oude heer had echter zulk eene joviale wijze van omgang, liet zich in andere opzichten zoo hoogst gunstig over mijn land uit, dat ik niet anders kon dan hem vriendelijk te woord staan.

Wat ik ter verdediging inbracht van ons spoorwegstelsel, laat ik onaangeroerd; het geschrevene is reeds langdradig genoeg.

'Leamington! Leamington!' riep de hoofdingenieur en maakte zijn vrouw, dochter en zoon wakker.

Na zich eerst overtuigd te hebben, dat Papa niet meer over spoorwegen sprak, opende het wipneusje de oogen. Zij zag mij niet heel vriendelijk aan!

Wat had ik misdaan?

De trein stond stil; wij openden het portier, stapten uit en namen onze bagage(†) in ontvangst.

Ik bracht de familie naar eene gereedstaande brik, die haar naar haar landgoed in de nabijheid van Warwick zou brengen.

Men liet mij niet gaan, voordat ik beloofd had, hen te zullen opzoeken; eene belofte, waaraan ik mij volgaarne zou houden.

Waar is Bob?

Ethel, waar is Bob?

Wel natuurlijk; Bob was bij het buffet! Hij at 'buns' en kwam

(*) Zoowel in Engeland als in Duitschland maakt men een beter gebruik van de remtoestellen dan in Holland; waarschijnlijk laat men in Holland het sterke remmen uit zuinigheid, die verkeerd werkt, wijl er nu tijd verloren gaat.

(†) In Engeland moet men zelf voor zijne bagage zorg dragen; die taak schijnt zwaarder, dan ze is; alle bagage wordt kosteloos overgebracht.

weldra op een sukkeldrafje aanloopen met een ‘bun’ in elke hand, een in een zijzak, een in de maag en een in den mond.

Voordat het wipneusje in de brik stapte, nam zij de gelegenheid waar, om mij eene vraag te doen, zonder dat de overigen haar konden verstaan.

‘Sir,’ klonk hare zachte stem, ‘blijft u lang in deze streek?’

‘Ik hoop van wel, nu ik zulke aangename kennissen ontmoet heb,’ was mijn antwoord.

‘Doe me dan één pleizier,’ ging zij sneller voort, ‘en spreek nooit meer met Papa over spoorwegen.’

Ik beloofde zulks!

RICHARD P.A. VAN REES.

Eene consultatie.

De Vader.
'k Moet, dokter! u noodwendig spreken:
De zaak betreft mijn Leonard.
Reeds sedert vele, vele weken
Is hij zoo wonder, zoo verward.
Zoo vroolijk als in vroeger dagen,
- Zoo somber is hij nu. Bij vlagen
Is 't, of de wereld op hem ligt.
Dan kan hij mijm'ren, suffen, zeuren.
Bij wat een ieder op kan beuren,
Blijft even duister zijn gezicht.

De Dokter.
't Gevolg van al dat zittend leven,
De pest voor 't allersterkst gestel.
'k Zal hem eens goed wat *rhamnus*(*) geven,
En dat verdrijft die grillen wel.
't Is de student, niet waar? - Die knapen
Zijn eer voor postiljons geschapen,
Dan voor geleerden(†), in wier hoofd
De wijsheid zetelt, maar wier krachten
Al spoedig naar verbeetring smachten,
Door stilstand schier geheel verdoofd.

De Vader.
Neen, dokter! zoo is 't niet gelegen.
't Zit niet in maag of ingewand.
Van 't eten heeft hij 't niet gekregen.
't Zit in zijn hoofd - in zijn verstand.
Hij moest in ééne week meer lessen
Verorbren, dan wij met ons zessen,
In vroeger tijd, in heel een maand.
De poespas, dien hij zóó vergaarde,
In steê, dat die verlichting baarde,
Is 't licht, dat hij bezat, getaand.

(*) Een uitmuntend laxeermiddel.
(†) Woorden van Frederik den Groote.

Te veel, te veel wordt in deez' dagen
Van 't zwak en jeugdig hoofd gevraagd:
En wie dien last niet meer kan dragen,
Wordt toch maar immer voortgejaagd.
Zoo, door veel drijvens, stampens, persens,
Wordt in die teere, zachte hersens
Zooveel geleerdheid saamgepakt,
Dat, door die zinlooze overpropping,
De breinkas, lijdende aan verstopping,
Naar uitkomst en veraadming snakt.

De Dokter.
Ik deel volkomen uw gevoelen!
'k Ontken 't niet - kennis, ja, is macht.
Toch werkt men er, bij 't best bedoelen,
Vaak mee als met een *dommekracht.*
En dan die *ratjetoe*-methode,
Zoo algemeen thans in de mode,
Dat alles-hutslen-door-elkaar -
Dat onverdroten voeden, plagen
Met kost, zoo moeilijk te verdragen,
't Brengt Neerland's toekomst in gevaar.

Hij moet voorshands niet meer studeeren,
Wie zijner leeraars 't van hem verg':
Of hij wordt, door 't onzinnig leeren,
Als velen, rijp voor *Meerenberg.*
Ik zocht zijn kwaal in lager streken.
Mijn dwaling is mij nu gebleken.
Zijn uitzicht bracht mij van het spoor.
Ik raad hem rust aan en... *de baden.*
Hij heeft zijn hersens overladen,
En daar helpt geen purgatie voor.

J. CHR. GEWIN.

20 Sept. '80.

Brievenbus.

Een volkslied voor Nederland.

Aan de Redactie van De Tijdspiegel.

Geachte Redactie!

Uw jongste Juninommer heb ik eerst nu in handen gekregen. Vandaar, dat ik niet eer heb gezegd, wat ik nu ga zeggen.

Ik stem volkomen in met het artikel *Een volkslied voor Nederland*, blz. 200 vv. Ik juich de poging toe om Tollens' woorden te wijzigen, en geloof, dat de proef, daar gegeven, wèl geslaagd mag heeten, al meen ik, dat de regel:

> ‘Als veldheersstaf ook, aan Uw Vorst’,

veel te wenschen overlaat, en al zou ik buitendien nog wel enkele aanmerkingen hebben. (Heil*i*gen strijd in den voorlaatsten regel van het 2de couplet zal wel eene drukfout zijn.)

Wat mij de pen deed opnemen, is, dat ik bij 't lezen van 't stuk mijzelven vroeg: ‘Zou de Schrijver het volkslied niet kennen: “Wij leven vrij, wij leven blij”, van Mr. Brand van Cabauer?’

Van dat lied heb ik, uit lang vervlogen dagen, een zeer goeden indruk behouden. Gaarne zou ik 't nu eens hebben herlezen en waarschijnlijk u een afschrift hebben aangeboden met de vraag, of gij 't niet eens aan de Nederlanders van 1880 of 1881 zoudt willen herinneren - want het schijnt voorgoed in 't vergeetboek te zijn geraakt, waarin het, meen ik, niet tehuis behoort - maar ik bezit het lied niet en weet het niet te vinden. Het was, indien ik mij niet bedrieg, afgedrukt in de *Studentenzangen*, die omstreeks 1825 te Leiden zijn uitgekomen - en die ik bezeten *heb*.

Nu ik dat boekje niet kan naslaan, heb ik gedacht, dat het misschien nog zoo kwaad niet ware, uwe aandacht op dat ‘längst verschollenes Lied’ te vestigen, al voegt het ons misschien thans heel weinig, om te pochen op onze ‘eendracht’, die ons ‘groot’ en ‘vrij’ maakt.

'*s-Gravenhage*, 7 November 1880.

E.